Paradigma

Felsefe Sözlüğü

Ahmet Cevizci

Paradigma Yayıncılık

Paradigma

Felsefe Sözlüğü

AHMET CEVİZCİ

Paradigma
İstanbul 1999

Paradigma
Felsefe Sözlüğü
Ahmet Cevizci

8. Paradigma Kitabı
Felsefe Dizisi 6. Kitap

© Bu Kitabın Tüm Yayın Hakları Paradigma Yayınlarına Aittir.
İzinsiz basılamaz, çoğaltılamaz, kopya edilemez.

Baskı
Engin Yayıncılık

Birinci Basım
Nisan 1996 / Ankara
Ekin Yayınları

İkinci Basım
Kasım 1997 / Ankara
Ekin Yayınları

Geliştirilmiş ve Gözden Geçirilmiş
Üçüncü Basım
Şubat 1999 / İstanbul
Paradigma Yayınları

PARADİGMA YAYINLARI
Cankurtaran Mah. Seyit Hasan Sok. 12/4
Sultanahmet / İSTANBUL

Önsöz

Sürekli bir sorgulama, eleştirme ve felsefe tarihi içinde ortaya konmuş olan felsefî iddialarla bitip tükenmeyen bir hesaplaşma, felsefe problemlerine devamlı bir çözüm arayışı olarak değerlendirdiğimiz felsefî düşünmenin, Türkiye'de kritik bir zihniyetin yerleşmesinde, insanımızın eleştirel ve sorgulayıcı bir tavır kazanmasında, ve nihayet bu mümbit toprakların her yerinde bir hoşgörü ortamı ve mutabakata dayalı bir söylem formunun yerleşmesinde önemli bir rol oynayabileceği açıktır. Bununla birlikte, felsefenin yüzyılların birikimine dayanan kendine ait bir terminolojiye, kendine alt bir dile sahip bulunduğu ve soyut kavramlarla sürdürülen bir etkinlik olduğu da unutulmamalıdır. Felsefe konuları ve problemleri işte bu terminoloji, bu dil içerisinde işlenir ve o, kendisinden beklenen gerçek işlevi, ancak bu süreç yaşandıktan sonra gerçekleştirebilir.

Türkiye'de yaklaşık 7-8 yüzyıllık önemli bir boşluk döneminin ardından Tanzimat sonrasında gerçekleştirilen felsefe çalışmaları, bu bağlamda önemli bir yol kat etmiş ve ülkemizde felsefî terminolojinin yerleşmesinde önemli bir katkı sağlamıştır. Yine de, entellektüel hayatımıza hâkim olan felsefe anlayışının hemen tümüyle bir Aydınlanma felsefesi, büyük ölçüde pozitivizm ve bir ölçüde de, pozitivizmin güdümünde kalan bir Marksizm olması; felsefeyle, insanları özgürleştirme çabası içinde olmak, onları kendi başlarına düşünebilme yoluna sokmak yerine, kişileri hâkim söyleme göre şekillendirmeye kalkışılması bütün bu çabalara ket vurmuş ve hatta, zaman zaman felsefenin kavgayı, kavram kargaşasını ve kördöğüşünü gizlemeye yarayan bir kalkan, hâkim söylemleri meşrulaştırmaya yarayan bir araç gibi görünebilmesine yol açmıştır.

Elinizdeki sözlük, felsefeye duyulan ihtiyacın daha da arttığı, felsefeye yönelik ilginin giderek yoğunlaşmaya başladığı günümüz Türkiye'sinde, felsefî terminolojinin oturmasına, felsefe dilinin yerleşmesine, felsefî düşünüşün gelişmesine elden geldiğince katkıda bulunma yönünde ciddî bir teşebbüs ve çaba olarak değerlendirilmelidir. Sözlüğün ilk iki baskısının kısa sayılabilecek bir süre içinde tükenmesi düşüncelerimi doğrular, gayretlerimi destekler nitelikte olmuştur. Sözlük bu üçüncü baskıda, kendisine adeta bir sözlük daha eklenmek suretiyle, oldukça gelişmiş ve bütünlük kazanmış bir çalışma hâline geldi. Bu baskıda, genel felsefe kavrayışıma uygun olarak, sözlüğe felsefenin eleştirel, sorgulayıcı mahiyetini daha belirgin bir biçimde açığa vuracak maddeler ekledim; kuşatıcı ve kucaklayıcı olma çabama uygun olarak, tek tek bütün felsefe türlerini, felsefenin tüm dallarını, ayrım gözetmeden, vermeye özen gösterdim. Felsefî düşünüşün tartışmacı ya da argümantatif yapısını sergileyebilmek için de, Batı felsefesini Çin, Hint ve İslâm felsefesiyle, klâsik felsefeyi modern ya da çağdaş felsefeyle, analitik felsefeyi de Kıta Avrupası felsefesiyle zaman zaman tamamlama, zaman zaman da çarpıştırma gayreti içinde oldum. Felsefede açıklığın ve dakikliğin önemini vurgulayabilmek için de, tüm maddeleri sistematize edip, felsefî terimlerin farklı filozof, farklı felsefe türleri ya da alanlarındaki anlamlarını ayrı ayrı ifade etme çabası içine girdim.

Teknik açıdan, metnin daha fazla genişlemesine, mâliyetin artmasına engel olmak için, sözlük sonunda yer alması gereken, çok önemsediğim aktarmacılık faaliyeti içindeki tercümelere yardımcı olabileceklerini sandığım, İngilizce, Fransızca ve Almanca dizinlere yer vermedim; bunun yerine, tanımlanan terimlerin yabancı dildeki karşılıklarını, parantez içinde maddelerin yanına yazdım. Yine, metinde azımsanmayacak bir yer işgal eden bütün *Bkz.*'ları iptal ederek, göndermeleri (†) işaretiyle yaptım. Sözlüğümün bu hâliyle, Türkiye'deki felsefe eğitimine, felsefeye karşı olan büyük ilgiye, felsefî düşünüşün gelişmesine ve hâlihazırdaki felsefe araştırmalarına daha fazla katkı yapacağına inanıyorum.

Teşekküre gelince... Üzerimde emeği olan hemen herkese, en zor günlerimde bile bana destek verenlere, arkamda olduklarını hemen her vesile ile hissettirenlere şükranlarımı sunuyorum. Bunun yanında, özellikle şöförlükten kazandığı parayla beni okutan sevgili babam Bekir Cevizci'ye, çileli hayatını evlatlarına adamış sevgili annem Hikmet Cevizci'ye derin bir minnettarlıkla teşekkür ediyorum. Hayatını bütünüyle bana göre düzenleyen, kahrımı çeken, zor bir döneminde bile sıkıntısını bana hissettirmemeye çalışan biricik eşim Nevin Cevizci'ye duyduğum derin minnettarlığı ifade etmede ise, galiba sözcükler kifayetsiz kalacaktır.

Aramızdaki işbirliğinin her geçen gün biraz daha geliştiği sevgili dostum Hüsamettin Arslan, bu üçüncü baskının hazırlanması sırasında da, sözlüğün içeriğinden sayfa düzenine varıncaya kadar, ufuk açıcı önerilerde bulundu, istifade edebilmem, karşılaştırma yapabilmem ve eksik maddeleri tespit edebilmem için bana kaynak temin etti, yurt dışından sözlük getirtti. Kendisine çok şey borçluyum.

Sözlüğün daha birinci baskısı piyasaya çıktığı andan itibaren, kendilerini daha önceden hiç tanımadığım pek çok kişiden, beni gururlandıran ve daha iyisini hazırlamaya sevkeden iltifatlar aldım. Bunların hepsi çok değerli olmakla birlikte, ikisine özel bir yer vermek ihtiyacı hissetmekteyim. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden Abdülbaki Güçlü, bir doktora sınavı için bulunduğum fakültesinde, sözlük nedeniyle benimle tanışma arzusu sergiledi ve teşekkürlerini hiç tereddüt etmeden, büyük bir içtenlikle ifade etti. Sözlük vesilesiyle iyi bir dost, ciddi bir meslektaş kazandım. Yine, bir doktora sınavı için bulunduğum Erzurum'da, felsefe bölümünün genç üyesi Ali Utku, şahsıma bir kez daha sözlükten dolayı derin bir yakınlık ve muhabbet gösterdi. Sevgili Ali, bununla da kalmayarak; çeşitli yollarla, hatta telefon etmek suretiyle, not ettiği kimi eksik maddeleri bildirdi. Çalışmalarımızın ve yollarımızın kesişeceği bir noktada buluşabilmeyi ümid ettiğim bu iki genç arkadaşıma da teşekkürlerimi sunuyorum.

Ahmet Cevizci
Şubat 1999 / Bursa

A

Abdera Okulu [İng. *School of Abdera*, Fr. *Ecole d'Abdera*]. İlkçağ felsefesinde, atomcu †Demokritos tarafından kurulmuş olan ve adını Güney Makedonya'daki bir kentten alan okul. Abdera Okulunun diğer önemli temsilcileri arasında Kios'lu Metrodoros ve Anaksarkhos sayılabilir.

Sofist †Protagoras'ın da doğduğu kent olan Abdera'da kurulmuş olan okulun felsefe tarihindeki önemi, kurucusu Demokritos tarafından savunulmuş olan atomcu görüşten kaynaklanmaktadır. Okulun söz konusu maddeci varlık görüşü, empirist bir bilgi görüşüyle tamamlanmış ve Abdera Okulu bu çerçeve içinde, tarihte ilk kez olarak †birincil ve ikincil nitelikler arasında bir ayırım yapmıştır.

Abdera Okulu'yla ilgili kaydedeğer başka bir nokta da, Okulun üyelerinden olan Anaksarkhos'un, bir akım olarak kuşkuculuğun Yunan'daki kurucusu †Pyrrhon'un öğretmeni olmuş olmasıdır.

Abelardus, Petrus. 1079-1142 yılları arasında yaşamış olan ünlü Ortaçağ filozofu. Temel eserleri *Sic et Non*, *De unitate et trinitate* ve *Diologus inter philosophum, judaeum et christianum*'dur.

Mantık, ahlâk ve teoloji konusundaki çalışma ve görüşleriyle tanınan Abelardus, †tümeller kavgası'nda, nominalistlerle birlikte, genel kavram ya da sözcüklerin gösterdiği ya da karşılık geldiği hiçbir tek şey bulunmadığını ve varolan herşeyin bireylerden ibaret olduğunu kabul etmiştir.

Fakat bu noktada kalmayıp, buradan genel sözcüklerin anlamdan yoksun olduğu sonucunun hiçbir şekilde çıkmadığını öne süren Abelardus'a göre, güçlük, insan zihninin soyutlama yapma, soyutlamalar oluşturma gücüne sahip bulunduğunu kabul etmekle çözülür. Buna göre, insan zihni yalnızca bireylerin, örneğin Platon'un ve Sokrates'in kavramlarına sahip olmakla kalınaz, fakat bu bireylerin çeşitli yönlerine ilişkin genel fikir ve kavramlara ulaşır.

†Kavram realizmi'nden olduğu kadar, †nominalizmden de uzak duran Abelardus, kavramcılığı benimsemiştir; nitekim, ona göre, bir tümelin iki şekilde varolduğu söylenebilir: 1 Tümel, ortak bir benzerlik olarak tikellerde ya da bireylerde varolur, ve 2 tümel, zihnin dikkatini söz konusu benzerlik üzerinde yoğunlaştırmasının sonucunda oluşturulan bir kavram olarak, insan zihninde varolur.

Tümeller kavgası dışında *inanç-akıl ilişkisi* üzerinde de duran Abelardus, akıl yürütme yoluyla ortaya konmamış olan inancın yalnızca bir başlangıç olup, zorlamaya dayanmadığını öne sürmüştür. Dolayısıyla, inancın verileri üzerinde akıl yürütülmesi gerektiğini öne süren filozof, inanç ve vahiy karşısında, irâdeci değil de, entellektüalist bir tavır takınmıştır. †Tanrı'nın varolduğu sonucuna gerçekten var olanla geçici olan arasındaki karşıtlık üzerinde düşünmek ve bedenin zihne olan bağımlılığını genelleştirmek suretiyle varan Abelardus, yaratmanın, irâdenin keyfî bir eylemi olmayıp, Tanrı'nın en iyi olanı seçme zorunluluğunu yansıtan bir eylem olduğunu söylerken, bu konuda Augustinus'un örnekçiliğini benimsemiştir.

Yaşamının son döneminde, daha çok teolojinin kapsamı içinde kalan konuları ele almış olan Abelardus, antik dönem filozoflarının erdemlerinden ve Hristiyan vahyinin birçok temel öğretisini akıl yoluyla bulmuş olmalarından övgüyle söz etmiştir. Günah kavramını da çözümleyen Abelardus, insan davranışla-

rının, insanı Tanrı'nın gözünde ne daha iyi, ne daha kötü yapabileceğini, zira davranışların kendi başlarına ne iyi ne de kötü olduğunu savunmuştur. Ona göre, Tanrı katında iyi olan niyettir ve günâh, davranışla değil de, insan aklının, yanlış olduğunu bildiği bir şeye rıza göstermesiyle olur. Başka bir deyişle, bir eylem ya da sonuç ahlâkından çok bir niyet ahlâkı geliştiren Abelardus, gerçek ahlâklılığın eylemlerden çok zihinde ve yürekte olduğunu öne sürmüştür.

acele genelleme yanlışı [İng. *fallacy of hasty generalization*; Fr. *erreur de la généralisation irréfléchie*] Bilimsel ya da kritik zihniyete, eleştirel bir gözle değerlendirme tavrına aykırı düşen bir yanlış olarak, sınırlı bilgiden, yetersiz verilerden, sonucu doğrulamaya yetmeyen öncüllerden ya da temsil gücü yüksek olmayan bir örneklemden hareketle sonuca geçmekten, sınırlı sayıda örnekten sınırlanmamış bir genellemeye atlamaktan oluşan yanlış.

acı. [Os. *ızdırap*; İng. *pain*; Fr. *douleur*; Al. *schmerz*]. Vücuddaki herhangi bir örselenmeye ya da yaralanmaya eşlik eden duyum ya da hoşlanılmayan duygulanım. Hoş olmayan fizikî durum. Hazzın karşıtı duyum.

Hazza erişme ve acıdan kaçınmanın, insanı harekete geçiren en temel ilkeler oldukları savunulmuştur. Acı, bundan dolayı, insan tecrübesi ve yaşamındaki olumsuz öğe olarak değerlendirilir. Bununla birlikte, hazzı geçici bir şey olarak gören †Schopenhauer gibi bazı kötümser filozoflara göre, acı dünyanın en temel ve önemli boyutudur.

Başka bir deyişle, irâdeyi temele alan Schopenhauer'a göre, irâdemiz, dış dünyaya ilişkin bilgisi oranında, iki şeyden birini seçer: Dış dünyayı iyi bilirsek, yaşamayı, kötü bilirsek, ölmeyi seçeriz. İrâdemize engel olan şeylere acı ya da elem, isteyip ulaştığımız şeylere de haz diyoruz. Oysa, ona göre, her hareket, her eylem bir ihtiyacın sonucudur. Karşılanan ihtiyaçlar haz verir, bununla birlikte, bu durum her zaman geçicidir. Arzu kandırıldıktan sonra, haz biter ve yeni bir arzu başlar. Arzunun başlangıcı, arzu tatmin edilinceye kadar, acı ya da elemdir. Yaşamın esası, öyleyse acıdır, zira arzu sonsuzdur.

açık [Os. *vâzıh, sarih*; İng. *clear*; Fr. *clair*; Al. *klar*]. Hiçbir kuşku ve tartışmaya yer bırakmayacak kadar belirgin ve kesin olan algının, metnin, anlamın özelliği; kolay anlaşılan, en iyi bir biçimde kavranan söz ya da yazı.

†Modern felsefe'nin kurucusu olarak bilinen †Descartes, açık sıfatını, insanın hakikati kavrayabilmesini mümkün kılan koşullardan biri olarak kullanır. Aynı rasyonalist gelenek içinde yer alan †Leibniz de, 'tasarımlanan şeyi bana tanıtmak için yeterli olan bilgiye' açık bilgi adını verir. Buna göre, konusunu, nesnesini tam ve ona benzeyen tüm diğer nesnelerden ayrılmış olarak tanımamıza imkân veren kavrama özellikle rasyonalist gelenek içinde *açık kavram* adı verilmektedir. Bu bağlamda bir kavramın açık olması, o kavramın açıklık derecesini, yani o kavramın hangi kavramlarla işlem görebileceğinin bilinmesi anlamına gelir. Bir önerme içerisinde yüklem olarak alabileceği özellikleri bilinen kavram diye tanımlanan açık kavram, başka hiçbir kavramla karıştırılmadan hemen tanınan kavramdır.

açık ahlâk [İng. *open morality*; Fr. *moral ouverte*]. Çağdaş Fransız filozofu Henri †Bergson'un, *Les Deux Sources de la morale et de la Religion* [Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı] adlı eserinde öne sürdüğü ve katı toplumsal tabulara dayanan kapalı bir ahlâk anlayışının karşısına geçirdiği ahlâk anlayışı.

Söz konusu ahlâk anlayışı yaratıcı hamleyi temele alan, sevgi ve kutsallığı arayıp bulan kişilerin özgür, kişisel ve insanî ahlâk görüşüne karşılık gelir. Böyle bir ahlâk, esnek bir yapı sergileyen, değişik kişilikleri hesaba katan ve bu sayede, önyargıları ve görenekleri yıkarak, özgürlük yaratıcısı olan ve evrensel bir çağrı biçimine yükseltilebilen bir ahlâk olarak ortaya çıkar.

Bergson'un, ancak üstün kişiliklerde, ermişlerde, kahramanlarda somutlaştığını söylediği bu ahlâk, toplumsal değil de, kişisel bir ahlâktır. Baskı yerine özgürlüğe dayanan açık ahlâk, değişmez ve katı olmak bir yana, esneklik ve yaratıcılık özelliğine sahiptir; ilerleyici bir karakter taşıyan, yaşamın en genel yönlerine açık olup, hayatı bütünüyle kucaklayan açık ahlâk, Bergson'a göre, kişiye özgürlük duygusu verir.

Açık ahlâkın doğal müttefiği ve destekçisi, †gizemcilik'le özdeşleşen, yaratıcı hamlenin dirimsel akışının çıktığı yöne dönüşten doğup, ulaşılmazı kavrama çabasından kaynaklanan †dinamik dindir.

açıklama [Os. *izah*; İng. *explanation*; Fr., *explanation*; Al. *erklaerung*]. Bir şeyi anlaşılır ve bilinir hâle getirme; bir şeyin, yalıtlanmış, bağlantısız ve havada kalmış gibi görünmemesi için, başka bir şey ya da şeylerle olan ilişkisini gösterme işlemi; bir soruyu, bilinmeyen bir şeyi, bir olgunun, bir durumun nedenini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyma.

Buna göre, şeyler, nitelikler, olaylar ve süreçler sınıflarına, nedenlerine ya da yasa ve düzenliliklere gönderimle açıklanıp anlaşılır hâle getirilir; aynı şekilde, yasalar da, kendilerinden türetilmiş oldukları daha kapsayıcı yasalara gidilerek açıklanabilir.

Biraz daha teknik anlamı içinde, açıklama, bir fenomenin ya da fenomenler öbeğinin, birtakım nedensel ilişkilerden dolayı, bir yasaya uyduğunu gösterme yöntemine ya da kısaca, bir fenomeni, onun nedenini ortaya çıkarma amacıyla, yöntemli olarak analiz etmeye karşılık gelir. Bu bağlamda açıklama, neden ya da niçin sorusuna yanıt verme, olguların niçin oldukları gibi olduklarını ortaya koyma, anlamı yeterince açık olmayan bir kavram ya da terimi açık ve anlaşılır bir terimle aydınlatma, onun anlamını aşikâr hâle getirme anlamına gelir. Nitekim, †analitik felsefe geleneği'nin önemli düşünürlerinden biri olan †Carnap'a göre 'açıklama, anlamı kesin olmayan, bilim öncesi bir kavramın, yani açıklananın, anlamı kesin ve aşikâr olan yeni bir kavrama, yani açıklayana dönüştürülmesi işlemidir; açıklanan, tam, upuygun ve belirli deyimlerle ifade edilemese bile, formel olmayan aydınlatma ve örnekler yardımıyla olabildiğince anlaşılır bir hâle getirilmelidir.'

Farklı açıklama türlerine gelince...**1** Bir şekilde bağlantılı gibi görünse bile, oldukça uzak ve ilgisiz gibi görünen olgu ve olaylarla ilgili problemler söz konusu olduğunda, açıklamanın, ayrı ve ilgisiz gibi görünen bu olgu ve olayları belli bir ilişki içine sokan, aralarında bir bağ kuran aracı etkenlerin keşfedilmesi ya da belirlenmesi suretiyle gerçekleştirilmesine *aracı nedenlere işaret ederek açıklama adı verilir*. Söz konusu açıklama türünde, örneğin, sese ilişkin algı, ses kaynağı ile sesi işiten kulak arasındaki hava dalgaları aracılığıyla açıklanır. **2** Bir nesne ya da daha çok bir nesne türünün, zincirdeki bir halka olarak, bir evrim dizisi içindeki yerine işaret edilmesi suretiyle, onun sürekli bir gelişme düzeni içindeki yerinin belirlenmesiyle açıklanması ise, *evrim dizisine işaret ederek açıklama* diye bilinir.

3 Fenomenleri, bir şeyin öğelerinin, o şeyin varoluşu boyunca gerçekleştirdiği faaliyetleri, eylemleri ve fonksiyonları betimlemek suretiyle açıklama tarzına ise, *fonksiyonel açıklama* adı verilir. **4** Bütüncü açıklama olarak da bilinen ve fenomenleri, parçalarının yönlendirici, düzenleyici ilkesi olan bir bütün, form ya da birliğin amaçları, özellikleri, faaliyet ve fonksiyonları aracılığıyla açıklama tarzına, bir bütünün parçalarının faaliyetini, söz konusu bütünün faaliyetleriyle açıklamaya *holistik açıklama* denmektedir. **5** Öte yandan, bir kompleks içindeki parçaların diğer parçalar üzerinde mekanik bir biçimde gerçekleştirdiği eylemleri betimlemekten oluşan ve amaç ya da amaçlılık gözetmeyen açıklama türüne *mekanistik açıklama* adı verilmektedir.

6 Açıklamada organizmayı temele alan, bir bütünün özelliklerinin bireysel parçalarının özelliklerinden ayrı olduğunu savunan, bir şeye ilişkin açıklamada parçaların birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileşimini hesaba katmanın zorunlu olduğunu dile getiren açıklama tarzına ise, *organizmacı açıklama* adı verilir. 7 Bir nesnenin bazen, gerçekte bir üyesi olduğu sınıfın gösterilmesi ya da belirlenmesi suretiyle açıklanmasına da, *sınıf göstererek açıklama* adı verilir. Bu açıklama türüne göre, örneğin, belli bir bitkinin ne olduğuyla ilgili olarak birtakım kuşkular söz konusu olduğu takdirde, o ait olduğu bitki türü belirlendiği zaman, tam olarak açıklanabilir.

8 *Bir amaca göre açıklama* olarak da bilinen ve belirli biyolojik fenomenler ve özellikle de insan ve insanın faaliyetleri söz konusu olduğunda gündeme gelen açıklama türüne *teleolojik açıklama* adı verilir. Teleolojik açıklama türünde, amaç aracılığıyla açıklama, bir şeyi, kendisine doğru yönelmiş olduğu hedefle, gerçekleştirmek durumunda olduğu amacıyla açıklama, anlaşılır kılma söz konusudur. Amaca yönelmiş, plânlanmış ya da tasarlanmış bir amacı hedef alan faaliyet ya da etkinlik aracılığıyla açıklama olarak teleolojik açıklama, geçmiş ve şimdiyi, kendisi için çaba gösterilen, ya da hâlihazırdaki faaliyetin kendisi sayesinde var olduğu, gelecekteki bir şey, bir amaç, bir sonuç ya da hedef aracılığıyla açıklamaya çalışır.

Bu tür bir açıklama, şimdiyi, gelecekteki bir olayı, ondan önce olan neden ya da koşullarla açıklayan mekanist veya bilimsel açıklamaya karşıt olan bir açıklama tarzıdır. Teleolojik açıklama, buna göre, bir bütünü, birbirlerine söz konusu bütünün amaçlarını gerçekleştirecek, ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bağlanmış, uydurulmuş parçaların yapısı ve faaliyetleri aracılığıyla açıklamaktan meydana gelir.

açıklık [Os. *sarahat*; İng. *clarity*; Fr. *clarté*]. Kendisini bize zorla kabul ettiren, kendisinin bilincine varmamızı sağlayan; anlam belirsizliğine yer vermeyen, tartışılamayacak kadar kesin, net ve belirli olan bir şeyin özelliği. Bulanık ve karanlık olanın karşıtı.

Açıklık terimini felsefe literatürüne sokan †Descartes olmuştur. Descartes'a göre, ağrıyan bir dişime ilişkin algı açıktır, çünkü dişimin ağrıdığını farketmeden yapamam. Aynı şekilde, 2+2=4 doğrusu açık bir doğrudur, çünkü bunu kabul etmemem söz konusu olamaz, inkâr edersem eğer, bir düşünce yasasını ihlâl etmiş olurum. Nitekim, o 'açık bir bilgiden, dikkatli bir zihne kendini sunan ve belli eden algı ve bilgiyi anlıyorum' demiştir.

açık toplum [İng. *open society*; Fr. *societé ouverte*] Çağdaş İngiliz bilim ve siyaset felsefecisi Karl †Popper'la ünlü Fransız yaşam filozofu ve metafizikçisi Henri Bergson'un özgür, demokratik, açık sözlü ve sivil topluma verdiği ad.

Popper'a göre, açık toplum, tüm üyelerinin yönetime etkin bir biçimde katılabildikleri, iktidarı elinde tutanları ve hükümet politikalarını etkili bir biçimde eleştirebildikleri toplumdur. Politikalar her ne kadar birkaç kişi tarafından oluşturulsa da, hemen herkesin bu politikaları eleştirip, yargılayabilecek durumda olduğunu savunan Popper, açık toplum görüşü uyarınca, eleştiriye yer vermeyen her tür totaliter ve baskıcı öğretiye, bireylerin yeteneklerine göre gelişebilmelerine ve yükselebilmelerine izin vermeyen, tek sesli toplumsal-siyasî düzenlerin kapalı hiyeraşilerine, eğitimde beyin yıkama ve koşullamaya, insan toplumunun geleceğini birtakım model ve yasalara göre önceden belirlemeye çalışan tarihsel görüşlere şiddetle karşı çıkmıştır.

Popper'da, normal değişme süreçlerine yabancı olan kapalı toplumun karşısında yer alan ve etkinliğe, yaratıcılığa dayanan gelişme doğrultusu önceden kestirilemeyen liberal ve demokratik bir toplum modeli olarak tanımlanan açık toplum, tarihi iki toplum tipi ya da türü arasındaki bir mücadele olarak gören

Bergson'da da, özgür, yaratıcı, reformcu ve yenilikçilere yar ve yüksek bir değer veren dinamik toplum diye tarif edilir. Kapalı toplum ise, Bergson'da dar görüşlü, yerleşik örf ve âdetlerinlerin hâkim olduğu, özgür olmayan, statik ve muhafazakâr bir toplumdur. Ona göre, açık toplumun üyelerinin ahlâkî bir evrenselciliğe yürekten yazıldıkları yerde, kapalı toplumun üyeleri kabile kültürü ve ilişkilerini, mutlak bir vatanseverliği benimserler.

açık ve seçik düşünceler. [İng. *clear and distinct ideas*; Fr. *idées claires et distinctes*]. †Modern felsefe'nin kurucusu ünlü filozof René †Descartes tarafından dile getirilen ve gerçek bilginin temelinde yer alan doğru düşünce ya da ideler.

Buna göre, Descartes bir ide ya da düşüncenin bir bütün olarak ve hiçbir tutarsızlık olmadan kavranması durumunda açık, buna karşın başka bir ide ya da düşünceyle karıştırılmaması durumunda da, seçik olduğunu söyler. Descartes, yalnızca açık ve seçik bir biçimde kavranan düşüncelerin doğru olduğunu ve seçik olmayan bir düşüncenin, idenin açık olabileceğini öne sürer.

Bununla birlikte, Descartes'a göre, bir düşünceyi, onu seçik hâle getirecek şekilde, yeterince tam, dakik ve kesin bir biçimde tanımladığımız zaman, o aynı zamanda açık olacaktır, zira onu tanımlarken dile getirdiğimiz ayırımları, bu ayırımlar yeterince güçlü bir biçimde algılanmasaydı eğer, ortaya koyamayacaktık. Bundan dolayı, seçiklik açıklığı içerir. Örneğin, bir daire düşüncesi seçiktir, çünkü daireyi tüm diğer şekillerden ayıracak şekilde tanımlayabiliriz. Öte yandan, daireyi, ona ilişkin olarak açık bir düşünceye sahip olduğumuz için tanımlayabiliyoruz.

adalet [Os. *adâlet*; İng. *justice*; Fr. *justice*; Al. *gerechtigkeit*]. Bir toplumda, değerlerin, ilkelerin, ideallerin, erdemlerin cisimleşmiş, somutlaşmış, hayata geçirilmiş olması durumu. Herkesin hak ettiği ödül ya da cezayla karşılaşması durumu.

Adalet en yüce, nesnel ve mutlak bir değerin anlatımı olarak, insanın davranışını ahlâkî açıdan inceleyen ve eleştiren bir düşünce, hakka ve doğruluğa saygıyı temele alan ahlâk ilkesi, doğruluk, dürüstlük, tarafsızlık, uygun ve doğru muamele biçiminde karşımıza çıkar. Bu çerçeve içinde, adalet bir kimsenin haklarıyla başkalarının (toplumun, halkın, hükümetin ya da bireylerin) hakları arasında bir uyumun bulunması hâli, hak ve hukuka uygun olma durumu, devletin farklı, hatta karşıt çıkarları olan insanlar arasında hakka uygun bir denge oluşturması durumu olarak anlaşılır.

Adalet kavramı, buradan da anlaşılacağı üzere, hem 1 bireysel ve hem de 2 toplumsal bir düzlemde ele alınabilir. Buna göre, birinci anlamda adalet, bireylerin bir özelliği olarak adil olma veya adil davranmayı ifade eder. Bu bağlamda adalet, insanların vicdanlarında yer etmiş bulunan, ondan kaynaklanan nesnel bir değer olmak durumundadır. İster toplumsal, ister ekonomik olsun, nesnel bir durumun değil de, bireysel bir eylemin özelliği olarak ortaya çıkan adalet, *usulî adalet* veya *kural adaleti* olarak bilinir.

Burada adalet, bir toplumun veya durumun özelliği olarak görülmediği için, yalnızca bireylerin eylemleri adil eylemler olarak görülebilir. Buna göre, bir eylem, başkalarının haklarını etkilediği durumlarda, ancak ve ancak bu haklara saygı göstermek suretiyle gerçekleştirildiği takdirde, adildir. Başka bir deyişle, eylemler mülkiyet haklarını koruyan ve sözleşmelerin yapılmasında sahtekârlık ve güç kullanımını yasaklayan genel kurallarla uyumlu iseler, adildirler.

Nitekim, görüşleri bu yaklaşım içine dahil edilebilecek olan çağdaş düşünürlerden F. A. Hayek'e göre, bireysel eylemlere uygulanabilecek bir terim olan adalet, somut sonuçlarla değil de, eylemlere rehberlik eden kurallarla ilişkilidir. Bir eylemin adil olup olmadığı, o eylemin etkilediği taraflara sağladığı somut sonuçlara değil de, eylemin belir-

li kurallara uyarak yapılıp yapılmadığına bakmak suretiyle belirlenir. Hayek'in söz konusu davranış kurallarına verdiği ad, *adil davranış kuralları*dır. Bu kurallar soyut ve genel olup, belirli kişilere karşı baştan olumlu veya olumsuz bir tavır takınmaz. Adil davranış kurallarının belli başlıları ise, özel mülkiyete saygı, mülkiyetin rıza ile el değiştirmesi, sözleşmelere uyulması, hile ve zora başvurulmaması gibi olumsuz kurallardır. İşte bu kurallara riayet eden eylemler, Hayek'e göre, kim için ve nasıl bir sonuç doğurursa doğursun, adil olmak durumundadır.

Buna karşın ikinci anlamda adalet, toplumsal bir düzlemde, ve bireylerin eylemlerinin değil de, toplumsal bir durumun özelliği olarak ortaya çıkar. Bu çerçeve içinde adalet, kendisini iki şekilde gösterir. Bunlardan birincisi olan ve kuralların uygulanmasındaki tarafsızlık ve yeknesaklığı ifade eden adalete, *formel adalet* adı verilir. Buna karşın, bir toplumun, belli bir adalet ölçütüne uygun olduğu, yani toplumdaki kaynaklar ve malların dağılımı önceden saptanmış bir ahlâkî ölçüt ya da ilkeye uygun düştüğü takdirde adil olduğunu söyleyen adalet anlayışına *sosyal adalet* veya *dağıtıcı adalet* adı verilir. Söz konusu adaletin temel ilkeleri ise, sırasıyla a) herkese ihtiyacına göre, b) herkese değerine göre, c) herkese hak ettiğine göre, ve d) herkese yaptığı anlaşmaya göre ilkeleridir.

adalet ilkesi. †İslâm felsefesinde, özellikle de bir Şiî itikat mezhebi olan Mutezile'de savunulan beş temel ilkeden biri.

†Yazgıcılığa, iyinin de kötünün de Tanrı'dan geldiği görüşüne karşı çıkarak, insanın irâde özgürlüğüne sahip olduğunu öne süren †Mutezile'ye göre, insan iyi işleri de, kötü işleri de, kendi özgür irâdesiyle seçerek yapar; başka bir deyişle, iyilik de, kötülük de insanın eseri olup, insan varlığı yaptıklarından sorumludur. Aksi takdirde, Tanrı alnına yazdığı, Tanrı öyle istediği için, insanın kötü işler yaptığını ve yaptığı, fakat elinde olmayan kötülüklerden dolayı, cezalandırıldığını düşünmek, Tanrı'nın mutlak adaletini yadsımak olur.

ademi merkezileştirme [İng. *decentralization*; Fr. *décentralisation*]. Postmodern bir strateji olarak, merkezde etkin hiçbir güç ya da varlık unsuru, baskın hiçbir hakikat bırakmama tavrı; özneyi, aklı, bilimi, moderni karakterize eden bilumum unsurları tahtlarından indirme, merkezî konumlarından uzaklaştırma, dikkatleri geçmişte merkezde olanların bastırdığı, marjinalleştirdiği ya da ortadan kaldırdığı unsurlara yöneltme eğilimi.

ad hoc. Keyfî bir biçimde ve hiçbir temeli olmadan, olguya ilişkin bir açıklama diye gündeme getirilen ve geçici olarak doğru kabul edilen tartışmalı bir kabul ya da akılyürütme için kullanılan ve 'bu amaç için' anlamına gelen Latince deyim; varolan teorik bir çerçeveye uymayan bir dizi veriyi ya da veriler öbeğini açıklamak amacıyla geliştirilmiş olan varsayımı, yeni verilerle sarsılan bir kuramı eski doğru hâline geri götürmek amacıyla gündeme getirilen hipotezi nitelemek için kullanılan terim.

Buna göre, *ad hoc* hipotez, bir kuram karşı kanıt ya da aleyhte delillerle sarsıntıya uğradığı veya yanlışlanma durumuna geldiği zaman, teoriyi kurtarmak, onu eski doğru ve geçerli hâline iade etmek üzere getirilen ek hipoteze denir. Ek hipotezin bizatihi kendi başına hiçbir önem ve değeri yoktur, ondan salt bu özel amaç için yararlanılmıştır.

adiafora. Ahlâkla ilgisiz olma hâli. Yunan felsefesinde, özellikle de †Stoalılarda, bilgi, sağlık, yaşam, haz, para, toplumsal konum ve kariyer gibi, kendilerinde iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış, erdemli ya da bozuk olmadıktan başka, iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış bir şeye yol açmayan, yani ahlâkla doğrudan bir ilgisi bulunmayan şeylere işaret etmek üzere kullanılan terim.

Adiaphora, söz konusu anlamına bağlı olarak, †Pyrhhon tarafından, insan varlığı için en yüksek iyi olarak tanımlanan ve varolan şeylerin değerleriyle ilgili

olarak hiçbir ayırım yapmamayla belirlenen zihin hâline işaret etmek amacıyla kullanılmıştır.

a dicto secundum quid ad dictum simpliciter. Özel durumlardan, özelliği olan hâller için geçerli olan özelleme ya da kurallardan genel ilkelere sıçrama yanlışı. Bu tür bir yanlış örneğin, 'Meşrû müdafaa amacıyla adam öldürmek yanlış değildir' öncülünden ya da sınırlanmış durumundan, 'Adam öldürmek yanlış değildir' genel sonucuna sıçramak yanlışında olduğu gibi, koşullu, belirli durumlarla sınırlanmış ilkelerden ya da özel durumlardan sınırlanmamış genellemelere, genel ilkelere geçmekten meydana gelir.

a dicto simpliciter ad dictum secundum quid. Genel ilkelerin istisnaî durumlar için de geçerli olduğunu düşünme yanlışı. Örneğin 'Hiç kimse yalan söylememelidir' genel ilkesinden, 'Bir cani, işleyeceği başka bir cinayet için bilgi almak üzere, üstüne gelirse eğer, yalan söylememelisin!' örneğinde sergilendiği üzere, genel bir kural ya da ilkeyi, uygulanamayacağı özel bir duruma uygulamaktan oluşan formel olmayan yanlış.

adlandırıcı tanım. Yeni bulunan ya da eskiden beri bilindiği hâlde, adlandırılmamış olan bir nesneye bir ad takıldıktan sonra, bu adın neye yaradığını belirten, yeni icat edilen nesneye bir anlam kazandıran tanım türü.

Adler, Alfred. 1870-1937 yılları arasında yaşamış olan ünlü Avusturyalı psikolog.

Bireysel psikoloji okulunun kurucusu ve eksiklik duygusu ya da †aşağılık kompleksi deyimini ilk kez olarak ortaya koyan kişi olan Adler, insan kişiliğini eksiklik ya da yetersizliği giderip üstünlük ya da yetkinliğe ulaşma çabasıyla anlama uğraşı içinde olmuştur.

Yaşamı boyunca toplumsal sorunlar karşısında büyük bir duyarlılık gösteren Adler, biyolojik ve cinsel etmenleri temele alan †Freud'dan kişiler arasındaki hiyerarşik, toplumsal ilişkileri ön plâna çıkarmak bakımından farklılık gösterir. Başka bir deyişle, çocukluk dönemindeki cinsel çatışmaların ruhsal bozukluklara yol açtığı konusunda Freud'a katılmayan Adler'in psikolojisinde, insanın en temel güdüsünü meydana getiren yetkinleşme çabasını bir üstünlük çabası ve dolayısıyla da eksiklik duygusunun giderilmesi olarak tanımlanır. İnsanın geleceğe ilişkin beklentileri tarafından güdülendiğini ve dolayısıyla insan davranışının çocuklukta yaşanan deneyimler tarafından belirlenmediğini öne süren Adler, insan varlığının yalnızca çevre ve kalıtımın bir ürünü olduğu düşüncesine karşı çıkmıştır.

O işte bu çerçeve içinde, insanın miras aldığı yetilerin sentezini yapar ve çevreden gelen izlenimleri yorumlarken, biricik olan bireysel bir kişilik ve yaşam biçimi yaratan yaratıcı bir benin varlığından söz etmiştir. Ona göre, önemli etkenleri doğum, bedensel eksiklik ve ilgisizlik ya da şımartılma olan yaşam biçimi, erken çocukluk döneminde oluşur. Mantık, toplumsal ilgi ve kendini aşma çabasının ruh sağlığına işaret ettiğini öne süren Adler, aşağılık duygusunun, kişinin kendi güvenliğiyle ilgili benmerkezcil kaygusu ve başkaları üzerinde egemenlik kurma eğiliminin ruhsal bozukluk belirtisi olduğunu öne sürmüştür.

Adorno, Theodor. 1903-1969 yılları arasında yaşamış Alman düşünürü. Temel eserleri arasında *Negative Dialektik* [Olumsuz Diyalektik], *Kulturindustrie* [Kültür Endüstrisi], *The Authoritairan Personality* [Otoriter Kişilik], *Aestetischc Theorie* [Estetik Kuramı] ve Horkheimer'le birlikte yazdığı *Dialektik der Aufklarung* [Aydınlanmanın Diyalektiği] adlı kitaplar bulunan Adorno, †Frankfurt Okulu'nun seçkin bir düşünürüdür.

Freudçu ve Marksist kurama dayanan toplumsal-eleştirel bir analiz üzerinde yoğunlaşan, her tür otoriter yönteme karşı çıkarak, bireyi ön plâna çıkartan Adorno tarihe, aklın değil de, tutkulu insan doğasının, yani akıldışılığın egemen olduğunu öne sürmüştür. Bir ilerleme iyimserliğine, kendini tarihin akışı

içinde açığa vuran ve hep ileriye doğru giden bir projenin, bir evren plânının bulunduğu iddiasına şiddetle karşı çıkan Adorno, yaşanan onca felaketin bu tür iddia ve iyimserliklerin temelsizliğini gösterdiğini söylemiştir.

Aklın, yani †Aydınlanma felsefesinin üzerine büyük ümitler inşa ettiği yetinin, çağdaş toplumda kendisini kendi eliyle yıktığını; aklın gelişmesine, rasyonelliğin yerleşmesine, özellikle de bireyin ahlâkî ilerleyişiyle maddî zenginliğin artışına büyük bir güçle inanan Batı toplumlarının, yaklaşık yüz elli yıl içinde aklı, toplumsal, ekonomik ve siyasal gerçekliği kendi çıkarları doğrultusunda örgütleyen bir sınıfın öznel ölçütü hâline getirdiğini söyleyen Adorno, bu durumun açıklamasının insanın doğaya egemen olma süreci ile insanın insana egemen oluşunun aynı şey olarak görülmesi, ve bu iki farklı anlayışın teknokratik bir bilincin doğuşuna neden olması olduğunu iddia etmiştir.

Aklın, başlangıçtaki hedeflerinden uzaklaştığını, hümanist ideallerin yaşama geçirilmesini engellediğini, yabancılaşma'nın temel aracı hâline geldiğini belirten Adorno'ya göre, şeyler üzerindeki egemenlik insanlar üzerindeki egemenliğe dönüşmüş ve toplum, egemenlik, güç ve baskıyla bir şekilde özdeşleştirilmiştir. Fakat toplum, egemenlikle birlikte düşünülünce, bu kez entellektüel ve kültürel yaşam standart hâle gelir ve tutucu bir kimlik kazanır. Toplumdaki güç yoğunlaşması, ona göre, gelişimi sınırlamış, teknolojinin araçlarını, üretkenliği ve zenginliği arttırmak amacıyla ellerinde bulunduranlar, aynı araçları halkı baskı altına almak için kullanmışlardır.

Bu gelişmenin eşitlik, özgürlük ve adalet kavramlarıyla çeliştiğini, gerçek ilerlemenin ortadan kaybolup, bir tür gerileme ve barbarlığın gündeme geldiğini savunan Adorno'ya göre, bütün bu olumsuz süreçler, ancak olumsuz diyalektikle anlaşılabilir. O, diyalektiğin Hegel'in sisteminin bütünleyici tavrı ya da yöneliminden kurtarılması gerektiğini söyler, çünkü günümüz toplumunun bütünü, tümelle tikelin bir uzlaştırılması olmayıp, yalnızca kendini koruma içgüdüsüyle belirlenen öznel aklın tümelliğinin tikellik üzerindeki egemenliğidir.

Bu ise, yalnız Alman idealist felsefesi için değil, fakat, tüm değerlerin (tikellik) evrensel bir alışveriş, değiştokuş hizmetine (tümellik) tâbi tutulduğu, herşeyi (tikellik) başka bir şeyin soyut eşdeğerine indirgeyen mübadale ilkeleriyle (tümellik) belirlenen kapitalizm için de geçerlidir. İşte, olumsuz diyalektik, niteliksel bakımdan farklı olan ve özdeş olmayan varlıkları, zorla niceliksel bir özdeşliğe sürükleyen eski diyalektiğin tersine, birleştirmeyen ya da özdeşleştirip, bütünselleştirmeyen bir diyalektik, analitik bir işlemdir.

Esas katkısı müzikoloji alanında olan Adorno'nun estetiği, aristokratça bir mahiyet taşır. Adorno †kültür endüstrisine, kültürün kapitalist düzen içinde salt bir tüketim nesnesine indirgenmesine şiddetle karşı çıkarken, sanatın kurulu düzenle ilişkisini tümüyle keserek, eleştiri ve karşı çıkma görevini yerine getirmesi gerektiğini öne sürer.

ad tanımı [İng. *nominal definition*; Fr. *définition nominale*]. Bir şeyin tanımını veren bir nesne ya da eşya tanımından farklı olarak, bir ad, bir sözcük ya da bir sembolün anlamını açıklayan tanım türü.

Ad tanımı dilsel bir uzlaşımın ürünü olduğu için, aynı zamanda *dilsel* ya da *sözel tanım* diye adlandırılır. Başka bir deyişle, ad tanımında, insanlar tarafından daha önceden belirlenmiş bir şeyi, yeni bir ifadeyle anlatmak, tanımlamak söz konusu olur. Buna göre, 'kare', 'dört kenarlı şekil' diye, anlamı üzerinde daha önce uzlaşmaya varmış olan bir kavram ('kare'), yeni bir ifade ('dört kenarlı şekil') ile tanımlanır. Öte yandan, ad tanımında bir şey yine kendisi ile tanımlandığı için, burada bir †totolojiye başvurulur. Buna göre, ad tanımları daha çok totolojik ve kaplamsal olan tanımlardır. Ad tanımı bir uzlaşıma işaret eder; keyfî

ve uzlaşımsal olduğu için, ne kanıtlanabilir ne de çürütülebilir. Ad tanımlarında bir uzlaşımsallık ve hatta bir keyfîlik ve özgürlük bulunsa da, bu tür tanımlar, herşeyden önce düşünmeyi kolaylaştıran bir işleve sahip olduklarından, felsefe, matematik ve bilimde büyük önem taşır.

advaytizm. †Budizme karşı olan Şankara tarafından savunulmuş birci öğreti.

Dış gerçekliğin, dünya ve bireyin yalnızca göreli ya da fenomenal varlık olarak varolduğunu, bir görünüşten başka hiçbir şey olmadığını, gerçekten varolan tek şeyin kişisel olmayan bir mutlak ya da mutlak varlık olduğunu öne süren; ben ve dünya ikiliğinin yanılma ve bilgisizlikten kaynaklandığını dile getiren görüş.

Aenesidemos'un tropeleri [İng. *tropes of Aenesidemos*; Fr. *tropes d'Anesidème*]. Pyrrhon tarafından kurulmuş olan Yunan kuşkuculuğunu M. Ö. birinci yüzyılda yeniden canlandırmış ve söz konusu kuşkuculuğun teorik çerçevesiyle temellerini ortaya koymuş olan Yunanlı düşünür Aenesidemos'un, bilginin olanaksız olduğunu ortaya koyan, maddî dünyaya ilişkin bilgimiz söz konusu olduğunda, yargıyı askıya alma tavrını ve dolayısıyla kuşkuculuğu haklı kılan on neden, gerekçe ya da diyalektik kanıtlaması için kullanılan genel terim.

Bu gerekçe ya da nedenler şu şekilde sıralanabilir: 1 *Hayvanlar arasındaki farklılıklar*. Buna göre, hayvanlar, kendi aralarındaki farklılıklardan dolayı, aynı nesnelerden farklı izlenimler alırlar. 2 *İnsan varlıkları arasındaki farklılıklar*. İnsanların izlenim ve deneyleri, diğer hayvanların algılarından çok daha güvenilir olsa bile, bu kez hangi insanın izlenimlerinin daha güvenilir olduğunu belirlemede aşılmaz güçlüklerle karşılaşırız. İnsanların dış dünyadaki varlıklara ilişkin algıları içinde bulundukları bedensel koşullara bağlı olduğundan, insanlar arasında söz konusu olan fizikî ve psişik farklılıklar, farklı algıların ortaya çıkışına neden olurlar.

3 *Duyu organlarının farklı kuruluşu*. İnsan varlıkları duyu organlarının farklı kuruluşundan dolayı, aynı nesneden duyu organları aracılığıyla, tümüyle farklı izlenimler alırlar. Örneğin, tad alma duyusu, bir nesnenin tatlı, görme duyusu ise kırmızı, dokunma duyusu ise düz olduğunu söyler. Hatta bazı şeyler, bir duyuya hoş görünürken, bir başkasına kötü görünürler. Bütün bu uyuşmaz duyumlar karşısında, Aenesidemos'a göre, biz nesneleri niteliklerden oluşan kompleksler olarak düşünürüz. Bununla birlikte, bir nesnenin tam olarak bu niteliklere mi, daha fazlasına ya da daha azına mı sahip olduğunu bilme olanağımız yoktur.

4 *Özneyi etkileyen koşullar*. Bu gerekçe ya da neden ise, algısal deneyin karakterini belirlemede büyük bir rol oynayan öznel koşulları ifade eder. Anormal durumda olan birinin, bir hasta ya da delinin duyumları ya da algıları, normal bir kimsenin algı ya da deneylerinden farklılık gösterir. Bununla birlikte, normal durumda olanların deneyleri de, çeşitli neden ya da gerekçelerden dolayı, farklı olabilir. Örneğin, açlık, susuzluk, yaşlılık, hareket ya da hareketsizlik, korku, güven, aşk ya da nefret kişinin algısal deneyine yoğun bir biçimde etki eder.

5 *Nesnenin konumu, uzaklığı ve yeri*. Algısal deneyin içeriği, nesneyi çevreleyen koşullar tarafından da etkilenir. Aynı gemi uzaktan küçük ve hareketsiz, yakından büyük ve hareketli görünür. Fakat, algılanan nesnenin gerçek doğasını göz önüne sermek açısından, bir izlenim ya da deneyin diğeri karşısında hiçbir üstünlüğü, bizim de diğeri yerine şu ya da bu izlenimi seçmek için haklı bir nedenimiz yoktur. 6 *Algıdan ayrılmaz olan karışımlar*. Nesneler duyuları, kendi başlarına değil de, her zaman başka bir şeyle birlikte etkiler. Bundan dolayı, insan varlığının algıladığı ürün, nesnenin saf hâliyle özdeş olmayan bir karışımdır. 7 *Nesnenin niceliği ve kompozisyonu*. Şeylerin niceliği ve kompozisyonu da algısal deneyin niteliğini doğrudan bir biçimde etkiler.

8 *İlişkiler*. Algının tüm nesneleri, algılayan özneyle ve içinde bulundukları koşullarla olan ilişkileri tarafından etkilendiği için, nesnenin gerçek doğasını, bu ilişkilerin dışına çıkarak kavramak olanağı yoktur. 9 *Sık ve seyrek olarak gerçekleşen oluşumlar*. Algılanan nesnenin algılayan kişinin tanışık olduğu, sık sık karşılaşılan bir nesne ya da pek bilinmeyen ve az rastlanan bir nesne olması da algıyı doğrudan etkiler. 10 *Yasaların, geleneklerin ve alışkanlıkların etkisi*. Algıya, özellikle de değer yargılarına, kişinin üyesi olduğu toplumun yasaları, gelenek ve görenekleri de yoğun bir biçimde etki eder.

Tüm bu gerekçeler, Aenesidemos'a göre, insan varlığının kendisinden bağımsız bir gerçekliğin ne ve nasıl olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğini, varlığın kavranılamaz olduğunu kanıtlar. Bundan dolayı, varlık hakkında doğruluğu test edilemeyen görüşler ileri sürmememiz, hiçbir şey hakkında, onun şöyle ya da böyle, belirli türden bir şey olduğunu söylememiz gerekir. Aenesidemos'a göre, yapılacak tek şey, varlığın atomlardan ya da ateşten ya da İdealardan oluştuğunu öne süren temelsiz kuramlardan sakınmak, kısır tartışmalardan kaçınmak ve hiçbir konuda hüküm vermeyerek yargıyı askıya almaktır.

a fortiori. Tikel olanın doğruluğunu kanıtlamak için, tümelin doğruluğunu göstermekten oluşan akılyürütme. †Çıkarımın, doğrudan bir çıkarım olmayıp, dolaylı olduğu durumlarda, örneğin tasımda, *a fortiori* †argüman, özel ya da tikel önermeyi kanıtlamak amacıyla, genel önermeyi kanıtlamaya karşılık gelir.

agape. 1 †Platon'un felsefesinde, İyilik, Güzellik gibi, ezelî-ebedi ve yetkin İdealara duyulan, zaman zaman ahlâkî, manevî ya da tinsel bir temeli olan aşk için kullanılan Yunanca terim. 2 Ortaçağ Hristiyan felsefesinde, Tanrı adına insanı ve insan için Tanrı'yı sevme tavrı.

Agape teriminin söz konusu anlamına bağlı olarak, ahlâk alanında belirleyici öğeler ve ilkeler olarak birtakım buyruklar bulunduğunu, fakat bu buyruklar arasından birinin temel olup, tüm diğerlerinin bu buyruktan çıktığını savunan anlayışa; tek bir ahlâkî buyruğun varolduğunu, tüm diğer buyruk ya da değerlerin kendisinden türetilmek durumunda olduğu bu temel buyruğun 'Sev!' buyruğu olduğunu öne süren aşk ya da sevgi ahlâkına *agapizm* adı verilir.

Agathon. †Platon'un felsefesinde, ahlâkî iyiliğe ve bu çerçeve içinde en yüksek iyiye, en yüksek †İdeaya, tüm İdeaların varlık nedeni olan İyi İdeasına verilen ad.

Agrippa. M. S. 3. yüzyılda yaşamış olan Romalı septik filozof.

Agrippa hakkında †kuşkuculuğu gerekçelendiren ya da temellendiren argümanları özetlemesi, †Aenesidemos tarafından ortaya konan on tropeyi beşe indirgemesi dışında pek az şey bilinmektedir. Aynı konu hakkındaki veya aynı nesneye dair görüş farklılıklarından; her öncülün tek tek kanıtlanması gerektiği için, kanıtlamaların sonsuzca geriye gidişe yol açmasından; bir nesnenin, özneler arasındaki farklılıklara ve nesnenin değişen çevresel koşullarına bağlı olarak, farklı gözlemcilere farklı şekillerde görünmesinden, v. b. g., dolayı, yalnızca akla dayanan zorunlu bilginin değil, fakat, aktüel ya da mümkün, her tür olgusal bilginin de olanaksızlığını dile getirmiş olan Agrippa, †Montaigne ve †Pascal üzerinde etkili olmuştur.

ağaç biçimli düşünce [İng. *tree-like thought*; Fr. *pensée arborescente*].Deleuze ve Quattari'nin, botanikten başlayarak enformasyon bilimi ve teolojiyle felsefeye kadar Batı kültürünün hemen tüm unsurlarını belirlediğini söyledikleri epistemoloji veye düşünce tarzına verdikleri ad.

Gilles †Deleuze ve Felix †Quattari'ye göre, Batı düşüncesini tanımlayan iki temel eğretilemesi vardır. Bunlardan ayna eğretilemesi, gerçekliğin bilinçte yarı saydam bir biçimde yansıtıldığı tasavvuruna tekabül eder. İkinci eğretileme ise, zihnin gerçeklik hakkında aynı

tarafından sağlanmış olan bilgisini sağlam temellere (yani, köklere) oturtulmuş sistematik ve hiyerarşik ilkelere (eşdeyişle, bilgi dallarına) göre düzenleyen ağaç eğretilemesidir. Deleuze ve Quattari'ye göre, ağaç biçimli Batı kültürüne, merkezî, birleşik, kendisine şeffaf, kendi kendisiyle özdeş, temsil eden bir özneye dayandırılmış büyük sistemler inşa etme imkânı vermiştir. Ağaç benzeri düşüncenin ağaçlarından serpilen yaprakları, İdea, Öz, yasa, Hakikat, Adalet, Hak ve *Cogito* gibi dalları vardır. Böyle bir düşüncenin en önemli temsilcileri †Platon, †Descartes ve †Kant'tır, çünkü onlar evrenselleştirici ve özselleştirici şemalar içerisinde zamansallığı yok eden filozoflardır.

Bu düşüncenin diğer bir adı da dikey felsefe olup, alternatifi köksap veya rizomatik düşüncedir.

ahimsa. Hint düşüncesinde geçen, ve tüm canlıların akraba olduğu ve dolayısıyla bütün varlıkların canının değerli ve kutsal olduğu düşüncesini temele alarak, hayvanî gıdadan ve savaştan vazgeçmekten meydana gelen yaralamama, zarar vermeme ilkesi.

ahlâk [Os. *ahlâk*; İng. *morality*; Fr. *moralité*; Al. *moralischer, sittlichkeit*] Genel anlamda, mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy. İnsanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamı.

ahlâkçı [İng. *moralist*; Fr. *moraliste*]. 1 Genel olarak, ahlâk alanında yoğunlaşan filozof, insan eyleminin ahlâkî boyutu üzerinde duran düşünür; ahlâkî konuları ve çağının, toplumunun ahlâkî değerlerini tartışarak, buradan belli bir senteze ulaşmaya çalışan kişi. Düşünce ve eylemlerinde, ahlâk ilkelerine bağlı kalmaya özen gösteren, ahlâklı olmayı herşeyin önünde tutan kimse.

2 Daha özel olarak da, içinde yaşadığı toplumun ve çağın törelerini, ahlâk anlayışını eleştiren, tasvir eden ve buradan hareketle insan ve ahlâklı olmanın koşullarına ilişkin düşünceler geliştiren denemeci, düşünür, ya da romancı. Bu anlamda ahlâkçı, genel ahlâk düşüncesini eleştirir, insanların maskelerini düşürür ve edremle kötülüğün çatışmasını ana tema olarak seçmek suretiyle insanın ahlâkî açıdan güçsüzlüğünü ve yetersizliğini gözler önüne sermeyi amaçlar. Onun sistematik olmaktan uzak olan eseri, ya inceleme (†Seneca) ya yergi (Horatius) ya risale (Boileau), ya özdeyişle (La Rochefoucauld), ya deneme (†Montaigne) şeklinde gelişir. Ahlâkçının tavrı ahlâkın gerçek kökenlerine ilişkin sistematik bir analiz olmamak ve dönemiyle sınırlı kalmak bakımından, Nietzsche'ye özgü bir soykütüğü anlayışından farklılık gösterir.

ahlâkçılık [Os. *ahlâkîyye*; İng. *moralism*; Fr. *moralisme*; Al. *moralismus*]. 1 Herşeyi ahlâk açısından değerlendirme, ahlâkı en yüksek değer ve amaç olarak alma tavrı ya da insanın bütün eylemlerine ahlâkî bir değer yükleme ve amaç kazandırma kaygısını ifade eden tavır, pratik felsefe anlayışı. 2 Daha özel olarak da, ahlâkı, her tür tinsel, teolojik ve varoluşsal bağlamdan bağımsız özerk bir disiplin, mutlak bir yargılayıcı olarak gören öğreti.

Buna göre, ahlâkçılık, insan varlığına büyük bir inanç besleyerek, onun değerine ve yetkinleşebilirliğine inanarak, gerçek iyinin ya da insanın en yüksek amacının, dış etkiler ve koşullar her ne olursa olsun, gerçekleştirilecek ahlâkî eylemlerle kazanılan bir yetkinlikten oluştuğunu savunan anlayış olarak ortaya çıkar.

ahlâkdışı [İng. *nonmoral*; Fr. *nonmoral*]. Yerleşik ahlâkî değerlere ters düşme, bu değerlerle bağdaşmama durumu veya ahlâk alanının tümüyle dışında kalan şey için kullanılan sıfat.

Örneğin, canısız varlıklar, otomobiller, silâhlar ne ahlâkî, ne de ahlâksızdır. Bir otomobili ya da silâhı kullanan kişi, bu

otomobili ya da silâhı ahlâksızca, kötülüğe yok açacak bir tarzda kullanabilir. Fakat bu şeylerin kendileri ahlâkdışı olmak durumundadır. Örneğin, bilimsel bilginin de ahlâkla bir ilgisi yoktur. Bilimin sağladığı bilgi, insan tarafından iyi ve yapıcı yönlerde kullanılabildiği gibi, kötülük için ve yıkıcı amaçlarla da kullanılabilir ve yalnızca, kullanılmaya başladığı andan itibaren, ahlâk bir olgu olarak ortaya çıkar.

ahlâk duyusu [Os. *hissi ahlâk*; İng. *moral sense*; Fr. *sens moral*; Al. *moralischer sinn*] Birtakım filozofların, ahlâkî eylemlerin kaynağı olan ve insanlara doğruyu yanlıştan ayırma olanağı verip, onları doğruya yönelecek şekilde harekete geçiren ve ahlâkî yargılar oluştururken, dikkate alacağınız standartlar sağlayan, doğuştan getirdiğiniz sezgisel güç ya da yetiye verdikleri ad.

Ahlâkî yeti öğretisi olarak bilinen ve insan varlıklarında, onları iyilik, yardımseverlik, ödev ve insan sevgisi türünden ahlâkî değerlere yönelten ve yalnızca ahlâkî olgularla ilgili olan ayrı bir duyu, güç ya da yeti bulunduğunu savunan bu görüş, ahlâk alanında, ahlâkî özneye iyi ve kötüyle, doğru ve yanlış arasındaki farklılığı algılama olanağı veren bir ahlâk duyusunu temele alır.

Varlığı ilk kez Francis †Hutcheson ve David †Hume tarafından öne sürülmüş bir yeti olarak ahlâk duyusu, neyin doğru ve neyin yanlış olduğuna ilişkin bilgiyi temellendirdikten başka, ahlâkî bilgiyle ahlâkî eylem arasındaki yarık ya da boşluğu, ahlâkî eylem için bir motif sağlamak suretiyle kapamaya yarar.

ahlâk felsefesi [Os. *ilmi ahlâk*; İng. *ethics*; Fr. *éthique*; Al. *ethik*]. Felsefenin, 'ödev', 'yükümlülük', 'sorumluluk', 'gereklilik', 'erdem' gibi kavramları analiz eden, 'doğruluk' ya da 'yanlışlık'la 'iyi' ve kötü'yle ilgili ahlâkî yargıları ele alan, 'ahlâkî eylem'in doğasını soruşturan ve iyi bir yaşamın nasıl olması gerektiğini açıklamaya çalışan dalı. Temelde iyi ve doğru gibi iki etken tarafından belirlenen ve iyi ve doğru olana, neyin iyi ve doğru olduğuna ilişkin araştırmadan oluşan pratik felsefe.

Felsefenin, neyin iyi ve doğru, neyin kötü ve yanlış olduğunu; insan yaşamının amacının ne olması gerektiğini; ahlâklı ve erdemli bir yaşayışın hangi öğeleri içerdiğini araştıran dalına karşılık gelen ahlâk felsefesi, ahlâk alanında geçen kavramları analiz eder, iyinin, doğrunun anlamını açıklayıp, bir eylemi iyi ya da kötü kılan ölçütler üzerinde yoğunlaşır. Buradan da anlaşılacağı üzere, ahlâk felsefesi alanındaki araştırmalar, *normatif ahlâk*la *metaetik* ya da *analitik ahlâk* olarak ikiye ayrılır.

Bunlardan normatif ahlâk, neyin ahlâkî bakımdan doğru ve yanlış, iyi ve kötü olduğunu belirleyen ölçütler sunup, bu ölçütleri haklı kılma ve temellendirme işiyle uğraşır. Buna göre, filozofların çoğu öncelikle ya doğru eylem ya da en yüksek iyiyle ilgilenmişlerdir. Ahlâk felsefesinin temel kavramı ya da belirleyici öğesi olarak doğru eylemi seçen filozoflar, doğru eylemi gerçekleştirmenin, doğru olanı şeyi yapmanın, zorunlu olarak iyiyi, iyi olanı da doğuracağını öne sürmüşlerdir. Buna karşın, doğru eylemi değil de, iyi ya da en yüksek iyiyi temel kavram yapan filozoflar, neyin iyi olduğu belirlendikten sonra, doğru eylemin hemen ve otomatik olarak farkedileceğini, ve hayata geçirileceğini savunmuşlardır. Buna göre, birinci yaklaşımda neyin iyi olduğu doğru eylem tarafından belirlenirken, ikincisinde doğru eylem iyi ya da en iyi tarafından belirlenir.

Söz konusu geleneksel anlayışın ya da normatif ahlâkın karşısında, ahlâk felsefesinin, iyi ve doğruya ilişkin bir araştırmadan değil de, ahlâk kuramlarıyla ahlâkî inançların ifadesinde kullanılan terim ve önermelerin mantıksal analizinden meydana geldiğini savunan †metaetik ya da †analitik yaklaşım yer alır. İnsanın düşüncesi, eylemi ve dilinde ortaya çıkan ahlâkî öğelerin doğası ve anlamını çözümleyen metaetik ya da analitik ahlâk, ahlâkî kavramların

anlamlarıyla, ahlâkî yargıları haklılandırma, temellendirme veya desteklemede kullanılan yöntemlerin mantıksal analizinden meydana gelir. Şu hâlde, ahlâk felsefesi, felsefenin, bir yandan doğru ya da iyiye ilişkin bir araştırmadan, diğer yandan da ahlâkî kuram ve kavramlara ilişkin analizden meydana gelen dalıdır.

ahlâkın evreleri [İng. *stages of morality*; Fr. *phases de la moralité*]. Ahlâkın, filozoflar tarafından önerilen gelişme aşamaları.

Rasyonellik öncesi, geleneksel ahlâk ya da grup ahlâkıyla, kişisel, rasyonel ya da refleksif bir ahlâkı belirleyen, ve varlığı, hem kültür tarihinde ve hem de bireyin yaşamında kolaylıkla gözlenebilen bu evrelerin en belli başlıları şu üç evreden, yani 1 bireyin gelenekgörenek tarafından yönlendirilmesi evresi, 2 bireyin kendi içinden yönlendirilmesi, kendi kendisini yönlendirmesi evresi, ve nihayet, 3 özerk birey evresinden meydana gelir.

Buna göre, ahlâk, bir kültür çerçevesi içinde kabul görmüş, belirlenmiş ve tanımlanmış amaçlarla bu amaçlara nasıl ulaşılacağını ortaya koyan kurallar öbeği olarak ortaya çıkar. Bireye dışsal olan bu amaç ve kurallar bireyi uzun bir süre boyunca yönlendirdikten sonra, birey onları içselleştirir, kendisine mâl eder ve kendi amaçlarıyla kuralları hâline getirir. Bundan sonra ise, birey rasyonel ve eleştirel bir tavır geliştirip, kural ve amaçlarını eleştiri süzgecinden geçirir, onları nesnel bir biçimde değerlendirmesini öğrenir. O, artık özerk bir birey hâline gelmiştir. Gerçek anlamda ahlâkın başladığı yer de, işte burasıdır.

ahlâkın soykütüğü [İng. *geneology of morals*; Fr. *généologie de la moralité*]. 1 Ünlü Alman filozofu Friedrich †Nietzsche'nin, ahlâk kurumunu, ahlâkın bir toplumda nasıl ortaya çıktığını, hangi fonksiyonu yerine getirdiğini, insanların niçin ona bağlanmak durumunda olduklarını göstermek suretiyle açıklama faaliyeti için kullandığı deyim. Nietzsche söz konusu yöntem ve ahlâk anlayışını *Geneologie der Moral* [Ahlâkın Soykütüğü] adlı eserinde geliştirmiştir. Nitekim, sırasıyla, efendi ve köle ahlâkı, günâh ve suçluluk bilinci, ve nihayet çilecilik ideali gibi üç ayrı bölümden meydana gelen kitabın ana düşüncesi, ahlâkın güçsüzlük ve yeteneksizliklerinden dolayı yaratıcı eyleme teşebbüs edemeyen, ama eylemi kendilerine olduğu kadar, yaratıcı kişilere de yasaklayan birtakım norm ve kurallarla güçsüzlük ve yeteneksizliklerini dengelemeye çalışanların hınç ve intikam duygularından doğduğu düşüncesidir.

2 Nietzsche ve Marks'ta örneklenen bir tavır olarak, varolan geleneksel ahlâkın temellerini kazıyıp, kendi anlayışına, kendisine özgü bir ahlâka yer açma tavrı.

ahlâkın temel etmenleri [İng. *basic factors in morality*; Fr. *facteurs bases de la moralité*]. Ahlâk olgusunu ya da kurumunu oluşturan, belirleyen temel ve vazgeçilmez etmenler.

Bu etmenler şu şekilde sıralanabilir: 1 Tikel nesne ya da bireylerin belirli bir ahlâkî nitelik, ödev ya da sorumluluğa sahip olduklarını ya da olmadıklarını ifade eden belirli yargı formları. 2 Söz konusu yargılar için nedenler ortaya koymanın uygun ve olanaklı olduğu düşüncesi. 3 Daha genel yargılarda ifade edilebilen ve ahlâkî yargılarla bu yargılar için getirilen nedenlere temel olan kurallar, ilkeler, idealler ve erdemler.

4 Bu yargılara, kurallara ve ideallere eşlik eden ve bizim onlara uygun bir tarzda hareket etmemizi sağlayan doğal his ya da duygular. 5 Sorumlu tutulma, övülme ya da ayıplanma türünden, belirli ödül ya da cezalar, ek motivasyon kaynakları. 6 Bütün bir yargılama, akılyürütme ve hissetme süreci boyunca benimsenmiş olan belli bir bakış açısı.

ahlâkın temel öğeleri [İng. *basic elements of ethics*; Fr. *élements bases de l'éthique*]. Ahlâkın varoluşunun kendilerine bağlı olduğu temel unsurlar, bir toplum ya da kültür çevresinde ahlâkın onsuz olunamaz koşulları. Bu öğeler şöyle sıralanabilir:

1 Ahlâk, eylemlerimizde her zaman birtakım *alternatiflerle karşı karşıya kaldığımız gerçeğinin* kabulüyle başlar. Biz doğru ya da yalan söyleyebiliriz. Söz konusu iki olanak ya da alternatif kendisini bize, davranışımızın alternatifleri, eylemimizde yöneleceğimiz seçenekler olarak sunar. Biz bu iki alternatiften birini ya da diğerini seçebiliriz ve alternatiflerin varlığına bağlı olarak, eylemimizi kontrol edip dilediğimiz şekilde ayarlayabiliriz. Oysa, cansız bir varlık ya da eşya için böyle bir şey kesinlikle söz konusu olamaz, çünkü o farklı eylem tarzlarını birbirinden ayıramaz. Öte yandan, cansız bir varlık, başka bir biçimde değil de, yalnızca kendisine etki eden bir dış güce bağlı olarak davranışta bulunur. Şu hâlde, insan varlığı, cansız bir varlığın tersine, bir eylemi kendi başına başlatma gücüne sahip, farklı alternatiflerin bilincinde olan biridir.

2 *Ölçüp biçme, bilinçli olarak tartma.* Buna göre, bir kimse bir problem ya da güçlükten kurtulabilmek için, yalan mı yoksa gerçekleri olduğu gibi mi söylemesi gerektiği üzerinde düşünmeye başladığı zaman, alternatif davranış tarzlarının lehindeki ve aleyhindeki verileri ölçüp biçiyor demektir. Pratik bir bilgeliğe dayanan ölçüp biçme, bilinçli olarak tartma, bizim gücümüz ve etki alanımız içinde kalan, gelecekteki eylemleri konu alır. Ölçüp biçme, ne yapmamız gerektiği üzerinde düşünme, 'Ne yapmalıyım?' sorusunu yanıtlama, belli bir amaca nasıl ulaşılacağı konusunu bilinçli olarak tartma anlamına gelir.

3*Seçim ya da irâde özgürlüğü.* Ahlâkı olanaklı kılan çok önemli başka bir öğe ise, seçim yapabilme, alternatifler karşısında tercihte bulunabilme yeteneğimizdir. Zira insan varlıkları birer makina olsaydılar ve insanda herşey önceden belirlenmiş olsaydı, ahlâk diye bir şey hiç söz konusu olmayacaktı. Başka bir deyişle, ahlâkî özne iyi ve kötü, değerli ve değersiz karşısında, kendi motifleriyle, kendi arzu ve ideallerine dayanarak bir seçim yapamadığı zaman, ahlâktan ve ahlâkî eylemden söz edilemez.

4 Ahlâkın dördüncü temel öğesi, *sorumluluktur*. Sorumluluk, kişinin eylemlerinin sonuçlarını üstlenebilmesi anlamına gelir. Buradan da anlaşılacağı üzere, ahlâkî sorumluluk, seçim öğesini, irâde özgürlüğünü varsayar. Yani, eylemlerine özgürce ve kendi motifleriyle karar veremeyen bir kimsenin, bu eylemlerin hesabını verebilmesinden, onların sonuçlarını üstlenebilmesinden söz edilemez. Bu anlamda bir çocuğun ya da akıl hastasının sorumluluğundan söz etmek mümkün değildir. Onlar sorumlu tutulamazlar, çünkü kendilerine eylemlerine özgürce, kendi tercihlerine göre karar verebilme olanağı verecek, bir zihinsel olgunluktan yoksundurlar.

5 Ahlâkın başka bir temel öğesi de, başka *insanları hesaba katma zorunluluğu*dur. Buna göre, davranışlarımızın başkalarını nasıl etkileyeceği konusu, ahlâkın konularının önemli bir bölümünü meydana getirir. Çünkü, davranışlarımızın iyi ve doğru olup olmadıkları, çoğunlukla söz konusu davranışların başkaları üzerindeki etkilerine bağlı olacaktır. Nitekim, birçok ahlâkçı Robinson Crusoe'nin gerçek anlamında ahlâklı ya da ahlâksız davranabileceği görüşünü kabul etmez.

6 Ölçüp biçtiğimiz, 'Ne yapmalıyım?' diye sorduğumuz zaman, davranışımızın, yalnızca başkaları üzerindeki etkilerini değil, fakat *kendi karakterimiz, kendi yaşantımız ve genel amacımız üzerindeki etkilerini hesaba katıyoruz* demektir. Bundan dolayı, ahlâkın en önemli öğesi, ahlâkî eylemin öznesidir.

ahlâkî [İng. *moral*; Fr. *moral*; Al. *sittlich*]. İyi, doğru diye nitelenen, doğru, erdemli, adil, v.b.g., olduğu kabul edilen insan eylemleri; temel değerler tarafından yönlendirilebilme veya başkalarını bu değerlere göre etkileme, yargılama kapasitesi için kullanılan sıfat. Ahlâk kurallarına uygun olan, ahlâk bakımından iyi olan eyleme, ahlâk bakımından iyi olan kişinin karakterine verilen ad.

ahlâkî aritmetik [İng. *moral arithmetic*; Fr. *arithmétique morale*]. †Yararcılığın kurucusu Jeremy †Bentham'ın, 'mümkün olduğu kadar çok sayıda insana, mümkün en yüksek mutluluğu sağlama amacı'na ulaşmak için temele aldığı hazlara ilişkin hesab bilimi; hazların yoğunluğu, süresi, niteliği ve başka insanlar üzerindeki etkisiyle ilgili kalkül türü.

ahlâkî egoizm [İng. *egoism*; Fr. *égoïsme*; Al. *egoismus*]. Ahlâk felsefesinde, her insanın kendi iyiliğini gözetmesi ve kendi çıkarlarını hayata geçirmesi gerektiğini, yaşamdaki en yüksek iyinin, kişinin kendisi için olanaklı olan tüm tatminleri (arzuları, istekleri, ihtiyaçları, hazları ve amaçları) karşılaması ya da gerçekleştirmesi olduğunu, kişinin kendi tatmin, başarı ve mutluluğunun ilk, en yüksek ve nihaî değer olduğunu, kalan tüm değerlerin bundan çıktığını savunan anlayış.

Herkes için geçerli olan bir †ahlâk yasası bulunmadığı için, ahlâkî eylemin sonucuna göre değerlendirilmek durumunda olduğunu, kişinin her zaman kendi çıkarını, yararını temele alarak eylemesi gerektiğini, ahlâkî bir eylemde belirleyici unsurun, eylemin özneye sağladığı yarar, çıkar olduğunu öne süren ahlâk görüşü olarak ahlâkî egoizm ya da benciliğin, †bencillikle özdeşleştirilme zorunluluğu yoktur, çünkü bencillik sergileyen eylemler, pekâla eylem sahibinin çıkarına olmayabilir.

Üç ayrı ahlâkî bencilik ya da egoizmden söz edilebilir: 1 *Evrensel ahlâkî egoizm*, temel ilke olarak, herkesin, başkalarının çıkarlarını hiç dikkate almaksızın, her zaman kendi çıkarını gözeterek eylemesi gerektiğini öne sürer. Buna karşın, 2 *bireysel ahlâkî egoizm*, herkesin benim çıkarıma göre eylemesi gerektiğini, 3 *kişisel ahlâkî egoizm* ise, benim, başkalarının ne yapmaları, nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili bir iddiada bulunmaksızın, kendi kişisel çıkarımı hesaba katarak eylemde bulunmam gerektiğini öne sürer.

Söz konusu ahlâkî egoizm türlerinden, bireysel ve kişisel egoizm, ahlâktan toplumsal bir ahlâk, bir ahlâk sisteminden de, tüm insan varlıkları için geçerli olacak bir kurallar ve ilkeler bütünü anlaşıldığı sürece, ciddî problemlere yol açar ve çoğunluk, savunulabilir görüşler olmaktan çıkar. Evrensel ahlâkî egoizm ise, anlaşılabilir ve savunulabilir bir ahlâk anlayışı olabilmekle birlikte, birtakım koşullar gerçekleştirilmediği takdirde, pratik olmayan bir öğretidir.

Buna göre, ahlâkî egoizm, ancak ve ancak insanlar birbirlerinden yalıtlandıkları, göreli olarak küçük gruplar hâlinde yaşadıkları ve dolayısıyla, insanlar arasındaki çıkar çatışmaları en aza indirgendiği zaman, uygulanabilen bir teori olabilir. Fakat bizim, kendisine yeten varlıklar olmadığımız, göreli olarak küçük topluluklar hâlinde yaşamayıp, başka insanlarla toplumsal, ekonomik ve hatta ahlâkî olarak karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunduğumuz, nüfusu giderek artan bir toplum içinde yaşadığımız ve burada, kaçınılmaz olarak birtakım çıkar çatışmalarının ortaya çıktığı dikkate alınırsa, evrensel ahlâkî egoizm de çökme tehlikesiyle karşılaşır, ya da en azından, çıkar çatışmaları söz konusu olduğunda, çatışmaları herkesin çıkarını koruyacak şekilde çözümleyecek bir yöntemle tamamlanmak durumunda kalır.

ahlakî empirizm [İng. *ethical empiricism*; Fr. *emprisme éthique*]. Genel olarak, insanın doğal yönünden, duyularından ya da daha çok duygularından hareket eden ahlâk anlayışları için kullanılan deyim. Nitekim, duyguyu duyuların bir türevi olarak görüp ahlâklılığı ona dayandıran tüm doğalcı ahlâklara aynı zamanda empirik ahlâk anlayışları adı verilir.

Ahlâkî empirizm biraz daha özel bir anlam içinde, ahlâkî †akılcılığın karşısında yer alan ve ahlâkî eylemin temelinde bulunan ahlâk kurallarının, doğuştan getirilmeyip sonradan deneyim yoluyla kazanıldığını öne süren görüşü ifade eder. Söz konusu empirist görüş, ya ahlâkî †bireycilik şeklinde ortaya çıkarak, kuralların kazanılmasında bireyin özgün deneyiminin önemini vurgular ya da †sosyolojizm şeklini alarak, kuralların elde edilmesinde ortak deneyimi ön plana çıkartır.

ahlâkî epistemoloji [İng. *moral epistemology*; Fr. *épistémologie morale*] Herkes için geçerliliği olan nesnel ahlâkî doğruların olup olmadığı, ahlâkî sonuçların, tam olarak 'doğru' diye betimlenemese bile, nesnel olup olamayacağı sorularını soran; ahlâkî ilke ve sonuçların nasıl bilinebileceği, ahlâkî akılyürütmelerin nasıl haklı kılınabileceği, akıl, duygu ve sezginin ahlâkî düşünüş ve argümanlarda nasıl bir rol oynadığı konularını araştıran †epistemoloji türü.

ahlâkî eylem [İng. *Moral action*; Fr. *Action morale*]. Ahlâk açısından değerlendirilebilen, ahlâkî bir değere uygun düşen ya da ahlâkî bir amacı gerçekleştirmeye çalışan, yönelimsel bir karakter taşıyan, belli bir amaca yönelmiş olan eylem.

Ahlâkî bir eylemin sahip olmak durumunda olduğu belirli özellikler şöyle sıralanabilir: 1 Eyleme yönelten bir niyet ya da bir motifin varlığı, 2 belli bir eylem biçimini seçen bilinçli ve sorumlu bir özne, 3 özne tarafından yapılan seçimde, bir zorlamanın söz konusu olmayıp, seçimin öznenin kendisi tarafından belirlenmesi, 4 iyi ya da kötü gibi ahlâkî değerlerin varlığı, 5 kişinin kendisi ya da başkalarının çıkarına olabilecek bir sonucun hedeflenmesi.

İşte bu çerçeve içinde, ahlâkî eylem en genel hâliyle, özgür irâdeye dayanan ve başkalarını gözeten bir eylem olarak tanımlanabilir.

ahlâkî eylemin gerisindeki motifler. [İng. *motives behind the moral action*; Fr. *motives derrière de l'action morale*]. Ahlâkî eylemi doğuran, ahlâksal diye nitelenen eylem türünü güdüleyen motifler, daha özel olarak da, Alman filozofu Kant'ın, ahlâkî eylemin temeline yerleştirilebileceğini söylediği üç ayrı motif.

Bu motifler sırasıyla, 1 eğilim, 2 kişisel çıkar ve 3 †ödev olabilir. Bir eylemin ahlâkî değerini yargılarken, eylemin, birtakım eğilimlerin mi (bir eylemi, belli bir anda onu gerçekleştirme hissine kapılarak mı gerçekleştirdiğimiz), yoksa kişisel çıkarın mı (eylemi, onun kendimize çıkar sağlayacağını hesaplayarak mı gerçekleştirdiğimiz) yoksa ödevin mi (yani bir eylemi, onu yapmanın ödev, doğru olduğuna inanarak mı gerçekleştirdiğimiz) sonucu olduğunu bilmenin büyük önem taşıdığını söyleyen Kant'a göre, doğal eğilimlerimize dayanarak ya da kişisel çıkarı temele alarak eylemek yerine, bir ödev duygusuna dayanarak eylemeliyiz, çünkü burada nesnel bir ahlâk yasasıyla bu ahlâk yasasına duyulan öznel bir saygı dışında hiçbir şey yoktur.

Öte yandan, †Kant'a göre, bir eylem bir eğilim ya da histen dolayı değil de, yalnızca bir ödev duygusundan dolayı gerçekleştirilmişse eğer, ahlâkî bir eylem olabilir. Zira, insanlar yalnızca etki edebildikleri, kendi denetimleri altında bulunan şeylerden sorumlu tutulabilirler. İnsan, eğilimleri, duygu ve tutkuları üzerinde tam bir denetim sağlayamaz. Aynı şekilde, insanın kişisel çıkarını gözeterek birtakım sonuçlara yönelmesi de kabul edilemez. Çünkü bu tür eylemler insanın yüce, insanî ve rasyonel özünü ortaya çıkaramadıktan başka, eylemlerin sonuçları da çoğu zaman insanların etki edebilecekleri alanın dışında kalır. Bundan dolayı, tüm insanlar için ahlâklı olmaktan söz edilebilecekse eğer, ahlâk insandaki ödev duygusuna dayanmalıdır.

ahlâkî gerekçeler kanıtı [İng. *argument from moral considerations*]. Ahlâk felsefesi tarihinde, †Nietzsche ve Sartre gibi bazı ateist düşünürlerin ahlâkı ve insan özgürlüğünün varoluşunu mümkün kılabilmek için, yani ahlâkî kaygılardan hareketle, Tanrı'nın varlığını yadsıma tavırlarını ifade eden kanıt ya da argüman türü.

Dünya tarihinin oldukça karmaşık ve problemli dönemlerinde yaşamış ve felsefelerinde ahlâkı ön plâna çıkarmış olan Nietzsche ve Sartre, ahlâk söz konusu olduğunda, insanın Tanrı tarafından önceden belirlenmiş bir özü bulunmadığını, insanın özünü kendisinin yarattığını öne sürmüştür. Başka bir deyişle, bu filozoflar, insan özgürlüğü-

nün, ancak ve ancak Tanrı varolmadığı zaman söz konusu olabileceğini savunmuşlardır.

Buna göre, Nietzsche, Avrupa'da Tanrı inancının ve bu inanca dayanan klâsik Hristiyan ahlâkının çöktüğünü iddia eder. O, bu durumun çok endişe verici bir durum olduğunun farkındadır. Nitekim, Tanrı inancının çöküşüyle ilgili olarak, 'Dünyanın bir daha sahip olamayacağı en kutsal ve en güçlü varlık, hançerlerimizin altında kana boyandı. Bu, insanın kaldıramayacağı kadar büyük bir olaydır' demiştir. Fakat, bu durum ona göre, zorunludur, çünkü insanın gücünün bir değeri olacaksa, insan için bir özgürlük ve ahlâktan söz edilebilecekse, sonsuz güce sahip olan bir varlığın varolmaması gerekir. Zira, sonsuz olanla sınırlı olan, en yetkin olanla yetkin olmayan, tamla eksik olan bir ve aynı dünyada barınamaz. Barınırsa eğer, eksik ve sınırlı olan, köleleşir, yetkin olan ve sınırsız bir güce bulunana teslim olur, özünü ve ahlâkını yaratamaz. Öyleyse, insanın kendisini özgürce yaratabilmesi için, Tanrı'dan vazgeçilmesi gerekir.

Aynı tezi †Sartre da savunur. İnsanda varoluş, ona göre, özden önce gelir. İnsanın varoluşu, bu dünyaya gelmişliği vardır ve insan, özünü kendisi yaratır. Tanrı, yani bir yaratıcı var ise eğer, insanın özü de var demektir ve bu öz varoluştan önce gelir. Başka bir deyişle, Tanrı varsa, özgürlük yok demektir ve insan kendi özünü oluşturma olanak ve gücünden yoksundur. Bu imkân ve gücün varolabilmesi için, Sartre'a göre, Tanrı'nın varolmaması gerekir.

ahlâkî görecilik [İng. *ethical relativism*; Fr. *relativisme éthique*]. Ahlâkta ve değerler bakımından rölativizm. Bireylerin ahlâkî ilke ve değerleri arasında bir çatışma bulunduğu gözleminden hareketle, ahlâkî değerlerin ve ilkelerin kişiden kişiye, çağdan çağa ve toplumdan topluma değiştiğini savunan anlayış. Ahlâk alanında, mutlakların varolmadığını, ahlâkın kültürlere, gruplara ve hatta bireylere göreli olduğunu, mutlak hiçbir ilke ya da değer bulunmadığı için, her insanın kendi kural ya da değerlerini kendisinin belirlemesi gerektiğini savunan ahlâk görüşü.

Tüm insanlar için, tüm zamanlar boyunca aynı ölçüde geçerli olan tek bir ahlâkın ya da tek bir tahlâk yasası'nın, ahlâksal standartın varoluşunu yadsıyan, birçok ahlâk yasası, birçok standart bulunduğunu, bir çağda ya da belli bir yerde hüküm süren ahlâkın başka bir çağda ya da yerde hüküm süren ahlâktan oldukça farklı olabileceğini, bir ahlâkın hüküm sürdüğü çağa göreli olduğunu öne süren görüş.

Nesnel olarak doğru ve geçerli olan ahlâkî hiçbir standart, evrensel hiçbir değer bulunmadığını savunan göreciliğe göre, tüm standartlar, tüm değerler öznel bir karakter taşır. İnsanların ahlâkla ilgili öznel duyguları, varolan tek ahlâkî ölçüt ya da standardı meydana getirir.

Ahlâkî göreciliğin üç farklı şekli ya da türü vardır: 1 Bunlardan *betimleyici görecilik*, olanı betimleyerek, yalnızca, farklı insan ve toplumların ahlâkî yargılarının farklılık gösterdiğini, hatta bunların birbirleriyle çatışma içinde bulunduğunu dile getirir. 2 *Metaetik görecilik* ise, temel ahlâkî yargılar söz konusu olduğunda, bu yargılardan biri yerine başka bir yargıyı haklı kılmanın nesnel olarak geçerli olan rasyonel bir yolu bulunmadığını ve çatışan iki temel yargının aynı ölçüde geçerli olduğunu savunur.

3 Buna karşın, *normatif görecilik*, betimleyici göreciliğin antropolojik ya da sosyolojik bir iddiada, metaetik göreciliğin ise †metaetik alanına giren bir savda bulunduğu yerde, normatif bir ilke öne sürer: Bir birey ya da toplum için doğru ya da iyi olan, içinde bulunulan durum ya da koşullar aynı olsa bile, başka bir birey ya da toplum için doğru ya da iyi olamaz. Bu ilke ise, bir kimse tarafından doğru ya da iyi olduğu düşünülen bir şeyle ilgili olarak, başka bir kimsenin onun iyi ya da doğru olduğu inancına ya

da düşüncesine sahip olmadığı tezine ek olarak –ki, bu betimleyici göreciliğin tezidir– bir toplumda, belli bir yerde ya da zamanda gerçekten de iyi ya da doğru olanın başka bir durumda, yerde ya da zamanda iyi ya da doğru olmadığı tezini içerir.

ahlâkî ilke [Os. *mebdei ahlâk*; İng. *moral principle*; Fr. *principe moral*]. 'Yalan söylemek kötüdür', 'Hırsızlık kötüdür', 'Kişi dürüst olmalıdır' türünden, insana yapılması, gerçekleştirilmesi gereken ahlâkî eylemi gösteren, insana yükümlülüğünü, ödev ve sorumluluğunu anımsatan, ahlâkî eylemlerin bilinçli olarak ya da bilinçsizce kendisine dayandırıldığı, eylemlerin kendisiyle açıklandığı ya da yorumlandığı kural ya da ilke.

ahlâkî ilkelerin bilgisi [İng. *knowledge of moral principles*; Fr. *connaisance des principes morals*] †Ödev ahlakıyla ünlü Alman filozofu Kant'ın evrensel ve zorunlu ahlâkî ilkelerin bilgisinin nasıl kazanıldığını açıklama tarzı.

Teorik bilgi ile pratik bilgi arasında bir koşutluk kuran †Kant, ahlâkî ilkelere ilişkin bilgimizin bilimsel ilkelere ilişkin bilgimize bir bakıma çok benzediğini öne sürmüştür. Çünkü Kant'a göre, 'İnsan daima doğruyu söylemelidir!' şeklindeki ahlâkî yargı, ilke olarak 'Her değişmenin bir nedeni vardır' şeklindeki bilimsel yargıyla aynı türdendir ya da aynı zihinsel faaliyetin ürünüdür. Biz, tüm değişmeleri gözlememiş olsak da, zihnimiz tüm değişmeleri düşünme olanağı sağladığı için, her değişmenin bir nedeni olması gerektiğini biliriz. Bu, Kant'a göre, bizim teorik, kuramsal düşünme kapasitemizi yansıtmaktadır. Üç artı üçün altı ettiğini biliyoruz ve bu bilgiyi elmaları ya da portakalları bir araya getirerek elde etmiyoruz. Aynı şekilde, insanın her zaman doğruyu söylemesi gerektiğini sonucuna, Ali'nin, Mehmet'in eylemini gözlemledikten sonra varmıyoruz.

Kant'a göre, bilgimiz her ne kadar deneyimle başlasa da, tecrübeyle sınırlanmış değildir. Deneyimden gelen izlenimlere ek olarak, aklımız, tecrübedeki nesne ve olaylara, sanki onları belli gözlükler ya da lensler aracılığıyla görüyormuşçasına, onlarla ilgili düşünme tarzlarımızı aktarır. Buna göre, biz, bilimde de ahlâk felsefesinde de, belli bir durumda, zamanda deneyimlediğimiz tikel olguların ötesine geçen kavramları kullanırız. Deneyim, bilimde ve ahlâkta, zihne daha geniş kapsamlı, tümel terimlerle düşünme fırsatı verir. Bir değişme gözlemlediğimiz zaman, zihnimiz bu olaya, bu değişmeye ek olarak, tüm değişmelerdeki †nedensellik ilişkisini açıklama olanağı veren nedensellik kategorisini yükler.

Aynı şekilde, pratik aklımız da, Kant'a göre, insanî ilişkilerimizde, yalnızca belli bir anda değil, fakat her zaman nasıl davranmamız gerektiğini belirleyebilir. Nasıl ki, kuramsal aklımız nedensellikle ilgili tümel ve zorunlu yargılar oluşturabiliyorsa, aynı şekilde pratik aklımız da 'ne yapmamız gerektiği'yle ilgili genel geçer, evrensel yargılar ortaya koyabilir. Aklınız her ikisinde de, tüm zamanlar ve durumlar için geçerli olan bir ilkeyi konu almaktadır, zira tıpkı fiziğin yasaları gibi, ahlâkî eylemin de yasası vardır.

ahlâkî kültür hareketi [İng. *ethical culture movement*]. İnsanî, toplumsal ve uluslararası tüm ilişkilerde, ahlâk etkeninin önemini vurgulayan, ödev duygusunun, ahlâk yasasıyla insanın sonsuz değer ve yüceliğinin herkes tarafından gereği gibi anlaşılmasını amaçlayan akım ya da hareketler.

Terim †pozitivizm, †yararcılık, idealizm ve daha özel olarak da, 19. yüzyılın sonlarında İngiltere'de bazı seçkin filozoflar tarafından sözü edilen amaçla kurulan dernekler için kullanılmıştır.

ahlâkî mutlakçılık [İng. *ethical absolutism*; Fr. *absolutisme éthique*]. Ahlâkî değerin ezelî-ebedî ve nesnel olarak gerçek olduğunu, ezelî-ebedî olarak doğru ve geçerli olan ahlâkî kural ve değerler bulunduğunu ve bu değerlerle kurallar bütününün istisnasız tüm insanlar için geçerli olduğunu, yani tüm insanlar tarafından kabul edilmek, benimsenmek

durumunda olan, değişmez ve mutlak bir yasa, standart ve ahlâk bulunduğunu savunan görüş.

Ahlâkî töznelciliğin tam karşıtı olan görüş, söz konusu ahlâk yasasının uygulaması ve geçerliliği bakımından dünyanın belli bir bölgesi ve tarihiyle sınırlanmamış olduğunu öne sürer. Mutlakçılara göre, ahlâkî bakımdan bugün doğru olan, antik Yunan ve Roma'nın egemenliği altında geçen yüzyıllarda ve hatta daha önce de doğru olmak durumundadır. Günümüzde ahlâkî bakımdan yanlış olanın, o zaman da yanlış olması gerekir. Ahlâkî bakımdan bugün yanlış olan kölelik, o zaman da yanlış olmak durumundaydı. Bu durum, antikçağda bazı büyük düşünür ve şahsiyetler köleliğin toplum için zorunlu bir koşul olduğunu düşünmüş olsalar bile, geçerli olmalıdır. Antikçağda köleliğin meşrû olması, yalnızca, Yunanlıların, neyin ahlâkî bakımdan doğru ve neyin yanlış olduğu konusunda bilgisizlik içinde olduklarını gösterir.

Buna göre mutlakçı bir bakış açısını benimseyen kişi, ahlâkî değer ve düşüncelerin çağdan çağa ve toplumdan topluma değiştiğini, tartışılmaz bir olgu olarak kabul eder. Biz, bugün köleliğin ahlâkî bakımdan yanlış olduğunu düşünürken, Yunanlılar onun doğru olduğuna inanmış olabilirler. Bununla birlikte, onların bir şeyin doğru olduğunu düşünmüş olmaları, bir şeyi gerçekten de doğru yapmaz. İnsanların bir şey hakkında ne düşünmüş olduklarından çok, o şeyin gerçekte ne olduğunun bir önemi vardır.

Ahlâkî mutlakçıya göre, doğru ahlâkî değerler öbeği her ne olursa olsun, o tüm insanlar için, tüm zamanlar boyunca her zaman aynı olmak durumundadır. Mutlakçının bu inancı ya da görüşü, insanların ahlâkla ilgili konularda halâ öğrenecek çok şeyi olduğu inancıyla tutarsızlık göstermez. Çünkü, insan tarafından yaratılmamış bir şey olarak ahlâkın nesnel olduğu, ahlâkın ilkelerinin, insanların kendileriyle ilgili olarak, geçmişte olduğu gibi, şimdi de bilgisizlik içinde olabilmekle birlikte, kesinlikle bilgisine sahip olmak durumunda oldukları gerçek doğrular olduğu inancı, mutlakçının tavrının ayrılmaz bir parçasıdır.

Ona göre, ahlâkî bakımdan doğru ya da yanlış olan –bu ister özgür aşk, ister kölelik, ya da ister çokeşlilik olsun– tüm insanlar için, tüm zamanlar boyunca doğru ya da yanlıştır. Başka bir deyişle, mutlakçılık, yalnızca ahlâk yasasının bu gezegendeki tüm insanlar için aynı olduğunu değil, fakat onun tüm akıllı varlıklar için geçerli olduğunu da öne sürer. Mutlakçılığa göre, ahlâk yasası evreninin yapısının ayrılmaz bir parçasıdır.

ahlâkî özne [İng. *moral agent*; Fr. *agent moral*]. Kendisine belli birtakım ahlâkî niteliklerin atfedilebildiği, bundan dolayı, ahlâkî açıdan değerlendirilebilen, belli bir olgunluk, akıl yetisi ve duyarlığa sahip olduktan başka, özgür ve sorumlu olmak durumunda olan ve kendisini ahlâkî eylemle ifade eden özne. Dış koşullar, kendisinin dışındaki güç ve nedenler tarafından değil de, kendi seçim ve özgür irâdesiyle belirlenen, bilinçli ve sorumlu varlık.

ahlâkî ve toplumsal yasalar [İng. *moral and social laws*; Fr. *lois morales et sociales*]. İnsan davranışını düzenlemek, yönlendirmek ve kontrol etmek amacıyla bir †otorite, †gelenek ya da akıl tarafından getirilen davranış kuralları, yasak ve yükümlülükler; toplumsal beraberlik, barış ve uyumu sağlamak, kişisel olmayan ilişkileri sürdürmek, duyguları gereği gibi ifade etmek üzere, davranış sırasında izlenmesi gereken, evrensel bir geçerliliği ya da uygulanabilirliği olan nesnel ve bağlayıcı kurallar.

ahlâk kanıtı [İng. *moral argument for the existence of God*; Fr. *argument moral pour l'existence de Dieu*]. †Teizmin temellerini, insan varlıklarının ahlâkî deneyimlerinde bulan, Tanrı'nın varoluşunu insandaki değer duygusuyla açıklayan, Tanrı'nın varoluşunu ahlâk yoluyla kanıtlayan tavır, yaklaşım.

Tanrı'nın varoluşunu kanıtlama çabasında olan diğer †Tanrı kanıtları gibi iddialı olmayan ve Tanrı'nın varoluşunu ahlâk olgusundan, insanın ahlâkî deneyiminden, ve dolayısıyla söz konusu deneyim ile ilgili verilerden yola çıkarak kanıtlamaya çalışan; insan varlığında görülen ahlâkî ve tinsel gelişmenin, yalnızca Tanrı'nın varoluşu ışığında değerlendirebileceğini, insanda görülen ahlâkî ilerlemenin ancak ve ancak bu gelişmenin gerisindeki itici güç ve önündeki yüksek amaç olarak Tanrı'nın varlığıyla açıklanabileceğini savunan ahlâk kanıtı şu kabullerden biri ya da diğerine dayanır: 1 Ahlâka, ahlâklılığa temel olan vicdan sadece Tanrı'nın sesi olarak açıklanabilir; 2 Ödev, doğruluk, dürüstlük, hakkaniyet gibi ahlâkî kavramları ancak Tanrı'nın irâdesiyle açıklayabiliriz. 3 Ahlâklılık bağlayıcı gücünü Tanrı tarafından verilen ceza ve ödüllerden alır. 4 Ahlâkî değer ve kişisel mutluluk arasında bir bağlantı olmasının aklın bir talebi olduğu dikkate alınırsa, ahlâkî öznelerin Tanrı'nın varoluşunu kabul etmeleri makûl, rasyonel bir şeydir. Ahlâk kanıtını ilk kez olarak ortaya atan kişi, ünlü Alman filozofu †Kant işte bu kabullerden sonuncusunu temele almıştır.

Diğer Tanrı kanıtlarını, Tanrı'nın varlığını bir bilgi konusu ya da problemi hâline getirdikleri için eleştiren Kant, Tanrı'nın varlığı inancını ahlâk yoluyla temellendirmeye çalışırken, en önemli güçlüğün, bir yandan ahlâkın özerkliğini koruma, diğer yandan da inanç ile ahlâk arasında makûl bir bağ bulunduğunu gösterme zorunluluğunda yattığını düşünmüştür. Buna göre, Kant kendisine çıkış noktası olarak, insanın ahlâklı bir varlık olduğu gerçeğini almıştır. İnsan, ahlâklı olmak zorunda olan bir varlıktır. Ona göre, insanı mutluluğa layık kılan şey de ahlâklılıktır. Kant, akıl dünyasında, ahlâklılıkla mutluluğun birleştiği bir sistemin varlığını düşünmenin, biz insanlar için çok doğal bir hak olduğunu öne sürer.

Bununla birlikte, salt fikir düzeyinde kalındığında, ahlâkın mutlulukla sonuçlanması, yalnızca bir ideden, gerçekleşmeyebilecek bir idealden ibaret kalır. Oysa, Kant'a göre, ahlâk ile mutluluğun birleşmesi, insan için en yüksek iyiyi meydana getirir. Fakat, bütün insanlar bir araya gelseler bile, böyle bir iyinin gerçekleşmesini sağlayamazlar, zira bu, onların, hatta bir bütün olarak doğa düzeninin gücünü aşar. Ahlâklılık ile mutluğun birleşmesi, Kant'a göre, yalnızca evreni ahlâk yasalarına göre yöneten bir Mutlak Akıl'ın, yani Tanrı'nın varlığının tasavvur edilmesi durumunda söz konusu olabilir. Bu durumda, saf pratik aklın ilkelerine göre, 'Tanrı postülası' ile 'Ölümsüzlük postülası'nı ortaya koyma zorunluluğu vardır.

ahlâksızcılık [Os. *gayri ahlâkiyye*; İng. *immoralism*; Fr. *immoralisme*; Al. *immoralismus*]. †Ahlâkçılığın karşısında yer alan bir tavır olarak ahlâk düşmanlığı. Ahlâkî ödev, ilke ve kuralların insanın insanlığını öldürdüğünü, insanı baskı altında tutup, onu köleleştirdiğini savunan ve bundan dolayı, ahlâka bütünüyle karşı çıkan, ahlâka karşı kayıtsız kalan görüşe ya da geleneksel ahlâk anlayışına karşı koyma tavrı.

ahlâk türleri [İng. *types of morality*; Fr. *genres de moralité*]. 'Kime ya da neye karşı ahlâklı olunur, ahlâklı davranılır?' sorusuna verilen yanıtlara bağlı olarak, ortaya çıkan ahlâk türleri.

Buna göre, dört tür ahlâktan söz edilebilir: 1 *Dinî ahlâk*. İnsanın doğüstü varlık ya da varlıklarla olan ilişkilerinde söz konusu olan ahlâk. Örneğin, Yahudi ya da Hristiyan geleneğinde, On Emir'den ilk üçü bu tür bir ahlâkın bir parçası olarak anlaşılır. Buna göre, bu üç emirden birine karşı saygısızlık etmiş olan bir kimse, söz konusu ahlâk kurallarına göre, bir insana karşı ahlâksız davranmamış olsa da, Tanrı'ya ahlâka aykırı bir biçimde davranmış olur. 2 *Doğal ahlâk*. Bütün ilkel kültürlerde yaygın olan bir ahlâk türü olarak, insanın doğayla olan ilişkisinde ortaya çıkan ahlâk. Bura-

da, doğa, insanın refahı için değerli olan bir şey olarak değil de, ahlâka konu olacak şekilde bir kendinde iyi olarak değerlendirilir.

3 *Bireysel ahlâk*. Bireylerin, herhangi bir toplumsal ya da dinî ahlâk sistemine bağlı olmaksızın, kendilerine karşı olan ilişkilerinde söz konusu olan ahlâk. 4 *Toplumsal ahlâk*. İnsan varlığının diğer insanlarla olan ilişkilerinde söz konusu olan ahlâk. İnsanın en önemli ahlâkî davranışları, insanın toplumsal grup oluşturmasıyla ve bireylerin birbirleriyle çatışma içine girmeleriyle başladığı için, diğerlerine göre daha çok üzerinde durulan ahlâk budur.

ahlâk yasası [Os. *ahlâkî kanun*; İng. *moral law*; Fr. *loi morale*]. Eylemi yönlendiren, kendisiyle davranışın sınırlanıp düzenlendiği, bize ne aradığımızı ve ne yapmamız gerektiğini anımsatan kural ya da idealler bütünü. Ahlâkî eylemin kendisine tâbi olmak durumunda olduğu nesnel ve evrensel yasa. Ahlâkî eyleme zorunluluk karakteri kazandıran genel kanun.

Ahlâk yasasının sırasıyla teolojik, doğal ve rasyonel bir temeli olabilir. Buna göre, *teolojik* bir *ahlâk yasası* Tanrı tarafından buyurulan bir ahlâk yasasıdır. Burada, ahlâk yasası, temeli insan doğasında ya da yasaya itaat edip etmemenin getireceği sonuçlarda değil de, †Tanrı'nın doğasında bulunan, Tanrı'nın irâdesinden kaynaklanan davranış kuralları bütünü olarak görülür. Buna göre, ahlâklı olmak, tanrısal irâdenin, insanlar için koyduğu davranış kurallarına, ahlâk yasasına uymaktır.

Doğal bir *ahlâk yasası* ise, nihaî ve en yüksek hedefi tam olarak gerçekleşmek olup, mutluluğu amaçlayan insan doğası tarafından buyurulan, insan doğasının ifadesi olan, akıl yoluyla bilinen ve bağlayıcılığı kabul edilen yasa olarak karşımıza çıkar. Buna göre, ahlâklı olmak gerçek anlamda insan olmaktır ve gerçekten insan olmak ise, akıllı bir hayvan olmaktır.

Rasyonel ahlâk yasası ise, nihaî bir amacı olan, †mutluluğu ve tam olarak gerçekleşmeyi hedefleyen bütün bir insan doğasının değil de, yalnızca insan aklının buyruğu olan ve insan varlığına, sonuçları hiç hesaba katmadan, insan olduğu için yerine getirmek durumunda olduğu ödevleri anımsatan bir yasadır.

Ahuramazda. Eski İran dini Zerdüştçülüğün, kötülük ilkesi ya da Tanrı'sı olan Ehrimen'le sürekli bir mücadele, ya da savaş hâli içinde olmakla birlikte, Zerdüştçü iyimserliğin bir ifadesi olarak, sonunda mutlak bir zafer kazanacak olan baştanrısı, iyilik ilkesi.

Zerdüştçülüğün yüce ve yaratıcı tanrısı olarak Ahuramazda, bütün tanrısal düzeni, suları ve bitkileri, ışığı, yeryüzünü ve iyi olan herşeyi meydana getirir. Tanrısal düzenin bekçisi de olan Ahuramazda, bütün iyi varlıkların yerlerini belirler, insanların eylemlerini denetler.

aile benzerliği [İng. *family resemblance*; Fr. *ressemblance familiale*]. Bir şeyin tanımlayıcı, belirleyici karakteristiğini ya da gerçek özünü aramaktan oluşan geleneksel †tanım yöntemine, özcü anlayışa karşı çıkan ünlü çağdaş düşünür Ludwig †Wittgenstein'ın yaklaşımını ifade etmek için kullanılan deyim. Buna göre, bir şeye, **a)** her biri birçok şey tarafından paylaşılan ve **b)** bazıları, her bir şey tarafından sahip olunan bir dizi öğe ya da özellik sayesinde anlam aktarılır.

aitia. Yunan felsefesinde neden. Araştırılan sonuca yol açan olaylara ilişkin mekanik ya da bilimsel bir †açıklama sağlayan neden. Bir şeyin nasıl olduğu gibi olduğunu anlamamıza olanak veren neden. Varlığa gelişin ya da oluşun nedenleri.

Ajdukiewicz, Kasimierz. (1860-1963) Polonya'daki mantıksal-analitik geleneğin, empirist yönelimleri ağır basan, ünlü temsilcisi.

Felsefî ilgileri çeşitlilik arzeden Polonyalı filozof, bir entellektüel olarak da büyük bir etki yapmıştır. Daha ziyade †mantık ve bilgi kuramı alanındaki çalışmalarıyla seçkinleşen Ajdukiewicz, bu alanda radikal †uzlaşımcılık adı verilen bir görüşü benimsemiştir.

O, gündelik, doğal dilimizde ne analitik ve sentetik önermeler, ne de mantıksal çıkarım kurallarıyla bilimsel hipotezler arasında bir ayırın bulunmadığını öne sürer. Bütün bu ayırımlar, ona göre, salt uzlaşımla ilgili bir meseledir. Yeni bilimsel buluş ve keşifler söz konusu olduğunda, kurallarımızı veya hipotezlerimizi gözden geçirip geçirmemek de bize ya da uzlaşıma kalmış bir şeydir.

Akademi. Yunan filozofu †Platon tarafından, M. Ö. 387 Atina'da, kentin kuzeybatısında yer alan ve adını kahraman *Akademos*'tan alan orman içinde kurulmuş olan öğretim ve araştırma merkezi; tarihin tanıdığı ilk yüksek öğretim kurumu.

Akademi'nin uzun sayılabilecek bir tarihi vardır. Buna göre, okulun yönetiminde önce Platon'un ve daha sonra da Speusippos'un bulunduğu dönem *Eski Akademi* olarak bilinir. Milattan Önce 4. ve 3. yüzyılları kapsayan bu dönemde, †Phytagorasçıların okul üzerindeki etkisi artmış ve Platon'un †metafizik görüşleri bir 'sayı kuramına' dayandırılarak sistemleştirilmiştir. Yine aynı dönemde, Akademi matematik ve astronominin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Okulun yöneticiliğini Arkesilaos'un yaptığı ve daha ziyade kuşkucu bir öğretinin egemen olduğu dönem ise (M.Ö. 3. yüzyıl) *Orta Akademi* olarak bilinir. *Yeni Akademi* ise, M.Ö. 2. ve 1 yüzyıllarda, †Karneades'in önderliğinde, †Stoacıların †doğruluk ölçütleriyle ilgili öğretilerine karşı çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, Akademi Platoncu, Aristotelesçi ve Stoacı öğretileri eklektik bir tarzda birleştirmiştir.

Öte yandan, Platon tarafından kurulmuş olan Akademi'de geliştirilen felsefeye *Akademi felsefesi* diye adlandırılırken, günümüzde üniversitelerde, üniversiter kurumlarda yapılan felsefe incelemelerine, gerçekleştirilen felsefî araştırmalara *akademik felsefe* adı verilmektedir.

Buna karşın, üniversite veya yüksek öğrenim kurumlarındaki araştırmacı ya da hocaların, konu aldıkları bilimin problemlerini, derslerinde ya da yayın yoluyla, (bilimsel çalışmanın evrensel standartların yerine getirerek ve iş ahlâkına uyarak), yöneticilerinin müdahalesine maruz kalmadan, araştırma ve tartışma özgürlüğü, *akademik özgürlük* diye tanımlanır.

akıl [Os. *âkile*; İng. *reason*; Fr. *raison*; Al. *vernunft*]. İnsandaki soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapabilme yetisi. Apaçık doğruları ya da soyut nesneleri, özleri, tümelleri, doğrudan ve aracısız bir biçimde sezme melekesi; öncüllerden sonuca geçmek suretiyle çıkarım yapma yeteneği ya da gücü. Vahiy, inanç, sezgi, duygu, duyum, algı ve deneyden farklı olarak, salt insana özgü olan bilme yetisi, doğru düşünme ve hüküm verme yeteneği, kavram oluşturma gücü.

İnsan, akıl teriminin söz konusu anlamları içinde 'akıllı hayvan' olarak tanımlanmıştır. Buna göre, akıl, içgüdüye karşıt olup, insanın kendisi sayesinde çıkarımlar yaptığı, ya da doğru öncüllerden geçerli sonuçlar çıkardığı yetiden başka hiçbir şey değildir. Akıl yine, duyum, algı, imgelem, duygu ve arzuya karşıt olarak, şu ya da bu anda ya da yerde, neyin var olduğu ile ilgili doğruları, çıkarımda bulunmadan sezgisel olarak kavrama yetisine karşılık gelir.

Akıl yine, pratik akıl anlamında, genel akıl gücünün bir parçası olarak, belirli eylemlerin niçin gerçekleştirilmesi gerektiğini, bu eylemlerin kendilerinden çıktığı ilkeleri ya da bu eylemlerin kendileri için yalnızca birer araç olduğu amaçları kavrama yetisini ifade eder. Öte yandan, salt bilgiye hâkim olan, amaç ve sonuçlarla hiç ilgilenmeyen, bir fenomenin mekanik süreç içinde gözlemlenmesiyle sınırlı olan akla *teknik akıl* adı verilir. Buna karşın, nesne olmayı reddeden, varlığını özne olarak tanıyan ve varolanları varlık olmak bakımından ele alıp sınıflayan akla *ontolojik akıl* denir.

Akıl kavramının anlamı temelde aynı olmakla birlikte, bu anlam kimi zaman

çağın ilgilerine ve dolayısıyla, koşullarına bağlı olarak farklılık gösterir. Örneğin, İlkçağ'da zihinden bağımsız varlığı bilen akıl, Ortaçağ'da inancın hizmetinde olmuş; buna karşın, modern dönemde bilimsel düşünceyi kurmakla yükümlü olan akıl, bilimsel düşüncenin gelişiminin bir sonucu olarak parçalanmış hâle gelmiştir.

Saymayı bilme ve bilme yetisi anlamına gelen Yunanca *logos* sözcüğünden türeyen akıl kavramı, buna göre, İlkçağda dünyadaki çokluğu ve çeşitliliği düzene sokan ve hem de varolanı kavramaya yönelen bir insanî yetiyi ifade eder. Akıl konusundaki felsefî spekülasyon, bu nedenle İlkçağda varlığa dair felsefî spekülasyondan ayrılmazdır. Nitekim, †Sokrates öncesi Yunan doğa filozofları, herkes için bir ve aynı olan şeyi, düşüncenin ve varlığın temelini akıl yoluyla ortaya koymayı amaçlamışlardır. Onların dünyanın tutarlılığını tutarlı bir söylemde dile getirmek üzere, çokluğun gerisindeki birliği, tüm fenomenlerin biricik ve kurucu nedenini arayanlarının nedeni budur.

Yine, †Platon'a göre akıl, duyuların sağladığı değişken ve yanıltıcı *doxa* ya da empirik bilgiye karşıt olan doğru düşüncedir. Akla dayalı bilgi, onda dış görünüşler alanının üstüne yükselmemezi sağlayarak, bizi gerçekten varolan †İdealara götürür. İki tür akıl veya akılda iki tür bilgi olduğunu söyleyen Platon'a göre, bunlardan birincisi özleri, İdeaları doğrudan ve aracısız olarak kavrayan sezgisel akıl ve ikincisi de matematiksel İdealara yönelen, dolayısıyla matematiksel kanıtlamayla seçkinleşen diskürsif akıldır.

Aklı kuramsal ve pratik akıl, kuramsal aklı da, etkin ve edilgin akıl olarak ikiye ayıran †Aristoteles ise, bunlardan etkin akılın, edilgin ya da pasif akla, duyumlanan ya da algılanan nesnenin duyusal formunu alma olanağı verdiğini söyler. Öte yandan, etkin akıl, formu, onu duyu-deneyinden soyutlamak suretiyle, bilinç için açık hâle getirmek durumundadır.

Ortaçağ düşüncesinde ise, akıl inanca bağımlı, inancın hizmetindedir. İnsanın doğal bir yetisi olarak aklın bir özerkliği olabilse bile, bu ancak diskürsif bir akıl olabilir. Nitekim, †Skolastik felsefenin en büyük ve en önemli filozofu olan Aquinaslı †Thomas 'akıl yürütmenin, kavrama nesnesi olan bir nesneden başka bir nesneye gitmek olduğunu' söyler. †İslâm felsefesinde ise, hakikati, onu dolayımsız olarak bildiren vahiyden bağımsız olarak bilen, doğruyu ve yanlışı ayırt etme imkânı sağlayan 'doğal ışık'tır.

Modern dönemde ise, akıl modernleşmenin temelindeki yeti olarak, inançtan bağımsızdır ve onun görevi, önce bilimsel düşünceyi, sonra da toplumsal düzeni kurmaktır. Dış gerçekliği temaşa eden veya yansıtan bir güçten ziyade, düzenleyici ve kurucu bir güç olarak akıl, †Descartes'a göre, tüm insanlarda eşittir. Tıpkı doğrunun ve bilginin ölçütü olarak akla saygı duymanın zorunlu olduğunu söyleyen †Malebranche gibi, †Lebniz'e göre de, inançtan bağımsız olarak özerk aklın gücünü hiçbir şey sarsamaz.

†Kant'ta ise, akıl, anlama yetisiyle birlikte, iki temel entellektüel yetiyi meydana getirir. Bunlardan anlama yetisi, kendileriyle deneye yapı kazandırdığı *a priori* idelere, deneyden türetilemeyen, saf deneyde bulunmayan *a priori* kavramlara doğuştan sahip olur. Oysa akıl, anlama yetisinin tersine, mümkün bilginin sınırları içinde kalmayıp, deneyin sınırlarını aşmaya, varolan herşeyi kapsayan kuşatıcı bir gerçekliğe ilişkin olanaksız bir kavrayışa ulaşmaya çalışıp, zorunlu olarak çelişkilere düşer. Bundan dolayı, Kant'a göre, akıl, anlama yetisi için neyin bilinebilir olduğunu araştırmakla, deneye nasıl yapı kazandırıldığını incelemekle yetinmeli, bilginin sınırlarını aşıp, *a priori* spekülasyonlara kalkışmamalıdır. †Rousseau'da ise akıl, toplumsal yasaların ölçütü ve yolgöstericisi olmak durumundadır. Buna karşın, †Hegel'e göre akıl, en yüksek bilme formudur.

akılcılık [Os. *aklîyyun mezhebi*; İng. *rationalism*; Fr. *rationalisme*; Al. *rationalismus*]. Rasyonalizm. Evreni bir bütün olarak düşünce yoluyla yorumlamayı, bireysel ve toplumsal yaşamı aklın ilkelerine göre düzenlemeyi amaçlayan tavır. İmanın ya da dinin reddedilmesi durumu, bütün bilginin bir sistem içinde ifade edilebileceği, ilke olarak herşeyin bilinebileceği inancı.

1 Genel bir biçimde değerlendirildiğinde, akılcılık, irrasyonalizmin tersine, akıl yoluyla kazanılan bilgiye duyulan inancı, doğaüstü kaynaklardan kazanılan bilgi yerine, doğal yoldan kazanılan bilgiye duyulan inancı, duyguların yerine de, akla duyulan inancı ifade eden genel bir tavırdır. Böyle bir genel tavır olarak, akılcılık, yetkin örneği bilimsel bilgi, ya da daha çok, yetkin örnekleri matematik ve doğa bilimleri olan bilgi türüne değer verir ve akla, deneye dayanmayan bir bilgi olamayacağını savunur. Başka bir deyişle, genel açıdan ele alındığında, yalnızca tümevarımsal ya da tümdengelimsel akıl yürütmenin, bize gerçek dünya hakkında bilgi verebileceğini savunan görüş olarak akılcılık, vahyin ve duyguların bilgi kaynağı olamayacağını öne sürdüğü için, irrasyonalizme, tgizemciliğe ve romantizme karşıt olan bir görüştür.

2 Akılcılık, daha özel ve deneyciliğe ya da tempirizme karşıt bir öğreti olarak da, duyu-algısından önce ya da üstün ve bağımsız olan, ilk ve temel bilgi kaynağı olarak aklı ön plâna çıkartan ya da vurgulayan felsefî teoriye karşılık gelir. Bu teori, yani *epistemolojik akılcılık*, insan varlıklarının, soyut bir biçimde akıl yürütme ya da düşünme işlemiyle, varolan ve varolanın yapısı ve genel olarak da evren hakkında, temel ve reddedilemez kesin yanıtlara ulaşabildiklerini öne sürer.

Epistemolojik akılcılık, yine gerçeklikle ilgili olan bazı doğruların gözlemden, deneyimden bağımsız olarak ve deneysel yöntemler kullanılmadan bilindiğini; zihnin, gerçeklik hakkındaki analitik olmayan bu doğruları, söz konusu doğrular zihindeki doğuştan düşüncelere karşılık geldiği ve gerçeklikle uyuştuğu için, deneyden önce ve deneyden bağımsız olarak bilebildiğini belirtir. Akılcılık, aynı çerçeve içinde, bilginin tek gerçek kaynağının akıl, ve bilimin de, temelde akıl yoluyla oluşturulmuş olan tümdengelimsel bir sistem olduğunu; doğruluğun tek ve temel ölçütünün, mantıksal tutarlılıktan meydana geldiğini iddia eder.

Aynı görüş, her konuya uygulanabilir olan, tümdengelimsel, mantıksal, matematiksel ve çıkarımsal, yani rasyonel bir yöntem bulunduğunu ve bu yöntemin bize, her konuda uygun ve doyurucu açıklamalar sağladığını öne sürer. Epistemolojik akılcılığa göre, bilgideki ideal, şeylerle ilgili olarak mutlak bir kesinliğe ulaşmak olmalıdır. Yalnızca akıldan türetilmiş olan zorunlu ve apaçık doğruların doğru, gerçek ve kesin olduğunun bilinebildiğini, geri kalan her şeyin, yanlışlanmaya açık olup, kesinlikten yoksun bulunduğunu öne süren akılcılık, evrenin, gerçekliğin mantıksal ya da akla uygun bir biçimde düzenlenmiş bir sistem olduğunu; mantığa mutlak olarak hâkim olunduğunda, evrendeki herşeyin mantığın ilkelerinden ya da yasalarından çıkarsanabilir olduğunun görüleceğini öne sürer.

3 Epistemolojik akılcılığa ek olarak, bir de *spekülatif* ya da *metafiziksel akılcılık*tan söz edilebilir. Gerçekliğin ilişkisiz ve tutarsız parçaların bir toplamından başka hiçbir şey olmadığı ve dolayısıyla akıl tarafından kavranamayacağı görüşünün tam karşısında yer alan spekülatif akılcılık, dünyanın, parçaları birbirlerine mantıksal bir zorunlulukla bağlanmış, yapısı tümüyle anlaşılabilir ve kavranabilir olan, rasyonel bir biçimde düzenlenmiş bir bütün olduğunu öne sürer.

Öte yandan akılcılık, 4 ahlâk alanında (*ahlâkî akılcılık*), neyin iyi ve doğru, neyin kötü ve yanlış olduğuna karar verirken, duygu, gelenek, otorite ya da ar-

zulara değil de, akla başvurmamız gerektiğini öne süren görüşe; ahlâk kurallarının kaynağı söz konusu olduğunda, bu kuralların ve ilkelerin kaynağının, deneyim değil de, insan vicdanı olduğunu, insanların doğuştan ve evrensel olarak sahip oldukları bu kuralların, insan vicdanının ya kendiliğinden oluşturduğu ya da Tanrı'dan edindiği kurallar olduğunu, veya ahlâk kurallarının insanın pratik aklının evrensel olarak geçerli olan ürünleri olduğunu; kısacası ahlâkî kuralların *a priori* kurallara karşılık geldiğini öne süren öğretiye karşılık gelir.

Akılcılık 5 din alanında (*dinde akılcılık*)ise, inancın doğrularına, vahiy ya da başka doğaüstü yollarla değil de, salt akıl ve diğer doğal yetiler aracılığıyla ulaşılması gerektiğini dile getiren görüşe karşılık gelir.

6 *Akılcılık psikolojide* ise, örneğin Jean Piaget'nin çocuğun düşünce ve davranış gelişimini araştıran ve zihnin kategorilerinin ancak ve ancak çocuğun tecrübelerinin, dünya ile kurduğu ilişkinin ardından ortaya çıktığını dile getiren †genetik psikolojinin tersine, belli algısal ve kavramsal kapasite ya da yeteneklerin doğuştan olduğu görüşüne karşılık gelir. Buna karşın, akılcılık 7 *sosyolojide*, ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak, çoğunluk pozitivizmle özdeşleştirilmiştir.

Öte yandan, akılcılığın hemen her zaman Batı Uygarlığının başka toplumlar ve irrasyonel oldukları düşünülen ilkeller karşısındaki üstünlüğünü vurgulayan örtük değer yargılarını içerdiği akıldan çıkarılmamalıdır.

akıl çağı [İng. *age of reason*; Fr. *age de la raison*]. Felsefede, 17. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, 19. yüzyılın ilk yarısında dek uzanan ve her alanda aklı temele alan †Aydınlanma çağına verilen bir diğer ad.

Akıl çağını belirleyen üç önemli kabul vardır: 1 Ezelî-ebedî doğruların oluşturduğu rasyonel bir düzen vardır; 2 insan zihni bu doğruları anlamaya, bu hakikatlerin bilgisine ulaşmaya fazlasıyla yetilidir, ve nihayet 3 insanın, bu doğruları anlamaya yetili olan zihninden başka, aynı doğruları temele alıp seçimde bulunan, bu bilgiler ışığında eylemeye istekli ve yetili bir irâdesi vardır.

Akıl çağı düşünürleri için, her bilim, yalnızca fizik, kimya, astronomi değil, fakat iktisat, siyaset ve ahlâk dahi, doğrulukları hemen ve aracısız olarak kavranabilecek olan önermelerden, ilk ilkelerden hareket etmelidir. Bilimin işi bu özel önermelerden, apaçık ilk ilkelerden çıkarsanabilecek olan tüm teoremleri ortaya çıkarmaktır. Bilimin yetkin örneği doğa bilimleri olup, doğa bilimlerinin yöntemi de ideal bilimsel yöntemi meydana getirir. Bu yöntem her alana uygulanabilir. Akıllı insana düşen de, doğa bilimlerini temele alarak, bilimin ortaya koyduğu tüm bu doğruları, olduğu gibi gündelik yaşama uygulamaktır.

akıldışı [Os. *gayrı aklî*; İng. *irrational*; Fr. *irrationnel*; Al. *irrational*]. Akla uygun olmayan, akla, düşünce yasalarına karşıt olan, saçma ve anlaşılamaz olan. Akıllıca, rasyonel yargılara uygun bir tarzda eylememe durumu. Düzenden, aklın kavrayabileceği bir düzenlemeden yoksun bulunan. Karmakarışık ya da kaotik bir durumda olan. Rasyonel bir açıklaması ya da ifadesi olmayan.

akıl doğruları [İng. *truths of reason*; Fr. *vérités de raison*]. Alman rasyonalist düşünürü †Leibniz'in felsefesinde, her yerde ve tüm mümkün dünyalarda doğru olan önermelere verilen ad.

Bu tür doğrular, yalnızca tanım gereği doğru olan önermeler olarak kalmazlar; onlar, gerçek dünya, dış dünya için de geçerli olan doğrulardır. Gerçeklik hakkındaki bu temel doğruları, hiçbir güç, hatta Tanrı'nın gücü bile değiştiremez. Bu temel akıl doğrularının başında çelişmezlik ilkesi gelmektedir. Aklın doğruları mantık, düşünce yoluyla bilinen, zorunlu doğrulardır, öyle ki bu doğrulardan birini inkâr etmek çelişkiye düşmekle eş anlamlıdır. Leibniz aklın doğrularının apaçık doğrular olduğunu söyler.

akılyürütme [Os. *mulâkeme*; İng. *reasoning*; Fr. *raisonnement*; Al. *vernunftschluss*]. Düşünceleri bilinçli, tutarlı ve amaçlı bir biçimde birbirlerine bağlama işlemi. Mantıklı bir biçimde düşünme. Çıkarsamalar yapma. Verilerden ya da verilmiş olan olgulardan sonuçlara geçme faaliyeti. Öncül olarak alınan önermelerden mantıksal çıkarım kurallarına uygun bir tarzda sonuç çıkarma işlemi. Zihnin, hazır ya da verilmiş bazı bilgi ya da önermelerden hareketle, verilmiş olmayan başka bir şeyi, belli bir sonuç olarak çıkardığı işlem.

Akılyürütmenin kökeni, doğası ve değeri konusunda, bir ucunda akılyürütmeyi ruhun bir yetisinin faaliyeti olarak gören †tinselciliğin, diğer ucunda da akılyürütmeyi beynin bir epifenomeni olarak gören †maddeciliğin bakış açısı bulunan, bir dizi farklı görüş söz konusudur.

Bununla birlikte, akılyürütmenin, 1 tümdengelimsel, 2 tümevarımsal, 3 olasılı ve 4 aldatıcı akılyürütme olmak üzere, dört farklı türünün bulunduğu; akılyürütmenin, geçerliliğine duyulan ve hiçbir kuşkuyla ortadan kaldırılamayan bir inancı gerektirdiği; birtakım mantıksal alışkanlık ve yöntemleri içerdiği ve hepsinden önemlisi, bazı temel akıl ilkelerine dayandığı konusunda bir görüş birliği vardır.

Buna göre, akılyürütme bir çıkarsama işlemidir; daha önceden doğru oldukları bilinen ya da doğru oldukları kabul edilen belirli önermelerden, onlardan çıkmakla birlikte, onlardan ayrı ve farklı olan başka bir doğruya geçmektir. Akılyürütme, bir önermeyi, aralarında ortak bir öğenin bulunduğu başka bir önermeden ya da önermeler öbeğinden çıkarsamaktır.

Çıkarsama, tümdengelimsel akılyürütme söz konusu olduğu zaman, zorunlu; tümevarımsal akılyürütme söz konusu olduğu zaman, olumsal; olasılı akılyürütme söz konusu olduğu zaman, olasılı ve yanıltıcı akılyürütme söz konusu olduğu zaman da, yanlıştır.

akıntılar teorisi [İng. *theory of effluences*; Fr. *théorie des effluences*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, †Empedokles ve †Demokritos gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan algı anlayışına verilen ad.

Buna göre, bir algı sürecinde, algılayan öznenin algı menziline giren nesne, duyu organlarının gözeneklerine uygun gelen ve öznenin bedeninden çıkan film, suret ve akıntılarla karşılaşan akıntılar, suretler gönderir. İşte bu süreç, dış dünyaya ilişkin bilgimizin temelini oluşturan duyum ve algılara neden olur.

akış öğretisi [İng. *theory of flux*; Fr. *théorie de changement continuel*]. Presokratik filozof Herakleitos'a atfedilen, evrenin ve evrende bulunan herşeyin sürekli bir değişme içinde bulunduğunu, hiçbir şeyin kalıcı ve sürekli olmayıp, akış hâlinde olduğunu, bu değişmeden dolayı 'aynı nehre iki defa girilemeyeceğini' belirten teori.

Daha çok değişme problemi üzerinde yoğunlaşmış olan †Sokrates öncesi doğa filozofu †Herakleitos, evrende sürekli bir değişmenin hüküm sürdüğünü, herşeyin savaş ve çatışmanın bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemiştir. Ona göre, evrende kalıcılık ve durağanlık yoktur; herşey değişmekte, yakarak, yıkarak yaşamaktadır. O, kendisinden önceki filozofların boşu boşuna evrende kalıcılık ve süreklilik aradıklarını, oysa evrende kalıcılık bulunmayıp, mutlak bir değişmenin söz konusu olduğunu öne sürmüştür.

Nehir akıp gittiği için, o aynı nehre iki kez giremeyeceğimizi belirtir. Evrende hiçbir nesne, nesnelerin hiçbir özelliği yoktur ki, değişmeden aynı kalsın. Herşey bir başka şeyin yıkımı ve ölümü sayesinde varlığa gelmekte ve daha sonra yok olup gitmektedir. Evrendeki tüm öğeler arasında sürekli bir çatışma ve savaş hali vardır ve değişmeyen tek şey, bu değişme halinin sonucu olan kozmik denge durumudur. Bununla birlikte, evrende hüküm süren bu akış ve değişme, yasasız bir değişme değildir. Değişme, bir yasaya, yani *logosa*

göre olan bir değişmedir. Herakleitos'ta *logos*, evreni yöneten yasa, insanın da kendisinden pay aldığı tanrısal Akıl anlamına gelir.

Herakleitos'un †Platon'la çağdaş olan †Kratylos adlı izleyicisi, daha sonra bir yandan ustasının görüşlerinin savunuculuğunu yaparken, bir yandan da ustasının görüşlerinin mantıksal sonuçlarını çıkarsamıştır. Ona göre, sürekli bir akış kabul edilemez bir şeydir. Zira, Herakleitos'un görüşü kabul edilecek olursa, evren anlaşılır olmaktan çıkar. Evren ve evrendeki herşey sürekli olarak değiştiğinde, nesnelerde onları betimlemek, açıklamak ve anlamak için gerekli olan bir kalıcılık ve süreklilikten söz edilemez. Çünkü nesneler değişirse, onları adlandırmak ve betimlemek için kullanılan sözcükler de değişir. Gerçekliğin belli bir parçasını betimlemeye kalkıştığımız anda, yalnızca gerçekliğin söz konusu parçası ve biz değil, fakat kullandığımız sözcüklerin anlamları ve bizi dinleyenler de değişecektir. Bu durumda ise, yalnızca gerçekliği anlama ve açıklama çabası olan felsefe değil, fakat konuşma ve anlaşma olanağı da ortadan kalkar. Burada yapılacak tek şey susmak ve nesnelere işaret etmektir.

akla uygun [Os. *mâkul*; İng. *reasonable*; Fr. *raisonnable*; Al. *vernünftig*]. Aklın sağladığı standart ya da ölçülere uygun olan. Bir inancın, temelsiz olması, hiçbir dayanağı olmadan öne sürülmesi yerine, sağlam bir dayanağı bulunması, kendisiyle ilgili verilerden mantık kurallarına uygun olarak çıkarsanabilir olması durumu.

Yapılan, gerçekleştirilen bir eylemin, mantıksız ya da mantıkdışı olması yerine, belli bir amaca yönelik olarak ve bu amaçla tutarlı bir biçimde yapılmış ya da gerçekleştirilmesi durumu.

aklın idaresi için kurallar [İng. *rules for direction of reason*; Fr. *regles pour la diréction de la raison*]. †Modern felsefenin kurucusu olan Fransız filozofu †Descartes tarafından belirlenen ve onun yöntem anlayışının bir parçası olarak, aklın sezgi ve tümdengelim gibi iki gücüne gereği gibi yol göstereceği düşünülen kurallar bütünü.

Aklın uyacağı kurallar, Descartes'a göre, dört tanedir, ancak hepsinden daha önemli olan genel kural şudur: Akıl, basit ve mutlak bir biçimde açık olan bir doğrudan hareket etmeli ve yol boyunca açıklık ve seçikliği hiç kaybetmeden adım adım ilerlemelidir. Diğer dört kural şu şekilde sıralanabilir: 1 Doğru olduğu açık ve seçik bir biçimde bilinmeyen hiçbir şey doğru kabul edilmemelidir. 2 İncelenmekte olan güçlük ya da problemler, uygun bir çözümün gerektirdiği şekilde, olabildiğince çok parçaya bölünmelidir. 3 Düşünceler, en basit ve bilinmesi en kolay nesnelerden başlayıp, yavaş yavaş adım adım ilerleyerek, en karmaşık olanın bilgisine yükselecek şekilde düzenlenmelidir. 4 Kişi, adımları, her durumda tam olarak sayıp, herşeyi gözden geçirerek, hiçbir şeyin unutulmamış olmasına dikkat etmelidir.

akrasia. [Olumsuzluk gösteren Yunanca *a* önekiyle, güç, kudret, denetim anlamına gelen *kratos*'tan türemiş sözcük]. İrâde zayıflığı, özdenetim yoksunluğu; yapılması gerekeni, ahlâkî bakımdan doğru veya kişinin kendi özçıkarına uygun olanı bilmekle birlikte, bunu hayata geçirmede zaafiyet gösterme.

Terim, †Aristoteles'in ahlâksal bakımdan zayıf olan insanla (*akrates*), baştan çıkarıcı şeylere karşı koyabilen insan (*enkrates*) arasında yaptığı ayırımdan türemiştir. Başka bir deyişle, terimi felsefe literatürüne sokan Aristoteles olmuştur, zira kendisinden önce yaşamış olan Sokrates gibi düşünürler, bilgiyle eylem, bilmeyle yapabilme arasındaki olasılı bir boşluğu, irâde zayıflığını kabul etmezler.

akromatik. Sözel olarak aktarılamayan; halk ya da geniş kitleler için olmayıp, okulun sınırları içinde kalan öğretiler, özellikle de †Aristoteles'in, oldukça ileri bir bilgi düzeyinde bulunan seçkin öğrencileri için ayrılmış, yalnızca onların anlayabileceği türden gizli öğretiler için kullanılan Yunanca sıfat.

aksiyom [Os. *mebdei bedîhi*; İng. *axiom*; Fr. *axiome*; Al. *axiom*]. **1** Genel olarak, apaçık bir biçimde doğru olduğu düşünülen, ne kanıtlanan ne de çürütülebilen önerme; üzerine mantıksal bir sistemin kurulduğu ve ancak sistemin tutarlılığından vazgeçilmesi durumunda, inkâr edilebilen en temel ve zorunlu apaçık doğru; başka önermelerden türetilemeyen, fakat kendisinden başka önermelerin çıkarsanabildiği ilk başlangıç noktası; bütün bir kanıtlama sürecinin temelini oluşturan, fakat kendisi kanıtlanamayan önerme; formel bir sistemde, kanıtlanmadan öne sürülen ve, tüm diğer teoremlerin, sistemin çıkarım kurallarına göre, benzer diğer önermelerle birlikte, kendisinden türetildiği temel önerme.

Aksiyomlar, kendilerinden çıkarsanabilen önermelerin kanıtlanabilir olmaları anlamında, kanıtlanabilir olan önermeler olarak görülemezler. Aksiyomlara ilişkin kanıtlama, onların tutarlı ve kapsayıcı bir sistemin kuruluşunda kullanılabilmeleriyle ilişkilidir.

2 Daha özel olarak da aksiyom, epistemolojik bir çerçeve içinde, doğruluğu apaçık olan, doğrudan ve aracısız bir biçimde kesin, nesnel olarak doğru olan önermeyi ifade eder. Buna göre, aksiyomun doğruluğunu kabul eden kimse, aksiyomun doğru olduğu nesnel olgusunu sezgisel olarak bilir, doğrudan ve aracısız olarak kavrar.

3 Psikolojik anlamda ise, aksiyom, kişinin bir yandan kanıtlanamazcasına doğru olduğunu düşünürken, bir yandan da doğru ve zorunlu olduğu konusunda sarsılmaz bir inanç beslediği önerme anlamına gelir. Söz konusu anlamı içinde aksiyom, aksiyom olarak görülen önermenin doğru ve zorunlu olduğuna sarsılmaz bir inanç besleyen özneye görelidir. Burada özne, pekâla başka bir kimsenin yanlış olduğuna inandığı bir önermeyi aksiyom olarak alabilir.

4 Mantıksal bir anlam içinde ise, aksiyom, kendisi kanıtlanmayan, fakat kanıtlamalar için bir temel olarak kullanılan ilk ilkeden başka bir şey değildir. Burada aksiyom, önerme ya da akılyürütmelerden oluşan belli kuram ya da sisteme görelidir. Mantıksal anlamı içinde aksiyom, belli bir sistem ya da kuramın gelişme süreci içinde kanıtlanmayan, fakat daha işin başında doğru kabul edilen ve söz konusu sistemin parçalarını meydana getiren kanıtlamalar için bir temel olarak kullanılan bir önermedir. Söz konusu sistem, mümkün bilgi sisteminin bütününü meydana getiren bir sistem olarak görüldüğü zaman, aksiyomlar 'mutlak ilk ilkeler' olarak karşımıza çıkar.

5 Toplumsal anlamda ise, aksiyom, görüşün anlamını, değerini ve önemini anlayabilecek yetide ve uzmanlıkta olan herkes tarafından apaçık bir olgu olarak kabul edilen görüş anlamına gelir. Burada aksiyomu belirleyen ölçüt, tüm rasyonel varlıkların ya da normal, bilge insanların ya da uzmanların onay ya da uzlaşımlarıdır.

aksiyomatik yöntem [İng. *axiomatic method*; Fr. *méthode axiomatique*; Al. *axiomatik methode*] Mantıkta, ilkel bazı terimlerden türetilen temel önermelerden (aksiyom ya da postülalardan) yola çıkarak, mantıksal tümdengelim yoluyla, özelleştirilmiş kurallara uygun olan tümel bir sisteme ulaşma süreci ya da işlemi.

Bu terimler ve †aksiyomlar keyfî olarak tanımlanıp oluşturulabileceği gibi, doğruluklarına ilişkin bazı güvencelerin sezgi yoluyla algılandığı model uyarınca da bulunmuş olabilir. Aksiyomatik sistemlerin en eski örnekleri †Aristoteles'in tasımı ve †Euklides'in geometrisidir. 20. yüzyılın başlarında †Russell ve †Whitehead, matematiği baştan sona aksiyomatik yöntemle biçimlendirmeye çalışmışlardır. Bilim adamları deneysel bilimleri bile bu yöntemle ele almışlardır.

ak ve kara yanlışı [İng. *white and black fallacy*]. Düşüncede ve düşüncenin ifadesinde, yeterli olgusal ya da kavramsal destek olmadan, keskin ayırımlar kullanmaktan; sağlam temeller, yeterli dayanaklar olmadan, aralarında bir or-

taya, ara kavramlara izin verıneyen karşıt uçlu ayırımlar yapınaktan, ak ile kara arasındaki gri tonları görmezden gelmekten oluşan yanlış türü.

Albertus Magnus. Derin ve çok geniş kapsamlı bilgisiyle, Ortaçağda kendisine *Doktor Universalis* ünvanı verilmiş olan 13. yüzyıl düşünürü.

Zamanının hemen her alandaki tüm bilgilerini seriınleyip yorumlayışıyla ün kazanmış olan Büyük Albertus, inanç ve vahiy yoluyla kazanılan bilgiyle, felsefe ve bilim aracılığıyla kazanılan bilgiyi birbirinden ayırıruş ve bu ikisinin birbirine karşıt olınadığını söyleyerek, inanç için bir hakikat, akıl için de ona çelişik bir hakikat bulunınadığını iddia etmiştir.

Başka bir deyişle, Tanrı'yı ilk varlık olarak ele alan metafizikte, filozofun, ışığı kendisine ilk ilkeleri gösteren aklı kullandığını, buna karşın Tanrı'yı vahiy yoluyla bilinen varlık olarak ele alan teolojide inancın doğaüstü ışığına dayanıldığını öne süren Büyük Albertus, †metafizik ve †teoloji arasında kesinlikle bir karşıtlık bulunmadığını, birinin çoğunluk diğerini tamamladığını söylemiştir.

Felsefesinde Aristotelesçi öğelerle Yeni Platoncu öğelerin bir sentezini yapan Albertus, örneğin Tanrı'nın varoluşunu kanıtlarken, Aristoteles'in hareketten yola çıkan kanıtını kullanmıştır. Ona göre, Tanrı ilk ilke olup, varoluşunu, başka bir şeyden değil de, salt kendisinden alır. Özü varoluşunu içeren Tanrı'da, madde, olumsallık ve potansiyaliteden iz yoktur. Dünyaya aşkın olan Tanrı'da, Büyük Albertus'a göre, özneyle nesne ayırımı da söz konusu değildir.

aldırmazcılık. [İng. *indifferentism*; Fr. *indifferentisme*]. Ahlâk felsefesinde, ahlâkî, erdemli bir yaşayışı salık veren, fakat bazı şeylerin insanın gücü dahilinde, insanın akıllı ve ahlâkî eylemiyle değiştirilebilir olduğu yerde, birtakım başka şeylerin insanın etki alanı dışında kaldığını, insan tarafından değiştirilemez olduğunu söyleyerek, insanın, ikincilere aldırmayıp, bunlara karşı kayıtsız olur ve bağımsız kalırken, tüm gücüyle birinciler üzerinde yoğunlaşması, kendisinde olanı, kendi gücü dahilinde bulunanı gerçekleştirmesi, olabildiğince ahlâklı ve erdemli olmaya çalışması gerektiğini öne süren tavır.

Tavır ilk kez olarak, kendisi oldukça çirkin bir adam olan, fizikî yapısını değiştirmesinin insanın elinde olmadığını, fakat karakterini geliştirmenin, daha ahlâklı bir insan olmanın, insanın elinde olduğunu ve dolayısıyla, insanın, mal, mülk, şan ve şerefe hiç aldırmayarak, vargücüyle bu amaç için çalışması gerektiğini söyleyen †Sokrates tarafından sergilenmiştir. Aynı tavır, †Stoalılarda felsefî bir öğreti olarak ortaya çıkar.

Alembert, Jean Le Rond d'. 18. yüzyılda yaşamış olan Fransız matematikçisi ve filozofu.

Fransız †Aydınlanmasının ünlü Ansiklopedisinin †Diderot'yla birlikte editörlüğünü yapmışve matematiğe özgün ve önemli katkılarda bulunmuş olan d'Alembert, bilgi alanında mutlak bir †duyumculuğu benimsemiş, doğuştan düşünceler öğretisini reddederek, bütün fikirlerimizin duyumlardan geldiğini öne sürmüştür. Fakat esas pozitivist metodolojisiyle ün kazanan D'Alembert, metafiziksel kuramlarla boş spekülasyonların bir bilgi kaynağı olamayacağını, bizim şeylerle ilgili olarak niçin sorularına bir yanıt veremeyeceğimizi iddia etmiştir.

Bir dış dünyanın varoluşundan bile emin olamayacağımızı dile getiren filozofa göre, bilime düşen fenomenleri birbirlerine bağlayarak betimlemek ve fenomenleri ilk ilkelerden çıkarsamaktır. Bununla birlikte, bu, gözlemlenen ikincil nitelikleri, daha temel olmakla birlikte, gözlemlenemeyen başka niteliklerden türetmek anlamına gelir. Bilim ve felsefe fenomenler alanıyla sınırlandığından, bilim adamı ve filozof açıklamayla uğraşmaz; bilim adamı, deney temeli üzerinde, açık seçik tanımlar oluşturur ve bunlardan mantıksal sonuçlarını çıkartır.

Bilimci bir bakış açısıyla, entellektüel aydınlanma temeli üzerinde, toplumsal ve ahlâkî ilerlemeye sonsuz bir inanç

besleyen D'Alembert, ahlâka da büyük bir önem vermiş ve onu metafizik ve teolojiden ayırmak için mücadele etmiştir.

aletçilik [İng. *instrumentalism*; Fr. *instrumentalisme*]. 1 Bilim felsefesinde, †Peirce, †James gibi pragmatistlerle †Mach ve †Schilick gibi pozitivist düşünürler tarafından öne sürülen ve özellikle bilimlerdeki teorilerin doğru veya yanlış olmadıklarını ve olamayacaklarını, fakat sadece birer alet olarak görülebileceklerini öne süren öğreti. Doğruluğu yarar adına reddeden bu görüşe göre, kuramlar bir dizi veriden başka bir veriler öbeğine geçmeye imkân vererek, öndeyilerde bulunmaya yararlar.

2 Daha genel olarak da, ünlü Amerikan filozofu John †Dewey'in, düşüncenin, mantığın ve bilgilenme sürecimizin doğası konusunda, James'ın pragmatizmini geliştirerek öne sürmüş olduğu felsefe akımı. Dewey'e göre, düşünceler, kavramlar ve yargılar, bir şeyleri tecrübe ettiğimiz ve gelecekteki sonuçları belirlemeye çalıştığımız zaman belli bir işlevi yerine getiren, işe yarayan araçlar, aletlerdir. Önermeler araştırma sürecindeki araçlar olarak görülmelidir. Bu şekilde değerlendirildiği zaman, aletçiliğe göre, önermeler doğru ya da yanlış olamaz. Onlar, insan tecrübesindeki olayları, değişmeyi açıklamada ve yorumlamada, insanın ihtiyaçlarını karşılamada, amaçlarına ulaşmasında ve gelecekle ilgili öndeyilerde başarılı olmalarına göre, etkili, güçlü ya da yararlı diye değerlendirilebilir.

Aletçiliğe göre, düşünme, soyut birtakım ölçütlerle değil de, bir organizmanın yaşama savaşında, çevreye uyum sağlamasında ve toplumsal anlamda varlığını sürdürmeye devam etmesinde yardımcı oluşuyla yargılanabilir. Yasalar, kuramlar ve hipotezler, ancak bir güçlüğü çözdükleri, insan yaşamına katkı yaptıkları sürece anlamlıdırlar. Pratikten kopuk hiçbir düşünce, önerme ve kuram anlamlı değildir.

3 Ontolojide, *V* gibi bir varlık türü olmasa bile, bu tür varlıklarla ilgili önermelerin doğru olabileceğini savunan görüş. Örneğin, bir kişiye bir arzu veya bir tutku atfeden önermelerin bu türden varlığı kanıtlanabilir içsel hâller fiilen varolmasa dahi, tam anlamıyla doğru olduğunu öne süren bu görüş ise, doğruluğu yararlılıkla özdeştiren bir öğretidir.

4 Estetikte, bir nesnenin estetik değerinin onun öznede estetik deneyim yaratma kapasitesinde yattığını, nesnedeki bu kapasitenin kapsamı ya da ölçüsünün koşullara ya da zamana bağlı olduğunu, bir nesnenin estetik değerinin onun estetik haz veya temaşa zevki üretmek için bir araç olmaklığıyla yargılanması gerektiğini savunan görüş.

Alexander, Samuel. 1859-1938 yılları arasında yaşamış olan İngiliz yeni-realist filozof. Başlıca eserleri, *Space, Time and Deity* [Mekân, Zaman ve Tanrı] ve *Beauty and Other Forms of Value* [Güzellik ve Diğer Değer Biçimleri]'dir.

19. yüzyılın ikinci yarısında egemen İngiltere'de gözlenen idealist felsefelere şiddetle karşı çıkan Alexander, bilginin bilen özneden bağımsız olan bir dünyanın bilgisi olduğunu savunduğu için, yüzyılın başındaki realist hareketin önemli bir ismi olmuştur. Fakat Alexander diğer yeni-realistlerden, realist bir temel üzerine doğalcı bir metafizik inşa etmek bakımından farklılık gösterir. Başka bir deyişle, doğa bilimlerinin verilerinden yararlanarak empirik bir yoldan kurmuş olduğu metafiziğiyle ün kazanan Alexander, aynı zamanda doğurucu evrim görüşüyle seçkinleşir. Bu doğurucu evrim görüşü, deneyimimizin çeşitli yönleri üzerine refleksiyonun sonucu olan tarihsel bir hipotezdir.

Gerçekliği, zamanın ileriye doğru olan yönüyle belirlenen tarihsel bir süreç, her evresinde düzenli yapıların ard arda ortaya çıktığı bir gelişme süreci olarak tasarlayan Alexander'ın evrim öğretisinde zaman-mekân evrenin temel malzemesi; †kategoriler de maddenin kalıcı ve sü-

rekli özellikleridir. Maddeden ise ikincil nitelikler ve yaşamla zihin nitelikleri doğar. Zihin konusunda idealist ve ikici görüşlere karşı çıkan Alexander, zihni fizyolojik ve nörolojik süreçlerin düzen kazanmış yapısı olarak tanımlarken, bütün bu süreçlerin üstünde ve ötesinde, ayrı ve saf bir zihinden söz edilemeyeceğini belirtir. Zihnin doğurucu evrim sürecinin en son ortaya çıkan ürünü olduğunu belirten filozofa göre, Tanrı da evrenin kendisine doğru yönelmiş olduğu nihaî ve en yüksek üründü; yani, Tanrı ötede, ama henüz gerçekleşmemiş olan son niteliktir. Ona göre, idealistler tarafından öne sürüldüğü şekliyle bir gerçeklik derecelerinden söz edilemez; zihinler yalın bir biçimde başka herşeyin yanı sıra ve yanı başında varolurlar.

algı [Os. *idrâk*; İng. *perception*; Fr. *perception*; Al. *perception*]. Çağdaş psikoloji ve tepistemolojide, duyusal olarak uyarılma sonucunda, evler, arabalar, ağaçlar türünden sıradan nesnelerle ilgili kavrayışa verilen ad. Dış dünyayı duyular yoluyla, iç yaşantıları ise tiçebakışla kavrama yetisi. İnsan varlığının kendisini çevreleyen dış dünyadan duyu organları aracılığıyla edindiği malumât.

Söz konusu en genel anlamı içinde, algı, insana duyu yoluyla gelen malzemeye uyum ve birlik kazandıran ve dolayısıyla, fizikî, fizyolojik, nörolojik, duyumsal ve bilişsel bileşenleri olan süreci ifade eder. Bu çerçeve içinde, algı, bu sürecin bilincinde ya da ayırdında olma anlamına geldiği kadar, duyumsal verilerin bir sentezine de karşılık gelir. Yine, algı, idrak ya da sezgisel kavrayış anlamında, bir şeyin doğruluğunun bilincine varmayı ifade eder.

Algı bir yandan duyumdan, yani yalıtlanmış duyusal nitelikleri idrakten, diğer yandan da, imgeleme, anımsama, kavram oluşturma ve akılyürütme gibi daha yüksek zihinsel süreçlerden ayırt edilir. Bu bağlamda, algı, yalın duyu verilerinin düzenlenmesi ve yorumlanması olarak tanımlanabilir. Bu çerçeve içinde, sırasıyla dışımızdaki bir nesneye bağlı olan ve duyu verilerini kavramamızı sağlayan *iç algılar*la, öznenin kendi iç hâllerini içebakış yoluyla kavrama olanağı veren *dış algılar*dan söz edilebilir.

algıcılık [Os. *idrâkiye mezhebi*; İng. *perceptionism*; Fr. *perceptionisme*; Al. *perceptionismus*]. İnsan varlığının dış dünyayı doğrudan ve aracısız bir biçimde algılayabileceğini savunan öğreti.

Buna göre, insanın yalnızca kendi zihnindeki ideleri, kendi zihin hâllerini algılayabileceğini öne süren Berkeleyci töznel idealizmin tam karşısında yer alan bir görüş olarak algıcılık, dış dünyadaki varlıkların nesnel gerçekliğini tanıyan ve bu varlıkların, insan tarafından, göründüğü şekliyle değil de, gerçekte olduğu şekliyle algılandığını öne süren anlayışa karşılık gelir.

Yine, algıcılık, algısal yanılmalara düşebildiğimiz için, algının güvenilir bir bilgi kaynağı olarak görülemeyeceğini savunan görüşlere karşıt olarak, algının sağlam ve güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu ve bize doğrudan doğruya nesnelerin kendilerini verdiğini savunur.

algılar [İng. *perceptions*; Fr. *perceptions*]. Algı verisine, bir algı ediminde ortaya çıkan ya da varolan şeye verilen ad. Tümellere, sınıflara ve genellemelere işaret eden kavramlara, düşüncelere, fikir ve inançlara karşıt olarak, deneydeki somut birimlere karşılık gelen bireysel nesnelere ve tikellere işaret eden terim.

Algılar, duyu verisinin eşanlamlısı olarak kullanılmadığı zaman, zihnin, farklılaşmamış duyu verilerini düzenleme işlemindeki ilk adıma karşılık gelir.

algının değişebilirliğiyle ilgili kanıt [İng. *argument from changeability of perception*]. Bilgiden duyusal bilgiyi anlayan kuşkuculuğun, dış dünyanın algıya dayanan bilgisinin imkânsız olduğunu göstermek için kullandığı kanıt ya da akılyürütmelerden, algıdaki değişme öğesini ön plâna çıkartanına verilen ad.

Buna göre, kanıt algının, değişen bakış açısı, içinde bulunulan ortam ve ışık koşulları gibi öznel ve nesnel durumlara bağlı olarak içerik bakımından değiştiğini ve söz konusu değişimin, algının insana, kendisinden bağımsız olarak varolan değişmez bir gerçekliği doğru ve güvenilir bir biçimde vermesini olanaksız hâle getirdiğini savunur ve buradan insanın dış dünyayı, en azından olduğu şekliyle bilmesinin söz konusu olamayacağı sonucunu çıkartır.

algının yanılabilirliğiyle ilgili kanıt [İng. *argument from fallibility of perception*]. İnsan varlığının dış dünyaya ilişkin gerçek bir bilgiye ulaşmasının olanaksız olduğunu savunan kuşkucu görüş tarafından, İlkçağ felsefesinden beri kullanılan bir kanıt ya da argümana verilen ad.

Yanılsama, sanrı türünden algı yanılmalarının, yanılma ya da yanılgı söz konusu olduğu sırada farkedilememesi ve hemen her zaman doğru, olanı olduğu gibi gösteren algılar olarak değerlendirilmesi olgusundan hareket eden ve söz konusu öncülden, bu durumun doğru sayılan her olgu için geçerli olabileceği ve algısal bilginin olanaksız olduğu sonucunu çıkartan argüman ya da kanıt.

algının transendental birliği [İng. *transcendental unity of* perception; Fr. *l'unité transcendentale de la perception*]. Alman filozofu Kant'ın bilgi görüşünde, benin, dış dünyaya ilişkin deney, tecrübe tarafından zorunlu kılınan birliği.

Bilgi görüşünde, insan zihninin yalnızca, kategorileri aracılığıyla kendilerine bir yapı kazandırdığı fenomenleri bilebileceğini, bunun ötesine giderek şeylerin bizzat tihi kendilerini bilemeyeceğini, duyu-deneyindeki nesnelerin insan zihninin işleyişine uyduğu için bilinebildiğini söyleyen ve tüm empirik yasaları insan zihninin yasalarına indirgeyen †Kant, daha sonra benin kendisine geçmiştir.

Buna göre, Kant zihnin işleyişiyle ilgili analizinde, insan zihninin duyulara verilmiş olan ham ve işlenmemiş malzemeyi, birbirleriyle bağlantılı öğelerden meydana gelen tutarlı bir bütün hâline getirdiğini, duyu-deneyinde söz konusu izlenimler çokluğundan birlikli dünya resmi ortaya çıkardığını söyler. Bu hâl, Kant'ı duyu deneyimizin, tecrübenin birliğinin benin birliğini gerektirdiğini söylemeye götürür, zira zihnin çeşitli işlemlerinde, farklı faaliyetlerinde bir birlik söz konusu olmazsa eğer, deneye dayanan bir bilgi olanaklı olamaz. Başka bir deyişle, bilgi, dış dünyadan gelen izlenimlere yapı kazandırmayı, duyumu, imgelemi, zihnin sentez faaliyetini ve belleği içerir.

Yani, bir nesneyi duyumlayanın, onun özelliklerini anımsayanın, onu zaman ve mekân kalıplarıyla nedensellik kategorisi içine yerleştirenin hep aynı ben olması gerekir. Söz konusu duyumlama, algılama, anımsama, sentezden geçirme faaliyetleri hep aynı bende gerçekleşmek durumundadır, aksi takdirde bilgiden söz edilemez, çünkü öznelerden biri yalnızca duyumlara, diğeri yalnızca belleğe sahip olursa, darmadağınık izlenimler çokluğu hiçbir zaman birleştirilerek birlikli bir bütün haline getirilemez.

Duyu izlenimlerini birleştirerek, onlardan birlikli bir bütün meydana getiren bu bir ve aynı özneye, bizim ben diye adlandırmamız gereken bu özneye Kant *algının transendental birliği* adını verir. Bu türden bir birlik ya da ben, duyudeneyi ya da aktüel tecrübe tarafından zorunlu kılınmakla birlikte, bizim onu doğrudan ve aracısız olarak algılayamamızdan dolayı, Kant söz konusu ben için transendental deyimini kullanır. Öyleyse, birlikli ve tutarlı bir dünyanın bilgisinin zorunlu koşulu olarak ben düşüncesi, Kant'a göre, *a priori* bir düşüncedir. O, bizim duyu-deneyinde içerilen öğeleri birleştirmek suretiyle, onlara bir birlik kazandırırken, kendi birliğimizin de bilincine vardığımızı söyler.

Başka bir deyişle, tutarlı ve birlikli bir dünyanın bilincine varmamızla kendi birliğimizin bilincine varmamız aynı zamanda olmaktadır. Ve, kendi benimizin bilincine varmamız, Kant'a göre, yine bizim dışımızdaki nesnelere ilişkin algı-

ımızda söz konusu olan yetiler aracılığıyla olur. Başka bir deyişle, kendimize ilişkin bilgide de aynı araçları kullanır ve dolayısıyla kendimize de, başka herşeye bakarken kullandığımız gözlüklerle bakarız. Ve nasıl ki, kendimin dışındaki şeylerin, onlara bakarken sahip olduğum özel bakış açısına, kullandığım gözlüklere uygun gelmeyen yönlerini bilemiyorsam, aynı şekilde benimin de yalnızca söz konusu bakış açıma uyan yönlerini bilebilirim. Yani, kendimi yalnızca bir fenomen olarak bilebilirim. Ve ben, Kant'a göre, yalnızca, birlikli bir benin dış dünyaya ilişkin deneye dayanan bilgim için kaçınılmaz olduğundan emin olabilirim.

algoritma [İng. *algorithm*; Fr. *algorithm*]. Belirli verilerden hareketle belirli türden sonuçlara götüren bir hesaplamayı, sonlu bir dizi adımda gerçekleştirmek için kullanılan mekanik işlem.

alıcılık [İng. *receptivity*; Fr. *receptivité*; Al. *rezeptivität*]. Genel olarak, pasif bir bilgilenme sürecinin karakterine, soyut ve yaratıcı düşünceye uzak ama duyu deneyine oldukça yakın bir bilginin özelliğine verilen ad.

Zihnin yaratıcı, etkin, amaçlı ya da yönelimsel faaliyetlerden farklı, ve duyumlardan hareketle kavram oluşturma, soyut kavramlarla yaratıcı düşünme faaliyetine karşıt olarak, yalnızca izlenimler, duyumlar alma, zihinde imgeler meydana getirme durumunu tanımlayan terim.

alımlama [İng. *reception*; Fr. *reception*; Al. *empfang*]. 1 İletişim sürecinde bir bireyin kendisine iletilmek istenen mesajı alması. onu etkin bir biçimde yorumlayarak yeniden üretmesi eylemi. 2 Bir kültür değerinin, bir filozofun düşüncelerinin başka bir kültür çevresi ya da ülkede alıcı bulması, iyi ya da hoş karşılanması durumu.

alışkanlık [Os. *İtiyât*; İng. *habit*; Fr. *habitude*; Al. *gewohnheit*]. Tekrar yoluyla kazanılan, çok az bir düşünceyle ya da üzerinde hiç düşünmeden gerçekleştirilip ifade edilen, pek bir dirençle karşılaşmadan ortaya konan davranış ya da eğilimler.

Belli eylemlerin tekrarlana tekrarlana bilinçdışı ve mekanik bir hâle gelmesinin sonucu olan, sonradan kazanılmış davranış tarzı. Kişinin sürekli olarak yapmak ve yinelemek suretiyle kazandığı davranış biçimi; bir işi, bir hareketi, büyük bir çaba göstermeden deneyerek, uygulayarak yapabilme becerisi; bir toplumda var olan, süregelen davranış biçimi için kullanılan terim.

Alman idealizmi [İng. *German idealism*; Al. *idéalisme allemande*]. Almanya'da 18. yüzyılda, †Kant'la başlayan ve daha sonra †Hegel, †Schelling, †Fichte gibi düşünürlerle devam eden felsefe geleneği.

Alman idealist felsefe geleneğinin ilk büyük düşünürü olan Kant, gerçekliği, †fenomenler dünyası ve †kendinde şey alanı olarak ikiye bölmüş, ve diskürsif düşünceyi fenomenler alanıyla sınırlamak suretiyle, natüralist doğa görüşüne ve dolayısıyla †doğalcılığın içerdiği †mekanizme, †yazgıcılığa, †ateizme, †egoizm ve †hazcılığa karşı çıkmıştır.

Ona göre, duyu-deneyinin dünyasında, yasa, yani doğal yasalar egemen olur. İnsanın eylemleri de dahil olmak üzere, her olay nedensellik zincirindeki bir halkadır. İşte bu alanın dışında bilimsel bilgiden söz edilemez; yani, †numen ya da kendinde şey bilinemez. Ama, Kant'ta bilimsel bilgiden ya da bilim alanından ahlâk alanına geçildiğinde, kendinde şey fikri gelişir ve numen düşüncesi bir soyutlama olmaktan çıkarak, aktüel bir gerçeklik hâline gelir. Başlangıçta yalnızca bir soyutlama olan kendinde şey ya da numen, aklın zorunlu bir idesi, insanın birliği için gerekli olan düzenleyici bir ilke olup çıkar. Kant'a göre, †ahlâk yasası bu idenin gerçekliğini kanıtlar ve Tanrı'nın, tinsel bir varlığın ve ölümsüzlüğün varoluşunu ifade eder. Şu hâlde, bilimsel doğrulardan daha yüksek olan bir hakikat vardır. Bizim içimizdeki ahlâk yasası duyular üstü bir dünyanın varoluşunun kesin teminatıdır, fakat buraya bilimin fizikomatematik yöntemleriyle ulaşılamaz.

Bununla birlikte, Kant koşulsuz buyruğun ortaya çıkardığı spekülatif imkânları geliştirmede tedbirli davranır. Ona göre, deneyin sınırlarının ötesine geçilemez, kendinde şeye kavramsal düşünen akılla ulaşılamaz; akıl, şimdi ve burada olana ilişkin doğrudan tecrübenin ötesine geçtiğinde, kaosa düşer. Kant, şu hâlde, kendinde şeye götürecek bir yol olarak duyguculuğu ya da mistisizmi kabul etmez. Bununla birlikte, o felsefesinde inanç öğesine bir yer verir. Kant'a göre, koşulsuz buyruğa, ahlâk yasasına duyulan inanç, bizi agnostisizmden, maddecilikten ve determinizmden kurtarır. Ona göre, biz en yüksek gerçekliği, ahlâk yasasına inandığımız için biliyoruz. Ahlâk yasası olmasaydı, özgürlük ve ideal düzen hakkında hiçbir bilgimiz olmayacaktı. Ahlâk yasası, ahlâksal doğrular bizi özgür kılar.

İşte Kant'ın felsefesinin bu yönü, felsefede ondan sonra başlayan yeni bir dönemin en büyük yol göstericisi olmuştur. Kafayla yürek arasındaki karşıtlığa Kant'ın getirdiği bu çözüm, ve söz konusu çözümün ifade ettiği idealist bakış açısı, Alman felsefesinde popüler hâle gelmiş, başlıca temsilcileri Fichte, Schelling ve Hegel olan Kant sonrası Alman idealizminin en önemli çıkış noktasını oluşturmuştur.

Söz konusu idealist filozoflar, spekülasyonlarının çıkış noktası olarak akılla anlaşılabilir dünyayı, ahlâk yasasının kendisine işaret ettiği özgürlüğü almışlardır. Gerçekten varolan, gerçek olan dünya, ideal ya da duyular üstü dünyadır, aklın ya da tinin dünyasıdır. Bu filozoflar felsefenin tüm problemlerini, temel ilke olarak, kendi kendisini belirleyen tinsel faaliyeti görmek suretiyle çözmeye çalışırlar. Onlar, bilgiyi ve tecrübeyi, doğayı ve tarihi bu tinsel faaliyet aracılığıyla açıklarlar. Fichte, Schelling gibi idealist düşünürlere göre, ideal ilke kategorileri düzenleyerek, kuramsal ve pratik aklı birleştirerek, bilgimize birlik kazandırır ve bize mekanizmle teleoloji arasındaki karşıtlığın üstesinden gelme olanağı verir. Gerçekliği, Kant sonrası Alman idealist filozoflarına göre, ancak ve ancak kendi kendisini belirleyen aklın ışığında yorumladığımız zaman anlayabiliriz; akıl dünyayı, yalnızca kendisi anladığı zaman, anlayabilir. Fichte, Schelling ve Hegel, işte bu çerçeve içinde metafiziğin problemlerini çözecek olan disiplinin bilgi teorisi olduğunu söyler.

Felsefe temel ve mutlak bilimdir, herşeyi açıklayabilecek olan odur. Olgulara ilişkin empirik bilgi gerçek bilgi değildir; doğayı ve tarihi konu alan empirik bilimler de bilim olamaz. Bilmek gerçekliğin aktif, canlı, sentetik ve tinsel akışını bilmek ise eğer, kendisini mekânsalzamansal ve nedensel diziler içindeki fenomenlerle sınırlayan bir yöntem ve bilgi, bilgi olamaz. Fichte, Schelling ve Hegel bu konuda tam bir uyuşma içindedir. Onlar gerçekliği bir evrim süreci olarak değerlendirirler. Farklılık gösterdikleri tek nokta, bir evrim süreci olarak yorumladıkları bu gerçekliğin bilgisine ulaşmak için önerdikleri yöntemdir.

Alman maddeciliği [İng. *german materialism*; Fr. *matèrialisme allemande*]. Almanya'da 19. yüzyılda Ludwig †Büchner, Ernst †Haeckel, J. †Moleschott, H. Czolbe ve Karl Vogt gibi bilim adamı-filozoflar tarafından savunan maddeci felsefe anlayışına verilen ad.

Almanya'da, devlet kontrolü altındaki üniversitelerde okutulan resmî felsefeye, doğa bilimlerinin gelişimine karşı tinsel yaşamı, radikal reformlara karşı da varolan devleti korumayı amaçlayan idealist felsefenin, gelişen doğa bilimlerinin deneysel yapısını ifade etmedeki başarısızlığına bir tepki olarak gelişen söz konusu anlayış, maddeci bir metafiziği, hümanist ve idealist bir ahlâk anlayışıyla birleştirerek, spekülatif felsefenin aşırılıklarına ve teolojik sonuçlarına şiddetle karşı çıkmıştır.

Başka bir deyişle, bilimler üzerine düşünmenin bir sonucu olan bu maddeci hareket, derinlikli bir felsefe akımı oluşturamamış olsa da, oldukça etkili ol-

ınuştur. Bu nedenle, 19. yüzyıl maddeciliği kapsamı içine giren bu düşünürlerin öğretileri tutarlı ve sağlam bir ınaddecilikten çok, eklektik bir düşünce olarak ortaya çıkar. Buna göre, akıl ya da düşünce zaman zaman hareket, bazen hareketin sonucu olan, bazen de harekete zorunlu olarak eşlik eden bir şey olarak tanımlanmıştır.

Alman tarih okulu [İng. *German school of history*; Fr. *École d'histoire allemande*]. Kökeni ve gelişimi açısından †Herder'e bağlı olan ve seçkin temsilcileri arasında, von †Humbolt ve Sybel bulunan tarih okulu.

İlerlemenin bir tarih kategorisi olmadığını dile getirerek, tarihin aklın gerçekleşme alanı olduğu düşüncesine ve dolayısıyla Hegelci tarihî determinizm görüşüne karşı çıkan Okul, tarih bilgisinin, bir halkın kendisiyle ilgili bilincinin ne olduğunun belirlenmesi suretiyle, yalnızca o halk için geçerli kılınacak bir bilgi olduğunu savunmuştur. Bu çerçeve içinde, tarihsel bilgi söz konusu olduğunda, bir halkı ele almak için en uygun modelin, onu bir organizma olarak görmek olduğunu öne süren Alman Tarih Okulu, burada organizmanın temel fonksiyonlarını yerine getiren organ olarak devletle karşılaştığınızı söyler.

Bununla birlikte, von Humbolt'a göre, tarih araştırması, bu tür bir ulusal tarihçilikle yetinmeyip, dünya tarihine insanlık açısından eğilerek, insan bakımından genel olanı oluşturmaya çalışmalıdır. Bunu yapabilmek için de, tarihçinin insanî olan hiçbir şeye yabancı olmaması gerekir. Zira insanî olan herşey tarihseldir; başka bir deyişle, tarih insanî ve ahlâkî olan tüm oluşum ve değerlerin taşıyıcısıdır.

altakoyma [O. *idrâç*; İng. *subsumption*; Fr. *subsumption*; Al. *subsumption*]. 1 Genel olarak, olup biten bir şeyi başka bir şeyin altına koyma ya da içine dahil etme eylemi.

2 Daha özel olarak da, mantıkta, türü cinsin, bireyi de türün, tikel bir durum ya da örneği genel bir yasanın, kuralın ya da genellemenin altına koyma, ona dahil etme. 3 †Kant'ın felsefesinde, zihnin kavramlarından ya da genel kategorilerinden birini duyusal sezgiye uygulama.

Althusser, Louis. Marksizme yaptığı katkılarla tanınan, 1918-1990 yılları arasında yaşamış, yirminci yüzyıl Marksist toplum filozoflarının en özgün ve etkilisi olan çağdaş Fransız düşünürü. Başlıca eserleri arasında *Pour Marx* [Marks İçin], *Lire le Capital* [Kapital'i Okumak], *Lénine et la Philosophie* [Lenin ve Felsefe] sayılabilir.

Althusser'in temel amacı †Marksizmi bir tarih bilimi olarak canlandırmak veya yeni baştan kurmak ve Marksist †hümanizmin iddialarının tersine, genç †Marks'ın düşünceleriyle *Das Kapital*'de ortaya konan bilimsel analiz arasında radikal bir kopma olduğunu göstermektir. Başka bir deyişle, tarihe ilişkin olarak bilimsel bir yaklaşım geliştirme amacı güden Althusser, bu bağlamda bir yandan Marksçı geleneğin klâsik metinlerini yeni baştan okuma, diğer yandan da bilimin doğasına ve onun diğer söylem biçimlerinden nasıl farklılaştığına dair araştırmaların yoluna girmiştir.

Altusser bilimi, içinde bilginin üretildiği toplumsal bir pratik olarak değerlendirir. O bilimsel bilgiyi, bilim adamlarının yönelim veya amaçları tarafından değil de, araştırılacak soruları, aranacak delil türlerini, önemli addedilen güçlükleri belirleyen kavramlar sistemi tarafından yönetilen bir pratiğin ürünü olarak tanımlar. †Diyalektik materyalizmin öncelikle, bir epistemoloji, bir bilgi ya da bilim kuramı olduğunu öne süren ve bu çerçeve içinde, empirist bir bilgi anlayışına, yani öznenin zihinden bağımsız nesneyle karşılaşıp, soyutlama yoluyla onun özünü çıkarsadığını, öznenin nesneyi doğrudan ve aracısız olarak bildiğini dile getiren bilgi anlayışına, üretim, yani kuramsal pratik olarak bilgi anlayışıyla karşı çıkan Althusser'e göre, söz konusu pratik, tümüyle düşünce düzeyinde gerçekleşir.

Ona göre, bilme sürecinde, sırasıyla düşünce ve soyutlamalardan meydana gelen teorik bir hammadde, bütün bunları etkileyen kavramsal üretim araçları ve nihayet, ürün olarak bilgi söz konusu olur. O, bu bağlamda, bilimlerin kendi bünyelerinde, ürünlerinin geçerliliklerini denetleyecek içsel kanıtlamaları barındırmalarından dolayı, kuramsal pratik olarak bilgi anlayışının, bilginin geçerliliği için dış teminatlara ihtiyacı olmadığını söylemiştir. Kendi ihtiyaç ya da gereklilikleri tarafından belirlenen, kendi gelişim seyrine uygun bir yol izleyen ve bundan dolayı da, üstyapının bir parçası olmayıp, özerk olan bilimsel ya da kuramsal pratik, Althusser'in görüşüne göre, ideolojik pratikten olduğu kadar, politik ve ekonomik pratiklerden de ayrıdır. Bilimin diğer pratiklere göre daha özerk bir pratik türü olduğunu öne süren Althusser'e göre, bilimsel pratik diğer pratiklerden ayrı ve bağımsız bir biçimde işler. Bilimin amacı, bilimsel pratiğin bizzat kendi içinde olup, o belirli türden bir bilginin üretilmesine yönelir.

Bununla birlikte, materyalist Marksizm geleneğinden gerçek dünyanın, bu dünyaya ilişkin, tarihsel ve toplumsal bir düzlemde üretilmiş, bilgiden bağımsız olduğu, söz konusu bilgiden önce geldiği tezini miras alan Althusser, ideolojinin de zihinden bağımsız olarak varolan bir gerçekliğe gönderimde bulunduğunu, fakat bunu bilimden farklı bir tarzda yaptığını söyler. †İdeoloji bireysel öznelere kendilerini ve içinde yer aldıkları toplumla olan ilişkilerini tanımanın ve tanımlamanın bir yolunu sağlar. Bu tanıma ve tanımlama tarzı, Althusser'e göre, doğru olmayıp, pratik davranışa yol açma amacı güder. Fakat o, bunu hâkim ideolojide, yürürlükteki hâkimiyet sistemini koruyacak ve sürdürecek şekilde yapar. İnsan öznelliğinin çeşitli formlarıyla bunları yaratan sınıf ilişkilerini yansıtan ideolojiler, çatışan toplumsal güçlerin etkisi altında bulunmaktadır. O bu bağlamda felsefeye düşenin bilimleri ideolojinin etkisinden, muhtemel tecavüzlerinden korumak olduğunu söylemektedir.

Althusser Marks'ın †Hegel'in etkisinde sanıldığı gibi çok fazla kalmadığını, onun düşüncesinde 1840'lardan başlayarak epistemolojik bir kopma yaşandığını, genç Marks'ın hümanizminin *Das Kapital*'i yazdığı sıralarda, bilim-öncesi teorik bir ideoloji olarak reddedildiğini öne sürer. Marks bu olgunluk döneminde, tarihi, tarihsel materyalizm olarak bilinen, yeni bir yaklaşımla açıklamaya koyulur. Bununla birlikte, Althusser'e göre, bu proje tamamlanmamış bir proje olup, kimi eksikler içermektedir. Dolayısıyla, ona göre yapılması gereken şey, üretim güçleri ve ilişkileri, üretim tarzları tipolojisi, ideoloji, v.b.g., kavramlar üzerinde yoğunlaşarak, bilimsel tarih yorumunu tamamlamak veya geliştirmektir.

Althusser işte bu bağlamda, Marksist öğretiyi belirleyen aşırı bir determinizm ya da †ekonomizm yanlışına düşmeyen bir ekonomi ve toplum modeli geliştirmiş ve 'temel-üstyapı' ilişkisini yeni baştan yorumlamaya koyulmuştur. Fransız †yapısalcılığından etkilenen Althusser'e göre, insan bireyleri, onların bilinçleriyle etkinliklerinden önce ve kendilerinden bağımsız bir biçimde varolan toplumsal ilişkiler sisteminin yansımaları ve taşıyıcısıdırlar. Althusser'in merkezî olmayan yapılar olarak bütünler görüşüne göre, toplumlar da, hiçbiri bir diğerine indirgenemeyen ve her birinin bütünü şekillendirirken kendi özgül katkısını gerçekleştirdiği ideolojik, entellektüel, ekonomik, politik pratiklerin düzen ve yapı kazanmış birleşimleridirler.

Dönem ve evrelerin, insana kendini gerçekleştirme, insanlığa da komünizm ve özgürleşme yolunda ilerleme imkânı sağlayan, düzgün, doğrusal dizilişi olarak tarih görüşünü Marksist bir dogma, tarihsici bir ideoloji diye yadsıyan Althusser, Marks'ın olgunluk dönemi eserlerinde, öznesi olmayan bir süreç olarak yer aldığını savunur. Onö göre, büyük tarihsel geçiş ve dönüşümler, zorunlu

olmayıp, oluımsal değişmeler; bir toplumsal sistemi doğrudan etkileyen çelişkiler çokluğunun olağanüstü yoğunluğunun istisnaî sonuçlarıdırlar. Dolayısıyla, tarihin yanımızda ve bizimle olduğu görüşünün neredeyse dinî kesinliğine Marksizmde yer olmamak gerekir.

Althusser, kendi †antihümanizmiyle öznenin †ademi merkezileşmesi sürecinin doruk noktasını meydana getiren postyapısalcılık ve postmodernizm yolunda önemli bir kilometre taşı oluşturur. Zira, ona göre, sadece insanın kendi kendisini gerçekleştirme süreci olarak tarih görüşünün değil, fakat toplumsal yaşamın temeli ya da kaynağı olarak özerk bireysel †fail veya aktör düşüncesinin reddedilmesi gerekmektedir.

altıklık [İng. *subalternation;* Fr. *subalternation;* Al. *subalternation*]. Özne ve yüklemi ayrı olan iki önermenin niteliklerinin ayrı, niceliklerinin farklı olması hâli.

†Aristoteles karesinde alt alta duran önermeler, yani tümel olumlu ile tikel olumlu ve tümel olumsuz ile tikel olumsuz önermeler altıktırlar. Altıklık ilişkisi söz konusu olduğunda, geleneksel olarak tümel önermenin tikel önermeyi içerdiği düşünülmüştür.

altın kural [İng. *golden rule;* Fr. *règle d'or*]. Ahlâk felsefesinde, birçok filozof tarafından temel ahlâkî buyruk olarak belirlenen, hemen her sistemin temelinde bulunan kurala verilen ad.

Kural hem olumsuz, hem de olumlu bir biçimde, 'Başkalarına, başkalarının sana yapmasını istediğin şeyleri yap!' ve 'Sana yapılmasını istemediğin şeyleri yapma!' diye ifade edilir.

altın orta [İng. *golden mean;* Fr. *juste milieu*]. Aristoteles tarafından belirlenen iki tür erdemden biri olan ahlâkî erdemlerde, ahlâkî eylem ve erdemin, iki aşırı uç arasındaki ortayı bulmaktan oluştuğu tezi.

Aristoteles'e göre, ahlâkî erdemlerin özü, doğru ortayı bulmaktır. Bu ise, iki aşırılık arasındaki altın ortayı bulmaktan oluşur. Burada akıl, doğru düşünmeyle, bizim aşırılık ve eksiklik arasındaki doğru ortayı bulmamızı sağlar.

Bununla birlikte, orta her insan için aynı olmadığı gibi, her eylem için de bir orta yoktur. Orta, koşullar değiştiği ölçüde, her insana göreli olur. Örneğin, yemek söz konusu olduğunda, orta, yetişkin ve güçlü bir güreşçiyle küçük bir çocuk için farklı olacaktır. Yine de, Aristoteles'e göre, aşırı uçları açık seçik olarak gösteren uygun ya da göreli bir orta vardır. Buna göre, cesaret adı verilen erdem, korkaklık ile gereksiz ve düşüncesiz atılganlık, cömertlik, müsriflik ile cimrilik, adalet ise haksızlık yapma ile haksızlığa maruz kalma arasındaki doğru ortadır.

Öte yandan, bazı eylemler için, bir orta hiçbir şekilde söz konusu olamaz; çünkü bu eylemler, doğaları gereği, kendilerinde her zaman kötüyü ve kötülüğü barındırırlar. Buna göre, kin, hırsızlık, cinayet ve zina kendinde ve kendi başına kötüdür.

altküme [İng. *subset;* Fr. *sous-ensemble*]. Tüm üyeleri başka bir kümenin üyesi olan, başka bir küme tarafından içerilen kümeye verilen ad.

amaç [Os. *gâye;* İng. *end;* Fr. *fin;* Al. *ende*]. Genel olarak, ulaşılmak istenen, bir eyleme kaynak olan hedef, insanın bilinçli eylemiyle erişmek istediği erek, refleksif bir davranışın değil de, irâdî bir eylemin kendisine yöneldiği sonuç, niyet. Bir formun, bir özün nihaî olarak aktüelleştiği, gerçekleştiği hâl, kendisine ek olarak daha fazla gelişme ihtiyacının söz konusu olmadığı durum.

Zihindışı bir hedefi gösteren söz konusu amaç tanımına ek olarak, bir de bir hedefe yönelmiş eylemin son ve nihaî noktasını temsil ya da ifade eden bir fikir, imge ya da sembolik bir düşünce olarak amaçtan söz etmek gerekir. Burada amaç, zihinsel bir terim olarak ortaya çıkar ve organizmanın içsel durumunu ifade eder.

amaçlar krallığı [İng. *the kingdom of ends*]. Kişiye yarar sağlayacağı için hedeflenen amaçlar, haz, şan, şeref gibi ahlâkî eyleme yabancı öğeler tarafından değil de, kendi koyduğu amaçlar tarafından belirlenen ve kendi başına en yüce amaç

olarak ortaya çıkan akıllı insan varlıklarının evrensel bir ahlâk yasası altında oluşturdukları birliğe, †Kant tarafından verilen ad.

Alınan filozofu Kant, buna göre, ünlü ödev ahlâkında, 'her vatandaşın hem yasakoyucu ve hem de uyruk niteliğini taşıdığı', 'hür ve akla uygun irâdelerin meydana getirdiği topluında, hem yasakoyucu ve hem de uyruk gibi davranan' bireyler topluluğu için, ayrı bir cumhuriyet ya da krallık anlamında, amaçlar krallığı deyimini kullanmıştır.

amaçlılık ilkesi [İng. *the principle of finality*; Fr. *le principe de finalité*]. †Aristoteles tarafından öne sürülmüş olan ve nedensellik ilkesini dengeleyen ilke.

Buna göre, Aristoteles'in teleolojik bir nitelik arzeden metafizik ve doğa felsefesinde, parçaların bütüne uygunluğunu, önceden gören ve seçen bir zekânın eseri olan düzeni, düzenden doğan uyumu ön plâna çıkartan ve doğada hiçbir şeyin boşuna olmayıp, genel bir amacın bir parçası olarak ortaya çıktığını dile getiren ilkeye amaçlılık ilkesi adını vermiştir.

amaç olarak insan [İng. *men as an end*; Fr. *l'homme comme un fin*]. †Kant'ın, tüm insanların, belirli birtakım amaçların araçları olarak değil de, kendi başlarına birer amaç olarak değerlendirilmesi, görülmesi gerektiğini söyleyen ahlâk kuralı.

Buna göre, kural insanların kendilerinde, birtakım amaçların araçları olarak değil de, her zaman amaç olarak değerlendirilmeleri gerektiğini ifade eder. Kant, bir insan varlığında, bir kişi yerine, bir şey, bir nesne olarak görülmeye karşı duran çok temelli bir öğe bulunduğunu söyler. Biz insanları birer kişi hâline getiren bu öğe, akıl ya da akıllılıktır ve bir kişi ya da akıllı bir varlık olmak, şu hâlde, kendi içinde, kendi başına bir amaç olmaktır. Buna göre, insan, bir ahlâk yasasına tâbi olan, ve ahlâkî bakımdan kendi kendisini belirleyen ve iyi irâdeyi koşulsuz olarak yaşama geçirmek durumunda olan yüce ve akıllı bir varlıktır.

Oysa, Kant'a göre, bir başkası biz insanları bir amacın aracı olarak gördüğü, örneğin bize yalan söylediği zaman, bizler amaç olmaktan çıkıp, bir şey, sıradan bir eşya hâline geliriz.

amel. İslâm inancında, iş, eylem ve faaliyete, ama daha ziyade dinî vecibelere uygun eyleme verilen ad. Bu bağlamda, iman temeli üzerinde, dinin buyurduğu ibadetleri yerine getiren eyleme *salih amel*, buna karşın kâfir ve münafıklarda görülen, İslâmî vecibelere uygun olmayan eyleme de *fasit amel* adı verilir.

amicus Plato, sed magis amica est veritas. Aristoteles tarafından söylenmiş olan bir sözün Latince ifadesi.

Özel olarak Aristoteles'in, genel olarak da bilim adamı ya da filozofun hakikat ya da doğrular karşısındaki tavrını; insanın, temel doğrularla ilgili bir tartışma söz konusu olduğu zaman, hocasına bile karşı çıkabileceğini ifade eden söz: 'Platon'u severim, ancak hakikati daha çok severim.'

amoral. Ne ahlâkî, ne de ahlâksız olan, yani ahlâk alanının dışında kalan eylem, tutum, kişi ya da karakter için kullanılan sıfat. Ahlâkdışı teriminin, ahlâk alanının dışında kalan, cansız varlıklar ve nesneler için kullanıldığı yerde, amoral, ahlâk duygusundan yoksun olan kişi için kullanılır ve ahlâkî ya da ahlâksız hiçbir niteliği olmayan, ahlâka ne uyan ne de karşıt olan, ahlâkı hiçbir şekilde ilgilendirmeyen; ne doğru ne de yanlış olan, ahlâkî bir analize konu edilemeyen anlamına gelir. Amoral terimi, örneğin akıl hastaları ya da bebekler için kullanılabilir. Çünkü bebekler, biz onları ahlâkî bakımdan eğitinceye ve onları bazı davranışları bakımından ödüllendirinceye ya da cezalandırıncaya kadar, bir ahlâk duygusuna veya fikrine sahip değildirler.

amor fati. Ünlü Alman filozofu Friedrich †Nietzsche tarafından kullanıldığı şekliyle, kişinin kendi kaderine gönüllü olarak boyun eğmesi, kaderini sevmesi anlamına gelen Latince deyim. Bu, Nietzsche'ye göre, insanın büyüklüğünün, ahlâkî yüceleğinin en önemli göstergesidir.

anakronizma [Yunan geriye, karşı anlamına gelen ana önekiyle, zaman anlamındaki *khronos* sözcüklerinin birleşiminden türetilmiş deyim]. Kronolojik, zamandizimsel bir yanlış. Olayların gerçek düzeniyle anlatılma, aktarılma düzeni arasındaki farklılık, tutarsızlık, veya bir şeyin, bir kavram veya olayın gerçek tarihsel bağlamı dışına çıkartılması.

Anaksagoras. Milattan önce 5. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı filozof.

†Elea Okulu'nun görüşlerinden etkilenen Anaksagoras, †Parmenides'in ezelî-ebedî ve değişmez varlık öğretisiyle, dış dünyada gözlemlenen çokluk ve değişmenin bir sentezini yapmaya çalışmıştır. Bu amaçla, varlığın temeline, *arkhe* olarak, ezelî-ebedî, değişmez ve nitelik bakımından aynı olan sonsuz sayıda tohumu (*homoiemer*) yerleştirmiş ve herşeyi bu tohumların dağılımı ve birleşimiyle açıklamıştır. Varlığın temeli, ona göre, başlangıçta herşeyin herşeyde bulunduğu, sonsuz sayıdaki tohumu içeren bir bütündür.

Fakat Anaksagoras'a göre, madde kendi kendisini hareket ettiremez. Maddenin, tohumların hareketi için bir dış güce, hareket ettirici bir nedene ihtiyaç vardır. Bu güç, akıl ya da zihin anlamına gelen *Nous*'tur. Anaksagoras varlığı açıklamak için, maddî nedenlere ek olarak, fail nedene ve ayrıca *final nedene* gerek duyulduğunu düşünür. Zira ona göre, evrende bir düzen ve uyum vardır. Bu düzen ve uyumdan da *Nous* sorumludur. Çünkü *Nous*, ilk maddeleri bir amaca göre düzenlemiş, bir amaca göre hareket ettirmiştir.

Anaksimandros. Milattan önce 6. yüzyılla damgasını vurmuş olan Milet Okulu'nun, Thales'in ardından gelen, ikinci filozofu.

Anaksimandros, çağdaşı ünlü filozof Thales'in maddî töz olarak 'su' anlayışına, suyun nicelik bakımından sınırlı, nitelik bakımından belirli olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Buna göre, su ya da nem, çatışma ve savaşlarını açıklamak durumunda olduğumuz karşıtlardan biri olup, ondan hiçbir zaman karşıtı çıkmaz. Başka bir deyişle, değişime, doğum ve ölüm, büyüme ve küçülme, çatışma ve savaşın, bir öğenin sınırlarını diğerinin aleyhine olacak şekilde genişletmesinin bir sonucu olduğu için, suyun doğasına aykırı bir yapıda olan şeylerin, su içinde nasıl olup da eriyip gitmedikleri sorusuna doyurucu bir açıklama getirilemez. Sudan, öyleyse yalnızca ıslak ve soğuk olan şeyler türeyebilir. Oysa, dünyada, ıslak ve soğuk olan şeylere ek olarak, sıcak ve kuru olan şeyler de vardır.

Suyun nitelik bakımından belirli olmasının yarattığı güçlükten kurtulsak bile, bu kez suyun nicelik bakımından sınırlı oluşunun yarattığı güçlük karşımıza çıkar. Buna göre, su gibi nicelikçe sınırlı bir maddeden, sonlu bir kütleden evreni meydana getiren sonsuz varlık kütlesi doğamaz. Sonsuz sayıda evren olduğunu öne süren Anaksimandros'ta, sonsuz sayıdaki evren görüşü, sonsuz miktarda maddeyi gerektirir.

Evrende varolan tüm nitelikleri tek bir niteliğe götürmenin, tüm karşıtları tek bir karşıta indirgemenin doyurucu ve doğru olmamasından dolayı, ona göre, evrenin ilk maddesi, maddî tözü, *arkhe*si nitelik bakımından belirsiz, nicelik bakımından sınırsız bir madde olmalıdır. Anaksimandros, söz konusu özellikleri taşıyan ilk maddesine, hiçbir duyusal maddeyle özdeş olmayan belirsiz bir varlık, soyut bir ilke anlamında *apeiron* adını verir. Onun, ilk madde olarak nicelikçe sınırlı, nitelikçe belirli bir öğe ya da maddenin seçilmesi evresini geçerek, herşeyin kendisinden türediği belirsiz, sınırsız bir *arkhe* anlayışına ulaşması, felsefede gerçek bir ilerlemeyi ifade eder.

Anaksimenes. †Milet Okulu'nun üçüncü ve sonuncu düşünürü. *Arkhe* olarak hava, buğu ya da sis anlamına gelen *aer*'i öne sürmüştür. *Aer*, Anaksimenes'e göre, eşit olarak dağılım gösterdiği hâliyle, görünmez atmosfer olup, yoğunlaşarak buğu ve suya, daha sonra da

toprak ve taş benzeri katı maddelere dönüşür. Daha az yoğun olduğu zamanlarda ise, daha sıcak hâle gelip, ateş olur.

Başka bir deyişle, Anaksimenes'in felsefe alanındaki yeniliği, ilk kez olarak *birlikten çokluğa geçiş süreci* üzerinde, varolan herşeyin havadan nasıl varlığa geldiğini açıklama işinde yoğunlaşmış olmasıdır. Buna göre, Anaksimenes birlikten çokluğa geçiş sürecini açıklarken, dudaklarımızı birbirine yaklaştırıp avucumuza üflediğimiz zaman, ağzımızdan çıkan havanın soğuk, ağzınızı fazlaca açıp, avucumuza üflediğimiz zaman da, ağzımızdan çıkan havanın sıcak olması gözleminden yararlanarak, *sıkışma ve seyrekleşme* kavramlarına başvurmuştur.

Yani, Anaksimenes'e göre, hava seyrekleştiği zaman, ateş, sıkıştığı zaman da, rüzgar, bulut, su ve toprak hâline gelebilir. Bu çerçeve içinde, o, havanın seyrekleştiği zaman, daha sıcak hâle geldiğini ve böylelikle de ateş olma yoluna girdiğini, buna karşın sıkıştığı zaman, daha soğuk olup katılaşma yoluna girdiğini düşünmüştür. Anaksimenes'teki seyrekleşme ve sıkışma kavramları, birlikten çokluğa geçiş sürecini açıklamaya yaradıktan başka, her tür niteliği niceliğe indirgeme girişimini temsil eder.

analitik [Os. *tahlilî*; İng. *analytic*; Fr. *analytique*; Al. *analytisch*]. 1 †Analizle ilgili olan, analizi yöntem olarak kullanan. 2 †Aristoteles'in mantıksal analiz tekniği. Buna göre, onun *Birinci Analitikler* adlı eseri, †tasıma ilişkin bir analizi, buna karşın *İkinci Analitikler* adlı eseri de, bilimsel ya da kanıtlanabilir olan bilginin koşullarına ilişkin bir analizi içerir. 3 †Kant'ta bu yana, yüklemi öznesinde içerilen yargı. 4 Kant'ta, genel mantığın, aklın tüm işlevlerini analiz yoluyla keşfeden dalı; ilkeler, kavramlar teorisi. Buna göre, Kant'ta kavramların analitiği, bir kavramlar zihin teorisine, ilkelerin analitiği de, zihnin işleyişini *a priori* olarak düzenleyen a priori ilkeler kuramına karşılık gelir. 5 †Hegel'in Aristoteles'ten gelen formel mantığa verdiği ad.

analitik ahlâk [Os. *tahlilî ahlâk*; İng. *analytical ethics*; Fr. *éthique analytique*]. Metaetik olarak da adlandırılan ve kural koyucu ya da tasviri olmaktan çok, çözümlemesel olan, yani ahlâk dilini analiz eden, örneğin 'iyi' sözcüğünü kullandığımız zaman, bu sözcükle ne anlatmak istediğimizi araştıran, ahlâk sistemlerinin rasyonel temellerini, çeşitli ahlâk düşünürlerinin çıkarımlarını ya da mantığını analiz eden, kural koymayıp, kural koyan ahlâk sistemlerinin temellendirilmeleri, mantıksal yapıları ve dilleriyle ilgilenen ahlâk türü.

analitik çizgi [İng. *analytic thread*; Fr. *fil analytique*]. Birçok düşünüre, özellikle de çağdaş İngiliz idealist filozoflarına göre, bütün bir felsefe geleneğini oluşturan iki temel çizgi ya da yaklaşımdan, spekülatif değil de, analitik olan, biri.

Analitik çizgi ya da yaklaşım, Platon'un *Euthyphron* adlı diyalogunda örneklenen, ve bir tür analizle, felsefe problemlerine ilişkin kavram analiziyle belirlenir. Söz konusu çizgi ya da yaklaşımın karşısında, †Platon'un *Sokrates'in Savunması* adlı eserinde örneklenen ahlâkî-dinî çizgi yer alır. †Analizi değil de, inancı ya da değeri temele yerleştiren bu yaklaşımla analitik yaklaşımı birleştiren, erdemin bilgi ve bilginin de iyi olduğu teziyle Sokrates olmuştur.

analitik felsefe [İng. *analytical philosophy*; Fr. *philosophie analytique*]. 20. yüzyılda özellikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde çok etkili olan ve dil üzerinde yoğunlaşarak, olgulara ya da anlamlara uygun düşecek en iyi ve en dakik mantıksal formu bulmak için, tümceleri ya da kavramları veya dilsel ifadeleri analiz etme işiyle uğraşan felsefî akım; felsefenin, kendi alanı içine giren problemleri kesin sonuçlu olarak çözecek biricik yönteminin felsefî analiz ya da kavram analizi olduğuna inanan çağdaş düşünce geleneği.

Analitik felsefenin temel hareket noktası, felsefenin biricik konusunun dil olduğu düşüncesidir. O †mantıkçı pozitivizmden, felsefenin kendisinin bilgi

üretmediği, felsefe tarihinde eser vermiş düşünürlerin aslında dilin yarattığı sorunlarla, dilden kaynaklanan problemlerle uğraşmış oldukları görüşünü devralmıştır. Analitik felsefenin yöntem ve felsefe kavrayışının gerisinde ise, 1 Felsefenin problemlerinin, analizin ortadan kaldırabileceği, açıklığa kavuşturabileceği kavramsal karışıklıkların, kavram kargaşasının bir sonucu olduğu, ve 2 analizin kompleks kavram ve fikirlerin basit, bileşensel öğelerini meydana çıkartan oluştuğu önkabulleri bulunmaktadır.

Doğa bilimlerinin bulgularını temele alan, yöntemi itibariyle büyük ölçüde mantıksal ve dilsel analize dayanan analitik felsefe geleneği içinde, B. †Russell analitik felsefenin amacının, dilsel olarak yanıltıcı tümceleri mantıksal olarak doğru olan tümce formlarına dönüştürmek olduğunu öne sürerken, G. E. Moore analitik felsefenin, dünya ile ilgili olan olguları keşfetmediğini, fakat daha çok kavramları tanımladığını ve açıklığa kavuşturduğunu savunmuştur.

Analitik felsefenin çok önemli bir başka düşünürü olan L. †Wittgenstein ise, analitik felsefenin amacının, tüm kompleks ve betimleyici tümceleri, önermeleri, dilsel ifadeleri temel, basit, elementer önermelere dönüştürmek olduğunu iddia etmiştir. Bu önermeler de daha sonra, gerçek dünyanın basit ve indirgenemez öğelerini gösteren nihaî ve analiz edilemez birimlere ayrılır. Felsefe, Wittgenstein'a göre, dilin sınırlarını aşamaz. Felsefenin dil ile dünya arasındaki ilişkiyi açıklayamadığını ya da betimleyemediğini, fakat yalnızca gösterebildiğini savunan Wittgenstein'a göre, felsefe kendisini, meşrû olarak neyin söylenip, neyin söylenemeyeceğini araştırmakla sınırlamalıdır.

Söz konusu felsefe geleneğinin diğer bir etkili düşünürü olan R. †Carnap ise, analitik felsefenin görevinin kavramların ve dilin, özellikle de, bütünüyle formel olan bilim dilinin sentaksını, dilsel yapısını sistemli bir biçimde gözler önüne sermek olduğunu savunmuştur. Felsefeyi esas ilgilendiren şey, ona göre, sözcüklerin anlamları ya da dille gerçek dünya arasındaki anlam ilişkisi değil de, dillerin kendileri arasındaki karşılıklı yapısal ilişkilerdir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Moore, Russell, Wittgenstein, †Ryle, †Ayer, Carnap, †Quine, †Chomsky gibi düşünürler tarafından temsil edilen analitik felsefenin temel özellik ve tezleri şu şekilde sıralanabilir: 1 Analitik felsefe, dünya üzerine haklı kılınmış bilgi ve inançları bize yalnızca gözlem ve deneyin sağlayabileceğine inandığı için, †Bacon ve †Locke'la başlayıp, †Berkeley, †Hume ve †Mill'le devam eden İngiliz empirist geleneğinin yirminci yüzyıldaki mirasçısı olmak durumundadır. Bu çerçeve içinde, bilimleri, kuramlarını gözlem yoluyla doğrulayan olgusal bilimler ve yöntemleri, teoremlerin verilmiş aksiyomlardan çıkarsanmasından meydana gelen *a priori* ya da formel bilimler olarak ikiye ayıran analitik felsefe, bu şema dışında kalan felsefenin görevinin kavramsal ya da dilsel †analiz olduğunu söyler.

2 Analitik felsefe geleneği, şu hâlde, dille dünya arasında tam bir karşılıklılık ilişkisi bulunduğunu, dilin yapısının dünyanın yapısını yansıttığını savunan resimsel bir dil görüşü benimseyerek, dilsel ya da kavramsal analizi ön plâna çıkartır. 3 Söz konusu dilsel analiz yoluyla, felsefeye tedavi edici bir işlev yükleyen analitik felsefe, idealizme ve bu arada metafiziğe şiddetle karşı çıkar. O, sağduyuyu felsefe için sağlam bir müttefik olarak değerlendirip, dünyaya ilişkin bilginin ancak ve ancak bilim yoluyla elde edilebileceğini iddia eder.

4 Analitik felsefe, ideal ya da yetkin bir dilin genel çerçevesini sağladığını düşündüğü mantığa özel bir önem verir. Çünkü mantık, bu anlayışa göre, bir dilin gerçek yapısını ortaya çıkarır.

5 Analitik felsefe, Hume çatalını temele alan pozitivist bir felsefe anlayışına dayandığı için, bilimci bir yaklaşımla metafizik, ahlâk ve dinin iddialarına kuşkuyla bakar.

analitik Marksizm [İng. *analytical Marxism*; Fr. *marxisme analytique*]. Yirminci yüzyılda, †Marks tarafından öne sürülmüş olan †tarihsel maddecilikle analitik felsefe ve bilim felsefesi'nin bir sentezini yapan akım ya da Marksist görüşe; tarih ve toplumla ilgili Marksist iddia ya da önermeleri yeniden ele alıp ifade ederken, çağdaş felsefe ve metodolojiden yararlanan yaklaşıma verilen ad.

Bu tür bir Marksizmi benimseyen felsefecilerden, örneğin G. A. Cohen, *The Theory of History of Marx: A Defense* [Karl Marks'ın Tarih Kuramı: Bir Savunma] (1978) adlı eserinde, üretim güçlerindeki değişimlerin tüm diğer toplumsal ilişkilerdeki değişmelerin kaynağı olduğunu gösteren bir kuram olarak gördüğü tarihî maddeciliği analitik felsefenin sentaksıyla yeniden ortaya koymaya çalışmıştır.

analitik önerme [Os. *kaziyei tahlilî*; İng. *analytical proposition*; Fr. *proposition analytique*]. Doğruluğu ya da yanlışlığı, içerdiği terimlerin tanımlarından hareketle ve yalnızca mantıksal yasalar aracılığıyla kanıtlanan, yalnızca mantıksal nedenlerle zorunlu olarak doğru olan ve öznede örtük olarak içerilen anlamları ortaya çıkarmaya yarayan; yüklemi yeni bir bilgi vermeyen, yüklemde düşünülen, anlatılmak istenen, söylenen şeyin öznesinde zaten varolduğu, öznesinin tanımından çıktığı zorunlu olarak doğru ya da zorunlu olarak yanlış olan; dünyayı betimleme tarzından dolayı değil de, içerdiği sözcüklerin anlamlarından dolayı doğru olan önerme türü.

analitik psikoloji [İng. *analytical psychology*; Fr. *psychologie analytique*]. 1875-1961 yılları arasında yaşamış olan Karl Gustav Jung'un, kompleks psikoloji olarak da bilinen, ve Freud'un psikolojisi ya da psikanalizinin kapsamını genişletme çabasıyla belirlenen psikoloji anlayışı.

Daha genel bir çerçeve içinde, fenomenleri bileşensel parçalarına ya da kendilerini meydana getiren öğelere ayırma yaklaşımını benimseyen psikoloji anlayışı olarak tanımlanan analitik psikoloji, Jung'un yaklaşımı söz konusu olduğunda aynı zamanda belli bir psikoterapi ya da ruhsal tedavi anlayışını ifade eder.

Söz konusu psikoterapi dört evreden meydana gelmektedir: 1 İtiraf ya da anımsama; 2 Jung'a göre, †Freud'un katkısını ifade eden yorumlama; 3 †Adler'in psikoloji alanına yaptığı katkıyı ortaya koyan eğitim ve nihayet, 4 †Jung'un bizzat kendi katkısını dile getiren dönüşüm evresi. Jung'a göre, bu evrede hasta biricikliğini keşfeder ve anlamın içsel kaynağı olan benle bağ kurar.

analitik ve sentetik ayırımı [İng. *distiction between analytic and synthetic*; Fr. *distinction entre analytique et synthétique*]. Tümce, yargı ve önerme türleri arasında, tümce, yargı ve önermelerin doğruluklarını göstermek için gereken kanıt ya da verilerin doğasına bağlı olarak yapılan ayırım.

Buna göre, bir tümce ya da önerme, söz konusu tümce ya da önermenin yüklemine karşılık gelen kavram, özne konumunda bulunan kavramda içeriliyorsa, analitik bir doğruya karşılık gelir; aksi takdirde, tümce ya da yargının doğru olması durumunda, o sentetik bir doğru meydana getirir. Ayırımı bu şekilde ortaya koyan ünlü Alman filozofu †Kant olmuştur. Kant'ın bu ayırımına göre, 'Tüm cisimler mekânda yer kaplar' önermesiyle, 'Tüm babalar erkektir' önermeleri, analitik önermelerdir. Çünkü yer kaplama ve erkeklik düşüncesi, cisim ve baba kavramında zaten içerilmektedir. Buna karşın, 'Bazı cisimler ağırdır', 'Yeşil ışık "geç"i gösterir' önermeleri sentetik önermelerdir, zira ağırlık ve 'geç' düşüncesi özne konumunda bulunan kavramlarda zorunlu olarak içerilmemektedir.

Kant'ın bu ayırımı, (neyin içerilip neyin içerilmediğini belirlemenin çok güç olmasından hareketle) belirsiz olduğu; psikolojik olup, bilgi düzeyleri farklı bireyler için farklı belirlemelere yol açtığı; ve tüm önermelerin özne-yüklem formunda olması gerektiğini varsaydığı için, eleştirilmiştir.

Kant'ın ayırımındaki bu güçlükleri ortadan kaldırma girişimleri, sonuçta psikolojik bir nitelik arzeden bölme ilkeleri ya da analitik/sentetik ayırımını, *a priori* ve *a posteriori* ya da mantıksal olarak zorunlu/olumsal ayırımlarına dönüştüren mantıksal ve epistemolojik ölçütlere götürdüğü için, oldukça yararlı olmuştur.

analitik yöntem [Os. *usulü tahlîliye*; İng. *analytical method*; Fr. *méthode analytique*]. 1 Bir bütünü, kendisini meydana getiren parçalara ayırarak inceleme. 2 Bir önermeyi, çözülecek bir problemi, kanıtlanacak bir teoremi, kendilerinden çıktığı, kendilerine bağlı olduğu ilkelere, önermelere geri götürme, dayandırma.

Antik Yunan'da, bir teoremi ya da önermeyi kanıtlarken, kanıtlanacak önermeyi doğru kabul etmekten; sonra, kanıtlamanın doğru ve kesin olabilmesi için, onun kendisinden çıktığı başka bir doğru aramaktan ve bu süreci, doğruluğu daha önce bu süreçten bağımsız olarak kabul edilmiş olan kesin bir önermeye ulaşıncaya dek sürdürmekten oluşan yöntemi ifade eden analitik yöntem, çağdaş felsefede, kavramsal karışıklıkların, dil konusundaki yanlış ve sahte kabullerin, dünyayla ilgili düşüncelerimizi saptırmasını önlemek üzere, töz, neden, sayı ya da varoluş gibi genel kavramları çözümlemekten, ve bunların gerçek anlamlarını gün ışığına çıkarmaktan oluşan yöntem anlamına gelmiştir.

Buna karşın, aynı yöntem, modern bilimde, †Descartes'ın *Méditations* [Metafizik Düşünceler] adlı eserinde kullandığı, bir şeyin, sebebten sonuca geçercesine yöntemli bir biçimde keşfedilme ve türetilme yolunu gösteren ispat ya da tanıtlama türünü ifade etmiştir.

analiz [Yunanca *analysis*'ten; Os. *tahlil*; İng. *analysis*; Fr. *analyse*; Al. *analyse*]. 1 Bir şeyin, bir bütünün, bir problemin, a) parçaların ayrı ayrı incelenmesi, b) parçaların birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesi ya da c) parçaların bütünle olan ilişkisinin araştırılması amacıyla, bileşensel öğelerine ayırılması süreci ya da işlemi. 2 Bir bütünü parçalarına ayırmanın sonucunda ortaya çıkan şey.

3 *Felsefi analiz* ya da *kavram analizi* anlamında, bir kavramı, inanç veya kuramı, bileşenlerine, önkabullerine, içerimlerine bakarak açıklama, açık ve anlaşılır hâle getirme süreci, bir önermenin ya da bir inançlar sisteminin örtük anlamını ve gizli önkabullerini açığa çıkarma işlemi. Bir problemi parçalarına ayırarak çözme faaliyeti. Bir bütünü mantıksal parçalarına ayırma. Bir kavramı öğelerine ayırarak ayrıntısıyla açıklama. 4 Bir nesneyi duyu-verileriyle ilgili önerme komplekslerine indirgeme örneğinde olduğu gibi, kavramların, inançların, kuramların, v. b. g., nasıl temel bir kategori meydana getiren öğelere indirgenebileceğini göstermekten oluşan *indirgeyici analiz*.

Filozofların iki temel amacından birinin metafizik, bilgi teorisi ya da ahlâk alanlarında sistemler kurmak (sentez) olduğu dikkate alınırsa, ikinci amaçları sentez için hazırlık yapmak, temel fikirleri açıklığa, aydınlığa kavuşturmaktır (analiz). Öte yandan, bazı filozoflar, özellikle de †analitik felsefe akımına mensup olan düşünürler, sentezden tümüyle vazgeçerek, felsefenin tek işinin analiz, düşüncelerin aydınlığa kavuşturulması, karışıklık ve anlaşmazlık yaratan güçlüklerin açıklanması olduğunu öne sürmüşlerdir.

Bu çerçeve içinde değerlendirilebilecek bir düşünür olan G. E. †Moore, felsefenin amacının, doğruluklarından ciddi olarak kuşku duyulabilecek önermeleri analiz etmek olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, bir kavram ya da önermeyi analize tâbi tutmak, o kavram ya da önermeyi ifade etmek için kullanılan sözcük ya da tümcenin yerine, ona tam olarak eşdeğer ve anlam bakımından daha açık ve anlaşılır olan başka bir ifade geçirmekten oluşur. Moore'un gözünde analiz, öyleyse, anlam bakımından karanlık, karmaşık ya da anlaşılmaz olan ve dolayısıyla da açıklanmak, analiz edilmek durumunda bulunan ifadenin

analiz edilen (*analysandum*) olarak sol tarafına, onu açıklayan, anlaşılır kılan yeni ifadenin (*analysis* ya da *analysans*) ise sağ tarafına yerleştirildiği bir eşitlik ya da tanımsal analizdir.

B. †Russell, yalnızca açıklık arayışı içinde olup, sağduyunun inançlarının uzağına düşmemeyi amaçlayan Moore'dan etkilenmiş olmakla birlikte, bir metafizik geliştirdiği için, aynı tanımsal analizi biraz daha farklı neden ve amaçlarla uygulamıştır. Russell'ın uzun bir süre boyunca matematik ve formel mantıkla uğraştıktan sonra metafiğe geçmesi olgusundan hiç kuşku yok ki etkilenen analiz anlayışında amaç, kompleks olguları atomik bileşenlerine ayırmak, kompleks tümce ya da önermeleri kendilerini meydana getiren öğelere bölmektir. İşte bu çerçeve içinde, nesne tanımını †Aristoteles'in özcü geleneği içinde kazandığı anlamdan soyup, onu olgusal dünyanın çok çeşitli bileşenlerini sayma yönünde bir girişim olarak ifade ettiğimiz takdirde, Russell'ın analizle nesne tanımı oluşturmayı anladığını söyleyebiliriz. Nitekim, onun için felsefenin biricik önemli problemi, gerçekliğin nihaî ve en yüksek bileşenlerinin ne olduğu problemidir.

Analitik geleneğin etkisi en yoğun olan filozofu †Wittgenstein ise, felsefî analizi, kavramsal veya ontolojik bir tanımdan çok, bir tür indirgeme faaliyeti, dilsel bir dönüşüm olarak düşünmüştür. Buna göre, analiz, dilsel formları her ne olursa olsun, bileşik önermeleri atomik bileşenlere ve bu önermelerin doğru mantıksal formlarını gösteren bağlaçlara indirgemekten başka hiçbir şey değildir. Başka bir deyişle, analizin işlevinin bileşik önermeleri basit bileşenlerine ve bu bileşenleri de, dünyadaki basit olgu ve öğeleri temsil eden, analiz edilemez sonsal isim ya da birimlere ve onların birleşimlerine indirgemek olduğunu düşünen Wittgenstein, analizle, dilsel bakımdan yanıltıcı olan ifadeleri mantıksal bakımdan doğru olan deyimlere dönüştürmeyi anlamıştır.

Yine aynı analitik gelenek içinde yer alan J. †Wisdom da, analizden Wittgenstein'dakine benzer bir tür indirgeme işlemini anlamıştır. Analizin daha az temel ve nihaî olan terimleri daha temel ve nihaî olan terimlere indirgemekten meydana geldiğini savunan Wisdom'a göre, birey terimi devlet teriminden, duyu-verisi ve zihin hâlleri de bireyden daha temel, ilk ve nihaîdir. Analiz, işte bu bağlamda, zihinlerle ilgili tümce ya da önermeleri zihin hâlleriyle, maddî nesnelerle ilgili önermeleri de duyu-verileriyle ilgili önermelere indirgemekten meydana gelir.

Analitik geleneğin, ya da örneğin Russell'ın analizin mantığı ve analiz teknikleriyle ilgili görüşleri, aynı gelenek içinde yer almakla birlikte, biraz daha farklı bir amacın peşinde olan mantıkçı pozitivistler tarafından da benimsenmiştir. Buna göre, Russell'ın gerçekliği olduğu gibi yansıtan doğru bir metafizik geliştirmeye çalıştığı yerde, mantıkçı pozitivistler metafiziğin anlamsız olduğunu savunmuşlar ve metafizikle doğa bilimleri arasına bir sınır çizgisi çekmeye çalışmışlardır.

Analiz burada †metafizikten kurtulmanın ve bilim dilini açıklığa, aydınlığa kavuşturmanın bir yoludur. Buna göre, mantıkçı pozitivistler, analizi, metafizikçilerin kullandıkları belirli terimlerin ve dolayısıyla da, bu terimleri içeren kuramların anlamsız olduğunu göstermek için kullanmışlardır. Olguların ve kavramların metafiziksel bir anlamı olmadığını savunan pozitivist düşünürler, bu bağlamda düşünceyle dili özdeşleştirip, dilsel ifadelere ilişkin analizi temel amaç yapmışlardır.

Nitekim, mantıkçı pozitivizm kapsamı içinde ele alınmak durumunda olan R. †Carnap'ta felsefî analiz mantıksal analize, felsefe de mantık bilimine dönüşür. Analizin dilin sözcükleri ve tümcelerinin anlamlarıyla hiçbir ilişkisi, dil ile dünya arasındaki semantik ilişkiyle hiçbir ilgisi bulunmadığını söyleyen ünlü mantıkçı pozitivist düşünür Car-

nap analizle, tümcelerin, kavramların ve kuramların mantıksal analizini anlamamız gerektiğini öne sürmüştür.

Söz konusu analitik geleneğin önemsiz bir felsefe olarak gördüğü fenomenolojinin kurucusu Husserl'de ise, analiz, kendisiyle nesnelerin yönelimsel olarak kurulduğu aktüel ve potansiyel sentezin özsel yapısının açıklanması ve aydınlığa kavuşturulması anlamına gelmektedir.

analiz paradoksu [İng. *paradox of analysis*; Fr. *paradoxe de l'analyse*]. Zaman zaman analitik felsefe geleneğine yöneltilen eleştirinin bir aracı olarak kullanılan ve 'Z *XY* ile aynıdır' türünden önerme formundaki felsefî analizlerde söz konusu olan problem ya da paradoks.

Paradoksa göre, 'Z *XY* ile aynıdır' formundaki bir önerme doğruysa, bu takdirde *Z* ile *XY* eşanlamlı olmak durumundadırlar. Eğer eşanlamlıysalar, o zaman önermenin ya da analizin felsefî araştırma açısından ilginç ve öğretici olduğu söylenemez. Fakat *Z* ile *XY* eşanlamlı değilseler eğer, o zaman da analiz doğru olmaz. Bu durumda paradoks bize, analitik gelenek içinde felsefenin biricik yöntemi olarak kullanılan analizin aynı anda hem ilginç ve öğretici, hem de doğru olamayacağını göstermektedir.

analogon rationis. Ünlü Alman düşünürü †Leibniz tarafından, hayvanlarda söz konusu olan en aşağı bilinç formlarını ifade etmek için kullanılan ve 'akıla benzer' anlamına gelen Latince terim.

analoji [Yunanca *analogia*'dan; İng. *analogy*; Fr. *analogie*; Al. *analogie*]. Başlangıçta matematiksel bir terim olarak iki şey arasındaki ortaklığı ya da karşılıklı ilişkiyi göstermiş ve oranların eşitliği anlamına gelmiş, fakat daha sonra, kavramlardaki ya da şeylerdeki benzerliklerin karşılaştırılmasını ifade etmiş olan terim.

Varolan şeyler arasındaki benzerliklere, özellikle de sınıf benzerliği dışında kalan benzerliklere, yani işlev benzerliğine, ilişki benzerliğine işaret etme işlemine ve iki şey arasındaki benzerliklerden yola çıkarak, onların başka bakımlardan da benzer olacaklarını öne süren çıkarsamaya verilen ad.

Buna göre, analoji, *X* ve *Y*'nin *a* gibi ortak bir özellikleri, ayrıca *X*'in *b* gibi ortak bir özelliği olması durumunda, *Y*'nin de *b* gibi bir özelliği olacağı sonucuna varan akılyürütmedir. Başka bir deyişle, analojide, iki ayrı şeydeki ortak bir özellikten hareketle, o iki şeyden birinde bulunan bir özellik ikincisine de yüklenir; fakat, söz konusu özelliğin ikincisinde bulunması zorunluluğu yoktur. Benzerlik, yani ortak özelliklerin sayısı arttıkça, sonucun doğru olma olasılığı da artmakla birlikte, analoji zorunlu sonuca götüren bir akılyürütme türü değildir.

Öte yandan analojide, hiçbir zaman bir genelleme söz konusu olmaz, burada bazı olay, olgu ya da nesnelerden başka bazı olay, olgu ve nesnelere, yani tikelden tikele gidilir. Bütün bunlara karşın, analoji bilimin gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır; dahası analoji, örneğin deneyden çok gözleme dayalı olarak çalışan astronomi gibi doğa bilimlerinde ve sosyoloji gibi toplum bilimlerinde çok sık kullanılan bir yöntem durumundadır.

anangke. Yunan felsefesinde zorunluluk. 1 Evrendeki akıldışı, amaçsız, yönelimsiz ve denetlenemeyen öğe olarak anlaşılan fiziksel zorunluluk; maddenin, özünde varolan bir itkiyle, biçim kazanmaya, rasyonel bir güç tarafından iyi bir amaç doğrultusunda tam olarak şekillendirilmeye karşı koyuşu; 2 geçerli bir kategorik tasımda, sonucun öncüllerinden çıkma ya da türeme tarzı, mantıksal zorunluluk.

anarşi [İng. *anarchy*, Fr. *anarchie*; *Al. anarchie*]. 1 Hükümet kontrolünün yokluğunun sonucu olan politik ve toplumsal düzensizlik, kargaşa hâli; hükümetsiz kalan veya siyasî iktidarın çıkarları farklı hatta karşıt olan siyasal, ekonomik ve toplumsal güçler arasında kendisinden beklenen uzlaştırma görevini artık yerine getiremediği bir toplumun siyasî durumu. 2 Kimi faaliyet alanlarında, kuralsızlığın, yönlendirici bir ilkeden yoksunluğun veya varolan ilke-

lere uyulmamasının sonucu olarak ortaya çıkan düzensizlik ve kargaşa hâli. 3 Kimi disiplinlerde, örneğin bilimde birbirlerinden çok farklı, hatta karşıt ilkelerin varoluşuyla belirlenen aşırı çoğulculuk halî.

Her üç anlamda da anarşinin hüküm sürmesini isteyen, anarşizmi destekleyen, bu öğreti için mücadele veren kişiye ise *anarşist* adı verilir.

anarşist bilim görüşü [İng. *anarchistic view of science*]. Avusturya asıllı ABD'li bilim filozofu Paul †Feyerabend tarafından geliştirilmiş olan bilim anlayışı.

Feyerabend'ın, gerek klâsik bilim görüşüne, gerek †yanlışlamacı bilim anlayışına ve gerekse devrimci bilim görüşüne karşı çıkan bilim anlayışı, çağdaş bilim felsefesinin hasta olduğu tezinden hareketle, bilimi tedavi edecek araç olarak epistemolojik †anarşizmi kullanır.

Sırasıyla metodolojik, teorik ve disipliner bir çoğulculuğu savunan bu bilim görüşü, biraz da paradoksal bir biçimde, Aydınlanma sonrası ortaya çıkan siyasî anarşizmin hareket noktasını benimser. Buna göre, siyasî anarşizm, bilimi kendisine bir dost bilmiş, onun insanla doğayı doğru açıklayacağına ve o zamanların köhnemiş düşünce kalıplarına, baskıcı düzenlerine karşı savaşta sağlam düşünsel silâhlar sağlayacağına inanmıştı. Bununla birlikte, anarşizme verdiği mücadelede bir araç olma hizmeti gören bilim, 20. yüzyılda putlaştırılmış ve felsefeden vazgeçen bilimin insanî kaygıları kalmamıştır. Şimdi, Feyerabend'a göre, amaç-araç düzenini tersine çevirmenin ve hasta olan çağdaş bilimi iyileştirip, insanîleştirmek için, araç olarak anarşizmi kullanmanın tam zamanıdır.

Feyerabend'ın bu bilim anlayışını, hem kuşkuculuktan ve hem de siyasî anarşizmden ayıran şey, onun bilimsel ya da epistemolojik anarşizmidir. Kuşkucunun her görüşü kötü diye gördüğü, bunlar hakkında bir yargı bildirmekten sakındığı; siyasî anarşistin birtakım yaşam tarzlarını yasakladığı yerde, epistemolojik anarşist esas itibarıyla, en çılgın düşünceleri bile savunmakta sakınca görmez. Onun hiçbir programı olmadığı gibi, hiçbir teoriye bağımlılığı ya da düşmanlığı yoktur. O, aklını, duygularını, alayı, ağırbaşlı bir tavrı, bilinen her yolu kullanır. Hiçbir yöntemi kullanmaktan kaçınmayan, hiçbir görüşü saçma bulmayan epistemolojik anarşizmin mutlak olarak karşı çıktığı tek şey, evrensel ölçülerdir.

Feyerabend'ın 'herşey mümkündür' ya da 'ne olsa gider' ilkesiyle ifade edilebilecek olan söz konusu anarşist bilim görüşü, öncelikle disiplinler bağlamında çoğulculuktur. Bilimin insanın çevresiyle başa çıkmak için bulduğu birçok araçtan, insanın geliştirdiği pek çok düşünme tarzından biri olduğunu öne süren Feyerabend, bilimin ilginç olmakla birlikte, bulunmaz Hint kumaşı olmadığını ve dolayısıyla, putlaştırılmaması, onun, insanın karşısında özgürlüğünü yitirdiği bir baskı aracı hâline getirilmemesi gerektiğini söyler. Buna göre, bilim tek başına bırakılmamalı, gerektiğinde insan, efsaneye, dine, büyüye, yani akılcı düşünce geleneğinin yeryüzünde silinmiş görmekten hoşlanacağı yollara başvurmalıdır. Olguların teorilerden bağımsız olmadığını, tam tersine olguların kuramlar tarafından ortaya çıkarılabildiğini öne süren anarşist bilim görüşü, ikinci olarak kuram bakımından çoğulculuk ister. Zira olgular ancak seçenekler yardımıyla ortaya çıkarılabilir, hakikate ise, yalnızca alternatif teorilerin çarpışmasıyla ulaşılabilir.

Anarşist bilim anlayışı, üçüncü olarak, çok daha önemlisi metodolojik bir çoğulculuğun gerekliliğine işaret eder. Bilimin değişmez, genel geçer kurallarla işlediği, işlemesi gerektiği düşüncesinin gerçekçi olmadığını söyleyen Feyerabend'a göre, bilimin tek bir değişmez yöntemi yoktur. Nitekim, bilim tarihine bakılacak olursa, önemli bilimsel gelişmelerde, bilginlerin metodolojik kurallara çiğnedikleri kolaylıkla görülebilir. Bilim adamları mantıksal yöntem ve ar-

gümanları bırakarak, propagandaya, retoriğe başvururlar. Feyerabend, işte bu çerçeve içinde, örneğin Galile'nin hilelerinden, propaganda amaçlı çıkışlarından söz etmiş ve onun yolunu irrasyonel bir yol olarak değerlendirmiştir. Hakikate ulaşmak için çabalamanın yeterli olmadığını, doğruya giden yolun âşikâr olmasını, bunun içinse mantıksal yolla retoriğin bir arada kullanılması gerektiğini farkeden bir bilgin olarak Galile, Feyerabend'a göre, yanlış kuramları, kabul görünemiş olayları çarpıtıp Kopernikus'u destekleyen veriler hâline getirmiş, bilinen sonuçları görmezden gelmiştir. Görülmesini istediği olguları, okuyucuların sezgisine göre yeniden düzenleyen Galile'nin ilerlemesine, değişmez ve kesin bir yöntem değil de, çarpıtmalar olanak vermiştir. Buna göre, bilimsel gelişmenin yolu, bilginlerin kuramlarını oluştururken, çoğu zaman metodolojik kuralların yasakladığı işleri yapmalarıdır.

anarşizm [Yoksunluk bildiren Yunanca *an* önekiyle kral, yönetici güç anlamına gelen *arkhe* sözcüklerinin birleşiminden türeyen terim. İng. *anarchism*; Fr. *anarchisme*; Al. *anarchismus*]. 1 Nispeten olumlu bir çerçeve içinde, insan doğasının özü itibariyle iyi olduğunu ve insan yaşamında karşılaşılan kötülüklerin, temelde insan üzerindeki kontrolden ve politik baskıdan kaynaklandığını savunan akım. Toplum içindeki politik kontrolün ve siyasî baskının ortadan kaldırılmasını isteyen, devletin insanın en büyük düşmanı olduğunu söyleyen ve bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak ve ideallerini gerçekleştirmek için, kendilerini bir toplum içinde diledikleri şekilde düzenlemeleri gerektiğini ileri süren siyasî öğreti.

Yüksek bir karmaşıklık düzeyine erişmiş faaliyetlerden uzaklaşılması gerektiğini savunan ve basit hazlarla geçirilecek bir yaşamı öngören anarşizm, hiççiliğe değil de, daha çok politik liberalizme yaklaşır.

2 Toplumsal ve ahlâkî kötülüklerin kaynağının devlet olduğunu, bundan dolayı, bu kötülüklerin devlet tarafından ortadan kaldırılamayacağını; özü itibariyle iyi olan insanın doğasının devlet ve kurumlar tarafından bozulduğunu, tüm reformların değersiz olduğunu, yeni bir toplumun devrim yoluyla kurulacağını, söz konusu yeni devletsiz toplumun, yolgöstericisi akıl ve adalet olup, bilimsel deneyimden yardım gören insan ruhunun doğal eğilimlerinden türeyeceğini savunan anarşizm, olumsuz bir çerçeve içinde, yasaya ya da düzene en küçük bir saygı duymayan ve toplumun yıkılması yoluyla bir kaosa erişilmesi için etkin bir biçimde çaba gösteren inanç ya da akıma karşılık gelir. Söz konusu olumsuz anarşizm amacına ulaşmak için, araç olarak bireysel terörizmi kullanır.

Her iki anarşizm de, insanın özgürlüğü ve eşitlik idealini hiçbir ödün vermeden, mutlak bir biçimde ve her tür hakimiyet ilişkilerini dışlayacak, devletin meşruiyetini tümüyle yadsıyacak şekilde yorumlar. Anarşizme göre, yöneticileri ve yönetenleri barındıran bütün politik yapılar adaletsiz olup, kaba güce dayandığı ve son çözümlemede de, insanın özgürlüğü önündeki en büyük engel olduğu için reddedilir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, 19. yüzyılda, P. J. Proudhon tarafından geliştirilen siyasî bir görüş ya da öğreti olarak anarşizmin türleri ya da farklı versiyonları vardır. 1 *Bireyci anarşizm.* Özgürlükçü felsefelere dayanan, kişi için mutlak bir bağımsızlık durumu sağlamaya çalışırken, anarşizmin toplumsal temelini göz ardı eden bu anarşizm anlayışı Alman düşünürü Max †Stirner tarafından savunulmuştur. 2 *Karşılıklılık ilkesine dayanan anarşizm.* Devletin ve her tür siyasî örgütün, insan özgürlüğünü ortadan kaldırdığını savunmak bakımından diğer anarşizm anlayışlarıyla birleşen bu anarşizm türü, insan davranışındaki toplumsal öğelerin önemini vurguladığı için, bireyci anarşizmden ayrılır. Proudhon tarafından savunulan bu tür bir anarşizm, siyasî eylem ve devrimci şiddete karşı çıkmış, işçi örgütlerinin et-

kinliği ve barışçı yayılımıyla gerçekleşecek toplumsal bir reform önermiştir.

3 *Kollektivizm.* Mikael †Bakunin tarafından savunulan bu anarşizm ise, diğer anarşizm türlerinden, devletin yıkılması ve özgür toplumun kuruluşu sırasında, yöntem olarak ihtilalci şiddetin kullanılması gerektiğini savunmasıyla ayrılır. Üretim araçlarının ortaklaşa sahipliğine dayanan †kollektivizm görüşünü geliştirmiş olan Bakunin, yıkma tutkusunun, aynı zamanda yaratıcı bir dürtü olduğunu belirterek, varolan kurumların tümünü birden ortadan kaldıracak bir devrimi savunmuştur.

4 *Anarşist komünizm.* Bu tür bir anarşizmin savunucusu olan P. †Kropotkin, üretim araçlarının mülkiyetinde, ortaklığın ötesinde, tam bir paylaşımı savunmuş ve insanlığın evriminde, rekabete oranla işbirliğinin daha büyük bir rol oynadığını öne sürerek, devletin yıkılmasından sonra, merkezle hiçbir bağı olmayan ve aynı anda tarımla endüstriye, kent yaşamıyla kırsal yaşama, eğitimle çıraklığa dayanan bir toplum modeli önermiştir.

5 *Anarko-sendikalizm.* Anarşizmin temeline sendikaları yerleştirmekle farklılaşan ve ihtilâlci sendikacılık olarak da bilinen bu tür bir anarşizm, devlet yıkılınca, başkaldırının temel organları olan sendikaları, özgür toplumun üzerlerinde yükseleceği temel birimler olarak görür. 6 *Pasifist anarşizm.* Ünlü romancı Leo Tolstoy'da örneklenen bu tür bir anarşizm, devlete, hukuğa ve özel mülkiyete karşı çıkarken, her türlü şiddeti reddeder. Bununla birlikte, bu tür bir barışçı anarşizm, ahlâkî bir devrimin zorunluluğuna inanır.

angst. Tasa, kaygı, ruhsal acı, kaygılı korku anlamına gelen Almanca terim. Özellikle †varoluşçu felsefe açısından, şeylerin, nesnelerin belirsizliğinin ve anlamsızlığının bilincine varan ve yaşamla, içinde kişisel seçimin özsel olduğu ve kararların sorumluluğunun şöyle ya da böyle taşınmasının gerekli bulunduğu bir alan olarak karşı karşıya gelen varlıkların temel gerçekliği diye tanımlanan zihinsel karmaşa ve tasa hâli.

İçinden çıktığı hiçliği ve yöneldiği belirsiz bir geleceği derinden derine duyumsayan insanın, geçmişle gelecek, varlıkla hiçlik arasında havada kalan varoluşunun belirsizliğini, durumunun anlaşılmazlığını ve hayatın saçmalığını görerek yaşadığı derin umutsuzluk ve dolayısıyla iç sıkıntısı hâli. Sonsuz bir evren karşısında, kişinin sonluluğunun yarattığı umutsuzluk hâli. Tercih, seçim söz konusu olduğunda, sorumluluğun, kararsızlığın bireyde doğurduğu iç daralması.

Varoluşçu felsefeye göre, 20. yüzyılda mekanikleşen üretim ağı ve yaygınlaşan kitle kültürü içinde daha eşitlikçi bir topluma gidilirken, insan da giderek silikleşmekte ve özgürlüğünü yitirmektedir. İnsan toplum yaşamına doğru olan bu kişiliksiz katılımdan ve silikleşme sürecinden, ancak kendisine dönmekle sıyrılabilir. Bunun için de insanın yüreğine tasa veya kaygılı korku salmaya gerek vardır. İnsanda bu korku ya da tasa, varoluşçu felsefeye göre, zaten vardır. Çünkü insan bu dünyada yapayalnızdır, adeta evrene Tanrı tarafından terkedilmiş durumdadır. Fakat o toplum yaşamı içinde eridikçe, †kitle kültürü içinde güvence aradıkça, *angst* olarak tanımlanan bu kaygı dolu korkuyu hep erteler. İşte insanın kendisine gelmesi ve kendisine dönmesi için, ondaki bu korkuyu dürtüp uyandırmak gerekir.

ancien régime. Fransa'da, Ulusal Meclisin 1789 devrimiyle birlikte ilânından önceki dönemi kapsayan siyasî, iktisadî ve toplumsal düzeni ya da rejimi tanımlamak için kullanılan deyim.

Önce, uzun bir süre boyunca sadece, 1789 Devrimiyle yıkılan krallık mutlakiyeti ve imtiyazların varlığıyla seçkinleşen Fransız monarşisinin siyasal ve toplumsal yapısını ve kurumlarını, eşitsizlikler üzerine kurulu bir toplumsal düzeni ifade etmek için kullanılan *ancien régime* teriminin içlemine daha sonra bu yapıya özgü iktisadî yaşam tarzı ve kültürel yapı da dahil edilmiştir. Tarıma öncelik veren yapısı, kıtlıkla-

rı, teknik eksiklikleri, sınırlı değişimleri ve kendi ürünlerini yine kendisinin tüketmesiyle belirlenen söz konusu ekonomik düzen, pazar ekonomisine bütünüyle karşıt olan bir düzen oluşturur.

anımsama [Os. *müphem tahattur*; İng. *recollection, reminiscence*; Fr. *réminiscence*; Al. *anamnese*]. Hatırlama. Kişinin belleğini kullanması, bilinçli bir çabanın sonucu olarak geçmişte olan biten bir şeyi, geçmişinin bir parçasını oluşturan bir olay ya da nesneyi, belli bir bilgi ya da zihin hâlini bilinç yüzeyine çıkarması.

anımsama kuramı [İng. *theory of recollection*; Fr. *théorie de l'anamnesis*] †Platon'un bilginin *a priori*, yani deneyden önce ve bağımsız olup, tümellerin, İdeaların bilgisi olduğunu ifade etmek üzere geliştirdiği ve özellikle *Menon*'la *Phaidon* adlı diyaloglarında öne sürdüğü teori.

Platon için bu kuram, bilginin nesneleri olan İdeaların ayrı bir dünyaya yerleştirilmesinden dolayı zorunlu olmuştur. Başka bir deyişle, Platon'da bilgi genel kavramların, yani kendisinin İdealar adını verdiği soyut gerçekliklerin bilgisi olduğuna, genel kavramlar da duyu-deneyiyle bilinemediğine ve Platon'un İdeaları zamanın ve mekânın dışında olan ezelî-ebedî ve soyut gerçeklikler olduğuna göre, onun bilgi anlayışında temel problem, zaman ve mekânın dışında olan varlıklar olarak İdeaların zaman ve mekânın içinde olan sonlu insan varlığı tarafından nasıl olup da bilinebildiği problemi olarak ortaya çıkar. Platon işte bu problemi çözmek ve genel kavramların bilgisinin *a priori* bir bilgi, yani akla dayanan ve duyudeneyinden önce ve bağımsız olan bir bilgi olduğunu göstermek amacıyla, bilginin anımsama olduğunu öne sürer.

Buna göre, insan ruhu, ki Platon'da ruh insanı meydana getiren bileşenlerin ölümsüz olanıdır, bir beden içine girmezden önce İdealar dünyasıyla tanışmıştır. Şu hâlde, ölümsüz olan ruh, bu dünyadaki varoluşundan önceki varoluşunda gerçek bilgiye sahip olmuştur. İnsan ruhu bir beden içine hapsolduktan sonra, bu gerçek ve doğru bilgiyi unutur, bu bilgi artık onun belleğinin derinlerinde saklı kalır. Buna göre, gerçek bilgi genel kavramların, bu dünyaya gelmezden (yani, her türlü duyudeneyinden) önce kazanılmış olan bilgisinin anımsanmasından ibarettir.

Demek ki Platon'da insan zihni doğuşta, üzerine daha sonra işaretlerin çizildiği boş bir levha, daha sonra öğretim yoluyla doldurulan boş bir şişe değildir. Tam tersine, insan zihni doğuşta doludur ve onun zihnindeki bilgiler diyalektiğin de yardımıyla, bir anımsama süreci sonunda açığa çıkar.

anlam [Os. *mânâ*; İng. *meaning*; Fr. *sens*; Al. *sinn, bedeutung*]. Bir şeyin gösterdiği ya da dile getirdiği kavramlar bütünü. Dildeki göstergelerin ifade ettiği şey. Bir kişiyi bir nesneye, bir duruma gönderen ve sözcüklerle ortaya konan şey, mâna.

Şeylerin ve olayların delâlet, işaret ettiği şey; açıklama, bir şeyin niçin olduğu gibi olduğunu gösteren neden. Anlamı tanımlayan belli başlı ve farklı anlam teorileri şöyle sıralanabilir: **1** Anlamı semboller, sesler, jest ve bedensel durumlar türünden uyaranlar karşısındaki davranışsal tepkilerle özdeşleştiren, bir sözcük ya da tümcenin anlamını, dinleyen kişi üzerindeki etkisiyle açıklayan *davranışçı anlam öğretisi*. **2** Sözcüklerin ya da tümcelerin gerçek anlamlarını somut deneyimlere yapılan dolaylı ya da doğrudan gönderim veya referanslardan aldıklarını, sözcüklerin yalnızca uygulanım ya da doğrulanabilirlikleriyle ilgili kuralların deneyimden türetilebilmesi durumunda, anlamlı olduklarını dile getiren *deneyimci anlam öğretisi*. **3** Sözcüklerin, ancak ve ancak gönderme yaptıkları, atıfta bulundukları bir şey, kendilerinin anlamlarını meydana getiren bir nesne olması durumunda, anlamlı olduğunu savunan *gönderimsel anlam öğretisi*.

4 Anlamın özel düşüncelerinizi başkalarına aktarmak için semboller kullanmaktan oluştuğunu dile getiren *iletişimsel anlam teorisi*. **5** Sözcüklerin dış dünyadaki bir şeye karşılık geldiğini

ve onların anlamlarının söz konusu tekâbüliyet ilişkisinden türediğini savunan *ilişkisel anlam teorisi*. 6 Bir sözcüğün anlamının, o sözcüğü örnekler ya da anlamaya çalışırken gerçekleştirilmesi gereken işlem veya faaliyetlerin toplamından ibaret olduğunu dile getiren *işlemsel anlamı öğretisi*.

7 Bir dildeki sözcüklerin anlamlarını, onlara neden olan zihin hâlleri ve onların neden olduğu zihin hâlleri yoluyla kazandığını dile getiren *nedensel anlam teorisi*. 8 Sözcüklerin sembolik olarak dış dünyadaki bir şeyi temsil ettiklerini ya da dış dünyadaki bir şeye karşılık geldiklerini ve anlamlarını bu karşılıklılık veya tekabüliyetten aldıklarını savunan *tekabüliyete dayalı anlam öğretisi*.

anlama yetisi [Os. *idrâk*; İng. *understanding*; Fr. *entendement*; Alm. *vernunft*] Olayların mahiyetini, olaylar arasındaki ilişkileri doğrudan ve aracısız sezgi ya da yaşanmış deneyim yoluyla bilme; algılanan şeye ait olmayan bir tasarım ve kavram için söz konusu olan idrak faaliyeti.

Birçok filozofta geçen bir bilme melekesi olarak anlama yetisi, düşünme ve bilinç alanına giren bir şeyi, bir düşünce faaliyeti göstermeden, düşünme çabası sarfetmeden, doğrudan ve aracısız olarak kavramayı ifade eder, adım adım ilerleyen diskürsif takiyürütme yetisinden farklı olarak, aklî şeyleri sezgisel olarak kavrama fakültesini tanımlar.

Anlama yetisi, klâsik ve skolastik felsefede, eşyayı, varolanı açık ve seçik olarak algılama, idrak etme yetisine karşılık gelir. Buna karşın, anlama yetisi †Kant ve †Schopenhauer'da, zekâ anlamında kullanılır, yani amacı bilgi edinmek olan işlevler bütününü ifade eder. Oysa, bilincin çıkmaz bir sokak olduğunu öne süren †Nietzsche'de anlama yetisi, içgüdüden üstün bir yeti değildir. Ona göre, anlama yetisi bir yapım ya da †konstrüksiyon olup, başkaca idrak tarzlarını göz ardı etmeye yarar.

anlamlandırma edimi [İng. *rhetic act*]. Ünlü dil filozofu J. Austin'in kuramında geçen, ve düzsöz edimlerinin bir alt grubu için kullanılan terim. Konuşanın sözleriyle doğal bir dilin söz dizimi kurallarına uygun olarak bir şeyi veya olguyu kastetmesi, ona gönderme yapması, referansta bulunması durumu.

Buna göre, bir sözü, bir dillendirimi az çok belirli bir anlam içinde ve belirli bir şeye ya da olguya gönderme yaparak kullanmak, anlamlandırma ediminde bulunmaktır. Örneğin, bir arkadaşıma belli bir eşyasının belirli bir yerde bulunduğunu iletmek için 'para çantan masanın üstünde' dediğim zaman gerçekleştirdiğim şey bir anlamlandırma edimidir.

anlam türleri [İng. *types of meaning*; Fr. *genres du sens*]. Dilde geçen terimlerin ifade ettiği farklı anlamlara ilişkin sınıflamanın ortaya koyduğu anlamlar.

Buna göre, bir tümce ya da önerme, bir şey iddia ediyorsa ve bundan dolayı doğru ya da yanlış olabiliyorsa, o tümce ya da önerme *bilişsel bir anlama* sahiptir. Bilgi ya da malûmat veren, verdiği bilginin doğru olduğu iddiasında olan ve olguları betimleyen tümcelerin aktardığı anlamdan oluşan bu anlam türü, olgularla ilgili bir iddiada ya da bir betimlemede bulunan önermelerle aktarılan anlamdır.

Bir tümce ya da önerme, bu şekilde bilişsel bir anlama sahipse, söz konusu önermenin doğruluk değeri genel olarak hem 1 o tümcede yer alan terimlerin anlamına ve hem de 2 tümce tarafından atıfta bulunulan olgulara bağlıdır. Bir tümcenin doğruluk değeri hem 1'e ve hem de 2'ye bağlıysa, o tümce ya da önermenin *olgusal bir anlama* sahip olduğu söylenir ve ona olgusal ya da sentetik önerme adı verilir. Buna karşın, önermenin doğruluk değeri yalnızca 1'e, yani önerme ya da tümcede yer alan terimlerin anlamına bağlıysa, onun yalnızca mantıksal ya da *formel bir anlamı* vardır. Bu durumda, önermeye, doğruysa eğer, mantıksal olarak doğru olan önerme ya da *analitik önerme* adı verilir. Yanlışsa da, ona mantıksal bakımdan yanlış olan ya da kendi kendisiyle çelişik olan önerme adı verilir.

Öte yandan, bir ifade ya da tümce, onu dile getiren konuşmacının hâline ya da durumuna ilişkin olarak bir şeyler ifade ediyorsa, o ifade ya da tümce *bildirici* ya da *ifade edici bir anlam*a sahiptir; bu tür bir anlam, resimsel, duygusal ve irâdî bileşenler içerebilir.

Bir ifade ya da tümce, ifade edici anlamına ek olarak, bilişsel bir anlam taşıyabildiği gibi, taşımayabilir de. Bir ifade ya da tümce, yalnızca ifade edici bir anlama sahip olmakla birlikte, bilişsel bir anlamı olan bir tümce olarak da görülürse, önerme bu takdirde, gerçek değil de, *sözde bir anlamı olan tümce* olarak değerlendirilir.

Yine, bir ifadenin ya da sözcüğün gönderme yaptığı şeylerin toplamına, o sözcüğün kendileri için kullanıldığı şeylerin meydana getirdiği sınıfa, o sözcüğün *kaplamsal anlam* adı verilir. Buna karşın, genel ya da sınıf sözcüklerinin işaret ettiği şeylere ortak olan özelliklerin, niteliklerin toplamına, bir kavramın içerdiği özellikler bütününe de, o sözcüğün ya da kavramın *içlemsel anlamı* adı verilir.

Öte yandan, sözcüklerin tanımlarının, tanımsal anlamlarını kavramanın sonucu olan anlama, *sözlük anlamı* adı verilir. Buna karşın, bir sözcüğün kendilerine uygulanabildiği şeylerin toplamı *betimleyici anlamı* oluşturur. Ve nihayet, şeylerin, sözcüklerin, işaretlerin, jestlerin aktardığı, ifade ettiği ya da uyandırdığı duygulara, tavırlara, bir şey karşısındaki duygusal tavır ve tepkiler bütününe de *duygusal anlam* adı verilir.

anlatı [İng. *narrative*; Fr. *récit*]. Genel olarak veya en yalın bir biçimde, bir durum ya da birtakım olayları aktaran öykü. Daha özel olarak da, †postmodernizmde her türlü söylem, küresel dünya görüşü için kullanılan terim.

Postmodernistler, üstanlatılarla yerel veya mikro anlatılar arasında bir ayrım yapmışlardır. Moderni karakterize eden ve kendi doğruluk iddiasının geçerliliğini varsayan üstanlatıları şiddetle eleştiren postmodernizm, hiçbir hakikat iddiasında bulunmayan yerel anlatıları kabul edilebilir bulur.

anma [İng. *mention*; Fr. *mention*]. Bir dilsel ifadenin, söz konusu dilsel ifade hakkında konuşmak amacıyla, tırnak içinde ortaya çıkışı ya da verilişi.

Anma, dilsel bir ifadenin söz konusu dilsel ifadenin kendisi hakkında değil de, ifadenin işaret ettiği dildışı nesne hakkında konuşmak amacıyla gündeme geldiği kullanmanın karşısında yer alır. Buna göre, 1 'masa dört ayaklıdır' tümcesinde masa sözcüğü dildışı bir nesne olan masa'dan söz etmek için kullanılır, buna karşın 2. '"masa" dört harflidir', tümcesinde, 'masa' dilsel bir nesne olan "masa" sözcüğünün kendisinden söz etmek için kullanılır. İşte bu ikinci tümcede söz konusu olan şey, anmadır.

Annales Okulu [İng. *Annales School*; Fr. *École d'Annales*]. L. †Febevre, M. †Bloch ve F. Braudel gibi Fransız toplum tarihçisi ve düşünürleri tarafından, 1929 yılında kurulmuş olan çağdaş düşünce okulu.

Marksist düşünceye karşı olmakla birlikte, †Marksizmle siyasî güçlerin görünüşteki hareketlerinin gerisinde, daha derin ve uzun vâdeli ekonomik ve toplumsal güçler bulunduğu ve bunlara ilişkin analizin, rasyonel bir tarzda eylemek için kaçınılmaz olduğu görüşüyle, holistik bir bilgi anlayışını paylaşmış olan Annales Okulu düşünürleri, bir bütün olarak Avrupa Uygarlığına ilişkin deneysel araştırmayla tarihsel analiz imkânını ele alan kuramsal ve metodolojik araştırmala önemli katkılar yapmışlardır. Siyasî olayların yalın bir kronolojisi olarak uzlaşımsal tarih anlayışına şiddetle karşı çıkan Okul mensupları, toplumsal tarihe, toplumsal yapıya ve uzun süreli tarihsel eğilimlere büyük bir önem vermiştir.

anomali [Os. *garip, acâib*; İng. *anomaly*; Fr. *anomalie*; Alm. *abnormität*]. Kuralsızlık, alışılmış, mûtat tipten ayrılan şeyin karakteri; olağan bir durumdan, kuraldan sapma hâli. İlkeden, kurallaşmış ve alışılmış olandan, genellikten ayrılma durumu.

anormal [Os. *gayri tabiî*; İng. *abnormal*; Fr. *anormal*; Al. *abnormisch*]. 1 Kabul edilmiş olan normlardan ya da normal olandan sapma, ayrılma durumu. 2 Daha özel olarak da, istatistiksel analizlerde niceliksel sapma ve bireylerin kabul gören normal davranış modellerinden ayrılması hâli.

Anormalliği, ikinci anlamda, yani psikolojideki anlamı içinde tam olarak belirlemeye kalkıştığımızda, normal olanla anormal arasındaki sınırı belirlemede önemli güçlükler bulunduğunu görüyoruz. Son zamanlarda psikolojik anormallik üç şekilde tanımlanmıştır. I Bunlardan, istatistiksel tanıma göre, o, belli davranış, yaşantı, özelliklerin nüfus içindeki göreli sıklıklarına ilişkin bilgiye bağlıdır. II Buna karşın, toplumsal tanım, psikolojik anormalliği, toplumsal yaşamı düzenleyen kuralları ihlâl eden davranışlar şeklinde tanımlar. III Tıbbî tanım ise, anormalliği, kişide, görünüşteki davranışların gerisinde bulunan bir bozukluğun varlığını gözler önüne seren birtakım belirtiler aracılığıyla tanımlar.

Bu bağlamda, psikolojinin anormal insan davranışını konu alan dalı *anormal davranışlar psikolojisi* olarak tanımlanır. Söz konusu psikoloji türü, anormal olanı tanımlamada söz konusu olan güçlüklerden dolayı, *psikopatoloji*, veya *sapma psikolojisi* olarak da bilinir.

anschaung. Almancada, 1 *weltanschaung* [dünya görüşü], *lebensanschaung* [hayat görüşü] örneklerinde olduğu gibi, görüş, bakış açısı, nokta-i nazar anlamına gelen sözcük. 2 Sezgi, dolaymsız idrak, doğrudan algı. Doğrudan ve aracısız olma özelliğine sahip bulunan görü. †Kant'ın felsefesinde, zihne, zaman ve mekân formları aracılığıyla, duyusal malzeme sağlayan algı ya da sezgi türü.

Anselmus, Aziz. 1033-1109 yılları arasında yaşamış olan ve Tanrı'nın varlığına ilişkin †ontolojik kanıtıyla tanınan Hıristiyan filozof. 'İnanmak için, anlamaya çalışıyorum' değil de, 'Anlamak için inanıyorum' tavrının başlatıcısı olan ve inanç-akıl ilişkisi söz konusu olduğunda, akıl karşısında inanç ya da imana, bilgi karşısında da otoriteye öncelik veren Hristiyan düşünür.

İnançla akıl arasındaki öncelik ilişkisinin doğru kurulması gerektiğini öne süren, önce akıl ve anlama çabası geldiği zaman, bunun inancın olmaması anlamına geldiğini; oysa, önce inancın gelmesi durumunda, aklın onu zorunlulukla tamamladığını; yani, insanın inandığı sürece, zorunlulukla anlamaya, öğrenmeye çalıştığını, zira, inanmayanların hiçbir amaca ulaşamazken, yalnızca inananların anlayabildiklerini söyleyen filozof, teoloji ya da ilâhiyatın bilimsel bir disiplin hâline gelişine önemli ölçüde katkı yapmış, ve tavrıyla onüçüncü yüzyıl filozoflarına örnek olmuştur.

Aziz Anselmus, felsefe tarihinde ontolojik kanıtıyla ün kazanmıştır. O, bu kanıtında, 'Tanrı' ile neyi anlatmak istediğimizi sorar. Tanrı, ona göre, kendisinden daha yetkini tasarlanamayan bir varlıktır. İnsanda, böyle bir yetkin varlık fikri ya da idesi vardır. Hatta, Anselmus'a göre, bu fikir, Tanrı'nın varolmadığını söyleyen bir budalada dahi vardır. O, işte bu noktada, söz konusu Tanrı fikrinin, yalnızca zihnimizde olan bir kavram mı olduğunu, yoksa zihnimizde olduktan başka, zihnimizin dışında bir gerçekliğe de karşılık gelip gelmediğini sorar.

Birinci alternatifin geçerli olduğunu, Tanrı'nın yalnızca zihnimizde, bir kavram olarak varolduğunu kabul edelim. Bu durumda, Aziz Anselmus'a göre, tam bir çıkmaza düşeriz, çünkü, hem ideal ve hem de reel olarak, yani hem zihinde ve hem de zihnin dışında varolan bir şey, yalnızca zihinde, bir kavram olarak varolandan kesinlikle daha yetkin olacaktır. Oysa, †Tanrı, 'kendisinden daha yetkini tasarlanamayan varlık' şeklinde tanımlanmıştır. Burada, Tanrı'ya zihinden bağımsız, zihin dışında bir varlık izafe etmezsek, bu tanıma kesinlikle ters düşeriz, yani mantıksal bir çelişki içinde kalırız. Bundan dolayı, 'Tanrı hem zihinde bir kavram olarak ve hem de zihin dışında vardır' demek zorundayız.

ansiklopedi [İng. *encyclopedia*; Fr. *encyclopédie*; Al. *enzyklopädie*]. Denis †Diderot, †D'Alembert, †Voltaire, J. J. †Rousseau, †Holbach ve †Helvetius gibi, insanın özü itibariyle iyi olduğuna, ve uygun koşullar sağlandığında, sonsuzca gelişebileceğine ve hatta yetkinleşebileceğine inanan Aydınlanmacı iyimser filozofların, 1751-1776 yılları arasında, Fransa'da 35 cilt hâlinde yayınladıkları ve 18. yüzyılın bütün bilimsel bilgi ve düşüncesini bir bütün olarak serimlemeyi amaçlayan dev eser.

ansiklopedistler [Os. *erbâbı kaamûsül ulûm*; İng. *encyclopedists*; Fr. *encyclopédists*]. Bilimlere ve sanatlara ilişkin analitik bir sözlük diye betimlenen †*Ansiklopedi*'nin hazırlanmasına, †Diderot ve †D'Alembert'in editörlüğü altında, katkı yapmış olan Fransız yazar ve düşünürler öbeği.

†Voltaire ve †Helvetius'un da makalelerini içeren ansiklopedi, dine karşı aldığı eleştirel tavırla ve toplumsal ve siyasal alanda geliştirdiği liberal görüşlerle seçkinleşmiştir. Bununla birlikte, Diderot, D'Alembert ve arkadaşları, kendi çağlarının ileri düşüncelerini ve bilimsel buluşlarını sunmak adına, geçmişin bütün bir mirasını reddetmişlerdir.

*Ansiklopedi*nin oluşumuna en büyük katkıyı yapmış olan Diderot, eserin genel yönetimini üstlendikten başka, din, siyaset ve felsefeyle ilgili maddeleri yazmıştır. Buna karşın, genel olarak bilgi konusunu ele alan D'Alembert geometri, matematik ve pozitif bilimler konusunda katkı yapmıştır.

Diderot'nun yakın dostu olan ünlü hekim Chevalier de Jaucourt felsefe, siyaset, edebiyat, savaş, despotizm ve monarşi gibi konularda yazmıştır. Rousseau müzik konusunda yazmış olmakla birlikte, siyaset konusunda toplumsal sözleşme kuramını önceleyen kimi makaleler hazırlamıştır. †Montesquieu'nün yalnızca 'beğeni' konusunda tek bir makaleyle katkı yaptığı *ansiklopedi*nin diğer önemli yazarları arasında Helvetius, Charles Buffon, ünlü fizyokrat Turgot ve Baron †d'Holbach vardır.

antagonizm [İng. *antagonism*; Fr. *antagonisme*]. Kişiler, kurumlar, toplumsal grup ya da sınıflar, öğreti ya da ideolojiler arasında söz konusu olan uzlaşmaz, üstesinden gelinemez çelişki ya da karşıtlık durumu için kullanılan terim. İki süreç, yapı ya da organizma arasında ortaya çıkan ve eylemlerinin sonuçlarının birbirlerine tümüyle karşıt olmasıyla belirlenen uyuşmazlık ya da çatışma durumunu ifade eden sözcük.

anti. Bir şeyin karşısında, bir şeye karşı olma anlamına gelen ve sözcük ya da terimlerin yapısına girerken, karşıtlık, olumsuzluk, düşmanlık ya da bir şeye karşı korunma fikrini anlatan önek.

Buna göre, emperyalizmin bütün biçimlerine karşı olmaya dayanan tutum ya da öğretiye *antiemperyalizm*; faşizmin her türlüsüne karşı olma tavrına *antifaşizm*; kapitalizme, kapitalist rejimlere karşı takınılan eleştirel ya da düşmanca tavra *antikapitalizm*; Yahudi düşmanlığına ise *antisemitizm* adı verilmektedir.

Yine psikiyatriyi meydana getiren temel ilke ve düşüncelerle pratiklere karşı takınılan eleştirel tutuma *antipsikiyatri* adı verilirken, realizmin çok çeşitli versiyonlarından biri ya da diğerini reddeden ve nesnelerin dış dünyada onlara ilişkin idelerimizden bağımsız olarak varolduğunu kabul etmeyen yaklaşım ya da öğreti *antirealizm* olarak tanımlanır. Bu bağlamda, maddî nesnelerin varoluşu söz konusu olduğunda, idealizm; tümeller ya da soyut varlıklar söz konusu olduğunda, nominalizm *antirealist öğretiler* olarak geçer.

Öte yandan, insan varlıklarının doğa bilimlerinin konusunu oluşturan nesnelerden çok farklı oldukları gerekçesiyle, psikoloji ve toplumsal bilimlerde, farklı bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini, örneğin insan davranışı ve zihinsel süreçlerin fiziksel, kimyasal ya da biyolojik süreçlerle açıklanamayacağını savunan akım ya da tavır ise *antinatüralizm* olarak bilinir.

Yine, davranışçılığın dilbilime uygulanmasının sonucu olan, dilin ancak ve

ancak onun üretilme veya yaratılma sürecine dahil olan dış koşullardan hareketle açıklanabilecek bir davranış olarak gören zihincilik karşıtı öğretiye *antimentalizm* adı verilmektedir.

Modern öznenin tahtından indirilmesine katkıda bulunan bilimler, *antibilim* diye kategorize edilir. Bu bağlamda, insanın doğuşunu analiz ettikten sonra, içinde bulunduğumuz posthümanist ve postmodern epistemik mekânda, epistemolojik bir özne olarak aynı öznenin ölümünü ilan eden Foucault, özneyi tahtından indiren, onu dil, arzu ve bilinçdışının bir etkisi olarak yorumlayan, özneyi kişi-öncesi güçlerin bir epifenomeni hâline getiren psikanaliz, dilbilim, etnoloji ve arkeoloji gibi bilimleri antibilim adını vermiştir.

antihümanizm [İng. *anti-humanism*; Fr. *anti-humanisme*]. Genel olarak hümanizmin her türü ya da şekline karşı eleştirel bir tavır takınan, †hümanizmin şu ya da bu versiyonunu reddeden yaklaşım.

1960'lardan itibaren özellikle Fransa'da yapısalcılar tarafından benimsenen bir yaklaşım olarak antihümanizm, insan özgürlüğünün bir yanılsama olduğunu ifade eder. Önce yapısalcılar ve sonra da, daha belirgin olarak postyapısalcılar bireyleri sosyal ve linguistik yapılara, ekonomik üretim tarzına ya da bilinçdışına tâbi kılar ve her türlü söylemden önce gelen insanın özü düşüncesinden bir bütün olarak vazgeçerler.

†Descartes'la başlayan özne merkezli felsefeye ve †Aydınlanmanın yılmaz savunuculuğunu yaptığı hümanizme şiddetle karşı çıkan †postmodernizmin antihümanizmi ise, hümanizmin yalnızca sorgulanmamış, dışsal değil de, içsel olarak doğrulanmış sabit bir referans çerçevesine dayanarak yanıtlar bulmaya çalışan †sözmerkezci bir üstanlatı olduğunu dile getirir. Hümanizmin insanî özneyi merkeze koyduğunu, insanın evrenin herşeye hükmeden, herşeye karar veren ve herşeyi kontrolü altında tutan efendisi olduğunu ima ettiğini öne süren postmodernistler, hümanist felsefeyi baskıcı bulur ve dolayısıyla da, özneyi mahkûm ederler. Hümanizm, postmodernizme göre, adalet ve eşitlik aradığını iddia etmesine karşın, liberal toplum tarafından adaletsizliği ve eşitsizliği meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Dahası, hümanizm Batının üstünlüğünü, kültür emperyalizmini, onun başka kültürler üzerindeki tahakkümünü meşrulaştırmak üzere kullanılmış sahtekâr ve ikiyüzlü bir ideolojidir.

antik felsefe [İng. *ancient philosophy*; Fr. *philosophie antique*]. Önce Yunan kent-devletinin, daha sonra da Roma İmparatorluğunun siyasî gücü ve egemenliği altında, tarihsel olarak M. Ö. 7. yüzyılın sonundan başlayıp, M. S. 2. yüzyıla dek süren dönemin felsefesine verilen ad.

Antik felsefe, mitolojiden ya da çoktanrılı dinden kopuş ve doğal olayların yine doğal nedenlerle açıklanması gerektiği inancıyla başlamış, fakat son dönemlerine doğru yeniden dine yaklaşma durumuna gelmiştir. En seçkin temsilcileri arasında Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi büyük filozofların bulunduğu antik felsefede, bilimle felsefe hep bir arada olmuş, başlangıçta doğa felsefesi ön plândayken, sonlara doğru pratik felsefe ağırlık kazanmıştır.

antilogia. †Sofistlerde ve özellikle de Pironcularda, her sav ya da iddianın, her kanıtın karşısına aynı derecede kuvvetli ve önemli karşıt bir iddianın, kanıtın getirilebildiği düşüncesinden hareketle, çeşitli sav ve iddiaların zihinde bir dengeye ulaşması ve her tür iddianın ortadan kalkışı durumu için kullanılan terim.

antilojizm [İng. *antilogism*; Fr. *antilogisme*]. İkisi doğru iken, üçüncüsünün tutarsız, yanlış ya da çelişik olduğu görülen, tutarsız önermeler üçlüsü; önermelerden herhangi ikisinin birleşik doğruluğunun, üçüncüsünün yanlışlığını gerektirdiği üçlü önerme öbeği.

C. Ladd Franklin'in tasım ilkesi, bu çerçeve içinde, geçerli bir tasımın, öncülleri sonucun çelişiğiyle birlikte alındığında bir antilojizm meydana getiren bir tasım olduğunu ifade eder. Buna

göre, sonucu, gerçek ve geçerli sonucunun bir çelişiği olarak öne sürülen akıl yürütme türüne *antilojizm* adı verilir. Örneğin: Aristoteles bir insandır. Tüm insanlar ölümlüdür. O halde, Aristoteles ölümlü değildir.

antinomi [Os. *tesâvii nakîzeyn;* İng. *antinomy;* Fr. *antinomie;* Al. *antinomie*]. 1 Modern mantıkta, açık seçik olarak doğru bir ispat ya da kanıtlama tarafından ortaya konan mantıksal bakımdan imkânsız sonuç. 2 †Kant'ın *Kritik der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi] adlı eserinin *Transcendental Diyalektik* bölümünde, rasyonel bir metafiziğin dört tezi olarak ortaya konan, her biri ayrı ayrı doğru gibi görünmekle birlikte, her ikisi birden doğru olamayan iki ilke arasındaki çelişki.

Buna göre, Kant, şu dört antinominin, hem tezi ve hem de antitezi için sağlam kanıt ve argümanlar getirilebileceğini söylemiştir. I Evrenin zaman içinde bir başlangıcı vardır ve evren mekân bakımından sınırlıdır. Evrenin zaman içinde bir başlangıcı yoktur ve evren mekân bakımından sınırsızdır. II Herşey basit bileşenlerden meydana gelir. Hiçbir şey basit bileşenlerden oluşmaz. III Herşeyin bir nedeni vardır. Herşeyin bir nedeni yoktur. IV Evreni açıklayan Zorunlu bir Varlık vardır. Zorunlu bir Varlık yoktur.

Bu dört ilkeden, tez olarak bilinen birincileri, insan aklının koşullu herşey için nihaî ve temel bir neden (örneğin, bir ilk neden) bulma talebini, antitez olarak geçen ikinciler ise, aklın tek tek her durumu başka bir şey tarafından koşullanmış bir hâl olarak görme arzusuna yanıt verirler. Kant antinomilerin, çelişen iki ilkeden birinin fenomenler, diğerinin de numenler için geçerli olduğunun düşünülmesi suretiyle çözülebileceğini öne sürer.

antinomiyan [İng. *antinomian*]. Yunanca karşı anlamına gelen *anti* ve yasa anlamına gelen *nomos* sözcüklerinden türetilmiş olan, ve toplumun kurallarıyla, yasalarından bağışık olmak isteyen kişiyi gösteren sıfat.

Böyle biri, ya †Kinikler gibi, toplumun dışında ve doğa durumunda ya da toplumun içinde, çok az sayıda birkaç norma uyarak yaşar. Antinomiyan, anarşistin tersine, toplumun yasalarını ve siyasî yapısını yıkmaya kalkışmaz.

Bu bağlamda, yasaların hangi davranış ya da eylemlerin doğru olduğunu belirleyemeyeceğini, neyin doğru olduğunu belirleyen tek şeyin kişinin vicdanı olduğunu öne süren görüşe; insanın dinî inancının toplumun hukukî ya da ahlâkî kodlarından bağışık olduğunu dile getiren anlayışa *antinomiyanizm* adı verilir. *Antinomiyanizm* teolojide, kurtuluş için, ahlâk yasasının değil de, yalnızca inancın gerekli olduğunu savunan öğretiyi, Tanrı'nın inayetine mazhar olan kişinin kusursuz bir mükemmellik hâli içinde bulunduğunu savunan öğretiye karşılık gelir.

Antiokhos. M. Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Yeni Akademili düşünür. Felsefî kariyerine bir agnostik olarak başlayan, fakat hiçbir şeyin bilinemeyeceğini ya da herşeyin kuşkulu olduğunu söylemede içerilen güçlüğü gördükten sonra, eklektik bir tavır sergileyen Antiokhos, daha sonra tümüyle ahlâk alanına dönmüştür.

antiqua doctrina. †Ortaçağ felsefesi'nde, tümeller tartışması söz konusu olduğunda, †Platon'dan miras alınan †kavram realizmini, ya da daha doğru bir deyişle radikal bir kavram realizmini nitelemek için kullanılan ve eski öğreti anlamına gelen deyim.

Antisthenes. M. Ö. beşinci yüzyılda †Kinik okulu kurmuş olan Yunanlı düşünür.

Hocası †Sokrates'in karakter bağımsızlığından etkilenen Antisthenes, karakter bağımsızlığını, dünya nimetlerinden uzak durma tavrı ve kendine yeter olmayı en yüksek ideal olarak değerlendirmiştir. Onun gözünde erdem, dünya nimetleri ve hazları karşısında bağımsız olmaktır. Mutluluk amacı için, erdemin kendi başına fazlasıyla yeterli olduğunu ve başka hiçbir şeye gerek bulunmadığını savunan Antisthenes'e göre, erdem

arzunun yokluğu, isteklerden bağımsızlıktır. İnsanın mutlu olmak için erdemden başka hiçbir şeye gereksinim duymadığını, kendi kendisine yetebilmek için, başka herşeyi hor görmeyi öğrenmesi gerektiğini söyleyen Antisthenes, zenginlik, güzellik, ün, şan ve şerefin boş birer kuruntu olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, bilgelik, insanın kendisini bu kuruntulardan kurtarmasından başka bir şey değildir.

Yalnızca hazzın iyi olduğunu yadsımakla kalmayıp, onun aynı zamanda en büyük kötülük olduğunu öne süren Antisthenes bu konuda 'haz duymaktansa, deli olmayı yeğlerim' demiştir. O, hazzın karşısına, çalışıp didinmeyi ve sıkıntı çekmeyi koymuştur, zira yalnızca çalışma, insanı erdemli kılar, insan onunla bağımsız olur. İnsanı mutlu kılan erdemi, hocası Sokrates'le birlikte, bilgelikte bulunuş ve erdemle bilgeliğin bölünmez birliğini savunmuş olan Antisthenes, erdemin öğrenilebilir olduğunu söylerken de, bununla bilimsel araştırmadan çok, ahlâkî çalışma ve alıştırmayı, egzersiz yapmayı anlamıştır.

Antisthenes'in gözünde, felsefenin işi, 'mutlu olmak için, doğaya uygun olan çabaları seçmek'ten başka hiçbir şey değildir. Antisthenes, bilgelikte bulduğu erdemin kendi kendine yeten bir değer olduğunu söylemiştir. O, insanların, yaşamın temel ihtiyaç ve hazları karşısında kayıtsız kalmakla yetinmeyip, amacına ancak hazdan kaçınmakla erişebileceklerini düşünmüştür. Kendi güçlerinin dışındaki hiçbir şey karşısında kaygılanmamayı, hiçbir şeye aldırış etmemeyi ilke edinmiş olan Antisthenes için, ihtiyaçsızlık, dünyadan yüz çevirmek anlamına gelmiştir.

antitez [karşı anlamına gelen *anti* önekiyle konum, önerme anlamına gelen Yunanca *thesis*'ten türeyen terim; Os. *nakîzi kaziyye*; İng. *antithesis*; Fr. *antithèse*; Alm. *antithesis*]. 1 Genel olarak, bir düşünce, yargı ya da önermenin karşıtı ya da çelişiği olan önerme. 2 Retorikte çarpıcı bir karşıtlık, çatışan iki düşüncenin dengeli birleşimini içeren deyim.

Buna göre, †Kant'ın *Kritik der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi] adlı eserinde ifade edilen dört antinomi bir tez ve bir de antitezden meydana gelir. Bunlardan tezlerin olumsuz olanlarına veya başka bir tezle çelişen ve onunla birlikte bir antinomi meydana getiren olumlamaya antitez adı verilir. İdealist diyalektiğin ünlü düşünürü †Hegel'de ise antitez, diyalektik sürecin, tezi inkâr eden, ve tezle antitezin kısmî doğrularını bir araya getirerek, onların her ikisini de aşan sentezin ortaya çıkışına katkı yapan ikinci evresine karşılık gelir. Antitez †diyalektik materyalizmde de, aynı şekilde değişme ve gelişme sürecinin, birinci evreye karşıt olan, ikinci evresini ifade eder. Bununla birlikte, antitez Hegel ve Marks'ın diyalektik felsefelerinde, sadece çelişen fikir ve önermeler için değil, fakat birbirleriyle çatışan tarihsel veya toplumsal güçler için de kullanılır. Bu türden çatışma ya da çelişkiler hem tezi ve hem de antitezi özümseyen sentezde aşılır.

antropoloji [Os. *ilmi beşer*; İng. *anthropology*; Fr. *anthropologie*; Alm. *anthropologie*]. İnsanın hayvanlar dünyasındaki kökenini ve yerini, bir birey olarak gelişimini, tarihsel süreç boyunca geçirdiği fizikî ve zihinsel değişimleri konu alan disiplin; bir toplumsal varlık olarak insanı, insanın toplumsal yaşamıyla ilgili fenomenleri, zaman ve mekân sınırlaması olmadan araştıran, farklı yerlerde ve zamanlarda ortaya çıkan ırkları, dilleri ve kültürleri inceleyen bilim.

İnsan bilimleri arasında, insanı hem fizikî ve hem de sosyo-kültürel yönleriyle ele alan tek bilim olarak antropolojinin farklı dalları, 1 bir insan doğası kuramı geliştirme uğraşı içinde olan *felsefi antropoloji*; 2 farklı ve çok çeşitli insan gruplarının üyeleri arasındaki fizikî farklılıklara dair bilimsel araştırmalardan meydana gelen *fizikî antropoloji*; 3 insan gruplarının ve toplumlarının sosyal âdet, örf ve kurumlarıyla ilgili bilimsel araştırmalardan oluşan *sosyal antropoloji*; 4 kültürlere, özellikle de Batı uygarlığının etkisi altına girmemiş toplumların kültürleri-

ne dair bilimsel araştırmalardan meydana gelen *kültürel antropoloji* olarak sınıflanabilir.

antropolojik maddecilik [İng. *anthropological materialism*; Fr. *matérialisme anthropologique*]. İnsan varlığını, insanın ahlâkı ve hatta zihinsel yapısını, insanı ve niteliklerini maddeye ve maddî niteliklere indirgeyerek tanımlayan anlayış.

antropolojizm [İng. *antropologism*; Fr. *antropologisme*; Al. *antropologismus*]. İnsanı, doğanın en üstün ürünü olarak gören, insanın bütün temel özelliklerini doğal kökenine dayandırarak açıklayan ve insanı yalnızca maddeci ve biyolojik bir açıdan ele alıp, doğanın bir parçası olarak değerlendiren felsefî görüş.

antropomorfik amaçlılık [İng. *antropomorphic finalism*; Fr. *finalisme antropomorphique*]. İnsanın amaçlı faaliyetinden hareket ederek, dünyanın bir amaca göre düzenlenmiş olduğunu öne süren, bu düzenin düşünmeye, istemeye ve irâdesini gerçekleştirmeye yetili bir varlığın eseri olduğunu, dünyanın doğaüstü bir varlık tarafından belli bir amaç için kurulduğu ya da yaratıldığını öne süren görüş.

Bu görüşün savunucuları, doğada, onun akıllı ve gücü herşeye yeten bir varlık tarafından yaratıldığı varsayımını kabul etmek dışında hiçbir şekilde açıklanamayacak olan bazı yönler bulunduğunu, bir †Tanrı ya da Yaratıcının amaçlı etkinliğinin tezahürleri olarak anlaşılmak dışında, hiçbir şekilde anlaşılamayacak olan olgu sayısının çok fazla olduğunu dile getirirler. Bütün bir dünyayı belli bir amaç ya da amaçlara yönelmiş olan bir varlığın eseri olarak gören antropomorfik finalizm, dünyanın yaratıcısı ve yöneticisi olan bireysel bir Tanrı'nın varolduğu düşüncesiyle çok yakından ilişkilidir.

Bundan dolayı, görüş, doğaya ilişkin araştırmaların sonuçlarından çok, dinle yakından ilişkili olan metafiziksel eğilimler arasında yer alır. Nitekim, doğaya ilişkin araştırmalardan çoğu zaman, antropomorfik finalizme karşıt olan bir eğilim çıkar; başka bir deyişle, doğa bilimlerinden, genellikle, doğadaki olgu ve fenomenleri açıklamak için, dünyanın yüksek gayelerini yerine getirmeyi amaçlayan bir Yaratıcının eseri olduğu şeklindeki bir varsayıma gerek duymadığımızı öne süren felsefî mekanizm türer.

antropomorfizm [Os. *âdemperestlik*; İng. *antropomorphism*; Fr. *anthropomorphisme*; Al. *antropomorphismus*]. İnsanbiçimcilik. 1 Yunanca insan anlamına gelen *anthropos* ve biçim, şekil anlamına gelen *morphe* sözcüklerinden türetilmiş olan antropomorfizm, genel olarak insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara yüklenmesini ifade eder.

2 Antropomorfizm daha özel olarak da, Tanrı'nın, tanrıların ya da doğal güçlerin insan şekline ve insanın niteliklerine sahip olduğunu söyleyen anlayışa ya da Tanrı'nın ya da tanrıların, insanın bilinç, niyet, irâde, duygu ve duyumuna benzer yeti ve özelliklere sahip olduğu inancına karşılık gelir. Buna göre, Tanrı ya da tanrıların, insan şeklinde olduğunu, fakat insandan daha yetkin ve güçlü olduğunu belirten antropomorfizme ilk karşı çıkan kişi, Elealı filozof Ksenophanes olmuştur. Antropomorfizm ikinci olarak, insanın temel özellik ya da karakteristiklerini, türe özgü insanî özellikleri daha aşağı organizmalara ya da cansız nesnelere yükleme tavrına karşılık gelir.

antropoteizm [İng. *anthropotheism*; Fr. *anthropothéisme*]. Felsefede, insanın tanrılaştırılması tavrı.

antropozofi [İng. *antroposophy*; Fr. *anthroposophie*]. Bilgeliğin ve evrene ilişkin doğru bir kavrayışın anahtarının insanın kendisinde bulunduğunu savunan öğreti. İnsan zihninin tinsel âlemle ilişki kurabilme yeteneği taşıdığını savunan felsefe. Avusturyalı bir bilim adamı ve filozof olan †Steiner tarafından kurulan antropozofi, saf düşünce tarafından kavranabilen ve bütün insanlarda gizil durumda bulunan bilgi yetileri ile ortaya çıkarılabilen tinsel bir âlemin varolduğu varsayımına dayanır.

a-önermesi [İng. *a-proposition*]. Klâsik mantıkta, tümel olumlu kategorik önermeye verilen ad. 'Tüm insanlar ölümlüdür' önermesi, bu tür bir önermeye örnek olarak verilebilir.

apaçıklık [Os. *bedâhat, sarahât*; İng. *evidence*; Fr. *évidence*; Al. *evidenz*]. Bir şeyin en küçük bir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, çok açık bir biçimde görülmesi. Hem açık ve hem de seçik olanın, doğruluğu kolaylıkla ve zihinde en küçük bir kuşkuya yer bırakmadan bilinebilen şeyin özelliği.

Hem bize kendisini zorla kabul ettiren, zorunlu olarak bilincine vardığımız ve hem de kendisini geri kalan herşeyden ayırdığımız kavramın, düşüncenin önermenin özelliği olarak ortaya çıkan apaçıklık, duyum yoluyla değil de, akıl yoluyla kavranan bir şeyin özellliği olmak durumundadır. Bu çerçeve içinde, Descartes'ta doğruluğun ölçütü yapılan apaçıklığa, tıpkı kesinlik gibi öznel olduğu gerekçesiyle itiraz edilmiş ve onun doğruluk ölçütü yapılamayacağı söylenmiştir.

apagoge. †Aristoteles mantığında, büyük öncülü kesin, fakat küçük öncülü yalnızca olasılı olan bir tasıma; bir sonucun geçerliliğini, söz konusu sonucun çelişiğinin doğru olduğunu kabul ederek ve bundan olanaksız ya da kabul edilemez sonuçların çıktığını göstererek kanıtlayan, dolaylı bir kanıtlama yöntemine verilen ad.

apatheia. Genel olarak, duygusal bir tepkisi ya da duyarlılığı olmayan kişinin karakteri için kullanılan Yunanca terim.

†Epikürosçularda ve †Stoalılarda, haz ve acıya karşı kayıtsızlık, gündelik yaşamdan koparak, yaşamın gerçek amaçları üzerinde düşünmenin sonucu olan ruh dinginliği, kişinin kendi kendisiyle ve evrenle tam olarak barışması halini ifade eden *apatheia*, antik Yunan kuşkucularında, yargıyı askıya alma, hiçbir konuda hüküm vermeme tavrının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve hiçbir şeye değer vermemeyle, hiçbir şeyden şöyle ya da böyle etkilenmemeyle, herşeye karşı kayıtsız kalmayla belirlenen sükûnet ve ruh dinginliği hâlini; tam bir duygusuzluğa karşılık gelen, irâdesizlik ve cansızlık durumunu tanımlar.

apeiron. İlkçağ Yunan felsefesinde, evrenin sonlu ya da sınırlı olduğuna inanan †Platon, †Aristoteles gibi filozoflar dışında, evrenin sınırsızlığını savunan Anaksimandros, †Anaksimenes, †Ksenophanes, †Melissos ve †Demokritos gibi filozoflarda geçen sınırsızlık düşüncesini ifade eden Yunanca terim.

Apeiron, ayrıca evrenin kendisinden meydana geldiği ilk maddeyi, ya da *arkeyi* arayan †Milet Okulunda, suyu *arke* yapan Thales'i, su gibi nicelik bakımından sınırlı, nitelik bakımından belirli bir maddenin doğadaki çokluğu açıklamaya yetmeyeceğini öne sürerek eleştiren Anaksimandros'un nicelik bakımından sınırsız, nitelik bakımından belirsiz anlamına gelen *arkhe*sini, ilk maddesini, maddî nedenini ifade eder.

Apel, Karl-Otto. 20. yüzyılın son çeyreğinde gelişen †söylem etiğinin en önemli temsilcilerinden biri olan çağdaş Alman düşünürü.

Felsefesinin temelinde †Kant'ın transendental ve eleştirel felsefesi bulunan Apel'in temel amacı, Kant'ın felsefesinin değişen 20. yüzyıl koşullarına uygun olan yeni bir versiyonunu ortaya koymak olmuştur. Ona göre, Kant hiç kuşku yok ki evrensel ve zarurî koşullarını belirlemeye çalışmıştı, ama bilimin onun zamanından beri hızla ilerlemesi anlama yetisinin kategorileriyle duyusal sezgi formlarını evrensel ve zarurî koşullar olarak görmeyi imkânsız hâle getirmiştir. Bugün için yapılması gereken farklı, hatta çelişik iddialarla ortaya çıktıkları zaman, insanların gerçek bir mutabakata erişmelerine olanak verecek zorunlu ve evrensel koşulları belirlemektir. Apel söz konusu yaklaşım değişikliğine *transendental pragmatik* adını vermiştir. Çünkü, onun bu yeni yaklaşımı, evrensel ve zorunlu önkabullere dair bir araştırma olduğu için transendental, araştırmanın konuları olumlama, kanıtlama, çürütme,

v. b. g., edimler, *konuşma edimleri* olduğu için pragmatiktir.

Apel'e göre, insanlar bir konuda birtakım doğru sonuçlara ulaşmak amacıyla birbirleriyle tartışma, ortak bir araştırma içine girdikleri zaman, sırasıyla 1 söylenenin anlamlı olduğu; 2 söylenenin doğru olduğu, 3 söyleyenin dürüst ve içtenlikli olduğu ve 4 söylenenin normatif bakımdan uygun ve doğru bir çerçeve içinde iletildiği iddiasında bulunulur. Bu dört iddiadan ikincisi, Apel'e göre, mutabakata mümkün tüm rasyonel varlıkları içeren ideal koşullarda ve uzun erimde ulaşılacağını, yani hakikatin uzun vadede elde edilecek evrensel bir mutabakat olduğunu bildirir, dördüncüsü ise biz insanların başkalarıyla konuşmaya başladığımız zaman, bir katılımcılar cemaatinin varoluşunu varsaydığınızı ortaya koyar.

Apel'in söz konusu dört önkabulü, onları reddetmek kişinin kendi kendisiyle çelişmesi anlamına geldiği için, vazgeçilmez ve zorunlu önkabullerdir. Söz konusu zorunlu önkabullerden meydana gelen böyle bir kuram Apel'e, bir yandan yirminci yüzyılda gözlemlenen göreci eğilimlere karşı koyma, bir yandan da Kant'a özgü †deontolojik unsurları ağır basan bir söylem etiği yolunda iz sürme olanağı vermiştir.

aphairesis. 1 †Aristoteles'te, soyutlama; bir özelliği ya da genel niteliği ait olduğu bağlamdan soyutlayan işlem veya bu işlemin ürünü olan şey için kullanılan Yunanca terim.

2 †Yeni-Platonculukta, dünyaya tümüyle aşkın ve varolan herşeyden ayrı ve farklı olduğu için, hiçbir insanî yüklemin kendisine uygulanamadığı Tanrı'ya, Bir olana ilişkin genel bir kavrama, bir kavrayışa erişmenin yöntemi olarak olumsuzlama.

apodeiktik [Os. *zarurî*; İng. *apodictic*; Fr. *apodictique*; Alm. *apodiktisch*]. Açıkça kanıtlanabilir ya da tanıtlanabilir olan, zorunlu olarak doğru olan, mutlak olarak kesin olan önerme için kullanılan Yunanca sıfat.

Buna göre, 1 Aristoteles'te hem form ve hem de içerik bakımından doğru olan; olan ya da olabilecek olana ilişkin bilgiden farklı olarak, olmak zorunda olana ilişkin bilgiye *apodektik bilgi* adı verilir. Bu tür bir bilgi, istisnası olmadığı için, tümel; aksi söylenemediği, söylendiği takdirde, çelişkiye düşüldüğü için, zorunlu; konusuna uygun olduğu için doğru olan bilgidir.

Yine, 2 Aristoteles'in önerme türlerini kiplik bakımından ayırırken dile getirdiği zorunlu önerme türüne; zorunlu olarak doğru olan, ya kendinden açık, doğruluğu herkes için apaçık olan, ya da tümdengelimsel bir akılyürütmeyle kanıtlanan önermeye *apodeiktik önerme* adı verilmektedir. Bununla birlikte, burada, apodeiktik önerme türünün zorunluluğundan anlaşılması gereken şey, formel/mantıksal bir zorunluluktan çok, önermenin içeriğine, yani önermenin işaret ettiği nesne ve duruma ait bir zorunluluktur. Bundan dolayıdır ki, çağdaş epistemolojide ve bilim felsefesinde, önermelerimizin içerikleri yönünden zorunlu olamayacakları belirtilerek, apodeiktik önerme türüne radikal eleştiriler getirilmiştir.

apodosis. Mantıkta, koşullu ya da hipotetik bir önermenin sonuç kısmı. Aynı türden hipotetik önermenin koşul kısmına ise, Yunancada *protasis* adı verilir.

apolitizm [İng. *apolitism*; Fr. *apolitisme*]. Siyasetten, siyasî sorunlardan uzak durmayı, siyasî sorunlara değilse bile, bu sorunların çözümleriyle ilgili tartışmalara, ve bu arada yönetimi ele geçirmek, yönetimde temsil edilmek ve kendi çözümünü dayatmak için yürütülen siyasî mücadelelere yabancı kalmayı ilke edinmiş kişinin tavrına verilen ad.

Apolloncu [İng. *apollonian*; Fr. *apollonien*]. †Nietzsche'nin *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* [Tragedyanın doğuşu] adlı eserinde, insan yaşamındaki en temel iki eğilim arasında kurduğu karşıtlığın, klâsik aheng, özdenetim ve dengeyi temsil eden unsuru.

Apollon, onun yorumuna göre, gerçekte güneş tanrısıdır. Başka bir deyişle, Nietzsche Apollon'un bir kez derine indiğimizde, hayatı yaşanmaya değer kılan güzellik yanılsamasını bize sunan ışık tanrısı olduğunu öne sürer. Bu bağlamda, Apollon'un simgelediği düş deneyimine, bize bir güzellik yanılsaması sunan, acı veren bir dünyada kapana kısılmış, sıkışıp kalmış bireye güven ve huzur veren deneyime *Apolloncu deneyim* adı verilir.

Öte yandan, Nietzsche düzen, orantı, uyum, ölçü, rasyonellik ve entellektüel açıklamaya yönelik eğilim ve içtepiye *Apollonculuk* adını verir. Buna göre, *Der Wille zur Macht* [Güç İstemi]'ta Apollonculuk sözcüğü bir imgelem ve düş dünyasının, bizi değişme ve oluş dünyasından uzaklaştıran güzel görünümler dünyasının coşku içinde seyredilmesini belirtir' diyen Nietzsche için, Apollonculuk form ya da biçimdeki ahenge yüksek bir değer biçen üslubu tanımlar. Başka bir deyişle, Apollonculuk, †Diyonsos'un tersine, oluş ve değişmenin, anlaşılmazlığı nedeniyle, gerçeklik ve coşkusuna karşı çıkarken, hem varoluşsal-entellektüel ve hem de estetik bir tutumu sergileyen Tanrı Apollon'dan kaynaklanan tarz ya da üsluptur.

apolojetik [İng. *apologetic*; Fr. *apologétique*; Al. *verteidigend*]. 1 Genel olarak, düşmanca, yıkıcı ve katı eleştiriye karşı savunma. Bir öğretiyi, ona yöneltilen eleştiriler karşı uygulanan savunma yöntemlerinin tümü.

2 †Teolojide, inancın tanrısal kökenini akıl yoluyla haklı kılma çabası. Dine ve dinin çeşitli dogmalarına yöneltilen itirazları, rasyonel kanıtlarla savunma tavrı. Hristiyanlıkta, bir dogmayı, akla hitap eden kanıtlar yoluyla savunan ve haklı gösteren teoloji dalı. Katolik ve Ortodoks teoloji sistemleri içinde yer alan Apolojetik'i, Protestanlık reddeder ve aynı Protestanlık, inancın akıl karşısındaki önceliğini savunur.

Bu çerçeve içinde, Hristiyanlığın ilk iki yüzyılında ortaya çıkan ve yeni dini anlaşılır hâle getirme ve onu pagan felsefe karşısında savunma çabası veren din adamı-düşünürlere apolejistler adı verilmektedir. Belli başlıları arasında Aziz Justin, †Tatianus, †Athenagoras, İrenaeus ve †Tertullianus'u verebileceğimiz Apolojistler, dünyanın akıl ve düzen izleri sergilediğini, ve dolayısıyla, yaşam ve varlığın kaynağı olan, ezelî-ebedî, değişmez, iyi ve adil bir İlk Nedene işaret ettiğini savunmuşlardır. Bilgelik, güç, yücelik ve iyiliğiyle bu ilk Nedenin insan bilgisinin ötesinde olduğunu savunan Apolojistler, O'nun yine de rasyonel bir varlık olduğunu ve bunu dünyadaki düzen ve amaçlılığın açığa çıkardığını öne sürmüşlerdir. Apolojistlere göre, ezelî ve ebedî olan yaratılış Tanrı'nın sonsuz ve sevgisi iyiliğinin eseri olup, özgür irâde sahibi insan, ilk günâha rağmen, Hristiyanlığın öngördüğü bir yaşam tarzını sürmek suretiyle, Tanrı'ya ulaşabilir.

apophansis. Yunan düşüncesinin, özellikle de mantığın kurucusu ve sistemleştiricisi †Aristoteles'in kategorik önerme; anlamlı olup, doğruluk değeri taşıyan önerme; özne, yüklem ve bir bağlaçtan oluşan, ya bağımsız bir önerme formunda ya da bir tasımın sonucu olarak ortaya çıkan, bir şeyi bir şey hakkında olumlayan ya da olumsuzlayan önerme için kullandığı terim. *Apophansis*'in, olumlu olanına *kataphasis*, olumsuz olanına ise *apophasis* adı verilmiştir.

aporetik [İng. *aporetic*; Fr. *aporétique*]. Düşünce ya da tartışmanın, ortaya çıkan bir problem ya da güçlükten dolayı, sonuçsuz kalma durumu.

Bu çerçeve içinde, †Platon'un, Sokratik yöntemin uygulandığı, çeşitli tanım denemelerinin ardından, belli bir gelişme kaydedilse bile, somut bir sonuca ulaşmayan, problemin çözümsüz ve sonuçsuz kaldığı, tanımlanmak istenen erdemin gereği gibi tanımlanamadığı gençlik dönemi diyaloglarına *aporetik diyaloglar* adı verilir.

Aporetik sıfatı ayrıca, Pironculların, yani antik Yunan kuşkucularının, her görüş ya da öğretiyi destekleyen, doğrulayan ve yanlışlayan eşdeğerde ka-

nıtlar bulınalarının sonucu olarak, içine düştükleri kararsızlık ve ne yapacağını bilmeme durumunu ifade etmek için de kullanılır.

aporia. Antik Yunan felsefesinde, nesnenin kendisinde ya da kavramındaki bir çelişkiden ileri gelen, çözülmesi güç bir probleme, bir düşünce faaliyetinde söz konusu olan aşılamaz çelişmeye verilen ad.

a posteriori bilgi [İng. *a posteriori knowledge*; Fr. *connaisance a posteriori*]. Duyu deneyinden türetilen, duyu deneyi aracılığıyla kazanılan bilgiye verilen ad.

Buna göre, bir kimsenin bir şeyi *a posteriori* olarak bilmesi, o kişinin bildiği şeyi dünyanın bir parçası olarak, gerçeklikte varolan bir şey olarak duyularıyla tecrübe etmek suretiyle bilmesi demektir. *A posteriori* bilginin doğruluğuna ya da yanlışlığına ilke olarak duyu deneyi yoluyla karar verilebilir. Fakat duyu deneyi kişiden kişiye değiştiği, yani göreli, tutarsız, değişken olduğu ve bundan dolayı da tümüyle güvenilir olmadığı için,*a posteriori* bilgi zorunlu ya da kesin bir bilgi olarak görülmez; *a posteriori* bilgi, daha çok, çelişkiye düşülmeden reddedilebilen olasılı ya da olumsal bilgidir. Yani, o yalnızca akla dayandığı ve kişinin kendi kendisiyle çelişkiye düşmeden reddedemediği kesin ve zorunlu bir bilgi türü olarak görülen *a priori* bilgiye karşıttır.

A posteriori bilgi, olanaklı tüm dünyalarda doğru olmayıp, yalnızca varlığın belirli ve özel koşulları altında, yani belirli zamanlarda ve yerlerde, tikel deney türleri için doğru olan bir bilgidir.*A posteriori* doğrulara, bundan dolayı olgusal doğrular ya da duyu deneyinin doğruları adı verilir. Onların doğrulukları, duyularımıza ve çevremizdeki dünyaya ilişkin deneylerimizin güvenilirliğine bağlıdır.

a priori bilgi [Os. *mârifeti kabliye*; İng. *a priori knowledge*; Fr. *connaissance a priori*]. Duyu deneyine hiç başvurmadan, yalnızca akıldan ve aklın etkinliğinden türetilen bilgi, deneysel olmayan bilgi.

Buna göre, bir şeyi *a priori* olarak bilmek, onu dış dünyada tecrübe etmeden bilmektir. *A priori* bilginin doğruluğu duyu deneyinden türetilmez, duyu deneyinden bağımsız olarak, yalnızca akıl yoluyla bilinir ve duyu deneyiyle çürütülemez. *A priori* bilgi, inkâr edildiği zaman, bir çelişkiye yol açtığı için, kesin olan bir bilgi olarak görülür.

A priori bilgi, doğruluğu duyudeneyine dayanan ve çelişkiye düşülmeden inkâr edilebilen olasılı ya da olumsal bilgi olan *a posteriori* bilgiye karşıttır.*A priori* bilgi hiçbir şekilde geçersiz kılınamaz olan bir bilgi olduğundan, o tüm koşullar altında, her yerde ve her zaman geçerli olan, yani olanaklı tüm dünyalarda doğru olan bir bilgidir.

Öte yandan, *a priori* doğrulara aklın doğruları adı verilir. *A priori* doğrular, formel mantık ve matematikte söz konusu olan türden doğrular olup, ideler, kavramlar ve anlamlar arasındaki tanımsal ilişkileri ifade eder. Onlar, biri diğerinin yerine geçebilen, tanımsal olarak özdeş ya da eşanlamlı ya da eşdeğer tümcelere dayanan doğrulardır.*A priori* bir tümcenin doğruluğu, tümcenin kendisinin incelenmesi suretiyle, onda içkin olan anlamların açığa çıkartılması yoluyla saptanabilir.

A priori bilgi, biraz daha geniş bir çerçeve içinde, zorunlu, tümel, deneyi aşan, olanaklı tüm deneylere uygulanabilir olmakla birlikte, deneyden türetilmemiş olan bilgi; deneyden türetilemeyen, fakat (Kant'ta, anlama yetisinin kategorileri örneğinde olduğu gibi) gerçekliğe yüklenen, gerçekliği düzenleyen ve böylelikle gerçekliğin anlaşılmasını sağlayan doğuştan bilgiye karşılık gelir.

a priori ve a posteriori. 1 Önerme, kavram, akılyürütme ve bilgi türleri arasında yapılan ve temelde, önermelerin doğruluklarına ilişkin bilgiyi nasıl elde edebildiğimiz konusuyla ilgili olan temel ayırım.

Buna göre, *a priori* bir önerme, doğru ya da yanlış olduğu deneye başvurmadan, deneyimden önce ya da tecrübeden bağımsız olarak bilinen önermedir. Başka

bir deyişle, bütünün parçalarına eşit olduğu önermesi *a priori* bir önermedir, çünkü, biz onun doğru olduğunu deneyden bağımsız olarak biliriz. Eşdeyişle, bu önermede geçen terimlerin ne anlama geldiğini bildiğimiz zaman, onun tümel olarak ve zorunlulukla doğru olduğunu ve hiçbir deneyin onu çürütemeyeceğini biliriz. *A posteriori* önerme ise, doğruluk ya da yanlışlığına, deneyime başvurularak, önermede iddia edilen şeylerin gerçeklikte nasıl olduğuna bakılarak karar verilen önermedir.

2 Akılyürütmeler için, deneyime bağımlı olup olmamalarına veya öncüllerden mi sonuca yoksa sonuçtan mı öncüllere gittiklerine bakılarak oluşturulan ayırım. Buna göre, öncüllerden sonuca giden akılyürütme ya da kanıtlama *a priori*, buna karşın sonuçtan öncüllere giden bir akılyürütme *a posteriori* bir akılyürütmedir. Ya da *a priori* bir akılyürütme, sonucun, matematiksel veya geometrik bir ispatta olduğu gibi, öncüllerden tümdengelimsel olarak çıktığı bir akılyürütmedir. Başka bir deyişle, *a priori* bir akılyürütmede, öncüller doğru ve sonucun bu öncüllerden çıkmasını sağlayan çıkarım kalıbı geçerliyse, sonucu doğrulamak için deneyime hiçbir şekilde ihtiyaç duyulmaz ve hiçbir deney onu çürütemez. Buna karşın, *a posteriori* bir akılyürütme, sonucun öncüller tarafından ne kadar çok desteklenirse desteklensin, hiçbir şekilde zorunlu kılınmadığı bir akılyürütmedir.

3 En azından akılcı düşünürlere göre, deneyimden bağımsız olarak oluşturulan ya da doğuştan getirilen ide ya da kavramlara *a priori*, buna karşın soyutlama yoluyla oluşturulan kavramlara *a posteriori* kavramlar adı verilir. *A priori* kavramların ya da idelerin olup olmadığı konusu, akılcılarla empiristler arasında önemli tartışmalara yol açmıştır. †Locke ve †Hume gibi empiristler, insan zihninde daha önce duyulardan geçmemiş olan hiçbir şey bulunmadığını, ve dolayısıyla tüm ide ve kavramlarımızın deneyden türetildiklerini savunurlar. Buna karşı, †Platon ve †Leibniz gibi akılcılar ise, insan zihninde, †töz, eşitlik, neden, aynılık ve farklılık benzeri, deneyiminden türetilmemiş olan ve çok büyük önem taşıyan bazı kavramlar bulunduğunu söylerler. Yine, †Kant, deneyimin ve sentetik *a priori* bilginin, ancak ve ancak insan zihninde bulunan birtakım temel *a priori* kavram ve kategorilerle olanaklı olabileceğini savunmuştur.

apriorizm. Genel olarak, zihnin birtakım düşüncelere sahip olduğunu, ve bu durumun bir sonucu olarak da, duyudeneyinden bağımsız olan gerçek bir bilginin olanaklı olduğunu savunan anlayış.

İlkçağda †Platon ve †Parmenides, modern felsefede ise †Descartes, †Spinoza ve †Leibniz gibi düşünürler tarafından savunulan ve gerçekliğin bilgisini insana yalnızca aklın sağladığını, insan zihninde doğuştan düşünceler bulunduğunu, yalnızca görünüşleri veren deneyin bilgiye hiçbir katkısı olmadığını savunan görüş olan apriorizme göre, bilgiyi belirleyen en önemli şey, zorunluluk ve tümelliktir. Söz konusu tümellik ve zorunluluğu ise, deney değil de, yalnızca akıl sağlar. Özellikle, İlkçağ apriorizmi söz konusu olduğunda, apriorizmi ortaya çıkaran en önemli öğe, değişenin bilinemeyeceği, bilginin nesnelerini oluşturan temel gerçeklik ya da gerçekliklerle yalnızca aklın tanıştırdığı inancı olmuştur.

Aquinalı Thomas. 1225-1274 yılları arasında yaşamış olan, ünlü Hıristiyan filozof. Birçok bakımdan özgün bir düşünür olan Aquinalı'nın felsefesi önemli ölçüde Aristoteles'in metafiziğine dayanır. Temel eserleri *Summa contra Gentiles* ve *Summa Theologiae*'dir.

Ortaçağ Hristiyan felsefesinin doruk noktasını gösteren Aquinaslı Thomas, öncelikle metafizikle teoloji, akılla inanç ya da vahiy arasında bir ayırım yapmıştır. Buna göre, yalnızca doğal aklın ışığına dayanan, inancın doğaüstü ışığı olmadan, salt insan aklı yoluyla bilinen ilkeleri kullanan metafizikte, filozof duyusal varlıklardan, deneyin dünyasından hareket edip, akıl yoluyla Tanrı'ya

yükselir. Buna karşın, akli kullanmakla birlikte, ilkelerini inanç ya da otorite temeli üzerinde kabul eden teolojide, Thomas'a göre, kendisini vahiy yoluyla gösteren Tanrı'dan yola çıkılır ve yaratıklarına geçilir. Akıl yoluyla hiçbir şekilde bilinemeyen bazı hakikatlerin teoloji alanına özgü kaldığını, inancın akıl tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan kimi gizleri bulunduğunu öne süren Aquinaslı, bir yandan da metafiziğin özellikle Tanrı konusunu ele alan kısmının teoloji tarafından varsayıldığını, ve teolojiden bağımsız bir metafiziğin de zorunlulukla yetersiz ve eksik kalacağını söylemiştir.

Metafiziği: Thomas, metafiziğinin ya da düşüncesinin genel çerçevesini, Aristoteles'ten aldığı form ve madde, töz/ilinek ve potansiyel/aktüel varlık ayırımlarını kullanarak kurmuştur. Potansiyel varlıkla aktüel varlık arasındaki ayırım, ona göre, bir şeyin aktüel olarak olduğu şey ile onun olmasının olanaklı olduğu şey arasındaki ayırımdan oluşur. Buna göre, bir parça kömür belli bir zamanda aktüel olarak siyahtır, soğuk ve katıdır, buna karşın yakılıp kül olabildiği için, potansiyel olarak gri, siyah ve sıcaktır. Yine, bir parça kömürü, yalnızca sıcak oluncaya kadar ısıtmak, onda ilineksel bir değişme meydana getirmektir, oysa onu kor oluncaya kadar yakmak, kömürde tözsel bir değişmeye yol açmaktır.

İlineksel değişmede töz aynı kalır, tözsel değişmede ise, o başka bir †töz hâline gelir. Tözsel değişmeye uygun bir yapıda olan bir şey için madde terimini kullanan Thomas, Aristotelesçi hilomorfik varlık anlayışıyla, yeryüzünde bulunan herşeyin madde ve formdan meydana geldiğini öne sürmüştür. Melekler, ona göre, cisimsel olmayan varlıklardır ve her melek kendi formuna sahip olup, diğer meleklerden formuyla ayrılır. Oysa, hem madde ve hem de formdan meydana gelen insan varlıkları birbirlerinden maddeleriyle, yani vücutlarıyla ayrılırlar. Aristoteles, bir şeyi o şey yapan şeyin form olduğunu savunurken, Aquinalı, bir formun aktüelleşmesinden çok, varlığa gelme ediminin önemli olduğunu öne sürmüştür. O, bir şeyin varoluşuyla özünü birbirinden ayırır.

Bilgi görüşleri: Aquinalı, bilgi konusunda da †Aristoteles'ten etkilenmiştir. Ona göre, iki tür bilgi vardır: Duyusal bilgi ve kavramsal ya da entellektüel bilgi. Bunlardan birincisi, bireysel, maddî nesnelere ilişkin bilgidir ve nesnelerle beş duyu yoluyla kurulan doğrudan temasın sonucudur. Maddî nesnelerle ilgili yargılar ise, duyuların değil de, zihnin faaliyetinin ürünüdür. Bu türden yargılarla kavramsal bilgiye yükseliriz. Örneğin, bir şeyin kırmızı olduğunu gördüğüm zaman, onun kırmızı olduğunu anlarım. Yani, duyu algıları ve onlardan yapılan soyutlamalar yoluyla oluşturulan düşünceler, zihni bir kavrayış faaliyeti içine sokar. Algılardan soyutlama yoluyla oluşturulan düşüncelerin doğru olup olmadıklarına karar vermek zihnin işidir. Ama bilginin temelinde, duyu deneyinin bulunduğu unutulmamalıdır.

Bununla birlikte, Aquinalı'ya göre, Tanrı'yı bu şekilde, söz konusu bilgi modeline göre bilemeyiz. Tanrı hakkındaki bilgimizi, yalnızca olumsuz bir yoldan, Tanrı'nın ne olmadığını bilmek suretiyle kazanırız. Başka bir deyişle, sonlu varlıklar için geçerli olan biliş tarzı Tanrı'ya ilişkin bilgi söz konusu olduğunda, geçerli olamaz. Yaratılmış bir töz söz konusu olduğunda, önce ona bir cins izafe ederiz ve böylelikle, onun ne olduğunu biliriz; bundan sonra da, cinse, onu başka şeylerden ayıracak bir türsel ayırımı ekleriz. Ama Tanrı söz konusu olduğunda, O tüm cinsleri aştığı için, O'na bir cins izafe edemeyiz. Bu ise, Tanrı'yı normal yoldan ve olumlu terimlerle bilemeyeceğimiz anlamına gelir.

Teolojisi: Tanrı, ona göre, yalnızca olumsuz ve analojik terimlerle tanımlanabilir. Tanrı cisimsel değildir, mekânda bir yer işgal etmez. Tanrı hareketsizdir ve dolayısıyla değişmezdir. Bu, Tanrı'nın zaman içinde olmadığı anlamına gelir.

Tanrı'da potansiyel olan hiçbir şey bulunmaz. O'nda maddenin kirinden eser yoktur. Tanrı maddî olmayan, sırf ruhanî bir varlıktır. O tümüyle basit bir varlıktır.

Diğer varlıklarda varoluş bir şey, öz ise başka bir şeydir. Oysa Tanrı'nın özü, O'nun varoluşudur. †Tanrı, bu dünyayı hiçten yaratmıştır. Aquinalı'ya göre, Tanrı tüm varlıkların kaynağı ise, varlığın, varolan şeylerin başka bir kaynağı olamaz. Tanrı bu bakımdan bir sanatkârla, örneğin bir heykeltraşla karşılaştırılamaz. Bir heykeltraş varolan malzemeye şekil verir. Oysa, yaratılıştan önce, yalnızca Tanrı vardı; bu nedenle varlığa gelen herşey varoluşunu Tanrı'ya borçludur. Bu dünya, yaratılmış şey türlerinin mümkün en iyi düzenlemesini içerdiği için, en iyi dünyadır.

Başka bir deyişle, Aquinalı, yaradılış konusunda †Platon'un yaratıcı Tanrı'sının, *Demiurgos*'unun gerçek bir yaratıcı olmadığını, yalnızca ezelî maddeye, yetkin †İdeaları model olarak kullanarak, form kazandırdığını söyler. Aynı şekilde, Aristoteles'in İlk Hareket Ettiricisi de gerçek bir yaratıcı değildir, çünkü o, ereksel bir neden olarak zaten varolmakta olanı harekete geçirir. Buna karşın, Aquinalı'nın Tanrı'sı gerçek bir yaratıcıdır, hem fail ve hem de ereksel nedendir. Tanrı dünyadan bağımsız olarak varolur ve dünyayı, kendi iyiliğine karşılık gelen yetkinliğini paylaşmak üzere, özgürce yaratır.

Aquinalı, ruhun ölümsüzlüğü konusunda, tıpkı Aristoteles gibi, ruhun bedenin formu olduğunu söyler, fakat duyumsal ruhla entellektüel ruh arasında bir ayrım yapmaz. Ona göre, tüm insan etkinliklerinin nedeni olan tek bir akıllı ruh vardır. Bu çerçeve içinde, insanın ruhu tüm cisimleri bilebildiği ve kendi üzerine düşünebildiği için, insandaki maddî olmayan parça olarak ölümsüzdür. Aquinalı'nın ahlâk anlayışı da Aristoteles'in ahlâk görüşüne benzer. İkisi arasındaki tek ve en önemli farklılık, Aquinalı'nın insanın gerçek doğasının öte dünyayla olan ilişkisi tarafından belirlendiği tezinden oluşur.

Tanrı'nın bir yaratığı olarak insanın nihaî ve en yüksek hedefi Tanrı'dır, Tanrı'ya ulaşmaktır. Dolayısıyla, gerçek mutluluğa ancak öte dünyada ulaşılır. Başka bir deyişle, Aristoteles gibi, mutçu, teleolojik ve entellektüalist bir ahlâk anlayışı geliştiren Aquinalı, nihaî hedef olan kusursuz mutluluğa bu dünyada ve bu dünyadaki şeylere bağlanılarak ulaşılamayacağını söylemiştir. Mutluluk en yüksek ve sınırsız iyi olan Tanrı'da olmak durumundadır. Tanrı'ya ilişkin bir görüye ulaşıldığında ancak, eksiksiz bir mutluluğa sahip olunabilir. Bu hedefe ise, yalnızca akıllı varlıklar bilgi ve aşk yoluyla ulaşabilir. Buna göre, insan bu dünyada yalnızca Tanrı'nın varolduğunu bilir ve analoji yoluyla da, O'na ilişkin olarak yetersiz bir kavrayışa yükselebilir. Ancak öte dünyada, Tanrı'yı kendinde olduğu şekliyle bilebilir. Sonlu insanı, Aquinalı'ya göre, bundan başka hiçbir şey mutlu edemez.

Siyaset: Aquinalı Thomas, siyaset felsefesi alanında da Aristoteles gibi düşünür. Şu farkla ki, Aristoteles'in kent devletinin oluşturduğu genel çerçeve içinde düşündüğü ve insanın salt bu dünyadaki amacını dikkate aldığı yerde, feodal dönemin düşünürü olan Thomas, insanın doğal amacına ek olarak, onun Tanrı'ya olan yönelimini de dikkate almıştır. Bu bağlamda, insanı toplumsal bir hayvan, devleti de doğal bir kurum olarak gören filozof, insanın tinsel yaşamıyla ilgili konular söz konusu olduğunda, devletin Kiliseye tâbi olması gerektiğini söylemiştir.

araçsal akılcılık [İng. *instrumental rationalism*; Fr. *rationalisme instrumental*] Amaçların belirlenmesiyle, amaçların rasyonalitesi ya da geçerliliğiyle değil de, salt belirli ya da daha önceden belirlenmiş amaçlara en iyi ve emin bir biçimde nasıl ulaşılacağıyla ilgili olan, verilmiş amaçlara ulaşmanın en etkili yollarının seçimi üzerinde duran takılcılık türü.

Daha çok †Frankfurt Okulu düşünürlerinin †Aydınlanmaya ve †modernliğe ilişkin eleştiri ve değerlendirmelerinin oluşturduğu bağlamda ortaya çıkan bir terim olarak araçsal akılcılık, aklı, insanî faaliyetin nihaî ve en yüksek amaçlarına değer biçilmesi sürecinde kullanan akılcılığın tam karşısında yer alır.

araç teorisi [İng. *instrumental theory*; Fr. *théorie instrumentale*]. †Zihin ya da ruha beden karşısında mutlak bir öncelik veren zihin görüşü. Zihnin bedenden bağımsız olarak varolan bir töz olduğunu, bedenin varlığa gelişinden önce ya da bedenin ölümünden sonra varolan zihnin, bedeni bir araç olarak kullandığını dile getiren anlayış.

arbitrum liberum. Dışarıdan belirlenmemiş olan, tam tersine kendi kendisini belirleyen özgür irâdenin serbestçe verilmiş kararı, özgürce yapılmış tercihi için kullanılan Latince terim.

ardbileşen [İng. *consequent*; Fr. *conséquent*; Al. *konsequent*]. Koşul önermesinin ikinci bileşenine, hipotetik önermenin koşul kısmı, yani 'ise' ekleminden sonra gelen parçası.

ardçevirme [İng. *obversion*; Fr. *obversion*; Al. *obversion*]. Klâsik mantıkta, belli bir önermeden, öznesi ilk önermenin öznesiyle aynı, yüklemi ise ilk önermenin yüklemininin çelişiği olup, nitelik bakımından da, ilk önerme olumsuzsa olumlu, olumluysa olumsuz olan başka bir önerme elde etmekten oluşan doğrudan bir çıkarım türü. Bir önerme üzerinde gerçekleştirilen ardçevirme işlemi, dört tip önermede de eşdeğer bir sonuç verir.

Arendt, Hannah. 1906-1975 yılları arasında yaşamış, Alman asıllı kadın felsefeci ve siyaset bilimci. Temel eserleri: *The Origins of Totalitarianism* [Totaliterliğin Kökenleri], *The Human Condition* [İnsanlık Durumu], *On Revolution* [Devrim Üzerine] ve *On Violence* [Şiddete Dair].

Çok çeşitli konuları kapsayan yapıtlarında, herkesin katılımına açık özgür bir †kamusal alan kavramının ağır bastığı bir siyaset teorisi geliştiren Arendt ününü daha çok ondokuzuncu yüzyılda totaliterliğin doğuşunu emperyalizmin yükselişine ve antisemitizme, totaliterliğin güç kazanmasını da, geleneksel ulus devletinin çözülmesine bağlayan görüşüne borçludur.

Başta kamusal alanla özel alan arasındaki sınırların yokolup gitmesi, ekonomik ilgi ve çıkarların hayatın tüm boyutlarını tehdit etmeye başlaması problemi olmak üzere, modern toplumun çeşitli hastalıklarına ciddî bir teşhis ve güçlü bir analiz getiren Arendt, aynı zamanda tarihsel †determinizmin her türünü reddeden bir eylem †fenomenolojisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Ona göre, insanlar her ne kadar aynı türden olsalar da, birbirlerinden çok farklıdırlar. Bu farklılık ve başkalaşma, kaçınılmaz olarak konuşma ve eylemi onsuz olunamaz bir kategori hâline getirir. Konuşma ve eylemin insanın biricikliğinin ortaya çıktığı yapıp etmeler olduğunu öne süren Arendt'e göre, konuşmadan ve eylemde bulunmadan yaşanan bir hayat, sözcüğün tam anlamıyla hayat değil, fakat daha ziyade bir insanın bütün hayatı boyunca yaşadığı bir ölümdür. Onun gözünde, insan ancak eylemde bulunarak ve konuşarak kendisini ifade edip açıklayabilir, ancak bu sayede öz varlığının kişisel biricikliğini dünya sahnesine çıkarabilir.

Arendt eylem kategorisiyle bağlantılı olarak, ölüm düşüncesini ön plâna çıkartan birçok filozofun tersine, doğum kavramını temele alır. Çünkü ona göre, doğmakla eylemde bulunmak ve yeni bir şeye başlamak aynı şeydir. Arendt her insanın doğmuş olmak temeli üzerinde bir başlangıç, yeryüzüne yeni gelen olduğunu söyler. Bu bağlamda, doğum umut ilkesinin antropolik, biyolojik ifadesi veya gerçekliğidir.

argüman [Lat. *argumentum*; İng. *argument*; Fr. *argument*; Al. *argument*]. Bir tezi, bir görüşü desteklemek, doğrulamak veya güçlendirmek üzere getirilen, bir ya da daha fazla sayıda öncül ya da kabulden belli bir sonucun çıkarsandığı kanıtlama tarzı ya da formu.

Bir argüman, bilimsel bir kanıtlamadan, kesin olarak doğru ya da yanlış olduğunun söylenememesi bakımından farklılık gösterir. Buna göre, bir argüman geçerli ya da geçersiz, güçlü veya güçsüz olabilir, ama onun kesin sonuçlu olarak doğru veya yanlış olduğu söylenemez. Bir argüman söz konusu olduğunda, onun bütününden ziyade, sadece tek tek bileşenlerinin, öncülleri ya da sonucunun kendi başlarına doğru ya da yanlış olduğu söylenebilir.

argumentum ad baculum. 'Güç kullanan akılyürütme ya da argüman' anlamına gelen önemli bir yanlış türü.

Söz konusu yanlış, kişinin bir konuda karşıtıyla tartışması, doğruları birlikte araması yerine, ona karşı güç kullanmasından ya da sopa göstermesinden oluşur. Burada bir akılyürütme ya da politikayı güç kullanarak savunmaya çalışma söz konusu olup, bu tür bir tartışma yanlışı daha çok diktatörlere ve gangsterlere özgü bir yöntem olarak karşımıza çıkar.

argumentum ad hominem. Latince bir insana karşı akılyürütme anlamına gelen formel olmayan bir yanlış türü ya da yanlış bir tartışma veya akılyürütme tarzı. Söz konusu yanlış, bir kişinin görüşlerine, söz konusu görüşlerin niçin yanlış olduğunu ortaya çıkaran kanıtlar bularak değil de, o kişinin karakterine, kişiliğine, niyetine ya da niteliklerine saldırarak karşı çıkmaktan oluşur.

argumentum ad ignorantiam. Latince 'bilgisizе karşı akılyürütme' anlamına gelen formel olmayan bir yanlış türü. Söz konusu yanlış, dinleyicinin bilgisizliğinden yararlanarak, ona hoş masallar anlatmaktan oluşan yanlış bir yöntem ya da akılyürütme tarzı olarak anlaşılır.

Argumentum ad ignorantiam iki şekilde ortaya çıkar: a) Bir şeyin, hiç kimse onun yanlış olduğunu kanıtlamadığı için, doğru olduğunu savunma. Örneğin, bir tinin varolmadığını şimdiye kadar hiç kimse kanıtlamamış olduğu için, tinlerin varolduğunu savunma; b) Bir şeyin, hiç kimse onun doğru olduğunu kanıtlamamış olduğu için, yanlış olduğunu savunma. Örneğin, şimdiye kadar hiç kimse bir tinin varoluşunu kanıtlamamış olduğu için, tinlerin varolmadığını ileri sürme.

argumentum ad judicium. Kanıt, deney ve araştırmalara değil de, yalnızca insanlığın sağduyusuna ve insanların ortak hükümlerine dayanan akılyürütme tarzı olarak anlaşılan yanlış türü.

argumentum ad misercordiam. Latince 'acımadan yola çıkan akılyürütme' anlamına gelen yanlış türü.

Söz konusu yanlış akılyürütme türünde, yanlış, kişinin bir şeyi karşısındakine kabul ettirebilmesi için, bilgi ve bilgi temeli üzerinde karşılıklı olarak anlaşmaya değil de, onun acıma hissinden yararlanmaya kalkışmasından oluşur.

argumentum ad personam. 'Kişiyi ilgilendiren şeye başvurarak akılyürütme' ya da tartışma anlamına gelen yanlış türü. Söz konusu yanlış, bir şeyi kabul ettirebilmek için, nesnel kanıt ve bilgilere değil de, başkalarının tercihlerine, önyargılarına, kişisel eğilimlerine müracaat etmekten meydana gelir.

argumentum ad populum. Latince 'halka ya da çoğunluğa dayanan akılyürütme ya da tartışma' anlamına gelen yanlış türü. Söz konusu yanlış, bir tezi, bir politikayı, onu akıl yoluyla haklı kılmak yerine, dinleyicinin duygularına, hislerine başvurarak kabul ettirmeye çalışma yanlışı olarak karşımıza çıkar. Bu yanlış, daha çok demagoga özgü olan bir yöntemdir.

argumentum ad verecundiam. Latince 'otorite ya da saygıya dayanan akılyürütme' olarak bilinen formel olmayan yanlış türü.

Söz konusu yanlış iki şekilde ortaya çıkar: a) Tartışılan ya da üzerinde durulan konuda, bir şeyi kabul ettirmek için, onunla ilgili sağlam kanıtlar getirmek yerine, başka insanların, geleneklerin, âdetlerin ve hatta kurumların otoritesine dayanma; b) Bir tezi, bir görüşü kabul ettirmek için, aynı görüşü daha önce kabul etmiş olan kimseler ya da otoriteler için duyulan saygıdan yararlanma.

arete. Antik Yunan felsefesinde, erdem, bir şeyin yetkinliği.

Arete, başlangıçta ahlâksal bir belirlemeden yoksun olan ve herhangi bir şeyin, bu şey her ne olursa olsun, belli bir alandaki yetkinliğine, mükemmeliyetine karşılık gelen bir sözcük olarak ortaya çıkmıştır. Her ne ya da kim olursa olsun, kendisine uygun olan işi yapana, kendisine özgü işlevi yerine getirene, kendi uygun ve gerçek amacına erişene, Yunan'da *aretesi* olan, yani yetkin bir şey ya da erdemli insan denirdi. Örneğin, bıçağın *aretesi* iyi kesmektir, çünkü bıçak bu amaç için inâl edilmiştir.

İnsan söz konusu olduğunda, Yunan felsefesinde *arete* şu şekilde tanımlanır. *Arete,* insanın ya da şeyin yerine getirmek durumunda olduğu işleve, onun amacına göre tanımlandığından, sorulacak soru şudur: 'İnsana özgü olan faaliyet türü nedir? İnsan varlığı, başka varlıkların yerine getiremeyeceği hangi işlevleri yerine getirmek durumundadır?' İnsana özgü olan faaliyet türü, hareket, büyüme, duyumlama ya da üreme değildir, zira bunları başka hayvan türleri de gerçekleştirir. İnsanın *aretesi,* yalnızca insanda bulunan, insana özgü olan akılla ilgilidir. Zira akıl ve aklı kullanma yalnızca insana özgü olup, onu başka hayvan türlerinden ayırır. Öyleyse, insanın erdemi, aklını en yüksek düzeyde kullanmasından ve geliştirmesinden oluşur. İnsanın erdemi, bilgeliktir.

Aristeides. M. Ö. 3. yüzyılda yaşamış ilk Hristiyan apolojistlerinden.

Hıristiyan İmanı için Savunma adını taşıyan apolojisiyle tanınan Aristeides, bu eserinde, Yunan ve Mısırlıların tanrılarını, Yunan ahlâk anlayışını eleştirmiş ve Tanrı'nın varoluşu için, düzen ve amaç kanıtından başka hareket kanıtını öne sürmüştür. Buna göre, dünyadaki düzene bakan ve dünya ile dünyadaki herşeyin başka bir şeyin etkisiyle hareket ettiğini anlayan Aristeides, 'hareket ettirenin hareket ettirilenden daha güçlü olduğu' inancıyla, dünyanın hareket ettiricisinin, herşeyi insan için yaratmış olan Tanrı olduğu sonucuna varmıştır.

Aristippos. M. Ö. 435-386 yılları arasında yaşamış olan Yunanlı düşünür. †Sokrates'in öğrencisi olan Aristippos †Kirene Okulunun kurucusu olarak bilinir. Eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşmamış olan filozof, acıdan kaçınan ve akla ya da ölçülülüğe dayalı doğrudan hazzı temele alan bir ahlâk öğretisi geliştirmiştir.

Aristippos'un hazcı öğretisinin oluşumunda, †Sofistlerin ve Sokrates'in etkisi olmuştur. Buna göre, Aristippos, Sofistlerden kesin bilgiyi bize yalnızca duyumların verdiği görüşünü almıştır. Bununla birlikte, duyumlarımız bize ne şeylerin bizzat kendilerine ilişkin olarak, ne de başka insanların duyumlarına ilişkin olarak bilgi verir. Aristippos'a göre, insanların eylemlerinin temelinde, öznel duyumlar olmalıdır. Bu, kabul edilirse, yani ahlâkî eylem için gerekli normu, bireysel duyumlar oluşturursa eğer, bu takdirde ahlâkî eylemin amacı hoş duyumlar elde etmek olur.

Ona göre, duyum hareketten meydana gelir. Bu hareket yumuşaksa, yani bu harekette, kişi doğaya uygun bir duruma geçmişse, onda hoş bir duyum ve bir haz duygusu meydana gelir; buna karşın, sert, fırtınalı, doğaya karşı olan hareketler acıyı doğurur. Sessizlik, hareketsizlik durumunda, ya da hareketin pek zayıf olduğu durumlarda ise, hiçbir duyum alamayız, haz ya da acı söz konusu olmaz. Bu üç hareketi açıklamak için, Aristippos yelkenli gemiye uygun bir deniz rüzgârı, deniz fırtınası ve hiç rüzgârın esmemesi örneklerini vermiştir. Tıpkı yelkenli gemiye uygun bir deniz rüzgârının en iyi ve tercih edilesi durum olması gibi, üç ayrı duyum türünden, yalnızca haz duyumu istenmeye değer olan duyumdur.

Bunu, Aristippos'a göre, doğanın kendisi de kanıtlar, çünkü herkes hazzın peşinden koşar, acıdan ise kaçar. Hazzın yerine acısızlığı koymak da yanlış olur, zira hareket olmayan yerde, yalnızca bir duygusuzluk durumu söz konusu olup, burada hazza da acıya da yer yoktur. Buna göre, iyi, hoş olanla ve hazla, kötü

de hoş olmayan ve acı ile aynıdır. Yani, haz veren herşey iyi, acı veren şey de kötüdür. İnsan eyleminin ve yaşamının en büyük amacı hazdır.

aristokrasi [Os. *zâdegân hâkimiyeti*; İng. *aristocracy*; Fr. *aristocratie*; Al. *aristokratie*]. 1 Orijinal ve etimolojik anlamı içinde, en iyilerin, hem düşünsel ve hem de tarihsel olarak, monarşinin ve demokrasinin karşısında yer alan, yönetimi.

Aristokrasi, †Platon ve †Aristoteles tarafından geliştirilmiş olan bir terimdir. Platon ve Aristoteles gerçek anlamda bir yönetim modeli olarak, aristokrasiyi, yani, ahlâksal ve entellektüel bakımdan üstün ya da en iyi olan az sayıdaki insanın yönetimini önermişlerdir. Başka bir deyişle, Platon ve Aristoteles'te aristokrasi, toplumun en ahlâklı ve en aydın üstün kesimini oluşturan bir azınlığın, halkın çıkarları doğrultusundaki yönetimidir.

Bu tür bir yönetim biçimi, tek kişinin yönetiminden (monarşi ya da tiranlık), çoğunluğun yönetiminden (demokrasi), bencil ya da askerî hırsları olan azınlığın yönetiminden (oligarşi ya da timokrasi) farklıdır. Bununla birlikte, toplumsal yaşamı yönlendirecek, yönetici üstün ve aydın insanları belirlemek oldukça güç olduğundan, aristokrasi pratik olarak, üstün insanların ya da en iyilerin yönetimi haline gelmiştir. Bu çevçeve içinde, Platon, kendi ideal devletinde, ahlâksal ve entellektüel bakımdan üstün olan bu insanları belirlemek için, ayrıntılı ve uzun süreli bir eğitim programı önermiştir. Yine, en iyi kavramı değer yargılarına göre değişen, öznel bir kavram olduğundan, aristokrasiyi, oligarşik ya da timokratik yönetimlerden ayırmak zorlaşır.

Buna göre, aristokrasi, feodalizmde, toplumsal statülerine bakılmaksızın tüm insanların yönetimi olarak anlaşılan demokrasinin karşısında yer alan, aristokratların, soyluların, toplumsal statüleri en yüksek insanların yönetimi olarak geçer.

2 Aristokrasinin analoji yoluyla ortaya çıkan farklı kullanımları da vardır. Genel olarak çeşitli sınıfların üst katmanı aristokrasi adıyla tanımlanır. Buna göre, hükümetin üst düzey görevlileri devletin *siyasal aristokrasisini*, sanayi ve finans dünyasının en zengin patronları ekonomide *refah aristokrasisini* temsil eder.

Aristoteles. Milattan önce 384-322 yılları arasında yaşamış olan ünlü Yunanlı bilim adamı ve filozof. Mantığı, metafiziği, fiziği ve biyolojisiyle, modern çağa kadar tek ve en büyük otorite olmuş olan düşünür.

Aristoteles'in temel eserleri, mantık ve bilgi kuramı üzerine altı incelemeden oluşan *Organon*, doğa felsefesini açıkladığı *Gökler Üzerine*, *Fizik* ve *Varlığa Geliş ve Yokoluş Üzerine*dir. Psikoloji konusundaki iki temel eseri, *Hayvana Dair*le, *Parva Naturalia* olan Aristoteles'in varlık konusundaki ünlü eseri *Metafizik*tir. Siyaset felsefesi alanında *Politika*yı, estetik alanında, *Poetika* ve *Retorik*i yazmış olan filozofun, ahlak alanındaki temel kitabı *Nikomakhos'a Ahlâk*tır.

Temel İlkeleri: Aristoteles'in bir filozof olarak en önemli özelliği, onun sağduyuya olabildiğince yakın bir düşünür olmasıdır. Hem †Platon'un †İdealarına ve hem de †Demokritos'un maddî atom görüşüne karşı çıkan Aristoteles, hem ahlâkî değerleri teminat altına alacak bir teori ve hem de bilimsel doğruları ortaya koyacak bir kuram, bilime ve ahlâka hakkını verebilmek için, atomlar veya İdealar benzeri gözle görülemez varlıkların varoluşunu öne sürmeyecek bir teori arayışı içinde olmuştur. Onun bulduğu çözüm †töz öğretisidir. Buna göre, tözler tüm özellikler için dayanak olan nihaî gerçeklik ve öznelerdir. Söz konusu nihaî gerçeklikler somut şeylerdir ve somut şeyler için de Aristoteles'in gözde örnekleri biyolojik bireylerdir. Tözler nihaî gerçekliklerdir, zira tözler varolmadığı katdirde, başka hiçbir şey, tözün özellikleri olarak tümeller de varolmayacaktır.

Bu varlık öğretisiyle Aristoteles Platon'un İdealarının, onun yanlışlıkla bireyler olarak gördüğü tümeller olduğunu öne sürer. †Tümeller gerçekten de vardırlar, fakat onlar varoluşları için tikel nesnelere, bireysel şeylere bağlıdırlar. Gerçekten varolanlar tümeller değil de, ağaçlar ve kediler benzeri, dış dünyada karşılaştığımız nesnelerdir.

Mantık: Aristoteles, mantık alanında, mantık çalışmalarına ondokuzuncu yüzyıla kadar temel olmuş bir mantık sistemi kurmuştur. Mantığı her türden bilgi edinme süreci için bir araç olarak gören Aristoteles'in mantığının en önemli yönü, 'belli şeyler kabul edildiğinde, başka şeylerin onlardan zorunlulukla çıktığı' bir konuşma olarak tanımlanan tasımdır. Aristoteles, bir önermedeki öznenin, yüklemine on farklı şekilde bağlandığını gösteren on kategoriden söz eder. Onun mantığı yalnızca insan zihnindeki düşünce faaliyetlerini betimlemekle ve dile ilişkin gramatikal bir †analiz sağlamakla yetinmeyip, aktüel şeyler arasındaki ilişkilerle ilgili bir kuramı ifade eder.

Bilgi: Aristoteles'e göre, bilgi tümel olanın, formun bilgisidir, bu nedenle yargıda dile getirilebilir olan bir bilgi, formlar arasındaki özsel bağlantılara ilişkin bir kavrayıştan meydana gelir. Aristoteles'in gözünde bir şey hakkında doğru bir bilgiye sahip olmak, o şeyi türler ve cinsler hiyerarşisi içinde bir yere, bir tür ve cins içine yerleştirebilmek ve dolayısıyla neyin onun için özsel olduğunu bilebilmektir; bu ise, özsel tanım yoluyla olur. Aristoteteles'e göre, bir şeyin özünü vermek, o şeyin nedenine ilişkin bir açıklama ortaya koymaktır. Bundan dolayı, Aristoteles bir şeyin nedenini ortaya koyabildiğimiz zaman, ilk elden, gerçek bilgimiz olduğunu söyler. Bir şeyin nedenini vermek ise, o şeyin özünün ilk ilkelerden başlayarak tanıtlanmasını içerir; bilimin işlevi budur.

Metafizik: Onda †metafizik, var olanı var olmak bakımından ele alan, var olan bir şey olmanın ne anlama geldiğini araştıran bilimdir. Onun metafiziği çok büyük ölçüde mantık konusundaki görüşlerine ve biyoloji alanındaki çalışmalarına dayanır. Buna göre, mantıksal bakış açısından, 'var olmak' onun gözünde, hakkında konuşulabilecek ve tam olarak tanımlanabilecek bir şey olmaktır. Buna karşın biyoloji alanındaki çalışmaları açısından, 'var olmak' dinamik bir süreç, bir değişme süreci içinde olmak anlamına gelir. Şu halde, 'var olmak' Aristoteles için, bir şey olmak anlamına gelir. Bundan dolayı, ona göre gerçekten var olan, Platon'da olduğu gibi tümeller değil de, bireylerdir, 'şu' diye gösterdiğimiz belirli bir doğaya sahip olan varlıklardır. Onlar, Aristoteles'in mantıkla ilgili eserlerinde sözünü ettiği nicelik, nitelik, ilişki, yer gibi kategorilerin, temel nitelik ya da yüklemlerin kendilerine yüklenebildiği öznelerdir.

İşte Aristoteles, kendisine tüm kategorilerin yüklendiği bu özneye 'töz' adını verir. Onda var olmak belirli türden bir töz olmaktır. Töz, aynı zamanda dinamik bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkan bireysel varlık olarak da tanımlanır. Bu bakımdan ele alındığında, ınetafizik varlığı, yani var olan tözleri ve tözlerin nedenlerini, yani tözleri varlığa getiren süreçleri konu alıp araştıran, tüm varlıkların temelindeki temel bilimdir.

Aristoteles'te töz bir madde ve bir formdan meydana gelir. O her ne kadar maddeyle formu birbirinden ayırsa bile, doğada bizim hiçbir zaman maddeden yoksun bir formla da, formdan yoksun bir maddeyle de karşılaşmadığımızı belirtmeye özen gösterir. Varolan herşey somut bir birey olarak varolur ve herşey maddeyle formun bir birliği olarak ortaya çıkar. Şu hâlde, töz form ve maddeden meydana gelen bileşik bir varlıktır. Bundan dolayı, Aristoteles'te, ayrı formlardan, duyusal dünyanın dışında olan bir İdealar dünyasından söz etmek olanaklı değildir. Form, ayrı bir yerde değil de, bu duyusal dünyada ve tözün bileşenlerinden biri olarak varolur.

Madde ve form ayrımı, Aristoteles'e göre, doğada varolan herşeye uygulanmak durumunda olan bir ayrımdır. Aristoteles'te bileşik tözleri meydana getiren ınadde ve formdan yalnızca form şeylerdeki bilinebilir öğeye karşılık gelir. Maddenin, şeylerin insan zihni tarafından ayırd edilemeyen, yapıdan ve belirlemeden yoksun, bilinemez bileşeni olduğu yerde, form insan zihni tarafından bilinebilen, yani tasvir edilebilen, tanımlanabilen, sınıflanabilen ve başkalarına aktarılabilen yöndür. İnsan zihni, Aristoteles'e göre, duyualgısında şeylerin duyusal formunu, buna karşın kavramsal bilgide de akılla anlaşılabilir olan formunu alır.

Aristotelesçilik [Os. *Aristetâlisiye*; İng. *Aristotelianism*; Fr. *Aristotélisme*; Al. *Aristotelismus*]. 1 Kendi düşünce ya da felsefelerinde, Aristoteles'in öğretilerini, kavramsal ınodeli veya yöntemini benimseyen ya da kullanan düşünürlerin tavrı.

Aristotelesçiliği belirleyen temel öğeler arasında sırasıyla, onun bilginin, Platon'da olduğu gibi, doğuştan getirilen fikir ve ilkelerin anımsanmasından değil de, tümellerin ve ilkelerin algılardan çıkarsanmasının sonucu olduğu, dolayısıyla, önce duyu-algısıyla başladığı görüşü; doğal fenomenlerin gözlemi ve sınıflanmasıyla belirlenen metodolojisi; tümdengelimsel önermeler mantığına ya da tasıına verdiği önem; amaçlı ve düzenli doğa görüşüne bağlı olarak, niteliksel bir bilim anlayışı yer alır. Aristotelesçi diye sınıflanabilecek düşünürler arasında, İslâm dünyasından El-Kindî, İbni Sinâ, İbni Bacce, İbni Rüşt; Ortaçağ Hristiyan dünyasından ise, Aquinalı Thomas bulunmaktadır.

2 Aristotelesçilik, ikinci olarak Aristoteles'in eserlerinin hristiyan ve müslüman âlimlerin teolojik şerhlerinden hareketle yorumlanmasına dayanan Ortaçağ akımını ifade eder.

Aristotelesçi realizm [İng. *Aristotelian realism*; Fr. *réalisme Aristotélicien*]. Aristoteles'in †tümellerin, özlerin, soyutlamaların, genel kavramların dış dünyada, zihinden, onlara ilişkin algımızdan bağımsız olarak, ve yalnızca nesnelerin kendilerinde, bu nesneleri her ne ise o yapan †özler olarak varolduğunu; zihnimizin bu özleri algı yoluyla nesnelerden soyutladığını; bu soyutlamanın dış gerçekliğe ilişkin bilgimizin temelini meydana getirdiğini dile getiren tümel görüşüne, kavramcı yaklaşımına verilen ad.

Aristoteles mantığı [İng. *Aristotelian logic*; Fr. *logique Aristotélicienne*]. Klâsik mantık, özellikle Ortaçağda öğretildiği şekliyle geleneksel tasım mantığı.

Aristoteles'te nihaî ve en yüksek gerçeklik kategorisini meydana getiren birinci dereceden her töz, 'Platon bir insandır' önermesinde olduğu gibi, söz konusu tasım mantığının temel ilkesine göre, ikinci dereceden bir tözün kaplamı içine girer. İkinci dereceden tözler, tür adı verilen daha aşağı sınıf (insan ya da at) ya da özellikle cins adı verilen yüksek sınıf (örneğin, hayvan) arasında bir ayırım yapan Aristoteles'e göre, 'insan akıllı hayvandır' örneğinde olduğu gibi, her türün, cinsin türsel ayırımdan meydana gelen bir özü vardır. Aristoteles'in işte †tümeller arasındaki bu bağıntıları kullanarak geliştirmiş olduğu bir bağıntılar mantığına Aristoteles mantığı, tasım mantığı adı verilmektedir. Bu tasım mantığına göre, örneğin tüm insanlar hayvan, ve tüm hayvanlar da canlı varlıklarsa eğer, bu takdirde tüm insanlar canlı varlıklardır. Genel olarak söylendiğinde, tüm *A*'lar *B*, ve tüm *B*'ler *C* ise, bu takdirde tüm *A*'lar *C*'dir. Aristoteles ınantığında, yine belli bir mantıksal forma sahip önermelerden, yani öncüllerden, yeni önermeler, yani sonuçlar çıkarsamaya yarayan birtakım mantıksal kurallar vardır.

aritmetiksel yüklem [İng. *arithmetical predicate*; Fr. *prédicat arithmétique*]. Önermeler mantığının doğrusal eklemleri, tümel ve tikel niceleyiciler, sabit ve değişken doğal sayılar ve, toplama ve çarpma fonksiyonları aracılığıyla ifade edilebilen yükleme verilen ad.

Arkesilaos. M. Ö. 315-241 yılları arasında yaşanuş ve Krates'in ölümünden sonra, †Akademi'nin başına geçmiş olan Yunanlı düşünür.

Akademi'nin dogmatik Platoncu metafiziğine olduğu kadar, †Stoacılığa ve †Epikürosçuluğa da karşı çıkmış olan Arkesilaos, †Pyrrhon'unki kadar radikal olmayan bir kuşkuculuğu benimsemiştir. Nitekim, *epokheyi*, yani hiçbir konuda hüküm vermeme tavrını ilk kez olarak uygulayanın Arkesilaos olduğu sanılmaktadır. Bildiği hiçbir şey bulunmadığını söyleyen †Sokrates'ten fazla olarak, hiçbir şey bilmediği olgusundan bile habersiz olduğunu dile getiren Arkesilaos, özellikle Stoalıların epistemolojisini saldırılarının hedefi yapmıştır.

arketip [Yun. *arkhetypos*; Lat. *arkhetypus*; Os. *nümûnei aslî*; İng. *archetype*; Fr. *archétype*; Al. *archetyp*]. Model, örnek. 1 †Platon'da, duyusal dünyadaki şeylerin, maddî olmayan, değişmeyen ezelî-ebe-dî modeli. Yetkinlikten yoksun, gelip geçici şeylerin kendisinden pay aldıkları, kendisine göre biçimlendikleri örnek, model, ezelî ve ebedî ilke. †İdea. 2 Özellikle empirist felsefede, idelerimizin upuygun olabilmeleri için, kendisine uymak durumunda oldukları model.

3 †Malebranche ve †Berkeley'de Tanrı'nın zihnindeki †ide. 4 Dine, dinî tören, ayin ve efsaneye ilişkin geniş kapsamlı inceleme. 5 †Jung psikolojisinde, kollektif bilinçdışından doğan ve efsanelerde, masallarda, sağlıklı ya da nevrotik öznenin bütün imgesel ürünlerinde ortaya çıkan yapı.

arkhe. Antik Yunan felsefesinde, herşeyin kendisinden varlığa geldiği ilk töz, maddî neden ya da ilke. *Arkhe* terimi bu anlamda, İlkçağ felsefesi içinde, ilk kez olarak †Anaksimandros tarafından kullanılmıştır. Ona göre, *arkhe* ezelî-ebedîdir, yani zaman içinde bir başlangıcı ve sonu yoktur, yaratılmamıştır, yok edilemez. Hep varolmuştur, vardır ve varolacaktır.

Arkhe, yine Yunan bilim ve felsefesinde, ayrıca bir dizide ilk olan, kaynak, ilk neden ya da ilke anlamına gelir.

Arnauld, Antoine. 1612-1694 yılları arasında yaşamış olan Fransız filozof ve polemikçi; yazgı ve özgür irâde konusunda aykırı görüşlerin savunuculuğunu yapan Jansenist akımın 17. yüzyıldaki öncü ilahiyatçısı.

Port-Royal mantığıyla ilgili çeviri ve araştırmalarıyla da tanınan Arnauld, Kartezyen döngü problemini ortaya atan ilk kişidir. O, Kartezyen felsefenin belli başlı izleyicilerinden olan Malebranche'la da polemiğe girmekten kaçınmamış ve †Leibniz'le olan yazışmalarında, filozofun eserlerini sıkı bir eleştiriye tâbi tutmuştur.

Aron, Raymond. 1905-1983 yılları arasında yaşamış olan ünlü Fransız sosyolog ve filozofu. Temel eserleri arasında *L'Opium des intellectuels* [Aydınların Afyonu], *Dix-Huit Leçons sur la Société industrielle* [Endüstri Toplumu üzerine Onsekiz Ders], *Démocratie et Totalitarisme* [Demokrasi ve Totalitarizm], *Introduction à la philosophie de l'Histoire* [Ta-rih Felsefesine Giriş] ve *Etapes de la Pénsée Sociologique* [Sosyolojik Düşüncenin Evreleri] gibi kitaplar bulunan Aron, kariyerinin başlarında ünlü varoluşçu filozof Jean Paul †Sartre'ın yakın çalışına arkadaşı olmuştur. Ancak, Aron daha sonra Sartre'la Marksistleri şiddetle eleştirmiştir.

1968 öncesi Fransa'sınınteorik yönden en önemli bakış açısının meydana getiren Marksizmi eleştirdiği için entellektüel çevrelerden büyük ölçüde tecrit edilmişbir düşünür olan Aron, politik kurum ve süreçlerin toplumsal ve ekonomik ilişkilerden bağımsız olduğunu göstermeye çalışmıştır. O, Fransız sosyolojisine şu dört konuda katkı yapmıştır: 1 Çağdaş †ideolojiye ilişkin bir analiz. 2 Endüstri toplumuna yönelik bir analiz ve inceleme. 3 Uluslararası ilişkilerle ilgili bir analiz. 4 Modern politik sistemlerle hareketleri konu alan incelemeler.

ars combinatoria. †Leibniz tarafından önerilmiş olan, ilkel kavramlar olarak alınan az sayıdaki basit kavramın birleşiminden hareketle kompleks kavramlar yaratma ya da meydana getirme tekniği ya da sanatı.

Leibniz bu tekniği, tüm disiplinlerde, her tür çalışma ve araştırmada kendisinden faydalanılacak bir alet ya da yardımcı olarak önermiştir. O, tüm diğer sembollerin kendileriyle tanımlanacağı az sayıdaki ilkel sembol içeren evrensel bir dil geliştirilmesi, söz konusu girişiminin daha sonra evrensel bir matematikle, evrensel bir akılyürütme sistemiyle tamamlanması gerektiğini savunmuştur. Bu yapıldığında, tüm konular, ona göre, bu yeni dille araştırılacaktır. Leibniz bu bakış açısı ve girişimiyle, tüm disiplinlerde söz konusu olacak bir formelleştirme faaliyetinin öncüsü olarak görülmüştür.

artıdeğer [Os. *fazlai kıymet;* İng. *surplus value;* Fr. *plus-value;* Al. *mehrwert*] Marksist teoride, işçinin ürettiği ürünün toplam değerinden, o ürünü üretmek için harcadığı emek gücünün değeri çıkartıldıktan sonra, geri kalan değer; yani işçinin ürettiği malın değeriyle, aldığı ücret arasındaki fark.

İşçilerin üretimini arttırmak için, farklı yöntem ya da stratejilerin kullanılmasına bağlı olarak iki tür artıdeğerden söz edilebilir. Buna göre, harcanan zamanın fazlalaştırılması suretiyle arttırılan artıdeğere, *mutlak artıdeğer*, buna karşın işçiyi aynı zaman biriminde daha verimli ve üretken kılmak suretiyle yaratılan artıdeğere ise *göreli artıdeğer* adı verilir.

artzamanlılık [İng. *diachrony;* Fr. *diachronie;* Al. *diachronie*]. Dilsel olguların zaman içindeki evrimleri bakımından ele alındıklarında sergiledikleri özellik; bir dilin tarihini oluşturan zaman dizisi.

Terim, esas karşıtı olan eşzamanlılıkla bir anlam ifade eder. Bu iki kavramın ifade ettiği karşıtlık, dile ilişkin araştırmalara ivme kazandıran İsviçreli ünlü yapısalcı dilbilimci Ferdinand de Saussure olmuştur. Artzamanlılık ve †eşzamanlılık karşıtlığı, hem dile yönelik yeni bir yaklaşımı ve hem de ondokuzuncu yüzyıl tarihselciliğine karşı bir tepkiyi ifade eder. Buna göre, dilbilim halkların tarihini anlamada kullanılacak bir yardımcı araçtan ziyade ayrı ve müstakil bir bilim olarak ele alınmalıdır.

İşte bu çerçeve içinde, dil bağlamında artzamanlı bir yaklaşım, anlamlar sistemindeki, bir andan, bir zamansal noktadan diğerine doğru olan değişmeleri incelemekten meydana gelir. Daha genel bir anlamda ise, bir şeyi artzamanlı bir biçimde incelemek demek, onu zaman içinde değişen bir sistem olarak ele almaktır. Artzamanlı yaklaşım, bir şeyi, örneğin dili, zaman içindeki bir anda, bir anlamlar sistemi olarak incelemeyi ifade eden eşzamanlı bir yaklaşımın tam karşısında yer alır.

arzu [İng. *desire;* Fr. *désir;* Al. *begehren*]. Bir nesne tasarımıyla desteklenen eğilim, yönelim. Bir şeye ulaşmak, bir şeyi elde etmek için duyulan yoğun istek. Belirli ve bilinçli bir faaliyet türü olduğu için içgüdüden yüksek, fakat kişisel olmayan bir düşünce ya da genel birtakım ilkelerin sonucu olmadığı için, irâdî eylemden aşağı olan aktif duygu.

Her duygu, zihin ya da bedende belli bir faaliyete yol açtığı için, arzu duygu artı faaliyet olarak tanımlanabilir. Arzunun, felsefeyi ilgilendiren en önemli yönü, insanın yalnızca kendisine haz vereni mi arzuladığı sorusuyla, arzu karşısındaki tavrın kabul mü yoksa red mi olması gerektiği sorusudur. Başka bir deyişle, temel problem, insanın doğal arzunun kendi üzerindeki egemenlik ve otoritesini sorgulayıp sorgulamayacağı sorusudur.

arzu felsefesi [İng. *philosophy of desire;* Fr. *philosophie du désire*]. Çağdaş düşünürler †Deleuze ve †Guattari'nin, arzuyu, genel bir rasyonalizasyon süreci içinde, bilinç lehine bastıran modern düşünceye karşı geliştirdikleri, olumlu ve üretken bir güç olarak değerlendirilen arzunun serbest bırakılmasını, akışkanlığının ve üretkenliğinin sağlanmasını amaçlayan felsefeleri.

Geleneksel rasyonalist şemaların arzunun üretken akışını önlediklerini, arzuyu istikrarlı hâle getirip sabitleyen, yaratıcı enerjinin önüne set çeken tahakküm stratejileri olduklarını öne süren Deleuze ve Guattari'de arzu çok büyük ölçü-

de Nietzsche'nin güç istemi kavramına tekabül eder. Onlara göre, arzu özü itibariyle olumlu, yaratıcı ve üretken olup, kendisini bütünleyecek kayıp bir nesne arayışıyla değil, fakat kendisini her daim yeni bağlantı ve başlangıçlar bulmaya sevkeden üretken bir enerji bolluğuyla işler. Bundan dolayı, arzuyu bir tür eksiklik olarak karakterize eder tüm idealist, diyalektik ve hiççi yorumlara karşı çıkan Deleuze ve Quattari, arzuyu bir tür dinamik makine olarak yorumlar.

Arzu, onlara göre, nesneler ve arzulayan diğer makinalarla bağlantılar kurarak. şeyleri ve gerçekliğin bizzat kendisini üretir. Deleuze ve Guattari'nin, arzuyu duygulanımsal ve libidinal enerjinin bilinçdışı tarafından yaratılan çeşitli türden sentezler içindeki sürekli bir yeniden üretimi olarak yorumlayan, arzuyu örneğin aile yapısı içine kapatıp kısıtlayan, arzuyu sömürerek gelişen geleneksel yapı ve kurumları gözler önüne serip eleştirdikten sonra, arzuyu özsel üretkenliğine ve yaratıcılığına iade etmeyi amaçlar.

Asanga. M. S. 5. yüzyılda, bir değilleme mantığına dayanarak, kavramcı bir sistem kurmuş olan Hintli Budist düşünür.

Doğru ve gerçeğe, ve dolayısıyla Nirvana'ya mantık işlemleriyle aşama aşama yükselebileceğimizi savunan Asanga'ya göre, ne yalnız somut varlıklar gerçektir, ne de varolan herşey bir hiçliktir. Hem nesnelerin hem de bu nesnelerin karşısında bulunan kişilerin, değilleme mantığına uygun olarak iki kez değilleme işleminden geçirilmesi sonucunda yine olumlu bir durum elde edileceğini dile getiren Asanga, işte bu durumun bir sonucu olarak yalnızca kavramların gerçek olabileceği görüşünü savunmuştur.

assertorik bilgi [İng. *assertoric knowledge*; Fr. *connaissance assertorique*]. Ünlü Yunan filozofu †Aristoteles'in bilgi ve bilim anlayışında, ortaya çıkabilir olana ilişkin bilgiye, yani problematik bilgiye ya da olmak zorunda olana ilişkin bilgiye, yani apodeiktik bilgiye karşıt olarak, aktüel olana ilişkin, zorunluluk taşımayan, doğruluk ya da yanlışlığı olumsallık sergileyen bilgi.

Astikalar. Hint düşüncesinde, 'Evet diyenlere', yani geleneğe karşı olan düşünce sistemlerini ifade eden Nastikaların karşısında yer alan, ve dolayısıyla †Veda geleneğini tanıyan düşünce sistemleri. Buna göre, Astika adı †Brahmanizme dayanan ve Vedalardaki düşünceleri ele alıp geliştiren sistemlere verilen addır.

astroloji [Os. *ilmi remil*; İng. *astrology*; Fr. *astrologie*]. Tarihsel olarak, dünyanın evrenin, çevresinde gezegenlerin ve yıldızların döndüğü merkezi olduğu, ve göksel cisimlerin hareketlerinin dünyada olup bitenleri etkilediği inancının bir sonucu olarak gelişen, yıldızların dünya olayları üzerindeki etkisini belirlemeyi ve bu etkileri dikkate alarak geleceği önceden haber vermeyi amaçlayan kehanet sanatına verilen ad.

astronomi [Os. *ilmi nücûm*; İng. *astronomy*; Fr. *astronomie*]. Gök cisimlerini konu edinen en eski sağın bilim. Gök cisimlerinin ve bu arada evrene dağılmış olan yıldızların kökenini ve hareketini inceleyen bilim.

Astronomi içinde gök cisimlerinin hareketini konu alan araştırma dalına *gök mekaniği*, gök cisimlerinin fizikî doğalarını konu alan araştırma dalına ise, *astrofizik* adı verilir. Yine aynı çerçeve içinde evreni bir bütün olarak ele alan araştırma dalına *kozmoloji* adı verilirken, evrenin kökenini açıklamaya çalışan araştırma dalına ise, *kozmogoni* adı verilir.

Asya tipi üretim tarzı [İng. *Asiatic mode of production*; Fr. *mode de production asiatique*]. Marksist anlayışta, belirli bir aşamayı işaret eden üretim biçimi.

Asya tipi üretim tarzı deyimini Mısır'dan Hindistan'a dek uzanan kuşak içinde yer alan Doğulu toplumların durağanlığını açıklamak için kullanan Marks, söz konusu üretim tarzıyla Asyatik toplumu ilkel komünal topluma daha yakın bulmuştur. Avrupa toplumlarının Yunan-Roma döneminde köleci üretim

tarzına geçerek bu aşamayı geride bıraktığını savunan †Marks'a göre, Asya tipi üretim tarzının temel özellikleri arasında özel mülkiyetin yokluğu, sulama işlerinde devletin egemen olması, köylerin kendi kendine yeterli olması, el zenaatları ve üretim yöntemlerinin basitliği gibi özellikler sayılmıştır.

Buna göre, çok gelişmiş bir devlet aygıtıyla azgelişmiş bir sivil toplumun yetkin bir örneği olan Asyatik toplum Batı'daki ekonomik ve toplumsal gelişmenin uzağında kalınış olan bir toplumdur. Başka bir deyişle, merkezîleşmiş devlet topluma egemen olduğu için, Asyatik toplumda burjuvazinin doğuşuyla yakından ilişkili olan kurumlar, örneğin serbest pazar, özel mülkiyet, lonca kurumu ve burjuva hukuku hiç olmamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Marks, Asya tipi üretim tarzı ve dolayısıyla Asyatik toplumda, özel mülkiyet bulunmadığı için, toprak sahipliğiyle toprağı işletenler arasında sınıf çatışmasının da olmadığını öne sürmüştür. Dinamik bir sınıf çatışması olmadığı için de, Marks'a göre, devrim niteliğindeki sosyal değişme için sosyolojik bir temel bulunmaz.

aşağılık kompleksi [İng. *complex of inferiority*; Fr. *complexe d'infériorité*; Al. *minderwertigkeitskomplex*]. İnsanın kendisini başkaları karşısında eksikli kusurlu hissetmesi durumu. Kişinin kendisini başka bireyler karşısında aşağı görme duygusu. Varoluşu, az ya da çok bilinçli olarak, bedensel, ruhsal ya da toplumsal bir aşağılık duygusunun etkisi altında bulunan kişinin hâli.

aşk [Os. *sevdâ*; ng. *love*; Fr. *amour*; Al. *liebe*]. İnsanı belli bir varlığa, bir nesneye ya da evrensel bir değere doğru sürükleyip bağlayan gönül bağı. İnsan tarafından, temelde kendisi dışındaki en yüce varlığa, varlıklara veya güzelliğe duyulan yoğun ve aşırı sevgi.

Bir kavram olarak aşk, felsefeye din yoluyla, özellikle de dünyanın varoluşu Tanrı'nın yaratıcı eylemiyle açıklandığı ya da Yaratıcı, yarattığı varlığın bütününü ya da bir parçasını seven en yüce güç olarak düşünüldüğü zaman, girmiştir. Aşk, bundan bağımsız olarak, felsefeye, ahlâksal problemler açısından da konu olmuştur. İnsanın en güçlü itkilerinden biri olan aşkın, akıllı bir varlık olarak insanın düşünme ve akılyürütme kapasitelerini gerçekleştirmek durumundaysa eğer, kontrol edilmesi gereken bir güç olduğu düşünülmüştür.

Batı geleneğinde, *Platonik aşk*, *Hristiyanlığın aşk anlayışı*, *Romantik aşk* ve nihayet *Freudçu aşk* olmak üzere, dört farklı aşk anlayışından söz edilebilir. Söz konusu dört aşk anlayışından her biri, belli bir aşk türünü ön plâna çıkarsa da, genel olarak aşk ya da aşkın doğası üzerine olan bir kuramdır. Ortak noktaları, aşkı, yaşamda önemli olan herşey için bir anahtar olarak görmeleridir.

Aşkın konusu farklı şeyler olabilmekle birlikte, aşkla daha çok sevgiliye, Tanrı'ya duyulan aşk anlatılmak istenmiştir. Nitekim, †Patristik felsefenin büyük düşünürü Aziz †Augustinus'a göre, insan zorunlu olarak ve kaçınılmaz bir biçimde sever. İnsanın kendi kendisini aşmasından başka bir şey olmayan aşkı insan için kaçınılmaz kılan şey, insanın kusurlu ve eksikli bir varlık olmasıdır. Aşkın, Aziz Augustinus'a göre, insanın hangi bakımlardan eksikli olduğunu gösteren farklı nesneleri vardır. Buna göre, insan maddeyi, fizikî varlıkları, başka insanları, ve hatta kendisini bile sevebilir. İnsan bütün bunlardan belli ölçüde doyum ve mutluluk sağlayabilir, zira dünyada varolan herşey, iyiliğin bizzat kendisi olan Tanrı'dan geldiği için iyidir. İnsanın aşkının son ve en büyük nesnesi, Augustinus'a göre, Tanrı'dır. Çünkü, insanın doğası o şekildedir ki, yalnızca sonsuz bir varlık olan Tanrı, ondaki sonsuzluk ihtiyacını karşılayabilir, insana en yüksek doyum ve mutluluğu sağlayabilir.

slâm kültür çevresinde ise aşk, daha çok Tasavvuf felsefesinde ortaya çıkmıştır. †Tasavvuf anlayışına göre, Allah evreni, gizli bir hazine iken tanınmayı ya da güzelliğini seyretmeyi sevdiği

için, yaratınıştır. Bundan dolayı, evrenin yaradılış, varoluş nedeni, bilgi ve sevgidir. Bu anlayışa göre, evren mutlak güzellik olan Allah'ın güzelliklerini yansıtan bir aynadır. Bu nedenle, güzele âşık olan insan, gerçekte Allah'ın güzelliğine âşık olmaktadır. Mutasavvıflar, bu anlayışa bağlı olarak, gerçek aşkla geçici aşk arasında bir ayırım yaparlar. *Geçici aşk* bir güzele gönül vermek, ona vurulmaktır. Yani, bütün özlem duygularının tutkuyla bir kişiye yöneltilmesidir. Söz konusu geçici aşk, *gerçek aşk* için bir köprü olma işlevi görür. Çünkü aşk, aşığın gözünden tüm varlıkları, gönlünden bütün istekleri siler, boşaltır; sevgiliden başka bir varlık ve istek bırakmaz. Bu duygunun evriniyle kişi güzelden güzellere, güzellerden güzelliğe, insanlığa ve dünyaya geçer. Böylece, aşığın gözünde, sevgili yalnızca bir simge durumuna gelir. Yaradılışı, yaradılıştaki hikmetleri, kudreti görmeye, yaradılanı sevmekten, onda yok olmaktan yaradanı sevmeye, onda yok olmaya yönelir. İşte bu yönelişle, kişi geçici aşktan gerçek aşka, Allah aşkına yönelir.

Düşünce tarihinde aşkı yaratıcı ve yüce bir güç olarak gören düşünürler ve çağlar olduğu gibi, aşka olumsuz bir gözle bakan düşünürler de olmuştur. Örneğin, †Descartes ve †Spinoza gibi, akılcı filozoflara göre, aşk bir tutku olup, kişi aklını kullanarak aşkı dizginlemelidir. †Nietzsche ve †Schopenhauer gibi kötümser filozoflar ise, aşkı, soyunu sürdürmek amacıyla insana kurulmuş olan hoş ve bilgece bir tuzak olarak değerlendirirler.

aşkın [Os. *müteâl*; İng. *transcendent*; Fr. *transcendant*; Al. *transzendent*]. Genel olarak, en yüksek, en üstün, en yüce olan, en yüksek niteliklere sahip bulunan varlık; deneyde verilenin ötesinde olan, deneyi aşan gerçeklik; normal, gündelik tecrübenin kavrayışını aşan, bilimsel açıklama düzeyinin daima ötesinde kalan (örneğin, Alman filozofu †Kant'ta olanaklı deneyin ötesinde kalan, aşkındır ve dolayısıyla bilinemezdir) varlık alanı için kullanılan sıfat.

Aşkın sıfatının söz konusu anlamı içinde, tecrübe alanının ötesinde kalan, deney yoluyla bilinen veya tecrübe edilen dünyanın sınırlarını aşan Tanrı, †din felsefesi ve †metafizik açısından aşkın bir varlık olmak durumundadır. Aşkının karşıtı içkindir. Nitekim, Tanrı'yı evrenin dışına atmayan, evren ile varlığı bir kılan †panteizmin Tanrı'sı içkin olmak durumundadır. Öyleyse, metafizik ve teolojide, Tanrı ya da mutlak olan varlık, panteist bakış açısı dışında her görüşte, yetkin, yani her türlü sınırlama ya da eksikliğin ötesinde olma (skolastisizm), kavranamaz olma (†gizemcilik), doğadan ayrı olma (†deizm) ve doğal insana yabancı olma anlamında (doğaüstücülük), aşkın bir varlık olarak düşünülmektedir.

Öte yandan, bir şeyi içerden etkileyen içsel koşul ya da nedenlerden farklı olarak, bir şeydeki değişmeyi başlatan, bir şeydeki değişmenin fail nedeni olan dış koşullara *aşkın neden* adı verilir. Buna göre, maddî ve formel nedenlerin içkin nedenler olduğu yerde, fail ve ereksel nedenler aşkın nedenlerdir.

Daha özel bir anlam içinde ise, Ortaçağda, Aristoteles'in kategorileri kapsamına sokulamayan, fakat Aristoteles'in kategorilerini aştığı, onların ötesine geçtiği düşünülen nitelik ya da sıfatlara ise, aşkın nitelikler adı verilmiştir. Aşkın fikirler listesi, *res* (şey), *ens* (varlık), *aliquid* (bir şey), *unum* (bir), *verum* (doğru) ve *bonum* (iyi, yetkin)'dan oluşmaktadır.

aşkınlık [Os. *müteâlî*; İng. *transcendence*; Fr. *transcendance*; Al. *transzendz*]. Deneyim alanının ötesinde olma ya da kalma durumu. İçkinliğin karşıtı olma, gözlemlenen dünyanın üstünde ve ötesinde bulunma veya zihin küresinin, zihnin içkin sınırlarının dışında kalma hâli.

Buna göre, panteistin algılanabilir dünyayla özdeşleştirilen Tanrı'sı dünyaya içkin iken, teistin, yaratmış olduğu algılanabilir dünyanın dışında olan bir yaratıcı olarak tasarlanan Tanrı'sı aşkındır. Ünlü Alman düşünürü Kant, işte bu tanıma uygun olarak, içebakış

yoluyla bilinen zihin hâllerinin dayanağı olan gözlemlenemez bir töz olarak ruhun aşkın olduğunu, yani deney alanının ötesinde kaldığını söylemiştir.

Bununla birlikte, †Kant'ın felsefesinde aşkın terimiyle †transendantal terimi arasında mutlak bir farklılık ve ayırım bulunduğunu unutmamakta büyük yarar vardır. Bunlardan aşkın olan, bilginin içeriği için duyulara bağımlı olup, söz konusu deneysel katkıdan yoksun olduğu için, zihin tarafından bilinemeyene karşılık gelir. Oysa transendantal terimi, tüm zihinlere ortak olan kavram ve ilkelerden oluşan mantıksal çerçeve için kullanılır, öyle ki söz konusu mantıksal çerçeve deneyi düzenler, ona form kazandırır ve dolayısıyla, deneyin zorunlu önkoşulu olarak, deneyden önce varolur.

aşkın nitelikler [İng. *transcendental attributes*; Fr. *attributs transcendantaux*]. Ortaçağ felsefesinde, †Aristoteles'in on kategorisinin kapsamına, onları aştıkları için dahil edilemeyen, temel nitelikler.

Buna göre, varlık, varolan herşey için geçerli olan bir nitelik ya da yüklemdir. Yine, bir şeyin var olduğunu söylemek, aynı zamanda onun bir olduğunu söylemektir; şu hâlde, birlik de, varlığın, kategorileri aşan özsel bir özelliğidir. Ve tıpkı, varlığın tüm kategorilerde bulunması gibi, birlik te tüm †kategorilere uygulanır. Bunlar, tek bir kategoriyle sınırlanmamışolup, bir †cins meydana getirmezler. Örneğin, insanı 'akıllı hayvan' diye tanımlarsak, hayvan cins, akıllılık da türsel ayırımı olarak ortaya çıkar; burada, hayvanlık akıllılığa, cins türsel ayırıma yüklenemez, fakat varlık her ikisine de yüklenebilir.

ataraxia. †Kuşkucularda, hiçbir konuda hüküm vermeme, her konuda yargıyı askıya alma ve varlık üzerine spekülasyonlara girişmeme sonucunda elde edileceğine inanılan ruhsal huzur hali.

Ataraxia †Epikürosçular tarafından da, mutluluğun en temel, en önemli unsuru, insan için en fazla arzu edilir olan hâl olarak tanımlanır.

ateizm [Os. *ilhâd, nefyi ilâh*; İng. *atheism*; Fr. *athéisme*; Al. *atheismus*]. Tanrıtanımazcılık. Yunancada olumsuzluk bildiren *a* önekiyle, Tanrı anlamına gelen *theos*un birleşiminden doğmuş olan ve Tanrı'nın ya da tanrıların varolmadığı inancına dayanan felsefe akımı. Evreni yarattığı, evrenin yasalarını koyduğu, evrene bir şekilde müdahale ettiği kabul edilen doğaüstü bir varlık türüne veya Yaratıcıya inanmama.

Kuşkucular, maddeciler ve pozitivistler için kullanılan bir terim olan ateizm, teizmin temel iddialarını kabul etmeme, Tanrı ya da tanrılarının varlığını kategorik bir biçimde ve kanıtlar göstererek reddetme tavrına karşılık gelir. Ateizm, daha çok, bir Tanrı inancına dayanan teist sistemlere bağlı olarak ortaya çıkmış olan bir akım ya da hareket-tir. Yani ateizm, evreni yaratan ve onun varlığını devam ettiren, özü itibariyle aşkın, fakat sonsuz gücü, bilgisi ve irâdesi ile evrende içkin olan teist Tanrı inancına karşı bir tepki olarak doğmuş olan bir düşünce hareketidir.

Ateizmin doğuşunda ve gelişiminde, herşeyden önce 1 evrendeki gerçekliğin madde ve fizikî güçlerden meydana geldiğini, yaşamla bilincin çeşitli formlarının maddenin elementlerinin çeşitli organik formlar şeklindeki bileşiminin sonucu olduğunu öne süren †*maddecilik*, ve 2 tüm düşüncelerimizin, yalnızca duyumlarımızın bir sonucu olduğunu, bundan dolayı duyumsal karşılığı olmayan sonsuz bir Tanrı fikrine hiçbir zaman sahip olamayacağımızı öne süren *duyumculuk* çok etkili olmuştur. Ateizmin doğuşuna, ayrıca 3 Tanrı'nın varoluşunu, doğada bir düzen bulunduğu gözleminden ve her düzenin bir düzen vericinin varlığını gerektirdiği öncülünden hareketle kanıtlayan düzen kanıtına öldürücü bir darbe indiren ve doğadaki düzenin, Tanrı'nın eseri değil de, doğadaki evrimin bir sonucu olduğunu savunan †*evrimcilik*, ve hepsinden önemlisi, 4 modern felsefenin özneden hareket eden bakış açısı, varoluşun hakikat ve değe-

rini insanın içinde bulan, insanın öznelliğini varlığın hakikatinin temeli yapan ve Mutlak olanağını ortadan kaldıran *içkinlik ilkesi* çok büyük bir etki yapmıştır.

Ateizm, yukarıda da işaret edildiği üzere, pratik ve teorik ateizm olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *teorik ateizm*, Tanrı'nın varoluşunun, Mutlak ya da Mutlak Varlık olanağını tümüyle dışlayan bir düşünce sisteminine dayalı olarak yadsınmasından meydana gelmektedir. *Pratik ateizm* ise, kişinin yaşamını Tanrı konusunu hiç gündeme getirmeden sürdürmesinin ve davranışlarında yalnızca sonlu ve dünyevî değerleri temele alınasının sonucu olan ateizmdir. Başka bir deyişle, pratik ateizm, insanın eylemlerinde, Tanrı'yla olan ilişkisini tümüyle gözardi etmesinden ya da Tanrı sanki hiç varolmuyormuş gibi yaşamasından oluşur.

Teorik ateizm kendi içinde, olumsuz ve olumlu teorik ateizm olarak ikiye ayrılır. Buna göre, *olumsuz teorik ateizm* belirtik bir biçimde ifade edildiği zaman, Tanrı'nın varoluşu kategorik olarak ve kesin bir biçimde yadsınır, dünya ve insanla ilgili olarak, aşkın bir ilk ilkeyi ya da ölümsüz bir insan ruhunu zorunlu olmaktan çıkartan genel bir kavrayışa ulaşılır. Buna karşın aynı ateizm örtük bir biçimde ifade edildiği zaman, Tanrı'nın varoluşu tasdik edilse bile, Tanrı O'nu Tanrı yapan temel, özsel sıfatlarının birinden, varoluşunu olanaksız veya anlamsız kılacak şekilde, yoksun bırakılır.

Olumlu teorik ateizm ise, aşkın ilk ilkenin gerekliliğini kabul etmekle birlikte, onu, insanın içindeki düşünen öznel öğeyle, insanın bilgiyle varlığı, bilgelikle eylemi, özgürlükle zorunluluğu özdeşleştirmesine yol açan *cogito*yla değiştirir. Söz konusu ateizm, insanın toptan özerkliği ve mutlak özgürlüğünün bir gereği olarak ortaya çıkar. Buna göre, insanın özgür olabilmesi ve ödevleriyle eylemlerinden sorumlu tutulabilmesi için, Tanrı'nın varolmaması gerekir. Bu ateizm, Tanrı'nın yerini insana verdiği için, aynı zamanda *antropolojik ateizm* olarak da bilinir.

athanatizm. Ruhun ölümsüzlüğüne duyulan inanç.

Yunancada olumsuzluk bildiren *a* önekiyle, ölüm anlamına gelen *thanatos*tan meydana gelmiş olan athanatizm, ruhun (bilincin, zihnin, benin, kişiliğin) ölümden sonra, şurada ya da burada, şu ya da bu biçim altında varolduğu inancına dayanmaktadır.

Athenagoras. M. S. 2. yüzyılda yaşamış ve Hristiyanları ahlâksızlık ve devlete itaatsizlikle suçlayan putperestlerin iddialarına karşı çıkmak ve Hristiyan inancıyla ibadet ilkelerini Yunan ve Roma dünyasına yaymak için, 177 yılında bir apoloji kaleme almış olan Hıristiyan düşünür.

Apolojisinde, Hıristiyanlarla ilgili, daha önce Yahudilere de yöneltilmiş olan tateizm ya da putperestlerin tanrılarına inanmama, ziyafetlerde çocuk yeme ya da yamyamlık ve ensest ya da akrabayla cinsel ilişkide bulunma gibi suçlamalar karşısında Hristiyan inancıyla Hristiyanları savunan, ateizm ve çocuk öldürme suçlamalarına karşı, Hristiyanların tek bir Tanrı'ya kan dökmeden ibadet ettikleri yanıtını veren Athenagoras, Hristiyanın ezelî-ebedî ve tinsel bir Tanrı inancını akıl yoluyla ve Yunan takılcılığının kavramlarıyla temellendirmeye çalışmıştır.

Bu konuda, doğrudan doğruya tPlaton'a müracaat eden düşünür, maddeye şekil veren Tanrı'nın maddeye aşkın olması gerektiğini, yok olup giden maddî varlıkların nedeninin yok edilemez ve tinsel olmak durumunda olduğunu iddia etmiştir. O, üçlemecilik veya teslis inancı ya da dogmasını da, ilk kez olarak akıl temeli üzerinde anlaşılır kılma çabası vermiş, Hristiyanların ezelî ebedî ve yetkin bir Tanrı'ya inandığını söylerken, Tanrı'nın üç ayrı kişiliğe bürünmesinin çoktanrıcı bir inanış olmadığını vurgulamış olan Athenagoras, tıpkı aziz Justinus gibi, yalnızca Hristiyan vahyi aracılığıyla elde edilebilen tek bir doğru felsefe ya da bilgelik olduğunu öne sürmüştür.

Atman. Hint felsefesinde, ben, ruh ya da ego olarak tanımlanan ve benliğin sonsuz tözü olarak anlaşılan şey.

Bireyin çeşitli organ ve yetilerinin işlevlerini yerine getirmesini sağlayan güç olan Atman, tıpkı varlığın temelinde tanrısal gerçekliğin, †Brahman'ın olması gibi, kişinin tüm faaliyetlerinin temelinde bulunur. Tanrı'nın, Brahman'ın bir parçası olan Atman, Brahmanizme göre, ölümden sonra varlığını sürdürdüğü, varoluşun bağlarından kurtulduğu için, Brahman'la bütünleşir, birleşir.

Başka bir deyişle, Atmanla Brahmanı birleştiren Hint felsefesine göre, evrende tek bir gerçek varlık, mutlak bir öz olabilir. Bu varlık, bütün evren dikkate alındığında Brahman, tek tek bireysel varlıklar söz konusu olduğu zaman ise, Atmandır. Evren Brahmandır, Brahman ise, gerçekte bizim içimizdeki Atmandan başka bir şey değildir.

atomculuk [Os. *zerriye, cüz'i ferdîye*; İng. *atomism*; Fr. *atomisme*; Al. *atomismus*]. 1 Genel olarak kompleks ya da karmaşık fenomenleri, onları sabit ve değişmez parçacık ya da birimlerin toplamları olarak görmek suretiyle açıklayan, fizikî dünyanın, maddî evrenin gözle görülemeyecek kadar küçük parçacıklardan meydana geldiğini savunan görüş.

Atomculuk özü itibariyle, †analitik bir öğreti olup, doğadaki varlıkları bütünlerden çok, parçacıklardan meydana gelen toplamlar olarak görür. Parçaları bütünün nitelikleri aracılığıyla açıklayan †holizmin tersine, atomculuk bütünün gözlemlenen özelliklerini bileşenlerin özellikleri ve hareketleriyle açıklar. Öte yandan, atomculuk realist bir görüş olup, mekanist bir evren görüşüyle birleşir.

Başka bir deyişle, atomların zihnin öznel yapıları olmayıp, dış ya da aktüel gerçeklikte varolduğunu savunduğu için realist bir öğreti olan atomculuk, gözlemlenebilir olan tüm değişmeleri atomların hareketleriyle açıkladığı için, aynı zamanda mekanist bir görüşü yansıtır. Bir bütünün doğasının, parçalarına ayrıştırıldığı ya da bölündüğü zaman, ortaya çıkarılamayacağını öne süren organizmacı anlayışın tam karşısında yer alan atomculuk, düşünce tarihinde *felsefî atomculuk* ve *bilimsel atomculuk* olarak ikiye ayrılmaktadır.

Bunlardan 2 felsefî ya da *metafiziksel atomculuk*'un kökleri İlkçağ felsefesine kadar geri gider. Başka bir deyişle, önce Leukippos ve Demokritos, daha sonra da †Epiküros ve Romalı †Lukretius tarafından savunulmuş olan ve gerçekliğin atomlardan meydana geldiğini dile getiren öğretiye göre, a) maddenin en küçük bölünemez parçacıkları olan atomlar, varolan herşeyin nihaî ve en yüksek bileşenleri olup, yalnızca büyüklük, şekil, katılık ve hatta ağırlık gibi özelliklere sahiptirler. Ezelî-ebedî olarak varolan atomlar, basit ve ayrıdırlar, başka bir şeye indirgenemezler. Atomlar, özleri itibariyle değişmezdirler, yani onların özsel doğaları ezelî-ebedî olarak aynı kalır. Çıplak gözle görülemez olan atomlar, kendilerinde renk, tat ve koku gibi özelliklere sahip değildirler. Söz konusu ikincil nitelikler, varolan sonsuz sayıdaki atomun duyu organları üzerindeki etkisiyle meydana gelir.

Başka bir deyişle, atomlardan meydana gelen bileşik cisimlerde, gerçekten onlara ait olan niteliklerle, onların bir araya gelişlerinden ve onları algılayan bir varlığın özel yapısından kaynaklanan nitelikleri, atomcu öğretiye göre, birbirlerinden ayırmak gerekir. Birinciler, atomlara gerçekten ait olan birincil niteliklerdir. Buna karşın, ikinciler nesnel bir varoluşa sahip olmayan, atomların çeşitli şekillerde bir araya gelmeleri ve bizim duyu-organlarımız üzerine yaptıkları etkinin sonucu, bizde varolan niteliklerdir. Bu atomcu anlayış, maddî şeylerin birincil ve ikincil nitelikleri arasındaki farklılığı vurgulamasıyla, 17. yüzyılın P. †Gassendi ve P. Boyle gibi atomcularıyla, †Locke gibi deneyci düşünürlerini bir anlamda önceleмiştir.

Sözünü ettiğimiz bu metafiziksel atomculuğa göre, b) evrendeki her nesne ya da cisimsel varlık, bileşik olan herşey boş mekânda dağılmış olan atomların bir birleşiminden başka hiçbir şey değildir. Taşlar ve sandalyeler gibi cansız nesnelerin yanında, canlı şeyler, hatta insan zihni de, atomlardan meydana gelmiştir. c) Metafiziksel atomculuğa göre, atomların varlığı, atomların içinde hareket edecekleri boş bir mekânın varoluşunu gerektirir. Bundan dolayı, boşluk, atomlarla aynı anlam içinde olmasa da, var olmak durumunda olan bir gerçekliktir.

d) Hareket, atomların temel bir özelliği olduğunu söyleyen felsefî ya da metafiziksel atomculuğa göre, hareketin zaman içinde bir başlangıcı yoktur. Atomlar boşlukta farklı hızlarla düşerler. Bu düşüş sırasında, atomların büyük olanları, küçük olanlara çarparak, onların yönlerini değiştirir. Bu durumun bir sonucu olarak, sonsuz bir vurma ve çarpmalar dizisi başlar. Çevremizde gördüğümüz herşey, bu çarpmaların ürünü olarak meydana gelir. Söz konusu düşme, çarpma ve birleşme olaylarında hiçbir şekilde bir raslantıdan söz edilemez. Tüm bunlar mekanik bir zorunlulukla ortaya çıkarlar.

Felsefî atomculuktan sonra gelişmiş bir kuram olan 3 *bilimsel atomculuk*ta ise tüm dikkatler, somut fenomenlere ilişkin açıklama üzerinde yoğunlaştırılır. Atomların özellikleri, açıklanmak durumunda olan fenomenlerle ilişkili olarak belirlenir. Bu nedenle, ondokuzuncu yüzyılın kimyasal atom kuramı, her kimyasal öğenin kendi özgül atomları ve her kimyasal bileşiğin de kendi molekülleri olduğunu kabul eder.

Atomculuğun çeşitli alanlardaki uygulamalarına gelince... Atomculuk, çağdaş felsefede, 4 †Russell ve †Wittgenstein tarafından, mantıksal atomculuk adı altında, metafiziksel ve dilsel bir öğreti olarak öne sürülmüştür. Yine 5. atomcu görüş, onyedinci yüzyılda, maddî atomları metafiziksel nokta ya da birimler olarak monadlarla değiştiren †Leibniz tarafından benimsenmiştir.

6 Psikolojide †çağrışımcılık görüşünde ifadesini bulan atomculuk, zihin hâllerinin basit ve ayrı bileşenlere ayrılmak suretiyle analiz edilebileceğini ve bir zihin hâlinin ayrı atomik olguların, duyu ve izlenimlerin bir birleşiminden meydana geldiğini savunan psikoloji anlayışını tanımlar. Tüm zihinsel fenomenleri ve zihinde olup bitenlere ilişkin deneyleri, psikolojik atomlar, mantıksal atomlar, izlenimler, duyu verileri diye adlandırılan ve ayrı, biricik ve bağımsız bir biçimde varolabilmeye yetili oldukları, varoluşlarını açıklamak için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymadıkları düşünülen öğelerin ard arda gelişi ve birleşimleriyle açıklayan atomcu psikoloji görüşü, sosyal psikolojide ise, tüm toplumsal fenomenlerin grubu meydana getiren bireylerin etkilerinin toplamı olarak görülmesi gerektiğini öne süren yaklaşımı ifade eder.

7 Atomculuk sosyoloji alanında ise, holizme ya da bütüncülüğe karşı bir görüş olarak ortaya çıkar. Buna göre, sosyolojide atomculuk, toplumların en iyi bir biçimde, karşılıklı bir etkileşim içinde bulunan bireysel birim ya da atomlardan meydana geldiği düşünüldüğü zaman anlaşılacağını söyler; sosyolojinin toplumsal yapıları konu alan bir analizle değil de, toplumu meydana getiren bireylere ve bireylerin eylemlerine yükledikleri anlamlara ilişkin incelemelerle gelişip ilerleyebileceğini savunur.

atomik olgu [İng. *atomic fact*; Fr. *fait atomique*]. Tikel bir şeydeki bir nitelikten ya da tikel şeyler arasındaki bir ilişkiden meydana gelen en basit, en temel ve başka bir şeye indirgenemez olgu.

Atomik bir önermeyle atomik bir olgu arasında birebir bir ilişki vardır. Örneğin, özneler (özel isimler) terimlere (tikellere), sıfatlar niteliklere ve fiiller ilişkilere karşılık gelir. .

Aufklärung. Almancada †Aydınlanma. Aydınlanma Çağı anlamına gelen *Zeitalter der Aufklärung* ise, 18. yüzyıl Almanya'sında, düşünsel bir özgürleşme ya da kurtuluş hamlesinin, özellikle

†Leibniz'den ilhamı alarak, gelişmesini sağlamaya çalışan düşünce hareketini ifade eder. Bu hareketin üç büyük temsilcisi †Wolff, Lessing ve †Herder'dir. Hareket Romantiklerin 'Alman halkının ulusal dehası' dedikleri şeyi hayata geçirecek yeni bir tiyatro, yeni bir şiir ve bir estetik yaratma çabası içinde olmuştur.

Augustinus, Aziz. 354-430 yılları arasında yaşamış olan, ünlü Hristiyan düşünür. Temel eserleri: *Civitas Dei* [Tanrı Devleti], *Confessiones* [İtiraflar] *Epistolae* [Mektuplar].

Teknik düzeyi oldukça yüksek olan bir felsefe sergilemekle birlikte, 'Anlayabilmek için, inanıyorum' anlayışıyla felsefeyi dine tâbi kılmış olan Augustinus, Hristiyan dininin temel öğretilerini temellendirebilmek için, Yeni-Platoncu felsefeden ve Platoncu kavramlardan yararlanmıştır. İnancı temele alan Augustinus'a göre, aklın görevi, tanrısal vahiy temeli üzerinde, inanç yoluyla bilinen şeylerin açıklanması ve aydınlığa kavuşturulmasıdır.

Felsefeyi teolojiye, inancı akla tâbi kılan Aziz Augustinus'a göre, Tanrı ezelî ve ebedî olup, insanlık düzeyinin üstünde olan bir varlık olmak durumundadır. O, varlığın kendisidir: Tanrı, kendisinden daha mükemmel ya da yüce hiçbir şeyin bulunmadığı varlıktır. Tanrı mükemmel olduğu için, aynı zamanda basittir. Tanrı'nın bilgisi, bilgeliği, iyiliği ve gücü, O'nun özünü meydana getirir. Aziz Augustinus, bundan başka içinde yaşadığımız dünyadaki şeylerin Tanrı'nın varlığını ve faaliyetini yansıttığı düşüncesindedir. Tanrı'yla dünya arasındaki bu ilişkiden dolayı, ona göre, birini bilmek diğerini bilmek anlamına gelir.

Aziz Augustinus, Tanrı hakkında en çok bilgisi olan insanın dünyanın ve özellikle de insanın gerçek doğasını ve kaderini en iyi bir biçimde bilebileceğini savunur. Ona göre, Tanrı bu dünyayı hiçten yaratmıştır. Dünya, Tanrı'nın özgür eyleminin bir sonucudur. Bu dünyadaki herşey varoluşunu Tanrı'ya borçludur. Madde de Tanrı tarafından yaratılmıştır, bu yüzden madde kötü olamaz. Zira, Tanrı tarafından kötü hiçbir şey yaratılmamıştır.

Başka bir deyişle, Augustinus'a göre, hiçbir şey Tanrı'nın yaratma isteği olmadan varlığa gelemeyeceği için, varolan her şey bir varlığa sahip olduğu sürece, iyi olmak durumundadır. O, dış gerçeklikte iyilik dereceleri olduğu için, farklı varlık derecelerinin de olması gerektiğini öne sürer. Bundan dolayı, yokluğa yakın olan formsuz madde bile, Tanrı tarafından yaratılmış olduğu için, iyi olmak durumundadır. Bu, dünyada var olan kötülüğün nedeninin, Aziz Augustinus'a göre, maddî varoluş olamayacağı anlamına gelir. İnsanın günâhkarlığının sorumlusu, onun içinde bulunduğu maddî koşullar olamaz.

Augustinus'a göre, bütünüyle doğa durumunda bulunan vahşi insan, doğal insan yoktur. Bunun nedeni insanın, doğanın değil de, Tanrı'nın eseri olmasıdır. İnsan, ona göre, Tanrı tarafından yaratılmış olmanın izlerini hep taşır. İnsanın mutluluğun peşinden koşması, Augustinus'a göre, bir raslantı değildir. İnsanın mutluluğu araması, onun eksik ve sonlu oluşunun bir sonucudur. Onun mutluluğu yalnızca Tanrı'da bulması da bir raslantı olamaz. İnsanın mutluluğu, ondaki sevgi, özellikle de Tanrı aşkı tarafından belirlenir. İnsan doğal olarak sever, zira sevmek insanın kendisini aşması demektir.

İnsanın sevmesi kaçınılmazdır; çünkü, insan eksik bir varlıktır. Augustinus, insanın Tanrı'yı sevecek şekilde yaratıldığını söyler. Tanrı sonsuzdur. Şu hâlde, insanın doğası o şekilde meydana getirilmiştir ki, yalnızca Tanrı, yani sonsuz varlık, ona en yüksek doyum ve mutluluğu sağlayabilir. Tanrı'yı sevmek, Augustinus'a göre, insanın en yüksek amacı olan mutluluğun koşuludur. Çünkü, yalnızca sonsuz olan Tanrı, insandaki en temelli ihtiyaç olan sonsuzluk arzusunu tatmin edebilir.

Austin, John. 19. yüzyılın en etkili ve önemli hukuk felsefecisi. İngiliz düşünürler J. †Locke ve Jeremy †Bentham'dan etkilenmiş olan Austin, hukuk ile ahlâk arasındaki ayırım ve farklılığı açık hâle getirmek için, hukuğun ayrıntılı bir tanımını yapmış, hukuğun ne olduğu ve ne olması gerektiği sorularını yanıtlamaya çalışmıştır.

Yararcı bir ahlâk görüşü benimsemiş ve yasayla hukuk kavramları üzerine sistematik bir †analiz gerçekleştirmiş olan Austin, tüm yasaların bir egemenin buyrukları olduğunu savunur. Buyurma, bir başkasının bir eylemi yapmasını veya bir eylemden sakınmasını öngören, ve uymama hâlinde bir yaptırım tehdidi ile desteklenen istek ifadesidir. Buyurulan eylem ise, Austin'e göre, bir ödevdir.

O üç tür ödevi birbirinden ayırır. Birinci türden ödevler, en yüksek fayda ilkesini hayata geçiren dinî ödevlerdir. Bu ödevler, insan varlıklarının en yüksek mutluluğunu isteyen Tanrı tarafından buyurulurlar. Austin onlara, bir egemen, bir üstün güç tarafından buyuruldukları için, ödevler adını vermekte, söz konusu egemen Tanrı olduğu için de, onları dinî diye nitelemektedir. Ahlâkî ödevler ise, bir toplumda hâkim olan ahlâkî kodlar tarafından ortaya konur. Onlar, toplum tarafından buyuruldukları için, ödevlerdir. Buna karşın hukukî ödev ya da yasalar ise, politik bir toplumda egemen güç tarafından buyurulur. Yasaları ahlâkî ya da dinî ödevlerle bağdaşmayabilen hukuğu, ahlâktan ya da ahlâkın temel ilkelerinden ayıran şey, yasanın politik toplumdaki egemen güç tarafından konulma özelliğidir.

Austin, John Langshaw. 1911-1960 yılları arasında yaşamış ve insan düşüncesini gündelik dili incelemek suretiyle analiz etmeye kalkışmış olan ünlü İngiliz filozofu. Temel eserleri: *How to do Things with Words?* [Sözcüklerle Neler Yapılır?], *Sense and Sensibilia* [Anlam ve Anlamdaşlar], *Philosophical Papers* [Felsefe Yazıları].

Dilin felsefedeki önemini vurgulayan Austin, dilsel †analizin felsefî problemler için anahtar olduğunu belirtmiştir. Ona göre, gündelik dile ilişkin analiz, insanı çevreleyen dünya ile ilgili kabullerimizi açığa çıkarır ve dünyaya ilişkin kavrayışımızı güçlendirir. Austin bu çerçeve içinde, yapay ve yetersiz bulduğu, gündelik dilin karmaşıklığına ve inceliğine erişemediğini öne sürdüğü formel mantığın dilinin kullanılmasına karşı çıkmıştır.

Austin'e göre, gündelik konuşma uzun bir zaman dilimi boyunca oluşturulmuştur, ve onun içerdiği farklı sözcükler ve diğer ifade türleri, raslantısal oluşumlar olmayıp, belli amaçlara hizmet eder. Bundan dolayı, o farklı sözcüklerin farklı kullanımlara konu olup, farklı mantıksal ayırımlara işaret ettiğini söyler. İşte, felsefenin en temel görevi, bu ayırımları ortaya çıkarmak ve daha sonra da bunların geleneksel felsefî problemlerle bir ilişkisi olup olmadığını göstermektir.

Filozofların felsefi bir probleme, problemin ilgili olduğu olgular ve özellikle de dilsel olgular hakkında açıklığa kavuşmadan yaklaştıklarını söyleyen Austin, sözcükleri ve onların felsefî problemlerle olan ilişkisini konu alan bir araştırmanın ortak bir işbirliğiyle gerçekleştirilebileceğini düşünmüştür.

autarkeia. Antik Yunan'daki ahlâk sistemlerinde, mutluluğun vazgeçilmez ön koşulu ve erdemli insanın temel özelliği olan, kişinin kendi kendisine yetmesi ya da özerk olması durumu.

Avenarius, Richard. 1843-1896 yılları arasında yaşamış olan Alman filozofu.

†Empiriyo-kritisizm olarak bilinen bilgi teorisini geliştirmiş olan Avenarius, aşırı bir pozitivist anlayışla her tür metafiziğe karşı çıkmış ve bilgi olarak, yalnızca saf deneyde verilmiş olanı kabul etmiştir. Avenarius'a göre, geleneksel metafiziğin yaptığı ayırımın iki ucunu oluşturan iç deneyle dış deney, psikolojik olanla fiziksel olan ya da özel duyumlarla zihinden bağımsız olarak

varolan dünya arasında hiçbir fark olmayıp, gerçekte yalnızca saf deney vardır. Başka bir deyişle, idealizmle maddecilik arasındaki karşıtlığı bir şekilde aşmayı deneyen ve bu tartışmaya son vermenin yolunu, gerçekliği, ne tinsel ne de maddî diye nitelenebilecek fenomenlere indirgeme işleminde bulan Avenarius, saf deneyin, yani yorumla karışmamış deneyin özsel doğasını gözler önüne sermeye çalışmıştır.

avidya. Budizmde, tüm yaşamın ve acıların tek nedeni olan, bağımlılık ve tutsaklığa, yani tutkulara, dürtülere ve doyumsuzluğa yol açan ve kurtuluşu engelleyen bilgisizlik durumu.

ayaltı evren [İng. *sublunary world*; Fr. *monde sublunaire*]. Evreni ikiye ayıran †Aristoteles'te, ayın altındaki varlık tabakasına, ayüstü evrenin karşı kutbunu meydana getirip, sırasıyla toprak, su, hava ve ateşten meydana gelen yeryüzüne verilen ad. Bu evrendeki varlıklar, duyusal bir yapıda olup, varlığa gelir, ve daha sonra yok olup giderler.

Ayaltı evrenin karşısında yer alan, ve eter adı verilen beşinci öğeden meydana gelen varlık alanına ise, Aristoteles ayüstü evren adını verir. Söz konusu varlık alanı, güneş, ay, gezegenler ve yıldızlar türünden göksel cisimlerden oluşmaktadır. Yıldızlar ve gezegenler, Aristoteles göre, yok edilemez olan, tanrısal varlıklardır. Bundan dolayı, Aristoteles tıpkı Platon gibi, onların yetkin bir hareket tarzı, yani dairesel hareket sergilediğini savunmuştur. Söz konusu hareketi açıklamak için, elli beş tane kürenin varolduğunu öne süren Aristoteles'e göre, en dış küre, hiç durmaksızın yüksek bir hızla dönen ve hareketini daha aşağı kürelere doğru ileten sabit yıldızlar küresidir.

aydınlanma [Os. *tenevvür*; İng. *enlightenment*; Fr. *le siècle des lumières*; Al. *aufklaerung*]. Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların aklı insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatına yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel bir döneme, bilimsel keşif ve felsefî eleştiri çağına, felsefî ve toplumsal harekete verilen ad.

Aydınlanma hareketi içinde yer alan düşünürler, düşünce ve ifade özgürlüğü, dinî eleştiri, akıl ve bilimin değerine duyulan inanç, toplumsal ilerlemeyle bireyciliğe önem verme başta olmak üzere, bir dizi ilerici fikirin gelişimine katkıda bulunmuşlardır, öyle ki söz konusu temel ve laik fikirlerin modern toplumların ortaya çıkışında büyük bir rolü olmuştur.

Aydınlanma hareketi †Bacon, †Hobbes ve †Locke'un deneyciliğiyle, ilk olarak İngiltere'de başlamış ve daha sonra J. Toland ve M. Tindal'ın †doğalcılığıyla dinsel bir renk almıştır. Aydınlanma Fransa'da, başlangıçta çok fazla yapıcı olmamış, daha çok geçmişe, siyasî yapı ve dinsel düzene yönelik radikal eleştirilerle gelişmiştir. Nitekim, Fransız filozofları, felsefelerinin hareket noktasının, saraydaki ahlâkî çürümeden ve kralın iktidarının kötüye kullanılmasından aldığını belirtmişlerdir. Burada, Descartes'ın 'açık ve seçik düşünceler' öğretisi, †Spinoza'nın dine karşı takındığı eleştirel tavır, akılcı düşünce, Bayle, †Montesquieu, †Voltaire ve Rousseau'yu hazırlamıştır. Fransızların Aydınlanmaya yaptıkları başka önemli bir katkı da, †Ansiklopedinin yayınlanması olmuştur.

Almanya'da ise, Aydınlanma hareketi Leibniz tarafından başlatılmış ve burada 'doğal hukuk'u savunan †Grotius ve Thomasius gibi düşünürlerle, 'doğal din' düşüncesine katkı yapmış olan †Wolff, Lessing ve †Herder gibi filozoflar, Peztalozzi ve Francke gibi eğitimciler ve nihayet aklı her alanda ön plâna çıkartan Kant gibi büyük düşünürler tarafından geliştirilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Aydınlanmayı belirleyen birtakun tavır ya da eğilimden söz edilebilir. Bunlar sırasıyla †hümanizm, †deizm veya ateizm,

takılcılık, tilerlemecilik, tiyimserlik ve evrenselciliktir. Bunlardan hümanizm, Aydınlanmada, herşeyden önce dünyanın, sınırları doğa tarafından değil de, ulusal sınırlar tarafından çizilen, insanî bir dünya olduğu, anlamına gelir. Dünya Tanrı tarafından yaratılmıştır, fakat o artık insanların elindedir. Buna göre, dünya, insanın değerleri, tutkuları, umut ve korkularıyla belirlenen insanî bir evrede bulunmaktadır. Bu evrede, insanın evrensel olan doğasına büyük bir inanç beslenir. Temel duyguların, fikirlerin her yerde aynı olup, ulusal, kültürel ve ırk bakımından olan farklılıkların yapay olduğu savunulur. Aydınlanma boyunca, bir yandan farklılıklara hoşgörüyle bakılırken, bir yandan da insanın doğası ve gerçek anlamı gün ışığına çıkartılmaya çalışılır. 'İnsanî olan hiçbir şey bana yabancı değildir' sözü, Aydınlanmanın en önde gelen sloganlarından biridir.

Aydınlanmada hümanizmi tamamlayan tavır ise tateizm veya deizmdir. Başka bir deyişle, Aydınlanmanın hemen tüm düşünürleri çoğunluk ateist ya da deist idiler. Hristiyanlıktan nefret eden bu düşünürler, bâtıl inançlarla, bağnazlık ve dini insanlığın ilerlemesi önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir. İnanç ve dine karşı çıkarken akıl ve bilime sarılan Aydınlanma düşüncesi, Tanrı'nın evrene müdahalesine kesinlikle karşı çıkmış ve bilimin gerektirdiği kendi içinde kapalı ve düzenli bir sistem olarak evren görüşünü benimserken, Tanrı'yı en iyi durumda bir seyirci durumuna indirgemiştir.

Akılcılık ise, Aydınlanmada insanın rasyonelliğine, doğuştan getirdiği aklına inançla belirlenir. Buna göre, akıl insana matematiğin en soyut, en karmaşık doğrularını anlama ve öğrendiği bu doğruları evrene uygulama olanağı vermiştir. Aklı, yine insana, iyi plânlanmış gözlem ve deneylere dayanarak, doğayla ilgili sorular sorup yanıtlama olanağı sağlamıştır. Bununla birlikte, akla ve insanın rasyonelliğine duyulan inanç, doğa bilimleri ve matematik alanındaki başarılarla sınırlanmış değildir. Bu çerçeve içinde, bütün bir toplumun, insan doğasına ve hümanizmin değerlerine göre, aklın ışığında yeniden düzenlenmesi gerektiği inancı, Aydınlanmanın en önemli inançlarından bir başkasıdır. Bu dönemde din bile, aklın süzgecinden geçirilir ve dinin kendisinden çok, akıl yoluyla temellendirilemeyen batıl inançlara saldırılır.

Aydınlanmanın akılcılığını tamamlayan şey, sınırsız iyimserlik olmuştur. Bu iyimserliğin temelinde ise, evrenin tüm yönleri ve her ayrıntısıyla rasyonel olduğu inancı bulunmaktadır. Fizikî evren rasyonel olduğuna göre, onda bir düzen vardır ve bu düzeni belirleyen şey de, belli sayıdaki rasyonel ilkelerdir. İnsan varlığı akıllı bir varlık olduğundan, ya da insan zihninin kendisi de rasyonel olduğundan, o bu ilkeleri keşfetme ve evrendeki düzeni anlayabilme kapasitesine sahip bir varlıktır. Öte yandan, insan irâdesini belirleyen öğe de akıl olduğu için, insan evrenin yapısına ve düzenine ilişkin bilgisine dayanarak eylemek durumundadır. Bundan dolayı, insan varlığı yalnızca kendisini değil, içinde yaşadığı toplumsal düzeni de geliştirip yetkinleştirebilir.

Bu bağlamda, Aydınlanmaya damgasını vuran bir diğer özellik, insan doğasının evrenselliğine duyulan inançtan başka bir şey değildir. Buna göre, herkes aynı akla sahip olduğundan, herkes aynı rasyonelliği sergilediğinden, uygun bir eğitim sürecinden geçmiş olan herkes aynı doğru sonuçlara ulaşmak durumundadır.

Aydınlanmanın sonuncu ve en belirleyici yönü, ilerlemeciliktir. Aydınlanma hareketi içinde yer alan düşünürlere göre, Avrupa, bütün bir Ortaçağ boyunca süren bir batıl itikadlar ve bağnazlık dönemini geride bırakmıştır. Bu bağnazlığın yıkılışında, din karşısında kesin bir zafer kazanan bilimin etkisi büyük olmuştur. Modern bilim, evrenin tüm farklı görünüşlere rağmen, temelde

çok büyük, fakat oldukça basit ve düzenli bir mekanizma olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu düzenli evrenin bir parçası olan insanın davranışı da, öndeyiye ve kontrole elverişli olup, insanla içinde yaşadığı toplum bu bilgi ışığında sonsuzca geliştirebilir. İnsanın refahı açısından büyük bir ilerleme kaydedilmiş olduğuna göre, sınırsız ve sürekli bir ilerlemeyi engelleyecek hiçbir şey yoktur.

Avrupa'da 18. yüzyılda ortaya çıkan felsefî ve toplumsal bir hareket olan Aydınlanma, 19. ve 20. yüzyıllarda, zaman zaman yoğun bir biçimde eleştirilmiştir. Örneğin, 19. yüzyılda, Romantikler Aydınlanmanın aklının ruhsuz olduğunu söylerken, muhafazakârlar onu çok radikal bulmuşlardır. Yine Aydınlanma, doğa bilimlerini örnek alan bir bilgi ve akılcılık anlayışı geliştirdiği için eleştiriye uğramıştır. Aynı çerçeve içinde, Aydınlanma akılcılığına, geleneksel ahlâk ve dinin hakikatlerine karşı düşmanca bir tavır aldığı için karşı çıkılmıştır. Nihayet, yüzyılımızda Aydınlanma hareketi, bireysel ve kültürel farklılıkları göz ardı ettiği için eleştirilmiştir.

aydınlanmanın çöküşü [İng. *collapse of Enlightenment*]. Batı kültüründe, onsekizinci yüzyıla damgasını vuran Aydınlanmanın temel öğeleri olan hümanizmin, iyimserliğin, insanın sınırsızca yetkinleşebileceğine duyulan inancın, bilim ve teknoloji yoluyla ilerleme ülküsünün, akılcılık ve evrenselciliğin, yaşanan toplumsal ve ekonomik koşullara bağlı olarak, önemli ölçüde erozyona uğraması sonucunda, 19 yüzyılda ortaya çıkan Aydınlanma karşıtı tavır için kullanılan genel deyim.

Buna göre, herşeyden önce, bilimin, maddî ve fizikî koşullarda sınırsız bir gelişmeye yol açacağı umulan bir süreç olarak, teknoloji alanındaki uygulaması, Avrupa'da kentleşmeyi ve kentlerde yoksul gecekondu semtlerinin doğuşunu hızlandırmıştır. İşte bu varoşlarda yaşayan işçilerin, yaşam koşulları açısından, feodal dönemin yoksul köylülerinin çok daha gerisinde kaldıkları görülmüştür. Yine, yeni bir akıl ve demokratik özgürlük çağını başlatacağına inanılan Fransız Devrimi terörün egemenliğiyle son bulmuş ve devrimi mutlakiyetçi yönetimler izlemiştir.

Öte yandan, ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan insan tipi, Aydınlanmanın insan modelinden oldukça farklı olmuştur. Buna göre, Aydınlanmanın akıl tarafından yönetilen, kendine güvenli, dışa dönük insan tipi yerine, ondokuzuncu yüzyılda daha çok duyguları tarafından yönlendirilen, tedirgin, yabancılaşmış ve içedönük bir insan ortaya çıkmıştır. Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar* adlı eserinde tasvir ettiği bu insan tipi, evreni anlayan, dünya vatandaşı olmayı seçmiş bir insandan çok, kendisini anlamakta bir büyük zorlukları olan, değil dünyayla, salt kendisiyle bile barışamamış, kötümser bir insandır.

aydınlatan tecrübe [İng. *luminous experience*; Fr. *expérience lumineuse*]. Aşkın, yüce, kudretli, olağanüstü gücü olan bir gerçeklikle, özellikle de Tanrı'yla olan doğrudan temasla belirlenen ve bu tür bir mistik temas içinde olan kişiye sonluluğunu, eksikli oluşunu, bağımlılığını, yetersizliğini ve güçsüzlüğünü gösteren tecrübe.

Bu tür bir mistik yaşantı ya da tecrübe, söze dökülemez, aktarılamaz olup, kişiyi temas içinde olduğu aşkın gerçeklik, kendisi ve bütün bir varlık alanıyla ilgili olarak temelli bir biçimde aydınlatır, başka bir kaynaktan sağlanamayacak bir bilgi kazandırır.

aydınlatma teorisi [İng *theory of illumination*; Fr. *théorie de l'éclairage*]. Bilgi felsefesinde, sınırlı, değişken ve gelip geçici insan varlığının zorunlu, ezelî-ebedî ve değişmez doğruları nasıl bilebildiği sorusuna yanıt olarak getirilen teori. Aziz †Augustinus'un genel kavramların, zorunlu doğruların bilgisini açıklama tarzına karşılık gelen öğreti.

Duyuma ve bilgiye ilişkin iyi bir analizin, insanın iki farklı bilgi türüne sahip olduğunu açığa çıkardığını savunan Aziz Augustinus, bu iki bilgi türünü sırasıyla, güzel bir kız örneğinde olduğu gibi, duyuların nesneleri olan somut varlıkların bilgisi ve güzellik gibi akılla anlaşılabilir kavramların ve ezelî-ebedî doğruların bilgisi olarak belirler. İnsan gözleriyle maddî varlıkları görür, onların duyularla algılanan bilgisine sahip olur, öte yandan aklıyla ezelî-ebedî, değişmez doğruları kavrar. Sonlu bir varlık olan insan, nasıl olup da ezelî-ebedî doğruları bilebilmektedir? İnsan zihni için yedi artı üçün toplamının her zaman ve zorunlu olarak on ettiğini bilmek nasıl mümkün olabilmektedir?

Augustinus'a göre, insan zihnî ezelî ve ebedî, değişmez doğruları görebilmek, kavrayabilmek için aydınlanmaya, aydınlatılmaya gerek duyar. İşte, bu aydınlatmanın kaynağında Tanrı vardır. Bu aydınlatma, insanın bilgide fizikî nesnelerin değişmesinin ve insan zihninin sonluluğunun neden olduğu sınırlamanın üstesinden gelmesine olanak verir. Yani, insanın Tanrı'ya her bakımdan muhtaç olduğunu öne süren Augustinus'a göre, bu durum bilgi için de geçerlidir.

Ezelî-bedî doğruların, genel kavramların bilgisi için, bir tür aydınlanma öğretisi geliştiren Augustinus'a göre, tek tek olgulardan ve algılardan genel doğrulara, bireysel örneklerden genel kavramlara yükselemeyen insan, genel kavramların, ezelî-ebedî ve değişmez doğruların bilgisini, ancak Tanrı'nın kendisini aydınlatması sayesinde kazanabilir.

Aynı öğreti, felsefesinde, †Aristoteles'i reddederek, Augustinusçu bir çizgi izleyen Aziz †Bonaventura tarafından da öne sürülmüştür. Buna göre, insan zihninin değişip, kuşku ve yanlışa açık olduğunu, insan bilgisinin konu aldığı fenomenlerin de değiştiğini söyleyen Aziz Bonaventura, insanın bütün bunlara karşın, birtakım kesinliklere sahip olmasının, değişmez öz ve ilkeleri bilmesinin ancak ve ancak, insan zihnini Tanrı'ya bağımlı hâle getiren bir aydınlatma yoluyla açıklanabileceğini öne sürmüştür.

Ayer, Alfred. 1910-1989 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz düşünür. Temel eserleri arasında *Language, Truth and Logic* [Dil, Doğruluk ve Mantık], *Foundations of Emprical Knowledge* [Empirik Bilginin Temelleri], *The Central Questions of Philosophy* [Felsefenin Temel Problemleri], *The Problem of Knowledge* [Bilgi Problemi] gibi kitaplar bulunan Ayer, †Berkeley ve †Hume'un empirizmiyle †Russell ve †Wittgenstein'dan etkilenmiş ve †Viyana Çevresi'nin mantıkçı pozitivizmi kapsamı içinde değerlendirilecek görüşleri benimsemiştir. Başka bir deyişle, Viyana Üniversitesinde, mantıkçı pozitivizm üzerinde çalışmış ve öncelikle gerçeklik, algı, †tümevarım, bilgi, anlam ve başka zihinlerin varoluşu türünden konuları ele almış olan Ayer, Viyana çevresinin görüşleriyle İngiliz dilsel analizi arasında bir bağ kurma çabası içinde olmuştur.

Filozof kariyerinin başlarında, bir önermenin, doğru olduğu deney yoluyla kesin sonuçlu olarak gösterilmedikçe anlamsız olduğunu dile getiren güçlü bir doğrulanabilirlik ilkesini benimseyen Ayer, bu ilkeden yararlanarak, önermeleri, tıpkı Hume'un yaptığı gibi, mantıksal ve deneysel önermeler diye ikiye ayırmıştır. Önermeleri ne mantıksal doğrular ve ne de deneysel hipotezler olan metafizik, ona göre, anlamdan yoksun olan sözde bir disiplin olmak durumundadır. †Metafizik için geçerli olan bu durum, teoloji için de geçerli olmak durumundadır; Ayer'a göre, tanrısal varlıkla ilgili iddialar, yanlış bile olmayıp, anlamdan yoksundur. Aynı şekilde etik ve estetikte değer yargısı içeren önermeler de, bilgi aktaran gerçek önermeler olmayıp, duygusal bir tavrın genişlememesini isteyen ifadelerdir.

Kariyerinin daha sonraki döneminde, bir önermenin doğruluk ya da yanlışlığını belirlemek için uygun bir deneyin

gerektiğini dile getiren zayıf bir doğrulanabilirlik ilkesine yönelen Ayer, ilkenin söz konusu versiyonunu geçmişle ilgili evrensel yasaları geçersiz kılmamak için benimsemiştir. Hatta, burada da kalmayıp bir adım daha ileri giden filozof, önermelerin ilke olarak haklı kılanamayacakları yerde, onların yine de reddedilmemeleri ve hiçbir haklı kılınmanın aranmaması gerektiğini ileri sürmüştür.

Ayer, zihin konusunda, bir tür nötr monizmi benimsemiş ve bir *Z* zihin hâline sahip olduğunu söylemenin, kendisiyle özdeşleştiğim bir *B* bedenine sahip olduğumu, ve B'nin bir hâlinin Z'ye neden olduğunu söylemek anlamına geldiğini iddia etmiştir. Felsefenin gerçek işlevinin †analiz olduğunu iddia eden ve analizle ilgili görüşünde Locke, Berkeley, Hume ve Russell çizgisini izleyen Ayer'a göre, felsefî analiz dilsel bir analizdir. Bu tür bir analiz, Ayer'a göre, bize bir sembolü, ne onu ne onunla eşanlamlı başka bir sembolü içeren tümcelerle ifade etmek suretiyle tanımlama yolları sağlar.

ayırd edici özellik [İng. *distinquishing characteristic*; Fr. *caractéristique distinctive*]. Bir şeyi başka şeylerden ayıran, farklılaştıran temele, belirleyici özelliğe verilen ad.

ayırd edilemez [İng. *indiscernible*; Fr. *indiscernable*; Al. *nichtzuunterscheidende*]. Başka bir şey karşısında gözlemlenebilir hiçbir farklılığı bulunmayan, ya da birbirlerinden hiçbir şekilde ayrılmayan, ayırd edilemeyen, ayırd edilmeleri için gerekli farklı özellikleri olmayan, birbiriyle her bakımdan, tıpatıp aynı olan, tüm özellikleri ortak olan iki şey için kullanılan sıfat.

ayırd edilemezlerin özdeşliği ilkesi [İng. *principle of identity of indiscernables*; Fr. *principe de l'identité des indiscernables*]. Evrendeki hiçbir iki şeyin tümüyle, tam olarak aynı olmadığını; şeylere yakından bakıldığında, ne kadar benzer görünürse görünsünler, onlarda kesinlikle bazı farklılıklar saptanacağını; dolayısıyla, iki şeyin yalnızca sayısal olarak özdeş olabileceğini dile getiren ilke. Evrendeki her varlığın, başka hiçbir şeyde olmayan bir özelliğe sahip bulunduğunu, dolayısıyla evrende, birbirine tam olarak benzeyen, birbiriyle özdeş olan iki şey bulunmadığını dile getiren prensip.

Ayırd edilemezlerin özdeşliği ilkesini formüle eden †Leibniz, aynı ilkeden, şeylerin yalnızca mekânsal olarak farklılık göstermeleri durumunda, bu farklılığın başka bir farklılığın gerekliliğine işaret ettiği, farklılığın varolan şeylerin en önemli yönlerinden biri olduğu, bir şeyin tüm özelliklerinin zorunlu ve özsel olduğu, varolanların arızî hiçbir özelliği olmadığı sonuçlarını çıkartmıştır.

ayırım [İng. *distinction*; Fr. *distinction*; Al. *unterscheidung*]. Şeyler arasındaki farklılıklara işaret edildiği ya da bir şeyin başka bir şey olmadığı tasdik edildiği zaman, yapılmış olan şey, ortaya çıkan kavramsal belirleme.

Farklı ayırım türlerinden söz edilebilir. Ayırım, iki bütün ve birlikli varlık, örneğin ayla güneş arasında yapıldığı zaman, söz konusu ayırım *tam ve uygun bir ayırım*dır. Buna karşın, bütün ve birlikli bir varlıkla, onun bir parçası, örneğin bir elle bir parmak arasında bir ayırım yapıldığı zaman, söz konusu ayırım *yetersiz ve uygun olmayan bir ayırım*dır.

Öte yandan, ayırt edilmiş şeylerin niteliklerinde söz konusu olan farklılıklarına göre ayırt eden bir ayırım, *gerçek ayırım*dır. Başka bir deyişle, gerçek ayırımda, insanın bedeni ve ruhu arasında yapılan ayırımda olduğu gibi, zihnin faaliyetlerinden ayrı ve bağımsız olarak, gerçeklikte de, niteliklerinden dolayı ayrı olan şeyler arasında bir ayırım yapılır. *Soyut ayırım* ise, gerçeklikte, bir parçası oldukları şeyden (zihnin faaliyeti ya da soyutlaması dışında) ayrılmaz olan nitelik ya da farklılıkları, birtakım soyut ilkelere göre ayırt eden ayırımdır.

Ayırım, daha özel olarak da, Latince *differentia* terimiyle gösterilen bir kavram olarak, bir türü, üyesi olduğu sınıf-

tan ya da cinsten ayıran özelliklere verilen ad olarak karşımıza çıkar. Buna göre, ayırım, cins içinde, türü gösteren özellik ya da özellikler toplamıdır. Ayırım, türlerin cinste bulunmayan bazı şeyleri içermesi zorunluluğu bulunduğu, aksi takdirde yalnızca cins olup, türler varolamayacağı ve cins tür ayırımından söz edilemeyeceği için, her türün temel özelliği olarak ortaya çıkar.

Öte yandan, ayırım, uzak ve yakın ayırım olarak ikiye ayrılır. Buna göre, türü yakın cinsindeki ortaklarından ayıran özelliğe *yakın ayırım*, buna karşın uzak cinsindeki ortaklarından ayıran özelliğe ise, *uzak ayırım* adı verilir. Öte yandan, türü, aynı cins içindeki diğer türlerden ayıran özellik ya da özellikler toplamına *türsel ayırım* adı verilir.

ayna evresi [İng. *stage of mirror*; Fr. *stade du miroir*; Al. *spiegelstufe*]. Freudçu psikanalizi yeniden canlandıran Fransız psikanalisti Lacan'ın, çocuk ya da özneye ben bilincine varma olanağı sağlarken, yabancılaşmayla öznellik arasındaki diyalektiği canlandıran aşamaya verdiği ad.

Çocuğun onsekiz ayla altı yaş arasında, aynada kendi kendisini tanımasının birbirini izleyen üç ayrı aşamada gerçekleştiğini öne süren Lacan'a göre, ilk aşamada aynanın önünde bir yetişkinle birlikte duran çocuk, aynadaki kendi görüntüsüyle yanındakinin görüntüsünü birbirine karıştırır. İkinci aşamada ise, görüntü fikrine sahip olan çocuk, aynadaki görüntüsünün gerçek olmadığını anlar. Aynanın üçüncü aşamasında ise, çocuk aynadaki görüntüsünün gerçek olmayıp, kendi görüntüsü olduğunu ve başkasının görüntüsünün de ayrı, farklı olduğunu kavrar.

aynılık ve farklılık [İng. *sameness and difference*; Fr. *identité et difference*]. İki ya da daha fazla sayıda şeyin birbiriyle aynı olduğu tüm durumlara ortak olan şey, bu durumlarda söz konusu olan özellik.

Farklılık ise, iki ya da daha fazla sayıda şeyin birbirlerinden farklı olduğu durumlarda söz konusu olan şey ya da özelliktir. Buna göre, aynılık ve farklılık varlığın temel kategorilerinden olup, varolan her şey, varolan diğer şeylere bazı bakımlardan benzerken, varolan başka herşeyden, en azından bir bakımdan farklıdır. Öte yandan, aynılık ve farklılık, iki ya da daha fazla sayıda şeyin bir parçası olup, özellikle nesneler ve aynılıklar çok sayıda olduğu zaman, türler şeklinde ortaya çıkan ve yasalara bir temel sağlama işlevi gören, kendisine özgü bir doğaya sahiptir.

ayrı [İng. *disparate*; Fr. *disparate*]. Tür ve nitelik bakımından tümüyle farklı ve benzemez olma durumu.

Örneğin, farklı duyuların duyumları birbirinden ayrı olmak durumundadır. Mantıkta, iki kavram, birbiriyle cinstür ilişkisi içinde değilse, ayrı kavramlar olarak görülür. Yine, iki şey, birbiriyle cinstür ilişkisi içine sokulamıyorsa, birbirinden ayrı ve bağımsız olmak durumundadır. Zira, bunlar arasında ortak hiçbir şey yoktur.

ayrıklık [İng. *disjunction*; Fr. *disjonction*; Al. *disjunktion*]. Kaplamları birbirinden ayrı olsa da, aynı yakın cinsin kaplamı içerisinde yer alan kavramlar arasındaki bağıntıya ya da önermelerin birbirlerine bağlanması işleminde, birbirlerine tikel evetleme eklemi ile bağlanan önermeler arasında söz konusu olan ilişkiye verilen ad.

İşte bu çerçeve içinde, klâsik mantıkta, önermeler bağıntı yönünden sınıflandığında, iki terim arasında bir karşılıklılık bağıntısı kuran önermeye ayrık önerme adı verilir. Bu karşılıklılık, 'veya', 'ya da' sözcükleriyle yani tikel evetleme eklemiyle ifade edilir. Bu önermeler '*A* ya da *B*'dir' formuna sahiptirler ve iki terim arasındaki karşılıklılığı, ayrıklık olarak kurarlar. Burada her iki terim de bir hipotezdir. Ama hipotetik önermelerde olduğu gibi, bu iki terim arasındaki bağıntı, bir hipotezsonuç bağıntısı değil, bir seçeneklilik bağıntısıdır. Bundan dolayı, ayrık önermeler, iki ayrı seçeneği ifade ederler.

Klasik mantıkçılar bu önermeleri de basit önerme formundaki önermeler olarak kursalar bile, aslında ayrık önermeler, hem yapıları ve hem de seçenek bildirmeleri bakımından iki ayrı önermeye ayrılabilirler. Örneğin, 'Hasan ya da Hüseyin gelecek' önermesi tek bir önerme gibi görünüyorsa da, 'Hasan gelecek' ve 'Hüseyin gelecek' gibi iki basit önermenin 'ya da' bağlacıyla birleştirilmesinden oluşan bileşik bir önermedir. Modern mantık da, bu formel özelliğine dayanarak, ayrık önermeleri, tikel evetleme önermesi adı altında bileşik önerme saymıştır.

azgelişmişlik [İng. *Under development*; Fr. *sous développment*; Al. *unterentwicklung*]. Birçok Üçüncü Dünya toplumuna ya da daha doğrusu gelişmiş Batı ülkelerinden olmayan toplumlara özgü yoksulluk ve ekonomik bakımdan gelişememe, iktisaden durgunluk içinde olma hâli. Özellikle Marksist teoriyle Bağımlılık kuramına göre, merkezin periferisinde kalan bu ülkeler, istenen gelişme düzeyine, ağır bir sömürüye maruz kaldıkları için erişememektedirler.

B

Babîlik. 1844 yılında, Mirza Ali Muhammed Bâb tarafından kurulan ve İslâmın ilkelerine dayalı bir reform tasarısı ya da girişimi olarak somutlaşan dinî tarikat.

Babîliğin en önemli iddiası peygamberliğin Hz. Muhammed ile bitmediği olup, kendisini bir tür mehdi olarak gören Mirza bu iddiasını kendisine Tanrı tarafından indirildiğini söylediği Beyan adlı kitapta ifade etmiştir.

Bachelard, Gaston. 1884-1962 yılları arasında yaşamış olan Fransız bilim tarihçisi ve filozofu; Fransız tarih temelli bilim felsefesi geleneğinin kurucusu olan düşünür. Temel eserleri: *La Formation de l'Esprit scientifique* [Bilimsel Aklın Oluşumu], *La Philosophie du Non* [Yok Felsefesi], *Le Materialism Rationel* [Rasyonel Maddecilik].

Bachelard'ın düşünce ve öğretisi, aklın ve rasyonalitenin doğasını, öncelikle ve büyük ölçüde bilim tarihi üzerinde düşünmek suretiyle anlama yönünde bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ona göre, bilim tarihi böyle bir işe fazlasıyla uygun düşer, çünkü akıl en iyi bilim, bilim de en iyi bilim tarihi anlaşıldığı zaman bilinebilir.

Bachelard'ın söz konusu iki tezinden birincisi, onun aklın yapılarının soyut ilkelerde değil de, aklın somut uygulama ve kullanımlarında belirgin hâle geldiği inancının bir sonucudur. İkinci tezi ise, ona göre felsefî ve *a priori* akılcılık ideallerinin, örneğin †Descartes ve †Kant gibi düşünürlerin ideallerinin bilim tarihindeki gelişmeler tarafından çürütülmesi olgusu kanıtlanmaktadır. Aklı bilimsel akla eşitleyen, rasyonalitenin ancak ve ancak aklın tarihsel gelişmelerinden türetilebileceğini savunan Bachelard'a göre, felsefe, aklı anlamak için, bilim okuluna gitmek durumundadır.

O, felsefenin bilim tarihinde bulmaya çalıştığı akıl ve rasyonalitenin tarihin kendisindeki akıl ve rasyonaliteden daha sabit ve tek yönlü ya da yekpare olmadığını söylemiştir. Bachelard'a göre, bilim tarihinde keskin kopmalar vardır ve bu kopmalar da, akıl kavrayışlarındaki farklılıkları ifade eder. Bundan dolayı, tam ve gerçek anlamı içinde bilim tarihi diye bir şeyden söz edilemez, bunun yerine bilimsel çalışmanın farklı bölgelerinin tarihlerinden söz edilebilir. Bachelard, işte bu çerçeve içinde, bilimsel gelişme modelini epistemolojik kopma ya da kırılma, epistemolojik engel ve epistemolojik hareket gibi üç ayrı kavramla ifade etmiştir.

Epistemolojik kopmayı, kendisinden sonra gelen Kuhn ve Feyerabend gibi, iki kavramsal sistem veya iki bilimsel kavramsallaştırma arasındaki, onları mukayese etme imkânı bırakmayan ayrılık olarak tanımlayan Bachelard, bilim tarihçisinin bundan dolayı, geçmişin bilimini incelerken, günümüz biliminin standart ve değerlerini kullanamayacağını öne sürmüştür. Geçmişin biliminin günümüzün kavramlarıyla araştırılamayacağını, geçmişin kendi terimleriyle anlaşılması ve açıklanması gerektiğini dile getiren Bachelard'a göre, günümüz biliminin de, o gelecekteki bilimsel gelişmeler tarafından pekâla aşılabileceği için, tamlık ve kusursuzluğundan söz edilemez.

Bilimde düzgün doğrusal bir gelişme bulunduğu anlayışına, yani bilimsel ilerlemenin düzgün doğrusal ve birikimsel bir gelişme süreci olduğunu savunan pozitivist bilim anlayışına öldürücü bir darbe indirmiş olan Bachelard'a göre, bilim tarihi bir bilgi birikimi süreci değil, fakat daha önceki kavramların,

yöntemlerin, kuramların yerine yenilerinin ikâme edildiği kesintili ve devrimci bir süreç olmak durumundadır. Bilimsel teorinin her zaman yaratıcı bir inşa hareketi olduğunu öne süren Bachelard'a göre, bilim, birikimsel olmak bir yana, tarih içinde kopmalar veya ciddî kesintiler yaşar; her yeni bilimsel hareket ya da pratik eski epistemolojilerin, kadîm doğruların terkedilmesini gerektirir. Hatta, Bachelard'a göre, bilimin ilerlemesinin bilim-dışı ideolojilerle bir mücadeleden ibaret olduğu dahi söylenebilir.

Bachelard'ın önemli bir diğer yanı da, onun düşünce ve eserlerinin, kendisinden sonraki Fransız düşünür ve bilim filozofları kuşağının, özellikle de Louis Althusser ve Michel †Foucault'nun düşüncelerinin şekillenmesinde oldukça etkili olmuş olmasıdır.

Bacon, Francis. 1561-1626 yılları arasında yaşamış olan, İngiliz empirizminin öncüsü ünlü İngiliz filozofu. Bacon'un temel eserleri *The Advancement of Knowledge* [Bilginin İlerlemesi], *Novum Organum Scientarium* [Yeni Organon] ve *The New Atlantis* [Yeni Atlantis] 'dir.

Kendisiyle başlayan, Locke ve Hume'la devam edip, J. S. †Mill ve B. †Russell'a dek uzanan İngiliz empirist geleneğinin ilk büyük filozofu olan Bacon'un bakış açısı temelde somut, pratik ve yararcı öğelerle belirlenmiştir. Düşüncesi genelde ileriye dönük olup, insanın geleneksel teorilerin ve yöntemlerin yanılsamalarından kurtulduğu takdirde büyük bir hızla ilerleyeceğine olan inancından ivme kazanmaktadır. Eserlerinin başlıklarında ve kitaplarının bölüm başlıklarında sık sık geçen yeni sözcüğü, Bacon'un Aristotelesçi felsefeye ve Skolastik mantığa karşı çıkışını gözler önüne serer.

Bacon'un teoloji konusuna girdiği zaman seçtiği sözcükler bazen †Hobbes ya da Hume'un daha sonraki alaycı tavrını çağrıştırmakla birlikte, o Hristiyanlığın öğretilerini özü itibariyle doğru olan öğretiler olarak görmüştür. Skolastik anlayışa karşı olan ciddi polemiğinde, vahiy ve aklın birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılması gerektiğini savunan Bacon, bu ayrım gerçekleştirildiği takdirde, ve aklın gereği gibi ve sistematik bir biçimde kullanılması durumunda, insan yaşamını daha iyi yönünde kuzla dönüştürecek olan bilimsel bilgiye ulaşmanın kolaylaşacağını savunmuştur.

Francis Bacon bu anlamda bilgiyi güce eşitlemiştir. Ona göre, bilim bir ilerleme, bir gelişme sürecidir. Tarih boyunca dinî, siyasî ve düşünsel nedenlerle kendisine gerekli önem verilmemiş olan bilimin insanları aydınlatma ve yönlendirme işlevini ön plâna çıkarmak gerekmektedir. Bilim, Bacon'a göre, sözcüklerle oynamak yerine, doğanın kendi özünü kavramaya yönelmelidir. Doğaya egemen olmanın ilk koşulu, onu kendi bütünlüğü içinde bilmek, onu yöneten genel yasaları kavramaktır. Bu yasaları kavramanın tek yolu ise, zihindeki önyargıları temizleyip, †tümevarım yöntemini uygulamaktır.

Fizikten ereksel nedenleri atan Bacon'a göre, †Demokritos'un felsefesi, bu anlamda †Platon ve †Aristoteles'in felsefesinden daha doğru ve sağlam bir felsefedir. †Metafiziğin varlık olmak bakımından varlığa ilişkin bir araştırma olmadığı gibi, hareket etmeyen hareket ettiriciyi konu alan bir araştırma da olmadığını söyleyen filozofa göre, metafizik maddî dünyanın formlarına, ilke ya da yasalarına ilişkin bir araştırmadır. Söz konusu araştırmanın teorik değil de, pratik amaçlı bir araştırma olduğunu öne süren Bacon, maddeci ve mekanist bir bakış açısının savunuculuğunu yapmıştır. O, herşeyin mekanik nedenlerin bir sonucu olarak ve yasalı bir biçimde ortaya çıktığını söylerken, aynı zamanda doğalcı bir bakış açısı sergileyip, pazitivizme yaklaşmıştır.

Bacon, Roger. 1220-1292 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz bilim adamı ve filozofu.

Deneysel bilim yolunda büyük çaba harcamış olan Bacon, çağdaş bilimin deneysel yaklaşımının tarihsel bakımdan

erken olgunlaşmış bir temsilcisidir. Aynı zamanda bir †Aristoteles hayranı olan Bacon, Londra ve Paris'te yaşadığı sıralarda revaçta olan hiçbir felsefî ve psikolojik öğretiye bağlanmamıştır. Matematikle de çok yakından ilgilenen Bacon'un, bilinlerin sağlam ve kesin temeli olduğunu düşündüğü matematikle ilgili görüşleri, onu Descartes'a epey yaklaştırır. Bacon'un özgünlüğü, bilgi birikimine belirgin bir katkıda bulunmaktan çok, verimli araştırma dalları ve deneysel inceleme yöntemleri üzerinde durmasından kaynaklanmaktadır.

İnsanın bilgisizliğinin nedenleri üzerinde duran Bacon, otoriteye dayanmanın, geleneğin etkisinin, önyargıların ve kişinin cehaletini saklayan sözde bilgeliğin, insanı hakikate ulaşmaktan alıkoyduğunu söylemiştir. Felsefenin görevinin insanı Tanrı'nın bilgisine götürmek ve O'nun hizmetine koşmak olduğunu söyleyen Bacon, matematiğe özel bir önem vermiş ve matematiği tüm bilimlerin anahtarı olarak görmüştür. Zamanının bilimiyle ahlâkına yoğun eleştiriler yöneltmiş olan filozof, tümevarım ve tümdengelimden meydana geldiğini söylediği bilimsel yöntem konusunda önemli katkılar yapmıştır.

Baconculuk [İng. *Baconism*]. İngiliz filozofu F. Bacon'un görüşlerini, özellikle de onun bilginin büyük bir güç olduğu inancını ve bilginin doğaya ilişkin deneysel araştırma ile elde edileceği görüşünü savunma tavrı.

Bacon, felsefî olarak, özellikle iki bakımdan önem taşır: **1** O, *Novum Organum* [Yeni Organon] adlı eserinin ikinci kısmında, yalın saymadan oluşan basit tümevarımdan farklı ve yeni bir tümevarım yöntemi geliştirerek, varolan yöntem anlayışını değiştirmeye ya da dönüştürmeye çalışmıştır. Bacon, haklı olarak, †tasımın belirlediği geleneksel mantığın deneysel açıdan yeni bir şeyi keşfetmeye götürebilecek bir yöntem olmayıp, zaten bilinen bir şeyin sonuçlarını tümdengelimsel olarak gözler önüne seren bir yardımcı olduğu konusunda ısrar etmiştir.

Yine, o aynı konuda genellemelerin sınanmasında olumsuz örnek arayışının çok büyük bir önem taşıdığını vurgulamıştır. Şu hâlde, Bacon İngiliz filozoflarının temel özelliği olan ve John Stuart Mill'in *The System of Logic* [Mantık Sistemi] adlı eserinde doruk noktasına ulaşan tümevarımsal akılyürütme tarzına yönelik ilginin de başlatıcısı olarak görülebilir.

Bacon'a, †Aydınlanma boyunca, özellikle Fransız filozoflar tarafından büyük bir önem ve değer verilmiştir. *Ansiklopedi*, onun bilimler sınıflamasını benimsemiş ve D'Alembert'in dile getirdiği biçimiyle, onu 'deneysel fiziğin zorunluluğunu ilk kez olarak ortaya koyan' filozof olarak görmüştür. Francis Bacon her ne kadar yeni deneysel bilim anlayışının ilk ve en seçkin temsilcisi olsa da, onun †Galile gibi bilim adamı çağdaşlarında uygulandığı biçimiyle, bilimsel yöntem anlayışı yetkin olabilmenin uzağında kaldığını söylemek gerekir. O matematiğin yeni bilimin dili olabilmesindeki anlamı kavrayamamış ve bilim adamının yeni ve yaratıcı varsayımlar ortaya koyabilmesinin önemini farkedememiştir.

2 Bacon, *Novum Organum*'un I. Kitabında ve başka yerlerde, ayrıca, insanın, çeşitli felsefî bakış açılarının gerisinde yatan ilgilerini ve psikolojik güdülerini araştırma ve gözler önüne serme yönündeki ilk adımı atan kişi olmuştur. Onun †*idoller* adını verdiği önyargılar, yanıltıcı düşünceler objektif ve doğru bilgi yolunda, insanın karşısına dikilen en büyük engeldir. Başka bir deyişle, bu *idoller*, kişiyi doğru ve kesin bilgiye ulaşmaktan alıkoyan, deneyle hiçbir bağlantısı olmayan önyargılardır. Felsefî öğretilere yönelik bu özel eleştiri, onların gerisinde yatan ilgi, önkabul ve psikolojik güdüleri bu şekilde araştırıp gözler önüne serme tavrı, daha sonra özellikle 18. yüzyılda özellikle †Hume ve †Condillac tarafından tekrarlanmış ve daha da genişletilmiştir.

Bacon'un yöntemi [İng. *method of Bacon;* Fr. *méthode de Bacon*]. Bütün bir Ortaçağ boyunca egemen olmuş olan sınıflayıcı ve tümdengelimsel bir mantık anlayışına karşı çıkan İngiliz filozofu Francis Bacon'un, doğaya ve doğal fenomenlere ilişkin araştırmalarda kullanılmak üzere önerdiği tümevarımsal yöntem.

Bilginin büyük bir güç olduğunu, insanın bilgi ya da bilim yoluyla doğayı egemenliği altına alıp, kendi yararına dönüştüreceğini savunan Bacon'un tümevarım yöntemi, a) tikel olanı konu alan incelemelerden yapılacak çıkarımların, somut olgulardan bu olgularla ilgili genellemelere gitmenin, ve b) hipotezlerin gözlem ve deney yoluyla sınanmasının önemini vurgular. O, tümevarımın başlıca kaynağı olan deneyin, doğru, mutlak ve kesin genellemelere ulaşmak amacına bağlı olarak, belirli kurallar çerçevesinde yapılması gerektiğini belirtir. Tikel bir olaydan kalkarak geniş kapsamlı genellemelere gitmenin kesinlikle yanlış olduğunu savunan Bacon, genel bir sonuca ancak ve ancak deney sonuçlarının toplanarak düzenlenmesiyle varılabileceğini öne sürer.

O işte bu türden bir düzenlemeyi sağlamak amacıyla, tümevarıma giden yolu 1 *tabula praesentiae* (önvarlık çizelgesi), 2 *tabula graduum* (aşama çizelgesi) ve 3 *tabula absentiae* (dışta bırakma çizelgesi) olarak üç basamağa ayırır. Söz konusu birinci aşamada, tüm olgular doğada görüldükleri şekliyle saptanarak sınıflanır. İkinci aşamada ise, araştırılan niteliklerin bulunduğu durumlar, bulunmadığı durumlar ve niceliksel değişmelerde ortaya çıkan durumlar sınıflanır. Ve nihayet, üçüncü ve son aşamada, araştırılan fenomene doğrudan bağlanamayacak ilişkiler dışta bırakılarak, neden ile sonuç arasındaki bağlantı ortaya konur.

bağdaşabilircilik [İng. *compatibilism;* Fr. *compatibilisme*]. Spinoza, Hume ve Schopenhauer gibi düşünürler tarafından geliştirilmiş olan, özgürlüğün, nedensellik ve hatta determinizmle bağdaşabilir olduğunu, ikisi arasında hiçbir çelişki bulunmadığını dile getiren ahlâk görüşü.

Aynı zamanda †deterministahlâk anlayışı diye tanımlanabilecek olan bağdaşabilircilik, irâde özgürlüğünden yola çıkan ahlâk görüşlerinden farklılık gösterir. Nitekim, bağdaşabilirciliğe göre, insanın eylem düzeyinde özgür olabileceğini öngören tüm ahlâk anlayışları yanılgı içindedir. Bağdaşabilircilik, işte bu bağlamda ahlâkın görevinin, aslında belirlenmiş veya belirlenmiş olan ahlâksal yaşamın nedensel yoldan açıklanması olduğunu düşünür. Örneğin, evrende herşeyin zorunlulukla ortaya çıktığını savunan Spinoza'ya göre, özgür sıfatını yalnızca, ölçüp biçme ve bilinçli tercihlerin sonucu olan, ve dolayısıyla ahlâkî öznenin kendisinden kaynaklanan eylemler için kullanırsak, bu anlamda yalnızca Tanrı'nın özgür olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bundan dolayı, ona göre, ikinci bir özgürlükten daha söz etmek durumundayız; bu bağlamda, anladığımız, nedenini bildiğimiz olaylarla anlamadığımız, nedenini bilmediğimiz olaylar arasında bir ayırım yapmamız gerekir. İşte bu çerçeve, ve özgürlüğün insan için söz konusu olan anlamı içinde, bizim, eylemlerimizin nedenleri hakkında uygun ve doğru bir fikre sahip olduğumuz ölçüde, özgür olduğumuz söylenebilir. Özgürlüğün bir derecesi vardır ve Spinoza'ya göre, özgürlük zorunluluğun bilincinde olmakla belirlenir.

bağdaşık [İng. *compatible;* Fr. *compatible;* Al. *vereinbar*]. Birlikte uyum içinde varolabilen şeyler; birbirine mantıksal ya da kavramsal olarak tutarlılıkla ya da herhangi bir tutarsızlığa yol açmadan bağlanabilen tümce, düşünce ya da anlamlar için kullanılan sıfat.

Buna karşın, birlikte, uyum içinde varolamayan şeyler için kullanılan bağdaşmaz nitelemesi kullanılır. Buna göre, aynı anda doğru olamayan yargılar bağdaşmaz yargılar olarak tanımlanırken, değerleri, yaşam ya da dünyaya bakış tarzları bir araya bile gelmelerini engel-

leyecek kadar çatışan kişiler bağdaşmaz kişiler olarak gösterilebilir.

bağdaşmazcılık [İng. *incompatibilism*; Fr. *incompatibilisme*]. Özgürlüğün determinizmle, evrende hüküm süren nedensellikle bağdaşmaz olduğunu öne süren görüşe verilen ad. Özgürlükle nedenselliğin bir şekilde uyuşabileceğini, özgürlüğün eylemlerin nedenlerine ilişkin uygun fikirlerden, zorunluluğa ilişkin bilgiden başka bir şey olmadığını savunan bağdaşabilircilik görüşüne karşı, özgürlük kavramının determinizm ve nedensellikle uyuşmaz olduğunu, nedenselliğin gerçekliği kabul edildiğinde, özgürlük kavramının çelişik bir kavram hâline geldiğini öne süren görüş.

bağıl özellikler [İng. *consequential characteristics*; Fr. *caractéristiques conséquentiaux*] Bir şeyi tanımlamada ya da sınıflamada özsel olmayan, onu her ne ise o yapmayan, önemi bakımından başat karaktere bağlı olan özelliklere verilen ad. Üçüncül ya da sonuçta ortaya çıkan nitelikler olarak da bilinen, ve başka bir nitelik ya da özelliğe bağlı olan 'iyi', 'doğru', 'güzel' benzeri özellik ya da nitelikler için kullanılan terim.

Bir şey yalnızca, kendisinde bulunan başka özellik, karakteristik ya da niteliklerden dolayı, iyi ya da doğru olabildiği için, bu özelliklere başat ya da temel özellikler değil de, bağıl özellikler adı verilir.

bağımlılık [Os. *tâbiiyet*; İng. *dependency*; Fr. *dépendance*; Al. *dependenz*]. 1 Matematik ve istatistikte, değişkenler arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, birindeki değişmelerin diğerinde de değişikliklere yol açmasıyla belirlenen ilişki tarzı. 2 Sosyal psikolojide, destek için başkalarının görüşlerine, inanç ve fikirlerine aşırı ölçüde güvenme, bağlanma durumu. İki kişi arasında ortaya çıkan ve birinin, duygusal, ekonomik, fikir v. b. g., bakımından diğerine dayanması, güvenmesiyle belirlenen ilişki tarzı.

3 Üçüncü dünya ülkelerinin yeterli ve arzulanan ekonomik kalkınma ve gelişme düzeyine erişememelerini, ileri kapitalist dünyaya bağlayan yaklaşım. Buna göre, Marksist görüş veya sosyoloji, bağımlılığı yoksul ve azgelişmiş ülkelerle, zengin ve gelişmiş ülkeler arasında söz konusu olan bir ilişki olarak tanımlayıp, yoksul ülke ve bölgelerin azgelişmişliğini, zengin ülkelerdeki kapitalist gelişmenin eseri ya da ürünü olarak açıklar. Çevrenin ya da söz konusu az gelişmiş ülkelerin metropoliten merkez ya da gelişmiş ülkeler tarafından sömürüldüğünü öne süren görüş, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki kapitalist büyüme sürecinin Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki ülkeleri yoksullaştırdığını ve devam eden büyümenin az gelişmiş bölgelerde daha fazla yoksulluk yaratacağını söyler.

İşte bu çerçeve içinde, uluslararası ticaret ve ekonomik gelişmenin, Adam Smith'e kadar geri götürülebilecek olan 'bırakınız yapsınlar' modeline eleştirel bir tepki olarak gelişen ve Batı'nın endüstri toplumlarının ekonomik gelişmesinin üçüncü dünyanın azgelişmiş, denizaşırı ülkelerinden elde edilen ekonomik artıdeğere bağlı olduğunu öne süren kurama *bağımlılık teorisi* adı verilir. Özellikle Latin Amerika'da, 1960 ve 70'li yıllarda ortaya çıkan teori ya da yaklaşımın en önemli temsilcileri P. Baran ve A. G. Frank olmuştur. Bağımsızlık kuramı, aynı zamanda azgelişmiş ülkelerin ileri kapitalist ülkelere erişebileceğine inanan modernleşme kuramlarının iyimser iddialarına karşı bir teori olmak durumundadır.

bağımsız [Os. *müstakil*; İng. *independent*; Fr. *indépendent*; Al. *unabhaengig*]. Mantıksal olarak, başka bir önermeden çıkmayan; bir mantıksal sistemin çıkarım kurallarıyla türetilemeyen; doğruluğu ya da yanlışlığı, başka bir önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı üzerinde bir fark yaratmayan önerme için kullanılan sıfat.

Buna göre, A gibi bir önermenin kendisi de, olumsuzlaması da, $B_1..,B_n$ önermelerinin mantıksal bir sonucu değilse eğer, A önermesinin $B_1..,B_n$ önermele-

rinden bağımsız olduğu söylenir.

2 Bağımsız ayrıca metafizikte, varoluşu için başka bir şeye ihtiyaç duymayan varlığı tanımlar. 3 Yine, bağımsız sıfatı, siyaset felsefesinde, başka bir ülkenin veya ülkelerin yönetimi veya denetimi altında olmayan ülke; işlerini başka bir devlet organına bağlı kalmadan yürüten devlet organını niteler.

bağıntı [Os. *münâsebet*; İng. *relation*; Fr. *relation*; Al. *beziehung*]. İki ya da daha fazla sayıda şeyi birbiriyle ilintili, ilişkili kılan bağ. İki ya da daha fazla şeyi belli bir biçimde düzene sokan ilişki; birlikte alınan en az iki şeye yüklenebilir olan nitelik.

Bilinç, zorunlulukla birçok nesne ya da düşünce arasında bağıntı kurduğu, her tür bilgi nesneler, çeşitli duyumlar arasında bir bağ kurmaya dayandığı için, bağıntı temel kategoriler arasında sayılmıştır. Öte yandan, bağıntılar, *iç* ve *dış bağıntılar* veya *özsel* ve *arızî bağıntılar* olarak ikiye ayrılır. Buna göre, şeyler arasında kurulan ilişki, onların doğalarını, onlara ilişkin kavrayışımızı doğrudan etkilemiyorsa eğer, şeyler arasındaki bağıntının dışsal, arızî bir bağıntı olduğu söylenebilir. Buna karşın, şeylerle ilgili olan bir bağıntı, onların doğasını, onlara ilişkin kavrayışımızı doğrudan doğruya etkiliyorsa, bu takdirde söz konusu bağıntının içsel, temel ya da özsel bir bağıntı olduğu söylenir.

bağlam [İng. *context*; Fr. *contexte*; Al. *kontext*]. a) Bir şeyle doğrudan bir ilişki içinde bulunan, b) o şeyin bir anlamda kaynağını oluşturan ve c) söz konusu şey karşısındaki tavırlarımızı, ona ilişkin bilgilerimizi etkileyen anlamlar, düşünceler, önkabuller, yargılar ve perspektifler toplamı.

bağlamcılık [İng. *contextualism*; Fr. *contextualisme*]. 1 Metafizikte, görünüşle görünüşlerin gerisinde bulunduğu kabul edilen gerçeklik arasındaki ayırımı reddeden, bu türden ayırımların yalnızca yapılan araştırmaya göreli olduğunu savunan görüş.

2 Ahlâk felsefesinde, ahlâkî problemlerin, yalnızca daha önce bazı ahlâkî ilkeleri kabul ettiğimiz zaman ortaya çıktığını ve onların ancak bu ardalana bağlı kalınarak çözülebileceğini savunan öğreti. 3 Bilim felsefesinde, 'elektron' türünden teorik terimlerin, yalnızca, deneysel bir tarzda test edilebilir olan teoremleri içeren dedüktif sistemlerdeki terimler olarak ortaya çıktığı zaman bir anlamı olduğunu savunan görüş.

4 Estetikte, bir sanat eserinin bütün bir kültürel bağlamı içerisinde anlaşılması gerektiğini savunan, bir sanat eserinin yalnızca bütün bir kültürel bağlamı içinde anlaşılabileceğini, sanat eseriyle ilgili tarihsel ve başka türden bilgilerin sanat eserine ilişkin kavrayışınızı zenginleştirdiğini öne süren sanat görüşü.

Bu anlayışa göre, bir sanat eserine değer biçme, onun gerçek doğasını kavrayabilme açısından gerekli ya da en azından yararlı olan etmenler şunlardır: a) Aynı sanatçı tarafından yaratılmış olan diğer sanat eserlerine ilişkin bilgi. b) Aynı ortamda çalışmış olan başka sanatçılar tarafından yaratılmış olan eserlere dair bilgi. c) Sanat eserlerinin oluşumunda etkili olan dış etmenlere, örneğin Barok müziğin oluşum döneminde, müzik âletlerinin sınırlılıklarına ilişkin bilgi. d) Sanatçının yaşamıyla ilgili bilgi. e) Sanatçının yaşamış olduğu çağa dair bilgi ve f) Sanatçının amaçlarına ilişkin bilgi. Bütün bu etmenler ve bilgiler, bağlamcı anlayışa göre, sanat eserine ilişkin kavrayışımıza katkı yapar ve sanat eserinin gerçek değerinin ortaya çıkmasına yardımcı olur.

bağlamsal tanım [İng. *contextual definition*; Fr. *définition contextuel*]. Bir terimi tek başına değil de, bir dilsel bağlam içinde, başka şeylerle ilişkili olarak, onun anlamlı olduğu bağlama işaret ederek tanımlayan tanım türü.

Buna karşın, 'Amca = Babanın erkek kardeşi' örneğinde olduğu gibi, tanımlananın belli bir bağlam içinde değil de, tek başına bulunduğu tanım türüne

bağlamsal olmayan tanım adı verilir. Bağlamsal tanımların bağlantı terimleri için geçerli olduğu yerde, bağlamsal olmayan tanımlar, yalnızca nitelik ya da sınıf gösteren terimler için söz konusu olur.

bağnazlık [İng. *fanaticism*; Fr. *fanatism*]. Çoğunluk, dinî ve siyasî alanda, belli bir inanç, kanaat ya da ideolojiye tutkuyla bağlanma durumu. Kişiyi, bilgisizliğin, eğitimsizliğin, güçsüzlük, doyumsuzluk ve hoşgörüsüzlüğün bir sonucu olarak, belli bir fikir, inanç, ya da ideolojiye körü körüne bağlanmaya iten tutku.

Bahaîlik. Bab Mirza Ali Muhammed'in müridi Ali Muhammed Bab tarafından kurulan, Babîlikten doğmuş olan mezhep.

Mirza Ali Muhammed'in müjdelediği peygamberin kendisi olduğunu öne süren Muhammed Bab'ın bu mezhebi, çeşitli dinlerle modern panteist görüşlerin sentezinden meydana gelen bir toplumsal ahlâk anlayışına dayalı reformist bir öğretidir. Tüm dinlerin görünüşteki farklılıklarına karşın aynı, temel gerçekliği ve dinî hakikatleri dile getirdiğini savunan Bahaîlik, ırk, din ve cinsiyet farklılığını ortadan kaldırarak, kardeşlik yaratmayı, hoşgörüsüzlüğe ve bağnazlığa engel olmayı amaçlamıştır.

Bain, Alexander. 1818-1913 yılları arasında yaşamış çağdaş İskoç deneyci filozofu ve psikologu.

Ahlâk alanında yararcılığın güçlü bir savunucusu olan ve daha çok zihin felsefesi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Bain, zihin hâllerini etkileyen fizikî koşulların araştırılması gerektiğini öne sürmüştür.

Bakunin, Mihail Alexandroviç. 1814-1876 yılları arasında yaşamış olan Rus ihtilâlcisi ve anarşizm olarak bilinen siyasî hareketin kurucusu.

Bakunin'in en temel amacı, siyasî iktidar ve ekonomik gücün ademî merkezileşmesi ve devlet gücünün yıkılması olmuştur. Yaşamın kaçınılmaz bir yanılgılar dizisinden, bir vicdan azabı yığınından başka bir şey olmadığını savunan Bakunin, bir Tanrı icadı olan devletin insanı ezen en önemli güç, ezilen kitlelerin bilincinin kötü bir eseri olan dinin kollektif bir delilik, ve kilisenin de, çatısı altında ezilen kitlelerin günlük dertlerini unutmaya çalıştıkları kutsal bir taverna olduğunu öne sürmüştür.

bamalip. Klâsik mantıkta, dördüncü tasım şeklinden bir tasım kalıbı: Tüm *P*ler *M*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*ler *P*'dir.

barbara. Klâsik mantıkta, birinci tasım şeklinden, öncülleri ve sonucu tümel olumlu olan geçerli tasım kalıbı: Tüm *M*ler *P*'dir. Tüm *S*ler *M*'dir. O hâlde, tüm *S*'ler *P*'dir.

baroco. Klasik mantıkta, ikinci tasım şeklinden, büyük önermesi tümel olumlu, küçük önermesi ve sonucu tikel olumsuz olan tasım kalıbı. Söz konusu tasım, yetkin tasım şekli olan birinci şekle indirgenebilir olan bir tasım olup, terimdeki *B* harfi, onun Barbara'ya indirgendiğini, *c* harfi ise indirgemenin tarzını göstermektedir: Tüm *P*ler *M*'dir. Bazı *S*ler *M* değildir. O hâlde, bazı *S*ler *P* değildir.

barok [İng. *baroc*; Fr. *baroque*]. 17. yüzyılda ortaya çıkmış, üslup açısından karmaşık, hatta çelişkili, duygusal durumları çoğu kez dramatik bir yaklaşımla, duyulara seslenecek bir biçimde anlatma isteği sergileyen sanat türü.

Barok sanatı anlatmak için çoğu kez görkemlilik, canlılık, hareket, gerilim, aşırı ve farklı duygusal durumlar, sonsuzluğun algılanması, çeşitli sanatlar arasındaki kesin ayırımları yok etme eğilimi gibi tanımlar kullanılmaktadır. Barok sanat, klasik sanat tarafından yanlış bir sanat türü, romantikler tarafından ise büyülü bir imgelemin ürünü olan sanat anlayışı diye tanımlanmaktadır.

Barth, Karl. Çağdaş İsviçreli teolog. 1886-1968 yılları arasında yaşamış olan Barth 20. yüzyılın en etkili protestan teologu olup, aynı zamanda †diyalektik teolojinin kurucusudur.

Barth Protestan teolojisinde 18. yüzyılda başlayan ve Schleiermacher tarafından güçlendirilen liberal eğilimlere karşı, söz konusu eğilimlerin imanla aklı uzlaştırma teşebbüslerinden dolayı, olumsuz bir tavır takınmış ve bu durumun bir sonucu olarak da, doğal din anlayışının her türünü ve teolojiyi metafizikle temellendirme çabalarını mahkûm etmiştir. Ona göre, imanın, akılla olmadığı gibi, kültürel ve politik konularla da bir ilintisi yoktur.

Ondokuzuncu yüzyılda giderek yerleşen ilerleme inancının tam bir yanılsama olduğunu öne süren Barth, temel eseri olan *Church Dogmatics* [Kilise Dogmaları]'te İncil'e köklü ve temelli bir dönüşün savunuculuğunu yapmıştır. O, İncil'in yeniden ve hakikî öğretimiyle canlandırılmasını talep ederken, liberalizm, laiklik, hümanizm, tarihselcilik, sosyalizm gibi modern düşünce ve hareketleri de İncil'den sapmalar olarak değerlendirir. Kilisenin görevini kurtarıcı bir Sözün hizmetinde olmak, Tanrı ile yepyeni bir ilişkinin hâkim olup, adaletin hüküm süreceği bir insan topluluğunun yaratılması için çalışmak olarak tanımlayan Barth, kilisenin söz konusu aslî ve tarihsel görevine sadık kalabilmesinin ancak ve ancak onun iktidar hırsı ve arzusundan vazgeçmesiyle mümkün olduğunu öne sürmüştür.

Barthes, Roland. 1915-1980 yılları arasında yaşamış olan Fransız yazarı ve edebiyat eleştirmeni. Aynı zamanda Fransız kültürü ve toplumunun sıkı ve katı bir eleştirmeni olan Barthes'in belli başlı eserleri *Degré Zéro de l'Écriture* [Yazının Sıfır Noktası], *Mythologies* [Mitolojiler], *Les Principes de la Sémiologie* [Göstergebilimin İlkeleri], *Critique et Vérité* [Eleştiri ve Hakikat], *S/Z*'dir.

Burjuva kültürünün ürünü olan çağdaş mitleri inceleyen, burjuva düzeninin uzlaşımlarına şiddetle karşı çıkan Barthes, tarihsel kökenleri klâsik döneme kadar geri giden hâkim dil ve edebiyat anlayışına karşı da yıkıcı bir tavır geliştirmiştir. Ona göre, dil edebiyatın nesnesi hâline gelmiş olup, hiçbir şekilde masum ve tarafsız bir iletişim aracı değildir. Sözcüklerin ideolojik bir belleği vardır ve edebiyat her zaman kurumsal bir nitelik taşır. O, edebiyattan başka reklâmlar ve ideoloji gibi farklı alanları da bir dil sistemi olarak ele alıp analiz etmiş ve kitle iletişim araçları tarafından benimsenen kodlara karşı eleştirel bir gözle bakmıştır. Barthes dilsel ve diğer sembolik iletişim biçimlerini anlamada yeni ve alternatif bir yaklaşım geliştirirken, büyük ölçüde yapısalcılığa dayanmıştır.

Başka bir deyişle, †Marks, †Freud ve †Nietzsche'den başka †Saussure ve †Lévi-Strauss'tan etkilenen Barthes, yazarın niyeti veya eserin mesajından ziyade, anlamın dile getirilme tarzını ve eserin meydana getirdiği sistemi ön plâna çıkartan yeni bir anlatı analizi üzerinde durmuştur. O bu bağlamda bir göstergeler sosyolojisinin önemini vurgulamış ve göstergebilimsel analizi dilsel olmayan kültürel fenomenlere de uygulamıştır.

Saussure'ün gösterge teorisine göre şekillenen dili, toplumsal ve kültürel yaşamın yapısını anlamanın temeli olarak gören Barthes, mit ya da söylencenin günümüzde oynadığı rolü analiz etmiştir. Ona göre, mit, ne bir kavram, ne bir fikir ya da nesne olup, bir mesajdır. Dolayısıyla o dilden (*langue*) ziyade, sözün (*parole*) bir ürünüdür. Barthes'a göre, ideoloji çağında, ne söylendiğinin büyük bir önemi vardı ve ideolojiyle ilgili en önemli gerçek, onun gizlediği şeyden meydana gelmekteydi. Oysa, söylencelerle birlikte, söylenenin nasıl söylendiği hususu önem kazanır ve ideolojinin gizlediği yerde, mit tahrif eder.

basit [Os. *sâde, üryân*; İng. *simple*; Fr. *simple*; Al. *einfach*]. 1 Bölünemez olanı; karmaşık olmayanı; 2 bileşik olmayıp tek bir unsurdan meydana geleni; 3 analizi, uygulaması yoğun bir zihinsel çaba gerektirmeyeni; 4 ilk ya da temel olanı; 5 başka bir şeye indirgenemez olanı tanımlayan sıfat.

Buna göre, atomcu öğretinin atomu, bölünemez, parçaları olmayan bir şey olarak basittir. Aynı şekilde, †Leibniz'in evrenin güç birimleri olan monadlardan meydana geldiğini savunan monadolojisinde, monadlar, parçalanamayan basit tözlerdir, çünkü evrendeki bileşik cisimlerin varolabilmesi için, basit tözlerin varolması gerekir.

Descartes işte bu çerçeve içinde, tanımları bilinmeden birbirinden ayırt edilebilen ve kendi başlarına bilgisi edinilebilen ruhsal veya cisimsel öğe ya da özlere basit doğalar adını vermiştir. O insan zihninin bir imgeye başvurmadan düşünebildiği bilgi, kuşku ve bilgisizlik gibi *düşünsel basit doğalar*'ı ve şekil, yer kaplama, hareket gibi, ancak cisimlerde tanınıp bilinen *cisimsel basit doğalar*'ı ve nihayet varoluş, birlik ve süre gibi, hem cisimsel ve hem de ruhsal şeylere uygulanan *karma doğalar*'ı birbirinden ayırır.

'Kırmızı' gibi, başka bir özelliğe indirgenemeyen, daha fazla analiz edilemeyen ve yalnızca kendisine işaret edilmek suretiyle, tanımlanabilen ya da bilinebilen bir özelliğe *basit sıfat* ya da *yüklem* adı verilir.

Nihayet, önermeler yapı bakımından sınıflandığında, birden fazla basit önermeden meydana gelen bileşik önermenin tersine, bir özne, bir yüklem ve bir kopula ya da bağlaçtan meydana gelen önerme *basit önerme* olarak tanımlanır. Buna göre, basit önerme, bir yüklemin basit bir biçimde, yani koşulsuz olarak ya da herhangi bir kayıt olmadan veya önermenin terimleri arasında zorunlu bir bağıntıyı gerektirmeksizin, bir özne hakkında tasdik ya da inkâr edildiği, bir özne, bir yüklem ve bir kopuladan oluşan önermedir.

bastırma [İng. *supression, repression*; Fr. *supression*]. Uygun bulunmayan, iyi addedilmeyen, bireyi ruhsal sıkıntıya sokan istekleri, arzuları, anıları engelleme, bilinç yüzeyinden uzaklaştırma edimi.

Psikanalizin temel, anahtar terimlerinden biri olan bastırma, †Freud'a göre, benliği, bastırılmış arzudan kopamamaktan doğan ya da bir çatışmanın sürüp gitmesinden kaynaklanan tedirginliğe karşı koruyan bir savunma mekanizmasıdır. Bununla birlikte, bastırılmış arzu bilinç yüzeyine çıkabilmek için sürekli olarak baskı yapar ve bilinç yüzeyine ancak şekil değiştirdiğinde çıkar. Bastırılmış arzunun geri dönüşüne tekabül eden nevroz belirtileri hep bu yolla olur. Bastırma esas histeride ağır basan bir savunma mekanizmasıdır.

başkaldırıyorum, öyleyse varız [İng. *I rebel, therefore we are*; Fr. *je revolte, donc nous sommes*]. Ünlü Fransız varoluşçu düşünürü Albert Camus'nün, aynı ülkenin düşünürü †Descartes'tan ve onun 'Düşünüyorum, o hâlde varım' sözünden esinlenerek, felsefesinin temeline yerleştirdiği söz.

Buna göre, varoluşun saçma olduğunu, bu saçmalığın insanî istek, ihtiyaç ve ideallerin dünyanın akıldışı sessizlik ve ilgisizliğiyle çarpışmasından kaynaklandığını savunan Camus, çözüm olarak, bu durumdan kaçışa ve intihara bağlanmak yerine, saçmayı teslim eden bir açıkyüreklilik ve dürüstlükle birlikte, başkaldırıyı önermiştir.

Başka bir deyişle, †Camus de, tıpkı Descartes'ın †*cogito*yu felsefesinin temel dayanak noktası yapması gibi, varoluşun saçmalığı karşısında bireysel başkaldırıdan bir kollektif dayanışma bilinci yaratma çabası vermiş ve bunun, uzlaşımsal burjuva ahlâkı ve en somut ifadesini faşist ya da komünist yönetimlerin toplama kamplarında bulan †totalitaryanizm karşısındaki tek çıkış yolu olduğunu söylemiştir.

başka zihinler problemi [İng. *the problem of other minds*; Fr. *le problem des autres esprits*]. Kişinin, doğrudan ve aracısız olarak, başka hiçbir şeyi değil de, yalnızca kendi bilinç içeriklerini bilebildiği, kendi içkin küresinin dışına çıkamadığı ya da en azından deney yoluyla tecrübe edilemeyen varlıkların bilgisine

sahip olamadığı kabul edildiğinde, nasıl olup da kendi zihni dışındaki başka zihinlerin varolduğunu bilebileceği problemi. Başka insanların da, tıpkı benim gibi düşündüklerini, acı çektiklerini ve hissettiklerini nasıl olup da bilebileceğim sorunsalı.

Problemin çözümü, analoji yoluyla akıl yürütmede bulunur. Buna göre, başka insanlar bana birçok bakımdan benzedikleri, hepimiz aynı türün üyesi olduğumuz ve aşağı yukarı aynı şekilde eylediğimiz için, bende zihinsel yaşam bakımından söz konusu olanın başka insanlarda da söz konusu olması, onların da benim gibi bilinçli olmaları gerekir.

Bataille, Georges. 1897-1962 yılları arasında yaşamış Fransız edebiyatçısı ve deneme yazarı. Özellikle denemeleriyle, çağdaş Fransız düşüncesinin yapıbozumcu ve antihümanist geleneğinin içinde önemli bir yer tutan düşünür. Temel eserleri: *la Litérature et le Mal* [Edebiyat ve Kötülük], *L'Expérience interieure* [İç Deneyim], *La Théorie du Religion* [Din Teorisi], *Sur Nietzsche* [Nietzsche Üstüne].

†Hegel, †Nietzsche ve †Heidegger'den etkilenen Bataille'ın düşüncesi, bir hiççilik felsefesi olarak tanımlanır. O Tanrı'nın ölümünün, tüm içerimleriyle birlikte, kurtuluş ihtimali ya da umuda yer bırakmayan bir anti-entellektüalizm ve †ateizme yol açtığını düşündüğü için, Nietzsche'nin tüm değerleri tersyüz edilmesi veya değeraşımına uğratılması projesinin takipçisi olmuştur. Bataille'a göre, modern düşüncenin önemli bir kısmı, toplumsal ve ekonomik yapıların büyük bir bölümü ve çağdaş toplumun pek çok rahatsızlığı, istikrarlı bir özdeşliği veya anlamlı bir doğrultusu olmayan Diyonisosça bir süreç olarak varlığın özünün yadsınmasının bir sonucudur. Aklın ilkeleri ve mantık yasaları, insanî kontrol ve bilişsel egemenlik yanılsaması için gerekli olan kurgulardan başka hiçbir şey değildir.

Sanat ve edebiyat hakkında çokça düşünen ve bunların toplum ve sanatçıyla olan ilişkileri üzerinde duran Bataille, sanatçının hakikî bir çileci ya da çilekeş olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre, ters yönde işleyen bu çile çekme süreci, sanatçıyı hemen herşeyden el etek çekmeye değil, fakat tüm yasakları, özellikle de şehvet ve ölümü aşmaya götürür.

batılılaşma [Os *garplılaşma*; İng. *westernization*; Fr. *occidentalisation*] Dünya tarihinin son iki yüzyılda ortaya çıkmış olan endüstri evresinde, Batı uygarlığı dışında kalan uygarlık ya da devletlerin, Batı'yı son dönemde belirleyen, onu Batı yapan fikir ve teknikleri benimseme yaklaşım ya da hareketlerine verilen ad.

Buna göre, Batı uygarlığı onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda bir Rönesans ve Reform hareketi yaşamış, bunu onyedinci yüzyılda bilimsel devrim ve onsekizinci yüzyılda da Aydınlanma hareketi izlemiştir. Öyle ki, bu üç yüzyıllık tarih en somut meyvasını 1789 Fransız Devrimiyle, 1780'lerde İngiltere'de başlayıp tüm Avrupa'ya yayılan Endüstri Devrimi'nde vermiş ve ondokuzuncu yüzyıl, Batı açısından bir ilerleme ve özgürlük çağı olmuştur.

Bu bağlamda, yalnız Batı'yı değil, tüm dünyayı derinden etkileyen bu iki büyük devrimden özellikle Endüstri Devrimi, kimi Batılı devletlere tarihte daha önce bir eşi daha görülmemiş olan bir refah ve güç sağlarken, Batı'yla, coğrafî veya kültürel bakımdan Batılı olmayan devletler arasında maddî ve teknolojik açıdan büyük bir uçuruma yol açmıştır. İşte Batılı olmayan devletlerin bu uçurumu kapatabilmek için sergiledikleri modernleşme, Batı'yı özellikle son iki yüzyılda Batı yapan değerleri, fikir ve teknikleri benimseyip alma hareketlerine batılılaşma adı verilmektedir.

Bununla birlikte, Batı'nın teknolojik ve maddî üstünlüğünün, aynı zamanda kültürel ve ahlâkî bir üstünlük anlamına gelmediği gibi, modern Batı'yı belirleyen fikir ve teknikleri alma şeklinde tanımladığımız batılılaşmanın, geleneksel Batı uygarlığını bir bütün olarak

kabul edilmesini asla gerektirmediği de unutulmamalıdır. Fakat bir yandan da batılılaşmanın yalnızca teknolojik bir devrimden başka, toplumsal bir devrimi de içerdiği akıldan çıkarılmamalıdır.

Bu bağlamda, Batılılaşma hareketinin temelinde bulunan bakış açısına; geleneksel inanç, yerleşik düşünce ve kurumlardan vazgeçip, hâkim uygarlık olarak görülen Batı'nın düşünce, kurum ve değerlerini benimseyip yerleştirme mücadelesi içinde olma tavrına *batıcılık* adı verilir.

batı Marksizmi [İng. *western Marksizm*; Fr. *Marxisme occidental*]. Avrupa'da 20. yüzyılda, Marksizmi özü itibariyle doğru bir öğreti olarak görmekle birlikte, ondaki pozitivist, determinist unsurlardan rahatsızlık duyan ve Komünist Partisinin resmî öğretisi hâline gelen Ortodoks Marksizmden ayrılan kimselerin geliştirdikleri farklı Marksizm anlayışı.

Batı Marksizmi içine siyasî olarak Karl †Kautsky ve Antonio †Gramsci gibi lider ya da eylemciler girer. Felsefî olarak ise, Batı Marksizmi içinde, Louis †Althusser, Jean Paul †Sartre ve hepsinden önemlisi †Frankfurt Okulu düşünürleri yer alır. Daha doğru bir deyişle, Batı Marksizminin ilk kuşağında Georg †Lukács, Karl Korsch, Joseph Revai, ikinci kuşağında ise Karl †Manheim, Herbert †Marcuse, Lucien Goldmann ve Louis †Althusser gibi düşünürler bulunur.

Batı Marksizmi Ortodoks Marksizmden †Engels'i değil de, genç Hegelci †Marks'ı temele almak ve maddecilikten çok †diyalektik konusuna yönelmek bakımından farklılık gösterir. Buna göre, diyalektiği Marksist öğretinin bizzat kendisine uygulayan bu anlayış, mutlak bilgiden vazgeçmiş, her tür bilginin kısmî ve göreli karakterini gözler önüne sermiştir. Bilgimizle kültür tarihini meydana getiren tüm diğer dünya görüşleri arasındaki ilişkinin diyalektik bir ilişki olduğunu savunan Batı Marksizmine göre, hiçbir dünya görüşü tümüyle doğru veya tümüyle yanlış olamaz. †Tarihsel maddeciliği bu çerçeve içinde kendi ilkelerine göre eleştiren Batılı Marksist düşünürler, Marksist öğretinin bir dogma olmaktan çıkması konusunda önemli katkılar yapmışlardır.

bâtınîlik. İslâmiyette, herşeyin bir zahirî, bir de gizli anlamı olduğunu; Kur'an'ın özünü ve buyruklarla yapılmaması buyurulan şeylerin bütününü bilip, zahirine gerek olmadığını savunma tavrına verilen ad.

Evrenin ve varlığın başlangıcı olmadığını, evrenin yokluktan çıkamayacağını, maddenin ezelî olduğunu savunan Bâtınîler, Peygambere ve imama aşırı bir inanç besler (*Gulüv*) ve ahireti inkâr edip, ruh göçünü kabul ederler. Dış görünüşün, zahirin, hakikatin yalnızca kabuğu olduğunu, batın ya da gizlî anlamın ise özü olduğunu dile getiren Batınîler, dinleri görünüşteki anlamıyla değil de, batınî yönüyle anlamak gerektiğini ifade etmişlerdir.

Bu ise, yalnızca dinin temel inançlarını, dogmalarını, tefsir yoluyla değil de, te'vil yoluyla olur. Te'vil'in anahtarı, Batınîlere göre, sözcüklere yüklenen birtakım gizli anlamlardır. Te'vil içinse sözcükleri olduğu gibi değil de, mecazî anlamlarıyla almak gerekir. Bâtınîler, bu yöntemleriyle, Kur'an'a istedikleri anlamı vermişler, ayetlerin dış anlamları içindeki gizli iç anlamı çıkarmak amacıyla, onları sistemlerine uygun gelecek şekilde te'vil yoluna etme yoluna gitmişlerdir.

Bu bağlamda, dinî bir metnin aşikâr anlamının ötesindeki gizil anlamlarını açığa çıkarma amacıyla yapılan açıklama ve yoruma *bâtınî tefsir* adı verilmektedir.

Baudrillard, Jean. *Le Système des Objets* [Nesneler sistemi], *La Société de Consommotaion: ses Mythes et ses Strucructures* [Tüketim toplumu: Mitleri, Yapıları], *l'Echange symbolique et la Mort* [Sembolik Mücadele ve Ölüm] ve *De la Séduction du Consumateur* [Tüketicinin Ayartılması Üzerine] adlı kitapların yazarı olan çağdaş Fransız toplum bilimcisi ve düşünürü.

Başlangıçta bir Marksist olan Baudrillard, Batı toplumunu analiz edip açıklama çabalarında, daha sonra †postmodernizm doğrultusuna sapmıştır. Kapitalist toplumun dönüşüme uğradığını, dolayısıyla Marksist kategoriler aracılığıyla analiz edilemeyeceğini savunan Baudrillard, eskiden çalışmaları ve üretmeleri istenen bireylerden şimdi tüketmelerinin istendiğini öne sürer.

Tüketim gerçeğini büyük ölçüde ihmal ettiği için, Marksist ekonomi anlayışı karşısında eleştirel bir tavır takınan Baudrillard, tüketim toplumunda gösterge ve sembollerin üretimi, mübadalesi ve tüketimini analiz etme işiyle meşgul olmuştur. O, bu analizinin oluşturduğu genel çerçeve içinde, üretim sanayii, nesnelerin mübadalesi, iktidar ilişkileri ve dolaysız iletişime dayanan eski modern düzenin yerini, yeni bir postmodern medya, enformasyon, iletişim ve gösterge düzeninin aldığını öne sürmüştür. Başka bir deyişle, Baudrillard'a göre, modern insan üretmede hayatından giderek daha az, kişisel ihtiyaçlarını ve refahını yaratmada ise, daha fazla zaman harcamaktadır. O tüketim için, olan tüm potansiyelini, tüm kapasitesini hayata geçirmelidir. Çalışma ve üretimden değil de, tüketimden haz almak, tüketim toplumunun eğlence ve keyif ahlâkına göre, ilk ve temel ödevdir.

Başka bir deyişle, yeni bir nesne anlayışı, semiyotik nesne konsepsiyonu geliştiren Baudrillard, analizinde dört tür mantığı birbirinden ayırır. 1 Nesnenin kullanım değerine tekabül eden pratik işlemler mantığı; 2 değişim değerine karşılık gelen eşdeğerlik mantığı; 3 sembolik mübadeleye tekabül eden karşıtların birliği mantığı ve 4 gösterge değerine karşılık gelen farklılıklar mantığı. Bu mantıklar, ona göre, sırasıyla bir yarar, pazar, armağan ve bir statü mantığını özetler. Buna göre, nesne, birinci kategorinin mantığında bir alet, ikincisinde eşya, üçüncüsünde sembol ve dördüncüsünde de bir göstergeye dönüşür.

Saussure ve yapısalcıların tezlerinden yola çıkan Baudrillard, hiçbir nesnenin diğerlerinden yalıtlanmış olarak varolmadığını göstermeye çalışmıştır. Tam tersine, farklılaşma boyutları, bağıntısal veçheleri, nesneleri anlamada büyük bir önem kazanır. Baudrillard'a göre, birçok nesne için bir yarar boyutu söz konusu olmakla birlikte, nesneleri belirleyen en önemli özellik, onların bir statü gösterme, bir konum ifade etme kapasiteleridir. Bu bağlamda, nesnelerin tüketim toplumunda sadece tüketilmediklerini, onların bir ihtiyacı karşılamak amacından çok, bir statüyü ifade edebilmeleri için üretildiklerini söyleyen Baudrillard, bunun ancak nesneler arasındaki farklılık ve farklılaşma ilişkileri sayesinde mümkün olabildiğini iddia etmiştir. Ona göre, günümüz toplumunda, ihtiyaç aşaması çok geride bırakılmış olup, nesneler göstergeler hâline gelmiştir.

Şu hâlde, özne ve nesne, modern öznenin zamandışı niteliklerinde değil, fakat sosyal ilişkilerin bilinçdışı yapısı yoluyla ve sayesinde bir araya gelir. Kısacası, insan varlıkları mutluluk amacının peşinde koşuyor değildirler, onlar eşitliği hayata geçirme arzusu ve mücadelesi içinde hiç değildirler. Çünkü tüketim, insanları bir gösterge sistemi yoluyla farklılaştırmaya hizmet etmektedir. Toplumsal yaşamın temeli iktisadî ihtiyaç değil, fakat yaşam tarzı ve değerlerdir.

Demek ki, Baudrillard'a göre, çağdaş toplumda tüketimin de anlamı değişmiştir. Liberal †kapitalizmde, nesnelerin üretimini belirleyen şey, insanların ihtiyaçlarından çok, kazanç isteğidir. Karl †Marks'ın terimleriyle ifade edildiğinde, üretim, şeylerin kullanım değeri yerine, mübadale değeri tarafından belirlenir. Baudrillard'a göre, tüketim toplumunda, nesne kullanım ya da ihtiyaçtan, liberal kapitalizme kıyasla, daha fazla uzaklaşmıştır. Nesnelerle ilgili tüketim, günümüzde nesnelerin toplumsal statüdeki derecelenmelere karşılık gelen bir anlamlar ya da göstergeler sistemi içindeki yerleriyle belirlenmektedir.

Eşya ve nesnelerin büyük ölçekli, keyfî, fakat tutarlı bir göstergeler sistemi meydana getirdiğini söyleyen Baudrillard, haritaya karşılık gelen bir şey bulunmadığını, çağımızda ideolojinin de öldüğünü, perde ve ekranın tek ontolojik gerçeklik olup, televizyonun herşey ve en yüksek, en yetkin nesne olduğunu iddia etmiştir. O, buradan hareketle ve oldukça kötümser bir görüşle, televizyonun ve kitle iletişiminin görevinin tepkiyi önlemek, bireyi özelleştirmek, onları görüntüyle gerçek arasında bir ayırım yapabilmenin olanaksızlaştığı bir taklit evrenine yerleştirmek olduğunu savunmuştur.

Tüketicinin reklâm gibi yollarla aldatılmasını gözboyayıcı bir oyun ve üretim olduğu kadar, tüketicinin isteğini de tehdit eden bir öğe olarak yorumlayan Baudrillard'a göre, bugün biz, çok daha fazla enformasyonun, ama daha az anlamın bulunduğu bir evrende yaşamaktayız; ona göre, enformasyon fazlasına maruz kalan günümüz toplumlarında, mümkün tek direniş tarzı, anlamı reddetmektir.

Baumgarten, Alexander. 1714-1762 yılları arasında yaşamış olan Alman düşünürü. Temel eserleri *Aesthetica acroamatica* ve *Metaphysica.*

Daha çok *Aesthetica* adlı eseriyle tanınan Baumgarten, bu eserinde estetik terimini felsefe tarihinde ilk kez olarak, terimin çağdaş anlamına çok yakın bir anlam içinde kullanmıştır. Buna göre, †estetik onda, sanat ve güzellik felsefesine karşılık gelir. Baumgarten, sanatın hem duyumsal olan ve hem de duygularla karışmış bulunan zihinsel tasarımlara dayandığını ve güzelliğin de basit ve ayrı bir entellektüel düşünce olmayıp, derinlikli ve ayrıntılı bir kompleks olduğunu iddia etmiştir.

17. yüzyıl akılcı düşünce geleneğinin, özellikle de †Descartes ve †Leibniz'in bir izleyicisi olan Baumgarten, tüm dikkatlerini açık ve seçik fikirlerle mantık ve matematikte bu fikirlere dayanılarak geliştirilen sistematik düşünce üzerinde yoğunlaştıran söz konusu düşünürlerin, bilgiyi kavramsal bilgiyle sınırlarken, duyusal ve algısal bilgiyi tümüyle bir kenara attıkları için, estetik konusunu ihmal ettiklerini söylemiştir.

Bu eksikliği yine Descartesçı felsefenin kavramsal çerçevesi içinde kalarak gidermeye çalışan Baumgarten'e göre, örneğin bir şiirin estetik değeri ve güzelliği, içerdiği fikirlerin açıklık derecesine bağlıdır. O, sanat eserinin estetik değerinin, onun duyumsal sezgi yoluyla algılanan temel niteliğinin açıklık ve canlılığıyla orantılı olduğunu iddia ederken, bir yandan da estetiğin konusu içine, ayrıca sanat eserlerinin yaratmak durumunda olduğu tepkilerle tecrübenin girdiğini söylemiştir.

Bayle, Pierre. 1647-1706 yılları arasında yaşamış olan Fransız filozofu.

Dictionnaire historique et critique [Tarihsel ve Eleştirel Sözlük] adlı biyografik bir eserin yazarı olan Bayle, kadîm zamanların, Ortaçağ ile modern dönemlerin önemli politik tarihî kişiliklerinin, filozof ve teologlarının düşüncelerini aktarır. O bu incelemesinde, filozofların görüşlerinde içerilen çelişkileri ortaya koyar, İlkçağdan kendi zamanına dek olan filozofları eleştirel bir gözle ele alır. Bu incelemenin kendisini her tür felsefe ve teolojiyle ilgili olarak tam bir kuşkuculuğa götürdüğü Bayle, felsefî akılyürütmenin evrensel bir septisizme yol açtığını, doğanın ise insanı körü körüne inanca zorladığını savunmuştur. Rasyonel çaba ve çalışmanın değersiz olduğunu öne süren Bayle, yine de insanın dış dünyada varlıkların, nesnelerin varolduğu ve Tanrı'nın aldatan bir varlık olmadığı görüşünü temellendirmek için, saf inanca dayanılması gerektiğini belirtmiştir.

Ona göre, din sadece ve sadece iman temeli üzerinde kabul edilmelidir; Bayle, işte bu bağlamda, her tür görüşe hoşgörü gösterilmesi gerektiğini savunur. O yanlış ve sahici olmayan bir dinin ateizme asla tercih edilmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Öte yandan, ona göre, insan davranışını yöneten şey, akıldan ziyade tutkudur.

Beauvoir, Simone de. 1908-1986 yılları arasında yaşamış, başta *Le Deuxième Sexe* [İkinci Cins] adlı kitabı olmak üzere, denemeleri, kısa öyküleri, otobiyografik yazıları ve romanları yüzyılımızda feminist düşüncenin gelişiminde önemli bir başlangıç noktası oluşturmuş olan çağdaş Fransız kadın düşünür.

Hemen hemen bütün yaşamı boyunca birlikte olduğu †Sartre'ın etkisi dolayısıyla, düşünceleri varoluşçu bir çerçeve içinde ve belli bir özgürlük kavramı üzerinde oldukça bireyselci bir temele dayanan Beauvoir'a göre, özgürlük asla ve asla insana Tanrı tarafından verilmiş bir şey değildir. Tam tersine, özgürlük, insanın uğruna hergün yeniden savaşmak zorunda olduğu bir imkân, onun kendisini sürekli olarak yeniden yaratması için bir fırsattır. Özgürlüğü başlangıçta olabildiğince bireyselci bir açıdan yorumlayan ve bu bağlamda ötekilerini, insanın kendi plânına göre eylemesinden başka hiçbir şey olmayan özgürlüğün önündeki bir engel olarak gören Beauvoir, savaş deneyimlerinin ardından ötekinin özgürlüğünü insan için bir tehdit olarak değil, fakat kişinin kendi özgürlüğünü gerçekleştirmesinin zorunlu bir koşulu olarak değerlendirmeye başlamıştır. Buradan hiç kuşku yok ki, her insanın başka insanların özgürlüğü için kaygılanmak gibi ahlâkî bir ödevi olduğu sonucundan başka, kadının toplumsal durumu ve onun erkek cinsiyle olan ilişkileri bağlamında önemli sonuçlar çıkar.

Özgürlüğün temel koşulu eylem, kişinin kendi plânlarına göre eylemesi, gelecek için amaçlar saptayarak, bunu şimdide dışlaştırması ise eğer, Beauvoir'a göre bu, geleneksel kadın rolü içinde gerçekleşmemektedir. Bundan dolayı, onun gözünde kadın özerk değil, görelidir. Başka bir deyişle, kadınların kendilerini erkek olmadan düşünemediklerini ve düşünülmediklerini öne süren Beauvoir'a göre, erkeğin özne ve mutlak olduğu yerde, kadın yalnızca erkeğin eksik ötekisidir. Öteki de, kendi bağımsız özüne sahip bir şey olarak görülemez.

O, eskiden beri varolan bu durumu, kadının biyolojik analık göreviyle geride tutulmasına, erkeğin dışarıya gitmesine ve kendisini *'homo faber'* olarak gerçekleştirmesine izin verilirken, onun içsel olanın bekçisi yapılmasına bağlar. Beauvoir, erkeğin egemenliğinin, sıklıkla iddia edildiği üzere, onun bedensel gücünün bir sonucu olmaktan ziyade, eylemde bulunan özne olmasının bir sonucu olduğunu düşünür. Fakat erkek, sadece ve sadece eylem yapmayan nesne sayesinde, ve kadına göre, başka bir deyişle, dışlaşma ve içselleşme ilişkisinden dolayı, ve kendisinin ötekisine göre böyle olabilir. Beauvoir'a göre, kadınların verilmiş olan bu durumu kabul etmemeleri gerekir. Zira ona göre, kadına toplumsal örf, âdet ve kurumlar tarafından yüklenen bu ikincil rol, biyolojik, ekonomik ve psikolojik yazgının yüklediği bir rol değildir. Yani, Beauvoir dünyaya kadın gelinmediğini, ama kadın olunduğunu söylemektedir.

beden [Os. *vücut*; İng. *body*; Fr. *corps*; Al. *leib*]. İnsanın zihin ya da ruhuna karşıt olan vücudu, organizması ya da maddî tözü.

Beden terimi özellikle, felsefe tarihinin en önemli ve temel problemlerinden biri olan zihin-beden ilişkisi probleminin oluşturduğu çerçeve içinde ortaya çıkar. Zihin ve bedeni bir ve aynı gerçekliğin değişik yönleri olarak görecek şekilde birbirleriyle özdeşleştiren ya da psişik olanı fizikî olandan gereği gibi ayıramayan her teori, hiç kuşku yok ki, problemin ortaya çıkardığı güçlükleri bir şekilde göz ardı eden bir teori olmak durumundadır.

†Maddecilik de, †idealizm de bu anlamda psiko-fiziksel birciliğin değişik biçimleri olarak görülebilir. Maddecilik tinsel varlıkların gerçek varoluşunu yadsımak ve zihni maddenin bir türevi ya da fonksiyonu olarak görmek, buna karşın tinselcilik ya da idealizmin değişik türleri de beden ya da cisimleri bilinç içerikleri olarak görmek suretiyle, gerçekte problemi şu ya da bu şekilde yoksayarlar.

Fakat bu arada, zihin ve bedenin deneysel olarak verilmiş iki ayrı töz olduğunu açıkça öne süren tüm diğer öğretiler, zihinle beden arasındaki ilişki problemine doyurucu bir çözüm getirme zorunluluğuyla karşı karşıya kalır. Probleme bir yanıt getirmeye kalkışan en önemli iki teori, birbirlerine rakip öğretiler olan †etkileşimcilik ve paralelizmdir.

Bunlardan etkileşimcilik, hem bedeni ve hem de zihni, birbirlerini etkileyen ve dolayısıyla birbirlerine nedensel bir biçimde bağlanmış iki ayrı tözsel varlık olarak görür. Buna karşın, †paralelizm iki tözün birbirlerine yalnızca eşlik ettiklerini savunur, fakat bunlar arasında bir karşılıklı etkileşim ve nedensel bağ bulunduğunu öne sürmez.

Beden felsefî bir çerçeve dışında, yakın zamanlarda sosyolojik bir açıdan da ele alınmaya başlanmıştır. Bu açıdan ele alındığında, *beden sosyolojisi*, feminizmin, gelişmiş toplumların nüfuslarındaki yaşlanmışlığın, postmodern toplum teorisinin doğuşunun, çağdaş tüketimin insan bedenini ön plâna çıkartan doğasındaki değişmelerin, tıbbî teknoloji ya da pratikteki gelişmelerin, kişinin değerini bedeninin güzelliğine indirgeyen kitle sporu ve boş zaman kültürünün bir sonucu olmak durumundadır. Buna göre, beden sosyolojisinin doğuşu, pozitivizme ilişkin bir eleştirinin, ve bedeni zihinden ayırışı belli bir bilimsel yaklaşım ya da geleneğe yol açmış olan Descartes'ın mirasının reddedilmesinin sonucu olmuştur.

Yüzyılımızda ikici anlayışı reddederek, zihinsel, fizikî ve kültürel fenomenlerin karşılıklı etkileşimini savunan görüş aynı zamanda, insan bedeninin yalnızca biyolojik olarak verilmiş bir olgu olmakla kalmayıp, toplumsal bir yapım olduğu, yani söylemler ve toplumsal pratikler tarafından üretildiği görüşüyle birleştirilmiştir. Bu bağlamda, †Foucault'nun yolundan giderek, bedenin modern toplumlarda sonsuz sayıda gözetim, disiplin ve denetim biçiminin hedefi hâline geldiğini öne sürenlerin görüşüyle, feministlerin kadınların anatomileri tarafından belirlendiği tezine karşı çıkan görüşlerinden de söz etmek olanağı vardır.

beden-özne [İng. *body-subject*; Fr. *corps-sujet*]. Empirizm ile entellektüalizm, determinizm ile mutlak özgürlük arasında bir orta yol bulmayı amaçlayan Fransız filozofu M. Merleau-Ponty'nin felsefedeki hareket noktasını oluşturan kavram.

Beden-özne, ona göre, ne saf bir nesne, ne de saydam bir öznedir. O, bazı bağlamlarda bir nesne olarak algılanır, diğer bağlamlarda ise, algılayan öznedir. Beden-öznenin dünya ile olan ilişki tarzı, zekâdan eski olup, tüm yargılar son çözümlemede, onun dünyaya ilişkin yaşanmış tecrübesine dayanır. Beden-özne, kendisine daha önceden birtakım anlamların aktarılmış olduğu bir dünyayla karşılaşır ve ona yeni anlamlar aktarır.

beğeni [Os. *kuvvei zâika, meyil*; İng. *taste*; Fr. *gout*; Al. *geschmack*]. 1 Sanat eserleri, insan elinden çıkma ürünleri, birtakım kurallara dayanmadan, salt duyum ve deney yoluyla yargılama yetisine, sanat eserlerindeki iyi ve güzel yönlerle eksiklik ya da kusurları ayırd edebilme yeteneğine; güzelliğin insanda yarattığı öznel duygu.

2 İletişim bağlamında, aktarılan mesajlardan keyif alma tavrı, belli mesajların olumlanması veya talep edilmesi durumu. Bu bağlamda, beğeni, kendisini diğer beğenilerin reddedilmesiyle ortaya koyduğu için olumsuz bir biçimde tanımlanır; estetik kaygı ya da mülahazalardan ziyade, insanların kendilerini tanımladıkları kimliklerle ilgilidir.

Beğeninin ikinci anlamı içinde, iletişim araçlarının kendilerine hitap ettiği izleyicilerin iletişim araçlarının belli bir türünü, bu araçlar tarafından sunulan ürünlerin, kimlik ve kişiliklerin bir bölümünü diğerlerine üstün tutması ve bunları tüketme eylemi dışında başka yollarla da, örneğin tavır ve davranışlarında göstermesiyle belirlenen genel eğilime *beğeni kültürü* adı verilmektedir.

Bektaşîlik. Hacı Bektaş Velî'nin (1209-1271) düşünceleri çevresinde oluşan tarikat. Senkretist bir yapı arzeden Bektaşiliğin temel özellikleri arasında, en başta dört kapı ve dört inanç tasavvuru gelir. Bunlardan dört kapı, şeriat (*İslâmın ve Ehli Beyt'in yoluna uymak*) tarikat (*şeyhe bağlanmak*), hakikat (*Tanrı'yı tanıma yolu*) ve marifet (*Tanrı bilgisine götüren yol*) kapıları, dört inanç ise ibadet, niyaz, adak ve vuslat'tır. Bektaşîlikte ayrıca Tevella (*Ehli Beyti ve 12 imamı sevmek*) ve Teberra (*Yezid ve diğer Ehli Beyt düşmanlarına yüz çevirmek*) da önem taşır.

Bektaşîlik, şamanlıktan izler taşıması, ayrımcılık yapmaması, Anadolu halkının dilini kullanması, açık ilkelerden ziyade, her düşünce ve inançta olan insanların kendilerine göre anlamlar çıkarabileceği üstü kapalı inançlar geliştirmesi nedeniyle Anadolu'nun her yerinde hızla yayılmış bir inanç ve öğreti bütünüdür.

belirleme [İng. *determinate*]. Genel olarak, bir şeyi belirli kılma, açık ve seçik bir şekilde sınırlama, karakterize etme. Bilgi anlamında, bir olayın nedenini ortaya koyma, bir kavramın içlemini oluşturan öğe ya özellikleri açık bir şekilde tanımlama ya da sınırlama.

belirlenim [İng. *determination*; Fr. *détermination*]. Özellik ya da karakteristik. Bir şeyin her ne ise o olması ya da bir nesnenin özelliklerine sahip olma durumuna gelmesi anlamında belirleme kazanması durumu. Nedenlerle sonuçlar veya olaylar arasındaki zorunlu bağıntı. Evrendeki olayların neden sonuç ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkması.

Sonucun dış ya da fail neden tarafından belirlenmesinde olduğu gibi, *nedensel belirlenim*den; bir organın fonksiyonunun kısmen, bütün bir organizmanın ihtiyaçları tarafından yani parçaların bütün tarafından belirlenmesinde olduğu gibi, *yapısal belirlenim*den; araçların amaçlar ya da erekler tarafından belirlenmesi anlamında *teleolojik belirlenim*den; bir sürecin, onu meydana getiren karşıt, fakat özsel bileşenlerin iç çatışması ve daha sonraki sentezi tarafından belirlenmesi anlamında, *diyalektik belirlenim*den söz edilebilir.

belirlenimsizcilik [Os. *lâicabiyye*; İng. *indeterminism*; Fr. *indéterminisme*; Al. *indeterminismus*]. Endeterminizm. 1 Metafizikte, evrendeki herşeyin belirlenmiş olmadığını, dünyada raslantı ve özgürlüğe yer bulunduğunu savunan görüş. Bazı olayların bir nedeni olmadığını, nedensiz olarak ortaya çıktığını öne süren metafizik öğreti olarak indeterminizm, bazı olayların genel yasa ya da ilkelerle açıklanamayacağını, birtakım olayların, bilgi eksikliğinden değil de, evrendeki raslantı, kendisellik ve kesinsizlik gibi öğelerden dolayı öngörülemeyeceğini öne sürer.

2 Ahlâk felsefesinde, benin, zihin ya da bilincin, irâdenin, ruhun, ahlâkî kararlar adı verilen sonuçlara neden olmada özgür olduğunu, ahlâkî seçimlerin daha önceki fizikî ve psişik olaylar tarafından belirlenmediğini, akıllı insan varlığının mutlak bir seçme özgürlüğüne sahip bulunduğunu öne süren anlayış.

belirsizlik [Os. *müphemlik*; İng. *vagueness, entropy*; Fr. *imprécision*, Al. *enthropie*]. Sözcüklerin, kavramların adlandırdıkları ya da uygulandıkları nesnelerin sınırlarının tam ve kesin olarak bilinememesi durumu. Buna göre, bir sözcüğün belirsiz olması, bu sözcüğün içinde geçtiği bazı bildiri kipinden tümcelere herhangi bir doğruluk değeri verilememesi; bildiri kipinden bir tümcenin belirsiz olması ise, bu tümceye herhangi bir doğruluk değeri yüklenememesi anlamına gelir.

Ünlü Alman filozofu Kant'ın, önermeleri nitelik bakımından değerlendirirken, bu bağlamda olumlu ve olumsuz önermeye ek olarak öne sürdüğü önerme türüne belirsiz önerme adı verilir. Belirsiz önerme, ona göre, '*A B* değildir' formundaki bir önermede, *B* yüklemının de olumsuz olduğu önermedir. Belirsiz önermeler, yüklemi olumsuz olan, olumsuz önermeler olarak görülürler. Bunlar, anlam bakımından olumlu, fakat form bakımından olumsuz önermelerdir. Ör-

neğin, 'Canlı ölümsüz değildir' önermesi, anlamı bakımından olumlu, fakat formu bakımından olumsuz olan bir önermedir. Bununla birlikte, belirsizlik, önermenin formuna değil de, anlamına bağlı bir özelliktir.

2 Öte yandan, herhangi bir sistemin içinde varolan düzensizlik, o sistemdeki raslantısallık unsurunun yüksek olması durumu da belirsizlik olarak tanımlanır.

belirtik tanım [İng. *explicit definition*; Fr. *définition explicite*]. Dilde bulunan uzun bir deyim yerine, çok daha kısa bir karşılık bulmak suretiyle yapılan tanım.

Bu tür bir tanıma aynı zamanda, *kısaltıcı tanım* adı verilir.

bellek [Os. *hafıza*; İng. *memory*; Fr. *mémoire*; Al. *gedaechtnis*]. 1 Geçmişteki deneyimleri, tecrübe ve yaşantıları anımsayabilme yetisi. Deney ya da tecrübeleri anımsama, zihinde canlandırma ve geçmişi şimdide koruma gücü. 2 Anımsayan öznenin, geçmiş yaşantılarına, bilinç hâllerine ya da geçmişte algılamış olduğu nesnelere ilişkin çıkarımsal olmayan bilgisi. 3 Özgün olaylar, olgu ve nesneler, imge ve fikirler ortada olmadığı zaman, onlarla ilgili bilişi ya da malûmatı zihinde korumaktan meydana gelen fonksiyon. 4 Söz konusu malûmatı depoladığı, biriktirdiği varsayılan sistem ya da yer.

Bellek, anımsayan öznenin geçmişteki duyguları, bilinç hâlleri, kısacası psikolojik yaşantıları ile ilgili olduğu zaman, buna *içebakışsal bellek*, buna karşın, anımsayan öznenin geçmişte algıladığı, zihinden bağımsız nesnelerle ilgili olduğu zaman ise, buna da *algısal bellek* adı verilir.

Belleğin oluşumunda ya da anımsama sürecinde, üç ayrı evre söz konusu olur: I Daha önce algılanmış olan nesnenin zihinde canlandırılması, bellekte bir imge oluşturulması, II imgenin, anımsayanın geçmişinin bir parçasını meydana getiren bir nesnenin imgesi, sureti olarak tanınması ve III anımsanan nesnenin psikolojik ya da fizikî bir zaman çerçevesi içine yerleştirilmesi.

Bu bağlamda, yeni karşılaşılan bir durumu eskiden ya da daha önce görmüş olma izlenimine dayanan bir tanıma güçlüğü ya da yanılsamasıyla belirlenen, şimdiki zamanla geçmişin birbirine karıştırılmasından meydana gelen bellek hastalığına *bellek karışıklığı* adı verilir.

Buna karşın, belleğin zayıflaması ya da tümüyle ortadan kalkması durumu, bir şeyin istenen anda anımsanmasının imkânsız hâle gelmesi, belli birtakım şeylerin hatırda tutulmasının olanaksızlaşması hâli ise *bellek yitimi* olarak tanımlanır.

bellum omnium contra omnes. Devletin ortaya çıkışından önce, doğa durumundaki insanların, kendi çıkarlarını hayata geçirmek için, birbirleriyle gerektiğinde savaşa gireceğini ifade etmek üzere, †Hobbes tarafından kullanılan Latince terim. Devletin ortaya çıkışından önce, insan topluluğunun içinde bulunduğu doğal hâli ifade eden deyim: Herkesin herkese karşı savaşı.

ben [Os. *nefs*; İng. *ego*; Fr. *l'ego*]. Akıl sahibi öznenin, bilinçli kişinin, kendisini başkalarından ayırmasına ve kendisini öne sürmesine yarayan güç. Çoğunluk kişi, bilinç ve özne sözcükleriyle eşanlamlı olarak kullanılan, zihin, bellek, bilen, ego olarak da bilinen ve, değişme boyunca varlığını koruyup, birliğinin farkında olan birlik. Bir bireyin psikolojik özelliklerini betimlemeye ve bütünlemeye yarayan temel değişken.

Farklı benlerden söz edilebilir. Buna göre, tüm zihinsel faaliyetlerin gerisinde yatan neden olan ve varoluşu, doğrudan doğruya içebakış yoluyla bilinemeyen, fakat içebakışın içeriğinden çıkarsanmak durumunda olan, elle tutulamaz, gözle görülemez, maddî olmayan, değişmez varlığa ya da ruh veya tine *saf ben* adı verilir.

Buna karşın, içebakış yoluyla algılanan, ve bir kişiyi niteliksel olarak başka bir kişiden ayıran ya da ona kendi kişisel karakterini veren işlem ve öğeleriyle etkin, bireysel bene ise deneysel ya da

empirik ben adı verilmiştir. Bilincimizin birliği tarafından önceden varsayılan özneye ise, *transendental ben* denir. Ve nihayet, bilincin sezgisel olarak hissedilen ya da algılanan birliğine, *içebakışın beni* adı verilmektedir.

Öte yandan bilinçli öznenin, duyum, algı, düşünce, duygu, tutku türünden bilinç içeriklerini doğrudan ve aracısız olarak tecrübe etmesi, kendi zihin hâllerinin bilincinde olması durumu, insanın kendi bilincini belli bir bilginin konusu yapması, öznenin kendisi için nesneleşebilmesi, kendisi hakkında nesnel olabilmesi ya da kişinin kendisini başkalarının görebileceği tarzda değerlendirebilmesi yeteneği ben bilinci olarak tanımlanır

bencillik [Os. *hodkâmlık*; İng. *egoism*; Fr. *égoisme*; Al. *egoismus*]. Genel olarak, kişinin kendi benine ve kendi çıkarlarına düşkünlük göstermesi, başkalarını hiç dikkate almadan, yalnızca kendisini ve kendi iyiliğini, refahını ve mutluluğunu düşünmesi. İnsanın kendi benini ve kişisel çıkarını, yaşamının mutlak ilkesi yapması.

Özel olarak da, İngiliz deneyci filozofu †Hobbes'un, insanın tüm eylemlerinin 'ben sevgisi' tarafından belirlendiğini, ve ahlâklılığın da insanın kendisini koruma içgüdüsünün bir şekli olduğunu, tüm eylemlerin insanın kendisini koruma içgüdüsünün ve kendi benine duyduğu sevginin bir sonucu olarak ortaya çıktığını dile getiren öğretisi.

Benjamin, Walter. 1892-1940 yılları arasında yaşamış olan Alman düşünür. Adı †Frankfurt Okulu'yla irtibatlandırılan ve yirminci yüzyılın seçkin bir estetik teorisyeni olan Benjamin'in temel ve en ünlü eseri 'Mekanik Röprodüksiyon Çağında Sanat Eseri' adlı denemesidir.

Sanatsal üretimin maddî boyut veya yönlerine dair analizi, Benjamin'in çağdaş düşünceye en önemli katkısını oluşturur. Ona göre, 20. yüzyılda sanat alanındaki en önemli gelişme ve problem, geleneğin çözülmesi ve buna bağlı olarak yokolup gitmesiyle birlikte, sanatın yepyeni biçim ve işlevler kazanmış olmasıdır. Başka bir deyişle, mekanizasyon ve kitlesel üretimin kültür alanına da yayılışındaki ilerici potansiyeli gören Benjamin, öncelikle kültürel eserlerin veya sanat yapıtlarının mekanik olarak çoğaltılabilirliğinin, yüksek kültürün eserlerinin büyülü, ve kutsal hâlesini, onları ritüel ve gelenekten koparmak suretiyle, yok ettiğini öne sürer. O söz konusu gelişmeyi, şeylerin evrensel eşitliği düşüncesini benimseyen kitlelerin çağdaş yaşamda giderek artan önemleriyle birleştirir ve bunu potansiyel olarak ilerici bir şey olarak değerlendirir.

Diğer bir deyişle, teknolojik alandaki büyük gelişmenin, sanat ve kültür için yepyeni imkânlar sağladığını iddia eden Benjamin, fotoğraf ve sinema benzeri sanatların kaydettiği gelişmenin, kitlelerin katılımına açık, onların yararına olan bir sanatı mümkün hâle getirdiğini söyler. Ona göre, sanatın mekanik olarak çoğaltılabilirliği, kitlelerin sanata karşı olan tutumlarını değiştirir. Bir Picasso tablosuna karşı takınılan gerici tavır, bir Chaplin filmine karşı ilerici bir tepkiye dönüşür.

Sanatın toplum için olduğunda ısrar eden düşünür, ritüel ve propagandanın 1930'lar Almanya'sındaki rolüne göndermede yaparak, sanatın özerkliği veya sanat için sanat üzerindeki ısrarın estetiğin faşizm tarafından politik hayata sokulmasıyla tamamlandığını öne sürer. Bununla birlikte, Benjamin'e göre, geleneğin ve geçmiş kültürün özgürleştirici yönlerini de unutmamak lâzım gelir. Nitekim, o bir yandan da, kapitalizmle birlikte yok olup giden geçmişin kurtarılmasını amaçlayan †tarihsel maddeciliğin savunuculuğunu yapmaktan hiç geri durmamıştır.

benlikçilik [Os. *hodnümâlık*; İng. *egotism*; Fr. *égotisme*; Al. *egotismus*]. Kişinin salt kendi çıkar, istek, arzu ve ihtiyaçlarını karşılama çabasıyla belirlenmesi, bencilik ya da egoizmin koyduğu sınırların daha ötesine geçerek, salt kendi kendi-

siyle ilgili olması durumu. Öznenin, zaman zaman sapık hazları da aralarında olmak üzere, kendisine özgü olduğuna inandığı yanlarına gösterdiği aşırı hayranlık.

benlik teknolojisi [İng. *ego technology*; Fr. *technologie d'égo*]. Ünlü çağdaş düşünür Michel Foucault'nun, iktidar tarafından şeyleştirilerek inşa edilen öznelliğe karşı, bireylerin kendilerini bağımsızca yaratabileceklerini ya da inşa edebileceklerini dile getiren kavramsallaştırımı.

Bireylerin kendileri veya başkalarının yardımıyla, kendi bedenleri, ruhları, düşünceleri, hareketleri ve varoluş tarzları üzerinde belli sayıda işlemi ya da etkinliği, kendilerini, belli bir mutluluk, bilgelik, yetkinlik ya da ölümsüzlük hâline erişebilmek için, dönüştürmelerini sağlayacak şekilde gerçekleştirmelerine imkân veren pratikler bütünü.

benmerkezci durum [İng. *egocentric predicament*]. Felsefe tarihinde ilk kez olarak İngiliz empiristleri tarafından öne sürülen ve bir insanın yalnızca kendi deneylerinin, kendi bilinç içeriklerinin bilgisine sahip olabileceği, kendi zihin ya da bilinç hâllerinin ötesine geçerek, gerçekliğin bizzat kendisini, gerçekte olduğu şekliyle dünyayı bilemeyeceğini dile getiren kabul. Her tür bilginin kendi bireysel bilincimizin bir eseri olduğunu, bilincin dışında kalana ilişkin olarak hiçbir bilginin olamayacağını öne süren görüş.

Her birimizin kendimize özgü, yalnızca kendimize ait olan algısal dünyayla sınırlanmış olduğumuzu, bu dünyanın ötesine geçerek, gerçek dünyanın kendisine ulaşamayacağımızı öne süren tez.

benmerkezcilik yanılsaması [İng. *egocentric illusion*; Fr. *illusion égocentrique*]. Herhangi bir benin evrenin merkezinde olması söz konusu olamasa bile, her benin kendisini evrenin merkezi ve odak noktası olarak algılamaktan ya da düşünmekten geri duramaması tavrına ve daha özel olarak da evrendeki herşeyin ihtiyaçlarımızı ve arzularımızı karşılayacak şekilde düzenlenmiş olduğu yanılsaması. Kişinin kendisini evrenin merkezi olarak görme eğilimi.

ben-olmayan [Os. *gayri nefs*; İng. *non ego*; Fr. *non égo*] Özneden ayrı bulunan, öznenin dışında kalan nesnelerin bütününe verilen ad. Dünyaya ilişkin algımızın en önemli bileşenlerinden biri.

Alman idealist filozofu †Fichte'ye göre, ben tektir ve herşeydir. Ve ben kendi kendisinin bilincine, ancak ben olmayana karşı koyarak varabilir. Bu çerçeve içinde, ben olmayan ben'in bilinçsiz faaliyetinden doğar.

Bentham, Jeremy. 1748-1832 yılları arasında yaşamış olan, yararcılığın kurucusu İngiliz filozofu. Temel eserleri: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* [Ahlâk ve Yasamanın İlkelerine Giriş], *Deontology* [Deontoloji] ve *Science of Morality* [Ahlâk Bilimi].

Ahlâk görüşü: Bentham, ahlâk görüşüne temel olmak üzere bir psikoloji teorisi geliştirmiş ve 'doğanın insanoğlunu iki egemen efendinin yönetimine terketmiş' olduğu iddiasıyla ün kazanmış olan bir düşünürdür. Ona göre, insan doğası kendi çıkarını sağlayacak, hazzın peşinden koşarak, acıdan kaçınacak şekilde oluşturulmuştur. Bentham işte bu çerçeve içinde, eylemlerin hazzı arttırıp arttırmadıklarına ve dolayısıyla acıyı en aza indirgeyip indirgemediklerine bakılarak, ahlâkî bakımdandan doğru ya da yanlış diye sınıflanabileceğini savunmuştur.

Bentham söz konusu psikoloji görüşünden hareketle, bir †haz kalkülü geliştirmiştir. Bir eylemi seçmek için, söz konusu eylemin sağlayacağı haz miktarını temele alan haz kalkülü yöntemine göre, hazzın niceliği, şu öğeler tarafından belirlenir: Hazzın yoğunluğu, süresi, hazzın yakınlığı, kesinliği, verimliliği ve hazzın saflığı (yani, acı ya da sıkıntı, üzüntü gibi duygularla karışmamış olması).

Bentham'ın †yararcılığı, hazzı temele alsa bile, haz ahlâkına göre çok daha gelişmiş bir öğretidir. Zira, hazcılığın iyiyi hazza eşitlediği, ve hazzı yalnızca birey açısından değerlendirdiği yerde,

Bentham iyiyi 'en yüksek sayıda insana, en yüksek mutluluğu sağlayan şey' olarak tanımlamıştır. Nitekim, Benthamcılığın en büyük sayıda insanın en yüksek mutluluğunu, toplumların ve bireylerin en yüksek ahlâkî amacı olarak gören, insanların eylemlerinin ahlâkî değerlerinin deneysel olarak eylemlerin yararlılığıyla, yani bir eylemin mutluluk yaratma gücü tarafından belirlendiğini savunan görüş olarak tanımlanır.

Siyaset felsefesi: Siyaset felsefesini ahlâk görüşüne dayandırmak isteyen Bentham, diğer bir deyişle kişinin kendisine dönük hazlarla, dışa dönük hazlar arasında bir ayırım yapmıştır. Bunlardan birincileri salt hazla ve kişinin kendi mutluluğuyla ilgili iken, ikincileri bir iyilik ifadesi olup, başkalarının mutluluğuyla ilişkilidir. Bireysel mutlulukla en yüksek sayıda insanın mutluluğunun bir ve aynı olmadığının fazlasıyla farkında olan Bentham, bencillikle toplumun iyiliği veya en yüksek sayıda insanın mutluluğu arasındaki uçurumun aşılabilmesi için, iki araçtan faydalanmaya çalışmıştır.

Bu araçlardan birincisi, eğitimdir. Ona göre, insanlar eğitim sayesinde zihinsel melekelerini ve yeterliliklerini arttırır, kendilerini tam olarak gerçekleştirebilmenin yollarını öğrenir ve böylelikle de, bir kişinin akılcı yollarla elde ettiği mutluluğun başkalarına yönelik sevgi ve hayırseverliği, ötekinin iyiliğini kapsadığını anlayabilirler.

Bentham'da bireyin kendisine dönük ilgiyi toplumsal bir ilgiyle tamamlamanın ikinci yolu kurumsal bir çerçeve yaratmak geçer. Ona göre, insan bencil çıkar ve zorlamaları bu sayede ve kurumsal bir çerçeve içinde, toplum için yararlı amaçlara dönüştürebilir. Liberalizmin en önemli teorisyenlerinden biri olan Bentham, siyaset felsefesinde, güçlü bir halk egemenliğinin savunuculuğunu yapmış ve söz konusu egemenliğin tek meclisli yasama organıyla temsilini istemiştir. O, denetim ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin tam çalışan bir †demokrasiyi önlemek üzere hazırlanmış aygıtlar olarak değerlendirirken, din konusunda kuşkucu bir tavır takınmıştır. Bentham'a göre, din ilerlemeyi engelleyen özellikle de entellektüel ilerlemeye set çeken bir kurumdur. Dahası, o dinin inanmayanlara karşı düşmanlık uyandırmak ve bir kast sınıfı yaratıp beslemek suretiyle, topluma sadece sıkıntı verdiğini düşünür. İhtiyaç duyulan şey, dinî hoşgörüdür ve bunu sağlayacak tek şey de, bilinemezci bir kuşkuculuktur. Öte yandan, dine çoğunluk yararcı bir açıdan bakan Bentham, onun yararsız olduğunu söylemekten de çekinmemiştir.

Benthamcılık [İng. *Benthamism*; Fr. *Benthamisme*] En büyük sayıda insanın en yüksek düzeyde mutluluğunu, toplumun ve insanların en yüksek ahlâkî amacı olarak öne süren J. Bentham'ın yararcılığını tanımlayan terim.

İnsanların eylemlerinin ahlâklılığının, deneysel olarak onların, bir eylemin mutluluk üretme gücü anlamına gelen, yararlılığıyla belirlendiğini öne süren Bentham'a göre, bir eylemin ahlâkî değeri, son çözümlemede eylemin doğurduğu haz ya da acıyla ortaya çıkar, zira insan varlığının gerçek efendileri, en yüksek ve tek iyi olan haz ve tek gerçek kötülüğe karşılık gelen acıdır.

benzerin benzerine neden olduğu ilkesi [İng. *principle of like causes like*]. Nedendeki niteliklerin aynı zamanda sonuçta da varolduğunu, neden ve sonucun tümüyle ayrı ya da farklı bir yapıda olamayacağını, örneğin zihnin ya da zihinsel yaşamın, zihinsel özellikleri olmayan bir şeyden türeyemeyeceğini, yaşamın, canlılığın kendi içinde canlılığı olmayan bir şeyden doğamayacağını dile getiren ilke.

Berdyayev, Nikolai. 1874-1948 yılları arasında yaşamış çağdaş Rus düşünürü.

Felsefede mantıksal ve rasyonel yöntemler yerine, sistematik olmayan, gizemli anlatım biçimlerinden yana olan Berdyayev, hakikatlerin, rasyonel araştırmanın değil de, 'tinin aşkın dünyasından sızan bir ışığın ürünü' olduğuna

rını, insanın büyüklüğünün de, bu tinsel dünyadan ve tanrısal yaratma yeteneğinden pay almasından kaynaklandığını savunmuştur.

Düşüncesi daha çok dinsel bir metafizikten meydana gelen Berdyaev'e göre, varlığın temelinde, kendisinin *ungrund* adını verdiği, †Aristoteles'in ilk maddesine benzer olan şey vardır. Ona göre, *ungrund* varolmamakla birlikte, varlığın imkânı olmak anlamında varlıktan önce olmak durumundadır. Yalnızca potansiyel olan varoluştan ayrı olarak, aktüel varoluş belirsiz bir kaos olmadığına göre, saf imkânı belirleyen, bir ilk yaratıcı eylemin var olması gerekir. Berdyaev'e göre, işte bu, Tanrı'nın eylemi olmak durumundadır.

Bergson, Henri. 1859-1941 yılları arasında yaşamış olan çağdaş düşünür.

Temel İlkeler: Temel eserleri arasında *Essais sur les Données immédiates de la Conscience* [Bilincin Dolayımsız Verileri Üzerine Denemeler], *Matière et Mémoire* [Madde ve Bellek], *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion* [Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı] ve *L'Evolution créatrice* [Yaratıcı Evrim] gibi kitaplar bulunan Bergson, Almanya'da doğup gelişmiş olan idealist yaşama felsefesinin Fransa'daki temsilcisi olarak tanınır. Aynı zamanda, süreç felsefesi adı verilen felsefe türünün de en önemli temsilcilerinden olan Bergson, †pozitivizmin ya da oldukça dar bir çerçeve içinde kalan bilimsel yorumların iddialarına şiddetle karşı çıkarken, insanî ve tinsel değerlerin önemini vurgulamıştır. O, işte bu çerçeve içinde, 20. yüzyılda gelişen akla karşı başkaldırının önemli öncülerinden biri olmak durumundadır.

Başka bir deyişle, ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan maddecilik dirimselcilik karşıtlığından yoğun bir biçimde etkilenen Bergson, bilimin bulgularını özü itibariyle bilimsel olmayan bir gerçeklik anlayışına ulaşmak için kullanmıştır. Metafiziği, †dinamizm ve sürekliliğin önemini vurgaladığı, aklın gerçekliğin yapısını bilmeye yetili olmadığını dile getirdiği için, Bergson Romantik gelenek içinde yer alır. Başka bir deyişle, diskürsif düşüncenin ve dolayısıyla, tüm determinizmi ve †mekanizmiyle bilimin kapsamı ve açıklama alanının oldukça dar olduğuna dikkat çekmiş ve yaşam fenomeni, bilinç ve özgürlüğün sadece ve sadece dolayımsız sezgi ile anlaşılabileceğini öne sürdüğü için, Bergson aynı zamanda yaşam felsefesinin 20. yüzyıldaki en önemli temsilcisi sayılabilir.

Metafiziği: Gerçekliğin sezgi yoluyla bilinebileceğini savunduğu için ondokuzuncu yüzyıl Alman düşünürü Schopenhauer'a çok yaklaşan Bergson, bununla birlikte, bir ilerleme öğretisi olarak evrim teorisini çok ciddiye alıp metafiziğine temel yaptığı için, onun kötümserliğini paylaşmaz.

İlk araştırmalarını zihin ve beden arasındaki ilişki konusuna ayıran filozof, zamanının bu konudaki gözde öğretisi olan psiko-fizyolojik paralelizme, yani her psikolojik olguya onu belirleyen fizyolojik bir olgunun karşılık geldiğini dile getiren öğretiye şiddetle karşı çıkmıştır. Bergson, bu bağlamda belleğin, ve dolayısıyla zihin ya da ruhun bedenden bağımsız olduğunu ve amaçlarını gerçekleştirebilmek için bedeni kullandığını öne sürmüştür.

Yaşam düşüncesini incelerken, evrimin gerçekliğini kabul eden, onu kesin olarak belgelenmiş ya da kanıtlanmış bir teori diye gören Bergson, evrimin mekanist bir tarzda gelişmeyip yaratıcı olduğunu iddia etmiştir. O, bu gelişme sürecinde, biri içgüdü, diğeri de zekâ yoluyla gelişen iki çizgi bulunduğunu söylemiş ve bunlardan her ikisinin de, evrenin her yerinde iş başında olan yaşam atılımının eseri olduğunu savunmuştur.

Bilgi Görüşleri: Bilgi görüşünde, rasyonel düşünceye güvenmeyen, kuru bir †akılcılık ve †bilimciliğe karşı çıkıp, bunun yerine sezgiyi temel alan Bergson, bilincin her zaman bir şeyin bilinci olduğunu, bizim doğrudan ve aracısız olarak yalnızca kendi tecrübemizi bilebileceğimizi ve dolayısıyla en iyi ve en

yetkin bir biçimde kendi bilinç akışımızı ve süreyi idrak edeceğimizi belirtmiştir. Bu ise, kavramsallaştırılabilen bir bilgi değildir; yani, bu, akıl ve analiz yoluyla değil de, ancak yaşanarak, ve sezgi yoluyla bilinebilir.

Başka bir deyişle, Bergson felsefesinde öncelikle, kavramsal bilgiye şiddetli bir eleştiri yöneltmiştir. Kavramların sürekli ve dinamik bir gerçekliği, onu statik hâle getirmek ve bölmek suretiyle çarpıttığını öne süren Bergson, 'biricik' olan gerçeklikle ilgili hakikatlerin kavramsal yolla söze dökülemez, ifade edilemez olduğunu söylerken, bir yandan da bizi gerçekliğin özüne götürecek bilgi türü olarak sezgiden söz etmiştir. Bilimi reddetmeyen, fakat bilimsel bilginin en önemli bilgi türü olarak görülmesine karşı çıkan Bergson'a göre, gerçekliğe nüfuz eden, nesnelerle doğrudan ve aracısız bir temas kuran başka bir bilgi türü daha vardır. Bu bilgi dile getirilemez, söze dökülemez. Bu bilgiye, en azından bilimsel bilgi kadar önem ve değer verilmesi gerektiğini öne süren Bergson, analiz adını verdiği bilimsel, rasyonel bilginin karşısına, sözcüklerle dile getirilemez olan sezgiyi geçirmiştir.

Bergson'a göre, sezgi bize, gerçekliğin şemasını değil de, bizzat kendisini bilme olanağı verir. Şu hâlde, Bergson bir şeyi bilmenin iki yolunu birbirinden ayırır. Bu yollardan birincisi bizi bilinecek nesnenin çevresinde hareket ettirir, oysa ikincisi nesneye nüfuz etmemizi sağlar. Birincisinden elde edilen bilgi, nesneyi gözlemlediğimiz bakış açısına bağlıdır; dolayısıyla, bu bilgi göreli bir bilgidir. Buna karşın, ikincisinde nesneyle doğrudan bir temas içinde olur ve herhangi bir bakış açısının sınırlamalarından kurtuluruz. Burada nesneyi gerçekte olduğu şekliyle kavrarız. Bunlardan birincisi tanaliz, ikincisi tsezgidir.

Sezginin bize gösterdiği gerçeklik nedir? Bergson bu konuda aradığı ipucunu kişinin kendi doğasına ilişkin sezgide bulur. Ona göre, kendi içimize dönüp baktığımızda tecrübe ettiğimiz şey, değişen hâller veya özellikleri değişen şeyler değil de, değişmenin bizzat kendisi, süre ve yaşamdır. Sezgi yoluyla bilinen benden hareket eden Bergson, burada kalmayıp daha sonra dünyanın aynı süreden meydana geldiğini iddia etmiştir. Başka bir deyişle, gerçekliğin bilimin varsaydığı gibi, madde olmadığını göstermeye çalışan, doğanın, bilimin söylediği gibi, yalnızca mekân içindeki maddî cisimlerden oluşmadığını savunan Bergson, insanların mekânla düşünmeye çalıştıkları için, maddeciliğe eğilimli olduklarını iddia etmiştir. Oysa, zaman mekândan daha temel olup, bütün gerçekliğin özü zamandır, süredir.

Anlamamız gereken şeyin, zamanın bir birikim, bir büyüyüp gelişme, bir süre olduğunu belirten Bergson, bir adım daha ileri giderek, sürenin yalnızca akıp giden bir şey olmakla kalmayıp, yaratıcı olduğunu savunur. Başka bir deyişle, süre görünüşün gerisindeki gerçeklik, bilimlerin araştırdığı gözle görülür empirik dönüşümlerin gerisindeki esas nedendir. Buna göre, türlerin evrim geçirdiği hipotezini doğrulanabilen deneysel bir hipotez olarak benimseyen Bergson, buradan bütün bu evrimsel gelişmenin gerisindeki esas gücün, temel nedenin süre olduğu metafiziksel tezine geçmiştir.

Bergson'a göre, gerçekten varolan şey madde, cansız varlık değildir; gerçeklik süredir ve bunu yalnızca sezgi kavrayabilir. Zaman bir birikimdir. Gelecek hiçbir zaman geçmişin aynı olamaz, zira her adımda yeni bir birikim ortaya çıkar. O bilinçli bir varlık için var olmanın değişmek olduğunu kabul eder, zira değişmek demek olgunlaşmak demektir; olgunlaşmak ise, sonsuzca kendi kendini yaratmak demektir. Bu, yalnızca bilinçli insan varlığı için değil, fakat bütün gerçeklik için böyledir. Bergson gelişmeyi, ancak süre olarak anladığımız takdirde açıklığa kavuşabileceğimizi savunur.

Ona göre, insan işte bu yaşamda maddeyi yener, mekânın sınırlarının üstüne çıkar ve içinde salt süreyi yaşar. İnsan kendisini bütün benliğiyle bir işe verdiği zaman da aynı şeyi duyar. Geçmiş, sürekli olarak bugüne ve geleceğe doğru akar. İşte, bu biricik gerçeklik olarak süredir. Bergson'a göre, süreyi yaşayabilmemizin koşulu bellektir. Bellek zaman aralıklarını yener, geçmiş, şimdi olarak yaşanır. Süreyi bütünlüğü içinde yakalayıveren ise sezgidir.

Bergsonculuk [İng. *Bergsonianism*; Fr. *Bergsonisme*]. Henri Bergson'un düşünce çizgisini izleyen düşünürlerin, 20. yüzyılın başlarında, Fransa'da kurmuş okuldukları metafizik okulu ya da akımı.

Bergson'un metafiziğini benimseyen bu okul, filozofun kendisinden başka, bilimdeki krizle Amerikan †pragmatizminden etkilenmiş ve Bergsonun düşüncesiyle, †dinamselcilik ve †irrasyonalizmin, onun kendisinden çok daha ötelere taşınmayı amaçlamıştır. †Sezgicilik ve †irâdeciliğin savunuculuğunu yapan Bergsoncuların en önde gelenleri arasında Maurice †Blondel, Lucien Laborthénierre ve Eduard Le Roy sayılabilir.

Berkeley, George. 1685-1753 yılları arasında yaşamış olan, ve dünyada yalnızca ruhların ve bu ruhların idelerinin varolduğunu, buna karşılık maddenin varolmadığını öne süren İngiliz düşünür. Temel eserleri: *The Principles of Human Knowledge* [İnsan Bilgisinin İlkeleri] ve *Three Dialogues Between Hylas and Philonous* [Hylas ile Philonous arasında üç Konuşma].

Bilgi Görüşleri: Berkeley de, kendisinden önce yaşamış olan †Locke gibi, bizim doğrudan ve aracısız olarak algıladığımız herşeyin kendi zihnimizdeki †ideler olduğunu, doğuştan düşünceler bulunmadığını, tüm idelerimizin algısal deneyin sonucu olduğunu, ve bilgimizin duyudeneyi yoluyla sahip olduğumuz idelerden türediğini savunmuştur. İdelerden türeyen bilginin tek bir istisnası vardır: Tinsel varlıklara ya da insanın kendi benine ilişkin bilgi.

Berkeley'e göre, kendi zihnime ya da benime ilişkin olarak doğrudan bir algısal deneye sahip olamadığım, ama doğrudan ve aracısız olarak yalnızca zihnimin çeşitli niteliklerini ya da faaliyetlerini algıladığım için, benim, kendi zihnime ya da benime ilişkin bir ideye sahip olduğum söylenemez. Bununla birlikte, buradan yola çıkılarak zihinden ya da benden söz etmenin anlamsız olduğu sonucuna varılamaz. Çünkü, sonsuz sayıda ideye ek olarak, bu ideleri bilen ve algılayan bir şey, algılama, isteme, imgeleme ve anımsama gibi faaliyetlere ek olarak, bu faaliyetleri gerçekleştiren aktif bir varlık vardır ki, bu da zihin ya da ruh ya da bendir.

İdelerden insan zihninden ya da bir algı eyleminden bağımsız olarak kendi başlarına varolan şeyler olarak söz etmek çelişik olsa bile, bizim birincil niteliklere ilişkin idelerimize benzeyen niteliklere sahip olan nesnelerin insan zihninden bağımsız olarak varolduklan düşünülebilir. Bu düşünceye Berkeley, bir idenin ancak başka bir ideye benzeyebileceği, buna karşın bir ses ya da bir şeklin başka hiçbir şeye değil de, yalnızca başka bir ses ya da başka bir şekle benzeyebileceği karşılığını verir. Dahası, ona göre, biz zihnimizdeki idelerin nesnelerin niteliklerine benzeyip benzemediklerini hiçbir zaman bilemeyiz, çünkü bizim dolayunsız olarak algıladığımız herşey kendi idelerimiz olup, idelerimizle bu idelere benzeyen nitelikler ilke olarak birbirlerinden farklı olduklarından, bizim idelerimizle bu idelere benzeyen nitelikleri birbirleriyle karşılaştırma imkânımız yoktur.

Metafiziği: Bilginin tek kaynağının algı olduğunu, algıda ise bizim yalnızca kendi idelerimizi ya da duyumlarımızı bilebileceğimizi öne süren epistemolojik nitelikli öncüllerden yola çıkarak, yalnızca idelerin ve ideleri algılayan zihinlerin varolduğu ve duyularımız üzerindeki eylemiyle idelere neden olan maddenin hiçbir şekilde varolmadığı şeklindeki ontolojik sonuca ulaşan Berkeley,

bununla birlikte tıpkı Locke'un yapmış olduğu gibi, nedensel bir algı anlayışı benimseyerek, zihnimizdeki idelere neden olan bir varlığın, yani Tanrı'nın varolduğunu öne sürmüştür. Başka bir deyişle, o maddenin yerine Tanrı'yı yerleştirmiştir.

Berkeley'e göre, biz algılarımızın, idelerimizin, onlar 1 canlı ve açık oldukları, 2 diğer deneylerimizle uyumlu oldukları, ve 3 insan irâdesinin keyfi bir eyleminin sonucu olmadıkları, yani insan zihninde, nedensiz ve temelsiz olarak keyfi bir biçimde yaratılmadıkları zaman, gerçek olduklarını kabul eder ve onları fantazilerden, düşsel algı ve idelerden ayırırız. Yani, duyualgılarımız, idelerimiz bize bağlı ve keyfi olmadıkları için, bu algı, duyum ve idelerin insan zihninin dışında bir nedeni olmalıdır.

Başka bir deyişle, madde varolmadığı, varolsa bile, bütünüyle olumsuz ve belirsiz bir biçimde tanımlandığından dolayı, bizim zihnimizdeki idelere neden olamayacak kadar pasif olduğu, ikinci olarak ideler kendi kendilerinin ya da başka idelerin nedenleri olamayacağı ve nihayet bu gerçek ideleri insanın bizzat kendisi yaratamayacağı için, Berkeley'e göre, zihnimizdeki bu idelere, algımızdaki duyumlara neden olan başka bir tinsel varlığın varolması gerekir ki, bu tinsel varlık da Tanrı'dır.

Bu görüşe, bizim tinsel bir varlığı, bir Tanrı'yı algılarımıza, duyumlarımıza, idelerimize neden olurken de, başka bir zaman da hiçbir şekilde tecrübe etmediğimiz söylenerek, duyumlarımıza, idelerimize neden olan bir Tanrı düşüncesinin, en azından niteliklerinin duyularımız üzerindeki eylemi sonucunda bizde algılara, idelere neden olan bir madde düşüncesi kadar keyfi olduğu söylenerek itiraz edilebilir. Böyle bir itiraza karşı Berkeley, bizim tamamen irâdemize bağlı olarak çeşitli şeyleri çeşitli şekillerde imgelediğimiz zaman, tinsel varlıkların ideler yaratmasına ilişkin bir tecrübeye sahip olduğumuz yanıtını verir. Ve biz, tinsel varlıklar olarak kendimizin zihnimizde ideler oluşturma gücüne sahip olduğumuzu biliyorsak, ona göre, bu bilgi başka bir tinsel varlık olarak Tanrı'nın bizim zihnimizdeki idelere neden olmakta olduğu olgusu için sağlam bir temel oluşturur.

Berkeley söz konusu †maddesizcilik öğretisiyle ilgili eleştirileri, örneğin insanlar tarafından tecrübe edilen izlenim ya da idelerle özdeşleştirilmesi durumunda, doğanın insanların ortaya çıkışlarından önce varolmadığı, ya da bir odanın içinin insan ona baktığı zaman varlığa geldiği, insan ona bakmaktan geri durduğu zaman yok olup gittiği türünden itirazları bertaraf edebilmek için, şu hâlde, Tanrı'nın evreni varoluş hâli içinde tutan herşeyi bilme gücüne müracaat etmiştir. Başka bir deyişle, o ezelî–ebedî olup, herşeyi bilen tinsel bir varlık olarak Tanrı'nın varoluşunu kabul etmek suretiyle, dış dünyanın Tanrı tarafından tecrübe edilen ideler, izlenimler toplamı olduğunu, dış dünyadaki nesnelerin Tanrı'nın zihninde bulunduğunu, onların bizim tarafımızdan algılanmadıkları zaman, Tanrı tarafından algılandıklarını öne sürer.

Berkeley'in tezleri [İng. *Berkeley's theses*; Fr. *thèses de Berkeley*]. Ünlü İngiliz idealist filozofu †Berkeley'in felsefesinin temelinde yer alan ve felsefenin daha sonraki gelişimini oldukça etkilemiş olan iki tez. Bunlar, sırasıyla 1 şeylerde algıladığımız tüm nitelikler zihinlerimize bağlı olduğu, ve algılanamayan ve dolayısıyla bilinemeyen, fakat varolduğu varsayılan töz düşüncesi kabul edilemez olduğu için, şeylerin yalnızca, zihinler tarafından bilindikleri ya da algılandıkları sürece varolduğu, varolmanın algılanmak, yani zihinde bir ide olmak olduğu teziyle, 2 dış dünyaya ilişkin bilgimizin duyumsal bir bilgi olduğu, bu bilginin her zaman idelerin bilgisi olup, idelerin de, dış dünyadaki tözlerin değil, fakat basit niteliklerin ideleri olduğu tezidir.

Berlin, Sir İsaiah. Çağdaş İngiliz ahlâk ve siyaset felsefecisi.

Berlin, değerlerin yer, zaman ve toplumsal koşullar tarafından belirlendiğini savunan Marksist görüşe karşı çıkarak, determinist öğretilere karşı tavır alınış ve ahlâkî değerlerin, ve insanın sorumluluğuyla özgürlüğünü korumanın önemini vurgulamıştır.

Bernard, Clairvaux'lu Aziz. 1090-1153 yılları arasında yaşamış olan Hristiyan teolog.

Teoloji konularındaki yöntemi, rasyonel olmaktan çok mistik bir nitelik arzeden Aziz Bernard'a göre, Tanrı'yı aramanın yolu, 'utanç verici bir merak'tan değil, bir sevgi okulunda yaşamayı öğrenmekten geçer. Yüreğinde sevgi taşımak, Tanrı'yı bilmenin ilk koşuludur. Onun öğretisinin anahtarı şu sözlerde yatar: 'Tanrı sevgisi nereden gelir? Tanrı'dan. Peki bu sevgisinin ölçüsü nedir? Ölçüsüz sevmek.'

beşinci töz [İng. *quintessence*; Fr. *quintessence*; Al. *quintessenz*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, yeryüzündeki ya da ayaltı evrendeki cisimleri meydana getirdiği kabul edilen dört öğeye, toprak, su, hava ve ateşe ek olarak, göksel cisimlerin kendisinden meydana geldiği kabul edilen öğe için kullanılan; fakat yeryüzünde insanlar tarafından gerçek doğası tanınmadığı ya da bilinmediği için, kendisine ad verilmemiş olan beşinci öğe.

Ortaçağ filozoflarının, †Aristoteles'in ayüstü evrenindeki ezelî-ebedî ve değişmez göksel cisimleri adlandırmak için kullandıkları terim olan beşinci töz terimi, skolastik düşünürler tarafından, ayrıca doğal bir cismin sahip olduğu güç ya da en yüksek öz için kullanılmıştır.

beş tümel [Yun. *kategoroumenon*; Lat. *praedicabile*; İng. *predicables*; Fr. *prédicables*; Al. *prædicabiles*]. Olumlu bir önermenin yüklemінin öznesine ne şekilde bağlandığını gösteren, ve cins, tür, ayırım, hassa ve ilinek olarak bilinen beş terim.

Buna göre, 1 yüklem özne için özsel olmadığı, öznenin özünü, ya da özünün bir parçasını ifade etmediği zaman, ona öznenin bir *ilineği* adı verilir. Örneğin, 'Bazı yazarlar zengindirler' önermesini ele alalım. Zengin olma özelliği, yazar için özsel bir özellik, yazarı yazar kılan bir nitelik olmayıp, raslantısal ya da arızî bir özelliktir.

Öte yandan, yüklem özne için özsel olan bir özelliği ifade ettiği zaman, bu dört şekilde söz konusu olabilir. Buna göre, 2 yüklem, öznenin kendisinin bir altsınıfı ya da türü olduğu sınıfı ya da cinsi gösterebilir. Örneğin, 'Dikdörtgenler paralelogramlardır' önermesinde, yüklem öznenin *cinsi*dir. İkinci olarak, 3 özne tekil bir terim ve yüklem de, öznenin bir üyesi olduğu sınıfı gösterirse, yüklem 'Atatürk bir Türk devlet adamıdır' örneğinde olduğu gibi, bir *türe* karşılık gelir. Aynı tümel, 'Bazı paralelogramlar dikdörtgendir' örneğinde olduğu gibi, yüklem öznenin bir alt sınıfı ya da türü olduğu zaman da kullanılır.

Üçüncü olarak, 4 yüklem öznenin, özneyi aynı cinsin başka alt sınıflarından ya da diğer türlerinden ayıran bir özelliğini ifade edebilir. Bu durumda, 'İkizkenar üçgenler iki eşit kenarı olan üçgenlerdir' örneğinde olduğu gibi, *türsel bir ayırım*dır. Son olarak, 5 yüklem, daha önceki üç özsel özellikten farklı olmakla birlikte, onlardan çıkarsanabilir olan başka bir özsel özelliği ifade edebilir. 'Eşkenar üçgenler eşit açılı üçgenlerdir' örneğinde olduğu gibi, yükleme bu kez *hassa* adı verilir.

beş yol [İng. *five ways*; Fr. *cinq voies*] Aquinalı Aziz Thomas'ın Tanrı'nın varoluşuyla ilgili beş ayrı kanıtı, ya da Tanrı'nın varoluşunu evren hakkındaki genel olgulardan hareketle çıkarsama yönündeki beş farklı girişimi için kullanılan terim.

Aziz Thomas, Tanrı'nın varolduğunu *a priori* bir biçimde, yani yalnızca bir Tanrı tanımına dayanarak kanıtlayamayacağımızı öne sürer. Ona göre, Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamak mümkünse eğer, Tanrı kanıtlarımızın başlangıç noktasını, başlangıç öncüllerini oluşturacak bazı temel verilerimiz olmalıdır. Aqui-

nalı bu çerçeve içinde, her biri Tanrı'nın varoluşunu gözlemlenmiş bir olgudan yola çıkarak kanıtlayan beş ayrı Tanrı kanıtı öne sürmüştür.

1 Bunlardan birincisi ve en önemlisi, hareket olgusundan yola çıkan kanıttır. Aziz Thomas, bizim bazı şeylerin hareket hâlinde olduğunu, duyu-deneyi temeli üzerinde, tam bir kesinlikle bildiğimizi söyler. Öte yandan bir şey, ancak kendisi üzerinde eylemde bulunulduğu, potansiyel güçleri başka bir şey tarafından aktüel hâle getirildiği zaman, hareket edebilir. Thomas'a göre, hiçbir şey kendi kendisini hareket ettiremez, çünkü bu durum, o şeyin aynı anda, aynı bakımdan hem potansiyel ve hem de aktüel olmasını gerektirir. Örneğin, bir nesne kendi kendisini ısıtamaz ya da sıcak yapamaz, çünkü böyle bir durum, onun aynı anda hem sıcak olmasını ve hem de olmamasını gerektirir. Bundan dolayı, hareket eden her varlığın başka bir varlık tarafından hareket ettirilmesi gerekir.

Söz konusu hareket ettiricinin de, yine aynı nedenle başka bir varlık tarafından hareket ettirilme zorunluluğu vardır. Bununla birlikte, bu hareketler ve hareket ettiriciler dizisi sonsuzca geriye gidemez, çünkü bir İlk Hareket Ettirici yoksa eğer, bu takdirde ikinci, üçüncü, v. b. g., hareket ettirici ve dolayısıyla, duyusal dünyada gözlemlenen hareket de varolmaz. Bundan dolayı, Tanrı vardır; yani, gözlemlenebilir bir hareket, son çözümlemede yalnızca, kendisi hareket etmeyen bir Hareket Ettiricinin, yani Tanrı'nın varoluşuyla açıklanabilir.

2 Aquinalı Thomas'ın ikinci kanıtı, Tanrı'nın varoluşunu, şeylerin fail nedenleri olduğu ve fail bir nedenin sonucundan önce olması gerektiğinden dolayı, hiçbir eylem ya da sonucun kendi kendisinin nedeni olamayacağı gözlemine dayandırır. Ona göre, fail nedenler zincirinde bir ilk neden olmalıdır. Bu ilk neden olmadığı takdirde, zincirdeki ilk adıma, daha sonraki halkaya ve daha sonraki adımlara neden olacak bir başlangıç noktası olmaz. Bu olmadığında ise, son sonuç, yani dünyamızın bugünkü hâli de söz konusu olamaz. Öyleyse, doğanın bugünkü hâli ve sonuçlar dizisi, bir ilk neden olarak Tanrı'nın varlığını kanıtlar.

3 Aquinalı'nın İslâm felsefesinden ilham alan üçüncü kanıtı ise, doğadaki varlıkların, nesnelerin varolmaları kadar, varolmamaları da olanaklı olan varlıklar olduğu gözleminden yola çıkar. Doğal varlıklar olumsal varlıklardır, çünkü onlar her zaman varolmaz; doğal varlıklar yaratılmışlardır ve yok olup giderler. Örneğin, bir ağacın varolmadığı bir zaman vardı; o şimdi varolmaktadır ve bir gün varlıktan çıkacaktır.

Ağaç için varolmama iki anlamda düşünülmelidir. Öncelikle, onun hiç varlığa gelmemiş olması söz konusudur; ikinci olarak, o bir kez varolunca, açıktır ki, belli bir süre sonra yok olup gidecektir. Gerçeklikteki herşey yalnızca, ağaç benzeri olumsal varlıklardan oluşuyorsa, hiçbir şeyin varolmadığı bir zamandan söz etmek olanaklıdır. Oysa, duyu deneyi bize, nesnelerin, varlıkların varolduğunu gösterir. Bundan dolayı, varolan herşey olumsal varlıklardan meydana gelmez. Olumsal varlıkların dışında, bir de zorunlu varlık olmalıdır. Zorunlu varlık, var olmaması olanaklı olmayan varlıktır ve bu Zorunlu Varlık da, Aquinaslı Thomas'a göre Tanrı'dır. Başka bir deyişle, olumsal varlıklara neden olan, onlara varoluş veren varlık, işte bu Zorunlu Varlıktır, yani Tanrı'dır.

4 Aquinalı Thomas'ın dördüncü Tanrı kanıtı, varolan şeyler arasında bir derecelenme bulunduğu olgusundan yola çıkar; buna göre, bazı şeyler diğerlerinden daha iyidir, daha hoş, daha doğrudur, v. b. g. Şeyleri belli bir özelliği sergileyip sergilememelerine göre derecelendirebilmek için, elimizde bir standartın, bir en iyinin olması gerekir. Bazı şeylerin diğerlerinden daha iyi ya da daha kötü olduğunu, Aquinalı Thomas'a göre, ancak bu standardın bilgisine sahip olduğumuz, en iyiyi bildiğimiz takdirde

söyleyebiliriz. O, bu noktada, Aristoteles'in, bir cins içindeki en yükseğin –en yüksek değerin, burada en yüksek iyinin– cins içindeki tüm nesnelerin özelliklerinin nedeni olduğu ilkesinden yararlanmaktadır. Buna göre, iyi olan her şey en iyinin sonucudur, zira en iyi başka şeylerin iyiliğinin temelini meydan getirir. Demek ki, şeylerin varoluşlarının, iyiliklerinin ve başkaca yetkinliklerinin nedeni olan bir en iyi olarak Tanrı vardır.

5 Aquinalı Thomas'ın beşinci kanıtı, †'Düzen ve amaç kanıtı' olarak bilinen kanıt türünün özel bir hâlidir. O bu kanıtta, dünyadaki herşeyin amaçlı bir biçimde, belirli amaçlara ulaşacak şekilde eylediği, hareket ettiği gözleminden yola çıkar. Bu durum, akıllı insan varlıkları için olduğu kadar, taşlar ve ağaçlar türünden, akıl ve dolayısıyla bilgiden yoksun olan varlıklar için de geçerlidir. Bu varlıkların amaçlarına, raslantısal olarak değil de, bir plâna uygun olarak ulaştıkları, bir plândan dolayı, işlevlerini evrendeki genel düzene katkı yapacak şekilde gerçekleştirdikleri açıktır. Bu plân ve dolayısıyla evrendeki düzen de, en yüksek derecede akıllı bir varlık olarak Tanrı'nın eseridir.

betim [Os. *tasvir;* İng. *description;* Fr. *description;* Al. *beschreibung*]. Daha önce tanımlanmış, tanımı yapılmış bir şeyin tanımının, özel/tekil bir durum için karşımıza çıkan tekrarı. Tekil ve somut kavramlarla yapılan tanım. Bir olayı, duyguyu tanımlayan, tarif eden söz ya da yazı. Somut nesnelerin, söz konusu nesneler sınıfı için kesin bir özellik olarak ifade edilemeyecek olan belirtilerine işaret eden tasviri.

Bu bağlamda, davranış bilimlerinin, örneğin psikoloji, sosyoloji, antropoloji, ekonomi gibi bilimlerin temel amacının, nedensel yasalar geliştirme ve açıklama yönündeki tüm girişimlerden kesinlikle uzak durarak, gözlemlenen olaylar arasındaki bağıntıları temele alan sağlam ve dakik tasvir ya da betimlemelere ulaşmak olduğunu, zira insan davranışı üzerindeki kontrolle, davranışa ilişkin öndeyinin bu betimlemelere dayanmak durumunda olduğunu söyleyen ilkeye *betimleme ilkesi* adı verilir.

betimlemeler teorisi [İng. *theory of descriptions;* Fr. *théorie des descriptions*]. İngiliz filozofu B. †Russell tarafından geliştirilen ve betimlemeler ya da tasvirler arasında bir ayırım yaparak, bunların dilde, ayrı birtakım işlevler yerine getirdiğini öne süren kuram.

Buna göre, Russell bir betimlemeyle özel bir isim arasında bir ayrım yapmıştır. Betimlemeyle belirli bir mantıksal formu olan dilsel bir ifadeyi anlayan Russell'e göre, betimlemeler belirli ve belirsiz betimlemeler olarak ikiye ayrılır. Belirli bir tasvir ya da betimleme, biriciklığı ifade eden ve kendisinde geçen sözcüklerin anlamlarından dolayı, yalnızca tek bir kişiye uygulanabilen, buna karşın, belirsiz betimleme ise, biriciklik sınırlamasından bağışık olan bir ifadedir. Bu çerçeve içinde, 'İngiltere kraliçesi' belirli, 'bir kraliçe' ise belirsiz bir betimlemeye karşılık gelir.

Betimlemelere ek olarak, özel isimlerden de söz eden ve özel bir isimle yalnızca tikel bir şeyi ya da kişiyi adlandıran bir sembolü anlayan Russell, hem özel isimlerin ve hem de betimlemelerin dilin kullanımında, farklı, ancak çok önemli roller oynadığını savunmuştur. Biz, ona göre, dili özel isimler aracılığıyla dünyaya bağlarız. Özel isimler, dilimizin dünya ve dünyadaki varlıklardan söz ettiği konusunda bizim için bir teminat oluşturur. Oysa betimlemeler, daha farklı bir biçimde kullanılırlar; onlar, Russell'a göre, bize kendileriyle tanışmadığımız nesnelerden söz etme olanağı verirler.

betimleyicilik [İng. *descriptionism;* Fr. *descriptionism*]. 1 Ahlâk felsefesinde, doğalcılığın bir türü olarak, ahlâkî yargıların, kural koyucu değil de, yalnızca betimleyici bir anlama sahip olduklarını ve dolayısıyla tam anlamıyla ve gerçekten olgusal olan tümcelerden çıkarsanmak suretiyle kanıtlanabileceklerini öne süren görüş.

Ahlâk alanında söz konusu olan bu betimleyici bilimsel yaklaşıma, ya da bilimsel veya betimlemesel yaklaşımın ahlâk alanına uygulanmasının sonucu olan ve kural koymayıp, yalnızca insan davranışını gözleyerek, sonuçlarını betimleyen ahlâk türüne aynı zamanda *betimleyici ahlâk* adı verilir. Ahlâkî değer ve ilkelere, olgusal ilke ve önermelere ulaştığımız tarzda ulaşıldığını savunarak, insanlar arasında hangi ortak ahlâkî kural, değer ya da eylemlerin bulunduğunu, bu ilkelerin evrensel olup olmadığını araştıran ahlâk anlayışı olarak betimleyici ahlâk, çeşitli insanlar ya da toplumlar tarafından benimsenen ahlâkî inanç, görüş ve değerleri inceler, ahlâk alanında, olması gerekeni söylemeyip, yalnızca olanı araştırır.

2 Öte yandan, bilim felsefesinde, doğa yasalarının, doğada hüküm süren bir zorunluluğun ifadesi olmayıp, ortaya çıkışları gözlemlenen olay ve olguların düzenli diziliş ya da ard arda gelişlerini betimleyen genel ifade ya da önermeler olduğunu savunan görüşe *betimleyici doğa yasası anlayışı* denir. Söz konusu görüş, suyun 100 dereceye kadar ısıtıldığı takdirde kaynadığını dile getiren doğa yasasının, yalnızca, doğada bu bağlantının bir olgu olarak ortaya çıktığına işaret ettiğini ve salt doğada olup biteni betimlediğini ya da açıkladığını dile getirir.

3 Buna mukabil, metafizikte, çağdaş düşünür P. F. Strawson'un, metafizikten tümüyle vazgeçmemekle birlikte, gerçeklik ya da duyusal olanın üstünde ve ötesinde kalan bir dünya üzerine doğruluğu sınanamayan önermeler ortaya koyma tavrına karşı çıkan ve spekülatif metafiziğin kötü ve olumsuz yönlerinden uzak durmaya çalışan metafizik anlayışına *betimleyici metafizik* adı verilir. Böyle bir metafizik anlayışı, kendisini töz türünden, temel ve kaçınılmaz olduğu düşünülen çeşitli kavramların analizi işiyle sınırlamıştır. Betimleyici metafizik, †Strawson'un †Aristoteles ve †Kant'ta örneklendiğini savunduğu metafizik türünün, yani gözden geçirici metafiziğin karşısında yer almaktadır. Buna göre gözden geçirici metafizik, dünya üzerine, dış gerçeklikle ilgili düşüncemizin aktüel yapısını betimlemekle yetinmeyip, yeni kavramsal sistemler kurma işiyle meşgul olur.

4 Tanım teorisinde ise, türün bir özelliği olamayan, fakat tür içindeki bireylerin kendilerine özgü kalan, aynı tür içinde, türün bireylerini birbirlerinden ayırmaya yarayan karakteri ya da tekil özellikleri ortaya koyan; başat karakteri değil de, bağıl karakteri; özsel özellikleri değil de, arızî özellikleri dile getiren tanıma betimleyici tanım denmektedir.

bilen [İng. *knower*; Fr. *saveur*]. Bilgi ilişkisinde, bilinen nesne ya da varlığa karşıt olarak, bilgilenmekte olan, bilgiye ulaşan tözne. Bilginin zihinsel bir faaliyetle birleştirilen ve empirik bir †ben ya da saf bir ego olarak görülebilen öznesi.

bileşik [Os. *mürekkep*; İng. *complex, compound*; Fr. *composé*; Al. *zusammengesetzt*]. Basitten farklı olarak iki ya da daha fazla sayıda unsurdan meydana gelen şeyi tanımlayan sıfat.

Buna göre, önermeleri yapıları bakımından sınıfladığımızda, basit önermelerle birlikte değerlendirilmek durumunda olan önerme türüne, yani bir özne, bir yüklem ve kopüladan oluşan basit önermeden farklı olarak, iki ya da daha fazla sayıda basit ya da kategorik önermeye aynlabilen önermeye *bileşik önerme* adı verilir. Bileşik önermeler 've', 'ya da', 'ise', 'ancak ve ancak' gibi mantıksal bağlaçlarla birbirlerine eklenmiş basit önermelerden meydana gelir.

bileştiriciler mantığı [İng. *combinatory logic*]. Matematiksel mantığın, değişkenlerin tümüyle elenip, yerlerine bu mantık dalına özgü olan belirli türden fonksiyonların geçirildiği dalı.

bilgelik [Yun. *sophia*; Os. *hikmet*; İng. *wisdom*; Fr. *sagesse*; Al. *weisheit*]. En geniş ve en genel anlamı içinde, insanın içinde yaşadığı dünya ve toplumla uyumlu, kendi kendine yeten ve bilinçli bir varlık olmasını; dünyaya, kendisine, yaşama

ve yaşamın nihaî ve en yüksek amaçlarına ilişkin olarak sağlam bir kavrayışa sahip bulunmasını; eylemlerinde bilginin belirleyici rol oynamasını; düşünüp taşınarak eylemesini; eylemlerinin enine boyuna düşünülmüş eylemler olmasını öngören ideal durum ya da erdem.

Varolan herşeyi aklın ışığında yargılayan ve yorumlayan, böyle yaptığı için de, ortalama insanı, sıradan insanları etkileyen iç çalkantılarından, tutkulardan etkilenmeyip uzak kalan kişinin özelliği, erdemi olarak ortaya çıkan bilgelik, yaşam tecrübelerinde, dünyadaki gündelik ilişkiler içinde, gözlemleyen ve nüfüz etmeyi amaçlayan zihinlere görünen şeylerin anlamına ve amacına ilişkin doğrudan pratik kavrayışı zorunlu kılar.

Buna göre, bilgelik, insanın herşeyden önce refleksif olmasını, yani olayları ve inançları, nedenleri ve sonuçları ışığında değerlendirmesini, ölçüp biçmesini ve gerçek amaçlarla araçlara ilişkin olarak sağlam bir kavrayışa sahip olmasını gerektirir.

bilgi [Os. *mâlûmat, mârifet*; İng. *knowledge*; Fr. *connaissance*; Al. *erkenntnis*]. Öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneyle nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey. Bir şeyin ayırdına ya da bilincine varma. Öğrenilen şey. Bir şeyle aktüel deney yoluyla kurulan yakınlık ya da tanışıklık. Olgu, doğru ya da ödev olarak görülen bir şeye ilişkin açık algı.

Bilinçte bulunup da, bir şekilde haklı kılınan ve böylelikle doğru diye değerlendirilen herşey bilgi adını almak durumunda olup, bilgiyle ilgili problemler, ya genel olarak bilginin doğasını ele alan †epistemolojinin ya da bilen öznenin doğası üzerinde yoğunlaşan †zihin felsefesinin kapsamı içinde yer alır.

Felsefe tarihinde, filozoflar bilgiyi farklı şekillerde tanımlamışlardır. Farklı bilgi görüşlerinden bazılarını, burada tarihsel bir sıra içinde şöyle örnekleyebiliriz: Aristoteles bilgi konusunu iki şekilde ele alır, yani o bir yandan insanın duyum ve akıl gibi yetilerine ilişkin bir açıklama ve öte yandan da genel bir bilim teorisi sunar. Ruhun, bilgi söz konusu olduğunda, Aristoteles'e göre, iki temel yetisi vardır. Bunlar ise, sırasıyla duyum ve akıldır. O duyuma ilişkin açıklamasında, madde ve form ayırımı yapar ve duyumu ya da duyu-algısını, algılanan nesnenin, madde olmadan formunu, söz konusu duyu organıyla almak olarak tanımlar.

Nasıl ki, duyum algılanan nesnenin, madde olmadan, algılanabilir olan formunu almaktan oluşuyorsa, aynı şekilde akılyürütme de akılla anlaşılabilir olan formu almaktan meydana gelir. Algılanabilir olan duyusal formlar öncelikle, duyuların renkler, sesler türünden özel nesneleridirler. Buna karşın, akılla anlaşılabilir olan form, bir şeyin özüdür, o şey için söz konusu şey olmanın ne anlama geldiğidir ya da onun tanımıdır. Aristoteles'e göre, her ne kadar bir bedene bağlı olmasa bile, akıl da, tıpkı duyum gibi, bir yetidir ve daha yüksek yetiler varoluşları için daha aşağı yetilere bağımlıdırlar. Bundan dolayı, akılyürütme faaliyeti varoluşu için duyualgısına bağlıdır. Başka bir deyişle, bilgimiz duyudan, yani tikel olandan başlar ve tümel ya da genel olana yükselir.

Bilginin tümel olanın, formun bilgisi olduğunu, bu nedenle yargıda dile getirilebilir olan bir bilginin, formlar arasındaki özsel bağlantılara ilişkin bir kavrayıştan meydana geldiğini savunan Aristoteles'in gözünde bir şey hakkında doğru bir bilgiye sahip olmak, o şeyi türler ve cinsler hiyerarşisi içinde bir yere, bir tür ve cins içine yerleştirebilmek ve dolayısıyla neyin onun için özsel olduğunu bilebilmek anlamına gelir. Onun düşüncesinde bilgiyle, cins ve tür yoluyla sınıflama arasındaki söz konusu olan bu ilişki, aynı zamanda bilgiyle tanım arasındaki ilişkiyi gündeme getirir, zira Aristoteles'te tanım cins ve tür yoluyla olur.

O, yalnızca terimlerin bilgisini veren ad tanımlarıyla, şeyin kendisinin özünü veren nesne tanımları arasında bir ayrım yapar. Ad tanımıyla nesne tanımı arasın-

daki farklılık büyük ölçüde, şeyin özünü vermenin, şeyin nedenine ilişkin bir açıklamayı içerdiği olgusuna bağlıdır. Bundan dolayı, Aristoteles bir şeyin nedenini ortaya koyabildiğimiz zaman, ilk elden, gerçek bilgimiz olduğunu söyler. Bir şeyin nedenini vermek ise, o şeyin özünün ilk ilkelerden başlayarak tanıtlanmasını içerir; bilimin işlevi de budur.

Gerçekten de Aristoteles, *İkinci Analitikler* adlı eserinde, bilimsel bilginin herşeyden önce, aynı anda hem olgunun kendisine bağlı olduğu nedeni ve hem de olguyla nedeni arasındaki zorunlu bağıntıyı bilecek şekilde, tikel olanın genel olandan ya da koşullu olanın nedeninden çıkarsanması anlamına geldiğini söyler. Başka bir deyişle, ona göre, olgunun, başka hiçbir olgunun değil, fakat yalnızca söz konusu olgunun nedeni olarak, kendisine bağlı olduğu nedeni bildiğimiz zaman, bilimsel bilgiye sahip oluruz. Bu bilgi ise tasımsal, yani tümdengelimsel bir yapıda olan bir kanıtlamanın sonucu olan bir bilgidir.

Aristoteles'e göre, bilimsel bilgi olduğundan başka türlü olamayan şeylerin bilgisidir. Bilimsel bilgi, onun *İkinci Analitikler* adlı eserinde dile getirdiği özel bir anlam içinde tümel olan bağıntıları ortaya çıkarır. Herşeyden önce, yüklem ya da temel nitelik, konuda yer alan terimin her örneğine, hiçbir istisna olmadan ait olmalıdır. İkinci olarak, o konuya arızî olarak değil de, özsel olarak ait olmalıdır, yani onun için özsel olarak doğru olmalıdır. Ve nihayet, o konuya tam tamına kendisi olmak bakımından ait olmalıdır. Buna göre, 1 yüklemin konunun her örneği için doğru olduğu kanıtlandığı ve 2 konu, doğru olduğu kanıtlanan şeyin en geniş sınıfı olduğu zaman, konuyla yüklem, özne ile temel nitelik arasında tümel bir bağıntı vardır.

Aristoteles'e göre, bir bilim, geometri, astronomi, botanik, vs, örneklerinde olduğu gibi, belli bir konu hakkında olan doğru önermeler öbeğidir. Önermeler belli olguları dile getirmeli ve bu olguların niçin böyle olduklarını göstermelidir. Bununla birlikte, bilimsel önermelerin doğru olmaları için daha fazlasına gerek duyulur. Bilimsel önermeler, Aristoteles'te zorunlu olarak doğru olmak durumundadırlar ve onların doğru oldukları kanıtlanabilmelidir.

Aristoteles burada dikkatimizi modern felsefe için büyük önem taşıyan bir ayrıma çekmektedir. Önermelerin önemli bir bölümünün doğruluk ya da yanlışlıkları gözlemlenebilir olgulara bağlıdır. Bunların doğruluk ya da yanlışlıkları duyuların gözlemlenebilir olgularla ilgili olarak sağladığı verilere dayanılarak test edilebilir. Buna karşın, önermelerin başka bir bölümü de, duyu deneyinden bağımsız olarak doğru ya da yanlıştır. İki önerme türü arasındaki farklılık, 1 'Şimdi yağmur yağmaktadır' ve 2 'Şimdi yağmur ya yağmakta ya da yağmamaktadır' gibi iki önermeyle gösterilebilir. Birinci önermenin doğruluğuna gözlem yoluyla karar verilebilir. Buna karşın, ikinci önermenin doğruluğuna havanın halihazırdaki durumuna hiç bakınaksızın karar vermek olanaklıdır. Birinci türden önermelere biz, günümüz epistemoloji anlayışına göre, olumsal ya da empirik, buna karşın ikinci türden önermelere zorunlu ya da analitik önermeler adını veriyoruz.

Aristoteles, bu şekilde kesin bir ayrım yapmadığı için, matematiği örnek alarak, matematik için geçerli olanın doğa bilimleri, yani deneyim ve gözleme dayanan empirik bilimler için de geçerli olması gerektiğini düşünmüştür. Buna göre, 1 o, bir bilimin tüm önermelerinin zorunlu olarak doğru olması gerektiğini savunmuştur.

Oysa, modern filozoflar zorunlu bilginin kapsamını mantık ve matematikle sınırlama eğilimindedirler. Örneğin, günümüzde hiçbir fizikçi fiziğin belli bir yasasını, doğanın olduğundan başka türlü olamayan bir yasasını ifade eden ve zorunlulukla doğru olan bir önerme olarak görmez. Aristoteles işte bir bilimin tüm önermelerinin zorunlu olarak

doğru olduğuna inanırken yanılmıştır ve yanlışı da çağının, en gelişmiş bilimi olarak matematiği tüm diğer bilimler için bir model olarak görmesinden kaynaklanmıştır.

Bu yanlışın doğal bir sonucu ise, 2 onun bilimsel önermelerin tümel olarak doğru olduklarına, yani istisna kabul etmediklerine ilişkin inancıdır. O, burada da yine aynı nedenle yanlışa düşmektedir. Zira, günümüzde doğa biliminin önermelerinin çoğu, tümel ve zorunlu olan önermeler olarak değil de, doğru olma olasılıkları çok yüksek olan önermeler olarak görülmektedir.

Aristoteles'in ardından, †Akademi'nin kuşkucu filozoflarından olan Karneades'i ele aldığımızda, onun bir yandan mutlak bilginin olanaksız olduğunu savunurken, bir yandan da, mutlak bilgi yerine, bir olasılık teorisi geçirmeye çalıştığını görüyoruz. O, algılarla ilgili olarak üç olasılık derecesini birbirinden ayırmıştır: 1 Yalnızca olasılı, muhtemel olan, 2 olasılı olduktan başka, kendisiyle birlikte bulunanlar tarafından doğrulanan, ve 3 olasılı olan ve buna ek olarak doğruluğu bağlı bulunduğu sistem tarafından pekiştirilen. Bu üçüncü derece, normal ve alışılagelmiş anlamı içinde, bizim bilim adını verdiğimiz bilgi türüne karşılık gelmektedir.

Öte yandan, duyumcu bir bilgi anlayışı benimsemiş olan †Hellenistik felsefe düşünürlerinden atomcu felsefenin savunucusu †Epiküros'a göre, her tür bilgi, ruhu meydana getiren atomlarla, dışarıdan gelen atomların çarpışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Buna göre, atomlar duyu organlarını etkileyerek duyumlar üretirler. Duyu organlarının uyarılması, ruh için bir görüntü, görünüş ya da suretle sonuçlanır. Duyu deneyi, bu şekilde oluşan görünüşün kendisi de duyumların yinelenmelerinin sonucu olan bir genel kavram ya da ideye uyduğu zaman, ortaya çıkar. Epiküros'un bilgi görüşünde, yargıya en yakın olan şey budur ve bu, aynı zamanda yanlışın kaynağı olan şey olarak gösterilir. Epiküros, duyumlarımızın doğru ve aynı zamanda, yargılarımızda başvurmamız gereken en yüksek ölçüt olduklarında ısrar etmiştir. Duyumlar, ona göre, kendilerinin dışında bir ölçüt ve denetim mekanizması kabul etmezler.

Aynı dönemde yer alan †Stoalılar da, Epiküros'un yaptığı gibi empirist bir bilgi görüşü benimsemişlerdir. Stoalıların epistemolojisinin temel kavramı, sezgi ya da anlık bir doğrudan kavrayış anlamına gelen *katalepsis*'tir. Onlar da, tıpkı atomcular gibi, şeylerin ruh üzerinde izlenimler bıraktığını düşünmüşlerdir. Ruhta bir izlenim alındığı zaman, ruh bu izlenimi, kavrayıcı bir onay olarak bilinen bir işlemle tescil etmelidir, fakat söz konusu kavrayış gerçekleşinceye, izlenim ruha tümüyle nüfuz edinceye kadar, bilgiden söz etmek olanaklı değildir.

Hellenistik felsefenin başka bir düşünürü olan †Plotinos, felsefesinde zaman zaman Aristoteles düşüncesinden derlemiş olduğu kavramları kullanmış olsa da, bilgi konusunda kesinlikle Platon'un görüşünü yinelemiştir. O, bu çerçeve içinde, bedene tümüyle karşıt olan ruha, bilgiyi salt ruhun bir fonksiyonu ya da eseri olarak görebilmek amacıyla, öncelik ve üstünlük verir. Buna göre, ruhun, kendilerini algı ve bellekte gösteren temel bilgi faaliyetleri ve yetileri vardır; beden ve izlenimleri, ruhun bilgide kullanacağı araçlardan başka hiçbir şey değildirler. Ruhun, zihin ya da akıl olarak temel fonksiyonu ve faaliyeti, üzerlerinde en yüksek ilke ya da varlığın, yani Bir'in bulunduğu Formları ya da İdeaları temaşa etmektir.

Modern felsefenin kurucusu olan Descartes'a göre ise, bilgi herşeyden önce a) kesin olmalıdır. Yine bilgi, b) gerçek olanın bilgisi olduktan başka, c) zorunlu olmalı, yani kendisinden kuşku duyulmamalıdır. Bilgi yalnızca, hakkında asla yanlışa düşemeyeceğimiz bir şey (ya da bazı şeyler) var olduğu takdirde mümkündür. Tüm bilgiler, tıpkı aksiyometik geometride tüm bilgilerin az

sayıdaki ilkel ve mutlak olarak kesin olan doğrudan türetilmesine benzer bir biçimde, tümdengelimsel bir işlemle elde edilmelidir. Descartes'ın bilgi teorisi, özü itibariyle tasarımcı bir bilgi kuramıdır. Onun bilgi görüşü, bedenden oldukça farklı ve ayrı bir şey olan zihin ya da ruhun, kendi içerikleri olarak, gerçekte fiziksel şeylerin tasarımları olan idelere sahip olabildiği düşüncesine dayanmaktadır.

Modern felsefenin kurucusu Descartes'a göre, aklın kendi güç ve yetileri vardır ve onun doğası etkin olmaktır. Akıl, söz konusu yetileri, yani sezgi ve tümdengelim sayesinde, soyut matematiksel doğruların bilgisine ulaşabilir. Akla dayanan bilgiden farklı olarak, duyusal bilgiler, ona göre, yalnızca nesnelerden gelen ideler aracılığıyla söz konusu olabilir. Bununla birlikte, burada en temel ve önemli problem, bu idelerin, duyulara sunulmuş olan fizikî nesnelere bir şekilde karşılık gelip gelmediği problemidir. Bu idelerin fizikî nesnelere karşılık geldiği iddiasının haklı kılınması, son çözümlemede Tanrı'nın varoluşunun ve O'nun aldatan bir varlık olmadığının kanıtlanmasına bağlıdır.

†Descartes'ın temsil ettiği akılcı bilgi anlayışının karşısında yer alan deneyci geleneğin temsilcilerinden Locke'a göre, bilgi duyu-deneyi yoluyla kazanılır. Yani, zihinde olup da, daha önce duyulardan geçirilmemiş olan hiçbir şey yoktur. Tüm bilgilerimiz basit ve kompleks idelerin, tasarımların ve bunların aralarındaki ilişkilerin algılanmasından meydana gelir. John †Locke'a göre, bilginin meydana gelişi için şu yetilere ihtiyaç vardır: 1 Zihne gerekli ideleri, tasarımları sağlayan algı, 2 zihne giren tasarımları saklayan bellek, 3 ideleri birbirlerinden ayırt etme yetisi, 4 birçok ideyi birbirleriyle karşılaştırma yetisi, 5 birçok basit ideyi birleştirme yetisi ve 6 benzer idelerdeki ortak öğeyi bulup çıkartan soyutlama yetisi.

Yine aynı gelenek içinde yer alan Hume ise, tüm bilgilerimizin 1 İzlenimlerle, yani bilincin duyumsal, algısal içeriğiyle, 2 ide ya da kavramlardan, yani söz konusu doğrudan ve canlı izlenimlerin, bellek ya da imgelemde bulunan soluk kopyalarından doğduğunu öne sürer. İdeler ise, ikiye ayrılır: a) *Basit ideler*: Her basit ide, kendisine karşılık gelen izlenimin bir kopyasıdır, b) *Kompleks ideler*: Basit idelerin bir araya getirilmeleri ve yeni birleşimler şeklinde düzenlenmeleri sonucunda ortaya çıkarlar.

†Hume'a göre, idelerimizin birbirleriyle birleştirilmelerine yol açan özellikler üç tanedir: I Benzerlik, II Süreklilik. III Nedensellik. Öte yandan, idelerimiz ya da düşüncelerimiz arasında iki ayrı türden ilişki söz konusudur: 1 Mantık ve matematiğin, inkâr edildikleri zaman, çelişkiye düşülen, zorunlu doğruları gibi, tümüyle birbirlerine bağlanan idelere bağlı olan ilişkiler ve 2 gözlemlenmiş olgularla ilgili olan ya da aktüel bağıntılara ilişkin tasvirlerden oluşan, çelişkiye düşülmeden ve idelerin kendilerini değiştirmeksizin, değiştirilebilen ilişkiler.

Bilgide akılcı görüşle empirik görüşün bir sentezini yapmış olan ünlü Alman filozofu Immanuel †Kant'a göre, bilgi deneyle ilişkili olmakla ve deneyden başlamakla birlikte, onun tümü deneyden türetilmiş değildir. Kant'a göre, tecrübe edilen şey, anlaşılır olmak durumundaysa eğer, aklın *a priori* kategorilerine, düşüncenin temel yapılarına uymalıdır. *A priori* bilgi, deneyimi, tecrübeyi anlaşılır hâle getirir, tecrübeye, onu imgelemin sübjektif bir ürünü olmayıp, gerçek olmak durumundaysa eğer, kendileriyle gerekli düzenlemenin gerçekleştirileceği yapıları sağlar.

Kant'a göre, insan bilgisi sınırlıdır. İnsan zihni, nesneleri ve olayları gerçekte oldukları şekliyle bilemez. Nesneler insan tarafından, yalnızca insan zihninin imkânlarına, yapısına ve *a priori* formlarına göre bilinebilir. Dünyayı, zihnimizin yapısına ve sahip olduğu *a priori* formlara göre anlar ve yorumlarız. Bundan dolayı, insan bilgisi, fenomenlerle

sınırlanmıştır. İnsan zihni bu fenomenleri aşmaya çalıştığında, zorunlu olarak çelişkilere düşer.

Son örneğimizi oluşturan İngiliz düşünürü J. S. †Mill'e göre, bilginin en büyük ve en önemli kaynağı, tümevarımsal çıkarsamadır. Matematiksel çıkarsamanın kendisi bile, Mill'e göre, tümevarıma dayanır. Matematiğinki gibi soyut bir düşünce bile, deneye dayanan ya da deneyden türetilmiş olan bir genellemeden meydana gelir. Onun bilgi kuramı, şeylerin, nesnelerin fenomenal varlıklar olarak görülmeleri gerektiğini öne süren bir tür fenomenalizmle belirlenmektedir.

bilginin arkeolojisi [İng. *archeology of knowledge*; Fr. *archéologie du savoir*]. †Fenomenoloji ve †varoluşçuluktan da etkilenmiş olmakla birlikte, daha sonra bu akımlardan ayrılarak, tarihsel bir yöntem geliştirmiş olan çağdaş Fransız filozofu †Foucault'nun yöntemi. Postmodernizmin önemli düşünürü Foucault'nun bu yöntemi, bilgiyi ya da bilgi bütünlerini, kurucu bilinçten daha temel bir düzeyde iş gören dilsel ve toplumsal yapılar aracılığıyla analiz etmek amacıyla tasarlanmış olan bir yöntemdir.

Düşünce ya da bilginin, gelenek ya da öznelerin bilinçli üretimlerine bağlı olarak süreklilik arzeden evriminin peşine düşen idealist ve hümanist yaklaşıma karşı çıkan Foucault, söz konusu yönteme karşı, kesintili bir mahiyet taşıdığına inandığı bilgiyi mümkün kılan koşullara, amaç ya da içerik düzleminin ardalanındaki diskursif veya söylemsel rasyonalitenin oluşumunun belirleyici kurallarını tanımlamaya kalkışmıştır. Bu çerçeve içinde, Foucault'nun dilsel ürünleri nesnel bir biçimde analiz eden arkeolojik yöntemini soykütüğü yöntemi adını verdiği yeni bir yöntem ile tamamladığı söylenebilir. Buna göre, soykütüğü, bilgi bütünlerini meydana getiren diskürsif kuralları açığa çıkarmayı amaçlayan arkeolojinin yerine geçmez. Bununla birlikte, tarihsel ilerlemeye ve sürekliliğe duyulan inançtan vazgeçen, tarihin insanlığın, özgürlük, mutluluk ya da sınıfsız toplum benzeri bir amaca doğru giden ilerlemesi şeklinde telelolojik olarak anlaşılmaması gerektiğin gözler önüne seren soykütüğü ya da jeneoloji, arkeoloji tarafından yalnızca betimlenen söylemin tarihini bir toplumun güç ya da iktidar yapısının pratiklerindeki değişmelere bağlayarak açıkladığı için, arkeolojinin ötesine geçer.

Başka bir deyişle, kurumları ve söylem tarzları ya da biçimlerini çıplak güç mücadelelerine geri götüren Foucault, bir toplumun iktidar yapısındaki, yani diskürsif olmayan pratiklerdeki değişmelerin, birçok tarihçi gibi, çok çeşitli ekonomik, toplumsal, siyasî ve ideolojik nedenin sonucu olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, bu nedenler basit, birlikli ve teleolojik yönelimli bir şema içine yerleştirilemez.

bilginin göreliliği [İng. *relativity of knowledge*; Fr. *relativité du savoir*]. İnsan bilgisinin, bizim, dış dünyaya, dış dünyada varolan şeylere ilişkin olarak, onların bizzat kendilerini değil de, yalnızca zihinlerimizde yarattığı etkileri bilebilmemiz anlamında, insan zihnine göreli olduğunu öne süren görüş. Bizim hiçbir zaman tek bir şeyin bilgisine sahip olamayacağımızı, fakat bir şeyin bilincinde olduğumuz zaman, ayru anda ondan farklı, ama onunla ilişkili başka bir şeyin daha bilincinde olmak durumunda olduğumuzu savunan öğreti.

bilgisizlik [Os. *cehâlet*; İng. *ignorance, nescience*; Fr. *ignorance*; Al. *unwissenheit*]. Genel olarak, bilmeme, bilgiden yoksun bulunma hâli. Bilgiden kısmen ya da tümüyle yoksun olma durumu.

Bilgisizlik durumu, felsefede özellikle †Sokrates'in yöntem anlayışında, bilgilenme yolundaki ilk evre olarak değerlendirilmiştir. Tek başına bilgi iddiasının, gerçek bilgiden yoksun olup, birtakım ikinci elden bilgi ya da malûmatlarla yetinerek, bilgiye sahip olduğunu savunma durumunun, temelsiz bir kendini beğenmişliğe yola açarak, bilgiyi hedefleyen her tür araştırmayı engel-

lediğini düşünen Sokrates, 'Bildiğim bir şey var, o da hiçbir şey bilmediğim' diyerek, tartışmalarıyla insanlara bilgisizliklerini göstermeye çalışmıştır.

Bilgisizlik daha özel olarak da, †agnostisizm için geçerli olan, Tanrı'nın varoluşu ve doğasına ilişkin bilgiden yoksun olma, Tann'nın varolup olmadığını bilmeme, Tanrı'nın varoluşuyla ilgili olarak yargıyı askıya alma anlamına gelir. Örneğin, 'Tanrıların ne varolduklarını, ne de varolmadıklarını biliyorum' diyen †Protagoras'ın tavrı, söz konusu bilgisizliğin tipik bir örneği olarak görülebilir.

bilgi sosyolojisi [İng. *sociology of knowledge*; Fr. *sociologie du savoir*]. Toplumsal bir fenomen olarak görülen insan bilgisine dair araştırma; toplumsal yaşama katılımının insanın bilgisi, düşüncesi ve kültürü üzerindeki etkilerini araştıran sosyoloji dalı.

Her ne kadar †Weber gibi düşünürler sözgelimi dinî düşüncelerin oluşumunu etkileyen maddî koşullara büyük bir ağırlık vermiş olsa da, bilgi sosyolojisinde ilk ve en önemli adım, bilginin içeriğinin toplumsal ya da ekonomik konuma bağlı olduğunu savunan †Marks tarafından atılmıştır. Burjuvazinin dünyaya bireysel rekâbet ve en uygun/güçlü olanın hayatta kalması ilkeleri açısından baktığı yerde, proletaryanın dünyaya dayanışma, sömürü v. b. g., ilkeleri açısından, yani daha farklı bir perspektiften baktığını söyleyen Marks'a göre, bu farklı bakış açıları doğrudan doğruya her sınıfın üretim süreci içindeki deneyimlerinin sonucudur.

Aynı Marksist geleneğin †Lukács ve †Frankfurt Okulu düşünürleri tarafından temsil edilen daha farklı bir varyantı, bilginin içeriğinden ziyade formunu ön plâna çıkartmıştır. Örneğin, Lukács'a göre, burjuvazinin hâkim olduğu dönemin düşüncesi, formel mantıkla karakterize olur; konusunu bileşenlerine ayıran söz konusu düşünce tarzı analitiktir. Oysa Marksist düşünce, sentetik, diyalektik ve bütünselleştiricidir.

Bilgi sosyolojisinin, bununla birlikte, en önemli düşünürü, bilgi biçimlerini sadece toplumsal sınıfın değil, fakat diğer bütün toplumsal konumların belirlediğini, fakat bir bakış açısına diğerinden daha büyük bir doğruluk değeri verilmenin imkânsız olduğunu savunan Karl †Mannhheim'dır. Nitekim Mannheim'ın bakış açısı, nesnel geçerlilik iddialarının bir yanılsama olduğunu, bütün bilgi iddialarının son çözümlemede sınıfların toplumsal konumlarının yansımaları veya onların sınıf çıkarlarının ifadelerinden başka hiçbir şey olmadığını öne süren hâkim göreci eğilime temel oluşturmuştur.

bilgi türleri [İng. *types of knowledge*; Fr. *genres du connaissance*]. Epistemolojinin ya da filozofların bilginin konusuna, biliş tarzına, bilen kişinin yönelim ve amacına bağlı olarak yaptığı ayırım için kullanılan terim.

Bu çerçeve içinde, filozoflar üç tür bilgiyi birbirinden ayırırlar: a) *Olguya ilişkin bilgi ya da olgusal veya betimlemesel bilgi*: Dış dünyadaki nesne, olgu ve öznelerin, doğrudan tanışıklığa değil de, onlarla ilgili tanım, betimleme ve doğru önermelere dayanan bilgisi. Bilgimizin büyük bir çoğunluğunu meydana getiren bu tür bir bilgi, bir şeye, bir olguya ilişkin, doğrudan tecrübe ya da tanışıklığa değil de, çıkarsama ya da imgeleme dayanan bilgi olmak durumundadır. Söz konusu bilgi türünde, bir insanın *P* gibi bir önermeye ilişkin bilgisinin gerek ve yeter koşulları olarak şu koşullardan söz edilmelidir: I P doğru olmalıdır, II kişi *p*'ye, onu içtenlikle öne sürme ya da iddia etme anlamında, inanmalıdır, ve III kişi *p*'yi bilme konumunda olmalıdır.

b) *Tanışıklık yoluyla bilgi*: Bu bilgi türü, bir şeyle, bir yerle, bir insanla ilgili olan ve onunla tanışmaya, ona ilişkin doğrudan bir tecrübeye bağlı olan bilgidir. Ve nihayet, c) *Nasıla ilişkin bilgi ya da pratik bilgi*. Diğer bilgi türlerine indirgenemeyen bu bilgi, 'nasıl' sorusuna yanıt getirir.

Bunun dışında filozoflar, kendi sistemlerinin amaçlarına uygun olarak daha özel ayırımlar yapmışlardır. Örneğin, †Platon dört ayrı bilgi türünden söz eder. Bu dört bilgi türünden iki tanesi duyusal dünya, yani değişen, varlığa gelen, yok olup giden bireysel, duyusal varlıkların dünyası, buna karşın kalan iki tanesi de değişmez, genel ve ezelî-ebedî varlıkların dünyası ile ilgilidir. Bunlardan 1 en önemsiz olan bilgi türü, Platon'un tahmin (*eikasia*) adını verdiği bilgi türüdür. Burada söz konusu olan şey, gölgesi vuran bir varlığın gölgesinden aslını tahmin etmektir.

2 İkinci bilgi türü, duyusal nesnelerin, Platon'un inanç (*pistis*) adını verdiği, bilgisidir. Buradaki bilginin kaynağı duyu-algısıdır ve o, tahmine göre daha güvenilir bir biliş tarzı olabilmekle birlikte, yine de gerçek bir bilgi olmayıp yalnızca olasılı bir bilgidir. Onun gerçek bir bilgi olabilmesini engelleyen iki temel neden, Platon'a göre, herşeyden önce duyuların, duyu yanılsamalarından dolayı, hiçbir şekilde güvenilemeyecek bir bilgi kaynağı olmaları ve ikinci olarak da böyle bir bilginin nesneleri olan duyusal nesnelerin değiştikleri için bilinemeyeceği gerçeğidir. Zira Platon'a göre, bilgi her zaman tikel değil de, genel olanın ve değişenin değil de, değişmez olanın bilgisidir. Bundan dolayı biz burada gerçekliklerin değil de, yalnızca görünüşlerin bilgisine sahip oluruz. Bu iki aşağı bilgi türü birlikte duyusal bilgi olarak sanı ya da kanaat (*doxa*) diye sınıflanır.

Platon'a göre, 3 üçüncü bilgi türü diskürsif bilgi, yani duyusal varlıkları değil de, sayılar, doğrular, düzlemler, üçgenler gibi matematiksel nesneleri konu alan matematiksel bilgidir (*dianoia*). 4 Dördüncü bilgi türü, duyusal dünyayla artık hiçbir ilişkisi kalmamış olan *nous*'tur. Bu bilgi, İdealarla doğrudan bir tanışıklığa dayanan rasyonel bir kavrayışa, genel kavramların akla dayanan saf bilgisidir.

İdealarla doğrudan bir tanışıklığa dayanan söz konusu rasyonel bilginin yöntemi ise, †diyalektiktir. Burada, diyalektik İdealar birbirleriyle hiçbir ilişkisi olmayan yalıtlanmış özler olarak değil de, sistematik bir birlik meydana getiren öğeler olarak düşünür. Söz konusu diyalektik bilgi varsayımlara değil de, kategorik ilk ilkelere dayanır ve herşeyi †İyi İdeasıyla ilişkili olarak düşünür. Platon'un bu diyalektik yöntemi bir tür toplama ve bölme işleminden oluşmaktadır. Buna göre, öteye beriye saçılmış tikeller bir İdea içinde toplanarak kavranır ve daha sonra İdea türlere bölünür. Demek ki, genel kavramlara ilişkin bilgiye götüren diyalektik yöntemde söz konusu olan, herşeyden önce bir genelleme, sonra da sınıflamadır. Platon'a göre, ancak bu şekilde, yani yukarıya ve aşağıya doğru bir genel kavramdan diğerine geçmek suretiyle, kavramlarımızı genelleştirerek ve özelleştirerek, birleştirerek ve bölerek, sentezden geçirerek ve analiz ederek açık seçik ve tutarlı düşünceye ulaşabiliriz.

Platon'un öğrencisi †Aristoteles, üç bilgi türünden söz etmiştir. a) *Teorik bilgi*: Bu bilgi, metafizikte ya da ilk felsefede, fizikte ve matematikte söz konusu olan türden, bizzat kendisi için istenen, pratik bir amaç gözetmeden, bilmek için bilme tavrının ürünü olan bilgidir. b) *Pratik bilgi* ise, ahlâk ve siyasette söz konusu olan, yani pratik için, gerçekleştirilecek olan birtakım eylemler adına istenen bilgidir. Buna karşın, c) *üretici bilgi* çeşitli zenaatlarda, mühendisliklerde söz konusu olan ve, bir şey yaratmak, üretmek ya da meydana getirmek için istenen bilgiye karşılık gelir.

Empirist bilgi anlayışının kurucusu olan †Locke'a göre, üç tür bilgiden söz edilebilir; bunlar, sırasıyla sezgi, kanıtlama ve duyumdur. Bu bilgi türlerinden 1 *sezgisel bilgi*, insanın iki idenin birbirleriyle uyuşmasını ya da uyuşmamasını, üçüncü bir idenin işe karışması söz konusu olmadan, hemen ve doğrudan doğruya, iki idenin kendisiyle algıladı-

ğı bilgidir. Locke'un bu bilgi türüne örnek olarak verdiği örnekler, siyahın beyaz, üçgenin daire olmadığına ilişkin bilgidir. Bu bilgi başka hiçbir şeyi değil de, yalnızca söz konusu idelere ilişkin algıyı ve onların birbirleriyle karşılaştırılmasını içerir. Locke'a göre, en yüksek kesinlik, kendisinden hiçbir şekilde kuşku duyulamaz olan sezgisel bilgide elde edilir, zira bu bilgiye hiçbir şekilde karşı konamaz.

Aslında, Locke'a göre, **2** *kanıtlama* da sezgiden pek fazla ayrılmaz, çünkü sezgide başka bir idenin işe karışması söz konusu olmadan dolayımsız olarak kavranan, kanıtlamada, başka idelerin işe karışması suretiyle, dolaylı olarak kavranır. Fakat kanıtlamada da, sezgisel bilgide ortaya çıkan aynı kesinlik ve kuşku duyulamazlık vardır. **3** *Duyum* ise, bize tikel şeylerin varoluşuna ilişkin bilgi verir. Bununla birlikte, duyumda kesinlik yoktur.

Locke, duyuma sezgisel bilgiyle kanıtlamanın çok daha altında bir yer vermek bakımından, rasyonalistlerle benzerlik gösterir. Rasyonalist filozoflar için olduğu kadar, onun için de bilgi kesin olmalıdır ve bilgiye sezgi ya da kanıtlama yoluyla ulaşılmalıdır. Rasyonalistlerle Locke arasındaki en önemli farklılık, onun sezgi ve kanıtlamanın kendisine dayandığı ideleri son çözümlemede tikel algılardan türetilen idelerle sınırlamasından oluşur. Fakat, o da, tıpkı rasyonalistler gibi, matematik gibi bilimlerin bilgimizin önemli bir bölümünü meydana getirdiğine inanır; buna karşın, doğa bilimlerinin genel önermeleri, onun gözünde gerçekte bilgi sayılamaz. Zira bizim doğa bilimlerinin konu aldığı nesnelere ilişkin ideleriniz aslına uygun değildir ve doğa bilimlerinin önermeleri sezgisel bakımdan da, kanıtlama açısından da kesin değildir.

Akılcı bilgi anlayışının önemli düşünürlerinden olan †Spinoza, üç bilgi derecesi bulunduğunu öne sürer. Bunlardan yalnızca üçüncüsü, yani onun **1** *sezgi* adını verdiği bilgi türü tam ve gerçek bilgidir. Spinoza, bu bilginin 'Tanrı'nın yüklemlerinin formel özüne ilişkin uygun bir düşünceden, şeylerin özüne ilişkin uygun bir bilgiye doğru ilerlediğini' savunur. Ona göre, felsefenin gerçek amacı bu tür sezgisel bir bilgiye sahip olmak, şeylerin belli bir zorunluluğa uyduklarını ebedî bir açıdan görmektir. Spinoza'nın bu tür bir bilgiye sezgi adını vermesi anlamlıdır, zira sezgi özünde, dünyayı zorunlu bağlantılardan oluşan bir bütün olarak görmekten başka bir şey değildir.

2 İkinci bilgi türü ise, Spinoza'nın akıl ya *rasyonel bilgi* adını verdiği, bilgi derecelerinesinde sezginin altında yer alan bilgi türüdür. Bu bilgi, ham ve belirsiz deneyden türetilmiş bir bilgi olup, çok büyük ölçüde, bize ilkelerin bilgisini veren diskürsif düşünceye karşılık gelir. Bundan dolayı, söz konusu bilgi sistemleşmiş bir bilgi öbeği ya da kümesi meydana getirir. Öte yandan, bu bilgi, her ne kadar duyu-deneyinden türetilmiş olsa da, şeylerin aktüel düzenini, duyudeneyinin yansıttığından çok daha iyi bir biçimde yansıtır.

3 Spinoza'da sonuncu bilgi türü, *sanıdiye* adlandırılan duyu-deneyine karşılık gelir. Bu tür bir bilgiden, yani duyudeneyinden, dış dünyadaki nesnelere, şeylere ilişkin olarak, onların eşyanın genel düzeni içindeki yerlerini hiç dikkate almayan bulanık fikirler elde ederiz. Bu fikirler ise, gerçekliğin tikel görünüşlerini, Tanrı'nın sonsuz olan yüklemleriyle ilişki içinde değil de, yalnızca bazı sonlu ve arızî yönlerden yansıtırlar. Öte yandan, Spinoza duyu-deneyinin, aklın faaliyetini gerektiren bilgi türlerinden farklı olarak, pasif bir bilgi türü olduğunu savunmuştur. Yine, bu bilgi türü yanlış olabilen bir bilgidir.

bilim [Yunanca *episteme*, Latince *scientia*'dan; İng. *science*; Fr. *science*; Al. *wissenschaft*]. Dış dünyaya, nesnel gerçekliğe ve bu gerçeklikte yer alan olgulara ilişkin, tarafsız gözlem ve sistematik deneye dayalı zihinsel etkinliklerin ortak adı. Amacı, konu aldığı alanda, genel doğruların

ya da temel yasaların bilgisine ulaşmak olan bilgi kümesi. Varolan şeylerin mahiyeti ve kaynağıyla aralarındaki ilişkileri konu alan akla dayalı bilgi. Belli bir konusu olan, kabul edilmiş yöntemlere dayanılarak elde edilmiş organize ve rasyonel bilgiler bütünü.

a) Bizim dışımızda bir olgular dünyasının, b) bu dünyanın insan için anlaşılabilir olan bir dünya olduğu, ve c) bizim dışımızdaki bu dünyayı bilme ve anlama çabasının değerli bir uğraş olduğu inanç ya da kabullerine dayanan bilim, olgusal bir faaliyet olarak ortaya çıkar. Yani bilimsel önermelerin tümü, ya doğrudan ya da dolaylı olarak gözlemlenebilir olan olguları dile getirir.

Mantıksal, nesnel, eleştirel, genelleyici ve seçici bir faaliyet olarak ortaya çıkan bilim ve bilimsel bilgi nedenlerin bilgisi olmak durumundadır; yani, bilim dış dünyadaki olguları betimlemekle yetinmeyip, olguların nedenlerini vererek, onların niçin oldukları gibi olduklarını belirtir. Öte yandan, bilimsel bilgi öznelerarası geçerliliği olan bir bilgidir. Yani, bilimsel bilgi, insanlara harfi harfine ve gerçekten anlaşılan sözcüklerle iletilebilen bir bilgi türüdür. Yine, bilimsel bilgi doğruluğu sınanabilir, test edilebilir olan bir bilgidir. Yani, bilimsel önermelerin doğruluk ya da yanlışlıklarına, ilke olarak, kendisini uygun koşullar içinde bulan tüm insanlar tarafından karar verilebilir.

bilimcilik [İng. *scientism*; Fr. *scientisme*; Al. *scientismus*]. Bilimi, bilgi elde etmenin tek yolu ya da yöntemi olarak gören anlayış. Doğa bilimlerinin klâsik tümevarımsal yöntemlerinin gerçek, olgusal bilginin olanaklı tek kaynağı olduğunu ve insanla toplum hakkında bilgi elde etmeye çalışırken, yalnızca bilime dayanabileceğimizi savunan görüş.

XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan pozitivist akımı belirleyen, ve bilimin bize, nesnelerin iç yapısı üzerine bilgi verdiğini, insan zihninin tüm ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olduğunu savunan anlayış olarak bilimcilik, bilimin, şimdilik güvenebileceğimiz tek gerçek bilgi kaynağı olduğunu ileri sürer ve bilimi, başka bilgi türleri ve disiplinleri yok sayarak, putlaştırır ya da mutlaklaştırır.

Bilimcilik, 1 metafiziksel bilimcilik ve 2 metodolojik bilimcilik olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *metafizikse bilimcilik*, bilimin, zamanında metafizik tarafından ortaya atılan tüm problemleri çözeceğini savunan görüşe karşılık gelirken, *metodolojik bilimcilik* fiziko-kimyasal bilimlerin yöntemlerinin, tüm alanlarda, özellikle de sosyal bilimler alanında geçerli olan tek yöntem olduğunu savunan anlayış olarak ortaya çıkar.

Bilimi ön plâna çıkartıp en yüksek ve gerçek bilgi türü sayan ve felsefeyi bilime tâbi kılan bu görüş, †Mach ve †Avenarius gibi filozoflar tarafından savunulmuştur. Bu görüşe göre, felsefî akılyürütme ya da argümanların öncülleri bilimsel önermelerden oluşur, dolayısıyla felsefenin önermelerinin ve felsefedeki argümanların doğrulukları bilimsel önermelerin doğruluğuna bağlıdır. Söz konusu görüş, tüm yargı ya da önermelerin ya empirik ya da analitik olduğu kabulüyle, bilimin önermelerinin empirik önermeler olduğu kabulünün mantıksal sonucu olarak karşımıza çıkar.

Bu kabuller söz konusu olduğunda, felsefeyi analitik yargılardan meydana gelen mantığa ilişkin araştırmalarla sınırlamak ya da felsefî doğruların empirik doğrular olduklarını söyleyerek, onu bilime bağlamak alternatifleri arasında bir seçim yapmak gerekir. Birçok filozof, böyle bir sonucun, felsefenin bilimden bağımsız olan işlevleri hesaba katılmadığı için ortaya çıktığını söyleyerek, bilimci görüşe şiddetle karşı çıkmıştır.

bilimdeki kriz [İng. *crisis of science*; Fr. *crisis de la science*]. †Fenomenolojinin ve †felsefî antropolojinin bakış açısından, bilimde, 'insanın kibrini kıran' üç bulgu ya da gelişmeyle, yani insanın dünyasını evrenin merkezi olmaktan çıkaran Kopernik astronomisi, Darwin'in insanı utandıran evrim anlayışı ve dinsel-millî

ve kültürel değerlerin göreli olduğunu ortaya koyan tarih araştırmalarıyla başlayan ve psikoloji alanındaki modern gelişmelerle, Euklcidesçi olmayan geometrilerin ortaya çıkışı, ve nihayet Heisenberg'in belirsizlik ilkesiyle doruk noktasına ulaşan kriz.

Bu gelişmeler, bilimsel bakış açısından, bir krizden çok, bir gelişmeyi ve ilerlemeyi yansıtır. Buna karşın, bütün bu gelişmeleri bir kriz olarak değerlendiren ve bilimdeki bu krizi Avrupa toplumundaki çok temelli bir krizin yansıması olarak gören †yaşama felsefesi, †fenomenoloji ve özellikle de felsefî antropoloji, krizin, Kant sonrası Alman filozoflarında gördüğümüz bilimle ilgili matematiksel ve mekanik bir nitelik arzeden determinist bir anlayışın ve ondokuzuncu yüzyıl †maddeciliğinin iflâsına işaret ettiğini, söz konusu krizin yaşama bilimlerinin yöntemleri ve fenomenolojinin katkısıyla aşıldığını savunmuştur.

Bundan dolayıdır ki, kültür bilimleri, yaşama felsefesi ve fenomenolojinin yöntemleri, olaylar arasındaki nedensel bağları ortaya çıkarmaya çalışan doğa bilimlerinden farklı olarak, olaylara ve insanın eserlerine içkin olan anlamı açığa çıkarmayı amaçlar. Bu yöntemler, başka zihinleri, onların eğilim ve yönelimlerini yorumlamayı amaçlar, insan varlıklarının bilinçli ve bilinçsiz eylemlerini ve kişiler arasında söz konusu olan sosyal ve kültürel ilişkilerin yapısını araştırır.

bilim felsefesi [İng. *philosophy of science*; Fr. *philosophie de la science*] Bilimin doğasına ve özellikle de yöntemlerine, kavramlarına, önkabullerine ve bu arada, bilimin entellektüel disiplinlerin genel şeması içindeki yerine ilişkin araştırmalardan meydana gelen felsefî disiplin.

Bilimi felsefî yöntemlerle analiz eden bilim felsefesinin konusu üç ayrı alana bölünebilir. 1 Bilim felsefesinin alanlarından birincisi, bilimin yöntemine ya da yöntemlerine, bilimsel sembollerin doğasına ve bilimsel sembolik sistemlerin mantıksal yapısına ilişkin araştırmalardan oluşur. Bilimin yöntemine ilişkin böyle bir araştırma, deneysel bilimleri olduğu kadar, rasyonel ya da sosyal bilimleri de kapsar.

Böyle bir araştırmanın, tarihle ilgili disiplinleri, normatif bilimleri ve tarihsel boyutları olan antropoloji ve jeoloji gibi bilimleri de kapsayıp kapsamadığı, araştırmacının bilim tanımına ve anlayışına bağlıdır. Bilimin yöntemine ilişkin bir araştırma olarak bilim felsefesi, geleneksel mantık ve bilgi teorisinin önemli bir bölümünü içerir. Burada tümevarım, tümdengelim, hipotez, veri, keşif ve doğrulama gibi terimler tanımlanır ve açıklığa kavuşturulur. Bilim felsefesinde, buna ek olarak, deney, ölçüm, sınıflama gibi, bilimin daha ayrıntılı, özel ve teknik yöntemleri incelenir. Yine bilim sembolik bir sistem olduğu için, bilim felsefesinin bu alanında, genel bir göstergeler teorisi da önemli bir rol oynar.

2 Öte yandan, bilim felsefesinde, bilimlerin temel kavramları, önkabulleri ve postülaları incelenir ve bilimlerin deneysel, rasyonel ve pragmatik temelleri açığa çıkarılır. Bilim felsefesinin bu boyutu, bilim adamının kullandığı, fakat eleştirel bir incelemeye tâbi tutmadığı neden, nicelik, nitelik, zaman, mekân ve yasa gibi kavram ve kategorilere ilişkin bir araştırmayı içerdiğinden, †metafizikle belli bir ilişki içinde bulunmak durumundadır. Bilim felsefesinin bu boyutu, ayrıca bir dış dünyanın varlığına ve doğanın düzenliliğine duyulan inançları da eleştirel bir incelemeye tâbi tutar.

3 Ve bilim felsefesi, nihayet özel bilimlerin sınırlarını belirlemeye, bilimlerin birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini açığa çıkarmaya çalışır. Burada, bilimlere ilişkin bir sınıflama yer alır. Yine, bilimin toplumsal yönü de, bu çerçeve içinde ortaya çıkar. Bilimin belli bir kültür çevresi içindeki yeri, yani bilimin yönetimlerle, iş dünyasıyla, sanatla, dinle ve ahlâkla olan ilişkileri araştırılır.

bilimin bilimi [İng. *science of science*; Fr. *science de la science*]. Bilimi, mantığın, metodolojinin, sosyolojinin ve bilim tarihininin bakış açısından analiz eden ve betimleyen disipline ya da bilim farklı bakış açılarından ele alma tavrına verilen genel ad.

bilimin birliği [İng. *the unity of science*; Fr. *l'unité de la science*]. Mantıkçı pozitivistler ve özellikle de Otto Neurath tarafından geliştirilen birlikli bilim ideali veya formel ve sosyal bilimler de dahil olmak üzere, tüm bilimlerin tek bir bilime indirgenmesi gerektiği tezi.

Mantıkçı pozitivistler tarafından *International Encylopedia of Unified Science* adlı ansiklopedide ifade edilen bu görüş, bilimin birliğini evrensel bir gözlem dili yoluyla ortaya koyar. Görüşe göre, tüm yasalar ve teoretik önermeler böyle bir gözlem diline çevrilebilir olmalıdır. Aynı birlikli bilim ideali, farklı tüm bilimlerin temel birtakım yasalardan veya elementer bir bilimden hareketle bir bilimler hiyerarşisi içinde sıralanabileceği, bütün bilimlerin son çözümlemede temel bir bilime indirgenebileceği teziyle ifade edilir. Mantıkçı pozitivistlere göre, bir bilimin karakteristik yasaları hiyerarşide epistemolojik ve mantıksal olarak kendisinden önce gelen bilimin yasalarıyla açıklanabilir. Bilimin birliği anlayışına göre, atomaltı fiziği atom fiziğini, atom fiziği molekül fiziğini, molekül fiziği kimyayı açıklar ve bu hiyerarşik açıklama süreci biyolojiye ve hatta iktisat ve antropolojiye kadar uzanır.

bilimin değeri [İng. *value of science*; Fr. *valeur de la science*]. Bilimin doğasını, yapısını ve işleyişini açıklamaya çalışan görüşler farklı ve çok çeşitli olmakla birlikte, görüşlerin hemen çoğu, fakat özellikle de modern ve pozitivist olan bir bakış açısı bilimin üç bakımdan değerli olduğunu öne sürer.

Buna göre, bilimin herşeyden önce 1 *pratik bir değeri* vardır. Başka bir deyişle, bilim bize hem bireysel ve hem de toplumsal yaşantımızda, teknoloji yoluyla büyük yararlar sağlar. Bilim sayesinde teknoloji üreten insan, dünyadaki yaşantısının süresini uzatabilir, temel problemlerini çözebilir, yaşamını niteliksel olarak ve manevî bakımdan geliştirebilir. Bilim bundan dolayı, bir toplumun itici gücüdür; toplumun üretim tarzını ve gelişmesini belirler. Bilimin bir de, 2 *entellektüel değeri* vardır. Yani, bilim insanın bilme isteğini, merakını tatmin eder, insana evreni anlama olanağı sağlar. İnsan, bilim sayesinde doğal ve toplumsal gerçekliği anlayabilir.

Nihayet, bilimin 3 *ahlâkî bir değeri* vardır. Buna göre, bilim, insana belli bir dünya görüşü oluşturma, belli ilkelere göre düşünme, dünyaya bilimin sağladığı verilere göre bakma olanağı verir, yani bilim, insanlara bilimsel bir zihniyet kazandırır. Bilimsel zihniyet ise, insanlara dürüst ve tarafsız olmayı, karşılaşılan problemleri sabırlı, ayrıntılı ve uzak görüşlü bir biçimde ele almayı öğretir ki, bunlar da ahlâk ve erdemin en önemli özellikleri arasında yer alır. Bilimsel zihniyetin kökleşmesi ve yaygın bir şekilde kavranmasının, insanların düşünce ve davranışlarında yer etmesinin, insanların manevî bakımdan da yükselmelerine yardım edebileceğini savunmak, yanlış sayılmaz.

Bilimsel zihniyetin, insanların daha erdemli ve yüksek ahlâklı olmalarını sağlayacağını düşünmek boş bir hayal değildir. İnsan, sahip olabileceği bilimsel zihniyet yoluyla, hem kişisel yaşayışını ve hem de toplumsal yaşayışını bu temel üzerinde düzenleyebilir; insan, bu sayede, içinde yaşadığı toplum için çalışmayı öğrenebilir.

bilimin ilerleme tablosu [İng. *table of the advancement of knowledge*]. Devrimci bilim anlayışının ünlü savunucusu çağdaş bilim felsefecisi Thomas †Kuhn'un, bilimsel gelişme ya da ilerlemeyi açıklamak amacıyla öne sürdüğü ve bilim öncesi dönem–olağan bilim–bunalımlar–devrim–yeni olağan bilim–yeni bunalımlar gibi adımlardan oluşan tabloya verdiği ad.

Buna göre, her bilim dalı, kendi tarihinde, bir bilim öncesi dönem yaşar. Bu dönem, tüm bilimler için söz konusu olan bir hazırlık dönemidir. Söz konusu dönemde, bilim adamlarının belirginleşmiş bir bakış açısı yoktur ve bu bilim dalında araştırma yapan bilim adamları çok çeşitli yollar deneyip, çeşitli yöntemler kullanırlar. Zaman geçtikçe, bilim adamlarından birinin teorisi ön plâna çıkar, yani doğadaki olguları açıklama gücü oldukça yüksek olan ve söz konusu bilim dalında daha ileri düzeyde araştırmalar yapılmasına izin veren bir bakış açısı, bir yöntem ya da varsayım kendini kanıtlar ve kabul ettirir. Kuhn, işte bu bakış açısı, teori, yöntem ya da varsayıma paradigma adını verir. Bu paradigma, yeterli sayıda bilim adamı tarafından kabul edilince, söz konusu bilim dalı ilk dönemine girer ve bir bilim topluluğu oluşur. Kuhn'un bilim anlayışına göre, bir bilimin oluşumundan önce gelen organize edilmemiş çeşitli faaliyetler, bu alanda çalışan bilim adamları topluluğu ya da bilimsel topluluk tarafından bir paradigmaya bağlandığında, yapıya kavuşur ve düzen kazanır.

Bir paradigmaya bağlı olarak çalışanlar, Kuhn'un olağan bilim adını verdiği şeyi icra ederler. Burada bilim adamları paradigmayı, deney sonuçlarının gösterdiği gerçek dünyanın ilgili bazı yönlerinin hareketini açıklama ve uzlaştırma girişimleriyle ifade ederek geliştirir. Söz konusu olağan bilim dönemi, Kuhn'a göre, bir bulmaca çözme dönemidir. Paradigma, bilim adamına belirli bir problemler öbeğini, çözümleri için uygunluklarına kânî olduğu yöntemlerle birlikte armağan eder. Kuhn'a göre, olağan bilim adamı, kendisine bağlı olduğu, temele aldığı paradigma karşısında eleştirel bir tavır takınmamalıdır. O çabalarını, yalnızca eleştirel bir tavır takınmamak suretiyle, paradigmanın ayrıntılı bir biçimde ifade edilmesi üzerinde yoğunlaştırabilir ve doğayı derinliğine incelemek için gerekli çalışmayı gerçekleştirebilir. Olağan bilim dönemini belirleyen en önemli özellik, öyleyse temeller üzerinde mutlak bir uzlaşma hâlidir.

Kuhn belirli bir süre boyunca normal bilim yapan topluluğun araştırmalarının, daha sonra, yavaş yavaş birtakım anomalilerle, birtakım uyuşmazlık ve uygunsuzluklarla karşılaştığını söyler. Zaman geçtikçe, benimsenen paradigma tarafından çözülemeyen birtakım problemler ortaya çıkmaya başlar. Bu tür başarısızlıklar, Kuhn'a göre, sonunda bir paradigmanın reddine ve söz konusu paradigmayla karşılaştırılamaz olan bir alternatifin, onun yerini almasına yol açabilecek bir ciddiyet kazanabilirler.

Bununla birlikte, bir bunalım ve paradigma değişikliğine yalnızca çözülememiş olan problemler yol açmaz. Kuhn'a göre, yalnızca özel birtakım koşullar söz konusu olduğunda, problem ya da anomaliler bir paradigmaya duyulan güveni tümüyle ortadan kaldırabilecek bir tarzda gelişir. Bu bunalımların ortaya çıkışında, Kuhn'a göre, ayrıca birtakım toplumsal ihtiyaçlar da belirleyici bir rol oynar.

Kuhn, bunalımla birlikte, bilim adamlarında meslekî bir güvensizlik doğduğunu söyler. Olağan bilim adamları, felsefî ve metafizik tartışmalara girişirler. Kendi keşiflerini, paradigmanın bakış açısından felsefî argümanlarla savunmaya başlarlar. Paradigmaya duyulan güvensizlik ve onunla ilgili memnuniyetsizlik giderek artar. Bir paradigmanın taraftarlarının o paradigmaya güvenlerini kaybedecek derecede zayıflayarak temelleri bir kez sarsıldı mı, zaman devrim için olgunlaşmış demektir.

İşte, bu bunalım dönemi içinde, çoğu zaman oldukça genç, ama yaratıcılığı oldukça yüksek olan bir bilim adamı ortaya çıkar. Bu bilim adamı, ortaya yeni bir teori, daha doğrusu bir paradigma atarak, bilimsel devrimi başlatır. Onun ortaya koyduğu yeni paradigma, Kuhn'a göre, eski paradigmadan çok farklı ve eski paradigmayla karşılaştırılamaz bir paradigmadır. Bu bakış açısından iki paradigma arasında bir tür

farklılığı söz konusudur. Kuhn'a göre, bunalım döneminin ardından, yeni bir paradigmanın geliştirilmesiyle başlayan bilimsel devrim, yalnızca paradigmayı geliştiren bilim adamı tarafından değil, bütün bir bilimsel topluluk eski paradigmayı terkettiği ve yeni paradigmayı benimsediği zaman gerçekleşir.

bilimin temel özellikleri [İng. *basic properties of science*; Fr. *caractéristiques fondamentaux de la science*]. Bilimsel keşifler, pratik amaçlarla, insanlığın hizmetine sunulsa da, bilimin bizzat kendisi ya da bilim olmak bakımından bilim, aktif beceri ya da pratik bilgeliğin tüm biçimlerinin tersine, teorik bilginin bir türüdür. Bilimin bizzat kendisi, bir teknik ya da zenaat değildir. Bilimsel deneylerin, uygun araç ve malzemenin geliştirilmesi ve kurulması esnasında, dikkate değer derecede bir teknik beceriyi gerektirdiği doğrudur. Bilimsel bir doğruyu bulgulayan bir kâşif, çoğunluk aynı zamanda bilimsel araçların ya da bilimsel malzemenin mucididir; bununla birlikte, bilimsel keşfe götüren yolu hazırlayan teknik icatlarla, bilimsel keşiflerin temellerini attığı teknik icatlar, her zaman gerçek bilim ya da saf bilimden ayırt edilebilir. Saf bilim, özü itibariyle, teorik bilgiden meydana gelir.

Fakat, her tür teorik bilgi, bilim değildir. Bilim, teorik bilginin belirli bir türüdür. Bilginin, bilimin kendilerinden ayırt edilmek durumunda olduğu, başka dalları vardır. 'Bilim' deyimi, çoğu zaman, fizik, kimya, botanik gibi, çok çeşitli bilimlerin ortak adı olarak kullanılır. Bu bilimler, kendilerini başka bilgi dallarından farklılaştıran, belirli ortak özelliklere sahiptir.

Gerçek bilimlerin ortak özellikleri şu şekilde sıralanabilir: 1 *Eleştirel bir gözle değerlendirme ve ayırt etme.* Her tür sağlam bilginin zorunlu ilk koşulu, aldatıcı görünüşler, ya da egemen fikirler ya da kişinin kendi arzuları tarafından etkilenmeyip, çıplak olguları belirleme ve bu olguların kendilerine erişebilme gücüdür. Böyle bir zihinsel tavır, ortak olarak *bilimsel zihniyet* diye betimlenir. Bilimsel zihniyet, tüm bilimler için, olmazsa olmaz olan bir koşuldur. Şeylerin göründükleri gibi olduklarını kabul edecek kadar saf ya da bağımsızlık duygusundan ve kişisel teşebbüs gücünden, alışılmış klişelerden ve geleneksel düşüncelerden vazgeçemeyecek kadar yoksun olan ya da istekleri ve arzuları tarafından etkilenecek kadar taraflı olan bir kimse, elbette ki, bir bilim adamının temel özelliklerine sahip değildir. Eleştirel bir gözle değerlendirme ve ayırt etme, bilimde kaçınılmaz bir şeydir; bununla birlikte, o, bilim adamının tekelinde olmayıp, gerçekte her tür sağlam bilginin zorunlu önkoşuludur.

Söz konusu tavır ve bilimsel zihniyet, yalnızca bilim adamında değil, fakat filozof ve tarihçide de görülebilir. Bununla birlikte, bir araştırmacının sergilediği bilimsel zihniyet, bir araştırmanın sonuçlarını bir bilim hâline getirmek için, kendi başına hiçbir zaman yeterli olmaz.

2*Genellik ve sistem.* Bilim bireysel nesnelerle ilgilenmez. O, öncelikle tiplerle, bireysel nesne ya da olayın, yalnızca kendilerinin bir örneği ya da durumu olarak ele alındığı, nesne ve olay türleri ya da sınıflarıyla ilgilenir. Bilimin amacı, doğadaki düzeni yakalamaktır. Bilim, bu amaca ulaşmak için, nesne türlerinin ortak özelliklerini, ve olayların genel yasalarını ya da koşullarını araştırır. Keşfedilen her yasa, ilgili nesnelerin ya da olaylar sınıfının özsel doğasındaki bir liftir; ve bu türden birçok yasanın keşfi, düzenin ya da sistemin bütününe ilişkin bir kavrayışa götürür.

Bu bakımdan, tarih, yani toplumsal ve siyasî tarih, bir bilim değildir. O da, tıpkı bilim kadar, ilginç ve meşrû bir araştırmadır ve bilim adamının sergilediği yapıcı imgelemi ve eleştirel kavrayışı gerektirir, fakat bilimden kesinlikle farklılık gösterir. Hatta, dikkate değer bir bilimsel bilgiyi gerektirse de, bilim tarihi bile, bir bilim değildir, bir tarihtir. Tarih, uluslarla ve kurumlarla, v.b.g., genel olarak iliş-

kili olan yasaları değil de, *tikel* ulusları ya da kurumları konu alır. Bu türden genel yasalar, tarih değil de, bilim olan etnolojinin ya da antropolojinin, ya da sosyolojinin ya da psikolojinin konusunu oluşturacaklardır.

Astronomi ve jeoloji de, ilk bakışta, tikel nesnelerle ilgili olan bilimler gibi görünebilirler; ya da onlar, yalnızca genel olanı konu alan bilimlerle, yalnızca tikelleri konu alan araştırmalar arasındaki bir geçiş evresini temsil eden disiplinler olarak değerlendirilebilirler. Bununla birlikte, astronomi ve jeoloji bile, büyük ölçüde ya da temelde genel olanla ilgilidir. Her yıldız yörüngesi, gerçekte bir gezegen ya da kuyruklu yıldızın konumlarının oluşturduğu diziyle ilgili bir yasaya uyar. Aynı şekilde, jeoloji de yeryüzü tabakalarının çeşitli türleri arasındaki genel ilişkileri konu alır ve tüm kıtaların kendilerinden geçtiği evrelerin meydana getirdiği diziyi inceler.

3 *Empirik Doğrulama.* Bilim, aktüel gözleme ilişkin olgularla başlar, ve geçici ve eğreti tüm açıklamalarını ya da hipotezlerini, doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol etmek için, gözlemlere döner. Gözlem tarafından doğrulanacak ya da çürütülecek şekilde, gözlemin sınamasından doğrudan ya da dolaylı olarak geçirilemeyen bir hipotez ya da açıklama, bilim için hiçbir değer taşımaz. Bilim, bu bakımdan felsefeden farklılık gösterir. Gözlemin yaşamsal önem taşıyan sınamasından geçirilemeyen hipotezler öne sürmek, felsefede olağan sayılan, makûl bir şeydir. Felsefî hipotezlerin bile tecrübeye dayandığı, ve tecrübeyi açıklama amacı güttüğü, doğrudur; bununla birlikte, bu, gözlem ya da belirli özel koşullar altında gerçekleştirilen deney tarafından doğrulanma ya da çürütülmeye elverişli olmaktan farklı bir şeydir. Bilimsel hipotezler, yalnızca ilgili fenomenleri kapsayan, daha önceki tüm gözlemleri açıklamakla kalmayıp, daha sonra yapılan gözlemler, ya da belirli özel koşullar altında gerçekleştirilen deneyler tarafından kesin olarak doğrulanmaya ya da çürütülmeye elverişli bir yapıda olmalıdır.

bilimlere ilişkin sınıflama [Os. *tasnifi ûlûm*; İng. *classification of sciences*; Fr. *classification des sciences*]. Filozofların, çeşitli bilimlerin amaç, konu ya da işlevlerini dikkate alarak gerçekleştirdikleri sınıflama. Bilimler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ortaya koyan, bilimleri inceleme konularını, yöntemlerini ya da insan ihtiyaçlarını temele alarak sınıflama tavrı.

Bu tür bir sınıflamanın tarihteki ilk örneğini veren †Platon'a göre, gözle görülür ve tikel olan, değişen ve olduğundan başka türlü olabilen bir şey, gerçek bilginin konusu olamadığı, ve bilgi tümel, değişmez, zorunlu ve akılla anlaşılabilir olanın bilgisi olduğu için, fizik, kimya, biyoloji ve tıp gibi bilimler gerçek bilimler olarak görülemez.

Bundan dolayı, Platon'un bilimler sınıflamasında yer alan ilk bilim aritmetiktir. 1 *Aritmetik* sayının ve sayısal ilişkilerin soyut bilimi olup, aritmetiğin, Platon'un gözünde teorik değeri, onun insan zihnini duyudan ve duyusal olandan kurtararak, soyut düşünceye geçişi sağlamasından meydana gelir. Aritmetik dakik ve kesin niceliksel yöntemleriyle duyu-algısındaki açık çelişkileri ortadan kaldırır. Aritmetiğin önemi, temelde onun saf ya da soyut bir matematiksel bilim olmasından meydana gelmekle birlikte, Platon aynı zamanda aritmetiğin pratik değerine de dikkat çeker.

2 Onun bilimler sınıflamasında aritmetiği *geometri* izler. Bu geometri, iki ya da üç boyutlu şekillerin geometrisidir, yani düzlem geometrisiyle, katılar geometrisinden meydana gelir. Burada da, Platon öncelikle geometrinin teorik değeriyle ilgilense de, o geometrinin pratik değerine, mühendislik ve alan ölçümü gibi alanlardaki pratik değerine dikkat çekmekten geri kalmaz.

3 Geometriden sonra *astronomi* gelmektedir. Platon astronomiyle hareket halindeki katı cisimlerin bilimini anlamakta-

dir. Fakat astronomi Platon için göksel cisimlerin hareketine ilişkin bilim olmaktan çok, göksel cisimlerin hareketini yöneten ilkelere ilişkin bir bilimdir. Astronominin esas değeri, Platon'a göre, onun insan zihnini gökyüzünde bulunan cisimlerin hareketlerindeki uyuma ve bu hareketlerin temelindeki yasalara yöneltmesinden ve böylelikle ezelî-ebedî İdeaların meydana getirdiği uyumla ilgili bir araştırma olan diyalektiğe geçişi kolaylaştırmasından meydana gelmektedir. Bununla birlikte, Platon astronominin de pratik bir önemi olduğunu kabul eder; astronomi özellikle denizcilik sanatı bakımından önem taşıyan bir bilimdir.

4 Platon'un bilimlere ilişkin sınıflamasında bundan sonra gelen bilim, uyumlu sesler üreten cisimlerin hareketlerine ilişkin bir çalışma olan *harmoni*dir. Astronomi gibi harmoni de insan zihnini İdeaların ezelî-ebedî uyumuna yönelten bir bilim olarak seçkinleşir. Buna göre, harmoni müzikte örneklenen uyumun temel ilkelerinin bilimidir. 5 Bütün bu bilimlerin en tepesinde ise, *diyalektik* bulunur. Çünkü gerçek varlığın birliği niceliksel bir birlik, matematiksel olarak ölçülebilen bir birlik olmadığı için, burada insan matematikten uzaklaşarak, varlığı varlık olarak bilmek isteğiyle genel olanı bilmeye yönelir ve varlığın bizzatihi kendisini araştırmaya başlar. Varlığı araştırmaya başlamak demek ise, onun belirleyici ve aynı zamanda genel olan nedenini araştırmak demektir. Bu ise, cinslerin ve cinslerin birbirleriyle olan ilişkilerinin ortaya konmasıyla olur. İşte, diyalektik bir yandan varsayım yöntemiyle, İdeadan İdeaya geçerek hiçbir şeyi sorgulamadan bırakmaz, bir yandan da toplama ve bölme yöntemiyle cins ve türlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya çıkararak herşeyi tanımlar.

†Aristoteles'in bilimler sınıflaması ise, bilimleri, 1 bilgiye bilginin bizzat kendisi için yönelen teorik bilimler, 2 bilgiyi eylem için bir kılavuz olarak amaçlayan pratik bilimler, 3 yararlı ya da güzel bir şey yaratırken kullanılan bilgiye yönelen üretici bilimler diye üçe ayırır. Teorik bilimler de, kendi içlerinde, 'teoloji' (ya da metafizik), fizik ve matematik olarak üçe ayrılır. Fizik, ayrı bir varoluşa sahip olan ve değişen şeyleri (yani, kendilerinde bir hareket ve sükûnet kaynağına sahip olan 'doğal cisimleri'), matematik değişmez olmakla birlikte, ayrı bir varoluşa sahip olmayan şeyleri (yani, tözleri niteleyen şeyler olarak, yalnızca sıfat cinsinden bir varoluşa sahip olan sayıları ve mekânsal şekilleri), adını bu saf tözler arasında en temel tözün Tanrı olması olgusuna borçlu olan teoloji ise, hem ayrı bir varoluşa sahip olan ve hem de değişmez olan şeyleri (yani, maddeyle en küçük bir ilişkisi olmadan varolan tözleri) konu alır.

İslâm dünyasının en önemli filozoflarından olan †İbnî Sinâ ise, bilimlerin deney ve akılyürütmeye dayandığını söylerken, bir yandan da bilimlerin kendilerine özgü konuları, öncülleri ve soruları olduğunu belirtmiştir. Tüm bilimlere ortak olan öncüller yanında, ona göre, her bilime özgü olan öncüller vardır. Bilimleri bir taraftan konularının değerine ya da önemine göre sınıflayan İbni Sinâ, onları bir taraftan da, teorik ve pratik bilimler olarak ikiye ayırmıştır. Buna göre, teorik bilimler arasında, fizik, matematik ve teoloji (ilâhiyat), pratik bilimler arasında ise, uygulamalı fizik, mekanik, sanat ve ahlâk vardır.

†Modern felsefenin seçkin düşünürlerinden biri olan ve bilimsel düşünceyi, sonuçları ya da fenomenleri nedenlerden çıkartıp bilmek ve nedenleri de gözlenen sonuçlardan yapılacak doğru çıkarsamalar yardımıyla öğrenmek olarak tanımlayan †Hobbes'a göre, bilim ve felsefeyle uğraşmak, doğru düşünmekten başka bir şey değildir. Doğru düşünmekse, katmak, ayırmak, toplamak, çıkarmak, kısacası saymak demektir. Buna göre, doğru düşünmek, birleştirilmesi gerekeni birleştirmek, ayırılması gerekeni ayırmaktır. Birleşebilen ya da ayırılabilen

şeyler, Hobbes'a göre, cisimsel bir doğadadır. Bilim ve felsefenin konusu, öyleyse, cisimlerdir. Cisimler de, doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayırıldığından, bilimler iki ayrı başlık altında toplanabilir: 1 Doğa felsefesi: Mantık, ontoloji, mantık ve fizik, 2 Devlet felsefesi: Ahlâk ve siyaset.

†Pozitivizmin kurucusu olan †Comte ise, ünlü üç hâl yasasını bir yandan bilim tarihine ilişkin gözlemlerle desteklerken, bir yandan da bu anlayışını daha sonra bilimler sınıflamasıyla tamamlamış ve geliştirmiştir. Ona göre, bilimler soyuttan somuta doğru giderler. Bilimler birbirlerine dayanırlar, ancak her birinde söz konusu olan yasalar farklıdır. Beş temel ve büyük bilimin başında, tüm bilimlerin en soyutu ve en geneli olan matematik gelir. Matematik sayıyı inceler. Astronomi sayıya ek olarak, kuvvet ve kütleyi konu alır. Comte'a göre, fizik ayrıca ısı ve elektriği inceler. Kimya organik hâle gelmeyi, biyoloji canlı varlıkları, sosyoloji ise toplumu inceler.

bilim olarak ahlâk [İng. *ethics as a science;* Fr. *éthique comme une science*]. †Viyana Çevresi düşünürlerinden olan doğalcı M. †Schilick'in ahlâk anlayışı için kullanılan deyim.

Değerler kişisel istek ve arzulara göreli olduğundan, Schilick'e göre, ahlâkî ilkeler ya da boş bir ödev duygusu yoktur. Doğal olmayan bir şey olarak olması gereken, doğal ya da olgusal olanla açıklanabildiği için, ahlâk olgusal bir bilimdir. Her tür değer biçme, normatif değil de, olgusal bir yapı sergilediğinden; 'değer' ve 'iyi' saf soyutlamalar olduğundan; davranış kalıpları ve karakterler, duygusal tepkilerden başka hiçbir şey olmadığından, ahlâk, ahlâk yasalarıyla değil de, motiflerle ilgili olan, davranışa yol açan nedenleri araştıran, onların düzenini ve sırasını belirleyen bir bilim, psikolojinin bir dalıdır.

bilimsel açıklama [İng. *scientific explanation;* Fr. *explication scientifique*]. Bir şeyi, yapısını ve temel süreçlerini betimleyerek, onun yapmakta olduğu şeyi nasıl yaptığını göstererek, ya da genel bir yasaya uyduğunu ortaya koyarak anlaşılır hâle getirme.

Söz konusu bilimsel †açıklama, teleolojik açıklamanın tam karşıtı olan bir açıklama tarzı olarak değerlendirilir. Bilimsel açıklamanın temelinde, a) tümevarımsal ve tümdengelimsel yöntemleri kullanarak, olgulardan (empirik gözlemlerden) hareketle, genellemeler (teoriler) oluşturma, b) bu olgularla, tutarlı ve sistematik bir genellemeler öbeği ve daha önce gözlenmiş olan ilişkili olgular arasında bir bağ kurma, c) bu olgulardan, genellemeler bütünü için söz konusu olabilen mantıksal ve empirik birtakım sonuçlar çıkarsama, d) olgularla genellemeleri doğrulama ve haklı kılma, ve e) genellemelerden hareket edildiğinde, birtakım olguların çıkarsanabileceğini ya da yeni birtakım olgulara ilişkin olarak öndeyide bulunulabileceğini gösterme süreçleri vardır.

Bilimsel açıklama, olguları gözlemleyen, kaydeden, sınıflayan ve dolayısıyla yalnızca nasıl sorusuna yanıt veren betimlemeden farklılık gösterir. Buna göre, olgu ya da olgular betimlenirken, söz konusu olguların dışına çıkma diye bir şey söz konusu olmaz. Betimleme için, yalnızca olguyu oluş süreci içinde gözlemlemek ve sonuçları kaydetmek yeterlidir. Buna karşın, olgu ya da olguları açıklarken, bu olguların dışına çıkarak, başka olgulara yönelme söz konusu olur. Bu ise, olgu türleri arasında ilişki kuran birtakım genellemelerle, tümel önermelerle gerçekleşir.

Buna göre, bir bilim adamı suyu 100 dereceye kadar ısıtır ve bundan sonra suyun kaynadığını ve buharlaştığını gözlemler. Gözlem sonuçlarını kaydettiğinde, suyun 100 derecedeki davranışı ya da durumuyla ilgili olarak bir betimlemede bulunmuş olur. Fakat bilim adamı suyun 100 derecede niçin kaynamaya başladığını açıklamaya, yani nedenleri aramaya kalkıştığında, bu gözlemlerin dışına çıkarak, sıcaklık, basınç, kaynama noktası gibi kavramlara başvurur,

bu kavramları kullanarak, açıklayıcı bir genellemeye ulaşır. Buna göre, açıklama, nedenleri bilinmeyen olguların, bilinen olgularla, zihnin tanışık olduğu fikirler ve kavramlarla ifadesidir. Zaten açıklama da, bilimsel niteliğini, olgu türleri arasındaki ilişkileri ortaya koyan bu genellemelerden alır.

bilimsel araştırma programları metodolojisi [İng. *methodology of scientific research programme*; Fr. *méthodologie de la programme de recherche scientifique*]. Çağdaş bilim filozofu Imre †Lakatos'un, bilimsel bilgi birikiminin nasıl gerçekleştiğini açıklamak üzere, geliştirmiş olduğu teorik çerçeve.

Lakatos'a göre, bilim adamları teorilerini ancak, alternatif teorilerin başarılarının tümünü sağladıktan başka, deneysel içeriği, yeni olguların keşfine imkân sağlayacak şekilde, geniş olan ve rakip teorilerin açıklayamadığı olgulara dair açıklamaları deneysel bakımdan destekleyen yeni bir teori ile karşılaştıkları zaman terkederler. Bu bağlamda, bilimsel gelişme, dünyaya ilişkin teorik sistemlere tekabül eden araştırma programlarının başarı veya başarısızlıklarına bağlıdır. Lakatos, tüm araştırma programlarının sorgulanmayan varsayımlarından meydana gelen *katı çekirdekleri*, tüm hipotez denemelerinin yapıldığı ve teorinin geliştirilmesine imkân veren *koruyucu kuşakları* ve katı çekirdeği sorgulamayı yasaklayan *negatif keşif* ile meşru araştırma alan ve yöntemlerini tanımlayan *pozitif keşif boyutları* olduğunu söyler.

bilimsel deney [İng. *scientific experiment*; Fr. *expériment scientifique*]. Bir gözlem biçimi, türü. Deney, doğanın akışına herhangi bir müdahalenin olmadığı gözlemden, doğanın akışına müdahaleyi içermesi bakımından farklılık gösterir. Gözlemcinin olup bitenleri izlediği, aradığı olguların ortaya çıkmasını beklediği yerde, deney yapan araştırmacı olguların kendi akışları içinde ortaya çıkışlarını beklemeksizin, onları belli koşullar altında yapay olarak üretme yoluna gider.

Başka bir deyişle, deneyci, gözlemcinin tersine, olgunun kendiliğinden ortaya çıkmasını beklemeyip, olguyu meydana getirmekle, hem zaman kaybını önler ve hem de gözlemini kendisine en uygun gelen zaman ve yerde yapar. Deneyin, çıplak gözlem karşısındaki en önemli avantajı, deney koşulları içinde, karmaşık bir fenomeni bileşenlerine ayırarak tam anlamıyla analiz etmenin daha kolay olmasıdır; yine, deney söz konusu olduğunda, fenomenin ortaya çıkış koşullarını, belirli öncül ya da koşullarla sonuçlar arasındaki bağlantıyla ilgili olarak güvenilir tümevarımsal sonuçlara ulaşacak şekilde değiştirmek olanaklı olur. Buna göre, fenomenler ve fenomenlerin ortaya çıkış koşulları tümüyle araştırmacının kontrolünün dışında olursa, araştırmacı bazı önemli etkenleri gözden kaçırabilir ve diğerlerinin fonksiyonuyla ilgili olarak yanlış yargılar ortaya koyabilir.

bilimsel determinizm [İng. *scientific determinism*; Fr. *déterminisme scientifique*; Al. *wissenschaftlich determinismus*]. Evrensel nedensellik anlayışı; evrendeki her olayın kendisini belirleyen bir nedenin bulunduğunu öne süren yaklaşım. Evrendeki fenomenlerin birbirlerine son derece sıkı bir biçimde, bir nedensellik ilişkisi içinde bağlı olduklarını dile getiren öğreti.

Araştırmalarında deneylere, değişmezliğe, düzenliliğe ve öndeyiye bağlı olan doğa bilimlerinin kabul etmek durumunda olduğu evrensel nedensellik görüşü olarak bilimsel determinizm, doğa bilimleri tarafından ön görülür ve evrende hiçbir şeyin nedensiz olmayıp, her olayın bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek bir nedeni olduğunu dile getirir.

Birçok bilim adamı tarafından bu durumun bir sonucu olarak telaffuz edilen bilimsel determinizm anlayışı, nedenselliğin, evrende keyfîliğe ve özgürlüğe yer ve olanak bırakmadığını dile getirir. Bu çerçeve içinde, 1 biyoloji bilimi ve özellikle de Darwin tarafından dile getirilen ve en iyi bir biçimde doğal ayık-

lanma öğretisiyle örneklenen determinizme *biyolojik determinizm* adı verilir. Doğadaki çeşitli türlerin dünya tarihinin farklı evrelerinde evrim geçirdiğini ve yaşama savaşında, yalnızca içinde bulundukları koşullara ve çevrelerine en iyi bir biçimde ve en fazla uyum sağlayanların ayakta kaldığını öne süren Darwin'e göre, dinazor benzeri son derece büyük ve güçlü tarih öncesi hayvanlar, sınırlı beyin kapasitelerinden dolayı yok olup giderken, insan gibi güçsüz, fakat daha akıllı olan hayvanlar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu yaşama savaşı ve doğal ayıklanma öğretisinin evrende keyfiliğe ve özgürlüğe kesinlikle yer bırakmadığını ifade eden Darwin'e göre, çeşitli türlerin yapılarını, güçlerini ve varoluşlarını sürdürme şanslarını belirleyen doğanın kendisidir ve varolanların durumları evrim cetvelindeki yerlerine bağlıdır.

2 Buna mukabil, coğrafî çevrenin, örneğin, iklim, kara, deniz ve nehirlerin bireylerin gelişmesi ve özellikle de toplumsal gelişmede ana etken olduğunu öne süren sosyoloji görüşüne *coğrafî determinizm* denmektedir. 3 Öte yandan, dilin dünyaya dair yorumunuzu, dünyaya bakış tarzınızı belirlediğini iddia eden determinizm türüne *dilsel determinizm* denmektedir.

4 Yine, ortodoks Marksizm tarafından dile getirilen ve tarihte, yalnızca ekonomik etmenlerin belirleyici bir gücü, nedensel bir önemi olduğunu öne süren bilimsel determinizm türü *iktisadî determinizm* olarak tanımlanır. İnsan varlıklarının karakterleri ve eylemlerinin içinde bulundukları ekonomik ve toplumsal koşullardan etkilendiğini savunan ortodoks Marksizme göre, insan varlıkları, tarihte hüküm süren bir sınıf savaşı tarafından belirlenir, öyle ki bu sınıf savaşı feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm gibi toplumsal ve ekonomik model ve evrelerin doğuşuna yol açar. Bu bağlamda, Marks, insanın dünyaya hangi sınıfın üyesi olarak geleceğine karar verme şansının bulunmadığını ve dolayısıyla insanın karakteri, düşünce tarzı ve eylemlerinin üyesi olduğu sınıf, içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik koşullar tarafından belirlendiğini savunur.

5 Yine, araştırmalarında deneye, değişmezliğe, düzenliliğe ve öndeyiye bağlı olan fizik tarafından dile getirilen evrensellik nedensellik görüşüne, evrende her olayın bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek bir nedeni olduğu tezine *fizikî determinizm* denmektedir. En ünlü temsilcisi İngiliz bilim adamı Newton olan bu anlayış, doğanın ve evrenin bütününün, evrensel çekim yasası türünden yasalar tarafından yönetildiğini ve evrende özgürlük diye bir şeyin bulunmadığını öne sürer. Evrendeki gözlemlenebilir herşey fizikî olduğundan, bütün bu fizikî varlıkların maruz kaldığı ya da meydana getirdiği herşey fizikî bir yasa ya da olayın sonucu olmak durumundadır.

Klasik mekaniğin söz konusu katı determinizmine göre, maddenin her parçacığının, zamanın belli bir anındaki konumunu ve momentumunu bildiğimiz takdirde, ilke olarak bu parçacıkların zamanın her anındaki durumlarını bilme olanağına sahip oluruz. Klâsik mekaniğin söz konusu katı determinizmi daha sonra kuantum mekaniğinin gelişimiyle birlikte, önemli ölçüde yumuşatılmış olmakla birlikte, klâsik mekaniğin kurucusu Newton'a göre, insan varlıkları da, doğaları itibariyle fizikî bir yapıda olduklarından, bu, onların da, hem kendilerinden ve hem de kendilerinin dışından gelen nedenlere tâbi oldukları anlamına gelir. Bu nedenle, insan için özgürlük bir yanılsamadan başka hiçbir şey değildir.

6 Öte yandan, insan varlıklarının genetik yapısıyla ilgili olarak mutlak bir nedenselliği ifade eden ve insan varlığının genleri söz konusu olduğunda, özgürlüğe ve keyfiliğe yer bulunmadığını dile getiren bilimsel determinizm türüne *genetik determinizm* adı verilir.Bu anlayışa göre, bizim genlerimizi kendilerinden miras aldığımız anne ve babalarımızı de-

ğiştirebilme ya da seçebilme olanağınız yoktur. Genler ise, doğal ve manevî yapımızı, yani cinsiyetimizi, zihinsel gücümüzü, saç ve göz rengimizi belirlediği için, bizim sözcüğün gerçek anlamı içinde özgür olduğumuz söylenemez.

7 Bilimsel determinizmin başka bir türü, psikanalizin yaratıcısı Freud tarafından ifade edilen, insan varlıklarının 0-3 yaş döneminde yaşadığı kompleksler, bilinçsiz yaşantılar ve toplum ve geleneklerin zorlamasıyla bastırılan doğal itkiler tarafından belirlendiği görüşü *psikolojik determinizm*dir. Freud'un söz konusu determinist öğretisine göre, örneğin tüm erkek çocukları temelde annelerine (Oedipus kompleksi), kız çocukları da babalarına (Elektra kompleksi) aşık olurlar. Bu bilinçsiz, ancak son derece doğal itkiler, ensest birçok toplum tarafından yasaklanmış olduğu için, bastırılmak durumunda olmakla birlikte, insan varlıklarını çeşitli şekillerde etkileyip, onların gelecekteki yaşamlarını belirler. Buna göre, anne ve baba, kız ya da erkek çocuklarını az ya da çok sevdiği, veya onları yanlış bir sevgi türüyle beslediği zaman, çocukların bütün bir zihinsel yaşamı, nörotik olma noktasına varacak kadar etkilenir. Psikolojide, hayvanlar üzerindeki deneyleriyle 'koşullu tepke' kavramını geliştiren Pavlov'la davranışçılığın kurucusu Skinner da, insan varlıklarının çeşitli dışsal etkenler ve güçler tarafından belirlendiğini savunduğu için, psikolojik determinizm çerçevesinde değerlendirilir.

8 Hegel tarafından ifade edilen ve tarih alanında herşeyin, tüm tarihsel olay ve kurumların insan irâdesinden bağımsız olarak önceden belirlenmiş olduğunu dile getiren determinizm türüne ise *tarihî determinizm* adı verilir. Bir tarih teorisine dayanan bu tür bir determinizm, dünya tarihinin çeşitli dönemlerini, kendisini nihaî bir yetkinlik hâli içinde tam olarak gerçekleştirmek durumunda olan 'mutlak zihin'in tezahürleri, görünümleri olarak değerlendirir. Bu görüşten çıkan sonuç, insan varlıklarının tarihin, kendilerinin yaşadıkları dönemini değiştirebilme ya da etkileyebilme, ait oldukları kültür çevresinden sorumlu olabilme olanağından yoksun bulunmaları sonucudur. Çevresine, kültürüne, içinde yaşadığı tarihî döneme etki edemeyen insan varlıklarının karakterleri ve eylemleri, kendi kültürleriyle daha önceki kültürler ve tarihsel olaylar tarafından belirlenir. Tarihin kendisi, evrende varolan ve kendisini gerçekleştirmeye çalışan mutlak bir zihnin tezahürü olduğundan, insan varlıkları da, bu mutlak zihnin bir sonucu ya da tezahüründen başka bir şey değildir; bundan dolayı, insan varlıklarının özgür oldukları söylenemez.

9 İnsan davranışının öncelikle ve temelde, kültürel ve toplumsal faktörler tarafından şekillenip denetlendiğini öne süren görüşe ise *kültürel determinizm* adı verilir. Kültürel determinizm, biraz daha özel olarak da, kişilerin yaşamlarını aşan, onlara aşkın olan bir şey olarak kültürün, kültürü belli bir zamanda meydana getiren bireylerden ayrı ve bağımsız bir bilimsel araştırma konusu olarak ele alınması gerektiğini söyleyen yaklaşımı tanımlar. 10 Nihayet, üretim tekniğinin kendine ait ve özgü bir mantığı olduğunu, ve tarihsel süreç içinde toplumsal kurum ve ilişkilerin en temel belirleyicisi olma işlevi gördüğünü öne süren sosyal değişme teorisine de *teknolojik determinizm* adı verilir. Zaman zaman tarihsel maddecilikle karıştırılmakla birlikte, ondan hiç kuşku yok ki daha basit bir evrimci gelişme ya da değişme teorisi olan teknolojik determinizm, toplumdaki temel ve büyük değişimlerin üretimde kullanılan araç ve tekniklerin sonucu olduğunu öne sürerken, üretim tekniklerine dair bilginin tarihin itici gücü olduğunu dile getirir.

bilimsel devrim [İng. *scientific revolution*; Fr. *révolution scientifique*]. Batı'da, 1500-1700 yılları arasında, özellikle astronomi, fizik ve tıp alanında yaşanan geniş kapsamlı ve sistematik bilim hareketi için kullanılan deyim.

İşte bu çerçeve içinde, Kopernik Batlamyus'un yer merkezli sistemini yıkmış ve gezegenleri güneşten olan uzaklıklarına göre sıralarken, yeni bir sistem, yani güneş merkezli sistemi kurmuştur. Yine bu dönemde, Kopernik'le başlayan eleştirel gelenek, Tycho Brahe, Kepler ve Galile'de yerleşik hâle gelmiş ve Newton'un modern fiziğiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Nitekim, üç hareket yasası ve evrensel kütleçekimi ilkesi evrensel düzeni açıklamaya yeten modern Newton fiziği, bilimsel devrimde motor olma görevini yüklenmiştir. Kimya alanında da ufak tefek hareketlere tanık olan bilimsel devrimin üçüncü sacayağı tıp ya da fizyoloji olmak durumundadır. Bu alanda ise, öncülüğü Galenosçu anlayışı yıkarak yeni bir anatomi getiren Vesalius ile kan dolaşımını bulan William Harvey yapmıştır.

Teleskop ve mikroskop gibi aletlerin gelişimiyle bilim derneklerinin kuruluşunun da kendisine etki yaptığı bilimsel devrimde, esas, İlkçağdan gelip bütün bir Ortaçağ boyunca hüküm süren niteliksel bilim anlayışı ve teleolojik evren sisteminin yıkılarak, onların yerlerine niceliksel bir bilim görüşüyle mekanist bir evren görüşünün geçirilmesi etkili olmuştur.

Bilimsel devrimin en önemli sonucu ise, Batı kültüründe bilimin ön plâna çıkarak, dünyevîleşmeyi hızlandırması ve Batı kültürüne onbeş onaltı yüzyıldan beri damgasını büyük bir güçle vuran dini gerilemesi olmuştur.

bilimsel empirizm [İng. *scientific empricism*; Fr. *empirisme scientifique*]. †Mantıkçı pozitivizm akımıyla başlayan, fakat bünyesi içinde başka grup ve kişilerin de yer aldığı felsefî harekete; †mantıkçı empirizmle benzer görüşlere sahip olmakla birlikte, mantıkçı empirizm dışında kalan öbek ve bireyleri kapsayan daha geniş harekete verilen genel ad.

Aynı zamanda *Bilimin Birliği Hareketi* adı verilen bilimsel empirizmin üyeleri arasında W. Dubislav, O. Helmer, C. G. Hempel, A. Herzberg, H. †Reichenbach, A. J. †Ayer, M. Boll, K. †Popper, E. Nagel, W. V. †Quine gibi seçkin bilim adamı ve filozoflar sayılabilir. Öte yandan, bilimsel empirizmin genel tavrı ve görüşleri mantıkçı empirizmin genel tavrı ve görüşleriyle tam bir uyuşma içindedir.

Buna göre, bilimsel empirizmde, mantıkçı empirizme ek olarak ayrıca bilimin birliği fikri üzerinde durulur. Bu anlayış, bilimin dilinin mantıksal bir birliği olduğunu savunur; bilim dallarının kavramları, çok temelli bir biçimde farklı olan kavramlar olmayıp, tutarlı tek bir sisteme ait olan benzer kavramlardır. Amaç, bilimin gelecekteki gelişmesi açısından, sosyal bilimlerin de aralarında yer aldığı farklı bilim dallarındaki özel yasaların kendisinden çıkarsanabileceği, oldukça basit ama birbirleriyle bağlantılı olan temel yasalar kümesine ulaşmaktır.

Bilimsel empirizmde de, dilsel †analiz, †bilim felsefesinin temel yöntemi olarak görülür. Bununla birlikte, mantıkçı pozitivizmin söz konusu dil analizinin mantıksal boyutuna önem verdiği yerde, bilimsel empirizm, dilin ve bilginin biyolojik ve toplumsal boyutlarını da hesaba katan daha geniş kapsamlı bir analize yönelir.

bilimsel hümanizm [İng. *scientific humanism*; Fr. *humanisme scientifique*]. İnsana formasyon kazandırma işinin, Yunan ve Latin antik çağına ait edebî eserlerin incelenmesinden çok, bilimsel faaliyetten, bilimsel eserlerin incelenmesinden beklenmesi gerektiğini savunan öğreti.

bilimsel yöntem [Os. *ilmi usul*; İng. *scientific method*; Fr. *méthode scientifique*; Al. *wissenschaftlich methode*]. Amacı evreni anlamak ve açıklamak olan bilimin, bu amacına ulaşmak için izlediği yol.

Klâsik görüşe göre, bilim evreni anlama ve açıklama çabasında, olguları *betimleme* ve *açıklama* yollarına başvurur. Öyleyse, bilimsel yöntem, bilim adamlarının ortaklaşa olarak kullandıkları söz konusu betimleme ve açıklama yollarını kapsayan bir süreçten başka bir şey değildir.

Bu süreç birtakım adımlardan geçerek gerçekleşir. İlk, betimleme aşamasında, araştırma konusu olan olgular ve bu olgular arasındaki ilişkiler belirlenir, bunlar sınıflanır ve kaydedilir. Şu halde, betimlemede, öncelikle bilimsel araştırmanın ilk adımı olan *gözlem* söz konusudur. Burada, araştırmacı verileri gözlemlerken ve kaydederken, olabildiğince önyargısız olmak durumundadır. Gözlemde, öznel algı farklılıklarını ortadan kaldırmak, gözleme dakiklik ve güvenilirlik kazandırmak ve araştırmayı nesnel hâle getirmek için, birtakım araçlar da kullanılabilir. Bu durum, bilimsel yöntemde, gözlemi *deney*in izlediği anlamına gelir.

İkinci aşama olan açıklama aşamasında ise, birinci aşamada betimlenmiş olan olgular, olguların birbirleriyle olan ilişkilerini ifade eden genellemeler ve bazı temel kavramlar aracılığıyla daha açık ve anlaşılır hale getirilir. Öyleyse, bilimsel yöntemde, yalnızca olguların betimlenmesi ve sınıflanması söz konusu olmaz. Bilimsel yöntem, buna ek olarak olguların nedenlerine iner. Yani, bilimsel yöntem kullanıldığı zaman, olgular açıklanır. Bu amaçla da, hipotez ya da hipotezler oluşturulur.

Hipotez, birinci aşamada gözlemlenen olgularla ve olgular arasındaki ilişkilerle ilgili geçici bir açıklama taslağıdır. Bu açıklama taslağı, olguları açıklayabilmek için, geçici olarak kabul edilir. Daha sonraki aşama, oluşturulan hipotez ya da hipotezlerin sınanması aşamasıdır. Bu aşamada, hipotez ya da hipotezlerin olgular tarafından desteklenip desteklenmediği araştırılır. Hipotez ya da hipotezlerden olgusal olarak sınanabilir sonuçlar çıkartılır.

Bu sınama faaliyeti sırasında, hipotez tüm olgular tarafından doğrulanırsa, onun söz konusu alandaki tüm olguları gerçekten açıkladığı ortaya çıkarsa, hipotez ya da hipotezler *kavramsal bir sistem* içinde ifade edilebilir; onlar, bu durumda bir *teori* düzeyine yükselir ve bir *keşif* olarak nitelendirilir. Öte yandan, o aynı zamanda bir *doğa yasası* olarak görülecektir. Buna ek olarak, araştırma yapılan alandaki olguları açıklamak amacıyla oluşturulmuş olan hipotez ya da hipotezlerden olgusal olarak sınanabilir sonuçlar çıkarma ve söz konusu sonuçları birtakım yeni gözlem verileri ile karşılaştırma işlemine de *doğrulama* adı verilir.

bilimsel yöntemler [İng. *scientific methods*; Fr. *méthodes scientifiques*]. Bilimlerde söz konusu olan araştırma tarzına, bilimsel bilgi adı verilen gerçekliğe ilişkin doğru ve nesnel bilgi kümesine götüren yol ya da araçlar.

Geniş bir çerçeve içinde konuşulduğunda, bu yöntemler, ikiye ayrılır. Herşeyden önce, araştırılan fenomenleri, ve bu fenomenlerin verimli bir biçimde gözlemlenebileceği koşulları belirleyip, yönlendirmekten ve ölçmekten oluşan 1*teknik* ya da *teknolojik yöntemler* vardır. Bilimsel yöntemlerle çoğu kez ve hemen anımsanan, söz konusu belirleyip yönlendirmeyle, ölçmekten meydana gelen, bu teknik yöntemlerdir. Söz konusu teknik yöntemler çoğu zaman farklı bilimlerde farklı şekillerde ortaya çıkar, ve birden fazla bilimin ya da birbirleriyle bağlantılı olan bir grup bilimin yöntemlerinin tümüne birden egemen olan bilim adamı sayısı çok azdır.

Öte yandan, bir de 2 *mantıksal yöntemler*, yani elde edilen verilere göre değişen akılyürütme yöntemleri vardır. Bu mantıksal yöntemler teknik yöntemlerle çok yakından ilişkilidir. Bilimsel araştırma için çok büyük bir önem taşısa ve hatta bu araştırmalar için kaçınılmaz bile olsalar, teknik yöntemler gerçekte, esas itibariyle bilimin mantıksal yöntemlerinin yardımcıları olmak durumundadırlar.

Başka bir deyişle, saf bilimde, bilimin teknik yöntemleri genellikle kendilerinde bir amaç değildir. Onlar, ya gözlem, ya da akılyürütme için yardımcılardır. Bilimin teknik yöntemleri, zaman zaman, ya başka türlü hiçbir şekilde gözlenemeyen ve ölçülemeyen, ya da iyi bir

biçimde gözlenemeyen veya dakik bir biçimde ölçülemeyen belirli fenomenlerin gözlenmesini ve ölçülmesini olanaklı hâle getirir. Diğer zamanlarda ise, teknik yöntemler, araştırmacıya, araştırmakta olduğu fenomenlerin ortaya çıkış koşullarını ve durumlarını, bu fenomenler hakkında yalnızca muğlak bir biçimde spekülasyonda bulunmak yerine, onlar hakkında kesin ve güvenilir bir biçimde akıl yürütecek şekilde belirleme olanağı verir.

Bilimin Yunan'daki başlangıcında tahminî ve hayli spekülatif bir yapıda olması, muhtemelen, uygun teknik yöntemlere ve bilimsel malzemeye sahip olunmamasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, teknik yöntemlerin çoğu zaman bir bilimden diğerine farklılık gösterdiği yerde, mantıksal yöntemler, tüm bilimlerde az ya da çok ortaktır. Bu mantıksal yöntemler, dahası, sözcüğün gerçek anlamı içinde bilim adamı olanlar tarafından olduğu gibi, bilim adamı olmayanlar tarafından da yararlanılabilecek olan biricik yöntemlerdir.

bilim sosyolojisi [İng. *sociology of science*; Fr. *sociologie de la science*]. Bilimsel ve teknolojiyle ilgili fikir, kavram ve teorilerin felsefî bir mahiyeti olan diğer düşünce ve teorilerle, ama özellikle de sosyal kurum ve örgütlerle ya da kişilerin karakterleriyle olan ilişkilerini konu alan sosyoloji dalı. Bilim ve teknolojinin toplumun kurumsal boyutlarıyla, yani iktisat, din, eğitim ve siyaset gibi kurumlarla olan ilişkileri üzerinde yoğunlaşan disiplin.

Bilim sosyolojisinde, günümüzde, birbirine karşıt iki gelenek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bilimin icrasını, bilimsel faaliyetin sürdürülmesini mümkün kılan normatif değer ve kurumsal düzenlemeler üzerinde yoğunlaşır. Kendisi, Protestanlığın yükselişi ve demokratik ideallerin yayılımı da dahil olmak üzere, modernliğin bilimin gelişimi üzerindeki etkilerini araştıran Robert Merton'un en önemli temsilcisi olduğu bu gelenek, daha ziyade hakikatin, gerçeklikle ilgili doğruların ortaya çıkabilmesi için toplumun nasıl örgütlenmesi ve düzenlenmesi gerektiği sorunu üzerinde odaklaşır.

Amerikan kökenli bu klâsik, normatif yaklaşıma bir tepki olarak gelişen ikinci gelenek ise, bilimsel bilginin içeriğinin çok büyük ölçüde ihmal edildiği gerçeğinden hareketle, bilimsel bilginin üretiminde söz konusu olan mekanizmalar üzerinde yoğunlaşmış ve bilim pratiğini betimleyen bildik kural ve yöntemlerin bilimsel araştırmanın sonucunu ya da bilimsel tartışma ve ihtilâfların çözüme nasıl bağlandığını açıklamaya yetmediğini göstermiş olan bir yaklaşımdır. Hakikat terimini bilim sosyolojisinin kendine ait terminolojisinden atan bu geleneğin ayırıcı özelliği, bilimsel bilginin sosyal olarak inşa edildiğin öne süren göreci bir anlayışın başlatıcısı olmasıdır.

bilinci şeyleştiren görüş [İng. *reifying view of consciousness*] Çağdaş varoluşçu filozof †Sartre'ın, †Descartes'tan başlayıp, kendisine kadar uzanan ve zihni bir †töz olarak gören, zihni ya da zihnin içeriklerini şeyler olarak değerlendiren, şeylere benzeten tüm zihin anlayışları için kullandığı genel eleştirel terim.

Bilinci şeyleştiren bu görüşlere ilişkin itirazında, †Husserl'i †Kant'ın epistemolojik projesini benimsediği için eleştiren Sartre'a göre, hem Kant ve hem de Husserl deneyimi, †transendental bir ben, yani bilincin gerisinde olduğuna inanılan bir şey aracılığıyla açıklamışlardır. O, benin bu şekilde (ben ya da ruh ya da transendental bir güç şeklinde) bir şey olarak düşünülmesinin benle dünya arasındaki ilişkiyi problematik hâle getireceğini öne sürdükten sonra, bilincin bir şey olmadığını, 'hiçbir şey' olduğunu söylemiş ve bilinci hiçlikle tanımlamıştır.

Başka bir deyişle, bilinçte tözsel hiçbir şey bulunmadığını, onun yalnızca göründüğü ölçüde varolma anlamında, saf 'görünüş' olduğunu söyleyen Sartre'a göre, bilinç dünyadaki bir şey değildir, o hiçbir şey, ya da hiçliktir.

bilinç [Os. *şuur*; İng. *consciousness*; Fr. *conscience*; Al. *bewusstsein*]. Genel olarak, insanda farkındalığın, duygunun, algının ve bilginin merkezi olarak kabul edilen yeti. Zihnin kendi içeriklerinin farkında olduğu, içebakış yoluyla bilinen, duyumları, algıları ve anıları ihtiva eden bölümü. Öznenin kendi üzerine dönüp, kendisini kendi düşüncesiyle kavraması, kendine bir nesne olarak dışarıdan bakması durumu. Kendi içimizde ya da kendi dışımızda geçen bir şeye ilişkin sezgi. Bilme faaliyeti, bilinen içerik ve her ikisinin de ayırdında olma hâli arasında varolan ilişki. İnsanın kavram, imge, acı ve kıskançlık türünden aktüel zihin hâlleri. İnsanın kendi beniyle ilgili tüm yaşantılar.

Genellikle tanımlanamaz ya da yalnızca insanın bilinçli deneyimlerine dolayımsız bir içebakışla başvurmak suretiyle tanımlanabilen bir şey olarak görülen bilinç, iki doğrultuda analiz edilmiştir. Buna göre, bilinç edimiyle bilincin içeriği arasında bir ayırım yapılabilir ve bunlardan her ikisi de, bilincin ayrılmaz bileşenleri olarak görülebilir.

Buna ek olarak, bilincin, sırasıyla bilgi, duygulanım ve irâdî eylem olarak, üç temel işlevden oluştuğu ve yaşanan, duyumsanan şeyin dolaysız hissinden ibaret olan *kendiliğinden bilinç* ve dolaysız izleniminin üzerine dönerek, onun nedenlerini, neliğini ve anlamını tahlil etmeye çalışan *refleksif bilinç* olmak üzere ikiye ayrıldığı söylenebilir.

Öte yandan, standart ve yaygın bir söylenimi temellendiren, *A* gibi bir kavram, sözcük ya da söylenimin *b* düşüncesini aktardığı ya da ilettiği inancını herkesin taşıması, ortak bir dili kullanan tüm insanların bu inanca bir başkası için de sahip olması durumuna *ortak bilinç* adı verilir. Yine, bir topluluğun, tinsel ya da manevî kişilik olarak, gerek olaylar, gerekse hak ve ödevler alanında hissettiği şeyler bütününe *kollektif bilinç* adı verilir. Öznenin kendi eylemlerinin ahlâkî değeri ya da çeşitli eylem tarzları hakkında yargıda bulunma gücüne, kendi ahlâkıyla ilgili değerlendirme gücüne, ödev ya da ahlâk yasasının yankısı olan içimizdeki sese ise *ahlâkî bilinç* denir.

Buna karşın, kendi kendisiyle bilişsel bir ilişki içinde olmayan, epistemolojik değil de, ontolojik bir çerçeve içinde değerlendirilen bilince *refleksif olmayan bilinç* ya da *refleksiyon öncesi bilinç* adı verilir.

Öte yandan, kendiliğinden bilinç seviyesinin altında kalan ve yalnızca yaşanılan ya da hissedilen, hiçbir bilgiyi içermeyen psikolojik hâle *protobilinç* adı verilirken, çok zayıf bir bilince veya, psikanalize göre, itilmiş arzuların meydana getirdiği, komplekslerle dile gelen tabana *bilinçaltı* adı verilir. İçebakış yoluyla doğrudan ve aracısız olarak bilinemeyen söz konusu zihin alanı, rastgele çağrışım, rüya analizi gibi tekniklerle su yüzüne çıkarılır. Felsefede ilk kez †Schopenhauer tarafından dile getirilen bilinçaltı düşüncesi, ünlü psikolog †Freud'un †psikanaliz öğretisinin önemli bir bölümünü oluşturur.

Buna karşın, sınırlı bir alanı olan ve üzerinde yoğunlaştığı nesnenin dışında hiçbir şeyi dikkate almayan bilinç *dar bilinç* diye tanımlanırken, bütünleri kavrayan, nesneleri bağlantılarıyla birlikte kavrayan bilince *geniş bilinç* adı verilir. Nihayet, ister ahlâkî ya da ister entellektüel olsun, bilincini yitirmiş olana *bilinçsiz*, bilinç alanının dışında kalanlara ise *bilinçdışı* adı verilir.

Yine, bir öznenin bir bütün olarak fark ettiği, ayırdına vardığı, idrak ettiği fizikî ya da psişik verilerin bütünü *bilinç alanı* olarak tanımlanır. Buna karşın, bilinçte ortaya çıkan, söz konusu olan, kendisini bilince dolaysızca sunan her türden deneyim, istek, ide ya da düşünce içeriğine; konusu dış gerçeklik olabildiği gibi, başka bilinç içerikleri de olabilen düşünce, yaşantı, hâle *bilinç içeriği* denmektedir.

bilinebilirlik [Os. *malûmiyet*; İng. *cognoscibility*; Fr. *cognoscibilité*]. Bilinebilmek için gerekli olan koşullara haiz bulunma niteliği.

Bununla birlikte, anlaşılabilirlik, rasyonel bir bilgi olanağını ifade ettiği, ne algılanabilen, ne de imgelenebilenin, saf akıl tarafından kavranabilmesini ifade ettiği için, bilinebilirliğe göre, daha özel bir niteliktir.

bilinemezcilik [Os. *lâirfaniye*; İng. *agnosticism*; Fr. *agnosticisme*. Al. *agnosticismus*]. 1869 yılında, Darwinci evrim teorisinin savunucusu ünlü T. H. Huxley tarafından yaratılmış bir terim olarak bilmeme, bileme hâline işaret eden akım ya da tavır.

Rus düşünür ve eylemcisi †Lenin'in, felsefeleri temelde gerçek †maddecilik ve †Berkeley'le başlayan idealist felsefeler olarak ikiye ayırdıktan sonra, †Hume'la †Kant'ın doğanın, görünüşlerin gerisindeki gerçekliğin bilinemeyeceğini dile getiren görüşlerini bilinemezciliğe örnek olarak vermesinde olduğu gibi, felsefî ya da metafiziksel bir bilinemezcilikten söz etmek mümkün olmakla birlikte, bilinemezcilik temelde dinî bir görüş olarak ortaya çıkar. Buna göre, genel bir çerçeve içinde, şeylerin, varolanların nihaî ve en yüksek doğaları ve dinî dogmaların iddialarıyla ilgili konularda, yani felsefenin ve dinin kapsamı içinde kalan birçok konuda doyurucu bir bilgiye erişmenin imkânsız olduğunu, bu gibi durumlarda yapılacak tek şeyin ve gerçek bilgeliğin, bilim konuşamadığı sürece, susmak olduğunu savunan bilinemezcilik, dinî bir çerçeve içinde, teistlerin Tanrı'nın varolduğu, ateistlerin Tanrı'nın varolmadığı tezinin tersine, Tanrı'nın varolduğunun ya da varolmadığının, ilke olarak ya da uygulamada bilinemeyeceğini öne sürer.

Kökleri †Sofistlerle †Sokrates'e kadar geri giden, Ortaçağda olumsuz teolojiyle ifadesini bulurken, günümüzde ise en çok mantıkçı pozitivistler tarafından savunulan bilinemezcilik †fideizmin tam karşısında yer alır. Düşünce tarihinin farklı dönemlerinde, farklı biçimler altında ortaya çıkmış olsa da, bilinemezciliğe, Hume ve Kant'ın, insan varlığının, deneyimi aşan konularda bilgiye ulaşmasının olanaksız olduğunu dile getiren felsefî tavırlarıyla, bilimsel ve tarihsel araştırmaların, kutsal kitabı, tanrısal vahiy olanağını eleştirmeden kabul etmeyi giderek zorlaştırması ivme kazandırmıştır.

Bununla birlikte, Kant'ın da belirttiği gibi, bilginin mümkün olmadığı yerde, inanç söz konusu olabilir ve bundan dolayı, kişi felsefî anlamda bilinemezci olsa da, dinî bir çerçeve içinde Tanrı'nın varlığına inanabilir. Fakat, geleneksel bilinemezciliğin, Tanrı'nın varolduğu önermesini, doğrulanabilir olmasa bile, anlamlı bir önerme olarak gören bakış açısı, söz konusu önermeyi doğrulanamadığı için, aynı zamanda anlamsız bir önerme olarak gören mantıkçı pozitivistler tarafından reddedilmiştir. Tanrı kavramının, dinsel inancın ve genel olarak dinî söylemin kendisine özgü niteliği üzerinde duran çağdaş †din felsefesi, dinî öğretileri, gerçekliğin doğası hakkındaki sözde bilimsel öğretiler olarak görmenin sonucunda ortaya çözülemez güçlükler çıktığı konusunda, bilinemezcilerle çoğu zaman tam bir uyuşma içindedir. Bununla birlikte, din felsefesi, bu durumu, dinî öğretilerin çok farklı bir işleve sahip olduğu gerçeğinin bir ifadesi olarak değerlendirir.

bilinemezciliğe reddiye [İng. *refutation, rejection of agnosticism*; Fr. *refus de l'agnosticisme*]. Tam olarak bilinemezciler gibi, Tanrı'nın akıl yoluyla bilinemeyeceğini kabul etmekle birlikte, bilinemezciliğin tutarlı olmadığını, inanma, kendi eksikliğini giderme, varoluşunu anlamlandırma ihtiyacında olan insanın ihtiyaçlarına uygun düşmediğini dile getiren filozofların tavrı için kullanılan ifade.

Batı felsefesinde bu tavır, üç filozof tarafından sergilenmiştir. Bunlardan birincisi kumarbaz argümanıyla †Pascal, inanç atlayışıyla †Kierkegaard, insandaki çok temelli inanma isteğine atıfta bulunan James'tir.

biliş [İng. *cognition*; Fr. *cognition*]. Entellektüel bilgiyle bilme eylemini, bilme faaliyetini meydana getiren süreci; düşün-

me, kavrayış, akılyürütme türünden etkinlikleri, sembolleştirme, inanç, problem çözme türünden zihinsel davranışları gösteren şemsiye terim. En geniş anlamı içinde, yani önermesel olmayan kavrayışı (algı, bellek, içebakış, v. b. g.) olduğu kadar, bu türden bir kavrayışı ifade eden önermeleri ya da yargıları da içeren bilgi.

Bilme ya da biliş sürecinin tam olarak ne olduğu konusuyla, bilen zihin ve dış gerçeklik arasındaki ilişkinin ne olduğu konusu filozoflar tarafından ta İlkçağ'dan başlayarak ele alınmış, bu konuda farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Çağdaş felsefedeki iki temel yaklaşımdan birincisi, düşünceyi ve akılyürütme sürecini açıklarken, insan zihnini gelişmiş bir bilgisayar sistemine benzeten, diğeri ise, İsviçreli psikolog †Piaget'nin çalışmalarına dayanarak, özümseme ve uyarlanma süreçlerini birbirinden ayıran yaklaşımdır.

bilişçilik [İng. *cognitivism*; Fr. *cognitivisme*]. 1 Realizme oldukça yakın düşen bir anlam içinde, bilim ya da ahlâk gibi bir disiplinin konu aldığı bir alanda, ilke olarak bilinebilir veya keşfedilebilir olgular bulunduğunu öne süren görüş. Buna göre, metaetik görüşler arasında, ahlâka konu olan alanda bilinecek ahlâkî olgular bulunduğunu savunan yaklaşıma, *ahlâkî bilişçilik* adı verilmektedir.

2 Bilişçilik, psikolojide ise, davranışın içsel terimlerle, algı, bellek, tutum ya da karar verme gibi zihinsel süreçlerle açıklanması gerektiğini öne süren görüşe karşılık gelir. 3 Öte yandan, bilişçilik, zihin felsefesinde, bilginin gerçek şeylerin yerini tutan, sinir sisteminin çok çeşitli hâlleriyle özdeşleştirilmiş sembollerden başka bir şey olmayan zihinsel unsurların işlemlerinden meydana geldiğini öne süren öğretiyi gösterir.

bilişsel [İng. *cognitive*; Fr. *cognitif*]. Bilgiyle ilgili olanı, bilgiyi içereni; zihinsel yaşamın bilgilenmeyle ya da (yanlış olabilecekleri ya da gerekli temellendirmeden yoksun oldukları gerekçesiyle bilgi olarak görülmeyen) inançların oluşturulmasıyla bağlantılı olan yönleri için kullanılan sıfat. İnsan varlıklarının akıl ve akıllılığı içeren yönü için kullanılan niteleme.

1 Buna göre, bilişsel sıfatı, öncelikle ve en genel olarak, zihinsel süreçler üçlemesinde, bilme ya da düşünme süreci ve faaliyetini, duygusal süreçlerden ayırd etmek için kullanılır. 2 Sıfat ayrıca, bir önermeyle aktarılan anlam türünü tanımlamada söz konusu olur. Buna göre, bilişsel sıfatı, doğru ya da yanlış olabilen tümce ya da önermelerin sahip olduğu anlam türünü, anlamlı olabilmekle birlikte, doğru ya da yanlış oldukları söylenemeyen buyruklardan ya da duygusal bir anlam taşıyan deyişlerin anlamından ayırd etmeye yarar.

3 Bilişsel nitelemesi, ayrıca araştırma konusu bilgi olan psikoloji, epistemoloji, nörofizyoloji, bilgisayar gibi bilimleri tasnif etmek için kullanılır. Nitekim, bu bilimlere, konusu bilgi olan bilimler anlamında *biliş bilimleri* adı verilir. Sıfat yine, başkaca şeyler yanında bilgi konusunu ele alan bir disiplinin bir dalını tanımlamak için kullanılır. Buna göre, varlığını kısmen biliş konusuna, kısmen de bakış açısına borçlu olan, ve davranışçılığa karşıt olarak, içsel ve zihinsel süreçlerin önemini vurgulayan psikoloji dalına *bilişsel psikoloji* adı verilmektedir. Bilişsel psikolojinin temel kabulü, bir organizmayla çevresi arasındaki etkileşimin, organizmanın yalnızca davranışını ya da fizyolojik durumunu değil, fakat çevresi hakkındaki bilgisini de değiştirdiği ve bu değişimin organizmanın halihazırdaki tepkisinden başka, çevreye olan gelecekteki yönelişini de etkileyebildiği düşüncesinden meydana gelir. Zihinsel yaşamın bilgilenme süreçleriyle ilgili boyutlarını konu alan bilişsel psikoloji, tarihsel olarak duyumculuktan ve, bireysel ve toplumsal öğrenme kuramlarıyla, koşullanma ve eğitilebilirlik görüşünde temellenen çağrışımcı epistemolojinin bir birleşiminden doğmuştur.

4 Yine psikolojide, fakat daha çok sosyal psikolojide, algı, bellek, tutum ve karar verme benzeri zihinsel süreçlerle sosyal davranış arasında kurulan bağlar üzerinde odaklaşan, ve davranışçılığın tam tersine, insan varlıklarının uyaranları seçerken, anlamlar üretir ve dünyalarını anlamlı hâle getirirken, etkin olduklarını vurgulayan kuramlara *biliş teorileri* denmektedir.

5 Buna mukabil, söz konusu özellikleri taşımadıkları, önermelerinin bir bilgi değeri taşımadıkları savlanan disiplinler, *bilişsel olmayan*, gayri-bilişsel *disiplinler* olarak tanımlanır. Örneğin, ahlâkî değerlerle ilgili olan, ahlâkî değerlere gönderimde bulunan tümce ya da önermelerin, kanıtlanabilir doğruları dile getirmedikleri için, tasvirî, betimlemesel bir bilgi içermediklerini, bilişsel bir değer taşımadıklarını ve dolayısıyla ne doğru ne de yanlış olduklarını, yalnızca tümce ya da önermeyi kuran kişinin duygusal tepkilerini ifade ettiklerini öne süren ahlâk görüşüne *bilişsel olmayan ahlâk* adı verilir.

bir [Os. *vâhit*; İng. *one*; Fr. *un*; Al. *ein*]. Varolan herşeyin kendisine öykündüğü, kendisinden pay aldığı ezelî-ebedî, yetkin Form. Varolan herşeyin kendisinden türediği, sudûr ettiği tanrısal varlık. Tanrı, Dünya Ruhu, Mutlak Zihin ya da Tin.

Herşeyin varoluşunu kendisine borçlu olduğu, ilk varlık, ilk ilke; fenomenlerin, görünüşlerin gerisindeki ilk temel gerçeklik. Doğası, özü başka bir şeyin sonucu olmayan, başka bir şeyden türememiş, değişmez, mutlak, bağımsız ve zorunlu varlık.

Biran, Maine de. 1766-1824 yılları arasında yaşamış olan Fransız spiritüalist filozofu.

Fransız felsefesinin Descartes'tan başlayarak oluşan özne çıkışlı geleneği içinde yer alan Biran, refleksif psikoloji olarak metafizik anlayışının savunuculuğunu yapmış ve metafizikten içsel fenomenlerin bilimini ya da iç duyunun ilkel verilerinin bilimini anlamıştır. Bu çerçeve içinde, benin kendi bilincine bir neden olarak vardığını, bizim benimizi aktüel somut ilişkilerde etkin bir güç olarak algıladığımızı veya sezdiğimizi söylemiştir. Descartes'ın fenomenal benle numenal ya da tözsel beni birbirine karıştırdığını iddia eden filozof, burada kalmayıp, bizde, tamalgıdan ya da fenomenal benden ayrı olup, sürekli ve kalıcı tözsel bir güç olarak ortaya çıkan metafenomenal ya da numenal bir benin varoluşuna inanma yönünde bir eğilim bulunduğunu söylemiştir.

Ona göre, fenomenal ben algı ya da sezginin nesnesi iken, numenal ben inancın konusunu oluşturur. Bu sayede bilgiden inanç alanına geçerek, metafiziğinin sınırlarını geliştiren Biran, yine de insanın iç yaşamının filozofu olmaktan hiç vazgeçmemiştir. O, bir yandan insan aklıyla irâdesinin sınırlılığını vurgularken, diğer yandan da insan yaşamının üç ayrı düzeyinden söz etmiştir. Başka bir deyişle, insanın duyumsal varlık düzeyiyle, onun özgür, düşünen, bilinçli özne olarak yaşamına tinsel yaşamı ekleyen Biran, söz konusu üçüncü yaşam düzeyini belirleyen öğenin Tanrı'yla ilişki içinde olma olgusu olduğunu ifade etmiştir.

bir arada olabilirlik [İng. *compossibility*]. Çelişik olmayan ve bir mümkün dünyaya ait olan şeylerin birlikte olabileceği düşüncesi.

Metafizik imkândan, yalnızca çelişkiden bağışık olmayı anlayan †Leibniz'e göre, varlıkların, Tanrı tarafından bilinen, fakat hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve asla da gerçekleşmeyecek olan sonsuz sayıda mümkün birleşimleri, bir arada olabilirlikleri vardır.

bircilik [Os. *ittihâdiye*; İng. *monism*; Fr. *monisme*; Al. *monismus*]. 1 Genel olarak, †ikicilik veya †çokçuluğun tersine, konu aldığı alanda, tek bir ilkenin veya gerçek bir birliğin varolduğunu öne süren öğreti. Bircilik, örneğin ahlâk felsefesinde, etik davranışı belirleyen alanda, tek bir ahlâkî ilke ya da tek bir temel değer olduğunu savunan görüşe tekabül eder.

2 Evrendeki herşeyin, yalnızca Tanrı, madde, zihin, tin, enerji ya da form gibi tek bir bileşenin faaliyetine indirgenebileceğini, ya da tek bir bileşenin faaliyeti aracılığıyla açıklanabileceğini savunan öğreti; evrendeki herşeyin tek, nihaî ve en yüksek bir kaynaktan türetilebileceğini savunan yaklaşım; gerçekliğin bir olup, onun dışında herşeyin bir yanılsama olduğu inancı.

Gerçekliğin bir olduğunu iddia eden, şeylerin zaman (yani, değişmeden bağışık oluşlarını) ya da mekân içindeki birliğini (yani, bölünemezliğini) vurgulayan veya şeylerin nitelik bakımından bir olduğunu (yani, farklılaşmamışlığını) savunan öğreti olarak bircilik, zihin ve beden arasındaki ilişkiyi, zihin ve bedenin mutlak olarak özdeş olduğunu, onların aynı †tözün görünüm ya da tezahürlerinden başka bir şey olmadığını söyleyerek açıklar. Bircilik, 19. yüzyılda, karşımıza, tüm fenomenleri tek bir ilkeye indirgeyen ya da tüm fenomenleri tek bir ilkeyle açıklamaya çalışan anlayış olarak çıkmaktadır.

İki ayrı bircilikten söz edilebilir: Bunlardan birincisi, evrende kaç tözün varolduğuyla ilgili olan 2-a) *tözsel bircilik*'tir. Bu tür bir bircilik, birbirlerinden bağımsız olan tözlerin görünüşteki çokluğunun, gerçekte tek bir tözün tezahürü ya da ifadesinden başka hiçbir şey olmadığını ve yalnızca tek bir tözün varolduğunu öne sürer. Buna karşın, birciliğin ikinci türü, hangi töz türlerinin varolduğu konusuyla ilgili olan ve varolan tüm tözlerin tek bir türden olduğunu öne süren birciliktir. Bu tür birciliğe ise, 2-b) *sıfatsal bircilik* adı verilir.

Evrende yalnızca tek bir tözün varolduğunu, geri kalan herşeyin bu tek tözün tezahürleri, görünüşleri, tavır ve değişimleri olduğunu savunan görüş olarak gerçek birciliğe, yani tözsel birciliğe, yalnızca Spinoza'nın sisteminde rastlanır.

Bunun dışında, bircilik, yine *idealist bircilik* ve *doğalcı bircilik* olarak ikiye ayrılır. Özellikle †Schelling'in özdeşlik felsefesinde ortaya çıkan idealist bircilik, yalnızca tinin varolduğunu, bütün gerçekliğin içsel, tinsel yaşamın tezahürü olduğunu söyleyip, gözle görülür dünya ile anlaşılır dünyanın birliğini tin temeli üzerinde kurar. Gerçekliğin fizikî dünyadan meydana geldiğini savunan *doğalcı bircilik* ise, maddecilikten, psişik olanı fizikî olandan türetmemek, psişik olanın en baştan beri maddî dünyanın en ilkel ve en küçük parçaları olarak varolduğunu söylemek bakımından ayrılır.

3 Zihin felsefesinde, zihin ve beden arasındaki ilişkiyi, zihin ve bedenin mutlak bir biçimde özdeş olduğunu söyleyerek açıklayan görüş. Burada birciliğe örnek olarak, zihinsel fenomenlerin fizikî fenomenlerle; bilinç hâllerinin belirli sinirsel-fizyolojik hâllerle bir ve aynı olduğunu; bu özdeşliğin, mantıksal değil de, empirik ya da olumsal bir özdeşlik olduğunu dile getiren maddeci zihin anlayışı, zihnin veya duyumların, algıların, genel olarak bilincin beyinsel süreçlerle, merkezî sinir sistemindeki fiziko-kimyasal olaylarla bir ve aynı olduğunu savunan anlayış olarak *zihin-beden özdeşliği kuramı* verilebilir.

4 W. †James, kimi yeni-realist düşünürler ve B. †Russell tarafından benimsenen, zihinsel ve fizikî fenomenlerin aynı şekilde, kendileri ne zihinsel ne de fizikî olan birtakım nihaî bileşenlerden hareketle kurulduğu öğretisi ise, *nötr bircilik* olarak tanımlanmaktadır.

5 Bircilik terimi daha özel bir anlam içinde, 19. yüzyılın sonlarına doğru sadece tek bir hakikat bulunduğunu öne süren öğretiyi tanımlamak için kullanılmıştır. †Hegel ve †Bradley gibi idealist filozofların sistemlerini tanımlayan söz konusu birciliğe göre, Bütüne dair bütünsel hakikatin dışında hiçbir şeyin doğru değildir.

6 Bircilik yine aynı dönemde, modern, bilimsel dünya görüşüne uygun düşen ontoloji olarak nötr birciliği öne süren Ernst †Haeckel ve Wilhelm Ostwald gibi düşünürlerin, geleneksel din ve spekülatif felsefeyi reddeden laik ve toplumsal reform amacı güden felsefî bakış açılarını tanımlamak için kullanılmıştır.

birey [Os. *fert, şahıs*; İng. *individual*; Fr. *individu*; Al. *individuum*]. **1** Ayrı bir birlik ya da birim olarak varolan ve aktüel ya da kavramsal olarak, ancak ve ancak kendisine özgü kimliği yitirmek pahasına bölünebilen tek varlık. Tek tek sayılabilen, kendisinden mantıksal olarak söz edilebilen varlık. **2** Ayrı tutulabilen, bağımsız bir varlığı olan, bireyleştirilebilen, bir düşünce ya da tümcenin öznesinin dış dünyadaki karşılığı yapılabilen şey. **3** Kendisini gösteren, belirleyen karakteri, temel özellikleri ortadan kaldırmaksızın bölünemeyen, bölünecek olursa da, parçalarına bütünün adı verilemeyen canlı insan varlığı.

Buna göre, bir taş bir birey değildir, çünkü taşın bir parçası yine bir taştır. Fakat bir insan bir bireydir, çünkü insan bölündüğünde, parçalara ayrıldığında, elde edilen şey bir insan değildir. Bu nedenle, felsefede birey kavramı daha çok canlı varlıklar için kullanılarak, cansız varlıklar söz konusu olduğunda, onlar bir türün örnekleri diye adlandırılır.

4 Birey kavramı, mantık alanında ise, bir türün kapsamı içinde yer alan somut varlığı; yüklemlerin ya da fonksiyonların karşılığı olan şeyi gösterir.

bireycilik [Os. *ferdiyye*; İng. *individualism*; Fr. *individualisme*; Al. *individualismus*]. **1** Genel olarak, bireylere, bireysel insan varlıklarına ontolojik, mantıksal, metodolojik ve aksiyolojik bir öncelik veren, somut olan gerçekliğini vurgulayan görüş ya da anlayış. **2** Ontolojide, sadece bireylerin gerçek olduğunu, bütünlerin, kendilerini meydana getiren bileşenlerin ve söz konusu unsurların birbirleriyle olan karşılıklı ilişki ve etkileşimlerin üstünde ve ötesinde bağımsız hiçbir gerçekliği olmadığını öne süren görüş.

3 Siyaset felsefesinde, devletin birey için varolduğunu iddia eden, bireyin özgürlüğüne büyük önem veren ve kendisine yeten, kendi kendisini yönlendirebilen bireyi, toplum ve devlet karşısında ön plâna çıkartan akım; tüm siyasî örgüt ve toplumsal oluşumların temel ve en yüksek amacının bireyin, kişinin haklarını korumak, bağımsızlığını güvence altına almak ve gelişimini hızlandırmak olduğunu savunan anlayış.

Esasen 18. yüzyılda, klâsik ekonomi politiğin yükselişiyle anlam ve önem kazanan bir öğreti olarak bireycilik, bireylerinin dışındaki bir gerçeklik olarak toplumun varoluşunu yadsıyan, özgür bireylerin ekonomik alandaki rekâbetlerinin yararlı sonuçlarını vurgulayan, işbölümünün gelişimiyle birlikte, rollerde söz konusu olan çeşitlenmeyle, bireysel farklılıklara özel bir önem atfeden görüştür. Bireyciliğe göre devlet, bireylerin kendi amaçlarına ulaşmak için kullanmak durumunda oldukları bir araçtır ve hiçbir zaman kendi içinde bir amaç olamaz. Toplum bireysel üyeleri için varolur.

4 Metodolojide, sosyal araştırma ve teorinin, sadece bireylerin gerçek bir varoluşa sahip olduğunu varsayarak ilerlemesi gerektiğini öne süren görüş. Örneğin, sosyolojide, tüm sosyolojik açıklamaların, bireylerin özellik ya da karakteristiklerine indirgenebilir olduğunu savunan yaklaşım. Söz konusu bireyci yaklaşım, sosyolojik açıklamalarda bireylerin özelliklerin göz ardı edilecek kadar önemsiz olduğunu, toplumsal olguların bağımsız bir varoluşu olup, bireylerden bağımsız olarak araştırılabileceğini söyleyen holist görüşün tam karşısında yer almaktadır.

5 Ahlâkî anlamda da, ulusal âdet ve gelenekleri eleştiren, ahlâkî yükümlülüğün bireyin bilincinde doğuştan var olduğunu, ahlâkî ödevlerin kaynağının, toplum ya da başkaca kurumlar olmayıp, bireyin kendisi olduğunu, bireyin gelişmesinin, ahlâkî yaşamın en yüksek amacı olduğunu savunan anlayış; aksiyolojide, aslî, temel ve hakikî değerin bir insan varlığının bireyselliğinde, onun bireyselliği için özsel olan etkende, örneğin bireyin biricikliğinde, kendi kendisini belirleme gücünde, v. b. g., bulunduğunu öne süren görüş.

6 Ekonomi alanında, serbest rekâbeti, teşebbüs özgürlüğünü temele alan liberal anlayış. 7 Dinî bir çerçeve içinde ise, bireyin Tanrı'yla olan ilişkisinin, devlet ya da başka kurumlar tarafından değil de, bireyin kendisi tarafından belirlendiğini, bireyin dinî konularda özgürce düşünme ve tartışma hakkının bulunduğunu, bireyin dilediği dine ya da dinî topluluğa girebileceğini savunan öğreti.

bireyleşim [Os. *teşahhus*; İng. *individuation*; Fr. *individuation*; Al. *individuation*] 1 Tikel ya da bireysel bir şeyin ilgili tümel ya da formdan çıkması durumu; tikel ya da bireysel olanın, tümel ya da genel türü tarafından belirlenmesi hâli. 2 En yüksek noktasına, en üst düzeye bağımsız kişilikle eren gelişme süreci. 3 Nesnelerin birbirlerinden farklılık gösteren ayrı tikeller, tek başlarına varlık taşıyan bireyler olmaları durumu.

Buna göre, nesnelerin oldukları bireyler olarak varolmalarının hangi ilkeye göre olduğu, nesnelerin hangi ilkeye göre bireyleştiği, bir nesnenin evrenin geri kalanından hangi ilkeye göre ayırd edildiği, bir nesnenin başka nesnelerden ayrılmasının ne olduğu konusu, felsefede bireyleşim terimiyle ifade edilir.

Bireyleşim konusunu ilk kez olarak ele alan Aristoteles'e göre, varlıktaki bireyleşim ilkesi maddedir. Buna göre, Ahmet ve Mehmet, Platon ve Sokrates form bakımından aynıdır, yani onlar aynı insan formuna ya da özüne sahiptirler, fakat Aristoteles'e göre, şekil alan form kazanan farklı madde sayesinde farklılaşır, farklı bireyler hâline gelirler.

Aristoteles'i birçok konuda olduğu gibi, bu konuda da izleyen, Ortaçağın en önemli düşünürü Aquinalı Thomas ise, bir nesneyi bir demir, bir ağaç, bir köpek yaparak, onu ait olduğu sınıfa ya da türe yerleştiren tümel öge olarak formun, şu tikel tözün formu olabilmek için, bireyleşmek ihtiyacında olduğunu söylemiştir. Aristoteles gibi hilomorfik bir varlık görüşü benimseyen †Thomas da, formu bireyleştiren şeyin, madde olduğunu söylemiştir.

İşte bu bağlamda, madde ya da form ya da Tanrı benzeri bir nedene, bireyin, aynı türün tüm diğer üyelerinden ayrılmasını sağlayan ilke ya da nedene *bireyleşim ilkesi* adı verilir.

birinci dereceden töz [İng. *primary substance*; Fr. *substance primaire*; Al. *primaer substanz*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, özellikle de †Aristoteles'te, 'şu' diyerek gösterdiğimiz, bireysel varlık.

Bir isimle gösterilen ve bir yargı ya da tümcede, yüklem konumunda değil de, her zaman özne konumunda bulunan şey için töz deyimini kullanan Aristoteles, birinci dereceden tözü, varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, başka şeylerle göreli olarak bağımsız bir ontolojik ilişki içinde bulunan somut varlık diye tanımlamıştır. Onda töz, bir madde ve formdan meydana gelen somut, bileşik nesneyi, bir şeyin, bir özellik ya da niteliğin kendisine yüklenebildiği, fakat kendisinin başka bir şeye yüklenemediği varlığı ifade eder.

Buna göre, birinci dereceden töz, kendisine birtakım özelliklerin atfedilebildiği, belirli bir ilişki içinde bulunabilen, şu ya da bu durumda olabilen, ancak kendisi bir özellik, bir ilişki, bir durum, v. b. g., olmayan şeydir. Töze örnek olarak, somut, bireysel şeylerin dünyasındaki 'şu' masa, 'şu' sandalye, 'şu' kitap, 'şu' insan verilebilir. Tözlerden farklı olarak bir şeye yüklenebilen özellikler ve yine belirli nesneler, durumlar, v.b.g., arasında söz konusu olabilen ilişkiler, tözün tam karşısında yer alır.

Aristoteles ve Skolastik filozoflar, özelliklerin, ilişkilerin, durumların, v. b. g., kendinden-kaim, yani kendinden var ve kalıcı olmayışlarına karşılık, tözün kendinden var ve kalıcı oluşuna büyük bir önem vermişlerdir. Örneğin, kırmızılık özelliği, bu özelliğe sahip olan bireysel, somut bir töz dışında, kendi başına varolamaz. O, ancak bir tözün, örneğin bir gülün bir özelliği olarak varolabilir. Fakat, kırmızılığın kendisinin bir özelliği olduğu şu ya da bu gül, varoluşu

için kendisinden başka bir şeye gerek duymaz ve kendi başına varolur.

birincil ve ikincil nitelikler [Os. *keyfiyâti zâtiye ve fiiliye*; İng. *primary and secondary qualities*; Fr. *qualités primaires et secondaires*] Nesnelerin ya da maddenin nitelikleriyle ilgili olan temel ayırım.

Ayırıma göre, 1 a) hareket, sükûnet, büyüklük, şekil, katılık, sayı ve yapı gibi nitelikler, madde ya da varlığın birincil nitelikleridir. Bu nitelikler, b) maddenin kendisinde varolur, yani onlar, varoluşları için bilince, insan zihnine bağlı değillerdir. Bunlar, dış dünyada bulunan şeylere her ne yaparsanız yapın, bu şeylerin yine de sahip olmaya devam edecekleri, hangi konum ya da durumda bulunurlarsa bulunsunlar, kendilerinden ayrılmaz olan niteliklerdir. Örneğin, yağı dondurun ya da odunu yakın. Onların, hiç kuşku yok ki, renkleri ve kütleleri değişecek, fakat onlar yine de belli bir şekle, belli bir katılığa, belli bir ağırlık ya da kütleye sahip olacaklardır.

Buna karşın, 2 ikincil nitelikler, a) renk, ses, koku gibi duyumlanan niteliklerdir ve b) onlara, bizde, maddede varolan birincil niteliklerin neden olduğuna inanılır ve c) bu nitelikler, varoluşları için, zihnin bilme, duyumlama ya da algılama faaliyetine bağlıdırlar. Birincil nitelikler, gerçeklikte, algılayan ya da gözlemleyen özneden bağımsız olarak varolurlar. Onlar nesneldirler, yani kendisini algılamadığımız zaman bile, algıladığımız nesneye aittirler. Oysa ikincil nitelikler, yalnızca bilince, özneye bağlı olarak varolur. Yani, onlar özneldirler. Başka bir deyişle, ikincil nitelikler yalnızca değişen koşullara, bedendeki değişmelere bağlı olarak farklılık göstermekle kalmayıp, belirli durumlarda tümüyle yok olup giden niteliklerdir.

Buna göre, ışık yoksa eğer, nesneler renkli olmayacaklardır. İkincil nitelikler, nesnel varoluşu olmayan, fakat nesnenin bir özneyle teması sonucunda ortaya çıkan, bir öznenin üşütmesi durumunda, hiçbir koku alamaması örneğinde olduğu gibi, tümüyle özneye bağlı olan, algılayan öznenin içinde bulunduğu koşullar değiştikçe değişme gösteren niteliklerdir. Onlar bundan dolayı, nesnelere ait olmayan, dünyada, 'orada' olmayan niteliklerdir. Ayrıma göre, dış dünyadaki nesneler aktüel olarak birincil niteliklere sahiptirler; onlar yalnızca, kendilerini algılayan öznelerde, ikincil niteliklerin doğuşuna neden olurlar. Bundan dolayı, birincil niteliklerin nesnede oldukları yerde, birincil niteliklerin doğurduğu ikincil nitelikler algılayandan algılayana değişebilmektedir.

Ayırım, ilk kez olarak, İlkçağ Yunan felsefesinde atomcu filozoflar Leukippos ve †Demokritos tarafından öne sürülmüştür. Aynı ayırım daha sonra, özellikle modern bilimin doğuşu sırasında, †Galile, †Newton, †Boyle gibi bilim adamları ve düşünürler tarafından benimsenmiştir. Bununla birlikte, birincil ve ikincil nitelikler ayırımı, felsefede genellikle İngiliz empirist filozofu †Locke'un adıyla birleştirilir. Birincil ve ikincil nitelikler ayırımı Locke'un ardından İngiliz †empirizminin en temel kavramlarından biri hâline gelmiş ve †Berkeley'e, †maddesizcilik görüşüne giden yolda önemli bir destek sağlamıştır. Nitekim, yalnızca ikincil niteliklerin değil, fakat birincil niteliklerin de zihinde varolduğunu, yani özneye bağımlı olduğunu öne süren Berkeley, buradan hareketle öznel idealist bir felsefe geliştirmiştir.

Felsefesinde şekil, büyüklük ve hareket gibi birincil niteliklerle, renk, ses, koku ve tat gibi ikincil nitelikleri birbirinden ayıran †Descartes'ın yaptığı ayrımın temelinde ise, birincil niteliklerin zihnin sezgisiyle bilindiği yerde, ikincil niteliklerin bilgisinin duyulara bağlı olması gerçeği yer alır. Öte yandan, birincil niteliklere ilişkin idelerimiz açık ve seçik oldukları için, nesnelerin bu niteliklere sahip olduklarından emin oluruz, yani, bu konuda bir güvencemiz vardır. Bundan dolayı, birincil niteliklerin nesnel bir varoluşa sahip oldukları söylenebilir.

Oysa, ikincil nitelikler söz konusu olduğunda, nesnelerin bu niteliklere sahip olup olmadıkları kesin olarak bilinemez. Başka bir deyişle, ikincil nitelikler söz konusu olduğunda, zihin hiçbir şekilde işe karışmaz; duyular, Descartes'a göre, yalnızca yaşamın sürdürülmesi ve korunması amacına hizmet ettiğinden dolayı, ikincil niteliklere ilişkin ideleriniz, nesnelerin aktüel niteliklerine karşılık gelip gelmedikleri hususunun pek büyük bir önemi yoktur. Birincil niteliklerle ikincil nitelikler arasındaki başka önemli bir farklılık da, ikincil niteliklerin ölçümlenemedikleri yerde, birincil niteliklerin ölçümlenebilir olmalarıdır.

birleşik uyuşma ve farklılık yöntemi [İng. *the joint methode of agreement and difference*]. J. S. †Mill tarafından önerilen deneysel yöntemin adımlarından biri.

Mill'in †tümevarım yönteminin bu adımında, bir †fenomenin ortaya çıktığı bir dizi durum, belirli bir öncül dışında ortak hiçbir şeye sahip olmadığı, ve fenomenin ortaya çıkmadığı benzer bir dizi durumda, söz konusu öncülün yokluğu dışında, ortak hiçbir şey bulunmadığı zaman, öncül söz konusu fenomenin nedeni olarak görülür. Bu, sembolik olarak şöyle gösterilebilir:

Pozitif grup,

a, b, c, d_1,...	a, b, c, d_2,.	a, b, c, d_3,.	öyleyse, d
w, x, y, z_1,	a, b, c, z_2,	a, b, c, z_3,	z

Negatif grup

b, c, f,...	b, g, k,	c, l, a,	öyleyse, d
x, y, s,	x, t, p,	y, r, w,	z

birlikçilik [İng. *unitarianism*; Fr. *unitarisme*]. 1 †Birciliğe eşdeğer olan bir öğreti olarak, gerçekliğin, ınadde ya da zihne indirgenecek şekilde, bir olduğunu savunan anlayış.

2 Daha özel olarak da, 16. yüzyılda Hristiyanlık içinde gelişen akım ya da mezhep. Teslis'i ve İsa'nın tanrılığını reddederek, Tanrı'nın bir olduğunu öne süren bu Hristiyan mezhep, ebedî hayata inanmış ve yaşamda sevginin önemi büyük bir güçle vurgulamıştır.

birlikte değişme yöntemi [İng. *method of concomitant variations*]. Ünlü İngiliz empirist filozofu J. S. †Mill tarafından önerilen deneysel yöntemin adımlarından biri.

Mill'in yönteminin bu adımına göre, olgulara ilişkin bir araştırma söz konusu olduğunda, ilgili diğer koşullarda hiçbir değişme gözlenmezken, bir öncülle bir sonuç aynı zamanda değişirse, bu takdirde öncülün söz konusu sonucun nedeni olduğu neticesine ulaşılır. Bunu sembolik olarak şöyle gösterebiliriz:

a, b, c, d_1,.	a, b, c, d_2,.	a, b, c, d_3,.	öyleyse, d
w, x, y, z_1,	a, b, c, z_2,	a, b, c, z_3,	z

Birlikte değişme, doğrudan ya da ters olabilir. Buna göre, öncül ve sonuç birlikte artar ya da azalırsa, bu doğru orantılı, fakat, biri artarken diğeri azalırse, buna da ters orantılı değişme adı verilir.

birlikteki çokluk [İng. *variety in unity*; Fr. *diversité dans l'unité*]. Bir bütünün niteliksel olarak ayrı ya da farklı olan, bütüne ya da bütünün bütünselliğine kendisine özgü bir tarzda katkıda bulunan parçaların ontolojik durumunu ifade etmek için kullanılan terim.

biyo. Batı dillerinde, 'yaşam', 'hayat' anlamına gelen Yunanca *'bios'*tan türeyen ve canlılık, yaşam bildiren önek.

Bu bağlamda canlı varlıklara ilişkin araştırmalarında fizikî bilimlerin yöntemlerini kullanan bilimsel disipline, biyolojik süreçlere ilişkin açıklamalarıyla, biyolojik problemlerin çözümünde fiziğin ilke ve yöntemlerini kullanan bilim dalına *biyofizik*; buna karşın, canlı varlığın kimyasını araştıran bilimsel disipline, canlıların yapısında içerilen kimyasal maddeleri ve yaşam boyunca ortaya çıkan kimyasal süreçleri konu alan bilim dalına *biyokimya* denmektedir.

Yine aynı bağlamda, canlı varlıkların yapısı ve sınıflanmasıyla meşgul olan doğa ya da yaşam bilimleri; canlı varlık-

ları ya da fosilleri, canlıların yaşam süreçlerini, hayatın fiziko-kimyasal yönlerini araştıran bilimsel disiplin; en geniş anlamı içinde, canlı organizmalara ilişkin sistematik araştırma işiyle meşgûl olan, canlı organizmaların tarihlerini, yapı ve işlevlerini, yaşam tarzlarıyla, üreme ve gelişmelerini konu alan bilim *biyoloji* diye tanımlanır.

Öte yandan, ahlâk felsefesinin, bir yandan tıbbî/biyolojik araştırmalar ve teknolojik ilerleme, öte yandan da insan hakları ve insanların geleceği konusu dikkate alındığında, bu ikisi arasında söz konusu olan karşılıklı ilişkilerin sonucunda ortaya çıkan ahlâksal problemleri konu alan dalına *biyoetik* adı verilmektedir.

biyo-iktidar[İng.*bio-power*;Fr.*bio-pouvoir*]. İktidar kavramının modern yorumlarına karşı çıkan †Foucault'nun önerdiği yeni ve alternatif iktidar kavramı.

Yönetici sınıflarda demir attığını ve doğası gereği baskıcı olduğunu öne süren modern iktidar teorilerini reddeden, modern iktidarın teorileştirilmesinde kullanılan iki temel modeli, hukukî ve ekonomik modelleri şiddetle eleştiren Foucault'nun öne sürdüğü biyo-iktidar kavramı, baskıcı değil de, üretken olan bir iktidarı tanımlar. Biyo-iktidar, güçleri önleme, tahrip etme ya da tâbi kılma amacı güden bir iktidardan ziyade, gücü yaratmaya, potansiyel güçleri aktüelleştirme, varolan gücün gelişimini sağlamaya ve düzenlemeye eğilimli bir iktidardır.

Foucault'ya göre, biyo-iktidarın ilk tarzı veya birinci şekli, insan bedenine dair bir anatomi politikası ihtiva eden disipliner iktidardır. Oysa, biyo-iktidarın disipliner iktidarın ardından ortaya çıkan ikinci tarzı, bireyin değil de, türün bedeni üzerinde yoğunlaşır. Burada artık rejimler ırkın yaşam ve bekâ müdürleri hâline gelmiştir.

biyoloji felsefesi [İng. *philosophy of biology*; Fr. *philosophie de la biologie*] Biyolojinin temel kavram ve yöntemlerini konu alan, biyolojinin diğer doğa bilimleriyle olan ilişkisini ve dolayısıyla biyoloji biliminin kavramsal, metodolojik ve ontolojik özerkliğini sorgulayan felsefe türü.

Örneğin, biyoloji felsefesinde, canlı organizmalardaki büyüme ve üreme türünden organik faaliyetlerin aynı organizmalardaki fizikî ve kimyasal süreçlerle olan ilişkisi söz konusu olduğunda, bir yandan mekanist, diğer yandan da dirimselci ve organizmacı yaklaşım gündeme gelir. Buna göre, mekanist yaklaşım tüm organik faaliyetlerin canlısız varlıkların tâbi olduğu yasaları örneklediğini savunurken, dirimselci ve organizmacı yaklaşım buna şiddetle karşı çıkar. Nitekim, †dirimselciliğe göre, organik bir sistem kısmen, onda mevcut bulunan fizikî olmayan bir güç tarafından kontrol edilir.

Biyoloji felsefesi, işte bu bağlamda şu temel sorulara bir yanıt getirmeye çalışır: Tümüyle biyolojinin kapsamı içinde kalan kavramlar var mıdır? Salt biyolojiye özgü olan mantıksal analiz ya da †açıklama modellerinden söz edilebilir mi? Yoksa biyolojide, teleolojik ve tarihsel açıklamaya da yer olabilir mi? Biyolojide kullanılan kavram ve yasalar fizik ve kimyanın kavram ve yasalarına indirgenebilir mi? Biyoloji, fizik biliminde kullanılmayan tarihsel ya da teleolojik açıklama tarzından yararlanabilir mi? Organik sistemler tarafından sergilenen fenomenlerden bazıları inorganik sistemlerdeki nedensellikten farklı bir nedenselliği örnekleyebilir mi? Organizmalarda ne tür bir bütün parça ilişkisinden söz edilebilir?

biyolojik mekanizm [İng. *biological mechanism*; Fr. *mécanisme biologique*; Al. *biologisch mechanismus*]. Organik doğanın olgu ve fenomenlerinin açıklanması için, inorganik doğanın açıklanması sırasında söz konusu olan yasaların yeterli olduğunu, biyolojinin tüm yasalarının fizik ve kimyanın yasalarından çıkarsanabileceğini savunan görüş.

Biyolojik mekanizmin karşısında yer alan görüş, organik dünyanın olgularını açıklamak için, inorganik dünyayı yöneten yasaların yeterli olmadığını ve dolayısıyla fizik ve kimyanın yasalarının biyolojik fenomenleri açıklamak için yeterli olmadığını iddia eden dirimselciliktir.

biyolojizm [Os. *hayâtiyatçılık;* İng. *biologism;* Fr. *biologisme;* Al. *biologismus*]. Gerçekliği yalnızca biyoloji açısından, canlılık bakımından ele alma, organik yaşamın kavramlarını diğer gerçeklik alanlarına uygulama, ve fizikî, toplumsal, v. b.g., olayları 'hayat'ın farklı görünüm ya da tezahürleri olarak görme tavrı. İnsan davranışını açıklarken ve betimlerken, bir temel olarak biyolojinin ilkelerini kullanma, sosyal gelişmeyi biyolojik yasalarla açıklama tavrı.

Bloch, Ernst. 1885-1977 yılları arasında yaşamış ünlü Alman düşünür. Temel eserleri: *Geist der Utopie* [Ütopyanın Ruhu], *Das Prinzip Hoffnung* [Umut İlkesi], *Abriss der Sozialen Utopien* [Sosyal Ütopya Taslağı].

Genç yaşta sosyalizmi benimsemiş ve Georg Simmel'le Weber'in öğrencisi olmuş olan Bloch, en çok inanç sorunu ve ütopya konusu üzerinde durmuştur. Ortodoks Marksizmin baş hedeflerinden biri olan Bloch, ütopyaların hep varolduğunu ve varolması gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre, bir sosyal ütopya, yabancılaşma olmak bir tarafa, insanın bilinçlenmesine yardımcı olan en önemli temel olup, ona bütünsel bir tarih görüşü kazandırır.

O işte bu bağlamda, 'tarihin sonunun geldiği' tezine, insanlığın mevcut durumunun olumlanmasını talep ettiği için, bir burjuva sapkınlığı olduğu gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmıştır. Bloch'un buna karşı getirdiği alternatif bir umut ilkesi, daha iyi bir dünya, baskı ve sömürünün olmadığı bir dünya imkânını içeren bir gelecek felsefesidir.

Blondel, Maurice. 1861-1949 yılları arasında yaşamış olan Fransız düşünür. Temel eserleri: *L'Action: Essai d'une Critique de la Vie et d'une Science de la Pratique* [Eylem: Hayatın Eleştirisi ve Pratiğin Bilimi Üzerine Bir Deneme], *L'Illusion idéaliste* [İdealist Yanılsama], *La Pensée* [Düşünce], *Principes élémentaires d'une Logique de la Vie Morale* [Ahlâklı Hayatın Mantığının Temel İlkeleri], *Lutte pour la Civilisation et Philosophie de la Paix* [Uygarlık için Mücadele ve Barış].

†Pascal'ın düşüncesinin gerektirdiği felsefeyi yaratmayı amaçlayan Blondel, modern felsefenin en önemli başarısının hareket noktası olarak özneyi alması, buna karşın en önemli probleminin de düşünce ile varlık arasında yaratılan büyük boşluk ya da yarık olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla, Blondel, kendisine çıkış noktası olarak †özneyi almış ve düşünceyle varlık arasındaki boşluğu, varlığı düşünceye indirgemeyecek bir †çkinlik veya †eylem felsefesiyle kapatmanın ve insanın yazgısının ne olduğu problemini çözmenin mücadelesini vermiştir.

Onun eylem felsefesi, öznenin dinamizminin koşullarıyla †diyalektiğine ilişkin sistematik bir araştırma, kendisini insanın düşünce ve eyleminde ifade eder görünen irâdenin *a priori* yapısı üzerine eleştirel bir †refleksiyon veya aktif öznenin ahlâk, bilim ve felsefede ortaya çıkan temel yönelimi üzerine eleştirel bir düşünüm olarak tanımlanabilir. Öznenin çok dar bir çerçeve içinde alınmamasını, eylemin de bileşik insanın, ruh ve bedenin sentezinin yaşamı olarak görülmesini isteyen Blondel'i esas ilgilendiren şey kişinin belli bir hedefe doğru olan yönelimidir.

İnsanın bu yönelimini gereği gibi ifade edebilmek için kendisine örnek olarak ahlâk alanını seçen Blondel'e göre, özgürlük ancak doğanının determinizminin meydana getirdiği temel üzerinde ortaya çıkar. Başka bir deyişle, insan irâdesinin arzu ve eğilimlerin etkisi altında kaldığını dile getiren Fransız düşünürü, onun yine de, potansiyel sonsuzluğu içinde, olgusal düzeni aşıp ideal hedeflere yöneldiğini savunur. Bu

ise, öznenin doğanın †determinizminin oluşturduğu temel üzerinde özgürlüğünün bilincine varması ve doğanın determinizminin yerine aklın ve ödevin determinizmini geçirmesi demektir.

İrâdenin zorunlu bir koyutu ya da postülası olan ödevin ideal olanla gerçek olanın bir sentezine karşılık geldiği yerde, ahlâk dışarıdan getirilen bir baskı ya da sınırlama yoluyla hiçbir şekilde ifade edilemez. Blondel'e göre, ahlâk öznenin kendi kendini açımlayan dinamizminin diyalektiğinde ortaya çıkar. Bununla birlikte, ödev duygusu yalnızca, olgusal olanı aşan özne aracılığıyla ortaya çıkabilir; özne ahlâkî buyruğun bilincine, ancak ve ancak davranışının temelindeki motivi ideal olanda bulmayı öğrendiği zaman varabilir. Başka bir deyişle, ahlâk bilinci belli bir metafiziği; olgusal ya da doğal düzenin metafiziksel ya da ideal bir gerçeklik alanına bağlı olduğunun fark edilmesini gerektirir.

Blondel, işte buradan hareketle, öznenin tüm faaliyetlerinin yalnızca, aşkın bir †Mutlak'a, irâdenin nihaî ve en yüksek hedefini gösteren sonsuzluğa doğru olan bir yönelim aracılığıyla anlaşılabileceğini savunmaya geçer. Buna göre, özne Aşkın Varlığa olan dinamik yöneliminin ve, Tanrı'nın gerçekliğini tasdik ya da inkâr etme tercihleriyle karşı karşıya bulunduğunun bilincinde olmak durumundadır.

bocardo. Üçüncü şekilden, öncülleri sırasıyla tikel olumsuz, tümel olumlu ve sonucu tikel olumsuz olan tasım kalıbı. Bu tasım da, saçmaya indirgeme yoluyla birinci şekle indirgenir: Hiçbir *M P* değildir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

Boethius. 480-524 yılları arasında yaşamış Romalı filozof.

Kral Theodrich döneminde çok üst düzeyde resmî görevlerde bulunmuş olmasına karşın, daha sonraları gözden düşmüş ve idam edilmiş olan Boethius, †Aristoteles'in mantıkla ilgili tüm eserlerini Yunancadan Latinceye çevirmiş ve †Porphyrius'un Ortaçağın mantık konusundaki standart el kitabı olan *İsagoji* (Aristoteles'in *Kategoriler*'ine Giriş) adlı kitabı üzerine bir yorum yazmıştır. Boethius'un orijinal denemeleri arasında matematik, mantık ve müzik üzerine olan çalışmaları bulunmaktadır. Teoloji konusundaki çalışmaları ise, klâsik mantığın Hristiyan öğretilere uygulanması bakımından önem taşımaktadır. Boethius'un önemi çok büyük ölçüde, onun eserleri ve çevirileriyle, Hristiyan Ortaçağ felsefesine yöntem, ve teknik bir vokabüler kazandırmış olmasından kaynaklanır.

Boethius, bu bağlamda, herşeyden önce, tümeller konusunu Ortaçağ felsefesinin gündemine sokmuş olmak bakımından önem kazanır. O, Skolastik felsefenin en önemli konularından birini meydana getiren ünlü †tümeller kavgasını başlatan kişidir.

İkinci olarak, o, özgür irâde problemini dinî bir çerçeve içinde ele alıp, Tanrı'nın olmuş, olan ve olacak bulunan herşeyi bilen yetkin bilgisiyle, irâde özgürlüğünü ilk kez olarak ciddî ve akademik bir biçimde uzlaştırma çabası vermiş olan bir düşünürdür. Başka bir deyişle, Boethius †tümbilgi paradoksunu, yani Tanrı'nın herşeyi bilmesinin, geleceğe ilişkin bilgiyi de kapsayan mutlak bilgisinin, insanın irâde özgürlüğüyle uzlaştırılamayacağını dile getiren, geleceğe ilişkin bilgisinin, kudretli Tanrı'nın herşeyi bildiği ve istediği şekliyle yaratmasına, ve herşeyin Tanrı'nın bildiği ve istediği şekilde ortaya çıkmasına neden olduğunu, bunun da insanın özgürlüğüyle uzlaştırılamayacağını ortaya koyan paradoksu açık ve seçik bir biçimde ifade edip, paradoksa, nedensellik açısından değil de, mantıksal bir açıdan yaklaşmak suretiyle çözüm getirmeye çalışan ilk düşünürdür. Onun paradoksla ilgili çözümü Ortaçağ'da klâsik bir çözüm hâline gelmiştir.

bolşevizm [İng. *bolshevism*; Fr. *bolshevisme*]. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, bir grup Rus devrimcisi ve özellikle de †Lenin tarafından geliştirilmiş olan, ve †prole-

taryanın iktidarı ele geçirmesinin, devrim için gerekli tüm nesnel koşullar gerçekleşinceye dek ertelenemeyeceğini; iktidarın yasal yollarla, parlamentoda çoğunluk sağlanarak değil de, güç yoluyla ele geçirilmesini; proletarya diktatörlüğü bir kez kurulunca, bunun yalnızca burjuva sınıfına karşı değil, fakat ekonomik sistemin sosyalizasyonunu hızlandırmak için kullanılması gerektiğini savunan özel Marksist öğreti.

Bolzano, Bernard. 1781-1824 yılları arasında yaşamış Çek filozof ve matematikçisi. Militarizmin yol açtığı toplumsal kayıplar, savaşın gereksizliğine dair düşünceleri ve teoloji alanındaki rasyonel eğilimlerinden dolayı üniversiteden kovulmuş olan Bolzano, sembolik mantık alanındaki çalışmalarıyla ün kazanmış ve mantık felsefesi özellikle Husserl üzerinde büyük bir etki yapmıştır.

Daha ziyade *Wissenschaftlehre* [Bilim Teorisi] adlı eseriyle tanınan Bolzano, söz konusu eserinde 'kendinde önermeler' (*satz an sich*) öğretisini açıklamış ve modern semantiğin kimi temel kavramlarını ortaya koyup tanımlamıştır.

Bonaventura, Aziz. 1217-1274 yılları arasında yaşamış Hristiyan düşünürü.

Felsefesi çok büyük ölçüde Augustinus'a dayanan Aziz Bonevantura, Aristoteles'e yönelik eleştirileriyle ün kazanmıştır. Ona göre, Aristoteles'in temel yanlışı Platon'un İdealarını reddetmekten oluşur. Elinde Platon'un orijinal eserleri bulunmayan Aziz Bonaventura, Platon'un İdealarını tanrısal ideler, Tanrı'nın zihnindeki düşünceler olarak yorumlamıştır. Ona göre, Aristoteles Platon'un ayrı İdealarını inkâr ettiği için, Tanrı'nın inayetini inkâr etmek, dünyayı ezelî-ebedî kabul etmek ve kişisel ölümsüzlüğü reddetmek gibi bir dizi yanlışa düşmüştür.

Felsefeyle teoloji arasında bir ayırım yapmayan, teolojiden bağımsız bir felsefenin başarısız olacağını savunan Bonaventura, Tanrı'nın varlığını duyusal dünyadan hareketle kanıtlamıştır. Kusurlu, sonlu, bileşik, değişken ve olumsal varlıkların insanı sonsuz, yetkin, basit, değişmez ve zorunlu varlığa yükseltebileceğini söyleyen Bonaventura'ya göre, sonlu ve olumsal şeylerin eksik ve kusurluluğu mutlak yetkinliğin varoluşunu kanıtlar, zira bir şeyin eksik ve kusurlu olduğuna, ancak ve ancak elinizde bir yetkinlik standartı varsa eğer, karar verilebilir.

Yaradılış teorisi ve metafiziği açısından, Platon'un örnekçiliğini dinî bir çerçeve içinde yeniden öne süren Bonaventura, bilgide üç aşamalı bir model izlerken, dış dünyadaki varlıklara ilişkin duyusal bilginin ardından genel olarak varlığa ilişkin rasyonel bilginin geldiğini ve tüm bu bilgilerin vahye dayalı bilgide doruk noktasına ulaştığını söylemiştir. Başka bir deyişle, o insanların önce bulanık duyualgısı yoluyla tek tek nesnelerin bilgisine ulaştığını, bunu cins ve türlerin akla ve soyutlamaya dayalı bilgisinin izlediğini söylemiş ve bu şemayı Aziz Augustinus'taki bir tür taydınlanma öğretisiyle tamamlamıştır.

Boole, George. 1815-1864 yılları arasında yaşamış, ünlü İngiliz matematikçisi.

Hiç üniversite öğrenimi görmemiş olmasına karşın, yayınladığı çalışmalar göz önüne alınarak profesörlüğe atanmış olan Boole, matematiğin çeşitli dallarına önemli katkılar yapmış olmakla birlikte, günümüzde esas ondokuzuncu yüzyıl cebir mantığının ve bu yolla da sembolik mantığın kurucusu olarak tanınmaktadır.

Nitekim Boole tarafından, herhangi bir özel yorum dikkate alınmaksızın, salt temel düşünce yasaları üzerinde yoğunlaşılarak geliştirilmiş, önermeler arasındaki ilişkileri betimleyen sembolik matematiksel mantık sistemine *Boole cebiri* adı verilir. Kuralları ilk kez olarak Boole tarafından ortaya konan bu sistem daha sonra başka matematikçiler tarafından geliştirilmiş ve kümeler teorisine uygulanmıştır. Boole cebri günümüzde olasılık kuramı, kümeler geometrisi, dijital bilgisayarlarda kullanılan devrelerin tasarımı için büyük önem taşımaktadır.

Bosanquet, Bernard. 1848-1923 yılları arasında yaşamış İngiliz filozofu. Temel eserleri: *History of Aesthetic* [Estetiğin Tarihi], *The Value and the Destiny of Individual* [Bireyin Değeri ve Kaderi], *The Philosophical Theory of State* [Devlete Dair Felsefî Teori].

Hegel'den etkilenerek, İngiltere'de Hegelciliğin canlanmasında büyük bir rol oynayan ve Hegelciliğin temel ilkelerini toplumsal ve siyasî problemlere uygulamaya çalışan Bosanquet'in felsefesinin merkezinde, somut tümel ya da karşıtların birliği diye tanımlanan tek bir birey olarak Gerçeklik anlayışı bulunmaktadır. Kendi başına varolabilmeye ve bağımsızlığa yalnızca, kendisinde tümelle somutu birleştiren söz konusu bireyin yetili olduğunu savunan Bosanquet, böyle bir bireyselliğin ifadesini, öncelikle kişilerde değil de, kişilerin sanatta, dinde ve toplumda kendilerini aşmalarında ve bütün bu tezahürlerin birliği olan Mutlakta bulduğunu öne sürmüştür.

boşluk [Os. *halâ*; İng. *boşluk*; Fr. *vide*; Al. *das leere*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, atomcuların, 'varlık' adını verdikleri, ezelî-ebedî, maddî ve bölünemez atomların içinde hareket ettiklerini varsaydıkları boş mekân.

İlkçağ Yunan felsefesinde, †Parmenides'in düşünce ve akılyürütmelerinin ardından, Miletlilere özgü bir birciliği sürdürmek olanaksız hâle gelince, atomcular *arkhe* bakımından bir çokçuluğa yönelmişler ve varlığın, maddenin en küçük bölünemez parçacıkları olan atomlardan meydana geldiğini öne sürmüşlerdir. Atomların hareket edebilmeleri ve değişmeyi doğurabilmeleri için, atomcular ayrıca, bir ilke olarak boşluğu kabul etmiş ve ona varlıkla aynı anlam içinde var olmayan şey ya da yokluk adını vermişlerdir. Boşluk, her ne türden olursa olsun hiçbir niteliğe, hiçbir güce ve hiçbir potansiyele sahip değildir. O, içinde mutlak olarak hiçbir şeyin bulunmadığı, boş mekândır. Atomcular tarafından kabul edilen boşluğun varoluşu, Parmenides, †Aristoteles, †Stoalılar, †Descartes, †Leibniz ve †Kant gibi filozoflar tarafından reddedilmiştir.

boşlukların Tanrısı [İng. *God of the gaps*]. Yaşamın ya da bilincin kaynağı gibi, bilim tarafından kolaylıkla ve doyurucu bir biçimde açıklanamayan konularda Tanrı kavramına, Tanrı'nın mutlak kudretine başvuran, açıklar gibi görünmekle birlikte, ilahiyatçılara göre, teizme sağlam ve geçerli bir destek sağlamaktan uzak olan görüş ve açıklamalar için kullanılan terim.

Bourbaki, Nicolas. 1930'lu yıllarda, Fransa'da bir grup matematikçinin 'çağdaş matematik ve matematikçi' anlayışını simgelemek üzere seçtikleri ortak takma ad.

Söz konusu matematikçiler, matematiği sıkı bir mantıksal düzen içinde, birkaç aksiyomdan yola çıkarak geliştirmenin önemini vurgulamış ve matematikte geleneksel ayırımlardan uzak durarak, matematiği yapılarla tanımlanan parçalara bölmüşlerdir. Başka bir deyişle, yapısalcılığa ciddî bir destek sağlayan, *École Normale Supérieure*'ün bu eski öğrencileri, matematiği, Hilbert'in görüşüne göre mantıksal başlangıç noktasından ele alıp, onun değişik bölümlerinin aksiyomatik yapısını çıkarmış ve bu yapıları *Éléments de Mathématiques* [Matematiğin Ögeleri] adlı eserlerinde kesin terimlerle ifade etmişlerdir.

Boutroux, Emile. 1845-1921 yılları arasında yaşamış Fransız düşünürü. †Bergson ve †Blondel'in hocası olan Boutroux'nun temel eserleri: *De la Contingence des Lois de la Nature* [Doğa Yasalarının Zorunsuzluğuna Dair], *De l'Idée de la Loi Naturelle dans la Science et la Philosophie* [Bilim ve Felsefede Doğa Yasası Kavramının Anlamı], *Science et Religion dans la Philosophie Contemporaine* [Çağdaş Felsefede Bilim ve Din].

Boutroux, metafizik alanında, radikal bir olumsallık ve belirsizlik anlayışı geliştirmiş ve doğada zorunluluğun yal-

nızca görünüşte var olduğunu öne sürmüştür. Nitelik görüşünün niceliği temele alan görüşe baskın çıkması gerektiğini, amaçlılığın mekanik hareketin üstünde olduğunu, neden sonuç bağlantılarının ötesinde ise olumsallık ve ilerlemenin bulunduğunu öne süren Boutroux, Maine de Biran'ın da etkisiyle, dinî tecrübenin psikolojik ve sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmasına şiddetle karşı çıkmıştır.

Bu çerçeve içinde, günümüz görüşüne uygun olarak doğa yasalarının, zorunlu değil de, olumsal karakterini gözler önüne seren Boutroux, doğa yasalarının mutlak olarak zorunlu bir hakikate indirgenemeyeceğini veya böyle bir hakikatten türetilemeyeceğini savunmuş ve, insan zihninin birlikli ve uyumlu bir dünya görüşüne ulaşma ihtiyacına yanıt verecek dinsel bir metafiziğe gerek bulunduğuna işaret edecek şekilde, bilimin sınırlılıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, bilim, bize, doğrudan ve aracısız olarak bilemeyeceğimiz gerçekliklerin uygun ve işe yarayan bir resim ya da tasarımını sağlama görevini üstlenmiş bir semboller sistemidir. Bununla birlikte, bu sembollerin varoluşu ve özellikleri yalnızca tinin yaratıcı ve özgür faaliyetiyle açıklanabilir.

bölme [Os. *taksim*; İng. *division*; Fr. *division*; Al. *einteilung*]. Bütünü kendisini meydana getiren parçalara ya da tür veya bireylere ayırma işlemi.

İki tür bütün tasarlamak mümkün olduğuna göre, iki ayrı bölmeden söz etmek gerekir. 1 Birinci anlamda bütün, birbirinden ayrı duran parçaların bir sentezi, parçalarının ya da öğelerinin özelliklerini taşımayan, öğelerinden farklı bir sentez olduğundan, burada bölme, yani bütünü parçalarına ayırma, analize karşılık gelir. 2 İkinci anlamda bütün ise bir öğeler toplamı olduğundan, burada bölme, bütünü kendisini oluşturan türlere, ya da tikellere ayırma işlemi olarak ortaya çıkar.

Mantıksal bölme adı verilen bu bölme türü, bir cinsi türlerine, türü alt-türlerine ayırmaktan, cins-tür ilkesine dayanan sınıflayıcı bir şema meydana getirmekten oluşur. Bölme işlemi, en yüksek, kapların bakımından en geniş olan cinsle başlar ve onu, bölmeyi, bireylerden oluşan bölünemez alt türe (*infimae species*) ulaşıncaya dek sürdürerek, alt sınıflarına, türlerine ayırır. Bu çerçeve içinde, bir cinsi alt cinslerine ya da türlerine ayıran bölme, bir bütünü kendi bütünlüğü olan parçalara ayıran parçalama ya da parçalara ayırmadan ayrı tutulmuştur.

Bu bağlamda, bölmeyi mümkün kılan özelliğe; fizikî, psişik ya da matematiksel bir bütünün parçalarına ayrılabilmesi ya da bölünebilmesi özelliğine bölünebilirlik adı verilir. Buna göre, maddenin genel bir özelliği olarak bölünebilirlik, felsefede tözün en küçük parçalarına ayrılma durumunu ifade eder. Felsefenin başlangıcından itibaren tözün sonsuzca bölünebilir olup olmadığı konusunu ele almış olan filozoflardan maddeciler, antik Yunan'da fizikî atomu, sonsuzca bölünebilir olan maddenin artık daha fazla bölünemez olan ilk öğesi şeklinde düşünmüşlerdir. Modern felsefede ise, önce †Descartes, ardından da †Leibniz tözün sonsuzca bölünebilir olduğunu öne sürmüştür.

Öte yandan, bölme işlemi söz konusu olduğunda, çok sık karşılaşılan ve bütün için doğru olanın zorunlu olarak bütünün tüm ya da bazı parçaları için de geçerli olduğunu düşünmekten meydana gelen yanlışa bölme yanlışı adı verilir.

bölünmüş çizgi analojisi. [İng. *analogy of divided ligne*; Fr.*analogie de la ligne divisée*]. Platon'un *Devlet* adlı diyalogunda, metafizik görüşünün ana unsurları, varlık dereceleri anlayışını açıklamak üzere kullandığı analoji.

Buna göre, bir doğru alınır ve ikiye bölünür. Bölünme sonunda elde edilen kesitlerden altta olanı, içinde yaşadığımız ve duyu organlarıyla algıladığımız bireysel nesnelerden oluşan duyusal dünyayı göstermektedir. Üstte olan kesit ise,

akılla anlaşılabilir tümel ya da özlerden, tür ve cinslerden meydana gelen, akılla anlaşılabilir †İdealar dünyasını temsil eder. Varlık bakımından, herşeyin ilk örneklerinden, arketiplerinden oluşan İdealar dünyası, alttaki kesitin gösterdiği duyusal dünyanın varlık nedenidir, çünkü duyusal dünyadaki nesneler, ilk örneklerinden, arketiplerinden pay alarak varlığa gelirler.

Aynı çizgide, bölünme sonucu elde edilen kesitler, çizginin başlangıçtaki bölünmesi sırasında gözetilen orana göre, yeniden ikiye bölünür. Bu durumda dört ayrı kesit elde edilir. Bu sonuncu bölme, †Platon'un matematikle sofistlik ve resim ve tragedya gibi sanatların ontolojik temelini gösterme amacına hizmet etmektedir. Buna göre, matematiğin nesneleri, üstteki büyük kesitin ikinci parçasında yer alır. Matematiğin nesneleri de akılla anlaşılabilir nesnelerdir, fakat İdealardan, her İdeanın bir olduğu yerde, çok olmalarıyla ayrılırlar. Buna karşın, sofistlik, ve resim, tragedya gibi sanatlar en alttaki dördüncü kesitle gösterilir, çünkü †Sofist ve ressamın ürünleri gerçekliğin en az iki derece uzağında olan, gölgenin gölgesi durumundaki şeylerdir.

Bölünmüş Çizgide, varlık bakımından yukarıdan aşağıya doğru bir iniş söz konusuyken, yani üst kesitler bir alttaki kesitin varlık nedeniyken, bilgi bakımından yukarıya doğru bir çıkış söz konusudur, çünkü gerçek bilgi, değişmeyen, akılla anlaşılabilir varlıkların ve gerçek nedenlerin bilgisidir.

Bradley, Francis. 1846-1924 yılları arasında yaşamış olan İngiliz idealist filozofu. Temel eserleri: *Ethical Studies* [Etik İncelemeler], *The Principles of Logic* [Mantığın İlkeleri], *Appearence and Reality:A Metaphysical Essay* [Görünüş ve Gerçeklik: Metafiziksel bir Deneme].

Özellikle Kant ve Hegel'den etkilenmiş olan Bradley, †diyalektik analiz yöntemini, bilim ve dinden türetilmiş olan geleneksel metafizik görüşlerine uygulayarak, örneğin varolan herşeyin birincil ve ikincil nitelikler aracılığıyla açıklanabileceği ya da gerçekliğin zaman ve mekân içindeki nesneler aracılığıyla betimlenebileceği görüşlerinin kendi içlerinde çelişik olduğunu savunmuştur. Bu türden görüş ve açıklamalar, ona göre, şeylerin görünüşleri için kabul edilebilse bile, nihaî ve en yüksek gerçekliğin ne olduğu konusunda yardımcı olamazlar. Bradley, bu türden açıklamalar yerine, 'his' adını verdiği temel bir olgudan, varolan herşeyin bütünlüğünü temel ve ilkel bir anlam içinde duyumsamak olgusundan yola çıkar.

Bu olgu, onun metafiziğinin başlangıç noktasıdır: His, her ne kadar ilk olsa da, bilgi arayışında bir ayrımlılığı belirleyip ayırt ettiği zaman dahi, herşeyi anlaşılabilir tek bir bütün içinde yeni baştan kurmayı amaçlayan düşünce tarafından işlenir ve geliştirilir. Kapsamı içinde kalan herşeyin birbirlerine tutarlılıkla bağlandığı bu tek bütün †Mutlaktır. Mutlak, normal, gündelik görünüşlerden ayrı ve farklı bir dünya, alan değildir. Mutlak tam tamına bu görünüşlerdir, fakat yalnızca birlikli bir bütün olarak anlaşılır.

Bununla birlikte, o yalnızca görünüşlerin düşünülen toplamı değildir; çünkü hissin düşünceden önce olması gibi, Mutlak'a ilişkin kavrayış da düşüncenin ötesindedir, düşünceyi ve düşüncenin çelişkilerini aşar. Bradley'e göre, düşüncenin doğası, hissin bizi kendisiyle tanıştırdığı birliği parçalar; buna karşın, sistem bu birliği yeniden sağlar. Burası, onun metafiziğiyle mantığının birbirlerini en yüksek ölçüde tamamladığı ve desteklediği yerdir. Çünkü, metafiziği, varolan herşeyin karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunduğunu ortaya koyarken, mantığı, bir nesnenin tüm ilişkilerinin, o nesneyi her ne ise o yapan özsel ilişkiler olduğunu dile getiren bir 'içsel bağıntılar' öğretisi öne sürer. Bradley'e göre, işte söz konusu içsel bağıntılardan yola çıkıldığında, kişi, bu türden tüm bağıntıları hem kapsayan, hem de aşan zorunlu sistem olarak Mutlak kavramına yönelmiş olur.

Brahman. Hinduizm evrene hâkim olan yüce ruh. Hint felsefesi geleneğinde, hem içkin ve hem de aşkın olan, hem evrende ve hem de kendisinde varolan en yüksek varlığa, kendisiyle birleşmenin nihaî ve en yüksek hedef olarak addedildiği dünya ruhu.

Hint felsefesinin, Atmanla birlikte temel kavramı olan Brahman özellikle Upanişadlar'da yoğun bir biçimde işlenmiştir. Burada bireysel ruh Atman ile özdeşleştirilmiş, Brahman'ın ise biricik evren ilkesi ve mutlak hakikat olduğu vurgulanmıştır. Brahman'ın insana ve evrene, var olan herşeye hâkim bir ilke olduğu kabul edilirken, onun nitelikleri olmadığı söylenir; o, sadece olumsuz niteliklerinden tenzih edilmek suretiyle ifade edilebilir.

Brahmanizm. Eski Hindistan'da, Vedanta sisteminden türeyen ve adını rahipler sınıfı Brahmanlarla kişisel olmayan dünya ruhu Brahman'dan alan felsefî, teolojik ve ahlâkî düşünceler bütünü. Vedaları vahiy mahsülü kutsal kitap olarak kabul eden ve ruh göçüne yer veren söz konusu dinî inanca göre, Brahman bütün tanrısal güçlerin üstündeki ezelî ve ebedî Tanrı'dır. Brahman, eşyanın kaynağı olduğundan, ebedî mutluluk Brahman'da yok olmaktır.

bramantip. Öncülleri tümel olumlu önermelerden oluşan, sonucu ise tikel olumlu bir önerme olan dördüncü şekilden tasım; kendisinde geçen, *m* ve *p* ifadelerine uyarınca, öncüllerin yeri değiştirildiği ve sonucun düz döndürülmesi yapıldığı zaman, birinci şekle indirgenen tasım kalıbı: Tüm *P*ler *M*'dir. Tüm *M*ler *S*'dir. Bazı *S*ler *P*'dir.

Brentano, Franz. 1838-1917 yılları arasında yaşamış Alman psikolog ve filozof. Temel eserleri: *Psychologie wom empirischen Standpunkt* [Empirik bir Bakış Açısından Psikoloji], *Won der Klassifikation der psychischen Phänomene* [Fizikî Fenomenlerin Sınıflandırılması Üzerine].

Ruhsal olayları, zihinde olup bitenleri bilimsel bir tarzda açıklamayı amaçlayan bilimsel bir psikoloji geliştirme çabası içinde olmuş olan Brentano'nun felsefeye olan en önemli katkısı yönelim kavramını ortaya koyarak, bilincin yönelimselliğine işaret etmiş olmasıdır. Bilincin her zaman bir şeyin bilinci olduğunu savunan Brentano'ya göre, psişik fenomenlerde zihin her zaman bir şeye doğru yönelir, örneğin bir şeyi görür; ona göre, görülen nesne görme eylemi içinde varolup, bu çerçeve içinde içkin bir nesnellik taşır.

Zihnin duyum ve imgelemeyi içeren algı; bilgi ya da anımsamayı içeren yargı; istek ve duygulara dayanan sevgi ya da nefret yoluyla nesnelerle bağ kurabildiğini savunan Brentano, bir yandan zamanının deneysel psikolojisinin bilincin kendisine özgü özelliklerini ortaya çıkaramadığını öne sürerken, bir yandan da bilincin bilgisini, psikologun kendi zihin hâllerine ilişkin gözlemden türeten içebakışsal psikolojiye karşı çıkmıştır. Ona göre, içebakışsal psikoloji fizikî olaylara ilişkin gözlemle psikologun kendi zihin hâllerine yönelik içebakışı arasındaki çok temelli farklılığı kavrayamaz.

Brentano zihinsel fenomenler söz konusu olduğunda, gözlemleme ediminin nesnesini zorunlu olarak çarpıttığını söylemiş ve içebakışın güvenilirliğinin, dış dünyaya ilişkin bilgide olduğu gibi, başkaları tarafından denetlenemediğini belirtmiştir. O, işte bu bağlamda, çağının deneysel psikolojisiyle içebakışsal psikolojisine alternatif olarak, zihinsel fenomenlere ilişkin algıyla gözlem arasındaki bir ayırıma dayanan tasvirî psikolojiyi öne sürmüştür.

Başka bir deyişle, algının psikologa konusunu meydana getiren gerçekliklere ilişkin olarak doğrudan ve aracısız bir kavrayış sağladığını savunan Brentano, zihinsel faaliyetleri açıklarken, skolastik düşünce geleneğinden aldığı yönelimsellik ilkesini kullanmıştır. İlkeye göre, bir nesneye yönelmiş olmaları, bir içerik ya da konuya göndermeleri, zihinsel ya da psişik fenomenlerin ayırd edici özelliğidir. O, işte bu yönelmişlik sa-

yesinde, zihinsel edimlerin nesnelerinin özel statüsünü betimleme, bütün bilinç fenomenlerinin ortaya çıkışını yöneten yasaları inceleme imkânı bulmuştur. Brentano, bu görüşleri, yeni psikolojisi ve yönelmişlik ilkesiyle, †Husserl ve fenomenolojisine büyük bir etki yapmıştır.

Brunschvig, Léon. 1869-1944 yılları arasında yaşamış olan çağdaş Fransız idealist düşünürü.

Doğa bilimleri gündeme geldiğinde, radikal bir †matematikçilik ile güçlü bir †ızlaşımcılığın savunuculuğunu yapan Brunschvig, insan düşüncesinin en yüksek düzeye matematikte ulaştığını öne sürmüştür. Bu çerçeve içinde, bilginin bizim için olan bir dünya inşa ettiğini savunan filozof, bunun ötesinde hiçbir şey olmadığını söylemiştir. O, bilginin ötesinde kalan hiçbir şeye tanım gereği ulaşılamayacağını söylemiş ve dolayısıyla felsefenin düşüncenin eleştirisiyle sınırlanmak durumunda olduğunu dile getirmiştir. Buna göre, düşüncenin temel konusu, tinin etkinliğidir. Dolayısıyla, felsefe kendi bilincine varan entellektül bir etkinliktir.

İnsan zihninin tarihi üzerine olan araştırmalarında, tinin gelişiminin genel görünümünü ortaya çıkaran Brunschvig'e göre, tin, çocukluk çağı ve olgunluk dönemi olarak iki aşamadan geçer. İdenin zorunlu bir gelişimine karşılık gelen bu evrim, ileriye doğru akan bir ırmağa benzetilebilir. †Bergson'un görüşüne çok benzeyen bu görüşüyle o, tarihin hareket edeni, dinamik olanı, hiç donmamış olanı açımladığını öne sürmüştür.

Bruno, Giordano. 1548 yılında doğmuş ve görüşleri yüzünden 1600 yılında yakılarak öldürülmüş olan İtalyan filozof, astronom ve matematikçi.

Bilim alanında, evrenin sonsuzluğunu ve birden çok dünyanın varlığını öne süren kuramı çağdaş bilime öncülük etmiş olan Bruno, varlık felsefesi alanında, Tanrı ve evrenin, zaman zaman herşeyin yaratıcı özü, zaman zaman da söz konusu özün tezahürleri olarak görülen bir ve aynı gerçekliğe verilen iki ayrı ad olduğunu öne sürerek panteist bir görüş savunmuştur.

†Aristoteles'in ikiciliğini birci bir dünya anlayışına indirgeyerek bütün †tözlerin temelde bir olduğunu belirtmiş olan Bruno, din ve felsefe ilişkisi konusunda, dinin cahil insanları eğitmek ve yönetmek için bir araç, felsefenin ise kendilerini eğitebilen ve başkalarını yönetebilen seçkinlerin bir uğraşı olduğunu söylemiştir. Özellikle dinî ve felsefî hoşgörü ilkesiyle liberalizmi etkilemiş olan Bruno, düşünce tarihinin önemli adlarından biridir.

Budizm. Hindistan'da, M. Ö. 5. yüzyılda Siddhârta Gautama, yani Buda (Aydınlanmış kişi) tarafından kurulmuş olan dinîfelsefî akım. Herşeyin fâni ve boşluktan ibaret olduğuna inanan kötümser ve panteist bir din.

Budizm, başlangıçta yalnızca ahlâkî düşünceler ve bir tür yoga hayatı ya da düzenli ve disiplinli bir yaşam anlayışı ile sınırlanmış ve daha sonra, kutsal kast ayrımlarına, Tanrı'ya tapınma biçimlerine ve kurban törenlerine dayanan Hinduizmden ayrılarak, aynı zamanda felsefî bir akım şeklinde gelişmiştir. Maddenin ebediliğini savunan Budizme göre, varolan herşey, Tanrı'nın hiçbir müdahalesi olmadan, mekanik yasalara uygun olarak maddeden meydana gelir. Evrende ne varsa, bu şekilde varlığa gelir. Ruh da, bu yasalara tâbi olmak durumundadır. Başka bir deyişle, Budizm, varlık görüşünde bireylerin, canlı varlıkların ezelî-ebedî bir ruhları olmadığını savunur. Bir Yaratıcının varolmadığına inanan Buda'ya göre, kötülükle acının varoluşu bir yaratıcıya duyulacak inancın önünde aşılmaz bir engel oluşturur.

Budizmin iki türü vardır: *Hînâyâna* ve *Mahâyâna*. Bunlardan birincisi, yani eski Budizm, bireyleri bu dünyanın sıkıntı ve ıstıraplarından kurtarmayı amaçlar. Yani, o önce bireyin yazgısını ve kurtuluşunu dikkate alır. Buna göre, acı çekmekten kurtulmanın tek yolu, yaşam-

dan el etek çekerek, 'Nirvana'ya ulaşmakla elde edilebilecek olan ahlâk yetkinliğidir. Buna karşın, Mahâyâna adı verilen yeni Budizm, bireyden çok tüm insanlığı, yani bütünü dikkate alır. Bu anlayışa göre, büyük borç gerçekte tüm insanlığa hizmet ettikten sonra ödenmiş olacaktır ve bireyin yalnızca kendisini kurtarmasının hiçbir önemi yoktur.

bulanık [Os. *mültebes*; İng. *confused*; Fr. *confus*; Al. *verworren*]. Kavramsal düzeyde, açık ve anlaşılır; net ve kesin olmama durumu. Bir şeyin belirgin özelliklerinin iyi seçilememesi hâli.

Örneğin, empirik kavramların potansiyel olarak sınırsız özellikleri olduğu için, bu kavramlar karanlık kalır. Yine, sözcük ya da terimlerin zaman zaman birden çok anlam taşıyabilmesinden dolayı ortaya çıkan anlam belirsizliği ya da muğlaklığı hâli, bir kavrama vereceğimiz *x*, *y* ve *z* gibi yüklemlerin hangilerinin doğru, hangilerinin yanlış olduğunu, deneysel ya da mantıksal işlemlerle tam olarak saptanamaması durumu, bulanıklığı ifade eder. Zihin tarafından açık ve seçik bir biçimde anlaşılamayan ideler, düşünceyi ve duyguları etkilemekle birlikte, zihin tarafından açıkça kavranamayan, idrak edilemeyen bilinçsiz algılar için de aynı çerçeve içinde bulanık sıfatı kullanılır.

bulgusal [Yunanca 'keşfetmek' anlamına gelen *'heurisko'*dan; İng. *heuristic*; Fr. *heuristique*; Al. *heuristisch*]. Kanıtlamayla değil de, keşifle ilgili olanı gösteren; yararlı bir hipotez ya da bir model türünden, kendi içinde ne doğru ne de yanlış olan, fakat bir araştırma aracı olarak daha önce işe yaramış bulunan ve belli bir doğrunun ortaya konmasına, belli bir keşif ya da bulgunun gerçekleştirilmesine ya da bir problemin çözümüne yarayan açıklayıcı öğeler için kullanılan sıfat.

Doğruların, olguların ve düşüncelerin keşfiyle ortaya konma sürecinde kullanılan yöntemleri, yararlı hipotez, model ve açıklayıcı öğeleri konu alan disipline ise, *bulgubilim* adı verilmektedir.

Buridan, Jean. 1295-1356 yılları arasında yaşamış olan Aristotelesçi filozof ve mantıkçı. Mekanik ve optik alanındaki araştırmalara da katkı yapmış olan Buridan, felsefede hem aşırı Ockhamcılığa, yani †nominalizme karşı çıkmış ve hem de †Aristoteles felsefesine İslâm düşünürleri tarafından yapılan ek ve katkıları reddetmiştir.

Buridan'ın eşeği [İng. *Buridan's ass*]. Her ikisi de kendisinden eşit uzaklıkta bulunan bir ölçek yulaf ile bir kova su arasında kalıp, bunlardan herhangi birini seçemediği için açlıktan ölen eşek öyküsü.

İrâde özgürlüğü problemini ele almış olan 14. yüzyıl nominalisti Jean Buridan'a atfedilen bu öykü, özgür irâde anlayışını desteklemek için kullanılmıştır. Buradan yola çıkılarak, bir insanın benzer bir durumla karşılaştığı takdirde, karşıt motiflerin dengesini, özgür irâdesinin yardımıyla aşabileceği öne sürülmüştür.

burjuva devrimi [İng. *bourgeois revolution*; Fr. *révolution bourgeoise*] En yalın anlamı içinde, tarihsel olarak 1789 Fransız Devrimi'yle özdeşleştirilen, ve, ekonomik etkinlikleri toprak sahibi aristokrasinin uyguladığı politik kontrol tarafından önemli ölçüde engellenen burjuva sınıfının siyasî kontrolü ve iktidarı ele geçirme hareketi.

Biraz daha genel bir anlam içinde, modern dünyayı yaratan, Batı'da onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda sivil toplum olarak bilinen ekonomik toplumu doğuran ve dolayısıyla sacayaklarından birinde kapitalizm, ikincisinde modern devlet ve liberal demokrasiyle, sonuncusunda bilim bulunan genel hareket, geleneksel toplumdan modern topluma geçişi sağlayan çok temelli dönüşüm süreci.

burjuvazi [İng. *bourgeoisie*; Fr. *bourgeoisie*] Geniş bir çerçeve içinde, modern Avrupa toplumunun, yeni kapitalist sistemde girişimci olarak ortaya çıkan ve böylelikle eski ekonomik sistemin egemen sınıfının olduğu kadar, yeni endüstri düzeninin işçi sınıfının da karşısında

yer alan orta sınıfını; kapitalist toplumda, orta ya da daha çok yönetici sınıfı göstermek için kullanılan terim.

Biraz daha özel anlamı içinde ise, burjuvazi, ekonomik bakımdan gelişmiş olan ülkelerde ya da endüstri toplumlarında, üretim araçlarıyla, bunların üretimi için gerekli olan hammadde ve araçları, yani makinaları ve fabrikaları mülkiyetlerinde bulunduranların meydana getirdiği sınıfı tanımlar. Buna göre, üretim araçlarının sahibi ve ücretli emeğin işverenlerinden oluşan ve bu anlamıyla ekonomik olarak hâkim sınıf olup, aynı zamanda devleti ve kültürel üretimi kontrolü altında bulunduran burjuvazi, işçi sınıfının karşısında yer alır ve onunla çatışma içinde bulunur.

Burke, Edmund. 1729-1797 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz devlet adamı ve filozofu.

Temel eseri *Reflections on the Revolution in the France* [Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler] olan Burke, insanın duygusal ve ruhsal yaşamının evrenin genel düzeniyle uyum içinde olduğunu, toplum ve devletin, insanın yeteneklerinin eksiksizce geliştirilmesine imkân sağladığını, ortak çıkarlara hizmet ettiğini savunmuştur. O muhafazakâr düşünüşün en önemli temsilcilerinden biri olup, Fransız Devrimine şiddetle karşı çıkmış ve İngiliz sisteminin erdemlerini savunmuştur. Özellikle, Devrim hareketinin rasyonalist ve idealist havasına karşı çıkan düşünür, devrimin manevî ateşiyle, siyasî yapının yeniden kurulmasına yönelik projelerin, geleneklerin ve geçmişten miras kalan değerlerin yıpranmasına ve maddî manevî kaynakların tahribine yol açtığını söylemiştir.

Sisteme ve soyutlamaya da karşı çıkan, somut ve belirli sorunları tedricen ve yasalara uygun bir tarzda çözmekten yana olan Burke, liberal ve tutucu Whig aristokrasisiyle olduğu kadar halk kitlelerinin taşkınlıkları ve saray entrikalarıyla da mücadele etmekten geri durmamış ve yaşadığı dönemde İngiliz siyasi hayatının istikrar kazanması sürecine önemli katkılar sağlamıştır.

butaveda. Hint felsefesinde, doğadaki nesnelerde gözlenen farklılıkların, onları meydana getiren maddî öğelerin farklı bileşimlerinden meydana geldiğini savunan maddeci akım.

Butler, Joseph. 1692-1752 yılları arasında yaşamış olan İngiliz ahlâk felsefecisi.

Hazcılığa, ve doğru davranışın enindе sonunda kişinin kendi çıkarlarıyla ölçüleceğini ileri süren anlayışa şiddetle karşı çıkan Butler, ahlâk konusuna insan doğasına ilişkin empirik araştırma ve değerlendirmeleri temele alarak yaklaşmıştır.

buyrukçuluk [İng. *imperativism*]. Ahlâkın dilinin özü itibariyle yönlendirici, rehberlik edici ya da buyurucu olduğunu, ahlâkın insanlardan belli şekillerde eylemelerini, belli eylem tarzlarını sergileyip, belli eylemlerden sakınmalarını isteyen buyruklardan oluşan bir sistem olduğunu öne süren ahlâkî görüş.

buyruk türleri [İng. *types of imperatives*; Fr. *types des impératifs*] Ünlü Alman filozofu Kant'ın, kendi ödev ahlâkına temel yapacağı emirleri belirlemek amacıyla, buyruklar arasında yaptığı genel ayırım.

Buna göre, Kant, üç ayrı buyruk türünden söz edebileceğimizi söyler: 1 *Teknik buyruklar*. Çeşitli sanatlarda geçen kuralların ifadesi olan bu tür buyruklar, bize, belirli sonuçlara ulaşmak istiyorsak eğer, yapmamız gereken şeyleri belirten buyruklardır. Buna göre, bir köye giden bir karayolu yapmak istiyorsak eğer, teknik buyruklar bizden belli araçları ve belli malzemeleri kullanmamızı ister. Fakat, bir patika, ya da demiryolu yapabileceğimiz, veya başka bir ulaşım tarzından yararlanabileceğimiz için, bu yolu yapma zorunluluğumuz yoktur.

2 *İnsan varlığındaki basirete, uzgörüye dayanan buyruklar*. Bu tür buyruklar, örneğin, arkadaşlarım arasında saygın biri olmak istiyorsam eğer, belli şeyleri yapmamı ve söylememi isteyen buyruklardır. Bununla birlikte, saygın biri olmak benim için bir zorunluluk değildir. Söz konusu buyruk türü, yani 'eğer'li yargılar, belirli bir amaca ulaşmak için ne ya-

pılması gerektiğini söyleyen yargılar olma anlamında koşullu buyruklardır.

Sonuncu buyruk türü ise, 3 *ahlâkî buyruklar*dan meydana gelir. Söz konusu buyruk türü, bize akıllı insan varlıkları olarak yönelip, bizden her durumda, sonucu hiç dikkate almadan, kendi içinde zorunlu olan eylemi gerçekleştirmemizi isteyen buyruklardan oluşur. Ahlâkî buyruklar, bize, şu ya da bu sonuca ulaşmak için değil de, insanî özümüz, akıllı insan varlığımız özü sözü bir olmayı gerektirdiği için, her koşul altında doğruyu söylememiz gerektiğini belirten buyruklardır. Bu tür buyruklar, hiçbir koşul ve hiçbir sonuç gözetmeden, kategorik olarak emreden buyruklardır.

Büchner, Ludwig. 1824-1899 yılları arasında yaşamış olan maddeci Alman düşünürü. Dünyanın ya da doğanın nasıl olması gerektiğini *a priori* olarak ortaya koymaya kalkışan †Alman idealizmine karşı çıkan Büchner, doğa biliminin felsefeye ihtiyaç duymadığını, çünkü onun kendi kaynaklarından hareketle, empirik araştırmaya dayanan, genel ve maddî bir dünya resmi ortaya koyabileceğini söylemiştir.

Diyalektik olmayan bir †maddeciliğin yılmaz savunuculuğunu yapmış olan Büchner, evrene ilişkin açıklamanın temel ilkeleri olarak yalnızca güç ve maddeyi almış, tinsel bir ruhun varoluşundan hiçbir şekilde söz edilemeyeceğini dile getirmiştir.

bürokrasi [İng. *bureaucracy*; Fr. *bureaucratie*; Al. *bürokratie*]. Bir toplumda tabandan yukarıya doğru çıktıkça daralan bir yapı içinde örgütlenmiş olan, kişisel olmayan genel kurallar ve işleyiş ilkelerine göre çalışan profesyönel görevliler grubu.

Siyasî iktidarı ellerinde tutan kişilerin seçilmiş olmalarına karşın, bürokratlar, seçilmiş değil de, bir işi yapmaya memur edilmiş, bir göreve atanmış profesyönel görevlilerdir. Bürokrasiyi belirleyen iki temel özellik, oldukça gelişmiş bir işbölümü ve görevlerde uzmanlaşmadır.

Çağdaş siyaset felsefesinin bürokrasiyle ilgili en temel sorusu, bürokrasiden vazgeçilip vazgeçilemeyeceği sorusudur. Çünkü, günümüz toplumlarında faaliyet alanları, kurumlar ve iş bölümü çok fazla arttığı için, modern toplumlar giderek artan ölçülerde bürokratlaşan toplumlar haline gelmişlerdir. Bundan dolayı, bazı düşünürler bürokrasinin işte bu durumun sonucunda, siyasî bir egemenlik sistemi olarak ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Buna göre, bürokrasi artık devletin işleyişindeki vazgeçilmez bir araç olmaktan çıkıp, egemenliği elinde tutan grup haline gelir. Yine, bu durum, halk egemenliğinin temsilcileri olan seçilmiş milletvekilleri ile atanmış bürokratlar arasında bir karşıtlık doğurur. Bundan başka, bürokrasinin kırtasiyeciliğine, yetersizliğine ve araçlarla amaçları birbirine karıştıran yaklaşımına işaret edilmiştir.

bütün [Os. *kül, umûm*; İng. *whole*; Fr. *tout*; Al. *ganz, heil*]. Tam ve eksiksiz olan; parçalardan oluşan ve hiçbir parçası eksik bulunmayan, bir birlik ya da sistem sergileyen şey; parçalardan meydana gelmekle birlikte, parçaların yalın bir toplamından daha fazla bir şey olan yapı; bir parçayı etkileyen bir değişmenin diğer parçalarda da değişikliğe yol açması anlamında, parçaları arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi bulunan nesne.

Bu bağlamda, birbirlerinden ayrı duran parçaların bir sentezi; bu anlamdaki bütüne *totum*, yani öğeler bütünü adı verilir. Buna karşın, aynı sınıf içinde yer alan tekillerin, bireylerin toplanu anlamında bütüne ise, *omne*, yani tekiller toplamı denir.

bütün-parça ilişkisi [İng. *relation of whole-part*; Fr. *relation entre le tout et la partie*]. Parçayla, bir bütünü ya da bir toplamı meydana getiren şey ya da öğe, buna karşın bütünle de, parçalardan meydana gelen şey ya da yapı anlaşıldığında, bu iki şey arasında söz konusu olan ilişki.

Bir toplam, mekanik bütün ve organik bütün olmak üzere, üç ayrı bütünden söz edilebilir. Bunlardan 1 birincisinde,

yani toplamda, bütünü meydana getiren parçalar birbirlerinden hem fonksiyonel olarak ve hem de varlık bakımından bağımsızdır. Bütün ise, park etmiş olan araçların oluşturduğu park alanı örneğinde olduğu gibi, parçalarından bağımsız olabilirken, aritmetikte sayılarla ilgili olarak, 'bir sayı parçalarının toplamıdır' dediğimiz zaman söz konusu olduğu gibi, bağımlı da olabilir.

2 Bir otomobil ya da bir saat örneğinde olduğu gibi, mekanik bir bütünde parçaların önemi büyük olup, parçalar birbirlerine fonksiyonel olarak bağımlıyken, birbirlerinden varlık bakımından bağımsızdırlar. 3 Buna karşın, organik bütünde, bir insan organizmasında olduğu gibi, bütünle parçalar arasında mutlak bir bağımlılık ilişkisi söz konusudur. İkisi arasında mutlak bir bağımlılık söz konusu olduğundan, ister bütün ya da ister parçalarda ortaya çıkan bir değişiklik, diğerinde de bir değişikliğe yol açar. Örneğin, biyolojik bir organizma olarak organik bir bütün, bir kol ya da bir gözünü, vs, yitirdiğinde, farklı bir bütün hâline gelir.

Parça-bütün ilişkisi söz konusu olduğunda, düşünce tarihinde farklı teorilerin geliştirilmiş olduğunu görüyoruz. Buna göre, Leukippos, †Demokritos ve †Epiküros gibi atomcu düşünürler, bütünlerin varolmadığını, yalnızca parçaların varolduğunu öne sürmüşlerdir. Varlığı, maddenin bölünemez parçacıkları olan atomlar aracılığıyla açıklayan bu düşünürlere göre, taşlar, ağaçlar, hayvanlar, v. b. g., bir şekilde, bu parçacıkların geçici ve raslantısal toplamları olup, onların bütünlükleri yoktur.

Bunun karşısında yer alan görüş ise, yalnızca bütünlerin varolduğunu, parçaların olmadığını öne süren görüştür. Örneğin, Hint Vedanta öğretisine göre, nihaî ve en yüksek gerçeklik olan †Brahman, bir bütün olup, onun parçaları yoktur. Yine, †Plotinos'un Bir olan Varlığının parçaları bulunmaz. Başka bir örnek olarak verebileceğimiz, †Aquinaslı Thomas'ın ruh görüşü ise, ruhun basit olup, parçalardan yoksun olduğunu söyler.

Bütünparça ilişkisi gündeme geldiğinde, yine, bütünlerin parçalara, parçaların bütünlere olduğundan daha fazla bağımlı olduğunu savunan doğurucu evrim görüşünden söz edilebilir. S. Alexander, Lloyd Morgan ve R. W. Sellars gibi düşünürlere göre, yeni varlık düzeylerinin ortaya çıkışı, fizikî varlık düzeyinin ardından yaşamın ya da biyolojik düzeyin ardından bilincin gelişi örneklerinde olduğu gibi, parçalarla ilgili yeni düzenlemeleri içerir. Örneğin, bir hayvan, bir birey ya da bütün bir varlık olarak fonksiyonlaruu gerçekleştirir; bununla birlikte, onun bütünlüğü parçalara, organlara, hücrelere, moleküllere, elektronlara, v. b. g., bağlıdır. Bu parçalar olmadan hayvan varolamasa bile, görüşe göre, örneğin moleküller bütünden bağımsız olarak varolur.

Söz konusu görüşün karşısında ise, parçaların bütüne, bütünün parçalara olduğundan daha fazla bağımlı olduğunu öne süren görüş yer almaktadır. Bu görüş, yalnızca bütünün gerçek olduğunu, evrendeki tikel bir oluşum ya da tezahürün gerçek doğasını, ancak ve ancak evrenin gerçek doğasını bildiğimiz takdirde bilebileceğimizi savunur. Örneğin, Gestalt teorisine göre, davranışları bireysel öğeleri tarafından belirlenmeyip, kendi aslî doğasının parçaları ya da süreçleri belirlediği bütünler vardır.

bütün-parça ilkesi [İng. *principle of whole part*]. Bütünü, kendisini meydana getiren parçaların toplamından daha fazla bir şey olarak gören, bütünün, parçalarından hiçbirinde rastlanamayan özelliklere sahip olduğunu savunan anlayışı ifade eden ilke.

Bütüne ilişkin gerçek açıklama ya da bilginin, bütünün parçaları bilindiği, analiz edildiği ya da açıklandığı zaman değil de, ancak ve ancak birbirleriyle karşılıklı bir etkileşim içinde bulunan, ve yalnızca parçaların sayılması suretiyle açıklanamayan fonksiyonlar ya da faaliyetler üreten parçalarının karşılıklı ilişkileri ele alındığı zaman olanaklı olduğunu savunan görüşün temelinde yer

alan; bir bütünün parçalarının karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunduğunu, parçalardan birinde meydana gelen bir değişikliğin, diğer parçalarda ya da bütünün özellikleri ya da fonksiyonlarında da bir değişikliğe yol açacağını savunan ilke.

büyük adam kuramı [İng. *great man theory*; Fr. *théorie du grand homme*]. Tarihle ilgili araştırmalar söz konusu olduğunda, bir alandaki başarı, kazanım ve ilerlemelerin, öncelikle ve çok büyük ölçüde, yaratıcı kafaların, üstün insanların eseri olduğunu, tarihi büyük adamların yaptığını savunan yaklaşım.

Bireylerin ya da araştırmacıların çığır açıcı yaratıcılıklarını ön plâna çıkartan söz konusu kişiselci yaklaşım, araştırmacının etkisi altında kaldığı toplumsal, kültürel ve entellektüel iklim ya da koşulların önemini vurgulayan doğalcı yaklaşımın tam karşısında yer alır.

büyük öncül [İng. *major premiss*]. Kategorik tasımda, büyük terimi içeren öncül.

Kategorik tasımda, büyük terim ise bir tasımda yer alan üç terimden, sonucun yüklemi olarak ortaya çıkan terime tekabül eder. Aristoteles büyük terime, ilk ya da yetkin tasım şeklinde, orta terimi içeren, kaplamı en büyük terim olduğu için, büyük terim adını vermiştir. Öte yandan, büyük terimin, yani sonucun yüklemi olan terimin yer aldığı önermeye büyük önerme adı verilir. Buna göre, 'Tüm insanlar ölümlüdür', 'Sokrates insandır', 'O halde, Sokrates ölümlüdür' tasımında, 'Tüm insanlar ölümlüdür' öncülü, büyük önermedir.

büyük patlama [İng. *big bang*]. Evrenin oluşumunu açıklamada kullanılan bir teori türü.

Teoriye göre, evren günümüzden en az on milyar yıl önce, çok yüksek sıcaklık ve yoğunluktaki bir yapıdan büyük bir patlama sonucu oluşmuş olup, bu yapıdan, söz konusu patlama ve genişleme sonucunda, en hızlı hareket eden kütleler en dışta, daha yavaş hareket edenler ise en içte olmak üzere, bir yayılım başlamıştır. Söz konusu evren modeline göre, patlama ve genişleme süreci 1020 milyar yıl kadar sürmüştür ve hâlâ sürmektedir.

Büyük patlama teorisi, evrenin, ilk çağlarında, çok yoğun, çapı Güneş'in çapından 30 kat fazla, küre biçiminde bir hacim içine sıkışmış olarak bulunduğunu söyler. Patlama modeline göre, ısı çok yüksek olup, bir milyar derecenin üstündeydi ve atomlar proton, nötron ve elektronlarından tümüyle soyulmuş hâlde bulunuyorlardı. Bu ilk devirde, en büyük rolü, bütün uzayı doldurmuş olan ışınım oynamaktaydı. Madde atomları çok az idi ve güçlü ışık kuantumları ile fırlatılıyordu. Yaklaşık bir saat sonra, ısı bir milyar dereceye, otuz milyon yıl sonra da birkaç bin dereceye düşmüştü.

Evrenin oluşumunu açıklayan bu modele göre, patlamanın ilk saniyelerinde sıcak gazlar oluşmaya başlamış olmakla birlikte, otuz milyon yıl içinde, belli bir atom partikülü oluşmamıştı. Bu gaz-kütle soğumasını sürdürdü ve birkaç bin dereceye düştü. İşte bu sırada atomlar oluşmaya başladı. Duman hâlinin bu anında, toz gaz bulutları içinde ilk olarak hidrojen ve helyum bulunmaktaydı. Sonra çekim kuvvetinin etkisiyle, belirli toplanımlar oluşmaya başlamıştır ki, bunlar galaksileri meydana getirecek olan gaz kütleleridir.

büyük varlık zinciri [İng. *great chain of being*] Varolan herşeyin tek bir çizgi ya da zincir içinde sınıflanabileceğini dile getiren tasarım.

Hemen hemen tüm dünya görüşleri ve bilimsel teoriler, varolanları anlamak ve insan tecrübesini anlamlandırmak için, geniş kapsamlı sınıflayıcı şemalara ihtiyaç duymuşlardır. Bu sınıflayıcı ve açıklayıcı şemaların en temel ve önemlilerinden birisi, geçmiş çağlardan günümüze kadar erişen 'büyük varlık zinciri' tasarımıdır. Bu tasarım, tüm doğal ya da yaratılmış şeylerin, tek bir dikey çizgi ya da zincir içinde sıralanabileceğini belirtir, öyle ki bu zincirin halkalarında yu-

kanya doğru çıkıldıkça, her halka bir önceki halkanın niteliklerinden bir fazla niteliğe sahip olur.

Buna göre, kabaca, zincirin en altındaki halkayla gösterilen mineraller yalnızca varoluş özelliğine sahiptir; bitkilerde buna ek olarak, canlılık ya da yaşam özelliği vardır. Bir üstteki halkayla gösterilen hayvanlarda ise, ayrıca irâde ve hareket yeteneği söz konusu olur. Hayvanların üzerinde bulunan insanlar ise, akıl ve bilinç sergilerler. Daha üstteki halkalarda ise, en azından İlk ve Ortaçağ'ın bakış açısından tinsel varlıklar ve nihayet en üstteki halkada ise, Tanrı bulunur.

C

Cabanis, Pierre Jean George. Fransız Aydınlanmasının, 1757-1808 yılları arasında yaşamış olan ünlü düşünürü.

†Aydınlanmanın diğer düşünürleri gibi bilimci ve maddeci bir yaklaşımı benimseyip, ilerleme düşüncesine sınırsız bir inanç besleyen Cabanis, ruh ya da zihin diye bir şeyin olmadığını, yalnızca içinde düşünce saklayan beyinden söz edebileceğimizi öne sürmüştür. Pozitif bir felsefe ve pozitivist bir metodolojinin gereğini vurgulayan düşünür, bilim ve felsefe alanında, †fenomenlerle sınırlanmanın kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu ifade etmiş ve fenomenlerin gerisindeki nihaî ve en yüksek nedenlerle ilgili olarak bilinemezci bir tavır takınmıştır.

O, ahlâk konusunda, çağın icaplarına uygun olarak, ahlâkın metafiziksel ve teolojik önkabullerden kurtarılması gerektiğini söylerken, insan yaşamının birliği üzerinde durmuştur.

camenes. Klâsik mantıkta, öncüllerinin yer değiştirmesi ve sonucun evrilmesi yoluyla Celarent'e, birinci tasım şekline indirgenebilen dördüncü şekilden tasım: Tüm *P*ler *M*'dir. Hiçbir *M S* değildir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

camestres. Klâsik mantıkta, ikinci şekilden, büyük önermesi tümel olumlu küçük önermesi tümel olumsuz, sonucu da tümel olumsuz olan tasıma verilen ad. Terimin başında yer alan *C* harfinin de gösterdiği gibi, Camestres birinci şekilden Celarent'e indirgenebilir: Tüm *P*ler *M*'dir. Hiçbir *S M* değildir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

Campanella, Tommaso. 1568-1639 yılları arasında yaşamış olan ünlü İtalyan düşünür. Campanella, †Aristoteles'a karşı çıkışı ve bilgi görüşüyle, †Descartes'ı birçok bakımdan öncelemiş olmasına karşın, daha çok *La Citta del Sole* [Güneş Ülkesi] adlı kitabı ve bu kitapta geliştirmiş olduğu ütopyasıyla tanınır. Diğer eserleri: *Philosophia sensibus demonstrata* [Duyusal Olarak Kanıtlanan Felsefe] ve *Atheismus Triomphatus* [Ateizmin yenilgisi].

Onaltıncı yüzyılın doğa felsefesi hareketi içinde kendisine bir yer bulan Campanella, doğaya ilişkin, duyu-algısına dayanan deneysel araştırmanın dünyaya ilişkin bilgimizin kaynağını meydana getirdiğini savunmuştur. Doğaya ilişkin araştırmanın önemini, onun pratik etkisinden bağımsız olarak da vurgulayan Campanella'ya göre, doğa canlı Tanrı heykeli, veya Tanrı'nın aynası ya da tezahürüdür. Bundan dolayı, Tanrı'ya ilişkin bilginin, kutsal kitap dışındaki en temel yolu, doğaya ilişkin deneysel araştırmadır.

Campanella, siyaset felsefesi alanında ise, yaşadığı dönemin İtalya'sındaki bozukluklardan yola çıkarak bir ütopik devlet anlayışı geliştirmiştir. Başka bir deyişle, o zamanının İtalya'sındaki toplumsal düzenin iyileştirilemeyeceğine inanmış ve her bakımdan mükemmel olduğuna inandığı yeni ve yetkin bir toplumsal düzen tasarlayarak, toplumun kurtuluşunun *Güneş Ülkesi*nin toplumsal düzeni yaşama geçirildiği takdirde mümkün olacağını savunmuştur.

Camus, Albert. 1913-1960 yılları arasında yaşamış olan Fransız düşünür ve romancı. Temel eserleri: *La Chute* [Düşüş], *L'Homme Révolté* [Başkaldıran İnsan], *La Peste* [Veba].

Düşünsel gelişimi iki ayrı döneme ayrılan Camus, birinci dönemde, dünyanın saçmalığı ve yaşamın anlamsızlığı konuları ve dolayısıyla, †saçma kavramı üzerinde, buna karşın ikinci dönemde başkaldırı konusu ve buna bağlı olarak, dünyanın anlamsızlığına başkaldırmak, toplumu değiştirmek, kötülükleri gidermek ve daha iyi bir düzen kurmak amacıyla eylemde bulunma temaları üzerin-

de durmuştur. Ona göre, dünyanın saçmalığına, kaçınılmaz yenilgiyi bile bile kötülüklere karşı çıkmak, yaşama anlam katmaktan başka bir şey değildir.

Felsefesi tümüyle ahlâkî bir çizgide gelişmiş olan Camus, felsefe tarihinin geçmişinde kalan spekülatif sistemlerden hiçbirinin insan yaşamı için bir rehber olma rolü oynayamadığı gibi, insanın sahip olduğu değerlerin geçerliliği için de bir teminat sağlayamadığını söylemiştir. İnsanın daima dünyanın, insanî değerler, kişisel idealleri ve doğru ve yanlışla ilgili yargıları için bir temel sağlamasını istediğini dile getiren filozof, dünyanın insana karşı kayıtsız kalışını anlamsızlık ya da saçmalık olarak değerlendirmiştir.

Ona göre, geçmişte benimsenmiş olan ahlâkî tavırlar, insanî değerlerle gerçekliğin doğası arasında belli bir uygunluk ya da ahenk bulunduğu inancına bağlı olmuştur. Buna göre, ahlâkî ayırımları geçerli kılan dış destekler, geçmişte din tarafından sağlanmaktaydı. Modern dönemde, dinî inancın çöküşünden sonra doğan boşluğu, ona göre, laik dinler doldurmuştur. Nitekim Camus †Hegel ve †Marks'ın tarihsiciliğinin insanî değerleri gerçekliğe bir tür tarihsel gelişme öğretisiyle bağlama yönünde bir girişimden başka hiçbir şey olmadığını öne sürer. İşte o bu çerçeve içinde, *Le Mythe de Syspe* [Sisyphos Efsanesi] adlı eserinde, bir yandan insan varlıklarının amaçlı tavırlarıyla değer biçici olma rollerini sorguya çekerken, bir yandan da Hegel ve Marks'ın tarih öğretileri türünden değeri destekleyici gerçeklik yorumlarının iflâs ettiğini söyler. Buna göre, değer biçici ve amaçlı bir varlık olarak insanın, kendisinin bu tutumuna destek sağlamayan bir dünya içindeki varoluşunu, Camus insanın durumunun saçmalığı olarak tanımlar.

Onu varoluşçu felsefe içinde, Sartre'dan ayıran şey de işte bu saçma öğretisidir. †Sartre'a göre, saçma, dünyanın, bilinçsiz varlığın özünde bulunan ve bilincin kavramsallaştırmalarından ya da olumsuzlayıcı faaliyetinden önce ortaya çıkan bir şeydir. Oysa Camus'ye göre, saçma ya da saçmalık, doğrudan doğruya Tanrı'nın yokluğunun bir sonucudur. Din olmadığında, insanın istek, arzu ve idealleriyle dünya arasındaki çatışma ve uyumsuzluk en yüksek düzeye ulaşır. İnsanın durumu, ona göre, acıyla ve ölümün kesinliğiyle belirlenir.

İnsan varlığının makûl ya da anlaşılır bir şey olarak görüp kabul edemediği bu kader ve saçmalık karşısında, Camus'ye göre, Aydınlanmanın evrensel aklının söyleyecek hiçbir şeyi yoktur. Zira, insan, çabalarının hemen her aşamasında akıldışı olanla karşı karşıya gelir. O, hep mutluluk peşinde koşar, mutluluk isteğini yüreğinin en derinlerinde hissederken, kaçınılmaz olarak saçmayla yüzyüze gelir. Saçma, buna göre, insanın istek ve ihtiyacının dünyanın akıldışı sessizliğine çarpmasının bir sonucu olarak ortaya çıkar.

Camus'nün bu durum karşısındaki tepkisi, varoluşun saçmalığını içtenlikle tanıyıp teslim etmenin, bizi başka bir yaşam ve öte dünya inancından kurtararak içinde bulunulan anı yaşama, güzelliği hissetme ve hazzı duyumsama olanağı verdiğini ifade eder. Başka bir deyişle, Camus'ye göre, bu saçma yaşantısına verilecek uygun karşılık intihar olamaz. Saçmalıkla, gerilimi doğuran iki kutuptan birini yok ederek baş etmeyi amaçlayan intihar, insan onuruna uygun düşmez. Öyleyse, yapılacak tek şey, saçmalığı görüp benimseyerek, ona rağmen yaşamayı denemektir. Buna göre, Camus insanî amaç ve eylemin metafiziksel bakımdan keyfî ve temelsiz olduğunu görüp benimsemenin, hiççiliği, pasif bir umutsuzluktan çıkartıp dünyanın insana karşı olan kayıtsızlığı önünde bir başkaldırıya dönüştüreceğini söylemiştir. Fakat o, burada da kalmayıp, varoluşun saçmalığından siyasî bir ders çıkarmanın mücadelesini vermiştir. Başka bir deyişle, faşizme olduğu kadar, komünizme de şiddetle karşı çıkan Camus, varoluşun saçmalığını hedefleyen bireysel başkaldırıdan kollektif bir dayanışma bilinci türetmenin

çabası içinde olmuştur.

Buna göre, Camus'nün saçma olan karşısındaki ödün vermez bir içtenlik ve dürüstlükten başka, başkaldırıyla belirlenen ahlâkı, uzlaşımsal burjuva ahlâkıyla faşist ve komünist toplama kamplarında sergilenen totalitaryanizmi başlıca düşmanları olarak görür. Bundan dolayı, Camus, amaçların araçları haklı kıldığı düşüncesine olduğu kadar, tarihin sonunu gören tarih felsefelerine de şiddetle karşı çıkmıştır.

Canguilhem, Georges. 1904 doğumlu çağdaş Fransız bilim filozofu. Michel Foucault'nun doktora tez danışmanı olan Canguilhem yapısalcı bilim tarihi anlayışının kurucusu ve en önemli temsilcisidir.

Evrimci bir bilim görüşünün ya da ilerleme olarak birikimsel bilgi anlayışının hâkim olduğu Fransa'da, o bilimsel faaliyetteki sürekliliklere olduğu kadar kesintilere de hakkını verebilecek bir bilim tarihi görüşü geliştirmiştir. Onun karşı çıktığı bilim yorumu ve bilim tarihi anlayışı geçmişi şimdinin bir temeli ve hazırlayıcısı olarak gören anlayıştır. Bu görüşe göre, bilim bir kez tesis olunmaya ve onun konusu belirlenmeye görsün, hemen hakikatın biricik teminatı, doğruların yegâne üreticisi olup çıkar. Nitekim, onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda doğup kurumsallaşan bilimler ondokuz ve yirminci yüzyılların bilimi için bir temel olma işlevi görmüştür.

Cangulheim bu görüşün, kendisinin geriye dönüş yanılsaması adını verdiği bir temel yanılgıya dayandığı için, bütünüyle hatalı olduğunu öne sürer. Geçmişin şimdi için bir temel, atlama tahtası olduğunu kabul eden bu görüş, ayrıca şimdinin değişmez ve statik olduğunu ima eder. Oysa, ona göre, bilimi karakterize eden şey, kapalılık ve süreklilik değil, fakat daha ziyade açıklık ve süreksizliktir. Bilim sürekli olarak değiştiği için, kapalı değil de, açık bir sistem meydana getirir.

Dahası, bilginin dışsal çevreye, haricî faktörlere bağlı olduğunu öne süren Cangulheim'a göre, doğru ve yanlış olan, Nietzsche'nin de göstermiş olduğu gibi, belli bir bakış açısından, şu ya da bu perspektiften doğru ya da yanlıştır. Başka bir deyişle, bilim tarihinde önemli ve ilginç olan, bugünün bakış açısından veya günümüzün ilgi/çıkarlarına göre önemli ve ilginçtir. Bundan dolayıdır ki, yansız bir bilim tarihinden söz edilemez.

canlıcılık [Os. *ervâhiyye*; İng. *animism*; Fr. *animisme*; Al. *animismus*]. Zihinsel, hatta fizikî varoluşun kaynağını, cisim ya da bedenden bağımsız veya en azından ayrı olan bir enerji ya da güçte bulan anlayış. Canlı ya da cansız herşeyin bir ruha ya da tinsel bir töze sahip bulunduğunu savunan öğreti.

1 Antropolojide, içsel bir kendiliğindenlik ya da etkinlik ilkesi olarak, herşeyde ruh bulunduğunu öne süren görüşe, doğada farklı dereceden tinler bulunduğunu savunan akıma karşılık gelen canlıcılık, 2 biyoloji ve psikolojide, yaşamın temelinin maddî bedenden çok, maddesel olmayan ruh olduğu görüşünü ifade ederken, 3 metafizikte, varlığın canlı olduğunu savunan teoriyle özdeşleşir.

Canlıcılık, 4 kozmolojide ise, evrenin ve bu arada astronomiye konu olan gök cisimlerinin ruhları olduğunu savunan öğretiye karşılık gelir. Başka bir deyişle, canlıcılık yalnızca insan varlıkları, ve insan varlıkları dışındaki hayvanların değil, fakat bitkilerin ve hatta canlı olarak görmediğimiz şeylerin bile ruhları olduğunu savunan görüş olarak karşımıza çıkar.

Öte yandan, canlıcılığın, bir bütünün içindeki parçaların, bütünün amacına ulaşabilmesi için, amacı koyan bütün tarafından diğer parçalara uyduruldu-ğunu savunması durumunda, bu tür bir canlıcılığa *teleolojik canlıcılık* adı verilir.

canlı maddecilik [Os. *heyulâyı hayvâniye mezhebi*; İng. *hylozoism*; Fr. *hylozoïsme*; Al. *hylozoismus*] Genel olarak, canlılığın ve yaşamın maddenin temel bir özelliği olduğunu; madde ve hayatın birbirlerinden ayrılamayacağını; yaşamın, ayrı bir ilke olmayıp, maddeden türediğini ya da maddenin tinsel özelliklere sahip olduğunu savunan öğreti. Her türlü hare-

ket ve değişmenin nedenini kendisinde taşıyan †töz anlayışı.

Canlı maddeciliğe ilk kez olarak, 'hiçten hiçbir şey çıkmayacağı'nı, dolayısıyla maddenin yaratılınamış olduğunu kabul eden, fakat söz konusu ezelî maddeyi harekete geçirecek bir fail neden ya da hareket kaynağı söz konusu olmadığı için, kendi değişme ilkesini kendisinde saklayan, kendi hareketini yine kendisinin açıklayacağı bir töz, *arkhe* arayan †Milet Okulu filozoflarında ortaya çıkmıştır.

Carnap, Rudolph. 1891-1970 yılları arasında yaşamış olan Alman asıllı ABD'li düşünür. †Mantıkçı pozitivizm akımını geliştirmiş olan bir grup bilim adamı, filozof ve matematikçinin 1920'larda kurmuş olduğu †Viyana Çevresinin en seçkin üyelerinden biri olan Carnap, mantık ve bilim felsefesine, olasılık teorisiyle de tümevarımsal çıkarım konusuna önemli katkılar yapmıştır.

Carnap, bilimlerin empirik verilerine mantıksal analiz yöntemini uygulamak suretiyle, birleşik ya da birlikli tek bir bilim ortaya çıkarılmanın olanaklı olduğuna inanmış olan bir filozoftur. O, Viyana Çevresinin tüm diğer üyeleri gibi, tümcelerin ya da önermelerin, yalnızca deneysel olarak doğrulanabildikleri takdirde anlamlı olduklarını ve metafiziğin önermelerinin, bu ölçüte tâbi tutulduğu zaman, anlamsız ya da olgusal bir anlamdan yoksun olduklarının gösterilebileceğini savunmuştur.

Daha çok mantık ve matematik konusunda, yaşamının ikinci yarısında da tümevarım ve olasılığın temelleri üzerinde çalışmış, ve empirizmi, deneysel bilginin kanıtsal temellerine ilişkin sistematik ve mantıksal bir öğreti olarak yorumlamış olan Carnap, aynı zamanda mantıkçı pozitivizmin doğrulanabilirlik ölçütü üzerinde durmuş ve doğada olduğu gibi, toplumsal ve tarihsel alanlarda deneysel bilimlerin terim ve önermelerinin fizik dilindeki terim ve önermelere indirgenebileceğini dile getiren fizikalist görüşü benimsemiştir.

Carr, Edward. 1892-1982 yılları arasında yaşamış ve tarihin bir bilim olmadığı şeklindeki görüşe şiddetle karşı çıkmış olan İngiliz tarihçi ve tarih felsefecisi. Temel eseri, 8 ciltlik *A History of Soviet Russia* [Sovyet Rusya'nın Tarihi]'dir.

Carr'a göre, tarih ile doğa bilimleri arasında yapılan ayırım, sırasıyla tarihin tekil, buna karşın bilimin genel olana yöneldiği, tarihten bir ders çıkartılamayacağı, tarihin öndeyi gücünden yoksun olduğu, tarihin zorunlu olarak öznellik sergilediği ve nihayet tarihin, bilimin tersine, ahlâk ve dinî problemleri de işin içine kattığı fikirlerine dayanmaktadır. Bütün bunların temelinde ise, †Aristoteles'ten miras almış olduğumuz, bilimin genel, tümel olanın bilgisi olduğu yerde, tarihin tekil ve bireysel olanı konu aldığı şeklindeki yanlış önyargı bulunmaktadır. Oysa, Carr'a göre, tarihçi tekil olanla değil de, tekler içindeki genelle ilgilenir, çünkü dilin kendisi tarihçiyi, zorunlu olarak genelleme yapmaya götürür.

Cassirer, Ernst. 1874-1945 yılları arasında yaşamış olan Yeni-Kantçı Alman filozofu. Temel eserleri: *Philosophie der Symbolischen Formen* [Sembolik Formlar Felsefesi] ve *Zur Logik der Kulterwissenschaften* [Kültür Bilimlerinin Mantığı Üstüne].

Cassirer'nin yöntem olarak transendental yöntemi benimseyen, genel bakış açısı itibariyle de idealist olan felsefesi, †Kant'ın eleştirel felsefesinin biraz daha farklı bir versiyonudur. Başka bir deyişle, Kant felsefesinden hareket eden ve Kant'ın insan zihnindeki *a priori* kavramların doğal dünyaya şekil verme yollarıyla ilgili temel ilkelerini genişleten Cassirer, bir kavramın çok sayıda tekil örnekten, bireysel varlıktan soyutlama yoluyla elde edildiği görüşüne şiddetle karşı çıkmış ve tıpkı †Platon gibi, kavramın, bilgiyi düzenleyen bir araç olarak, tikellerin, bireysel nesnelerin sınıflandırılabilmesi için daha önceden var olduğunu belirtmiştir.

İnsanın temel etkinliğinin kavramlaştırma, temel özelliğinin de sembolleştirme olduğunu belirten Cassirer, din, sanat,

dil, tarih ve bilimin, simgeler üreten ve ürettiği sembollerin dünyasında yaşayan insanın meydana getirdiği sembollerden başka hiçbir şey olmadıklarını savunmuştur. Özellikle kültür felsefesiyle seçkinleşen Cassirer, sembol ve anlam ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. O, bu bağlamda, sembol ve anlam ilişkisinin kendisini iki karşıt eğilimle ifade ettiğini söylemiş ve bu eğilimleri, tutucu bir gelenek içinde ortaya çıkan durağanlaştırma ve koruma eğilimiyle, evrimci bir gelenek içinde ortaya çıkan, eski modelleri yıkma eğilimi olarak sıralamıştır.

Cassirer, örneğin efsane ve ilkel dinlerde, tutucu eğilimin oldukça güçlü olduğunu öne sürer. Nitekim, mitolojik açıklama şimdiyi uzak bir geçmiş aracılığıyla açıklama çabası içinde olur. Yine, doğal dillerde, durağanlaştırma eğilimi veya tutucu gelenek kendisini, bir dilin, iletişimin mümkün olabilmesi için, uymak durumunda olduğu kurallarda gösterir. Aynı nesnelleştirme ve durağanlaştırma eğilimi bilime de damgasını vurur-

ken, Cassirer'ye göre, bir tek sanatta, geleneği yıkıp, yeni modeller ya da düzenler yaratma eğilimi ağır basar. Bununla birlikte, burada bile, gelenek tümden ortadan kalkmaz, zaten ortadan kalkması demek, sanatı da mümkün kılan iletişimin sona ermesi demektir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Cassirer din, bilim, sanat ve dili, organik bir birlik sergileyen sürekli bir gelişmenin görünümleri olarak değerlendirmiştir. Bu görünümlerden her biri, insan bilincindeki sembolik tasarımın işlevinden başka, insanın, kültür olarak tanımlanan, kendine ait ideal dünyayı inşa etme gücünü gözler önünü sermektedir.

catvari arya-satyani. Buda'nın öğretisinin özünü oluşturan dört temel hakikat için kullanılan deyim.

Buna göre, 1 yaşam acıdır, üzüntüdür, ıstıraptır. 2 Acıların, üzüntü ve sıkıntının kaynağı, doyumsuz istekler ve tutkulardır. 3 Kendisini tutkulara bağımlılıktan kurtaran kişi, gerçek bir kurtuluşa erer, doğuş çarkının dışına çıkar. 4 Kurtuluşa götüren yol ise, 'sekiz basamaklı yüce yol'dur; doğruya inanmak, doğru düşünmek, doğru konuşmak, doğru eylemek, doğru yaşamak, doğru kavramak, doğruya erişmek.

causa sui. Daha çok spekülatif metafizikte, örneğin akılcı filozofların metafiziklerinde, kendi kendisinin nedeni olan, varoluşu, olumsal değil de, zorunlu olan varlık için kullanılan Latince deyim.

Deyimin, biri olumlu, diğeri olumsuz olan iki anlamı vardır. 1 Olumsuz anlamı içinde *causa sui*, kendinden ve kendi başına varolan, mutlak anlamda bağımsız ve nedensiz varlığı (yani Tanrı'yı) gösterir. 2 Olumlu anlamı içinde ise, *causa sui*, doğası ya da özü varoluşunu içeren varlık anlamına gelir. Buna göre, Tanrı kendi varlığının temelidir ve kendi varlığının fail nedeni olarak görülür. Yani, varoluş, kendi kendisinin nedeni olan varlığın doğasından zorunlu olarak çıkar.

caynacılık. M. Ö. 6. yüzyılda, Hindistan'da Mahavira tarafından kurulmuş olan din ve felsefe okuluna verilen ad.

Caynacılığa göre, dünya canlı bir öz olan 'civa'yla, cansız maddelerden, acıvadan oluşur. Civalar, ruhlar, maddeyle kirlenmiş olduğu için, olması gerektiği gibi, kusursuz ve ölümsüz olamamaktadır. Kurtuluş, ancak maddenin kirinden uzaklaşmakla, sıkı perhizlerle, çileci ve erdemli bir yaşam sürmekle olur. Temel ilkesi, verilmemiş olanı almamak, dünya nimetlerinden vazgeçmek ve özellikle de, canlı olan hiçbir şeyi öldürmemek olan Caynacılık, ruhu Nirvana'ya ulaştırmayı amaçlarken, üç yol önerir: Doğru görüş, doğru bilgi ve doğru ahlâk.

cebriye. İslâm dünyasında, iyi ve kötünün bizzat Tanrı'dan geldiği inancını benimseyen ve her eylemin önceden Tanrı tarafından yaratılıp, takdir edildiğini dile getiren kelâmî mezhebi dile getiren terim.

İnsanların bir işi, bir eylemi yapıp yapmamakta özgür olduğunu kabul eden ve dolayısıyla insanların yaptıklarından sorumlu oldukları fikrini savunan Kaderiye mezhebinin karşısında yer alan Cebriye mezhebine göre, iyi ve kötü doğrudan doğruya Allah'tan gelir; olayların ortaya çıkışı ve meydana gelişi, in-

sanın irâdesine bağlı değildir, zira herşey Allah tarafından önceden, değişmezcesine belirlenmiştir.

İnsanın ya da kulun seçme özgürlüğü olmadığı için, iyi ve kötü işlerin Tanrı'dan olduğuna inanan Cebriye mezhebi, iki gruba ayrılır. Cehm bin Sahva'nın öncülüğünü yaptığı ve tam cebrîler olarak bilinen birinci gruba göre, insanlarda irâde bulunmamaktadır ve insanla cansız varlıklar arasında bu bakımdan hiçbir fark yoktur. Buna karşın, daha ılımlı bir yazgıcılığı savunan ikinci gruba göre ise, kulun yaptığı işi Tanrı takdir etmekle birlikte, kul işin yapılması için, belli bir çaba ve güç harcar.

celarent. Klâsik mantıkta, büyük önerme ve sonucu tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu olan birinci dereceden tasım şekli: Hiçbir *M P* değildir. Tüm *S*'ler *M*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

cemaatçilik [İng. *communitarianism*; Fr. *communautarisme*]. Liberal siyaset ve ekonomi görüşünün, yararcı ahlâk teorisinin özünde varolduğunu savunduğu bireyciliği reddeden, ve sadece bireysel özerklik ve özgürlüğü korumayı ve kollamayı gözeten bir toplumda yok olup gittiklerine inandığı, kültürel veya ulusal değerler benzeri, kollektif bir doğaya, ortak bir öze sahip değerler ve amaçların önemini büyük bir güçle vurgulayan toplum teorisi, siyaset görüşü.

Söz konusu toplum ve siyaset teorisinin ahlâk görüşü, bireysel özerkliğe dayanan bireycilik ve zaman zaman da yararcılığın tersine, bir †erdem ahlâkıdır. Bununla birlikte, cemaatçiliğin ahlâk görüşü bir erdem ahlâkıyla sınırlı kalmaz; o söz konusu erdem ahlâkının ancak ve ancak, bir geleneği olan, aynı inanç, değer ve davranış kalıplarını benimsemiş, içten, yüzyüze ilişkilerle birbirlerine bağlanan insanların meydana getirdikleri cemaatlerde gelişebileceği, insanın tam anlamıyla gerçekleşmesi için gerekli olan erdemlerin, ayırıcı bir komünal yaşam tarzına sahip toplumlarda hayata geçirilebileceği kabulüyle tamamlanır.

Liberal görüş ve bireysel ahlâkla cemaatçi görüş ve erdem ahlâkı arasındaki karşıtlığın kökeninde, bireysel özerkliğin ahlâkın özünü meydana getirdiğini savunan †Kant ile, *Sittlichkeit* kavramıyla, bireyin bir cemaate aidiyetinin olmazsa olmaz olduğunu öne süren †Hegel arasındaki karşıtlık bulunmaktadır.

cesare. Klâsik mantıkta, ikinci şekilden, büyük önerme ve sonucu tümel olumsuz, küçük önermesi ise tümel olumlu bir önerme olan tasım kalıbı: Hiçbir *P M* değildir. Tüm *S*'ler *M*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir. Cesare tasım kalıbı, birinci şekilden celarent'e indirgenebilir.

cesaret [İng. *courage*; Fr. *courage*; Al. *mut*]. Ahlâk felsefesinde, kişiye bir tehlikeyi, söz konusu olabilecek korku tarafından alt edilmeksizin göğüsleme imkânı veren zihin hâli ya da eylem tarzı.

Yürekdilik, yiğitlik anlamına gelen cesaret, İlkçağ Yunan felsefesinde, bilgelik, adalet ve ölçülülükle birlikte, temel erdemler arasında sayılmıştır. Buna göre, cesur bir insan, korku duymayan ya da korkusuna hiçbir şekilde yenik düşmeyen insan olarak değil de, korkusunu kontrolü altında tutabilen ve bir ödev duygusuyla ya da ahlâkî ve rasyonel bir yargıya uygun olarak eyleyebilen kişidir.

ceza [Os. *mücâzât*; İng. *punishment*; Fr. *punition*; Al. *strafe*]. Yasaları bilerek ve isteyerek çiğneyen, belli bir eylemiyle suç işleyen kişiye uygulanan yaptırım. Başkalarına bir şekilde, maddî ya da manevî zarar veren, topluma ve toplumsal hayata zararlı eylemlerde bulunan kişinin, özgürlüğünün elinden alınması, birtakım hakların kısıtlanması ve parasal kayba uğratılması suretiyle yoksunluk içinde bulunması durumu.

Bu bağlamda, genelin iyiliği adına konulmuş yasaları ihlâl ederek, yasa ya da emirlere karşı gelerek suç işleyen kişiye verilecek cezayı çeşitli şekillerde temellendirmeyi, haklı kılmayı amaçlayan bir dizi öğretiyi belirleyen genel teoriye, *ceza kuramı* adı verilir.

Genel ceza teorisi içinde, 1 cezanın amacının, suçludan, işlediği suça, yaptığı kö-

tülüğe eşdeğerde bir öc alınak olduğunu öne süren ceza anlayışı *misilleyici ceza anlayışı* olarak bilinir. 'Göze göz, dişe diş' atasözünde ifadesini bulan bu orantılı ceza anlayışına göre, ceza, suçluyu ıslah etmek için değil de, söz konusu olan bir kötülük ya da adaletsizliği düzeltmek, telafi etmek için verilir; zira en büyük adaletsizlik, kişinin başkalarına, orantılı karşılığı ve kaybını görmeden zarar vermesinden, kötülük etmesinden oluşur.

2 Cezanın amacının suçluyu ıslah etmek, suçlunun davranışını değiştirmek ve iyileştirmek olduğunu, salt ceza vermek, öc almak için verilen cezaiun kötü ve adaletsiz olup, cezanın ancak cezalandırılan kişiye yarar sağladığı zaman meşrû olduğunu öne süren ceza öğretisi, *ıslah edici ceza anlayışı* olarak kategorize edilir. **3** Buna karşın, suçluya, aynı suçu işleyecek başka insanlar üzerindeki caydırıcı etkisinden dolayı, ceza verilmesi gerektiğini savunan ceza görüşü *caydırıcı ceza anlayışı* olarak bilinir.

4 Nihayet, cezanın kendi içinde, özü itibariyle kötü bir şey olduğunu, bundan dolayı cezanın en yüksek sayıda insanın en yüksek mutluluğuna katkı yaptığı sürece, caydırıcı etkisinden dolayı verilebileceğini savunan ceza anlayışı; cezanın olumlu sonuçlar ürettiği zaman meşrû, aksi takdirde anlamsız ve gereksiz olduğunu savunan görüş ise *yararcı ceza anlayışı* olarak tanımlanır.

characteristica dominante. Başat karaktere, bir şeyi her ne ise o şey yapan, belirleyen, o şeye ilişkin sınıflamada temele alınan birincil özelliğe verilen Latince ad.

characteristica universalis. Ünlü Alman akılcı filozofu Leibniz'in felsefî bilgi ve kanıtlama için gerekli gördüğü ve bir bölümüyle hayata geçirebildiği sembolik dil projesine verilen diğer ad.

†Leibniz, felsefe dilinde bir açıklığa kavuşmanın, felsefî bilgiye kesinlik kazandırmanın, ancak basit kavramlar için basit sembollerden ve karmaşık kavramlar için de basit sembollerin birleşimlerinden meydana gelecek sembolik bir dil oluşturulabildiği zaman mümkün olacağına ve felsefenin böylelikle matematiksel modele uygun bir yapıya kavuşturulabileceğine inanıyordu. Bu durumda filozoflar, ortaya attıkları iddiaları, geliştirdikleri sistemleri, bu sembolik dil ve kalkül sayesinde denetleyebileceklerdi. Bu iş içinse, Leibniz'e göre, felsefe kavramlarını sembollerle göstermek, kavramsal ilişkileri de mantıksal işlemlerle ortaya koymak yeterli olacaktır.

Chartres Okulu [İng. *School of Chartres*; Fr. *École de Chartre*] Ortaçağ felsefesinin, Fransa'da, 10. yüzyılla 13. yüzyıllar arasında etkin olmuş önemli okullarından biri. Aristotelesçi öğretilerin, Platoncu öğretilerle belli bir sentezini yapan okulun en önemli düşünürleri arasında, Chartres'lı Theodorik, Conche'lu William, Chartres'lı Bernard, ve hepsinden önemlisi †Salisbury'li John sayılabilir.

Chomsky, Noam. 1928 doğumlu ünlü Amerikalı dilbilimci, düşünür. Temel eserleri: *Syntactic Structures* [Sözdizimsel Yapılar], *Current Issues in Linguistic Theory* [Dilbilim Teorisinde Temel Konular], *Language and Mind* [Dil ve Zihin], *Cartesian Linguistics* [Descartesçı Dilbilim], *Deep Structure and Semantic Interpretation* [Derin Yapı, Yüzeysel Yapı ve Anlamsal Yorum], *Problems of Knowledge and Freedom* [Bilgi ve Özgürlükle ilgili Problemler].

Dili doğuştan getirilen evrensel bir yeteneğin ürünü olarak gören Chomsky, bütün özgün katkılarıyla birlikte, yapısalcı dilbilim geleneği içinde yer alır. Onun dilbilime ve modern düşünceye olan katkıları üç başlık altında toplanabilir: Chomsky herşeyden önce, dilbilimde dikkatleri salt betimlemesel ve tümevarımsal olan bir düzeyden, yani bildirimleri katoloğlama düzeyinden, dilde yaratıcı bir çığır açan üretici düzeye, ideal beceri ve yeterlikle derin yapı düzeyine çekmiştir. Dil, ona göre, maddî söylem, ya da bir dilin pratik icrasından çok daha fazla bir şeydir.

İkinci olarak, o dili yeniden ele alıp değerlendirirken, dilsel beceri ve yeterlik kazanmanın, dili kullanmayı öğrenme-

nin davranışçıların koşullanmacı yaklaşımlarıyla, uyarı-tepki mekanizmalarıyla, tümevarımsal bir tarzda açıklanamayacağını ifade etmiştir. Dili, insanlarda doğuştan getirilen bilişsel bir kapasitenin ürünü olarak Chomsky bu görüşüyle, onyedinci yüzyıl akılcılığına çok yaklaşmıştır. Ona göre, dilsel özgürlük ve yaratıcılık sonradan kazanılan bir şey değildir, fakat belirleyici bir kapasite ya da yetenek olarak insanda hep vardır. Dil ve insan zihni arasında öylesine derin bir bağ bulunmaktadır ki, bu bağ dile dair bir bilgiyi insan zihninin bilgisine götüren en önemli araç veya yol hâline getirir. Başka bir deyişle, üretici dilbilgisinin yaratıcısı olan Chomsky'ye göre, dil insan psikolojisinin ayrılmaz bir parçasını meydana getirir.

Onun üçüncü bir katkısı, kendi dilsel yeterlik ve icra, özgürlük ve pratik ayrımının, yirminci yüzyılda birçok disiplindeki, örneğin felsefe ve sosyolojideki yapısal araştırmalar için temel ve vazgeçilmez bir eğretileme işlevi görmesinden kaynaklanır. Politik düşünceyle de yakından ilgilenen, dil ve siyaset ilişkisi üzerinde duransol eğilimli bir liberal olarak Chomsky, her siyasî düşüncenin politik arenada temsilini sağlamanın en önemli görev olduğunu düşünmüştür.

Cicero, Marcus Tulius. M. Ö. 106-43 yılları arasında yaşamış olan Romalı devlet adamı, bilgin, hatip ve yazar.

Felsefe öğrenimini, Epikürosçu Phaedros, Stoacı Diodotos ve Akademi'ye bağlı Philon'dan almış olan Cicero'nun önemi, Yunan düşüncesini daha sonraki kuşaklara aktarmasından oluşur. Bilgi teorisi açısından, kesinliğe bağlanmak yerine olasılıkların yolunu izlemeyi yeğleyen, buna karşın ahlâk alanında, dogmatik bir tavır sergileyip, Stoacılara ve bu arada Sokrates'e yönelen Cicero, Latincenin felsefe dili olarak gelişmesine katkı yapmış ve bu arada, dinsel görüşleri açısından daima agnostik kalmıştır.

†Kuşkuculuğu çürütemeyen, fakat kuşkuculuğun ahlâk için yarattığı tehlikenin bilincine varan Cicero, kuşkuculuğa karşı, doğrudan ve kesin olan ahlâk bilincinin kurumlarına sığınmış ve temel ahlâkî kavram ve ilkelerin doğuştan olduğunu öne sürmüştür. O, aynı çerçeve içinde, erdemin mutluluk için fazlasıyla yeterli olduğunu, kurgusal ya da entellektüel değil de, pratik erdemin daha büyük bir değer taşıdığını belirtmiştir.

cins [İng. *genus*; Fr. *genre*; Al. *genus, gattung*]. Alt sınıflara ya da türlere ayrılabilen bir nesneler sınıfı. Aynı karaktere sahip olan nesnelerin, iki ya da daha fazla alt sınıf ya da türden oluşan sınıfı. Bir şeyin özünün, ondan tür bakımından farklı olan başka şeylere de ait olan parçası.

Ortak özellikleri olan genel kavramları gösteren cins, aynı özelliğe, özdeş bir karaktere sahip olan nesnelerden oluşan ve en az iki türü ya da alt sınıfı bulunanan sınıfı tanımlar. Buna göre, tüm renkli cisimler, ortak olarak renkli olma özelliğine sahip bulundukları için, renk cinsinin içinde yer alırlar.

Tümel konusunu Ortaçağ felsefesine sokan †Porphyros'a göre, cins altında türlerin sıralandığı şeydir. İslâm mantıkçıları açısından da, cins, gerçeklikleri farklı olanlara ilişkin olarak, 'bunlar nedir?' diye sorulunca verilen cevaptır. Örneğin, insan, at, kuş nedir? diye sorulunca verilecek yanıt, hayvandır yanıtı olacaktır. Buna göre, hayvan bir cinsin ifadesidir.

Cinse içlem açısında yaklaşıldığında, cinsin bir özellikler, vasıflar yığını olduğu söylenebilir. Cins, Aristoteles tarafından, bu çerçeve içinde, birçok türe ortak olan ve töz kategorisinde, onlara yüklenebilen şey olarak tanımlanmıştır. Öte yandan cins, yakın ve uzak cins olarak ikiye ayrılır; buna göre, bir türün hemen üstünde bulunan cinse *yakın*, diğerlerine *uzak cins* adı verilir. Buna karşın, cins derecelenme bakımından ele alındığında, en üstte bulunan cinse *üstün cins*, altında başka cinsin bulunmadığı cinse *aşağı cins*, ikisi arasında bulunanlara ise *orta cins* adı verilir.

cinsel ayırımcılık [İng. *sexism*; Fr. *sexisme*; Al. *sexismus*]. Bir cinsin veya bir kimsenin ait olduğu cinsin karşı cinsten entellektüel bakımdan, ahlâken ya da biyolojik olarak üstün olduğunu düşünmesi veya üstün görmesi eğilimi, dolayısıyla cinsler arasındaki eşitsizliği onaylaması, doğal karşılaması tavrı.

Terim biraz daha özel olarak ve hemen hemen yalnızca kadınlara karşı eşitsizliği baştan kabul eden basmakalıp yargılara dayalı tutumları ifade eder. Buna göre, cinsel ayırımcılık erkeklerin kadınlardan biyolojik olarak, ahlâken veya entellektüel bakımdan üstün olduğuna inanan erkeğin tavrıdır.

cinssel tanım [İng. *genetic definition*; Fr. *définition génétique*]. Cins-tür ilişkisi gözetilerek yapılan bir içlemsel tanımda, tanımlayan ya da yüklemin, özne ya da tanımlanan konumundaki kavramın ait olduğu cinse işaret ettiği tanım. Örneğin, 'İnsan hayvandır' tanımında, 'insan' tür, 'hayvan' da cinstir.

cins ve ayırım [İng. *genus and differentia*]. *Cins*, başka şey türlerine yüklenebilen ve başka şey sınıfları için özsel olan özellikler toplamına, *ayırım* ise, yalnızca bir sınıfın üyelerine yüklenebilen, ya da daha çok bir türü cinsten ayıran özellik ya da özelliklere verilen addır.

Bir cins kavramı altında yer alan her tür kavramı, türün özelliklerine sahip olduğu gibi, kendisini hem cinsten ayıran (*ayırım*), hem de aynı cins içerisindeki diğer türlerden ayıran (*türsel ayırım*) özelliklere sahiptir. Örneğin, 'İnsan iki gözlü hayvandır' önermesinde, hayvan cinstir ve insan için olduğu kadar, balinalar, kuşlar, kediler ve köpekler için de kullanılabilir. 'İki gözlü olma' ise, insana ait, türsel bir özelliktir ve onu hayvan cinsi içinde, iki gözlü olmayanlardan ayırır. 'İki gözlü olmak' özelliği, bundan dolayı bir ayırımdır.

Bununla birlikte, iki gözlü olma özelliği, insanın pek çok hayvanla paylaştığı bir özelliktir. Oysa, akıllı olmak, konuşmak ve gülmek gibi özellikler, yalnızca insana özgü olan özelliklerdir ve insan türünü diğer hayvan türlerinden ayırmaya yarar. İşte bu sonunculara da, *türsel ayırım* adı verilir.

cins ve tür gözetilerek yapılan tanım [İng. *genus and differentia definition*]. Tanımlanan şeyin ait olduğu cinse ve onu aynı cins içindeki başka türlerden ayıran özellik ya da özelliklere işaret edilerek yapılan tanım türü.

Bu tür bir tanım, yakın ya da uzak cinsin, ayırım ya da türsel ayırımın ortaya konmasına bağlı olarak, kendi içinde türlere ayrılır. Buna göre, 'varlık', 'canlı' ve 'hayvan' cinsleri arasında, 'insan'ın yakın cinsi 'hayvan', uzak cinsi ise 'varlık'tır. Yine, aynı şekilde, 'iki gözlü olmak' insana ait türsel bir özelliktir ve insanı 'hayvan' cinsi içinde 'iki gözlü' olmayanlardan ayıran türsel bir özellik olduğundan, ayırım adını alır. Bununla birlikte, 'iki gözlü olma' özelliği, 'insan'ın pek çok hayvanla paylaştığı bir özelliktir. Bundan dolayı, insanı diğer 'hayvan' türlerinden ayıran ve yalnızca insana özgü olan özellikler ararız. İşte 'konuşma', 'akıllılık', 'âlet yapma' gibi özellikler ikinci türden özellikler olup, bunlara türsel ayırım adı verilir.

Buna göre, cins ve tür gözetilerek yapılan tanım, dörde ayrılır: 1 *Uzak cins ve ayırım gözetilerek yapılan tanımı* ('İnsan iki gözlü varlıktır'); 2 *Uzak cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanımı* ('İnsan akıllı varlıktır'); 3 *Yakın cins ve ayırım gözetilerek yapılan tanımı* ('İnsan iki gözlü hayvandır'), 4*Yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanımı* ('İnsan akıllı hayvandır'). Bu dört tanım türünden en iyi ve en doğrusu, hiç kuşku yok ki, yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanımdır. Diğerleri en azından yanıltıcı olabilir.

circulus vitiosus. Varılacak sonucu kendilerinde barındıran öncülleri içeren akılyürütmeyi, kanıtlanacak sonucu doğru kabul eden ya da varsayan karutlamayı, döngüsel akılyürütmeyi, kısır döngüyü ifade etmek üzere kullanılan Latince terim.

cisim [İng. *body*; Fr. *corps*; Al. *körper*]. Beş duyu organıyla algılanabilen, elle tutulabilen her şey; madde, maddî nesne; bir şekli olan ve mekânda başka bir nesnenin işgal edemeyeceği bir yeri bulunan maddî töz. Yer kaplama, kütle ve girilmezliğin en temel özellikleri olduğu elle tutulabilir, gözle görülebilir varlık.

Bu bağlamda, maddî olan, maddeden meydana gelen, fiziksel, fiziksel boyutları olup, yer kaplayan ya da elle tutulabilir olan için *cisimsel* sıfatı; buna karşın, maddî olmayan, cisimden yoksun bulunan, elle tutulamaz, gözle görülemez olan, yer kaplamayan, fizikî boyutları olmayan, mekânda bir yer işgal etmeyen içinse *cisimsel-olmayan* sıfatı kullanılır. İşte bu çerçeve içinde, cismi olan bir şeyin şekline, cisimsel bir doğanın formuna; bir şeye, cisimsel, maddî yapısını ve özelliklerini kazandıran, ondaki varoluş mücadelesinin kaynağı olan yapıya *cisimsel form* denir. Buna mukabil, teolojik yaradılış öğretisinde kullanılan bir terim olarak, maddeye, ne varlığa gelirken, ne de varlığa geldikten sonra, bağımlı olmayan forma *cisimsel olmayan form* adı verilir.

Bu göre cisimsel olmayan form, maddeden ve maddî nesnelerden bağımsız olarak varolabilen, hatta bir zamanlar varolmuş olan, fakat Tanrı tarafından, özsel doğasını ya da formunu gerçekleştirmesi için, kendisini maddî bir nesne ya da bedende ifade edecek şekilde yaratılan formu, ruh ya da tini tanımlar.

Nihayet, maddeden bağımsız olarak varolan, maddeyle hiçbir ilişkisi bulunmayan, maddeyi hiçbir şekilde etkilemediği gibi, özünün maddî bir görünüm aracılığıyla açığa çıkmasına da ihtiyaç duymayan forma, İlk ve Ortaçağ düşüncesinde, *cisimsel olmayan saf form* adı verilmiştir.

cisimleşme [Os. *tecessüm*; İng. *incarnation*; Fr. *incarnation*; Al. *inkarnation*]. 1 Tinsel bir varlığın, bir Tanrı'nın canlı bir yaratık görünümü kazanması, bir insan şeklinde tecessüm etmesi. Özel olarak da Hristiyanlıkta Tanrı'nın İsa Mesih kılığında cisimleşerek insanlaşması, etten kemikten bir vücut görünüme girmesi.

Kelâmın İsa'da insana dönüşmesi, tanrısal nitelik ile insanî niteliğin temel özelliklerinden ve imkânlarından hiçbir şey yitirmeden tanrısal kelamın kişiliğinde bir arada bulunması olarak cisimleşme Hristiyanlığın en temel inançlarından biridir. Bundan dolayı, bu dogmayı akıl yoluyla açıklama çabası birçok Ortaçağ düşünürünün en önemli meşguliyetini oluşturmuştur. Örneğin, Aziz Anselmus'a göre, cisimleşmenin zorunluluğu, kurtarmanın zaruretinden doğar; zira, insanın suçu, Tanrı'ya karşı işlenmiş bir suçtur. Tanrı bu suçu, iyiliğine rağmen, şeref ve adaletinden fedakârlık etmeden bağışlayamaz. Öte yandan, hakaret gören şerefinin intikamını, Tanrı insanlardan alamaz, çünkü günah sonsuz büyük bir günah olduğundan sonsuz büyük bir karşılık ister.

Yani ya insanlığı yok etmek, ya da ona cehennemin sonsuz azaplarını yüklemek gerekecektir. Ancak her iki durumda da, yaratmanın amacı olan, yaratıkların mutluluğu elde edilmemiş olacak ve yaratanın şerefi tehlikeye düşecektir. Tanrı için, bu durumdan şerefine zarar getirmeden kurtulmanın tek bir yolu vardır: Tanrı insanın yerine bu kefareti ödeyecek, yani insan olmak suretiyle insanı kurtaracaktır. Tanrı, böylelikle İsa'da insan olmuş ve İsa, insanın yerine azap çekmiştir.

2 Cisimleşme ikinci olarak, zihnin bir bedene içkin olmaklığını ifade eder. İşte bu bağlamda, zihnin, düşünme, duyumsama, algılama, anımsama, akıl yürütme, yargılama türünden zihinsel faaliyet ve nitelikleri, bir beden içinde olmadan sergileyebileceğini dile getiren zihin anlayışına cisimleşmemiş zihin anlayışı adı verilir. Buna karşın, evrenin varolan herşeye içkin olan tümel bir zihnin, düzen ve değişme ilkesi olarak değerlendirilen kozmik bir zihnin ifadesi olduğunu dile getiren; bir bedene içkin olan zihnin düşünme, algılama, istema gibi zihinsel fonksiyon ya da niteliklere sahip bulunduğunu öne süren zihin görüşü cisimleşmiş zihin görüşü olarak bilinir.

civitas solis. İtalyan filozofu Campanella'nın tasarladığı ütopik devletine verdiği ad: *Güneş Ülkesi.*

Hint Okyanusundaki bir adada kurulmuş olan Güneş devletinde egemen güç, tıpkı †Platon'un Cumhuriyet'inde olduğu gibi, bilim ve felsefedir. Devletin yöneticileri pratik ve teorik bakımdan çok iyi yetişmiş olan kimselerdir; nitekim, devletin başında hem filozof ve hem de rahip olan bir hükümdar vardır. Devletin istikrarı ve sağlamlığı için, mülkiyet ortaklığı uygulanır, devlet cinsler arasındaki birleşme ve evlilikleri bile düzenlerken, bir yandan da bireylerin kendilerini geliştirebilmeleri için, çalışma günde dört saatle sınırlı tutulur.

Clarke, Samuel. 1675-1729 yılları arasında yaşamış, Newton'un önce öğrencisi, sonra da dostu ve savunucusu olmuş olan İngiliz filozof ve ilahiyatçı.

Tanrı'nın varlığını, 'matematiksel yönteme yakın' bir yöntemle kanıtlamaya çalışmış olan Clarke, ahlâk ilkelerinin matematiksel önermeler kadar kesin olduğunu, bundan dolayı inancın yardımı olmadan, yalnızca akıl aracılığıyla bilinebileceklerini öne sürmüştür.

cogito argümanı [İng. *cogito argument*]. Modern felsefenin kurucusu †Descartes tarafından, 'ben'in varoluşunu kanıtlamak üzere kullanılan ünlü akılyürütme ya da argüman.

Buna göre, özneden hareket eden modern felsefenin kurucusu olan Descartes 'açık ve seçik bir biçimde doğru olduğu bilinmeyen hiçbir şeyin doğru kabul edilmemesi gerektiğini' bildiren kuralına uygun olarak, tüm bilgilerinden, yani, duyu yoluyla kazanılmış bilgilerden, dış dünyaya ilişkin bilimsel bilgiden ve matematiksel doğrulara ilişkin bilgisinden (duyu yanılsamalarından dolayı, uyku halini uyanıklık halinden ayıracak bir ölçüt bulunmadığı, kendisini aldatan bir kötü cin olabileceği gerekçesiyle) kuşku duymuştur. Bununla birlikte, ona göre, kişi kuşku duymakta olduğu sırada, uykuda da olsa, uyanık ta olsa, hatta onu aldatabilen kötü bir cin de varolsa, kuşku duymakta olduğundan kuşku duyamaz.

Zira kuşku duyduğu sürece, kuşkuyu duyan bir şeyin varolması gerekir. Kuşku duymak ise, bir tür düşünce faaliyetidir. Buradan 'Düşünüyorum, o hâlde varım' (*cogito, ergo sum*) sonucu çıkar. Bununla birlikte, bu sonuç, Descartes tarafından bir akılyürütme ya da kanıtlama sürecinin sonucundan çok, onun kendisinin açık ve seçik bir biçimde, düşünen bir şey (*res cogitans*) olarak bilincine varmasını sağlayan doğrudan, aracısız, zorunlu ve kendisinden kuşku duyulamaz bir sezginin ifadesi olarak görülmüştür.

cognitio approbationis. Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'nın yaratıklarına ilişkin bilgisine verilen ad.

Örneğin, Tanrı'nın herşeyi, olmuş, olmakta ve olacak olan, hem iyi ve hem kötü herşeyi bildiğini öne süren Aziz Bonaventura'ya göre, Tanrı tüm bu şeyleri ebedî bir biçimde, tek bir ezelî–ebedî edimle bilir. Buna göre, tümüyle bağımsız bir varlık olan Tanrı, kendisinin dışındakileri, kendisindeki örnek ideler aracılığıyla bilir.

coincidentia oppositorum. Karşıtların uzlaşımı, uyuşması ya da ittifakı için kullanılan Latince terim.

Nikolaus Cusanus tarafından kullanılan terim, çelişkilerin sonsuzlukta ortadan kalktığını ve Tanrı'nın karşıtların sentezi olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmeye yarar. Cusalı Nikolaus tarafından savunulan anlayışa göre, Tanrı, yaratıklarda bulunan tüm ayırım ve karşıtlıkları aşar. Nikolaus, Tanrı'nın bu karşıtlık ve ayırımları, kendisinde insan tarafından anlaşılması mümkün olmayan bir tarzda birleştirmek suretiyle aştığını söyler. Örneğin, tüm yaratıklarda bulunan öz ve varoluş ayırımı, Tanrı'da öz ve varoluş bir olduğundan dolayı, O'nun için geçerli olamaz.

Cusalı Nikolaus, bununla, bizim sonlu şeyleri daha önceden bilinen bir şeyle karşılaştırarak ya da ilişki içine sokarak, karşılaştırma, benzerlik ve ayrılık

aracılığıyla bildiğimizi, fakat sonsuz bir varlık olarak Tanrı'nın bu yolla bilinemeyeceğini anlatmak istemektedir. Buna göre, sonlu yaratıklar için geçerli olan yüklemleri Tanrı'ya izafe etmek, O'nu sonlu şeylere benzetmek ve yaratıklarıyla bir benzerlik ilişkisine sokmak olur. Oysa gerçekte, sonlu şeyler için kullandığınız tüm sıfat ve yüklemler, Tanrı'da, bizim için bilinmesi mümkün olmayan bir tarzda birleşir.

Collingwood, Robin George. 1889-1943 yılları arasında yaşamış ünlü İngiliz filozofu, tarih felsefecisi. Temel eserleri: *Religion and Philosophy* [Din ve Felsefe], *Speculum Mentis* [Zihnin Aynası], *Essay on Philosophical Method* [Felsefî Yöntem Üzerine Bir Deneme], *The Idea of History* [Tarih Tasarımı].

Kariyerinin ilk döneminde tarih ile felsefeyi birbirine çok yaklaştıran ve bu dönemde, 1 insan zihninin tüm yaratılarının tarihsel açıdan ele alınması gerektiğini, 2 tarihe ilişkin bilginin mümkün olup, 3 tarihle felsefenin özdeş olduğunu savunan Collingwood, daha sonra felsefeyi tarihten ayırmaya çalışmıştır. Doğa bilimlerinin doğru tümel hipotetik önermelere, tarihin ise yalnızca dünyadaki bireylerle ilgili kategorik önermelere ulaşma çabası içinde olduğunu öne süren Collingwood'a göre, felsefenin önermeleri hem kategorik ve hem de tümel olmak durumundadır.

Ona göre, ister teorik ya da ister pratik olsun, her bilim soru sormaktan ve sorulan bu soruları yanıtlamaktan meydana gelir. Collingwood, bilimlerde sorulan bu soruların birtakım mutlak önkabullere dayandığını söyler. Doğruluk ya da yanlışlık sorulara verilecek yanıtların özelliği olduğu için, mutlak önkabuller ne doğru ne de yanlıştır. Collingwood'a göre, felsefe ya da metafiziğe düşen, bir toplumda neyin mutlak olarak önceden varsayıldığını; bir dizi önkabulün başka önkabullerle nasıl yer değiştirdiğini bulmaktır.

Tarih felsefesinin, tarihsel olayların nedeni üzerine spekülatif bir çalışma olmadığı gibi, geleceğe ilişkin doğru öndeyilere ulaşmayı amaçlayan bir disiplin de olmadığını savunan Collingwood, 'kes yapıştır' türü tarih görüşüyle, 'makas ve zamk' tarihine karşı çıkmış ve tarih felsefesini, tarihsel düşünmenin ve tarihsel bilginin doğasını açıklama yönünde bir çabayı, 'tarih nedir?' sorusuna yanıt verme atılımı olarak görmüştür.

Collingwood'un kendi tarih görüşüne ve bu arada tarihin doğasına ilişkin açıklama, üç temel soruya verilecek yanıtla belirlenir. Bu sorulardan ilki, 'Geçmişte ne olduğunu nasıl bilebiliriz?', ikincisi 'Onun niçin olduğunu nasıl bilebiliriz?' ve üçüncüsü de 'Geçmişin ne olduğunu ve niçin olduğunu bilmemizin bizim için değeri nedir?' sorusudur. Collingwood ilk soruyu, tarihin 'geçmiş olayları tasarımsal olarak yeniden kurmak' olduğunu; ikinci soruyu, tarihin 'geçmiş düşünceleri yeniden yaratmak'tan meydana geldiğini; üçüncü ve son soruyu da, tarihin değerinin 'kendi kendimizin bilgisi' olmasından oluştuğunu söyleyerek yanıtlar.

Collingwood'a göre, tarihsel süreç yalnızca olaylardan oluşmaz; bu süreç aynı zamanda düşünceleri de içeren ve bu nedenle içyapıları olan eylemlerden meydana gelmiştir. Tarihçinin asıl aradığı şey, bu düşünsel yapılardır. O, bu görüşleri doğrultusunda, 'bütün bir tarih, düşünce tarihidir' kabulüne ulaşarak, tarihi düşünceyle sınırlamış olmaktadır. Buna göre, tarihçi keşfetmeye çalıştığı düşünceleri kendi zihninde yeniden yaratmalı ve geçmişe ilişkin kendi resmini oluşturmalıdır. Bununla birlikte, bu resim, Collingwood'a göre, tarihçinin kanıtlarının tamamlanamaması yüzünden hiçbir zaman tamamlanamaz. Bunun anlamı ise şudur: 'Her kuşak, tarihi kendi tarzıyla yeniden yazmalıdır.'

Comte, Auguste. 1798-1857 yılları arasında yaşamış olan, pozitivizmin kurucusu Fransız filozofu. Temel eserleri: *Course de Philosophie Positive* [Pozitif Felsefe Dersleri], *Système de politique positive* [Pozitif Politik Sistem].

Kartezyen veya Aydınlanma geleneğinin en önemli temsilcilerinden olan Comte'un temel amacı, toplumun reformdan geçirilmesi, toplumun yeni baştan düzenlenmesi olmuştur. Bu amaç, ona göre, toplumu yöneten yasaların bilgisini, toplumu konu edinen bir bilimi gerektirir. Bu bilim için ise, yeni bir bakış açısına, yeni bir felsefe anlayışına gerek duyulur. Bu nedenle, Comte arzuladığı toplumsal reform ve düzenlemeyi bilimsel temelleri olan bir felsefe, †pozitif felsefe ya da †pozitivizm üzerine inşa edilmiş olan bir toplum bilimi geliştirerek gerçekleştirebileceğini düşünmüştür. O, pozitivizmi yalnızca yeni bir felsefe anlayışı, bir düşünce tarzı olarak değil, fakat toplum problemi için temelli bir çözüm olarak öne sürmüştür.

Comte'a göre, inançların herkesçe ortak olarak benimsenmediği, düşüncelerdeki anarşinin toplumda anarşiye yol açtığı bir çağda kurtuluşu sağlayacak tek çözüm pozitivizmdir. O, tarihin akışını tersine çevirmenin ve toplumsal birlik ve düzeni, Fransız Devriminden önceki dinî ve manevî değerlerle sağlamanın imkânsız olduğunu savunmuştur. Eşitlik, insan hakları ve halkın egemenliği gibi kavramların ise metafizikle ilgili içi boş soyutlamalar ve dogmalar olduğunu söyleyerek, demokrasinin yöntemlerini savunanlara da karşı çıkan ve pozitivizmi, bu çerçeve içinde genel bir zihin hâli, bir araştırma ruhu olarak tanımlayan pozitivist Auguste Comte'un söz konusu felsefe anlayışı, insan için olumlu ve yapıcı olanın yalnızca olguları gözlemleyerek tasvir etmek olduğunu öne sürer. Onun pozitivizminin en önemli özelliği, doğanın yüce ve mutlak bir amacı olduğu fikrini reddetmesinden meydana gelir. Comte'un pozitivizmi, ikinci olarak varlıkların özünü ya da varlıkların gizli, içsel nedenlerini bulma çabasından vazgeçer. Bu felsefe yalnızca olguları araştırmak, varlıklar arasındaki sabit ilişkileri gözlemlemek gerektiğini öne sürer.

Comte'a göre, bilimin tek amacı olgular arasında varolan sabit ilişkileri belirlemek, doğa yasalarını bulmaktır. Bu amaç, yalnızca gözlem ve deney yoluyla gerçekleştirilebilir. Başka bir deyişle, bilim deneysel yöntemi kullanır ve bu şekilde, yani deneysel yöntemle kazanılan bilgi, pozitif bilgidir. Comte, insanların zihniyetlerinin değiştirilmesinde, toplumun yeni baştan düzenlenmesinde, söz konusu pozitif bilginin kullanılması gerektiğini belirtir. Pozitif bilgi tarihsel bir evrimin sonucu olan bir bilgidir ve insan zihninin tarihsel olarak ulaştığı en yüksek düzeyi gösterir.

Sosyolojinin bir anlamda kurucusu olarak görülen Comte, toplumsal yapının, bir ilerleme ortamında varlıklarını sürdüren nitelikleri ve organları ile kendi başına var olduğunu söyler. Toplumun statik yönüyle dinamik yönünü birbirinden ayıran Comte'a göre, toplumun statik yönü mülkiyet, dil, din gibi toplumun belirli durağan yönlerinden oluşur. Toplumun statik yönü, insanın doğal yapısına bağlıdır. O, toplumun dinamik yönünü, toplumun ilerleme gücü olarak tanımlamıştır.

İlerleme ise, düşüncedeki ilerlemedir, statik yapıdan en yüksek ölçüde nasıl yararlanmamız gerektiği konusundaki kavrayışımızı geliştirmekle ilgili bir husustur. Yoksa, ilerleme toplumun statik yönünü oluşturan öğelerin değişimiyle ilgili bir konu değildir. Örneğin, aile kurumu, insanlar metafizik evreden pozitif evreye geçerken değişikliğe uğramaz. Fakat pozitivizmin dinamik etkisi, kadınlara yeni bir statü kazandırmaktan oluşur. Aynı şekilde, yeni düzende mülkiyetten, tek bir insanın çıkarını değil, fakat başkalarının çıkarını da hesaba katacak bir biçimde yararlanılacaktır.

Öte yandan, bütün sistemin anahtarı dindir; bununla birlikte, Comte'un yeni dini, insanlığa inanmaktan oluşacaktır. Buradan da anlaşılacağı üzere, o bir tür insanlık dini kurmaya çalışmıştır. Onun bu yeni dini, âyin ve törenlerine kadar, Hıristiyanlığın bütün inançlarına bağlı-

dır, fakat o Tanrı'nın yerine insanlığı, ermişlerin yerine bilginleri geçirir. Bu insanlık dini, devletin yönetim şekline de yansıyacaktır. Artık, Comte'a göre, tek insan diye bir şey olmayacaktır. Tek insan kendi kişisel çıkarını değil de, toplumun çıkarını düşünecek, onu kendi çıkarına üstün tutacak şekilde yetiştirilecektir. Bu toplumda benciliğin yerini, özgecilik alacaktır.

conatus. Bilincin irâdî boyutu. Felsefe literatürüne †Spinoza tarafından armağan edilmiş olan *conatus* kavramı, eyleme ve daha özel olarak da kişinin kendi varlığını koruması ve sürdürmesi amacına büyük bir güçle yönelmiş eğilimler ve güçler bütününü gösterir.

Condillac, Etinne Bonno de. 1715-1780 yılları arasında yaşamış ve John Locke'un empirizminden etkilenerek duyumcu bir bilgi teorisi geliştirmiş olan Fransız düşünür. Temel eserleri: *La Langue des Calculs* [Hesap Dili], *La Logique* [Mantık], *Essai sur l'Origine des Connaissances Humaines* [İnsan Bilgisinin Kaynağı Üzerine Deneme], *Traité des Sensations* [Duyumlar Üzerine Bir Deneme], *Traité des Systèmes* [Sistemler Üzerine Deneme].

Duyu-algılarından kaynaklanan gözlemlerin, bilginin kaynağı olduğu ilkesine dayalı bir †duyumculuğu benimseyen Condillac tüm bilgilerin şekil değiştirmiş birer duyum olduğunu savunmuştur. O, bilginin de ötesinde, insanda manevî olan herşeyi, insanın tüm zihinsel faaliyetlerini dış dünyaya ilişkin duyuma indirgemiş ve bu tezini kanıtlamanın yollarını aramıştır.

Condillac, içeriden organize edilmiş olup, bizim gibi yaşayan, fakat mermerden kabuğu dolayısıyla duyum alamayan bir heykel tasarlar; bu mermer kabuğun çeşitli parçaları kaldırıldıkça, heykel düşünsel ve manevî yaşama kavuşacaktır. Mermer kabukta önce, koku alma organını örten parça kaldırılıyor. Mermerden heykel, bu andan başlayarak yalnızca kokuları algılayabilir. Heykelin yanına bir gül yaklaştırıldığında, onda gülden aldığı izlenimin sonucunda, bir duyum meydana gelir. Heykel, bu düzeyde duyum alan bir varlık olarak kendisini henüz bilemez. Onun benliği, bilinci, şimdilik yalnızca gül duyumundan ibarettir. Gül, heykelin yanından uzaklaştırıldığında, heykelde algılamış olduğu kokunun bir izi, bir yankısı kalacaktır ki, bu da bellektir.

Heykelin yanına bundan sonra bir menekşe, bir yasemin ve pis kokan bir bitki yaklaştırılsın. Heykelin ilk ve tek duyumu olan gül kokusu, onun için ne hoş, ne de nahoştu. Zira, ortada yalnızca tek bir duyum vardı, heykelin dünyası gül kokusundan ibaretti ve gül duyumuyla karşılaştırılabilecek başka hiçbir şey yoktu. Yeni çiçeklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, heykel bunları, belleğin kendisine anımsattığı ilk duyumla karşılaştırma olanağı bulur. Artık heykel, bu duyumlardan bazılarını hoş, bazılarını nahoş bulur. Yani, heykelin aldığı duyumlardan ve bu duyumların karşılaştırılmasından tercihler, istekler, tutkular doğar. Zira, istemek demek arzu etmek demektir. Bu da, Condillac'a göre, duyumların bir sonucu olarak irâdenin ortaya çıkışı anlamına gelir.

Karşılaştırmadan, yani birkaç duyumdan ayrıca yargı, düşünme, akılyürütme, soyutlama, kısacası tüm zihinsel faaliyetler doğar. Kokulardan bazıları ona haz, bazıları ise acı vermiştir. Şu hâlde, heykel birçok duyumda sergilenen ortak özellikler olarak, haz ve elem duygularını belleğinde saklayacaktır. Haz, gül duyumunda; menekşe, yasemin duyumunda ortak olan bir özellik, temel bir niteliktir; elem ya da acı ise, pis kokan çürümüş şeylerle ilgili duyumlarda ortak olan bir özelliktir. Heykel, bu ortak özellikleri bağlı bulundukları özel durumlardan ayırt eder; onları ayırır, soyutlama yapar ve böylelikle haz, acı, sayı, süre gibi soyut kavramları elde eder. Bunlar genel fikirlerdir.

Condillac'a göre, bu genel fikirleri açıklamak için özel bir yetiye gerek yoktur. Zihnin en yüksek fonksiyonu olan soyutlama, ruhun tüm yetilerini içeren ve özetleyen duyumun bir devamı ya da yalnızca şekil değiştirmesidir. İç deney

ve ben, şimdiki duyumlarımızla belleğin bize anımsattıklarının toplamından başka bir şey değildir.

conditiones sine quibus non. Olmazsa olmaz koşullara, vazgeçilmez şartlara verilen ad. Bunlar, yerine başkalarının geçirilemeyeceği, kendileri olmadığında, bir nedenin bir sonucu doğurmasının imkânsız olduğu koşullar olarak ortaya çıkar.

Condorcet, Marquis de. Aydınlanmanın 1743-1794 yılları arasında yaşamış olan ünlü düşünürü.

İnsanın yetkinleşebileceğine ve insanlığın sonsuzca ilerleyebileceğine inanan Condorcet, ilerlemeye duyduğu bu inancı, *Esquisse d'un Tableau Historique des Progrès de l'Esprit Humain* [İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihî bir Tablo Taslağı] adlı eserinde dile getirmiştir. Ona göre, insan vahşîliğin en alt basamaklarından hızla yukarı doğru yükselmiş olup, aydınlanma, erdem ve mutluluk yolunda hızla ilerlemeye devam etmektedir. Başka bir deyişle, söz konusu ilerleme sürecinde, dokuz evreden geçmiş olan insan, onuncu evreye gelmiş bulunmaktadır. Geçmişe ilişkin belirlemelerden gelecekle ilgili genellemelere giden Condorcet'ye göre, onuncu evreyi belirleyen üç eğilim vardır: 1 Uluslar arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılması, 2 sınıflar arasındaki eşitsizliğin kaldırılması, ve 3 insan doğasının, her bakımdan ilerleme ve yetkinleşmeye açık olması.

Ekonomik özgürlük, dinî bakımdan hoşgörü, eğitim reformu ve köleliğin ortadan kaldırılması konularında da çalışmış olan Condorcet, aklın egemenliğini toplum yaşamında da geçerli kılmak istemiştir.

consensus gentium yanlışı. Evrensel birlik yanlışı olarak da geçen ve bir fikir ya da tezin, insanların çok büyük bir çoğunluğunun ona inandığını ya da tüm insanların onu tüm tüm zamanlar boyunca benimsediğini savunarak doğru olduğunu iddia etmekten oluşan yanlış türü.

consequentia. Ortaçağ mantıkçılarının doğru bir koşul önermesine verdikleri ad.

contradictio in adjecto. 'Yuvarlak kare' teriminde olduğu gibi, kendi kendisiyle çelişik olan kavramlar, kendi içinde bir çelişki içeren tanımlar için kullanılan Latince terim.

coşumculuk [İng. *enthusiasm*; Fr. *enthousiasme*]. Antik Yunan'da Platon, Phytagoras ve Plotinos gibi filozoflarda, ve bu arada tektanrılı dinlerde görülen ve bireyin, uzun hazırlıkların ardından, gizemli bir esrime, kendinden geçme ve coşum hâli içinde Tanrı'ya ulaştığını, bütün bir tanrısal hakikati sezdiğini ve gerçekliğin özünü doğrudan ve aracısız olarak kavradığını öne süren anlayış.

Couturat, Louis. 1868-1914 yılları arasında yaşamış Fransız düşünür ve matematikçisi.

Matematiği mantığa indirgemeye ya da en azından †Russell ve †Whitehead'in bu yöndeki çalışmalarını popülarize etmeye çalışmış olan Couturat, †Kant'ın matematik anlayışını ve †Poincaré'nin 'Yeni-Kantçı' matematik görüşünü, bu tür bir mantıksal formalizm açısından şiddetle eleştirmiştir.

creatio ex nihilo. Hiçten yaradılış. Tektanrılı dinlerde söz konusu olan tanrısal yaratma anlayışı. Buna göre, Tanrı varolan herşeyi yoktan varetmiştir; herşey, Tanrı'nın 'Ol!' buyruğuyla varlığa gelmiştir. Söz konusu yaratma anlayışı, hiçten hiçbir şeyin doğmayacağına inanan Yunanlıların, ezelî-ebedî, yaratılmamış maddeye şekil verme olarak yaratma anlayışına karşıttır.

credo quia absurdum est. Akıl ya doğruluk karşısında, İsa'nın buyruklarına ve otoritesine duyulan güvenin sonucu olan inancın önceliğini ve üstünlüğünü savunan †Tertullianus'un sözü: 'Saçma olduğu için, inanıyorum'. Zaman zaman *credo quia impossibile est* ('imkânsız olduğu için, inanıyorum') olarak da ifade edilmiştir.

credo ut intelligam. Ortaçağ Hristiyan düşünürü †Anselmus'un, Tanrı'ya ilişkin ontolojik kanıtının temelinde yer alan ünlü deyiş: 'Anlayabilmek için inanıyorum.'

Teolojiyle felsefe arasında kesin ve açık bir ayırım yapmamış olan Aziz Anselmus, akılcı bir tavırla, bir Hristiyanın, inandığı herşeyi, olanaklı olduğu ölçüde anlamaya ve rasyonel bir biçimde kavramaya çalışması gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte, onun akılcılığı mutlak bir akılcılık değildir. Başka bir deyişle, akılcılıkla, vahyi ve inancı inkâr eden bir tavrı anladığımız takdirde, Anselmus, inancın önceliğini ve otorite olgusunu kabul ettiği ve yalnızca bundan sonra, inancın verilerini anlamaya geçtiği için kesinlikle bir rasyonalist olamaz.

Bununla birlikte, akılcılığı, dinin ya da inancın gizlerini, kişinin inandığı herşeyi kanıtlama arzusu duyduğu gerekçesiyle, akıl yoluyla kanıtlamaya kalkışan tavrı da kapsayacak biçimde genişletirsek, Anselmus'u bir akılcı ya da akılcılığa yaklaşan biri olarak görebiliriz. Buna göre, o önce dinî öğretiye, inancın gizlerine inanmış ve daha sonra da, inandığı bu şeyleri kanıtlamaya kalkışmıştır.

Croce, Benedetto. 1866-1952 yılları arasında yaşamış olan, 20. yüzyılın ilk yarısının en önemli İtalyan filozoflarından, estetik tarihinin en önemli düşünürlerinden biri. Temel eserleri: *Estetica come Scienza dell'Espressione e Linguistica Generale* [İfadenin Bilimi ve Genel Dilbilim Olarak Estetik], *Filozofia dello Spirito* [Tin Felsefesi], *Logica* [Mantık] ve *Etica e Politica* [Etik ve Siyaset].

Klâsik Hegelci felsefenin rasyonalizmini örnek alan bir tin felsefesi geliştirmiş ve tinin tek gerçek olduğunu savunmuş olan Croce'ye göre, tin kendisini diyalektik bir biçimde, düşünce ve eylem olarak iki basamakta gerçekleştirir. Bunlardan düşünce ve eylem basamakları da, kendi içlerinde ikiye ayrılır. Buna göre, birinci basamak sezgi, sezgisel bilgi ya da sanat, ikincisi mantıksal bilgi ya da mantıktır.

Bunlardan sezginin işlevi, nesnenin tekliği ile karşı karşıya gelmenin yolunu açmak, kavramın işlevi ise nesneleri sınıflandırmaktır. Kavramlara dayanmayan sezgiler olabilirse de, sezgilere dayanmayan kavramlar olamaz. Bundan dolayı, sezgisel bilgi ya da sanat herşeyin temelinde bulunur. Croce'ye göre, ikinci basamak ayrı ayrı bireyin istemiyle, yani ekonomiyle bütünün irâdesinden, eşdeyişle ahlâktan meydana gelir. Bunlardan birincisini bir tür yarar ilkesi belirlerken, ikincisinde belirleyici olan şey 'iyi'dir. Burada, genel bir iyiye yönelen birey, aynı zamanda kendisi için yararlı olanın peşinde koşar.

Tarih konusunda, gerçek tarihin, dönemin tinsel yapısından yola çıkan ve tinin yaratım ve oluşuyla bağdaşan şimdiki zamanın tarihi olduğunu öne süren Croce, bir yandan tarihle ilgili yargıların bireysel olduğunu söylemiştir. Bu tür yargılar bireysel olanı ilgilendirmekle birlikte, yalnızca tümel yüklemleri içermekle kalmaz, fakat onun kendi nesnesi de tümel olandır. Örneğin, edebiyat tarihini ilgilendiren şey, Schiller'den çok, şiir sanatının kendisidir. Bundan dolayı, tarihle felsefenin özdeşleştiğini öne süren Croce'ye göre, sanat, felsefe ve bilim gibi insan bireyi de, farklı öğeleri bir birlik içinde birleştiren biricik gerçekliğin, yani Tin'in geçici uğraklarından başka hiçbir şey değildir. Dünya, kendisinde teoriyle pratiğin, özneyle nesnenin, bireysel olanla tümel olanın birleştiği Tin'dir. Nitekim Tin, bir aşamanın ardından başka bir aşamaya ulaşan, bir tırmanış içindeki mutlak, sonsuz ve ezelî-ebedî evrimin ta kendisidir.

cum principia negante non est disputandum. Mantıkta, mantıklı davranış ve tartışmada, temel öncüller, başlangıç önermeleri üzerinde kesin ve mutlak bir uzlaşım olmadan, tartışma diye bir şeyin olamayacağını, ya da başlayan bir tartışmanın sürdürülemeyeceğini dile getiren kuralın Latince ifadesi.

Ç

çağdaş felsefe [İng. *contemporary philosophy*; Fr. *philosophie contemporaine*]. Tarihsel olarak ondokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayıp günümüze dek uzanan felsefe.

Felsefe hiçbir zaman boşlukta gelişmeyip, kültürün bir parçası olarak, daima çağın siyasî ve toplumsal koşullarıyla ilişki içinde ortaya çıktığına göre, çağdaş felsefenin de, yirminci yüzyılın koşullarından etkilenen, yirminci yüzyıla özgü bir bakış açısı vardır. Çağdaş felsefe içinde yer alan tüm filozoflar, aralarındaki farklılıklara karşın, işte bu bağlamda, bir parçası oldukları modern toplumun ilgi ve problemlerine yanıt vermek durumunda olmuşlardır. Şu hâlde, çağdaş felsefeyi karakterize eden birinci özellik, onun yirminci yüzyılda ortaya çıkan kimi temel durum ve oluşumlardan, örneğin modern toplumun bilim karşısındaki ikircikli tavrından, dile yönelik ilgiden, dünya savaşlarının yarattığı umutsuzluktan, toplumsal koşulların yarattığı güven bunalımı ve yabancılaşmadan, v. b. g., yoğun bir biçimde etkilenmiş olmasıdır.

Çağdaş felsefeyi karakterize eden ikinci özellik, yirminci yüzyılda filozofların Batı felsefesine †Kant'tan beri damgasını bulan kurmacılık veya konstrüktivizm ve görecilikten kaçınma çabası içine girmiş olmalarıdır. Buna göre, Batı felsefesinde †Descartes'la başlayıp, Kant'la doruk noktasına ulaşan özne çıkışlı bir felsefe anlayışının ardından, yirminci yüzyıl felsefesi insandan ve insanın inançlarından bağımsız olarak varolan bir nesnel dünyanın varoluşunu kabul eden bir felsefedir. Nesnelliği yeniden yakalamaya çalışan çağdaş felsefe, aynı zamanda nesnel olarak varolan bir evrenin bilgisinin mümkün olduğunu savunan bir felsefe olarak ortaya çıkar.

Kabaca ve genel olarak değerlendirildiğinde, çağdaş felsefede tarihsel bir sıra içinde ortaya çıkan dört ayrı gelenekten söz edilebilir: Metafiziksel gelenek, analitik gelenek; fenomenolojik gelenek ve eleştirel ya da yıkıcı gelenek. 1 *Metafiziksel gelenek*, yirminci yüzyılda felsefe tarihinin son özgün metafiziksel sistemlerinden meydana gelen bir gelenektir. Bu geleneğin, felsefenin görevinin gerçekliğin doğasıyla ilgili problemleri bir çözümü kavuşturmak olduğunu savunan düşünürleri, metafiziklerinde, dinamik ve değişen bir gerçekliği ifade etmeye çalışmışlardır. Bir ayağı ondokuzuncu yüzyılda olan söz konusu metafiziksel geleneğin en önemli üç temsilcisi Henri †Bergson, John †Dewey ve Alfred North †Whitehead'tir. Dinamik ve değişen bir gerçekliği belli bir süreç felsefesiyle ifade eden bu üç düşünürün temel kavramı evrimdir.

2 Çağdaş felsefenin ikinci önemli ve büyük geleneği ise, Hobbes ve Hume'a mâl edilebilecek olan kimi felsefî kabulleri benimseyen düşünürlerin oluşturduğu *analitik gelenek*tir. Dünyanın çok büyük sayıda basit öğeden meydana geldiğini, kompleks nesnelerin bu öğelere ayrıştırılabileceğini ve bu basit varlıklarla karşılaşıldığı zaman, onların kolaylıkla tanınıp anlaşılabileceğini öne süren bu gelenek mensupları, felsefenin görevinin sentez değil de, dilsel ya da bilimsel veya mantıksal analiz olduğunu öne sürer. En önemli temsilcileri arasında George Edward †Moore, Bertrand †Russell, Gattlob †Frege, Ludwig Wittgenstein, ve †Viyana Çevresi düşünürlerini verebileceğimiz bu gelenek realist bir tavır alıp sağduyuya yaklaşırken, bir yandan da bilimden tarafa saf tutup metafiziğe şiddetle karşı çıkar.

3 Çağdaş felsefenin üçüncü geleneği ise, Alman filozofu Edmund †Husserl tarafından kurulmuş olan *fenomenolojik gelenek*tir. Bilginin olanağına büyük bir güçle inanırken, Kant'ın eseri olan konstrüktivizme şiddetle karşı çıkan fenomenolojik gelenek, kendinde şeylerin bilince göründüklerini öne sürmüştür. Bu çerçeve içinde bilince dönen ve bilincin yönelimselliğini bilinç üzerinde yoğunlaşmanın nedeni ve haklı kılınışı olarak değerlendiren fenomenolojik gelenek, aynı zamanda realist bir tavırla, şeylerin karşılıklı bağımlılığı ve ilişkisi üzerinde durmuştur. Analitik geleneğin Hume'a yakın olduğu yerde, daha çok Hegel'e yaklaşan fenomenolojik geleneğin en önemli temsilcileri arasında Martin †Heidegger'le Jean Paul †Sartre bulunmaktadır.

4 Çağdaş felsefenin dördüncü geleneği Fransız düşünürleri Michel Foucault ve Jacques Derrida tarafından temsil edilen *eleştirel* ya da *yıkıcı gelenek*tir. Örneğin, özcülüğe, ikiciliğe, Descartesçı felsefeye, akıl ya da lojisizme, †Aydınlanma felsefesiyle pozitivizme ve dolayısıyla bütün bir moderniteye ilişkin olarak çok ciddi ve keskin bir eleştiri yönelten Derrida'nın son çözümlemede özcülüğe, ikiciliğe ve akılmerkezciliğe yönelik olan eleştirisi gerçekte metafiziğe, Batı'nın bütün bir metafiziksel düşüncesine yönelik bir kritik olmak durumundadır. Başka bir deyişle, Batı düşüncesinin yüzyıllardan beri temelinde yer alan kavram ve karşıtlıkları yeni baştan eleştirel bir bakışla değerlendiren bu gelenek, Batı felsefesinin temellerini sarsınıştır.

çağdaş idealizm [İng. *contemporary idealism*; Fr. *idéalisme contemporain*]. 19. yüzyılında sonlarına doğru başlayıp, 20. yüzyılın özellikle ilk yarısında ağırlığını hissettiren idealizm türü.

Doğa bilimlerinin büyük bir ilerleme kaydettiği ondokuzuncu yüzyıla damgasını vuran eğilim, pozitivizmden başlayıp, maddeciliğin en radikal biçimlerine dek uzanan geniş bir çerçeve içinde, †doğalcılık olmuştur. Bununla birlikte, 19. yüzyılın son çeyreğinde, doğa bilimlerine, özellikle de fizik ve biyolojiye, tinsel değerleri neredeyse unutacak kadar çok dayanan felsefe anlayışına karşı bir tepki oluşmuştur. Bu tepkiyi ifade edenler, doğa bilimlerinde birtakım uzlaşımsal ve varsayımsal öğeler bulunduğunu savunan, ve bilimin, nesnel gerçekliğin tam ve eksiksiz olarak, gerçekte olduğu şekliyle yansıtılmasından meydana geldiği görüşüne şiddetle karşı çıkan †Poincaré ve †Mach gibi filozof ve bilim adamları olmuştur.

Diğer bilim adamları ve düşünürler ise, bu eleştirilerin bilimin değerini azaltmayıp, bilim adamının gücünü ve yaratıcılığını tanımak ve ifade etmek suretiyle, arttırdığını belirtince, bir yandan bilimsel düşüncenin saldırıları savuşturulurken, bir yandan da gelişen idealist düşünce için gerekli zemin hazırlanmıştır.

Buna göre, idealist çerçeve içinde rasyonalist eğilimler Renouvier'in fenomenalizmi, Cohen ve Natorp'un Marbourg Okulu ve †Windelband'ın değerler felsefesi, İngiltere'de Green, Caird, Bosanquet, †Bradley, Fransa'da ise †Lachelier ve Hamelin tarafından temsil edilmiştir. Gerçekliği, doğrudan ve aracısız sezgi tarafından kavranan mantıkdışı bir şey olarak değerlendiren, olumsalcı ve sezgici eğilimleri ise, †Boutroux ve Bergson temsil etmiştir.

Buna karşın, psikolojik bilincin verilerinden yola çıkan ve bu veriler üzerine tinsel bir metafizik kuran psikolojik yaklaşım, en iyi ifadesini Ravaisson'da bulmuştur. Nihayet, irâdeyi, ideal ve ahlâkî bir güç olarak gören irâdeci yaklaşımı ise, eylem felsefesiyle Blondel sergilemiştir.

çağırma [İng. *interpellation*]. İdeolojinin bireylere hitap etmesi, bireylerin ideoloji tarafında inşa edilmeleri sürecine çağdaş yapısalcı Marksist düşünür Louis Althusser tarafından verilen ad.

İdeolojinin ve hâkim sınıfın hegemonyasının sanıldığı gibi doğrudan bir ta-

hakkün yoluyla gerçekleşmediğini söyleyen Althusser'e göre, ideoloji çağırma aracılığıyla, yani bireyleri varolan üretim ilişkileri içindeki rollerini sorgulamadan kabul edip benimseyen bir sosyal kimlikle donatacak şekilde işler.

çağrışım [Os. *tedâî*; İng. *association*; Fr. *association*]. Genel olarak, iki ya da daha fazla öğe arasındaki işlevsel bağıntıya; bilinçteki öğelerin ya da bileşenlerin, irâdenin aracılığı olmadan ya da irâdenin karşı koyuşuna rağmen, birbirlerine bağlanmaları ya da birbirleriyle birleştirilmeleriyle ilgili psikolojik fenomen.

Düşüncelerin otomatik bir biçimde, âdeta kendiliğinden birbirine bağlanması durumu olarak çağrışım, idelerin, düşüncelerin, düşünceleri ifade eden sözcüklerin ve hatta imge ve duyguların birbirlerini anımsatacak şekilde birbirlerine bağlı olması olgusunu, bir bilinç hâlinin, bitişiklik, benzerlik, karşıtlık ilgileriyle, kendiliğinden bir ya da birçok bilinç hâlini uyandırması durumunu ifade eder.

çağrışımcılık [Os. *tedâîye*; İng. *associationism*; Fr. *associationnisme*; Al. *associatianismus*]. Çağrışımı, zihinsel ya da entellektüel yaşamın temel ilkesi olarak gören psikoloji teorisi.

Bilgimizi yönlendiren nedensellik gibi temel ilkelerin zihinde varolmadığını, ancak uzun bir deneyim süreci boyunca yerleşmiş çağrışımların ürünü olduğu savunan görüş, daha yüksek düzeyden zihinsel süreçlerin göreli olarak daha basit öğelerin birleşiminin sonucu olduğunu öne süren, ve bilgi görüşünde, bellekte, basit öğeler arasında, çağrışımları doğuran, benzerlik, karşıtlık ve süreklilik gibi üç tür ilişki bulunduğunu savlayan Aristoteles'e dek geri götürülebilecek felsefî ve psikolojik öğretiye tekabül eder.

Buna göre, çağrışımcılık, tüm zihin hâllerinin izlenimler, duyu verileri ve duyumlar gibi, biricik, basit, ayrı ve birbirlerine indirgenemez öğelerden meydana geldiğini ve bu öğelerin daha karmaşık zihin hâllerini meydana getirmek üzere, çağrışım yasalarına göre birbirleriyle birleştirildiğini savunan anlayışı ifade eder. Her tür bilgiyi duyum parçalarından türeten ve açıklayıcı ilkesi çağrışım yasaları olan çağrışımcılık, tümel ve zorunlu doğruları bile ayrılmaz çağrışımlarla ifade eden empirist bilgi anlayışı, geçmiş deneyimi bilincin hâlihazırdaki bir nesnesiyle yeniden kurmayı amaçlayan öğreti şeklinde ortaya çıkar.

Çağrışımcılığın, iki ayrı kolu vardır. Bunlardan birincisi felsefî, diğeri bilimsel bir kuram olarak çağrışımcılıktır. Bunlardan 1 *felsefî çağrışımcılık*, insanın karmaşık zihinsel yaşamını salt deneyime başvuruyla açıklarken, güçlü ilkelere, temel çağrışım yasalarına ihtiyaç duyduklarını düşünen İngiliz empiristleri †Hobbes, †Locke, †Berkeley, Hume, Hartley ve †Mill tarafından temsil edilmiştir. Buna karşın, 2 *bilimsel çağrışımcılık* Ebbinghaus'un 1885 yılında gerçekleştirdiği bellekle ilgili deneyiyle başlamış, Pavlov'un koşullu tepke üzerine alan araştırmalarıyla devam ederek, en sonunda, Watson'un kendisine dayanarak †davranışçılığı kurduğu temel durumuna gelmiştir.

Bu bağlamda, benzerlik, karşıtlık, süreklilik gibi, düşüncelerin ya da bilinci meydana getiren basit öğelerin kendilerine göre birleştirildiği model ya da formlara, zihindeki çağrışımların meydana geliş tarzlarıyla ilgili deneysel ve teorik genellemelere *çağrışım yasaları* adı verilir. Bu yasalardan süreklilik, zaman ve mekân içinde birlikte ortaya çıkan şeylerin, veya ardışıklık ilişkisi içinde olan idelerin birbirlerine bağlanacağını ifade eder. Buna göre, masa ve sandalye arasında sürekliliğe dayalı çağrışımsal bir ilişki vardır. Benzerlik söz konusu olduğunda ise, bir şeyin resmi ya da fotoğrafı aslını, karanlık siyah ya da karayı akla getirir. Buna karşın, karşıtlık söz konusu olduğunda, ak karayı çağrıştırır. Öte yandan nedensellik söz konusu olduğunda, kaynamayla ısı arasında çağrışımsal bir ilişki olduğu söylenmelidir.

çarvakalar. Hint felsefesinde, maddeci bir görüş geliştirerek, her türlü duygu ve düşünceyi maddeye dayandırıp, ruh görüşüne karşı çıkan düşünürlere verilen ad.

Atman öğretisini bir aldatmaca olarak gören Çarvakalar, dört öğeden oluşan madde dışında, hiçbir şeyin varolamayacağını, ruh diye bir şeyin bulunmadığını savunmuşlar, kendilerinden önceki bütün bir Hint düşünce geleneğini reddederek, dinî inanca karşı çıkmış ve en yüksek amacın, yaşamın tadını çıkarmak olduğunu iddia etmişlerdir.

çatışma teorisi [İng. *conflict theory*; Fr. *théorie du conflit*]. Toplumu meydana getiren grup ya da öbekler arasındaki rekâbete dayalı çıkar çelişkisini temele alan, çatışmanın toplumsal gelişme için önemli bir işlev yerine getirdiğini dile getiren teori.

Çatışmanın doğası ve işleviyle ilgili ilk teoriler ondokuzuncu yüzyılla yirminci yüzyılın başlarında öne sürülmüştür. Bu alandaki ilk önemli kuram, Marks'ın iki sınıf arasındaki çatışmaya dayanan toplumsal çatışma modelidir. Toplumun bütününü sermaye ve emeğin çıkarlarını temsil eden iki sınıfa bölen Marks'a göre, çatışmanın toplumu dönüştürme gibi bir işlevi vardır. Alman felsefe profesörü George Simmel ise, çatışmanın önemini vurgulamakla birlikte, Marks'ınki gibi ikili bir model benimsememiş ve çatışmanın tüm toplumsal düzenlemeleri ortadan kaldıracağı sonucuna varmamıştır. Ona göre, çatışmanın durağanlığı, toplumsal istikrar ve dengeyi sağlamak, bireyleri korumak bakımından üstlendiği çok önemli rol ve olumlu işlevler vardır.

Çatışma konusunda, bu iki önemli çatışma teorisinden sonra yirminci yüzyılda ortaya çıkan üçüncü yaklaşım, çatışmadan, toplumsal bütünlüğün önemini ve ortak değerlerin olumlu etkisini gündeme getiren birlikli bir toplum görüşü lehine feragat eden fonksiyonalist görüştür. Fonksiyonalistler, çatışmaya olumlu bir rol yükleyen Karl Marks'la Simmel'in tersine, onu, sağlıklı bir toplumsal organizmanın normal değil de, patolojik bir hâli olarak yorumlamışlardır.

Fonksiyonalist anlayıştan sonra ortaya çıkan tüm çatışma teorileri Marks ya da Simmel'in görüşünün farklı versiyonları olmak durumundadır. Örneğin, 1960'lı yıllarda sistem çatışmasıyla toplumsal çatışma arasında bir ayırım yapan sosyolog Dockwood, Marksist bir anlayış benimsemiştir. Ona göre, kurumlar birbirleriyle uyum içinde olmadıkları zaman, sistem çatışması ortaya çıkar; buna karşın, toplumsal çatışma kişiler arasında olup, yalnızca toplumsal etkileşimler içinde ortaya çıkar.

çelişik [Yun. *antiphatikos*; Lat. *contradictorius*; Os. *mütenâkız*; İng. *contradictory*; Fr. *contradictoire*; Al. *kontradiktorische*]. Çelişkiler içeren bir söylem; biri ötekinin değillenmesi olan terimler; ikisi birden aynı anda doğru ya da aynı anda yanlış olamayan, biri olumlu, diğeri olumsuz iki önermeden biri; zorunlu olarak, yani mantıksal tanım gereği her zaman yanlış olan önermeyi; birlikte bir evreni tüketen ve birbirlerini karşılıklı olarak dışta bırakan iki terimi nitelemek için kullanılan terim.

Buna göre, *çelişik kavramlar*, aralarında bir orta kavrama izin vermeyen kavramlardır. Örneğin, 'ak'ın çelişiği 'ak-olmayan'dır ve 'ak' ile 'ak-olmayan' arasında hiçbir orta kavram bulunamaz. Öte yandan, 'dört köşeli daire' örneğinde olduğu gibi, ya mantıksal bakımdan, yani mantık ilkelerine göre düşünülemeyen, ya da 'kanatlı at' örneğinde olduğu gibi, doğa yasaları bakımından gerçeklikleri olmayan kavramlara da, *kendi kendisiyle çelişik kavramlar* adı verilir.

Biri diğerinin değillemesi durumunda olan iki önermeye; birlikte evetlenmelerinin bir çelişkiye yol açtığı önermelere ise *çelişik önermeler* denir. Aristoteles karesinde, özne ve yüklemi aynı olan, fakat birbirlerinden hem nicelik ve hem

de nitelik bakımından farklı olan önermeler çelişik önermeler olarak tanımlanır. Buna göre, 'Tüm insanlar ölümlüdür' önermesi ile 'Bazı insanlar ölümlü değildir' önermesi çelişik önermelerdir.

çelişki [Yun. *antiphasis*; Lat. *contradictio*; Os. *tenâkuz*; İng. *contradiction*; Fr. *contradiction*; Al. *kontradiktion*]. Mantıkta, bir ve aynı önermenin aynı anda hem tasdiki ve hem de inkârına, hem evetlenmesi ve hem de değillenmesine; bir önerme ile bu önermenin değillemesinden oluşan kümeye verilen ad.

Buna göre, mantıkta iki kavram, yargı ya da önermenin birbirlerini dışta bırakan karşıolumunu ifade etmek için kullanılan çelişki terimi, sosyoloji ya da toplum felsefesinde, özleri ya da doğaları gereği bağdaşmaz olan iki toplumsal olgu, faaliyet, sınıf ya da durum için kullanılır. Örneğin, Marksist sosyolojiye göre, sermaye artı değer elde etmek suretiyle emeği sömürdüğü için, emek ile sermaye arasında bir çelişki vardır.

çelişmezlik ilkesi [Os. *mebdei tenâkuz*; İng. *principle of contradiction*; Fr. *principe de la contradiction*; Al. *widerspruchlogisigkeitsprinzip*]. †Aristoteles'in ifadesiyle 'Aynı yüklem ya da niteliğin, aynı özneye aynı bakımdan hem ait olmasının ve hem de ait olmamasının söz konusu olamayacağını' (*Metafizik* 1005 b1920) dile getiren temel mantıksal ilke. Aynı ilkeye göre, aynı şeyin hem var olması ve hem de varolmaması söz konusu olamaz (*Metafizik* 1006 a1).

Birbirleriyle çelişen iki yargı ya da önermenin ikisinin birden aynı zamanda doğru olamayacağını, biri doğru ise, diğerinin zorunlulukla yanlış olduğunu dile getiren ilke.

çeşitlilikteki birlik [İng. *unity in diversity*; Fr. *unité dans la diversité*]. Ahlâk alanındaki mutlakçılık-görecilik karşıtlığını, insan varlıklarının hem benzer hem de farklı olduklarını, bizim birliğe böyle bir farklılık içinde ulaşmaya çalışacağımızı, bunun yolunun ise, bir yandan olabildiğince özgürlüğe ve çeşitliliğe izin verirken, bir yandan da belirli birleştirici ilkeleri kabul etmek olduğunu savunarak, aşmaya çalışan görüş.

çevirme [İng. *inversion*; Fr. *inversion*; Al. *inversion*]. Klasik mantıkta, belli bir önermeden öznenin aynı kaldığı, yüklemin yerine çelişiğinin geçtiği ve önermenini niteliğinin de, olumluyken olumsuz, olumsuzken olumlu hâle getirildiği başka bir önerme elde etme işlemi.

çevrecilik [İng. *environmentalism*; Fr. *science de l'environnement*]. 1 Genel olarak, çevrenin insanın faaliyetleri üzerindeki etkisini vurgulayan felsefî öğreti, çevrenin insan davranışını belirlemedeki rolünü vurgulayan teori ve felsefî okul. İnsanlar da içinde olmak üzere, tüm hayvanların yapısını ya da davranışını etkileyen bir etmen olarak fizikî, biyolojik, psikolojik ya da kültürel çevrenin önemini vurgulayan anlayış. 2 Sosyal bilimlerde, uygarlık ve toplumun gelişmesinde çevre etkenlerinin önemi üzerinde duran yaklaşım.

3 Çevrecilik biraz daha özel bir anlam içinde, biyolojik †determinizme yaklaşan bir görüş olarak, organizmaların, bir iç kaynak ya da gücün sonucu olan kendiliğinden eyleme yetili olmayıp, yalnızca dış uyaranlara yanıt ya da tepki verdiklerini savunurken, biyolojik ve kültürel göreciliğe yol açan öğretiye tekabül eder. Fizikî çevrenin önemini vurgulayan fizyografik determinizm, hem coğrafî ve hem de politik çevrenin önemini vurgulayan jeopolitik determinizm gibi altbaşlıklar altında ortaya çıkan antropolojik çevrecilik, en iyi ifadesini 'insan koşullarının ürünüdür' deyişinde bulur. 4 Çevre koşullarının insan üzerindeki tek yanlı etkisini vurgulayan çevreciliğin bilgi alanındaki karşılığı ise, pasif bir ruh görüşü ortaya koyan Peripatetik öğretiyi canlandıran empirist bilgi anlayışı, *tabula rasa* öğretisidir. 5 Çevrecilik, ahlâk ve politika alanında de, doğal çevrenin hem bizatihi kendi başına ve hem de insanlık için büyük bir pratik ve ahlâkî değer taşığı görüşünü ve bu görüşe dayanan hareketi ifade eder.

çıkarım [İng. *deduction*; Fr. *déduction*; Al. *schluss*]. Bir tümce, yargı ya da önermenin başka bir tümce, yargı ya da önermeden türetilmesinden, çıkarsanmasından oluşan mantıksal ya da kavramsal işlem; doğru olduğu kabul edilen öncüllerden elde edilen sonuç; öncüller diye nitelenen önerme ya da önermelerden, söz konusu öncüller tarafından mantıksal olarak içerilen, yeni bir önermenin türetildiği akılyürütme işlemi.

Bir çıkarım, yani öncüllerden sonuca geçiş, her zaman için temel mantık yasalarına dayanıp, çıkarım kurallarına göre yapılır. Çıkarımlar iki ana türe ayrılır: a) Tek bir öncülden sonuca geçilen, yani biri öncül diğeri sonuç olmak üzere, iki önermeden oluşan *doğrudan çıkarımlar*. b) En az iki öncül ve bir sonuç önermesinden kurulu olan, yani en az üç önermeden oluşan *dolaylı çıkarımlar*.

Doğrudan çıkarımlar da, I Karşıolum çıkarımları ve II Eşdeğerlik çıkarımları olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *karşıolum çıkarımları*, dört standart form kategorik önerme arasındaki karşılıklı ilişkilerle belirlenen çıkarımlardır. Karşıolum çıkarımları kendi içinde *karşıtlık çıkarımları*, *altıklık çıkarımları* ve *çelişki çıkarımları* diye üçe ayrılır. Buna karşın, eşdeğerlik çıkarımları da kendi içinde *evirme çıkarımları*, *çevirme çıkarımları* ve *devirme çıkarımları* diye üçe ayrılır.

Dolaylı çıkarımlar ise, I tüm önermeleri basit, kategorik önermelerden oluşan kategorik tasım ve II en az bir kategorik önerme olmayan öncül içeren kategorik olmayan tasımlar olarak ikiye ayrılır. Kategorik olmayan tasımı ise, sırasıyla *hipotetik tasım*, *ayrık öncüllü tasım* ve *ikilem olarak* üçe ayrılır.

Bu bağlamda, formel sistemlerin, bir önermeler öbeğinden ya da bir önermeden başka bir önermeye geçmemize olanak veren parçasına ya da kurallarına, öncül olarak verilen önerme ya da formüllerin içeriğini belirtik hâle getirmeye yarayan kurallar bütününe ise çıkarım kuralları adı verilir. Örneğin, *p* önermesiyle *p*'nin *q*'yu gerektirdiği olgusundan, *q* sonucuna geçebiliriz ki, bu da, basit çıkarım kurallarından *modus ponens* olarak bilinen bir çıkarım kuralıdır.

çıkarsama [Lat. *illatio*; Os. *istintâç*; İng. *inference*; Fr. *inférence*]. Bir düşünceden diğerine; düşüncede bir inançtan, önermeden bir başka inanç ya da önermeye geçiş.

Çıkarsama kendi içinde tümdengelimsel çıkarsama ve tümevarımsal çıkarsama olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre, tümevarımsal çıkarsama tek tek olgulardan genel bir sonuca gitmekten, gözlemlenen ve araştırılan fenomenler arasında belli bir türden düzen, bir sınıf karakteri, yasa ya da sistem bulmaktan oluşan akılyürütme türüdür. Buna karşın tümdengelimsel çıkarsama, genelden özele, tümelden yine tümele ya da tikele doğru gitmekten, tümevarımsal sonuçları ya da hipotetik kavramları uygun durum ya da örneklere uygulamaktan oluşan akılyürütme türüdür.

çıkış noktası olarak öznellik [İng. *subjectivity as a starting point*; Fr. *subjectivité commu un point départ*] Felsefede insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu ve insan varlığının bu gerçekliğin bilgisini akıl ya da deney yoluyla bilebileceğini (kuşkucular dışında) savunan ve dolayısıyla felsefede, nesneden hareket eden bütün bir İlk ve Ortaçağ felsefelerinden sonra, modern felsefenin hareket noktasının özne olmasını ifade eden deyim.

Deyim, modern felsefenin kurucusu sayılan †Descartes'ın öznelci tavrı, İngiliz empiristleri, †Kant, Mutlak Ben ya da Tinleri, insanın beninin nesnelleştirilmesinden başka bir şey olmayan Alman idealist felsefeleri, †varoluşçuluk ve, materyalist görüş istisnasıyla, hemen tüm modern felsefeler için geçerlidir.

Modern felsefenin kurucusu olarak görülen Descartes'ın özneyi nesnenin, epistemolojiyi de ontolojinin önüne geçiren ve daha sonraki felsefeler tarafından paylaşılan söz konusu öznelci tavrı, üç

ayrı radikal tez ya da öğeyi içerir: 1 Her inancın, doğru olduğu kanıtlanıncaya kadar, yanlış sayılması gerektiği konusunda ve kuşku yöntemi üzerinde ısrar etme.

2 Zihni tümüyle ayrı bir alan olarak görme tavrı, ki bu tavır kendi kişisel tecrübemizin dışındaki, kendi zihin hâllerimizden bağımsız bir dünyayı nasıl bilebildiğimizi, ve bilebildiğimiz zaman da, dış dünyayı bildiğimizi nasıl bilebildiğimizi açıklama problemine yol açmıştır. 3 Deneyim ve bilginin nesnelliğini sağlarken, yine birinci şahsın bakış açısında, birinci şahsın bakış açısından bilgi ve deneyim üzerinde ısrar etme.

Bunlardan birinci ve ikinci tavırlar, Descartes sonrası tüm Batı felsefesine, nesnel, spekülatif ve dogmatik gibi görünen metafizik sistemlerine bile damgasını vurmuştur. Buna karşın, deney ve bilgimizin nesnelliğini, birinci şahsın bakış açısından hareketle kanıtlama tavrı, Kant ve Kant sonrası Alman idealizminde doruk noktasına ulaşmıştır. Buna göre, Kant'la birlikte, ben, felsefenin ilgi alanına giren herhangi bir konu olmakla kalmayıp, felsefenin tek gerçek konusu hâline gelmiştir. Ben, dünyadaki varlıklardan herhangi biri değildir artık, çünkü o, çok önemli bir anlam içinde, dünyayı yaratır; ben üzerinde düşünme, refleksiyonda bulunma, yalnızca kişinin kendisini bilmesi anlamına gelmez, zira kişi kendisini bilirken, kendi benini tanırken, başka benleri tanır, başka ve her mümkün benin yapısını bilir.

çifte değilleme [İng. *double negation*; Fr. *double négation*; Al. *doppelte verneinung*]. Mantıkta, bir önermenin kendisinin değillenmesinin değillenmesine eşit olduğu ya da onun tarafından içerildiği ilkesine verilen ad.

Bir mantık yasası olarak düşünülen çifte değilleme, a) çelişmezlik yasası ile b) üçüncünün olanaksızlığı yasasının bir birleşiminden meydana gelmektedir.

çifte hakikat [İng. *double truth*; Fr. *double vérité*]. Felsefedeki hakikatler ile teolojideki hakikatlerin birbirlerinden karşılıklı olarak bağımsız olduğunu ifade eden yaklaşım; bir şeyin felsefede yanlış iken, dinde doğru olabileceğini savunan anlayış.

Çifte hakikat anlayışı, aynı zamanda, bir ve aynı hakikatin felsefede başka, teolojide başka bir biçimde ifade edilebileceğini öne süren, felsefeyle teolojiyi bu sayede uzlaştıran bir yaklaşım için de kullanılır. Örneğin, ünlü İslâm düşünürü İbni Rüşd'e göre, bir ve aynı hakikat felsefede açık ve seçik bir biçimde ve akıl temeli üzerinde anlaşılır, buna karşın teolojide mecazî terimlerle ve daha çok imgeleme dayanılarak ifade edilir.

çifte sonuç öğretisi [İng. *double effect theory*; Fr. *théorie de la double conséquence*]. İyi niyetle ve ahlâkî kural ya da ilkelere göre gerçekleştirilmiş bir eylemin, iyi sonuçlar yanında, ahlâkî bakımdan değersiz, kötü ya da kabul edilebilir olmayan yan etkileri veya başkaca sonuçları olabileceğini dile getiren ahlâk görüşü; ya da, biri ahlâkî bakımdan iyi, olumlu ve değerli, diğeri kötü ve olumsuz iki sonucu olan belli bir eylem tarzı söz konusu olduğunda, iyi, değerli ve olumlu sonucu hedefleyerek, ama olumsuz sonucun da ihtimal dahilinde olduğunu unutmadan eylemenin doğru ve ahlâkî olduğunu dile getiren öğreti.

Buna göre, çok acı çeken, ağır bir hastaya acısını hafifletmek üzere, alışkanlık ve bağımlılık yaratabileceğini unutmadan, belli dozda morfin vermek ahlâkî bakımdan kesinlikle doğru ve iyi olabilir.

çifte yön teorisi [İng. *double aspect theory*; Fr. *théorie du double aspect*]. Zihin ve maddenin, ya da bireysel zihinlerle onlara karşılık gelen bedenlerin, yalnızca tek bir tözün iki ayrı yönü, tezahürü ya da görünümü olduğunu iddia eden görüş; zihin ve bedenin, tek bir temel gerçekliğin, örneğin yazı ile turanın madenî bir paranın ayırd edilebilir fakat ayrılmaz yönleri olması gibi, soyutlama yoluyla birbirinden ayırd edi-

lebilmekle birlikte, aktüel olarak birbirinden ayrılmaz olan yönleri olduğunu dile getiren öğreti.

Tıpkı, aynı madenî paraya belli bir perspektiften bakıldığında, onun tura, buna karşın başka bir perspektiften bakıldığında, yazı yüzünün görülmesi gibi, gerçekliğe belli bir perspektiften bakıldığında, zihinle, buna karşın ikinci bir yönden bakıldığında, beden ya da cisimle karşılaşıldığını, bundan dolayı zihin ve bedenin, ruh ve maddenin bir ve aynı gerçekliğin, kendisi bilinemeyen ortak bir tözün yönleri, görünüm ya da tezahürleri olduğunu savunan metafizik anlayış olarak çifte yön kuramı modern felsefenin kurucusu olan †Descartes'ın zihin beden ikiciliğinin yarattığı iki ayrı töz arasındaki etkileşimi açıklayabilme çabasının bir parçası olarak ifade edilmiştir.

Söz konusu anlayış felsefe tarihinde, panteist görüşüyle ün kazanmış Spinoza tarafından savunulmuştur. Descartes'ın tözsel †ikiciliğini özsel veya sıfatsal ikiciliğe dönüştüren †Spinoza'ya göre, insan varlığı iki temel özden, zihin (düşünen bir şey olarak insan) ve bedenden (yer kaplayan bir şey olarak insan) oluşur. Bu iki öz, evrenin ya da evrenle özdeşleştirilen Tanrı'nın sonsuz görünüm ya da özlerinden, insan tarafından doğrudan ve aracısız bir biçimde bilinen iki tanesidir.

çilecilik [Yunanca *'askhein'*den; Os. *zühdü takvâ;* İng. *ascetism;* Fr. *ascétisme;* Al. *asceticismus*]. Genel olarak, bilginin, kişisel gelişme ve yetkinleşmenin ancak rahatlık, iyi giyim ve yemek gibi arzî öğelerin yadsınmasıyla, konfor ve rahat koşullardan vazgeçilmesi suretiyle elde edildiğini savunan anlayış. Kişinin, ahlâkî bakımdan gelişmesi ve olgunlaşması için, irâdeyi sıkı bir disiplin altına sokması tavrı; zihinle bedeni, Tanrı'yla dünyayı, tinsel olanla maddî olanı ayrı gerçeklikler olarak gören metafiziksel bir bakış açısı sergileyerek, kişinin tinsel olana, Tanrı'ya ulaşması için, bedeni küçümsemesi, bedensel ihtiyaçları en aza indirgemesi, hatta maddî olandan tümüyle vazgeçmesi gerektiğini; tinsel bir ideal ya da amacı olan insanın, fizikî ve psikolojik istek ve arzularını inkâr etmek ya da tümüyle unutmak durumunda olduğunu ifade eden tavır.

Çoğu zaman dinsel bir çerçeve içinde ortaya çıkan ve kişisel yetkinliğe erişmenin ve gerçek kurtuluşun, bedeni bütün kötülüklerin kaynağı olarak görüp küçümsemekten geçtiğini savunan anlayış olarak çilecilik, insanın bütün istek ve arzularından vazgeçmesi ve bedene bağımlı olmaktan kurtulması gerektiğini öne süren akımı, tinsel benin ya da manevî varlığın güçlendirilmesi, yüceltilmesi için, duyumsal hazların küçümsenmesi ya da yok sayılması gerektiğini savunan öğreti tanımlar.

İnsanın et ve bedene olan bağımlılıktan kurtulduğu, kendi kendisini inkâr ettiği, olabildiğince basit, ilkel ve yoksul bir yaşam sürdüğü ve kendisini temaşaya verdiği zaman, ruhsal bakımdan özgürlüğe ve kurtuluşa ereceğini savunan anlayış olarak çilecilik, bir yandan irâdeyi, duyusal ya da bedensel hazza dayalı bir yaşam biçimine karşı koyabilmesi yönünde eğitmeyi önerirken, bir yandan da insandan, tinsel yönelimlerine ve erdemli çabalarına karşı koyan aşağı, duyusal ya da bedensel arzularını yadsımasını ister. 1 *Ahlâkî çilecilik* ve 2 *dinî çilecilik* olarak ikiye ayrılan çileciğin her iki türünde de ortak olan öğe, insanın arınması, din ve ahlâkın bakış açısından daha yüksek bir düzeyde bulunan değer ve faaliyetlerin gerçekleştirilmesi adına, daha aşağı güç ve değerlerin yok sayılması, zamanın birtakım yüce amaçlar adına yoğun bir biçimde değerlendirilmesidir.

Kökleri en azından M. Ö. 5. yüzyıl Yunan düşüncesine, ruhun gerçek bilgiye ilişkin araştırmada engellenmeyip, özgür kalabilmesi için, insanın bedensel istekleri, fizikî arzuları kesinlikle bastırması gerektiğini savunan Platon'a kadar geri giden çilecilik, Kant ve Schopenhauer'dan sonra, bazı düşünürler tarafın-

dan 20. yüzyılda da ifade edilmiştir. Buna göre, modern yaşamın mekanik, ticarî ve teknik donanımının insanı köleleştirdiğini iddia eden Guardiani ve Arnold Gehlin gibi düşünürler, çileciliği, insanî varoluşu kurtarmanın tek aracı olarak görmüşlerdir. Başka bir deyişle, teknolojinin büyük etkisinden dolayı adeta kimliğini yitirmiş durumda olan insan, kimliğini ve tinselliğini yeniden, ancak ve ancak dünyadan vazgeçmek suretiyle ele geçirebilir.

Çin felsefesi [İng. *Chinese philosophy*; Fr. *philosophie chinoise*]. Çin'de yaklaşık olarak iki bin beşyüz yıllık bir süreç içerisinde gelişmiş olan felsefe.

Çin felsefesi temelde dört döneme ayrılabilir: 1 Milattan önce 6. yüzyıldan başlayıp, 221 yılına dek süren ve Yüz Okul olarak bilinen çok sayıda düşünürle birlikte, büyük Konfüçyusçuluk ve Taoizm geleneklerini kapsayan birinci dönem. 2 M. Ö. 221 yılıyla M.S. 960 yılları arasında, toplumsal ve siyasal düzlemde egemen olan Konfüçyusçuluğun, önce yeni-Taoizm, daha sonra da Budizmin gölgesinde kaldığı ikinci dönem. 3 M.S. 960-1900 yılları arasında kalan ve ve Yeni Konfüçyusçuluğun egemen olduğu dönem. Ve, 4 1912 yılından başlayıp günümüze kadar devam eden, başlangıçta Batı felsefesinden etkilenmiş olmakla birlikte, daha sonra kendi Yeni Konfüçyusçuluk geleneğini canlandıran, yüzyılın ortalarından başlayarak da, daha çok Marksizmin etkisi altına giren çağdaş Çin felsefesi.

çirkinlik [İng. *ugliness*; Fr. *laideur*]. Estetikte, güzelliğin karşıtı olup, güzelliğin estetik değeri temsil ettiği yerde, estetik değersizliği ifade eden kavram.

Estetik alanında, çirkinlik, güzellikle birlikte, tıpkı epistemolojideki doğru ve yanlış, ahlâktaki iyi ve kötü kavram çiftleri gibi, karşıt bir kavram çifti oluşturur. Çirkinlik, biri haz diğeri de form bakımından olmak üzere, iki bakış açısından değerlendirilmiştir. Hazcı bakış açısına göre, güzel bir nesnenin izleyici için bir haz kaynağı olduğu, izleyicinin hoşuna gittiği yerde, çirkin bir nesne izleyicide hazzın karşıtı olan duyguya yol açar, onda hoşa gitmeme izlenimini doğurur, ona itici gelir.

Buna karşın, formu ön plâna çıkaran yaklaşım söz konusu olduğunda, bir sanat eserinin güzel olabilmesi için, bir birlik, sağlam bir yapı ve düzenlemeyle, düzgün orantılara sahip olması gerektiği söylenmiştir. İşte bu özellikleri taşıyan bir eser, güzel diye nitelendirilirken, söz konusu özelliklerden yoksun olan bir eser çirkin olarak değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda, ister sanat eserlerinde ortaya çıksın ya da ister çirkin olarla gündelik tecrübenin bir parçası olarak karşılaşılsın, çirkinin itici, tiksindirici olmakla birlikte, zaman zaman da estetik bakımdan çekimleyici bir gücü olmasından ve insana temaşa temeli üzerinde belli bir haz vermesinden, yani çirkin olan bir şeyin hem itici ve hem de çekimleyici bir etki yapmasından kaynaklanan paradoksa çirkin paradoksu adı verilmektedir.

çocukçalık [İng. *enfantilism*; Fr. *enfantilisme*]. İnsan varlığında, psikolojik gelişmenin durmasının bir sonucu olarak, çocukluk çağına özgü psikolojik ve zaman zaman fizyolojik nitelik ve karakterlerin olgunluk çağında da sürüp gitmesinden meydana gelen anormallik, çocukluğa özgü somatik ya da psişik karakterlerin büluğ çağından sonra da yeniden ortaya çıkması durumu.

çoğulcu idealizm [İng. *pluralistic idealism*; Fr. *idéalisme pluralistique*]. Mutlak Bir ya da Zihinle ilişkisi olsun ya da olmasın, tüm sonlu zihinlerin, birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde bulunan özerk, biricik, başka bir şeye indirgenemez, tekil ve özel etkinlik merkezleri olduğu görüşü.

çokanlamlılık [Os. *teaddüdü mânâ*; İng. *ambiquity*; Fr. *ambiguïté*]. 1 Genel olarak, bazı sözcük ya da terimler için iki ya da daha fazla anlama sahip olma, iki ya da daha fazla şekilde anlaşılabilme özelliği.

Çokanlamlılık daha özel olarak da, bir sözcüğün dilde birden çok görevle kullanılması durumunu ifade eder. Doğal dillerde yer alan sözcüklerin büyük bir kısmı bu anlamda çok anlamlıdır, yani birden çok görevde kullanılır. Çok anlamlılığın en önemli sonucu yanlış anlamadır. Buna göre, yanlış anlama herhangi bir deyimin, içinde geçen bir ya da birkaç sözcüğün değişik anlamlarda ya da görevlerde kullanılabilmesinden ötürü, belli bir bağlamda ne gibi bir niyeti iletme amacıyla kullanılmış olduğunun anlaşılamamasından ileri gelir.

Çok anlamlılığın semantik, sentaktik ve pragmatik çok anlamlılık olmak üzere, üç ayrı türü vardır: Bunlardan, 1 *Semantik çok anlamlılık*, genel terimlerin birden çok bağdaşmaz anlam kuralı uyarınca değişik nesne türlerine uygulanabilmesinden, bir sözcüğün bir tümcede birden çok anlama gelecek şekilde kullanılmasından ve söz konusu anlamlardan hangisinin kastedildiğini bilmemekten meydana gelir.

2 *Sentaktik çok anlamlılık* ise, bir sözcüğün birden fazla kategoriye ait olmasından, dilde birden çok sentaktik görevde kullanılmasından oluşur. Buna karşın, 3 *Pragmatik çok anlamlılık*, bir genel terimi kullananların söz konusu genel terimi uygulamada aynı nesnelere uyguladıkları hâlde, bu terimin uygulanışını yöneten anlam kuralları üzerinde uzlaşamamalarından meydana gelir.

çokanlamlılık yanlışı [İng. *fallacy of ambiguity*; Fr. *erreur de l'ambiguïté*]. Formel olmayan ve yanlış anlamalara yol açan bir yanlış türü olarak, bir akılyürütme ya da argümanın, yanıltıcı bir sonucun çıkmasına neden olacak şekilde, genellikle birden fazla anlamı olan sözcük ya da tümceler ihtiva etmesi durumu.

çokçuluk [Os. *kesretiye*; İng. *pluralism*; Fr. *pluralisme*; Al. *pluralismus*]. 1 Genel olarak, aynıcinstenlik yerine çeşitliliğin, aynılık yerine farklılığın, tek bir şey yerine çokluğun önemini vurgulayan görüş.

2 Evrenin, biriciklikleri içinde, tek bir (bircilik) ya da iki ayrı (ikicilik) gerçekliğe indirgenemeyecek olan, birçok varlık ya da gerçeklik türünden meydana geldiğini savunan anlayış. Varolan şeylerin tek bir ilkeye ya da iki karşıt ilkeye indirgenmesine karşı çıkıp, bütün bir varlık alanının birbirlerine indirgenemez, birbirlerinden bağımsız ve ayrı varlık ya da öğelerden meydana geldiğini savunan metafizik öğreti.

Çokçuluk ya da çoğulculuk, 1-a) *maddeci çokçuluk* ve 1-b) *tinsel çokçuluk* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan maddeci çokçuluk, evrenin niteliksel olarak birbirlerine benzemekle birlikte, birbirlerinden geometrik özellikleri bakımından farklılık gösteren atomlardan meydana geldiği savunan atomcu görüşte ifadesini bulur. Buna karşın, tinsel çokçuluk, Leibniz'in, atomların yerini basit, nihaî, kendinden var ve kalıcı olan tinsel varlıklar, güç ya da enerji birimleri olarak tasarlanan monadların aldığı, monadolojisiyle örneklenir.

Evrenin birliğini ve bütünlüğünü koruyan, evreni tutarlı, tamamlanmış, kapalı bir bütün olarak gören söz konusu tözsel çokçuluğa ek olarak, bir de yirminci yüzyılda ortaya çıkan 3 *yeni çokçuluk*tan söz edilebilir. Evrenin mutlak birliği düşüncesine ve tözsel bir varlık anlayışına karşı çıkan yeni çokçuluk, evrenin sonsuz sayıda eylem, değişme, olay, olgu ve imkânlardan meydana geldiğini savunurken, onu henüz tamamlanmamış ve doğrultusu bilinmeyen bir değişme ve gelişme süreci olarak değerlendirir. Yeni çokçuluk terimi, bir yandan Herbart, Renouvier ve James'ın sistemlerini belirtmek için kullanılırken, bir yandan da çeşitli ve farklı bireysel varlıkları incelemek amacı gütmekle birlikte, evrensel yasaların ve belli bir birliğin araştırılmasını bir yana bırakan öğretiyi gösterir.

Çokçuluk veya çoğulculuk, söz konusu felsefî ya da metafiziksel anlamından ayrı olarak, 4 çok sayıda neden arama eğilimini, örneğin psikolojide, psikolojik fenomenlerin çok sayıda nedensel faktörün sonucu olduğunu savunan yaklaşı-

ını ifade eder. 5 Metodolojide ise çokçuluk, her tür açıklamanın, varolanların çokluğunu ve farklılığını hesaba katacak bir açıklama olmak durumunda olduğunu, açıklamada tasarruf amacıyla hiçbir zaman en basit kuram ya da hipoteze yönelinmemesi gerektiğini ifade eder. 6 Çoğulculuk, ayrıca toplum felsefesi açısından, azınlık gruplarının çok çeşitli karakteristiklerinin, toplumsal bütünlüğün, daha güçlü olan çoğunluk tarafından teşvik edilmesi gereken, çok öneınli boyutları olduğunu savunan görüşe karşılık gelir.

7 Çokçuluk ahlâk felsefesinde ise, özsel olarak istenen tek bir iyi bulunduğunu öne süren birci ahlâk görüşüne karşıt olarak, gerçekten ve özü itibariyle değerli olan, dostluk, aşk, paylaşma ve yardımseverlik türünden birçok iyi bulunduğunu, insanın tek bir iyinin peşinden gitmek yerine, birçok iyinin peşine düşmesi, olabildiğince çok iyiden pay alması gerektiğini savunan ahlâk görüşünü tanımlar.

8 Çokçuluk ya da çoğulculuk, siyaset felsefesi açısından ise, yirminci yüzyıl başlarında İngiliz liberalleri ve sosyalistleri tarafından geliştirilen öğretiyi ifade eder. Söz konusu öğretiye göre, iktidarın, topluma devlet ya da tek bir sınıfın egemen olmaması için, çok çeşitli kurumlara, dinî, ekonomik, meslekî, eğitimsel ve kültürel kurumlara yayılması ve idarenin merkezî olmaktan çıkarılması gerekmektedir.

çok değerli mantık [İng. *many-valued logic*; Fr. *logique pollvalente*; Al. *mehrwertige logik*]. Üçüncünün olanaksızlığı ilkesini bir şekilde reddederek, ikiden fazla doğruluk değerine yer veren, kendisinde geçen her formülün ikiden fazla doğruluk değerine sahip olduğu bir mantık sistemine; bazı çıkarım türlerini analiz ederken, 'doğru, yanlış ve belirsiz', 'zorunlu olarak doğru, zorunlu olarak yanlış, ve mümkün', 'kesinlikle doğru, kesinlikle yanlış, muhtemelen doğru, muhtemelen yanlış' örneklerinde olduğu gibi, en az üç doğruluk değeri kullanan mantığa verilen ad.

çokluktaki birlik [İng. *unity in variety*; Fr. *unité dans la variété*]. Bir bütün olarak düşünülmeye, kavranmaya uygun bir yapıda olmakla birlikte, birbirlerinden ayrı olan ve ayırd edilebilen çeşitli nesnelerin, en azından bir bakımdan aynı ya da özdeş olmaları hâli. Ontolojik özdeşlik ilkesi gereği birbirlerinden ayrı duran ve farklı olan çok sayıda nesnenin, ortak bir özellik bağlamında, mantıksal ya da epistemolojik bakımdan özdeş sayılması, farklı nesnelerin genel bir kavram altında toplanması durumu.

çokluğu birliğe indirgeme [İng. *reduction of multiplicity to the unity*; Fr. *réduction de la multiplicité à l'unité*]. Filozofların, özellikle de spekülatif metafizikçilerin, dış dünyada gözlemledikleri çokluğa, çok büyük sayıda nesne ve olaydan meydana gelen çokluğa ilişkin nedensel açıklamalarında, söz konusu çokluğun, gerideki ya da temeldeki nihaî ve en yüksek bir nedensel faktör ya da gerçekliğin sonucu olduğunu öne sürme tavırları için kullanılan deyim.

Örneğin, †Platon birlikle çokluk arasındaki söz konusu indirgeme ilişkisini, çok olanın, kendisinin †İdea adını verdiği birliğin, geçici ve soluk kopyası olduğunu söyleyerek çözmüştü. Buna karşın, materyalist atomcu filozoflar, çokluğun, yani doğada varolan tüm nesnelerin, bir şeyden, yani maddeden meydana gelmiş olduğunu söyleyerek, çokluğu kendisine indirgedikleri birliği, maddenin, atom adını verdikleri küçük ve bölünemez parçacıkları olarak tanımlamışlardır. Atomculara göre, doğada her ne kadar sayılamayacak kadar çok sayıda şey varolsa bile, bunların hepsi de, son çözümlemede tek bir şey türüne, yani atomlara ya da maddeye indirgenebilir. Öyleyse, gerçekten var olan atomlar ya da madde olup, dış dünyadaki çokluk görünüşten başka bir şey değildir.

Yine, Ortaçağ felsefesinde, çokluk, varlığın temeli ve kaynağı, herşeyin kendisinden çıktığı yetkin varlık olarak Tanrı'ya indirgenmiştir. Spinoza'nın panteist metafiziğinde de, dış dünyada varo-

lup, deneyim yoluyla bilinen nesne ya da varlıkların meydana getirdiği çokluk, biricik ve sonsuz töz olan Tanrı'ya indirgenir.

Çokluğu birliğe indirgeme tavrının farklı örneklerini ortaya koyan bu görüşler, kendi içlerinde, sırasıyla, çokluğun varolmakla birlikte, yalnızca bir görünüş olduğu, buna karşın yalnızca bir olanın kalıcı bir gerçekliğe sahip olup, gerçekten var olduğu teziyle, çokluğun ve görünüşün ancak birlik aracılığıyla ve sayesinde anlamlı olduğu kabulünü içermektedirler.

çok soru yanlışı [İng. *fallacy of many questions*]. Formel ya da mantıksal olmayan bir yanlış türü olarak, hiçbir şekilde basit olmayıp, tam tersine bir dizi yanıtı gerektiren, ve kendi içinde ayrı ayrı ele alınıp yanıtlanması gereken birçok soruyu barındıran bir soruya karşılık olarak, 'evet' ya da 'hayır' yanıtlarında ısrar etmeyle belirlenen yanlış.

çoktanrıcılık [Os. *kesreti ilâh*; İng. *polytheism*; Fr. *polythéisme*].Tanrısal gerçekliğin özü itibariyle, bir değil de, çok olduğunu, birden çok Tanrı'nın varolduğunu savunan anlayış; doğa güçlerinin, ölülerin, birtakım hayvanların tanrısallaştırılmasının sonucu olarak ortaya çıkan, ve birden çok Tanrı'nın varlığını kabul eden inanç.

Çung Yung kitabı. Çin felsefesinde, ölçü, denge ve uyum konusunu, 'altın orta' anlayışını metafizik bir yaklaşımla ele alan; 'altın orta'nın, yalnızca ahlâkî, erdemli ve bilgece bir eylem için belirleyici ve yönlendirici bir ilke değil, fakat aynı zamanda kapsamlı bir varlık ilkesi, evrendeki herşey için geçerli olan bir yasa olarak görülmesi gerektiğini savunan kitab.

Evrendeki herşey için geçerli olan uyumu, biz insanların kendi içimizde de bulmamız gerektiğini öne süren kitabın, Kung ustanın torunlarından biri tarafından yazılmış olduğu söylenir.

çürütme [İng. *refutation*; Fr. *réfutation*].Bir kanıtlama ya da önermeyi, yanlışını ya da yanlışlığını göstererek geçersiz kılma, yanlışlama, geçersiz hâle getirme; bir iddianın, yeterince desteklenmediğini, temellenmediğini ya da doğruluğunun hiçbir şekilde ispat edilmediğini ortaya koyma.

D

dadaizm [İng. *dadaism*; Fr. *dadaisme*]. Birinci dünya savaşının dehşetinden kaçıp kurtulmak üzere, İsviçre'ye yerleşen bir grup şairin kurduğu, sanatta akıldışılığı, raslantıyı, sezgi ve alaycılığı ön plâna çıkaran edebiyat akımı. Temelde yıkıcı bir sanat ve düşünce akımı olan Dadaizm, bu terimi, salt anlamsız bir sözcük olduğu gerekçesiyle benimsemiştir. Başka bir deyişle, akım Fransızcada 'tahta at' anlamına gelen 'dada' sözcüğünü, savaşın yarattığı umutsuzluktan, burjuva değerlerine karşı duyduğu tiksintiden kaynaklanan protestosunu ve yerleşik estetik değerlere meydan okuyan sanat eserlerini anlatmak için kullanmıştır.

dağıtıcı adalet [İng. *distributive justice*; Fr. *justice distributive*]. Herkese hak ettiğini vermek biçiminde tanımlanan orantılı bir eşitlik düşüncesinin ürünü olup, eşitlerin eşit, eşit olmayanların da farklı işlem görmesi gerektiğini savunan adalet türü. Bir toplumda, mal, mülk, eğitim, imtiyaz, hak ve fırsatların, toplumun üyelerine orantılı bir şekilde dağıtılmasına dayanan adalet anlayışı.

dağıtıcılık [İng. *distributivity*; Fr. *distribution*; Al. *austeilung*]. Klâsik mantıkta, kategorik bir önermenin öznesi ile yüklemi arasında söz konusu olan belli bir ilişki.

Terimin bütün bir kaplamına, yani onun işaret ettiği bütün bir nesneler sınıfına açık seçik olarak gönderme yapıldığı zaman, terimin dağıtılmış, aksi takdirde dağıtılmamış olduğu söylenir. Başka bir deyişle, terimlerden biri diğerini tam olarak kaplamına alıyorsa, kaplama giren terim, kaplamına alan terime tam olarak dağıtılmıştır.

E önermelerinde, her iki terim de tam olarak dağıtılmıştır; *SeP*, bütün bir *S* sınıfının, bütün bir *P* sınıfının dışında kalması anlamına gelir. *A* önermelerinde, özne dağıtılmış, fakat yüklem dağıtılmamıştır; *SaP* bütün bir *S* sınıfının *P* sınıfında içerildiği, fakat, *S* sınıfı *P* sınıfıyla bazen örtüşebilirken, bunun her zaman böyle olmadığı ve elde yeni veriler olmadıkça, iki sınıfın örtüştüğünün kabul edilmemesi gerektiği anlamına gelir. Örneğin, iki sınıfın örtüştüğü, yani öznenin yükleme, yüklemin özneye göre tam olarak dağıtılmış olduğu 'Tüm eşkenar üçgenler eşit açılı üçgenlerdir' önermesini, iki terimin örtüşmediği, yani öznenin yükleme göre tam olarak dağıtılmış olduğu, fakat yüklemin özneye göre dağıtılmamış olduğu 'Tüm Danimarkalılar İskandinavyalıdır' önermesiyle karşılaştıralım.

O önermelerinde, yüklem dağıtılmış, fakat özne dağıtılmamıştır; *SoP*, *S*'lerden en azından bir ya da daha fazlasının, bütün bir *P* sınıfının dışında kaldığı anlamına gelir. *I* önermelerinde ise, ne özne ne de yüklem dağıtılmıştır. Kategorik önermelerde, terimlerin dağıtılması konusu, öyleyse şu şekilde özetlenebilir: Yalnızca tümel önermeler öznelerini ve yalnızca olumsuz önermeler yüklemlerini dağıtırlar.

dağıtılma kuralları [İng. *rules for distribution*; Fr. *règles de distribution*]. Geçerli bir tasımda, orta terimin en az bir kez dağıtılmış olması gerektiğini ve sonuçta dağıtılmış olan bir terimin, o sonucun öncülünde de dağıtılmış olmak durumunda olduğunu ifade eden kurallar.

daimicilik [İng. *perennialism*; Fr. *pérpetualisme*]. **1** Genel olarak, insanın, toplumun ve yaşamın değişmez bazı temel yönleri, gerçekleri bulunduğunu, bu öz ya da yönlerin hep aynı kaldığını savunan öğreti.

2 Evrendeki temel gerçeğin değişme değil de, kalıcılık ve devamlılık olduğunu belirten anlayış olarak daimicilik,

daha özel bir çerçeve içinde, eğitimin mutlak ve değişmez bazı ilkelere, toplum, yaşam ve insanla ilgili bu kalıcı doğru ya da gerçeklere dayanması gerektiğini savunan eğitim anlayışını ifade eder.

Daha çok Aydınlanma akılcılığını, hümanizm ve iyimserliğini yansıtan bu anlayışa göre, insan doğası her yerde aynı olduğu için, eğitimin de herkes için aynı olması gerekir. İnsanın değişmeyen, her yerde aynı olan doğasını ya da özünü akıllılıkta bulan daimicilik, eğitimin amacının insan aklının geliştirilmesi ve iyileştirilmesi olduğunu söyler.

Eğitilmiş insan ideali olarak, içgüdüsel doğasını yönlendiren, arzu ve iştihayı aklının denetimi altına alan, ve bu süreç boyunca rasyonel güçlerini, bilinçli bir biçimde belirlenmiş hedeflerle uyum içinde kullanan insanı alan daimiciliğe göre, yaşamın taklidi değil de, ona bir hazırlık olan eğitimin görevi, temel hakikatlerin, evrensel doğruların bilgisinin aktarılmasıdır. Başka bir deyişle, meslekî öğretimi, çocuğa beceri kazandırmayı amaçlayan bir faaliyeti hiç önemsemeyen daimiciliğe göre, çocuğa kalıcı bilgiler öğretilmeli, kalıcı değerler kazandırılmalıdır.

Evrendeki en temel gerçeğin süreklilik olduğunu dile getiren daimicilik geçmişin mesajının hiç ortadan kalkmadığını iddia edip, öğrencilere, içlerinde çağlar boyu insanların en büyük ideallerini, başarı ve kazanımlarını ortaya koydukları büyük edebiyat, felsefe, tarih ve bilim eserlerinin inceletilmesinin gerekliliğini öne sürer.

daimon. İlkçağ Yunan felsefesinde, bir tür Tanrı ya da tanrısal güç. †Platon'un felsefesinde, tanrılarla insanlar arasında bulunan, tanrılara insanların niyazlarını, insanlara da tanrıların buyruklarını ileten güç. Sokrates'e zaman zaman kendisini duyuran ve onun yanlış işler yapmasına engel olan içsel ve ruhsal ses ya da varlık.

darapti. Klâsik mantıkta, öncülleri tümel, sonucu ise tikel olumlu bir önerme olan üçüncü şekilden tasım kalıbı. Terimin başındaki *D* harfinin de işaret ettiği gibi, *darapti* birinci şekilden *darii*'ye indirgenebilir: Tüm *M*'ler *P*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

darii. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel, küçük önermesi ve sonucu tikel olumlu bir önerme olan, birinci dereceden geçerli tasım kalıbı. Tüm *M*'ler *P*'dir. Bazı *S*'ler *M*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

Darwin, Charles. 1809-1882 yılları arasında yaşamış ve canlılarda evrimin doğal ayıklanma yoluyla gerçekleştiğini öne süren teorisiyle, bilim ve düşünce tarihinde âdeta bir devrim yaratmış olan İngiliz doğa bilimci.

Evrim konusunda yeterli kanıt sunarak, canlıların doğal ayıklanma yoluyla çevreye uyum sağladığını açıklamış ve *On the Origin of Species by Means of Natural selection* [Türlerin Kökeni] adlı temel eserinde geliştirdiği görüşleriyle, zamanının bilim ve din çevrelerini derinden etkilemiş olan Darwin, Darwinizm olarak bilinen evrim öğretisiyle Tanrı'nın varoluşuna dair en önemli kanıtlardan biri olan †düzen ve amaç kanıtının gücünü yıktığı gibi, yaradılışla ilgili dinî öğretilere de öldürücü bir darbe indirmiştir.

Darwinizm [İng. *Darwin nazariyesi*; İng. *Darwinism*; Fr. *Darwinisme*; Al. *Darwinismus*]. Ünlü İngiliz biyolog ve doğabilimcisi Charles Darwin'in doğal ayıklanma, türlerin kökeni ve insanın türeyişiyle ilgili evrimci görüşünü, onun insan da içinde olmak üzere, tüm canlı varlık türlerinin doğuşunu ve gelişmesini yaşama savaşı ile açıklayan araştırmalarını ve görüşlerini tanımlayan genel terim.

Darwin'in, organik değişimleri açıklamak amacıyla geliştirdiği biyolojik evrim teorisini temele alan yaklaşım, insanı da içine alan canlı doğanın evrimle oluştuğunu, bu evrimin itici gücünün, yaşama kavgası ve bunun sonucu olarak da, doğal ayıklanma olduğunu, doğal türlerin yaratılmayıp, doğal etkenlerle, birbirlerinden çıkarak oluşmuş olduğunu öne süren öğreti olarak-

Darwinizm, Darwin'in, evrimin üç ilke ya da etkenin etkileşimine dayandığı anlayışını tanımlar. Bu üç ilke ya da etken sırasıyla değişiklik, kalıtım ve varolma savaşıdır. Bunlardan değişiklik, bütün canlılarda söz konusu olan serbestleştirici etken; kalıtım, benzer organik formların bir kuşaktan başka bir kuşağa aktarılmasını sağlayan tutucu etken; varolma savaşı ise, belli bir ortamda üstünlük sağlayacak değişiklikleri belirleyen, böylece de seçici bir üreme hızı aracılığıyla türlerin değişime uğramasını sağlayan etkene karşılık gelir.

dasein. Almancada 'varoluş' için kullanılan ve lafzen 'burada-olma', 'orada-olma' anlamına gelen terim.

Terim ilk kez olarak varoluşçu Alman filozofu Karl †Jaspers tarafından kullanılmıştır. *Existenz* kavramını sahici, otantik insan varoluşu için koruyan Jaspers, *dasein* terimini normal, gündelik anlamı içinde sıradan varoluşu ifade etmek üzere kullanmıştır. Terime kendi felsefesi içinde, yeni ve özel bir anlam yükleyen †Heidegger ise, *daseini* belirli bir türden varoluşu, insan bireylerinin varolma tarzını tanımlamak amacıyla kullanır. Bu türden bir varoluşun temel ve ayırdedici özelliği, onun varlığın kendisi için bir problem olduğu, varolmanın ne anlama geldiği sorusunu soran bireyin varoluşu olmasıdır.

Aynı zamanda neolojizmleriyle de ün kazanmış olan Heidegger *dasein* terimini, modern dönemin insanı bilinç varlığı olarak merkeze koyan özne felsefesine alternatif bir felsefenin temel kavramı olarak önermiştir. Ona göre, insan kendi bilincinin ekseni etrafında dönmez; o herşeye kendi bilincinden hareketle nüfuz edip, onu manipüle edebilme gücüne sahip değildir. İnsan ya da insanî varoluş olarak *dasein*, ancak varlıkla ilişkisi içinde tanınıp belirlenebilir.

Heidegger için, insanî varoluş dünyada-olma, insanın kendisini çevreleyen nesnelerle ve içinde bulunduğu toplumun üyeleriyle, onlarla ilgilenme ve onlara dikkat etme anlamında, belirli bir ilişki içinde bulunması durumuyla belirlenir. Bu çerçeve içinde Dasein'ı belirleyen üç temel yön vardır: 1 Olgusallık, 2 varoluşsal durum ya da kişinin amaçlı varlığını ve potansiyelini kavraması ve 3 insanın meşguliyetleri içinde kendisini unutması ve bu durumun bir sonucu olarak da, biricik özelliklerini ve sahici varoluşunu kaybetmesi.

datisi. Klasik mantıkta, büyük önermesi tümel, küçük önermesi ve sonucu tikel olumlu önerme olan üçüncü şekilden geçerli tasım kalıbı: Tüm *M*'ler *P*'dir. Bazı *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

davranış [Os. *tavru hareket*; İng. *behaviour*; Fr. *comportement*; Al. *verhalten*]. Bir nesnenin, özellikle de canlı bir yaratığın, bir organizmanın belli bir ortamdaki hareket tarzı, canlıların çeşitli durum ve ortamlardaki tepkileri, bireyin içinde bulunduğu doğal ya da toplumsal ortamın uyaranlarına tepki göstermе ya da yanıt verme biçimi için kullanılan genel terim.

'Davranışta niyetten söz edilebilir mi?', 'Kalp atışları davranış olarak görülebilir mi?', 'Sessiz düşünme davranıştan sayılır mı?', 'Belli bir biçimde tasvir edilen bir davranış tarzı (örneğin, kolun kaldırılması) başka bir biçimde betimlendiği zaman (örneğin, cam kırma) da, davranış olmak durumunda mıdır?' türünden sorular, davranış konusu içinde geçen sorulara örnek olarak verilebilir.

Bu bağlamda, insan davranışının, psikoterapi, uyuşturucu ya da beyin cerrahisi yoluyla önemli ölçüde değişikliğe uğratılması durumuna ya da yöntemine *davranış kontrolü* adı verilir. Öte yandan, kendisine paradigma olarak davranışçılığı alan bir bakış açısından, insan davranışını bilimsel yollarla araştıran disiplinler; psikoloji, sosyoloji, sosyal ve kültürel antropoloji gibi bilimlerle, biyoloji, ekonomi, coğrafya, hukuk, psikiyatri ve siyaset biliminin insan davranışıyla ilgili olan alanlarından oluşan ve insan eylemlerini konu alan disiplinler *davranış bilimleri* diye tanımlanır. Sosyal bilimler terimiyle eşanlamlı bir terim olarak kullanılan davranış bilimleri terimi,

sosyal bilimler terimine göre, daha deneysel bir yaklaşımı ifade eder.

davranışçılık [İng. *behaviorism*; Fr. *behavioisme*]. **1** Psikolojinin tam anlamıyla empirik veya deneysel bir bilim olması gerektiğini, onun sadece ve sadece organizmanın yaptığı ve dışavurduğu şeyi araştırması gerektiğini söyleyen psikoloji teorisi ve metodolojisi; insan ve hayvan psikolojisini, zihin ve bilinç kavramlarını tümüyle bir kenara bırakarak, davranışa ilişkin araştırmalarla sınırlayan, psikolojinin mümkün tek konusunun gözlemlenebilip, ölçülebilen davranış olduğunu savunan çağdaş Amerikan psikoloji okulu.

2 Zihinsel fenomenlerle ilgili önermelerin davranış ve davranış eğilimleriyle ilgili önermelere indirgenebileceğini savunan; insanî faaliyetin bilinç, yönelim ya da anlamla ilgili öznel boyutlarını bir kıyıya atarak, salt gözlemlenebilen davranış üzerinde yoğunlaşan felsefî öğreti.

Bir anlamda İngiliz düşünürü T. Hobbes'a kadar geri gitmekle birlikte, tam olarak 1910 yılında, John B. Watson tarafından kurulan davranışçılık, yüzyıl başlarında hâkim akım olan içebakışçılığa bir tepki olarak doğmuştur. Davranışçılık, bilince ilişkin inceleme, araştırma üzerinde yoğunlaşmış olan içebakışçılığın tersine, bilincin ve zihin hâllerinin kavranamayacağını öne sürer. İçebakışın güvenilmez olduğunu, zira kişinin kendi benine ilişkin kayıt, bildirim ve bilgilerin müphem ve öznel olup, nesnel bir tarzda doğrulanamayacağını savunan davranışçılık, mantıkçı pozitivizmin felsefî temel ve ilkelerine dayanarak, doğrulukla ve kesin bir biçimde bilinebilecek herşeyin duyular yoluyla gözlemlenen şeyler, yani davranışlar olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle, davranışçılığa göre, psikolojinin ve insana dair bilginin meşrû yegâne konusu gözlemlenebilir davranıştır. Gözlem ise, en iyi bir biçimde kontrollü deney yoluyla gerçekleşir. Bu tür deneylerde ise, davranışçılık, hayvan davranışının insan varlıklarına da genellenebileceği kabulü üzerinde, hayvanları kullanır.

Davranışçılık, insan davranışını yöneten etmenler söz konusu olduğunda, buradan da anlaşılacağı üzere, koşullu tepke fikrini geliştiren Rus araştırmacı Pavlov'un çalışmalarından hareketle, salt çevresel etmenleri belirleyici kabul eden bir yaklaşımdır. Davranış çağrışım ve şu ya da bu türden koşullama yoluyla öğrenilir ve aynı davranış yine dışarıdan değiştirilebilir veya yönlendirilebilir. Bir tür indirgeyici maddecilik şeklinde gelişen davranışçılık, çağrışımcılık, empirizm, nesnelcilik ve doğalcılık gibi akım ve yaklaşımları da içeren, determinist ve materyalist bir öğretidir.

Tarihi sırasıyla, 1900-1925 yılları arasında, Thorndike ve Watson tarafından temsil edilen *klâsik davranışçılık*tan; 1920-1940 yılları arasında Tollman ve Guthrie gibi psikologların öncülük yaptığı *yeni-davranışçılık*tan; 1940-1950 arasında ön plâna çıkan Clark Hull'un hipotetiko-dedüktif davranış teorisinden; 1960-1975 arasında ortaya çıkan *Skinnercı davranışçılık*tan ve nihayet bu tarihten günümüze dek süren *bilişsel davranışçılık*tan oluşan davranışçılık akımı, laboratuvar araştırmasıyla deneysel bir metodolojiye büyük bir inanç besleyen Amerika Birleşik Devletlerinin 20. yüzyıldaki hâkim psikoloji okuludur.

a) Bazı *radikal davranışçılar*, bir yandan davranışın anlamını nörolojik süreçleri de kapsayacak şekilde genişletirken, bir yandan da 'seçme', 'karar verme', ve 'isteme' gibi zihinsel bir boyutu ya da entellektüel bir temeli olan sözcüklerin, hiçbir şekilde zihinsel olayların ya da zihin hâllerinin yerini tutmadığını söylerler. Onlara göre, 'seçme', 'karar verme' ya da 'isteme', herkes tarafından gözlemlenebilir olan davranışın ortaya çıkışıyla veya ortaya çıkacak olan gözlemlenebilir davranış eğilimleri aracılığıyla açıklanabilir. Örneğin, düşünme, sessiz konuşmayla, gırtlak hareketleri ve göz tepkile-

riyle açıklanır. Onlara göre, konuşma ve dil, oldukça karmaşık dürtütepki sistemleri olup, gözlemlenemez zihin hâllerinin varlığını kanıtlamak için bir temel oluşturamaz.

b) *Metodolojik davranışçılar*, zihin hâllerinin varoluşuna inanmakla birlikte, onların bilimsel araştırma konusu olamayacaklarını iddia ederler. Zihin hâlleri nesnel ve bilimsel bir tarzda incelenemez, onlara ilişkin olarak öndeyide bulunulamaz. *Epifenomenal davranışçılar ise*, davranışsal olmayan zihin hâllerinin varolduğuna, fakat onların insan davranışı üzerinde nedensel bir etkisi olmadığına inanırlar.

3 Davranışçılık terimi, ayrıca ünlü antropolog George Herbert Mead'in teorisi tanımlanırken, onun sosyal eyleme dönük ilgisini çağdaş psikolojideki davranışçılıktan ayırmak amacıyla kullanılır. Buna göre, sosyal davranışçılık insan varlıklarının diğer hayvanlardan kendilerini başkalarının yerine koyabilme, başkalarının tepkilerini öngörebilme yetisiyle, sosyal yaşamın temeli olan beni inşa eden sembolik etkileşimciliğin merkezindeki dili kullanma ve iletişimde bulunma yeteneğiyle ayrıldığını öne süren teoriyi tanımlar.

dayanak [Os *hâmil*; İn. *substrate, substratum*; Fr. *substrat; substratum*]. Genel olarak, niteliklerin kendisine bağlandığı, kendisinde bulunduğu temel. Değişme boyunca varlığını sürdüren, kalıcı temel ya da özne.

Dayanak, Aristoteles'te sırasıyla, formun gerisindeki, temelindeki şekil alan madde; niteliklere sahip olan somut şey ve nihayet mantıktaki yükleme faaliyetinin öznesi anlamına gelmiştir.

dayanışmacılık [İng. *solidarism*; Fr. *solidarisme*]. Ahlâkın, siyaset, sosyoloji, hukuk ve iktisatın temelini dayanışmada bulan öğreti. Özellikle de, sosyoloji ve ahlâk alanında, dayanışma fikri üzerine kurulan görüş veya doktrin.

Dayanışmacılık, ilke olarak, her insanın uygarlığın kendisine sağladığı nimetlerden dolayı, dünyaya borçlanmış olarak geldiğini öne sürer. İnsanın, bu nedenle toplumsal kalkınmaya katkıda bulunarak, başka bireylere yardım ederek, ve toplumsal yükümlülüklerden kendi payına düşeni yerine getirerek borcunu ödemesi gerektiğini belirtir. Dayanışmacılık, bireylerin yardım dernekleri ve kooperatifler aracılığıyla en yüksek ölçüde yardımlaşmak durumunda olduklarını öne sürerken, özgecilikle özdeşleşir.

definiendum. Tanımlanan, tanımlanmak durumunda olan ifade, terim ya da kavrama verilen Latince ad. Tanımlayan terimler ya da sözcükler tarafından anlamı ortaya konan kavram.

definiens. Bir şeyi tanımlamak üzere kullanılan sözcüklere, tanımlayana verilen Latince ad. Bir tanımın, tanımlananın anlamını ifade eden parçası.

değer [Os. *kıymet*; İng. *value*; Fr. *valeur*; Al. *wert*]. 1 Ahlâk ya da değer felsefesinde, olgu bilincinden sonra ortaya çıkan ve olguya, belli duyguları, arzuları, ilgileri, amaçları, ihtiyaç ve eylemleri olan özneyle ilişkisi içinde, belli nitelikler yüklemeyle belirlenen tavır; öznenin, olana, olguya yüklediği nitelik.

Buna göre, değer söz konusu olduğunda, işe mutlaka öznenin, kişiliğin karışması gerekir; öte yandan, değer, öznenin ya da zihnin teorik bir tavır ya da yöneliminden çok, pratik bir tavır ya da yöneliminin ifadesidir ve değer, öznenin ilgili nesnenin kendi kişisel amacı ve eylemleriyle olan ilişkisini ifade etmek üzere, ona, diğer niteliklerine ek olarak, sonradan eklediği bir niteliktir. Değer işte bu süreçten sonra, kendi başına ve nesnel bir biçimde değerli bir şey olarak görülmek suretiyle, nesnelleştirilir ve nesneye yansıtılır.

Değer, bir ölçüt olarak, olanla olması gereken ayrımını içerir ve her zaman *olumlu* ya da *olumsuz* bir şey olarak görünür. Öte yandan, tüm değerler, değer biçme tarzı ve biçtiği değer doğru olmayabileceği için, tavrı zorunlu olarak kabul edilmek durumunda olmayan değer biçici bir öznenin nesne ya da olguyla olan ilişkisini içerdiğinden, tartışmalı olabilir.

Bu çerçeve içinde, haz (olumlu) ve acı (olumsuz) gibi *hazcı değerler*den, güzel (olumlu) ve çirkin (olumsuz) gibi estetik değerlerden, iyi (olumlu) ve kötü (olumsuz) gibi *ahlâkî değerler*den, yararlı (olumlu) ve yararsız (olumsuz) gibi *yararcı değerler*den, sevap (olumlu) ve günâh (olumsuz) gibi *dinî değerler*den, ve nihayet doğru (olumlu) ve yanlış (olumsuz) gibi *mantıksal değerler*den söz edilebilir.

Öte yandan, bir şeyin arzu edilen sonuçları üretmek bakımından sahip olduğu değere, istenen bir sonuca ulaşmada araç işlevi gören bir şeyin sergilediği değere, *araçsal* ya da *pragmatik değer* adı verilirken, bir şeyin bizzatihi kendisinden dolayı sahip olduğu, kendi içinde ve kendi başına sergilediği değere *aslî değer* denir.

Yine, bir şeyin en yüksek sayıda insan için en yüksek mutluluğa katkıda bulunduğu sürece değerli olduğunu savunan anlayış *yararcı değer anlayışı* olarak bilinirken, iyilik, güzellik, doğruluk gibi değerlerin, insandan bağımsız olarak varolduğunu, kişiden kişiye, kültürden kültüre değişmeyen nesnel gerçekliklere karşılık geldiğini savunan görüşe *nesnelci değer anlayışı* adı verilir.

Buna karşın, iyilik, doğruluk ve güzellik gibi değerlerin nesnel bir gerçeklikleri bulunmadığını, kişisel duygulardan, tavır ve gerçeklik yorumlarından başka hiçbir şey olmadığını dile getiren değer görüşüne *öznelci değer görüşü*, ve nihayet değerlerin bir kültürden diğerine farklılık gösterdiğini, değerlerin, kişinin çevresi, kültürü ve mizacı tarafından belirlenen kişisel ve toplumsal tercihlere göreli olduğunu öne süren değer anlayışına da *göreci değer anlayışı* olarak tanımlanmaktadır.

Ayrıu çerçeve içinde, dünyada neyin gerçekten ve kendi başına iyi, arzu edilir ve önemli olduğunu ele alan öğretiye; değerleri önem derecelerine göre ayırarak suuflayan felsefe dalına *değer teorisi* adı verilir.

2 Mantıkta, bir değişkenin belli bir yorum altında oluşan değer alanın herhangi bir unsuru. Bu bağlamda, bir değişkenle adlandırılan şeyler sınıfına; bir değişkenin belirli bir yorumda kazanıp, bu değişkenin yerine geçtiği adların gösterdiği dildışı nesnelerden oluşan kümeye *değer alanı* adı verilir.

3 Dilbilimde, dilsel bir öğe ya da birimin dil sistemi içindeki farklı konumuna bağlı olarak ortaya çıkan anlamı. Saussure'ün dilbiliminde önemli bir yer tutan bu anlayışa göre, dilsel bir öğenin değerini belirleyebilmek için, o öğenin kendisiyle aynı düzlemde bulunan veya yer alan diğer öğelerle kurduğu karşıtlık bağıntılarını dikkate alma zorunluluğu vardır.

4 İktisatta, mübadale edilebilir, satılabilir bir eşya ya da nesnenin karşılığı, özellikle de onun parasal veya maddî olarak belirlenen ederi. Bir mal, hizmet ya da işe izafe edilen göreli anlam ve önem.

Bu çerçeve içinde, bir mal, eşya veya hizmetin başka mal, eşya veya hizmet edinme imkânı sağlayan değeri; bir nesne ya da eşyanın başka bir eşya ile değiştirilmesi bağlamında taşıdığı değer *mübadale değeri* diye tanımlanır. Buna karşın, mal ve eşyaların ihtiyaçları karşılama özelliklerinden doğan değerlerine, bir eşyanın tüketim veya başka bir malın üretilmesi bağlamında sahip olduğu değere *kullanım değeri* adı verilir

değerden bağımsızlık [İng. *value freedom*]. Bir disiplinin ya da bilimin salt çıplak olgularla ilgili olması, değer bakımından nötr ya da yansız olma hâli; bilimsel araştırmanın salt kendi başına bir nesnenin, eşya, eylem ya da durumun ahlâken iyi, kötü veya ahlâkla ilişkisiz olup olmadığını belirleyememesi durumu. Bilimsel araştırmanın betimlemeler, açıklamalar sağlayabileceği, öndeyilerde bulunabileceği, fakat değer yargısı üretemeyeceği tezi.

Değerden bağımsızlık düşüncesi söz konusu olduğunda, birbirinden farklı üç görüş gündeme gelir. Birinci görüş, 1 nesnelliğin ve dolayısıyla değerden bağımsızlık ve yansızlığın bilimin olmazsa

olmaz koşulu olduğunu öne süren *pozitivist görüş*tür. Olguları konu alan bilimin nesnel, oysa değer ve değer yargılarının öznel olduğunu, söz konusu öznelliğin bilimin nesnelliğine ve kamusallığına zarar verdiğini dile getiren pozitivist görüş, bilim adamının araştırmalarının her aşamasında kişisel eğilim, tavır, önyargı ve tercihlerinden soyunmuş olacağı beklentisiyle birlikte, sosyal bilimler başta olmak üzere, tüm bilimlerin değerden bağımsız olduğunu öne sürer. Doğa bilimlerinin yöntemlerinin sosyal bilimler alanında da kullanılması gerektiğini savunan bu görüş, örneğin sosyolojiyi de, mantıksal olarak değerle ilgili hiçbir içerimi olmayan bulguları kaydetmekle uğraşan, tümüyle teknik nitelikte bir etkinlik olarak görür.

Bunun tam karşısında yer alan görüş ise, 2 toplumsal veya sosyolojik analizin her aşamasının ahlâkî ve politik kabul ya da içerimlerle dolu olduğunu, sosyolojinin kendisinin ideolojik bir disipline tekabül ettiğini öne süren *Marksist görüş*tür. 3 Buna karşın, söz konusu iki uç arasında, özel olarak sosyolojinin, genel olarak da sosyal bilimlerin ahlâk, siyaset ve değerlerle iç içe geçmiş bulunduğunu, ama araştırma alanlarının seçiminde değerler işe karışsa bile, araştırmanın tarafsız bir biçimde sürdürülmesi, sonuçların yansız bir şekilde takdim edilmesi gerektiğini öne süren farklı görüşler bulunur.

değere dayalı varlık hiyerarşisi [İng. *axiological hierarchy of reality*; Fr. *hiérarchie axiologique de la réalite*]. †Platon'da, ama özellikle de Aziz †Augustinus'ta söz konusu olan, ve varlıkları aslî ve temel değerlerine göre dereceleyen, düzenleyen hiyerarşik varlık görüşü.

Bir değer hiyerarşisini bir gerçeklik hiyerarşisi hâline getiren ve dolayısıyla varlık derecelerinden söz eden bu varlık anlayışına göre, bir şey daha değerli olduğu, daha yüksek bir değere sahip olduğu sürece, varlık hiyerarşisinde daha yüksekte bir yerlerde bulunur. Başka bir deyişle, daha yüksek olan daha değerli ve gerçektir. Aziz Augustinus'ta varlık hiyerarşisinin en tepesinde, Platon'un İyi İdeasına benzer bir biçimde, Tanrı bulunur. Fizikî nesneler bu hiyerarşinin en altında bir yerlerde bulunur; insan ruhu ise, bu ikisi arasında kalır. Buna karşın, melekler, insan ruhunun üzerinde, Tanrı'nın altında bir yer işgal eder.

değer felsefesi. [İng. *axiology*; Fr. *axiologie*; Al. *axiologie*]. Değerin doğasına, ölçütlerine ve metafiziksel statüsüne ilişkin araştırmalardan meydana gelen değer teorisi.

Aksiyolojinin problemleri dört başlık altında toplanabilir: 1 Değerin doğasının ya da özünün ne olduğu problemi. 2 Değer tipleri sorunu. Buna göre, bazı değerler kendinde, kendi başına ve bizzat kendileri için istenir, buna karşın diğerleri söz konusu temel değerlere götüren araçlar oldukları için istenir.

3 Değerin ölçütü problemi. Değerleri belirleme, ölçme ya da sınama standartlarınız hem psikolojik faktörler hem de mantıksal öğelerden etkilenir. Nitekim, bazı filozoflar standartı, elde edilen hazzın niceliğinde (†Aristippos) bulurken, bazıları uyum, tutarlılık ve bütünlükte (†Platon, †Hegel) bulmuşlardır. 4 Değerin metafiziksel statüsünün ne olduğu problemi.

Değerin metafiziksel statüsünün ne olduğu problemi gündeme geldiği zaman, üç ayrı tavırdan söz edilebilir: a) Değerin insana bağlı ve göreli olduğunu savunan *öznelcilik*, b) değerlerin, mantıksal özler olduğunu, fakat gerçekte varoluşsal bir statülerinin bulunmadığını savunan *mantıksal nesnelcilik* ve c) değerlerin metafiziksel gerçekliğin nesnel ve aktif bileşenleri olduğunu savunan *metafiziksel nesnelcilik*.

değer hiyerarşisi [İng. *hierarchy of values*; Fr. *hiérarchie des valeurs*]. Nesnel bir varoluşu, insandan bağımsız bir gerçekliği olduğu savunulan ahlâkî değerlerin nitelik ve niceliklerine, önem ve yoğunluklarına bağlı olarak belli bir derecelenme, ya da sıralanma içinde olması durumu için kullanılan deyim.

Böyle bir değer hiyerarşisi geliştiren filozoflardan biri olan Max †Scheler, değerlerin, önce niceliksel temeller üzerinde, sırasıyla a) süre, b) kapsam ve bölünebilirlik, c) temel olma ve d) doyumun derinliği ölçütleriyle I duyumsal değerler olarak ve sonra da, daha çok niteliksel farklılıklardan dolayı, II yaşamsal değerler, III tinsel değerler ve IV dinsel değerler diye, aşağıdan yukarıya doğru sıralandığını öne sürmüştür.

değerleme [İng. *valuation*; Fr. *évaluation*; Al. *bewertung, schätzung*]. 1 Mantıkta, bir önerme kümesinin her öğesine bir doğruluk değerinin verilmesi işlemi.

2 Ahlâk felsefesinde, bir olay, durum, ya da nesnenin iyi, kötü veya ahlâkla ilişkisiz olduğunu söyleme, ona bir kıymet takdir etme, ahlâkî eylemler için bir değer yargısı üretme.

3 İktisatta, bir nesne, eşya, gerçek bir özellik veya bir hizmete ekonomik bir değer yükleme. Bu bağlamda, değerin kaynağı veya en temel belirleyicisinin, üretim esnasında harcanan emek olduğunu söyleyen değer teorisine *emeğin değeri teorisi*, değerin biricik ölçüsünün son birimden elde edilen yarar anlamında marjinal fayda olduğunu öne süren değer teorisine ise *marjinal değer teorisi* adı verilmektedir. Nihayet, bir nesne ya da eşyanın değerinin biricik ölçüsünün söz konusu eşyanın üretiminde kullanılan üretim faktörlerinin toplam mâliyeti olduğunu dile getiren değer teorisi ise, *maliyet değer teorisi* olarak tanımlanır.

değerlerin tersyüz edilmesi [İng. *transvaluation of values*; Fr. *transvaluation des valeurs*]. †Nietzsche'nin geleneksel değerleri önce aşındırarak sonra da atarak, yeni değerler öne sürme tavrı, insanların geleneksel değerlere ve toplumun muhafazakârlığına başkaldırarak, yeni değerlerle ortaya çıkması gerektiği düşüncesi için kullanılan deyim.

Onun zayıflığı, köle ruhunu, edilgenliği yücelten geleneksel Hristiyan ahlâkına karşı çıkarak, insanın kendi kendisini olumlamasını, kendi kendisini gerçekleştirmesini amaç bilen yaratıcı ahlâkı ön plâna çıkartan görüşünü ifade eden terim.

değer perspektivizmi [İng. *value perspectivism*]. Değerlerin temelde mutlak ve değişmez olduğunu, fakat aynı değerlerin, onlara ilişkin bilgimizin göreli olması anlamında rölatif olduklarını savunan anlayış.

Farklı toplum ya da tabakaların farklı ahlâkî değerlere sahip olması ya da farklı uygulamalar sergilemesinin, değerlerin toplumlara göreli olduğu anlamına değil de, toplumların mutlak ve değişmez değerlere farklı pencere ya da perspektiflerden baktığı anlamına geldiğini öne süren bir yaklaşım olarak değer †perspektivizmi, göreli olanın değerler değil, fakat değerlere ilişkin bilgimiz olduğunu savunur. Bu yaklaşıma göre, eğer insanın değerlere Tanrı'nın bakış açısından yaklaşabilmesi söz konusu olsaydı, o değerleri doğru perspektiften ve mutlak değerler olarak görecekti.

değilleme [İng. *negation*; Fr. *négation*; Al. *verneinung*]. Bir önermenin inkârı.

Mantıkta her önermenin tek bir değillemesi olduğu ve *p* gibi bir önermenin değillemesini olumsuzlamanın, gerçekte *p*'yi olumlamak anlamına geldiği kabul edilir. Bundan dolayı, bir önermeyle onun değillemesinin çelişik oldukları söylenmektedir.

Bu bağlamda, doğru bir önermeden yanlış bir önermeyi, yanlış bir önermeden de doğru bir önermeyi elde eden birli ekleme *değilleme eklemi* adı verilmektedir.

değilleme mantığı [İng. *logic of negation*; Fr. *logique de négation*]. Acılarla dolu bir yaşam sürecinin temel nedenini bilgisizlikte bulan, saplantıların, kör inançların, önyargıların, türlü türlü tutkuların, yaşam çarkına bağımlılığın, hep aynı kökten türediğini, yaşamın ne olduğunu görememekten, tutkuları kışkırtan bilgisizlikten kaynaklandığını savunan †Budizmde, bilgisizliğin örtüsünü kaldırmak ve †Nirvana'ya erişme yolunu kurmak amacıyla geliştirilen mantık türü.

Örneğin, bu mantığın bir parçasını oluşturan *'Varlığın sekiz katlı değillenme yöntemi'*nde, yaşamın çeşitli gerçekleri nihaî ve en yüksek gerçek açısından sınandığı zaman, 'Ne doğum var, ne ölüm; ne sürekli bir oluş var ne yok oluş; ne birlik var ne çokluk; ne geliş var ne gidiş' sonucuna ulaşılır. Başka bir deyişle, değilleme mantığı söz konusu olduğunda, günlük yaşamın temel doğruları yadsınarak, en yüce gerçeğin her türlü nitelemenin ötesinde olduğu belirtilir.

değişim felsefesi [İng. *philosophy of change*; Fr. *philosophie du changement*] Aristoteles'in felsefesinde olduğu gibi, değişme olgusunu dünyamızın temel bir olgusu olarak kabul eden ve değişme konusunu uygun bir kavramsal çerçeveyle açıklamaya, anlaşılır hâle getirmeye çalışan felsefe türü.

†Herakleitos'un, †Marks ya da Bergson'un felsefelerinde olduğu gibi, durağan bir gerçeklik, statik bir varlık anlayışını tümüyle reddeden, değişmeyi evrenin tek kalıcı ve sürekli ilkesi olarak görüp, temel gerçeklik yapan felsefe türü için kullanılan deyim.

değişken [Os. *mütehavvil*; İng. *variable*; Fr. *variable*; Al. *variable, veränderlich*]. **1** Mantıkta, temel yorum altında, belli bir şeyin değil de, belli bir şeyler sınıfının adı olan sembol; belli bir yoruma göre, belli bir nesneyi göstermeyip, yerine geçtiği adların gösterdiği nesnelerden oluşan kümeyi değer alanı olarak kazanan simge. Bir bağıntı ya da fonksiyonda, gerektiği zaman belirli sabit terimlerin yerine geçirilen belirsiz terim, değişebilen nicelik.

2 Metodolojide ise, bir deney söz konusu olduğunda, deneysel bir durumu oluşturan etkenler, başlangıç koşullarının etkisine bağlı olarak ortaya çıkan sonuçla, gözlemlenen sonucun ortaya çıkışında etkisi aranan başlangıç koşulları olarak ikiye ayrıldığında, sonucu belirleyen etkenlere *bağımsız değişken*, sonuca ise *bağımlı değişken* adı verilir.

değişme [Os. *tebeddül, teavvül*; İng. *change*; Fr. *changement*; Al. *veränderung, aenderung*]. Duyumsal ve içebakışsal deneyimimizin en belirgin, temel ve özsel yönlerinden biri; varolanların başka bir şekle ya da duruma girmeleri süreci.

Değişme kavramı sırasıyla, zaman içinde ard arda gelişi; değişme boyunca kendi kendisiyle göreli olarak aynı kalan bir şey ya da tözü; bu tözün sahip olduğu özellikler bakımından sergilediği farklılıkları ve belli bir yön ya da doğrultuyu içerir.

Değişme problemini felsefe tarihinde ilk kez olarak ele alan düşünür Herakleitos olmuştur; o, çağdaşı Parmenides'in 'Değişme, çelişik olduğu için, imkânsızdır şeklindeki tezine karşı, 'Değişme çelişiktir, bundan dolayı da, çelişki, yani karşıtların birliği, gerçekliğin özünü meydana getirir' diye düşünmüştür. Filozof, 'Aynı nehre iki defa giremeyiz' demiş ve değişmenin bir nitelikte, karşıtına dönüşme şeklinde olduğunu savunmuştur. Şu hâlde, Herakleitos, Parmenides'in durağan ve değişmez varlığına karşı, niteliksel değişme olarak oluşun gerçekliğini öne sürmüştür.

Aynı nehre iki kez girilemeyeceğini öne süren †Herakleitos'un görüşlerinin savunuculuğunu yapmış olan ünlü Kratylos'a göre ise, aynı nehre, yalnız nehrin kendisi değil, fakat nehre giren de değişmiş olacağı için, bir kez bile girilemez. Ustası Herakleitos'un değişme anlayışını genişleten Kratylos'un bu aşırı değişme görüşü, nesnelerin değişmesiyle birlikte, nesneleri tasvir etmek için kullanılan betimlemeler ve dil geçersiz hâle geleceğinden dolayı, konuşmayı imkânsız hâle getirir. Bundan dolayı, konuşmak yerine, yalnızca nesnelere işaret etmekle yetinmeliyiz.

Elealıların görüşlerinden etkilenen Empedokles ve Anaksagoras, bir yandan da değişme olgusu ve çokluğu kabul etmiştir. Onlara göre, dış dünyadaki gözle görülür çokluğun kendilerinden doğduğu öğeler niteliksel bakımdan farklılık gösterir ve evrendeki herşey bu

öğelerin hareketlerinden, onların çeşitli birleşimlerinden meydana gelir. Şu hâlde, söz konusu iki filozof, evrendeki niteliksel değişmeyi reddetmiş ya da değişmeyi, Parmenides'in varlığının özelliklerini taşıyan öğelerin yer değiştirme hareketine indirgemiştir.

Değişme problemini ayrıntılı bir biçimde ele alan ve felsefesinin en önemli problemi hâline getiren filozof, değişmenin ezelî-ebedî olduğunu, evrenin zorunlu ve tartışılmaz bir olgusuna karşılık geldiğini kabul eden †Aristoteles olmuştur. O her tür hareket ya da değişme için, *kinesis* terimini kullanarak, değişmede şu temel öğelerin söz konusu olduğunu savunmuştur: 1 Değişme boyunca varolmaya devam eden ya da değişmekte olan madde, dayanak ya da töz. 2 Belli bir formdan yoksunluk. 3 Değişme boyunca ya da sırasında ortaya çıkan bir form. Buna göre, tüm değişmeler, bir formla, daha önce sahip olmadığı bir formu kazanan bir maddeden meydana gelir.

Aristoteles'e göre, çevremizde gördüğümüz şeyler sürekli olarak değişmektedirler. Bundan dolayı, değişme dış dünyaya ilişkin tecrübemizin en temel olgularından biridir. Aristoteles için, değişme, nicelik ve nitelik bakımından değişmeye, harekete ek olarak, varlığa geliş, büyüme, çürüme ve yok oluş anlamlarına gelir.

Öte yandan, bu değişmelerden bazıları doğaldır, bazıları ise insanın yaratıcı faaliyetinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Varolan şeyler sürekli olarak yeni form kazanmakta, yeni canlılar dünyaya gelmekte ve insan tarafından evler, heykeller, v. b. g., yapılmaktadır. Değişme süreci yeni bir form kazanmayı içerir. Her değişmede aynı kalan bir şey, yani madde ve ayrıca değişen bir şey, yani form vardır. Başlangıçtaki nesne başka bir şey olabilme potansiyeline sahiptir. Değişme, buna göre, potansiyel güçlerin aktüelleşmesi ya da gerçekleşmesi sürecidir. Bu ise maddenin, o başka bir şekle sahip olan bir madde hâline gelebilmesi için, bir şekilde değiştirilmesiyle olur. Madde şimdi başka bir şekil ya da form kazanmış olsa dahi, geride yatan dayanak olarak aynı kalır. Buna göre, bir meşe palamudu meşe ağacı hâline geldiğinde, form bakımından gerçek bir değişme söz konusuyken, madde bakımından gerçek ve kalıcı bir öğenin varlığından söz edilir.

Aristoteles'e göre, bazı değişmeler dış güçlerin, fail nedenlerin yaratıcı faaliyeti sonucunda ortaya çıkarken, değişmelerin çoğunda böyle bir dış nedene gerek duyulmaz. Onun doğal olmayan, zorla gerçekleşen bir değişme olarak nitelediği birinci türden değişmeler, bir şey doğanın normal akışına müdahale ettiği zaman ortaya çıkar. Buna göre, örneğin, bir ağaç bir sıraya dönüştürülebilir, fakat bu normal ve doğal bir gelişme değildir. Bu türden bir değişme süreci, yalnızca bir insan varlığı sahneye çıktığı ve olayların normal akışını değiştirdiği zaman söz konusu olur. Buna karşın, her yerde ve özellikle de biyoloji alanında söz konusu olan doğal değişmede, bir dış müdahale söz konusu olmaz. Nesne, kendi başına bırakıldığında doğal olarak değişir ve yeni formlar ya da şekiller kazanır. Tohumlar bitki ve ağaç haline gelir, köpek yavruları birer köpek olur ve gezegenler kendi yörüngelerinde hareket eder.

Aristoteles'e göre, bütün bu doğal değişmeler, amaçlı değişmelerdir. Nesneler, kendilerinde var olan potansiyel güçlere göre değişirler, kendi doğalarında söz konusu olan değişebilme imkânlarına göre gerçekleşirler. Köpek yavruları sonuçta hiçbir zaman bir kedi olup çıkamazlar, gezegenler kendi yörüngelerini asla değiştirmezler. Bu, Aristoteles'e göre, her nesnenin ulaşmaya çalıştığı nihaî bir formu, kendi gelişme sürecine müdahale edilmediği takdirde, söz konusu formu gerçekleştirme yönünde doğal bir eğilimi bulunduğu için, böyledir.

Her tür kendisine özgü, göreli bir nihaî amaca sahip olduğundan, türlere göreli

amaçlar bize türleri birbirlerinden ayırma ve tanımlama olanağı verirler. Buna göre, taşlar dünyanın merkezine ulaşmaya çalışırlar, meşe palamutları meşe ağaçları olma çabası içindedirler, köpek yavruları birer köpek, buna karşın insanlar da akıllı ve toplumsal varlıklar olmaya çalışırlar. Bu niçin böyledir? Aristoteles, bu soruyu tüm değişmelerin ortak bir yönüne işaret ederek yanıtlamaya çalışır.

Her değişme, ona göre, başka bir form ya da hâle ulaşma yönündeki bir çabadır. Ve değişme, değişen nesne başka bir form alabilme potansiyeline sahip olduğu sürece devam eder. Bir madde ve bir formdan meydana gelen her bileşik nesne değişmeyi sürdürebilir, çünkü o maddî bir şey olduğu sürece, başka ve yeni formlar alma potansiyeline sahip olan bir varlıktır. Her nesne, kendi türüne göreli olan forma ulaşmaya çalışırken, maddî nedeninden dolayı, yine de başka formlar alabilir. Aristoteles'e göre, mutlak bir değişmezlik hâline ulaşabilen nesne kendisinde potansiyel olan hiçbir şey bulunmayan, dolayısıyla maddeden yoksun olan bir varlıktır. Yani, var olan her şey için söz konusu olan ortak, en yüksek ve nihaî amaca, tam bir sükûnet ve mutlak bir değişmezlik hâline ulaşabilen nesneler yalnızca, kendilerinde maddî hiçbir yön bulunmayan ve saf formdan meydana gelen nesneler olacaktır.

Değişme problemi, modern felsefede durağan bir bircilik çerçevesi içinde ele alınmıştır. Buna göre, ilk kez olarak Platon tarafından kurulan, biri değişmez, ezelî-ebedî gerçeklik, diğeri ise değişen, zamansal görünüşler dünyasından oluşan iki dünyalı metafizik, yalnızca Ortaçağ felsefesinde değil, fakat modern felsefede de korunmuştur. Buna göre, Ortaçağın Tanrı'sının aşkın ezelî-ebedîliğinin yerini, değişmeden, Parmenides'in Bir olan varlığı, Platon'un İdeaları, Aristoteles'in Tanrı'sı ve Plotinos'un Bir'i kadar bağışık olan, kişisel olmayan içkin bir doğa düzeni almıştır. G. †Bruno'dan, çağdaş bir düşünür olan F. †Bradley'e kadar, bu model aynı kalmıştır.

†Spinoza gibi düşünürler, Tanrı'nın değişmezliğinin ya da doğanın ezelî-ebedî düzenin mutlak bir determinizmi gerektirdiğini düşünmüş, ama fenomenal düzeyde, değişmeyi inkâr etmemişlerdir. Kant-sonrası idealist bircilik de aynı eğilimi sürdürür. Söz konusu idealist anlayış, Kant'ın zamanı, akılla anlaşılabir dünya için geçerli olmayan, yalnızca fenomenlere uygulanabilen bir duyarlık formu olarak değerlendirmesinden etkilenmiştir. Bu durum, oluş ve etkinliğin önemini vurgulayan Fichte'nin 'Mutlak Ego'sunun zamanın dışında olmasını iyi bir biçimde açıklar.

Aynı şey, gerçekliğin tarihsel niteliğine işaret eden ve Herakleitos'la uyuştuğunu her fırsatta belirten Hegel için de geçerlidir: O da, Mutlak İde'nin zamandışı olduğu konusunda ısrar eder. Zamansal görünüşlerle fenomenlerin zamandışı temeli arasındaki aynı ayırım, zamanın ve değişmenin çelişik olduğunu ve dolayısıyla gerçek olmadığını savunan Bradley'de devam eder.

değişmenin inkârı [İng. *denial of change*; Fr. *dénégation du changement*]. Değişme ve çokluğun varoluşunu, ilk ilkenin birliği ve durağanlığı adına, yadsıma tavrı.

†Elea okulu filozoflarına göre, ilk ilke varlıktır ve bir olan bu varlık, bütün mekânı doldurmaktadır. Bundan dolayı, yokluk ya da boşluk varolamaz. Değişme olanaksızdır, zira değişme, varlığın var olmayan ya da yokluk hâline gelmesini gerektirir ki, bu da çelişik olduğu için kabul edilemez.

değişme türleri [İng. *types of change*; Fr. *genres du changement*]. Değişme konusunu ilk defa ayrıntılı bir biçimde ele alan ünlü Yunan filozofu †Aristoteles'in yaptığı sınıflamaya göre, şu değişme türlerinden söz edilebilir:

1 *Niteliksel değişme.* Bir nesnenin niteliklerinde, özelliklerinde ya da sıfatlarında söz konusu olan değişme. 2 *Mekân-zaman bakımından değişme.* Nesnele-

rin konumlarında, yerlerinde söz konusu olan değişme, yer değiştirme hareketi olarak da tanımlanır. 3 *Niceliksel değişme*. Bir şeyin sayısal bakımdan farklılaşması, artması, azalması, büyümesi ya da küçülmesi.

4 *Töz bakımından değişme*. Bir doğanın, bir formun, bir özün ya da potansiyel olarak varolan bir şeyin aktüelleşmesi, varolan bir şey hâline gelmesi. Tözsel değişme, kendi içinde iki türe ayrılır: a) Doğum ya da birşeyin varlığa gelişi, b) Ölüm ya da tam olarak aktüelleşmiş ve gelişmiş olan varlığın yok olup gidişi.

değişmez [İng *constant;* Fr. *constante;* Al. *beständig*]. Mantıkta, bir yorum altında, ister bir birey, ister bir özellik ya da ister bir bağıntı olsun, belli bir şey için kullanılan bir ada karşılık gelen sembol.

değişmezlik ilkesi [İng. *principle of immuability;* Fr. *principe de l'immutabilité*] Felsefede, gerçekten varolanın, ya varlığın zorunlu bir koşulu ya da bilginin bir gereği olarak, değişmez, sabit olduğunu dile getiren ilke.

Buna göre, †Elea Okulu varolanların hareketsiz ve değişmez olduğunu öne sürerken, temele değişmezlik ilkesini almıştır. Platon ise, değişmezliği, yetkin varlıklar olarak †İdealarda ve İyi İdeasında bulınuştur. Aynı şekilde, mutlak varlığı, doğal varlık alanının dışına atan Yeni-Platoncular Bir'i, yani mutlak varlığı faaliyet ve değişmeden bağışık tutarlar. Tek tanrılı dinler ise, Tanrı'nın değişmezliğini öne sürerken, söz konusu değişmezliği etkin ve yaratıcı bir değişmezlik olarak değerlendirmişlerdir.

Değişmezlik bağlamında, yaratımcılıkla eşanlamlı, †evrimciliğe karşıt bir tavır olarak, türlerin değişmez olduğunu, canlı varlıkların şimdi nasılsalar, her zaman öyle olduğunu dile getiren teoriye *değişmezlik teorisi* adı verilmektedir. Bu teorinin en ateşli savunucularından olan Linneus, tüm canlıların, başlangıçta Tanrı tarafından, bugün nasılsalar, o şekilde yaratıldıklarını, bütün canlı varlıkların kendileri için gerekli olan herşeyi karşılayacak durumda olduklarını ve türlerin değişmez olup, yaratıldıkları gibi kaldıklarını öne sürer.

değşincilik [Os. *tagayyürcülük;* İng. *mutationism;* Fr. *mutationisme;* Al. *mutationismus*]. Türlerin evrimini anî sıçrama, veya değşinimlerle, yani bir organizmada, ortaya çıkar çıkmaz soyaçekimsellik kazanan ani değişimlerle açıklayan biyolojik ve felsefî görüş.

Hollandalı bilgin De Vries tarafından geliştirilen bu görüş, çevresel etkilerle oluşan değişikliğin bireysel olduğunu, oysa soyaçekimsel değişmelerin, birdenbire ortaya çıkan, sert ve süreksiz etkilerden meydana geldiğini dile getirir.

deha [Os. *hasîsei mümeyyize;* İng. *genius;* Fr. *génie;* Al. *genialitaet*]. Çok zekî, olağanüstü işler başaracak kadar üstün yetenekli olan kişinin, birtakım buluş ve icatları gerçekleştirecek şekilde yaratıcı düşünceye ve zihin gücüne sahip olan insanın; kendisine yaratıcı bir eser ortaya koyma olanağı veren üstün hasletleri bulunan adamın vasfı, büyük yaratıcı yeteneği.

Dehaya, yani gerçekleşmiş başarılarla kendisini gösteren olağanüstü büyük yaratıcı yeteneğe sahip kişi olarak dahinin eşsiz katkısı genellikle belli bir alanda ortaya çıkar, bununla birlikte dahilerin daha önceki gelişmelerini konu alan araştırmalar onların genel zekâ düzeylerinin oldukça yüksek olduğunu göstermiştir.

dehriyyûn. İslâmda, Dehriye görüşüne bağlanmış, yani maddeci bir varlık anlayışı, yalnızca duyularla algılanabilen maddî dünyanın gerçek olduğu görüşünü benimsemiş düşünürler topluluğu.

Gerçekten varolanın sadece madde olduğunu, ruhun ve Tanrı'nın varolmadığını savunan bu okulun en ünlü temsilcisi İbni Ravendi (Öl. 910)'dir. Evrenin yaratılınamış olup, ezelî olduğunu iddia eden bu maddeci görüşe göre, maddeden ayrı ve bağımsız bir ruh, evrenden ayrı, bilinçli ve irâde sahibi bir yaratıcı yoktur. Okul bilgi konusunda ise, empirist bir bakış açısıyla tüm bilgilerin kaynağında duyuların bulunduğunu iddia etmiştir.

deizm [İng. *deism*; Fr. *déisme*; Al. *deismus*] Yaradancılık. Yetkin bir kişisel varlık olarak Tanrı'nın varlığına duyulan inanç; İngiltere ve Fransa'da 16.. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve dinî yaşantının Romantik hareket tarafından önemli bir dönüşüme uğratıldığı 19. yüzyıla kadar süren eleştirel din hareketi. †Akıl çağında anlaşıldığı şekliyle doğal teoloji ve rasyonel bir ahlâkın, dinin tek mümkün içeriğini meydana getirdiği görüşü olarak deizm vahyi, vahyin bildirdiği Tanrı'yı ve dini inkâr ederek, yalnızca akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın varoluşuna inanır.

Zihnin doğal güçleriyle tanrısal hakikate ulaşılabileceğini, bu gerçeğin salt inanca dayanan vahyedilmiş bir doğru olarak kabul edilmek ihtiyacında olmadığını ve Tanrı'nın yalnızca varlık bakımından değil, fakat etkinlik bakımından da doğanın üstünde ve tümüyle dışında olduğunu ileri sürmesiyle teizmden ayrılan deizmin temelinde, evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı ve †Aydınlanmanın doğal bir sonucu olarak akıl ile bilime gösterilen büyük güven yer alır. Başka bir deyişle, teizmden vahye inanç beslemeyi gerektiren öğretileri kabul etmemek bakımından farklılık gösteren, deizmin doğuşunda, akla beslenen inanca, bilime duyulan güvene ek olarak, dinî çatışmalar ve akılla imanı uzlaştırma çabalarında karşılaşılan aşılmaz güçlükler etkili olmuştur.

Deizm, şu temel tezleri ve tavırları içerir: 1 Tanrı, ilk neden olarak evreni varlığa getirmiştir. 2 Tanrı, evreni yöneten değişmez yasaları da yaratmıştır. 3 Tanrı yaradılışa, yarattığı evrene hiçbir şekilde tiçkin olmayıp, tıpkı bir saatçinin, saatini imâl edip, kurduktan sonra, saatiyle bir ilişkisinin kalmaması gibi, evrene aşkındır. Evrene müdahale etmez. 4 Akıl, vahiyle uyum içindedir, ya da vahiy akla uygun olmalıdır. 5. Dinin kutsal kitabı, aklın ışığında analiz edilmeli ve mistik öğelere ve mucizelere yer verilmemelidir.

Buradan da anlaşılacağı gibi, söz konusu anlayış, peygamberlere ve dinlere gerek olmadığını öne sürmekte ve bir tür 'doğal din' düşüncesini benimseyip savunmaktadır. †Voltaire ve †Rousseau tarafından da savunulan bu Tanrı anlayışı, hoşgörü, dünyevîleşme ve laisizmin gelişiminde etkili olmuştur.

Deleuze, Gilles. 1925 doğumlu ünlü postyapısalcı Fransız düşünürü. Temel eserleri: *Spinoza et le Problème de l'Expression* [Spinoza ve İfade Problemi], *Nietzsche et la Philosophie* [Nietzsche ve Felsefe], *A Thousand Pleatus* [Bin Yayla], *Différence et Repétition* [Farklılık ve Tekrar] ve Felix Quattari ile birlikte yazdığı *Anti-Oedipus*.

Geleneksel felsefenin tüm temel kategorilerini, birlik, özdeşlik, hiyerarşi, öznellik ve temsil gibi kavramları yıkan büyük bir filozof ve politik bir militan olarak tanımlanmıştır, Deleuze. Nitekim, o Nietzsche araştırmalarından hareketle ve Foucault'nun izinden giderek, tahakkümün eşi benzeri görülmedik tarihî bir aşaması olarak tanımladığı modernliği sorgulamış ve, bir yandan öznelerin kültür, dil ve fizyolojinin aracılığı olmadan dünyayı düşüncede gerçekte olduğu şekliyle yansıtabileceklerini veya temsil edebileceklerini öne süren realist görüşlere saldırırken, bir yandan da bilinçli varoluş ve temsil şemaları karşısında bedene ve onun güçlerine ayrıcalık tanıyan bir yaşama felsefesi ya da arzu politikasının savunuculuğunu yapmıştır.

Deleuze'ün söz konusu stratejisi, temel eseri olan *Farklılık ve Tekrar*'da ortaya koyduğu iki felsefe türü, dikey felsefeyle yatay felsefe arasındaki ayrıma dayanır. Bu eserinde, Platon ve Kant felsefelerinin temelindeki yanlışı ortaya koyarak yapıbozuma uğratmaya kalkışan Deleuze'e göre, dikey felsefe hiyerarşik bir gerçeklik anlayışına, öz-görünüş ayrımına dayanan düşünce olup, aynılığı ve değişmezliği kutsar. Gerçekliği bir ilk kökenden türeten bu düşünce tarzının temel kategorileri birlik, özdeşlik, özne,

fail ve nedendir. Deleuze'e göre, söz konusu dikey felsefeye ağaç-benzeri hiyerarşik bir düşünce yapısı egemen olmuştur.

Dikey felsefeyi, gerçekliği kendi kendileriyle aynı kalan değişmez İdealar ve onların kopyaları fenomenler olarak ikiye ayıran, ve fenomenleri İdealar dünyasını tehdit eden gölgeler olarak yorumlayan †Platon'da, ve öznenin özdeşliğini ve nesnenin duyusal temsilini anlama yetisinin *a priori* yetileriyle mümkün kılan transendental felsefesiyle Kant'ta teşhis edip gözler önüne seren Gilles Deleuze, Freud'un Oedipus kompleksinin de aynı düşünce ve yaklaşımı cisimleştirdiği inancındadır. Ona göre, Oedipus kompleksi de hiyerarşik ve ağaç-benzeri düşüncenin ağır hâkimiyeti altındadır, çünkü Oedipus ilkesi, indirgemeci bir yaklaşımla, kaçınılmaz olarak bir ilk olay ya da travmaya götürür. Aynı şekilde, eksikliğe dayandırılan arzu teorisini de reddeden Deleuze'e göre, Freud için, özneyle nesne arasındaki ayırım imkânı, bastırma düşüncesine bağlıdır. Bastırma çocuğun anneden ayrılış ve sembolik düzene, babanın ve hukuğun düzenine giriş sürecinde ortaya çıkar. Deleuze söz konusu baba ya da özdeşlik olarak köken düşüncesini reddeder. Çünkü onun gözünde, arzuyla tanımlanan birey ile hukuk tarafından tanımlanan kollektivite arasında hiçbir ayırım yoktur. Sadece sosyal arzu vardır ve arzu hareket hâlinde olup, durumna bağlı farklı unsurlardan meydana gelir. Arzu Oedipusçu temsil tiyatrosundan ziyade, makineye benzer. Onu en iyi bir tür dinamik makine olarak teorileştirmek söz konusu olabilir. Deleuze'ün arzulayan makina düşüncesi, arzunun tüm toplumsal ve tarihsel gerçekliği yarattığını ve sosyal altyapının ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade eder.

Deleuze'ün yapıbozumu ya da yıkıcı eleştirisinden diyalektik düşünce de payını almıştır. Ona göre, Hegel ve Marksist diyalektik sözde, gerçekliğin karşıt fenomenlerin antagonistik inşası yoluyla yaratıldığını iddia eder. Bu, ilk bakışta dünyaya ilişkin dinamik bir yorum gibi görünmekle birlikte, son çözümlemede farklılıkların daha temel bir birlik altında özetlendiği, çelişkilerin hep daha yüksek bir sentez peşinden koştuğu ve hareketin nihaî bir durağanlık ve ölümle sonuçlandığı teolojik bir bakıştan daha fazla hiçbir şey değildir. Bilimsel soyutlamalarda kaybolmuş ve bir özdeşlik mantığının batağına gömülmüş olan diyalektik, Deleuze'e göre, gerçekliği güç istemi yoluyla oluşturan ince ve gizli farklılaşma mekanizmaları karşısında kör olduğu için, özdeşliğe dayalı klâsik dikey felsefenin bir devamı olmak durumundadır.

Ona göre, dikey felsefenin yerini yatay felsefenin, özdeşlik ve temsilin yerini de farklılık ve tekrarın almasının artık zamanı gelmiştir. Bu felsefe, tıpkı Nietzsche'de olduğu gibi, diğer felsefelerle arasına mesafe koyan bir felsefedir. Yatay felsefe, herşeyin aynı düzeyde bir ve tekdüze olduğu bir aynılık düzeyine götürmez, fakat farklılıkların istikrarsızlığına sevkeder. Başka bir deyişle, yatay felsefenin konu aldığı alan, karşılaştırma imkânının oldukça problematik hâle geldiği radikal farklılığın sözde düzenidir. Bu felsefe, dahası aynı veya özdeş olana dayanan temsilî düşüncenin yaptığı gibi, özdeşlikler arasındaki sınırların pekişmesine çalışmaz, fakat tam tersine, bütün sınır ve engellerin yerle bir edilmesi için mücadele eder. Klâsik ve gündelik düşüncenin bürokratik hiyerarşisini yıkan bu felsefeye göre, nesnel bir iyi yoktur, sadece öznel değerler, daha doğrusu değerler ve dolayısıyla farklılıklar vardır. Çünkü bu felsefede görünüşlerin gerisinde ayrı bir gerçeklik yoktur.

Demiurgos. Ünlü Yunan filozofu Platon'un, kozmolojisini ortaya koyduğu *Timaeos* adlı diyalogunda, fizikî ya da maddî dünyayı yaratmış olan Tanrı ya da tanrısal güç.

Bununla birlikte, Demiurgos, fiziksel dünyayı hiçten varlığa getiren yaratıcı

bir ilke ya da güç değildir. Demiurgos, duyusal dünyayı, kaotik ve şekil almaya direnç gösteren maddeye, ezelî-ebedî, değişmez, yetkin ve ideal Formlara bakarak şekil vermek suretiyle yaratmıştır. Hem akılla anlaşılabilir dünyanın ve hem de maddî dünyanın dışında olan bir Tanrı olarak Demiurgos, ona İdealar dünyasının özelliklerini, akılla anlaşılabilir dünyanın Formlarını yüklemek suretiyle, düzenden yoksun belirsiz maddeye düzen ve form kazandırır.

Demiurgos'un bu faaliyeti, sonuçta duyusal dünyada İdeaların ya da İdeaların gölgelerinin ortaya çıkışına yol açar. Kare, üçgen, ağırlık, beyazlık, vs., İdeaların maddî dünyada ortaya çıkan görüntüleridir, soluk kopyalarıdır ve onlar maddî dünyaya, sahip olduğu düzen ve belirliliği kazandıran temel öğelerdir. Buna göre, maddî dünya sahip olduğu düzen ve belirliliği herşeyden önce İdealar dünyasına ve İdeaların yapısını maddeye aktaran Demiurgos'un faaliyetine borçludur.

demokrasi [Yun. *demokratia*; İng. *democracy*; Fr. *démocratie*; Al. *demokratie*]. Halkın yönetimi, halkın kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen siyasî yönetim biçimi. Genel olarak, temsil, çoğunluğun yönetimi, partiler arası karşıtlık ve yarışma, alternatif hükümet şansı, kontrol, azınlık haklarına saygı gibi temel kavram ve düşüncelerle belirlenen politik sistem.

Genel ifadesini, yöneticilerin yönetilenler tarafından seçilmesi düşüncesinde, yönetimle halk arasındaki ilişkilerin niteliğinde, yurttaşlar arasında ekonomik bakımdan büyük farklılıkların olmaması gerektiği görüşünde bulan, bireylerin doğuştan getirilen, sonradan sağlanan, ırk ya da mezhebe dayalı ayrıcalıkları olmaması gerektiğini savunan, kısacası bir eşitlik fikri, yani toplumdaki iktidar sisteminin, insanlar arasındaki farklılıklara göre değil de, benzerliklere dayanması gerektiği tezi üzerine yükselen yönetim tarzı. Eşitlik ilkesine dayalı yaşam biçimi.

Doğrudan demokrasi olarak bilinen ve siyasal karar alma hakkının, çoğunluk yönetimi usülleri çerçevesinde hareket eden bütün yurttaşlar topluluğu tarafından kullanıldığı yönetim tarzı ya da modeli olarak demokrasi, antik Yunan'da, Atina'da doğmuştur. Bununla birlikte, nüfus artışının bir sonucu olarak ve bilgideki uzmanlaşmadan dolayı, doğrudan demokrasiyi belirleyen koşulları ve yurttaşların siyasî karar sürecine katılımı, modern devletlerin siyasal yapılarında gerçekleştirilemez olmuştur.

Bundan dolayı, modern demokrasi *temsilî demokrasi* olarak bilinen ve yurttaşların aynı hakkı kişisel olarak değil, seçtikleri, yurttaşlara karşı sorumlu olan temsilciler aracılığıyla kullandıkları yönetim tarzı ya da biçimi, veya *liberal* ya da *anayasal demokrasi* olarak bilinen, bütün yurttaşların ifade ve dinî inanç özgürlüğü gibi bazı bireysel ve toplu haklarını güvence altına almak üzere, çoğunluk iktidarının belirli anayasal kısıtlamalar çerçevesi içinde uygulandığı yönetim modeli olarak gelişmiştir. Bu bağlamda, tüm yurttaşların önemli kararlara etkin bir biçimde katılması anlamında doğrudan olan demokrasiye, *katılımcı demokrasi* adı verilir.

demokrasi paradoksu [İng. *paradox of democraty*; Fr. *paradoxe de la démocratie*]. Tarihte ilk kez olarak ünlü Fransız düşünürü Jean Jacques †Rousseau tarafından ifade edilmiş olan ve hemen herkes tarafından kabul edilen öncüllerden çelişik bir sonuç çıkarsayan paradoks.

Rousseau tarafından dile getirilen paradoks, şu adımlardan oluşmaktadır: 1 Demokratik tercihlerin meşrûluğuna inanıyorsam eğer, çoğunluk tarafından seçilen bir politikanın uygulanması gerekir. 2 *A* ve *B* gibi iki bağdaşmaz politika söz konusudur. 3 *A* politikasının uygulanması, buna karşın *B* politikasının uygulanmaması gerektiğine inanıyorum ve dolayısıyla oyumu *A* politikasının lehinde kullanıyorum. Fakat, 4 çoğunluk *B*'nin lehinde oy kullanıyor. Bu alternatiflerden 1 ve 4'e göre, *B* politika-

sının uygulanması, 2 ve 3'e göre ise, *B* politikasının uygulanmaması gerektiğine inanıyorum. Bu çelişik sonuç, paradoksa göre, yalnızca, demokratik değerlere bağlılığımın, beni çelişik inançları savunmak durumunda bıraktığı anlamına gelir.

Aynı paradoks, yirminci yüzyılda, kendi toplum görüşünü ifade ederken, ünlü bilim ve siyaset felsefecisi †Popper tarafından somutlaştırılarak yeniden ifade edilmiştir. Buna göre, Popper, demokrasiden yalnızca hükümetlerin yönetilenlerin çoğunluğu tarafından seçilmelerini anlamamak gerektiğini savunur, çünkü demokrasiden yalnızca bu anlaşılırsa eğer, ortaya demokrasi paradoksu çıkar. Zira, Popper'a göre, burada, çoğunluğun, özgür kurumlara inanmayan ve iş başına gelince bu türden kurumları çoğunluk yıkan faşist bir partiye ya da Komünist Partisine oy verme olasılığı her zaman söz konusudur.

Kendisini çoğunluk oyuyla hükümet alternatifine bağlamış olan bir kimse böyle bir durumda, çözümsüz bir paradoksa düşer. Faşist partinin ya da Komunist partisinin başa geçmesini engellemek ilkelerine aykırı hareket etmek anlamına gelir, ama onlar iktidara gelince de, demokrasiye son vereceklerdir.

demokratik sosyalizm [İng. *democratic socialism*; Fr. *socialisme démocratique*; Al. *demokratische sozialismus*]. Sosyalizmi hedeflemekle birlikte, ihtilalci komünizmden, meşru yönetim sürecini sadakatle takip etmek ve liberal kapitalizmden sosyalizme barış içinde geçişi amaçlarken, bireyin özgürlüğünü herşeyin üzerinde tutmak bakımından farklılık gösteren anti-kapitalist felsefe ve hareket.

Evrimci bir düşünce ve anlayışı cisimleştiren demokratik ya da liberal sosyalizm, en iyi bir biçimde ihtilalci ya da Marksist †komünizmle olan farklılıklarına işaret etmek suretiyle açıklanabilir. Buna göre, ihtilalci komünizmin kapitalizmi ihtilalci bir yolla devirmeyi, proletarya diktatörlüğünün hâkimiyetini kapitalist †ideolojiden en küçük bir iz kalmayıncaya kadar sürdürülmesini amaçladığı yerde, demokratik sosyalizm meşru yönetim sürecini takip eder; kurşun yerine oy pusulası ile sağlanan iktidara talip, iktidarının kaderini halkın hür seçimlerle verilmiş kararına bırakır. Yine, ihtilalci komünizmin kişisel tüketim mallarının mülkiyet biçimleri dışında kalan herşeyin kamu mülkiyetinde olması ilkesine dogmatik bir bağlılık sergilediği yerde, demokratik sosyalizm kamu mülkiyetinin özel mülkiyete üstün olduğu dogmasına pek önem vermez.

Komünistin, iletişim araçları, eğitim ve propaganda kapitalist statükonun tarafını tuttuğu için, yurttaşları kapitalist sistemin işe yaramaz bir burjuva diktatörlüğü olduğu konusunda ikna etmenin beyhude olduğunu savunduğu yerde, demokratik sosyalist, yurttaşları kapitalizmin işe yaramaz ve adaletsiz bir sistem olduğuna ikna etmeyi bekleyecek sabırlı bir kişidir. Zira demokratik sosyalistlere göre, bireylerin özgürlüğü ekonominin sosyalizasyonundan daha önemlidir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, demokrasinin üstün değerinin, mülkiyetten ziyade özgürlükte yattığını gören demokratik sosyalizm ihtilalci komünizmden farklı olarak otorite karşıtıdır. Komünistin gözünde, ister demokratik ya da ister faşist, bütün kapitalist sistemler bir burjuva diktatörlüğünden başka bir şey değildir; komünistler bundan dolayı demokratik sosyalizmin bakış açısıyla kurumlarını diktatörlük gerçeğini gizlemeyen yapmacık oluşumlar ve ikiyüzlülük olarak görürler. Bu bakış açısından kapitalizm bir kez diktatörlükle özdeşleştirildiği zaman, değişmenin tek aracının ihtilal, komünizan bir şiddet olduğu mantıksal bir sonuç olarak ortaya çıkar. Oysa demokratik sosyalizm, diktatöryal ve demokratik kapitalizm arasında bir ayırım yapar. Ona göre, diktatöryal kapitalizm içinden barışçı yolla değiştirilemezse de, bunu demokratik kapitalizmde yapmak mümkündür. Dolayısıyla, demokratik sosyalist büyük ağırlıkla kapi-

talist karakterde işleyen kapitalist ekonomiden sosyalist nitelikteki bir ekonomiye barışçı yolla geçişi amaçlar.

Buna göre, komünizm kapitalizm, ihtilal ve komünist diktatörlük gibi üç mutlakla düşünürken, demokratik sosyalizm üç göreli kavrama dayanır: Çıkış noktası olarak ağırlığı kapitalist olan bir ekonomi, aşamalı bir geçiş dönemi olarak uzun bir reform süreci ve muhtemel bir hedef olarak da ağırlıkla sosyalistleşmiş bir ekonomi.

Demokritos. Sokrates öncesi doğa felsefesinde, atomcu okulun Leukippos'la birlikte kurucusu olan ünlü filozof.

Varolan herşeyi sonsuz sayıda atoma ayırmış olan Demokritos'a göre, atomlar sıra ile birleşerek ve ayrılarak bireysel varlıkların meydana gelmesine ya da yok olmasına neden olurlar. Sonsuz sayıdaki bu atomlar maddenin bölünemez parçacıklarına karşılık gelmektedir. Atomlar, kimyasal nitelik bakımından birbirlerinin aynıları olup, onların aralarında yalnızca şekil ve büyüklük bakımından fark vardır. Atomlar, Demokritos'a göre, hareketlerini kendilerinin dışındaki bir güçten değil de, kendi özlerinden alırlar. Atomları harekete geçiren kuvvet, atomlara zorunlulukla etki yapar. Bundan dolayı, evrende bir amaç ya da raslantı yoktur.

Demokritos'a göre, varolan herşeyin temelinde, atomlardan başka bir ilke daha vardır: Boşluk. Çünkü, hareketin varolduğunu söylemek, boşluğun varlığını kabul etmeyi gerektirir. Boşluk içinde sürekli hareket, atomları bir kasırga hâlinde sürükler. Bu ise, onların büyüklük ve şekillerine göre birleşmeleri sonucunu doğurur, zira kimyasal bakımdan birbirlerinin aynı olan atomlar, birbirlerini ne çeker, ne de iterler.

Doğal olarak yukarıdan aşağıya doğru düşen atomlar, mekânın en altında toplanırlar; buna karşın, en ince atomlar havayı oluştururlar. Yüzeyleri düzgün olmayan, sarp, iğneli ve çengelli atomlar vardır. Bu sonuncu türden atomlar da birbirlerine takılarak, ekşi ve acı cisimleri meydana getirirler. Buna karşın, düz yüzeyli olan atomlar, duyulara hoş bir biçimde etki yapan cisimleri oluştururlar.

De Morgan yasaları [İng. *De Morgan's laws;* Fr. *lois de De Morgan*]. Mantık konusunda cebirsel yaklaşımın öncülüğünü yapmış olan Augustus De Morgan'ın (1806-1871) kendi adını taşıyan yasaları. **1** $\sim[p \vee q] = \sim p \& q$, **2** $\sim[p \& q] = \sim p \vee \sim q$

deneyim [İng. *experience;* Fr. *expérience;* Al. *erfahrung*]. Genel olarak özneyle dış dünyadaki varlıklar arasındaki bağıntı ya da karşılıklı etkiye, ne salt öznel, ne de salt nesnel olan bir şey olarak, canlı organizma ile çevresi arasındaki ilişki.

Buna göre, deneyim bu iki unsur arasındaki karşılıklı bir etkileşme işlemidir. Bu çerçeve içinde deneyimleyen zihin, herhangi ya da sıradan bir şey olmayıp, etkin, seçici ve araştırıcı bir varlıktır. Öte yandan deneyimde, dış dünya, üzerinde soruşturma yapılan, etkin bir biçimde işlenen bir dünyadır.

Farklı alanların veya çok çeşitli nesnelerin varlığı dikkate alındığında, estetik, ahlâkî, dinî, v. b. g., deneyimlerden söz edilebilir. Söz konusu deneyimlere neden olan, deneyimin konusunu oluşturan gerçekliğin zihindeki, herkes tarafından gözlemlenebilir olmayan, yalnızca algılayan özneye açık olan yansısına deneyim içeriği denmektedir.

Buna mukabil, bilim alanı söz konusu olduğunda, deneyim, bilimsel yöntemin önemli bir adımı olarak anlaşılan ve belli bir gözlem tekniğinin bilinçli ve sistematik bir biçimde kullanılmasından oluşan faaliyet olarak deneye tekabül eder. Burada deney, bilimsel bir doğruya ulaşmak, bir yasayı doğrulamak, bir hipotezi kanıtlamak amacıyla yapılan işlemdir.

İşte bu bağlamda, matematik ve mantık gibi formel bilimlerin tersine, deneye dayanan bilimlere, doğa bilimleri veya olgusal bilimlere deney bilimleri ya da *deneysel bilimler* adı verilir.

deneyimcilik [Os. *tecrübiyye*; İng. *experientialism*; Fr. *expérientialism*]. Doğrudan, somut deneyimin tek bilgi kaynağı ve bilginin doğruluğunu sınayıp, değerini belirlemenin tek yöntemi olduğunu savunan akım.

Entellektüalizmin karşısında yer alan ve aklın yeni bir bilgi meydana getirebilmesini, bilgiye sezgi yoluyla ulaşılabilmesini kabul etmeyen, özellikle de dış dünya üzerine olan bütün bilgilerin algı ve deneyden geldiğini öne süren bilgi öğretisi.

deneyim-dışı bilgiye ilişkin kuşkuculuk [Ing.*scepticism concerning non-sensible knowledge*]. Kuşkuculuğun belli bir türü olarak, bilginin son çözümlemede deneyime dayanmak durumunda olduğunu, deneyime dayanmayan bilginin söz konusu olamayacağını, bu tür bir bilgi söz konusu olduğu takdirde, bunun anlamsız ve temelsiz olduğunu, ona kuşkuyla bakılması gerektiğini savunan anlayış.

Bu tür bir kuşkuculuğun felsefe tarihindeki en seçkin temsilcilerinden biri, Alman filozofu †Kant'tır. O, bilgi konusunda, bilinçli deneyimin gerektirdiği koşulların neler olduğunu sormuş ve bizim deneyimde, yalnızca renkler, sesler ve kokulara işaret etmediğimizi belirtmiştir. Kant'a göre, biz deneyimdeki şeylere, belli bir düzen ve birleşim içinde, şekil almış, form kazanmış varlıklar olarak işaret ederiz. Öyleyse, deneyim adı verilen şey, insan varlığının dış dünyadan aldığı malzemeye ilişkin bir yorumdan başka hiçbir şey değildir. Bu yorumda, insan varlığı bu malzemeyi düzenlemek üzere belli bir yapıyı kullanır.

Buna göre, dış dünyayı algılayan kişinin, pasif bir biçimde aldığı şey, deneyimin malzemesi ya da ham maddesidir. İnsanın buna eklediği, dolayısıyla asıl deneyimi mümkün kılan şey, bu malzemenin alacağı biçim, form ya da düzendir. Bundan dolayı, algılayan kişi, algının düzen kazanmasını sağlayan etkenleri deneye katar. Başka bir deyişle, algılayan kişi, kendisine algıda sunulan ham maddeye biçim verebileceği, düzen kazandırabileceği bir yapı ya da mekanizma ya da yetenekler bütünüyle donatılmıştır. Örneğin, insan varlığı mekânda varolan şeyler olarak renkli cisimleri görür. Burada renkli cisim ham madde, mekânda yer alma özelliği ise, ham maddeye insan tarafından eklenen formdur. Aynı şekilde zaman, nicelik, neden gibi şeyleri de nesneye ekleyen bilen ve etkin bir rol oynayan öznedir.

Bununla birlikte, Kant'a göre, bazı yeti ve yeteneklerle donatılmış olan, onlardan başkasına sahip olamayan özne, ancak mümkün deneyimde algılayabileceği şeylerin bilgisine sahip olabilir. Bilgi, bir yönüyle dış dünyadan gelen ham madde ya da malzemeden, bir yönüyle de insanın bu ham maddeye yaptığı katkı, getirdiği yorumdan oluşuyorsa, insan kendisine deneyimde verilmemiş olan ham maddeyi yaratamayacağı ve kendi gücünü aşamayacağı için, tecrübî malzemenin olmadığı yerde, bilgi olamaz.

Bu ise, insanın gerçekliği yalnızca kendi bilinçli deneyimine yansıdığı şekliyle bilebildiği, gerçekliğin bizzat kendisi bakımından ne olduğunu bilemediği anlamına gelir. Tanrı ve ölümsüzlük gibi gerçekler, her türlü mümkün deneyimin dışında kaldığı için, bilginin konusu olamaz. İnsan deneyimdışı bir yapıda olan şeyler, tecrübeye konu olamayan varlıklar, yani gerçekliğin kendisi üzerine akıl yürütme çabalarına girişir girişmez, aynı ölçüde akla uygun görünen kanıtlarla birbirlerine tümüyle çelişik olan görüşleri savunma durumuna düşer. Öyleyse, deneyimdışı bir bilgiden söz edilemez.

deneyimin temel analojileri [İng. *analogies of experience*; Fr. *analogies de l'expérience*]. †Kant'ın *Kritik der Reinen Vernunft* adlı temel eserinde ortaya koyduğu üç *a priori* ilke.

Sırasıyla 1 tüm değişmelerin temelinde, gerisinde kalıcı bir şey bulunmaktadır; 2 her olayın bir nedeni vardır; ve 3 varolan şeyler mekânda birlikte, etkile-

şim içinde olan şeyler olarak algılanırlar diye bilinen bu ilkeler her tür empirik bilgi tarafından öngörülmek anlamında temel ve *a priori*dirler. Kant söz konusu ilkelere, özellik ya da niteliklerin algısından bu niteliklere dayanak olan töze, bir olaydan onun nedenine doğru yapılan çıkarım analojiye benzediği için, analojiler adını vermiştir.

deneysel psikoloji [İng. *experimental psychology*; Fr. *psychologie expérimentale*]. 1 Genel bir çerçeve içinde, doğa bilimleri tarafından geliştirilmiş olan deneysel yöntemlerin psikolojiye uygulanması.

2 Deneysel psikoloji terimi, daha dar bir anlam içinde, psikolojinin, gelişim psikolojisi, anormal davranışlar psikolojisi, karşılaştırmalı psikoloji, sosyal psikoloji, eğitim psikolojisi ve uygulamalı psikolojiden ayrı olarak, normal, yetişkin insan bireyleri üzerinde gerçekleştirilen laboratuvar araştırmalarından oluşan dalını; psikolojide laboratuvar deneyini ön plâna çıkartan, açıklamaları ve teorileri deneyle doğrulamayı, deney yoluyla geliştirmeyi amaçlayan tavrı tanımlar.

deniz savaşı [İng. *seafight*; Fr *combat naval*]. Geleceğin olumsallığı olarak da bilinen ve ilk kez †Aristoteles tarafından ortaya konan problem.

Yarın, bir deniz savaşının ya olacağı ya da olmayacağı şeklinde ($p \wedge \sim p$) ifade edildiğinde, mantıksal form açısından zorunlu olmakla birlikte, kendi nedeni tarafından ortaya konmamış olan ve dolayısıyla gerçekleşebilen ya da gerçekleşmeyebilen, kısacası zorunluluk taşımayan olgu. Aristoteles'ten sonra, olumsal gelecek problemi Ortaçağ düşünürleri tarafından ele alınmıştır. Nitekim, Ortaçağda, gerçekleşmesi de, gerçekleşmemesi de mümkün olan olaylar, olumsal gelecek çerçevesi içinde değerlendirilmiştir.

denkleştirici adalet [İng. *commutative justice*; Fr. *justice commutative*]. Bireyler arasındaki eşitlik düşüncesiyle ilişkili olan, toplum içindeki bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini eşitlik, ve dürüstlük içinde düzenlemeyi amaçlayan adalet anlayışı. Özellikle bireyler arasında eşya ve hizmet alışverişinde söz konusu olan ve aritmetik eşitliğe dayanan †adalet türü.

Eyleme karşı eylem, mala karşı eşdeğer fiyat, zarara karşı eşit tazminat biçiminde tanımlanan bu adalete, *alışveriş adaleti* de denir. Söz konusu adalet anlayışının temelinde bulunan aritmetik eşitlik düşüncesi, herkese eşit bir pay verilmesini öngördüğü için, eşitliğin bozulmasına neden olur. Başka bir deyişle, güçlüyle güçsüzü eşit görmek ve her ikisini de aynı muameleye tâbi tutmak, eşitsizlik ve adaletsizlikten başka hiçbir şey değildir.

deontik mantık [İng. *deontic logique*; Fr. *logique deontique*]. Yükümlülük, sorumluluk, yasak, meşrûluk, buyurulma ve izin verilebilirlik türünden ahlâkla ilgili temel kavramları içeren önermeler arasındaki mantıksal bağıntıları araştıran, ödevle ilgili olan ya da ödev bildiren temel terimlerden yola çıkıp formel sistemler kuran, bu formel sistemlerin yarattığı problemleri konu alan mantık dalı.

deontoloji [Os. *ilmi vezâif*; İng. *deontology*; Fr. *déontologie*; Al. *deontologie*]. Ahlâkın, ahlâkî ödevin doğasını ve eylemlerin doğruluğunu konu alan, bir ödev ve ahlâkî yükümlülük teorisinden meydana gelen dalı; yerine getirilmesi gereken ödevleri konu alan disiplin. Ödevi ahlâkın temeli olarak gören, bazı eylemlerin, sonuçlarına bakılmaksızın, ahlâkî bakımdan yapılması gereken eylemler olduğunu iddia eden ahlâk anlayışı.

Bu ahlâk anlayışı, ahlâkî eylemde belirleyici ögenin sonuç olduğunu öne süren bütün teleolojik ahlâk anlayışlarının, sonuççu ahlâk öğretilerinin tam karşısında yer alır. Deontolojinin en önemli dalı, hekimin hastalarına, meslektaşlarına karşı davranışlarını, ödev ve sorumluluklarını ele alan *tıbbî deontoloji*dir.

derin yapı [İng. *deep structure*; Fr. *structure profonde*]. Ünlü Amerikalı dilbilimci Noam †Chomsky'nin üretici dilbilgisinde, dilin sonsuz sayıda cümle üretilmesini mümkün kılan temel mekanizmasına, alt düzlemdeki soyut düzenine verdiği ad.

Chomsky'nin söz konusu yaklaşımı ya da kavramsallaştırımına göre, bir dilde tümcelerin yapısı, biri yüzeysel, diğeri derin olmak üzerinde, iki yapı ya da düzeyde ortaya çıkar. Bunlardan yüzeysel yapı, dilin aktüelleşmiş düzeyini temsil edip, tümcenin konuşmada veya yazıda ortaya çıktığı şekliyle sözdizimi yönünden organizasyonuna tekabül eder. Buna karşın, tümcenin alt düzlemdeki soyut düzenine karşılık gelen derin yapı dilin potansiyelini, imkânlar düzlemini tanımlar.

Derrida, Jacques. 1930 yılında doğmuş olan ünlü Fransız postyapısalcı filozofu. Temel eserleri arasında *L'Écriture et la Différence* [Yazı ve Farklılık], *La Voix et la Phénomène* [Ses ve Fenomen], *La Dissemination* [Sirayet], *Marges de la Philosophie* [Felsefenin İmkânları], *Positions* [Konumlar], *De Socrate à Frued et au-delà* [Sokrates'ten Freud ve Ötesine], *De la Grammatologie* [Gramatolojiye Dair], *L'Archéologie du Frivole* [Boş Şeylerin Arkeolojisi] gibi kitaplar bulunan Derrida, Kıta Avrupası felsefe geleneğine bağlı felsefeci ya da eleştirmenler tarafından yüzyılımızın dahî filozofu olarak görülür. Felsefeyi, 'deliliğe en yakın noktada deli olmanın zihinsel acısına panzehir olarak verilen yatıştırıcı ilaç diye tanımlayan filozof, Batı felsefesiyle derinlemesine hesaplaşmış, ondaki çelişki ve çıkmazları göstermek suretiyle, felsefeyi yeniden yaratıcı kılma mücadelesi içinde olmuştur.

Derrida, çalışmalarında *logos*'un akıl şeklinde yorumlanmasının sonucu olan logosantrik ya da akılmerkezci felsefeye şiddetle karşı çıkar. O, bu geleneğin tam karşısında bulunan ve *logos*'u söz ya da dil olarak yorumlamanın sonucu olan dilmerkezci felsefe geleneği içinde yer alır. Bununla birlikte, bağlı bulunduğu felsefî geleneğin sesmerkezciliği dildışı aşkın bir varlığın mevcudiyetine kapı araladığı için, o da Derrida'nın keskin eleştirisinden kurtulamamıştır.

Daha dar bir anlam ve çerçeve içinde, †Nietzsche, Heidegger ve yapısalcılığın babası Saussure'den yola çıkan Derrida, †özcülüğe, †ikiciliğe, Descartesçı felsefeye, akıl ya da mantıkmerkezciliğe, Aydınlanma felsefesiyle pozitivizme ve dolayısıyla bütün bir moderniteye ilişkin olarak çok ciddi ve keskin bir eleştiri gerçekleştirir. Onun son çözümlemede özcülüğe, ikiciliğe ve akılmerkezciliğe yönelik olan eleştirisi gerçekte metafiziğe, Batı'nın metafiziksel düşüncesine yönelik bir eleştiridir.

Öte yandan, onun †hümanizme karşı olan eleştirisi ya da sergilediği antihümanizm, saf bilince, Kartezyen egoya, †Husserl'in yönelimselliğine dönük bir eleştiri olarak da anlaşılmak durumundadır. Derrida'ya göre, özne bir mevcudiyet, özerk ve bağımsız bir varlık, bir merkez, dünyanın veya dilin özü ya da kaynak değildir; ben, bilinç ya da *ego cogito*, dilin fonksiyonudur. Buradan da anlaşılacağı üzere, Derrida Batı düşüncesindeki bilinç dil/anlam ilişkisini tersine çevirir. Ona göre, bir merkez olarak özne, tedricen ve tarihsel olarak dilin kullanımıyla oluşur; bu nedenle, Derrida, tıpkı Heiddegger gibi, dilin varlığın evi, varlığın ikâmet ettiği yer olduğunu öne sürer. Ben dilin bir sonucudur.

O sözmerkezci geleneğin yazı karşısında, konuşma ya da söze öncelik vermesine şiddetle karşı çıkar. Zira, böyle yapıldığı takdirde, sözün dil dışındaki bir saf varlıkla, bir özle bağlantısını kurmak kolay olur. Fakat sözün önceliği reddedilirse, böyle bir alternatif ortadan kaldırılmış olacaktır. Derrida'ya göre, Batı metafiziğinin büyük düşü ve yanılgısı, anlamın aşkın bir gösterilene gönderme yaptığı, sezgisel olarak kavranan hazır bir dil dışı gerçekliğe atıfta bulunduğu kabulünden oluşur. Derrida'ya göre, anlam sorunu, gönderimle ilgili bir konu olmaktan çok, göstergelerle ilgili bir sorundur. Dil dışında, nesnelerde, İdealarda, özlerde ya da zihinsel imgelerde anlam yoktur; anlam yalnızca dilin fonksiyonu olmak durumundadır. Başka bir deyişle, dilin anlamı onun kendi dışında bir şeyi temsil etmesin-

den doğmaz. Derrida'nın bu düşüncesi, Kant'ın dilin bir temsil aracı olduğu düşüncesine yönelik bir saldırıdan başka hiçbir şey değildir.

Derrida bu noktaya, Batı felsefesine ilişkin eleştirel bir değerlendirmenin ardından, bu felsefenin özdeşlik mantığına bağlı olduğu tespitiyle varmıştır. Ona göre, Batı felsefesi Aristoteles tarafından formüle edilmiş olan özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncünün imkânsızlığı gibi üç temel düşünce yasasına dayanır. Bu yasalar sadece mantıksal tutarlılığı varsaymakla kalmazlar, fakat bir yandan da, kendilerinin gönderimde bulundukları veya yansıttıkları özsel bir gerçekliğin, bir kökenin varolduğunu ima ederler. Mantıksal tutarlılığı sağlama alıp korumak için, bu kökenin, söz konusu özsel gerçekliğin basit, yani çelişkiden bağışık olması, homojen, yani aynı tözden veya bircinsten olması gerekir. Yine aynı nedenle bu özsel gerçekliğin, kendi kendisiyle aynı kalması, yani bir dolayımdan ayrı ve bağımsız olması gerekir, kökenle bilinç arasında bir yarığın bulunmaması için de, onun kendi kendisinin bilincinde olma zorunluluğu vardır.

Bu yasalar buna ek olarak, saflığa ve özdeşliğe zarar veren bütün unsurları, yani karmaşıklığı, dolayımı ve farklılığı dışta bırakır. Bu dışlama süreci, Derrida'ya göre, oldukça genel bir metafiziksel düzeyde, Batı düşüncesini kurumsallaştıran, duyusal/akılla anlaşılabilir, içsel/dışsal, kurgu/hakikat, doğa/kültür, konuşma/yazı benzeri karşıtlıklar düzeyinde gerçekleşir. Yapıbozum adını verdiği yöntemiyle bu karşıtlıkların imtiyazlı bölgelerini gözler önüne seren Derrida, işte bu noktada †Rousseau'nun doğa konsepsiyonuna başvurmuştur.

Doğanın sesine kulak vermek gerektiğini, zira doğanın kendi kendisiyle özdeş olup, kendine yeten bir doluluk sergilediğini söyleyen Rousseau, bazen de, yeni doğan çocuğunu sütü olmadığı için emziremeyen anne örneğinde olduğu gibi, doğada bir şeylerin eksik olduğu olgusuna dikkat çekmiştir. Eksiklik, Rousseau'ya göre, doğanın genel bir özelliği olmasa da, en önemli yönlerinden biridir. Derrida buradan hareketle, kendine yeten, kendi kendisiyle özdeş doğanın aynı zamanda bir eksiklik ihtiva ettiğini öne sürer. Doğa ancak eksiklik kategorisiyle tamamlanırsa kendine yeten olabilir. Aksi takdirde, özdeşlik mantığı uyarınca bir çelişkiye düşülür. Söz konusu özdeşliğin mutlak ya da saf olmamaklığı kaçınılmaz bir şeydir ve Derrida'ya göre, bu durum ya da ilke herşey için geçerlidir. Her basit köken, imkânının ya da varoluşunun bir gereği olarak, kök olmayan bir şeyi içerir ya da gerektirir. İnsan varlıkları kendilerini ve dünyayı bilebilmek için, bilincin dolayımına, dilin aynasına ihtiyaç duyarlar; fakat saflığa, özdeşliğe halel getiren, karmaşıklığa yol açan bir dolayımdan ya da aynadan vazgeçilmesi gerekmektedir. Onlar hem bilgiyi mümkün kılmaktadırlar, hem de, özdeşlik mantığı uyarınca, onların bilgi sürecinde yer almamaları gerekmektedir. Yer aldıkları zaman da, tıpkı fenomenolojide olduğu gibi, bilinç, öznellik ve dil bir tür kendi kendisiyle özdeş mevcudiyete eşdeğer hâle gelir. Derrida'ya göre, bu çelişki, özdeşliğe dayanan, ve dolayısıyla farklılığı dışlayan Batı metafiziğini bir çıkmaz sokak içinde bırakmıştır.

Derrida'nın buradan çıkabilmek, özdeşlik felsefesinin yerine bir farklılık felsefesi ikâme edebilmek için, yapısalcılığın kurucusu Saussure'den yola çıkarak geliştirdiği †*différance* kavramına dayanır. Hem farklılık ve hem de erteleme, sonraya bırakma anlamlarına geldiği için bilinçli olarak muğlaklaştırılan *différance* sözcüğü, kendileri olmadan ne dilin, ne de düşüncenin tanımlanabileceği farklılıklara işaret eder. *Différance* ikincileyin, tanımlama veya açıklamanın, tanımlanan ya da açıklanan şeyin kendisine değil de, onun diğer metinlere yaptığı gönderimlere bağlı olduğunu ifade eder. İlkeye göre, anlam zamanla değişir ve anlamın atfedilmesi sonsuza kadar ertelenir.

Derrida'ya göre, dil farklılıklara ve karşıtlıklara dayalı bir göstergeler sistemi ya da oyunudur. Bu bağlamda, bir göstergeyi gösterge yapan şey, onun temel, özsel, saf, özerk bir varlığa gönderimde bulunması değil de, başka göstergelerden olan farklılığıdır. Derrida'ya göre, göstergeler anlamlarını, onları birbirlerine bağlayan bir karşıtlıklar ağından alırlar. Dilin özü olmadığı gibi, görünmeyen bir temeli de yoktur ve dil, bir dış dünyaya değil de, kendisine gönderimde bulunur. Farklılıklardan meydana gelen bir yapı olarak dilde, sese ilişkin bir öz de yoktur.

O, kendisinden çok etkilenmiş olduğu Nietzsche'yle tam bir uyum içinde, şunu öne sürer: 'Anlam farklılıklar sisteminin ürünüdür ve bu durumda, anlamın yorumu kendinde şeyin temsili olarak hakikatin açımlanmasını içermez. Tersine dil, diğer insanların yorumu konusunda mümkün yeni uzlaşma yolları ortaya koyan bir özgür yorumlama oyununun aralıksız şifre çözme sürecini içerir.' Ona göre, dilden önce varolan ve dil aracılığıyla nesnel bir tarzda tanımlanan bir nesnel olgular kolleksiyonundan söz etmek olanaklı değildir. Derrida, dilin dışında hiçbir şey olmadığını, herşeyin metin ve metinde olduğunu öne sürer: 'Metnin dışında hiçbir şey yoktur.'

Derrida'ya göre, yorumun amacı hakikate ulaşmak değildir; hakikat ya da doğrular dondurulmuş söz şekil ya da figürleridir. O, yorumun hakikate götürmediğini söyler; yorum daha fazla yorma, tarih daha fazla tarihe, yazı daha fazla yazıya götürür. Derrida, nihaî ve değişmez bir yorumun olamayacağını savunur. Anlam bağlamsal olup, oyunun dilsel kural ya da uzlaşımlarından doğar. Bu nedenle, dil bizde, içimizde ikâmet etmez, biz dil içinde ikâmet ederiz. Batı metafiziği özdeşliği ve dolayısıyla özdeşliğe dayanan mantığı merkeze ya da temele yerleştirmiştir; oysa temel olan farklılıkktır, retorik mantıktan önce gelir. Mantık retoriğin türevi olmak durumundadır, çünkü anlamı belirleyen dilin kullanımıdır.

Descartes, René. 1591-1650 yılları arasında yaşamış, modern felsefenin kurucusu olarak ün kazanmış Fransız filozof. Temel eserleri: *Regulae ad Directionem Ingenii* [Aklın İdaresi İçin Kurallar], *Principia Philosophiae* [Felsefenin İlkeleri], *Discours de le Méthode* [Yöntem Üzerine Konuşma], *Méditations Métaphysiques* [Metafizik Düşünceler].

Temelleri: Yeni bir doğa ve insan anlayışının ortaya çıktığı, araştırma yöntemlerinin yeni baştan oluşturulduğu bir çağda, bilimlere bir temel kazandırmayı, ve ruhla bedeni, tinsel olanla fizikî olanı, geleneksel dinî öğretilerle de yeni bilim görüşünü uzlaştırmaya çalışmış ve çağının bilimlerini yeni baştan inşa etmeyi kendisine bir amaç olarak belirlemiş olan Descartes, yetkin bilgi modeli olarak gördüğü matematiği örnek almış ve amacı için mutlak olarak kesin olup, kendisinden hiçbir şekilde kuşku duyulamayan bir başlangıç noktası bulmaya çalışmıştır.

Matematikten etkilenmiş, felsefede de, matemetikteki gibi, sağlam bir yönteme ve sağlam temellere sahip olabilirsek, felsefenin kapsamı içine giren konularda da kesin bilgilere sahip olacağımızı savunmuş olan Descartes'ın felsefesinin iki temel yönü vardır. Bunlardan birincisi yoğun bir biçimde bireysel olan bakış açısıdır. *Metafizik Düşünceler* adlı eserinde, Descartes, hep 'ben' diyerek konuşur; öğretilerini sistematik bir biçimde serimlemek yerine, kuşkudan kesinliğe doğru bir seyahat yapar. Bu çerçeve içinde, dış dünyadan, varlıktan değil de, özneden yola çıkışı Descartes'ı modern felsefenin kurucusu yapmıştır. İkinci önemli yönü ise, felsefeyi yeni baştan ele alma ve kurma arzusudur, ki o burada, zamanının yeni yöntemlerinden ve bilimsel bulgularından etkilenmiştir.

Metafiziği: Bilgi görüşünde akılcı olan Descartes, insan aklının iki temel yetisi ya da gücü bulunduğunu söyler. Bunlardan birincisi sezgi, diğeri tümdengelimdir. Sezgi insan zihninde hiçbir kuşkuya yer bırakmayan ve son derece

açık olan bir kavrayış faaliyetidir. Sezgi, Descartes'a göre, özel bir duygudur ve akılyürütmelerimizde bize yol gösterir, yanıldığımızı ya da doğru bir sonuca ulaştığımızı bildirir. Aklın ikinci gücü olan tümdengelim ise, tam bir kesinlikle bilinen doğrulardan yapılan zorunlu çıkarımdır.

Matematik, Descartes'a göstermiştir ki, insan zihni birtakım doğruları açık ve seçik olarak kavrayabilmektedir (sezgi). Ve yine, insan zihni bildiği bazı doğrulardan hareket edip düzenli bir şekilde ilerleyerek, bu doğrulardan henüz bilmediği başka doğruları türetebilmektedir (tümdengelim). Buna göre, biz sezgiyle bazı doğruları açık ve seçik olarak ve doğrudan kavrarız. Tümdengelimde ise, Descartes'a göre, bu doğrulardan kalkarak başka doğrulara bir süreçle, zihnin sürekli ve kesintiye uğramayan bir hareketiyle ulaşırız.

Descartes, daha sonra aklın bu iki gücüne gereği gibi yol göstereceğine inandığı kurallara dayanıp, sadece aklı temele alarak kendi sistemini kurmaya geçmiştir. Sisteminin mutlak olarak kesin olan başlangıç doğrusuna ulaşabilmek için de, o doğru olduğu açık ve seçik bir biçimde bilinmeyen hiçbir şeyi doğru kabul etmemek gerektiğini bildiren kural uyarınca, herşeyden kuşku duymaya, yanlış ya da kuşkulu olduğunu, ve yanlış ya da kuşkulu olmasının muhtemel olduğunu düşündüğü herşeyi reddetmeye karar vermiştir. Kuşkuyu son sınırına kadar götüren Descartes, bu süreç sonunda, kuşku duyabilmesi için, öncelikle varolması gerektiği sonucuna varmıştır. Ona göre, istisnasız herşeyden kuşku duyan bir insan, kuşku duymakta olduğundan kuşku duyamaz, zira kuşku duyarken, kuşku diye bir şeyin varolduğunu, dolayısıyla kuşku duyan 'ben'inin varolduğunu açık ve seçik olarak bilir. Nitekim, o 'Düşünüyorum, öyleyse varım' sonucuna varmış ve böylelikle düşünen bir varlık olarak kendi varoluşunu kanıtlarken, çıkış noktası özne olan modern felsefeye yön vermiştir.

Descartes, daha sonra da bu sonuçta, kendisini bu önermenin hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde doğru olduğu konusunda ikna eden öğenin ne olduğunu bulmaya çalışmıştır. Ona göre, bu sonucu kesin olarak doğru kılan öğe, kendisinin önermede iddia edilen şeye ilişkin 'açık ve seçik' algısıdır. Demek ki, açık ve seçik olarak algılanan bir şeyin yanlış olabilmesi imkânsızdır.

Descartes kuşku süreciyle kendilerinden kuşku duyduğu tüm eski inançlarını eledikten ve kuşku duymak suretiyle, düşünen bir varlık olarak kendi varoluşunu kanıtladıktan, böylelikle de sisteminin temel başlangıç doğrusunu bulduktan ve bu arada, bir önermeyi doğru kılan ölçütün açık ve seçiklik olduğunu belirledikten sonra, aynı ölçütü kullanarak bilincinin dışına çıkmaya ve yeni doğrular bulmaya geçmiştir. Buna göre, onun zihninde bulunan açık ve seçik düşüncelerden biri de yetkinlik düşüncesidir. Duyu-deneyinden türetilen düşünceler açık ve seçik olmadığına, doğal dünyada yetkin olan bir şeyle karşılaşılamayacağına ve bu düşünceyi, kusurlu bir varlık olan insanın kendisi yaratamayacağına göre, yetkinlik düşüncesini, insan zihnine kendisi de yetkin olan bir varlık vermiştir. Bu yetkin varlık, Tanrı'dır. İnsan zihnindeki yetkinlik düşüncesini ona kendisi de yetkin olan Tanrı vermiş ise, nedende sonuç kadar gerçeklik olduğundan, buradan Tanrı'nın varolduğu sonucu çıkar. Descartes'a göre, insan, şu hâlde, kendi varoluşunun ve Tanrı'nın varoluşunun bilgisine sahip olabilir.

İnsan matematikte de açık ve seçik düşüncelere sahiptir, dolayısıyla matematiksel bilgiye sahip olabilir. Acaba insan bu sınırların ötesine geçerek, başka bilgilere sahip olabilir mi? Descartes'a göre, açık seçik düşünceler arasında, dış dünyadaki fizikî varlıklarla ilgili olarak, yalnızca bu varlıkların matematiksel özellikleriyle ilgili düşünceler vardır. Bir cismi düşündüğümüz zaman, onun hakkında açık ve seçik bir düşün-

ceye sahip olabilirsek eğer, açık ve seçik düşünce, yalnızca o cismi belli bir şekli, belli bir konumu ve belli bir hacmi olan bir şey olarak düşünmenin sonucu olan bir düşünce olabilir. Dış dünya ve bu dünyada bulunan nesneler söz konusu olduğu sürece, sahip olabileceğimiz açık ve seçik düşünceler, bu nesnelerin matematiksel özellikleriyle ilgili olan düşüncelerdir. Bununla birlikte, bu düşünceler bize onların 'varolduklarını' söyleme imkânı bırakmaz.

Descartes'a göre, nesnelerin var olup olmadıklarını doğrudan doğruya düşüncelerden nesnelerin kendilerine giderek kanıtlayamıyorsak, onların varoluşunu dolaylı bir yoldan kanıtlayabiliriz. Buna göre, insanda bir yandan dış dünyadaki nesnelerle ilgili düşünceler, ve bir yandan da fizikî bir dünyanın varolduğuna inanma eğilimi var *ise*, söz konusu düşünce, duyum ve izlenimlerin nedeni sırasıyla insanın kendisi, Tanrı ve dış dünyadaki nesnelerin bizzat kendileri olabilir. O bunlardan birinci alternatifi, insanda kendi deneyimini, izlenimlerini dilediği gibi oluşturabilme gücü bulunmadığını söyleyerek eler.

İkinci olasılık, dış dünya ve bu dünyadaki varlıklar varolmadığı hâlde, insandaki izlenimleri ve düşünceleri Tanrı'nın yaratmış olması olasılığıdır. Descartes, daha önce Tanrı'nın insanları aldatmadığını göstermiş olduğu için, ikinci ihtimali de eler. Bu durumda, geriye tek bir olasılık kalır: İnsan zihnindeki dış dünyayla ve bu dünyadaki varlıklarla ilgili ide ya da düşüncelerin nedeni, dünyanın bizzat kendisidir, bu dünyadaki varlıklardır.

Descartes'a göre, tözün her zaman özünü meydana getiren ve diğer niteliklerin kendisine bağlı olduğu temel bir niteliği vardır. Buna göre, bir tözün, tüm diğer niteliklerinin kendisini varsaydığı, temel, onsuz olunamaz niteliği hangisidir? Öyle ki, tözle anaıniteliği arasında bir ayırım yapılamasın. Descartes'a göre, ruhun, tinsel tözün anaıniteliği düşünme olup, ruh her zaman düşünmeyle özdeştir. Maddenin özü ise, yer kaplama ya da uzamdır. Bu çerçeve içinde, maddenin şekil ya da hareketi, yer kaplama olmadan düşünülemez. Buradan da anlaşılacağı üzere, Descartes maddî ya da cisimsel töz açısından, geometrik bir varlık anlayışı geliştirmiştir.

Descartes'ın bu varlık görüşü, gelişen bilime fazlasıyla uygun düşmekle birlikte, madde ve ruhtan, ya da beden ve zihinden meydana gelen bileşik bir varlık olan insan söz konusu olduğunda, büyük bir güçlüğe yol açar. Varlık alanı madde ve ruh diye kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığı için, eskiden birlikli ve bütünlüklü tek bir töz olan insandan, şimdi aralarında ortak hiçbir nokta bulunmayan iki töz çıkar.

Buna göre, Descartes, bir yandan açıklık ve seçiklik ölçütünü uygulayarak, madde ve ruh, beden ve zihin arasındaki gerçek farklılık ve ayırımı vurgulama ve hatta ikisini de tam ve bağımsız tözler olarak düşünmek durumunda kalmıştır. Ama aralarında ortak hiçbir yön bulunmadığı için yer kaplamayan fakat düşünen tinsel töz, düşünemeyen, fakat yer kaplayan maddî tözü, maddî töz ya da beden de tinsel töz ya da zihni etkileyemez.

Öte yandan, gündelik deneyimin, ruhun beden, bedenin de ruh tarafından etkilendiğini, ve bu ikisinin bir anlamda bir birlik meydana getirdiğini ortaya koyan olguları vardır. Descartes burada, karşılıklı tetkileşimciliği savunup, bedenle tzihin arasındaki etkileşimin beynin arkasında bir yerde, kozalaksı bezde gerçekleştiğini söyler. Başka bir deyişle, o zihinle beden arasındaki ilişkiyi bir gemiyle onu yüzdüren kaptan arasında geçen ilişkiye benzer bir ilişki olarak tasarlamıştır.

Bilgi görüşleri: Descartes bilgi görüşünde gerçek bir akılcı, hatta apriorist ve doğuştancıdır. Tasarımsal bir algı kuramı benimsedikten ve algıların her ne ise, zihinde olduğunu söyledikten sonra, ideleri, fikir ya da düşünceleri, dışardan gelen olgusal ideler (*ideae adven-*

titiae), zihin tarafından, imgeleme dayanarak oluşturulan ide ya da düşünceler (*ideae factitiae*) ve doğuştan getirilen düşünceler (*ideae innateae*) olarak üçe ayırır. Bunlardan açık ve seçik olan, bizi bilgiye götüren ideler, yalnızca doğuştan düşüncelerdir.

Yanlış problemi söz konusu olduğunda ise, Descartes, insanda yanlışa neden olabilecek iki yeti olduğunu söylemiştir: Anlama yetisi ve irâde. Anlama yetisinin kapsam bakımından sınırlı olduğu, yalnızca açık ve seçik olanla sınırlanmışolduğu yerde, irâde kapsam bakımından sınırsız bir güçtür. Buna göre, insan irâdeyi sınırlayamamakta, tam tersine onu tam olarak anlamadığı eyleri tasdike zorlayarak genişletmektedir. Anlama yetisinin görevi kavramak, doğruyu yanlıştan ayırmaktır. Oysa, irâde doğruluk ve yanlışlık konusuna kayıtsız olup, anlama yetisinin sınırlarını aşar. Bundan dolayı, irâde, anlama yetisinin açık ve seçik olarak kavrayamadığı şeyleri olumladığı için, yanlışın neden olur.

Ahlâk görüşleri: Ahlâk alanında, önce insanın özgür olduğunu göstermeye çalışan Descartes, daha çok geçici bir ahlâk, bir durum ahlâkı önermiştir. Bu çerçeve içinde, o insanın, talihini yenmeye kalkışmaktansa, öncelikle kendisine egemen olmaya çalışması gerektiğini, kişinin, yaşamı boyunca anlama yetisi ve kavrayışını geliştirmeye çalışarak, dünya düzenini değiştirmeye kalkışmak yerine, kendi istek ve arzularını değiştirme çabası vermesinin iyi olduğunu söylemiştir. Ahlâkî seçim olgusu üzerinde duran Descartes, burada neyin bizim gücümüz dahilinde olup, neyin olmadığını anlamanın büyük bir önem arzettiğini söylemiştir. Ona göre, biz, gücümüz sınırları içinde kalan şeyleri gördükten sonra, gerçekten iyi olanla kötü olanı birbirinden ayırmalı ve iyi olduğuna hükmettiğimiz şeyleri gerçekleştirmeye çalışmalıyız.

Başka bir deyişle, insanın yaşamdaki amacının mutluluk olduğunu söyleyen Descartes'a göre, insana mutluluk veren şeyler iki türlüdür. Bunlardan birincisi, bilgelik, erdem ve ölçülülük gibi salt bize bağlı olan şeylerdir; ikincisi şan, şeref ve zenginlik gibi, doğrudan doğruya bize bağlı olmayan şeylerden meydana gelir. Tüm gücümüzü birinciler üzerinde yoğunlaştırmamız gerektiğini söyleyen Descartes, bu yolda kendilerine uymanın bize yarar sağlayacağına inandığı üç kural vermiştir: 1) Kişinin, ne yapıp ne yapmaması gerektiğinin sağlam bilgisine ulaşmak için, elinden gelen her çabayı göstermesi; 2) insanın, aklın buyruklarını hayata geçirmesi için, kararlı olması, arzuların kışkırtıcılığına yenik düşmemesi; 3) kişinin sahip olmadığı ve olamayacağı tüm iyileri, kendi gücünün sınırlarını aşan şeyler olarak görmesi ve onları istememeye çalışması gerekir.

Descartesçi döngü [*Ing. Cartesian circle; Fr. cercle cartésien*]. Descartes metafiziğinde bulunduğu, Fransız düşünürü Antoine Arnauld tarafından öne sürülen döngüsel argüman. Buna göre, Descartes *Metafizik Düşünceler* adlı eserinde, bizim açık ve seçik bir biçimde, hiçbir ku kuya yer bırakmaksızın algıladığımız, idrak ettiğimiz bir şeyin doğruluğundan, Tanrı varolduğu için, emin olabileceğimizi öne sürer. Fakat aynı Descartes yine aynı eserinde, kendisini açık ve seçik olarak idrak ettiğimiz için, Tanrı'nın varolduğundan kesinlikle emin olabileceğimizi iddia eder ki, bu aşikâr bir döngüsellikten başka bir şey değildir.

Descartesçilik [İng. *Cartesianism*; Fr. *Cartésianisme*; Al. *Cartesienismus*]. 1 İlk ve genel anlamı içinde, †Descartes'ın ölümünden sonraki yüzyıl içinde ortaya çıkan ve kendi sistemlerini kurup geliştirirken, Descartes'ın felsefesini tüm ayrıntılarıyla kabul etmek yerine, onun temel kabülleriyle metodolojisini kullanan filozofların tavır ve sistemlerini tanımlarken kullanılan terim.

Descartes'ın bütün bir insan bilgisini rasyonel ve tümdengelimsel bir sistem içinde yeni baştan kurmaktan oluşan temel amacını aynen paylaşan bu filo-

zoflar, tüm doğal fenomenleri, biyolojik, fizikî, psikolojik ve kimyasal tüm olayları niceliksel ve matematiksel ilke ve yasalara göre açıklayacak geniş kapsamlı bir bilim kurma çabası içinde olmuşlardır.

2 Descartesçılık, ikinci bir anlam içinde ise, Descartes'ın felsefesini tümüyle doğru bir felsefe olarak değerlendiren, onun sistemini anlatıp, açıklamaya ve böylelikle yaymaya çalışan kimselerin tavırlarını anlatmak için kullanılmıştır. Yukarıda birinci kategoride yer alan isimlerin özgün filozofları gösterdiği yerde, burada Henri Regnier, Henri Le Roy, Balthasar Bekker, Pierre Sylvain Régis, Jacques Rohault, Antoine Arnauld ve Pierre Nicole gibi ikinci sınıf düşünürler yer alır.

3 Biraz daha genel bir anlam içinde, Descartes'tan yola çıkıp, Aydınlanma ve pozitivizm aracılığıyla yüzyılımızda analitik felsefeye kadar uzanan düşünce geleneğine *Descartesçı* ya da *Kartezyen gelenek* adı verilmektedir. Bu gelenek Descartes'ın zihin/beden ya da özne/nesne dikotomisinden hareketle, ontolojik açıdan realist ve doğalcı bir tavrı benimserken, pragmatist ve evrenselci bir yaklaşımla doğa bilimlerinin genel geçer, kesin ve değişmez yöntemini temele alıp, yasa ya da kural koyuculuğu benimser. Kartezyen gelenek, öte yandan doğa, insan ve toplum konusunda determinist ve mekânist bir anlayışı savunup, bilimin amacının açıklama ya da daha ziyade nedensel açıklama olduğunu dile getirir.

Descartes'ın merdiveni [İng. *Descartes' ladder*; Fr. *échelle de Descartes*]. Yöntemsel kuşku ile zihin olarak kendi varoluşunu kanıtlayan, fakat kuşku süreci içinde, Tanrı'nın kendisini aldatabileceğini belirten Descartes'ın, tekbencilikten kurtulabilmek, öznel bir bakış açısının üstüne yükselebilmek için, Tanrı'nın varoluşunu, ve dolayısıyla O'nun aldatan bir varlık olmadığını göstermek, yani kendi varoluşundan Tanrı'nın varoluşuna yükselmek zorunda kaldığını dile getiren deyim.

Buna göre, bilgi iddialarının teminatı olan Tanrı'nın varoluşunu iki ayrı kanıtla gösteren Descartes, böylelikle önce öznel bir bakış açısından tanrısal bir perspektife yükselmiş ve daha sonra da, dış dünyanın bilgisine ve aynı anlama gelmek üzere, dış dünyaya inmiştir.

desmos. Bağ. Yunancadan gelen bu terim Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, özellikle de John Scottus Erigena'da, bitkilerle büyüme ve beslenme, hayvanlarla duyum ve duygu yetilerini, buna karşın meleklerle de anlama yetisini paylaşmak suretiyle, kendisinde hem maddî ve hem de tinsel dünyayı birleştiren ve bundan dolayı, maddî dünyayı tinsel dünyaya bağlayan insan varlığı için kullanılan terim.

determinist ahlâk [İng. *determinist ethics*; Fr. *éthique déterministe*]. İrâde özgürlüğünden yola çıkan ahlâk anlayışlarından farklılık gösteren ve †bağdaşabilircilik olarak da bilinen ahlâk anlayışı. İnsanın eylem düzeyinde özgür olabileceğini düşünen görüşlerin yanıldığını savunan ve dolayısıyla, ahlâka düşenin, gerçekte belirlenmiş bir alan olan ahlâksal yaşamın nedensel yoldan açıklanması olduğunu dile getiren ahlâk görüşü.

†Spinoza, †Schopenhauer gibi metafiziksel bir determinizmin ve dolayısıyla determinist bir ahlâk anlayışının savunuculuğunu yapmış olan filozoflara ek olarak örneğin, bir tür biyolojist ahlâk anlayışını benimsemiş olan, †Spencer'ın gözünde ahlâklılık, biyolojik yaşamın yüksek ve farklılaşmış bir biçimi ya da görünümüne, doğal yaşamın belli bir uzantısına karşılık gelir. Öte yandan †Marks'a göre de ahlâklılık, üretim ilişkilerinin belirlediği toplum yaşamında hâkim sınıf ya da güçlerin dünya görüşlerine veya ideolojilerine göre tanımlanan iyi ve kötü kavramlarıyla yönlendirilen insan eyleminde ortaya çıkar. Dolayısıyla, insan eyleminin olduğu kadar, ahlâkî yaşamın da bir özerkliği olmayıp, o egemen sınıfın ideolojisine göre belirlenen veya yönlenen bir yaşamdır.

Her tür insanî ilişkinin belirleyicisinin, altyapıyı meydana getiren maddî üretim biçimleri olduğunu öne süren Karl Marks'a göre, bu üretim biçimleri insanın ve toplumun ahlâkî yaşam şeklini ve değerlerini belirler. Bu nedenle ahlâk, altyapı belirlenen üstyapının bir parçası olarak sınıf ideolojilerine göre yorumlanmak durumundadır.

determinizm [Os. *icâbîye, zarurîye*; İng. *determinism*; Fr. *déterminisme*; Al. *determinismus*]. Evrende olup biten herşeyin bir nedensellik bağlantısı içinde gerçekleştiğini, fiziksel evrendeki ve dolayısıyla da insanın tarihindeki tüm olgu ve olayların mutlak olarak nedenlerine bağlı olduğunu ve nedenleri tarafından koşullandığını savunan anlayış. Evrendeki her sonucun, her olayın gerçekte bir nedeni ya da nedenleri bulunduğu görüşü; doğanın nedensel yasalara tâbi olduğu ve evrende hiçbir şeyin nedensiz olmadığı düşüncesi.

Buna göre, sırasıyla, a) hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı ya da hiçbir şeyin mutlak olarak yok olup gitmeyeceği ilkesiyle, b) hiçbir şeyin koşulsuz bir biçimde ve düzensiz olarak ortaya çıkamayacağı ilkesinden meydana gelen bir görüş olarak determinizm, herşeyin kendisinin dışındaki başka bir şey tarafından yasalara göre belirlendiğini iddia eder.

İki ayrı determinizmden söz edilebilir: 1 Her olayın bir nedeni bulunduğunu, bundan dolayı özgürlük ya da irâde özgürlüğü diye bir şeyin olamayacağını savunan *katı determinizm*. Bu anlayış, tarihte ya da insan yaşamında söz konusu olan nedenleri yeterince geriye giderek araştırdığımız takdirde, insanın denetimi dışında kalan, insanın üzerlerinde hiçbir etkisi bulunmayan temel nedenleri bulabileceğimizi öne sürer. Bu tür bir katı determinizm, yazgıcılığa çok yaklaşmakla birlikte, yazgıcılıktan, insanların geleceği değiştiremeyeceklerini öne sürmemek bakımından farklılık gösterir.

Katı deterministlere göre, insanların hiçbir etkide bulunamadıkları, onların denetimleri dışında kalan belirli nedenler, insan varlıklarının oldukları gibi olmalarını ve bu arada eylemlerini belirlemiştir. Başka bir deyişle, onlar, insan varlıklarının hiçbir şeyi değiştiremeyeceklerini söylemekten çok, insanların şeyler üzerinde etkide, eylemde bulunma tarzlarının kişisel yapı ve mizaçlarının sonucu olduğunu, söz konusu yapı ve mizaçların ise insanların etki edemedikleri etmenler ve koşullar tarafından belirlendiğini öne sürerler. Katı deterministler, buna göre, her olayın, her eylem ve her sonucun, kısacası herşeyin bir nedeni varsa, bu takdirde, insanın düşünceleri, duyguları, arzuları, seçimleri ve kararları da dahil olmak üzere, herşeyin belirlenmiş olduğunu iddia ederler.

Katı deterministler buna ek olarak, insan varlıklarının hiçbir şekilde etkide bulunamadıkları nedenler tarafından belirlenmiş olan bir dünyaya geldikleri, genetik yapılarına seçerek ve isteyerek sahip olmadıkları ve içinde bulundukları durumlar ve fiziksel olaylarla başka insanların eylemlerine bağlı olduğu için, bizim özgür olduğumuzun hiçbir zaman söylenemeyeceğini belirtir.

2 *Yumuşak determinizm* ise, evrensel bir nedenselliğin geçerli olduğunu kabul etmekle birlikte, katı determinizmden farklı olarak, bu nedenselliğin bir bölümünün insandan kaynaklandığını, dolayısıyla insan için belli bir özgürlüğün mümkün olduğunu savunur. Buna göre, insanlar, akıl ve irâdeleriyle bazı eylemlerine isteyerek neden olurlar, bundan dolayı, insanların belli bir özgürlükleri vardır.

Yumuşak determinizmin burada sözünü ettiği özgürlük, sınırlı bir özgürlüktür. Bu anlayışa göre, hiç kimse tam olarak özgür değildir; insanlar, kendi arzularına göre, keyfî olarak eyleyemezler. Örneğin, biz kendimizi başka varlıklar hâline getiremeyiz ya da oksijensiz yaşayamayız. Özgürlük vardır, ama evrensel nedensellik içinde ve söz konusu nedensellikten dolayı vardır.

deus ex machina. Makinadan Tanrı diye ifade edilebilecek olan ve bir güçlüğü, bir problemi çözmek için, yapay ve gereksiz bir biçimde, Tanrı ya da doğal olmayan bir nedenin gündeme getirilmesi tavrı ve özellikle de gündeme getirilen güç için kullanılan ve eleştirel bir anlamı olan terim.

Buna göre, *deus ex machina* deyimi, özellikle felsefede, bir güçlüğü ya da problemi çözmek üzere, hiç gereği olmadığı hâlde, gündem ya da problem dışı kişi, kavram, şey ya da nedenlere başvurma tavrı söz konusu olduğunda, açıklayıcı nedenin işlevsizliğine, açıklayıcı olamayışına işaret etmektedir.

deus sive natura. Spinoza tarafından savunulan panteist görüşte, Tanrı'yla doğanın özdeşliğini dile getiren Latince deyim: Tanrı ya da Doğa.

deuterai ousiai. Aristoteles felsefesinde, ikinci dereceden tözlere, türlere, başka bir deyişle, birinci dereceden tözleri şu ya da bu türden kılan özlere verilen Yunanca ad.

devirme [Lat. *contrapositio*; İng. *contraposition*; Fr. *contraposition*; Al. *contraposition*]. Klâsik mantıkta, belli bir önermeden, öznesi o önermenin yüklemінin çelişiği olan yeni bir önerme elde etmekten meydana gelen doğrudan çıkarım türü.

Yarı devirme ilk önermenin öznesiyle aynı olan yeni bir önermeyle, *tam devirme* ise, yeni bir önermenin ilk önermenin öznesinin çelişiği olan yüklemiyle sonuçlanır. İster yarı, ister tam olsun, devirme işlemi, yalnızca ilk ya da orijinal önerme, bir *A* ya da *O* önermesi olduğu zaman, eşdeğer bir önerme verir. İlk önerme bir *E* önermesi olduğu zaman ise, klâsik mantıkçılar devirmenin, devirme işlemi ilk önermenin niceliğinin tümelden tikele dönüştürülmesi işlemiyle tamamlanması durumunda, eşdeğer bir önerme vereceğini belirtirler. İlk ya da orijinal önerme, bir *İ* önermesi olduğu zaman ise sonuç çıkmaz, yani eşdeğer bir önerme elde edilemez.

devlet [İng. *state*; Fr. *état*; Al. *staat*]. Toplumu yöneten kurallar ve yasalar yaratma otoritesine sahip bir ayrı bir kurumlar kümesi. Demokrasilerde hükümetlerin gelip gittikleri dikkate alınırsa, salt hükümete eşdeğer olmadığı gibi, iktisat, okullar, toplum örgütleri benzeri örgütlü ve sürekli kurum ve davranış pratiklerinin bütün bir alanı olarak sivil topluma da karşıt olan bütünsel politik sistem.

Devletin varlığı için zorunlu olan öğeler, sırasıyla insan topluluğu, ülke ya da toprak bütünlüğü ve egemenliktir. İnsan öğesi, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve devleti kuran insan topluluğudur. Söz konusu insan topluluğunun üzerinde yaşadığı toprak parçasına ise *ülke* denir. Bu toprak parçası doğal ya da yapay (bir anlaşma ile çizilmiş) sınırlarla, komşulardan ayrılır. Buna karşın, *egemenlik*, devletin hukukî düzenini belirleyen en yüksek otorite ve üstün irâdedir.

Bu bağlamda, başka hiçbir devlet ile bağımlılık ilişkisi içinde olmayan devlete *egemen devlet*, çoğunluk zorla kabul ettirilen bir bağımlılık ilişkisi nedeniyle başka bir devletin buyruğu altındaki devlete *yarı egemen devlet*; hukukun üstünlüğü ilkesine her koşul altında bağlı kalan devlete *hukuk devleti*; kendini hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağlamayan devlete *polis devleti*; salt güvenlik, savunma ve adalet gibi klâsik görevlerini yerine getirmekle yetinip, iktisadî ve toplumsal yaşamda etkin bir rol oynamayan devlete *jandarma devleti*; klâsik işlevlerinin ötesinde, toplumsal eşitsizlikleri azaltmak amacıyla, iktisadî ve sosyal hayata etkin bir biçimde katılan devlete *sosyal devlet*; belli bir ideoloji adına bireysel ve toplumsal faaliyet alanları üzerinde mutlak ve bütünsel bir denetim ve baskı uygulayan devlete *totaliter devlet*; iktisadî ve siyasî liberalizmin bütün ilke ve unsurlarına riayet eden devlete ise *liberal devlet* adı verilmektedir. Nihayet, dinî bir hareket ya da otoriteyle hiçbir bağı olmayan devlete ise, *laik devlet* denir.

Modern devlet düşüncesine baktığımızda, onun Avrupa'da onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda görülen mutlakiyetçi devletlerin ardından ortaya çıktığını görüyoruz. Başka bir deyişle, modern devlet düşüncesi, mutlakiyetçi devletlere ilişkin deneyimler üzerinde düşünmenin ve bu devletlerin otoritesine karşı verilen mücadelenin bir sonucu olmak durumundadır. Modern devlet düşüncesi, işte bu bağlamda Batı'da kiliseyle devlet ve devletle halk arasında yaşanan büyük kavga ve mücadelelerdan sonra doğabilmiştir. Buna göre, modern devlet hem bağımsız ve hem de laik olan kamusal bir güçtür. Modern devlet, öncelikle tüm diğer toplumsal güçlerden ve kral ya da devlet memurlarından bağımsız olmak durumundadır. Sarayla özdeşleştirilmek ve kralın mülkiyetinde olan bir şey olarak görülmek yerine, modern devlet kraldan bağımsızdır. Devlet, ikinci olarak otorite veya işlevinin Tanrı'dan türetilememesi veya yüksek bir amaçtan çıkarsanamaması anlamında laiktir. Bu, modern devletin eylemlerinin dinî ilkeler yoluyla tasdik edilip haklılandırılamayacağı anlamına gelir. Şu hâlde, modern devlet insan tarafından salt insanî amaçlarla yaratılmış olup, onun varlığı yine aynı amaçlarla devam ettirilir.

Bu bağlamda, modern devletin iki temel ideye dayandığını söyleyebiliriz: O, herşeyden önce, belli bir toprak parçasındaki tüm diğer güç ya da iktidar odaklarının güç kullanımını engelleyen merkezîleşmiş bir güçtür. Onun iktidarı, bürokrasi, yargı ve askeriye gibi kalıcı ve sürekli kurumlar yoluyla hayata geçirilir. Modern devlet, ikincileyin, bir anlaşma ya da sözleşmeye, onu yönetenlerle onun tarafından yönetilenler arasındaki belli bir ilişkiye dayanır.

Bu açıdan bakıldığında, modern devlet teorisine, bireyin devletle olan ilişkisiyle ilgilenen egemenlik konusundan başka, devletin gücünün sivil toplumla nasıl bir ilişki içinde olması gerektiği probleminin oluşturduğu genel bağlam içinde yaklaşabileceğimizi söylenebilir. Egemenlik söz konusu olduğunda, iki ayrı yaklaşımın ortaya çıktığını görüyoruz.[1] Bunlardan birinci yaklaşım, onaltıncı yüzyılda Bodin ve onyedinci yüzyılda da Hobbes tarafından sergilenmiş olan mutlak egemenlik görüşünde ifadesini bulur. Örneğin, İngiliz düşünürü Thomas †Hobbes'a göre, devletin egemenliğinin ilke olarak sınırı olamaz ve devlet kendisinin dışında bir şeyle haklı kılınamaz.[2] Buna karşın, ikinci yaklaşım, Locke, Montesquieu, Spinoza ve Kant tarafından benimsenen ve devletin egemenliğine bir sınır koyan yaklaşımdır. Bu anlayış, bağımsız bir kamusal güç olarak modern devletin statüsünü veya onun en yüksek otorite olma iddiasını sorgulamaz. Fakat devletin, sivil toplum içindeki kurumlardan yalnızca biri olduğunu ve dolayısıyla, devletin bireyler üzerinde tahakküm kuramayacağını ifade eder. Her bireyin, kökeni toplumsallık öncesinde bulunan birtakım doğal hakları olduğunu ve bu haklara, bireylerin yaptığı sözleşme sonucunda oluşan devlet tarafından zarar verilemeyeceğini dile getiren bu ikinci yaklaşım, daha çok devletin iktidarına nasıl sınır çekilebileceği konusu üzerinde yoğunlaşır.

Öte yandan, devletin gücünün sivil toplumla olan ilişkisi söz konusu olduğu zaman da, iki temel tavır ortaya çıkar. Liberalizm içindeki farklı görüşleri ifade eden bu tavırlardan birincisi, devletin sivil topluma tâbi olması gerektiğini dile getiren tavır ya da yaklaşımdır. Buna karşın, ikincisi devleti, sivil toplumu içermekle birlikte, onu aşan ve onun zararlı etkileriyle mücadele eden bir alan olarak değerlendirir.

devletçilik [İng. *etatism*; Fr. *étatisme*; Al. *etatismus*]. Devleti tüm toplumsal görevlerin düzenleyicisi olarak gören, özellikle de ekonomide devletin ekonomiye müdahalesini ve piyasa mal ve hizmetlerini doğrudan bir biçimde üretmesini öngören anlayış. Özel çıkarları merkezî olarak örgütlemenin üretimi arttıracağı inancına dayalı olarak, devletin görevle-

rinin yaygınlaştırılmasını ve ekonomi alanına müdahalesini öngören görüş.

Sanayi ve ticaret kuruluşlarının, eğitim, kültür, sağlık faaliyetlerinin devletin elinde toplanmasını öğütleyen ve devletin haklarıyla, yetki ve sorumluluklarını, bireyin haklarının aleyhine olacak şekilde genişleten öğreti.

devlet dini [İng. *state religion*; Fr. *religion d'état*]. Devleti dünyadaki ilahî düşünce, Tanrı'nın bu dünyadaki yürüyüşü kabul ederken, insanın bütün tinsel gerçekliğini devletten aldığını savunan ünlü 19. yüzyıl Alman filozofu Hegel'in din anlayışı.

Devleti özgürlüğün gerçekleşmesi olarak tanımlayan †Hegel'e göre, birey hiçbir şey, devlet herşeydir. Devletin apaçık, mevcut vakıa olduğunu ve etik hayatı gerçekleştirdiğini, insanoğlunun sahip bulunduğu değere haiz herşeyin Devlet aracılığıyla sahip olunan şeyler olduğunu öne süren Hegel için, devlet dünyada varolan ilahî düşünceden başka hiçbir şey değildir. Bu bağlamda, Hegel, her insan varlığında, siyasî otoritenin müdahalesinden bağışık olan bir vicdan alanı bulunduğunu ve devletin insan bireyinin nihaî ve en yüksek kaynaklarıyla nefsini tamamen eminemesi gerektiği şeklindeki Musevî ve Hristiyan tektanrıcılığının temel felsefî ilkesini reddeder. Devletin gerçekleşmiş akıl ve ruh, yeryüzündeki ilahî düşünce olması nedeniyle, Hegel'e göre, devletin yasası nesnel ruhun dışavurumudur ve 'yalnızca yasaya itaat eden kişi özgürdür.' İnsanın gerçek özgürlüğü devletin ve yasanın rasyonelliğine boyun eğmekten ve kendisini onunla özdeşleştirmekten ibarettir.

devlet felsefesi [İng. *philosophy of state*; Fr. *philosophie de l'état*]. †Siyaset felsefesinin bir dalını meydana getiren ve toplumsal yaşamla devletin doğuşunu, doğasını ve anlamını araştıran, insanlarla insanların içinde yer aldıkları siyasî örgütlenmeler arasındaki ilişkileri inceleyen felsefe dalı.

Devlet felsefesi tarihinde, devlet şu şekillerde anlaşılmıştır: 1 *Doğal bir kurum veya organizma olarak.* Bu yaklaşımın klâsik temsilcisi †Platon'dur. O, devleti büyük ölçekli bir insan ya da organizma, bireyin bir devamı olarak görür ve bu durumun bir sonucu olarak da, sırasıyla akıl, can ve iştihadan oluşan üç parçalı ruh anlayışını aynen devlete yansıtır. Buna göre, o devletin temelini insan doğasında bulmaktadır.

2 Devletin, yönetimde bulunanlardan ayrı olan, fakat yöneticilerin karar ve ehliyetleriyle gelişmesine katkıda bulundukları bir *kurumlar ve hizmetler sistemi* olduğunu dile getiren Aristotelesçi devlet anlayışı. Bu çerçeve içinde, Aristoteles'te, devletin asıl amacı, yurttaşların maddî bakımdan refaha ulaşmaları, ama daha çok ahlâkî bakımdan gelişmeleri ve olgunlaşmalarıdır. Devlet, bu amaç için vardır. Yani, ona göre, devlet yönetimleri kendi başlarına iyi ya da kötü değildir, ancak söz konusu amacı gerçekleştirebilmesine göre, iyi ya da kötü devlet vardır.

3 *Yapma bir varlık ve araç olarak devlet.* Klâsik temsilciğini †Rousseau, †Hobbes ve †Locke'un yaptığı bu anlayışa göre, insan mutlak bir özgürlük durumu içinde varolamaz. Mutlak bir özgürlük durumunda, insanı dışardan belirleyen ve sınırlayan hiçbir güç olamayacağından, her insan neyin iyi olduğuna kendisi karar verir ve kendi çıkarlarını hayata geçirmeye çalışır. Bu ise, tam bir çıkar çatışmasına, hatta insanlar arasında bir savaşa yol açar. Fakat böyle bir durum, tüm insanlara zarar vereceğinden, insanlar bir araya gelerek, aralarında bir sözleşme yaparlar. İnsanlar toplum sözleşmesi adı verilen bir uzlaşma ve anlaşmaya dayanarak, ortak irâdelerini temsil edecek bir gücü, kendileri için hakem ve yönetici olarak tayin ederler. Buradan da anlaşılacağı gibi, söz konusu anlayışta devletin doğal bir temeli yoktur. Bu yaklaşımda devlet, insanları birbirlerine karşı koruyacak ve kendilerini geliştirmelerine imkân verecek bir araç olarak ortaya çıkar.

4 Devleti, kendi irâde, ehliyet, yeteneği, ve amaçları olup, bir üniversiteye benzetilebilecek cisimleşmiş bir kişi, dünyadaki ilahî düşünce, millî bir ruh olarak gören *Hegelci devlet anlayışı*. Devletin içeriğini millî ruhun meydana getirdiğini öne süren Hegel'e göre, millî ruh, din, hukuk, bilim, sanat, sanayi gibi türlü özel alanlara ayrılır.

5 Devletin, devleti kontrol edenlerin, gücü elinde bulunduranların çıkar ve tercihlerinden hareketle politikalar üreten bir tür yönetim makinası olduğunu, toplumdaki egemen sınıfın çıkarlarına hizmet ettiğini dile getiren *Marksist devlet görüşü*. Söz konusu anlayışa göre, devlet sınıflara bölünmüş olan topluma sıkı sıkıya bağlıdır. Bu çerçeve içinde devlet, sosyal mücadeleyi, sınıf savaşını yavaşlatan, ona engel olan, ekonomik bakımdan üstün durumda olan, üretim araçlarına sahip bulunan sınıfın baskı aracıdır.

devletin ideolojik aygıtları [İng. *ideological state apparatus*; Fr. *appareil idéologique de l'état*]. Marksist Fransız düşünürü Louis †Althusser'in eğitim, kilise, kitle iletişim araçları, sendikalar ve hukuk gibi, normalde devlet denetiminin dışında kalıp, özel alana dahil olmakla birlikte, devletin değerlerini aktarma, onun iktidarını pekiştirme ve böylelikle de düzeni koruyarak, kapitalist üretim ilişkilerini sürdürme işlevi gören kurumları tanımlamak için kullandığı deyim.

Althusser'e göre, bir devletin, biri baskıcı, diğeri de ideolojik olmak üzere, iki tür aygıtı vardır. Bunlardan baskıcı devlet aygıtı bir tane olup, kendisini şiddet yoluyla hayata geçirirken, ideolojik aygıtların bir çoğulluğu söz konusudur ve bunlar †ideoloji yoluyla fonksiyon gösterirler. Bu, Althusser'e göre, †kamusal alanla özel alan arasındaki ayırım gerçek bir ayırım olmadığı için, böyledir. Nitekim, bu ayırım gerçek ve mutlak bir ayırım olmayıp, burjuva hukukuna özgü içsel ve göstermelik bir ayırım olduğu içindir ki, özel alana aitmiş gibi görünen eğitim, basın, hukuk, sendika, kilise gibi kurumlar, açık ya da örtük, doğrudan ya da dolayımlı bir biçimde, devlet kurumları olarak işgörürler. Ve hâkim sınıfın, yani burjuvazinin (veya proletaryanın) egemenliğini sürdürmesini güvence altına alarak, kapitalist üretim ilişkilerinin ve devlet iktidarının pekişmesine hizmet ederler. Althusser buradan yalnızca, tek bir sonucun çıktığını öne sürmüştür: Ya burjuvazi ya da proletarya diktatörlüğü.

devrim [Os. *ihtilâl*; İng. *revolution*; Fr. *révolution*; Al. *revolution, umwälzung*]. Genel olarak, yerleşik toplum düzenini, devlet ve toplum yapısını tümüyle değiştiren, köklü, hızlı ve kapsamlı dönüşüm.

Devrim, İlkçağda, Yunanlı ve Romalı düşünürlerde, bir yönetim biçimi ya da bir dizi yöneticinin belli bir ardışıklık ilişkisi içinde diğerinin yerini aldığı siyasî değişmeyi ifade etmiştir. Bu dönemde siyasî yaşam, döndükçe bazılarına otorite ve yönetme hakkı verirken, bazılarının mahvına sebep olan bir talih çarkı olarak düşünülmekteydi. İnsanın durumu ve yetenekleriyle ilgili olarak kötümser bir bakış açısı benimseyen İlk ve Ortaçağ düşüncesine göre, insanı bu dünyada ve gelecekte bekleyen bir Altın Çağ yoktur. Dolayısıyla, siyasî alanda gerçekleşen değişim ve dönüşüm olarak devrimin hiçbir değeri yoktur. Bu türden siyasî değişiklikler kaçınılmaz olmakla birlikte, geçmişte kalmış bir Altın Çağdan, insanın yitirilmiş yetkinliğinden her seferinde biraz daha uzaklaşmayı ifade eder.

Modern devrim düşüncesi, işte siyasî yaşamı aynı sabit düzen içinde dönen bir talih çarkı olarak gören bu anlayışın yıkılmasından sonra ortaya çıkar. Artık devrim, aynı sabit düzen içinde dönen çarkın yörüngesinin dışına sıçramayı, önceden belirlenmiş bir yörüngeden kaçışı ifade etmeye başlar. Nitekim, modern dönemde talih çarkının yerini, bir tepeye doğru büyük bir güçle itildikten sonra, tekrar gerisin geriye düşmek ye-

rine, ileriye doğru yuvarlanan dev bir taş alır. Zira bu dönemde, tarih artık sürekli bir süreç olarak değil değil de, süreksiz olan bir şey olarak algılanır; enerjisi yüksek, irâdesi iyi olan insanın sınırsızca ilerleyebileceğine, onun gelişip yetkinleşebilmesinin mümkün olduğuna inanılır.

1 İşte bu çerçeve içinde, devrim, kalıcı ve çok temelli bir değişimi gündeme getiren, toplumsal düzeni temelden değiştirdiği için, siyasî alanın dışında da büyük etkileri olan siyasî bir eylem olarak anlaşılmak durumundadır. Yavaş yavaş gerçekleşen bir süreç olan evrimden farklı olarak, toplum yapısı ve siyasî düzende aniden gerçekleştirilen, temelli değişim ve dönüşüm, toplumsal yapıda gerçekleşen topyekün değişme olarak devrim, yönetimdeki siyasî değişikliklerin kendisinin yalnızca bir tezahürü ya da yansıması olduğu temelli değişimi ifade eder. Söz konusu temelli, topyekün ve yapısal değişmeden dolayı devrim, başkaldırı ya da isyandan da ayırt edilmelidir, çünkü başkaldırıda, örneğin belli bir krala bir birey olarak meydana okuyup, onu değiştirmeye çalışına söz konusuyken, devrimde kişisel otoriteye meydan okumaya ek olarak, krallık kurumunun bizzat kendisini ortadan kaldırma söz konusudur. Bir isyan ya da başkaldırı bir kralı tahttan indirebilir, ama bir devrim toplumsal düzeni toptan ve temelli bir biçimde dönüşüme uğratır.

2 Öte yandan, devrim, diyalektik ve tarihsel maddeci görüşte özel bir anlam kazanmıştır. Buna göre, 2-a) devrim, diyalektik süreçte, antitezden senteze doğru giden hareket, yani olumsuzlamanın olumsuzlanması anlamına gelir, çünkü sentez, şimdi niteliksel olarak yeni bir temel üzerinde oluşturulan yeni bir tezdir.

Yine aynı Marksist terminoloji içinde, fakat bu kez 2-b) toplumsal anlamı içinde devrim, üretimi belirleyen ilişkilerdeki niteliksel bir değişmeyi, örneğin feodalizmden kapitalizme doğru olan değişmeyi ifade eder. Marks'a göre, antiteze karşılık gelen üretim güçleri, giderek eskiyen üretim ilişkileri (tez) bağlamında gelişir. Toplumsal bir devrime, bu çerçeve içinde, üretim ilişkilerini üretim güçleriyle uyumlu hâle getirmek için ihtiyaç duyulur.

Başka bir deyişle, devrime ilişkin açıklama siyasî, ekonomik ve sosyolojik etkenlere dayanabilmekle birlikte, devrim konusundaki Marksist yaklaşım, feodalizmden kapitalizme geçişte olduğu gibi, bir üretim tarzının başka bir üretim tarzıyla değiştirilmesi durumuna ifade eder. Buna göre, Marksist yaklaşım, devrimde, toplumsal sınıflar arasındaki çatışmaların önemiyle, üretim tarzı içinde, üretim güçleriyle ilişkileri arasındaki çelişkiyi vurgular.

3 Devrim, nihayet, daha özel bir anlam içinde, entellektüel disiplinlerde, bilimde, felsefede, sanat ve ideolojide, yerleşmiş ve gelenekselleşmiş olanın yerine yenisini koyma eylem ya da hareketini ifade eder.

devrimci bilim anlayışı [İng. *revolutionary view of science*; Fr. *vue révolutionnaire de la science*]. Ünlü Amerikalı bilim felsefecisi †Kuhn'un, klâsik bilim felsefelerinin evrimci bilim görüşüne; bilimin tarihsel süreç içinde artarak gelişen kümülatif bir bilgi olduğu, bilimsel ilerleme sürecinin hep artan, ileriye doğru gelişen, eskinin doğrularına yeni doğrular katan bir süreç olduğu, bilimin düzgün doğrusal bir ilerleme süreci sergilediği tezine karşı geliştirdiği alternatif bilim anlayışı.

Kuhn'un söz konusu devrimci bilim görüşüne göre, bilimsel bilgi düzgün bir doğru boyunca ilerlemez, birikimsel bir süreç izlemez. Devrimci bilim anlayışı, bilimde sapma ve zikzakların söz konusu olduğunu, ve devrim sözcüğüyle ifade edilebilen büyük gelişmeler yaşandığını savunur. Bilim sürekli olarak ilerleyen, bir önceki aşaması bir sonraki aşamasına katılan doğrusal bir gelişme göstermez, paradigmal bir gelişme sergiler. Yani, bir çerçeve içinde önce dış

sınırlara ulaşılır, ama sonradan bu çerçevenin yerini bir başkası alır. Başka bir deyişle, Kuhn'un bilim görüşüne göre, olağan bilim döneminin ardından, anomaliler, normal yoldan açıklanamayan uyuşmazlık ve uygunsuzluklar arttığı zaman, yürürlükteki paradigmanın yerine başka bir paradigmanın geçirilmesiyle birlikte, bilimde bir devrim gerçekleşir.

Dewey, John. 1859-1952 yılları arasında yaşamış olan ve âletçilik olarak bilinen felsefe akımının kurucusu ünlü Amerikan filozof ve eğitim kuramcısı. Charles Sanders Peirce ve William James'ın görüşlerinin bir sentezini yapmış olan Dewey, pragmatizmi, mantıksal ve ahlâkî bir analiz teorisi olarak geliştirmiştir. Temel eserleri: *Problems of Man* [İnsanın Sorunları], *Studies in Logical Theory* [Mantık Teorisiyle ilgili Araştırmalar], *Freedom and Culture* [Özgürlük ve Kültür], *Human Nature and Conduct* [İnsanın Doğası ve Davranışı], *How we Think?* [Nasıl Düşünüyoruz?].

Temel ilgiler: Felsefeye, doğa bilimlerinin ve sanatın temel tezlerine dair fikirleri, sosyal ve kültürel kurumlarla ilgili görüşleri açıklığa kavuşturma, insan yaşamını ve toplumunu etkileyen inançları analiz etme görevini yükleyen Dewey, doğayı ve bilen insan zihnini birbirinden ayıran geleneksel bilgi anlayışına karşı çıkmış, deneyemin çözülecek problemleri ortaya koyduğunu, pasif bir varlık olmamak durumunda olan insanın doğayı değiştirme ve dönüştürmeyi öğrendiğini savunmuştur.

Bilgi görüşleri: Buna göre, Dewey insan zihnini, doğanın bir parçası, bir bölümü gibi düşünür. Dolayısıyla bilgi, onda, dünyanın dönüşü, bir çocuğun doğuşu, yemek yeme gibi, herhangi doğal bir etkinlik olarak ortaya çıkar. İnsanla ilgili doğal bir olay olduğu için, bilgi, insan deneyimi içinde yer almaktadır. Dewey'e göre, insan deneyiminde bilgi edinme eylemi, yalnızca düşünmeye başladığımız anda değil, fakat yoğun ve derin bir biçimde düşünmeye başladığımız anda başlar.

Bu yoğun ve derin düşünce, çevremizdeki birtakım değişiklikler sonucunda, gelecekteki eylem ve davranış biçimimizle ilgili bir kuşkuya, tereddüte düştüğümüz zaman karşılaştığımız bir sorunla birlikte ortaya çıkar. Buna göre, yoğun ve derin düşünce, ormanda yolunu kaybetmiş bir adam için, ormanın dışına çıkma sorunu ile bilim adamı için, insanın dokusunun niçin canlılığını kaybettiği, denizde neden gelgit hareketlerinin meydana geldiği problemi ile karşılaştığı anda ortaya çıkar. Birinci durumda günlük bir çevre, ikinci durumda ise bilimsel bir çevre ile karşı karşıya gelişiniz söz konusudur.

Ormandaki adamın üzerinde kararsız olduğu eylem, onun ormandan çıkması sonucunu doğuracak olan bir yola girmesi olayıdır. Bilim adamının üzerinde kararsız olduğu eylem ise, olayları nasıl önceden kestireceği ve bunun için uygulaması gereken gözlemlerle ilgilidir. Bilgi doğru tasarım ya da varsayımlardan ibaret olan bir şeydir ve burada, tasarım ya da varsayımlar, kendileriyle araştırmamızın kaynağını oluşturan problemin çözümünü araştırdığımız birer araç işlevi görürler. Dewey'nin terminolojisine göre, onlar bir amaca ulaşmak için kullandığımız araçlardır. Bu amaç ise, bilgidir ya da problematik bir durumun çözümüdür. Söz konusu tasarım ve varsayunlar, özel ve belirli bir anlam içinde, pratik geçerliliği olan varsayımlar, kendileri sayesinde somut problemlerin çözüme kavuşturulduğu araçlardır.

Din Konusundaki Görüşleri: Dewey, söz konusu aktif, eylemde bulunan insan düşüncesini ve yaratıcı bir etkinlik olarak bilgi anlayışını, din görüşü ve eğitim felsefesine de yansıtmıştır. Dewey'e göre, geleneksel din anlayışı, değişmez dogmalar ve ahlâk kurallarına inanç, insan zihnini kendisine kabul ettirilen bir görüşe bağlama ve hapsetmeyle eşanlamlıdır. Bu tür bir inanç, insanın hayal gücünün bir görüş edinme çabasını ortadan kaldırır.

Oysa gerçek bir görüş, düşünce özgürlüğü ve bağunsızlık gerektirir. Dinin dogmalarının, açıkça doğaüstücü olmasalar bile, tdoğalcılığa aykırı olmaları çok muhtemeldir. Din ve dindarlık bu olmamalıdır. Dindarlık, ona göre, doğanın, her türlü idealin kendisinden çıktığı kaynak ve o olmaksızın, amaçlar peşinde koşmanın başarıya ulaşamayacağı koşullar olduğunu anlamaktan doğar.

Eğitimle ilgili Görüşleri: Dewey'e göre, eğitim süreci çocuğun ilgi alanlarını dikkate almalı ve bunların üzerine kurulmalıdır. Bu süreç, çocuğun sınıf içi deneyiminde, düşünme ile iş yapma etkinliklerinin karşılıklı etkileşimine imkân sağlamalıdır. Okul küçük bir toplumluk gibi örgütlenmelidir; öğretmen belli bir ders ve okuma dizisini gerçekleştirmek için öğrenciyi görevlendiren bir ustabaşı değil, öğrencilerle birlikte çalışan bir rehber olmalıdır. Eğitimin hedefi, çocuğun varlığının her yönü ile gelişmesidir.

dharma. Budist öğretide, birleşerek varlığı meydana getiren nihaî ve en küçük parçacıklara verilen ad.

Bu anlayışa göre, sonsuz sayıda *dharma* vardır ve *dharma*lar cansız parçacıklardır. Budizmde, canlı ve cansız tüm yaratıkların, dağların, taşların bu türden küçücük, cansız *dharma*larının bir araya gelmesiyle oluştuğu kabul edilir. Varlık, Budizme göre, küçücük *dharma*lardan oluşmuş bir görüntüdür. *Dharma*, sürekli ve kalıcı bir şey değildir; oluşan, sonra yeniden yok olan kısa süreli bir görüntüdür.

Evrende, kalıcı, sürekli bir varlık bulunmadığını, yalnızca, sürekli bir çevrim, *dharma*ların aralıksız bir oluş ve yokoluş süreci bulunduğunu öne süren Budist öğretiye göre, *dharma*nın oluş ve yokoluş süreci, rasgele ve gelişigüzel olmayıp, bir neden sonuç ilişkisine bağlıdır. Her *dharma*, kendisinden önceki başka *dharma*ların oluşturduğu koşullar ve ortam içinde bir kurala bağlı olarak ortaya çıkar. Etki tepki yasası uyarınca, herşey birbirine kaçınılmaz bir ilişkiler ağıyla bağlanmıştır. Bu süreç içinde kalıcı olan tek şey, bu oluşun yasasıdır ki, söz konusu yasaya da, Budizmde yine *dharma* adı verilir. Etki tepki yasası olarak *dharma*, dünyadaki varlıkları ve olayları olduğu kadar, davranışlarımızı da düzenler. Böylelikle, bu yasa bir tür ahlâk yasasına dönüşerek, erdemli davraruşlara dayalı bir toplum düzeninin temelini oluşturur.

dharma-cakra-pravartana. Buda'nın öğrencilerine verdiği ilk din öğüdü. Terim tdört temel doğruyla, tsekiz yolu içine alır.

dışa saçılma [İng. *explosion*; Fr. *explosion*]. Postmodern düşünür Baudrillard'ın, postmoderni karakterize eden içe patlama öncesi, moderni karakterize eden bir süreç olarak tanımladığı eğilim. Modern dönemde, başta bilim ve teknoloji olmak üzere, malların üretiminin, dünyayı sömürgeleştiren kapitalizmin, ulaşım ve üretim tarzlarının, adeta büyük bir patlamayla, oloğanüstü büyük bir hızla yayılımı, dallanıp budaklanma eğilim ve süreci.

dışavurum [İng. *expression*; Fr. *expression*; Al. *ausdruck*] Ruhsal olay ve yaşantıların, belirli gösterge, sembol ve betimlemelerle dışlaştırılması, ifade edilmesi; Husserl'de, bir düşününe ediminin noematik ve nesnel anlamını somutlaştıran ve gösteren bir sembol.

dışavurumculuk [İng. *expressionism*; Fr. *expressionisme*]. †Estetikte, sanatçının yaratma sürecinin temelde, dışavurumsal bir eylem ve sanatçının izlenimlerini, duygularını, sezgilerini ve tavırlarını açığa çıkarmasından ve gözler önüne sermesinden oluşan bir süreç olduğunu savunan akım.

Sanatın temelinin, bir nesne ya da üründen çok, sanat eserini yaratanın tecrübeleri ve hisleri olduğunu öne süren anlayış olarak dışavurumculuk, sanat eserinin değerinin, söz konusu yaratıcı ruhun tazeliği, bireyselliği, özgünlüğü ve içtenliği tarafından belirlendiğini, sanatçının gerçekliğe bağlı kalmak, izleyici ya da dinleyicisinin hoşuna gitmek gibi bir sorumluluğu bulunmadığını öne sürer.

Yirminci yüzyılın başlangıcında, izlenimciliğe bir tepki olarak doğan dışavurumculuk, dış dünyanın insan üzerindeki etkisini belirtmek yerine, dış dünyanın ifadesini sanatçının kendi duyarlığına uydurmaya çalışan, dünyanın sanatçı duyarlığına uyduğu şekilde canlandırılmasını temele alan ve anlatım yoğunluğuna önem veren sanat akımına karşılık gelir.

dış dünya [Os. *haricî âlem*; İng. *external world*; Fr. *monde extérieur*; Al. *aussenwelt*]. Genel olarak, içebakışla kavranan yaşantı ve zihin hâllerine, bilince karşıt olarak, aktüel ya da mümkün duyualgısıyla kavranan nesnelerin, olgu ve olayların, ideal bir çerçeve içinde öngörülen bütünlüğü. İnsan zihninin dışında, insan zihninden bağımsız olarak varolan nesnelerin, fenomenlerin, olayların, nesneler arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin oluşturduğu bütün.

Dış dünya problemi ise, felsefede, sobalı bir odada otururken, sahip olduğu tek kesinliğin, cisimsel olmayan, biricik bilincin varoluşuyla ilgili kesinlik olduğunu, yalnızca 'Düşünüyorum, o hâlde varım' diyebildiğini belirten †Descartes tarafından ortaya atılan probleme karşılık gelir. İnsanın kendi bilincinden hareketle, bilinçten kendisinin dışındaki varlığa nasıl geçebileceğini, onun kendisinin dışındaki şeyleri ve insanları içeren bir dünyayı bilip bilemeyeceğini, bilirse eğer, nasıl bilebileceğini gösterme problemini ifade eder.

dışlaştırma [İng. *externalisation*; Fr. *extériorisation*; Al. *veräusserlichung*]. Zihnin, duyumları, dış dünyadaki gerçek nesneler olarak görme eğilimi. Duyu verilerinin dış dünyaya yansıtılması eylemi.

dışsalcılık [İng. *externalism*; Fr. *externalisme*]. **1** Metafizikte, bağıntıların şeyleri, birbirlerini tümüyle dışlayacak şekilde, birbirlerinden ayırdığını söyleyen görüş.

Biri aşırı, diğeri de ılımlı olan iki ayrı dışsalcılıktan söz edilebilinir. Bunlardan 1-a) *aşırı dışsalcılığa* göre, birbirlerine bağlanan şeyler, birbirlerinin tümüyle dışında olup, birbirlerinden tümüyle farklıdır. Örneğin, bir masa ve bir insan birbirinden farklıdır ve onlar arasındaki bağıntı, söz konusu farklılıktan meydana gelir. İnsanın masadan olan farklılığı, ne insanın ne de masanın bir parçasıdır. Buna karşın, 2-b) *ılımlı dışsalcılık*, birbirlerine bağlanan şeylerin, birbirlerine benzer olmaktan çok, birbirlerinden farklı olduğunu savunur. Görüş, şeyler arasındaki bağıntıların, onları birleştirmekten çok, birbirlerinden ayırdığını ya da onları bir araya getirmekten çok, birbirlerinden ayrı tuttuğunu dile getirir.

2 Metodolojide, bir konuyu, bir disiplini, kendi iç dinamikleri ya da mekanizmaları yoluyla değil de, onu etkileyen ya da belirleyen dışsal faktör, içinde bulunduğu kültürel bağlam aracılığıyla ele alan yaklaşım.

Örneğin, bilim söz konusu olduğunda, dışsalcı yaklaşım, bilimi rasyonel bir faaliyet olarak değerlendiren ve onu yine bilimle açıklayan içsel yaklaşımın tersine, bilimin irrasyonel yanı üzerinde durup, bilimi, içinde geliştiği ve etkisi altında kaldığı kültürel bağlamı içinde ele alır. Başka bir deyişle, bilimsel gelişmenin kendi iç mantığı üzerinde yoğunlaşmak yerine, bilimsel gelişmeyi toplumsal, ekonomik, siyasî ya da dinî koşullara bağlayan dışsalcı yaklaşım, böyle bir girişim içinde psikoloji ya da sosyal bilimlerin tekniklerini kullanır. Böyle bir yaklaşımın en önemli temsilcileri, T. Kuhn, P. Feyerabend ve M. Hesse'dir.

3 Doğruluk teorisinde, dünyanın zihinden bağımsız nesnelerden meydana geldiğini, doğruluğun ise, bizim bu nesnelerle ilgili düşünce ya da yargılarımızla onların kendileri ve çeşitli hâlleri arasındaki bir tekabüliyete dayandığını öne süren anlayış. **4** Epistemolojide, kişinin inancını haklılandıran ve temellendiren şeyin salt içsel hâller olduğunu öne süren içselciliğin tersine, inancın sahibi olan kişinin içsel hâlleri dışındaki faktörlerin hesaba katılması gerekti-

ğini, bilgi için önemli olan şeyin doğru inancın güvenilir bir süreçle oluşturulması olduğunu öne süren nedensel bilgi teorisi görüşü.

5 Zihin felsefesinde, zihin hâllerinin mahiyetinin bireyin dışındaki mülâhaza ya da etkenlere, örneğin çevreyle ilgili olgulara bağlı olduğunu öne süren öğreti. 6 Ahlâk felsefesinde, ahlâkî inançların kendi içlerinde güdüleyici bir boyutu olmadığını öne süren görüş.

dışsallık [İng. *exteriority*; Fr. *extériorité*; Al. *Aussesserlichkeit*]. Sağduyu ve realist bir epistemoloji tarafından, nesnelere yüklenen, insan zihninin dışında, insan zihninden bağımsız olma özelliği.

dianoia. Genel olarak tanımlandığında, İlkçağ Yunan felsefesinde, düşünme edimi ya da yetisi.

Dianoia †Platon'da, *doxa*, yani inanç, sanı ya da kanaat ile *noesis*, yani gerçek sezgisel bilgi arasında kalan †diskürsif bilgi anlamına gelirken, Aristoteles'te, kavramlar arasındaki farklılıkları yakalayan, bu farklılıkları birleşimlerde ve ilişkilerde görebilen entellektüel faaliyeti ifade eder.

†Aristoteles'te *dianoia*, sırasıyla bizzatihi kendisi için istenen bilgi türleri olarak *theoria* ve *episteme*'ye, *tekhne* (bir şey meydana getirmek için kullanılan bilgiye) ve *phronesis*'e (eyleme yönelen bilgi) ayrılır. *Dianoia*, bundan başka, mantık üzerine olan eserlerinde, Aristoteles tarafından tasımsal †akılyürütme anlamında kullanılmıştır.

dictum de omni et nullo. Klâsik mantıkta, Barbara ve Celarent tasımlarının temelinde bulunan ve Aristoteles'e atfedilen 'Ya hep ya hiç kuralı'.

Bütün bir sınıf ya da tür hakkında tasdik edilen (ya da inkâr edilen) şeyin, bir parça için de tasdik edilebilir (ya da inkâr edilebilir) olduğunu; bir cinste bulunan bir özelliğin, o cinsin bütün terimlerinde bulunmak durumunda olduğunu; bir cinste bulunmayan bir özelliğin, o cinsin diğer terimlerinde de bulunamayacağını; bir özelliğin, cinse ait türlerin ya hepsinde olacağını ya da hiçbirinde olamayacağınına dile getiren kural.

didaktik [İng. *didactics*; Fr. *didactique*; Al. *didaktik*]. 1 Öğretime ilişkin ya da öğretim amaçlı anlamına gelen sıfat. Eğitimin, eğitim ve öğretim yöntemlerini konu alan dalı, ders verme taktiği ya da sanatı, öğretim yöntemlerine ilişkin inceleme.

2 Daha özel olarak da, teoloji ve dinde, dinî öğretinin temellerini, temel ilkelerini konu alan eğitim türü.

Diderot, Denis. 1713-1784 yılları arasında yaşamış ve uzun yıllar Aydınlanmanın temel eserlerinden biri olan Ansiklopedinin editörlüğünü yapmış olan ünlü Fransız filozofu.

Varlık konusunda doğaya ilişkin olarak maddeci bir yorum getirmiş ve duyumcu bir bilgi görüşünü savunarak, dış dünyaya ilişkin bilgide duyuların rolünü vurgulamış olan Diderot, bilimsel araştırmada gözlemi ön plâna çıkarmış ve doğada tek bir nedensel ilkenin iş başında olduğunu iddia ederek deneysel bilimin kaçınılmaz olduğunu savunmuştur.

Onun varlık görüşü, yaşadığı dönemin doğalcılarıyla fizyologlarının araştırmalarına dayanır; buna göre, Diderot'da maddeyi, çok yapılı, canlı bir varlığa yakın bir bütün olarak tasarlayan maddeci bir bircilik söz konusudur. Maddî bir yapıda olan töz, moleküllere bölünebilir olan farklı öğelerden meydana gelmiştir. Maddenin hücreli bir yapısı olduğunu, tüm canlı varlık türlerinin birtakım gelişme evrelerinden geçtiğini öne süren Diderot, aynı zamanda Darwin'in evrim teorisinin öncülüğünü yapmıştır.

Diderot, siyaset felsefesi açısından tam bir mutlakiyet düşmanı olmuş ve bir dizi reform planlamıştır; din konusunda ise, önce deizmden kuşkuculuğa ve daha sonra da ateizme yönelmiştir. O, ahlâk görüşünü iki büyük 'doğal içgüdü' üzerine, mutluluk ve yardımseverlik üzerine kurarak, ateizmle erdemi bağdaştırmaya çalışmıştır. Akla olduğu kadar içgüdülere de dayanan bu ahlâk anlayışı, onun sanat anlayışını da temellendirir. Ona göre, sanatın görevi, 'erdemi sevdirmek, insanı ahlâkî zaaflardan kurtarmak'tır.

différance. Fransız postyapısalcı düşünürü Jacques †Derrida'nın, yıkmaya ya da aşmaya kalkıştığı Batı metafiziğinin temelinde bulunduğuna inandığı özdeşlik ve mevcudiyet düşüncesini karışıklık içine itmek amacıyla, Saussure'le yapısalcı dilbilim üzerine olan araştırmalarının ışığında, 1968 yılında geliştirmiş olduğu kavram.

Saussure dili en genel şekliyle, pozitif terimleri olmayan bir farklılıklar sistemi olarak tanımlamıştı. Derrida'ya göre, bu çok önemli dil tanımının tüm içerimleri, ne Saussure'ün kendisi, ne de daha sonraki postyapısalcılar tarafından yeterince farkedilebilmiştir. Pozitif terimi olmayan farklılık, dildeki bu boyutun algılanmadan kaldığı ve dolayısıyla kavramsallaştırılmaz olduğu anlamına gelir. İşte Derrida bu saptamadan hareketle, farklılığın, mümkün hâle getirdiği Batı metafiziksel düşüncesinin kapsamı dışında kalanın prototipi, veya yetkin ifadesi olduğu sonucuna ulaşır.

Gündelik yaşamda insanlar, hiç kuşku yok ki, farklılık ya da farklılıklardan söz ederler. Örneğin, biz belli nitelikleri olan *A*'nın başka niteliklere sahip *B*'den farklı olduğunu söyleriz. Bunu söylerken de, istenildiği takdirde, bu farklılığı meydana getiren nitelikleri saymaya hazır olduğumuzu beyan ederiz. Fakat bu farklılığa pozitif terim yüklemek, onu pozitif terimlerle kavramsallaştırmak ve tanımlamaktır. Bununla birlikte, bu, Saussure'ün sözünü ettiği pozitif terimlerden yoksun, kavramsallaştırılabilir olmayan farklılık değildir. Derrida işte *différance*'ı, özdeşlik düzenine dahil edilemeyen kavramsallaştırılamaz farklılığı sağduyunun kavramsallaştırılabilir olan farklılığından ayırd edebilmek için uydurmuştur. Farklılık bir özdeşlik olmadığı gibi, iki özdeşlik arasındaki farklılık da değildir. Farklılık ertelenen ve yayılan, anlanı mümkün kılan bir farklılıktır.

différend [İng. *differend*]. Postmodernizmin en önemli düşünürlerinden biri olan Lyotard'ın dil oyunları, dilin anlamı, söylem formları bağlamında geliştirmiş olduğu Fransızca terim: Dilin anlamıyla ilgili çatışmaya tekabül eden farklılık, dil oyunları veya farklı söylem formları arasındaki mukayese edilemezlik noktaları, bir dil oyununda bir oyuncunun sesinin kısılması durumu, imkânsız olsa bile, rasyonel bir çözüm talebinde bulunan çatışmalar.

Farklı dil oyunlarının bulunduğunu öne süren Lyotard'a göre, bu dil oyunları mukayese kabul etmeyen pratiklerdir. Bununla birlikte, bu dil oyunları ya da söylem formlarının birlikte varoluşu zorunlulukla ihtilâfa, çatışma ve tartışmaya yol açar. Lyotard, işte bu bağlamda hem kapitalizmin modern enformasyon teknolojisinden yararlanarak farklı söylemleri birörnekleştirdiğini, farklılık ve çatışmaları gözden kaçırdığını ve hem de bizim bu farklılıkları teşhis edişimizin kapitalizme direnme anlamına geldiğini söyler.

differentia specifica. Türsel ayırım, yani bir türü aynı cins içindeki diğer türlerden ayıran temel, özsel özellik için kullanılan Latince terim. Örneğin, insanı aynı cins içindeki diğer hayvan türlerinden ayıran özsel özellik akıllılıktır. Buna göre, akıllılık, insanın türsel ayırımını, yani *differentia specifica*sını meydana getirir.

dikaiosyne. †Platon'da, bütün bir toplum düzenin adil olması durumu, adalet erdemi, özellikle de filozof krallarda söz konusu olan bir tür içsel doğruluk duyusu, neyin yapılıp neyin yapılmaması gerektiğini otomatik olarak bilme hâli için kullanılan terim.

Platon'un insan ve ruh anlayışında, bütünlüklü, birlikli ve üstteki parçanın koyduğu ilkelere uyan üç parçalı bir ruhun, parçaları arasında tam bir uyumun ve düzenin olması hâli.

dikey düşünce [İng. *vertical thought*; Fr. *pensée verticale*]. Fransız düşünürler Gilles Deleuze ve Felix Quattari'nin klâsik Batı felsefesini karakterize ettiklerine inandıkları, özdeşliği temel alan 'ağaç benzeri' hiyerarşik düşünce yapısı için kullandıkları deyim.

Temel kategorileri birlik, özdeşlik, özne, nesne, fail, nedensellik, temsil olan bu düşünce özellikle ağaç eğretilemesine dayanıp, gerçekliği bir ilk kökten türetir, dikey bir düzlemde hiyerarşik bir yapılanmayı yansıtır. Deleuze ve Quattari'ye göre, özellikle Platon, Descartes ve Kant felsefelerinde aşikâr hâle gelen bu felsefenin alternatifi, Nietzsche'yle başlamış olan ve kendileriyle devam ettiğine inandıkları farklılık felsefesesi ya da yatay düşüncedir.

dikkat [Os. *sarfı zihin*; İng. *attention*; Fr. *attention*; Al. *aufmerksamkeit*]. Zihnin faaliyetinin, tüm diğer nesneleri dışlayarak, belli bir nesne ya da olay üzerinde yoğunlaştırılması. Düşünce, algı ve kavrayış türünden zihinsel yetileri, başka uyaranları tümüyle bir kenara atarak, yalnızca belli uyaranlar üzerinde yoğunlaştırma gücü.

Birçok nesne arasından belli bir nesneye, çevredeki birçok uyaran arasından yalnızca küçük bir uyaran kümesine odaklanmakla belirlenen seçicilik özelliği, dikkatin en temel özelliğidir. Dikkatin, biri *irâdî dikkat*, diğeri ise *irâdî olmayan, kendiliğinden dikkat* olmak üzere, iki türü vardır. Birincisinde, özne, bir nesneyi daha iyi algılamak, mantıksal bir ilişkiyi daha iyi kavramak amacıyla, yani belli bir niyetle, belli bir çaba sergileyerek, belli bir şey üzerinde yoğunlaşır. İkincisinde ise, özne tarafında özel bir çabanın ve amacın varlığından söz edilemez; burada belli bir nesne, belli bir uyaran kümesi yeniliğiyle, ilginçliğiyle, özgünlüğüyle öznenin dikkatini çeker.

dikotomi [Yun. *dikhotomia*; İng. *dichotomy*; Fr. *dichotomie*]. 1 Genel olarak, şeylerin, nesnelerin, özelliklerin birbirlerinden çok temelli bir biçimde ve birbirlerine indirgenemezcesine farklı oldukları düşünülen iki temel parçaya bölünmesi. 2 Özel olarak da mantıkta, türsel ayırımı dikkate alarak, şeyleri cins ve türe göre bölme ya da cins ve tür ilişkisi içinde sınıflama işlemi. Cinsin, her adımda, nesnelerin belli bir türsel ayırıma sahip olup olmamalarına göre, türlere bölündüğü bir bölme tarzı.

dil [Os. *lisan*; İng. *language*; Fr. *langage*; Al. *sprache*]. Belirli ve standart anlamları olan sözcüklerden ve bir iletişim yöntemi olarak kullanılan konuşma formlarından meydana gelen yapı ya da bütün. Birbirleriyle karşılıklı olarak, sistematik bir ilişki içinde bulunan ve sözcük düzeyinde uzlaşım yoluyla oluşan bir anlama sahip olan birimlerden meydana gelen sistem.

Duyguları, düşünceleri, seçimleri açıkça göstermeyi mümkün kılan her türlü işaret sistemi olarak dil, bilinç içeriklerini, duyguları, arzuları, düşünceleri tutarlı bir anlam çerçevesi ya da modeli içinde ifade etme yolu ya da yöntemini tanımlar.

dilbilim [İng. *linguistics*; Fr. *linguistics*; Al. *linguistik, sprachwissenschaft*]. Dili bir semboller sistemi olarak gören ve dilin niteliğini, yapısını, öğelerini ve dilin geçirdiği dönüşümleri inceleyen bilim dalı.

Dilin yazılı metinlere yansıyan tarihsel gelişimiyle ilgilenen filolojiden farklılık gösteren dilbilim, dili 1 belli bir zamandaki durumuyla, 2 geçirdiği evrim açısından inceler ve dilin yapısıyla ilgili genel bir teori oluşturmayı ya da dillerin incelenmesi için genel bir teorik çerçeve oluşturmayı amaçlar.

dilci felsefe [İng. *linguistic philosophy*; Fr. *philosophie linguistique*]. Felsefe problemlerini dilin çeşitli kullanımlarını inceleyerek çözmeyi amaçlayan felsefî tavır; felsefî problemlerin özünü ve yapısını, gündelik dili analiz ettiğimiz zaman daha iyi anlayabileceğimizi savunan anlayış, dilin gündelik kullanımlarına uymayan anlatımları anlamsız sayma yöntemi.

Dilin, dış dünya ile resimsel bir ilişki içinde olmadığı gibi, birebir bir tekabüliyet içinde de bulunmadığını; insandan bağımsız olarak varolan olgulara ad verme eylemi sırasında oluşturulmuş anlamlar sistemi olmadığını öne süren dilci felsefeye göre, dil çok özel ve gelişmiş bir araç olup, çeşitli görevleri olan sözcüklerle tümceler anlamlarını

kullanıldıkları bağlamlardan alırlar. Bu nedenle dilci felsefeye göre, sözcüklerin ve tümcelerin anlamlarının, sözcüklerin kullanımını belirleyen kural, alışkanlık ve uzlaşımlar bağlamında ele alınması gerekir.

Başka bir deyişle, yalnızca gözle görüleni anlatmaya çalışan dilin doğası gereği, sembollerin, gündelik kullanımların ötesine geçmenin imkânsız olduğunu, dili kullanarak, dilin ötesine geçmenin metafizik yapmaktan başka bir şey olmadığını savunan dilci felsefe, felsefenin geleneksel problemlerinin, gerçeklikte bir temeli olmayan, fakat dilsel karışıklık ve yanlışlara dayanan sözel ya da sözde problemler olduğunu iddia etmiştir. Bize dünya hakkında bilimsel ya da metafiziksel bir bilgi veremeyen felsefenin görevinin kavramsal analiz ve kavramların anlamlarını açıklığa kavuşturmak olduğunu öne süren ve †Wisdom, †Ryle ve †Wittgenstein tarafından savunulan dilci felsefe anlayışı, böylelikle felsefe problemlerini tümden ortadan kaldırmayı amaçlar.

dilde reform [İng. *reform in the language*; Fr. *reform dans le langage*]. Dil filozofun en temel aracı olduğu, felsefe de diğer disiplinlere kıyasla çok daha yoğun bir biçimde sözel bir etkinlik olarak ortaya çıktığı, ve sözel tartışma filozofun düşüncelerini sınamadan geçirdiği laboratuvara tekabül ettiği için, filozofların dildeki çok anlamlılık ve belirsizlik türünden eksik ve kusurlara karşı duyarlı olması ve bu kusurları gidermek, dili geliştirmek için programlar önermesi tavrını ifade etmek üzere kullanılan genel terim.

Buna göre, filozofların dille ilgili yakınmaları iki farklı şekilde ortaya çıkmıştır. Bunlardan 1 ilkine göre, †Plotinos ve †Bergson örneğinde olduğu gibi mistik bir sezginin savunuculuğunu yapan filozoflar, dilin hakikatin ifade edilmesi bakımından yetersiz olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu düşünürlere göre, hakikate ermenin, mutlak gerçekliğe ulaşmanın yolu rasyonel düşünce ve dil değil de, gerçeklikle doğrudan ve aracısız bir temastır, zira dil ya da dilsel ifade, bize yalnızca görünüşü, az ya da çok çarpıtılmış perspektifleri verir. Buna karşın, 2 filozofların çok büyük bir çoğunluğu, dille ilgili hoşnutsuzluklarına rağmen, dilden vazgeçmeye kalkışmamıştır. Bununla birlikte, bu filozoflar zaman zaman dilden yakınarak, dildeki eksiklik ve kusurları giderecek adımlar atmaya çalışmış, yani dilde bir reform yapma işiyle meşgul olmuşlardır.

Dilde bir reforma giden bu filozoflar iki gruba ayrılırlar: 2-a) Birinci grupta, normal dilin, gündelik dil ve konuşmanın felsefî amaçlar için son derece uygun olduğunu, yanlışın ya da problemin gündelik dilden uzaklaşmaktan ya da ayrılmaktan kaynaklandığını savunan filozoflar yer alır. Bu tür bir tavrın, Locke'a dek uzanan çok çeşitli örnekleri vardır. Fakat, bu tavır esas çağımızda bir felsefe akımının, gündelik dil felsefesinin temeli yapılmıştır. Başka bir deyişle, bu tavır en güçlü ifadesini Wittgenstein'ın ikinci dönem eserlerinde bulur.

Buna göre, †Wittgenstein felsefenin hemen hemen tüm problemlerinin filozofların 'bilmek', 'görmek', 'özgürlük' ve 'neden' gibi terimleri yanlış kullanmaları olgusundan kaynaklandığını savunmuştur. Filozoflar, bu terimlerin alışılmış, normal kullanım ve anlamlarından, yerlerine makûl bir şey geçirmeksizin, uzaklaşmışlar ve böylelikle, başka insanların ne düşündüklerini ve ne hissettiklerini bilip bilemeyeceğimiz, fizikî nesneleri görüp göremediğimiz, bir insanın bir şeyi özgürce yapıp yapamayacağı türünden konularda aşılmaz güçlükler içine düşmüşlerdir. Ona göre, filozofun görevi bir terapistin görevinden hiç farklı değildir. Filozof, bizim hangi adımlardan geçerek anlamsızlığa düştüğümüzü göstermeli, bizi sözcüklerin normal, alışılmış bilinen anlamlarına geri götürmelidir.

Öte yandan, 2-b) bazı filozoflar da, söz konusu gündelik dil filozoflarından

farklı olarak, esas güçlüğün normal dilin belirsizliğinden, çok anlamlılığından, her zaman bir bağlama bağlı ve göreli oluşundan ve açık olmayışından dolayı, felsefî amaçlar için uygun olmaması gerçeğinde yattığını savunmuşlardır. Bu grup filozoflar arasında ise, †Leibniz, †Russell ve †Carnap gibi filozoflar yer alır. Sözü edilen filozoflar, bundan dolayı, felsefî amaçlar için, söz konusu eksiklik ve kusurların olmadığı bir dil geliştirmeyi temel görevleri olarak görmüşlerdir.

dilde temel etkenler [İng. *basic facteurs in language*; Fr. *facteurs bases dans le langage*]. İletişim ya da bildirişmenin dil aracılığıyla gerçekleşebilmesi için, bir bildirişme bağlamında işe karışan etkenler.

Bu etkenler, sırasıyla 1 dili kullananlar, 2 göstergeler ve 3 göstergelerin dil dışı karşılıkları ya da işaret ettikleri nesnelerdir. Buna göre, her dilde, ya da her bildirişme bağlamında, gösterge ve dildışı karşılık etkenlerinden başka, işe, göstergeyi kullanan ve yorumlayanlar da karışır. Başka bir deyişle, bir gösterge, hem karşılığı olduğu dildışı bir nesnenin, hem de onu bu nesnenin karşılığı olarak anlayan ya da yorumlayan bir kişinin, yani kullananın varlığını şart koşar. Buna göre, dili kullanan kişi, maksat ve niyetlerini, düşünce, inanç, duygu ve arzularını, başkalarına göstergeler yardımıyla iletir.

dil felsefesi [Os. *felsefei lisân*; İng. *philosophy of language*; Fr. *philosophie du langage*]. Felsefenin, dili tüm boyutları içinde kavramsal bir analize tâbi tutan, insanın dili kullanma etkinliği üzerinde yoğunlaşan dalı. Dilin doğasını, kökenini, yapısını ve anlam problemini felsefî analiz yöntemiyle ele alan bağımsız araştırma alanı.

Dil felsefesi, göreli olarak yeni bir disiplin ve bağımsız bir felsefe dalı olmakla birlikte, geçmişte de filozoflar dil konusuna eğilmişler ve temelde dilin kökeniyle, doğası üzerinde durmuşlardır. Kurucusunun Alexander von †Humbolt olduğu kabul edilen dil felsefesiyle ilgili araştırmalar şu sorulara yanıt getirmeye çalışır: Sembolizmin en genel özellikleri nelerdir? Dilin kendisi nasıl tanımlanmak durumundadır? Dilin özü nedir? İletişim nedir? İletişim ya da anlam iletişimi nasıl mümkündür? Bir dilsel ifadenin belli bir anlamı olması ne ifade eder? Anlam nedir? Kaç tür anlam vardır? Çeşitli dillerin, örneğin din dilinin, şiir dilinin, bilim dilinin, matematik dilinin, mimiklerin ya da bilgisayar dilinin belirleyici özellikleri nelerdir? Dille bilgi, dille sezgisel kavrayış arasında nasıl bir ilişki vardır? Dille gerçeklik, kavramla kavramsallaştırılan arasında nasıl bir ilişki bulunur? Dil hangi amaçlarla ve nasıl kullanılır? Dil yetkinleştirilebilir mi? Dili yetkinleştirmenin yolları nelerdir? Yetkin formel diller nasıl kurulur?

Dil felsefesinin esas gelişimini yaşadığı 20. yüzyılda, üç mihenk taşı veya ana gelişme doğrultusu birbirinden ayırd edilebilir: 1 Bunlardan birincisi Wittgenstein'ın çalışmaları ve filozofun ilk temel eseri *Tractatus Logico-Philosophicus*'un yayınlanması ile başlayıp, Russell ve Carnap yoluyla Quine ve öğrencisi Davidson'a kadar uzanan doğrultudur. Ludwig Wittgenstein'ın *Tractatus*'ta geliştirmiş olduğu anlamın resim teorisi görüşünden yola çıkan söz konusu gelişme ve inceleme doğrultusu, bir önermenin doğruluk koşulları problemi ve anlam/doğruluk ilişkisi olmuştur. Söz konusu yaklaşımın en önemli sonucu, onun anlamın doğrulanabilirliği görüşüne götürmesi ve dolayısıyla da, analitik ve sentetik önermelerle normatif değer biçici önermeler, olgu ve değer arasındaki ayrımı pekiştirmiş olmasıdır.

2 Dil felsefesindeki ikinci ana doğrultunun başında da, ikinci temel eseri olan *Philosophical Investigations* [Felsefî Soruşturmalar]'da, eski anlamın resim teorisinden kullanımsal anlam kuramına geçen Wittgenstein bulunur. Onun kaynaklığı ettiği bu yeni yaklaşımın kapsamı içinde J. L. Austin, P. Grice, P.

F. Strawson ve J. Searle gibi düşünürler yer almaktadır. Daha ziyade dilsel kullanımla ilgili problemler üzerinde duran söz konusu filozoflar, dünya ile dil arasındaki ilişki konusunu tümden bir kenara atmamakla birlikte, esas anlam ile kullanım ilişkisini ele almış ve dilsel davranışın mahiyetini açıklamaya çalışmışlardır. Söz konusu yaklaşımın temel kavramı 'söz edimi' kavramıdır.

3 Dil felsefesi geleneği içindeki üçüncü ana doğrultu N. †Chomsky'nin temsilciliğini yaptığı yaklaşımla belirlenir. Kullanımsal anlam teorisinden ve dilin amacının bildirişim olduğu düşüncesinden vazgeçen Chomsky'nin dil anlayışının temelinde 'insanın sentaktik bir hayvan olduğu' görüşü bulunmaktadır. Chomsky'nin benimsediği bu sentaktik anlam teorisine göre, dilin özü sözdiziminden meydana gelir. Bu anlayış dilin özünün sözdizimi olduğunu söylerken, sentaks formunun insanda programlı olarak bulunduğunu ve dolayısıyla dil felsefesinin inceleme alanının bununla sınırlanması gerektiğini ifade eder.

dil fenomenolojisi [İng. *phenomenology of language*; Fr. *phénoménologie du langage*]. Dili fenomenler açısından incelemeyi deneyen felsefe türü.

Buna göre, çağdaş dil filozofu J. Austin'in olgulara, fenomenlere ya da gerçekliğin deneyim ya tecrübesine erişmek için izlediği yol, gündelik dildi. Dolayısıyla, Austin felsefe yapma tarzına, 'dilsel çözümleme' yerine 'dil fenomenolojisi' adını vermeyi yeğlemiştir.

dilin görevleri [İng. *functions of language*; Fr. *fonctions du langage*]. Herhangi bir düşüncenin, niyetin açığa vurulması, dolayısıyla bir zihinden başka bir zihne aktarılması amacına hizmet eden bir işaretler sistemi olarak tanımlanan dilin yerine getirmek durumunda olduğu fonksiyonlar.

Buna göre, dil yardımıyla inanç, düşünce, tasarı, dilek ve isteklerimizi başkalarına ilettiğimiz ya da bildirdiğimiz gibi, bazı duygularımızı açığa vurur, belli isteklerimizin yerine getirilmesini sağlarız. Bu çerçeve içinde, dilin görevleri, Searle'ün söz edimi teorisinden bağımsız olarak **1** *bildirme görevi* ve **2** *bildirsel olmayan görev* olarak iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan bildirme görevi, dilin inanç, tahmin ya da bilgilerimizi iletmek amacıyla kullanılmasından oluşur. Bu, dilin temel görevi olup, doğru ya da yanlış değerini alabilen deyimlerle, yani önermelerle gerçekleşir.

Dilin bildirsel olmayan görevleri ise, dörde ayrılır: **2-a)** Daha çok ünlemlerin üzerine aldığı, herhangi bir duygusal tepki ya da tavrımızı dışavurma görevine dilin *belirtme görevi* adı verilir. Buna karşın, **2-b)** dilin, en çok emir kipinden cümlelerle, insan davranışlarını etkilemek amacıyla kullanılması ise, dilin *yaptırma görevi*ni meydana getirir. Öte yandan, **2-c)** dilin 'Günaydın!', 'Nasılsınız?', 'Rica ederim' gibi deyimlerle, insanlar arasındaki toplumsal ilişkileri başlatmaya, kolaylaştırmaya, yerine göre güçlendirme ya da yüreklendirmeye yarayan görevine ise, dilin *törensel görevi* adı verilir.

Nihayet, **d)** dilin, 'söz vermek', 'yemin etmek', 'kabul etmek', 'onaylamak' gibi deyimlerle ifade edilen ve dil aracılığıyla başkalarına herhangi bir isteğimizi yaptırmaya çalıştığımız görevine, dilin *eylemsel görevi* adı verilir.

dillendirme edimi [İng. *phatic act*; Fr. *acte phatique*]. Ünlü çağdaş dil filozofu Austin'in kuramında geçen düzsöz edimlerinin üç alt grubundan biri. Bir dilin sözlüğünde yer alan sesbütünlerini tonlama yaparak ve o dilin gramerine, dil bilgisi kurallarına uygun olarak sözcelemek, söz hâline getirmek fiili. Burada söylenen şeye 'dillendirim' adı verilir. Dillendirme edimi, anlamlandırma ediminden farklı olarak, söylenen ile belirli bir şeye gönderimde bulunmak gibi bir koşulu içermez.

dil oyunu [İng. *language game*; Fr. *jeu du langage*]. Ünlü çağdaş düşünür Ludwig †Wittgenstein'ın ikinci dönem felsefesinin en önemli kavramı: Dilin farklı kurallarla yönetilen ve farklı yaşam tarzlarına

bağlı olarak gelişen tavla, briç, basketbol benzeri farklı oyunlar topluluğuna benzer bir biçimde kavramsallaştırılması.

Dili kullanma ile oyun oynama arasında bir analoji kuran Wittgenstein, bizim davranışımızı her ikisinde de bir dizi kural ya da uzlaşımın yönettiğini dile getirir. Bu kurallar bizim hangi adımları atıp, hangilerini atamayacağımızı, hangi hareketlerin başarılı, hangilerinin başarısız olduğunu ortaya koyar. Dilde ifade edilen her sözcük, kurulan her tümce, belli bir oyunda gerçekleştirilen her hareket, Wittgenstein'a göre, bu ister dil olsun, ister gerçek oyun olsun, yalnızca ilgili oyunun kuralları ışığında yargılanabilir. Buna göre, dil oyunları farklı kural ve uzlaşımlarla yönetilen dilsel pratiklerdir. Bu pratikler, dilin, öykü anlatma, bilim ve felsefe benzeri özgül kullanım türlerinde ve özgül toplumsal bağlamlarda gerçekleşir. Wittgenstein'ın bakış açısından dil oyunları kavramı, klâsik felsefenin problemlerinden büyük bir çoğunluğunun, bir dil oyunundaki hareket ya da adımların, diğer bir dil oyunun kurallarıyla yargılamanın sonucu olduğunu gözler önüne sermeye yarar.

Onun ikinci döneminin en önemli eseri olan *Philosophical Investigations* [Felsefî Soruşturmalar]'da ortaya konan dil oyunu kavramı, aynı zamanda dilin göreliliği ve evrenselleştirilemeyen boyutunu ortaya koyarken, *Tractatus*'ta ifade edilen dil görüşünün ya da dilin sadece tek bir oyunu oynamak, yani olguları resmetmek için kullanıldığı kabulünün yanlışlığını ortaya koyar: Genel bir dil teorisi projesi imkânsız bir projedir.

dilsel analiz [İng. *linguistic analysis*; Fr. *analyse linguistique*]. 20. yüzyılda ortaya çıkan dil temelli felsefe anlayışının yaklaşım ve yöntemi.

Söz konusu yaklaşımın temelinde şöyle bir düşünce çizgisi vardır: Felsefî problem ve sorular, bilimsel faaliyetin ardından, olguları konu alan araştırmalar sona erdiği zaman ortaya çıkar. Bu araştırmalardan sonra, geriye sorulacak ne kalır? Dünya ile dış dünyadaki olgular ile ilgili bir soru kalmaz, çünkü dünya ile ilgili olarak sorulabilecek tüm soruları özel bilimler sorup, yanıtlar.

O hâlde, sorular insan düşüncesiyle ilgili olabilir. Bununla birlikte, düşünce dünyanın bir parçası olarak değerlendirilirse, bu takdirde düşüncenin de bir bilimi olur, düşüncenin nasıl ve hangi etkenlerle ortaya çıktığını araştıran, düşüncenin oluşumunu açıklamaya çalışan bir bilim söz konusu olur. Öyleyse, düşünce ile ilgili olarak sorulabilecek sorular, düşüncenin yorumu ile ilgili sorular olmalıdır.

Düşünceye ilişkin yorum, bir düşünceye ilişkin analizden, şu ya da bu düşünceyle anlatmak istediğimiz şeyin belirlenmesinden oluştuğu için, bilimsel bir problem değildir. Düşünceyle ilgili bir analiz, buna göre, ya düşünceyi ifade etmek için kullanılan sözcükleri ya da düşünceyi meydana getiren kavramları konu alan bir analiz olacaktır. Demek ki, felsefenin temel problemi, anlam problemidir.

Felsefeye düşen görev, terimlerimizin ya da terimlerle ifade edilen kavramları analiz etmektir. Buna göre, bir filozof 'kişi nedir?' diye bir soru sorduğu zaman, ne belli bir insanla ilgili doğruları, ne de genel olarak insanlıkla ilgili bilimsel doğruları bilmek ister. O yalnızca bir kişi olmanın ne olduğunu, bir şeyi, örneğin bir hayvan değil de, bir kişi yapan şeyin ne olduğunu öğrenmeyi amaçlar. Buna göre, o kişi sözcüğünün ne anlama geldiği sorusunu sormaktadır.

dilsel tanım [İng. *verbal definition*; Fr. *définiton verbale*]. Bir terim ya da kavramın, başka araç ya da yollarla değil de, dille tanımlandığı, anlam bakımından tanımlanan terimin anlamına eşdeğer olan sözcükler öbeği ya da bir tümce verildiği zaman söz konusu olan tanım türü.

Dilthey, Wilhelm. 1833-1911 yılları arasında yaşamış ve insan bilimlerinin metodolojisine önemli katkılar yapmış olan Alman filozofu. Temel eserleri: *Einleitung in die Geisteswissenschaften* [Tin

Bilimlerine Giriş], *Der Aufbau der Geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* [Tin Bilimlerinde Tarihsel Çerçevenin Kuruluşu].

Doğa biliminin başarıları karşısında, insan bilimlerindeki gelişmeyi açıklayabilmek için tarihselcilikle yaşam felsefesinden kimi öğeleri bir araya getirmiş olan Dilthey, tarihin insan yaşamını anlamada anahtar olduğu inancıyla, insan bireylerinin ve toplumların ancak tarihsel bir çerçeve içinde anlaşılabileceğini öne sürmüş ve dolayısıyla, temelde tarihe ilişkin araştırmayla bu araştırmanın uygun yöntemleri üzerinde durmuştur.

†Pozitivizmin doğa bilimlerinin yöntemlerini insana ve onun yaşamına da uygulama girişiminin insanın varoluşunun temel, özsel yönlerini çarpıttığını savunan Dilthey, bununla birlikte doğa biliminin sergilediği nesnellik, rasyonalite ve pekinliğe hiçbir şekilde karşı çıkmamıştır. Onun yapmaya çalıştığı şey daha çok, bilimsel nesnelliği insan yaşamının tamlığını ve bütünlüğünü takdir edecek bir anlayışla uzlaştırmak, bir tarih yorumu ve insan bilimleri anlayışıyla, tarihselcilere, yaşam filozoflarına ve Romantiklere hak ettikleri değeri vermek olmuştur.

Kant'tan ve İngiliz empirizminden etkilenmiş olan Dilthey, duyumları ve düşünceyi olduğu kadar, irâdeyi de hesaba katan bir bilgi kuramı üzerinde durmuş ve bir yandan metafiziğin bir dünya görüşü geliştirme ve ifade etme bakımından önemini vurgularken, bir yandan da metafiziksel spekülasyonu, deneysel temeller üzerinde var gücüyle eleştirmiştir. İnsana ve topluma ilişkin araştırmaları temele alan, insanı değişkenliği ve tarihsel olumsallığı içinde kavrayan bir yaşama felsefesi geliştiren Dilthey, canlı deneyim, ifade ve anlama arasındaki ilişkilere yönelmiş ve zihnin, dillerde, edebiyatta ve tarihte nasıl tezahür ettiğini anlamanın önemini vurgulamıştır.

Başka bir deyişle, bir yandan zihin ya da yaşamın başka bir şeye indirgenemeyecek olan niteliklerine hakkını verirken, bir yandan da tarihsel bilimlerin, doğa bilimlerine öykünme, doğa bilimlerinin metodolojisine sahip olma eğilimine şiddetle karşı çıkan Dilthey, insan bilimlerini yorumlayıcı bilimler şeklinde tanımlayarak, kendi ayakları üzerine oturtmaya çalışmıştır. Buna göre, o Almanya'da beşerî bilimlerle, doğa bilimleri akımını uzlaştırma, bu iki bilim türünün birbirlerine aykırı yönlerini göstermeye çabası vermiştir.

Dilthey'e göre, açıklamayı amaçlayıp, genel olarak yeni yasaları ya da bağıntıları bulmaya çalışan doğa bilimleri analize, açıklamaya (*erklären*) yönelmişlerdir. Oysa insan bilimleri anlamaya, kavramaya önem veren bilimler olup, genel değil de, bireysel olanla uğraşırlar. İnsan bilimleri, beşerî bilimler bu anlamda senteze yönelmiş olan, yorumlayıcı bilimlerdir.

Doğa bilimlerinin kendilerine dış dünyada ortaya çıkan olayları konu yaptıkları yerde, insan bilimleri, Dilthey'a göre, bütünüyle orijinal olan iç yaşantıları ele alır. Dilthey, doğa bilimlerinin nesnel dünyası ile insan bilimlerinin konusu olan yaşantı gerçekliği arasındaki büyük ayrılığın, araştırma yöntemleri bakımından da bir farklılığa yol açacağını söylemiştir. Onun deyişiyle, 'doğayı açıklarız, ruhsal olayları ise anlarız.'

Bu şekilde, insan bilimlerinin büyük önemini vurgulayan Dilthey, bu bilimlerin temeli olarak, anlamaya dayanan kendi psikolojisini öne sürmüştür. Onun önerdiği bu psikoloji anlayışına göre, başkalarının ruhsal eylemlerini, onlarla 'birlikte-duyarak', onların 'içine girerek' ve bu eylemleri 'sonradan gerçekleştirerek' kendi eylemlerimiz hâline dönüştürürüz. Dilthey'a göre, biz ancak insanın ruhsal yaşantılarını anlayabilir, duyumsayabiliriz; bundan dolayıdır ki, yalnızca insan yaşamının geçtiği tarihte 'kendi evimizde' gibiyizdir, oysa doğada hep yabancı kalırız.

Dilthey, bireyi tek başına değil de, her zaman çevresiyle birlikte değerlendirmiştir. O, insanın özünün yalnızca içe-

bakışla kavranamayacağını, insanın ne olduğunu bilme işinin bütün bir tarihi bilmeyi gerektirdiğini öne sürmüştür. Demek ki, tarihin değeri, insanın kendisini tarih içinde tanımasından kaynaklanmaktadır. İnsanın ne olduğunu, bize ancak tarih gösterir. İnsanın ne olduğuna ilişkin bir kavrayış, Dilthey'a göre, asla tamamlanmış olamaz, çünkü tarihin kendisi tamamlanmış değildir.

dimaris. Klasik mantıkta, büyük önermesi tikel, küçük önermesi tümel olumluyken, sonucu da tikel olumlu olan dördüncü şekilden tasım kalıbı: Bazı *P*'ler *M*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

din [Lat. *religio*; İng. *religion*; Fr. *religion*; Al. *religion*]. İnsan varlığının yaşam ve tecrübelerinin üç temel boyutuyla ilgili sorulara, belirli özellikleri olan bir Tanrı kavramıyla yanıt getirmeye çalışan inanç sistemi. Doğaüstü bir tanrısal güç ya da varlıkla ilgili inançların, bu varlığa yönelik manevî eğilimlerin ve Tanrı'ya yapılan ibadetin oluşturduğu bütün.

İnsanların fizikî açıdan belli bir güvensizlik duygusu yaşadıkları ve oldukça güçsüz varlıklar oldukları, insanların hastalıklara yakalandıkları, kazalara uğradıkları, açlık, savaş ve ölümle karşılaştıkları gerçeği karşısında, ortaya, insanın fiziksel varoluşunu tehdit eden bu felâketlerden kendilerini nasıl koruyabilecekleri sorusu çıkmıştır; ayrı bir durum, insan varoluşunun anlamı konusunda da 'insanın bu dünyadaki varoluşu kısa, problemlerle ve hastalıklarla dolu, güvenlikten yoksun bir yaşam olduğu kadar, anlamdan da yoksun olan bir varoluş mudur? Yoksa yaşamda, hayatı önemli ve amaçlı hâle getiren derin bir anlam mı vardır?' sorularını doğurmuştur; ve nihayet, insanın yaşamı ve deneyimleriyle ilgili üçüncü husus, ahlâkî ödev duygusuyla ilgili olduğu için, insan bu bağlamda kendisine 'Dilediğim, istediği herşeyi yapmalı mıyım? Başkalarının da dilediklerini yapması ister miyim?' sorusunu sormuştur.

Dini, işte insan yaşamının çok temelli bu üç yönünü ve bunlarla ilgili soruları, a) insan varoluşunun kaynağı, b) insanın doğasının ve yazgısının kaynağı ve c) insanın değerler cetvelinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak Tanrı kavramıyla yanıtlayan inanç sistemidir. Buradan da anlaşılacağı üzere, din anlayışları ya da din tanımları doğaüstücülüğe ek olarak insanî idealleri temele almayı içerir. Bu çerçeve içinde din, herşeyi yaratan ve kontrol eden ilahî ve aşkın bir gerçekliğe inanarak ibadet etmekten ve insanların kendilerine yönelecekleri ve davranışlarını düzenleyecekleri idealler oluşturma girişiminden meydana gelir.

dinamik din [İng. *dynamic religion*; Fr. *religion dynamique*]. Fransız filozofu Henri Bergson'un *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion* [Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı] adlı eserinde, yapmacık ve katı bulduğu statik dinin karşısına geçirdiği, kendiliğinden, doğal ve canlı din.

dinamizm [Os. *felsefei kuvvaniye*; İng. *dynamism*; Fr. *dynamisme*; Al. *dynamismus*]. Maddeyi âtıl bir şey olarak gören, maddeye ilişkin açıklamasında kütle ya da hareket kavramını kullanan mekanizme karşıt bir biçimde, açıklayıcı kavram olarak güç kavramını kullanan, maddede harekete indirgenemeyen birtakım güçler bulunduğunu, maddenin temel özelliğinin güç olduğunu savunan felsefî akım. Doğanın tüm fenomenlerinin, madde de dahil olmak üzere, güç ya da enerjinin tezahürleri olduğunu savunan gerçeklik görüşü.

Dinamizmin İlkçağdaki en önemli temsilcisi, formun maddeye içkin olduğunu söyleyen Aristoteles'tir; buna karşın, dinamizmin modern felsefedeki en önemli temsilcisi, maddeye ruh ve düşünce gibi güçler yükleyen †Leibniz'dir.

din felsefesi [İng. *philosophy of religion*; Fr. *philosophie de la religion*]. Felsefenin, dinin özünü, ilkelerini, din tanımlarını, çeşitli Tanrı kavramlarını, Tanrı, insan ve evren ilişkisini, Tanrı tanımlarını, Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kanıtlamaları, inanç, akıl, vahiy ve dogmanın anlamlarıyla karşılıklı ilişkilerini, dinî

tecrübenin doğasını, değerini ve geçerliliğini, ruhun ölümsüzlüğünü, din-devlet ilişkileriyle, din-felsefe ve din-bilim ilişkilerini konu alan dalı.

Din felsefesi, dini ve Tanrı'yı konu alan başka bir disiplin olan teolojiden farklılık gösterir. Teoloji de, Tanrı'nın varlığını, temel niteliklerini, Tanrı'nın evrenle, yaratılmış varlıklarla olan ilişkisini açıklamaya ve temellendirmeye çalışır. Bununla birlikte, teoloji, bu temellendirme ve açıklama faaliyetinde, doğrudan doğruya inanca dayanır, inancın sınırları dışına çıkmaz. Teoloji Tanrı'nın varlığını ve niteliklerini, Tanrı'nın evrenle olan ilişkilerini açıklarken, dindeki kutsal kitaba, peygamberin bildirdiği mesajlara ve din âlimlerinin yorumlarına dayanır. Bu çerçeve içinde, teolojinin en önemli amacı, dini açıklamak ve temellendirmek suretiyle, inananların inançlarını güçlendirmektir. Yani, teoloji, dinin ve dinî inançların yanında olur ve dinî yargıları hiçbir şekilde sorgulamaz.

Oysa, din felsefesi, inanç karşısında akla öncelik verir; dinin temel inançlarını kabul eder, fakat onları mantıksal bir analize tâbi tutar. Yine, din felsefesi, din karşısında eleştirel ve nesnel bir tavır alır. Din felsefesi, dinin temel ilke ve inançlarını sorgulamakla birlikte, bunu inananların inançlarını güçlendirmek için yapmadığı gibi, onların inançlarını zayıflatmak için de yapmaz. Başka bir deyişle, felsefe, dini açıklar ve temellendirirken, kendisine özgü yöntemleri ve araçları kullanıp, din karşısında eleştirel bir tavır takınır.

Din felsefesinin en önemli problemi Tanrı'nın, yani aşkın ve mutlak bir gerçekliğin varoluşunun kanıtlanmasıdır. Tanrı'nın varoluşunu akılyürütme yoluyla kanıtlamak üzere, din felsefesi çerçevesi içinde üç ayrı kanıt öne sürülmüştür. Bunlar sırasıyla ontolojik kanıt, kozmolojik kanıt ve düzen kanıtıdır. Ontolojik kanıta göre, 1 Tanrı kavramının varlığı, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için kendi başına yeterlidir, zira bu kavram varolma özelliğini zorunlu olarak içerir. 2 Kozmolojik kanıt ise, doğada gözlenen nedensellik ilişkisi sonsuz bir dizi biçiminde geriye götürülemeyeceği için, evrenin kendisine neden olunmamış bir ilk nedeni olması gerektiğini söyler. 3 Düzen ve amaç kanıtına göre ise, evrendeki kusursuz düzen ancak kusursuz bir düzen vericinin eseri olabilir.

Din felsefesinin diğer önemli problemleri ise, özgürlük, kişisel özdeşlik, ölümsüzlük, ve kötülük problemi olarak sıralanabilir. Bunlardan örneğin özgürlük problemi, insanın, gücü herşeye yeten ve herşeyi bilen bir Tanrı karşısında, nasıl olup ta özgür olduğunun söylenebileceği problemi olarak karşımıza çıkar.

dinî eleştiri [İng. *religious criticism*; Fr. *critique de la religion*]. Dinin salt bir insan icadı olduğunu ve dolayısıyla tanrısal ya da doğaüstü bir temeli bulunmadığını gösteren eleştiri.

Bu tür bir eleştiri birçok ateist düşünür tarafından ortaya konmuş olmakla birlikte, eleştirinin tarihte bilinen ilk örneğine, Yunan Aydınlanma çağında Sofistlerde rastlanır. Sofistlerin söz konusu eleştirisi, Yunan dinine yönelik olmakla birlikte, genel olarak dinin temellerini sarsmayı amaçlayan bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Protagoras'ın agnostisizmiyle başlayan bu süreç, Prodikos'un dini rasyonelleştirme çabasıyla gelişmiş ve nihayet †Kritias'ın, dini, insanın kültürel bir icadı olarak gören bakış açısıyla doruk noktasına ulaşmıştır.

Buna göre, M. Ö. 5. yüzyılda Protagoras'ın Tanrı'nın varoluşu ve özellikleriyle ilgili bilginin olanaksız olduğunu ifade eden bilinemezciliğinin ardından, Prodikos dine psikolojik bir temel vermiş ve dini insan varlıklarının duydukları korku ve minnettarlığa dayandırmıştır. İnsanların önce besleyici ve yararlı olan şeylerin tanrısal olduğuna inandıklarını, kendilerine yararlı olan herşeyi kişileştirilmiş tanrılara atfetmeye başladıklarını söyleyen Prodikos, güvenlik içinde olmayan insan varlıklarının varoluşlarını devam ettirmelerine katkıda bulunan herşeyi dinin temeli

olarak görmüştür. Prodikos'un dine gösterdiği sahte bağlılığı, kısa bir süre sonra bütün bir dini, insanları suç işlemekten alıkoymayı, onların yüreklerine korku salmayı amaçlayan bilge bir kişinin icadı olduğunu söyleyen Kritias tümden ortadan kaldırmıştır.

İnsanlık tarihinin başlangıcını 1 Yasa öncesi dönem, 2 Yasa sonrası dönem diye ikiye ayıran Kritias'a göre, yasa öncesi dönemde, insan yaşamı kaba kuvvetin kölesidir; bu dönemde erdemli insan için hiçbir ödül, kötü ve aşağılık insan içinse hiçbir ceza bulunmamaktadır. Bundan sonra adaletin egemen güç ve zorba, yasayı ihlâl etmenin de onun kölesi olması için, insanlar ödül ve ceza veren yasalar geliştirmişlerdir. Söz konusu yasa sonrası dönemde, cebir kullanarak suç işlemek yasalar tarafından yasaklanınca, Kritias'a göre, bu kez kötüler gizli gizli suç işlemeye başlamışlardır.

Bir toplumun yaşamı için kabul edilemez olan bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak için, akıllı ve bilge bir adam, ölümsüz bir yaşam süren, herşeyi gören, işiten ve bilen, herşeyi düşünen, ölümlüler arasında söylenen herşeyi duyan bir Tanrı düşüncesi yaratmış ve ölümlü insanları ezelî-ebedî Tanrı'ya ya da tanrılara inanmaları ya da onlardan korkmaları için ikna etmiştir. Buna göre, din hoş bir yalandan, insanların kültürel bir icadından başka hiçbir şey değildir.

dinî determinizm [İng. *religious determinism*; Fr. *determinisme religieux*]. Tektanrılı dinlerde, Tanrı'ya izafe edilen sıfatların sonucu olan herşeyin değiştirilemezcesine belirlenmiş olduğu inancı.

Bu sıfatlar, mutlak güç (Tanrı'nın gücünün herşeye yetmesi) ve mutlak bilgi (Tanrı'nın herşeyi bilmesi)dir. Buna göre, Tanrı, evreni ve insanlar da dahil olmak üzere, evrendeki herşeyi yaratmıştır; O'nun gücü herşeye yeter ve O, olmuş, olmakta ve olacak olan herşeyi bilir. Bu anlayışta, Tanrı'nın söz konusu sıfatlarından dolayı, dünya tarihindeki herşeyin O'nun tarafından bilindiği ve belirlendiği düşünülür.

Buna göre, Tanrı benim iyi biri olup, doğru bir yaşam sürmeme karar vermişse eğer, ben iyi bir yaşam süreceğim ve cennete gideceğim demektir; öte yandan, O, benim günâhkâr biri olup, kötü bir yaşam sürmeme karar vermişse eğer, bu, benim kötü biri olup, cehenneme gideceğim anlamına gelir. Herşey, mutlak bir gücü olan doğaüstü tinsel bir varlık tarafından programlanmış, düzenlenmiş olduğu için, insanın söyleyecek ya da yapacak hiçbir şeyi yoktur.

dinî tecrübe kanıtı [İng. *religious experience argument for the existence of God*]. Doğayı konu alan gözlemlerden yola çıkan ilk neden kanıtıyla, düzen ve amaç kanıtından, doğa ya da dış dünya yerine, inanan bir varlık olarak insandan hareket etmek bakımından farklılık gösteren ve inanç sahibi insanın Tanrı'yla ilişki içinde olma, Tanrı'ya yaklaşma, Tanrı'yla birleşme, bireysel varlığının tanrısal varlıkta yok olma deneyiminden, insan varlığının yaşadığı vecd hâlinden hareketle, Tanrı'nın varolduğu sonucunu çıkartan kanıt.

İnsan, dinî bir tecrübe geçirebilmek için, daha işin başında inanan biri olmak durumunda olduğu ve kanıt belli bir inanç derecesinden daha üst düzeydeki başka bir inanç derecesine gittiği için, dinî tecrübe kanıtı aynı zamanda 'Tanrı'dan yine Tanrı'ya giden bir kanıt' olarak değerlendirilmiştir. Dinî tecrübe, 1 doğrudan doğruya yaşanan, aracısız ve anî bir deneyim, 2 tahlil edilemeyen bir bütün olduğu; 3 öznel bir yaşantıya karşılık gelip, varoluşsal bir içe kapanma, 4 başka bir kimseye anlatılamaz ve aktarılamaz bir şey ve nihayet, 5 kişiye özel bir tecrübe olduğu için, birçok düşünür, bir insanın dinî deneyiminin, o insanın 'dinî' diye adlandırdığı bir tecrübe geçirmiş olmasından başka hiçbir şeye kanıt teşkil etmeyeceğini savunmuş ve dinî tecrübe kanıtının gerçek anlamda bir Tanrı kanıtı olmadığını ifade etmiştir.

dinleyen [İng. *hearer*; Fr. *auditeur*; Al. *hörer*]. İletişim süreci içinde, karşısında bulunup, konuşan kişiyi anlamak suretiyle, iletişimin amacına ulaşmasını ve

sonuçlanmasını sağlayan, konuşan kişinin bir söz, sözcelem veya söylenim yoluyla zihninde belli bir fikir ya da düşüncenin doğuşuna yol açtığı birey.

din psikolojisi [İng. *psychology of religion*; Fr. *psychologie de la religion*]. İnsanın zihinsel faaliyetleriyle, normal davranışını, din konusuyla ilişkili olarak ele alan psikoloji türü. Dinî tecrübeyi zorunlulukla kabul etmediği gibi, red de etmeyen, fakat dini, onunla insan psikolojisi arasında bir bağ kurarak analiz eden psikoloji dalı.

Dine insan psikolojisi açısından yaklaşarak, anlam kazandırmaya çalışan disiplin; Tanrı'ya, doğaüstü varlıklara duyulan inancın yarattığı heyecan ve duyguları, dinî inancın oluşumunu ve korunmasını sağlayan etkenleri konu alan psikoloji dalı olarak din psikolojisinin en büyük öncüsü, hiç kuşku yok ki, dinî inancı hastalıklı bir yanılsama olarak değerlendiren †psikanalizin kurucusu ünlü Sigmund †Freud'dur.

din sosyolojisi [İng. *sociology of religion*; Fr. *sociologie de la religion*]. Dini daha çok sosyal bir kurum olarak ele alan, dinin toplumsal işlevlerini açıklamaya çalışan, dinî inançlar tarafından etkilenen insan grupları ya da toplumların davranışlarını inceleyen disiplin. Dinî inancın bir toplum içinde yaşayan çeşitli grupları nasıl etkilediğini, dinden etkilenen insan öbeklerinin siyasî, iktisadî ve kültürel davranışlarını araştırıp belirlemeye çalışan sosyoloji dalı.

Din sosyolojisinin öncüleri, dinin toplumsal yaşama anlam kazandırma rolünü vurgulayan Max †Weber'le, toplumsal zümrenin dinî törenler aracılığıyla kendi kimliğini ve değerlerini periyodik olarak onaylayıp öne sürdüğünü savunan Emile †Durkheim'dir.

Diogenes. 412-320 yılları arasında yaşamış olan, ve kendine yetme ile sadelik ilkelerine dayanan Kinik yaşam biçiminin öncülerinden çileci düşünür.

Hakkında doğruluğu kuşkulu pek çok öykü anlatılan Kinik Diogenes hakkında, onun gündüzleri Atina sokaklarında elinde fenerle dolaşarak, dürüst bir adam aradığı söylenir. Atina'da gelenekçiliğe karşı bir tavır alan Diogenes, toplumdaki yapaylıklara ve uzlaşımsal değerlere meydana okumuş ve, her tür yerleşik kuralın insanın doğallığına aykırı düştüğüne inandığı için, toplumun tüm yerleşik kurallarına karşı çıkmayı, uzlaşımsal ölçü ve inanışların çoğunun boş olduğunu göstermeyi ve insanları yalın ve doğal bir yaşam biçimine çağırmayı amaçlamıştır.

Ona göre, sade bir yaşam tarzı, sadelikten başka, örgütlenmiş, dolayısıyla uzlaşımsal toplumların görenek ve yasalarını da önemsememek anlamına gelir. Diogenes, doğaya aykırı bir kurum olan ailenin yerini, kadınların ve erkeklerin tek bir eşe bağlı olmadığı, çocukların ise bütün toplumun sorumluluğunda bulunduğu doğal bir durumun alması gerektiğini savunmuştur. Diogenes yoksulluk içinde yaşadığı, halka açık yerlerde yatıp kalktığı ve yiyeceğini dilenerek topladığı halde, herkesin aynı şekilde yaşaması gerektiğini savunmamıştır. Onun tek amacı, kişinin en kısıtlı yaşam koşullarında bile, mutlu ve bağımsız olabileceğini göstermek olmuştur.

Diogenes'in savunduğu yaşam tarzının ilk ilkesi kendine yetme, yani kişinin, mutluluk için gerekli herşeyi kendi içinde taşıyabilmesi ilkesidir. İkinci ilke olan 'utanmazlık', kendi başına zararsız olan bazı eylemlerin hiçbir şekilde yapılamayacağını öne süren uzlaşımları umursamamak anlamına gelir. Bu ilkeden yola çıkarak yerleşik davranış kalıplarına uymadığı için, kendi açısından sade ve doğal, toplumsal değerler açısındansa sefil denebilecek bir yaşam dürdüğü için, Diogenes'e kinik denmiştir.

Onun üçüncü ilkesi, yozluğu ve kendini beğenmişliği açığa vurmaktan ve insanları yenilenmeye yöneltmekten asla çekinmemek anlamında 'sözünü sakınmazlık'tır. Diogenes'in dördüncü ilkesine göre, ahlâkî yetkinliğe ancak yöntemli eğitimle, irâdenin gücünü sınayan pratik egzersizlerle ulaşmak mümkün olabilir.

dirimsel güç [Os. *hayatî kuvvet*; İng. *vital force*; Fr. *force vitale*]. Canlı fenomenlerde ortaya çıktıktan başka; yaşamın, canlılığın kaynağı, nedeni olup, tüm diğer enerji türlerinden farklılık gösteren ve fizikî olmadığına inanılan güç ya da enerji türü.

dirimselcilik [Os. *hayatîye mezhebi*; İng. *vitalism*; Fr. *vitalisme*; Al. *vitalismus*]. Genel olarak, canlı organizmaların faaliyetlerinin evrendeki tüm diğer fizikî güçlerden farklı olan yaratıcı bir gücün, canlılık ilkesinin ya da dirimsel bir gücün eseri olduğunu savunan anlayış.

Canlılığın, canlı süreçlerin, canlı bedenlerin sadece maddî bileşimleri, fiziko-kimyasal öge ve süreçlerle açıklanamayacağını öne süren ve canlı doğayla cansız doğa, organik fenomenlerle inorganik fenomenler arasında mutlak ve kesin bir ayırımın bulunduğunu dile getiren dirimselcilik, mekanizmin tam karşısında yer alır. Canlı doğa ile cansız doğa arasında bir ayırım yapmayan ve canlı varlıkların da kesinlikle fizikokimyasal yasalara tâbi olduğunu öne süren mekanistlerin, bir açıklamanın gerçek doğasının ne ve nasıl olması gerektiğiyle ilgili metafizik ya da epistemolojik kabullerin etkisi altında kaldığını öne süren dirimselciliğe göre, canlı bir varlığın faaliyetleri, fonksiyonları, canlı varlıkta varolan bir güç, ilke ya da enerjinin tezahürleridir. Canlı varlıkların faaliyetlerinde ifadesini bulan bu güç, fizikî bir güç değildir; elle tutulamayan, gözle görülemeyen bu güç, dirimselciliğe göre, cansız öğelerin, fizikokimyasal süreçlerin bir bileşimine indirgenemeyecek olan canlı varlıklara birtakım özellikler, cansız varlıklarda görülmeyen birtakım nitelikler kazandırır.

disamis. Klâsik mantıkta, büyük önermesi ve sonucu tikel olumlu, küçük önermesi ise tümel olumlu olan, üçüncü şekilden tasım kalıbı. Bazı *M*'ler *P*'dir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P*'dir.

diskürsif [İng. *discursive*; Fr. *discursif*; Al. *diskursiv*]. Gidimli. Mantıksal sonuçları ya da vargıları, ilkelerde, doğrudan ve aracısız bir biçimde kavrayan sezgisel düşünceye karşıt olarak, ilkelerden sonuca geçen, bir dizi çıkarın yoluyla oluşan düşünce için kullanılan sıfat.

Buna göre, öncüllerden bir sonuca doğru gitme işlemine *diskürsif akılyürütme* adı verilir. Buna karşın, sezgisel biliş tarzından farklı olarak, dolayınsız bir kavrayış yerine, çıkarım ya da çıkarımlarla elde edilen bilgi türüne, nesnesine dolaylı yoldan, öncüller aracılığıyla ve birtakım uğraklardan geçerek ulaşan bilgi tarzına *diskürsif bilgi* denir.

dissoi logoi. Antik Yunan'da, göreliliğin herşey için ve her alanda geçerli olduğunu göstermek amacıyla oluşturulmuş, her konunun ve her problemin iki ayrı yanı olduğuna işaret eden çift taraflı sözler, iki yönlü akılyürütmeler.

divinasyon [İng. *divination*; Fr. *divination*]. Deneysel bilimle beslenen aklın, henüz bilinmeyen, doyurucu bir bilgiye sahip olunmayan konularda, varolan bilgi ve verileri dikkatle değerlendirerek, belli bir yargıya ulaşma yöntemi.

Divinasyon ikinci bir anlam içinde, deneysel bilimin yeterince gelişmediği ya da bilimsel bilgiye pek değer vermeyen toplumlarda, bilinmeyen konularla ilgili olarak, bir yargıya tanrısal esin ya da doğaüstü güçler yardımıyla ulaşma anlayışını ifade eder ve, bu ikinci anlamı içinde, kâhinliğe karşılık gelir.

diyalektik [İng. *dialectic*; Fr. *dialectique*; Al. *dialectisch*]. Yunanca tartışma sanatı anlamına gelen *dialektike tekhne*'den türeyen bir terim olarak, genelde akılyürütme yoluyla araştırma ve doğrulara ulaşma yöntemi.

Diyalektik, değişik dönemlerde ve değişik filozoflarda farklı bir anlam kazanmış olduğu için, yukarıdaki genel diyalektik tanımı, örneğin Hegel ve Marx'ın diyalektik anlayışını kapsamaz. Bu durum dikkate alındığında, 1 diyalektik herşeyden önce, bir tez ya da görüşü, onun mantıksal sonuçlarını incelemek yoluyla çürütme yöntemi anlamına gelir. Yine diyalektik, 2 sofistik akılyürütmeyi, cinsleri türlere bölmeyi ya da cinsleri tür-

lerine ayırarak mantıksal bir biçimde analiz etme yöntemini gösterir.

Bundan başka diyalektik, 3 en genel ve soyut fikirleri, tikel örnek ya da hipotezlerden hareket edip bu fikirlere götüren bir akılyürütme süreciyle araştırma yöntemi olarak ortaya çıkar. Diyalektik, 4 daha olumsuz bir anlam içinde, yalnızca olasılı olan ya da genel olarak kabul edilmiş bulunan öncülleri kullanarak akılyürütmeyi ya da tartışma yöntemini ifade eder. Bu çerçeve içinde, 5 diyalektik yanılsama mantığının, aklın deneyime aşkın nesneleri konu alırken, deneyimin sınırlarını aştığı zaman düştüğü çelişkilerin gözler önüne serilmesi suretiyle, eleştirilmesi anlamına gelir. Ve son olarak 6 diyalektik, düşüncenin ve gerçekliğin bir tezle antitezden, söz konusu iki karşıtın bir sentezine varmak suretiyle gelişmesini gösteren varlık ve düşünce yasası olarak ortaya çıkar.

İşte bu genel çerçeve içinde, diyalektiğin farklı filozoflar için ifade ettiği farklı anlamları kısaca ele alacak olursak... †Aristoteles'e göre, bir yöntem olarak diyalektiği bulan filozof olan Zenon'da diyalektik, saçmaya indirgeme şeklinde gerçekleşen akılyürütmeye karşılık gelir. Buna göre, †Zenon diyalektik yöntemini kullanarak, bir karşıtın tezini ya da inancını, onun kabulünden ya mantıksal bir çelişki ya da kabul edilemez bir sonuç çıktığını göstererek çürütür. Elea Okulunun karşısında yer alan Herakleitos'ta ise, diyalektik evrende hüküm süren ve kendisinden dolayı varolan herşeyin kendi karşıtına dönüştüğü değişme sürecini, karşıtların birliğini ve bunu ifade eden çelişki mantığını ifade eder.

Oysa, diyalektik Sokrates'te, soru yanıt yoluyla tartışma tekniğine; Sokrates'in tartışmak üzere karşısına geçen kişiye uyguladığı ve o kişinin verdiği tanımların mantıksal sonuçlarını çıkartmasından ya da tanımların çelişkilerini göstermesinden oluşan çürütme yöntemine karşılık gelir. Söz konusu çürütme yönteminde amaç, Sofistlerin yaptığı gibi, bir tartışmada kişinin karşıtını alt etmesi değil de, kişiye gerçek bilgiye erişebilmesi, araştırma yoluna girebilmesi için, bilgisiz olduğunu göstermektir. Diyalektik †Sokrates'te, yine şeylerin nesne ya da öz tanımlarına ulaşmayı amaçlayan araştırma yöntemini, şeyleri sınıflarına, doğalarına ya da türlerine göre ayırma yöntemini ifade eder.

Sokrates'in öğrencisi olan ve diyalektiği insan tarafından yaratılmış tüm sanatların en üstünü ve önemlisi olarak gören †Platon'da, üç farklı diyalektik anlayışı söz konusudur. I En yüksek felsefî yöntem olarak değerlendirilen diyalektiğin temelinde, Sokrates'ten miras alınan soru ve yanıt olarak diyalektik, uygun soru ve yanıtlarla tartışma tekniği olarak diyalektik anlayışı vardır. Diyalektiğin konusu da her zaman aynıdır; onda filozof, diyalektiği kullanarak, var olan her şeyin değişmez özünü arar. II Orta dönem diyaloglarında ise, diyalektik hipotezlerden yola çıkarak akılyürütme anlamına gelir. III Buna karşın, yaşlılık dönemi diyaloglarında, diyalektik, bir yöntem olarak bölme tekniğine dönüşür. Platon'un yaşlılık dönemi diyaloglarında görülen söz konusu diyalektik ya da bölme anlayışı, bölünemez olan ve altında yalnızca bireylerin bulunduğu bir türün tanımına ulaşıncaya dek, cinsleri türlerine bölmekten meydana gelmektedir.

Aristoteles'e gelince, o diyalektiği, kesin ve zorunlu sonuçlara götüren bir akılyürütme olarak olmasa bile, yararlı olan bir akılyürütme tarzı olarak görmüştür. Ona göre, öncülleri genel olarak hemen herkes tarafından ya da çoğunluk veya filozoflar tarafından kabul edilen bir akılyürütme, diyalektik bir akılyürütmedir; buna karşın, öncülleri yalnızca olasılı görünen bir akılyürütme ise, eristik akılyürütmedir. Aristoteles, diyalektiği bilimin yöntemi olarak görmez, çünkü biz bilimsel bilgide, doğru ve apaçık olan öncüllerden hareket eden geçerli akılyürütme olarak tanıtlamayı kullanırız. Bununla birlikte, onun tarafından 'bir olasılık mantığı' olarak de-

gerlendirilen diyalektik, üç bakımından, yani entellektüel eğitim ya da zihin jimnastiği olarak, başka insanlarla, onlar tarafından kabul edilen öncüllerin oluşturduğu temel üzerinde yapılan tartışmalar için ve bilimlerin kanıtlanamaz ilk ilkelerini incelemek bakımından önem taşır.

Modern felsefede diyalektiği ilk kez olarak kullanmış olan Kant'ta diyalektik, deneyimin sınırlarının ötesine giden transendental yargıların yanlışını ya da çelişkilerini gösteren mantık türü anlamına gelir. Hegel'de ise, diyalektik bir düşünce ya da gerçek bir şeyi önce zorunlu olarak karşıtına (ya da çelişiğine) dönüştüren ve daha sonra da onların her ikisini birden içeren bir sentèze (ya da birliğe) götüren sürece karşılık gelir. Buna göre, diyalektik, hem düşüncede ve hem de varlıktaki çelişkilerin karşıolumu aracılığıyla, bilgide ve varlıkta daha yüksek bir düzeye götüren değişme sürecine, yani sırasıyla varolan bir şey ya da düşünce (tez), onun karşıtı ya da çelişiği (antitez) ve nihayet onların karşılıklı eylem ve etkileşimlerinin sonucu olup, daha sonra başka bir diyalektik hareketin temeli olan birlik (sentez) gibi üç öğeyi içeren zorunlu değişme sürecine karşılık gelir.

diyalektik idealizm [İng. *dialectical idealism*; Fr. *idéalisme dialectique*]. †Marks ve †Engels'in, ide, düşünce, tinsel bir gerçeklik ya da tanrısal irâdenin maddî gerçeklikten, gerçeklikteki maddî varlık ya da nesnelerden mantıksal olarak önce geldiği öncül ya da tezini, tez, antitez ve sentezden oluşan diyalektik yöntemle ifade eden ya da geliştiren bir felsefe anlayışına verdikleri ad. Bu tür bir felsefeye örnek, †Hegel'in felsefesidir.

diyalektik maddecilik [İng. *dialectical materialism*; Fr. *matérialisme dialectique*; Al. *dialektischer materialismus*]. †Marx ve †Engels tarafından kurulan ve daha sonra başta †Lenin olmak üzere, birçok düşünür tarafından geliştirilen felsefe okulu ya da söz konusu okulun ontoloji ve epistemoloji görüşü.

Söz konusu okulun tınaddeciliği, ontolojik olarak, maddenin ya da doğanın veya gözlemlenebilir dünyanın kendi başına gerçek olduğu; gerçekliğini doğaüstü ya da aşkın bir kaynaktan almadığı gibi, insan zihnine de bağımlı olmadığı teziyle belirlenir. Realist olduğu kadar, her tür tikiciliğin evrim sürecinin sonuçlarının çarpıtılmasından başka bir şey olmadığını öne sürdüğü için, aynı zamanda birici ve evrimci olan diyalektik maddeciliğe göre, madde, zihinden zamansal olarak da, mantıksal olarak da önce gelir; öte yandan, haz alan ve acı duyan, düşünen ve bir şeylere değer biçen, zihin maddeye indirgenemez.

Diyalektik materyalizm, maddenin, tarihsel gelişmenin seyri içinde, parçalarından bazılarının zaman geçtikçe, başlangıçta sahip olduğu niteliklere indirgenemez olan yeni birtakım nitelikler tarafından zenginleştirilmek suretiyle şekil değiştirdiğini savunur. Kendisinde yalnızca fiziko-kimyasal süreçlerin ortaya çıktığı başlangıçtaki ölü kütle, bu süreçlerin yüksek bir karmaşıklık düzeyine ulaştığı belli bazı parçalarında, birden fiziko-kimyasal niteliklere indirgenemeyen yeni bir nitelik, yani yaşam kazanır. İlk organizmalar, işte bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Canlı maddenin bundan sonraki gelişme seyri içinde, onda ortaya çıkan fiziko-kimyasal ve biyolojik süreçler yeterince yüksek bir evrim düzeyine ulaştığı zaman, onda bir kez daha yeni bir nitelik ortaya çıkar. Madde, diyalektik maddeci görüşe göre, şimdi bilinç kazanmıştır; onda, artık zihinsel yaşam başlar. Fakat, zihinsel yaşam, ne fiziko-kimyasal süreçlere ne de biyolojik süreçlere indirgenebilir; o, bu süreçlere bağımlı olup, onlar tarafından koşullansa bile, söz konusu süreçlerden niteliksel olarak farklı bir şeydir. Maddenin, gelişme süreci içinde, daha önceden sahip olunan niteliklerin bir birleşimine indirgenemeyen yeni nitelikler kazanması, diyalektik materyalizme göre, aşamalı bir evrim yoluyla değil de, ani bir sıçramayla olur.

İşte bu ontolojik anlayış, kuramın savunucuları tarafından diyalektikle birleştirildiği için, ona diyalektik materyalizm adı verilir. Bu diyalektik varlık görüşünün temel yasaları ise şunlardır: Karşıtların birliği ve savaşı, niceliksel değişimlerin niteliksel değişimlere dönüşümü ve olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası. Bu yasalar tarafından belirlenen diyalektik bakış açısı, doğayı statik bir biçimde, sabit ve değişmez bir şey olarak değerlendiren bakış açılarından farklı olarak, doğanın kendi oluş ve değişme süreci içinde düşünülmesini, araştırılan fenomenlerin diğer fenomenlerden yalıtlanmayıp, onların diğer fenomenlerle olan tüm ilişkilerinin dikkate alınmasını ister.

Diyalektik maddeciliğin bilgi görüşü, bilginin nesnesinin insan zihninden bağımsız olarak varolduğuna inanır. Bilginin kaynağı probleminde, bilginin duyu-deneyine dayandığını savunur. Duyu-deneyi, bu akıma göre, bağımsız bir maddî dünyanın varolduğunu gözler önüne serer. Diyalektik maddeciliğin savunucuları, dünya ve toplum hakkındaki doğruların empirik bilimsel yöntemlerle bulunabileceğini savunmaları ve dünya hakkında, duyu-deneyine dayanmayan bir bilginin imkânını yadsımaları bakımından pozitivisttirler.

diyalektik mantık [İng. *dialectical logic*; Fr. *logique dialectique*; Al. *dialektischer logik*]. Üç temel düşünce yasasını inkâr eden, ve şeylerin değişme ve gelişme süreçlerini ortaya koymayı amaçlayan bir oluş mantığı geliştiren Hegel, Marx ve Engels gibi filozofların mantık sistemlerini tanımlayan deyim.

Bu mantık anlayışına göre, gerçekliğin özünde tçelişki vardır. Çelişki temel kategori olup, gelişmeyi ifade eden tüm diğer ilke ve kategorileri ihtiva eder. Aynı şeyin hem var olmasının ve hem de var olmamasının, ya da belirli bir şey hem olup hem de olmamasının mümkün olduğunu savunan diyalektik mantığa göre, çelişki bütün gelişmenin itici gücünü ve kaynağını oluşturur.

tHegel'in idealist, tMarx ve Engels'in ise maddî bir temel üzerinde geliştirdiği bu mantık, söz konusu filozoflara göre, yalnızca düşüncenin değil, fakat gerçekliğin de gelişme yasasıdır. Buna göre, diyalektik mantığın temelini oluşturan karşıtların birliği ve savaşımı yasası, doğadaki ve insan toplumundaki gelişme süreçlerinin dinamizmiyle ilgilenir. Bu yasa, birbirleriyle savaşım hâlinde bulunan güçlerin ya da karşıt hâllerin oluş süreci içinde, daima birlikte varolduğunu iddia eder. Bu karşıtların savaşımından, birbirleriyle savaşım hâlindeki karşıtların her ikisinden de farklı olan üçüncü bir hâl doğar. Ancak bu üçüncü hâl bile, kalıcı bir biçimde, sürekli olarak varolmaz. Onu destekleyen güçler, karşıt güçleri harekete geçirir, buradan karşıtların yeni bir savaşımı daha ortaya çıkar ve bu sonsuzca sürüp gider.

Karşıtların birliği ve savaşımı yasası, Hegel'in tez, antitez ve sentezden oluşan üç evre yasasına karşılık gelir. Buradan da anlaşılacağı üzere, karşıtların birliği ve savaşımı yasasında, her oluş sürecinde karşıt güçlerin savaşının varolduğu şeklindeki gözleme ek olarak, oluş sürecinde yalnız karşıt değil, fakat çelişik hâllerin de bir arada bulunduğu görüşü içerilir. Bundan dolayı, diyalektik mantığın savunuculuğunu yapanlar, bakış açılarını formel mantığın belirli yasalarına ve özellikle de çelişmezlik yasasına tam bir karşıtlıkla belirlemişlerdir.

diyalektik psikoloji [İng. *dialectical psychology*; Fr. *psychologie dialectique*; Al. *dialektischer psychologie*]. Gelişim psikolojisinin, çatışma ve değişmenin yaşamın en temel ilkeleri olduğunu; gelişmenin, çocuğun biliş sistemiyle, gerçeklik arasındaki çok temelli çatışmaların zorunlulukla yol açtığı dönüşümler dizisinden ibaret bulunduğunu; insanın çevresini, kendisini değiştiren eylemle dönüştürdüğünü; kendi emeği ve eylemi, karşılaştığı direnç ve yol açtığı çelişkiler yoluyla geliştiğini dile getiren dalı.

diyalog [İng. *dialogue*; Fr. *dialogue*; Al. *dialog*]. İki ya da daha fazla kişi arasında geçen felsefî tartışma. Felsefî tez ve tavırları, yazarın düş gücünün ürünü olan konuşmalar aracılığıyla karşı karşıya getiren, kurgusu özel olarak oluşturulmuş anlatım tarzı.

Bir yazım biçimi olarak diyalog tarzının felsefe alanındaki yaratıcısı, felsefesinin ana ilkelerini, felsefî tez ve düşüncelerini, tartışmaya temel oluşturan dramatik bir durumun ve karakterlerin önem kazandığı karşılıklı tartışma şeklinde ifade eden ve diyalogu aynı zamanda bağımsız bir edebiyat ya da sanat yaratısı düzeyine yükselten kişi, ünlü Yunan düşünürü Platon olmuştur. Onun, yalnızca bir felsefe başyapıtı olarak değil, fakat bir edebiyat yapıtı olarak da değerlendirilmek durumunda olan yirmi dört diyalogu vardır. Platon'un söz konusu diyalogları, gençlik diyalogları, olgunluk çağı diyalogları ve yaşlılık dönemi diyalogları olarak üçe ayrılır.

Diyonisos ruhu [İng. *Dionysian spirit*]. Nietzsche'nin *Die Geburt der Tragödie* [Tragedyanın doğuşu] adlı eserinde uyum, düzen ve ölçünün ifadesi Apollonca olanla karşıtlaştırarak, insan varlıklarında varolduğunu söylediği yaşama isteği ve gücünün dinamik ve tutkulu dışavurumu olarak tanımladığı hâl, insanın kendisini esrime ya da sarhoşluk hâli içinde içtepi ve atılımlarına bırakması durumu.

†Nietzsche, yine, öznel olan herşeyin, eksiksiz bir kendinden geçme içinde kaybolduğu esrime deneyimine, evrensel ahengi bir an için de olsa kavramamızı sağlayan deneyime *Diyonisos deneyimi* adını verir. Öte yandan, Nietzsche ayrıca, Batı insanının büyüsüne kapıldığı Hristiyan ahlâkî kültürüne, bu dünyaya ait duyumsal insan varoluşunun yerilmesine dayanan Hristiyanlık dinine, karşı geliştirdiği kendi felsefesine *Dionysos felsefesi* adını verir.

Bu bağlamda, onun *Der Will zur Macht* [Güç İstemi] adlı eserinde, yaşamdaki doğurganlıkla bolluğun benimsenmesi, en şaşırtıcı ve en acımasız sorunlarıyla yaşamın kabul edilmesi, en yüce yaratılarını feda ederek tükenmek bilmez doğurganlığından haz duyan yaşama irâdesi olarak tanımladığı anlayışa *Diyonisosçuluk* denmektedir.

diyorizm [İng. *diorism*; Fr. *diorisme*]. Platon'da †bölme, †Aristoteles'te ayırım, tanım anlamına gelen, günümüzde ise, matematikte, bir problemin çözümü için gerekli şartların ortaya konuşuyla ilgili olan terim.

dizi [İng. *series*; Fr. *série*; Al. *reihe, serie*]. 1 Matematikte, birbirlerini belli bir kurala göre izleyen, belli bir ölçüte göre birbirlerinin ardından gelen şeylerin meydana getirdiği bütün.

2 Felsefede veya †Sartre'ın varoluşçuluğunda, bireylerin zamansal ve raslantısal yapılar içindeki toplam, tecrit edilmiş bireylerden meydana gelen çokluk. *Critique de la Raison dialectique* [Diyalektik Aklın Eleştirisi] adlı eserinde, farklı kalabalık ya da topluluk türlerini dizi diye betimleyen Sartre, diziyi bu bağlamda grupla karşılaştırır. Buna göre, dizilerin, diziye özgü ilişkilerin, bireyleri birbirlerine, örneğin otobüs durağında olduğu gibi, yabancılaşmış eylemlerle şeyler olarak bağladığı; radyo yayınının pasif ve yalıtlanmış dinleyicilerini dolaylı bir birlikteliğe zorladığı; pasaj ya da çarşı pazarın bir arada alışveriş yapmakta olanları alabildiğine zayıf bir irtibat içine soktuğu yerde, grup içindeki bireyler karşılıklılık ve işbirliği ilişkileri bağlamında, dayanışmaya ve kollektif eyleme muktedir hâle gelirler.

docta ignorantia. İnsanın yaratıcısına veya Tanrı'ya ilişkin bilgisini ifade etmek için kullanılan Latince terim: Cahilin bilgisi ya da âlimce bilgisizlik.

Terim, Tanrı'yı görünüşlerin dünyasından gören insanların kaçınılmaz olarak olumsuz bir öge içeren, Tanrı'ya ilişkin bilgileri için kullanılmıştır. Tanrı hakkındaki bilgimizi yalnızca olumsuz bir yoldan, Tanrı'nın ne olmadığını bilmek suretiyle kazandığımızı söyleyen Aqui-

nalı +Thomas da, her bakımdan sınırlı bir varlık olarak insanın, yetkin ve sonsuz bir varlık olarak Tanrı'yı ancak sınırlı bir çerçeve içinde, eksikli olarak bilebileceğini söyler.

dogma [Yun. *dogma*; Os. *nass*; İng. *dogma*; Fr. *dogme*; Al. *dogma*]. 1 En genel olarak, sıkı sıkıya, büyük bir güçle inanılan, otoriteye dayandıktan başka, olgulardan ve diğer deneysel desteklerden bağımsız olarak kabul edilen şeyler için kullanılan terim. Dinî bir çerçeve içinde, tanrısal bir otoriteye dayanan ve inkâr etmenin sapkınlıkla eşanlamlı olduğu değiştirilemez ve sorgulanmadan benimsenen temel inançlar, temel işlevleri Tanrı'nın kendisini insana gösterdiği ve bildirdiği vahyin anlamını kavramsal terimlerle açıklamak olan dinî öğretiler. Dinî otorite tarafından tanımlanan ve en temel dinî kurum tarafından desteklenen doktrinler.

2 Dogma, söz konusu anlamdan hareketle, büyük bir düşünürün otoritesine dayanılarak kabul edilen ilke, önerme olarak da tanımlanır. Buna göre, bir felsefe okulunda, doğruluğu sınanmadan kabul edilmiş olarak, doğru diye öne sürülen, doğruluğundan asla kuşkulanılmayan görüş ya da öğretilere de *dogma* adı verilir. 3 Antik felsefede, göreli değil de, mutlak ve nihaî bir doğruluk iddiasında olan aksiyom, maksim, ilke de, *dogma* olarak tanımlanmıştır.

dogmatik [Os. *ikaanî*; İng. *dogmatist*; Fr. *dogmatique*; Al. *dogmatisch*]. 1 Genel olarak, belli birtakım ilkeleri, tezleri, düşünce, teori ve ideolojileri mutlak olarak doğru ve her zaman geçerli diye kabul eden, görüşlerini kesin ve tartışmaya yer vermez bir biçimde öne süren kimsenin tutumu için kullanılan sıfat.

Dogmatik buna göre, bir görüş ya da öğretiyi, mutlak bir kendine güven ve otoriteyle öne süren, en küçük bir kuşkuya yer bırakmazken, başka insanların görüşlerine en küçük bir değer vermeyen insan anlamına gelir. Buna göre, dogmatik kişi, hoşgörüsüz, dar kafalı, eleştiri ve kuşkuya tahammülsüz olan kişiyi gösterir.

2 Dogmatik sözcüğü, epistemoloji açısından, bilginin imkânsız olduğunu iddia eden kuşkucu bakış açısı karşısında, bilginin kaynağı tartışmasına hiç girmeden, bilginin kesinlikle mümkün olduğuna inanan kişiyi gösterir. 3 Terim, daha özel olarak da, Alman filozofu Kant'ın, evrenin, deneyime ve gözleme hiç başvurmadan, birkaç apaçık ilkeden yapılan çıkarımlarla bilinebileceğini; insan varlıklarının tecrübeyi aşabileceğini ve şeylerin gerçek doğasıyla ilgili doğrulara, duyu-deneyinden bağımsız olarak ulaşabileceğini savunan metafizikçi ya da filozoflar için, biraz da pejoratif bir biçimde kullandığı nitelemeye karşılık gelir.

dogmatizm [Os. *ikaanîyye*; İng. *dogmatism*; Fr. *dogmatisme*; Al. *dogmatismus*]. 1 Genel olarak, kimi öğretilere en küçük bir eleştiriye izin vermeden, rasyonel ve mantıksal kanıtlar yerine, salt duygulara veya kişisel eğilimlere dayanarak körü körüne inanma, onları sorgusuz sualsiz bir biçimde benimseme. Bir düşünce, bir iddia ya da bir teoriye ilişkin bir incelemeyi reddetme ve düşünce, iddia ya da teorinin, her tür eleştiri ve sorgulamadan bağımsız olarak, otorite temeli üzerinde doğru olduğunu ileri sürme tavrına karşılık gelen dogmatizmin en belirgin örneklerine, dinî otorite ve inanç tarafından yaratılmış olan sistemlere bağlanma tavrında rastlanır. Hakikati verdiği ileri sürülen vahiyle ilgili olarak da soruşturma açılamaz. Genel olarak kutsal kitaplar ve metinler, teologlar tarafından geliştirilmiş olan dogmalar da sorgulanamaz.

2 Epistemolojide, kuşkuculuğun tam karşıtı olan ve insan zihninin varlığın kendisinin ve varlığın ilk nedenlerinin nesnel bilgisine sahip olabileceği iddiasını, her türlü eleştirel düşünceden önce kabul ettiği ilkelerin bir gereği olarak benimseyen yaklaşımı ifade eden görüş. Bu anlamda dogmatizm, varlığın bizzat kendisini bildiğimizi, cismin birincil niteliklerini gerçekte olduğu şekliyle algıla-

dığımızı, temel ilkelerin, zorunlu doğruların yalnızca zihin ve düşüncenin değil, fakat varlığın da yasası olduğunu kabul eder. Alman filozofu Kant, işte bu bağlamda, dogmatizmi, 'bilgiye sahip olduğunu öne süren, ancak bu iddiasının dayandığı yöntem ve ilkelerin eleştirel bir incelemesini yapmayan bakış açısı' olarak tanımlamıştır.

†Kuşkuculukla dogmatizm arasındaki bu karşıtlığın, bilgi iddiaları bütününü eskiyen parça ve bölgelerinin değiştirilmesi ve tamir edilmesi suretiyle yüzdürülen bir gemiye benzeten yanılabilircilikle bilgi iddiaları bütününü sağlam temellere ihtiyaç duyan bir yapıya benzeten †temelcilik arasındaki karşıtlığı ifade ettiği söylenir.

3 Bilim ya da bilim felsefesinde, bilimsel araştırma sırasında gerçekleştirilen keşiflerin, üretilen teorilerin, kullanılan yöntemlerin sonuçta elde edilen bilgilerin bağlamlarından soyutlanarak, sorgusuz süalsizce evrensel geçerliliğe sahip hakikatlar olarak algılanması ya da bilimin mutlaklaştırılması tavrı.

4 Metafizikte, aklın mutlak ve değişmez bir değeri olduğu, varlığa dair kesin hakikatlere erişebileceği kabulüyle, birtakım *a priori* ilkelerden, apaçık olduklarına inanılan bazı temel ve değişmez inançlardan hareketle ve spekülatif yöntemleri kullanarak, varlıkla ilgili genel sonuçlar çıkarma tavrı.

5 Dogmatizm terimi, yine metafizikte, †Fichte ve †Schopenhauer gibi diğer Kant-sonrası filozoflar tarafından gerçekliğin bilinçten bağımsız olduğu ve deneyimin, tecrübenin temelini meydana getirdiği ilkesini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu görüşe göre, bilgi, gerçeklik, pasif ve alıcı insan zihni üzerine etki yaptığı zaman oluşur. Fichte bu anlamda dogmatizmi, ahlâkî değer ve idealleriniize temel sağlayan biricik görüş olarak, gerçekliğin, tecrübenin temeli olan etkin ve bilinçli ego olduğu görüşüne tekabül eden transendental idealizmle karşı karşıya getirir.

doğa [Yun. *physis*; Os. *tabiat*; İng. *nature*; Fr. *nature*; Al. *natur*]. 1 Bir organizmanın doğuştan getirdiği ya da miras aldığı varsayılan özellik ya da karakteristiklerinin bütünü. 2 Doğa ikinci olarak, bir insanın ya da bireyin, karakteristik davranış tarzlarını, temel nitelik ve tutumlarını ifade eder. Buradan hareketle, bir şeyin, onu her ne ise o şey yapan özüne, özsel özelliklerine de, o şeyin doğası denir.

3 Doğa, üçüncü olarak maddî evreni gösterir. Buna göre, doğa, zaman ve mekân içinde bulunan şeylerin oluşturduğu sisteme; olayların, güçlerin ve fenomenlerin, bilebildiğimiz evreni meydana getiren, kompleksine doğa adı verilir. İşte bu çerçeve içinde, doğa, insandan ayrı ve insanın etkisinden bağımsız olarak varolanı, sanata karşıt olanı, öznel olana karşıt olarak nesnel olan gerçekliği ifade eder. Doğa, örneğin, Aristoteles'te, insan tarafından meydana getirilmiş şeyleri gösteren *tekhne*'den farklı olarak *physis*'le gösterilen ve insan tarafından varlığa getirilmemiş varlıklardan oluşan bütünü, kendisindeki hiçbir şeyin amaçsız olmadığı, evrensel bir düzen ya da amaç sergileyen teleolojik sistemi ifade eder.

doğa bilimleri [Os. *tabiî ilimler*; İng. *natural sciences*; Fr. *sciences naturelles*]. Organize ve sistemli bilginin, varlığın maddî boyutunu konu alan dalı. Mekân ya da maddî evren içindeki varlıkları, olay ve olguları konu alan ve doğal olayların yasalarını ya da yasalılıklarını araştıran bilimler.

Nedensellik ilkesine, yani aynı koşullar altında hep aynı sonuçların ortaya çıkacağı ilkesine dayanan doğa bilimleri deneysel yöntemi temele alır. Doğa kavramı oldukça geniş kapsamlı ve değişken bir kavram olduğu ve her zaman birtakım metafizik kabullere bağlı bulunduğu için, doğa bilimlerinin kapsamı içinde hangi bilimlerin yer aldığı, zaman zaman tartışma konusu olmuştur.

Buna göre, doğa İlkçağ ile Ortaçağ boyunca geleneksel olarak teolojinin do-

ğaüstü alanıyla karşı karşıya getirilmiştir. Bununla birlikte, Yakınçağ'da ve çağdaş düşüncede doğa bilimleriyle sosyal bilimler arasında bir ayırım yapılmıştır. En öneınli doğa bilimleri arasında fizik, kimya, biyoloji, astronomi ve jeoloji sayılabilir.

doğacılık [Os. *tabiatperestlik mezhebi*; İng. *naturism*; Fr. *naturisme*; Al. *naturismus*]. Davranış, beslenme ve yaşam biçiminde tek yol gösterici olarak doğayı kabul etme eğilimi.

Doğayı aşan, yaratıcı bir nedenin varlığını inkâr eden, doğanın kendinden varolduğunu öne sürüp, doğayı temel alan, doğayı kutsayan ve her tür ölçüyü doğada bulan öğretilerin genel adı.

doğa felsefesi [Os. *tabiat felsefesi*; İng. *philosophy of nature*; Fr. *philosophie de la nature*; Al. *philosophie der natur, naturephilosophie*]. Tarihsel bir çerçeve içinde, 1 öncelikle Antikçağda veya Hellenik dönemde, M. Ö. 6. ve 5. yüzyılların salt doğayı konu alan felsefesi., sonra da Yunan ve Hristiyan Avrupa'da, genel metafizik sistemlerin doğaya ilişkin açıklamadan ıneydana gelen dalları. Buna göre, felsefe başlangıçta bir doğa felsefesi niteliği taşımıştır. Söz konusu doğa felsefesi, İyonya'da duyumcu, Yu-nan yarımadasında akılcı bir özellik kazanmıştır. †Sokrates, insanın bu dünyadaki yaşamı açısından çok büyük bir önem taşımadığı gerekçesiyle, bu doğa felsefesine karşı çıkarak, felsefenin merkezine insanı geçirmiştir. Bundan dolayı, Sokrates'in öğrencilerinden birçoğu da, tıpkı Sokrates gibi, fizikî bilimlerin alanında felsefe yapmaktan kaçınmışlardır. Platon da doğa felsefesiyle ilgilenmiş olmakla birlikte, onun doğa felsefesi bütünüyle metafizik bir nitelik arzeder. †Aristoteles ise, akıldan yardım gören gözlemlere dayanan bağımsız bir fizik bilimi kurmaya çalışmıştır.

Daha sonra, Hellenistik döneınde, †Epiküros †Demokritos'un atomcu mekanist görüşünü, †Stoacılar ise †Herakleitos'un dinaınik doğa anlayışını canlandırıp geliştirmişlerdir. Buna karşın, Yeni Platoncular, bu alanda tümüyle soyut düşünceler ileri sürmüşlerdir. Ortaçağ'da, doğanın bilimsel açıdan incelenmesi büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bu çağın felsefesi, Aristotelesçiliğin, Platonculuğun ve Hristiyan metafiziğinin bir karışımından ibarettir.

2 Rönesans döneminde ve doğa bilimlerinin bir süre sonra kaydedeceği hızlı gelişmenin hemen öncesinde, Telesio, †Campanella ve †Bruno gibi düşünürlerin, doğayı, tabiat alanını Tanrı'dan bağımsız bir biçimde, kendi içinde kapalı bir sistem olarak görmüş ve böylelikle de felsefeleriyle modern bilimin teorik ve ontolojik temellerini hazırlamışlardır. Zaman zaman panteist bir anlayışı ön plâna çıkartan bu doğa felsefelerinden bir süre sonra Francis †Bacon, insan bilgisinin ve eyleminin doğaya dayanması ve doğa üzerinde temellenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bacon, bu konuda şunları söylemiştir: 'Doğanın hizmetkârı ve yorumcusu olan insanoğlu, deney ve düşünme yoluyla doğa düzeninin sırlarını anladığı ölçüde, eylemde bulunabilir ve bilgi edinebilir.' 'Doğaya egemen olmanın koşulu, ona boyun eğmektir.'

3 Doğa felsefesi, yine †Romantizmin pozitivist bilim eleştirisinin doğanın modern bilimin yabancı kaldığı fenomenlerini konu alan spekülatif teorileştirme etkinliğini tanımlar. En önemli temsilcileri †Schelling ve †Goethe olan bu felsefe, modern bilime hâkim olan mekanist doğa tasarımına, doğayı anlamdan yoksun cansız bir madde âlemi olarak gören anlayışa şiddetle karşı çıkarken, doğayı şiirle bezenmiş anlamlı bir varlık alanı olarak görmüş ve ondaki anlamlı bulduğu unsurları bulup çıkartma çabası vermişlerdir. Söz konusu doğa felsefesi konsepsiyonuna göre, doğal fenomenler bizim, arzu ettiğimiz takdirde anlayabileceğimiz birtakım mesajlar aktaran bir dil meydana getirir. Bu dili anlamak, doğanın fenomen-

lerine nüfuz etmek, gözlem ve deney yoluyla değil, fakat sezgiyle mümkün olur. Zira doğanın fenomenleri insana yabancı fenomenler olmayıp, hayatla doğrudan bir ilişkisi olan fenomenler, zihnin dışavurumlarıdır. İşte bu anlamda doğa felsefesi, doğanın bilimin kavrayamadığı için yabancı kaldığı unsurlarını, yönlerini açığa çıkaran teoriler geliştirme faaliyetini ifade eder.

4 Doğa felsefesi terimi, yine, fakat bu kez sistematik olarak, genel ve teorik bir çerçeve içinde, bir gerçeklik olarak doğanın temel yön ve boyutlarına ilişkin araştırmadan meydana gelen ve kendi içinde *fizik felsefesi* ve *biyoloji felsefesi* olarak ikiye ayıran felsefe dalına tekabül eder.

Doğal gerçekliğin en temel ve en önemli yönlerini ele alan bu disiplinden hareketle, bir bütün olarak gerçekliğin kendisi, insanın dünya görüşü, antropolojisi ve ahlâkıyla ilgili sonuçlar çıkarıldığı için, doğa felsefesi, yalnız kuramsal ya da felsefî açıdan değil, faka pratik bakımdan da büyük önemi olan bir disiplindir.

Başka bir deyişle, bir gerçeklik olarak doğanın aktüel yön ya da boyutlarıyla ilgili araştırmalardan meydana gelen felsefe türü olarak doğa felsefesi, fizik felsefesiyle biyoloji felsefesinden meydana gelmektedir. Doğa felsefesi bu bağlamda, insanın doğal kuruluşuyla çevresine ilişkin sağlam bir kavrayışın onun inanç ve tavırlarını önemli ölçüde koşulladığı inancıyla, doğaya ilişkin araştırmalardan, zaman zaman belli bir metafizik, artı bir dünya görüşü, antropoloji ve etik için, kaçınılmaz olan kimi sonuçlar çıkartmaya çalışır.

doğa filozofları [İng. *nature philosophers*; Fr. *philosophes de nature*]. Felsefî araştırma ya da spekülasyonlarının konusu doğa olan Sokrates-öncesi filozof ya da fizyologlarla, fiziksel olgulara ve süreçlere ilişkin araştırmaları yeniden canlandıran Rönesans filozofları için kullanılan deyim.

16. yüzyılın ilk yarısında, yeni kıta ve toprakların keşfiyle, deniz ticareti ve Reformasyon hareketinin bir sonucu olarak, Avrupa'da doğaya karşı yoğun bir ilgi uyanmıştır. Bu dönemde, dinî temelleri olan Ortaçağ taklılığına ve Aristoteles otoritesine karşı tavır alınmış ve fenomenleri gözlem ve deney yoluyla araştırmanın önemine değinilmiştir. Doğaya yönelik bu ilgi önce astronomide, Kopernik, Galile ve Kepler'in önemli bulgularıyla semeresini vermiştir. Bununla birlikte, söz konusu bilim adamlarının temsil ettiği bilimsel gözlem ve araştırma ruhu, henüz yeterince olgunlaşmadan, zaman zaman felsefî spekülasyonla karışmıştır. İşte doğa filozofları terimi, söz konusu dönemin doğaya yönelmiş olan bilim adamı-filozoflarını göstermektedir. Bu filozof-bilim adamları arasında en önemli üç tanesi, Bernardino Telesio, Giordano Bruno ve Tomaso Campanella'dır.

doğa hâli [Os. *tabiat hâli*; İng. *state of nature*; Fr. *état de nature*; Al. *naturezstand*]. Modern sivil topluma ilişkin görüşlerin temelinde yer alan ve çoğunluk sivil toplumu temellendirmek için kullanılan ve insanın, hiçbir siyasî örgüt ya da yönetimin olmadığı zamanki durumunu dile getiren ya da insanın toplum dışında, bozulmamış bir hâlde olma durumuna işaret eden fikir.

Doğa hâli kavramı, onyedinci ve onsekizinci yüzyıl filozofları tarafından, sivil toplum anlayışının karşıtı olan bir kavram olarak görülmüş ve insanın devlet ya da siyasî bir düzen olmadığı zaman durumunun ne olabileceğini, söz konusu doğa hâlinin uygarlık tarafından ne ölçüde değiştirildiği ya da bozulduğunu açıklama sürecinde, bir ölçüt ya da temel olarak alınmıştır. Başka bir deyişle, toplumlar yaratılmazdan önce varolmuş olan bir hâli, toplumsallaşma öncesi yaşanan bir durumu betimleyen doğa hâli düşüncesi, doğal düzeni toplumsal düzenle, doğal ya da fizikî insanı toplumsal insanla

karşıtlaştırmak ve insan toplumlarının doğasını ya da özünü toplumların bizzat kendilerinin işleyişi tarafından sağlanan ölçütlerden bağımsız olarak açıklayıp yorumlamak amacıyla tarihsel bir delil veya analitik bir araç olarak kullanılmıştır.

İşte bu çerçeve içinde, doğal düzen çoğunluk Tanrı tarafından yaratılmış bir düzen olarak görülmüş ve dolayısıyla onun insan tarafından kurulmuş olan düzenlerden çok daha meşrû olduğuna inanılmıştır. Doğa hâli düşüncesiyle ifade edilen doğal düzenin Tanrı tarafından yaratılmış olduğu yerde, toplum, belirli doğal ihtiyaç, istek ve arzuları olan bireyler tarafından yaratılmış olan bir düzene karşılık gelir. Doğa hâli düşüncesi, işte bu temel üzerinde, insanın, ahlâk ya da siyaset alanındaki, tüm toplumsal çaba ve girişimlerinin kendisiyle ölçüldüğü bir standart meydana getirdikten başka, bize toplumların nasıl varlığa geldikleri, devletlerin nasıl kuruldukları sorularını yanıtlamanın en önemli yollarından birini sağlar. Buna göre, doğa hâli düşüncesi, insan varlığının doğal hakları olan eşitlik ve özgürlüğü temellendiren tarihsel bir delil olarak kullanılabildiği gibi, devletle devletin tüm toplumsal ilişkileri denetleme hakkının zorunluluğunu gösteren bir kanıt olarak da kullanılmıştır.

Filozofların benimsedikleri insan doğası imgelerine bağlı olarak, doğa hâlini farklı şekillerde betimleyen görüşler ortaya çıkmıştır. Örneğin, insanın insanın kurdu olduğunu söylerken, onun özü itibariyle kendi çıkarı peşinde koşan bencil bir varlık olduğunu iddia eden Thomas †Hobbes, bireyler arasındaki çıkar ve güç mücadelesini vurgularken, doğa hâlini herkesin herkesle savaş içinde bulunduğu bir hâl olarak tanımlamıştır. Başka bir deyişle, doğa durumunun, herkesin herkesle savaş içinde bulunduğu bir duruma, tam bir anarşi ve genel savaş hâline karşılık geldiğini söyleyen Thomas Hobbes, insanların, bu anarşi ve kaos hâlinden daha beter ve aşağılık bir hâl olmadığı için, bu durumdan her ne pahasına olursa olsun kurtulmak istediklerini öne sürmüştür.

Bununla birlikte, doğa hâlinde çatışmanın kaçınılmaz olduğu görüşüne, onun tümüyle yanlış bir insan doğası konsepsiyonuna dayandığı gerekçesiyle itiraz edilmiştir. Bireylerin doğal bencilliğiyle açgözlülüğünü varsayan Hobbes, yalnızca mutlaka yakın güçlerle donanmış bir hükümdarın düzen getirebileceği ve herkesin başka herkesle olan savaşını önleyebileceği sonucunu çıkartır ve politik otoriteyi, biricik alternatifi kaos olduğu için meşrulaştırır. Oysa, kimi düşünürlere göre, doğal ya da vahşi insanı tasvir ederken, Hobbes toplum içindeki insanı betimler. Hırs, kibir, açgözlülük doğal insanın niteliklerinden ziyade, toplumun ürünüdür.

Bundan dolayı, insanın doğasının özü itibariyle iyi ve yardımsever olup, işbirliğine açık durumda bulunduğunu savlayan Jean Jacques †Rousseau gibi düşünürler, doğa hâlini kaybedilmiş bir cennet, geride kalmış bir altın çağ ve 'soylu vahşi'nin, uygarlık tarafından bozulmamış dünyası olarak görmüşlerdir. Nitekim †Pufendorf, doğa durumunda yaşadıkları söylenen insanların, birbirlerinin boyunduruğunda olmadıkları gibi, ortak bir efendiye de bağlı olmayan ve birbirlerine kötülük de iyilik de etmeyen insanlar olduklarını söylemiştir. Pufendorf'a göre, insanlar, doğa hâlinde, özleri gereği, eşit ve özgürdürler.

Herşeye rağmen, doğa hâlinin niteliği konusunda farklılık gösteren tüm görüşlerin ortak paydası, insan varlıklarının doğal eşitliğine duyulan inançtır. İşte bu inanç, sivil toplum görüşleriyle tüm liberal öğretilerin temelinde yer alır. Buna göre, tüm insanlar, aynı insanî sıfat ya da özelliklere sahip olmak, aynı fizikî çevreyle karşı karşıya bulunmak, aynı kendi varlığını koruyup sürdürme içgüdüsünü sergilemek,

koşullarını iyileştirme dürtüsüne sahip olmak bakımından, aynı insan doğasını paylaşıyorlarsa eğer, bu takdirde toplumun da doğal bir temeli vardır demektir ve tüm toplumsal düzenlemeler arkaplândaki doğal yasa ve düzene uygun hâle getirilmelidir.

doğal [Os. *tabiî*; İng. *natural*; Fr. *naturel*; Al. *natürlich*]. **1** Doğaüstü olana karşıt olarak bu dünyaya, doğaya ait ve özgü olan; **2** Mistik olana, doğaüstü kaynaklara veya vahye dayananın tersine, insan aklının eseri olan; **3** İnsan elinden çıkmış, insan tarafından yaratılmış olanın tersine, doğrudan doğruya doğadan gelen, kendiliğinden oluşan; **4** Uzlaşıma karşıt olarak, doğuştan ya da doğadan getirilen; **5** Sivil ya da sosyal ve politik olarak, insanın kendisine, fizikî yapısına ait ve özgü olan; **6** Zihinsel olana karşıt olarak, insanın dışındaki fizikî doğanın bir parçası olan; **7** Arızî olanın tersine, bir şeyin özünün ayrılmaz bir parçası olan için kullanılan sıfat.

İşte bu genel çerçeve içinde, yapay anlamlılık dışında kalan anlam türlerine, hayvansal iletişim ve doğal işaretlerdeki anlamlılığa I *doğal anlamlılık* adı verilir. II Formel ya da yapma dillerden farklı olan, bir cemaat ya da toplum tarafından fiilen kullanılan dil, tarihsel dil anlamında, *doğal dil* diye tanımlanır. III Tanrı'yla kurulan doğrudan ya da dolaylı iletişime bağlı olan vahiy dini veya doğaüstü teolojiye karşıt olarak, akıl yoluyla oluşturulabilen veya insanda doğuştan varolduğu düşünülen inançlar bütününe *doğal din*; ve bununla aynı anlama gelmek üzere, insanın salt kendi aklına dayanarak ve makul olasılıkların meydana getirdiği genel bir çerçeveden hareketle, kendi Tanrı'sını ve evren teorisini oluşturabileceği öncülüne dayanan teolojiye de *doğal teoloji* adı verilmektedir. Bu tür bir din anlayışının en ünlü temsilcileri olan Jean †Bodin ve Herbert, nitekim aklı doğal bir ışık olarak görmüş ve dinin, vahyin değil de, aklın ürünü olduğunu savunmuşlardır. Bu iki düşünüre göre, dinin temel inançlarını bize akıl gösterir, çünkü bu inançlar bizim doğamızda, aklımızda yerleşiktirler. Bu temel inançlar ve doğrular şunlardır: Bir Tanrı vardır; O'na inanmak, saygı göstermek ve tapınmak gerekir. Tanrı'ya karşı bu saygı davranışı, erdemli olmayı sağlar.

IV Öte yandan, bizzat insan doğasından kaynaklanan, doğuştan getirilen ve bir insan varlığı olma olgusu tarafından öngörülen haklar ve özgürlükler ise, *doğal haklar* diye tanımlanır. Bu haklar, zaman ve mekâna bağlı olmadan, her zaman için var ve geçerli olan haklardır. Doğal haklar, bazı dönemlerde, pozitif hukukun etkisi altında ikinci plânda kaldıysalar da, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra, baskıcı rejimlerin insan kişiliğini ortadan kaldırma ve yok etme çabaları karşısında yeniden büyük önem kazanmışlardır. Bu çerçeve içinde, doğal haklar, devredilmesi ve vazgeçilmesi mümkün olmayan temel hak ve özgürlükler olarak belirir. Söz konusu temel hak ve özgürlüklerin, doğal hakların en belli başlıları, yaşam, özgürlük, eşitlik, mutlu olma, çalışma, mülkiyet, fırsat eşitliği, yasa karşısında eşit muameleye tâbi olma haklarıdır.

V Mantıkta, 1934 yılında Alman mantıkçısı Gerhard Getzen'in aksiyomlara başvurmadan, salt çıkarım kurallarına dayanarak oluşturduğu mantıksal çıkarım yöntemine ise *doğal türetim* metodu adı verilmektedir. Formel mantık sistemleri olan doğal türetim sistemleri Hilbert, Peano ve †Russell gibi mantıkçılar tarafından geliştirilen, az sayıda aksiyoma ve birtakım çıkarım kurallarına sahip aksiyomatik sistemlerden, aksiyomlara ihtiyaç duymamak bakımından farklılık gösterirler.

VI Öte yandan, duyusal dünyaya ait olan, deneyimlenen dünyanın bir parçası veya üyesi olan nesneye *doğal nesne*, özelliğe de *doğal özellik* adı veri-

lir. VII Buna karşın, yeşil gibi doğal bir gerçekliği olmayan, nesneler gibi dış dünyada varolmayan, Tanrı tarafından verilmiş olma anlamında doğaüstü olmayan özellik ise *doğal olmayan özellik* diye tanımlanır. Böyle bir özellik, duyum ya da içebakış yoluyla veya başka bilişsel yetilerle bilinemez, yalnızca sezgi aracılığıyla kavranabilir. Sezgici bir ahlâk anlayışını benimseyen filozofların sözünü ettiği bu tür doğal olmayan sezgisel özellikler doğrudan, aracısız, betimlenemez özellikler olup, başka özelliklerle birleştirilir.

VIII Epistemolojide ise, dış dünyanın gerçek varoluşuyla ilgili olarak kuşku duyulamaz bir bilgi ve kanıt elde etme söz konusu olduğunda, duyum ve algıya kesinlikle güvenilebileceğini savunan anlayış, *doğal realizm* olarak bilinmektedir. İlk kez olarak T. †Reid tarafından formüle edilen ve gerçekliğin zihinden bağımsız olmadığını öne süren †öznel idealizme şiddetle karşı çıkan bu anlayış, sağduyu felsefesi diye de tanımlanmaktadır.

doğal ayıklanma [Os. *ıstıfâi tabîî*; İng. *natural selection*; Fr. *selection naturelle*; Al. *naturauswahl*] Yaşama savaşında, daha az uyum sağlayan, daha az yetenekli bireylerin elenerek, daha iyi uyum sağlayanların, daha yetenekli olanların hayatta kalması durumu. Evrimi doğadaki koşullara daha iyi uyum sağlayabilmenin sonucu olarak gören ve akraba türlerde bulunmayan özel uyum mekanizmalarıyla donatılmış türlerin çevre koşullarına daha iyi uyum sağlayacağını, ve dolayısıyla yaşamlarını sürdürme şansının daha yüksek olacağını savunan †Darwin'in, doğada hüküm süren ve yaşama savaşında en başarılı olanların, varoluş koşullarına en iyi şekilde uyum sağlayanların ayakta kalmasını sağlayan sürece verdiği ad.

Darwinizmin temelini oluşturan doğal ayıklanma şu temel ilkeye dayanır: Canlıların büyük bir bölümü çok fazla sayıda döl, yumurta, tohum ya da yavru verdiği hâlde, türlerin çoğunda birey sayısı aşağı yukarı sabittir. Bu, bireylerin çoğunun embriyondan yetişkin duruma gelinceye kadar, yaşamın bir aşamasında yok olup gittikleri anlamına gelir. Öyleyse, içinde bulunduğu varoluş şartlarında, yaşadığı çevresel koşullara en iyi şekilde uyum sağlayan bireyler daha uzun yaşar, daha çok ve daha sağlıklı döller verir. Ana babalarının kalıtsal özellikleriyle donatılmış olan gelecek kuşaklar da, kendilerinden önceki kuşağın uyum yeteneğini korur ya da geliştirir.

doğal bir kurum olarak devlet [İng. *state as a natural instution*; Fr. *état comme un organisme*]. Devleti büyük ölçekli bir insan ya da organizma olarak gören †Platon'un, devleti insan doğasına dayandıran görüşü.

Bu anlayışa göre, devlet bireyin doğasından türer, zira birey, mantıksal olarak devletten önce gelir. Ve bu bağlamda, devlet insan doğasının yapısını yansıttığı için, doğal bir kurumdur. Platon'a göre, devletin kökeninde insanın ekonomik ihtiyaçları vardır. İnsanların birçok ihtiyacı olduğu ve hiçbir insan kendine yeter olmadığı için, Platon'un ideal devletindeki birinci sınıf, bir iş bölümüyle, insanların ihtiyaç duydukları çeşitli ürünleri üreten sanatkârlar, üreticiler ya da tüccarlar sınıfıdır.

Bu sınıfta bulunan insanlar, daha çok maddeye düşkünlük gösteren, bedensel tatminlerin ve eşyanın peşinden koşan insanlardır. Bu insanların erdemi ölçülülüktür. İdeal devletteki ikinci sınıf, devletin sınırlarını düşmanlardan koruyan askerlerle, iç güvenliği sağlayan bekçilerden oluşur. Askerler ve bekçiler, kendilerinde cesaret öğesi ağır basan insanlardır. Bu insanların erdemi ise, Platon'a göre, cesaret olmak durumundadır. Buna karşın, ideal devletteki üçüncü sınıf, çok uzun süreli ve oldukça ayrıntılı bir eğitimden geçmiş olan yöneticilerden meydana gelir. Bunlar kendilerinde manevî hazlara düşkünlü-

gün, akıl gücünün, merak ve anlama isteğinin ön plâna çıktığı bilgelerdir, filozoflardır. Söz konusu yöneticilerin erdemi ise, bilgeliktir.

Platon'un bu üç sınıflı toplum anlayışı, onun üç parçalı ruh görüşüne dayanmaktadır. Buna göre, ruhun en alttaki parçası iştihadır. Bu parça, ruhu bedene, bedensel arzulara yönelten parçadır. İdeal devletteki üreticiler, tüccarlar ve zenaatkârlar sınıfına karşılık gelen bu parçanın erdemi, temel işlevi aşırıya kaçmama, ölçülü olmadır. İkinci parça ise, can ya da cesarettir. Ruhun, devletteki bekçi ve askerler sınıfına karşılık gelen bu parçasının görevi iştihanın aşırı arzu ve isteklerine direnmek, cesaret göstermek ve iştiha ile akıl arasında çıkabilecek çatışmalarda aklın sözünü dinlemektir. Buna karşın, ruhun en üstteki parçası, devletteki filozof-yöneticiler sınıfına karşılık gelen akıldır. Aklın görevi bilmek, anlamak, ruhun diğer parçalarına yol göstermektir. Ruhun bu parçasının erdemi ise, bilgeliktir.

Platon'a göre, ruhun parçaları arasında bir uyum olduğu, hiçbir parça başka bir parçanın görevine, işlevine karışmayıp, kendi görevini gereği gibi yerine getirdiği zaman, böyle bir ruh dengeli ve sonuçta ortaya çıkan insan da sağlıklı ve adil bir insan olur. Platon bu görüşünü aynen devlete yansıtır. Buna göre, her sınıfın, başka sınıfların işine müdahale etmek yerine, kendi görevini layıkıyla yerine getirdiği bir devlet adil bir devlettir. Böyle bir devlet, tıpkı bireyde yol gösteren güç akıl olduğu zaman, bireyin iyi ve esenlikli olması gibi, devlet de özellikle felsefenin gücü hissedildiği, bilge yöneticiler toplum için uygun ve yararlı projeler üretip uygulamaya soktukları, genelin refahını sağladıkları zaman, ideal, yetkin ve adil bir devlet olur.

doğalcılık [Os. *tabîiyyûn mezhebi*; İng. *naturalism*; Fr. *naturalisme*; Al. *naturismus*]. Varolan ya da olup biten herşeyin, doğa bilimlerinde örneklenen yöntemler tarafından açıklanabilme anlamında, doğal olduğunu, varolan herşeyin doğanın bir parçasını meydana getirdiğini savunan anlayış.

1 Bilimsel açıklamanın kapsamı dışında kalan bazı varlık ya da olayların varolduğu görüşüne karşı çıkan akım olarak doğalcılık, bilinebilen tüm evrenin, doğal nesnelerden, yani doğal nedenlerin eylemiyle varlığa gelen ve yok olup giden nesnelerden oluştuğunu, her doğal nesnenin, mekân ve zaman içinde, doğal nedenlerin sonucu olarak varolduğunu öne sürer.

Evrenin, doğal nesnelere ek olarak, doğal olmayan bir nesne türü de içerebileceğini, fakat, doğal nesnelerin gözlemlenebilir davranışları üzerinde doğrudan etkisi olmadıkça, doğal olmayan nesnelerin varoluşunu kabul etmememiz gerektiğini belirten doğalcılığa göre, doğal bir neden, başka bir doğal nesnede bir değişmeye yol açan doğal bir nesne olup, her nesne doğal nedenlerin etkisiyle varlığa gelir, varlığını sürdürür ve daha sonra yok olup gider.

Doğal düzen ya da doğanın, yalnızca tüm doğal nesnelerin bir toplamı olarak düşünülmesi, doğanın, doğal nesnelere ek olarak, doğal süreçleri de kapsayan bir sistem olarak görülmesi gerektiğini söyleyen doğalcılık, doğanın, ilke olarak her bir parçasıyla anlaşılabilir olan bir sistem meydana getirdiğini, ama bir bütün olarak açıklanmasının imkânsız olduğunu söyler.

Başka bir deyişle, doğaya ilişkin bütünsel bir açıklamanın, doğal bir nedene işaret etmeyi gerektirdiğini, oysa bir bütün olarak ele alınan doğanın dışında doğal bir neden bulunmadığını savunan doğalcılığa göre, doğa bilimsel ya da doğal yöntemle araştırılmalıdır. Doğal ya da bilimsel yöntem ise, a) doğal süreçleri, söz konusu süreçlerden sorumlu olan doğal nedenleri belirlemek suretiyle açıklamayı ve b) bir açıklamayı, söz konusu açıklamanın doğru olması durumunda geçerli olacak olan sonuçlarla test etmeyi içerir.

Doğanın anlaşılabilir olduğunu, doğal süreçlerin düzgün ve düzenli süreçler olduğunu savunan doğalcılığa göre, insan varlıkları da, tıpkı doğal nesneler gibi, doğa yasalarına tâbi olduklarından, insanların zihinsel ve topluınsal yaşamını meydana getiren doğal süreçler de doğal yöntemle araştırılmalıdır. Bilim adamları ve filozofların, her zaman doğal ya da bilimsel yöntemi kullanıp, doğal açıklamalar geliştirmeleri, doğal olmayan tüm açıklamaları, ilke olarak doğal açıklamalarla değiştirmeleri gerektiğini savunan doğalcılığa göre, akıl doğal yöntemin sürekli bir biçimde uygulanması olup, doğa bilimleri aklın en iyi ifadesidir.

Belli bir anda dünyaya ilişkin olarak sahip olunan bilginin, bilimin bize o anda dünya hakkında söylediklerinin toplamı olduğunu savunan doğalcı anlayışa göre, bilim dışında başka bir bilgi kaynağımız olmadığını söylemek, insan varlıklarının yalnızca bilimi temele alarak doğayla temas içinde olmaları gerektiğini söylemek anlamına gelmez, çünkü dünyayı ya da doğayı tecrübe etmenin farklı yolları vardır.

Evrenin ahlâkî bir boyutu, ahlâkî bir karakteri olmadığını, insanın da, doğanın ayrılmaz bir parçası olup, doğal bilimlerin yöntemleriyle açıklanabileceğini savunan doğalcılığın kapsamı içine birçok öğreti girer. Doğalcı öğretilerin ortak yönü, metafizik bakımdan her zaman tek bir töz öne sürmeleri ve doğa sistemi içinde teleolojik öğelere yer vermemeleridir.

2 Doğalcılık mantıkta, psikolojizme özdeş olan bir öğretidir. Bu bağlamda doğalcılık ya da †psikolojizm, mantık yasalarının *a priori* olmadığı, bu yasaların geçerliliğinin zihnine ilişkin empirik ya da tecrübî olgulara dayandığını öne sürer. 3 Epistemolojide ise doğalcılık, a) bilgiyi doğal nesne, olay ve süreçlerin bilgisiyle sınırlayan, b) bilgi teorisinin *a priori* bir disiplin olmayıp, deneysel bilimin bir parçası olduğunu öne süren görüşe karşılık gelir. †Kant, †Frege ve †Husserl gibi düşünürlerin anti-psikolojizmine karşıt olan bu anlayışa göre, bilgi teorisi zihnin bir parçası hâline gelen duyusal verilerle ortaya çıkan bilişsel ürünler arasındaki ilişkiyi konu alan deneysel bir araştırmadır. Doğalcılık, yine epistemolojide, ama biraz daha genel bir çerçeve içinde, bir ucu akılcılıkta, diğer ucu da †pozitivizmde olan bir doğru boyunca dizilen, ve ortak bir biçimde bilgiyi doğal nesne, olay ve süreçlerin bilgisiyle sınırlayan bilgi görüşlerini tanımlamaya yarar.

4 Zihin felsefesinde ise, doğalcılığı †fizikalizmle özdeşleştirmek mümkündür. Bu bağlamda doğalcılık, bir tür †maddeciliği ifade ederken, zihne dair söylemin, zihin hâlleriyle ilgili önermelerin zihinsel terimler ihtiva etmeyen önermelere indirgenmesi gerektiği görüşünden oluşur.

5 Doğalcılığın, ahlâk alanında, ahlâkî eylem ve değerler söz konusu olduğunda geçerli olan türüne ise *ahlâkî doğalcılık* adı verilir. Dünya hakkındaki olgularla, insanların bu dünyada nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili değer yargıları arasında kesin ve mutlak bir sınır çizgisi bulunmadığını savunan ahlâkî doğalcılık, ahlâkî yargı ya da değer biçmelerin doğal fenomenlerle ilgili olguları içerdiğini öne sürer. Ahlâkın empirik bir disiplin ya da doğal veya toplumsal bir bilim olduğunu, ahlâkî kavram ve terimlerin doğa bilimlerinin kavram ve terimlerine indirgenebileceğini savunan doğalcılığa göre, bir eylemin doğruluğunu ya da yanlışlığını belirlemek için, söz konusu eylem tarafından haz elde edilip edilmediği, hedeflenen amaçlara ulaşılıp ulaşılmadığı, eylemin birlik ve uyuma yol açıp açmadığı olgularını hesaba katmak gereği vardır.

6 Öte yandan, normatif ahlâkta hangi davranışın ahlâken doğru olduğunu belirlemenin tek yolunun insan, toplum ve biyoloji benzeri bilimlerdeki empirik araştırmadan geçtiğini savunan doğalcılık, †metaetikte, ahlâkî yargıların,

Hume'dan beri bilinen olgu/değer ayırımına rağmen, olgusal doğru ya da önermelerden türetilebileceğini iddia eden, ahlâkî kavramların doğal olgu ya da özelliklere indirgenmek suretiyle analiz edilebileceğini öne süren görüşe tekabül eder.

7 Doğalcılık toplum bilimleri alanında ise, sosyolojinin bir bilim olduğunu veya olabileceğini, ancak bunun sosyologların doğa bilimlerinin deney, tümevarım, öndeyi, istatistiksel analiz gibi yöntemlerini kullanmasıyla mümkün hâle gelebileceğini dile getiren anlayışı ifade eder. 8 Doğalcılık din felsefesinde de, vahye dayalı dini ve mucizeleri reddederek, aklın eseri olan bir dini savunma, dini akla ve insan doğasına dayandırma tavrı olarak doğal din anlayışına tekabül etmektedir. Bu bağlamda, doğalcı bir Tanrı anlayışı geliştiren görüşe *teolojik doğalcılık* adı verilir. Teolojik doğalcılık, a) neyin gerçekten varolduğunu bilmenin biricik yönteminin doğa bilimleri tarafından geliştirilen metodlar olduğu, ve b) bu yöntemlerin uygulanması durumunda, gerçekliğin bileşenlerinin fizikî bir yapıda veya fizikî şeylere bağımlı olduğunun ortaya çıkacağından hareketle, Tanrı'nın tinsel veya fizikî şeylerden bağımsız olduğunu dile getiren doğaüstücülüğün reddedilmesi gerektiğini veya Tanrı kavramının doğalcılıkla tutarlı bir biçimde yeni baştan inşa edilmesi gerektiğini savunur. Tanrı, buna göre, doğal dünyadaki bir süreç veya insan imgeleminin mahsülü olan ideal amaçların bir birliği olabilir.

9 Estetik alanında ise, doğalcılık, sanatın gerçek konusunun doğa olduğunu, sanatçıyı ilgilendiren tek şeyin fiziksel çevrenin özelliklerini ve davranışını gözlemlemek ve kaydetmekten ibaret bulunduğunu savunan görüşe karşılık gelir. 10 Doğalcılık, nihayet hukuk felsefesinde, hukukî pozitivizme karşıt bir biçimde, doğal hukuk teorisini ve söz konusu teoriye bağlanma tavrını tanımlar.

doğalcı yanlış [İng. *naturalistic fallacy*; Fr. *erreur naturalistiqe*]. 1 Ahlâkî ya da ahlâk alanına giren tümceleri olgusal tümcelere, yani doğal olaylarla ilgili tümcelere indirgeme yanlışına; ahlâk alanına giren, ahlâkla ilgili olan tümceleri ahlâkla ilgileri olmayan tümcelerden çıkarsama ya da türetme hatası.

2 Doğalcı yanlış, daha özel olarak da, ahlâkî terimleri ahlâkî olmayan terimlerle, olgusal terimlerle tanımlama yanlışına karşılık gelir. Ahlâkî bir değer olarak iyiyi, yani doğal olmayan bir şeyi, doğal bir şey, örneğin haz ya da insanın kendi kendisini gerçekleştirmesi aracılığıyla tanımlama şeklinde ortaya çıkan yanlış, doğal yanlışa bir örnek olarak verilebilir.

Burada yanlış olan şey, iyi, hazla ya da kişinin kendi kendisini gerçekleştirmesi olarak tanımladıktan sonra, haz ya da kişinin kendi kendisini gerçekleştirmesinin niçin iyi olduğu sorusunu sormanın halâ anlamlı olmasıdır. Bu nedenle, iyiyi hazla tanımlamak ya da özdeşleştirmek, döngüsel bir tanım yapmak ya da iyiyi hiç tanımlamamak demektir, çünkü böyle bir tanım, kanıtlamaya çalıştığı şeyi, yani yalnızca hazzın iyi olduğunu değil, fakat iyinin haz olduğunu da varsayar.

doğal haklar öğretisi [İng. *doctrine of natural rights*; Fr. *doctrine des droits naturels*]. 17. ve 18. yüzyıllarda, İngiltere, Fransa ve Amerika'da, özellikle de güçlü bir orta sınıfın doğuşu ve gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan, ve bireysel insan varlıklarının, yaşama, ibadet, düşünce, konuşma, yayın özgürlüğü, yasa karşısında eşitlik, mülkiyet, mutlu olma hakkı türünden birtakım vazgeçilemez, değiştirilemez, ortadan kaldırılamaz, bir başkasına devredilemez temel haklara sahip olduğunu savunan öğreti.

doğal hukuk [Os. *hukuku tabiîye*; İng. *natural law*; Fr. *droit naturel*; Al. *naturrecht*]. Hukuğu bir bütün olarak haklı kılan ve her tür hukuk sisteminden önce gelen *a priori* öğe, her tür hukuğun ideal kayna-

ğı ve bu idealden türeyen pozitif hukuğu sınama ölçütü, değişen kurallar ve yasalar karşısındaki değişmez hukuk kuralları bütünü olarak, insan ya da toplumun özsel, temel, aslî doğasında temellenen, ve uzlaşımdan, topluın tarafından sonradan koyulan yasalar ve başka kurumsal değerlerden bağımsız olan hukuk.

Filozoflar ve hukukçular tarafından, tüm insanlara ya da insanlığa ortak olduğu söylenen genel adalet sistemi, doğru ve adil davranışın genel olarak kabul görmüş ilkelerinden meydana gelen sistem olarak doğal hukuk, pozitif hukuğun karşısında, daha doğrusu temelinde yer alır. Kurallarının doğal olduğuna ve yalnızca akıl tarafından keşfedildiğine inanılan hukuk sistemi olarak doğal hukuğu ön plâna çıkartan öğretilere ilk kez olarak İlkçağ Yunan felsefesinde rastlanmakla birlikte, bu öğretiler Rönesans'tan başlayarak, liberal siyaset anlayışını destekleyen kanıt olarak kullanılmışlardır.

Hukuğun, her toplumun kendi koyduğu yasalardan farklı olarak evrensel bir geçerliliği olduğunu, uzlaşıma, örf ve âdetlere dayanmadığını öne süren doğal hukuk anlayışının, biri klâsik diğeri de modern olmak üzere, iki ayrı türü ya da versiyonu vardır. Bunlardan 1 aynı zamanda teleolojik bir doğal hukuk anlayışı olarak tanımlanan birincisi †Aristoteles'e kadar geri gider. Bu anlayış doğa/uzlaşım karşıtlığına dayanırken, doğa yasası ya da doğal hukuğun belli bir canlı varlık türüne özgü amaç ya da hedefleri koyduğunu belirtir. Bu amaçlar, söz konusu klâsik doğal hukuk görüşüne göre, ahenkli bir sistem meydana getirir, öyle ki insan eylemleri, insan tarafından getirilmiş olan uzlaşım ve yasalar, ancak doğanın amaçlarına uygun düştüğü takdirde doğru ve adil olabilirler. İnsan toplumsal bir hayvan olduğuna göre, doğanın yasası ve doğal hukuk toplumsal hayatı mümkün kılan ve bireyin bu yaşam içinde ahlâken gelişmesine ve daha iyi bir insan hâline gelmesine imkân veren davranış tarzını buyurur. Bu doğal hukuk teorisi, Ortaçağ Hristiyan düşüncesinde, doğanın amaçlı yapısını tanrısal irâdenin bir ifadesi ve tezahürü olarak gören, Tanrı'nın davranışımızın doğaya uygun olmasını buyurduğunu dile getiren teolojik bir görüşle birleşir.

2 İkinci doğal hukuk kuramı türü, kurucu babaları †Grotius ve †Pufendorf olan modern görüştür. Bu görüşün temel tezlerinin başında †Locke'un 1690'da, †Rousseau'nun ise 1762'de formüle ettiği, tüm insanların doğuştan eşit ve özgür oldukları kabulü yer alır. Bu görüşte, tıpkı uluslararası hukukta, ulusların bağımsız ve egemen devletler olarak görülmeleri ve buna uygun bir muameleye tâbi tutulmaları gibi, bireyler de doğaları itibariyle müstakil ve bağımsız varlıklar olarak görülür, onların bütünlüklerine ve özgürlüklerine saygı gösterilmesi istenir. Buna göre, bir eylem insanın doğuştan getirdiği kendi bireysel alanına ve kazanılmış haklarına saygı gösterdiği takdirde doğrudur. Burada doğal hukuk, öncelikle tek tek her insanın bütünlüğüne, müstakil varlığına ve özgürlüğüne saygı gösterilmesini ister.

doğanın düzenliliği ilkesi [İng. *principle of the uniformity of nature*; Fr. *principe d'uniformité de la nature*]. Tümevarımın temelinde yer alan ve dolayısıyla, tümevarımın geçerliliği ve bilimin işleyişi için olmazsa olmaz olan temel ilke, geleceğin de geçmiş gibi olacağını dile getiren prensip.

Tekil gözlem önermelerinden tümel önermelere giden tümevarımsal akılyürütme ya da yöntemin öncülleri en azından zamansal olarak, sadece geçmiş ve şimdiyi kapsadığı için, sınırlıdır. Oysa, tümevarımın sonucu, sınırlanmamış bir genelleme olarak, öncüllerin kapsamını aşar ve geçmişle şimdinin yanında, geleceği de ihtiva eder. Dolayısıyla, tümevarımın öncülleri sonucu çok muhtemel kılmakla birlikte, onu kesinleşti-

remez, mantıksal olarak geçerli ve mutlak hâle getiremez. Tümevarımın geçerli olabilmesi, bu nedenle, geleceğin de geçmiş gibi olacağı inancını, doğanın düzenliliği ilkesini gerektirir.

Bununla birlikte, ilk kez olarak ünlü İngiliz empirist düşünürü †Hume'un da işaret ettiği gibi, geleceğin de geçmiş gibi olacağı inancı, geleceği henüz yaşamamış olduğumuz için, deneyimde temellendirilemez. Bu ise, tümevarımın rasyonel olarak temellendirilemeyeceği anlamına gelir. Nitekim, çağdaş bilim filozofu †Popper söz konusu inancın iman kapsamı içine girdiğini öne sürerek, tümevarımın temellendirilemeyeceği gerçeğinden hareketle, †yanlışlamacı bilim görüşünü benimsemiştir.

doğaüstü [Os. *fevkattabia*; İng. *supernatural*; Fr. *surnaturel*; Al. *übernatürlich*]. Evrenden güç, değer ve gerçeklik bakımından çok daha üstün olduğuna, evrenin üstünde ve ötesinde bulunduğuna, evrenin etkin güçlerini ve yasalarını aştığına, evreni belli bir şekilde ve belli ölçüler içinde denetlediğine ve nihayet evreni hiçten yaratmış olduğuna inanılan varlık, ya da varlık alanı için kullanılan sıfat.

doğaüstücülük [Os. *mâfevkattabiîye*; İng. *supernaturalism*; Fr. *supernaturalismus*; Al. *supranaturalismus*]. Maddî ya da doğal varlık alanının üstünde ve ötesinde olan bir varlık ya da varlık alanına ya da aşkın bir Tanrı'ya, başka bir dünyada varolan ve evrenden bütünüyle farklı olan bir doğaüstü güce duyulan inanç; evrenin ötesinde, evrendeki olaylara müdahale eden, evrendeki olayların seyrini değiştiren güçler bulunduğu inancı; en geniş anlamı içinde, doğa dediğimiz şeyden herhangi bir bakımdan daha üstün ya da daha yüce bir varlığın (ya da varlıkların) bulunduğunu kabul eden görüş.

Doğaüstücülüğü bu şekilde tanımladığımız zaman, daha çok ilkel topluluklar tarafından kabul edilen bir görüş olarak †canlıcılığın, doğaüstücülüğün kapsamı içine girmediğine dikkat edilmelidir. Çünkü canlıcılıkta, kendisini doğal nesnelerin içinde gösteren büyülü güçlere ya da ruhlara duyulan inanç söz konusudur.

Öte yandan, doğaüstücülüğün yalın bir biçimde †teizmle ya da bir Tanrı ya da tanrılara inanma ile eşanlamlı olan bir sözcük olarak da kullanılmaması gerekir. Çünkü Tanrı sözcüğü zaman zaman doğaüstücü olmayan bir anlamda da kullanılmıştır. Yine, doğaüstücülük dinî fikirleri aklın süzgecinden geçiren akılcılığa ya da deizme karşıt olarak, vahiy gerçeğini kabul eder ve aklın, vahiy yoluyla desteklendiği takdirde, gelişip yetkinleşeceğine inanır.

doğanın ve tarihin diyalektiği [İng. *dialectics of nature and history*; Fr. *dialectique de la nature et l'histoire*]. Diyalektik maddeci görüş tarafından, sırasıyla, insanî olmayan düzendeki, doğa ya da maddî varlık alanındaki çelişkilerin gelişimini ifade eden diyalektikle, zaman içinde insanî ilişkilerdeki çelişkilerin gelişime karşılık gelen diyalektiğin birliği.

Maddeci düşünürler arasındaki en önemli tartışma, her iki diyalektiğin de aynı tarzda gelişip gelişmediği tartışmasıdır. Bu düşünürlerin önemli bir bölümü, tarihin diyalektiğinin, söz konusu diyalektik bir şekilde insan bilincini içerdiği için, doğanın diyalektiğinden niteliksel olarak farklı olduğunu savunur.

doğa yasaları [Os. *kanunu tabiî*; İng. *laws of nature*; Fr. *lois naturelles*]. Doğada, fizikî dünyada, fenomenler arasında söz konusu olan düzenlilikleri ve belli bir zorunluluğu ifade eden ilkeler.

Buna göre, doğa yasaları olaylar, fenomenler arasındaki zorunlu bağıntıları ifade eder, öyle ki bu bağıntılar olayları, fenomenleri kaçınılmazcasına birbirine bağlayan ve onları, başka şekilde değil de, oldukları gibi olmak durumunda bırakan bağıntılardır. Doğal olaylar ve fenomenler arasında hüküm süren ve doğa yasaları tarafından betimlenen bu

tür bir fizikî zorunluluk, bütün bir doğa alanının indirgenemez ve temel bir boyutudur.

doğrudan bilgi [İng. *direct knowledge*; Fr. *connaissance directe*]. Nesnelerin, dış dünyada varolan şeylerin, imge ya da düşüncelerin aracılığı olmadan bilindiği, bilginin dış dünyadaki bir nesneyle başlayıp, yine o nesneyle bittiği bilgi türüne verilen ad.

Kişinin doğrudan ve aracısız olarak, kendi zihin hâllerini, bilinç içeriklerini değil de, nesnelerin, varlıkların bizzatihi kendilerini bildiği bilgi türü olarak tanımlanan doğrudan bilgi görüşü her türden tasarımcı bilgi anlayışının tam karşısında yer alır.

doğrudan çıkarım [İng. *immediate inference*; Fr. *inférence immédiate*]. Bir sonucun tek bir öncülden çıktığı, tek bir öncülden sonuca geçilen, yani biri öncül, diğeri sonuç olmak üzere, yalnızca iki önermeden oluşan çıkarım türü.

Klâsik mantıkçılar, doğrudan çıkarımları ikiye ayırırlar: 1 *Karşıolum çıkarımları*. Söz konusu çıkarımlar, bir önermenin doğruluğu ya da yanlışlığını, aynı özne ve yükleme sahip olan başka bir önermenin doğruluk ya da yanlışlığından çıkartır. Karşıolum çıkarımları, a) *karşıtlık çıkarımlarını*, b) *altıklık çıkarımlarını* ve c) *çelişki çıkarımlarını* kapsar.

2 Bir önermeyi, öznesi ya da yüklemi ya da her ikisi birden farklı, ancak ona eşdeğer olan başka bir önermeden çıkarsayan çıkarım türü olarak *eşdeğerlik çıkarımları*. Bunlar ise, a) *evirme*, b) *çevirme* ve c) *devirme çıkarımlarını* kapsar.

doğru davranış yasası. Budizmin kurucusu Buda'nın doğru ve erdemli bir yaşama ve kurtuluşa götürecek tek yol olarak gördüğü davranış tarzını belirleyen 'Öldürme!', 'Verilmeyeni alma!', 'Yalan söyleme!', 'İçki içme!' ve 'Beline hâkim ol!' gibi beş yasak.

doğrulama [Os. *tahkik*; İng. *verification*; Fr. *vérification*; Al. *bestätigung*]. Bir tümcenin ya da önermenin doğruluğunu deneysel yöntemlerle belirleme işlemi; bir tümce ya da önermeyi, doğruluğunu tahkik etmek amacıyla, bilimsel olarak test etme, sınama işlemi.

Biri *doğrudan*, diğeri *dolaylı* olmak üzere, iki tür doğrulamadan söz edebiliriz: Buna göre, bir önerme doğrudan deneyim yoluyla algılanabilen bir şeye karşılık geliyorsa, doğrudan ve dolaysız olarak doğrulanır. Fakat bilimsel bilgimiz, zaman zaman deney yoluyla gözlemlenemeyen şeylerle de ilgili olabilir. Bu, özellikle insan tarafından algılanamayan elektromanyetik dalgalar, elektron ve protonlarla ilgili olan fizik teorileri için geçerlidir.

İşte burada söz konusu olan dolaylı doğrulamada, teori birtakım gözlem verilerine, temel önermelere indirgenerek yeni baştan doğrulanır. Buna göre, elektrik akımının bir doğru boyunca aktığını öne süren önerme, algılanamaz olan elektronların tel boyunca akmakta oluşlarını gerektirecek şekilde anlaşılmamalıdır. Bu önerme daha temel birtakım önermelere, doğrudan gözlem verilerine indirgenebilir. Bu takdirde, aynı önerme telin uygun koşullardaki durumundan dolayı, belirli özgül ve algılanabilir fenomenlerin ortaya çıktığını dile getirir ve önerme bu fenomenler aracılığıyla doğrulanabilir. Yani, önerme, örneğin telin uçlarının bir ampermetreye bağlanması durumunda, ampermetrenin ibresinin yer değiştireceğini, telin uçlarının bir elektroliz çözeltisine batırılması durumunda, elektrolizle ilgili fenomenlerin ortaya çıkacağını, suyun ısısını ölçmemiz durumunda ise, ısının yükseldiğini göreceğimizi öne sürer.

doğrulamacılık [İng. *verificationism*; Fr. *vérificationisme*]. †Viyana Çevresi düşünürleri tarafından ileri sürülen, temelinde doğrulanabilirlik ilkesi bulunduğu ve felsefî problemleri anlamla ilgili problemler olarak değerlendirip, felsefenin temel amacının felsefeden kurtulmak olduğunu savunan görüş, tavır ya da akım. Bir anlam görüşü, anlamı belirleyen unsur ya da unsurlara dair bir

teori olarak, bir cümle ya da önermenin anlamının onun doğrulanına yöntem ya da yöntemlerinden meydana geldiği görüşü.

Fizikî nesnelerle ilgili önermelerin tek dayanağı ve doğrulanma kaynağının, deneyle ilgili başka tümce ya da önermelerin doğruluğu, yani fizikî nesnelerle ilgili önermelerimle anlatmak istediğim şey olduğunu öne süren doğrulamacılık, bu çerçeve içinde 'fizikî nesnenin kendisi', 'deneyimin ötesindeki varlık' gibi deyimlerin anlamsız olduğunu belirtir. Aynı zamanda davranışçı ve indirgemeci bir tavır sergileyen doğrulamacılığa göre, bu tür deyimler, dili kendi mantığına uygun olarak kullandığımız takdirde anlamsızlığı ortaya çıkacak, yok olup gidecek felsefî icad ya da uydurmalardır. Bu anlayışa göre, felsefe kendi problemlerini kendisi yaratır; bu problemler, onların hiçbir şekilde problem olmadığı gösterildiği zaman çözülür.

doğrulanabilirlik ilkesi [İng. *principle of verifiability*; Fr. *principe de vérifiabilité*]. Mantıkçı pozitivistlerin, bir tümcenin anlamlı olabilmesi için, ya analitik olması ya da deneysel olarak doğrulanabilir olması gerektiğini savunan ünlü ilke ya da öğretisi.

İlkeye göre, bir tümcenin, bilişsel, olgusal ya da betimsel bir anlama sahip olabilmesi için, onun en azından ilke olarak deneyim yoluyla, empirik gözlemlere referansla doğru ya da yanlış olduğu gösterilebilen bir tümce olması gerekir. Mantıkçı pozitivistler işte bu çerçeve içinde, geleneksel felsefenin önerme ya da tezlerinden büyük bir çoğunluğunun, doğrulanabilirlik ilkesine göre, bilişsel olarak anlamsız olması gerektiğini belirtmişlerdir. Geleneksel felsefenin tezlerinden büyük bir çoğunluğu, †Wittgenstein'a göre, yanlış değil, fakat anlamsız tümcelerdir. Bundan dolayı, doğrulanabilirlik ilkesi, mantıkçı pozitivistlere göre, önermeleri deney yoluyla doğrulanamadığı gibi, yanlışlanamayan metafiziğin olanaksız olduğunu kanıtlar. Söz konusu filozoflar buradan hareketle, dünya hakkında doğru bilgiye, yalnızca deneysel bilimlerle sahip olabileceğimiz sonucuna varmışlardır.

İlkenin iki farklı uygulaması ya da versiyonu vardır. Bunlardan 1 *güçlü doğrulama* olarak bilinen birincisi, bir tümcenin ancak ve ancak deneysel olarak doğrulanabildiği takdirde, anlamlı olduğunu söyler. Buna karşın, 2 *zayıf doğrulama* olarak bilinen ikincisi, bir tümcenin ilke olarak, deneysel bir biçimde doğrulanabilmesi durumunda anlamlı olduğunu ifade eder.

doğruluğun göreliliği [İng. *relativity of truth*; Fr. *relativité de la vérité*] †Sofistler, özellikle de †Protogoras tarafından savunulan ve nesnel doğruların olmadığını, tüm doğruların özne ya da kişilere göreli olduğunu dile getiren ilke.

Sofistlerin bu göreci anlayışına göre, bir kimseye doğru görünen, bir kimse için doğru olduğu söylenen şey, o kimse için gerçekten doğrudur ve hiç kimsenin kalkıp, o kimsenin yanıldığını söyleyeme hakkı yoktur. Daha sonra †Platon'un da gösterdiği gibi, doğruluğun göreliliği anlayışının en önemli sonucu, onun herkesi kendi bilgeliğinin ölçüsü yapıp, Sofistin öğretmenlik iddiasını temelsiz kılmasıdır.

doğruluk [İng. *truth*; Fr. *vérité*; Al. *richtigkeit*]. Bir önerme, inanç, düşünce ya da kanaatin, bazı temellere ya da ölçütlere göre veya bağlı olarak sahip olduğu doğru olma özelliği.

Doğruluk, farklı alanlarda ve farklı anlayışlara bağlı olarak, farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu çerçeve içinde, belli başlı doğruluk anlayışları şöyle sıralanabilir:

1 *Tekabüliyetle belirlenen doğruluk anlayışı*: En fazla kabul gören bu doğruluk anlayışına göre, bir düşüncenin, önermenin ya da iddianın doğruluğu, onun gerçeklikle uyuşmasından, betimlediği gerçekliğe tekabül etmesinden meydana gelir. Buna göre, bir önerme, onun işa-

ret ettiği, kendisine karşılık geldiği şey varolduğu takdirde, doğrudur. Örneğin, 'Ahmet çalışına odamda oturuyor' tümcesi, Ahmet'in odamda oturması gözlemlenmiş olgusuna karşılık geldiği takdirde doğrudur. Bu doğruluk anlayışı, temelde, olgusal bilimlerde söz konusu olan doğruluk anlayışıdır.

2 *Tutarlılık olarak doğruluk*: Söz konusu doğruluk anlayışı ise, doğruluğu, düşüncelerin ve iddiaların, gerçeklikle değil de, kendi aralarındaki uyuşması olarak tanımlar. Buna göre, bir iddianın doğruluğunu, onun kabul edilmesi ya da reddedilmesi gerektiğini belirleyen ölçüt, söz konusu iddianın daha önce kabul edilmiş olan başka iddialarla uyuşmasıdır. Uyuşma da, bir iddianın diğer iddialarla çelişmemesinden ve sistemin geri kalanıyla uyumlu olmasından meydana gelmektedir.

3 *Pragmatizmin doğruluk anlayışı:* Buradaki doğruluk anlayışında, bir iddianın ya önermenin doğruluğu, onun yararlılığıyla özdeşleştirilir. Yüzyılımızda ünlü Amerikan filozofu William †James tarafından geliştirilen pragmatizme göre, entellektüel fonksiyonlarımız, örneğin kanaatlerimiz pratik faaliyetlerimizden bağımsız olmayıp, kanaatlerimiz eylemimizi etkiler, ona yön verir, eylemi gerçekleştiren kişiye, onu düşündüğü amacına ulaştıracak yolları ve araçları gösterir. Kanaatlerimizin eylemlerimiz üzerindeki bu etkisi, eylemi başarılı ve etkili bir eylem hâline getiriyorsa, yani bize düşündüğümüz amaçlara ulaşma olanağı veriyorsa, kanaat doğrudur.

4 *Apaçıklık olarak doğruluk*. †Descartes başta olmak üzere, bir grup filozof da, doğruluğun ölçütünü apaçıklıkta bulmuştur. Buna göre, apaçıklık bir iddiayı bizim için kendisinden kuşku duyulamaz bir iddia yapmakla kalmaz, fakat aynı zamanda bizi, onu anlayan herkesin iddiayı kabul etmek zorunda kalacağı hususunda temin eder. Bundan dolayı, bir iddia apaçıksa eğer, doğrudur. Bununla birlikte apaçıklık, farklı şekillerde anlaşılmıştır. Örneğin, Descartes apaçıklığı, bir iddianın ilgili olduğu durum ve olguların 'açık ve seçik' bir biçimde sunuluşuna indirgemiştir.

Buna karşın, Yeni-Kantçı Baden Okulunun temsilcisi Alman filozofu Rickert, bir iddianın bize apaçık göründüğü zaman, onun kendisini bize, bir yükümlülük olarak hissettiğimiz bir zorunlulukla kabul ettirdiğine işaret etmiştir. Buna göre, bir iddia onu kabul etmemiz gerektiği duygusuna kapıldığımız zaman, apaçıktır ve dolayısıyla doğrudur.

5 *Tümel uyuşma olarak doğruluk*. Bu anlayışa göre ise, bir inanç, bir yargı ya da önerme ilgili herkes onun doğruluğu üzerinde uyuşuyorsa eğer, önerme ile ilgili genel bir mutabakata varıyorsa eğer, doğrudur.

doğruluk çizelgesi [İng. *truth table*; Fr. *tableau de vérité*]. Bileşik bir önermenin, kendisini meydana getiren bileşensel önermelerin mümkün tüm doğruluk değerlerine karşılık aldığı doğruluk değerini gösteren tablo.

Doğu psikolojisi [İng. *oriental psychology*; Fr. *psychologie orientale*]. Doğuda, yani Hindistan (Budizm), Çin (Taoizm) ve Japonya'da (Zen Budizm) bulunan çeşitli tinsel ve gizemci geleneklerin kavrayış ve tekniklerini çağdaş psikolojinin kendi mekanizmasıyla diline dönüştürme yönündeki girişimlere, Doğu'nun insanla ilgili bilgeliğini Batı psikolojisinin kavramsal çerçevesi içinde ifade etme çabalarına verilen genel ad.

doğurucu evrim [İng. *emergent evolution*; Fr. *évolution émergente*]. Yeryüzündeki yaşam biçimlerinin evrimini konu alan, evrendeki evrim sürecinin genel çizgilerini ifade etmeyi ve evrimin, kendisini meydana getiren öğelerde bulunmayan yeni özelliklerin ortaya çıkışıyla oluştuğunu öne süren evrim teorisi.

Yeni realist düşünürler Lloyd Morgan ve Samuel †Alexander tarafından öne sürülen doğurucu evrim teorisi, C. Darwin tarafından geliştirilmiş olan evrim teorisinden süreksizlik, düzey, yenilik

ve yaratıcı ilerleme benzeri temel kavram ve kategorileriyle farklılık gösterir. Buna göre, doğurucu evrimin süreksizliği, yaşam formları arasındaki değişimlerin sürekliliğini vurgulayan Darwinci evrimin tedricî olarak, aşama aşama gerçekleşme özelliğinden mutlak olarak farklıdır. Evrimin sonucu olan olaylar, bu anlayışa göre, daha önceki olaylarla bir süreklilik içinde değildir. İlk kez olarak ortaya çıkan yenilik, evrimin sonucu olan yeni bir form, aniden varlığa gelir.

Daha önceki düzeylerden doğmuş birtakım varlık düzeyleri olduğunu öne süren doğurucu evrim görüşü, bir yandan da evrim sürecinin daha önce hiçbir şekilde varolmamış olan yeni varlıklar doğurduğunu belirtir. Evrim sürecinin bu yeni varlıkları ya da varlığın yeni doğmuş olan bu boyutları, doğurucu evrim anlayışına göre, bileşensel öğelerine indirgenemediği gibi, öngörülemez de. Yaşam, zihin, bilinç, duyum türünden yenilikler yaratıcı bir ilerlemenin birikimsel yönleridir.

Her yeni nitelik, parçalarının toplamı olarak görülmemeli, bütünsel olarak ele alınmalıdır, zira doğurucu evrim görüşüne göre, sonuçta, nedende içerilenden her zaman daha fazla bir şeyler vardır. Her varlık düzeyinde küçük birikimsel ilerlemeler olmakla birlikte, herşeyi kuşatan yetkin bir bütüne doğru olan genel bir evrimden söz edilebilir.

doğuştancılık [Os. *fıtrîye*; Ing. *innatism*; Fr. *innéisme*; Al. *nativismus*]. 1 Genel olarak, belirli insanî özelliklerin sonradan kazanılmış olmayıp, doğuştan getirildiğini öne süren anlayış. 2 Daha özel olarak da epistemolojide, bilgimizin en azından bir bölümünün ya da bilgi için temel oluşturan kavram, ilke ve fikirlerin doğuştan olduğunu, insan zihninin dış dünyaya ilişkin deneyim ve gözlemden elde edilemeyecek, soyutlama yoluyla kazanılamayacak ilke, kavram ve düşüncelerle dünyaya geldiğini savunan öğreti.

Buna göre, doğuştancılık ide ya da temel kavram, ilk doğru veya ilkelerin zihinde, ya tam ve eksiksiz bir biçimde oluşmuş olarak ya da gün ışığına çıkıp formüle edilebilmeleri için, deneyimin katkısına gerek duyacak şekilde, doğuştan olduğunu savunan felsefe teorisi olarak anlaşılmak durumundadır. Doğuştancılara göre, idelerimizden, kavram, inanç ve ilkelerimizden bazıları, zihinlerimizin, duyularımızın ve içebakışın sağladığı malzemeden bağımsız olarak, başka hiçbir ideye değil de, yalnızca bu idelere, başka hiçbir inanca değil de, yalnızca bu inançlara, v.b.g., ulaşmak zorunda olacak şekilde kurulmuş olmaları anlamında, doğuştandır. Söz konusu anlayışa göre, duyuların ya da duyu-deneyinin, düşüncelerimizin, kavram, inanç ve ilkelerimizin en azından bazılarının içeriğine hiçbir katkıları yoktur. Duyuların ya da duyu-deneyinin rolü, insan zihninin organizasyonunda potansiyel olarak içerilen belirli düşünce ve kavramların serbest bırakılması ya da gün ışığına çıkarılmasıyla sınırlıdır.

Doğuştancılığa karşı çıkan en önemli düşünür, İngiliz deneyci filozof †Locke olmuştur. Ona göre, doğuştancılar en azından özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü hâlin olanaksızlığı gibi mantıksal ilkelerin ve bu arada ahlâksal prensiplerin doğuştan olduklarını savunurlar. Doğuştancıların bu ilkelerin doğuştan olduklarını savunma gerekçeleri ise, hem mantıksal ve hem de ahlâksal ilkelerin tüm insanlar tarafından onaylanıp, onların herkes için apaçık olmalarıdır. Locke'a göre, bu ilkelerin doğuştan olduğunu gösteren en küçük bir kanıt yoktur ve bu mantıksal ilkelerin herkes için apaçık olduklarını düşünmek saçmadır. Bu ilkeler, örneğin çocuklar ve budalalar için hiçbir şekilde açık değildirler. Ahlâkî ilkelerin doğuştan olduklarını savunmanın ise hiçbir temeli yoktur, zira insanlık tarihine kısa bir bakış, bu ilke ve kuralların doğuştan olmayıp, uzlaşım yoluyla sonradan kazanıldığı-

nı ve yalnız çağdan çağa ve toplumdan toplumа değil, kişiden kişiye de değiştiğini gösterecektir.

Locke, †Platon ve †Descartes gibi doğuştancıların, bizim doğuştan doğrulara bu doğruların farkında, bilincinde olmadan sahip olduğumuzu dile getiren görüşlerinin de temelsiz olduğunu savunur. Doğuştan olan, fakat bizim kendilerinin bilincinde olmadığımız bu doğruların bizim entellektüel yaşamımıza hiçbir katkısı olamaz. Olmadığı için de, onların doğuştan olduklarını söylemekle, sonradan kazanılmış olduklarını söylemek arasında hiçbir fark yoktur.

3 Noam †Chomsky tarafından öne sürülen ve insan varlıklarının birtakım temel dilsel yapıları doğuştan getirdiğini öne süren görüş. 4 Birtakım entellektüel eğilim veya davranış yönelimlerinin genetik olarak miras alındıklarını ve dolayısıyla da doğuştan olduklarını iddia eden öğreti.

doğuştan düşünceler [İng. *innate ideas*; Fr. *idées innées*]. Deneyimden, duyudeneyinden hiçbir şekilde elde edilemeyen, fakat zihinde daha önceden beri varolan, insan ruhunda yerleşik olarak bulunan ide, bilgi, kavram ve inançlar. Bilgiye temel olan kimi genel ilkelerin, zihinde, apaçık doğrular olarak, doğuştan bulunması. Zihinde potansiyel olarak doğuştan varolan ve belirli koşullar altında bilinç yüzeyine çıkan düşünce, kavram ve ilkeler. Zihinde belli bir şekilde düşünme eğilimi ya da yatkınlığı olarak varolan ideler, düşünce ve fikirler.

Örneğin, †Descartes 'doğuştan ideler'le, insanın birtakım düşünceleri dünyaya hazır bir biçimde getirmiş olduğunu anlatmak istemez; Descartes, bunun yerine, insanda, bu gibi düşünceleri, fikir ve inançları geliştirmek için, doğuştan bir yatkınlık bulunduğunu anlatmak ister. Tüm farklı versiyonları içinde doğuştan düşünceler anlayışı, son çözümlemede, ya gerçekliğin temelinde bulunan tümel ilkelerin, ya da duyudeneyini aşan nesnelerin *a priori* bilgisine dayanır. Doğuştan düşünce ya da idelere inananlar, işte insanın bu nesne ve ilkelere ilişkin kavrayış ve bilgisini açıklayabilmek için, onların doğuştan olduğu tezini öne sürerler.

doktrin [Os. *akide*; İng. *doctrine*; Fr. *doctrine*; Al. *lehre*]. Öğreti. Savunulan ve öğretilen bir öğretim ya da ilke; dinî, felsefî ya da siyasî bir sistem veya öğretimdeki inanç ve kavramların bütünü; bir konu ile ilgili fikirler toplamı; bir düşünür ya da filozofun düşüncelerinin bütünü.

Buna göre, doktrin, otorite temeli üzerinde öne sürülen, empirik desteği, kanıtlaması olduğu söylenmekle birlikte, çoğunluk halihazırdaki verilerin ötesine geçen, ve dolayısıyla sağlam deneysel dayanakları olmayabilen fikirler bütününü ifade eder.

dolaylı [Os. *bilvâsıta*; İng. *indirect*; Fr. *indirect*; Al. *indirekt*]. Aracısız değil de, aracılı olan, nesnesine, konusuna çoğunlukla bir aracıyla ulaşan şey için kullanılan sıfat.

Diyalektik bir süreç içinde veya bir akılyürütmede, iki öge arasında bir bağ kurulması sonucunu veren süreç dolayım olarak tanımlandığında, bir düşünce, gerçeklik ya da unsuru bir üçüncü şey aracılığıyla bir başka düşünce, gerçeklik ya da unsura götüren işlem ya da süreç dolayımlı bir süreç olarak tanımlanır.

İşte bu bağlamda, dış dünyaya ilişkin bir bilginin imkânsız olduğunu savunan kuşkucuların argümanlarından çıkan bir tez olarak, insanın dış dünyayı doğrudan ve aracısız olarak algılayamayacağını, algımızın içeriğinin dış dünyanın kendisi olamayacağını, insanın dış dünyayı bir görüntüsü aracılığıyla dolayımlı olarak kavrayabileceğini dile getiren algı anlayışına *dolaylı algı* adı verilir.

Yine, bir sonucun iki ya da daha fazla önermeden çıktığı, iki ya da daha fazla öncül ile bir sonuçtan oluşan çıkarım-

lar *dolaylı çıkarım* diye tanımlanır. Dolaylı çıkarım *kategorik tasım ve kategorik olmayan tasım* olarak ikiye ayrılır. Kategorik olmayan tasım ise, sırasıyla *hipotetik tasım, ayrık öncüllü tasım* ve *ikilem* olarak üçe ayrılır.

Öte yandan, geçerli bir çıkarımda, öncüllerle sonucun tutarlı bir bütün oluşturduğu; bir çıkarımda, öncüllerle sonucun tutarlı olması durumunda, aynı öncüllerle sonucun değillenmesinin tutarsız, yani çelişik olması gerektiği düşüncesinden hareketle, *A* gibi bir önermeyi, *A*'nın değillemesinin, kabul edilmiş B_1, B_2,...B_n önermeleriyle birlikte, bir çelişkiye yol açtığını göstererek kanıtlayan argümana, *dolaylı ispat* adı verilir.

dolorizm [İng. *dolorism*; Fr. *dolorisme*]. Yaşamdaki, hazza karşıt olumsuz duyum ya da öğe olarak acı ya da elemin insana fizikî ve manevî bakımdan bir güç ve direnç kazandırdığı gibi, insan varlığını arındırdığını ve zenginleştirdiğini savunan görüş.

domuz felsefesi [İng. *pig philosophy*; Fr. *philosophie de porc*]. Ahlâk felsefesinde, insanın bedensel yanını ön plâna çıkartan hazcı felsefeler, özellikle de niceliksel ya da egoist †hazcılık için kullanılan deyim.

Deyim, hazzı yaşamın tek amacı yaptığı, mutluluğun duyumsal keyiflerden, şu anlık hazlardan meydana geldiğini söylediği, bu durumun da cinsel ya da entellektüel değerleri, kültürel bakımdan rafine olmayı hiç dikkate almama sonucuna yol açtığı için, hazcılığın insan varlığını hayvanla ya da domuzla bir tuttuğunu ima eden deyim.

doxa. †Platon'da, nesneleri İdealar olan *episteme* ya da bilgiyle kıyaslandığında, daha aşağı bir biliş türüne karşılık gelen sanı ya da kanaat.

Doxa'nın nesneleri, beş duyu yoluyla algılanabilir olan, değişen bireysel varlıklardır. Platon'a göre, değişen bir şey bilinemeyeceği ve bilgi de her zaman tümelin bilgisi olmak durumunda olduğu için, değişken, duyusal varlıkları konu alan *doxa* gerçek anlamda bir bilgi olamaz.

dönemleştirme [İng. *periodisation*; Fr. *périodisation*]. Tarihsel ve sosyolojik araştırmaların, ya da daha doğru bir deyişle, bu alanlarda çalışan ve düşünen araştırmacı ya da düşünürlerin olay dizilerini, çoğunluk bir ölçüte dayanarak, ardışık dönem ya da evrelere ayırmaları işlem veya sınıflama faaliyetleri.

Örneğin, Claude †Saint-Simon'a göre, insan toplumunun tarihi, kendilerine ayrı düşünce tarzlarının karşılık geldiği üç ayrı evreden meydana gelmektedir: Çoktanrıcılık ve kölelik; teizm ve feodalizm; ve nihayet, †pozitivizm ve †endüstriyalizm. Pozitivizmin kurucusu olan †Comte'a göre ise, insanlık tarihi, her birine ayrı bir toplumsal yapının karşılık geldiği üç ayrı evreden geçerek ilerlemektedir: Teolojik, metafizik ve nihayet pozitif evre.

Buna karşın, †Marks'ın tarihsel maddecilik görüşünde ifadesini bulan tarih teorisi, insanlık tarihini köleci toplum, feodalizm, †kapitalizm, †sosyalizm ve †komünizm gibi beş ayrı döneme ayırmıştır. Söz konusu tarih teorisi tarafından benimsenen dönemleştirmenin ölçütü, hâkim üretim tarzındaki değişmelerdir.

Günümüzde, sosyologlar, elektronik iletişimin gelişiminin toplumda devrimsel bir değişime, yani postendüstriyel topluma doğru bir geçişe yol açtığını savunurken, tarih filozofları da, insanlık tarihinin bir amacı, doğrultusu ya da anlamı olup olmadığı konusunda hiçbir uzlaşma bulunmadığı için, bizim bugün tarih sonrası bir dönemde bulunduğunuzu öne sürmüşlerdir.

döngüsellik [İng. *circularity*; Fr. *circularité*]. Bir düşünce ya da tanımın kendi kendisini tekrarlaması veya başladığı yere geri dönüp gelmesi, bir akılyürütmenin kanıtlanmak durumunda olan sonucu önceden doğru kabul etmesi, kanıt olarak öne sürülenin gerçekte temellendirilmeden varsayılması durumu.

Bu bağlamda, yanlış ya da yanıltıcı bir tanım türü olarak, tanımlanan bir terimi ya da özne konumundaki bir

sözcüğü, tanımlayan konumunda bulunan ifadeler arasında geçen ve aynı anlama gelen başka sözcük ya da sözcüklerle tanımlayan tanıma; eşanlamlı terimlerle yapılan tarife; tanımlayanla tanımlananın karşılıklı olarak yer değiştirebildiği, tanımlanan için aynı anlam ya da anlamların getirildiği tanım türüne *döngüsel tanım* denir.

Buna karşın, bir tümce, önerme ya da tezi, kendisi söz konusu tümce, önerme ya da tezle desteklenen başka bir tez ya da tümceyle temellendirmekten oluşan yanlışa; sonucu, geçerliliği aynı sonuca bağlı olan bir kabule dayanan boş akılyürütme türüne *döngüsel akılyürütme yanlışı* adı verilir.

dönüştürme [İng. *transformation;* Fr. *transformation;* Al. *transformation; umvandlung*]. Klâsik mantıkta, dört standart form kategorik önerme formunda değişiklik yapma, bu dört önermeden her birinin öznesinin ya da yüklemının yerini veya önermenin niteliğini değiştirerek yeni bir önerme elde etme işlemi.

Söz konusu dönüştürme işlemi sırasında, önermenin ilk hâli ile değiştirilmiş hâli arasında bir eşdeğerlik olması zorunluluğu vardır. Evirme, çevirme ve devirme olmak üzere, üç tür dönüştürme işleminden söz edilebilir.

dönüşümcülük [Os. *istihâlîye;* İng. *transformism;* Fr. *transformisme;* Al. *transformismus*]. Biyolojik türlerin sabit ve değişmez olmadığını, fakat yavaş yavaş kaybolan daha önceki türlerden çıktığını, bitki ve hayvanların bulundukları ortama uyarak değiştiklerini savunan görüş. Canlı varlıkların bir dönüşüme uğradıklarını, bu dönüşümlerin türün yavaş yavaş gelişmesinin ya da genler ve kromozomlarda ortaya çıkan anî değşinimlerlerin sonucu olduğunu öne süren öğreti.

dört neden öğretisi [Os. *ileli erbaa;* İng. *doctrine of four causes;* Fr. *doctrine des quatres causes*]. Bilimsel bilginin nedenlerin bilgisi olduğunu savunan ünlü İlkçağ Yunan filozofu †Aristoteles'in, varlıkların ya da bir şeyin niçin olduğu gibi olduğunu açıklayan dört temel nedenle ilgili öğretisine, ünlü nedensellik anlayışı.

Aristoteles'in öğretisinde ifade edilen nedenler şunlardır: **1** *Maddî neden.* Bir şeyin kendisinden varlığa geldiği madde ya da dayanak, kendisinde değişme ya da değişmelerin ortaya çıktığı töz. **2** *Formel neden.* Bir şeyin değişme süreci sonunda aldığı şekil, kazandığı form. Oluş sürecinde sergilenen öz, bir şeyin özsel özelliği.

3 *Fail neden.* Bir şeyde değişmeyi başlatan, değişmeyi ortaya çıkaran hareket ya da değişme kaynağı. **4** *Ereksel neden.* Bir varlıktaki değişmenin kendisi için olduğu şey, değişmenin yöneldiği hedef ya da amaç. Bu dört neden, Aristoteles'e göre, bir şeyin, bir varlığın, başka herhangi bir şey olmak yerine, niçin ve nasıl olduğu gibi olduğunu açıklar.

Dört neden, birlikte değerlendirildiğinde, Aristoteles'te söz konusu olan *teleolojik nedenselliği* meydana getirir. Aristoteles'e göre, biz bir şeyi, onunla ilgili dört hususu, **a)** onun kendisinden yapıldığı şeyi (maddî neden), **b)** onun şeklini ya da özünü (formel neden), **c)** onu meydana getiren ya da yaratan şeyi (fail neden) ve **d)** onun nihaî hâlini bildiğimiz zaman, anlar ve biliriz. Söz konusu dört neden, Aristoteles'e göre, aynı şekilde hem doğada (*physis*'te, yani insanlar tarafından yaratılmamış olan doğal varlıklarda) ve hem de sanatta (*tekhne*'de, yani insan tarafından yaratılmış olan şeylerde) ortaya çıkar.

Buna göre, bir heykeltraşın bir Zeus heykeli yaptığını düşünelim. Heykelin kendisinden yapılmış olduğu mermer ya da tunç, onun maddî nedenidir. Mermer ya da tunca şekil veren Zeus formu ise, heykelin formel nedenidir; bu form, mermer ya da tunca yüklenen ide olarak, önce heykeltraşın zihninde varolur. Öte yandan, fail neden, sanatkâr tarafından belirli bir süre boyunca kullanılan çekiç ve keskidir. Ereksel neden ise, sonuçta ortaya çıkan, tamamlanmış üründür.

İnsan elinden çıkma nesnelerde, sanatsal yaratmada, Aristoteles'in dört nedeni, aşkın bir teleolojik açıklama sağlar. Başka bir deyişle, sanatkâr yarattığı ve kendisine şekil verdiği ürünün dışında olduktan başka, sanatkâr tarafından nesneye verilen form, nesneden ayrı olarak, nesneye aşkın bir biçimde, önce sanatkârın zihninde varolur. Sanatkâr, zihnindeki bir plân ya da düşünceye, uygun bir fiziksel ortamda, nesnel gerçeklik kazandırır. Doğal varlıklarda ise, dört neden, içkin bir teleolojik açıklama sağlar. Çünkü, geliştirilen ya da gerçekleştirilen form, maddeye ayrılmazcasına bağlıdır. Başka bir deyişle, doğada maddeyle form birbirinden ayrılmaz.

Aristoteles'in söz konusu dört nedeni, doğada, 1 tüm fenomenler arasında bir süreklilik ve karşılıklı bağımlılık ilişkisiyle, 2 maddeden başlayıp, bitkilere, hayvanlara ve nihayet insanlara uzanan hiyerarşik bir yapılanma ve sıralanma bulunduğunu varsayar.

dört öge [Os. *anâsırı erbaa*; İng. *four elements*; Fr. *quatres éléments*]. Yunan filozofları tarafından evrenin temel bileşenleri ya da maddeleri olarak görülen toprak, hava, su ve ateş.

Söz konusu dört basit temel öğeden her biri, iki niteliğe sahiptir. Buna göre, toprak soğuk ve kuru, hava sıcak ve ıslak, ateş sıcak ve kuru, su soğuk ve ıslaktır. Yunanlı filozoflara göre, ortak nitelikleri olan öğeler birbirlerine dönüşebilir. Örneğin, her ikisi de soğukluk niteliğine sahip olduğu için, su toprağa dönüşebilir. Dört öğe öğretisi, fizikî dünyanın ilişkin açıklanmada, yaklaşık olarak onyedinci yüzyıla kadar kullanılmıştır.

dört sıvı teorisi [İng. *theory of four humours*; Fr. *théorie des quatres humeurs*]. Ünlü Yunanlı tıp bilgini Galenos'un, insan sağlığını aralarındaki dengeye bağladığı dört vücut sıvısını temele alan teorisi.

Bu dört vücut sıvısından ikisi, kan ve safra gibi gerçekten varolan iki sıvı, buna karşın ikisi de, varsayımsal bir nitelik arzeden ve *melaina khole*'yle *phlegma* diye adlandırılan kara safra ve irinli iltihap ya da balgamdır.

dört türlü yanıt yöntemi. Budist öğreti çerçevesi içinde, M. S. 2. yüzyılda Nagarjuna tarafından geliştirilen değilleme mantığının bir parçasını oluşturan yöntem.

Yönteme göre, 'evet' ya da 'hayır' yanıtı bekleyen bir soruya ya tam bir 'evet', ya tam bir 'hayır', ya koşullara bağlanarak duruma göre, 'bu şekildeyse evet, şu şartla hayır' ya da son olarak 'ne evet ne hayır' yanıtlarından birinin verilmesi gerekir. Yanıtların en yüce gerçek açısından hep 'ne evet ne hayır' şeklinde olması gerektiğini savunan Nagarjuna'ya göre, bu, temel gerçekliğin her türlü niteleme ve kavrayışın ötesinde olduğu anlamına gelir.

Duhem, Pierre Maurice Marie. 1861-1916 yılları arasında yaşamış olan Fransız matematikçi, fizikçi ve felsefeci. Temel eseri: *Système du Monde, Histoire des Doctrines Cosmologiques de Platon à Copernic* [Dünya Sistemi, Platon'dan Kopernik'e Kozmolojik Doktrinler Tarihi].

Evrimci metafizik teorilerine dayalı modern bir bilim tarihi anlayışı öne süren Duhem, teorinin bilimdeki rolünün yeni olguları açıklamaktan çok, bağıntıları sistemleştirmek olduğunu savunmuştur. Başka bir deyişle, formel bir bilimsel teori anlayışı geliştirmiş olan Duhem, bilimsel bir teorinin, bize deneyimin gelecekteki seyrini önceden kestirme olanağı veren yararlı bir kalkül olduğunu, fakat öğelerinin dış dünyada hiçbir şeye karşılık gelmediğini ya da hiçbir şeye gönderimde bulunmadığını iddia etmiştir.

Temel amacı, fizikle metafizik arasındaki teorik ayrılığı açık ve anlaşılır kılmak olan Duhem'e göre, metafizikçi açıklamayla ilgilenir, varlığı açıklama çabası verir. Buna göre, metafizikçi çıplak gerçekliğin kendisini görebilmek için, gerçekliği, onu kuşatan görünüşlerden soymaya çalışır. Duyusal görü-

nüşlerin gerisinde, onlardan ayrı bir gerçekliğin olup olmadığı sorusunu yalnızca metafizik sorar.

Fizik söz konusu olduğunda, Duhem'e göre, fenomenler, fenomenal görünüşler varolanı herşeyi meydana getirir. Bundan dolayı, bir fizik teorisi açıklamayı amaçlamaz. O az sayıdaki birkaç ilkeden türetilmiş olup, yalın bir biçimde, tam olarak ve deneysel yasalar şeklinde temsil etmeyi amaçlayan ve matematiksel önermelerden meydana gelen bir sistemdir. Bir fizik teorisi, bundan başka deneysel yasaları sınıflamaya yarar.

O, bu çerçeve içinde bildiğimiz şeyin fenomenler arasındaki ilişkiler olduğu konusunda ısrarlı olmuştur. Bununla birlikte, ona göre, bizim, gözlemlenmiş ilişkilerin, bizdeki duyusal görünüşlerden ayrı olarak, nesnel bir temeli olduğu, şeylerdeki bir şeye karşılık geldiği duygusundan kurtulabilmemiz olanaklı değildir. Fakat bu, doğal inançla ilgili bir konu olup, fiziğin kendi içinde kanıtlanabilecek olan bir şey değildir.

durum [Os. *hâl*; İng. *state*; Fr. *état*; Al. *zustand*]. 1 Genel olarak, bir şeyin içinde bulunduğu hâl, belli bir varlığı belirleyen koşullar. İnsanın toplum içindeki yeri. 2 Daha özel olarak da, varoluşçu felsefede insan varlığının yeryüzündeki ilk hâlini, yani herhangi bir bilgi, refleksiyon ve bilinçli düşünmeden önceki hâlini gösteren terim. Kişinin takındığı tutuma karşıt olan hâl.

Bu bağlamda, insanı içinde bulunulan, her an için karşılaşılan durumların belirlediğini öne süren görüşe *durumculuk* adı verilir. Durumculuğun ahlâk felsefesindeki karşılığı bir insanın eylemlerinin, ahlâkının, genel geçer ve değişmez kurallar tarafından değil de, içinde bulunulan durum ve koşullar tarafından belirlendiğini savunan ahlâk anlayışı olarak durum ahlâkıdır. Eylem yararcılığına benzemekle birlikte, ondan insan davranışına yol gösterecek hiç olmazsa birkaç ahlâkî ilke olduğunu yadsımak bakımından farklılık gösteren antiteorik ahlâk; ahlâkî bir problemin doğru çözümünün, genel bir ahlâk yasasının buyruklarının uygulanmasına değil de, içinde bulunulan duruma bağlı olduğu görüşü diye tanımlanabilecek olan durum ahlâkı, genel ilkelerin varlığını yadsıyarak, her ahlâkî problem ve durumu, ortaya çıktığı zaman ve durum içinde, diğer durumlardan yalıtlanmış olarak ele almanın önemi üzerinde durur.

duyarlık [Os. *kuvvei hissiye*; İng. *sensibility*; Fr. *sensibilité*; Al. *sensibilitaet*]. 1 İnsanın duyusal izlenimler, duyumlar alma kapasitesi. 2 Zihnin duygusal faaliyet ve fonksiyonuyla ilgili olan yönü, duygulanma ve heyecanlanmayla ilgili olan boyutu. 3 Duyu organlarının, izlenimleri kaydetme gücü ya da yetisi.

İzlenimler biz insanların ya bazı şeyleri idrak etmemize neden olur ya da haz veya acı verir, ya da her ikisini birden doğurur. Duyarlık bu çerçeve içinde, sırasıyla duyumları, eğilim, duygu ve tutkuları, haz ve acıyı içerir. Duyarlık †Kant'ta, insana duyumlar alabilme olanağı veren güç ya da yeti anlamına gelir. Söz konusu güç etkin olan ve yapı kazandıran anlama yetisi ya da akıldan farklı olarak pasiftir ya da alıcıdır.

duygu [Os. *his*; İng. *sentiment*; Fr. *sentiment*; Al. *gefühl*]. Duyduğumuz, duyumsadığımız herşey; özellikle de tüm tutkularımızın, hafif veya ortalama şiddetteki heyecanlarımızın, aşk, sevgi gibi genel hâllerimizin, genel ve içgüdüsel eğilimlerimizin genel adı. Haz ve elem duyma hâlleriyle ilişkili olma durumu içinse, *duygusal* sıfatı kullanır.

Bu çerçeve içinde, erdemlerin belli bir motife uygun olarak eyleme eğilimlerine karşılık geldiğini öne süren Aristoteles, erdemin kazanılma yolunun *duyguların eğitimi*nden geçtiğini öne sürmüştür. O, erdemin kazanılmasının aynı zamanda duyguların eğitimiyle ilgili bir konu olduğunu, bizim korku, kızgınlık gibi duygulardan kurtulmaya çalışmak yeri-

ne, kendimizi doğru kişiye, uygun durumda, haklı nedenle uygun miktarda kızgınlık duyınak bakımından eğitmemiz gerektiğini söylemiştir.

Yine duygu bağlamında, apriorizmin yalnızca bilgiyle ilgili bir terim olarak kullanılmasına, deneyimden bağımsız düşünme yöntemi olarak görülmesine karşı çıkan ünlü Alman düşünürü Max Scheler'in değerleri duyugusal sezgi yoluyla bilmeyi temele alan görüşüne *duygu apriorizmi* adı verilir. Scheler'i, Kant'ın akıl apriorizminden uzaklaştırarak Husserl'in fenomenolojisine yaklaştıran bu görüşe göre, *a priori* yalnızca akla özgü bir şey olmayıp, bizim duygusal yaşantımız, yani sevme, nefret etme türünden her tür duygulanma yeteneğimiz için de geçerlidir. †Scheler, söz konusu apriorizmi, ahlâk alanında sergiler. Başka bir deyişle, Pascal'ın, 'yüreğin, zihnin bilinmediği kendi nedenleri vardır' deyişini ahlâk alanına uygulayan filozof, yüreğin, tıpkı aklın kendine ait bir alanı, saf bilgi ve mantık alanı olması gibi, kendine ait bir ahlâkî değerler alanı olduğunu savunmuştur. Nasıl ki, akıl bilimsel ya da mantıksal ilkeleri biliyorsa, yürek te, mantıksal değerleri, akıldışı bir yoldan, zihnin katkısı olmadan, duygusal sezgi yoluyla bilir.

duygucu ahlâk anlayışı [Os. *ahlâkı ihtisasiye*; İng. *emotive theory of ethics*; Fr. *sentimentalisme*]. Ahlâkın akla dayanmadığını, ahlâkî ilke ya da önermelerin, onları ortaya koyan insanların bir kişi ya da varlığa karşı olan beğeni, ilgisizlik ya da nefretini ifade ettiğini ve başka insanlarda da aynı duyguları doğurmak fonksiyonunu yerine getirdiğini savunan ahlâk görüşü.

Ahlâkî bilginin olgusal, kavramsal, mantıksal ya da bilimsel bilgiden kesinlikle farklı olduğunu; iyi ve kötü, doğru ve yanlış gibi değer bildiren sözcüklerin, '–meli'; '–mek gerekir' gibi ödev bildiren deyimlerin, a) şeylerin niteliklerıyle ilgili olmadığını, b) doğru ya da yanlış olamayacağını, c) mantıksal bir sistem içinde, birtakım çıkarımlarla kanıtlanamayacağını ve d) deney ve gözlem gibi yollarla empirik olarak test edilemeyeceğini öne süren bir tavır olarak duygucu anlayış, ahlâkî sözcük ve tümcelerin 1 başkalarının eylemlerini etkilemek, 2 duygu, his ve tavırları ifade etmek ve 3 benzer duyguları uyandırmak işlevini yerine getirdiğini iddia eder.

Söz konusu anlayışa göre, ahlâkın kapsamı içine giren bütün tümce ve önermeler, özü itibariyle tümceyi kuran kişinin, başkalarını kendi tavrını paylaşma konusunda ikna etme girişimlerinden başka hiçbir şey değildir. Buna göre, örneğin, 'Kürtaj kötü ya da ahlâksızca birşeydir' derken, yalnızca kürtaj karşısında duyduğumuz rahatsızlık ve tiksintiyi ifade etmiyoruz, fakat başkalarını da bizim kürtaj karşısındaki tavrımızı paylaşmaları için ikna etmeye çalışıyoruz.

Böyle bir ahlâk anlayışına yöneltilen en önemli eleştiri, onun aklı ve mantıksal düşünceyi ahlâk alanının dışına atmasından ve ahlâksal argümanları propagandadan ayıracak hiçbir ölçüte sahip olmamasından meydana gelir.

duygudaşlık [Os. *tecâzüp, incizâp*; İng. *symphaty*; Fr. *sympathie*; Al. *mitgefühl*] İki insanı, iki kişiyi birbirine çeken, birbirine bağlayan doğal eğilim, iki kişi arasındaki doğal uyum ve kaynaşma için kullanılan terim.

Başkasının hâlinden anlama, başkasının duygularına, sevinç ve özellikle de üzüntülerine katılma durumu. Çok derinliğine bilinmeyen, ayrıntılı olarak tanınmayan bir kişiye karşı duyulan ve mantıksal açıklaması olmayan doğal yakınlık. Bir başkası için, tıpkı kendimiz için olduğu şekilde davranmak durumu.

Bu bağlamda, ahlâkî değerler cetvelinin varlığını, duygudaşlık fikri üzerine kuran, yani ahlâkî değerlerin sıralanışını her bireyin kendi benzerine karşı hissettiği içgüdüsel duygudaşlık üzerinde temellendirmeye çalışan Max †Scheler'in, eylemlerin ahlâkîliğini baş-

ka insanlarda uyandırdığı duygudaşlık derecesine bağlayan †Hume ve Adam †Smith'in ahlâk görüşüne duygudaşlık ahlâkı denmektedir.

duygulanım [Os. *teesüriyet*; İng. *affection*; Fr. *affection*; Al. *affektion*]. Her türden teesürî duyarlık ya da duygusallık hâli.

Duygulanım, günlük dilde, akıl ya da bilinç alanına giren şeylere karşıt olarak, gönül alanına giren herşeyi, belli bir edilginlik niteliği sergileyen duyguları gösterir. Duygulanım, basit ve karmaşık duygulanım olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *basit duygulanım*, hoşlanma ya da hoşlanmama hâllerinden meydana gelir. *Karmaşık duygulanım* ise, düzenleyici bir rol oynayan duygulardan, düzen bozucu bir yapısı olan heyecanlardan ve tutkulardan oluşur.

duyu [Os. *hasse*; İng. *sense*; Fr. *sens*; Al. *richtug, seite*]. Görme, işitme, dokunma, tat ve koku alma yetilerine ya da organlarına veya bir insan organizmasının kendisinin dışında, zaman ve mekân içinde bulunan fizikî ya da kimyasal nitelikli öğelere ilişkin bilgi edinmesini sağlayan psiko-fizyolojik fonksiyonlar bütünü; bir canlı ya da insan varlığının dış dünyadaki fizikî veya kimyasal nitelikli ögeleri ve değişimleri, iç dünyadaki oluşumları, özelleşmiş birtakım yapıların uyarılması yoluyla algılaması.

Filozoflar, †Aristoteles'ten başlayarak, duyuların özel ya da kendilerine özgü nesneleri bulunduğunu savunmuşlardır. Buna göre, görme duyusunun nesnesi renkler, koku alma duyusunun nesnesi seslerdir, v. b. g. Öte yandan bir duyu, nesnesini duyumlarken, hiçbir zaman yanılmaz. Yine, bir duyu nesnesini yorumlayarak ya da çıkarsama yoluyla bilmez, fakat doğrudan algılar.

Filozoflar, ayrıca duyuyu, duyu organlarının uyarıldığı dünyayı temele alarak ya da daha ziyade zaman ve mekân bağlamında ikiye ayırmışlardır. Örneğin, †Kant'ta, insan varlığının mekân içindeki nesneleri tasarlamasına imkân veren duyu türü ya da duyarlık fonksiyonuna *dış duyu* adı verilir. Buna karşın, zamanı algılamamıza veya sezinlememize imkân sağlayan duyu türü ya da duyarlık fonksiyonuna yine Kant'ta *iç duyu* adı verilmiştir.

Öte yandan, Aristoteles ve Ortaçağ filozoflarında, ayrı ayrı duyulardan gelen izlenimleri bağdaştıran, farklı duyuların algılarına ortak olan öğeleri algılayan duyuya; ruhun özel duyuların verilerini ayırma ve birbirleriyle karşılaştırma gücüne bağlı bulunan, hareket, sayı, şekil ve büyüklük türünden özel duyularca algılanamayan ortak duyulur veya duyusalları algılayabilen parçasına *ortak duyu* adı verilmiştir.

Bir duyuyla ilgili duyum, veri ya da izlenimleri algılayan organa *duyu-organı* denmektedir. Yine, bu bağlamda, duyu organlarının fonksiyonlarına bağlı olan, duyu organlarının faaliyetleriyle ilişkili olan analiz edilemez zihin hâli ya da edimine *duyu algısı* adı verilir. Yine, duyu organları üzerinde gerçekleşen, dış dünya kaynaklı etkilenimlerin içeriğine; algıya temel olan malzeme ya da veriye *duyu-deneyi* denmektedir.

duyu-algısının göreliliği [İng. *relativity of sense-perception*]. Duyu algısının nesnel değil de, öznel olup; **1** aynı şeyin zaman zaman aynı kişiye farklı görünmesinden, **2** aynı şeyin zaman zaman farklı kişilere farklı görünmesinden, **3** renk, ses, koku gibi duyumlanan niteliklerin, algıladığımız nesnelerde varolmaya devam eden sürekli ve kalıcı nitelikler olmayıp, duyu organlarımızın yapılarına göreli olan nitelikler ya da görünüşler olmasından dolayı, **4** algının ortaya çıkışı için belli bir zamanın geçmesinden, ve bu süre içinde de algılananan nesnenin değişmesinden ve bundan ötürü de, algıladığımız şeyin algıladığımız nesneye benzer olmamasından dolayı, kişinin içinde bulunduğu koşullara ve kişilere bağlı olması.

duyum [Os. *ihsas, hissîyatı cismaniye*; İng. *sensation*; Fr. *sensation*; Al. *empfindung*]. Duyu organlarını harekete geçiren bir dış uyaranın sinirler yoluyla sinir merkezine iletilmesi sonucunda meydana

gelen dolayımsız zihinsel ürün. Bir duyu organının, duyu siniri veya beyindeki bir duyu bölgesinin uyarılmasından kaynaklanan somut, bilinçli deneyimi.

Dış dünyayı idrak etme yolu olan duyum, insanda olduğu gibi, hayvanda da bulunur. Sinir sisteminin genel kurallarına ve sınırlerin özel gücüne göre oluşur. Duyumla genellikle duyumlama süreci kadar, duyumlanan nesne de anlatılmak istenir. Özellikle empirist ya da duyumcu düşünürler, duyumların, fakat esas zihinsel hayatımızı kuran temel duyumların gayri irâdî, yargıdan bağımsız, yorumdan muaf, yanlış ya da yanlışa açık olmayan müstakil veya atomik birimler olduklarını öne sürerler.

duyumculuk [Os. *hassîye mezhebi*; İng. *sensationalism*; Fr. *sensualism*; Al. *sensualismus*]. **1** Genel olarak, tüm bilgilerimizin duyumlardan türediğini; bir başka şeye indirgenemezcesine, gerçekten ve en yüksek bir biçimde varolan, başka herşeyin kendisine indirgenebildiği tek şeyin duyum olduğunu savunan görüş. Bütün zihin hâllerinin, tüm bilinç içeriklerinin, birleşim ya da çağrışım yoluyla duyumdan türediğini, duyumlarımızın inançlarımızın biricik kaynağı ve dayanağı olduğunu, dünya ile ilgili bütün önermelerin hiçbir anlam kaybı olmadan duyumlarla ilgili önermelere indirgenebileceğini savunan öğreti.

Olgusal bilginin algının sonucu olduğu kabulü ve yalnızca duyumların ya da duyu-izlenimlerinin algılandığı tezi üzerinde, duyumlar dışında başka hiçbir şeyin varolduğunun söylenemeyeceğini öne süren öğreti olarak duyumculuk, bilginin yalnızca dış deneyden türediğini savunarak, iç deneyi tümüyle yadsır.

2 Duyumculuk, duyumlar nesnel bir gerçekliğin yansımaları olarak görüldüğü zaman, †maddecilikle, buna karşın temellerinde ne olduğu bilinmeyen zihin hâlleri olarak değerlendirildiğinde de, †öznel idealizmle sonuçlanır. Epistemolojide, bilginin kaynağında duyumun bulunduğunu, tüm bilgilerimizin duyumlara indirgenip, son çözümlemede duyumlardan türetilebileceğini, dış dünyayı betimlemek amacı güden tümcelerin, duyumlar arasındaki ilişkilerle ilgili tümcelere ayrılarak analiz edilebileceğini, ve bilginin yalnızca duyumlara gidilerek doğrulanabileceğini savunan akım olarak modern duyumculuğun kurucusu, İngiliz düşünürü Thomas †Hobbes'tur. Fransız düşünürü †Condillac ise, akımın iyi bir temsilcisi olarak görülür.

3 İnsan zihnini, bütün içeriğini duyulardan türeten, edilgin bir alıcı olarak gören duyumculuk, psikolojide, tüm zihin içeriklerini birlikli duyumlara indirgemeye çalışan, duyumla gelen malzemeden türeyen bilgiyi çağrışım yasalarıyla açıklayan †çağrışımcılıkla birleşir. Duyumculuk gerçekliğe ilişkin bir öğreti olarak değerlendirildiği zaman da, †fenomenalizm olarak karşımıza çıkar ve duyularımıza görünen dışında hiçbir şeyin bilinemeyeceğini öne sürer.

Duyumculukta, insanın dış dünyayla olan bilgi ilişkisi, yalnızca uyaranın alınması ve uyaranlara duyularla verilen yanıtlardan oluşur. Duyumculuk, insanın soyutlayıcı ve imgelemle ilgili yeteneklerinin katkısını hiçbir şekilde dikkate almaz. Burada bilgi, bize dışarıdan gelen şeylerin edilgin bir biçimde alınmasından ibarettir ve her türlü zihinsel faaliyet, önem bakımından ikinci plâna atılır ve yalnızca duyumları düzenleme aracı olur. Zaten düşünme de bir tür duyum olarak değerlendirilir.

4 Duyumculuk, ahlâkî ve estetik anlamda, yaşamın nihaî ve en yüksek amacıyla, güzelliğin özünün hazdan ve son çözümlemede, duyuların sağladığı hazdan ibaret olduğunu dile getiren öğretiye karşılık gelir.

duyusal [İng. *sensible*; Fr. *sensible*; Al. *sinnlich, empfindlich, gefühlvoll*]. Bir duyuyla algılanabilen, duyuya çarpan, algının nesnesi olan herşey. Akıl yoluyla

anlaşılabilir olanı ide, ilke ya da tümellerden farklı olarak, yalnızca duyularla algılanabilen nitelikler. Bilincin olgularına, zihin hâllerine karşıt olarak, dış dünyada gözlemlenen fenomenler için kullanılan sıfat.

Duyusal sıfatının söz konusu anlamı içinde, †Kant'ta, duyularımıza sunulmuş olan duyusal, fakat yapıdan yoksun ham malzemeye; zihnin, *a priori* kavramları aracılığıyla, algılar şeklinde düzenleyip yapı kazandırdığı izlenimler bütününe; deneyin, zihin tarafından düzenlenmezden önce, ayrı ve bağlantısız birimler olarak görülen veri ve duyumsal bileşenlerine; sesler, renkler, tat ya da kokular türünden duyu verilerine *duyusal çokluk* adı verilmiştir.

Yine aynı anlam içinde, †Platon'un iki dünyalı metafiziğinde, hem varlıktan, yani İdealardan ve hem de yokluktan pay aldığı için, hem var ve hem de yok olan, değişen, varlığa gelen, daha sonra yok olup giden ve duyularla algılanan bireylerin ya da 'şu' diye gösterdiğimiz somut varlıkların duyu yoluyla algılanan dünyası, Kant'ta duyu deneyine konu olan dünya, fenomenler dünyası *duyusal dünya* diye kategorize edilir.

Öte yandan, Aristoteles ve izleyicileri tarafından Yunanca *aisthete* terimiyle gösterilen ve duyularla ayırd edilebilen, duyuların konusu olan form *duyusal form* olarak bilinir. Duyuma ilişkin açıklamasında, madde ve form ayrımı yapan ve duyumu algılanan nesnenin, madde olmadan formunu, ilgili duyu organıyla alınak olarak tanımlayan Aristoteles, bunu, bir yüzüğün, yüzüğün kendisinden yapılmış olduğu altın ya da gümüşü değil de, baskısını ya da şeklini, formunu alan bir mum örneğiyle açıklamıştır. Buna göre, bir şey gördüğümüz zaman, göz nesnenin, maddesini değil de, algılanabilir olan formunu alır. Aristoteles'in bu anlayışına göre, duyumun birincil nesneleri, renkler, sesler, kokular ve benzerleridir. Her duyunun kendisine karşılık gelen nesneleri vardır. Beyaz bir şey gördüğümüz zaman, algılanabilir formu potansiyel olarak alabilir durumda bulunan göz, 'bu beyaz rengi' alır ve algılanabilir olan form ile algılayan organ, algı eylemi sırasında bir olup çıkar.

duyu-verisi [İng. *sense-datum*]. Duyumların özel, doğrudan, değiştirilemez, düzeltilemez ve başka bir şeye indirgenemez olan içeriği. Algının doğrudan ve aracısız nesnesi olan özel izlenim ya da görünüş.

Epistemolojide, duyu-verisi terimi, felsefede eskidenberi kullanılan ide, izlenim, tasarım, duyum gibi terimlerim genel bir karşılığı olarak düşünülmüş ve bu terimlere, nötr olduğu gerekçesiyle tercih edilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, algı söz konusu olduğunda, felsefede duyu-verisiyle maddî nesne arasında bir ayırım yapılır. 1 Öncelikle, masalar, kitaplar, taşlar ve ağaçlar türünden fiziksel nesne ya da tözler ve bitkiler, hayvanlar ve insanlar gibi canlı organizmalar vardır. Bunlar için kullanılan ortak terim, maddî nesne terimidir.

2 Maddî nesnelere ek olarak, renkler, sesler ve kokular gibi, bize algıda doğrudan ve aracısız bir biçimde verilen duyu-verileri vardır. Bu ayırım temeli üzerinde, maddî nesnelerin insanın dışında, fiziksel mekân içinde bir yerde bulundukları ve aynı anda farklı kişiler tarafından gözlemlenebilir olduğu yerde, duyu-verilerinin kişisel olup, dış dünyada fizikî bir varoluşa sahip bulunmadığı söylenmelidir.

Duyu-verilerinin daha çok kişisel olup, maddî nesnelerden ayrı olduğu kabul edildiği takdirde, algı konusunda gündeme gelen en eski ve en temel problem, duyu-verileriyle maddî nesneler arasındaki ilişkiyi açıklama güçlüğüyle, doğrudan ve aracısız olarak yalnızca duyu-verilerini algıladığımız için, maddî nesneleri nasıl olup da bilebildiğimizi açıklama problemidir.

duyu-verisi teorisi [İng. *sense-datum theory*]. Duyu-verisiyle gerçek nesneyi birbirinden ayıran bir ikicilik temeli üzerinde yükselen ve insanın, algıda doğrudan ve aracısız olarak tecrübe ettiği

şeylerin, nesnelerin bizatihi kendileri değil de, duyu-verileri olduğunu öne süren görüş.

Doğrudan ve aracısız olarak görülen nesnelerin, varolan duyu-verileri olduğunu, söz konusu duyu-verilerinin de, fizikî dünyadaki gerçek nesnelerden ayrılmak durumunda olduğunu öne süren bu görüşe göre, insanın gördüğü ay, gerçek aydan en azından büyüklük olarak farklı, fakat bir yandan da onunla ilişkilidir. Bu ikisi arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu, duyu-verilerinin kamusal nesneler olmayıp, öznel öğeler olduğu dikkate alınırsa, öznel duyu-verilerinden hareketle nesnel gerçeklik hakkında bir bilgi elde edilip edilemeyeceği, duyu-verisi teorisinin en önemli güçlüklerini meydana getirir.

Başka bir deyişle, maddî nesneler dolayımlı bir biçimde algılanırlar, yani onlara ilişkin algı, bilince doğrudan bir biçimde verilen duyu-verilerini konu alan bir yorumdan yapılacak çıkarsamayı içerir. Maddî nesnelerle, duyu-verileri kesinlik bakımından karşılaştırıldığında, kişinin duyu-verilerinin kesinlikle bilincinde olduğu, fakat maddî nesnelerle ilgili olarak hiçbir zaman bir kesinliğe ulaşamayacağı kabul edilir. Örneğin, †Hume gibi bazı filozoflar, duyu-verilerinden maddî nesneleri çıkarsama yönündeki bir girişim söz konusu olduğunda, kuşkucu bir tavır alırken, Locke gibi filozoflar, duyu-verilerinin nedenleri olarak maddî nesnelerin varoluşunu çıkarsamanın makûl olduğunu düşünmüş, †Berkeley gibi fenomenalist düşünürler ise, maddî nesnelerin, aktüel ya da mümkün duyu-verilerinden meydana geldiğini iddia etmişlerdir.

Günümüzde, söz konusu duyu-verisi teorilerinin tam karşısında, ünlü İngiliz filozofu G. Ryle'ın duyu-verisi diye bir şeyin olmadığını öne süren görüşü yer almaktadır. Ryle'ın görüşünden daha az radikal olan başka bir görüş ise, duyu-verilerinin var olduğunu kabul etmekle birlikte, onların doğrudan ve aracısız olarak algıladığımız tek şey olmadığını öne süren görüştür.

dünya görüşü [İng. *world-view*; Fr. *vision du monde*]. Bir bireyin, ya da bir grup insanın evren, Tanrı, insanlık, gelecek, ve benzeri konularda sahip olduğu inançlar, düşünceler, tavırlar ve değerler bütününe; bizi çevreleyen dünya ve içinde yaşadığımız toplumla ilgili felsefî, sosyopolitik, estetik, bilimsel görüşlerin toplamına verilen genel ad.

Kişinin, yaşamı ve evreni konu alan, ve kendisine ilişkilerini ve faaliyetlerini düzenleme ve açıklama olanağı veren kuşatıcı ve geniş kapsamlı bakış açısı olarak dünya görüşü, bir toplumsal sınıf, grup, kuşak ya da dinî topluluğa özgü olup, ona dünyaya belli bir açıdan bakma olanağı veren inançlar bütünü olmak durumundadır.

Bir dünya görüşü kişinin bilinçli çabalarının, çalışma ve araştırmalarının sonucu olarak benimsenebildiği gibi, bir koşullanma sürecinin sonucunda da oluşabilir. İşte bu bağlamda dünya görüşü, kişinin dünyaya baktığı ve dünyayı yorumladığı genel pencereye, genel perspektife karşılık gelmektedir.

dünya içindeki varlık [İng. *being in the world*; Fr. *être dans le monde*]. Varoluşçu felsefede, insanın a) biyolojik ve fizikî, b) insanî ve toplumsal, ve nihayet c) kişisel öğeler içeren varoluşu, insanın anın gerçekliğini meydana getiren doğrudan ve kaçırılmaz fenomenler tarafından ortaya konan bütünlüğü için kullanılan terim.

Dünyadaki varlık terimi, varoluşçu felsefede, nesneler âlemi olarak dünyadan kopuk, dünya ile sadece araçsal bir bilme ilişkisi içinde bulunan modern Kartezyen özne kavramına bir alternatif olarak getirilmiştir. İnsanı dünyanın Kartezyen bene benzer ayrı ve tecrit edilmiş bir gözlemcisi, tecrübenin ayrı ve soyut bir taşıyıcısı ve düzenleyicisi olarak düşünmenin imkânsız olduğunu öne süren varoluşçu gelenekte, insan dünya içinde konumlanmış olan, dünyadan ayırılmaz varlıktır.

dünyanın ötesindeki varlık [İng. *being beyond the world*]. Varoluşçu felsefede, insanın, varoluşunun sınırlı ve anlık gerçekliklerinin ötesine geçme olanağı ve dolayısıyla, sorumluluğu bulunduğunu ifade eden fikir. Bu imkânları gerçekleştirememe, varoluşçuluğa göre, suçluluk duygusuna yol açar.

dünya ruhu [Os. *âlem ruhu*; İng. *world soul*; Fr. *ame du monde*]. Varolan herşeydeki yaşam ve düzenden sorumlu olduğu varsayılan, evrene içkin neden. Bireysel insan ruhuyla analoji kurularak, bireysel insan ruhunun beden üzerindeki etkileyici, düzenleyici, denetleyici gücünden ve yaşam kaynağı olmasından hareketle varlığı öne sürülen etkin tinsel güç.

†Platon'da, Plütarkhos'ta, Stoa felsefesi ve Yeni-Platonculukta ortaya çıkan söz konusu Dünya Ruhu, gözle görülemeyen, cisimsel olmayan tanrısal bir varlıktır. Duyu yoluyla algılanan fenomenler ya da görünüşler dünyasıyla, bu dünyanın üstünde ve ötesindeki akılla anlaşılabilir İdealar dünyası arasında bir köprü görevi gören Dünya Ruhu, örneğin Yeni-Platonculukta, aynı zamanda insan ruhunun kendisinden çıktığı kaynak olma işlevini gerçekleştirir. Aynı Dünya Ruhu, Orta Platonculuğun önemli düşünürü Plütarkhos'ta kötülük problemini açıklayacak bir ilke olarak öne sürülmüştür. Buna göre, Tanrı'yı, bu dünyadaki kötülüğün yaratıcısı olarak görmek istemeyen Plütarkhos, ikici bir anlayışın sonucu olarak, Dünya Ruhunu, Tanrı'nın karşısına, dünyadaki kötülüğün sorumlusu olan neden ya da ilke olarak getirmiştir.

†Plütarkhos'un görüşü bir kenara bırakılacak olursa, Dünya Ruhu'nun varoluşu için diğer filozoflar tarafından öne sürülen argümanının ana çizgileri şöyle özetlenebilir: Ruh yalnızca yaşamın değil, fakat düzen ve bilginin de kaynağıdır. Yaşam, düzen ve bilgiden yoksun olan bir şeyin, yaşam, düzen ve bilgiye sahip olan bir şeyi yarattığı düşünülemez, çünkü bir şey ancak ve ancak benzerini yaratabilir. Evrendeki şeyler bir düzen sergilemekte olup, yaşam ve bilgiye sahiptirler. Öyleyse, evrendeki varlıklara yaşam ve düzen veren, evrene içkin bir Dünya Ruhu vardır.

dünyevileşme [İng. *secularisation*; Fr. *sécularisation, laïcisation*]. Dinî inançlarla uygulamaları, yalnız kişisel değil, fakat toplumsal karar alma ve eylemde yol göstericiler olarak değerlendirmeme tavrı ya da süreci; dinî düşünce, uygulama, inanç ve kuralların toplumsal anlam ve önemini yitirmesi süreci; kentli toplum yapısıyla endüstri toplumunun gerçekleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal değişmelerin sonucu olan genel durum.

Toplumun modernizasyonunun doğurduğu bir süreç ya da hâl olarak dünyevîleşme, herşeyden önce, dinin, toplumsal anlam ve öneminin çok büyük ölçekli olduğu, bir 'altın çağı'nın geçmişte yaşandığını kabul eder; fakat bir yandan da, bu çağın artık geride kaldığını öne sürüp, modern toplumda, rasyonel, laik ve kişisel inancın karakter ve önemini vurgular.

Dünyevileşme, siyasî ve felsefî temelleri olmakla birlikte, insana, belli bir yaşam biçimi ve eylem anlayışı sunmayı amaçladığı için, özü itibariyle ahlâkî, fakat sunduğu yaşam tarzı ve eylem anlayışında, Tanrı düşüncesine, ölümsüzlük fikrine ya da öte dünya kavramına başvurmadığı, dini hiçbir şekilde işe karıştırmadığı için, dinden bağımsız olmak durumunda olan bir hareketi ifade eder.

Genel bir hareket ya da düşünce olarak dünyevileşme, insanın her bakımdan gelişip iyileşmesinin koşullarını, yakın ve kolaylıkla elde edilebilir olduğu için, maddî araçlarda bulurken, kişiye her alanda yol gösterecek bilgi türü olarak tecrübî bilgiye değer verir, ve dolayısıyla, deneyim yoluyla bilinebilir olmadığı için, öte dünya fikrine karşı kayıtsız kalır.

Dünyevîleşme düşüncesi, hareket ya

da süreci, şu hâlde, deneyim yoluyla kanıtlanabilir tavırlar olmadıkları için, †teizmden de †ateizmden de uzak durduktan başka, dini işe hiç karıştırmadan, yalnızca akla dayanarak sağlam, tutarlı ve insanı mutluluğa götürecek bir ahlâk geliştirilebileceğini kabul eder, kişilerin ahlâka ve dinî konulara ilişkin inanç ve araştırmalarında, en az bilimsel araştırmada oldukları kadar özgür olmaları gerektiğini savunur.

Din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması anlamında dünyevileşmenin, politik ya da siyasî alandaki özel hâli, *laiklik* olarak bilinir. Laiklik işte bu çerçeve içinde, siyasetle dinin, devletle kilise ya da diyanetin birbirinden ayrılması, siyasî otoritenin yönettiği insanların inancına müdahale etmemesi anlamına gelir.

düş [Os. *rüya, hayâl*; İng. *dream*; Fr. *rêve*; Al. *traum*]. Uyku sırasında oluşan, bilincin ve irâdenin denetiminden bütünüyle bağımsız bir biçimde oluşan ruhsal hayaller.

İmgelemin en pasif yönünü ortaya koyan düşte, her tür imge, bir organın etkisiyle meydana gelen bir algının çevresinde birleşir. Düşte, imgelerin birbiri ardısıra gelişi, birleştirme yasalarına bağlıdır. Düş konusu, bilinçaltının analizine büyük bir önem veren psikanalizde ön plâna çıkar. Psikanaliz bu bağlamda, düşlerin, insanlara çoğu zaman saçma ve anlamsız gelen görünüşteki içeriğiyle, bilinçaltındaki gerekçeyi dile getiren gizli içeriğini birbirinden ayırır.

düşünce [Os. *fikir*; İng. *thought*; Fr. *pensée*; Al. *gedanke, denken*]. İnsana özgü olan düşünme faaliyetinin, iç ya da dış uyaranlara yanıt olarak gelişen düşünme ediminin ürününe; insanın zihinsel faaliyetleri ile dış uyaranlar arasında kurduğu bağlantının sonucu olan şey.

Kişinin bir konu üzerindeki yargısı, bir nesnenin fikirlerle oluşturulmuş soyut tasarımı; bilinçli insan varlığının kavramları birbirine bağlamasını ve yeni bilgilere ulaşmasını mümkün kılan işlemler, süreçler bütünü.

Düşüncenin kendisi söz konusu olduğunda, farklı düşünce türlerinden söz edilebilir. Buna göre, 1 yalnızca içsel uyaranların etkisiyle belirlenen, *sözcük öncesi bir süreç olarak düşünce*. Söz konusu düşünce türünün en önemli özelliği onun çoğunluk bilinçli olmamasıdır. Bu tür bir düşünce sözcüklere dökülmemiş ve simgeselleşmemiştir. Örneğin, belli bir isteğin insanı baskı altında bırakması sözcüklere dökülemez. Söz konusu düşünce türünde, karşıtlar bir arada bulunabilir; yani, böyle bir düşünce mantık kurallarına uymaz, zaman ve yer tanımaz, neden sonuç bağıntısı taşımaz ve gerçeklikle bağıntılı olmayan bir biçimde gelişebilir.

2 Yine aynı bağlamda, çoğunluk kişinin istek ve fantazilerine bağlı olarak, dış koşullar ya da yer, zaman, nedensellik bağıntıları dikkate alınmadan gelişen düşünceye ise, *'içe yönelik düşünce'* adı verilir. Bu tür bir düşüncenin en tipik örneği, uyaranlara herhangi bir denetim uygulanmadan, düşüncelerin ansızın kendilendiğinden anımsandığı, serbest çağrışımdır. Fantezi sırasında kişi gerçeklikle bağını koparabilir.

3 Oysa, *gerçeklik ilkesine bağlı olarak gelişen düşünce* türü, dış nesnelerin gerçekliğini dikkate alır, söze dökülür ve dilin kurallarıyla mantık kurallarına uyar. Olağan yaşam koşulları altında uyum sağlamaya yönelik bir işlevi vardır. 4 Öte yandan, mantıksal ilkelere uygun olmayan düşünce tarzına *mantık öncesi düşünce* adı verilir.

5 *Mantıksal düşünce*, yaşanan tecrübelerin sonuçları arasında bağ kurmayı amaçlayan akılyürütmenin yönlendirilmiş ve yapılandırılmış biçimidir. Böyle bir düşünce nesnel olup, dışa yöneliktir. 6 *Realist düşünce* ise, düşüncelerin bir amaç doğrultusunda bir araya getirilmesi ve düzenlenmesine yönelik mantıklı düşüncedir. Nesneler, kavramlar ya da bilgi kaynakları arasında bağ kurma, değerlendirme, yargılama, problem çözme, yeni çözümler bulma gibi değişik şekiller alabilir.

düşünce deneyi [İng. *thought experiment*]. Laboratuvarda, pratikte değil de, salt düşünce düzeyinde gerçekleşen, araştırmacıya görüşte veya teoride ufak tefek değişikler yaptığı takdirde, ortaya çıkabilecek mümkün sonuçları görme olanağı sağlayan spekülatif deney. Bir hipotezi, hayalî bir durum tasarlamak ve bu durumda ona ne olacağını ölçüp biçmek suretiyle test etme tekniği.

düşünce yasaları [İng. *laws of thought*; Fr. *lois de l'esprit*; Al. *denkgesetze*]. Geleneksel olarak, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncünün olanaksızlığı yasalarını kapsayan genel şemsiye terim.

Söz konusu üç düşünce yasası, felsefe tarihinde farklı şekillerde ya da farklı yaklaşımlarla yorumlanmıştır. Bunlardan birincisi, 1 betimlemesel (tasvirî) yaklaşım ya da metafiziksel yorumdur. Buna göre, düşünce yasaları a) varlığın varlık olmak bakımından doğasını, b) tüm bilimlere ortak olan konu ya da ilk ilkeleri, c) düşünme ya da akılyürütme faaliyetini betimleyen yasalardır. Başka bir deyişle, düşünce yasaları, gerçekliğin temel yönlerini betimlemeleri anlamında ontolojik bakımdan gerçek olan yasalardır. Söz konusu metafizik yorumun en önemli temsilcisi, hiç kuşku yok ki İlkçağ Yunan düşüncesinin en büyük düşünürü olan †Aristoteles'tir.

2 Buna karşın, ikinci yaklaşım, düşünce yasalarını düzenleyici ya da kural koyucu yasalar olarak görür. Düzenleyici yasalar olarak düşünce yasaları, doğru düşünme ya da akılyürütmenin mutlak ya da uzlaşımsal standartlarını ifade eden kurallar olarak anlaşılmıştır. Buna göre, düşünce yasaları, kendileri olmadan tutarlı bir düşünme faaliyetinin söz konusu olamaması anlamında, bilişsel olarak zorunlu olan ve çıkarımsal olmayan bir bilgi olmak durumundadır.

3 Ve nihayet, düşünce yasaları, formel açıdan yorumlanmışlardır. Buna göre, formel yasalar olarak düşünce yasalarının, içeriklerinden bağımsız olarak ve formlarından dolayı doğru olan, tüm mümkün dünyalar için, varolsun ya da olmasın, her nesne için doğru olan önermeler oldukları düşünülmüştür.

düşünme [İng. *thinking*; Fr. *penser*]. Kişinin öğrenme süreci içinde kazandığı kavramlar, kullandığı imgeler, düşünce ve hareketler, sözcük ve terimler gibi simgeler aracılığıyla gerçekleştirilen zihinsel faaliyet; çıkarsama, akılyürütme, anımsama, kuşku duyma, isteme, hissetme, anlama, kavrama gibi, bilinçli bir biçimde gerçekleştirdiğimiz zihinsel faaliyetlerin herhangi biri; karşılaştırmalar yapma, analiz, sentez, bağlantı kurma ve kavram gibi işlemlerden oluşan zihinsel süreç.

Söz konusu zihinsel faaliyet, iki değişik tarzda ve amaçla ortaya çıkar. a) İnsan varlıkları var olanın, vakıa olanın, var olmak durumunda olanın bilgisine ulaşmak amacıyla olduğu kadar, b) ne yapıp ne yapmayacağı konusunda bir karara varmak amacıyla da düşünebilir. Bu iki düşünme tarzından birincisine bilimsel *temaşa*, ikincisine ise *düşünüp tartma* adı verilir. Birincisi bir sonuçla tamamlanır ve kendisini daha çok bilimsel bilgide gösterir, buna karşın ikincisini bir karar izler ve o, kendisini eylemle ifade eder. Yine, birinci türden düşünmede söz konusu olan akılyürütme kuramsal, buna karşın ikincisinde söz konusu olan akılyürütme pratik bir nitelik arzeder.

düzanlam [İng. *denotation*; Fr. *dénotation*; Al. *denotation*]. 1 Bir terimin kendilerine yüklenebildiği özneler toplamı; bir kavramın kaplamı, gösterenin belirttiği nesneler sınıfı.

2 Bir göstergenin, bir terim ya da kavramın, yananlamına karşıt olarak, ilk anlamı; bir dilsel birimin mantıksal, bilişsel ve nesnel anlamı. Bundan dolayı, yananlamın edebî söyleme egemen olduğu yerde, düzanlam bilimsel söyleme hâkim olan anlam türüdür.

düzeltilemez [İng. *incorrgible*; Fr. *incorrigible*]. Düzeltilmeye elverişli olmayan, doğruluğu kesin ve değişmez olan, ken-

disini yanlışlayacak bir kanıtın bulunmadığı şey ya da önerme türü. Mutlak ve kesin bir biçimde doğru olan, başka bir sınama gerektirmeyen ve doğrudan doğruya ve kesin sonuçlu bir biçimde doğrulanan yargı ya da önerme.

Bu genel çerçeve içinde, yalnızca mevcut bilinç içeriklerini betimleyen, kişinin kendi iç dünyasıyla ilgili olan, kendi yaşantılarını tasvir eden önermelerin düzeltilemez olduğu söylenebilir.

düzen [Os. *nizam*; İng. *order*; Fr. *ordre*; Al. *ordnung, befehl*]. Birçok öğe arasında, çeşitli açılardan (zaman, mekân, mantık, estetik, ahlâk, varlık, v.b.g., bakımından) kurulan ahenkli bağlantı; belirli bir metodolojik ya da mantıksal plân gerektiren sistemden farklı olarak, bir şeye ilişkin formel ya da düzgün düzenleme; bir şeyin bir hiyerarşi ya da dizi içindeki yeri.

Yaşam, olanaklı olduğu her yerde, hayvanların alışkanlıklarında, insan toplumunun geleneklerinde, uzlaşım ve yasalarında görülebileceği üzere, belli ölçüler içinde düzen yaratmak durumundadır. Doğal fenomenler söz konusu olduğunda, insan düzen yaratmamakla birlikte, düzeni arayabilir ve düzeni keşfetmeye çalışabilir. Bilimin temelinde, insanın bu çabası ve arayışı vardır.

Yaşamın bir yardımcısı olarak düzene duyulan ihtiyaç, insanı her yerde düzen aramaya yöneltmiştir. İnsan bu çabasında başarılı olursa, herşey iyi ve hoş olup, yolunda gider. Fakat insan olgular arasında düzen bulmayı başaramazsa, beklentisini değiştirir ya da ondan tümüyle vazgeçer ve dikkati, orada düzen bulmak umuduyla, başka olgulara çevirir. Gerçekten de, yetkin olmayan bir dünyanın düzensizliği karşısında, yetkin bir düzen ihtiyacı öylesine derinden hissedilmiştir ki, †Platon gibi filozoflar ve başka idealist düşünürler, içinde yaşadığımız dünyanın üstünde ve ötesinde olan ideal ve aşkın bir dünya tasarlamışlardır.

düzenlilikler olarak yasalar [İng. *scientific laws as regularities*]. Fizikî dünyayı, dış gerçeklikteki düzenlilikleri betimleyen bilimsel yasaların, gerçeklikteki düzen ya da düzenlilikleri 1 olayların birlikte varoluşuyla, 2 olayların ard arda gelişi veya bir dizi içindeki ardışıklığıyla ve 3 olaylar arasındaki (neden-sonuç bağlantısı) değişmez bağlantılarla açıkladığını savunan bilimsel yasa görüşü.

düzen ve amaç kanıtı [İng. *teleogical argument for the existence of God*; Fr. *théological argument pour l'existence de Dieu*]. Din felsefesinde, düzen verici bir yetkin varlık olarak Tanrı'nın varoluşunu evrendeki düzenden yola çıkmak suretiyle gösteren empirik kanıt.

Kanıta göre, doğa, yalnızca bir raslantısal olaylar bütünü, salt bir raslantılar toplamı değildir, düzenli bir varlık alanıdır. Gezegenler yörüngelerinde, düzenli bir biçimde hareket etmektedir. Toprağa ekilen bitkiler düzenli bir biçimde gelişmekte ve karmaşık yapılara dönüşmektedirler. Doğada herşey bir örneğe uyar, yasa tarafından yönetilir. Başka bir deyişle, kanıta göre, bu dev doğa düzeni, söz konusu ahenk ve düzenliliği kendi kendisine kazanmış olamaz. Bu düzen salt bir raslantının sonucu olarak da meydana gelmiş olamaz. Doğadaki düzen, varlığının nedeni olan bir zekâyı gerektirmektedir. Bir model ya da bir yapının varlığı, amacı bu yapıyı meydana getirmek olan bir ressam, mimar ya da sanatkârın varlığını kabul etmemizi zorunlu hâle getirir.

Düzen ve amaç kanıtı, yine çevremize, içinde yaşadığımız dünyaya baktığımız takdirde, herşeyin kendi fonksiyonunu yerine getirecek şekilde, en ince ayrıntısına kadar düzenlenmiş ve ayarlanmış olduğunu göreceğimizi bildirir. Varolan herşey kendisinin bir amaca göre düzenlenmiş olduğunu doğrular. İşte bu durum, bir Yaratıcının varoluşunu kanıtlar.

Bu kanıtı öne sürenler, doğaya ve doğadaki şeylere ilişkin en üstünkörü bir incelemenin bile, her varlığın belli bir

işlevi yerine getirdiğini göstermek için fazlasıyla yeterli olduğunu belirtirler. Canlı ya da cansız her şeyin, ve doğanın bütününün de belli bir amacı vardır. Fakat evrendeki her varlığın, bilinçli olarak kendi kendisine gerçekleştireceği bir işlevi seçmiş olduğunu varsaymak, inanılmaz bir şeydir. Bundan dolayı, varlıkların yerine getirecekleri işlevin, onları yaratan yüce bir varlık tarafından tasarlanıp onlara verildiğini varsaymak gerekir.

Kanıta göre, örneğin insanın gözünü inceleyecek olursak eğer, ondaki çok küçük parçacıkların, gözün görme işlevini yerine getirebilmesi için, nasıl bir araya getirilmiş ve düzenlenmiş olduğunu görebiliriz. Bu kanıtı öne sürenler, göz gibi doğal nesnelerin karmaşıklığı ve en yüksek derecedeki yeterliliğinin, tüm varlıkların Tanrı tarafından yaratılmış ve düzenlenmiş olmasına bir kanıt olduğunu belirtirler. Çünkü, hiçbir doğal nesne kendisine düzen veremez.

Düzen, her zaman akıllı bir düzen vericinin varoluşunu gerektirir. Çelik parçalarını gelişgüzel olarak bir araya getirelim. Bu parçalar asla, zamanı gösterme amacına hizmet edecek şekilde, kendi başına bir saat hâline gelemez. Kum, tuğla, demir ve çimentoyu rastgele bir araya getirelim. Onlar hiçbir zaman kendi başlarına bir ev hâline gelemez. Kum, tuğla, demir ve çimentoyu, insanların barınma ihtiyacını karşılamak, belli bir amaca hizmet üzere, ancak bir mühendis düzenli bir şekilde bir araya getirebilir. Onlara düzeni, yalnızca akıllı bir insan varlığı verebilir. Aynı şekilde, evrendeki düzen ve evrendeki her nesnenin bir amacı yerine getirecek şekilde düzenlenmesi, bir saat imalatçısından, bir mühendisten çok daha akıllı bir düzen verici olarak Tanrı'nın varoluşunu kanıtlar.

Düzen kanıtına karşı çıkanlar, kanıtın dayandığı analojinin, yani doğal nesneler ile, bir amaca göre düzenlenmiş ya da imal edilmiş saat ya da ev benzeri insan elinden çıkma nesneler arasında kurulan analojinin zayıf bir analoji olduğunu savunmuşlardır. Onlar, ikinci olarak, doğadaki düzenin, doğada bulunan bitki ve hayvanların çevrelerine uyum sağlayarak, belli bir işlevi yerine getirecek şekilde düzen kazanmalarının, akıllı ve gücü herşeye yeten bir Yaratıcı yerine, Darwin'in evrim görüşüyle açıklanabileceğini öne sürerler.

Tarafsız bir gözle değerlendirildiğinde, Darwin'in evrim teorisinin Tanrı'nın varoluşunu çürüttüğünü söylemek, elbette ki, olanaksızdır. Bununla birlikte, Darwin'in evrim teorisinin, aynı sonucu, yani doğadaki düzen ve amaçlılığı, düzen kanıtına göre bu sonucun nedeni olan Tanrı'dan hiç söz etmeden açıklayabildiği için, kanıtın gücünü ve geçerliliğini azalttığı öne sürülmüştür.

Nihayet, düzen kanıtının temelde kabul edilse bile, oldukça sınırlı olduğuna işaret edilmiştir. Buna göre, kanıt doğadaki düzenin sorumlusu olarak tek bir Tanrı'nın varolduğunu kanıtlayamaz, denmiştir. Bu düzenden, düzenin dışındaki yaratıcı bir güç sorumlu olsa bile, bu, mantıksal olarak tek bir Tanrı'nın varoluşunu gerektirmez. Doğadaki düzenin sorumlusu olan birden fazla sayıda Tanrı'dan, kanıtı eleştirenlere göre, söz edilebilir.

Yine, kanıt Tanrı'nın gücünün herşeye yettiğini zorunlulukla kanıtlayamaz, denmiştir. Çünkü, gözdeki düzen ve gözün işlevinden sorumlu olan bir Tanrı'nın varolduğu kabul edilse de, çok sayıda insanda rastlanan görme bozukluk ve özürleri, ileriki yaşlarda ortaya çıkan katarakt benzeri göz hastalıkları, Tanrı'nın gücünü sınırlar. Düzen kanıtını eleştirenler, son olarak, doğada ya da dünyada varolan kötülüklerin, felaketlerin, dünyadaki düzenin sorumlusu olan Tanrı'nın iyiliğine de gölge düşürdüğünü belirtmişlerdir.

düzsöz edimi [İng. *locutionary act*]. Ünlü İngiliz dil felsefecisi †Austin'in sınıflamasında yer alan ve ağızdan anlamlı sözler çıkarmaktan oluşan edim; belli bir

anlamı ve dış karşılığı olan bir tümce oluşturmak suretiyle gerçekleştirilen fiil.

Austin'e göre, bir şey söylemek, bir düzsöz edimi gerçekleştirmekle aynı şeydir; başka bir deyişle, bir düzsöz edimi gerçekleştirmeksizin bir söylemek mümkün değildir. Öte yandan bir düzsöz edimi, üç alt edimin bir birlikteliğinden meydana gelir. Bunlar da sırasıyla, *seslendirme, dillendirme* ve *anlamlandırma* edimleridir.

dynamis. İlkçağ Yunan felsefesinde, değişmeye neden olma, bir değişmeyi başlatma güç, kuvvet ya da enerjisi; bir şeyin belli bir değişime yol açma, olduğundan başka bir şey olma potansiyeli; bir şeyin faaliyetini başka bir şeye aktarma kudreti.

E

edebiyat felsefesi [İng. *philosophy of literature*; Fr. *philosophie de la literature*]. Edebiyatı konu alan, bir söylem biçimi olarak edebî söylemin mahiyetini ortaya çıkarmaya çalışan, felsefeyle edebiyat ilişkilerini araştıran felsefe disiplini.

Edebiyat felsefesinin öncüleri hiç kuşku yok ki, diyalogları aynı zamanda birer sanat yapıtı olan, felsefî düşüncelerini edebî bir dille aktarmayı seçen Platon'la, *Poetika* adını taşıyan eserinde, edebiyatın ontolojik temellerini ve genel felsefî sistem içindeki yerini tartışan Aristoteles'tir. Bununla birlikte, felsefî eserlerinde edebiyata yer vermek için mücadele etmiş olan Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Heidegger ve Sartre gibi filozoflarla, edebiyatı diğer sanatlarla birlikte felsefenin temeline yerleştiren Romantikler edebiyat felsefesinin en önemli isimleri olarak geçer.

Edebiyat felsefe ilişkileri söz konusu olduğunda, herşeyden önce felsefe ve edebiyat ayrı ve özü itibariyle birbirlerinden bağımsız olan özerk disiplinler olarak görülmüştür. Edebiyat felsefesi, işte bu bağlamda, felsefeyi edebiyattan ayıran ölçütler üzerinde yoğunlaşırken, bazen ikisinin birbirinden konularıyla, bazen yöntemleri bakımından, zaman zaman da ürettikleri sonuçlarla farklılık gösterdiği söylenmiştir. Yine, edebiyat felsefesi, edebî metinlerde felsefî değeri olan unsurları, felsefî içerikli fikirleri teşhis edip ortaya çıkarmaya, bu düşüncelerin açımlanmasında kullanılan anlatım araçlarını belirlemeye çalışır.

Edebiyat felsefesi yakın zamanlarda, özellikle Fransız filozofu Jacques Derrida'nın çalışmalarıyla yeni bir anlam ve bakış açısı kazanmıştır. Felsefî söylemi başat söylem olarak görmenin büyük bir yanılgı olduğunu söyleyen Derrida'ya göre, bütün metinler, filozofların metinleri kadar, şair ve romancıların metinleri de edebî bir forma sahiptir ve onların içerikleri, anlatım araçları tarafından belirlenir. Bundan dolayı, 'edebiyatta felsefe' kadar, 'felsefede de edebiyat' vardır.

edim psikolojisi [İng. *psychology of act*; Fr. *psychologie de l'acte*]. Franz Brentano tarafından kurulmuş olan ve bir zihinsel edimin karakteriyle içeriği arasındaki ayırıma büyük bir önem atfeden felsefî ve psikolojik sistem.

†Brentano'nun, psikolojinin konusunun zihnin bilinçli içeriği olduğunu öne süren †Wundt psikolojisinin tam karşısında yer alan psikolojisi, empirik verilerin temel kaynağı olarak zihnin edimleri ya da zihinsel süreçler üzerinde yoğunlaşmıştır.

edimsel [Os. *bilfiil*; İng. *actual*; Fr. *actuel*; Al. *Aktuell*]. Aktüel. Gerçekdışı olana karşıt olarak, gerçek ya da olgusal olan. Mümkün ya da gizil olana karşıt olarak, olanaklarını, imkânlarını, gizilgücünü gerçekleştirmiş bir şeyin durumu. Eylem içinde, fiil hâlinde olanın, gerçekleşmekte bulunanın özelliği.

Aynı bağlamda, yalnızca form kazanma, şekil alabilme gücüne sahip olmaya karşıt olarak, form kazanmış, biçimlenmiş, gerçekleşmiş olma durumuna, maddeye karşıt olarak forma; varoluş ya da gerçekliğe; olgusal olaylar bütününe *edimsellik* adı verilir. Edimsellik, Husserl'de, saf imkâna karşıt olarak, zaman ve mekân içindeki bireysel varlığı tanımlar.

Yine, bir şeyin gerçekleşmesi, kendisinde varolan potansiyeli hayata geçirmesi, form kazanması sürecine *edimselleşme* denmektedir.Edimsellik, bir şeyin gizil gücünün, kuvvesinin zaman içinde hayata geçirilmesi sonunda, o şeyin kendisinde gizil hiçbir öğe içermeyip ta-

mamlanmış, tümüyle gerçekleşmiş olması durumudur. Teoloji ve metafizikte, Mutlak Varlık ya da Tanrı, bu çerçeve içinde, kendisinde gerçekleşecek potansiyel hiçbir öğe içermeyen, tümüyle, tam olarak ve yetkin bir biçimde gerçekleşmiş saf form, aktüel varlık olarak tanımlanır.

edimselcilik [İng. *actualism*; Fr. *actualisme*]. 1 Aktüel, edimsel olanın, fiilen varolanın gerçekten varolduğunu, fakat salt mümkün, olumsal olanın hiçbir şekilde varolmadığını öne süren metafizik öğreti. 2 Bir eylemin ahlâkî doğruluğuna karar verirken dikkate alınacak hiçbir ölçütün, eylemin muhtemel, beklenen sonuçları değil de, fiili sonuçları olduğunu öne süren ahlâk görüşü.

edimsel dil [İng. *performative langauge*; Fr. *langue performative*]. 'Söz veriyorum', 'davranışımdan dolayı özür diliyorum' türünden anlamını ağızdan çıkartıldığı anda, söylenme ediminden alan; yapı bakımından bir bildirime benzemekle birlikte, olguları, dış dünyada olup bitenleri betimlemeyen; dolayısıyla, doğru ya da yanlış değil de, başarılı ya da başarısız olabilen eylemsel nitelikli dil.

edimsel/potansiyel sonsuzluk [İng. *actual/potential infinite*]. Sonsuzca bölünebilen, sayı bakımından ya da kapladığı yer itibariyle sonsuz olan fizikî bir nesne bulunmadığını savunan, bir doğrunun sonsuz sayıda bölünemez birime bölünebilmesini kabul etmeyen Aristoteles'in yaptığı ayırım.

Buna göre, bir doğru sonsuz sayıda birime, edimsel ya da aktüel olarak değil de, yalnızca teorik ya da potansiyel olarak, yani düşüncede bölünebilir. Aktüel olarak sonsuz olan bir sınıf yoktur; üyeleri sonsuzca çoğalan, fakat tamamlanmış bir bütünlüğe hiçbir zaman ulaşamayan sınıflardan söz edilebilir. Bir sınıf, bu anlamda, yani potansiyel olarak sonsuzdur, fakat aktüel olarak asla sonsuz olamaz.

edimsel sözcelem [İng. *performative utterance*; Fr. *énoncé performative*]. Ünlü dil filozofu J. †Austin'in klâsik felsefenin mitleştirerek üzerinde çok durduğunu söylediği 'evetleme'nin karşısına koyduğu sözce, sözcelem türü.

Austin, kendi çözümlemelerinde evetleme terimini kullanmaktan kaçınmak amacıyla, bir olgu durumunu betimleyen söylenim ya da sözcelemlere *gözlemleyici sözcelemler* adını vermiştir. İşte edimsel sözcelemler, gözlemleyicilerin aksine, doğru ya da yanlış olmayan sözcelemlerdir. Doğrulama ilkesine kayıtsız kalan bu sözcelemlere örnek olarak, 'Seninle yarın saat ikide buluşmaya söz veriyorum' tümcesi verilebilir. Konuşan bu sözcelemiyle mutlak olarak kesin bir saptama yapmamakta, fakat başarılı ya da başarısız bir fiil gerçekleştirmektedir.

edimsöz edimi [İng. *illocutionary* act; Fr. *acte illocutionaire*]. Söyleyerek, konuşma eyleminde bulunurken yapılabilecek olan eylem ya da faaliyet; düpedüz bir şey söylemek dışında, bir şey söylerken gerçekleştirilmiş olan edim ya da fiil.

Buna göre, konuşan, tümce kuran, söyleyen birey konuşmayı, söyleme edimini, bu edimin kendisini aşan bir amaçla yapıyorsa, söz konusu konuşma ya da söyleme edimiyle birlikte, söyleyerek yapılan bir edim de gerçekleştirilebilir. Örneğin, 'Bu oda tozlu ve havasız' gibi bir önermeyle, belli bir söyleme edimine ek olarak astımlı bir kişi uyarılmak istenirse, gerçekleştirilen edim, edimsöz edimi, yani söyleyerek yapılmış bir edim olacaktır. Bununla birlikte, söyleme edimini aşan amacın, dinleyende korku ya da üzüntü türünden olumsuz bir sonuç yaratmaması, söyleyerek yapılan edimin varolan uzlaşımlar çerçevesinde yapılması ve söyleme edimini aşan amacın dinleyen tarafından tanınması ya da bilinmesi zorunluluğu vardır.

Edimsöz edimi terimine anlam felsefesinde yer veren Austin, bu tür edimlerden olan söylenim ya da sözcelemlerin belirli bir edimsöz gücü taşıdığını söylemiştir. Örneğin, 'bu tutumunuzu kınıyorum' sözceleminin edimsöz gücü 'ku-

nama'dır. Konuşan böyle derken, aynı anda bir kınama fiilinde bulunur. Austin, edimsöz edimlerini beş başlık altında toplamıştır; bunlar sırasıyla, 'karar belirticiler', 'kullanım belirticiler', 'yükleyiciler', 'davranış belirticiler' ve 'serimleyiciler'dir.

edimsöz gücü [İng. *illocutionary force*; Fr. *force illocutionaire*]. Ünlü çağdaş dil filozofları J. †Austin ve J. †Searle'in öğretilerinde, belli bir iletişim ortamında, edimsöz veya söyleyerek yapma fiilini belirleyen niyet ya da bu fiilin yapılabilme değerine; bir söylerim ya da sözcelemin anlamından ve göndergesinden ayrı olarak taşıdığı üçüncü bir değere verilen ad.

İngilizcede binlerce edimsöz gücü taşıyan fiil bulunduğunu belirten Austin, bir şey söylerken aynı anda bir şey gerçekleştirdiğimiz tüm söylenim ya da sözcelemlerin böylesi bir güç ile söylendiğini öne sürer. Edimsöz gücü olan fiillere örnek olarak uyarmak, kınamak, bildirmek, bahse girmek, söz vermek, vaat etmek, salık vermek, ithaf etmek, özür dilemek, vazgeçmek gibi fiiller verilebilir. İşte tümcenin taşıdığı edimsöz gücünü gösteren bu ifade ya da fiillere, *edimsöz fiilleri* adı verilir.

efendi ahlâkı. Alman filozofu Friedrich Nietzsche'nin köle ahlâkıyla birlikte varolduğunu söylediği ve tercihini kendisinden yana kullandığı güç ya da güçlünün ahlâkı.

Söz konusu iki ahlâkın tarihteki en açık iki örneği, †Nietzsche'nin efendi olarak gördüğü Romalının ahlâkıyla, köle diye gördüğü Yahudinin ahlâkıdır. Efendi ahlâkı, güçlünün, aristokratın ahlâkıdır. Burada, aristokrat kendisini değerleri belirleyen, değerleri yaratan kişi olarak görür. Gerçekte, efendi ahlâkı bir ahlâk bile değildir, zira efendinin, Nietzsche'ye göre, kendisine tâbi olacağı, boyun eğeceği hiçbir yasa, ilke ya da kural yoktur. Güç hakkı belirlediği için, ahlâk, efendiye değil de, itaat etmek durumunda olan köleye yakışır.

efendi-köle diyalektiği [İng. *master-slave dialectic*]. Alman filozofu †Hegel'in 19. yüzyıl ahlâkıyla siyasî düşüncesini çok derinden etkileyen görüşü.

Saf özne kavramından hareket eden, saf öznenin kendi dışına iştiha ya da arzuyla çıktığını, ben bilinci kazandıktan sonra, başkasıyla 'ölüm kalım mücadelesi' içine girdiğini söyleyen Hegel'e göre, taraflardan biri, bu çerçeve içinde diğerini köleleştirir ve diğerinin emeğini gasp eder. Bu emek, işgücü sayesinde efendi, arzularını, iştihayı tatmin eder; bununla birlikte, boş zaman irâdeyi körletir, dünya özneye karşı koyan bir nesne olmaktan çıkar ve boş zaman aylaklığa dönüşür. Hegel'e göre, böyle bir durumda, efendinin kendine bakışı zarar görür; o, hiçbir değer üretemezken, kölesine bir araç olarak yaklaşır.

Diyalektik ilişkiye, bir de köle tarafından bakan Hegel, kölenin irâdesinin zincire vurulmuş bile olsa, ortadan kaldırılamadığını, kölenin efendinin aylaklığı oranında özgürlük kazandığını belirtir. Çatışma, ilişkinin diyalektiği, her iki taraf ta, Hegel'e göre, biribirini bir araç olarak değil de, bir amaç olarak görmeye başladığında, her iki taraf ta diğerinin irâdesinin gerçekliğini, diğerinin özerkliğini, tanıyıp kabul ettiğinde çözülür.

egoist hazcılık [İng. *egoistic hedonism*; Fr. *hédonisme égoistique*]. Her insanın, özgeci eğilimlerini, sorumluluklarını bir yana bırakarak, yalnızca kendi kişisel hazlarıyla ilgilenmesi, kendini tümüyle duyumsal keyiflere bırakması gerektiğini savunan görüş.

Böyle bir görüş, tarihsel olarak Kireneli ateist filozof Theodoros tarafından savunulmuştur.

eğilim [İng. *disposition*; Fr. *inclination*; Al. *disposition*]. Bir şeyde, bir nesnede potansiyel olarak bulunan nitelik. Bir cismi herhangi bir nesneye doğru harekete geçiren güç ya da etki.

İnsanın etkinliğini, çoğunluk haz sağlayan amaçlara doğru yönelten güç. Varo-

lan bir şeyde, o şeyin durumunu değiştirmeye yönelik potansiyel. İnsan varlığında, gerçekleşmesi için kimi şartların varoluşunun zorunlu olduğu, belli bir davranışta bulununa potansiyeli, yönelimi. İnsanları belli davranışlara yönelten duygu ve güç. Bazı şeylere, bazı kimselere duyulan yakınlık.

eğitim [Os. *terbiye*; İng. *education*; Fr. *education*; Al. *erziehung*]. 1 Bir toplumun kültürünün, yani değer yargıları ile bilgi ve beceri birikiminin yeni kuşaklara aktarılması süreci; bu sürecin okul benzeri kurumlarda gerçekleştirilmesi faaliyeti. 2 Kişinin kendisini bir bütün olarak gerçekleştirmesine, insan varlığının bütün gizil güçlerini hayata geçirmesine imkân veren süreç. Kişinin, insanlığın özellikle tinsel mirasını özümsemesi yoluyla, toplum değerlerine ve kabul görmüş yaşam tarzlarına sağlıklı bir biçimde intibakını temin eden süreç.

3 Daha özel olarak da, kişinin belli bir alanda iyi yetişmesini veya onun belli bir yetisi ya da melekesinin birtakım araç ya da yöntemlerle gelişmesini sağlayan etkinlik.

eğitim felsefesi [İng. *philosophy of education*; Fr. *philosophie de l'éducation*]. Felsefenin, eğitimin imkânı, doğası, amaçları ve yöntemleri ile ilgili problemleri, felsefeye özgü yöntemlerle konu alan dalı. Eğitimin olanaklı olup olmadığı, eğitimin bir ideoloji ya da öğreti aktarmaktan bağımsız olup olmadığı, eğitimde bir öğretmene gerek duyulup duyulmadığı, eğitimde temel amacın bilgi aktarmak mı, yoksa bilgilenme yeteneği kazandırmak mı olduğu, eğitimin olguları mı konu alması gerektiği, bilgiyi amaçlayan eğitimin eyleme yönelen eğitimden farklılık gösterip göstermediği benzeri soruları yanıtlamaya çalışan felsefe dalı.

Felsefî yöntemlerin eğitim problemi ya da konusuna uygulanmasının sonucu olup, eğitim alanında geçen kavramların eleştirel analizinden meydana gelen eğitim felsefesi, eğitim tarihiyle yakından ilişkili olan bir disiplindir. Bu çerçeve içinde eğitim tarihinde ön plâna çıkan belli başlı eğitim teorileri şöyle sıralanabilir:

1 †Platon'un, siyaset ve toplum anlayışına temel yaptığı ve görünüşlerin bilgisine, öğretmen tarafından aktarılan malûmatlar değil de, ezelî-ebedî İdeaların bilgisine dayanıp, duyusal dünyadan akılla anlaşılabilir gerçekliklerin dünyasına yükselişle belirlenen eğitim anlayışı. Hiyerarşik toplum yapısında yönetim görevini eğitim süreci içinde en başarılı olup, İdeaların bilgisine yükselenlere veren filozof, eğitim sürecinde en az başarılı olanların toplumdaki en düşük ve en aşağı işleri üstlenmesi gerektiğini savunurken, takılcılığı temele almış ve, toplumdaki değişik sınıf ya da grupları birbirlerinden ayırıp düzenleme işini eğitime yüklemiştir.

2 Ortaçağın, en iyi ifadesini 13. yüzyılda Aquinaslı †Thomas'da bulan ve inanç ile aklı uzlaştıran eğitim anlayışı. Akıl ile inancı bağdaştıran, rasyonel düşüncenin ahlâkî erdem ve yetkinlik arayışıyla disiplin altına alınması gerektiğini dile getiren bu eğitim anlayışı, zihinsel disiplinle kişinin bağımsızlığını koruyarak, öğrenmede kendi yolunu bulabilmesinin önemini vurgulamıştır.

3 17. yüzyılda, İngiliz empirist düşünürü Locke tarafından ifade edilen modern eğitim anlayışı. Locke'un İngilizlerin geleneksel eğitilmiş insan ya da beyefendi idealine, yükselen burjuvazinin benimseyebileceği bir biçim kazandırmaktan oluşan bu eğitim anlayışı, eğitimde deneyim ve algıların ağırlığını vurgulayan bir anlayıştır. Bu tutum ise, açıktır ki, giderek güçlenen kuşkucu, pratiğe dönük, yeni burjuva sınıfı ile yeni bilimin eğilimlerini yansıtmaktadır.

4 †Aydınlanmanın, 18. yüzyılda en iyi bir biçimde †Ansiklopedistlerde ifadesini bulan akılcı, nesnel, bilimci ya da bilimsel aklı yaşamın tüm alanlarına uygulamaya hazır, yöntem bakımından dogmatist eğitim anlayışı oldukça etkili olmakla birlikte, yoğun da bir tepki toplamıştır.

5 Yine, 18. yüzyılda, romantik doğalcılığın, Aydınlanmanın akılcı ve nesnelci tavrına bir tepki olarak gelişen ve Rousseau tarafından ifade edilen eğitim anlayışı. Aydınlanmayla birlikte temel ve egemen değerler hâline gelen akılcılık, bilinçli düşünme, kendini denetleme, karmaşıklık ve nesnelliğin karşısında romantizmin sezgisel kendiliğindenliğini, ve bu arada özgürlük, yalınlık ve öznelliği savunan Rousseau, söz konusu eğitim anlayışında, çocuğun uygarlığın getirdiği yozlaşmalardan korunması, onun hep sağlıklı olan doğal dürtülerinin beslenmesi gerektiğini söylemiştir.

6 †Marks tarafından ifade edilen ve insanın gelişiminde esas olan öğenin gerçek toplumsallık olduğunu öne süren eğitim anlayışı. Bireysel özgürlüğün toplumsal otoriteyi gerektirdiğini savunan Marks'ın bu anlayışının eğitilmiş insan ideali, sorumsuz birey olmayıp, †kapitalizmin yarattığı yabancılaşmayı aşarak toplumsal ilişkiler aracılığıyla özgürleşmiş insandır.

7 Yirminci yüzyılda daha çok Amerika'da gelişen ve William James'la John Dewey tarafından savunulan pragmatist eğitim anlayışı. Düşünen insanın inanç ve davranışlarının gelenek ve görenekler tarafından değil de, problemleri çözmenin tek yolu olan bilimsel yöntem tarafından belirlenmesi gerektiğini savunan bu eğitim anlayışına göre, eğitimde konular çocuğun toplumsal tecrübeleri üzerinde düşünmesine katkıda bulunacak faaliyetleri içeren konular olmalıdır.

8 20. yüzyılda etkili olan başka bir eğitim anlayışı ise, †davranışçılığın eğitim görüşüdür. Söz konusu eğitim anlayışı, insanı özgür bir özne olarak gören, geleneksel eğitim anlayışlarına karşı çıkarak, önceden planlanmış, toplumsal hedeflere en küçük bir sapma göstermeden ulaşacak şekilde programlanmış bir insan yaratmak amacıyla, insan davranışının bilimsel bilgi yoluyla yönlendirilmesi idealini ortaya atmıştır.

9 Davranışçılığın söz konusu bilimsel eğitim anlayışının karşısında ise, varoluşçu eğitim anlayışı yer almaktadır. İnsanı nesnel yöntemlerle incelenip sınıflandırılacak, belirli kategorilere yerleştirilecek bir nesne gibi gören yaklaşımlara karşı çıkan varoluşçu görüş, insana, yaşamını varoluşsal kararlarla şekillendirme, değerlerini somut bir biçimde yaratma ve sorumluluk alma olanağı verecek bir eğitim verilmesi gerektiğini savunur.

eğitim psikolojisi [İng. *psychology of education*; Fr. *psychologie de l'éducation*]. **1** Genel olarak, uygulamalı psikolojinin öğrenmeye ilişkin çalışmalarla, problem çözme, ölçme gibi konularla ilgili olan dalı; çocukların eğitimi, gelişimi ve yetişmesinde rol oynayan öğrenme süreçlerini ve bu süreçte karşılaşılan psikolojik sorunları inceleyen disiplin.

2 Daha özel olarak da, öğrenme ve öğretme süreçlerini anlamayı amaçlayan akademik psikolojiyle, kişinin öğrenme yeteneğini tam olarak gerçekleştirmesini engelleyen handikapları teşhis edip ortadan kaldırmayı amaçlayan uygulamalı psikolojinin bir sentezini yapan psikoloji türü.

eğitim sosyolojisi [İng. *sociology of education*; Fr. *sociologie de l'éducation*]. Eğitim kurumlarını ve okullaşmayla modern endüstri toplumlarında okullaşma sistemlerini, okul ile toplumsal yapı arasındaki ilişkileri konu alan, eğitim kurumunun toplumun diğer büyük kurumsal düzenleriyle, yani iktisat, politika, din, v. b. g., ile olan ilişkilerini sosyolojinin yöntemleri ve bakış açısıyla ele alan sosyoloji dalı.

Eğitim sosyolojisinin günümüzdeki araştırmaları, eğitimin öncelikle, yeniden üretilecek bir kültürü, bir bilgi ve beceriyi aktarmak, sonra da ekonomik ve toplumsal kalkınmaya katkıda bulunmak gibi iki ayrı ve birbiriyle çelişen işlevi olduğunu ortaya koyar. Son zamanlarda, özellikle eğitimin söz konusu iki işlevi bağlamında yapılan eleştirel çalışmaların temel tezi, okul eğitiminin ege-

men sıruflar tarafından saptanmış olan toplumsal ve kültürel koşulların yeniden üretilmesine yardımcı olduğu, ve yine eğitimin hâkim kültürün kurumsallaşmasına ve toplumsal tabakalaşmanın pekişmesinde önemli bir rol oynadığıdır.

eğretileme [Os. *mecaz*; İng. *metaphor*; Fr. *métaphore*; Al. *metaphor*]. 'Bir yerden bir yere taşıma' anlamına gelen Yunanca '*metapherein*'den eğretileme, özellikle şiir dilinin temelini meydana getiren söz sanatını tanımlar. Buna göre, eğretileme, nitelikleri ya da anlamı belli bir gerçeklik düzeyinden bir başkasına taşımak, bilineni bilinmeyene aktarmak suretiyle gerçekleşen; bir benzerliğe işaret etmekten başlayıp bir çağrışımlar yumağı meydana getirmeye kadar genişleyebilen söz sanatıdır.

ehrimen. Zerdüştçülüğün ifade ettiği mutlak ikicilikte, iyilik ilkesi ya da Tanrısı olan Ahuramazda ile sürekli bir mücadele ya da savaş hâli içinde bulunan kötülük ilkesi ya da Tanrısı.

ehli sünnet. İnancın esaslarını, İslâmi-yetin ilk ve temel kaynağı olan Kuran'ın ve sonra da Peygamberin söylediği ve yaptığı şeylerin ruhuna ve anlamına sadık kalarak ifade eden fıkıh ve kelâm akımlarını nitelemek için kullanılan terim.

Eşarîye, Maturidîye ve Selefiye gibi mezheplerden meydana gelen ehl-i sünnet, bir yandan Kuran'la sünnetin hükümlerini, bu kaynakların ruhuna ve üslubuna ters düşen yollarla değiştirerek yorumlamaktan kaçınmıştır. Ehl-i sünnet bilginleri diğer yandan da, Yunan felsefesini ya da rasyonalizmini temele alarak İslâmın akidelerine ikinci derecede önem veren, evrenin yaratılışı, Yaratıcı'nın sıfatları, ruhun ölümsüzlüğü gibi konularda İslâm inancına aykırı görüşler öne süren filozofları, kaderi ve şefaati kabul etmeyen Mutezile'yi eleştirip, onları ehl–i sünnetin dışında (*ehl-i bidat*) saymışlardır.

eidetik. Bir şeyin belirleyici özelliğini ya da özünü ifade eden düşünce ya da imge için kullanılan sıfat.

eidola. †Demokritos ve †Epiküros tarafından savunulan atomcu doğa anlayışında, fizikî nesnelerden akan ve bilginin kaynağında bulunan duyumlar ve algıları oluşturacak şekilde duyu organlarını uyaran ve harekete geçiren parçacık öbekleri. Sanatta, aktüel olarak varolan şeylerin insan tarafından yaratılmış olan suretleri, bir heykelde olduğu gibi, bir şeyin özelliklerinden birçoğunu yansıtan ya da taklit eden bir kopya.

eidos. Platon'un, görünüşler dünyasının üstünde ayrı bir dünya meydana getiren akılla anlaşılabilir İdealar ya da Formlar için kullandığı Yunanca terim.

eigenwelt. Almancada benin kendi dünyası anlamına gelen, fakat varoluşçu felsefede benin, her kişinin kendi kendisiyle olan ilişkisini tanımlamak için kullanılan terim.

Kendi başına, aynı bağlamda geçen diğer terimlerden yalıtlanmış olarak ele alındığında pek bir anlam taşımayan *eigenwelt* terimi, kişinin başka kişilerle, çağdaşlarıyla olan ilişkilerini gösteren *Mitwelt*, ve kişinin çevresiyle olan ilişkisini gösteren *Umwelt*'le birlikte kullanıldığı zaman, varoluşçu felsefenin temel üçlülerinden birinin öğesi olarak anlam ve değer kazanır.

Einstein, Albert. 1879-1955 yılları arasında yaşamış olan Alman asıllı A.B.D.'li fizikçi.

Yirminci yüzyılın başlarında geliştirdiği kuramlarıyla ilk kez olarak kütle ile enerjinin eşdeğerliğini kanıtlamış olan Einstein, zaman, mekân ve kütleçekimi üzerine tümüyle yeni düşünme tarzları önermiştir. Einstein, özel ve genel rölativite kuramlarıyla, yalnızca Newton fiziğinden değil, fakat Euklei-des geometrisinden de kopuşu simgeleyen büyük bir bilim adamıdır.

ekberiye. İslâm düşünürü Muhyiddin İbn Arabî'nin tasavvuf felsefesine, vahdet–i vücud anlayışına verilen ad.

Bir tür idealist panteizmi ya da panenteizmi savunmuş olan Arabî, varlığın birliğini öne sürer. Ona göre, varolan

herşey Allah'ın birliğinden ibarettir. Evren, sonsuz olan tanrısal imkânların bir zuhuru ya da ortaya çıkışından başka bir şey değildir. Başka bir deyişle, evren ile Allah'ın birliğini savunmak yerine, gerçek varlığın yalnızca sonsuz bir imkânlar alanı olduğunu, Allah'ın varlığından ibaret bulunduğunu öne süren Arabi'ye göre, evren Allah'ın ortaya çıkışı ve tecellisi olarak varolur. Bundan dolayı, gözle görülen ve düşünülen bütün varlıkların kökü olan gizli varlık ne akıl, ne de duyular yoluyla bilinebilir. Evren, gerçek varlığın geçici bir gölgesidir. İnsan, şu hâlde varlığı bilemez, ancak ve ancak kendisini, nefsini bilebilir; Allah'ı ise, yalnızca kendisini bildiği için bilebilir.

eklem [Os. *mantıkî ameliye*; İng. *connective*; Fr. *connecteur*; Al. *junktor*]. Belli sayıda önermeden yeni bir önerme kurmaya yarayan deyim. Bir ya da daha fazla değişmez ya da formdan, yeni bir değişmez ya da form meydana getirmek için kullanılan sembol.

Söz konusu değişmez ya da formlar, önermesel değişmezler ya da önerme formları olduğu zaman, eklem, *önerme eklemi* diye geçer. Önerme eklemlerine örnek olarak değilleme, tümel evetleme, tikel evetleme, koşul ve karşılıklı koşul eklemleri verilebilir.

eklemleme [İng. *articulation*; Fr. *articulation*; Al. *artikulation*]. **1** Dilde, akciğerlerden gelen havanın belli birtakım konumlara sokularak, ses yolunun kimi bölgelerde daralması ya da kapanması yoluyla sesler meydana getirip ağızdan çıkarma. **2** Daha özel olarak da, iki farklı öge ya da unsurun belirli özgül koşullar altında birbirlerine bağlanmasına, birbirleriyle temas kurmasına imkân veren ilişki türü ya da tarzı.

Bu anlamda eklemlemenin en önemli özelliği, onun yasa benzeri zorunlu, ebedî ve değişmez bir ilişki ya da bağ olmayıp, belirli birtakım süreçlerle desteklenmesi ve sürekli olarak yenilenmesi gereken bir bağ olmasıdır.

ekonomizm [İng. *economism*; Fr. *économisme*]. Toplum ve siyasî tarihe ilişkin açıklamada, diğer faktörleri büyük ölçüde göz ardı ederek, tümüyle ekonomik gelişmeleri vurgulama, ön plâna çıkarma anlayışı. Her tür toplumsal, siyasî ve kültürel faaliyeti ekonomik temel yoluyla açıklayan, üstyapının kendisinin bağımsız bir anlamı olabilmesini kabul etmeyen indirgemeci görüş.

Genelde, †Marks'ın tarihsel maddeciliğini ifade etmek için kullanılan ekonomizm terimi, ideolojik mücadelenin önemini vurgulayan Marks, †Engels ve †Gramsci tarafından, işçilerin, siyasî mücadeleyi siyasî partilere bırakarak, yalnızca doğrudan ekonomik çıkarları için mücadele etmeleri gerektiği şeklindeki sendika anlayışını, sosyalizmin yalnızca ekonomik eğilim ve yönelimlerin gelişimine bağlı olarak neredeyse kendiliğinden ortaya çıkan bir evrimin sonucu olacağını savunan hareketi ifade etmek için kullanılmıştır.

eksik [İng. *incomplete*; Fr. *incomplet*; Al. *unvollständig*]. Bir bölümü, unsuru, parçası olmayan, tamamlanmamış; bir şeyden yoksun bulunan için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, oldukça sınırlı sayıda gözlemden hareketle, nedensel bir ilişkiyi ifade eden tümel bir önermeye ulaşma işlemine eksik tümevarım adı verilir. Tümevarım konusunu ilk kez olarak, metodolojisinde ele alan Aristoteles, birkaç durum ya da örnekten hareketle tümel bir sonuca ulaşan eksik tümevavarımın daha çok hatip tarafından kullanıldığını öne sürmüştür.

Alman mantık ve matematik felsefecisi †Frege tarafından ortaya konan deyim türüne, kendilerinin doğrudan bir göndergesi ya da bir referansı olmamakla birlikte, içinde yer aldıkları tümceye bir anlam, ve anlamı aracılığıyla da bir referans kazandırmaya katkıda bulunan deyimlere eksik deyimler denir. Bu deyimlerin eksik olmalarının nedeni, onların doğrudangönderimleri bulunmamasıdır. Eksik deyimlere örnek olarak 'iyidir', 'kötüdür' benzeri yüklemler verilebilir.

Öte yandan, bilim felsefesinde, ne kanıtlanabilir ne de çürütülebilir bir formül içeren teorinin temel özelliğinin eksiklilik olduğu söylenir.

eksik önermeli tasım [İng. *enthymeme*; Fr. *enthyméme*; Al. *enthymem*]. Öncüllerinden biri ya da sonucu saklı tutularak, yani öncüllerinden biri ya da diğeri dile getirilmeden yapılan tasım türü.

Eksik önermeli tasım, üç ayrı gruba ayrılır. Buna göre, tasımın ilk öncülü saklı tutulduğunda, buna *birinci sıradan eksik önermeli tasım*, buna karşın tasımın ikinci öncülü saklı tutulduğunda, buna *ikinci sıradan eksik önermeli tasım*, ve nihayet tasımın sonucu saklı tutulduğunda, buna da *üçüncü sıradan eksik önermeli tasım* adı verilir.

ekzoterik [Dışarı anlamına gelen Yunanca *'eksoterikos'*tan; İng. *exoteric*; Fr. *exotérique*; Al. *exoterisch*]. Ezoterik değil de, herkese açık olan. Gizli olup, yalnızca seçkin ve üstün yetenekli birkaç kişiye ayrılmış olmak yerine, halk tarafından, herkesçe anlaşılabilir olan.

Düşüncelerin, inanç ve öğretilerin uzman olmayan sıradan insanların anlayacağı şekilde sunuluşuyla ilgili olan. †Aristoteles'in okulun dışındaki insanlar için yazılmış, kolayca anlaşılacak eserlerine işaret eden sıfat.

Elea Okulu [İng. *Eleatics*; Fr. *École éléatique*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, †Parmenides tarafından, Güney İtalya'da bulunan Elea kentinde kurulmuş olan okul, ya da varlığın birliğini ve değişmezliğini savunan Parmenides'le, izleyicilerinin görüşlerine verilen ad.

Elea Okulunun görüşü mutlak bir birciliklе belirlenir. Var olan birdir, hareketsizdir, yaratılmamıştır, yok edilemez ve değişmezdir. Hiçten hiçbir şey doğmayacağına göre, o varlığa gelmiş değildir. Bir olan değişmez de, zira onun değişmesi, var olanın var olmayan hâline gelmesi demektir. Bundan dolayı, evrende, görünüşteki çokluğa karşın, gerçekte bütünü kaplayan tek bir maddî varlık vardır. †Zenon hocasının söz konusu birciliğini, değişmeyi, hareket ve süreci betimleyecek bir dilin özü itibariyle çelişik olduğunu ortaya koyan paradokslarıyla savunmuştur.

elenkhos. İlkçağ Yunan felsefesinde, itiraz edilen bir önermenin çelişiğini ortaya koyan tasım veya çürütme; daha özel olarak da, †Sokrates'in karşısındaki tartışmacılara uyguladığı çürütme yöntemi.

Kişinin kendi çabasıyla kazanmadığı, kendisine mâl etmediği bir bilginin bilgi olmadığına inanan Sokrates, insanlara, sağdan soldan derledikleri malûmatlarla yetinmek yerine, bir şeyi gerçekten öğrenmek üzere, bir bilgi araştırmasına girişmeleri için, gerçekte bilgisiz olduklarını göstermeye çalışmıştır. Sokrates, bu amaçla tartışmalarında, hiçbir yeni görüş ve öğreti ileri sürmeyip, karşısındaki kişinin görüşlerini alınış ve uygun sorularla bu yanıt ve görüşlerin içerdiği çelişkilere işaret ederek, onun yanıtlarını çürütmüş ve ona bilgisizliğini göstermiştir.

eleştirel akılcılık [İng. *critical rationalism*; Fr. *rationalisme critique*]. 1. Bir rasyonalist olmakla birlikte, †Spinoza, †Descartes ve †Leibniz'in felsefede matematiksel yöntemleri benimseyen, insan zihninin gerçekliği rasyonel analiz yoluyla bilebileceğini savunan klâsik akılcılığına karşı çıkan Alman filozofu †Kant'ın akılcılığı.

Felsefenin matematiksel yöntemi kullanabileceğini savunan filozofun yanılmakta olduğunu dile getiren Kant, önce aklın güçlerini analiz ederek, onun neyi bilip neyi bilemeyeceğini araştırmış ve insan zihninin gerçekliği olduğu şekliyle değil de, kendisine göründüğü şekliyle bilebileceği sonucuna varmıştır.

2 Eleştirel akılcılık deyimi, aynı zamanda †Popper'ın bilimsel bilginin doğrulama yoluyla ve birikerek değil de, sınama yanılma ve dolayısıyla eleştiriye dayanan bir yanlışlama yoluyla ilerlediğini savunan ve klâsik pozitivizmin akılcılığını ve doğrulamacılığını dogmatik bulan bakış açısı ve yaklaşımı için kullanılır. Tıpkı Kant'ta olduğu

gibi, burada da eleştirel akılcılık, empirizmden ziyade, dogmatik bir akılcılığa karşıttır. Popper'ın söz konusu eleştirel akılcılığına göre, bilgiye yönelik araştırma mümkün olmakla birlikte, yöntemi itibariyle farklılık gösterir. Bilimsel bilginin yolu, hipotez işlevi görecek cesur tahminler yapmaktan ve daha sonra bu tahminleri ciddî ve sıkı bir sınamaya tâbi tutmaktan geçer.

eleş tirel bircilik [İng. *critical monism*; Fr. *monisme critique*; Al. *kritisch monismus*]. 1 Ontolojide, gerçekliğin sayıca bir olduğunu ve birliğin görünüşteki çokluğu aştığını ve kucakladığını savunan gerçeklik görüşü. İnsanın gerçekliğe ilişkin deneyimlerinde içerilen çok sayıda öğeye karşın, gerçekliğin özü itibariyle bir olduğunu savunan metafiziksel anlayış.

2 Eleştirel bircilik, epistemolojik bir çerçeve içinde ve bilgi ilişkisi söz konusu olduğunda, özne ya da algılayan bireyin, nesnel olarak varolan ve algılanan nesneyle bir olduğunu, öznenin nesneye onda bulunmayan nitelikler kattığını savunan görüşü ifade eder.

eleştirel doğalcılık [İng. *critical naturalism*; Fr. *naturalisme critique*; Al. *kritisch naturalismus*]. Doğalcı bakış açısını korumakla birlikte, tümüyle mekanik ya da maddeci bir gerçeklik yorumunun yetersiz olduğunu, gerçekliğin zihin, yaşam ve değer türünden yüksek düzeylerinin yalnızca hareket hâlindeki maddeyle açıklanıp yorumlanamayacağını savunan ve daha yüksek ürün ve değerlere ilişkin sağlam bir açıklama ve yorum için evrim fikrine dayanan doğalcılık anlayışına verilen ad.

eleştirel idealizm [İng. *critical idealism*; Fr. *idéalisme critique*; Al. *kritische idealismus*]. Epistemoloji veya bilgi konusunda, empirizmle akılcılığın bir sentezini yapan ünlü Alman filozofu †Kant'ın kendi bilgi teorisine, bu bilgi teorisinin fenomenal düzeyde sergilediği idealizme verdiği ad.

Bilgi anlayışında özneden yola çıkan, öznenin nesneleri yansıttığını değil de, nesnelerin zihnin kalıplarına uyduğunu ve dolayısıyla insanın ancak ve ancak kendi yarattığı fenomenleri bilebileceğini savunan Kant'ın bilgi teorisine, o felsefesine önce eleştirel bir analizle, insanın neyi bilip neyi bilemeyeceğine ilişkin bir araştırmayla başladığı için bu ad verilir.

eleştirel metafizik [İng. *critical metaphysics*; Fr. *métaphysique critique*]. İngiliz filozofu †Hume'la ünlü Alman düşünürü †Kant'ın geleneksel metafiziğe şiddetle karşı çıkan, spekülatif metafizik karşısında eleştirel bir tavır takınan anlayışları için kullanılan deyim.

Buna göre, Kant metafizikçinin gündelik tecrübeye uygulanan veya gündelik deneyimden türetilmiş kavramlar kullandığını, ve metafizik yaparken söz konusu kavramların tecrübî temellerini adeta unuttuğunu öne sürer. Ona göre, klâsik metafiziğin yaptığı şey, yani bilgimizi, deneyim alanı için geçerli olanı deneyimle hiçbir ilişkisi bulunmayan bir alana taşımak suretiyle, arttırma yönünde bir girişim meşrû olmadığı gibi, sonuçsuz ve anlamsız olmak durumundadır. Kant'ın eleştirel metafiziğinin söz konusu olumsuz boyutu geleneksel metafiziğin olanaksız olduğunu, deneyim öğesinden yoksun olan kendinde şeyin bilinemeyeceğini ortaya koymaktan meydana gelir.

Bununla birlikte, onun metafiziğinin bir de olumlu tarafı vardır; çünkü, o ahlâka metafiziksel bir temel sağlamak isterken, bilinemez olduğunu söylediği nihaî ve en yüksek gerçeklik olarak kendinde şeye olumlu bir rol verir: Ahlâkın buyruklarının otoriter kaynağı olma rolü.

Aynı şey, tarihsel olarak Kant'tan önce gelen Hume için de geçerlidir. Locke ve Berkeley'den miras aldığı empirist anlayışın sonucunda, bizim zihinden bağımsız nesneleri değil de, zihindeki ideleri, duyum ve duyguların geçici izlenimlerini bilebileceğimizi gören Hume, bu temel üzerinde sürekli olarak varolan ve birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen

maddî şeylerle insanlardan meydana gelen dış dünya resmimizin rasyonel olarak temellendirilip haklı kılınamayacağını öne sürmüştür. Ruhun, Tanrı'nın varoluşu kanıtlanamadığı gibi, dış dünyanın varoluşunu da kanıtlamak mümkün değildir; bu da, Hume'un eleştirel metafiziğinin, geleneksel *a priori* metafiziğe tavır alan olumsuz boyutudur. Fakat, o da burada kalmaz, imgeleme olumlu bir rol yükleyerek, bizim onun sayesinde dış dünyanın varoluşuna inandığımızı savunur.

eleştirel positivizm [İng. *critical positivism*; Fr. *positivisme critique*; Al. *kritische pozitivismus*]. 19. yüzyılın sonlarına doğru E. †Mach ve R. †Avenarius tarafından öne sürülmüş ve daha sonra ünlü Rus devrimcisi †Lenin tarafından idealizme yol açtığı gerekçesiyle şiddetle eleştirilmiş olan pozitivizm türü.

Diğer pozitivistler için olduğu gibi, Mach gibi eleştirel pozitivistler için de, tek gerçekliği meydana getiren olgular, birbirlerine bağlı olan ve birbiriyle belli ilişkiler içinde bulunan, göreli olarak durağan duyum öbekleridir. Daha doğru bir deyişle, duyumlar, hem fizikî cisimlerin ve hem de algıların ya da benin kuruluşunda veya oluşumunda işe karışan temel ve basit öğelerdir. Eleştirel pozitivistlere göre, söz konusu öğeler, fizikî ya da psişik olmamaları anlamında, nötr olan öğelerdir. Eleştirel pozitivizmde, işte bundan dolayı, fizikî olanla psişik olan arasında tözsel bir farklılık kalmaz, zira bir şey, bu bakış açısından bir duyumlar ya da tikel tecrübeler öbeğinden başka hiçbir şey değildir ve o şeye ilişkin düşünce de, söz konusu duyumlar öbeğinin algılanmasından ibarettir.

Eleştirel pozitivizmin gözünde bilim ve genel olarak bilgi, yalnızca organizmanın, sonsuz bir duyumlar kütlesiyle başa çıkmak, bu kütleyi anlamlandırmak ve bu duyumların ışığında, kendi varlığını koruyup sürdürecek şekilde eylemek için kullandığı bir araçtır. Bilim, bu bakış açısından temaşa ve meraktan giderme amacı taşıyan teorik bir etkinlik olmayıp, en az eylem ilkesini hayata geçiren ve organizmanın çevresine daha iyi bir biçimde uyum sağlamasını amaçlayan bir etkinliktir.

eleştirel realizm [Os. *hakîkiyei tenkîdîye*; İng. *critical realism*; Fr. *réalisme critique*; Al. *kritische realismus*]. İnsan zihninden, insanın algı ya da kavrayışından bağımsız olan nesnel bir dünyanın varolduğunu kabul eden, fakat bilme ilişkisinde herşeyin nesnel olduğunu öne sürmenin önemli birtakım güçlükler içerdiğini vurgulayarak, naif bir realizmden ayrılan bilgi görüşü.

Sağduyunun, zihinden bağımsız fizikî şeyler dünyasına duyduğu inancı koruyan, fakat fizikî nesne ya da şeylerin bize, algısal durumlarda doğrudan doğruya ve homojen olarak sunulmadığını dile getiren görüş olarak eleştirel realizm, tarihsel bakımdan †idealizmin ardından gelir. Buna göre, eleştirel realizm idealizmin, bir şeyin algılandığı zaman, zihnin bir nesnesi ya da zihin için bir nesne hâline geldiği görüşünü kabul etmekle birlikte, buradan, bir şeyin algılanına dışında, zihinden bağımsız bir varoluşa sahip olmadığı sonucunun çıkmadığını dile getirir.

eleştirel sosyoloji [İng. *critical sociologie*; Fr. *sociologie critique*]. Çok büyük ölçüde Frankfurt Okulu'ndan esinlenmiş olan çağdaş sosyoloji anlayışı.

†Fonksiyonalizm ve benzeri geleneksel sosyoloji teorilerini, bunların kapitalist toplumlardaki kurumların ve uygulamaların savunulmasına hizmet etmekten başka bir şey yapmadığı gerekçesiyle karşı çıkan eleştirel sosyoloji, kendi işlevini, çağdaş kurumların formel değerleri ve hedefleriyle aktüel uygulamalar arasındaki uyuşmazlığı gözler önüne sermek olarak tanımlamıştır.

eleştirel teori [İng. *critical theory*; Fr. *théorie critique*; Al. *kritische theorie*] Yirminci yüzyıl düşüncesinde, †Frankfurt Okuluyla birleştirilen toplumsal analiz tarzı.

Tüm kapalı sistemleri eleştiri yoluyla çözmeyi ya da yıkmayı amaçlayan eleştirel teori, eleştirinin daha çok †Hegel'deki versiyonundan yola çıkmış ve dolayısıyla da, eleştirinin öncelikle özeleştiri şeklinde gerçekleşmesi gerektiği inancını hayata geçirmeye çalışmıştır. Eleştirel teorinin †Adorno, †Horkheimer, †Marcuse, †Habermas gibi sahipleri, insanın toplumsal eleştiri yoluyla, baskılardan kurtulup özgürleşmesine katkıda bulunan her felsefî görüşe sıcak bakmakla birlikte, daha çok Marksist bir çerçeve içinde kalmışlardır. Söz konusu eleştirel düşünürler, öncelikle toplumsal çıkarların, çatışma ve çelişkilerin düşüncede nasıl ifade edildiği ve baskı sistemlerinde nasıl üretildiğiyle ilgilenmişlerdir.

Baskıcı sistemlere ilişkin incelemenin tahakküm ve baskının kökleri konusunda uyanışa yol açacağını, ideolojileri geriletip bilinçlenmeyi hızlandıracağını öne süren eleştirel teorisyenler, kapitalizmin oldukça hızlı ve temelli bir biçimde değişmesinden dolayı, Marks'ın ondokuzuncu yüzyıl kapitalizmiyle ilgili eleştirisinin meydana getirdiği genel çerçeve içinde kalmanın imkânsız olduğunu savunmuşlardır. Bundan dolayı, Marksizmin çağdaş koşulların ışığı altında yenilenmesinin ya da yeniden kurulmasının gerekliliğini savunan Frankfurt Okulu düşünürleri, felsefenin yerine bilimi ve devrimci pratiği geçiren ortodoks Marksizmden çok temelli bir biçimde ayrılarak, felsefeyi ön plâna çıkartmışlar ve Lukács'ın, Marks'ın kendi eleştirel yönteminin, onun öğretisinin içeriğinden çok daha büyük bir önem taşıdığı görüşünü benimseyerek, K. Marks'ın eleştirel yöntemini 'eleştirel kuram' şeklinde yorumlayıp uygulamışlardır.

Eleştirel teori, en iyi bir biçimde, ortodoks Marksizmle olan söz konusu farklılığına ek olarak, zaman zaman negatif felsefe diye nitelendirilen †pozitivizmin ilkeleriyle olan karşıtlık, ki bu karşıtlık birinci karşıtlığın da temelinde bulunmaktadır, aracılığıyla ifade edilebilir. Buna göre, pozitivizmin bilginin duyudeneyinin sonucu olduğunu dile getiren †empirizminin tersine, eleştirel teori belli bir akılcılığın ifadesi olmak durumundadır. Eleştirel teorisyenler, bilgimizin ve ortak insanlığımızın kaynağında, her birimizin rasyonel varlıklar olmamız olgusunun bulunduğunu öne sürerler. Hegel gerçek olanın rasyonel olduğunu söylemişti. Eleştirel teoriyi benimseyen Frankfurt Okulu düşünüleri ise, gerçek olanın rasyonel olması gerektiğini öne sürer. Rasyonalite ise, eleştirel teorinin bakış açısından, formel mantıktan ziyade, tez ve antitezlerin özümlenip, çelişkilerin yeni sentezlere dönüştüğü diyalektik bir düşünme sürecini ifade eder.

Böyle bir rasyonalite anlayışını, savunucularının çok değer buldukları bir ütopik düşünce tarzıyla bir araya getiren eleştirel teori, buradan rasyonel bir toplum idealine veya ütopyasına yönelmiştir. Madem ki bizler, insan varlıkları olmamız hasebiyle, rasyonel düşünme yeteneğine sahip bulunmaktayız, öyleyse rasyonel bir toplum, tüm üyelerinin çevrelerini yaratmak ve dönüşüme uğratmak için varoldukları, söz konusu yaratma ve dönüştürme sürecine fiilen ve bir bütün olarak katıldıkları bir toplum olmalıdır. İşte bu yaklaşım, eleştirel teoriyi benimseyenlere, varolan Batılı kapitalist toplumların eleştirisinde kullanılacak temel ölçütü sağlar: Batılı modern kapitalist toplum, kimi toplumsal kesimleri ekonomik ve politik katılımın dışında bırakan, veya birtakım toplumsal grupları sistematik bir tarzda tahakküm altına alıp güçsüzleştiren irrasyonel bir toplumdur. Söz konusu standart, eleştirel teorinin en önemli savunucularından biri olan Jürgen Habermas'ta farklı bir modelle dönüşüme uğrar. Rasyonel düşünme yetisine sahip varlıklar olmamız olgusundan değil de, hepimizin sembolleri veya bir dili kullan-

inamız olgusundan yola çıkan filozofun ütopyası ise, nitekim hiç kimsenin söylem dışına itilmediği, tüm bireylerin gerçek bilgiye erişip, kamusal tartışmaya etkin bir biçimde katılabildikleri bir ideal konuşma durumudur.

Eleştirel teorinin akılcılığı ile pozitivizmin empirizmi arasındaki karşıtlık, aynı zamanda bir eleştirel teori/geleneksel teori karşıtlığı olarak da ifade edilebilir. Geleneksel teoriyi, a) empirist bir bilim anlayışını uygun, yeterli ve doğru bir bilim görüşü olarak gören ve b) her tür bilginin doğa bilimleriyle, özde aynı bilişsel yapıya sahip olması, ve dolayısıyla da, doğa bilimlerinin yönteminin insan ve toplum bilimlerine de uygulanması gerektiğini savunan bir teori olarak tanımlayan eleştirel kuram, bu teoriye karşı toplumsal alanla insanın dünyasında, doğa alanında olduğu gibi, ezelî-ebedî ve değişmez hakikatler için verili bir temel olmadığını öne sürer. Rasyonel bir topulumun veya rasyonel bir toplumsal varoluşun henüz varolmadığını savunan eleştirel teorisyenler böyle bir toplumu eleştirel teorinin amacı yaparken, erişilmesi gereken hedefi gösterirler. Buna uygun olarak, geleneksel teorinin sözde çıkar gözetmediği, doğru bilgiye ulaşmak dışında bir amaç taşımadığı yerde, eleştirel teori önce geleneksel teorinin olumsuz sonucunu gösterir, yani doğa bilimlerinin yönteminin insana ve insanla doğrudan doğruya ilgili olan konulara uygulanmasının insanın potansiyel güçleriyle özgürlüğünün yadsınmasından başka bir şey olmadığını ortaya koyar ve sonra da, kendi en temel ilgisini dile getirir: İnsanın özgürleşimi.

Bundan dolayı, eleştirel teori, yüklendiği varolan yapıları eleştirme görevine ek olarak, insanın özgürleşimi için radikal bir toplumsal değişmeyi başlatma amacı güder. Buna göre, eleştirel teori, insanın, varolan toplumsal düzenin ihmal ettiği potansiyellerini ortaya çıkarmak durumundadır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, eleştirel teori, Aydınlanma biliminin veya pozitivizmin tek yanlı akılcılığının sınırlı kaynaklarından daha fazlasına ihtiyaç duyar; sanata, ütopik düşünceye, fantazi ve imgeleme işte bunun için, eşdeyişle insanın bastırılmış güçlerinin, varolan toplumsal düzen tarafından ihmal edilmiş potansiyellerinin su yüzüne çıkarılması için ihtiyaç vardır.

Eleştirel teori, ütopik düşünce geleneğinden koparak, pozitivizmin olumsuz etkisi altında kalan ortodoks Marksizmi de, yani Marks'ın düşüncelerinin pozitivist bir yaklaşımla fosilleştirilmesi veya dondurulması işlemini de şiddetle eleştirir. Buna göre, eleştirel teorisyenler, determinist bir toplum biliminin kapitalizmin temel yasalarını saptayacağı ve onun gelecekteki çöküşünü tahmin edebileceği anlayışının, Doğudaki Stalinizmin ve Batı'da da Stalinizme sadık komünist partilerin büyük yanlışlarının en önemli kaynağı olduğu şeklindeki sert ve ağır eleştiriyi çekinmeden dile getirmişlerdir. Başka bir deyişle, Frankfurt Okulunun eleştirel kuramı benimseyen mensuplarına göre, tarihsel maddeciliğin bilimsel statüsü, ya da pozitivizm kaynaklı bilimsellik iddiası, parti liderleriyle entellektüellerini eleştiriden korumuştur. Teorinin sözde bilimselliği, ahlâkî ya da siyasî konuları teorik ya da teknik uzmanlıkla ilgili konulara dönüştürmek suretiyle, Bolşevik partinin demokratik merkeziyetçiliğini haklı kılmıştır. Kararlar, sıradan işçiler ya da köylüler tarafından değil de, Marksist teori çok ayrıntılı olarak ve derinlemesine bilenler tarafından alınmalıdır. Şu hâlde, Sovyet Marksizmindeki bürokratik otoriteryanizmi doğuran şey, Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, Marks'ın kendisinden ziyade, pozitivizmin kendisidir.

Ortodoks Marksizmin geleneksel ekonomik açıklama modellerinden veya ekonomik determinizminden uzaklaşan eleştirel teori, bir yandan bir ideo-

loji ve siyaset eleştirisi geliştirirken, bir yandan araçsal akılcılıkla modern Batı toplumlarında güçlenen totaliter hakimiyet tarzını analiz etmiştir. Aydınlanma ve pozitivizmle modernliğe ilişkin değerlendirme ve eleştirilerinde çok büyük ölçüde, ünlü sosyolog Weber'in toplumun rasyonalizasyonuyla ilgili görüşlerine dayanan eleştirel teorisyenler, bu bağlamda bürokrasi ve kapitalizmin tek yanlı bir akılcılığı, araçsal akılcılığı temsil ettiğini öne sürmüşlerdir. Eleştirel teorisyenlere göre, bürokrasi ve kapitalizm toplumu, saptanmış olan belirli amaçlara en iyi ve sağlam bir biçimde ulaşma olanağı verecek araçların seçimiyle ilgilenen formel akılcılık açısından rasyonalize eder. Ve toplumun bu açıdan rasyonalizasyonu, eleştirel teorinin savunucularına göre, birtakım irrasyonel sonuçların ortaya çıkışını engelleyemez. Dahası araçsal akıl dünyayı ve başka insanları konu alır ve değerlendirirken, onları nasıl sömürebileceğimiz sorusunu temele koyar. Olgu/değer ayrımını benimserken, değerlere bilgi ve yaşamda son derece önemsiz bir rol verir. Modern toplumlara özgü söz konusu düşünme tarzı, totaliter yönetim tarzı ve tahakküm arzusuyla yakından ilişkilidir.

Bu açıdan ele alındığında, eleştirel teorinin esas hedefinin araçsal akılcılık, ve özellikle de doğa bilimlerinin gerçek bilginin tek geçerli türü olma iddiası dır. Bundan dolayı, eleştirel teori, son çözümlemede bilimin ve kapitalizmin temellerine ilişkin bir eleştiri ve analiz olmak durumundadır.

eleştiricilik [Os. *tenkîdiyye mezhebi*; İng. *criticism*; Fr. *criticisme*; Al. *kritizismus*]. Alman düşünürü Kant'ın felsefesinde, aklın ve bilginin doğasını konu alan araştırmaya ve insanın bilgi yetisini sorgulama tavrına verilen ad.

Hem kuşkuculuktan ve hem de dogmatizmden sakınmak isteyen †Kant, bir yandan †Hume'un birçok görüşünü paylaşmakla birlikte, onun kuşkuculuğunu kabul edilemez bir tavır olarak değeriendirirken, bir yandan da metafizikçilerin †dogmatizmine, varlıkla ilgili temelsiz spekülasyonlarına karşı çıkmıştır. Bundan dolayı, onun felsefesine eleştirel felsefe adı verilir, çünkü bu felsefe öncelikle insan aklının güçlerine, belli başlı yetilerine ilişkin bir analizden oluşur.

Kendisinden önceki metafizikçilerin en yüksek varlığın doğasıyla başka varlıklar hakkında, kendilerini doğrudan ve aracısız tecrübenin ötesine götüren tartışmalara girdikleri yerde, Kant, bu çerçeve içinde, öncelikle insan aklının kendisine bu türden tartışmalara girme olanağı verecek yetilere sahip olup olmadığı şeklindeki eleştirel soruyu yanıtlamaya çalışmıştır. Kant'ın da tespit etmiş olduğu gibi, geleneksel anlamda metafizik, şeylerin, yani dünyanın, Tanrı'nın ve ruhun gerçek doğaları, evrenin başı sonu konusunda, yalnızca aklı kullanarak bir bilgi elde etmeye çalışan temel felsefî disiplin olarak değerlendirilmiştir.

Metafizikte böyle bir bilgiye yalnızca akıl yoluyla ulaşılmaya çalışılır, çünkü duyuların tanıklığına dayanan empirik bilgi hem, gerçek anlamda bilginin en önemli özelliği olan, kesinlikten yoksundur ve hem de bize, şeylerin kendilerinin temel doğalarına, bunlar duyular tarafından algılanamayan konular oldukları için, nüfûz etme olanağı vermez. Bundan dolayı, Kant kendi eleştirel bakış açısından, metafizikçilerin, insanın, kendisine duyu-deneyinde verilmeyen bir şeyi yalnızca aklıyla bilip bilemeyeceğini araştırmazdan önce, sistem kurmaya kalkışmalarını son derece temelsiz ve aptalca bir şey olarak görür. Bu kavrayışın bir sonucu olarak, o felsefesinde, aklımızın bilgi edinmek için giriştiği çabayı, deneylerimizin nereden geldiğini, neleri bilinemizin olanaklı olduğunu temel problemler olarak ele alır.

Şu hâlde, Kant'ın felsefesi öncelikle bilginin incelenmesi ve eleştirisiyle başlar. Buna göre, eleştirel felsefe, insan aklı-

nın güçlerine ve bilgiye ilişkin bir analizden ve insanın neyi bilip neyi bilemeyeceğinin belirlenmesinden oluşur.

eleştiri çağı [İng. *age of critique*; Fr. *age de la ciritique*]. 1 İlkçağ Yunan felsefesinde, iki yüzyıllık bir doğa felsefesinin ardından, insan felsefesine geçişle birlikte, †Sofistlerin, o zamana dek hiçbir şekilde sorgulanmamış olan kurumlara, toplumun siyasî ve hukuksal temellerine ve dine yönelttikleri eleştiriyle belirlenen dönem; insan felsefesinin ardından başlayan ve †Platon'la Aristoteles'in daha önceki doğa ve insan felsefelerini sorgulayan eleştirici felsefelerinden oluşan sistematik dönem için kullanılan terim.

Felsefî düşüncenin M. Ö. dördüncü yüzyılda ulaştığı düzeyde, Platon ve †Aristoteles insanın bilgiye ulaşırken kullandığı yetilerin güvenilirliklerini ve yeterliliklerini sorgulamaya başlamışlardır. Bilginiz gerçekte neye dayanmaktadır? Bilgimizin temelinde duyular mı, yoksa akıl mı vardır? Duyularımızın bizi gerçeklikle ilişkiye sokabileceğinden emin olabilir miyiz? Zihinsel işlem ve faaliyetlerimiz sağlam ve güvenilir mi? Platon ve Aristoteles'in felsefeleri işe öncelikle bu soruları yanıtlayarak başlar.

2 Eleştiri çağı, daha özel olarak da modern felsefede, 17. yüzyılda İngiliz empiristi †Locke'la başlayan ve 18. yüzyılda †Kant'a dek uzanan döneme karşılık gelir. Bu dönemde yer alan filozoflardan özellikle †Hume ve Kant, geleneksel metafiziğe kuşkuyla bakarak, insanın bilgi güçlerini analiz etmeye ve insanın neyi bilip neyi bilemeyeceğini belirlemeye çalışmışlardır. Örneğin, Hume felsefenin en önemli işlevinin, insanın kavrayış gücünü aşan konularla ilgili boş ve anlamsız spekülasyonlara son vermek olduğunu düşünmüştür. Felsefenin onun gözünde olumsuz bir işlevi vardır ve bu işlev de, çok büyük ölçüde metafizikçilerin iddialarını eleştiri süzgecinden geçirmekten ve insan bilgisinin sınırlarını göstermekten oluşur.

eleştiri yönelimli bilimler [İng. *critically oriented sciences*]. Frankfurt Okulu düşünürlerinden Jürgen †Habermas'ın empirik-analitik bilimlerle tarihsel-hermeneutik bilimlerden ayrı ve bağımsız olarak varoluşlarını saptadığı veya ayrı bir bilim kategorisi olarak vazgeçilmez olduklarını düşündüğü bilimler.

Bilimleri üç farklı kategoriye ayıran Habermas'a göre, birinci bilgi türü doğal bilimsel bilgidir. Onun emek ve iletişim kategorizasyonu bağlamında anlaşılmak durumunda olan bu bilgi türü, eğin pragmatik düzleminde ortaya çıkar. Aydınlanmanın araçsal akılcılığını cisimleştiren bu bilgi türü, amaçlı rasyonel eylemde temellenir. Empirik-analitik bilimler şeklinde gelişen söz konusu bilimsel bilgi, nesnel olup dış gerçekliğin kontrolünü amaçlayan bir teknik ilgi/çıkarla düzenlenir ve bilimin teknoloji şeklindeki uygulamasını ihtiva eder. Bu bilimler gerçekliği bizatihi gerçeklik olarak değil de, temelde kontrol amaçlı bir bilişsel çıkar açısından betimler.

Habermas'a göre, ikinci bilgi ya da bilim türü tarihsel-hermeneutik bilimlerdir. Nesnelliklerinin temelini pragmatik iletişim bağlamında bulan bu bilimler metinlerin, ifade ve bildirimlerin ya da anlamlı sembollerin yorumuyla ilgilenirler. Tarih, edebiyat eleştirisi gibi bilimlerden meydana gelen bu bilimler, eylem yönelimini ortak gelenekler içinde mümkün kılan yorumlar sağlamak suretiyle, anlama ya da daha ziyade insanların birbirlerini karşılıklı olarak anlamaları amacına dönük bir ilgi/çıkara hizmet eder. Bu bilimler, empirik-analitik bilimlerin tam tersine, nesnelerle araçsal bir ilişkiyi değil de, özneler arasında karşılıklı bir anlama ilişkisini gündeme getirir.

Birinci bilgi türünün olumsuz sonuçlarına, ikincisinin de eksiklerine dikkat çeken Habermas, üçüncü bilgi türünü, yani eleştiri yönelimli bilimleri söz konusu olumsuzluk ve eksikliğin yarattığı boşluğun bir sonucu olarak öne sür-

müştür. Özgürleştirmeye dönük bir ilgi/çıkara hizmet eden bu bilimlere, o tikel bildirimlerin nedensel bağlanuyla ilgilenme, söylemi tahrif eden ideolojik formları açığa çıkarma görevi verir. Eleştiri yönelimli bilimlere model olarak psikanalizi veren Habermas, ideolojiyi belirli toplumsal grupların çıkarlarına hizmet eden ve diğer gruplara, kendilerinin aleyhine dahi olsa, dayatılan düşünce ve değer sistemleri olarak tanımlar. İşte eleştiri yönelimli bilimlerin görevi, ona göre, bu ideolojileri ve onların koruyup sürdürdükleri hâkimiyet ilişkilerini açığa çıkarmak, onları bu konuda bilinçlendirmektir.

eleyici [İng. *eliminative*; Fr. *éliminatoire*]. Bir kategori ya da bir varlık türünü yok sayan, başka bir kategori ya da varlık türüne indirgeyen akım, yaklaşım veya disiplin için kullarulan sıfat.

Bu bağlamda, yadsıyıcı maddecilik olarak da bilinen, ve Tanrı kavramıyla ruh kavramı türünden maddî olmayan şeylerin kavramlarını, bunların bir anlamı olmadığını veya dış dünyada bir karşılığı bulunmadığını söyleyerek, sistemden elemeye ya da tümüyle yadsımaya çalışan maddeci tavıra eleyici maddecilik adı verilir.

Aynı bağlamda, bir önerme ya da hipotezin doğruluğunu, ona rakip önerme ya da hipotezlerin yanlışlığını göstererek güçlendirme ya da destekleme işlemine eleyici tümevarım denmektedir.

Elis-Eretriya Okulu [İng. *School of Elis-Eretria*; Fr. *École d'Elis-Eretria*]. M. Ö. 4. yüzyılda, †Sokrates'in öğrencisi Elis'li Phaidon tarafından kurulmuş ve daha sonra Menedemos tarafından Eretriya'ya taşınmış olan Okul.

Eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşmamış olan Okulla ilgili bilgileri, daha çok Diogenes'le Cicero'nun eserlerinden derlemekteyiz. Okulun, Sokrates'in izleyicisi olan temsilcileri, daha çok ahlâkla ilgili problemler üzerinde durmuşlardır. †Elis-Eretriya Okulu düşünürlerinden Phaidon daha ziyade diyalektikçi yönüyle seçkinleşirken, Menedemos çok büyük ölçüde ahlâkla ilgilenmiş ve erdemle bilgeliğin birliğini savunmuştur.

El-Kindî, Ebû Yusuf Yak'ub bin İshak. 801-872 yılları arasında yaşamış ve felsefesinde, Platon, Aristoteles ve Plotinos'un görüşlerinin bir sentezini yapmış olan İslâm filozofu.

Felsefenin yönteminin kanıtlama, kanıtlamanın hedefinin de maddeye biçim kazandıran özleri bilmek, felsefenin amacının ise Tanrı'ya erişmek olduğunu öne süren El-Kindî'ye göre, felsefî bilginin ilk basamağı akılyürütmedir. İnsanın akılyürütme yoluyla adım adım basitten bileşiğe ve en yetkin olana doğru yükseldiğini öne süren filozof, varlığa akılcı bir açıdan yaklaştığı için, Tanrı'nın özüne ait sıfatları inkâr etmiştir. Tanrı'nın sıfatlarının ancak olumsuz bir biçimde bilinebileceğini savunan El-Kindî'ye göre, Tanrı mutlak Bir'dir. Mutlak varlık olması nedeniyle, Mutlak Bir'in şekli, niteliği, niceliği, maddesi yoktur ve O göreli bir varlık değildir.

empati [İng. *emphaty*; Fr. *emphatie*]. Kişinin başka bir kişinin istek ve duygularını anlayabilmesi, başka bir kimsenin hâlini kavrayabilmesi durumu. Kişinin kendisini başka bir bilincin yerine koyarak, söz konusu bilincin duygularını, isteklerini ve düşüncelerini, onun bu yaşantılarını o anda tecrübe etmeksizin, anlayabilmesi yeteneği. Kişinin, kendi zihninde ya da içinde, başka bir kişinin rolünü kabul edip, benimsemesi hâli.

Empedokles. Sokrates öncesi doğa felsefesinin son dönem filozoflarından.

Evrende gerçekte yalnızca toprak, su, hava ve ateş gibi dört öğenin varolduğunu, bu öğelerin ezelî ve ebedî olduğunu savunan Empedokles'e göre, geri kalan herşey, evrendeki tüm diğer varlıklar, bu dört öğenin değişen oranlardaki birleşmesinden meydana gelir.

Empedokles'in yeniliği, bu dört öğenin dışında olup, onların hareketlerinden sorumlu olan aşk ve nefret gibi iki güç öne sürmüş olmasıdır. Aşk ve nef-

reli fizikî çekme ve itme etkileri uygulayan doğal güçler olarak öne sürmüş olan filozofa göre, nefret, etkisiyle her öğenin kendisini, diğer öğelerden ayırmaya çalıştığı; aşk ise, bileşik yaratıklar meydana getirmek için, bir öğeyi diğer öğeyle karıştıran güçtür.

emperyalizm [İng. *imperialism*; Fr. *impérialism*; Al. *imperialismus*]. Gelişmiş ülkelerin zayıf ya da az gelişmiş ülkeleri ekonomik, politik ve kültürel bakımdan baskı altında tutması, onları hâkimiyeti altına alması süreci ya da işlemi.

Napolyon'un siyasî ve askerî özlemlerini ifade etmek üzere kullanılmaya başlayan emperyalizm terimi, Avrupa'nın 1870'li yıllarda başlayan yayılmacılığıyla daha anlamlı hâle gelmiştir. Emperyalizmi ya da emperyalist süreci açıklayan üç farklı teori vardır. Bunlardan birinci ve en eskisi, emperyalizmi iktisadî terimlerle Marksist görüştür. Emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak gören ve onun temeline iktisadî sömürüyü koyan söz konusu Marksist görüşe göre, emperyalizmde, 1 üretimin artması ve sermâyenin yoğunlaşması, 2 banka sermâyesi ile sanayi sermâyesinin kaynaşması ve bu mali sermâye temeli üzerinde malî bir oligarşinin meydana gelmesi, 3 mal ihracatı yerine, sermâye ihracatının özel bir önem kazanması, 4 dünyayı paylaşan kapitalist birliklerin önem kazanması ve 5 dünya topraklarının büyük kapitalist devletler tarafından paylaşımı söz konusu olur.

Emperyalizmi liberal görüşten hareketle açıklayan yaklaşım ise, onu emperyalist toplumlardaki kapitalizm ve endüstrileşme öncesi bir sosyal tabakanın varoluşuyla açıklar. Toprağa bağlı ve askerî bir aristokrasiyle özdeşleştirilebilecek olan bu tabakanın, atalara özgü idealleri ve toplumsal konumudur ki, toplumu modern kapitalist toplumun çıkarına olmayan bir şeye zorlar. Üçüncü görüş ise emperyalizmi, stratejik ya da politik nedenlerle analiz eder. Bu yaklaşıma göre, emperyalizm, politik bakımdan hâkim devlet ya da devletlerin güçsüzleri, büyük çoğunluğu iktisadî olmayan nedenlerle ve farklı mekanizmalarla siyasî hâkimiyeti altına almaya çalıştıkları tarihsel bir fenomendir.

empirik [Yunanca '*empeirikos*'tan; Os. *tecrübi*; İng. *empirical*; Fr. *empirique*; Al. *empirisch*]. Deneyimsel. **1** Deneye, gözleme, olgulara ve duyuma dayanan, somut durumlarla, gerçek olaylarla ilgili olan; **2** rasyonel olmaya, salt akılla ilgili bulunanın dışında kalma; **3** tecrübeyle, hem genel deney, ve hem de kişisel deneyimle ilgili olma hâli; **4** Kimi işlemlerin bir teoriden bağımsız olarak, herhangi bir teori dikkate alınmadan gerçekleştirilmesi durumu için kullanılan sıfat.

Bu çerçeve içinde, ahlâkta amacın, nihaî ve en yüksek hedefin, insanın kendisi ya da daha çok aklı ve irâdesi tarafından değil de, arzu, istek, haz ve duygularıyla belirlenip, dış koşullara bağlı olduğunu savunan ve mutluluğu, ahlâkî eylemin sonsal, en yüksek hedefi olarak gören ahlâk sistemleri empirik ahlâk kategorisi içine girer. Buna göre, bütün hazcı ve mutlulukçu ahlâk anlayışları, *empirik ahlâk* kategorisi içine girer.

Buna karşın, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik bulunduğunu, bu gerçekliğin, İdea ya da kavram cinsinden varlıklardan değil de, duyu-deneyi yoluyla bilinen, ve 'şu' diye gösterilen bireysel varlıklardan oluştuğunu savunan görüşe ise *empirik realizm* adı verilmektedir. Empirik realizm, gerçekten varolanların tecrübe yoluyla bilinen varlıklar, yani tikeller, bireysel şeyler olduklarını, cinslerle, türlerin soyutlamalardan başka hiçbir şey olmadıklarını öne sürer.

empiriyo-kritisizm [İng. *empirio-criticism*; Fr. *empirio-criticisme*]. Epistemoloji alanında söz konusu olan empirik ve pozitivist yaklaşım.

Empiriyo-kritisizm, Richard Avenarius ve Ernst †Mach tarafından geliştirilmiş, fakat daha sonra V. I. †Lenin tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. †Avenarius'un geliştirdiği bu sistem yalnızca saf deneyimden meydana gelir. Sistemden her türlü metafizik ek ve kalıntıları ayıklayan Avenarius'a göre, bilimsel bilgi yalnızca özel ve bağıntılı bir bilgi olup, bilimsel teoriler kullanım değeri olan araçlardan başka hiçbir şey değildir. Avenarius'un apriorizmin her türüne karşı olan deneyime dayalı sistemi, fiziksel olanla psişik olan, nesneyle özne ve varlıkla bilinç arasında bir ayırım ve farklılık bulunmadığını öne sürer.

empirizm [Os *tecrübîye*; İng. *empiricism*; Fr. *empirisme*; Al. *empirismus*]. Özellikle, deneysel bilimin onaltıncı yüzyıldan itibaren kazandığı önem ve kaydettiği başarıların bir sonucu olarak, F. †Bacon, T. †Hobbes, J. †Locke, G. †Berkeley ve D. †Hume gibi İngiliz düşünürleri tarafından savunulan, tüm bilgilerin deneyime, duyu algısına dayandığı görüşü.

†Akılcılığa, †doğuştancılığa ve apriorizme karşıt bir görüş olan empirizm, hem bir teori ve hem de bir yöntem olarak karşımıza çıkar. Bir teori olarak empirizm, bilginin kaynağının deneyim olduğunu öne sürerken, yöntem olarak empirizm, bilgiye ulaşmak istiyorsak eğer, deneyimi kullanmanın, deneysel araştırmanın önemini vurgular, deneyim yoluyla veri toplayarak, verileri değerlendirmenin, gözlemden başlayan tümevarımsal akılyürütmenin gerekliliğine işaret eder.

Buna göre, bir teori olarak empirizm, bilginin kaynağı probleminde, bilginin olanaklı tek kaynağının deneyim olduğunu, deneyimden bağımsız bir bilginin söz konusu olamayacağını savunan akıma karşılık gelir. Bu çerçeve içinde, insan zihninin, doğuşta üzerine kendi işaretlerini yazdığı boş bir levha olduğunu, zihin üzerine yapılan işaretlerin başlangıçta birer izlenimden başka hiçbir şey olmadığını, bu izlenimlerden daha sonra bellekte birtakım tasarımların türetildiğini ve türetilen bu tasarımların çeşitli şekillerde birleştirilmeleri ve işlenmelerinin kompleks düşüncelere götürdüğünü, kısacası zihinde daha önce duyularda bulunmamış olan hiçbir şey bulunmadığını savunan görüş olarak empirizm, bilginin ya da en azından varolanlara ilişkin bilginin veya salt kavramlar arasındaki mantıksal ilişkilerle ilgili bilgi dışında kalan bilgilerin *a priori* olamayacağını, tümel ve zorunlu doğruların, yalnız geçmiş ve şimdi için değil, fakat gelecek için de geçerli olan tümel bir bilginin söz konusu olmadığını, bilginin doğuştan getirilmediğini, doğruluğun ölçütünün apaçıklık olamayacağını ve tüm bilgiler için zorunlu olan birtakım önkabuller bulunmadığını kabul eder.

Empirizm, yine idelerin, kavramların ya da tümellerin kaynağı konusunda, onların temelde ve öncelikle deneyimden türetildiğini savunan görüşü dile getirir. Bir kavramın geçerli bir kavram olarak görülmek durumundaysa eğer, deneysel kökenini açığa vurmak durumunda olduğunu öne süren empirizm, tümellerin ya da kavramların anlamlarıyla ilgili olarak, onların anlamlarının deney içeriğine yapılan gönderimlerden oluştuğunu öne sürer.

Empirizm, bilginin sınırları konusunda, insana algıda başka hiçbir şeyin değil de, yalnızca izlenimlerinin ve kendi duyu deneylerinin verildiğini, insanın bilgide kendi içkin küresini aşarak, nesnelerin bizzat kendilerine ulaşamayacağını, ikincil niteliklerin ötesine geçerek, nesnelerin birincil niteliklerine erişemeyeceğini savunur. Empirizm, bu çerçeve içinde, insanın kendi zihin küresinin dışındakileri bilebilse de, bu bilginin daima kesinlikten yoksun olacağını iddia eder. Empirizm, nihayet yöntem bakımından, analiz ya da salt düşünmeyi bir kenara bırakarak, doğrudan gözlem ya da dolaysız deneyime dayanır; diskürsif, tümdengelimsel, speküla-

tif, transendental ya da diyalektik işlem ya da yöntemlerin yerine, deneyim yöntemini ya da sistemli tümevarımı kullanan yaklaşımı benimser.

Empirizm söz konusu bilgi ve yöntem anlayışı dışında, bir anlam teorisiyle belli bir varlık ve bilim görüşünü içerir. Empirizmin anlam teorisine göre, sözcükler, örneğin töz sözcüğü, bu sözcüklerin kullanıcıları tarafından tecrübe ettikleri ya da algıladıkları şeylere (örneğin, tahta parçalarına) bağlandığı zaman anlaşılabilir. Öte yandan empirizme göre, dünya aralarında yalnızca raslantısal bağ bulunan zorunlulukların değil, düzenliliklerin bir arada tuttuğu, fakat aşkın bir nedenle ilişkileri bulunmayan nesnelerden ve durumlardan meydana gelen bir bütündür. Yine empirizme göre, bilim, salt olgular arasındaki bağıntıları inceleyip, gözlemlenmiş düzenliliklere dayanarak öndeyide bulunur.

Empirizm, bu genel felsefî ya da epistemolojik anlamına ek olarak, özel bilimlerde biraz daha farklı bir anlam taşır. Örneğin, sosyolojide empirizm, test edilmemiş teorik spekülasyondan sakınan, teori yerine niceliksel ve deneysel verilere önem veren yaklaşımı ifade eder. Bununla birlikte, bu anlayış, bir yandan teorinin önemini küçümsediği, öte yandan sağlam ve güvenilir veriler toplamanın içerdiği teknik ve kuramsal güçlükleri göz ardı ettiği için eleştirilmiştir.

Öte yandan, empirizmin ahlâk alanındaki yansımasının önce ahlâk duyusu öğretisi, sonra da yararcılık olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, empirik bilgi görüşlerine uyan bir ahlâk öğretisi geliştirme çabası içine giren empiristler, ahlâkî idelerin içsel deneyimden türetildiğini öne sürmüşlerdir. Örneğin, Hume'a göre, bir eylemin yanlışlığını gözlemlemek yerine, hissederiz. Bu bakış açısı, onsekizinci yüzyıl empirizminde, insan varlığının tek ödevinin kendisi ve eyleminden etkilecek herkes için olabildiğince çok mutluluk üretmek olduğunu savunan yararcılıkla birleştirilmiştir. Çünkü ahlâkî ilkelerin, akılcıların savundukları gibi, apaçık olmadıklarına inandıkları için, ahlâkın mutluluk üretme gücüyle haklı kılındığını öne sürmek, empiristler için doğal bir durumdur.

endüstri devrimi [İng. *industrial revolution*; Fr. *révolution industrielle*]. Batı uygarlığında, kabaca 1780 ve 1820 yılları arasında kalan tarihsel döneme ve bir dizi teknik buluşun, buhar makinesi ve lokomotifin icadının üretim sürecinde, insan gücü ve emeğinin yerini mekanik enerjinin almasına olanak veren süreci başlattığı döneme verilen ad.

endüstri toplumu [İng. *industrial society*; Fr. *societé industrielle*]. Endüstri devrimi sonrasında ortaya çıkan endüstrileşmenin yarattığı toplum modeli.

Böyle bir toplum türünün temel özellikleri şöyle sıralanabilir: 1 Ortak bir dil ve kültür birliğini yaşayan ulus devletlerinin doğuşu; 2 geçim ekonomisinin ortadan kalkışıyla birlikte, üretimin ticarîleşmesi; 3 makine üretiminin hâkim üretim şekli olması ve üretimin, küçük işletmelerde değil de, fabrikada gerçekleşmesi; 4 tarımla uğraşan insan sayısının, nüfus içindeki oranının düşmesi; 5 toplumun kentleşmesi; 6 kitle kültürünün yükselişi; 7 siyasetin kitle partileri etrafında örgütlenişi ve nihayet, 8 bilimin yaşamın tüm alanlarına ve özellikle de üretim sürecine uygulanması, toplumsal yaşamın aşamalı ve sürekli olarak rasyonalizasyonu.

Çoğunluk ya da her zaman kitle toplumuyla özdeşleştirilen ya da birleştirilen endüstri toplumuna Batı'da kapitalizm, Doğu'da ise sosyalizm örnek verilmiştir. Başka bir deyişle, toplum bilimciler hem kapitalizm ve hem de sosyalizmi endüstri toplumu olarak değerlendirirken, Marksistler, endüstri toplumunu kapitalizme özgü bir toplum modeli olarak görmüşlerdir.

Öte yandan, endüstri toplumu, toplumdaki temel, merkezî ilkenin teorik bilgi olduğu, ekonomide hizmet sektö-

rünün ağır bastığı, toplumsal yapıda ise, teknik işlerle uğraşan profesyönellerle entellektüellerin yeni bir sınıf meydana getirip, ön plâna çıktığı postendüstriyel toplumla karşı karşıya getirilmiştir.

endüstriyalizm [İng. *industrialism*; Fr. *industrialisme*; Al. *industrialismus*]. 1 İnsanın bilgisinde ve doğa üzerinde egemenlik kurma sürecinde, makine üretim sanatlarının ya da tekniğinin kazanılması ve mekanik güç kullanımının öğrenilmesiyle belirlenen evre; 2 maddî ilerlemedeki belli bir aşama; ekonomik gelişme ve toplumsal kalkınmanın endüstrileşme yoluyla olacağını savunacağını öne süren görüş.

Buna göre, canlsız güç kaynaklarının, üretimi mekanikleştirmek amacıyla, üretim sürecine uygulanmasının ardından ortaya çıkan ekonomik büyümeye endüstrileşme adı verilir. Bu süreç, endüstrileşme öncesi toplum yapısına göre, iş bölümünü, kapitalistle işçi arasındaki yeni üretim ilişkilerini, kentleşmeyle endüstrinin coğrafî olarak merkezîleşmesini, v. b. g., içerir. Başlangıçta kapitalist toplumlarda gözlenen bir gelişme olarak ortaya çıkan endüstrileşme süreci, günümüzde tek bir ekonomik sistemin sınırlarını aşmış durumdadır.

energeia. Aristoteles'in felsefesinde, kendi özüne, edimselliğine, entelekyasına tam olarak sahip olan bir şeyin varoluş tarzı, potansiyel olanı aktüel olana dönüştüren güç. Saf edim. Potansiyaliteden, gizil güçten tümüyle yoksun bulunan varlık.

Buna göre, evrenin ezelî olduğunu öne süren Aristoteles, kendisinde potansiyel hiçbir yön bulunmayan, kendisi değişmeden değişmeye neden olan bir İlk Hareket Ettirici olması gerektiğini savunmuştur. İşte bu Varlık, saf aktüalite, saf edim, *energeia*dır, ve saf edim olduğu için de, maddî olmayan bir varlıktır, çünkü madde, potansiyaliteye, değiştirilmeye, eyleme maruz kalmaya işaret eder.

enerji [Os. *kuvve*; İng. *energy*; Fr. *energie*; Al. *energie*]. Bir değişme meydana getirebilme, hareket etme ve eyleme neden olma kapasitesi. Tüm fenomenlerin varoluşları için kendisine bağlı oldukları temel fiziksel gerçeklik.

enerjizm [Os. *kudret nazariyesi*; İng. *energism*; Fr. *énergétisme*]. 1 19. yüzyılın sonlarında, Ostwald ve Mach gibi bazı doğa bilimcileri ve düşünürler tarafından savunulan, yalnızca fenomenlerin varolduğunu, töz ve madde gibi terimlerin, enerji alışverişi açısından hiçbir anlam taşımadığını dile getirerek, tüm doğal fenomenleri, maddî yönü bulunmayan enerjideki değişmelerle açıklayan görüş.

2 Enerjizm, ahlâk alanında ise, niyet yerine eylemi ön plâna çıkaran ve doğru eylemin, kişinin kendi normal yeti ve kapasitelerini tam olarak hayata geçirmesinden oluştuğunu, ahlâkî eylemin amacının, mutluluk ya da haz değil de, kişinin kendisini tam olarak gerçekleştirmesi olduğunu, en yüksek iyinin faaliyet olduğunu savunan ahlâk anlayışını ifade eder.

enformasyon toplumu [İng. *information society*; Fr. *societé de l'information*]. Bilginin en temel ürün, en değerli kaynak olduğu, işgücünün önemli bir bölümünün enformasyon endüstrisinde çalışanlardan meydana geldiği toplum modeli.

Yüzyılımızın son on yılında kendini iyice gösteren enformasyon toplumunun üç gelişme evresinden geçtiği söylenmektedir. Birinci evre ondokuzuncu yüzyılın ortalarında başlamış ve iletişiminin elektrifikasyonuyla karakterize olmuştur. İkinci evre ise, yüzyılın ortalarında enformasyonun toplumun merkezinde bulunduğu kabulüyle ifade edilir. Üçüncü evre ise, enformasyon sistemlerinin birbirleriyle, ulusal sınırları aşan sistemlerle ve diğer toplumsal dizgelerle bütünleşmesini anlatır.

Engels, Friedrich. 1820-1895 yılları arasında yaşamış ve hayatı boyunca Karl Marks'ın çalışma arkadaşı olmuş olan düşünür. Marksist öğretiye önemli ölçüde katkı yapmış ve ortak öğretilerinde, doğa bilimi, milletler sorunu, askerlik ve

uluslararası ilişkileri uzmanlık konuları olarak üstlenmiş olan Engels'in temel eserleri, Marks'la birlikte yazmış olduğu *Die Heilige Familie* [Kutsal Aile],*Die Deutsche Ideologie* [Alman İdeolojisi], *Manifest der Kommunistischen Partei* [Komünist Manifesto], ve kendi başına kaleme aldığı *Anti-Dühring, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der Klassischen Deutschen Philosophie* [Ludwig Feuerbach ve Klâsik Alman felsefesinin sonu] ve *Dialektik der Natur* [Doğanın Diyalektiği]'dur.

Engels, *Ludwig Feuerbach* adlı kitabında, filozofları idealistler ve maddeciler diye ikiye ayırmış, bunlardan idealistlerin madde karşısında zihnin, maddecilerin ise zihin karşısında maddenin önceliğini savunduklarını belirtmiştir. Buna karşın, *Doğanın Diyalektiği*'nde, bilimsel düşüncenin diyalektik bir yapıda olduğunu, bilimin daha önce felsefenin kapsamı içinde kalan birçok konuyu kendi kapsamına dahil ettiğini savunan Engels, gerçekliğin doğasıyla ilgili spekülasyon anlamında felsefenin, Hegel'le birlikte sona erdiğini ve yalnızca düşünce ve düşüncenin yasalarıyla ilgili bir teori anlamında felsefeye yer kaldığını öne sürmüştür.

Marks'ın ölümünden sonra, ondan biraz ayrılarak, hukuk ve ideoloji gibi üstyapısal öğelerin ekonomik temel karşısında belli bir bağımsızlığı olduğunu ve zaman zaman temeli belirlediğini söyleyen Engels, diyalektik maddecilik olarak tanınan öğretiyi geliştirmiş olan kişidir. †Marksizmi doğal bir bilimsel temel üzerinde geliştirmeye çalışmış olan Engels, †Darwin'den çok etkilenmiş ve toplumsal gelişmenin evrim ilkelerine uygun bir tarzda geliştiğini savunmuştur.

en iyi ilkesi [İng. *principle of the best*; Fr. *principe du meilleur*]. †Platon'un, Sokrates'in 'tüm insanların her zaman iyi ya da iyi olanı seçtikleri' (kötü olduğunu düşündükleri bir şeyin peşinden asla gitmedikleri) ve 'kötülük ya da yanlışın yalnızca bilgisizlikten kaynaklandığı' düşüncesinden hareketle oluşturduğu, ve varolan herşeyin, kendisi için en iyi olanı gerçekleştirecek şekilde eylediğini, kendi iyisine ulaşma yönünde içsel bir eğilime sahip bulunduğunu, evrendeki herşeyin, rasyonel bir plâna göre, hem kendisi ve hem de bütün için en iyi olacak şekilde düzenlendiğini dile getiren ilkesi.

enkrasia. †Platon ve †Aristoteles'in, irâdenin akıldışı eğilimlere karşı koyarak, doğru ya da iyi olanı seçebilme, hayata geçirebilme gücü için kullandıkları Yunanca terim.

ens. 1 Felsefede, terimin en genel anlamı içinde varlık; olabildiğince az özelliği olan, en az belirleme almış olan varlık; yani, varlık olmak bakımından varlık. **2** Telojide, özü ve varoluşu özdeş olan Tanrı.

Buna göre, Ortaçağda, varoluşu başka bir şeye bağlı olan, başka bir şeyin nedensel faaliyetinin eseri olup, başka bir şey tarafından belirlenmiş, koşullanmış ya da yaratılmış olan, varoluşu zorunlu değil de, olumsal olan varlığa *ens ab alio*; buna karşın, bizzatihi varlığa, kendinden ve kendi başına varlığa, varoluşu başka bir şeye bağlı olmayan, özü varoluşunu içeren zorunlu varlığa, yani Tanrı'ya *ens a se* adı verilmiştir. Kendi kudretinden dolayı, kendinden ve kendi başına varolan, kalıcı olup varlığı başka bir kaynaktan türetilemeyen nihaî ve en yüksek varlık olarak *en a se*nin özü varolmaktır ve onun varoluşu da özüdür. Aynı varlığa, Descartes 'en yetkin varlık' anlamına *ens perfectissum* adını vermiştir.

Ortaçağ'da Tanrı için, zihinden bağımsız, gerçek varlık anlamında *ens reale* deyimi de kullanılmıştır. Kant ise, Tanrı'yı, en gerçek varlık, tüm gerçekliklerin ve bütün yetkinlik özelliklerinin mutlak sahibi olan varlık anlamında *ens realissum* diye tanımlamıştır.

Yine, Ortaçağda, İlkçağ doğa felsefesinin önemli düşünürlerinden olan Elea

okulunun kurucusu Parmenides'in ezelî-ebedî, değişmez, yaratılmamış ve yok edilemez varlığına, bir olan gerçekliğine *ens Parmenideum* denmiştir. Yine bu felsefede, 'akıllı varlık' anlamında insan için *ens rationis* adı kullanılmıştır. *Ens rationis*, ayrıca, insan zihni tarafından yaratılmış olan bir nesne ya da entite, 'üçgen daire' örneğinde olduğu gibi, insan zihni tarafından düşünülüp oluşturulmakla birlikte, dış gerçeklikte temeli olmayan, gerçekleşmesi olanaksız bir şeyi veya insan zihni tarafından, dış gerçeklikteki temeline dayanılarak oluşturulmuş mantıksal bir nesneyi tanımlamak için kullanılmıştır.

entelekya. Aristoteles'in felsefesinde, özü tam olarak gerçekleşmiş olan bir şeyin varlık tarzı, formu ya da özü; potansiyaliteye karşıt olarak edimsellik.

Henüz tamamlanmamış, fakat gerçekleşme yolunda olan edime *energeia* adını verirken, yetkinlik ya da olgunluğa ulaşmış edime *entelekya* adını veren †Aristoteles ruhu, organik bir cisim ya da vücudun ilk *entelekya*sı olarak tanımlamış, bununla da, bedenin aktif olduğu, etkin ya da hareketli olduğu zaman yapabildiği şeyleri anlatmak istemiştir. İkinci *entelekya* ise, bütün bu şeyleri aktüel olarak yapmaktan oluşur. Bununla birlikte, *entelekya*nın Aristoteles'te, genel mi yoksa tikel mi olduğu, yani canlı her hayvan ya da bireyin kendi *entelekya*sına mı, yoksa yalnızca türünün *entelekya*sına mı sahip olduğu pek açık değildir.

Monadlarda yetkinlik bulunduğunu, eylemlerinin kaynağı olan bir yeterlilik bulunduğunu dile getiren Leibniz'in *entelekya*yı monadlara uyguladığı yerde, dirimselciler *entelekya* ya da *enteleşi* ile dirimsel gücü, yaşam kaynağı ya da canlılık ilkesini anlamışlardır.

entellektüalizm [Os. *zihnîye*; İng. *intellectualism*; Fr. *intellectualisme*; Al. *intellektualismus*]. 1 Genel olarak, zihni, bilginin ve eylemin tek gerçek ilkesi olarak gören öğreti, zihinsel fenomenlerin duygular ve irâde karşısında önce ve üstün olduğunu öne süren felsefe anlayışı; insan zihninin daha soyut ve daha kavramsal bir düzeyde gerçekleşen bilişsel yeti ya da parçasını her alanda temele alan, ön plâna çıkaran yaklaşım; varolan herşeyin, en azından ilke olarak fikirlere, yani zihinsel gerçeklere indirgenebileceğini savunan anlayış; tüm psikolojik olayları fikir, düşünce ve yargılara bağlayan felsefe görüşü.

2 Epistemolojide, bilgiyi tümüyle saf akıldan türeten öğretiyi ifade eden ve dolayısıyla, akılcılıkla bu çerçeve içinde özdeş olan entellektüalizm, aklın bilginin tek ya da biricik kaynağı olduğunu, akla dayanan bilginin dış dünyadan duyular aracılığıyla alınan izlenimlerden bağımsız olduğunu öne sürdüğü için, duyumculuğun tam karşısında yer alan bir görüştür.

3 Entellektüalizm, psikolojide ise, psikolojik olay ve durumlarda yalnızca tasarımı bulan yaklaşıma karşılık gelir. 4 Buna karşın, ahlâk alanında, entellektüalizm, ilk kez olarak Sokrates tarafından savunulan ve irâdeyi, duygu, arzu ve eğilimleri hiç dikkate almadan, bilginin kendi başına eylemi belirlemek için yeterli olduğunu iddia eden öğretiyi anlatır.

5 Teoloji alanında ise, entellektüalizm, dinin kaynağı ve doğasıyla ilgili problemlerde, irâdeyi, duyguları, arzuları tümüyle göz ardı ederek, yalnızca düşünceyi ön plâna çıkartan yaklaşımın adı olmak durumundadır.

entellektüel [Os. *münevver*; İng. *intellectual*; Fr. *intellectuel*; Al. *intellektuell*]. Geleneksel anlamı içinde, düşünsel düşünsel veya zihinsel etkinliğe yönelmiş, bilgili, değerlendirme ve eleştiri gücü yüksek, topluma öncülük etme misyonu yüklenmiş aydın, çağdaş varoluşçu filozof †Camus'nün deyimiyle 'zihni kendi kendisini gözleyen kişi'.

Rönesanstan itibaren, yaklaşık 19. yüzyıla kadar Avrupa'da entellektüeller, aralarında başta filozof ve bilim adamları olmak üzere, yüksek kültür ürünle-

rini ve değerlerini yaratan insanlar olarak görülmüştür. Bu dönem boyunca, göreli bir bağımsızlığa sahip olan ve toplum içinde çok önemli ve saygıdeğer bir konum işgal eden entellektüeller, geleneğe bağlı toplumlara yeni fikirler ve yeni bilgiler sokmak suretiyle, tarihin akışını değiştiren üstün insanlar olarak değerlendirilmiştir. Fakat özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, entellektüeller Batı'da itibar ve popülarite kaybına uğramışlardır. Bu itibar ve popülarite kaybının en önemli nedeni de, hiç kuşku yok ki demokrasi, kitle kültürünün yükselişi ve bürokratizasyon süreçleridir.

Önce dünya tarihinin akışını değiştirme, sonra da yüksek kültür yaratma gücünü yitiren entellektüeller, 20. yüzyılla birlikte, yavaş yavaş hâkim ideolojileri eleştirme yeteneklerini de yitirmeye başlayarak, ya önemli ölçüde marjinalleşmişler veya kaçınılmaz olarak, bağımsızlıklarını yitirip, kamusal alanın veya yönetim kurumlarının maaşlı dünyasına dahil olmak durumunda kalmışlardır.

entellektüel yükseliş [İng. *intellectual ascent*; Fr. *ascension intellectuelle*]. Yeni-Platoncu felsefede, bireysel insan ruhu için gösterilen Tanrı'yla birleşme amacına temel oluşturan, bilgisel ya da entellektüel gelişme süreci.

Bireysel insan ruhunun, Tanrı'dan türeyen Dünya ya da Evren ruhundan zuhur ettiğini ve dolayısıyla, tıpkı Dünya Ruhu gibi, bir yönüyle aşağıya, yani maddeye, bir yönüyle de yukarıya, yani en yüksek gerçeklik olan Tanrı'ya yöneldiğini söyleyen Plotinos'a göre, ruh, üç parçadan meydana gelir. Bu üçünden en yükseğini meydana getiren parçada maddenin izi bulunmadığı için, o insandaki tanrısal parçadır.

Bununla birlikte, o bileşik insan varlığını meydana getirmek üzere, bir beden içine hapsolduğundan, madde tarafından kirletilmiş durumdadır. İşte, arınma (*katharsis*) ihtiyacı, bu durumun bir sonucu olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, Plotinos, ruha, ahlâkî gelişme ve yükselişi yakın, kaynağı olan Tanrı'yla birleşmeyi de nihaî ve en yüksek hedef olarak gösterir. Söz konusu yükseliş sürecinde, ahlâkî öğe ya da *praksis*, tıpkı Aristoteles'te olduğu gibi, teorik ya da entellektüel öğeye veya *theoria*ya tâbidir.

Plotinos'un savunduğuna göre, ruhun entellektüel yükselişinin birinci evresi, *Eros*'un etkisi altında gerçekleşen *katharsis*'ten, saflaşma ya da arınma sürecinden meydana gelir. Burada ruh, bedenin egemenliğinden ve duyuların etkisinden sıyrılmaya, en önemlisi *phronesis* olan temel erdemleri gerçekleştirmeye çalışır. İkinci evrede ise, ruh duyu algısının üstüne yükselir; *Nous*'a doğru dönerek, bilim ve felsefeyle meşgul olur.

Buna karşın, üçüncü evrede, bireysel ruh, diskürsif bilgiyi aşarak, *Nous*'la birleşme durumuna gelir. Ruh, bu son evrede bile, ben-bilincini koruduğundan, bütün bu evreler, nihaî ve en yüksek evre olan Tanrı'yla birleşme ya da doğrudan temas için bir hazırlıktan başka bir şey değildir ve Tanrı'ya yükselişin kaçınılmaz adımlarını meydana getirir.

e-önermesi [İng. *e-proposition*]. Klâsik mantıkta, tümel olumsuz kategorik önermeye verilen ad. Örneğin, 'Hiçbir insan dört ayaklı değildir.'

epifenomen [İng. *epiphenomenon*; Fr. *épiphénomène*; Al. *begleiterscheinung*]. Bir sürece eşlik eden, ayrı sürecin daha sonraki gelişiminde hiçbir rolü bulunmayan, sürece özsel hiçbir katkısı olmayan ikincil öğe ya da yan ürün; başka bir olayla birlikte varolsa, başka bir sürece eşlik etse de, o olayın ortaya çıkışında veya o sürecin oluşumunda hiçbir katkısı bulunmayan olay.

Epifenomene en iyi örnek, yalnızca, uyku sırasında söz konusu olan biyokimyasal ve nörolojik olaylara eşlik eden düşlerdir. Aynı çerçeve içinde, epifenomenin, bilinci dünyanın maddî içeriğinin pasif bir yansıması olarak açıklama işinde kullanıldığını söyleyebiliriz.

epifenomenalizm [İng. *epiphenomenalism*; Fr. *épiphénomènalisme*]. Zihin-beden ilişkisi konusunda, 19. yüzyılın sonlarına doğru, karşılıklı etkileşim ve paralelizm öğretilerine alternatif olarak öne sürülen teori; bilinci, beyindeki molekül hareketlerinin bir epifenomeni ya da yan ürünü olarak gören ve tüm zihinsel olayların fiziksel olayların sonuçları olduklarını, dolayısıyla fiziksel olaylara da başka zihinsel olaylara da neden olamayacaklarını savunan öğreti.

Epifenomenalizm, fizikî süreçlerin, bedensel olayların zihinsel olay ve süreçlere yol açmakla birlikte, zihinsel olayların ne başka zihinsel süreçlere, ne de fizikî olaylara neden olduğunu, zihnin bedeni herhangi bir şekilde etkileyemediğini savunur. Fizyolojik fenomenlerin zihinsel fenomenleri etkilediğini, zihinsel fenomenlerin kendi aralarında birbirlerine nedensel ilişkilerle bağlı olmadığını ve zihinsel fenomenlerin yalnızca fizyolojik fenomenlerin yan ürünleri, donuk yansımaları olduğunu ileri süren görüş olarak epifenomenalizm, elimi hareket ettirmezden önce, elimi hareket ettirme isteği ya da düşüncesinin söz konusu olmadığını, bu tür bir istek ya da düşüncenin bir yanılsama olduğunu, elimin hareketinin fizikî bir eylemden başka hiçbir şey olmadığını, ve dolayısıyla tüm zihinsel süreçlerin fizikî olayların sonucu olduğunu iddia eder.

Zihin-beden ilişkisiyle ilgili olarak, epifenomenalist görüş çerçevesi içinde, şu analojiler örnek olarak verilebilir: Tıpkı cismin, kendi gölgesinin nedeni olması ve gölgenin ne cisim üzerinde ne de başka gölgeler üzerinde nedensel hiçbir etkisinin bulunmaması gibi, bilince neden olan da beyindir ve bilincin beyin üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Lokomotifin buhar meydana getirmesi, fakat buharın lokomotife neden olamaması gibi, beden de, kaynağıyla nedensel bir bağlantı içinde bulunmayan bilinci doğurur. Görüşün en önemli güçlüğü, irâde özgürlüğünü olanaksız hâle getirmesidir.

Epiktetos. 55-135 yılları arasında yaşamış Stoalı filozof ve ahlâkçı.

Azad edilmiş bir köle olan Epiktetos'un †Stoacılığının temelinde, özgürlük, tanrısal kayra, insanlık ve ahlâk düşüncesi bulunur. Kendisine bilge kişi olarak †Sokrates'le †Diogenes'i örnek almış olan Epiktetos, temelde ahlâk ile ilgilenmiş ve gerçek eğitimin, bütünüyle bireye ait olan tek şeyin bireyin irâdesi ya da amacı olduğunu kavramaktan başka bir şey olmadığını iddia etmiştir. İnsan, ona göre, irâdeden bağımsız olan iyi ya da kötü hiçbir şey bulunmadığını öğrenmeli ve olayları öngörmeye ya da yönlendirmeye kalkışmayıp, yalnızca onları anlama çabası göstermelidir.

İnsanın kendisinin dışındaki şeylere düşkünlük gösterme, yani kölelikle, ahlâkî amacını hayata geçirme, eşdeyişle özgürlük arasında bir tercihte bulunması gerektiğini savunan Epiktetos'a göre, bir insana başka bir insan zarar vermez, ona yalnızca kendisi zarar verebilir. Akademik tartışma ve teoriyi hor gören Epiktetos'un mesajı, Stoalıların birçoğu gibi, entellektüellere, yönetici sınıfa değil de, ortalama insana yönelmiştir.

Siyaset alanında, Epiktetos, insanı, Tanrı'dan başka insanları da içeren büyük bir sistemin üyesi olarak görmüştür. Ona göre, her insan öncelikle, kendi toplumunun bir yurttaşıdır. Ama o, bir yandan da, tanrıların ve tüm insanların oluşturduğu daha büyük bir topluluğun üyesidir. Kent devleti bu topluluğun yalnızca kötü bir kopyasıdır. İnsanlar akıllı yanlarıyla, Tanrı'nın çocuklarıdırlar ve kendilerinde tanrısal öğeler taşırlar. Bundan dolayı, insanlar, Epiktetos'a göre, kentlerini ve yaşamlarını Tanrı'nın irâdesine göre yönetmeye çalışmalıdır.

Epiktetos'un iki temel kuralı [İng. *Epictetus' two basic rules*; Fr. *deux règles bases d'Epictete*]. Stoacı Epiktetos'un ahlâk felsefesinin temelinde bulunan iki kural: 'İrâdenin dışında, iyi ya da kötü olan

hiçbir şey bulunmadığını kabul etmemiz gerekir' ve 'Olayları öngörüp yönlendirmeye çalışmak yerine, onları yalnızca bilgelikle kabul etmeliyiz'.

Epiktetos'a göre, insan için iyi olan tek şey irâdedir ve en önemli erdem bilgeliktir. Bilgelik ise, insanın kendisini doğanın ayrılmaz bir parçası olarak görmesiyle ve doğanın seyrine ayak uydurmasıyla elde edilir. İnsan kendisini dünyanın gidişinden sıyırıp ayıramadığına göre, yapılacak en iyi iş dünyanın gidişini olduğu gibi benimsemektir. İnsan doğal düzene boyun eğerse, dünyanın gidişini olduğu gibi benimserse, kendisini gereksiz sıkıntı ve tedirginliklerden kurtarır.

Epiktetos'un bu anlayışına göre, insan bir dramdaki aktöre benzer. Dünya ve dünyanın tarihiyle ilgili bu dramda, insan yalnızca bir oyuncudur. Oyuncu oynayacağı rolü seçemez, dekora, oyunun kendisine etkide bulunamaz. Tanrı ya da akıl ilkesidir ki, her insanın bu tarih içinde ne olacağını belirler. Dünya sahnesinde bir tiyatro eserindeki oyuncuya benzeyen insan, hiçbir etkide bulunamayacağı şeyler karşısında kayıtsız kalmak durumundadır. Onun kontrol edebileceği tek bir şey vardır: Kendi tavrı ve tutkuları.

O, bir başkasına daha iyi bir rol verildiği için kıskançlık duymamalı, makyajı yapan burnunu çirkin gösterdiği için, kendisini aşağılanmış hissetmemelidir. Yani, insan kendisine ne verilmişse onunla yetinmeli, erişemeyeceği, sahip olamayacağı şeyler için, açlık, kıskançlık duymamalıdır. Bütün bu duygular onu mutsuz kılar. Öyleyse, yapılması gereken şey, akla uygun olmayan duygular, tutkular karşısında, kişinin güçlü olması, bağımsızlığını kazanmasıdır. Bu bağımsızlığa giden yol ise, bilgelikten geçer. İnsan kendisini bu olumsuz duygulardan kurtarabilirse, yani duygusuzluk hâline ulaşabilirse, bilge insana özgü olan huzur ve mutluluğa kavuşabilir. Zira, yalnızca bilge insan rolünün ne olduğunu bilebilir.

Epiküros. M. Ö. 341-270 yılları arasında yaşamış ve felsefesi, Hellenistik dönemin diğer öğretileri gibi, daha çok ahlâk ağırlıklı bir sistem kurmuş olan Yunanlı düşünür.

Epiküros, varlık görüşünde Milattan önce beşinci yüzyılda †Demokritos ve †Leukkipos tarafından kurulmuş olan atomcu öğretiyi benimsemiştir. Ona göre, gerçekten var olan herşey, son çözümlemede iki ve yalnızca iki türden şeye indirgenebilir: Atomlar ve boşluk. O, var olan cisimlerin iki türden olduğunu öne sürer. Bunlar, bileşik cisimler ve söz konusu bileşik cisimlerin kendilerinden meydana geldiği birimler olarak atomlardır. Epiküros, işte bu çerçeve içinde, bileşik olmayan cisimlerin, yani atomların, bileşik cisimler dağıldığı zaman yok olarak hiçliğe gitmemek ve tam tersine varolmaya devam etmek durumundaysa eğer, bölünemez ve değişmez olması gerektiğini iddia etmiştir.

Bundan başka atomlar doğaları itibariyle katı ve bölünemez olmalıdır. Şu hâlde, Epiküros'a göre, evrenin temelinde bölünemez olan atomlar vardır. O, ayrıca, evrenin kendisi sınırlanmamış olduğundan, evrendeki atomların sayısı ve boş mekânın kendisinin de sınırsız olduğunu söylemiştir. Yine, bölünemez olma atomların temel bir özelliğidir. Bir atom varlığa gelmiş olamayacağı gibi, yok olup gitmez de. O değişmez, nicelik bakımından artmaz ve azalmaz. Atom homojen bir birimdir. Atomların bundan başka büyüklük, şekil ve ağırlık gibi özellikleri de vardır. Epiküros, atomların büyüklük ve şekil bakımından birbirlerinden farklı olabilmelerine karşı çıkar, çünkü atomların farklı büyüklük ve şekillere sahip olabilmeleri, onları sonsuzca küçük ve algılanamaz olan birimler olmaktan çıkarır.

Bununla birlikte, Epiküros'a göre, atomlar birbirlerinden ağırlık bakımından farklılaşırlar. O, atomların boşlukta aşağıya doğru düşmeleri ve yukarıya doğru yükselmeye direnç göstermelerinin, ancak ağırlık özelliğiyle açık-

lanabileceğini savunmuştur. Başka bir deyişle, ağırlığı olmayan bir cisim hareket etmeyeceğinden, evrendeki değişme ve bileşik cisimlerin hareket etme olgusunu açıklayabilmek için, Epiküros'a göre, ağırlığı atomların başka bir zorunlu özelliği olarak kabul etmek gerekmektedir.

Buradan da anlaşılacağı gibi, Epiküros'un metafiziğinin atomlar ve boşluktan sonraki üçüncü temel kategorisi, hareket ya da değişmedir. Atomlar her zaman aşağıya doğru hareket etmiştir ve gelecekte de aşağıya doğru hareket edecektir. Bununla birlikte, Epiküros'un atomların hareketine ilişkin açıklaması, atomcu görüşün kurucusu olan Demokritos'un açıklamasından farklılık gösterir. Bunun da nedeni, Hellenistik felsefede pratik felsefenin, dinî kaygıların ve ahlâkın ön plâna çıkmasıdır. Epiküros, insanda irâde ve seçme özgürlüğüne açık kapı bırakmak için, Demokritos'un mutlak anlamda determinist bir evren görüşünden belli ölçüler içinde uzak durmuştur.

Demokritos'un görüşünde, atomlar boşlukta yukarıdan aşağıya doğru farklı hızla hareket eder. Atomların hızlarındaki farklılık ise, onların farklı ağırlıklara sahip olmalarından kaynaklanır. Atomlar boşlukta farklı hızlarla hareket ettiklerinden, birbirleriyle çarpışır. Bu çarpışmalar ise, tıpkı bilardo toplarının birbirleriyle çarpışmalarına benzer. Bu çarpışmalar sonucunda atomlar birbirlerinin yönlerini değiştirirler. Her çarpışma evrende yeni bir düzenlemeye ve yeni bileşik cisimlerin doğuşuna yol açar. Evrende duyularımız aracılığıyla tecrübe ettiğimiz tüm değişme ve oluşumlar atomların söz konusu çarpışmalarının ve bu çarpışmalara gösterilen zincirleme tepkilerin sonucunda ortaya çıkar.

Demokritos'un evren görüşü, mutlak anlamda determinist bir evren görüşüdür. Başka bir deyişle, onun görüşüne göre, evrenin belli bir andaki hâli evrenin bundan bir önceki halinin zorunlu sonucu olarak ortaya çıkar. Buna göre, atomların belli bir andaki konumları, hızları ve onların hangi yönde hareket ettiği bilinirse, gelecekte nelerin olacağı tam bir kesinlik ve dakiklikle bilinebilir. Epiküros ise, bu görüşe karşı, atomların yalnızca aşağıya doğru hareket ettiğini değil, fakat aynı zamanda normal yollarından küçük bir sapma göstererek hareket ettiğini söyler. Böyle bir sapma ortaya çıktığı zaman ise, tüm atomların yönleri değişir ve dolayısıyla her şey belirlenmiş olamaz. Bununla birlikte, sapmanın bir nedeni yoktur, bundan dolayı gelecekteki olayların seyri önceden bilinemez.

Şu hâlde, Epiküros'un evren görüşünde raslantıya da yer vardır. O, evrenin mutlak anlamda belirlenmiş bir evren olmadığını öne sürmekle birlikte, evrendeki herşeyin maddî bir yapıda olduğu konusunda Demokritos'la uyuşur. Buna göre, ruh ve Tanrı da dahil olmak üzere, evrendeki herşey maddî bir yapıdadır. Cisimler gibi ruhlar ya da zihinler de, maddî nesnelerden başka hiçbir şey değildir. Zihin cisimden, ruh atomu adı verilen özel bir türden atomlardan meydana gelmiş olması bakımından farklılık gösterir. Ruh atomları maddî cisimleri oluşturan sıradan atomlardan, daha ince ve küresel olmak bakımından farklı olan atomlardır. Epiküros'un görüşünde, düşünce türünden zihinsel olaylar da ruh atomlarının çarpışmalarıyla açıklanır.

Atomların bir çarpışması duyu organını harekete geçirdiği zaman, bu durum ruh atomlarını hareket ettirir ve düşünce bu durumun sonucunda ortaya çıkar. Epiküros'a göre, canlı bir varlık ile cansız bir cisim arasındaki tek farklılık cansız varlıklarda ruh atomlarının bulunmadığı yerde, canlı varlıkların ruh atomlarına sahip olmasıdır. Canlı bir varlık, bir insan öldüğü zaman, ruh atomları, atomların söz konusu canlıyı meydana getiren düzeninden ayrılıp gider ve geride yalnızca cisimsel atomlar kalır.

Epikürosçu Okul [İng. *Epicurean School*; Fr. *École d'Epicur*]. Hellenistik felsefenin en önemli düşünürlerinden biri olan Epiküros tarafından M. S. 306 yılında Atina'da kurulmuş felsefe okulu.

Bilgi teroisi bakımından duyumcu, varlık görüşü bakımından da atomcu ya da maddeci bir bakış açısı benimsemiş olan Epikürosçu okul, ahlâk konusunda ise hazcı bir görüş geliştirmiştir. Başka bir deyişle, Hellenistik dönemin diğer okulları gibi, ahlâkı ön plâna çıkartmış Epikürosçu görüş ya da Okula göre, insan yaşamının amacı mutluluk olup, mutlu bir yaşamın başlangıcı da sonu da hazdır.

Mutluluğu hazza eşitleyen Epikürosçuluğa göre, haz herşeyden önce acının yokluğuyla belirlenir; öte yandan, tüm hazlar aynı değerde değildir. Epiküros, hazları doğuran üç tür arzu bulunduğunu söyler. Bazı arzular, yiyecek ve içecek örneğinde olduğu gibi, hem doğal ve hem de zorunludur, buna karşın, diğerleri, bazı cinsel arzularda olduğu gibi, doğaldır ancak zorunlu değildir. Üçüncü türden arzular ise, zenginlik ya da lüks isteği gibi, ne doğal ne de zorunlu olan hazlardır. Bunlar bedensel hazlara yol açarlar. Epiküros, bedensel keyifleri küçümsememek ya da yok saymamakla birlikte, bu türden hazlara düşkünlük göstermenin doğal ve doğru olmadığını ve kişiyi mutsuzluk ve acıya götüreceğini savunur.

Bedensel hazlar, ona göre, hiçbir zaman tam olarak tatmin edilemez; bedensel hazların peşinde koşan insanlar, bu yüzden hep doyumsuz kalır ve sürekli olarak acı çekerler. Buna göre, bir insan hep daha çok şey isterse, böyle biri hâlihazırdaki durumundan hoşnutsuzluk duyup, huzursuz olur. İnsanı mutlu kılan, makûl ve sâde alışkanlıklardır, peşinden koşacağımız ve sakınacağımız şeyleri ölçebilen akıldır.

Öyleyse, Epikürosçulukta, temel erdem bilgeliktir, çünkü bilge insan, kendi doğasının ihtiyaç duyduğu en azı belirleyebilecek ve bu ihtiyaçları kolaylıkla karşılayabilecek olan insandır. Bu ihtiyaçları karşılandığı zaman, onun ruh hâli dengededir. Böyle biri ruhsal sükûnete ulaşmıştır. Bilge insanın ekmek ve sudan oluşan öğünü, ona bir ahçının çok lezzetli yemeklerinden daha çok mutluluk verir. Zira bilge insan, yalnızca az tüketmeyi değil, daha önemlisi, az şeyle yetinmeyi öğrenmiştir. Şu hâlde, insan doğasının aradığı en yüksek haz, ruhsal denge, ruhsal sükûnettir. Bu hâle ise, Epikürosçuluğa göre, korkulardan ve acılardan kurtulduğumuz, hazlar arasında önem derecelerine göre bir öncelik sırası belirlediğimiz ve merak ile öğrenme isteklerimizi tatmin etmeye çalıştığımız zaman ulaşırız. Demek ki, önemli olan anlamak, öğrenmek ve bilmektir, yani insanın ruhsal ihtiyaçlarını karşılamasıdır.

episteme. 1 İlkçağ Yunan felsefesinde, sanı, kanaat ya da inanç anlamına gelen *doksa*dan farklı olarak, doğru bilgi, bilimsel ya da sistematik bilgi, ilk ilkelerden hareketle kanıtlanabilir olan zarurî bilgi için kullanılan terim. *Episteme* örneğin †Platon'da, empirik bilgiden farklı olarak, kendi içinde diskürsif bilgiyle (*dianonia*) İdealara ilişkin doğrudan kavrayışı (*nous*) içeren, deneyimden bağımsız, doğru, ezelî-ebedî ve zorunlu *a priori* bilgiye karşılık gelir.

2 *Episteme* ayrıca Michel †Foucault tarafından oldukça farklı bir anlamla, belirli bir toplumsal ve entellektüel ortam ya da bağlamda düşünülebilecek veya söylenebilecek olanı belirleyen tarihsel düşünce yapıları için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, bir *episteme* zamana ve kültüre bağlı olan bir söylem çerçevesi meydana getirir. Foucault'ya göre, bu bağlamda Rönesans döneminde *episteme* benzerlik arayışından oluşuyordu. Onyedinci yüzyılda ise, aranan şey farklılık ve karşıtlıklar olmuştur. Foucault daha sonra evrim teorisinin hâkim *episteme* hâline geldiğini söyler. Modern *episteme* ise, bir insanî özne kavramının ve insan bilimlerinin doğuşuna yol açmıştır.

epistemik genellik [İng. *epistemic publicity*]. İçrekliğe, yani kişiye özgü olup, başkalarına aktarılamayan bilgiye karşıt olarak, genel ve herkese açık olan, yani aktarılabilen, paylaşılabilen, test edilebilen, birçok insan tarafından doğrulanabilen bilginin, birçok insan tarafından doğrudan ve aracısız olarak bilinen nesnelere ilişkin bilginin özelliği.

epistemoloji [İng. *epistemology*; Fr. *épistémologie*; Al. *wissenschaftslehre*]. Felsefenin, bilişsel süreçlerin oluşumlarından ziyade, bilgiyi genel olarak ele alan, bilgiyle ilgili problemleri araştıran, bilginin kaynağını, doğasını, doğruluğunu, sınırlarını inceleyen dalı.

Epistemolojinin kapsamı içinde kalan klâsik problemler dört temel başlık altında toplanabilir: 1*Bilginin imkânı problemi*. Bu problem içinde, bilginin hiçbir şekilde mümkün olmadığını savunan kuşkucu yaklaşım ile bilginin kesinlikle olanaklı olduğunu savunan yaklaşım yer alır.

2 *Bilginin doğruluğu problemi*. Bilginin doğruluğunun, düşünce ya da önermeyle gerçeklik arasındaki bir tekabüliyetten oluştuğunu savunan doğruluk anlayışı; bilginin doğruluğunun düşünceler ya da bilgiler arasındaki tutarlılıktan oluştuğunu savunan doğruluk anlayışı; bilginin doğruluğunun bilginin apaçıklığından meydana geldiğini savunan anlayış ve bilginin doğruluğunun yararlılığıyla, belli bir amaca hizmet etmesiyle belirlendiğini savunan doğruluk anlayışı bu çerçeve içinde değerlendirilir.

3 *Bilginin kaynağı problemi*. Bilginin kaynağında yalnızca aklın bulunduğunu savunan, yetkin bilgi örneği olarak matematiği gören fakılcılıkla, bilginin kaynağında yalnızca algının, deneyimin bulunduğunu savunan ve bilgi örneği olarak da doğa bilimlerini gören tempirizm, bu çerçeve içinde değerlendirilmek durumunda olan temel görüşlerdir.

Öte yandan, 4 *bilginin sınırları problemi*. söz konusu olduğunda, bu problemin iki farklı yorumu olduğunu görüyoruz. İnsan varlığının, bilen öznenin bilgi sürecinde, yalnızca kendi öznel duyuverilerini bilebileceğini, kendi zihninin, kendi içkin küresinin dışına çıkamayacağını kabul eden yaklaşım olan *içkin epistemolojik idealizm*le, bilen öznenin bilme faaliyetinde, kendi içkin küresinin ötesine geçip, nesnenin bizzat kendisine ulaşabileceğini savunan *içkin epistemolojik realizm*, bilginin sınırlarıyla ilgili problemin birinci yorumu içinde kalır.

Buna karşın, problemin, gerçekten varolan nesnelerin bilginin kendilerine nüfuz edebileceği nesneler olup olmadığı ya da bilginin yalnızca düşüncenin gerçekte varolmayan konstrüksiyonlarıyla ilgili olup olamayacağı konusu üzerinde duran ikinci yorumunda ise, gerçekten varolan nesnelerin bilginin kendilerine nüfuz edemeyeceği ya da ulaşamayacağı nesneler olduğunu ve bilginin yalnızca fenomenlerle, düşüncenin kendi konstrüksiyonlarıyla ilgili olduğunu savunan yaklaşıma *transendental epistemolojik idealizm*, buna karşın bilginin gerçekten varolan nesnelere, gerçekliğin kendisine ulaşabileceğini savunan yaklaşıma ise, *epistemolojik realizm* adı verilir.

epistemolojik [İng. *epistemologic*; Fr. *épistémologique*]. 1 Bilgiye ilişkin, bilgi teorisi ya da bilgi felsefesiyle ilgili olan; 2 Olgunun, nesnenin, varlığın, dış dünyanın kendisiyle değil de, varlığın bilgisine dair olan; 3 varlığın bilinme tarzı, dış dünyanın bilgisi, algısı üzerine olan için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, bilinen ya da tecrübe edilen, duyumlanan, algılanan, kavranan nesne ya da şeye; bilgiden bağımsız olarak varolan gerçek ve ontolojik nesneye karşıt olarak, ister doğru, ister yanıltıcı olsun, her tür bilgiye konu olan nesneye *epistemolojik nesne* adı verilir.

Yine, insan bilgisinin bilen insan zihnine, insan vücudunun ve duyu organlarının içinde bulunduğu koşullara göreli olduğunu, bağlı bulunduğunu öne süren anlayışa, bilen insan zihninden ba-

ğımsız gerçekliklerin nesnel bilgisi diye bir şeyin söz konusu olmadığını öne süren ve çoğunluk öznelci bir bilgi teoriyle birleşen görüşe *epistemolojik görecilik* denmektedir.

Öte yandan, bilgide insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varoluşunu yadsıyan, nesnelerin varoluşunu onların insan tarafından algılanmalarına ya da bilinmelerine indirgeyen görüş; nesnenin, bir özne olmadan varolamayacağını savunan felsefî akım ise *epistemolojik idealizm* olarak bilinir.

Zihnin kendisi, zihin hâlleri ve içerikleri dışında, hiçbir şeyin bilinemeyeceğini, bilgi sürecinde insanın kendi zihnini, içkin küresini aşamayacağını, zihne ilişkin bilginin, başka herhangi bir şeye ilişkin bilginin kuruluşu ya da ortaya çıkışı için tek kaynak olduğunu, her tür bilginin bir zihin içeriği olarak varolduğunu ve nesnenin bir özne olmadan varolamayacağını savunan akım olarak epistemolojik idealizm, zihin dışı tüm varlıkların yalnızca noetik nesneler olduklarını, bir zihin tarafından algılanmış ya da düşünülmüş olma ilişkisi dışında hiçbir varoluşları olmadığını öne sürer.

epistemolojik engel [İng. *epistemologic obstacle*; Fr. *obstacle épistémologique*]. Çağdaş Fransız filozofu †Bachelard'ın epistemolojik kopma tezinin temeline yerleştirdiği ve epistemolojik kopmayı engelleyen öğelere işaret etmek amacıyla kullandığı terim.

Bachelard'a göre, epistemolojik engel, bir teoriden diğerine geçişi, ilerlemeyi engelleyen bilimsel bir kavram, görüş ya da yöntemdir. O, epistemolojik engellerin geçmiş ya da daha önceki düşünce tarzlarının, araştırma ya da gelişmenin yolunu tıkayan kalıntıları olduğunu söyler. Örneğin, Aristotelesçi bilimin atomcu teorilerin onsekizinci yüzyıldaki gelişmesinin önünde, ilkel sağduyunun canlıcılığının da mekanist fiziğin ortaya çıkışında bir engel oluşturduğunu öne süren Bachelard'a göre, epistemolojik engellerin en önemli kaynağı sağduyudur. Epistemolojik engel, düşünceyi statikleştirerek değişmeyi ve yeniliği önler.

Onun epistemolojik engel kavramını kendisiyle dengelediği kavram, epistemolojik hareket ya da edimdir. Buna göre, epistemolojik engel ya da engellerin, eski düşüncelerin, köhnemiş düşünce kalıplarının etkisi yoluyla bilimsel gelişmenin önüne geçtiği yerde, epistemolojik engelleri ortadan kaldırma teşebbüsleri olarak epistemolojik edimler, bilim adamının dehasının, bilimsel gelişmenin seyrine beklenmedik şekilde ivme kazandıran, atılım ya da sıçramalarını ifade eder.

epistemolojik kopma [İng. *epistemological break*; Fr. *coupure épistémologique*]. Çağdaş Fransız bilim tarihçisi ve filozofu Bachelard'ın, bilimsel bilginin sağduyudan ayrılışıyla, farklı bilimsel kavramsallaştırmalara karşılık gelen bilimsel teorilerin mukayese edilemezliğini dile getirmek için kullandığı terim. Bachelard, bilimsel bilginin, ayrı bir bilişsel alan meydana getiren bilimin sağduyu düzeyinden ayrılıp, yeni bir düzeyde ortaya çıktığını ve hatta sağduyunun tecrübe ve inançlarıyla çeliştiğini söyler. Başka bir deyişle, bilim sağduyudan ya da gündelik deneyden, onun nesnelerini, onların gündelik deneyde görülemeyen özellik ve ilişkilerini açığa çıkaran yeni kategoriler içine yerleştirmek suretiyle kopar.

Epistemolojik kopma, ikinci olarak, iki bilimsel teori ya da bilimsel teorileştirme arasında ortaya çıkar. Bachelard'ın bu konuda verdiği örneklerin başında görelilikle kuantum teorileri gelmektedir. Ona göre, epistemolojik bir kopmaya yol açan teoriler, yalnızca yeni doğa kavrayışlarının doğuşuna değil, fakat kökten bir biçimde farklılık gösteren yeni bilimsel yöntem anlayışlarının ortaya çıkışına işaret eder. Şu hâlde, bilimsel kopma ya da kopuş, bilimsel bilginin sağduyunun inanç ve tecrübe-

lerinden ayrılması, ve iki farklı kavramsallaştırma ya da algılama tarzı doğduğu zaman söz konusu olur.

epistemoloji olarak metafizik [İng. *metaphysics as epistemology*; Fr. *métaphysique comme épistémologie*]. Alınan filozofu †Kant'ın varlığı varlık olmak bakımından değil de, bilinebilir olmak, insan bilgisinin nesnesi olmak bakımından ele alan metafizik anlayışına verilen ad.

†Aristoteles'ten önce ya da sonra gelen birçok büyük düşünür, onun 'insan varlığının, varlığın bizzat kendisine nüfuz edebileceği' kabülünü paylaşmakla birlikte, zaman zaman varlıkla düşünce ya da algı arasındaki ilişkinin oldukça problemli olan bir ilişki olduğu düşünülmüştür. Gerçekten de, varlıkla düşünce arasındaki bu ilişkinin doğasının ne olduğu problemi, epistemolojinin ontolojinin önüne geçtiği modern felsefenin en önemli problemlerinden biri hâline gelmiştir. İşte Kant, söz konusu problemi çözme girişiminin bir parçası olarak, varlık olmak bakımından varlık üzerine olan doğruları değil de, bilinen ya da bilinebilir olmak bakımından varlık hakkındaki mutlak doğruları ortaya koyacak yeni bir metafizik anlayışına ulaşmıştır.

Kant, metafiziğin ilkelerinin tüm bilimler için ortak olduğu ve onların özel bilimlerin ilkelerinden özü itibariyle farklı olduğu konusunda, Aristoteles'le aynı fikri paylaşır. Ona göre, metafiziğin ilkeleri, 1 her tür deneyimden ve hatta duyuların izlenimlerinden bile bağımsız olma anlamında *a priori*dir. Kant, nedensellik kavramının herhangi bir duyu-izlenimini betimlemediği konusunda, †Hume'la uyuşur. Buna göre, bir duyu-izlenimini betimleyen hiçbir önerme mantıksal olarak nedensellik ilkesini gerektirmez. Nedensellik ilkesi, bu bağlamda *a priori*dir.

2 Metafiziksel önermeler, çelişmezlik yasasının ya da mantık yasalarının söz konusu ilkelerin doğruluğunu belirlemek bakımından yeterli olmaması anlamında, sentetiktirler. Buna ek olarak, metafiziksel ilkeler 3 matematiksel olmayan ilkelerdir. Kant, †Leibniz ve lojisistlerin tersine, matematiğin önermelerinin, matematiksel aksiyom ve teoremlerin sentetik *a priori* önermeler olduklarını düşünür. Bununla birlikte, o, tıpkı Aristoteles'in yaptığı gibi, metafiziksel önermeleri, matematiğin önermelerinden ayırmak ister. Bundan dolayı, Kant'a göre, metafiziğin temel görevi, a) matematiksel sentetik *a priori* önermelerle matematiksel olmayan sentetik *a priori* önermeleri ortaya çıkararak, bunları birbirlerinden ayırmak ve b) bilgi için kaçınılmaz olan sentetik *a priori* önermelerin zorunluluğunu göstermektir.

İşte, Aristoteles'te söz konusu olan 'ontoloji olarak metafizik'i epistemoloji olarak metafiziğe dönüştüren yaklaşım, Kant'ın sentetik *a priori* önermelerle ilgili bu yaklaşımıdır. Kant bu çerçeve içinde, A 'sezginin nesnelerin doğasına uyması durumunda, insanın nesne hakkında *a priori* bir bilgiye sahip oluşu olgusunun açıklanamayacağını, bu açıklamanın ancak ve ancak duyumun nesnesinin insandaki sezgi yetisine uyduğu kabul edildiği takdirde olanaklı' olduğunu iddia eder.

Yine, B 'insan, bilgide, söz konusu sezgiler bilgi düzeyine yükselmek durumunda olduğundan, sezgilerle yetinemeyeceği, fakat onları, tasarımların nesnesi olan bir şeye bağlamak durumunda olduğu için, burada da iki alternatif söz konusu olur: Ya kendilerivle nesneleri belirlediğimiz kavramlar nesnelere uyacaktır (ki bu durumda da, insanın *a priori* bir bilgiye sahip olabilmesi hususu açıklanamaz) ya da nesnelerin kavramlarımıza uydukları kabul edilecektir.'

A Kant'ın matematik felsefesinin temel tezini meydana getirir. Buna göre, geometri ve aritmetiğin aksiyomlarının sentetik *a priori* karakteri, bu aksiyomların, algıların, duyumsal içeriğini değil de, formel yapısını betimlediği teziyle

açıklanır. Kant, bu yapıyı, Euklidesçi mekâna ve Newtoncu zamana ilişkin saf sezgiyle özdeşleştirir. B ise, A ile birlikte, Kant'ın bilinen ya da bilinebilir olmak bakımından varlığın temel algısal ve kavramsal yapısının bilimi olarak, epistemolojik metafizik anlayışının temel düşüncesini meydana getirir.

Buna göre, Kant'ın deyişiyle 'izlenimler çokluğu'na kavramları uygulamak, onu kavramların oluşturduğu çerçeve içine oturtmak ya bu çokluğu betimlemek ya da onu yorumlamak ve düzenlemek anlamına gelir. İzlenimler çokluğunu kavramsal bir çerçeve içine oturtmak, izlenimleri nesneler şeklinde düzenlemek olduğuna göre, kavramlar nesnelere değil de, nesneler kavramlara uymak durumundadır. İnsan zihninin kendilerini kullanarak izlenimler çokluğunu nesneler şeklinde düzenlediği bu kavramlara Kant *a priori* kavramlar adını verir. Bu kavramların kullanılması, basit izlenimler çokluğunu nesneler hâline getirir, salt öznel olan bir deneyimi, nesnel bir tecrübeye dönüştürür.

O, bu *a priori* kavramların, kendisinin kategoriler adını verdiği on iki temel kavramdan türetilebildiğini savunur. Her kategori, izlenimler çokluğuna uygulandığı zaman öznel bir tecrübeyi nesnel bir deneyim haline getiren *a priori* bir kavramdır. Buna göre, doğru bir metafiziksel önerme ileri sürmek matematiksel olmayan, sentetik *a priori* bir önerme ileri sürmektir ve bir kategorinin öznel bir tecrübeye uygulanabilir olduğunu iddia etmek ise, onun öznel izlenimler çokluğunun nesnel bir şey olabilmesi için gerek ve yeter bir koşul olduğunu belirtmekten başka bir şey değildir.

Bu bağlamda, doğru bir metafiziksel ilke, yani sentetik *a priori* bir önerme, onun yalnızca öznel bir tecrübe olanın nesnel bir deneyime dönüştürülmesi için zorunlu bir koşul olduğunu belirtmek suretiyle haklı kılınabilir. Kant, yalnızca kategorilerin tüketici bir listesini yapmakla yetinmeyip, söz konusu kategorilerin nesnellik kazandırma işlevini ifade eden metafiziksel ilkeleri de ortaya koyduğunu savunmuştur. Ona göre, bu metafiziksel ilkeler, tıpkı Euklleides geometrisiyle aritmetiğin aksiyomlarının nesnel deneyin *a priori* algısal, mekânsal ve zamansal yapısını belirlemesi gibi, nesnel deneyimin kavramsal yapısını belirler. Matematiksel önermelerle, matematiksel olmayan sentetik *a priori* önermeler, böylelikle bilinen ya da bilinebilir bir şey olarak varlığın formel yapısını oluşturmaktadır.

epokhe. Antik Yunan felsefesinde, kuşkucular tarafından savunulan, hiçbir konuda nihaî ve kesin bir yargı beyan etmeyip, bir yandan araştırmaya devam ederken, bir yandan da yargıyı askıya alma, hüküm vermeme tavrı.

Epokhe, daha genel olarak da, insan varlığının görünüşlerin ötesine geçerek, gerçekliğin kendisine ulaşamayacağını öne sürmek suretiyle, ruh dinginliğine ve kesinliğe ulaşmak amacının bir parçası olarak, bilgiyi bütünüyle reddetme tavrını ifade eder.

Erasmus, Diderius. 1466-1536 yılları arasında yaşamış olan, Kuzey Avrupa Rönesansının önemli ustası ve klâsik edebiyat araştırmacısı, hümanist bilgin ve ilahiyatçı.

Dogmatik bir skolastisizme karşı cephe alan ve Hristiyanlığı, yalnızca bir kurtuluş dini olarak değil de, insan aklına güven duymaya dayanan bir gönül dini olarak görmek isteyen Erasmus, bir yandan Reformcuların dogmatik teolojisine karşı çıkarken, bir yandan da eserleriyle, zihinleri Reformasyon'un düşüncelerine hazırlamıştır.

Erastusçuluk. Laik otoritenin kilise karşısında her konuda üstünlüğü ve önceliği olduğu inancı. Vatandaşları aynı dine bağlı toplumlarda, dinî ya da dünyevî tüm suçları cezalandırma hakkı ve görevinin devlette olması gerektiği tezi.

erdem [Os. *fazilet*; İng. *virtue*; Fr. *vertu*; Al. *eigenschaft, vermögen*]. Ahlâkî bakımdan her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi, iyi ve doğru eylemlerde bulun-

maya yatkın olma durumu. İnsan varlığına en zengin, en gerekli ve dolgun anlamını veren ahlâkî niteliklerin toplamı. İnsan irâdesinin gerektiği takdirde büyük özverilerde bulunmak ve ciddî engelleri aşmak pahasına, ahlâkî iyiliği amaçlama, iyilik uğruna hareket etme gücü.

Erdem terimini felsefeye sokan, her varlığın kendine özgü fonksiyonunu en iyi bir biçimde yerine getirme anlamına gelen Yunanca *arete* sözcüğünü insan ve insanın etkinlikleri için kullanan †Sokrates olmuştur. Bu bağlamda Sokrates'e göre, erdem insana kendisine özgü ve uygun olanı gerçekleştirme ve kendisini gerçekleştirme imkânı veren yetkinliktir. Sokrates'in öğrencisi †Platon da, ruhu üç parçaya böldükten sonra, erdemi, her bir parçanın kendi işlevini en iyi bir biçimde yerine getirmesi hâline eşitlemiştir. Üç parçanın ayrı ayrı erdemleri bilgelik, cesaret ve ölçülülük olup, bunlar gerçekleştikten sonra, üç parçadan meydana gelen bütünün ahenk içinde olması hâli de, adalet erdemine tekabül eder. Söz konusu dört erdem, Yunan kültürünün *kardinal erdemleri* olarak bilinir.

Erdem ahlâkının düşünce tarihindeki en önemli temsilcisi olan †Aristoteles ise, erdemleri ahlâkî ve dianoetik erdemler olarak ikiye ayırmıştır. Bunlardan adalet, cesaret, ölçülülük, cömertlik, dostluk gibi *ahlâkî erdemler* iki aşırı uç arasındaki doğru ortayı bulmaktan meydana gelen erdemlerdir. Buna karşın, bilgelik benzeri *dianoetik erdemler* entellektüel faaliyete bağlı olan ve şeylerin niçin oldukları gibi olduklarını anlamak ve keşfetmekle belirlenen erdemlerdir.

Bu erdemler, teorik bilgelik ya da *sophia* ile belirlenen erdemler olup, konu olarak en yüksek nesnelere yönelmişlerdir. Metafiziğin konularını ele alan, doğa bilimleri ve matematikle uğraşmanın sonucu olan bu erdemler, Aristoteles'e göre, ahlâkî erdemlerden daha üstündürler, çünkü gerçek mutluluğu meydana getirirler. Başka bir deyişle, dianoetik ya da entellektüel erdemler en yüksek erdemlerdir, çünkü, 1 insanın en yüksek yetisi olan akla ve aklın da en yüksek faaliyeti olan tefekkür ya da kuramsal temaşaya dayanırlar. 2 Yine, bu tür bir etkinlik, herhangi bir bedensel faaliyetten çok daha uzun sürer. 3 Öte yandan, filozof, kendisine en fazla yeten kişidir. Dolayısıyla, onun entellektüel faaliyeti ve erdemleri herşeyden önce gelir. Ve nihayet, 4 bu tür etkinlik ve erdemler, başka bir amaç için değil, bizatihi kendileri için istenirler.

†Modern felsefede de, erdem, İlkçağ felsefesinin meydana getirdiği söz konusu genel çerçeve içinde, insanî bir özellik, insana özgü yetkinlik olarak anlaşılmıştır. Örneğin, †Spinoza'ya göre, insanla ilgili bir nitelik olarak erdem, salt insanın kendi doğasına özgü yasalarla anlaşılıp bilinebilecek birtakım şeyleri hayata geçirme gücüne sahip insanın özü ya da doğasıdır. Erdem ahlâkına karşıt bir †ödev ahlâkının savunucusu olan †Kant ise, erdemi insanın içinde bulunabileceği her tür ahlâkî durum, çeşitli ahlâkî durumlar içinde mücadele veren ahlâkî niyet olarak tanımlamıştır.

erdem ahlâkı [İng. *virtue ethics*; Fr. *éthique de la vertu*]. Erdem kavramının, iyi karakterin merkezî bir rol oynadığı ahlâk anlayışı ya da görüşü.

İnsana özgü yetkinlik, ahlâkî bakımdan iyi olan bir karakteri şekillendiren ahlâkî nitelik olarak erdem kavramını temele alan erdem etiği ya da ahlâkı, ahlâkî kural ya da yasaları temele alan, ödeve dayalı ahlâk teorilerinin tam karşıtı olan bir ahlâk anlayışıdır. Felsefede en azından †Aristoteles'ten beri varolan söz konusu karşıtlığın adı, ahlâk felsefesinde 1970'lerden itibaren konmuştur. Bu tarihten başlayarak ahlâk terimi ödevi, niyeti, ahlâk yasasını temele alan ahlâk anlayışları için kullanılırken, erdemi ve ahlâkî bakımdan iyi olan karakteri temele alan ahlâk teorileri için etik terimi kullanılmaya başlan-

mıştır. Erdem ahlâkının en önemli temsilcisi Aristoteles, buna karşıt ödevci ahlâk anlayışının en önemli temsilcisi de †Kant'tır.

ereksel nedenler öğretisi [İng. *doctrine of final causes*; Fr. *doctrine des causes finales*]. †Aristoteles ve †Leibniz tarafından savunulan, dünyadaki şeylerin ve olayların en iyi bir biçimde, ancak kendisine yönelinen bir amaç, erek ya da ereksel nedene başvurmak suretiyle açıklanabileceği görüşü.

Erigena, Johannes Scottus. Düşünce ve eserleriyle Yunan felsefesini ve Yeni Platoncu felsefeyi Hristiyan inancıyla bağdaştırmaya çalışmış olan Ortaçağ düşünürü.

Erigena, temel eseri olan *'Doğanın Bölünüleri Üzerine'* adlı eseriyle varolanları, 1 Yaratan ve yaratılmamış olan (yani, varolan herşeyin kaynağı olarak Tanrı), 2 Yaratılmış ve yaratan (yani, tanrısal ideler), 3 Yaratmayan ve yaratılmış olan (yani, Tanrı dışındaki tüm varlıklar), 4 yaratmayan ve yaratılmamış olan diye sınıflamıştır. Birinci ve dördüncü özellikler ve varlıklar, başlangıç ve son olarak Tanrı'da toplanmış iken, üçüncüsü yaratılmış varlıkların varoluş biçimini yansıtır. Yaratıkların Tanrı'ya dönüşü, Erigena'ya göre, günâh işlemekten kaçmak ve kurtulmakla ve ölümden sonraki dünyaya girişle başlar.

eristik [Yun. *eristike*; İng. *eristic*; Fr. *éristique*; Al. *eristik*]. Tartışmayı, belli bir konuda doğru sonuçlara veya bilgiye ulaşmanın aracı olarak değil de, kendi içinde bir amaç olarak gören argüman; kanıtlama biçimi ve özel tartışma teknikleriyle, tartışmak için tartışma amacı güden düşünce alış verişi; kurnazlığa dayanan ustalıklı, ama aldatıcı akılyürütme biçimi.

Söz konusu kanıtlamalarda, form olarak diyalektik bir akılyürütme uygulanmakla birlikte, kullanılan dolaylı çürütme teknikleriyle, felsefi tartışmalar retorik egzersizlerine indirgenir. Sofistler tarafından kullanılan eristik, daha sonra Megara Okuluna bağlı filozoflarca en uç noktalara kadar taşınmıştır.

Bu çerçeve içinde, Sofistlerin, daha iyi olanın kötü, daha kötü olanın iyi görünmesini, kötünün iyi ve yanlışın doğru karşısında baskın çıkmasını sağlayacak türden akılyürütme ya da tartışma tekniklerine mantık tarihinde eristik diyalektik adı verilmiştir.

erkekmerkezcilik [İng. *androcentrism*; Fr. *androcentrisme*]. Erkekmerkezli, erkeği temele alan, erkeğin ilgilerini, çıkarlarını ve bakış açısını ön plâna çıkartan anlayış, felsefe.

Erkekmerkezcilik terimi, özellikle günümüzde öne çıkan feminist felsefede önem kazanmıştır. Nitekim, Doeuff, İrigaray ve Kristeva gibi feminist düşünürler modern Batı'nın felsefe ve biliminin eril bir felsefe, erkekmerkezci bir bilim olarak tanımlarlar. Kadını erkeğin yokluğu ya da eksik ve aşağı öteki-si olarak, erkeğe göre tanımlayan söz konusu feminist filozoflardan Le Doeuff'e göre, örneğin, Bacon'un modern bilim projesi amir bilim ve kadınsı doğa arasındaki ilişki yoluyla tanımlanır.

eros. 1 Yunan mitolojisinde, aşk tanrısı. 2 İlk kaostan doğan yaratıcı tanrılardan ve dünyanın temel öğelerinden birine, †Sokrates ve †Platon'da, ne tanrı ne de insan olup, tanrılarla insan arasında bulunan, aradaki mekânı doldurup, bütünü kendisinde birleştiren ve insanların onun sayesinde bir tür tanrısallıktan ve ölümsüzlükten pay aldıkları yaratıcı güce verilen ad.

3 Yunan felsefesinde, *eros* aynı zamanda, güzelliğe duyulan aşk; duyumsal ve cinsel cazibe; fiziksel aşk için kullanılmıştır.

erotetik [İng. *erotetik*; Fr. *érothétique*]. Soru yanıt yoluyla tartışma anlamında bazı diyalektik türleri için kullanılan, sorularla, sorgulamayla, soru sormayla ilgili olmayı dile getiren terim. Sorulara ilişkin mantıksal analizle, sorulardan yararlanarak kanıt toplama ya da öğretim yöntemiyle bağlantılı olarak kullanılan deyim.

esir [İng. *aither*; Fr. *éther*]. İlkçağ doğa biliminde, toprak, hava, su ve ateşe ek olarak varlığı kabul edilen beşinci öğeye, yaklaşık yüz yıl öncesine kadar, mekânı doldurduğu varsayılan esnek madde ya da ortam.

Buna göre, 19. yüzyılın neredeyse sonlarına kadar, fizikçiler havanın ses dalgalarını iletmesine benzer bir biçimde, esirin de elektromanyetik dalgaları ilettiğine inanmışlardı. Esirin ağırlığı olmayan, saydam, sürtünmesiz, kimyasal ya da fiziksel olarak varlığı saptanamayan ve tüm maddeleri geçiren bir ortam olduğu kabul edilmekteydi. Modern fizikte, ışığın ve maddenin yapısı daha iyi anlaşılınca, esir kavramının yerini, mekanik bir ortama indirgenemeyen maddî alan kavramı almıştır.

eskatoloji [İng. *eschatology*; Fr. *eschatologie*; Al. *eschatologie*]. Teolojinin, ölümü, insanın ölümden sonraki yazgısını, cennet ve cehennemi, tarihin son anını ve dünyanın sonunu konu alan dalı. İnsanın akibetine, ölümden sonraki hayatına ve dünyanın nihaî akibetine ilişkin dini kuram. Örneğin, *ilmi ahiret* olarak bilinen İslâm eskatolojisi, insanlara ahirette olup bitenleri, ahirette geçen olayları öğretir.

esse. Varlıktan, varlık durumundan farklı olarak, var olma eylemi, bir özün aktif ifadesi için kullanılan Latince terim.

esse est percipi. †Berkeley'in, şeyler ya da nesneler için 'varolmanın algılanmış olmak' anlamına geldiğini, nesne ya da şeylerin yalnızca, onları algılayan tinsel varlıkların zihinlerinde basit idelerden meydana gelen kompleksler olarak varolduklarını öne süren idealist tezi.

Berkeley'in söz konusu görüşünü anlatmak için, yalnız başına †idealizm terimi, insan zihnindeki idelerden başka hiçbir şeyin varolmadığını dile getirdiği için, yanıltıcıdır. Zira, onun görüşünde, algı sürecinde algılanan idelere ek olarak, söz konusu ideleri algılayan varlıkların var olması gerekir. Öyleyse, 'varolmak algılanmış olmaktır' (*esse est percipi*) tezi, tam olarak ifade edildiğinde, varolmak ya algılanmış olmak ya da algılayan bir kimse olmaktır. Berkeley'in görüşüne göre, gerçeklik yalnızca idelerden değil, fakat bu ideleri algılayan tinsel varlıklardan meydana gelir.

Berkeley'i dış dünyadaki varlıkların varoluşunu insan zihnindeki idelere indirgemeye ve bu tür bir maddesizciliğe götüren en önemli adım, onun birincil niteliklere ilişkin idelere farklı, ikincil niteliklere ilişkin idelere ise daha farklı bir açıklama getirilmesine karşı çıkmasından oluşur. Berkeley, bundan sonra bir adun daha atarak, zihnimizdeki idelere karşılık gelen ve zihinlerimizden bağımsız olarak varolan bir şey bulunduğunu kabul etmek için hiçbir neden bulunmadığını iddia eder. Buna göre, o †Locke'un birincil niteliklerle ikincil nitelikler arasında yaptığı ayırıma karşı çıkarak, birincil niteliklerin nesnenin kendisinde, buna karşın ikincil niteliklerin öznenin kendisinde var olmalarının söz konusu olmadığını söyler.

Locke renk, tat gibi ikincil nitelikler söz konusu nitelikleri algılayan kişinin durumuna ya da içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak değiştiği için, ikincil niteliklerin bizde var olduğunu öne sürmüş, buna karşın şekil, kütle, hareket ve yer kaplama gibi birincil niteliklerin, insandan bağımsız olarak şeylerin kendilerinde varolduğunu savunmuştu. Berkeley ise, ikincil nitelikler için söz konusu olan şeyin birincil nitelikler için de geçerli olduğunu belirtir; örneğin, algılanan şekiller, biz onların çevresinde hareket ettikçe değiştiği gibi, hareket eden cisimlerin hızlarıyla ilgili yargılarımız da, hareket eden cisimlere olan uzaklığımıza göre, değişir.

Öte yandan, Berkeley'e göre, bizim birincil niteliklere, örneğin yer kaplamaya, şekle, hareket ve sükûnete ilişkin idelerimiz, tıpkı ikincil niteliklere, renklere, seslere ve kokulara ilişkin idelerimiz gibi ve onlardan daha az olmamak üzere, birer idedir. Şu halde, Locke'un savunduğu gibi, bizim dolayımsız olarak yalnızca kendi idelerimizi tecrübe

ettiğimiz doğruysa, her iki durumda da, yani birincil nitelikler söz konusu olduğu zaman da, ikincil nitelikler gündeme geldiğinde de, bizim, bu niteliklere ilişkin idelerimizin zihinlerimizden bağımsız olarak varolan şeylerin aktüel niteliklerine karşılık geldiğini düşünmek için geçerli bir nedenimiz yoktur.

Locke'un birincil niteliklerle ikincil nitelikler arasındaki bu ayrımı geçersiz hâle gelince, Berkeley insan zihninden bağımsız bir maddenin varoluşu için artık hiçbir neden kalmadığını söyler. Buna göre, biz doğrudan ve aracısız olarak yalnızca kendi idelerimizi algılarız. Bize, aktüel algıda duyularımızla evleri, ağaçları, nehirleri ve kuzuları algıladığımız söylense de, biz duyularımızla kendi idelerimiz ya da duyumlarımız dışında başka hiçbir şeyi algılamayız. İdelerimiz ya da duyumlarımız ise zihinlerimiz dışında başka hiçbir yerde varolamaz. Buradan çıkan sonuç da evlerin, ağaçların, nehirlerin ve kuzuların zihinlerimizde bulundukları ve yalnızca zihinlerimizde varolduklarıdır.

Aslında ulaştığı ontolojik sonuç bir kıyıya bırakılacak olursa, Berkeley'in buradaki öncülleri, ki bu öncüller temelde epistemolojik bir niteliği olan öncüllerdir, modern filozofların hemen hemen çoğu tarafından kabul edilir. Başka bir deyişle, birçok modern filozof Berkeley'in †Locke'a karşı olan itirazında haklı olduğunu düşünür; Locke'un söylediği gibi, biz kendi idelerimiz ya da duyumlarımız dışında başka hiçbir şeyi tecrübe edemiyorsak, bu takdirde tecrübemizde, idelerimizin ya da duyumlarımızın insan zihninden bağımsız olarak varolan maddî şeylerin duyularımız üzerindeki eyleminin sonucu olduğu kabülünü haklı kılacak hiçbir şey bulunmadığı kabul edilmelidir.

Modern filozoflar bununla birlikte, bu noktada dururlar ve idelerimiz ve zihinlerimiz dışında başka hiçbir şeyin varolmadığını öne sürmezler. Başka bir deyişle, onlar şeylere ilişkin bilgimizin şeylerin ideleriyle sınırlanmış olduğunu kabul ederler, fakat şeylerde onlara ilişkin olarak sahip olduğumuz ideler-den daha fazla birtakım niteliklerin bulunup bulunmadığı, zihnimizdeki idelerin kaynağının ne olduğu konusunda sessiz kalırlar.

Berkeley ise bu noktada kalmayıp, bizim doğrudan ve aracısız olarak yalnızca kendi idelerimizi algıladığımız, bilgimizin bu idelerin bilgisi olduğu epistemolojik tezinden, yalnızca ideler-in ve bu ideleri algılayan zihinlerin ve tinsel varlıkların varolduğu, maddecilerin mutlak bir biçimde ve insandan bağımsız olarak varolduğunu savundukları maddenin varolmadığı ontolojik sonucunu çıkartır. Çünkü Berkeley'e göre, biz maddeyi ya da maddî tözü hiçbir zaman doğrudan ve aracısız olarak algılamıyoruz; maddenin varoluşu, bizim doğrudan ve aracısız olarak algıladığımız herhangi bir şeyde mantıksal olarak içerilmediğine, ya da doğrudan ve aracısız olarak algıladığımız herhangi bir şey tarafından mantıksal olarak gerektirilmediğine göre, maddenin ve dolayısıyla dış dünyadaki varlıkların insan zihninden bağımsız bir biçimde, kendi başına varolduğunu kabul etmek için hiçbir nedenimiz yoktur.

essentia. Varoluş anlamına gelen *existentia* terimine karşıt olarak öz ya da mahiyet, bir şeyi her ne ise o şey yapan şey özellik anlamına gelen Latince terim.

estetik. [Os. *bediiyât*; İng. *aesthetics*; Fr. *esthétique*; Al. *aesthetik*]. Sanat ya da güzellik alanında söz konusu olan değerleri konu alan felsefî disiplin; felsefenin güzeli ya da güzelliği konu alan, iyi, çirkin, hoş, yüce, trajik gibi güzellikle yakından ilişkili olan kavramları araştıran, doğal nesne ya da insan yaratısı olan ürünlerde sergilenen güzelliklerle ilgili yargı ve yaşantılarımızda söz konusu olan değerleri, tavırları, haz ve tadları analiz eden dalı; estetik nesnelere, estetik tecrübenin nesnelerine yöne-

len temaşada söz konusu olan problemlerin çözümü ve kavramların analiziyle ilgili olan felsefî disiplin.

Yunanca'da ilk, temel duyum anlamına gelen *aisthesis*'le, varolan şeyler karşısında, duyumları, duyguları ve sezgileri yoluyla duyarlı olan kişi anlamına gelen *aisthetikos*'tan türeyen ve felsefenin, mantık, metafizik, bilgi teorisi ve ahlâk gibi dallarının yanında başka bir temel bir disiplini olan estetik, ayrı ve bağımsız bir disiplin ve araştırma alanı olarak A. G. Baumgarten tarafından kurulmuştur. Estetiğin güzelliğe yöneldiğini söyleyen Baumgarten'den sonra, estetik daha da gelişmiş ve güzelliğin felsefesi olarak ortaya çıkmıştır. Estetiğin gelişiminde çok etkili olmuş olan başka bir düşünür de, ünlü Alman filozofu I. Kant'tır. O, estetik bilincini, genel olarak insan deneyimindeki anlamlı ve birlikli bir öğe olarak değerlendirmiştir. Ona göre, estetik yargı, doğamızın teorik ve pratik yönlerini birbirine bağlayan, doğa dünyasıyla özgürlük dünyasını uzlaştıran temeli meydana getirir.

Estetikte söz konusu olan belli başlı sorular şunlardır: Güzellik ne anlama gelir? Güzel diye nitelediğimiz bir şeyi güzel kılan etmenler nelerdir ve bu etmenler, öznede mi yoksa nesnede mi bulunur? Birtakım estetik standartlar var mıdır? Estetik diye nitelenen müstakil bir tecrübe türünden söz edilebilir mi? Sanat eserlerinin doğayla ilişkisi nedir? Sanata karşı olan estetik tepki ile doğaya karşı olan estetik tepki arasında ne fark vardır? Güzellik, iyilik, doğruluk gibi değerlerde, hangi ortak ve farklı özelliklerden söz edilebilir? Bir nesne ya da esere güzel diye değer biçerken, bizi etkileyen ölçütler bilinçli mi, yoksa bilinç dışı ölçütler midir?

Bütün bu belirlemeler dışında, estetikle ilgili olarak söylenmesi gereken başka bir husus da, felsefî ya da bilimsel bir disiplin olarak estetiğin, her ne kadar sanatları da konu alsa bile, sanat ya da sanat felsefesiyle karıştırılmaması gerektiği hususudur. Çünkü sanat eseri yaratmak ya da sanat eserlerinden estetik haz almak, deneysel bir estetik bilimi ya da estetiğe yönelik felsefî bir yaklaşım oluşturabilmek için, kesinlikle yeterli değildir. Öte yandan, estetik yalnızca sanat eserlerinde yaratılan güzellik yerine, güzelliği bir bütün olarak ele alır.

Estetik alanında, estetik deneyimin mahiyeti, güzel sanatlar ve güzelliğin kendisi söz konusu olduğunda, farklı yaklaşımlardan söz edilebilir. Bu farklı yaklaşımların başında ise, *hazcı anlayış* gelmektedir. Estetik deneyimi ayrı bir haz ya da duyum türü olarak gören, estetik değerin, kimi temel özellikleriyle, başka değerlerden ayrıldığını savunup, estetik değeri, bir şeyi, bir amacın aracı olarak değil de, bizzat kendisinden dolayı beğenme olarak tanımlayan ve estetik değerlerin pratik değerlerden, doğrudan ve aracısız olmak bakımından farklılık gösterdiğini iddia eden hazcı anlayış, kendi içinde *bilimsel yaklaşımı* ve *bilimsel olmayan hazcı yaklaşımlar* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan temelde psikoloji bilimine dayandığı için, bilimsel diye nitelenen hazcı anlayış içine, Santayana'nın *estetik kuramıyla*, *katharsis anlayışı* ve *Gestaltçılığın estetik görüşü* girer.

Bilimsel olmayan hazcı estetik anlayışı ise, Kant'ın estetik teorisinde ifadesini bulmaktadır. Estetik değerin bir tür hazda tezahür ettiğini, bu hazzın ise özel bir haz türü olduğunu öne süren Kant'a göre, güzelliğe erişebilmek için, hazzın 1 çıkar gözetmeyen, 2 evrensel, 3 belli bir tarz ya da biçimde zorunlu olup, son olarak da 4 amaçlılık etkisi ya da fikri yaratmak durumunda olan bir haz olması gerekir.

Estetikte, hazla kendisinden haz alınan duyumsal malzeme ya da estetik nesne arasında bir ayırım yapıldığına göre, şimdiye kadar sözü edilen hazcı yaklaşımların haz öğesi üzerinde yoğunlaştığı yerde, diğer yaklaşımlar kendisinden estetik bir haz alınan malzeme veya sanat eseri üzerinde yoğunlaşır. Bu yak-

laşımların başında, *bağlamcı yaklaşım* gelmektedir. Kendisinden haz alınan malzemenin niteliğinin, sezgi yoluyla kavranan niteliğin önemini vurgulayan bağlamcı yaklaşımın en önemli temsilcileri Henri †Bergson ve B. † Croce'dir.

Aynı çerçeve içinde değerlendirilebilecek olan diğer bir yaklaşım ise, Amerikan filozofu J. †Dewey'in *organizmacı estetik görüşü*dür. Söz konusu anlayışa göre, estetik obje ya da sanat eseri organik bir bütün içindeki her öğe ya da ayrıntının başka ayrıntılara ayrılmazcasına bağlandığı bir yapı olmak durumundadır. Dolayısıyla, organik bir biçimde yapı kazanmış olan sanat eserlerinde, her ayrıntı kendi işlevini, bütüne katkı yapacak bir biçimde gerçekleştirir.

Bu bağlamda ele alınabilecek olan bir diğer estetik yaklaşım, kökleri †Platon ve †Aristoteles'te bulunan *formcu yaklaşım*dır. Söz konusu filozoflardan, örneğin Aristoteles'e göre, sanatçı bireysel varlıkları, fizikî tikelleri değil de, bu nesnelerin kendisinden pay aldığı tümel form ya da özü taklit etmelidir. Öyle ki, bu sayede sanat, tarihin statüsüne değil de, bilimin statüsüne eşdeğer bir konuma yükselir.

Kendisinden haz alınan duyumsal malzeme üzerinde yoğunlaşan estetik kuramlar içinde, ayrıca R. Collingwood-'un, sanatı içten duygu ve yaşantıların cisimleşmesi ve dolayısıyla, bilimlerle pratik yaşamın kavramsal ve sözel iletişimiyle aynı düzeyde bulunan bir duygusal iletişim ortamı olarak gören *dışavurumcu anlayış* yer almaktadır.

†Plotinos, †Schopenhauer ve †Bradley tarafından temsil edilen ve estetik deneyimde, güzelliğin doğada ve sanat eserlerinde bulunduğu hissedilen barış ve birlik sembollerinde olduğunu dile getiren *gizemci teori* de, ikinci kategori içine dahil edilebilirken, †analitik felsefe geleneğinin daha çok güzellik kavramı üzerinde duran *dilsel yaklaşımını*, tüm yaklaşımların dışında ve üstünde tutmak gerekmektedir.

estetik birlik [İng. *aesthetic unity*; Fr. *unité esthétique*; Al. *aesthetisch einheit*]. Estetik değeri olan bir nesnenin özneye duyumsal bir tarzda sunuluşunun hemen ardından, öznede yarattığı etkinin biricikliği.

estetikçilik [İng. *aestheticism*; Fr. *esthéticisme*] 1 Felsefî temelleri, 18. yüzyılda estetik ölçütlerin, ahlâk ya da yararlılık karşısında mutlak bir özerkliğe sahip olduğunu savunan ünlü Alman filozofu Kant tarafından atılan, ve estetik deneyiminin, güzellik yaşantısının insanın sahip olabileceği en yüksek deneyim formu ve yaşantı olduğunu, tüm diğer deneyimlerin estetik deneyim için yalnızca bir araç olacağını, ahlâkın şu ya da bu şekilde sanatın kölesi olduğunu, ahlâki davranışın değil de, estetik yaşantının, insan yaşamındaki en yüksek iyi olduğunu savunan görüş.

2 Sanat için sanat (*L'Art pour l'art*) görüşünde ifadesini bulan ve sanatın temel, aslî bir değere sahip bulunduğunu ve başka amaç ve işlevlere göre değil de, bizatihi kendi içinde ve kendi başına değerlendirilmesi gerektiğini öne süren sanat görüşü. Sanat eserlerinin yalnızca estetik ölçülerle değerlendirilmesi ve yargılanması gerektiğini, sanat eserlerinin değeriyle ahlâkî, siyasî ya da dinî değer arasında hiçbir ilişki bulunmadığını iddia eden, yaşamda estetik değerlerin başka her değerden önce geldiğini savunan görüş olarak estetikçilik, estetik nesnelerle hazların kendine yeten alanı içine kapanıp, estetik olmayan nesnelerin gerçek dünyasından kopma tavrını ifade eder. Estetik nesne ve hazlardan oluşan ayrı ve özerk bir estetik alan bulunduğunu öne süren tavır olarak estetikçilik, sanatı ön plâna çıkartırken, onun fizyoloji ve psikolojiye indirgenemeyeceğini savunur.

3 Daha özel olarak da, olgusal alandan ayrı ve bağımsız bir alan olarak estetiğin kendi dünyasına kapanmak yerine, estetiği gerçekliğin tümünü kapsayacak şekilde genişletme tavrı. Burada, sanat

başta olmak üzere, dil ya da metin veya söylem, insanî tecrübenin ilk ve esas olarak ortaya çıktığı alan hâline getirilip, sanata ya da dile, gerçekliği yansıtmak yerine, onu yeni baştan kurmak ya da yaratmak görevi verilir. Örneğin, varlığın ve dünyanın yalnızca estetik bir fenomen olarak haklı kılınabileceğini söyleyen ünlü Alman düşünürü Friedrich †Nietzsche'ye göre, şeyler ve olgular Orpheos'a benzemek durumunda olan yorumcu tarafından yaratılır. Yine, sanatın ontolojik bakımdan yaratıcı potansiyelini vurgulayan ünlü varoluşçu düşünür Martin †Heidegger'e göre, sanat, dünyaları varlığa getiren güçtür. Nitekim, Heidegger kariyerinin daha ileriki yıllarında, söz konusu dünya yaratma gücünü, sanattan başka dili de tanımlayacak şekilde genişletmiştir.

Aynı estetikçi tavrı sergileyen çağdaş Fransız filozofu M. †Foucault'ya göre, dil ve söylem de, tıpkı sanatın ve sanat eserinin kendisi gibi, kendi gerçekliğini yaratır. Ve nihayet, J. †Derrida'ya göre de, herşey metin olup, onun dışında hiçbir şey var değildir.

estetik nesne [İng. *aesthetic object*; Fr. *objet esthétique*; Al. *aesthetisch objekt*]. Güzellik değerinin taşıyıcısı olan, ve estetik bir beğeniye sahip bulunan insanın kendisine yöneldiği nesne.

Bununla birlikte, bu nesne, estetik öznenin dikkatine, fizikî bir nesne olarak değil de, fenomenal bir nesne olarak konu olur. Buna göre, bir resim boyalardan, bir müzik parçası seslerden, bir heykel bronzdan, şiir de sözcüklerden meydana gelir ve bu saydıklarımızdan hepsi de, en azından bir yönüyle fizikî nesnelerdir. Fakat, öznenin estetik yöneliminin, estetik dikkatinin konusu olan nesne, fizikî bir şey değil de, fizikî bir şeymiş gibi görünen fenomenal nesnenin anlamı, onun ifade ettiği şeydir. Buna göre, bir resimde yöneldiğimiz şey, renk kimyası olmayıp, renklerin birleşimi, senfonide ise, dikkatimize konu olan şey, ses fiziği olmayıp, seslerin uyumudur.

Başka bir deyişle, estetik nesne, maddî nesne ve ereksel nesne olarak ikiye ayrılmak suretiyle çözümlenebilir. Bunlardan maddî nesnenin insan zihninden tümüyle bağımsız olduğu yerde, ereksel nesne zihnin içinde olup, estetik özne ya da alımlayıcının nesneye yüklediği anlamdır.

estetik özne [İng. *aesthetic subject*; Fr. *sujet esthétique*; Al. *aesthetisch subjekt*]. Nesnenin taşıyıcısı olduğu güzellik değerini algılayan, ondan etkilenmeden geçemeyen, belli bir güzellik duyusuna, estetik beğeniye sahip olan bilinçli insan varlığı. Estetik temaşa zevki almak, sanat yapıtı üretmek ve kıymet takdir etmek, güzel ve çirkin gibi beğeni yargılarında bulunmak, ancak belirli varlıklara özgü bir yeti olduğuna göre, sanat eserinden veya doğal bir manzara ya da güzellikten estetik tat alan bilinçli insan varlığı.

Bu şekilde tanımlanan estetik öznenin en önemli özelliği, estetik nesneden daima ayrı olmasıdır. Estetik özne kendisini, izlediği ya da dinlediği şeyden ayırır ve onunla kendisi arasına daima bir mesafe bırakır.

estetik tavır [İng. *aesthetic attitude*; Fr. *attitude esthétique*; Al. *aesthetisch standpunkt*]. İnsanın, belli bir estetik değere sahip nesne ya da sanat eserlerine, sanatın bizatihi kendisine, onun aslî değer ve algısal niteliklerine kıymet takdir edecek ve sonuçta estetik bir yaşantı içinde olacak şekilde yaklaşma imkânı veren, duruş ya da zihin hâli.

Estetik tavrın belirleyici birtakım özelliklerinin başında 1 hiç kuşku yok ki, çıkarsız oluş gelir. Söz konusu çıkarsızlık unsuru, estetik tavrı hem ahlâk ve hem de bilimden ayırmaya yarar. Buna göre, ahlâkî eylemlerde pratik bir çıkar ögesi söz konusu olup, evrensel sayılan bir eylem ölçüsü herkese benimsetilmek istenir. Bilim ise, nesneleri denetim altına almak, onları insanın hizmetine koşmak ister. Oysa estetik tavır veya yaşantıda estetik özne ya da alımlayıcı, estetik nesneyi başka bir amaca hizmet edecek bir araç olarak görmez.

2 Öte yandan estetik tavırda, fenomenal dünyaya yönelik bir ilgi söz konusudur. Başka bir deyişle, estetik nesne duyular aracılığıyla deneyimlenir; yani o, duyusal olup, görülür, işitilir veya zihinde duyusal şekliyle canlandırılır; ve insana duyusal özellik ya da nitelikleriyle haz verir. 3 Estetik tavırda, ayrıca bir anlam arayışı vardır. Yani, estetik nesne bir yandan da düşünülen, temaşa edilen bir objedir. O insanı sadece duyulara hoş geldiği için değil, bir anlam içerdiği, bir değer taşıdığı için ilgilendirir.

4 Yine, estetik tavır gayri-bilişsel bir tutum olup, alımlayıcı estetik nesneye bilgilenmek, varolan bilgilerini arttırmak için değil, fakat estetik bir temaşa zevki elde etmek için yönelir. 5 Öte yandan, kişisel olmayan bir tavır olarak estetik yaşantıda, bir tekrar unsuru vardır. İlgi ve yönelimlerimizden birçoğunun, tatmin edildikten sonra unutulduğu yerde, estetik ilgi özü itibariyle doyurulamaz bir ilgi olduğu için, onda tekrar söz konusu olur.

estetik yargı [İng. *aesthetic judgement*; Fr. *esthétique jugement*; Al. *aesthetisch urteil*]. Estetik bir nesneye estetik bir tavırla yaklaşan, belli bir estetik beğeniye, bir güzellik duyusuna sahip öznenin, söz konusu nesneye biçtiği değerin ifadesi olan, bu nesnenin güzel ya da hoş olduğu yönündeki yargı.

esthesis. Yunancada, kavramsal, yargısal ve yorumsal öğeler içermeyen saf duygu ya da duyum; duyumsal düzeyde, saf duyu verisinden oluşan malzeme.

eşadlı [İng. *homonymous*; Fr. *homonyme*; Al. *homonym*]. Başka bir adla aynı form ya da sese sahip olan, fakat anlam bakımından farklılık gösteren, gösterilenleri ayrı, ama gösterenleri özdeş olan sözcükler; aynı şekilde telaffuz edilen ya da okunan fakat farklı etimolojileri ve dolayısıyla farklı anlamları olan ifadeler için kullanılan sıfat.

Eşadlılık bağlamında geçen söz konusu farklı anlamlar, ya çok belirgin bir biçimde ayrılmış olan anlamlar ya da eşsesliliğe imkân veren yakın anlamlar olabilir.

eşanlamlı [İng. *synonymous*; Fr. *synonyme*; Al. *synonym*]. Anlamları tümüyle aynı, ya da birbirlerine çok yakın olan sözcük ya da terimler; iki ya da daha fazla sayıda göstergenin aynı anlama gelme, aynı gösterenlerin aynı gösterileri belirtme özelliği için kullanılan sıfat.

eşarîlik. Ebu'l Hasan Ali bin İsmail el-Eş'arî tarafından sistemleştirilmiş olan ve Sünnîler arasında yaygın olan üç mezhebten birine verilen ad.

Kaynağında kelâm bulunan Eşarîlik, Mutezile ve Selefiye gibi iki karşıt mezhep arasında yer alır. Mutezile'de olduğu gibi, aklı mutlak bir ölçüt olarak kabul etmeyen, Selefîlerin de Kuran'ın lafzıyla yazı ve işaretlerini birbirinden ayırmadıklarını savunan Eşarîlik mezhebine göre, insan aklı sınırlıdır, duyular ise yanıltıcıdır. İnsan gerçekliğin özüne, hakikate kesinlikten yoksun olan bu araçlarla ulaşamaz. İnsan aklını aşan tanrısal hakikat, akıl yoluyla hiçbir zaman çözümlenemez, bilinemez.

Bundan dolayı, geriye kalan tek yol imandır, zira iman, kaynağını vahiyden alan ve en küçük bir kuşkuya yer bırakmayan, kesin ve şaşmaz bir ilkedir. Bu nedenle, iman herşeyi açığa çıkartan yüce ve şaşmaz ışıktır. Akıl ise, ancak imanın yardımcısı olabilir, imanı desteklemeye yarayabilir. Eşarîliğe göre, Allah mutlak faildir; varolan herşeyin, her olayın yaratıcısıdır. Bu nedenle, hayır da şer de, iyilik ve kötülük de Allah'tandır.

Bununla birlikte, Eşarîlik, insan özgürlüğüne yer vererek, insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunu savunur. Mutezile insanın iyiyi ve kötüyü seçebileceğini savunur, Cebrîler de herşeye takdiri ilahîye bağlarken, Eşarîlik'te, cüzî irâde sahibi insan özgür ve yaptıklarından, eylemlerinden sorumlu olan bir varlık olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte, insanın eylemini yaratan, Eşa-

rîliğe göre, insanın kendisi değil de, külli irâde sahibi Allah'tır. Eşarîlik mezhebinin en kuvvetli temsilcileri arasında, Eş'arî'den sonra, İmam Bâkillânî, İmam Cüveyni ve İmam Gazalî sayılabilir.

eşbiçimlilik [İng. *isomorphism*; Fr. *isomorphisme*; Al. *isomorphie*]. Biçim, form, model ve düzen bakımından aynı durumda olan ya da yapısal bir benzerlik sergileyen iki şey için kullanılan terim. Bir şeyin yapısıyla başka bir şeyin yapısı arasında, tam bir benzerlik, hatta bire bir karşılıklılığın bulunması durumu. Matematik ve mantıkta, öğeleri arasında bire bir tekabüliyetin bulunduğu, ve aralarında, birinin öğeleri için geçerli olan bir bağıntının, diğerinin karşılık gelen öğeleri için de geçerli olması anlamında, bağıntı özdeşliği bulunan iki sistem arasındaki ilişkiye verilen ad.

eşdeğerlik [İng. *equivalence*; Fr. *équivalence*; Al. *äquivalenz*]. İki önermenin doğruluk değerlerinin aynı olması durumu; aynı doğruluk değerine sahip olan ya da mantıksal olarak birbirlerini içeren iki tümce ya da önerme arasında söz konusu olan ilişki.

Buna göre, birbirleriyle olan ilişkileri, birinin ancak ve ancak diğerinin doğru olması durumunda doğru oluşuyla belirlenen iki önerme; yani aynı doğruluk değerine sahip olan, yani biri doğruysa, diğeri de doğru, biri yanlışsa, diğeri de yanlış olan iki önerme *eşdeğer önermeler* olarak tanımlanır.

Bu özellikleri olan önermelerin, maddî bakımdan eşdeğer oldukları söylenir. Öte yandan, eşdeğer terimi birbirlerini karşılıklı olarak içeren önermeler için kullanılır. Buna göre, birbirlerini içeren önermeler *eşdeğer* ve anlamca özdeştirler. Ve nihayet, farklı doğruluk değerlerine sahip olabilmeleri olanaksız olan iki önermenin birbirlerine karşı olan durumu dile getirilirken de, eşdeğer terimi kullanılır. Söz konusu durumda olan önermelerin mantıksal olarak eşdeğer oldukları söylenir.

eşdeğerlik çıkarımları [İng. *eductions*; Fr. *éductions*]. Klâsik mantıkta, dört standart form kategorik önerme kalıbında yapılan bazı değişikliklerin sonucu olarak, önermenin ilk hâli ile değiştirilmiş hâli arasında söz konusu olan eşdeğerliğe bağlı bulunan doğrudan çıkarımlar.

Eşdeğerlik çıkarımları, evirme, çevirme ve devirme çıkarımları olarak üçe ayrılır.

eşitlik [Os. *müsâvât*; İng. *equality*; Fr. *égalité*; Al. *gleichheit, gleichung*]. Ahlâkî ve toplumsal bir ideal olarak, insanların birbirleriyle, aynı insan doğasına sahip olmak bakımından, aynı konum ve değerde olmaları hâli. İnsanların birbirleriyle eşdeğerde olduğunu, bundan dolayı insanlar arasında ayırım gözetilmemesi gerektiğini dile getiren ilke.

Eşitlik, İlkçağ Yunan felsefesinde, Yunanlı-barbar, özgür yurttaş-köle ayrımına karşın, bir akla sahip olmanın insanı dış dünyadan ayırdığı, bundan dolayı bir insanın akıl yürüten parçasının başka bir insanın akıl yürüten parçasıyla aynı olduğu ve insanların, hayvanlar olarak değil de, insanlar olarak bir ve aynı olduğu düşüncesini ifade eder. Ortaçağda ise, eşitlik dünyadaki eşitsizliğin Tanrı'nın varolan şeyler için tasarladığı düzenin bir parçası olduğu, kadın ya da erkek, köle ya da özgür, tüm insanların, maddî ya da fizikî bakımdan farklı olabilseler de, tinsel bakımdan eşit, yüce Tanrı karşısında bir ve aynı oldukları düşüncesiyle belirlenir.

Modern çağda, içeriği biraz daha zenginleşen bir kavram hâline gelen eşitlik, sırasıyla, tüm insanların farklı yetenek ve kapasitelerle dünyaya geldiği, bundan dolayı her insana kendinde olanı tam olarak gün ışığına çıkartması, kendisini tam anlamıyla gerçekleştirmesi için imkân tanınması gerektiğini dile getiren *fırsat eşitliği* düşüncesini; temelinde, insan varlığının yüceliğine duyulan saygının, insan varlıklarının her zaman, bir araç olarak değil de, bir amaç olarak

görülmeleri gerektiğini ifade eden *ahlâkî* ilke bulunan, tüm insanların yasa karşısında eşit olması gerektiği düşüncesini; 'bir insan, bir oy' ilkesiyle belirlenen, ve insanlar her ne kadar politik bilgi ya da bilgelik bakımından farklılık gösterebilseler bile, insan olma olgusunda, insana yönetimde sesinin olması hakkını veren mutlak bir şeyler bulunduğu, ya da kendisi için neyin iyi olduğunu en iyi insanın kendisi bilse de, bir seçimde çoğunluğun, seçilecek en bilgece politikayı tespit edebileceği düşüncesiyle şekillenen, *siyasî eşitlik ilkesini*; toplumu meydana getiren bireyler ve tabakalar arasında bir ayırımı gözetilmemesi gerektiğini belirten ve ekonomik eşitlik düşüncesiyle desteklenen *toplumsal eşitlik* düşüncesini; tüm ırkların aynı değerde olduğunu, bir ırkın diğerinden üstün tutulmaması gerektiğini savunan, *ırk eşitliği* ilkesini; kadın ve erkeklerin, insana özgü tüm faaliyetleri gerçekleştirmek bakımından aynı düzeyde bulunduğunu ve dolayısıyla kadınlara da sanat, edebiyat, iş ve yönetim alanlarında da erkeklerle aynı fırsatların tanınması gerektiğini öne süren *kadın-erkek eşitliği* düşüncesini ve nihayet, yoksulluğun en aza indirgenerek, tüm insanlara maddî refahtan, yetenek ve ihtiyaçlarına göre pay verilmesi gerektiğini dile getiren *ekonomik eşitlik* ilkesini ifade eder.

Eşitlik mantık alanında ise, iki kavram ya da sınıfın tam tamına aynı kaplama sahip olması durumunu gösterir.

eşitlikçilik [İng. *equalitarianism*; Fr. *égalitarianisme*]. Genel olarak, tüm insanların eşit oldukları ve özgürlükleri, hakları, değerleri ve elde edecekleri fırsatlar bakımından eşit muamele ve kabul görmeleri gerektiğini savunan görüş. Tüm insanların toplumsal ve siyasal (ve bazen ekonomik) olarak eşit oldukları inancı. Bütün insanlarda bulunan ortak bir özelliğin ya da yetinin, insanlar arasında bir ayırım gözetilmemesini, insanların aynı muameleye tâbi tutulmalarını gerektirdiği görüşü.

Söz konusu özellik ya da yeti, ruh, akıl, acı çekme, ahlâk duygusu ya da aynı Tanrı tarafından yaratılmış olma özelliği olabilir. Hukukta ve siyasette, hakları ya da imkânları bakımından insanlar arasında ayırım gözetilmemesini, var olan ayırımların giderilmesini öngören ilke olarak eşitlikçilik, her bireyin içinde bulunduğu maddî koşullardan bağımsız olarak, aynı değeri taşıdığını varsayar, fakat doğuştan ya da sonradan kazanılmış farklı bireysel yetenek ve nitelikleri birbirleriyle eş tutmaz.

eşseslilik [İng. *homophony*; Fr. *homophonie*; Al. *homophonie*]. Bir dilde, yazılışları ya da okunuşları aynı olup da, anlamları farklı olan sözcüklerin sergilediği özellik.

eşzamanlılık [İng. *synchronycity*; Fr. *synchronisme*]. Bir şeyin ya da olgunun, zaman içerisindeki değişiminden bağımsız olarak, belli bir noktadaki durumuyla ele alınması hâli. Daha özel olarak da, dilin kendine özgü orijinal yapısının belirli bir dönemde, onun zaman içinde geçirmiş olduğu evrimden bağımsız bir biçimde ele alındığı dil durumu.

Buna göre, zaman içinde sınırları belirlenmiş bir dil durumunu ele alan inceleme ya da araştırmaya *eşzamanlı inceleme* ya da yaklaşım adı verilir. Eşzamanlılık veya eşzamanlı yaklaşım, bu terimi dilbilime kazandırmış olan İsviçreli ünlü dilbilimci Ferdinand de †Saussure'e göre, dilde veya anlamlar sistemindeki evrim ya da değişmeleri inceleyen *†artzmanlı yaklaşım*dan farklılık gösterir; hatta iki yaklaşım ya da bakış açısı arasındaki farklılık mutlak, mukayese veya uzlaşma kabul etmez bir farklılıktır.

Dahası, eşzamanlı veya betimsel yaklaşım zorunlu olarak artzamanlı veya tarihsel yaklaşımdan zamansal ve mantıksal olarak önce gelir, zira eşzamanlı sistemler olmadan artzamanlı gelişmelerden söz etmek hiçbir şekilde mümkün olmaz. Gerçekten de, her artzamanlılık olgusu, birbiri ardısıra gelen eşzamanlılıklar şeklinde ele alınabilir.

Öte yandan eş zamanlı bir incelemenin önemli bir yapısal ilkeyi ihtiva ettiğini unutmamak gerekir. Bu ilke ise şudur: Eşzamanlı bir yaklaşımla incelenen dil, tüm unsurları birbirlerine göre tanımlandığı için, işleyişi tarihsel faktör ya da dildışı gözlemlere başvurulmadan, bizatihi kendi içinde ve kendi başına açıklanabilen yapılı bir sistemdir.

etkileşimcilik [İng. *interactionism*; Fr. *interactionisme*]. Zihin ve bedenin, birbirinden tümüyle farklı, birbirine hiçbir şekilde indirgenemez iki ayrı töz olduğunu; tözlerden her birinin, yani hem zihnin ve hem de bedenin, diğerini nedensel olarak olarak etkilediğini; zihinsel ve bedensel, tinsel ve fizikî olaylar arasında nedensel bir etkileşim bulunduğunu savunan görüş.

Buna göre, heyecan, endişe, korku, gerilim türünden zihin hâllerinin ülser, kalp atışının hızlanması, vücut ısısının artması türünden bedensel durumlara yol açması örneklerinde olduğu gibi, hem zihnin bedeni ve, vücuttaki bir yara ya da kafaya inen bir darbenin başağrısı ya da bilinç kaybına yol açması örneklerinde olduğu gibi, hem de bedenin zihni doğrudan etkilediğini öne süren öğreti olarak etkileşimcilik, İlk ve Ortaçağ felsefesinde birlikli bir töz olarak görülen insan varlığını birbirine indirgenemez töze ayıran Descartes tarafından geliştirilmiştir.

etkileyici tanım [İng. *persuasive definition*; Fr. *définition persuasive*]. Retoriğe özgü tanım olarak da bilinen ve amacı, bilgi vermek, açıklamak, aydınlığa kavuşturmak değil de, doğrudan doğruya insanları etkilemek olan; bir sözcüğün anlamını, başkalarının tutumlarını, duygularını ve tavırlarını etkilemek için, duygusal bir tarzda, duygu yükü oldukça ağır basan sözcüklerle ifade eden tanım türü.

etkisöz edimi [İng. *perlocutionary act*; Fr. *acte perlocutionnaire*]. İkna etmek, söz vermek türünden söz edimleri; bir şeyler söyleyerek, ağızdan birtakım sözcükler çıkararak gerçekleştirilen edimler. Söyleme ediminin, anlamlı tümceler kurmakla gerçekleştirilen fiilin dinleyen kişi üzerinde oluşturduğu etkiyi, sözü söyleyen, konuşan kişiye bağlayan eylem; konuşan kimsenin bir tümce kurarken, bilerek ya da bilmeyerek karşısındaki kişinin duygu ve düşüncelerinde meydana getirdiği etki.

Buna göre, sözleriyle kendisini dinleyen kişide üzüntü, sevinç, gülme, kızgınlık türünden etkilere yol açan kişi, kendisini dinleyen kişiyi üzmek, sevindirmek, güldürmek, kızdırmak gibi söylemenin sonucu olarak yapılan edim ya da eylemleri gerçekleştirmiştir.

etnometodoloji [halk, insanlar anlamına gelen Yunanca *ethnos* ile *metodoloji* terimlerinin birleşimden; İng. *ethnomethodology*; Fr. *éthnométhodologie*]. İnsanların, gündelik hayatları içinde, tam olarak bilincine varmadan kendiliklerinden kullandıkları yöntemlerin ya da eylem kurallarının bilimi, sosyal sınıfların, toplumsal kümelerin üyeleri olarak biz insanların sosyal gerçekliği nasıl anlamlandırdıklarının bilgisi.

Etnometodoloji, bilimsel metodolojiden, rasyonel yöntem kurallarından ziyade, insanların gündelik hayatına yön veren kuralları vurgulamak bakımından farklılık gösterir. Bilim de dahil olmak üzere, hemen herşeyde önemli olan yalnızca soyut rasyonel yöntemler ya da kurallar değil, bilimadamlarının ve insanların gündelik hayatlarına, araştırma faaliyetlerine yön veren kurallardır. Etnometodoloji, sosyal bilimlere, toplumdaki sıradan insanların pratiğini olduğu kadar, bilim adamları pratiğini de açıklamayı deneyen bir teorik çerçeve sunmak açısından önemli bir anlayış ya da ekol meydana getirir.

eudaimonia. Mutluluk. İlkçağ Yunan felsefesinde, herşeyin insanın kişisel *daimon*'uyla, yani yazgısı ya da doğasıyla uyum içinde olduğu, kişinin alınyazısı ya da doğasının iyi düzenlenmiş, yapı ve dengesinin de olması gerektiği gibi

olduğu, kişinin doğası gereği olmak zorunda olduğu gibi olmuş olduğu hâl. Genel olarak, iyi-olma hâli. Kişinin ihtiyaçlarını karşılamasının, doğasını gerçekleştirmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan durum. İnsanın nihaî ve en yüksek hedefi olan kendini tam olarak gerçekleştirme ve mutluluk hâli.

Yunan felsefesinde bu mutluluk hâline nasıl ulaşılabileceği konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. †Sokrates'le başlayıp, †Platon ve †Aristoteles boyunca gelişen birinci çizgi, bir tür entellektüalizmle belirlenip, mutluluğa, kişinin kendisine ve varlığa ilişkin bilgisine bağlı olan bilgelik ve benzeri erdemlerle erişilebileceğini savunurken, †Demokritos'la başlayıp †Sofistler ve †Aristippos'la birlikte, †Epiküros'a uzanan ikinci çizgi, mutluluğa hazla ulaşılabileceğini savunmuştur.

Eukleides geometrisi [İng. *Euclidean geometry*; Fr. *géometrie Euclideenne*]. M. Ö. 4. yüzyılda yaşamış olan ünlü Yunanlı matematikçi Eukleides'in *Elemanlar* adlı eserinde ortaya koymuş olduğu aksiyom ve genel kabullere dayanan geometri.

Bu geometrinin büyük önemi, geometri konusundaki içeriğinden çok, Eukleides'in bu geometriyi geliştirirken kullandığı yöntemden kaynaklanmaktadır. Aksiyomatik tümdengelimsel yöntem olarak adlandırılan bu yöntem, matematiğin tüm diğer dallarındaki araştırmalarda, uzun yüzyıllar boyunca vazgeçilmez bir model olarak görülmüştür. Buna göre, Eukleides *Elemanlar* adlı eserinin başında tanımlar, aksiyomlar ve postülalar vermiş ve daha sonra bunlara dayanarak, yüzlerce teorem ispatlamıştır. Kitapta yer alan tanımlar, nokta, çizgi, yüzey, doğru, ve açı gibi geometrik kavramların tanımlarıdır (örneğin, nokta, parçası olmayan nesne; çizgi, genişliği olmayan uzunluk; doğru, üzerindeki noktalara göre düzgün yayılmış çizgi şeklinde tanımlanır). Eukleides, tanımlardan sonra, beş aksiyomunu sıralar. Eukleides'in aksiyomları şunlardır: 1 Aynı şeye eşit olan şeyler, birbirlerine de eşittir. 2 Eşit şeylere eşit şeyler eklenirse, oluşan bütünler birbirlerine eşittir. 3 Eşit şeylerden eşit şeyler çıkarılırsa, kalanlar da birbirine eşittir. 4 Birbirleriyle çakışan şeyler, birbirlerine eşittir. 5 Bütün parçadan daha büyüktür.

Eukleides, eserinde aksiyomlardan sonra da, postülalarını verir. Postüla, Eukleides geometrisinde, ispat edilmeksizin doğru kabul edilen ve bir bilim dalına özgü olan önermeyi tanımlar. Onun postülaları şunlardır: 1 İki nokta arasını birleştiren en kısa yol doğrudur. 2 Doğru, doğru olarak sonsuza kadar uzatılabilir. 3 Bir noktaya eşit uzaklıkta bulunan noktaların geometrik yeri, çemberdir. 4 Bütün dik açılar birbirlerine eşittir. 5 İki doğru bir üçüncü doğru tarafından kesilirse, bu iki doğru, içte meydana gelen açıların toplamının 180 dereceden küçük olduğu tarafta, kesişir. Bütün bu aksiyom ve postülaların temelinde ise, Eukleides'in açıkça ifade etmediği şu üç kabul bulunmaktadır: I mekân üç boyutludur. II Mekân sonsuzdur ve III Mekân homojendir.

Eukleides'in 'paralel postülası' adı ile tanınan beşinci postülası matematik tarihinde önemli bir yer tutar. Bu postüla daha sonraki matematikçiler tarafından anlaşılamamış ve bir teorem gibi ispatlanmaya çalışılmıştır. 19. yüzyıla kadar, bu postülanın ispatı ya da daha basit başka bir postüla ile değiştirilmesi için pek çok matematikçi çaba harcamıştır. Paralel postülası ispat edilmeye çalışılırken, onun yerine başka ifade tarzlarına dayanmakla birlikte, paralel postülasının eşdeğeri olan başka postülalar geçirilmeye çalışılmış ve bu durum Eukleidesçi-olmayan geometrilerin doğuşunu hazırlamıştır.

Eukleidesçi-olmayan geometriler [İng. *non-Euclidean geometries*; Fr. *géometries non-Euclideennes*]. Eukleides'in paralel postülası yerine başka postüla ya da aksiyomların geçirilmesiyle oluşan geometrilere verilen ad.

Buna göre, söz konusu postülanın yerine, 'bir noktadan, verilen bir doğruya en az iki paralel çizilebilir' aksiyomunun geçirilmesiyle, Nicolai I. Labotchevski tarafından kurulmuş olan geometriye aynı zamanda *hiperbolik geometri* adı verilir. Buna karşın, bir noktadan, verilen bir doğruya hiçbir paralel çizilemeyeceğini kabul eden, yani paralellik kavramından vazgeçen ve Eukleides'in ikinci postülası olan 'sonlu bir doğru istenildiği kadar uzatılabilir' postülasını da doğrunun sonlu bir uzunluğu olduğu, başka bir deyişle doğrunun bir tür kapalı eğri olduğu biçiminde değiştiren ve Bernhard Riemann tarafından kurulmuş olan geometriye ise, *eliptik geometri* adı verilir.

Eukleidesçi geometri ile Eukleidesçi-olmayan hiperbolik ve eliptik geometrilerden hangisinin gerçek dünyayı matematiksel olarak en doğru bir biçimde betimlediğini saptamak olanaksız olduğu gibi, böyle bir soruyu sormak da çok anlamlı sayılmaz. Bundan dolayı, matematikçiler tek doğru geometri kavramından vazgeçmek ve aynı derecede geçerli ve tutarlı olan değişik geometrilerin varolabileceği görüşünü kabullenmek zorunda kalmışlardır. Yine, Eukleidesçi olmayan geometrilerin ortaya çıkışı bağlamında, matematiksel sistemlerin, keşfedilmeyi bekleyen doğal olgulardan ibaret olmadığı, bu sistemlerin, tutarlı bir aksiyom ve postülalar kümesi seçilip, bunlardan türetilebilecek teoremlerin incelenmesiyle yaratılabileceği anlaşılmıştır.

Evhemerosçuluk [İng. *Euhemerism;* Fr. *Evhémérisme;* Al. *Evhemerismus*]. Mitolojik varlıklar ve olaylar için gerçek bir tarihsel dayanak arama geleneğini yerleştirmiş olan Yunanlı mitoloji yazarı Euemeros'un tavrının genelleştirilmesinden oluşan ve Tanrı'ların, insanların yaratısı olduğunu, insanların büyük kişilere duydukları saygıyı giderek Tanrılık katına çıkardıklarını ve çeşitli Tanrılar yarattıklarını öne süren anlayış.

evirme [Yun. *antistrophe;* Lat. *conversio;* İng. *conversion;* Fr. *conversion;* Al. *umkehrung*]. Klâsik mantıkta, belli bir önermeden, söz konusu önermenin niteliğini ve niceliğini bozmaksızın, öznesi ilk önermenin yüklemi, yüklemi de ilk önermenin öznesi olan başka bir önerme elde etmekten oluşan doğrudan çıkarım türü.

Evirme işlemi ya da çıkarımı, yalnızca ilk ya da orijinal önerme bir *E* ya *I* önermesi olduğu zaman eşdeğer bir önerme verir. Klâsik mantıkçılar, *A* önermesinin, evirme işlemi, ilk önermenin niceliğinde tümelden tikele doğru gerçekleşen bir dönüşümle tamamlandığı takdirde, eşdeğer bir önerme verdiğini savunurlar. Buna karşın, *O* önermesinin evriği olmaz; yani, evirme çıkarımında *SoP* kalıbı geçersizdir.

evren [Os. *âlem, kâinat;* İng. *universe;* Fr. *univers;* Al. *weltall, universum*]. Varolmuş olan, varolan ve varolacak olan herşey. Bütün bir doğal dünya. Gözlemlenen ya da varolduğuna inanılan madde ve enerjinin tümünü birden içeren fizikî sistem. Yıldızları, gezegenleri, yeryüzünü, gaz ve bulutları, v.b.g. kapsayan, maddeyle dolu mekânın bütünü. Tikellerden ve tümellerden meydana gelen bütün. Kendisine aşkın olan Tanrı dışında, varolan herşeyi kapsayan sistem.

evrensel [Os. *küllî;* İng. *universal;* Fr. *universel;* Al. *allgemein, universal*]. Evrensel düzen, evrensel zorunluluk deyimlerinde olduğu gibi, evrenin bütününe yayılan, evrenin bütünü ve evrendeki herşey için geçerli olan. Hiçbir istisna kabul etmeyen.

Buna göre, bir düşünce, ilgili tüm insanların, onun doğruluğunu teslim etmesi anlamında evrenseldir.

evrenselcilik [Os. *külliye;* İng. *universalism;* Fr. *universalisme;* Al. *universalismus*]. **1** Genel olarak, geçerliliğin ve doğruluğun ölçütü olarak tüm insanların onayını temele alan, tüm insanların onayı dışında hiçbir otorite kabul etmeyen görüş.

2 Ahlâkî açıdan, hazzın aslî ve çok temelli bir değere sahip olduğu, ve hazza sahip olan kişiden kişiye değişmediği ilkesini temele alarak, her bireyin tüm insanların iyilik, mutluluk ve refahını amaçlaması gerektiğini öne süren ahlâkî öğreti. 3 Teolojide, hiçbir ulus, halk ya da ırkın, Tanrı'nın koruma ve kayrasına mazhar olmak bakımından, ayrıcalığı olmadığını, Tanrı'nın tüm halkların babası olduğunu, kurtuluşa ermek bakımından tüm insanların aynı ve eşit olduğunu öne süren görüş. Tektanrılı dinlerin cehennemin ebedîliği görüşüne karşı, herkesin Tanrı'nın inayetine mazhar olacağını ve bütün insanların iyiliksever Tanrı tarafından kurtarılacağını savunan akım.

evrenselleştirilebilirlik [İng. *principle of universalizability;* Fr. *principe de l'universalisation*]. †Kant'ın felsefesinde, ahlâklılığın, ahlâklı olmanın temel ilkesi. Aynı zamanda koşulsuz buyruk olarak da geçen evrenselleştirilebilirlik ilkesi, 'Başkalarının sana yapmalarını istediği şeyleri yapmalısın!' diyen altın kuralın Kant'taki versiyonudur: 'Yalnızca, aynı zamanda evrensel bir yasa hâline gelmesini isteyebileceğin maksime göre eyle!'

İlkeyi olumsuz bir ölçüt olarak kullanan Kant, bu ilkeyi hayata geçiremeyen bir eylemin ahlâkî bakımdan iyi ve doğru bir eylem olmadığını öne sürmüştür. Başka bir deyişle, Kant bir eylemin ahlâkî bir eylem olabilmesi için, söz konusu eylemin gerisinde yatan maksim ya da ilkenin herkes için geçerli olan evrensel bir ilke olması gerektiğini belirtir. İnsan burada kendisini bir istisna olarak görmemeli, başkalarına ve kendisine tarafsız bir gözle bakabilmelidir.

Örneğin, bir kitaba ihtiyacım var, fakat kitabı alacak param yok. Varsayalım ki, kitabı ya yanımdaki arkadaşımdan ya da kitapçıdan çalmaya karar veriyorum. Bu eylemin kendisine dayandığı maksim ya da ilke, evrenselleştirilebilir olan bir ilke değildir. Çünkü ilkenin daha sonra benim aleyhime doğurabileceği sonuçlara katlanma zorluğu bir yana, kitabı çaldığım zaman, bundan başkaları kesinlikle zarar görecektir. Bu eylem başkalarına zarar vermeye ek olarak, herkes ihtiyacı olanı çalmaya kalkışırsa, toplumsal yaşam altüst olur.

Buna karşın, küçüklere, çocuklara işkence yapmamak gerektiğini ifade eden bir ilke, kesinlikle evrenselleştirilebilir olan bir ilkedir. Çünkü bu ilkeyi hayata geçirmek, herkes için hem olanaklı hem de arzu edilir bir şeydir. Bundan dolayı, küçük çocuklara işkence edenler, ahlâksızca eyleyen insanlar olacaklardır. Kant evrenselleştirilebilme ilkesinin bu çerçeve içinde, birçok insanda varolan, neyin doğru ve neyin yanlış olduğuyla ilgili sezgileri anlaşılır hâle getirip temellendirdiğini düşünmüştür.

Bununla birlikte, eylemlerin maksimlerini evrenselleştirmenin ahlâkî eylemleri ahlâksız eylemlerden ayırma imkânı vermediğine işaret edilerek, söz konusu evrenselleştirilebilirlik ilkesi, başta †Hegel olmak üzere birçok filozof tarafından eleştirilmiştir. Buna göre, evrenselleştirilebilirlik ilkesi kendi içinde tutarlı, ama ahlâken kötü bir fail olanağını dışta bırakmaz. Çünkü her eylem, hatta en ahlâksız eylem bile, maksimi çelişkiye düşülmeden evrenselleştirilecek tarzda tanımlanabilir.

evrensizcilik [Yunanca olumsuzluk bildiren *a* öneki ve evren anlamına gelen *cosmos*'tan türemiş terim, İng. *acosmism;* Fr. *acosmisme;* Al. *akosmismus*] Varlık ve gerçekliğin nihaî ve en yüksek doğasıyla ilgili bir öğreti olarak, deneyim yoluyla bilinen şekliyle, evrenin yalnızca bir görünüş ya da bir yanılsama olduğunu savunan akım; fizikî bir dış dünyanın varolmadığını, insan tarafından deneyimlendiği ve bilindiği şekliyle evrenin, kendi içinde hiçbir gerçekliği olmadığını, fakat evrenin gerisinde yatan gerçek bir varlığa bağlı olduğunu, bu varlığın bir tezahürü ya da görünüşü olduğunu öne süren görüş.

Evrensizcilik terimi, felsefe tarihinde †Hegel tarafından tek töz Tanrı'yla doğayı özdeşleştiren †Spinoza felsefesini tanımlamak için kullanılmıştır. Hegel, Spinoza'nın bireysel şeylerin varoluşunu yadsıdığını ve varolan herşeyin Tanrı'dan ibaret olduğunu iddia ettiğini düşündüğü için, bu terimi kullanmıştır, ama Hegel'in bu Spinoza yorumu epeyce tartışmalıdır.

evrim [Os. *tekâmül*; İng. *evolution*; Fr. *évolution*; Al. *evolution, entwickelung*]. Bir şeyin, bir değişim ve gelişimler dizisi, derece derece gerçekleşen bir değişme süreci içinde, daha kompleks, daha farklı bir organizma ya da organizasyona doğru gelişmesi, dönüşmesi. Bir şeyin potansiyelinin belli bir sonuç, hedef ya da amaç yönünde gelişmesi. Değişme ya da oluş türlerinden biri olarak, ağır ağır, yavaş yavaş, farkına bile varılmadan gerçekleşen değişim.

Biyolojide, canlı varlıkların yeryüzünün tarihi boyunca geçirdikleri dönüşümlerin tümü. Canlı varlıklar ve doğal çevreleri söz konusu olduğunda, canlılara ve kalıntılarına ilişkin empirik gözlemden çıkan bir sonuç olarak, basitten karmaşığa, homojenlikten heterojenliğe geçiş süreci.

İşte bu bağlamda, biyolojide çeşitli hayvan ve bitki türlerinin daha önceki zamanlarda yaşamış hayvan ve bitki türlerinden türediklerini ve bu türler arasındaki farklılıkların kuşaklar boşunca ve uzun bir zaman dilimi içinde, aşama aşama geçirilen değişikliklerden kaynaklandığını öne süren teoriye, tüm hayvan ve bitki türlerinin birbirlerinden türediklerini ve bundan dolayı, canlılar dünyasında bir kesinti ya da kopukluk olmadığını savunan kurama *evrim teorisi* denmektedir.

Buna mukabil, yalnızca bir gelişme sürecinin ürünleri olarak görülen olgu sınıflarına ilişkin araştırmada kullanılan ve esas işlevi, 1 gelişme sürecinin temel adım ya da evrelerini göstermek ve 2 gelişme sürecinde yer alan evreleri meydana getiren çeşitli değişmelerin nedenlerini ortaya koymak olan yönteme *evrim yöntemi* adı verilmektedir.

Düzen, değişme ve ilerlemeyi içeren evrim kavramı canlı organizma için kullanıldığında, mütasyon ve doğal ayıklanma yoluyla gerçekleşen değişimi ifade eder. İşte buradan hareketle, bir organizmanın gelişimiyle insan toplumunun gelişimi arasında bir analoji kurulmuş ve başta; †Saint-Simon, †Comte, †Spencer ve †Marks gibi düşünürler bir toplumsal evrimden söz etmişlerdir.

evrimci [İng. *evolutionary*; Fr. *évolutionniste*]. Evrim öğretisini benimsemiş, sosyal yapılarda ve siyasî rejimlerde tedricî ve ılımlı değişiklik ya da reform taraftarı olan kişi, disiplin ve yaklaşımları tanımlayan sıfat.

Bu çerçeve içinde, ahlâk duyusunu açıklamada, temel ahlâkî standart ve ölçütleri belirlemede, evrim öğretisinin büyük bir rol oynadığı ahlâk anlayışına evrimci ahlâk adı verilir. C. †Darwin, H. †Spencer ve F.†Nietzsche tarafından öne sürülen bu tür bir ahlâk görüşü, evrim öğretisine dayanır, ahlâkî ilkeleri insanın fizikî doğasına ve mekanığin yasalarına dayandırarak açıklamayı dener.

evrimcilik [Os. *tekâmülîye*; İng. *evolutionism*; Fr. *évolutionisme*; Al. *evolutionismus*]. Çoğu zaman ilerlemeye duyulan inançla birlikte ortaya çıkan ve evrimin, evrendeki en temel değişme tarzı olduğunu savunan görüş. Evrim düşüncesi, yani tüm tezahürleri ve görünüşleri içinde evrenin ve yaşamın, tüm boyutlarıyla doğanın, bir gelişme sürecinin ürünü olduğu düşüncesi üzerine kurulan sistem; tanrısal düzen ve yaratılış düşüncesinden farklı olarak, türlerin çeşitliliğini, evrende hüküm süren değişim, dönüşüm, çevre koşullarına uyum sağlama ve gelişmenin sonucu olarak gören öğreti, çeşitli hayvan türlerinin evrim yoluyla dönüşüme uğradıklarını öne süren kuram.

Evrimcilik düşüncesi, sanıldığının aksine, İlkçağ felsefesine dek geri gider. Dünyanın gelişmesini canlı bir varlığın gelişmesine benzeten Yunanlılar, yaşa-

ının ve varlığın kökünü suda bulan †Thales örneğinde olduğu gibi, bütün varlık türlerinin ya tek bir varlıktan, ya da su, hava veya †Empedokles'in dört ögesi gibi, sayıca sınırlı varlıklardan türemiş olduğunu düşünmüşlerdir. Evrende türlerin sürekliliği ilkesini benimseyen Yunan düşüncesinde, †Aristoteles'in sistemi de, varlıklarda salt maddeden düşünce yetkinliğine geçişi ifade etmek isteyen bir tür evrimcilik olarak ortaya çıkar.

evrimci pozitivizm [İng. *evolutionary positivism*; Fr. *positivisme évolutioniste*]. Pozitivizinin, bilginin deneyime dayandığı, olguları konu aldığı ve özel bilimler tarafından tüketildiği tezlerini korumakla birlikte, sosyal pozitivizmde olduğu gibi, topluma ya da tarihe değil de, fizik ve biyolojiye yönelen ya da dayanan pozitivist anlayış.

Herbert †Spencer tarafından savunulan bu tür bir pozitivizm, bir ilk nebuladan başlayıp, uygarlığın en yüksek ürünlerine dek uzanan sürekli ve doğrusal bir ilerleme olarak evrensel bir evrim düşüncesine dayanır. Spencer bu tür bir evrim sürecinin gerçekliğin tüm alanlarında hüküm sürdüğünü ve bu farklı evrimlerin temel özelliklerini ortaya çıkaracak ayrı bilimler bulunduğunu savunmuştur. Bu bakış açısından felsefe, evrim sürecine ilişkin en genel bilgiyi sağlayan disiplindir.

Evrimci pozitivizm, †tinselcilikten olduğu kadar, †maddecilikten de uzak olan bir felsefedir. Buna göre, Spencer, evrim sürecinin hem madde ve hareket, hem de tinsellik ve bilinç açısından yorumlanabileceğini öne sürmüştür.

ex falso quodlibet. Yanlıştan, mantıksal olarak çelişik olan bir önermeden her türlü sonucun çıktığını ya da çıkabildiği mantıksal ilkesinin Latince ifadesi.

exclusi tertii principium. Ortaçağda, mantıksal düşünmenin temel ilkelerinden olan üçüncünün olanaksızlığı ilkesine verilen Latince ad.

ex nihilo nihil fit. Özellikle dinlerde söz konusu olan Tanrı'nın varlığı hiçten yaratması (*creatio ex nihilo*) inancına karşıt olarak, hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı görüşü.

Görüşün ilk ve en seçkin örneklerine, †Sokrates öncesi doğa filozoflarında rastlanır. Bu filozoflar, hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı görüşünü bir önkabul olarak temele almak suretiyle, ilk maddelerinin, yaratılmamış, ezelî-ebedî olarak varolan bir töz olduğunu savunmuşlardır.

experimentia est optima rerum megistra. †Bacon'dan başlayarak gelişen ve Claude Bernard'da en yüksek düzeye ulaşan ve otorite yöntemine, gerçeklikte hiçbir temeli olmayan akla dayalı spekülasyonlara karşı çıkan, araştırmada *a priori* olarak akılyürütme yerine, doğaya gidip deney yapmayı öneren deneysel yöntemin Latince ifadesi: Deney, en iyi öğreticidir.

experimentum crucis. Birden fazla hipotez arasından hangisinin doğru olduğunu kesin sonuçlu olarak gösteren deney için Francis †Bacon tarafından kullanılan Latince terim.

eylem [Os. *fiil, amel*; İng. Fr. *action*; Al. *tat, handlung, wirkung*]. Bir şey yapma, bir işlemi gerçekleştirme, bir etkinlikte bulunma, bir işlevi yerine getirme. Bir şey üzerine etkide bulunma. Bir iş, davranış ya da olayla sonuçlanan, güç ya da enerji uygulama durumu.

Zaman zaman cansız varlıklar için de kullanılmakla birlikte, eylem sözcüğü, hareket ve davranıştan ayırd edilerek, temelde ve öncelikle bilinçli ve amaçlı öznelerin yapıp etmeleri için kullanılmalıdır. Aristoteles eylemi, yani bir insanın yaptığı, gerçekleştirdiği şeyi (*poiesis*), onun başına gelen şeyden, aldığı etkiden (yani, *pathos*'tan) ayırmıştır.

Eylemle ilgili olarak, felsefenin kapsamı içine giren üç temel problemden söz edilebilir: 1 Eylemin nasıl tanımlanabileceği problemi; bu problem, irâde özgürlüğü problemi kapsamına girer. 2 Eyleme değer biçme problemi, ki sorumluluk konusu içine girer ve nihayet 3 Eylemin nasıl açıklanabileceği problemi.

eylemcilik [İng. *activism*; Fr. *activisme*; Al. *activismus*]. Genel olarak, gerçek doğrulara ve yapıcı bir toplumsal değişmeye götüren tek yolun, spekülasyon ya da gerçeklikten kopuk teoriler üretmek değil de, eylem olduğunu savunan inanç. Daha özel olarak da, etkinliğin (değişme, süreç ve eylemin) gerçekliğin özsel ve zorunlu bir parçası olduğunu öne süren metafizik öğreti, ya da etkinliği, özellikle de tinsel etkinliği, gerçekliğin özü olarak gören felsefî teori.

eylem deontolojizmi [İng. *act deontological theories*; Fr. *déontologisme de l'acte*]. Eylemlerin ya da insanların ahlâkî olup olmadıklarına karar verme sürecinin, eylemin sonuçlarından tümüyle bağımsız olduğunu, eylemlerin yalnızca ah-lâkî bakımdan doğru olup olmamalarına, kişilerin ise yalnızca iyi olup olmamalarına bakılarak yargılanması gerektiğini savunan genel deontolojist ahlâk anlayışının, genel ahlâkî kurallar ya da ilkeler bulunmadığını, fakat yalnızca, kendileriyle ilgili olarak genellemelere gideme-

yeceğimiz, tikel eylemler, durumlar ve insanlar bulunduğunu, kişinin her ayrı duruma, eylemin sonuçlarını hiç dikkate almadan, bireysel olarak yaklaşması ve söz konusu koşul ya da durumda, hangi eylemi, hangi davranış tarzını seçmenin ahlâkî bakımdan doğru olacağına karar vererek eylemesi gerektiğini savunan türü.

Eylem deontolojizmi, ahlâkî öznenin, evrensel bir ahlâk yasasının yokluğunda neyin doğru olduğuna, eylem sırasında bireysel olarak karar vermesi gerektiğini ve bireyin, hangi eylemin ahlâkî bakımdan doğru olacağıyla ilgili kararının, onun tecrübelerine, duygularına ve özellikle de sezgilerine dayandığını söylediği için, çoğunluk *ahlâkî sezgicilik*le bileşir.

eylem felsefesi [Os. *hareket felsefesi*; İng. *philosophy of action*; Fr. *philosophie de l'action*]. 1 Genel olarak, spekülasyonu, düşünceyi ve teoriyi değil de, eylemi temel alan, eylemin önemini vurgulayan †pragmatizm, †aletçilik, †hümanizm gibi felsefeler için kullanılan terim.

2 Eylem felsefesi daha özel olarak da, Fransız filozofu †Blondel'in, düşüncenin eylemle ilişkisi söz konusu olduğunda, †entellektüalizm ve pragmatizm karşıt uçlarını birbirine yaklaştırmaya çalışan idealist ve irâdeci felsefesini ifade eder. İnsanoğlunun irâdî eylemiyle olayları aştığını savunan Blondel'e göre, eylem ya da aksiyonda, biz insan varlıklarını etkileyen, ve kendi kendimizle tutarlı kalmamız koşuluyla, kendisini bize zorla kabul ettirip, dinî inanca kadar götürebilecek bir varlığın ilkesi vardır.

Buna göre, eylem felsefesini öznenin dinamizminin diyalektiğine ilişkin sistematik bir araştırma olarak tanımlayan, eylemi insanın kendi kendini açımlayan dinamizminin bir tezahürü olarak gören Blondel'e göre, insanın tüm etkinlikleri yalnızca mutlak bir Varlığa, aşkın bir Tanrı'ya doğru olan yönelim sayesinde anlaşılabilir. Buradan da anlaşılacağı üzere, eylem felsefesini bir kendini aşma felsefesi olarak kuran ve onun içerdiği manevî değere büyük bir önem atfeden Blondel, bu felsefeyi Tanrı'ya götürecek bir yol, determinizm ile özgürlük arasında bir uygunluk ve sonsuzlukta bir birlik bulmanın aracı olarak görmüştür.

eylem yararcılığı [İng. *act utilitarianism*; Fr. *utilitarianisme de l'acte*]. Herkesin, eylemden etkilenecek tüm insanlara en yüksek iyiliği sağlayacak eylemi gerçekleştirmesi gerektiğini öne süren yararcı ahlâk anlayışı.

Bu anlayış, ahlâkî eylemin ortaya çıktığı durumlarla, bireylerin her seferinde farklılık göstermesinden dolayı, herkes için geçerli olabilecek evrensel bir ahlâk yasası kabul etmez ve dolayısıyla, eylem için ahlâkî kurallar oluşturmanın gerekliliğine inanmaz. Buna göre, her birey içinde bulunduğu durumu iyi ölçüp biçmeli ve yalnızca kendisi için değil, eyleminden etkilenecek herkes için, en iyi, en yararlı sonuçları üretecek eylemi gerçekleştirmelidir.

Eylem yararcılığını savunanlara göre, ahlâkî özne, içinde bulunduğu durumu ölçüp biçerken, belli bir durumda ve belli bir zamanda, örneğin yalan söylememenin ya da gerçekleri olduğu gibi ifade etmenin doğru bir şey olup olmadığına karar vermelidir. Bu anlayışa göre, insanların çok büyük bir çoğunluğunun, doğruyu söylemenin kesinlikle iyi ve ahlâkî olduğuna inanmalarının pek bir önemi yoktur; bundan dolayı, eylem yararcılığında, adam öldürmeye, yalan söylemeye ya da hırsızlığa karşı olan hiçbir değişmez, mutlak kural yoktur, çünkü eylem yararcılığı eylemin gerçekleştiği durumlar kadar, eylemi gerçekleştiren bireylerin de farklı olduğuna inanır. Bu nedenle, genelde ahlâkî olmadığı düşünülen tüm ahlâkî eylemler, eylem yararcısına göre, pekâla ahlâkî olabilir.

Eylem yararcılığına yöneltilen en önemli itiraz, hangi sonuçların başkaları için iyi olacağını belirlemenin oldukça güç, hatta neredeyse olanaksız olmasıdır. Zira bir kimse için iyi olabilen bir sonuç, bir başkası için iyi olmayabilir. Eylem yararcılığına yöneltilen daha önemli bir eleştiri ise, teorinin, eylem sırasında dikkate alınacak ya da uyulacak hiçbir kural bırakmadığı için, insanların ve özellikle de genç insanların ahlâkî bakımdan eğitilebilmelerini olanaksız hâle getirdiği eleştirisidir.

ezelî-ebedî [İng. *eternal*; Fr. *éternité*]. Zamanın bitimsiz olması, sonunun gelinemesi durumu. Bütünüyle zamandışı olma hâli. Zamanı içerme, fakat zamanı, bir anlamda aşma durumu. Ezelî-ebedîlik zamanın karşısında olup, ezelî-ebedî olan, zaman içinde olmayanı, zaman içinde başlangıcı ve sonu olmayanı gösterir. Varlığa gelen herşeyin, her türlü sonlu varlığın zaman içinde varolduğu yerde, ezelî-ebedî varlık, varlığa gelmeyen, yaratılmamış ve yok edilemez olan, önce ve sonra kabul etmeyen, bir bütün olarak zamanın dışında olan varlıktır.

Ezelî-ebedî kavramı ilk kez olarak Yunan felsefesinde ortaya çıkmıştır. Bu felsefeye göre, *Kronos* ya da zaman yaratılmış değildir, zamanın başlangıcı ve sonu yoktur. Varolan herşey zaman içinde, ezelden ebede doğru akıp gider. Ezelî ve ebedî olana yabancı olan insan varlığı, ancak bu ezel ile ebed arasında kalan zaman süresinin anlarını bilebilir.

ezoterik [İng. *esoteric*; Fr. *ésotérique*; Al. *esoterisch*]. Kamuya açık olmayan, herkesin anlaması için yazılmamış, yalnızca bir kurum ya da bir okulda, bir mezhepte veya belli bir alanda, oldukça ileri bir düzeye ulaşmış kişiler için saklanmış, yalnızca onlar tarafından anlaşılabilir olan gizli inanç, ideoloji ya da öğretiler için kullanılan terim.

F

fabyanizm [Os. *Fabyen cemiyeti*; İng. *Fabianism*; Fr. *Fabianisme*; Al. *Fabianismus*]. Bir grup İngiliz sosyalisti tarafından geliştirilen ve kapitalizm içinde başlayıp †sosyalizme dek süren gelişmenin sürekliliğini savunan öğreti.

Fabyanizın, †Marksizmin sosyalizmin doğuşunu, işçi sınıfının giderek artan sefaletiyle temellenen bir devrime bağladığı yerde, işçilerin 19. yüzyılda, yoksullaşmadıklarını, tam tersine ekonomik durumlarının iyileştiğini ve gelecekte daha da iyileşeceğini savunmuş ve 19. yüzyılın toplumsal reformlarını sosyalizmin, kapitalist toplum çerçevesi içindeki başlangıcı olarak değerlendirmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, Fabyanizm, devrim yoluyla değil de, aşamalı olarak gerçekleşecek bir sosyalizmin savunucusu olmuştur.

fail [İng. *agency*; Fr. *agent*; Al. *tatigkeit*] Belli bir otorite ya da iktidara, eylemde bulunma gücüne ya da nedensel etkiye, toplumsal ilişkiler sistemi üzerinde eylemde bulunma kudretine sahip olan kimse, birey.

Fail terimi felsefe ve sosyolojide, yapıya karşıt ve eylemle de eşanlamlı olarak, yapısalcı teorilerin determinizminin tersine, insan özünün belirlenmemiş özünü vurgulamak üzere kullanılır.

fail nedenle açıklama [İng. *explanation with efficient causes*; Fr. *explanation avec causes éfficients*]. Aristoteles'in maddî açıklamaya, formel ve teleolojik açıklamaya ek olarak getirdiği dördüncü açıklama türü.

Bu tür bir açıklama, bir şeyin doğuşuna ya da varlığına katkı yapan dış etki ya da güçleri ifade eder. Buna göre, fail nedenle açıklama, ağacın, çevredeki çeşitli şeyler, örneğin, onun dokusuna nüfuz eden çeşitli maddeler ya da toprak, v. b. g., dışarıdan onu belirli şekillerde sürdüğü ya da ittiği için, büyüdüğü şekilde büyüdüğünü söyler.

Farabî. 870-950 yılları arasında yaşamış olan İslâm düşünürü.

Sistemi Aristoteles mantığına dayanan akılcı bir metafizikten oluşan, Aristoteles'in sistemini Plotinos'un görüşleri yardımıyla, İslâm inancı ile uzlaştırmaya çalışan Farâbi, Tanrı'nın varoluşunu kanıtlarken, Aristoteles'in akılyürütme çizgisini takip etmiştir. Ona göre, bu dünyadaki nesneler hareket etmekte, değişmektedirler. Dünyadaki nesneler hareketlerini bir *ilk Hareket Ettirici*den almak durumundadır. Bu ilk Hareket Ettirici ise, Tanrı'dır.

Farâbî, varlık anlayışında, mümkün ya da olumsal varlıklar adını verdiği nesneler ile Tanrı arasındaki farklılık ve ayrılığı, mümkün varlıkların Tanrı'dan, ilk varlıktan sudûr ettiklerini söyleyerek açıklamaya ve temellendirmeye çalışır. Farâbî'ye göre, ilk varlık, Tanrı, varlık taşkını yoluyla evrendeki bütün varlık düzenini 'doğal bir zorunlulukla' meydana getirir. Evren Tanrı'nın değerine hiçbir şey katmaz. Yetkin bir varlık olan Tanrı'nın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Tanrı'yla evren arasındaki ilişkiyi, evrenin Tanrı'dan sudûr, türüm yoluyla ve zorunlulukla çıktığını söyleyerek açıklayan Farâbî'ye göre, evren aynı zamanda Tanrı'nın sonsuz cömertliğinin bir sonucudur. Tanrı, Farâbî'nin sisteminde herşeydir. Tanrı seven, sevilen ve sevgidir. O bilen, bilinen ve bilgidir.

Tanrı herşey olduğuna ve hiçbir şeye ihtiyaç duymadığına göre, Farâbî bu noktada, mümkün varlıkların varoluşları için, Tanrı'nın yalnızca kendisini konu alan bilme faaliyetine başvurur. Buna göre, yaratıklar, Tanrı'ya en yakın 'akıllar' halinde Tanrı'dan çıkıp varlığa gelirler. Onun sudûr, türüm anlayışına göre, Tanrı'nın kendi tözünü bilmesin-

den birinci akıl doğar; bu aklın Tanrı'yı bilmesinden ise, ikinci akıl türer. Böylelikle, ortaya sırasıyla 10 akıl çıkar; onuncu akıl, etkin akıldır (aklı faal). Birinci aklın varlığı, Tanrı dolayısıyla zorunlu, ama kendi özünde mümkündür; ilk akıl, kendini bu niteliğiyle bildiği için, onun maddesinden birinci gök katı, formundan da (suretinden de) o gök katının ruhu sudûr eder. Böylelikle on akıldan her birinin karşılığı olarak bir gök katı türer. Madde de Tanrı'dan sudûr etmiştir. Belirsizlik demek olan madde, Tanrı'ya en uzak olan varlıktır.

Etkin Akıl insan ruhunun da nedenidir. İnsan anlayışında, Farâbî insanın ruh ve bedenden meydana geldiğini söyler. Bedenin yetkinliği ruhtan, ruhun yetkinliği ise akıldan kaynaklanmaktadır. Ruhun başlıca görevleri eylem, anlama ve algılamadır. Ona göre, bitkisel, hayvanî ve insanî olmak üzere, üç tür ruh vardır. Bitkisel ruhun görevi, bireyin yetişme ve gelişmesi ile soyun sürdürülmesi, hayvansal ruhun görevi iyinin alınıp kötüden uzak durulması, insanî ruhun görevi ise güzelin ve yararlının seçilmesidir.

Farâbî ahlâk anlayışında, insanın akıl yoluyla iyi ve kötüyü ayırt edebileceğini savunur. İnsan için amaç mutluluk, en büyük erdem de bilgeliktir. Farâbî'ye göre, en yüksek iyi olan mutluluk, etkin akıl ile birleşmek yoluyla gerçekleşir. Zira, insan kendisini anlamak için evreni anlamak, evreni anlamak için de evrenin amacını kavramak durumundadır. Evrenin esas ve en yüksek amacını anlamak, insan için gerçek mutluluktur. İnsanın kendisini ve evrenin amacını anlamaya kalkışması ise, bilim ve felsefe yapmakla ilgili bir şeydir. İnsan aklının en yüksek düzeyde yetkinleşmesi, insan aklını Etkin Akıl'a yaklaştırır.

Etkin akıl insan aklının yönelebileceği en yüksek hedeftir. Etkin akıl'a ulaşmak, bu dünyada Gerçek, Doğru, İyi ve Güzeli ortaya çıkaran felsefe, bilim ve sanatla uğraşmak yoluyla olur. Böylelikle, insan ruhunu temizler, saflaştırır. İşte, bu, insan için ölümsüzlükle eşanlamlıdır. Bu yol Tanrı'ya yöneliş, Tanrı'ya varış yoludur. Bu ise, insanın tadabileceği en yüksek mutluluktur.

Farâbî'ye göre, etkin akıl'a yönelmek durumunda olan şanslı insanlar filozoflar, bilim adamları, peygamber ya da gerçek yönetici ve sanatçılardır. Demek ki, doğrulara ulaşan filozof ve bilim adamı, iyilikler meydana getiren gerçek yönetici, güzellikler yaratan sanatçı, ona göre, birbirlerinden çok farklı olmayan insanlardır. Filozof ve bilim adamı gerçeği ve doğruyu, bilimsel yöntemle tanır. Yani, o etkin akıl'a kendi yolundan giderek varır. Peygamber ve gerçek yönetici gerçeği ve doğruyu, vahiy yoluyla bilir. Yani, o da etkin akıl'a kendi yolundan giderek ulaşır. Farâbî'nin bu düşüncesine göre, bilim, din ve felsefe, birbirlerini ortadan kaldırmak yerine, birbirlerini tamamlayan disiplinlerdir. Onlar yalnızca aynı gerçeğe ve doğruya, etkin akıl'a ulaşmanın farklı yollarıdırlar.

farklılık metafiziği [İng. *metaphysics of difference*; Fr. *métaphysique du différence*]. Kimi postyapısalcı Fransız düşünürlerinin Batı'nın yüzlerce yıllık özdeşlik ya da mevcudiyet metafiziğine yerine ikame etme teşebbüsü içinde oldukları, 'farklılığı temel varlık kategorisi olarak gören,' metafizik anlayışı.

Özdeşlik metafiziğini, kendi kendileriyle bir ve aynı kalan, ezelî-ebedî, değişmez İdeaları en temel gerçeklik yaparken, empirik gerçekliği nihaî ve en yüksek gerçeklik olarak İdealardan olan farklılıklarıyla tanımlayan †Platon'la başlatan †Deleuze ve †Derrida gibi düşünürler, †Nietzsche, †Heidegger ve Freud'dan hareketle, özdeşlik ve aynılığı, birincil değil de, ikincil ve türetimsel kılan bir farklılık metafiziği geliştirmişlerdir. Söz konusu metafiziğin ilk ve temel terimi farklılıktır. Derrida, bu bağlamda farklılıkları yaratan hareketi tanımlamak üzere *différance* terimini bulmuştur.

farklılık politikası [İng. *politics of difference*; Fr. *politique de la différence*]. Ötekinin varlığını ve özgüllüğünü reddeden, kadını erkeğin yokluğu ve eksikli ötekisi olarak olumsuz bir biçimde tanımlarken, Batılı olmayan boyları yoksayan veya onların farklılıklarını tanımayıp, diğer kültürleri Batı uygarlığının adî yansımaları diye değersizleştiren Avrupa veya erkekmerkezci yaklaşıma karşı, postmodernizm ve feminizm tarafından geliştirilen ve öteki'nin farklılığını, özgünlük ve özgüllüğünü olumlamaya dayanan yaklaşım ya da strateji.

Böyle bir strateji, herşeyden önce Batı düşüncesinin özdeşliğe, neredeyse farklılığı yoksayınak pahasına, imtiyazlı bir yer verdiğini öne sürer. Bu tavrın temelinde ise, aynı Batı düşüncesinde Platon'dan beri hâkim olan bir 'mevcudiyet metafiziği' yer almaktadır. Fakat farklılığı kutsayan bu yeni ve postmodernist yaklaşıma göre, fazlasıyla problematik olan şey, bulunuş metafiziği ve dolayısıyla da, özdeşlik lehinde bir tercihin, kaçınılmaz olarak birtakım toplumsal ve pratik boyutları olmasıdır. O cinsel ya da ırksal farklılıkları göremez. Göremediği gibi, kendisiyle bir ve aynı olmayanı, kendisinden farklı olanı doğallıkla ya yoksayar, ya da kendisine benzetir veya kendisine tâbi kılıp baskı altında tutar.

farklılıktaki aynılık ilkesi [İng. *principle of identity in difference*; Fr. *principe de l'identité dans la différence*]. Şeylerin birbirleriyle olan tüm farklılıklarına karşın, evrendeki bir şeyin başka bir şeyle en azından bir bakımdan (örneğin, varolma, mekânda bir yer işgal etme, zaman içinde varolma bakımından) özdeş olduğunu, hiçbir iki şeyin her yönden farklı olamayacağını dile getiren ilke.

farklılık yöntemi [İng. *method of difference*; Fr. *méthode de la différence*]. İngiliz filozofu J. S. Mill'in önerdiği deneysel ya da tümevarımsal yöntemin bir adımı.

Buna göre, iki ayrı olaylar ya da fenomenler öbeği birbirlerine her bakımdan benzer olmakla birlikte, birinde (pozitif durum) belirli öncül ve aynı zamanda sonuç var iken, diğerinde (negatif durum) her ikisi de yoksa, buradan hareketle söz konusu öncülle sonucun birbirlerine neden ve sonuç olarak bağlanacağı, aynı sonucun her zaman aynı nedeni izleyeceği neticesi çıkartılır. Bunu sembolik olarak şöyle gösterebiliriz:

a, b, c, d,.....	a, b, c	öyleyse, d
w, x, y, z,	w, x, y,	z

faşizm [İng. *fascism*; Fr. *fascisme*; Al. *fascismus*]. 1 Birinci dünya savaşını izleyen yıllardaki toplumsal ve ekonomik krizlerin sonucu olan milliyetçi ve otoriter politik harekete, saldırgan bir ulusçuluğu, tutkulu bir demokrasi karşıtlığıyla birleştiren ve üstün güçleri olan bir liderle seçkin bir grubun yönetimde bulunmasını isteyen siyasî yönetim modeli.

†Fichte'nin milliyetçiliğine, Carlyle'ın seçkinciliği ve Nietzsche'nin üstün insan düşüncesiyle George Sorel'in görüşlerine dayandığı için, bir teoriden ziyade bir inanca karşılık gelen faşizm, milliyetçilik, komünizmden duyulan nefret, demokratik siyasete karşı güvensizlikten başka, tek partili bir devlete duyulan bağlılıkla karizmatik liderlere duyulan inancı içerir.

Faşizmin iki temel öğesi vardır: Bunlardan birinci unsur, milletin en yüksek değer olduğu inancından oluşur. Milletin gücü, refah ve mutluluğunun, onu meydana getiren bireylerin istek ve ihtiyaçları karşısında, mutlak bir önceliği vardır. Millete hizmet etmek, ve gerektiği zaman, onun için ölmek, bireyin en büyük ödevidir. İkinci olarak, etkili ve güçlü bir millet, bireylerin irâdelerinin, üstün bir liderde cisimleşen, somutlaşan birliğidir. Liderin, inançlarından ve kararlarından uzaklaşıp, ayrılmanın olanaksız olduğu partisi, toplumsal yaşamın tüm boyutlarını kontrol altında tutmalıdır.

2 Öte yandan, faşizm, ekonomik bir açıdan ve Marksist terminoloji içinde, siyasî iktidar yolunu işçi sınıfına kapatan burjuvazinin diktatoryası olarak da tanımlanabilir.

Faşizın, bir yönetim biçimi ya da modeli olduğu kadar, aynı zamanda bir yaşaın tarzı, daha doğrusu bir mizaç ya da bakış açısıdır. Buna göre, faşist bakış açısının en belirgin özelliği irrasyonalizındir. Batı'nın rasyonel geleneğine şiddetle muhalefet eden faşizmin psikolojisinde, kuşkucu, eleştirel düşünce yerine, fanatizm egemen olur. Bünyesinde barındırdığı bu irrasyonalizın nedeniyle, faşizmin (ırk, parti dogması, liderin karizması veya kişiliği benzeri) tabu konuları vardır.

Faşizm yine insanların eşit olduğu fikrini reddeder ve eşitsizliği bir olgu olarak kabul etmekle kalmayıp, bir ideal hâline getirir. Öte yandan, faşist yaklaşım ya da davranışın yasasının şiddet olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. İrrasyonalizmi ve davranışın evrensel olarak kabul görmüş standartlarını reddetmesi nedeniyle, faşizm amaca giden yolda her aracı mübah sayar. Yine, aynı nedenle, faşizm bireyi devlete kurban eder. Başka bir deyişle, faşist anlayışta devlet amaç, birey de araçtır. Buradan da anlaşılacağı üzere, faşist devlet kendi dışında hiçbir değerler bütünü ya da toplumsal birlik tanımayacak derecede totaliterdir.

Eşitsizlik ve şiddetin faşizan kabulü, doğal olarak yönetimin hem teorik ve hem de pratik olarak bir elitin elinde olacağı sonucunu doğurur. Faşist anlayışa göre, bazı insanlar yönetmek, diğerleri de itaat etmek için doğmuşlardır. Faşizın, sadece bir sistem, bir yönetim tarzı olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir yaşama tarzı olduğu için, toplumsal etkinliğin hemen tüm alanlarında, tartışmadan ziyade, otoriteyi kullanır. Faşizm bu bağlamda anti-feministtir ve aile içinde güçlü bir baba otoritesini destekler. Okullarda disiplin, çocukların kafalarına ve yüreklerine sokulan en yüce değerdir. Sanayide de otorite, emekle sermaye arasındaki serbest pazarlığın yerini alır. Otoritenin önemini vurgulayan faşizm, yalnızca emretmek isteyenleri değil, fakat itaat etmek özlemi duyanları da cezbeder. Her toplumda, kendi başına düşünüp, karar ve sorumluluk almak yerine, birinin peşinden gitmek ve ona boyun eğmek isteyenler vardır ve faşizmin yayılmasındaki başlıca psikolojik koşullardan biri özgürlükten kaçıştır.

Uluslararası alanda ise, ırkçılık ve emperyalizm eşitsizlik ve şiddetin iki temel faşist ilkesini ifade eder. Tıpkı millet içinde lider ya da elitin geri kalanlara üstün olması ve irâdesini onlara şiddet yoluyla kabul ettirebilmesi gibi, elit ulusun diğerlerine üstün olduğu kabul edilerek, onları yönetme yetkisine sahip bulunduğu düşünülür. Faşizm, bu bağlamda, uluslar arasında eşitlik olduğu ilkesine dayanan uluslararası teşkilâtlara ve bu arada dünya barışına karşıdır.

felapton. Klasik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu, sonucu ise tikel olumsuz olan, ve başındaki f harfinin de gösterdiği gibi, birinci şekilden *ferio*'ya indirgenebilen üçüncü şekilden tasım kalıbı. Hiçbir *M P* değildir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, hiçbir *S P* değildir.

felek. Eskiden, dokuz tabakadan oluştuğu, ve her katında birer gezegen bulunduğu kabul edilen gökyüzü katlarından her biri.

felsefe [İng. *philosophy*; Fr. *philosophie*; Al. *philosophie*]. Yunanca 'seviyorum, peşinden koşuyorum, arıyorum' anlamına gelen *phileo* ve 'bilgi, bilgelik' anlamına gelen *sophia* sözcüklerinden türeyen terimin işaret ettiği entellektüel faaliyet ve disiplin.

Buna göre, felsefe Yunanlılar için, 'bilgelik sevgisi' ya da 'hikmet arayışı' anlamına gelmiştir. Başlangıçtaki bu özgün anlama göre, her türden bilimsel araştırmacıya filozof adı verilmiştir. İlk

zamanlarda, tüm bilim ve disiplinleri içeren felsefe, daha sonra kendisinden ayrılan tüm diğer bilim ve disiplinlerden, konusu ve yöntemiyle ayrılır. Buna göre, felsefenin konusu 'nihaî ve en yüksek şeyler', genel olarak varlık, bir bütün olarak evrenin kendisini ya da insanın eylemlerini, yaşamını ve yazgısını en temelli bir biçimde etkileyen şeylerdir. Varlığı bir yönüyle ya da belli bir bakımdan ele alan bilimlerden farklı olarak, felsefe, varlığı bir bütün olarak ele aldığı, varlığı varlık olmak bakımından incelediği, olanı betimleyen bilimlerden farklı olarak olması gerekene yöneldiği için, konularına uygun düşen yöntem ya da yöntemleri kullanır.

Buna göre, felsefenin konuları arasında yer alan şeyler, duyuların ya da duyusal kavrayışın çok ötesinde kaldığı için, felsefe duyuları kullanmaktan özenle kaçınır. Felsefe saf düşünceye, refleksiyona dayanır ve *a priori* bir araştırmadır. Buna göre, felsefe bir kavram analizinden oluşur ya da kavramsal analiz temeli üzerinde yükselir. Öte yandan, felsefe ulaştığı sonuçları kanıtlamak için, belirli ve kesin birtakım işlem ya da yöntemler kullanmaz.

Öte yandan, bilim dünyada yer alan şeyleri betimlerken, felsefe onları sınıflar. Bilim bilgi verirken, felsefe bilginin ne olduğunu, neyi ve nasıl bilebileceğimizi araştırır. Öyleyse, felsefe varolan şeylerle ilgili olarak akla dayalı bir açıklama sağlar; bilimlerin ayrı ayrı ele aldığı olgu sınıflarının tümünü birden açıklayacak en genel ilkelere ulaşmaya çalışır. Bu anlamda felsefe, varlığın ilk ilkelerinin bilimidir. Özel bilimlerden kazanılan tüm bilgilerin eleştirisini ve sistematizasyonunu gerçekleştiren en genel bilim, bilimlerin bilimidir. Ve nihayet, felsefe insanın yaşamını, değerlerini ve amaçlarını sorgulayan, bu alanda insan yaşamının ve eylemlerinin kendilerine dayanacağı genel ilkelerin bilgisidir.

Felsefe bir faaliyet, bir düşünce faaliyetidir. İnsanın soru sorabilme yeteneğine dayanır ve bu bağlamda, o belirli türden sorular hakkında belirli bir türden düşünme faaliyetidir. Felsefeyi tüm diğer disiplinlerden ayıran en önemli özelliği, felsefenin bu türden sorular üzerinde düşünürken, mantıksal argüman ya da akılyürütmeye dayanmasıdır. Buna göre, filozoflar, bu mantıksal akılyürütmeleri ya kendileri yaratırlar ya da başkalarının akılyürütmelerini eleştirirler. Filozoflar, aynı zamanda bu akılyürütmelerin temelinde bulunan kavramları analiz eder ve açıklığa kavuştururlar.

Filozoflar, insan yaşamını ilgilendiren herşey hakkında akıl yürütebilir, herşeyi felsefî bir problem konusu yapabilirler. Filozoflar, örneğin bizim apaçık ve doğru olduklarına inandığımız inançlarımızı sorguya çekerler. Yaşamın anlamını meydana getirdiğini söylediğimiz temel sorular üzerinde dururlar. Dinle, Tanrı'nın varoluşuyla, doğru ve yanlışla, dışdünyanın varoluşuyla, bilginin kaynağı ve sınırlarıyla, bilimle, sanatla ve daha birçok konuyla ilgili sorular üzerinde akıl yürütüp, bu sorulara genel geçer ve nesnel yanıtlar getirmeye çalışırlar.

İnsanların çoğu, temel inançlarını sorgulamaz. Örneğin, insan öldürmenin niçin yanlış olduğu, insanların niçin vergi vermeleri gerektiği, ortalama insan tarafından üzerinde pek fazla düşünülmemiş olan sorulardır. Kim ve ne kadar vergi ödemelidir? Vergi ödemenin amacı nedir? Bunlardan her biri felsefî bir sorudur ve bizi hemen adaletin ne olduğu konusuna götürür. Aynı şekilde, 'İnsan öldürmek niçin yanlıştır?', 'İnsan öldürmek her durumda ve her koşul altında yanlış mıdır?' soruları da, felsefî sorulardır. Felsefe, işte bu türden sorular üzerinde düşünmenin sonucu olan bilgelik ya da disiplindir.

felsefede geometrik yöntem [İng. *geometrical method in philosophy*; Fr. *méthode géometrique dans la philosophie*]. Felsefelerin, felsefî öğretilerin ifade edilip açıklanması sırasında kullanılan aksiyomatik yöntem.

Felsefede geometrik yönteıni kullanan filozof, Eukleides geometrisini, nesnel ve rasyonel bir araştırmanın gerçek modeli ya da yetkin örneği olarak gören Spinoza olmuştur. Zorunlu olarak doğru olduğu bilinen aksiyomlardan ve aksiyomlarda kullanılan kavramların anlamlarını açıklayan tanımlardan hareket ettiğine ve bir dizi mantıksal adımla, kendilerinden türetilmiş olduğu aksiyomlar kadar kesin ve doğru olan teoremlere doğru ilerlediğine inandığı geometrik yöntemi *Etica* [Ahlâk] adlı eserinde uygulayan Spinoza, gerçekliğin tasvirinde kullanılmak durumunda olan temel kavramların tanımından hareketle, yalnızca iddialı bir metafiziğin önermelerini değil, fakat insanın ahlâkî davranışıyla ilgili kural ve ilkeleri de kanıtlamaya çalışmıştır.

Geometrik yönteme değer veren başka bir düşünür ise, geometrik aksiyomların açık ve seçikliğini, bütün bilgilerin doğruluğunun ölçütü hâline getiren †Descartes olmuştur.

felsefenin değeri [İng. *value of philosophy*; Fr. *valeur de la philosophie*]. Felsefenin çok çeşitli fonksiyonlarının bir sonucu olarak önem kazanıp değerli olması durumu.

Felsefe sözcüğünü işitir işitmez birçok insanın ilk tepkisi, biraz da alaycı bir dille felsefenin hiçbir işe yaramadığını söylemek olur. Felsefeden maddî değerlerin ve zenginliklerin meydana getirilmesine, maddî anlamda refahın oluşturulmasına doğrudan doğruya katkıda bulunması, elbette beklenemez. Fakat, maddî zenginlik ve refahın insan tarafından bir değer cetvelinin en tepesine yerleştirilen bir şey olmadığı unutulmamalıdır. Zira, insanlar maddî bakımdan refahı ve maddî değerleri bizatihi kendileri için değil de, mutluluğa götüren yolda birer araç oldukları için isterler.

Bu bağlamda, felsefe de, mutluluk amacı için bir araç olabilir. Nitekim, her insan maddî zenginliklere sahip olmaktan haz duymaz, bazıları da düşünmekten, insan yaşamının anlamını araştırmaktan, gerçekliği temaşa etmekten haz alır. Bu hazza yabancı olan insanlar bile, onun nitelik yönünden birçok hazdan çok daha üstün olduğunu teslim etmekten geri kalınamışlardır. Demek ki, felsefe herşeyden önce insana haz verir. İnsan varlığının bir beden kadar bir ruha da sahip olduğunu, insanın gerçek amacına yalnızca bedensel isteklerini karşılamakla kalmayıp, ruhsal ihtiyaçlarını da giderdiği zaman ulaşabileceğini unutmazsak, bu durum daha açık hale gelir. İnsanın ruhsal ihtiyaçlarının en başında ise, merakını giderme, öğrenme, evreni ve kendisini anlama, şu dünyada geçen yaşamını anlamlandırma isteği vardır. Bu isteği ise, yalnızca felsefe karşılayabilir.

Felsefe, şu hâlde, bireysel düzlemde, bireyin yaşamında önemli birtakım işlevler gerçekleştirir. Çünkü, felsefe herşeyden önce insan olarak varoluşumuzun anlamıyla ilgili bazı temel soruları ele alır. İnsanlar, yaşamlarında zaman zaman 'Niçin bu dünyadayım?', 'Yaşamımızın bir amacı var mı?', 'Bir şeyi doğru ya da yanlış kılan nedir?', 'Zihin bedenden farklı mıdır?', 'Ölümden sonra insana ne olur?' türünden felsefî sorular sorarlar. İçimizden her birinin bu felsefî sorular üzerinde düşünmesinde, varoluşumuzu anlamlandırmak açısından büyük yarar vardır. Nitekim Sokrates incelenmemiş, sorguya çekilmemiş bir yaşamın yaşanmaya değer olmadığını söylemiştir.

İnsan, vahşilerden farklı olarak akıllı bir varlıktır ve bu özelliği dolayısıyla yaşamını birtakım ilkelere, temel kabullere dayandırır. Yaşamın kendisine dayandığı ilkeleri, temel kabulleri hiç sorgulamadan gerçekleştirilen bir varoluş sıradan ve temelsiz bir varoluştur ve böyle bir yaşam sürmek, hiç servisten geçirilmemiş bir arabayı kullanmaya benzer. Arabanın şimdiye kadar freni hiç bozulmamış, tekeri patlamamış, yağı bitmemiş ve de motoru sağlam olabilir. Fakat bu, onun gelecekte

de her bakımdan iyi ve sağlam olacağı anlamına gelmez. Benzer şekilde, insanın yaşamını kendilerine dayandırdığı ilke ve kabuller gerçekten de sağlam ve doğru olabilir, bununla birlikte, bu ilke ve kabullerin sağlam ve doğru olduklarını, ancak ve ancak bu kabuller felsefe yardımıyla bir eleştiri süzgecinden geçirildikten, enine boyuna irdelendikten sonra bilinebilir.

Felsefe, bundan dolayı bu dünyadaki yaşamınızda, yolumuzu kaybetmememizi sağlayan, bizi gereği gibi yönlendiren en önemli araçtır. Ünlü çağdaş filozof Ludwig †Wittgenstein insanın bu dünyadaki durumunu bir şişe içindeki sineğin durumuna benzetmiştir. Wittgenstein'a göre, şişenin içine sıkışmış olan sinek şişeden dışarı çıkmak ister, fakat bunu nasıl başarabileceğini bilmez. İşte, felsefenin işlevi ve amacı sineğe şişeden nasıl çıkacağını göstermektir. Wittgenstein'in yapmış olduğu benzetmeye göre, biz insan varlıkları bu dünyadaki yaşamımız sırasında, zaman zaman kendimizi kapana kıstırılmış hisseder ve yolumuzu bulmakta güçlük çekeriz. İşte felsefe, biz insan varlıklarının kapana kıstırılmışlık duygusundan kurtulmamızı sağlamak suretiyle, yönümüzü bulmamıza yardım eder.

Felsefe, bundan başka, insana birçok konuda doğru ve açık seçik düşünebilmeyi öğretir. Felsefî düşüncenin yöntemleri, insana hemen her konuda akıl yürütebilmesi için gerekli temelleri hazırlar. Böyle bir düşünce türü, insanın bir probleme birçok yönden bakabilmesini, sorunlara önyargısız yaklaşabilmesini, hiçbir şeyi mutlaklaştırmayıp, herşeyi eleştiri süzgecinden geçirebilmesini sağlar.

Felsefe, genel bir düzlemde veya toplumsal platformda da çok önemli hizmetler sağlar. Günümüzde, kimi eksiklerine karşın, demokrasinin en iyi yönetim biçimi olduğu hemen herkesçe kabul edilmektedir. Felsefe, bu bağlamda bir yönetim biçimi olarak demokrasinin gelişmesine ve işleyişine önemli katkılar yapar. Zira, demokrasi en iyi bir biçimde, insanlar eleştirel bir bakış açısına sahip oldukları, iyiyle kötüyü, gerçek ve sağlam akılyürütmeyle demagojiyi birbirinden ayırabildikleri zaman; tüm iddialar için delil ve dayanaklar aramayı, olan biteni farklı yönlerden görebilmeyi, daha iyi ve doğru olmak için kendilerini ve başkalarını sorgulayabilmeyi öğrendiklerinde; ve bağnaz olmayıp, önyargısız ve hoşgörülü olabildikleri zaman, yürür. İnsanlara bu temel alışkanlıkları ve erdemleri kazandıracak ve onları geliştirecek olan da yalnızca felsefedir, felsefî bir bakış açısıdır.

Yine toplumsal düzlemde, felsefenin onun adını hiç işitmemiş olanların yaşamları üzerinde bile doğrudan bir etki yaptığı unutulmamalıdır. Felsefe, dolaylı yoldan yazılı eserler, medya ve sözlü gelenek aracılığıyla dünyaya ilişkin bakış açımızı etkiler. Örneğin, Hıristiyanlığın ve İslâmiyetin bir din olarak biçimlenmesinde felsefenin çok büyük bir rolü olmuştur. Aynı şekilde, siyaset alanında felsefî kavram ve fikirlerin etkisinin büyük olduğunu söylemek gerekir. Örneğin, Amerikan Anayasası çok büyük ölçüde İngiliz filozofu John †Locke'un siyaset konusundaki fikirlerinin sonucudur ve Jean Jacques Rousseau'nun düşünceleri de Fransız Devriminin doğuşunda küçümsenmeyecek bir rol oynamıştır. Yine, Karl †Marx ve Friedrich †Engels'in düşünceleri dünyada son elli altmış yıl içinde kurulmuş olan sosyalist yönetim biçimlerinin gerekli fikrî temellerini sağlamıştır.

felsefenin disiplinleri [İng. *branches of philosophy*; Fr. *branches de la philosophie*]. Felsefeyi meydana getiren, felsefeyi belirleyen temel disiplinler, felsefenin alt dalları.

İnsan yaşamında birçok işi ve işlevi birden gerçekleştiren felsefenin söz konusu çok işlevliliğine dikkat çekmek için, †Wittgenstein felsefeyi bir alet ku-

tusuna benzetmiştir. Tıpkı farklı aletler içeren bir alet kutusunu birçok farklı işte kullanmamız gibi, felsefe de, aynı anda birçok işlevi yerine getirir.

1 Felsefenin birçok farklı iş ve işlevi gerçekleştirmesi, insanın ve insan yaşamının zenginliğinin, onun gündelik yaşamının doğurduğu problemlerin ve tecrübelerin karmaşıklığının bir sonucudur. Bundan dolayı, felsefenin birinci işi, bize nasıl eylemeniz gerektiği konusunda yardım etmektir. Biz insanlar kendi kişisel yaşamlarımızda doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, ahlâksal olanı ahlâkî olmayandan ayırmak ve yapmanız gereken şey ile yapmamamız gereken şey arasında mutlak bir ayırım ortaya koymak isteriz. Aynı şekilde, en iyi ve en mutlu bir yaşamın neden meydana geldiğini merak eder, mutluluğa erişmek için çabalarız. İşte, bize konuda yardım edecek olan felsefe disiplini, *ahlâk felsefesi*dir.

2 Öte yandan, zorunlu olarak bir toplum içinde yaşadığımıza ve başka insanlarla ilişki içinde bulunduğumuza göre, hayatımızın niteliği kaçınılmaz bir şekilde başkalarının davranışlarından etkilenir. Bu bağlamda, belli bir yönetim biçiminin oluşturduğu temel üzerinde, bireyleri barış ve işbirliği içinde olan bir toplum için birtakım kural ve genel yasaların gerekli olduğunu farkederiz. Bize bu konuda yardım eden felsefe ise, *siyaset felsefesi*dir. Söz konusu felsefe türü, farklı yönetim tarzlarını, hangi yönetim biçiminin diğerlerinden daha iyi olduğunu ve yasaların temellerini araştırır.

3 Nihayet, düşüncemiz genişleyip, kendimizin ve içinde yaşadığımız toplumun sınırlarını aştığımızda, bu kez evreni, bu dünyadaki yaşamınızı, bu yaşamdan sonrasını, evreni ve bu dünyadaki varoluşumuzun bir Tanrı'yla olan ilişkisini ele alır ve *din felsefesi*nden yardım isteriz. Felsefenin bu dalı, buradan da anlaşılacağı gibi, Tanrı'nın varoluşu, insanın bu evrendeki yazgısı gibi konuları ele alır.

4 Dördüncü olarak, zaman zaman yeni kavrayışlar kazandığımız, neyi bilip neyi bilmediğimiz, neye doğru dediğimiz ve neleri bilip neleri bilemeyeceğimiz üzerinde düşündüğümüz olur. Bu konularda ise, bize *bilgi felsefesi* ya da epistemoloji yardım eder.

5 Son olarak, gerçekten var ve birincil olanın ne olduğu, varlık bakımından neyin geçici, neyin kalıcı olduğu konusunda meraka düştüğümüz olur. Bu konuda ise, *varlık felsefesi*nin yardımından faydalanırız. İşte sözünü ettiğimiz bu beş temel alan felsefenin konularını meydana getirir ve felsefeye bir giriş sağlar: Varlık, bilgi, din, toplum ve değer.

Mantık ise, söz konusu disiplinleri meydana çıkaran düşünce tarzının kurallarını koymak bakımından tüm felsefe disiplinlerinin temelinde yer alan disiplin olarak ortaya çıkar.

felsefe tarihi [Os. *tarih-i felsefe*; İng. *history of philosophy*; Fr. *histoire de la philosophie*; Al. *geschichte der philosophie*]. Geçmişte yaşamış olan filozofların düşüncelerini ya da geçmişin felsefi sistemlerini inceleyen tarih ya da daha ziyade felsefe dalı.

Felsefe tarihi, genel bir anlayış çerçevesi içinde, İlk ve Ortaçağ felsefesi, modern felsefe ve çağdaş felsefe olarak dörde ayrılır. Bu bağlamda, her çağın felsefesini çok derinden etkilemiş olan bir temel etkenin olduğu söylenmelidir. Bu etken, örneğin Ortaçağ felsefesi söz konusu olduğunda din, modern felsefe söz konusu olduğunda ise bilimdir.

Hiçbir filozof boşlukta düşünmediği ve bir filozofun görüşleri, 1 daha önceki felsefelerin, 2 filozofun içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal koşulların ve nihayet 3 filozofun mizacının ve kişiliğinin belirlediği etkilerin bir sentezi olduğu için, felsefe tarihi yazımında, a) mantıksal, b) toplumsal ve c) bireysel etmenler aynı ölçüde dikkate alınmalıdır. Buna göre, felsefe tarihçisi, bir filozofun kendisinden önce yaşamış olan filozofların görüşlerinden ne ölçüde etkilendiğini anlamaya ve anlatmaya ça-

lışmalıdır. İkinci olarak, filozofun görüşlerinin toplumsal ve kültürel koşullardan ne ölçüde etkilendiğini bilmelidir. Felsefe tarihçisi, üçüncü olarak, felsefî görüşlerin olağandışı bazı özgür kafalar tarafından yaratıldığını ve yaratıcılarının kişiliklerinin izlerini taşıdığını hiç akıldan çıkarmaksızın, bir felsefî görüş ya da öğretinin ele alınan filozofun kişiliğini ne ölçüde yansıttığını anlamaya çalışmalıdır.

felsefî antropoloji [İng. *philosophical anthropology*; Fr. *anthropologie philosophique*]. İnsanın özüyle ilgili problemleri konu alan felsefî bilim, somut yaşamı ve gerçeklikteki yeri itibariyle, insanın özü ve özünün kuruluşuyla ilgili öğreti.

Felsefî antropoloji, bilimlerin sağladığı bilgileri, birlikli bir insan idesinde birleştirmeye, insan bilimleri ile doğa bilimleri arasında bir bağ kurmaya çalışır; bilimlerden elde ettiği bilgilerden de yararlanarak, kendi felsefî analiz ve açıklamalarıyla, insan varlığının özünü kavramaya ve insan varlığının anlamını metafizik açıdan yorumlamaya çalışır.

Yüzyılın başlarında, daha doğrusu 1920'lerde Almanya'da ortaya çıkmış olan ve bilimlerin insanın doğası ve durumuyla ilgili bulgularını felsefî olarak yorumlayan felsefe anlayışı, ve insanı her ne ise o yapan ve onu tüm diğer varlıklardan ayıran temel nitelikler üzerinde yoğunlaşan disiplin olarak felsefî antropoloji, insanın doğal imkân ve sınırlamalarını ele alan fizyolojik antropolojiyle, insanın güçlerini ve ne yapabileceğini ele alan pragmatik fizyolojiyi birleştirir ve insanı hem bir yaratık ve hem de kültürel değerlerin yaratıcısı olan bir varlık olarak değerlendirir.

Başka bir deyişle, antropolojinin onsekizinci yüzyılda, fizikî ve kültürel antropoloji olarak dallara ayrılmasının sonucu olan parçalanmışlığı gidermek amacıyla ortaya çıkan felsefî antropoloji, insana ilişkin araştırmaya bir düzen ve anlam yüklenmediği zaman, insan bilimlerinin insanın özünü ya da insanlığını unutup, doğa bilimlerinin denetimi ve etki alanı içinde kaldığı kabulüyle, insana ilişkin araştırmalara bir anlam ve düzen kazandırmanın mücadelesini verir.

İşte bu çerçeve içinde, felsefî antropoloji, fenomenolojik yöntemden de yararlanmak suretiyle, insanın özsel niteliklerine ve potansiyel güçlerine ilişkin olarak yeni ve sağlam bir kavrayışa ulaşmaya çalışan, insanın kendisini anlama ve özgürleştirme çabasını temele alan bilimsel bir disiplin oluşturmayı amaçlayan bir felsefe türü olmak durumundadır.

Felsefî antropolojinin temel özellik ve tezleri şöyle sıralanabilir: **1** Biraz da ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan epistemolojik anarşiyi, insana ilişkin bir kavrayışa ulaşmada, değerlerin önceliğini vurgulamak suretiyle ortadan kaldırma amacı gütmüş olan felsefî antropoloji, bilimin ve bilimsel faaliyetin kaçınılmaz olduğunu öne sürmekle birlikte, felsefî refleksiyonun bilimden hem önce ve hem de sonra gelmesi gerektiğini belirtir: O, bilimlerden elde edilen sonuçlar bütününü, insanın gerçek özüne uyduracak şekilde düzenlemelidir.

2 Felsefî antropoloji açısından insan bir bütün olup hiçbir şekilde parçalanamaz; dolayısıyla, felsefî antropoloji, insanı doğal bir varlık, evrim sürecinin ürünü olan bir varlık olarak değil, fakat sosyokültürel bir varlık, kültürün ürünü ve kültür yaratan bir varlık olarak değerlendirir. **3** Felsefî antropoloji, insana kendisinin insanlığını ortadan kaldıran, onun insanlığının tanınması sürecinde bir engel oluşturan güçlere baskın çıkabilmesi için yardımcı olur. O, bu bağlamda, 20. yüzyılın totaliter sistemlerine, bireyin kişisel karakterini yok eden İtalyan faşizmine, Sovyetler'deki Stalinizme ve Almanya'daki Nazizme karşı bir tepki olarak gelişmiştir.

4 Felsefî antropoloji, temaşayı temele alan spekülatif bir tavrın ifadesi olmadığı için, onun somut insanın gerçekliğini vurgulaması insanın salt refleksif bilinçle tanımlanamayacağı anlamına gelir. İnsanın somut gerçekliği, bu bağlamda

onun bedensel varoluşuna olduğu kadar, başka bireylerle olan dayanışmasına da işaret eder. 5 Felsefî antropolojide, bireysel insan varlığı aynı zamanda, temel değerlerin öznesi olarak görülür. O, bu değerleri yaratmaz, fakat onları, içinde yaşadığı dünyadaki çeşitli etkilerin bir sonucu olarak, alır. Bu değerlerin insan üzerinde, insan varlığı onlara bağlandığı ölçüde, otoritesi vardır.

6 Felsefî antropoloji, ontolojik özlerden hiç söz etmeden, somut insanın canlı deneyiminin felsefesi olmayı amaçladığı, insanın insanî dünyadaki varoluşu içinde anlaşılması gerektiğini vurguladığı, insanın küçük ölçekli ya da yeryüzüne düşmüş bir Tanrı olmadığını savunduğu için, akılcı bir tontolojiye, bir varlık felsefesine karşı çıkar.

7 Felsefî antropoloji, insan benini çarpıtan, onun için bir tehdit oluşturan tüm indirgemeci teorilere karşı da tavır alır. Bu bağlamda, †Marksizme ve psikanalize olduğu kadar, yapısalcılığa da karşı çıkan felsefî antropoloji, son çözümlemede her insan varlığının kendi varoluşunun sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini söyler. †Yabancılaşma yönünde, insanın kişisel tarihini değiştirebilecek tehlikeler söz konusu olsa bile, bunlar insanı bir bütün olarak belirleyemezler.

8 Benin kendini arama ve bulmayla ilgili özgür, metafiziksel tercihinin önceliğine işaret eden felsefî antropoloji, kişisel yaşamın başka bir şeye indirgenemez gizemi üzerinde durur. 9 Bu çerçeve içinde, hümanist düşüncenin, hem radikal bir akılcılığın aşırılıklarına ve hem de doğa bilimleriyle insan bilimlerinin insan kişiliğini tehdit eden determinist eğilimlerine karşı çıkan, modern versiyonu şeklinde değerlendirilebilecek olan felsefî antropoloji, bir düşünce okulu meydana getirmez, fakat çağdaş düşüncedeki çeşitli eğilimlere ortak olan ve, örneğin †Husserl, †Scheler, Heidegger, †Jaspers, †Marcel, †Berdyayev, †James gibi düşünürlerin sergilediği bir yönelime karşılık gelir.

felsefî düşünce [İng. *philosophical thought*; Fr. *pensée philosophique*]. En genel anlamı içinde, soru sormanın sonucu olan ve insanla, insan yaşamıyla ilgili problemlere karşı ilginin gelişmesiyle başlayan düşünce türü.

Buna göre, felsefe zor ve çözülemeyen yaşam problemleriyle karşılaşmaktan, bu problemlerle uğraşmaktan korkmayan bir yaklaşım, düşünsel bir tavır olmak durumundadır. Felsefe insan yaşamının anlamıyla, varlık, bilgi ve değerle ilgili sorulara bir yanıt getirmeye, bu konularda ortaya çıkan problemleri çözümlemeye çalışırken, işe sıfırdan başlamayıp, belli bir bilgi birikimine sahip olunduğunu varsayarak çözüm getirmeye çalışır. Çünkü insanların yaşamlarında neyin önemli olduğunu değerlendirebilmeleri için, hayatla ilgili bazı deneyimlere sahip olmaları gerekir. Demek ki, felsefe insan yaşamının anlamıyla ilgili sorulara yanıt verirken, başka bilgi türleri tarafından sağlanan bilgilerden yararlanarak, genel, bütüncül ve kuşatıcı yanıtlar getirmeye çalışır.

Bununla birlikte, felsefeyi felsefe yapan şey, insan yaşamının anlamıyla ilgili sorulara yanıt vermekten çok, sorular sormak, problem görebilmektir. Zira, insan için önemli olan, yalnızca felsefe okumak ve felsefeyi bilmek değildir, felsefe yapmaktır, felsefî davranabilmektir. Felsefe yapmak ise, felsefî hissetmeyi ve felsefî düşünmeyi gerektirir. Felsefe yapmak varlığı ve bilgiyi bir bütün, insan yaşamıyla ilgili olay ve problemleri çok boyutlu olarak görmek ve her yönüyle kavramaya çalışmak anlamına gelir.

Felsefî düşünce, araştırmaya ve eleştirel bir tavıra dayanan bir düşüncedir. Yani, felsefî düşünce, kendisine veri olarak aldığı her tür malzemeyi aklın eleştirici süzgecinden geçirir. Herşeyi olduğu gibi kabul eden, merak etmeyen ve kendisine sunulanla yetinen bir insan için felsefe söz konusu olamaz. Felsefi düşünce, şeylerin niçin oldukları gibi

oldıklarını merak eden, hayatı bütün boyutlarıyla görmeyi, yaşamın bütün boyutlarını göz önünde bulundurmayı bilen, açık ve sorgulayan bir zihnin ürünüdür.

Felsefî düşünce, akıl temelli soruşturma ve refleksif bir düşünme yönteminin sonucu olan bir düşüncedir. Felsefede söz konusu olan düşünce, kendi üzerine dönmüş olan ve kendisini konu alan bir düşüncedir. Buna göre, felsefeci doğrudan doğruya doğa, tarih, toplum üzerinde eleştirici bir bakış açısıyla düşünebileceği gibi, çeşitli bilimler tarafından sağlanan malzeme üzerine de düşünebilir. Yine, o bir problemi yalnızca bir bakış açısından, bir bakımdan ele alan diğer disiplinlerin, bilgi türlerinin tersine, bir problemi bütün yönleriyle ele alınayı içerir.

Felsefî düşünce, ayrıca çözümleyici ve kurucu bir düşüncedir. Yani, felsefî düşüncenin analiz ve sentez gibi işlevleri söz konusudur. Analiz söz konusu olduğunda, filozof, kendisinin de içinde bulunduğu ve bir parçasını teşkil ettiği dünyayı anlamak ve kavramak için kendisine sunulan her türlü bilgi, deney, algı ve sezgi sonuçlarından oluşan düşünceyi analiz eder, açıklığa kavuşturur. Fakat filozof, bununla yetinmez, yani dünyayı parçalanmış bir hâlde bırakmaz; analize koşut olan başka bir düşünme tarzı ile, üzerinde düşünülmüş, çözümlenmiş, aydınlığa kavuşturulmuş malzemeden hareketle dünyayı yeniden inşa eder, bir birlik ve bütünlüğe kavuşturur.

Nihayet, felsefî düşünce evrenseldir, çünkü insan yaşantısına giren herşey felsefeye konu oluşturabilir. En basit bir algı öğesinden (örneğin, dokunduğum masanın sertliği) en karmaşık bir düşünme sistemine (örneğin, Einstein'ın genel rölativite teorisi) kadar her şey felsefeye inceleme konusu olabilir. Öte yandan, felsefede söz konusu olan insan yaşantısı, şu ya da bu insanın değil, genel olarak insanın yaşantısıdır.

felsefî mantık [İng. *philosophical logic*; Fr. *logic philosophique*]. Formel mantıkta kullanılan kavramları inceleyen, çeşitli mantık sistemlerinin mekaniğiyle meşgul olmak yerine, genel olarak geçerli akılyürütmeyi konu alan, akılyürütme türleri, geçerlilik ve mantıksal zorunluluk üzerinde çalışan mantık.

felsefî psikoloji [İng. *philosophical psychology*; Fr. *psychologie philosophique*]. Deneysel ya da bilimsel psikolojiden farklı olarak, zihin ve bilinçle ilgili olmakla birlikte, göreli olarak epistemolojik ve metafiziksel bir temeli bulunan ve daha spekülatif ve tartışmaya açık bir nitelik arzeden konuları ele alan psikoloji dalı.

Felsefî psikolojinin ele aldığı belli başlı konular şunlardır: 1 Zihinle bilinç arasındaki ilişki, 2 genel olarak zihnin yapısı, 3 egonun ya da benin doğası, 4 zihin beden ilişkisi, 5 irâde özgürlüğü, 6 psikolojinin kullanacağı yöntemler.

felsefî yöntemler [İng. *philosophical methods*; Fr. *méthodes philosophiques*]. Felsefî düşünen, düşünme çabası içinde olan bireyler tarafından kullanılan yöntemler.

Her bireyin bir felsefesi, ya da daha çok belirli felsefî konularla ilgili olan inançları vardır. Örneğin, hemen herkes, aşkla, iyi bir yaşamın ne olduğuyla, paranın değeriyle, kişinin ailesine ve ülkesine karşı olan sorumluluklarıyla, bir yönetimin temel görevleriyle ilgili olarak birtakım inançlara sahiptir. Bu inançlar ya çok basit ya da sofistike, değişken ya da değişmez olabilir. İşte, kişinin söz konusu inançları oluştururken kullandığı yöntemlere, benimsediği yaklaşımlara genel olarak *felsefî yöntemler* adı verilir.

Geleneksel bakış açısına göre, kişinin felsefî problemlerle karşı karşıya kaldığı zaman, kullandığı yöntem, sergilediği yaklaşım, o kişinin inançlarını, probleme verdiği yanıtları çok büyük ölçüde belirler.

Örneğin, ünlü Amerikan filozofu Peirce'a göre, felsefî problemler söz konusu

olduğunda, şu dört temel yaklaşım ya da yöntem benimsenebilir: **1** *Bağlanma yöntemi*: Bu yaklaşıma göre, kişi din, politika, ırk, ekonomi, cinsellik, aile gibi konularda, temel inançlarını çevresine ya da kişisel ilişkilerine dayanarak belirler. **2** *Otorite yöntemi*: Kişi burada, inançlarını bir otoriteye dayanarak, bir kişi, bir kurum ya da bir devlete göre oluşturur. Bu yaklaşımda kişi, otorite olarak belirlediği kişi ya da kurumun ifade ettiği şeylerin kesinlikle doğru olduğuna inanır.

†Peirce'a göre, felsefede söz konusu olan üçüncü yöntem, **3.** *a priori yöntem* ya da *sezgi yöntemi*dir. Bu yöntemi kullananlar temel felsefî inançlarına duyu-deneyinden bağımsız olarak, yani sezgi yoluyla ulaşır. Peirce, bir yöntem olarak, sözünü ettiğimiz üç yöntemi de reddetmiştir. Buna karşın, ünlü Fransız filozofu †Bergson, kendimize ya da benimize ilişkin bilgiye yalnızca sezgi yoluyla sahip olabileceğimizi savunur. Ona göre, gerçekliğe ilişkin bilgiyi de, bize yalnızca sezgi sağlar.

Peirce'ın kendisi, felsefenin temel yöntemi olarak, **4** *bilimsel yöntemi* benimseyiniştir. Cohen ve Nagel tarafından da savunulan bu yöntem, felsefî problemlerin çözümü ve olguların açıklanması için, hipotezler oluşturmayı, hipotezleri gözlem ve deney yoluyla test etmeyi, alternatif hipotezler arasında doğru seçimlerde bulunabilmek için birtakım ölçütlere sahip olmayı içerir.

feminist [İng. *feminist*; Fr. *féministe*; Al. *feminist*]. **1** Bir öğreti olarak feminizmi benimseyen kişi; **2** Feminizmi meydana getiren tezlerin önemli bir bölümünü kabul eden veya somutlaştıran etkinlik veya yaklaşım için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, 1980'li yıllarda, özellikle Fransa'da feminist düşünürler tarafından geliştirilen epistemoloji türü; bir teori ya da bilgi iddiasının geçerliliğinin onun kimin tarafından öne sürüldüğüne bağlı olduğunu, geleneksel hakikat, nesnellik ve değerden bağımsızlık kavram ve ideallerinin erkek egemenliğinin tesisine hizmet ettikleri için reddedilmeleri gerektiğini savunan yeni bilgi teorisi *feminist epistemoloji* diye tanımlanır.

Toplumu anlamak ve onunla ilgili doğru teorilere ve sağlam analizlere ulaşmak için, topluma kadının bakış açısından, dişilin perspektifinden yönelinmesi gerektiğini, zira dişinin bilenle bilinen, benle öteki, zihinle beden, özneyle nesne arasında daha az ayırım yaptığını, ve dolayısıyla, bastırılmış ve tâbi kılınmış bir grup olarak kadınların, sosyal gerçekliğin doğru bir yorumu ve temsiline erişmek açısından, kontrol amacının gözlerini kör ettiği erkeklerden daha iyi bir konumda bulunduklarını öne süren yöntem teorisine ise *feminist metodoloji* adı verilmektedir.

Öte yandan, rasyonaliteyi erilliğe, duygusallığı ise dişilliğe eşitlediğine, kadını erkeğin yokluğu, eksik ötekisi olarak tanımladığına inanılan bütün bir Batı felsefesi geleneğine şiddetle karşı koyarken, ontolojik tikiciliğin her türünü reddeden; kadınların niçin bastırıldıklarını açıklarken, hakikî anlama ve açıklamanın bastırılanın, tahakküm altına alınanın sesine kulak vermekle mümkün olacağını savunan; kısacası kadının ilgi/çıkarlarını, kimliğini, konu ve duyarlılıklarını ciddiye alan, kadına özgü varlık, düşünüme ve eyleme tarzlarının değerini ve önemini vurgulayan felsefe türü *feminist felsefe* diye tanımlanır.

feminizm [İng. *feminism*; Fr. *féminisme*; Al. *feminismus*]. Kökleri 19. yüzyılda bulunmakla birlikte, daha ziyade 1960'lı yıllarda gelişen, ve kadınlar için erkeklerle eşit sosyal ve politik haklar talep eden hareket veya öğreti. Feminizm, erkeklerin kadınlar üzerindeki, bir işbölümüyle sonuçlanan cinsel farklılıklardan kaynaklanmış, tahakküm ve sömürüsünün oldukça uzun bir tarihi olduğunu öne sürerken, en ılımlı düzeyde cinsel ayrımcılığın son bulmasını ister, fırsat eşitliği talebinde bulunur.

Feminizm, özellikle ikinci kuşağıyla birlikte daha felsefî unsurlar kazandıkça, kadınlar tarafından algılanan sosyal

eşitsizlikleri sorgulamadan daha fazla bir şeyler yapmaya, gitgide daha yoğun bir teorik çerçeve kazanmaya başlamıştır. Bu çerçeve içinde feminizm, kadınları erkeklerle ilişki içinde, kaçınılmaz olarak oldukça dezavantajlı bir konuma yerleştiren hayli derinlere kök salmış ideolojik yapılara yönelir. Örneğin, Batının politik kurumlarını haklılandırmada oldukça önemli bir yer işgal eden toplumsal sözleşme öğretisi bu tür ideolojik yapılardan biridir. Bu düzlemde, bilinç ya da benin öznelliğin merkezi olmadığını gösteren Lacan'cı psikanalizin vukuflarından ilham alan feminizm, dil, felsefe ve hukuktaki toplumsal cinsiyet eğilim ve yönelimlerini sorgular. Dolayısıyla feminizm bu aşamada, feminizmin sosyal eşitlik talebiyle ortaya çıkan ilk düzeyinden farklı olarak, kadınların sadece erkekler gibi olmayı amaçlamamaları gerektiğini öne sürer. Kadınları bekleyen görev, özü itibariyle dişil olan yeni bir dil, hukuk ve felsefe geliştirme mücadelesi içinde olmaktır. Kadını sözde erkeğin eksik ve aşağı ötekisi olarak tanımlayan bir düşünce geleneğine meydan okuyan feminizm, o hâlde daha radikal bir düzeyde, dil, toplum ve kültürün erkeğin perspektifinden, eril çıkar ve arzuların evrenselleştirilmesi temeli üzerinde inşa edildiğine ve kadının tam ve gerçek temsile yeni bir toplumsal inşa temeli üzerinde ulaşılabileceğine inandığı için, toplumsal dokunun yeni baştan düzenlenmesini ister.

Feminizm, son çözümlemede en azından kurumlaşmış bir iktidar ilişkisi olarak gördüğü şeye saldırdığı için, genel yönelimi itibariyle bir sol hareket olarak tanımlanır.

fenomen [Yunanca 'görünüş' anlamına gelen *phainomenon*'dan; İng. *phenomenon*; Fr. *phénomène*; Al. *phänomen*]. Genel olarak, algının nesnesi, algılanan ya da bilince görünen şey, gözlemlenebilir olan olay ya da olgu. İnsan varlıklarına, doğrudan ve aracısız deneyde, tecrübede görünen şey. Gözlemlenebilir olan, gözlemlenmeye, deney yoluyla bilinmeye elverişli olan. Görünüş, yani görünen şey; yani, gözleme açık olan algılanabilir değişim ya da oluşum. Kısacası, insan varlıklarına göründüğü, onlar tarafından algılandığı şekliyle nitelik, ilişki, durum, olay, v. b. g.

Fenomenleri bilme, tecrübe etme faaliyetine deneyim adı verildiği ve deneyim de, dış deneyim ya da duyumlama ve iç deneyim ya da bilinç, içebakış olarak ikiye ayrıldığı için, duyusal fenomenlerden ve bilinçli fenomenlerden söz edilebilir. Buna göre, *duyusal fenomen* fizikî bir oluşum, bir olgu, varlığı saptanan olaydır. *Bilinçli fenomen* ise, kişinin ayırdında olduğu içsel deneydir.

Fenomen, İlkçağ Yunan felsefesinde, akıl tarafından kavranan gerçek nesnenin tersine, duyularla idrak edilen ya da kavranan nesne, duyusal görünüş anlamına gelir. Kant'ta ise, fenomen, mümkün deneyimin sınırları dışında kalan ve bundan dolayı da teorik olarak bilinemez olan *numen*'in tersine, form ve düzeni duyarlığın sentetik formlarına ve anlama yetisinin *a priori* kategorilerine bağlı olup, varoluşu özneden bağımsız olmayan, dolayısıyla özne tarafından belirlenen varlık, özne tarafından kurulan nesneyi ifade eder.

fenomenalizm [İng. *phénoménalism*; Fr. *phenomenalism*; Alm. *phänomenalismus*]. Bilginin fenomenlerin bilgisiyle sınırlı olduğunu; fenomenlerin, nesnelere ilişkin duyu verilerinden hareketle kurulan mantıksal yapılardan başka hiçbir şey olmadıklarını; yalnızca, bilinçte ortaya çıktığı şekliyle duyu-deneylerinin, bilince göründükleri şekliyle fenomenlerin bilinebileceğini; gerçekliğin kendisinin, bilinçten bağımsız olan varlığın, kendinde şeylerin hiçbir şekilde bilinemeyeceğini; dış dünya hakkında bilebileceğimiz herşeyin bize duyu-deneyi ile aktarılan verilerden ibaret olduğunu öne süren empirist bilgi görüşü.

Bilgi ve anlama yetisinin görünüşlerle, yani nesne ve olayların algılanma tarzlarıyla sınırlanmış olduğunu savunan fe-

nomenalizm, görünüşlerin üstünde ya da ötesindeki bir gerçekliğin bilinemeyeceğini öne sürer. Başka bir deyişle, fenomenalizm, insan varlıkları kadar, fizikî nesnelerin de, gözlemlenebilir özelliklerinin toplamından daha fazla hiçbir şey olmadıklarını, bildiğimiz şeylerin, bilincin faaliyetine bağlı bulunduklarını, bilincin dışındaki fizikî bir nesnenin gerçekliğinin, onun bir insan tarafından algılanmış olmasına dayandığını iddia eder.

Buna göre, fenomenalizm, epistemolojide, bilginin, fizikî fenomenler veya algının nesneleriyle, içebakışın nesnelerinin bilgisi olduğunu, bilginin, dış dünyaya, ve içebakış yoluyla zihin hâllerimize ve zihinsel faaliyetlerimize ilişkin olarak algılanabilen şeylerle sınırlanmış bulunduğunu savunarak, buradan, gerçekliğin, mümkün deneyimlerin toplamından başka bir şey olmadığı, maddenin duyumu olanaklı kılan şey olduğu, maddî nesnelerin aktüel ya da mümkün duyu-verisi öbeklerine karşılık geldiği ve bundan dolayı, fizikî dünyanın aktüel ya da mümkün duyu verilerinden bağımsız olarak varolduğunun söylenemeyeceği ontolojik sonucunu çıkartır. Fizikî dünyanın, algılayan kişinin olanaklı ya da aktüel duyu-verilerinden ayrı olarak varolamayacağını ileri süren fenomenalizme göre, fizikî nesneler algı ya da daha ziyade duyu-verilerine dayanan mantıksal yapılardır. Maddî nesnelere ilişkin önermeler, gerçek ya da olanaklı duyumlara, duyu-verilerine ve fenomenlere ilişkin önermelere indirgenebilir. Daha doğrusu, fenomenalizme göre, biz her ne kadar dolayımsız duyu-verilerinin dışında veya ötesinde, maddî nesneler benzeri şeylerin varolduğunu varsayma eğiliminde olsak bile, maddî varlıklarla ilgili inanç ve önermelerimiz, sadece ve sadece duyu-verileriyle ilgili inanç ya da yargılara indirgenebildiği takdirde, anlamlı olur.

fenomenler dünyası [İng. *phenomenal world*; Fr. *monde phénoménal*]. Genel olarak, duyu yoluyla gözlemlenebilir olan şey ya da varlıklardan meydana gelen duyusal dünya.

†Platon'da akıl yoluyla bilinebilir olan †İdealar dünyasından farklı olarak, duyu yoluyla algılanabilir olan ve sürekli bir değişme içerisinde bulunan görünüşler dünyasını tanımlayan fenomenler dünyası, †Kant'ta bilinemez olan kendinde şeyden, gerçekte olduğu şekliyle dünyadan farklı olarak, görünüşler dünyasına, insan tarafından bilindiği şekliyle dünyaya karşılık gelir.

fenomenoloji [İng. *phenomenology*; Fr. *phénoménologie*; Al. *phänomenologie*]. Genel olarak fenomenlerin bilimi, özel olarak da çağdaş Alman filozofu Edmund Husserl tarafından kurulmuş olan, bilincin çok çeşitli formlarıyla, dinî, estetik, ahlâkî ve duyusal her tür doğrudan deneyimini analiz edip betimleyen felsefe anlayışı ya da yaklaşımı.

1 Felsefe tarihinde ilk kez olarak Alman düşünürü J. Lambert tarafından, onun *Neues Organon* adlı eserinde kullanılan fenomenoloji terimi, başlangıçta bir görünüşler kuramı, bir fenomenler teorisi anlamına gelmiştir. Kitabının diğer üç bölümünde sırasıyla düşünce yasalarını ele alıp, bir doğruluk kuramıyla bir anlam teorisi geliştiren Lambert dördüncü bölümde, fenomenolojiyi duyusal tecrübeye ilişkin araştırma anlamında kullanırken, şeylerin bize nasıl göründüklerine dair bir teori geliştirmiştir.

2 Fenomenoloji, çok kısa bir süre sonra †Kant'ta tasarımlar arasındaki ilişkiye dair bir incelemeye tekabül ederken, †Hegel'de ise tinin bireysel duyumdan mutlak bilgiye dek olan yükselişinin resmeden etkinliği tanımlamıştır.

3 Fenomenolojinin Husserl'deki anlamına giden yoldaki en önemli uğrağı meydana getiren Brentano'da da terim, fenomenlere dair bir analiz ya da betimlemeyi ifade eder. Nitekim, o fenomenolojiyi, tecrübemizde dolayımsız olarak verilenin ötesine giden araştırma türüyle karşı karşıya getirmiştir. †Brentano'da Husserl fenomenolojisine

geçişi engelleyen en önemli husus, onun 'yönelimşlik' problematiğini salt psikolojik bir düzlemde ele alımış olmasıdır. Oysa, Husserl yönelmişlik sorunsalını önce epistemolojik, sonra da transendental bir düzlemde ele alır ve onu *cogito*'nun yöneldiği fenomenal dünyayı keşfetmek için kullanır.

4 Günümüzde bilinen felsefe anlayışı ve yöntemi olarak fenomenoloji, Husserl'in araştırma ve eserlerinden çıkar. İşte burada fenomenoloji, deneyim ya da tecrübemizi, kökenlerinden ve gelişiminden ayrı, ve tarihçi, sosyolog ya da psikologların sunduğu nedensel açıklamalardan bağımsız olarak, gerçekte olduğu şekliyle ve dolayımsız bir tarzda betimleme teşebbüsüne karşılık gelir.

Felsefenin olgusal bir bilim olmadığını, mantık ve matematiğin formel sistemleriyle, doğa bilimlerinin yöntemlerinden farklı yöntem ve bulgulara sahip bulunduğunu, empirik bilimlerin önkabullerinden bağımsız olduğunu savunan ve fenomenolojinin, 'görünüşlerin bilimi' şeklindeki lafzî anlamından yola çıkan Husserl, göründüğü şekliyle dünyayı anlamanın felsefî faaliyetin çok önemli bir parçası olduğunu, zira yaşamda değer taşıyan birçok şeyin, örneğin iyiliğin, güzelliğin ve aşkın fenomen ya da görünüşlere dayandığını, fakat görünüşler, kendilerini gözlemleyen bir özneye bağlı oldukları için, felsefenin ilk ve esas konusunun görünüşler olmayıp, bilincin kendisi olduğunu savunmuş ve felsefenin temel amacının bilincin, öznenin bakış açısından görülen, içeriklerine ilişkin bir araştırmayı hayata geçirmek olduğunu belirtmiştir.

Felsefe bilince ilişkin bir araştırmayla başlasa da, Husserl'e göre, bu araştırmayla son bulmaz. Tam tersine, felsefenin şeylerin özlerini anlamak, kavramak gibi çok daha önemli bir amacı vardır. Ona göre, biz dünyayı, her kavram bir özü sunduğu ya da ifade ettiği ve biz de dünyayı kavramlarımızın altına yerleştirebildiğimiz için, anlayabilmekteyiz. Bununla birlikte, bu özler, yalnızca özlerin örnekleri ya da özellemelerini konu alan bilimsel araştırma ve deneyim tarafından keşfedilemez. Bu özler, yalnızca onları sezgi yoluyla kavrayabilen bilinç tarafından açığa çıkarılabilir.

Fakat, Husserl'e göre, insan zihni birtakım arızî ve raslantısal öğelerle, ya da olumsal olana ilişkin inançlarla doludur. Öyleyse, bu özlere, olumsal olanla ilgili bu inançları paranteze alarak yaklaşabilir ve söz konusu paranteze alma sürecinden sonra, saf bilinçte kalanları araştırabiliriz. Buna göre, fenomenoloji anlamı, esas konusu olarak öne sürer. Bununla birlikte, bu anlam, dilde yatan anlam değil, fakat daha çok yaşamın anlamıdır. Öte yandan, söz konusu fenomenolojik yaklaşım, fenomenolojik indirgeme tekniğiyle gerçekleşir.

5 Yirminci yüzyılda varoluşçu filozoflardan birçoğu da, sözgelimi Sartre ve Merleau-Ponty de fenomenolojiyi Husserl'deki anlamıyla almış ve onu aynı doğrultuda ele alıp geliştirmiştir. Örneğin, ilk döneminde Husserl'in düşüncesini kendi tarzında sürdüren Sartre fenomenolojiyi, transendental bilinç yapılarına ilişkin, bu yapıların özlerinin sezgisine dayanan, bir betimleme olarak tanımlamıştır. Merleau-Ponty'ye göre ise, fenomenoloji bizi dünyaya bağlayan ilişkinin bilincine varma ve dünyanın gerçekliğini kavramanın biricik aracıdır: 'Fenomenolojinin en önemli başarısı, aşırı öznellik ile aşırı nesnelliği, dünya ya da rasyonalite kavramı içinde birleştirmiş olmasıdır. Hakikî felsefe, dünyayı yeni baştan görmeyi öğrenmektir; fenomenolojinin görevi, dünyanın gizemiyle bilincin gizini açığa çıkarmaktan başka bir şey değildir.'

fenomenolojik yanlış [İng. *phenomenological phallacy*; Fr. *erreur phénoménologique*]. Şeylerin nasıl göründüğünü, koktuğunu tasvir ettiğimiz zaman, tasvir ettiğimiz şeyin, nesne ya da olayların, içimizde bulunan sinemadaki aktüel nitelikleri olduğunu kabul etmekten oluşan yanlış türü.

fenomenolojinin evreleri [İng. *phases of phenomenology*; Fr. *phases de la phénoménologie*]. İnsan zihninin köklerini görünüşün yapısında, anlama ediminin özünü deneye ilişkin düzenlemede keşfetmeye çalışan felsefî disiplin olarak fenomenolojinin tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan evreler.

Bu şekilde, daha çok zihne ya da bilince ilişkin bir araştırma olarak tanımlanan fenomenoloji, çağdaş felsefedeki iki temel akımdan, †analitik felsefeyle yapısalcılıktan çok belirgin bir anlam içinde farklılık gösterir. Buna göre, fenomenoloji, felsefî problemlerin çözümüne giden yolu dille kavramlara ilişkin çözümlemede, dilin mantıksal yapısında bulan analitik felsefeden ve bilginin oluşumuyla düzenlenmesinde başat rolü bilinçli deneyimden önce gelen bilinçsiz ilkelere veren yapısalcılıktan, önceliği anlama ve anlam verme ediminin bizzat kendisine vermek bakımından ayrılır.

İnsan zihninin anlamı kavrama, keşfetme kapasitesinin formel mantıktan da bilgiyi düzenleyen yapılardan da çok daha temel olduğunu öne süren fenomenoloji Alman filozofu Edmund Husserl tarafından kurulmuş olup, sırasıyla transendental fenomenoloji, varoluşçu fenomenoloji ve hermeneutik fenomenoloji olmak üzere, üç ayrı aşama ya da evreden geçmiştir. Bunlardan transendental fenomenoloji, fenomenolojinin, bilginin deneyim ya da tecrübedeki özsel temellerine ilişkin bir araştırmadan meydana gelen ilk evresidir. Burada doğal tavrın gündelik dünyası paranteze alınır ve zihnin özsel temeline dönülür.

Buna karşın, hem Husserl'in ikinci döneminde ve hem de örneğin Heidegger ve †Sartre'da örneklenen varoluşsal fenomenoloji, †*Lebenswelt*'e yönelir, *Lebenswelt* ya da gündelik dünya içinde ortaya çıkan varlığın doğası üzerinde durur. Buna karşın, †Gadamer ve †Ricœur tarafından örneklenen hermeneutik fenomenoloji, varlığın önceliğini kabul etmekle birlikte, dili içinde insan varlığının oluşturulduğu ya da kurulduğu en temel ve en önemli ortam olarak görür.

feodalizm [İng. *feudalism*; Fr. *féodalisme*; Al. *feudalismus*]. Batı Avrupa'da ortaya çıkıp Ortaçağ boyunca egemen olmuş olan tarıma dayalı üretim tarzıyla belirlenen ekonomik sistem ve toplum türü. Marksist terminolojide, köleliğe dayanan ekonomik sistemi izleyip, kapitalizmden önce gelen ve derebeylerin egemenliği ve serflik düzeniyle belirlenen ekonomik ve toplumsal sistem.

Söz konusu sistemde, merkezî iktidar ya da devlet gücü oldukça zayıf olup, hükümdarın gücü soyluların yerel gücü tarafından sınırlanmıştır. Aynı şekilde merkezî bir pazar ekonomisinden de yoksun olan feodal toplumda, toplumsal birlik ve uyum, kan bağı ya da ekonominin kurallarına değil de, kişisel ilişkiler sistemine dayanır.

ferio. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu, sonucu tikel olumsuz olan birinci şekilden tasım kalıbı. Hiçbir *M P* değildir. Tüm *S*'ler *M*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

ferison. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu, sonucu tikel olumsuz olan üçüncü şekilden tasım kalıbı. Söz konusu tasım kalıbı, terimin başındaki *f* harfinin de işaret ettiği gibi, birinci şekilden *ferio*'ya indirgenir. *S* harfinin de gösterdiği üzere, indirgeme küçük önermeyi konu alan basit evirme yoluyla gerçekleşir: Hiçbir *M P* değildir. Bazı *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

fesapo. Klasik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu, sonucu ise, tikel olumsuz olan dördüncü şekilden tasım kalıbı: Hiçbir *P M* değildir. Tüm *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

festino. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumsuz, sonucu ise tikel olumsuz olan

ikinci şekilden tasın kalıbı. *F* harfi tasımın birinci şekilden *ferio*'ya indirgendiğini, *s* harfi ise indirgemenin büyük önermenin evriğinin alınması suretiyle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Hiçbir *P M* değildir. Bazı *S*'ler *M*'dir. O hâlde, *S P* değildir.

fetişizm [İng. *fetichism*; Fr. *fétichisme*; Al. *fetischismus*]. 1 Genel olarak, doğaüstü bir gücü ve etkisi, büyülü ya da aşkın güçleri olduğuna inanılan tapınma objesine tapan dinî uygulamaların bütünü. 2 Daha özel olarak da, insan elinden çıkma ürünlerin, insanın yaratılarının bağımsız bir varoluşa sahipmiş gibi görünüp yaratıcı üzerinde, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, belli bir baskı uygulaması durumu. 3 Psikanaliz açısından, belirli nesnelerden görme ya da dokunma duyusu yoluyla doyum elde etmeye çalışmaktan oluşan cinsel sapıklık.

Feuerbach, Ludwig. 1804-1872 yılları arasında yaşamış ve Marks üzerindeki etkisiyle ün kazanmış olan Alman maddeci filozofu. 19. yüzyıl Alman materyalizminin ilk düşünürü olan Feuerbach'ın temel eserleri *Kritik der hegelischen Philosophie* [Hegel Felsefesinin Eleştirisi], *Grundzätze der Philosophie der Zukunft* [Geleceğin Felsefesinin İlkeleri], *Das Wesen des Christentums* [Hristiyanlığın Özü]'tur.

Felsefesi, bir †hümanizm ve doğalcılık şeklinde gelişen, dine ilişkin eleştirisi, insanlıkla ilgili doğruların bilinçsizce yansıtılmasını ifade eden Feurbach, felsefeye önce †Hegel'in nesnel idealizmini benimseyerek başlamış, fakat daha sonra †tinselcilik/maddecilik karşıtlığında, †maddeciliğin tarafında olmuştur.

Dinin gerçek ya da antropolojik özünü çözümleme çabası içine giren Feuerbach, Tanrı'nın, insanın içedönük doğasının dışadönük karşılığı ya da yansıması olduğunu iddia etmiştir. O, Tanrı'ya yüklenen çeşitli sıfatları tartışarak, bu niteliklerin, insan doğasının farklı ihtiyaçlarının karşılığı ve ifadesi olduğunu savunmuştur. Tanrı'nın insandan bağımsız bir varlığı olduğu görüşünün, bu çerçeve içinde, vahiy ve kutsal nesnelere inanmaya yol açtığını öne süren Feuerbach, teolojiyi antropolojiye indirgemiştir. Ona göre, insan kendisinde görmek istediği, bununla birlikte görmeyi başaramadığı nitelikleri, hayalî bir varlığa yansıtmakta, bunu yaptığı için de, kendisini söz konusu varlık karşısında küçülterek, öz benliğinden soğumakta ve kendisine yabancılaşmaktadır.

Feuerbach'ın din konusundaki bu görüşleri, birçok bakımdan önemli olup, †Aydınlanma düşünürlerinin birçoğundan daha ileridedir. Dinin yanlış olsa bile, bunun dinin değersiz olduğunu göstermediğini savunan Feuerbach, onun kökünde insanın ihtiyaç ve arzularının bulunduğunu söylemiştir. Dinin bu açıdan çözümlenip, ondaki mistik öğelerin ayıklanmasının, insana yabancılaşmış yetilerini yeniden kazandıracağını ve ona ihtiyaçlarını, yanılsamayla değil de, gerçek bir biçimde karşılamasının yollarını öğreteceğini savunan Feuerbach, *Geleceğin Felsefesi* adlı eserinde, felsefenin de, söz konusu dinî eleştiri sayesinde gelişebileceğini öne sürmüştür.

Başka bir deyişle, çağının spekülatif felsefesini, felsefenin bilimle olan doğal ittifakını bozup, onu dinin etkisi altında sokmasından dolayı şiddetle eleştiren Feuerbach, Hegel'in felsefeyle dini uzlaştırmasının, felsefeyi teolojiye dönüştürdüğünü söylemiştir. Teoloji, ne din ne de felsefe olup, ona göre, din karşısında tercih edilebilir de değildir. Din, insan ve insanlıkla ilgili çarpıtılmış doğruları içeren gerçek öz ya da içerik iken, teoloji yanlış öz ya da dinin yanlış şeklidir ve dine kıyasla, insan açısından çok daha büyük bir yabancılaşmayı içerir.

Bundan dolayı, felsefe, evreni soyut kavram ve fikirlerden hareketle yeni baştan, sistematik bir biçimde kurma çabasında, dine öykünmemeli, bunun yerine eleştirel olup, maddeci bir bakış

açısını somutlaştırmalıdır. Çünkü idealizm, Feuerbach'a göre, soyut kavram ve evrensel fikirleriyle, dine çok yaklaşır. O, bu açıdan, tıpkı empiristler gibi, felsefenin başlangıcının sonlu, belirli ve aktüel olanda olduğuna inanmıştır. Bununla birlikte, Feuerbach, kendisinden önceki deneycilerin, tekyanlılığına düşmemeye çabası vermiştir.

Buna göre, insan izlenimlerinin pasif bir alıcısı değildir, tam tersine deneyin kuruluşuna etkin ve üretici bir biçimde katılır. Bu katılım ise, †Kant'ta olduğu gibi, transendental bir egonun etkinliğinden çok, kişinin bir bütün olarak kendisidir; bilgide söz konusu olan, kişinin, anlayış ve aklı olduğu kadar, çıkarları, tutkuları, umut ve korkuları da içeren pratik faaliyetidir. Bilginin duyumsal, fizikî bir varlığın bilgisi olduğunu, başka insanlarla olan ilişkileri içerdiğini, tarih içinde bir yere yerleşmiş toplum ve kültürlerce taşınıp aktarıldığını, pratik ve sosyal olduğunu dile getiren Feuerbach, insanlığın ancak ve ancak dinî ve spekülatif felsefeyi aştığı zaman, problemlerini, yanılsama içinde değil de, ciddî ve gerçekçi bir biçimde ele alabileceğini öne sürmüştür.

Bu ise, liberal bir siyaset anlayışıyla doğa bilimlerinin kapsamlı bir biçimde uygulanışını birleştirmek suretiyle olur. Buna göre, insan doğa bilimleri yoluyla teknolojisini geliştirecek, hastalıklarla, doğal felaketlerle daha iyi bir biçimde mücadele edip fizikî varoluşunu güvence altına alırken, liberal bir siyaset ise, Avrupa devletlerinin kurumlarını modernize edecek, ve demokratik reformları sağlayacaktır.

Feyerabend, Paul. Bilim alanındaki epistemolojik anarşizm görüşüyle büyük ün kazanmış olan çağdaş ya da postmodern bilim felsefecisi. Temel eserleri: *Against Method* [Yönteme Hayır], *Science in a Free Society* [Özgür bir Toplumda Bilim], *Farewell to Reason* [Akla Veda] ve *Philosophical Papers* [Felsefe Yazıları].

Anarşist bilim görüşü olarak bilinen bilim kuramını geliştirmiş olan Feyerabend, bilimleri, 'tek insanın mutluluğu'nu, ya da 'gelişimi'ni ölçüt alarak incelemek gerektiğini söylemiş ve bu çerçeve içinde iki temel soru sormuştur: Bilim nedir?, bilimi bu denli üstün ve yüce kılan şey nedir?

Birinci soru söz konusu olduğunda, bilimin ilerleme tarzını, ulaştığı sonuçları ele alan Feyerabend, bilimi başka disiplinlerden ayıran ölçütleri tartışır. O bu bağlamda, klâsik bilim görüşünü, devrimci bilim anlayışını, Popper'ın yanlışlamacı bilim anlayışını şiddetli bir biçimde eleştirmiş, değişmez yöntem ve bilimsel rasyonalite üzerinde ısrar eden, kendi yanlışlarını ortaya koyup, bunların kabul görmesi için savaşan Neopozitivistlerin akıllarının kıt olduğunu söylemiştir.

Temel disiplinler bakımından, bilimi dengeleyecek, †bilimciliği önleyecek, bir çoğulculuktan başka, teorik bir plüralizmle metodolojik bir çoğulculuğun savunuculuğunu yapan Feyerabend, ikinci soru söz konusu olduğunda, bilimin geçmişte otoriteye, batıl itikatlara karşı verilen savaşın ön saflarında yer aldığı, insanlığın köhnemiş ve katı düşünce biçimlerinden kurtuluşlarını bilime borçlu olduğu yanıtını vermiştir.

İnsanlar, ona göre, dinî inançlar karşısında kazanmış oldukları entellektüel özgürlüklerini bilime borçlu oldukları, ve bilim 17. ve 18. yüzyılda bir kurtuluş aracı olduğu için, modern toplumlarda bilime çok yersiz bir biçimde yüksek bir statü bahşedilmiştir. Bilimin modern insan üzerinde, Hristiyanlığın Ortaçağ insanı üzerinde kurduğu nüfuza benzer bir statü kazandığını savunan Feyerabend, putlaştırılan bilimin insanın gözündeki yüksek statüsünü kurumlaşmış bir baskı sayesinde koruduğunu belirtir.

Bilimin doğasında özel bir şeyler bulunduğu düşüncesini ve bilimde, nesnel bir yöntemin bulunduğu tezini reddeden Feyerabend, bu çerçeve içinde metodolojik bir çoğulculuğu benimsemiştir. O, söz konusu metodolojik ço-

gulculuğu, 'tüm koşullar altında, ve insanın gelişiminin tüm aşamalarında, savunulabilecek olan tek bir ilke vardır; bu ilke ise, herşeyin mümkün olduğu ilkesidir' görüşüyle ifade eden ideolojik bir çoğulculukla desteklemiş ve dolayısıyla, bilime yüksek bir epistemolojik statü yüklenmesini kabul etmemiştir.

Buna göre, Feyerabend, bilimin değer ve statüsünün ancak ve ancak bilim ciddî rakiplerle karşı karşıya kaldığı zaman, eleştirel bir gözle değerlendirilebileceğini savunur. Bu ise, ona göre, yalnızca bilimi değil de, dini, dinin değişik kollarını, gizemciliği, büyüyü öğreten bir eğitim sisteminin kurulmasıyla olanaklı olabilir. Feyerabend, bu tür bir eğitim sisteminin, bireye, benimseyeceği ideolojiyi özgürce seçme olanağını sağlayacağını öne sürer. Öte yandan, bu durum, Feyerabend'a göre, bilimin de lehine olacaktır, çünkü bilim adamları, kendi disiplinlerine itibar gösterilmesini beklemek yerine, bilimi cazip kılmak için daha çok çalışmak ve mücadele etmek durumunda kalacaklardır.

feyz. İslâm felsefesinde, evrenin Tanrı'dan, derece derece ve sürekli olarak çıkışına, türeyişine verilen ad.

İslâm düşüncesine Yeni-Platoncu felsefeden geçen feyz inancına göre, Tanrı varolan herşeyin tek kaynağı olup, feyz söz konusu yüce varlık olan Tanrı'dan başlayarak en aşağıdaki varlığa kadar uzanan sürekli bir oluş, yaratılıştır. Tanrı'nın özünün yaratıcı olduğunu, Tanrı'nın özünü herşeyi kuşattığını dile getiren feyz inancına göre, Tanrı'nın özü sıfatları ile belirir. Söz konusu beliriş, varlık haline gelen bir oluştur; buna göre, feyz evrenin bütününde gerçekleşmeye karşılık gelir.

fıkıh. Temel kaynakları Kur'an ve sünnet olan İslâm hukukuna verilen ad.

Fıkıhın amacı, yasa koymaktan çok, ana kaynaklara, yani Kur'an ve sünnete uygun hükmü araştırmaktır. Fıkıh, ana kaynaklara dayanarak uygun hükmü oluştururken, icma, kıyas, istihsan, mesalihi mürsüle, sedd'i zerayi, istishab gibi ikincil kaynaklara da yönelir. Bunlardan *icma*, İslâm bilginlerinin bir konudaki görüş birliği; *kıyas* ise, bir hükmü, benzerliği dolayısıyla başka bir konuya uygulama anlamına gelir. *İstihsan* açık kıyası bırakıp, gizli kıyasa başvurma olarak ortaya çıkarken, *mesalihi mürsele* açık bir hükmün bulunmadığı konularda, toplum yararını gözetmek şeklinde anlaşılır. Öte yandan, *sedd'i zerayi* kötülüğe giden yolları kapatmak; *istishab* ise, bir şeyin değişmiş olduğunu ortaya koyan bir kanıt sunulmuncaya kadar, eski durumun geçerli olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir.

Çağdaş hukuktan çok daha ayrıntılı olan, dünyevî işler yanında, ahiretle ilgili işleri de düzenleyip ahlâkla ilgili konuları da ele alan fıkıh, yedi ana dala ayrılır: İbadete ilişkin konuları düzenleyen *ibadat*; ortaklık, mülkiyet, borçlar ve miras gibi konuları ele alan *muamelat*; evlenme, boşanma ve aile haklarıyla ilgili problemleri konu alan *ahvali şahsiye*; kamu hukukundan oluşan, birey-devlet ilişkilerini düzenleyen *siyaseti şeriye* ceza gerektiren suçları konu alan *ukubat*; İslâm devletinin başka devletlerle olan ilişkilerini düzenleyen *siyer* ve ahlâk ve görgü kurallarını ele alan *adab*.

fırsatçılık [İng. *opportunism*; Fr. *opportunisme*]. Davranış ya da eylemin, birtakım değişmez ilkeler tarafından değil de, içinde bulunulan koşullar tarafından biçimlenmesine ya da belirlenmesine izin verme tavrı; olan ile olması gereken, olguyla değer arasındaki ayırımı hiç dikkate almadan ya da olması gereken bilinçli bir biçimde göz ardı ederek, uygun fırsatlardan, kişisel çıkar sağlama amacıyla, yararlanmaya çalışma eğilimi ya da kesin ve değişmez ilkeleri olmayan, hâl ve koşullara göre, kendisine en elverişli görünen fikirleri ve kararları benimseyen kişinin tutumu.

Fichte, Johann. 1762-1814 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman düşünürü. Temel eserleri: *Wissenschaftslehre* [Bilim Teorisi], *Versuch über die Transcendental*

Philosophie [Transendental Felsefe Üzerine Deneme], *Das System der Sittenlehre* [Ahlâk Öğretisi Sistemi] *Grundlage des Naturrechts* [Doğal Hukuğun Temeli].

Fichte'nin felsefedeki en önemli kavrayışı, temel çıkış noktası kendi özgürlük anlayışıdır. Ona göre, irâde ya da ben, temel gerçeklik olup, özgürdür, kendi kendisini belirleyen faaliyettir. Ben ya da irâde dışında herşey ölü ve pasif bir varoluşu gösterir; yalnızca kendi kendisini belirleyen tinsel bir faaliyet gerçektir. İrâdenin kendisi, yaşam ve akıl, bilgi ve eylem ilkesidir, her tür ilerleme ve uygarlığın harekete geçirici gücüdür; bilginin dayandığı temel, teorik düşüncenin birleştirici ilkesidir. Şu hâlde, felsefede yapılacak ilk iş, böyle bir faaliyetin niteliğine, hem teorik ve hem de pratik aklın koşullarına, ilke ve önkabullerine ilişkin olarak ayrıntılı bir açıklama sunmaktır.

Fichte, Kant'ın ahlâk felsefesinden esinlenmiştir. O, anlama yetisinin yetersiz olduğu konusunda, Kant'la aynı fikri paylaşır. Canlı gerçekliği, diskürsif düşüncenin zamansal, mekânsal ve nedensel düşünme kalıplarıyla kavrayamayız. Bu bize, ancak yüzeyi verir. Gerçekliğe yalnızca sezgi yoluyla varabiliriz. Bu entellektüel sezgi sayesinde, evrensel bir amacın bilincine varır, nedensellik zincirinin dışına çıkarız.

Ahlâk yasasının ve özgürlüğün kabulü, ki irâdeyi gerektirir, bizim yaşamımıza değer kazandırır. Bizim dünyayı evrensel bir amacın, özgürlüğü gerçekleştirme amacının bir aracı olarak görmemizi ve böylelikle kendimizi bu amacın kör araçları olmaktan çıkarıp, bu amacın bilinçli yardımcıları hâline gelmemizi sağlar. Duyu algısı yoluyla kazanılan bilgi ise, özgürlüğe ulaşmak için pratik bir araçtan başka bir şey değildir. Bu bilgi, bizi irâdenin gerçekleşebilmesi için gerekli olan dirençle karşılaştırır. Biz çaba göstermeden özgür olamayız, dolayısıyla kendisiyle çarpışacak, savaşacak ve kendisinin üstesinden gelecek bir dünyaya ihtiyaç duyarız. Ödevin özgürlüğe ulaşma buyruğu gerçekleştirilebilir olmasaydı eğer, dünyanın hiçbir anlamı olmazdı.

İşte bu, Fichte'nin ahlâkî idealizmidir, yani ahlâkî inanca dayanan dünya görüşüdür. Ona göre, teorik akla dayanarak özgür ve kendisini belirleyen bir varlığın birincilliğini kanıtlayamayız, fakat böyle bir varlık, ahlâkî doğamızın gereklerini yerine getirdiği ve yaşamımıza anlam, değer kazandırdığı için, onu nihaî ve en yüksek ilke olarak kabul ederiz. Ahlâkî bir karar felsefe için temeldir ve birinin felsefedeki seçimi, onun ne tür bir insan olduğuna bağlıdır. Ahlâkî ideali olmayan insan, kendisini doğadaki makine düzeninden kurtaramayan insandır. O tecrübe etmediği bir şeyi –bir kişi olma özgürlüğünü– bilmeyen ve ona bir değer vermeyen bir insandır.

Fichte tüm gerçekliği bene dayandırır. Ben herşey, temel gerçeklik olduğuna göre, onun dışında hiçbir şey yoktur; zihin dışı bir nesne olmak anlamında, bir kendinde şeyden söz edilemez. İdealizm problemi öyleyse, yalnızca öznel gibi görünen bir şeye bizim nasıl olup ta nesnel bir gerçeklik yükleyebildiğimiz problemidir. Fichte'ye göre, kendi kendisini faaliyete geçiren aktif ilkenin doğasında, kendi kendisini sınırlamak vardır; o, varolurken kendi kendisini sınırlar. Bu sınırlamayı, örneğin kırmızı, tatlı, soğuk duyumlarında yaşarım. Duyusal nitelikler kendilerini bana zorla kabul ettirir ve böylelikle beni sınırlar.

Dogmatistler bu türden duyumları, bir şeyin, zihin dışı bağımsız bir kendinde şeyin etkileri olarak açıklamaktadır. Fichte duyumun zihne aşkın olan bir nesne kavramıyla açıklanabilmesine karşı çıkar. Nesnel dünya, 'ben' tarafından, kendisi için meydana getirilir. Başka bir deyişle, zihin bilincin saf bir biçimde öznel olan etkilerini ve değişimlerini mekâna yansıtır. Fenomenal dünya, duyumlar ve benin zorunlu edimleri için varolmasaydı eğer, Fichte'ye göre, biz onu hiçbir zaman meydana getiremezdik. Bizim duyumlarımıza

nesnel olarak nelerin yol açtığını biz bilmiyoruz. Bununla birlikte, bu fenomenal dünyaya ilişkin bilgimizin nesnel bir geçerliliği olmadığı anlamına gelmez. Duyusal dünya, bir yanılsama olmak yerine, gerçekten vardır. Bu dünyayı olduğu gibi kabul etmek, onu anlamaya çalışmak ve ona karşı ve onun üzerinde eylemde bulunmak... Fichte'ye göre, temel ilke budur. Bildiğimiz herşey benin kendisini öne sürdüğü ve kendisini benolmayanla sınırladığıdır.

Ona göre, iyi tanımlanmış sınırlarıyla bilgi alanının, şeylerin ahlâkî düzeninde gerçekleştirmek durumunda olduğu belli bir ilke vardır. Akıl yoluyla kavradığımız herşeyin bir gerçekliği vardır ve bizi ilgilendiren tek gerçeklik budur. Bu, bizim için varolan tek gerçekliktir. Dünya ödevlerimizin, ideallerimizin malzemesidir. Dünya ahlâkî ideallerimizi gerçekleştirmek için bir araçtır; bizim ahlâkî ideallerimiz için bir araç olup, bir temel meydana getirdiğine göre, onun gerçek ya da görünüş olması, bizim için bir şey değiştirmez. Kendi kendisini harekete geçiren aktif bir güç olarak ben, kendisine karşı duracağı, kendisiyle mücadele edeceği, içinde kendi varlığının ve özgürlüğünün bilincine varacağı bir dünyaya ihtiyaç duyar.

Buraya kadar söylenenler, bir tür öznel †idealizmi ifade eder. Fakat Fichte, ego ya da ben ile, bireysel beni değil de, saf egoyu, saf aktivite ya da faaliyeti, evrensel aklı kabul ettiği için, onun idealizmi nesnel idealizmdir. Mutlak Ego ya da Ben ile bireysellik onun gözünde farklı kavramlardır. Saf Ben kişisel benden mantıksal olarak önce gelir. Saf Ego, bireysel benin koşulu, mantıksal temelidir. Fakat Fichte mantıksal öncelikle yetinmez. Mutlak Ben, tüm kişilerin ya da bireyin üzerindeki gerçekliktir. O tüm kişilerde ortak olan evrensel aktif akıldır. Bireysel ben onu, isterse eğer, kavrayabilir.

Bu Mutlak Ben, Fichte'de Tanrı olarak da tanımlanır. Bu evrensel ilkeye ister Mutlak Ben ya da ister Tanrı adı verilsin, o her bireysel bilinçte hüküm süren evrensel bir rasyonelite ya da akıldır. Benim kişisel benim dışında, fenomenal dünyaya karşı tıpkı benim gibi tepki veren ve Mutlak Egoyu temsil eden başka rasyonel varlıklar vardır. Aynı evrensel akıl ilkesi tüm benlerde aktif durumdadır. Şu hâlde, evrensel ben, Mutlak Ego, bireysel benlerin kendisinin ürünleri ya da tezahürleri olduğu, tek gerçekliktir.

Fakat Fichte söz konusu evrensel ilkeyi, maddî ya da tinsel bakımdan, statik bir töz olarak düşünmez. O, kendisini bireysel benlerde ifade eden canlı akıldır ve kendi kendisini belirleyen tinsel bir süreçtir. Bu evrensel akıl ilkesi, zorunlu düşünce yasalarının olduğu kadar, bireylerin duyumsal ya da fenomenal yaşamlarının da ortak temelidir. Bizde yaşayan, düşünen ve eyleyen, işte bu evrensel yaşam ve akıldır. Fichte zihin dışı dünyanın varoluşunu yadsımaz, çünkü onun mutlak idealizmi bir tür †realizmle tamamlanır. Bununla birlikte, gerçek dünya zamansal-mekânsal-nedensel bir bütün içinde düzen kazanmış şeylerden oluşan bir dünya değildir. Bu mekânsal-zamansal düzen mutlak ilkenin insan bilincinde açığa vurulmasından başka bir şey değildir ve önce bireysel bilinç, sonra da Mutlak Ego için varolur. Biz evrensel doğa ya da akıl tarafından yaratılmış olan varlıklarız. Evrensel rasyonellik ilkesi, bizde düşünür ve bilinç yüzeyine çıkar.

Bundan dolayı, doğa †Geist olmalıdır. Bu evrensel ve sınırlanmamış yaşam ilkesi sonsuz sayıdaki bireysel bende farklılaşır, yeniden ortaya çıkar. O, sonsuz olduğundan, kendi bilincine sonlu bir biçimde, yani başka sonlu benlerle olan karşıtlığı tarafından sınırlanmış olan bireysel bende varır. Evrensel akıl ve yaşam ilkesi sonsuz olduğundan, kendisini sonlu bireysel benlerde tüketemez. Bundan dolayı, o benleri sonsuzca yaratmak durumundadır; işte o, kendi bilincine bu bireyleşme süreci içinde varır. Mutlak ben, bireysel benleri bilinç-

siz olarak yaratır, benler ise yaratılışlarından habersizdirler.

Evrensel yaşama süreci ya da saf faaliyeti, Fichte'ye göre, amaçsız bir faaliyet olarak görmek hiçbir şekilde söz konusu olamaz. O ahlâkî bir hedefe yönelmemişse eğer, anlamsız olacaktır. Fichte'ye göre, kendisini insanda ve doğada, bende ve ben olmayanda ifade eden aynı Mutlak Bendir. Doğal dünyadaki olaylar ve bireysel benlerin eylemleri, en yüksek ahlâkî amacın gözle görülür ifadeleridir. Bununla birlikte, bireysel benler irâdenin eylemleriyle, kendilerini gözle görülür olan düzenin üstüne yükseltip, duyusal olmayanın bilgisine ulaşırlar ve böylelikle de kendilerini evrensel ahlâkî amaçla özdeşleştirirler. Mutlak ben, Fichte'ye göre, bireysel varlık ya da bende, eyleme yönelten bir güç, ahlâkî bir amaç ve ödev bilinci olarak vardır, bireysel varlığa, duyu dünyasının karşıtlığının üstesinden gelmesini, özgürlük idealini şu ya da bu şekilde gerçekleştirmesini buyurur.

Biz bireysel benler olarak, kendimizdeki saf faaliyetin bilincine vardığımız, ahlâkî amacımızı gerçekleştirmeye çalıştığımız zaman, evrenin anlamını hayata geçirmeye, Mutlak Egonun amacını gerçekleştirmeye çalışıyoruz demektir. Başka bir deyişle, Fichte'ye göre, bireysel benin kendisinde bilincine vardığı amaç, mutlak benin sesi, aynı mutlak benin kendisini şeylerin dünyasında ifade etme amacıdır. Biz doğamızın, bizi yapmaya, gerçekleştirmeye yönelttiği şeyi gerçekleştirebiliriz, çünkü aynı evrensel ben ya da bilinç bir yandan bizi eyleme yöneltirken, bir yandan da dış dünyadaki uygun değişmeleri hazırlar. Böyle bir çerçeve içinde, bireysel ben için özgürlükten söz edilebilir mi?

Bireysel ben, Fichte'ye göre, teorik açıdan duyu algısının ve düşüncenin yasalarıyla, pratik açıdan ise evrensel amaçla sınırlanmıştır. Bununla birlikte, insan için düşünme ya da düşünmeme arasında bir seçim yapma, evrensel amacı kendi amacı yapıp yapmama arasında bir tercihte bulunma özgürlüğü vardır. Evrensel amacın sıradan araçları olmayı ya da bu amacın bilincinde olarak, iyinin hizmetindeki gönüllü amaçlar olmayı seçebiliriz.

Bu bağlamda özgürlük, irâdenin ani bir sıçrayışı, özgür ve açıklanamaz bir tercihtir. Fichte, insanların iyi ya da kötü olabildikleri sonucuna varır. İyi olanı, yani evrensel ahlâkî amacın gönüllü araçları olmayı seçmişlerse iyidirler, buna karşın duyu dünyasındaki makinanın bir dişlisi olmayı seçmişlerse, kötüdürler ve ona göre, yalnızca iyi olan ölümsüzlüğe hak kazanabilir. Fichte karşı koyma ve ahlâkî çatışmanın hiçbir zaman tam olarak ortadan kaldırılamayacağına inanır. Ahlâkî amaç hiçbir zaman tam olarak gerçekleştirilemez. Ahlâkî yaşam kendisine hiçbir zaman tam olarak erişilemeyecek olan bir iyiye doğru sürekli bir ilerlemedir. Ahlâkî iyi, bir defada erişilecek olan statik bir amaç değildir.

Ficino, Marsilio. 1433-1499 yılları arasında yaşamış olan İtalyan Yeni Platoncu düşünür.

Platonculuğu, 15. yüzyılın din karşıtı Aristotelesçiliğinden korunmanın bir yolu, †Platon'un düşüncesini de ruhun en soylu ifadesi olarak gören Ficino, Platon'un felsefesine Rönesans'ın bakış açısını katmış olan bir düşünürdür. Ruhun ölümsüzlüğü üzerine bir dizi kanıt öne süren Ficino, insanın evrenin merkezinde olduğunu savunmuş ve insan yaşamını da, ruhun Tanrı'ya doğru bir yükselişi olarak yorumlamıştır. O, Platon'un ve Hristiyanlığın sevgi anlayışlarının benzer olduğunu iddia ederek, insan sevgisinin ve dostluğunun en yüksek biçiminin, ruhun Tanrı'ya olan sevgisi üzerine kurulu bir paylaşma duygusundan kaynaklandığını belirtmiştir.

fideizm [Os. *imâniyye*; İng. *fideism*; Fr. *fidéisme*; Al. *glaubensphilosophie*]. İnancılık. Temel dinî doğma ve öğretilerin akıl yoluyla kanıtlanamayacağını, fakat yalnızca inanç, iman yoluyla kabul edilebileceğini savunan anlayış. Dinî hakika-

tin, akla ya da akılyürütmeye değil de, inanca dayandığını savunan görüş. Bir bilgi kaynağı olarak inancın, akıl ya da bilimden üstün olduğunu iddia eden, aklın ve bilimin değerini yadsıyan, yadsımadığı zaman ise, inanca tâbi olması ve inancı desteklemesi gerektiğini savunan öğreti.

Fideizmin iki türü vardır: 1 Dinin özünün, temel öğretisinin felsefî ve rasyonel ölçütler açısından çok fazla anlamlı olmadığından ve 'saçma olduğu için, inanıyorum' tezinden hareketle, dinî hakikatlerin akla dayanan doğrulara karşıt olduğunu, bu tür doğrulara rasyonel faaliyetlerle ulaşılamayacağını savunan görüş olarak *aşırı fideizm* birinci türü meydana getirir. Fideizmin, dinî doğruların bilgisine ancak inanç ya da daha çok mistik bir tecrübeyle erişilebileceğini savunan bu aşırı versiyonu, zaman zaman kuşkucu argümanlardan da yararlanarak, aklın kesin hiçbir doğruya erişemeyeceğini belirtir, Kierkegaard'da olduğu gibi, gerçekte saçma ya da akla aykırı olan öğretilerin inanç yoluyla kabul edilmesini ister.

2 *Ölçülü fideizm* ise, kesinliğin, akla değil de, inanca dayandığını savunmak yerine, belli dinî doğruların ifadesi ve kabulü açısından, inancın temel olup, akıldan önce geldiğini, fakat akılyürütme ve deneysel araştırmanın büsbütün değersiz olmayıp, söz konusu dinî hakikatlerin anlaşılması ve açıklanmasında önemli bir rol oynadığını öne sürer. Buna göre, Tanrı'nın varoluşuyla ilgili rasyonel kanıtlar, inanca dayanılarak kabul edilmiş olanı yorumlayan metafizik sistemler, dinin doğası ve inananlar üzerindeki etkisiyle ilgili tarihsel ve psikolojik araştırmalar, daha önce inanç yoluyla kabul edilmiş olan şeyleri doğrulamak ve haklı kılmak için kullanılabilir. Başka bir deyişle, fideizmin, †Aziz Augustinus ya da †Pascal'da rastlanan bu ılımlı versiyonu, inançla aklı karşı karşıya getirmez ve akla, inanç yoluyla kabul edilmek durumunda olanı formüle etme, açıklığa kavuşturma ya da aydınlatma görevi yükler.

filoloji [İng.*philology*; Fr. *philologie*; Al. *philologie*]. **1** Eski kültürleri bu kültürlerden kalan yazılı belgelere dayanarak inceleyen bilim. 2 Eski zaman ya da kültürlerden kalan yazına eserlerin kritik edisyonunu yapma sanatı veya yöntemi. 3 Dil ve edebiyat incelemelerinden oluşan bilim dalı; bir dili, o dildeki yazılı metinlerin eleştirel analizine dayanarak inceleyen disiplin.

Dilbilimle edebiyat tarihi arasındaki sınırda veya orta noktada yer alan filolojinin konusu, her üç anlamda da yazılı metinlerdir. Rönesans dönemi hümanistleri tarafından kurulan filoloji, özellikle 18 ve 19. yüzyıllardaki çalışmalarla gelişmiş ve onun konusu 20. yüzyılın hemen başlarında, hem sınırlanmış ve hem de belirleme kazanmıştır. Buna göre, filoloji yazılı metnin tarihinin belirlenmesi, metnin çözümlenmesi, iç eleştirisi ve yorumlanması faaliyetlerinden oluşan bir disiplin olmak durumundadır.

filozof [Os. *Feylezof*; İng. *Philosopher*; Fr. *Philosophe*; Al. *Philosoph*]. Eserlerinin 13. yüzyıldan başlayarak, Arapça ve Yunanca'dan Latinceye tercüme edilmesiyle birlikte, Ortaçağ Hristiyan dünyasında tanınmaya başlayan Aristoteles'e Ortaçağ Avrupa'sında, araştırmacı ve düşünürler tarafından verilen ad.

filozof-kral [İng. *philosopher-king*; Fr. *philosophe-roi*]. Yaşadığı dönemin, hocası †Sokrates'i haksız yere ölüme götüren siyasî düzeninin bozulup yozlaştığını savunan †Platon'un, toplumlar için kurtuluşun, ancak ve ancak filozofların kral ya da kralların filozof olmasıyla mümkün olduğu inancını dile getiren deyim. Onun bir seçkinler aristokrasisi olarak betimlenebilecek olan siyasî sisteminde, yönetici sınıfın üyesi olan bilge kişi.

Bireyle devlet arasında bir analoji kuran ve üç parçalı ruh anlayışını aynen devlete yansıtan Platon, tıpkı bireyde, erdemi bilgelik olan aklın egemen ve yönlendirici güç olması gibi, devlette de otorite ya da yönetici sınıfın bilgelerden, filozoflardan oluşması gerektiğini öne sürmüştür. Başka bir de-

yişle, Platon bir yandan yöneticilerin kendi kişisel çıkarlarından çok, halkın iyiliğini ve refahını düşünmeleri için, onlara mülkiyet edinme yasağı koyar, yani yönetim kademesinde siyasî güçle ekonomik gücü birbirinden ayırırken, bir yandan da, yine genelin iyiliği için, bilgeliğin gücünü siyasî güçle birleştirmeye çalışmıştır.

Ona göre, otoritenin ve yol göstericilik hakkının yalnızca bilgi ve uzmanlıkta olması son derece doğal bir şeydir. Bu bağlamda, devletin yöneticisi, gerçek bir otorite olabilmek, gerekli yol göstericiliği yapabilmek için, gerekli yeti ve bilgilere sahip olmalıdır. Platon'a göre, bireyde düzensizlik, ölçüsüzlük ve karmaşa yaratan şey, ruhun daha aşağı parçalarının isteklerinin belirleyici olması, söz konusu istek, iştiha gibi öğelerin aklın kontrolü dışında kalmalarıdır.

Aynı şey, bir devlette, yönetim bilgisi, genel amaçlara ilişkin bir bilgisi olmayan ve çok daha önemlisi bilgelikten yoksun olup, maddeye düşkünlük gösteren insanların, yönetilecek yerde yönetmeye kalkıştıkları, devletteki akıl gücünün denetimine girmeye direnç gösterdikleri zaman, devlet için de söz konusu olur. Kısacası, hem devlette hem de bireyde, akıl yönetici olmalıdır. Devletteki bu akıl öğesi, filozof-kraldır. Filozof-kral, uygun yetilere sahip olan, buna ek olarak matematiksel bilimlerde ve felsefe alanında yaklaşık elli yaşına kadar süren uzun bir eğitimden geçmiş olan ideal yöneticidir.

finalizm [Os. *mezhebi gâiyyûn*; İng. *finalism*; Fr. *finalisme*; Al. *finalismus*]. Erekselcilik. Fizikî dünyadaki tüm olaylarda bir amacın bulunduğunu, doğada hiçbir şeyin boşuna olmayıp, her varlık ve olayın bir amaca göre meydana geldiğini, doğada bir amaçlılık, ereklilik bulunduğunu savunan akım.

Dünyadaki tüm fenomenlerin akışının bir mekanizm içinde ortaya çıktığını, ve dolayısıyla amaçlı bir düşüncenin ya da plânın sonucu olmadığını savunan mekanizmin karşısında yer alan finalizm, dünyanın bir amaca göre düzenlendiğini iddia eder. Finalizmin, biri dış, diğeri iç olmak üzere iki türü vardır.

Bunlardan, 1 *dış finalizme* göre, bütün varlık ve olaylar, evrende, genel bir plân, düzen ve uyumu gerçekleştirmek amacıyla varlığa gelir. 2 *İç finalizme* göre ise, canlı varlıklarda her organın belirli bir amacı, belirli bir doğrultuya yönelmiş bir hedefi vardır ve organlar arasında tam ve kusursuz bir uyum bulunur.

fizik [İng. *physics*; Fr. *physique*]. Antik Yunan felsefesinde ve özellikle de Stoalılarda, mantık ve ahlâkla birlikte, felsefenin üç dalını meydana getiren disiplinlerden biri. Descartes'ta kökü metafizik olan bilgi ağacının gövdesi. Günümüzde gözlemlenebilir evrenin temel bileşenleri arasındaki etkileşimleri ve maddenin yapısına ilişkin temel problemleri konu alan bilim. Mikroskopik ya da makroskopik cisimlerin hareketleriyle ilgili fenomenlerin ölçülmesi, hesaplanması ve önceden doğru tahmin edilmesiyle uğraşan disiplin.

fizikalizm [Os. *tabiîyatçılık*; İng. *physicalism*; Fr. *physicalisme*; Al. *physicalismus*]. 1 Bilim felsefesinde, mantıkçı pozitivistler, kimi Viyana Çevresi düşünürleri, ama özellikle de terimi 1931 yılında felsefî terminolojiye armağan eden Otto Neurath tarafından savunulan, bilimin dilinin maddî, fizikî nesnelere göndermde bulunan ve tüm temel yüklemleri fizikî bir nitelik arzeden bir dil olduğu görüşü. Bilim dilinde yer alan her betimleyici terimin şeylerin gözlemlenebilir özelliklerini gösteren terimlerle bağlantılı olduğunu öne süren görüş olarak fizikalizm, herhangi bir bilimin dilinin, yalnızca olayların deneysel olarak gözlemlenebilir ve sınanabilir özelliklerini gösteren terimleri ve kavramları içeren bir dile dönüştürülebilir olduğunu ya da dönüştürülmesi gerektiğini, tüm bilimsel önermelerin fizik biliminin ya da fizikî bilimlerin terminolojisiyle ifade edilmek durumunda olduğunu savunan teoriye tekabül eder.

İndirgemeci bir görüş olarak fizikalizm, †Mach, †Schilick ve †Ayer gibi mantıkçı pozitivistler tarafından benimsenen ve temel yüklemlerle önermelerin salt duyu-verileriyle ilgili önermeler olduğunu öne süren †fenomenalizmden farklılık gösterir.

2 Metafizikte, klâsik †maddeciliğin modern ya da çağdaş versiyonu olarak, varolan herşeyin fizik bilimlerinin temel saydığı şey ya da nesnelerden meydana geldiği ve temel fizikî unsur ya da nesnelerin davranışını yöneten yasa ve düzenlilikler dışında ve onlardan bağımsız hiçbir yasa olmadığı görüşü.

3 Zihin felsefesinde, zihinsel özelliklerin fizikî özellikler tarafından belirlendiği görüşünü ifade eden fizikalizm, zihin-beden ilişkisi konusunda ise, zihinsel olayların tam olarak fizikî olaylar, çoğu zaman da beyindeki olay ve süreçler aracılığıyla açıklanabileceğini savunan görüşe karşılık gelir. Fizikalizm, birbirine indirgenemez iki ayrı tözün varolduğunu savunan zihin-beden ikiciliğinden farklı olarak, birci bir öğretidir; yalnızca tek bir tözün, fizikî bir yapı arzeden tözün, yani beynin varolduğunu öne sürer. Zihinsel bir olayın fizikî bir dille tasvir edilebileceğini belirtir ve bilim adamlarının çalışmalarını bu alana yöneltmeye çalışır.

Fizikalizmin iki ayrı türü vardır: a) *Türsel özdeşlik kuramı*. Bu tür bir fizikalizm, zihinsel olayların fizikî olaylarla özdeş olduğunu öne sürer. Buna göre, örneğin 'masa'yla ilgili bir düşünce, yalnızca beynin belli bir hâlidir. Beyinin bu hâli söz konusu doğu zaman, bunu masayla ilgili bir düşünceye sahip olmak olarak betimleyebiliriz. Şu hâlde, belirli bir türden tüm fizikî haller, aynı zamanda belirli bir türden zihin hâlleridir. Tıpkı 'su' ve 'H_2O'nun aynı maddeyi göstermesi, birinin halk arasında, buna karşın diğerinin bilimsel çevrelerde kullanılması, birincisinin aynı maddenin ıslaklığını, oysa diğerinin kimyasal bileşimini ifade etmesi gibi, 'masayla ilgili düşünce' ile 'beyinin belli bir hâli' tam olarak aynı şeyi gösterir. Bu deyimlerin anlamları farklı bile olsa, onlar tam olarak aynı şeyi ya da olayı tasvir ederler. Biz insanlardan çoğu, bu şeyi göstermek için, 'masa düşüncesi' deyimini kullansak bile, tür özdeşliği teorisine göre, bir bilim adamı, en azından ilke olarak, beynin bu düşünceden başka bir şey olmayan hâline ilişkin bir analiz gerçekleştirecektir. Dahası, bu teoriyi savunanlara göre, bu türden tüm düşünceler, gerçekte, beynin aynı türden hâlleridir.

2 *Örnek özdeşliği teorisi*. Bu teori de, tıpkı tür özdeşliği teorisi gibi, tüm düşüncelerin beynin hâlleriyle özdeş olduğunu öne sürer. Bununla birlikte, örnek özdeşliği teorisi, aynı türden düşüncelerin tümünün birden beynin aynı türden hâlleriyle özdeş olmasının gerekmediğini belirtir. Teori, örneği türün bireysel üyesi olarak tanımlarken, belirli bir düşünce türünün bireysel üyelerinin zorunlulukla aynı türden fizikî hâller olmadığını söyler.

fizikçiler [İng. physicians; Fr. *physiciennes*]. M. Ö. 6. yüzyılda, Thales tarafından kurulmuş olan Milet Okulu filozoflarına verilen ad.

Söz konusu filozoflara bu ad, onlar doğayı, yani *physisi* konu aldıkları, doğaya ilişkin araştırmalarında akıl yanında gözlemi kullandıkları ve *physisi* açıklamak için, ortak olarak herşeyin kendisinden çıktığı maddî bir varlık olarak *arkhe* aradıkları için verilmiştir. Bununla birlikte, araştırmalarında uygun teknik yöntemlerden ve bilimsel malzemeden yoksun olmaları nedeniyle, söz konusu fizikçilerin bilim ya da felsefeleri, tahminî ve oldukça spekülatif bir yapı sergilemiştir.

fizikî [İng. *physical*; Fr. *physique*; Al. *naturphysisch, physikalisch*]. Doğanın ya da evrenin bir parçası olan bir varlık ya da nesneyi; maddî bir şeyi; zaman ve mekân içinde ortaya çıkan bir şey olarak analiz edilebilen ve insan zihninden bağımsız bir biçimde varolan bir şey ya da nesneyi gösteren sıfat.

Buna göre, fizikî sıfatı, öncelikle maddenin, enerjinin, v. b. g., özellikleriyle il-

gili olanı, buradan teşmil ya da anlam genişlemesi yoluyla doğanın maddî yönlerini ve nihayet insan bedenini gösterir.

Bu bağlamda, fizikî olgu ve olaylar arasında varolan nedensel ilişkiye, insan zihninden bağımsız olarak varolan fizikî nesneler arasında söz konusu olan nedensellik ilişkisi *fizikî nedensellik* adı verilir. Fizikî bir şeyde, ya da fizikî nesneler arasında ortaya çıkan değişme, hareket ya da faaliyete ise *fizikî olay* denmektedir. Buna mukabil, hareket edebilen, değişebilen, hareket ettirilebilen, değiştirilebilen üç boyutlu nesne ya da varlık *fizikî şey* diye tanımlanır.

fizikî idealizm [İng. *physical idealism*; Fr. *idéalisme physique*]. Rus düşünür ve lideri †Lenin'in, 20. yüzyıldaki bilimsel gelişmeler ve görelilik teorisiyle birlikte, fiziğin bazı nesnelerinin incelenmesinde görsel öğelerin ve gözlem gücünün giderek azalmasından dolayı, bu bilim dalında nesnelerin soyut, matematiksel terimler kullanılarak tasvir edildiği, geriye yalnızca matematiksel denklemlerin kaldığı ve modern fiziğin dünyayı, gerçekliği *a priori* matematiğin yardımıyla betimleyen öznenin özellikleriyle açıklamaya çalıştığı inancına bağlı olarak, çağdaş fiziği nitelemek için kullandığı terim.

fiziko-teoloji [İng. *physico-theology*; Fr. *physico-théologie*]. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda, doğanın aşikâr amaçlılığından söz eden görüşler için kullanılan genel tanımlama.

Bu bağlamda, †Kant, Tanrı'nın varoluşuna ilişkin delilleri konu alan sınıflamasını oluşturan kanıtlama türlerinden birine; yalnızca, bir evrenin varolduğu olgusundan ya da salt Tanrı kavramından yola çıkan kanıtlardan farklı bir biçimde, Tanrı'nın varoluşunu, öncül olarak aldığı, evrenle ilgili olgulardan (örneğin, evrende söz konusu olan düzenden) ve empirik gözlemden hareketle ispatlamaya çalışan kanıtlama türüne fiziko-teleolojik kanıtlama adını vermiştir.

fizyokratlar [İng. *physiocrats*; Fr. *physiocrates*]. 18. yüzyılda ortaya çıkan, ve zenginliğin tek ve en büyük kaynağının toprak ve tarım olduğunu savunan iktisadî öğretiye verilen ad.

Fransız iktisatçısı F. Quesnay tarafından kurulan Fizyokratlar Okulu, Tanrı'nın irâdesini yansıtan doğal düzene önem vermiştir. Bu düzende zenginliğin tek kaynağı tarım olarak belirlenir, çünkü bütün bir ülke halkının yaşamını borçlu olduğu temel maddeleri üreten yalnızca tarımdır; oysa, sanayi ve ticaretin yaptığı şey, tarım tarafından üretilen bu maddeleri dönüştürmek ve bir yerden bir yere taşımaktır.

fizyolojik idealizm [İng. *physiologic idealism*; Fr. *idéalisme physiologique*; Al. *physiologisch idealismus*]. 19. yüzyılın ortalarında, bazı biyolog ve hekimler tara-fından kurulan ve duyumları gerçek dünyanın yansımaları ya da suretleri olarak değil de, yalnızca bir sembolü olarak gören, renk tayfının, sesin kıvamının, koku ve tadla ilgili ayırımların yalnızca duyu organlarının yapısal özellikleri tarafından belirlendiğini dile getiren akım.

fizyolojik okul [İng. *Physiologic School*; Fr. *École physiologique*]. Temsilciliğini H. von Helmholtz'la F. A. Lange'in yaptığı Yeni-Kantçı Okul.

Bunlardan Alman bilim adamı Helmholtz, bilimsel çalışmalarından hareketle, duyu-organlarımızı etkileyen bilinmez nesnelerin işaretleri olarak değerlendirdiği duyusal niteliklerin öznelliğiyle ilgili bir teori geliştirmiş ve bu öğretiyi, mekânın kendisinin dahi bedensel kuruluşumuza bağlı olduğu tezini de içerecek şekilde genişletmiştir.

Alternatif mekânlar ve geometriler olduğunu, bu geometrilerden hiçbirinin dünyanın gerçek yapısını yansıtmadığını savunan Helmholtz, Kant'ın Euklides geometrisinin biricikliğiyle ilgili görüşünden vazgeçmekle birlikte, kendi mekân teorisinin Kant'ın öğretisine ve matematik, fizik ve fizyolojideki modern gelişmelere uygun düştüğünü be-

lirtmiştir. Helmholtz, bilinçsiz çıkarımlarla ilgili görüşünde ise, Kant'ın algının yargıyı içerdiği görüşünü benimsemiştir. Ona göre, bilinçsizce yapılan çıkarımların temelinde *a priori* nedensellik ilkesi vardır, ki bu ilke bize duyumlarımız için bilinmeyen nedenler gösterme olanağı verir.

Görüşlerini, Helmholtz gibi, insan fizyolojisine dayandıran Lange ise, duyusal dünyanın insan organizması ile bilinmeyen bir gerçeklik arasındaki karşılıklı etkileşimin bir ürünü olduğunu savunmuştur. Deneyim dünyası bu karşılıklı etkileşim tarafından belirlenir, organizmanın kendisi ise, psikoloji ve fizyoloji yoluyla anlaşılmalıdır. Lange'a göre, nedensellik, bizimkisi gibi kurulmuş bir zihin için geçerli olan temel düşünce tarzıdır, ve düşüncenin işlemleri ve ilkelerinin fizyolojik bir temeli vardır. Gerçeklikle ilgili olarak, maddeci bir bakış açısı benimseyen Lange, söz konusu katı gerçeklik anlayışının, insanın kendi yaratısı olan ideal bir dünya ile tamamlanması gerektiğini öne sürmüştür.

flatus vocis. Ortaçağın ünlü †tümeller kavgasında, †kavram realizmine olduğu kadar, kavramcılığa da karşı çıkan nominalistlerin, tümellerin, genel kavramların gerçekliği olmadığı, onların 'yalnızca ağızdan çıkan bir ses' olduklarını dile getirirken kullandıkları Latince terim.

Flavius Justinus. 100-164 yılları arasında yaşamış Hristiyan Apolojisti. Felsefenin, Tanrı'nın insana sunduğu, onu Tanrı yoluna sokan, en değerli armağan olduğunu savunan Aziz Justinus, felsefede, †Platon'un ınaddî olmayan gerçeklikler olarak †İdealar öğretisinden çok etkilenmiş, bu çerçeve içinde Tanrı'ya, İyi İdeasına ilişkin açık bir görüye ulaşmayı beklerken, birden Yunan felsefesinin yetersizliği nedeniyle Hristiyanlığa dönmüştür. Aziz Justinus, bu dönüşün ardından, Tanrı'ya ilişkin sağlam, kesin ve emin bilgiye, doğru felsefeye, ancak vahyin kabul edilmesi suretiyle ulaşılabileceğini öne sürerken, maddî olmayan dünya ve özün ötesindeki varlık öğretisinden dolayı, Platon'u övmeye devam etmiştir.

Justinus, ayrıca Platon'un fail nedeni olan *Demiurgos*'u aynı adla kullanmış, ölümden sonraki ödül ve ceza söz konusu olduğunda, Hristiyanlıkla Platon'un öğretisi arasındaki benzerliklere işaret etmiştir. Bununla yetinmeyip, Sokrates'le Hz. İsa'nın durumu arasında bir koşutluk kuran Aziz Justinus'a göre, nasıl ki insanları doğru yola getirmeye çalışan Sokrates'e, dinsizlik suçlaması yöneltildiyse, İsa da, ateizm suçlamasına muhatap olmuştur.

fobi [İng. *phobia*; Fr. *phobie*; Al. *phobie*]. Belirli nesne, durum ya da kimseler karşısında duyulan, yersiz, temelsiz, mantıkdışı, ancak önlenemez korkuya verilen ad.

fonem. [İng. *phoneme*; Fr. *phonème*; Al. *phonem*]. Sesbirim. Bir doğal dilde, bir dizi ayırıcı özellikle belirlenen en küçük, müstakil, kesintili öge. Fonem, bir dilde anlamı değişik iki bildirimi ayırt etmeye yarayan ses unsurları bulunduğu görüşünün sonucu olan, kendi başına anlamdan yoksun unsuru gösterir.

fonksiyon [İng. *function*; Fr. *fonction*; Al. *funktion*]. İşlev. Bir nesnenin, bir şeyin ya da bir kişinin ait olduğu bütün ya da bir sistem içindeki kendine özgü faaliyeti. Bir şeyin, ait olduğu sınıfa özgü olan tarzda eylemde bulunma yetisi ya da gücü. Bir organın, parçaları birbirine bağımlı bir bütün içinde oynadığı kendisine özgü ve belirleyici, karakteristik rol. Bir şeyin kendisine özgü doğal eylemi. Aralarında bağımlılık ya da karşılıklılık ilişkisi bulunan düzenli nesne kümeleri arasındaki ilişkileri ifade eden kavram.

Matematiğin temel kavramlarından olan fonksiyon, Frege'nin kavramlarla fonksiyonlar arasındaki benzerlikle ilgili ısrarlarından sonra, mantıkta da uygulama alanı bulmuştur.

fonksiyonalizm [İng. *functionalism*; Fr. *fonctionnalisme*]. İşlevselcilik. 1 Genel olarak, bilimsel açıklama ve yorumun temel aracı olarak, yapı yerine işlev ya

da fonksiyonu ön plâna çıkartan; bilimsel düşünceyi zamansal bir perspektif içine oturtan; terim ve tözlerin yerine, bağıntı ve etkinlikleri, sürekli bir form yerine, dönüşümü geçiren; aslî ve değişmez öze karşı, oluş ve gelişmenin, statik bir düzene karşı, dinamik bir modelin, değişmez öğelerin formel bir bileşimine karşı da, çatışma ve bütünleşme süreçlerinin önemini vurgulayan yaklaşım.

2 Sosyal bilimlerde, bir toplumsal kurum ya da pratiğe dair açıklamada, onun kökenini değil de, yerine getirdiği işlevini, o kurum ya da pratiğin, bir parçası olduğu daha büyük bir sosyal bütünün işleyişine, gelişimine ya da bekasına yaptığı katkıyı temele alan öğreti.

3 Psikolojide, tutum ve davranışların öncelikle yerine getirdikleri fonksiyonla belirlendiğini, zihne ve davranışa ilişkin analizin temelinde, içerik yerine, fonksiyon veya yararın bulunması gerektiğini savunan anlayış; davranışlarla zihinsel fenomenlerin yalnızca organizmanın biyolojik ya da toplumsal çevreye uyarlanma stratejileri olarak açıklanabileceğini öne süren öğreti. 4 Zihin felsefesinde, bir zihin hâlini her ne ise o (bir acı deneyimi, yeme içme arzusu) yapan şeyin sergilediği fonksiyonel rol olduğunu öne süren, zihin hâllerini fonksiyonel durumlar olarak gören öğreti.

5 Sosyolojide, toplumun her öğesinin belli bir fonksiyonunun bulunduğunu, toplumu meydana getiren bu öğelerin karşılıklı bir etkileşim ve bağlantı içinde olduğunu savunan, tıpkı kalbin fonksiyon ya da işlevinin kan dolaşımını sağlamak olması gibi, bir organizma olan toplumda, kurumların bütün için ve bütün adına gerçekleştirecek işlev ya da fonksiyonları olduğunu öne süren anlayış; toplumu, dengesi çok çeşitli bileşenlerinin bütünleşmesine bağlı bir sistem olarak gören yaklaşım.

6 Dilbilimde, tüm dilsel öğelerin, kendisi de yerine getirdiği iletişim fonksiyonuyla varolan bir dil sistemi içindeki fonksiyonlarıyla anlaşılması gerektiğini dile getiren anlayış. 7 Mimari ve tasarımda, formun her zaman bir fonksiyonu yansıtması gerektiğini, tasarımın salt, tasarımlanan nesne ya da yapının fonksiyonunu dikkate alması gerektiğini öne süren yaklaşım.

fonksiyonel [İng. *functional*; Fr. *fonctionnel*; Al. *funktional*]. Fonksiyonla ilgili olan, işlevi ön plâna çıkaran kişi, disip ya da yaklaşım için kullanılan sıfat.

Buna göre, bir şeye dair *fonksiyonel açıklama*, o şeyin istikrarına ve sürekliliğine katkıda bulunduğu bir bütün ya da yapının bir parçası, ayrılmaz bir bileşeni olduğunu göstermekten oluşur.

Yine, bir şeyi, özellikle de canlı bir varlığı gerçekleştirdiği işlev ya da fonksiyonlarla, yerine getirmek durumunda olduğu görevlerle tanımlayan tanım türüne *fonksiyonel tanım* adı verir. Çünkü fonskiyonel tanım, hakem gibi, başkan gibi, öğrenci gibi, filozof ya da yönetici gibi, belli bir fonksiyonu yerine getirmek durumunda olan insanlar için söz konusu olan ve onları kendilerine özgü özellikleriyle değil de, fonksiyon ya da görevleriyle ve başka şey ya da insanlarla olan ilişkileriyle tanımlar.

Yine, kişinin, dünyaya ilişkin bilgisinin, ona daha önceden bilinmeyen şeylerle ilgili olarak geçerli bir sonuca ulaşma olanağı veren tümdengelimsel argüman akılyürütme türüne *fonksiyonel akılyürütme* adı verilir.

Öte yandan, kendi kendisini yönlendiren, düzenleyen ve koruyan birim ya da sistem; aralarında karşılıklı bir etkileşim bulunan parçaların, sisteme fonksiyonunu gerçekleştirmesi için katkı yaptığı, onun düzenli bir sistem olarak faaliyetini sürdürmesini sağladığı organik ya da birlikli bütün *fonksiyonel birlik* olarak tanımlanır. *Teleolojik birlik* anlamına da gelen fonksiyonel birlik, bir bütün ya da yapının, öğe ya da parçalarının gelişigüzel bir biçimde bir araya gelişinden değil de, söz konusu parçaların son çözümlemede bütünü ya da yapıyı meydana getirecek şekilde işlemelerinden, fonksiyonda bulunmalarından oluşan birlik anlamına gelir.

fonksiyonel psikoloji [İng. *functional psychology*; Fr. *psychologie fonctionelle*; Al. *funktional psychologie*]. İsteme, düşünme, algılama ya da duyumlama türünden bilinç hâlleri ya da faaliyetlerinin, fizikî bir çevre ile etkileşim içinde bulunan bir organizmanın faaliyet ya da işlemleri olduğunu; canlı organizmaya, çevresine uyum sağlama, çevresini bilme, kontrol altına alma ve varlığını sürdürme olanağı veren bu işlem ve faaliyetlere tözsel bir varoluş yüklenmemesi gerektiğini savunan psikoloji anlayışı.

Bilinci meydana getiren şey, söz konusu psikoloji anlayışına göre, bir ruh, zihin ya da yetiler olmayıp, çevresiyle etkileşim içinde bulunan fizikî ve biyolojik bir varlık olarak düşünülen insan varlığının çeşitli fonksiyonlarıdır.

Fontenelle, Bernard le Bovier de. Fransız Aydınlanmasının 1657-1757 yılları arasında yaşamış olan ünlü düşünürü.

Kartezyen fiziği benimseyen Fontenelle, büyük ününü bilimsel düşünceleri popülerleştirip geniş halk kitlelerine sunma çabasından kazanmıştır. Bilgi görüşü bakımından empirist olan, tüm düşüncelerimizin son çözümlemede duyuverilerine indirgenebileceğini savunan Fontenelle, bilimsel düşünceleri yaymanın dışında, dinî hakikatlerle ilgili konularda kuşkuculuğun gelişip pekişmesine da katkıda bulunmuştur.

Buna göre, Fontenelle, *Histoires des Oracles* [Mucizelerin Tarihi] ve *De l'Origine des Fables* [Masalların Kökeni] adlı kitaplarında, söylence ya da masalların insan imgeleminin eseri ve oyunu olduğu görüşüne karşı çıkmış ve onların, fenomenleri açıklama arzusunun sonucu, insan zekâsının eseri olduğunu söylemiştir. İlkçağlardaki insan zihniyle modern insanın aklının özde farklı olmadığını savunan filozof, hem ilkel ve hem de modern insanın fenomenleri açıklamaya, bilinmeyeni bilinene indirgemeye çalıştığını söylemiştir. Onların arasındaki farklılık Fontenelle'e göre, şundan meydana gelmektedir: Eski çağlarda pozitif bilgiden pek söz edilemeyeceği için, insan zihni mitolojik açıklamalara başvurmak durumunda kalmıştır. Oysa modern dünyada pozitif bilgi çok arttığı için, bilimsel açıklama mitolojik açıklamanın yerini almıştır.

fordizm [İng. *fordism*; Fr. *fordisme*]. 1 Amerikan otomobil üreticisi Henry Ford tarafından geliştirilen ve işin verimini malların standartlaştırılması ve yeni bir iş organizasyonuyla arttırmayı amaçlayan sınaî örgütlenme ve faaliyet tarzı. Bu bağlamda, Fordizm için üretimde önemli olan şey, olabildiğince çok parçanın standartlaştırılarak, büyük seriler hâlinde üretilmesini sağlamaktır. İşin, ardışık işlemlerle büyük üretim birimleri tarzında düzenlenmesi ve bu işlemlerin de en yüksek derecede standartlaştırılması gerekir.

2 Fordizm, terimi daha genel olarak da, modern topluma özgü kütlesel üretim, yükselen tüketim standartları, artan dış ticaret, refah devleti gibi fenomenleri kapsayan bir deyim olarak kullanılır.

form [Os. *şekil, suret*; İng. *form*; Fr. *forme*; Al. *form*]. 1 Bir şeyin şekli ya da yapısı. 2 Bundan biraz daha özel ve felsefî bir anlam içinde, bir şeyin özü, bir şeyi her ne ise o şey yapan şey. 3 Ve nihayet estetikte, içeriğe karşıt olan şey, bir estetik nesnenin duyularla algılanan görünüş şekli.

Formu gözle görülebilir şekil, doğa ya da tür olarak tanımlayan ünlü İlkçağ düşünürü †Platon'da form, nesnelerden ayrı ve bağımsızdır. Forma aynı zamanda İdea da diyen Platon'a göre, *F* formunu bilmek, *F*'nin doğasını anlamaktır. Bu bağlamda, Adalet Formunu bilen kişi, yalnızca hangi eylemlerin adil olduklarını değil, fakat onların niçin adil olduklarını da bilir. †Aristoteles'te ise, form öz, maddede bulunup da, onu her ne ise o şey yapan şey, ona şekil veren yapı, bir şeyi anlaşılır hâle getiren ve akıl tarafından kavranan ilke olarak tanımlanır.

Platon'un tüm Formların nesnelerden ayrı olduğu ve bağımsız bir varoluşa

sahip bulunduğu görüşüne karşı çıkan Aristoteles'e göre, bağımsız bir biçimde varolanlar yalnızca tözlerdir ve tözler de madde ve formdan meydana gelir. Bu iki tözden yalnızca form, nesnelerdeki bilinebilir öğeye karşılık gelmektedir. Maddenin insan zihni tarafından ayırt edilemeyen, yapıdan ve belirlemeden yoksun bileşen olduğu yerde, Aristotles'e göre, form insan zihni tarafından bilinebilen, yani tasvir edilebilen, tanımlanabilen, sınıflanabilen yön ya da bileşendir. Bu çerçeve içinde form, belirsiz olan maddeyi belirleyerek, onu belirli bir nesne hâline getiren, söz konusu nesneyi, başka bir şey değil de, her ne ise o şey yapan belirleme ilkesidir, özdür, özelliktir.

Buna karşın, ünlü Alman filozofu İmmanuel †Kant'ta form, zihne, insan varlığına duyu-deneyinde duyumsal sezgiyle verilen ham duyumu, duyusal çokluğu, anlamlı algılar ve yargılar şeklinde birlikli hâle getirme ve kategorize etme olanağı sağlayan *a priori* öğe olarak ortaya çıkar. Bir şey, zihin tarafından sağlanan form ya da yapı olmadığında, anlamsızdır. Kant'ın .deyişiyle, içeriksiz olan form boş ve formsuz içerik de kördür.

Çeşitli form türleri söz konusu olduğunda, 1 yalnızca akıl tarafından, rasyonel düşünce kavranan forma, *akılla anlaşılabilir (intelligible) form* adı verilir. Akılla anlaşılabilir formu, bir şeyin özü, o şey için söz konusu şey olmanın ne anlama geldiğini belirleyen öğe ya da onun tanımı olarak belirleyen Aristoteles'in bu konuda verdiği örnek ettir. Duyum etin sıcaklık, soğukluk, katılık, yumuşaklık türünden algılanabilir olan niteliklerini ayırt etmekle birlikte, et olmanın ne olduğuna biz başka bir yetiyle, yani akılla hüküm veririz. Başka bir deyişle, biz duyu yoluylâ etin algılanabilir olan duyusal formunu alır, niteliklerini algılarız, buna karşın akıl sayesinde, etin tanımını verir, özünü ifade ederiz. Sesler, renkler nesnelerin algılanabilir olan formlarıysalar eğer, belli bir şekli olan belli bir türden madde parçası olarak et tanımı, akıllı hayvan olarak insan tanımı akılla anlaşılabilir olan forma, aklın nesnelerine örnektir.

Öte yandan, 2 maddesiz forma *basit form* adı verilir. 3 Bir şeyin, varoluşu için özsel olmayan; onu her ne ise o yapan öze, özsel forma kıyasla ikincil ve dolayısıyla bağımlı olan forma *ilineksel form* denir. Buna göre, bir insanın özsel formu, özü akıl, akıllılıktır. Fakat onun bir komedyen değil de, mühendis olması ilineksel, arızî formudur. Bu form, her ne kadar ikincil olsa da, mühendis olabilmek için, öncelikle akıllı olma, akıl sahibi olma zorunluluğu bulunduğundan, özsel forma bağlıdır. 4 Kendinden var ve kalıcı olan, maddeden ayrı olarak varolabilen form; hiçbir şekilde cisimsel ya da maddî olmayan form; maddeden, ve dolayısıyla eylemde bulunmak ve varolmak için, maddeyle bir şekilde ilişkili olma zorunluluğundan bağışık olan, bireyleşimi olmayan form ise *kendinden kaim form* diye tanımlanır.

5 Buna karşın, maddesiz bir biçimde varolamayan, varolabilmek ve bir form olarak aktif olabilmek için, maddeye ihtiyaç duyan forma ise, *maddî form* denir. 6 Öte yandan, matematiksel bilginin konusu, matematiksel soyutlamanın sonucu olan forma matematiksel form adı verilmektedir. 7 Felsefî anlamda form; bir tözü ya da töz türünü meydana getiren akılla anlaşılabilir yapı, temel özellik, metafiziksel form olarak tanımlanır.

8 Maddeden soyutlanmış ya da yalıtlanmış, maddeden tümüyle bağımsız olan form, yine *metafiziksel form* diye kavramsallaştırılır. 9 Bütün bir türe ortak olan, türün tüm üyelerince paylaşılan forma *ortak form* denmektedir. 10 Öte yandan, bir şeyin her ne ise o olarak varolmasını, o şeyin başka bir şey değil de, her ne ise o olmasını sağlayan, bir sürece, oluş süreci içindeki yapısını, modelini kazandıran forma; belirsiz olan maddeye, amaçsız olan değişmeye, belli bir türden faaliyet, düzen ve amaç kazandıran forma; bir şeyin, bize, ait olduğu sı-

nufı, türü ya da aileyi belirleme ve onu başka şeylerden ayırd etme olanağı veren yönüne, özelliğine ise *özsel form* adı verilmektedir. **11** Bir şeye sonradan, sanat yoluyla kazandırılmış form ise *yapay form* diye tanımlanır.

formalizm [Os. *surîye. şeklîye*; İng. *formalism*; Fr. *formalisme*; Al. *formalismus*]. **1** Genel olarak, açıklama ya da değer biçmenin anlamlı ya da nihaî temeli olarak formun (ilkelerin, yasaların) önemini vurgulayan, form fikrine madde fikrinin çok daha üstünde bir yer veren, içerikten çok, düzenleme, tutarlılık ve formel ilkelerin gelişimi üzerinde duran sistem ya da anlayış.

2 Metafizikte, doğanın anlaşılabilirliğini forma veya düşünce yasalarına bağlayan öğreti. **3** Sanat alanında, formu içerikten yalıtlayarak sanat eserlerinde formun özerklik, bağımsızlık ve önceliğini vurgulayan akım, içeriği değil de, formun önemini vurgulayan anlayış. Buna göre, sanatta formalizm, sanatın toplumsal düşüncelerle, ihtiyaçlarla hiçbir ilgisinin bulunmadığını, yalnızca biçimle ilgili olduğunu öne süren sanat görüşünü ifade eder.

4 Bilimsel hakikatin, her türle deneyimden bağımsız olarak, bir yorumlama sisteminin yasalarına ve kurallarına bağlı olduğunu öne süren görüş. **5** Matematikte, D. Hilbert'in öncülük ettiği, matematik için gerekli olan tek şeyin, matematiğin formelleştirilmesi ve meydana getirilen sistemin tutarlı olduğunun kanıtlanması olduğu görüşü. Söz konusu formalist anlayış, matematiğin, sayılar ya da sınıflar benzeri soyut nesneler hakkında değil de, öğeleri, kendileriyle birtakım değişmez kurallara göre işlem yapılacak semboller ya da anlamsız terimler olan, formel sistemlerden oluştuğunu savunan görüşe; matematiğin temel problemlerini, formel aksiyomatik konstrüksiyonlarla çözmeye çalışan matematik akımına karşılık gelmektedir.

6 Ahlâk felsefesinde, bir eylemin ahlâkın gereklerine, ahlâklılığın taleplerine uygun bir eylem olup olmadığını belirleyen şeyin, öznenin irâdesinin, içeriği değil de, formu olduğunu öne süren ahlâk öğretisi. **7** Sosyolojide, toplumsal yaşamın (örneğin, ailelerden, eğitim, siyaset, sanayi, v. b. g.den meydana gelen) içeriğini, toplumsal yaşamı şekillendiren, onun temelini oluşturan 'çatışma' benzeri formlardan veya yapılardan ayıran ve böylelikle de toplumsal ilişkilerin temel biçimlerini yakalayarak toplumsal yaşamın bir geometrisini meydana getirmeye çalışan sosyoloji anlayışı.

8 Edebiyatta, eseri, felsefî, toplumsal veya psikolojik yapılara erişmeyi sağlayacak bir araç olarak görmek yerine, bizatihi kendi başına bir değer olarak değerlendirip, onu içkin olarak yorumlayan, edebî form ve üslûplara, edebiyatın salt kendisine özgü olana dair incelemeyi ön plâna çıkartan yaklaşım. **9** Edebiyat eleştirisinde, Roman Jakobsan'dan esinlenen ve öznel yorumdan sakınırken, anlatı teknikleri, metnin fonetik ve semantik boyutları arasındaki ilişkiler ve onun çeşitli yapısal özellikleri üzerinde odaklaşan metinsel analiz ve eleştiri yöntemi.

formel [Os. *surî, şeklî*; İng. *formal*; Fr. *formel*; Al. *formal*]. **1** Özel konu ya da içerikten bağımsız olarak geçerli olan, yalnızca mantıksal bir anlamı bulunan; **2** maddeyi ya da somut gerçekliği soyutlayarak, gerçekliğin yalnızca formunu ya da yapısını göz önüne alan yaklaşım; **3** salt formla ilgili olan; **4** olguları, maddî gerçekleri dikkate almayan tavır; **5** amaçlarla, nihaî hedeflerle değil de, salt araçlarla ve süreçlerle ilgili olan yaklaşım için kullanılan sıfat.

Buna göre, †Aristoteles'in maddî açıklamaya alternatif olarak getirdiği açıklama tarzına, bir şeyi formuyla, onu her ne ise o şey yapan öz ya da formel nedenle açıklama şekline *formel açıklama* adı verilir. Söz konusu açıklama, örneğin ağacın, kendi fonnundan dolayı, o filanca tarzda yapılanmış olduğu için, büyüdüğü şekilde, büyüdüğünü söyler.

Bu bağlamda, ele alınan sınıfın, tanımlanan kavramın tüm üye ya da örneklerinin, ortak olarak paylaştıkları, ve o sınıf ya da kavramı başka sınıf ya da kavramlardan ayırmaya yarayan öznitelik ya da karakteristiklerinin belirlenip ifade edilmesinden oluşan tanım türüne *formel tanım* denir.

Öte yandan, pazar ve iktisadî eyleme dair açıklamasında, Max Weber tarafından kişisel olmayan niceliksel kalkülün kapsamıyla ilgili olan, daha sonra da başkaları tarafından, amaçları hesaba katmadan, araçların ve süreçlerin hesaplanmasında söz konusu olan akılcılık türüne *formel rasyonalite* adı verilmiştir.

formel ahlâk [İng. *formal ethics*; Fr. *éthique formelle*; Al. *förmlich ethik*]. Evrensel ahlâk kurallarının, tüm insanların, eylemlerinin doğuracağı sonuçları hiç dikkate almadan, uymakla yükümlü oldukları kurallar olduğunu; doğru ahlâkî seçim ve eylemlerin temelinde her ne kadar iyilik, yardımseverlik, aşk, dostluk ve uzgörü gibi motif ve standartlar olsa da, en yüksek motif ve standartın, bir ödev duygusu, evrensel ahlâk kuralına ya da yasasına uyma yükümlülüğü olduğunu savunan ahlâk anlayışı.

Buna göre, formel ahlâk bir eylemin değeri ya da doğruluğunun, eylemin sonuçlarına değil de, onun ne tür bir eylem olduğuna bağlı olduğunu ileri süren anlayışa karşılık gelir. Söz konusu ahlâk, Kant'ın ahlâkı türünden, insan varlığının ödevlerini belirlemede söz konusu olan temel ilkelerin tümüyle formel olduğu ahlâk kuramını belirtir.

formel bilimler [İng. *formel sciences*; Fr. *sciences formelles*; Al. *förmlich wissenschaften*]. Matematik ve mantık gibi, konuları gerçekte varolmayan ideal ya da tasarımsal varlıklardan oluşan bilimler.

Buna göre, formel bilimlerden olan mantığın konusu kavramların, önermelerin ve akılyürütmelerin yapı ve özelliklerinden meydana gelirken, matematiğin konusu, tasarımsal ya da ideal şeyler olan sayılar ve şekiller dünyasıdır. Matematik ve mantığın formel bilimler olarak görülmesinin ikinci nedeni, bu bilimlerin içerikle ilgili olmamalarıdır. Bize dış dünyadaki varlıklarla ilgili bilgi vermeyen matematikçi ve mantıkçının görevi, kendisine herhangi bir önerme verildiğinde, bu önermeden hangi zorunlu sonuçların çıktığını araştırmaktır. Zira, formel bilimler belli şeylerin (tanımların, aksiyomların) doğru kabul edilmesi durumunda, belli sonuçların, onlardan zorunlu olarak çıktığı dedüktif sistemlerdir.

formel bir sistemin yapısı [İng. *structure of a formal system*; Fr. *structure d'un système formel*]. Formel bir sistemin, 1 terimler arasında ilişki kurma sırasında başvurulan bir işlem olarak tanımlama ve 2 önerme ya da formüller arasındaki mantıksal ilişkileri belirtik hâle getirmek, aksiyomların doğru kabul edilmesi durumunda, başka hangi önerme ya da formülleri daha doğru kabul etmemiz gerektiğini göstermek için başvurulan işlem olarak çıkarım ya da kanıtlama gibi iki temel işlemden, 3 sistemin vokabülerini oluşturan, a) sisteme tanımlanmadan dahil edilen ilkel terimlerle, b) ilkel terimlere dayanılarak belirtik bir biçimde tanımlanan türetilmiş terimlerden, 4 a) sistemde ispatlanmaksızın kabul edilen önermeler olarak aksiyom ya da postülalarla, b) sisteme ispatlanarak dahil edilen teoremlerden, ve nihayet 5 sistemi meydana getiren önerme ya da formüllerin, rastgele terim dizilerinden ibaret olmayıp, sentaks yönünden kurallara uygun tanımlamalar olduğunu belirlemek ya da denetlemek için kendilerine başvurulan kurallardan oluşan yapısı.

formel dil [İng. *formal language*; Fr. *langue formelle*; Al. *förmlich sprache*]. Bilimsel teorileri ve yasaları, ve mantık ve matematiğin dili benzeri dilleri sembolleştirmek üzere, özel birtakım kavramsal kurallarla mantık kurallarına göre oluşturulan ve belirli bir amacı tam olarak, kesin ve tutarlı bir biçimde gerçekleştirmek için kullanılan dil.

Formel bir dilin kurucu öğeleri şunlardır: a) Sembolizm, b) söz konusu sembollerin birbirlerine nasıl bağlanacağını belirleyen sentaktik kurallar ya da inşa teknikleri, c) dilin terimlerine yüklenen anlamları saptama ve yorumlama olanağı veren semantik kurallar, d) tümdengelimsel amaçlı çıkarım kuralları türünden mantıksal kurallar. Ve nihayet, e) değişkenleri, değişmezleri ve noktalama işaretlerini, v. b. g., de içeren terimler.

formel mantık [İng. *formal logic*; Fr. *logique formelle*; Al. *förmlich logik*]. Mantığın esas konusu olan tutarlılık ve geçerliliğin, mantıksal olmayan deyimlerin içeriğine değil de, yalnızca formuna bağlı olduğunu vurgulamak üzere, mantığa verilen bir ad.

Buna göre, formel mantık önermelerin ve tümdengelimsel akılyürütmenin yapısını, incelenen önermelerin içeriklerini bir kıyıya bırakıp, onları yalnızca form bakımından, biçimsel açıdan değerlendiren bir yöntemle araştıran mantık türünü ifade eder.

Buna karşın, 1 mantıksal bir forma tam olarak uymayan, uysa bile doğruluğu bu forma bağlı olmayan, 2 akılyürütmede kullanılan formların geçerliliğinden çok, terimlerin anlamlarına dayanan ve 3 formdan çok başka değerlendirmelere, örneğin deneysel verilere bağlı olarak doğru ya da yanlış olabilen çıkarımları konu alan mantığa ise *formel olmayan mantık* adı verilmektedir.

formel olmayan yanlış [İng. *informal phallacy*; Fr. *erreur informelle*] Mantıksal ya da formel veya tümdengelimsel çıkarımdan çok tümevarımsal akılyürütmede söz konusu olan yanlış türü.

Buna göre, formel olmayan yanlış, sonucu gereği gibi desteklenmeyen ya da doğrulanmayan bir argüman ya da çıkarsanan sonuca zorunlulukla götürmeyen akılyürütmede söz konusu olan yanlışı, herhangi bir akılyürütmede geçerlilik kurallarına uymama durumunu ifade eder. Biçim ya da formla değil de, içerikle ilgili olan akılyürütme yanlışları olarak formel olmayan yanlışlar üç başlık altında sınıflanabilir: 1 Bunlardan birincisi olan *maddî yanlışlar* çıkarımın içeriğiyle, çıkarımın gönderiminde bulunduğu olgularla ilgili olan yanlışlardır. Söz konusu yanlış türü, kendi içinde, ulaştığı sonuçlar için, gerekli olgusal desteği, veri ya da kanıtı sağlayamayan çıkarımlarda söz konusu olan yanlışlar olarak *kanıtlama yanlışları* ve varılan sonuçla ilgisi olmayan ve bundan dolayı, sonucun doğruluğunu gösteremeyen çıkarımlar için geçerli olan yanlışlar olarak *ilgisizlik yanlışları* diye iki alt kategoriye ayrılır.

2 İkinci yanlış türü, çıkarımlarda, bir sözcüğün birden fazla anlamda kullanılmasından, anlam belirsizliği ya da bulanıklığından, açıklık yoksunluğundan, dilsel tutarsızlık ya da döngüsellikler den kaynaklanan yanlışlar olarak *dilsel yanlışlar*dan meydana gelir. 3 Sonuncu formel olmayan yanlış türü ise, *duygulara yönelmekten doğan yanlışlar*dan meydana gelir. Bu yanlış türü, kişilerin önyargılarına, duygusal eğilimlerine dayanan, insanların korkularına, suçluluk duygularına yönelen, bir akılyürütmenin sonucu için gerekli tasdiki almak üzere, korkutan ya da iknaya başvuran çıkarımlarda söz konusu olan yanlışlardır.

formel önerme [İng. *formal proposition*; Fr. *proposition formelle*]. Önermeler epistemolojik değerleri yönünden sınıflandığında, karşıtı olgusal ya da içeriksel önermelerle birlikte bir çift oluşturan önerme türüne verilen ad.

Buna göre, formel bir önerme doğruluk değerini gözlem, deney gibi yol ve yöntemlere başvurmadan, yani önermenin bildirdiği şeyi empirik olarak denetlemeden, yalnızca formuna bakarak anlayabileceğimiz önermedir. Örneğin, 'Kitap kitaptır' önermesinin doğruluğu, bu önerme bir şeyin kendi kendisiyle özdeşliğini ifade ettiği için, mantıksal olarak önermenin formundan çıkarılabilir. Yani, bu önerme, özdeşlik önermesi formunda bir önerme olduğu için, zorunlu olarak doğrudur.

Buna karşın, 'Kitap kitap değildir' önermesi, çelişmezlik ilkesi gereği bir şey hem kendisi ve hem de başka bir şey olamayacağından, zorunlu olarak yanlıştır. Formel önermelere aynı zamanda, mantıksal önermeler, empirik olmayan önermeler, *a priori* önermeler, analitik önermeler ve totolojiler adı verilir.

formel söylem [İng. *formal mode*; Fr. *mode formel*]. 'Sarı bir nitelik sözcüğüdür' ya da 'Sarı bir sıfattır' örneklerinde olduğu gibi, nesneler değil de, nesneleri gösteren sözcükler hakkında olan konuşma tarzına verilen ad.

Buna karşın, 'Sarı bir niteliktir' türünden, nesnelerin bizzat kendileri hakkında, nesnelerin nitelikleri üzerine olan tümceler ise, *maddî söylemi* meydana getirirler. Formel söylemi ön plâna çıkartan filozoflar metafiziğe karşı çıkıp, töz, nitelik türünden metafizik kavramlardan ve dolayısıyla metafiziğin kendisinden, bu türden terimleri içeren tümceleri dil hakkında olan tümcelere dönüştürdüğümüz, yani formel bir söyleme geçtiğimiz takdirde kurtulabileceğimizi savunmuşlardır.

formel ve maddî birlik [İng. *formal and material unity*; Fr. *unité formelle et matérielle*]. Bir bireye birey olmak bakımından ait olan ve bireyden, düşüncede bile soyutlanamayan birlik türü.

Söz konusu birlik, bireyin maddî birliğine karşılık gelir. Buna göre, Platon'un maddî birliği, onu Platon olarak meydana getiren, filozofun bireyselliğini oluşturan şeydir. Buna karşın, formel birlik, bir bireye, onun bireyselliğinden ayırd edilebilecek şekilde ait olan birliktir. Bu çerçeve içinde, Platon'un insanlığı, ondan ayrı olarak düşünülebildiği için, Platon'un formel birliğini meydana getirir.

formel yanlış [İng. *formal phallacy*; Fr. *erreur formelle*]. Tümevarımsal değil de, salt tümdengelimsel çıkarımlarda söz konusu olan yanlış türü, yani geçersiz bir akılyürütme.

Buna göre, formel yanlış sonucun öncüllerden zorunlulukla çıkmadığı argümanlarda ortaya çıkan yanlışa, geçersiz çıkarıma tekabül eder. Başka bir deyişle, formel yanlış, doğru bir çıkarım kuralına uyar görünmekle birlikte, örneğin hipotetik bir önermede, sonucu olumsuzlamak için, koşulun ya da önbileşenin değillenmesinde olduğu gibi, doğru bir çıkarım kuralına uymayan, yanlış kurulmuş bir çıkarıma, bir çıkarım kuralını ya da bir mantık yasasını ihlâl etmekten oluşan mantıksal form yanlışına karşılık gelir.

formel yanlış türleri [İng. *types of formal phallacy*; Fr. *genres de l'erreur formelle*]. Mantık kurallarına uymamanın sonucu olan belli başlı formel yanlış türleri şöyle sıralanabilir: **1** Tümel olumlu önermeyle (*SaP*) tümel olumsuz önermenin (*SoP*) evriği olmamasına, bu önermelerin evrikleri alındığında sonucun yanlış çıkmasına rağmen, *SaP*'ın evriğini alarak, onu *PaS*'a, *SoP*'un evriğini alarak, onu PoS'a dönüştürmekten oluşan *kuraldışı evirme yanlışı*.

2 Üç terimli bir tasım görüntüsü vermekle birlikte, bu durumun yalnızca görünüşte kaldığı bir tasımda, çokanlamlı bir orta terim kullanmanın sonucu olan, *dört terim kullanma yanlışı*. **3** Orta terimin dağıtılmamış olduğu bir tasım meydana getirmekten oluşan *dağıtılmamış orta terim yanlışı*.

4 Bir tasımda, büyük terim büyük öncülde dağıtılmadığı zaman, tümel bir sonuç çıkarmaktan ve dolayısıyla büyük terimi dağıtmaktan oluşan *kuraldışı büyük terim yanlışı*. **5** Bir tasımda, küçük terim küçük öncülde dağıtılmadığı zaman, tümel bir sonuç çıkarmaktan ve dolayısıyla küçük terimi dağıtmaktan oluşan *kuraldışı küçük terim yanlışı*.

6 Hipotetik tasımda büyük öncülün ardbileşeninin evetlenmesi, ön bileşenin evetlenmesini zorunlu kılmadığı, evetlenenin koşul değil de, koşula bağlı olan önerme olduğu halde, ardbileşeni evetlemekten oluşan *ardbileşeni evetleme yanlışı*.

Foucault, Michel. 1926-1984 yılları arasında yaşamış, ve yapısalcılıkla tarihsel süreklilik düşüncesine karşı çıkarak, insanın sonu düşüncesini savurunuş olan çağdaş Fransız düşünürü. Felsefesi, Nietzsche'nin güç istemi kavramıyla Heidegger'in dile ağırlık veren felsefesinin izlerini taşıyan Foucault'nun temel eserleri *Les Mots et les Choses* [Sözcükler ve Şeyler], *Archéologie du Savoir* [Bilginin Arkeolojisi], *Histoire de la Folie à l'âge classique, Folie et Déraison* [Klâsik Çağda Deliliğin Hikâyesi, Delilik ve Bilinç Bozukluğu], *La Naissance de la Clinique, une Archéologie du Regard médical* [Kliniğin Doğuşu: Tıbbî Bakışın bir Arkeolojisi], *Surveiller et Punir; Naissance de la Prison* [Gözaltında tutma ve Cezalandırma; hapishanenin Doğuşu] ve *Histoire de le Sexualité* [Cinselliğin Tarihi].

Yorumcular, geleneksel kategori ve kavramsallaştırımları reddederek, tarihe anlam izafe etmenin nafile bir çaba ve haklılandırılamayacak bir şey olduğunu söyleyen Foucault'nun düşüncesinin üç ayrı döneme ayrıldığını öne sürerler: **1** 1960'lı yılların bilgi sistemleri üzerinde yoğunlaşan arkeolojik bakışlı dönemi. **2** İktidar tipleri üzerinde yoğunlaşan ve soykütüğü yöntemiyle belirlenen 70'li dönem. **3** 1980'li yılların †benlik teknolojileri, etik ve özgürlük üzerinde odaklaşan dönemi.

Kendi içinde ilgileri ve konuları bakımından farklılık gösterseler dahi, bu üç döneme ve bu arada Foucault'nun tüm eserlerine damgasını vuran birbirleriyle ilişkili birtakım temel kavramlar vardır. Bunların en başında da arkeoloji, soykütüğü, epistemoloji, kesintililik, teknolojik ve şimdi gibi kavramlar yer alır.

Tarihte kendi içinde özsel bir öneme haiz hiçbir alan ya da problem bulunmadığını, sadece maddî çıkar, alan ya da bölgeler bulunduğunu öne süren Foucault'ya göre, tarihçi objesine, şimdinin perspektifinden, şu anın konjonktüründen yaklaşır. Tarih, şu hâlde her zaman şimdinin bakış açısından yazılır; o şimdinin ihtiyaçlarına, ilgi ve çıkarlarına hizmet eder. Başka bir deyişle, içinde bulunulan an ve konjonktür tarihsel olarak araştırılacak konuları ve problemleri dikte eder.

Şimdi tarihçinin konularını, ilgi alanlarını belirliyorsa eğer, Foucault'ya göre, buradan geçmişin kaçınılmaz bir biçimde bir sonuç olarak bugün ya da şimdiye getiren bir neden olduğu ortaya çıkar. İdealist bir tarih anlayışı ve kesintililikleri gözden kaybettiren bir sürekliliğin baskın çıkması, durumu daha da ağırlaştırır. Sonuç, geçmişin şimdinin ilgi ve çıkarlarına bağlı olarak tahrif edilmesidir. Foucault'ya göre, şimdinin sürekli bir dönüşüm içinde bulunduğu dikkate alınırsa, yapılması gereken geçmişi sürekli olarak yeni baştan ele alıp değerlendirmektir. Geçmişin tarihini yazmak, onu yeniden başka bir ışık altında değerlendirmektir. Kısacası, geçmiş yeni olguların ve verilerin ışığında yeni anlamlar kazanır. Foucault bu durumun, geçmişle şimdi arasındaki basit bir nedensellik ilişkisini imkânsız hâle getirdiğini düşünür.

Tarih bir anlamda hep şimdinin tarihi olduğuna göre, geçmiş asla kendi terimleriyle anlaşılamaz. Onun söz konusu şimdi konsepsiyonu ve geçmişin sürekli olarak yeniden değerlendirilmesi gerektiği görüşü, arkeolojik yöntemi ve soykütüğü anlayışıyla yakından ilişkilidir. Soykütüğünü mevcut ilgi ve çıkarların ışığında yazılmış tarih olarak tanımlayan Foucault, modern disipliner ve normalleştirici pratiklerin doğuşunu teorileştirebilmek için, soykütüğüyle, kültürel ve gündelik hayatın bütün cephelerini politize etmiştir. Nietzscheci soykütüklerin izinden giden filozof, bilinmeyen, unutulmuş, dışlanmış ve marjinal söylemlerin tarihlerini yazmaya çalışmış, oyun dışı bırakılmış söylemlerin canlandırılması çağrısında bulunmuştur.

Tarihsel araştırma yöntemine 'arkeoloji' adını vermiş olan Foucault, değişmez yapıları yakalamak yerine, yalnızca aktüel durumları ve anlamın geçirdiği

dönüşümleri betimlemekle yetinmek gerektiğini bildirmiştir. İnsan bilimlerindeki parçalanmışlığa dikkat çeken, ve daha ilk eserlerinden başlayarak kuşatıcı ve kapsayıcı bir insanlık kavramının imkânıyla ilgili kuşkularını ifade eden Foucault, evrensel ve değişmez anlamları tasvir etme yönündeki geleneksel çabaların sonuçsuz kaldığı bir insanlık durumunu anlatmaya çalışmıştır. Foucault'ya göre, akıl ve delilik arasındaki ayırım bile sürekli bir ayırım olmanın çok uzağındadır ve toplumdaki güç ilişkileriyle çok yakından ilişkilidir.

Foucault bu çerçeve içinde, başka filozof ve sosyologların, toplumun yerleşik kurumlarını incelemek suretiyle, rasyonalite ve süreklilik yanılsamasını korumaya çalıştıkları yerde, insanî faaliyetin son çözümlemedeki anlamsızlığını açığa vuran amaçsız ve değişken davranış ve pratiği incelemeye çalışmıştır. Ciddî anlam düşüncesini reddetmekle, anlamlara, ilerlemeye karşı çıkmakla birlikte, tarihe inanan Foucault, insanlığın teknolojiden dolayı büyük bir tehlike içinde olduğunu savunmuştur.

Bir yandan da, sosyal bilimlerin doğuşuyla sosyal bilimlerin toplumdaki konumunu açıklama çabası içinde olmuş olan Foucault'ya göre, sosyal bilimler topluma yön verme ve toplumu kontrol altına alma ihtiyacına cevap olarak ortaya çıkmışlardır. Foucault işte bu çerçeve içinde, sosyal bilimleri yönetim teknolojileri olarak görmüş ve toplumun matematizasyonunu amaçlayan ve istatistiği temele alan bu bilimlerin teknolojik mantığının egemenlik kurma mantığından başka bir şey olmadığını savunmuştur.

Gaston Bachelard'ın yaratmış olduğu bir bilim tarihi ve felsefesi geleneğinden gelen Foucault, bu bağlamda bilgi güç ilişkisi üzerinde durmuş ve Kartezyen düşünce geleneğinin geçerli bilginin güçten bağımsız olduğu ve olması gerektiği görüşüne büyük bir darbe indirmiştir. Bilgi güçtür; fakat bilgi, yalnızca sonuçları bakımından değil, çok daha önemlisi, bilgiyi güç ilişkileri dışında düşünmek olanaksız olduğu için güçtür.

Ona göre, tarih, çatışmayla kavganın tarihidir; başka bir deyişle, toplum, varlığını ancak çatışma ve kavga temelinde sürdürür. Foucault'ya göre, işte bundan dolayıdır ki, toplumsal ya da insanî eylem taktik ve stratejik olmak durumundadır. Doğanın boşluktan nefret ettiği genel kuralının toplumsal dünya için de geçerli olduğunu söyleyen filozof, bilgiyle gücün bir araya geldiği yerin söylem olduğunu söyler. Toplum bir söylemler evrenidir. Toplumda, söylemlerin üretimi, aynı anda hem kontrol altında tutulur ve hem de belli sayıda üretici arasındaki bir rol dağılımıyla gerçekleşir. Söylem veya söylemlere hayatiyet kazandıran şey, hakikat isteği, doğruluk tutkusudur. Foucault'ya göre, hakikat isteği, yaşamı tanıdıktan başka, kontrol altında tutan bir bilgi formudur. Hakikat isteğinin, ideal hakikat görünümü altında yeniden ortaya çıkmak üzere, kendisini tafrif ettiğini söyleyen Foucault'ya göre, söylem, son çözümlemede bir gizleme, örtbas etme formundan başka bir şey değildir.

Frankfurt Okulu [İng. *Frankfurt School*; Fr. *Ecole de Frankfurt*; Al. *Frankfurter Schule*]. 1923 yılında, Frankfurkt'ta kurulan; 1933 yılında Almanya'dan sürgün edildikten sonra. Amerika'ya yerleşen, fakat daha sonra, 1950'li yılların başında, Frankfurt'ta yeniden kurulan Sosyal Araştırma Ensititüsü çevresinde toplanan kimi önemli düşünürlerin meydana getirdiği çağdaş akım ya da harekete verilen ad.

Okulun önemli üyeleri arasında, ünlü bir filozof, sosyolog ve sosyal psikolog olan Max †Horkheimer, ünlü bir filozof, sosyolog ve müzikolog olan Theodor †Adorno, bir psikanalist ve sosyal psikolog olan Erich †Fromm, büyük bir düşünür olan Herbert †Marcuse, tanınmış bir siyaset bilimcisi olan Franz Neuman, bir denemeci ve edebiyat eleştir-

meni olan Walter †Benjamin ve nihayet önemli bir sosyolog ve filozof olan Jürgen †Habermas bulunmaktadır. Çağdaş Marksist hareketlerin en önemlilerinin başında gelen Frankfurt Okulunun görüşleri, Eleştirel Teori başlığıyla ifade edilir.

Frankfurt Okulunun ortaya çıkışında, Batı Avrupa'daki sol işçi sınıfı hareketlerinin, Birinci Dünya Savaşını takip eden yıllardaki ağır yenilgisi, Avrupa'daki sol hareketlerin Moskova'nın denetimi altına giren hareketler şeklinde gelişmesi, Rus Devriminin Stalinizme dönüşmesi, ve nihayet faşizm ve nazizmin yükselişi oldukça etkili olmuştur. Bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde, †Marksizmden etkilenen, Marks'ın idealist yanıyla, Hegelci diyalektiği ön plâna çıkartmaya çalışan Frankfurt Okulu, sosyalizmin, tarihin plânının ya da gelişme seyrinin zorunlu ve kaçınılmaz bir parçası olduğu görüşüyle, doğru toplumsal eylemin, yalnızca doğru parti çizgisinde olması gerektiği görüşünün yanlışlığının sosyolojik ve felsefî düzlemdeki ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Buna göre, Frankfurt Okuluna mensup olan düşünürler, herşeyden önce klâsik Marksizmdeki ekonomik determinizmi, ekonomizm ve kaba maddeciliği şiddetle eleştirmişlerdir. Başka bir deyişle, Frankfurt Okulu düşünürleri, Marks'ın ekonomi politiğe yaptığı katkıyı önemsemekle birlikte, söz konusu görüş ve katkının günümüz toplumunu anlamak bakımından yetersiz kaldığını savunmuşlardır.

Yine, günümüzün ileri kapitalizmini analiz edip eleştiri süzgecinden geçiren Frankfurt Okulu düşünürleri, genel görüşlerine uygun bir epistemoloji geliştirerek, bir yandan bilginin tarihsel olarak koşullandığı ya da belirlendiği görüşünü korurken, diğer yandan da bu bilgiye ilişkin doğruluk iddialarının toplumsal veya sınıfsal çıkarlardan bağımsız olarak rasyonel bir biçimde değerlendirilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Frankfurt Okulu düşünürleri, bundan başka, Marksistlerin karşı karşıya kaldıkları problemlerin çözümünde, Weber ve Freud gibi düşünürlerin düşünce ve teorilerinin çok önemli ipuçları sağladığını düşünmüş ve Marksist toplum teorisini †varoluşçuluk ve †psikanalizle tamamlama yoluna gitmişlerdir.

Frankfurt Okulu mensupları ayrıca, †kültür ve †modernizmle ilgili problemler üzerinde yoğunlaşmışlar ve bu bağlamda, kapitalist toplumun temel ilkesi olan araçsal akılcılığa karşı tavır almışlardır. Modern toplumda, bürokrasinin ve örgütlülüğün yayılması sonucu, araçsal aklın, eşdeğişle toplumsal yaşamın, araçları, önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda verimli olarak kullanmaya yönelik ilginin yayılması suretiyle daha çok rasyonelleştiğini dile getiren Eleştirel Teori savunucuları, ekonominin değil de, kültürün önemini vurgulamış ve müzik, edebiyat, ve estetik alanında önemli çalışmalar yapmışlardır.

Frankfurt Okulu, tüm bu düşünceleri nedeniyle, yani klâsik Marksizmi, ekonomik determinizmini eleştirmek suretiyle, dönüşüme uğrattığı, Marksist teorideki kimi boşlukları, sosyoloji ve psikolojiden ödünç aldığı birtakım öğelerle kapattığı ve nihayet kapitalist toplumda, işçi sınıfının mücadelesi yoluyla gerçekleşecek devrimsel bir değişim olanağını yadsıdığı için, revizyonist bir hareket olarak görülür.

Fransız maddeciliği [İng. *French materialism*; Fr. *matérialisme français*; Al. *französisch materialismus*]. Fransa'da 18. yüzyılda, †Lamettrie, †Diderot, †d'Alembert, †Helvetius, Thiry ve †Cabanis gibi düşünürler tarafından savunulan maddeci varlık anlayışı için kullanılan deyim.

Söz konusu varlık anlayışı, maddenin tek gerçeklik olduğunu öne sürerek, ruhla Tanrı'nın varoluşunu yadsımış ve mekanik ve determine bir dünya resmi çizmiştir.

Frege, Gottlob. Mantık ve matematik alanındaki çok önemli ve çığır açıcı çalışmalarıyla tanınan ünlü Alman mantıkçısı ve mantık felsefecisi. 1848-1925 yılları arasında yaşamış olan Frege'nin temel eserleri: *Grundlagen der Arithmetik* [Aritmetiğin Temelleri], *Über Sinn und Bedeutung* [Anlam ve Kaplam Üstüne].

Onun mantık alanındaki en büyük katkısı, bir nicelik teorisi icad etmekten, yani geçerliliği, 'tüm' ya da 'bazı' gibi deyimlere bağlı olan çıkarımları sembolleştirme ve ifade etmeyle ilgili bir kuram geliştirmekten oluşur. Başka bir deyişle, bir niceleme mantığı geliştirmek suretiyle modern mantığı kurmuş olan Frege, aynı zamanda mantık felsefesi diye bilinen modern felsefî disiplinin de kurucusu olarak tanınır.

Buna göre, mantığı psikolojik bir yaklaşımla ele alan empirist gelenekten ve onu zaman zaman epistemolojinin bir parçası olarak değerlendiren Descartesçı gelenekten bağımsız olarak, mantığı felsefî bir tarzda ele alan disiplini kuran Frege, isim, tümce ve yüklem gibi kavramları büyük bir dikkat ve titizlikle araştırmış ve fonksiyonla kanıtlama türünden matematiksel kavramları gündelik dilin geleneksel özne ve yüklem deyimlerine uygulamıştır.

Matematik felsefesi alanında da çok önemli çalışmalar yapmış olan Frege, bu alanda herşeyden önce kendisinden önceki düşünürlerin ve çağdaşlarının sayıların ve matematiksel doğruların doğasıyla ilgili görüşlerine hücum etmiştir. Buna göre, †Kant matematiğin doğrularının sentetik *a priori* olduklarını, bu doğruların bilgisinin, analiz ya da deneye değil de, sezgiye bağlı olduğunu öne sürmüştür. Bunun tam tersi bir görüş geliştiren †Mill'e göre ise, matematiksel doğrular *a posteriori*, empirik genellemelerdir. Her iki görüşe de karşı çıkan Frege, aritmetiğin doğrularının hiçbir şekilde sentetik olmadıklarını, *a priori* olmadıktan başka, *a posteriori* de olmadıklarını öne sürmüştür. *A priori* sezgiye dayanan geometrinin tersine, aritmetik, Frege'ye göre, analitik bir disiplindir.

Frege'nin dil teorisi [İng. *Frege's theory of language*; Fr. *théorie de la langue de Frege*]. Ünlü Alman mantıkçı ve matematikçisi Frege'nin, 1 anlamın iki boyutu olduğunu, bir terimle terimlerin anlamlı her birleşiminin hem bir anlamı ve hem de gönderimi, referansı bulunduğunu; anlamın referansı belirlediğini, 2 tekil bir terimin gönderiminin bir nesne, buna karşın bir tümcenin referansının belli bir doğruluk değeri olduğunu, 3 bir tümcenin anlamının tümceyle ifade edilen düşünce olup, 4 gerçek anlam birimlerin tümce olduğunu; bir terimin anlamı ve gönderiminin yalnızca tümce bağlamında gerçekleştiğini, 5 tümcelerin, aynı zamanda kendilerini meydana getiren terimlerden kurulduğunu, her terimin tümcenin doğruluk değerine somut bir katkıda bulunduğunu dile getiren dil kuramı.

fresison. Klâsik mantıkta, büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu ve sonucu da tikel olumsuz olan dördüncü şekilden tasım kalıbı. Söz konusu tasımı kalıbı, basit evirme yoluyla birinci şekilden *ferio*'ya indirgenir: Hiçbir *P M* değildir. Bazı *M*'ler *S*'dir. O hâlde, bazı *S*'ler *P* değildir.

Freud, Sigmund. 1856-1939 yılları arasında yaşamış ve ünlü psikanaliz öğretisini geliştirmiş olan tanınmış Avusturyalı hekim ve psikolog. Temel eserleri: *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* [Gündelik Yaşamın Psikopatolojisi], *Die Traumdeutung* [Rüyalar ve Yorumları], *Über Psychoanalyse* [Psikanaliz Üzerine Beş Ders], *Totem und Tabu* [Totem ve Tabu], *Zur Einführung des Narzissmus* [Narsisizmin İncelenmesine Giriş], *Unbehagen in der Kultur* [Uygarlığın Huzursuzluğu], *Jenseits des Lustprinzips* [Haz İlkesinin Ötesinde], *Der Man Moses und die monotheistische Religion* [Musa ve Tektanrıcılık].

Öncelikle hipnoz üzerinde çalışmış olan Freud, daha sonra hastayı uygun yollarla tedavi etmenin yollarını aramış ve böylelikle de, serbest çağrışım yönte-

miyle hastanın aklından geçen herşeyi eksiksizce anlatması ilkesine dayanan psikanalizi geliştirmiştir. Başka bir deyişle, psikoloji teorileri daha önce kafasında bulunan düşüncelerden ziyade, nörolojist ve pskiyatr olarak yaşadığı deneyimlere dayanan Freud'un çığır açıcı katkısı, insan zihnindeki bilinçaltının süreçleri ve mekanizmasını keşfetmesiyle ilgilidir. Nitekim, bilinçaltının gözler önüne serilmesine dayanan bir teknik ve genel bir psikoloji teorisi olarak gelişen psikanaliz, bilincimizden uzaklaşmış olan, bilinç yüzeyinde olmayan içeriklerin birtakım yollarla, örneğin rüyalarla, günlük yaşantıdaki önemsiz eylemlere ortaya çıkabileceği varsayımına dayanmaktadır.

Freud klinik çalışmalarında nevrozluların baskı ve çatışmalarını incelerken, bu çatışmaların nevrotiklere özgü olmadığını, bunların aynı zamanda normal, sağlıklı ve iyi uyumlu kişilerin de bir karakteristiği olduğunu ve nevrozların sözcüğün geleneksel anlamıyla patolojik değil, fakat psikolojik stres ve gerginliklerin etkisiz ve çarpıtılmış al yolları olduğunu keşfetmiştir. O, dil kaymalarının, bildik isim ve olayları unutmanın, günlük yaşamda normal insanların başkaca alışılmadık davranışlarının bir hata eseri olmadığını gözler önüne sermiştir. Bütün bunlar, Freud'a göre, bireyin onları gizleme ve bastırma çabalarına karşın yüzeye çıkan düşüncelerin emareleridir.

Bilinçaltının ve bu arada cinsel dürtülerin etkisini saptayan Freud, inandığı psikolojik nedensellik ilkesi uyarınca, yetişkinlerdeki nevrotik çatışmaların kaynağını çocukluk deneyimlerinde aramıştır. O bu çalışmaların ışığında, nevrotiklerle çocukların ve bu arada ilkel insanların zihinsel süreçlerinde birtakım benzerlikler saptamış ve buradan hareketle kimi genellemelere ve modern uygarlıkla ilgili birtakım sonuçlara ulaşmıştır.

Freud modern uygarlığı insanın içgüdüsel hayatındaki iki temel tipi temele alarak analiz eder. İnsan varlığı, ona göre, bir yandan sevmek ve işbirliği yapmak, yardımlaşmak, diğer yandan da saldırmak ve yıkmak itkisine sahiptir. O bunlardan birincisine *Eros* adını verirken, bunun dışavurumunun sevgi yoluyla olduğunu söyler. Erotik dürtünün amacı bir şeyi bir şeye bağlamak, daha büyük bütünlere ulaşmaktır. Oysa ikinci dürtü, yani ölüm içgüdüsü saldırmak, çözmek, yıkmak ister ve ölüm arzusuyla doludur. Freud, işte bu bağlamda, uygarlığın kendi varlığını bir kimsenin ailesi için beslediği sevgiyi başkaları, toplum ve son çözümlemede de devlet için duyduğu daha geniş dostluk ve sadakate yöneltmesine borçlu olduğunu gösterir. Demek ki, uygarlığın gelişimi ve ilerlemesi, insanın içindeki yardımlaşma ve saldırgan dürtülerin sürekli çatışmasının bir sonucudur. İnsanın tatminsizlik ve çatışmalarının ise, kendine ve başkalarına yönelik saldırgan tavırlara dönüştüğünü unutmamak gerekir.

Freud'a göre, buradan çıkan sonuç açıktır: Uygarlık özü itibariyle insanın içgüdülerini uysallaştırma ve evcilleştirme süreci olup, bu sürecin gelecekteki evresinin nasıl olacağı bilinmemektedir. Çağının akılcılığının ve iyiinserliğinin son derece zayıf temellere dayandığını gösteren Freud'a göre rasyonalizm, insanın bilinçaltında pusuya yatmış bir irrasyonalizmin mahiyeti yeterince bilinmeyen kudreti tarafından tehdit edilmektedir. Nitekim, o bir yandan uygar toplum insanın insana olan düşmanlığından doğan çözülme tarafından sürekli olarak tehdit edilmektedir' derken, bir yandan da kişisel ve toplu saldırganlığın, özel mülkiyetin kaldırılmasıyla birlikte, yok olup gideceği şeklindeki komünist teze şiddetle karşı çıkmıştır. O, daha 1930 yılında, Sovyetler Birliği'nde özel mülkiyetin ilgasıyla birlikte bir sevgi ve yardımlaşma çağının açılmayacağını; tam tersine, burjuva sınıfının ortadan kaldırılmasının ardından zulmün sona ermeyeceğini, Rusların saldırgan eğilimlerini dış dünyaya yö-

nelteceklerini söylemiştir. Yine, Freud'a göre, insan varlıkları doğa güçlerine öylesine boyun eğdirmişlerdir ki, bütün insan ırkının yok oluşu başlı başına bir ihtimal hâline gelmiştir.

Freudçu Marksizm [İng. *Freudian Marxism*; Fr. *Marxisme Freudien*]. Batı Marksizmi geleneği içinde, psikanaliz ile Marksizminde bir sentezini yapan, ya da ziyade Marksist toplum teorisini Freudçu düşünceye dayandıran görüş.

Söz konusu görüş ya da yaklaşımı temsil eden en önemli iki düşünür Wilhelm Reich ve Herbert †Marcuse'tür. Bunlardan Oedipus kompleksinin evrenselliğini reddeden Reich, nevrozların doğuşunda kapitalizmin rolünü araştırmış ve psikanalizin kapitalist toplumun baskıcı ideolojisinin bir eleştirisi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Söz konusu görüşleri nedeniyle sadece Komünist Partisi'nden değil, Uluslararası Psikanaliz Derneği'nden de atılan Reich'la kıyaslandığında, Marcuse hiç kuşku yok ki biraz daha şanslıdır. Görüşleri 1960'lı yılların öğrenci olaylarında, gerek Almanya'da ve gerekse Amerika Birleşik Devletlerinde sempatiyle karşılanmış olan Marcuse, dürtülerin bastırılmasının uygarlığın zorunlu bir koşulu olduğunu, fakat günümüzde bu bastırmanın kendine özgü tekniklerinden dolayı daha hafif bir mahiyet kazandığını söylemiştir.

fütürizm [İng. *futurism*; Fr. *futurisme*; Al. *futurismus*]. Öncelikle estetik bir anlamı olmakla birlikte, aynı zamanda ahlâkî ve siyasî bir anlam da taşıyan ve eski formüllere, ahlâka, kitaplıklara ve tutucuların iyi ve güzel bulduğu herşeye sırt çevirerek, kuvvetin, hızın, geleceğe doğru atılımın, endüstriyel gelişmenin önemine işaret eden; savaşın, tehlikenin, makinenin, başkaldırı ve şiddetin türküsünü çağırmanın hem bireyler ve hem de halklar için gerekli olduğunu savunan akım.

G

Gadamer, Hans-Georg. Temelde dil ve yorum konusunu ele almış, doğa bilimlerinin metodolojisine karşı, hermeneutik üzerinde ısrar etmiş olan çağdaş Alman filozofu. Temel eserleri: *Hegels Dialektik* [Hegel'in Diyalektiği], *Die Begriffsgeeschichte und die Sprache der Philosophie* [Kavramların Tarihi ve Felsefenin Dili], *Wahrheit und Methode* [Hakikat ve Yöntem].

†Dilthey'ın anlama temeli üzerinde yükselen epistemolojik hermeneutiğinden ayrılarak, ontolojik bir hermeneutik geliştirmiş olan Gadamer, anlamayı, insanın bir nesnenin ya da konunun üstünde ve karşısındaki öznel bir faaliyetinden çok, bir varlık tarzı olarak değerlendirmiştir. Başka bir deyişle, o, Dilthey'ın yaptığı gibi, insan bilimlerinin kendine özgü metodolojisi olarak hermeneutikten çok, insanın ya da tarihsel varoluşun doğasını açımlayacak anahtar olarak hermeneutikle ilgilenmiştir. Zira, ona göre, insan bilimlerinde söz konusu olan anlama ve yorum, biz insan varlıklarının hep içinde olduğumuz bir faaliyetin en açık ifadesidir.

Başka bir deyişle, anlama, tarihsel bir çerçeve içinde varolan bilinçli insanların kendilerini dünyaya bağlamalarının en temel yolu, dünyayla kurdukları ilişkinin en açık ifadesidir. Buna göre, anlamanın, epistemolojik bir anlamdan çok, ontolojik bir anlamı vardır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Gadamer doğal bilimsel aklın evrensel geçerlilik iddialarına, daha az evrensel olmayan ontolojik bir hermeneutikle yanıt vermiştir. Çünkü ona göre, hermeneutiğin kategorileri, yalnızca tarih, estetik değer biçmeyle, hukukî yorum gibi faaliyet ve disiplinlerin değil, fakat aynı zamanda ve daha çok, bilincin ve dünyanız olarak dünyanın ya da varlığın kategorileridir.

Yöntemli bilimlerin ya da doğa bilimlerinin sınırlılığını göstermeyi amaçlayan Gadamer, yöntem düşüncesinin fizik ve kimya gibi bilimlerde önemli bir rol oynadığını, fakat onun insan bilimlerindeki anlama ya da yorum faaliyetini hiçbir şekilde açıklayamayacağını, yöntemsel olmayan bu bilimlerin hakikate, yalnızca yöntemsel nesnellik iddialarından vazgeçip, insanın anlama yetisine dayanmak suretiyle erişebileceklerini öne sürmüştür. O, işte bu çerçeve içinde, yöntemli doğa bilimlerinin temelinin de, insandaki bu anlama kapasitesinde bulunduğunu savunurken, yöntem dogmatizmine karşı çıkmıştır. Çözüm, hermeneutikte, anlamın öznel ve tarihsel temelinde aranmalıdır.

Hermeneutik bağlamında, doğruluk problemini ele alan Gadamer, bu konuda †Kant'tan beri iki temel yaklaşımın ortaya çıktığını görmüştür. Bunlardan birincisi, Kant, †Husserl ve †Frege gibi düşünürler tarafından savunulan, perspektiflerden bağımsız nesnel ve zamandışı bir hakikatin varolduğu görüşüdür. Bunun karşısında ise, Gadamer'e göre, †Nietzsche'nin, tarih boyunca, kültürden kültüre değişen doğrular çokluğu, perspektifler bulunduğu, fakat mutlak ve değişmez bir doğrunun bulunmadığı görüşü yer almaktadır. Bu görüşlerden nesnelci bir bakış açısını yansıtan birincisini dogmatik, göreli bir doğruluk anlayışını yansıtan ikincisini de sorumsuz ve keyfî bir görüş olarak değerlendiren Gadamer, söz konusu görüşlerin eksikliklerini giderecek yeni bir öğreti ortaya koymaya çalışmıştır.

O, bu çerçeve içinde özne ve nesneyi birbirinden ayırmanın güçlüklere yol açtığına, kişinin kendisini, zamandışı doğrulara ulaşma görüntüsü altında, tarihsellikten koparma gayretinin bir ya-

nılsamadan başka bir şey olmadığına işaret etmiş ve insan olarak durumumuzun özü itibariyle tarihsel olduğunu belirtmiştir. İçinde bulunduğumuz bağlamdan kurtulamayız; bununla birlikte, bu durum birbirlerine indirgenemez ve birbirleriyle uyuşmaz bir yorumlar çokluğuna yol açmaz. Biz insanlar tarihsel bir durumu, bir dünyayı paylaşıyoruz; Gadamer, bizim bu tarihsel bağlamda, çeşitli yorumlarınızı karşılaştırıp zıtlaştırarak, onları, tüm farklılıklarına karşın, bir potada eritebileceğinizi söyler.

Ona göre, hermeneutiğin nihaî ve en yüksek amacı, kendisini yavaş yavaş insanlık olarak görmeye başlayan bir insan topluluğunda dayanışma bilincini yeniden uyandırmaktır. Demek ki, insan yaşamının pratik boyutlarını vurgulayan, yalnızca soyut ve bilimsel olanı reddeden, geleneksel yöntemlere ve otoriteye karşı çıkan Gadamer, tarih bilincinin ve toplumsal bağlamın kaçınılmazlığı vurgulamış; nesnelciliğin kabul edilemez olduğunu söylerken, göreciliğin tek alternatif olmadığını belirtmeye özen göstermiş ve evrensel bir konsensüsün olanaklı olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Galilei, Galileo. 1564-1642 yılları arasında yaşamış olan ünlü İtalyan matematikçi, astronom ve fizikçi.

Deneysel yöntemin kurucusu olarak bilinen Galilei, kütleçekimi ve hareket konusundaki öncü çalışmaları ve deneyle matematiksel analizi birleştirmesi nedeniyle, aynı zamanda deneysel fiziğin ve modern mekaniğin de kurucusu olarak kabul edilir. Galilei'nin en önemli başarısı, †Aristoteles'in mantıksal, sözel, nedenleri bulmayı amaçlayan niteliksel yaklaşımına karşı, matematiksel akılcılığı ve niceliksel yaklaşımı yerleştirmiş olmasıdır. Galilei'nin temel ilkesi ölçmek ve niceliksel olarak belirlemek olmuştur.

Aristoteles'in evrende her cismin şeylerin doğal düzeni içinde belli bir yeri olduğu ve hareketin, her cismin kendi doğal yerine ulaşma eğiliniyle açıklanabileceği varsayımını reddeden Galilei, bunun yerine matematiksel varsayımlarını test etmek için gözlemlemiş, tartmış, ölçmüş ve hesaplamıştır. Matematiğin evrenin yapısını ve yasalarını ortaya çıkardığına inanan Galilei, matematiğin evreni anlamak için temel anahtar olduğunu iddia etmiştir.

Gassendi, Pierre. 1592-1655 yılları arasında yaşamış olan Fransız düşünür, matematikçi ve bilim adamı. Kendisinden sonraki felsefî ve bilimsel spekülasyonla tavır üzerinde oldukça etkili olmuş olan Gassendi, eski İlkçağ atomculuğunu canlandırmıştır. Temel eserleri: *Exercitationes paradoxiacae adversus Aristotelaeos* [Aristotelesçilere Karşı Paradoksal Tezler], *Syntagma Philosophiae Epicuri* [Epiküros Felsefesinin Özeti].

Felsefeyi, Hellenistik dönemde Epiküros'un yaptığı gibi, mantık, fizik ve ahlâk felsefesi olarak üçe ayıran Gassendi, önce Descartesçı doğuştan düşünceler anlayışına karşı çıkmış ve bilginin esas kaynağının duyular ve tümevarım olduğunu öne sürerek, empirist bir bakış açısı benimsemiştir. Matematikçiliğinin de etkisiyle, tümdengelimden hiç vazgeçmemiş olan Gassendi, felsefî atomculuğu geleneksel maddî yorumundan sıyırmış ve onu, matematikle mekaniğin kendisine uygulanabileceği bir şekle büründürmüştür.

Bundan dolayı, onun ruhun ve Tanrı'nın varoluşunu öne sürüp, ruhun ölümsüzlüğünü kanıtlaması bir tutarsızlık meydana getirmez. Nitekim, doğanın ve ruhla beyin arasındaki karşılıklı etkileşimin mekanik bir tarzda açıklanması gerektiğini iddia eden Gassendi, teleolojik kanıtın belli bir versiyonunu öne sürerken, doğadaki uyumun Tanrı'nın varlığının bir kanıtı olduğunu söylemiştir. O, ahlâk felsefesi alanında da çok etkili olmuş ve bu bağlamda, en yüksek iyinin, tıpkı Epiküros'un iddia ettiği gibi, ruh sükûnetinde aranması gerektiğini söylemiştir. Ona göre, ruhun esenliği ve

bedensel acının yokluğunu ifade eden mutluluğa, insan, dünyada ancak bir ölçüde ulaşabilir.

Gazalî. Eleştirel bakış açısı ve kuşku yöntemi ile felsefe ve din arasında kesin ve mutlak bir ayrım yaparak, felsefeye karşı çıkmış olan ünlü İslâm filozofu.

Yirmi yaşından başlayarak, gerçek bilgiye ulaşmak için çok çaba harcayan Gazalî, bütün dinî ve felsefî öğretileri inceledikten sonra, her türlü insan bilgisinden kuşku duyma noktasına gelmiştir. O daha sonra, tkuşkuculuğu aşarak tasavvuf, Tanrı'ya sevgi, aşk ile ulaşma yoluna yönelmiştir.

Onun bilim ve felsefe eleştirisi, duyuların kişiyi aldatabileceği tespitiyle başlar. Bununla birlikte, Gazâlî yalnız duyulardan değil, zihinden de kuşkulanır. O, buna göre, insanı çelişik yargılara götüren zihinden, kendisine güven vermeyen akıldan şüphe eder. Gerçek olduğunu sandığımız uyanıklık hâli dahi, ona göre, aslında bir düşten farksız olmayabilir. Gazâlî'nin analizinden matematik, mantık ve doğa bilimleri de payını alır. Matematik çok basit ve açık yöntemlerle kanıtlamaya yöneldiği için, doğanın karmaşıklığını ve akılla açıklanması imkânsız yönlerini inkâr etmek zorundadır.

Gazalî, *Tahâfût ül-felâsife* [Filozofların Tutarsızlığı] adlı eserinde, filozoflara da en az yirmi kadar konuda hücum etmiştir. Örneğin, filozoflar evrenin yoktan varoluşunu inkâr etmektedirler; onlar, ayrıca ruhun ölümünden sonra bedenle yeniden birleşebileceğini kabul etmezler. Bu, Gazalî'ye göre, dinin temel inançlarıyla hiçbir şekilde uzlaştırılamaz. Yine, filozofların evrenin bir yaratıcısı ve nedeni olduğunu kanıtlamak için ileri sürdükleri kanıtlar, fizikî bir nitelik arzeder. Bu ilkelerden yola çıkılırsa, ister istemez inançsızlığa varılır. İkinci olarak, filozofların sistemlerinde Tanrı'nın yalnızca cinsleri ve türleri, doğa yasalarını bildiği, buna karşın somut olayları, bireysel şeyleri bilmediği kabul edilir. Böyle bir ayrım, Gazâlî'ye göre, bizi Tanrı'nın mutlak ve sınırsız bilgisini ve nihayet Tanrı'yı inkâra götürür. Tanrı'yı akılla açıklamaya çalışmanın sonucu, Tanrı'yı inkâr etmektir. Neden-sonuç araştırması da Tanrı'nın irâdesini inkâr etme sonucu verebilir; ona göre, Tanrı'nın irâdesi dışında, doğa yasalarından söz edilemez.

Felsefeye karşı çıkan Gazalî, tasavvufa yönelir, mutlak ve gerçek kesinliği burada bulur. Başka bir deyişle, Gazâlî'nin bilimlere ve felsefeye karşı çıkışı, ona yalnızca tasavvuf yolunu açık bırakmıştır. Bununla birlikte, Gazâlî'nin felsefeye yönelttiği eleştirilerle, akıl ve inanç arasında mutlak bir ayrılık bulunduğunu söylemesi filozofun önemini arttırır. O akla dayalı bir metafizik kurmanın olanaksız olduğunu gösterdiği için, İslâm filozoflarının en moderni ve Batıya en yakın filozof haline gelmiştir. Gazâlî Ortaçağın irâdecileri ve nominalistleri gibi, bilim ve felsefeye yönelttiği eleştirilerin sonunda, mistik bir felsefeye ulaşmıştır.

Gazalî'ye göre, ruhun Tanrı'yla birliğine giden yolda en önemli hazırlık ahlâktır. Ruhun Tanrı'yla birleşmesi ise, dinin en yüce kısmıdır. Gazalî birçok eserinde, biri dış dünyaya çevrilmiş olan normal 'fizikî göz', diğeri ise manevî işlere çevrilmiş olan 'manevî göz' (kalp gözü) olmak üzere, iki göz, iki tür akıl kabul eder. Buna göre, o inancın temeli olarak, bilimleri ve felsefeyi kuran akıldan tümüyle farklı olan ikinci bir akıl kabul etmektedir.

Bu akıl insanı evrenin gerçek nedenine, yani Tanrı'ya götüren kalp gözüdür. Evren, ona göre, Tanrı tarafından yoktan var edilmiştir; bu yaradılış, Tanrı'nın özgür irâdesi ile olmuştur. Evrenin Tanrı'nın özgür irâdesi ile yaratılmış olduğu gerçeği, ancak bu ikinci akıl, yani insanın 'manevî gözü'yle bilinebilir. Gazalî'ye göre, insan, temelde Tanrı'yı bildiği için, tüm diğer yaratıkların üstündedir.

geçerlilik [Os. *mer'iyet*; İng. *validity*; Fr. *validité*; Al. *gültigkeit*]. Bir akıl yürütme-

de, sonucun öncül ya da öncüllerden zorunlulukla çıkması durumu; bir çıkarımda, öncülleri doğru kılan bütün yorumlarda, sonucun da doğru olması hâli. Buna göre, geçerlilik, bir akılyürütmede, akılyürütmenin öncüllerinin doğru, sonucunun yanlış ya da öncüllerinin yanlış, sonucunun doğru olamaması, öncüller doğru olduğu takdirde, sonucun da zorunlulukla doğru olması durumunu ifade eder

Mantık açısından, geçerlilikle doğruluk arasında hiçbir ilişki yoktur. Zira doğruluğun önermelerin içeriğiyle ilgili olduğu yerde, geçerlilik, akılyürütmenin formuna ait, akılyürütmenin formuyla ilgili bir özelliktir. Öte yandan, bir akılyürütmede, öncül ya da öncüllerin sonucu zorunlu kılamamasına *geçersizlik* adı verilir.

İşte bu bağlamda, sonucun öncüllerden kesinlikle çıktığı bir argüman, çıkarım ya da akılyürütme için geçerli nitelemesi kullanılırken, sonucu öncüllerden zorunlu ve kesin olarak çıkmayan, öncülleri sonucu kesin bir biçimde, inkâr edilememecesine destekleyemeyen veya doğrulayamayan, sonucunun olumsuzlanmasının bir çelişki yaratmadığı çıkarım ya argümana geçersiz çıkarım denir.

geçişli [İng. *transitive*; Fr. *transitif*; Al. *transitiv*]. 1 Matematik ve mantıkta, *X* ile *Y* arasında geçerli olan bir bağıntının, *Y* ile *Z* arasında da geçerli olması durumunda oluşan genel bağıntıyı tanımlamak için kulanan niteleme. Geçişli bağıntının en bilinen örnekleri arasında, aritmetiksel eşitlik, büyüklük, küçüklük, önermeler arasındaki mantıksal içerme ve eşdeğerlik bağıntıları sayılabilir.

2 Dilbilgisinde, belirtili ya da belirtisiz nesneler alan fiilin özelliği.

geçmiş [Os. *mazi*; İng. *past*; Fr. *passé*]. Geride kalan, şu anın öncesinde bulunan, olmuş bitmiş olayların yer aldığı zaman dilimi. İçinde bulunulan zaman kesitinden önce gerçekleşmiş, bitmiş, yaşanmış tüm olayları içeren dönem. Tarihi oluşturan olaylar, olgular bütünü.

Bu bağlamda, zamanın, henüz olmamış, fakat olacak, ortaya çıkacak, gerçekleşecek olan tüm olayları kapsayan parçası; içinde bulunduğumuz şu andan, şimdiden sonra ortaya çıkacak olan zaman, henüz gelmemiş, yaşanmamış zaman dilimi de gelecek olarak ifade edilir.

geist. Alman felsefesinde, nihaî gerçekliğe ve varolan herşeyin kaynağı olan tinsel ilkeye verilen ad. Doğada ve insanın dünyasında, kendi potansiyel güçlerini aktüelleştirmek ve kendi bilinç ve özgürlüğüne ulaşmak üzere, diyalektik bir yürüyüş gerçekleştiren tinsel güç, yaratıcı ilke, ruh ya da tin.

†Hegel'e göre, kendisini doğada ve insan aklında ifade eden Geist, dünya tarihi boyunca bir evrim süreci içinde olmuştur. O bu evrim sürecinin sonunda, aşkın, kendi kendisine yeten, kendi kendisinin mutlak olarak bilincinde olan, tam anlamıyla bağımsız bir varlık olmaya çalışmaktadır. Söz konusu evrim süreci, Geist'ın tam olarak rasyonel ve anlaşılır bir varlık hâline gelme çabasından başka bir şey değildir.

geisteswissenschaften. Tin bilimleri; Almancada, tarih, psikoloji, sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi ve ekonomi gibi, insanı, toplumu ve tarihi araştıran disiplinlere; doğa bilimlerinin yöntemlerinden kökten bir biçimde farklılık gösteren yöntemleri kullanan disiplinler olarak insan bilimlerine verilen ad.

Buna göre, sözü edilen insan bilimleriyle sosyal bilimlerde, onsekizinci yüzyılda kaydedilen büyük gelişmeler, yansıması, Hegel'in insanın doğasının, toplumsal kurumların ve sanat, din, felsefe türünden yüksek kültür ürünlerinin, maddî dünyanın üstünde olan özerk bir dünya oluşturduğunu ifade eden Tin felsefesinde bulmuş, yüzyılın sonunda ise, doğa ve tin alanlarının, birbirlerinden tümüyle farklı olan alanlar oldukları ve farklı yöntemleri zorunlu kıldıkları hemen herkes tarafından kabul edilmişti. İşte böyle bir gelişmenin sonucu olan anla-

yış, tarih, psikoloji ve sosyoloji gibi Tin bilimlerinin kişilerin, kurumların ve olayların biricikliğini ve bireyselliğini anlama olanağı veren anlama yöntemini gerektirdiğini ifade eder.

gelenek [Os. *anane*; İng. *tradition*; Fr. *tradition*; Al. *uberliefern, überlieferung*]. Gerçek ya da hayalî bir geçmişle olan sürekliliğin önemini ima ederken, belirli eylem normlarını kutsayan ve öğreten pratik veya uygulamalar bütünü. Bir topluluğun, mevcut toplumsal yapısını ve değer sistemini çok büyük sarsıntılar yaşamadan koruyup devam ettirmek amacıyla, kendinden önceki kuşaklardan devraldığı, belli bir dönüşüme uğratarak sonraki nesillere aktardığı, başta inançlar, düşünüşler ve kurumlar olmak üzere, her tür sosyal pratik.

Bu çerçeve içinde, bir toplumun gelenekleriyle ilgili olanı; geleneğe eski alışkanlıklara dayanan şeyi; modern dünyaya değil de, kadim dünyaya ait olanı tanımlamak için *geleneksel* nitelemesi kullanılır. Buna göre, kentli, kapitalist, modern endüstri toplumunun tam zıddı olan toplum türüne *geleneksel toplum* adı verilmektedir. Bir toplumun aktüel varoluşunun temelinde olduğu kadar, geleceğinin inşasında da hareket noktası kabul edilen geçmiş yaşantı, tecrübe ve alışkanlıkların meydana getirdiği normatif unsurlara *geleneksel değer* denmektedir. Öte yandan, iktidarın meşruiyetinin, elde ediliş tarzı ve değişiminin geçmişteki uygulamalara bağlı kılındığı otorite tarzı *geleneksel otorite* diye tanımlanır.

Buna karşın, †Frege, †Russell gibi çağdaş mantık ve matematikçiler tarafından kurulan modern mantıktan önceki †Aristoteles mantığına; aynı zamanda klâsik mantık olarak da bilinen kategorik tasım ya da sınıflar mantığına; özne ve yüklemden oluşan kategorik önermelerden, sonuçların hangi kural ya da işlemlere göre kesinlik ve zorunlulukla çıktığını araştıran formel mantığa ise, *geleneksel mantık* adı verilmiştir. Yine aynı anlam içinde, söz gelimi eğitimde, program, yöntem, ölçme, öğrenci-öğretmen ilişkileri açısından çağdaş eğitime ters düşen, öğrencinin değil de öğretmenin etkin olduğu eğitim anlayışı *geleneksel eğitim* olarak tanımlanır.

gelenekçilik. [O. *ananeviyye*; İng. *traditionalism*; Fr. *traditionalisme*; Al. *traditionalismus*]. **1** Genel olarak, geleneğe dayanan inanç sistemine, gelenekler yoluyla aktarılan âdet ve düşünce tarzlarına bağlılıkla belirlenen tavır; geleneksel ve yerleşik veya kurumsallaşmış olanı yeni ve modern olana tercih etme tutumu; geleneksel değerlerin korunup yaşatılması gerektiğini savunan yaklaşım.

2 Özellikle Alman düşünürü Hans Georg †Gadamer'de doruk noktasına çıkan hermeneutik yaklaşımda, her tür anlama ediminin özsel ve ayrılmaz bileşeni olarak geleneğin önemini vurgulama tavrı. Buna göre, Gadamer kendi hermeneutik görüşünde, geçmişle bugün arasında arasında süregelen bir diyalog ya da geçmiş ve şimdi arasındaki diyalektik olarak geleneğin önemini büyük bir güçle vurgular. Çünkü, ona göre, eserleri veya metinleri anlama denilen şey, bugünün ufkuyla geçmişin ya da geleneğin ufku arasındaki bir diyalektik tarzında gelişir. Bu ilişki diyalektik bir ilişkidir, zira gelenek sadece hermeneutik sürecin edilgen bir nesnesi olmayıp, daha ziyade bir diyalog, bugünü anlamaya imkân veren bir yardımcıdır.

3 Biraz daha özel bir çerçeve içinde, Hristiyan teolojisinde, insanın vahiy dışında bir yolla, Tanrı'yı tanımasına ve Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamasına imkân bulunmadığını ifade eden öğreti.

4 19. yüzyıl Fransız felsefesinde, öncelikle Joseph de Maistre tarafından savunulan, hakikatin özellikle de dinî hakikatlerin bir birey tarafından asla keşfedilmeyip, sadece gelenek içinde bulunduğu görüşü. Hakikatin, tarihin akışı içinde yavaş yavaş geliştiği ve dilde cisimleştiği için, bireyüstü olup, geleneğinden kopmuş bireyler tarafından keşfedilemeyeceği, kavranamayacağı anlayışı.

geleneksel teori [İng. *traditional theory*; Fr. *théorie traditionelle*]. 1 Genel olarak, kadîm bir dünya görüşünün, eski bir evren anlayışının, dünyayı açıklamak, anlaşılır kılmak için kullanılan, geniş kapsamlı ve kuşatıcı teorisi. Örneğin, Platon ve Aristoteles'le başlayıp, bütün Ortaçağ boyunca hâkim olan teleolojik dünya görüşü veya açıklama tarzı, modern bilimin maddî ve mekanik dünya konsepsiyonuyla kıyaslandığında, geleneksel bir teori olarak görülür.

2 Geleneksel teori, daha özel olarak da, modern doğa bilimlerinin, modern bilim ve felsefede pozitivizm/empirizm şeklinde ifade edilen açık ya da örtük dünya görüşünü ifade eder. Doğa bilimlerinin yöntemlerini insan ve toplum bilimlerine de teşmil eden söz konusu dünya görüşü, a) etkin insan varlığına mekanik bir determinizm şeması içerisinde, çıplak olgu ve nesne olarak yaklaşır. b) Dünyayı yalnızca deneyimde dolayımsız olarak verilen şekliyle idrak ettiği için, öz ve görünüş arasında bir ayırım yapmaz ve nihayet, c) olgu ve değer arasında mutlak bir ayırım yaparak, bilgiyi insanî ihtiyaç ve taleplerden ayırır.

Geleneksel teorinin karşısında, onu yukarıdaki terimlerle eleştiren ve insanı, toplumu özgürleştirici bir ilgiyle hareket eden 'eleştirel teori' bulunmaktadır.

gelişimbilim [İng. *science of development*; Fr. *science du développement*]. Modern dünyadaki gelişme sürecini hızlandıran ve kolaylaştıran teknik, bilimsel, iktisadî ve toplumsal nedenlerle, bu nedenlerin yol açtığı etkileri konu alan, olandan hareketle, gelecekle ilgili olarak bütünsel bir görüş elde etmeye çalışan pratik bilim.

gelişim psikolojisi [İng. *psychology of development*; Fr. *psychologie du développement*]. İnsanın yaşa göre değişen davranışlarını, davranışta yaşam boyu, özellikle de çocukluk, ergenlik ve gençlik döneminde ortaya çıkan değişmeleri ve bunların nedenlerini araştıran, yaşam boyu süren değişme süreci ile ilgili olan psikoloji dalı.

gemeinschaft ve gesellschaft. Ünlü sosyolog Ferdinand Tönnies'in Almancada cemaat ve cemiyet anlamına gelen temel toplum birimleri için kullandığı terimler.

Doğal irâde ve rasyonel irâde ayırımına dayanan söz konusu cemaat-cemiyet ayırımında, cemaate hâkim olan unsurlar kan bağı, komşuluk, arkadaşlık, akrabalıktır. Başka bir deyişle, aile, akrabalık sistemleri, klanlar ve dinî cemaatlerin kendisine örnek olarak verilebileceği *gemeinschaft* ya da cemaatte, dürtüleri, bilinçdışı güdüleri, duygusal istekleri ve duyguların kendiliğinden dışavurumunu kapsamına alan doğal irâde çok etkilidir. Burada ilişkiler senli benli, yüzyüze, içten ve süreklidir; cemaate hâkim olan özellik birlik ve dayanışma olup, onda bireylerin siyasî, ticarî amaçlara hizmet etmeyen rolleri duygusal ağırlıklıdır.

Buna karşın, cemiyet, rasyonel irâdenin eseri olup, kendisi için değil de, bir amaç için varolur. Kentleşme, endüstriyel hayat, toplumsal hareketlilik, ayrıcalıklılık gibi unsur ve özelliklerle karakterize olan *gesellschaft*, gayrişahsî ilişkilerin, kişisel çıkarların ön plânda olduğu toplumsal birimdir. *Gesellschaft* tipi ilişkilere örnek olarak, modern yönetimlerin bürokrasisi, ordular ve endüstri örgütleri verilebilir.

Tönnies'in Avrupa'nın modernleştirilmesiyle ilgili tezine göre, birincisinden ikincisine doğru geçiş bir rasyonalizasyon süreciyle olur.

genel [Os. *umumî*; İng. *general*; Fr. *général*; Al. *allgemein*]. 1 Şeyler veya varlıklar bütününe uygulanabilen; 2 herhangi bir şeyler bütününün tüm öğelerini ilgilendiren; 3 olguların, nesnelerin ya da bireylerin büyük bir çoğunluğuna uygulanan; 4 istisnalar ya da özel durumları hesaba katmadan bütünüyle ele alınan şey için kullanılan sıfat.

Buna göre, tek olup, ayrı duran varlıkların ortak özelliklerinden hareketle oluşturulan kavrama *genel kavram* adı verilir. Düşünebildiğimiz herşeyin, ön-

ce bir tek hâlinde tasarlanabildiği, elimdeki şu kitabın bir teklik gösterdiği, onun kendisi dışındaki herşeyden ayrı durduğu ve onlarla özdeş olmadığı dikkate alındığında, kendi kendisiyle özdeş olup, başka herşeyden ayrı olan varlıkları gösteren kavram *tekil kavram*dır. Buna karşın, tek olanlar arasında ortak özellikleri bakımından bir özdeşlik kurduğumuz, örneğin kitapları bir grup ya da mantıktaki adlarıyla bir cins ya da sınıf altında topladığımız ve aynı özellikleri paylaşan kitapları, özellikleri bakımından özdeş saydığımızda, elde edilen kavrama genel kavram olarak tanımlanır. Yine, aynı anlam içinde birden fazla bireye uygulanabilir olan bir terime *genel terim* adı verilir.

Bu bağlamda, ilke olarak tek tek her birey için için geçerli olacak en genel bilgileri ortaya koymayı amaçlayan psikoloji türüne *genel psikoloji* adı verilir. Öte yandan, çeşitli dillerin ortak özelliklerini, işleyiş ve gelişme koşullarını araştıran, dilsel oluşumların genel görünümlerini inceleyen dilbilim dalı *genel dilbilim* olarak geçer. Genel dilbilim terimi, özel dillerin çeşitlilik ve farklılıklarını aşarak, dili bizatihi kendi içinde ve kendisi için inceleyip, onun yasalarını ortaya çıkarması gereken bir disipline duyulan ihtiyacı vurgulayan Ferdinand de †Saussure tarafından yaratılmıştır.

Aynı bağlamda, XVII ve XVIII. yüzyıllarda †Port-Royal teorisyenlerinin başlattığı, tüm dillerde geçerli olan ilkeleri ortaya koymaya yönelik harekete *genel dilbilgisi* adı verilir. Düşünceyi yansıtan dilin yargıları dile getirdiği ve çeşitli dillerdeki farklı gerçekleşmelerin evrensel mantık şemalarına uygun olduğu ilkesini kendilerine çıkış noktası yapan Port-Royalcılar, genel dilbilgisinde bütün dillere ortak olan ilke ya da tümelleri incelemeyi amaçlamışlardır.

genel irâde [Os. *irâdeî umumîyye*; İng. *general will*; Fr. *volonté générale*]. Halkın irâdesi; genelin, çoğunluğun çıkarını gözeten egemen güç. Toplum ya da devletin sahip olduğu, o toplumdaki bireylerin ya da bireylerden meydana gelen grupların eylemlerini başlatan, yönlendiren ve eylem tarzlarıyla ilgili kararları veren, özerk ve egemen kişilik ya da güç. Her bir insanın irâdesini yansıtmak ya da ifade etmekle birlikte, insanların irâdelerine aşkın olan ve bütünün iyiliğini gözeten siyasî bilinç. Bir toplumu meydana getiren insanlar arasında söz konusu olan, ahlâkî, siyasî, toplumsal ve ekonomik değer ve amaçlarla ilgili görüş birliği. Topluındaki insanlar arasında varolan ve siyasî ve ahlâkî kararların temelini oluşturan genel ve nesnel uzlaşım.

Genel irâde terimini felsefe ya da politik felsefe literatürüne armağan eden ünlü Fransız düşünürü Jean Jacques Rousseau olmuştur. Devletin varoluşunun tanrısal hak veya gelenek yoluyla haklı kılınmasına olduğu kadar, †Hobbes ve †Locke tarafından savunulduğu şekliyle, devletin bir aygıt ya da alet olduğunu öne süren mekanistik devlet anlayışına da şiddetle karşı çıkan Rousseau, Platoncu düşünceye uygun organizmacı ya da organik devlet teorisini benimsemiş ve genel irâde kavramıyla devleti ahlâkî bir temele oturtmaya çalışmıştır. O işte bu bağlamda genel irâdeyi yurttaşların kalbindeki ahlâkî tutum olarak tanımlamış ve yönetimin bekâsında ahlâkın yerini tutacak hiçbir şey bulunmadığını öne sürmüştür.

Onda genel irâdenin nitelik ya da mahiyetini belirleyen iki temel öğe vardır. Bunlardan birincisi 1 küllî irâdenin genelin çıkarını ve iyiliğini amaçlamasıdır. Genel irâdenin konu ya da amacına gönderimde bulunan birinci öğeden bağımsız olan 2 ikinci unsur, onun kaynak ya da kökenine atıfta bulunken, genel irâdenin herkesten gelmesi ve herkese uygulanması gerektiğini bildirir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Rousseau genel irâdeyi herkesin irâdesinden (*volonté de tous*) ayırmaya dikkat eder. Başka bir deyişle, genel irâdenin herkesin irâdesiyle karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Ona göre, genel irâde sa-

dece genelin iyiliğini, kamunun çıkarını hesaba katar, oysa herkesin irâdesi özel çıkarı dikkate alır ve cüzî ya da tikel irâdelerin bir toplamından başka hiçbir şey değildir. Bireylerin ya da yurttaşın tikel irâdelerinden özümsenen genel irâdenin yanılmaz olduğu yerde, herkesin irâdesi yanılabilir. İrâdenin genelliğinin insanın iç nitelikleri ve iyilikleri türünden salt bir sayı meselesi olmadığını belirten Rousseau'ya göre, halk iyiyi irâde edebilir, ama neyin iyi olduğunu her zaman anlaınayabilir. Özellikle bölünmeler bağımsız yurttaşı, ortak iyiyi teşhiste zorluklar içinde bırakabilir.

genelleme [Latince sınıf, cins anlamına gelen *'genus'*tan; Os. *tâmim, istikrâ*; İng. *generalization*; Fr. *généralisation*; Al. *verallgemeirung*]. 1 Genel olarak, nesnelerin, olayların ya da fenomenlerin bütün bir sınıfı için geçerli olan bir yargı oluşturma ya da karar verme işlemi.

2 Daha özel olarak da, çok sayıda nesnede varolan ortak karakter ya da özelliklerden hareketle, bu karakteristikleri tek bir kavram altında toplama imkânı veren mantıksal işlem. 3 Sınırlı sayıda bireyde gözlemlenmiş olanı söz konusu bireylerin de içinde yer aldıkları bütün bir sınıfa yayma süreci, onun sınıfın tüm üyeleri için geçerli olduğunu öne sürme tavrı.

4 Bir sınıfa, başka bir sınıf için geçerli olduğu gözlemlenen şeyi, iki sınıf arasındaki kimi benzerliklere dayanarak yayma, teşmil etme işlemi. 5 Bu tür işlemlerin, yani başta tümevarımsal olmak üzere, analoji, v.b.g., türünden akıl yürütmelerin sonucu olan genel kavram, fikir veya kavrayış.

6 Olayların veya olguların sergilediği düzenlilik ya da ilişkileri ortaya koyan tümel, küllî önerme. Böyle bir önerme, ilişki ya da düzenliliğin ilgili olaylar sınıfının tüm üyeleri için geçerli olduğunu öne sürdüğünden, aynı zamanda *sınırlanmamış genelleme* olarak bilinir.

genetik [Yunanca doğurmak anlamına gelen *'genan'*dan gelen sıfat; Os. *tekevvünî, kevnî*; İng. *genetic*; Fr. *génétique*; Al. *genetisch*]. 1 Bir şeyin doğuşuyla, oluşumuyla ilgili olan; 2 bir şeyin kökeni ve gelişimiyle ilgilenen; 3 genler veya kalıtım kapsamı içinde kalan ile ilgili olarak kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, bir gelişme sürecinin söz konusu olduğu alanlarda kullanılan ve temel işlevi, zamanı ölçüt alarak, fenomenler arasındaki bağıntıları saptamak ve daha aşağı formlardan daha yüksek formlara geçişi incelemek olan yönteme *genetik yöntem* adı verilir. Genetik yöntem, buna göre, gelişimin başlangıç şartlarını, gelişmenin başlıca aşama ya da evrelerini ve gelişmenin temel eğilim ya da çizgisini belirleme çabası gösteren bir yöntem türüdür.

Genetik yöntem, mantık ve matematikte, aksiyomatik yöntemin tam karşıtı olan yöntemi ifade eder. Başta Hilbert olmak üzere, birçok mantık ve matematikçinin ön plâna çıkardığı bu yöntem 1 sayısı kavramından başlayarak, saya saya 2, 3, 4... gibi tam, rasyonel ve pozitif sayılara varır; başka bir deyişle, bu yöntemde, genel sayı kavramı, basit bir kavram olan 1 sayısı kavramının ardışık genişletilmelerinden doğar.

Buna karşın, yetişkinlerin zihinsel yapılarını açıklayabilmek amacıyla çocuğun zihinsel gelişmesini inceleyen psikoloji türüne *genetik psikoloji* adı verilmektedir. Yine aynı çerçeve içinde, ünlü Fransız psikologu Jean †Piaget ve izleyicileri tarafından geliştirilen, ve çocukların kavramları, bilgiyle birtakım zihinsel yetenekleri nasıl kazandıklarını araştıran ve bundan dolayı, felsefeden çok, psikolojinin kapsamı içinde kalan epistemoloji türü *genetik epistemoloji* diye tanımlanır. Piaget'nin söz konusu epistemolojisi, bilginin giderek artan ölçüde düzenlenme ve kişinin çevresine uygulanma anlamında geliştiğini; bu gelişme sürecinin, doğuştan düşüncelere dayanmayıp, bireyin aktif katılımını ve kurgulamasını gerektirdiğini; ve bunun da karşılaşılan çelişkileri aşma çabasının bir sonucu olarak ortaya çıktığını dile getirir.

Yine epistemoloji alanında, yani bilginin kaynağı, ya da oluşumuyla ilgili olarak, †Platon, †Descartes ve †Leibniz gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan, gerçek bilginin doğuştan olduğu görüşüne *genetik akılcılık* adı verilir. Genetik akılcılık, kavramlarımızın, yargılarımızın ve düşüncelerimizin zihinde nasıl oluştuğu problemi söz konusu olduğunda, zihinde doğuştan düşüncelerin varlığına, insan varlığının temel kavram ve ilkeleri doğuştan getirdiğine inanan; duyuların, düşüncelerimizin ve inançlarımızın en azından bazılarının içeriği üzerinde hiçbir katkısı olmadığını, duyuların rolünün insan zihninde örtük olarak bulunan kavram, ilke ve düşüncelerin anımsanmasına, bilinç yüzeyine çıkartılmasına aracılık etmekle sınırlı olduğunu savunan görüş diye bilinir.

Buna karşın, söz konusu genetik akılcılığın karşıtı olan görüş, insan zihninin doğuştan hiçbir şey getirmediğini, zihnin doğuşta boş bir levha olduğunu, herşeyin duyular, izlenimler tarafından sağlanan malzemeden türediğini savunan bilgi öğretisi *genetik empirizm* olarak geçer. Locke, Berkeley ve Hume gibi düşünürler tarafından savunulan bu görüşe göre, insan zihni, üzerine kendi işaretlerini yazdığı boş bir levhadır; başlangıçta birer izlenimden başka hiçbir şey olmayan bu işaretlerden, daha sonra bellekte, onların tasarımları türetilir, bu tasarımların çeşitli şekillerde birleştirilmeleri ve incelikle işlenmelerinden ise, kompleks düşünceler meydana gelir.

Buna mukabil, bir şeyin kökeninin ya da kaynağının, o kökenden türeyen şeyle özdeş olduğunu düşünmekten ve dolayısıyla, bir şeyin kaynağı bilinmediği ya da kuşkulu olduğu için, reddedilmesi gerektiğini iddia etmekten oluşan yanlış türüne *genetik yanlış* adı verilmektedir.

genus. İlkçağ Yunan felsefesinde, ya da daha doğru bir deyişle, †Aristoteles'in mantığında, cinse, yani **1** bir şeyin özünün, ondan tür bakımından farklılık gösteren başka şeylere de ait olan, parçasına; **2** bir ve aynı karaktere sahip olan ve iki ya da daha fazla sayıda alt sınıf veya türden meydana gelen nesneler sınıfına verilen ad.

*Genus*un **2**. anlamı söz konusu olduğunda, sınıflayıcı bir şemanın, en yüksek cinsine, kendisinden daha yüksek bir cinsin üyesi ya da türü, başka bir sınıfın alt sınıfı olmayan, en geniş kaplamlı cinse *summum genus* denmektedir. Örneğin, varlık kendi içinde canlı, cansız, nesne, cisim, bitki, organizma, hayvan, v.b.g., sınıflarını içeren en yüksek cinstir.

Aynı terminoloji içinde, yakın cinse *genus proximum* adı verilir. Buna göre, varlık ya da canlı cinsi insanın uzak cinsi iken, hayvan, bir tür olarak insanı ve diğer hayvan türlerini içeren cins olarak, onun yakın cinsidir.

gerçek [Os. *fiilî, vâkî*; İng. *real*; Fr. *réel*; Al. *real, wirklich*]. **1** İdeal, koşullu, potansiyel ya da olanaklı olana karşıt olarak, aktüel, somut, olgusal ve zihinden bağımsız bir varoluşa sahip olan; **2** kurgusal, yanıltıcı, gerçek olmayan, yapay, fantazi ya da imgesel olana karşıt olarak, algıdan ya da zihinden bağımsız bir biçimde varolan, **3** tözsel ya da nesnel bir varoluşa sahip olan, **4** geçmiş ya da gelecekte, veya teorik bir yapım olarak değil de, şimdi aktüel olarak varolan için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, doğada, tanımlarımızdan bağımsız olarak nesnel bir biçimde var ya da verilmiş olan bir kavramlar ya da tümeller öbeğine, bir nesnenin sahip olduğu onsuz olunamaz niteliklerin nedenini ortaya koyan yapıya *gerçek öz* denir.

gerçeklenme [İng. *confirmation*; Fr. *confirmation*; Al. *konfirmation*]. Bir hipoteze, ilgili veriler tarafından sağlanan somut destek. Tam, mutlak ve kesin bir doğrulama değil de, kısmen doğrulama.

Bilinen her *X*'in *Y* olduğu olgusu, tüm *X*'lerin *Y* olduğu hipotezinin doğru olma olasılığını güçlendirir, fakat onu, henüz gözlemlenmemiş olan bir *X*'in *Y* olma-

ması, ve dolayısıyla da sınırlanmamış genellemenin yanlış olması olanaklı olduğu için, kesin sonuçlu olarak doğrulamaz. Buna göre, gerçeklenme, yalnız geçmiş ve şimdiyi değil, fakat henüz gözlemlenmemiş olan bir geleceği de kapsayan 'Tüm kuğular beyazdır' türünden sınırlanmamış genellemeleri tam ve kesin sonuçlu bir biçimde doğrulamak olanaksız olduğu için, bu türden tümel önermelerin, bilimsel yasa, hipotez ve kavramların yalnızca belli ölçüler içinde, kısmen doğrulanabilmesi durumunu ifade eder.

Bu bağlamda, tümel önermelerin, bilimsel yasa ve hipotezlerin deney tarafından kesin olarak çürütülemeyeceği gibi, doğrulanamayacağını da düşünen mantıkçı pozitivizm tarafından öne sürülen ve sınırlanmamış genellemelerin yalnızca kısmî olarak doğrulanabileceğini dile getiren genellemelerin, bilimsel hipotez ya da teorilerin deney yoluyla az ya da çok gerçeklenebileceğini, onlardan çıkarsanan sonuçların doğru olması durumunda, gerçeklenme oranlarının artacağını öne süren anlayışa gerçeklenme ilkesi adı verilir.

gerçeklik [Os. *ayanı mevcudât*; İng. *reality*; Fr. *réalité*; Al. *realitaet*]. 1 En genel anlamı içinde, dış dünyada nesnel bir varoluşa sahip olan varlık, varolanların tümü, varolan şeylerin bütünü; bilinçten, bilen insan zihninden bağımsız olarak varolan herşey.

2 Daha dar ve özel bir anlam içinde, gerçeklik fizikî evrenin doğrudan ya da dolaylı olarak ölçümlenebilir olan yönlerini ifade eder. Bu anlamda gerçeklik nesnel olup, kamusal ve güvenilir bir biçimde analiz edilebilenle sınırlanmıştır. 3 Gerçeklik, anlam genişlemesi yoluyla, ayrıca, yerçekimi, doğal ayıklanma ve kişilik türünden, mantıksal tümevarım ya da teorik analiz yoluyla oluşturabilir yapımları da kapsayacak biçimde kullanılır. 4 Ve nihayet, gerçeklik terimi, bireyin gerçekten varolduğuna inandığı ve gerçek varlığın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu düşündüğü Tanrı, ruh ve ideal nesneleri de içerecek şekilde kullanılmaktadır.

gerçeküstücülük [Os. *mâfevkalhakikiye*; İng. *surrealism*; Fr. *surréalisme*]. İki dünya savaşı arasında ortaya çıkmış olan ve normal bilince sunulmuş sıradan nesnelerin yapay dünyasının gerisinde gerçek bir dünyanın varolduğunu savunarak, bu gerçek dünyaya ulaşmaya çalışan sanat hareketi.

Genellikle bilinçdışı otomatizme dayanan teknikleri benimseyerek, yerleşmiş değerlerle bağını koparan, mantıksal, ahlâkî ve toplumsal her tür kalıplaşma ve düzene karşı çıkan, rüyanın, içgüdünün, arzunun ve başkaldırının üstün bir güç olduğunu savunarak, geleneksel değerleri yıkmaya ya da aşmaya çalışan sanat hareketi.

gerek koşul [İng. *necessary condition*; Fr. *condition nécessaire*]. Yokluğunda belli bir olayın ortaya çıkamayacağı ya da belli bir şeyin varolamayacağı koşul.

Buna göre, *A* koşulu, olmadığı zaman, *B*'nin olamayacağı, ortaya çıkamayacağı bir koşul ise eğer, bu takdirde *A* *B*'nin gerek koşuludur. Başka bir deyişle, varolmadığı takdirde, belli bir olayın ortaya çıkamayacağı koşulu ifade eden gerek koşul teriminin kullanımı, önermeler arasında varolan mantıksal ilişkileri de içerecek şekilde genişletildiğinde, *A* gibi bir önermenin doğruluğunun, *B* gibi başka bir önermenin doğruluğunun, *B* *A*'yı içerdiği takdirde, gerek koşulu olduğu söylenebilir.

Buna mukabil, *A*'nın ancak ve ancak *B* ortaya çıktığı zaman ortaya çıktığı, *B*'nin de yine ancak ve ancak *A* varolduğu zaman varolacağı koşula *gerek ve yeter koşul* denir.

gerektirme [İng. *entailment*]. Biri diğerinden türetilebilir olan iki önerme arasında söz konusu olan ilişki.

gestalt. Düzenli, organize bütün, form anlamına gelen Almanca terim. Metafizikte, organizma türünden, düzenli etkinlik içinde bulunan parçaları olan,

fakat parçalarının yalın bir toplamından daha fazla bir şey olup, parçalarına doğrudan etki edebilen ve parçalarının karşılıklı etkileşim ve etkinliğinin üstünde ve ötesinde tözsel bir varoluşa sahip bulunan birlikli bütün. Metafiziksel olmayan bir anlam içinde, bir algının sergilediği bütünlük duygusu.

Bu bağlamda, çevremizin, temel, ayrı ve başka bir şeye indirgenemez izlenimlerden kurulmak yerine, bileşensel parçalarına ayrılabilen düzenli bütünlerden oluştuğunu, bilincimizin de aynı yapıyı sergilediğini savunan felsefe anlayışına *gestalt felsefesi* adı verilir.

gestalt psikolojisi [İng. *gestalt psychology*; Fr. *gestaltisme*; Al. *gestalttheorie*]. Almanya'da 1910'lu yıllarda kurulan ve duyumcu ve çağrışımcı bir psikoloji anlayışına, tüm yaşanmış tecrübeleri atomcu bir yaklaşımla, parçalar hâlinde ele alarak çözümleme eğilimi sergileyen çağrışımcı ve yapısalcı okullara karşı çıkıp, çağrışım fikri yerine *gestalt* ya da organize, düzenli bütün kavramını geçiren psikoloji anlayışı. Parçaların bütünden önce varolmadığını ve niteliklerini bütünün yapısından aldığını savunan psikoloji görüşü.

Gettier problemi [İng. *Gettier problem*; Fr. *Gettier problème*]. Çağdaş epistemoloji, ve analitik felsefe geleneği içinde, geleneksel bilgi anlayışının yetersizliğiyle ilgili olarak E. L. Gettier tarafından ortaya konan problem.

Buna göre, bilgi konusunda, klâsik anlayış, bilen özne Ö'nün, *P* gibi bir önermeyi bilebilmesi için, üç koşula, sırasıyla doğruluk, inanma ve inancın haklı kılınması koşullarının sağlanmasına ihtiyaç vardır. Bunlardan birinci koşula, doğruluk koşuluna göre, *P* önermesinin doğru olması gerekir. Sonra, özne, önermenin doğruluğuna inanacak, yani önermenin dile getirdiği deneysel olguyu içselleştirecek ve nihayet, üçüncü olarak inancını temellendirecektir.

İşte Gettier problemi, üç adımlı standart bilgi analizinin bilgi konusunda yeterli olmadığının, bilgiyi mümkün kılan bu üç koşulun (doğruluk, inanma ve inancı haklı kılma koşullarının) gerekli olsa bile, yeterli olamayacağının karşıt örneklerle gösterilmesinden meydana gelmektedir.

Geulincx, Arnold. 1625-1669 yılları arasında yaşamış olup, †okkasyonalizmin †Malebranche'le birlikte kuruculuğunu yapan ünlü Descartesçı ve Fransız düşünür.

Descartes'ın bütün bir varlık alanını madde ve ruh, beden ve zihin olarak kesin çizgilerle ikiye ayırmasından, birlikli, bütünlüklü tek bir töz olan insandan, aralarında ortak hiçbir nokta bulunmayan iki töz çıkartıp, iki töz arasında mantıksal bakımdan imkânsız olan ilişkiyi, biraz da yapay bir biçimde etkileşimcilikle açıklamasından sonra, Descartesçı filozoflar için iki alternatif söz konusu olmuştu: 1 Etkileşim olgusunu kabul etmek ve daha sonra da, Descartes'ı bu etkileşimin nasıl ortaya çıktığını açıklama güçlüğü içinde bırakan teorileri, kozalaksı bez anlayışını yeniden ele almak ve 2 Descartes'ın düalist bakış açısını benimsemekle birlikte, etkileşimi yadsımak.

Bunlardan ikinci alternatifi seçen Geulincx, bu bağlamda, her tür faaliyet ya da gerçek nedensellikte, eylemi başlatan, eyleme neden olan güç ya da öznenin, eylemde bulunduğunu ve nasıl eylediğini bilmek zorunda olduğu tezini, kendisine öncül yapmıştır. Ona göre, işte bu öncülden, maddî bir şeyin ne başka bir şey, ne de tinsel bir töz üzerinde etkide bulunan, eylem başlatan bir güç olamayacağı sonucu çıkar. Çünkü, maddî bir nesne bilinçten yoksun olduğu için. eylemde bulunduğunu ve nasıl eylediğini bilemez. Buradan tinsel bir töz olarak benim de, ne başka bedenler, ne de kendi benim üzerinde etkide, eylemde bulunamayacağım sonucu çıkar. Çünkü, ona göre, ben bu sonuçların nasıl meydana geldiğini bilmiyorum. Başka bir deyişle, ben, bedenim-

deki değişme ve hareketlerin meydana gelişi sırasında, neden ya da aktör değil de, seyirciyim. Aynı şekilde, bilinç alanım içinde ortaya çıkan sonuçların, yani duyum ve algıların bilincindeyim, fakat bu sonuçları doğuran, bedenim ya da benim dışımda olan başka bir şey değildir.

Bununla birlikte, karşılıklı etkileşim yadsındığı zaman, irâdi veya zihinsel olayların bedendeki hareketler tarafından, bedendeki değişmelerin de bilinçteki algı ve duyumlar tarafından zamansal olarak izlendiğini nasıl açıklarız? Geulincx, bunun açıklamasının, benim irâdî eylemimin bir ara neden, Tanrı'nın benim bedenimde bir değişme meydana getirmesi için bir vesîle, bir araç olması olduğunu söyler. Aynı şekilde, bedenimdeki fizikî bir olay, Tanrı'nın bilincimdeki psişik bir olayı yaratması için bir ara neden ya da vesiledir. Geulincx'e göre, beden ve ruh, hiçbiri diğeri üzerinde eylemde bulunamayan, fakat, Tanrı hareketlerini sürekli olarak ayarladığı için, tam zamanı gösteren, iki saate benzer.

girilmezlik [İng. *inpenetrability*]. Cisimsel bir varlığı olan varlıkların, maddî nesnelerin temel ve belirleyici özelliklerinden biri olarak, mekânda bir nesnenin işgal ettiği yere başka bir nesnenin girememesi, iki ayrı nesnenin, mekân içinde aynı yerde olamaması durumu. Bir nesnenin başka bir nesnenin gözeneklerine girebilmek ya da boşluklarına nüfuz edebilmek, onu parçalara ayırabilmekle birlikte, o nesnenin bulunduğu yerde olamaması hâli.

gizemciliğin doğuşu [İng. *birth of mysticism*; Fr. *genèse du mysticisime*]. İnsan zihninin yalnızca maddî ve duyusal varlıkları bilebileceğini, tinsel bir gerçeklik olarak Tanrı'nın bilgisine hiçbir şekilde erişemeyeceğini savunan bakış açısının, insanı fevkindeki irrasyonel bir biliş tarzının ya da gizemciliğin temeline, bu durumu, yani ruhun içine düştüğü karanlık hâlini, içinde kaldığı bilgisizlik bulutunu koyması.

Buna göre, yalnızca duyusal varlıkları bilecek bir yapıda olan, dahası söz konusu duyusal ve maddî varlıkların tümüyle gerçek olmayıp, yalnızca maddî olmayan bir gerçekliğin simge ya da görünüşleri olduğunu gören ruh, tam bir gerilim hâli içinde kalır. Ruhu, tanrısal kaynağına çekimlerken, maddî varlıklardan uzaklaştıran bu gerilim ruhta bir umutsuzluğun doğuşuna yol açar, Tanrı'nın bir karanlık bulutuyla çevrelenmesine neden olur. Söz konusu karanlığın nedeni ise, doğal olarak Tanrı'nın veya tanrısal özün aşkınlığı ve sonsuzluğu, insanın sınırlılığı ve bilme gücünün sınırlılığıdır.

gizemcilik [Os. *mezhebi bâtıniyye*; İng. *mysticism*; Fr. *mysticisme*; Al. *mystizismus*]. Yalnızca düşüncede verilmiş olanı, doğrudan ve aracısız sezgi yoluyla gerçek kılma çabası, eşdeyişle akıl temeli olmayan muğlak ve belirsiz spekülasyonlar ortaya koyma tavrı. Nihaî ve en yüksek gerçekliğe ilişkin bilginin, normal duyumsal ya da bilişsel süreçlerin dışında kalan yollarla kazanıldığını öne süren, eşdeyişle, gerçekliğin doğasının normal deneysel ya da rasyonel yollarla tecrübe edilemez, anlaşılamaz ve ifade edilemez olduğunu, bundan dolayı gerçeklikle ilgili kesin bilgi ve nihaî hakikate, deneyim ya da akıl yoluyla değil de, yalnızca mistik, gizemli bir tecrübe ya da akıldışı bir mistik sezgi yoluyla ulaşılabileceğini öne süren anlayış. Doğru bilgiye akıl, akılyürütme yoluyla değil de, sezgi yoluyla ulaşılabileceğini savunan görüş.

Tanrı'dan bir parça olan ya da kendisinde tanrısal bir ateş ya da kıvılcım içeren insan ruhunun, uzun bir süre boyunca çile çektikten ve hazırlık yaptıktan sonra, bir, ezelî-ebedî, değişmez ve varolan herşeyin yaratıcısı olan tinsel bir güç olarak Tanrı'yla doğrudan bir temas içine girebileceğini, mistik bir birlik hâli içinde Tanrı'ya erişebileceğini savunan öğreti.

gizemli tecrübe [İng. *mystical experience*; Fr. *expérience mystique*]. İnsanın, Platon'un İdealar dünyası benzeri daha yüksek bir gerçeklik alanıyla, veya Tanrı'yla, uzun bir hazırlık ve çile çekme döneminin ardından, çok kısa bir süre için, doğrudan ve aracısız bir temas içinde olma ya da birleşme yaşantısı. Benin varolan herşeyle özdeşleşmesi durumu.

Gizemli, mistik tecrübe mutlak bir gerçeklik veya Tanrı'yla, temaşaya dayanan doğrudan ve aracısız bir temas ya da birleşme olabileceği gibi, Tanrı'nın, mistik tecrübeyi yaşayan insanın varlığına bir bütün olarak nüfuz etmesi duygusundan da oluşabilir. Bununla birlikte, gizemli tecrübenin en önemli özelliği, onun kişiye özel, yaşanan, fakat anlatılamayan, yoğun ve biricik olan bir tecrübe olmasıdır. Mistik tecrübe, onu yaşayan kişiyi aydınlatan, ona kurtuluşunu sağlayan, kişinin tümüyle pasif olduğu, kişinin başına her an her yerde gelebilecek, onun değerlerini, yaşantısını, bütün bir bakış tarzını değiştirecek bir tecrübedir.

Kısmî ya da mutlak birleşme şeklinde gerçekleşen iki ayrı mistik tecrübeden söz edilebilir. Mutlak bir birleşme söz konusu olduğunda, insan ruhu mutlak ve yüksek bir gerçeklikle, varolan herşeyle ya da Tanrı'yla birleşir ve tam olarak özdeşleşir; burada, benle ben-olmayan, kul ile Tanrı ayırımı ortadan kalkar. Buna karşın, kısmî birleşmede, mistik tecrübeyi yaşayan kişi, varolan herşeyle ya da Tanrı'yla doğrudan ve aracısız bir temas içinde olur, onunla ancak kısmen birleşir ki, burada özne nesne, ben ben-olmayan, kul-Tanrı ayırımları varolmaya devam eder.

gizemsizleştirme [İng. *demythologize*; Fr. *démythologiser*]. 1 Genel olarak, dinî ya da siyasî bir öğretiyi, tarihsel bir görüşü, bir disiplini içerdiği mistik ögelerden arındırarak, yeni baştan yorumlama. Bu tür bir gizemsizleştirmeye en iyi örnek 19. yüzyıl Alman düşünürü L. †Feuerbach'ın Tanrı kavramına veya dine, ve, ona göre, felsefenin yanlış bir biçimde dinle yaptığı ittifakın eseri olan spekülatif †idealizme uyguladığı gizemsizleştirmedir. Tanrı'nın gerçekte varolmadığını, tanrısal varlığın bireysel insanın sınırlılıklarından arındırılan nesnelleştirilmiş insan doğası olduğunu söyleyen Feuerbach, insanın yabancılaşmış yetilerini kendine yeniden tam olarak yalnızca Tanrı kavramının gizemsizleştirilmesi suretiyle mal edebileceğine, onun ihtiyaçlarının gerçek bir tatminine sadece dinin gerçek özünü ortaya koyacak bir gizemsizleştirme yoluyla kavuşabileceğini söylemiştir.

Söz konusu anlamı içinde gizemsizleştirme, †Nietzsche ve postmodernistlerin soykütüğü yöntemi bağlamında da ortaya çıkar. Felsefeyi eleştirel bir faaliyet olarak değerlendiren postmodernistler, nitekim, Nietzsche'nin izini sürerek, tabuları yıkar, modern öznellik teorisinin oluşturduğu gizem bulutlarını dağıtır. Örneğin, felsefenin en olumlu anında eleştiri olduğunu öne süren †Deleuze, onun gizemi bozma yönünde bir teşebbüsten başka bir şey olmadığını söylemiştir.

2 Gizemsizleştirme ikinci ve daha özel olarak da, Protestan teologu Rudolph Bultmann (1884-1976) tarafından benimsenmiş olan, Kitabı Mukaddes'in ihtiva ettiği mitolojik unsurlardan arındırılarak yorumlanması yöntemini tanımlar. Söylence ya da mitosu 'aşkınlığın insan hayatına girişi' olarak yorumlayan ve imanın özünün geleneksel dogmanın rasyonel olarak özümsenebilir olmayan unsurlarından tümüyle bağımsız olduğunu öne süren Bultmann, mitolojinin dolayımsız bildirimlerin yetersiz kaldığı dönemlerde bir anlatım tekniği olarak kullanıldığını, dolayısıyla insana düşen görevin mitolojik söylemler içerisinde vurgulanmaya çalışılan mesajların ortaya çıkarılması olduğunu söylemiştir.

gizleme yanlışı [İng. *phallacy of red herring*]. Bir argüman, kanıtlama ya da teze ilişkin eleştiriyi, dikkatleri başka bir konuya çevirerek göz ardı etmekten oluşan gayrı formel yanlış türü.

gnoseoloji [Os. *mephası mâ'rifet*; İng. *gnoseology*; Fr. *gnoséologie*; Al. *gnoseologie*]. Bilgiyi, insan varlığının bilişsel faaliyetlerini, genel olarak konu alan disiplin. Antik Yunan'da, epistemoloji terimiyle eşanlamlı bir biçimde kullanılan gnoseoloji terimi, bilginin kaynağı, sınırları, doğası ve geçerliliğiyle ilgili olan ve özel bilimlerin kabullerini, temel kavramlarını ve yöntemlerini konu alan metodolojiden farklılık gösteren bilgi teorisini tanımlar.

gnosis. Antik Yunan'da, genel olarak bilgi anlamına gelen, fakat Milattan sonra birinci ve ikinci yüzyılda, belli bir mezhep ya da tarikatta oldukça ileri bir düzeye gelmiş seçkin müminlerin önemli dinî ve felsefî doğrulara ilişkin batınî bilgisini gösteren terim.

gnostisizm [İng. *gnostisicism*; Fr. *gnosticisme*; Al. *gnosisticismus*]. Bir din çerçevesi içinde, özellikle de Hristiyanlıkta ortaya çıkan ve inanç yerine bilgiyi (*gnosis*) geçiren öğreti. İnanç yerine geçirdiği bilgide, araştırmaya dayalı bir bilgelik yerine, hakikate yönelik dolayımsız bir görüyle şekillenen bir bilgeliğin savunucusu olan, Tanrı'nın, kişiye Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'nın doğasını, özünü kavrama olanağı veren gizemli bir aydınlanmanın sonucu olarak, tam anlamıyla bilinebileceğini savunan, ve dolayısıyla Kilise'den ayrılarak kişisel ve gizemli bir bilgiyi resmî dinin dogmalarından üstün sayan anlayış.

Hristiyanlıkta, sapkın bir öğreti olarak ortaya çıkan gnostisizm, Hristiyan inancıyla ilgili öğeleri, Yunan felsefesinin teolojiyle ilgili görüşlerini ve Doğu'dan gelen unsurlarla birleştirerek, bir Tanrı, yaradılış ve kötülük öğretisi geliştirmiştir. Tıpkı Manişeizmde olduğu gibi, bir ucu Tanrı'da, diğer ucu maddede olan ikici bir görüşün savunucusu olan Gnostisizm, ikisi arasındaki boşluğu bir dizi türümle veya Tanrı'yla madde arasında yer alan ara varlıklarla kapatmaya çalışmıştır. Gnostisizmde, türüm sürecini, Tanrı'ya kurtuluş yoluyla dönüş tamamlar. Kurtuluşu sağlayan en önemli şey ise, çileciliktir.

gnostikler [Yun. *gnostikoi*; Os. *İrfâniyyun*; İng. *Gnostics*; Fr. *Gnostiques*; Al. *Gnostiker*]. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde söz konusu olan, ve özü itibariyle, kadın ve erkeklerin kendilerinde tanrısal bir kıvılcım taşıdıklarını, fakat kaderin, doğum ve ölümün hüküm sürdüğü bir dünyaya düşmüş olduklarını, insanlardaki bu kıvılcımın ezoterik bir bilgi sayesinde yeniden canlandırılacağını ve böylelikle de insanın Tanrı'ya yeniden ulaşacağını savunan tarikatların üyelerine verilen ad.

Buna göre, Hristiyan öğretiyi, eski Doğu dinleriyle †Yeni-Platonculuk ve †Phytagorasçılıkla kaynaştıran felsefî-dinî okulun üyelerine Gnostikler adı verilmiştir. Gnostikler, türümü ön plâna çıkartıp, dünya ile Tanrı arasında mutlak bir ikilik kurarken, maddeyi ve insan bedenini kötülerler. Dolayısıyla, ahlâk alanında, ya aşırı bir çileciliği ya da tam bir ahlaksızlığı savunurlar.

gnothi seauton. 'Kendini bil!' anlamına gelen Yunanca söz.

Delphoi tapınağında yazılı olan bu sözü, †Sokrates ahlâk anlayışının temeline yerleştirmiştir. Bir yandan, tam bir ölçülülüğü savunan Sokrates, bu çerçeve içinde kişinin ahlâkî bakımdan gelişebilmesi ve kendisini gerçekleştirmesi için, önce kendisini tanıması, kendisine karşı dürüst olması gerektiğini belirtmiş ve bu tür bir bilgiyi, kişinin kendisine, dünyaya, toplum ve değerlere yönelik bilgeliğinin temeline yerleştirmiştir.

Gorgias. M. Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan önemli Sofist düşünür. *Yokluk Üstüne* ve *Helen'e Övgü* adlı eserlerin sahibi olan Gorgias, kendisini bir görecilikle sınırlamayarak, gerçek bir hiççiliğin savunucusu olmuştur.

Hiçbir değerin varolmadığını, insanlara ikna yoluyla herşeyin kabul ettirilebileceğini, zira insanların bilgiden yoksun olduklarını söyleyen Gorgias, ikna sanatına, sözün terbiye edilip geliştirilmesine büyük bir önem vermiştir. Ona göre, ikna sanatı, konuşma, inanç ve düşünceyle ilgili olan tüm diğer sanatların kendisine dayandığı temel sanattır. İn-

sanlar bilgisiz oldukları için, Gorgias, aldanmayla doğruluk arasında büyük bir fark olmadığını belirtmiştir. Olmadığı için de, ona göre, doğru söz ya da akılyürütmeyle yanlış söz ya da akılyürütme arasında değil, fakat yalnızca başarılı, doyurucu, ikna edici akılyürütme ve tartışmayla kısır söz ve tartışma arasında ayırım yapabiliriz. *Logos*un, sözün büyük bir gücü olduğunu öne süren Gorgias, bir yandan da sözün bu gücünün, aydınlatan ve bilgi veren bir güç olmayıp, dalgalandıran ve etkileyen bir güç olduğunu söylemiştir.

gönül. Tasavvufta, tinsel değerlerin bulunduğu yere, Tanrı'nın, geçici varlıkların etkilerinden sıyrılmış, geçici aşklardan uzaklaşarak gerçek aşka erişmiş kimselere göründüğü makama, gerçek sevgilinin kendisine yurt edindiği sonsuzluk ülkesine verilen ad.

görecilik [İng. *relativism*; Fr. *relativisme*; Al. *relativismus*]. Kişiden kişiye değişmeyen nesnel bir hakikat, herkes için geçerli olan mutlak doğrular bulunmadığını, hakikatin ya da doğruların bireylere, çağlara ve toplumlara göreli olduğunu savunan anlayış; kişiden kişiye, çağdan çağa, toplumdan topluma değişmeyen birtakım doğrular, evrensel hakikatler bulunduğunu reddeden tavır. Mutlak veya değişmez ya da evrensel standart ya da ölçütlerin bulunmadığını öne süren yaklaşım; bir teorinin, kendisinin dışında ve kendisinden bağımsız olan doğruluk ölçütleri sağlayamaması durumu.

Bir kimsenin görüşünün başka bir kimsenin görüşü kadar iyi ya da doğru olduğunu öne süren görecilik, bireyler arasındaki farklılıklarla ilgili bir öğreti olduğu zaman, **1** *bireyci görecilik*; toplumlar arasındaki farklılıklarla ilgili bir öğreti olduğu zaman, **2** *sosyal görecilik* adını alır. Bununla birlikte, biri ahlâkî, diğeri de epistemolojik olmak üzere, temelde iki ayrı görecilik türü vardır. Bunlardan evrensel olarak geçerli ahlâkî ilkeler bulunmadığını, tüm ahlâkî ilkelerin kültürlere ve bireysel tercihlere göreli olduğunu öne süren rölativizm türüne **3** *ahlâkî görecilik* adı verilir. Ahlâkî göreciliğin bir türü, tüm ahlâk ilkelerinin bir kültür ya da toplumun uzlaşımları bağlamında geçerlilik kazandığını öne süren 3-a) *uzlaşımcılık*tır. Buna karşın, ahlâkî göreciliğin bir diğer versiyonu olan 3-b) *öznelcilik*, ahlâkî bir ilkenin geçerliliğini belirleyen şeyin bireysel tercihler olduğunu savunur.

Söz konusu ahlâkî görecilik, sırasıyla I ahlâken doğru ve yanlış olduğu düşünülen şeyin toplumdan topluma değiştiğini ve dolayısıyla, tüm topluluklar tarafından kabul edilen tek bir ahlâkî ilke bulunmadığını dile getiren *çeşitlilik tezi*ne ve II tüm ahlâkî ilkelerin geçerliliklerini gördükleri kültürel kabulden aldıklarını dile getiren *bağımlılık tezi*ne dayanır.

4 Epistemolojik ya da *bilişsel görecilik* ise, evrensel bilgi ya da hakikat ölçütleri olmadığını, doğru olan ya da kabul edilenin yerel kültürlere, tarihsel veya sosyo-politik ilgilere içsel ve dolayısıyla göreli olan ölçütlerin bir fonksiyonu olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle, epistemolojik görecilik bilim felsefesinde, bir teori ya da empirik inançlar kümesinin diğerinden daha iyi ya da doğru olduğu yargısına varma imkânı verecek, evrensel geçerliliği olan bilimsel bir metodolojinin olmadığını öne sürer.

Nitekim, †Kuhn ve †Feyerabend gibi göreciler, bilimsel teorilerin birbirleriyle mukayese edilemez olduklarını savunurlar. Söz konusu filozoflardan Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* [Bilimsel Devrimlerin Yapısı] adlı eserinde, bilimsel düşüncenin her zaman, tartışmanın terimlerini tanımladığı için, haklı kılınamayan, temellendirilemeyen teorik bir paradigmanın benimsenmesini içerdiğini söyler. Bir teoriden diğerine doğru olan değişmenin, özü itibariyle rasyonel olmayan bir değişme olduğunu öne süren Kuhn, bilimsel paradigmaların birinden diğerine geçişin, açıklanabilmekle birlikte, metodo-

lojik yönden haklı kılınıp temellendirilemeyeceğini savunur.

göreli [Yunanca *pros ti*; Os. *izafî*; İng. *relative*; Fr. *relatif*; Al. *relativ, bezüglich*]. Bir ilişki içinde varolan, başka şeylere bağlı olan, sadece bir bağıntı sayesinde varolabilen şeyler için kullanılan sıfat. Bununla birlikte, varolan herşeyin ilişkileri, birtakım bağıntılar sayesinde varolduğu dikkate alınırsa, bunun biricik istisnası, koşullu olmayan, başka herşeyden bağımsız olarak varolan, başka hiçbir şeyle ilişki içinde bulunmayan mutlak varlık olarak Tanrı'dır.

Göreli teriminin 'varoluşları başka şeylere bağlı ya da başka şeylerle ilgili olan şeyler' için kullanıldığını söyleyen Aristoteles'e göre, örneğin 'en büyük, başka şeylerden daha büyük olduğu için, varoluşu bir başka şey hakkında söylenene dayanan bir şeydir'. Modern felsefenin kurucusu Descartes ve panteizmi Descartes'ın töz tanımından çıkan †Spinoza ise, kendi kavramlarında başka kavramları ihtiva eden şeylerin göreli olduklarını öne sürmüşlerdir.

görünmez el [İng. *invisible hand*; Fr. *main invisible*]. Adam Smith'in *The Wealth of Nations* [Ulusların Zenginliği] adlı kitabından çıkan ve bireylerin iktisadî hayatta ekonomik kazanç amacıyla kendi çıkarları için mücadele verirken, eylemlerinin bir güç sayesinde, toplumun genel çıkarına, refaluna bulunacak şekilde gerçekleştiği ve geliştiği olgusuna gönderiimde bulunan deyim.

Buna göre, toplumu meydana getiren bireylerin iktisadî eylemleri, onlar salt kendi kişisel çıkarlarını düşündükleri zaman dahi, devletin engellemesi ve müdahalesiyle karşılaşılmadığı sürece, toplumun yararına, genelin refah ve zenginliği için çalışır.

görünüş [Os. *zâhir*; Al. *appearence*; Fr. *apparence*; Al. *schein*]. Görülen şey ya da kendisini bilince doğrudan ve aracısız bir biçimde sunan duyu içeriği. Gerçeklikte, dış dünyada varolan nesnenin farklı nesnel koşullara göre değişmekle birlikte, yine nesnel olan değişik görünüşleri. İnsan zihninden ya da özneden bağımsız olarak varolan nesnenin koşullara göre değişen algılanabilirliği. Nesnenin tümüyle perspektif yasalarına göre belirlenen şekli. Görüntü anlamında, gerçekliğin, tasarımlar, ideler, duyu-deney-leri ve algı içeriklerinden oluşan, zihindeki yansısı. Gerçekliğin, algılayan öznenin durumuna, içinde bulunduğu koşullara göre, kaynağını zihinde daha iyi ya da daha kötü ifade edebilen yansısı. Kendisinden çıktığı gerçekliğe az ya da çok benzediği düşünülen duyu içeriği.

görünüş-gerçeklik ayırımı [İng. *distinction between appearence and reality*; Fr. *distinction entre l'apparence et réalité*]. Şeylerin, tüm ilişkilerinden bağımsız olarak, kendilerinde ve kendi başlarına sergiledikleri varlık tarzı (gerçeklik) ile bilen, algılayan ya da gözlemleyen özneye görünme tarzı arasında yapılan ayrım.

Ayırım, görünüşlerine ilişkin bilgimizden bağımsız olarak varolan bazı şeyler (belli bir gerçeklik) bulunduğu düşüncesiyle, bu şeylerin kendilerinde ne olduğunu (gerçekliğin bizzat kendisini) hiçbir zaman bilemeyeceğimiz veya ancak akıl yoluyla kavrayabileceğimiz ya da şeylerin kendileri hakkında (gerçekliğin kendisiyle ilgili olarak) yalnızca pek az bir şey bilebileceğimiz görüşünden oluşur.

Salt felsefe ya da metafiziğe özgü bir ayırım olmayıp, bilim tarafından da kullanılan görünüş-gerçeklik ayırımında, filozoflar tarafından herşeyden önce, görünüşün aldatıcı, yanıltıcı olduğu yerde, gerçekliğin asıl, hakikî olduğu savunulmuştur. İkinci olarak, gerçeklik, filozoflara göre, görünüşlerin türetilmiş oldukları, başka bir şeye bulundukları yerde, temeldir, kendi kendisine bağlı olup, kendi kendisine yetendir. Üçüncü olarak görünüşlerin, kendi başlarına alınıp, kendi içinde değerlendirildiklerinde anlamdan yoksun ve bütünüyle aldatıcı oldukları yerde, gerçeklik tümüyle anlaşılır olma ve görünüşlere anlam verme özelliği taşır.

Ayırımın tarihi felsefenin tarihi kadar eski olmakla, ayırım en azından antik Yunan filozofları †Parmenides ve †Herakleitos'a kadar geri gitmekle birlikte, onunla ilgili en sağlam kanıtlardan birisi, modern felsefenin kurucusu †Descartes'ın balmumu kanıtıdır. Descartes'a göre, balmumunun şekli, rengi, hacmi ve kokusu, yani duyu yoluyla algılanabilir olan nitelikleri vardır. Bununla birlikte, mumu ateşe yaklaştırdığımız zaman, onun her yönden değiştiğini, mumun, tüm bu değişmelere karşın, yine de var olmaya devam ettiğini görürüz.

Descartes, buradan hareketle, duyusal niteliklerin varolanların doğasının bir parçası olmadıklarını, ancak yalnızca görünüş kategorisini oluşturduklarını söyler. Duyusal nitelikler, tözün aynı töz olarak kalıp, kendileri bakımından değiştiği özsel olmayan özellikler, ya da arazlardır. Fizikî nesnelerin özü, yani görünüşün gerisindeki gerçeklik ise, mekânda yer kaplamadır. Başka bir deyişle, maddî töz özü itibariyle yer kaplar ve onun yayılımları çeşitli değişiklikler sergiler. Bu, yer kaplamanın fizikî gerçekliği meydana getirdiği anlamına gelir ve geometri bilimi de bu sonucu doğrular.

Descartes'ın söz konusu argümanı, †Locke'un birincil ve ikincil nitelikler arasındaki ayırımıyla görünüşle gerçeklik arasındaki ayırımı ortaya koyan başka akılcı yaklaşımlar için temel oluşturmuştur. Rasyonalist, algının göreliliğini, değişkenliğini ve tutarsızlığını gösteren kanıtlar kullanarak, gerçekliğe yalnızca aklın erişebileceğini gösterir. Nitekim †Leibniz, aynı çerçeve içinde, monadlardan meydana gelen gerçek dünyanın, zaman ve mekân içinde olmadığını, gözlemlediğimiz türden nedensel ilişkiler sergilemediğini ortaya koymuştur. Ona göre, görünüş, yani zaman ve mekân içinde yer alan gözle görünür dünya, monadlardan oluşan gerçek dünyayla, yani görünüşün gerisindeki gerçeklikle açıklanabilir.

Görünüş-gerçeklik ayırımı, Marksist felsefede, kapitalist toplumun görünüşünün gerisindeki, bu görünüşün temelinde bulunan gerçekliğe ulaşmanın yöntemi olarak kullanılmıştır. Bu yönteme göre, görünüş gerçekliği gizlemekte olup, gizlediği o gerçeklik tarafından açıklanır. Bununla birlikte, görünüş, birçok bakımdan tatmin ve ikna edici olduğu için, bir anlamda gerçektir de.

gösteren [İng. *signifier*; Fr. *signifiant*; Al. *signifikant*]. Gösterilenle birlikte bir gösterge meydana getiren ses ya da sesler bütünü, göstergenin maddî boyutunu oluşturan imge. Hep maddî bir varlık, yani duyu-organlarıyla algılanabilir bir şey olan gösteren ünlü dilbilimci Saussure'ün ifadesiyle, sadece süre içinde gerçekleştiği, özelliklerini süreden aldığı ve yayılım gösterdiği için, çizgiseldir.

göstererek yapılan tanım [İng. *ostensive defition*; Fr. *définition ostensive*]. Herhangi bir kavram ya da terimi, onun algılanabilir bir örneğini göstererek tanımlayan tanım türü.

Buna göre, algısal kökenli temel kavramları dilsel yoldan tanımlamak kolay ya da olanaklı olmadığı için, bir rengi, örneğin sarıyı öbür renklerden ayırarak tanımlayabilme, sarı renkli bir şeyi göstermeyi gerektirir. Söz konusu tanım türü, tam dilsel değil de, yarı-dilsel olan bir tanım türü olarak ortaya çıkar.

gösterge [İng. *sign*; Fr. *signe*; Alm. *zeichen*]. 1 Genel olarak, kendi dışındaki bir şeyi gösteren, kendisinden bağımsız bir gerçekliği yansıtan her tür varlık, nesne, olay, olgu. Bir faaliyeti, bir oluşum ya da anlamı onu anlayan birine gösteren, bir bağıntının yerine duran şey.

Buna göre, bir gösterge tıpkı kırmızı renginin, trafik dilinde 'dur' anlamına gelmesi gibi, belli bir şeyi gösterecek, belli bir anlamı ifade edecek şekilde düzenlendiği ya da ayarlandığı zaman, buna *uzlaşımsal gösterge* adı verilir. Başka bir deyişle, bir gösterge insanların aynı anlam, düşünce ya da nesneyi göstermek üzere, başka bir işareti kullanabilme olanağına sahip olmaları anlamında uzla-

şımsaldır. Göstergeyle, gösterge tarafından gösterilen, işaretin yerine durduğu şey arasındaki ilişkinin, insan tarafından uzlaşıma dayalı olarak kurulmuş yapay bir ilişki olmayıp, (bulutların yağmurun, dumanın yangının, vücud ateşinin de hastalığın emaresi olması gibi) gözlemlenebilen doğal ya da nedensel bir düzeni ortaya koyan bir tasvir olması durumunda, söz konusu işarete *doğal gösterge* adı verilir.

Öte yandan, bir gösterge gösterdiği şeye benziyorsa, gösterdiği şeyle açık bir benzerlik sergiliyorsa, bu göstergeye *temsili gösterge*, buna karşın, anlamı, göstergeyi kullananın özelliklerine ve göstergenin kullanıldığı bağlama göreli, bağlı olan göstergeye ise, *durumsal gösterge* adı verilir.

2 Daha özel olarak da, dilsel bir gösterenle gösterilenin birleşiminden doğan birim. Dili bir göstergeler sistemi olarak düşündüğümüzde, anlamın temel birimi olan şey, im, işaret.

Gösterge terimi zorunlulukla bir bağıntıyı gündeme getirdiği için, dilsel göstergenin mahiyeti en iyi, onu emare ya da doğal göstergeden ve sembolden ayırmak, onun kendisini meydana getiren bağıntının özgüllüğünü ortaya koymak suretiyle açıklanabilir. Buna göre, dilsel gösterge, örneğin yağmurun emaresi olan bulut veya ateşi gösteren duman olarak doğal göstergeden veya barışın simgesi olan güvercin olarak sembolden farklılık gösterir, çünkü doğal göstergenin işleyişi ardışıklık, sembolün işleyişi de benzerlik bağıntısına dayanırken, dilsel göstergeyi meydana getiren bağıntı uzlaşımsaldır. Kullanımı bir bildirişim amacına bağlı olan göstergeyi, İsviçreli ünlü dilbilimci Ferdinand de †Saussure, birbirinden ayrılması imkânsız olan iki yüzü, bir işitsel imge (gösteren) ve bir kavram (gösterilen) ihtiva eden bir şey olarak tanımlar. Yine dilsel gösterge, dil sisteminin diğer göstergeleriyle olan ilişkilerinden bağımsız olarak ele alınamaz; bu anlamda gösterge, diğer göstergelerin olmadığı şeydir.

gösterilen [İng. *signified*; Fr. *signifié*; Al. *signifikat*]. Gösterenle birlikte, göstergeyi oluşturan içerik; göstergenin maddî değil de, kavramsal boyutu; göstereni anlama ya da yorumlama faaliyetinde kullanılan kavram, göstergenin göndermde bulunduğu zihinsel içerik.

Göttingen Okulu [İng. *Göttingen School*; *École de Göttingen*]. †Kant'ın felsefesinden yola çıkan Leonard Nelson tarafından kurulan Yeni-Kantçı felsefe okulu.

Deneyimin, tecrübenin temel ilkelerini keşfetmeye çalışan Nelson, †psikolojizmden ve †kuşkuculuktan kaçınabilmek için, psikolojik içebakış yöntemini kullanmış ve bu ilkelerin, psikolojik değil de, Kantçı anlamda metafiziksel ilkeler olduğunu öne sürmüştür.

gözden geçirici metafizik [İng. *revisionary metaphysics*; Al. *métaphysique révisioniste*]. Çağdaş İngiliz mantıkçısı P. F. Strawson'un, Descartes, Leibniz ve Berkeley gibi filozofların eserlerinde örneklendiğine inandığı metafizik türüne verdiği ad.

Bu tür bir metafizik, ona göre, dünya ile ilgili düşüncelerimizin aktüel yapısını tasvir etmenin ötesine geçmeyen †betimleyici metafizikten fazla olarak, daha iyi bir yapı ortaya koymaya çalışan bir metafizik türüdür.

gözlem [Os. *müşahade, rasat*; İng. *observation*; Fr. *observation*; Al. *beobachtung*]. Nesneleri ve olayları, onların niteliklerini ve somut ilişkilerini saptama, kendi zihinsel deneyimlerimizin, iç yaşantılarımızın doğrudan bir biçimde bilincinde olma edimi, olgu toplama işlemi. Bilimde, doğa koşullarına müdahalenin söz konusu olduğu deneyden önce gelen evre için kullanılan terim.

Gözlemde, iki öğeyi, yani algı verileriyle, yorumlama faaliyetini birbirinden ayırt etmek gerekir. Yorumlamayı belirleyen temel koşullar ise, geçmiş yaşantımızı oluşturan kavramlar, bakış açıları, inançlar, bilgi ve varsayımlardır. Bundan dolayı, kavramsal düşünceden, öznel öğelerden tümüyle arınmış, yalnızca duyu verilerini kapsayan yalın bir gözlemden söz etmek oldukça güçtür.

Bu çerçeve içinde, gözlemin bilimsel değerini belirleyen iki temel ölçüt, güvenilirlik ve geçerliliktir. Buna göre, gözlemde en önemli noktaların başında, gözlemcinin olgulara yaklaşırken birtakım kişisel saplantı, gizli ya da üstü örtük, önyargı ya da inançların etkisinde kalmamasıdır. Güvenilirliğin başka bir ölçütü de, gözlemin tekrarlanabilir olması ve tekrarlandığı zaman, tutarlı kalmasıdır. Buna göre, güvenilir bir gözlem aşağı yukarı aynı koşullar altında daima aynı sonuçları veren bir gözlemdir. Gözlemin güvenilirliğini belirleyen başka bir ölçüt ise, gözlemin fazla hata payı içermemesidir.

Buna karşın gözlemin geçerliliği, gözlemin belli bir amaca yönelik olmasıyla, bir sorunun yanıtlanmasına, bir problemin çözümüne ya da bir hipotezin test edilmesine hizmet etmesi olgusuyla belirlenir. Gelişigüzel yapılan, belli bir amaca yönelik olmayan gözlemler, güvenilir olsalar bile, geçerli olmaktan uzak olan gözlemlerdir.

Öte yandan, fenomenlerin, gözlemci tarafından denetlenemeyen, kontrol ötesi koşullarda gerçekleştirilen gözlemi *çıplak gözlem* olarak bilinir. Buna karşın, fenomenler, araştırmacının denetleyebildiği ya da müdahale edebildiği koşullarda gözlemlendiği zaman, buna gözlem değil de, *deney* adı verilir. Çıplak gözlem, teleskop, mikroskop türünden bilimsel araçların kullanılması, gözlem için uygun yer ve zamanın seçilmesi suretiyle geliştirilebilir; bununla birlikte, kullanılan hiçbir bilimsel araç, araştırılan fenomenin gözlemi için çekilen zahmetler, gözlemlenen fenomen ve fenomenin ortaya çıkış koşulları aktüel olarak etkilenmediği, değiştirilmediği ve kontrol edilmediği sürece, gözlemi temel karakter itibariyle deney hâline getiremez.

Bu bağlamda, dünyanın durumuyla, dünyadaki olay, olgu ve fenomenlerle ilgili olan, önyargısız bir gözlemcinin doğrudan doğruya duyu-organlarını kullanmasıyla elde edilen, ve doğrulanabilen sınırlanmamış genellemeler, tümel önermeler için temel oluşturan önermelere gözlem önermeleri adı verilir.

gözlemleyici sözcelem [İng. *constative utterance*; Fr. *énoncé constatif*]. Ünlü çağdaş dil filozofu J. †Austin'e göre, bir 'şey durumu'nu betimleyen, olgular üzerine bir bilişi veya malûmatın dile getirilmesi olan sözcelem ya da söylenimler. Bunlar doğruluk değeri alan, yani doğru ya da yanlış değeri alan sözcelemlerdir.

gözlemsizlik yanlışı [İng. *phallacy of insufficient observation*; Fr. *erreur de l'observation insuffisante*]. Araştırılan konuyla doğrudan ilgisi bulunan, ve araştırmanın sonucunu doğrudan etkileyecek olan bir olguyu görmemekten ya da hesaba katmamaktan oluşan önemli bir formel olmayan yanlış türü.

Gramsci, Antonio. 1891-1937 yılları arasında yaşamış olan ünlü İtalyan düşünür. Temel eserleri: *Il Materialismo storico e la Filosofia di Benedetto Croce* [Tarihsel Maddecilik ve Bendetto Croce'nin Felsefesi], *Gli intellettuali e l'Organizzazione della Cullura* [Entellektüeller ve Kültürün Organizasyonu], *Note sul Machiavelli, solla politica e solla stato moderno* [Machiavelli, Politika ve Modern Devlet Üzerine Deneme] ve hapishanede kaleme almış olduğu *Quaderni del Carcere* [Hapishane Defterleri].

Batı Marsizmi geleneği içinde yer alan Gramsci, Marksizmi bir siyaset ya da praksis felsefesi olarak yeni baştan inşa etme çabası içinde olmuştur. O, bu bağlamda, Marks'ın ekonomik determinizmini reddettiği için, tarihsel maddeciliğin belirlediği bir Marksizm anlayışından bilimsel bir ekonomi ve toplum felsefesi olarak Marksizme yönelmiştir.

Klâsik Marksist felsefeyi †Croce'den öğrendiği †Hegelcilik ve †tarihselcilikle zenginleştiren Gramsci'ye göre, felsefe, toplumsal bir etkinlik olup, kültürel normlar ve değerler evreninden, sağduyu olarak herkes tarafından paylaşılan dünya görüşünden başka bir şey değildir. Bundan dolayı, ona göre, tüm

felsefeler somut olup, bir yer, bir zaman ve bir halka aittir. Gramsci felsefeyi bu şekilde kavrayıp tasarlarken, Marksizmin toplumun siyasî ve kültürel üstyapısını belirleyen temel ya da altyapı olarak ekonomi anlayışına karşı çıkmıştır. Onun gözünde, sağduyunun dönüşümü ve yeni felsefî perspektiflerin gündeme gelişi olarak siyaset, tarihsel değişmede bağımsız bir öğeyi gösterir.

Gramsci'nin, bununla birlikte esas katkısı hegemonya kavramıyla ilgili çözümlemesinde yatar. †Hegemonya kavramını, belli bir grubun bir birlik oluşturma, diğer gruplar üzerinde tahakküm kurma savaşı olarak tanımlayan filozof, yönetici sınıfların tahakkümünün zor kullanma ya da doğrudan kontrol dışında, ve bunlardan çok daha etkili bir biçimde, bağımlı kümelerin rızasıyla sağlandığını öne sürmüştür. O ilgili rızayı sağlayan aygıtlara hegemonik aygıtlar adını vermişve bu aygıtlar yoluyla hâkim ideolojinin geçerli ve doğal bir söylem hâle geldiğini belirtmiştir.

Buradan hareketle, bir proletarya hegemonyası anlayışı geliştiren Gramsci'ye göre, proletaryanın iktidarını uygulayabilmesi için en elverişli koşullar, bu sınıfın aynı zamanda hem yönetici ve hem de hâkim sınıf olmasıyla gerçekleşebilir. Bunun içinse entellektüel ve etik yönetimin devlet egemenliğinden önce gelmesi gerekmektedir. Gramsci, proletaryanın söz konusu amacı gerçekleştirebilmek için sınıflararası bir ittifak kurması gerektiğine inanır. Hem iktisadî, hem de entellektüel bir düzlemde oluşturulacak bu tarihsel blokun temelinde, ona göre, komünist parti yer almalı ve öncülük etmelidir.

Gregorius. 335 ve 395 yılları arasında yaşamışve inancın önceliğini ve üstünlüğünü teslim etmekle birlikte, bir yandan da inancın rasyonel bir temeli olduğunu, akılla temellendirilmesi ve desteklenmesi gerektiğini belirtmiş olan Hristiyan düşünür.

İnancın gizlerinin, felsefî ya da bilimsel sonuçlar olmadığını, zaten olmuş olsaydılar eğer, Hristiyanlıkla Yunan felsefesi arasında hiçbir fark olmayacağını öne süren Aziz Gregorius'a göre, yine de inancın akılla hiçbir ilişkisi bulunmadığı düşünülmemelidir, çünkü inancın rasyonel bir temeli vardır. İnancın üstünlüğü kabul edilirken, felsefenin yardım ve hizmetinden asla vazgeçilmemesi gerektiğini belirten Aziz Gregorius'a göre, ahlâk, doğa felsefesi, mantık ve matematik, hakikat tapınağının süsleri olmakla kalmayıp, erdem ve bilgeliğe önemli katkıda bulunur.

Onun 'insan' sözcüğünün öncelikle tümel, ikinci olarak da bireysel insana uygulanmak durumunda olduğunu ifade eden öğretisi de bu bağlamda, Gregorius'un inancın gizlerini daha anlaşılır kılma çabasının bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Başka bir deyişle, tümeller konusunda, tıpkı Platon gibi, realist, hatta hiperrealist bir görüş benimseyen Aziz Gregorius'a göre, biri göksel, ideal, ya da tümel olan insan, diğeri ise tikel ve duyu-deneyinin konusu olan insan olmak üzere, iki ayrı insanı birbirinden ayırmak gerekir.

Bunlardan ideal olan birincisi, Tanrı'nın zihninde, cinsel belirlemeden yoksun, ve †İdea olarak varolan insan ya da insan varlığıdır; buna karşın, duyu yoluyla algılanan ikincisi, ideal insanın, cinsel belirleme almış bir ifadesi, tümel insanın tek tek birçok insanda kısmen gerçekleşen tezahür ya da ifadesidir. Bunlardan gerçekten var olan birincisi olup, ikinci birincisinin bir tezahür, sûret ya da yansıması olarak varolur.

Grotius, Hugo. 1583-1645 yılları arasında yaşamış ve doğal hukuk öğretisiyle ün kazanmış olan ünlü Hollandalı düşünür.

Hukuk alanında, †Descartes metafiziği ve epistemolojisiyle modern düşünce açısından ne kadar önemliyse, o kadar önemli olan Grotius, Descartes'ın bilgi alanında gerçekleştirdiği şeyi, hukuk alanında yapmıştır. Başka bir deyişle, nasıl ki modern felsefenin kurucusu

olan Descartes, kuşku yoluyla bilgiyi teolojik-skolastik tasalluttan kurtararak özneden yola çıktıysa, aynı şekilde Grotius da hukuğu, Tanrı irâdesi karşısında bağımsız ve nesnel bir kurum olarak öne sürmüştür.

Buna göre, doğal hukuk yanlısı bir düşünür olarak Grotius, hukuku insan doğasının bir ürünü olarak görmüştür. Laik doğal hukuk anlayışının kurucusu olan filozof, Ortaçağın teolojik renkli doğal hukuk konsepsiyonundan olduğu kadar, İlkçağın doğal hukuk görüşünden de ayrılmış ve doğal hukuku, insan doğasından çıksa bile, aynı zamanda belli bir uygarlık düzeyine erişen uluslar tarafından kabul edilmiş kurallar olarak ele almıştır.

Başka bir deyişle, Grotius'un felsefeye olan en büyük katkısı, yurttaşlar ve yöneticiler için olduğu kadar, Tanrı için de bağlayıcılığı olan, akıl yoluyla belirlenip ortaya konabilir kurallar öbeği olarak doğal hukuğun savunuculuğunu yapmaktan meydana gelir. Bundan dolayı, onun hukuku dinden bağımsız kılıp, insan doğasına ilişkin doğru ve sağlam bir kavrayışla belirlenen bir temele oturtma çabası vermiş olduğu söylenebilir.

Ona göre, doğal hukuk, doğru aklın, bir eylemin, insanın rasyonel özüne, akıllı doğasına uygun olup olmamasına göre, ahlâkî bakımdan aşağı ya da zorunlu bir eylem olduğuna işaret eden buyruklarından meydana gelir. Eylem, Tanrı tarafından salt bu nedenden dolayı, yani insanın akıllı özüne uygun düşüp düşmemesine bağlı olarak emredilir ya da yasaklanır. Bu türden bir eylem, bizzat Tanrı onu buyurduğu için, ahlâkî bakımdan gerçekleştirmekle yükümlü olduğumuz bir eylem değildir; tam tersine, o ahlâkî bakımdan gerçekleştirmekle yükümlü olduğumuz bir eylem olduğumuz için Tanrı tarafından emredilmiştir. Yani Grotius'a göre, iki artı ikinin dört etmemesini, özü itibariyle kötü olan bir davranışın kötü olmamasını, Tanrı bile sağlayamaz.

grup [İng. *group*; Fr. *groupe*; Al. *gruppe*]. Birkaç ya da birçok benzer nesneden oluşan bir toplam.

Buna göre, sayısal çokluk ya da nicelik, bir grubun özsel, belirleyici bir yönüdür. Grubu bu çerçeve içinde, sınıf ya da türden ayırmak büyük bir önem taşır. Bilimsel anlamı içinde, bir sınıf ya da tür, onu başka nesne türlerinden ayıran belirli niteliklere ya da karakteristiklere sahip olduğu için, sınıf ya da tür diye adlandırılır. Türler söz konusu olduğunda, yalnızca sayı ya da nicelik pek dikkate alınmaz. Bir sınıf ya da tür hakkında öne sürülmüş olan bir iddia, niteliklerin söz konusu birleşimi ve dolayısıyla, bu niteliklere sahip olan her bir şey hakkında öne sürülmüştür.

Guattari, Felix. Çağdaş ünlü Fransız psikanalist, Freudçu-Marksist düşünür. *La Révolution moléculaire* [Moleküler Devrim] *L'Inconscient Machinique* [Makine Bilinçdışı] gibi eserlerin yazarı olan Guattari, esas †Deleuze'le birlikte yaptığı ortak araştırmalarla ve onunla beraber kaleme almış olduğu *Anti-Oedipe, Rhizome* [Köksap] ve *Mille Plateaux* [Bin Yayla] adlı eserlerle anılmaktadır.

Genelde postyapısalcı ve postmodern bir gelenek içinde yer almakla birlikte, varolan yapı, hâlihazırdaki statüko karşısında her türden teslimiyetin ve uzlaşmacılığın paradigması olarak gördüğü bir postmodern durum düşüncesine şiddetle muhalefet eden biridir, Guattari. O modernliği her ne kadar eleştirse, belli bir ilerleme fikrinin iflas ettiği konusunda diğer postmodernistlerle hemfikir olsa da, modern politik değerleri onaylamaktan geri durmaz ve demokrasinin yeniden icade edilmesi çağrısında bulunur.

Başka bir deyişle, modernite eleştirisinin merkezinde bir bilgi ve rasyonalite eleştirisinden ziyade, kapitalist toplumun eleştirisi bulunan Guattari, bu bağlamda, büyük ölçüde Marksizme ve Freud'un görüşlerine yaslanmıştır. O rasyonel, kurucu özne düşüncesini reddetmiş ve dinamik bir bilinçdışı lehine,

bilinçli beni ya da benliği tahrip etme çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda, psikanaliz teorisi, psişik bastırma kavramı, ve aile ile faşizmin analizi üzerinde odaklaşan Guattari, Deleuze'le birlikte, arzunun üretkenliğini vurgulayan, arzuyu güçsüzleştirerek hareketsiz kılma çabası içindeki toplumsal güçleri mahkum eden bir arzu felsefesi geliştirmiştir.

Bununla birlikte, Guattari, söz konusu arzu felsefesinden önce, psikanalizin postmodern muadili olarak düşünülen bir şizoanalizle, modern düşüncenin özne/nesne, gerçeklik/fantezi, dirimselcilik/mekanizm benzeri geleneksel ikili karşıtlıklarını yapıbozuma uğratmıştır. Bu çerçeve içinde akılcı temsil ve yorum şemalarını, arzuyu sabitleyen ve yaratıcı enerjinin önüne set çeken tahakkümcü veya bastırmacı dayatmalar olarak yorumladıktan sonra modern temsil ve öznellik teorilerinden kopan Guattari, arzunun bütün sosyal ve tarihsel gerçekliği yarattığını ve toplumsal altyapının en önemli parçası olduğunu dile getiren bir arzu felsefesi üzerinde çalışmıştır.

güç ahlâkı [İng. *ethics of power*; Fr. *éthique de pouvoir*]. Alman filozofu Friedrich †Nietzsche'nin, üstünlüğü, güç ve yaratıcılığı temele alan, üstinsana götürmeyi amaçlayan evrimci ahlâkı. Batı kültürünü Yahudi-Hristiyan geleneğinin ahlâkî içeriğinden kopartan Nietzsche'nin, insanın yüceliğini bireycilikte bulan, güç, güç istemi ve yaratıcı ahlâkın özüne yerleştiren ahlâk anlayışı, tefendi ahlâkı için kullanılan alternatif deyim.

güç istemi [İng. *will to power*; Fr. *vouloir de pouvoir*; Al. *wille zur macht*]. Ünlü Alman düşünürü †Nietzsche'nin felsefesinin fizik bağlamında kullanılan güç kavramının metafiziksel muadili olan temel kavramı.

Der Wille Zur Macht [Güç İstemi] adlı eserinde 'Fizikçilerimizin Tanrı ve evreni yaratmada kullandıkları bu güç kavramı, başka bir şeyle daha tamamlanmak durumundadır; yani ona, benim güç istemi diyeceğim şeyi de eklemek gerekir' diyen Nietzsche, bununla evrenin mekanik düzeninde bulunan ve bu düzen ortadan kaldırılmadan yok edilemeyecek olan temelli bir özelliği kastettiğini söylemiştir. Evrende güçlü olma isteğinin hüküm sürdüğünü, güç istemi ilkesinin evrenin her yerinde iş başında olduğunu öne süren filozof, aynı ilkeyi insana da uygulamış ve güç istemini ikinci olarak, insan eylemlerinin kendisine tâbi veya bağlı kılındığı itki olarak tanımlamıştır.

Nietzsche'ye göre, insan varlığındaki temel ilke, insanların daha fazla güç elde etmek için yaşamlarını zaman zaman tehlikeye atmaları olgusunun da ifade ettiği gibi, yaşama isteğinden çok, güç istemidir. Savaşta zafer kazanma, rekâbette üstün olma, başkalarını etkileme, sanatsal yaratım, filozofun evreni entellektüel bakımdan fethetmesi, söz konusu güç istemini gözler önüne seren birkaç örnektir. İnsanlar, Nietzsche'ye göre, daha güçlü olmak için, bilerek ve isteyerek birtakım hazlardan kaçıp, birtakım acılara katlanırlar. İfadesini yaratıcı faaliyette bulan güç, tüm insanların peşinden koştukları en yüksek mutluluğu sağlar. Mutluluk haz dolu saatlerin yoğunluğundan değil de, gerçek bir güce sahip olmaktan ve bu gücü yaratıcı bir biçimde hayata geçirmekten oluşur.

gündelik dil [İng. *ordinary language*; Fr. *langue courante*]. Belli bir alanı ya da disiplini belirleyen ve öğrenilmesi için belli bir uzmanlığı gerektiren bilim diline ya da teknik bir dile, bir okul ya da tarikatın üyeleri için anlamı olan ezoterik bir dile karşıt olarak, herkes tarafından anlaşılan, insanların günlük yaşantılarında duygularını, düşüncelerini, ihtiyaçlarını ifade etmek için kullandıkları, dış gerçekliğe uygun düşen dil.

gündelik dil felsefesi [İng. *ordinary language philosophy*]. Felsefenin ancak ve ancak gündelik dilde geçen sözcüklerin anlamlarının, yapı ve kökenlerinin analiz edilmesi suretiyle gelişebileceğini, felsefenin anlamsız ve sonuçsuz spekülasyonlar-

dan, yalnızca gündelik dilin felsefî çerçevesinin ve gerçeklikle ilgili önkabüllerinin araştırılması yoluyla kurtarılarak, problemlerinin çözülebileceğini savunan felsefe anlayışı.

Geleneksel felsefe anlayışına ve metafiziğe karşı çıkarak, gündelik dilin felsefî amaçlar için fazlasıyla uygun olduğunu, bu dilin özü itibariyle doğru olan bir gerçeklik görüşüne dayandığını, çözülemez felsefî problemlerin, gündelik dilden uzaklaşıp, temeli olmayan metafiziksel bir dil yaratmaktan, gündelik dilde geçen sözcükleri yanlış kullanıp, anlamlarını çarpıtmaktan kaynaklandığını savunan görüş.

gündelik yaşamın estetizasyonu [İng. *aestheticization of everyday life*; Fr. *aestheticisation de la vie ordinaire*]. Postmodernliği belirleyen bir durum ya da daha çok tez olarak, sanatla gündelik yaşam arasındaki ayrım ya da bölünmenin yok olup gittiğini, sanatla günlük yaşam arasındaki duvarın yıkıldığını dile getiren tez.

Tez iki anlama gelmekte, veya iki farklı duruma işaret etmektedir: **1** Sanatçılar gündelik yaşantının sıradan nesnelerine yönelip, onları sanatın konusu yapmaktadırlar. **2** İnsanlar, kılık kıyafet, görünüm ve ev döşemelerinde tutarlı bir stil ya da biçimi hedeflemek suretiyle, gündelik yaşamlarını genel bir estetik projenin temel parçası hâline getirmektedirler.

güneş merkezli kuram [İng. *heliocentric theory*; Fr. *théorie héliocertrique*]. Antikçağda, Aristarkhos tarafından ortaya konunuş olmakla birlikte, temelde Polonyalı ünlü astronom Kopernik tarafından geliştirilen ve dünyanın evrenin merkezinde olduğunu ve hem kendi ekseni ve hem de güneşin çevresinde döndüğünü dile getiren astronomi teorisi. Bununla birlikte, Kopernik'in sistemi temele alınarak yapılan daha sonraki çalışmalarla, güneşin bütün evrenin değil de, yalnızca güneş sisteminin merkezi olduğu kanıtlanmıştır.

güvensizlik yanlışı [İng. *fallacy of tu quoque*]. Bir insanın eylemlerinin savunduğu düşüncelerle tutarlı olmadığını gösteren deliller bulmaktan, bir kişinin görüşlerinin daha önceki inançlarıyla çeliştiğini ve bundan dolayı, o kişiye güvenilmemesi ya da onun görüşünün reddedilmesi gerektiğini iddia etmekten oluşan yanlış türü.

güzellik [İng. *beauty*; Fr. *beauté*; Al. *schönheit*]. Bir nesnenin, öznede haz ya da estetik beğeni duygusuna yol açan temel bir özelliği. Görme ve işitme duyuları aracılığıyla beğenilen, hoşa giden ve hayranlık uyandıran biçim ve ölçülerin meydana getirdiği uyumlu ve düzenli bütün. Orantı, yetkinlik, basitlik, birlik ve ölçü yoluyla, duyuların ya da zihnin hoşuna giden, insanda estetik bir beğeni duygusu yaratan şey.

İnsan elinden çıkma ürünlerde olduğu kadar, doğada da varolan bir nitelik olarak güzelliğin ne olduğu, filozoflar arasında çokça tartışılan bir konu olmuştur. Antik çağda Yunanlı düşünürler, güzelliğin tanımlanabileceğini savunup, onu düzen, birlik, uyum, oran, ölçü ve iyilik gibi niteliklerin bir birleşimine indirgerken, bazı modern düşünürler güzelliğin tanımlanamayacağını savunmuşdır.

İlk ve Ortaçağ düşüncesi, güzelliği nesnel bir nitelik olarak değerlendirir ve güzelliği de, diğer nitelikleri nasıl algılıyorsak, o şekilde algıladığımızı savunurken, modern felsefede güzellik daha çok öznel bir açıdan değerlendirilmiştir. Buna göre, güzellik, mutlak değil de, göreli bir kavramdır; güzellik, şeylere belli bir biçimde bakış tarzımızın sonucu olup, kişinin duygularıyla, özellikle de beğeni duygusuyla ilgili bir konudur. Bu çerçeve içinde, güzellik bilincin tasarımsal bir içeriğine yönelik, çıkar gütmeyen ve bir beğeni duygusu ya da hazla tamamlanan temaşadan başka bir şey değildir.

güzel sanatlar [İng. *fine arts*; Fr. *beaux arts*]. İlk ve temel işlevleri, iktisadî ya da pratik değeri hiç dikkate almadan,

salt estetik bir tecrübe, çıkar gözetmeyen bir güzellik deneyimi meydana getirmek, izleyicide estetik tepkiler üretmek olan sanatlar.

Güzel sanatlar, 1 *görsel sanatlar*, 2 *işitsel sanatlar*, 3 *sembolik sanatlar* ve 4 *karma sanatlar* olarak sınıflanır. Bunlardan görsel sanatlar, göze hitap eden, görsel algılarla belirlenen sanatlardır. Bunlar resim, heykeltraşlık, mimari gibi sanatlardır. İşitsel sanatlar ise, ses sanatlarından meydana gelir. Buna karşın, sembolik sanatlar, şiir ve roman gibi sanatlardır. Karma sanatlar ise, aynı anda farklı sanat türlerini içeren sanatlardır. Örneğin, opera, aynı anda müzikten, sözcüklerden ve görsel öğelerden oluşan bir sanattır.

Güzel sanatların karşısında yer alan sanatlar, *mekanik sanatlar*dır. Mekanik sanatlar tarafından üretilen nesnelerin tümü (örneğin, belli bir markası olan bir araba), ikincil bir işlevi yerine getirme açısından, estetik bir tarzda görülebilmekle birlikte, öncelikle insan yaşamında söz konusu olan belli bir amaca hizmet eder. Yani, mekanik sanatların ürünleri, estetik olmayan bir işlev yerine getirirler.

H

Habermas, Jürgen. Hermeneutik alanındaki görüş ve tartışmalarıyla tanınan çağdaş Alman düşünürü. †Frankfurt Okulunun önemli temsilcilerinden biri olan Habermas'ın temel eserleri arasında *Theorie und Praxis* [Teori ve Pratik], *Tekhnik und Wissenschaft als İdeologie* [İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim], *Kultur und Kritik* [Kültür ve Eleştiri], *Strukturwandel der Öffentichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* [Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü: Burjuva Toplumunun Bir Kategorisi Üzerine Araştırmalar], *Erkenntis und İnteresse* [Bilgi ve İnsanî Çıkar/İlgiler], *Zur Logik der Sozialwissenschaften* [Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine], *Legitimations Probleme im Spätkapitalismus* [Geç Kapitalizmde Meşruiyet Problemi], *Theorie des Komunikativen Handeins* [İletişimsel Eylem Teorisi] gibi kitaplar bulunmaktadır.

Hegel ve Marks'ın sadık bir izleyicisi olan Habermas, felsefede yalnızca teorik konuların ele alınmasına şiddetle karşı çıkmış ve bunun yerine insanî *praksisi*, insan yaşamının pratik yönlerini geçirmeye çalışmıştır. O, hermeneutiğin başka ünlü bir savunucusu olan †Gadamer gibi, yaşamda ortaya çıkan çeşitli anlamları serimlemekle yetinmeyip, yorumun eleştirel fonksiyonu üzerinde durmuş; belli anlamları ve kurumları reddedip, diğerlerini savunacak temel bir dayanak noktası bulma çabası vermiştir.

Başka bir deyişle, Marksist geleneği eleştirel bir tarzda değerlendirme çabası içinde olmuş olan Habermas, tarihsel maddeciliğin yeni baştan inşa edilebilmesi imkânı üzerinde de durmuş, fakat onun hem pozitivizmini, hem de ekonomik determinizmini şiddetle eleştirmiştir. Jurgen Habermas da, †Frankfurt Okulu'nun diğer üyeleri'nin, örneğin Theodor †Adorno ve Herbert Marcuse'ün yaptığı gibi, modern endüstri toplumlarında, araçsal aklın hakimiyeti konusuyla ilgilenmiştir. Bilindiği üzere, araçsal akıl araçlarla amaçlar arasındaki ilişkiye ele alır, bununla birlikte, amaçların belirlenmesi konusunu kapsamı dışında bırakır. Habermas'a göre, birçok filozof için, aklın tek türü budur.

Hemen hepsi, amaçlardan çok araçların rasyonelliği üzerinde durmuştur. Bu tür görüşler, siyasetin 'bilimselleştirilmesi'ni teşvik etmiş ve siyasî problemler teknik denetimle ilgili problemlere indirgenirken, toplumsal hedeflere ilişkin kamusal tartışma ve görüşme alanı tümden unutulmuştur. Batının toplum teorilerini, indirgemecilikten kurtulamadığı ve geçerli bir iletişim ve rasyonalite görüşü geliştiremediği için şiddetle eleştiren Habermas, bu bağlamda dikkatleri özne-nesne arasındaki ilişkiden uzaklaştırıp, öznelerarası iletişim sürecine çevirmiştir. Bundan dolayı, onun epistemoloji alanındaki en önemli katkısı, toplumun varoluşunun, iki davranış tarzına, emekle (araçsal davranışla) toplumsal etkileşime (iletişimsel eyleme) bağlı olduğunu öne sürmesinden meydana gelir.

Bunlar, Habermas'a göre, ayrı insanî çıkarların temelini oluşturur, öyle ki bu çıkarlar da kategorik bir biçimde farklılık gösteren bilgi türlerinin meydana gelişini hazırlar. Yani, araçsal ya da stratejik davranıştan farklı olarak iletişimsel bir eylemin, insanların başka insanlara, olan ya da olması gereken konusunda açıklamalar yaptığı yerde gündeme geldiğini söyleyen Habermas'a göre, başkalarını anlamaya ve bilinçdışı itkileri gözler önüne sermeye yönelen hermeneutik ve benzeri eleştirel araştırma

tarzları, iletişimsel eylemden doğar ve araçsal eylemin sonucu olup, nesnel süreçlerin denetimiyle, onlara ilişkin öndeyiyi amaçlayan empirik-analitik araştırmaya indirgenemez.

Bununla birlikte, Habermas gözler önüne serilmek durumunda olan anlamları çarpıtan ve gizleyen çeşitli toplumsal ve pratik etkenler üzerinde durduğu için, Gadamer'in hermeneutiğin evrenselliğiyle ilgili iddialarını zaman zaman kuşkuyla karşılamak durumunda kalmıştır. Ona göre, dünyamızda iletişim ve yorum sistematik bir şekilde çarpıtılmaktadır. Bu çarpıtmanın büyük bir bölümü ise, onun 'bilimcilik' olarak görüp eleştirdiği, bilim ve teknolojiye abartılı bir önem atfetme tavrından kaynaklanmaktadır. Habermas, bundan dolayı zamanının çok büyük bir bölümünü bu çarpıtıcı etkiyi teşhis edip eleştirme ve bize dünyadaki varoluşumuzu daha sağlam ve doyurucu bir biçimde anlama olanağı verecek yorum ve iletişim tarzlarını dile getirme işine ayırmıştır.

hadis. Hz. Muhammed'in değişik olaylar ve problemler karşısında inananları aydınlatmak, Kuran'ın bazı âyetlerini daha açık bir dille ifade etmek için söylediği sözler bütünü.

Dinî bir bilim olarak hadis, bu çerçeve içinde, Peygamberin sözleri ile davranışlarını, eylemlerini aktaran bilgileri derleyen, bu bilgileri yazılı bir biçimde düzenleyip sınıflandırarak inceleyen bilim dalına karşılık gelir. Zira, Kuran'da Hz. Muhammed'in kişiliği müslümanlara örnek olarak gösterildiği için, onun yolunu izlemek, Allah'ın sevgi ve bağışını kazanmanın önkoşulu sayılmış ve bu durum müslümanlar arasında inanç, ahlâk, ibadet gibi konularda Kuran'dan sonra hadisleri ikinci kaynak olarak benimsemelerine yol açmıştır. Buna göre, hadis Hz. Muhammed'in sözlerini toplar, sınıflandırır ve Peygambere atfedildiği hâlde, gerçekte ona ait olmayan hadisleri belirlemenin yöntemini geliştirir.

Haeckel, Ernst. 1834-1919 yılları arasında yaşamış olan Alman bilgin ve düşünürü.

†Darwin'in evrim kuramından etkilenmiş olan Haeckel, doğal ayıklanmanın, doğanın kanıtlanmaya ihtiyaç duymayan matematiksel bir zorunluluğu olduğunu dile getirmiştir. Olgularla spekülasyon, bilim ile felsefe arasında keskin bir ayırım yapılmasına karşı çıkan Haeckel, gerçek bilimin, doğa felsefesinden başka bir şey olmadığını öne sürmüştür. Bu tür bir felsefe, ona göre, birci bir felsefe olmak durumundadır, zira göksel cisimlerden bitkilere ve insan bilincine kadar herşey madde ve aynı nedensellik yasasıyla açıklanabilir.

Maddeci bir bakış açısı benimseyen Haeckel'e göre, varolan herşeyin temelinde tek bir töz vardır; bu tek tözün de madde ve güç ya da enerji gibi iki özsel özelliği bulunmaktadır. Haeckel, söz konusu †maddeciliğine karşın, Tanrı'dan vazgeçmemiş ve panteist bir bakış açısı benimseyerek, Tanrı'nın evrene içkin ve evrenle bir olduğunu öne sürmüştür.

hak [İng. *right*; Fr. *droit*; Al. *recht*]. İnsan varlığına, bir kimseye varolan yasalarla, evrensel beyannameler ya da en azından sözlü bir gelenekle tanınan belli şekillerde hareket etme özgürlüğü, yetkisi ya da olanağı. İnsana Tanrı, kral, yasa, toplumsal bilinç ya da gelenek gibi bir otorite kaynağı tarafından verilen, desteklenen, kutsanan yetki, özgürlük ya da ayrıcalık. Bireylere toplumsal ilişkiler ve ahlâkî bakımından tanınan davranış özgürlüğü.

Hak biraz daha özel olarak da, toplumsal bir çerçeve içinde, hukukî düzenin, insan açısından korunmaya değer çıkarları koruyabilmek amacıyla insanlara tanıdığı yetki şeklinde tanımlanabilir.

Hak kavramını açıklayan üç ayrı öğretiden söz edilebilir. Bunlardan 1 birincisi olan *irâde teorisi*ne göre, hak, hukukî düzenin insana tanıdığı irâde gücüdür. İkincisi olan 2 *çıkar teorisi*ne göre ise, hak hukukî düzenin koruduğu çıkar-

dan başka bir şey değildir. Bu iki teorinin eksiklerini gidererek bir sentezini yapmış olan 3 *karma teori* açısından ise hak, hukukî düzenin kişiye, sahip olduğu çıkarı koruması için tanıdığı irâde gücüdür.

Haklar çeşitli şekillerde sınıflanabilir. Her tür sınıflamanın başında gelecek hak türü, *doğal hak*la belirlenir. Buna göre, doğrudan doğruya insan doğasından çıkan ve bir insan varlığı olma olgusu tarafından öngörülen hak ve özgürlüklere *doğal haklar* adı verilir. Bunlar, her zaman ve her yerde geçerli olan haklardır. Doğal haklar, bir başkasına devredilemeyecek ve hiçbir şekilde vazgeçilemeyecek hak ve özgürlükler olarak anlaşılır. Bu hakların en belli başlıları, yaşam, özgürlük, eşitlik, mutlu olma, çalışma gibi haklardır.

Öte yandan, kabul edilmiş standartlara uyduğu, Tanrı'nın isteklerine uygun düştüğü, ideallerimizi somutlaştırdığı; başkalarının çıkarlarına zarar vermediği; ve nihayet, kendilerinin ahlâkî değerleriyle ilgili sağlam kanıtlar bulunduğu için, belli eylem ya da faaliyetleri gerçekleştirme hakkına, *ahlâkî hak* adı verilir.

Üçüncü olarak, kişinin siyasî iktidarın kullanımına katılma amacına yönelik seçme, seçilme, siyasî parti kurma, ve partilere girme, siyasî iktidarı eleştirme, sansüre ya da kovuşturmaya uğramama gibi haklarına, *siyasî haklar* adı verilir. Buna karşın, bir toplumun yurttaşlarına, o toplumun hukukî ya da yasakoyucu güçleriyle verilen haklara, *vatandaşlık hakları* adı verilmektedir. Öte yandan, iyi bir eğitim, sağlık, meslek sahibi olma, uygun bir yaşam standardına ulaşma, baskı altında tutulmama, fırsat eşitliği gibi, bireylere toplum tarafından sağlanan temel hak ya da ideallere *insan hakları* adı verilmek durumundadır.

Yine, hukukî sistemi, ithamlara karşı savunma, başkalarını suçlama, başkaları karşısında korunma, yasaları değiştirme gibi işlerde kullanma, bütün bu konularda yasa karşısında eşit muameleye tâbi olma türünden haklara ise *hukukî haklar* adını vermemiz gerekir.

Haklara, son olarak, kişinin belirli yaşam alanlarının gizli tutulması amacına hizmet eden ve onun maddî ve manevî varlığıyla ilgili olup, bu varlığın geliştirilmesini hedefleyen *kişisel hakları* örnek verebiliriz. Bu hakların belli başlıları arasında konut dokunulmazlığı, haberleşme özgürlüğü, özel yaşamın gizliliği, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, din ve vicdan, düşünce ve ifade, bilim ve sanat özgürlüğü verilebilir.

hakikat [İng. *truth*; Fr. *vérité*; Al. *wahrheit*]. 1 En genel anlamı içinde, dinî, bilimsel, ahlâkî, v. b. g., hakikatler bağlamında, bir bilgi alanı ya da disiplinin konu aldığı varlık alanıyla ilgili temel doğrular bütünü.

2 Özel olarak, zaman zaman gerçeklik, zaman zaman da doğruluk anlamında kullanılmakla birlikte, gerçekte bir şeyin kendi özü içinde örtüsünü açarak vukua gelmesi ve insanın bunun farkında olması durumu. Varlığın gizinden çıkarak olagelmesi ve insanın bunun bilincinde olması hâli.

3 Hakikat daha özel olarak da, tasavvufta, dört makamdan üçüncüsüne karşılık gelir ve *hakikat ehli* adı altında, Tanrı'nın gerçek özünü bilenleri, gerçekten varolanın yalnızca Tanrı olduğuna inanarak, kendini Tanrı yoluna verenleri, Tanrı'nın sırrına erenleri gösterir.

hakikat rejimi [İng. *truth regime*; Fr. *règime du vérité*]. Fransız düşünürü Foucault'nun her toplumun hakikatle ilgili bir genel politikası, yani doğru diye kabul edip fonksiyonel hâle getirdiği söylem tipleri, insana doğruyla yanlış önermeleri birbirinden ayırma olanağı sağlayan mekanizmaları ve örnekleri, değerleri hakikate ulaşma hedefine göre ayarlanmış teknik ve prosedürleri olduğu, her toplumda doğru sayılan şeyi söylemekle yükümlü olanlara belli bir statü verildiği görüşünü ifade ederken kullandığı terim.

Bilginin bu hakikat rejimi açısından ele alınmak durumunda olduğunu, hakikatin iktidarın hiçbir şekilde dışında olmadığını öne süren Michel Foucault'ya

göre, hakikatin bir ekonomi politiği vardır. Söz konusu ekonomi politiği belirleyen beş temel özellik bulunmaktadır.

Bu özelliklerin başında, hakikatin bilimsel söylem formunda ifade edilip, onu üreten kurumlarda merkezîleştiği gerçeği gelmektedir. Yine hakikat, sürekli bir ekonomik ve politik teşvike konu olduktan başka, sınırsız bir yayılma eğilimi sergiler ve tüketim objesi olur. Ve yine hakikat, Foucault'ya göre, egemen birkaç büyük ekonomik ve politik aygıtın, örneğin üniversite, ordu ve medyanın politik tartışma ve toplumsal plânda karşı karşıya gelmeleriyle ilgili bir sorun ya da konudur.

Bu bağlamda, bilginin üretildiği toplumun bir güç ilişkileri evreni olduğunu öne süren ve dolayısıyla, gücü epistemik strateji olarak tanımlayan Foucault, gücün söylenmesi, yapılması gereken şeyi engellediğini ve söylenebilecek şeyi seçtiğini öne sürmüştür. Başka bir deyişle, bilgi güç ilişkisi düzenleyici türden bir ilişki olup, pratikte görülebilir. Ona göre, bilgi, güç kullanımı olmadan, tanımlanmamış, belirsiz ve formsuz bir şeydir. Bilgi, politik ekonomi, söylem formasyonu ve politik teknoloji olup, bilmek de yargıda bulunma ve egemenlik altına alma gücünü kullanmaktır. Bundan dolayı, Foucault'ya göre, güç olmadan bilgi, bilgi olmadan da güç olamaz. Bilgi güç, güç te bilgidir.

haklılandırma [İng. *justification, vindication*; Fr. *justification*; Al. *rechtfertigung*]. 1 Genel olarak, haklı kılma, temellendirme. Bir iddiayı, bir sonucu, bir önermeyi ya da belli bir davranış tarzını, yeterli nedenler, tatmin edici deliller ve sağlam dayanaklar göstererek savunma, destekleme.

2 Mantıkta, bir çıkarım ya da akılyürütmenin öncüllerinin sonuç için mantıksal bir kanıt meydana getirdiğini gösterme işlemi, kanıtlama.

3 Haklılandırma, özellikle çağdaş epistemolojinin en önemli problemlerinden biri olarak ortaya çıkar. Buna göre, haklılandırma, örneğin analitik felsefenin bilgi anlayışının en temel kavramıdır. Zira söz konusu geleneğe mensup olan bilgi teorisyenleri, bilgiyi, birlikte sağlanmak durumunda olan üç gerek ve yeter koşulla tanımlarlar ki, bunlardan birisi, doğruluk ve inanma koşuluna ek olarak, haklılandırma, haklı kılma koşuludur.

Söz konusu bilgi anlayışına göre, bilinen şey, bir önerme, olgularla ilgili deneysel bir önerme olup, *Ö* öznesinin *P* önermesini bilebilmesi için, öncelikle önermenin doğru olması, ikincileyin öznenin *P*'ye inanması ve son olarak da, *Ö* öznesinin *P* önermesine olan inancını haklılandırması, temellendirmesi, gerekçelendirmesi, *P*'ye ilişkin psikolojik durumuna epistemik bir nitelik yüklemesi gerekir.

Haklılandırma teorileri, yani bilen öznenin doğru önermeye olan inancını nasıl ve ne şekilde gerekçelendirdiği ya da temellendirdiğiyle ilgili olan teoriler, temelde içselci ve dışsalcı teoriler olarak ikiye ayrılırlar; bunlardan *içselci teorilere* göre, öznenin inancının haklılandırılması, herhangi bir dış yardım olmadan salt öznenin kendi içsel, zihinsel süreçleri, bilinç hâlleri ile olur.

Buna karşın, *dışsalcı teoriler*, bilen öznenin doğru olan önermeye olan inancı, salt öznenin kendi içsel mekanizmalarıyla haklılandırılamayacağını ifade ederler. Çünkü, inancın haklılandırılmasında, vazgeçilmez bir önemi ve işlevi olan öğeler, bilen öznenin dışından gelir. Bu öğe ya da faktörler ise, örneğin inanç oluşturma süreçlerinin güvenilirliği, kendisine inanılan önermenin sahip olduğu doğruluk değeridir. Güvenilirlik ve olasılık gibi faktörler ise, açıktır ki, dışsal öğeler olup, inancı haklı çıkarıcı ve temellendirici bir işlevi gerçekleştirirler.

hareket [İng. *motion*; Fr. *mouvement*; Al. *bewegung, gemütsbewegung*]. Genel olarak, bir cismin mekân içinde yer değiştirmesi. Cisimlerin mekân içindeki, birbirlerine göreli olan konum ya da durumlarının değişmesi. Sükûnete, hareketsizliğe karşıt olarak, nesnelerin yerlerinin değişmesi süreci.

Buradan yola çıkılarak, her tür değişmeye hareket adı verilmiştir. Buna göre, hareket nicelik, nitelik, biçim, artma, azalma bakımından değişmeden başka bir şey değildir. Hareket, öncelikle, *kendiliğinden hareket* ve *dış bir gücün eseri olan hareket* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi, hareket kaynağının, hareket eden şeyin, dışında değil de, kendi içinde olmasını, buna karşın ikincisi, bir şeyin, kendi dışındaki bir güç ya da etkinin sonucu olarak hareket etmesini ifade eder. Öte yandan, kendisinin dışındaki bir hareket aracılığıyla, başka bir harekete gönderimle anlaşılan harekete ise, *göreli hareket* adı verilir.

Hareket, sosyal bilimlerde, belli bir alanda belli bir değişikliğin yapılmasını isteyen bireylerin ya kendi başlarına ya da belli kişilerin önderliğiyle gerçekleştirdikleri toplu gösteriye, belli bir sonuca erişmek isteyenlerin örgütlü topluluğuna karşılık gelir.

hareket etmeyen hareket ettirici [Os. *muharriki gayri mütteharrik*; İng. *unmoved mover*; Fr. *moteur immobile*]. Aristoteles'in doğa ya da evrene aşkın olan yetkin Tanrı'sına, varolan herşeyin ereksel nedenine verilen ad.

Aristoteles'in Hareket etmeyen hareket ettirici adını verdiği varlık, saf formdan meydana gelir ve her tür değişmenin amacı ya da ereksel nedenidir. O saf formdur ve onun maddî hiçbir yönü yoktur. Hareket etmeyen hareket ettiricide madde söz konusu olsa, o belli birtakım potansiyel güçlere sahip olan ve dolayısıyla en azından bir bakımdan değişebilecek olan bir varlık olacaktır.

O'nda maddî bir yön bulunmadığı ve O bütünüyle aktüel olan bir varlık olduğu için, hareket etmez ve değişmez. Bununla birlikte, o başka herşeyin kendisi gibi olmayı, kendisine benzemeyi istediği varlık olduğu için, Hareket etmeyen hareket ettirici evrendeki tüm diğer nesnelerin ereksel nedenidir. Çünkü taşlardan, bitkilerden, hayvanlardan ve insanlardan gök cisimlerine kadar, evrendeki herşey kendi doğal değişme ve gelişme süreci yoluyla, Hareket etmeyen hareket ettirici'nin değişmezliğine ve yetkinliğine yaklaşmaya çalışır. Evrendeki herşey Hareket etmeyen hareket Ettirici için söz konusu olan yetkin saf form olma halini sever ve bu saf form haline ulaşmaya çalışır.

Aristoteles'e göre, dünyanın hiç sonu gelmeyen bir değişme ve hareketler dizisi içinde akıp gitmesini ve olduğu gibi olmasını sağlayan şey, bu sevgi ya da aşktır. Yetkin bir varlık olan Hareket etmeyen hareket ettirici dünyadaki söz konusu oluşumun gerçekleşmesi için hiçbir şey yapmaz. O, yalnızca varolmak suretiyle, başka herşeyi, kendisinde söz konusu olan yetkinlik ve değişmezliğe ulaşmaya çalışması için yönlendirir ve harekete geçirir.

Değişmenin potansiyel olan maddeden aktüel bir şey olarak bir forma doğru olduğunu düşünen †Aristoteles, aynı zamanda aktüel olanın potansiyel olandan önce geldiğini ve potansiyel olandan aktüel bir şeyin varlığa gelebilmesi için, herşeyden önce aktüel olan bir şeyin var olması gerektiğini öne sürer. Bundan dolayı, herşeyin değişme süreci içinde yer aldığı ve dolayısıyla değişmek ve gelişmek için potansiyel güçlere sahip olduğu bir dünyada, Aristoteles potansiyel şeylerden oluşan bir dünyanın varoluşunu açıklayabilmek için, potansiyel ya da yok olup giden şeylerin üstünde olan aktüel bir şeyin varoluşunu kabul etmenin zorunlu olduğu sonucuna varmıştır.İşte bu aktüel varlık Hareket etmeyen hareket ettiricidir.

Hareketin kendisi, hareketin başladığı bir zamana geri götürülebilse de, Hareket etmeyen hareket ettirici, Aristoteles için bir ilk hareket ettirici anlamına gelmez. Söz konusu aktüel ve yetkin varlık, saf form olarak Hareket etmeyen hareket ettirici, Ortaçağ'ın teolojisinde ortaya çıkan yaratıcı Tanrı anlamına da gelmez. Aristoteles potansiyel olanla aktüel olan arasındaki ayrımına dayanarak, hareket ya da değişmeyi açıklayabilmenin tek yolunun aktüel olan bir

şeyin potansiyel olan bir şeyden mantıksal olarak önce geldiğini kabul etmekten geçtiğini düşünmüştür. Değişme olgusu, ona göre, aktüel bir şeyin, kendisinde maddî ve potansiyel hiçbir şey bulunmayacak şekilde, katışıksız olarak aktüel olan bir şeyin varoluşunu zorunlu kılar.

Öte yandan, bu Hareket etmeyen hareket ettirici, bir güç uygulama ya da bir irâde sergilemek anlamında bir fail neden değildir. Çünkü güç uygulamak ya da irâdî bir eylemde bulunmak potansiyel olan yönlere işaret eder. Hareket etmeyen hareket ettirici evrende olup biten herşey karşısında değişmeden aynı kalır. O, evrendeki olaylardan etkilenmez, evrene müdahale etmez. O, evrende olup bitenlere etki etse, doğasına aykırı olarak, hareket eden ve değişen bir varlık haline gelecektir. O, yalnızca kendi kendisini düşünen saf formdur. Hareket etmeyen hareket ettirici, harekete fizikî temas ya da eylem yoluyla neden olmaz. O şeyleri, bir ideal insan varlıklarını harekete geçirdiği tarzda hareket ettirir. Bu varlık, her tür değişmeden bağımsız olarak varolur.

Aristoteles'in Tanrı anlayışı, Ortaçağ Hristiyan felsefesiyle İslâm felsefesinin şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Kendisi hareket etmeyen bu İlk hareket ettirici, Aristoteles'in Tanrı'sıdır. O yetkindir, ezelî-ebedîdir, değişmezdir ve potansiyel olmak değişmeye açık olmak anlamına geldiği için, tümüyle aktüel bir varlıktır. Akıl, bir kişi ya da insan olmanın özü olduğu için, O aynı zamanda bir kişidir, bununla birlikte, O'nun düşüncesi, düşüncenin kendisine ilişkin bir düşüncedir. Tanrı, varolan herşeye ilişkin yetkin bilgisiyle, en yüksek ölçüde mutludur. Aristoteles'in Tanrı'sı, evrendeki harekete, fizikî bir anlamda değil de, evrenin ereksel nedeni olmak bakımından neden olur.

Harivarman. M. S. 250-350 yılları arasında yaşamış olan Hintli Budist düşünür. 'Hiçlik öğretisi'ni geliştirmiş olan Harivarman sisteminde Nirvana'ya erişmenin yolunu değilleme mantığında bulmuştur. Ona göre, ne benlik ya da ruhlar, ne yaratılmış nesneler ve ne de bunlarla ilgili kavramlar gerçektir. Bunların tümü birden, bir hiçten başka bir şey değildir.

Hartmann, Nicolai. 1882-1950 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman spekülatif metafizikçisi. Temel eserleri: *Die Philosophie des deutschen İdealismus* [Alman İdealizminin Felsefesi], *Neue Wege der Ontologie* [Ontolojinin Yeni Dalları], *Grundzüge einer Metapysik der Erkenntnis* [Bir Bilgi Metafiziğinin Temelleri], *Philosophie der Natur* [Doğa Felsefesi], *Ethik* [Etik].

Temeller: Bilgi ve varlık öğretisi dışında, insan ve insanî değerleri ön plâna çıkartan ahlâk anlayışıyla da, 20. yüzyıl felsefesinin en önemli düşünürlerinden biri olan Hartmann Batı felsefesi geleneğinin, Descartes'tan beri, düşünen özneden hareket ettiğini ve bunun da büyük bir yanlış olduğunu savunmuştur. Ona göre, bağımsız bir gerçekliğe ilişkin bir kavrayış, bene ilişkin kavrayış kadar doğrudan ve aracısızdır. Hartmann, bu bağlamda tüm felsefî problemlerin ontolojik nitelikte problemler olduğunu söylemiştir; onlar, bize verilen varlık türünü anlama yönündeki girişimlerdir.

Bilgi Görüşleri: Hartmann'a göre, bilgi, her zaman bir nesnenin kavranmasıdır. Bu kavrayış da nesnelerin kendiliğinden bizim bilincimize düşmesiyle değil de, tam tersine düşünen varlık olarak öznenin kendisini aşıp nesneleri kavramasıyla gerçekleşir. Bu ise, bir tasarım yoluyla olur. Bilgi, nesnenin bilinçteki yansıması olan tasarımlar yoluyla gerçekleşir. Hartmann'a göre, tasarım her ne kadar bilginin nesnesi ile var olsa da, nesnenin kendisi, bilgi söz konusu olmadığı zaman bile var olmaya devam eder. Bundan dolayı, Hartmann ontolojinin bilgi teorisine değil, fakat bilgi kuramının ontolojiye dayandığını savunmuştur. Çünkü ona göre, nesnenin bilgisinin söz konusu olabilmesi için, önce nesnenin var olması gerekir.

Hartmann'a göre, bilgiden başka, doğrudan yaşanmış hâllerimiz, karar vermek, çalışmak gibi faaliyetlerimiz ve geleceğe yönelik çabalarımız da bizden bağımsız bir gerçekliğin var olduğunu ortaya koyar. Tüm bu hâllerde, faaliyetlerde ve çabalarda ortak olan yön, bir şeyin, özneden bağımsız bir varlığın bir özneye karşı koyuşudur. Bundan dolayı, nesneleri tanıdığımız zaman, onları tam olarak tanıdığınızı ve bildiğimizi düşünmemeliyiz. Duyu-algıları bize yalnızca nesnelerin ön yüzünü gösterir ve bilinenle bilinmeyen arasında bir karşıkoyma sınırı kalır. Bu durum, yalnızca bir nesneler alanını aydınlatıp, tüm geri kalanları karanlıkta bırakan bir lambaya benzetilebilir.

Bilgide amacımız, bu sınırı aşarak, nesneyi tam olarak tanımaktır. Bununla birlikte, Hartmann insanın bu sınırı hiçbir zaman aşamayacağını savunur. Bu bilme çabamızda, hemen son bir bilinebilirlik sınırına ulaşırız; bu sınırın ötesinde bilinemez ve akıldışı olan başlar. Şu hâlde, her bilgi çabasını kaçınılmaz olarak durduran akıldışı bir kalıntı daima kalacaktır. Raslantı, alınyazısı gibi akıldışı olan öğeler, Hartmann'a göre, kaldırılıp atılamaz.

Ontolojisi:Hartmann'ın ontolojisine göre, gerçek varlık ve ideal varlık olmak üzere, iki ayrı varlık alanı vardır. Gerçek varlık alanı ise, üç ayrı varlık tabakası ya da katmanından oluşur: İnorganik tabaka, organik tabaka ve ruhlu varlık tabakası. İnorganik tabakada cansız maddeler yer alır ve bu alan genellikle fiziğin konusuna girer.

Organik tabakada ise, canlı varlıklar bulunur ve bu alan biyolojinin konusunu meydana getirir. Psikolojinin alanına giren üçüncü tabakada ise, bilinçli varlıklar ve onların ürünleri, insanın yarattığı tüm eserler, insanın tüm somut başarıları yer alır. Buna karşın ideal varlık alanında, tek bir varlık tabakası vardır. Bu varlık tabakası da tinsel varlık tabakasıdır. Felsefenin konusu olan bu tabakayı oluşturan varlıklar, insan ve değerleridir.

Hartmann'a göre, bu dört varlık tabakası birbirlerinden kopuk olmadıkları gibi, birbirleri içine geçmiş de değildir. Tabakalar arasındaki ilişki zaman, mekân, nitelik, nicelik, büyüme, gelişme, yaratıcılık ve özgürlük gibi kategoriler aracılığıyla kurulur. İlk varlık tabakasında yalnızca zaman ve mekân gibi kategoriler söz konusu olurken, ikinci tabakada ayrıca büyüme ve gelişme etkili olur. Her varlık tabakasında bir önceki tabakaya yeni kategori ve özellikler eklendiği için, üçüncü varlık tabakasında ikinci tabakadaki kategorilere yaratıcılık eklenir. Buna karşın, dördüncü tabakada, büyüme, gelişme ve yaratıcılığa ek olarak özgürlük vardır. Hartmann'a göre, manevî varlık tabakası en özgür, ama en güçsüz olan varlıklardan meydana gelir. Tabakalar arasında birinciden dördüncüye doğru bir özgürleşme, dördüncü tabakadan birinci tabakaya doğru da bir güçlenme ilişkisi vardır.

Öte yandan, bir varlık kendi içinde birçok varlık tabakasını birleştirebilir. Örneğin, insan kendisinde dört tabakayı bir araya getirir. Buna göre, insanda ilk iki tabakaya ek olarak, bilinçli varlık ve manevî varlık tabakaları bir araya gelir. Bu varlık tabakaları birbirleri üzerine bir evin katları gibi sıralanmışlardır. Zemin katın üst kata ihtiyacı yoktur, ama zemin kat olmadan üst katlar olamaz. Şu hâlde, aşağı katlar tek başlarına var olabilirler, ancak üst katlar aşağı katlar olmadan var olamazlar. Her varlık tabakasının kendisine göre bir yasası vardır, her tabaka kendisine göre bir yenilik getirmiştir. Her varlık tabakası, dayandığı tabakaya göre, yeni bir şey ortaya koymuştur. Bir üst tabaka bir alttaki tabakaya bağlıdır, ama onun tarafından belirlenmiş değildir. Bir üst tabakanın getirdiği yeni öğe ile bir alt tabaka üzerinde bir gücü vardır. Yüksek tabaka kendisine temel olan aşağı tabakaya göre özgürdür.

Etik: Demek ki, varlığın inorganik, organik, psişik ve tinsel diye farklılık gösteren dört ana tabakasının hepsinde

birden geçerli olan yasa ve kategoriler yanında, yalnızca bazı tabakalar için geçerli olup diğerleri için geçerli olmayan yasa ve kategoriler de vardır. Örneğin zaman kategorisi tüm tabakalar için geçerli iken, nedensellik yasası tinsel tabakada geçerli değildir. Nitekim, tin tabakasında, doğadaki nedenselliğe benzemeyen başka bir belirlenim vardır; buradaki nedensellik, insan burada değerlere göre eylediği için, ereksel bir nedenselliktir.

Değerlerin başka bir varlık alanına ait olduğunu söyleyen Hartmann'a göre, insanı ahlâkî varlık yapan şey de, bu ereksel nedenselliktir. Ona göre, insan ancak bu sayede, doğal ya da toplumsal düzene, sınırlı da olsa bir yön verebilir. İnsan bu olanağı kullandığı sürece, doğal nedensellikten ereksel belirlenime geçip özgürleşir. Onda özgürlük bir imkân, insanın gerçekleştirmesi gereken bir şey olup, salt akıl varlığının bir özelliği değildir. Özgürlüğün bir bütün olarak insanın değerler alanında gerçekleştirdiği bir şey olduğunu öne süren Hartmann'a göre, insan değerler karşısında bir seçme ve karar verme olanağına sahip olduğu gibi, bu imkânı kullanıp kullanmamak bakımından da serbesttir. İnsan bu olanağı kullanmadığında, doğal varlık olarak kalırken, karar verip seçmeye, değeri gerçekleştirmeye başladığı anda özgür olur. Değeri yeryüzü gerçekliği içine çekebilen ve onları bu dünyada gerçekleştirebilen insan, Hartmann'a göre, ezelî-ebedî, değişmez değerleri bu dünyaya sokan bir kapıdır, dünyaya anlam veren varlık olmak durumundadır.

hassa. Bir türe ait olan ve zorunlu olarak ayırıma bağlı bulunup, ayırımı meydana getiren özelliklerden çıkarsanabilir olan özsel özellik. Hassa, Porphyros'a göre, 1 Türün bazı bireylerine ait olan hassa, 2 türün bütün bireylerine ait olan hassa, 3 türün bireylerine belli bir anda ait olan hassa, 4 türün tüm bireylerine ait olmakla birlikte daimi olmayan hassa olmak üzere, dört ayrı hassa şeklinde ortaya çıkar.

hatalı nedensellik yanlışı [İng. *fallacy of post hoc ergo propter hoc*]. Zaman içinde ardışıklığı gerçek nedensellik olarak görmekten, bir şeyin, salt zaman içinde ondan önce geldiği için, başka bir şeyin nedeni olduğunu düşünmekten oluşan gayri formel yanlış türü.

Yine aynı bağlamda, bir nedenin, belli bir sonucun, gerçekte olmadığı hâlde, nedeni olduğuna inanmaktan oluşan yanlış hatalı neden verme yanlışı olarak tanımlanır.

hayalî düşman yanlışı [İng. *fallacy of straw man*]. Bir karşıtın düşüncesini ya da bakış açısını, kolayca çürütülebilmesi için, olduğundan zayıf göstermekten ya da hatta çarpıtmaktan oluşan gayri formel yanlış.

hayvan ruhu [İng. *animal soul*; Fr. *âme animale*]. Hayvanlarda varolduğuna ve insan ruhuna benzer olduğuna inanılan ruh.

Yalnızca insanların ruhu olduğunu savunan Descartesçı görüşe bir tepki olarak gelişen hayvan ruhu öğretisi, hayvan davranışının fizikî terimlerle açıklanamayacağını, hayvan davranışının ancak insan ruhuna benzer bir ruhun varoluşuyla açıklanabilir olduğunu öne sürmüştür.

Hayyatiye. 9. yüzyılın ikinci yarısında Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman el-Hayyat'ın sistemleştirdiği Mutezile öğretisi.

Hayyatiye görüşüne göre, Tanrı var olan bir şey olmakla birlikte, onun özü bilinemez. Varlıkları yaratılmalarından önce de bilen Tanrı'nın gücü bilgisiyle aynı ölçüdedir. Lütufta bulunmak zorunda olmayan yüce Tanrı'nın, bununla birlikte kulları yükümlü kılması lütfu gerekli hâle getirmiştir.

haz [Yun. *hedone*; Os. *keyf*; İng. *pleasure*; Fr. *plaisir*; Al. *vergnügen*]. Hoşa giden bir şeyin yarattığı, uyandırdığı duygu. Acının karşısında yer alan ve psikolojik bir olgu olarak, hoşumuza giden ve bizi çeken bir şeye sahip olmaktan doğan tatlı ve keyif verici duyum. Bir arzunun, isteğin tatmin edilmesinin ya da ihtiyacın karşılanmasının sonucu olan duygu. İrâdî bir tercihin hayata geçirilmesinden kaynaklanan hoşnutluk duygusu.

hazcı [İng. *hedonist*; Fr. *hédoniste*]. Hayatta peşine düşülecek biricik iyinin haz olduğunu savunan, bu ilkeyi benimseyen, hazzı, ama özellikle duyumsal hazzı en yüksek değer yapan bakış açısı, disiplin ya da yaklaşım için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, güzelliği, görme ve işitme duyusuyla elde edilen hazza, oyundan alınan hazza, kısacası duyumsal hazza indirgeyen estetik anlayışa *hazcı estetik* adı verilir.

Buna karşın, yaşamda peşinden gidilecek tek şeyin haz olduğunu, fakat hazcılığın nihaî ve en yüksek amacının gerçekleştirilemez bir amaç olduğunu, insanların büyük çoğunluğunun hazla dolu bir yaşam geçiremediğini, refah ve zenginliğin insanı acıdan bağışık tutamadığını, dolayısıyla, amacın ve nihaî hedefin, hazdan ziyade, acıdan uzak olmak olduğunu öne süren ahlâk anlayışı *hazcı kötümserlik* diye tanımlanır. Böyle bir ahlâk görüşü, tarihsel olarak Kirene Okulunun son üyelerinden biri olan Hegesias tarafından savunulmuştur.

hazcılık [Os. *lezzetiye, zevkperestlik*; İng. *hedonism*; Fr. *hédonisme*; Al. *hedonismus*]. Yaşamda gerçekten ve bizzat kendisi için istenen tek şeyin, ahlâk alanındaki en yüksek değer, nihaî ve en yüksek iyinin haz olduğunu savunan öğreti.

Hazcılık, ahlâkî hazcılık ve psikolojik hazcılık olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan, 1 olması gerekeni değil de, olanı betimleme iddiasında olan *psikolojik hazcılık*, tüm insan eylemlerinin haz elde etme arzusuyla güdülendiğini, insanların doğal olarak acıdan kaçıp hazza yöneldiklerini belirterek, her insanın yalnızca kendi hazzı ya da mutluluğunu gözettiğini, herkesin elde ettiği haz miktarını en yüksek düzeye çıkarmak istediğini savunur.

2 †Aristippos, †Epiküros, †Locke, Hobbes, †Hume, †Bentham ve †Mill gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan *ahlâkî hazcılık* ise, mutluluğu yaşamın ve ahlâkın nihaî ve en yüksek amacı yaptığı için, empirik bir ahlâk görüşü olarak ortaya çıkar. Ahlâkî hazcılık, söz konusu mutluluk amacına acıdan kaçınıp haz elde etmekle ulaşabileceğimizi, bundan dolayı hazzın yaşamdaki en yüksek iyi olduğunu, her eylemin hazza yönelmesi gerektiğini, insan eylemlerinin ahlâkî değerinin hazza yol açıp açmamalarıyla belirlendiğini savunur.

Ahlâkî hazcılık, tüm eylemlerin, başka insanların hazları ya da durumları tehlikeye düşse bile, kişinin acıdan kaçınıp, kendini hazzını sağlama alma arzusuyla güdülenmesi gerektiğini savunduğunda, *egoist hazcılık* adını alır; buna karşın, bireyin, kendi hazzını olduğu kadar, genelin, çoğunluğun hazzını, refah ve iyiliğini gözetmesi gerektiğini öne sürdüğü zaman, *yararcılık* olarak anlaşılır.

Öte yandan, hazcı bir öğreti, Aristippos örneğinde olduğu gibi, hazlar arasında bir ayrım yapmaz, belli bir haz türünü başka bir haz türünden üstün tutmaz ve önemli olan tek şeyin olabildiğince çok haz elde etmek olduğunu vurgularsa, bu tür bir hazcılığa *niceliksel hazcılık* adı verilir; buna karşın, hazcı öğreti, Epiküros örneğinde olduğu gibi, hazlar arasında bir ayırım yaparak, örneğin okuma, öğrenme ve anlamayla ilgili olan manevî hazların maddî ya da bedensel hazlardan daha önemli olduğunu savunursa, bu tür bir hazcılık da, *niteliksel hazcılık* olarak tanımlanır.

haz kalkülü [İng. *hedonistic calcul*; Fr. *calcul hédonistique*].Hazcı ahlâk anlayışı tarafından geliştirilmiş olan ve bir eylemle ilgili tercihte, eylemin sağlayacağı haz miktarının ölçü alınması gerektiğini öne süren ilke.

Haz kalkülü düşüncesi ilk kez olarak, †Aristippos'un †niceliksel hazcılığına karşı, niteliksel bir hazcılığı benimsemiş olan †Epiküros tarafından savunulmuştur. İnsanın kendisini karşısına çıkan ilk hazza teslim etmemesi gerektiğini dile getiren Epiküros'a göre, hazla dolu mutlu bir yaşam bir *summetresis* uygulamasını, yani bir hesap ve ölçme sanatını gerektirir. İnsan gerçek mutluluğa ulaşabilmek için, şimdiki hazlarla gelecekteki acılar arasında bir denge kurmalı, türlü türlü haz ve acılarla ilgili bir hesap yapmalıdır.

Haz kalkülünü daha gelişmiş bir çerçeve içinde ifade eden yararcı Bentham'a göre ise, her birey acıdan kaçınıp, haz elde etmeyi amaçlar. Bununla birlikte, hazlar ve acılar birbirlerinden mutlak bir biçimde farklılık gösterdiklerinden, farklı değerlere sahiptirler. †Bentham bu çerçeve içinde, matematiksel bir dakikliğe erişmek amacıyla, haz ya da acı birimlerinden söz etmiş ve böylelikle, eylemde bulunmazdan önce, bu birimlerin değerlerini hesaplayabileceğimizi dile getirmiştir. Söz konusu haz birimlerinin değeri, kendi başlarına değerlendirildiği zaman, Bentham'a göre, bunlar az ya da çok, hazzın yoğunluğuna, süresine, kesinliğine ve yakınlığına bağlı olacaklardır. Bundan sonra, hazzı kendi başına değil de, sonuçları açısından ele aldığımız zaman, bu kez hazzın verimliliği, yani aynı türden başka duyumlarca, eşdeyişle yeni hazlarca izlenme şansı, ve hazzın saflığı, yani onu acının değil de, hazzın takip etmesi olasılığı türünden başka etkenler hesaba katılmalıdır. Haz kalkülünde hesaba katılması gereken yedinci ve sonuncu öğe, Bentham'a göre, hazzın kapsamıdır, yani onun etkilediği insan sayısıdır.

Bentham, bu son noktadan hareketle en yüksek sayıda insan için en yüksek mutluluk ilkesine ulaşmıştır. Başka bir deyişle, bir eylem en yüksek sayıda insan için en yüksek miktarda haz sağlıyorsa, bu eylem, Bentham'a göre, ahlâkî bakımdan iyi olan bir eylemdir. Söz konusu haz kalkülünden de anlaşıldığı gibi, Bentham temelde, hazzın niteliğini değil de, niceliksel yönünü dikkate almıştır. Ona göre, aynı miktarda hazza yol açan tüm eylemler aynı ölçüde iyi ve değerlidir.

haz uzmanı [İng. *hedonic expert*; Fr. *spécialiste on hédonisme*]. Bentham'ın niceliksel hazcılığına karşı çıkan, bu tür bir hazcılığın insan varlığını domuzla aynı düzeye getirdiğini belirten Mill'in entellektüel yetileri, kültürel değerleri olan insan varlığını haz ölçütü yaptığını gösteren deyim.

Niteliksel hazcılığı uyarınca, hazların birbirlerinden yalnızca nicelik bakımından değil, nitelik bakımından da farklılık gösterdiğini, daha az miktarda fakat daha değerli bir hazzın, çok büyük miktarda değersiz ya da daha aşağı değerde bir hazza tercih edilmesi gerektiğini savunan Mill'e göre, bu tercihin ölçütü, her iki hazla da, yani hem duyumsal ve hem de entellektüel hazlarla tanışmışolan varlık, eşdeyişle hem duyumsal ve hem de entellektüel boyutu olan insan varlığı olmalıdır. Şu hâlde, haz konusunda ölçüt, domuz değil de, insan varlığı, bilge insan ya da Sokrates olacaktır, çünkü o, haz konusunda uzmandır ve o tatmin olmuş, tam doyuma ulaşmış bir domuz olmaktansa, acı çeken, mutsuz, fakat düşünen, ölçüp biçen bir insan olmayı tercih edecektir.

hedonik [İng. *hedonics*]. Ahlâkın, ödevin hazla olan ilişkisini konu alan dalı ya da türü.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Büyük bir sistem kurarak, Kant'ın imkânsız olduğunu söylediği şeyi gerçekleştirmiş, yani rasyonel bir metafizik kurmuş olan ünlü Alman filozofu. 1770-1831 yılları arasında yaşamış olan Hegel'in temel eserleri: *Phänomenologie des Geistes* [Tinin Fenomenolojisi],*Wissenschaft der Logik* [Mantık Bilimi], *Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* [Felsefî Bilimler Ansiklopedisi], *Grundlinien der Philosophie des Rechts* [Hukuk Felsefesinin İlkeleri].

Metafiziği: Alman idealizminin kurucusu olan †Kant, aklın kendisinin *a priori* kategorileri ve bilginin formlarını, kalıplarını sağladığı için, bilginin mümkün olduğunu söylemişti. O bilginin, bu *a priori* kalıplarının insandan, içeriğinin ise dış dünyadan, insanın dışındaki gerçeklikten geldiğini savunmuştu. Buna göre, insan zihni, bilgiye *a priori*, deneyden bağımsız olan formları, kategorileri sağlar, bu formların malzemesi, içeriği ise insandan bağımsızdır, dışarıdan gelir. Hegel, işte bu noktada bilginin formları kadar içeriğinin de zih-

nin eseri, ürünü olması gerektiğini savunur. Demek ki, bilginin tüm öğeleri zihnin eseridir.

Hegel'e göre, insan, bilgide kendisinin dışında olan, kendisinin yaratmadığı ve insandan bağımsız olan bir dünyayı tecrübe etmektedir. Bu doğal dünya bütünüyle zihnin eseridir, fakat biz insanların zihinlerinin eseri değildir; bilgimizin nesneleri bizim zihinlerimiz tarafından yaratılmamıştır. Bundan Hegel'e göre, şu sonuç çıkar: Bu dünya, bu dünyayı meydana getiren ve bilgimizin konusu olan nesneler, sonlu bireyin, insanın zihninden başka bir zihnin eseri olmalıdır. Bilginin nesneleri ve dolayısıyla bütün bir evren mutlak bir öznenin, mutlak bir Zihin, Akıl ya da Tinin ürünüdür. Hegel'in Tin, Geist, İde, Mutlak, Mutlak Zihin adını verdiği bu tinsel varlık, tüm bireysel, sonlu insan ruhlarının dışındaki nesnel bir varlık olup, Tanrı'dan başka bir şey değildir. Hegel, Mutlak Zihnin, Geist'in özüne, insan aklı tarafından nüfûz edildiğine inanır, çünkü Mutlak Zihin, insan aklının işleyişinde olduğu kadar, doğada da açığa çıkar.

Yani, Geist kendisini Hegel'e göre, doğada ve insan aklında ifade eder. Ona göre, gerçekliğin tümü yalnızca bir İde, Mutlak ya da Nesnel Akıl, bir Mutlak Tin aracılığıyla anlaşılabilir. Bu Mutlak Akıl, dünya tarihi boyunca bir evrim süreci içinde olmuştur. Mutlak Akıl aşkın, kendi kendisine yeten, kendi kendisinin mutlak olarak bilincinde olan, tam olarak bağımsız bir varlık olmaya çalışmaktadır. Söz konusu evrim süreci, mutlak Aklın tam olarak rasyonel ve anlaşılır bir varlık hâline gelme çabasıdır.

Düşünce ile varlığın, mantık ile metafiziğin bir ve aynı gerçekliğin iki farklı yüzü olduğunu söyleyen Hegel'de Mutlak Zihin statik bir varlık değil, fakat dinamik bir süreçtir. Bu Mutlak Zihin, dünyadan ayrı bir varlık değil, fakat özel bir bakış açısından görüldüğünde, dünyadır. Hegel'in dinamik bir süreç olarak betimlediği bu mutlak varlık, onun tdiyalektik adını verdiği üçlü adımlardan oluşan hareketlerle değişir ve gelişir. İşte dünya, varlık, kültür ve uygarlık dediğiniz herşey, Mutlak Zihnin üçlü adımlardan oluşan diyalektik hareketlerinden meydana gelir. Evren, kendisinde mutlak Aklın amaçları ya da hedeflerininin gerçekleştiği bir evrim sürecidir.

Hegel'in bu anlayışı, teleolojik ya da organik bir anlayıştır. Evrimde en önemli şey, başlangıçta varolandan ziyade, sonuçta ortaya çıkandır. Hakikat bütündedir, ama bütün yalnızca evrim süreci tamamlandığında gerçekleşir. Mutlak olan özü itibariyle bir sonuç, bir tamamlanmadır. Felsefe, buna göre, sonuçlarla ilgilenir; o, bir evrenin başka bir evreden nasıl zorunlu olarak çıktığını göstermek durumundadır. Bu hareket doğada ve hatta tarihte bilinçsiz olarak gerçekleşir. Hegel'e göre, düşünür bu sürecin bilincinde olabilir; o bu süreci betimleyebilir. Düşünür evrenin anlamını bildiği, evrensel dinamik aklın kategorilerini, işlemlerini yakaladığı zaman, en yüksek bilgi düzeyine yükselir. Filozofun zihnindeki kavramların diyalektik evrimi, dünyanın nesnel evrimiyle çakışır; öznel düşüncenin evrimi ve kategorileri, evrenin kategorileriyle bir ve aynıdır. Düşünce ve varlık özdeştir.

Yöntem: Mutlak varlığın bilgi ya da düşünce süreciyle doğal süreci kapsayan gelişme süreci, Hegel'e göre, diyalektik yoluyla gerçekleşir. Diyalektik, hem düşünmenin hem de bütün varlığın gelişme biçimidir. Düşünme de varlık da hep karşıtların içinden geçerek, karşıtları uzlaştırarak gelişir. Felsefenin görevi şeylerin doğasını anlamak, şeylerin doğasının, varoluşunun, özünün ve amacının ne olduğunu bildirmek ise eğer, felsefenin yöntemi bu amaca uygun bir yöntem olmak durumundadır. Yöntem, evrendeki rasyonel süreci yeniden yaratıp ifade etmelidir. Bu amaca ise, Hegel'e göre, gizemli bir biçimde, dahinin sezgileriyle veya daha özel bir yolla ulaşılamaz.

Hegel felsefenin, †Kant'ın da belirtmiş olduğu gibi, kavramsal bilgi olduğunu öne sürer. Fakat biz gerçekliği soyut kavramlarla tüketemeyiz; zira gerçeklik, soyut kavramların gereği gibi yansıtamayacağı, hareket hâlindeki dinamik bir süreçtir. Çünkü gerçeklik olumsuzlamalarla, çelişkilerle ve karşıtlıklarla doludur. Bir şeyi gerçekte olduğu şekliyle anlatabilmek için, Hegel'e göre, onun hakkındaki tüm doğruları ifade etmemiz, onun tüm çelişkilerini belirtmemiz ve bu çelişkilerin nasıl uzlaştırıldığını göstermemiz gerekir. Bu ise, diyalektik yöntemle olur.

Buna göre, düşünce diyalektik olarak ilerlediğinde, en basit, en soyut ve içerik bakımından en boş olan kavramlardan daha kompleks, daha somut ve daha zengin kavramlara doğru ilerler. Hegel'in diyalektik yöntem adını verdiği bu yönteme göre, biz işe soyut ve tümel bir kavramla başlarız (*tez*); bu kavram bir çelişkiye yol açar (*antitez*); birbirlerine çelişik olan bu iki fikir, ilk iki kavramın bir birliğini ifade eden üçüncü bir kavramda uzlaştırılır (*sentez*). Yeni kavram da yeni birtakım problem ve çelişkilere yol açar, öyle ki bunların da başka kavramlarda çözümlenmesi gerekir. Diyalektik süreç, bundan dolayı kendisinde tüm karşıtlıkların hem barındığı ve hem de çözüldüğü, nihaî ve en yüksek kavrama ulaşılıncaya kadar sürer.

Bununla birlikte, tek bir kavram, en yüksek kavram bile olsa, bütün bir gerçekliği göstermez. Tüm kavramlar yalnızca kısmî doğrulardır. Bilgi bütün bir kavramlar sisteminden meydana gelir. Doğruluk ve bilgi, tıpkı rasyonel gerçekliğin kendisi gibi, canlı bir mantıksal süreçtir. Buna göre, bir düşünce zorunlu olarak başka bir düşünceden çıkar; bir düşünce, başka bir düşünce meydana getirmek üzere kendisiyle birleşeceği düşüncede, bir çelişkiye yol açar. Diyalektik hareket düşüncenin mantıksal olarak kendi kendisi açmasıdır.

Hegel'e göre, filozofun yapması gereken şey, düşüncenin tanımlanan şekilde kendi mantıksal akışını izlemesine izin vermektir. Bu süreç tam olarak ve gereği gibi gerçekleştirildiğinde, dünyadaki süreçle bir ve aynı olan bir süreçtir. Hegel'e göre, Mutlak'ın, Geist'in diyalektik hareketinin birinci adımında O, kendisindedir. Burada Geist, henüz bir imkânlar ülkesidir. O, kuvve halinde olan gücünü henüz gerçekleştirmemiştir (*Tez*). Bununla birlikte, onun kendisini bilmesi, tanıması için, Geist'in kendisine bir gerçeklik kazandırması gerekir.

Geist, Mutlak Zihin bu amaçla kendisini ilk olarak doğada gerçekleştirir (*Antitez*). Doğa, dünya dediğimiz şey, Hegel'e göre, karşıtlaşmış, farklılaşmış hâle gelen mutlak varlıktır. Soyut ve farklılaşmamış halde bulunan İde'nin tek tek varlıklar haline gelerek kendi dışında bir varlık haline dönüşmesidir. O, şimdi kendisinden başka bir şey olmuş, özüne aykırı düşmüştür. Geist, Mutlak Zihin doğada kendisine yabancılaşmış, kendi özü ile çelişik bir duruma düşmüştür. Bu çelişki, diyalektik sürecin üçüncü basamağında, kültür dünyasında ortadan kalkar (*Sentez*). Bununla da, Geist yeniden kendini bulur, kendine döner, ancak o, bu kez bilincine tam olarak varmış, özgürlüğe kavuşmuş durumdadır. Çünkü, Geist'in yasası, doğal dünyada zorunluluk, buna karşın kültür dünyasında özgürlüktür.

Kültür felsefesi: Geist, kendisini kültür dünyasında diyalektiğin üçlü hareketi gereğince, Sübjektif Geist (*Öznel Ruh*), Objektif Geist (*Nesnel ruh*) ve Mutlak Geist (*Mutlak Ruh*) olarak açar. Buna göre, subjektif Geist en alt düzeyinden en üst düzeyine kadar insan ruhunu meydana getirir. Geist, kendisine yönelmiş özgür bir varlık, kendisini bilip tanıyan bağımsız bir gerçeklik haline gelmek için, doğadan yavaş yavaş sıyrılır. O, henüz gelişmemiş bir ruh halindedir ve bu haliyle antropoloji biliminin araştırma ve inceleme konusu olur. Ruhun henüz doğadan tümüyle sıyrılamadığı bu aşamada, ona karşılık gelen kavrayış biçimi duyumdur. Ruh, daha sonraki aşamada 'duygu' ya ya da hissetmeye geçer. Hissetmenin en gelişmiş ve

tamamlanmış şekli 'kendini hissetme'dir ve bu, bilince giden bir ara basamaktır. Bilinç, böylelikle duyum, algı ve anlayış aşamalarından geçerek kendini özgür bir Ben (*Ruh, Zihin*) olarak tanır.

O, bundan sonra başka benleri de tanır ve kabul eder. Böylelikle, Geist kendisini Nesnel Ruh olarak gerçekleştirir ve ortaya ahlâklılık ve Devlet çıkar. Bu durum benin kendi içinde kalmaktan kurtularak genel kurallara ve öznellikten nesnelliğe yükselmesi demektir. Böylece, herkes için geçerli olan, herkesi kavrayan nesnel Ruh ortaya çıkmış olur. Tarih dediğimiz şey, Hegel'e göre, halklarda beliren Ruhun gelişmesinden başka bir şey değildir. Tarihin belli bir anında, belli bir halk, Ruhun gelişmesini üzerine alır. Ruhun hukuk, devlet, ahlâk ve tarih alanındaki bu nesnelleşmesi boyunca kendine dönmesi, kendini tanıması, mutlak Ruhun bilincine varması söz konusudur. Özel isteklerin, tutkuların ve eğilimlerin alanında, herkes için geçerli nesnel ilkeleri ortaya koyarak, onları hukuk, ahlâk, devlet şeklinde kabul eden Ruh, bütün koşullardan sıyrılarak kendini tanımaya, kendi özünü farketmeye başlar. Böylelikle, Mutlak Ruh haline gelir.

Mutlak Ruh da üç adımlı bir hareketle gerçekleşir. Onun birinci aşaması sanat (*tez*), ikinci aşaması ise dindir (*antitez*). Buna karşın, onun üçüncü aşaması felsefedir (*sentez*). Felsefe, Hegel'e göre, hem sanatın hem de dinin aşılması ve onların içlerinde taşıdıkları hakikatin daha üst bir düzeyde kavranmasıdır. Felsefe, Geist'ı, mutlak varlık olarak kavrar ve onu hem maddî olmayan bir düşünce, hem de elle tutulup gözle görülebilen bütün varlıkların birliği olarak kavrar.

Hegelcilik [İng. *Hegelianism*; Fr. *Hegelianisme*]. Hegel'in ve öğrencilerinin geliştirdiği öğreti. Hegelci düşünce geleneğinin, filozofun bakış açısı, metafizik görüşü ve diyalektik anlayışının, metafizik, estetik, siyaset, toplum teorisi, teoloji ve din felsefesi alanında, Hegel'den sonra yaşamış olan çeşitli düşünür ve araştırmacı tarafından benimsenmesi suretiyle sürdürülmesi.

Hegelcilik üç ana başlık altında ifade edilebilir: 1 Rozenkranz, Fischer ve Zeller tarafından temsil edilen birinci akım, yani ortodoks Hegelcilik, Hegelci görüşü hiçbir değişikliğe uğratmadan aynen sürdürür.

2 Yeni-Hegelcilik olarak bilinen ve bir yandan Hegel'in idealizmini sürdürürken, bir yandan da devleti en yüce amaç olarak gören Croce, Kroner ve Liebert'in temsil ettiği yaklaşım. 3 Hegel'in diyalektik yöntemini ve oluş kavramını benimserken, idealizmini yadsıyan, Feuerbach ve Marks'ın yaptığı gibi dini, Stirner'ın yaptığı gibi yerleşik kurumları eleştiren sol Hegelcilik.

hegemonya [İng. *hegemony*; Fr. *hegemonie*; Al. *hegemonie*]. Bir toplumda hâkim sınıf ya da yönetici sınıfın iktidarını doğal ve meşru göstermesi, kendi sınıfsal çıkarlarını evrensel çıkarlar olarak ifade etmesi durumu.

Marks'ın tarihsel maddeciliğinde ortaya çıkan hegemonya kavramı esas Antonio Gramsci'nin çalışmalarıyla daha büyük bir önem ve anlam kazanmıştır. Burjuva hegemonyasının en önemli aracının sivil toplum olduğunu öne süren Gramsci'ye göre, hâkim sınıfların tahakkümü, güç kullanımı ya da doğrudan kontrolden ziyade, bağımlı sınıf ya da kümelerin rızasıyla sağlanır. Hâkim sınıf alternatif bakışları, farklı söylemleri dışlar ya da marjinelleştirirken, belli düşünce ve bakışlar üretip, onları yerleşik hâle getirir.

Heidegger, Martin. 1889-1976 yılları arasında yaşamış ve †varoluşçuluk, postyapısalcılık, †postmodernizm, †Frankfurt Okulu ve yapıbozumculuk üzerinde çok kalıcı etkiler bırakmış olan ünlü Alman düşünürü. Birçok bakımdan çok etkili bir düşünür olan Heidegger'in temel eserleri: *Über den Humanismus* [İnsanlık Üzerine], *Einführung in die Metaphysik* [Metafiziğe Giriş], *Was ist das, die Philosophie?* [Felsefe Nedir?], *Identität und Differenz* [Özdeşlik ve Farklılık], *Zeit und Sein* [Varlık ve Zaman].

Batı felsefesinde varlık konusunun Platon'dan beri unutulmuş olduğunu, oysa varlığın birincil ve temel konu olup,

epistemolojinin ikincil olduğunu savunan Heidegger, bu çerçeve içinde, felsefenin temel probleminin varlık problemi değil de, bilgi problemi olduğunu, tecrübe edilen şeyle, ona yüklediğimiz önem ya da değer arasında mutlak bir ayırım yapılabileceğini savunan Yeni-Kantçılıkla İngiliz empirizminin yanıldığını öne sürmüştür. O, Hegel ve Sartre'da geçen, nesnelerin kendinde-varlığına ve bilinçli öznenin kendisi için varlığına, dünya içindeki varlık, ölüm karşısındaki varlık, başkalarıyla ilişki içinde varlık kategorilerini eklemiştir. Başka bir deyişle, kendisini belirleyen temel konunun, insan konusu değil de, varlık meselesi olduğunu dile getiren Heidegger,varlık konusuna, yani Sein'a, insanî gerçeklik açısından, yani Dasein bakımından yaklaşmış ve insanla ilgili tüm çözümlemelerin, varlık hakkında bilgi edinebilmemizi sağladığını belirtmiştir.

Epistemolojinin değil de, ontolojinin temel olduğunu öne süren Heidegger, bilimsel akıl ve teknolojinin Batı kültürüne çok zarar veren yoğun etkisinden, Batı metafiziksel düşüncesinin sorumlu olduğunu düşünmüştür. Söz konusu metafiziğin temelinde ise, onun ontoteolojik töz dediği şeyle belirlenen bir varlık anlayışı bulunmaktadır. Heidegger'e göre, Batı metafiziğinin temelinde, tüm diğer varlıkların nedensel olarak kendisine bağlı olduğu, tüm değerlerin temelinde bulunan, ve dolayısıyla hem açıklayıcı ve hem de haklı kılıcı bir anlam içinde ilk olan varlık ya da varlıkların var olması gerektiği kanaatidir. Filozoflar, işte bu kanaatle, mutlak bir biçimde koşulsuz olan varlık ya da varlıklar aramışlardır.

Heidegger, Batı kültürünün onun kendisine karşı tavır aldığı bilimsel aklının, bütün bu girişimlerin başarısızlığının bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemiştir. Bununla birlikte, ona göre, bilimsel akıl da söz konusu temel metafiziksel inancı korur: Mutlak ya da koşulsuz bir biçimde gerçek olan şeylerin nedensel temellerinden, zihinden bağımsız nesnelerin nedensel ilişkilerinden söz etmek anlamlıdır. Bu bilimsel ontolojinin ayrıcalıklı bir yere oturması, Heidegger'e göre, Batı kültürünün tek gerçek bilgi türü olarak bilime ve dolayısıyla bilimsel yönteme itibar etmesi sonucunu doğurmuştur. Öyleyse, bilimsel aklın egemenliğine karşı çıkabilmek için, öncelikle Batı metafiziğinin temel kabullerini yıkmak gerekmektedir.

O, bilimsel aklın ontolojisiyle yakından ilgili bir problemin de, öznenin konumu problemi olduğunu savunmuştur. Bu problem, Heidegger'e göre, ontoteolojik töz anlayışı içinde hep gündeme gelmiş olsa da, en açık ve belirgin bir biçimde Descartes'ın zihin beden ikiciliğinde ortaya çıkar. Yer kaplayan maddî cisimlerin mekanik dünyasıyla, yer kaplamayan, fakat düşünen zihin arasında nasıl olup da ilişki kurulabileceği bir problem olarak karşınıza çıkarken, birinci alan için geçerli olan bilimsel yöntem, ondan tümüyle ayrı bir alan olan zihne, insana uygulanamaz. Bununla birlikte, insan bilimlerinin hermeneutik metodolojisi de, Heidegger'e göre, değerler alanı için doyurucu bir temel sağlayamaz. Tarihselcilik, Husserl'in de göstermiş olduğu gibi, kuşkuculuğa ve hiççiliğe, bilimcilikten daha iyi karşı koyamaz.

Heidegger'e göre, †Kierkegaard'ın öznel hakikati ve †tarihselciliği ön plâna çıkartan yaklaşımları önem taşımakla birlikte, yeterli değildir. Bu kez, gereğinden fazla önem kazanan, pozitivizmin ya da bilimsel aklın nesnelciliğine karşı, †öznelciliktir. Bilimsel aklın kavrayışını ve töz kategorisini yıkmak için, nesnelliğin karşısına ya da yanına öznelliği oturtmak, öznelliğin önemini vurgulamak yetmez. Zira, Heidegger'e göre, nesnelcilik kadar öznelcilik de, Batı düşüncesindeki çarpıklık ya da hastalığının emarelerindendir. Dolayısıyla, daha geriye, genel olarak Varlığın ne olduğu sorusuna gitmek gerekmektedir.

Heidegger, Varlık problemine bir yanıt getirmeye çalışırken, ontik olanla tarihsel olanı, nesnel ya da olgusal olanla

öznel olanı uzlaştırmaya çalışır. Ona göre, yaşama ilişkin doğru ve sağlam bir kavrayış, ontik olana ilişkin, bilim öncesi gündelik bilgiyle doğa bilimlerinin sağladığı bilgiyi içeren olgusal bilgimize ek yapmaktan oluşmaz. Yaşama ilişkin sağlam bir kavrayış, yaşamı anlama, ancak ontik olanla tarihsel olanı bir ilk ve temel birlikte bir araya getirmek suretiyle elde edilebilir. Martin Heidegger, işte bu amaca ulaşmak için, bir şeyin var olmasının ne anlama geldiğini belirleme çabası içinde olmuştur. İşte, bu soruya o, Varlık sorusu adını vermiştir. Bu soru, ona varlığa ilişkin araştırmanın ontik ve tarihsel boyutlarını uygun bir biçimde birbirine bağlama olanağı verdiği için büyük bir önem taşımaktadır. Zira varlık düşüncesi, ona göre hem ontik olanı ve hem de tarihsel olanı kucaklar.

O, bu bağlamda, 'var olmanın ne anlama geldiği' sorusunu yanıtlarken, Varlık sorusunun en iyi bir biçimde, insan varlıklarının bakış açısından sorulması gerektiğini söyler. Zira insan varlığı yalnızca var olmaz; o, ne olduğuna ilişkin bir kavrayışa sahiptir. Onun insan varoluşu için kullandığı terim, Daseindır. Aynı noktaya, yani Varlığın, insan varoluşundan hareketle açımlanması stratejisine başka bir perspektiften daha hareket edildiği zaman da ulaşılabilir. Şöyle ki; Heidegger'e göre, varlık problemi kısmen, dünyada bir açıklama olmadan asılı duran şeylerin bırakılmışlığından kaynaklanır. Dünyanın dışında zorunlu bir varlığın olmadığını, dünyadaki olumsallığı ortadan kaldıracak bir Tanrı'dan söz edilemeyeceğini, her birimizin söz konusu olumsallıkla başetmeyi öğrenmemiz gerektiğini belirten Heidegger, anlamı, olumsallığın kendisinde bulmak durumunda olduğumuzu söyler. Varlık problemi, Heidegger'e göre, bizim için ancak bundan sonra yanıtlanmış olacaktır. Şu hâlde, varlık problemi bizim dünyadaki varlık tarzımızla ilgili olan bir problemdir; biz, varlık problemini yalnızca belli bir biçimde var olmakla çözebiliriz.

Varlık ve Zaman adlı eserinde, herşeyden önce bir saf şeyler teorisi geliştiren Heidegger, modern felsefenin kişiyle şey arasındaki ayırımını benimsemiştir. Buna göre, şeyler kullanılmaya hazır durumdadır; biz insan varlıkları, dünyayı bu çerçeve içinde, düşünen özneler olarak karşısında durduğumuz fizikî bir nesne olarak görmeyiz. Özne bilen ve düşünen bir özne olmaktan çok, öncelikle dünyadaki kullanılmaya hazır şeyleri âletler olarak kullanan varlıktır. Aynı eserinde, bir kişiler ve kişisel ilişkiler kuramı geliştiren Heidegger'de, bilinçli özneye özgü varlık tarzını gösteren Dasein, nesnelerle olan ilişkisi dışında, kendi türünden başka varlıkların varoluşunu tasdik eder. Dasein, ona göre, tüm diğer varlıklardan farklıdır. Kendisini seyirci gözüyle izleyemez, kendisini yalın bir şey olarak göremez. Dasein kendisini düşünür, kendi kendisiyle ilgili sorular sorar; o, dünyadaki varoluşunun mahiyetiyle ilgilenir. O, saf faaliyettir. Onun temel soruları, 'Varlık nedir?', 'Ben neyim?' sorularıdır.

Heidegger'e göre, Dasein kendisi olabildiği, sahici olabildiği kadar, kendisine yabancılaşabilir de. Onun sahici, yani kendisi olması, içten ve kendisine karşı dürüst olması, yaşamla ve kendisiyle ilgili seçimleri özgürce, tutkuyla, herhangi bir rasyonelleştirme etkinliği olmadan yapması anlamına gelir. Dasein'ın yabancılaşması, içten ve dürüst olmayan bir tarzda yaşaması ise, kişinin kalabalıklar içinde yaşaması, kendi kararlarını kendisinin verememesi ve varlıkla ilgili sorular soramamasıdır.

Başkalarıyla olan ilişkiler de, otantik olabildiği gibi, olmaya da bilir. Buna göre, bu ilişkiler, başka insanları varlık problemini gizlemek ve dolayısıyla, ne olduğumu belirlemekle ilgili sorumluluktan kaçınmak için kullandığım zaman, sahici olmayan ilişkiler şeklinde ortaya çıkar. Aynı şey, Heidegger'e göre, başkalarının bizim yaşamımızı yönlendirmelerine izin verdiğimiz zaman da söz konusu olur.

Dasein'ı ilgilendiren en önemli şey, şu hâlde kendi kimliği, kendisinin ne olduğudur. Bu, Dasein'ın ontolojik karakteridir. Öte yandan, Dasein'la ilgili olarak üç ayrı varoluşsal yapıdan söz edilebilir: *Existans*, olgusallık ve düşmüşlük. *Existans* eylemle, kişinin kendisini öne sürmesiyle, temelli bir seçimle gerçekleşir. Yani, kişinin kendisini öne sürebilmesi, seçimler yapabilmesi durumuna, Heidegger Dasein'ın *Existans*ı adını verir. O, burada, yaşamı boyunca akıntıya kapılıp giden insanların sözde varoluşuna karşı, gerçekten varolmak için bireysel seçimin önemini vurgulayan Kierkegaard'dan yararlanmaktadır.

Buna karşın, kişinin gündelik rutin içinde kaybolması eğilimine, Heidegger 'düşmüşlük' adını verir. Bu, kişinin kendisini gündelik kaygılar, düşüncenin hiç söz konusu olmadığı sıradan meşgaleler içinde kaybetmesi hâlidir. Buna göre, biz insanlar kendimizi seçimlerimizle tanımlasak bile, her istediğimizi seçemeyiz. Bu, bizim Dasein'ın, Heidegger'in olgusallık adını verdiği, başka bir varoluşsal yapısı tarafından sınırlandığımız anlamına gelir; buna göre, insan varlıkları, kendileri için daha öncedèn birtakım ödevlerin belirlendiği bir dünyada yaşamaktadırlar.

Heidegger'de, söz konusu üç yapıya zamanın üç boyutu karşılık gelir. Buna göre, Existans geleceği, olgusallık geçmişi, düşmüşlük ise şimdiyi gösterir. Zaman önem kazanınca, zorunlu olarak ölüm gündeme gelir. Demek ki, varlık sorusunu ortaya atmak, varlığın anlamını kavramak için, insan olmanın çeşitli tarzlarını, yapaylığı, bırakılmışlığı, dünya içindeki varlığı ve tarihselliği çözümlemek anlamına gelir.

Heidegger, işte varoluşun bu temel kategorilerini, Husserl'den aldığı fenomenolojik yöntemi kullanarak, endişe, tasa, boğuntu ve ölüm korkusu türünden duygularda belirdiği şekliyle inceler. Ona göre, özellikle iç sıkıntısı, bunalım ya da boğuntu, içinde bütün şeylerin hiçliğinin ortaya çıktığı bir varolma tarzıdır.

Heidelberg Okulu [İng. *Heidelberg School*; Fr. *École d'Heidelberg*]. Alman düşünürleri †Windelband ve †Rickert tarafından kurulmuş olan ve aynı zamanda Baden Okulu olarak da bilinen Yeni-Kantçı felsefe okulu.

Adı geçen filozoflardan, zamanının en seçkin tarih felsefecilerinden biri olan Windelband, epistemolojik nitelikli bir problemin gerçekte değer felsefesiyle ilgili bir problem olduğunu iddia eden öğretisiyle ün kazanmıştır. Ona göre, bir yargı, bir nesneye, bir kendinde şeye karşılık geldiği zaman değil de, onu kabul etmemiz gerektiği hissine kapıldığımız, ona inanmanın bir yükümlülük olduğunu düşündüğümüz zaman doğrudur.

Rickert ise, dört ayrı varlık alanı arasında yapmış olduğu ayırımla ün kazanmıştır. Bu ayırıma göre, herşeyden önce bilginin nesneleri, bilimin duyusal dünyası vardır. İkinci olarak, algı yoluyla değil de, anlama yetisi yoluyla bildiğimiz, duyumsal olmayan nesnelerin akılla anlaşılabilir dünyası gelir. Bu dünya, tarih, sanat, ahlâk ve kurumlar türünden kültürel nesnelerden meydana gelir. Rickert'e göre, hem kültürel nesneler ve hem de doğa, nesneleştirilemeyen bir özneyi gerektirir. İşte bu üçüncü varlık alanını, o 'fizik öncesi olan' diye tanımlar ki, bu alan Kant'ın transendental benine ve Hegel'in öznel tinine karşılık gelmektedir. Dördüncü alan ise, inancın nesnesini meydana getiren metafiziksel alandır.

Hellenik felsefe [İng. *Hellenic philosophy*; Fr. *philosophie hellénique*]. M.Ö. altıncı yüzyılın başlarından, M. Ö. 323 yılına dek sürmüş olan Yunan felsefesine verilen ad.

Felsefe, felsefenin doğuşu için, yüksek bir refah düzeyiyle merak olmak üzere, iki koşul arayan Aristoteles'in yorumuna uygun olarak, çeşitli yolların kesiştiği bir kavşakta bulunan ve özellikle ticaret yoluyla zenginleşmiş olan Milet kentinde başlamıştır. Kişinin merak duyması, kendisine sunulanla yetinme-

yip, şeylerin niçin oldukları gibi olduklarını anlamaya çalışması gerektiğini söyleyen ikinci koşul da Miletli filozoflarda varolmuştur. Miletliler Doğu düşüncesinden etkilenmiş olsalar da, Yunan mitolojisinin sunduğu açıklamayla yetinmemiş, varlıkların niçin oldukları gibi olmaları gerektiğini anlamaya ve açıklamaya çalışmışlardır.

Bundan dolayıdır ki, felsefe, felsefî düşünüş öncesindeki insanın yaptığı gibi, görmek ya da inanmakla ilgili bir konu değildir. Felsefe merak etmekle, düşünmekle, kısacası akıl ile ilgili bir konu, gözle görülen varlıkların meydana getirdiği çokluğun gerisinde gizli olan birliği, görünüşün arkasındaki gerçekliği aramakla ilgili bir faaliyet olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. Daha önceki düşüncenin dinî düşünceyle ve pratik ihtiyaçlarla karıştığı yerde, Hellenik felsefe daha çok dinî ya da mitolojik düşünceden kopuşun sonucunda, yalnızca insan aklına dayanan bağımsız bir düşünce faaliyeti olarak başlamıştır.

Hellenik felsefe, üç döneme ayrılabilir: 1 *Doğa Felsefesi*. Bu dönemde yer alan filozoflar, felsefenin üç temel konusu olan varlık, bilgi ve değerden birincisini, yani varlık konusunu ele almışlar, varlıktaki değişmeyi, varlığın nedenlerini, doğadaki çokluğun kendisinden türediği birliği, yani *tarkhe* konusunu araştırmışlardır. Doğa felsefesi dört okul ya da problem çerçevesi içinde ele alınabilir: a) †Thales, †Anaksimandros ve Anaksimenes'ten oluşan maddeci, birci Milet Okulu. b) Matematiksel çalışmalarıyla seçkinleşen ve felsefede, formu, yapı ve işlevi ön plâna çıkartan Phytagorasçı Okul. c) Daha çok birlikten çokluğa geçiş ve dolayısıyla, değişme problemi üzerinde durmuş olan Herakleitos ve Parmenides. d) Dünyadaki apaçık değişme olgusunu Parmenides'in varlıkla ilgili görüşleriyle uzlaştırmaya çalışmış ve bu çerçeve içinde, varlığın temeline birden çok *arkhe* yerleştirmiş olan çokçu filozoflar: Empedokles, Anaksagoras ve †Atomcular.

II *İnsan Üzerine Felsefe*. Yunan felsefesinde, M. Ö. V. yüzyılın ortalarıyla birlikte, doğa felsefesinin yerini, pratik felsefe olarak da tanımlanan, insan üzerine felsefe almıştır. Bu dönemde filozoflar, düşüncelerini insanın kendisiyle yaşamına yöneltmişlerdir. Bundan dolayı, bu tür bir felsefe, insanın kendisiyle, doğası, değerleri ve yetileriyle, onun doğadaki yeriyle ilgili olan, insanın başka insanlarla olan ilişkilerini konu alan bir felsefedir. İnsan üzerine olan bu felsefenin temelinde yer alan motif, doğa felsefesinde olduğu gibi, saf merak olmayıp, insan yaşamının ve insanın eylemlerinin nasıl iyileştirilip, geliştirilebileceğini bulma şeklinde ortaya çıkan pratik bir motiftir.

Hellenik felsefedeki bu değişimin toplumsal, siyasî ve felsefî nedenleri vardır. Buna göre, bu çağda felsefenin merkezi olan Atina'nın toplumsal yapısı bozulmuş, kent, göz kamaştırıcı bir refah döneminin ardından, M. Ö. 431 yılında, otuz yıl sonraki yıkılışını hazırlayan, uzun ve zorlu bir savaşa girmiştir. Savaş yenilgisinin ardından, Atina, bir de vebâ salgının tüm dehşetini yaşamıştır. Bundan dolayı, Atina artık yüksek bir refah düzeyi olan bir kent olmaktan çıkarak, insan yaşamıyla ilgili problemlerin kendilerini çok daha derinden hissettirdiği bir kent olup çıkmıştır.

Öte yandan, Yunan felsefesinde, felsefenin merkezi olan Atina aynı zamanda, yurttaşların yöneticilerini seçmekle kalmayıp, kendilerinin de siyasal yaşama etkin bir biçimde katılabilecekleri küçük bir demokrasiydi. İşte bu durum, siyasal yaşamın gerisinde yatan ilkeler ve kişinin siyasal yaşamda başarılı olmasını sağlayacak sanatlar hakkında daha çok şey öğrenme arzusunu güçlendirmiştir. Yine, doğa felsefesinin, ortalama insanın bakış açısından iflâs etmiş olduğunu söylemek gerekir. Başka bir deyişle, ortalama aydının bakış açısından, doğa filozoflarının aynı konuda karşıt görüşlere ulaşmalarından dolayı, doğa felsefesi hepten anlamsız ve ge-

reksiz hâle gelmiştir. Bu tür bir felsefenin iki temsilcisi vardır: †Sofistler ve †Sokrates.

III *Sistematik Dönem*. Hellenik felsefenin son dönemi, eleştirici bir felsefeden oluşan sistematik dönemdir. Yunan felsefî düşüncesinin ulaştığı bu düzeyde, †Platon ve †Aristoteles, insanın bilgiye ulaşırken kullandığı güç ve yetilerin güvenilirlik ve yeterliliklerini sorgulamaya başlamıştır. Bilgimiz, gerçekte neye dayanmaktadır? Bilgilerimiz duyularımıza mı, yoksa aklımıza mı dayanmaktadır? Duyularımızın bizi gerçeklikle ilişkiye sokabileceğinden emin olabilir miyiz? Zihinsel faaliyet ve işlemlerimiz güvenilir mi?

Bu dönemin iki büyük filozofu olan Platon ve Aristoteles, felsefelerinde, kendilerine dışdünya hakkında düşünme ve spekülasyonda bulunma izni vermezden önce, yetilerimiz, zihinsel faaliyetlerimiz ve işlemlerimizi çözümlemek ve sınamadan geçirmek gerektiği inancıyla, işe bu soruları sorarak başlamışlardır. Yine, aynı dönemde, Yunan felsefesinin ilk iki döneminde, doğa ve insan konularında elde edilen bilgiden de yararlanan Platon ve Aristoteles, tarihin tanıdığı ilk ve en büyük felsefe sistemlerini kurmuşlardır. Bu dönem, nihayet, bilimsel araştırmayla felsefe faaliyetinin, eğitim ve öğretimin kurumsal bir nitelik kazandığı dönem olmuştur. Bu çağda, eğitim ve araştırma faaliyeti için, Platon Akademi'yi, Aristoteles de Lise'yi kurmuş ve faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir.

Hellenistik felsefe [İng. *Hellenistic philosophy*; Fr. *philosophie hellénistique*]. Kent devletinin sona erdiği M. Ö. 323 yılıyla Hellenistik çağın son büyük imparatorluğunun Roma'nın bir parçası olduğu M.Ö. 30 yılı arasındaki dönemin felsefesine verilen ad.

Bu dönemde yer alan dört büyük felsefe okulu sırasıyla, †Akademi, Peripatetik okul, †Epikürosçu ve †Stoacı okuldur. Bu dört okuldan, hazcı ahlâkı ve Tanrı'nın evrene müdahalesini reddeden varlık görüşüyle Epikürос felsefesi, daha ağır basan ve döneme çok büyük ölçüde damgasını vuran felsefe olmuştur. Amaçlı bir evren anlayışıyla en yüksek insanî iyi olarak, aklın doğru ve yerinde faaliyetine duyulan inanç ise, en güçlü ifadesini Stoacılarda bulmuştur. Stoacıların görüşlerinde somutlaşan bu amaçlı evren görüşü, son çözümlemede †Sokrates'ten miras alınan bir görüş olarak, Epiküros'un mekanist varlık görüşüne taban tabana zıttır.

Bu dönemde ortaya çıkan başka bir felsefe okulu da, dogmatik oldukları gerekçesiyle tüm felsefelere ve özellikle de Stoacı felsefeye gösterilen tepkiyle seçkinleşen, kuşkuculuk olmuştur. Nihayet dönemin sonlarına doğru, Poseidoinos, Panaetios ve Antiokhos, Stoa felsefesini Platon ve Aristotelesçi öğretilerle birleştirmeye çalışmıştır.

Hellenistik felsefenin en önemli özelliği, bu felsefenin konularını mantık, fizik ve ahlâk şeklinde düzenlemesidir. Mantık, Aristoteles'ten miras alınan bir tavırla, bilgi teorisini de kapsayacak şekilde, doğru bilgiye ulaşmanın yöntemi ve felsefenin vazgeçilmez aracı olarak görülmüştür. Nitekim, bu anlayışın bir sonucu olarak, özellikle Stoacılar mantık alanına çok önemli katkılar yapmışlardır. Aynı şekilde, fizik de arka plânda kalıp, yalnızca ahlâk için bir temel ve hazırlık olma fonksiyonunu yerine getirmiştir. Bundan dolayı, bu dönemde filozoflar, fizik ya da varlık alanında yeni teoriler geliştirmek yerine, Sokrates öncesi doğa filozoflarının görüşlerini aynen benimsemişlerdir. Bu bağlamda, Stoalıların †Herakleitos'un fiziğini, Epiküros'un ise †Demokritos'un atomcu görüşünü pek büyük bir değişiklik yapmadan benimsediğini söylemekte yarar vardır.

Hellenistik felsefede ön plâna çıkan çalışma alanı ya da disiplin, ahlâk olmuştur. Bunun nedeni, bireyin amacına ulaştığı, iyi bir yaşam sürdüğü, kendisini her bakımdan evinde gibi hissettiği kent devletinin yıkılması, kent devleti-

nın yerini alan imparatorlukla birlikte, bilinen dünyanın sınırlarının genişlemesi ve bireylerin kaçınılmaz bir biçimde dünyaya, topluma ve kendilerine yabancılaşması, yalnız ve başıboş kalmasıdır.

Böylesi bir toplum düzeninde, felsefeden beklenebilecek tek şey, ilgisini birey üzerinde yoğunlaştırması, bireyin felsefeden beklediği yol göstericilik görevini yerine getirmesidir. Bu dönemde, felsefenin herkesçe kabul görmüş amacı, insanı mutlu bir yaşama ulaştırmak, bireye güven ve bilgelik kazandırarak, onun yaşadığı yabancılaşma ve yolunu kaybetmişlik duygusunu aşmasını sağlamaktır. İşte bundan dolayı, Hellenistik dönemin en büyük ve en önemli iki sistemi olan Epikürosçulukla Stoacılık kişisel bir ahlâk üzerinde yoğunlaşmışlar, siyasî ya da toplumsal düzenle ilgili problemlere pek az önem vermişlerdir. Bir tinsel bağımsızlık ve kendi kendine yetme idealini ön plâna çıkartan iki akımın da ahlâkı, fiziklerinin katkısız †maddeciliğini yansıtacak şekilde doğalcı ve 'bu dünyacı', yani içinde yaşadığımız dünyayla, bu dünyadaki yaşam ve değeri temele alan bir ahlâk anlayışıdır.

Helvétius, Claude Adrien. Aydınlanmanın önemli düşünürlerinden biri olup, †Ansiklopedinin hazırlanmasına katkı yapmış olan Fransız filozofu.

Helvétius, insan zihninin tüm entellektüel güçlerini, Condillac'ınkine benzer bir indirgeyici analizle, duyum ya da duyu-algısına indirgeme teşebbüsüyle ün kazanmıştır. Başka bir deyişle, insanın duyu düzeyini aşan yetilere sahip olduğu görüşünü yanlış bir teori olarak niteleyen Helvétius'a göre, örneğin yargıyı ele alalım. Yargılamak, bireysel ideler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları algılamaktan başka hiçbir şey değildir. Aynı indirgeyici analizi ahlâk alanına da uygulayan filozofa göre, insan davranışının evrensel temelini ben-sevgisi meydana getirmekte olup, ben sevgisi haz elde etme amacına yönelmiştir. Tüm değerlerin, hatta güç arzusunun bile ikincil olduğunu öne süren Helvétius'a göre, bu değerler temel istek olan haz sevgisi veya arzusunun dönüşümleri olmak durumundadır.

Yararcı ahlâk anlayışının ilk büyük öncüsü olan Helvétius, eğitim görüşleriyle çok etkili olmuştur. O eğitime büyük bir önem vermiş ve bizi, her ne isek o yapanın eğitim olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, iyi bir eğitimin önünde ciddî engeller vardır. Bu engellerin başında ise, din ve bâtıl inançlar gelmektedir. Gerçekten varolanın yalnızca maddî nesneler olduğunu, bilginin dış dünyadaki maddî nesnelerin duyularımızın üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak duyumlardan meydana geldiğini savunan Helvétius, Tanrı'nın varoluşu konusunda †ateizmi benimsemiştir.

hen. Antik Yunan felsefesinde, örneğin †Parmenides'te Bir olana; herşeyi içeren, fakat kendisi başka bir şeyde içerilmeyen; varlığın, değişmenin kaynağı olan, herşeyden bağımsız ilk varlık, nihaî ve en yüksek gerçekliğe; duyuların gösterdiği görünüşlerin gerisindeki, akıl yoluyla bilinen, varlığa gelmemiş ve yok edilemez olan, ezelî-ebedî değişmez realiteye verilen Yunanca ad.

Herakleitos. Parmenides'in durağan ve değişmez varlığına karşı, niteliksel değişme olarak oluşun gerçekliğini öne süren Yunan filozofu.

Bilgi bakımından, empirik ya da duyusal bilgiye hiç değer vermeyen Herakleitos, gözlerin ve kulakların kötü tanıklar olduğunu öne sürerek, rasyonalizmin savunuculuğunu yapmıştır. Çok şey bilmeye, ansiklopedik bir bilgiye karşı çıkan filozof, çok şey bilmenin akıllı olmayı öğretmediğini söylemiştir. Siyasî alanda, demokrasi karşıtı eğilimlerini, çoğunluk geniş halk yığınlarına karşı duyduğu nefretle birleştiren ve 'bir kişinin, yetkin biriyse eğer, kendisi için, on bin kişiden daha değerli olduğunu' söyleyen Herakleitos'un metafiziğinin en önemli tezi, hiç kuşku yok ki, çatışma ve savaşın herşeyin babası olduğu düşüncesidir. Ona göre, karşıtların sa-

vaşı, varlık ya da oluşun tek ve en önemli koşuludur. Zira bu savaş olmasaydı, hiçbir şey varolmayacaktı. Bundan dolayı, varlıkların doğuş ya da varlığa gelişi, birbirlerine karşıt olan ve dolayısıyla birbirlerini varlıkta tutan karşıtların çatışmasına bağlıdır.

Onun varlık öğretisinin ikinci tezi ise, herşeyin birliğini ortaya koyar. Birlik, tıpkı İyonyalı düşünürlerde olduğu gibi, evrenin ilk maddesinden, evrendeki herşeyin kendisinden doğduğu maddî tözden meydana gelir. Bu birliği ateşte bulan Herakleitos'a göre, ateş, örneğin yoğunlaştığı zaman, nemli hâle gelir ve basınç altında suya dönüşür. Su donduğu zaman ise, toprak olup çıkar. Onun ilk madde olarak ateşi seçmesi, daha çok ondaki oluşu, değişme ve birlikten çokluğa geçiş sürecini en iyi, yakarak ve yıkarak yaşayan ateş ifade ettiği için önem taşır.

Herakleitos birliğin olduğu kadar, çokluğun da hakkını veren bir filozoftur. Başka bir deyişle, o monist bir filozof olduğu kadar, aynı zamanda bir çokluk filozofudur. Onun çokluk filozofu olmasını mümkün kılan şey ise, oluşu ön plâna çıkartmış olmasıdır. Herakleitos'a göre, çokluk ya da karşıtlar olmaksızın, varlık ya da oluş olamaz. O, bir yandan da çokluğun birliğe dayandığını söylemiştir. Bundan dolayı, çokluk olmadan birlik, birlik olmadan da çokluk olamaz. Evren, aynı zamanda hem bir ve hem de çoktur; bu da, oluşla ifade edilir.

Herakleitos, birlikten çokluğa geçiş ve oluş sürecini, ateşle ve dolayısıyla akış düşüncesiyle ifade etmiştir. Bu onun varlık görüşünün üçüncü temel tezini meydana getirmektedir. Şeylerin sürekli akışı, herşeyin akmakta oluşu, evrenle ilgili en önemli doğrudur. Ona göre, evrende kalıcılık ve durağanlık yoktur; herşey değişmekte, yakarak, yıkarak yaşamaktadır.

Herakleitos kendisinden önceki filozofların boşu boşuna evrende kalıcılık ve süreklilik aradıklarını, oysa evrende kalıcılık bulunmayıp, mutlak bir değişmenin söz konusu olduğunu öne sürmüştür. Nehir akıp gittiği için, o aynı nehre iki kez giremeyeceğimizi belirtir. Evrende hiçbir nesne, nesnelerin hiçbir özelliği yoktur ki, değişmeden aynı kalsın. Herşey bir başka şeyin yıkımı ve ölümü sayesinde varlığa gelmekte ve daha sonra yok olup gitmektedir. Evrendeki tüm öğeler arasında sürekli bir çatışma ve savaş hali vardır ve değişmeyen tek şey, bu değişme halinin sonucu olan kozmik denge durumudur.

Herder, D. G. Gerçek bir tarih felsefesinin bir anlamda kurucusu sayılabilecek olan 19. yüzyıl Alman düşünürü. Temel eserleri: *Ideen zur Philosophie der Geschichte des Menscheit* [İnsanlığın Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler] ve *Briefe zur Beförderung der Humanität* [İnsanlığın İlerlemesi Üzerine Mektuplar].

Tarihte, belirleyici öğenin genel olarak insan değil de, şu ya da bu türden insanın genel özellikleri olduğunu savunan ve bu iddiasıyla da, aynı zamanda antropolojinin babası olarak görülen Herder, organik bir doğal evrim görüşü geliştirmiştir. Bu anlayışa göre, doğa da tarih de, sürekli olarak dönüşen, yani oluş hâli içinde olan varlık alanlarıdır. Tarih, doğanın bir alanı olmakla birlikte, tarihsel olaylar, doğal olaylar gibi, kesin bir yasalılık ve nedensellik taşımaz. Zira, tarihi belirleyen ön önemli öğe, genellik değil de, bireyselliktir. Tarihte yasalar aramaktan vazgeçilmelidir, çünkü her tarihsel olay bir kez ortaya çıkan bir gerçeklik olmak durumundadır.

Herder'in bu tarih görüşünün gerisinde, onun insanlığımızın özsel aracı olduğunu savunduğu dile ilişkin görüşü yer alır. Bellek, düşünce ve bilincin temelinde bulunan dil, insanın, hayvanın içgüdüleriyle kıyaslandığında, ortaya çıkan güçsüzlüğünü telafi eder. Hayvanın içgüdüsel tepkilerinin kesinliği ve değişmezliğinin yerine, insana daha büyük bir özgürlük ve başkalarıyla işbirliği yapma olanağı verir. İnsan düşüncesinin ve bilincinin temel aracı olan dilin, bu çerçeve içinde, düşünceyi mümkün kılan ve düşünceden hiçbir şekilde ayrılmaz olan şey olduğu söy-

lenebilir.

Herder'e göre, farklı diller farklı düşünme ve hissetme tarzlarına, farklı düşünce ve duygulara karşılık gelir. Dilin, Herder'de oynadığı, insan düşüncesini ve kültürüyle ilgili kurucu rol, Aydınlanmanın hümanizmine ve insanın, çağdan çağa ve toplumdan topluma değişmeyen evrensel bir özü olduğu tezine ters düşer. Aydınlanma düşüncesinin şiddetli birkaç eleştirmeninden biri olan Herder, ayrı halkların özgül tarihlerinin önemini vurgulamış ve Aydınlanmanın tevrenselciliğine karşı, ondokuzuncu yüzyılın en önemli gücü hâline gelecek milliyetçiliği esinlemiştir.

hermeneutik [İng. *hermeneutics*; Fr. *herméneutique*; Al. *hermeneutik*]. Genel olarak insanın eylemlerinin, sözlerinin, yarattığı ürünlerin ve kurumların anlamını kavrama ve yorumlama sanatı. 19. yüzyılda, pozitivizmin genel yöntem anlayışına ve doğa bilimlerinin yöntemini insan bilimlerinde de kullanma tavrına karşı, tarih ve sosyoloji gibi insan bilimlerinin konusu olan insan varlığının temel özelliğinden dolayı, farklı bir yönteme ihtiyaç duyduğu anlayışının sonucu olan yorum teorisi.

Teolojik bir kökeni, uzun bir tarihi olan ve felsefeye †Dilthey tarafından kazandırılan hermeneutik terimi ilk kez olarak Yunan'da kullanılmıştır. Buna göre, Antik Yunan'da, tanrıların sözleri ve mesajları insanlara, tanrıların habercisi olan Hermes tarafından iletildiği ve Hermes tarafından aktarılan bu sözlerde tanrılar, insan yaşamı hakkında, insanların göremedikleri şeyleri de 'söz kalıbı' içinde aktardıkları, fakat bu sözlerin yalnızca lafzî anlamlarıyla dümdüz anlaşılmayıp, açıklanmaları ve yorumlanmaları gerektiği için, tanrıların sözlerini yorumlama faaliyetine hermeneutik adı verilmiştir. Hermeneutik teriminin söz konusu teolojik anlamı Ortaçağda da korunmuş ve terim, Hristiyan teolojisinin kutsal kitaptaki tinsel hakikati anlayıp yorumlama işiyle meşgul olan kısmı için kullanılmıştır. Bundan sonra, Dilthey, F. †Schleiermacher'in de etkisiyle, terime felsefî bir anlam kazandırmış ve hermeneutiğin tinsel bilimlerin yöntemi olduğunu savunmuştur.

Tinsel bilimleri ya da insan bilimlerini yaşama kavramından hareket eden anlam bilimleri olarak tanımlayan Dilthey, bu bilimlerin, yazılı metinleri önce filolojik bir anlam eleştirisinden geçirmek, daha sonra da sözcüklerin belli bir dönem ya da çağda söz konusu olan anlamlarını ortaya çıkarmak durumunda olduğunu öne sürmüştür. Çünkü, belli bir dönemi ve kültürü anlamak için yazılı yapıtların lafzî ya da görünüşteki anlamını ortaya çıkarmak, yeterli olmaz;ayrıca, sözcüklerin belli bir dönem ya da çağın sahip olduğu tinsel yaşam altında kazandıkları anlamı da gün ışığına çıkartmak gerekir; Dilthey'a göre, bu yapıldığı zaman ancak, söz konusu anlamlar sayesinde o dönem ya da çağa egemen olan tinsellik kavranabilir. Bu anlamları açığa çıkaracak olan yöntem de, bir tür anlama ve yorumlama sanatı olarak, hermeneutiktir.

Doğaya ilişkin araştırma ile insan eylemine ilişkin araştırma arasında çok temelli bir farklılık bulunduğunu, insan eyleminin özel bir analiz yöntemine ihtiyaç duyduğunu savunan Dilthey, bu çerçeve içinde, iki ayrı yöntem ortaya koymuştur. Bunlardan birincisinde, bir eylemin, kitabın ya da bir tablonun yaratıcısının yorumcuyla olan ilişkisi üzerinde yoğunlaşılır. Buna göre, izleyici ya da yorumcu, kendisini yaratıcının yerine koyarak anlar. Anlama, gerek yaratıcı gerekse yorumcu ya da izleyicinin ortak bir insanlığı paylaşmasından veya her ikisinin de ayrı Tinin tezahürleri olmasından dolayı, mümkündür. Dilthey'ın önerdiği ikinci yöntemde ise, bireylerin kişisel özellikleri ya da karakteristikleri bir kenara bırakılır. Bunun yerine hermeneutik, insan eylemini, ona anlam veren daha geniş bir bütünle ilişki içinde anlar. Buna göre, örneğin bir tablo, o tablonun içinde üretildiği toplumun dünya görüşü dikkate alınarak anlaşılır.

Dilthey'den sonra, H. G. †Gadamer de, insanın kendine özgü bir oyun mekânı, bir anlamlar dünyası içinde yaşadığı ve bu mekânın da yalnızca refleksiyonlu bir anlama yoluyla bilinebileceği ve çağların, kültürlerin, sınıfların ve toplumların, ancak bir çağın ya da toplumun dildeki sözlere verdiği ortak anlamlarla şekillenen yaşam biçimleri aracılığıyla anlaşılabileceği kabulleriyle, felsefî hermeneutiği söz konusu yaşam biçimlerinin bütünlüğüne ve bu bütünlüğü sağlayan şeylere ulaşmayı amaçlayan anlama ve yorumlama yöntemi olarak tanımlanmıştır.

Hermeneutik, doğa bilimlerinin yönteminin kullanımını insan bilimlerini de kapsayacak şekilde yaymaya çalışan, sosyal bilimlerde insan eylemine çeşitli türden toplumsal yapıların neden olduğunu dile getiren pozitivizme yönelik genel eleştirinin bir parçasını meydana getirir. Başka bir deyişle, hermeneutik 1 bilimsel yöntemin ilke olarak, bilgi amacı güden bütün araştırma alanlarında kullanılabileceği, daha doğrusu kullanılması gerektiğini, 2 doğa bilimlerin yönteminin, metod konusunda gerçek bir paradigma oluşturduğunu veya ideal bilimsel yönteme tekabül ettiğini, 3 olguların nedensel olarak açıklanması gerektiğini ve nedensel açıklamanın da bireysel olgu ve durumları genel yasaların altına yerleştirmekten meydana geldiğini öne süren pozitivist yaklaşıma karşı oluşan bir tepkinin ürünüdür.

İkisi hermeneutik geleneğin önemli isimlerinden biri olan Paul †Ricœur, diğeri de K.-O. †Apel'le J. †Habermas tarafından açımlanan üç tür hermeneutikten söz edilebilir. 1 Bunlardan birincisi, yüzeyde olanın gerisine gizlenmiş örtük mesaja nüfuz etmek amacıyla, iletilmiş olana kulak vermekten, ona bağlanmaktan meydana gelen *gelenek hermeneutiği*dir. Bu tür bir hermeneutiğin bilinen en iyi temsilcisi Gadamer'dir. 2 İkincisi ise, iletilmiş olana kuşkuyla bakmaktan, metinlerin ve insanî eylemlerin göründükleri kadar masum olmadıklarını, onların gizli itkilerin, saklı dürtülerin veya sınıfsal çıkarların yansıtımları olabileceklerini gözler önüne sermekten meydana gelen *kuşku hermeneutiği*dir. Soykütüğü yaklaşımıyla özdeşleştirilebilecek olan bu tür bir hermeneutiğin temsilcileri †Nietzsche, †Freud ve †Foucault'dur.

Üçüncü hermeneutik türü ise, 3 Frankfurt Okulu düşünürlerinden Jürgen Habermas'ın temsilciliğini yaptığı *eleştirel hermeneutik*tir. Kökü onsekizinci yüzyıla kadar uzanan bir tideoloji eleştirisi geleneğini devam ettiren söz konusu hermeneutik türü, varolan toplumsal, politik ve kültürel koşulları, bir tür gizemsizleştirme etkinliğine eşdeğer olan yorumlarla eleştirmeyi amaçlar.

Öte yandan, hermeneutik aynı zamanda 4 bir tür ontolojiye veya ontolojik araştırma tarzına tekabül eder. Bu anlamda, özellikle Heidegger felsefesini karakterize etmeye fazla uygun düşen hermeneutik terimi, anlamlara nüfuz etmeye yetili olan, kendileri için dünyanın, duyu-algılarının bir toplamı olmaktan ziyade, öncelikle ve temelde anlamaya konu olan bir varlık alanı olduğu varlıklara özgü varoluş türünü açığa çıkarmayı amaçlayan bir teoriyi, bir varlık görüşünü ifade eder.

Hermeneutik veya hermeneutik analizin en önemli güçlüğü, hermeneutik yöntem uygulandığı zaman elde edilen yorumların nasıl geçerli kılınacağı problemi olmuştur. Buna göre, bir metnin ya da eylemin anlamına ilişkin bir yorum, en azından diğeri kadar iyi olmalıdır. Bu güçlüğün çözümü, bir bütünle bütünün parçaları arasındaki karşılıklı ilişkide aranmıştır. Böyle bir çözümün en önde gelen savunucusu, hermeneutiğin parçayı bütün, bütünü de parça aracılığıyla anlamak durumunda olduğunu söyleyen Gadamer'dir.

hermeneutik döngü [İng. *hermeneutical circle*; Fr. *cercle hérmeneutique*]. Hermeneutik yorum ya da anlama yönteminin kapsamı içinde ortaya çıkan ve bütünü anlamadan, bütünü meydana getiren bileşenlerin, bileşenlere ilişkin sağlam bir kavrayışa ulaşmadan da bütünün

anlaşılamayacağını dile getirip, yorumu olanaksız kılan ünlü döngü.

Aynı sözcük ya da hatta aynı tümcelerin farklı bağlamlarda farklı anlamlar taşıdıklarını, dolayısıyla bu sözcük ya da tümcelerin anlamlarının, içinde geçtikleri bağlama ya da yer aldıkları bütüne ilişkin bir kavrayışa ulaşmadan bilinemeyeceklerini, bütünlerin ya da metinlerin ise, ancak ve ancak onu meydana getiren bileşenler anlaşıldığı zaman kavranabileceğini ve dolayısıyla bütünle parçaların karşılıklı bir bağımlılık içinde olduğunu dile getiren hermeneutik döngü, daha ziyade kötümser bir bakış açısı içinde geçerli olup, nesnel olarak geçerli yorumların olanaksızlığını dile getirir.

Bu konuda daha iyimser olanlardan †Dilthey, tam ve yetkin bir yoruma ulaşılamasa bile, döngünün aşılarak, her seferinde biraz daha gelişen ve düzelen yorumlara, daha sağlam kavrayışlara ulaşmanın mümkün olduğunu savunmuştur. Onun söz konusu inancının temelinde ise, değişen dil, kültür ve kişiliklerin gerisinde, ortak bir insanlığın bulunduğu kabulü vardır.

hermeneutik fenomenoloji [İng. *hermeneutical phenomenoloji*; Fr. *phénoménologie hérmeneutique*]. †Husserl tarafından kurulmuş olan †fenomenolojinin, transendental fenomenolojiyle varoluşsal fenomenolojiden sonra ortaya çıkan ve Almanya'da Gadamer'le, Fransa'da ise Paul †Ricœur tarafından temsil edilen üçüncü türü ya da evresi.

Hermeneutik fenomenoloji, bilincin önemini vurgulamak ve varlığın önceliği düşüncesini korumakla birlikte, insan varlığının içinde kurulduğu ya da oluşturulduğu temel ve en önemli ortam olarak dili ön plâna çıkartır. Bu anlayışa göre, özneler arası geçerliliği olan dil, bireyin bilincinin temel koşulu olduğu için, onun bilincinden önce gelmek durumundadır.

her yerde olma [İng. *omnipresence*; Fr. *omniprésence*; Al. *allgegenwart*]. Tanrı'nın her zaman her yerde, her şeyde tümüyle mevcut olduğunu, ve etkisinin herşeyde hissedildiğini dile getiren ilahî sıfat. Tanrı'nın herşeyle temelli bir ilişki içinde bulunduğunu ve varolan herşeyin fail nedeni olarak ortaya çıktığını dile getiren sıfatı.

heterojen [İng. *heterogeneous*; Fr. *hétérogène*; Al. *heterogen, ungleichartig*]. **1** Bir şeyin birbirine benzemez parça ya da niteliklere sahip olması, ayrı türden ögelerden oluşması durumu. **2** Mantıkta, birbirleriyle cins-tür, içlem-kaplam ilişkisi içinde olmayan kavramların özelliği.

Bu çerçeve içinde, şeylerin, birbirlerine ne kadar benzer olursa olsun, kendilerinde ayrı türden, farklı parça ya da niteliklere sahip olduğunu öne süren bir öğretiye, *heterojenite anlayışı* adı verilir.

heterolojik [İng. *heterological*]. Kendi kendisine uygulanamayan, kendi kendisi için geçerli olmayan, kendi kendisini tanımlamayan anlamına gelen sıfat. Örneğin, Yunanlı sözcüğü, Yunanca bir isim olmadığı, 'tek heceli' sıfatı kendi içinde çok heceli olduğu için, heterolojik terimler olmak durumundadır.

Buna karşın, kendi kendisine uygulanabilen, kendi kendisini tanımlayan, kendi kendisi için geçerli olana *homolojik* denir. Örneğin, çok heceli terimi, kendisi de çok heceli bir terim olduğu için, homolojik bir terim olmak durumundadır.

hexis. Bir şeyin davranışını, bir insan varlığının, faaliyet ve eylemlerini doğrudan etkileyen ve değiştirilmesi kolay olmayan eğilim ve alışkanlıkları için kullanılan Yunanca sözcük.

heyecan [Os. *teesür, infial*; İng. *emotion*; Fr. *emotion*; Al. *affekt, gemütsbewegung*]. Bilincin analiz edilemeyen, başka bir şeye indirgenemeyen, yalnızca yaşanmak suretiyle bilinebilen bir niteliği olarak, iç ve dış uyaranların etkisiyle ortaya çıkan güçlü duygusal tepki. İnsanın duygularında meydana gelen şiddetlenme.

Organizmada içten ya da dışarıdan gelen anî değişikliklerle birlikte ortaya çıkan, hoş ya da tatsız bilinç hâli. Heyecana yol açan değişikliğin anî ve beklenmedik olması durumunda, sarsıntılara yol açabilen duygu. Organizmanın,

sinir sisteminin beklenmedik değişim ve uyaranlara,damarlarda genişleme ve büzülme, kalp atışının hızlanması, ağız kuruluğu gibi yollarla tepki vermesi durumu. İrâdi olmayan, fakat her koşulda bilinebilen güçlü duygu.

hiççilik [İng. *nihilism*; Fr. *nihilisme*; Al. *nihilismus*]. 1 Genel olarak, Tanrı'nın varoluşunu, ruhun ölümsüzlüğünü, irâdenin özerkliğini, aklın otoritesini, değerlerin nesnelliğini, bilginin imkânını, tarihin mutlu sonunu yadsıma türünden bir reddiye dışında, bir de umutsuzluk, düş kırıklığı duygusu ihtiva eden görüş. Genel bir psikolojik ya da felsefî hâl olarak hiççilik, tüm ahlâkî, dinî, siyasî ve toplumsal değerden yoksun olma, varlık/yokluk, gerçeklik/gerçekdışılık, doğru/yanlış, bilgi/kanaat türünden tüm ayırımları yadsıma durumu ve tavrını ifade eder.

2 Epistemolojide, gerçek ve nesnel bir doğru olamayacağı, bilinebilir olan hiçbir şey bulunmadığı, bilginin bir yanılsamadan başka hiçbir şey olmadığı, her tür bilginin değersiz, göreli ve anlamsız olduğu, hiçbir şeyin bilinemeyeceği, bilginin olanaksız olduğu inancı.

3 Metafizik anlamda ise, hiççilik, bir tür tanrıtanımazlıkla birlikte, bazı çevrelerde Tanrı inancının çöküşünün bir sonucu olarak, evrenin anlamsız ve amaçsız olduğu, insan yaşamının ve insanın faaliyetlerinin hiçbir değeri ya da anlamı olmadığı, kendisi için yaşamaya değer hiçbir şey bulunmadığı görüşünü ifade eder.

4 Hiççilik, ahlâk alanında da, geleneksel ahlâkın ilke ve yükümlülüklerini yadsıyarak, her türlü genel ilke ve değeri sorgulayan, ahlâkî norm ya da değer ölçülerinin rasyonel olarak haklı kılınamayacağını, ahlâkî değerlerin akıl yoluyla da, sezgiyle de, yasanın otoritesiyle de temellendirilemeyeceğini, değerlerin anlamsız ve akıldışı olup, ya keyfî davranışların ya da akla dayanmayan duyguların ve toplumsal koşullanmaların ifadeleri olduğunu öne süren anlayışa karşılık gelir.

Metafiziksel veya ahlâkî anlamda hiççilik, etkin ve edilgin hiççilik olarak ikiye ayrılır. a) *Edilgin hiççilik*, hiçbir değerin varolmadığını kabul etmekten, değerlerin yokluğuyla ve varlığın amaçsızlığıyla yüz yüze gelmekten meydana gelir. b) *Etkin hiççilik* ise, kendilerine artık daha fazla inanılmayan değerlerin tümden yıkılması yönünde bir girişimde bulunmaktan meydana gelir.

5 Buna karşın, siyaset alanında hiççilik, her tür toplumsal düzenin kötü olup, yıkılması gerektiğini öne süren, egemen bireyin özgürlüğü adına, otoritenin zorbalığına karşı çıkan tavırda ifadesini bulur.

hiçlik [İng. *nothingness*; Fr. *néant*; Al. *nichts, nichtseiendes*]. Genel olarak, değersiz olma, varolmama, yokluktan çıkma. Hiçlik daha özel olarak da varoluşçu felsefede, özellikle de Jean Paul Sartre'da kendisi için varlığı, kendinde varlıktan ayıran temel özelliği tanımlar.

Bilince, bilincin temel problemi dünyayı bilmekten ziyade, kendisi olmasından dolayı, kendisi için varlık adını veren †Sartre'a göre, temel problem bilincin hiçlikten meydana gelmesidir. Bilinç, Descartes'ta olduğu gibi, bir töz değildir; Kant'ta olduğu şekilde, belli bir transendental faaliyete de karşılık gelmez. Bilincin hiçbir şey olduğu yerde, Sartre'a göre, dünya zengindir, şeylerle doludur. Bilinç en yüksek ölçüde boştur ve onun hiçbir içeriği yoktur. O herhangi bir türden nesne değildir, dolayısıyla fizikî yasalara da tâbi değildir.

Şu hâlde, bilinç kendinde varlıktan hiçliğe sahip oluşuyla ayrılır. İnsanoğlu, varlığın hiçleştirilmesinden başka bir şey değildir; varlık-olmayana karışmış olan bilincin nitelikleri birtakım olumsuzluklarla belirlenir. Bilinçli bir varlık olarak insan 'ne değilse odur, ne ise o değildir.' Onun özgürlüğü de işte bu olumsuzluğa dayanır.

hileli tanım [İng. *loaded definition*; Fr. *définition chargée*]. Yüklü tanım olarak da bilinen ve bir kavram, terim ya da sözcüğün anlamını önyargılı ve taraflı bir biçimde, genellikle propaganda amacıyla ifade eden tanım türü.

hilomorfizm [İng. *hylemorphism*; Fr. *hylémorphisme*; Al. *hylemorphismus*]. Evrenin, evrendeki her bireysel nesnenin, her yerde birlikte varolan, biri diğerinden kesinlikle ayrılmayan madde ve formdan meydana geldiğini savunan metafizik öğreti.

Aristoteles'in savunuculuğunu yaptığı, ve maddenin varolduğu yerde formun, formun varolduğu yerde de maddenin olacağını bir görüş olarak hilomorfizm, maddenin formdan, formun da maddeden, gerçeklikte değil de, ancak soyutlama yoluyla ayrılabileceğini savunur ve yönlendirici, düzenleyici, harekete geçirici ve şekil verici ilke olarak formun, maddeye yapı kazandırdığını belirtir. Başka bir deyişle, hilomorfizm, tikel varlıklarda, bireysel tözlerde, maddenin değişen bileşen olduğunu, form olmadan tözsel ya da bireysel bir varoluşa sahip olunamayacağını, formun ise değişme boyunca aynı kalan öğe olarak, varoluştaki sürekliliği sağladığını ileri süren metafizik anlayışa karşılık gelir.

hiloteizm [İng. *hyletheism*; Fr. *hylethéisme*; Al. *hyletheismus*]. Maddeyle Tanrı'yı özdeşleştirdiği ya da Tanrı'yla maddeyi birleştirdiği için, †panteizm ya da maddecilikle eşanlamlı olarak kullanılan terim.

hinayana. Buda'nın gerçek öğretisine oldukça yakın olan ve Buda'yı büyük bir öğretmen ve din kurucusu olarak tanıyan, ancak onu Tanrı katına yükseltmeyen Budist öğreti türüne verilmiş olan ve 'küçük taşıt' anlamına gelen ad.

Hint felsefesi [İng. *Indian philosophy*; Fr. *philosophie indienne*]. Milattan önce 2000 yılında başlayıp, Hint maddeciliği, Budizm ve Caynacılık gibi heteredoks sistemler dışta bırakıldığında, esas Vedacılık ve Brahmanizm gibi geleneğe bağlı sistemlerle temsil edilen düşünce sistemi.

1 Biçimleyici, 2 gerçekçi ve doğalcı, 3 birci ve gizemci, ve nihayet 4 tektanrıcı diye sınıflanabilecek dört ayrı dönemden geçen Hint düşünce geleneği, tarih boyunca okulların etkisiyle ortaya çıkan farklılıklara, tanrıların çeşitliliğine rağmen, *dharma* kavramı üzerinde bir birlik sağlamıştır.

Hint felsefesinin ya da Hint dinî ve felsefî geleneklerinin oluşturduğu bütünü tanımlayan Hinduizmin temel literatürü M. Ö. 1500-800 yılları arasında ait olan Vedalarla daha sonraki dönemlerde derlenen Brahmanalar, Upanişadlar ve çeşitli destanlardan meydana gelir. İnanç sistemi veya Tanrı düşüncesi de, ateizmden başlayıp, teizm ve panteizme, monoteizm ve politeizme kadar uzanır.

hiper- [İng. *hyper*; Fr. *hyper*]. Batı dillerinde en üstün, en yüksek, en üstte olmaklık bildiren ön ek.

Buna göre, klâsik mekân anlayışının geçersizliğini, bugün yeni bir mekân tasarımının söz konusu olduğunu dile getirin terim hiper-mekândır. Nitekim, postmodernizm, modern dönemde geliştirilen mekân kavramlarının anlamsız olduğunu ortaya koymak üzere, *hipermekân* terimini kullanır. Modern varsayımlara dayanan mekânın var olmadığını veya eylemediğini ifade eden hipermekân terimine göre, mekânla birlikte, mekânsal engeller de kalkmış olup, herşey coğrafî bir akış içindedir.

Öte yandan, sözcüklerden başka sözleri, görüntü, klip ve bilgisayar program ve gösterilerini de ihtiva eden günümüzün yeni ve en üstün metnine *hiper-metin* adı verilir.

hiper-gerçeklik [İng. *hyper-reality*; Fr. *hyper-réalité*]. Ünlü Fransız düşünürü Baudrillard'ın gerçekliğin çöktüğünü ve gerçekliğin bugün sadece, en üst gerçeklik olarak, yanılsama, taklit ya da simulasyondan ibaret olduğunu dile getiren kavramsallaştırımı. Hiper-gerçeklik kavramı modelin, temsil ettiği varsayılan gerçeklikten çok daha gerçek olduğunu ifade eder. Başka bir deyişle, burada kullanılan *hiper-* öneki gerçeğin bir modele göre üretilmesiyle ortaya çıkan yeni gerçekliğin gerçeklikten daha gerçek olduğunu dile getir, modellerin gerçekliğin yerini alması hâlini anlatır. Ba-

udrillard'a göre, hiper-gerçeklik bir durum, kökeni, kaynağı veya gerçekliği olmayan bir gerçeğin modelidir; hipergerçek de, gerçeklikten bağımsız olarak yeniden üretilmiş olan bir şeydir. Başka bir deyişle, onun televizyonu biricik ontolojik gerçeklik hâline getiren söz konusu kavramsallaştırımı, günümüzde, gerçek ile düşsel/imgeselin, somut ya da gerçekten var olan ile sanalın birbirine karıştığını ve estetik büyülenimin her yerde hüküm sürdüğünü ortaya koyar.

hipotetik ikicilik [İng. *hypothetical dualism*; Fr. *dualisme hypothétique*]. **1** İkiciliğin, zihin ve dış dünya ikiciliğinden oluşan türü. **2** Epistemolojide, dış dünyanın yalnızca çıkarım yoluyla bilindiğini savunan görüş.

hipotez [Yun. *hupothesis*; İng. *hypothesis*; Fr. *hypothèse*; Al. *hypothese*]. **1** Genel olarak, bir ilke, kabul, tahmin, koşul ve öncüle, yol gösterici düşünce. **2** Mantıkta, koşullu bir önermenin koşul kısmı, ön bileşeni.

3 Bilim ya da metodolojide, gözlemlenen olgularla ve olgular arasındaki ilişkilerle ilgili açıklama taslağı ya da belirli olgulara ilişkin geçici bir açıklama işlevi gören önerme ya da kabul. Olguları açıklama gücüne sahip görünen ve deney yoluyla sınanmaya elverişli bir yapıda olup, ilgili olgular ya da veriler tarafından desteklenebildiği gibi, red de edilen önerme.

6 Ayrıca, teşmil yoluyla da, bir problemi çözmek için benimsenen strateji.

Hobbes, Thomas. 1588-1679 yılları arasında yaşamış ve daha çok siyaset felsefesi alanındaki görüşleriyle ün kazanmış olan İngiliz düşünür. Temel eserleri: *De Corpore Politico* [Politik Toplum Üzerine], *De Cive* [Yurttaşlık Üzerine], *De Corpore* [Cisimler Üzerine], *De Homine* [İnsanlar Üzerine], *Elementa Philosophiae* [Felsefenin Unsurları] ve *Leviathan*.

Temeller: Bilginin kaynağı ve sonuçları itibariyle deneysel olduğunu, tüm bilgilerimizin temeljinde duyumların, duyu-deneyimin bulunduğunu, zaman ve mekânın yalnızca hayalî tasarımlar olduğunu, felsefenin ise sonuçlardan nedenleri, nedenlerden sonuçları çıkarsama faaliyetine karşılık geldiğini öne süren Hobbes, yaşadığı süre içinde, biri entellektüel, diğeri siyasî olan iki devrime tanıklık etmiştir. Bu devrimlerden siyasî olanı, yani mutlak monarşinin parlamenter demokrasinin temsilî kurumlarıyla sınırlanması söz konusu olduğunda, Hobbes tam bir karşı devrimcidir. Buna karşın entellektüel devrim, yani Ortaçağın tanrımerkezli ve Aristotelesçi dünya görüşünün bırakılarak, yeni doğa bilimleriyle, mekanik açıklamanın ve deneysel yöntemin benimsenmesi söz konusu olduğunda, o tam bir devrimcidir.

Uygun ve gerekli politik kurumların insan doğasıyla ilgili gerçek ya da olgulardan, insan doğasıyla ilgili bu olguların da evrenin doğasıyla ilgili olgulardan çıkarsanacağı birlikli bir bilim görüşü geliştirmeyi amaçlamış olan Hobbes da felsefesinde, tıpkı bir rasyonalist gibi, geometrinin yöntemini benimsemiştir, zira geometri, ona göre, kesin, *a priori* birkaç ilkeden çıkarsanabilir olup, bilgi veren sonuçlardan, önermelerden meydana gelmektedir. Felsefeyle bilim arasında bir ayırım yapmayan, felsefesi, bilimsel yöntemin kapsamını kişilere ilişkin araştırmayla siyaseti de içine alacak şekilde genişletmekten meydana gelen Hobbes, her problemin ilke olarak doğa bilimlerinin yöntemleriyle çözülebileceğine inandığı, doğa bilimlerinin yöntem ve araştırmalarının kişileri ve siyaseti açıklamak için de kullanılabileceğini savunduğu için pozitivist bir düşünür olmak durumundadır.

Metafiziği: Hobbes, zihin konusunda deneyci ve maddeci bir tavrı benimsemiştir. Zihindeki düşüncelerin duyuma bağlı olduğunu, duyum olmadığında düşüncenin de olamayacağını savunan filozofa göre, ide ya da düşünceler, mantıksal olarak fizikî nesnelere de bağımlıdır. Başka bir deyişle, ide ya da

düşünceyle nesne arasındaki nedensel ilişkiye duyumlar aracılık eder. Nesne –> duyum –> düşünce arasındaki ilişki geçişli bir ilişki olduğu için, nesne ya da maddenin düşünceye neden olduğunu öne süren Hobbes'a göre, bu durum, var olan herşey madde cinsinden olduğu için, bir beden-zihin ikiciliğine yol açmaz. Başka bir deyişle, o, ontolojik anlamda, zihnin duyumların ve idelerin; duyum ve idelerin ise hareket hâlindeki maddenin üstünde ve ötesinde hiçbir şey olmadığını öne sürmüştür.

Buradan hareketle, metafiziğinde, gerçekten var olanın, yalnızca hareket hâlindeki madde ya da cisim olduğunu, mekân içinde, gerçek bir cisimler dünyasının varolduğunu, cisimsel olmayan töz düşüncesinin kendi içinde çelişik olup, bu türden töz ya da tözlerin hiçbir şekilde varolmadığını öne süren Hobbes'a göre, cisim yer kaplama ve şekil özellikleri olmadan varolamaz. Ona göre, hareket, renk, katılık türünden tüm diğer nitelikler sürekli olarak kaybolur ve sonra yeniden ortaya çıkar. Bununla birlikte, hareketin nasıl başladığı sorusunun felsefe ve filozoflar tarafından yanıtlanamayacağını, bu soruya ancak, inanca dayalı olarak, Tanrı yoluyla bir yanıt verilebileceğini savunan Hobbes'a göre, Tanrı'nın kendisi de, cisimsel bir varlıktır.

Dil felsefesi: Dil konusunda ise, Hobbes, dilin, dış nesnelerin hareketiyle başlayan nedensel zincirin son halkası olduğunu; dış nesnelerin duyuma, duyumların düşünceye neden olduğunu ve düşüncelerin de dilde ifade edildiğini öne sürmüştür. İnsan varlıklarında, düşünceyi değiştirebildiğini savunduğu dilin, yazı ve konuşma olarak iki şekilde varolduğunu belirten Hobbes, bunlardan düşünceyi kaydetmeyi yarayan yazıda belleğin genişlemesinin söz konusu olduğunu söylemiştir. İletişime yarayan konuşmanın, ona göre, nedensel ilişkileri kaydetme, bilgi aktarma, arzu ve istekleri bildirme, sözcükleri kullanmaktan zevk alma gibi dört alt amacı vardır. Dilde isimlerin, özellikle de cins isimlerin temel olduğunu öne süren Hobbes, tümeller problemi söz konusu olduğunda, nominalist bir tavır almıştır.

Tümeller problemini, genelliğin neden meydana geldiği, cins ve tür denilen şeylerin varolup olmadığı problemi olarak gören filozofa göre, cins isimler dışında ve ötesinde, zihinden bağımsız olarak varolan bir genellikten söz edilemez. Başka bir deyişle, dildışı gerçeklikte varolan bir genellikten, tür ve cinslerden söz edilemeyeceğini öne süren Hobbes'a göre, gerçekten var olanlar, yalnızca bireyler, tek tek nesnelerdir. Genelliği nesneler arasında benzerlikler bulunması olgusuna bağlayan ve dolayısıyla bizim bu gerçek benzerliklerden dolayı, bir nesne kümesini ortak bir adla adlandırdığımızı savunan filozofa göre, dört tür anlamlı isim ve dolayısıyla dil vardır: 1 Dış dünyadaki bir nesneye karşılık gelip, onun ne olduğunu anlamamıza katkıda bulunacak madde isimleri (*nesne dili*). 2 Örneğin, uzunluk isminde olduğu gibi, isim şeklinde ortaya çıkıp, maddenin bir özelliğinden çıkartılacak olan soyut isimler (*yüklem dili*). 3 Renk ya da işitme örneğinde olduğu gibi, bedenlerin fonksiyon ya da özelliklerini dile getirecek olan duyum dili. 4 Örneğin tümel ya da özel gibi, dilde geçen bir ismin ismi olan isimler (*üst dil*).

Tüm anlamlı sözlerin bu dört kategoriden birine girmek durumunda olduğunu söyleyen Hobbes, felsefî bir jargon yaratan düşünürlere şiddetle karşı çıkmış ve tanımlanamaya fizikî nesnelere ilişkin algıya indirgenemeyen bir sözcüğün anlamlı olmadığını öne sürerken, yirminci yüzyıl pozitivizmini öncelemiştir. O, akılyürütmenin toplama ve çıkarmadan ibaret olduğunu ve dolayısıyla aritmetik modeline göre anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Mantıkçının, bir olumlamada bulunmak üzere, iki ismi birleştirdiğini, bir tasım için iki

olumlamayı, bir kanıtlama için de, birçok tasını bir araya getirdiğini öne süren Hobbes'a göre, mantık, isimleri farklı birleşimler içinde, toplayıp çıkarmaktan ibarettir.

Bilgi Görüşleri: Empirist bir bilgi görüşüne sahip olan Hobbes, felsefenin nedenlerden hareketle sonuçları, sonuçlardan hareketle de nedenleri çıkartıp bilmek anlamına geldiğini öne sürmüştür. Bilgide, duyu-deneyimden ilkelere (*analiz*) ya da ilk ilkelerden, en genel önermelerden sonuçlara (*sentez*) doğru ilerlendiğini dile getiren filozof, bilimin sonuçların ve olguların birbirlerine olan bağlılığının bilgisi olduğunu söylemiştir. Büyük bir bölümüyle, nedensel ilişkilerin bilgisinden meydana gelen bilim, ona göre, aynı anda hem tümevarımsal ve hem de tümdengelimsel yöntemleri kullanır.

Politik Felsefesi: Siyaset felsefesinde, karşı devrimci bir tavrı benimseyen, yeni yeni ortaya çıkıp büyük bir hızla gelişen burjuvazinin tarafını tutmayan Hobbes, bu alandaki büyük ününü sözleşmeci devlet anlayışıyla mutlak iktidarı sağlam bir temele oturtmasından alınıştır. Başka bir deyişle, Hobbes'ta mutlak iktidar, kralların Tanrı'dan aldıkları yetkiye değil de, doğrudan doğruya bireylerin çıkarlarına dayandırılmıştır.

Hobbes'ta devlet, insanların korunmaları için sözleşmeyle meydana getirilmiş yapay bir yaratık olup, onun siyaset felsefesindeki çıkış noktası doğal insandır. İnsanların doğal yaşama hâlindeyken, altın çağda yaşamayıp, cehennem hayatı içinde olduklarını savunan, bu dönemde eşit ve özgür olan insanların birbirleriyle sürekli bir savaş içinde olduklarını öne süren filozof, böyle bir durumda gelişme ve uygarlığın ilerlemesinin beklenemeyeceğini söylemiştir. Buradan çıkışın tek yolu, insanların bir sözleşmeyle kendi sınırsız özgürlüklerine son vermeleri, bir üçüncü lehine haklarından vazgeçmeleridir. Hobbes'a göre, onların sözleşmeyle yarattıkları bu yapay insan, bu ejderha, onları temsil edip, yönetecektir.

O, bu yüce egemen gücün, söz konusu ejderhanın, insanların yaptıkları sözleşmeyle bağlanmış olmadığını söylemiştir. Topluma karşı hiçbir yükümlülüğü olmayan ejderha ya da devletin çok geniş yetkileri vardır. Gerek hukuk, gerek din, gerekse mülkiyet, kısacası herşey sınırsız yetkilerle bezenmiş bu üstün güce bağlı olmak durumundadır. Hobbes'a göre, hukukun tek bir kaynağı vardır, bu kaynak da, egemen ve üstün gücün irâdesidir. Mülkiyet de, egemen gücün verdiği bir ödünden başka bir şey değildir. Buna göre, sözleşmeden önce, herkesin herşey üzerinde hakkı vardı, ama gücü gücüne yeteneydi. İşte mülkiyet güvenliğini getiren devlet, gerektiği zaman, mülkiyeti dilediği gibi düzenleyebilir. Ona göre, devlet olmadan, mülkiyetin anlamı yoktur.

Aynı durum, din için de geçerlidir. İnsanların aynı anda iki efendiye birden hizmet edemeyeceğini söyleyen Hobbes, iç barışı sürdürebilmenin tek yolunun, devlet başkanının aynı zamanda kilisenin de başkanı olması, dini de denetimi altında tutması olduğunu söylemiştir.

Holbach, Paul-Henri Baron d'. Yeni ve özgün bir düşünce geliştirmemiş olmakla birlikte, Lamettrie tarafından kurulmuş olan Fransız tmaddeciliğini daha ayrıntılı ve kesin bir sistem hâline getirmeye çalışmış olan filozof. 1723-1789 yılları arasında yaşamış olan Holbach'ın temel eseri *Système de la Nature* [Doğa Sistemi]'dir.

Holbach, gerçekten varolanın canlı, hareket hâlindeki madde olduğunu, maddeyle ruhun bir ve aynı şeye karşılık geldiğini öne sürmüştür. Madde ve hareket, evrenin temelini meydana getirir. Maddî doğa, ona göre, cansız ve hareketsiz bir şey olsaydı, bu takdirde Tanrı gibi, ruh gibi manevî tözlere başvurmak kaçınılmaz olurdu. Fakat doğa kımıldamadan duran, cansız ve hareketsiz bir şey değildir; hareket maddenin en

temel niteliğidir. Madde ve hareket evrenin temelidir. İnsan da duymak, düşünmek ve eylemde bulunmak özüne sahip olan maddeden meydana gelmiştir. Evrende mutlak ve değişmez yasalar hüküm sürer; bundan dolayı, doğadaki her varlık ve olay, belli doğal nedenlerin sonucu olarak ortaya çıkar.

Holbach'a göre, insan bilgisizliğinden ve güçsüzlüğünden dolayı, doğal nedeni bulamadığı her seferinde, işin içine Tanrı ve ruhu karıştırmıştır. Başka bir deyişle, insanlar, başlarına gelen ve nedenlerini bilip anlayamadıkları felâketleri tanrısal bir varlığa bağlamış, bunları Tanrı'nın yaptığına inanmıştır. Bu da, Holbach'a göre, ilkel insanın doğal olayları, cinler ve periler yoluyla açıklamasından miras kalmış olan bir şeydir. Ruhla ilgili olarak, onun beynin bir niteliği olmasından başka hiçbir şey bilmiyoruz. Ona göre, beyin bu niteliğini canlı varlıklara özgü olan bir düzenleme sayesinde kazanmıştır.

Bu düzenleme sayesinde, canlı varlığa alınan cansız, duygusuz madde, cansız olmaktan çıkar ve duyum niteliği kazanır. İnsan organizmasına alınıp özümlenen su, süt ve ekmekte de, bu hep böyle olur. Düşünce ona göre, bir molekül hareketidir ve tıpkı beslenmeye, büyümeye temel olan hareketler türündendir. Ruh, kendisini etkileyip hareket ettiren maddî nedenlerden dolayı değişir.

holizm [Bütün anlamına gelen Yunanca *holos*tan; İng. *holism*; Fr. *holisme*]. 1 Bütüncülük. Genel olarak, canlıyla cansız, organikle inorganik faaliyet arasında gerçek, temel ve indirgenemez bir farklılık bulunduğunu; canlı, organik bütünleri meydana getiren parçaların bütün içinde, bütünün dışında olduğundan daha farklı bir biçimde fonksiyon gösterdiklerini; bir fenomeni anlamak için, onu bütünlüğü içinde, yani onun bir parçası olduğu bütünü anlamak gerektiğini; ve dolayısıyla bütünün her zaman öğelerinin yalın toplamından daha fazla bir şey olup, karmaşık bir fenomenin, salt onu meydana getiren öğelerin analizi yoluyla anlaşılamayacağını savunan anlayış, yaklaşım ve öğreti. Söz konusu genel anlamı içinde, holizm, atomculuğa, bireyciliğe ve indirgemeciliğe karşıt bir görüş olmak durumundadır.

2 Metafizikte, mekanizme ve materyalizme karşıt bir biçimde, doğal bütünlerin, evrendeki maddî olmayan bütünleyici bir dinamik ilkenin eyleminden veya etkisinden dolayı, parçalarının veya bileşenlerinin yalın toplamından daha fazla bir şey olduğunu savunan öğreti.

3 Bilim felsefesinde, kabul ya da red edilenin, doğrulanan veya çürütülenin, tek tek hipotezler değil de, bütün bir teori olduğunu öne süren görüş veya yaklaşım. 4 Biyolojide veya biyoloji felsefesinde, mekanizm ve dirimselciliğe karşıt bir görüş olarak, yaşamın organizmanın dinamik sisteminden meydana geldiğini öne süren öğreti. Buna göre, biyolojide holizm, canlı doğayla ilgili olarak, öğeleri ya da elementleri yöneten yasaların bilgisinin, bu elementlerden meydana gelen bütünleri yöneten yasaları çıkarsamak için yeterli olmadığını, kompleks bütünleri anlamak için, bütünlerin elemıentleriyle ilgili yasalara indirgenemeyen özel yasalara başvurmak gerektiğini, dahası bu özel yasalara ilişkin bilgiye, yalnız bütünü açıklamak için değil de, elementlerin davranışını açıklamak için de gerek duyulduğunu iddia eden anlayışa karşılık gelir.

5 Genel olarak sosyal bilimlerde, bu bilimlerin gerçek konusunun bireysel öznelere indirgenmesi mümkün olmayan sistemler ve yapılar olduğunu savunan yaklaşım. İnsan bireylerinden meydana gelen topluluk ve toplumsal grupları da bütünler olarak gören, bu grupların davranışının bireysel organizmaları yöneten yasalara indirgenemez yasalara göre ortaya çıktığını savunan sosyal holizm, söz konusu gruplarda, bireylerin ya da organizmaların toplamından daha fazla bir şey bulur ve gruplarda, sanki kendi özel yaşamlarına ve yasalarına

sahip olan daha yüksek düzeyden bireyler görür.

6 Daha özel olarak da, sosyolojide, toplumsal grup ve kurumların veya bizzat toplumun kendisinin ayrı ve kendisine özgü bir bütünselliği olduğunu ve onun salt bireysel bileşenlerinin incelenmesi suretiyle anlaşılamayacağını öne süren görüş. Toplumsal bir araştırmanın konusunun, bireysel eylemler değil de, bütünler olması gerektiğini savunan ve †Comte, †Durkheim ve †Lévy-Strauss gibi düşünürler tarafından benimsenen yaklaşım, toplumların bütünler olarak görülmesi gerektiğini, zira birer bütün olarak toplumların, bireylerin özellik ya da karakteristiklerinden türetilemeyen özelliklere sahip olduğunu ve dolayısıyla analizin, bireylerin davranışlarından değil de, büyük ölçekli kurumlarla bu kurumlar arasındaki ilişkilerden başlaması gerektiğini söyler.

7 Psikolojide, öğeler üzerinde değil de, bütünler ya da Gestalt üzerinde yoğunlaşan psikoloji anlayış. 8 Siyaset felsefesinde, †bireyciliğin karşısında yer alan kollektivizmle eşanlamlı olan yaklaşım ve görüş. 9 Dil felsefesinde, †Quine, Davidson ve Putnam gibi düşünürler tarafından benimsenen, bir terim ya da cümlenin anlamının dildeki diğer terim ya da tümcelere bağlı olduğu görüşü. Nitekim, temsil bağlamında, bir sembolün anlamının, onu içeren bütün bir temsiller sistemine bağlı olduğunu; bir dilsel ifadenin sadece bir dil bağlamında anlam taşıyabileceğini, bir hipotezin sadece bir teori içinde veya bağlamında anlamlı olabileceğini öne süren görüşe semantik holizm adı verilmektedir.

10 Çevre etiğinde, bütün bir ekosistemin gerçek bir birlik meydana getirdiğini, onun tüm parçalarının birbirlerine bağımlı olduğunu ve dolayısıyla, insanın kendisini bu birliğin üstüne çıkarmasının yanlış olup, bütün için zararlı sonuçlara yol açtığını, insanın kendisiyle çıkarlarının ayrıcalıklı bir yeri olayacağını öne süren görüş.

homeomeri. †Anaksagoras'ta, evrenin kendisinden meydana geldiği, sonsuzca bölünebilen, fakat yine de aynı türden olmaya devam eden temel öğelere, evrenin yapı taşlarına verilen ad.

Bütün ve parçanın aynı türden olduğunu savunan Anaksagoras'a göre, doğada varolan organik ya da inorganik maddeleri bölüp ayrıştırdığımız zaman, kendileriyle karşılaşacağımız şeyler, kendilerinden hareket ettiğimiz bütünlerden farklı şeyler değil de, onlarla aynı türden şeyler ya da parçalar olacaktır. Yani, etin, kanın, suyun, taşın en son parçaları yine et, kan, su ve taş olacaktır. Varolan şeylerin hem sayı bakımından, ve hem de küçüklük bakımından sonsuz olduğunu, herhangi bir şeyde, bütün diğer şeyler bulunduktan başka, bu şeyin her bir parçasında, sonsuz küçük parçasında da diğer bütün şeylerin bulunduğunu savunan Anaksagoras, bunu 'Herşeyde herşeyden bir parça vardır' sözüyle ifade eder ve bu parçalara *homeomeri* adını verir. *Homeomeri*, †Aristoteles'te ise, bir bütünün, parçalara ayrıldığı zaman, diğer parçalara benzemeye devam eden parçaları anlamına gelir.

hominizm [İng. *hominism*; Fr. *hominisme*; Al. *hominismus*]. Alman düşünürleri tarafından pratik hümanizm ya da psikolojizm akımına verilen ad.

homo. Latincede insan anlamına gelen terim. Canlı varlıkların bilimsel ya da biyolojik sınıflamasında günümüz insanının üyesi olduğu cinsin adı.

İnsanın mahiyetini, farklı yönleriyle yeteneklerini tanımlamak üzere, *homo* teriminin yer aldığı birtakım tamlamalar oluşturulmuştur. Buna göre, homo cinsinin geçirdiği evrim üç ardışık türe ayrıldığında, güncel insanın, bilen insanın yer aldığı türe *homo sapiens* adı verilir. Buna karşın, alet yapan insana *homo faber* adı verilirken, toplum sözleşmesi yapmamış doğal insan *homo naturalis* diye tanımlanır.

Yine, elindeki imkânlardan en yüksek tatmini sağlamaya çalışan, yani iktisad-

hi düşünen insana *homo economicus*, bir toplum içinde yaşan, sosyalleşmiş insana *homo socius* adı verilir.

homo homini lupus est. İlk kez olarak Romalı ozan Plautus tarafından kullanılmış olmakla birlikte, İngiliz filozofu †Hobbes tarafından, insanların haklarından bir kısmını toplumsal bir sözleşmeyle egemen bir yöneticiye devretmelerinden ve devletin kurulmasından önceki durumlarını, insanların kendi çıkarlarını hayata geçirmek için her yola başvurma tavırlarını ifade etmek üzere yeniden ortaya çıkarılan ve insanın, insanın kurdu olduğu anlamına gelen Latince deyim.

homojen[İng. *homogeneous*; Fr. *homogène*]. 1 Genel olarak, bir şeyin kendi içinde benzer parça ya da niteliklere, tür bakımından özdeş öğelere sahip olması durumu. 2 Mantıkta, aralarında bir cinstür, içlem-kaplam ilişkisi bulunan kavramların özelliği.

Bu çerçeve içinde, şeylerin, kendi içlerinde, birbirlerine ne kadar benzemez görünürse görünsün, benzer nitelikleri olan, aynı türden parçalardan oluştuğunu savunan görüşe *homojenite anlayışı* adı verilir.

homo mensura teorisi [İng. *homo mensura theory*]. †Protagoras'ın 'İnsan herşeyin, varolan şeylerin varolduklarının, varolmayan şeylerin de varolmadıklarının, ölçüsüdür' sözünde ifadesini bulan ölçü insan görüşü. İnsanı varlığın, bilginin ve değerin ölçüsü yapan göreci ve öznelci anlayış.

homoteizm [İng. *homotheism*; Fr. *homothéisme*]. Tanrı'yla insan arasında bağ kuran, Tanrı tasarımına insan varlığından yola çıkarak ulaşan antropomorfizmle eşanlamlı olan terim.

hoşgörü [Os. *müsamaha*; İng. *tolerance*; Fr. *tolérance*; Al. *toleration*]. Başkalarının kendimizden farklı olan düşünme tarzını ve yaşam biçimini anlayışla karşılama tavrı; karşımızdakilere, paylaşmadığımız görüş, fikir ve duyguları özgürce dile getirme olanağı tanımaya dayanan anlayış.

Hsün Tse. M. Ö. 395 ve 288 yılları arasında yaşamış ve insanın doğası konusunda, çağdaşı Mensiyüs'ün tam tersi görüşler ileri sürmüş olan Çinli düşünür.

İnsanın doğuştan kötü olduğunu, iyiliğinin bir yapmacıktan başka bir şey olmadığını savunan Hsün Tse, diğer Çinli düşünürlerin doğaya pek önem vermeyip, tüm dikkatleri insanın kendi içine yöneltme tavır ve kendi iç doğamızı dinleme önerilerine karşıt olarak, doğaya egemen olmanın önemine işaret etmiş, doğanın kendi amaçlarımız için sömürülmesini istemiştir.

hudûs. İslâm felsefesinde, evrenin ve içinde yer alan tüm varlıkların, ezelî olmayıp, sonradan yaratılmış olduğunu dile getiren görüş için kullanılan terim. Buna göre, ezelî olmama ve sonradan yaratılmış olma durumuna hudûs; hudûs sonucu ortaya çıkan varlığa da *hâdis* adı verilir. Yine aynı çerçeve içinde, evren hâdis, Tanrı da kâdimdir.

hudûs kanıtı. Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kozmolojik kanıtın, yani evrenin varoluşundan Tanrı'ya giden kanıtın İslâm dünyasındaki, Gazalî tarafından öne sürülmüş olan, versiyonu.

Kanıt, şu şekilde ifade edilmiştir: 1 Her hâdisin, yani yok iken var olan bir şeyin hudûs bulması, eşdeyişle sonradan varlığa gelmiş olması için bir nedene ihtiyaç vardır. 2 Evren hâdistir, yani yok iken varolmuştur. 3 Bu nedenle, onun varlığa gelişinin bir nedeni olması gerekir, ki bu neden de Tanrı'dır.

hukuğun işlevi [İng. *function of law*; Fr. *fonction du droit*]. Hukukçu ve hukuk felsefecilerine göre, hukuğun gerçekleştirmek durumunda olduğu üç işlev vardır: 1 Egemen gücün istediği ve belirlediği nihaî bir durum ya da hedefe ulaşmak. Örneğin, sosyalist hukuk sistemlerinde, hukuk çoğunluk sosyalist toplum amacı için bir araçtan başka bir şey değildir.

2 Hukuğun ikinci işlevi, insanlar arasında bir çatışma olduğu her yerde, adalet dağıtmaktır. 3 Hukuğun üçüncü

ve sonuncu işlevi, insanların yurttaşlarıyla ilgili beklentilerine makûl sınırlar koyarak,toplumsal çatışmaları çözmektir.

hukuk felsefesi [Os. *felsefei hukuk*; İng. *philosophy of law*; Fr. *philosophie de droit*; Alm. *rechtsphilosophie*]. Hukuğun ve hukuk sistemlerinin doğasını analiz eden, hukukî otoritenin temelini araştıran, hukukî kararları belirleyen ahlâkî ölçüye değer biçen, insan ilişkilerinin dayandığı temelleri karşılıklı haklar ve yükümlülükler açısından ele alan felsefe dalı. Temel kavramu, bireylerin birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerini düzenleyen hukuk sistemlerini belirleyen hak kavramı olan felsefî disiplin. Adil bir hukuk sisteminin nasıl olması gerektiği sorusuna doyurucu bir yanıt getirmeye çalışan felsefî disiplin; hukuğun özünü, otoritesini, toplumdaki rol ve işlevini anlamaya katkıda bulunacak kavram ve teorilerin oluşturulmasını amaçlayan felsefe türü.

Hukuk alanı, hukukî sistemler üzerine inşa edilen bir üst disiplin olarak hukuk felsefesi, etik ya da siyaset felsefesi gibi disiplinlerin katkılarından ya da sonuçlarından yararlandığı için, epistemoloji, metafizik, bilim felsefesi ya da mantık gibi ayrı ve bağımsız bir felsefe disiplini olarak görülmez. Tek tek hukukî sistemlere ilişkin bilginin kendilerini yanıtlamak için hiçbir şekilde yeterli olmadığı soruları ele alıp tartışan ve yanıtlayan hukuk felsefesinin belli başlı soruları şunlardır: 'Hukuk nedir?', 'Hukuk ahlâk ve adaletten nasıl farklılık gösterir?', 'Hukukla ahlâk arasında nasıl bir ilişki vardır?', 'Toplumsal ve ekonomik koşullar hukuku nasıl etkiler ve hukuk tarafından nasıl etkilenir?', 'Yasalara iyi ya da kötü diye değer biçme olanağı veren değişmez ilkeler var mıdır?'

Hukuk felsefesi içinde, birey ve hukuk ilişkisi söz konusu olduğunda, bir uçta bireye ağırlık veren ve hiçbir hukukî düzenleme tanımayan †anarşizm, diğer uçta ise, bireyin varolan hukuk sistemine mutlak bir biçimde boyun eğişini ören †totalitaryanizm yer alır. Buna karşın, hukuğun doğası söz konusu olduğunda, biri doğal hukuk, diğeri pozitif hukuk olmak üzere, iki ayrı hukuğun gündeme geldiği hukuk felsefesinde, en azından üç farklı yaklaşımdan söz edilebilir.

Bunlardan birincisi, 1 *analitik hukuk felsefesi*dir. Buna göre, hukuk felsefesi, hukukî bir sistemin aksiyomlarını gözler önüne serer, terimlerini tanımlar ve nihayet, hukukî bir sistemi kendi içinde tutarlı bir sistem olarak görme olanağı veren yöntemleri ifade eder. Hak, ödev, hukuğun kaynakları gibi terimleri analiz edip açıklayan analitik yaklaşım, Batı felsefesinde ünlü İngiliz düşünürü Jeremy †Bentham'la başlamış ve John †Austin'le devam etmiştir. Analitik hukuk felsefesi çoğunluk hukukî pozitivizmle, yani hukukla ahlâk arasında, zorunlu değil de, yalnızca tarihsel bir bağ bulunduğunu savunan öğretiyle birleştirilir.

2 Hukuk felsefesindeki ikinci yaklaşım, bir hukukî sistemi doğal hukuğa uygunluğu açısından değerlendiren *eleştirel yaklaşım*dır. Buna göre, ahlâkî ve hukukî normların toplumdan topluma, çağdan çağa değişmesi olgusu, hukuk filozoflarını, bu normları yargılamak için gerekli olan, evrensel olarak geçerli değişmez normlar aramak durumunda bırakmıştır. Bu normlar, bilindiği üzere, insan doğasında, yani doğal hukukta bulunmuştur.

Başka bir deyişle, Skolastik düşünürler, özellikle de Aquinaslı †Thomas tarafından, †Aristoteles'in metafiziğine ve Hristiyan teolojisine dayanılarak geliştirilen doğal hukuk öğretisi, hukuk felsefesi alanındaki eleştirel yaklaşımın temelini meydana getirir. Bu anlayışa göre, insan davranışını yönlendirmekle birlikte, insan tarafından yaratılmamış olup, akıl yoluyla belirlenebilir veya ayırd edilebilir olan sabit ilkeler vardır ve bu ilkeler, insan elinden çıkma tüm hukukları kendisiyle yargılayacağımız bir doğal hukuk sistemi meydana geti-

rir. İşte eleştirel yaklaşım çerçevesi içinde, bazı düşünür ya da teorisyenler doğal hukuğa uyamama ya da uygun olamamanın bir hukuk sistemini geçersiz kıldığını savunurken, diğerleri doğal hukuğu, bir hukukî geçerlilik ölçütünden çok, yalnızca bir eleştiri standartı olarak görürler.

Hukuk felsefesi içinde gündeme gelen bir diğer yaklaşım ya da araştırma tarzı da, 3 *sosyolojik yaklaşım*dır. Burada bir yandan hukuğun tutum ve davranışlar, çevre ve iktidar üzerindeki etkisi, diğer yandan da toplumsal fenomenlerle ekonomik güçlerin hukuğa yaptığı etki araştırılır. Hukuk felsefesinin kapsamı içine giren sosyolojik araştırmalarda, normatif değil de, daha çok betimsel bir yaklaşım söz konusu olur; bu alandaki en önemli öğreti, hukuğun toplumsal ve ekonomik güçler tarafından belirlendiğini öne süren Marksist öğretidir.

hulûl. İslâm düşüncesinde, özellikle de tasavvufta, Tanrı'nın insan biçiminde ortaya çıkması için kullanılan terim.

Hulûl anlayışına göre, evrenin biricik yaratıcısı olan Tanrı, gücünün sınırsızlığı dolayısıyla, bütün bir varlık alanını kuşatır ve kendisini mutlak irâdesinin ürünü olan her varlık türünde gösterir. Başka bir deyişle, Tanrı'nın irâdesi her göründüğü ve varlık türleri içinde en yüce varlık insan olduğu için, Tanrı insanda ortaya çıkar, dile gelir.

Hume, David. 1711-1776 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz filozofu. Temel eserleri: *A Treatise of Human Nature* [İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme], *An Enquiry concerning Human Understanding* [İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma], *Political Discourses* [Politik Konuşmalar], *The Natural History Religion* [Dinin Doğal Tarihi], *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlâkın İlkeleri Üzerine Araştırma].

Temelleri: İnsan zihninde olup bitenlere Newton'un deneysel yöntemini uygulayarak, yeni bir insan bilimi kurmayı ve geliştirmeyi öneren Hume, tüm iyi niyetine ve yüksek amaçlarına rağmen, İngiliz empirizminin temel tezlerini koruduğu için son çözümlemede kuşkuculuğa düşmekten kurtulamamıştır.

Bilgi Görüşleri: Bizim yanımızca, kendi zihnimizde doğrudan ve aracısız olarak tecrübe ettiğimizi ideleri, duyum ve izlenimleri bilebileceğimizi, bilgide kendi zihnimizin ötesine geçemediğimizi ve bundan dolayı herhangi bir şeyin insan zihninden bağımsız olarak varolduğunu söyleyemeyeceğimizi belirten Hume, insan zihnini bilgi bakımından analiz ettiği zaman, insan zihninin tüm içeriklerinin bize duyular ve deney tarafından sağlanan malzemeye indirgenebileceğini görmüştür; bu malzeme ise, algılardan başka hiçbir şey değildir.

Ona göre, zihnin algıları iki şekilde, yani izlenimler ya da güçlü algılar ve ideler ya da zayıf algılar şeklinde ortaya çıkar. Bir şeyi gördüğümüz, hissettiğimiz, sevdiğimiz, işittiğimiz ya da arzu ettiğimiz zaman olduğu gibi, başlangıçtaki özgün algı, bir izlenimdir. İşte bu izlenimler, onlara sahip olduğumuz sırada, canlı, güçlü ve açıklar. Buna karşın, bu izlenimler üzerinde düşündüğümüz zaman, onlara ilişkin ideler sahip oluruz ve bu ideler özgün duyumlara kıyasla, daha az canlı ve soluktur. Hume'a göre, idelerimizin birbirleriyle belirli ilişkiler içinde olması, birbirlerine belirli şekillerde bağlanmaları bir raslantı değildir. O, ideleriniz belirli bazı bakımlardan birbirlerine bağlayan birtakım birleştirici bağlar bulunduğunu söyler. Buna göre, idelerde belirli bazı nitelikler bulunduğu zaman, bu ideler birbirlerine bağlanırlar. Bu nitelikler, Hume'a göre, benzerlik, zaman ya da mekân bakımından süreklilik ve neden-sonuç olmak üzere üç tanedir.

Klasik İngiliz empirizminin üçüncü ve sonuncu düşünürü olan Hume, bunlardan neden-sonuç bağlantısının bilgimizde, özellikle de dış dünyaya ilişkin bilgimizde çok temelli ve önemli bir yer tuttuğunu düşünür. Ona göre, nedensellik ilkesi tüm bilgilerimizin geçerliliğinin kendisine bağlı olduğu temeli

oluşturur. Nedensellik idesine karşılık gelen bir izlenim bulunmadığını, yalnızca öznel alışkanlıklarımıza dayanan nedenselliğin temellendirilemeyeceğini savunan Hume, bu durumun insanın kendi zihninin dışında kalan şeylerle ilgili bilgisinin geçerliliğini ortadan kaldırdığını, insanın kendi zihninin dışında kalan bir şeyi bilemeyeceği sonucunu teyid ettiğini savunmuştur.

Nedensellik eleştirisi, Hume'u aynı zamanda, cisimlerin ya da nesnelerin insan zihninin dışında, insandan bağımsız ve sürekli bir varoluşa sahip olduğunu söylemenin haklı ve makûl bir temeli bulunmadığı düşüncesini savunmaya götürür. Buna göre, deneyim ve gündelik yaşantılarımız, bizim dışımızda bizden bağımsız şeylerin, nesnelerin varolduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte, Hume'a göre, idelerimizin izlenimlerin cansız ve soluk kopyaları olduğu tezi ciddiye alınıp kabul edilirse, bu takdirde buradan çıkan sonuç, bildiğimiz herşeyin kendi izlenimlerimizden ibaret olduğu sonucudur. İzlenimler ise, bizim içimizdeki öznel hâller olup, bizim dışımızdaki bir gerçekliğin varoluşunu hiçbir şekilde kanıtlamaz.

Öte yandan, bir şeyi algıladığımız zaman da, zihnimizde yalnızca bir izlenim vardır ve bu izlenim kendisinin bir izlenimi olduğu nesneden ilke olarak farklıdır. Dolayısıyla, bizim algıda ya da bilgide izlenimlerin ya da bu izlenimlerden doğmuş olan idelerin ötesine geçerek, nesnelerin bizzat kendilerine ulaşma olanağımız yoktur. Nesnelerin bizzat kendilerine ulaşmadığımız için de, onların varoluşlarıyla ilgili olarak hiçbir şey söyleyemeyiz.

Hume'a göre, bizim dışımızda, bizden bağımsız olan şeylerin, nesnelerin varolduğu inancı, akla dayanan bir kanıtlamanın değil de, yalnızca imgelemimizin bir eseridir. Başka bir deyişle, imgelemimiz izlenimlerimizin iki temel özelliğinin bilincine vardıkça, bizi dış dünyada birtakım varlıkların bulunduğuna inanmaya sürükler. İzlenimlerimizin bu iki özelliği, değişmezlik ve tutarlılıktır. Buna göre, pencereyi açıp dışarı baktığım zaman, gözlerimin önündeki manzarayı meydana getiren varlıklarda, bir süreklilik ve değişmezlik vardır. Örneğin, dışarıda, evler, arabalar ve ağaçlar görüyorum. Daha sonra, odaya dönüp bir süre oturuyorum. Bunun ardından yeniden camdan dışarıya baktığımda, yine aynı manzarayı görürüm. İşte, izlenimlerimin içeriklerindeki bu süreklilik ve değişmezlik, evlerin, arabaların ve ağaçların, ben onları düşüneyim ya da düşünmeyeyim, varolduğu sonucuna götürür. Aynı şekilde, odadan çıkmadan önce, sobaya bir odun atayım, biraz sonra odaya yeniden döndüğüm zaman, odunun neredeyse kül olduğunu görürüm. Ateşte çok büyük bir değişiklik olmuş olsa da, ben benzer koşullar altında, daima bu türden bir değişmeyle karşılaşmaya alışmışımdır. Hume'a göre, bizim dışımızdaki nesnelerin değişmelerinde söz konusu olan tutarlılık, izlenimlerimizin içeriğini meydana getiren varlıkların değişmezliği ve sürekliliği, bizi nesnelerin bizim dışımızda ve bizden bağımsız bir varoluşa sahip olmaya devam ettiğini inanmaya sevkeder. Bununla birlikte, bu Hume'a göre, rasyonel bir kanıtlama olmayıp, yalnızca bir inançtır.

Dış dünyanın ya da maddenin varoluşunun rasyonel bir kanıtlamaya dayandırılamayacağını dile getiren Hume, aynı şeyin ruh ya da ben için de geçerli olduğunu savunur. Kendi zihnine dönüp baktığı zaman, birçok izlenim, ide ve zihnin bu ideleri birbirlerine bağlayan işlemleriyle karşılaşan filozof, varoluşu her tür düşünme faaliyetinde tasdik edilen bir bene ilişkin bir izlenim ya da ide bulunmadığını söyler. Kendisine ne olduğunu sorduğu zaman, bu soruya verilecek tek uygun yanıt, Hume'a göre, kendisinin, izlenimlerinin ve idelerinin toplamından meydana geldiği şeklinde olmalıdır.

Böyle bir görüş, George †Berkeley'in maddî töz kavramıyla ilgili olarak kla-

sik İngiliz empirizminin ilk düşünürü olan †Locke'a yönelttiği ve Hume'un da onayladığı itirazların, tinsel ya da zihinsel olanı da kapsayacak şekilde genişletilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Zihinsel ya da tinsel tözün yokluğunda, Hume için, izlenimler ya da ideler ya da bunlardan oluşan toplam dışında, kişinin kimliğini belirleyecek, onun kendisiyle özdeşleştirileceği bir şey yoktur. Ben için, kimliğini zaman içinde koruyan sürekli bir varoluş söz konusu olamaz. David Hume'un gözünde zihin, çeşitli algıların ya da izlenimlerin ard arda ortaya çıktığı bir tiyatrodur, fakat bu izlenim ya da idelere dayanak olan bir töz değildir, yani bizim oyunun oynandığı sahne hakkında en küçük bir fikrimiz olamaz. Ben ile anlatılmak istenen şey, belli bir töz türü ise, ona göre, bu töz duyumun sonucu olan izlenimlerden türetilemez.

Töz idesi bize duyularımızla aktarılıyorsa eğer, duyularımızdan hangisiyle ve ne şekilde aktarılmaktadır? O, Hume'a göre, gözlerimiz tarafından algılanıyorsa eğer, bu takdirde bir töz ya da bir dayanak değil de, bir renk olmak zorundadır; fakat kulaklarımız tarafından algılanıyorsa, bu durumda da bir ses olmalıdır. Bundan dolayı, tözden değil de, yalnızca niteliklerin bir toplamından söz edilebilir.

Hume'un insanın bilgide duyu deneyinin ötesine geçemeyeceği ve kendi zihnindekilerin dışında bir şeyi bilemeyeceği şeklindeki tezi, onu doğallıkla Tanrı'nın varoluşuyla ilgili olarak da kuşkucu bir tavıra sürükler. Ona göre, Tanrı'nın varoluşunu kanıtlama yönündeki çabaların çoğu, nedensellik düşüncesine dayanmakta olup, Tanrı'nın evreni bir amaç gözeterek yarattığını dile getirir ve Tanrı'nın bu evrendeki düzenin nedeni ya da kaynağı olduğunu ortaya koyar. İşte, bu noktada Hume'un nedensellikle ilgili eleştirisi bir kez daha önemli bir rol oynar.

Ona göre, bizim neden idesini iki şey arasındaki sürekliliği, ya da iki şeyden birinin diğerinden zamansal bakımdan önce oluşunu ya da iki şeyin aynı zamanda ortaya çıkışını gösteren çok sayıdaki gözlemden çıkardığımız doğruysa, evreni, evrenin nedeni olduğu düşünülen bir şeyle olan ilişkisi içinde hiçbir zaman tecrübe etmediğimize göre, evrene nasıl olur da kendisini hiçbir şekilde tecrübe edemediğimiz bir neden atfedebiliriz? Burada bir analoji kurulması problemin çözümü için bir katkı oluşturmaz, çünkü Hume göre, kusursuz işleyen bir saat ile evren arasında kurulan analoji tam ve doğru bir analoji değildir. Evren akıllı bir düzen vericinin eseri olmak yerine, pekâla cansız süreçlerin, kör güçlerin ürünü olan bir şey olarak düşünülebilir.

Öte yandan, evrenin nedeni, insan zihnine benzer olan düzen verici bir zihin ya da tinsel bir varlık olsa bile, böyle bir varlığa birtakım ahlâkî özellikler yüklenmesinin, Hume'a göre, hiç gereği yoktur. Hume, Tanrı'nın varoluşu konusunu bu şekilde ele alıp analiz ederek, burada da kesin sonuçlu bir bilgiye ulaşmanın söz konusu olamayacağını gösterir. Ona göre, evrenin varoluşu empirik bir olgudur ve bu olgudan, duyu deneyi yoluyla tecrübe edilmeye hiçbir şekilde elverişli olmayan bir varlık olarak Tanrı'nın varoluşu hiçbir şekilde çıkartılamaz.

Humecu duygudaşlık [İng. *Humean symphaty*]. Ünlü İngiliz filozofu David Hume'un, ahlâkın, ahlâkî eylemin temelinde rasyonel bir motivasyonun bulunduğu görüşüne karşı, ahlâkî motivasyonun temelinde duygudaşlık bulunduğunu öne süren görüşünü tanımlamak için kullanılan deyim.

Bir duygu ya da tutkunun nesnesini tanımlayabilen akıl ve akılyürütmenin ahlâk için gerekli motivasyonu sağlayamadığını savunan Hume'a göre, insanı yalnızca duyguları, tutkuları harekete geçirebilir. Buna göre, ahlâkî yaşamın merkezinde, akıl değil de, duygular, tutkular vardır. Ahlâk için gerekli motivasyonu sağlayan tutkuların, kişisel çı-

kara ve duygudaşlığa dayanan tutkular olarak ikiye ayrıldığın söyleyen Hume'a göre, bu duygulardan güçlü olanlar, hiç kuşku yok ki, birincilerdir. Biz insan varlıkları amacımızı gerçekleştirmeye, çıkarlarımızı hayata geçirmeye çalışır, bize engel olanlarla mücadele ederiz. Bununla birlikte, Hume'a göre, insan yüreğinin tüm içeriği bundan ibaret olamaz, olduğu takdirde, geriye yalnızca insan için gerçek bir zavallılık kalır.

İnsanın dünyasına çıkar gözetmeyen bir merakla baktığımızda, bir tarih kitabı ya da bir trajedi okuduğunuz zaman, kişisel çıkara dayanan tutkular, ortak doğamızda temellenen duygudaşlığa dayanan tutkularla dengelenir, insan bencilliği aşarak, özgeciliğe ulaşır. Şu hâlde, Hume'da ahlâkın temeli duygudaşlıktan, kişisel çıkarları aşarak, başka insanları anlamaktan, insan toplumuna tarafsız gözle bakabilmekten oluşur.

Hume çatalı [İng. *Hume's fork*; Fr. *forche de Hume*]. Ünlü İngiliz empirist filozofu Hume'un, zihindeki idelerin, düşüncelerin kökenini araştırırken, idelerin iki başlık altında sınıflandırılmaları gerektiğiyle ilgili tezini ifade eden deyim.

Buna göre, David Hume, bir ide ya da daha çok ideler bütünü söz konusu olduğunda, söz konusu bütüne eleştirel bir gözle baktığımız zaman, iki temel soru sormamız gerektiğini söylemiştir. Birinci soru, bu idelerin olgularla mı ilgili olduğu sorusudur, ki bu durumda onlar gözlem ve deneyime dayanacaktır. İkinci soru ise, 'onların, matematik ya da mantıkta olduğu gibi, ideler arasındaki bağıntılarla mı ilgili olduğu' sorusudur. Her iki soruya da olumsuz bir yanıt verilmesi durumunda, Hume bizden bu ideleri, safsata ve yanılsamadan başka bir şey içermedikleri gerekçesiyle, ateşe atmamızı söyler.

Başka bir deyişle, Hume'a göre, insan aklının konu aldığı herşey, ideler arasındaki bağıntılarla olgusal araştırmalara indirgenebilir. Bunlardan birincisi, matematiğin ve mantığın doğrularından oluşur, öyle ki bunların doğruluklarını belirleyebilmek için dış dünyaya gitmemiz gerekmez, zaten bunlar salt ideler arasındaki bağıntılarla sınırlıdır. Buna karşın, ikincisi, yani olgusal bilgi söz konusu olduğunda, bu alandaki doğruları bize pozitif bilimler sağlar. Bu iki kategoriden biri ya da diğerine girmeyen herşey, geleneksel felsefe ya da metafizik, ahlâk ve din de dahil olmak üzere, Hume'a göre, saçma ya da anlamsızdır ve bir şekilde çöpe atılmalıdır.

Hume'un söz konusu tezi, daha sonra, özellikle pozitivizm ve yeni pozitivizmde, metafiziğin, anlamsız olduğu, safsatadan başka bir şey içermediği gerekçesiyle, bir disiplin olarak bir kıyıya atılmasında kullanılmıştır. Çünkü, metafiziğin önermeleri, ne fizik ve kimya türünden pozitif bilimlerde olduğu gibi, olgularla ilgilidir, ne mantık ve matematik gibi, ideler arasındaki bağıntılarla ilgilidir. Yine, Hume'un bu tezi modern analitik felsefede, felsefenin görevinin sınırlanması sonucunu doğurmuştur. Buna göre, felsefenin görevi analitik bir görev olup, felsefeye düşen kavramları ciddî ve dikkatli bir biçimde analiz etmektir.

Husserl, Edmund. Çağımızda fenomenoloji olarak bilinen çağdaş felsefe okulunun kurucusu olan ünlü Alman filozof. 1859 yılında, Moravya'da dünyaya gelmiş olan Husserl, önce matematik tahsil etmiş ve daha yirmi üç yaşındayken, ünlü bir matematikçinin asistanı olmuştur. O, daha sonra psikoloji alanına da yönelmiş, bu alandaki çalışmalarının da etkisiyle, yeni ve orijinal bir öğreti meydana getirmiştir. Temel eserleri: *Logische Untersuchungen* [Mantık Araştırmaları], *Philosophie der Arithmetik* [Aritmetik Felsefesi], *Cartesianische Meditationen* [Kartezyen Düşünceler], *Formale und Tranzsendentale Logik* [Formel ve Transendental Mantık], *Krisis der Europäischen wissenschaften und die Tranzsendentale Phänomenologie* [Avrupa Bilimlerinin Krizi ve Transendental Fenomenoloji].

Temelleri: Bilimsel aklın, pozitivist düşünüşün, ahlâkî ve kültürel değer alanını da kapsayan yayılmacılığına, pozitivizm ve doğalcılığın doğa bilimlerinden hareketle oluşturduğu bir değer ve yaşama felsefesine karşı çıkmış olan Husserl, 'tin'in doğal dünyanın nesneleriyle aynı tür ya da düzeyden bir varlık olmadığını ve dolayısıyla, doğa bilimlerinde geçerli olan aynı açıklama kategorilerine tâbi tutulamayacağını savunmuştur.

Husserl'in doğalcılığa bu kadar şiddetle karşı çıkmasına neden olan şey, †doğalcılığın içerdiği †kuşkuculuk ve göreciliktir. Bu bağlamda Hegel ve Dilthey'ın başarısız olduğunu öne süren filozof, görecilikle baş etmenin tek yolunun kuşkuculuğu (paranteze almayı) veya Aydınlanma akılcılığının eleştirel tavrını benimsemek olduğunu söylemiştir.

Başka bir deyişle, kesin ve dakik bir felsefenin her türlü önkabulden bağışık olması ve tıpkı Descartes'la Kant'ın yaptığı gibi, özne ya da bilinçten hareket etmesi gerektiğini belirten Husserl'e göre, mutlak, bilinçte olmak durumundadır. Felsefede †Kant ve Fichte'nin mirasçısı, †Descartes'ın izleyicisi olmak durumunda olan Husserl, mutlakların felsefe sahnesinden uzaklaşmasının, yalnız felsefe için değil, fakat uygarlık için de gerçek bir kriz doğurduğu inancındadır. Husserl'e göre, kuşkuculuk, işte bu durumun bir sonucudur. Nietzsche'nin göreciliği ve Dilthey'ın tarihselciliğidir ki, bu kuşkuculuğu ortadan kaldıramadıktan başka, onun pekişmesine hizmet etmişlerdir. Felsefenin bilim adamları ve empiristler tarafından reddedilmesi de, açık bir başarısızlık itirafından başka bir şey değildir. Bundan dolayı, Husserl fenomenolojisiyle, felsefeye bilimsellik statüsü kazandırmayı, Avrupa düşüncesini akıl yoluna sokmayı amaçlar.

Fenomenoloji: Buna göre, transendental bir filozof olarak Husserl, her tür bilginin nesné kuran öznelliğin başarılarında temellendiğini öne sürmüş ve yaşamı boyunca, bilmenin öznelliği ile bilinen içeriğin nesnelliği arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bununla birlikte, bilinçten ya da özneden yola çıkarken Husserl, psikolojizm batağına düşmekten de ısrarla sakınmıştır. O, aritmetiğin doğrularının psikolojik sayma süreçleri ya da işlemleriyle ilgili empirik genellemeler olmadığına, olduğu takdirde, bu süreçlerin doğallıkla kişiden kişiye, toplumdan topluma ve çağdan çağa farklılık göstereceğine inanır. Zorunlu doğruları bilinçteki çağrışımlara, empirik genellemelere indirgemek olanaklı değildir; böyle bir şey yapılırsa, herşeyden vazgeçerek, psikoloji ve antropolojiyle yetinmek gerekir.

Husserl buna göre, tıpkı Descartes ve Kant'ın yaptığı gibi, inançlarımızdan bazılarının bilgi adını almaya hak kazanabilmesi için, yalnızca doğru olmakla kalmayıp, diğerlerine temel olacak şekilde zorunlu olması gerektiğine inanmıştır. Bundan dolayı, bilincin dışına çıkmamak gerekir. Bilincin dışına çıkmak, kendinde şeylerle deneyimin nesneleri arasında bir ayırım yapmak, kuşkuculuğu davet etmektir. Öte yandan, bilince, psikolojinin yaptığı gibi, çağrışımcı bir bakış açısından yönelmek de †psikolojizme yol açmaktır. Öyleyse, yapılması gereken şey, deneyime ilişkin yeni ve nesnenin bilincin dışında gerçekten varolup varolmadığına bakmaksızın geçerli olacak bir tasvir sunmaktır.

Husserl, bu çerçeve içinde bilincin apaçıklığına dayanır. Onun kurduğu fenomenoloji, nesnel doğruya ulaşmak amacıyla, öznelliğe dönüşten meydana gelir. Hakikat bilinçte, bende bulunmak durumundadır, başka hiçbir yerde değil. Buna göre, fenomenoloji, deneyimin, tecrübenin zorunlu ve tümel doğrularını çıkarsamak ve tasvir etmek amacıyla, bilincin özsel yapılarının incelenmesinden oluşur. Fenomenolojik tasvirin amacı, deneyimde verilen özlere ya da İdealara ulaşmak, deneyimin çeşitli olgularının ve teorilerinin göreliliğinin ötesine geçerek, doğrudan ve aracısız sezgide verilen yönlerini yaka-

lamaktır. Husserl, Kant ve †Hegel'den farklı olarak, dedüksiyon ya da diyalektiğe değil de, apaçıklığa; duyuların açıklığına değil de, bilincin doğrudan ve aracısız olarak sezilen apaçıklığına yönelir.

Başka bir deyişle, ona göre, nesne kuran öznellik olarak bilincin doğasını anlamak için, bize dünyayı özsel yönleriyle bilme imkânı verecek olan saf ya da transendental bilinç alanına girmemiz gerekmektedir. Bilinci fenomenolojik bir biçimde ya da saf fenomen olarak veya göründüğü şekliyle incelemek durumunda olduğumuzu söyleyen Husserl'e göre, fenomenoloji, gözlemden çok, algıyı içermekte olup, bilinç akışının bireysel bileşenlerini gözlemez, fakat zihinsel fenomenlerin özünü sezgi yoluyla kavrar.

Husserl işte, bu çerçeve içinde, sözcüklerin anlamını açıklayan sözel ve analitik nitelikteki bir bilgiden daha fazla bir şey olan her tür bilginin deneyime, tecrübeye dayanmak zorunda olduğunu savunmuştur. Buna göre, sözel ve analitik bir bilgi, kavramların analizine dayandığı ve deneyime dayanmadığı için, bize yeni bir bilgi vermez. Bundan dolayı, söz konusu analitik nitelikteki bilginin dışında kalan her tür bilgi deneyime dayanmalıdır. Bununla birlikte, o, deneyimi empiristlerden biraz daha geniş bir çerçeve içinde anlar. Deneyimden söz ettikleri zaman, empiristler ya fiziksel nesnelerin tecrübe edildiği duyu deneyini ya da zihinsel fenomenlerin tecrübe edildiği içebakışı düşünürler. Husserl ise, başka bir deneyim türü daha olduğunu savunur. Bu deneyim türünde, fiziksel dünyanın da, zihinsel dünyanın da kapsamı içinde yer almayan belirli varlıklar, bize doğrudan ve aracısız bir biçimde verilir. Duyu deneyindeki doğal nesnelerle, içebakışta söz konusu olan zihinsel fenomenler, birlikte, zaman içinde var olan gerçek varlıkların dünyasını meydana getirir. Husserl'e göre, bu gerçek dünyadan başka, ezelî-ebedî olan ideal varlıkların oluşturduğu bir başka dünya daha vardır. İşte, İdealar, şeylerin özleri bu dünyayı oluşturur.

Onun şeylerin özleri deyimiyle dile getirdiği ideal varlıklar, hemen hemen Platon'un İdealarına karşılık gelir. Belirli bir türün örneği olarak belli bir şeyin özü, tam olarak bu türün kendisidir. Buna göre, yazı yazarken şimdi parmaklarının arasında tuttuğum bir nesnenin, yani kalemin özü 'kalem' türüdür. Masamı kaplayan kırmızı örtüye baktığım zaman, duyularımla bu somut şeyi algılarım, ancak aynı zamanda zihnim de kırmızılığın özünün neden meydana geldiğinin bilincine varır. Edmund Husserl'e göre, insan zihni burada kırmızılığın özünün bilincine varırken, yine deneyim söz konusudur. Bununla birlikte, bu deneyim beş duyu aracılığıyla gerçekleşen duyu deneyi değildir. Burada söz konusu olan deney zihinsel bir deneyimdir.

Yani, insan zihni kırmızılığın özünün bilincine varırken, bu özü doğrudan ve aracısız olarak kavrar. Bu deneyim türünde, şeylerin özleri, bize tıpkı duyu deneyindeki doğal cisimler gibi, doğrudan ve aracısız olarak verilir. Husserl, şeylerin özlerini tecrübe ettiğimiz bu deneyim türüne özlere ilişkin sezgi adını verir. Ona göre, biz özlere ilişkin bu sezgi aracılığıyla, kesin ve kuşku duyulamaz önermelere, sonuçlara ulaşırız. Husserl'e göre, matematiğin nesneleri, aksiyomları da aynı şekilde bilinir. Matematiğin aksiyomları, yalnızca sayılar ve diğer matematiksel nesneler hakkında, sezgiler aracılığıyla kazanılmış bilginin dilsel ifadeleridir. 'Doğal sayı', 'nokta', 'doğru çizgi', 'düzlem' gibi ifadeler, duyu deneyiyle tecrübe edilebilir olan gerçek nesnelerin adları değildir. Bu ifadeler, bize Husserl'in özlere ilişkin sezgi adını verdiği söz konusu deneyim biçimi içinde doğrudan ve aracısız olarak verilen ideal nesnelerin adlarıdırlar. Husserl'e göre, özlere ilişkin bu sezgi aracılığıyla, biz matematiğin kendisine konu aldığı ideal varlıkla-

rın belirli özelliklerini, ilişkilerini, v. b. g., bilme durumuna geliriz.

Öze ilişkin sezgi, Husserl'in paranteze alma adını verdiği bir dizi fenomenolojik tekniğin ardından gelir. Ona göre, ideal özler alanı duyularla algılanan tüm nesnelerin ötesinde bulunur. Bununla birlikte, onlar asla havada, boşlukta kalan şeyler değillerdir. İdeal özler de duyusal yaşantılara dayanır. Ancak bu yaşantılar, birçok raslantılar ve arızî niteliklerle yüklü olduklarından, özlere yükselebilmek için, onları bir yana bırakmak ya da 'parantez içine almak' zorundayız.

Husserl'e göre, felsefe bir bilimdir. Felsefe zihne verilmiş olan özlerin tasvir edilmesinin bilimidir. Şu halde, Husserl'in felsefesinde en önemli nokta, zihne verilmiş olan varlığın özünü algılamaktır. Bunun için de fenomenolojik yöntem kullanılarak, varlığın özünü meydana getirmeyen somut özellikler ayıklanır. Varlığın somut özellikleri parantez içine alınmak suretiyle ayıklanınca, onun bireysel yanı ortadan kaldırılmış olur. Bu ise onun özüne varılması anlamına gelir.

hümanist [İng. *humanist*; Fr. *humaniste*]. Hümanizmi benimsemiş, dolayısıyla insanı, insanî ilgi ve çıkarları temele alan kişi, disiplin ya da yaklaşım için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, A. Maslow, C. Rogers, A. Adler gibi psikologlar tarafından, psikanalizle †davranışçılığın mekanik açıklamasına bir alternatif olarak geliştirilen ve psikolojiyi, kendini geliştirme, bilgi, anlayış, estetik gibi daha yüksek motiflere yönelen bir bilim olarak gören yaklaşıma *hümanist psikoloji* denir.

Buna mukabil, İnançla aklı, inancı akıl için kabul edilebilir hâle getirerek, birbirleriyle uyumlu kılmaya, uzlaştırmaya çalışan teoloji türüne *hümanist teoloji* adı verilir. Bu anlayışa göre, inanç, akla saçma geldiği için, özgün şekli içinde korunamıyorsa, özgün hâliyle akıl ölçülerine sığdırılamıyorsa, akla aykırı öğelerinden arındırılması, dogmatik dinin kendisini kuşkuculuktan ya da kuşkucu akılcılıktan kurtarabilmek için, zorunlulukla vermesi gereken bir ödündür.

Öte yandan, varoluşçuluğun ateizme dayandırılan türüne veya ateist düşünürler tarafından geliştirilmiş olan ve evrenin kendi içinde anlaşılmaz olduğunu, mantıksal bir düzen ya da plâna uymadığını, gücü herşeye yeten, iyiliksever bir Tanrı ya da yaratıcı tarafından varlığa getirilmediğini ya da düzenlenmediğini, hiçbir şeyde bir zorunluluk bulunmadığını, evrendeki herşeyin mümkün ya da olumsal olduğunu, gerçekliğin bir anlamı, düzeni ve açıklaması olmadığını, her tür düzen, anlam ve açıklamanın insan bilincinin eseri olduğunu, gerçekliğin, anlaşılmaz olduğu için, bir sisteme indirgenemeyeceğini, ahlâkî değerlerin insan bilinci dışında varolmadığını, nesnel bir ahlâk düzeni bulunmadığını, ahlâkın ve değerlerin insanın yaratısı olduğunu savunan öğretiye hümanist varoluşçuluk denir.

hümanizm [İng. *beşeriyete ibâdet mezhebi*; İng. *humanism*; Fr. *humanisme*; Al. *humanismus*]. Genel olarak, akıllı insan varlığını tek ve en yüksek değer kaynağı olarak gören, bireyin yaratıcı ve ahlâkî gelişiminin, rasyonel ve anlamlı bir biçimde, doğaüstü alana hiç başvurmadan, doğal yoldan gerçekleştirilebileceğini belirten, ve bu çerçeve içinde, insanın doğallığını, özgürlüğünü ve etkinliğini ön plâna çıkartan felsefî akım. İnsanın kendisinin ve ilgi/çıkarların çok temel bir öneme haiz olduğunu savunan yaklaşım.

Özünde, †ateizme ya da †agnostisizme dayanan ve dini ya da dinî inancı dışlayan bir ahlâkı savunan yaşam görüşü olarak hümanizm, insan varlıklarının kendi içinde bir değer taşıdıklarını, insanla ilgili tüm diğer hak ve değerlerin temelinde, insanın insan olarak değerine duyulan saygının bulunduğunu öne süren; 1 insandan umudunu kesen, insan yaşamına herhangi bir anlam yüklemeyen, insanı yalnızca Tanrı'nın inâ-

yetiyle kurtulabilecek değersiz ve sıradan bir varlık olarak gören, 2 insan bilinciyle ilgili görüşünde, determinist ya da indirgemeci olan her düşünce sistemine şiddetle karşı çıkan anlayışı veya tavrı ifade etmek durumundadır.

Kökenleri antik Yunan düşüncesine, insanı felsefî düşüncenin merkezi geçiren Sokrates'e, 'insan herşeyin ölçüsüdür' diyen Protagoras'a kadar geri giden, ama esas Rönesans döneminde, Tanrı'dan uzaklaşan dikkatin insana yönelmesiyle ortaya çıkıp, ilerlemeci Aydınlanma ve modernist hareketle gelişen hümanizm, 20. yüzyılda ise, İngilizce konuşan dünyada, ateizm ya da laik bir akılcılıkla eşanlamlı bir terim hâline gelmiştir. Buna karşın, kıta Avrupa'sında hümanizm, insanla doğanın geri kalanı arasındaki ontolojik farklılığı temele alan ve topluma, tarihe, kültüre ilişkin açıklamada, önceliği insana veren felsefeleri gösterir.

Hümanistler, bu çerçeve içinde, insan varlıklarına özgü, onların ürünlerini, bu ürün ister tarihsel bir olay, ister ekonomik sistem ya da ister edebî bir eser olsun, standart bilimsel açıklamayla birleştirilen nesnel ve indirgemeci analizler tarafından açıklanabilmesini imkân-sız kılan, birtakım nitelik ve yetiler bulunduğunu savunmuşlardır. İşte a) *varoluşçuluğun*, insanı ve insan bilincini ön plâna çıkartan ve insanın evreni, ya da insanın öznelliğinin meydana getirdiği evren dışında başka bir evren bulunmadığını iddia eden felsefeleriyle; b) insanın ezelî-ebedî doğruları temaşa etme ve aşkın bir gerçeklikle doğrudan bir ilişki içine girebilme gücüne sahip olduğuna inanan *personalizm;* c) insanı herşeyin ölçüsü yapan insan merkezli görüşünden dolayı, *pragmatizmi;* d) Lukacsz'ın genel yabancılaşma ve şeyleştirme sürecini, insanlığın yitirilmesi olarak değerlendiren görüşü; yabancılaşma üzerinde odaklaşan genç Marks'la irtibatlandırılan *Marksist hümanizm*, çağdaş hümanizmlere örnek olarak verilebilir.

Bununla birlikte, yine içinde bulunduğumuz yüzyılda, 1970'lerden başlayarak, yapısalcıların ve yapıbozumcuların eserlerinde güçlü bir hümanizm eleştirisi felsefenin gündeme gelmeye başlamıştır. Kendi kendini belirlemeye, seçimleriyle toplum üzerinde veya tarihin akışında ciddî değişim veya farklılıklar yaratabilmeye muktedir özerk insan varlığı konsepsiyonuyla belirlenen hümanizm, Lévi-Strauss, Althusser ve Foucault gibi düşünürlerin eserleriyle, bu dönemde ağır bir yara almıştır. Zira bu düşünürler toplumsal, ekonomik ve psikolojik yapıların etkileri üzerinde durmuş ve bu etkilerin bireylerin eylemlerini nasıl etkileyip belirlediklerini gözler önüne sermiştir. Bilinç nedensel ya da yapısal olarak belirlenmiş olup, bireyin kendi kendisini belirlemesi bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Birey bir oyuncu değil, yaşam adı verilen oyunda bir piyondur. İşte yapısalcı ve postyapısalcı düşünürlerin, bireyleri ekonomik yapılara, üretim tarzına ya da bilinçdışına tâbi kılan ya da her tür söylem ve kültürel sistemden önce gelen 'insanın anlamı' fikrini yapıbozuma uğratan bu görüşleri, *antihümanizm* olarak sınıflanmaktadır.

hyle. Bir şeyin kendisinden yapıldığı madde, dayanak için kullanılan Yunanca terim. Aristoteles'te, varolan şeylerin ortak maddesi. Kendisine form verilinceye, kendisinde varolan form aktüelleşinceye kadar, ayırıcı hiçbir özelliği bulunmayan madde ya da dayanak.

hypokeimenon. Aristoteles'te, *hyle* terimiyle eşanlamlı olarak kullanılan ve bir şeyin kendisinden yapıldığı, kendisinden meydana geldiği madde ya da dayanağa karşılık gelen terim. Değişmenin ilk ve temel koşulu olup, sürekli bir varoluşu bulunan ve bireysel tözlerde formdan ayrılmaz olan madde. Mantıkta, başka bir şey tarafından varsayılan şey anlamına gelen terim.

I

ılımlı apriorizm [İng. *moderate aprioriśm*; Fr. *aprorisme moderé*]. Bilgide aklın katkısını temele almakla, bilgideki en önemli öğenin aklın deneyden bağımsız faaliyeti olduğunu öne sürmekle birlikte, deneyimin rolünü de yadsımayan görüş. Deney yoluyla temellenmeyen, deneye bağlı olarak haklı kılınamayan sentetik *a priori* önermelerin varolduğunu ve gerçek bilginin bu tür önermelerden oluştuğunu savunan bilgi anlayuş.

ılımlı empirizm [İng. *moderate empiricism*; Fr. *emprisme moderé*]. Bilginin kaynağında deneyimin olduğunu öne sürmekle birlikte, matematiğin aksiyomlarının bile deneyime dayanan iddialar olduğunu savunan radikal empirizmden, kendilerine mantık ve matematikte bir yer bulan *a priori*, yani deneyime dayanmayan kavram, sav, iddia ve önermelerin varolduğuna inanmak bakımından farklılık gösteren empirizm türü.

Radikal empiristlerin formel kavramları deneysel olarak yorumlama çabalarının beyhudeliğini gören ılımlı empirizm, özellikle matematikteki formel kavramların *a priori* kavramlar olduğunu, fakat Tanrı, töz, neden gibi kavramların *a priori* olamayacağını öne sürer. Başka bir deyişle, matematiğin deneyimden gelecek desteğe gerek duymayan *a priori* bir disiplin olduğunu belirtirler. Saf matematik, terimleri empirik bir anlama sahip olmadığı için, iddialarının bir zaman gelip de deney tarafından çürütüleceğinden çekinmesi gerekmeyen, rasyonel bir disiplindir.

Ama, ılımlı empirizme göre, formel kavramlar, sözcüklerle şeylerin ilişkileri çerçevesi içinde tanımlanan semantik kavramlar olmayıp, sadece ide ya da düşünceler arasındaki ilişkilerle ilgili olan salt tanımlayıcı nitelikte kavramlardır. Buradan çıkan bir sonuç ise, mantıksal ve matematiksel önermelerin doğruluklarının, deneyimden önce ortaya konan anlamlar arasındaki ilişkiler tarafından belirlendiği sonucudur. Bize dünya hakkında bilgi veren tüm önermelerin tecrübî oldukları, deneyime dayandıkları yerde, ılımlı empiristlere göre, mantık ve matematikte varolan formel kavramlarla, onlardan meydana gelen önermeler dünya hakkında bir şey söylemediği, salt deneyimden bağımsız olarak belirlenen anlamlar arasındaki ilişkilere dayandık-ları için, *a priori* ve zorunludurlar.

Ilımlı empirizme göre, *a priori* önermeleri, mantık ve matematiğin önermeleri tüketir. Söz konusu formel bilimler dışında kalan olgusal bilimler ya da gerçek anlamda bilim, tümüyle deneysel bir mahiyet arzeder. Buna karşın, metafizik ve ahlâkın önermeleri ya gizli totolojiler ya da sözde önermelerdir.

ırkçılık [İng. *racism*; Fr. *racisme*]. Bir halkın, bir grup insanın diğer halk ya da insanlardan farklı olmakla kalmayıp, aynı zamanda diğerlerinden fiziksel, entellektüel ya da ahlâkî bakımdan daha iyi, daha güçlü, daha yüksek ya da daha yaratıcı olduğunu, bu üstünlüğün atalardan miras alınmış olan biyolojik farklılıklardan kaynaklandığını savunan anlayış. Birbirlerinden ayrılan çeşitli insan ırkları bulunduğunu, bu ırklar arasında eşitlik bulunmadığını, üstün ırkların aşağı ırklara hükmetmesi gerektiğini öne süren inanç.

Buna göre, daha yüksek ırk ya da halkların daha aşağı ırk ya da halklar üzerinde egemenlik kurma, hatta onları köleleştirme hakkına sahip olduğunu, bundan dolayı ırkların ya da halkların birbirleriyle karışmaması gerektiğini, ırk ya da halklar arasında söz konusu olabilecek cinsel

ilişki ve evliliklerin daha üstün ve yüksek ırk ya da halkların bozulmasına yol açacağını savunan görüş olarak ırkçılık, zaman zaman başka ırklardan insanların daha aşağı düzeyden doğasıyla ilgili tutum ve inançlarla belirlenen önyargı, zaman zaman da, kişilere ırklarına bakılarak, ekonomik, toplumsal, hukukî ve eğitimsel açıdan farklı muamele edilmesi gerektiğini savunan sosyal ve siyasî öğreti şeklinde karşımıza çıkar.

ıslah edici adalet [İng. *rehabilative theory of punishment*; Fr. *théorie de la punition réhabilitative*]. Cezanın, ceza vermiş olmak için değil de, benzer eylem ve suçların yeniden ortaya çıkmaması için, suç işlemiş olan kişinin karakterini ve bu arada çevresini değiştirmek amacıyla verilmesi gerektiğini savunan adalet anlayışı.

İ

ibda. İslâm felsefesinde, mutlak hiçlik ya da yokluktan yaratma eylemi için kullanılan terim. *İbda,* hepsi de nedenin sonuç karşısındaki zamansal önceliğini varsayan *halk, tekvin* ve *ihdas* terimlerinden ayırd edilmelidir. Buna göre, *ibda*'da, nedenin sonuca önceliği yoktur, fakat yalnızca öz bakımından bir öncelik vardır.

Öte yandan, *ibda* ister zaman, ister ister hareket ya da ister madde açısından olsun, bir ara güç ya da varlık olmadan varoluş vermeyi gösterdiği için, o diğerlerinden daha üst düzeyde bir yaratmaya karşılık gelir. Yine, örneğin *halk*'ın doğal varlıkların yaratılışı için kullanıldığı yerde, *ibda* akılların yaradılışıyla sınırlı olmak durumundadır.

İbni Haldun. 1332-1406 yılları arasında yaşamış ünlü İslâm tarihçisi ve düşünürü. Temel eseri *Mukaddime* olan İbni Haldun, bir tarihçi olarak, deneyime, gözleme dayanan, konusu kültür varlıkları ve toplumsal yaşam olan, toplumun geçitinini, kültür aşamalarını, iç yapısını, geçirdiği değişim ve dönemleri inceleyen bilim olarak tanımladığı tarih biliminde, önemli bir kilometre taşı oluşturur.

İnsanın alışkanlıklarının, doğuştan getirmeyip, sonradan kazandıklarının ifadesi olduğunu, aynı şekilde toplumların ve kavimlerin bir karakteri varsa, bu karakterin de onların alışkanlıkları ve kazandıklarının eseri olduğunu ve dolayısıyla, geleneklerin, âdetlerin insan doğasını değiştirdiğini savunan İbni Haldun, toplumu ve uygarlığı incelemek için, insan topluınuna etki eden olguların nedenlerini aramak gerektiğini belirtmiştir. Temel ve açıklayıcı ilkeyi insan toplumunun şekil değiştirmesinde arayan İbni Haldun, insan toplumunun öz olduğunu ve bu özün ilineklerinin türlü toplum kategorilerini meydana getirdiğini öne sürmüştür.

İbni Haldun'a göre, 1 bilimler ve sanatlar insanı hayvanlardan ayıran en temel özelliklerdir. 2 İnsanların tek başlarına varolamama ve dolayısıyla birlikte yaşama ihtiyaçlarından, devlet ve hükümdarlık doğmuştur. 3 Mekanik sanatlar, gıdayı bölme zorunluluğunun sonucudur. 4 Topluma bağlılıktan işbirliği zorunluluğu doğmuştur. Toplumsal yaşam, işte bu durumun bir sonucudur.

İnsan, İbni Haldun'a göre, yaşadığı toplum içinde birçok alışkanlık kazanır. Bunlar, onun genel niteliklerini yaratır. Başka bir deyişle, insanın özü, kazandığı alışkanlıklara bağlı olarak biçimlenir. İbni Haldun'un, sosyoloji alanında deneyime dayanan, insan doğasının sonradan kazanılmış olduğunu dile getiren bu görüşü düşünce tarihinde oldukça özgün sayılabilecek bir görüştür. O, toplumun temelinde olduğunu söylediği dayanışmayı üçe ayırır. Buna göre, göçebelerde birliği sağlayan temel ilke olan kan bağı, kentlerde toplumsal bağlılık şeklinde ortaya çıkar. Buna karşın insanlar arasında, daha çok duygulara dayanan geçici ve köksüz bir dayanışma vardır. Dayanışmanın en gelişmiş şekli, toplumu devlete dayalı bir organizasyona götürür.

Devletle toplum arasındaki bağ, ona göre, maddeyle form arasındaki ilişkiye benzer. Nasıl ki madde formdan, form da maddeden ayrı olarak varolamazsa, aynı şekilde devlet ve toplumdan birinin olmadığı yerde, diğeri de olamaz. Bundan dolayı, toplumda başlayan dağılma devlete, devletteki dağılma topluma yayılır. Devlet, yapısı gereği bir organizmaya benzer; küçük birimlerin bir araya gelişiyle doğar, ilk çocukluk ve gençlik çağlarını yaşadıktan sonra, olgunluk dönemine erişir. Devletin en

güçlü dönemini gösteren bu çağdan sonra gelen yaşlılık döneminde, kaçınılmaz olarak çözülme ve dağılma başlar. İbni Haldun, kökünü tarih, coğrafya, iktisat ve psikolojiden alan bu determinist devlet ve tarih görüşünü, tavırlar ya da aşamalar teorisiyle ifade etmiştir.

Devleti doğuştan çöküşe götüren bu aşamalar, ona göre beşe ayrılmak durumundadır: 1 Toplumsal dayanışmadan doğan zafer tavrı. 2 Yönetimin tek elde toplanması ve dolayısıyla baskıyla belirlenen istibdat tavrı. 3 Toplumun barış ve mutluluk içinde yaşamasıyla belirlenen ferağ tavrı. 4 Devlet yönetimini elinde bulunduranlarda, kurumlar ve ailede çözülmenin başladığı, çöküş aşaması. 5 İsraf aşaması.

İbni Meymun. 1135-1204 yılları arasında yaşamış Musevi düşünür.

Museviliği Aristoteles felsefesiyle uyumlu hâle getirmeye çalışmış olan İbni Meymun, metafiziğin en yüksek insanî faaliyet türü olduğunu, fakat onun herkese açık olmadığını söylemiştir. Tanrı'nın ve dünyanın doğasına ilişkin sağlam ve gerçek bir kavrayışa, yalnızca felsefenin erişebileceğini öne süren İbni Meymun, Tanrı'nın varoluşunu tümüyle Aristoteles'in koyduğu ilkelere dayanarak kanıtlamıştır.

Düşüncesinin temelinde Aristotelesçi felsefe olsa da, İbni Meymun Tanrı kavrayışında Aristoteles'ten ayrılır. Zira mutlak birlik ve yetkinlik olarak Tanrı düşüncesi, O'nu olumlu terimlerle betimlemeyi olanaksız hâle getirir. Tanrı, ona göre, yalnızca olumsuz terimlerle, yani yetkinliğin yadsınması suretiyle tanımlanabilir. Buna göre, insan aklına büyük bir inanç besleyen İbni Meymun bir yandan da aklın sınırlılığının bilincinde olmuştur. Aynı şekilde, evrendeki herşeyin bilim yoluyla keşfedilebilecek bir amacı olduğunu öne süren İbni Meymun, bir yandan da dünyanın amacının belirlenemeyeceğini belirtmiştir.

İbni Rüşt. Endülüs'te Kurtuba kentinde doğmuş ve gençliğinde felsefe, matematik, fıkıh, tıp ve kelâm çalışıp, uzun yıllar hekimlik yaptıktan sonra, zamanın Aristoteles felsefesine şerhler, yorumlar yazarak geçirmiş olan ünlü İslâm filozofu.

O felsefesinde hem İbni Sina'nın Aristotelesçiliğini devam ettirmiş ve hem de, bir yandan onu İslâmî akidelerle uyumlu hâle getirme teşebbüslerine karşı koyarken, bir yandan da İbni Sina'nın Aristotelesçiliğini Platonik öğelerden arındırmaya çalışmıştır.

Felsefenin temel konusunun varlık olduğunu, felsefenin var olanı, genel bir bütünlük içinde insana verileni incelemeye, açıklamaya çalıştığını savunan İbni Rüşt, bütün varlık türlerinin en tepesinde bulunan yüce bir varlık olarak Tanrı'ya yalnızca var olandan, beş duyu ile algılanıp akıl ilkeleri ile açıklanan varlıklardan yola çıkarak gidebileceğimizi belirtmiştir. Felsefe, varlık kavramı altında toplanan bütün nesneleri konu edinen disiplindir. Felsefe teolojiden bu nedenle önce gelir. Bununla birlikte, felsefe ve teolojiden her birinin kendisine özgü bir fonksiyonu vardır.

İbni Rüşd'e göre, Tanrı evreni yöneten engin güçtür. O, sınırsız bir irâdedir. Bütünü düzenleyen güç, O'ndan çıkar. Tanrı zorunlu varlıktır. Evrenin başlangıcı olan Tanrı, evrendeki tüm varlıkların kendisinden sudûr ettiği yüce kaynaktır. Bununla birlikte, Tanrı, ancak 'ilk akıl' aracılığıyla evreni yönetir ve evren, Tanrı'dan sudûr eden, türeyen bu ilk akıl aracılığıyla Tanrı ile birleşir. Bu ilk akıl, evrenin yaratılışı konusunda ilk ve tek aracıdır. İlk akıl, yıldızları yöneten güçlerin doğduğu kaynaktır. Birer canlı varlık olan yıldızlar, ilk aklın yönetimi altında belli dairelerde dönerler. Yıldızların döndüğü bu dairelerin de ayrı ayrı akılları vardır. Birbirleri ardısıra gelen bu akıllar birbirlerine bağlanırlar. Her akıl, kendisinden bir önceki akıldan sudûr etmiştir, çıkmıştır. Bütün akıllar basamak basamak ilk akıldan doğduğu için, ilk akıl evrende olup biten herşeyi bilir. Buna karşın, ilk ya da etkin akıl Tanrı'ya en yakın varlık olduğu, onunla birleşmiş durumda bulunduğu için,

Tanrı onun aracılığıyla ancak genel geçer olan tümelleri bilir.

İbni Rüşd, bütün insan akıllarının öz bakımından bir ve aynı olduğunu söyler, çünkü tüm akıllar aynı kaynaktan, yani ilk akıldan sudûr etmişlerdir. O, psikolojisinde, ilk aklın, bütün insan akıllarını kuşatan genel bir akıl niteliği taşıdığını söyler. Bu yüzden, tüm insanlığın aklı olduğu söylenebilecek genel bir aklın varlığından söz edilmelidir. Evrende sonsuz ve ölümsüz olan bir 'ebedî akıl' vardır. Bütün insanlığı kapsayan bir 'ebedî akıl' olduğuna göre, insanlık da ebedîdir, ölümsüzdür. İbin Rüşd şu halde, insanın bilgisini tek bir akla, ebedî olan Etkin Akıl'a yerleştirmiş ve ruhun ölümsüzlüğüne kesin olarak karşı çıkmıştır. İnsan öldükten sonra, bedenle ilgili bütün aşağı varlıklar yok olup gider, yalnızca tüm insanlarda ortak olan Etkin Akıl kalır. Etkin Akıl tek olduğu için ezelî-ebedîdir, ölümsüzdür.

Ahlâk anlayışında, insanın kendi özü gereği bağımsız olduğunu söyleyen, insanın bu bakımdan kesin bir özgürlüğü bulunduğunu savunan İbni Rüşt, bir yandan da insanın, dış olaylar ve kendisinin dışındaki oluşumlar dikkate alındığında, bağımlı olduğunu, birtakım koşulların etkisi altında kaldığını belirtmiştir. İnsan kendi iç varlığı bakımından özgür, kendisinin dışındaki gelişmeler bakımından özgür değildir, doğal ve tanrısal yasaların yönetimi altındadır. Buradan, insanın iki ayrı sınır arasında kaldığı sonucu çıkar. O, bir 'irâde varlığı' olarak kendi eylemlerinden sorumludur, kendi tercihi altında gerçekleştirdiği tüm eylemlerinden dolayı sorumluluk duygusu taşır. Kendi elinde olmayan, dıştan gelen etkilerden dolayı, sorumlu değildir.

İbni Rüştçülük [İng. *Averroism*; Fr. *Averroisme*]. Esas etkisi İslâm dünyasında değil de, Avrupa'da olan İbni Rüşt'in Aristoteles yorumunun Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, onüçüncü yüzyılda çok etkili olmasının bir sonucu olarak, birtakım düşünürlerin ruhun ölümsüzlüğü, evrenin ezelîliği gibi, Hristiyan inancına ters düşen konularda İbni Rüşt'ü ve dolayısıyla Aristoteles'i izlemeleri durumu.

İbni Rüştçülüğün en önemli öğretisi, tüm insanlarda tek bir rasyonel ruhun bulunduğu görüşüdür. Bu görüşe göre, yalnızca etkin akıl değil, fakat edilgin akıl da tüm insanlarda bir ve aynıdır. Bu anlayışın mantıksal sonucu ise, ruhun ölümsüzlüğünün yadsınmasıdır. İbni Rüştçülüğü belirleyen ikinci öğreti, dünyanın hiçten yaratıldığını söyleyen Hristiyan inancına karşı, dünyanın ezelî olduğu tezidir. İbni Rüştçülük, üçüncü olarak, determinist bir anlayış benimseyip, Tanrı'nın evrene müdahalesine karşı çıkar.

İbni Sina. İslâm dünyasının 980-1037 yılları arasında yaşamış olan ünlü, bilgin ve filozofu.

Gençliğinde geometri, mantık, fıkıh, fizik, kelâm ve tıp alanlarında çalışmış, daha onaltı yaşında uzman hekim düzeyine yükselmiştir. Çok sayıda eser yazmış olan İbni Sinâ'nın en önemli eserleri arasında, tıp konusunda *Kânun fi't tıb*; felsefe alanında *Kitâbü'ş şifa*; felsefe sistemi üzerinde sonradan yaptığı değişikliklerden söz eden *Kitâbü'l işarat vet'tenbihat*; psikolojiyle ilgili olan *Kitâb ün-nefis* bulunur. Eserleri birçok kez Latinceye çevrilmiş olan İbni Sinâ'nın felsefesi, Yunan filozofları Aristoteles ve Plotinos'un etkilerinin yanı sıra, kendi özgün ve önemli katkılarını gözler önüne serer.

İbni Sinâ'nın öğretileri arasında, yaratılış öğretisi özellikle önem taşır. O, bu konuda, özellikle 13. yüzyılda çokça tartışılmış olan şu teoriyi ileri sürmüştür: Varlığa gelen herşeyin bir nedeni olması gerekir. Varlığa gelmek için bir nedene gerek duyan varlıklara, o *mümkün varlıklar* adını verir. Kendisi de mümkün bir varlık olan bir nedene, ondan önce gelen bir neden yol açmış olmalıdır. Bununla birlikte, bu nedenler dizisi sonsuz bir dizi meydana getirmez. Bundan dolayı, varlığı mümkün değil de, zorunlu olan, var oluşunu bir nedenden değil de, kendisinden alan bir ilk neden

var olmalıdır. Bu ilk neden, *vâcibü'l vücûd*, yani zorunlu varlık olan Tanrı'dır. Tanrı'nın zaman içinde bir başlangıcı yoktur; O, ezelî-ebedîdir. Tanrı tam ve gerçek varlığını her zaman sergiler. O, her zaman fiil halinde olduğu için, hep yaratmıştır. Yaratılış, İbni Sinâ'ya göre, hem zorunlu ve hem de ezelî-ebedîdir.

Tanrı, İbni Sinâ'ya göre, mutlak olarak birdir. Bir olandan ise yalnızca bir çıkar. Bu durumda evrendeki varlıkları açıklamak nasıl mümkün olabilir? İbni Sinâ, burada Plotinos'un sudûr, türüm öğretisinden yararlanarak, Tanrı'dan çıkan ilk birliğin, ilk Akıl olduğunu söyler. Tıpkı Plotinos gibi, onun gözünde de düşünmek ile yaratmak bir ve aynı şeydir. Onun sisteminde Tanrı'dan başlayan sudûr ya da türüm sürecinde, yukarı düzeyden varlıkların düşünülmesi daha aşağı düzeyden varlıkların yaratılması anlamına gelir. Buna göre, tüm varlıkların en tepesinde bulunan Tanrı'nın kendi kendisini düşünmesi, Tanrı'dan İlk Akıl'ın sudûr etmesine yol açar. İlk Akıl'ın kendi nedenini, yani Tanrı'yı düşünmesi İlk Akıl'dan sonra gelen Akıl'ın doğuşuna neden olur.

Buna karşın, İlk Akıl'ın kendi kendisini düşünmesi hem ikinci nefs'e ve hem de o nefs'in canlandırdığı bir kürenin (*feleğin*) sudûruna yol açar. Bu sudûr süreci on akıl ve dokuz nefs ile dokuz feleğin doğuşuna kadar devam eder. Son akıl Etkin Akıl'dır. Etkin Akıl bu dünyadaki varlıkların maddî öğelerini ve insanların ruhlarını yaratan varlıktır. Etkin Akıl aynı zamanda insanların ruhlarına ya da zihinlerine bilgi için gerekli olan form ve kategorileri aktarır.

İbni Sinâ, bir insanın zihninin bir başlangıcı olduğu için, insanın mümkün bir varlık olduğunu söyler. İnsan, aynı zamanda mümkün olan bir akla sahiptir. İbni Sinâ, yaratıklarda iki farklı öğe bulunduğunu söyleyerek, burada özle varoluş arasında bir ayırım yapar. İnsanın özü varoluşundan ayrıdır; bundan dolayı, insanın özü kendiliğinden ve otomatik olarak gerçekleşmez. Yani, insanın var olmasıyla var olmaması eşit derecede mümkündür. Onun özü gerçekleşebilir de gerçekleşmeyebilir de. Ona varoluş veren, onun özünün gerçekleşmesini sağlayan varlık Tanrı'dır.

İnsan zihninin özü bilmektir, ancak insan her zaman biliyor değildir. İnsan aklı, bilebilmeye yetilidir, fakat insanın bilme tarzı yalnızca mümkündür. İnsan zihni gerçekte herhangi bir bilgi olmadan, ancak bilebilme gücüyle bezenmiş olarak yaratılmıştır. İbni Sinâ bilgi anlayışında, insan zihninde bilginin varoluşu için iki öğenin zorunlu olduğunu belirtir: 1 Duyusal nesneleri algılamamızı sağlayan duyular ve 2 algıladığımız bu nesnelerin suret ya da imgelerini bellekte saklama gücü ve soyutlama yoluyla nesnelerdeki özü ya da tümel öğeyi yakalama yetisi. Fakat bu soyutlama, İbni Sinâ'ya göre insan zihni tarafından gerçekleştirilmeyip, Etkin Aklın bir eseridir. Etkin Akıl bilgi sahibi olabilmesi için, insan zihnini aydınlatır. O, bundan dolayı insanın yaratıcısı ve buna ek olarak, insan bilgisindeki aktif güçtür. Demek ki, tüm insanlarda hepsinin birden pay aldığı tek bir Etkin Akıl vardır.

iç bağıntılar öğretisi [İng. *doctrine of internal relations*; Fr. *doctrine des relations internes*]. Bir şeyin başka şeylerle olan bağıntılarından dolayı, her ne ise o olduğunu; evrendeki tüm olayların geri kalan tüm diğer olaylarla nedensel bir bağ içinde bulunduğunu; bundan dolayı, evrendeki bir olaya ilişkin olarak doğru bilgi elde edebilmek için, onun üzerinde etkide bulunan tüm nedenlerin bilgisine sahip olmak gerektiğini savunan görüş.

içebakış [İng. *introspection*; Fr. *introspection*; Al. *selbstbeobachtung*]. Zihnin kendi içine dönmesi, benin kendi kendisinin bilincinde olması. Bilincin kendi üzerine dönerek, kendi hâllerini ve edimlerini gözlemesi, kendi kendini gözleme tâbi tutması. Benin, zihnin dikkatini kendi içine, zihinsel süreçlere ve zihin halleri-

ne yöneltmesi ve onları, dış olgu ve olaylardan, zihin diye ayırması. Bilinç hâllerini ve gerçekleştikleri anda, zihinsel işlemleri doğrudan doğruya gözlemek veya tahkik etmekten oluşan gözlem türü. İnsanın kendi eylemlerini ve onların benle olan bağıntısını takip etmesi; bu hâller ister dış uyaranların sonucu ya da ister zihnin kendi bağımsız faaliyetleri olsun, kendi zihin hâllerinin gözlemcisi olması.

İnsanın entellektüel ve ahlâkî gelişiminin en önemli öğesi ve doğada yalnızca insana özgü bir güç ve alışkanlık olan içebakış olmasaydı eğer, insan, kendi gelişme sürecinde aktif bir rol oynayamayan, fakat yalnızca, kendi dışındaki olayların pasif bir izleyicisi, ve çevresinin raslantısal ve gelişigüzel bir ürünü olan bir varlık olurdu. İşte bu çerçeve içinde, içebakış, insanın çevresi karşısındaki kısmî bağımsızlığını ve kendi düşünceleriyle ilgilerini kontrol etme gücünü gösterir.

Bu bağlamda, psikolojide kullanılan, ve †davranışçılığın nesnel yöntemine karşıt olarak, büyük ölçüde içebakışsal gözleme dayanan, yani benin kendisini, zihin hâllerini ve zihinsel faaliyetleri konu alan gözlemi kullanan yönteme *içebakış yöntemi* adı verilir.

Aynı anlam içinde, içebakışın psikoloji için mutlak bir biçimde zorunlu olan bir yöntem olduğunu ve hatta psikolojinin yalnızca ve tümüyle içebakış yöntemini kullanması gerektiğini savunan yaklaşım; dikkatli ve sistematik bir tarzda gerçekleştirilecek içebakış yöntemine dayanan psikoloji anlayışı *içebakışçılık* diye karakterize edilir.

içe göçme [İng. *implosion*; Fr. *implosion*]. Postmodern düşünür †Baudrillard'ın postmodern dünyada çok çeşitli olguların ilgili oldukları düzlemlerde, nicesel yeğinlik kazandıktan sonra infilak etmek suretiyle, hem kendilerini ve hem de insanların onlarla ilgili düşünce ve varsayımlarını yok etme durumları ve eğilimleri için kullandığı terim.

Buna göre, içe göçme, anlamın medyada, medya ve toplumsalın da kitlelerde kaybolması, bütün sınırların yok olup gitmesi ve böylelikle de herşeyin değersizleşip anlamsızlaşması sürecini tanımlar. Medyada sürekli bir mesaj bombardımanına tâbi tutulan, eğlence, reklam ve politika akışı içinde şaşkına çevrilen, sürekli olarak tüketmeye davet edilen kitleler, herşeye kayıtsız hâle gelirken, bütün anlamların, ima ve kışkırtmaların infilak edip içe göçtüğü sessiz bir yığına dönüşürler. Bundan sonra artık ne sosyolojiy ne de politikaya yer vardır.

içgüdü [Os. *insiyâk*; İng. *instinct*; Fr. *instinct*; Al. *instinkt*]. Canlı organizmanın belirli dış etkenlere karşı gösterdiği tepkiler bütününe, canlı varlığın dış uyaranlar karşısında sergilediği doğal davranış tarzı. Bireysel ihtiyaçlara ya da türün amacına uygun olarak düzenlenmiş hareketleri otomatik olarak gerçekleştirmeyi sağlayan doğal dürtü.

Öğrenilmiş ya da sonradan kazanılmış olmayıp, doğuştan getirilen ya da miras alınmış olan, alışılagelmiş, doğal davranış tarzı. Uygun iç ve dış uyaranlar söz konusu olduğunda, canlı organizmanın, belirli bir tarzda eyleme yönündeki, irâdî olmayan, aklın süzgecinden geçirilmemiş eğilimi.

içkin [Os. *mündemiç*; İng. *immanent*; Fr. *inımanent*; Al. *immanent*]. Aşkın olana, dışarıda ya da ötede olmaya karşıt olarak, içte ya da içeride olan; bir varlığın yapısında bulunan; bir dış etkenden değil de, bu varlığın kendi doğasından kaynaklanan; geçici olanın tersine, bir şeyde gerçekten, fiilen var olan için kullanılan sıfat.

1 Bu bağlamda, geleneksel teizmin, Tanrı'yı aşkın bir varlık olarak gördüğü, yani onu dünyanın bir parçası olarak ele almadığı yerde, panteizm Tanrı'yı evrene içkin bir varlık olarak düşünür, onun dünyaya içkin olduğunu öne sürer. Nitekim, †deizmin evreni yaratan aşkın ve yabancı bir Tanrı fikrine karşı çıkarak, Tanrı ile evrenin, yaratıcı ile yaratılmış olan doğanın bir ve aynı oldu-

ğunu savunan panteizme aynı zamanda *içkincilik* adı verilmektedir. 2 Tanrı'nın, mevcudiyet ve faaliyetiyle, dünyaya içkin, fakat özü itibariyle, dünyaya aşkın olduğunu öne süren teist görüşe ise, *içkin teizm* denir. 3 Aynı şekilde *dinamizm* de, içkinci bir öğreti olarak, güç ya da kuvvetin varlığa içkin olduğunu belirtir; varlığı kuvvetle özdeşleştiren bir görüştür.

4 Öte yandan, bir şeyi etkileyen, bir şeydeki değişmeyi başlatan dış koşullardan farklı olarak, bir şeydeki değişmeyi doğuran içsel koşullara, bir bütün olarak *içkin neden* adı verilmektedir. Buna göre, maddî ve formel nedenler varlığın içkin nedenleridir. Aynı şekilde, insan varlığındaki, onun eylemlerinin nedeni olan irâde de, bu türden bir içkin neden olarak tanımlanır.

5 Nesnelerde onların özü olarak varolan tümele ise, *içkin tümel* adı verilir. Tümel olan olanın, zihinden bağımsız olduktan başka, bireylerden de ayrı olduğunu öne süren radikal kavram realizmine ya da †Platon'un aşkın tümel anlayışına karşı, Aristoteles tarafından öne sürülen ve tümellerin, tikellerden ayrı olarak değil de, tikellerde, onların özü olarak varolduğunu dile getiren tümel görüşü *içkin tümel anlayışı* olarak bilinmektedir. Başka bir deyişle, kendisi için nesnel bir tümelin söz konusu olmadığını, fakat zihindeki öznel kavram için varolan şeylerde nesnel bir temelin söz konusu olduğunu savunan †Aristoteles'in bu görüşüne göre, tümel 'at' öznel bir kavramdır, fakat onun, tikel atlara şekil veren tözsel formlarda nesnel bir temeli vardır.

6 Öte yandan bilim felsefesinde, bir teoriyi kendi kabullerine dayanarak eleştirme veya değerlendirme tavrına da *içkin eleştiri* denmektedir.

içkin epistemolojik idealizm [İng. *immanent epistemological idealism*; Fr. *idéalisme épistémologique immanent*]. Bilgi söz konusu olduğunda, bilen öznenin kendi sınırlarının ötesine geçemeyeceğini, insanın bilgide kendi içkin küresinin dışına çıkamayıp, kendisine aşkın olan bir gerçekliği bilemeyeceğini, kendi zihinsel deneyi olmayan bir şeyi bilmeye yetili olmadığını, bilinen nesnenin 'bilinç içeriği' hâline gelmek suretiyle bilindiğini savunan ve dolayısıyla, nesnelerin, varlıkların varoluşunu bir insan tarafından algılanmış olmalarına indirgeyen görüş. Görüşün klâsik temsilcileri İngiliz empirist filozofları G. †Berkeley ve D. †Hume'dur.

Buna göre, bizim duyumsal algı sürecinde zihindışı nesnelerle, yani içkin olmayan, zihne aşkın nesnelerle tanıştığımız kabulünü eleştirel bir biçimde analiz eden, dış dünyadaki cisimlerin zihinden bağımsız olmadıklarını, duyumsal algının tek nesnesinin, kişinin kendi izlenimi, belli bir deney, belli bir içkin ürün olduğunu öne süren Berkeley'e göre, cisimler bilen öznenin izlenimlerinden ya da izlenim komplekslerinden daha fazla hiçbir şey değildir. İzlenimler de tözsel olarak varolan şeyler olmadığı, bir izlenim, bilen öznenin deneyimi, zihin hâli olduğu ve ancak bir özneyle ilişki içinde varolabildiği için, zihinden bağımsız cisimlerin varoluşundan söz edilemez.

Cisimler, yani ağaçlar, evler, masalar, v. b. g., yalnızca izlenim kompleksleri olduğundan, Berkeley'in felsefesinde, onların varoluşu bir kimsenin onları tecrübe etmesi olgusuna indirgenir. Cisimler tözler değil, ancak zihin hâlleri, izlenimler ya da izlenim kompleksleridir. Yani, onların varoluşu, özneye bağlı olup, öznenin onları algılamasına irca edilir. Berkeley'in bu idealizmi, belli bir bilgi anlayışına, yani insanın yalnız ve yalnızca kendi zihin hâllerini, bilinç içeriklerini, ide, izlenim ya da tasarımlarını bilebileceği kabulüne dayandığı için, epistemolojik bir idealizm diye tanımlanır.

içkinlik [Os. *indimâc*; İng. *immanence*; Fr. *immanence*; Al. *immanenz*]. İçkin, var, kalıcı ya da sürekli olma durumu; amaçların, hedeflerin öznenin kendi içinde bulunması hâli; parçası üzerine etki yapan bir nedenin niteliği.

1 İçkinlik, Alman düşünürü †Kant'ta tecrübî olmayan ya da aşkın olana karşıt olarak deneyimsel olanı, duyu organları ile tecrübe edilebilir olanı ifade eder. 2 Modern metafizik ve teolojide ise, içkinlik, Tanrı'nın dünyada olması, evrenden ayrı olmaması anlamına gelir.

3 Öte yandan, 19. yüzyılda Almanya'da, felsefesinde İngiliz empirizmi, Kant ve †Fichte'nin felsefelerinin bir sentezini yapmış, ve varolan herşeyin yalnızca düşüncenin nesnesi olduğunu, varolanın bilince içkin bulunduğunu, nesnenin özneyle ayrılmazcasına ilişkili olduğunu öne sürmüş olan Wilhelm Schuppe'nin felsefesine *içkinlik felsefesi* adı verilir. Bilinçten yoksun bir kendinde-şey fikrini reddeden Schuppe, gerçek olanı Ben ve benin nesnelerinin ayrılmaz birliği olarak düşünülen bilinçle özdeşleştirmiştir.

4 Öte yandan, dilbilimde, araştırmacının dilin işleyişini ve gelişimini, tarihe, filolojiye, psikolojiye, v. b. g., başvurmadan, kendi içinde incelemesi gerektiğini söyleyen yaklaşım veya araştırma ilkesine *içkinlik ilkesi* adı verilmektedir.

içlem [Os. *tazammun*; İng. *intension*; Fr. *intension, compréhension*; Al. *intension*]. Bir terimin işaret ettiği, hatırlattığı ortak özellikler, terimin ya da kavramın anlamı. Bir sözcük ya da kavramın kaplamı içine giren tüm şeylere ya da nesnelere ortak olan özelliklerin, niteliklerin toplamı.

Buna göre, bir kavramın, bu kavramda bulunan ya da bulunabilecek özelliklerden başka bir şey olmayan içlemini belirlemek demek, söz konusu kavramın anlamını belirlemek demektir. Bir nesneler sınıfının sahip olduğu özellik ya da niteliklerden bazıları, o sınıfın özünü meydana getiren, söz konusu sınıf için özsel olan özellikler olarak görülür, öyle ki bu özelliklerin herhangi birinden yoksun olma bir nesnenin ilgili sınıfın üyesi olmamasına, bu sınıfın dışında kalmasına neden olur. Bu özsel özelliklerin tam olarak ne olduğu, hangi özelliklerden meydana geldiği, bu özsel özellikleri sözü edilen terim ya da kavramın tanımında sıralayan uzmanlar arasındaki bir uzlaşma ya da fikir birliğiyle ilgili bir konudur. İşte, bir terim ya da kavramın tanımında geçen özsel özellikler bütününe *uzlaşımsal içlem* adı verilir.

Bununla birlikte, bir terim, o terimin uzlaşımsal içlemini meydana getiren özelliklerle tam olarak çakışmayan özellikleri hatırlatıyorsa, bu sonuncu özelliklerin terimin terimin *öznel içlemini* meydana getirdiği söylenir. Öte yandan, bir nesneler sınıfının aktüel olarak sahip olduğu, fakat bizim bazılarını bilmediğimiz tüm özellikleri gündeme geldiğinde, bu kez kullanmamız gereken terim *nesnel içlemdir*.

Yine aynı bağlamda, mantıksal bakımdan '*A B*'dir' formunda olan, tanımlanan şeyin, terim ya da kavramın özellik ya da özelliklerini ifade eden ve daima cins-tür ilişkisi gözetilerek yapılan tanım türüne *içlemsel tanım* adı verilir.

içlem ve kaplamın ters orantılılığı kuralı [İng. *law of inverse variation*; Fr. *loi de la variation inverse*]. Bir kavram ya da terimin kaplamı çoğalınca içleminin, içlemi çoğalınca da kaplamının azaldığını dile getiren kural.

Örneğin, 'üçgen' kavramı, tüm üçgen türlerini kapsar; bununla birlikte, 'üçgen' kavramına 'eşkenar' belirlemesini ya da özelliğini eklersek, bu takdirde, dik üçgenleri, ikizkenar üçgenleri, v. b. g., dışta bıraktığı için, kaplamı her ne kadar 'üçgen' kavramından daha dar olsa da, bildirdiği özellik bakımından daha zengin olan 'eşkenar üçgen' kavramını elde ederiz.

Fakat, daha fazla sayıda özellik değil de, daha fazla sayıda üçgen gösteren bir terim elde etmek istersek, bu durumda ilk kavramımıza bir belirleme getirme işlemimizden vazgeçmeliyiz. Buna göre, tüm üç kenarlı şekillere işaret etmek istiyorsak eğer, 'eşkenar' niteliğini çeker ve kaplamı daha geniş olan 'üçgen' kavramını elde ederiz. Aynı şekilde, 'varlık'

kavramı, canlıyı, hayvanı, insanı ve insanın alt-türlerini kapsadığı için, kaplamı en geniş olan kavramdır. İşte, varlık, canlı, hayvan, insan ve insanın alt-türlerinden meydana gelen bu hiyerarşide, nasıl ki yukarı doğru çıktıkça, kaplam genişliyor, fakat içlem yoksullaşıyorsa, aşağıya doğru indikçe de, kaplam daralır, fakat içlem, yani kavramın gösterdiği özellikler bütünü zenginleşir.

Buna göre, kaplamı en zengin kavram olan 'varlık' kavramı, aynı zamanda içlemi en yoksul olan kavramdır. 'İnsan' kavramı ise, hem kendi özelliklerine ve hem de hayvan, canlı ve varlık olmanın özelliklerine sahip olduğu için, her ne kadar kaplam bakımından yoksul olsa da, içlem bakımından en zengin olan kavramdır.

Bununla birlikte, içlemle kaplamın ters orantılılığı kuralının geçerliliğini zaman zaman ortadan kaldıran istisnaî durumlar vardır. Örneğin, 'eşkenar üçgen' kavramına 'eşit açılı' olma özelliğini ya da belirlemesini eklersek eğer, terimin içlemi zenginleşse bile, kaplamı aynı kalır.

içreklik [İng. *privacy*; Fr. *intimité*; Al. *zurückgezogenheit, privateleben*]. Epistemolojide, başka hiç kimse tarafından bilinemeyip, yalnızca tek bir kişi tarafından bilinme ya da bilinebilir olma durumunu ifade eden terim. Birden çok kişinin deneyine, gözlemine açık olmama durumu. Kişiye özel bilgi. Bilincin kişiye özel olan içeriği, başkaları tarafından bilinemeyen, fakat yalnızca söz konusu içeriğin içebakış yoluyla bilincinde olan kişi tarafından bilinen bilinç içeriği, zihin hâli. Bir kişinin kendi hazları, acıları, duygu ve düşünceleriyle ilgili, başka insanlara açık olmayan, doğrudan ve aracısız bilgisi.

Buna göre, bir kişinin bilinç akışının bir parçası olan, ve yalnızca o kişi tarafından içebakışsal olarak farkına varılan ya da bilinen düşünce ve duygular içrektir. Bir şey, şu hâlde, yalnızca tek bir kişi tarafından, bir çıkarsama yapılmadan, doğrudan ve aracısız olarak bilindiği takdirde, söz konusu epistemolojik anlam içinde *içrek* olmak durumundadır. Buna göre, tüm düşüncelerimiz, bu düşüncelerin gerçekte ne olduğu başkaları tarafından, söylediğimiz şeylerden çıkarsanabilmekle birlikte, içrektir.

içselcilik [Os. *dahiliyye*; İng. *internalism*; Fr. *internalisme*]. 1 Metafizikte, bağıntıların, şeyleri, benzerlikleri bir şekilde her birinin doğasının, özünün bir parçası olacak şekilde birleştirdiğini savunan görüş. Söz konusu içselciliğin, aşırı ve ılımlı içselcilik olmak üzere, iki ayrı türü vardır. Bunlardan **1-a)** *aşırı içselciliğe* göre, birbirlerine bağlanan şeyler birbirlerine benzer ya da birbirleriyle özdeştirler. Bunlar, tek bir bütün olan evrenin parçaları olup, ondan ayrılmazlar. Bağıntıların şeyleri birleştirdiğini savunan bu anlayışa göre, iki şey birbirine bağlandığı zaman, onlar aynı bağıntıyı paylaşırlar. Görüşe göre, örneğin bir kişi ve bir masan, görünüşte farklı olsalar bile, onlarda tezahür eden, kendisini onlar aracılığıyla ifade eden evrenin temel parçaları olmak durumundadırlar. Onlar, salt evreni farklı şekillerde ifade ettikleri ya da gösterdikleri için, farklı görünürler.

Öte yandan, **1-b)** *ılımlı içselcilik*, birbirlerine bağlanan şeylerin, birbirlerinden farklı olmaktan çok, birbirlerine benzer olduklarını ifade eder. Buna göre, şeyler arasındaki bağıntılar, onları ayırmaktan çok birleştirir ya da ayrı tutmaktan çok bir araya getirir.

2 Metodolojide, bir konuyu bağımsız ve özerk bir alan olarak görüp, ona dışsal olan faktörleri hiç hesaba katmadan, kendi iç dinamikleri ve temel özellikleriyle açıklama tavrı. Örneğin bilim felsefesinde çok geçerli olan böyle bir yaklaşım, bilimin rasyonel yanını vurgular; *içselci yaklaşım* olarak bilinen bu tavır, bir yandan bilimin rasyonel bir faaliyet olduğunu öne sürerken, bir yandan da bilimi, tüm diğer disiplin ya da faaliyetlerden ayırır ve onu toplumun diğer sektörlerinden özerk bir alan olarak gö-

rür. Buna göre, içselci yaklaşım, bilim felsefesinde, bilimsel gelişmeleri ekonomik, toplumsal, siyasî ya da dinsel koşullara bağlamak yerine, bir bilimin kendi iç mantığı üzerinde yoğunlaşır; bilimsel gelişmeyle ilgili tüm veri ya da olguları, bilimin doğasıyla ilgili genellemelere değer biçmek için kullanır.

Başka bir deyişle, bilimi içinde geliştiği ve etkisi altında kaldığı kültürel bağlam içinde ele alan *dışsalcı yaklaşımın* tam karşısında yer alan bu yaklaşım, bilimi, kendi iç mekanizmalarıyla, eşdeyişle bilimin bizzat kendisiyle açıklar. Buradan da anlaşılacağı üzere, bu yaklaşım türünün kullandığı malzeme, bilimin incelene altındaki döneminde kullanılan ders kitapları, bilimsel metinler ve bilim dergileridir. Bu yaklaşımın en ünlü temsilcilerinin başında, yanlışlamacı bilim görüşünün savunucusu çağdaş bilim felsefecisi Karl R. †Popper gelmektedir.

3 Buna ek olarak, yine metodolojide; dünyanın zihinden bağımsız nesnelerden meydana geldiğini ve doğruluğun söz konusu nesnelere ilişkin olarak düşündüklerimiz ve söylediklerimizle nesneler arasındaki tekabüliyetten meydana geldiğini öne süren metafiziksel *realizm*in tersine, doğruluk standartlarının bir araştırma alanının kapsamı içinde anlamlı ve geçerli olduğunu belirten görüş. H. Putnam tarafından savunulan bu görüşe göre, dünya ve dünyadaki varlıklarla ilgili sorular, sadece ve sadece, bir teori ya da betimlemenin meydana getirdiği genel çerçeve içinde anlamlı olabilir. Dolayısıyla, doğruluk tekabüliyetten ziyade, inançlarımızla tecrübelerimizin, kendi inançlarımızla da başkalarının inançlarının birbirleriyle tutarlı olmasına dayanır.

4 Epistemolojide, bir kişinin inancını haklılandıran ya da temellendiren şeyin tümüyle içsel hâller olduğunu, bir inancı temellendiren ve doğrulayan şeyin örneğin bir algı veya düşünce olduğunu öne süren öğreti. Bu anlayışa göre, haklı kılınmış bir inanç, kişinin ona sahip olmak için geçerli gerekçe ya da nedenleri olduğu bir inançtır.

5 Zihin felsefesinde, bir zihin hâlinin mahiyetine salt bireyin kendisiyle veya zihniyle ilgili, eşdeyişle içsel mülahazalardan hareketle karar verilebileceğini söyleyen görüş. Böyle bir görüşün en iyi örneği, †Descartes'ın zihin görüşüdür. Bu görüşe göre, ben şimdi sahip olduğum zihin hâllerinin aynılarına, inançlarıma, algılarıma tekabül edecek bir dış dünya olmasa da, sahip olabilirim.

6 Ve nihayet, ahlâk felsefesinde, kişinin neyin ahlâken doğru ve neyin yanlış olduğuna dair görüşü veya inancıyla kendi güdülenmesi arasında içsel bir bağlantı bulunduğunu savunan öğreti.

ide [İng. *idea*; Fr. *idée*; Al. *vorstellung*]. 1 Modern felsefede, tümüyle zihinsel ya da öznel bir ilke olarak, insan zihninin ya da bilincinin içerikleri ya da içeriklerinden bazıları. 2 Bir duyu verisi söz konusu olduğu zaman, deneyim ya da duyguda, kendini zihne doğrudan ve aracısız olarak sunan bilinç içeriği. Duyu deneyi ya da algının, algılama faaliyetinin, bir zihin ya da ruha bağlı olan içeriği. Duyu izlenimleri, duyu-verileri, doğrudan deneyi meydana getiren temel öğeler. 3 Bir bilinç içeriği olan herşey, bir şeyin sureti, zihinsel imgesi ya da zihindeki resmi. Bir şeyin zihindeki tasarımı. Bir şeye ilişkin zihinsel imge ya da resim. Bir sözcüğün doğurduğu öznel çağrışımlar.

4 Genel bir fikir, düşünce, zihinsel izlenim ya da kavram. Düşünce, kavram ya da deney yoluyla tecrübe edilemeyen bir şeyin tasarımı. 5 Savunulan bir kanaat, kabul ya da inanç. 6 Refleksiyonda bulunduğu zaman, zihinde olan, zihnin çeşitli faaliyetlerinden sonra koruduğu, kendi içinde bulduğu ya da daha basit idelerden hareketle kurduğu şey. 7 Düşünce ya da anlamın en küçük birimi, inanç ya da iddiaların temel bileşeni.

İşte bu çerçeve içinde, †Descartes'ta bilginin doğrudan ve aracısız nesnesi olarak duyum içeriği, kavram ve düşünce, insan zihninin öznel, mantıksal kavram-

ları anlamına gelen ide, İngiliz empiristlerinden †Hobbes'ta, insan zihninden bağımsız nesnelerin duyu-organları üzerindeki etkisinin sonucunda, beyinde ortaya çıkan görünüş ya da suret anlamı taşımıştır.

İde, yine, †Locke'ta, zihnin bilincinde olduğu, üzerinde yoğunlaştığı, bir tasarım olarak sahip bulunduğu zihinsel öğe ya da içeriği, tasarım, algı ya da duyum içeriğini; †Berkeley'de, duyu-deneyinin ya da algılama eyleminin içeriğini, varoluşu bir zihne bağlı bulunan zihin içeriklerini, zihne bağımlı bir varlık tarzına sahip olan algıları; Hume'da ise, duyu-izlenimlerinin bellekte saklanan daha az canlı ve daha az yoğun kopya ya da suretini gösterir.

†Condillac'ta dış dünyadaki bir nesneye bağlanan duyum, †Holbach'ta bir duyum ya da algıya neden olan bir nesnenin zihindeki imgesi olarak tanımlanan ide, †Kant'ta ise aklın, kendisine karşılık gelen bir nesnenin gösterilemeyeceği, zorunlu, formel ve düzenleyici bir fikir ya da kavramı olarak karşımıza çıkar. İde, modern psikolojide de, ide, gerisinde bir beyin hâlinin bulunduğu, bir şekilde deneyden türetilen zihinsel olay ya da tasarımı ifade eder.

İdea. Antik Yunan felsefesinde, ve özellikle de Platon'da, ezelî-edebî doğa, ya da öz, doğru ve kesin bilginin nesnesi, Tanrı'nın zihnindeki içerik; duyularımızla algıladığımız şeylerin, nesnelerin yetkin ilk örneği anlamına gelen terim.

Platon öncesi Yunan felsefesinde, form, şekil, doğa, sınıf ya da tür anlamı taşıyan İdea, Platon'la birlikte yeni bir anlam kazanmıştır. İdeayı ezelî-ebedî doğa ya da öz, doğru ve kesin bilginin değişmez nesnesi, duyularımızla algıladığımız şeylerin yetkin ilk örneği olarak tanımlayan Platon'da, İdealar genel ve soyut kavramlara karşılık gelen nesnel varlıklardır. Bu İdealar arasında insan, ev, ağaç gibi şeylerin sınıflarının İdeaları, yeşillik, yuvarlaklık gibi niteliklerin İdeaları, eşitlik, benzerlik gibi ilişkilerin İdeaları ve nihayet iyilik, güzellik gibi de-ğerlerin İdeaları yer alır.

Platon'da İdealar, zaman ve mekân içinde bulunan somut, tikel nesnelerden ayrı olarak, kendilerine ait bir soyut varlıklar evreninde var olurlar. Yani, onlar zamanın ve mekânın dışında olup, ayrı bir İdealar evreni meydana getirirler. İdealar, gerçeklik ve değer derecesi bakımından, tikel varlıkların çok yükseğindedirler; bir başka deyişle, İdealar somut varlıkların, tikel nesnelerin kendilerinin yalnızca görünüşleri olduğu mutlak gerçekliklerdir. Bir İdea, somut varlığın, tikel nesnenin kendisinin bir kopyası olduğu model ya da ilk örnektir.

İdealar bilen insanın zihninden bağımsız olarak var olan gerçekliklerdir. Onlar, Platon'a göre, Tanrı'nın zihninde var olan düşünceler değildirler. İdealar mekânın dışında olduğu kadar, zamanın da dışında olan varlıklar oldukları için, aynı zamanda yaratılmamış, yok edilemez, değişmez ve ezelî-ebedî olan gerçekliklerdir. İdealar birbirleriyle mantıksal bir ilişki içinde olup, en yüksek İdeadan aşağıya doğru bölünemez türlere dek inen bir hiyerarşi meydana getirirler. Bu hiyerarşinin en tepesinde ise İyi İdeası vardır.

Platon'dan sonra, Hellenistik felsefe dönemi içinde daha farklı bir anlam kazanan İdea, †Stoalılarda insan zihnindeki sınıf kavramlarıyla özdeşleştirilirken, †Yeni-Platoncular'da, şeylerin kozmik Zihin'de varolduğu düşünülen ilk örneklerinin adı olmuştur. İdea, Ortaçağ felsefesinde ise, Tanrı'nın zihninde ezelî ebedî olarak varolan kaim ilk-örnek anlamına gelmiştir.

ideal [Os. *mefkûre*; İng. *ideal*; Fr. *idéal*; Al. *ideal*]. 1 Yalnızca düşüncede mevcut olup, gerçeklikte bulunmayan şey. 2 Türünün yetkin örneği olan şey, kopya edilecek, kendisine öykünülecek model. 3 Aktüel olanın kendisine göre yargılanacağı standart. Aktüel olanın, kendisini hayata geçirdiği, gerçekleştirdiği ölçüde anlam ve değer kazandığı stan-

dart, norm. 4 Arzu ya da istemenin hedefi olan yetkin nesne. Karakter ve eylem bakımından, olana karşı olması gerekeni gösteren ölçüt. 5 Değerler alanında, dürüstlük, adalet ideali türünden, mutlak yetkinliği içinde düşünülen ve söz konusu değere karşı duyarlı olan herkesi kendine çeken şey.

Bu bağlamda, filozof ya da düşünürlerin, varolan düzen karşısındaki hoşnutsuzluklarının bir sonucu olarak tasarladıkları düzene; olması gerekene yönelen teorisyenlerin, birtakım ilkeleri temele alarak, insanların tam olarak gelişebileceklerini, gerçek bir refah ve mutluluğa ulaşabileceklerini düşündükleri toplum düzenine, gerçeklikte değil de, sadece düşüncede varolan düzen anlamında, *ideal düzen* adı verilir. Nitekim, düşünürler böyle bir toplum düzenini belirleyen ölçütler olarak özgürlük, eşitlik ve adalet ilkelerini, birtakım idealleri temele almışlardır

İdealar teorisinin eleştirisi [İng. *critique of the theory of Ideas*; Fr. *critique de la théorie des Idées*]. Platon'un varlığı ve bilgiyi açıklamak için öne sürdüğü, insan zihninden bağımsız ve bireysel varlıklar ya da aşkın tümel gerçeklikler olarak İdealarla ilgili teorisine, aşkın tümel anlayışına karşı çıkıp, içkin tümel anlayışına geçen öğrencisi Aristoteles tarafından yöneltilen eleştiri.

Aristoteles, hocası Platon'un İdealar teorisini, temelde yararsız ve imkânsız bir kuram olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir. Buna göre, İdealar açıklamada tasarruf sağlamak bir yana, varolanları hiçbir şekilde açıklamazlar. Onlar, yalnızca varolanların sayısını gereksizce arttırırlar. İdealar, varolan şeylerin bilgisini açıklamadıkları gibi, şeylerin hareketini açıklamada da bir işe yaramazlar. Buna göre, şeylerin İdealardan dolayı varoldukları kabul edilse bile, İdealar şeylerin hareketlerini ve varlığa gelişleriyle yok oluşlarını nasıl açıklayabilirler? İdeaların kendileri değişmez ve hareketsiz olduğu için Aristoteles'e göre, bu dünyadaki nesnelerin de, İdeaların kopya ya da suretleri olmak durumundaysalar eğer, hareketsiz olmaları gerekir; oysa onlar hareket hâlindedirler. Peki, onlar hareketlerini nereden almaktadırlar?

Platon'un en iyi öğrencisi Aristoteles'e göre, İdealar teorisi imkânsız bir teoridir; buna göre, İdealar duyusal nesnelerin özünü ve temel gerçekliğini meydana getirmektedir. Fakat, duyusal nesnelerden ayrı olarak var olan bu nesneler, yani İdealar nasıl olup da duyusal varlıkların özlerini içerir. Onların arasındaki ilişki tam olarak nedir? Platon'un söz konusu ilişki için kullandığı 'pay alma' ya da 'öykünme' gibi mecazlar, Aristoteles'e göre, boş sözlerden başka hiçbir şey değildir.

idealist [Os. *meſkûreci*; İng. *idealist*; Fr. *idéaliste*]. 1 En yalın bir biçimde bağlanacak ideal ya da idealleri olan kişi, 2 idealizmin şuya da bu türünü benimseyen yaklaşım, akım ya da kişi için kullanılan niteleme.

Buna göre, toplumsal gelişmenin belirleyici ve itici gücü olarak, fikirleri, idealleri, mutlak bir Zihin ya Aklı, insanların bilincini, soyut bir İdeyi gören, toplumların ve tarihin gelişimini ya mutlak bir İde veya evrensel akıl ile ya da seçkin kişiliklerin faaliyetiyle açıklayan tarih anlayışına *idealist tarih anlayışı* adı verilir.

idealist pozitivizm [İng. *idealistic positivism*; Fr. *positivisme idéaliste*]. Bilginin özü itibariyle tecrübî olduğunu, felsefeye düşenin, fenomenal görünüşlerin gerisinde gizli özler aramak değil de, deneyim dünyasındaki düzenlilikleri ve yasalılıkları bulmak olduğunu söyleyen pozitivizmin, deneyin, algının nesnelerinin doğasıyla ilgili tartışmada ortaya çıkan bir türü.

Bu tür bir pozitivist anlayışa göre, algının nesneleri, insan zihninden bağımsız nesneler değil de, yalnızca öznel izlenimlerimizin içerikleri, başka bir deyişle kendi zihin hâllerimizdir. Bu türden bir pozitivizm için, bilgi, izlenimlerimizin ve kendi zihin hâllerimizin meydana getirdiği dünyanın bilgisidir.

idealist realizm [İng. *idealistic realism*; Fr. *réalisme idéalistique*]. İdealizmle realizmi, biri insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varoluşunu kabul etmediği, diğeri ise kabul ettiği için bir araya getirmek ilk bakışta bir çelişki gibi görünebilmekle birlikte, insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu kabul eden, bilginin konusu ya da objesinin, biz insan varlıklarının dışında olduğunu savunan, fakat bu gerçekliği İdea ya da kavram cinsinden tanımlayan, ya da eni, boyu, derinliği olmayan tinsel bir güç ya da ilkeyle özdeşleştiren tavır için kullanılan deyim.

idealizm [İng. *idealism*; Fr. *idéalisme*; Al. *idealismus*]. 1 En genel ve gündelik anlamı içinde, yüksek ahlâkî amaçlara bağlanma, zihnin tasarım, ide ve ideallerini maddî, tecrübî gerçekliğin tam karşısına geçirme ve onlara, insanın değerler cetvelinde başat bir rol ve konum yükleme tavrı; ideallerin, maddî ve deneyimsel gerçekliğin sınırlama, eksik ve kusurlarından bağımsız olduktan başka, yetkin ve mutlak olanı hedefleyen yönelimler olmalarından dolayı, yetkin olanın önceliğini ve üstünlüğünü vurgulama yaklaşımı.

2 İdealizm, daha özel ve teknik bir anlam içinde, insanın gerçekliğe ya da deneyime ilişkin yorumunda ideal ya da tinsel olana öncelik veren, dünya ya da gerçekliğin özü itibariyle tin olarak varolduğunu, soyutlama ve yasaların duyumsal şeylerden daha temel ve gerçek olduğunu, gerçekliğin zihinden bağımsız olmadığını savunan öğretiye karşılık gelir. †Kuşkuculuğun, †pozitivizm ve †ateizmin tam karşısında yer alan bir öğreti olarak idealizm, gerçekten varolanın zihin ve zihindeki ideler olup, gerçekliğin bilen insan zihninden bağımsız olmadığını öne süren epistemolojik idealizm ve gerçekliğin tin ya ide cinsinden olduğunu öne süren metafiziksel idealizm olarak ikiye ayrılır.

2-a) Bunlardan, varlığın zihinden bağımsız olmadığını, bireysel varlıkların ya da fizikî nesnelerin, onları algılayan ya da onların bilincinde olan bir zihinden ayrı ve bağımsız bir varoluşa sahip olmadığını savunan ve dolayısıyla, realizmin tam karşısında yer alan bir akım olarak *epistemolojik idealizm*, ilk kez onsekizinci yüzyılda, ünlü İngiliz empirist düşünürü George †Berkeley tarafından ifade edilmiştir.

Fizikî nesnelerin varoluşlarını onların algılanmış olmalarına eşitleyen ya da nesnelerin yalnızca ideler olarak varolduğunu öne süren George Berkeley bu tezinde, fizikî nesnelerin, onların kendilerine izafe ettiğimiz niteliklere ilişkin duyu deneyimizden ayrı ve bağımsız olarak varolduğunu söyleyemeyeceğimiz, tecrübe edemediğimiz ya da algılayamadığımız fizikî nesneleri bilemeyeceğimiz öncül ya da kanıtlanmış kullanmıştır. İçkin epistemolojik idealizm olarak da tanımlanan görüşünde, zihinden bağımsız nesnelerin onları algılayacak hiç kimse bulunmadığı zaman da, varolur görünmeleriyle ilgili güçlüğü ise, İngiliz filozofu Berkeley onların Tanrı tarafından algılandığını, Tanrı'nın zihninde varolduğunu söyleyerek aşmaya çalışmıştır.

Dış gerçekliği bir anlamda öznenin zihnine tâbi kıldığı için, aynı zamandan *öznel idealizm* olarak da geçen epistemolojik idealizmin önemli bir diğer savunucusu da ünlü Alman filozofu Immanuel †Kant olmuştur. Kant'ın idealizmi de, bilgi kuramına dayanır. Buna göre, zamansal ya da mekânsal olan herşeyin yalnızca görünüş olduğunu savunan Kant, şeylere ilişkin *a priori* bilgimizi, ancak ve ancak zihnimizin onlara uyacakları bir yapı kazandırması suretiyle açıklayabileceğimizi belirtmiştir. Zihnimiz, kendi içinde bir yapısı olan gerçekliğin kendisine değil de, yapıdan yoksun olan görünüşlere düzen ve yapı kazandırabilir. Kant'a göre, bu görünüşler, yalnızca aktüel ya da mümkün deneyimin nesneleri olarak varolabilir; aksi takdirde bize hiçbir şekilde görünemeyecekleri, tecrübenin nesnesi olamayacakları için, onların zihnin koşullarına uymaları gerekir.

Kant'ın görünüş ya da fenomenlerin, insan zihninden bağımsız olmadığını, bir anlamda insan zihni tarafından yaratıldığını öne süren bu idealizmi, ona göre, bilime hiçbir şekilde zarar vermez. Tam tersine, bilimi kuşkuculuktan kurtarabilmenin tek yolu budur. Bilim bize, elbette hakikati verir, fakat bu yalnızca görünüş ya da fenomenlerle ilgili hakikattir. Bilimin işlevinin gerçeklikle ilgili tüm hakikati vermek olduğunu söylersek eğer, kesinlikle yanılgıya düşeriz, aklımız antinomiler içinde sürüklenir. Görünüşlerin gerisindeki gerçeklikle ya da kendinde şeylerle ilgili hakikatlerin bilimi olarak metafiziğin imkânsız olduğunu söyleyen ve bu açıdan kendisini deneyci bir realist, fakat transendental bir idealist olarak tanımlayan Kant bununla, yaklaşık olarak, bazı yirminci yüzyıl düşünürlerinin, fizikî nesnelerle ilgili önermelerin doğru olmakla birlikte, duyu-verilerimiz aracılığıyla analiz edilmek durumunda olduklarını söylediklerı zaman anlatmak istedikleri şeyi kastetmiştir.

Berkeley ve Kant'ın 18. yüzyıldaki öznel idealizmlerini, 19. yüzyılın ilk yarısında, 2-b) Kant'tan etkilenen Johann †Fichte, Friedrich †Schelling ve Georg Wilhelm †Hegel'in *metafiziksel idealizm*leri izlemiştir. Kant'ın felsefesinde, reddedilecek ilk şeyin bilinemez olduğu söylenen çelişik kendinde şey kavramından meydana geldiğini öne süren söz konusu Alman idealistleri, kendinde şey kavramından vazgeçince, dogmatik ve *nesnel bir idealizm* içine düşmüşlerdir. Fichte, Schelling ve Hegel'in işte bu çerçeve içinde gelişen *mutlak idealizm*leri, gerçekliğin son çözümlemede ve en yüksek ölçüde tinsel olduğunun bilinebileceğini, fakat tinin kendisini yalnızca nesnel, maddî bir öğeyle ilişki içinde gerçekleştirebileceğini, ve maddenin salt bundan dolayı varolduğunu öne sürer. Nesne özneyi, metafiziksel bakımdan önce olan özne de nesneyi gerektirir. Bu görüşte gerçekliğin, sonlu zihinlerden ayrı bir zihne bağlı olmak yerine, herşeyi kucaklayan tecrübesiyle Mutlak'a bağlı olduğu düşünülür. Evren bundan dolayı, birlikli ve rasyonel bir bütündür.

Önce Fichte, Schelling, ve Hegel, daha sonra da, †Bradley, Mc Taggart ve Joyce gibi düşünürler tarafından savunulan ve maddeciliğin tam karşısında yer alan metafiziksel idealizm, sırasıyla, somut tümel adı altında, bireysellikle tümelliğin birleşimini, şimdi olanla ezelî-ebedî olanın karşıtlığını, doğruluk kuramı bakımından tutarlılığı, diyalektik yöntemi, zihnin bilgi ve varlık alanındaki merkezîliğini vurgular.

3 Öte yandan, ahlâkî realizmin karşısında olan ve, ahlâkî ilkelerin varoluşunu, ya da eylem kurallarıyla, bir değerler cetvelinin varlığını kabul eden, tümel ya da evrensel olanın tikel ya da somut durum, tinsel ya da zihinsel olanın da salt duyumsal ya da maddî olan karşısında değer bakımından bir önceliği olduğunu öne süren bakış açısına *ahlâkî idealizm* adı verilir. Ahlâkî idealizm psikolojik ya da doğal zorunluluk karşısında ahlâkî özgürlüğün önemine değinir, opportünist ya da gerçekçi olana değil de, doktriner olana, pratik olana değil de, ütopik olana, bencilliğe değil de, özgeciliğe değer verir

4 Estetikte, güzel sanatların nihaî ve en yüksek amacının, İdeaların, ezelî-ebedî özlerin yetkinliğini cisimleştirmek, hayata geçirmek ya da yansıtmak olduğunu savunan görüş. Kaba olgunun aynen yansıtılması ya da ifade edilmesine karşı çıkan estetik idealizm, duygunun ve idealizasyonun; soyut duyguyu, ilkel sezgiyi, yapı ya da salt rengi ön plâna çıkaran sanat anlayışından farklı olarak da, sanatta bilişsel içeriğin önemini vurgular.

ideal realizm [İng. *ideal realism*; Fr. *réalisme idéal*]. 1 Epistemolojik bakımdan idealizmi savunan, yani gerçek olanı ide cinsinden bilinç içeriklerine indirgeyen, metafizik bakımdan da, gerçek olanın, ideal olanın cisimleşmesi olduğunu öne süren görüş.

2 Daha özel olarak da, realizmle, şeylerin varoluş tarzının mekanik koşullar tarafından belirlenmesini, idealizmle ise, şeylerin bir plâna göre, ideal bir amaç ya da düzeni gerçekleştirmek için ortaya çıkışını anlayan 19. yüzyıl Alman düşünürü R. H. Lotze'nin felsefesi için kullanılan tanımlama. Lotze'ye göre, evrendeki mekanizmin tüm yasaları, evrensel ruhun irâdesinin bir ifadesinden, Tanrı'nın gerçekleşme koşullarından başka hiçbir şey değildir.

ideal yararcılık [İng. *ideal utilitarianism*; Fr. *utilitarisme idéal*]. Yararcılığın hazcı kökenine karşı çıkan H. Rashdall'ın, yine teleolojik bir karakter taşıyan yararcı öğretisi.

Ahlâk konusunda düşünen filozofu bekleyen en önemli görevin, bir eylemin ahlâkî mi yoksa ahlâksız mı olduğunu belirleyecek ahlâkî bir ölçüt bulmak olduğunu savunan Rashdall için, doğru eylem en iyi sonuçları üreten bir eylemdir. Öte yandan, iyi, haz ya da mutluluktan ayrılmaz olmakla birlikte, bir bütün olarak alınan sonuçlarla ölçülebilir. Bu sonuçlar ise, haz kalkülüyle değil de, sonuçları bir bütün olarak hesaba katan, sonuçlara dair kalkülle ölçülebilir.

Buna göre, eylemler, yalnız eylemin sahibi için değil, fakat başka insanlar ve insanlık için ürettiği iyiye ve getirdiği ideale bağlı olarak iyi ya da kötü olabilirler. Burada, doğru eylemi belirleyen şey, iyinin kendisidir. Benzer bir görüş, G. E. †Moore tarafından da savunulmuştur.

idem per idem. Formel olarak yetkin olmakla birlikte, bir şeyin kendisi olduğunu bildiren özdeşlik bilgisi dışında yeni bir bilgi vermeyen eşsözler, 'kitap kitaptır', 'kare karedir' türünden totolojiler için geçerli olan, bir şeyi yine kendisiyle tanımlama tavrı için kullanılan Latince deyim.

ideoloji [Os. *fikriyyat*; İng. *ideology*; Fr. *idéologie*; Al. *ideologie*]. Genel olarak siyasî ya da toplumsal bir öğreti meydana getiren ve siyasî ve toplumsal eylemi yönlendiren düşünce, inanç ve görüşler sistemi; bir topluma, bir döneme ya da toplumsal bir sınıfa özgü inançlar bütünü; bir toplumsal durumu yansıtan düşünceler dizgesi; insanların kendi varoluş koşulları ve ilişkilerinden doğan yaşam tarzlarıyla ilgili tasarımların tümü.

1 Başlangıçta, bir ideler ve fikirler bilimi, idelerin kökenleriyle aralarındaki ilişkilere dair empirik bir araştırma olarak tanımlanmış olan ideoloji, 18. yüzyılın sonlarında, Destutt de Tracy tarafından, kimi ideologların düşünceleriyle bu düşüncelerin kaynağını incelemeyi amaçlayan felsefe sistemi anlamına gelecek şekilde yorumlanmıştır. Bu anlamda, yani idelerin ve fikirlerin bilimi, düşüncelerin kaynağına, dildeki ifadelerine ve akılyürütmede bir araya gelişlerine ilişkin inceleme ve araştırma anlamında ideoloji, öznel ve nesnel ideoloji olarak ikiye ayrılmıştır. Bunlardan *nesnel ideoloji*, duyumsal varlık olarak insanla dış dünyadaki şeyler arasında bir bağ kuran, ve insan düşüncesinin kaynağını dış dünyadaki nesnelerde bulan anlayıştır. Buna karşın, *öznel ideoloji*, düşünen öznenin kendi içine kapanan bilinci üzerinde yoğunlaşır.

2 İdeoloji kavramı, 19. yüzyıldan itibaren söz konusu bilimsellik statüsünü yitirerek, rasyonel düşünce ve açık seçik algının önündeki, başkalarının, özellikle de politik hasımların düşüncelerini olumsuz etkilediği ve çarpıttığı düşünülen bir tür engel olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Burada ideoloji, etkisi altına aldığı insanların düşüncelerinde sürekli olarak ve sistematik bir tarzda hatalı bakış ve yorumlara yol açan tahrif edici faktörü gösterir. Söz konusu anlamı içinde ideoloji, yanlış ya da tahrif edilmiş fikirler, inançlar bütününe; bir toplumda hâkim sınıfın fikirler dünyasında yarattığı, somut gerçeklikten kopuk olup, toplumdaki egemen sınıfa ezilen sınıf üzerindeki iktisadî egemenliğini pekiştirme imkânı veren fikirler toplamına tekabül eder. Hâkim ideoloji olarak da bilinen bu ideolojinin yaptığı olumsuz etkiyi Marks, 'insanların ve insanlar arasındaki ilişkilerin bir *camera*

obscura'daki (karanlık odadaki) gibi başaşağı görünmesine yol açan' olumsuz bir etki diye tanımlamıştır.

3 İdeoloji, nihayet ve özde, kollektif bir davranış tarzının temeli olarak, muhafazakârlık, liberalizm, sosyalizm benzeri, ayrı politik bakış açılarıyla birleşen ve siyasî bir öğretiyi meydana getiren genel fikirler sistemini ifade eder.

ideoloji çağı [İng. *age of ideology*; Fr. *age de l'idéologie*]. Felsefe tarihinde 19. yüzyıla verilen ad.

İdeoloji çağı deyiminin tam olarak, ne anlama geldiğini ifade edebilmek için, ideolojiyi fenomenlerle, özellikle de toplumsal yaşamın fenomenleriyle ilgili bir düşünce sistemi olarak ya da bir sınıf veya bir bireye özgü düşünme tarzı diye tanımlayabiliriz. Tanımın birinci bölümü fenomenler, özellikle de toplumsal fenomenler üzerine olan teori ya da teorilere işaret eder. İşte, endüstri çağında, toplumu ve toplumsal düzeni reformdan geçirmek amacı güden †Saint-Simon'un ve †Comte'un teorileri bu çerçeve içinde değerlendirilebilir.

Öte yandan, tanımın ikinci bölümü, bir teoriden ziyade, bir birey ya da toplumsal katmana özgü düşünme tarzı ya da tavırlar sistemini dile getirir. K. Marx'ın, F. Nietzsche'nin ve nihayet W. James'in felsefeleri, bu bakış açısından ele alınabilir. İşte, bu türden geniş kapsamlı ve eyleme yönelik toplum anlayışları, endüstri alanındaki gelişmelerin bir sonucu olarak, özellikle bu çağda yaygınlaşmış olduğu içindir ki, 19. yüzyıla ideoloji çağı adı verilir. Sözünü ettiğimiz bu görüşler, doğru ya da yanlış önermeleri değil de, bir birey ya da grubun gerçekliğe bakış tarzını ortaya koyan öznel görüş ya da yorumlardır.

ideolojinin sonu tezi [İng. *end of ideology thesis*; Fr. *thèse de fin de l'idéologie*]. Daniel Bell ve Seymour M. Lipset gibi Amerikalı sosyologlar tarafından geliştirilen, geleneksel sağ ve sol ideolojilerin, ondokuzuncu yüzyılın liberalizm ve sosyalizm gibi büyük politik ideolojilerinin, ekonomik ve siyasî alandaki vakıa ve değişimlerin bir sonucu olarak önem ve değerlerini, insanları harekete geçirebilme kapasitelerini yitirdiklerini öne süren tez.

Söz konusu teze göre, eski sağ ve sol görüş ya da ideolojiler, ideolojilerin sonununu imleyen bir değer aşımına veya kaybına uğramışlardır, çünkü 1 herşeyden önce bu ideolojilerin savaşı, ekonomik depresyonu, politik baskıyı önleyebilme gücüne ve kapasitesine sahip olmadıkları ortaya çıkmıştır. 2 İdeolojiler, refah devleti terimiyle özetlenebilecek olan değişimlerin kapitalist toplumlarda yarattığı değişimlerin bir sonucu olarak, örneğin siyaset alanında işçi sınıfının demokratik katılımından, ekonomik alanda refah düzeyinin artışı ve daha adil bir bölüşümden dolayı da, anlamını yitirmişlerdir. Bundan böyle, ideolojilere, büyük ölçekli değişimlere ihtiyaç kalmamıştır, ihtiyaç duyulan şey sadece, demokratik bir düzen içinde gerçekleşecek küçük ölçekli değişmelerdir.

ideolojistler [İng. *ideologist*; Fr. *idéologistes*]. 19. yüzyılda, düşüncelerin kaynağına, dildeki ifadelerine ve akılyürütmedeki birleşimlerine ilişkin bir araştırma gerçekleştiren Destutt de Tracy, Cabanis ve Comte de Volney gibi düşünürlere verilen ortak ad.

idio-psikolojik ahlâk [İng. *idiopsychological ethics*; Fr. *éthique idio-psychologique*]. Sezgici bir düşünür olan J. Martineau'nun, ahlâkî sezgiciliğini, kendine ait bir gerçekliği olduğuna inandığı ahlâkî bilince dayandıran kendi ahlâk anlayışına verdiği ad. Deyim, ahlâkın bir bireyin kendisine özgü psikolojik ya da tinsel kişilik özellikleriyle ilgili bir konu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, ahlâkî bakımdan doğru ya da yanlış olan, sonuçlardan bağımsız olarak, ahlâkî bilinç yetisiyle sezilir.

Ahlâkın, özü itibariyle, eylemlerden çok, bir insanın iyi yönelimleri, doğası ve motifleriyle ilgili olduğunu öne süren Martineau, ahlâkın yalnızca insanlar için anlamlı olduğu öncülünden yola çıkmıştır. Doğru ve yanlış, iyi ve kötü, yal-

nızca insanlarda ve insanlar için varolur; şeyler değil de, salt insanlar ahlâklıdır. Kendi içinde ahlâklı olan, şu ya da bu eylemin gerçekleştirilmesi değil, fakat söz konusu eylemi başlatan kişidir. Eylemlerin ahlâkından söz etmek mümkün değildir, yalnızca kişilerin ahlâkından söz edilebilir. Ahlâkın özü, şu hâlde, eylemde ya da yapmada değil de, olmada bulunmaktadır.

idoller [İng. *idols*; Fr. *idoles*]. Ünlü İngiliz filozofu Francis †Bacon'un, bilimsel bilginin tek gerçek yöntemi olarak gördüğü tümevarım yönteminin gereği gibi kullanılmasını engelleyen, bilimsel araştırmayı imkânsız kılan önyargılara, temelsiz kanaat ve sanılara ya da putlara; bilim ve felsefedeki yanlışların temeli, kaynağı olarak görülen önyargılarla kuruntulara verdiği ad.

Bu idoller dört başlık altında toplanabilir: 1 *Soy idolleri*: Bunlar insan doğasında yerleşik olan önyargılardır. Bu idollerden dolayı, biz nesneleri kendimize benzetir, kendi korku ve tedirginliklerimizi doğaya aktarırız. Dolayısıyla da, doğayı gerçekte olduğu gibi kavrayamayız.

2 *Mağara idolleri*: Bu idolleri doğuran şey, insan soyu değil de, tek tek insanın kendi yapısıdır. Her insanın kendisine göre yetenekleri, yetişmesi ve çevresi vardır. Kimileri nesnelerin ayrılıkları, kimileri benzerlikleri üzerinde durur, kimileri eskiyi, kimileri yeniyi sever.

3 *Çarşı idolleri*: Bu idoller sözlerin düşüncelerimiz üzerindeki etkilerinden doğar. Çünkü geçmiş çağların görüşleri dilde kalıplaşmış olup, bu dil kalıpları bizim için birer önyargı olmuştur.

4 *Tiyatro idolleri*: Bunlar eski kuramlara, otoritelere inanmaktan doğan önyargılar, kuruntulardır. Bu idoller yüzünden eski ünlülerin yanılgıları yayılarak, herkes için ortak yanılgılar haline gelir.

idrak. İslâm felsefesinde, bireysel ya da tikel nesnelere ilişkin bireysel deneyim, tecrübe ya da kavrayış için kullanılan terim.

Buna göre, bir biliş türü olarak idrakı belirleyen en önemli özellik, onun nesnesinin bireysel bir varlık olduktan başka, ya dış duyunun, duyu organlarının (*idrak el-his*) ya da iç duyunun (*hayal*) sonucu olmasıdır.

ignoramus et ignorabimus. İnsanın bilgisizliğine, insan bilgisinin sınırlılığına, mutlak bir bilgi ve kesinliğe ulaşmanın insan için imkânsızlığına işaret eden Latince deyim. Alman fizyologu Du Bois-Raymond tarafından kullanılan ve insan varlıkları olarak, şimdi olduğu gibi, gelecekte de bilemeyeceğimiz fenomenler bulunduğunu, evrenin, insan tarafından ne şimdi ne de gelecekte nüfuz edilebilecek olan gizleri olduğunu dile getiren ifade: Bilmiyoruz ve bilmeyeceğiz.

İhvanü's-Safâ. 11. yüzyılda, Zeyd b. Rufi'a tarafından, müslümanlar arasında doğa bilimlerine dayanan bir felsefe anlayışı oluşturarak, bilimsel bir zihniyetin yaygınlaşmasını sağlamak, ve böylelikle de dinî hoşgörüsüzlük ve bağnazlığı önlemek amacıyla kurulmuş olan, dinî, siyasî ve felsefî cemiyete verilen ad.

Yanlış inançlarla, sapkın inançlarla bozulmuş olduğuna inandıkları şeriatı, doğa felsefesi ve bilimsel bir zihniyetle temizleyerek, şeriatın ve bu arada dinin gerçek özünü açığa çıkarmayı amaçlayan bu cemiyetin üyeleri aynı zamanda, İslâm ansiklopedistleri olarak da bilinir.

Zamanlarının bütün bilimleriyle dinlerini ve felsefî görüşlerini 51 risalede toplayan İhvanü's Safa okulu, kendi sistemlerinde ünlü †Aristoteles'in mantığını, †Pythagorasçıların matematiğini, Platon'la †Plotinos'un metafiziğini, Sokrates'in ahlâkını ve †Farabî'nin din felsefesini bir araya getirdikleri için, seçmeci bir bakış açısını ifade eder. Varlık görüşünde, bir tür sudûr ya da türüm anlayışına dayanan İhvanü's Safâ, bütün varlıkların tek bir varlıktan, yani Tanrı'dan çıktığını; varlığın her tabakasının, en aşağı derecesine kadar, nurunu O'ndan aldığını; evrenin güzelliğiyle düzeninin

varolan herşeyin kaynağı olan Zorunlu Varlık'ın varoluşunun kanıtı olduğunu savunur.

iki basamaklı kavrayış. Klâsik Vedanta sisteminin kurucusu olan Şankara'nın sözünü ettiği ettiği farklı kavrayış tarzı ya da modellerine verilen ad.

Kavrayışın bir aşağıya doğru, bir de yukarı doğru olan iki tarzı olduğunu belirten Şankara'ya göre, bu kavrayışlardan duyusal bilgiye dayalı olan birincisinde, varlık ve Tanrı farklı şekillerde, binbir biçim altında görülür. Çokluğa götüren ve yalnızca görünüşü veren bu tür bir kavrayış aslında doğal bir kavrayıştır. Bununla birlikte, bazı insanlar, bu kavrayışı bir şekilde aşarak, yukarıya, varlığın gerçek özüne doğru yükselebilir. Bu yolda kişi, aldatıcı 'maya' görüntüsünün ardında hiçbir nitelemeye sığmayan, akılla kavranamayan †Brahman'ın bulunduğunu sezer. Gerçek bilge, tüm görünüşlerin gerisindeki ve ötesindeki birliği sezerek gerçeğe sığınır ve gerçeğin sezgisel bilgisine ulaşır.

ikicilik [Os. *sünâiye*; İng. *dualism*; Fr. *dualisme*; Al. *dualismus*]. **1** Genel olarak, herhangi bir alanda birbirinden bağımsız, birbirine indirgenemez iki töz ya da ilke kabul etme tavrı; metafizikte, gerçekliğin, örneğin doğaüstü bir varlıkla doğal varlık, Tanrı ve evren, ruh ve madde, gözle görülür dünya ile akılla anlaşılabilir dünya, düşünen töz ve maddî töz, aktüel gerçeklik ve mümkün gerçeklik, fenomenel gerçeklikle numenal gerçeklik türünden, bağımsız ve birbirine indirgenemez iki ayrı töz ya da alandan meydana geldiğini savunan görüş ya da akım.

Zihinlerin bedenlerden ayrı ve bağımsız olduklarını, insan varlıklarının yalnızca maddî parçacıkların bir toplamından oluşmadığını, zihin ve bedenin, özsel nitelikleri birbirinden her bakımdan farklı olan iki ayrı, bağımsız ve birbirine indirgenemez töz olduğunu savunan ve *zihin-beden ikiciliği* olarak bilinen öğretiyi tanımlayan ikicilik, bilgi felsefesinde ise, algı ve anımsama türünden çıkarımsal olmayan biliş türlerinde, bilme faaliyetinin, bilen zihinde bulunan içerik ya da veriyle (duyu-verisi, bellek imgesi, v. b. g.,) bilinen gerçek nesne (algılanan ya da anımsanan şey) gibi, birbirlerine hiçbir şekilde indirgenemeyen iki ayrı öğe içerdiğini savunan görüşe karşılık gelir.

Evrende birbirlerine indirgenemez ve doğaları itibariyle farklı olan iki ayrı şey bulunduğunu savunan öğreti olarak ikiciliğin, şu hâlde farklı türlerinden söz edilebilir: **2** †Platon'un bir yanıyla bilginin nesnesi olan ezelî-ebedî †İdealardan, diğer yanıyla da varlığa gelen, değişen ve yok olup giden ve kendileriyle ilgili olarak yalnızca birtakım sanılara sahip olabileceğimiz bireysel varlıklardan, görünüşlerden oluşan; Kant'ın bir yanıyla numenler, diğer yanıyla da fenomenler dünyasından meydana gelen veya Leibniz'in aktüel dünya ile mümkün dünyayı kapsayan öğretileri *metafiziksel ikicilik* kapsamına girer.

3 Zihin felsefesinde, ruh ve maddeyi, daha doğru bir deyişle, zihin ve bedeni iki ayrı gerçeklik ya da töz olarak gören görüş *zihin-beden ikiciliği* ya da *psikofiziksel ikicilik* diye bilinir. Zihin ve bedenin ayrı, fakat aralarında etkileşim bulunan tözler olarak görülmesi durumunda, buna *etkileşimci ikicilik*; zihin ve bedenin, aralarında doğrudan bir ilişki bulunmayan, farklı tezahürler olarak görülmesi durumunda ise, bu ikiciliğe *paralel ikicilik* adı verilmektedir.

4 Olguyla değer, olgusal önermelerle değer yargıları arasında mutlak bir farklılık bulunduğunu, birinin diğerine indirgenemeyeceği ve diğerinden türetilemeyeceğini öne süren ahlâk görüşü *ahlâkî ikicilik* olarak geçer. Ahlâkî ikicilik, haz ya da Tanrı veya mutluluk gibi tek bir iyi veya en yüksek iyi olduğunu öne süren birci ahlâktan, ve örneğin haz dışında, bilgi, güzellik, aşk ve dostluk gibi birçok iyi bulunduğunu savunan ahlâkî çoğulculuktan farklı olarak, mesela iyilik ve doğruluk gibi iki temel iyi olduğunu, ya da kötüyle birlikte varolan

bir iyi bulunduğunu, iyinin kötüden ayrılmaz olduğunu iddia eder. 5 Algı, bellek türünden çıkarımsal olmayan biliş tarzlarında, zihnin doğrudan ve aracısız olarak bildiği duyu verisi, bellek imgesi türünden bilinç içeriğiyle, bilinen gerçek nesne, algılanan ya da anımsanan şey gibi, iki ayrı öğenin varlığına işaret eden, yani algının dolayımsız nesnesiyle, çıkarsama yoluyla bilinen maddî nesneler arasında bir ayırım yapan ikiciliğe ibe *epistemolojik ikicilik* adı verilir.

6 Buna karşın, evrende iki büyük ve karşıt Tanrı, iyi ve kötü gibi birbirine indirgenemez karşıt ilke, doğum ve ölüm gibi iki evre bulunduğunu öne süren öğretiye *dinî ikicilik* denmektedir.

iki gerçek öğretisi. Budizmde öne sürülen değilleme mantığının önemli bir bölümünü ifade eden ve M. S. 2. yüzyılda Nagarjuna tarafından geliştirilmiş olan öğretiye verilen ad.

Bu anlayışa göre, bir tez inceden inceye gözden geçirilmemişse, ilk bakışta doğruymuş gibi görünebilir, ancak daha yüksek bir açıdan ele alındığında, bunun doğru olmadığı anlaşılır. Aynı tezin iki farklı düzeyden ele alınması, böylelikle *A* = aşağı doğru ve *B* = yüksek doğru şeklinde iki bakış açısına yol açar. Değilleme mantığına göre, biri diğerini değilleyen bu iki bakış açısı *AB* şeklinde birleştirilerek bir senteze uğrar; bir bütün, daha yüksek bir doğru olarak ele alınırsa ve buna, bu kez daha da yüksek bir açıdan bakılacak olursa, doğru olduğu sanılan bu yeni düşüncenin de tümüyle doğru olmadığı ortaya çıkar. Bu durum *AB* = Aşağı doğru, *C* = yüksek doğru; *ABC* = aşağı doğru, *D* = yüksek doğru şeklinde ifade edilir. Böylelikle, değilleme mantığı temele alınarak, aşama aşama, gittikçe daha yüksek ve daha temel doğrulara ve nihayet nihaî ve en yüksek hakikate ulaşılır.

ikilem [Os. *kıyâsı mukassim*; İng. *dilemma*; Fr. *dilemme*; Al. *dilemna*]. 1 Mantıkta, büyük öncülü iki hipotetik önermenin birlikte evetlenmesinden oluşan bileşik bir önerme, küçük öncülü ise ayrık önerme olan tasım türü.

İkilem, küçük öncülün, büyük öncülün hipotetik önermelerinin önbileşenlerini evetlemesi durumunda *yapıcı*; buna karşın, küçük öncülün, büyük öncülün hipotetik önermelerinin ardbileşenlerini değillemesi durumunda *yıkıcı ikilem* olarak ortaya çıkar.

Öte yandan, yapıcı ikilemler (büyük öncülün önbileşenlerinin farklı, ardbileşenlerinin aynı olduğu) *basit yapıcı ikilemler* ve (büyük öncülün hipotetik önermelerinin hem önbileşenlerinin ve hem de ardbileşenlerinin farklı olduğu) *karmaşık yapıcı ikilemler* olarak ikiye ayrılır. Yıkıcı ikilemler ise, (büyük öncülün ardbileşenlerinin farklı, önbileşenlerinin aynı olduğu) *basit yıkıcı ikilemler* ve (büyük öncülün hipotetik önermelerinin hem ön ve hem de ardbileşenlerinin farklı olduğu) *karmaşık yıkıcı ikilemler* olarak ikiye ayrılır.

2 Mantık alanı dışında ise, ikilem, kişinin birbirleriyle hiçbir şekilde uyuşmayan, hatta birbirlerini zorunlu olarak dışta bırakan, dolayısıyla birini ya da diğerini seçmenin hiçbir şekilde tatmin edici olmadığı eylem almaşıklarıyla karşı karşıya kalması durumunu ya da olgusunu ifade eder. Bu çerçeve içinde *ahlâkî ikilem*, birini seçmenin belli bir ahlâkî kurallar öbeğini, öbürünü seçmenin ise diğer kurallar öbeğini ihlâl etmek anlamına geldiği alternatif eylem tarzları karşısında kalmasıdır. Örneğin, kendisinden iyileşme olanağı olmayan ve sürekli acı çeken hastasının daha fazla acı çekmeyip hiç olmazsa huzur içinde ölmesi için, ona aktif ötanazi uygulaması istenen hekim, ahlâkî bir ikilem içine düşmüş kişidir. *Toplumsal ikilem* ise, kişinin kendi kişisel çıkarı ile, üyesi olduğu toplumun genel çıkarı arasında bir denge kuramaması durumunu ifade eder.

ikili [Yun. *duodikos*; Os. *zülcânibeyn*; İng. *dyadic*; Fr. *dyadique*; Al. *dyadisch*]. Bir bütünün öğeleri olan iki birimi bir arada düşürüne, birbirini karşılıklı olarak dışlayan iki parçayı bir araya getirme tavrı için kullanılan sıfat.

Buna göre, gerçekliğin hem bir ve hem de çok, hem değişken ve hem de değişmez, hem dinamik ve hem de statik, hem aynı ve hem de farklı olduğunu öne sürmek, ikili düşünce tarzı için iyi bir örnektir.

ikili karşıtlık [İng. *binary opposition*; Fr. *oppositon binaire*] Yapısalcılık ve postyapısalcılığın, klâsik düşüncedeki karşıtları, yani mevcudiyet/yokluk, eril/dişil, zorunlu/mümkün, söz/dil, gösteren/gösterilen, mekân/zaman, özne/nesne, doğru/yanlış, içsel/dışsal, altyapı/üstyapı gibi birbirlerine bir şekilde zıt olan unsurlardan meydana gelen kavram çiftlerini tanımlamak için kullandığı kategori.

Yapısalcılık açısından ikili karşıtlığın önemi, akımın anlamın ikili karşıtlıkla belirlendiğini öne sürmesinden meydana gelir. Nitekim, †Saussure'e göre, gösterge ya da sözcüklerin anlamı onların diğer sözcüklerle olan karşıtlığıyla belirlenir. Olabilecek olan en aşırı anlam farklılığını ifade eden ikili karşıtlıklar, anlamlandırma sistemlerinin ürünleri oldukları için, doğal değil, kültürel ögelerdir.

İkili karşıtlığın, postyapısalcılık açısından önemi ise, onun bir de analiz kategorisi olmasından kaynaklanır. Örneğin, †Derrida'ya göre, biz, Batı metafiziğinin düşüncemizde devam ettiren bu karşıtlıklarla düşünmeye alışmışızdır. Dahası, bir ikili karşıtlıkta bir terimin örtük olarak ya da bilinçaltında diğerinden üstün olduğu, ona hâkim olduğu kabul edilir. Filozofa düşen, söz konusu karşıt terimlerden her birinin sadece diğeriyle birlikte, diğeri ile ilişki içinde varolabileceğini göstermek ve böylelikle de bu hiyerarşik yapıları ve hâkimiyet ilişkilerini ortaya koyup, yapıbozuma uğratmaktır.

ikinci dereceden töz [İng. *secondary substance*; Fr. *substance sécondaire*]. Başka bir şeyden dolayı var olan, var olmak için birinci dereceden tözlere ihtiyaç duyan, birer tür ve cins olarak birinci dereceden tözleri içeren tözlere verilen ad.

Buna göre, birinci dereceden tözü, örneğin bireysel insan Sokrates'i içeren insan türü ve hayvan cinsi, ikinci dereceden tözlerdir. Şu hâlde, bireysel şeylerin kendilerinin üyeleri oldukları ikinci dereceden tözler, kendilerine yüklendikleri birinci dereceden tözler olmadan varolamamaları, mantıksal ve ontolojik bakımdan birinci dereceden tözlere bağlı olmaları anlamında ikincildirler.

İkinci dereceden tözler, birinci dereceden tözlere mantıksal ve ontolojik bakımdan bağımlı olmakla birlikte, Aristoteles'te bilimin konusu, değişen bireysel varlıklar değil de, türler olduğu için, epistemolojik bakımdan önce olmak durumundadır.

ikincil [Os. *tâlî*; İng. *secondary*; Fr. *sécondaire*; El. *sekundär*]. Belli bir alanda ilk ya da olmayan, fakat epistemolojik, ontolojik veya mantıksal bakımdan sonra gelen, ilk olana tâbi olan şey ya da şeyler için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, İlk Neden olarak bilinen Tanrı'nın dışında kalan ve evrende ortaya çıkan nedenlere *ikincil nedenler* adı verilmiştir. Buna göre, ikincil nedenler onaltıncı yüzyılın sonlarından başlayarak, laik düşünürlerin, evrenin doğrudan doğruya Tanrı'nın eseri olmakla birlikte, bu durumun evrende ortaya çıkan tikel olayların nedenlerini aramamıza engel olmadığı, ikincil nedenlere ilişkin araştırmanın tanrısal nedenselliğe zarar vermeyeceği, tam tersine Tanrı'nın eserinin daha iyi anlaşılmasına olanak vereceği düşüncesiyle önemi artan, ön plâna çıkan nedenler olmak durumundadırlar.

Yine, aynı anlam içinde, doğrudan ve aracısız bir biçimde gözlemlenemeyen elektron benzeri nesnelerle ilgili oldukları için, kendilerine basit tümevarımla ulaşılamayan ya da doğrulanamayan hipotezlere götüren tümevarıma; basit tümevarımın sonucu olmayan hipotezleri doğrulayan tümevarım türüyle, kendi öncülleri de tümevarımsal bir akılyürütmenin sonucu olan tümevarım türüne *ikincil tümevarım* adı verilir.

iki yanlışın bir doğru ettiğini düşünme yanlışı [İng. *phallacy of two wrongs make a right*]. İki yanlışı raslantısal olarak bir doğrunun izlediği durumlara işaret etmekten oluşan yanlış türü.

iktidar [Os. *kudret, idare*; İng. *power*; Fr. *pouvoir*; Al. *vermögen, fähigkeit, recht, vermögen*]. 1 Genel olarak, eylemde bulunma, bir şeyler yapabilme doğal gücü ya da yeteneği. 2 Etkide ya da eylemde bulunma imkânı veren hukukî, siyasî ya da ahlâkî güç. Formel olarak, *A*'nın *B*'yi, *B*'nin yapmayı tercih etmediği bir şeyi yapmaya zorlama gücü ya da kudreti. 3 Devlet yönetimini elinde bulunduranların, bir toplumu yönetenlerin siyasî, hukukî ve fiilî gücü. 4 Yönetenlerin, yönetme yetkisini elinde bulunduranların kendileri, hükümet.

Bir toplumun varolduğu her yerde, yönetici bir gücün, siyasî bir iktidarın varoluşu doğal ve anlaşılır bir şeydir. İnsanlık bu durumu ya da olayı, siyasî meşruiyet veya egemenlik teorileri yoluyla her zaman haklılandırmaya ve doğal hâlinden toplum sözleşmesi yoluyla toplum hâline geçişle açıklamaya çalışmış veya Marksizmin yaptığı gibi, bunu bir sınıfın iktisadî egemenliğinin bir yansıması olarak değerlendirmiştir.

Öte yandan, iktidarın tarih içinde çok büyük bir dönem boyunca monarşik bir yapı arzettiği, tek elde toplanmış olduğu bilinir. Modern dönemde, mutlakiyetçiliğe karşı verilen uzun süreli mücadelelerin ardından, iktidarın çok çeşitli işlevleri, onun kötüye kullanılmasını önlemek maksadıyla, birbirinden ayrılmıştır. *Kuvvetler ayrılığı* olarak bilinen bu ilkeye göre, yasama kuvveti yasaları yapar, yürütme organı (hükümet) yasaları uygular, yargı da yasaların uygulanmasından kaynaklanan anlaşmazlıkları çözer.

Siyasî düşüncenin tarihi, bugün iktidar gerçeğinin birbirlerini tamamlayan iki farklı düzeyde ele alınabileceğini ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi, farklı sosyal güçler arasında göreli bir denge sağlayan önlemlerin tümü, yetkilerin kullanımıyla ilgilidir. Bu bağlamda, klâsik iktidar analizi toplumsal yaşamın özelliklerine karar vermenin kim tarafından ve hangi amaçlarla saptanabileceğini saptamak amacıyla ilkeler düzeyinde gelişmiş ve iktidarın meşruiyeti problemi ele alınırken, sorun çıkar sorunu olarak vazedilmiştir. Bu durumda iktidar, genel çıkarı sağlamak için siyasî olarak kurulan organları tanımlar. Söz konusu yaklaşım, hukukî, siyasî ve temsille ilgilenen bir yaklaşım olup, iktidarı yasaklar ve çıkarlar çerçevesinde ele alırken, iktidarın bastırıcı fonksiyonunu öne çıkarır.

Buna karşın, ikinci düzey analizini iktidarın fonksiyonel niteliği üzerinde yoğunlaştırır, bir sosyo-ekonomik yapıda bireyleri toplumla bütünleştirmeye ve programlamaya yarayan iktidar uygulama yöntemleri üzerinde yoğunlaşır. Söz konusu düzey, yaklaşım ya da analiz türü iktidarın çoğulcu görünümüne ağırlık verirken, iktidarı belirli kurumlarla sınırlanmış bir şey olarak değil de, aile, okul, ordu, v. b. g., sosyal birimleri meydana getiren hiyerarşik ilişkilerin her aşamasında uygulanan yaygın bir şey olarak görür. Hâl böyle olunca da, iktidarı çıkar, yasak ve baskı çerçevesi içinde kavramak yerine, onu iktidar mekanizmalarını yaratabilecekleri olumlu etkiler dizisi içine yerleştirmek suretiyle anlamak gerekir. Bu ikinci yaklaşımın günümüzdeki en önemli temsilcisi ünlü Fransız düşünürü Michel †Foucault'dur.

iktidar/bilgi [İng. *power/knowledge*; Fr. *pouvoir/connaisance*]. †Pozitivizmin yansız ve nesnel bilgi anlayışına olduğu kadar, †Marksizmin özgürleştirici bilgi konsepsiyonuna da karşı çıkan Michel Foucault'nun bilginin iktidar rejimlerinden ayrılmaz olduğunu dile getiren kavramı.

Foucault'nun modern akılla onun adına geliştirilmiş olan özgürleşim şemalarından duyulan postmodern kuşkunun bir tezahürü olan iktidar/bilgi kavramı, Nietzscheci bir kavram olup, ik-

tidarla bilginin ayrılmaz ya da bir ve aynı şey olduğunu dile getirir. Başka bir deyişle, Foucault da, tıpkı Nietzsche gibi, bilgi ya da hakikat isteğinin çok daha temelde bulunan bir güç isteminin tezahürü olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla, onun söz konusu kavramı, bilginin her zaman belli bir iktidar ya da güç ilişkileri şebekesinin göreli ve sorgulanabilir ifadesi olduğunu ortaya koyar. Bilgi, iktidar ilişkilerinin bir ürünüdür.

Dahası, iktidar/bilgi kavramına göre, güç kullanımı bilgiyi gerektirir, güç kullanımına bilgi aygıtlarının üretimi eşlik eder. Bilgi, Foucault'ya göre, kendi varlık ya da imkân koşullarının iktidar ilişkilerini içermesi anlamında, politiktir.

iktidar seçkinleri [İng. *power elite*; Fr. *élite de pouvoir*]. Ünlü Amerikalı sosyolog Wright Mills'in modern Amerikan toplumunda iktidarı elinde bulunduran, siyasî liderler, endüstri patronları ve askerî liderleri tanımlamak için kullandığı terim. Bu üçlü küme, iktidarlarının temeli saisadî olmadığı için. yönetici sınıf olmaktan ziyade, bir iktidar seçkinleri kümesi oluşturur.

ilahiyat. İslâm düşüncesinde, din ve ilâhî varlığı, yani Allah'ın varlığını ve sıfatlarını konu alan disipline verilen ad. Allah'ın sıfatlarını, varoluşunu, Allah ile diğer varlıkların ilişkilerini konu edinen İslâmî bilim.

ilerleme [Os. *terakki*; İng. *progress*; Fr. *progrés*; Al. *fortschritt*]. Onsekizinci yüzyılda, ama daha çok ve özel olarak ondokuzuncu yüzyılda tanımlanan, ve aklın, bilimsel bilgiyle teknolojinin toplum alanındaki tezahür ya da yansımasını ifade eden terim.

Buna göre, ilerleme ondokuzuncu yüzyıldan itibaren endüstrileşmeye eşitlenmiştir. Bu dönemde, teknolojik gelişmenin maddî refah açısından önemli gelişmeler sağlayacağı, sağlık standartlarının yükselişine yol açıp, insan yaşamını uzatacağı düşünülmüştür. Yine endüstrileşme ve ilerlemenin haklı olarak aynı zamanda yurttaşlık haklarıyla insan haklarının güçlenip gelişmesi sonucunu doğuracağı, eğitim bakımdan gelişmeye yol açacağı savunulmuştur.

Bütün bunlar çoğunluk gerçekleşmekle birlikte, yirminci yüzyılda ortaya çıkan dünya savaşları, faşist ve totaliter yönetimler ilerlemeye duyulan inanca önemli ölçüde zarar vermiştir. Bugün ilerlemeye inananların, ilerlemeyi temele alan teorilerin yanıtlamak durumunda olduğu temel sorular şunlardır: 1 İlerlemeden hangi toplumsal gruplar yararlanmaktadır?, 2 Neyin ilerleme olduğuna kim karar verecektir?, ve nihayet 3 İlerleme adına nelerden vazgeçilecektir?

ilerlemecilik [Os. *terakkiperverlik*; İng. *progressivism*; Fr. *progressivisme*]. 1 Genel olarak, evrenin ana gerçeğinin devamlılık ve kalıcılık değil de, değişme olduğu inancıyla, herşeyde bir gelişme ve ilerleme aramak eğilimi. Siyasî ve toplumsal açıdan ilerlemeyi, toplumsal koşulları iyileştirmeyi ve söz konusu iyileştirmenin gerçek bir toplumsal adalete yol açacağını savunan görüş.

2 Daha dar bir çerçeve içinde ise, ilerlemecilik, iyimser bir felsefenin ifadesi olarak, ilerlemeye inanan, insanlığın giderek daha fazla ve yetkin bir bilgiye ve mutluluğa ulaşacağını savunan görüşü ifade eder.

†Bacon'la başlayan, †Descartes, †Kant ve †Voltaire'le sürüp, †Comte, †Darwin ve †Marks'ta en yüksek düzeye erişen bir tavır olarak ilerlemecilik, insan bilgisinin giderek gelişeceğini, insanın doğaya egemen olup, evrenin gizlerine nüfuz edebileceğini dile getirir. İlerlemeci bakış açısını, güce dayanan ilişkilerin yerini hukukî ilişkilerin alacağı ve bu durumun uluslararası bir barışı doğuracağı düşüncesiyle ifade eden †Kant'tan sonra, Comte üç evre yasasıyla, insanlığın, teolojik ve metafizik evrenin ardından, pozitif evrede endüstriyel bir toplum düzenine kavuştuğunu söylemiş ve bilgiyle kültürün insanlığa aydınlık getirdiğini savunmuştur. Marks'-

ın insan toplumlarının köleci, feodal, kapitalist, sosyalist ve komunist dönemlerden geçerek ilerlediğini öne süren görüşünün yanı sıra, Darwin de biyolojik bir ilerleme yasası ortaya atmıştır.

3 İlerlemecilik eğitim felsefesinde ise, daimiciliğin karşısında yer alan ve eğitimin, ezelî ebedî doğruların aktarılması süreci olarak değil de, deneyimin sürekli bir yeniden inşası olarak anlaşılması gerektiğini savunan akıma karşılık gelmektedir. Eğitimin yaşamın kendisi olup, çocuğun yetişkin hayatında karşılaşması muhtemel deneyimlere doğru yöneltilmesi gerektiğini savunan bu eğitim anlayışına göre, öğrenme çocuğun ilgileriyle ilişkili olmalıdır. Başka bir deyişle, çocuk merkezli okul kavramını savunan, problem çözme yoluyla öğrenmenin önemini vurgulayan ilerici eğitim anlayışına göre, anlamlı bilgi, kendisiyle bir şey yapılabilen bilgi olduğundan, onun deneyimle birleştirilmesi gerekir.

iletişim [İng. *communication;* Fr. *communication;* Al. *kommunikation*]. Zihinler ya da benler arasında kurulan ve düşünce, mesaj, niyet ve anlamların bir zihinden diğerine aktarılmasını sağlayan etkileşim; belirli bir düşünce, mesaj ya da bilinç içeriğinin, söz, konuşma ya da söylenimler türünden fizikî araçlarla, bir insandan, kişi ya da zihinden bir başkasına aktarılması süreci.

İletişim, niyetli ya da niyetsiz olduktan başka uzlaşımsal ya da uzlaşımdışı olabilir. Yine, konuşma, yazı, mimik ve bedensel tavır yoluyla gerçekleşen ve duyuların aracılık yaptığı normal iletişime ek olarak, zihinler arasında telepati yoluyla kurulan doğrudan temas anlamında iletişimden de söz edilebilir. İletişimin üçüncü türü ise, elektronik araçlarla, kitle iletişim araçlarıyla gerçekleştirilen iletişim şeklidir.

Düşünce içeriklerinin sözle, çeşitli iletişim araçlarıyla kişiden başka kişilerin zihinlerine aktarılması, mesajların bir taraftan diğerine iletilmesi olarak tanımladığımız iletişim konusunda çalışanlar 'kimin kime, neyi, hangi araç ve sonuçlarla aktardığı?' sorusu üzerinde dururlar. Farklı yer ya da düzeylerde, örneğin bireyler, toplumsal gruplar arasında, veya bir toplum içinde, ya da toplumlar arasında ortaya çıkan iletişimin farklı düzeylerdeki çeşitli yönlerini farklı disiplinler ele alır. Örneğin sosyoloji, iletişim sürecini daha yüksek ve karmaşık bir düzeyde ele alır ve iletişimi anlam dolaşımı olarak değerlendirir.

Söz konusu anlam dolaşımı ya da sirkülasyonunu anlayabilmenin bir yolu semiyotiktir, yani işaret ya da göstergelerin anlam kazanma biçimlerine ilişkin araştırmadır. Yine sosyoloji, modern toplumlarda iletişimin kurumlar tarafından düzenlendiği gerçeğine dikkat çekerek, özellikle kitle iletişim araçları sayesinde, iletişimin birkaç kişiden çok sayıda insana doğru olduğunu söyler ve aktarılan mesajların doğası, bağlamı, içsel yapısı ve değeri üzerinde durur.

Yalnızca insan varlıklarına özgü olan, hayvanlar arasında olduğu gibi, kendiliğinden ya da otomatik olarak değil de, niyetli olan, rasyonel bir temeli bulunan ve uzlaşıma dayanan iletişim türüne insanî iletişim adı verilir.

İşte bu bağlamda, belli bir düzeni olan iletişim akışı içinde birbirlerine bağlanan bireyler kümesine *iletişim şebekesi;* içinde iletişimin gerçekleştiği fizikî, sosyal, psikolojik ve zamansal çevreye *iletişim bağlamı;* iletişimi kişisel bakımdan etkili, sosyal açıdan da uygun bir biçimde gerçekleştirebilme yeteneğine *iletişim ehliyeti* ya da *yeterliliği;* bireyin kişiler arası ilişkilerde kullandığı iletişim biçimine *iletişim tarzı* adı verilir. İşte iletişimle ilgili bütün bu olguları ele alan, iletişimi olgusal bir düzeyde inceleyen bilim de *iletişim bilimi* olarak tanımlanır.

iletişim teorisi [İng. *communication theory;* Fr. *théorie de la communication;* Al. *kommunikaiton theorie*]. İletişimi analiz edip açıklayan; iletişime, olgusal bir düzey-

den ziyade, olması gereken açısından yaklaşan teori tarzı.

Bu tür bir iletişim teorisinin günümüzde bilinen en iyi örneği, hiç kuşku yok ki Frankfurt Okulu teorisyenlerinden Jürgen Habermas'ın iletişim teorisidir. Okul'un eleştirel teorisini yeniden canlandırmaya, onu ontolojik ve epistemolojik olarak temellendirmeye kalkışan Habermas eleştiriyi, iletişim insan toplumunun zorunlu bir koşulu olduğu için, bir iletişim teorisinde temellendirmiştir. İletişim teorisiyle Aydınlanma ve pozitivizmin araçsal akılcılığının çok çeşitli tezahürlerinden aşikâr bir biçimde farklı olan iletişimsel bir rasyonalite anlayışı geliştiren; dil aracına yaslanmayan, para ve iktidar gibi araçları zorlayıcı ve bastırıcı bir tarzda kullanan ve dolayısıyla, yaşama dünyasını tahakkümü altında tutan kapitalist ekonomik düzenin iletişim modeline karşı, öznelerarası bir yaşama dünyasının özgürleşimi için dile, iletişime ve ideal söz durumunu yaratacak bir özsel akılcılığa dönüşün gerekliliğini vurgulayan Habermas'a göre, her iletişim eylemi zımnen dört ayrı geçerlilik iddiasında bulunmayı ihtiva eder. Bu geçerlilik iddiaları, anlaşılır olması gereken dilin, ahlâkî ilişkileri içeren bir öznelerarası alanla, dış gerçeklik ve konuşmacının kendi duyguları, inançları ve niyetlerinin iç doğasıyla ilgilenir.

Buna göre, 1 araçsal eylemde, ya da empirik söylem bağlamında verimlilik iddiasında bulunulur. 2 Betimleyici söz ediminde, ve teorik bir düzlemde, doğruluk iddiasında bulunmak söz konusu olur. Bilişsel bir boyut içinde konumlanan bu ilk iki iddia türü, daha ziyade Aydınlanmanın araçsal akılcılığını karakterize eder. Habermas'ın ayırıcı katkısını ifade eden 3 düzeyde, ifade edici bir çerçeve içinde, duygusal ve estetik açıklamalar gündeme gelir. Burada temel değer, doğruluk değil, fakat sahicilik ve içtenliktir. 4 Ahlâkî bir düzeyde, pratik bir söylem içinde, normlar ve değerler ışığında, haklılık iddiasında bulunulur.

iletişimsel eylem [İng. *communicative action*; Fr. *action communicative*; Al. *communikative action*]. Habermas'ın eylem kategorizasyonunda, iş ya da emekten sonra gelen temel insanî etkinlik türü.

Üç ayrı dünyayı, yani doğal bir nesneler ve olaylar dünyasıyla, özneler arasında meşru kişisel beklentilerden oluşan bir sosyal dünyayı ve kendi arzuları, istekleri, inanç ve niyetlerinin meydana getirdiği öznel dünyayı birbirinden ayırd edebilme yeteneğine sahip insanın eylemlerini iki temel başlık altında toplayan Jürgen Habermas, bunlardan birincisini, özde bağlı olduğu Marksist anlayışa uygun olarak, bütün amaçlı-rasyonel eylem şekillerini kapsayacak biçimde emek diye ifade etmiştir. Buna göre, insanın birinci dünyayla ilişki kurmasını, onu kendi dünyasıyla sosyal dünyanın ilgi/çıkarlarına uygun bir biçimde dönüştürmesini sağlayan eylem türü emektir. Tanımlanmış amaçları belirli koşullar altında gerçekleştirme olarak emek ya da amaçlı-rasyonel eylem, kendi içinde araçsal eylem ve stratejik eylem olarak ikiye ayrılır. Bunlardan araçsal eylem, dış gerçekliğin, nesneler ve olaylar dünyasının etkin bir biçimde denetlenmesi ölçütüne göre uygun diye nitelenen araçları düzenleyen eylemdir. Stratejik eylem ise, mümkün alternatif seçimleri doğru değerlendirmeye bağlı olup, hesaplamanın sonucudur. Burada, söz konusu olan rasyonalite türü, Habermas'a göre, doğa bilimleri ve teknolojide somutlaşan hesaplayıcı, klâsik rasyonalitedir.

Habermas'a göre, insan ikinci olarak, bir yaşama dünyasında, içinde kendisinin başka insanlarla birlikte yaşamak durumunda olduğu bir öznelerarası alanda eylemde bulunur. Söz konusu eymel, iletişimsel eylem olup, etkileşim kategorisi içinde ortaya çıkar. Emeğin bir nesneler dünyası üzerindeki araçsal kontrol ilişkisini içerdiği yerde, o iletişimsel eylemi özneler arasındaki karşılıklı anlama ölçütüne göre tanımlar. Emeğin teknik kuralların nesneler dünyasına uygulanma-

sından meydana geldiği yerde, iletişimsel eylem ahlâkî normlara bağlı olmak durumundadır. O, davranış bağlamında, karşılıklı beklentileri tanımlayan, ve eylemde bulunan asgarî iki özne tarafından anlaşılması ve kabul edilmesi gereken bağlayıcı mutabakat normları tarafından yönetilir. Değer ve normların sahasında ortaya çıkan iletişimsel eylem alanı, Habermas'ın Aydınlanmanın formel rasyonalitesine alternatif olarak getirdiği iletişimsel ya da özsel rasyonaliteyi tanımlar.

ilgisiz sonuç yanlışı [İng. *fallacy of irrelevant conclusion*; Fr. *erreur de la conclusion hors de propos*]. Kanıtlanmak durumunda olan husus ya da tezi değil de, başka bir tezi kanıtlayan, kanıtlanacak tezi ne kanıtlayan ne de çürüten akılyürütmeyle belirlenen ve *ignaratio elenchii* olarak bilinen gayrı formel yanlış türü.

ilinek [Yun. *sumbebekos*; Os. *âraz*; İng. *accident*; Fr. *accident*; Al. *accidens, akzidens*]. 1 Genel olarak, bağımsız ya da kendinden kaim bir varoluşu olmayan, ancak ve ancak bir tözde varolabilen özellik ya da nitelik. 2 Aristoteles mantığında, bir töze yüklenen, fakat o tözün varoluşu için, zorunlu, özsel olmayan özellik, sıfat, araz, ilinti. 3 Zorunlu ya da sürekli olmaksızın ortaya çıkabilen özellik; şeyde ortaya çıkan, fakat ne tanım, ne türsel ayırım ne de cins olan ve şeyin diğer nitelik ya da sıfatlarıyla zorunlu bir ilişkisi bulunmayan nitelik; bir ve aynı bireyde, bulunabilen ya da bulunmayabilen özellik; öznede, öznenin yokoluşu ya da ortadan kalkışı sonucunu doğurmaksızın, mevcut ya da yok olabilen nitelik.

Bu bağlamda, ilinek aynı zamanda, bir şeyin gerçek doğası için özsel olmayan, o şeyin her ne ise o olması için kendisine ihtiyaç duymadığı, kendi özsel doğasından çıkarsanamayan nitelik olarak *ilineksel özellik* diye tanımlanır. Buna göre, ilineksel özellik, bir şeyin, onun belli bir sınıfın üyesi olması için zarurî olmayan herhangi bir özelliğini, bir şeyin, söz konusu şeyin özünün, doğasının zorunlu olarak dışında kalmak durumunda olmasa da, varoluşu sırasında sahip olabileceği ya da olmayabileceği bir niteliğini; o şeyin özünü ya da doğasını bozmadan, özsel, zorunlu diye tanımlanan özelliklerine zarar vermeksizin ortadan kaldırılabilecek ya da soyutlanabilecek bir niteliğini ifade eder.

ilk [Os. *mebde, mebâdî*; Lat. *archeus*; İng. *arche, first*; Fr. *archée, premier*; Al. *archaeus*]. 1 Zamansal olarak, belli bir zaman dizisinde en eski olan, kendisinden önce gelen hiçbir şey bulunmayanşey; 2 mantıksal açıdan, başka terimler aracılığıyla tanımlanmayan, başka önermelerden türetilmemiş olan, başka ilkelerin sonucu olmayan, bir çıkarımın başına yerleştirilen genel önerme; 3 değer açısından türünün yetkin örneği olan şey; 4 epistemolojik bakımdan temel ve apaçık olan doğru için kullanılan terim.

İlk sıfatı, buna göre, bir analizde, bir önerme ya da sonuçtan hareketle geriye doğru giden bir çözümlemede, kendisine en son ulaşılan önerme ya da doğruyu; bilgi düzeninde ise, tüm bilgilerimizin temelinde bulunan, doğruluğu ve açıklığıyla kendisini zihne, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde zorla kabul ettiren ve kendisinden türetilen başka önermelerin doğruluğunun teminatı olan doğru ya da ilkeyi gösterir.

5 Varlık açısından ise, ilk deyimi, kendinde başka varlık ya da gerçekliklerin varlık nedenini içeren, ya da başka varlıkların fail ya da ereksel nedeni olan varlık için kullanılır.

Bu bağlamda, nesneleri, olayları veya kişileri kategorize etmeye veya sınıflamaya yarayan, kişi, nesne ya da olaylar kümesinin en iyi örneğine *ilkörnek* adı verilir. Öte yandan, eklemleme ve farklılaşma pratikleri türünden tüm dilsel işlemlerin modeli olan yazı türüne, hem yazılı ve hem de sözlü dili temellendiren imkâna *ilkyazı* denmektedir.

ilkçağ idealizmi [İng. *ancient greek idealism*; Fr. *idéalisme antique*; Al. *klassiker idealismus*]. İdealist düşünce geleneğinin başlatıcısı olan antik Yunan düşünürü †Platon'un metafiziğiyle belirlenen idealizm türü.

Platon felsefesine özgü idealizm, ünlü Yunan filozofunun İdealara insan zihninden ayrı ve bağımsız bir gerçeklik yüklemesinden, ve bu İdealan, duyularla algılanan empirik dünyadan ayrı, akılla anlaşılabilir bir dünyada toplamasından oluşur. Bu İdealar, insan zihninin ürünü olmayan, düşünen öznelerin değişme ve yanlışlarından bağımsız olan, fakat dış dünyada varolan şeylerden ve insanlardan önce gelen, dış dünyada varolan şeylerin kendilerine göre şekillendiği yetkin ve değişmez modeller, ilkörnekler, özlerdir. Platon'un bütün bir İlkçağ ve Ortaçağ idealizmini etkileyen idealizmi, şu hâlde, nesnel ve aşkın bir idealizm olmak durumundadır.

Platon'un siyaset ve toplum felsefesi de, söz konusu özcü ve idealist gerçeklik anlayışıyla birleşir. Başka bir deyişle, İdeaları tümel ve aşkın özler olarak gören Platoncu idealizm, ideal devlete, bireylerin değişken, gelip geçici ve farklı çıkarlarının üstünde, aşkın ve yetkin bir varoluş yükleyen siyaset felsefesiyle tamamlanır. Bu idealist anlayış, toplum ve devletin varlığında, bireysel değerleri tanımaz, bireyin haklarından pek söz etmez, çünkü tümel, yetkin, aşkın ve ideal olan, bireyden önce gelir.

Söz konusu idealizm, şu hâlde, zihinden bağımsız bir varlık olmadığını, varlığın zihne tâbi olduğunu söyleyen ve devleti değil de, bireyi ön plâna çıkartan †modern idealizmden, zihinden bağunsız bir gerçeklik kabul etmek, fakat bu gerçekliği, İdea ya da kavram cinsinden tanımlamak ve devleti ön plâna çıkartıp, bireyi devlete tâbi kılmak bakımından farklılık gösterir.

ilke [Os. *umde, esâs, kaidei esâsiye*; İng. *principle*; Fr. *principe*; Al. *prinzip*]. Zamansal, mantıksal, epistemolojik ya da ontolojik düzende ilk olan.

Buna göre, 1 ontolojik anlamda bir şeyin kökeni ya da kaynağı, nihaî ve en yüksek nedeni olan şeye; bir bileşik cismi meydana getiren, mutlak ya da göreli olarak basit olan öğe, birtakım sonuçları ya da etkileri olan güce; bir şeyi açıklayan, şeylerin özsel özelliklerini, karakteristiklerini veren temele ilke denir.

Buna karşın, 2 ilke, mantıkta, her tür akılyürütmenin kendisine dayanmak, kendisine uygun olmak durumunda olduğu düşünce yasasını; kendisinden başka önermelerin çıkarsandığı genel önermeyi; bir çıkarımda, çıkarımın başına yerleştirilen ve kendisi başka önermelerden çıkarsanmamış olan önermeyi ifade eder. İlke, 3 bilimde, bir bilimi yönlendirici ve organize edici bir işlevi olan ve söz konusu bilimdeki araştırma ve gelişmenin kendisine tâbi ve bağlı olduğu önerme ya da doğruya; fenomenleri açıklama faaliyetinde, vazgeçilmez bir temel olarak ortaya çıkan genel önerme, yasa, kural ya da doğruya; 4 ahlâk alanında ise, eylemde temele alınan pratik kural, eylemi belirleyen, eylemin kendisinin sonucu olduğu norma karşılık gelir.

Bir ilke, mantıksal anlamda kendisinden başka önermelerin çıktığı genel bir önerme, eylemin kendisinden türediği ahlâkî kural ya da norm olarak, daha genel ilkelerin bir sonucu ya da bir dizi tartışma ya da teorik akılyürütmenin nihaî ifadesi olabilir. İşte bu çerçeve içinde, kendisi başka ilke ya da akılyürütmelerin bir sonucu olmayan ilkeye, *ilk ilke* adı verilir. Buna göre, il ilkeler bir sistemin temelinde bulunan ve sistemin varlığı ve tutarlılığının kendisine bağlı olduğu apaçık yasa, neden ve kuralları; şeylerin, her ne ise o olmasını sağlayan temel yasaları; varlığın, ontolojinin kategorileri ya da postülalarını, her tür bilginin temelinde bulunan evrensel doğruları tanımlar. Öte yandan, davranışımıza ya da araştırmamıza yön vermek, düzen kazandırmak için kullanılan bir ilkeye ise, *yönlendirici ilke* denilmektedir.

Bilimden, bilimsel araştırmadaki belirleyici bir ilke olarak nedensellik ilkesini, ahlâk alanından da, ahlâkî yaşamı belirleyen koşulsuz buyruğu kendisine örnek olarak verebileceğimiz *düzenleyici*

ilke, aktüel olarak doğru kabul edilen, kanıtlanamamakla birlikte, pratik ya da kuramsal bakımdan değer taşıyan bir ideal olarak olarak değerlendirilmelidir. Yine, formel mantığın ilkelerine, tüm akılyürütmelerin kendilerine dayandığı apaçık, temel doğrulara da *rasyonel ilkeler* adı verilir.

ilkelcilik [Os *iptidâiyye;* İng. *primitivism;* Fr. *primitivisme;* Al. *primitivismus*]. İlkel yaşam ve toplum biçimine yüksek bir değer biçen ve uygarlığın katkılarını göz ardı ederek, ilkel yaşam tarzını ve insandaki ilkel saflık ve basitliği özleyen anlayış; uygarlık tarihini başlangıçtaki saf ve kusursuz bir durumun bozulması olarak gören, kurtuluşun ancak saf, basit ve ilkel bir yaşama geri dönülmesiyle söz konusu olabileceğini savunan görüş.

İlkelcilik bu çerçeve içinde, kronolojik ilkelcilik ve kültürel ilkelcilik olarak ikiye ayrılır. Bunlardan 1 *kronolojik ilkelcilik* tarihin en iyi döneminin, ilk ve en eski dönem olduğu inancıyla belirlenirken, 2 *kültürel ilkelcilik,* uygarlığın kazanım ve başarılarının kötü olduğu ve insanlığa kötülük ve mutsuz getirdiği inancından oluşur.

ilk elden ödevler [İng. *prima facie duties;* Fr. *devoirs à première vue*]. İngiliz düşünürü David †Ross'un, Kant'ın ödev ahlâkından ve koşulsuz buyruk anlayışından hareketle geliştirdiği ahlâkî ödevler bütünü.

Buna göre, ahlâkî bakımdan apaçık olan, kabul etme zorunluluğu duyduğumuz, mutlak ödevler olma eğilimi sergileyen ve kendileriyle çatışan başka bir ilk elden ödev olmadığı takdirde, mutlak ödevler olarak görülmek durumunda olan ödevlere, ilk elden ödevler adı verilir. Ross'un ilk elden ödevleri arasında, verilen sözü tutma, özür dileme ya da yapılan bir yanlışı telâfi etme, başkalarının şahsınıza yönelik iyilikleri karşısında şükran duyma, başkalarına kötülük yapmaktan her durumda kaçınma, adil olup, herkese hakettiği değeri verme ve yetenek, iyilik, karakter ve erdem bakımından gelişmeye çalışma ödevi gibi ödevler yer alır.

ilk felsefe [Yun. *prote philosophia;* Os. *felsefi ûlâ;* İng. *first philosophy;* Fr. *philosophie première*]. †Aristoteles'in, varlık olmak bakımından varlığın kendisini, varlığın nedenlerini, ilk ilkelerini ve özsel özelliklerini, her tür varoluşun genel ve kalıcı özelliklerini konu alan, değişmez ve aşkın varlığı araştıran ve günümüzün metafizik ve ontoloji anlayışıyla, teolojisine yakın olan disipline verdiği ad.

ilk hareket ettirici [İng. *prime mover;* Fr. *premier moteur*]. Aristoteles metafiziğinde, evrendeki tüm hareketin, kendisi hareket etmeyen kaynağına, ereksel neden olmak anlamında, evrendeki hareketi başlatan doğaüstü güce verilen ad. Evrendeki hareketin başlatıcısı olduktan başka, söz konusu hareketin koruyucu ya da idame ettiricisi olan, kendisi olmadığında evrende hiçbir hareket ya da değişmenin olamayacağı hareket kaynağı.

İlk kez olarak Aristoteles tarafından ortaya atılmış, tektanrılı tüm dinlerin filozof ve ilahiyatçıları tarafından geliştirilmiş olan İlk Hareket Ettirici düşüncesi, Aquinalı †Thomas'ın beş yolundaki birinci kanıta karşılık gelmektedir.

ilk madde [Os. *heyulâyı ûlâ;* İng. *prime matter;* Fr. *première matière*]. Tümüyle gizil bir biçimde, potansiyel olarak varolan, her tür özellikten yoksun bulunan dayanak. Tüm fizikî nesnelerde aynı olan ve aktif güç ya da ilkeler tarafından şekillenen madde. Hiçbir yerde tek başına varolmayan, bundan dolayı, bir soyutlamanın sonucu olan ve ancak madde ve formdan meydana gelen bireysel şeylerin doğasındaki bir öğe olarak varolan dayanak.

ilk neden [Os. *illeti ûlâ;* İng. *first cause;* Fr. *cause première*]. Evrenin varoluşunu kendisine borçlu olduğu, evrenin dışında olan fail neden. Sonucun doğuşuna gerçekten katkıda bulunmakla birlikte, sonucun dışında, sonuca aşkın olan, kendisi evrenin nedeni olmakla birlikte, kendisinin nedeni bulunmayan neden.

Evrenin varoluşunun temel ve başlangıç nedeni olmakla birlikte, kendisi bir nedenin sonucu olmayan ilk varlık. Evren varolmadığı zaman, nedensel faaliyetiyle evreni yaratmış olan, ya da evren statik bir biçimde, hiçbir neden sonuç ilişkisi söz konusu olmadan varolduğunda, evrendeki nedenselliği başlatan Tanrı.

İlk nedenin aktif bir güce, sınırsız bir kudrete sahip olduğu kabul edilir; buna göre, ilk neden eseri olan evrenden bağımsız olup, ondan doğası bakımından da önce gelir. Buradaki nedensellik, zaman içinde ardışıklıktan farklı bir nedensellik olarak ortaya çıkar, çünkü geleneksel felsefede ilk nedenin eserinden, zamansal olarak değil de, mantıksal olarak önce olduğu kabul edilir.

Evrende söz konusu olan ve bilim tarafından araştırılan tüm ikincil nedenlerden çok daha derin ve temelli bir anlam içinde neden olan söz konusu ilk neden, Tanrı olarak tanımlanır. İlk neden olarak Tanrı, evrende ortaya çıkan tüm varlık ve ikincil nedenlerin temeli olduğundan, O'nun var olmadığını düşünmek olanaklı değildir. İlk neden kendinden var ve kalıcı olan Varlık'tır, çünkü ilk neden'in kendisine neden olduğunu söylemek doğru ve uygun bir konuşma tarzı değildir; O, kendi kendisinin yeter nedenidir.

ilk neden kanıtı [İng. *first cause argument*; Fr. *argument de cause première*]. Tanrı'nın varoluşunu, evrenin varolduğu olgusundan ve nedensellik ilkesinden hareketle kanıtlamaya çalışan kanıta verilen ad.

Kozmolojik kanıt olarak da adlandırılan bu kanıt, dünyaya ilişkin doğrudan gözleme dayanan ve bundan dolayı empirik bir kanıt olarak adlandırılan 'Düzen ve amaç kanıtı'ndan farklı olarak, yalnızca evrenin varolduğu empirik olgusuna dayanır.

İlk neden kanıtına göre, doğanın içinde ortaya çıkan fizyolojik, biyolojik, v. b. g., olaylara ek olarak, doğanın kendisi de bir açıklamaya gerek duyar. Yani, nasıl ki doğadaki her varlığı, doğada olup biten her olayı nedenini göstererek açıklamaya çalışıyorsak, aynı şekilde bir bütün olarak doğanın kendisini de açıklamamız gerekir, çünkü varlığa gelen herşeyin bir nedeni vardır ve hiçbir şey nedensiz değildir. Bir şey, belli bir sonuç, ancak ve ancak kendisinden mantıksal ve kavramsal bakımdan önce olan bir nedenle açıklanabileceğine göre, doğa da ancak ontolojik olarak kendisinden önce olan 'doğaüstü bir varlık'la, yani Tanrı'yla açıklanabilir.

Yine, aynı çerçeve içinde, her olayın bir nedeni olması gerektiğini ve herhangi bir şeyin kendi kendine varlığa geldiğini söylemenin bir çelişkiden başka hiçbir şey olmadığını belirtmemiz gerekir. Her neden daha önceki bir nedenin sonucudur ve bu, her bir önceki nedenle ilgili olarak, bu şekilde geriye doğru gitmek zorundadır. Fakat bu nedenler dizisi sonsuzca geriye gidemeyeceğinden, nedenler dizisinin bir başlangıcının olması gerekir. Öyleyse, olaylar dizisinin başlatıcısı olan, ancak kendisi bir neden tarafından meydana getirilmemiş olan bir ilk nedenin var olması gerekir. Kanıta göre, bu nedenler dizisi doğaya, ilk neden de Tanrı'ya karşılık gelir.

İlk neden kanıtı, herşeyden önce çelişik olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Eleştiriye göre, kanıt herşeye başka bir şey tarafından neden olunduğu kabulüyle başlamakta, fakat daha sonra, Tanrı'nın ilk neden, nedeni olmayan neden olduğunu öne sürerek kendi kendisiyle çelişmektedir. Buna göre, kanıt aynı anda hem, kendisine neden olunmamış bir neden olamayacağını ve hem de Tanrı gibi, bir neden tarafından meydana getirilemeyen bir ilk neden bulunduğunu öne sürmektedir. Başka bir deyişle, kanıt her nedenden önce başka bir nedenin gelmesinin zorunlu olduğunu söylediği hâlde, ilk nedeni niçin bu kuralın dışında tuttuğunun yeterli bir açıklamasını verememektedir. Bu kuralın yalnızca doğal olaylar için geçerli olduğunu söylemek ise, problemi çözmeden bırakmak demektir.

İkinci olarak, kanıtın sonuçlar ve nedenler dizisinin sonsuzca geriye gitmesinin mümkün olmadığını, nedenler dizisinin bir başlangıcı olması gerektiğini varsaydığı, yani bir varsayıma dayandığı için, bir kanıt olmadığı söylenmiştir. Başka bir deyişle söz konusu itiraz, bir nedenler dizisinin bir başlangıcı olmasının hiç de zorunlu olmadığını dile getirir. Nitekim, matematik ilk terimi olmayan bir dizi kavramının, hiç olmazsa tutarlı bir şey olduğunu göstermiştir.

Üçüncü olarak, kanıtın herşeye rağmen kabul edilmesi durumunda, onun herşeye gücü yeten bir Tanrı'nın varoluşuna işaret etmekle birlikte, Tanrı'nın herşeyi bilme ya da mutlak olarak iyi olma gibi özellikleri hakkında hiçbir şey söylemediği belirtilmiştir.

imge [Os. *suret, suretî akliyye*; İng. *image*; Fr. *image*; Al. *vorstellung*]. Dış dünyadaki nesnelerin zihinsel resim, kopya ya da tasarımı; gerçek ya da gerçekdışı bir şey ya da olgunun zihindeki tasarımı; varolan şeylerin, zihinde oluşan sureti; resimsel niteliği olan tasarım; zihnin, duyusal bir niteliği, ya da dış dünyada varolan bir şeyin kopyasını, duyusal uyaranların yokluğunda meydana getirmesi sürecinin ürünü olan zihinsel nesne.

Zihinde bir imgenin oluşması, algı sonucunda olabileceği gibi, daha sonra bir algıyı düşünmek, çağrıştırmak, bir şeyi imgelemde kurmak yoluyla da olabilir.

İmgenin söz konusu anlamı içinde, duyusal imgelerde somutlaşmayan, imgelere dayanmayan ve tümüyle soyut olan düşünce tarzına ya da kavramsal anlamlara imgesiz düşünme adı verilir.

imgelem [Os. *muhayyile*; İng. *imagination*; Fr. *imagination*; Al. *einbildungskraft*]. Hayalgücü, muhayyile. Zihinde, imge ya da suretler oluşturma, algısal olmayan imge içeriklerini kurma yetisi, bu imge, suret ya da tasarımları, dış dünyadaki karşılıklarından bağımsız olarak, yeni birleşimler hâlinde, bir araya getirme gücü. Algıları imgeler, tasarımlar şeklinde canlandırma, değiştirme ve yeni yapılar içinde düzenleme yetisi. Deneyim ya da tecrübeleri nesnelleştirme yeteneği.

Daha önceki algıları zihinde canlandırmaktan oluşan *yineleyici imgelem*, temel ya da özgün imgeleri ya da imge içeriklerini yeni birleşimler şeklinde bir araya getirme faaliyetine karşılık gelen *yaratıcı imgelem*den farklılık gösterir. Yaratıcı imgelem de yine, zihinde kendi kendine ve kontrolsüzce fantazi oluşturma gücü ve bilim ya da felsefe alanında, bir plâna göre, kontrollü bir şekilde gerçekleşen imgeleme yetisi olarak ikiye ayrılır.

imkân kanıtı [İng. *proof from necessary versus possible being*]. Tanrı'nın varoluşunu kanıtlayan kozmolojik kanıtın ya da İlk Neden kanıtının bir türü.

Kanıta göre, evrendeki varlıklar, varolmaları kadar, varolmamaları da mümkün olan varlıklardır. Bu türden varlıklar, varolmaları kadar yok olmaları da imkân dahilinde olan, yokluklarını düşünmenin bir çelişki yaratmadığı mümkün ya da olumsal varlıklardır, zira onlar her zaman var değildirler, varlığa gelir ve yokolup giderler. Buna göre, mümkün varlık ya kendi kendisinin nedenidir ya da onu varlığa getiren başka nedenler vardır. Fakat, kanıta göre, mümkün varlığın kendi kendisine neden olduğu söylenemez, çünkü böyle bir durumda, o varolmak bakımından kendi kendisinin nedeni olacaktır ki, bu kesinlikle saçmadır. Bundan dolayı, mümkün varlık varolmak için, kendisinin dışında bir nedene ihtiyaç duyar.

İmkân kanıtına göre, mümkün varlığa neden olan varlığın kendisi ise, ya yine mümkün bir varlık ya da zorunlu bir varlık olmak durumundadır. Neden olan varlığın mümkün bir varlık olması durumunda, onun da başka mümkün varlıklara ihtiyacı olur. Bununla birlikte, kanıta göre, bu zincir sonsuza değin sürüp gidemez. Bu nedenle, varlık veren nedenin zorunlu bir neden olması gerekir. Kanıta göre, bu, varolan herşeyin sadece mümkün varlıklardan meydana gelmediği anlamına gelir. Mümkün varlıkların dışında, bir de zorunlu varlık olmalıdır.

Zorunlu varlık, varolmaması mümkün olmayan varlıktır ve bu Zorunlu Varlık ta, Tanrı'dır.

Kanıt ilk kez, varolanları mümkün varlık ve Zorunlu Varlık diye ikiye ayıran ve Zorunlu Varlığı, özü varoluşunu içeren Varlık olarak tanımlayan †Farâbî tarafından öne sürülmüş, daha sonra da †İbnî Sinâ tarafından geliştirilmiştir. Batı'da ise, kanıt Aquinalı †Thomas tarafından ortaya konmuştur.

imsak. İslâmda, kötü davranışlardan sakınma; Kur'an ve hadislerde geçen çokanlamlı sözleri yorumlamaktan kaçınma tavrına verilen ad.

inanç [Os. *itikât, iman*; İng. *belief, faith*; Fr. *croyance*; Al. *glauben*]. 1 Genel olarak, bir şeyin ya da kimsenin varlığına, bir iddianın doğruluğuna inanma, biri için güven besleme durumu. 2 Dinî bir çerçeve içinde, evreni yaratan ve yasalarını koyan bir Tanrı'nın varoluşunu ve vahyi tartışılmaz kabul etme tavrı. 3 İnanç, felsefedeki özel anlamı içinde ise, doğruluğuyla ilgili olarak kesin sonuçlu kanıtların, sağlam verilerin bulunmadığı, fakat yine de doğruluğu lehinde belirli dayanakların söz konusu olduğu *ö* gibi bir önermenin doğru olduğunu düşünme ya da savunmaya, kesin bilgiden daha zayıf olmakla birlikte, temelsiz sanıdan çok daha güçlü olan bilgi parçasına karşılık gelir.

Buna göre, *ö* önermesini bilmenin, *ö* önermesinin doğruluğunu gerektirdiği, yani yanlış bilgiden söz edilemeyeceği yerde, *ö* önermesine inanma ile *ö* önermesinin aktüel olarak yanlış olması bir tutarsızlık yaratmaz, yani inanç yanlış da olabilir. İnanç, yargının öznel tarafı olarak da tanımlanabilir. İnanç, doğruluğu için sağlam dayanakların, rasyonel temellerin pek söz konusu olmadığı bir önermeyi doğru kabul etme tavrıdır. Bu çerçeve içinde, ilk ilkelere ya da aksiyomlara inandığımız yerde, bu ilk ilkelerden ya da aksiyomlardan mantıksal olarak çıkarsanmış olan önermeleri bildiğimiz söylenebilir.

Üç tür inançtan söz edilebilir: I *Bildiğinden şaşmama olarak inanç*: İnanılan şeyin karşıtı hakkında kanıtlar olduğu halde, aynı şeye inanmaya devam etmekten oluşur. Buna göre, insanın daha önceden kazanmış olduğu görüşlerine bağlanmayı sürdürmesi, duygusal açıdan kuşkularla rahatının kaçmasından ya da sahip olduğu görüşlerin doğru olmadığın gösteren yeni verilerin ışığında düşünme alışkanlıklarını yeniden gözden geçirme ihtiyacı ile karşı karşıya gelmesine kıyasla, daha büyük bir rahatlık sağlar. Bu nedenle, böyle bir tavır sergileyen insan, yeni kanıtlara tam bir kuşkuyla ve hatta düşmanca bakarak, yalnızca daha önceden kazanmış olduğu görüşleriyle uyuşan görüşleri kabul eder. Yeni veri ve kanıtlarla karşılaşınca, onları olduğu gibi yorumlamayı reddeder. İnandığı şeyin aleyhinde kanıtlar olduğu halde inanma, bundan dolayı, kanıtlardan kaçma ile birlikte yürür.

II *İnanma isteği olarak inanç*: Bir görüşü benimsemeye kalkıştığımız zaman, genellikte ortada üç alternatif vardır. Görüşü destekleyen kanıtlar varsa, ona inanmamız gerekir. Eldeki kanıtlar görüşün doğru olmadığını gösteriyorsa eğer, bu kez görüşten vazgeçmemiz söz konusu olur. Nihayet, ortada görüşü ne destekleyen ne de yalanlayan kanıt yoksa, bu kez eleştirel bir tavır takınmamız ve kuşku durumunda kalmamız iyi olur. İşte burada söz konusu olan inanç, kanıtlara rağmen değil de, üçüncü şıkta söz konusu olan bir seçim olarak, yani ortada kanıtlar olmadığı için, inanma arzusuna bağlı olarak inanmadır.

Çünkü insanlar kuşku durumundan hoşlanmazlar. Bu çerçeve içinde Amerikan filozofu †James, özellikle din ve ahlâk alanında, Tanrı'nın varolup olmadığı, insan ruhunun ölümsüz olup olmadığı konusunda ne leyhte ne de aleyhte hiçbir bilimsel kanıt olmadığı için, insanların Tanrı'nın varolduğuna ve ruhun ölümsüz olduğuna inanma arzusu ve hakları olduğunu söylemiştir.

Sonuncu inanç türü ise, III *deneyime dayalı beklenti olarak inançtır*. Burada ise, inanç kanıta dayanarak inanma anlamına gelir. Bu tür bir inanç, geçmişte doğru olduğu görülen şeyin gelecekte de kanıtlar tarafından desteklenmeye devam edeceği umut ve beklentisini içerir.

inanç felsefesi [Os. *felsefei itikat*; İng. *faith philosophy*; Fr. *philosophie de foi*]. Ahlâk ve dinin postüla ya da dogmalarını güçlendirmeyi amaçlayan, temel hakikat ya da doğruluğu doğrudan ve aracısız kavrayışa dayandıran; felsefenin görevinin dinî inancı açıklayıp anlamlandırmak olduğunu öne süren; ve dolayısıyla, akıldan çok inanca dayanan felsefe türü.

Daha çok gizemcilikle eşanlamlı olarak kullanılan inanç felsefesi, akla güvenmeyen, akıl karşısında inanca öncelik veren, kesinliğe giden yolda araç olarak insan ruhunun başka fonksiyonlarına değer veren, hakikatin kaynağının sezgide, duyguda veya belli bir mistik görüde olduğunu öne süren bir felsefedir.

inanç mantığı [İng. *logic of faith*; Fr. *logique de la foi*]. Ortaçağ felsefesinde, kimi düşünürler tarafından öne sürülen ve inancın, doğal ya da klâsik mantıktan üstün olan, kendisine özgü bir mantığı olduğunu savunan görüş.

Teizmin Tanrı kanıtlarının ispatlayıcı bir gücü olmadığını dile getiren, yalnızca analitik önermelerin mutlak bir biçimde kesin olduğunu öne süren; ve dolayısıyla, geleneksel Tanrı kanıtlarında kullanılan nedensellik ilkesinin analitik bir önerme olmaması nedeniyle, Tanrı kanıtlarının olasılı argümanlar olmaktan öteye gidemediğini savlayan bu mantık anlayışına göre, felsefeden çok daha üstün olan dogmatik teoloji alanında kullanılan inanç mantığı, klâsik mantığın özdeşlik ilkesini aşar.

inanma arzusu [İng. *will to believe*]. Amerikan filozofu William †James'ın, insanlarda varolduğunu belirttiği en derin arzu türü.

İnsanların kuşku durumundan hoşlanmadıklarını, bir şeye inanmayı tercih ettiklerini belirten James, insanların hakkında şu ya da bu yolla hiçbir şey bilmedikleri konulara ilişkin bir kanaati seçtiklerinde, bu kanaatin, onların dinî ve ahlâkî arzuları ile uyuşan bir nitelikte olacağını öne sürmüştür. Ona göre, inanma hakkını inanma arzusu belirler. Tanrı'nın varolup olmadığı, insan ruhunun ölümsüz olup olmadığı konusunda, ne leyhte ne de aleyhte hiçbir bilimsel kanıt yoktur. Bununla birlikte, insanlar bir Tanrı'nın varolduğuna ve insan ruhunun ölümsüz olduğuna inanma hakkına sahiptir, zira bu inançlar, insanın en temel ve en derin arzularına karşılık gelirler. Onlar olmasa, ahlâkî ölçütlerimiz, umutlarınız ve arzularımız çöker. Bundan dolayı, insan doğasının bu temel ihtiyaç ve arzusuna kesinlikle saygı göstermek gerekir.

inayet [Yun. *pronoia*; İng. *providence*; Fr. *providence*; Al. *vorsehung*]. Tanrı'nın, aşkla bağlandığı dünyada olup biten herşeyi önceden bilmesi ve yönetmesi; insanları kurtuluşa ya da selâmete eriştirmek için, onlara yapmış olduğu yardım, gösterdiği lütuf.

İnsanın içini aydınlatan, onu kuşkudan kurtaran ve insanlara doğru yolu gösteren tanrısal ışık olarak inayet, Tanrı tarafından insanlara yapılan manevî yardımdır. Buna göre, insan Tanrı'nın izni, isteği olmadan, hiçbir şey yapamaz; Tanrı'nın izni olmadan, yine evrende yer alan hiçbir varlık kıpırdayamaz. Şu hâlde, varlık kavramının kapsamına giren herşey Tanrı buyruğuna bağlıdır, Tanrı'nın iznine tâbidir.

Bu çerçeve içinde, Tanrı insanlar arasında kendine yakın bulduklarına bazı tanrısal ihsanlarda bulunur. İşte, inayet, insanın gönlüne uyarıcı bir ışık olarak doğan bu ihsanlar, insanı kurtuluşa erdiren söz konusu tanrısal yardım ya da lütfu tanımlar.

indirgeme [Geri götürme anlamına gelen Latince *reducere*'den gelen fiil; Os. *irca*; İng. *reduction*; Fr. *réduction*; Al. *reduktion*]. **1** Genel olarak, bir şeyi, kendisine özel ya da ayrıcalıklı bir konum atfedilen başka bir şeye geri götürme ya da o

şeye aracılığıyla açıklama. Buna göre, amaç *A*'ları açıklamak olduğunda, *A*'ların, kendilerine, örneğin ontolojik, veya mantıksal ya da ontolojik bir öncelikleri olduğu için imtiyazlı bir ya da statü verilen *B*'lerden başka bir şey olmadığı söylenir.

Bu çerçeve içinde, a) nesneler nesnelere, olaylar olaylara veya özellikler özelliklere indirgenebilir. İndirgemenin buradaki karşılığı *özdeşleştirme*dir. b) İndirgemenin ikinci anlamı, bir teorinin başka bir teori aracılığıyla açıklanmasını, anlaşılır hâle getirilmesini ifade eder. Söz konusu anlamı içinde indirgemenin gerçekleşebilmesi için, açıklanan teorinin kendisine indirgendiği teorinin diğerine kıyasla, epistemolojik bakımdan daha temel ya da basit, konu aldığı nesnelerin de ontolojik bakımdan daha ilksel olması gerekir. Bu tür bir indirgemeye teorik indirgeme adı verilmektedir. c) Öte yandan, bir grup veya belli bir alanla ilgili önermenin başka bir grup önermeye indirgenmesine *anlamsal indirgeme* denir. Bu tür bir indirgeme, örneğin toplumsal olgularla ilgili önermeler bireylere dair önermelere veya zihin hâlleriyle ilgili önermeler davranışa dair önermelere indirgendiği zaman gerçekleşir. d) Nihayet, belli bir rengin belli bir dalga boyundaki ışığa indirgenmesi örneğinde olduğu gibi, indirgenen ile onun kendisine indirgendiği şey arasında nedensel bir ilişki kurulduğunda, bu tür bir indirgemeye *nedensel indirgeme* adı verilir.

2 İndirgeme ikinci olarak ve biraz daha teknik, mantıksal anlam içinde, †Aristoteles'in tasım mantığında, ikinci ve üçüncü şekilden tasımların kanıtlanmasında kullanılan işlem ya da yöntemi ifade eder. Buna göre, ikinci ve üçüncü şekilden tasımlar, geçerli oldukları daha baştan varsayılan birinci şekilden tasımlara indirgenmek suretiyle kanıtlanır. İndirgeme burada, doğrudan ya da dolaylı olabilir. 3 †Fenomenolojinin kurucusu †Husserl'de ise indirgeme, şeyleri, herhangi bir önyargı veya önkabul olmadan, bizatihi oldukları gibi görebilme imkânı veren işleme ya da yöntemekarşılık gelir. Söz konusu indirgeme özün bizatihi kendinde ve kendi başına sezilmesine imkân veren *eidetik indirgeme* ve olgulardan transendental öznelliğin bizatihi kendisine götüren *transendental indirgeme* olarak ikiye ayrılmaktadır.

indirgemecilik [İng. *reductionism*; Fr. *réductionisme*] 1 Genel olarak, karmaşık fenomenlerin en iyi bir biçimde, bu fenomenleri temel, ilkel öğelerine ayıran bir bileşen analiziyle anlaşılabileceğini; doğaya ilişkin daha derin bir kavrayışa, ancak ve ancak belli bir düzeyde gerçekleştirilen her analizin daha derin ve ileri bir düzeye götürülmesi durumunda ulaşılabileceğini öne süren ve dolayısıyla, açıklanmak istenen fenomen ya da fenomenleri ilkel öğelerine irca eden tavır; daha karmaşık ve yüksek düzeyden fenomenleri daha basit ve aşağı düzeyden fenomenler aracılığıyla açıklayan bir öğretinin yaklaşımı; çok farklı ve çeşitli fenomenleri ilk ya da temel bir açıklayıcı ilkeye geri götürme stratejisi.

Bu çerçeve içinde, karmaşık ve anlaşılması güç olan bir şeyi daha az karmaşık olana indirgeyerek açıklama tavrını ifade eden indirgemecilik, ayrıca, bir hukuk sistemini, bu sistemin tanımladığı hak ve ödevleri hiç dikkate almadan salt güç ilişkilerine indirgeyerek açıklamada, cinselliği, ilişkiye girenlerin duygu ve düşüncelerini hiç hesaba katmadan, biyolojik bir fonksiyon olarak tanımlamada olduğu gibi, '...den başka hiçbir şey değildir' ifadesiyle somutlaşan, dünyayı bir önyargının, önceden varılmış bir sonucun bakış açısından basitleştirme arzusunu yansıtan, fakat felsefi olmayan tavır, açıklama türü için kullanılır.

2 Metafizikte, herşeyin, nihaî, en yüksek, zorunlu ve en gerçek diye tanımlanan tek bir şeye (örneğin, belli bir töze, oluşa, maddeye, Tanrı'ya, ruha ya da İdeaya) indirgenebileceği inancı ya da

tavrına *metafiziksel indirgemecilik* denir. 3 Öte yandan, genel olarak insan davranışını, kendi davranışları da cansız maddenin davranışını yöneten fizik yasaları aracılığıyla açıklanabilen daha aşağı türden hayvanların davranışlarına indirgeme tavrına, veya insan bilimlerinde toplumsal ya da kültürel fenomenleri biyolojik terimlere indirgeme veya grup davranışlarında gözlemlenen farklılıkları biyolojik özelliklere irca etme yaklaşımına *biyolojik indirgemecilik* adı verilir. Bu tür bir indirgemeciliğin en iyi örneğin sosyal †Darwinizmdir.

4 Bilimde, belli bir bilimi, örneğin psikolojiyi, başka bir bilime, örneğin fizyolojiye indirgeme ve söz konusu ikinci bilime dayandırıp, onunla açıklamaya, bilim felsefesinde ise, bütün bilim dallarının tek bir metodolojiye, tüm fenomenlere uygulanabilir olan ilkeleri içeren tek bir bilime indirgenebileceği görüşüne ise *mantıksal indirgemecilik* adı verilir. Söz konusu indirgemeciliğe göre, birbirleriyle doğrudan bir ilişkileri yokmuş gibi görünen ayrı ve farklı bilimlerin bile, birbirleriyle belli bir ilişkisi vardır. Bundan dolayı, tüm bilimler birbirlerine ve son çözümlemede de fiziğe indirgenebilir.

Daha yüzeysel veya ikincil bir bilimin yasalarını daha temel bir bilimin yasalarına indirgemekten oluşan mantıksal indirgemeciliğin en önemli örneği bütün bilimlerin yasalarının ilke olarak fiziğin ya da mikrofiziğin yasalarına indirgenebileceğini ya-da fiziğin yasaları yoluyla ifade edilebileceğini dile getiren öğreti olarak *fizikî indirgemecilik*tir. 5 İndirgemecilik, zihin felsefesinde ise, karşınıza *özdeşlik tezi* ya da *merkezî hâl kuramı* olarak bilinen ve zihinsel tüm yetilerin beyindeki olaylar ya da beyin hâlleri aracılığıyla açıklanabileceğini öne süren zihin öğretisi olarak çıkar.

6 Buna karşın, ekonomik ilişkiler bütünün toplumsal ve politik yaşamı bir bütün olarak belirlediğini savunan klâsik Marksizmin üstyapıyı temele indirgeme stratejisi ekonomik indirgemecilik olarak tanımlanır. 7 İndirgemecilik, sosyolojide ise, grup, sınıf ya da toplumsal bütünlere atıf yapan, gönderimde bulunan tüm kavram ya da terimlerin ilke olarak bireysel aktörlerin davranışlarına ilişkin betimleme ya da tasvirlerle ifade edilebileceğini savunan ve *metodolojik bireycilik* olarak tanımlanan görüş şeklinde karşımıza çıkar.

indirgeme yanlışı. Karmaşık bir bütünün parçalarından ya da kendisini doğuran nedenlerden başka hiçbir şey olmadığına, söz konusu parça ya da nedenlerle özdeş olduğuna, karmaşık bir bütünün, parçalarına ya da nedenlerine ilişkin bir betim ya da tasvirle tam olarak açıklanabileceğine inanma; bir fenomeni açıkladıktan sonra, fenomene ilişkin açıklamanın, fenomenin kendisinden daha gerçek olduğunu düşünme yanlışına verilen ad.

indirgeyici analiz [İng. *reductive analysis*; Fr. *analyse réductive*]. Felsefede, bir şeyi, örneğin bilgiyi veya insanın kendisini açıklarken, onu, oluşumunun temelinde yer alan ilk öğelere indirgeyerek açıklama tarzı.

Bu tür bir analize en iyi örnek, Fransız filozofu †Condillac'ın, insanı herşeyiyle, duyumlara indirgeyen, onun tüm zihinsel ve irâdî yaşantısını duyumlardan türeten, yani insanın tüm psişik yaşantısını dış dünyadaki nesnelerin neden olduğu duyumlara irca eden ve insanın tüm zihinsel faaliyetlerini bu temel üzerine yeniden kuran analizidir.

indirgeyici maddecilik [İng. *reductive materialism*; Fr. *matérialisme réductif*]. Bilinç ve insan zihni de dahil olmak üzere, evrendeki herşeyin maddeye indirgenebileceğini ve hareket hâlindeki maddeyle açıklanabileceğini öne süren görüş.

Çözümleyici maddecilik olarak da bilinen bu görüş, maddî olmayan şeylerle ilgili kavramları madde kavramıyla çözümlemeyi amaçlar.

in esse. Varlık hâlinde, aktüel olarak varolan, varoluş hâlinde bulunan şey için kullanılan Latince terim.

in facto. Olmuş, bitmiş, tamamlanmış, tümüyle aktüelleşmiş ya da gerçekleşmiş, somut bir ürün olarak ortaya çıkmış, zihinde değil de, dış gerçeklikte olan şey için kullanılan Latince terim.

in fieri. Oluş süreci içinde bulunan, tamamlandığı, tümüyle gerçekleştiği zaman, olacağı şey doğrultusunda gelişen varlık için kullanılan Latince terim.

in intellectu. Dış dünyada, zihinden bağımsız olarak varolabilme olasılığı da bulunmakla birlikte, temelde ve öncelikle zihinde, bir düşünce ya da kavram olarak varolan şey için kullanılan Latince terim.

İngiliz empiristleri [İng.*British empricists*; Fr. *empristes anglais*]. Bilgi bakımından deneyci bir görüşü benimseyen ve varlığı insanın algısına bağlı kılan Locke, Berkeley ve Hume'la, onların genel bakış açılarını paylaşan Mill, Ayer, Russell gibi daha sonraki İngiliz düşünürleri için kullanılan geleneksel terim.

insan doğası [İng. *human nature*; Fr. *nature humaine*]. 1 İnsanın, kazanılmış değil de, içgüdüsel olan, doğuştan getirdiği yapısı, insan varlığının özgün kuruluşu. 2 Fizikî, ama daha çok sosyal güçlere karşıt olarak, algı, yargı, bellek, arzu gibi güçlerle tanımlanan, kendi içinde boş ve formdan yoksun olup, dış etkilerle biçimlenebilen, fakat son çözümlemede yarattığı büyük kurumsal ürün ve değerlerle, yani dil, din, hukuk, devlet, sanat, bilim ve felsefe gibi eserlerle anlamlandırılmak durumunda olan yapı.

İnsan eylemi ve bilincinin temelinde yer aldığı varsayılan temel ve belirleyici özellikler bütünü olarak insan doğasını meydana getiren temel özellik ya da unsurların ne olduğu, hep bir tartışma konusu oluşturmuştur. Nitekim, †Hobbes, †Darwin ve †Freud gibi düşünürler insan doğasının bencil ve çıkarcı unsurları üzerinde yoğunlaşırken, †Comte, †Rousseau ve †Marks gibi filozoflar insan doğasını belirleyen başat özelliklerin işbirliği ve diğerkâmlık olduğunu iddia etmişlerdir Buna karşın, postyapısalcı ve postmodernistler insan doğası fikrini reddederler.

insanı kâmil. Tasavvuf düşüncesinde, en yüce basamağa erişmiş, kemale ermiş, tinsel bakımdan olgunluk katına ulaşmış; bütün bir varlık alanının kendisinde dile geldiğini kavrayan; kendi geçici varlığından sıyrılarak Tanrı'da sonsuzluğa varan kimse.

Tasavvuf inancında, kâmil insan çok çeşitli sıfatlarla tanımlanır. Buna göre, o Allah'ın sûreti, Allah da onun ruhu gibidir. Öte yandan, o evrenin ruhu, evren de onun sûretidir. Bundan dolayıdır ki, tasavvufta, âlem *insan-i kübrâ* denilmiştir. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması itibariyle, O'nun bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan ve varlığın esas mertebelerini kendinde toplayan insan olarak kâmil insan, göz bebeğine benzer, kendisi dışında herşeyi görür. Allah'ın zat, sıfat ve isimlerinin aynası olan kâmil insanın huyu, suyu, bilgisi de iyidir.

insanın yetkinleşebilirliği inancı [İng. *belief in the perfectibility of of man*; Fr. *croyance en perfectionnabilité de l'homme*]. İnsan varlığının sonsuzca gelişebileceğine, onun ahlâkî ve toplumsal duyarlılığıyla davranışlarını sınırsızca geliştirebileceğine, bireysel ve toplumsal potansiyel güçlerini tam olarak gerçekleştirebileceğine, söz konusu gelişme ve ilerleme sürecinin ileriye ya da yukarıya doğru olan sürekli bir evrim sürecinden meydana geldiğine duyulan inanç.

insanmerkezci hümanizm [İng. *anthropocentric humanism*; Fr. *humanisme anthropocentrique*; Al. *anthropocentrisch humanismus*]. Çağdaş Fransız düşünürü Jacques Maritain'in (1882-1973) 'tanrımerkezci hümanizm' olarak bilinen kendi görüşüyle karşı çıktığı modern ve laik hümanizme verdiği ad.

Bu hümanizm, Descartes, Locke ve Rousseau'nun ortaya koyduğu insan anlayışına dayanır. Buna göre, insan günahsız, doğal dinin ürünü olduğu için, Tanrı'nın inâyetine, vahiy ve mucizelere ihtiyaç duymayan bir insandır. Maritain'e göre, Locke ve Rousseau gibi düşünürlerle doğal din hareketinden başka,

laikleşme sürecinden de etkilenen ve Tanrı'yı yok sayıp, yerine doğayı geçiren insanmerkezci hümanizm, †maddecilik ve †pozitivizmin bir ürünü olmak durumundadır. O, mutlak doğruların olmadığını savunurken, insanı tanrılaştırmış, kötülüğü evrim sürecindeki geçici bir evre olarak değerlendirmiştir.

İnsanmerkezci hümanizmin laik insanı, Maritain'e göre, yaşamın kendisine sonsuz bir değer verip, ona adeta tapınıştır; özgürlüğe inanmakla birlikte, özgür irâdeyi temele alamamış; makineye kölelik içinde eşitliğe inanırken, adaleti unutmuş, kardeş sevgisinden yoksun olarak demokrasinin peşine düşmüştür. Bu tür bir hümanizmin, çağdaş dünyadaki sonucu, Maritain'e göre, Marksizm ve Alman nasyonalizmidir. Bundan dolayı, onun gelişiminde ayrıca Marx, Darwin, Freud ve Nietzsche'nin büyük katkısı olmuştur.

insanmerkezcilik [Os. *lilbeşeriyye*; İng. *anthropocentrism*; Fr. *anthropocentrisme*; Al. *anthropocentrismus*]. İnsanı merkeze alan; insanlığı evrenin merkezine yerleştiren, insan varlıklarının ilgi ve çıkarlarına özel bir önem atfeden görüş ya da yaklaşım.

İnsanı dünyanın merkezi, bütün yaradılışın nihaî hedefi yapıp, herşeyin kendisine tâbi olduğu nihaî ve en yüksek amaç olarak gören, örneğin, güneşin insanın aydınlanması ve ısınması, bitki ve hayvanların da insanın beslenmesi için varolduğunu savunan anlayışı ifade eden bir terim olarak insanmerkezcilik, Yunanca insan anlamına gelen *anthropos* ve merkez anlamına gelen *kentron* sözcüklerinden türetilmiştir. Buna göre, insanmerkezcilik, insanın değerlerinin evrenin işleyişi için gerekli temeli oluşturduğunu ve evrenin de bu değerleri desteklediğini öne sürerek, gerçekliğin, yalnızca öznel insan tecrübesinin formlarının oluşturduğu temel üzerinde açıklanabileceğini belirtir.

Geleneksel felsefî ya da dinî görüşlerle İlkçağların biliminde rastlanan bu görüş, Rönesans'la birlikte yok olup gitmiştir.

insan yaşamının üç düzeyi [İng. *three levels of the life of life of man*; Fr. *trois niveaux de la vie de l'homme*]. 19. yüzyıl Fransız filozofu Maine de †Biran ile insan için, estetik, ahlâkî ve dinî varoluş olmak üzere üç ayrı varoluşun söz konusu olduğunu öne süren Danimarkalı filozof Sören †Kierkagaard'ın, insan varlığı açısından üç ayrı yaşam tarzı arasında bir seçme yapma olanağı bulunduğunu ifade eden görüşleri için kullanılan genel terim.

Bu filozoflardan, örneğin insan aklı ve irâdesinin başka bir kaynaktan yardım görmediğinde, yetersiz ve sınırlı olduğunu savunan Maine de Biran'a göre, insan varlığı için birinci yaşam düzeyi, bir hayvan ya da duyumsal bir varlık olarak yaşamayla belirlenir. Bu düzeyde, insan tümüyle edilgen olup, kendisini hayvanî doğasına, etin istek ve tutkularına teslim etmiş durumdadır.

İkinci yaşam düzeyinde ise, insan bilincin yaşamını, düşünen ve özgür bir biçimde eyleyen bilinçli öznenin hayatını sürer. Burada, kişisel ve kendine yeter bir varoluş söz konusudur. Buna karşın, üçüncü yaşam düzeyinde, insan kendisini Tanrı'ya teslim eder, mutlak bir edilgenlik hâli içinde, Tanrı'nın etkisi altında, Tanrı aşkıyla tinsel bir yaşamı gerçekleştirir.

in se. Ortaçağda, Tanrı'yla ilişkili olarak kullanılan ve 'kendinde' anlamına gelen Latince terim. Buna göre, Tanrı, herşeyin kendinde olduğu, kendinde bulunduğu, ezelî ebedî, nihaî ve en yüksek, kaim varlıktır.

inşacılık [İng. *constructivism*; Fr. *constructivisme*; Al. *konstruktivismus*]. **1** Epistemolojide, bilginin elde ettiğimiz, kazandığımız bir şey değil de, ürettiğimiz bir şey olduğu; bilgide veya herhangi bir disiplinde araştırma konusu olan nesnelerin, dış dünyada insan zihninden bağımsız olarak varolan ve keşfedilmeyi bekleyen nesneler değil de, yapımlar, insan zihni tarafından meydana getirilen konstrüksiyonlar olduğu görüşü.

2 Matematikte, matematiğin konusunu meydana getiren nesnelere, ancak ve ancak onları ideal bir tarzda inşa etme veya kurma olanağı verecek etkin ve verimli bir yöntem bulunduğu takdirde nüfuz edilebileceğini öne süren öğreti.

3 Sosyolojide, sosyal yaşamın toplumsal olarak yaratılmış veya inşa edilmiş özünü ön plâna çıkartan, toplumun insan varlıkları tarafından etkin ve yaratıcı bir biçimde oluşturulduğunu, sosyal dünyanın, verili bir şey olmayıp, bireyler ve toplumsal gruplar tarafından inşa edildiğini savunan görüş. 4 Psikolojide, dünyaya dair bilgimizi şekillendirip oluşturan bilişsel yapıların çevre ile özne arasındaki karşılıklı etkileşim yoluyla geliştiğini iddia eden görüş.

i-önermesi [İng. *i-proposition*]. Klâsik mantıkta, dört tür kategorik önermeden tikel olumlu önermeye verilen ad.

'Bazı insanlar ölümlüdür' önermesi, söz konusu *İ* önermesine, tikel olumlu önermeye örnek olarak verilebilir.

ipse dixit. Önce Phytagorasçılar ya da Phytagoras'ın ardılları tarafından, bir tartışmada, bir fikir ya da görüşü, daha çok bir saygının ifadesi ve kesinliğin ya da doğruluğun güvencesi olarak hocalarına izafe etmek üzere kullanılan ve 'odedi' anlamına gelen Latince deyim. Deyim daha sonra, bir otoriteye körü körüne inanma ya da riayet etme tavrını göstermek için kullanılmıştır.

irâde [İng. *will*; Fr. *volonté*; Al. *wille, willkür, willenskraft*]. Eylemlerimizi, arzu, niyet ve amaçlarımıza göre, kontrol altında tutabilme ve belirleme gücü; kişinin belli eylem ya da eylemleri gerçekleştirmede sergilediği kararlılık; belli bir durum karşısında, gerçekleştirilecek olan eylemi, herhangi bir dış zorlama ya da zorunluluk olmaksızın, kararlaştırma ve uygulama gücü; eyleme neden olan, eylemi başlatabilen yeti.

İslâm düşüncesinde, Tanrı tarafından yaratılmış olan insanın sınırlı, sonlu irâdesine *cüzi irâde* adı verilir. Söz konusu irâde, insanla Tanrı arasında bağ kuran tanrısal bir özdür. Buna karşın, evrenin bütününü kuşatan, olanı, olacağı, varlık kavramı içine giren herşeyi bilen sınırsız ve yaratılmamış Tanrı irâdesine *küllî irâde* adı verilir. Küllî irâde, kendi özünden başka bir varlığı gerektirmeyen, yalnız kendi kendiyle varolan irâdeye karşılık gelir. Yine aynı bağlamda, Tanrı'nın buyruğunu ya da irâdesini ifade eden buyruk ya da irâdeye ise, *irâde-i ilahiye* adı verilir.

İrâde farklı filozoflarda aşağı yukarı aynı genel çerçeve içinde, özgürlüğün temelini meydana getiren isteme yetisi olarak tanımlanmıştır. İrâdeyi ruhun bir şeyin doğru ya da yanlış olduğunu tasdik ya da inkâr etme, olumlama ya da yadsıma yetisi diye tanımlayan †Spinoza'dan sonra, örneğin †Kant'a göre, irâde, nitekim pratik kavram ve kurallara göre eyleyen isteme yetisidir. †Hegel de isteme yetisi olarak özgür irâdeyi hukuk alanının temeline yerleştirmiş, †Nietzsche ise irâdeyi insana iki yaşam tarzı ve ahlâk anlayışı arasında seçim yapma imkânı veren en önemli güç olarak tanımlamıştır.

Öte yandan, irâdenin anlama yetisi ve bilgiyle nasıl bir ilişkisi bulunduğu konusu da, filozofları çokça meşgul etmiş olan bir konudur. Örneğin, Descartes'a göre, anlama yetisiyle irâde arasında, anlama yetisinin önceliğiyle belirlenen bir ilişki vardır. Anlama yetisi kişiye seçebileceği alternatifleri gösterir; irâde ise, anlama yetisinin gösterdiği alternatifleri olumlar ya da olumsuzlar, tasdik ya da inkâr eder. Buna karşın, ikisi arasında bir ayırım yapmamış olan Spinoza, anlama yetisinin açık seçik bir düşünceye sahip olması durumunda, irâdenin bunu kabul etmemesinin olanaksız olduğunu belirtmiştir.

İnsan irâdesinin anlama yetisiyle değil de, insan varlığının duygusal boyutuyla olan ilişkisi söz konusu olduğunda, irâdenin kendisinden beklenen disiplin ve kararlılığı sergileyememesi durumu *irâde zayıflığı* olarak tanımlanır. Bu bağlamda, irâde zayıflığı insanın, birtakım yüksek ahlâkî ve manevî değerlere ulaş-

ma yolunda, fizikî arzularını kontrol edememesini; bedensel isteklerini, birtakım ahlâkî ve rasyonel ilkelere dayanarak denetleyememesini; iyiye, doğruya ve olması gerekene ilişkin bilgiyle dizginlenmeyen, kontrol altına alınamayan istek ve arzular arasında bir çatışma olduğu zaman, kötü olanı isteme ve seçmesini ifade eder.

Yine, aynı bağlamda, insan irâdesinin, ün, şan, şeref, haz ve mutluluk gibi şeyler tarafından hiç etkilenmeyip, ahlâkın rasyonel ve evrensel ilkeleri, yasaları ve ödevlerine uyma yükümlülüğüyle belirlenmesi durumu; irâdenin dış koşullar tarafından belirlenmeyip, kendi yasasını kendisinin koyması hâli de *irâdenin özerkliği* diye tanımlanır. Örneğin Kant'a göre, insan özerkliğini, ancak akla uygun hareket etmek suretiyle, irâdenin kendi kendisi için koyduğu yasaya itaat etmesiyle kazanabilir.

Aynı koşullar söz konusu olduğunda, insanların, diledikleri takdirde, eylediklerinden başka türlü eyleyebileceklerini dile getiren öğretiye; insan varlıklarının, tümüyle belirlenmiş olmayıp, içinde bulundukları maddî, ekonomik, biyolojik, fizikî ve tarihsel koşulları aşabileceklerini savunan, insan için koşullanmışlığı ve belirlenmişliği kabul etmeyen görüşe; ahlâkî öznenin, dış uyaranlar tarafından belirlenmeyip, kendisini bilinç yaşantılarıyla anlayışına; irâdenin başka bir şey veya dış koşullar tarafından belirlenmeyip, kendi kendisini belirlemesi anlamında özgür olduğunu ileri süren yaklaşıma *irâde özgürlüğü teorisi* adı verilir.

İnsan irâdesinin fizyolojik, nörolojik, psikolojik, biyolojik, ekonomik ve tarihsel koşulların üstünde olduğunu, kendi kendisini özgürce belirleyebileceğini iddia eden görüş olarak irâde özgürlüğü teorisi, evrende, insanın dünyasında sınırlı bir belirlenmişlik olduğunu, bir insanın dünyaya gelmişse, gelmemezlik yapamayacağını, insanın nasıl, hangi dönemde ve hangi anne babanın çocuğu olarak dünyaya geleceğiyle ilgili bir tercihi olamayacağını, fakat insan bilincinin, özü itibariyle yönelimsel ve yaratıcı olduğu için, dünyaya bir kez geldikten sonra, özünü ve özgürlüğünü kurabileceğini savunur.

irâdecilik [Os. *irâdiyye mezhebi*; İng. *volontorism*; Fr. *volontorisme*; Al. *volontorismus*]. 1 Genel olarak, doğayı ve insan tecrübesinin çeşitli yönlerini, aklı bir kıyıya bırakarak, tümüyle irâde kavramının ışığında yorumlayan görüş ya da felsefî akım; entellektüel yaşamda, düşünme ve bilgilenme sürecinde ya da davranışla ilgili kararlarda irâdenin önemini vurgulayan tavır. İnsan irâdesinin akıldan üstün olduğunu ve dolayısıyla toplumsal, psikolojik, v. b. g., sınırlama ve koşullamaları aşabileceğini öne süren görüş olarak irâdecilik, hem teorik ve hem de pratik hayatta, bilgilenme sürecinde veya eylemle ilgili kararlara ulaşmada irâdeyi temele alır, irâdeyi temel yeti ya da meleke olarak ön plâna çıkarır.

2 Ahlâk alanında, ahlâkî kararlara ulaşmada ve ahlâkî değerleri oluşturmada tek ve belirleyici öğenin irâde olduğunu, insan irâdesinin, bilinç, akıl ve sezgi gibi değer kaynakları ve ölçütlerden kesinlikle üstün olduğunu ve insandaki diğer güç ve yetileri yönetmesi ve yönlendirmesi gerektiğini iddia eden öğreti. Böyle bir görüş *ahlâkî iradecilik* olarak tanımlanmaktadır.

3 Neyin ahlâken iyi ya da kötü olduğunu belirleyen biricik şeyin Tanrı'nın irâdesi ya da istemi olduğunu söyleyen görüş. Aynı zamanda *teolojik ahlâkî pozitivizm* diye tanımlanan bu görüş, *teolojik ahlâkî irâdecilik* olarak geçer.

4 İnsan aklı ya da diyalektiğin teolojik konularda yetersiz ve değersiz olduğunu, mantık yasalarının, ancak Tanrı'nın irâdesinin işe karışmasından dolayı geçerli hâle geldiğini, dinî inancın yalnızca irâdî bir eylem olan inancın kendisiyle haklı kılınabileceğini, dinin kaynağında irâdenin bulunduğunu savunan anlayış. *Teolojik irâdecilik* olarak tanımlanan bu görüş, ahlâkın nihaî ve en yüksek kay-

nağının, insan aklı ya da tanrısal akıl değil de, Tanrı'nın irâdesi olduğunu, belirli eylemlerin Tanrı tarafından yasaklanmış olduğu için günâh, belirli eylemlerin Tanrı tarafından buyurulmuş olduğu için sevap ve değerli olduğunu öne sürer.

5 Metafizikte, irâdenin yalnızca insan davranışını ve ahlâkı anlamak için değil, fakat gerçeklik bakımından da ilk ve temel olduğunu, nihaî ve en yüksek gerçekliğin irâdeden başka bir şey olmadığını, bütün bir fenomenler dünyasının yalnızca irâdenin bir tezahürü ya da ifadesi olduğunu savunan öğreti. *Metafizik irâdecilik* olarak bilinen bu görüş, irâdenin insan tecrübesindeki ve evrende hüküm süren tüm değişmelerdeki ilk ve en belirleyici güç olduğunu, bir güç olarak tasarlanan irâdenin değişmelerin kaynağı olduğunu, söz konusu irâdenin amaçsız, kendiliğinden, varolan herşeye içkin olan kör bir güç olduğunu iddia eder.

6 Hukuk felsefesinde, bir kişi için ahlâkî ve hukukî yükümlülüklerin sadece irâdî bir kararla, kişi tarafından verilmiş irâdî bir sözle başlayabileceği görüşü. 7 Yine hukuk ve siyaset felsefesinde, hukukî pozitivizm olarak da bilinen ve devletin yasalarının egemen güç ya da yasakoyucunun irâdesini yansıtıp, bağlayıcı güçlerini bu kaynaktan aldığını savunan öğreti.

irâde özgürlüğü problemi [İng. *problem of free will*; Fr. *problème de la volonté libre*]. Fizikî, biyolojik, tarihsel, ekonomik, coğrafî ve metafizik determinizmin geçerliliği kabul edildiğinde, insanın tüm eylemlerinin kendisinin etkileyemediği ve değiştiremediği koşullar tarafından belirlenmiş olması durumunda, günlük yaşamda çok sık sözü edilen sorumluluk, suç, kendi kendini belirleme, ideallerin peşinden gitme ve özgürlük türünden kavramların nasıl anlamlandırılabileceğiyle ilgili olan problem; insanın her eylemi, insandan bağımsız bir nedenselliğin eseriyse eğer, bu durumun insandaki özgürlük duygusu ve bilinciyle nasıl uzlaştırılabileceği problemi.

İnsanın kararı, insandan bağımsız nedenlerin ve koşulların ürünüyse eğer, bu durumun, insanların aynı koşullar söz konusu olduğunda, pekâla başka türlü davranabilecekleri inancıyla nasıl bağdaştırılabileceği problemi olarak tanımlanan irâde özgürlüğü problemi, dinî bir çerçeve içinde, herşeye kâdir olan ve gelecek de dahil olmak üzere herşeyi bilen bir Tanrı'nın varolması, insanların yapıp edecekleri herşeyi alınlarına yazmış olması durumunda, bunun, nasıl olup da insanın özgürlüğü ve sorumluluğuyla, günâh düşüncesiyle uzlaştırılabileceği, insanların nasıl olup da özgür olduklarının söylenebileceği problemi olarak karşımıza çıkar.

Örneğin, İslâm düşüncesinde, insanın Tanrı karşısında rüzgâra tutulmuş bir yapraktan başka hiçbir şey olmadığını, insan irâdesinin özgürlükten yoksun bulunduğunu savunan *Cebriye* adlı yazgıcı mezhepten sonra, *Mutezile* mezhebi, insan irâdesinin özgür, insanların da kendi eylemlerinin mutlak faili ya da yaratıcısı olduklarını öne sürmüştür. Bu görüşe göre, insan özgür bir varlıktır, çünkü eğer kötülükte tanrısal irâdenin etkisi söz konusu olsaydı, bu takdirde ya Tanrı'nın insanları eylemlerinden sorumlu tutmaması ya da Tanrı'nın haksızlık yaptığının, insana karşı adaletsiz davrandığının kabul edilmesi gerekecekti. İki alternatif te kabul edilemez olduğundan, insanların eylemlerini kendi özgür irâdeleriyle seçtiklerini söylemek gerekir. Tanrı kusursuz adaleti gereği, insanları seçmekte özgür bıraktığı eylemlerinden sorumlu tutar.

Söz konusu iki uç arasında kalan ve *ehli sünnet* diye bilinen ılımlı mezhep ise, aynı anda hem küllî veya tanrısal irâdenin varlığını ve hem de insanın kendi eylemlerini seçmede özgür olduğunu kabul etmiştir. Ehli sünnet içinde yer alan iki mezhepten gerek Eşariye'nin kurucusu el-Eşarî ve gerekse Maturidiye'nin kurucusu el-Maturidi, insanî eylemleri zorunlu davranışlar ve ihtiyarî eylemler diye ikiye ayırırken, birin-

cilerin irâdî olmadıklarını, oysa ikincilerin irâdî olduklarını vurgular. Refleks, titreme benzeri zorunlu davranışların tümüyle irâde dışı olmasına karşılık, değer yargılarına konu olan eylemler irâdî seçimin sonucu olan eylemlerdir. İnsan için özgürlük daha ziyade, bu iki eylem türü arasındaki farklılığın bilincinde olmaktan meydana gelir.

iradî [İng. *voluntary*; Fr. *volontaire*]. 1 Genel olarak irâdeyle ilgili olan; 2 zorlamanın eseri olmayıp, irâdeye bağlı bulunan, istemli olan, isteyerek yapılan için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, örneğin irâdeden kaynaklanan, irâdenin sonucu olan eylem tarzına; öznenin gerçek arzu, istek ve niyetlerine aykırı bir biçimde gerçekleşen ve dıştan gelen bir zorlamanın eseri olan eylem tarzından farklı olarak, arzu, istek, düşünce ya da motif türünden içsel bir olay ya da belli bir bilinç hâlinin yol açtığı, niyetli, amaçlı ve kendi kendisini belirleyen eyleme *irâdî eylem* adı verilir. Bilerek isteyerek yapılan ve başka türlü de gerçekleştirilebileceği hâlde, eylemi gerçekleştiren kişinin seçmiş olduğu tarzda yapılan ve kişiye sorumluluk yükleyen irâdî eylem her zaman bir yargı, bir karar tarafından başlatılır.

İreneos. 126 yılında doğup, 202 yılında din şehitliği mertebesine yükselmiş olan Hristiyan apolojisti.

Gnostikler için kaleme aldığı *Sapkınlara Karşı* adlı eserinde, varolan herşeyi yaratmış olan tek bir Tanrı'nın var olduğunu, gökyüzü ve yeryüzünün tek bir Yaratıcısının bulunduğunu öne süren Aziz İreneos, Tanrı'nın varoluşunu kanıtlarken, düzen ve amaç kanıtından başka, ortak onay kanıtından yararlanmıştır.

Ortaçağ felsefesini meydana getiren kimi konuları ilk kez olarak ortaya koyan Aziz İreneos, yaratma konusunu ele alan ilk Kilise babasıdır. Buna göre, Tanrı, dünyayı, †gnostiklerin †Anaksagoras, †Empedokles, †Platon ve †Aristoteles gibi Yunan düşünürlerinden hareketle iddia ettikleri gibi, ezelî olan maddeye şekil vermek suretiyle değil de, hiçten yaratmıştır. Dahası, Tanrı dünyayı zorunlulukla değil de, özgürce yaratmıştır; evren, iyiden ve iyilik amacıyla çıkmıştır.

irfan. İslâm felsefesi ya da düşüncesinde, Tanrı'yı ve Tanrı'nın sıfatlarını bilmeye yarayan tüm yollar için kullanılan terim.

Bu yollar, iki başlık altında toplanır: 1 Bilim adamlarına, bilginlere özgü olan ve sonuçtan nedene, eylemden sıfata ve sıfattan öze geçmeye yarayan istidlâl ya da çıkarım yolu. 2 Evliyaya özgü olan, ve gönülü temizlemekten ve gönülden madde ve dünya sevgisini atmaktan oluşan iç temizliği yolu. İrfan, tasavvuf geleneğinde, ayrıca kişinin 'kendisini bilmesi' olarak tanımlanır.

irfaniye. Batı ya da Hristiyan düşünce geleneğindeki gnostisizmin İslâm dünyasındaki versiyonu; kişinin tanrısal dünyanın tüm gizleri hakkında tam ve gerçek bir bilgiye sahip olabileceğini öne süren din görüşü.

irrasyonalim [İng. *irrationalism*; Fr. *irrationalisme*; Al. *irrationalismus*]. Aydınlanma ve 19. yüzyıl †akılcılığının, dünyanın rasyonel ya da uyumlu bir bütün olduğu, insan aklının bu uyumlu bütünü kavramaya yetili olduğu, dünyanın yapı ve işleyişini açığa çıkaracak olan, başkalarına aktarılabilir ve öğretilebilir olan yöntemler bulunduğu, insan toplumunun gelişmesinde, bu yöntemlerle kazanılan bilgiden yararlanılabileceği, insanın özü itibariyle makûl ve ilerlemeye açık bir varlık olduğu ve insanın potansiyel güçlerinin, bilgisizliğinin ortadan kaldırılması ve adalet ilkelerine dayanan kurumların yaratılması suretiyle hayata geçirilebileceği görüşlerine karşı çıkan felsefî tavır.

Düşünce tarihinde ortaya çıkmış olan üç ayrı irrasyonalizmden söz edilebilir: Bunlardan birincisi olan 1 *ontolojik irrasyonalizm* özellikle ünlü Alman filozofu †Schopenhauer tarafından öne sürülmüştür. Buna göre, söz konusu ontolojik irrasyonalizm, dünyanın bir anlam ya da amaçtan yoksun olduğunu, dünyanın iyi bir teleolojik ilke tarafından

yönetilmediğini, belirli rasyonel kategorilerin cisimleşmesi olmadığını, dünyanın merkezinde akla ve değere karşıt olan, bilinçdışı kör bir gücün, yani irâdenin bulunduğunu savunur.

2 *Epistemolojik irrasyonalizm* ise, gerçekliğin anlamdan yoksun olduğu tezine koşut olarak, doğanın bilimsel yöntemlerle kavranamayacağını, gerçekliğe ancak ve ancak sezgi yoluyla nüfuz edilebileceğini dile getirir. Akıl yoluyla kazanılan bilginin şematik, soyut ve yetersiz olduğunu, nesnelerle doğrudan ve yakın bir temas kuramadığını, gerçekliğin özünü veremediğini savunan epistemolojik irrasyonalizm, rasyonel bilginin yerine tam ve kesin olduğuna inandığı ve akıl dışındaki başka yollardan kazanılmış bir bilgiyi geçirmeye çalışır.

Sonuncu irrasyonalizm türü ise, 3 *ahlâkî irrasyonalizm*dir. Bu görüş, kendilerini yabancı ve anlamdan yoksun bir dünyada bulan insan varlıklarının, şu anı ya da şimdiyi yaşamaları, içgüdü ya da tutkularına uygun bir hayat sürdürmeleri, gerektiğinde anarşik davranışlara kalkışmaları, çıkar gözetmeyen bir sanat faaliyeti içinde olmaları gerektiğini, kısacası akıldışı ve anlamdan yoksun bir dünyaya verilecek en akıllıca tepkinin, akıldışı bir biçimde eylemek olduğunu iddia eder. İnsan davranışının akıl tarafından yönlendirilmediğini ya da yönlendirilmemek durumunda olduğunu savunan ahlâkî irrasyonalizmin, insan davranışının, aklın yönetimi ve yolgöstericiliği altında olmadığını öne süren şekline, 3-a) *betimleyici irrasyonalizm* adı verilir. Bu tür bir anlayışa en iyi örnek, insanın inancını, düşüncesini ve eylemini belirleyen etmenlerin bilinçsiz ve akıldışı etmenler olduğunu öne süren Freud'dur.

Buna karşın, insan davranışının akıl tarafından yönlendirilmemesi gerektiğini savunan ahlâkî irrasyonalizm türü ise, 3-b) *normatif irrasyonalizm* olarak bilinir. Bu tür bir anlayışın en ünlü temsilcileri ise, duygu ve doğal içgüdünün önemini vurgulayan †Rousseau, insanın durumunun saçmalığına işaret eden Kierkegaard ve hiç kuşku yok ki, Nietzsche'dir.

irrealizm [İng. *irrealism*; Fr. *irréalisme*]. 1 Nesnel bir gerçeklik, zihinden bağımsız bir varlık düşüncesini reddeden akım veya tavır. Nesnel gerçeklik düşüncesini yadsıyan çok sayıda akım olmakla birlikte, irrealizm teriminin bu anlamda kullanımı oldukça yeni olmak durumundadır.

2 Belli bir nesne ya da özellik türünün gerçek olduğunu, gerçekten varolduğunu öne süren görüşü yadsıyan teori. Bu bağlamda, *ahlâkî irrealizm* ahlâkî özellik ya da niteliklerin varoluşunu veya gerçekliğini yadsır.

isbatü'l bari. İslâm felsefesinde Tanrı ya da Yaratıcının varoluşunu kanıtlama faaliyeti için kullanılan deyim.

İslâm düşünürleri bu konuda, eşdeyişle Tanrı'nın varoluşunu ispatlama söz konusu olduğunda, Batı'daki düşünürlerle tam bir uyum içinde üç ayrı Tanrı kanıtını, yani kozmolojik kanıtı, teleolojik kanıtı ve ontolojik kanıtı kullanmışlardır. Bununla birlikte, İslâm filozofları, daha çok kozmolojik kanıtı kullanıp, bu kanıtın farklı versiyonlarını öne sürmüşlerdir.

İskenderiye Okulu [İng. *Alexandrian School*; Fr. *École d'Alexandrie*]. Milattan sonra üçüncü yüzyılın başlarında kurulup, kentin Arapların eline geçtiği 642 yılına dek olan dönemde, İskenderiye'de ortaya çıkan ve seçmeci, gizemci eğilimler sergileyen felsefe okulu.

Plotinos'un hocası olan Ammonyas Sakkas tarafından kurulmuş olan okula daha çok Yeni-Platoncu felsefe egemen olmuştur.

İskoç Aydınlanması [İng. *Scottish enlightenment*]. Avrupa'da 18. yüzyılda yaşanan genel †Aydınlanma hareketinin, İskoçya'da, biraz da bu ülkede 1707 ve 1830 yılları arasında gerçekleşen ekonomik gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan yansıması. Söz konusu Aydınlanma hareketinin en önemli iki temsilcisi, David †Hume ve Adam †Smith'tir. Kuş-

kucu bir empirizmi benimseyen bu hareket, teleolojik bir görüşten vazgeçerek, Descartesçı doğa anlayışının mantıksal sonuçlarını çıkarsamıştır.

Buna göre, İskoç Aydınlanması, dinî vahiy ve felsefî spekülasyon karşısında gözlem ve deneyimin önemini vurgulamış, ahlâkın gelişimiyle göreciliğin yarattığı güçlüklerin üstesinden gelmede toplumsal değişmenin ve toplumsal organizasyonun kaçınılmazlığına işaret etmiştir. Endüstrileşme sürecinin topluma maddî bir yarar sağladığını savunan hareket, bununla birlikte toplumsal ilerlemenin bireyin mutluluğuna zorunlulukla katkı yaptığı düşüncesinden sakınmıştır.

İslâm felsefesi [İng. *Islamic philosophy*; Fr. *philosophie islamique*; Al. *Islamisch philosophie*]. Kaynaklarını Hint, İran ve Yunan Uygarlıklarından alan ve İslâm Uygarlığına mensup olan ülkelerde, özellikle 8. ve 12. yüzyıllar arasında gerçekleştirilmiş olan her türlü felsefî faaliyete verilen ortak ad.

İslâm felsefesi, İlkçağ Yunan felsefesiyle Hristiyan Ortaçağ ve özellikle de modern Avrupa felsefesi arasında bir köprü olma işlevi yerine getirmiştir. Birçok düşünürün katkı yaptığı İslâm felsefesinin doğuşunda, herşeyden önce müslümanların bu dünyadaki yaşamlarını düzenleyen ve kurala bağlayan, ahiret âlemi için de rehber olan Kuran'ın indirilmiş olması etkili olmuştur. Kuran'ın bu niteliği, Kuran'ın yazılması, okunması, anlaşılması, yabancı dilleri, dinleri ve ulusları araştırma, Tanrı ve evren üzerine bilgi edinme sonucunu doğurmuştur.

Yine, Kuran'ı okumak ve anlamaktan doğan düşünce ayrılıklarına sımsıkı bağlı olan kelâmın kaynağında da Kuran, ve Hz. Muhammed'in değişik olaylar ve problemler karşısında inananları aydınlatmak, Kuran'ın bazı âyetlerini daha açık bir dille anlatmak için söylediği sözler bütünü oluşturan hadisler vardır. Hicretin ilk yüzyılının sonlarına doğru ortaya çıkan kelâm, itikat, tevhid (Tanrı'nın birliği), Tanrı'nın sıfatları, kaza ve kader, ahiret, ruhun ölümsüzlüğü, ölümden sonra diriliş gibi konuları işlemiştir.İslâm görüşlerini savunmayı ana ilke edinen kelâm, Kuran'ın âyetlerine anlam vermek, Kuran'ı anlamak, temellendirmek, her türlü İslâm dışı inançla mücadele etmek ve İslâmla ilgili anlaşmazlıkları çözmek amacı gütmüştür.

İslâm felsefesinin doğuşunda, ayrıca İslâmiyetin Şam ve Bağdat'ta, putperestlik ve Hristiyanlıkla yüzyüze gelişi ve bu durumun yol açtığı gerginlik, Tanrı'nın evrendeki mutlak kudreti ve bunun, insanın eylemlerinden sorumlu oluşuyla olan ilgisinin ortaya çıkardığı ahlâkî problemler ve nihayet, İslâm yaşam görüşünün birliğini koruma zorunluluğu problemi etkili olmuştur. Bu karmaşık problemlere ilişkin tartışma, İslâmın kendi sınırları içinde yedinci yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu problemlerin çözümü, tartışmaların bir sonuca bağlanması için, Kuran, Hadis, Kelâm ve Tefsire ek olarak, felsefî kavram ve yöntemlere gerek duyulmuştur. Söz konusu kavram ve yöntemleri ise, İslâm felsefesine, İlkçağ Yunan felsefesi sağlamıştır.

İslâm filozofları İlkçağ felsefesini, önce tek elden, M.S. III. yüzyılda İskenderiye'de doğmuş ve sonradan Batıya göçmüş olan Yeni-Platoncu †Plotinos'un eserlerinden öğrenmişlerdir. İslâm filozofları, Plotinos aracılığıyla, Yunan ve Latin felsefelerini tanımışlardır. Daha sonra da, o zamanlar bilinen bütün İlkçağ filozoflarını kendi dillerinde okumak için, Yunanca öğrenmişler ve Yunanlı filozofların eserlerini Arapçaya çevirmişlerdir.

Buna göre, İslâm felsefesinin ilk kaynağı Yunan filozoflarıdır. İslâm felsefesinin ikinci büyük kaynağı ise, Hint, İran, Mezopotamya ve Mısır'dır. İran ve Hint'ten gelen dinle karışık felsefî eserler, Hint'ten gelen Brahman ve Buda dinleri, Rig-veda, Kelile ve Dimne gibi dinî-ahlâkî eserler, İran'dan gelen Zerdüşt ve Mazdaizm dinleri ile Zend-Avesta gibi yarı dinî yarı ahlâkî eserler,

Mezopotamya'dan astronomi ve matematik, Mısır'dan zamanın tıpla ilgili kültür ürünleri yeni gelişmekte olan İslâm düşüncesi için önemli bir kaynak olmuştur.

İslâm felsefesi, genel nitelikleri itibariyle kavramcı bir nitelik arzeder ve deneyimden çok düşünceye, duyu verileri yerine akıl ilkeleriyle mantık kurallarına dayanır ve içinde yaşanılan dünya yerine, ölümden sonraki dünya ile ilgilenir. İşlediği konuları Kuran'dan, hadislerden, İslâm dininin ortaya koyduğu temel inançlardan seçen İslâm felsefesinin gerçek amacı felsefeyle, özellikle Platon, Aristoteles ve Plotinos'un felsefeleriyle dinin ilkelerini uzlaştırmak, dinle felsefe arasında içten bir bağlantı kurmak, dinin konularını felsefe görüşleriyle uzlaştırmak olmuştur. İslâm felsefesi inanca dayanan bir felsefe olup, onun birleştirici, inançla akıl arasındaki ayrılığı, dinin lehine olacak şekilde giderici bir niteliği vardır. İnsanı da konu edinmekle birlikte, etkilendiği Platon felsefesine uygun olarak, insanı maddî yanından sıyırır ve insanın gerçek bileşeni olarak, yalnızca ruhu görür.

İslâm felsefesinin belli başlı konuları arasında, herşeyden önce Tanrı vardır. Başka bir deyişle, İslâm felsefesinin konuları, en yüce varlık olan Tanrı'dan başlayarak, insana ve maddeye kadar inen bir varlıklar dizisinden oluşur. Varlık türlerinin en yüksek noktasında Tanrı vardır. Tanrı, özü bakımından bütün olarak bilinemez olan varlıktır; Tanrı'nın 'zat'ı aklın, bilgi gücünün, anlama yetisinin sınırlarını kesinlikle aşar. Tanrı'nın 'zat'ı bilinemese de, nitelikleri araştırma konusu olabilir. Buna göre, Tanrı 'kadim'dir, tüm varlık türlerinden öncedir. Onun başlangıcı ve sonu yoktur; Tanrı en olgun, en yetkin varlıktır. Yaratıcıdır, ezelî ve ebedîdir. Tanrı herşeyi bilir, herşeyi görür ve herşeyi duyar. O'nun bütün bu nitelikleri, ilâhî sıfatları ancak, akıl yoluyla anlaşılabilir.

Evren, İslâm felsefesine göre, Tanrı'nın eseridir, yaratılmıştır. Evrenin bir başlangıcı vardır ve o er geç yok olacaktır. Tanrı'dan türemiştir, yani evren Tanrı'nın sonsuz bir 'zuhur' alanıdır. Evrenin yetkinliği Tanrı'nın yüceliğini, yaratıcı gücünün enginliğini gösterir. Tanrı 'kadim' olduğundan yaratılan evren 'hadis'tir, yani sonradan varolmuştur. Tanrı'nın ilâhî iradesi gereği, yaratış eylemi, kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, Tanrı'nın varlığı yaratmayı, ve dolayısıyla evreni gerekli kılar.

İslâm felsefesi, evrenin yaratılışıyla ilgili olarak, üç ayrı görüş öne sürer: 1 Yaratma eylemi bir kez olmuştur. Tanrı her olayı yeniden yaratmaz. 2 Evren, sürekli bir yaratılma eylemi içindedir, her oluş, sonradan ortaya çıkan her olay, yeni baştan ve Tanrı tarafından yaratılmaktadır. Yaratma bir kez olup biten bir şey olmayıp, süreklidir. 3 Evren kadimdir, yaratılmamıştır, dolayısıyla Tanrı ile eş zamanlıdır. Tanrı ile bir oluş akımı içindedir. Evrenin kendi yasaları, kendi kuralları vardır. Her olay kendi özü gereği, bağımsız bir kurala göre ortaya çıkar.

İslâm felsefesi genel olarak ruhun, insandan önce yaratılmış olduğunu, ve bedene sonradan girdiğini savunur. Ruh, bedende bağımsız bir töz olarak varolur. İnsan öldüğü zaman ölmez. Ölüm, yalnızca ruhun bedenden ayrılması, geldiği tanrısal kaynağa geri dönmesidir. İnsan varlığı, ruhun özünü bilemez, yalnızca ruhun dışa vuran eylemlerini düşünür ve yorumlar. Ruhun maddeyle en küçük bir ilgisi yoktur. İnsanda bilmeyi, düşünmeyi, canlılığı, insan olarak eylemde bulunmayı sağlayan ruhtur. İnsan varlığının ikinci bileşeni, ruhtan sonra yaratılmış ve geçici olan, yok olup giden bedendir. İslâm felsefesinin tüm düşünürlerine göre, bedenin duyular adı verilen değişik nitelikte yetenekleri vardır. Bununla birlikte, duyular yalnızca ruhun yardımıyla iş görebilir. Bedene canlılık veren ruh, duyuların çalışmasını, algı gücünün gelişmesini sağlar. İnsanda, Tanrı'nın ona verdiği bir cüzî irâde vardır.

Akıl ve irâde gibi yetiler, insana Tanrı'nın birer armağanı olup, tanrısal bir yapı sergilerler. İnsan aklının üç ayrı başarısı vardır: 1 İnanmak, 2 bilmek ve 3 düşünmek. İnsan taşıdığı bu güçler yüzünden inanan, inanmayı bilen bir varlıktır. İnsan 'özgür irâde'nin taşıyıcısı olduğundan, eylemlerinden dolayı, Tanrı karşısında sorumludur. Tanrı, evreni yarattıktan sonra, insanı tüm eylemlerinde bağımsız bırakmıştır. Eylem bağımsız bir 'irâde'nin yönetimi altında ortaya çıktığı için, gerçek fail olan insanda sorumluluk vardır. Bu nedenle, insan Tanrı katında, 'yaptıklarının hesabını vermek' zorundadır.

İslâm felsefesinde, filozoflar bu konuda ikiye ayrılmaktadırlar. Bir grup filozofa göre, her 'fiilin mutlak faili Tanrı olduğundan', insan yaptıklarından ya da eylemlerinden sorumlu değildir. Çünkü, 'herşey Tanrı'dan gelir', insanın 'irâde'si kendi elinde değildir, ve insan bağımsız bir varlık olmadığı için, sorumluluğu da yoktur. Buna karşın, ikinci grup filozofa göre, insan tüm davranış ve eylemlerinde 'bağımsız'dır. Tanrı herşeyi bildiği için, 'bağımsız' bir 'irâde'si olan insanın ne yapacağını da önceden bilir. 'Takdir', yapılacak olanların 'önceden' bilinmesi yüzündendir. Tanrı 'takdir ettiği için, insan eylemde bulunmaz', insanın nasıl eylemde bulunup davranacağı 'önceden' Tanrı tarafından bilindiği için, 'takdir' edilmiştir. 'Takdir', gerçekleştirilecek olan davranışın sınırlandırılması değil, bilinmesi sonucudur. Bu bakımdan insan tüm eylemlerinden sorumludur.

İslâm felsefesine göre, bu dünya geçicidir. Ruh, geldiği yerde dönecektir, onun için sonsuz yaşam imkânı vardır. Her insanın, dünyadaki eylemlerine göre, öte dünyada göreceği bir karşılık vardır. İyilik yapanlar, hayır işleyenler mutluluk, kötülük yapanlar da ceza görecektirler. Tanrı âdil olduğu için, her işin, her eylemin karşılığını verecektir. İnsan, özgür iradesi ile 'hayr' ve 'şer'den birini seçmek zorundadır.

İslâm felsefesinin başlıca akımları şunlardır: I Platon ve Aristoteles'ten etkilenmiş olan akılcılar ya da El-Kindî, Farâbî ve İbni Sinâ'dan oluşan Meşşâîler. II İbni Bacce ve İbni Rüşd'den oluşan ve Meşşai felsefesinin Endülüs'teki devamı olarak nitelenebilecek akım. III Mutezile filozofları, Nasiruddin Tus'i, Şerif Curcani gibi filozoflardan oluşan akılcı din felsefesi. IV Maddiyun ya da dehriyun veya eski Anadolu'nun doğacı ve atomcu filozoflarına dayanan, onların yolundan giden, dünyanın ya da maddenin gerçek olduğunu, varlık kavramı altında toplanan herşeyin maddeden türediğini, evrenin yaratılmadığını ileri süren, maddenin dışında kalan herşeyi reddeden maddeci ve deneyciler.

V Tüm doğruların ancak sezgi yoluyla bilinebileceğini, sezginin aklı, deneyi, duyu verilerini her zaman aştığını savunan İşrakiyun. Şahabettin Suhreverdi ve İbni Tufeyl gibi filozoflarca temsil edilen bu akım, daha çok Yeni-Platonculuk, mazdeizm ve Platon'un o zaman-lar bilinen eserlerinin etkisinde kalmış ve felsefeyle tasavvuf arasında bir orta yol bulmaya çalışmıştır. VI Aşkı, ilâhî sevgiyi her şeyin üstünde gören, hakikate ancak aşk ile ulaşılabileceğini savunan tasavvuf felsefesi. VII Meşşaî felsefesiyle Kelâmın çatışmasını temsil eden Gazalî ve VIII İbni Haldun gibi bağımsız filozoflar.

islâmî bilimler [İng. *İslamic sciences*; Fr. *sciences islamiques*]. Bilimleri dünyevî bilimler ve dinî bilimler diye ikiye ayıran, dünyevî bilimlerin yeryüzünü, yeryüzünde yaşayan canlı ve cansız varlıkları, doğal olayları, gök cisimlerini ve gökteki olayları her yönüyle konu aldığını dile getiren İslâmiyette, dinî bilimler.

Söz konusu dinî bilimler tefsir, hadis, fıkıh ve kelâmdır. Bunlardan tefsir, Kur'an'ın metnini ele alarak gizli anlamları ortaya çıkarmaya çalışır. Hadis ise, Peygamber'in sözleri ile eylemlerin aktaran bilgileri derleyen ve sınıflandırarak inceleyen bilime karşılık gelirken, fıkıh Kuran ve hadislerdeki yasal hü-

kümleri temele alan İslâm hukukudur. Buna karşılık, kelâm İslâm inancının ilkelerini akıl temeline oturtmayı, açıklamayı amaçlayan bilimdir.

ispat [İng. *proof*; Fr. *preuve*; Al. *beweis, probe*]. Hem mantıksal ilişkiye dayanan kanıtlama ve hem da nedensel ilişkiye dayanan tanıtlama için kullanılan genel bir terim olarak, bir doğrunun doğruluğunu gösterme ya da bir olgunun belli bir nedensel ilişkinin ifadesi, genel bir yasanın özel hâli olduğunu ortaya koyma işlemi.

istiare [İng. *allegory*; Fr. *allégorie*; Al. *allegorie*]. Somut sembolizm. 1 Benzetmede, benzetmeyi meydana getiren iki öğeden, benzeyen ve benzetilenden birinin söylenmemesi ile yapılan eğretileme türü. 2 Görünüşteki anlamına ek olarak, bir de ahlâkî, politik veya manevî bir mesaj aktarma amacı güden öykü, anlatı.

istidlal. İslâm düşüncesinde genel olarak akılyürütmeye, fakat daha özel olarak da somut olgu ya da sonuçlardan onların nedenlerini çıkarsayan akılyürütme tarzı.

Bu bağlamda, aynı İslâm mantığı ya da düşüncesinde tümevarıma, yani tikel durum ya da örneklere ilişkin gözlem yoluyla genel ya da tümel bir sonuca ulaşma işlemine *istikra* adı verilir. Aynı gelenekte, gerçek ya da bilimsel tümevarım için gerekli olan koşulları sağlamayan eksik tümevarıma ise, *istikra'ün nakıs* adı verilmiştir.

iş bölümü [Os. *taksimi âmâl*; İng. *division of labor*; Fr. *division du travail*; Al. *arbeitsteilung*]. Üretimin, emek ya da işin teknik, toplumsal ve cinsel bir çerçeve içinde bölümlenmesi ya da farklılaşması durumu.

Buna göre, iş bölümü deyimi üç farklı şekilde kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, 1 işin teknik bir çerçeve içinde bölünmesi olup, doğrudan doğruya üretim sürecine işaret eder. Onsekizinci yüzyıl iktisatçısı A. †Smith terimi, üretim sürecindeki uzmanlaşmayı, işi ayrı işçiler tarafından gerçekleştirilen sınırlı işlemlere bölme tavrının sonucu olan aşırı ihtisaslaşmayı ifade etmek için kullanmıştır. O, her bir işçinin işin bir bölümünü aynı anda yaptığı işbölümünü emeğin verimliliğini arttırdığı, aynı basit işi sonsuzca tekrarlayacak olan işçinin maharet ve becerisini yükselteceği, v. b. g., gerekçesiyle savunmuştur.

İşbölümüne, toplumsal çatışmaya yol açtığı, sınıfsal eşitsizlik, özel mülkiyet ve yabancılaşmanın kaynağı olduğu ve insanî yaratıcılığı yok ettiği gerekçesiyle başlangıçta karşı çıkan †Marks, daha sonra sınıf ve işbölümünün ayrı fenomenler olduğunu söyleyerek, işbölümünün endüstri toplumunun bir gereği olduğunu ve sosyalist toplumda da devam edeceğini söylemiştir.

İşbölümünün ikinci türü, 2 toplumsal işbölümü olup, bir bütün olarak toplumdaki farklılaşmayı gösterir. Sosyolojinin kurucusu olarak görülen †Comte, işte bu çerçeve içinde, işbölümünün, bireyler arasındaki karşılık bağımlılık ilişkilerini arttırmak suretiyle toplumsal dayanışmayı arttırırken, bir yandan da toplumda bölünmeye yol açabileceğini söylemiştir. İşbölümünün üçüncü türü ise, 3 işin kadın ve erkek cinsine göre bölümlenmesinden, rollerle faaliyetlerin kadın ve erkeklere göre farklılaştırılmasından oluşur.

işlemsel tanım [İng. *operational definition*; Fr. *définition opérationnel*]. Bir terim ya da sözcüğü, o terim ya da sözcüğün sembolik olarak içerdiği ve yerine getirildiğinde, onun anlamı olma işlevi gören işlemler, faaliyetler ya da eylemler aracılığıyla tanımlayan, tanımlanan şeyi meydana getiren işlemleri temele alan tanım türü.

işlemsel kurallar olarak yasa görüşü [İng. *laws as procedural rules*]. Fizikî dünyadaki düzenlilikleri betimlediğine inanılan bilimsel yasaların, birtakım olaylardan başka olayları, ya da olaylarla ilgili önermelerden diğer olaylarla ilgili önermeleri çıkarsamayı olanaklı kılan kurallardan başka hiçbir şey olmadığını savunan bilimsel yasa görüşü.

işlerlik [İng. *performativity*; Fr. *performativité*]. Tüm yargıların sonuca, pragmatik işleyişe, verimliliğe, etkinliğe, başarı ve kapasiteye bakılarak verilmesi gerektiğini söyleyen modern ölçüt.

Bu bağlamda, en az girdiyle en yüksek çıktıyı sağlama, en az emek ya da maliyetle mümkün en yüksek faydayı, etkinliği sağlama ve böylelikle de hakikati etkinliğe eşitleme ilkesine *işlerlik ilkesi* adı verilir.

işrakiye. 12. yüzyılda yaşamış olan İslâm düşünürü Şehabettin Sühreverdi tarafından kurulmuş olan ve temel öğretileri açısından seçıneci bir nitelik arzeden felsefe sistemi.

Kaynağını Aristoteles'ten alan, insanı bir akıl varlığı olarak görüp, mantıksal akılyürütme yoluyla gerçekliğin özüne nüfuz edebileceğini, duyularla gelen malzemenin aklın kurallarına göre biçimlendiği zaman, genel geçerliliği olan bir bilgiye erişebileceğini savunan Meşşaî Okuluna karşı çıkan İşrakiye, aklın insanı belli bir sınıra kadar götürdüğünü, aklın yalnızca bir ölçü olup, kavrama gücünün sınırlı olduğunu, genel geçerliği olan doğruların aklın ötesinde kaldığını savunarak, onun yerine sezgiyi geçirir. Buna göre, gerçekliğin özüne ulaşmanın, ilâhî hakikatleri kavramanın tek yolu sezgidir.

Evrende yer alan tüm varlıkların aydınlık ve karanlık gibi iki ayrı nitelik taşıdığını, evrendeki bu ışık ve aydınlığın kaynağının Tanrı olduğunu savunan İşrakiye anlayışına göre, Tanrı *nurül envar*dır, yani nurların nurudur. Varlık ya da varoluş Tanrı'dan, nurların nurundan aşağı doğru gerçekleşen bir türümün sonucu olarak ortaya çıkar. Varlık açısından, zorunlu olan tek varlık, Tanrı'dır; yalnızca O, kendi kendisiyle vardır. Geri kalan herşey Tanrı'ya işaret etmekte olup, O'nu gerektirir. İnsan, söz konusu bu nuru, sezgi yoluyla kavrar.

iştiha [İng. *appetite*; Fr. *appétit*]. İnsan ruhunun, insanın bir bütün olarak varlığını sürdürebilmesi için şu ya da bu ölçüler içinde tatmin etmek durumunda olduğu, yeme, içme, cinsellik türünden temel istek ya da arzularla ilgili olan parçası.

ittihad. İslâm felsefesinde birlik, birleşme için kullanılan terim.

Buna göre, bir çiftin terim ya da parçalarıyla diğer çiftin terim ya da parçaları arasındaki oran aynıysa, buna İslâm felsefesinde bağıntı yoluyla birlik anlamına gelecek şekilde, *ittihad fi'l izafe* adı verilmiştir. Buna karşın, at ve insanın aynı hayvan cinsinin üyesi olması örneğinde olduğu gibi, iki ya da daha fazla şeyin aynı cinsin üyesi olması durumunda, buna da cins yoluyla birlik anlamında *ittihad fi'l cins* adı verilmiştir.

Yine iki ya da daha fazla şeyin ortak bir özelliğe sahip olmaları durumunda, oluşan birliğe, İslâm felsefesinde, özellik yoluyla birlik anlamında *ittihad fi'l hassa*, iki ya da daha fazla şeyin aynı miktardan olması durumunda, ortaya çıkan birliğe nicelik bakımından birlik anlamında *ittihad fi'l kemm* adı verilmiştir. Buna mukabil, iki şey aynı niteliğe sahip olursa eğer, ortaya çıkan birlik *ittihad fi'l keyf*, buna karşın iki ya da daha fazla şeyin aynı türün üyesi olması durumunda oluşan birlik ise, tür yoluyla birlik anlamında *ittihad fi'l nev* adını almıştır. Nihayet, iki ya da daha fazla yüklemin bir önermede aynı özneye yüklenmesi durumunda meydana gelen birliğe, İslâm felsefesinde *ittihad fi'l mevzuu* adı verilmiştir.

itki [İng. *drive*; Fr. *besoin, instinct*]. Kalıcı organik güdülenmelere, insan davranışını hareket geçiren, düzenleyen koşullara, insanı hiçbir bilinçli çaba gerektirmeden eyleme iten güçlere verilen ad.

Örnek olarak yeme, içme, uyuma, yorulunca dinlenme, dinlenince faaliyete geçmeyi verebileceğimiz itkiler metabolizmanın içinde bulunduğu koşullara bağlı olduğundan, tüm toplumlardaki insanlara ve bu arada birçok hayvana ortaktır.

iyi [İng. *good*; Fr. *bien*; Al. *gut*]. Arzunun, değerin nesnesi olan, rasyonel irâdenin değerli bulduğu, irâde tarafından istenen, arzu edilen şey. İnsan irâdesinin akla dayalı bir seçim sonucunda değer

verdiği, ihtiyaçlarımızı karşılayan, özlemlerimize uygun düşen şey. Kendimizi bir insan varlığı olarak tam anlamıyla gerçekleştirmemize hizmet eden, ait olduğumuz topluluk için yararlı ve değerli olan şey.

Farklı iyi türlerinden söz edilebilir: 1 Buna göre, bir şey, kendisindeki temel bir özellikten, onu değerli ya da arzu edilir bir şey olarak görmemize imkân veren özsel bir nitelikten dolayı iyi olduğunda, aslî olarak bizzat kendi başına iyidir. Bu anlamda iyi, kendinde ve kendisi için arzu edilen ya da değer verilen şeydir, bizzat kendisinden dolayı amaçlanan hedeftir (*aslî iyi*).

2 İkinci olarak, bir şey, kendisi için ve kendisinden dolayı değil de, doğurduğu yararlı sonuçlardan dolayı iyidir. O başka bir şey için arzu edilir, ona başka bir şey adına değer verilir (*arızî iyi*). 3 Yine, bir şey, başka bir iyinin elde edilmesine vesile olduğu için iyidir (*araçsal iyi*).

4 Öte yandan, gerçek anlamda iyi olan bir bütün ya da faaliyette oynadığı rolden, arzu edilen bir şeye doğru gelişen bir süreçteki rolünden dolayı iyi olan şeylerden söz edilebilir (*katkı yapan iyi*). 5 Ve nihayet, bir şey hem aslî olarak ve hem de arızî olarak iyi olabilir, yani hem kendisi için ve hem de başka bir şey adına, doğurduğu yararlı sonuçlardan dolayı istenir.

Felsefe tarihinde †Sokrates, iyiyi mutlulukla özdeşleştirmiştir. O, iyiyi yararlı olanla özdeşleştirdikten sonra, yararlı olanı insanın ihtiyaç duyduğu, eksikliğini yaşadığı, insanın bir parçası olan ve şimdiye dek tatmin olmadığı yönlerde ve eksikli ve ihtiyaç içinde olduğu alanlarda, insanı tamamlayan ve gerçekleştiren şey olarak tanımlar. Sokrates'e göre, bir kimsenin ihtiyaç duymadığı bir şey, onun için iyi değildir. İnsandaki ihtiyaçlar, istekler ve arzular olmasaydı, dünyadaki hiçbir şey insan için iyi olamayacaktı. Bundan dolayı, Sokrates'te iyi eksiklik ve yoksunluğun karşıt kutbuna karşılık gelir. Buna göre, iyi arzu edilen, eksikliği duyulan şeydir.

Bununla birlikte, iyi, zorunlu olarak, insanların ihtiyaç duyduklarını ve dolayısıyla da arzu ettiklerini düşündükleri şey değildir. İnsanlar, Sokrates'e göre, gerçek ihtiyaçlarının neler olduğu konusunda yanılgıya düşebilirler ve gerçekte eksikliğini duymadıkları bir şeyin, kendileri için nötr ya da hatta zararlı olan bir şeyin peşinden koşabilirler. İyi, insanların kendisine ihtiyaç duyduklarını düşündükleri şey olmayıp, bilincinde olsunlar ya da olmasınlar, doğaları gereği, gerçekten ihtiyaç duydukları, insanlara doğal olarak ait olan ve kendisine sahip oldukları takdirde, insanları tamamlayacak olan bir şeydir.

Şu hâlde, Sokrates için iyiyi belirleyen şey, uzlaşım değil de, insan doğasıdır. Buna göre, iyi, insanın doğasını gerçekleştirip, onu tamamlayan şeydir ve insan doğasının tamamlanması, insanın kendisine özgü potansiyelin gerçekleşmesi, ona göre, insan yaşamının doğal hedefidir. Bu hedef ise, mutluluktur. Bu çerçeve içinde iyi, yararlı, hayırlı, kişinin öz çıkarına uygun olan, insanın doğasını tamamlayıp gerçekleştirerek, insanı mutlu kılan şeydir.

†Aristoteles ise, iyiyi, bir şeyin yerine getirmek durumunda olduğu kendi özel işleviyle tanımlamıştır. Buna göre, bir çekiç, çekiçlerden beklenen işi tam olarak yerine getiriyorsa eğer, iyi bir çekiçtir. İyi bir marangoz, marangoz olarak fonksiyonunu, işini en iyi bir biçimde yapan sanatkârdır. Bununla birlikte, insanın işi ya da mesleğiyle, bir insan olarak etkinliği, insan olmak bakımından sahip olmak durumunda bulunduğu fonksiyon arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Bundan dolayı, Aristoteles için iyi bir hekim olmakla, iyi bir insan olmak aynı şey değildir. Bir insan iyi bir hekim olabilir, fakat iyi bir insan olmayabilir ya da iyi bir insan olabilir, ama iyi bir hekim olmayabilir. Burada iki ayrı işlev, yani onun bir hekim olarak işlevi ya da etkinliğiyle bir insan olarak işlevi ve etkinliği söz konusudur.

Aristoteles'e göre, insanın yönelmek durumunda olduğu iyiyi belirlemek için, insan doğasının ayırıcı işlevi ya da faaliyetini belirlemek gerekir. Ona göre, iyi insan, bir insan olarak işlevini yerine getiren insandır. Bu işlev de, insan ruhunun faaliyetidir, insanın özünü tam olarak gerçekleştirmesi, aklî yetilerini en yüksek ölçüde geliştirmesidir. İyi, insanın arzu, istek ve söz konusu arzuların tatmin edilmesinin sonucu olan hazlarla ilgili bir şey değildir, çünkü arzular insanın akıllı, özsel doğasına dayanmazlar.

İyi İdeası [İng. *Idea of Good*; Fr. *Idée du Bien*]. †Platon'un tüm İdeaların üstünde olan, İdeaların varlık ve gerçekliğinden sorumlu olan İdeaya verdiği ad.

Platon'un Güneşle, Güneşin bu dünyadaki varlıklar için oynadığı rolle analoji kurarak anlatmaya çalıştığı İyi İdeası, aynı zamanda bilginin de ötesinde olduğu için, akıl yoluyla, kavramsal bilgiyle bilinemez; uzun bir felsefe faaliyetinin ardından, bilimlerde ve diyalektikte uzmanlaştıktan sonra, bir tür sezgiyle bilinebilinebilir.

iyiliği buyurma, kötülüğü önleme ilkesi. Mutezile'nin temel ilkelerinden biri. Buna göre, inananlar, müminler ahlâkî bir tarzda eyleyerek, gücü yettiğince kötülüğü önlemeye, ahlâk ilkelerine uygun bir düzenin yaratıcısı ve koruyucusu olmaya çalışmalıdırlar.

iyilik ilkesi [İng. *principle of goodness*]. Ahlâkî sıfatı herşeyden önce iyi ya da doğru anlamına geldiği için, her ahlâk sisteminin ilk ve temel ilkesi olan ve biz insanlardan ideal olarak, iyiliği artırmamızı ya da güçlendirmemizi, hiçbir kötülüğe neden olmamamızı ve kötülüklerin ortaya çıkışına engel olmamızı isteyen ilke.

iyimserlik [İng. *optimism*; Fr. *optimisme*; Al. *optimismus*] İyinin ve iyiliğin bir bütün olarak ve uzun vadede kötü ve kötülüğe baskın çıktığı ya da çıkacağı görüşü. Varolan herşeyi en iyi, en olumlu, en umut verici perspektiften görme, değerlendirme tavrı; dünyamızın mümkün dünyaların en iyisi olduğunu, en iyisi olmasa bile, çok yüksek düzeyde iyi ve iyilik içerdiğini, dünyanın gelecekte daha iyi olacağını, yaşamın iyi ve insanın geleceğinin parlak olduğunu, insanların kendilerinde ve toplumda söz konusu olan kötülüğü denetleyip engel olabileceğini savunan düşünce tarzı.

Dünyadaki kötülerle kötülüklerin varoluşunu yadsunamakla birlikte, dünyanın çok kötü ya da mümkün dünyaların en kötüsü olmadığını ya da dünyamızın mümkün dünyaların en iyisi olduğunu, insanın geleceğinin karanlık olmadığını, yaşamın kendisinin iyi olup, her hâliyle yaşanmaya değer olduğunu savunan bakış açısı.

izlenim [İng. *impression*; Fr. *impression*; Al. *eindruck*]. Dış dünyanın, gerçekliğin duyu organlarınız üzerindeki etkisinin, zihindeki yansısı.

Yorumlanmamış, doğrudan ve aracısız olan bilinç verisi. Dış gerçekliğin, dış dünyadaki bir durum ya da olayın insanda bıraktığı etki. Bilinçte ortaya çıkan ve çıkarım ya da yorumun sonucu olmayan duyu-verisi. Dış dünyaya ilişkin bilgimizin temelinde bulunan doğrudan, başka bir şeye indirgenemez ilkel deneyim.

izlenimcilik [İng. *impressionism*; Fr. *impressionisme*; Al. *impressionismus*]. Sanat alanında, varlıkların ve nesnelerin statik ve kavramsal yanını değil de, insan zihninde yarattığı geçici izlenimleri, olayların değişkenliğini yakalamayı amaçlayan genel eğilim. Bir düşünce ya da görüntünün insanda uyandırdığı izlenimleri yansıtmayı amaçlayan sanat akımı.

J

James, William. 1842 yılında New York'ta doğmuş olan ünlü Amerikalı filozof. Temel eserleri: *Pragmatism* [Pragmatizm], *The Meaning of Truth* [Hakikatin Anlamı], *The Varieties of Religous Experience* [Dini Deneyimin Çeşitleri].

Pragmatizmi: Amerika'daki ilk psikoloji laboratuvarını oluşturmuş olan James, doğruluğu ve gerçekliği tek yanlı olarak yalnızca eylemlerin sonuçları ile değerlendiren pragmatizm akımının kurucusudur. Bu akıma göre, gerçeklik ve doğruluk insanın bakış açısından, zihinsel kanaatlerinden ve dolayısıyla eylemlerinden bağımsız değildir. Bundan dolayı, gerçeklik eylemlerin sonuçları, başarıları ve yararlılıklarıyla değerlendirilmelidir.

James bir düşüncenin nereden ve nasıl türediğini ya da onun öncüllerinin neler olduğunu sormak yerine, bu düşüncenin sonuçlarını incelemiştir. Onun gözünde pragmatizm, ilk nesnelerden, ilkelerden, kategorilerden öteye, son nesnelere, ürünlere, sonuçlara ve olaylara yönelmektir. James'a göre, kendisinden önceki klasik felsefe 'nesne nedir?' diye soruyor ve kendisini önemsiz şeylerde kaybediyordu. Darwin'in evrim teorisi, 'varlığın kaynağı nedir?' diye soruyor ve kendisini yıldızlar yığınında yitiriyordu.

Oysa, pragmatizm, 'sonuçlar nelerdir?' diye sormakta ve düşüncenin yüzünü, eylem ve geleceğe yöneltmektedir. Nitekim James, yaşamı doğrudan ilgilendiren somut olgulara, eylemlere, insanın yaşamını şimdi ve yakın gelecekte doğrudan etkileyen güç ve eyleme önem vermiştir. Ona göre, dünyanın bitip tamamlanmış olan hiçbir yanı yoktur; dünya, onun varlık anlayışına göre, hiçbir tür içerimez ve sürekli bir oluşum içindedir. Dünya biricik bir varlıktan değil, bireylerden, bireysel varlıklardan oluşur.

James'a göre, pragmatizm yalnızca bir yöntemdir. Bir yöntem olarak pragmatizm, insan yaşamının bir amacı olduğunu öne sürer. Dünya ve insan üzerine yeni bilgi ve yorum getirme iddiasında olan birbirlerine rakip teoriler, yalnızca insan yaşamının amacına göre değerlendirilmelidir. Ona göre, dünya üzerine olan bir teori, insan yaşamıyla ilgili birçok konuyu gözardı ederek kesin sonuçlu yanıtlara ulaşıyorsa eğer, reddedilmelidir. Böyle bir teori kaçınılmaz olarak dogmatik bir öğretidir. Pragmatizmin, James'a göre, hiçbir dogması, mutlak hiçbir öğretisi yoktur. O, yaşamın kesin ve kanıtlanmış olgularını ön plâna çıkararak, yalnızca yaşamı ölçü alır.

Bilgi Teorisi: Mutlak ve değişmez bir sonuç öne sürmeyen James, düşüncede kendisine hareket noktası olarak sonucu alır. James'a göre, bilimde, felsefede, teolojide hiçbir tanım ya da formül kesin, nihaî ve değişmez değildir. İnsan ve dünyayı konu alan teorilerin anlamları, sadece onların problemleri çözme kapasitesinde aranmalıdır. Eğer, bir teori ya da formül bir problem çözemiyor, pratik yaşam için şöyle ya da böyle, şu ya da bu şekilde bir farklılık yaratmıyorsa, o teori ya da formülden vazgeçilmelidir.

James'a göre, düşüncenin, teorinin anlamı söz konusu teori ya da düşüncenin işe yararlılığıyla belirlenir. O, yararlıkla da, yalnızca bireyin maddî ihtiyaçlarının karşılanmasını değil, aynı zamanda insanın ve toplumun gelişmesine katkıda bulunan herşeyi anlatmak ister. Bu anlamda din, James'a göre, tümüyle doğrudur ve din konusunda, dinin sonuçlarına bakarak yargıda bulunmak

gerekir. O, dinin metafizik bir değere sahip olup olmadığını bilinediğini söyler. Fakat din, James'a göre, her durumda yararlı bir varsayımdır.

O, bilgi teorisi bakımından empiristtir; yani bilginin kaynağında duyu deneyinin bulunduğunu öne sürer. Ona göre, bilgi, duyu algısının akıl yoluyla işlenmesinden başka hiçbir şey değildir ve söz konusu işleme faaliyeti için karşılaştırma ve ayırdetme yetilerinden fazlasına gerek duyulmaz. Eşyayı, nesneleri anlamak, onların ne olduklarını bilmek demektir. Bunu ise, ruhun cisimlerle, gerçeklikle ilk ve dolaysız teması olan canlı deneyim, tecrübe sağlar. Saf olarak bilgi denilen ürün sonradan gelir ve bu canlı temas üzerine kurulur. Bilgi, ruhun deneyim üzerine, beş duyu yoluyla sağlanan verilere göre yaptığı bir çalışmanın ürünüdür.

Jameson, Frederic. Marksizm veya Marksist eleştiriyle postmodernizm arasında bağ kuran, †postmodernizm ve postyapısalcılığın katkılarıyla zenginleştirilmiş bir Marksist kültür teorisi geliştiren çağdaş düşünür. Temel eserleri: *Marxism and Form* [Marksizm ve Biçim], *The Prison House of Langage* [Dil Hapishanesi], *The Political Unconscious* [Politik Bilinçdışı].

Postmodern bir çağı belirleyen en önemli değişimleri, yüksek kültürle aşağı kültür arasındaki katı ayrımın çökmesi, modernist eserlerin eleştirel boyutlarını yitirmeleri, kültürün neredeyse bütünüyle metalaşması, hem tarihsel bir geçmiş ve hem de farklı bir gelecek duygusunu silen bir mevcudiyetçiliğin varoluşu olarak teşhis eden Jameson, postmoderni kapitalist toplumun gelişimindeki bir aşama, postmodernizmi geç kapitalizmin hâkim kültürel mantığı olarak yorumlamıştır.

Başka bir deyişle, Jameson'a göre, kapitalizmin her aşamasına karşılık gelen bir kültürel form vardır. Piyasa kapitalizminin hâkim kültürel ifadesi sanatsal realizm, tekelci kapitalizmin kültürel ifadesi de †modernizmdir. Metalaşma dinamiklerini sosyal ve kişisel hayatın tüm alanlarına yayan, çok uluslu kapitalizmin bütün enformasyon ve bilgilerin bilinçdışı kürelerine sızmış olduğu geç kapitalizmin kültürel ifadesi ise postmodernizmdir.

Jaspers, Karl. 1883-1969 yılları arasında yaşamış olan varoluşçu Alman filozofu.

Felsefeye tıp alanından, psikopatoloji yoluyla geçmiş olan Jaspers, bilimsel bir disiplinde yetişmemiş ya da bilimsel merak ve ilgilerini canlı tutmayı başaramayan bir filozofun kaçınılmaz olarak birtakım yanlışlara düşeceğini öne sürmüştür. Ona göre, yanlışların en büyüğü, ya †Descartes'ın yaptığı gibi, bilim ve felsefenin özdeş olduğunu düşünmek ya da †Husserl'in yaptığı gibi, felsefenin bilime dönüşebileceğini düşünmektir. O, bilim kisvesi altında belli bir dünya görüşü öne sürdükleri gerekçesiyle †Marks ve †Freud'a da şiddetle karşı çıkmıştır. †Darwin'e de nesnel bir biçimde ve hoşgörüyle yaklaşamayan Jaspers'e göre, felsefe tek tek bilimlerin bir toplamı değildir. Çünkü bilimlerin nesnel olduğu yerde, felsefe öznel ve kişiseldir. Yine bilimlerin nesnelere yöneldiği, zorunlu olanın bilgisinin peşine düştüğü yerde, felsefe insana ve insanın eylemlerinin kaynağına yönelir ve zorunluluğu aşıp özgürlüğe götürür. Öte yandan bilim bilgiyi korurken, felsefe yeni hakikatlere ulaşmak için, bilimin doğrularını kırar. Felsefeyi sanattan da ayıran Jaspers'e göre, sanat insana duygusal bir evren sunar, insanın bu dünyaya daha iyi katlanması için, dünyaya yeni şekiller verir. Felsefe ise, bu dünyayı tüm kötülük ve çirkinlikleriyle insana sunmaya çalışır.

†Nietzsche'den ve †Kierkegaard'ın psikolojisinden esinlenen Jaspers, insanın dünya karşısındaki mümkün tutumlarını, bireyin ölüm, savaş, değişme ve suç gibi durumlar karşısında vermek durumunda olduğu kararları analiz eden, *egzistans* ya da varoluş problemini akıl

aracılığıyla çözümleyecek bir varoluş felsefesi geliştirmiştir. Varoluşla, insanın yaşadığı ve dolayısıyla nesnelleştirilemeyen acı çekme, suçluluk ve ölüm gibi durumlarla sınırlanan ve açığa vurulan insanlık hâlini anlayan Jaspers'e göre, bu nihaî durumlar bilimsel düşüncede gözden kaçırılır, ya da birtakım paradoks ve antinomilerle ifade edilir. Oysa bu tecrübeler, empirik bene ilişkin bilgimizin eğretiliğini ve dünyasal varoluşumuzun güvenilmezliğini gösterir.

Bir toplum içinde yaşayan insanın, bu hâliyle yerine başkalarını ikâme edebileceği bir atom durumuna düştüğünü savunan Jaspers, toplumda başkalarıyla aynı durumda bulunan insanın özgür olmadığını söyler. Gerek kilise, gerekse partinin insanları özgür değil de, eşit yapmaya çalıştığını söyleyen filozof, gerçek varoluşunu yaşayamayan insanın başkaları tarafından kurulmuş olan bu çadırdan çıkabilmesi, kabuğunu yırtabilmesi için üç zorunlu koşul bulunduğunu söyler. Bunlar da sırasıyla, yalnızlık, cesaret ve savaştır. Kitlesel duygudaşlık içinde sevgiyi kaybeden insan, yalnız olabilmelidir. Bu yalnızlık, ona göre, sonunda bizi yeniden başkalarına özlem duymaya götürebilecektir. Bununla birlikte, önce yalnızlık ve başkalarını özleme paradoksunu cesaretle yaşama zorunluluğu bulunmaktadır. Bu iki koşulu gerçekleştiren insanın savaşacağı üç şey vardır: Ölüm, acı çekme ve suç.

Jaspers'in sözünü ettiği ölüm, cisimsel ölüm olmayıp, insanın kendisini gerçekleştirme sırasında hiçbir olanağın kalmadığını gördüğü zaman yaşadığı 'varoluşsal ölüm'dür. Öte yandan, gerçek bir varoluş düzeyine yükselmeye çalışan, *egzistans* olmaya başlayan insan acı çeken insandır. Normal insanın, Dasein'daki insanın acıdan kaçıp kitleye sığındığı yerde, *egzistans* olmaya başlayan insanın çektiği acı, yaşamına kendisi için bir içerik kazandırma çabasının sonucu olan bir acıdır. Dahası, *egzistans* olmaya başlayan insan için, başkalarının da aynı şeyi yapmasını önlemek bir suç olduğu gibi, onların *egzistans* olmaları için hiçbir şey yapmamak da bir suçtur. Öyleyse, gerçek bir varoluş düzeyine yükselmek, egzistans olabilmek sorumlu olmaktan geçer.

Egzistans olabilmek, bütün bu güçlüklere rağmen mümkün müdür? İnsanı sınırlayan başkaları hep olduğu için, o tek başına *egzistans* olamaz. Bir inanç ahlâkı geliştiren Jaspers, insanın varoluşunu gerçekleştirebilmesi için, bilimi aşarak 'mutlak', ya da 'Tanrı'ya gitmesi gerektiğini söylemiştir. Varoluşunu bu yolla kuran insan, ona göre, ahlâksal bakımdan doğru olanı da bulmuş olur. Bununla birlikte, bu doğrunun, nesnel olmayıp, yalnızca ona ait olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla varoluşsal yaşam, tarihsel bir oluşum olup, onun belli anlara bağlı olan doğruları olabilir.

K

kabala. Genel olarak, gizemci Yahudi geleneğine, daha özel olarak da ezoterik Tanrı ve evren öğretisine verilen ad.

Buna göre, kökleri eski çağlara dayanan Yahudi gizemciliği, pratik bir yönü de olmakla birlikte, temelde kozmogoni ve Tanrı'nın doğasıyla ilgili olmuştur. Ortaçağ'da ise, spekülatif Kabala ile felsefe arasında, örneğin İbni Cabir'de açıklıkla görülen sıkı bir bağlantı vardır. Kabalistler için Tanrı özü itibariyle bilinemezdir; O'na yalın bir biçimde 'Sonsuzluk' adı verilir. Kabala anlayışında, Sonsuz olanla sonlu dünya arasındaki büyük uçurum bir dizi türümle kapatılır; o, ancak bu sayede belli ölçüler içinde bilinir hâle gelir. Buna göre, Tanrı dünyadaki eylemi yoluyla bilinebilir.

kabul [İng. *assumption*; Fr. *assomption*; Al. *vorassetzung, annahme*]. Doğru olduğuna, herkes için apaçık olduğuna inanılan genel fikir, ilke ya da sayıntılar.

Kabullerin çeşitli türleri vardır: Bunlardan örneğin aksiyom, ne kanıtlanan ne de çürütülebilen, fakat herkes tarafından apaçık ve doğru olduğuna inanılan bir kabuldür. Buna karşın postüla, herkes tarafından apaçık bir ilke ve doğru olarak görülmese bile, belli bir teorinin sınırları içinde, doğrudan doğruya sınanabilir bir sonuca götürdüğü için benimsenen bir kabuldür.

kaçınılmazlık [İng. *inevitability*; Fr. *inévitabilité*]. Bir önermenin başka bir önermeden zorunlu olarak çıkması ya da bir olayın, durumun belli bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkması durumu.

Buna göre, kaçınılmazlık, *mantıksal kaçınılmazlık* ve *olumsal kaçınılmazlık* olarak ikiye ayrılır. Mantıksal zorunluluk anlamına gelen mantıksal kaçınılmazlıkta, *b*'nin *a*'dan kaçınılmaz olarak çıktığı söylenirse, bu, *b*'nin *a*'dan zorunlulukla türediği, *b*'nin *a*'nın zorunlu sonucu olduğu anlamına gelir. Olumsal kaçınılmazlık ise, bilimsel determinizm ya da metafizik veya dinî yazgıcılık anlamında, bir olayın, bir durumun, onu önleyecek, ortaya çıkışını engelleyecek tüm çaba ve girişimlere karşın ortaya çıkışına işaret eder.

kaderiye. Her hareketin, her eylemin önceden Tanrı tarafından yaratıldığını, takdir edildiğini ileri süren Cebriye anlayışına karşı çıkan ve insanın yaptığı işlerin yaratıcısı olduğu, özgür bir irâdeye sahip olduğu görüşünü benimseyen İslâm mezhebi.

Bu mezhebe göre, Tanrı insana akıl ile birlikte bir yapabilme gücü (kader) vermiş ve onu özgür bırakmıştır; bundan dolayı, kul her eyleminden sorumludur. Kaderiye mezhebine göre, Tanrı yalnızca iyi yaratmış olup, kötü insan ya da şeytanın eseridir. İnsan bu ikisinden birini seçmede bütünüyle özgürdür. Bununla birlikte, bu durum Tanrı'-nın insanın her davranışını önceden bilmediği anlamına gelmez.

kakos. Yunancada, çirkin, kötü, değersiz, zavallı ve talihsiz anlamına gelen sıfat. *Kakos*'un karşıtı ise dış görünüş ya da biçim, şekil bakımından güzel olmayı, ahlâklı, erdemli ve yetkin olmayı ifade eden *kalos* sıfatıdır.

kalıcı [İng. *permanent*; Fr. *permanent*]. Geçip giden ve süreksiz olmaya karşıt olarak, hep var ve sürekli olanın durumu. Gerçekliğin hiç ortadan kalkmayacak, hep varolacak olan bir boyutu, yönü ya da parçası için kullanılan sıfat. Örneğin, mekân, Ortaçağ felsefesinde, bu anlamda kalıcı bir şey ya da nitelik olarak değerlendirilmiştir.

kalıntılar yöntemi [İng. *method of residues*; Fr. *méthode des residus*]. J. S. †Mill tarafından önerilen deneysel yöntemin bir adımı.

Buna göre, kompleks bir sonucun bir parçası, sonucun oluşmasında etkili olmuş olduğu bilinen, ve sonuçlarının doğası daha önceki araştırmalar sayesinde anlaşılan belirli öncüllerle açıklanabildiği takdirde, kompleks sonucun kalan kısmı, etkili olan neden ya da nedenlerin geri kalanının bir sonucu olmalıdır. Bunu sembolik olarak şöyle gösterebiliriz:

a, b, c, d,.....	a, b, c,	öyleyse, d
w, x, y, z,	w, x, y,	z

kalıtım-çevre karşıtlığı [İng. *heredity-environment controversy*; Fr. *controverse de l'héredité-environment*]. Doğuştancılık ve empirizm arasındaki karşıtlıkla eşanlamlı olan ve bir organizmanın, özellikle de insan organizmasının oluşumunda deneyimin, çevrenin, öğrenmenin katkısıyla kalıtımın, doğanın, doğuştan getirilen ya da mirâs alınan genetik yapının katkısının ne olduğuyla ilgili tartışma.

kalkül [İng. *calculation*; Fr. *calcul*]. Hesaplamada başvurulan işaret ve kurallar sistemi; mantıksal problemleri çözmek için geliştirilen formel sistem. Bir konudaki akılyürütmeyi yöneten ilkeler bütünü için kullanılan deyim. Çıkarım kurallarına ve mantıksal işlem yöntemlerine göre, semboller kullanılarak çıkarım yapılan formel işlem.

Buna göre, *cebirsel kalkül*, aritmetiksel işlemleri kendisine temele almak ve onu bir model olarak kullanmak suretiyle geliştirdiğimiz bir soyut semboller topluluğu ve bir yapma dildir. Burada, örneğin 3 ile 2'nin toplamlarının karesinin 25 edeceğini göstermek için, $(a+b)^2= a^2+2ab+b^2$ gibi bir cebir kuralını ve formülünü uygulamak fazlasıyla yeterlidir. Bu formül, yalnız 3 ve 2 sayıları için değil, fakat herhangi iki sayının toplamlarının kareleri için, ve dolayısıyla sayılardan bağımsız olarak geçerlidir. Cebirsel kalkül, içerikten ya da sayılardan bağımsız olarak tüm sayılar evreni için başvurmamız gereken işaretleri ve harfleri içeren bir sistem sağladığından, böyle bir kalkül geliştirildikten sonra, söz konusu içeriksiz yapıyı, belli bir içeriğe uygulamak ve sayılar evrenindeki ilişkileri denetlemek mümkün hâle gelmiştir.

Söz konusu kalkül düşüncesi daha sonra en önemli ifadesini mantık alanında bulmuştur. Bu türden bir işlem sistemi ya da kalkülün mantık içinde ve mantıksal ilişkiler için de oluşturulabileceği fikrinden hareket eden mantıkçılar, sayılar evreninde değil de, önermeler evreninde kullanılacak bir işaret, sembol ve kurallar bütünü olarak *mantıksal bir kalkül* geliştirmişlerdir. Buna göre, mantık alanını bir önermeler evreni olarak değerlendiren ve önermeleri içerikleri ile değil de, birer gösterge ya da harfle, başka bir deyişle sembollerle gösteren mantıkçılar, önermeler arasındaki ilişkileri, sembollerle gösterilen bazı gösterge ve kurallara göre, bir yapma dil içerisinde formülleştirmişlerdir. Mantıkçılar tarafından geliştirilen mantıksal kalkül, önermeler arasındaki formel ilişkilerin bilincine varmamıza imkân veren bir hesap cetveli, bir işlem çizelgesi görünümü almıştır. Mantıksal kalkül, şu hâlde, önermeler arasındaki ilişkileri göstermemize, kanıtlamamıza ve söz konusu formel ilişkileri denetlememize imkân sağlayan, içerikten yoksun, formel bir işaret, sembol ve kurallar topluluğudur.

kalvenizm. 1509-1564 yılları arasında yaşamış olan J. Calvin tarafından kurulan ve Katolik mezhebinden, kutsal kitabı Hristiyanlığın tek kaynağı ve ilkesi olarak gördüğü için farklılık gösteren dinî öğreti.

Calvin'in öğretisinde, Tanrı varolan ve olup biten herşeyin merkezi olup, Tanrı'nın irâdesi herşeye yayılmıştır. İnsanın kendisine mutlak ve kesin bir biçimde bağımlı olduğu tanrısal doğanın her yerde mevcud olduğunu savunan Calvin, kullarının Tanrı'ya sürekli olarak ifade etmek durumunda oldukları bir saygı ve minnet borçları olduğunu belirtir.

kamusal [İng. *public;* Fr. *publique;* Al. *staätlich*]. Özel, kişisel ya da mahrem olana karşıt olarak kamuyla, meslekler veya siyasî alanla ilgili olan için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, bir bütün olarak toplumun çıkarını, bireylerin ya da grupların bencil çıkarlarından ayırd etmek için *kamusal çıkar* deyimi kullanılır. Buna göre, bir toplumun tüm üyelerinin, statüye, zenginliğe veya konuma bakmaksızın paylaştıkları ortak bir hedef, politika ya da amaca *kamusal çıkar* adı verilir.

Yine, liberal politik düzenin feodal düzenin yerini aldığı sırada oluşmuş olan, yurttaş ya da bireylerin toplulukla ilgili sorunları ve konular üzerinde tartışma, fikir beyan etme imkânı buldukları, sosyo-politik sorunların çözülmesinde kişilerin değerler, erek ve normlar üzerinde mutabakata varma ve katkı yapma şansına sahip oldukları estetik/ebedî eleştiri veya politik muhalefet alanı *kamusal alan* olarak tanımlanır. Sivil toplumla devlet arasındaki bir alan olarak kamusal alan, burjuva toplumunun ihtiyaçlarını devlete ileten ilerici, eleştirel ve kültür tartışan bir alan biçiminde gelişmiştir.

kanaat [İng. *opinion;* Fr. *opinion*]. 1 Rasyonel bir temeli olmakla birlikte, kendisinden kuşku duymanın mümkün olduğu bir önerme ya da hipotez. Kişisel görüşlere dayanan inanç. 2 Bir uzman tarafından verilen hüküm ya da yargı. 3 Sağlam delil ya da dayanakları olmayan fikir, görüş, sanı. 4 Değişen fenomenlerin kesinlikten yoksun duyusal bilgisi. Sanı. Kişinin doğru olup olmadığından emin olmadan benimsediği görüş tarzı. 5 Otoriteye ve güvene dayalı olarak benimsenmiş düşünce.

kanıtlama. [İng. *argumentation;* Fr. *argumentation*]. Yalnızca mantığa ve özellikle de salt mantığa ait bir deyim olarak, en az bir ortak terime sahip olan iki önerme arasında, bu terimlerin içlemleri ve kaplamları yönünden kurulan mantıksal ilişkiye verilen ad. Buna göre, tüm insanların ölümlü olmalarından dolayı, Aristoteles'in de ölümlü olduğunu dile getirmek, kanıtlamaya bir örnek olarak verilebilir.

Kanıtlama ayrı çerçeve içinde, bir önermenin doğruluğunu, onun başka bir önermenin zorunlu sonucu olduğunu, ya da daha önce doğru olduğu kabul edilen önermeler öbeğinin mantıksal vargısı olduğunu gösterme işlemine karşılık gelir. Kanıtlama, tümdengelimsel mantıkta her zaman bir zorunluluğu ifade eder, zira kanıtlamada öncüller doğru olduktan sonra, sonucun doğru olması bir zorunluluktur. Öte yandan, mantıksal bir ilişkiye dayanan kanıtlama, nedensel ilişkiye dayanan ve bundan dolayı zorunluluktan çok olumsallık taşıyan tanıtlamadan farklılık gösterir.

kanon [İng. *canon;* Fr. *canon;* Al. *kanon*]. Mantıksal ve bilimsel yöntemlerin kendisine tâbi olmak durumunda olduğu temel ve önemli bir kural, ilke ya da ölçüt. Belli bir alanda geçerliliği olan kural ve ilkeler toplamı.

Normatif bilimlerde, temele konacak, ölçü alınacak norm, izlenecek model ya da pratik kural. Öte yandan, belli bir sistem ortaya koymaya yarayan kurallar bütününe ise *kanonik* adı verilir.

Kant, Immanuel. 1724-1804 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman filozofu. Temel eserleri: *Kritik der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi], *Kritik der Pratischen Vernunft* [Pratik Aklın Eleştirisi] ve *Kritik der Urteilkraft* [Yargı Gücünün Eleştirisi].

Temeller: Modern felsefenin gelişim seyrine uygun olarak epistemolojiyi ön plâna çıkartmış olan Kant, öncelikle Hume'dan etkilenmiştir. Kendi deyişiyle Hume onu dogmatik uykusundan uyandıran, spekülatif felsefe alanındaki araştırmalarına yeni bir yön veren filozof olmuştur. Öte yandan, o Descartes'ın akılcılığının da birtakım olumlu yönler içerdiğini saptamış ve zihnimizin, matematikle uğraştığı zamanki işleyiş tarzı karşısında adeta büyülenmiştir. Kant, bundan başka asıl, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda göz kamaştı-

rıcı gelişmeler kaydeden bilimden, özellikle de fizikten etkilenmiştir. Kant'ın gözünde bilim, öncülleri kesin olan ve yöntemleri, ancak Hume'unki gibi felsefî bir kuşkuculuk benimsendiği zaman, sorgulanabilen evrensel bir disiplindir. Bir bilim adamı, Kant'a göre, bir yandan kendisinden önceki bilim adamlarının ulaştığı sonuçları kabul eder; yine, bir bilim adamı kabul ettiği bu sonuçlara ek olarak, yeni araştırmalara giriştiği zaman, deneysel yöntemler kullanır. Bilim yansızdır ve nesneldir.

Öte yandan bilimin, özellikle de Newton tarafından geliştirilen modern fiziğin çok başarılı sonuçlar doğurmuş olan yöntemi, Kant'a göre, rasyonalizmi de empirizmi de aşarak gelişmiştir. Başka bir deyişle, fizik bilimi, rasyonalizmin ulaştığı sonuçları da, empirizmin ulaştığı sonuçları da yanlışlayarak gelişimini sürdürmektedir. Buna göre, kendisine en sağlam bilgi modeli olarak düşünülen matematiği örnek alan rasyonalizm, şeylerin bizatihi kendilerine yönelmeden, şeylerin kendileriyle bir temas kurmadan, yalnızca düşünceleri birbirlerine bağlamakla yetinip, şeylerin kendileriyle ilgili olarak *a priori* sonuçlara ulaşır. Oysa fizik, matematiği de kullanarak şeylerin bizzatihi kendilerine yönelmekte, şeylerin kendileriyle, rasyonalizm tarafından kurulamayan teması, başarılı bir biçimde kurmaktadır.

Kant'a göre, İngiliz filozofu Hume'un empirizmi, belirli bir nedenden daima aynı sonucun çıkacağını hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğimizi savunmak suretiyle, nedensellikle ilgili olarak kuşkucu bir tavrı benimsemiştir. Oysa, çok başarılı sonuçlar elde etmiş olan fizik bilimi hemen tümüyle nedensellik ilkesine dayanmaktadır. Kant bu bağlamda, kendisine düşen işin, rasyonalizm tarafından da, tempirizm tarafından da açıklanıp temellendirilemeyen bilimi, özellikle de fizik bilimini temellendirmek, bilimsel bir biçimde düşündüğü zaman, insan zihninin nasıl işlediğini bulmak olduğunu düşünmüştür.

Başka bir deyişle, o felsefedeki ilk ve temel misyonunun bilimi temellendirmek, daha sonra da ahlâkın ve dinin rasyonelliğini savunmak olduğuna inanmıştır. Bununla birlikte, bu hiç te kolay bir iş değildir, çünkü bilim ve din yüzyıllardır birbirlerine karşı amansız bir mücadele içinde olmuşlar ve bilim, dinin otoritesi karşısında mutlak bir zafer kazanma yoluna girmiştir. Bu zafer, Kant'a göre, bilimin bakış açısından iyi ve olumlu olmakla birlikte, ahlâk ve dinin bakış açısından tam bir felakettir.

Bilimin dinin müdahaleleri karşısında özerkliğini kazanması hiç kuşku yok ki iyi bir şeydir, fakat bu, bilimsel olmayan tüm inançların, din ve ahlâkın temelsizleşmesi ve anlamsızlaşması anlamına geliyorsa, bilimin zaferi, insanlık açısından, dinin bakış açısından gerçek bir felakettir. Kant, öyleyse, yalnızca din, bilim ve ahlâkı temellendirmek durumunda kalmamış, fakat rasyonel bir varlık olmanın ne anlama geldiğini gösterme durumunda kalmıştır. O, işte bu amacı gerçekleştirebilmek için, hem †Descartes'ın rasyonalizminden ve hem de Hume'un empirizminden önemli gördüğü öğeleri alarak, *transendental epistemolojik idealizm* diye bilinen kendi bilgi kuramını geliştirmiş, yükselen bilimin felsefî temellerini gösterdikten sonra, özgürlük ve ödev düşüncesine dayanarak Hıristiyan ahlâkını savunma çabası vermiştir.

Bilgi Görüşleri: Düşüncesinde rasyonalist felsefeyle empirist felsefenin bir sentezini yapan Imanuel Kant, bilgide hem deneyimin ve hem de aklın katkısının kaçınılmaz olduğunu öne sürmüştür. O, ilk olarak en basit bir deneyimin, duyu izlenimlerinin bile *a priori* bir ögeyi, deneyden türemeyen, fakat deneyi yaratan ve mümkün kılan bir ögeyi içerdiğini göstermiştir. Söz konusu *a priori* ögelere karşılık gelen zaman ve mekâna, deneyin transendental koşulları adını veren Kant, böylelikle Hume'un matematiksel bilimlerin tümüyle analitik bir yapıda olduğu görüşüne karşı,

matematiğin mekân ve sayıyla ilgili yargılarının sentetik doğasını ortaya koyabilme imkânı bulabilmiştir.

Başka bir deyişle, zihnin bilgideki temel, ayırıcı faaliyetini deneyimden gelen ham ve işlenmemiş malzemeyi bir sentezden geçirmek ve bu malzemeyi birleştirip, ona bir birlik kazandırmak olarak tanımlayan Kant'a göre, zihin söz konusu sentezi, herşeyden önce, çeşitli tecrübelerimizi sezginin belirli kalıpları içine yerleştirerek gerçekleştirir. Sezginin söz konusu kalıpları ise zaman ve mekândır. Buna göre, biz şeyleri zorunlulukla zaman ve mekân içinde olan şeyler olarak algılarız. Bununla birlikte, zaman ve mekân duyu-deneyinden türetilmiş ideler, izlenimler ya da kavramlar değildirler. Zaman ve mekânla, Kant'a göre, doğrudan ve aracısız olarak sezgide karşılaşılır. Bunlar sezginin *a priori*, yani her türlü deneyimden önce gelen ve her tür deneyin onsuz olunamaz koşullarını olan kalıplarıdırlar. Yani, bunlar duyu-deneyindeki nesneleri her zaman kendileri aracılığıyla algılamakta olduğumuz gözlüklerdir. O zaman ve mekânla ilgili bu öğretisine *transendental estetik* adını verdikten sonra, transendental analitiğe, kategoriler öğretisine geçmiş ve tıpkı, duyarlık ya da deneyimin *a priori* algı formları içermesi gibi, doğaya ilişkin araştırma ve bilginin de bağıntı, töz ve nedensellik türünden *a priori* ilkeleri içerdiğini göstermiştir.

En sıradan düşüncede bile, sistematik olmayan bir tarzda varolan bu kategoriler, matematiksel-mekanik bir doğa biliminin temel öğeleri olarak ortaya çıkar ve rasyonel bir doğa kavrayışını mümkün hâle getirir. Başka bir deyişle, düşüncenin ya da insan zihninin duyu-deneyinden gelen malzemeye bir birlik kazandırması veya söz konusu malzemeyi bir sentezden geçirmesiyle ilgili olan belirli *kategorilerin* bulunduğunu ifade eden Kant'a göre, zihin söz konusu sentez ya da birleştirme faaliyetini çeşitli yargılar ortaya koymak suretiyle gerçekleştirir, öyle ki bu yargılar bizim dünyaya ilişkin yorumumuzun temel bileşenlerini meydana getirir. Deneyimde söz konusu olan çokluk, Kant'a göre, bizim tarafımızdan nicelik, nitelik, bağıntı, töz gibi belirli değişmez formlar ya da kavramlar aracılığıyla değerlendirilir ya da yargılanır. Örneğin, nicelikle ilgili bir yargı söz konusu olduğunda, zihnimizde bir ya da çok olan vardır. Nitelikle ilgili bir yargı öne sürdüğümüz zaman, ya olumlu ya da olumsuz bir önerme ortaya koyarız. Bağıntıyla ilgili bir yargıda bulunduğumuz zaman ise, ya neden ile sonucu ya da özne ile yüklem bağıntısını düşünürüz.

Bütün bu düşünme tarzları, Kant'a göre, zihnin duyu-deneyinden gelen malzemeyi birleştirme, bu malzemeyi sentezden geçirme ya da söz konusu malzemeye bir birlik kazandırma faaliyetinin temel bileşenleridir. Ve biz bu sentez faaliyetiyle de duyu izlenimlerinin çokluğundan, yani sonsuz sayıdaki darmadağınık izlenimden, tek bir tutarlı dünya resmi elde ederiz.

Kant'a göre, duyu deneyinin kapsamı içine giren her nesne, bu kategorilerden birine ya da diğerine uymak durumundadır. Zira anlama yetisi, insan zihni bu kategorilere uymayan bir şeyi hiçbir şekilde konu alamaz, alsa bile anlayamaz. Görünüşlerin, fenomenlerin bir şekilde anlaşılabilmeleri için, onlara anlama yetisinin kategorileri aracılığıyla bir yapı kazandırılması gerekmektedir. Anlama yetisinin kategorilerine uymayan bir şey insan zihni tarafından bilinemez. Kant'a göre, duyu-deneyimiz belirli bir yapı ve bir birlik sergilemektedir. İşte duyu-deneyinin sergilediği bu yapı ve birlik, ancak ve ancak görünüşleri kendi kategorilerine göre düzenleyen anlama yetisinin faaliyetiyle açıklanabilir.

Bununla birlikte, kategoriler düşüncenin ya da bilginin öznel koşulları olduklarından, burada bunların nasıl olup da nesnel bir geçerliliğe sahip olabildiği, yani nesnelere ilişkin bilgimizi mümkün kılan koşulları sağlayabildikleri sorusu ortaya çıkar. Kant'a göre, *a priori* kav-

ramlar olarak kategorilerin nesnel geçerliliği, insanın nesnelere ilişkin duyu-deneyinin yalnızca bu kategoriler sayesinde mümkün olabilmesi olgusuna dayanır. Duyu-deneyinin bir nesnesi, yalnızca bu kategorilerle düşünülebilir. Bir nesneyle ilgili bir düşünce, onunla ilgili tüm yargılar ve dolayısıyla ona ilişkin bilgi, yalnızca kategorilerin sağladığı kavramsal çerçeve içinde olanaklıdır.

İnsan zihninin yalnızca, kategorileri aracılığıyla kendilerine bir yapı kazandırdığı fenomenleri bilebileceğini, bunun ötesine giderek şeylerin bizatihi kendilerini bilemeyeceğini, duyu deneyindeki nesnelerin insan zihninin işleyişine uyduğu için bilinebildiklerini söyleyen ve tüm empirik yasaları insan zihninin yasalarına indirgeyen Kant'ın bu bilgi anlayışının en önemli sonuçları, mutlak bir determinizm, bilginin sınırlılığı ve metafiziğin imkânsızlığıyla ilgili sonuçlardır. Bilgimiz iki bakımdan sınırlıdır. Bilgi, herşeyden önce duyu-deneyinin dünyasıyla sınırlanmıştır. Bilgimiz ikinci olarak, algılama ve düşünme yetilerimizin deneyimin ham malzemesini işleme ve düzenleme tarzlarıyla sınırlanmıştır. Kant elbette ki, bize görünen dünyanın nihaî ve en yüksek gerçeklik olmadığından kuşku duymaz. Nitekim, o *fenomenal gerçeklik*le, yani bizim duyular aracılığıyla tecrübe ettiğimiz dünya ile *numenal gerçeklik*, yani duyusal olmayan ve akılla anlaşılabilir olan dünya arasında bir ayrım yapmıştır.Bir şey algılanmadığı zaman nedir? Şeyin bizzatihi kendisi ne anlama gelir?

Metafiziği: Biz algılamadığımız şeyleri elbette ki bilemeyiz. Bizim bildiğimiz şeyler numenler, şeylerin kendileri değil de, fenomenlerdir, şeylerin görünüşleridir. Bizim bildiğimiz nesneler duyular aracılığıyla algılanan nesnelerdir. Biz buna ek olarak, duyusal dünyanın bizim zihnimiz tarafından yaratılmadığını biliyoruz. Zihin, bu dünyayı yaratmak yerine, şeylerin kendilerinden türetilmiş olan ideleri ona yüklemektedir. Bu, bizden bağımsız olarak var olan, ancak bizim kendisini yalnızca bize göründüğü ve bizim tarafınızdan düzenlendiği şekliyle bilebildiğimiz bir dış gerçekliğin varolduğu anlamına gelir. Böyle bir gerçeklik bizim bilgimizi arttırmaz, fakat bize bilgimizin sınırlarını gösterir.

Immanuel Kant bu öğretisiyle bilimsel bilginin olanaklı olduğunu göstererek, Newton fiziğini temellendirir, fakat varlığın genel ilkeleri, Tanrı'nın varoluşu, ruhun ölümsüzlüğü gibi konuları ele alan geleneksel metafiziği olanaksız hâle getirir. Çünkü, metafizik alanında, ruh, Tanrı, evren kavramlarını düşündüğümüz zaman, burada duyu-deneyi tarafından sağlanan malzeme bulunmaz. Bilginin iki temel öğesinden biri olan deney, tecrübe öğesi metafizik alanında söz konusu olmadığı için, akıl burada antinomilere düşer. Öyleyse, metafizik alanında bilimsel bilgi olanaklı değildir.

Ahlâkı: Bununla birlikte, Kant görünüş-gerçeklik ya da fenomen-numen ayırımını insan varlığına uygulayarak, ahlâk imkânını kurtarır. Zira, ona göre, insanın bir fenomen, bir de numen tarafı vardır. Yani, insanın biri duyusal, diğeri akılla anlaşılabilir olan iki farklı boyutu vardır. Duyusal yönüyle ele alındığında, insan doğadaki mekanizmanın bir parçasıdır. Başka bir deyişle, insan fizikî eğilimleriyle, içgüdüleriyle fenomenler dünyasının bir öğesidir.

Buna karşın, insan kendisini hayvandan ayıran aklıyla, fenomenler dünyasının üstüne yükselir, aklı sayesinde, nedenselliğin, doğal zorunluluğun hüküm sürdüğü dünyanın ötesine geçip özgür olur. Başka bir deyişle, metafiziğin ancak pratik akıl alanında, ahlâkî irâdenin kesin kanaatleriyle mümkün olabileceğini savunan ve deneyimdeki *a priori* öğeyi çıkarsama yöntemini ahlâk alanında ahlâkî yargılara da uygulayan Kant, önce ahlâkî yargıları psikolojik bir açıdan değerlendirmiş ve sonra kategorik buyrukla, yani formel olarak koşulsuz olma özelliğiyle, ahlâk alanındaki *a priori* öğeyi yakalamıştır.

Ona göre, kategorik buyruğun, yani insandan insan olduğu için belli şeyleri yapması isteyen ahlâk yasasının, iyi irâdenin tanınması, insanın yüceliğini, gerçek kişiliğini ve insan varlıklarını kişiler olarak birbirlerine bağlayan halkayı oluşturur. Pratik ve ahlâkî temeller üzerinde gelişen bir metafizik öne süren Kant'ın felsefesinde, bu ikinci alan, teorik aklın zorunlulukla belirlenen duyusal dünyasından sonra, pratik aklın özgürlükle belirlenen akılla anlaşılabilir dünyası olarak ortaya çıkar. Akılla anlaşılabilir özgürlük dünyasının fizikî ve doğal dünyayla olan ilişkisinin ne olduğu sorusu ise, Kant'ı her iki dünyayı da uyumlu kılan bir tanrısal düzen postülasıyla, ölümsüzlük postülasına götürür ki, bu postülalar da ifadesini Tanrı düşüncesinde bulmaktadır.

Kantçı idealizm [İng. *Kantian idealism*; Fr. *idéalisme Kantien*]. †Kant'ın, bir yandan dünyayı idelerden hareket ederek kurarken, yani zihnin pasif alıcı olmayıp, düzenini doğaya yüklediğini öne sürerken, bir yandan da aynı dünyanın gerçek ve iyi olduğunu süren idealizmi.

Kant'ın Kopernik devrimi [İng. *Kant's Copernical revolution*]. Bilimsel bilginin, sentetik *a priori* önermelerin realist bir tavır ve zihnin nesnelerine uyduğu varsayımıyla hiçbir şekilde açıklanamayacağını düşünen ve *a priori*, yani tümel olan, yalnızca geçmiş ve şimdi için değil, gelecek için de geçerli olan bilgiyi açıklamak üzere, zihinle nesneleri arasındaki ilişki için yeni bir varsayım bulmak zorunda kalan Kant'ın, ünlü astronom Kopernik'ten etkilenerek gerçekleştirdiği, nesnelerin zihne ve zihnin işlemlerine ya da faaliyetlerine uyduğu teziyle belirlenen devrime verilen ad.

Kant, bu türden bir çözüme uzun denemelerin ardından ve Kopernik'in bilimsel çalışmalarından kendisi için bir ders çıkartarak varmıştır. Kant'a göre, gökteki cisimlerin hareketlerini, bu cisimlerin onları gözlemleyen kişinin çevresinde döndükleri varsayımını temele alarak açıklama çabasında yeterince ilerleme kaydedemeyen Kopernik, yıldızların yerlerinde sabit durduklarını ve gözleyicinin onların çevresinde döndüğünü kabul ettiği zaman başarılı olabileceği inancına kapılmış ve bu kabulüyle gökteki cisimlerin hareketlerini açıklama çabasında gerçekten de başarılı olmuştur. Kopernik'in durumuyla kendi problemi arasında bir analoji kuran Kant, şimdiye kadar tüm bilgilerimizin konu aldığı nesnelere uyduklarının varsayıldığını söyler.

Bununla birlikte, nesnelere ilişkin bilgimizi, nesneler hakkında yeni birtakım şeyleri *a priori* bir biçimde ortaya koymak suretiyle arttırma yönündeki çabalarımız, ona göre, söz konusu varsayım temele alındığı için, şimdiye kadar hep başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bundan dolayı, Kant'a göre, şimdi yeni bir deneme yapmanın, ve bilginin nesnelere değil de, nesnelerin bilgiye uyduklarını öne sürmenin tam zamanıdır. Çünkü bilgide sezginin nesnelere uymak zorunda olduğu kabul edilirse, nesneler hakkında *a priori* bir bilgiye sahip olmamız olgusu açıklanamaz. Nesneler hakkındaki bilgimizi açıklamak için, Kant'a göre, nesnelerin insandaki sezgi yetisine uyduklarını kabul etme zorunluluğu vardır.

Bununla Kant hiç kuşku yok ki, insan zihninin bilgide konu aldığı nesneleri gelişigüzel yaratmakta olduğunu söylemek istemez; o, bununla zihnin doğuştan düşüncelere sahip olduğunu da anlatmak arzusunda değildir. Onun felsefe alanında gerçekleştirdiği devrim, daha çok insan zihninin tecrübe ettiği, algıladığı nesnelere bir şey kattığını söylemekten oluşur. Kant bilgimizin deneyden başladığı konusunda David Hume'la tam bir uyuşma içindedir, fakat o, Hume'un tam tersine, insan zihninin tecrübe ettiği nesnelere bir şey katan, duyu yoluyla gelen malzemeye bir form, bir çerçeve kazandıran aktif bir güç olduğunu öne sürer.

İnsan zihni, ona göre, öyle yapılanmıştır ki, kendi biliş tarzını nesnelere aktarır, nesnelerin kendi biliş tarzına

uymasını sağlar. İnsan zihni doğası gereği, deneyimlerimizi aktif bir biçimde düzenler. Başka bir deyişle, düşünme faaliyeti yalnızca, duyular aracılığıyla birtakım izlenimler almayı değil, fakat aynı zamanda tecrübe ettiğimiz şeyler hakkında yargılar oluşturmayı içerir. Tıpkı renkli gözlükler takan bir kimsenin herşeyi gözlüklerinin rengiyle görmesi gibi, düşünce yetisine sahip olan her insan varlığı, şeyleri kaçınılmaz bir biçimde kendi zihninin doğal yapısına göre düşünür.

kaos [Yun. *khaos*; İng. *chaos*; Fr. *chaos*; Al. *chaos*]. İlk maddenin, evrendeki düzenden önce söz konusu olan, düzensiz, karınakarışık, şekilden yoksun ve ayırımlaşmamış hâli. Dünyanın yaradılışından önce, bütün maddî öğelerin içinde bulunduğu karışıklık, kargaşalık. Evrendeki egemen gücün yasa ve düzen değil de, raslantı olduğu durum.

Yunan felsefesinde, evrenin, bütün bir evrene yasalılık ve düzen getiren rasyonel ilkelerin varolmadığı bir zamandaki durumu. Tüm öğelerin, düzenleyici bir güç tarafından, bir düzenin temel parçaları hâline getirilmezden önceki, içiçe geçmiş ve karmakarışık olma hâli. Anlaşılamayan, kontrol edilemeyen hâl, durum, oluşum.

kapalı ahlâk [İng. *closed morality*; Fr. *morale fermée*]. Çağdaş Fransız filozofu H. Bergson'un *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion* [Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı] adlı eserinde sözünü ettiği, katı toplumsal tabulara dayanan ahlâk anlayışı.

Metafizik görüşünde, zamanla mekân, süreyle madde arasında bir ayırım yaptıktan sonra, bu ayırımı bilgi teorisinde sezgi ve analiz, din felsefesinde statik din dinamik din ayırımı olarak koruyan Bergson, onu ahlâk görüşünde açık ahlâk ve kapalı ahlâk arasındaki bir ayırım şeklinde ifade etmiştir.

Sürenin, yaratıcı gücün kendisini ahlâk alanında açık ahlâk şeklinde ifade ettiğini söyleyen Bergson'a göre, yaşamın hemen tüm genel fenomenlerine yüz çeviren kapalı ahlâk toplum tarafından uygulanan bir baskıya dayanır. Söz konusu ahlâkta, bireyin kesin ve mutlak bir özgürlüğü olmayıp, o eylemlerini otomatik bir biçimde ve içgüdüsel olarak gerçekleştirir. Başka bir deyişle, kapalı ahlâkta birey, toplumun bekâsını sağlamak, toplumsal uyumu sağlamak için geliştirilmiş olan gelenek ve göreneklere, ödev ve kurallara kayıtsız koşulsuz itaat eder.

Kişidışı olan bu ahlâk, üç bakımdan kapalı olan bir ahlâktır: Bir, toplumsal alışkanlıkları korumayı amaçlar; iki, bireysel olanla toplumsal olanı bağdaştırmayı hedefler, ve nihayet üç, o her zaman bir toplumun ahlâkıdır. Tüm insanlık için geçerli olmayan bu ahlâkın evrensel bir yönü yoktur.

Kapalı ahlâkın doğal müttefiği, söylence yaratma gücüyle sapmaları önleyen, bize ölümün kaçınılmazlığını göstererek, toplumun haklarını korumaya ve desteklemeye yarayan statik dindir..

kapitalizm [İng. *capitalism*; Fr. *capitalisme*; Al. *capitalismus*]. En genel anlamı içinde, sermayenin, en temel üretim aracı olduğu ekonomik sistem veya üretim tarzı için kullanılan genel terim.

Bir üretim tarzı ya da ekonomik sistem olarak kapitalizmi belirleyen en temel özellikler şöyle sıralanabilir: 1 Üretim araçlarının özel mülkiyeti ve denetimi. 2 Ekonomik faaliyetin kâr elde etmek amacıyla yapılması veya özel kârın teşebbüs faaliyetinde başlıca saik olması. 3 Söz konusu ekonomik faaliyeti düzenleyen bir pazarın varlığı.

4 Kârın, sermaye sahiplerine ait olması. 5 Üreticilerin, kullanmak amacıyla değil de, satmak amacıyla üretmek durumunda olmaları. 6 Değişim biriminin belli bir zaman karşılığı parasal ücret olması. 7 Sistemdeki temel değişim aracının para olup, 8 üretim sürecinin üretim araçlarına sahip bulunan kapitalist ya da onun adına yöneticisi tarafından denetlenmesi. 9 Sermaye birikiminde borç/kredi kullanılırken, malî kararlar üzerinde tam bir denetimin bulunması, ve nihayet, 10 sermayedarlar arasında rekâbet.

Kökeni, feodalizm içinde tüccar sermayenin ve dış ticaretin büyümesi olgusuna geri götürülen kapitalizmin birinci evresi, onbeşinci yüzyıl ile onsekizinci yüzyıl arasında kalan *ticarî sermaye evresi* olarak bilinir. Buna karşın, ikinci evre olan *endüstriyel evre*, Sanayi Devrimi adı ile bilinen, ve enerji kullanan makinaların ortaya çıkışı ve gelişimiyle başlayan evredir. Kapitalizmin gelişiminde bundan sonra gelen evre, *tekelci kapitalizm* olup, bu evrenin başlangıç tarihi, ikinci sanayi devriminin gerçekleşmesiyle büyük ölçekli endüstriyel süreçlerin ortaya çıktığı 20. yüzyılın başlarıdır. Kapitalizm aynı zamanda, belli bir toplumsal adalet öğretisiyle bireysel haklar anlayışını içeren bir ideoloji olarak görülmüştür. Buna göre, kapitalizm ideolojisi, gelir ve refah düzeyiyle ilgili eşitsizliklerin, bireylerin ekonomik faaliyetlere yaptıkları farklı katkıların toplumsal bakımdan adil olan karşılıkları olduğunu savunur. Söz konusu ideoloji, kapitalist toplumun varoluşu ve sağlıklı gelişimi için, belli birtakım hak ve özgürlüklerin gerekli olduğunu iddia eder. Buna göre, örneğin bireyler devletin keyfî iktidarından korunup, aynı devlet bireylerin ekonomik çıkarlarını, mülkiyet hakkını savunmak ve ticarî sözleşmelerin geçerliliğini teminat altına almak suretiyle, korumalıdır.

kaplam [Os. *şümûl*; Lat. *extensio*; İng. *extension*; Al. *umfang*]. Bir sözcüğün uygulandığı şeyler toplamı, bir deyimin dile getirdiği nesne ya da nesneler kümesi, bir kavramın kapsadığı, içine aldığı, belirttiği, gösterdiği konu ve nesneler toplamı.

Örneğin, 'adam' cins isminin kaplamı, iki ayaklı olmak, akıllı olmak, erkekliği olmak, v. b. g., özelliklere sahip olan bütün insanlardır. Kaplam, d nyaya bakış tarzımıza, dünyaya yüklediğimiz anlama işaret eden ve niteliklerle, özelliklerle, karakteristiklerle ilgili olan içlemden farklı olarak, nesnel dünyaya işaret eder ve sınıflarla ilgilidir. Öte yandan, kaplamla içlem arasında ters bir ilişki vardır. Öte yandan, 'insan başlı at' türünden, anlamı olan, fakat herhangi bir şeye delâlet etmeyen, gerçekte varolan herhangi bir şeyi göstermeyen sözcüklerin ya da terimlerin kaplamına boş kaplam adı verilir.

kaplamsal [İng. *extensional*; Fr. *extensionnel*]. Bir problem söz konusu olduğunda, dikkati önermelerin anlamı üzerinde değil de, doğruluk fonksiyonu üzerinde yoğunlaştıran yaklaşım için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, her önermenin ya sıradan bir olgusal önerme, yani mantıksal bakımdan basit bir önerme ya da bu türden önermelerin doğruluk fonksiyonu olduğunu öne süren öğretiye; içlemsel her önermenin kaplamsal bir önermeye dönüştürülebileceğini ya da içlemselliğin kaplamsallığa indirgenebileceğini savunan teoriye *kaplamsallık tezi* adı verilir.

Buna mukabil, tanımlayanın ya da yüklemin, tanımlanan ya da özne konumundaki kavramın kaplamını ifade ettiği, ortaya koyduğu tanım türüne kaplamsal tanım denmektedir.

karakter [Os. *seciye*; İng. *character*; Fr. *caractèr*; Al. *charakter*]. 1 Öncelikle, bir şeyi başka bir şeyden ayıran özellik, ananitelik. 2 Genelleme yoluyla da, bir insanın, bir kişinin, davranış, alışkanlık, güç ve beceriler, değer ve düşünce tarzı türünden temel öğelerden meydana gelen özelliklerinin, onu başka insanlardan farklılaştıran bütünü.

Bireyleri birbirlerinden ayıran psişik özellikler toplamı, kişinin söz konusu özellikleri yaratan, göreli olarak değişmez yapısı ya da mizacı olarak karakter, bir bireyin kişiliğini meydana getiren; davranış tarzlarını, tepkilerini belirleyen kalıcı duygusal niteliklerin toplamını, bir kişinin ya da topluluğun psikolojik ya da tinsel ayırıcı özelliklerinin meydana getirdiği bütünü dile getirir.

Bu bağlamda, farklı karakter tiplerinin sınıflanmasıyla uğraşan, farklı karakterlerin ortak özelliklerini ifade eden,

karakter tiplerinin bilgisini sağlayan ve karakter eğitiminin temelinde yer alan bilime karakteroloji adı verilmiştir. Çeşitli karakterlerin çözümlenmesi ve tasviriyle uğraşan La Bruyère ve La Rochefoucauld gibi ahlakçı filozofların çalışmalarına dayanan karakterolojiye bu ad, onu kişisel karakterleri ve bunların oluşumuyla ilgili psikolojik belirlemeleri konu alan bilim olarak tanımlayan Wilhelm †Wundt tarafından verilmiştir.

karar mantığı [İng. *logic of decision*; Fr. *logique de décision*]. Konusu, belirli tercihleri, kişilerin belli zamanlarda, belli durumlarda seçecekleri en uygun ve en elverişli davranış biçimlerini belirleyen kurallar olan mantık dalı.

Karneades. Yeni Akademi'nin kurucusu olan Yunanlı filozof.

M. Ö. 214-129 yılları arasında yaşamış olan Karneades, bilginin olanaksız olduğunu ve hiçbir doğruluk ölçütü bulunmadığını dile getirirken kuşkucu bir bakış açısı benimsemiştir. Hiçbir şey bilemeyeceğimizi, her kanıtlama, kendileri kanıtlanmak durumunda olan önkabullere dayandığı için, hiçbir şeyi kanıtlayamayacağımızı öne süren filozof, †Stoacı felsefeyi ve onların Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kanıtlarını şiddetle eleştirmiştir. O, mutlak bir kuşkuculuğu benimsemenin, yargıyı tümüyle askıya almanın olanaksız olduğunu bildiği için bir olasılık kuramı geliştirmiştir.

karşı [İng. *counter*; Fr. *contre*] Önüne geldiği sözcüklerin anlamına, içerdiği kavrama zıd olan, ona karşı çıkan anlamlarda bileşik sözcükler meydana getiren önek.

Bu bağlamda, örneğin bir ihtilale karşı koyan koyan, bir devrimin sonuçlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan siyasî ve sosyal harekete *karşıdevrim* adı verilmektedir. Yine aynı çerçeve içinde, modern bilinçli öznenin yaratımı olan disiplinlere karşı, öznenin tahtından indirilmesinin ardından ve dili arzuyla bilinçdışının bir etkisi olarak yorumlayan bakış açısından, arkeoloji ya da soykütüğü, psikanaliz ve dilbilim karşıdisiplinler olarak kategorize edilir.

Öte yandan, ünlü Fransız düşünürü Foucault'nun bakış açısından ve tüm söylemlerin iktidarlar tarafından üretildiği tezi temele alındığında, en azından hâkim söylemin etkilerini bertaraf edecek, onu etkisizleştirme amacı güden söyleme *karşısöylem* denmektedir. Başka bir deyişle, karşısöylem, geçmişin baskı altında tutma ve mücadele biçimlerinin popüler belleğine sahip çıkarak politik direniş için bir manivela, ihtiyaçlarla taleplerin ifadesi için yeni bir araç sağlayan söylem türüdür.

karşı kültür [İng. *counter-culture*; Fr. *contre-culture*]. Geleneksel davranış tarzına, geleneksel değerlere, kısacası varolan yerleşik kültüre karşı çıkıp, ona bir alternatif oluşturan yeni, fakat yeterli topluinsal temelden yoksun olan kültür türü.

Karşı kültür deyimi, radikal öğrenciler, hippiler ve kimi entellektüeller, 1960'lı yılların sonlarına doğru, siyaset, iş ve aile yaşamı konusunda, uzlaşımsal bir çerçeve içinde kabul görmüş değerlerle davranış kalıplarına ters düşen görüş ya da teoriler geliştirdikleri zaman popüler hâle gelmiştir. Karşı kültür herşeyden önce geleneksel ve uzlaşımsal aile yaşamının engelleyici ve bastırıcı yönlerine karşı çıkışı, insanlara kendi hayatlarını yaşamalarına izin verme konusunda ısrarlı olmayı, çok çeşitli türden uyuşturucuyla tanışıklık içinde olmayı ve cinsel özgürlüğün erdemlerinin savunuculuğunu yapmayı içerir.

karşılaştırmalı felsefe [Os. *mukayeseli felsefe*; İng. *comparative philosophy*; Fr. *philosophie comparative*; Al. *vergleichend philosophie*]. Yalnızca büyük uygarlıkların felsefelerini değil, fakat aynı zamanda bu felsefeler arasındaki benzerlikleri, ortak noktaları ve farklılıkları konu alan felsefe türü.

Karşılaştırmalı felsefe, Batı Felsefesi, Çin felsefesi, Hint felsefesi, İslâm felsefesi, Afrika felsefesi gibi farklı felsefeleri konu alıp, bunlar arasındaki benzerlikleri olduğu kadar, farklı kavrayışları da gözler önüne seren felsefeye karşılık gelir.

karşılaştırma yöntemi [Os. *mukayese usulü*; İng. *comparative method*; Fr. *méthode comparative*]. Karşılaştırmalı filoloji, karşılaştırmalı psikoloji, karşılaştırmalı anatomi, karşılaştırmalı fizyoloji, karşılaştırmalı din gibi disiplinlerin yöntemine; yalnızca biyolojik fenomenlerin değil, fakat kültürel fenomenlerin de incelenmesi ve açıklanmasında kullanılan, ve fenomenler arasındaki benzerliklerle ayrılıkları inceleyerek genel sonuçlara ulaşmaya çalışan yönteme verilen ad. Karşılaştırma yöntemi, pozitivizmin kurucusu A. Comte ve Alman kültür tarihçisi W. von Humbolt tarafından geliştirilmiştir.

Bu çerçeve içinde psikolojinin, aralarında insan da olmak üzere, hayvan türleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları konu alan ve söz konusu benzerlik ve farklılıkları türün biyolojisi ve yaşam biçimi açısından inceleyen dalına *karşılaştırmalı psikoloji* adı verilir.

karşılıklı koşul eklemi [İng. *biconditional*; Fr. *implicateur réciproque*; Al. *koimplikator*]. 'Ancak ve ancak... ise' diye okunan ve ana bileşenlerinin aynı doğruluk değerini taşıması durumunda doğru olan bileşik önermeyi meydana getiren önerme eklemi.

karşılıklı özgecilik [İng. *mutual altruism*; Fr. *altruisme mutuel*]. Hemen tüm kültürlerde görülen altın kuralı, yani 'başkalarının sana yapmasını isteyeceğin şeyleri yap!' kuralını tanımlamak için kullanılan deyim.

karşıolum karesi [İng. *square of opposition*; Fr. *carré d'opposition*]. †Aristoteles mantığının dört standart kategorik önermesini birbirleriyle mantıksal ilişki içine sokan kareye verilen ad.

Söz konusu dört standart önerme, Latince 'tasdik ediyorum', 'onaylıyorum' anlamına gelen Latince *AffirmO*'dan türetilen *A* ve *O*, 'inkâr ediyorum', 'onaylamıyorum' anlamına gelen *nEgatIo*'dan türetilen *E* ve *İ* harfleriyle gösterilen önermelerdir. Bunlardan *A* ('Tüm *S*'ler *P*'dir) tümel olumlu, *E* ('Hiçbir *S P* değildir') tümel olumsuz, *İ* ('Bazı *S*'ler *P*'dir') tikel olumlu ve *O* ('Bazı *S*'ler *P* değildir') da tikel olumsuz önermeyi ifade eder.

Buna göre, karenin sol üst köşesinde bulunan *A* ile sağ üst köşesinde bulunan *E* *üst karşıtlar* olarak tanımlanır. Karenin sol alt köşesinde bulunan *İ* ile sağ alt köşesinde bulunan *O* da alt karşıtlar olarak bilinir. Üst karşıtlardan her ikisi birden doğru olamaz, fakat ikisi aynı anda yanlış olabilir. Alt karşıtlardan, yani *İ* ve *O*'dan ikisi birden doğru olabilir, fakat ikisi ayna anda yanlış olamaz. *A* ve *O*, *E* ile *İ* karede, çelişik önermeler olarak geçer. Buna göre, *A* ve *O*'dan, *E* ve *İ*'den her ikisi birden aynı anda doğru olamaz; biri doğru olursa, diğeri zorunlu olarak yanlıştır.

Aynı karede, *A* ile *İ* ve *E* ile *O* da *altık önermeler* olarak tanımlanır. Altıklık ilişkisi, *A* ile *İ* ve *E* ile *O* arasında olduğu zaman, buna üst içerme, *İ* ile *A* ve *O* ile *E* arasında olduğu zaman da, buna alt içerme adı adı verilir. Üst içermede, *A*'nın doğru olduğu bilindiği zaman, *İ*, *E*'nin doğru olduğu bilindiği zaman ise, *O* zorunlu olarak doğrudur. Buna karşın, *A*'nın ya da *E*'nin yanlış olduğu bilinirse, *İ* ve *O*'dan her biri doğru ya da yanlış olabilir. Alt içermede ise, *İ*'nin ve *O*'nun doğru olduğu bilinirse, *A* ile *E*'den her biri doğru ya da yanlış olabilir. Buna karşın, *İ*'nin ve *O*'nun yanlış olduğu bilinirse, *A* ve *E* zorunlu olarak yanlıştır.

karşıörnek yöntemi [İng. *method of counterexample*; Fr. *méthode de contreexemple*]. Bir şeyi, bir tezi, bir önermeyi, onu yalanlayan, yanlışlayan ya da ona bir şekilde karşıt olan bir örnek bularak çürütme yöntemine, örneğin, 'Tüm kuğular beyazdır' önermesini, siyah olan yalnızca tek bir kuğu bularak yanlışlama faaliyeti.

Yöntem, mantık alanında, belli bir akılyürütme formunun geçerli olmadığını göstermek için kullanılır. Buna göre, bir akılyürütme formunun geçerli olduğunu söylemek, söz konusu formun, öncülleri doğru olan tüm örneklerinin, sonuçlarının da doğru olduğunu ifade etmek anlamına gelir. İşte, söz konusu akılyü-

rütme formundan, öncülleri doğru fakat sonucu yanlış olan tek bir örnek bulmak, karşıörnek yönteminin mantık alanındaki uygulamasını oluşturur.

karşıt [Os. *zıt, nakîz;* Yun. *enantios;* Lat. *contrarius;* İng. *contrary;* Fr. *contraire;* Al. *konträr*]. 1 Nicelik bakımından aynı olmakla birlikte, nitelik bakımından farklı olan, yani biri olumlu iken, diğeri olumsuz olan ve her ikisi birden doğru olamayan, fakat her ikisi birden yanlış olabilen önermeler için kullanılan sıfat.

2 Terimler söz konusu olduğunda ise, karşıtlık, †Aristoteles'in kavramlar arasında varolduğunu söylediği dört tür karşıolumdan birine karşılık gelir. Buna göre, karşıt terimler, aynı cins içinde birbirlerinden en yüksek farklılıkla ayrılan terimlerdir. Karşıt terim çiftleri, şu hâlde, aynı cins ya da karşıt alt-cinsler içinde yer alırlar ya da kendileri karşıt alt-cinslerdir. Fakat töz kategorisi, töz karşıtların öznesi olduğundan, karşıt kabul etmez; aynı şekilde, nicelik kategorisine giren terimler göreli olduğundan, nicelik kategorisinde de karşıtlardan söz edilemez.

Öte yandan, iyi-kötü, ak-kara, karşıt terim çifti örneklerinde olduğu gibi, aralarında bir orta kavrama izin veren karşıt terimler de vardır. Şu hâlde, karşıt iki kavram, bir diğerinin olumsuzu olan iki kavramdır. Karşıt kavramlar, herhangi bir konu ya da nesne hakkında aynı zamanda tasdik edilemeyen, evetlenemeyen kavramlar olarak karşımıza çıkar. Buna göre, ak ile kara karşıttır, ama çelişik değildir. Çünkü bir şeyin ak değilse, kara, kara değilse, ak olması zorunlu değildir. Karşıt kavramlar, bu nedenle aralarında hep bir orta kavrama izin verirler. Örneğin, ak ve kara gibi iki karşıt kavram arasında 'gri' gibi bir orta kavram bulunur.

3 Metafizikte alanında ise, evrende iş başında olup, değişmek ya da değişmeye neden olmak suretiyle gerçekliğini kanıtlayan hareket ve sükunet, varlık ve yokluk, kuru ve ıslak, sıcak ve soğuk, ateş ve su, karanlık ve aydınlık, madde ve zihin, aşk ve nefret, çekim ve itim gibi güçlere, birbirlerinin tam karşısında yer alan, birbirlerinden tür bakımından farklılık gösteren, bütünüyle zıt nitelikler sergileyen, aralarında karşılıklı bir ilişkinin olmadığı öğe ya da güçlere *karşıtlar* adı verilir.

Buna karşın, felsefî psikolojide, sıcak ve soğuk, aydınlık ve karanlık, yüksek ve alçak gibi, farklı ve karşıt niteliklerin bilinçte birbirini çağrıştırdığını, karşıtlardan birinin kendi karşıtını gündeme getirdiğini dile getiren yasa karşıtlık yasası olarak tanımlanır.

kategorematik terimler [İng. *categorematic terms;* Fr. *termes catégorématiques*]. Ortaçağın ünlü nominalist düşünürü William'ın tanımlayarak sinkategorematik terimlerin karşısına koyduğu dilsel birimler; kategorik önermede yer alan terimler. Bunlar, yalnız başına alındıkları zaman da anlam taşıyan terimlerdir.

kategori ['Tasdik etmek' anlamına gelen Yunanca *'kategorein*'den; Lat. *prædicamentum;* İng. *category;* Fr. *catégorie;* Al. *kategorie*]. 1 Bir yükleme türü, bir yüklemin özneye izafe edilme tarzı. Bu anlamda kategori, insan düşüncesinin nihaî ve en temel bölme ya da türlerini gösterir. 2 Aynı zamanda, varlık türleri. Kategoriler, bu anlamda varlığın nihaî ve bölünemez türlerini ifade ederler. 3 İlk iki tanımın bir sentezi olarak, kavramsal analiz ya da sınıflama bakımından, varolan şeyler arasında ayırım yapma imkânı veren sınıf, bölme ya da cins. Aynı cinsten verilerin, ortak özellikler taşıdıkları için, öbeklenmesine imkân veren sınıflama tarzı. 4 Bir felsefe sisteminin temelinde bulunan ana ilke, ide, fikir ya da kavram.

Buna göre, kategori, bilgiyi mümkün kılan ve a) başka sınıf, form ya da kategorilerle birlikte bulunsa bile, onlarla ortak hiçbir şeye sahip olmadığı için, başka bir sınıf, form ya da kategoriye indirgenememek, b) daha yüksek bir sınıfın üyesi olarak görülememek, c) bilgimizin içeriğine form ya da yapı kazandırmak ve d) anlamlı iletişimin temeli

olmak anlamında biricik olan, nihaî ve en yüksek kavram olmak durumundadır.

Kategori konusunu ilk kez olarak ele alan ve kategoriyi nihaî ve en yüksek yüklem türü olarak tanımlayan Aristoteles'te kategori, varolanların kendilerine yüklenen veya izafe edilen sıfat ya da özelliklerle sınıflanabileceği inancının bir sonucu olan genel kavrama karşılık gelir. 'Tüm', 'bazı', 'değildir', 'veya' türünden mantıksal deyimler dışında kalan ve başka bir deyime bağlanmamış tüm deyimlerin on ayrı sınıfa ayrıldığını öne süren †Aristoteles, işte bu genel çerçeve içinde töz, nitelik, nicelik, ilişki, yer, zaman, konum, durum, etki ve edilgi başlıklarıyla on kategoriden oluşan bir liste ortaya koymuştur. Yunan filozofu bu kategorileri, nihaî ve en yüksek kavrayış tarzları olarak görmüş ve kategorilerin nihaî varlık tarzlarını ifade ettiğini savunmuştur.

Söz konusu varlık tarzları şeylerle karıştırılmamalıdır; çünkü Aristoteles'te, bir şey ya da töz olmak yalnızca bir varlık tarzıdır ve tüm diğer varlık tarzları ancak ve ancak bir tözde varolabilir. Örneğin, Sokrates hakkında, onun M. Ö. 5. yüzyılda (*Zaman*), Atina'da (*Yer*) yaşamış, felsefe öğretmiş (*Etki*), yeni Tanrılar icat etmekle suçlanmış (*Edilgi*), birçok dostu olan (*İlişki*) bir adam (*Töz*) olduğu söylenebilir. Bu 10 kategori, Aristoteles tarafından, başka bir kategoriye indirgenemez olma anlamında, nihaî ve en yüksek olan kavramlar olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, 'mavi' bir renk, renk de bir 'nitelik' olarak ifade edilebilir, fakat 'nitelik' başka bir terim aracılığıyla ifade edilemez ya da açıklanamaz.

Aristoteles'in söz konusu kategori anlayışının en önemli başarısı, onun tözler, yani değişme boyunca sayısal olarak bir ve aynı kalan şeylerle ilinekleri; özsel yüklemeyle ilineksel yüklemeyi birbirinden ayırmış olmasıdır.

Biz insanların gerçekliğin bizzat kendisine, numenlere ilişkin bir bilgimiz olamayacağını, bizim yalnızca bu gerçekliklerin görünüşlerini, ya da fenomenleri bilebileceğimizi savunan Alman filozofu Kant'ta, nihaî ve indirgenemez yüklem türleri olarak kategoriler, 'varlık tarzları'nı değil de, yalnızca nihaî ve en yüksek 'kavrayış tarzları'nı', gerçekliği idrak etme, kavrama biçimlerimizi ifade eder. Bu kategoriler, anlama yetisine, deneyimde verilmiş olanı algılayıp, kavraması için gerekli yapıyı sağlayan *a priori* kavram ve kategorilerdir. Onda kategoriler, şu hâlde, anlama yetisinin temel kavramlarına karşılık gelmektedir.

Kategorilerin, numenler dünyasını hiçbir zaman bilemediğiniz için, gerçekliğin kendisini betimlemediğini ya da tanımlamadığını, fakat kategorilerin deneyimin zorunlu koşulları olduğunu, bilgi ve deneyimin kategorileri öngördüğünü, onların deneyimden elde edilmeyip, deneyde sağlanan kaba malzemeye yüklendiğini, deneyimi aşan kategorilerin *a priori* olduğunu savunan †Kant, kategorileri, düşünce her zaman önermelerle ifade edildiği ve bundan dolayı temel önerme türleri kategorilere karşılık gelmek durumunda olduğu için, önerme formlarından çıkarsamıştır.

Başka bir deyişle, Aristoteles'ten sonra yeni bir kategori anlayışı geliştiren Alman filozofu Kant, kategori konusunun birleşik olmayan deyimler bağlamında değil de, yargılardan hareketle ele alınması gerektiğini öne sürmüştür. Buna göre, yargı ya da önermelerin nicelik bağlamında tümel, tikel, tekil; nitelik bağlamında olumlu, olumsuz, sonsuz; bağıntı söz konusu olduğunda, kategorik, hipotetik, ayrık; kiplik bakımından ise problematik, assertorik ve apodeiktik olmak üzere on iki ayrı türden olduğunu dile getiren Alman düşünürü, bu on iki yargı türüne on iki kategorinin karşılık geldiğini savunmuştur.

Aristoteles'in söz konusu kategori anlayışıyla Kant'ın kategori anlayışı, aradaki tüm farklılıklara rağmen, şu iki noktada uyuşur: I Kategoriler dünya hakkında olan bilişsel söylemin, içeri-

ğini değil de, formunu temin eder; *II Kategoriler*, Aristoteles mantığının temelinde bulunan töz-ilinek ayırımını (özne-yüklem mantığını) varsayar.

Kategori konusu Kant'tan sonra dönüşüme uğrayıp, özellikle Hegel'den başlayarak, bir felsefe sistemindeki temel kavram ya da ilke anlamına gelmiştir. Kategori kavramı örneğin, analitik felsefede, daha ziyade felsefî çürütme, yanlışlama amaçlı argümanlarda kullanılmıştır. Söz konusu kategori anlayışına göre, '7 bir çif sayıdır' önermesi, 7 sayısı yanlış sınıfa sokulduğu için, sadece yanlış olan bir önermedir. Oysa '7 sayısı yeşildir' önermesi, sadece yanlış olmakla kalmaz, fakat bir de kategori yanlışını ifade eder.

kategorik [İng. *categoric*; Fr. *catégorique*; Al. *kategorisch*]. 1 Hipotetik olmayan, koşulsuz olan; 2 sınırlaması olmayan, istisnası bulunmayan; 3 zorunlu olan, bir yükümlülük getiren, isteğe bağlı bulunmayan için kullanılan sıfat.

kategorik önerme [İng. *categorical proposition*; Fr. *proposition catégorique*; Al. *kategorisch proposition*]. En iyi bilinen, en basit önerme türü olarak, bir yüklemin basit bir biçimde, bir özne hakkında olumlandığı, tasdik edildiği, ya da olumsuzlandığı, inkâr edildiği önerme türü; 'basit bir biçimde' ifadesi, koşulsuz bir biçimde, ya da herhangi bir kayıt olmadan, veya önermenin terimleri arasındaki zorunlu bir bağıntıyı gerektirmeksizin anlamına geldiğine göre, basit bir biçimde özne, yüklem ve kopuladan meydana gelen önerme türü.

'Dünya bir gezegendir', 'Dünya düz değildir', 'Tüm gezegenler eliptik bir yörünge üzerinde hareket ederler', 'Hiçbir gezegen hareketsiz değildir', 'Bazı yıldızlar parlaktır', 'Bazı gezegenler parlak değildir' önermeleri kategorik önermeye örnek olarak verilebilir. Bu önermeleri, terimlerin özel karakterlerinden ve öznenin niceliğinden soyutlarsak (yani, özne konumunda bulunan kavramın kaplamını meydana getiren nesnelerden birine mi, bazısına mı yoksa tümüne birden mi gönderme yapıldığı hususunu dikkate almazsak), bu takdirde kategorik önermelerin genel yapısı, *S*'nin öznenin, *P*'nin ise yüklemin yerini tutması koşuluyla, '*S P*'dir', ve '*S P* değildir' formülleriyle ifade edilebilir.

kategorik önermelerin niceliği [İng. *quantity of categorical proposition*; Fr. *quantité de la propositon catégorique*]. Kategorik önermenin tümel ya da tikel olması durumu için kullanılan deyim.

Buna göre, kategorik önermeler birbirlerinden yalnızca yüklemin özne hakkında tasdik edilme şekli bakımından değil, fakat aynı zamanda yüklemin hakkında tasdik edildiği öznenin kaplamı bakımından da birbirlerinden ayrılırlar. Örneğin, 'Dünya bir gezegendir' önermesinde, özne tek bir nesnedir; buna karşılık, 'Tüm gezegenler eliptik yörüngelerde hareket ederler' ya da 'Hiçbir gezegen hareketsiz değildir' önermelerinde, özne bir *sınıf* ya da *türdür* ve önermedeki iddia, onun herhangi bir ve her bir üyesi için geçerlidir. 'Bazı yıldızlar parlaktır (ya da parlak değildir)' önermesinde, özne belirsizdir, yani en azından bir nesne hakkında iddiada bulunulmuş olabileceği gibi, iddia birkaç ya da birçok nesne hakkında olabilir. Bu farklılıklar *niceliksel* farklılıklar olup, yukarıdaki önermelerden birincisi gibi olan önermelerin *tekil*, ikincisi ve üçüncüsü gibi olan önermelerin *genel*, buna karşın sonuncusu gibi olan önermelerin *tikel* önermeler oldukları söylenir.

Kategorik önermelerin niceliği söz konusu olduğunda, şu hususlara dikkat etmek büyük önem taşır: Kendisi hakkında iddiada bulunulan özne, tek bir nesneden değil, fakat bir gruptan oluştuğu zaman bile, grup bir grup olarak, yani kompleks bir nesne olarak ele alındığı sürece, önerme *tekil* bir önerme olarak kalmaya devam eder. Örneğin, 'Süleymaniye Kütüphanesi binlerce kitap ve risaleden oluşur' önermesi tekil bir önermedir, çünkü, her ne kadar özne çok fazla sayıda kitaptan meydana gelse de, özneyi meydana getiren parça ya da ka-

lemlerden hepsi, bir grup ya da bir toplam meydana getirecek şekilde görülmüştür. Aynı durum, 'Bütün büyük gezegenler sayıca sekiz tanedir' önermesi için de geçerlidir. Burada da, özne bir grup olarak görülür ve yüklem, ayrı ayrı gezegenlerden her biri hakkında değil de, bir grup olmak bakımından grup hakkında tasdik edilir.

Tekil ve genel önermeler, tikel önermelerin tam tersine, belirli ya da belirlenmiş önermelerdir. Tikel önerme ise, kaçınılmaz olarak belirsiz ya da belirlenmemiştir. Örneğin, varsayalım ki, 'Bazı yıldızlar parlaktır' önermesinin doğru olduğunu biliyorum; ben yalnızca buradan kalkarak, göreceğim ya da hakkında bir şeyler duyacağım bundan sonraki ilk yıldızın parlak olup olmayacağını bilemem. İşte bu, tikel önermelerde söz konusu olan belirsizlik ve kesinsizlik öğesidir. Fakat hem genel önermeler, hem de tekil önermeler, bu belirsizlik ve kesinsizlik öğesinden bağışıktırlar. Bundan dolayı, onlar genellikle *tümel* önermeler olarak sınıflanırlar --onlar iddia ettikleri şeyi, öznelerinin, belirsiz bir parçası için değil de, (bu özne ister tekil, ister sayılamaz olsun) tüm kaplamı için iddia ederler.

kategorik önermelerin niteliği [İng. *quality of categorical proposition*; Fr. *qualité de la propositon catégorique*]. Kategorik önermenin olumlu ya da olumsuz olması durumu.

Buna göre, kategorik önermelerde, yüklem bazı durumlarda özne hakkında olumlandığına, buna karşın diğerlerinde olumsuzlandığına göre, söz konusu olumlama ile olumsuzlama ya da önermenin olumlu ya da olumsuz olması durumu, önermenin niteliğini meydana getirir. Yüklemin özne hakkında tasdik edilmesine ya da inkâr edilmesine göre, her önerme ya olumludur ya da olumsuzdur. Buna göre, 'Dünya bir gezegendir', 'Bazı yıldızlar parlaktır', 'Tüm gezegenler eliptik yörüngeler üzerinde hareket ederler' önermeleri, *olumlu*; buna karşılık, 'Dünya düz değildir', 'Bazı gezegenler parlak değildir', 'Hiçbir gezegen hareketsiz değildir' önermeleri de, *olumsuz* önermelerdir.

kategorik tasım [İng. *categorical syllogism*; Fr. *syllogisme catégorique*; Al. *kategorisch syllogismus*]. Kategorik önermelerle ifade edilen; biri büyük, biri küçük iki öncülle bir sonuçtan meydana gelen; küçük, büyük ve orta terim diye adlandırılan, üç terim içeren; bu üç terimden, orta terim olarak bilinen birisinin yalnızca öncüllerde, buna karşın diğer ikisinin sonuç önermesinde yer aldığı; birlikte alınan öncüllerinin sonucu içerdiği ya da zorunlu kıldığı geçerli tümdengelimsel çıkarım.

Klâsik mantıkta, 256 mümkün tasım formuna tasım kurallarının uygulanması sonucunda 24 adet geçerli tasım formu elde edilmiştir. Bu 24 adet geçerli tasım formundan 9'una *zayıf*, 15'ine ise kuvvetli tasım adı verilmiştir. Buna göre, aynı sonucun, tümel bir önerme olan öncüllerden biri altığıyla değiştirildiği zaman bile elde edildiği bir tasım *kuvvetli tasım*, oysa öncülleri tümel bir önermeye işaret eden, fakat sonucu söz konusu tümel önermenin altığı olan bir tasım *zayıf tasım* olarak bilinir. Tasım konusunu ilk kez olarak ele alıp sistemleştiren †Aristoteles, 15 kuvvetli tasımı da kendi içinde yetkin tasım ve yetkin olmayan †tasım olarak ikiye ayırmıştır.

kategori yanlışı [İng. *category mistake*; Fr. *erreur de catégorie*]. Farklı kategorilere girdikleri için, anlamları arasında hiçbir bağıntının bulunmadığı sözcükleri, sentaks ya da sözdizimi kurallarına uygun düşse bile, bir anlam ifade etmeyen, hatta saçma olan bir tümcede bir araya getirmekten oluşan yanlış; bir kategorinin kapsamı içinde kalan olguları, başka bir kategoriye özgü deyimlerle ifade etme tavrı.

katharsis. Arınma, boşalım. Kişinin estetik deneyim ve yaşantılar yoluyla olumsuz duygularından, özellikle de yıkıcı tutkularından kurtulması durumu; sanatın öznede uyandırdığı acıma ve korku duygularıyla, ruhu tutkulardan temizlemesi süreci için kullanılan Yunanca terim.

Sanatın amacının ayrı zamanda ahlâkî bir amaç olduğunu öne süren Aristoteles'e göre, sanat, estetik bir hoşlanma duygusundan çok, ürettiği ahlâkî değerle belirlenir; bu ahlâkî değer ise, *katharsis*te, yani arınmada nesnelleşir. Buna göre, sanatın görevi, insanda estetik bir haz yaratmak değil de, ahlâkî bir haz doğurmaktır. Bu ahlâkî haz da, ruhumuzun olumsuz duygu ve tutkulardan arınmasından, ruhumuzun temizlenmesinden aldığımız keyiften meydana gelir.

kathenoteizm [İng. *kathenotheism*]. Varoluşuna inanılan birçok tanrıdan her birine yıl içinde belli bir dönem boyunca tapılması durumu; her tanrının, temel ve karmaşık bir gerçekliğin sayısız yön ya da boyutlarından birini simgelediği inancı.

kavimcilik [İng. *ethnocentricism*; Fr. *ethnocentrisme*]. 1 Genel olarak, bir halk, kavim ya da bir grup insanın, kendi halk ya da kavimlerinin, kendi değer, din, ırk, kültür ya da dillerinin diğerlerinden daha üstün olduğu inancı; 2 biraz daha özel olarak da, teknik ve bilimsel bakımdan güçlü ve sömürgeci olup, ırkçı önyargılarla körleşmiş Batı Uygarlığının kendi üstünlüğüne inanırken, diğer uygarlıkları küçümsemesi ve kendi üstünlük iddiasını güçlendirecek malzemeler bulmaya çalışması tavrı.

Böyle bir tavra antropoloji içinde, Levi-Straus, bilim felsefesi ve kültürel problemler bağlamında ise, Paul Feyerabend tarafından şiddetle karşı çıkılmıştır.

Kautsky, Karl. 1854-1938 yılları arasında yaşamış olan ünlü Avusturyalı demokratik sosyalist teorisyen.

Sosyalizm yolunda demokrasiye sımsıkı sarılan Kautsky, ihtilalci komünizme yönelik şiddetli eleştirileriyle ün kazanmıştır. Ona göre, demokrasi burjuva egemenliği ve hegemonyasının bir şekli değildir. Burjuvazi aslında mülkiyet koşuluna bağlı sınırlı bir oy hakkına inandığı için, evrensel oy hakkının uygulanır hâle gelmesi, Kautsky'nin gözünde, işçi sınıfının başarısıdır. Onun gözünde 'demokrasi evrensel oy hakkıyla, sınıf mücadelesini sille tokat savaştan bir zekâ savaşına dönüştürme yöntemidir. Demokrasi, daha yüksek bir yaşam tarzının kendisiyle gerçekleştirilebileceği tek ve yegâne yöntemdir ve sosyalizmin ilân ettiği şey medenileşmiş insanların haklarıdır.' Onun sosyalizme, ve sosyalizm hedefine varmak için demokrasiye olan inancını pekiştiren başka bir etken de, Nazi deneyimi olmuştur. Kautsy nazizm benzeri rejimleri yıkmak için ihtilalci yöntemlerin kullanılabileceğini kabul etmekle birlikte, anayasal yönetimin bir kez kurulmasından sonra, sosyalizm yolunda yalnızca ve tamamen demokratik araçların kullanılacağına inanır.

Kautsky, komünizme yönelik eleştirisi söz konusu olduğunda, komünist partileri, siyasî değil de, askerî teşkilâtlara benzetir. Bu tür partiler kendi liderlerini ve sloganlarını seçmez, bunun yerine liderlerini üstlerinden alırlar. Komünizmi yalan ve aldatmacaya dayalı bir 'köle ekonomisi' sistemi olarak görürken, komünist diktatörlüğün, varolduğu sürece, modern işçi sınıfının kurtuluş mücadelesi için ciddî bir tehdit ve büyük bir tahribat oluşturduğunu savunur.

kavram [Os. *mefhum*; İng. *concept*; Fr. *concept*; Al. *begriff*]. Bir şeyin, bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı; soyut düşünme faaliyetinde kullanılan ve belli bir somutluk ya da soyutluk derecesi sergileyen bir düşünce, fikir ya da ide.

Soyutlama yoluyla elde edilen zihinsel tasavvur olarak kavram, ortak özellikleri paylaşan bir nesneler kompleksinin veya söz konusu nesnelerin paylaştığı ortak özellik ya da niteliklerin psikolojik ya da zihinsel tasarımına karşılık gelir. Başka bir deyişle, bir terimin anlamı ve dolayısıyla düşüncenin, bir terimin konuşma ya da söylemin en küçük birimi olması gibi, en küçük ve en temel birimi olan kavram, bir sınıfın üyeleri ya da sınıfın kendisi için kullanılan isim; betimleyici bir özellik ya da bağıntıya gönderimde bulunan bir terim olmak durumundadır.

Tıpkı tümce oluşturmak için terimlerin bir araya getirilmesi gibi, kavramlar da, önermeler oluşturmak ya da tam ve eksiksiz düşünceler meydana getirmek için bir araya getirilir. Bir kavram kazanmak, onu ifade eden terimin anlamını öğrenmektir. Buna göre, kavram düşünülebilen, ve zihne bir şeyi başka bir şeyden ayırmaya olanak veren şey ya da tasarımı, nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kapsayan ve ortak bir ad altında toplayan genel tasavvuru, kendisini gösteren terimle anlatılmak istenen genel fikri, kimi sözcüklerle dile getirilen ve deneyim kökenli olduğu öne sürülen, çeşitli soyutluk düzeylerindeki zihinsel içerikleri ifade etmektedir.

Kavram, bir şeyin tekil izlenimine, o şeyin imgesine değil de, o şeyin tasarımını gösteren şeye karşılık gelir. Buna göre, insan bir şeyin tekliğini, onu başka herşeyden ayıran biricikliğini tasarlayabildikten başka, tek ve biricik olanlara ortak olan özellikler yardımıyla, aynı tek ve biricik olanlar için geçerli olan bir genellik de tasarlayabilir. Kavram denilince de anlaşılması gereken işte bu ikinci tasarımdır. Kavram, bir sözcüğe yüklenmiş, bir sözcükte toplanmış bir bilgiyi ifade eder. Buna göre, epistemolojik açıdan kavram, işaret ettiği şey ya da nesne hakkındaki bilgimiz arttıkça, hacmi durmadan genişleyen bir depo niteliğindedir. Bu bakımından kavram, dilde hiçbir zaman tam olarak ifadesini bulamayan bir potansiyaliteye sahiptir.

Öte yandan, kavram, tek başına olduğu, yani bir önerme içerisinde özne ve yüklem olarak yer almadığı sürece, doğru ya da yanlış, olumlu ya da olumsuz olamaz. Buna göre, doğruluk ve yanlışlık, kavramların değil de, önermelerin bir özelliğidir. Kavramın tek başına yerine getireceği hiçbir işlevi yoktur; onun işlevi, ancak ve ancak önerme içerisinde belli olur.

Öte yandan, bilimlerde kavram, bir teoriden daha aşağı bir soyutlama düzeyinde bulunmakla birlikte, teoriler kullanılan kavramlardan meydana geldiği için, teorinin çok temelli bir parçasını oluşturur.

kavrama [İng. *conceive*; Fr. *concevoir*]. Zihin yoluyla idrak etme faaliyeti, anlama, plânlama; soyutlamaları resimsel hiçbir şey kullanmadan anlama süreci; bir şeyin anlamını çözme, onu doğrudan ve aracısız olarak algılama işlemi.

kavramcılık [Os *mefhumiyye*; İng. *conceptualism*; Fr. *conceptualisme*; Al. *Konzeptualismus*]. Konseptüalizm. Tümellerin, genel soyut kavramların tikel şeylerde onların özleri olarak varolduğunu, asla onlardan ayrı olarak varolmadığını, fakat zihnin özleri, tümelleri tikel şeylerden soyutladığını, onlar için isimler ve semboller yarattığını savunan kavram görüşü.

Varolan herşeyin bireysel olduğunu iddia eden kavramcılık, genelliğin hem deneyimin ve hem de dilin çok temel bir yönü olduğunu vurgulayarak, kavramların zihin tarafından nasıl oluşturulduğu ve deneyimin tikel verilerinden hareketle oluşturulan kavramların nasıl olup da genel olabildiği sorusunu yanıtlamaya çalışmıştır. Buna göre, tümeller, tikellere, bireysel nesnelere ilişkin duyu-deneyi sonucunda, bireysel varlıklar tarafından paylaşılan ortak niteliğin zihin tarafından soyutlanması suretiyle oluşturulan kavramlar, ideelerdir. Tümeller, bir dile, bireysel nesnelere ilişkin duyu deneyinden sonra dahil edilen kavramlar olarak varolur ve tümellerin bilgisine, kavramsallaştırılan bir deneyimden önce, asla sahip olunamaz.

Kavramcılığın felsefe tarihindeki ilk ve en önemli temsilcisi †Aristoteles'tir. Realist bir bakış açısına sahip olmakla birlikte, †Platon'u tümelleri, hem bireysel tözler ve hem de özellikler olarak gördüğü için eleştiren Aristoteles'e göre, tümeller insan zihninden bağımsız bir varoluşa sahiptir. Bu realist bakış açısından, tümeller, onları bilecek insan zihninin varolmaması durumunda da,

varolur. Bununla birlikte, tümeller, geneller dış dünyadaki şeylerden, bireysel ve somut nesnelerden ayrı olarak varolmaz. Yani, tümeller tikellerden ayrı olarak varolan tözler değillerdir. Tümeller, bireysel nesnelerde, tikellerde varolur.

Bu durumun istisnaları, madde, Tanrı ve insanın en tanrısal parçası olan akıldır. Bir tümel, somut ve bireysel tözün, bir tikelin, diğer bireysel tözlerle, tikellerle paylaştığı yönü ya da özelliğidir. *T* tümeli, tüm *t*'lere ortak olan özelliktir. Zihin tümellerin bilgisine, Aristoteles'e göre, somut ve bireysel tözlerdeki ortak özelliğin kavramını, deneyim ya da tecrübedeki nesne ya da şeylerden soyutlamak suretiyle elde eder. Aristoteles, işte bu soyutlama sürecine, *sezgisel tümevarım* adını vermiştir.

kavram formasyonu [İng. *concept formation*; Fr. *concept formation*]. Başka özellikleri bakımından farklılık göstermekle, ontolojik bakımdan kendi kendileriyle aynı olup başka herşeyden farklı olmakla birlikte, mantıksal bakımdan özdeş olan, yani ortak bir niteliği paylaşan nesne ve olay kümeleriyle dolu olan dünyamızda, nesne ve olay kümelerinin söz konusu ortak niteliğini bulup çıkarma, yakalayıp soyutlama işlemi.

kavram olarak varlık anlayışı [İng. *theory of being as concept*; Fr. *théorie de l'être comme concept*]. Aynı yasalara göre gelişen düşünceyle gerçeklik arasında bir ayırım gözetmeyen ünlü Alman idelist filozofu †Hegel tarafından geliştirilen varlık anlayışı.

Hegel bir tutarlılık kuramı benimsemiş, düşünceyle düşünce olmayan bir şeyi karşılaştırmanın olanaksız olduğunu dile getirirken, kavramlarımızı kendimizden bağımsız bir gerçeklikle karşılaştırmanın söz konusu olamayacağını ifade etmiştir. Bunun yerine, kavramlarımızın kendilerini açımladığını ve bu suretle kavramlarla betimlenen gerçekliği meydana getirdiğini savunan Hegel, varlık görüşünde, gerçekliğin kavramlar tarafından belirlendiğini, dünyanın yapısının gerçekliğin yapısı olduğunu, gerçekliği anlamanın düşünceyi ya da kavramları anlamak olduğunu belirtmiştir.

kavram realizmi [İng. *realism*; Fr. *réalisme*; Fr. *realisnius*]. Tümellerin, genel kavramların insan zihninden ve insanın bilgisinden bağımsız bir biçimde varolduğunu, tümellerin, onların bilincine varacak, bilgisine sahip olacak zihinlerin hiç varolmaması durumunda bile varolacaklarını savunan görüşü.

Bu görüşün en büyük ve en ünlü temsilcisi, ünlü Yunan filozofu †Platon'dur. Platon'a göre, tümeller insan zihninden bağımsız bir varoluşa sahiptir. İdeal, ezelî-ebedî ve yetkin varlıklar olarak tümeller ya da İdealar somut ve bireysel şeylerden oluşan duyusal dünyadan ayrı bir biçimde varolur. Söz konusu tümeller veya İdealar, yalnızca ayrı ve bağımsız tözler değil, fakat aynı zamanda yetkin ve ideal modeller, ilkörneklerdir.

Buna göre, tümeller, duyusal dünyadaki bireysel şeyler tarafından hiçbir zaman tam olarak kopya ya da taklit edilemeyen, tam anlamıyla örneklenemeyen ideal varlıklardır. Platon'a göre, gerçekten varolan tümellerle kıyaslandığında, tikeller, ancak tümellerden pay almak suretiyle varlığa gelir.

kavramsal çerçeve [İng. *conceptual scheme*; Fr. *schème conceptuel*]. Bir toplum ya da topluluğun inançlarının, kabullerinin, bilim ve ahlâkının, gelenekleri ve dünyaya bakış tarzının bir şekilde bir araya gelişiyle genel ve kuşatıcı bir teori gibi ortaya çıkan ve o topluluktaki bireylere empirik ve ahlâkî deneyimlerini açıklama ve yorumlama olanağı veren bütün.

kavrayış [İng. *conception*; Fr. *conception*]. Üyelerini değil de, sınıfın bizzat kendisini, parçalarını değil de, parçaların oluşturduğu bütünü, tikel görünüşleri yerine, bireyin bizzat kendisini bilmede söz konusu olan, değişme ortamındaki aynılığı yakalayan ve belli bir genelleme ve soyutlamayı içeren biliş türü.

Bir şeyin anlamını yakalama, ne olduğunu bilme; özel ve tikel durumları

genel ve soyut açıklamalara ya da sınıflara bağlama, genel ve soyut ilkeleri özel durumlara uygulama ve göreli olarak daha az bilineni daha iyi bilinenle karşılaştırma faaliyetinin sonucu olan bilme etkinliği olarak tanımlanmak durumunda olan kavrayış, bir sözün ya da akılyürütmenin anlamını, bir şeyin neliğini, neden-sonuç ya da amaç-araç ilişkilerini zihin aracılığıyla yakalamayı ifade eder.

kaygı [İng. *anxiety*; Fr. *anxieté*; Al. *sorge*]. Endişeyle karışık tasa; bir isteğin amacına ulaşmayacak gibi göründüğü durumlarda ortaya çıkan tedirginlik hâli.

Kaygının korkudan en önemli farklılığı, korkuda her zaman kendisinden korkulan bir nesnenin, kişi ya da olayın varolduğu yerde, kaygının çoğunluk bir nesnesi olmaması, kendisine yol açan somut bir nesne ya da durumun bulunmamasıdır.

Varoluşçu felsefede ise, kaygı, içinde yaşadığımız dünyanın anlamsızlığının, tamamlanmamışlığının, kaotik, düzen ve amaçtan yoksunluğunun farkına varmanın sonucu olan duyguyu ifade eder. Bununla birlikte, örneğin Heidegger'de kaygının son derece önemli bir anlamı vardır. Kaygı, onda Daseina potansiyelini tam olarak kullanmadığını anımsatanan bir barometre görevi görür. Bu konuda o şunları söyler: 'Kaygı, Dasein'ı dünyanın içindeki sindirilmişlik durumundan geri getirir. Kaygı bireyselleştirir. Bu bireyselleşme Dasein'ı kendine getirir ve ona yapmacıklığın ve sahiciliğin kendi varlık imkânları olduğunu söyler. 'Vicdanın bu çağrısı, Dasein'ı, Varlığı potansiyel bir kendi-olmaya davet eder bir yakarış niteliğindedir.'

kaygıya dayalı varlık anlayışı [İng. *anxious theory of being*]. Ünlü Alman filozofu Heidegger'in insandan hareket eden, insanın yaşadığı kaygıyı, korkulu kaygıyı, endişe ve iç daralmasını temele alan varlık görüşü için kullanılan tanımlama ya da deyim.

Dünyadaki şeylerin, varolanların, hiçbir açıklama olmadan, dünyaya fırlatılmış olduklarını, bilinçli insan varlığının da aynı durumda bulunduğunu dile getiren †Heidegger için, en önemli problem, olumsal varlık probiemidir. O, olumsal varlık problemini çözmek için, zorunlu varlık ya da Tanrı düşüncesine müracaat etmek yerine, bizim olumsallığın kendisinde bir anlam bulmamız gerektiğini, varlık probleminin ancak bundan sonra çözülmüş olacağını söyler. Başka bir deyişle, Heidegger'e göre, varlık problemi varoluşla ilgili bir problem olup, problemi, yalnızca belli bir biçimde var olmakla çözebiliriz. Varlığın anlamını, birtakım kanıt ya da teorilerde değil de, varolma tarzında bulacağımızı söyleyen Heidegger'in varlık görüşü şu öğelerden oluşur:

1 *Şeyler teorisi*. Kişiyle nesne ya da şey arasındaki geleneksel ayırımı kullanan Heidegger, öncelikle şeylerle kişi arasındaki ilişkinin bir bilgi ilişkisi değil de, pratik bir ilişki olduğunu belirtmiş ve bu çerçeve içinde, şeylerin en önemli özelliklerinin kullanılmaya hazır olmaklık olduğunu öne sürerek, şeylerin kendilerine göründüğü insanlar tarafından nasıl anlaşıldığını betimleyen fenomenolojik bir öğreti ortaya koymuştur. 2 Onun varlık öğretisinin ikinci adımı, bir *kişiler teorisi*dir. Buna göre, kişi, kendi türünden başka varlıkları tanıyan ve onları başka şeylerden ayıran bilinçli varlıktır. 3 Benim varlık problemini gizlemek ve ne olduğumla ilgili sorumluluklardan kaçınmak için, başka kişileri kullandığım, başkalarının beni yönlendirmesine izin verdiğim zaman ortaya çıkan sahici olmayan ilişkileri temele alan *kişisel ilişkiler teorisi*. 4 Olumsallığın ve dünyadan ayrılışımın bilincine varmanın sonucu olan kaygı teorisi. Ve nihayet, 5 kaygının nasıl aşılacağını ortaya koyan bir teori.

kazanılmış [İng. *acquis*; Fr. *acquis*]. Doğuştan, içgüdüsel ya da kalıtsal olana karşıt olarak, sonradan elde edilmiş, bir çaba ya da etkinliğin sonucu olarak sağlanmış şeyler, nitelikler ya da başarılar için kullanılan sıfat.

kazüistik [İng. *causistry*]. Genel ilkelerin varlığını yadsıyarak her durumun kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunan durum ahlâkından farklı olarak, ahlâkî ilkelerin özel durumlara uygulanmasından oluşan ahlâk türü.

Doğru ya da yanlış davranışla ilgili problemleri konu alan sanat ya da öğreti olarak tanımlanan kazüistik, belli bir davranış tarzı içinde çeşitli ahlâk kurallarının çatışması durumunda, nasıl davranılması gerektiğini belirleme ihtiyacı ve zorunluluğundan doğmuş olup, genel ahlâkî ilkeleri özel durumlara uygulamak suretiyle geliştirmeye çalışan bir araştırma olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, amacı tartışmalı, sorgulanabilir faaliyetleri haklı kılmak olan kazüistik, genel davranış kurallarına gerçek ve sağlam istisnalar bularak gelişen ahlâk anlayışı olmak durumundadır.

keff. İslâmda, özellikle de Selefîye mezhebinde Kur'an ve hadislerde geçen çokanlamlı sözlerin anlamını düşünmekten kaçınma tavrına verilen ad.

kelâm. Birtakım kanıtlara başvurarak, temel dinî hükümleri açıklayan, sistemleştiren ve savunan; İslâm inancının ilkelerini akıl temeline oturtmayı, açıklamayı amaçlayan disiplin.

Dinde geçen temel kavramları konu alan, İslâm mezheplerinin kurucularını ve dogmalarını, felsefî okulların görüşlerini, paganizmi ve metafizik problemleri inceleyen disiplin olarak kelâm, Allah'ın özünden ve sıfatlarından, peygamberlikle ilgili konulardan, varlıkların hâllerinden, başlangıç ve sonlarından söz eder. Kesin birtakım kanıtlar ortaya koyarak ve bu arada karşıt görüştekilerin itiraz ve kuşkularını giderrerek, dinî inançları temellendirmeye ve kanıtlamaya çalışır.

Maddeci görüşler, Hristiyanlık ve İslâm inançlarından birini ya da hepsini birden reddeden görüşler karşısında, İslâmiyetin savunmasını yapma amacının bir parçası olarak ortaya çıkmış olan dinî-felsefî disiplin olarak kelâmın kaynağında Kuran ve hadisler vardır. Hicretin ilk yüzyılının sonlarına doğru ortaya çıkan kelâm, itikat, tevhid, Tanrı'nın sıfatları, kaza ve kader, ahiret, ruhun ölümsüzlüğü, ölümden sonra diriliş gibi konuları işlemiştir. Zamanla İslâm görüşlerini savunmayı ana ilke edinen kelâm, Kuran'ın âyetlerine anlam vermek, O'nu anlamak, temellendirmek, her türlü İslâm dışı inançla mücadele etmek ve İslâmla ilgili anlaşmazlıkları çözmek amacı gütmüştür. Yaratılanı yaratanı göstermesi bakımından ele alan kelâm, Tanrı'nın özünü ve niteliklerini, yaratan-yaratılan ilişkisini de inceler.

kendi [İng. *self*; Fr. *soi*; Al. *selbst*]. Özneyi pekiştirmede kullanılan, bir eylemin kendisine olan gönderimini dile getiren sıfat.

Buna göre, özne söz konusu olduğunda, kendi deyimi, kendisini nesne, yani ben olarak ortaya koyup ifade ettikten sonra, bu ifadeden hareketle yine kendi kendisine dönen ve bu şekilde somut bir gerçeklik kazanan özneyi ifade eder. Terim †Nietzsche'de, organizmayı düzenleyen, bireyin hakikî öznesini tanımlamaktadır. Bu bağlamda, bir öznenin ve genel olarak bir varlığın, başka bir şey değil de, kendisi olmasını sağlayan hâl, durum veya niteliğe *kendilik* adı verilmektedir.

Öte yandan, ahlâk alanında, keyfîliğe, gelişigüzellik ve yasasızlığa imkân veren belirlenimsizcilikle, herşeyin mutlak bir biçimde belirlenmiş olduğunu savunan determinizm arasında kalan bir alternatif olarak, kişinin, özgür irâdesiyle kendi seçimlerini yapabilmesi, dış koşul, etki ve nedenleri aşarak, hedeflerini özgürce belirleyebilmesi durumuna, kişinin, kendisini başka türlü davranmaya zorlayan iç ve dış güçlere karşıt olarak, özgür seçimlerde bulunabilmesi ya da tercihlerini özgürce kontrol edebilmesi hâline *kendi kendini belirleme* denmektedir. Kişinin eylemlerinin, kendi dışındaki güçler, kişinin denetleyemediği aşkın nedenlerin değil de, kendi özgür irâdesinin sonucu olması durumu olarak tanımlanan *kendi*

kendini belirleme ilkesi, siyaset alanında, bir ulusun kendi problemlerini kendi irâdesiyle çözebilmesi, kendi kaderini, dış müdahalelere maruz kalmadan belirleyebilmesi hâlini anlatır.

Yine, ayrı bağlamda, insanın ahlâk alanında, kendi potansiyel güçlerini tam olarak gerçekleştirmekten oluşan en yüksek hedefe giden yolda, her eylemiyle kendisini aşarak hedefe biraz daha yaklaşması durumuna *kendini aşma* adı verilmektedir. Kendini aşma, epistemolojide, benin, ya da düşünce, bilinç ve zihnin, doğrudan ve aracısız zihin halleri, eylemleri ya da işlemlerinin ötesine geçmesi anlamında, kendi bilincinde olmasını ifade eder.

Buna ek olarak, yine özne söz konusu olduğunda, bir ve aynı kişinin birbirleriyle çelişen iki önermenin ikisini birden olumlamasına, buna karşın yargılama eylemi veya önerme söz konusu olduğunda, kendi kendisiyle çelişen tümce ya da kavrama, temel anlamını hem olumlayan ve hem de değilleyen önermeye *kendi kendisiyle çelişme* denmektedir. Buna göre, bileşenlerinden ya da iddiasının yapısından dolayı, kendi kendisini yanlışlayan, kendisine doğru ya da geçerli olma olanağı bırakmayan önerme türüne *kendisini çürüten önerme* denir. Örneğin Yalancı Paradoksunda, tüm Giritlilerin yalancı olduğunu söyleyen Giritlinin önermesi kendi kendisini çürüten bir önermedir, çünkü doğru olduğu kabul edildiği zaman bile, yanlış olduğu ortaya çıkar.

Nihayet, fenomenoloji geleneği içinde, özellikle de Alexis Meinong tarafından, tüm zihin hâllerinin ortak özelliği olarak gösterilen, bir zihin hâlinin düşüncemizde dolayımsız bir tarzda mevcut olabilme niteliğine *kendi kendini sunma* özelliği adı verilir.

kendiliğindenlik [İng. *aseity*; Fr. *aseité*]. 1 Kendinden, kendi başına ve kendisi için varolma durumu. Başka herşeyden tam olarak ve mutlak bir biçimde bağımsız olan, varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat başka herşeyin varoluşu için kendisine ihtiyaç duyduğu, doğasını, özsel olmayan karakteristiklerini sergilemeden tam olarak ifade eden şeyin durumu. Kendiliğindenlik terimi bu çerçeve içinde, geleneksel olarak Tanrı için kullanılmıştır.

2 Bir neden, bir etki, zorlama ya da baskı olmadan, irâdenin kontrolü dışında gerçekleşen eylem, davranış ya da oluşum için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, Bakunin ve Rosa Luxemburg gibi sosyalist teorisyenler tarafından geliştirilmiş olan, devrim hareketin kendi örgütlenme ve gelişme biçimlerini, geleneksel işçi örgütlerinin katkısı olmadan da, kendi içselliği ve diyalektiği içinde, kendi başına bulabileceğini savunan görüşe de *kendiliğindenlik* adı verilmektedir.

kendinde/ kendisi için [İng. *in itself/for itself*; Fr. *en soi/pour soi*; Al. *an sich/für sich*].Felsefede, bir şeyin kendi başına, kendi içinde, yani bilinçten bağımsız olarak ne olduğuyla, bir bilinçle ilişkisi içinde ne olduğu arasındaki karşıtlığı ifade eden önemli bir ayırım.

Ayırım *kendinde şeyle* bizim için olan, bizim tarafımızdan belirlenen şey arasındaki bir ayırım olarak, ilk kez †Kant tarafından ortaya konmuştur. Buna göre, kendinde şeyin Almanca karşılığı olan *ding an sich*, Kant'ta mümkün deneyimin ötesinde kalan, bilincin kendisine erişemediği ve dolayısıyla da bilinemez olan varlığı gösterir. İnsan tarafından bilinemeyen, aşkın ve insan zihninden bağımsız gerçeklik olarak kendinde varlık, göreli veya bilince göre değil de, mutlak ve bağımsız varlığı tanımlar. Kendinde varlığın karşıtı, bilincin bir fonksiyonu olan, zihin tarafından belirlenen, yani bizim için var olan, eşdeyişle algılandığı ve bilindiği şekliyle varlıktır, fenomendir.

Kendinde/kendisi için ayırımı, kendinde terimini tez anlamında ve bilinçsiz olanı, buna karşın kendisi için'i de antitez anlamında ve bilinçli olanı veya bilinci olanı ifade etmek için kullanan Hegel tarafından geliştirilmiştir. Te-

rimlerin †Hegel'deki anlamından yola çıkan †Marks ise, ayrımı varlık ve bilinçten, kendi felsefesinin temel ontolojik gerçekliğine tekabül eden sınıfa taşımıştır. Buna göre, Marksist görüşte, ekonomik fonksiyonuna göre tanımlanan sınıfa, aynı konum, çıkar ve statüye sahip insanların belli bir üretim ve mülkiyet sistemi içindeki yerine *kendinde sınıf* adı verilirken, insanların kendi veya sınıfsal konumlarını algılama tarzlarına ya da sınıf bilinçlerine *kendisi için sınıf* denmektedir.

Kant'tan ziyade Hegelci ve Marksçı bu temelden etkilenen 20. yüzyıl felsefesi kendinde/kendisi için ayırımını, doğası gereği veya özü itibariyle kendisi için olduğu söylenen, nedensellik yasasına tâbi olmayıp özgür olan bilinçle, sadece kendinde ve salt dışsal belirlenime, doğal nedensellik yasasına tâbi olan nesne olarak bir şey arasındaki karşıtlığı ifade etmek için kullanmıştır. Örneğin, Merleau-Ponty kendindeyi, kendisi için diye tanımlanan insanlığın tersine, doğayı dile getiren genel bir kategori olarak kullanır. Kendinde/kendisi için ayırımı, †Heidegger ve †Sartre'da söz konusu nesne bilinç karşıtlığına ek olarak, öznenin özgürlüğünü yadsıyan kötü niyetini ve sahici olmamaklığını ifade etmik için kullanılmıştır.

kendinde-kendisi için varlık [İng. *being in itself-for itself*, Fr. *être en soi-pour soi*]. Ünlü Fransız düşünürü ateist Jean Paul Sartre'ın varoluşçu felsefesinde, bilincin ve varlığın birleştiği Tanrı'yı gösteren terim.

Kendisi için varlıkla bilinci, kendinde varlıkla da bilinçten yoksun, her ne ise o olan olumsal varlığı tanımlayan Sartre, daha sonra bu iki kavrama kendinde-kendisi için varlığı eklerken, kendisi için varlığın, yani bilinçli insan varlığının geçmişten geleceğe, olmuş olduğu varlıktan imkânlara, olacağı varlığa doğru bir uçuş olduğunu söylemiştir. Şu hâlde, kendisi için varlık olarak insan varlıktan varlığa doğru bir uçuş olmak durumundadır.

Bununla birlikte, onun aradığı, ulaşmaya çalıştığı varlık yalnızca, bilinçten yoksun olan kendinde varlık değildir. O kendisini, yani kendisi için varlığı korumak ister. Bundan dolayı, insanın, varlık ve bilincin birleştiği bir varlık olarak kendinde-kendisi için varlık olma ideal projesini gerçekleştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Kendinde-kendisi için varlık ise, Tanrı'ya karşılık geldiği için, insanda en temel arzu olarak, Tanrı olma arzusu vardır.

Fakat, Tanrı düşüncesi, †Sartre açısından çelişik bir düşüncedir, zira bilinç tam tamına varlığın olumsuzlanmasıdır. Sartre, buradan kötümser bir sonuç çıkarsar ve insanın bütün çabasının beyhûde olduğunu söyler. Onun uçuşu, ideal projenin gerçekleştirilmesiyle değil de, ölümle son bulur.

kendinde varlık [İng. *being in itself*; Fr. *être en soi*]. Varoluşçu felsefenin kurucusu Sartre'ın, dış dünyada varolan cansız şeyler, nasılsa öyle olan somut varlıklar ve bu arada, tıpkı cansız nesneler gibi, pasif olup etkinlikten kaçınan, sorumluluk yüklenmeyen insan varlıkları için kullandığı terim.

Buna göre, kendinde varlık, farklılaşmamış, hiçbir özelliği olmayan, kaba varoluştur. O, zamandışı olup, değişmezdir; ne edilgenlik, ne de etkinliktir. Ne zorunlu ne de mümkün olan, hem olumsuzlamanın ve hem de olumlamanın aynı derecede ötesinde olan kendinde varlık, saf olumsallıktır.

Kendinde-varlık deyimi, Sartre'ın varoluşçu felsefesinde ikinci olarak insanın, her eylemde özgür seçimin, özgür bir irâdenin ürünü olan kararların söz konusu olduğunu görmezden gelerek, bir nesne, varolan sıradan bir şey gibi davranması durumu için kullanılır. Buna göre, kişi, kendisine ve başkalarına karşı olan sorumluluğundan ve dolayısıyla bezginlikten, boğuntudan, sıkıntı ve iç daralmasından kaçınmak için, kendisini aldatarak, dünyadaki herhangi bir şey, cansız bir nesne gibi olduğu zaman, kendinde varlık hâline gelir.

kendini aldatma [İng. *self-deception*] Varoluşçu Sartre'ın felsefesinde, kişinin, öznenin seçme özgürlüğüne sahip olduğunu kabul etmemesi ya da kendisine seçme şansı, tercihte bulunma hakkı tanımaması ve böylelikle de karar vermenin, seçmenin kendisine yüklediği iç sıkıntısından, boğuntudan kaçınması durumuna verilen ad.

Kendini aldatmayı, kişinin, kendi kendisini öne sürememesi, kendisi hakkında doğru olanı kabul etmemesi ve böylelikle kendisine karşı dürüst olamaması hâli olarak tanımlayan varoluşçuluğun kurucusu Sartre, kendini aldatan kişinin kendisine gereken değeri veremediğini, kendisine güvenenemediğini, varoluşuna değer ve anlam yükleyemediği için, varolan şeyler arasında herhangi bir şey olup çıktığını öne sürer.

Belli bir durum karşısında neyi seçeceğinize ancak bizim karar verdiğinizi, hiçbir şey yapmamayı seçmenin de aslında yine bir seçim olduğunu söyleyen Sartre'a göre, kişi yaptığı seçimin hesabını vermek zorundadır. Seçerken, kişi yalnızca kendi yaşamını belirlemiş olmaz. Fakat aynı zamanda bu seçiminin temelini oluşturan ilkeleri ve değerleri de belirlemiş, ileri sürmüş olur.

Sartre'a göre, ahlâkî ideal ve değerler, yalnızca kişinin özgürlüğü üzerinde temellenebilir. İnsanın özgürlüğe mahkûm oluşunu ve sorumluluğunu farkedişi, 'boğuntu'ya, bir 'iç daralması'na yol açar. Söz konusu 'iç sıkıntısı' Sartre'a göre, insan varlığının en temel duygularından biridir.

kendini gerçekleştirme ahlâkı [İng. *ethics of self realization*; Fr *éthique de la réalisation de soi*]. †Platon, †Aristoteles, T. H. †Green, F. †Bradley gibi filozoflar tarafından savunulan ve bir birey için en yüksek iyi ya da ahlâkî idealin, doğuştan getirilen potansiyeller ve, özel kapasite ve yeteneklerle birlikte, gerçek doğa ya da beninin aktüelleşmesi, gerçekleşmesi olduğunu dile getiren sonuççu ahlâk anlayışı.

Söz konusu ahlâk anlayışına göre, gerçek ben, aktüelleşme, gerçekleşme ihtiyacında olan ideal bir bendir. Birey ya da ben, yetkinliğe ancak potansiyel güçlerinin gerçekleşmesi yoluyla ulaşabilir; o, yalnızca bu sayede, gerçek kişiliğini kazanabilir. Birey için en yüksek iyinin, ahlâk alanındaki nihaî hedefin tüm potansiyel güçlerin, duygusal ve entellektüel bütün imkânların tam anlamıyla gelişmesi ve gerçekleşmesi olduğunu dile getiren bu ahlâk anlayışına göre, insan söz konusu hedefe yalnızca, kişiliğini meydana getiren çeşitli yönlerin bir bütün olarak ve aklın ışığında düzenlenmesi suretiyle ve başkalarıyla ilişki içinde ulaşılabilir.

kendisi için varlık [İng. *being for itself*; Fr. *être pour soi*]. Çağdaş varoluşçu düşünür †Sartre'ın, öncelikle bilinç için kullandığı deyim.

Buna göre, bilinci ruh ya da zihin ya da transendental ben olarak şeyleştiren, dünyadaki bir şey şeklinde gösteren görüşlere, bilincin yönelimselliğini hiç dikkate almayan anlayışlara karşı, bilincin yönelimselliğini vurgulayan Sartre, bilincin yalnızca kendisine göründüğünü, yalnızca kendisine konu olduğunu dile getirmiştir.

Kendisi için-varlık, öyleyse, töze, gerçek varlığa karşılık gelen kendinde varlıktan, fenomene karşılık gelen başkası için varlıktan farklı olarak, kendi yaşamına yön verme, kendi yaşantısına düzen ve anlam kazandırma sürecinde, özgürce seçimde bulunan ve eylemlerinin hem kendisi ve hem de başkaları için ortaya çıkaracağı sonuçları sorumlulukla hesaba katan kişi, bilinçli, sorumlu ve özgür birey için söz konusu olan varoluş tarzını ifade eder.

Sartre'ın varoluşçu felsefesine göre, insanlar, varlık tarzları kendinde varlıktan oluşan şeylerden farklı olarak etkin ve yaratıcıdırlar. Şeyler, her ne ise odur, oysa insan her zaman olduğundan başka türlü olabilir. Kendisi için varlık olarak nitelenen insan önceden belirlen-

miş değildir; o, önceden belirlenmiş bir öze göre yaşamak yerine, eyledikçe özünü kendi yaratır. İnsan, kendisi için varlıktır, özgürdür ve sorumludur. Dahası, insan kendisiyle şeyler arasındaki karşıtlığın, başka insanlarla olan ilişkilerinin, seçme ve olduğundan başka türlü olabilme gücünün bilincindedir.

kesinlik [İng. *certainty*; Fr. *certitude*; Al. *gewissheit*]. Bir önerme ya da inancın doğruluğuna sarsılmaz bir inanç besleme durumu; mutlak, kesin ve zorunlu bir doğruya ulaşıldığında, bir önerme sağlam ve geçerli nedenlere dayanılarak tasdik edildiği zaman söz konusu olan zihin hâli.

Bir zihin hâli ya da önermelerin bağıntısal bir özelliği olarak kesinlik, bir inanç, doğru ya da önermenin kuşku götürmez oluşunu gösterir. Başka bir deyişle, karşıtı bilgisizlik değil de, kuşku olan kesinlik, bir doğruyu hiçbir kayıt, koşul ya da sınırlama olmadan olumlama veya tasdik etmeyle belirlenir. Kesinlik bir zihin hâli olduğu için, son çözümlemede zorunlu olarak öznel olmak birlikte, öznenin, tüm insanlar için geçerli olan nedenlere dayandıramadığı ve dolayısıyla başkalarına aktaramadığı kesinliğe *öznel kesinlik* adı verilir.

Aynı zamanda *psikolojik kesinlik* olarak da bilinen bu kesinliğin karşısında, hiçbir kişisel değerlendirme ya da koşula bağlı olmayan, kendisini aynı nedenlerden dolayı herkese kabul ettiren bir kesinlik türü olarak *nesnel kesinlik* yer alır. Buna karşın, önermenin ya da doğrunun tartışılmaz, mutlak ve kuşku götürmez oluşuyla belirlenen bu kesinliğe aynı zamanda *mantıksal kesinlik* adı verilir. Bu ikinci tür kesinliğin karşıtı, kuşkudan çok, olasılıktır.

Öte yandan, bir düşünce, bir önerme, bir ilke doğrudan ve aracısız bir biçimde apaçık bir şey, mutlak ve zorunlu bir doğru olarak kavrandığı zaman, buna *sezgisel kesinlik*, fakat başka düşünce ya da önermeler aracılığıyla kavrandığı zaman, buna da *diskürsif kesinlik* adı verilir.

Yine, iki tür önermenin, yani akıl doğrularını ifade eden önermelerle, doğrudan ve aracısız deneyi betimleyen önermelerin kesin olduğu söylenebilir. Öte yandan, kesin olan şeyler sınıfı, bilinen şeylerin bir alt sınıfı ve bilgi de zorunlu olarak doğru olmak durumunda olduğu için, doğruluk bilgi ve özellikle de kesinlik için temel bir ölçüttür.

kesinsizlik ilkesi [İng. *principle of uncertainty*; Fr. *principe de l'incertitude*]. Ünlü Alman fizikçi Werner Heisenberg tarafından ortaya atılmış olan, bir cismin belirli bir andaki konumu ile momentumunun (yani, kütlesiyle hızının çarpımının) aynı anda ve kesin değerlerle bilinemeyeceğini öne süren ilke.

Bu ilkeye göre, elektron gibi küçük parçacıkların, aynı anda hem yerini ve hem de hızını belirlemek olanaklı değildir. Söz konusu belirsizlik, deney araçlarının yeterince duyarlı olmamasından kaynaklanmamaktadır. Elektronu görmek için, kısa dalga boylu ışınlar kullanılır, fakat enerjisi yüksek olan bu ışınlar, elektrona çarpınca onun hızını değiştirir ve böylelikli elektronun yeri saptanırken, hızı belirlenemez. Düşük enerjili uzun dalga boyları kullanıldığında ise, elektronun hızı etkilenmez, ancak bu kez de, onun yeri tam olarak saptanamaz.

Heisenberg tarafından ortaya konan bu ilkenin, doğa bilimlerinin temelinde yer alan determinizmin reddini gerektirdiği öne sürülmüştür.

kesintililik [İng. *discontinuity*; Fr. *discontinuité*]. Şeylerin, bir tarihsel çağdan diğerine geçişte, artık aynı tarzda algılanmaması, tasvir edilmemesi, ifade edilmemesi, nitelendirilmemesi, sınıflandırılması ve aynı tarzda bilinmemesi olgusunu anlatan terim.

Terimi esas kullanan kişi olarak Foucault, kesintililiğin mutlak bir değişim değil, önceden varolan episteme ya da bilginin yeniden dağılımı, bu epistemenin öğelerinin yeniden şekillenimi olduğunu söyler.

Khrysippos. Stoa Okulunun, M. Ö. 280-207 yılları arasında yaşamış olan üçüncü başkanı. †Arkesilaos başkanlığında-

ki kuşkucu †Akademi'den Stoacılığa dönüşüş olan Khrysippos, Stoacı öğretiyi büyük bir güç ve şevkle işleyip savunmasıyla ün kazanmıştır.

Kıta Avrupası felsefesi [İng. *continental philosophy*; Fr. *philosophie continentale*]. **1** En genel anlamı içinde, Avrupa felsefesiyle eşanlamlı bir terim olarak, Yunan'la başlayıp, Fransa merkezli Ortaçağ felsefesi aracılığıyla günümüze dek ulaşan, ve Doğu felsefesinin dışında kalan felsefeye verilen ad.

2 Kıta Avrupası felsefesi, ikinci olarak, modern felsefede, Descartes'la başlayıp, Spinoza ve Leibniz'le süren ve, Hobbes, Bacon, Locke, Berkeley ve Hume'la temsil edilen empirist felsefenin karşısında yer alan rasyonalist felsefeyi gösterir. Bu felsefe, Ada Avrupa'sında, yani İngiltere ve İskoçya'da gelişen empirist felsefeden farklı olarak, başta Fransa ve Almanya olmak üzere, kıta Avrupa'sında gelişmiştir.

3 Kıta Avrupası felsefesi üçüncü ve çok daha özel anlamı içinde, önce Ada Avrupası ve daha sonra da, Amerika'da gelişen empirizm ve pozitivizm ağırlıklı analitik felsefe geleneğinin karşısında yer alıp, Aydınlanma düşüncesine karşıtlıkla belirlenen felsefe geleneğini gösterir. Söz konusu felsefe geleneği içinde, Hegel, Marks, Kierkegaard, Nietzsche, Husserl, Heidegger, Sartre, Gadamer, Habermas, Derrida, Foucault, Lyotard ve Baudrillard gibi düşünürlerle, bu düşünürler tarafından temsil edilen idealizm, Marksizm, eleştirel kuram, varoluşçuluk, hermeneutik, fenomenoloji, yapısalcılık, postmodernizm, postyapısalcılık gibi akım ve kuramlar yer almaktadır.

Buna göre, Kıta Avrupası felsefesinin yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci anlamı coğrafî bir temele dayanırken, üçüncü anlamı felsefî tavır ve alternatiflere dayanır. Nitekim, Bacon'la başlayan empirist ve bilgiyi bir güç olarak gören pozitivist felsefe, Hume'la İngiltere'de, Comte'la Fransa'da doruk noktasına ulaşmış ve Aydınlanma felsefesiyle genel bir dünya görüşü düzeyine yükselmiştir. Aynı pozitivist gelenek, 20. yüzyılın başlarında, Frege ve Russell'ın mantık alanındaki çığır açıcı çalışmalarıyla analitik felsefe geleneğini doğurmuştur. Bütün bu geleneğin bilim ve mantığı, bilim ve dil felsefesini ön plâna çıkardıkları ve metafiziğe ve ahlâka karşı olumsuz bir tavır takındıkları yerde, Kıta Avrupası filozofları pozitivizm, Aydınlanma ve modernlik düşüncesi karşısında kuşkucu bir tavır takınmış ve metafizikle ahlâka büyük bir önem vermişlerdir.

Kierkegaard, Sören. 1813-1855 yılları arasında yaşamış olup, varoluşçu felsefenin öncüsü olarak tanınan Danimarkalı filozof. Temel eserleri: *Enten-Eller* [Ya/Ya Da], *Forførens Dagbog* [Baştan Çıkarıcının Güncesi], *Frygt og Baeven* [Korku ve Titreme], *Sygdommen Til Döden* [Umutsuzluk Üzerine İnceleme].

Aydınlanmanın geliştirdiği doğa bilimlerini örnek alan bilgi ve akılcılık anlayışına şiddetle karşı çıkan Kierkegaard, Aydınlanmanın nesnelliği vurgularken, geleneksel din ve ahlâkın hakikatlerine karşı aldığı düşmanca tavırdan rahatsız olarak, öznel hakikatin önemini vurgulamıştır. Hegel gibi, inanç ve aklı, hümanist bir teolojiyle daha yüksek bir düzlemde uzlaştırmaya çalışmak yerine, inançla aklın uzlaşmaz olduğunu savunan ve inançla akıl arasındaki yarığı daha da genişleten Kierkegaard, fideizm yoluna girmiştir.

Başka bir deyişle, rasyonalist bilgi görüşüne karşı çıkan, nesnel bilgi idealinin içsel yaşama, bireyin öznel deneyimine kör olduğunu savunan, onun insan yaşamını anlamaya hiçbir katkısı olmadığını söyleyen Kierkegaard'a göre, rasyonalist sistemler gerçekliğin tümünü bir düşünce sistemi içine sıkıştırır, herşeyi akla indirger; akıl dışındaki öğeleri ve hepsinden önemlisi varoluşu unutur. Varoluş terimini Kierkegaard insan için kullanır, zira var olmak belirli bir birey olmak, çabalayan, alternatifleri hesaba katan, seçen, karar veren bir

birey olmak anlamına gelir. Aklı, toplumu, v.b. g., ön plâna çıkartan bir felsefe kişiselliği, kişisellik ilkesi olan varoluşu, insanın varoluşunu meydana getiren öğeleri hiç dikkate almaz. Oysa gerçek felsefe ancak varoluş felsefesi olabilir, yani felsefe derinden derine kişisel bir özellik taşımalıdır. Felsefe genel olana değil, özel olana, nesnel değil de öznel olana yönelmelidir.

Kierkegaard'a göre, insan yaşamı, soyut düşünceye göre çok daha önemlidir. Dahası, genel felsefî problemlerin, soyut düşüncelerin insanın en önemli anlarında hiçbir yardımı olmaz. Ona göre, insan yaşamının en önemli anları, bireyin bir özne olarak kendisinin bilincine vardığı kişisel anlardır. Bu kişisel ve öznel öğeler, yalnızca nesnel öğeleri, tüm insanlarda ortak olan nitelikleri dikkate alan rasyonel düşünce tarafından açıklanamaz. Oysa, her insanın, her kişinin biricik varoluşunu meydana getiren bu öznelliktir. Tanınmaya ve açıklanmaya muhtaç olan budur.

İnsan için önemli olanın kişiliğin geliştirilmesi olduğunu savunurken, Kierkegaard insan varoluşunu, varoluş halini betimleyip, insanın ne olduğuyla ne olması gerektiği arasında bir ayrım yapar. Ona göre, insanın yaşamında insanın özünden varoluşuna doğru bir hareket vardır. Hristiyan dininde bu harekete ilişkin geleneksel açıklama günâh kavramından oluşur. Kierkegaard'a göre de, insanın özü Tanrı'yla, sonsuz olan yüce varlıkla ilişkiyi gerektirir. İnsanın varoluş hali, onun özünden uzaklaşmasının, yani Tanrı'ya yabancılaşmasının bir sonucudur. Bundan dolayı, insanın bu dünyadaki yaşamı, 'korku'yla, 'yılgınlık'la ve insanın sonluluğundan duyduğu 'sıkıntı'yla doludur. Bir insanın eylemleri, onu Tanrı'dan daha da uzaklaştırırsa, onun yabancılaşması ve umutsuzluğu daha da artar.

Akıl yoluyla kanıtlanabilecek ahlâkî bir sistem ya da din olamayacağını, ahlâk ya da din içinde, bize belli bir biçimde yaşamamız gerektiğini gösterecek, hiçbir rasyonel kanıt olmadığını savunan Kierkegaard, dinî ya da ahlâkî doğrularla ilgili kesinliğin, insan varlıklarında söz konusu olan kesinsizlik öğesini ortadan kaldırırken, özgürlüğü de yok edeceğini öne sürer. Öte yandan, rasyonel kanıt, bize doğru yaşamakta olduğumuzu entellektüel olarak gösterse bile, bizi hiçbir zaman öznel olarak ikna edemez. Bundan dolayı, onun gözünde kesinsizlik ya da belirsizlik, öznel hakikat açısından bir kusur olmak bir yana, onun özünü meydana getirir. Kesinsizlik, insan yaşamı açısından en önemli olan şeyin, seçme özgürlüğümüzün doğal bir sonucudur.

Kierkegaard'a göre, kesinsizlik özgürlüğü içerir. Bizim, teorik kesinliğe ulaşamasak bile, hakikati araına gibi bir sorumluluğumuz vardır. O, insanın, şu ya da bu biçimde yaşamak, ve seçiminin sonuçlarıyla birlikte yaşamak durumunda olduğu için, seçimde bulunmaktan başka bir alternatifi bulunmadığını söyler. Bir seçimde bulunmamak da, daha az bilinçli bir seçim olsa bile, bir tercihtir. Ona göre, biz, özgürlüğümüzün farkından olmadığımız zaman bile, sorumluyuz. İşte, insandaki endişe ve tasanın, korku ve yılgınlığın kaynağında bu durum, yani özgürlük ve sorumluluğumuz vardır.

Kierkegaard'da aralarında çok yakın bir ilişki bulunan korku ve özgürlük kavramları, ikici bir metafiziği yansıtır. Başka bir deyişle, onda insan varlıkları, hayvansal olanla tanrısal olanın, sonluyla sonsuzun bir karışımını ifade eder. Buna göre, insan varlığı zamansal olanla ebedî olanın, sonluyla sonsuzun, tinle maddenin, özgürlükle zorunluluğun bir sentezidir. Özgürlük imkânı tinsel doğamıza bağlıdır. Fakat insan varlıklarının bir de hayvanî doğaları vardır. Bu nedenle, insan özgürlüğünü, hep bir çatışma ve korku olarak yaşar. İşte insan varlığının en temel seçimi, özgürlüğünü benimseyip, hayata geçirme ya da özgürlükten kaçıştır. Kierkegaard, özgürlükten kaçışı, 19. yüzyıl

toplumunun, burjuva ahlâkının en temel özelliği olarak ifade eder. İnsanlar uzlaşımsal davranış tarzlarına uymakta, ortalama olana sığınmaktadırlar. Ölümün kaçınılmazlığı gerçeğiyle yüzyüze gelmek yerine, gelip geçici hazların sağladığı tatminle yetinip, unutmayı ve yılgınlığı seçmektedirler.

Kierkegaard, bu durumu ve çıkış yolunu, estetik varoluş tarzı, ahlâkî varoluş evresi ve nihayet dinî varoluş tarzından meydana gelen üç ayrı varoluş evresiyle göstermeye çalışmıştır. Ona göre, her insan gerçekleştirmek durumunda olduğu bir öze sahiptir. Bu öz ise, insanın Tanrı'yla ilişki içinde olması olgusu tarafından belirlenir. İnsan bu dünyadaki yaşamı sırasında, üç varoluş tarzından her birinde olabilir.

Fakat insanının yaşadığı yabancılaşma, umutsuzluk ve suç duygusu, insana bu varoluş tarzlarının niteliğini ve bunlar arasındaki farklılıkları öğretir. Kierkegaard'a göre, insanın yaşadığı bu olumsuz duygular, ona bazı varoluş tarzlarının diğerlerinden daha sağlam ve gerçek olduğunu gösterir. Sağlam ve gerçek bir varoluş tarzına ulaşmak ise, akılla değil de, inançla ilgili bir konudur.

kinesis. Yunanlıların başta mekânsal, zamansal, niteliksel ve biyolojik değişme olmak üzere, her tür hareket ve değişme için kullandıkları Yunanca terim. Aristoteles bu bağlamda, niteliksel değişme, niceliksel değişme ve yer değiştirme hareketi olarak üç farklı değişmeden söz etmiştir.

Kinikler [Os. *kelbiyyûn*; İng. *Cynics*; Fr. *Cyniques*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, †Sokrates'in öğrencilerinden olup yeni bir ahlâk görüşü ya da yaşam biçimi geliştiren Antisthenes ve Diogenes gibi düşünürlerin meydana getirdiği okul ya da felsefe topluluğuna verilen ad.

Bilimsel bilgi ve kültüre pek bir değer vermeyen, bilimi ahlâka tâbi kılan Kinikler, bilimsel araştırmaların erdeme ulaşma sürecinde yalnızca bir araç olduğunu savunmuşlardır. Ahlâk öğretilerinde, Sokrates'in karakter bağımsızlığından, inançlarından ne pahasına olursa olsun ödün vermeyişinden, Antisthenes'in hocalarından olan Gorgias'ın Eleacı eristik mantığından, Hippias ve Euripides'in 'doğaya dönüş' düşüncesinden etkilenmişlerdir.

Bununla birlikte, Sokrates'in karakter bağımsızlığının, dünya nimetlerinden ve insanların övgülerinden uzak duruşunun, yalnızca gerçek bilgeliğin çok daha yüksek iyiliğine ulaşmak için olduğu gerçeğini göremeyen Kinikler, karakter bağımsızlığı, dünya nimetlerinden uzak durma tavrı ve kendine yeter olmayı en yüksek ideal olarak değerlendirmişlerdir. Kiniklere göre erdem, dünya nimetleri ve hazları karşısında bağımsız olmaktır. Bu ise, Sokrates'in yaşamının, vazgeçme ve kendi kendine yetmeden oluşan olumsuz yönünün olumlu bir amaç ya da ideal hâline getirilmesinden oluşur.

Yine, Sokrates'in ahlâkî bilginin önemini vurgulamasını, Antisthenes ve diğer Kinikler başka her tür bilgiyi küçümseyecek, hatta yoksayacak kadar abartmışlardır. Kiniklere göre, mutluluk amacı için, erdem kendi başına fazlasıyla yeterlidir ve başka hiçbir şeye gerek yoktur. Erdem arzunun yokluğu, isteklerden bağımsızlıktır. Erdem, insana uyan ve dünyada olup bitenlerin değişmelerinden bağımsız kalan biricik şey olduğundan, yalnızca en yüksek değil, fakat biricik değerdir, mutluluğa götürecek tek yoldur. †Antisthenes ve diğer Kinikler, erdemin dışında, insanların değer verdikleri hiçbir şeye saygı beslememişlerdir. Onlara göre, erdemden başka iyi olmadığı gibi, erdemsizlikten başka kötü de yoktur.

İnsanı mutlu kılan erdemi, bilgelikte bulan Kinikler, erdemin öğrenilebilir olduğunu söylerken de, bununla bilimsel araştırmadan çok, ahlâkî çalışma ve alıştırmayı, egzersiz yapmayı anlamışlardır. Antisthenes'in gözünde, felsefenin işi, 'mutlu olmak için, doğaya uygun olan çabaları seçmek'ten başka hiçbir şey değildir. Kinikler, bilgelikte bul-

dukları erdemin kendi kendine yeten bir değer olduğunu söylemiş, yaşamın temel ihtiyaç ve hazları karşısında kayıtsız kalmakla yetinmeyip, amaçlarına ancak hazdan kaçınmakla erişebileceklerini düşünmüşlerdir.

Kendi güçlerinin dışında kalan hiçbir şey karşısında kaygılanmamayı, hiçbir şeye aldırış etmemeyi ilke edinmiş olan Kinikler için, ihtiyaçsızlık, dünyadan yüz çevirmek anlamına gelmiştir. Yoksulluk içinde yaşayan Diogenes, insanın eti pişirmeden yiyebileceğini, ateşten bile vazgeçebileceğini göstermeye çalışmıştır.

Buna göre, Kinik okulun temel ilkesi, doğaya uygun yaşamak, yapay olan tüm ihtiyaç ve değerleri ortadan kaldırmak, en temel ve basit ihtiyaçları karşılamakla yetinip, ihtiyaçsızlığa borçlu olunan mutluluk ve bağımsızlığı yaşamak olmuştur. Kinikler, buna alışmak için de, kişinin kendisini maddî ve manevî bakımdan sıkıntıya sokması gerektiğine inanmışlardır. Kişi, onlara göre, düşmanlarının yaptığı kötülüklere bile boyun eğmelidir, zira düşmanın yaptığı şey, insanın kendisini tanımasına hizmet eder.

Kinikler başka insanların ahlâkî bakımdan iyi diye değerlendirdikleri ve ödev olarak gördükleri şeylere de pek aldırış etmemişlerdir. Bilge kişinin, her tür bağlılık karşısında özgür kalabilmesi için, onlara göre, başkalarıyla hiçbir bağlantı kurmaması gerekir; hiç kimseye bağlanmamak için, kişi kendi ruhsal ihtiyaçları bakımından da kendi kendine yetebilmelidir. Kiniklere göre, kişinin kendi mutluluğuna, kendi gücünün dışında hiçbir şey etki yapmamalıdır. Bilge kişi için, aile kadar, yurttaşlık da kayıtsız kalınacak bir şeydir. Hatta †Diogenes köleliğe bile pek aldırış etmemiştir.

Ona göre, gerçekten özgür olan insan köle, gerçekten köle olan da özgür olamaz. Kinik Diogenes, kendisinin köle olarak satıldığı bir sırada, onu kölelikten kurtarmayı isteyen bir dostunun yardım teklifini geri çevirmiştir. Bu davranışıyla da, o insanlar arasında, yalnızca erdemli olmakla kötü olmanın önem taşıdığını, geri kalan tüm ayırımların önemsiz ve anlamsız olduğunu anlatmak istemiştir. Dış durumların pek bir önemi yoktur; bilge kişi, kölelik içinde bile özgürdür.

kip [Os. *hâl, tavır;* Lat. *modus;* İng. *mode;* Fr. *mode;* Al. *modus*]. Tarz, tavır, varlık durumu. Bir şeyin varolma, ortaya çıkma ya da sunulma tarzı. Bir şeyin zorunlu, aktüel ya da olanaklı olması durumu. Bir şeyin belli bir andaki varlık durumu. Bir şeyin varoluş hâlinde kendini gösteren düzenleniş biçimi. Saf varlığı tikelleştiren ya da bireyleştiren varoluş formu. Niteliklerin birleştirilme tarzı. Bir şeyin anlaşılma, bilinme şekli. Bir şeyin, onu o şey, ve başka şeylerden ayrı bir şey olarak tanımamıza olanak veren formu. Bir şeyin bir nitelik, sıfat ya da özelliğe sahip olma şekli ya da tarzı.

kipler mantığı [İng. *modal logic;* Fr. *logique modale;* Al. *modalitaetenlogik*]. Önermeler arasında, kipliklerinin sonucu olan çıkarımsal ilişkileri konu alan mantık dalı. Konusu mantıksal kipler olmakla birlikte, her zaman mantıksal kiplerle sınırlanmayan, öncüllerinden en az biri kipsel bir önerme olan çıkarımları konu alan mantık türü olarak kipler mantığı, zorunluluk ve imkân türünden kavramları konu alıp, bir şeyin zorunlu mu, yoksa mümkün mü olduğunu dile getiren kipsel önermeler arasındaki ilişkileri araştırır.

Söz konusu mantık türü, zorunluluk, imkân ve imkânsızlık türünden kavramları tutarlı bir sembolik sistem içinde formelleştiren ve temel ilkeleri arasında 'Bir şey zorunluysa eğer, mümkün de olmalıdır', 'Bir şey zorunluysa, imkânsız değildir', 'Bir şey imkânsızsa eğer, bu takdirde zorunlu olarak yanlıştır', 'Bir şey zorunlu olarak yanlışsa, bu takdirde imkânsızdır', 'Bir şey, zorunlu olarak doğru olan bir şeyin mantıksal sonucu olması durumunda, zorunlu ola-

rak doğrudur', 'Zorunlu olan bir şey, hem aktüel ve hem de mümkündür' ilkelerinin yer aldığı bir mantık olarak karşımıza çıkar.

kiplik [İng. *modality*; Fr. *modalité*; Al. *modalität*]. Modalite. Bir ifade ya da tümcenin, ilişkili başka bir tümce ya da önermenin ne şekilde, nasıl ya da ne tarzda doğru olduğunu belirtmesi durumu.

Kiplik, duyusal, mantıksal, zamansal, deontik ve epistemik kiplik olmak üzere beşe ayrılır. Bunlardan 1 *duyusal kiplik*, dış dünyadaki nesneleri algılama, yani görme, işitme tarzlarımızdan oluşur.

2 *Mantıksal kiplik* ise, bir şeyin doğru olma zorunluluğu, olumsallığı, imkân ya da imkânsızlığına karşılık gelir. Buna göre, *ö* gibi bir önermenin, mantıksal bakımdan zorunlu olarak doğru olduğu ya da onun doğruluğunun mümkün ya da olumsal olduğu veya *ö* önermesinin doğru olmasının mantıksal olarak imkânsız olduğu söylendiği takdirde, bu, *ö* önermesine mantıksal bir kiplik yüklendiği anlamına gelir.

3 Öte yandan, bir önermenin geçmişte ya da şimdi doğru olduğunu ya da onun gelecekte veya hep doğru olacağını söylemek, o önermenin *zamansal kipliğini* dile getirir. Buna karşın, 4 bir eylemin ahlâkî bakımdan yapmakla yükümlü olduğumuz bir eylem mi, yoksa yalnızca meşrû veya yasaklanmış bir eylem mi olduğunu ifade eden, dolayısıyla yükümlü olmayı, meşrûluk ya da izin verilmişliği, veya yasağı, yasaklılığı dile getiren terimler, ödevle ilgili olma anlamında *deontik kipliği* meydana getirir.

ö *Epistemik kiplik* ise, bir önermenin doğru olduğunu bilmeyi, bilmemeyi ya da doğru olmadığını bilmeyi dile getiren bir kiplik olarak ortaya çıkar.

Bu bağlamda, kiplik bildiren önermelere, yani zorunluluk, olumsallık, imkânsızlık, yükümlülük, meşrûluk ya da yasaklılığı ifade eden 'zorunlu', 'yükümlü', '–meli', '–malı', 'gerekir' türünden ifade ya da terimlere *kipsel terimler* denir.

kipsel önermeler [İng. *modal sentence*; Fr. *proposition modale*; Al. *modal aussage*]. Kategorik önermelerden farklı olarak, yalnızca yüklem (*P*) ile özne (*S*) arasındaki belli bir ilişkiyi dile getirmekle kalmayıp, özneyle yüklem arasındaki söz konusu ilişkiyle ilgili iddianın niteliği, dayanağı konusunda da bilgi veren önerme türü.

Apodeiktik, assertorik ve problematik olmak üzere, üç ayrı kipsel önermeden söz edilebilir. Bunlardan *apodeiktik önerme*, *S*'nin *P* olması gerektiğini, ya da *S*'nin *P* olamayacağını ifade eden önermedir. Apodeiktik önerme, buna göre, *S* ve *P* terimleri arasındaki zorunlu bağıntıya duyulan sarsılmaz inancı ifade eder. 'Eşkenar üçgenler eşit açılı üçgenler olmak durumundadır' ya da 'Dik üçgen eşit açılı üçgen olamaz' önermeleri, apodeiktik önermeye örnek olarak verilebilir. Söz konusu önerme türü, önermeyi kuran kişi *S*'nin *P* olduğunu kanıtlayabileceği duygusuna kapıldığı zaman kullanılır.

Buna karşın, *problematik önerme*, *S P* ilişkisiyle ilgili olarak, birtakım verilerin olduğu, fakat eldeki bu verilerin yeterli sayılamayacağı, dolayısıyla bir kesinsizlik öğesinin söz konusu olduğu durumlarda kullanılır. 'Yarın, yağınur yağabilir' ya da 'Ahmet işini kaybedebilir' önermeleri, söz konusu önerme türüne örnek olarak verilebilir.

Assertorik önerme ise, ilk bakışta tümüyle kategorik önermeye benzer, fakat normalde, üzerinde pek düşünülmeden ifade edilmiş kategorik önermenin, belli bir itiraz ya da meydan okuma karşısında yeniden öne sürülmesinden oluşur. 'Astrologlar gelecekteki olayları çoğu zaman önceden doğru tahmin ediyorlar' önermesi ilk bakışta sıradan bir kategorik önermedir. Bu önermeyi ifade eden birine, 'Onlar bunu nasıl yapıyorlar?' diye bir soru yöneltilirse, ve aynı kişi 'Bilmiyorum, fakat onlar bunu aktüel olarak, ya da hep yapıyorlar' derse, önerme assertorik bir önermeye dönüşür.

Kirene hazcılığı [İng. *cyrenaic hedonism*; Fr. *hédonisme cyrenaique*]. Kirene Okulunun hazzın tek iyi olduğunu, fakat hazlar arasında bir ayırım yapmayıp, anlık hazlara yönelen hazcı görüşünü, diğer hazcı görüşlerden, örneğin Epiküros'un niteliksel hazcılığından ayırd etmek için kullanılan deyim.

Kireneliler [Os. *kayrevâniyye mezhebi*; İng. *Cyrenaics*; Fr. *Cyrenaiques*]. M.Ö. 4. yüzyılın başlarında, Yunanistan'ın Kuzey Afrika'daki sömürgelerinden olan Kirene'de kurulan ve bireyin hazzını ahlâkî eylemin biricik ölçütü yapan okulun kurucusu Aristippos'la, temsilcileri Hegesias, Annikeris ve Theodoros'un meydana getirdiği topluluk, okul.

Kirenelilerin hazcı ahlâk anlayışı, muhtemelen †Protagoras'tan almış oldukları, bireyin kendi duyumlarının bilgisiyle sınırlanmış olduğu genel görüşüyle yakından ilişkilidir. Buna göre, bir insan şeylerin, kendilerinde ne olduğunu ya da başkalarına nasıl göründüğünü değil de, yalnızca kendisine nasıl göründüğünü bilebilir. İşte bu anlayış, Kirenelilere hazlar arasında niteliksel yönden bir ayırım yapma olanağı bırakmamıştır. Onlara göre, biricik yaşama bilgeliği, içinde bulunulan anda tad alma sanatından meydana gelir. Kireneliler, hazzın nereden geldiği, hazzı doğuran şeyin ne olduğu konusunun hiçbir önemi olmadığını söylerler. Her haz, haz olmak bakımından iyidir ve çeşitli haz türleri arasında bu bakımdan hiçbir fark yoktur; kendi başına alındığında her haz diğerine eşittir; her haz, başka herhangi bir haz kadar iyidir. Hatta, Kireneli filozoflar hazzı şimdiki ana bağladıkları için, maddî hazlara manevî hazlardan daha fazla değer vermek durumunda kalmışlardır, çünkü manevî hazlarda işe geçmiş ve gelecekle ilgili ögeler karışırken, maddî hazları doğuran duyumlar, şu anın duyumlarıyla sınırlanmışlardır.

Kirenelilere göre, insan mutluluğa ancak bilginin yardımıyla ulaşabilir. Bilgi, işte yalnızca bunun için değerlidir. Buna göre, bilgi yaşamın nimetlerini bize doğru bir biçimde kullanmayı öğrettiğinden, bizi önyargı ve kuruntulardan kurtardığından; bizi geleceği istemekten ve geçmişe bağlanmaktan koruduğu ve bizde kendi kendimizin bilincine varma özgürlüğü yarattığından dolayı, bilgelik, haz içinde geçecek uyumlu bir yaşama varmak için en önemli araçtır. Kirenelilere göre, bilgi insanda ayrıca bir güven duygusu yaratır. İnsanın dış dünyayla olan bağları ne kadar güçlü olursa olsun, bilge kişi bütün bu durumlarda mutluluk içinde yaşar. Çünkü bilginin, bilgisi olan kişiye, bilgeye kazandırdığı güven, onu dış dünyaya kapılmaktan kurtarır ve ona hem çevresine ve hem de içinde bulunduğu koşullara egemen olma yeteneği kazandırır.

Kinikler gibi, Kireneliler de, insanın dünya karşısında özgür kalabilmesini amaçlamışlardır. Bununla birlikte, Kiniklerin, söz konusu bağımsızlık ve içsel özgürlük hâlini, insanın dünya nimetlerine yüz çevirmesinde buldukları yerde, Kireneliler bu duruma dünya nimetlerinden akıllıca pay alındığında erişileceğini düşünmüşlerdir. Buna göre, Aristippos'la onun izinden yürüyenlerin ideali, her zaman yaşamdan tad almasını bilen bilge kişi, herşeyi en iyi yönünden ele alan, herşeyden yararlanmayı bilen, fakat kendini hiçbir zaman zevk içinde kaybetmeyen, tutkularına egemen olmasını bilip, olmazı elde etmeye asla kalkışmayan kişi olmuştur.

kişi [Os. *şahıs*; İng. *person*; Fr. *personne*; Al. *person*]. Kadın ya da erkek farkı gözetilmeksizin, somut birey; kendisine hem bedensel karakteristikler ve hem de zihinsel özellikler yüklenebilen öğe ya da yapıya; bedensel ve zihinsel eylemlerin, faaliyet sırasındaki birliğine, bir insan varlığının vücut şekline, dış görünüşüne, insanın gerçek, temel, özsel benine verilen ad.

Bu bağlamda, benin, zihnin, bilincin, belli bir zaman dilimi boyunca, kendi

kendisiyle aynı olması durumuna; değişen koşullar, yaşam süresince değişen bedensel ve zihinsel nitelikler ve birikimlerin yanı sıra, sürekli ve kalıcı bir kişiliğin, ben ya da kişinin kendi kendisiyle aynı oluşuna *kişinin özdeşliği teorisi* adı verilir.

Kişiyi o kişi, beni her kim ise o yapan ve onu başka kişi ya da benlerden ayıran özellik ya da özellikler bütünüyle belirlenen kişisel özdeşlikte en önemli problem, kişinin kendisiyle aynı kalışının koşullarını bulma problemi olarak ortaya çıkar. Bu çerçeve içinde, filozoflar kişinin özdeşliğinin temel koşulunu bellekte bulmuşlardır.

Öte yandan, dış dünyaya, nesnel gerçekliğe, özellikle de cansız dünyaya kişisel nitelikler atfetme; soyut bir sözcük ile çeşitli somut görüntüler arasında bir benzetme yapma eğilimine; mitolojide olduğu gibi, cansız nesnelere kişisel özellikler yükleme tavrına *kişileştirme* denir.

kişilik [Os. *şahsiyet*; İng. *personality*; Fr. *personalité*; Al. *persönlichkeit*]. 1 Gözlemin diğer nesnelerinden ayrı bir şey olarak, bene ilişkin öznel bilinçlilik; kendi beninin bilincinde olan kişinin psikolojik bakımdan söz konusu olan bireyselliği. 2 Bir kişinin temel ve genel davranış tarzı; bireyin davranışının, bireye bir toplum içinde anlam veren, değer kazandıran ve onu toplumdaki diğer bireylerden farklılaştıran yönlerinin toplamı. 3 Bireysel insan organizmasının davranışının, onu diğer organizmalardan farklılaştıran yönlerinin bütünü. Fizyolojik ve psikolojik tepki sistemlerinin belli bir andaki bütünlüğü olarak anlaşılan insan varlığı.

Buna göre, kişilik kavramı, insan varlığının davranışlarını açıklamak için geliştirilmiş teorik bir yapıdır. İnsan varlığının ya da bireyin gözlemlenen tavırlarından ve yeteneklerinden türetilen kişiliğin, belirleyici ögeleri yetenekler ve zekâdır. Mizacın ise, kişiliğin biyolojik çerçevesini oluşturan, büyük ölçüde kalıtımla geçip, bireyin somut bir durum karşısındaki tepkilerini belirleyen fizyolojik yapı ya da bünye olduğu söylenebilir.

Belli başlı kişilik kuramları, kökü Hipokratese'e kadar geri giden ve bireyin kendisini meydana getiren temel öğelerin belli bir dengesini yansıttığını savunan *tip teorisi*; kişiliğin karakteristik düşünme, davranma, hissetme, tepki verme, v. b. g., tarzlarının bir toplamı ya da özeti olduğunu dile getiren *iz teorisi*; kişiliğin zaman içinde gelişip, bireydeki bütünlüğü yansıttığını savunan *psikanalitik teori*; kişiliğin uyaranlara belli biçimlerde verilen tepkilerin sonucu olduğunu öne süren *toplumsal öğrenme teorisi*; kişiliğin, bireyin özelliklerinden çok, içinde bulunulan durumların özelliklerini yansıttığını savunan *durumcu teori* olarak sıralanabilir.

kişiliksizleşme [İng. *depersonalization*; Fr. *dépersonalisation*]. Varoluşçu felsefede, benlik yitimini ya da kişisel kimliği kaybetme durumunu; kişinin böyle bir durumu tam olarak hissedişini; insanın yaşadığı, büyük bir bilgi bankasındaki küçük ve önemsiz bir harf, bir sayı; makinadaki herhangi bir vidâ, insanlığını kaybetmiş sosyal bir makine hâline gelişine ilişkin, duyguyu; kişinin dış gerçeklikle olan bağını ve temasını kaybettiği hissini tanımlamak için kullanılan terim.

kişisel idealizm [İng. *personal idealism*; Fr. *idéalisme personnel*]. Her tür yararcı ya da mutçu görüş ve değerlendirmeleri ödeve ya da belli bir kültürün nesnel ideallerine tâbi kılan ve zihnin, determinizm ve maddecilik karşısında mutlak bir üstünlüğü ve önceliği olduğunu vurgulayan yaşam görüşü; somut gerçekliği kişisel benlikle, ben bilincine sahip olan bilinçli varlıkla özdeşleştiren anlayış.

kişisel realizm [İng. *personal realism*; Fr. *réalisme personnel*]. Gerçekten varolanın kişilik olduğunu, kişiliğin varolan herşeyin varoluşu ve sürekliliği için gerçek bir temel oluşturduğunu savunan, kişiliğin tecrübe edilen bir olgu olarak analiz edilemez ve gerçekçi karakterini vurgulayan görüş.

Buna mukabil, †nesnel idealizm olarak da bilinen ve ontolojik gerçekliği, özünde, bilinçli olmayan tinsel bir ilkeyle, bilinçsiz bir psişik güçle, saf Egoyla, bilinçdışı İrâdeyle, kişisel olmayan mantıksal bir varlık ya da saf bilinçle özdeşleştiren varlık görüşüne kişisel olmayan realizm adı verilir. Bu görüş, birincisinden, gerçekten varolanın bireysel kişilik değil de, nesnel bir manevî ilke olduğunu söylemek bakımından farklılık gösterir.

kişiye yönelen eylem [İng. *agent directer action*]. Bir bireyin akıllı bir varlık olarak gördüğü başka bir bireyde belli bir etki yaratmayı amaçlayan eylemi.

kitle toplumu [İng. *mass society*; Fr. *masse-société*] Batı tipi toplumları, özellikle de ABD'yi tanımlamak için kullanılan terim.

Kitle toplumu kavramı, öncelikle büyük ölçekli sanayileşmeyi, büyük kentleşme hareketlerini ve işbölümünde yüksek düzeyde uzmanlaşmayla yönetimi bir bütün olarak bürokratikleşmiş bir toplumsal ortamı ifade eder.

Kitle toplumu terimini kullanan yazar ve düşünürler, çoğunluk bireyin toplumuyla olan ilişkisi üzerinde yoğunlaşırken, bireyin modern toplumda sahip olduğu özgürlük derecesini, bireyin toplumsal çevresini nasıl algılayıp, ona ne şekilde değer biçtiğini incelerler. Bu bağlamda, biri insandaki özgürlük kaybına, artan vasatîlik ve yanılsamayla birlikte yabancılaşmaya dikkat çeken, diğeri ise geleneksel bağların ortadan kalkışının insana yeni avantajlar sağladığını dile getiren iki ayrı ve karşıt görüş varolmakla birlikte, genel kanaat kitle toplumunu eleştirel bir gözle değerlendirir. Sözgelimi, Gasset ve Heidegger gibi, terimi ilk kez olarak kullanan düşünürlere göre, kitle toplumu, özgürlüklerini çok büyük ölçüde yitirmiş, geleneksel kültürün uygarlaştırıcı etkisiyle aydınlanmamış, basmakalıp değerleri benimsemek zorunda kalan yabancılaşmış, ilkel, kültürsüz, alelâde insanlardan oluşan bir yığındır. Frankfurt Okulu düşünürlerinden Theodor †Adorno ve †Horkheimer'in gözünde kitle toplumu, insanların edilgen, ilgisiz, atomize varlıklar hâline geldikleri, geleneksel bağlarından, dinsel kimliklerinden koparıldıkları, kitle iletişim araçlarının tek yönlü baskısı altında yalnızlaştıkları, tepeden tahakküme imkân veren bir toplum biçimidir.

Kitle toplumu, kapitalizmin bir ürünü olup, sanayileşme, kentleşme ve modernleşme süreçleriyle ortaya çıkmıştır. Bütün bu süreçler, bireyler arasındaki farklılıkların ortadan kalkmasına, bireylerin özgürlüklerini yitirmelerine, onların birbirlerinden yalıtılmalarına, bireylerin birbirlerine daha benzer hâle gelmelerine neden olmuştur.

Kitle toplumunun kültürel alandaki ifadesi ise, *kitle kültürü*dür. Başka bir deyişle, kitle toplumunda kitleyi oluşturan bireylerin hemen hemen tamamı okuryazar olsa da, onlar klâsik eğitimden yoksun kaldıkları için, sıradan veya düşük düzeyde, ve hiçbir zaman seçici olmayan beğenilere sahip olurlar. Kitle toplumunda, yüksek kültürle aşağı kültür arasındaki sınır çizgisi yok olur veya daha doğru bir deyişle, yüksek kültürün yerine, hem yüksek kültürü ve hem de geleneksel toplumların halk kültürünü yok eden ve alelâdiliği, uyumluluğu, edilgenliği ve kaçışı teşvik eden bir kitle kültürü gelişir.

klâsik [İng. *classic*; Fr. *classique*; Al. *klassische*]. **1** Latincede, toplumun en yüksek katmanını meydana getiren zengin, seçkin ve soylu kimseler için kullanılan *classicus* terimi, teşmil yoluyla başka alanlara da uygulandığında, en genel anlamı içinde, yüksek ve kalıcı bir değere sahip olan yapıt, tarz, yaklaşım, görüş, bilim için kullanılan sıfat. **2** Klâsik sıfatı, her ne kadar aşılmış olsa da, otoriter bir nitelik taşıyan, sürekli bir değere sahip ürün, başarı veya kazanımın mahiyetini ifade etmek için kullanılır.

3 O, yine, antik Yunan ve Latin kültürüne ait olan, Yunan ve Latin kültürünün ayrılmaz bir parçasını meydana getiren değer, eser veya yaklaşımı ta-

nımlamaya yarar. 4 Klâsik sıfatı, ayrıca modern Avrupa kültüründe, onbeş ve onyedinci. yüzyıllar arasında, güzel sanatların, sanatçıların ve onların, bu çağın ön plâna çıkardığı estetik nitelikleri taşıyan ve Yunan-Roma dönemi estetiğinin tercihlerini yansıtan eserleri için, barok ve romantik terimine karşıt olarak, kullanılan bir deyimdir.

5 Klâsik sıfatı, bundan başka ikinci derecede bir önem taşıyan yeni, modern bir şeyin tersine, köklü bir geleneği olan yapılar, ürünler için kullanılır. 6 Yine, bir kültür ya da uygarlığın sanat bakımından olan evriminde, teknik kalite, †akılcılık ve ahengi bir araya getiren tarihsel dönem de klâsik sıfatıyla tanımlanır. 7 Klâsik nitelemesi, nihayet, kendi türünde temele alınarak, kaynak gösterilebilecek kadar önemli, ünlü, değerli olan yaklaşım, yazar veya eser için kullanılır.

klâsik akılcılık [İng. *classical rationalism*; Fr. *rationalisme classique*; Al. *klassisch rationalismus*]. 1 Modern felsefede, †Kant öncesi †akılcılık; klâsik felsefede, Platon, †Aristoteles, Aquinaslı Thomas gibi düşünürlerle 17. yüzyıl akılcılığının üç temel düşünürü olan †Descartes, Spinoza ve †Leibniz'in akılcılığı.

Bu filozofların ya da klâsik akılcılığın en önemli tezi, insan zihninin dış gerçekliği rasyonel analiz yoluyla bilebileceği düşüncesidir. Klâsik akılcılığa göre, insan aklı ile bilginin konusu olan gerçeklik arasında tam bir uyum vardır. Klâsik akılcılık, bilgiyi dış koşullardan başkalarından tecrit edilmiş öznede, insan aklında temellendirir ve dolayısıyla özneye ve yardım görmemiş insan aklına büyük bir inanç besler. Yine, bu görüşe göre, gerçekliğin bilgisinde tecrübenin hiçbir rolü yoktur. Öte yandan, klâsik akılcılık, insanın gerçekliğin bilgisine hiç koşulsuz olarak rasyonel analiz yoluyla ulaşabileceğine büyük bir güçle inandığı için, dogmatiktir. Bu nedenle klâsik akılcılık, bu tür bir rasyonalizmi dogmatik bulan Kant'ın eleştirel akılcılığının karşısında yer alır.

klâsik doğruluk görüşü [İng. *classical theory of truth*; Fr. *théorie clasique de vérité*]. Doğruluğu, düşüncemizin gerçeklikle uyuşması, düşüncemize bir dış gerçekliğin tekabül etmesi ya da karşılık gelmesi olarak tanımlayan ve sağduyunun doğruluk anlayışına çok yakın düşen doğruluk görüşü.

Realist bir bakış açısını gerektiren ve aynı zamanda tekabüliyet teorisi olarak da bilinen söz konusu doğruluk anlayışı, bununla birlikte, birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler temelde kavramlarla nesneler, önermelerle olgular, görüşlerle olaylar, düşünceyle gerçeklik arasındaki 'uyuşma' ya da 'tekabüliyet'le tam olarak ne anlatılmak istendiği sorusuna bağlıdır. Klâsik tekabüliyet teorisini savunanlara göre, düşüncenin gerçeklikle uyuşması, hiç kuşku yok ki, düşüncenin kendisinin, betimlediği gerçeklikle özdeş olması anlamına gelmez. Onlara göre, düşüncenin gerçeklikle uyuşması, gerçekliğe tekabül etmesi, düşüncenin gerçek bir şeyin bir benzeri, gerçekliğin bir yansıması olmasından meydana gelir.

Fakat tekabüliyet kuramına karşı çıkan filozoflara, 'düşüncenin gerçeklikle uyuşması' şeklindeki bu doğruluk yorumu, saçma bir fikir olarak görünmüştür. Klâsik doğruluk anlayışına karşı çıkan filozoflar, düşüncenin kendisinden oldukça farklı olan bir şeyin benzeri olabilmesinin anlaşılır olmadığını savunmuşlar, dolayısıyla, zamandan başka hiçbir boyutu olmayan düşüncenin aynı zamanda mekânsal olan bir şeyin benzeri olamayacağını söylemişlerdir. Buna göre, 'düşünce bir masaya nasıl benzeyebilir?' Öte yandan, yalnızca zaman boyutu dikkate alındığında bile, bir düşüncenin doğru olması için, onun kendisiyle ilgili olduğu gerçekliğe benzer olması gerekmez. Bir düşünce gerçekliğe benzemese bile, yine de doğru bir düşünce olabilir.

Klâsik doğruluk anlayışını savunanlar, bu eleştiriler karşısında, gerçekliğe ben-

zemek durumunda olanın, düşünce işlemi ya da faaliyetinin kendisi olmayıp, düşüncenin içeriği olduğunu belirtmişlerdir. Fakat onları eleştirenleri, bu düzeltme bile, tatmin etmemiştir. Klasik doğruluk anlayışına karşı çıkanlar, benzerlik kavramının hiçbir şekilde açık bir kavram olmadığını belirtirler. Benzerlik temel özelliklerin kısmî özdeşliğinden oluşuyorsa eğer, iki ayrı şeyi benzer şeyler olarak niteleyebilmek için, bunların özelliklerinden acaba ne kadarının ortak olması gerekir?

Bununla birlikte, özellikle idealist filozofların klasik doğruluk anlayışını bırakıp, yeni bir doğruluk anlayışına ulaşmalarına yol açan çok daha temel bir neden vardır. Buna göre, 'Masanın üzerinde siyah bir kitap vardır' önermesini ifade ettiğimde, herkes benim, önümde, masanın üzerinde bir nesne, yani bir kitap bulunduğunu, ve bu nesnenin siyah renkte olduğunu öne sürmek istediğimi kabul edecek ve yine herkes önermenin, önümde söz konusu önermenin ileri sürdüğü gibi bir nesne bulunması koşulu altında, doğru olacağı konusunda da fikir birliği içinde olacaktır. Bir yargı, düşünce ya da önermenin doğruluğunun, onun gerçeklikle uyuşmasından oluştuğunu söyleyen görüş, şu halde, insandaki algılara insan zihninden bağımsız nesnelerin neden olduğunu dile getiren realist bir algı teorisini gerektirir.

Yine bu görüş, kitap türünden nesnelerin var olmalarını, onların siyah oldukları söylendiği zaman, anlamlı bir biçimde betimlenebilmelerini ve benim bu kitapları duyularımla doğrudan ve aracısız olarak kavrayabilmemi gerektirir. Söz konusu doğruluk anlayışı, ayrıca kitabın öncelikle benim onu kavrama faaliyetimden bağımsız olarak ve bundan sonra da, evrendeki tüm diğer şeylerle ve evrenin kendisiyle olan ilişkilerinden ayrı olarak, her ne ise o olduğunu kabul eder. Yani, tekabüliyet teorisi, iç ya da aslî bağıntılar aksiyomunu reddeder.

İdealist filozoflar, klasik doğruluk anlayışına işte tam olarak bu noktada karşı çıkarlar. Onlar kitabı, tüm ilişkilerinden yalıtlanmış bir nesne olarak kavrayışımızın yetersiz, kısmî ve hatta yanlış ya da yanıltıcı bir kavrayış olduğunu öne sürerler. İdealist filozoflara göre, kitap ilişkilerinden yalıtlanamaz; o herşeyden ayrı ve bağımsız bir biçimde varolan bir şey olarak görülemez. Kitap varoluşu için, içlerinden bazılarını bilmediğimiz başka nesnelerle olan ilişkilerine bağlı ise, ve bu durumun bir sonucu olarak, kitabın kendisini tam ve kesin olarak, gerçekte olduğu biçimiyle bilmiyorsak, yargımızın kendisine tekabül ettiği ya da karşılık geldiği olguyu da tam olarak bilemeyiz. İdealist filozoflar, işte bu sonuncu gerekçeden hareketle, klâsik doğruluk anlayışından vazgeçmişler ve bunun yerine başka doğruluk görüşleri geliştirmişlerdir.

klâsik fizik [İng. *classical physics*; Fr. *physique classique*]. Fiziğin, görelilik ve kuantum mekaniğiyle ilgili çağdaş gelişmelerden önce belirlenmiş olan alanı. Buna göre, klâsik fizik, Newton mekaniği, elektromanyetizm, termodinamik ve istatistiksel mekanikten oluşur.

Klâsik fizik söz konusu olduğunda, iki noktanın altının çizilmesinde büyük yarar vardır: 1 Klâsik fiziği oluşturan bu dört büyük teori, modern bulgular tarafından yanlışlanmamıştır; tam tersine, bu teorilerin açık seçik olarak ve iyi bir biçimde tanımlanmış koşullar altında yaklaşık olarak geçerli oldukları ortaya çıkmıştır. 2 Hem kavramsal temellerine ilişkin çalışmalar ve hem de uygulamalarıyla ilgili gelişmeler açısından, klâsik fizik canlı ve gelişen bir alan olarak varlığını sürdürmektedir.

klâsik hümanizm [İng. *classical humanism*; Fr. *humanisme classique*]. Rönesansla birlikte ortaya çıkan ve Yunan kültürünü temele alıp, insanda, insanlığı ve insanî hasletleri geliştirmenin, ona sağlam bir formasyon kazandırmanın en iyi yolunun Latin ve Yunan antik çağına ait edebî eserlerin incelenmesi olduğunu ileri süren görüş.

klâsik tanım öğretisi [İng. *classical theory of definition*; Fr. *théorie classique de définiton*]. †Platon ve †Aristoteles gibi filozoflar tarafından öne sürülen ve özcü bir görüşe dayanan tanım anlayışı.

Bu tanım görüşüne göre, tek tek somut nesneler birtakım doğal türlere ayrılırlar, öyle ki her bir nesnenin ait olduğu tür ya da sınıf, belirli ve kesin çizgilerle, öteki nesne türlerinden ayırd edilebilir. Başka bir deyişle her nesneyi, her ne ise o nesne, ve belli bir nesne türünün üyesi yapan bir öz vardır. Tanım, işte bu özü ortaya koyar.

Bu tanım anlayışına göre, tanımlar doğru ya da yanlış, tam ya da eksik olabilir. Nesnelerin özünü olduğu gibi yansıtabilen ya da kavramlar arasındaki özdeşlik bağlantılarını eksiksiz bir biçimde dile getirebilen tanımlar doğrudur. Söz konusu tanım anlayışına göre, tanımlar bize, kavramların bilgisini verir. Bu bilgi şu ya da bu şekilde, her insanın zihninin derinliklerinde gizlidir; her insanın zihninde örtük olarak bulunan bu bilgiyi, yalnızca kendilerine filozof adını verdiğimiz, özel bir düşünme yeteneği olan insanlar belirtik hâle getirebilirler. İşte bu bilgi, tüm bilgilerimizin temelini oluşturur.

Söz konusu klâsik tanım anlayışının en önemli güçlüğü, birtakım nesnelerin bu yolla tanımlanamamasından oluşur. Örneğin, 'mavi', 'sert', 'sıcak', 'acı' gibi basit ya da çözümlenemez nitelikleri gösteren terimler bu yoldan tanımlanamaz. Aynı şekilde, modern bilimde büyük bir yer tutan fonksiyon ve bağıntı terimlerini de bu şekilde tanımlamak olanaklı değildir. Klâsik tanım yöntemiyle tanımlanması olanaklı olmayan başka bir sözcük kümesi de, mantıksal değişmezler denilen 've', 'veya', 'ise', 'değil', 'bazı' türünden sözcüklerdir. Klâsik mantıkçılar, dil-dışı bir nesneyi göstermeyen ve dolayısıyla terim karakterinde olmayan sözcükleri, tanımlamanın tümüyle dışında bırakmışlardır. .

klâsisizm [İng. *classicism*; Fr. *classicisme*]. 1 Genel olarak, duyguların aklın rehberliği altında tutulmasının sonucu olan bir yetkinliğe ve uyum, düzen, oranlı ve ölçülülük için duyulan yoğun bir arzuya dayanan bir mizacı yansıtan tavır.

2 Daha özel olarak da, doğruluk ve doğallık kaygısıyla, olağanüstü olandan ve dolayısıyla kişisel lirizmden duyulan nefretle, hemen yalnızca ahlâkî incelemeye yönelmeyle, imgelem ve duygululuğun akıl yoluyla düzene sokulması, çeşitli türlere egemen olan kurallara uyma ve açıklık, uyum peşinden koşma tavrıyla seçkinleşen edebiyat akımı.

Klement. Gerçek adı Titus Flavius Klemens olup, 150-219 yılları arasında yaşamış Hıristiyan düşünürü.

Aklı inanca, felsefeyi dine tâbi kılan, ve daha sonra St. Augustinus ve St. Anselmus'ta ön plâna çıkacak olan *credo, ut intelligam* tavrının ilk örneğini gözler önüne seren Klement'i daha önceki Kilise Babalarından ayıran en önemli husus, onun Yunan felsefesine duyduğu sevgi ve hayranlıktır. Ona göre, felsefe, tümüyle tanrısal bir ürün olup, bilgeliği tüm kavim ve uluslar için parlayan Tanrı'nın inayetinin bir iyiliğidir. Klement, felsefe ile ilgili tüm bu olumlu değerlendirmelerine karşın, Yunan felsefesini Hristiyanlık için bir hazırlık, Yunan dünyasının vahye dayalı din için eğitilmesi olarak görmüştür. Felsefe, onun gözünde, yalnızca Hıristiyanlık için bir hazırlık değil, fakat Hıristiyanlığın anlaşılmasına katkıda bulunacak bir yardımcıdır.

O, öte yandan, negatif teolojinin, *via negativa*nın ilk örneğini vermiştir. Başka bir deyişle, Klement'e göre, biz Tanrı'nın ne olduğunu hiçbir zaman bilemeyiz, fakat yalnızca onun ne olduğunu bilebiliriz.

klinik psikoloji [İng. *clinical psychology*; Fr. *psychologie clinique*]. Normalden sapmış, ya da anormal insan davranışını, teşhis, sınıflama, tedavi, önleme ve araştırma bağlamında, daha çok tıbbî bir temel üzerinde ele alan psikoloji dalı. Davranış ya da zihinsel bozuklukları olan insanlara, çevrelerine uyum sağlamaları ve kendilerini gereği gibi

ifade etmeleri için, yardımcı olmaya yarayan bilgi bütünü, psikoloji türü.

kodlama [İng. *coding*; Fr. *mise en code, codification*]. 1 Genel olarak, gerçekliğin çok farklı unsurlarını, genel bir anlaşılırlık sağlamak, gerçekliği düşüncede yansıtmak veya tahrif etmek amacıyla, belli bir adla tasnif etme, genel bir şema içinde bir yerlere yerleştirme. 2 Daha özel olarak da, alan araştırmasında, gözlemleri, ölçme kolaylığı sağlamak, niceliksel analize imkân vermek amacıyla, onlara birer sembol ya da sayı yükleyerek, kavram ve kategorilere dönüştürme işlemi.

Bu bağlamda, kodlananları, etiket ya da kategorilerinden azad etme, onların, kendilerini kavramsallaştıran yabancı anlam yüklerinden bağımsız, gerçek anlamlarını ortaya çıkarma işlemine ise *kodaçımı* adı verilir.

koinai einai. Platon'da ve Stoa felsefesinde, tüm insanlara ortak olan fikirler; iyilik, kötülük, güzellik türünden, tüm insanlara ortak olan, doğuştan getirilen, doğal olan ya da bireye sonradan toplum tarafından aktarılan ortak kavram ya da fikirler için kullanılan terim.

kollektif [İng. *collective*; Fr. *collectif*; Al. *kollektiv, gesamımt*]. Belirsiz sayıda bireye ortak olanı; bir sınıfın, öbek ya da kümenin üyelerini tek bir birim olarak görme tavrının sonucu olan, ve sonlu sayıda bireye ortak olup, grubun bir özelliği olan şeyi göstermek üzere kullanılan sıfat. Genelin eşanlamlısı olmayıp, bireysel olana karşıt olanı tanımlayan terim.

Buna göre, bir sınıf oluşturmayan bir grup ya da kümeyi, diğer grup ya da kümeden ayırmaya yarayan kavramlara *kollektif kavramlar* adı verilir. Örneğin, üniversite, meclis, ordu, aile gibi kavramlar bir kollektiflik bildirirler. Kollektif kavramlar, farklı özelliklere sahip tekil şeylerin kümeye ait bir özelliği paylaşmaları dikkate alınarak oluşturulan kavramlardır. Örneğin, 'üniversite', kişisel özellikleri, konum ve statüleri (dekan, rektör, öğretim üyesi, araştırma görevlisi, öğrenci, memur) farklı bireylerin, belirli bir amaç, bir işlev (eğitim) çerçevesi içinde bir araya gelerek oluşturdukları bir grup ya da küme olmayı ifade eder.

Gruba ya da kümeye göre anlam kazanan, grup ya da küme içinde yer alan bireylerin özelliklerini grup ya da kümeye göre belirten kavramlara ise, *üleştirimsel kavramlar* adı verilir. Örneğin, 'asker' kavramı, ancak 'ordu mensubu' olmakla anlam kazanan, böyle bir kavramdır.

kollektivizm [İng. *collectivism*; Fr. *collectivisme*; Al. *kollektivismus*]. Bireyciliğin tam karşısında yer alan, ve 19. yüzyıl liberalizminden uzaklaşarak, genel bir sosyal gelişme çizgisi, ekonomik bir reform programı, insanlık için ütopik bir düzen ve, sosyalizm, komünizm, sendikalizm ve bolşevizmde olduğu gibi, otoriteye dayalı bir toplumsal denetim mekanizması geliştiren ortaklaşacılık düşüncesine; üretim araçlarının bölgesel, ulusal ya da evrensel düzeyde ortaklaşa kullanılmasını amaçlayan iktisat sistemine verilen ad.

komünizm [Os. *iştirâkiyye*; İng. *communisni*; Fr. *communisme*; Al. *kommunismus*]. Sırasıyla, ütopik, akılcı ve pasifist bir öğreti olarak doğa hâli öğretisine, insanlık tarihini iyi ve kötü, ruh ve madde, aydınlık ve karanlık arasındaki bir savaş olarak yorumlayıp, özel mülkiyetin insanı bu dünyaya çektiğini ve †maddeciliğe yönelttiğini savunan, alternatif olarak da herşeyden el etek çekmeyi ve çileciliği öneren Manişeizme, sınıf savaşını uygarlığın itici gücü olarak gören †Marksizme, ya da üretim güçlerinin yükselişi ve gelişmesiyle ilgili ekonomi anlayışına ve dolayısıyla, ortaklaşa mülkiyet düşüncesine ve sınıfsız toplum idealine dayanan toplum modeline, bu düşünce ve idealle bağlantılı ideoloji.

Üretim araçlarının toplumsal ortaklığa dayalı olduğu ve özel mülkiyetin varolmadığı böyle bir toplum, Marksist terminolojide, proletarya diktatörlüğüyle belirlenen bir geçiş döneminin ardın-

dan ve sosyalizmin hazırlık evresinden sonra ortaya çıkar. Marksist anlayışa göre, tam anlamıyla komünist bir toplumda, devlet ortadan kalkarak, el emeğiyle entellektüel faaliyet, kent yaşamıyla kırsal yaşam arasındaki tüm farklılıklar yok olacak, insanın yabancılaşması son bulacak, onun yaratıcı-üretici gücünün gelişimine sınır çekilmeyecek ve toplumsal ilişkiler 'herkese yeteneğine ve emeğine göre' prensibiyle düzenlenecektir.

Öğreti düzeyi dışında çıkılıp, uygulama söz konusu konusu olduğunda, bu ideallerin modern toplumlarda gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği hususu, hep büyük bir tartışma konusu olmuştur. Zira komunist ülkelerin çoğunda, şu ya da bu ölçüde özel mülkiyet olmuş, bürokrasinin ayrıcalıklarıyla belirlenen sınıfsal bir sistem ortaya çıkmıştır. Doğu Avrupa'yla Sovyetler Birliğindeki komünist yönetimlerin dramatik bir tarzda çöküşü ise, ekonomik borcun, halk desteğinden yoksun olmanın, siyasî ve ekonomik reformların yapılamamasının, ve nihayet ordunun desteğini çekmesinin bir sonucu olmuştur.

konformizm [İng. *conformism*; Fr. *conformisme*]. İlke olarak ya da uygulamada, çevresinde kabul görmüş veya egemen durumda olan davranış modellerine, düşünce tarzlarına uyan kimsenin hareket tarzı. Toplumun değer yargılarına, geleneklerine saygı duyma, onlara karşı çık-mama, onlarla barışık olarak yaşama tavrı ya da eğilimi.

Konfüçyusçuluk. M. Ö. 551-479 yılları arasında yaşamış, ve insan davranışıyla ilgili bir dizi kural geliştirmeye çalışmış olan Çin bilgesi Konfüçyus ve izleyicilerinin öğretilerine verilen ad.

İnsana ve günlük yaşama dönük bir felsefe olan ve insanların bolluk içinde iyi bir yaşam sürmelerini sağlamayı amaçlayan Konfüçyusçulukta, tutarlı ve genel geçer bir metafizik ve mantık ortaya konmamıştır. Öte yandan, Konfüçyus'un düşüncesi, Çin'de Taoist düşünce geleneğinden kopuşu simgeler. Nitekim, Taoizmin †doğalcılığının nihilist bir yapı sergilediği yerde, Konfüçyus, bir yandan tanrılara ve ruhlara tapmaya devam ederken, bir yandan da agnostik bir tavır içinde olmuştur.

Lao Tzu'nun her tür yönetim modelini mahkûm ettiği yerde, Konfüçyus yalnızca kötü yönetimin karşısında olmuş ve yönetim sanatının temel ve doğru ilkelerini belirlemeye koyulmuştur. Yine, Lao Tzu, birtakım kötülüklere yol açtığı gerekçesiyle, uygarlık ve bilgiden vazgeçerken, Konfüçyus yalnızca soyut düşünceye karşı çıkmış, fakat öğrenme ve eğitimin önemini vurgulamıştır. Öte yandan, Lao Tzu'nun oldukça bireyci olmasına karşın, Konfüçyus ahlâk felsefesini insan ilişkileri –baba oğul, karı ve koca, yaşlılarla gençler, dostlar ve hükümdarla uyrukları arasındaki ilişkiler– üzerine kurmuştur.

Ona göre, gerçekten erdemli olan kişi, dünyaya tümüyle sırt çevirmiş çileci bir aydın değil de, aydın, bilgili, insanları ve dünyayı tanıyan, her zaman 'Altın Orta'da durmasını bilen bir bilgedir. Eski Çin'in tarihi, kurumları ve gelenekleri ile ilgili belge ve kayıtların korunarak, bunlar üzerinde çalışmanın önemine işaret ettiği için, Çin tarihinin babası sayılan Konfüçyus resmî bir din kurmamış, fakat evlatların anne babalarına ve atalarına duyacağı saygıyla belirlenen bir din anlayışının temellerini atmıştır.

Kopernikus, Nikolaos. 1473-1543 yılları arasında yaşamış olan, modern astronominin kurucusu ünlü Polonya'lı astronom.

Batlamyus'un yer merkezli sistemine karşı çıkan Kopernikus, Eukleides'in çağdaşı Aristarkos tarafından geliştirilmiş olan güneş merkezli sistemi canlandırmış ve böylelikle de, bilimsel düşüncenin doğuşu ve gelişmesinde gerçek bir dönüm noktası oluşturmuştur. Dünyanın küresel olduğunu ve düzgün bir hareketle güneşin çevresinde döndüğünü matematiksel olarak kanıtlamak amacıyla Phytagoras'ın sisteminden yarar-

lanmış olan Kopernikus, keşfinin içerdiği, yeryüzünün ve dolayısıyla insanın evrenin merkezinde olmadığı sonucundan dolayı, özellikle dinsel çevrelerden gelen yoğun bir muhalefetle karşılaşmıştır.

kopula [İng. *copula*; Fr. *copule*; Al. *kopula*]. Klâsik mantıkta, kategorik bir önermenin öznesiyle yüklemini birbirine bağlayan terim.

Kopulanın işlevinin ne olduğu konusu, †Parmenides'ten başlayarak, yalnızca mantık tarihini değil, fakat felsefe tarihini de kaplamış olan tartışmalara neden olmuştur. Buna göre, 'Sandalye vardır' önermesinde olduğu gibi, kopulanın, herşeyden önce bir şeyin varolduğunu ifade eden ontolojik bir işlevi vardır. Bu çerçeve içinde kopula, gerçekten varolanlara olduğu kadar, yalnızca düşünülmüş ya da hayal edilmiş olan varlıklara da gönderimde bulunabilir. Kopulanın mantık açısından işlevi ise, bir önermede kendi başlarına ayrı duran iki terim arasında bir bağ kurmak, özne ve yüklem arasındaki bir bağıntıyı bildirmektir.

korporatizm [İng. *corporatism*; Fr. *corporatisme*; Al. *korporatismus*]. Gerek bireyciliğe ve gerekse kollektivizme karşı olan, toplumu ilgilendiren önemli iktisadî ve siyasî kararların alınmasında, yalnızca devlet kontrolündeki kurum ve örgütlerin etkili olduğu, bireylerin karar alma sürecine sadece bu örgütler aracılığıyla ve sınırlı bir oranda katılabildiği toplumsal örgütlenme tarzı.

Korporatif sistemde, ekonomi ya da iktisadî hayat, devlet kontrolündeki emek ve sermaye birlikleriyle örgütlenir. Gerek emek ve gerekse sermaye diktatöryal tek parti devletinin yardım ve kılavuzluğunda ortak çıkarlar adına ahenk içinde çalışırlar. Korporatizmin temelinde, iktidardaki elit dışında, insanın bir yurttaş yeterliliği içinde, kendisini siyasî bakımdan dışa vurmaması gerektiği, fakat kendisini siyaseten toplumsal ya da ekonomik bir grubun üyesi olarak ifade edebileceği varsayımı yer alır; genel siyasî konular onun için fazlasıyla karmaşık olduğu hâlde, o kendi işi ve mesleğiyle ilgili konuları iyi bilir.

kosmos. Canlı, iyi ve düzenli bir bütün olarak evren. Düzen, tamlık ve güzellik fikirlerini birleştiren ve aynı zamanda evren anlamına gelen Yunanca terim. Evrenin düzeni. Tek, birlikli bir bütün ya da sistem olarak evrenin kendisi.

Evrenle insan arasında bir analoji kuran Yunanlı filozof Phytagoras'a göre, tıpkı evrenin düzenli bir bütün olması gibi, biz insanlar da, küçük çapta birer kosmosuz. Biz insanlar evrenin, makrokosmosun yapısal ilkelerini kendilerinde yineleyen organizmalarız. Bundan dolayı, bilim yaptığımız ya da evrenin yapısal ilkeleri üzerinde çalıştığımız zaman, kendimizdeki biçim ve düzen ilkelerini geliştirir ve daha olumlu ve düzenli varlıklar hâline geliriz.

koşul eklemi [Os. *tazammun*; İng. *conditional, implication*; Fr. *implicateur*; Al. *konditionalaussage*]. Yalnızca önbileşeni doğru, ardbileşeni yanlış olduğu za-man yanlış olup, tüm diğer alternatiflerde doğru olan bileşik önermeyi oluşturan ve 'ise' terimiyle ifade edilip, → işaretiyle gösterilen önerme eklemi.

koşullu [İng.*hypothetical*; Fr. *hypothétique*; Al. *hpothetisch*]. Mutlak, koşulsuz, bağımsız değil de, varoluşu, oluşumu, doğruluğu veya geçerliliği için bir koşula bağlı olan için kullanılan sıfat.

Buna göre, belirli bir amaca ulaşmak için ne yapılması gerektiğini söyleyen buyruk türüne *koşullu buyruk* adı verilir. Hep bir koşula bağlı olan, bir amaca ulaşmak için yerine getirilmesi gereken koşulları gösteren, fakat söz konusu amaca ulaşmak istemeyenleri ilgilendirmeyebileceği için, tümel ve zorunlu olmayan emir çeşidi olarak koşullu buyruk, 'şöyle bir sonuca varmak istersen, şu şekilde davranmalısın!' der.

Buna karşın, ölümsüzlüğün insan doğasında bulunmayıp, insanın özünün bir parçası olmadığını, fakat bireyin bu dünyadaki yaşamına ve gayretlerine

bağlı olduğunu savunan inanç, anlayışa *koşullu ölümsüzlük* adı verilir. Koşullu ölümsüzlük, insanın ölümsüzlüğe aday olduğunu, ölümsüzlük sayesinde Tanrı'yla birleştiğini, ama bu ölümsüzlüğün doğal olmayıp, iyi ve erdemli bir yaşayışa bağlı olduğunu bildirir.

Buna karşın, ana eklemi –> (ise) olan bileşik önermeye, bir koşul bildiren ve bu koşulun yerine gelmesi durumunda geçerli olacak bir durumu betimleyen önermeye *koşullu önerme* denir.

koşullu tasım [Os. *şartlı kıyas*; İng. *hypothetical syllogism*; Fr. *syllogisme hypothètique*; Al. *hypthotisch syllogismus*]. Büyük öncülü hipotetik önerme ya da koşul önermesi olup, ikinci öncülü büyük öncül durumundaki koşul önermesinin önbileşenini ya da ardbileşenini evetleyen ya da değilleyen tasım türü.

Büyük öncüldeki koşul önermesinin 1 önbileşeninin evetlenmesinden, 2 önbileşeninin değillenmesinden, 3 ardbileşeninin evetlenmesinden ve nihayet 4 ardbileşeninin değillenmesinden meydana gelen, dört ayrı koşullu tasım formu vardır.

koşulsuz buyruk [İng. *categoric imperative*; Fr. *impératif hypothétique*; Al. *kategorischer imperativ*]. Kant'ın ahlâk anlayışında, dış etkiler ve koşullar tarafından belirlenmek yerine, kendi kendilerini belirleyen akıllı varlıkların nihaî ve en yüksek ahlâk yasası; tüm ahlâkî eylemlerin nihaî, rasyonel temeli, dayanağı olduğuna inanılan mutlak ve zorunlu yasa.

Koşula bağlı olmayan, istisna kabul etmeyen ve tüm insanlar için geçerli olan ahlâkî buyruk, yasa olarak koşulsuz buyruk, insanların arzularına, isteklerine bağlı olmayan, eylemin muhtemel sonuçlarını hiç dikkate almadan emreden, insanlardan, salt akıllı ve yüce varlıklar oldukları için, belli şeyleri yapmalarını isteyen ve insanların eylemlerine bir zorunluluk karakteri yükleyen ahlâkî buyruk şeklinde ortaya çıkar.

Koşulsuz buyruk, mutlak bir geçerliliği bulunmayan, 'şöyle bir sonuca ulaşmak istersen, şu şekilde davranmalısın!' diyen, fakat söz konusu sonuca varmak istemeyenleri ilgilendirmeyeceği için, koşullu olan ve her zaman bir sonucu gözeten koşullu buyruktan farklılık gösterir. Koşulsuz buyruk terimini ahlâk felsefesine kazandıran Kant'a göre, koşulsuz buyruğun hep aynı anlama gelen üç farklı ifadesi vardır: 1 'Genel bir yasa olmasını isteyeceğin bir kurala göre davran!', 2 'Öyle davran ki, senin irâden kendisini, herkes için geçerli olacak kurallar getiren bir yasa koyucu gibi görebilsin!', 3 'Her zaman insan onuruna saygı gösterecek ve insanlığı kendinde ve başkalarında bir araç olarak değil de, bir amaç olarak görecek şekilde davran!'

kozalaksı bez [İng. *pineal gland*; Fr. *glande pinéale*]. Ünlü Yunan hekimi Galenos ve †modern felsefenin kurucusu ünlü René †Descartes'ta geçen ve beyindeki, zihinle beden arasındaki ilişkinin ortaya çıktığı yer olarak tasarlanan bölge.

Buna göre, Galenos beynin merkezine çok yakın olan bir bölgeye kozalaksı bez adını vermiş ve onun işlevinin düşüncelerin akışını düzenlemek olduğunu savunmuştu. İnsanın, bir beden ve bir ruhtan meydana gelmekle birlikte, birlikli ve bütünlüklü tek bir töz olduğunu dile getiren bütün bir İlkçağ ile Ortaçağ düşüncesinden sonra, modern felsefenin kurucusu olan Descartes, eskiden tek bir töz olan insanı adeta parçalamış ve ondan beden ve zihin gibi iki ayrı töz çıkarmıştır. Söz konusu iki tözden her birini ortak hiçbir yönü bulunmayan özlerle ifade eden Descartes, bununla birlikte †etkileşimciliği benimsemiş ve iki töz arasındaki ilişkinin kozalaksı bezde gerçekleştiğini iddia etmiştir.

kozmogoni [Os. *kiyâniyet*; İng. *cosmogony*; Fr. *cosmogonie*; Al. *kosmogonie*]. Gök cisimlerinin ve bu cisimlerin oluşturduğu sistemlerin kökenini ve gelişimini inceleyen astronomi dalı. Evrenin kökeniyle ilgili olan ve söylence şeklinde veya spekülatif ya da bilimsel bir tarzda ifade

edilen teori, evrenin kaynağına ilişkin araştırma dalı. Göksel cisimlerin ve gökyüzü sistemlerinin kökenini ve gelişmesini ele alan astronomi dalı.

Kozmogoninin temel ilkeleri, astronominin diğer dallarıyla, fizik ve jeoloji gibi bilim dallarının sağladığı verilerden çıkar.

kozmoloji [Os. *kevniyât*; İng. *cosmology*; Fr. *cosmologie*; Al. *kosmologie*]. Evrenbilim. Bir fenomenler toplamı olarak görülen evreni, bilimsel verilerle metafiziksel spekülasyonu bir araya getirerek konu alan felsefe dalı.

Buna göre, kozmoloji Alman filozofu Christian †Wolff'tan itibaren metafiziğin bir dalı olarak olarak ele alınmış; ve metafiziğin, evrenin başı ve sonu, zaman ve mekân, zorunluluk ve olumsallık, süreklilik ve değişme türünden genel kavram ve konuları inceleyen dalı olarak görülmüştür. Hatta bu anlamda kozmoloji zaman zaman spekülatif felsefeyle özdeşleştirilmiştir. Kozmoloji ikinci olarak, fizikî evrenin yapısını, kaynağını, özelliklerini ve gelişimini, evreni yöneten genel yasaları, gözlem yoluyla ve bilimsel metodolojiyi kullanarak araştıran astronomi dalına karşılık gelir. Burada gözlem temeli üzerinde araştırma yapan astronomla teorik fizikçi, bir bütün olarak fizikî evrenin temel özellikleri hakkında kuramlar ve açıklamalar geliştirir. Bunlardan birincisine *rasyonel kozmoloji* adı verilirken, ikincisine *bilimsel kozmoloji* adı verilmektedir. İkincisini birincisinden ayıran en önemli husus, astronom ve teorik fizikçinin gözlem yoluyla sağlanan bulgular tarafından önerilen ve test edilen evren modelleri inşa etme çabasıdır.

kozmolojik kanıt [İng. *kosmological argument*; Fr. *argument cosmologique*]. İlk neden kanıtı olarak da bilinen ve evrenin herhangi bir yönü ya da genel bir karakteristiğinden değil de, bir evrenin varolduğu olgusundan yola çıkan, bu olgunun, kendisiyle başka şeylerin açıklanabileceği nihaî bir açıklama kaynağı olmayıp, açıklanmaya muhtaç bir olgu olduğunu ve yalnızca Tanrı'nın varoluşuyla açıklanabileceğini öne sürerek, evrenin varolduğu olgusundan Tanrı'nın varolduğu sonucunu çıkarsayan kanıt.

kozmopolitanizm [Os. *cihânîlik, cihangirtlik*; İng. *cosmopolitanism*; Fr. *kosmopolitisme*; Al. *kosmopolitismus*]. Siyasî anlamda, Yunan kent devletinden sonra, Büyük İskender'in Asya'ya uzanan fetihleriyle ve Roma İmparatorluğunun tarih sahnesine çıkışıyla belirlenen Hellenistik dönemde söz konusu olan bir anlayış olarak, bireyin anayurduna duyduğu bağlılık ve muhabbetin yerine, daha büyük ve daha yüce bir yurt olarak düşünülen bütün bir dünyaya duyulan bağlılık ve muhabbeti geçirmesi gerektiği anlayışı.

Kendilerini belli bir ülkenin yurttaşı olarak değil de, dünya yurttaşı olarak gören Stoalıların ahlâk anlayışını belirleyen bir görüş olarak kozmopolitanizm, insanların birliği ve eşitliği adına, onları yurtseverlik duygularını ve ulusal kültürü reddetmeye davet eder. Vatan tanımamaktan, insanların ayrı uluslara bölünmesinin insanların kardeşliği düşüncesine aykırı olduğunu savunmaktan oluşan görüş olarak kozmopolitanizm, dünya vatandaşlığı düşüncesini ön plâna çıkartır.

Kozmopolitanizmi ilk kez olarak savunan †Stoacılara göre, her insan doğal olarak toplumsal bir varlık olup, bir toplum içinde yaşamak aklın bir buyruğudur. Bununla birlikte, akıl tüm insanlardaki, onları birbirlerine bağlayan ortak özsel öğedir. Bu nedenle, tüm insanlar için geçerli olan tek bir yasa vardır ve insanlığın devletlere bölünmesi kadar saçma bir şey olamaz. Bilge insan, şu ya da bu devletin değil de, dünyanın vatandaşıdır.

Zaman zaman enternasyonalizm ve †evrenselcilikle birleşen kozmopolitanizm, Marksist terminolojide, dünya işçilerinin birliğini, ekonomide ise uluslararası finans ve ticaretin, ulusal ekonomiye karşı, paranın vatanı olmadığı te-

zini ve dünya devletleri arasındaki ekonomik bağımlılık düşüncesini ifade eder.

kozmoteizm [İng. *cosmotheism;* Fr. *cosmothéisme*]. †Panteizm için kullanılan diğer bir terim. Tanrı'yı doğanın dışındaki tinsel bir varlık, doğaüstü bir güç olarak değil de, doğaya içkin bir varlık olarak gören, başka bir deyişle, Tanrı'yı kosmosla, yani maddî dünya ya da evrenle özdeşleştiren akım.

köksap bilgisi [İng. *rhizomatic thought;* Fr. *pensée rhizomatique*]. Gilles †Deleuze ve Felix †Quattari'nin Batı düşüncesinin ikili karşıtlık mantığını yapıbozuma uğratmak amacıyla geliştirdikleri, felsefî ağaçları ve bunların ilk ilkelerini kökünden söküp atan düşünce tarzı.

Ağaç benzeri düşünceye alternatif bir düşünce tarzı olarak tasarımlanan söz konusu düşünce köklerin ve temellerin kökünü kazıyan, birlikleri bozan ve ikilikleri alaşağı eden, kökleri ve dalları dağıtmaya çalışan, çoğullaştırmayı deneyen bir düşünce tarzıdır. Bu düşünce Batı felsefesinin dışladığı ilkeleri onaylar, gerçekliği dinamik ve heterojen bir varlık alanı olarak görür.

Bu tür bir düşünce hem teori ve hem de pratikte mücadele etmeye yarar. O, teoride Batının totalleştirici felsefe biçimlerini yapıbozuma uğratır. Pratikte ise, ağaçbiçimli bir kurum olarak, nüfus, sermaye, meta akışı benzeri her türden akışı kontrol altına almaya çalışan devlete, her hareketi disipline etme uğraşı içinde olan polis ve bürokratik örgütlere muhalefet edebilmek için gerekli desteği sağlar.

köle ahlâkı [İng. *slave morality;* Fr. *morale de l'esclave*]. †Nietzsche'nin, ezilen ve sindirilenleri denetleyen, ve onları, kendilerini ezen ve sindirenlerden, gerçekte daha üstün oldukları konusunda ikna eden, insanlarda değişmeye karşı bir korku yaratıp, ödevi, eşitliği, itaat etmeyi ve geleneksel liği putlaştıran ahlâk sistemine verdiği ad.

Böyle bir ahlâk, Nietzsche'ye göre, toplumun göreli olarak daha aşağı unsurlarının, ezilenlerin, zayıf ve kölelerin, kendilerinden hiçbir zaman emin olamayan sıradan insanların ahlâkıdır. Böyle bir ahlâk sisteminde, 'iyi' sıfatı, duygudaşlık, el uzatma, sıcak kalplilik, sabır, gayret, alçakgönüllülük ve dostluk türünden acı çekenleri rahatlatma ve yatıştırma işlevi gören nitelikler için kullanılan bir semboldür. Başka bir deyişle, köle ahlâkı, Nietzsche'ye göre, iyiyi, zayıf ve güçsüzlere yararlı olanla özdeşleştiren yarar ahlâkıdır.

kötü [İng. *bad;* Fr. *mauvais;* Al. *schlecht*]. **1** Amaca uygun olmayan, kusurlu ve yetersiz olan, korku ve endişe verici olan; zarar, acı ve rahatsızlık veren şey, **2** zararlı etkide bulunan; **3** ahlâkî bakımdan, iyinin karşısında yer alıp, yanlış ya da kabul edilemez olan şey; **4** mutluluğa, ideallere, amaçlara ulaşmayı engelleyen durum veya oluşum için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda doğadan gelen, ya da bilinçli insan eyleminin sonucu olan ve insan varlığına bu dünyadaki yaşamında büyük zarar veren durum, oluşum ya da şeye ise daha genel bir çerçeve içinde *kötülük* adı verilir.

Bu çerçeve içinde üç ayrı kötülükten söz edilebilir: İnsanın eseri olmayan, insanın bu dünyadaki yaşamı sırasında karşılaştığı, deprem, sel, toprak kayması, salgın hastalık ve açlık türünden insan yaşamına son ya da büyük bir zarar veren doğal ya da *metafiziksel kötülük*. Söz konusu kötülük, volkan patlaması gibi, ölüme, hatta kitlesel ölüme yol açan, fakat, nedeni insan olan ahlâkî kötülükten farklı olarak, doğadan kaynaklanan, doğal oluşumların sonucu olan kötülük olarak ortaya çıkar.

Ahlâkî kötülük olarak bilinen ve soykırım, işkence, cinayet türünden, bilinçli insan eyleminin sonucu olan, insanın insanı öldürmesinin sonucu olan, yani insanın ahlâkî ödevlerine karşı gelmesinden doğan kötülük, ikinci kötülük türüdür. Üçüncü kötü ya da kötülük türü ise, acıyla belirlenen *fizikî kötülük*tür.

İkiciliğin, karşısına iyiliği yerleştirdiği kötülük söz konusu olduğunda, iyimser, ilerlemeci ve evrimci görüşler kötülüğü, daha az kötüye ya da iyiliğe giden yolda zorunlu bir evre olarak görür ve kötülüğün yavaş yavaş ortadan kalkacağını öne sürerken, kötümser görüşler kötülüğün ebedî olduğunu ve iyilik karşısında kesinlikle ağır bastığını öne sürer.

kötülük problemi [İng. *problem of evil*; Fr. *problème du mauvais*]. Tanrı tarafından yaratılmış olduğu kabul edilen dünyamızda varolduğu ve Tanrı'nın varoluşuna ya da en azından temel özelliklerine zarar verdiği veya gölge düşürdüğü düşünülen kötülüklerle ilgili problem.

Buna göre, içinde yaşadığımız bu dünyada kötü olan bazı şeylerin ve kötülüklerin varolduğu herhâlde pek yadsınamaz. Nazilerin yapmış olduğu soykırım, Bosna'daki katliam, buna en güzel iki örnektir. Bu dünyada, insan varlıkları çeşitli nedenlerle başka insanlara kötülük etmekte, onlara işkence yapmakta, acı vermekte ve hatta yaşamlarını sona erdirmektedirler. Bu bilinçli bir kötülüktür ve karşımıza ahlâkî bir problem olarak çıkar.

Bir de doğal felâketler dediğimiz ve yine kötü diye nitelediğimiz şeyler vardır; depremler, salgın hastalıklar ve açlık da, şöyle ya da böyle insanların yaşamlarına son verebilen ve bundan dolayı kötü diye nitelenen doğal oluşumlardır. Söz konusu doğal kötülükleri doğal nedenlerle açıklamaya kalkışsak bile, bu kadar kötülüğün karşısında, insanın nasıl olup da mutlak olarak iyi olan bir Tanrı'nın varoluşuna ciddî ciddî inanabileceği yahut bekleyen bir soru olarak kalır.

Ateistler bu durumu Tanrı'nın varolmadığının bir kanıtı olarak görmüşlerdir. Zira, herşeyi bilen bir Tanrı, bu dünyada birtakım kötülüklerin varolduğunu da bilir; herşeye gücü yeten bir Tanrı, bu kötülüklerin ortaya çıkmasına engel olabilir ve mutlak olarak iyi olan bir Tanrı, bu kötülüklerin ortaya çıkmasını istemez. Buna göre, herşeyi bilen, gücü herşeye yeten ve mutlak olarak iyi olan bir Tanrı'nın varoluşuyla bu dünyadaki kötülükler hiçbir şekilde bağdaştırılamaz.

Nitekim, ünlü İngiliz filozofu David †Hume, bu uyuşmazlığı şu şekilde, tam bir açıklıkla ifade etmiştir: a) Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da, gücü mü yetmiyor? Öyleyse, Tanrı, herşeye gücü yeten bir varlık değil de, güçsüz bir varlıktır. b) Yoksa, Tanrı'nın bu kötülükleri engellemeye gücü yetiyor da, önlemek mi istemiyor? O hâlde, Tanrı, mutlak olarak iyi olan bir varlık değil de, kötü niyetli bir varlıktır. c) Fakat, Tanrı hem güçlü ve hem de kötülüğü ortadan kaldırmak niyetinde olan yetkin bir varlık ise, nasıl oluyor da bunca kötülük varolabiliyor?

kötülük problemiyle ilgili çözümler [İng. *attempted solutions of the problem of evil*]. Daha çok †ateizm tarafından Tanrı'nın varoluşunun aleyhine bir kanıt olarak öne sürülen kötülük problemi karşısında, dünyada varolan kötülüğün Tanrı'nın varoluşuna ve sıfatlarına gölge düşürmeyecek şekilde açıklanmasını amaçlayan çözümler.

Bu çerçeve içinde, üç ayrı çözümden söz edilmiştir. Bu çözümlerden birincisi, 1 *azizlerin ve iyiliğin varoluşunu* temele alır. Söz konusu çözüme göre, bu dünyada kötülüğün varoluşu, daha yüksek ve olumlu ahlâkî değerlere yol açtığı için haklı kılınabilir. Kötülük, hiç kuşku yok ki, iyi bir şey değildir. Fakat, kötülük, iyiliğe katkı yapan bir şey olarak görülebilir. Buna göre, yoksulluk hiç varolmasa, insanların yoksullara yardım etme gibi ahlâkî bakımdan iyi olan eylemleri temelsiz kalır. Birtakım yüce insanların, kendilerine âdeta boş vererek, yoksulların ve güçsüzlerin yardımına koşmaları ve böylelikle yüce ve yetkin insanlar hâline gelmeleri, ancak yoksulların ve güçsüzlerin varlığıyla anlam kazanır. Kötülerin ve kötülüklerin olmadığı yerde, iyilerin ve iyiliklerin varoluşu hiçbir anlam ifade

etmez. Evet, dünyamızda savaşlar, işkence ve toplu kıyımlar vardır, ama kahramanlar ve azizler, ancak bunlardan dolayı ortaya çıkabilir. Bundan dolayı, kötülüğün varoluşu, Tanrı'nın yokluğunu kanıtlayan bir argüman olmaktan çok, iyiliği temellendiren ve iyiliğe katkı yapan bir şey olarak anlaşılmalıdır.

İkinci çözüm denemesi ise, **2** *sanatsal analoji* düşüncesine dayanır. Başka bir deyişle, söz konusu çözüm, dünya ile sanat eseri arasında bir analoji kurar. Nasıl ki, bir müzik eseri, uyumlu bir bütün oluşturmakla birlikte, arada, daha sonra uyumlu hâle getirilen uyumsuz notalar içerirse, nasıl ki güzel bir resmin kendi içinde gölgeler ve zaman zaman karanlık bölgeler bulunursa, aynı şekilde dünya da, içindeki birtakım kötülüklere rağmen, bir bütün olarak uyumlu, düzenli, güzel ve iyi bir dünyadır.

Bu dünyadaki kötülükler, dünyanın iyiliğine ve güzelliğine gölge düşürmez, tam tersine dünyanın bütünündeki iyiliğe ve güzelliğe katkı yapar. Alman filozofu †Leibniz'in 'dünyamızın mümkün dünyalar içindeki, en iyi ve en yetkin dünya olduğu' şeklindeki görüşü de, bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Bu dünyadaki kötülükler, onun en yetkin dünya olmasına zarar vermez. Zaten, tümüyle yetkin ve iyi bir dünya hiçbir şekilde söz konusu olamaz. Tümüyle yetkin ve iyi bir dünya beklemek anlamlı bir şey değildir, çünkü bu, Tanrı'nın sonsuz iyiliğini ve yetkinliğini tekrarlaması, yani kendisine eş koşması anlamına gelir. Fakat böyle bir şey söz konusu olamaz, çünkü Tanrı mutlak olarak birdir ve sonsuzca yetkin ve iyidir.

Üçüncü çözüm ise, **3** *özgür irâde* fikrini temele alır. Bu üçüncü yaklaşıma göre, Tanrı insan varlıklarına özgürlük vermiştir. Yani, insanlarda, onlara ne yapmaları gerektiğiyle ilgili olarak tercihte bulunma imkânı veren bir irâde vardır. Biz insan varlıkları özgür bir irâdeye sahip olmasaydık eğer, bizim makinalardan, robotlardan hiçbir farkımız olmayacaktı. Şu hâlde, bizim kötü olanı seçmemiz ve yapmamız, dünyada kötülüğün ortaya çıkışı, insanların özgür irâdeye sahip olmalarının zorunlu bir sonucudur. Aksi takdirde, özgür irâdeden söz edilemez.

Bu yaklaşımı benimseyenler, içindeki insanların, kendilerini zaman zaman kötü olana yönelten özgür bir irâdeye sahip oldukları bir dünyanın, insan eyleminin önceden belirlendiği, insanların yalnızca iyi eylemleri yapacak şekilde programlandığı bir dünyaya tercih edilmesi gerektiğini belirtirler. Gerçekten de, tüm eylemlerimiz önceden belirlenmiş olsa, bizim eylemlerimizi ahlâkî bakımdan iyi olan eylemler olarak niteleme imkânımız kalmaz, çünkü ahlâkî iyilik, yalnızca irâde özgürlüğüyle olanaklıdır.

kötümserlik [İng. *bedbinlik*; İng. *pessimism*; Fr. *pessimisme*; Al. *pessimismus*]. **1** Genel olarak, yalnızca kötüyü ve kötülüğü gören, herşeyde kötülüğün baskın çıktığını savunan, varolan herşeyi acıma, üzüntü, umutsuzluk duygularıyla, anlamsızlık, saçmalık, acı ve ölüm düşünceleriyle değerlendiren bakış açısı; dünyanın bir amaca göre düzenlenmediğini, yani onun şu ya da bu iyinin ve iyiliğin gerçekleşmesine engel olacak bir yapıda olduğunu iddia eden, saçmanın, anlamsızlığın, umutsuzluğun, acı ve ölümün yaşamın temel ve vazgeçilmez öğeleri olduğunu savunan düşünce tarzı.

2 Kötümserlik, antropolojik ya da psikolojik bir anlam içinde, insanın kişisel tecrübesinde ya da genel olarak insanî tecrübede; fizikî bir bakış açısından da, fizikî dünyada; evrensel bir anlamda ise, bir bütün olarak evrende, iyinin ve iyiliğin değil de, kötünün ve kötülüğün egemen olduğunu öne süren tavırdan oluşur. Öte yandan, kötümserlik tarihsel bir açıdan da, kültürel dönemlerin ya da tarihi belirleyen güç ve kurumların kötü olduğunu öne süren bakış açısını ifade eder.

3 Kötümserlik, ahlâk alanında, şeyleri kara ve olumsuz görme tavrına ek olarak, yaşamın, değiştirilemez ve düzeltilemezcesine kötü olduğu, insanı, insanın içinde bulunduğu koşulları ve dünyayı iyileştirmeye yönelik tüm eylem ve faaliyetlerin, varolan kötülüğü kalıcı hâle getirmekten ve arttırmaktan başka hiçbir işe yaramadığını, insanın gerçek ödevinin, insanlığın her geçen gün yokoluşunu görmeye tahammül etmek, dayanmaya çalışmak olduğunu savunan ahlâk öğretisine karşılık gelir.

4 Metafiziksel bir açıdan ele alındığında, kötümserlik, Platon ve Aristoteles'te rastlanan, insanın gelişip yetkinleşebileceğine duyulan inançla, evrende bir düzen ve amaçlılık, bir varlık ve iyilik hiyerarşisi bulma tavrına karşıt olarak, †Schopenhauer'in örneklediği dünyanın ve yaşamın kötü olduğu inancını ifade eder. Bu çerçeve içinde, kötümserlik, yokluğun varlığa göre, daha iyi ve tercih edilebilir olduğunu, yaşamın acı ve umutsuzlukla eşdeğer olup, yaşamdaki tüm durumların mutsuzluk, acı ve yanılsamayla dolu olduğunu, yanılsama, kesinsizlik, acı, umutsuzluk ve ölümün yaşamın ayrılmaz bir parçasını meydana getirdiğini, dünyamızın mümkün dünyaların en kötüsü olup, dünyada kötü hiçbir şey bulunmadığını, dünyadan daha kötü hiçbir şeyin yaratılamayacağını, dünyamızın akıldışı kör bir irâdenin ifadesi olduğunu savunur.

kötümserlik felsefesi [Os. *bedbinlik felsefesi*; İng. *philosophy of pessimism*; Fr. *philosophie de pessimisme*]. Evrenin saçma, anlamsız ve akıldışı olduğunu, kör bir gücün etkisi altında bulunduğunu öne süren Arthur Schopenhauer, Jean Paul †Sartre ve Albert †Camus gibi düşünürlerin felsefesine verilen ad.

Örneğin, Schopenhauer'a göre, insan derin istek ve arzuyla yetersiz doyum arasında sürekli olarak gelip gider. Sürekli olarak isteyen, arzu eden insan, hiçbir zaman tam olarak doyuma ulaşmaz. Bundan dolayı, acı sürekli olup, haz geçicidir. Ona göre, insanın en büyük hatası doğmuş olmaktır. İnsan yaşamı büyük bir hatadır.

Aynı şey, insanın doğasını meydana getiren özgürlüğü saçmaya, bulantıya, anlamsıza indirgeyen Sartre'ın felsefesi için de geçerlidir. Ona göre, insan yalnız ve özgürdür. Fakat bu özgürlük, ölüme benzer. Zira, özgürlük bir insanı bağlar ve özgürlüğe bağlanmış, mahkûm bir insan, belirlenmiş bir insandır; başka bir deyişle, seçmekten başka bir seçimi ya da alternatifi yoktur. O seçmek, seçimde bulunmak zorundadır. Seçmek insan için, bir zorunluluktur; bu ise, insanın özgürlüğünün kölesi olduğu anlamına gelir. Özgürlüğün kendisi bir saçmalıktır.

kötü ve düzensiz aşk [İng. *bad and mauvais love*]. İnsanın Tanrı dışındaki varlıkları, özellikle de maddeyi sevmesi, Tanrı'yı unutarak başka insanlara kalıcı bir bağlılıkla aşık olması durumu.

Ortaçağ Hristiyan düşünürü Aziz Augustinus'a göre, kaçınılmaz bir biçimde tamamlanmak, belli ihtiyaçlarını karşılamak ve bu nedenle sevmek durumunda olan insanın aşkının belli nesneleri vardır. İnsanın aşkına konu olan bu varlıklar arasında, yalnızca 1 madde ve fizikî nesneler, 2 başka insanlar ve 3 kendisi değil, fakat aynı zamanda ve hepsinden çok 4 Tanrı vardır. Bu varlıklardan her biri, aşkı sırasında insanın ihtiyaçlarının belli bir bölümünü karşılar ve insana belli bir doyum ve mutluluk sağlar. Bununla birlikte, aşkın bu objelerinden hiçbiri diğerinin yerine geçemez ve asla kendisinden beklenenden daha fazlasını sağlayamaz. Örneğin, hiçbir maddî zenginlik, insana duyulan sevginin ve bir insanla kurulan sağlam bir dostluğun yerini tutamaz. Aziz †Augustinus'a göre, sonlu bir varlık olan insanın doğası o şekildedir ki, ona en yüksek ve gerçek doyum ve mutluluğu yalnızca sonsuz varlık olan Tanrı sağlayabilir. Tanrı'yı sevmek, insanın mutluluğu için vazgeçilemez bir şeydir, çünkü insana özgü bir ihtiyaç olan sonsuzluk ihtiyacını yalnızca sonsuz bir varlık olarak Tanrı karşılayabilir.

Aşkın farklı, ancak meşrû objeleri birbirlerinin yerini alamaz, biri diğerinden bekleneni sağlayamaz; buna göre, sonlu bir nesne ya da insan, sonsuz bir varlık olarak Tanrı'nın yerine geçirilemez. Maddî varlıklar, başka insanlar ve kendisi, insanın aşkının meşrû objeleri olabilmekle birlikte, insanın bunlardan birine duyduğu aşk, insan bu varlıkları gerçek ve nihaî bir mutluluğa erişmek amacıyla sevdiği zaman, Aziz Augustinus'a göre, kötü ve düzensiz bir aşk hâline gelir. Şu hâlde, düzensiz aşk, aşkın Tanrı dışındaki nesnelerinin herhangi birinden, onun gerçekte verebileceğinden ya da sağlayabileceğinden daha fazlasını ümid etmekten oluşur.

Düzensiz aşk kötü bir şey olup, insan davranışında birtakım bozukluklara neden olur, insanda kibire yol açar.Aziz Augustinus'un görüşüne göre, bütün bu bozukluk ve düzensizliklerin temelinde ise, insanın kendi kendisine yeter olduğu inancı vardır. Oysa, ona göre, insan eksikli bir varlık olup, ne fizikî bakımdan, ne duygusal bakımdan, ne de tinsel olarak kendisinden yeten biridir.

Ksenophanes. M. Ö. 570-475 yılları arasında yaşamış olan Yunanlı filozof. Ksenophanes, daha çok †Elea Okulunun çokluğu inkâr edip, birliği savunan metafiziğini, din felsefesi alanına uygulayışıyla, çoktanrıcı bir din anlayışına ve antropomorfik bir Tanrı anlayışına karşı çıkarak öne sürdüğü kişisel olmayan, tek bir Tanrı anlayışıyla ün kazanmıştır.

İlgisi doğa felsefesine, kozmolojik meselelere değil de, insan ve toplum sorunlarına yönelen, içinde yaşadığı Yunan toplumuyla kültürünün temel kavramlarını ve değerlerini eleştiren Ksenophanes'in Tanrı konusundaki spekülasyonu, kendi içinde iki evreyi içerir. Birinci evrede, onun Homeros ve Hesiodosçu antropomorfik çoktanrıcılığa yöneltiği eleştiriler yer alır. Bu evre, onun Tanrı konusundaki olumsuz eleştirilerinden meydana gelmektedir. Buna göre, Ksenophanes 'Homeros ve Hesiodos'un, insanlar arasında ne kadar ayıp ve kusur varsa, hepsini tanrılara yüklemiş olduklarını', 'insanların, tanrıların kendileri gibi doğmuş olduklarını ve onların kendilerininkine benzeyen elbiseleri, sesleri ve şekilleri olduğunu düşündüklerini' söyler.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Ksenophanes Yunan mitolojisinde, Homeros ve Hesiodos'ta rastlanan antropomorfizme karşı çıkmıştır. İnsanların tanrıları kendi imgelerine göre düşünmeleri, kendi imgelerini nesnelleştirmeleri, tanrısal gerçekliğin çarpıtılmasıyla sonuçlanmıştır. Ksenophanes'in bu görüşünün gerisinde, farklı toplum ya da halkların farklı Tanrı anlayışına sahip olduğu gözlemi bulunmaktadır.

Popüler ya da mitolojik Tanrı anlayışını, antropomorfik bir Tanrı görüşünü, çoktanrıcılığı şiddetle eleştirdikten sonra, pozitif bir Tanrı öğretisi ileri süren Ksenophanes, bu çerçeve içinde, 'Tanrılar ve insanlar arasında en büyük olan, insanlara ne şekil, ne de büyüklük bakımından benzeyen, tek bir Tanrı'dan söz etmiştir. Buna göre, tanrısal gerçeklik, sanıldığı gibi, çok değil de, tektir. Ksenophanes Tanrı'nın birliğini, O'nun en büyük, yani en yetkin varlık oluşunun mantıksal bir sonucu olarak görmüştür. Tanrı'nın en büyük varlık oluşu ya da yetkinliği, yine O'nun hareketsiz ya da değişmez olmasını gerektirir. Tanrı yaratılmamış ve yok edilemez olan Varlık'tır; O, ezelî ve ebedîdir. Tanrı, ayrıca herşeyi bilen, herşeyi gören Varlık'tır.

Kuhn, Thomas. Klâsik, pozitivist bilim görüşüne şiddetle karşı çıkan Amerikalı çağdaş bilim felsefecisi. Temel eserleri: *The Structure Of Scientific Revolutions* [Bilimsel Devrimlerin Yapısı], *The Copernicean Revolution* [Kopernik Devrimi] ve *Essential Tension* [Temel Gerilim].

Geleneksel bilim yorumunun tarihsel temelleri olmadığını savunan Kuhn, bilimsel ilerlemenin ihtilalci yapısını vurgulayan, bilimsel devrimin belli bir kuramsal yapının terkedilerek, yerine yeni

bir yapının yerleştirilmesinden oluştuğunu, bilimsel ilerlemede bilim üreten bilimsel topluluğun sosyolojik özelliklerinin önemli bir rol oynadığını savunan yeni bir görüş ortaya atmıştır. O söz konusu bilim ve bilimsel ilerleme görüşünü, bilimin ilerleme tarzı konulu tablosunda açıklamıştır. Bu tablo, bilim öncesi dönem, olağan bilim, bunalımlar, devrim, yeni olağan bilim, yeni bunalımlar gibi temel öğelerden oluşur.

Buna göre, her bilim dalı, kendi tarihinde, bir bilim öncesi dönem yaşar. Sonra bilim adamlarından birinin teorisi kendisini kabul ettirir. Kuhn, işte bu teori, yöntem ya da varsayıma paradigma adını verir. Paradigmaya bağlı olarak çalışanlar, Kuhn'un olağan bilim dediği şeyi icra ederler. Ona göre, olağan bilim döneminde, paradigma tarafından çözülemeyen birtakım anomaliler, problemler ortaya çıkar ve bilim bir bunalım dönemi içine girer. Bu bunalım dönemi içinde, genç bir bilim adamı, ortaya yeni bir teori, daha doğrusu bir paradigma atarak, bilimsel devrimi başlatır.

Onun ortaya koyduğu yeni paradigma, Kuhn'a göre, eski paradigmadan çok farklı ve eski paradigmayla karşılaştırılamaz bir paradigmadır. Bu bakış açısından iki paradigma arasında bir tür farklılığı söz konusudur. Yine, farklı türden paradigmalar, farklı soruları meşrû sayarlar. Kuhn, bu bağlamda, rakip paradigmaları savunanların, farklı dünyalarda yaşadıkları gibi bir duyguya kapıldıklarını söyler. Kuhn, bilim adamlarının bağlılıklarının bir paradigmadan, ondan farklı olan alternatif bir paradigma lehinde değişmesini, din değiştirmeye benzetmiştir. Zira bir paradigmanın diğeri karşısında üstünlüğünü kanıtlayacak ve böylelikle rasyonel bilim adamını değişmeye zorlayacak salt mantıksal bir kanıt yoktur.

Kanıtın bulunmamasının nedeni, bir bilim adamının, bir bilimsel teorinin değeriyle ilgili yargısının çok çeşitli faktörleri içermesidir. Bu faktörler ise, etkili toplumsal ihtiyaçlar, belirli türden problemleri çözebilme yeteneği, basitlik, v. b. g.,dir. Bir paradigmanın mevcut diğer paradigma karşısında üstünlüğünü gösterecek mantıksal bir kanıtın bulunamamasının ikinci nedeni, rakip paradigmaların savunucularının farklı standart metafizik ilke ve kabullere bağlı olmalarıdır. Rakip paradigmaların adamları, dünyayı farklı şekillerde görürler, dünyayı farklı dillerle tanımlarlar.

Kuhn, bilimsel bir teorinin ya da paradigmanın diğerinden daha iyi olduğunu söylememize olanak sağlayacak nesnel hiçbir ölçütün bulunmadığını, rakip paradigmalar arasında yapılan bir tercihin, birbirlerine karşıt yaşam tarzları arasındaki bir tercih olduğunu, ilgili bilim topluluğunun rızasından daha yüksek bir ölçütün bulunmadığını söyleyen göreci bakış açısına, bilimin gerçekliğin özünü ifade ettiği, birbiri ardısıra gelen paradigmalar tarafından dünyaya atfedilen mahiyet ve niteliklerin, gerçekte dünyada varolan şeylere karşılık geldiği düşüncesini reddetme eğilimine karşın, bilimde ilerleme olduğunu, bilimdeki bu gelişmenin anî sıçrama ve atılımlarla gerçekleştiğini savunur. İlerlemenin ölçütü ise, tercih edilen paradigmanın problem çözme yeteneğidir.

kumarbaz argümanı [İng. *gambler's argument*; Fr. *argument du joueur*]. Fransız filozofu †Pascal'ın, teistlerin Tanrı'nın varoluşunu ispata çalışan kanıtlarıyla, ateistlerin Tanrı'nın varolmadığını göstermeye çalışan kanıtlarından farklı olarak, Tanrı'nın varoluşunun da yokluğunun da kanıtlanamayacağını öne süren, fakat bu durum karşısında benimsenebilecek en iyi çözümün, tıpkı iyi bir kumarbazın kendisine en fazla kazandıracak şeye oynaması gibi, Tanrı'nın varolduğuna inanmak olduğunu belirten görüşü ve akılyürütmesine verilen ad.

Buna göre, Pascal, agnostiğin tavrının temelsiz ve agnostiğin kendisine yarar sağlamayan bir tavır olduğunu ve Tanrı'nın varoluşu konusunda, insanın, akıllı bir kumarbazın rulet masası karşısın-

daki tavrına benzer bir tavır takınması gerektiğini söyler. Pascal burada bir bilinemezcinin bakış açısından hareket etmektedir. Bilinemezci, Tanrı'nın varolma olasılığının bulunduğuna inanmakla birlikte, elimizdeki kanıtlar, ona göre, bu konuda kesin bir karara varmak için yeterli değildir.

Onun karşısında yer alan ateist ise, Tanrı'nın varolmadığını gösteren kesin sonuçlu kanıtlar bulunduğunu öne sürer. Pascal'a göre, insan Tanrı'nın varolup olmadığını kesin olarak bilemiyorsa, iyi bir kumarbaz gibi hareket etmeli ve Tanrı'nın varoluşu konusunda, kaybı olabildiğince az tutarak, mümkün en büyük kazancı elde etmeye çalışmalıdır. Pascal'a göre, bu, Tanrı'nın varolduğuna inanmakla mümkün olur.

Tanrı'nın varoluşu ve bizim bu durum karşısındaki seçimimizle ilgili olarak dört alternatif söz konusudur. Alternatifler şöyledir: 1 Tanrı'nın varolduğuna karar verir ve kazanırsak, (yani, Tanrı gerçekten de var ise eğer), insan başka hiçbir şeyle kıyaslanamayacak bir ödül eder. Bu ödül ise, ebedî yaşamdır. 2 Tanrı'nın varolduğuna karar verir, fakat Tanrı'nın varolmadığı ortaya çıkarsa, bu takdirde kaybetmişiz demektir; bununla birlikte, kaybımız, ebedî yaşam ödülüyle kıyaslandığında, çok büyük olmaz. Kaybımız, birtakım dünyevî hazlardan uzak kalmakla, bazı değerli saatleri ibadet için geçirmekle sınırlı kalır.

3 Tanrı'nın varolmadığına karar vermişsek ve kazanmışsak (yani, Tanrı'nın gerçekten de varolmadığı ortaya çıkmışsa), bu takdirde, yaşantımızı bir yanılsama olmadan sürdüreceğiz demektir. 4 Tanrı'nın varolmadığına karar vermişsek ve kaybetmişsek (yani, Tanrı'nın gerçekte varolduğu ortaya çıkarsa), ebedî yaşam ödülünü kaybettiğimiz gibi, belki Tanrı tarafından cezalandırılma tehlikesiyle de karşı karşıya kalabiliriz.

Pascal'ın bu argümanına, insanın inanmaya karar veremeyeceği, inanmanın rasyonel bir temel üzerine oturtulamayacağı, bu argümanın, insanın en içtenlikli olması gereken bir konuda, onu samimiyetsiz ve yalnızca kendi çıkarını gözeten bir varlık hâline getirdiği söylenerek itiraz edilmiştir.

kumarbaz yanlışı [İng. *fallacy of gambler*; Fr. *erreur du joueur*]. Olasılık teorisinde, her olay ya da oluşumun bir öncekinden bağımsız olduğu kabulünü reddederek, örneğin madenî bir paranın on kez tura geldikten sonra, onbirincide yazı geleceğini iddia etmekten oluşan yanlış türü.

kural deontolojizmi [İng. *rule deontological theories*]. Eylemlerin ya da insanların ahlâkî olup olmadıklarına karar verirken, eylemlerin sonuçlarına hiç bakılmaması gerektiğini, eylemlerin ve kişilerin sonuçtan bağımsız olan daha yüksek bir ahlâkî ölçüte göre değerlendirilmek durumunda olduklarını ve eylemlerin, yalnızca ahlâkî bakımdan doğru olup olmadığına, kişilerin ise, ahlâkî bakımdan iyi olup olmadıklarına bakılarak yargılanması gerektiğini öne süren deontolojik ahlâk anlayışının, ahlâkî eylemde uyulacak birtakım ahlâkî kurallar bulunduğunu, söz konusu kurallar bütününün ahlâkın tek temeli olduğunu savunan türü.

Kural deontolojizmi, eylem sırasında uyulacak genel geçer kurallar olmadığını, dolayısıyla neyin doğru olduğuna, eylem sırasında ahlâkî özne tarafından karar verileceğini ve eylemin bu karara göre gerçekleştirileceğini savunan *eylem deontolojizminden* farklı olarak, doğru ahlâkî buyruklara karşılık gelen kurallar bulunduğunu öne sürer. Buna göre, ahlâkî olan, bireyin ahlâkî eyleminde, sonucun ne olacağına hiç bakmadan, bu kurallara uyması, eylemleriyle ahlâkî kuralları hayata geçirmesidir.

Kural deontolojizmi çerçevesi içinde, ahlâkî eylemde uyulacak, hayata geçirilecek bu kuralların nasıl koyulduğu ya da oluşturulduğuna bağlı olarak, iki ahlâk teorisi yer alır. Bunlardan birincisi, Batı Hristiyan geleneğinde ortaya çıkan *ilâhî buyruk teorisi* ya da tüm tek-

tanrılı dinlerde söz konusu olan *dinî ahlâk*tır. Bu tür ahlâklarda, eylemlerde uyulacak kuralları Allah veya Tanrı ya da doğaüstü bir varlık koyar ve bu kurallar insanlara Tanrı'nın elçileri aracılığıyla bildirilir.

İkincisi ise, ünlü Alman filozofu Kant'ın *ödev ahlâkı* olarak bilinen kuramıdır. Burada ise, ahlâkî kurallar, doğaüstü bir varlığa ya da empirik verilere dayanılarak değil de, mantık ve matematikte söz konusu olan mantıksal akıl-yürütme yoluyla ortaya konur. †Kant'a göre, bu tür bir mutlak ahlâk kuralı herşeyden önce, mantıksal bakımdan tutarlı olmalı, yani kendi kendisiyle çelişmemeli ve ikinci olarak evrenselleştirilebilmeli, yani herkes ya da akıllı tüm insan varlıkları için geçerli olmalıdır.

kuralkoyuculuk [İng. *prescriptivism*; Fr. *prescriptivisme*]. **1** Ahlâkî yargıların özde eyleme yol gösterici bir vasfı olduğunu öne süren görüş.

Görüşün savunucusu olan çağdaş düşünür R. M. Hare'a göre, kurduğumuz önerme ya da tümceler, biri betimleyici, diğeri de değer biçici olmak üzere, iki ayrı ve farklı anlam türüne sahiptirler. Değer biçici ya da kıymet takdir edici yargı ya da önermeler, kuralkoyucu görüşe göre, ahlâkî eyleme yol açma, eyleme rehberlik etme özelliği sergiler. Bu yargı ya da önermeler, eyleme yol açma gücüne sahip diğer yargı ve önermelerden, aynı zamanda evrenselleştirilebilir olmak bakımından farklılık gösterirler. Buna göre, belli bir konu hakkında ahlâkî bir hüküm verdiğim zaman, aynı yargının benzer tüm durumlar için de geçerli olduğu sonucuna varırım.

2 Kural koyuculuk, bilim felsefesi alanında ise, betimleyici doğa yasası anlayışından farklı olarak, doğa yasalarını, cisimlerin davranışını yöneten, cisimleri oldukları gibi olmaya zorlayan, cisimlerin davranışı için kural koyan, cisimlerin kendilerine uymak durumunda olduğu ilkeler, cisimleşmiş güçler olarak yorumlayan görüşe karşılık gelmektedir.

kural yararcılığı [İng. *rule-utilitarianism*; Fr. *règle-utilitarisme*]. Koşullar ve bireyler her seferinde değiştiği için, evrensel bir ahlâk yasası ya da ahlâkî ilke kabul etmeyip, ahlâkî öznenin eylemden etkilenecek herkese en yüksek yarar ya da iyiliği sağlayacak şekilde eylemesi gerektiğini savunan eylem yararcılığının doğurduğu problemlere bir çözüm olarak önerilen, ve her insanın, ilgili herkese en yüksek iyilik ya da yararı sağlayacak ahlâkî ilke ve kurallara uyması gerektiğini öne süren yararcılık anlayışı.

Kural yararcılığı, insanların ortak deneyimlerinden hareketle ve insan eylemleriyle ahlâk üzerine enine boyuna düşünmenin bir sonucu olarak, kendilerine uyulduğu, hayata geçirildikleri zaman, tüm insanlara en yüksek iyiliği sağlayacak birtakım ahlâkî kurallar oluşturmaya çalışınıştır. Kural yararcıları, örneğin, ahlâkî özneler ve eylemin gerçekleştiği durumlar her seferinde farklılık gösterdiği için, insan öldürüp öldürmemek gerektiğine, her eylemde, her farklı durumda yeni baştan karar verip, öyle eylemek gerektiğini savunan eylem yararcılığından farklı olarak, 'Meşrû müdafaa dışında, hiç kimseyi öldürme!' kuralını geliştirmişlerdir. Kural yararcıları, bu kuralı ortaya koyarken, meşrû müdafaa dışında adam öldürmenin, eylemden etkilenecek tüm insanlar için, hem kısa ve hem de uzun vâdede, kötü sonuçlar getireceğini kabul etmişlerdir.

Kural yararcıları, kural tanımayan ve ahlâkî öznenin içinde bulunduğu durumu ölçüp biçerek öyle eylemesi gerektiğini savunan eylem yararcılarının tersine, tüm insan varlıkları ve tüm durumlar için geçerli olacak ahlâkî kurallar koymayı haklı kılan yeterince benzer motifler, eylem ve durumlar bulunduğunu düşünürler. Kural yararcısına göre, ahlâkî öznelere yol gösterecek kurallar oluşturmadan ve böylelikle, toplumda ahlâkî bir düzen kurmaya kalkışmadan, ahlâkî eylemleri bireylere ve onların kararlarına bırakmak, aptalca olduğu kadar tehlikeli bir şeydir.

Kural yararcılığına yöneltilen en önemli eleştiri, insan varlıklarının kendilerinin, onların ilgi, çıkar ve amaçlarının ve ahlâkî eylemin gerçekleştiği durumların olanca farklılığı dikkate alındığında, bütün bu farklılıkları kucaklayacak ve en büyük sayıda insanın en yüksek mutluluğunu her zaman ve gerçekten sağlayacak kurallar oluşturmanın oldukça güç olduğuna işaret eder.

Kural yararcıları bu güçlükten hareketle, hiçbir şekilde ihlâl edilemez olan birinci dereceden kurallarla, göreli olarak daha az önemli olan ikinci dereceden kurallar arasında bir ayırım yapmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte, bu gelişme de sözü edilen güçlüğü bertaraf etmeye yetmez. Örneğin, en temel ahlâkî kural olan 'Meşrû müdafaa dışında, hiçbir zaman adam öldürme!' kuralı bile, tüm insan ve tüm durumlar için geçerli olabilecek evrensel bir kural olabilir mi? Böyle bir kural, kürtaj ya da ötanazi için de geçerli olabilir mi?

kurguculuk [İng. *fictionalism*; Fr. *fictionalisme*]. 1 Pragmatizm ya da âletçiliğin aşırı bir versiyonu olan, ve doğa bilimlerindeki, matematik, felsefe, ahlâk ve dindeki kavram, ilke ve hatta teorilerin, nesnel bir doğruluk ve geçerlilikleri olmamakla birlikte, eylem bakımından yararlı olan saf kurgular, basit fiksiyonlar olduğunu savunan görüş.

2 Daha özel olarak da, çağdaş Alman düşünürü Vaihinger'in değerlerin, ideallerin, bilimsel kavram ve teorilerin kendi kendileriyle tutarlı ve dolayısıyla, kendi içlerinde doğru olup, nesnel bir temelden yoksun olsalar da, yararlı ve hatta kaçınılmaz kurgular olduğunu öne süren görüşü. 3 Kipler mantığında, mümkün dünyalardan söz eden bir söylemin, gerçekten varolan bir dünyalar çokluğuna gönderimde bulunan bir söylem olarak değil, fakat salt yararlı bir kurgu olarak görülmesi gerektiği görüşü.

kurucu özne [İng. *constitutive subject*; Fr. *sujet constitutif*]. Modern dönemde, salt kendi bilincinden hareketle bilgiyi kuran; nesneler âlemini kendi öznel bakış açısından ve kendi bilgisel çıkarları açısından inşa edip sınıflayan; toplum sözleşmesi ile toplumu ya da sivil toplum alanını kuran; değerleri, olgu/değer ayırımı temeli üzerinde, onların nesnel dünyada bir temeli olmadığını söyleyerek, yine kendisinden hareketle yaratan özne.

Öznenin ademî merkezileşmesi süreci içinde, kurucu özne anlayışına, onun bir söylence olduğu gerekçesiyle, karşı çıkan çok sayıda düşünür olmakla birlikte, ona esas, kuran değil de, tam tersine kurulan özneden eden Michel Foucault tavır almıştır. Verili, tüm toplumsal ilişki ve işlemlerden önce gelen değişmez bir insan özü düşüncesini reddeden Foucault, kurucu öznenin tahrip edilmesi çağrısında bulunurken, kurucu özneden vazgeçmenin ve öznenin bizzat kendisinden kurtulmanın bir zorunluluk olduğunu söylemiştir. Öznenin kuruluşunu tarihsel bir çerçeve içinde açıklayabilen bir analize ulaşmanın gereğini vurgulayan Foucault'ya göre, kurucu özne düşüncesi, öznelerin iktidar ilişkileri içerisinde üretildikleri veya inşa edildikleri çok çeşitli kurumsal bölgelerin eleştirel bir incelemeden geçirilmesini engelleyen hümanist bir tür gizemlileştirmeden başka hiçbir şey değildir. Ona göre, artık yapılması gereken şey, özneyi yaratıcı rolünden soymak ve onu söylemin karmaşık ve değişken bir fonksiyonu olarak analiz etmektir.

kuşku [Fr. *şüphe*; İng. *doubt*; Fr. *doute*; Al. *zweifeil*]. İnancın olumsuzlanması, bir önermenin lehinde ya da aleyhinde olumlu bir sonuca ulaşmamış olma durumu. Bir şeyin doğruluğuyla ilgili olarak tereddüt içinde olma, kesin karar verememe durumu. Bir iddianın doğruluğuna inanmama eğilimi. Çelişik önermeler arasında duraksama durumu. İkna olmama ve dolayısıyla hüküm vermeme, yargıyı askıya alma hâli.

Kuşku, teorik kuşku ve değerlerle ilgili kuşku olarak ikiye ayrıldığından, kuşkunun konusu, duyu verilerinin ta-

nıklığı ve teorilerin doğruluğuyla, estetik ve ahlâkî değerlerle ilgili yargılarımızın geçerliliği olabilir.

kuşkuculuk [İng. *scepticism*; Fr. *scepticisme*; Al. *skeptizismus*]. İnsan zihninin bilgide kesin ve pozitif doğrulara ulaşamayacağını, kesin ve doğru bilginin mümkün olmadığını ve insanın görünüşlerin ötesine geçerek gerçekliğin kendisine ulamayacağını öne süren görüş, bilgi imkânımızın sınırlı olduğunu savunan öğreti. Daha genel olarak da, belli bir doğruya ulaşmadan önce, kuşku duymanın zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu savunan anlayış.

†Dogmatizmin tam karşısında yer alan bir öğreti olarak kuşkuculuk, bir şekliyle ilkece bilinemez olan şeyler ya da nesneler bulunduğunu öne sürer, başka bir şekliyle de, bazı şeylerin bilgisine ancak belli birtakım güçlüklerle ve kimi tedbirlerin sonucu olarak ulaşabileceğimizi savlar. Bundan dolayı, kuşkuculuğun çeşitli şekilleri birbirlerinden, ya güvenilirlikleri sorgulanan araştırma yöntemleri, ya da bilinebilirlikleri kuşkulu olan nesne türlerine gönderme yapıldığı zaman, ayrılır.

Bir de, yöntem ya da bilinen nesne bakımından değil de, ilgili alan bakımından farklılık gösteren kuşkuculuk türleri vardır. Buna göre, farklı farklı alanlarda ortaya çıkan en az üç ayrı kuşkuculuktan söz edilebilir: 1 Bunlardan birincisi, *felsefî kuşkuculuk*tur. İnsanın duyularının ve aklının yetersizliğinden dolayı, gerçekliğin bilgisine erişemeyeceğini savunan bir görüş olan felsefî kuşkuculuk, dogmatik sistemlere bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Kuşkuculuk bu çerçeve içinde, dogmatik felsefe okullarının öncüllerini, temel tezlerini ve yöntemlerini eleştirmiş ve bu okulların birbirlerine karşıt görüşler geliştirdiğini göstermiştir. Kuşkuculuk bu bağlamda, insanın gerçekliğin doğasıyla ilgili spekülasyonlardan vazgeçerek, yargıyı askıya alması gerektiğini savunur.

İkinci kuşkuculuk türü ise, 2 *ahlâkî kuşkuculuk*tur. Bu tür bir kuşkuculuk, gerçekliğin doğasıyla ilgili felsefî öğretiler için söz konusu olan tavrı ahlâk alanına da yansıtır ve tüm ahlâkî ilkelerin göreliliğinden hareketle olasılığın, ihtimaliyetin yaşamdaki en büyük yolgösterici olduğu sonucuna ulaşır. Ahlâkî kuşkuculuk, bundan dolayı, en temel ilke olarak hoşgörüyü benimser. Sonuncu kuşkuculuk türüne karşılık gelen 3 *dinî kuşkuculuk* ise, aklın dinin doğrularına, tanrısal doğrulara ulaşmak bakımından çok yetersiz olduğunu savunur ve dinde vahyi ve kalp gözünü ön plâna çıkartır.

Bu çerçeve içinde, †Phyrhon, †Timon, †Aenesidemos, Sextus †Emprikos gibi aşırı kuşkucular dışında kalmakla birlikte, düşüncelerinin bir yönüyle belli bir kuşkuculuğu ifade eden düşünürler arasından şu örnekler seçilebilir:

İlkçağ Yunan filozoflarından †Gorgias, zaman zaman 'hiççilik' olarak da adlandırılan bir kuşkuculuğun savunucusu olmuştur. O, bir yandan hiçbir şeyin varolduğunun söylenemeyeceğini öne sürerken, bir yandan da bilginin imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, 1 hiçbir şey var değildir, 2 bir şey varolsa bile, bilinemez, 3 bir şey varolsa ve bilinebilse bile, bu bilgi başkalarına aktarılamaz. Bir dinleyicinin, konuşmacının ağzından çıkan sözleri işitmek suretiyle, konuşmacının düşündüğü aynı şeyleri düşünebilmesi olanaklı değildir, zira Gorgias'a göre, aynı şey aynı anda farklı yerlerde, yani farklı insanlarda olamaz, olabilse bile, onlara farklı insanlar oldukları için, farklı görünür. Bundan dolayı, yalnızca bilgi değil, konuşma ve iletişim de imkânsızdır.

Gerçekliğe ilişkin bilgiden söz edilemeyeceğini, herşeyin sürekli bir akış ve değişme içinde bulunmasından dolayı, varolanlarla ilgili olarak belli bir anda ortaya konan bir önerme ya da betimlemenin kısa bir süre sonra, doğru olmaktan çıkacağını savunan †Kratylos da aynı şekilde, yalnız dış dünyayı mey-

dana getiren varlıkların değil, fakat bilgi aktarmak için kullanılan dilin, bu arada konuşmacının, anlam ve düşüncelerin de değiştiğini ve bu durumun yalnız bilgiyi değil, fakat konuşmayı da olanaksız hâle getirdiğini belirtmiştir. †Herakleitos'un değişmeyle ilgili görüşlerini benimsemiş olan Kratylos, bu durumun bir sonucu olarak konuşmaktan tümüyle vazgeçmiş ve varolan şeylere işaret etmekle yetinmiştir.

Hiçbir şekilde kuşkucu olmayan, felsefî görüşlerini ve faaliyetini, Sofistlerin †göreciliğine ve kuşkuculuğuna karşı tavır alarak şekillendirmiş olan Sokrates, yine de, felsefî tartışmalarında kullandığı çürütme yöntemi ve 'Bildiğim bir şey var, o da hiç bir şey bilmediğimdir' teziyle, belli bir kuşkuculuğu ifade etmiştir. Kuşkuculuğa en fazla karşı çıkmış olan filozofların başında gelen †Platon ise, iki dünyalı metafiziği ve inanç ile bilgi arasında yaptığı ayırımıyla, bir yandan doğru bilgiye yalnızca akıl yoluyla ulaşılabileceğini savunurken, bir yandan da değişen bir şeyin, yani duyusal dünyanın bilgisi olamayacağını, insan varlığının duyu-algısı yoluyla ulaştığı tek bir doğru bile bulunmadığını öne sürmüştür.

İlkçağın, Pironistler dışında kalan en önemli kuşkucularının başında gelen, gerçeklikle ilgili inanç, iddia ve görüşlerden hangilerinin doğru, hangilerinin yanlış olduğunun bilinemeyeceğini, dış dünyaya ilişkin olarak yalnızca imge, suret, izlenim ya da tasarımlara sahip olabileceğimizi, fakat bu tasarımlardan hangisinin doğru ya da aslına uygun olduğunu bilemeyeceğimizi savunan Karneades'e göre de, mutlak doğrulardan söz edilemez; yalnızca olasılıklardan, doğru olma olasılığı yüksek olan inançlardan söz edilmelidir. Zaten yaşamda da bireyin, anlamak ve eylemek için, mutlak hakikatlere değil de, yalnızca olasılı olana ihtiyacı vardır. Bazı inançların, yoğunlukları ve doğrudanlıkları ile, diğerlerinden daha olasılı olduklarını savunan †Karneades, eylemde bu tür muhtemel inançların temele alınması gerektiğini savunmuştur.

Aslında mutlak bir kuşkucu olmayan, kuşkuyu bir araç olarak kullanmak suretiyle, birtakım temel doğrulara ulaşmak isteyen †Descartes, kendisine neyi açık ve seçik olarak bilebileceği, neyi her türlü kuşkunun ötesinde, mutlak olarak ve kesin bir biçimde bilebileceği ve mutlak bir doğruya ulaştığı zaman, bu kesin bilgiden, başka hangi bilgilerin türetilebileceği sorularını sormuştur. Mutlak ve kesin bir bilgiye ulaşmak, bilgi için sağlam bir temel bulabilmek amacıyla, Descartes kuşku yöntemini tam bir titizlikle uygulamıştır. O, bu çerçeve içinde, açık ve seçik bir doğruya ulaşıncaya dek, tüm bilgi ve inançlarını kuşkuyla karşılamış ve kendilerinden kuşku duymak için, uzak ya da yakın, potansiyel ya da aktüel bir nedenin bulunduğu tüm inanç ve bilgilerini bir kenara atmıştır. Buna göre, duyu-deneyi ile ilgili problemler, bütün yaşantımızın bir düş, bildiğimiz herşeyin bir düşün bir parçası olabilmesi olasılığı ve nihayet onu aldatabilecek kötü ve güçlü bir cinin varlığı, Descartes'ın tüm bilgi ve inançlarından vazgeçmesine neden olmuştur.

Bununla birlikte, o söz konusu kuşku süreci yoluyla temel bir doğruya ulaşmıştır. Başka bir deyişle, Descartes herşeyden kuşku duymaya çalışırken, temel ve kendisinden kuşku duyulamaz bir doğruya, sisteminin temel doğrusuna, 'düşünüyorum, o hâlde varım' sonucuna ulaşmıştır. O, daha sonra ulaştığı bu doğruyu kesin ve kuşku duyulamaz hâle getiren özelliklerin, doğru bilginin ölçütlerinin neler olduğunu belirlemek suretiyle de, kuşku yoluyla ulaştığı kendi varoluşuna ilişkin bilgiden, başka açık ve seçik bilgilere, Tanrı'nın varoluşuna, dış dünyaya ve başka insanların zihinlerine ilişkin bilgiye geçebilmiştir.

Empirizmin †Locke tarafından öne sürülen, insanın doğrudan ve aracısız olarak yalnızca kendi idelerini, izlenim ve tasarımlarını bilebileceği tezinden hareketle, bu izlenim ve tasarımların gerisin-

deki bir şeye, örneğin dış dünyadaki varlıklara ve Tanrı'ya ilişkin olarak hiçbir bilgimizi olamayacağını savunan †Hume, büyük bir iyimserlikle başladığı felsefesini mutlak bir kuşkuculukla bitirmiştir. Ona göre, dış dünya ya da gerçeklik hakkında, ne tümevarım ne de tümdengelim yoluyla, olgusal bir doğruya ulaşmak olanaklı değildir. Tümevarımsal akılyürütme, doğada bir düzen bulunduğu, geleceğin de geçmiş gibi olacağı haklı kılınamaz kabüllerine dayanmaktadır. Önermeler, yargılar arasındaki zorunlu bağıntıları konu alan tümdengelimsel akılyürütme ise, bu tür bir zorunluluğun, yalnızca olgusallığın hüküm sürdüğü olgular dünyasında da geçerli olduğunu gösteremez. Nedenselliğe, tümevarıma, dış dünyanın, Tanrı'nın hatta bir benin varoluşuna duyulan inanç, hiçbir şekilde haklı kılınamayacağı için, Hume'a göre, her tür bilgiden vazgeçmeliyiz; alışkanlıklarımıza dayanarak, sanki dış dünya gerçekten de varmış gibi eylemeliyiz.

Bilgide biri deneysel, diğeri de rasyonel olmak üzere, iki temel öğe bulunduğunu savunan †Kant'ın kuşkuculuğu, aynı zamanda *deney-dışı bilgiye ilişkin kuşkuculuk* olarak bilinir. O, insan bilgisinin sınırlı olduğunu iddia etmiştir. İnsan zihninin, nesneleri ve olayları gerçekte oldukları şekliyle bilemeyeceğini, nesnelerin, insan tarafından yalnızca zihnin imkânlarına, yapısına ve formlarına göre bilinebileceğini savunan Kant, dogmatizmle mutlak kuşkuculuk arasında orta bir yol benimsemiştir. Ona göre, bilgi mümkün olduğundan, mutlak bir kuşkuculuk savunulamaz. Başka bir deyişle, Hume'un eleştirilerine rağmen, tümel ve zorunlu bir bilginin mümkün olduğunu gösterebilmek için, Kant bilginin deneyimle başladığını, fakat deneyimden ibaret olmadığını belirtmiş, zaman ve mekânın duyu deneyinin zorunlu formları ve kategorilerin de dış dünyaya ilişkin bilginin temel koşulları olduğunu öne sürmüştür. Bununla birlikte, bu zorunlu koşullar, Kant'a göre, duyu deneyini aşan varlıklar için geçerli değildir. Dolayısıyla, Tanrı ve ruh gibi varlıklar bilinemez. Bu ise, metafiziksel bilginin, *a priori* spekülasyonlar ortaya koyan geleneksel metafiziğin imkânsız olduğu anlamına gelir.

Varoluşçu felsefenin önemli temsilcilerinden biri olan A. †Camus ise, *Sisyphos Söleni* adlı eserinde, insanın özü itibariyle saçma olan evrenin doğasını ve anlamını, rasyonel ve bilimsel yöntemlerle açığa çıkarma gayretinin sonuçsuzluğu ve boşluğunu anlatır. †Kierkaard'ın, insanın dünyayı anlamaya yönelik rasyonel çabalarının çelişik doğasını ortaya koyan, kuşkucu argümanlarını benimseyen Camus, bu durum karşısında, filozofun inanca dayanan çözümünü kabul etmek yerine, Nietzsche'nin dünyanın 'Tanrı'nın ölümünden' kaynaklanan anlamsızlığı tezini paylaşmıştır. İnsanın geleneksel anlamda bir bilgiye sahip olamayacağını savunan Camus'ye göre, insanın anlaşılmaz ve anlamdan yoksun bir dünyayı anlamaya ve böyle bir dünyada anlam bulmaya çalışması saçma bir çabadır. Camus'nün söz konusu kuşkuculuğu, Aydınlanmayla ondokuzuncu yüzyılın iyimserliğinin bir yanılsamadan başka bir şey olmadığını ifade etmekte, insanın barış, ilerleme ve mutlulukla ilgili umutlarının, 20. yüzyıldaki felâketlerin ardından çöküşünü yansıtmaktadır.

kutuplar [İng. *polarities*; Fr. *polarités*]. Felsefede, uçları gösteren karşıt ya da zıt terim veya öğeler; iyi/kötü, aşk/nefret, doğru/yanlış, aydınlık/karanlık, sıcak/soğuk, ahlâkî/ahlâksız, güzel/çirkin gibi birbirlerinin tam karşısında yer alan nitelik ya da değerler.

Kutuplar, ontolojik bakımdan varoluşu karşıtına bağlı olan, karşı kutbu varolduğu takdirde varolan öğe, nitelik ya da değerlerdir. Buna göre, aydınlık, karanlık olmadan varolamaz; iyi varolmazsa kötü de olmaz ya da kötü olmadığında, iyinin anlamı olmaz.

kuvvet [İng. *force*; Fr. *force*; Al. *kraft*]. Başka bir şeyi, bir şeyin özelliklerini, niteliklerini, hareketini ve mekânsal ilişkilerini etkileyen eylem, faaliyet ya da enerji. Değişmenin, hareketin, eylemin, faaliyetin nedeni olan şey. Eylemi yaratan, hareketi, oluşu, yokoluşu sağlayan güç, kudret. Meydana getirdiği değişiklikle ölçülen hareket ettirici güç.

Felsefe tarihinde, kuvvet sözcüğünü ilk kez olarak kullanıp, ona felsefî bir anlam yükleyen filozof †Aristoteles olmuştur. Ona göre, her varlık türünün özünde, kendisini hareket ettirecek ölçüde bir kuvvet vardır. Kuvvet, bu çerçeve içinde hareket gücü, oluş ve değişmenin kaynağı, hareketsiz durum ya da kuvveden fiile geçiştir. Atomcu anlayışa göre ise, madde birikmiş bir kuvvetler bütünü olup, doğanın dışında hareket ettirici bir güç aramaya gerek yoktur, zira hareket ettirici güç maddenin özünde vardır. Bu atomcu anlayışın karşısında ise, kuvveti yalnızca Tanrı'da ya da ruhta bulan görüş yer alır. Örneğin, İslâm felsefesine göre, gerçek kuvvet salt Tanrı'ya özgü olup, varolan herşey her bakımdan Tanrı'nın gücüne, irâdesine ve mutlak kudretine bağlıdır. †Leibniz de, monadoloji görüşünde, metafiziğini kuvvet fikrine dayandırmıştır. Onun metafiziğinde, dünya basit ve tinsel kuvvetlerin, yani monadların bir birleşimden başka bir şey değildir.

küçük öncül [İng. *minor premiss*; Fr. *prémisse mineure*; Al. *untersatz*]. Kategorik bir tasımda, küçük terimin yer aldığı öncül, küçük ve orta terimle kurulan önerme.

Buna göre, 'Tüm insanlar ölümlüdür', 'Sokrates insandır', 'O halde, Sokrates ölümlüdür' tasımında, 'Sokrates insandır' önermesi, küçük öncüldür.

küçük terim [İng. *minor term*; Fr. *terme mineure*; Al. *unterterm*]. Kategorik bir tasımda, sonucun öznesi olan ve *S* harfiyle gösterilen teri.

kültür [İng. *culture*; Fr. *culture*; Alın. *kultur*]. İnsan toplumunun, biyolojik olarak değil de, sosyal olarak kuşaktan kuşağa aktardığı maddî ve maddî olmayan ürünler bütünü, sembolik ve öğrenilmiş ürünler ya da özellikler toplamı.

Latinceden gelen kültür terimini günümüzdeki anlamına yakın bir biçimde ilk kez olarak 17. yüzyılda doğal hukuk düşünürü Samuel von †Pufendorf kullanmıştır. Ona göre, kültür doğaya karşıt olan ve belli bir toplumsal bağlam içinde ortaya çıkan tüm insan eserleridir. 18. yüzyılın sonlarında ünlü Alman filozofu †Kant da kültürü aynı anlamda insanın kendi rasyonel ve mantıklı özünden dolayı özgürce hayata geçirebileceği amaçların, ideallerin tümü olarak tanımlanmıştır,

Bununla birlikte, esas Aydınlanma Çağında oluşan tültür kavramının gerçek yaratıcısı ünlü Alman filozofu †Herder'dir. Ona göre, kültür bir ulusun, bir halk ya da topluluğun yaşam tarzıdır. Herder'in söz konusu kültür kavrayışı, kültüre tarihsel bir boyut kazandırırken, günümüz kültür görüşüne çıkan yoldaki en önemli kilometre taşını meydana getirir. Nitekim, antropolog E. B. Taylor 1871 yılında kültürü, bilgileri, inançları, sanatı, ahlâkı, yasaları, gelenekleri, ve bir toplumun üyesi olarak insanın edindiği bütün öteki eğilim ve alışkanlıkları içeren kompleks bütün olarak tamamlamıştır.

İktisadî üretim ve mübadele sistemini, akrabalık ve aile örgütlenmesi dizgesini, siyasî ve dinî örgütlenmeyi, günlük yaşam kurallarını, ahlâk ve adalet sistemini, dili ve efsane, sanat, felsefe, ve hatta bilim üretimini ihtiva eden bir şey olarak, bütün tarihsel ve evrensel boyutuyla kültür tanımı, bununla birlikte kültürü uygarlıktan ayırmaya yetmeyen, oldukça genel bir kültür kavrayışına tekabül eder. Anglo-Sakson dünyada çok yaygın olan söz konusu kültür/uygarlık özdeşliği, Alman düşüncesinde *Kultur* ve *Zivilisation* ayırımıyla daha sağlıklı bir biçimde karşılanır. Buna göre, kültür veya tinsel kültür semboller ve değerleri ifade ederken, uygarlık ya da maddî kültür teknolojiyi, iktisat ve

toplumsal hayatı kuran tüm faaliyetleri tanımlar. Şu hâlde, kültür genel bir biçimde ve uygarlıkla eşanlamlı olarak, insan türünün hayatını, yaşam tarzını tüm diğer yaşam tarzlarından ayıran unsurlar bütünü diye ve daha özel olarak da, bir uygarlığı meydana getiren değerler toplamı şeklinde tanımlanabilir.

Bu bağlamda, farklı değer ya da kültürlere sahip toplumsal veya etnik gruplar arasındaki doğrudan ve sürekli temasın sonucunda, gruplardan biri veya diğerinin ya da her ikisinin birden diğer grubun kültürünü, kültürel özelliklerini toptan veya kısmen benimsemesi sürecine *kültürlenme* adı verilir. Öte yandan, bir toplumun kendi kültürünü, kültürel değer ya da özelliklerini üyelerine aktarma sürecine, toplumu meydana getiren bireylerin, toplumun istek ve beklentilerine uygun olarak etkilenmesi ve değiştirilmesi işlemine *kültürleme* denmektedir.

Aynı bağlamda ve yaklaşık olarak aynı anlam içinde, bir toplumsal gruba ait olan bilginin, yerleşik söylemlerle sembolller düzeninin diğer kuşaklara iletilmesi süreci *kültür aktarımı* diye tanımlanır. Yine, özellikle kültürlenme söz konusu olduğunda, bir kültürel grubun üyelerinin başka bir kültürle temas içine girdikleri zaman kendi kültürlerini ya da geleneksel kültür değerlerini tümden ya da bir bölümüyle yitirmelerine *kültürsüzleşme* veya *kültür yitimi* denir. Aynı şekilde, bir insanın kendi kültürüne yabancı bir kültür, tümden farklı bir değerler ve normlar sistemi içine girdiği zaman, yaşadığı yolunu kaybetmişlik, şaşkınlık veya yönsüzlük duygusuna *kültür şoku* adı verilmektir.

Öte yandan, modern toplumlarda, farklı, hatta çoğunluk rekabet hâlindeki kültürler ve altkültürlerin varlığı dikkate alındığında, kendi kültür değerlerini, davranış veya yaşam tarzını ve dilini, sahip olduğu siyasî ve iktisadî güç sayesinde, diğer kültürlere empoze edebilen kültür *hâkim kültür* diye tanımlanır.

kültürel [İng. *cultural; Fr. culturel;* Al. *kulturell*]. 1 Kültürle ilgili; 2 Tinsel ya da manevî kültüre, bir topluluğun hayat tarzına ilişkin olan; 3 Doğuştan getirilen veya biyolojik olarak miras alınana karşıt olarak, sosyal bir biçimde aktarılan veya içinde yaşanılan toplumsal durumdan kaynaklanan; 4 Varolan kültürü geliştirmeyi, yaygınlaştırmayı amaçlayan şey ya da şeyler için kullanılan sıfat.

Buna göre, kültür üretimiyle uğraşan veya sanatsal, düşünsel ve bilimsel çalışmaların sürdürüldüğü, himaye edilip desteklendiği veya geliştirildiği örgüt ve ortamla ilgili unsurlara, veya kültürün toplumsal çevreye sunulmasına veya yayılmasına imkân veren araçlar ya da âletler sistemine *kültürel aygıt* adı verilmektedir. Yine aynı bağlamda ve Fransız düşünürü †Baudrillard tarafından betimlenen postmodern dünyada, dinleyici ve alıcı kitle için toplumsal anlamlar ile kültürel formların kaynağı olduğu öne sürülen televizyon *kültürel forum* diye tanımlanır.

Yine aynı genel çerçeve içinde, birbirleriyle rekabet hâlindeki toplumsal çıkarların anlamlar bağlamında sergilenen mücadelesinin vuku bulduğu ortam ya da arenaya *kültürel alan* adı verilmektedir. Buna karşın, söz konusu kültürel alan içinde kendilerine bir yer bulan kültürel unsur, değer, fikir ve formların süreklilik kazanmaları durumu ise *kültürel yeniden üretim* diye tanımlanmaktadır.

Öte yandan, kültür unsurlarını, kültürel değerleri veya belli kültür formlarını alımlayabilme kapasitesine, şu ya da bu kültürel ifadeye erişebilmek için gerekli maddî, ama daha ziyade tinsel altyapıya sahip olma durumuna *kültürel yeterlilik* denirken, söz konusu unsur, değer ve formları alımlayacak durumda olmamaya, eğitim sisteminde arzu edilen başarıyı sağlayacak gerekli dil formlarına ve bilgi türlerine sahip olamama hâline *kültürel yoksunluk* adı verilmektedir. Yine aynı bağlamda, mevcut statünün,

hâlihazırdaki siyasî iktidarın varoluşunu ve sürekliliğini meşrulaştıran çok çeşitli dilsel ve kültürel yeterlilikler bütünü, bilgi, fikir ya da örtük kabuller toplamı ise, tinsel zenginlik veya servet anlamında, *kültürel sermaye* olarak tanımlanmaktadır. Buna karşın, toplumda, kendilerine yüksek bir değer izafe edilen hedef, ideal ya da amaçları küçümseme, onları bir türlü benimseyememe durumuna da *kültürel yabancılaşma* denir.

Yine, kültür unsurlarında, kültürün maddî ve tinsel bileşenlerinde meydana gelen değişimlere *kültürel değişme* adı verilirken, teknolojideki, kültürün maddî unsurlarındaki değişmenin, tinsel ya da inanevî unsurlardaki değişmeden çok daha hızlı olup, ikisi arasında bir boşluğun ortaya çıkması durumu *kültürel gecikme* olarak tanımlanır.

kültürel bircilik [İng. *cultural monism*; Fr. *monisme culturel*]. Farklı bir ırktan olan azınlıkların, etnik ve dinî azınlıkların hâkim kültür içinde eritilmesi ya da hâkim kültüre assimile edilmesi gerektiğini, zira birci ve bütünsel bir sistem içinde, çatışma ve savaş olasılığının, çoğulcu bir sisteme kıyasla daha azaldığını, öne süren toplum felsefesi görüşü.

kültürel görecilik.[İng. *cultural relativity*; Fr. *relativité culturelle*]. 1 Genel olarak, ilkel ve modern kültürlere ilişkin araştırmalardan, eşdeyişle antropolojiden hareketle, a) geleneklerin, yaşam biçimlerinin, tabuların, dinlerin, değerlerin, ahlâkların, gündelik alışkanlık ve tavırların bir kültürden diğerine farklılık gösterdiklerini, b) insan varlıklarının ahlâkî inanç, tavır ve değerlerini temelde kültür çevrelerinden kazandıklarını, insanların kendi kültürlerinde toplumsal olarak kabul gören ya da kutsanan değerleri içselleştirdiklerini, ve c) farklı kültürlerdeki insanların, yalnızca tek bir ahlâkın varolduğuna değil, fakat aynı zamanda tek doğru ahlâkın kendi ahlâkları olduğuna inandıklarını savunan anlayış.

2 Daha özel olarak ve de dilden hareketle, kavramların; neyin bilgi ve ahlâkî bakımdan doğru olduğuna, bilginin ve hatta gerçekliğin bizzat kendisinin neden meydana geldiğine dair fikirlerin toplumsal olarak kurulduğu veya inşa edildiği görüşü.

Gerçekliğe yüklediğimiz anlamın, gerçeklik duyumuzun, toplumun yaşadığı kültürlükteki hâkim söylemine dayanan sosyal bir yapım olduğunu savunan kültürel göreciliğin en önemli esin kaynağı, dilin dünyayı inşa ettiğini, ve dolayısıyla gerçekliğin dilden ve zihinden bağımsız olmayıp, dilsel ve kültürel kategoriler tarafından şekillendiğini öne süren Ludwig †Wittgenstein gibi dilci filozoflardır. İki kültürün, dünya görüşleri oldukça farklı dillere ve öncüllere dayandığı için, mukayese edilemez olduğunu savunan kültürel göreci bakış açısını en iyi bir biçimde temsil eden kişi, Batı kültüründen, kendilerine dışarıdan bakanlar tarafından kavranılamayacak kadar farklı kültürler bulunduğunu söyleyen Paul †Feyerabend'tir.

kültürel mutlakçılık [İng. *cultural absolutism*; Fr. *absolutisme culturel*]. Nihaî ve en yüksek ahlâkî ilkelerin bir kültürden diğerine farklılık göstermeyip, özünde aynı olduğunu savunan anlayış. Tüm kültürlerin aynı ahlâkî kural ve standartlara sahip olduğunu değil de, değişen tüm kural ve standartların gerisindeki temel ilkelerin bir ve aynı olduğunu savunan görüş.

Kültürel mutlakçılık, ahlâkî ilke ve değerlerin kültürden kültüre değişmediği tezini desteklemek üzere, şu olguları temele alır: 1 Tüm toplumlar, örneğin insan yaşamıyla, cinsel tutumlarla, anne-baba ve çocuk arasındaki ilişkilerle ilgili olarak benzer ahlâkî ilkelere sahiptirler. 2 Farklı kültürlerde yaşayan tüm insanlar, yeme, içme, uyuma ve cinsellik bakımından benzer istek ve ihtiyaçlar sergilerler. 3 Tüm kültürlerde, ilişkiler ve insan eylemlerinin ortaya çıktığı durumlar açısından büyük benzerlikler vardır. 4 İnsanların duyguları, tavırları söz konusu olduğu, kültürler

arasında büyük benzerlikler olduğu ortaya çıkar.

kültürel-tarihsel yaklaşım [İng. *cultural-historical approach*; Fr. *approche historico-culturelle*]. Tarihte salt bireyselleştirici yaklaşımların kullanılmasına karşı çıkan ve sosyolojik çözümleme yoluyla, tüm kültür tarihi için geçerli olabilen genel sonuçlar çıkaracak bir kültür tarihçiliğine yönelinmesi gerektiğini savunan Alman tarihçisi K. Lamprecht tarafından geliştirilmiş olan yöntem ya da yaklaşım.

Tarihin konusunun insanın psikolojik yaşantılarının geçmişi olduğunu, bir kitle psikolojisinin, toplu hâlde yaşayan insanların yaygın ve ortak eylem tiplerini, paylaştıkları amaçları, değerleri ve kültürel araçları, tarihsel gelişimleri içinde incelemek suretiyle, kültür tarihini anlamanıza yardım edeceğini savunan Lamprecht'e göre, sosyoloji ve sosyal psikoloji ile desteklenmiş bir tarih, genel yasalara ulaşmak suretiyle, genelleştirici bir bilim olarak, bilimler sistemi içindeki yerini alabilir.

kültürel vizyonu olan düşünür [İng. *thinker having a cultural vision*]. Batı düşüncesinde, kültürün genel durumunu, akışıyla sonuçlarını derinlemesine görebilen düşünür için kullanılan deyim.

Kültürün genel akışı içinde gündem belirleyen bu tür düşünürler, aşkın ve bağlayıcı bir kültürel bakış ortaya koyarlar. Bu bakış aşkındır, çünkü daha önceki düşünceyle olan tüm bağlarını koparır. Bağlayıcıdır, zira düşünür kendisinden sonra gelen düşünürleri kendi bakışına bağlanmak durumunda bırakır. Kendisini izleyecek düşünürler için entellektüel bakımdan neyin öncelik taşıdığını gösteren, yeni bir şeyler yaratabilmek umuduyla sınır durumlarda yaşamayı seçen kültürel vizyon sahibi düşünürlerin başında, hiç kuşku yok ki ünlü Alman filozofu F. †Nietzsche gelmektedir.

kültür endüstrisi [İng. *culture industry*; Fr. *industrie de culture*; Al. *kulturindustrie*] Popüler kültürü, yani radyo, televizyon, kitap, magazin ve gazeteleri, popüler müziği meydana getiren tüm faaliyet ve düzenlemelerle, kültürel organizasyonları ve bu arada kültürün standartlaşmasını dile getirmek için kullanılan genel terim.

Kültür endüstrisi terimi, bu tür endüstrilerin kapitalizmin egemenliğini pekiştirip güçlendirmek için kullanıldığını savunan Frankfurt Okulu düşünürlerinde büyük bir önem kazanmıştır. Buna göre, †Frankfurt Okulu düşünürleri, kültür endüstrisinin öncelikli amacının, bireyin kapitalizmi benimsemesini kolaylaştırmak olduğunu öne sürerler. Yine, kültür endüstrisinin olumlayıcı kültürü, günlük yaşamın sorumluluğundan, ağır ve sıkıcı işlerinden çok az bir çaba ile geçici bir kaçış sağlayarak, oyalanma ve zihinsel uzaklaşma yaratır

Kültür endüstrisi, bu amaca ulaşmak için, birtakım standardizasyon teknikleri kullanır, sıradan tepki mekanizmaları geliştirir, sözde bir bireysellik için uygun yollar ortaya koyar. Bununla birlikte, Frankfurt Okulu mensuplarına göre, kültür endüstrisinin sunduğu kaçış gerçek bir kaçış değildir, zira onun sağladığı kaçış ve dinlenme, insanları yalnızca yaşamlarındaki temel baskılardan uzaklaştırmaya ve çalışma azimlerini yeniden yaratmaya hizmet eder.

Öte yandan, kültür endüstrisi milyonlarca insanı hedef alırken, örneğin †Adorno'ya göre, onları bir hesap kitap nesnesine, kültürel makinanın sıradan bir dişli ya da eklentisine indirger. Buna göre, kültür endüstrisinde müşteri kral ya da velinimet değildir; müşteriler kültür endüstrisinin öznesi değil, fakat nesnesidirler. Yine, kültür endüstrisinde, pazar için üretim kültür ürünlerini standardize eder ve estetik formları asgari bir müştereğe indirger.

kültür felsefesi [İng. *philosophy of culture*; Fr. *philosophie de culture*; Al. *kulturphilosophie*]. Kültürün doğasını, yapısını, gelişmesini, çeşitli tezahür ya da görünümlerini, kültür alanlarıyla olaylarını, felsefî yöntemlerle ele alıp analiz eden felsefe türüne verilen ad.

Tinsel ve ahlâkî yaşam, dinî, ahlâkî, teknik, estetik ve bilimsel nitelikteki olaylar bütünü olarak kültür, tümüyle ve tam olarak tarih içinde ortaya çıktığı için, çoğu zaman tarih felsefesiyle özdeşleştirilen kültür felsefesi, 18. yüzyılda, daha çok İtalya'da †Vico, Almanya'da †Herder ve †Dilthey, Fransa'da †Rousseau ve †Voltaire'in çalışmalarıyla ve daha çok bir kültür eleştirisi şeklinde ortaya çıkmıştır.

küme [Os. *cümle*; İng. *set*; Fr. *ensemble*; Al. *menge*]. Eleman adını verdiğimiz canlı veya cansız varlıklardan, şekil veya simgelerden, soyut kavramlardan meydana gelen topluluğa verilen ad.

küreselleşme [İng. *globalisation*; Fr. *globalisation*]. Modernizasyon sürecinin bir parçası olarak, özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde ve Doğu Blokunun yıkılmasından sonra, tek kutuplu bir dünyada zuhur eden kültürel sistemine, dünyanın somut bir biçimde tek bir bütün olarak yapılaşması sürecine verilen ad.

Küreselleşme ya da global kültür, bütün dünyayı kuşatan çok geniş kapsamlı bir enformasyon sisteminin varoluşu, küresel tüketim modellerinin doğuşu, kozmopolit yaşam tarzlarının gelişimi, Olimpiyat Oyunları ve Dünya Futbol Şampiyonaları benzeri global spor etkinliklerinin varlığı, dünya turizminin yayılışı, ulus devletinin egemenliğinin zayıflaması, bütün bir gezegeni tehdit eden ekolojik krizin farkına varılması, sınır tanımayan ekonomik ve ticarî etkileşimin hızlanması, Avrupa Uluslar Topluluğu ve Birleşmiş Milletler gibi teşkilatların ve tüm dünyayı etkileyen politik sistemlerin doğuşu, Marksizm veya liberalizm benzeri global politik hareketlerin gelişimi, insan hakları kavramının sınır tanımayan yayılımı, kültürler arasındaki karşılıklı ilişkilerin bütün dünyayı etkileyen boyutlara varmasının sonucu olan bir süreç ya da olgu olarak tanımlanır.

L

Lacan, Jacques. 1901-1981 yılları arasında yaşamış, ve psikanalizin kurucusu †Freud'dan çok etkilenmiş olan ünlü Fransız psikanalisti.

Yaşamının büyük bir bölümünde Freud'a dönüşün gerekliliğini vurgulayan Lacan, †psikanalizin kurucusuna itibarını yeniden kazandırmaya çalışmıştır. O, Fransa'da Kojève'in Hegel üzerine derslerini izlemiş, Heidegger'i okuyarak yeniden yorumlamış ve psikanalizi felsefî kavramlarla zenginleştirerek daha anlaşılır hâle getirmenin mücadelesini vermiştir.

Bununla birlikte, dilbilim ve yapısalcılık, onu †Hegel ve †Heidegger'e göre çok daha yoğun bir biçimde etkilemiştir. Özellikle dil üzerinde duran ve psişik yapının incelenmesinde simgesel olana büyük bir önem veren Jacques Lacan, bu sayede Freud'un öğretisini yeniden düzenlemiş ve yapısalcı bir çerçeve içinde yeni bir özne teorisi geliştirmiştir.

Lacan'ın psikanaliz kuramı, bir bölümüyle yapısalcı antropolojinin, bir bölümüyle de dilbilimin keşiflerine dayanır. Bilinçdışının da dilinkine benzeyen gizli bir yapısı olduğunu söyleyen Lacan, dünyanın, başkalarının ve benliğin bilgisinin dil tarafından belirlendiği iddiasında olmuştur. Dil, bir kimsenin ayrı bir varlık olarak kendisinin ayırdına varmasının zorunlu önkoşuludur. Dilin, içerisinde toplum tarafından verilen şeylerin, yani kültürün, yasakların ve yasaların taşındığı bir araç olduğunu savunan Lacan'a göre, özneleri aralarında birbirlerine göre, taşıdıkları karşıtlıklar yoluyla tanımlayarak öznelliğin temelini kuran ben-sen diyalektiğidir.

Lachelier, Julius. 1832-1918 yılları arasında yaşamış ve tümevarım problemine getirdiği çözüm yoluyla tinselci bir felsefeye ulaşmış olan Fransız filozofu.

Temel eserleri *Du Fondement de l'Induction* [Tümevarımın Temelleri Üzerine] ve *La Psychologie et le Métaphysique*]Psikoloji ve Metafizik] adlı kitaplar olan Lachelier, tümevarım konusuna, tıpkı †Kant gibi, dünya ilişkin tecrübemizin zorunlu koşullarını araştırarak girmiştir. Deneyimin bize yalnızca, fenomenler arasındaki pratik bağlantılarla ilgili sınırlı sayıda gözlem sağladığını, fakat bu fenomenlerin niçin birbirlerine bağlandıklarını söylemediğini, bizim ise, tümevarımsal akılyürütmede, sınırlı sayıdaki gözlemlerden, gelecekteki gözlemlenmemiş bağlantıları da içeren tümel bir sonuç çıkardığımızı dile getiren Lachelier, tümevarımın bilimsel pratik açısından gerekli olmakla birlikte, felsefî düzlemde ancak fail ve mekanik bir nedenselliğe ek olarak ereksel ya da final bir nedensellik yoluyla temellendirilebileceğini savunmuştur.

Başka bir deyişle, Lachalier'ye göre, tümevarım, ayrı fenomenlerin mekanik olarak birbirlerine bağlanmış dizilerinden başka, bütünler ya da birlikler olarak fonksiyon gören kompleks fenomen öbeklerini varsayar. Çeşitli düzeylerde varolan bu bütün ya da birlikleri, ancak düzenleyici içkin ereksellik düşüncesiyle açıklayabileceğimizi savunan filozof, bu nedenle, her fenomeni, bir amaca yönelmiş kendiliğinden bir eğilimi ifade eden bir gücün tezahürü olarak görmüştür. Ona göre, işte bu güç düşüncesidir ki, duyumlarımızın keskinliğini ve yoğunluğunu açıklayıp, dünyanın öznel duyumlarımıza indirgenemez olduğu kanaatimizin temelinde yer alır. Buna göre, dünyamızın düzenli, anlaşılabilir ve düşünceyle nüfûz edilebilir

olduğu kabulüne dayanan tümevarım, söz konusu düzenliliği temellendirecek ereksel nedenselliğe ihtiyaç duymaktadır.

Laclau, Ernesto. Arjantin doğumlu çağdaş politika teorisyeni. Temel eserleri: *New Reflections on the Revolution of our Time* [Zamanımızın Devrimi Üzerine Yeni Düşünceler], *Politics and Ideology in Marxist Theory* [Marksist Teoride İdeoloji ve Pratik], C. Mouffe'yle birlikte yazmış olduğu *Hegemony and Socialist Strategy* [Hegemonya ve Sosyalist Strateji].

Laclou, Marksizmin kriz içinde olduğunu ve toplumu konu alan teorileştirmelerde pek büyük bir anlam taşımadığını öne süren sol eğilimli düşünürler arasında yer alır. Tarihin özünü ve altında yatan anlamı kavrama isteği sergilediğini söylediği, Marksizm, Laclou'yu göre, determinizmi benimsemiş özcü bir öğretidir. O sadece ekonomiye ayrıcalık tanımakla kalmaz, fakat kendisine ontolojik bir statü yüklediği işçi sınıfını kapitalizmdeki değişmenin kaynağı olarak görür.

Laclou işçilerin öncülük ettiği sınıfsız bir toplum yaratmayı amaçlayan 'işçi'ci sosyalizm anlayışını reddeder. O, bürokrasiye ve bireyin bastırılmasına yol açan tüm devletçi sosyalizm biçimlerini de şiddetli bir biçimde eleştirerek radikal politikanın özgürlükçü boyutlarına ağırlık vermiştir. Onun gözünde gerçek sosyalizm, bütün hiyerarşilerle eşitsizliğin, eşitlik ve özerklik lehine, kökten sökülüp yok edilmesinden ve burjuvazinin başlattığı demokratik devrimin varoluşun tüm boyutlarına genişletilmesinden meydana gelir. Laclou'nun sosyalizm görüşü, Marksizmle olan köprülerin atılmasına ve liberal ilkelerle uzlaşılmasına dayanır. Ernesto Laclou'ya göre, solun görevi, liberal-demokratik ideolojiyi terketmekten ziyade, onu çoğulcu ve radikal demokrasi doğrultusunda derinleştirmektir.

Laerte'li Diogenes. Eski Yunan felsefesinin tarihini aktaran kitabıyla ün kazanmış olan Yunanlı felsefe tarihçisi. Laerteli Diogenes'in büyük önemi, *Seçkin Filozofların Yaşamları, Öğretileri ve Deyişleri* adlı eserinin, antik Yunan felsefesiyle ilgili ikinci elden bilgi kaynaklarının birincisi ve en önemlisi olmasından kaynaklanmaktadır.

lafzî [İng. *verbal*; Fr. *verbal*] Başkalarıyla anlaşma ve iletişim içine girme aracı olarak söz anlamına gelen lâfızdan türeyen ve lâfza ilişkin olanı gösteren sıfat.

Buna göre, lafzî sıfatı 1 zihinden, dilden bağımsız olgularla değil de, salt sözcüklerle, sözlerle ilişkili olma; yazılı olmayıp. sesli olan söz ve sözcüklerle ilgili olma durumunu tanımlar. 2 Lafzî terimi, bu kez olumsuz ve pejoratif bir anlam içinde ve aşağılayıcı bir nüansla, salt sözcüklerden ibaret olanı, kelimelere indirgenmiş bulunanı nitelemek için kullanılır.

Bu bağlamda, sözcüklerde kalan, kelimelerden veya sözcük oyunlarından öteye geçmeyen bilgi *lafzî* bir *bilgi* diye tanımlanır. Öte yandan, dış dünyada yer alan gerçek olay, olgu ve nesnelerle ilgili olan ve tartışan kişilerden birinin gerçek olgularla ilgili yanlış bir inancına dayanan olgusal tartışma ve anlaşmazlıklardan farklı olarak, yalnızca sözcüklerle ilgili olan, sözcüklerin ya da kullanılan kavramların anlamlarından kaynaklanan tartışma ya da anlaşmazlığa *lafzî tartışma* denir. Buna göre, sentaktik ya da semantik çok anlamlılığın yol açtığı tartışma olarak lafzî tartışma, aynı dili kullandıklarını sanan iki kişinin, bu dilde geçen belli bir sözcüğün anlamı ya da uygulama kuralı üzerinde uzlaşamamalarının sonucu olan bir anlaşmazlığı ifade eder.

İşte bu çerçeve içinde, düşüncelerini ya da fikrini açıkça dile getirecek yerde, anlamı iyi anlaşılmamış sözcükleri ard arda sıralamakla yetinmekten veya gereğinden çok sözcük kullanmaktan oluşan entellektüel kusura *lafzîlik* denmektedir.

laissez-faire. Her türlü devlet müdahalesine karşı çıkan, bireyin kendisine en fazla özgürlük tanınması gereken ikti-

sadî karar birimi, temel âmil olduğunu öne süren iktisadî †liberalizin veya bireyciliğin temel düsturu olan 'Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler'in kısaltılmış Fransızca ifadesi.

Özellikle, onsekizinci yüzyılda gelişen ve o zamanlar ilerici bir karakter taşıyan *laissez-faire*'in en temel varsayımlarından biri ahenk ve dengedir. Varsayıma göre, eğer bireyler kendi çıkarları peşinde koşarlarsa, sonuçta genel çıkarı da arttırmış olurlar. Rekâbetin sonucu olan iktisadî ahenk hipotezi sonraları birtakım genellemeler sonucunda, özellikle Darwin ve Spencer tarafından halka ve bütün topluma mal edilmiştir. Buna göre, bütün evren en uygun olanın yaşamında kalması yasasıyla yönetilmekte olup, doğal ayıklanma yalnızca bir evrim kuramı değil, ilerlemenin de teorisidir. Örneğin Spencer için, kurumların ya da devletin bireylerin iktisadî faaliyetlerine müdahalesi, ahlâk ve ilerleme için bir engel meydana getirir.

Laissez-faire'i ifade eden bu varsayımın gerisinde iki toplumsal koşul bulunmaktadır. Bunlardan birincisi refah ve gelirin dağılımıyla ilgilidir. Bu dağılımın, eşit olmasa bile, adaletsizliğin baskın çıktığı duygusunu yaygınlaştırmayacak ve pekiştirmeyecek ölçüde hakkaniyet içinde olduğu kabul edilir. İkincisi, iktisadî yapının şiddetli bunalım ve çöküşlerden bağışık olduğu varsayılır. Bu iki koşul söz konusu olduğu sürece, *laissez-faire* öğretisi sağla..ı bir zemin üzerine oturur.

Bununla birlikte, özellikle ondokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılda bu iki koşulun bir türlü gerçekleşmemesi, *laissez-faire* öğretisinin ya da eski liberalizmin yerini yeni liberalizme bırakmasına neden olmuştur. Refahın ve gelirin hakkaniyet içinde dağılımı beklenirken, sermayenin yoğunlaşması ve iş hayatının birileri tarafından denetlenmesi söz konusu olmuştur. Monopoller, tröstler ve uluslararası şirketler, yeni efendilere tâbi kılınan milyonlar arasında yoğun bir tatminsizlik ve güçlü bir hayal kırıklığı yaratmıştır. *Laissez-faire*'e duyulan genel inancı yıkan bir diğer etmen ise işsizlik olmuştur. Milyonlar uzun yıllar boyunca işsiz kalınca, insanlar kendi yasalarıyla ahengine bırakılan ekonominin en yüksek genel faydayı ve refahı sağladığı düşüncesine kuşku ile bakmaya başlamışlardır.

Lakatos, Imre. Bilimsel gelişmeye ilişkin araştırma programlarıyla ün kazanmış olan çağdaş bilim felsefecisi. 1922-1974 yılları arasında yaşamış olan Lakatos, aynı zamanda klâsik bilim anlayışına yönelik itirazlarıyla tanınmıştır.

Pozitivist bilim ideali ve anlayışının eleştirisini yapan Lakatos'a göre, bilimde nihaî doğrulama ve nihaî yanlışlama yoktur. Bilim yanılabilir, hataya düşebilir. Bilimde kesin doğrularla, kesin yanlışların olamayacağını söyleyen Lakatos'a göre, bilimde hakikati garanti edecek, doğruluğu teminat altına alacak, genel-geçer, evrensel ve rasyonel yöntemler yoktur. Bilimin kesin ve değişmez bir yöntemi olamaz.

Bilim alanında gelişmeyi sağlayıcı ve gelişmeyi engelleyici araştırma programları bulunduğunu öne süren Lakatos, bu düşüncesiyle bilimde hedeflenen iş türünün bir yorumunu vermeyi amaçlamıştır. İnsan, Lakatos'un bilim yorumu temele alındığında, bir araştırma programının rakip araştırma programından daha iyi olduğunu hiçbir zaman öne süremez, çünkü Lakatos tutarlı bir araştırma programının reddi ya da rakip araştırma programlarıyla ilgili bir tercih için gerekli bir ölçüt olmadığını söyler.

Dahası onun bilim anlayışına göre, bilimsel faaliyet sırasında atılacak doğru adımları belirlemenin kurallarını ortaya koyacak türden bir bilim metodolojisinin olanaksız olduğunu kabul etme zorunluluğu vardır. Bütün bunlardan dolayı, Lakatosçu bilim anlayışı klâsik ve rasyonel bilim yorumundan oldukça farklı bir bilim anlayışı olarak ortaya çıkar.

Lamarkçılık [İng. *Lamarckism*; Fr. *Lamarckisme*]. Fransız bilim adamı Lamarck'ın 1809 yılında *Philosophie zoologique* [Zooloji felsefesi] adlı eserinde ortaya koyduğu, türlerin değişmez olmayıp, değişime uğradığını, ayrı ayrı yaratılmayıp birbirinden türediğini dile getiren öğreti. Organizmanın içinde bulunduğu ortamın organizmayı etkilediği, ve kazanılmış karakterlerin soydan soya geçtiği temel fikirlerine dayanan bu öğreti, türlerin yavaş bir değişim geçirerek çevreye uyduğunu öne sürer.

Lamettrie, Julian Offray de. Fransız maddeciliğinin kurucusu olarak ün kazanmış olan hekim-filozof. Temel eserleri: *Histoire Naturelle de l'âme* [Ruhun Doğal Tarihi] ve *l'Homme-Machine* [Makine İnsan].

1709-1751 yılları arasında yaşamış olan Lamettrie, materyalist felsefesinde, maddeden bağımsız bir ruhu düşünmenin saçma bir şey olduğunu öne sürerek, gerçekten varolanın yalnızca madde olduğunu göstermeye çalışmıştır. Yetkinleşmiş bir hayvan olan insanın, ne gökten düştüğünü, ne de tam olarak toprağın bağrından çıktığını öne süren Lamettrie'ye göre, insan olağanüstü bir yaratanın eseri, bir fikrin gerçekleşmesi değildir. İnsan varlığını, en ilkel organizmalardan derece derece gelişen daha yüksek organizmalar çıkaran doğal bir evrime borçludur. Ona göre, başka hayvan türleri gibi, insan türü de birdenbire varlığa gelmemiş, fakat bugün gördüğümüz durumuna, hayvanlıktan yavaş yavaş çıkarak, derece derece çıkarak ulaşmıştır.

Lamettrie bu maddeci varlık görüşünü, empirist bir bilgi anlayışıyla tamamlamıştır. Ona göre, bilgilerimizin kaynağında duyumlar vardır. Duyular, bize cansız, hareketsiz bir maddeyi değil de, canlı, hareket hâlinde bulunan, belirli formları olan bir maddeyi tanıtır. Organik yaşam da, mekanik bir yapıdadır ve duyumlayan, düşünen, isteyen ruh, maddenin bir parçasıdır. Lamettrie'ye göre, ruh, bedenin başka ca görevleri arasında bir görevdir ve bu görevin organı da beyindir. O, insanın düşünebilmesinin insana hayvanlar karşısında bir üstünlük sağladığına inanır. Ama insan ruhunun bu yüksek gelişmesi, insanda beynin kıvrımlarının çok ince olmasından dolayıdır. Başka bir deyişle, ruh, ancak bedenin düşünen kısmı olarak ele alınabilir; ruh sözcüğünün, bunun dışında bir anlamı yoktur. Beynimiz, bilgi edinmemizi ve düşünmemizi sağlar. Beden dağılıp ortadan kalkınca, onun bir parçası olan ruh ta yok olup gider.

Lange, Friedrich Albert. 1828-1875 yılları arasında yaşamış ve esas 1866 yılında yayınlamış olduğu *Geschichte des Materialismus* [Materyalizmin Tarihi] adlı eseriyle ün kazanmış olan †Yeni-Kantçı Alman filozofu.

Maddeci felsefeyi Yeni-Kantçı bir bakış açısından eleştirel bir analize tâbi tutan Lange, †maddeciliğin doğa bilimlerinde metodolojik bir ilke olarak benimsenmesi durumunda kesinlikle tasdik edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Örneğin, fizikçi araştırmalarında, dünyada yalnızca maddî şeyler varmış gibi düşünmelidir. Ona göre, Kant'ın kendisi de böyle düşünmüştür. Dolayısıyla, fizikçi tinsel gerçeklikle hiçbir şekilde ilgilenmemelidir.

Doğa bilimlerinde metodolojik bir ilke olarak görüldüğü zaman tasdik edilmek durumunda olan maddecilik, genel bir dünya görüşü ya da felsefeye veya bir metafiziğe dönüştürüldüğü zaman, Lange'e göre, kesinlikle reddedilmelidir. Bu çerçeve içinde konuşulduğunda, empirik psikoloji kapsamı içinde psişik süreçleri fizyolojik yoldan açıklamak mümkün ve doğrudur. Fakat bilincin yalnızca maddeci bir yoruma elverişli olduğunu düşünmek ise, aynı ölçüde yanlış ve saf dillik olur. Çünkü biz cisimler, sinirler ve fizyolojik süreçler ilgili herşeyi yalnızca bilinç mârifetiyle biliyoruz.

Lange'e göre, maddeciler, madde, atom, güç ya da enerjiyi kendinde şeyler veya gerçekliğin nihaî bileşenleri

olarak gördükleri zaman yanlışa düşmektedirler. Zira bunlar, zihnin dünyayı anlama çaba veya girişiminin bir parçası olarak oluşturduğu yararlı kavramlardan başka hiçbir şey değildirler.

lebenswelt. Fenomenolojinin kurucusu ünlü Alman filozofu Edmund Husserl'in felsefesinin en temel kavramlarından biri: Yaşama dünyası. Gündelik yaşanmış deneyimlerin, en yüksek derecede teorik ve soyut olan bilimsel kavramlarımızın bile nihaî ve en yüksek temelini meydana getiren, bilim öncesi dünyası.

Husserl'e göre, yaşama dünyasının iki temel özelliği vardır. Bu dünya, herşeyden önce, var olan her gerçekliği somut bir biçiinde içermek anlamında, tamdır. Yaşama dünyası, ikinci olarak, her tür anlam ve doğruluğun nihaî ve en yüksek kaynağı olmak anlamında temeldir. Husserl'e göre, geri kalan herşey, başta bilim olmak üzere, tamlıktan yoksun olup, yaşama dünyasıyla ilişkili olarak ele alındığında, ikincil ya da türetimseldir. Bu, örneğin bilim yaşama dünyasının yalnızca bazı yönlerini (çoğunluk matematiksel analize elverişli yönlerini) seçtiği ve kendi anlam ve hakikat dünyasını, seçilen yönleri yalıtlamak ve idealize etmek suretiyle yarattığı için, böyledir.

Öte yandan, somut yaşam düzeyinde gerçeklik, Husserl'e göre, algılayan özne ve algılanan nesne olarak ikiye bölünmemiş durumdadır. Ayrı özne ve nesne kavramları, Descartes'ın düşünen tözle yer kaplayan tözleri, canlı gerçeklikten, yaşam dünyasından yapılmış soyutlamalar olduğu için, temel gerçeklik özne ve nesnenin birliğidir, yani dünyadakivarlıktır.

Leibniz, Gottfried Wilhelm von. 17. yüzyıl akılcılığının, Descartes ve Spinoza'dan sonra gelen son büyük düşünürü. 1646-1716 yılları arasında yaşamış olan Leibniz'in en önemli kitabı, metafiziğini ortaya koyduğu *La Monadologie* [Monadoloji] adlı eserdir. Diğer eserleri: *De Arte Combinatoria, Discours de Métaphysique* [Metafizik Üzerine Konuşma], *Nouveaux Essais sur l'Entendement humaine* [İnsan Zihni Üzerine Bir Soruşturma] *Essais de Théodicée* [Teodise Denemeleri].

Temeller: Leibniz, modern felsefenin diğer etkili düşünürleri gibi, deneysel, tümevarımsal ve matematiko-mekaniks doğa bilimlerinden ve özellikle de fizik bilininden yola çıkmıştır. Doğanın sonsuz küçüklükteki unsurlardan meydana geldiği öğretisini benimseyerek, cisimlerin karşılıklı eylem ve düzenli etkileşimlerini açıklayabilmek için, varsayılması gereken bir şey olarak güç düşüncesine ulaşan Leibniz, bu gücü, cisimsel olmayan bir şey olarak tasarlamış ve onu aynı zamanda düşünen, algılayan, ve maddî olmayan bir gerçeklik olarak tanımlamıştır. Böylelikle, maddeci ve mekanik bir görüşten, dinsel ve dinamik bir düşünce tarzına geçen Leibniz, bu güç birimine *monad* adını vermiş ve monadın faaliyetlerinin ideler ve algılar olarak ortaya çıkacağını söylemiştir. Buna göre, evren gerçeklikte yan yana varolan bir monadlar çokluğundan meydana gelmektedir.

Metafiziği: Aynı sonuca başka bir noktadan daha hareket ederek varan, ve dünya ile birey, makrokosmos ile mikrokosmos arasındaki ilişki problemini en açık bir biçimde ifade etmeyi ve problemi yeni yöntemlerle çözmeyi deneyen Leibniz'e göre, birey ve evren birbiriyle, niceliksel değil de, niteliksel bir ilişki içindedir. Evren yalnızca bireyselliğin bakış açısından anlaşılabilir; birey ise, yalnızca evrenle ilişki içinde belirlenebilir ve tanımlanabilir. Leibniz'in sisteminin hareket noktasını oluşturan bu fikre göre, her bireysel 'ben', her monad evrenin bütününü, onu aktüel olarak kapsama anlamında değil de, ideal bir biçimde tasarımlama anlamında içerir.

Leibniz'in †monadoloji olarak bilinen bu anlayışına göre, duyularımızla gözlemlediğimiz cisimler daha küçük parçalara bölünebilir olup, varolan herşey bileşik cisimlerden meydana gelmekte-

dir. Bundan dolayı, varolan tüm nesneler, basit tözlerden ya da gerçeklikler-den meydana gelmelidir. Maddenin ilk ve gerçek varlık olması düşüncesine karşı çıkan Leibniz, gerçekten basit ve bölünemez olan tözlerin, sözünü ettiğimiz bireysel benlerin monadlar olduğunu öne sürer. Monadlar tıpkı atomlar gibi, varlığı meydana getiren temel, basit bileşenlerdir. Bununla birlikte, monadlar atomlardan farklılık gösterir.

Monadlarla atomlar arasında şu fark vardır: Atomlar yer kaplayan maddî parçacıklardır, oysa monadlar, Leibniz tarafından, güç ya da enerji olarak tanımlanırlar. Atomlar da monadlar da, dış kuvvetlerden bağımsızdır ve dış bir güçle ortadan kaldırılamaz; bununla birlikte, atomların birbirlerine benzedikleri, yani onların aralarında nitelik bakımından bir farklılık olmadığı yerde, monadlar birbirlerinden tümüyle farklılık gösterir.

Basit tözlerin, monadların eyleme yetili olduktan başka, canlı ve duyarlık sahibi varlıklar olduğunu öne süren Leibniz'e göre, evrenin her köşesinde, tek tek varlıkların canlılığıyla karşılaşmaktayız. Monadlar yer kaplamaz, onların büyüklükleri ya da şekilleri yoktur. Her monad diğerinden bağımsızdır ve monadlar birbirleriyle nedensel bir ilişki içinde değildirler. Leibniz, monadların maddî varlıklardan mantıksal bakımdan önce geldiklerini söyler. Öte yandan, monadlar kendi eylem ilkelerini, kendi faaliyetlerinin kaynağını yine kendilerinde bulurlar. Her monad, kendi içinde bütün öteki varlıkları yansıtır; her monad evrenin tümünün bir aynası gibidir. Monadların kendileri ve öteki varlıkların tümü hakkında, pek açık olmasa da, sürekli olarak, algıları vardır.

Monadlar, dünyayı tasavvur edişleri, algılarının açık seçik oluşu bakımından derecelenirler. En alt düzeyde madde, en üst düzeyde de Tanrı bulunur. Leibniz, her monadın kendi yaratılış amacına göre davrandığını söyler. Monadlar arasında hiçbir ilişki yoktur. Ona göre, monadlar birbirlerinden mutlak olarak bağımsız olduğu için, onların birbirlerine açılan pencereleri yoktur. Hepsi de kendi amacına uygun bir biçimde davranan bu penceresiz monadlar düzenli bir evren oluşturur.

Monadların ayrı amaçları büyük bir uyuma yol açar. Bu, hepsi çok iyi ayarlanmış olduğu için, birbirlerinden farklı birçok saatin tam olarak aynı zamanı göstermesine benzer. Şu halde, her monad ayrı bir dünyadır, ancak monadların tüm faaliyetleri birbirleriyle uyumludur. Leibniz'e göre, monadların bu uyumu Tanrı'nın yaratıcı faaliyetinin bir sonucudur. Tanrı bu uyumu önceden kurmuş, herşeyi ayarlamıştır. Leibniz, birbirleriyle nedensel ilişkileri olmayan monadların sergilediği uyumun Tanrı'nın varoluşu için yeni bir kanıt oluşturduğuna işaret eder. Tanrı, var olan herşeyin fail nedenidir; O, varoluşu zorunlu olan, varoluşu başka bir nedeni gerektirmeyen varlıktır. Tanrı, özü varoluşunu içeren zorunlu varlıktır.

Ahlâk görüşleri: Herşeyin Tanrı tarafından önceden kurulmuş bir uyuma bağlı olduğu bu düzende özgürlüğe yer yok gibi görünmektedir. Leibniz'e göre, bu evrende herşey mekanik bir zorunluluğa tâbidir. İnsan da bu düzenin ayrılmaz bir parçasıdır. Onun mekanist doğa anlayışında, insan başlangıçta ayarlanmış bir yaşamın kendini açığa vurmasından başka bir şey değildir. Öyleyse, insan yaşamındaki herşey önceden belirlenmiştir. Determinist bir ahlâk görüşü benimseyen Leibniz için özgürlük, insanın bu durumun, yani söz konusu zorunluluğun bilincinde olmasından meydana gelir.

Öte yandan, Leibniz'e göre, insan için gerçek hayat akla dayanan, entellektüel faaliyetle belirlenen bir hayattır. İnsan için gelişme, bulanık ve belirsiz düşüncelerden doğru düşüncelere yükselme, potansiyel güçleri gerçekleştirme anlamına gelir. İnsan güçlerini gerçekleştir-

diği zaman, varlıkların gerçekte niçin oldukları gibi olduklarını anlar. İnsan yaptığı şeyi niçin yapmakta olduğunu bilir. İnsan için özgürlüğün anlamı budur; özgürlük irâde, seçme özgürlüğü olmayıp, insanın gelişmesi ve böylelikle kendisindeki ve evrendeki zorunluluğun tam olarak bilincinde olmasıdır. Temel erdem de bilgeliktir.

Leninizm [İng. *Leninism;* Fr. *Léninisme;* Al. *Leninismus*]. Sovyet düşünür ve eylem adamı V. İ. Lenin'in diyalektik maddecilikle, tarihsel maddecilikten meydana gelen Marksizme yaptığı katkıları ifade eden deyim.

Lenin'in Marksizme yaptığı en önemli katkı, emperyalizme ilişkin analizden meydana gelir. Buna göre, ileri ve sanayileşmiş ülkelerin, Marks'ın söylediği gibi, devrim krizine yaklaştığı, devrimin kapitalist bir toplumda gerçekleşeceği doğru değildir. Proletarya, ileri sürüldüğü üzere, giderek yoksullaşmakta değildir. Lenin işte bu durumu emperyalizmle, büyük kapitalist toplumların bazı toprakları sömürgeleştirmesi, kendisine ucuz hammadde yaratması, yeni pazar meydana getirmesiyle açıklamıştır.

leviathan. Ünlü İngiliz düşünürü Thomas Hobbes'un 1651 yılında yayımladığı eserinin adı. Leviathan, yani Ejderha, toplum sözleşmesinden sonra ortaya çıkacak devletin birey karşısında güçlü olması gerektiğini göstermek amacıyla, †Hobbes tarafından bilinçli olarak seçilmiş bir terimdir.

Buna göre, devleti, Fenike mitolojisinde bir su canavarı anlamına gelen Leviathan'a benzeten ve tüm yasaları yaratmak ve kaldırmak gücü ya da iktidarı olarak tanımlayan Hobbes, devletle ilgili olarak maddeci ve mutlakiyetçi bir görüşü benimsemiştir.

Levinas, Emmanuel. 1906 doğumlu çağdaş düşünür. Birçok Fransız düşünürü gibi 3H'den, Hegel, Husserl ve Heidegger'den etkilenmiştir. Genetik fenomenolojisi ve diyalektiğiyle, Batı düşüncesinin özdeşlik mantığıyla öznelciliğine meydan okuyan filozofun özgünlüğü, Öteki'ni ön plâna çıkarırken ahlâkın önceliğini vurgulamasıdır.

O, başka bir deyişle, aşkınlığı Batı felsefesindeki anlamından farklı bir anlam içinde Öteki'ne götüren yol olarak kullanmış, ve aynı felsefenin nesneleştirme ve evrenselleştirme eğilimiyle Aynı olana indirgediği Öteki'ni kucaklama ve ifade etme eğilimi içinde olmuştur. Aynılığın ya da özdeşliğin hakimiyetinin evrenseli düşüncenin nihaî ve en yüksek hedefi hâline getirdiğini, evrensel olanın da, tanım gereği, somut koşullardan bağımsızlık ve dolayısıyla da cisimleşmemiş olma anlamı taşıdığını belirten Levinas, tıpkı Heidegger gibi, düşünceyle somut koşullar veya cisimleşme, Varlık ve varoluş arasındaki yarığı kapamaya çalışmıştır.

O, düşünen özneye değil de, ötekiliğe ontolojik öncelik vermiş ve sözünü ettiği Öteki'nin, Batı düşüncesinin ihtiyaç duyduğu kavramsal bir şekil içine sokulmayı ve evrenselleştirilmeyi bekleyen bir öteki, Batı düşüncesinin, aynı olanın farklı bir versiyonu olacak ötekisi olmadığını vurgulamaya özen göstermiştir. Levinas'ın sözünü ettiği Öteki, Aynının düzenine yabancı olan mutlak, indirgenemez bir Ötekidir. Öteki başkalarıyla ilişki içinde ortaya çıkar ve bu, ilişki eşsiz bir sorumluluk ilişkisidir. Dolayısıyla, özne ya da ben de, ona göre, kendisi için olmanın ilkliğinden evvel, önce ötekisi için vardır. Özne varlığa, sadece hep ötekinden sorumlu olarak gelir. Ona göre, ben kendimi bir özne olarak inşa ederken, sorumlu hâle gelirim. Sorumlu olmak, kendimin bir özne olarak kuruluşudur.

Levi-Strauss, Claude. Descartes ve Sartre'a şiddetle karşı çıkan yapısalcılığın kurucusu ünlü Fransız antropologu. Temel eserleri: *Sociologie et Anthropologie* [Sosyoloji ve Anthropologie], *Les Structures Élémentaires de la Parenté* [Akrabalığı Temel Yapıları], *Anthropologie structurelle* [Yapısal Antropoloji] *La Pensée Sauvage* [Yaban Düşünce].

†Sartre'ı kendi burjuva özgürlüğünün evrensel olduğunu kabul ettiği ve insan zihninin evrensel yapılarını inkâr ettiği için şiddetle eleştiren Levi-Strauss, †Descartes'ın öznel ben düşüncesinden de vazgeçerek, söz konusu görüş yerine, dile dayanan evrensel bir yapılar teorisi geçirmiştir. Evrensellik ve nesnellik iddiasını gerçekleştirmek üzere, ben ve öznellikten vazgeçen Levi-Strauss kültürel farklılıklara gereği gibi değer biçmenin önemini vurgulamıştır. Ona göre, kendi kültür çevremizden ve içinde bulunduğumuz kavramsal bağlam ya da çerçeveden kaçabilmemiz mümkün değildir. Kendimizle ilgili önemli doğruların bilinçte bulunmadığını savunan Claude Lévi-Strauss bu doğruların, dünyada, ifadelerimizde ve yaratılarımızda, dilimizde ve kültürümüzde, edebiyat ve öykülerimizde, kısacası ürettiğimiz şeylerde bulunmak durumunda olduğunu söylemiştir.

Levi-Strauss'a göre, biz öncelikle bilinç değil de, dilin, kültürün ve eğitimin ürünü olan toplumsal yaratıklarız. Felsefeyi çokça meşgul eden özne-nesne ayrımı üzerinde hiç durmayan Levi-Strauss, yapısalcılığın bir bilim olduğunu söyler. Buna göre, †yapısalcılık işe, insan etkinliğinin temel öğelerini, eylemleri ve sözleri sınıflayarak başlar ve daha sonra bu öğelerin nasıl birleştiğini inceler; yapısalcılık, bundan dolayı her tür insan etkinliğiyle ilgili nesnel yasalara ulaşmayı amaçlayan bilimsel bir araştırmadır.

liberalizm [İng. *liberalism*; Fr. *libéralism*; Al. *liberalismus*]. Kökleri Rönesans ve Reformasyona dayanmakla birlikte, daha çok onsekizinci yüzyılda sağlam temellere oturan felsefî akım.

Bireye, bireyin hak ve özgürlüklerine, ve, kamu yararına, genelin çıkarına sonuçlanacağı için, bireysel faaliyetlerde özgürlüğe imtiyaz tanıyan iktisadî öğreti olarak liberalizm, aynı zamanda devletin bireysel özgürlükler karşısındaki yetkilerini sınırlamayı, bireysel haklarla teşebbüs özgürlüğüne yönelik muhtemel müdahalesini ortadan kaldırmayı öngören siyasî bir öğretidir. Liberalizm, sınıflar yerine, bireylerden oluşan bir toplum görüşü benimser, ve bireylerin özgürlüğünü en yüksek amaç olarak belirleyip, bu özgürlüğü de düşünce ve yaratma özgürlüğü, serbest teşebbüs ve rekâbet özgürlüğü ve inanç ve ibadet özgürlüğü olarak tanımlar.

Buna göre, insanın tinsel özgürlüğüne sonsuz bir inanç besleyen, insan yaşamı ve eyleminin doğalcı ya da determinist bir tarzda yorumlanmasına şiddetle karşı çıkarak, bireyin kendisini özgürce gerçekleştirme ve ifade etme kapasitesini ön plâna çıkartan ve bu yolda tüm engellerin ortadan kaldırılmasını amaçlayan liberalizm, devletin müdahalesinin en aza indirgenmesini, devlet politikasının bireylerin ve grupların özgürlüklerini hayata geçirmede bir araç olarak kullanılmasını ister.

1 *İktisadî liberalizm*in ana tezi, ekonomik alanda kendiliğinden oluşan doğal bir düzenin varolduğu iddiasına dayanmaktadır. Bireylere düşen görev, iktisadî düzeni dengeye götüren ekonomik yasaları keşfetmektir. Bunlar insanın doğasına, onun yaradılışına uygun yasalardır. İktisaden liberal insan, *homo oeconomicos*, yani 'en az zahmetle en çok kazanç sağlamaktan başka bir amaç gözetmeyen rasyonel varlıktır.' İnsan bu şekilde özgür davrandığında, doğal iktisadî düzenin gerçekleşmesini sağlar. Bireysel çıkarlarla toplumun genel çıkarı çakışır ve genel bir ahenge ulaşılır. İktisadî liberalizme göre, insan, kendisine en fazla özgürlük tanınması gereken iktisadî karar birimidir. Devlet ve özel gruplar, birtakım müdahalelerle, bireyler arasında varolan rekabetin serbestçe işlemesini engellemekten kaçınmalıdırlar. İktisadî liberalizmin bu bağlamda ana kuralı, 'Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler'dir.

2 Buna karşın, onsekizinci yüzyılda monarşik mutlakiyetçiliğe karşı verilen mücadelede şekillenen *siyasî liberalizm*, siyasî iktidarın müdahalesinin bi-

reysel faaliyetlerin düzenlenmesi ve korunmasına yönelik görevlerle sınırlı kalması, özel teşebbüsü kısıtlayacak her türlü ınüdahalecilikten kaçınması gerektiği ilkesine dayanır. Bu ilke, devlet düzeyinde üç ayrı sonucu ihtiva eder. Bunlardan *birincisi*ne göre, devlet kuvvetler ayrılığı ilkesi uyarınca örgütlenmelidir. *İkinci* olarak demokrasi, temsilî ve parlamenter demokrasi olmalıdır. Zira, sadece temsilî ve parlamenter demokraside, seçimler bir süzgeç işi gördüğü ve halk çoğunluğunun diktasını önlediği için, esasen halka ait olan iktidar hakkı, pratikte seçkinler tarafından kullanılır. Ve nihayet *üç*, devlet, bireyin vazgeçilmez hak ve özgürlüklerini, özellikle de mülkiyet hakkını resmen güvence altına alan hukuka tâbi kılınır.

liberal sanatlar [İng. *liberal arts*; Fr. *arts liberaux*]. Ortaçağ üniversitelerinde, serbest mesleklere bir ön hazırlık olarak okutulan ve 'usta sanatkâr' diploması almaya imkân veren sanatlar için kullanılan ifade.

Yeni-Phytagorasçı Marcianus Capella tarafından belirlenen bu sanat ya da disiplinler gramer, mantık, retorik, aritmetik, geometri, astronomi ve müzik gibi disiplinlerden oluşmaktadır. †Teoloji, bütün disiplinlerin temeli olduğu, fizik te matematikle birleştirildiği için, bu listede yer almaz. Öte yandan, listede yer alan bilimlerden astronomi bütün bir optiği, müzik te bütün bir akustik alanını içermektedir.

Locke, John. İngiliz empirizminin kurucusu olan ünlü filozof. 1632-1704 yılları arasında yaşamış olan Locke'un temel eserleri, *An Essay concerning Human Understanding* [İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme] ve *Two Treatises of Government* [Yönetim üzerine İki Deneme]'dir.

Bilgi görüşleri: Empirist bir bilgi teorisinin temel öğretilerini, yani zihinde doğuştan düşünceler bulunduğunu ve bilginin deneyimden üretildiği ilkelerini mekanik bir gerçeklik görüşüyle birleştiren John Locke modern felsefenin tavrına uygun olarak, felsefesinde öncelikle bilgi konusunu ele almıştır. O insan bilgisinin sınırlarına ve kapsamına ilişkin araştırmasında, insan zihninde idelerin nasıl ortaya çıktığını araştırır. İdelerle de Locke, algı içeriklerini, izlenimleri, tasarımları, düşünceleri, kısacası bilincin tüm içeriklerini, insanın kendisiyle ilgili olarak bilinçli olduğu herşeyi anlar. Ona göre, insan bilgi sahibi olan bir varlıktır. Başka bir deyişle, o insan bilgisini açıklanmak durumunda olmayan, apaçık bir olgu olarak alır.

Bilmek ise, zihinde birtakım idelere sahip olmaktan başka bir şey değildir. Doğuştancılığa karşı çıkan Locke, insanın bilgiye temel olan malzemeyi sonradan deneyim yoluyla kazandığını söyler. Onun deyimiyle karanlık bir oda olan insan zihnine ışık getiren tek pencere, deneyimdir. Bilginin kaynağı konusunda empirist olan Locke, biri dış deneyim, diğeri de iç deneyim olmak üzere, iki tür tecrübe bulunduğunu söyler. Bunlardan birincisinde, yani dış deneyimde, insan beş duyu yoluyla dış dünyadaki şeyleri tecrübe eder; insan zihni, Locke'a göre, burada tümüyle alıcı olup, pasif durumdadır. İkincisinde, yani refleksiyon veya içebakışta ise, insan varlığı, kendi zihninde, kendi iç dünyasında olup bitenleri tecrübe eder. İnsan zihnindeki tüm ideler, işte bu iki kaynağın birinden ya da diğerinden gelir.

İnsan zihnindeki tüm ideler, İngiliz empirizminin kurucusu olan Locke'a göre, basit ideler ve kompleks ideler olmak üzere, iki başlık altında toplanabilir. Bu ayırım, Locke'a zihnin tümüyle pasif olduğu durumlarla aktif olduğu durumları birbirlerinden ayırma imkânı verdiği için, önemli bir ayırımdır. Basit ideler, dış dünyadaki cisimlerin ve onların niteliklerinin duyu-organlarımız üzerindeki etkisi sonucunda, duyularımız aracılığıyla kazanılmış olan idelerdir. İnsan zihni bu basit ideleri birbirleriyle çeşitli şekillerde birleştirdiği zaman

kompleks idelere sahip olur. Locke'a göre, insan zihni basit ideleri biriktirdikten sonra, onları birbirlerinden ayırt eder, birbiriyle karşılaştırır ve birbiriyle çeşitli şekillerde birleştirir. Locke, insanda yeni bir ide icad etme gücü olmasa bile, insan zihninin kompleks ideleri meydana getirirken tümüyle aktif durumda bulunduğunu söyler. Ona göre, basit ideler kompleks idelerden hem psikolojik ve hem de mantıksal bakımdan önce gelmek durumundadır.

İnsan zihni, Locke'a göre, belli şekillerde faaliyet gösterir. İnsan zihninin bu faaliyetleri ise, sırasıyla algı, bellek, ayırd etme ve karşılaştırma yetisi, birleştirme ve soyutlamadır. Bu yetilerden en önemlilerinden olan birleştirme yetisi söz konusu olduğunda, insan zihni sahip olduğu basit ideleri bir araya getirir ve bu ideleri birleştirerek kompleks ideler meydana getirir. Soyutlamada ise, insan zihni genel kavramları gösteren genel sözcüklere yükselir. Varolan herşey, Locke'a göre, bireyseldir. Bununla birlikte, insan varlığı çocukluktan yavaş yavaş çıkarken, insanlarda ve şeylerdeki ortak nitelikleri gözlemler.

Locke, bilginin söz konusu yetilerin algı yoluyla kazanılan basit ideleri işlemesinin sonucunda ortaya çıktığını savunur. Ve bilgi, idelerin birbirleriyle olan bağlantısına ve uyuşmasına ya da birbirleriyle uyuşmayıp, birbirlerini kabul etmemelerine ilişkin algıdan başka bir şey değildir. Locke'a göre, ideler arasında dört tür bağıntı vardır ya da ideler birbirleriyle dört bakımdan uyuşur. 1 Özdeşlik, 2 İlişki, 3 Birlikte varoluş ya da zorunlu bağıntı ve 4 Gerçek varoluş.

Locke, özdeşlikten söz ettiği zaman, bir idenin ne olduğunun ve onun başka idelerden olan farklılığının bilincinde olmayı anlar. Burada söz konusu olan bilgi, her idenin kendi kendisiyle aynı olduğunu, her ne ise o olup, tüm diğer idelerden farklı olduğunu bilmekten oluşur. Bu bilgi, idelerimizden her birinin (örneğin, ağaç, masa, beyaz, kare, üçgen, v.b.g., idelerinin) tam olarak neyi içerdiğinin ve onun farklılıklarının (örneğin, beyazın siyah olmadığının, bir karenin daire olmadığının) bilgisidir. Buna karşın, ilişkiden söz ederken Locke, idelerimizden bazılarının diğer idelerle bazı bakımlardan ilişkili olduğu olgusuna dikkat çeker. Buna göre, beyaz ve kırmızı arasında, üçgenlerle yapraklar arasında söz konusu olmayan bir ilişki vardır; yine, bir ağaçla bir sandalye arasında, bir doğruyla bir bulut arasında söz konusu olmayan bir ilişki vardır.

Birlikte varoluş ya da zorunlu bağıntıdan söz ettiği zaman da, Locke kompleks bir idenin, örneğin bir sandalye idesinin, bir sandalyeyi düşündüğümüz zaman birlikte düşündüğümüz çok sayıda basit idenin birleşiminden oluştuğu olgusuna dikkat çeker. Burada söz konusu olan bilgi, belli bir kompleks ide gündeme geldiği zaman, hangi basit idelerin söz konusu kompleks idenin ayrılmaz parçaları olduğunun bilgisidir. Locke dördüncü kategoriye, yani gerçek varoluşa geldiği zaman, idelerin birbirleriyle olan bağıntılarından çok, dış dünyadaki bir şeyle olan bağıntılarının bilgisinden söz eder. Şimdiye dek olan bilgi türleri yalnızca kavramsaldı, ilk kez bu dördüncü bilgi türüyle varoluşla ilgili olan bir bilgiye ulaşılır. Başka bir deyişle, burada söz konusu olan bilgi, bir ideyle uyuşan gerçek bir varlığın bilgisidir.

Locke bu dört bilgi türüne ek olarak, insan için bu bilgi türlerine sahip olmanın üç farklı yolunun bulunduğunu söyler; bunlar sırasıyla *sezgi, kanıtlama* ve *duyum*dur. Bilgimizin kapsamı söz konusu olduğunda, Locke gerçek bilgiye sezgi ya da kanıtlama yoluyla ulaşıldığına inandığı ve kanıtlama ya da sezginin kendilerine dayandığı idelere birtakım sınırlamalar getirdiği için, bilgimizin kapsamının oldukça sınırlı olduğunu savunmak durumunda kalıruş-

tır. Özdeşlik ya da farklılık bağıntısı söz konusu olduğunda, Locke'a göre, bizim tüm açık idelerimizin kendi kendileriyle aynı ve başka idelerden farklı olduklarına ilişkin olarak sezgisel bilgimiz vardır.

İlişki söz konusu olduğunda ise, burası bilgimizin çok büyük bir parçasını meydana getirmekle birlikte, bu bilgi de idelerin birbirleriyle olan ilişkileriyle ilgili kanıtlamalarla sınırlanmıştır. İdeler arasındaki karşılıklı bağıntılara ve içerme ilişkilerine dayanan bu bilgi, yalnızca kavramsal bir bilgidir. Bu alandaki doğrular matematiğin doğrularıyla, günümüzde analitik olarak doğru olduğunu söylediğimiz önermelerden oluşur. Ancak bu doğrular, yalnızca idelerimiz arasındaki ilişkilerle ilgili olan doğrular olduğu için, bize hiçbir zaman idelerimizden bağımsız olarak varolan bir şeyin bilgisini veremezler.

İdelerimizin birlikte varoluşu ya da idelerimiz arasındaki zorunlu bağıntıya gelince, Locke bilgimizin kapsamının burada daha da daraldığını savunur. Biz, birçok basit idenin birlikte ortaya çıktığını, belirli bir türden olan kompleks bir şeye ilişkin idemizin belirli basit idelerden oluşan bir toplamı içerdiğini gözlemleyebiliriz, fakat bu idelerin zorunlu olarak birbirlerine bağlanıp bağlanmadığını bilemeyiz.Locke'a göre, ikincil bir nitelikle söz konusu niteliğin kendilerine bağlı olduğu birincil nitelikler arasında, insan tarafından keşfedilebilir olan zorunlu bir bağlantı yoktur. Biz bir nesnenin şeklinden ve ebatlarından yola çıkarak, onun belli bir renge ya da tada sahip olduğunu hiçbir zaman söyleyemeyiz.

İdelerimizin birlikte varoluşu ya da idelerimiz arasındaki zorunlu bağlantıya ilişkin bilgimiz deneyimin kapsamına bağlı olduğundan, idelerimiz arasındaki zorunlu bağlantıları saptarken, sezgi yoluyla da kanıtlama yoluyla da pek ilerilere gidemeyiz. Ve doğa bilimlerinin genel önermeleri farklı ideleri birbirlerine bağladıkları için, gerçek anlamda genel bir bilgi olmanın çok uzağında kalır. Zira, bu bilimlerin birbirine bağladığı ideler arasında zorunlu bir bağıntının olup olmadığı, sezgi yoluyla da kanıtlama yoluyla da kavranamaz.

Gerçek varoluş söz konusu olduğunda, bilgimizin kapsamı daha da daralır. Locke'a göre, biz sezgi yoluyla kesin olarak yalnızca kendimizin varolduğunu biliriz. Kanıtlama yoluyla ise, Tanrı'nın gerçek varoluşunu kanıtlarız. Bir de duyusal bilgiyle, duyularımıza sunulmuş olan nesnelerin varolduğunu biliriz. Bununla birlikte, kesin olmayan duyusal bilgi, bize gerçek bir bilgi veremez, çünkü bu bilgi herşeyden önce şimdi duyularımıza sunulmuş olan nesnelerle sınırlanmış olup, şimdi ve burada mevcût olan tikel nesnelerin ötesine geçemez. İkinci olarak, duyusal bilgi yoluyla, bizim dışımızdaki nesnelerin varolduğunu bilsek bile, Locke'a göre, bu nesnelerin gerçek doğalarına ilişkin olarak pek fazla bir bilgimiz olamaz.

Demek ki, Locke 1 dolayımsız olarak bilincinde olduğumuz şeylerin, nesnelerin bizatihi kendileri değil de, zihinlerimizdeki ideler olduğunu, 2 idelerimizin tecrübeden türetilmek durumunda olduğunu, aksi takdirde anlamlı bir içerikten yoksun olacağuu ve 3 genel bir önermenin sezgisel bakımdan ya da kanıtlama yoluyla kesin olmadıkça, gerçek anlamda bir bilgi olamayacağını kabul ettiği için, bilgimizin kapsamını oldukça daraltır. O, bir empiristtir ve dolayısıyla bilgide deneyime önem verip, empirik olmayan ilkelerden türetilmiş mantıksal bir sistemin bize gerçekliğin resmini hiçbir şekilde veremeyeceğini kabul eder.

Locke, bundan başka zihnimizde olan şeylerin, nesnelerin kendileri değil de, nesnelerle olan gerçek ilişkilerini hiçbir zaman bilemeyeceğimiz ideler olduğunu savunduğu ve neyin bilgi sayılıp neyin bilgi sayılamayacağı konusunda, hayli yüksek bir kesinlik ölçütü öne sü-

rerek, yalnızca sezgi ya da kanıtlama yoluyla elde edilen bilgiyi kesin bilgi olarak gördüğü için, empirik ve bilimsel bilginin gerçek anlamında bilgi olamayacağını dile getirir.

Dine dair Görüşleri: Dinle bağlamında, Locke Hristiyanlığın ahlâkî boyutunu vurgulamaya özel bir önem atfeder ve kutsal kitapta bulunan ahlâk kuralalarının aklın keşfettiği kurallarla tam bir ahenk içinde olduğunu belirtir. Akılla inanç arasındaki ilişkiler üzerinde de duran filozof, hem akıl ve hem de vahiy yoluyla keşfedilen hakikatler bulunduğunu öne sürerken, akılla çelişen hakikatler söz konusu olduğunda, bu doğruların, onların kaynağında vahyin bulunduğu söylense bile, hiçbir şekilde kabul edilmemesi gerektiğini savunur. Buna karşın, akılla ne örtüşen ne de çakışan hakikatlere gelince, Locke bunların gerçek dinin özünü meydana getirdiğini öne sürer. Fakat Locke aklın burada bile vazgeçilmez bir rol oynadığını vurgular: Akıl bir şeyin vahiy olup olmadığına karar vermeli ve vahyi ifade eden sözcüklerin anlamlarını incelemelidir. Ona göre, akıl her konuda nihaî yargıç ve yolgösterici olmalıdır. O Hristiyanlığın özünde pek az temel ve onsuz olunamaz inanç parçası bulunduğunu söylerken, mezhepler arasındaki çatışmalara şiddetle karşı çıkmış ve dinî hoşgörüyü engelleyecek hiçbir şey bulunmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda, ona göre, dinin görevi insan ruhunu günahtan, kötülüklerden; hükümetin görevi ise bireyin yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarını korumaktır.

Siyaset Felsefesi: Locke siyaset felsefesi alanındaki görüşleri bakımından da önemli bir filozoftur. O, mutlakiyetçiliğe şiddetle karşı çıktığı ve güçler ayrılığını hararetle savunduğu için, liberalizmin kurucusu olarak görülmektedir. Meşrutî bir monarşiden yana olan ve toplumun bir sözleşme temeline dayanması gerektiğini savunan Locke, insanların hukuğun veya iktidarın sağladığı avantajlardan yoksun olarak birlikte yaşadıkları hipotetik bir doğa hâli düşüncesinden yola çıkmıştır. Böyle bir doğa hâlinin dezavantajları, insanların hukuğun ve devletin yönetimi altına girmeleri için bileyerek ve isteyerek bir sözleşme yapmalarını fazlasıyla haklı kılar. Toplumsal sözleşmenin amacı, düzeni ve yasayı ihdas etmek, doğa hâlinin belirsizliklerini ortadan kaldırmak ve bireyin haklarını koruyacak kurumları yaratmaktır.

logoi spermatikoi. †Stoalılarda, kendilerini doğanın fenomenlerinde gösteren, evrenin bütününe yayılan ve oluş, gelişme ve değişmenin nedeni olan tohumlara verilen ad.

Buna göre, *logoi spermatikoi*, kozmik sürecin, bu süreci rasyonel ve ahlâkî bir amaca yönelten organik ilkesi olarak Tanrı'da içerilen, var olmak durumunda olan herşeyin aktif formları olarak ortaya çıkar. Bu aktif formlar, kendileri-ni bireysel şeylerin formlarında gösteren ve açımlayan tohumlardır.

Aynı *logoi spermatikoi*, Yeni Platonculukta da ortaya çıkar. Görünüşler dünyasının gerçekliğini *Nous*'ta bulunan İdealardan pay almaya borçlu olduğunu, fakat İdeaların görünüşler dünyasıyla hiçbir ilişkisi bulunmadığını söyleyen Plotinos'ta *logoi spermatikoi*, varolan herşeyin tohumları olarak, İdeaların Dünya Ruhundaki yansımalarına karşılık gelir.

logos. Antik Yunan düşüncesinde, söz, konuşma, düşünce, akıl, anlam, açıklama; bir şeyin her ne ise o olmasını sağlayan nedenler; belli bir disiplinde, fenomenleri açıklamak amacıyla kullanılan yöntem ve ilkeler; bir şeyi bizim için anlaşılır kılan temel, dayanak anlamına gelen sözcük. Yunan dininde, bir Tanrı ya da Tanrıların, insanlara tinsel esin, bilgelik ve yolgöstericilik sağlayan sözleri.

Logos kavramı felsefî bir çerçeve içinde ilk kez ünlü doğa filozofu Herakleitos'ta ortaya çıkmıştır. Düşüncesi, Miletli filozofların †maddeciliğine karşı

mistik bir tepkiyi temsil eden Heraketleitos'a göre, gözle görülen dünya, gerçekliği kısmen açığa vurur, kısmen de gizler. Gerçeklik dünyanın, bütün bir yaşamı sonsuz bir doğum ve ölüm, oluş ve yenilenme çarkında sergilenen, tanrısal ruhudur. †Herakleitos, işte bu tanrısal ruha, akla *logos* adını verir.

Dünyada homojen olan tek bir *logos* olduğunu söyleyen, söz konusu tanrısal ruha aynı zamanda Doğa adını veren ve onu kozmik süreçle özdeşleştiren panteist Herakleitos'a göre, *logos* bir yandan da, yaşam ilkesi olan ruhtur, tanrısal yasadır, Tanrı'nın irâdesidir. Hep varolan ve dünyanın içkin nedeni olan *logos*, yıldızları yörüngelerinde tutan güç, herşeyin kendisine uyduğu yasadır. Varlıktaki çatışma, uyumsuzluk ve savaşın gerisindeki uyum ilkesidir.

Gorgias'ta ise, *logos* karşı konulmaz bir gücü olan söz anlamına gelir. Olanaksız olduğunu söylediği bilgi yerine sanıyı, hakikat yerine de aldatmayı geçiren ve bundan dolayı bir bilim dalında değil de, ikna ve güzel konuşma sanatı üzerinde yoğunlaşan †Gorgias'ta, söz, güzel konuşma anlamına gelen *logos*, büyük bir güçtür. *Logos*, korkuyu sona erdirebilir, üzüntüyü uzaklaştırabilir, keyif yaratabilir ve merhameti arttırabilir. *Logos*, ona göre, aklı değil de, duygu ve tutkuları etkiler. Gorgias'ın *logos* anlayışı, sözün, insanı eğitmek ve aydınlatmak yerine, insanı hoşnut eden, ona haz ve içinde bulunduğu durumdan kurtulma olanağı veren yönüne işaret eder. İnsan, Gorgias'a göre, daha iyi biri hâline getirilemez, fakat insanın yaşamı iyileştirilebilir ve sözler de, işte tam tamına bunu yapar. Trajedide ve komedide olduğu gibi, sözler ruhu eğitmek yerine, onu etkiler, yönlendirir, çekimler ve ruhun sıkıntılarını hafifletirler. Onun gözünde *logos*, ilâçlara benzer bir biçimde, sıkıntılı bir durumdan kaçış sağlayan bir güçtür.

Herakleitos'un varlık görüşünü yeniden canlandırmış olan †Stoalılarda ise *logos*, evrendeki rasyonel düzenin ve rasyonel bir biçimde düzenlenmiş faaliyetin yaratıcısı olan kozmik akıl ilkesidir. Herakleitos gibi, Stoalılar da, panteist bir anlayışla, *logos*u maddî bir güçle, varolan herşeye yayılmış olan ateşle özdeşleştirmişlerdir. *Logos*, aynı zamanda insanda varolan ve insana evrendeki düzeni ve amacı anlama, yaşamını doğaya uygun bir biçimde düzenlemenin yolunu ve evrendeki zorunluluğu anlama olanağı veren bireysel akıldır.

Yine *logos*, herşeyi, kendi iyisine doğru yönelecek ve evrende varolan düzen ve uyuma katkıda bulunacak şekilde düzenleyen güçtür. *Logos*, aynı zamanda tüm ahlâkî değerlerin kaynağıdır. Buna göre, tüm insanlar, fizikî ve kültürel farklılıklarına karşın, ölünce kendisine karışacakları ezelî-ebedî *logos*tan bir parçaya sahip oldukları için, aynı insanlığın eşit üyeleridirler. Stoalılara göre, insanların ruhları (*logos*ları) bundan dolayı ölümsüzdür.

logos orthos. Sofistlerin mantık ve retorikle ilgili çalışmalarında; uygun çıkarımlarda, ve bir görüş ya da bakış için en elverişli durumu yaratmak için kullanılacak olan mantıksal ilke, tez ve görüşlere verdikleri ad.

Yunan düşüncesinde, genel olarak doğru ve yerinde tartışma, güçlü akıl-yürütme olarak tanımlanan *logos orthos*, Platon'da, bilgiye dönüştürülebilmek için, nedenlere ilişkin açıklama ya da tanımla tamamlanmak durumunda olan doğru inanca karşılık gelir.

-loji. Bir bilim ya da disiplini tanımlayan bileşik sözcüklerde, konuyu veya araştırma alanını değil de, ortak olan unsuru, teoriyi ya da disiplini gösteren, teori, bilim ya da disiplin anlamına gelen müşterek terim.

Buna göre, *metodoloji* yöntem teorisine, ontoloji varlık kuramına, antropoloji insanı konu alan bilime, *sosyoloji* toplumla ilgili olan disipline tekabül ederken, söz konusu dört terimde de ortak olan *loji*, bilim ya da teori anlamı taşır.

lojisizm [İng. *logicism*; Fr. *logicisme*; Al. *logizismus*]. 1 Matematiğin mantığın kavramlarıyla tümdengelimsel çıkarımlarından türetilebileceğini, matematiğin son çözümlemede mantığa indirgenebileceğini, tüm matematiksel kanıtlamaların tümdengelimsel akılyürütmenin farklı formlarından başka hiçbir şey olmadığını savunan anlayış ya da yaklaşım. 'İki artı iki dört eder' demekle, '*A A*'dır' demek arasında formel açıdan bir farklılık bulunmamasından, hem mantığın ve hem de matematiğin ad tanımlarına dayalı tümdengelimsel/kanıtlayıcı birer yapıya, hatta ayrı yapıya sahip olmasından hareketle, mantıkla matematik arasında tam bir özdeşlik ilişkisi kuran ve matematiği mantığa indirgeyen tavır.

Russell, Frege ve Dedekind gibi filozof ve matematikçiler tarafından savunulan bu görüş, matematiğin temel kavramlarının mantığın kavramları aracılığıyla tanımlanabileceğini, matematiğin temel yasalarının, matematiksel aksiyomların mantık yasalarından, mantık ilkelerinden çıkarsanabileceğini belirtir. Buna göre, yapılması gereken şey, sayıları, mantıksal terimlerle ifade etmek, sayılar arasındaki ilişkileri kaplamsal yoldan kümeler arası ilişkiler olarak kurmaktır. Bu gerçekleştirildiğinde, matematik alanındaki kesinlik, tıpkı mantıksal kesinlik gibi totolojik bir karakter kazanacak ve tüm matematiksel önermeler analitik önermeler olacaktır.

2 Ahlâk alanında ise, mantığı ahlâk alanına taşıma, ahlâk alanının kendisine özgü bir mantığı olduğunu öne sürme tavrı, doğru ahlâksal yargıların, kişi bu yargıları kendi kendisiyle çelişkiye düşmeden inkâr edemediği için, zorunlulukla doğru olduğunu savunan görüş.

Lukács, Georg. 1885-1971 yılları arasında yaşamış olan Macar Marksist düşünürü ve estetikçisi. Temel eserleri arasında *Roman Kuramı, Estetik Kültür, Tarihi Roman, Tarih ve Sınıf Bilinci* adlı kitaplar bulunan Lukacs, Yeni-Kantçı Georg Simmel'in öğrencisi, Ernst Bloch, Karl Mannheim ve Marx Weber'in arkadaşı olmuştur.

Estetikte, Marksist bir gerçekçilik kuramı geliştiren Lukács, felsefede ise, irrasyonalizm, mekanik †materdecilik, ve †dogmatizmin çeşitli şekillerine karşı, diyalektiğin savunuculuğunu yapmıştır. Buna göre, Lukács, toplumsal sınıfla edebiyat formu ya da tarzı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunurken, romanın 19. yüzyılda gerçekçi olduğunu; burjuvazi, bu dönemde kesin bir zafer kazandığı için, insanın tecrübesini bir bütün olarak yansıttığını; buna karşın, 20. yüzyılda, devrimci olan işçi sınıfının yükselişinden dolayı, modernist olduğunu iddia etmiştir.

Felsefede †Hegel ve †Marks'tan çok yoğun bir biçimde etkilenen Lukács, diyalektiği, modern felsefeyi belirleyen düalizmleri, özne nesne, özgürlük zorunluluk, teori pratik ikiciliklerini aşan, tarihsel ve kategorik bir düşünme tarzı olarak düşünmüştür. O, şeyleşme teorisinin kapitalist toplumun analizi açısından büyük bir önem taşıdığını dile getirirken, şeyleşme düşüncesini, Karl Marks'ın metafetişizminin kültürel bir genellemesi olarak ortaya koymuştur. Bu genellemenin Marksizmin bir iktisat teorisinden bir *praksis* felsefesine dönüşmesini gerektirdiğini savunan Lukács için, modern felsefenin problemleri, felsefenin kategorileri gerçekte tarihsel ve toplumsal kategoriler olduğu için, tarihsel ve toplumsal problemlerdir.

Lukretius. M. Ö. 94-51 yılları arasında yaşamış olan Romalı atomcu düşünür.

Altı kitaptan oluşan ve 1-2. kitapları atomcu teoriyi, 3. kitabı ruhun ölümsüzlüğünü, 4. kitabı duyum ve düşünceyi, 5. kitabı dünyanın kökeni ve gelişimini, 6. kitabı ise çeşitli doğal fenomenleri konu alan *De Rerum Natura* adlı eseri yazmış olan Lukretius, 1 hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı ve 2 hiçbir şeyin ortadan kaldırılamayacağı ilkelerine dayanarak, maddî cismin ve boşluğun var olduğunu öne sürmüştür. Lukretius'a göre, geri kalan herşey, zamanın kendisi de dahil olmak üzere, söz konusu iki gerçeklik türünün niteliklerinden başka bir şey değildir.

Lukretius, daha sonra cismi de, bileşik ve basit diye, ikiye ayırmıştır. Bunlardan bileşik cisimler nesnelere, şeylere karşılık gelirler; buna karşın, basit cisimler atomlardır. Atomun varoluşunu öne sürdüğü için, maddenin sonsuzca bölünebilirliğine karşı çıkan Lukretius, bir yandan da atomların şekil ve ağırlıkları olduğunu, fakat renk, ses, koku ve tat gibi ikincil niteliklere sahip olmadıklarını iddia etmiştir.

Lyotard, Jean François. 1924 doğumlu çağdaş Fransız düşünürü. Postmodernizmin en önemli teorisyenlerinden biri olan Lyotard'ın temel eseri *La Condition Postmoderne* [Postmodern Durum]'dur.

Postmodernliği endüstri sonrası toplumun içinde bulunduğumuz şu anki evresine karşılık gelen bir durum ya da koşul olarak tanımlarken, modernliği de, bilim ve devleti meşrûlaştırmak amacıyla kullanılan üstanlatıların oynadığı rol ile açıklayan Lyotard, *Postmodern Durum* adlı eserinde, ileri kapitalist toplumlarda bilgi, bilim ve teknolojiyi inceler. O, burada, ulusal kimlikte olduğu gibi, bir birlik şekli olarak toplum fikrinin anlamını ve inanılırlığını yitirdiğini öne sürer. Başka bir deyişle, Lyotard, ister Durkheim'daki anlamı içinde organik bir bütün, ister fonksiyonalist bir sistem, ya da ister Marksist açıdan, temelde iki sınıfa bölünmüş bir bütün şeklinde düşünülsün, bir birlik olarak toplumun anlamını ve değerini yitirdiğini iddia eder. Her toplumun üyelerinin iyiliği, mutluluk ve refalu için varolduğu, bütünün parçaları birleştirdiği türünden üstanlatılar, ona göre, hem sosyal bağı ve hem de bilgi ve bilimin toplum içindeki rolünü meşrulaştıran bir teleoloji sağlar. Bir üstanlatı, öyleyse eylem, bilim ve toplum için, inanılırlığı olan bir hedef koyar, amaç sağlar. Daha teknik bir düzeyde, bir bilim kendi kurallarını bir üstanlatıya başvuruyla meşrulaştırıyorsa eğer, o tümüyle modernidir. Bu üstanlatılardan en etkili iki tanesi, bilginin bizatihi kendisi için istendiği ve üretildiği anlatısıyla, bilginin insanın özgürleşimi için meydana getirildiği üstanlatısıdır.

Postmodernlik, Lyotard'a göre, bilgiyle ilgili bu hedeflerin çok tartışmalı olduklarını ve amaçlarla ilgili bu tartışmayı bir karara bağlamanın sağlam bir yolu ve nihaî bir kanıtı olmadığını gözler önüne serer. Dahası, savaşlar ve savaş teknikleri, dikkati eylemin amaçlarından ziyade araçlara çekmiştir. Birleştirici üstanlatının formu ister spekülatif, ya da ister özgürleştirici olsun, bilginin meşrulaştırılması bundan böyle bir büyük anlatıya, bir üstanlatıya dayandırılamaz. İşte postmodern durum, Lyotard'a göre, toplum ve kültürdeki gelişmelerle endüstri sonrası toplumun bir sonucu olarak, üstanlatılara duyulan inancın erozyona uğramasıyla ifadesini bulur. Endüstri sonrası toplum ise, bilgi ve enformasyon teknolojisinin çok büyük bir rol oynadığı bir üretim tarzına dayanmaktadır. Bu toplumsal yapının kültürel ve entellektüel karşılığı üstanlatılar karşısındaki inançsızlıkla belirlenen postmodern bir kültürdür. Söz konusu kültür tüm tarih felsefelerine, tarihin sonsal amacuu, kaçınılmaz sonunu bilme ya da öngörme iddialarına, bu amaca götürme vaadiyle ortaya çıkan tüm politik ideolojilere kuşkuyla bakar.

Postmodernliği karakterize eden bir diğer özellik de mukayese edilemezliktir. Söz konusu mukayese edilemezlik ise, ona göre, farklı adalet ve hakikat konsepsiyonları için nesnel bir temel olma fonksiyonu görecek bir mutabakata erişmenin imkânsız olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, Lyotard'ın ifade ettiği postmodernizmde, belli bir tarihsel geleceği iyi ya da kötü diye tanımlayan değerlerin evrensel geçerliliği ile ilgili olarak bile, mutlak bir kuşkuculuk söz konusudur. Ona göre, Tanrı'nın Nietzsche tarafından ilân edilen ölümünün hemen arkasından tarihin ve ilerlemenin ölümü gelmektedir. Batı'nın araçsal akılcılığı istisna, herşeyde tam bir inanç yitimi söz konusu-

dur. Bu inanç yitimi ise, Lyotard'a göre, Aydınlanmanın doğruluk ve otorite iddialarını rasyonel olarak haklı kılma talebinin sonucudur.

O, postmodernizmin siyasî ifadesinin, totalitaryanizme karşı çıkış ya da tavır alış olduğunu öne sürer. Başka bir deyişle, postmodernliğin hemen her konudaki kuşkucu tavrı, modern devlet ve ideolojilerin belirgin bir yönünü oluşturan büyük projelerle ihtiraslı politik programlara da yansır. Yirminci yüzyıl büyük dünya savaşlarına, bürokratik olarak organize edilmiş faşist ve Stalinist soykırımlara tanıklık etmiştir. Lyotard'ın gözünde, totalitaryanizm ise, modernizmin birlik ve düzen arayışının siyasî ifadesidir.

Bütün bunlar karşısında, onun çözümü Wittgensteinci dil oyunlarının meydana getireceği heterojen ve çoksesli yapıdır. Lyotard'a göre, mutlak bir mutabakat değil de, zamansal ve yerel konsensüsler aranmalı, geçici sözleşmelerin peşine düşülmelidir. Başka bir deyişle, görüşlerinin ifade ettiği kökten kuşkuculuğa karşın, Lyotard ahlâkî ya da siyasî hiççiliğe düşmemiştir. Adaletin ne modası geçmiş, ne de kuşkulu bir değer olduğunu öne süren Lyotard, modernliğin demokratik potansiyelinin yenilenmesi ve derinleştirilmesi, onun demokratik güç ve itkilerinin diyalektik bir biçimde yoğunlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Dil oyunlarının indirgenemez çokluğunu ve çeşitliliğini benimseyen filozof, bakış açılarının çeşitliliğiyle seslendirilme hakkının yılmaz bir savunucusu olmuştur.

M

Mach, Ernst. 1836-1919 yılları arasında yaşamış Avusturyalı fizikçi ve filozof.

Empirist bir felsefe anlayışı geliştiren Mach, mantıkçı tpozitivizmin babası olarak bilinir. Zihnin duyumlarının ötesinde kalan bir şeyi bilme gücüne sahip olmadığını, bilimsel bir teorinin duyumların dışında kalan gerçek şeylerle ilgili bir bulgu olmayıp, yalnızca tecrübenin akışıyla ilgili bir öndeyi olduğunu öne süren Mach, bilimin çok farklı bir dizi deneyimi tek bir formülle betimlemek suretiyle, tasarruf sağladığını ve bizi hiç alışılmadık bir durumla karşı karşıya kalma riskinden kurtardığını söyler. Bilim bize, tümüyle yabancı ve alışılmadık olanın, deneyimler arasındaki tanıdık bir bağıntının özel bir görünümü olduğunu göstermek, alışılmamış ve bildik olmayanı alışılmış olana indirgemek suretiyle, yaşamak için gerekli olan herşeyi sağlar.

Felsefî açıdan radikal bir pozitivist olan Mach, tKant'ın eski metafiziğin değersiz fikirlerini çöpe atmış bile olsa, bazı metafiziksel kavram ve fikirlerin, bilim felsefesinde ve hatta bilimde çok etkili olduğunu savunmuştur. Geleneksel metafiziğe bu noktadan başlayarak şiddetli eleştiriler yöneltmiş olan pozitivist Mach, atomlardan ya da elektrik akıntılarından söz ederek, tecrübenin ötesine geçen bir mekaniğin işini, kendisine düşen görevi yerine getiremediğini öne sürmüştür.

Zira Mach'a göre, bilim adamı elde ettiği başarılarla atomların gerçekten varolduğunu kabul etme durumuna gelirse, bilimin verimli çalışma alanıyla metafiziğin boş ve temelsiz spekülasyonları arasındaki sınır çizgisini aşar. Atomlarla birlikte, mutlak mekân ve mutlak zaman düşüncesinden de vazgeçilmesi gerektiğini öne süren Mach, bu durumun nedensellik için de geçerli olduğunu, doğada ne neden, ne de sonucun bulunduğunu öne sürmüştür.

Temel amacı bilimdeki tecrübî olmayan metafiziksel öğeleri ayıklayacak bir bilim yorumu ortaya koyarken, temel bilim olan mekaniği yeni baştan inşa etmek olan Ernst Mach'a göre, bize bilimsel olguları doğrudan ve aracısız olarak veren tek bir kaynak vardır: Duyular. Bilim işte, duyuların verdiği bu olgular üzerine yeni baştan inşa edilmelidir. Bununla birlikte, bize duyumlarımız tarafından verilen şeyler, ona göre, cisimler, atomlar, v. b. g.., olmayıp, renkler, sesler, koku ve tatlardır. Bu nedenle bilim son çözümlemede duyumlarımızla ilgili olmalıdır.

Mach'a göre, deneyim bize sürekli olarak değişen, bağlantısız duyumlar çokluğu sağlamaktadır; bununla birlikte bu, mekân içinde hareket hâlinde olan cisimlere ilişkin kavramlarımızın dünyada nesnel bir temelinin bulunduğu anlamına gelmez. Doğa yasalarının salt kendimizi doğada, yabancı hissetmeme ihtiyacının ürünü olup, duyumu aşan tüm kavramların, ancak ve ancak çevremizi anlamamıza, denetim altına almamıza ve çevremizle ilgili olarak öndeyide bulunmamıza katkıda bulundukları için ve sürece anlamlı olduklarını savunan Mach'a göre, farklı kültürlerde, bu amaçla aynı ölçüde işe yarayan farklı kavramsal çerçevelerin kullanılma olasılığı hep vardır.

Mach, buradan hareketle, iki farklı kavramsal yapı arasında bir seçim yapma imkânımız olmadığı sonucuna varmaz. Ona göre, bir kavramsal sistem, basit ve geniş kapsamlı olup, içsel çelişkilerden bağışık olduğu takdirde, diğerinden daha iyi olmak durumundadır. Bununla birlikte, Mach'a göre, bizim buradan hareketle, doğanın kendisinin de basit ol-

duğu, bir kavramsal sistemin diğerinden daha doğru olduğu sonucuna varmamamız gerekir. Ama bir anda karşı uca geçip, bilimsel yasalarla onlara ilişkin seçimlerimizin tümüyle keyfî ve uzlaşımsal olduğunu da düşünmemeliyiz. Kavramlar sisteminin olgulara bir şekilde uydurulması gerektiğini söyleyen Mach'a göre, doğa yasaları dünyaya ilişkin tasvirlerdir.

Machiavelli, Niccoló. Siyasî amaçlara ulaşmada araçların ahlâkî olup olmaması konusuna bütünüyle kayıtsız kalma tavrı, ve amacın bütün araçları meşrûlaştırdığı inancıyla ün kazanmış olan İtalyan düşünürü. Temel eserleri: *Il Principe* [Hükümdar], *Dell'arte della guerra* [Savaş Sanatı Üzerine Konuşma].

Yeniçağın millî devlet düşüncesinin ilk ve en önemli temsilcisidir. Karışıklıklar içinde olan yurdunun kurtuluşunu onun güçlü ve birlikli bir ulusal devlet olarak ortaya çıkışında gören Machiavelli'ye göre, bir devlet bir ulusa dayanıyorsa eğer, onun yeter bir gücü var demektir. Devlet bütün gücünü bu kökten almalı, Kilise onun karşısında ve üstünde olmamalıdır.

Machiavelli, hukuğun da kiliseye bağlı olmaktan kurtarılıp, doğrudan doğruya devletin özünden türetilmesi gerektiğini söyler. O, devleti yöneten kişinin tek amacının, devleti yaşatmak ve gücünü, iktidarını arttırmaktır; devlet adamının daha yüksek bir ödevi veya görevi bulunamaz. Devlet adamının bu amaca ulaşmak için kullanacağı her araç meşrudur. Machiavelli'ye göre, din, ahlâk ve hukuk, devlete bağlı olup, gerektiğinde prens tarafından birer araç olarak kullanılabilinir.

madde [Lat. *materia*; İng. *matter*; Fr. *matière*; Al. *materie, soff*]. Duyusal evrenin kendisinden meydana geldiği, meydana gelir göründüğü, tinsel/ruhsal olmayan, fizikî, doğal, kalıcı, cisimsel, tümüyle ya da göreli olarak belirsiz olan töz. Mekânda bir yer işgâl eden, çoğunluk elle tutulabilir ve deneyimsel olarak gözlemlenebilir olup, güç kullanmak suretiyle üzerinde eylemde bulunulabilen şey.

En temel özellikleri yer kaplama, girilmezlik olan maddenin ayrıca doğası itibariyle parçacık ya da atomlardan oluştuğu, bilinemez olduğu, fizikî etkinlik ya da değişme potansiyeline sahip bulunduğu, kütlesi olduğu söylenir. Madde, bu çerçeve içinde, tüm gerçekliğin şekil almamış, belirsiz temeli; varlığın, sürekli olarak değişen sonsuz sayıdaki fenomenle sergilenen dayanağı ve deneyimin temel nedeni olmak durumundadır. Madde, yine bir şeyin fizikî ya da maddî bileşeni, bir varlığın kendisinden meydana geldiği şey anlamına gelir.

Madde, farklı filozoflar tarafından çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, maddî varlıkları, tıpkı Empedokles gibi, toprak, hava, su ve ateşten meydana gelen nesneler olarak sınıflayan Platon, dört ayrı türden maddenin karşıt özelliklerini açıklayabilmek için, yeni bir matematiksel teori geliştirmiştir. Buna göre, her nesne türü ayrı bir geometrik şekli olan atomlardan meydana gelmiştir; bu geometrik şekiller ise, küb, tetrahedron, v. b. g. türünden altı yüzlü, sekiz yüzlü, onyüzlü şekillerdir. Maddeyi, matematiğin yardımıyla ve atomcu bir anlayışla açıklayan †Platon, organizmaların aslî özelliklerini maddî terimlerle değil de, fonksiyon açısından açıklamaya çalışmış, bir organı, organizmanın yaşamı boyunca gerçekleştirmek durumunda olduğu işlev ya da rolle tanımlamaya koyulmuştur.

Bir nesnenin kendisinden meydana geldiği maddî tözle, ona yüklenen form arasında bir ayırım yapan †Aristoteles ise, bir tözün ya da cismin temel özelliklerinin nasıl açıklanabileceği, maddî gerçekliğin atomlarla mı, yoksa geometrik terimler aracılığıyla mı açıklanması gerektiği konusu üzerinde durmuştur. Bireysel bir nesnenin davranışını ve özelliklerini açıklamak için, onu herşeyden önce belli bir nesne türü olarak görmek gerektiğini öne süren Aristoteles, doğada varolan her nesne türünün, özü ya da kendi özel formu tarafından

belirlenen özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir. Onda, tözleri, bireysel varlıkları birbirinden ayırd etme problemi, niceliksel ve fiziko-kimyasal bir problemden çok, niteliksel bir sınıflama problemi olarak ortaya çıkar. Ağırlık, işte bu niteliklerden birisidir. O nesneleri toprak, su, hava ve ateş gibi dört öğeden meydana gelen ayaltı evrenle, değişime ve bozulmadan bağışık olan ayüstü evren arasında bir ayırım yapmıştır.

Aristoteles düşüncesinden yoğun bir biçimde etkilenmiş olan İslâmî düşünce geleneği içinde, madde, belli bir formu olmayan, yalnızca güç olarak varolan, gerçek bir varlıktan yoksun bulunan töz, mekânda yer kaplayan, zamanla sınırlı ve yaratılmış varlık olarak tanımlanmıştır. İslâm felsefesinde, oluşun gerçekleşmesi için, basamak basamak yükselen bir gelişmeye gerek duyulduğu için, varlık basamaklarında, aşağıdan yukarıya doğru çıkıldıkça, alttaki her kat, üstteki için, form ya da şekil alma kapasitesine sahip olan madde görevi görür.

İslâm felsefesi düşünürleri, bu çerçeve içinde dört ayrı madde türünden söz etmişlerdir: **1** Tanrısal varlığın doğrudan doğruya görünüşü, tecellisi olan ilk madde. Söz konusu madde, ruh, nefs ve doğa gibi üç ayrı varlık katının sonuncusudur. **2** Gök katlarının özünü kuran, genel olarak evreni meydana getiren, üç boyutlu, şekil alan madde. **3** Toprak, su, hava ve ateş gibi dört öğeyi oluşturan madde. **4** Belli bir formu olmakla birlikte, insanın amacına bağlı olarak, yine belli formlara sokulabilen madde.

Maddeyi özü yer kaplama olan töz olarak tanımlayan ve bundan dolayı boşluğu ve atomcu madde görüşünü reddeden †Descartes, maddenin tüm özelliklerinin, yer kaplama ya da uzamın, varolan maddî bir nesne ya da cisim kavrayışımızın zorunlu bir parçası olan niceliksel görünümleri olduğunu savunmuştur. Yer kaplamanın söz konusu görünümleri ise, süre ve zamandır. Buna göre, maddî bir şeyi düşünmek, onu, zaman içinde bir andan diğer ana kadar olan süre boyunca varolmaya devam eden bir şey olarak düşünmek anlamına gelir. Zaman ise, bu sürenin ölçülmesinden başka hiçbir şey değildir. Maddî töz kavrayışınız da, Descartes'a göre, tıpkı 'ben'e ve Tanrı'ya ilişkin bilginiz gibi, duyulardan türetilmiş olmayıp, aklın açık ve seçik düşüncelerinin bir ürünüdür.

Descartes sonrası modern felsefe ve bilimde, madde teorisi, çok büyük ölçüde Lavoisier ve Dalton'un, fizik ve kimyaya konu olan fenomenlerin, maddî tözlerin kütleleri olduğu ve parçacık ya da atomlardan meydana geldiği kabulüyle açıklanabileceği tezlerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kütlenin değişmezliğini ve dolayısıyla maddenin ortadan kaldırılamaz olduğunu kanıtlayan Lavoisier'nin çalışmalarından sonra, madde ve kütle eşanlamlı hâle gelmiş ve 'madde' Cournot tarafından, cisimlerin değişmesinden ya da tahrip olup gitmesinden sonra geriye kalan şey olarak tanımlanmıştır.

Böylelikle İlkçağ felsefesinin atomculuğu, modern bilimde yeni bir görünüş altında ortaya çıkmış, cisimlerin moleküllerden, moleküllerin de atomlardan meydana geldiği açıkça ortaya konmuştur. Maddenin bölünmesi, bununla birlikte burada son bulmaz, çünkü atom negatif elektronlardan meydana gelir ve söz konusu elektronlar da, protonlarla nötronlardan kurulu bir çekirdek çevresinde döner. Maddenin son ve nihaî öğelerini, işte bu parçacıklar oluşturur.

Söz konusu madde anlayışı, modern fizikle birlikte birtakım değişikliklere uğramıştır. Buna göre, Lavoisier'nin bulduğu ilkeler yalnızca günlük ölçülere göre doğrudur. Kütle, hızla birlikte değişmektedir; öte yandan, madde ortadan kaldırılamaz olma özelliğini de yitirmiş ve deney, maddenin yok edilebileceğini, maddenin ışınıma dönüşebileceğini, ışınımın da cisimleşerek madde hâline girebileceğini göstermiştir. Yine maddenin enerjiye, enerjinin de maddeye dönüşmesi olanaklıdır.

maddecilik [Os. *felsefei maddiye*; İng. *materialism*; Fr. *matérialisme*; Al. *materialismus*]. 1 Yalnızca maddenin gerçek olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin varolmadığını, varlığın madde cinsinden olduğunu öne süren görüş; yer kaplayan, girilmez, yaratılmamış ve yok edilemez, kendinden kaim olan, harekete yetili maddenin, evrenin biricik ya da temel bileşeni olduğunu savunan varlık anlayışı.

Evrendeki tek tözün madde olduğunu, varlığın fizikî bir nitelik taşıdığını ve evrende tinsel bir tözün bulunmadığını öne süren görüş, ve indirgemeci bir öğreti olarak maddecilik yalnızca maddeye varlık yükler, zihin ya da ruha bağımlı bir gerçeklik ya da ikinci dereceden bir varlık verir veya ruhun hiçbir şekilde varolmadığını öne sürer. Gerçek dünyanın, hâlleri ve ilişkileri itibariyle değişen maddî şeylerden meydana geldiğini savunan maddecilik, maddî bir şey ya da nesneyi ise, sadece mekân ve zaman içinde olma, şekil, büyüklük, kütle, katılık, sıcaklık türünden fizikî özellikler sergileyen bir şey olarak tanımlar.

Maddecilik, buna göre, fizikî bilimlerin belli fenomen öbeklerini yalnızca fizikî koşullara yönelerek açıklama çabasında olan maddeci metodolojisinden de yararlanarak, realist bir bakış açısıyla, insan varlıklarına duyu deneyinde sunulan dünyanın, rasyonel bir biliş tarzının kendilerine erişemediği şeyleri gizleyen fenomenal bir fantezi olmayıp, temel gerçeklik olduğunu savunan, doğadan ayrı bir kendinde şeyler dünyasının, doğanın ötesinde, dinin, önsezilerimize ve duygularımıza müracaat eden, ama akıldan destek bulmayan geleneksel batıl inançlara başvurmak suretiyle varlığını bildirdiği türden doğaüstü bir dünyanın varolmadığını öne süren görüşe karşılık gelir.

Vahye ve vahye dayanan dine, geleneksel olarak kutsanan bâtıl inançlara, ciddî araştırma ve argümanlardan çok arzuların sonucu olan kanaatlere karşı olumsuz bir tavır takınan ve tinsel bir gerçeklik olarak Tanrı'nın hiçbir şekilde varolmadığını savunan bakış açısını ifade eden maddecilik, daha özel olarak da, 2 değerler alanında, maddî zenginlik ve refahın, bedensel tatminlerin ve duyumsal hazların insanın elde etmesi ya da ulaşması gereken en temel değerler olduğunu savunur. Söz konusu popüler anlamı içinde maddecilik, insan varlığında, kendisini hazcı bir kişisel çıkar ve madde duygusuyla harekete geçiren doğuştan bir psikolojik mekanizmanın bulunduğunu ifade eder.

3 Maddecilik, zihin-beden ilişkisi konusunda ise, genel olarak zihinsel ya da tinsel olan herşeyin, geçerli bir felsefî analizle maddeye indirgenebileceği görüşüne karşılık gelir. Bu çerçeve içinde, üç tür maddecilikten söz edilebilir: Bunlardan birincisi, 3-a) zihni maddenin bir sıfatı, niteliği yapan *sıfatsal maddecilik*; 3-b) ikincisi, zihni ve zihinsel olanı maddenin ve maddî olanın bir etkisi ya da sonucu olarak yorumlayan *nedensel maddecilik* ve üçüncüsü de, 3-c) zihinsel süreçlerle olayları, özü itibariyle maddî süreç ve olaylar olarak gören *eşitleyici maddeciliktir*.

Felsefe tarihindeki farklı maddeci felsefelere öncelikle *atomculuk* örnek verilebilir. Buna göre, İlkçağ felsefesinde sırasıyla Leukippos, Demokritos, Epiküros ve Lukretius tarafından savunulmuş olan atomculuk, evrenin bileşik cisimlerden, bu bileşik cisimlerin ise, maddenin en küçük bölünemez parçasına karşılık gelen atomlardan oluştuğunu, herşeyin atomların boşluk içindeki hareketleri sonucunda ortaya çıktığını öne süren, evrende mutlak bir nedenselliğin hüküm sürdüğünü kabul eden, insan ruhunun ince atomlardan meydana geldiğini, tanrıların bile cisimsel olduklarını söyleyen maddeci bir görüştür. Atomculuğu 17. yüzyılda yeniden canlandıran ve bilimsel bir teori olarak öne süren Gassendi, atomların, Demokritos gibi, büyüklük ve şekilleri, Epiküros gibi de, ağırlıkları olduklarını savunmuş ve buna ek olarak atomların katı-

lık özelliğine sahip bulunduklarını söylemiştir. Gerçekliğin maddî bir yapıda olduğunu öne süren Gassendi, bir yandan da, atomların ezelî olmayıp, Tanrı tarafından yaratılmış olduklarını iddia etmiştir. Atomlar bir kez yaratıldıktan sonra, dünyayı meydana getirecek şekilde hareket içinde olmuşlardır.

Yalnızca mekanik değil, fakat aynı zamanda determinist bir maddeciliğin savunucusu olan İngiliz filozofu Thomas †Hobbes'un maddeciliğinin temel kategorileri zaman, mekân, hareket, nedensellik, cisim, nicelik, güç ve eylemdir. Maddenin atomlardan oluştuğunu öne süren Hobbes, 1 yeryüzü ve yıldızlar türünden gözle görülebilir cisimler, 2 yeryüzü ile yıldızlar arasındaki bütün mekâna yayılan küçük atomlar türünden gözle görülemez cisimler ve 3 evrenin geri kalanını dolduran ve hiç boş mekân bırakmayan akışkan eter türünden cisim olmak üzere, üç tür cisim olduğunu belirtmiştir.

Söz konusu İngiliz maddeciliğine karşı, Fransız maddeciliğinin en önemli temsilcisi olan P. B. Henri d'Holbach'ın maddeci sisteminin temel kategorileri ise, 1 madde, 2 hareket ve 3 nedenselliktir. Varolan herşeyin hareket hâlindeki maddeden meydana geldiğini belirten Holbach, maddenin özünün hareket ve eylem olduğunu öne sürmüştür. Maddenin sürekli hareketini açıklayabilmek için de, filozof, Yunanlıların eski dört öğe görüşünü canlandırmıştır. Cisimsel olmayan bir varlık düşüncesi †Holbach'a göre anlamsız olduğundan, ruhun ve Tanrı'nın varoluşundan söz edilemez.

Alman maddecilerine gelince... Diyalektik maddeciliği çok yoğun bir biçimde etkilemiş ve epistemolojik idealizme mutlak bir biçimde karşı çıkarak maddeci bir gerçeklik anlayışı benimsemiş olan L. A. †Feuerbach'ın mekanik maddeciliğinin temel tezleri şunlardır: 1 Bilginin nesneleri, bilen insan varlığından bağımsız bir varoluşa sahiptir. 2 Gerçekten varolan, buna göre, yalnızca hareket hâlindeki maddedir. 3 Bilgi duyularla başlar ve duyuların sonucudur. 4 Tinsel varlıkların ya da maddî olmayan varlıkların varoluşundan söz edilemez. 5 İdea ya da ideallerin varoluşundan söz edilemeyeceği gibi, bunların insanlık tarihinde belirleyici bir rolleri de yoktur.

Diğer bir maddeci Alman filozofu olan L. †Büchner, maddesiz güç, ve güçten yoksun madde olamayacağını iddia etmiştir. Enerjinin maddenin ayrılmaz, özsel bir özelliği olduğunu öne süren ve böylelikle elektromanyetik madde teorisinin doğuşuna katkı yapan Büchner, maddenin yaratılamaz ve yok edilemez olduğunu savunmuştur. Madde, geçirdiği tüm değişimlere karşın, Büchner'e göre, aynı kalır. Madde, zaman ve mekân bakımından sınırsızdır; onun başı ve sonu yoktur. Öte yandan, bir biyolog-filozof olan E. †Haeckel'in birci ya da doğalcı maddeciliğinin temel kategorileri de töz, madde ve güç ya da enerjidir. Bunlardan töz ilk, madde de ikincil kategoridir. Buna göre, yer kaplayan madde ile hareket ettirici güç olan enerji, bir ve aynı tözün iki ayrılmaz sıfatıdır.

maddeci realizm [İng. *materialist realism*; Fr. *réalisme matérialiste*]. İnsan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu kabul edip, bu nesnel gerçekliği madde cinsinden bir varlık olarak tanımlayan görüş. Algımızın, bilgilenme faaliyetimizin konusunun, biz insan varlıklarının dışında, insandan, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik olduğunu savunan, bu gerçekliği, tinsel olarak değil de, eni, boyu, derinliği olan, zaman ve mekân içinde yer kaplayan maddî ya da fizikî bir varlık olarak yorumlayan varlık anlayışı.

madde-form [İng. *matter-form*; Fr. *matière-forme*]. Ünlü Yunan filozofu Aristoteles'te varolan şeylerin statik bir açıdan, yani değişmezlik açısından ele alınmalarının sonucu olan temel ontolojik ayırım.

Tözün, yani belirli bir doğası olan bir şeyin, bir yandan niteliklerin, öte yandan da bu niteliklerin gerisinde bulunan bir dayanağın birleşiminden, bir madde

ve bir formdan meydana geldiğini söyleyen Aristoteles, her ne kadar maddeyle formu birbirinden ayırsa bile, doğada bizim hiçbir zaman maddeden yoksun bir formla da, formdan yoksun bir maddeyle de karşılaşmadığımızı belirtmeye özen gösterir.

†Platon'dan çok temelli bir biçimde ayrılan Aristoteles'e göre, varolan herşey somut bir birey olarak varolur ve herşey maddeyle formun bir birliği olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı, onun metafiziğinde, gerçekten varolan ilk ve tek varlık olarak töz, form ve maddeden meydana gelen bileşik bir varlıktır. Bu nedenle, †Aristoteles'te, Platon'da olduğu gibi, ayrı formlardan, duyusal dünyanın dışında olan bir †İdealar dünyasından söz etmek olanaklı değildir. Form, ayrı bir yerde değil de, bu duyusal dünyada ve tözün bileşenlerinden biri olarak varolur.

Aristoteles, madde ve form ayrımıyla ilgili olarak, şeylerdeki çeşitlilik ve bireyselliğin kaynağının madde olduğunu söyler. Aynı tür içine giren iki ya da daha fazla şeyin formu bir ve aynıysa, bunlar birbirlerinden yalnızca maddeleriyle ayrılırlar. Varlığın madde ve form gibi iki öğeden meydana geldiğini savunan Aristoteles'e göre, bireysel bir nesne kendi tikel niteliklerinin toplamından her zaman daha fazla bir şeydir. Başka bir deyişle, niteliklerin gerisinde, niteliklere temel olan, nitelikler için bir dayanak olma işlevi gören bir şey vardır.

Maddeyi form alma, biçim kazanabilme kapasitesi; değişen, form bakımından değişmekte olan bir şeyde söz konusu olan kalıcı ve sürekli öğe olarak, formu ise, değişmekte olan şeylerde ortaya çıkan yenilik, biriciklik olarak tanımlayan, maddenin belirsiz ve bilinemez olduğunu ve form tarafından belirlenip, form sayesinde bilindiğini söyleyen Aristoteles'e göre, madde ve form ayrımı doğada varolan herşeye uygulanmak durumunda olan bir ayrımdır.

Buna göre, örneğin bir sanatkâr tarafından yapılmış olan gümüşten bir tabağı ele alalım. Söz konusu gümüş tabakta da, başka herşeyde olduğu gibi, madde ve form olmak üzere iki öğe birbirinden ayırd edilir. Gümüş tabağın maddesi, tabağın kendisinden yapılmış olduğu gümüştür, buna karşın tabağın formu da, tabağı yapan sanatkâr tarafından gümüşe verilmiş olan yapıdır, düzenleme ya da şekildir. Bununla birlikte, aynı ayrım, Aristoteles'e göre, yalnız insan eliyle yapılmış nesneler için değil, fakat doğal nesneler, örneğin sanatkâr tarafından henüz işlenmemiş olan gümüş parçası için de söz konusudur.

Buna göre, gümüşün, kendisine benzer olan bir altın ya da bakır parçasından farklı olan, gözlemlenebilir bir yapısı, niteliği vardır. İşte bu, onun formudur. Buna karşın, gümüşün maddesi, son çözümlemede gümüşün kendisinden meydana geldiği, toprak, hava, su ve ateş gibi dört ögeden oluşur. Elbette ki, gümüşü meydana getiren ögelerin oranları, gümüşün formunun bir parçasını meydana getirir. Çünkü Aristoteles, gümüşle başka metaller ya da maddeler arasındaki farklılığı, ögelerin oranlarındaki farklılığa bağlar.

Ögelerin kendilerine, yani toprak, hava, su ve ateşin kendisine gelince, Aristoteles onların da madde ve formdan oluştuklarını söyler. Buna göre, bu öğeler sıcak ve soğuk, ıslak ve kuru gibi karşıt niteliklerden oluşan çiftler aracılığıyla açıklanırlar. Örneğin, ateşin formu sıcak ve kurudur, buna karşın toprağın formu soğuk ve ıslaktır. Onların maddeleri ise, Aristoteles'in ilk madde adını verdiği, bütünüyle belirsiz ve yapısız olan bir madde türüdür.

madde-form analizi [İng. *form and matter analysis;* Fr. *analysis de la matière-forme*]. İlk kez Yunan filozofu Aristoteles tarafından varlık felsefesinde, daha sonra da †Kant tarafından epistemolojide kullanılan ve bir şeyi hem maddesi, ham malzemesi ve hem de biçimi, özü ya da yapısı açısından ele alan analiz türü.

Madde-form analizi, †Aristoteles'ten sonra, başta †epistemoloji ve †estetik olmak üzere, çok çeşitli alanlara uygulanmıştır. Örneğin, ayırımı deneyime ve dolayısıyla bilgiye uygulayan Alman filozofu Kant'a göre, form deneyimde ve bilgide, yapısal ve bağıntısal olan herşeyi kapsar; madde ise, formun genel çerçevesi içine yerleştirilen malzemeden, duyusal niteliklerden oluşur. Bunlardan formun birlik, buna karşın maddenin çokluk ilkesi olduğunu öne süren Kant, deneyimin bir nesnesinin veya ona ilişkin bir bilginin üç bileşeni olduğunu söyler: 1 Beş duyu yoluyla alınan izlenimler, duyusal nitelikler; 2 izlenimleri bir kalıba sokan zaman ve mekân gibi sezgi formları ve nihayet, 3 saf kavram ya da kategoriler. İşte bunlardan birincisi deneyimin ve bilginin maddî bileşenlerini oluştururken, ikinci ve üçüncüler tecrübenin formel bileşenlerini meydana getirir.

maddeleşme [İng. *materialisation*; Fr. *matèrialisation*]. İlkçağ Yunan felsefesinde, ama özellikle de Aristoteles'te, ilk maddenin, hiçbir niteliği olmayan, her tür özellikten yoksun bulunan madde ya da dayanağın form kazanarak, şekil alarak cisimleşmesi, bir cisim olması. İlk maddenin 'şu' ağaç, 'şu' kitap, 'şu' insan şeklinde aktüelleşmesi, bireyleşmesi, tikelleşmesi ya da somutlaşması, duyularla algılanabilir duruma gelmesi.

maddenin sakınımı yasası [İng. *principle of conservation of matter*; Fr. *principe du conservation de la matière*]. Hiçten hiçbir şeyin doğmayacağı düşüncesine dayanan, ve evrenin ezelî-ebedî olduğunu, evrendeki enerjinin yaratılmamış ve yok edilemez olduğunu, evrendeki madde miktarının gizil ya da edimsel madde şeklinde, niceliksel olarak aynı kaldığını dile getiren temel ilke. Evrenin geri kalanından yalıtlanmış kapalı bir sistemde, madde ve enerjinin toplamının aynı kaldığını ifade eden ilke.

maddesizcilik [Os. *lamaddîyye*; İng. *immaterialism*; Fr. *immatérialisme*; Al. *immaterialismus*]. İngiliz empirist filozofu George Berkeley'in yalnızca idelerin ve ruhun varolduğunu, fakat maddenin hiçbir şekilde varolmadığını, zihinden bağımsız bir madde düşünmenin çelişik olduğunu dile getiren idealist öğretisine verilen ad.

Sözcüklerin yalnızca kendilerine karşılık gelen idelerle, özgün deneyimlerle bağlantı içinde kullanıldıkları zaman anlamlı olduğunu, kullandığınız sözcüklere idelerin karşılık gelmemesi durumunda, anlamsız konuştuğumuzu, idelerin de yalnızca duyusal niteliklerin ideleri oldukları için, tikel bir duyu-algısına, bir deneye benzer bir şeye karşılık gelmeyen bir terimin anlamlı olmadığını söyleyen Berkeley, bu durum için bir istisna oluşturan terimlerin, tin, ruh ya da zihin terimiyle Tanrı terimi olduğunu iddia eder. O, madde ya da maddesel tözün de, kendisine tikel ve belirli bir idenin, bir deney ya da duyu-algısının karşılık gelmediği bir terimin anlamsız olduğu tezi için, bir istisna olabilmesini kabul etmez ve dolayısıyla maddenin varolmadığını savunur.

Berkeley maddesizciliğinin, maddeyi hem †Locke'un yaptığı gibi, yalnızca, insan tarafından algılanamayan şekil, yer kaplama, hareket ve sükûnet gibi birincil niteliklere sahip olan bir varlık olarak gördüğümüz, ve hem de onu †Platon ve †Aristoteles'in yapmış oldukları gibi, sadece potansiyel olarak varolan tümüyle belirsiz ve olumsuz bir varlık olarak tanımladığımız zaman, geçerli olduğunu belirtir. Buna göre, birinci alternatif söz konusu olduğunda, maddenin hem insan zihninden bağımsız olduğuna inanmak ve hem de yer kaplama, şekil, hareket ve sükûnet gibi niteliklere sahip olduğunu söylemek bir çelişki içerir. Zira şekil, yer kaplama, hareket ve sükûnet terimleri tıpkı renk, ses, koku ve tat terimleri gibi duyusal nitelikler için olan terimlerdir.

Başka bir deyişle, yer kaplama, şekil, hareket ve sükûnet gibi birincil nitelikler renk, ses, koku ve tat gibi ikincil niteliklerden duyusal nitelik olmak baka-

ınından farklılık göstermezler. Duyusal nitelikler oldukları için de, bunlar doğaları gereği insan zihninden bağımsız olarak varolamayan idelerdir. Ve bir şeyi hem, duyusal nitelik ya da ide olduğu için, insan zihninden bağımsız olarak varolamayan bir şey olarak ve hem de insan zihninden bağımsız olarak varolan bir şey olarak düşünmek bir çelişkidir.

Çelişkiden kurtulmanın tek yolu, Berkeley'e göre, maddeye deneyiınizdeki duyusal niteliklere karşılık gelen hiçbir nitelik atfetmemekten geçer. Bu yapıldığı zaman da, ikinci alternatifte olduğu gibi, maddenin teorik bakımdan da pratik bakımdan da hiçbir önemi kalmaz, yani madde açıklama gücünü kaybeder. Başka bir deyişle, madde kendisinde hiçbir niteliği olmayan bir varlık olarak, tümüyle olumsuz ve belirsiz biçimde tanımlandığı zaman, o açıklama işlevi bulunmayan, fakat kendisi açıklanmaya muhtaç olan bir varlık durumuna düşer. Maddeye bu durumda deneysel bir olguyu açıklamak için gerek duyulmaz ve o, deneysel bir olguyu açıklamak söz konusu olduğunda, maddeyi bütünüyle yok sayan bir anlayışın sağlayacağı bir açıklamadan daha basit ve kolay bir açıklama getiremez.

maddî açıklama [İng. *material explanation*; Fr. *explication matérielle*]. Bir şeyi kendisini oluşturan maddesiyle açıklama tarzı; bir şeyin, yalnızca maddesiyle açıklanabileceğini dile getiren açıklama türü.

Maddî açıklamanın, özellikle Aristoteles'in felsefesi ya da metafiziğinde aynı zamanda maddî neden olarak anlaşılması gerekir. Maddî açıklamayı dört açıklama türünden biri olarak dile getiren Aristoteles, örneğin ağacın, o filan maddelerden meydana geldiği için, büyüdüğü şekilde büyüdüğünü söyleyecektir.

Maddeci yaklaşımda ön plâna çıkan bu açıklama türüne, anti-maddeci bir filozof olan †Aristoteles şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre, ınaddî açıklama yararlı ve ilginç olmakla birlikte, hiçbir zaman yeterli olamaz, zira bu tür bir açıklama bize bir şeyin gerçekte ne olduğunu hiçbir zaman söyleyemez. Başka bir deyişle, maddelerin bir listesi, kendi başına, bize büyümesini açıklamaya çalıştığımız şeyin ne olduğunu, bu maddelerin hangi yapıyı meydana getireceğini ortaya koyamaz. Dolayısıyla, maddî açıklama, formel ve teleolojik bir açıklamayla tamamlanmalıdır.

Maddî açıklama, sosyal bilimler alanında ya da daha çok sosyolojide, toplumsal fenomenlerin nedenleri olarak, başka hiçbir şeyi değil de, salt ekonomik ilişkileri gören açıklamayı ifade eder. Bu tür bir açıklama ise, toplumsal ilişkilerin temel nedenini fikirlerde bulan idealist açıklamanın tam karşısında yer alır.

maddî nesne [İng. *material object*; Fr. *objet matériel*]. Madde olarak varolan, maddî ve fizikî nitelikler taşıyan varlık.

Bir birlik olarak görülen ve şekil, büyüklük, zaman ve mekân içinde varoluş, kütle, hareket gibi fizikî özellikleri ve renk, katılık, tatlılık, ağırlık, yumuşaklık gibi duyumlanan ikincil nitelikleri olan, insanın algısından bağımsız olarak varolan, fizikî değişmeye uğrayan ve başka varlıklarla nedensel bir ilişki içinde bulunan şey, varlık, cisim.

mağara benzetmesi [İng. *allegory of the cave*; Fr. *allégorie de la caverne*]. Platon'un *Devlet* adlı diyalogunda ortaya koyduğu genel bilgi ve eğitim anlayışını mecazî bir dille ifade edip, somutlaştırmak için kullandığı istiare; onun kendi bilgi ve eğitim anlayışını ifade ederken, zamanının eğitim anlayışını eleştirmek, insanlık hâlini ifade etmek üzere kullandığı ünlü eğretileme.

Benzetmeye göre, ışığa açılan uzun bir girişi olan bir yeraltı mağarasının en dibinde, insanlar çocukluklarından beri, ayaklarından ve boyunlarından zincire vurulmuş olarak hareketsiz bir şekilde oturmakta ve yalnızca önlerini görebilmektedirler. Onların arkasında,

yüksekte bir yerde bir ateş yanmakta ve ateşle bu insanlar ya da mahkûmlar arasındaki yolda, küçük bir duvar ya da perde bulunmaktadır. Duvar ya da perdenin arkasında ise, konuşarak ya da sessizce, ellerinde türlü türlü araçlar, taştan ya da tahtadan yapılmış insana, hayvana ve daha başka şeylere benzer kuklalar taşıyan insanlar geçmektedir.

Mağaranın, Platon'un anlatımına göre, en dibinde oturan mahkûmlar, yalnızca, ateşin aydınlığıyla perdeden duvara vuran gölgeleri görebilmektedirler. Ellerinden, ayaklarından ve boyunlarından zincire vurulmuş, hiçbir şekilde kımıldanmayan bu mahkûmlar mağaranın duvarındaki gölgeleri, duvara gölgesi vuran nesnelerle karıştırmakta, perdenin arkasından yankılanan seslerin duvardaki doğrudan doğruya gölgelerden geldiğine inanmaktadırlar. Bu mahkûmların sahip oldukları bilgi, onların gözleriyle ve kulaklarıyla kazandıkları duyusal bilgidir ve bu görsel bilgi duvardaki gölgelerin, yani görünüşlerin bilgisidir.

Mağaranın en dibinde, her yerlerinden zincirlere vurulmuş olarak yaşayan bu mahkûmlardan biri, zincirlerinden bir şekilde kurtarılıp ayağa kaldırılsa ve önce, yüzü duvarda gölgelerini gördüğü nesnelerin kendilerine ve ışık kaynağına çevirilse ve o nihayet mağaranın dışına çıkartılsa, onun bu dönüşümü hiç kuşku yok ki çok sancılı olacaktır. İnsan için yanılgılardan kurtulmak, eski alışkanlıkları terketmek çok güç olduğundan, o muhtemelen yeni duruma alışamayacak ve daha önce görmüş olduğu şeyler, ona daha gerçek görünmeye devam edebilecektir.

Benzetime bilgi açısından yorumlanacak olursa, mağaranın içinin ve burada söz konusu olan bilgi tarzının, Platon'un gerçek bilgi olarak görmeyip küçümsediği duyusal bilgiye karşılık geldiği söylenebilir. Buna göre, duyusal dünyanın değişen nesnelerini konu alan, çokça televizyon seyredip ikinci elden malûmatlarla yetinen ve görünüşlerin gerisindeki gerçekliğe hiçbir zaman nüfuz edemeyen ortalama insanın hali, mağaranın dibinde zincirlere vurulmuş olarak yaşayan mahkumların haline benzemektedir. Başka bir deyişle, aynı durum az ya da çok insanların çoğu için söz konusu olduğundan, insanlar kendi mağaralarının içinde mahkûm durumda, görünüşler arasında, gerçekliğin epeyce uzağında yaşamaktadırlar.

mahlûk. İslâm dininde, halk olunmuş, yaratılmış varlığa verilen ad.

Buna göre, varlığı, 1 gerçek olup, ezelî ve ebedî bir nitelik taşıyan, özü gereği varolan, kendisinden başka bir nedene dayanmayan tanrısal varlık dünyası ve 2 Tanrı'nın varlığının dışında kalan varlıklardan meydana gelen duyusal dünya diye ikiye ayıran İslâm düşüncesinde ikinci kategoriye giren, yani Tanrı dışında kalan tüm varlıklar mahlûktur. Mahlûk, İslâm felsefesinde, cansızlar, bitkiler ve canlılar olarak üçe ayrılır. Canlılar kategorisinin en tepesinde ise insan bulunur.

mahsusat. Tasavvuf inancında, insanın beş duyu yoluyla algıladığı değişen varlık alanını tanımlamak için kullanılan terim.

Buna göre, gökler, yeryüzü ve bütün bir algılanabilir varlık dünyası, mahsusat kavramıyla dile getirilir. Söz konusu duyusal dünya, duyulara dayandığı için, zaman ve mekânla sınırlanmıştır; öte yandan, mahsusat, yaratılmış olup, geçicidir; onun bir sonu vardır ve mahsusat, göreliliğe dayanıp, mutlak hiçbir şey içermez. Terim, Platon'un duyusal dünya ve akılla anlaşılabilir İdealar dünyası arasındaki ayrımına dayanmaktadır.

Maine de Biran. 1766-1824 yılları arasında yaşamış olan Fransız filozofu.

Temel eserleri arasında, *Influence de l'Habitude sur la Faculte de Penser* [Alışkanlığın Düşünme Yetisi Üzerindeki Etkisi], *Le Décomposition de la Pensée* [Düşüncenin Oluşumu Üzerine], *Apperception immédiate* [Dolayımsız Tamalgı] ve *Rapports du Pysique et du Moral* [Maddî

olanla Tinsel olanın İlişkilerine dair] gibi kitaplar bulunan Maine de Biran, insan düşüncelerinin kaynağıyla dildeki ifadesini ve akılyürütmedeki birleşimlerini araştıran Fransız ideolojistleri ve nihayet, Fransız tinselcileri arasında yer alır.

Toplumsal sözleşme görüşünün savunucusu Rousseau'dan değil de, *Confessions* [İtiraflar]'ın yazarı Rousseau'dan çok etkilenen De Biran, onunla birlikte, insanın hayvanlardan, özgür bir özne olmak bakımından farklılık gösterdiğini öne sürmüştür. Buna göre, Maine de Biran, †Descartes'ın *Cogito ergo sum*'unu, *Volo ergo sum* (İrâde ediyorum, o hâlde varım) şeklinde yeniden düzenlemiştir. Bu çerçeve içinde, bilincin fenomonolojisi olarak tanımlayabileceğimiz bir görüş geliştiren Maine de Biran'a göre, bilinç, †Condillac'ın yaptığı gibi, yalnızca dönüşüme uğramış dış kaynaklı duyumlar aracılığıyla açıklanamaz. İnsan bilinci, istemli çabaya, insanın dirençle karşılaşan etkinliğine bağlanmalıdır.

Metafiziğin, dirençle karşılaşan istemli çabayla ilişki içinde, etkin ben olarak öznenin varoluşunu ortaya koyduğunu öne süren Maine de Biran'a göre, özne kendisini, bir neden, etkin bir güç olarak algılar. Başka bir deyişle, etkin bir ben olarak öznenin varoluşu, insana sezgide verilir. Bu ben fenomenal bir ben olduğundan, Maine de Biran bu noktada kalmaz. O, bilincin sezgide verilen, istemli çabayla ortaya çıkan bu benin, numenal ve tözsel bir ruhun ya da mutlakın fenomenal tezahürü ya da ifadesi olduğunu söyler. Bununla birlikte, söz konusu numenal benin varoluşu, bilgi değil de, inançla ilgili bir konudur.

Yaşamının son dönemlerine doğru, daha çok dinî nitelikli bir felsefeye doğru kayan Maine de Biran, yine de, insanın içsel yaşantısının filozofu olarak kalır ve temkinli davranarak, insanın sezgi ya da tamalgıda verilen fenomenal beninin, mutlak ya da tözsel ruhun bir tezahürü olduğu düşüncesinden tüm fenomenleri, onların varoluşlarının nedeni olan Mutlak ya da Tanrı'nın tezahürü olarak görme düşüncesine geçmez.

makam. Tasavvufta, Tanrı ile insan arasında, zaman içinde aşılmak durumunda olan birtakım manevî basamaklar bulunduğunu öne süren Yeni Platoncu gizemcilikten geçen bir anlayış olarak, insanın sahip olduğu bilgi ve kazandığı irfanın sonucu olarak elde ettiği önem ve değere göre bulunduğu tinsel mevkiye verilen ad.

Makam, Tasavvufta, ayrıca en aşağıda bulunan varlık katından en olgun denilen varlık katına yükselmek için aşılması gereken manevî basamakları gösterir.

makinedeki hayalet [İng. *ghost in the machine*; Fr. *fantôme dans la machine*]. Çağdaş İngiliz filozofu Gilbert Ryle'ın Descartes'ın zihin-beden ikiciliğini, radikal düalizmini ifade etmek için kullandığı deyim.

Buna göre, insan bedeni oldukça karmaşık ve ayrıntılı bir makine iken, yalnızca cisimsel olmayan bir ruhla birleştiği zaman bir kişi hâline gelmektedir.

makine insan [İng. *man of machine*; Fr. *homme machine*]. Fransız duyumcu ve maddeci filozofu †Lamettrie'nin düşüncenin belli bir biçimde düzenlenmiş maddede bulunan hareketin sonucu olduğunu, hayvanla insan arasındaki farklılığın, niteliksel değil de, niceliksel olduğunu, insanın, yalnızca çarklarının karmaşıklığından dolayı farklı ve gelişmiş göründüğünü ifade eden 1748 tarihli kitabının başlığı.

Felsefesinde, gerçekten varolanın yalnızca madde olduğunu göstermeye çalışan Lamettrie'ye göre, hayvan, bir ruhu olmayan, yalnızca sinir sistemi ve beyni sayesinde duyumlayan, algılayan, hatta yargılayan bir varlıktır. Hayvan, ruhtan yoksun bir varlık olarak duyumluyorsa eğer, Lamettrie'ye göre, insanı bir de ruhla donatmak için hiçbir neden yoktur. Çünkü insanın duyarlığı, irâdesi, zekâsı, hayvanın buna karşılık gelen

fonksiyonlarından biraz daha yüksek olan fonksiyonlardan başka hiçbir şey değildir.

Condillac insanın evrensel doğa düzeni içinde bir istisna, ayrı ve ayrıcalıklı bir tür olmadığını söyler. Doğanın yasaları tüm varlıklar için aynıdır. Bu bakımdan insanla hayvan, bitkiyle cansız varlık arasında hiçbir fark yoktur. İnsan da ruhsuz bir makinadır, ama yalnızca hayvandan daha karmaşık olan bir makinadır.

makrokosmos [İng. *macrocosm*; Fr. *macrocosme*; Al. *macrocosmus*]. Aktif, yapı kazanmış bir bütün olarak düşünülen evren. Mikrokosmos diye adlandırılan insanla karşıtlaştırılan, insana birçok bakımdan benzer olduğu varsayılmakla birlikte, insandan çok daha büyük olan kompleks bütün. Küçükevren olarak görülen insanın kendisi gibi, akla, akıl ilkelerine göre düzenlendiği, insan gibi canlı ve bilinçli olduğu düşünülen kompleks yapı, doğası insan varlığına tam olarak yansıyan tanrısal bir varlığa karşılık geldiği varsayılan bütün.

Tıpkı rasyonel düşüncenin insan varlığındaki denetleyici ve yol gösterici güç olması gibi, evrenin de tek bir tinsel ilke tarafından düzenlenmiş olduğu fikri, düşünce tarihinde, bir yandan dünyanın insan tarafından anlaşılabilir olduğu ve bilimsel araştırma için uygun bir yapıda bulunduğu inancına, bir yandan da bu ruh ya da tinsel ilkeyle mistik bir birliğe ulaşmak için çalışma arzusuna yol açmıştır.

maksim [İng. *maxim*; Fr. *maxime*; Al. *maxime*]. Genel olarak, bir bireyin benimseyebileceği, ya da bireye, eylemlerinde iyi bir yol gösterici olarak kabul etmesi tavsiye edilen davranış kuralı. Mantıktaki, genel bir kabul gören iddia ya da kural. Kant'ın ahlâk felsefesinde, ahlâkî özne için geçerli olduğu görülen pratik bir ilke.

Söz konusu anlamı içinde, maksim pratik bir yasadan farklılık gösterir, çünkü pratik yasa nesnel olarak ya da tüm akıllı varlıkların irâdeleri için geçerli olan yasa olarak görülür. Kant'a göre, ahlâk aynı zamanda irâdenin öznel maksimi hâline gelen nesnel yasalardan oluşur. Bundan dolayı, o ahlâksal buyruğunu 'Maksimin herkes için geçerli bir evrensel yasa olacak şekilde eyle!' diyerek ifade etmiştir.

makulat. İslâm düşüncesinde, varlığın genel ilkelerine, Aristoteles'in kategorilerine verilen ad.

Makulatı, eşya ya da varlık için genel geçerliliği olan kesin ve değişmez ilkeler olarak yorumlayan İslâm düşüncesi, zaman zaman Aristotoles etkisi altında kalırken, tüm kategorileri töz (cevher), ilinek (araz) ve hayyiz (mekânda yer kaplama)'e indirgeme tavrında olduğu gibi, zaman zaman da Stoacıların ve Plotinos'un etkisi altında kalmıştır.

Makyavelizm [İng. *Machiavelism*; Fr. *Machiavelisme*]. 1469-1527 yılları arasında yaşamış olan İtalyan düşünürü Machievelli'nin, devletin ya da devlet adamının, özellikle dış ilişkiler söz konusu olduğunda, ülkesinin yararına olabilecek her eylem ve hareket tarzının meşrû olduğunu, amacın aracı meşrûlaştırdığını dile getiren politik ilkesine ya da her türlü ahlâk ilkesini hiçe sayan siyasî görüşüne verilen genel ad.

Ulusal devlet düşüncesinin ilk büyük temsilcisi olan Makyavelli, devleti dinî temellerinden koparmış ve devletin herhangi bir amaç ya da idealin aracı olmadığını söylemiştir. Devletin kendi içinde bir amaç olduğunu, devletin egemenlik için varolduğunu öne süren filozof, her şeyin, egemenlik amacını gerçekleştirmek için bir araç olduğunu, insanların değerli bulduğu herşeyin, bu amaca hizmet ettiği ölçüde iyi ve değerli olup çıktığını, yöneticinin, devletin egemenliğini tesis edebilmek için her yola başvurabileceğini belirtmiştir.

Malebranche, Nicholas. 1638-1715 yılları arasında yaşamış olan Fransız filozofu. Temel eserleri: *Recherche de la Vérité* [Hakikatin Araştırılması], *Traité de la*

Nature et de la Grâce [Doğa ve Tanrı'nın İnayeti Üzerine] ve *Entretiens su la Métaphysique et la religion* [Metafizik ve Din Üzerine Görüşmeler].

Malebranche, gerçek Hristiyan felsefesi olarak gördüğü Descartes felsefesine bağlanmış ve †Geulincx gibi, zihin-beden ilişkisi üzerinde durmuştur. O, iki farklı özle tanımlandığı için, aralarında ortak hiçbir nokta bulunmayan ve bu nedenle birbirine bağlanamayan iki töz, yani zihin beden ilişkisi konusunda, Tanrı'nun ruha, bedensel süreçleri birer vesile ya da araneden olarak kullanmak suretiyle ideler koyduğunu, zihinle beden arasındaki gözle görülür bağın Tanrı'nın müdahalesiyle kurulduğunu savunan okkasyonalist görüşü geliştirmiştir.

Buna göre, †Descartes'ın etkileşimciliğinden farklı olarak, iki tözden hiçbirinin diğeri üzerinde eylemde bulunamayacağını düşünen Malebrancahe'a göre, zihinle beden arasında bir karşılıklılık, bir tekabüliyet vardır. Zihin düşünür, fakat tam ve gereği gibi konuşulduğunda, bedeni hareket ettiremez. Beden ise, Malebranche'a göre, ruh tarafından kendisine şekil verilmiş olan bir şey olmayıp, ruha Tanrı tarafından uydurulan, ayarlanan bir makinedir.

Etkileşimciliği reddeden Malebranche, †okkasyonalizmiyle psiko-fiziksel paralelizme çok yaklaşmıştır. O, bu çerçeve içinde, tinsel varlıkların irâdesinin, dünyadaki en küçük bir varlığı bile hareket ettiremeyeceğini söylemiştir. Zira, Malebranche'a göre, bizim, örneğin kolumuzu hareket ettirme isteğimizle, kolumuzun hareketi arasında, zorunlu hiçbir bağlantı yoktur. Kolumuzun biz istediğimiz zaman hareket ettiği ve bizlerin kolumuzun hareketinin doğal nedeni olduğumuz doğrudur. Fakat ona göre, doğal nedenler gerçek nedenler değildirler.

Şu hâlde, bizim istek ya da irâdemiz, Malebranche'a göre, bir vesile ya da raslantısal bir nedenden başka bir şey olamaz, çünkü biz, kolumuzu nasıl hareket ettireceğimizi kesinlikle bilemiyoruz. Gerçek nedensel gücün eylemde bulunduğunu ve nasıl eylediğini bilen varlık olması gerektiğini düşünen Malebranche'a göre, benim kolumun hareketinin gerçek nedeni olmaın fikri çelişik bir fikirdir. Zira, gerçek bir neden, zihnin kendisiyle sonucu arasındaki zorunlu bağlantıyı keşfettiği bir nedendir.

Gerçek bir neden olmanın yaratıcı bir nedensel güç olmak olduğunu söyleyen Malebranche'a göre, hiçbir insan yaratıcı olamaz. Dahası, Tanrı yaratma gücünü insana aktarmış da değildir. Öyleyse, tek ve gerçek bir neden vardır ve o da Tanrı'dır. Fizikî nesneler arasındaki ilişki içinse, Malebranche, iki cisim çarpıştığı zaman, ikisi arasında nedensel bir ilişki bulunmadığı için, birinin hareketinin diğerinin hareketini etkileme gücüne sahip olmadığını iddia etmiştir. Onun †Hume'un görüşüne çok benzeyen nedensellik görüşünün mantıksal sonucu, 'bizim herşeyi Tanrı'da gördüğümüz' sonucudur, zira dış dünyadaki nesneler bizde, bir ide ya da düşünce meydana getiremeyeceği için, tüm idelerimiz Tanrı'dan çıkar.

Malebranche işte, bu öğretiyi sınırlı varlıklar olarak bizim ezelî-ebedî ve zorunlu doğrulara nasıl sahip olabildiğimiz olgusunu açıklamak için kullanmıştır. Başka bir deyişle, bizim bir şeyi bildiğimiz zaman, Tanrı'nın zihnindeki ideleri bildiğimizi söyleyen Malebranche'a göre, bizi aydınlatmak suretiyle, bir şeyi bilme olanağı veren Tanrı'dır.

Malthusçuluk [İng. *Malthusianism;* Fr. *Malthusianisme*]. 1766-1834 yılları arasında yaşamış olan İngiliz iktisatçısı T. R. Malthus tarafından savunulan ve doğumların kısıtlanması gerektiği öğretisine verilen ad.

Dünyadaki nüfusun gıda kaynaklarına kıyasla çok daha hızlı arttığını, dünyada, gıdanın yalnızca aritmetik bir tarzda arttığı yerde, nüfusun geometrik olarak arttığını, dünyadaki nüfus artışının büyük boyutlara ulaşacağını, kaynakların herkes için yeterli olmaya-

cağını, nüfus artışının yoksulluk, açlık gibi toplumsal problemlerin en büyük nedeni olduğunu savunan Malthusçuluğa göre, hızlı nüfus artışı yoksul toplumlarda gerçekleşir. Bu problemle baş edebilmek için, doğum kontrol programına ihtiyaç vardır.

maneviyat. Platoncu ve Yeni-Platoncu felsefenin etkisini hisseden İslâm felsefesinin varlık alanında benimsediği ikici görüşün sonucu olan ayrımın bir ucunu meydana getiren, ve maddiyat kapsamı içinde olup, zamanla mekân içinde bulunan varlık türlerinin karşısında yer alan varlık türlerinin meydana getirdiği varlık alanı.

Buna göre, manâ kavramı ile dile getirilen ve zamanla mekân türünden sınırlayıcı yapıların ötesinde olan ruh, can, zekâ, zihin, yaşam, bilgi, anlam, kavram ve ideal nesne türünden tüm varlıklar maneviyatın kapsamı içine girer.

Manişeizm [İng. *Manichaeism*; Fr. *Manichéisme*; Al. *Manichäismus*]. M. S. 3. yüzyılda İran'da Mani tarafından kurulmuş olan ikici dinsel hareket.

Zerdüşt inançlarıyla eski Mezapotamya dinlerinin bir sentezinden meydana gelen ikici bir din olarak Manişeizm, hem evrenin kendisini ve hem de insan varlığını, iyilikle kötülüğün, hayırla şerrin savaş alanı olarak görür. Bu iki temel ve karşıt güçten iyilik ışık, aydınlık ve ruh, kötülük ise karanlık, beden ve madde olarak ortaya çıkar. Bir beden ve bir de ruhtan mürekkep olan insan varlığının mutluluğu, söz konusu iki karşıt güç arasındaki dengeye bağlıdır. Buna göre, insan, iyilikle kötülüğün kaynaşması ve son çözümlemede iyiliğin zaferi olarak görülen mutluluk hâline, bir yandan bilgi ve sezgi yoluyla, bir yandan da ahlâkî erdemlerle, yani bir tür çilecilik ve başka insanları sevmek suretiyle ulaşabilir. Maddenin ve bedenin kötülüklerine karşı din yardımıyla ayakta kalabilen ruh, ölünce Adil Yargıç tarafından yargılandıktan sonra ya cennete gider ya da maddeye dönüşerek sürekli bir mutsuzlukla belirlenir.

mantığın işlevi [İng. *function of logic*; Fr. *fonction de la logique*]. Geçerli akılyürütmeyi, düzgün düşünmeyi konu alan bilim ya da disiplin olarak mantığın yerine getirdiği işlev ya da sağladığı yararlara, mantık biliminin gerçekleştirdiği fonksiyonlara işaret eden terim.

Mantığın işlevlerinin ne olduğu konusunda farklı görüşler öne sürülmüş olmakla birlikte, mantığın esas işlevi, daha doğru bir biçimde akıl yürütmeyi ya da tartışmayı öğretmek olmayıp, geçerli çıkarımın genel doğasını ya da yapısını anlaşılır hâle getirmek ya da açıklamaktır. Buna göre, bilimin temel amacı, şeyleri meydana getirmek ya da yaratmak değil de, insanların şeyleri anlamasını sağlamaktır.

Astronomi hiçbir zaman, yıldızları ya da yıldız sistemlerini meydana getirmek veya yıldızlara izleyecekleri yörüngeleri öğretmek iddiasında olamaz; onun amacı yıldızları ve yıldızların hareketlerini betimlemek ve açıklamaktır. İnsanlar fizyolojiden, kendilerine yemeyi ve içmeyi, yürümeyi ve koşmayı, v. b. g., öğretmesini beklemezler. İnsanlar bunları, fizyolojinin yardımı olmadan yapamasaydılar eğer, fizyolojinin kendisi hiçbir zaman ortaya çıkamazdı. Aynı şekilde, insanlar mantığın yardımı olmadan doğru bir biçimde akıl yürütebilirler ve gerçekte yürütmektedirler de; insanlar bunu yapamasaydılar eğer, mantığın kendisi varolmazdı.

İnsanın doğasında varolan akıllılıktır ki, mantığın kendisini olanaklı hâle getirmiştir. Mantığın temel amacı, insanlara doğru bir biçimde akıl yürütmeyi öğretmek değil de, onlar doğru bir biçimde akıl yürüttükleri zaman, ne olup bittiğini, ve bazı akılyürütmelerin niçin yanlış olduklarını açıklamaktır. Tıpkı, böylesi bir yararlılık her ne kadar bilimlerin temel amacı olmasa da, bilimlere ilişkin bilginin şu ya da bu şekilde yararlı olması gibi, mantığa ilişkin bilgi de, aynı zamanda, insanın ulaştığı sonuçları kontrol etmesinde ona yardımcı olabilir.

mantık [Yun. *logike*; İng. *logic*; Fr. *logique*; Al. *logike*]. 1 Geniş anlamı içinde, öncül ya da öncüllerden bir sonuca giden akılyürütmenin yapısıyla ilkelerini konu alan bilim dalı. Düzgün düşünme, doğru düşünme kurallarının ve formlarının bilgisi. Bir şeyin başka bir şeyden çıktığı ya da başka bir şeyin sonucu olduğu bağıntıları inceleyen formel disiplin.

Söz konusu olan, konu alınan akılyürütme türüne göre, farklı mantıklardan söz edilebilir. Buna göre, tümdengelimsel akılyürütmeyi konu alan mantığa *dedüktif*, tümevarımsal akılyürütmeyi konu alan mantığa *tümevarımsal*, pratik akılyürütmeye dayanan mantığa ise *deontik mantık* adı verilir.

2 Mantık daha dar bir çerçeve içinde, çıkarım ya da dedüktif akılyürütmenin ilkelerini ya da kanıtlama yöntemlerini araştıran formel disipline karşılık gelir. Başka bir deyişle, geçerli akılyürütmeyi konu alan, geçerli akılyürütmenin sistemleştirilmesini amaçlayan mantık, konusunun içeriği değil de, formu üzerinde yoğunlaştığı için *formel mantık* ve *felsefî mantık* olarak ikiye ayrılır.

Formel mantığın en önemli işlevi, çeşitli konuları aksiyomatize etmek, geçerli çıkarım kalıpları içinde sınıflamaktır. Söz konusu formel mantık, 've', 'ya da', 'ise' gibi eklemlerle birleştirilen önermeleri konu alan önermeler mantığıyla, farklı önerme türleri arasında bir ayırım yapan yüklemler mantığından oluşurken, felsefî mantık formel mantıkta geçen kavramları analiz eder.

Öte yandan, mantığın doğası ve kapsamını ele alan felsefe dalına *mantık felsefesi* adı verilir. Buna göre, mantık felsefesi mantığın mahiyetini, onun bilgiyle olan ilişkisini, mantık ile dış dünya arasındaki ilişkiyi araştırır. Mantığın akılyürütmeleri konu aldığı kabul edildiğinde, argümanların unsurlarını tartışan, akılyürütmede öncüllerin sonucu desteklediğine kimin karar verdiği problemi üzerinde duran mantık felsefesi, yine mantığın semantikten nasıl farklılaştığını ortaya koyar.

mantıkçı empirizm [İng. *logical empiricism*; Fr. *empirisme logique*; Al. *logischer empirismus*]. Viyana Çevresinin önde gelen bazı filozoflarının, örneğin başta Rudolph Carnap'ın, Hitler'in Almanya'da iktidarı ele geçirmesiyle birlikte, Amerika'ya göç etmelerinden sonra, özellikle A. B. D.'de mantıkçı pozitivizmin yerini alan, Viyana Çevresinin mantıkçı pozitivizmini sürdürmekle birlikte, onda bazı değişikliklere giden felsefe akımı.

Bu akım, felsefî ve bilimsel problemlerin çözümünde, modern mantıksal analizlerden yararlanmak gerektiğini; zira felsefenin geleneksel problemlerinin, bilimin konu aldığı olgusal problemler ve felsefenin ele aldığı kavram analizi ve metodolojiyle ilgili problemler olarak iki başlık altında toplanabileceğini; bu sınıflamanın dışında kalan tüm problemlerin anlamsız olduklarını; formel mantık sistemlerinin ilkeleriyle tümevarımsal akılyürütmeyi deneyim yoluyla kanıtlamak imkânsız olduğundan, empirizmin de bir sınırı bulunduğunu, (mantıksal doğrular dışında kalan) tüm önermelerin duyu verileriyle ilgili temel önermelere indirgenebilir olduğunu savunur.

mantıkçı pozitivizm [İng. *logical positivism*; Fr. *positivisme logique*; Al. *logischer positivismus*]. Klâsik †pozitivizmin, bilimsel empirizm ya da bilimsel pozitivizm olarak da bilinen, 20. yüzyıldaki devamına verilen ad. Temsilciğini Herbert Feigl, Philipp Frank, Moritz Schilick, Rudolph Carnap ve A. J. Ayer gibi filozofların yaptığı mantıkçı pozitivizmin belli başlı tavır, tez ve görüşleri şöyle sıralanabilir:

Bir tümce ya da önermenin bilişsel ya da bilgisel bir anlama sahip olup olmadığını belirlemede temel ölçüt olarak †doğrulanabilirlik ilkesi benimsenmelidir. Buna göre, bir tümce ya da önermenin bilişsel anlamı, o tümce ya da önermenin doğrulanabilir olmasına bağlıdır. Bir tümce ya da önerme, en azından ilke olarak empirik yoldan doğrulanabilirse eğer, anlamlı, aksi takdirde anlamsızdır.

Matematik ve mantığın tüm önermeleri, tanım gereği doğru olan analitik önermeler ya da totolojilerdir. Bununla birlikte, matematik ve mantığın önermeleri, bilgi bakımından anlamlı ve doğru olan önermeleri düzenleyip organize etmede son derece yararlı olan önermelerdir. Bu önermelerde geçen kavramlar, gerçekliğin incelenmesi suretiyle keşfedilen, doğrulanan kavramlar olmayıp, uzlaşım yoluyla, içkin ad tanımlarıyla elde edilen kavramlardır. Deyimlerinin anlamlarının açıklığa kavuşturulmasından oluşmayan ve dolayısıyla analitik önermelerde ifade edilmeyen her tür bilgi deneyime dayanmak durumundadır. İşte bu bağlamda, sentetik önermelerin, deneyim tarafından doğrulanamaz ya da çürütülemezlerse eğer, temelsiz ve anlamsız oldukları savunulur.

Gerçeklik üzerine olan doğru bilginin olanaklı tek aracı, bilimsel yöntemdir. Mantıkçı pozitivist filozoflar, işte bu çerçeve içinde, mantıksal-matematiksel ve deneysel bir metodoloji geliştirerek, tüm bilimleri, birlikli bir sistem içinde toplamaya çalışmışlardır.

Gerçekliğe ilişkin bilgiyi, fizik, jeoloji, astronomi ve tarih gibi empirik bilimler sağlar. Bu bilimler tarafından sağlanan bilgi dışında, gerçekliğin, metafiziğin sahip olma iddiasında bulunduğu türden bir bilgisi asla söz konusu olamaz. Kural koyucu bir ahlâkla metafiziği, felsefenin mutlak bir biçimde başarısız olduğu alanlar olarak değerlendiren mantıkçı pozitivizm bilgi teorisini, felsefenin ciddî araştırmalar yapıp katkıda bulunabileceği tek alan olarak görmüşlerdir. Mantıkçı pozitivistlere göre, bilimsel bir bilgi teorisi çağdaş şekli içindeki mantıkla özdeştir. Bundan dolayı, mantık, mantıkçı pozitivizmin büyük bir başarı kazandığı ve önemli katkılar yaptığı bir alan olmuştur.

Felsefe, bundan başka, mantık ve bilimsel yöntemden de yararlanarak, anlam analizi işiyle uğraşmalı ve kavramların anlamlarını açıklığa kavuşturmalıdır. Mantıkçı pozitivizme göre, bu yapıldığında, geleneksel felsefenin problemlerinin, anlamsız problemler olmaktan çok, oldukça kötü bir biçimde formüle edilmiş olan sözde problemler oldukları anlaşılacaktır.

Mantıkçı pozitivizme göre, dil bir hesaplama sanatı, gerçek bir kalküldür ve formelleştirilerek, a) felsefî problemleri çözme ya da onların kötü bir biçimde formüle edilmiş olan sözde problemler olduklarını gösterme ve b) bilimin temellerini ortaya çıkarıp, gözler önüne serme işinde, bir araç olarak kullanılmalıdır. Gerçekten de, mantıkçı pozitivistler, fizik benzeri olgusal bilimlerde söz konusu olan açıklık, tamlık ve dakikliğe felsefede de sahip olmak amacıyla, yapay, ve formel bakımdan yetkin olan diller oluşturmak için çaba göstermiş ve bu alanda gerçekten de başarılı olmuşlardır.

Metafiziğin önermeleri anlamsız önermelerdir. Metafiziğin önermeleri, deneysel olarak doğrulanamadıkları için, boş ve anlamsız konuşmanın vazgeçilmez öğeleri olarak ortaya çıkarlar. Onlar, verimli totolojiler de değildirler. Metafiziğin önermelerinin doğruluk ya da yanlışlıklarına deneyimden yararlanarak karar verme olanağı bulunmadığına göre, bu önermeler her zaman ve her yerde boş ve anlamsız kalacak önermelerdir.

Mantıkçı pozitivizm, insan zihninden bağımsız olan bir dış dünyanın ve başka zihinlerin varoluşuyla ilgili önermeleri de, zaman zaman, empirik yollarla doğrulanamadığı için, anlamsız önermeler olarak görmüştür. Mantıkçı pozitivistlerden bazıları, bu bağlamda bilginin uygun ve gerçek nesnelerinin fizikî objeler, yani cisimler olduğunu öne süren fizikalist görüşü benimsemişlerdir.

Mantıkçı pozitivizm, ahlâk alanında çoğunlukla duygucu bir ahlâk anlayışını savunmuştur. Buna göre, değerler insandan bağımsız olarak varolmazlar. Değerler mutlak olmadıkları gibi, dünyadaki sıradan nesneler de değildir. De-

ğerler ya da değerlerle ilgili olan ahlâkî yargılar, empirik önermeler değildirler. Ahlâkî yargılar, olguları ya da bilimsel bilgiyi ifade eden yargılar olmanın da çok uzağındadır. Mantıkçı pozitivizme göre, ahlâkî değer ve yargılar, yalnızca belirli eylemler karşısındaki tavırlarımızı, tercihlerimizi, duygularınızı, belirli şeyler için söz konusu olan takdir ya da nefret gibi hisleri ifade eden şeylerdir.

mantıksal atomculuk [İng. *logical atomism*; Fr. *atomisme logique*; Al. *logischer atomismus*]. Ünlü çağdaş İngiliz düşünürü Bertrand †Russell ve Avusturyalı filozof Ludwig †Wittgenstein tarafından geliştirilen ve dille düşüncenin atomik önermeler adı verilen ve dış gerçeklikteki atomik olgulara karşılık gelen bölünemez ve aynı bileşenlere ayrılarak analiz edilebileceğini ifade eden öğreti.

Mantığın, bir özne ve bir yüklemden meydana gelen ve olgulara tekabül ettiği takdirde doğru olan atomik önermeleri, aktüel bilgi sistemleri içinde bir araya getirdiğini öne süren mantıksal atomculuk, bir sembolle sembolün gösterdiği olgu arasında yapısal bir özdeşlik bulunduğunu, sembolün karmaşıklığının, onun tarafından sembolize edilen olguların karmaşıklığına tekabül ettiğini, formel ve ideal bir dilin yapısıyla dünyanın gerçek yapısı arasında sıkı bir benzerlik bulunduğunu savunur.

Başka bir deyişle, sembolik mantığın sağladığı ideal yapının yardımıyla gerçekleştirilecek analizin, dilin nasıl geliştiği ve işlevini nasıl yerine getirdiğini gözler önüne sereceğini, bunun ise, dilin kendisini betimlemek için kullanıldığı temel yapı ya da gerçeklikle ilgili doğruları açığa çıkaracağını savunan mantıksal atomculuğa göre, dil düzeyinde atomlar, dünya ile ilgili en basit tümceler, atomik önermelerdir. Buna karşın, konu dilin kendisini betimlediği gerçeklik açısından ele alındığında, atomlar, atomik önermelerle ifade edilen atomik olgulardır. Moleküler önermeler olarak tanımlanan daha karmaşık önermelerin, atomik önermelerin birbirlerine mantıksal bağlaçlarla bağlanması sonucunda ortaya çıktığını dile getiren mantıksal atomculuğa göre, dil, analiz yoluyla söz konusu nihaî, atomik önermelere ayrılabilir. Bu atomik önermeler basit nesnelerden oluşan atomik olguları betimledikleri, yani dil ile dünya arasında tam bir ktekabüliyet ilişkisi bulunduğu için, dilsel analiz yoluyla, dünya ile ilgili temel doğrulara ulaşılabilir.

Russell ve Wittgenstein'ın bu öğretisi, herşeyden önce klâsik İngiliz empirist geleneğine dayanır. Zira dilin ve dünyanın bileşensel ya da atomik öğelerine ayrılması düşüncesi, gerek †Locke, gerek †Berkeley ve gerekse †Hume'un en belirleyici özelliği olmuştur. Mantıksal atomculuk, öte yandan resimsel bir dil teorisine, dilin dünyayı resmettiği ya da aynen yansıttığı kabulüne dayanır. Mantıksal atomculuk, herşeye karşın, dış gerçekliğin ya da dünyanın nasıl olduğuyla ilgili bir şeyler söylediği için, metafiziksel bir öğreti olmak durumundadır.

mantıksal form [İng. *logical form*; Fr. *forme logique*]. Mantıkta, bir önerme, argüman ya da akılyürütme sürecinin, içeriğine, konusuna ya da anlamına karşıt olarak, yapısı veya modeli; bir argümanın, çıkarımın, sembolik bir dille ifade edilen, ve yapısından, benimsenen akılyürütme işleminin niteliğinin açıklıklıkla ortaya çıktığı form.

Bir argüman ya da çıkarımın, kullanılan akılyürütme türüne ya da yöntemine göre formel olarak geçerli olup olmadığı, işte bu forma bakılarak belirlenir. Önermeler arasında, önermelerin anlamlarından bağımsız olarak söz konusu olan çıkarımsal ilişkilere de işte buradan hareketle mantıksal form adı verilir.

mantıksal içerme [İng. *logical implication*; Fr. *implication logique*; Al. *logische implikation*]. Biri diğerinden türetilebilir olan iki önerme arasında söz konusu olan ilişki.

Bir önermenin başka bir önerme ya da önermelerden, meşru olarak yalnızca diğer önerme ya da önermeler onu *içerdiği* zaman çıkarsanabildiği ya da türetilebildiği için, içerme ve mantıksal çıkarsanabilirlik ya da türetilebilirlik gerçekte bağlılaşık terimlerdir, zira belirli sonuçların, belirli öncüllerden çıkarsanabilir, ya da türetilebilir olduğunu söylemek, bu öncüllerin bu sonuçları içerdiğini söylemekle eşdeğerdir.

Öte yandan mantıksal içerme anlam konusuyla da çok yakından ilişkilidir. Buna göre, dilin gündelik, normal kullanımı içinde, anlamla içerme arasındaki ayırım bir kavramın açık anlamıyla daha az açık anlamı arasında yapılan ayrıma karşılık gelir. Bu, her durumda, bir insanın söylediği şeyle, onun anlatmak istediği ya da ima ettiği şey arasında bir ayırım yapma tarzımıza karşılık gelmektedir. Anlamla içerme arasındaki farklılık, yalnızca bir derece farklılığıdır, ve bir tümcenin (doğrudan) anlamının tam olarak hangi noktada bitip, onun (dolaylı olarak) anlatmak istediği şeyin nerede başladığını tam olarak belirlemek, her zaman kolay değildir. Mantıksal problem amacı açısından ayırım, çok büyük bir önem taşımaz, ve içerme terimi, hem tümcelerin daha açık, doğrudan anlamlarını, hem de daha az açık, dolaylı anlamlarını kapsayacak şekilde, kuşatıcı ve geniş kapsamlı bir biçimde kullanılır.

mantıksal paradoks [İng. *logical paradox*; Fr. *paradoxe logique*]. Her ikisi de sağlam kanıtlara dayanır görünen iki karşıt ya da çelişik önermeden meydana gelen paradoksa; iki makûl akılyürütmenin karşıt ya da çelişik görünen sonuçlara götürülmesi durumuna; mantık kurallarını yanlış bir biçimde kullanmanın ya da uygulamanın, mantık kurallarını ihlâl etmenin sonucu olan, mantık kurallarının belli bir duruma uygulanamamasından kaynaklanan paradoksa verilen ad.

mantıkta devrim [Fr. *revolution in the logic*; Fr. *révolution en logique*]. Mantık alanında 19. yüzyılın sonunda gerçekleştirilen çığır açıcı çalışmaların belirlediği devrim.

Buna göre, mantığı kuran Aristoteles'in, geçerli tasımları sınıflamasından, doğruluk ve çıkarımla ilgili görüşünden sonra, mantıkta bu temel üzerine uzun yıllar boyunca hemen hiçbir şey eklenmemiş; 17. yüzyılda †Leibniz'in kaydettiği sınırlı ilerlemeyle, ondokuzuncu yüzyılda †Hegel'in yazdığı, formel olarak geçersiz olan argümanlardan oluşan *Mantık* kitabıyla, daha sonra da J. S. †Mill'in mantığa yönelik empirist bir yaklaşımıyla belirlenen sınırlı katkıların ardından, 19. yüzyılın sonunda, †Frege ve †Russell'ın matematiksel düşüncenin temellerine ilişkin çalışmalarıyla birlikte, belli bir devrim dönemine girilmiş; filozofların, önemli olanın gönderim, referans olduğunu görmelerinin, mantığın düşünceler arasındaki ilişkileri değil de, dille dünya arasındaki ilişkiyi betimlediğini anlamalarının sonucu olarak, mantık alanında gerçek bir devrim yaşanmıştır.

Maoizm [İng. *Maoism*; Fr. *Maoisme*]. Çin'in eski komünist diktatörü Mao Zedung'un düşünce ve uygulamalarından meydana gelen siyasî öğreti.

Maoizm, temelde Marks'ın, Lenin ve Trotsky'nin düşüncelerinden derlenmiş fikirlerin Çin'e özgü koşullara uygulanmasının sonucu olan Marksist bir görüştür. Bu öğretinin bağımsız felsefî bir değeri olmadıktan başka, Marksist öğretiye yaptığı ciddî bir katkı da yoktur. Günümüzde artık Çin'in resmî siyasî ideolojisi olmaktan çıkan Maoizm, Fransa'da, kimi Latin Amerika ülkeleri ve Kamboçya'da bazı azınlık gösist grupların bağlandığı bir ideoloji olarak varlığını sürdürmektedir.

Marburg Okulu [İng. *Marbourg School*; İng. *École de Marbourg*]. Kant'ın felsefesinden yola çıkan ve Alman düşünürü H. Cohen tarafından kurulup, P. Natorp ve E. †Cassirer tarafından desteklenen, geliştirilen felsefe okulu.

Adı geçen her üç düşünür de, kesin bilgideki *a priori* ve mantıksal öğenin

önemini vurgulamıştır. Özellikle Cohen ve Natorp, †psikolojizme kesin olarak karşı çıkmış ve Kant'la Platon felsefesinin oluşturduğu temel üzerinde, saf düşünceye dayanan bir sistem kurmaya çalışmışlardır. Buna göre, Marburg Okulu filozofları, estetik, ahlâk, bilgi ve hukuk alanında, mantıksal ve *a priori* öğeyi, bu alanların temeli olarak görmüşlerdir.

Okulun özgün bir görüşü, tarih konusunda ortaya çıkar. Buna göre, Marbourg Okulu tarih konusuna ahlakî bir açıdan yaklaşarak, kendisine özgü bir sosyalizm görüşü geliştirmiştir. Tarih kavramını, aklın insanlık idesini gerçekleştirmekten oluşan göreviyle tanımlayan Marbourg Okuluna göre, sosyalizm, tarihi zorunlu yasalar altında ve kendiliğinden gerçekleşecek amaçlara yönelmiş bir süreç olarak değil de, özgürlüğe ve eşitlikçi bir düzene ulaşma çabaları olarak anlaşılmalıdır. Bu nedenle, tarihin özü üretim ve güç ilişkileri değil de, özgür insan aklının ürünleri olan ahlâkî ilkelerdir.

Marcel, Gabriel. 1889-1973 yılları arasında yaşamış olan varoluşçu Fransız filozof. Temel eserleri: *Existence et Objectivité* [Varoluş ve Nesnellik], *Etre et Avoir* [Var ve Sahip Olmak], *Du Refus a l'Invocation* [Yadsımadan Yakarışa], *La Métaphysique de Royce* [Royce'un Metafiziği].

Gerçek olanı rasyonel olanla, yani özlerle ya da değerlerle özdeşleştirdiğine, şeyleri saf nesnelere dönüştürdüğüne inandığı ve varoluşu, çelişik olduğu gerekçesiyle, inkâr ettiğine inandığı idealizme karşı çıkan Marcel, inancın önemini vurgulamış ve †Heidegger gibi, insanî tecrübenin ontolojik ağırlığını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Aynı varoluşçu gelenek içinde yer alan †Sartre'ın ahlâk görüşüyle insan ruhunun dünyada yalnız olduğu inancını eleştiren Marcel, varoluşçuluğun Tanrı düşüncesiyle uyuşmaz olmadığını, †varoluşçuluğun Hristiyan öğretilerle bağdaştırılabileceğini öne sürmüştür. O, yaşamın gerçek amacının bir yandan insanlar, öte yandan da insanla Tanrı arasındaki içtenlikli iletişim olduğunu iddia etmiş, fakat bu iletişimin bireylerin biricikliğine dayanıp, onların özgürlüğünü koruması gerektiğini savunmuştur.

Marcuse, Herbert. 1898-1970 yılları arasında yaşamış olan Alman asıllı ünlü Amerikan düşünür.

Frankfurt Okulu mensuplarından biri olan Marcuse, Marksist teoriyi 1920'den başlayarak değişen tarihsel koşullarla uyumlu hâle getirmenin mücadelesini vermiştir. Bu amaçla, eleştirel Marksizmin kendi versiyonunu öne süren ve 1960'lı yıllardan başlayarak uluslararası bir ün kazanan Marcuse, Amerika Birleşik Devletleriyle Avrupa'daki yeni sol hareketin destekçisi ve savunucusu olmuştur.

O, 1928 yılında yayımlanan ilk makalesinde, fenomenoloji, varoluşçuluk ve Marksizmin bir sentezini yapmıştır. 1933 yılında, Marks'ın *Ökonomischephilosophische Manuskripte* [Ekonomi ve Felsefe Yazıları] adlı kitabını tanıtan Marcuse, böylelikle Marksizmin genç Marks'ın düşünceleri ve eserlerinin bakış açısıyla yeniden yorumlanması yolunu açmıştır.

1934 yılında, Nazi zulmünden kaçarak, Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Marcuse, burada ilk büyük eseri olan *Reason and Revolution* [Akıl ve Devrim]'u yazmış ve modern toplum kuramının doğuşunu incelemiştir. 1955 yılında yayınlanan *Eros and Civilisation* [Eros ve Uygarlık] adlı eserinde, o, †Marks ve †Freud'un bir sentezini yapmış ve baskıcı olmayan bir toplumun anahatlarını çizmeye çalışmıştır. 1958 yılında yayınlanan *Soviet Marxism* [Sovyet Marksizmi] adlı eseriyle, 1964 yılında yayınlanan *One Dimensional Man* [Tek Boyutlu İnsan] adlı eserinde, hem Batı kapitalizmini ya da ileri kapitalist toplumları ve hem de komunist toplum-

ları yoğun bir biçimde eleştirmiştir. Başka bir deyişle, yoksullaşmanın giderek artacağını ve sömürülen sınıfın bilinçlenmesinin devrime yol açacağını savunan Marks'ı eleştiren Marcuse, sanayileşmiş refah toplumlarının işçi sınıfını kendi içinde erittiğini, bu sürecin tüketim özlemi, yüksek ücretler ve medya yoluyla sağlandığını söylemiştir. O, geleneksel toplumlardaki fonksiyonel baskının, üretimin büyük bir hızla arttığı günümüz refah toplumunda fonksiyonel olmaktan çıktığını ve bir üst baskıya dönüştüğünü öne sürmüştür. Üretimin tek amaç olduğu, günümüzün totaliter, sanayi toplumunda, çok boyutlu bir varlık olan insanoğlu Marcuse'e göre, tekboyutluluğa indirgenmiş ve kendisine yabancılaşmıştır.

O, söz konusu eleştirinin ardından, estetik ve biyolojik değerlerin yüceltildiği bir toplum düzeni arayışına girmiştir. Geleceğin toplumuna ilişkin görüşleriyle özgürlükçü bir anarşist olarak nitelenen Marcuse, özgür, güzel, aydınlık, cinsel içgüdülerin bastırılmadığı, herkesin yeteneğine göre özgürce çalıştığı, çalışmanın bir oyun hâline getirildiği, devletin baskıcı görevine gerek duyulmayan bir toplum düzenini özlemiştir.

Marks, Karl. 1818-1883 yılları arasında yaşamış ve düşünceleriyle oldukça etkili olmuş olan Alman düşünürü.

La Misère de la Philosophie [Felsefenin Sefaleti], *Das Kapital* [Kapital], *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* [Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı], *Die Heilige Familie* [Kutsal Aile], *Die Deutsch İdeologie* [Alman İdeolojisi], *Manifest der Kommunistischen Partei* [Komünist Parti Manifestosu], *Die Klassenkämpfe in Frankreich* [Fransa'da Sınıf Mücadeleleri] ve *Grundrisse* gibi eserlerin yazarı olan Marks, bir toplum teorisyeni ve düşünürü olarak, kariyerinin ilk döneminde yabancılaşma kavramı üzerinde yoğunlaşmış olmakla birlikte, esas olarak ekonomik yaşamla diğer toplumsal kurumlar arasındaki ilişkilere yönelik düşünceleriyle tanınır. Bu bağlamda ekonomik determinist bir bakış açısını benimseyen Marks, temelde sınıflara bölünmüş toplumların analizi işiyle meşgul olmuştur.

Tüm bunlara karşın, özellikle diyalektik konusundaki görüşleri ve kapitalizme ilişkin eleştirileriyle ün kazanmış olan Marks'a göre, gerçekten varolan herşey maddenin †diyalektik hareketi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, diyalektik yalnızca düşünceler için geçerli olan bir yasa değil, fakat doğada da gerçekleşen aktüel bir süreçtir.

O, devletlerin varlığa geliş ve yıkılışlarının bile, söz konusu diyalektik sürece göre gerçekleştiğini savunur. Devletler de, diyalektik bir gelişme sürecine tâbidirler. Fakat bu gelişmenin harekete geçirici gücü, †Hegel'de olduğu gibi, bir ulusun ruhu değil de, ulusların içindeki sınıflardır. Bununla birlikte, toplumdaki sınıflar da, maddî faktörlerin ürünüdürler ve söz konusu faktörler ise, bir toplumun üretim tarzı tarafından belirlenir. Çünkü bir toplumun sahip olduğu üretim teknolojisinin türü, bu toplum içinde, söz konusu teknolojiye karşılık gelen bir sınıf yapısının ortaya çıkışına yol açar. Buna göre, hâkim olan üretim teknolojisi, el değirmenlerinin kullanılmasıyla belirlenen bir teknolojiyse eğer, ortaya feodalizm adı verilen sınıf sistemi çıkar. Fakat el değirmenlerinin yerini buhar makineleri aldığı zaman, bu kez †kapitalizm feodalizmin yerini alır.

Marks söz konusu öğretisini, diyalektik ve değişmeyle ilgili görüşlerine ek olarak, belli bir ekonomi anlayışına ve özellikle de kapitalizme ilişkin bir analize dayandırmıştır. Onun kapitalizme ilişkin analizi ve açıklaması şöyledir: Kapitalistleri harekete geçiren, güdüleyen en önemli şey, onların olabildiğince çok çıkar ve kazanç elde edebilme arzularıdır. Kapitalistler, bu amaca ulaşmak için, ya yeni teknikler icad etmek ya da elde olanları geliştirmek suretiyle, üretim araç ve teknolojilerini geliştirirler.

Bu gelişmenin toplum üzerinde, 1 eskiye oranla çok daha fazla mâl üretilmesi ve böylelikle, de üretim miktarının sürekli olarak artması ve 2 teknolojik gelişmenin benzer meslekleri ya da işleri icra eden insan sayısının sürekli olarak azalmasına neden olması yoluyla, yoğun bir etkisi olur. Söz konusu gelişmeler, Marks'a göre, işçinin yararından çok zararınadır. Buna göre, üretim ve üretkenlik arttıkça, kapitalistin kârı daha da artar, çünkü daha fazla miktarda üretim daha ucuza mâl olur ve makineler işçinin yerini aldıkça, emeğin ücreti düşer. Şu hâlde, teknolojik gelişmeden dolayı, üretim arttıkça, üretimin mâliyeti azalır ve işadamının kârı artar. Kârdaki bu artış, bununla birlikte işçiler arasında işsizliğin artışına yol açar.

Üretim artışının sonucunda ortaya çıkan bu iki karşıt eğilim, yani uzun vâdede kapitalistin kârının artışıyla işsizliğin çoğalması, rekâbetten dolayı, daha da yoğun bir biçimde söz konusu olur. Daha fazla mâl satmak ve böylelikle daha çok kâr etmek isteyen iş adamı râkiplerini aşmak, alt etmek durumundadır. O, bunun için fiyat kırar. Aynı üretim teknolojisinden rakipleri de faydalanacağı için, kapitalistin mâliyeti düşürebilmesinin tek yolu, Marks'a göre, emeğin payının, işçiye ödenen ücretin düşürülmesidir. Makineleşmeden dolayı, zaten artan bir işsizlik söz konusuyken, işçiler, bu yeni durum karşısında, varolan işler için kendi aralarında kıyasıya bir rekâbete girer ve daha az ücretle çalışmayı kabul ederler. Marks'a göre, işçinin aldığı ücret azaldıkça, iş adamının kârı ve onun başka işletmelerle, kapitalistlerle rekâbet etme şansı daha da artar.

Marks, bu bağlamda, kapitalizm geliştikçe, zenginin daha da zenginleştiğini, yoksulun ise daha fazla yoksullaştığını öne sürer. Bu gelişme süreci içinde, orta sınıf yok olup gider ve toplum iki sınıfa ayrılır: Üretim araçlarına sahip olan, küçük ama zengin bir sınıf (*burjuvazi*), sayıca büyük, fakat yoksul bir sınıf (*proletarya*). İşçiler bu durumun bilincine vardıkça, yani işçide sınıf bilinci oluştukça, ayaklanırlar ve Marks'a göre, proleterya diktatörlüğünü kurarlar.

Marks, bu şekilde açıkladığı kapitalizmin yıkılması gerektiğini, ve kapitalizmin yıkılışının yalnızca devrim, yani şiddet yoluyla olacağını söyler. Kapitalizmden sosyalizme geçişin barış yoluyla gerçekleşememesinin nedenini Marks, devletin, toplumun zenginliğini kontrol altında bulunduran egemen sınıf tarafından kullanılan bir araç olduğu görüşüyle açıklar. Egemen sınıf bu araç ya da aygıtı, kitleleri sömürmek amacıyla kullanır. Devletin tüm öğe ve birimleri, Marks'a göre, statükoyu korumak için düzenlenmiş, yani egemen sınıfın iktidarını sürdürebilmesi için ayarlanmıştır. Mahkemeler, polis ve hatta hükümet, Marks'a göre, yönetici sınıfın çıkarlarını korumak için vardır. Bunlar, bir başkaldırıyla karşılaşıldığı takdirde, hemen bastırırlar. Bundan dolayı, proletaryanın devrim dışında bir yolla egemen olabilmesi mümkün değildir.

Kapitalizmi konu alan analizinde, Marks da, tıpkı diğer ekonomistler gibi, ekonomik bir değer teorisi benimsemiştir. Bu teoriye göre, bir şeyin değeri, o şeyin belirli koşullar altındaki üretimi sırasında söz konusu olan emeğin fiyatı ya da değeriyle özdeştir. Marks, bu noktada özgün olmanın uzağındadır. Fakat o, buna ek olarak, bir de artı değer teorisi geliştirmiştir. Bu teori, kapitalist ekonomide, iş adamının kârının kaynağını açıklar. Buna göre, sıradan işçi ya da işçiler, fabrika alacak, endüstri kuracak kapitalden yoksundurlar. İşçinin sahip olduğu ve ekonomik değer taşıyan tek şey emeği, çalışma gücü ve kapasitesidir. İşçi emeğini kapitaliste satar; kapitalist ise, işçiye, emeğinin karşılığı olarak belli bir ücret öder. Bununla birlikte, işçiye ödenen ücret, onun ürettiği mâlın değerinden çok daha azdır. İşte, işçinin ürettiği mâlın değeriyle, aldığı ücret arasındaki farka, Marks artı değer adını verir.

Ona göre, işçiyle işçinin arasındaki çatışmanın nedeni de, bu artı değerdir. Bu durum, işçide kapitaliste karşı nefret ve düşmanlık uyandırır. Çünkü, Marks'a göre, zenginliği yaratan işçidir, fakat işçi ürettiği zenginlikle orantılı bir karşılık alamamakta, onun ürettiği artı değer kâr olarak patronun cebine gitmektedir. Marks'a göre, işte bundan dolayı, bu gelişme sürecinde, işçi ve işverende karşıt çıkarlar söz konusu olur. Kapitalist olabildiğince çok artı değer üretmek, ürünlerini olabildiğince pahalıya satmak ve emeğe ödediği ücreti de olabildiğince düşürmek ister. Buna karşın işçi de, olabildiğince çok ücret elde etmek, malları da ucuza almak ister.

Karl Marks, kapitalizme ilişkin bu analizinde, kapitalist sistemi yalnızca sömürüden dolayı değil, fakat başka ahlâkî gerekçelerle de mahkûm eder. Ona göre, kapitalizm sadece kötü ve işe yaramayan iktisadî bir sistem olmakla kalmaz, fakat o insanlar arasında ahlâksızca ilişkilerin doğuşuna yol açar. Bunun nedeni ise, çıkar savaşı, kâr mücadelesidir. İnsanlar, Marks'a göre, zengin olmak için, birbirlerini ezer ve âdeta yerler. Toplum bir orman hâline gelir ve rekâbet en belirleyici öğe olup çıkar.

Bu durum, Marks'a göre, trajik bir sonucun varlığına işaret etmektedir. Sonucun trajik olmasının nedeni, kapitalizmin insanın yaşamını geliştirebilme güç ve yeteneğine sahip olmasıdır. Bununla birlikte, o teknolojiyi kötüye kullanır, çocukları çalıştırır ve kısacası mutsuzluk üretir. Marks, modern kapitalist toplumun yalnızca teknolojiye değer vermekle kalmayıp, teknoloji tarafından üretilen nesnelere taptığını da söyler. Modern kapitalist toplumda, insanlara gösterilmesi gereken saygı, verilmesi gereken değer, teknolojiye ve teknoloji tarafından üretilen nesnelere verilir. Bu ise, gerçek bir fetişizmdir. İnsanlar birbirlerini değeri olmayan makina ya da araçlar olarak görürler. Buna karşın, makinalar da tanrılaştırılır. Kapitalist toplum, insanları birbirlerine yakınlaştırmak yerine, onları birbirlerinden uzaklaştırır. İnsan topluını insanın kendisi için dayanılmaz hâle getirmiştir. Burada ahlâk yoktur. Ahlâk, Marks'a göre, kapitalist toplumun yıkılışından sonra ancak, yeniden kurulacaktır.

Marksist sosyoloji [İng. *Marxist sociology;* Fr. *sociologie marxiste*]. Marks'ın ölümünden sonra, 20. yüzyılda ortaya çıkan ve Marks'ın toplum teorisini koruyarak onu günümüz koşullarına uyarlayan sosyoloji anlayışı.

Buna göre, Marksist toplum teorisyenleri, kapitalizmin çöküşü veya sınıf savaşının keskinleşmesiyle ilgili hiçbir gösterge bulunmadığı için, bir yandan Marks'ın şemasının ya da temel tezlerinin gözden geçirilmesi gerektiğini savunurken, bir yandan da sermaye ile emek arasındaki çatışma düşüncesini çağdaş kapitalizmin koşullarına uyarlamaya çalışmışlardır. Politik analizlerinde, devletin egemen sınıfın aracı olduğu görüşünden belli ölçüler içinde vazgeçen Marksist sosyologlar, ekonomi alanında, Marks'ın kendisinden farklı olarak, kapitalizmin tekelci evresi üzerinde yoğunlaşmışlardır.

İşte bu genel çerçeve içinde, Marksist felsefeyle †Marksizmin yönteminden yararlanmayı sürdüren Marksist sosyoloji, †ideoloji terimini analiz etme işine çok büyük bir zaman ve enerji ayırmış ve kapitalizmin varlığını sürdürmesinin, büyük ölçüde egemen sınıfın ideolojik kontrolünün sonucu olduğunu öne sürmüştür.

Marksizm [İng. *Marxism;* Fr. *Marxisme;* Alm. *Marxismus*]. Alman düşünürü Karl Marks ve onun Friedrich Engels Karl Kaustky, Vladimir İlyiç Lenin, Rosa Luxemburg, György Lukácz, Karl Kosch, Antonio Gramsci ve Louis Althusser gibi 20. yüzyıldaki sadık izleyicileri tarafından geliştirilmiş olan ekonomik, siyasî teoriyle toplum kuramına verilen ad.

Marksizm herşeyden önce, varolan ve geçmişte varolmuş olan toplumlara ilişkin bir analiz ve açıklamadan, özellikle de kapitalist topluma yönelik bir

eleştiriden meydana gelir; Marksizmin söz konusu analiz ve açıklaması, toplumsal değişme ve gelişmeyi açıklarken, varolan tüm etkenler arasında, ekonomi etkenine özel bir önem ve ağırlık verir. Determinist bir öğreti olan Marksizm, sömürüye dayanan ve sınıflara ayrılmış bir toplum düzenine alternatif olarak sınıfsız bir toplum modeli önerisinde bulunur. Marksizm bu çerçeve içinde, nihayet toplumlara ilişkin bir analizden oluşup, sınıfsız bir toplum düzenine geçişin yollarını gösteren bir öğreti olarak ortaya çıkar.

Marksizmin eleştirisi [İng. *criticism of Marxism*; Fr. *critique du Marxisme*]. Marks'ın tarihsel maddeciliğine, kapitalizmle ilgili görüşlerine ve bir bütün olarak yöneltilen eleştiriler bütünü için kullanılan genel deyim.

Buna göre, Marksizme yönelik eleştiri iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi, aynı Marksist gelenek içinde yer alan Frankfurt Okulu mensupları benzeri düşünürlerin eleştirileridir. Bu düşünürler, Marksizmi özde doğru bir öğreti ya da yaklaşım olarak görürken, onun Marks'tan sonra özellikle Engels eliyle popülerleştirilip, Komünist Partilerin resmi ideolojisi hâline getirilmesine karşı çıkarlar. Teorinin bu şekilde pozitivist bir bakış açısıyla bilimselleştirilmesinin onu tümden dogmatikleştirerek bir inanç parçası hâline getirmiş ve parti entellektüellerini eleştiriden koruyan bir kalkana dönüştürmüştür. Buna göre, teorinin gelişimi ortaya çıkış amacına tümüyle ters bir yönde olmuş ve teori özgürleştirme amacına hizmet etmek yerine, baskının alternatif adı olmuştur.

Marksizmi eleştirenlerin esas büyük bölümü, ona bir bölümüyle değil de, tümden karşı çıkanlardan oluşur. İşte bu bağlamda, Marksizmi eleştirenler, öncelikle Marks'ın kapitalizmden sosyalizme geçiş için öngördüğü yönteme karşı çıkmışlardır. Şiddet ve devrime karşı yöneltilen bu itiraz, söz konusu yöntemin yasanın yönetimine ve demokrasiye karşı olduğunu, şiddetin bir kez başladı mı, sonunun hiç gelmeyeceğini belirtir. En azından, kapitalizmden sosyalizme geçiş, şiddet ve devrim yerine, barışçı yöntemlerle, aşama aşama olmalıdır. Bu itiraza karşı Marks, barışçı yöntemlerden yararlanmanın, devletin mahiyetinden dolayı imkânsız olduğunu belirtmiştir. Dahası, Marks'a göre, demokrasiyi savunanlar bile, mutlak bir otorite sergileyen baskıcı yönetimlerin iş başından başka yöntemlerle uzaklaştırılamadıkları zaman, başkaldırının haklı kılınabilir olduğunu düşünürler. Marks bu çerçeve içinde, kapitalistlerin bu türden zorbalar olduklarını öne sürer. Başkaldırı yalnızca zorunlu değil, fakat haklı kılınabilir bir şeydir. Gerçek bir demokrasi, ancak ekonomik bir eşitliğe dayanabilir.

Marks'ın söz konusu öğretisi, ayrıca diyalektiğe dayandığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu eleştiriye göre, diyalektik, metafizik ve *a priori* bir kavram olduğu için, deneysel olarak doğrulanamaz. Eleştiri sahiplerine göre, tarih gerçekte bu tür bir diyalektik modele göre gelişmemektedir. Yine, Marks'ın diyalektik üzerindeki ısrarının, sınıfların yok olacağı inancıyla tutarlılık içinde olmadığına işaret edilmiştir. Öte yandan, Karl Marks'ın kapitalizmin ahlâkına ilişkin görüşlerine, yalnızca kapitalizmin gelişimindeki başlangıç evrelerini betimlediği gerekçesiyle itiraz edilmiştir.

Yine, ciddî bir eleştiri olarak, kapitalizm, aldığı birtakım önlem ve gerçekleştirdiği birtakım gelişmelerle, çalışanlara belli bir refah ve mutluluk sağladığı için, onun kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, yabancılaşmanın artacağı öndeyisinin gerçekleşmediği belirtilmiştir. Marks'ı eleştirenlere göre, kapitalizm yüzyıllardan beri hâkim ekonomik model olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bundan dolayı, Marks'ın kapitalizmin yıkılacağı ve bunun Avrupa'nın sanayileşmiş toplumlarında ola-

çağı kehaneti de gerçekleşmemiştir. İşçiler, sosyo-ekonomik bakımdan daha da gerilemek yerine, giderek daha iyi durumu gelmektedirler. Çalışma saatleri azalmakta ve sosyal güvenlik sistemleri gelişmektedir. Bu nedenle, Karl Marks'ın kapitalizme ilişkin analizi yeterli ve doyurucu olmaktan uzaktır.

Kapitalizmde işsizlik ve enflasyon söz konusu olsa bile, bunlar kısa sürelidir. Marks'ı eleştirenlere göre, kapitalist sistem kendi güçlüklerini kendisi çözebilmektedir. Kapitalizm, modern finans tekniklerinin kullanılması, faiz oranlarına müdahale edilmesi yoluyla, tekelleri engelleyen yasalarıyla, sendikaları, emeklilik ve sosyal güvenlik planlarıyla, kendi güçlüklerini aşabilmekte ve işçinin sistemden yarar sağlayabilmesine olanak vermektedir.

matematik [Yun. *mathematikos*; Lat. *mathema, mathematicus*; Os. *riyaziye*; İng. *mathematics*; Fr. *mathématiques*; Al. *mathematik*]. Aritmetik, cebir ve geometri gibi dalları olan, ve sayıların, şekillerin ve benzeri soyut varlıkların özellikleriyle aralarındaki ilişkileri konu alan, soyut ya da tasarımsal varlıkların özelliklerini ve bunlar arasında kurulan bağıntıları, tümdengelimsel bir sistem içinde ve salt akılyürütme yoluyla inceleyen bilim dalı.

Bu bağlamda, matematiği yetkin bilginin örneği olarak ön plâna çıkarma tavrına, matematiğin bütün bir varlık alanının özünü, mahiyetini kavrayıp, açıkladığını savunan öğretiye, özellikle Pythagoras, Platon, Descartes gibi rasyonalist filozofların matematiğin sadece bilginin değil fakat varlığın da anahtarı olduğu şeklindeki görüşlerine *matematikçilik* adı verilir.

matematik felsefesi [İng. *felsefei riyaziye*; İng. *philosophy of mathematics*; Fr. *philosophie des mathématiques*; Al. *philosophie der mathematik*]. Matematik biliminde geçen kavram ve sistemleri konu alan, matematiksel ilkelerin temellendirilmesini amaçlayan, matematiğin önermelerinin ne hakkında olduğu sorusuyla matematiğin önermelerinin bilgisine nasıl ve ne şekilde ulaştığımız sorularına doyurucu bir yanıt getirmeye çalışan felsefe dalı.

Matematik, filozoflar için, hem kendi başına ve hem de insan zihninin, gözlem ya da deneyime başvurmadan elde edebileceği bilginin doğası ve kapsamı problemiyle ilgili olarak, her zaman büyük önem taşımıştır. Özellikle rasyonalistlerin gözünde, matematik bilginin yetkin örneği olarak görülmüş, ve her tür bilginin deneyime dayandığını dile getiren empirist tezin kesin sonuçlu olarak çürütülmesine imkân veren bir örnek meydana getirmiştir.

Bütün bunlar bir yana, matematik felsefe açısından, matematik felsefesinin doğuşuna katkıda bulunan önemli problemler yaratmıştır. İşte bu açıdan bakıldığında hemen akla gelen soru şudur: Matematiğin ne hakkında olduğu söylenebilir? İki sayısı nedir, ve ikiyle ikiyi toplamak ne anlama gelir? İki kesinlikle fizikî bir şey, toplama da iki elmayla iki elmayı bir araya getirmek değildir. Bu güçlükler dikkate alındığında, 1 ilk büyük matematik filozofu olan Yunanlı filozof Platon'un sayı ve şekilleri ve bunlar arasındaki ilişkileri ele alıp inceleyen, sayı ve şekillerin özelliklerini ve aralarındaki ilişkileri ortaya koyup ispatlamak isteyen matematiğin doğruları ve matematiksel nesnelerin varoluşuyla ilgili olarak realist bir görüş benimsemiş olması şaşırtıcı değildir.

Buna göre, Platoncular ya da realistler, sayıların soyut varlıklar olduklarını, matematiksel doğruların matematikçilerin araştırmalarından bağımsız olarak varolduğunu savunmuşlardır. Başka bir deyişle, o matematiği, akılla anlaşılabilir gerçekliklerden meydana gelen dünyaya ilişkin bilginin yetkin bir örneği olarak görmüş ve matematiğin nesnelerini, zihinden bağımsız, soyut varlıklar olarak işte bu dünyaya yerleştirmiştir.

2 Kariyerinin başlarında ünlü İngiliz matematikçisi ve filozofu †Russell tarafından da benimsenen bu görüşe ilk ve önemli alternatif ünlü Alman filozofu Immanuel †Kant tarafından sunulmuştur. Matematiğin önermelerinin, daha doğru bir deyişle, saf matematik alanındaki tüm sistemlerin aksiyom ve teoremlerinin sentetik *a priori* yargılar olduğunu öne süren Kant, daha sonra bu tür yargıların, dış duyu formu olan mekânla, iç duyu formu olan zamanın *a priori* ve tikel olmasından dolayı mümkün hâle geldiğini öne sürmüştür. Kant'ın yaptığı şey, matematiğin Platon'daki metafiziksel gücünü ortadan kaldırmaktan başka bir şey değildir. Buna göre, matematiksel doğrunun *a priori* karakterini, aklın ayrı ve ezelî-ebedî bir matematiksel nesneler dünyasına gizemli yükselişinden hiç söz etmeden açıklamaya çalışmıştır. Kant'a göre, biz insanlara matematiksel nesnelere ulaşma olanağı veren şey, duyumsal varlıklar olarak bizzat kendi doğamızdır.

3 Kant'ın bu görüşünden sonra, bu yüzyılın başlarında, Almanya'da Gottlob †Frege, İngiltere'de de Bertrand Russell lojistik kuramı geliştirmiştir. Matematiksel nesnelerin mantıksal terimlerle ve sınıflar aracılığıyla tanımlanabileceğini, matematiksel kanıtlamaların mantıksal kanıtlamalara indirgenebileceğini ve matematiksel doğrulara ilişkin bilgimizin mantıksal doğrulara ilişkin bilgimiz kadar kesin olduğunu öne süren söz konusu lojisistler, tarihsel olarak Leibniz'in matematiğin mantık olduğu tezinden yola çıkmışlardır.

Frege ve Russell işte bu önemli lojisist tezin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla, I bütün matematiksel önermelerin bir bütün olarak mantığın terminolojisiyle ifade edilebileceğini, II tüm doğru matematiksel önermelerin geçerli mantıksal ifadeler olduğunu gösterme çabası içine girmişlerdir. İşte bu çabanın bir parçası olarak değerlendirildiğinde, programın birinci bölümünün mantık dilinin, bütün matematiksel ifadelerin mantık terimleriyle tanımlanabilmesine imkân verecek kadar zengin olmasını gerektirdiğini söylemek gerekir. Ayrı programın ikinci bölümü ise, doğru her matematiksel önermenin, aksiyomatik bir mantık teorisinin aksiyomlarından saf mantıksal akılyürütme yoluyla türetilip kanıtlanarak ifade edilebileceğinin gösterilmesini zorunlu kılar.

4 Frege ve Russell'ın lojisist görüşünün karşısında ise, L. E. J. Brouewer'in, matematiği mantığa indirgeme yönündeki bir girişimin, çok temelli bir yanlış anlamaya dayandığını savunan sezgiciliği yer almaktadır. Brouewer'in, sezgiciliğin özel bir versiyonu olan konstrüktivizmine göre, matematik mümkün tüm dünyalar için geçerli değildir; matematiğin kendine özgü konusu, matematikçinin zihninde ya da sezgisinde meydana getirilen matematiksel yapım ya da konstrüksiyonlardır. Buna göre, matematiğin nesneleriyle matematiksel doğruların insan zihni ve kavrayışından bağımsız olarak var ve doğru olduğunu savunan realist bir öğretinin karşısında yer alan konstrüktivizm, matematiksel nesnelerin varoluşundan ancak ve ancak onların kurulabilineleri, yani varolduklarının sezgisel olarak gösterilebilmesi durumunda söz edebileceğimizi öne süren bir matematik anlayışıdır.

5 Alternatif bir diğer matematik felsefesi görüşü olan Hilbertçi formalizm ise, matematiğin mantığa indirgenemeyeceği konusunda sezgici görüşle uyuşur. Matematik, bu anlayışa göre, aksiyomları sağlayan şeyler olma dışında kendilerine hiçbir yorumun yüklenemeyeceği terim ve sayıların soyut bir kalkülü olmak durumundadır.

6 Bütün bu görüşlerin dışında, matematik felsefesi bağlamında son olarak, matematiksel önermelerin yalnızca uzlaşıma bağlı olduğunu belirten uzlaşımcılardan söz edilebilir.

matematiksel [Os. *riyazî*; İng. *mathematical*; Fr. *mathématique*; Al. *matematische*] **1** Matematikle, ölçüne ve hesapla ilgili olan, **2** matematiğin nesnelerinin özelliklerine haiz bulunan, ve **3** soyut ve ideal olan, **4** nihayet, tıpkı matematiksel bilgi gibi, kesin, sağlam, pekin, kuşku götürmez olan için kullanılan sıfat.

Nitekim, antik Yunan felsefesinde, maddî bir bakış açısı sergileyen İyonya filozoflarından sonra, formu ön plâna çıkartan Phytagorasçıların, sayının varlıkların *arke*si olduğunu dile getiren ve varolan herşeyi bir sayısından, birimden türeten kozmolojilerine, bu bağlamda *matematiksel atomculuk* adı verilmiştir.

Buna mukabil, sembolik mantık, matematiğe ilişkin mantıksal analiz matematiksel mantık diye tanımlanır.

materia prima. Ortaçağ Skolastik filozoflarının, †Aristoteles'in, her türlü formdan ayrı olarak, kendi başına varolamayan, formdan ancak mantıksal olarak ayırd edilebilen, ve bir soyutlama olan ilk maddesine veridikleri ad.

mathesis universalis. Evrensel matematik teorisi. Büyük bir açıklama gücüne sahip olduğuna inanılan genel mantıksal-matematiksel teori tasarımı. Başta †Leibniz olmak üzere, birçok 17. yüzyıl filozofu, sonuçsuz tartışma ve metafiziksel spekülasyonu ortadan kaldıracağına inandıkları bu tür bir teorinin geliştirilebileceğine inanmıştı.

Maturidîlik. 852-944 yılları arasında yaşamış olan İmam Maturidî tarafından kurulmuş olan itikadî mezheb.

İmanın İslâmın temeli olduğunu ve akıldan önce geldiğini, evrende bulunan bütün varlık türlerinin Tanrı tarafından yaratıldığını savunan Maturidîlik, bununla birlikte dinin gereği gibi anlaşılabilmesi için, Kur'an ve sünnete ek olarak, aklın da gerekli olduğunu dile getirir. Buna göre, Maturidîlik, insanlara Peygamberin hiç gönderilmemiş olması durumunda bile, bizim Tanrı'yı akıl yoluyla bulabileceğimizi, iyiyi kötüden ayırabileceğimizi öne sürmek bakımından †Eşarîlikten farklılık gösterir.

Maupertius, Pierre Louis. Fransız Aydınlanmasının 1698-1759 yılları arasında yaşamış olan ünlü düşünürü.

Sıkı bir bilimci olup, bilime ve ilerleme fikrine yoğun bir bağlılık sergileyen Maupertius, Newton biliminin, özellikle de yerçekimi yasasının savunuculuğunu yapmıştır. Bilgi alanındaki görüşleri bakımından empirist, hatta pozitivist bir görüşü benimseyen filozof, bizim fizik biliminde fenomenler alanında kaldığımızı söylemiştir. Ona göre, mekaniğin temel kavramları duyum yoluyla açıklanabilir. Nitekim, Maupertius, matematiksel ve mekanik ilkelerde söz konusu olan zorunlu bağlantının bile, salt çağrışım ve alışkanlık aracılığıyla açıklanabileceğini öne sürmüştür.

Bilimci ve deneyci bir bakış açısı benimseyen Maupertius, bununla birlikte, katı bir †maddecilikten uzak durmuş ve doğaya ilişkin olarak teleolojik bir anlayışın savunuculuğunu yapmıştır. O, bu çerçeve içinde, doğada ortaya çıkan teleolojik sistemin bilgisi mutlak olan bir Tanrı'nın eseri olduğunu açıklıkla gösterdiğini söylemiştir.

mauetike. Ünlü Yunan filozofu Sokrates'in ilk bakışta olumsuz bir öğretim yöntemiymiş gibi görünen doğurtma ya da öğretim yöntemi.

Gerçek öğretim faaliyetinin, sanki bilgi temas yoluyla dolu bir kaptan boş bir kaba damla damla akıtılabilen bir şeymiş gibi, bilginin öğretmenin çabasıyla bir başkasının ruhuna damla damla akıtmak, öğrencinin zihninde yoktan varetmek olmadığını savunan Sokrates, felsefî tartışmalarında, tıpkı bir ebe gibi, öğrenciye kendinden bir bilgi aktarmamış, yalnızca öğrencide zaten varolanı gün ışığına çıkarmaya çalışmış, öğrencilerin kendilerine gebe kaldığı düşünceleri doğurması için yardım etmiştir.

Öğretmenin bilgiyi veren kimse, ya da bilginin nedeni olmadığına, yalnızca bilginin doğuşu için bir araç olduğuna, eğitim ve öğretimin, öğretmen tarafın-

dan birtakım malûmat ve bilgilerin öğrenciye aktarılması olmadığına inanan †Sokrates, doğurtma yöntemiyle, önce öğrencinin bilgiye duyduğu ihtiyacın farkına varmasını sağlamış, onu araştırmaya sevketmiş; öğrenciye, kendisine ait bir bilgiye ulaşması için, uygun sorularla yardım etmiş ve ortaya çıkan bilgiyi öğrencinin kendisine mâl edebilmesi için de, yine sorularıyla, öğrencinin bilgisinin hesabını vermesine, onu argümanla savunabilir hale gelmesine yardımcı olmuştur.

mauvaise foi [İng. *bad faith*]. Sartre'ın varoluşçu felsefesinin en temel kavramlarından biri olarak kötü niyet. Kişinin kendisini, değişmeyeceği düşünülen kendi kişisel karakteri, ama özellikle de kendi dışındaki koşullar tarafından belirlenmiş ve dolayısıyla da özgürlükten yoksun biri olarak görmesi durumu.

Varoluşumuzun, bizim hayatlarımızı ve değerlerimizi yaratmada özgür olmamız anlamında, özümüzü belirlediğini savunan Sartre, kişinin kendisinin gelenekler, başka insanların düşünceleri ya da ilâhî irâde tarafından kurulmasına ya da belirlenmesine izin vererek, özgürlüğünü inkâr etmesinin, özgürlüğünden vazgeçmesinin, kişinin kendisine yalan söylemesinden, kendisiyle ilgili gerçekleri bizzat kendisinden nafile bir çabayla gizlemesinden başka hiçbir şey olmadığını, bunun kişinin sorumluluktan, insan olma sorumluluğundan vazgeçmesiyle eşanlamlı olduğunu söyler.

Özgürlüğün, sahip olunacak bir şeyden çok, meşakkat ve zorlukla hayata geçirilecek bir şey olduğunu, insanın katlanmak durumunda olduğu bu durumun, onda tasa ve endişe yarattığını söyleyen Sartre'a göre, bu durum insanları, eylemlerinin, özgürce ve bilinçli olarak seçilmiş eylemler değil de, kendilerinin dışındaki nedenlerin sonucu olup, belirlenmiş olduğunu söylemeye, onların sorumluluk almaktan kaçınmalarına yol açar. Sartre'a göre, kötü niyet †kendini aldatmaya içermektedir.

maya. Gerçek varlığı †Brahmanla özdeşleştiren ve Brahmanın da bizim içimizdeki Atman olduğunu savunan, evrenin anlamının, özünün kendi özümüzün derinliklerinde olup, bu anlama özümüze dalarak ulaşabildiğimizi, dış gerçekliğin bilinmesinin pek bir önemi olmadığını savunan Brahmanizmin, nesneler dünyası, ve bu dünyanın yanıltıcı bilgisi için kullandığı terim.

Hintli bilgeye göre, mekân ve zaman içindeki nesneler dünyası yanıltıcı bir görüntüdür, düştür, mayadır; dış gerçekliğe ilişkin bilgi de gerçek bir bilgi olmayıp, yanıltıcı bir bilgidir. Buna göre, varlığın pek çok biçimlerde görülmesi mayadır.

mazoşizm [İng. *masochism*; Fr. *mosaschisme*; Al. *masochismus*]. Kişinin cinsel doyuma, salt ıstırap çekerek, kendisine eziyet ederek veya kendisini onur kırıcı bir kırıcı duruma düşürmek suretiyle ulaşabilmesinden oluşan sapkınlık.

Mazoşizm biraz daha genel olarak, kişinin kendisini üzmekten, hırpalamaktan veya hırpalanmasına izin vermekten haz alma durumunu ifade etmek için kullanılır.

Mc Taggart, J. E. 1866-1925 yılları arasında yaşamış ve Hegel'in etkisi altında kalmış İngiliz idealist düşünürü.

İçgüdüsel olarak inandığımız şeyler için sağlam ve geçerli nedenler bulmak gerektiğini, inançları metafiziksel akılyürütmeyle desteklemek durumunda olduğumuzu öne süren Mc Taggart'e göre, geleneksel teoloji felsefî eleştiriye kaldıramaz; insan dinî tavrında haklı kılınamaz.

Bundan dolayı, dinî tavrı, bizimle evren arasında bir uyum bulunduğu inancını haklı kılacak bir metafizik geliştirmeye çalışan Mc Taggart'a göre, evren tinden meydana gelmelidir; ikinci olarak, tin ölümsüz olmalı ve temel bileşeni olarak, aşkı içermelidir. Ve nihayet, evren bir bütün olarak iyi olmalı ya da yetkin bir iyilik hâline doğru gelişmelidir.

medinetü'l cahile. Devlet anlayışında, insanların, doğal ihtiyaçlarının etkisiyle, iyi ya da kötü bir insanın başkanlığı altında bir araya gelerek şehirleri ya da devletleri oluşturduklarını söyleyen Farabî'nin, ideal değil de, gerçek devletine, erdemsiz toplumuna verilen ad.

Böyle bir toplum, başındaki hükümdarın kötü bir yönetici olduğu, istibdat, sefâhat ve tutkunun hüküm sürdüğü, erdemi hiç tanımayan bir toplumdur. Farabî'ye göre, o önceden iyi iken, sonradan bozulmuş bir toplum olabilir. Öte yandan, †Farabî'de *medinetü'l cahile*'nin zıddı olan erdemli topluma, yöneticisi bilge ve iyi, yurttaşları erdemli olan topluma *medinetü'l fazıla* adı verilir. Onun siyaset felsefesinde, gerçek mutluluk, bir tür aydınlar aristokrasisi tarafından yönetilen söz konusu ideal toplumda gerçekleşir.

Megara Okulu [İng. *Megaric School*; Fr. *École de Mégare*]. Sokrates'in ilk öğrencilerinden biri olan Megaralı Eukleides'in kurmuş olduğu felsefe okulu.

Sokrates'ten önce †Parmenides'in felsefesiyle de tanışmış olan Eukleides, Elea Okulu'nun görüşleriyle, †Sokrates'in ahlâk anlayışının bir sentezini yapmaya çalışmıştır. O, erdemin bir olduğunu savunmuş ve dolu, sürekli, cisimsel, ezelî-ebedî bir bütün olarak tasarlanan Biri İyiye eşitlemiştir.

Okulun felsefesi daha sonra, Eubilides'in etkisi altında, bir görüş ya da tezi saçmaya indirgeme yoluyla çürütmek üzere tasarlanmış akılyürütme ya da argümanlara dayanan bir tür eristiğe bağlı kalarak gelişmiştir. Okulun diğer düşünürleri Diodoros Kronos'la, Megaralı Stilpon'dur.

mekân [İng. *space*; Fr. *espace*; Al. *raum*]. Varolanların içinde yer aldığı, tüm sınırlı büyüklükleri içine alan uçsuz bucaksız büyüklük. Boşluk, hiçlik durumu. Sınırsız ortam, sonsuz büyük kap ya da hazne. Üç boyutu, yani eni, boyu ve derinliği olan hacim. Yer kaplama.

Mekân konusunda üç temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan a) mekânı kap ya da hazne olarak yorumlayan görüşe göre, mekân, içine bir şeyler yerleştirilinceye kadar boş olan bir kap olarak varolur. O, içine bir şey konsun ya da konmasın, varolan bir şeydir. Bu çerçeve içinde, bazı düşünürler, kap ya da hazne olarak mekânın sonsuz olduğunu, yani dış sınırları bulunmadığını söylerken, diğer bazıları mekânın sonlu olduğunu savunmuşlardır.

b) Bağıntısal mekân görüşü ise, mekânın yalnızca, birlikte varolan şeyler arasındaki, dışsal bir bağıntı olduğunu söyler. Buna göre, mekân, aralarında hiçbir şey olmadığı zaman, varolanlar arasındaki şeydir. Şeyler varolduğu zaman, mekân da onlar arasında varolur, fakat şeyler varolmadığı zaman, aralarındaki mekândan da söz edilemez.

c) Üçüncü ve sonuncu mekân görüşü, mekânı ön planı çıkartan, 'kap olarak mekân' görüşüyle, şeyleri ön plâna çıkartan 'bağıntısal mekân' görüşünün bir sentezini yaparak, mekân ve şeylerin birbirlerini tamamladığını öne süren 'çok yönlü mekân' görüşüdür.

Düşünce tarihinde söz konusu olan mekân teorileri, bu sınıflama ışığında şöyle sıralanabilir: **1** 'Varlık vardır, yokluk var değildir' deyişiyle ün kazanan †Parmenides'e göre, mekân varolmayan bir şey, mutlak bir yokluktur. **2** Elea Okulunun boşluğu inkâr etmesinin ardından, temel gerçeklik olarak atomları öne süren atomculara göre, mekân, atomlar arasında varolur ve içinde atomların hareket ettiği boşlukla özdeştir.

3 Mekân kavramını dokunma ve görme duyusu aracılığıyla kazandığımızı söyleyen †Locke ise empirist bir mekân görüşü geliştirmiştir. **4** Onun empirist görüşünün karşısında, mekân kavramına rasyonel bir analizle ulaşan Descartes'ın mekân görüşü bulunur. O mekânı maddeyle özdeşleştirirken, bir mekânın gerçekte, o mekânı işgal eden cisimden ayrılmadığını söylemiştir. Başka bir deyişle, boş mekânın varolmadığını savunan †Descartes'a göre, mekân maddî tözden ya da maddeden

başka bir şey değildir. Çünkü mekân işgal eden bir şey yer kaplayan maddî bir şeydir; yer kaplama ise, mekândır.

5 Newton ise, mekânı yalnızca bir kap değil, fakat mutlak bir kap olarak görmüştür. Mutlak mekân, ona göre, kendi doğası içinde, dışsal herhangi bir şeyle ilişkisi olmaksızın, aynı ve hareketsiz kalır. Mekânın içeriğinden bağımsız olarak, zorunlu ve sonsuz olduğunu ifade eden Newton'a göre, mekân tüm diğer varlıkların koşulu olan zorunlu yapıdır.

6 Newton'un mutlak mekân anlayışına tam karşıt bir görüş olarak, bağıntısal mekân anlayışını geliştiren ve mekânın bir öznel bir de nesnel yanı, bir psikolojik, bir de ontolojik tarafı olduğunu söyleyen †Leibniz ise, yalnızca monadların gerçek bir varoluşa sahip olduğu sisteminde, mekânın hiçbir şekilde gerçek olmayıp mantıksal bir yapım olduğunu dile getirmiştir. Ona göre, mekân bağıntılardan meydana gelen, salt göreli bir şeydir. Mekânın kendisinin mantıksal bir yapım, ideal bir şey olduğunu öne süren filozof, bir idealist olarak, bu türden ideallere karşılık gelen gerçek bir mekâna ihtiyaç olmadığını savunmuştur.

7 Felsefesinde Newton fiziğini temellendirmeyi amaçlayan, şeylerin kendilerinin, kendinde şeylerin bilinemeyeceğini, bizim şeyleri, mekânın, algımızın zorunlu bir formu olmasından dolayı, mekân içindeki şeyler olarak algıladığımızı savunan †Kant'ın öznel mekân anlayışına göre, mekân duyarlığın *a priori* bir formudur.

8 İngiliz idealist düşünürü F. †Bradley ise, mekânın ne gerçekliği olduğunu, ne de gerçekliğin bir parçası olduğunu belirtmiştir. Ona göre, mekân yalnızca bir bağıntı, salt bir görünüştür.

mekanik [Os. *ilmi mihanik*; İng. *mechanics*; Fr. *mécanique*; Al. *mechanik*]. Fiziğin, maddenin hareketini konu alan dalı. Kuvvet ve hareketi konu alan bilim. Mekanik, hız, ivme, konum, yörüngenin, v. b. g., geometrik terimlerle tam ve dakik bir biçimde tanımlanmasından oluşan kinematik ve hareketin nedenlerini kuvvetler, nesneler arasındaki karşılıklı etkileşimler aracılığıyla açıklayan dinamik diye ikiye ayrılır.

mekanik maddecilik. [İng. *mechanical materialism*; Fr. *matérialisme mécanique*; Al. *mechanisch materialismus*]. Evrenin, alemin büyük bir makine olduğunu ve parçalarının birbirleri üzerindeki mekanik etkileriyle açıklanabileceğini savunan, tüm fenomenlerin maddenin mekanik hareketlerinin sonucu olduklarını, maddî nesnelerin birbirlerini yalnızca doğrudan bir mekanik etki ya da temas yoluyla etkileyebileceğini, uzaktan etki olmadığını, evrende bir amaç ya da birtakım ereksel nedenler bulunmadığını öne süren maddeci görüş.

Tek tözün madde olduğunu, tinsel tözün hiçbir şekilde varolmadığını öne süren görüş olarak mekanik maddecilik, zihinsel fenomenlerin, yani düşüncelerin, duyguların bile fizikî süreçler olduğunu iddia eder, zihinsel fenomenleri ya beyinde ortaya çıkan belirli fizyolojik süreçlerle özdeşleştirir ya da onları beyin tarafından saklanan cisimler olarak değerlendirir.

mekanizm [Os. *mihanikiyye*; İng. *mecanism*; Fr. *mécanisme*; Al. *mechanismus, mechanistische weltanschaung*]. Doğal, biyolojik ve psikolojik tüm fenomenlerin, son çözümlemede fizikî fenomenlerden başka hiçbir şey olmadığını ve bütün fenomenlerin yalnızca maddî değişmeler ya da hareket hâlindeki madde aracılığıyla açıklanabileceğini savunan ve canlı doğayla cansız doğa arasında hiçbir ayırım gözetmeyen görüş. Fizikî, kimyasal, biyolojik, ruhsal ve toplumsal tüm olayları mekaniğin yasalarıyla açıklayan, hareketlerin değişiminin hangi türden olursa olsun, her olayı açıklamak için yeterli olduğunu dile getiren ve son çözümlemede †maddecilikle birleşen anlayış.

Bütün fenomenlerin, bir amaca, tinsel güce, zihin ya da akla başvurmaksızın, mekanik sistemleri açıklayan ilkelerle açıklanabileceğini savunan anlayış ola-

rak mekanizm, bir bütün ya da sistem içindeki öğelerin karşılıklı etkileşiminin amaçlı faaliyet ya da fonksiyonlar ürettiğini, fakat bütünün ontolojik olarak parçalardan önce gelmediği gibi, öğeler üzerinde nedensel bir etki de yapmadığını, bütünün parçalarının toplamından daha fazla hiçbir şey olmadığını belirtir. †Dirimselciliğe karşıt bir görüş olan mekanizm, canlı varlıkların, her ne olurlarsa olsunlar, kesinlikle fiziko-kimyasal yasalara tâbi olduklarını, bu durumun biyoloji ve fizyoloji tarihi tarafından kanıtlandığını, çünkü biyoloji ve fizyoloji tarihinin, bu alanlarda ancak fizik ve kimyanın yöntemlerinin uygulanmasıyla hızlı bir ilerleme kaydedildiğini açıklıkla gösterdiğini ileri sürer.

mekân-zaman [İng. *space-time*; Fr. *espace-temps*]. Mekânın en, boy ve derinlikten oluşan üç boyutuyla, zaman boyutundan meydana gelen yapıya, mekân ve zamanın birliği. İlk kez H. Minkowski tarafından ortaya atılan kavram, daha sonra †Einstein tarafından kendi görelilik teorisiyle birleştirilmiştir.

Bunlardan Minkowski'ye göre, tüm fizikî ya da maddî nesneler dört boyutlu yapının bir parçası olarak varolur. Fizikî hiçbir şey, mekân-zamandan ayrı olarak varolamaz ya da düşünülemez, zira her nesnenin yalnızca eni, boyu ve derinliği değil, fakat zaman içinde bir süresi vardır. Bundan dolayı, bir nesneye ilişkin tam bir açıklama ya da betimleme, tam dört koordinat verilerek ortaya konur.

mekân-zaman felsefesi [İng. *philosophy of space-time*; Fr. *philosophie de l'espace-temps*]. Mekân ve zaman konusunu ele alan, mekân ya da zaman üzerine felsefî yöntemlerle spekülasyonda bulunan, görüş bildiren, zaman ve mekânın fizikî temellerini ortaya koyan felsefe dalı.

Mekân ve zaman felsefesinde temel karşıtlık mutlak teorilerle bağıntısal ya da öznel teoriler arasındadır. Bunlardan mutlak görüş, †Newton'da olduğu gibi, †mekân ya da †zamanı gerçekten varolan şeyler olarak değerlendirir. Başka bir deyişle, mutlak, gerçek ve değişmez bir şey olarak mekân, sonsuz ya da uçsuz bucaksız bir kaptır, haznedir; aynı şekilde, doğal olayların ardışıklığını içeren zaman da, insandan bağımsız olarak varolan sonsuz bir süredir. İşte hareket, bu mutlak ve değişmez yapılara gönderimle açıklanabilir.

Bu tür bir mutlak görüşün karşısında, zaman ve mekânın mutlak değil de, göreli olduğunu, nesnel değil de, öznel olduğunu ifade eden görüş yer alır. Örneğin, gerçekliğin temeline, yer kaplayan, mekânda bir yer işgal eden maddeyi değil de, tinsel güç ya da enerji birimleri olarak monadları yerleştiren Leibniz'de, mutlak mekân ortadan kalkar. Buna göre, zaman ve mekân zihinden bağımsız olarak varolan tözler, gerçek varlıklar değil de, deneye dayanan bağıntıları ifade eden mantıksal yapının ya da öznel kurgulardır. Aynı şekilde, †Kant da, zaman ve mekânın, dış dünyada nesnel bir gerçekliği olan yapılar, dış dünyadan soyutlama yoluyla türetilen kavramlar değil de, *a priori* yorum formları, öznel sezgiler olduğunu öne sürmüştür.

melyorizm [İng. *meliorism*; Fr. *méliorisme*; Al. *meliorismus*]. Genel olarak, daha iyicilik. Dünyanın daha iyi olma yoluna girip, giderek daha uyumlu, daha yetkin hâle geldiğini; en azından, dünyada kötülük olsa bile, iyiliğin daha ağır bastığını; varolan evrim sürecinin dünyayı daha iyiye doğru götürdüğünü; insana düşenin, iyilik için çalışarak, bu sürece katkı yapmak olduğunu savunan görüş. Örneğin, evrim teorisini benimseyen H. †Spencer tarafından benimsenen bu anlayış sınırlı bir iyimserliği temsil eder. Spencer'a göre, doğru eylem, her geçen gün daha iyiye doğru giden bir dünyada, yaşanmaya değer olan bir yaşama katkıda bulunan eylemdir. Bununla birlikte, tek amaç, ayakta kalma mücadelesi olmamalı, yaşamı, süre ve derinlik bakımdan zenginleştirmenin yollarını aramalıyız.

Mensiyüs. M. Ö. 371-289 yılları arasında yaşamış, ve insan doğası ve siyaset üzerine olan görüşleriyle Konfüsyusçuluğu temellendirmeye ve güçlendirmeye çalışmış olan Çinli düşünür.

Meng Tse ya da Mensiyüs, insanın doğuştan iyi olduğunu, insanın eğiliminin iyiliğe doğru olduğunu, doğru yolu bulmak için, vicdanımızın sesine, bizde doğuştan varolan doğal bilgiye dayanmamız gerektiğini, uyum içinde yaşamamızın anahtarının kendi içimizde olduğunu ve bizim uyumlu yaşadığımız takdirde, toplum düzenin de, kendiliğinden en iyi bir biçimde kurulacağını söylemiştir. İnsanların, içlerindeki doğal eğilime uygun düşmeyen kötülükler yapmaları durumunda, Mensiyüs'e göre, bunun nedeninin dışarıda, yanlış uygulamalarda, haksızlıklarda, düzen bozukluğunun kişiyi ittiği bataklıkta ve yöneticilerin yetersizliğinde aramak gerekir.

Siyaset alanında, savaşa, gösteriş ve savurganlığa karşı çıkan, yönetim biçimi olarak monarşiyi demokrasiye yeğ tutan Mensiyüs'a göre, bir demokraside herkesin iyi eğitilmiş olması gerekir, fakat monarşide bir hükümdarın doğru yola sokulmasıyla belli bir toplum düzeni kurulabilir. Bununla birlikte, Mensiyüs'a göre, önemli olan halktır, halkın iyiliği için çalışmaktır. Nitekim, o, bu çerçeve içinde, halkın iyiliği için çalışmayan, görevini yapmayan bir hükümdarı tahttan indirmenin halkın hakkı, hatta görevi olduğunu söylemiştir.

merkantilizm [İng. *mercantalism*; Fr. *mercantalisme*]. A. †Smith tarafından, Batı Avrupa ülkeleriyle İngiltere'de 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında söz konusu olan iktisat politikasını tanımlamak üzere kullanılan terim. Başka bir deyişle, Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin bulunmasının ardından, devletlerin esas veya asıl zenginliklerinin değerli madenlerden meydana geldiğini savunan ve korumacı bir politikadan yana olan iktisadî öğreti.

merkezîcilik [İng. *centralism*; Fr. *centralismus*]. 1 Psikoloji ya da davranışçılıkta, davranışın yalnızca beyinsel süreçlerle beynin işlevine başvurularak açıklanabileceğini açıklanabileceğini öne süren öğreti.

2 Daha özel olarak da, belli bir değerler sistemini temsil eden merkezin, toplumsal sistemde refahın, ödül ve rollerin dağılımını meşrûlaştıran bir otorite kaynağı olduğunu, periferi ya da çevrede başka toplumsal grupların bulunduğu yerde, merkezde elitlerin olduğunu savunan görüş; ya da aynı bağlamda, veya genel emperyalizm öğretisinin oluşturduğu çerçeve içinde, merkezin gelişmiş ve endüstrileşmiş olduğu yerde, ona bağımlı periferinin gelişmemiş ve endüstrileşmemiş olduğunu iddia eden öğreti de merkezicilik olarak tanımlanır.

Merleau-Ponty, Maurice. 1908-1961 yılları arasında yaşamış olan çağdaş varoluşçu düşünür. Bilinç ve ahlâkla ilgili problemler üzerinde duran Merleau-Ponty, bilinçle dünya arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Temel eserleri: *La Structure du Comportement* [Davranışın Yapısı], *Phénomenologie de la Perception* [Algının Fenomenolojisi], *Humanisme et Terreur* [Hümanizm ve Dehşet], *L'Oeil et l'Esprit* [Göz ve Zihin], *Le Visible et l'Invisible* [Görünen ve Görünmez Olan].

Bilgimizin temelinde duyumların bulunduğunu öne süren geleneksel empirizme, duyumların, deneyimin nesneleri değil de, bilimsel soyutlamalar olduğunu öne sürerek karşı çıkan Merleau-Ponty'ye göre, algı alanımız, duyumlardan oluşmaz, fakat aralarındaki mekânlarla birlikte, şeylerden meydana gelir. Algıladığımız şeyler, ona göre, empiristlerin söylediği gibi, çağrışımcı mekanizmaların yardımıyla, duyumlardan hareketle kurulmuş şeyler değildir.

Empirizmle entellektüalizme, öznelcilikle realizme, ve nihayet Sartre'ın mutlak özgürlüğüyle determinizme şiddetle karşı çıkan Merleau-Ponty, 'beden-özne' kavramıyla bu karşıt akımlar ara-

sında bir orta yol bulmaya çalışmıştır. Beden-özneyle dünya arasında diyalektik bir ilişki kuran Merleau-Ponty'ye göre, beden-özne içinde yaşadığı dünyayla ne yalnızca karşılaşır, ne de onu inşa eder veya yaratır. Beden-özne, birtakım anlamlar yüklenmiş ya da kendisinde birtakım anlamların somutlaşmış olduğu bir dünyayla karşılaşır, fakat ona kendisi de birtakım anlamlar yükler, karşılaştığı şeyleri anlamlı kılmaya çalışır.

meşruiyet [İng. *legitimation*]. Siyaset biliminde, politik bir sisteme, devlete veya hükümete itaat edilip edilmemek gerektiğini belirleyen durum. Siyasî iktidarın sadece kurumsallaşmasına değil, fakat aynı zamanda ahlâkî bakımdan temellendirilmesine imkân veren süreç.

Politik sistemlerle ilgili sınıflamaların çeşitli siyasî meşruiyet türlerine bağlı tipolojilere dayandığı dikkate alınırsa, tek tek her politik sistemi kurumsallaştıran ve temellendiren birtakım ilke veya süreçlerin olması anlaşılır bir şeydir. Örneğin, demokrasiler meşruiyetlerini kendilerine oy verenlerin doğrudan taleplerini yerine getirmekten alırlar. Sosyalist devletler işçilerin çıkarları üzerinde yoğunlaşırken, sağcı cuntalar geleneksel bir ulusal kimlik üzerinde odaklaşırlar.

Bu bağlamda, politik otoritenin desteğini yitirmesi, kendisini ahlâken temellendirememesi, haklı kılamaması ve birtakım sorunları çözmek isterken bir bunalıma yol açması durumuna *meşruiyet bunalımı* adı verilir. Meşruiyet krizi üzerinde çokça çalışmış olan Frankfurt Okulu teorisyeni Jürgen †Habermas, kapitalist toplumda meşruiyet bunalımına esas ekonomik bunalımın yol açtığını iddia etmiştir. Buna göre, kapitalist toplum ekonomik problemlerle başa çıkmak amacıyla, istikrarsız ve değişken bir pazar ekonomisi üzerine istikrarlı bir sosyal düzen inşa etmenin imkânsızlığının sonucu olan bir şey olarak, *rasyonalite bunalımına* yol açar. Rasyonalite krizi ise, devletin çatışan talepleri ve karşıtlaşan çıkarları uzlaştıramadığı için meşruiyetini yitirmesini ifade eden bir meşruiyet krizine neden olur. Bununla birlikte, devlet farklı çıkarları uzlaştırmada başarıya ulaşırsa, bu kez iş ahlâkı ve rekabet dürtüsü, toplumsal bütünlüğü tehlikeye sokan bir *güdülenme bunalımına* yol açacak şekilde zayıflar.

Meşşaîlik. İslâm düşüncesi ya da felsefesinde, Aristotelesçiliğe, Aristocu felsefeye verilen ad.

En önemli temsilcileri arasında El-Kindî, İbnî Sinâ, Farabî, İbni Rüşd ve İbni Bacce gibi filozofların yer aldığı Meşşaîlik, temel meselelerde İslâmın kendisine dayanırken, yöntem olarak †Aristoteles mantığını ya da felsefesini almıştır. †Platon'dan ve özellikle de †Plotinos'tan etkilenmiş, onun sudûr ya da türüm öğretisine sistemlerinde çoğunluk yer vermiş olan Meşşaî düşünürler, bütün bu etkilere karşın, özgün bir felsefe ortaya çıkarmayı, tutarlı ve sağlam bir akılcı görüş geliştirmeyi başarmış ve Batı felsefesini birçok bakımdan etkilemişlerdir.

meta. Batı dillerinde, aşmayı, daha üst düzeyde ele almayı ifade eden terim. Bir ismin, belli bir disiplinin önüne geldiği zaman, o disiplinin temel özelliklerini ve problemlerini araştırmayı, incelemeyi ve çözmeyi ifade eden önek.

Buna göre, *meta* öneki bir disiplinin önüne geldiğinde, oluşan üst disiplin konu aldığı disiplinin temellerini analiz eder, onun özünü ve kabullerini daha bir üst kavramsal düzeyde gözler önüne serer. Başka bir deyişle, çağdaş düşüncede *meta* öneki bir şey, bir teori, bir disiplin hakkında olmaklığı, bir disiplin ya da araştırma alanını bir üst dil veya düzeyde ele almaklığı ifade eder. Bu bağlamda, 1 Türkçe, İngilizce veya Fransızca gibi tarihsel bir dil veya önermeler mantığı benzeri formel bir dil hakkında olan, bu dillerden biri ya da diğerini konu alan üst dile, *metadil* adı

adı verilir. 2 Buna karşın, konusu formel mantık sistemleri olan araştırma türüne, mantıksal bir sistemin tutarlılığı ve tamlığı ile ilgili olan mantık üstü araştırmaya *metamantık* denmektedir.

3 Formel bir matematik sistemini konu alan, bir matematik teorisinin önermelerinin türetilebilirliğini, çıkarsanabilirliğini, v. b. g., konu alan araştırma türüne ise *metamatematik* adı verilmektedir. 4 Felsefenin doğasına, mahiyetine ilişkin araştırma, felsefedeki etkinlik türünü ve onun kabullerini konu alan disiplin ise, *metafelsefe* diye tanımlanır. Bununla birlikte, yakın zamanlarda bazı Fransız düşünürleri metafelsefe terimini biraz daha farklı bir anlamda kullanmaya başlamışlardır. Felsefenin sonunun geldiğini veya felsefenin ölmek üzere olduğunu öne süren bu düşünürler, felsefenin vefatından sonra mümkün ya da zorunlu hâle gelen teorik ya da pratik etkinliğe metafelsefe adını verirler.

5 Konusu belli bir konuya dair araştırma, belli bir konuyla ilgili teori olan üstdisipline, teorilerin bilim adamları tarafından nasıl oluşturulduğuyla ilgili olan ikinci düzey araştırmaya da, *metateori* denmektedir. Metateoriye bir örnek olarak, pozitif bilimlerde teorilerin nasıl oluşturulduğunu ele alan, teorilerde esas olanın, doğrulama değil de, yanlışlama olduğunu öne süren yanlışlamacılık verilebilir. 6 Yine, Freud, bilinçdışıyla ilgili kendi psikanaliz teorisine, kendi zamanının psikoloji anlayışının standart konusunu aştığı, yani bilinç veya bilinçli zihnin ötesine gittiği için *metapsikoloji* adını vermiştir.

Bu durumun tek istisnası metafizik terimidir. Başka bir deyişle, metafizik fizik biliminin problemlerini daha üst düzeyde ele alan bir disiplin değildir. Metafizik, adını tümüyle raslantısal birtakım durum ve koşullara borçludur. Terim, Aristoteles'in eserlerini, filozofunun ölümünden sonra tasnif eden öğrencileri tarafından bulunmuştur.

Milattan önce dördüncü yüzyılda yaşamış olan ünlü Yunanlı filozof Aristoteles, 'felsefe' terimini başlangıçtaki özgün anlamı içinde kullanmış ve felsefeyi bilim terimine eşdeğer olan bir terim olarak düşünmüştür. Bu durumun bir sonucu olarak da, biz nasıl ki bugün farklı bilimlerden söz ediyorsak, aynen o şekilde farklı felsefelerden söz etmiştir. †Aristoteles, işte bundan dolayı, çeşitli felsefeler arasından bir felsefeyi tüm felsefelerin temeli olan felsefe olarak ayırmış ve bu felsefeye *ilk felsefe* adını vermiştir.

Filozofun bakış açısından, bu ilk felsefenin görevi herşeyin, varolan her ne ise, onun ilk ilkelerini araştırmaktan meydana gelir. Buna göre, ilk felsefe, varlığı varlık olmak bakımından araştıran felsefedir. Öte yandan, Aristoteles ikinci bilim ya da ikinci felsefe olarak doğa bilimini düşünmüş ve bu konuya da genel fizik başlığı altında bir dizi yapıtını ayırmıştır. Aristoteles'in ölümünden sonra, öğrencileri ondan kalan kitapları düzenleyip tasnif ederken, filozofun sözü edilen ilk felsefe konusuna ayırmış olan kitaplarını, onun doğa hakkında olan kitabının arkasına, yani fiziğin sonrasına yerleştirmişlerdir.

İşte bu durumun bir sonucu olarak, Aristoteles'in ilk felsefe hakkında olan kitaplarına 'doğayla ilgili olan kitapları izleyen kitaplar' (*ta meta ta physika*) adı verilmiştir. Bununla birlikte, Yunancada *meta* terimi aynı zamanda 'ötesi' anlamına geldiği ve Aristoteles 'varlığın ilk ilkeleri'ni konu alan kitaplarında, başkaca şeyler yanında, doğanın ötesinde ya da üstünde olan bir varlık olarak Tanrı'yı ele aldığı için, metafizik daha sonra fizikî doğanın ya da gördüğümüz şeylerin ötesindeki bir gerçeklikle ilgili olan, duyusal olanın üstünde ve ötesinde olanı araştıran bir disiplin olarak görülmeye başlanmıştır.

metabilim [İng. *meta-science*; Fr. *méta-science*]. Bilimi konu alan, bilimi açıklayıp anlaşılır kılmayı amaçlayan bilim üstü disipline, bilim hakkında, bilim üzerine olan bilime verilen ad.

'Doğayı bilimle açıklarız, fakat bilimin

kendisini ne ile açıklayacağımız' sorusunun motive ettiği ya da doğurduğu disiplinler bütünü olarak metabilim, †bilim felsefesi, bilim antropolojisi ve †bilim sosyolojisi gibi dallardan meydana gelir.

Metabilimin en temel sorularının başında hiç kuşku yok ki, bilimin kendisiyle mi, yoksa bilim dışı unsurlarla mı açıklanacağı sorusu gelir. Burada üç yaklaşım söz konusudur. **1** Bunlardan birincisi olan ve pozitivizme bağlanabilecek olan *içselci yaklaşım*, bilimin kendi iç prosedürlerine göre, örneğin bilimsel yöntemler temele alınarak açıklanması gerektiğini öne sürer. Bilimin kendi iç mantığı olduğunu öne süren bu yaklaşımın savunucuları rasyonalist düşünürler olmak durumundadır.

2 İkinci yaklaşım olan *dışsalcı yaklaşım* ise, bilimin bilim dışı unsurlarla, bilimin içinde yer aldığı tarihsel ve toplumsal bağlama dayanılarak açıklanması gerektiğini savunur. Bu yaklaşımın romantik ve irrasyonalist gelenek içinde yer alan savunucularına göre, bilim ve bilim adamı toplumdan ve tarihten soyutlanamaz. **3** Üçüncü yaklaşım ise, sözünü ettiğimiz bu iki yaklaşımın, birbirlerini dışlayan eğilimler değil de, birbirlerini tamamlayan yaklaşımlar olduğunu savunur. Buna göre, bilim hem kendi iç mantığıyla ve hem de içinde yer aldığı toplumsal-tarihsel bağlam temele alınarak anlaşılmalıdır.

metaetik [İng. *meta-ethics*; Fr. *méta-éthique*]. Ahlâk alanının üzerine çıkarak, ahlâkın bizatihi kendisi hakkında konuşan, ahlâkın doğasını, ahlâkın temel karakteristiklerini, ahlâk dilini çözümleyen ahlâkî disiplin.

Buna göre, metaetik, ahlâkî kararla bilgiye ulaşma sürecinde söz konusu olan yöntemleri, akılyürütmeyi ve mantıksal yapıyı analiz eden, ahlâkî yargıların kaynağını ve anlamını, ahlâkî araştırmanın yapısını inceleyen; †hazcılık, yararcılık türünden ahlâk anlayışlarından meydana gelen ahlâktan, yani kişinin ne yapması, nasıl yaşaması gerektiğini dile getiren normatif ahlâktan farklı olarak, ahlâkın ne yaptığı ve ne işe yaradığı konusunu ele alıp, ahlâkî sistemlerin temellendirilmesi, mantıksal yapısı ve ahlâk sistemlerinde kullanılan dil ile ilgilenen ahlâk türü olarak ortaya çıkar.

Çağımızda, örneğin Toulmin, Stevenson, Urmson ve Ayer gibi düşünürler tarafından benimsenen bu yaklaşıma göre, felsefenin ilk ve temel işi, dile ilişkin bir analiz olduğundan, ahlâk alanında söz konusu olabilecek bir felsefeye düşen, ahlâkî kavramları ya da ahlâkî kavramların mantığını analiz etmektir. Örneğin, Ayer'a göre, bir ahlâk kuramı, insanlara hangi ahlâkî yargıları ortaya koyacaklarıyla ilgili bir dizi telkinden meydana gelmez, tam tersine insanların ahlâkî yargılarda bulundukları zaman, ne yapmakta olduklarını göstermeye çalışır.

metaetik teoriler [İng. *meta-ethical theories*; Fr. *théories du méta-éthique*]. Ahlâk felsefesinin ahlâkî kavramlarla yargıların mantıksal statüsünü araştıran, ahlâkî kavramların özünü ve anlamını analiz eden, ahlâkî yargıları temellendirmede, haklı kılmada kullanılan yöntemlerin değerini ve yapısını açıklayan dalı olan metaetik ya da analitik ahlâk bünyesi içinde öne sürülmüş olan teoriler.

Bu teoriler, çok kabaca *bilişçilik* ve *bilişsizcilik* diye ikiye ayrılır. Bunlardan **1** bilişçilik, ahlâkî terimlerin dünyada varolan nitelikleri imleyip gösterdiğini ve ahlâkî yargıların belli bir bilgi türü meydana getirdiğini öne sürer.

Bilişçilik, çağdaş ahlâk felsefesinde, sezgicilik ve doğalcılık olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan **1-a)** sezgiciliğe göre, ahlâkî terimlerin imlediği nesnelerle, ahlâkî yargıların meydana getirdiği bilgi biricik ve kendine özgü olup, doğa bilimlerinin nesnelerine ve bu bilimlerde söz konusu olan bilgiye hiçbir şekilde indirgenemez. *Sezgici bilişçilik*, yüzyılımızda G. E. †Moore, H. A. Prichard ve W. D. †Ross tarafından temsil edilmektedir. Bu üç filozoftan Moore aksiyolojik bir sezgiciliği, Prichard ve Ross

deontolojik bir sezgiciliği benimserken, yani temel ahlâkî kavramın gösterdiği şey konusunda birbirlerinden ayrılırlarken, çok temel bir ahlâkî terim bulunduğu ve bu terimin şeylerin doğal olmayan, tanımlanamayan bir niteliğine işaret ettiği hususunda birleşmişlerdir. Nitekim, her üçü de, terimin belirli bir nesnel özelliği göstermekten meydana gelen anlamının sezgi yoluyla kavrandığını öne sürer.

Bilişçilik kapsamı içinde yer almakla birlikte, sezgiciliğe karşı olan metaetik öğreti doğalcı bilişçiliktir. Sezgiciliğin doğurduğu güçlükleri aşma çabasının bir sonucu olan 1-b) *doğalcı bilişçilik*, ahlâkî sözcük ya da kavramların dünyadaki gerçek niteliklere işaret ettiği, ahlâkî yargıların dünyanın kendisi için geçerli olup, belli bir bilgi türü meydana getirdiği konusunda sezgici bilişçilikle uyuşur. Bununla birlikte, doğalcılar, ahlâkî sıfat ya da nitelikleri empirik niteliklerle özdeşleştirerek, sezgicilerin deneyimsel bir tarafı olmayan sezgilerle doğal olmayan niteliklere doğru olan yönelimlerinin yol açtığı belirsizlik, karanlık ve dogmatizmden sakınmaya çalışmışlardır.

J. Dewey, G. †Santayana ve R. B. Perry gibi düşünürler tarafından savunulan doğalcı bilişçiliğe göre, ahlâkî niteliklerin bulunduğu ayrı bir ontolojik alandan söz edilemeyeceği gibi, bu nitelikleri kavrayacak, sezgi benzeri özel biliş türlerinden de söz edilemez. Tam tersine, ahlâkî yargılar, tıpkı bilimsel önerme ve yargılar gibi, doğa bilimlerinin yöntemleriyle doğrulanabilir olan deneysel yargılardır. Doğalcı bilişçiliğe göre, ahlâkî bilgi, sezgicilerin savunduğu gibi, doğa bilimlerinden ayrı bir bilgi türü olmayıp, doğa bilimlerinin bir parçasını meydana getirir.

Doğalcı bilişçilik te, kendi içinde öznel ve nesnel doğalcılık olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan 1-b)ı *nesnel doğalcılık*, iyiliğin, nesnelere, salt onların kendi doğa ya da ilişkilerinden doğal olan bir nitelik olduğunu savunur; oysa 1-b)ıı *öznel doğalcılığa* göre, iyilik şeylere, onların doğa ya da ilişkilerinin bir sonucu olarak değil de, özne tarafındaki bir çıkar, ilgi ve arzunun bir sonucu olarak ait olan bir niteliktir.

Tüm bu bilişçi metaetik öğretilerin karşısında ise, 1930'lu yıllardan itibaren, Hare, Stevenson gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan 2 *bilişsizcilik* yer almaktadır. Söz konusu metaetik teoriye göre, ahlâkî terimlerin tasvirî, betimsel bir anlamı yoktur. Bilişsizcilik, ahlâkî yargıların dünyayla ilgili olguları ortaya koyan önermeler olmadıklarını, akıl ya da başka bir fakültenin ahlâkî bir ilkeyi kanıtlayamayacağını ya da haklı kılamayacağını öne sürer. Bilişsizciliğe göre, ahlâkî terim ve yargıların betimsel olmayan bir anlamları vardır ve onlar istek ve duyguları ifade etmeye, bir etki yaratmaya yararlar, tercihleri yönlendirip buyruklarla sonuçlanırlar.

meta fetişizmi [İng. *commodity fetishism*; Fr. *fétichisme de la marchandise*; Al. *warenfetishismus*]. Kapitalizmin iktisadî biçimlerinin, bunların altında yatan toplumsal ilişkileri gizlemesinin genel bir örneği olarak, insanların toplumsal ilişkilerini, sanki onlar doğal şey ya da eşyaymış gibi düşünmelerine, onları, birer insan olarak kendi aralarındaki ilişkiler şeklinde değil de, emek ürünleri veya eşyalar arasında kurulan ilişkiler olarak görmelerine yol açan sürece verilen ad.

Meta fetişizmiyle ilgili söz konusu Marksist öğreti, Marks'ın, bir şeyin salt kişinin kendi kullanımı için üretilmesiyle, bir şeyin yalnızca değiştirilmek ya da mübadele edilmek amacıyla üretilmesi arasında yaptığı ayırıma dayanmaktadır. Marks'a göre, üreticiler birbirleriyle, ürünlerini değiştirinceye kadar, temas içine girmediklerinden, onların, nesnelerin değiştirilmesi eylemi dışında, toplumsal hiçbir ilişkileri olamaz. Bu nedenle, bu nesne ya da eşyalar toplumsal ilişkilerin yerini tutar. Marks,

bu bağlamda, insanların emeğin fizikî ürünleriyle, onların değiştirilmelerine ilişkin inançlarının toplumsal ilişkileri maskelediğini söylemiştir.

metafizik [Os. *ilmi mâfevkattabiî*; İng. *metaphysics*; Fr. *métaphysique*; Al. *metaphysik*]. Felsefenin, amacı varolanların gerçek doğasını belirlemek, varolanların anlamını, yapısını ve ilkelerini ortaya koymak olan temel disiplini.

Metafizikle ilgili olarak söylenebilecek birçok şey şu şekilde sıralanabilir: 1 Metafizik, varolana ilişkin bir araştırmadır; 'neyin varolduğu' sorusunun kendisinin temel sorusu olduğu metafizik, varolana ilişkin genel görüşü tahkik ederken, neyin gerçekten var olduğunu göstermeyi amaçlar. 'Neyin gerçek olduğu' ya da 'neyin gerçekten var olduğu' anlamına da gelen 'neyin varolduğu' sorusunu yanıtlamanın en önemli yolu, birlik ile çokluk ya da görünüş ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi doyurucu bir biçimde ifade edebilmekten geçer. 2 Metafizik varlığa ilişkin genel bir araştırmadır. Özel bilimlerin yaptığı gibi, varlığı şu ya da bu açıdan değil de, varlık olmak bakımından ele alır, varlığa varlık olmak bakımından ait olan özniteliklerin neler olduğuyla ilgilenir.

3 Metafizik nihaî ve en yüksek gerçekliğin bilimi olup, yalnızca görünüşte olana karşıt olarak en yüksek ölçüde gerçek olanı tanımlamayı amaçlar. Buna göre, şeylerin gerçek doğasını belirlemeyi amaçlayan metafizik, bu çerçeve içinde, varoluş ve gerçeklik gibi kavramlarla meşgul olur. Metafizikçinin bu kavramlara yönelmesinde, şeylerin görünüşlerinin çoğu zaman onları yanlış gösterdiği, bundan dolayı görünüşün gerisindeki gerçekliğin ne olduğu belirlemenin zorunlu olduğu düşüncesi ve zihinlerin ya da sayıların bağımsız bir biçimde varolan varlıklar olup olmadığı konusunu ele aldığımız zaman, dünyada varolan farklı şey türlerinin ne olduğunu belirlemenin kaçınılmaz olduğu inancı etkili olmuştur.

4 Başka bir deyişle, metafizik kendinde ve kendi başına varolan gerçekliği, herşeyin varoluşu için kendisine bağlı olduğu, bağımsız ve kendi kendisini belirleyen varlığı; her tür varoluşun kaynağı ya da nedeni olan aşkın bir gerçekliği ele alan disiplindir. Doğası gereği varolmak zorunda olanı ve olduğundan başka türlü olamayanı konu alan disipline karşılık gelen metafizik, tinsel ya da doğaüstü olan ve bilimin yöntemleriyle açıklanamayan varlık ya da varlıkları araştırır.

5 Metafizik bir bütün olarak dünyaya ilişkin bir bilimdir. Buna göre, bilimlerin varlığı ya da dünyayı belirli yönleriyle, parçalayarak ele aldıkları yerde, metafizik dünyayı, varlığı bir bütün olarak ve varlık olmak bakımından ele alır. Metafizik, işte bu çerçeve içinde, gerektiği zaman özel bilimlerin verilerinden de yararlanarak, dünya üzerine geniş kapsamlı, kuşatıcı bir bakış ve yorum sağlar. Metafiziğin varlığa ya da dünyaya ilişkin olarak oluşturduğu görüş, genel, tutarlı ve kapsayıcı bir görüş ya da disiplin olmak durumundadır.

6 Metafizik ilk ilkeleri konu alan bir bilim ya da disiplindir. Başka bir deyişle, metafizik, yalnız varlık bakımından değil, bilgi ve açıklama bakımından da ilk olanı ele alır. Özel bilimlerin, doğru ve apaçık kabul ederek kendilerinden başka doğruları türettikleri ilkeleri inceleyip, eleştiri sürecinden geçirir. Buna göre, bilimlerin nihaî ve en yüksek kabul ya da önsayıntılarını haklı kılıp, kendisinde haklı kılınmamış, temellendirilmemiş hiçbir şey bırakmamak metafiziğin en temel özelliğidir. Şu hâlde, özel bilimlerin araştırmalarını hiçbir zaman sorgulamadıkları belirli kabul ve öndayanaklar altında gerçekleştirdikleri yerde, metafizik, eleştirel bir disiplin olarak, bilimlerin kabullerini ve öndayanaklarını sorgular.

7 Metafizik, tüm disiplin ya da araştırma alanları içinde en temel, en geniş kapsamlı olan araştırma alanıdır. Temeldir, çünkü diğer araştırma türlerine

konu olan şeylerin nihaî ve en yüksek doğalarını ele alır. Buna göre, matematiğin araştırmalarının sonuçlarıyla ilgili olarak bir karara varabilmek için, matematiksel nesnelerin ontolojik statüsünün ne olduğunu belirlemek gerekir ki, bu da metafizikçinin işidir. En geniş kapsamlıdır, çünkü metafizikçinin ele aldığı sorular olarak, varoluş ve gerçeklikle, aktüel ve potansiyel varlıkla ve nihayet nedensellikle ilgili sorular, özel bilimlerin sınırlarını aşan ve tüm alanlar ve konular için geçerli olan sorular ve problemlerdir.

8 Metafiziğin önermeleri, kendilerine özgü bir kesinliğe sahiptirler. Metafiziğin önermeleri kesinliklerini, kendilerinin aklın, söz konusu yeti en özgür ve en tam bir biçimde işlediği zaman, ortaya çıkan ürünleri olmalarından almaktadır. Metafizik, sonuçlarına yalnızca aklın çabalarıyla ulaşan, başka hiçbir şeye değil de, akla dayanan bir disiplindir. Bu anlamda, metafizik *a priori* bir bilim olarak tanımlanmıştır. 9 Buradan da anlaşılacağı üzere, metafiziğin yöntemi, tecrübî değil de, *a priori* bir yöntemdir. Başka bir deyişle, gözleme konu alan tek tek nesneleri değil de, genel olarak varlığı, deneyime aşkın gerçekliği konu alan, varlık olmak bakımından varlığın anlamını araştıran metafizik, deneyi değil de, aklı kullanır. 10 Daha özel olarak ifade edildiğinde, metafiziğin konuları arasında, Formlar ya da İdealar, kategoriler ve tümeller, tikeller, Tanrı'nın varoluşu, ruh-beden veya zihin-beden ilişkisi, maddî şeylerin gerçekliği, zaman ve mekân, ve tin kavramı yer alır.

11 Metafizik, dünya üzerine düşünürken kullandığımız temel fikirlerde bir revizyon, kavramsal çerçevemizde bir değişme, yeni bir konuşma tarzı önerir. Bununla birlikte, metafizik, kavramsal bir revizyon, dünyaya yeni bir biçimde bakmaya davet olarak anlaşıldığı zaman, filozofun sistemini bir öneri olarak değil de, görünüşe karşıt olarak gerçekliğin bir tasviri, göründükleri şekliyle değil de, gerçekte oldukları şekliyle şeylerin bir resmi diye sunduğu unutulmamalıdır.

12 Metafizik, farklı çağ ve filozoflarda farklı anlamlara gelmiştir. Buna göre, metafizik İlkçağda ontolojiyle aynı anlama gelirken, Ortaçağ'da aşağı yukarı teolojiyle birleşmiştir. Modern felsefede, bilimin yükselişinden etkilenen metafizik, çağdaş felsefede de, dil ve ahlâka bağlı olmuştur. Başka bir deyişle, †Aristoteles'te ilk felsefeyi ifade eden, onda †ontoloji olarak metafizik şeklinde karşınıza çıkan metafizik, Kant'ta, epistemoloji olarak metafizik şeklinde anlaşılmıştır. Başka bir deyişle, Aristoteles metafiziğinde, varlığı varlık olmak bakımından ele almışken, Kant varlığı bilinebilirlik açısından değerlendirmiştir.

Metafizik tarihinin belli başlı öğretileri arasında, †Platon'un görünüşler dünyasıyla ideal gerçekliklerin dünyasını birbirinden ayıran ve asıl var olanın ideal gerçeklikler olduğunu öne süren aşkın metafiziği, Aristoteles'in formel ya da ideal gerçeklikleri bu dünyaya indiren içkin metafiziği, †Aquinaslı Thomas'ın Aristoteles'in sisteminin Hristiyanlığın amaçlarına uyarlanmasından meydana gelen metafiziği, †Descartes ve modern bilimin dünyayı özne-nesne, zihin-madde olarak ikiye bölen ikici metafiziği ve onun ardından zihin-madde dikotomisinin bir tarafını ön plâna çıkartan farklı idealizm ve maddecilikler verilebilir.

metafiziksel [İng. *metaphysical;* Fr. *métaphysique;* Al. *metaphysisch*]. 1 Genel olarak metafizikle ilgili olan; 2 gözlemlenebilir şeyleri, tecrübe edilebilir olan varlık alanını aşan ve 3 genel bilgilerle, sentez hakkında olan için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, örneğin, ahlâkı metafiziğin bir dalı olarak gören, ahlâkî ilkelerin metafiziksel ilkelerden türetildiklerini, ahlâkî kavramların metafiziksel kavramlarla tanımlandığını savunan ahlâk görüşüne *metafiziksel ahlâk* adı verilir.

Yine aynı çerçeve içinde, mantıkçı pozitivistler, deneysel olarak doğrulanamadığı için, boş ve anlamsız konuşmanın bir unsuru ya da parçası gördükleri kendilerince anlamsız önermeye *metafizik* ya da *metafiziksel önerme* adını vermişlerdir. Doğruluk ya da yanlışlığına , deneyimden yararlanarak karar verme imkânımızın olmadığı bir önerme türü, mantıkçı pozitiviste göre, her zaman ve her yerde boş ve anlamsız olmak durumunda olan bir önermedir. Böyle bir önerme, mantık ve matematiğin formel ve analitik önermeleriyle olgusal bilimlerin dış dünya ile ilgili olan ve deneyim yoluyla test edilebilir olan içerikli önermelerinden farklılık gösterir.

metafiziksel yeni-Kantçılık [İng. *metaphysical Neo-Kantianism*; Fr. *Néo-Kantisme métaphysique*]. Alman düşünürleri Liebmann ve Riehl'in, Kant'ın felsefesinden yola çıkan metafizik öğretilerine verilen ad.

Bunlardan Liemann'a göre, Kant'ın en önemli yanlışı, kendinde şeyin, numenin varoluşuna inanmak olmuştur. Bununla birlikte, bu inanç, Kant'ın sisteminin özsel bir parçası olmayıp, sistemin geri kalanına zarar vermeksizin ortadan kaldırılabilecek olan dogmatik bir kalıntıdır. Ona göre, Fichte, Schelling, Hegel, Herbart ve Schopenhauer gibi düşünürler, ya bir kendinde şeyin varolduğu inancını bir yanlış olarak görmemişler ya da bu yanlışı düzeltme çabalarında, benzer başka yanlışlara düşmüşlerdir. Liebmann, bu filozofların sistemlerinin, Kant'ın istemeyerek kabul ettiği bir kavrama bağlı kaldıkları için, önemli ölçüde güçsüz ve yanlış olduklarını belirtir. Bundan dolayı, felsefede yapılacak iş, bu filozofları izlemek yerine, kendinde şey yanlışını ortadan kaldırarak, söz konusu sistemlerin müşterek kaynağına, yani Kant'a dönmektir.

Aynı çerçeve içinde değerlendirilmek durumunda olan Riehl ise, Liebmann'ın tam tersi bir tavırla, Kant'ın kendinde şeye gerçek bir varoluş yüklediğini ve bu kavramın Kant'ın bilgi teorisi için çok büyük bir önem taşıdığını savunmuştur. O, Kant'ın, kendinde şeylerin duyu algısında doğrudan ve aracısız olarak bilinmediğini değil de, yalnızca saf akıl tarafından bilinemeyeceğini kanıtladığını öne sürer. Buna göre, fenomenler yalnızca kendinde şeylerin görünüş tarzlarıdır.

methexis. Platon'un, iki dünyalı metafiziğinde, akılla anlaşılabilir dünyayı meydana getiren ezelî-ebedî ve değişmez İdealarla, duyusal dünyayı meydana getiren bireyler, somut ve değişen nesneler arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullandığı ve 'pay alma' anlamına gelen Yunanca terim.

Zaman ve mekân içindeki maddî nesnelerle, bu nesnelerin ilk örnekleri, asıl ya da modelleri olan, ezelî-ebedî, değişmez ve kavram cinsinden varlıklar arasındaki ilişki kolaylıkla açıklanabilir bir ilişki olmadığından, Platon daha çok bir mecaza başvurarak, maddî, bireysel, değişen, somut varlıkların asılları olan İdealardan pay aldığını söylemiştir.

metin [İng. *text*; Fr. *texte*; Al. *text*]. Genel olarak, bir yazılı eseri meydana getiren terimler, tümceler bütünü; kişisel birtakım motivasyonları olan bir yazar tarafından, belli bir toplumsal, psikolojik, iktisadî ve siyasî ortam içinde, okurlardan meydana gelen bir kümeye birtakım mesajları aktarmak amacıyla kalema alınmış yazılı eser.

Buna göre, yazılı iletişim olarak görülen ve belli bir mesajı okurlar kümesine nakletme çabası olarak tanımlanan metnin, bağımsız bir varlığı olduğu düşünülür. İşte bu bağlamda, bir metni, özellikle de edebiyat metnini, çoğunluk onun kendi içindeki konu, anlatım, ve dil ögelerine dayanarak, zaman zaman da metnin yazarına, metnin ait olduğu türün özelliklerine, edebiyat geleneğine ait bilgilerden yararlanarak açıklama etkinliğine *metin çözümlemesi* adı verilmektedir.

Metin, yazarın otoritesini tümden sarsan yapısalcılık, ama özellikle de postmodernizmde büyük bir önem kazanmıştır. Metni yazarla okur arasında iletişim kurma çabası olarak gören modern anlayışı reddeden †yapısalcılıkta, metnin gizli olsa dahi, belli bir nesnel içeriği vardır. Bununla birlikte, yapısalcı görüşe göre, yazıldıktan sonra bağımsız addedilen metnin kökenlerinde, yazarın söylediklerinde anlam ve açıklamalar bulmaya çalışmak boşunadır.

Metin ve metnin anlamı bahsinde, yapısalcılıktan daha da ileri giden postmodernizm metne her türlü nesnel içerikten kurtulmuş bir şey olarak bakar. Metin-merkezli bir görüş olarak tanımlanan †postmodernizmin bakış açısından, metin herşey olup, sonsuz sayıda yoruma imkân verir. Postmodernistler işte bu bağlamda, tutarlılık ve birliğe direnen, çelişkiyle dolu olup, her okumada yeniden yazılan ve yorumlanan metin türüne *yazılabilir metin* adını verirler. Yazılabilir metnin bir diğer özelliği de, onun okuyucuyu etkin olmaya sevketmesi, okuyucuyu tüketiciden ziyade bir üreticiye dönüştürmesidir. Yazılabilir metin aynı zamanda açık metin olarak da tanımlanabilir. Buna göre, alternatif yorumlara elverişli olan, farklı anlamları teşvik eden ve zengin, farklı ve karmaşık okumalara imkân tanıyan metne *açık metin* adı verilmektedir.

Bu açıdan yazılabilir veya açık metnin karşıtı, pasif okuyucu için yazılmış olan, salt belli bir mesaj almak üzere okunması gereken, tekil ve değişmez bir anlamı özendiren ve dolayısıyla okur tarafından yeniden yazılmaya karşı koyan metin olarak *okunabilir metin*dir. Okuyucu, okuma süreci boyunca belirli bir yol üzerinde yürütmeyi amaçlayan, alternatif yorumlara, farklı okumalara pek imkhan tanımayan metinlere aynı zamanda *kapalı metin* adı verilir.

metinlerarasılık [İng. *intertextuality*; Fr. *intertextualité*]. Postmodernizmde, her metnin tüm diğer metinlerle ilişkili olduğunu; birbirleriyle ilişki içinde konumlanan metinlerin geniş bir anlam ağı meydana getirdiğini dile getiren kavram.

Her metnin ayırıcı bir biçimde diğer metinlerle ilişkili olup, onları yeniden düzenlediğini ve dolayısıyla hiçbir metinde anlamın donmadığını, tam tersine güçlü bir dinamizm içinde yeni baştan oluştuğunu ima eden metinlerarasılık tezi ya da teorisine göre, metinler her zaman başka metinler tarafından harekete geçirildiği kadar, başka metinlere gönderimde bulunur. Bu ise, hiçbir metnin benzersizlik veya biriciklik iddiasıyla ortaya çıkamayacağı, hiçbir metnin kendi anlamını dayatamayacağı anlamına gelir. Metinlerarasılık tezi, ikinci olarak, hiçbir şeyin mutlak ve özgün olmadığını, herşeyin başka herşeyle bağlantılı olduğunu dile getirir.

metodoloji [Os. *usûliyât*; İng. *methodology*; Fr. *méthodologie*; Al. *methodenlehre*]. 1 Araştırma, doğrulama, öğretme, v. b. g., yöntemlerini ele alıp inceleyen ve onlara teknik anlamda değer biçen disiplin veya yöntem teorisi. 2 Sosyal bilimler veya doğa bilimleri metodolojisi anlamında, söz konusu genel disiplin kapsamı içinde yer alan bir yöntem ya da teori.

Bilimin amaçlarını, temel kavramlarını, bu amaçlara ulaşmada kullanılan yöntemleri, çeşitli bilim dallarını ve bu dallar arasındaki ilişkileri konu alıp inceleyen disiplin olarak metodoloji, bilimsel araştırmayı yönlendiren ve bir sonuca götüren rasyonel ve deneysel ilke, süreç ve işlemleri sistematik bir tarzda analiz eder. Başka bir deyişle, epistemoloji ya da bilgi teorisinin bir dalı olan metodoloji, bilimlerde eldeki verileri düzenleyip açıklama ve dolayısıyla bilgi elde etme sürecinde kullanılan tekniklere, araştırma teknikleriyle yöntemlerine felsefî açıdan yaklaşıp değer biçer. Metodolojinin kapsamı içinde kalan bilimsel yöntemler, yani tüm bilimlere ortak olan mantıksal yöntem-

ler değil de, farklı ve ayrı bilimlere özgü olan teknik yöntemler anlamında bilimsel yöntemler, şu şekilde sınıflanabilir: Birtakım ilkel terim ve aksiyom seçiminden, tanım ve kanıtlamaların formelleştirilmesinden, oluşturulmuş teorinin tutarlılığı ve tamlığıyla, yorumundan oluşan ve özellikle de matematiksel bilimlerde kullanılan aksiyomatik ya da *hipotetiko-dedüktif yöntem*.

Deneysel bilimlerde kullanılan, fenomenler arasındaki ilişkileri, yasalılık ve düzenlilikleri keşfetmeyi amaçlayan ve sırasıyla gözlem ve analitik bir sınıflamadan; benzerliklerin saptanmasından; neden ya da yasayı ifade eden bir hipotezin öne sürülmesinden; hipotezin deneysel yollarla sınanmasından ya da doğrulanmasından; tümdengelim, tanıtlama ve açıklamadan; sonuçların sistemli bir şekilde düzenlenmesinden ve yasaları ifade eden uygun bir kuram önermekten oluşan *nomolojik* ya da *tümevarımsal yöntem*. Hem doğa bilimleri ve hem de sosyal bilimler tarafından kullanılan ve gözlem, sınıflama ve istatistiksel işlemler yoluyla elde edilen verilerin yorumlanmasından oluşan *tasvir* ya da *betimleme yöntemi*.

Geçmişi konu alan bilimlerde kullanılan ve geçmişle ilgili belge, kayıt ve arşivlerle arkeolojik olgu ve bulguların seçilerek sınıflanmasından, değerlendirilerek yorumlanmasından oluşan*tarihsel yöntem*. İnsan davranışını ve insanın gelişimini konu alan bilimlerde kullanılan ve içebakışsal analizi olduğu kadar, deneysel araştırma yöntemlerini de kullanan *psikolojik yöntem*.

mevcudiyet metafiziği [İng. *metaphysics of presence*; Fr. *mêtaphysique du prsence*]. Ünlü postyapısalcı düşünür Jacques Derrida'nın değer aşımına uğratmayı denediği ya da yıkmaya çalıştığı Batı metafiziğinin temelinde bulunduğunu öne sürdüğü, 'nihaî gerçekliğin bir birlik olduğu, farklılıkların, değişen ve farklılaşanların hiçbir şekilde gerçek olmadığı' kabulünü ifade etmek için kullandığı deyim.

Aynı zamanda özdeşlik metafiziği olarak da bilinen bu görüşe göre, gerçekten var olan birdir, kendi kendisiyle özdeş ve değişmezdir. Örneğin Platon'un †İdeaları bu türden gerçeklikler iken, empirik alan İdealardan farklı olduğu için, gerçekten varolmayan bir alandır. Derrida'nın, Batı'nın bir başka önyargısı olarak gördüğü sözmerkezcilikle irtibatlandırdığı mevcudiyet metafiziği hem temsili mümkün kılıp kolaylaştırır ve hem de öznenin varlığa nüfuzunu sağlar. Çünkü mevcudiyet metafiziğinde birlik olarak gerçeklik, insan zihninde dolayımsız olarak varolur, göstergelere başvurması gerekmeyen saf bir sezgi ediminde kavranır.

mikrokosmos [İng. *microcosm*; Fr. *microcosme*; Al. *microcosmus*]. Küçükevren. Genelde, bir kompleks ya da bütünün küçük bir parçasına, karmaşık bütüne benzer olan parça ya da öğe.

Örneğin, Yunan felsefesinde, evrenin düzenli bir bütün anlamında *kosmos* olduğunu dile getiren Phytagorasçılar, insan varlığının çok küçük çapta bir *kosmos* olduğunu öne sürmüşlerdir. Phytagorasçılara göre, biz insanlar, evrenin, makrokosmosun yapısal ilkelerini, kendi varlıklarında yineleyen organizmalarız. Evrenin yapısal ilkeleri üzerinde çalışmak suretiyle, kendimizdeki biçim ve düzen öğelerini geliştirir ve kendi ruhunda daha düzenli varlıklar hâline geliriz.

Milet Okulu [İng. *Milesian School*; Fr. *École de Miléte*]. İlkçağ Yunan felsefesinin †Thales, †Anaksimandros ve Anaksimenes gibi üç düşünürden meydana gelen ilk okulu.

M. Ö. 6. yüzyılda Thales tarafından kurulmuş olan bu okul, 'hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağına' inandığı için, maddenin ezelî-ebedî olduğunu savunmuş ve evrendeki varlıkların kendisinden doğduğu ilk maddeyi, *arkhe*yi aramıştır. Doğa felsefesinin ilk okulunu oluşturan Milet okulu filozofları, bir görünüş ve gerçeklik ayırımı yaparak,

gözle görünen bireysel varlıkların ve değişmelerin meydana getirdiği kaosun, çokluğun gerisinde akılla anlaşılabilir, kalıcı ve sürekli bir gerçekliğin bulunduğuna inanmışlar ve varolan herşeyin kendisinden çıktığı bu birliği 'Evren neden meydana gelmiştir?', 'Evrenin *arkhe*si nedir?' sorularını yanıtlayarak, maddî terimlerle tanımlamışlardır.

Thales, kendi hareketini yine kendisinin açıklayabileceği bir şekilde canlı olacak bu ilk maddeyi suda bulurken, Anaksimandros, *apeiron*'un, evrendeki herşeyin kendisinden doğduğu *arkhe* olduğunu iddia etmiştir. Milet okulunun üçüncü ve sonuncu düşünürü olan †Anaksimenes ise, *tarkhe* olarak hava, buğu ya da sis anlamına gelen *aer*'i öne sürmüştür. *Aer*, Anaksimenes'e göre, eşit olarak dağılım gösterdiği hâliyle, görünmez atmosfer olup, yoğunlaşarak buğu ve suya, daha sonra da toprak ve taş benzeri katı maddelere dönüşür. Daha az yoğun olduğu zamanlarda ise, daha sıcak hâle gelip, ateş olur. Anaksimenes, dış dünyadaki çokluğun varlığa gelişini, buna göre, havadaki yoğunlaşma ve seyrekleşme olgusuyla açıklamaya çalışmıştır.

milliyetçilik [İng. *nationalism*; Fr. *nationalisme*; Al. *nationalismus*]. Dil, tarih ve kültür birliğine dayalı ulusun ve devletin mutlak ve temel bir değer olduğunu kabul eden anlayış.

Bireylerin devletin büyüklüğünü sağlayacak ve koruyacak şekilde, devletin ihtiyaçlarına uygun olarak davranması gerektiğini, davranışlarını bu amaca göre ayarlaması gerektiğini öne süren akım olarak milliyetçilik, ulus olgusunu, o ulusu meydana getiren bireylere, hukukî bir yapı olan devlete dönüştürme olanağı sağlamıştır.

Mill, J. Stuart. 1806-1873 yılları arasında yaşamış olan yararcılığın kurucusu İngiliz düşünürü. Temel eserleri: *A System of Logic, Raciocitive and Inductive* [Tümdengelimsel ve Tümevarımsal Mantık Sistemi], *Principles of Political Economy* [Ekonomi Politiğin İlkeleri], *On Liberty* [Özgürlük Üstüne], *Utilitarianism* [Yararcılık].

Mantık alanında, yalnızca tümdengelimsel mantıkla ilgili çalışmalar yapmayıp, tümevarımsal mantığı da formüle ederek geliştirmiş olan Mill, mantıksal ilkeleri sosyal alana, siyaset ve ahlâk alanına uygulamasıyla ün kazanmıştır. Psikoloji alanında, †çağrışımcılığın babası olarak kabul edilen filozof, psikolojiyi 'zihin kimyası' olarak tanımlamıştır. O, çağrışımcı psikolojisini bilgi konusuna da taşımış ve bu alanda, Berkeley'den esinlendiği besbelli olan psikolojik bir †idealizm geliştirmiştir. Mill, bununla birlikte, psikolojik idealizminde, †maddesizciliği seçen Berkeley'den ayrılmış ve dış gerçekliğin varoluşunu kabul ederek, söz konusu nesnel gerçekliği 'duyumları mümkün kılan, kalıcı dayanak' olarak tanımlamıştır.

Ahlâk alanında yararcılığı savunan Mill, hazzı ya da mutluluğu insan eylemlerinin en büyük amacı ve mutlak ölçüsü yapmış ve yararcılığında, genelin iyiliğini ve refahını temele almıştır. Siyaset alanında ise, ahlâk alanındaki görüşlerine koşut olarak, †liberalizmi, †bireyciliği ve azınlık haklarını savunan filozof, bireyin özgürlüğünü sınırlayan koşulları en aza indirgemenin önemini vurgulayarak, bireyin ve toplumun, devletin müdahalesi azaldığı ölçüde gelişebileceğini ifade etmiştir.

mimansa. Hint düşüncesinin geleneğe bağlı olan sistemleri arasında yer alan, ve daha çok †Vedalar çağının sonunda ortaya çıkan sapkın akımları, özellikle de Sankhya felsefesini eleştirip, kutsal metinlere dönmeyi, bu metinlere bağlı kalmayı önererek, dinin gereklerini yerine getirmeye büyük bir önem veren düşünce akımı.

mimetik sanat anlayışı [İng. *mimetic view of art*]. Antik Yunan felsefesinde, †Aristoteles ve özellikle de †Platon'da söz konusu olan sanat anlayışı, duyusal dünyadaki nesneleri taklit eden sanata, nesne ile sanat arasındaki ilişkinin

kopya, benzetme ya da taklit ilişkisi olduğunu ifade eden sanat görüşü; sanatın doğayı taklit etmeyi amaçladığını, sanatın özünün taklitte bulunduğunu, sanatta, gerçek dünyanın bir taklidi olan düşsel ya da imgesel bir dünya yaratıldığını savunan sanat görüşü.

Sanatın bize gerçekliği değil de, görünüşü verdiğini, sanatta söz konusu olanın görüntüler olduğunu savunan Platon'a göre, gerçek varlık alanı İdealar dünyasından oluştuğu için, sanat eseri kopyanın kopyası olmak durumundadır. Başka bir deyişle, sanatın konusu olan nesne ya da fenomenler, gerçekliği olmayan kopyalardır, zira gerçekten var olan yalnızca İdealardır.

Sanatın taklit ettiği nesneler, İdeaların birer kopyasından başka bir şey değildir. Sanatın yöneldiği şeyler, yani mimetik nesneler gerçek varlığın kopyalarından başka bir şey olmadığından, sanat eseri, gerçek bir varlığın değil de, kopyanın kopyası olarak ortaya çıkar. Sanatın insanları, gerçekliğe yöneltmek yerine, gerçeklikten uzaklaştırdığını öne süren Platon, sanatçıları bundan dolayı ideal devletinden atmaya çalışmıştır.

mimetizm [İng. *mimetism;* Fr. *mimétisme;* Al. *nachahmung, mimikry*]. Taklitçilik. Bazı hayvanların içinde bulundukları ortamın özelliklerini alabilmelerinden hareketle, olumlu anlamda kişinin içinde yer aldığı her insanî durum ya da ortamın özelliklerini, duygu ve fikirlerini benimseme tavır ya da tutumu, olumsuz anlamda olan biteni pasif bir biçimde taklit etme durumu için kullanılan terim.

mitsein. Varoluşçu felsefede, özellikle de Heidegger'de geçen ve 'ötekileriyle birlikte olma' anlamına gelen Almanca terim.

Varlık hakkında soru sorabilen insanı 'varlığın çobanı' yapan Martin Heidegger, onun kendisi hakkındaki sorularına verdiği yanıtlarla kendi varoluşunu biçimlendiğini söyler. Gerçek bir varoluş, egzistans olarak insanın, Heidegger'e göre, saptadığı iki şey vardır. Bunlar sırasıyla, insanın bir evren içinde olması ve başkalarıyla birlikte olmasıdır. Heidegger'e göre, dış dünya denen bir şey yoktur, fakat insanın kendi kendisini bu dünyada bulması, 'bu dünyada olmak' diye bir şey vardır. İnsan bu dünyada olduğunu da, bilgi ile değil, fakat eylemle, iş yaparak, onunla kaygılı bir ilgi kurarak anlar.

İnsan, ikinci olarak kendisini ötekileriyle birlikte, bir başkaları ortamında bulur. †Heidegger'e göre, bu alan herşeyi kaplar ve herkesi sıradan insan yapar. Sorumsuz olan bu alanda hiç kimse yoktur; işte bu alan, anonim olup, halktır, yığındır, kamuoyudur. Dolayısıyla, insan bu alanda, iki şeyden birini seçebilir: Sıradan bir kişi olabildiği gibi, kendisi de olabilir, sahici ya da içten bir varoluşu seçebilir. Bir başkaları ortamında, kendisinden kaçmayan, fakat kendi üstüne giden insan, Heidegger'e göre, kendisini yaratma, kurabilme imkânına sahip olur. Bununla birlikte, diğer alan da insanın içine sinmiş olduğu için, ondan sonuna kadar kaçınmak olanaksızdır. Bundan dolayı, varoluşsal yaşam, bir, kendi içinde kendini kurarak yaşamak, ve iki, kendinin olmayan bir dünyada yaşamak anlamında çift yüzlü bir yaşam olmak durumundadır.

mnemonik terimler [İng. *mnemonic terms;* Fr. *termes mnémoniques*]. Ortaçağ mantıkçılarının geçerli tasımlar için kullandıkları terimler.

Bu terimler sırasıyla, *Barbara, Baroco, Bocardo, Bramantip, Camanes, Camastres, Celarent, Cesare, Darapti, Darii, Datisi, Dimaris, Disamis, Felapton, Ferio, Ferison, Fesapo, Festino, Fresison*'dur. Bu terimlerde, yalnızca *r, t, l,* ve *n* harfleriyle, terimlerin ilk harfi olmayan *b* ve *d* terimleri bir anlam taşımaz. Terimlerde geçen sesliler, yani *A, E, İ* ve *O* harfleri, tasımın üç bileşenini, kategorik tasımda geçen iki öncül ve bir sonucun niteliğini ve niceliğini gösterir. Sessiz harfler ise, tasım şekilleriyle, ikinci, üçüncü ve dördüncü tasım şeklinden olan tasım-

ların yetkin tasım şekli olan birinci şekle indirgenme tarzı ve işlemini gösterir. Örneğin, *s* basit evirmeyi, *p* evirmeye ek olarak, önermenin niceliğinin tümelden tikele dönüştürülmesini, *m* öncüllerin yer değiştirmesini, *k* ise ardçevirmeyi gösterir.

modalizm [İng. *modalism*; Fr. *modalisme*]. Tavırcılık. M. S. 2. ve 3. yüzyıllarda Hristiyan Babada ortaya çıkan ve Tanrı'da, töz ve kişiliğin bir olduğunu; Oğul ve Kutsal Ruh'un, Baba Tanrı'nın tezahürleri, tavır ya da varlık tarzları olduğunu öne süren öğreti.

modern [Lat. *modernus, modo*; İng. *modern*; Fr. *moderne*; Al. *neuer, modern*]. Düşüncedeki açıklık, özgürlük, otoritelerden bağımsızlık, ve en yeni ve en son dile getirilmiş düşünceler üzerine bilgi anlamına gelen sıfat.

1 Ortaçağ ve Skolastiğin karşıtı olan modern, Skolastik bilim ve felsefe anlayışına karşıt bilim ve felsefe anlayışını, †Bacon ve †Descartes'la başlayan yeni felsefe, Galile ile başlayan yeni bilim anlayışını niteler. Bu çerçeve içinde, yeni bilim anlayışını modern kılan öğe, onun yöntemi, yani †deneysel yöntem; 2 Descartes'la başlayan yeni felsefeyi modern kılan öğe ise, felsefede nesne ya da varlıktan değil de, özneden hareket eden, Tanrı'yı değil de, insanı merkeze alan, bilimlerdeki gelişmeyi temellendirmeyi amaçlayan bir bakış açısıdır.

3 Modern sözcüğü ayrıca, Aydınlanma geleneğini, aklın ürünü olan rasyonel bilim anlayışı ve yönteminin her alana uygulanması tavrını; 4 uzmanlaşmış kültürün bilim yoluyla kazandığı birikimin günlük yaşayışın zenginleştirilmesi ve rasyonel örgütlenişi için kullanılması gerektiğini savunan yaklaşımı; 5 teknolojinin yükselişiyle ekonomik örgütlerin yeni bir biçim kazanması sürecini; 6 soyut devletten burjuva devletine dönüşüm sürecini tanımlamak için kullanılmıştır.

modern bilim [İng. *modern science*; Fr. *science moderne*]. Kabaca ve genel olarak, Batı'da onaltıncı yüzyıldan başlayarak, Kopernik, Newton ve Galile gibi bilim adamları tarafından kurulan ve İlkçağ ile Ortaçağ'ın eski kozmolojisinin yerini alan yeni kozmolojiye uygun düşen bilim.

Modern bilim, buna göre, Tanrı tarafından yaratılmış bir evrendeki olguları niteliksel açıdan ele alan ereksel bir açıklama tarzından meydana gelmez. Başka bir deyişle, modern bilim, Tanrı'yla insan varlıklarının tümüyle dışında kalıp, zaman ve mekân içinde her yere yayılan maddeyi, veya doğal varlık alanını, kendi dışındaki güçlerle değil de, salt kendi terimleriyle ve niceliksel yönden açıklayan bir bilim olmak durumundadır.

Buna göre, modern bilimde, doğal bir fenomeni anlamak, onun ereksel nedenini, ona Tanrı tarafından yüklenmiş amaç ve işlevi bilmeyi değil de, onun fail nedenini, yani fizikî evrende o fenomeni doğuran koşullarla etmenlerin bilgisini gerektirir. Yani, modern bilimde ereksel açıklamanın yerini mekanik açıklama alır. Öğeleri arasında niteliksel farklılıklar bulunan canlı evren görüşünün yerini, cansız ve insana yabancı maddeden meydana gelen bir kozmoloji alınca, modern bilim ayrıca, niteliksel açıklamayı niceliksel yaklaşımla değiştirir. Bu ise, modern bilimde evrene ilişkin bilginin, ölçüme, maddenin içinde yayıldığı mekân ve zamanla ilgili ölçülere, zaman ve mekân kavramlarının imkân tanıdığı niceliksel ölçütlere dayandığı anlamına gelir.

Öyleyse bir yanıyla gözlem ve deneye ya da deneysel araştırmaya, diğer yanıyla da mantıksal analiz ya da matematiksel yöntemlere dayanan modern bilimin çok önemli sonuçları olmuştur. Modern bilimin, işte bu genel çerçeve içinde, herşeyden önce, liberalizm, demokrasi ve açık toplumun doğal müttefiği hâline gelmiş olduğunu söylememiz gerekir. Başka bir deyişle, sivil toplum ve mübadele ekonomisinin doğuşuyla bilimsel araştırmanın gelişimi arasında, kapitalizm geliştikçe daha be-

lirgin hâle gelen, çok sıkı bir bağlantı vardır. Çünkü üretim koşullarıyla araçlarının geliştirilmesi ve refah arayışının pekişmesi, hem deneysel ve hem de rasyonel olup yararlı sonuçlar veren bir bilgi türünü gerekli kılar.

Nitekim, yeni bir kozmoloji temeli üzerinde yükselip, deney ve mantıksal analiz yöntemlerine dayanan modern bilim, ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak, eski toplumsal ve siyasî ilişkileri yıkmayı amaçlayan toplumsal güçlerin doğal ve zorunlu müttefiği durumuna gelmiştir. Günümüzde dahi, bilim modernizmin özü olarak anlaşılır. Eski yönetim ya da rejimleri yıkarken modernleşme ya da çağdaşlaşma programlarıyla ortaya çıkan ulusal devrimlerin, her seferinde bilimsel eğitim ve araştırmayı teşvik etme, bilimsel yaklaşımlarla teknikleri kullanmayı özendirme girişiminde bulunduklarını unutmamak gerekir.

Özgür tartışmaya, deneysel araştırmanın sonuçlarını test etmeye, ölçüm ve eleştiriye dayanan modern bilim, toplumlarda varolan, geleneksel otoriteye dayalı tüm diğer bilgi türlerinin gücünü yıkmıştır. Kendi otoritesi dışında kalan tüm otoriteleri kuşkucu, eleştirel ve sorgulayıcı tavrına tâbi kılan, yanlış düşüncelerin ilâcının rasyonel eleştiride bulunduğunu gösteren modern bilimin yarattığı bilgi türü, aynı zamanda pratik amaçlı bir bilgidir. Başka bir deyişle, bilgiyi bizzat bilmek için isteyen, bilginin acıları arttırıp, mutsuzluğu yerleşik hâle getirdiği eski bilgi anlayışına karşıt olarak, modern bilim çerçevesi içinde, bilginin güç olduğu düşünülür ve doğayı bilim/teknoloji yoluyla denetim altına alıp, sömürme amacı güdülür. Buna göre, modern bilimin doğuşu modern akılcılığın doğuşuyla, hakikat ve bilgi iddialarını insan aklına dayandırma yaklaşımı ve ilerleme düşüncesiyle yakından ilişkilidir. Modern bilim, bu bağlamda, Ortaçağda din tarafından önerilen çileciliğe ve hazdan vazgeçilmesi tavrına karşı olup, insanlığın yeryüzünün meyvalarından olabildiğince çok yararlanmasını ister.

Modern bilimin bir diğer önemli sonucu da, onun maddî dünyaya ilişkin bilimsel açıklamada Tanrı'yı gereksiz hâle getirmesi ve dolayısıyla, din karşısında verdiği savaşta kesin bir zafer kazanmasıdır. Buna göre, modern bilimin yükselişiyle birlikte, bilim ve din birbirlerinden tümüyle ayrılarak, bağımsız disiplinler hâline gelmişlerdir. Başka bir deyişle, modern bilimin kozmolojisi dinî inanca en küçük bir destek sağlamazken, dinî inancın da böyle bir desteğe ihtiyacı olmadığı düşünülmeye başlanmıştır.

Şu hâlde, dinî inanca bir anlamda zarar veren modern bilim, teizmi yıkarken, †hümanizmi doğurmuştur. Başka bir deyişle, dinî inanç yerine bilimciliğin ikâme edilmesine neden olan modern bilim yeni bir inanç yaratmış; doğanın yeni teknolojilerle sınırsızca sömürülmesini ve toplumsal/siyasî hükümlerle pratik konularda rasyonel söylemin ölçüt olarak kullanılmasını meşrûlaştırmak suretiyle, insan ve insan aklına duyulan yoğun inanca yol açmıştır. Bu ise, modern bilimin, yüzyılımızda epeydir üzerinde durulan Faustçu karakterini gündeme getirmiştir.

modern bilimin eleştirisi [İng. *criticism of modern sicence*; Fr. *critique de la science moderne*]. Modern bilime Kıta Avrupası geleneği içinde, özellikle †Kierkegaard, †Nietzsche, †Heidegger, †Foucault ve postmodernistler tarafından yöneltilen itham ve suçlamalar bütünü.

Buna göre, modern bilim †temelciliği, †pozitivizmi, empirist, rasyonel mantıksal bilim modeli ve cisimleştirdiği †araçsal rasyonalizmi nedeniyle eleştirilmiştir. Yine, modern bilim söz konusu bilim paradigması toplum bilimlerinde de merkezî bir rol oynadığı için, Batı'nın öteki'ni bastırması, dışlaması, tahakküm altına almasıyla sonuçlandığı için ve nihayet teknoloji yoluyla doğada yaptığı tahribattan dolayı eleştirilmiştir.

Bu eleştirinin en önemli adımları şöyle sıralanabilir: 1 Herşeyden önce, modern bilimin en coşkulu taraftarlarının vaat ettiği sonuçların bir türlü ortaya çıkamayışından duyulan sabırsızlık giderek artmış ve bu, gerek pozitif bilimlerde ve gerekse toplum bilimlerinde yoğun bir kinizme yol açmıştır. Zira modern bilim uzun vâdede kendini düzelten bir süreç olsa da, onun hakikat diye takdim edilen kimi kısa vâdeli hataları bazı durumlarda trajik sonuçlar doğurmuştur. 2 İkinci olarak, tüm dikkatler modern bilimin suistimalleri ve verdiği zararlar üzerinde odaklanmıştır. Kimi durum ve yerlerde, modern bilimin Batı'nın kendi tercihlerini meşrulaştırdığı, 'bilimsel hakikatleri' ortaya koymak bir yana, salt tercihten ibaret normatif konumları haklılandırdığı ortaya konmuştur. Buna göre, modern bilim demokratik toplumlarda, hükümetlerin yaptığı usülsüzlüklerin üzerini örtmekle ve totaliter yönetimlere payanda olmakla itham edilmiştir.

3 Üçüncü olarak, Kuhn, Feyerabend ve Toulmin gibi bilim filozoflarının araştırmalarının sonucunda, modern bilimin teoride nasıl işlediğiyle ilgili varsayımlar ve onun gerçek işleyiş tarzı arasında bir uyuşmazlık olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, modern bilim kendi formel standartlarını bizatihi kendisi de uygulamamaktadır. 4 Ayrıca, bilimin bütün problemleri çözebileceğine duyulan inanç, yirminci yüzyılda önemli ölçüde erozyona uğramıştır. Bu bağlamda, modern bilimle ilgili olarak şu sorular sıklıkla sorulmaya başlanmıştır: 'Nükleer silahlar ve zehirli kimyasal atıkların yol açtığı tehdit karşısında bilim ne yapabilir?', 'Açlık, yoksulluk, çevre kirlenmesi karşısında, acaba bilimin söyleyecek bir şeyi var mıdır'

5 Nihayet, modern bilim insan varoluşunun, hiçbir şekilde bilimsel olmayan, mistik ve metafizik boyutlarını hiç dikkate almadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Başka bir deyişle, salt maddî olan üzerinde yoğunlaşan modern bilimin, manevî olanla ilgili olarak söyleyecek hiçbir şeyi olmadığı gibi, o, insan için büyük önemi olan bu alan üzerine konuşmayı saçma bir şey gibi görür. 6 Yine, buna koşut olarak, modern bilimin normatif ve etik olan hakkında, bilimsel olsun ya da olmasın hizmet edeceği ve etmek durumunda olduğu amaçlar hakkında söyleyecek en küçük bir şeyi olmadığı ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, modern bilim salt araçsal rasyonalizmi cisimleştirmekte olup, insan varlığını esas ilgilendirmesi gereken amaçlarla ilgili özsel rasyonaliteye tümüyle yabancıdır. Modern bilim daha genel bir biçimde söylendiğinde, işte bu çerçeve içinde, yaşanan gerçekliğin bize bilim derslerinde öğretilen gerçekliğe uymadığı, bilimsel dünya görüşünün yaşamı idame ettirmek veya bir toplumu yönetmek için yeterli bir kılavuz olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

modern felsefe [İng. *modern philosophie*; Fr. *philosophie moderne*]. Avrupa'da, onbeşinci yüzyıldan başlayıp, 20. yüzyıla dek olan felsefe. Modernlik, bir çağın temel özelliklerini, kendisinden önceki çağ ile karşı karşıya getirerek, ortaya koymayı ifade ettiğinden, modern felsefenin temel özellikleri, Ortaçağ felsefesinin özellikleriyle karşı karşıya getirilerek şöyle ortaya konabilir:

1 Modern felsefe, herşeyden önce oldukça farklı bir siyasî ve toplumsal yapının felsefesidir. Çünkü, Ortaçağın birlikli feodal toplum yapısı, yerini çok uluslu bir yapıya, bağımsız devletler topluluğuna, ümmetçilikle, mutlakiyetçilik ve kollektivizm de yavaş yavaş yerlerini ulusçuluk, bireycilik ve düşünce, duygu ve eylemde özgürlüğe bırakır. 2 Ortaçağ felsefesinin eser verme tarzı, belli düşünürlerin, özellikle de †Aristoteles'in belli eserleri üzerine standart şerhler yazmaktan oluşurken, modern felsefede, filozoflar hiçbir şekilde şerh yazmayıp, özgün denemeler kaleme almışlardır.

3 Ortaçağ felsefesi kurumsallaşmış bir felsefe olup, tüm önemli filozoflar, üniversitede ders verme işiyle meşgul olmuşlardır. Oysa, modern dönemde, önemli filozoflardan hemen hiçbiri, en azından ondokuzuncu yüzyıla kadar, üniversitede çalışmamıştır.

4 Yine, Ortaçağda felsefe, dar bir çerçevede, kilise etrafında ve üniversite içinde gerçekleştirilen akademik bir uğraş iken olup, teknik bir felsefedir. Halk kitleleri bu bakımdan cahil addedilmiştir. Buna karşın, modern dönemde, felsefe, matbaanın da etkisiyle, geniş kitlelere ulaştırılmaya çalışılmış bir felsefedir. Filozofların hemen tümünde, halkı aydınlatma, bilinçlendirme gibi bir çaba söz konusu olmuştur. 5 Ortaçağda felsefenin geleneksel bir yapısı varken, modern felsefe, geleneği tümüyle yıkan bir felsefedir.

6 Ortaçağ felsefesinin dogmaya, kiliseye tâbi olduğu yerde, modern felsefe, salt aklın ürünü olmak anlamında, özerk olan bir felsefedir. Başka bir deyişle, Ortaçağ felsefesi, teolojiye bağlı, teolojinin hizmetinde olan bir felsefe iken, modern felsefe teolojiden tümüyle bağımsız olmuştur.

7 Ortaçağ felsefesinin Tanrımerkezli olduğu yerde, modern felsefe insanmerkezlidir. Nitekim, özellikle Rönesans ve †Aydınlanma felsefesine damgasını vuran akım †hümanizmdir. 8 Yine, Ortaçağ felsefesinde, doğa hiçbir zaman ayrı bir araştırma konusu olmamışken, modern felsefede, doğa, özellikle gelişen bilimin etkisiyle, felsefenin en önemli araştırma konusu hâline gelir. Başka bir deyişle, Ortaçağ felsefesinde, doğa temel gerçekliğin uzak bir gölgesi olarak görülürken, modern felsefe doğanın, dünyanın niceliksel olarak belirlenebilir olan içkin yapısıyla ve dinamik süreciyle ilgilenir.

9 Ortaçağ felsefesinde, doğa tanrısal varlık alanının bir uzantısı ya da tezahürü olarak görüldüğü için, teleolojik bir doğa anlayışı hâkim olmuştur. Oysa, modern felsefede, mekanik bir doğa anlayışı ön plâna çıkar. Buna göre, modern felsefede, doğa, mekanik nedenlerin etkisiyle gelişen, toplam enerji ya da hareket miktarının sabit olduğu, kendi içine kapalı bir sistem hâline gelir. Başka bir deyişle, Ortaçağın doğaüstücü varlık anlayışı, modern felsefede yerini †doğalcılığa bırakır.

10 Bu durum, modern felsefede, ahlâk felsefesi açısından da bir değişime yol açmıştır. Ortaçağın ahlâk anlayışı, Tanrı aşkıyla, ebedî bir saadetle belirlenen bir ahlâk anlayışıyken, modern felsefede, kendi içine kapalı bir sistemde, insanın özgürlüğünü kurtarma ve yeni bir ahlâk anlayışı, dinî ya da teleolojik ahlâktan bağımsız, özerk bir ahlâk geliştirme söz konusu olur. 11 Modern felsefede, felsefenin, Ortaçağ felsefesinin tersine, insan merkezli olmasına koşut olarak, insan psikolojisi de gelişir. Bu durum hemen tüm modern filozoflar, ama özellikle de Ada Avrupası empirist filozofları için geçerlidir. †Locke, Berkeley ve †Hume gibi deneyci düşünürler, yurttaşları Newton'un fizikî âlem için yaptığını, ruhsal veya zihinsel âlem için yapmaya çalışmışlardır.

12 Modern felsefe için, herhalde en belirleyici özellik, biraz da bilimsel devrimin etkisiyle, epistemolojinin düşünce tarihinde ilk kez ontolojinin önüne geçmesi, ve dolayısıyla varlık merkezli bir düşünce tarzından ben merkezli bir düşünce tarzına geçiştir. Buna göre, Ortaçağ felsefesinde, tıpkı İlkçağ felsefesinde olduğu gibi, ontoloji önce gelir ve düşünürler, hiçbir istisna olmadan, realist bir tavırla, zihinden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu öne sürerken, nesneden özneye geçişte, dış gerçekliğin zihin tarafından bilinmesi sürecinde problematik bir şey olmadığını düşünürler. Oysa, modern felsefede, filozoflar, zihinden ya da özneden hareket ederler, ve zihinden maddeye geçişte, öznenin varlığın bilgisine ulaşmasında birtakım güçlükler bulunduğunu teslim ederler. Bu tavrın doruk noktası, eleştirel felsefesi ve insan bilgisinin sınırlılığına ilişkin görüşleriyle †Kant'tır.

13 Ortaçağda, tek geçerli varlık görüşü olan birciliğin yanında, ikicilik meşrû olmayan, yasak bir öğretiyken, modern felsefede, ön plâna çıkan anlayış düalizmdir. Başka bir deyişle, madde-form, beden-ruh analizine tâbi tutulabilmekle birlikte, gerek İlkçağ ve gerekse Ortaçağ felsefesinde, birlikli, bütünlüklü ve düzenli tek bir töz olan insandan, modern felsefede iki ayrı töz ortaya çıkarılmıştır. Bu ise, bütün bir modern kültüre damgasını vuran ikiciliği gündeme getirirken, zihin felsefesinin, ayrı bir felsefe dalı olarak doğuşuna işaret eder.

14 Ortaçağ felsefesinin göksel devlet yeryüzü devleti arasında kurduğu karşıtlıktan, ve kiliseyle devlet ilişkisinde, kiliseyi temele alan, siyasete en küçük bir değer vermeyen yaklaşımından sonra, modern felsefede, değişen siyasî ve toplumsal yapıyla birlikte, siyaset felsefesi de önem kazanmıştır. 15 Ortaçağ felsefesinde, düşünürler tarafından geliştirilen öğretiler bağlamında da, tam bir monizm söz konusu olup, resmî görüşe uygun olmayan öğretilere hiçbir şekilde izin verilmezken, modern felsefede bir sistemler çokluğu söz konusudur.

16 Modern felsefe, yöntem açısından da temelli bir değişime tanık olmuştur. Buna göre, Ortaçağından tümdengelimsel tasım mantığından, Skolastik yönteminden sonra, modern felsefenin, yalnız tümdengelimden değil, fakat aynı zamanda tümevarımdan meydana gelen yeni yöntemi bir senteze işaret eder. Modern felsefede yöntemin tümevarımsal öğesi Ada Avrupası düşünürleri tarafından savunulurken, tümdengelimsel öğesi daha çok, Kıta Avrupası rasyonalistleri tarafından temsil edilmiştir.

modern idealizm [İng. *modern idealism*; Fr. *idéalisme modern*]. Modern felsefenin bireyi, insanı, insan zihnini ve idelerini ön plâna çıkartan idealizmi.

İlkçağ ve Ortaçağ idealizminin ideal gerçekliği aşkın bir gerçeklik, İdeaları da insan zihninden bağımsız, nesnel özler olarak gördüğü yerde, modern idealizmde, eski idealizmin ontolojik ve teolojik niteliğinin yerini, öncelikle epistemolojik bir anlamı olan yeni bir idealizmin almasıyla birlikte, ideleri insan zihninin faaliyetleri ve ürünleri, nesnel ve doğal dünyayı da, bireyin, tinsel öznenin bilinç içeriği olarak görme eğilimi ön plâna çıkar. İde, Platon'un aşkın İdealar dünyasından yeryüzüne inmekle birlikte, artık empirik tasarım anlamına geldiği için, gerçeklik insan zihnine tâbi olur.

†Berkeley, işte bu çerçeve içinde, nesnel dünyayı bilinçteki tasarımların bir kompleksi olarak görür. Onun temsil ettiği empirik geleneğin tam karşısında yer alan Descartes'la birlikte, rasyonalist eğilim düşünen özneyi varlığın temeli yapar. †Kant'ın idealizminde ise, ideler, zihnin, duyular yoluyla gelen deneysel malzemeye şekil veren, yapı ve düzen kazandıran formları olur. Madde ve formun, her zaman değişken ve düzensiz olan duyusal malzemeyle, aklın fenomenal dünyaya yasa ve düzen kazandıran kavram ve kategorilerini kapsayan bu sentezine, onda deney adı verilir. †Fichte, †Schelling ve †Hegel'den oluşan Kant-sonrası †Alman idealizmi ise, Kant'ın, fenomenlerin gerisindeki bilinemez dayanak olarak gördüğü aşkın kalıntıyı ortadan kaldırma ve düşünceyi, evrenin temeli, tek dayanağı yapma uğraşı verir. Söz konusu üç filozof, zihinsel faaliyetin yaratıcı niteliğini dile getirip, zihinsel düzlemdeki çeşitli evrelerin, varlığın ya da evrenin oluşumundaki evrelere karşılık geldiğini göstermeye çalışır.

İdeal dünyanın merkezini, Platon'un idealizminden farklı olarak, bireyin bilincine yerleştiren modern †idealizm, siyasî alanda da, teolojik ve aşkın bir varlık olarak devletten çok insanla, sonsuz bir değer taşıyan özerk bireyle ilgilenir. Modern idealizm, bu ilginin bir sonucu olarak, dinî, ekonomik, siyasal veçheleri olan bir bireysel özgürlük anlayışı ve doğal haklar öğretisi geliştirir.

Platon'un idealizminde, önce devletin

geldiği yerde, modern idealizinde önce birey gelir. Devlet, ancak bireylerin varlığında, bireylerin özgürlüklerinin ve doğal haklarının bir parçasından, ortak yaşamın bir gereği olarak vazgeçmelerinin sonucunda, ikincil ve bireye tâbi bir varoluşa sahip olur. Temel ve sonsuz bir değere sahip olan, devlet değil de, birey olduğu için, bireyin tüm kurumları, bu arada devleti de kurabileceği, değiştirebileceği, reformdan geçirebileceği düşünülür.

modernizm [İng. *modernism*; Fr. *modernisme*; Al. *modernismus*]. **1** Genel olarak, geleneksel olanı yeni olana tâbi kılma tavrı, yerleşik ve alışılmış olanı yeni ortaya çıkana uydurma eğilimi veya düşünce tarzı.

2 Bir inanç sistemi ya da öğreti bütününü değişen koşullara uyarlama eğilimi ya da hareketi. Özel olarak da, Batıda 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve Kilisenin teolojik öğretisiyle toplum teorisini kentleşme ve endüstrileşmenin, geleneksel otoritenin çöküşü ve liberal/demokratik düşüncelerin yükselişinin ve nihayet modern bilimin etkisiyle dünya görüşünde vuku bulan değişmelerin sonucu olan yeni toplumsal ve politik koşullara uyarlamayı amaçlayan tavır, hareket..

3 Sanat alanında, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, 20. yüzyılın ilk otuz yılı boyunca süren, ve klâsisizme bilinçli olarak karşı çıktığı için, Avrupa realist geleneğinden estetik kopuşu temsil eden sanat hareketi. Sanatın ifade ya da temsil ettiği varsayılan gerçek bir dünyanın varolduğu inancıyla belirlenen geleneksel düşünce kalıplarını yıkan söz konusu modernist sanat hareketinin iki ayırıcı özelliği vardır. Bunlardan birincisi, şeylerin göründükleri gibi olmadıklarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda †Nietzsche'nin, †Freud'un ve Proust'un eserleri, görünüşün gerisindeki farklı bir gerçekliğe nüfuz etme girişiminin yetkin örnekleridir. İkinci özellik ise, geleneksel üslûp ve teoriyi reddetmekten meydana gelmektedir. Yerleşik uzlaşımlara, modern toplumun vasatîlik ve bayağılığına isyan eden modernist sanat, yani şiir, roman, resim ya da beste için estetik form ya da üslûp, zihinden bağımsız bir gerçekliği, insanın dışındaki toplumsal dünyayı yalın bir biçimde, problematik olmayan bir tarzda yansıtmak anlamına gelmez. İşte bundan dolayıdır ki, Joyce, Proust ve Kafka gibi modernist yazarlar, diyalog ve anlatı tarzını reddederek, onun yerine bilinç akışını geçirmiş, Stravinsky ve Schoenberg gibi besteciler atonalizme yönelmiş, Cézanne, Picasso ve Matisse gibi ressamlar resimde soyutlamayı keşfetmişlerdir.

Kendisinde dilin, gerçekliği yansıtan bir araçtan ziyade, kendi başına bir değer, kendinde bir nesne olarak görüldüğü modernizm, öncelikle idealist bir tavır benimseyerek geleneksel yansıtmacı epistemolojiyi bir kenara attığı gerekçesiyle, sonra da formalizminden dolayı, fakat özellikle de realizmin toplum içindeki insanı ortaya koyan sağlıklı insan portresi karşısında kişisel psikoyu ve yoğun iç deneyimi patlaştırdığı, yani birlikli kişilik yerine, Freudçu parçalanmış özneyi geçirdiği, efsaneyi tarihe tercih ettiği için şiddetle eleştirilmiştir.

4 Modernizm terimi aynı zamanda ve daha geniş bir felsefî çerçeve içinde, çoğunluk †Aydınlanma'yla irtibatlandırılan ideal ve kabuller için kullanılır. Başka bir deyişle, modernizm Aydınlanmayla birlikte gerçekleşen entellektüel dönüşümün ortaya çıkardığı dünya görüşünü, hümanizm, dünyevileşme ve demokrasi temeli üzerine yükselen †bilimci, akılcı, †ilerlemeci ve insanmerkezci ideolojiyi ifade eder.

modernleşme [İng. *modernization*; Fr. *modernisation*]. Eski ve geleneksel toplumların modern olmalarına, moderniteye ulaşmalarına imkân veren süreçler için kullanılan genel terim. Sınırları genişleyen kapitalist dünya-pazarının hızlandırdığı bilimsel ve teknolojik keşiflerle yeniliklerin, sanayideki ilerlemelerin,

nüfûs hareketlerinin, ulus devletleri ve kitlesel hareketlerin doğuşuyla birlikte ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimlerin birliği.

Buna göre, 1 siyasî bakımdan modernleşme, katılımcı karar verme sürecini destekleyip güçlendiren anahtar kurumların, örneğin siyasî partilerin, parlamentoların, v. b. g., gelişimini içerir. Buna karşın, 2 kültürel açıdan modernleşme, laikleşme ve ulusçu ideolojilere bağlılıkla belirlenir. 3 Ekonomik açıdan modernleşme ise, işbölümü ve uzmanlaşmanın artışını, yönetim teknikleriyle ileri teknolojinin kullanımı ve ayrıca ticaret kolaylığıyla belirlenen temel ekonomik değişimleri ifade etmektedir. Öte yandan, 4 toplumsal açıdan modernleşme, geleneksel otoritenin gerilemesiyle okuryazarlığın ve kentleşmenin artışına karşılık gelmektedir.

Modernleşme fikri, Batıdaki gelişmeye dayandığı, dolayısıyla ırkçı bir gelişme modeli olduğu, ve özellikle de Batılı olmayan boy ya da toplumlarda tazgelişmişlik ve bağımlılığa yol açtığı için eleştirilmiştir.

modernlik [İng. *modernity; Fr. modernité*]. Şimdiki zamanın ya da halihazırda olanın temel özelliklerini, kendine özgülük ya da yeniliğini, onu kendisinden önceki çağ ile karşıtlaştırmak suretiyle kavrama fikrini ifade eden, modern toplumların temel ve olmazsa olmaz özelliklerini betimleme tavrı için kullanılan terim.

Modernliği belirleyen, bir şeyi modern kılan öğelerle ilgili olarak farklı ölçütler öne sürülmüştür. Bu ölçütler arasında tbilime, ticarete, tkapitalizme, polise, ucuz seyahate, tateizme, bürokratik rasyonaliteye, hepsinin ötesinde, yabancılaşmaya bir yer verilebilir. Örneğin, modern toplumlar endüstriyel, kapitalist ekonomilere, demokratik bir siyasî yapıya, sosyal sınıflara bölünmüş bir toplumsal yapıya sahip toplumlardır. Başka bir deyişle, modernlik toplumsal açıdan, ilerlemeci bir ekonomi anlayışını, idarî rasyonaliteyi ve toplumsal dünyanın ayrımlaşmasını, yani olgunun değerden, ahlâksal olanın kurumsal alanlardan ayrılmasını ifade eder.

Yine de, tüm bu ölçütlerin gerisinde saklı bulunan temel ölçüt ya da karşıtlık, epistemolojik bir ölçüt, epistemolojik bir karşıtlıktır. Buna göre, kendisinden önceki dönemin batıl itikadlar, köhnemiş düşünce kalıpları ve büyüyle belirlendiği yerde, modern dünya aydınlanmış bir dünyadır, bilimle, bilimin yöntemleriyle bilinen, belirlenen bir dünyadır. Bu nedenle, modernliğin merkezinde, akıl ve bilimin kapsamı ve sınırlarıyla ilgili felsefî tartışmalar bulunmaktadır.

Modernite ya da modernliğin ne zaman başladığıyla ilgili olarak farklı tarihler önerilegelmiştir. Bazılarına göre, modernlik kapitalizmin ortaya çıkış ve yayılışına karşılık gelen ondördüncü yüzyılda; başkalarına göre ise, rasyonalizasyon için gerekli temeli sağlayan dinî değişimlerin gerçekleştiği onbeşinci yüzyılda başlar. Öte yandan, birçok araştırmacı, modernliğin başlangıcı olarak, endüstrileşme süreciyle belirlenen onsekizinci yüzyılın son çeyreğiyle ondokuzuncu yüzyılı, diğerleri ise, modernizmle özdeşleşen kültürel dönüşümlerin gerçekleştiği yirminci yüzyılın ilk otuz yılını vermiştir.

Felsefe açısından ise, modernlik, epistemolojik bakımdan yoğun bir iyimserliğin yaşandığı anları gösterir. Örneğin, ondördüncü yüzyılda Ockhamlı William ve çevresindekilerinin nom alizmi, daha önceki yüzyılların kavram realizmiyle belirlenen *via antiqua*sıyla karşılaştırıldığında, *via moderna*yı, yani modern görüşü temsil eder. Başka bir deyişle, ondördüncü yüzyılda, onüçüncü yüzyıl düşünürlerinin görüşlerini benimseyenlerin tavrı *via antiqua* olarak tanımlanırken, Ockhamlı'nın yolunu izleyenlerin tavrı *via moderna* olarak tanımlanmıştır. Yine, akılcılığından, matematikle doğa bilimlerine duyduğu

büyük güvenden dolayı, Descartes, onsekizinci yüzyıldan başlayarak, modern felsefenin kurucusu ya da babası olarak görülmüştür.

Bununla birlikte, aşağı yukarı aynı dönemde, †Rousseau, aklın, insanlığın bir ziynetinden, insanlığa sunulmuş eşsiz bir armağandan çok, insanlık için bir hastalık, ya da sıkıntı olarak görüldüğü bir tepkinin başlatıcısı olmuştur. Ünlü Alman düşünürü †Hegel de, onsekizinci yüzyıl †Aydınlanmasının rasyonalist tekyanlılığını her bakımdan aştığını varsaydığı daha üstün bir bilgi türünden, diyalektik ya da spekülatif akıldan söz ederek, Rousseau'nun başlattığı bu tepkiyi pekiştirmiştir.

İşte bu çerçeve içinde, modernliğin yol açtığı felaketlerden, ve özellikle de Fransız Devriminin aşırılıklarından, Aydınlanmayı sorumlu tutmak âdet olmuştur. Aynı tema, †Marks'ın ideoloji teorisinde de ortaya çıkarken, kendisini bu bakımdan †Heidegger ve †Derrida'nın izlediği †Nietzsche de, †Sokrates'ten sonraki Batı felsefesini tümüyle mahkûm etme tavrına temel olmuştur. Öte yandan, felsefedeki modernliğin eski iddia ve tutkularının, yirminci yüzyıl felsefesinde, mantıkçı pozitivizm ve †diyalektik maddecilik tarafından sürdürüldüğü unutulmamalıdır.

modern toplum [İng. *modern society*; Fr. *societé moderne*]. Batı uygarlığında endüstri devrimi ya da †kapitalizmin doğuşu ve teknolojinin gelişimiyle birlikte ortaya çıkıp, bir akılcılık ve bireycilik felsefesine dayanan; ve özü itibariyle durağan ve muhafazakâr olup, kapitalizm öncesi üretim tarzlarına bağlı olan geleneksel toplumun karşısında yer alan toplum türü.

Modern toplum öncelikle bireyci olup, bireyler arası bağımlılığın en yüksek düzeyde olduğu toplumdur. Bu toplum modelinde bireylerin çok sayıda özgürlüğü ve meslek, değer, eşya ve etkinlik bakımından gerçek bir seçme şansı vardır; yine, modern toplumda, ihtiyaçların karşılanması bağlamında başka bireylerin mal ve hizmetlerine en yüksek ölçüde bağımlıdırlar.

Modern toplumda, ikinci olarak yeni teknolojik keşiflerin ve yenilik arzusunun sbir sonucu olarak, değişmenin sürekli ve giderek artan ölçülerde hızlı olduğu bir toplumdur. Modern toplum nihayet, kendi çıkarlarının peşinden koşmaya ve kazanımlarını en yüksek düzeyde tutmaya özendirildikleri, teşvik edildikleri toplum türünü tanımlar. İşte bu durum, modern toplumda bireyleri uzmanlaşmaya ve kendilerinin en fazla çıkarına olan değişim ya da mübadelelerinde bulunmaya sevkeder. Bu bağlamda, ihtiyaçların ve çıkarların karşılıklı bağımlılığı arttıkça, modern toplum, kişisel olmayıp giderek artan ölçülerde

modus essendi. Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, varlık tarzı için kullanılan terim.

Buna göre, Ortaçağ düşünürleri çoğunluk iki, zaman zaman da üç varlık tarzını birbirinden ayırmıştır. Bunlardan birincisi, var olmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan tözün varlık tarzı, ikincisi kendi başına var olamayan, ancak ve ancak bir tözde var olan, tözle kaim olan ilineğin, yani nicelik ya da niteliğin varlık tarzıdır. Bu iki varlık tarzına kimi düşünürlerde eklenen üçüncü varlık tarzı, bir şeyin başka bir şeye olan yönelimi şeklinde tanımlanan ilişkinin varlık tarzıdır.

modus ponendo tollens. 'Ya *A* ya da *B*; *A*; o hâlde, değil-*B*' formunda olan çıkarıma verilen ad. Evetlemek yoluyla değillemek.

modus ponens. '*A* ise *B*; *A*; o hâlde, *B*' formunda olan çıkarım türünün Latince ifadesi: Önbileşenin evetlenmesi.

modus tollendo ponens. 'Ya *A*, ya da *B*; değilA; o hâlde, B' formunda olan çıkarın türü. Değillemek yoluyla evetlemek.

modus tollens. '*A* ise *B*; değil-*B*; o hâlde, değil-*A*' formunda olan çıkarıma verilen ad. Artbileşenin değillenmesi.

Mohizm. Çin'de, M. Ö. 500-396 yılları arasında yaşamış olan Mo Tse tarafından kurulmuş olan ve herşeyden önce yararı temele alan, yararlı olmayı amaçlayarak, uygulamaya yönelen felsefe akımı.

Her teori ve uygulamanın, bolluğu, büyümeyi ve nüfusun çoğalmasını sağlayıp sağlamadığı açısından değerlendirilmesi gerektiğini dile getiren Mohizme göre, her teoride, sağlam bir dayanak, eleştirilere dayanıklılık ve uygulanabilirlik gibi üç temel nitelik olmalıdır. Evrensel bir aşk ilkesini yaşama geçirmeyi amaçlayan Mohizm, 'herkesin, başka ülkelere kendi ülkesiymiş gibi, başka ailelere kendi ailesiymiş, başka insanlara da kendisiymiş gibi, bakması' durumunda, her yerde barış ve zenginliğin olacağını belirtmiştir.

Eski Çin dinine karşı olumlu bir tavır alan Mohizm, Çin dini ve doğaüstü güçler karşısında, Lao Tse'nin kayıtsız kaldığı, Konfüçyus'un Orta yolu seçtiği yerde, savunucu bir tutum sergilemiştir. Mohizm, buna göre, 'herkesin tanrıların ve ruhların iyilikleri öldürme ve kötülükleri cezalandırma gücü olduğuna inanması durumunda' düzenin hiçbir şekilde bozulmayacağını belirtmiştir.

Moleschott, Jacob. 1822-1893 yılları arasında yaşamış olan Alman maddeci düşünürü.

19. yüzyıl †Alman maddeciliği kapsamı içinde ele alınmak durumunda olan Moleschott bir hekim olup, maddeci ve pozitivist bakış açısı ile ün kazanmıştır. O varolan herşeyin, veya evrenin bütün bir tarihinin, güç ya da enerjinin kendisinin temel ya da özsel özelliği olduğu bir ilk madde aracılığıyla açıklanabileceğini öne sürmüştür. Moleschott'un diyalektik olmayan maddeci olmayan bakış açısına göre, güçten yoksun maddeden olduğu kadar, maddeden yoksun güçten de söz edilemez.

O, yaşam dediğimiz şeyin, maddenin kendisinin belli bir hâlinden başka hiçbir şey olmadığını öne sürerken, mutlak bir †bilimciliğin keskin savunuculuğunu yapmıştır. †Feuerbach'ın evrene yönelik antropolojik ya da teleolojik yaklaşımın önünü kesmekle büyük bir iş başardığını dile getiren Moleschott'a göre, Feuerbach'ın başlattığı bu büyük işi tamamlamak modern bilime düşmektedir. Doğa bilimleriyle sosyal bilimleri birbirlerinden ayırmanın doğru olmadığını öne süren filozofa göre, bilim aynı açıklama ilkelerini hem doğa ve hem de sosyal bilimlerde kullanmalıdır.

monad [Yun. *monas*; İng. *monade*; Fr. *monade*; Al. *monade*]. Ünlü Alman filozofu Gottfried Wilhelm von Leibniz'in metafiziğinde basit, başka bir şeye indirgenemez ve yokedilemez birim; evrenin ve evrendeki bileşik şeylerin kendisinden meydana geldiği en küçük birlik, kendi içinde, maddî tözlerden farklı olarak, güçler içeren psişik etkinlik merkezi ya da etkin töz.

Bir monad, ayrıca, bölünemez, kendisine nüfuz edilemez, teleolojik bir yönelimi olan, kendi kendine yeten, kendi kendine yön veren, maddî olmayan, yer kaplamayan, bireysel bir güç ve eylem merkezi, parçaları olmayan, basit ve ezelîebedî tinsel töz olarak tanımlanabilir. Leibniz'e göre, yer kaplamayan monadların, şekil ya da büyüklükleri yoktur. Bu nedenle, monad, matematiksel ya da fiziksel bir nokta değil de, metafiziksel olarak varolan bir noktadır.

Her monad, geri kalan tüm diğer monadlardan mutlak olarak bağımsızdır; başka bir deyişle, monadlar arasında nedensel bir ilişki yoktur. Leibniz monadların cisimlerin formları ya da şekillerinden mantıksal olarak önce olduğunu söylemiştir. Gerçek tözler, gerçekten varolan tözler monadlardır ve Leibniz monadların maddî olmayan bir doğada ya da yapıda olduklarını vurgulamak için, onlara aynı zamanda ruhlar adını vermiştir. Her monad, başka her monaddan farklıdır ve her monad kendi eylem ilkesine sahiptir. Monadlar yal-

nızca birbirlerinden farklı ve bağımsız olmakla kalmayıp, kendi içlerinde kendi eylem ilkelerini barındırır.

Leibniz, evrende dört çeşit monad olduğunu söylemiştir: 1 Birinci türden monadlar inorganik dünyada yer alan, fakat bilinçli algıları olmayan monadlardır. 2 Hayvanlar dünyasının monadları. 3 Kendilerini yöneten yasaların bilincinde olan sonlu zihinler ya da ruhlar. 4 Monadların monadı olan Tanrı.

Leibniz, evrenin geri kalanının, bir monadın davranışını etkilemediğini gösterınek üzere, monadların pencereleri olmadığını söylemiştir. Monadlar arasında hiçbir ilişki bulunmadığını söyleyen filozof, evreni meydana getiren monadların düzenli eylemlerini açıklayabilmek için, söz konusu monadolojinin kozmik bir uyum teorisini gerektirdiği düşüncesinden hareketle, önceden kurulmuş uyum fikrine başvurmuştur.

monarşi [İng. *monarchy*; Fr. *monarchie*; Al. *monarkhie*]. En yüksek güç ya da iktidarın tek bir kişide toplandığı yönetiin tarzı, devlet modeli.

İktidarın, tüm yönetim yetkilerinin kendisinde toplandığı bu kişi, yani monark iktidarı fetih, seçim, hile yoluyla ya da babadan mirâs almış olabilir. Monarkın iktidarı, Avrupa feodalizminde olduğu gibi, yerel soyluların gücüyle sınırlanmış ya da dengelenmiş olabilirken, 15, ve 18. yüzyıllar İngiltere ve Fransa'sında olduğu gibi, mutlak da olabilir.

Montaigne Michel de. 1533-1592 yılları arasında yaşamış olan ünlü Rönesans düşünürü. Genel bir septisizmin savunuculuğunu yapan Montaigne, önce kendisi sonra da bir bütün olarak insanlık üzerine gerçekleştirdiği hoşgörü ve sağduyuya dayanan bir araştırmayla tanınır.

Tüm yaşamını kendisine 'Ne bilebilirim?' sorusunu sorarak geçirmiş olan Montaigne birçok problemin, örneğin varlıkların gerçek doğasının ne olduğu probleminin açık bir çözümü olmadığını savunmuştur. Aklın yetersiz olduğunu göstererek, kesin bilgi imkânından kuşku duyan Montaigne'e göre, gerçek bilgelik yaşamı olduğu gibi kabul etmektir. *Denemeler* adlı eseriyle tanınan Montaigne, insan doğasının zayıflığını görmüş ve eserinde, tecrübelerini okuyucusuna kabul ettirmek yerine, insanların sorumluluklarını bilecek kadar bilinçli olmalarını sağlamaya çalışmıştır.

Başka bir deyişle, duyu-algısının göreliliği, aklın böyle bir göreliliği aşma çabalarının başarısızlığı üzerinde duran Montaigne, insanın hayvan karşısındaki üstünlük iddiasının temelsizliğini gözler önüne serdikten sonra, insana düşen tek şeyin, kendisini tanrısal vahye teslim etmek olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda doğa düşüncesi üzerinde duran Montaigne, doğanın her insana belli ve değişmez bir karakter verdiğini, eğitiınin bu karaktere, belli bir öz ya da modeli temele alarak Skolastik yöntemlerle şekil vermek yerine, onun özgünlüğünü ve yaratıcılığını açığa çıkarması gerektiğini öne sürmüştür.

Monte Karlo yanlışı [İng. *Monte Carlo phallacy*; Fr. *erreur de Monte Carlo*]. Bir şeyin geçmişte beklendiğinden daha az ortaya çıktığı için, yakın bir gelecekte ortaya çıkma şansının çok yüksek olduğunu kabul etmekten oluşan formel olmayan yanlış türü.

Montesquieu, Charles Louis de Secondat. 1689-1755 yılları arasında yaşamış ünlü Fransız filozofu.

Bir siyaset sosyolojisi geliştiren Montesquieu, esas ününü toplum, hukuk ve yönetim tarzı konusunda gerçekleştirdiği karşılaştırmalı araştırmadan almıştır. Siyaset ve hukuk konusunda tümevarımsal ve deneysel bir yaklaşımı benimseyen filozof, olguları kaydetmek yerine anlamayı, fenomenleri konu alan karşılaştırmalı bir soruşturmayı, tarihsel gelişmenin ilkelerine ilişkin sistematik bir araştırmanın temeli yapmayı itmiştir. Siyaset konusuna, şu hâlde bir

tarih filozofu olarak yaklaşan Montesquieu, farklı politik toplumlardaki farklı pozitif hukuk sistemlerinin çok çeşitli faktörlere, örneğin, halkın karakterine, ekonomik koşullarla iklime, v. b. g., göreli olduğunu söylemiştir. O, işte bütün bu temel koşullara, 'yasaların ruhu' adını vermiştir.

Montesquieu bu bağlamda, üç tür yönetim tarzını birbirinden ayırmış ve bu devletlere uygun düşen yönetici ilke, iklim ve topraktan söz etmiştir. Buna göre, despotizm büyük devletlere, sıcak iklimlere uygun düşer ve korkuya dayanır. Britanya örneğinde olduğu gibi, ne soğuk ve ne de sıcak olan bir iklimin hüküm sürdüğü, orta büyüklükteki devletlere uygun düşen yönetim biçimi, monarşidir; söz konusu yönetim biçimi, şan ve şerefe dayanır. Buna karşın, soğuk iklimlere ve küçük devletlere uygun düşen rejim, demokrasidir; demokrasinin yönetici ilkesinin erdem olduğunu öne süren Montesquieu, tüm insanlar için geçerli olan tek bir doğa yasası ve evrensel bir insan doğası olduğunu kabul eden akılcılığa şiddetle karşı çıkmış ve kuvvetler ayrılığı prensibini ortaya atmıştır.

Moore, George Edward. 1873-1958 yılları arasında yaşamış olup, idealizme yönelik şiddetli eleştirileriyle ün kazanan çağdaş İngiliz düşünürü.

Ahlâk ve bilgi konusundaki görüşüyle tanınan Moore, ahlâkın temel kavramı olan iyinin, daha basit başka bir şey aracılığıyla tanımlanamayan, analiz edilemeyen, fakat belirli şeylerin ya da durumların, ahlâkî bir sezgiyle bilinebilecek doğal olmayan bir niteliği olduğunu öne sürmüştür. Doğruluk, ödev gibi diğer ahlâkî kavramlar ise, söz konusu iyilik niteliğini yaratabilen ve koruyabilen faaliyetler ya da eylemler yoluyla tanımlanabilir.

Bilgi alanında empirist bir bakış açısı benimseyen Moore, çoğu zaman empirizmden çıkartılan kuşkucu sonuçlardan sakınmış ve idealizme şiddetli bir biçimde karşı çıkmıştır. O, duyu verileriyle maddî nesneler arasındaki ilişkiyi açıklamakta zaman zaman zorlanmakla birlikte, sağduyunun savunuculuğunu yapmış ve ortalama insanın dış dünya ile ilgili görüşünün doğru olduğunu öne sürmüştür. Başka bir deyişle, sağduyunun dünyanın doğasıyla ilgili görüşlerini kuşkucu ya da metafiziksel görüşler karşısında savunan Moore, felsefî problem ya da güçlükler söz konusu olduğunda benimsenecek doğru yaklaşımın, problemi çözmeye kalkışmazdan önce, güçlüğü doğuran şeyin ne olduğu sorusunu sormaktan meydana gelmesi gerektiğini iddia etmiştir.

Çağdaşı Russell'dan farklı olarak formel mantığın felsefî problemlerin çözümüne hiçbir katkısı olmadığını düşünen Moore, modern idealizme yönelik eleştirisinde, idealizmin temel önermesi olan 'var olmak algılanmış olmaktır' tezine yönelmiş ve bu önermenin yanlışlığının gösterilmesi durumunda, idealizmin de çürütülmüş olacağını iddia etmiştir. Onun yorumuna göre, *x* gibi bir şeyin varolduğu bilinirse, bundan çıkan sonuç, *x*'in algılandığı sonucudur. Bu şekilde anlaşıldığında, 'var olmak algılanmış olmaktır' önermesi bir özdeşliği ifade etmez: Algılanmış olmak sonucu var olmaktan çıkıyorsa eğer, bu ikisi özdeş olamaz.

Bu ise, Moore'a göre, idealistlerin sarı olmakla, sarı duyumunu birbirine karıştırdıkları anlamına gelir. O edimle nesne arasında bir farklılık olduğunu; bir mavi duyumu ile bir kırmızı duyumu arasında bir ortaklık bulunduğunu; bu ortaklığın bilinçten meydana geldiğini, fakat bunun, bu duyumların nesnesiyle karıştırılmaması gerektiğini belirtmiştir.

more geometrico. Geometri tarzında, geometrinin yöntemine uygun olarak, †Eukleides'in *Elemanlar* adlı kitabında geometriyi serimlediği tarzda anlamına gelen Latince terim. Bu yöntem veya serim tarzı, felsefede †Spinoza'nın *Etika* adlı eserinde mükemmel bir biçimde örneklenir.

mucize [İng. *miracle*; Fr. *miracle*; Al. *wunder*]. Doğa yasasına aykırı düşen, doğaüstü bir gücün eyleminin sonucu olan, doğal kavramlarla açıklanamayan ve insanın kavrayışını aşan olay ya da oluşum.

Mucize, buna göre, Tanrı'nın doğal olayların akışına müdahalesi anlamına gelip, dinî inanca göre, doğal nedenlere bağlanamayan ve tanrısal bir müdahale ile açıklanan; insan aklının ölçülerini aşan, doğa yasalarının dışına çıkan ve düşünce ilkelerine değil de, dinî inanca dayanan bir oluştur.

muhafazakârlık [İng. *conservatism*; Fr. *conservatisme*; Al. *conservatismus*]. 1 Reformcuların olanca iyi niyetlerine rağmen, beklenmedik sonuçlara yol açabilen reformlara iyi gözle bakmayan, hele büyük ölçekli toplumsal dönüşümlere şiddetle karşı çıkarken, bir toplumun geleneklerine büyük bir değer atfeden toplum ve siyaset görüşü; geleneğe bağlı tarihsel tecrübe birikimine değer veren, yavaş ve tedricî değişmeye inanan ideoloji; kapitalizmi, özel teşebbüs ve serbest girişimciliği coşkuyla savunan, seçime dayalı bir toplumsal düzenin ve ahlâkî disiplinin önemini vurgulayan statükoyu, var olan düzeni koruma yönünde bir eğilim sergileyen siyasî düşünce.

Felsefede, insan doğasının yetkinlikten yoksun ve eksikli olduğunu, bundan dolayı geleneğin yolgöstericiliğine ve güçlü bir otoritenin yönetimine ihtiyaç duyduğunu savunan, değişmeye karşı tavır alıp, geleneğin, yasa ve yerleşik düzenin önemine işaret eden ve radikallerin özledikleri, gerçekleşmesini ümit ettikleri ütopyalara benzer bir şeye erişmenin imkânsız olduğunu savunan muhazakârlarla karşıtları arasındaki zıtlığın, bununla birlikte zenginlerle yoksullar, sağ ile sol, kapitalizm ile sosyalizm arasındaki bir karşıtlık olması gerekmez.

Muhafazakârlığın soykütüğünde, birbiriyle pek de uyuşur gibi görünmeyen iki entellektüel eğilim bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Ortaçağın iyiliksever efendi ile hürmetkâr serf arasındaki haklar ve yükümlülükler ağı içinde gelişen, aristokratik bir paternalizmin hüküm sürdüğü istikrarlı bir toplumsal hiyerarşi ile belirlenen kapalı yerel cemaat idealidir. İkincisi ise, onsekizinci yüzyıl İngiliz siyaset teorisyeni Burke tarafından savunulmuş olan, devlet müdahalesinin en aza indirgendiği bir liberal ekonomi ve kapitalizmdir.

2 Bilim felsefesinde, *metodolojik muhafazakârlık* anlamında, bilim topluluğunda hangi teorinin kabul edileceğine karar verilirken, eski teorinin talep ettiği bilimsel inançlarda mümkün en az değişiklikliğe yol açan verilerle bağdaşan teorinin benimsenmesi gerektiğini öne süren yaklaşım.

mukayese edilemezlik [İng. *incommensurability*; Fr. *incommensurabilité*]. Ortak bir ölçüye sahip olmama, ortak bir ölçütle kıyaslanamama veya karşılaştırılamama durumu.

İlk kez Yunanlılarda ve matematik alanında, keşfedilen irrasyonel sayılar bağlamında kullanılan mukayese edilemezlik terimi, çağdaş bilim felsefesinde, örneğin †Kuhn ve †Feyerabend gibi düşünürler tarafından, farklı bilimsel teoriler arasında bir tercihte bulunmanın mümkün olmadığını, yapılacak tercihin çoğunlukla bilim dışı faktörlere bağlı olacak şekilde keyfî olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Kuhn ve Feyerabend'in göreci bakış açısına göre, bilimsel kuramlar, onları birbirleriyle mukayese ve tasnif eden geleneksel ölçütlere dayanıldığında, iki teoriden hiçbirinin diğerinden daha iyi ve doğru olduğuna karar verilememesi anlamında mukayese edilemezdir. Mukayese edilemezlik öğretisi, bilimin daha iyi ve doğru bir teori ortaya çıktığı zaman, eski teoriyi terketmek suretiyle ilerlediğini savunan klâsik görüşe ağır bir darbe indirdiği için, yoğun bir tartışma ve eleştiriye konu olmuştur.

mundus intelligibilis. Akıl yoluyla anlaşılabilir dünyanın, †Platon'un İdealar dünyası veya †Kant'ın numenler alanının Latince ifadesi. Hakikî gerçeklik alanını meydana getiren ve akıl yetisiyle ulaşabilen dünyayı gösteren *mundus intelligibilis*'in zıddı, duyu yoluyla bilinen duyusal dünya veya fenomenler dünyası, insanın duyularıyla algılanabilen ve eni, boyu ve derinliği olan şeylerden, nesnelerden oluşan maddî dünya olarak *mundus sensibilis*'tir.

mutabakatçı bilim görüşü. Bilimsel bilginin bilim adamları topluluğu tarafından kabul edilen teorilerin bilgisinden oluştuğunu, bilim adamlarının inançlarının bilimsel topluluğunun inançlarına tâbi olduğunu savunan yaklaşım.

Bu anlayışa göre, bir teori bilim adamlarından oluşan topluluk tarafından kabul edildiği zaman, bilimsel bilgi düzeyine yükselir, buna karşın topluluğun genel onayını kazanamadığı takdirde, bilimsel bilgi olamaz. Söz konusu bilim yaklaşımına göre, bilimsel topluluk, önerilen teorilerin değerlerini belirlemenin standartlarını, topluluğa girecek üyelerin tamamlamak durumunda oldukları katı ve ayrıntılı bir eğitim ve öğretim programı aracılığıyla koyar ve korur. Bununla birlikte, söz konusu anlayış göreci bir bakış açısı sergiler. Zira standartlar mutlak ve değişmez değildir, yalnızca belirli bir topluluğun standartları vardır.

mutasavvıf. Tasavvuf inancını benimseyerek, Tasavvuf inancını yaymaya çalışan, dünyadan bir şekilde el etek çekerek, kendisini bütünüyle Tanrı'ya adayan kişi. İslâm dünyasında mutasavvıflar, Kur'an, hadis ve fıkıha dayanan sünni mutasavvıflar ve doğrudan doğruya şia inançlarına bağlanan şiî mutasavvıflar olarak ikiye ayrılır.

mutçuluk [Yunanca *'eudaimonismos'*tan; İng. *eudaimonism;* Fr. *eudémonisme;* Al. *eudämonismus*]. Mutluluk ahlâkı. Ahlâkî eyleminin nihaî hedefinin mutluluk, doğru eylemin en yüksek amacının kişinin kendisini tam olarak gerçekleştirmesi, potansiyel güç ve yeteneklerini tam olarak hayata geçirmesi olduğunu savunan ahlâk görüşü.

Örneğin, bütün bir Antik çağ Yunan ahlâkı mutçu bir ahlâk olarak görülebilir. †Demokritos'tan başlayarak, Stoalılar da dahil olmak üzere, İlkçağ felsefesinde tüm ahlâk anlayışları, mutçu bir karakter taşımıştır. 18. yüzyıl Aydınlanmasında da ortaya çıkan mutçuluk, ahlâk felsefesinde, eylemin ahlâkî değerini, ilkede değil de, sonuçta bulan bir ahlâk görüşüdür.

Eudaimonist ya da mutçu görüşleri birbirinden ayıran nokta, mutluluğa nasıl ulaşılabileceği konusudur. Örneğin, †hazcılığa göre, mutluluğa hazla ulaşılır. Sokrates ise, mutluluk nihaî amacına, kişinin kendisini tam olarak gerçekleştirmesi yoluyla ve sağlıklı, esenlik içinde olan bir ruh sayesinde ulaşılabileceğini savunmuştur. Stoa felsefesinde ise, hazcılık ortadan kalkar ve mutluluk erdemle özdeşleştirilir. Haz bir tür duygulanımdır, duygulanımlar ise insanda aşağı olan, insanı köleleştiren, yenilmesi gereken şeylerdir. Öyleyse, mutluluk bir tür bilgelik, kişinin kendi kendisine egemen olmasıdır.

Yeniçağda ise, mutçuluk söz konusu bireyci karakterini yitirir. Modern toplumun, modern devlet ve hukuk anlayışlarının ortaya çıkışıyla birlikte, yeni bir mutluluk ideali ortaya çıkar. Artık söz konusu olan, tek tek kişilerin değil de, toplumun mutluluğu, toplumsal bir mutluluktur. Bu dönemde, benci temellere değil de, özgeci temellere dayanan bir yaşama ideali ortaya çıkar.

Mutezile. Kaderin, yazgının varlığını inkâr ederek, insanın özgür irâde sahibi olduğunu savunan, akla büyük bir önem verirken, Tanrı'nın sıfatlarıyla ilgili olarak ehli-sünnetten ayrılan Vasıl bin Ata ve Amr bin Ubeyd tarafından kurulan itikad mezhebi ve felsefe görüşü.

Mutezile, özellikle Tanrı'nın zatı ya da özü ve nitelikleri ya da sıfatları konusunda İslâm inancıyla, özellikle de Kur'an'la hiçbir şekilde bağdaşmayan

görüşler öne sürmesiyle tanınır. Mutezile, İslâm inancına kader konusunda da karşı çıkmıştır. Buna göre, insanın hiçbir şekilde değiştirilemez olan bir alınyazısı var ise, o, Tanrı tarafından belirtilen eylemleri yapmakla görevliyse, külli irâde adı verilen yüce irâdeye tâbiyse, insan Tanrı'ya karşı hiçbir eyleminden sorumlu tutulamaz, suçlu sayılamaz. Zira, hiçbir eylemi onun elinde değildir; bu durumda, insanı cezalandırmak doğru olmaz, yalnızca bir haksızlık olur; elinde olmayan, sorumlu tutalamayacağı bir eylemden dolayı insanı cezalandırmak Tanrı'nın adaletine uygun düşmez. Bundan dolayı, Mutezile kaderi tanımaz, yazgının varlığını kabul etmez. İnsanın özgür bir irâdesi vardır, her eylem, yapıp ettiği herşey insanın eseri olup, insan yaptığı herşeyden sorumlu tutulabilir. Mutezile, cenneti, cehennemi ve vahyi de kabul etmez; herşeye akılcı bir açıdan yaklaşır.

mutlak [Lat. *absolutus*; İng. *absolute*; Fr. *absolu*; Al. *absolut*]. 1 Varlığı, güzelliği, iyiliği niteleyen bir sıfat olarak, sınırlamalardan bağımsız olma hâli; göreli olmama, kesinlikle bağımsız olma durumu. Betimlenenin ötesinde kalan ya da tanımlanan şeyin anlamını sınırlayan bir şeyle pozitif ilişki içinde olmama hâli; kesin olma, keyfî ya da göreli olmama durumu. Kendi kendisiyle çelişmeyen ve kesinlikle doğru olan yargı, önermenin, başka veri, olay ya da mülahazalardan bağımsız bir değere ya da anlama sahip olan bir şeyin niteliği.

2 Ahlâkta tam ve evrensel olarak geçerli ve bağlayıcı olan kural, değer, ilke. 3 Estetikte nesnel olarak gerçek olan şey, varlık. 4 Bilgi alanında ise, nihaî doğruluğu, en yüksek hakikati meydana getiren genel öğelerin ve farklı bilgi türlerinde içerildikten başka, bu bilgi türlerini mümkün kılan temel ilkelerin sistematik ifadesi

5 Felsefede sıfatsal anlamı dışında, tözsel bir anlamda da kullanılan mutlak terimi genelde varoluşu ya da anlamı için kendisini tamamlayıcı olgu ya da etkenlere ihtiyaç duymayan şeyi; bazı filozoflar tarafından hem bir ve yetkin varlığı, ve hem de çokluğun kaynağı olarak görülen nihaî ve en yüksek gerçekliği;. nitelik bakımından tam ve yetkin olan, kendisinden kuşkulanılmayan, sınırlama ya da istisnalarla sınırlanmayan varlığı gösterir.

Buna göre, metafizikte, tamlık, bütünlük, herşeyi içerme, yetkinlik, bağımsızlık, nesnel gerçeklik, türetilmemiş ve koşulsuz olma, değişmezlik, saflık, basitlik, tümellik gibi sıfatlarla nitelenen, yani her türlü mümkün yüklemenin öznesi olan, fakat kendisi kesinlikle yüklem olamayan varlığı, gerçekliğin tümünü gösteren mutlak kavramı, varoluşun, etkinliğin, birlik ve çokluğun kaynağı olan, temel, nihaî ve en yüksek gerçeklik, kozmik ilke için kullanılır.

6 Mutlak aynı zamanda, zorunlu varlık anlamında, varoluşu ve etkinliği için, başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat tüm diğer varlıkların varoluş ve etkinlikleri için, kendisine bağlı olduk-

ları ve bir anlamda kendisine indirgenebildikleri varlık için, aktüelleşme süreci içinde, tüm sonlu varlıkları, görünüşleri ve geçici varoluşu meydana getiren gerçeklik, bizdeki görünüşünden farklı olarak, kendi içindeki gerçeklik, kendinde varlık için kullanılır. Buna göre, mutlak bize görünüşlerde ya da fenomenler dünyasında verilmeyen bir, yetkin, ezelî ve ebedî, nedeni olmayan, herşeyi kucaklayan, bundan dolayı insan varlıkları tarafından tam olarak bilinildiği düşünülmeyen varlığı ifade eder.

Söz konusu tözsel anlamı içinde, mutlak terimini felsefe literatürüne sokan 1440 yılında Cusa'lı Nikholas olmuş ve Mutlak kavramı †Spinoza'nın panteizminde de ön plâna çıkmıştır. Bununla birlikte, terimi felsefî terminolojiye yerleştiren esas Alman filozofu †Schelling olmuştur. O, Mutlak'ın, entellektüel sezginin bilen ile bilinenin özdeşliği olarak gördüğü şeye karşılık geldiğini söyler. Mutlak'ı herşeyin kendisinden türediği nihaî ve en yüksek gerçeklik olarak ta-

sanmlayan Alman filozof. Mutlak'ın yalnızca doğada değil, fakat insanlık tarihinde de tezahür ettiğini öne sürmüştür. Şu farkla ki, kendi bilincine varma sürecinde bir evrim geçiren Mutlak, doğada bilinçsiz bir biçimde cisimleşirken, sanat eserinde bilinçli olarak somutlaşır.

Aynı çizgide felsefe yapan †Hegel ise, Mutlak'ı, tıpkı †Parmenides gibi, Varlık olarak tanımlamış ve onun kendi kendisiyle özdeş olduğunu söylemiştir. Nesnel idealist felsefesinde, Mutlak'ı aynı zamanda zihin olarak tanımlayan Hegel, onun toplum olarak insanlık tarihinde farklı özgürlük düzeylerinden geçerek ilerlediğini ve filozofta kendi bilincine tam olarak vardığını iddia etmiştir.

mutlakçılık [İng. *absolutism*; Fr. *absolutisme*; Al. *absolutismus*]. 1 Genelde, doğruluğun, değerin, güzelliğin ya da gerçekliğin nesnel olarak gerçek, değişmez ve ezelî-ebedî olduğu görüşü. 2 Gerçekliğin değişmez ve doğru tek bir açıklaması olduğu inancı.

3 Mutlakçılık, bilgide, yalnızca göreli değil de, nesnel ya da değişmez olan doğruların varolduğu inancına karşılık gelir. 4 Mutlakçılık değerler alanında ise, ahlâkî ya da estetik değerlerin ya da değer ölçülerinin, kişiden kişiye, çağdan çağa ve toplumdan topluma değişmeyip, nesnel ve ezelî-ebedî olduğu tezine, belirli ahlâkî kuralların hiçbir istisnası olmadığı görüşüne karşılık gelir. Buna göre, mutlakçı ahlâk, ahlâkın göreli değil de, mutlak olduğunu, uymamız, kesinlikle hayata geçirmemiz gereken, mutlak ahlâkî doğrular bulunduğunu, bu mutlak doğruların tikel durum, koşul, yer ve bireylerden etkilenmediğini savunur.

5 Siyaset felsefesinde, mutlakiyetçilik anlamında, yönetene mutlak ve sınırsız bir güç ve yetki veren, yöneticinin ne doğa yasalarıyla, ne de ahlâkî ya da hukukî hiçbir şeyle sınırlanmaması gerektiğini savunan anlayış. 15. ve 18. yüzyıllar arasında, Avrupa ülkelerinde ve özellikle de Fransa ve İngiltere'de ortaya çıkan, merkezî gücün bir monark ya da hükümdarın elinde toplandığı yönetim modeli. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, iktidarın, merkezî bir yönetim aygıtına sahip bulunan bir monarkın kişiliğinde toplandığı yönetim biçimi.

Feodal dönemin çok büyük bir bölümünde, monark ya da hükümdarın gücü, iktidarı soyluların yerel gücüyle büyük ölçüde sınırlanmışken, feodalizmin son dönemlerine doğru yükselen burjuvazi mutlak monarşiyi, soyluların ekonomi üzerindeki egemenliğini zayıflatmak amacıyla desteklemiştir. Tarihçiler bundan dolayı mutlakiyetçi yönetim tarzına, kapitalizmle olan ilişkisi bağlamında olumlu bir değer biçerler. Mutlakiyetçiliğe bundan dolayı, zaman zaman *aydınlanmış despotizm* de denir.

mutlak idealizm [İng. *absolute idealism*; Fr. *idéalisme absolue*]. Bir Zihin, Ben, Tin, ya da Ruh olarak Mutlakın, evrendeki temel ve en yüksek gerçeklik olduğu görüşü. Söz konusu Mutlak Varlığın, varoluşu için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat herşeyin varoluşunu kendisine borçlu olduğu, varolan herşeyin rasyonel olarak kendisinden türediği, düşüncesinin akış ve gelişme seyri içinde, tüm varlıkların kendisinden çıktığı, herşeyin kendisinde bir düşünce olarak varolduğu gerçekliğe karşılık geldiği tezi.

mutluluk [Os. *saadet*; İng. *Happiness*; Fr. *bonheur*; Al. *glück, glückseligkeit*]. Genel çerçevesi, formel anlamı içinde, insan eylemlerinin ve çabalarının nihaî ve en yüksek amacı olan hâl, yaşamdaki en yüksek değer ya da hedefe ulaşma durumu. Acının yokluğu ya da haz hâli, bütün bir insan varlığının uyumlu olması durumu; insanın kendi potansiyel güçlerini gerçekleştirmesinin, ödevlerini yapmasının, erdemli oluşunun, doğa yasalarına uygun yaşamasının, ölçülü bir yaşam sürmesinin, kendi yazgısını özgürce belirlemesinin sonucu olan yetkinlik hâli.

Formel olarak, insan için pratik anlamda en yüksek iyi diye tanımlanan mutlulukla ilgili olarak, †Aristoteles, tüm insanların mutluluğu iyiyle özdeşleştirdiklerini, fakat mutluluğu tam olarak neyin meydana getirdiği konusunda farklı düşündüklerini söyler. Bu çerçeve içinde, mutluluğu meydana getiren üç bileşensel öğeden söz edilebilir: 1 *Hazzın varlığı ve acının yokluğuyla belirlenen genel bir iyilik hâli*. Burada mutluluk, doyum sağlayan nesnelerin doğasını dikkate almadan, niteliksel olarak aynı olan arzuların tatmin edilmesi sonucunda oluşan duyguyla belirlenir.

2 Bir bütün olarak benin, insan varlığının sistemli faaliyeti sonucunda ortaya çıkan duygu, *kendini gerçekleştirme duygusu olarak mutluluk*. Burada ise, mutluluk hazların toplamından çok, hazların uyumuna, insanın belli bir boyutuyla değil de, bir bütün olarak ve tam anlamıyla gerçekleşmesi hâline karşılık gelir. 3 Genel bir gelişme, yetkinleşme hâli, uyumlu, düzenli ve birlikli bir yaşamın bizzat kendisi olarak mutluluk.

Mutluluk, çeşitli filozoflar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, ahlâk felsefesinin kurucusu sayılan †Sokrates, mutluluğu, insan doğasının tam olarak gerçekleşip tamamlanmış olması, insanın kendisine özgü potansiyelinin tam olarak gerçekleşmesi hâline; içinde herşeyin insanın kişisel daimonuyla, yazgı ve doğasıyla uyum içinde olduğu, kişinin bütünsel yapısının iyi, düzenlenmiş ve olması gerektiği gibi olduğu, kişinin özü gereği olmak zorunda olduğu gibi olduğu duruma; insanın ihtiyaçlarını karşılamasının, doğasını gerçekleştirmesinin ve insan olarak işlevini gerçekleştirmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan hâle, genel iyi-olma hâline eşitlemiştir.

Sokrates'in öğrencisi olan †Platon ise, mutluluğu bir ruh ve bir bedenden oluşan insan varlığının ruhun yolgöstericiliği altında uyumlu bir bütün olması durumu; özellikle de, ruhun üç parçası, yani akıl, can ve iştiha arasında, her birinin kendisine özgü işlevi yerine getirmesinin, diğer parçanın işlevine müdahale etmemesinin sonucu olan uyum hâli olarak tanımlamıştır. Buna göre, akıl İdeaların ve İyi İdeasının bilgisine, insan yaşamının amacına, v. b. g., ilişkin bilgiye sahip olup, bütüne yol gösterdiği, iştiha istek ve arzularında ölçülü olduğu, can da iştihanın aşırı isteklerine direnç gösterip, aklın sesini dinlediği zaman, insan, kendi özünü gerçekleştirme, amacına ve doğal iyisine uygun yaşama anlamında mutlu olur.

Ahlâkî hayatı entellektüel hayata tâbi kılan †Aristoteles'te ise, mutluluk, teorik bilgelikten oluşur. Buna göre, birey için mutluluktan, rasyonel ve entellektüel faaliyetle geçecek bir yaşam oluştuğu, bireyin potansiyel güçleri tam olarak geliştiği ve insan varlığı çeşitli olanak ve kapasitelerini gerçekleştirdiği zaman, söz edilebilir.

†Kant'ta, hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olan bir ideal olarak ortaya çıkan mutluluk, üç öğeden oluşur: a) Kişinin kendi kendisine yetmesi, b) benin uyumu, c) kişinin kendi kendisini belirlemesi, mutlak irâde özgürlüğü. Hazcı ve yararcı bir ahlâk anlayışı geliştiren †Mill'de ise, mutluluk, benin acıdan uzak olup, olabildiğince çok haz almasıyla belirlenen genel uyum hâli olarak tanımlanır.

mücessime. İslam dünyasında kelâmın doğuşundan sonra ortaya çıkmış bir görüş ya da mezhebe verilen ad.

Bir tür antropomorfizm benimseyen mücessime, Tanrı'nın insan şeklinde ortaya çıktığını öne sürmüştür. Tanrı, bütün tanrısal özelliklerini bünyesinde toplayarak, görünüşler dünyasında insan şeklinde ortaya çıkar.

müdahalecilik [İng. *interventionalism*]. Devletin, ekonominin yasalarını kendi işleyişine bırakmayıp, iktisadî hayata belli ölçüler içinde müdahale etmesi gerektiğini savunan; varolan iktisadî ve toplumsal yapıda köklü bir değişiklik yapmayı amaçlamadığı için, liberaliz-

me olduğu kadar, devletçiliğe da karşı olan ekonomik görüşe verilen ad.

mümkün [İng. *possible*; Fr. *possible*]. Çoğunlukla, alışılmış bir biçimde ortaya çıkan, fakat kendi içinde bir zorunluluk arzetmeyen. Ortaya çıkışı, doğuşu, varlığa gelişi zorunluluk arzetmeyen.

Bu anlamda mümkün olan, hem zorunlu olana ve hem de imkânsız olana karşıttır. Mümkün olanın mantıksal ya da fizikî bakımdan mümkün oluşundan söz edilebilir. Buna göre, mantıksal bakımdan mümkün olan, aslî, temel ya da özsel bir çelişki içermeyendir.

Fizikî bakımdan mümkün olma ise, mantıksal imkân varsaydıktan başka, gerekli tüm dış koşulların varoluşunu zorunlu kılar. Mantıksal olarak mümkün olanın gerçek olması gerekmez, fakat fizikî bakımdan mümkün olan gerçektir, zira gerçek olmayanda gerekli tüm koşullar gerçekleşmemiş demektir.

mümkün dünyalar [İng. *possible worlds*]. Olayları, durumları, olguları tutarsızlık sergilemediği için varolan ya da varolabilen bir dünya.

Terimi felsefeye, dünyamızın mümkün dünyaların en iyisi olduğunu savunan †Leibniz kazandırmıştır. Ona göre, gücü herşeye yeten Tanrı, seçtiği mümkün dünyalardan herhangi birisini yaratabilirdi. Bununla birlikte, sonsuz iyiliği O'nu söz konusu mümkün dünyaların en iyisini yaratmaya sevketti. Bundan dolayıdır ki, içinde yaşadığımız dünya, tüm mümkün dünyaların en iyisidir.

Çağdaş felsefede ise, mümkün dünyalar terimi, 'zorunluluk' ve 'olumsallık' kavramlarını açıklamak için kullanılmaktadır. Buna göre, 'zorunlu doğru' mümkün her dünyada, buna karşın 'olumsal doğru' mümkün dünyaların en azından birinde geçerli olan doğru olarak tanımlanır.

mümkünü'l vücud. İslâm felsefesinde, zorunlu olarak varolmayan, varolması kadar, varolmaması da mümkün olan, olumsal varlıklar, nesneler düzeni için kullanılan terim.

mürcie. İslâmiyette, eyleme pek önem vermeyen, inancın her bakımdan yeterli olduğunu savunan görüş.

mütekellim. İslâm dininin temel ilkelerine dayanan, akılcı bir felsefe çığırı meydana getirmiş olan kelâmcılara verilen ad.

N

Nagarjuna. M. S. 2. yüzyılda yaşamış ve değilleme mantığıyla ün kazanmış olan ünlü Budist düşünür. Dünyayı anlama, yorumlama ve varlığın gizini çözme girişimlerinin zorunlu olarak sınırlarla karşılaşacağını, ve eşyanın boş olduğunu öne süren Nagarjuna, yalnızca bilge kişinin, varlıkla ilgili olarak var mı yok mu sorusuna takılmadan, 'ne var, ne yok' diyeceğini, herşeye tepeden bakacağını ve tartışmadan susacağını savunmuştur.

Nagel, Ernest. 1901-1985 yılları arasında yaşamış olan Çek asıllı Amerikan filozof. Temel eserleri: *An Introduction to Logic and Scientific Method* [Mantığa ve Bilimsel Yönteme Giriş], *Structure of Science* [Bilimin Yapısı].

Mantık, matematiğin temelleri ve olasılık teorisi ile ilgilenen Nagel, bilim felsefesinde positivist bir yaklaşımın savunuculuğunu yapmıştır. O bilgi teorisinde ılımlı bir empirizmi benimserken, bilimin hipotetiko-dedüktif yöntemle geliştiğini öne sürmüştür. Nagel biyoloji felsefesinde, teori ve kavramlara teolojinin kaçınılmaz olarak etki yaptığını söyler. Bu durumun empirizm açısından bir güçlük yarattığını savunan Nagel'e göre, aynı güçlük değer yargısından bağımsız olamayan sosyal bilimler için de geçerlidir.

naif [İng. *naïve*; Fr. *naïf*; Al. *naiv*]. 1 Eleştirel olmayan, çok yönlü bakmayan; 2 doğal ve yapmacıksız olan; 3 kolay inanan kişi ve yaklaşım için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, algıda, insan zihninin kendisinden bağımsız nesnelere nüfuz edebildiğini savunan *doğrudan realizm*in en basit türü olarak, bizim çevremize baktığımız zaman, maddî nesnelerin yüzeyleri olduğunu kabul ettiğimiz, çeşitli renk ve şekillerdeki satıhları birbirlerinden ayırd edebildiğimizi, maddî nesnelerden geldiğini kabul ettiğimiz çeşitli sesler duyabildiğimizi, söz konusu kabullerimizin haklı ve tümüyle doğru olan kabuller olduğunu, yani şekillerin, renklerin ve seslerin her zaman maddî nesnelerin temel özellikleri olduğunu iddia eden görüşe; başka bir deyişle, görünüşle gerçeklik arasında bir ayırım yapmayan, duyu deneyinin dış dünya hakkında doğru bilgi verdiğini belirterek, maddî ya da dış dünyanın tıpkı göründüğü gibi olduğunu dile getiren yaklaşıma *bön* ya da *naif realizm* denir.

Buna karşın, bilimin gözlemle başladığını ve tümevarım yoluyla gerçekleştiğini; gözlemcinin, olguları duyu organları yoluyla önyargısız, tarafsız bir biçimde gözlemlediği zaman elde ettiği tekil gözlem önermelerinden, belirli türden tüm olaylara atıfta bulunan tümel önermelere, sınırlanmamış genellemelere yükselebileceğini öne süren anlayışa, yani tümevarım problemi diye bir problemin varolmadığına inanan bilimci görüşe naif tümevarımcılık adı verilir.

Buna göre, naif tümevarımcılık a) bir genelleme için temel oluşturan gözlem önermelerinin sayısının çok olması, b) gözlemlerin farklı koşullar altında tekrarlanması ve c) kabul edilen gözlem önermelerinin hiçbirinin, bu önermelerden elde edilen yasayla çelişmemesi koşuluyla, tekil gözlem önermelerinden tümel önermelere, sınırlanmamış genellemelere yükselişin meşrû olduğunu; başka bir deyişle, söz konusu koşulların yerine getirilmesi durumunda, sonlu gözlem önermeleri dizisinden yalnız geçmiş ve şimdiyi değil, geleceği de kapsayan sınırlanmamış bir genelleme elde etmenin, sınırlı sayıdaki

gözlem önermeleri öbeğinden evrensel bir yasaya ulaşmanın mümkün ve meşru olduğunu öne sürer.

narsisizm [İng. *narcissism*; Fr. *narcissisme*] 1 Genel olarak, kişinin kendi ruhsal ve bedensel benliğine ya da kimliğine aşırı bir bağlılık ve beğeni duyması. Öznenin kendi kendisini beğenmesi, kendi kendisine hayran olması. 2 Cinsel gelişimin 3 ila 5 yaşları arasındaki güçlü bencillik dönemi. 3 Daha özel olarak da, öznenin kendi bedeni üzerinde yoğunlaşan bir aktivite aracılığıyla cinsel tatmin sağlamaya çalışması durumu.

Nastikas. Hint düşüncesinde Veda geleneğini, Vedaların otoritesini tanımadıkları, onları Tanrı'dan gelen bilgiler olarak görmedikleri için 'Hayır diyenler' diye adlandırılan, geleneğe karşı ya da ortodoks olmayan felsefe sistemlerine verilen ad.

Geleneğe hayır diyen pek çok düşünce sistemi olmakla birlikte, bunlar arasından sıyrılen üç sistem Caynacılık, Çarvakaların maddeci sistemi ve Budizm olmuştur.

nasyonal sosyalizm [İng. *national socialism*; Fr. *socialisme national*]. Almanya'da Hitler tarafından kurulan ve temelde ırkçılık, sosyalizm, milliyetçilik, halk ve üstün lider fikirlerine dayanan faşist görüş ve yönetim sistemi.

Halk kavramının mistik bir nitelik kazandığı, lider ile halk arasındaki ilişkinin, akla değil de, akıldışı birtakım fikirlere dayandığı, liderin milletin tüm isteklerini benliğinde duyduğunun öne sürüldüğü bu görüşte, devletin yüceliği ve üstün ırk düşüncesi ön plâna çıkar.

natura naturans. Doğada, belli bir anda tezahür eden, kendisini gösteren etkin yaratıcı süreçlere; Skolastik felsefede, yaratılmış varlığa karşıt olarak, yaratılmamış ve yaratıcı varlık olan Tanrı için kullanılan Latince terim.

Natura naturans deyimi, †Bruno ya da †Spinoza'nınki gibi panteist bir sistemde, Tanrı'yı, fakat doğadaki tezahür ya da görünümlerinden ayrı ve bağımsız olarak Tanrı'nın kendisini gösterir.

natura naturata. Yaratıcı varlığa, yani Tanrı'ya karşıt olarak, doğadaki yaratılmış varlıklar; Skolastik felsefede, Tanrı tarafından yaratılmış doğa, bütün bir doğal varlık alanı için kullanılan Latince terim. †Spinoza'nın felsefesinde, tek tözün, yani Tanrı'nın ya da sıfatlarının tavırlarından meydana gelen göreli dünyaya verilen ad.

Buna göre, *natura naturata* †Bruno ya da †Spinoza'nınki gibi panteist bir sistemde, doğada tezahür ettiği şekliyle Tanrı'ya karşılık gelir ve doğadan bağımsız Tanrı'yı değil de, doğayla özdeşleşen Tanrı'yı ifade eder.

natura non facit saltus. †Aristoteles'ten başlayıp modern dönemde de kullanılan, en azından †Leibniz ve Linneus'a kadar uzanan ilke, doğanın sıçrama yapmayacağı fikrini ifade eden Latince deyim.

naturwissenchaften. Almancada 20. yüzyılın başlarında doğa bilimleri için kullanılan terim.

Almanya'da Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, metodolojiyle ilgili sorunlar bağlamında akademik dünyaya hâkim olan tartışmalarda *Naturwissenschaften* terimi, kültür ya da tarih bilimleri anlamına gelen *Geisteswissenschaften* terimiyle tam bir karşıtlık içinde kullanılmıştır. Söz konusu bilimlerin karşıtlığını özellikle vurgulayan filozof, gerçekliğin bölünmez olduğu öncülünden hareketle doğa bilimleriyle sosyal bilimler arasında, yöntem farklılığına dayanan *a priori* bir mantıksal ayırım yapma önerisinde bulunan Yeni-Kantçı Wilhelm †Windelband olmuştur. Windelband'a göre, doğa bilimleri yasalar veya yasa benzeri genel ilişki ve özellikleri keşfetmeye çalıştıkları için, nomotetik ya da genelleştirici bir yöntem kullanırlar; oysa sosyal bilimler veya kültür bilimleri bir daha tekrarlanmayan olaylarla ve bir fenomenin tikel yönleri veya biricik olan veçhelerini konu aldıkları için, idiografik veya bireyselleştirici bir yöntemi benimserler.

Bir diğer önemli Alman düşünürü Wilhelm †Dilthey ise, *Naturwissenschaften* *Geisteswissenschaften* karşıtlığını, yöntem farklılığı bakımından değil de, konu farklılığı bağlamında ifade eder. Bu bağlamda, Dilthey'in ölçütü, gerçekliğin ayrı ve bağımsız alanlara bölünebileceğini öncülüne dayanmaktadır.

neden [Os. *illet*; Lat. *causa*; İng. *cause*; Fr. *cause*; Al. *ursache*]. Bir şeyi değiştirmeye, bir fenomen ya da olayı meydana getirmeye yetili olan şey ya da koşul, yaratıcı etken; bir şeyi ortaya çıkartan, kendisi olmadan o şeyin kesinlikle varlığa gelemeyeceği şey.

Bir olayın ortaya çıkışı, varlığa gelişi, doğuşu için zorunlu ve yeterli olan, ve o olaydan zamansal olarak önce gelen şey; bir olayın ortaya çıkışının yeter koşulu; sonucunun kendisinden zorunlu olarak çıktığı şey, durum, olay ya da fenomen.

Nedeni, en genel anlamı içinde bir şey meydana getiren ve meydana getirdiği şeyin kendisi aracılığıyla açıklanabildiği yaratıcı etken olarak tanımladığımız takdirde, kendisine neden olunan şey, ya yeni bir madde veya töz, ya da eskiden beri varolan bir şeydeki bir değişmedir. Bununla birlikte, teleolojik yaklaşım bir kıyıya atılacak olursa, bilimsel ya da felsefî hiçbir görüş, bir şey, madde ya da tözün bir neden tarafından yoktan meydana getirilebilmesini kabul etmediği için, nedenin yarattığı şey, eskiden beri varolan bir şey ya da maddede gerçekleşen bir değişmedir.

Neden düşüncesinin tarihine baktığımızda, †Aristoteles öncesi felsefede, örneğin Miletlilerin maddî neden, Empedokles'in fail neden, †Platon'un da daha çok formel neden üzerinde yoğunlaşmış olduğunu görüyoruz. Aristoteles'in kendisi ise nedenleri, maddî, fail, formel ve ereksel neden olmak üzere dört başlık altında toplamıştır.

Bu dört nedenden maddî ve formel nedenler, günümüzde estetik alanı dışında pek kullanılmamaktadır. Modern bilimin doğuşuyla birlikte, ereksel neden de doğa bilimlerinin, özellikle de fiziğine dışına atılmıştır. Başka bir deyişle, Aristotelesçi düşünce tarzının reddedilmesi ve niteliksel yaklaşım ve ereksel açıklamanın yerini niceliksel yaklaşım ve mekanist açıklamanın almasıyla birlikte, kısacası modern bilimin doğuşunun ardından, günümüzde nedenden hemen tümüyle fail neden anlaşılmaktadır.

Ortaçağ düşüncesi veya Skolastikler, bir şeyin hakikatinin sebebi ya da temelini ifade eden nedene *causa cognoscendi*, buna karşın bir şeyin varoluşunun nedenine *causa fiendi* adını vermişlerdir. 19. yüzyıl İngiliz düşünürü J. S. †Mill ise, irâdî eylemle sonuçlanan nedensellik için fail neden kavramını kullanırken, cansız nesneler dünyasında hüküm süren nedensellik için fizikî nesneler terimini kullanmıştır.

Öte yandan, bizzat kendisinde, kendi içinde bir değişmeyi başlatan nedene *içkin neden* adı verilirken, kendinde değil de, başka bir varlık ya da şeyde bir değişmeye yol açan nedene ise *aşkın neden* adı verilir. Yine, bir şeyin özünü, formunu, doğasını veren şey olarak neden yakın neden ve uzak neden olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *yakın neden*, kendisiyle sonucu arasında başka bir ara terimin, başka bir nedenin bulunmadığı nedendir. *Uzak neden* ise, kendisiyle sonucu arasında, kendisinden önceki şey ya da fenomenin sonucu, kendisinden sonraki şey ya da fenomenin nedeni olma işlevi gören bir dizi ara terimin bulunduğu nedendir.

Bu bağlamda, fenomenleri doğuran neden türlerine ya da bir şeyin nedenlerine ilişkin araştırmaya, bir şeyin nedenini belirleme faaliyetine, doğada söz konusu olan nedenlere ilişkin genel teoriye *nedenbilim* adı verilir.

Nedenin söz konusu anlamı içinde, bütün bir evrenin nedeni olan, alemi yaratan ezelî-ebedî bir Tanrı ya da özgür bir irâdeye *nedeni olmayan neden* adı ve-

rilmiştir. Nedeni olmayan neden tanımı başka şeylere, olay, nesne ve eylemlere neden olmakla birlikte, kendisi nedensel bir faaliyetin ürünü olmayan, nedensellik dizisinin dışında bulunan nedeni dile getirirken, buna karşıt olan görüşün ilkesine, nedeni olmayan neden kavramının çelişik olduğunu dile getiren ilkeye *nedenler dizisinde sonsuzca geriye gidiş ilkesi* adı verilmektedir. Evrende mutlak bir nedenselliğin hüküm sürdüğünü, olayların meydana getirdiği nedensellik dizisinin zaman içinde bir başlangıcı olmadığını, nedensel zincirde sonsuzca geriye gidilebileceğini, nedensellik dizisinin dışında kalan hiçbir olay ya da varlık bulunmadığını öne süren ilke, kendisine neden olunmamış bir İlk nedenin söz konusu olamayacağını, böyle bir İlk nedenden söz etmenin nedensellik ilkesinden vazgeçmekle eşanlamlı olduğunu ifade eder.

Öte yandan, aynı sonuca farklı nedenler tarafından yol açılabilmiş olduğunu dile getiren ilkeye, ya da aynı nedenin farklı zamanlarda farklı sonuçlara yol açabileceği ilkesine nedenlerin çokluğu ilkesi adı verilmektedir.

nedensel [İng. *causal*; Fr. *causal*; Al. *ursachlich*]. Nedenselliği kabul eden, nedensel eylemlerin varlığına inanan, neden-etki dizisinin sonucu olan oluşum, şey, yaklaşım ya da ilke için kullanılan sıfat.

Bu çerçeve içinde, nedensellik ilkesinin evrensel geçerliliğini kabul eden, herşeyin nedensel yasalara göre ortaya çıktığını, 'herşeyin bir nedeni olduğunu', 'yeryüzünde hiçbir şeyin nedensiz olmadığını, 'hiçbir şeyin bir neden olmadan varolamayacağını' öne süren öğretiye *nedensel determinizm* ilkesi denir. Yine aynı bağlamda, aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağını, aynı sonuçların nedenlerinin de aynı olacağını dile getiren ilkeye, neden sonuç ilişkilerinin, geleceğin de aynen geçmiş gibi olacağını varsayan genel yasalar şeklinde ifade edilebileceğini savunan düşünceye *nedensel düzenlilik* ilkesi adı verilmektedir.

Öte yandan, algıda, doğrudan ve aracısız olarak yalnızca görünüşlerle, kendi öznel zihin hâllerimizle tanışsak bile, dış dünyada özneden bağımsız olarak varolan maddî nesnelerin, duyu verilerinin temeli olduğunu öne süren bilgi anlayışı; algının, insan zihninin dışında varolan nesnelerin algısı olduğunu ve algıya, insanın duyu organlarını harekete geçiren, insan zihninden bağımsız nesneler tarafından neden olunduğunu, duyu verilerine algılanan fizikî varlıkların neden olduğunu ileri süren algı anlayışı *nedensel algı teorisi* olarak tanımlanır.

Yine, insanın doğal çevresini neden, insandaki bilgiyi de bir sonuç olarak değerlendiren bilgi anlayışları; her tür insan bilgisini, insanın doğal ya da toplumsal çevresinin zihindeki bir yansıması olarak gören, düzenli, refleksif bilginin kendisine özgü, bir iç mantığı olabilmesini kabul etmeyen, doğa ya da toplumun bilginin nedeni, bilginin kendisinin pasif bir ürün olduğunu savunan doğalcı ve sosyolojist görüşler; duygu ve düşüncelerin kendi yasaları olabilmesini kabul etmezken, aralarında formel mantık ta olmak üzere, tinsel ya da zihinsel faaliyetin tüm ürünlerini, maddî üretim ilişkilerinin yalın bir yansıması olarak gören maddeci anlayışlar *nedensel bilgi teorileri* diye kategorileştirilir.

nedensellik [Os. *illiyet*; İng. *causality, causation*; Fr. *causalité*; Al. *causalität*]. Zaman dizisi içinde, biri olmadan diğerinin de ortaya çıkamayacağı iki olay, fenomen, ya da süreç arasındaki ilişki.

Neden olarak tanımlanan olay, fenomen, süreç ya da olgudan sonucunun zorunlulukla çıkması durumu; aynı koşullar altında, neden adı verilen birincisi ortaya çıktığında, sonuç adı verilen ikincisinin de kaçınılmaz olarak birincisini izlediği iki olay, olgu, süreç ya da fenomen arasındaki ilişki olarak nedensellik, bir olay, süreç, bir fenomen ortaya çıktığı zaman, onun varoluşunu

açıklayan başka bir olay, fenomen, ya da sürecin bulunması durumunu, nedenin sonucundan zamansal olarak önce olması hâlini, nedenle sonucu arasında en azından düzenli bir ardışıklık, birliktelik olması durumunu tanımlar. Bu çerçeve içinde, nedensellik, 1 sırasıyla olaylar arasındaki nedensel bağa karşılık gelen bir *kategori*yi, 2 genel nedensellik yasası olarak bir *ilke*yi ve nihayet, 3 nedensellik ilkesinin evrensel geçerliliğini savunan bir *öğreti*yi ifade eder.

Nedensellik, empirik nedensellik ve metafiziksel nedensellik olarak iki başlık altında toplanabilir. I Hiçbir şeyin nedensiz olmadığını, her olayın, her sürecin ve her oluşumun bir nedeni bulunduğunu, herşeyin kendisini üreten koşullar tarafından belirlendiğini ortaya koyan empirik ya da *deneysel nedensellik*, zorunlulukla belirlenir ve bu zorunluluğun, fenomenler dünyasındaki adı *determinizm*dir. Empirik nedensellikte, neden, kendisi olmadan sonucun, yani başka bir fenomenin hiçbir zaman ortaya çıkamayacağı bir fenomendir.

II *Metafiziksel nedensellik*te ise, 'Tanrı dünyanın nedenidir' ya da 'irâde eylemlerinin nedenidir' örneklerinde olduğu gibi, neden bir olay ya da fenomen değil, fakat aktif bir töz, ya da güçtür. Empirik nedenselliğin hiçbir keyfîliğe, özgürlüğe yer bırakmadığı yerde, metafiziksel nedensellikte, belli ölçüler içinde bir özgürlükten söz edilebilir. Burada bir gücün, bir tözün, İlk Nedenin sonucunu özgürce, kendiliğinden, keyfî olarak yaratabilmesi anlaşılır bir şeydir.

Nedenselliğin yalnızca epistemolojik bir kategori mi olduğu, yoksa onun bir de ontolojik bir statüye sahip olup olmadığı, çokça tartışılmış bir konudur. Bu konudaki tartışma, kuşkucu ve empirist eleştiriyle başlamıştır. Modern empirizme göre, nedensellik yalnızca epistemolojik bir kategoridir, yani nedensellik, şeylerin kendilerinin bir özelliği olmayıp, yalnızca onlara ilişkin algı ve bilgimizle ilgilidir. Buna göre, Locke nedenselliğin aklın bir ilkesi, olgusal bir içeriği olmakla birlikte, beş duyu yardımıyla kanıtlanamayan bir önerme olduğunu savunmuştur. Tümüyle öznel bir fenomen, salt zihinsel bir yapım olarak nedensellik anlayışı, †Locke'tan sonra †Berkeley ve †Hume tarafından da savunulmuştur.

Rasyonalist görüşe göre, nedensellik düşüncenin bir zorunluluğu, *a priori* bir düzenleyici ilke ve dolayısıyla da bilimin, bir sonucu değil de, önkabulüdür. †Leibniz'in bu çerçeve içinde değerlendirilmek durumunda olan görüşüne göre, nedensellik, yeter neden ilkesinin belli bir şekline karşılık gelir. Kant ta aynı görüşü savunmuştur: Ona göre, nedensel bağ ya da nedensellik, deneyimde doğrulanabilir olma, fakat deneyimden türetilmeme, analiz edilememe anlamında sentetik bir ilkedir. Mümkün bir deneyim tarafından çürütülemeyen nedensellik, bir şeyi anlamının, dış dünyaya ilişkin bilginin zorunlu bir önkoşuludur.

Bu görüşün karşısında ise, nedenselliğin ideler arasındaki bir ilişki değil de, olgusal dünyanın aktüel bir özelliğine karşılık gelen bir bağıntı ve belirlenim kategorisi olduğu, dolayısıyla ontolojik bir statüye sahip bulunduğunu savunan anlayış yer almaktadır.

nedenselliğin eleştirisi [İng. *criticism of causation*; Fr. *critique de la causalité*]. Nedensellik konusunu felsefe tarihinde ilk kez sistematik ve eleştirel bir biçimde ele alan ünlü İngiliz empirist filozofu David Hume'un nedenselliği epistemolojik bir düzlemde analize tâbi tutan eleştirisiyle romantiklerin nedenselliği daha çok ontolojik bir düzlemde değerlendiren eleştirileri.

Nedensellik konusuna bizdeki nedensellik düşüncesinin kaynağının ne olduğu sorusunu sorarak yaklaşan ve düşüncelerin, idelerin izlenimlerin cansız ve soluk kopyaları olduğunu savunan empirist Hume, bize nedensellik düşüncesini veren, bizdeki nedensellik idesine

karşılık gelen izlenimin hangi izlenim olduğunu sormuştur. Ona göre, nedensellik idesine karşılık gelen bir izlenim yoktur.

Bu durumda, nedensellik düşüncesi bizim zihnimizde nasıl ortaya çıkar? Hume'a göre, nedensellik idesi bizim zihnimizde, biz nesneler arasındaki belli ilişkileri gözlemlediğimiz ya da tecrübe ettiğimiz zaman ortaya çıkar. Buna göre, neden ve sonuçtan söz ettiğimiz zaman, örneğin *A*'nın *B*'ye neden olduğunu söyleriz. Bu durum, *A* ile *B* arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu gösterir? Deneyim bize, dış dünyadaki nesneler söz konusu olduğunda, üç tür ilişkinin varlığını bildirir.

Bunlardan birincisine göre, *A* ile *B* arasında bir süreklilik ilişkisi bulunabilir, yani *A* ile *B* birbirlerine çok yakın olabilir. İkincisine göre ise, *A*, yani neden *B*'den, eşdeyişle sonuçtan zaman bakımından önce gelir. Ve nihayet, üçüncüsüne göre de, *A* ile *B* birlikte varolur, yani sürekli olarak aynı zamanda ortaya çıkar. Fakat Hume'a göre, gerek süreklilik, gerek zaman bakımından öncelik ve gerekse aynı zamanda ortaya çıkma, nesneler arasında zorunlu bir ilişki bulunduğunu göstermez. Başka bir deyişle, *A*'nın *B*'ye neden olduğu söylendiği zaman, biz *A* ile *B* arasında ya süreklilik, ya zaman bakımından öncelik ya da aynı zamanda ortaya çıkma ilişkisi gözlemleyebiliriz, fakat bu iki nesne arasında bir nedensellik bağıntısı bulamayız.

†Hume'a göre, nesneleri ayrı ayrı ve bireysel olarak düşündüğümüz zaman, varoluşu bir başka nesnenin varoluşunu gerektiren hiçbir nesne bulamayız. Oksijeni ne kadar çok gözlemlersek gözlemleyelim, bu gözlemlerden kalkarak, onun hidrojenle karıştırılacağı zaman, bize suyu vereceği sonucunu hiçbir zaman çıkartamayız. Oksijenle hidrojenin karışımının bize suyu verdiğini, ancak ikisini birlikte gördükten ve onları birbirine karıştırdıktan sonra, bilebiliriz. Şu hâlde, biz bir nesnenin varoluşunu bir başka nesnenin varoluşundan yalnızca deneyim yoluyla çıkarsayabiliriz. Deneyim söz konusu olduğunda ise, Hume'a göre, bizde yalnızca süreklilik, zaman bakımından öncelik ve aynı zamanda ortaya çıkma ile ilgili izlenimler vardır ve biz zorunlu bağıntılarla ilgili bir izlenime hiçbir zaman sahip olamayız. Hume burada nedenselliğin gözlemlediğimiz nesnelerdeki bir nitelik olmadığı, onun A ve B'nin kapsamı içine giren örneklerin tekrarlanması sonucunda zihinde ortaya çıkan bir alışkanlık olduğu sonucuna varır.

Öyleyse, biz nasıl oluyor da nedensellik ilkesine ilkesine ilişkin olarak bir bilgimiz olduğunu düşünüyoruz? Aynı *B* olayının aynı *A* olayını izlediğini birçok kez görünce, Hume'a göre, bizde bir alışkanlık duygusu meydana gelir. Ve biz yalnızca alışkanlığın sonucu olan bir düşünceyi, *A* ve *B* olayları arasında varolduğuna inandığımız zorunlu bir ilişkiye mâl ederiz. Başka bir deyişle, öznel olan bir şeyi nesnelleştiririz. Bu iki olay her zaman birbirlerini izledikleri ya da her zaman birlikte ortaya çıktıkları için, onlar arasında bir nedensellik ilişkisi bulunduğuna inanırız; oysa, Hume'a göre, bu kesin bir bilgi değil, bir inanç, bir alışkanlıktır. Dahası, David Hume nedensellik ilkesinin her tür bilginin, dış dünyaya ilişkin içeriği olan bilginin temelinde bulunduğunu savunduğu için, onun nedensellik ilkesiyle ilgili eleştirisi, insanın kendi zihninin dışında kalan şeylerle ilgili bilgisinin geçerliliğini ortadan kaldırır; insanın kendi zihninin dışında kalan bir şeyi bilemeyeceği sonucunu teyid eder.

Hume'un nedenselliği epistemolojik bir açıdan eleştirdiği yerde, †Schelling'ten †James ve †Bergson'a dek, romantikler veya irrasyonalist düşünürler nedenselliği ontolojik bir açıdan eleştirmişlerdir. Hume'un nedensellik düşüncesinin abartılmasına karşı çıktığı yerde, romantikler, nedenselliğin bir değişme teorisi olarak oldukça yoksul bir kuram

olduğunu öne sürmüşlerdir. Romantiklerin bu eleştirisinde 19. yüzyıl biliminin, gelişen yeni dallarıyla, nedensel olmayan, daha zengin bağıntı türlerini, özellikle de karşılıklı eylem ve organik bağıntıları gözler önüne sermesinin büyük etkisi olmuştur. Doğanın çeşitliliğini, onun farklı öğe, birey, üye ve yönleri arasındaki karşılıklı bağımlılığı ön plâna çıkaran romantizm, nedenselliğin salt nedenden sonuca giden tek yönlü bir ilişki olduğunu ve dolayısıyla da, karşılıklı bağımlılık ilişkileri dikkate alındığında yapay hâle gelen bir soyutlama ve yetersiz bir kavram olduğunu öne sürmüştür.

nedensel varlık anlayışı [İng. *causal theory of being*; fr. *théorie causale de l'être*]. †Herakleitos, †Aristoteles ve †Leibniz gibi filozoflar tarafından benimsenmiş olan, yeter neden ilkesine dayalı dinamik varlık anlayışı.

Söz konusu varlık anlayışı, değişmeyi apaçık bir olgu olarak görüp, onu, ortaya çıkan, olup biten herşeyin bir nedeni olması gerektiğini öne süren yeter neden ilkesiyle açıklamaya çalışır. Dogmatik olduğu kabul edilen †tözsel varlık anlayışının tersine, eleştirel bir yaklaşım olan nedensel varlık görüşü, varlığın salt varoluşunun hiçbir şeyi açıklamadığını, dünyada söz konusu olan eylem ve değişmenin hesabını veremediğini belirtir. Söz konusu yaklaşıma göre, bir şeyin, 'Altın altındır' örneğinde olduğu gibi, her ne ise o ve kendi kendisiyle aynı olduğunu söyleyen özdeşlik ilkesi önemli ve değerli olmakla birlikte, tözle, yani altınla çeşitli nitelikleri arasında bir bağ kurabilmek için, bu ilkenin yeter neden ilkesiyle tamamlanması gerekir.

nefis. İslâm felsefesinde, insan varlığının bedensel ya da daha çok biyolojik ihtiyaçları bütününe birden verilen ad.

Nefis Tasavvufta zaman zaman, insanı dünyadaki geçici varlıklara, gösterişe, maddeye, tutkulara yönelten, bundan dolayı her zaman irâdenin kontrolü altında tutulması gereken bir iç eğilim olarak tanımlanırken, zaman zaman da, insanın Tanrı ile birleştiği yer, gönül ve düşünce gücü olarak tanımlanmıştır.

nelik [Os. *mahiyet*; Lat. *quidditas*; İng. *quiddity*; Fr. *quiddité*; Al. *quiddität, washeit*]. Bir şeyin 'O nedir?' sorusu için yanıt olan, özü, mâhiyeti; bir şeyin ayırd edici, özsel özelliği; bir tanımda betimlenen özü.

Tümel bir kavramın, zihin dışındaki bireylerinin değil de, yalnızca zihindeki bireylerinin dikkate alınan yapısı, anlamı olarak tanımlanmak durumunda olan nelik düşüncesine göre, örneğin insan kavramının hem neliği ve hem de gerçekliği vardır. Zira insan denildiği zaman, zihinde onu karşılayacak bir tasarıma ek olarak, insan kavramının zihnin dışında delâlet ettiği bireyler de vardır. Oysa, masallarda geçen anka kuşu kavramının neliği olmakla birlikte, gerçekliği yoktur. Zira zihinde onu karşılayacak bir anlam olmakla birlikte, zihin dışında anka kuşunun delâlet edeceği bir nesne yoktur.

neolojist [İng. *neologist*; Fr. *néologiste*]. 1 Genel olarak, *neolojizm* yapan, yani bir dile yeni bir sözcük, yeni bir kavram kazandıran ya da dildeki bir kavrama yeni bir anlam yükleyen, bir bilim dalı ya da disipline yeni bir terim getiren kişi. 2 Daha özel olarak da, teoloji ya da ilahiyatta, istenen ve kabul edilmiş olan öğreti ve inançlara karşıt olan yeni bir öğreti, dogma ya da inanç getiren kimse için kullanılan terim.

nesne [Os. *eşbâh, eşya*; İng. *object*; Fr. *objet*; El. *objekt*]. 1 Genel olarak, modern felsefenin tam ortadan ikiye bölmüş olduğu dünyada, özne kutbunun karşısında bulunan varlık.

2 Duyulardan biri ya da birkaçıyla algılanabilir olan, elle tutulabilen, gözle görülen, yani zaman ve mekân içinde varolan şey. Kendisinden söz edilebilen, kendisine isim verilen, dış dünyada tözsel bir varoluşu olan şey olarak

nesne, belirli bir hacmi olan, yer kaplayan her türlü cansız varlığı gösterir. 3 Bilince sunulmuş olan, bilincin bildiği, tanıdığı şey; bilme edimi ile bilinen hakikat arasındaki bir dolayım.

nesne dili [Fr. *object language*; Fr. *langage d'objet*]. Başka dillerden, dilsel nesnelerden değil de, dilsel olmayan nesnelerden, varolan şeylerden söz etmek için kullanılan dil.

Buna göre, bir önermenin ancak ve ancak dilsel bir ifade hakkında olmaması durumunda, nesne dilinde olduğu söylenebilir. Nesne diline, ifade ya da deyimleri başka bir dilin inceleme konusu olan, başka bir dil tarafından sözü edilen dil anlamında, *sözedilen* dil adı da verilir.

nesnel [Os, *aynî*, *vâkıî*; İng. *objective*; Fr. *objectif*; Al. *objektiv*]. 1 Genel olarak, bilen zihinden bağımsız olarak varolan gerçek bir nesne; başka bir deyişle, gerçek, tanıtlanabilir ya da fizikî olan ve dolayısıyla, durum, fonksiyon ya da konumu, içsel tecrübeye, zihinsel yaşantıya, öznel deneyime bağlı olmayıp, herkes tarafından gözlemlenebilir ve doğrulanabilir bir şey olarak nesne; doğası fizikî ölçüm yoluyla belirlenebilen bir şey için kullanılan sıfat.

2 İnsanın bakışından, zihinsel tasarımlarından, dünya görüşünden bağımsız olma durumunu; varlığın, bilginin, değerin algılayan özneden, bilen zihinden, değer biçen insandan bağımsız olması, her ne ise o olması hâlini; bilincin dışında varolma, bilinçte tasarımlanmış olmaya ihtiyaç duymama, özneden kesin ve mutlak bir biçimde bağımsız olma durumunu; 3 sanı ya da öznelliğe karşıt olarak, bir duruma, olaya, varlığa, duygulardan, önyargılardan etkilenmeksizin değer biçme yeteneğini; bir düşünce, bilgi, yargı, karar ya da tezi, aktüel olaylara dayanan veri ve kanıtlarla destekleme tavrını göstermek için kullanılan sıfat.

4 Duns †Scottus'la başlayıp, 17. ve 18. yüzyıla dek süren skolastik bir terminoloji içinde ise, nesnel sıfatı, zihinden bağımsız bir varoluşa sahip olmaksızın, zihinde bir tasarım ya da ide olarak varolan şey için kullanılmıştır. Buna göre, †Descartes'ın felsefesinde nesnel olarak varolmak, zihinsel bir tasarım olarak varolmaktır; formel olarak varolmak ise, bağımsız bir gerçekliğe sahip bulunmaktır. Nesnel sözcüğünün zihinde bir tasarım olarak varolan şey için kullanılmasından, zihinden bağımsız olarak varolan şey için kullanılmasına geçiş, Alman filozofu †Baumgarten'le olmuştur. Nitekim, †Kant'ta nesnel varoluş ya da gerçeklik, düşünce dışındaki, zihinden bağımsız olan varoluş ya da gerçeklik anlamına gelir.

Buna göre, öznel varoluş ya da gerçekliğin, öznel yargılarımız, peşin hüküm ve eğilimlerimiz ışığında bilinen bir şeyin varoluşunun tersine, dış dünyada, kendisine ilişkin algımızdan, bilgi ve kavrayışımızdan bağımsız olarak varolan, bilinen ya da bilinebilen bir şeyin varoluşuna; herkes tarafından gözlemlenebilir olup, onu tecrübe eden herkes için aynı olan bir şeyin varoluşuna nesnel varoluş adı verilir.

nesnelcilik [Os. *âfâkiyye*; İng. *objectivism*; Fr. *objectivisme*; Al. *objektivismus*]. 1 Genel olarak, varlığın, gerçekliğin bilen özneden bağımsız olduğunu dile getiren görüş. 2 Metafizikte, nesnel idealizm anlamında kullanılan nesnelcilik, bilginin hem öznesi ve hem de nesnesinin aynı ölçüde gerçek olduğunu ve mutlak bir varlığın tezahür ya da ifadesi olduğunu savunan akıma karşılık gelir.

3 Nesnelcilik bilgi felsefesinde ise, bir dış dünyanın kendisine ilişkin bilgimizden bağımsız olarak, kendi başına varolduğunu, bu dünyanın öznel bakış açımız ve önyargılarımızdan bağımsız olarak bildiğimiz bir dünya olduğunu savunan görüşü ifade eder. Bilginin, bilimin nesnel yöntemleri ve akılyürütme yoluyla elde edilen bilimsel verilere dayandığını ve şeyleri gerçekte olduğu şekliyle tasvir ettiğini ileri süren görüş

olarak nesnelcilik, epistemolojik tekbenciliğin tam karşıtı olan ve doğru bilginin duyu-deneyinden türetilen ve yalnızca duyu-deneyiyle doğrulanan bilgi olduğunu savunan bir öğretidir.

4 Bilim felsefesinde ise, nesnelcilik, bilimsel bilgiyi, bilim adamının özel türden inançları olarak görmeyen ve dolayısıyla bilimsel faaliyetin öznesiz bir süreç olduğunu öne süren bilim görüşünü tanımlar. Bilimsel teorilerin, doğuş ve gelişme süreçleri boyunca bilim adamlarının katılımlarını zorunlu kılmakla birlikte, birey ve bilim adamları arasındaki mutabakat fikrinden bağımsız özerk bir varoluşa sahip olduğunu öne süren nesnelci bilim yorumuna göre, bilimsel teoriler aralarında söz konusu olan belirli ilişkilere ve uygun kanıtlara dayanır; belli sonuçları varsayıp, tutarlılık ya da tutarsızlık sergiler. Bütün bunlar bir yana, bilimsel teoriler, bilim adamlarıyla bilim adamları topluluğunun özelliklerinden bağımsız özelliklere sahiptir.

Nesnelcilik, 5 mantık alanında, düşünce yasaları ve çıkarım faaliyetinin, insan psikolojisine indirgenemeyen bir yapısı ve işleyişi olduğunu ve tüm insanlar için evrensel bir geçerlilik taşıdığını öne sürerken, psikolojizmin tam karşısında bulunur. 6 Nesnelcilik, ahlâk felsefesinde, değerlerin, dış dünyada, onlara ilişkin kavrayışınızdan ayrı ve bağımsız olarak varolduklarını, dış dünyada varolan bu değerlerin insan tarafından bilinebileceklerini, değerlerin insanların ahlâkî yargıları ve eylemlerini belirleyen ilkeler olarak kullanılmak durumunda olduklarını, ve nesnelerle eylemlerin, kendilerinde insandan bağımsız olarak varolan bir nitelikten dolayı, iyi ya da değerli olduklarını savunur. Ahlâk alanında, öznelciliğin karşısında olan nesnelcilik; ahlâkla ilgili bir yargı ya da önerme tarafından iddia edilen şeyin doğruluğunun, önermeyi kuran ya da kullanan kişiden, onun önermeyi kullandığı zaman ve yerden bağımsız olduğunu savunur. Buna göre, ahlâkî nesnelcilik doğruların, insanların tavır, yaklaşım, uygulama ve inançlarından bağımsız olarak varoldığını, örneğin 'Hiç kimse bir başkasına, onun çekeceği acıdan zevk almak amacıyla, acı çektirmemelidir!' ilkesinin, tıpkı 2+2'nin her yerde, hatta sayı saymayı bilmeyen bir toplumda bile doğru olması gibi, her yerde doğru olduğunu öne sürer.

7 Estetikte, estetik değerin, ona sahip olan nesnenin, tıpkı yuvarlaklık, şekil ve ağırlık gibi, nesnel bir değeri olduğunu öne süren nesnelci değer teorisi.

nesnel gerçeklik [Os. *vücudu haricî; âfâkî hakikat*; İng. *objective reality*; Fr. *réalité objective*; Al. *objektive realität*] 1 Genel bir çerçeve içinde, kullandığımız dilin, algı ve düşüncelerimizin gönderimde bulunduğu dış gerçeklik; gerçek varlık ya da varoluşa ait olan gerçeklik türü; aktüel varoluşa sahip olan, aktüel olarak, gerçekten varolan bir şey için söz konusu olan gerçeklik tarzı.

2 Nesnel gerçeklik daha özel bir çerçeve içinde ise, aktüel olarak varolan şeyler için olduğu kadar, ideler, düşünceler için de söz konusu olan ve bir şeyin özüyle ilgili olup, aktüel olarak varolan ya da düşüncede tasarımlanan bir şeyin yetkinliğini ifade eden gerçeklik türünü ifade eder. Örneğin, bir melek düşüncesiyle, insan başlı at düşüncesini karşılaştıralım. Bunlardan ikisinin de varolmadığı, ikisinin de aktüel bir varoluşa sahip olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, bir melek düşüncesi insan başlı at düşüncesinden daha büyük bir nesnel gerçekliğe sahiptir, çünkü bir melek düşüncesi, insan başlı at düşüncesine göre daha yetkin bir varlığın düşüncesidir.

nesnel görecilik [İng. *objective relativism*; Fr. *relativisme objectif*; Al. *objektive relativismus*]. Algının nesnesinin, farklı perspektiflerin ürünü olan tüm görünüşlerine gerçek bir nesnellik yükleyen epistemolojik öğreti.

Bu çerçeve içinde, aynı zamanda perspektif trealizmi olarak da tanımlanan

nesnel görecilik, nesnenin algılayan bireylerin farklılıklarına, bakış açılarına bağlı olan farklı görünüşlerinin aynı ölçüde gerçek olduğunu, nesnel bir temeli bulunduğunu dile getirir.

nesnel idealizm [İng. *objective idealism*; Fr. *idéalisme objectif*; Al. *objektive idealismus*]. †Kant sonrası Alman idealist filozofları tarafından savunulan varlık görüşü; gerçekten varolanın †Geist ya da mutlak bir Zihin olduğunu, dış dünyada varolan herşeyin bu nesnel varlığın tezahüründen, evrimindeki adımlardan meydana geldiğini dile getiren metafizik öğreti.

Doğanın, yalnızca, doğruluk ölçütünü yerine getiren ideal yargılarda öne sürülen yönelimsel nesnelerin bir toplamı olduğunu, söz konusu yönelimsel nesnelerin tam bir gerçekliğe sahip olmadığını savunan; başka bir deyişle, ruhsal varlıklar, zihinsel özneler de aralarında olmak üzere, hem maddî dünyayı meydana getiren nesneleri ve hem de zihinsel dünyanın nesnelerini salt fenomenler olarak gören, ruhların kendinde şeyler, gerçekten varolan varlıklar olmadığını, tek gerçekliğin, gerçekten varolan şeyin nesnel tinin kendisi, mutlak Zihin olduğunu öne süren nesnel idealizm, bütün bir doğa dünyasını yalnızca, başlangıçta potansiyel olarak herşey olan, fakat aktüel olarak hiçbir şey olmayan Mutlak Varlık'ın kendini tanıma, gerçekleştirme ve aktüelleşme süreci olarak görür.

nesnellik [Os. *âfâkiyyet*; İng. *objectivity*; Fr. *objectivité*; Al. *objektivität*]. 1 Nesneleri, zihinden bağımsız varlıklar olarak konu alma niteliği. 2 Olaylara kişisel öğe ve etmenlerden etkilenmeden, öznel eğilimlerden bağımsız olarak ve önyargıların olumsuz etkisini işe karıştırmadan yaklaşma durumu. 3 Bilimsel araştırmada genelgeçerliliği olan, herkes için bağlayıcı evrensel sonuçlara ulaşabilmek için, öznel öğeleri işe karıştırmadan, olay ve olgulara olduğu şekliyle yaklaşma tavrı.

Nesnelliğin doğa bilimlerinin olmazsa olmaz bir özelliği olduğu yerde, onun sosyal bilimlerde, özellikle de sosyolojide erişilmez bir hedef olduğu belirtilmiştir. Buna göre, sosyolojide, 1 tüm yargılar, aktörlerin kendi deneyimleriyle renklenen öznel değerlendirmeler olduğu veya en azından öznel mülahâzalar içerdiği; 2 önermeler anlam bakımından dil bağlamlarıyla sınırlandığı; 3 sosyolojik teoriler toplum teorileri tarafından yaratıldığı; 4 gözlemler zorunlulukla teori yüklü oldukları; 5 toplumun tüm üyeleri farklı değerlere sahip bulunduğu ve dolayısıyla sosyologların görüş ve argümanları bu değerlerden etkilendiği için, nesnellikten söz edebilmek mümkün değildir.

nesnel ölümsüzlük [İng. *objective immortality*; Fr. *immortalité objective*]. Ruhun ölümsüzlüğünün kişilik problemine yol açması nedeniyle; bedenli ölümsüzlüğün ise, insanda, bir bedenle dirilecek olanın kendisi olup olamayacağı kuşkusunu doğurduğu gerekçesiyle, gerçek anlamda ölümsüzlüğün yalnızca Tanrı'ya özgü olduğu tezinden hareket edilerek geliştirilen ve insan için ölümsüzlüğün, öldükten sonra sonsuza kadar yaşayacak olan, biz insanların ne olduğunu, ne düşündüğümüzü en iyi bir biçimde bilen Tanrı'nın zihninde yaşamaktan, biz insanlarla ilgili herşeyi belleğinde tutan Tanrı'nın belleğinde varolmaktan oluştuğunu savunan ölümsüzlük görüşü.

nesne tanımı [İng. *real definition, thing definiton*; Fr. *définition de chose*; Al. *real definition*]. Öz tanımı olarak da bilinen ve bir şeyin ne olduğunu belirleyen, bir şeyin özsel özelliğini, özünü, doğasını, formunu ve yapısını ifade eden tanım türü.

Bir nesne tanımı yapmanın en basit yolu, tanımlanan şey ya da şeylerin yer aldığı alt-sınıfı kapsayan daha geniş ilk sınıfla, tanımlanan şeyin yer aldığı alt-sınıfı, aynı sınıf içindeki diğer alt-sınıflardan ayıran temel özelliği ifade etmektir. Alt-sınıflardan oluşan daha

geniş sınıfa söz konusu alt-sınıfların cinsi, alt-sınıflara söz konusu cinsin türleri ve nihayet bir türü aynı cins içindeki diğer türlerden ayıran özelliğe de türsel ayırım adı verildiğinden, nesne tanımına aynı zamanda, yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanım adı verilir.

Buna göre, örneğin 'dikdörtgen'i tanımladığımızı varsayalım. Bir tür olarak dikdörtgeni de içeren yakın cins 'paralelogram', dikdörtgeni başka paralelogramlardan ayıran türsel ayırım da, dikdörtgenin dik açılı olmasıdır. Bu durumda, 'dikdörtgen'in tanımı, 'dik açılı paralelogram' olacaktır. Yakın cins ve türsel ayırım kuralına tam olarak uymayan bir nesne tanımı, ya yanlış ya da yanıltıcı olur. Örneğin, 'kare'yi 'eşit kenarlı paralelogram' olarak tanımlamak yanlıştır, çünkü tanım, yakın cins (dikdörtgen) yerine, uzak cinsi (paralelogram) verdiği için, kareden başka şekilleri de kapsar.

Yine, 'eşkenar üçgen'in, 'tüm kenarları ve açıları eşit olan üçgen' şeklindeki tanımına, yanıltıcı bir tanım olduğu gerekçesiyle itiraz edilebilir, zira daha önce hiç eşkenar üçgen görmemiş olan biri, üçgenlerin, eşit açılara sahip olmadan da, eşkenar olabileceğini düşünebilir. Bir nesneler sınıfının bir özelliğinin (üçgenlerin eşkenarlılık özelliğinin eşit açıya sahip olma özelliğini içermesinde olduğu gibi) başka bir özelliği de içermesi durumunda, tanım yararlı olmak yerine yanıltıcı olabileceği için, tanımda iki özelliği birden vermek gerekmez.

nevroz [İng. *neurosis*; Fr. *névrose*; Al. *neurose*]. Davranış bozukluklarına yol açmakla birlikte, kişiliğin bir bütün olarak yıkılmasına neden olmayan akıl hastalığı, kişiye ruhsal olarak hasta olduğunu bildiren iç çatışmalarla belirginleşen sinir hastalığı.

Belli başlı tipleri arasında histerinin, nevrasteni ve psikasteninin bulunduğu nevrozun, sanıldığının aksine, ruhsal kökenli olduğu özellikle Freud'un çalışma ve araştırmalarıyla, nevrozun nedenlerine dair araştırmaların sonucu olan psikanalizle aşikâr hâle gelmiştir. Bilinçdışı çatışmalara ve bunaltıya karşı oluşturulan savunmaları simgeleyen nevrozlarda, yine bozukluğun, bilinç ve kişilik alanlarında olmayıp, duygusal alanda ortaya çıktığı anlaşılmıştır.

niceleyici [İng. *quantifier*; Fr. *quantificateur*; Al. *quantifikatör*]. Mantıkta, bir ya da daha fazla sayıda değişkeni bir niceliğe bağlayan ve gündelik dilde 'tüm, bütün, hiçbir, bazı, her...' gibi sözcüklerle karşılanan terim.

Bu bağlamda açık bir önermeyi, değişkenin alabileceği tüm değerleri kullanarak bir tümel önermeye dönüştürmek için kullanılan 'Her *x*' gibi sembollere *tümel niceleyici*; açık bir önermeyi değişkenin alabileceği bazı değerleri kullanarak tikel bir önermeye dönüştürmek için başvurulan 'Bazı *y*'ler' gibi sembollere *tikel niceleyici* adı verilir.

Öte yandan, doğruluk fonksiyonu mantığındaki bazı yetersizliklerin giderilmesi amacıyla oluşturulmuş olan mantığa, niceleyicileri kapsayan temel mantık bölümüne *niceleme mantığı* adı verilir. Niceleme mantığının en önemli özelliği, onun basit önermeleri nicelikleri bakımından ele almasıdır.

nicelik [Os. kemmiyet; İng. quantity; Fr. quantité; Al. quantität]. 1 Düşüncenin temel kategorilerinden biri olarak, ölçülen ya da ölçülebilir olan büyüklük. Ölçülebilen ya da sayılabilen, artabilen ya da azalabilen bir şeyin özelliği. Homojen, yani bir cinsten olan, ya da parçaları arasında benzerlik bulunan şeylerin, gerçeklikte ya da düşüncede, homojen parçalara bölünebilmesinin ya da bu parçaların bir araya gelişinin nesneye kazandırdığı belirlenim.

2 Mantıkta kategorik bir önermenin tümel ya da tikel olması durumu.

niceliksel [Os. *kemmî*; İng. *quantitative*; Fr. *quantitative*; Al. *quantitative*]. Mahiyet ya da nitelikle değil de, ölçümle, sayıyla il-

gili olan bir şey ya da disiplin; rakamsal verilerin toplanması ve analizine yönelen yaklaşım ya da yöntem için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, örneğin sosyolojide, anlamları vurgulayan, anlamaya dayanan yorumcu ya da *hermeneutik sosyoloji*nin tam karşısında yer alan sosyoloji anlayışına, sayısal verilerin toplanmasından meydana gelen, pozitivist epistemolojiyle ilişkili yaklaşıma *niceliksel metodoloji* adı verilir. Yine dilbilimde, dilsel olguları nicelik açısından inceleyen disiplin *niceliksel dilbilim* olarak tanımlanır.

niceliksel hazcılık [İng. *quantitative hedonism*; Fr. *hédonisme quantitatif*]. Kireneci †hazcılıkta veya †Bentham'ın hazcılığında örneklenen, yaşamda gerçekten değerli olan tek şeyin haz olduğu görüşüyle birlikte, hazlar arasında niteliksel bakımından bir ayırım yapmayan, dolayısıyla amacın, nicelik bakımından olabildiğince çok haz elde etmek olduğunu öne süren hazcı anlayış.

Hazzın tek bir türden olduğu ve bu hazzın nitelik bakımından farklılık göstermeyip, yalnızca nicelik bakımından farklılık gösterdiği görüşü diye tanımlanabilecek olan niceliksel hazcılık, önemli olanın yalnızca olabildiğince çok haz elde etmek olduğunu, dolayısıyla bu hazzın okuyup anlamaktan, klâsik Türk ya da Batı müziği dinlemekten mi, yoksa şarap içmekten mi geldiği hususunun hiçbir önemi olmadığını dile getirir.

Hazcılık, ama daha çok niceliksel hazcılık, ilk kez olarak, yaşamının tek amacının haz elde etmek olduğunu dile getiren bir insanı, birçok deliği olan bir fıçıya benzeten, delikleri olduğu için, fıçının hiçbir zaman doldurulamayacağını öne süren †Platon, ve daha sonra da, niceliksel hazcılığı *domuz felsefesi* olarak tanımlayan T. Carlyle adlı İngiliz düşünürü tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Nietzsche, Friedrich. 1844-1900 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman düşünürü. Temel eserleri: *Die Fröchliche Wissenschaft* [Neşeli Bilim], *Also Sprach Zarathustra* [Zerdüşt Böyle Buyurdu], *Jenseits von Güt und Buse* [İyi ve Kötünün Ötesinde], *Zur Genealogie der Moral* [Ahlâkın Soykütüğü Üstüne], *Der Wille zur Macht* [Güç İstemi].

†Aydınlanma akılcılığı, †hümanizm ve †deizminin mantıksal sonuçlarını çıkarsamış olan Nietzsche, †Kierkegaard'ın yaptığı gibi, ne †fideizm yoluna girmiş, ne de †Hegel gibi, inanç ve aklı daha yüksek bir düzlemde uzlaştırmaya çalışmıştır. Başka bir deyişle, Aydınlanma düşüncesinin mantıksal sonuçlarını çıkartırken, Aydınlanmanın silahı olan aklı en keskin bir biçimde kullanmış olan Nietzsche, 'Tanrı'nın öldüğünü' iddia etmiştir. Tanrı'nın ölümü karşısında, hümanizmin de anlamı olmadığını, zira Tanrı'nın yokluğunda, insanın metafiziksel bakımdan ilk ve temel olma iddiasının bir temeli bulunmadığını öne süren Nietzsche, hümanizme karşı çıkışında, insanı tanrılaştıran, ona hayvanî varoluşu aşma olanağı veren başarıların temelinde, hakikatin değil de, yanlış ve yanılsamanın bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.

Başka bir deyişle, Yunan felsefe ve sanatına ilişkin araştırmasında, sanatın uyum ve düzenle birleştirilen Apollon'a dayanmadığını, Dionysos'un kaotik ve yıkıcı gücünün bir ifadesi olduğunu öne süren Nietzsche, düzenli bir görünüşler dünyası fikrinin, uyumlu ve birlikli bir gerçeklik inancının koca bir yalan olduğunu, Batı metafiziğinin, en azından Sokrates'ten beri gerçekliği çarpıttığını, metafiziğin insanlığın temel yanılışlarını, sanki temel hakikatlermiş gibi ifade eden sözde bir bilim olduğunu öne sürmüştür. Aklın da duyuların tanıklığını çarpıtmak için kullanıldığını söyleyen filozof, görünüşlerin fenomenal dünyası dışında hiçbir şeyin olmadığını savunmuştur.

Bu çerçeve içinde, görüşlerini daha çok ahlâk alanı üzerinde yoğunlaştıran Nietzsche ondokuzuncu yüzyılın diğer düşünürlerinden birkaç noktada farklılık gösterir: Başkaları, 19. yüzyılı güç ve güvenlik çağı olarak görürken, Nietzs-

che modern insanın benimsediği değerlerin geleneksel dayanaklarının çöktüğünü düşünmüştür. Prusya ordusu güçlenir ve teknik ilerlemeler, insanlığın geleceğiyle ilgili olarak büyük bir iyimserliğin doğuşuna yol açarken, Nietzsche insanlığı gelecekte korkunç savaşların beklediğini sezmiştir. O, modern insanı tam bir †hiççiliğin beklediğini savunmuştur. Modern insan için, Alman ordusunun güçlenmesi, bilimsel gelişmeler pek önemli değildir. Asıl önemli olan, Hristiyanlığın Tanrı'sına duyulan inancın sarsılmış, Hristiyan ahlâkının dayanağını yitirmiş olmasıdır.

Nietzsche'ye göre, Hristiyanlığa duyulan inanç çökerken, insanlar Darwin'in evrim fikrine giderek daha çok inanır olmuşlardır. Çok tehlikeli olan bu gelişme, ona göre, insan ve hayvan arasındaki ayrımı ortadan kaldırmıştır. Nietzsche'ye göre, Tanrı inancının çöktüğü yerde, insanlardan Darwin'in öğretisine inanmaları bekleniyorsa, gelecekte vahşi ve korkunç savaşların ortaya çıkışı hiç kimseyi şaşırtmamalıdır.

Nietzsche'ye göre, insan özü itibariyle iyi ve yetkin bir varlık değil de, bir kaplanın sırtına atlamaya can atan tamahkâr, merhametsiz, tatminsiz ve kötücül bir varlıktır. Bununla birlikte, insanlar yüzyıllardan beri bu doğru bilgiyi, insanın iyi ve yetkin bir Tanrı tarafından özel olarak yaratılmış eşsiz bir türün üyesi olduğu ve Tanrı'nın insanı yerleştirmiş olduğu evrenin teleolojik bir sistem meydana getirdiği kurgusu ya da hipoteziyle bastırmıştır. Nietzsche'ye göre, bilim bu kurgu ya da rasyonalizasyonların yanlış veya temelsiz olduğunu göstermiştir. İnsanın Tanrı tarafından yaratılmış özel bir varlık olduğu veya evrende bir düzen bulunduğu fikrinin bir masaldan başka hiçbir şey olmadığı bilgisi, insanların karşı koyuşuna ve ondan habersiz olma arzularına rağmen, bilincimize adeta zorla girmektedir.

Friedrich Nietzsche'ye göre, bütün uzlaşımsallığımız, geliştirmiş olduğumuz tüm değerler, insanları dünyanın gerçek doğasını görmemizi engellemek amacıyla geliştirilmiş araçlardan başka hiçbir şey değildirler. İnsan ona göre, göreneşen gerisindeki çıplak gerçeği görmekten ve dünyanın amaçsız, anlamsız olduğunu teşhis etmekten kaçındığı için, yüzeyde kalmayı, rahatlık veren düşüncelere sığınmayı, ortalama değerlerle yaşamayı yeğler.

Tanrı'nın öldüğünü söyleyen Nietzsche, söz konusu görüşü ve ebedî dönüş öğretisiyle, işte bunu yıkmaya kalkışır. Buna göre, Tanrı'nın öldüğünü söylemek, insanların evrende bir düzen bulunduğuna artık daha fazla inanamayacaklarını söylemek anlamına gelir. Nesnel bir düzen gibi gözüken şey, ona göre, insanın evrende bir amaç ve anlam bulunduğuna inanma ihtiyacının, kaosa yansıtılmasından başka hiçbir şey değildir. İşte, evrende olup biten herşeyin yeni baştan birçok defa yeniden ortaya çıkacağını dile getiren ebedî dönüş öğretisi, insanın amaç ve anlamdan yoksun olan bu dünyaya birçok kez geleceğini vurgulayarak durumu biraz daha ağırlaştırır. Tanrı var değilse eğer, Friedrich Nietzsche'ye göre, insanın çaba ve mücadelelerini, boşuna olmaktan kurtarıp, temellendirecek bir şey de yoktur ve ilerleme dediğimiz şey bir tam bir yanılsamayı ifade eder.

Friedrich Nietzsche, işte bu durumu insanın bu dünyadaki durumunu, Platon'un ünlü †Mağara Benzetmesinde geçen insan ya da mahkûmların durumuna benzetir. Nietzsche'ye göre, ondokuzuncu yüzyılın, fabrikalarda çalışan köle insanı bir mağaranın dibinde zincire vurulmuş olarak ve duvardaki gölgeleri gerçek sanarak yaşamaktadır. Nietzsche de, tıpkı †Platon ve Kierkegaard gibi, zincirlerden kurtulmanın mümkün olduğuna inanır. Örneğin, Platon'a göre, az sayıdaki birkaç insan, bu iş ne kadar zahmetli olursa olsun, zincirlerinden kurtulup, mağaranın dışına, İdealar dünyasına yükselebilir. Bunu da insanlar, herhangi bir doğaüstü gücün

yardımıyla değil de, kendi doğal güçleri veya akıllarıyla başarabilirler. İşte bu nokta, Kierkegaard ve Nietzsche'nin, Platon'dan ayrıldıkları yerdir. Kierkegaard da, elbette mağaranın dışında güzel ve aydınlık bir dünya bulunduğundan emindir. Fakat onda, kurtuluş ve mağaranın dışındaki güneşli dünyaya yükseliş, doğal yollarla değil de, doğaüstü bir yoldan, yani inancın sıçrayışla, insanın kendisini Tanrı'ya teslim etmesi suretiyle olduğuna inanır.

Nietzsche'ye göre, yalnız Platon değil, Kierkegaard da kendi kendisi aldatmaktadır, zira mağaranın dışında başka bir dünya yoktur. Zincirlerden kurtuluştan, mağaranın ağızına doğru tırmanıştan söz etmek mümkün olmakla birlikte, mağaradan çıkıştan söz edebilmek mümkün değildir. İşte mağaranın karanlığı içinde, zincirlerden kurtulup, bu tırmanışı, onun anlamsız olduğunu bile bile, tekrarlayan, bu acımasız hakikati kabul edebilecek kadar güçlü olup gülebilmeyi beceren insan, Nietzsche'nin üstün insanıdır.

Nietzsche'nin üstün insanı, demek ki, belli bir evrim sürecinin ardından, insanlar arasından çıkıp, bütün insanlığı yönetecek, tüm insanlara tahakküm edecek bir diktatör değildir. O, her ne kadar ondokuzuncu yüzyılda kapitalizmin yarattığı fabrika kölelerine, kapitalizmin Hristiyanlıktan miras alıp koruduğu köle ahlâkına, burjuva demokrasisiyle onun eşitlik idealine karşı çıkarken, bu düzenin veya Avrupa'daki demokratikleşmenin bir yandan da zorbalık, acımasız bir diktatörün ortaya çıkışı için gerekli altyapıyı hazırladığını söylemiş olmakla birlikte, onun üstün insanı, sanıldığının tersine, Hitler değildir. Nietsche'nin üstün insanı varoluşun boşluğunu ve anlamsızlığını görebilen, mağaradaki karanlık için herşeye rağmen tırmanmayı seçen az sayıdaki bireydir. Üst insan, kendisi, tutkuları, güçlü yanları ve zayıflıkları üzerinde egemenlik kurarak, başkalarının ya da kendi tutku veya güçsüzlüklerinin kölesi olmaktan kurtulup, efendi hâline gelmiş olan insandır. Üst insan varlığın doğasını, varoluşun özünü temaşa ettikçe, bulantı duyan, fakat bu bulantıyı aşaşacak kadar güçlü olan insandır.

Üst insana örnek olarak, Büyük İskender'i, Sezar'ı, Napolyon'u ve Leonardo'yla Michelangelo'yu veren Friedrich Nietzsche'ye göre, eğilip bükülmeyecek derecede güçlü ve katı, geleneksel kurum ve değerleri yıkabilecek kadar cesur, bulamadığı düzeni meydana getirecek kadar yaratıcı ve kötümserliği olumlamaya dönüştürecek kadar seçkin olan biri olmak durumundadır. Üst insanı belirleyen en önemli özellik olarak yaratıcılık üzerinde duran Nietzsche, bu yaratıcılıkla da daha çok sanatsal yaratıcılığı anlatmak ister. Yaratıcılığı ise güç istemine bağlayan filozof, doğaları farklı olsa da, tüm insanlarda ortak olan bir öge bulunduğunu söyler: Güç isteği, ya da çevreye egemen olma dürtüsü. Ona göre, bütün varlığın temelinde, daha güçlü olmaya yönelmiş bir istek, bir irâde vardır. Nietzsche canlı olanın, yaşayanın bulunduğu her yerde güçlü olma isteğinin kökleşmiş olduğunu söyler. Yaşamın temel nedeni, güçlü olma isteğidir. İnsanoğlu yalnızca kendini korumak ve yaşamak istemez; insanoğlunun asıl istediği daha güçlü olmaktır. Bu evren güçlü olma isteğinin hüküm sürdüğü bir evrendir.

Güç istemi, güçlü olma arzusu, kendisini hiçbir sınır tanımadan her yöne fırlamak, her tarafa saldırmak şeklinde gösterir. Fakat bu, hayvanî ve vahşî olan bir şeydir. Oysa insanı insan yapan şey, kendisindeki güç istemini koruyup yönlendirebilme yeteneğidir. İnsanın kendisini, ideal bir düzen yaratma adına, kaosa düzen yükleme amacıyla bu şekilde disipline etmesi, Nietzsche'ye göre, güç isteminin en yüksek ifadesidir. Üstinsan, başkalarından çok, kendisini aşabilen; başkalarının değil de, kendi kendisinin efendisi olabilen insandır. Üst insanı insanın kendi kendisini gerçekleştirebilmesinin bir modeli olarak

gören Nietzsche, bu bağlamda sanatsal yaratıcılığı insanı Tanrı'ya en fazla benzeten özellik olarak değerlendirmiştir. Tanrı'nın yokluğunun sonucu olan düzen yoksunluğunda, yaratıcı ya da üst insan, kendi içindeki kaostan minyatür düzen yaratıp, bunu dış dünyadaki kaosa aktarabilen kişidir.

Başka bir deyişle, insan için mutluluğun, hazda değil de, güçlü olmakta yattığını söyleyen, Nietzsche'ye göre, böyle bir mutluluğa varmak, sert bir disiplini gerektirir; çünkü hayvanî içgüdülere, basit hazlara kapıldığı sürece, insan gerçek ve üstün güçten yoksun kalır. Duygularını, eğilimlerini yücelten insan, hayvanların içinde bulunduğu durumdan sıyrılarak yükselir ve gerçek insan varlığına ulaşır. İşte bu ideal insan, Nietzsche'nin üstün insanıdır. Ona göre, üstün insan, insanoğlunun amacıdır.

Nietzsche insanın yenilmesi, aşılması gereken bir varlık olduğunu söyler. Her varlık kendisinden üstün bir şey yaratmıştır; bundan dolayı, insanın da kendisini aşması gerekir. Maymun insanın gözünde ne ise, insan da üstün insanın gözünde o olmalıdır. Nietzsche, yeryüzünün anlam ve amacının üstün insan olduğunu söyler, çünkü insan doğasına yaraşan, güçlü, korkusuz ve acımasız olmaktır; yaratıcılığa ve ileriye yönelmektir. Nietzsche insanın ahlâkî değerleri olduğu gibi benimsemek yerine, yeni değerler yaratması gerektiğini savunur. İnsan değerleri hazır bulamaz, çünkü değerleri ona aktaracak hiç kimse yoktur. İnsanoğluna, iyinin ve kötünün ne olduğunu anlatacak, açıklayacak ve kabul ettirecek üstün otoriteler bulunmamaktadır. İnsan yapayalnızdır ve hayatının anlamını, bağlanacağı değerleri yeni baştan özgürlük içinde kendisi yaratmak zorundadır.

Nietzsche'ye göre, yaşamın temelinde güçlü olma isteği var ise, eşitlik, toplumsal barış ve çıkarlarda uyum söz konusu olamaz. O, Hristiyanlığın ve genel olarak idealizmin ahlâk anlayışının, bir sahtekârlık ve yanıltmaca olduğunu söylemiştir. Nietzsche acıma ve sevgi ahlâkını, güçlü insanı yolundan çeviren, onu güçsüz insanlar düzeyine indiren ve küçülten bir tuzak ve bir tür ikiyüzlülük olarak görmüştür. O, zamanının bu ahlâkını bir köle ahlâkı olarak nitelemiş ve Hristiyanlığın tüm değerlerine karşı çıkmıştır. İnsanlığı bu köle ahlâkından kurtarma çabası veren Nietzsche, bunun yerine efendi ahlâkını önermiş ve böylelikle insanlara yeni amaçlar, yeni değerler getirmeye çalışmıştır.

nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu. Bilginin kaynağında yalnızca deneyimin bulunduğunu, deneyden bağımsız bir bilginin söz konusu olamayacağını; herşeyin duyumların izlenimlerinden türediğini, izlenimlerden daha sonra bellekte, onların tasarımlarının üretildiğini, bu tasarımların çeşitli şekillerde birleştirilmeleri ve işlenmelerinin soyut düşüncelere götürdüğünü savunan empirizmin temel tezini ifade eden Latince deyim: 'Zihinde, daha önce duyularda olmamış olan hiçbir şey yoktur.'

nirvana. Budizmde, her türlü tutkudan arınmış ve doğuş çarkının dışına çıkmış olan kişinin eriştiği mertebe, mutlak dinginlik hâli. Acının ve bilgisizliğin ortadan kalkışı durumu, kişinin dünyaya yönelik ilgilerden, kendisiyle ilgili tasalardan kurtulması, arzu ve isteklerden vazgeçmesi, gerçek bir bilgeliğe, mutlak bir bağımsızlığa ulaşması durumu.

Yaşamın acılar içinde geçen sonsuz ve kısır bir döngü olduğunu, bu döngünün nedeninin tutkular, tutkuların nedeninin ise bilgisizlik olduğunu savunan Budizme göre, insanlar, tüm tutkulardan, kızgınlık ve isteklerden arınarak, nesnelerin çekiciliğine kapılmasalar, yaşam tekerleğini çeviren gerçek nedeni görmek suretiyle ermiş, bilge bir kişi olarak, sonsuz dönüşün dışına çıkıp, bağımsızlaşabilir ve kurtulabilirler. İşte bu kurtuluşun adı, Nirvanadır.

nitelik [Os. *keyfiyet*; İng. *quality*; Fr. *qualité*; Al. *qualität*]. 1 Bir nesnenin algılanabilir, gözlemlenebilir özelliği. Bir şeyin sahip olduğu ve o şeyi tanınabilir, bili-

nebilir ve başka varlık türlerinden ayırd edilebilir kılan özellik. 2 Bir nesnenin, başka bir nesne olarak değil, fakat o nesne olarak başka nesnelerden ayrılmasını sağlayan karakteristik. Buna göre, örneğin ekşilik limonun bir niteliği, ikincil nitelik anlamında, fizikî uyaranların meydana getirdiği, dış nesnelerle birleştirilen bilinç içeriğidir.

3 Nitelik, estetikte ise, bir sanat eserinin kontrast, harmoni, trajik, komik gibi terimlerle ifade edilen temel özelliğini gösterir.

niteliksel bilim anlayışı [İng. *qualitative view of science*; Fr. *théorie qualitative de la sicence*]. Yunanlı filozof †Aristoteles'ten başlayarak, özellikle Ortaçağ Skolastik bilim anlayışında ön plâna çıkan, evrene ilişkin gerçek ve sağlam bir kavrayışın niteliksel terimlerle ifade edilmesi gerektiğini dile getiren bilim anlayışı.

Söz konusu bilim anlayışının betimlemeye, açıklamaya çalıştığı dünya, sağduyunun beş duyu yoluyla tanınan dünyasıdır. Doğadaki fenomenlere ilişkin açıklamalar, nesnelerde mevcut olduğuna inanılan ağırlık, hafiflik, kuruluk ve ıslaklık gibi gerçek nitelikler yoluyla ifade edilir. Oysa, söz konusu bilim anlayışının karşısında yer alan ve özellikle onyedinci yüzyılda ortaya çıkan niceliksel bilim anlayışına göre, bir nesnenin gerçek 'ağırlık' niteliğinden dolayı düştüğü kabul edilirse, bilim bir nebze olsun gelişmez.

niteliksel hazcılık [İng. *qualitative hedonism*; Fr. *hédonisme qualitatif*; Al. *qualitative hedonismus*]. Hazzın hayatın tek amacı, mutluluğun biricik ölçütü olduğunu savunmakla birlikte, tüm hazların aynı değerde olmadığını, hazlar arasında nitelik bakımından bir farklılık bulunduğunu dile getiren ve dolayısıyla, zihinsel ya da entellektüel hazlarla duyumsal hazlar arasında bir ayırım yapan hazcı görüş.

Haz konusunda, nicelikten çok niteliğin önemli olduğunu dile getiren bu tür bir hazcılık, †Kirenelilerin niceliksel hazcılığına karşı çıkan †Epiküros'la, Bentham'ın hazcılığına karşı çıkan J. S. Mill tarafından savunulmuştur. Örneğin, †Mill'e göre, †Benthamın'ın tek iyinin haz olduğu, hazzın da, nitelik bakımından değil, fakat nicelik bakımından ölçülebilen bir değer olduğu öncülü kabul edildiğinde, duyumlayan, haz elde eden varlığın bir hayvan mı yoksa bir insan mı olduğu sorusu sorulamaz, böyle bir sorunun hiçbir önemi kalmaz. Niceliksel hazcılığın insanı zorunlu olarak hayvanla bir tuttuğunu dile getiren Mill'e göre, duyumlayan ya da haz elde eden varlığın, haz eldiği sürece, kim olduğunun hiçbir öneıni yoktur.

Mutlu bir hayvan olmaktansa, acı çeken mutsuz bir insan olmayı tercih ettiğini bildiren John Stuart Mill'e göre, hazlar yalnızca nicelik değil, fakat nitelik bakımından da farklılık gösterirler. Onun niteliksel hazcılığına göre, küçük miktarda yüksek nitelikli bir haz, çok büyük miktarda aşağı türden bir hazza tercih edilmelidir.

niyet [İng. *intention*; Fr. *intention*; Al. *absicht*]. Belli bir amaca yönelme düşünce ve isteği, belli bir sonucu gerçekleştirme arzusu. Plânlı bir faaliyetin, bir şeyi elde etme, bir hedefe ulaşma amacıyla tasarlanması durumu. Bir şeyi değiştirmek amacıyla eyleme tasarısı. Bir amaca ulaşmak üzere, belli bir biçimde davranma yönelimi.

Niyet kavramına özel bir önem atfeden Kant, *iyi niyeti*, kişinin, her çeşit doğal arzu ve isteğin, güdü ve dürtünün dışında, evrensel ödev yasasının etkisi altında işleyen irâdesi olarak tanımlamıştır.

Bu bağlamda, amaçlı, irâdî eyleme; istemeyerek gerçekleştirilmiş ya da zorla yapılmış davranışlara, bilinçsizce ve kendiliğinden gerçekleşen faaliyetlere karşıt olarak, isteyerek yapılmış, bir amaç gözetilerek ve bilinçli olarak gerçekleştirilmiş eyleme *niyetli eylem* adı verilir.

niyet ahlâkı [İng. *ethics of intention*; Fr. *éthique de l'intention*]. Ahlâkta, ahlâkî eylemde, sonuçtan çok niyetin önemli olduğunu, sonucun insanın etki alanı dışında kalabilirken, niyetin belirleyici

olduğunu öne süren ve dolayısıyla sonuççu ya da teleolojik bir anlayışın karşısında yer alan ahlâk görüşü. Deontolojik ahlâk anlayışı olarak da bilinen niyet ahlâkının en ünlü temsilcisi Alman filozofu İmmanuel Kant olmakla birlikte, söz konusu anlayış ilk kez olarak Stoacılar tarafından savunulmuştur. Stoacılara göre, hiçbir eylem kendinde ve kendi başına kötü değildir; eylemi kötü bir eylem yapan, eylemi gerçekleştiren öznenin niyeti, ahlâkî durumu, eylemle ulaşmak istediği sonuçtur.

noesis. Yunan felsefesinde, *nous*un faaliyetinin ürünü, insan varlığındaki aklın, zihnin, entellektüel yetinin eseri olan bilgiye verilen ad. *Nous* ya da aklın faaliyeti, sezgisel kavrayış ve sezgisel bilgi için kullanılan Yunanca terim.

Örneğin, duyusal nesnelerin bilgisine sanı, kanaat anlamında *doksa*, matematiksel nesnelerin refleksif bilgisine *dianoia* adını veren Platon, ezelî-ebedî, değişmez, tümel gerçekliklerin akla dayalı olarak, diyalektik yoluyla kazanılan bilgisine *noesis* adını verir.

noesis noeseos. Aristoteles'in, Tanrı'yı, Hareket Etmeyen Hareket Ettiriciyi tanımlama tarzı: 'Düşüncenin düşüncesi'. Aristoteles'e göre, *energeia*, saf edim olan, kendisinde maddî ya da potansiyel hiçbir şey bulunmayan İlk Hareket Ettiricinin eyleminin cisimsel bir yönü olamaz; O'nun faaliyeti tümüyle tinsel ve dolayısıyla entellektüel olmalıdır. Başka bir deyişle, İlk Hareket Ettiricinin faaliyeti bir düşünce faaliyetidir. Bununla birlikte, Tanrı ya da İlk Hareket Ettiricinin düşüncesinin nesnesi, mümkün tüm nesnelerin en iyisi olmak durumundadır. Buna göre, Tanrı'nın kendisi dışında bir konusu ve amacı olamaz; O, başka bir şeyi değil de, yalnızca kendisini bilebilir. Onun düşüncesinin nesnesi ya da konusu yalnızca kendisidir. O, kendisini ezelî-ebedî bir sezgi eylemiyle bilir; bundan dolayı, tinsel bir güç ya da düşünce olarak bilinen Tanrı Düşüncenin düşüncesi diye tanımlanabilir.

noetik. Duyumsal-empirik olmayan, deneyime dayanmayan saf düşüncenin ürünü ya da *nous*un, saf aklın faaliyetinin eseri olan kavramlar; yalnızca akıl ve zihinle ilişkili olan; aklın faaliyetinin eseri olan, ya da bilişsel yetilerimizin doğuştan içeriğine karşılık gelen, duyumdan bağımsız olan bilgi türü, gerçekliğin yalnızca aklın faaliyetiyle kazanılan bilgisi için kullanılan Yunanca terim, sıfat.

nominalist gizemcilik [İng. *nominalist mysticism*; Fr. *mysticisme nominaliste*]. Genel kavramları yalnızca birer addan ibaret gören Ortaçağ Aristotelesçiliğine ya da XIV. yüzyılda Durand, †Ockham gibi düşünürler tarafından savunulan öğretiye verilen ad.

Söz konusu Aristotelesçi düşünürlere göre, genel kavramlar birer addan başka hiçbir şey değildirler, onların gerçeklikleri yoktur. İnsanlar ancak bireysel gerçeklikleri bilebilirler, genel bir kavram olan Tanrı bilinemez ve onun varlığı kanıtlanamaz. İnsan iman veya inançla yetinmeli, kilise dünya işlerine karışmamalıdır.

nominalizm [Os. *ismîyye*; İng. *nominalism*; Fr. *nominalisme*; Al. *nominalismus*]. Adçılık. Kavram realizminin tam karşıtı ola, ve tümellerin gerçek bir varoluşu olmadığını öne süren görüş. Şeylerin özlerinin bulunmadığını savunan teori. Tanımların ve genel olarak da dillerin, şeylere işaret etmekten çok, bizim şeylere verdiğimiz isimlerle (terimlerle) ilgili olduklarını ileri süren görüş.

Genel kavramların nesnel bir gerçekliği olmadığını, ve dolayısıyla bilimsel araştırmaya konu olamayacaklarını; gerçekliğin yalnızca nesnel, bireysel somut varlıklardan meydana geldiğini, zihin, toplum, kişilik gibi genel kavramların bilimsel bir değeri olmadığını savunan nominalizm, †empirizmin aşırı ya da radikal bir versiyonuna karşılık gelmektedir. Başka bir deyişle, cins-tür ayırımlarını gösteren tüm terimlerin, yalnızca isimler, yapay ve keyfî simgeler olup, onlara karşılık gelen şeylerin

nesnel ve gerçek bir varoluştan yoksun olduğunu öne süren görüş olarak nominalizm, yalnızca tikellerin, 'şu' diye gösterdiğimiz bireysel varlıkların varolduklarını, soyutlamaların, tümellerin, İdeaların, özlerin, dilimizin ve gerçekliği anlama tarzımızın yarattığı ürünlerden başka bir şey olmadıklarını, söz konusu genel kavramların bize gerçekliğin nasıl olduğunu hiçbir zaman bildiremeyeceğini belirtir.

Buna göre, nominalizm, 'insan' türünden genel kavram ve soyutlamaların, 1 yalnızca, bireysel bir varlıktan daha fazlasına gönderimde bulunmak için kullanılabilecek olan isimler olup, 2 'insan' ya da 'insanlık' şeklindeki bir varlık olarak, tek tek insanlar tarafından paylaşılabilen nesnel bir varoluşu olmadığını ve 3 hatta, soyut bir 'insan' ya da 'insanlık' düşüncesi ya da kavramı olarak, insan bilincinde bile varolmadığını iddia eder.

Tümellerin gerçekten varolan nesneler olmadıklarını, onların tikel nesnelerde de, ayrı bir dünyada da varolmadıklarını, tümellerin yalnızca ağızdan çıkan sesten ibaret olduklarını savunan nominalizmin, radikal ve ılımlı versiyonlarından söz edilebilir:

I *Radikal nominalizme* göre, aynı adla adlandırılan bireysel şeyler sınıfına, aynı adla adlandırılma dışında, ortak olan hiçbir şey yoktur. Nominalizmin söz konusu radikal versiyonu ciddi olarak savunulabilir bir öğreti değildir, çünkü, aynı adla (örneğin, kitap adıyla) adlandırılan tüm bireyler, aynı adla adlandırılma özelliği dışında, ortak hiçbir şeye sahip değilseler eğer, bu takdirde niçin bu adın, başka şeylere değil de, yalnızca kitaplara verildiğini açıklayacak, bir nesnenin bu sınıfa dahil mi edileceğini, yoksa bu sınıfın dışında mı bırakılacağını belirleyecek bir neden verilemez. Onlar, yalnızca kendilerine kitap adı verilmiş olduğu için, kitaplardır. Bu çerçeve içinde kalındığında, niçin başka nesnelere değil de, bu nesnelere kitap adının verildiği sorusuna bir yanıt verilemez.

Buna karşın, 2 *ılımlı nominalizm*, tümellerin yalnızca ağızdan çıkan sesler, sözcükler olduğu görüşünü korumakla birlikte, sözcüklerin kullanımını, bireysel şeyler arasındaki benzerliklere dayandırmak suretiyle, radikal nominalizmde söz konusu olan bir †öznelcilikten kaçınmaya çalışır.

Nominalizm felsefe tarihinde ilk kez, Hellenistik dönemde, Platon ve Aristoteles'in †realizmine bir tepki olarak, Yunan kuşkucularıyla †Stoacılarda ortaya çıkmış olmakla birlikte, ciddî bir ontolojik ve teolojik görüş düzeyine, gerçekten varolanların yalnızca bireylerin varolduklarını, tanrısal özün bir olup, irâde ve sınırsız kudret gibi tanrısal yüklemlerin sadece birer addan ibaret bulunduğunu söyleyen ünlü Skolastik düşünür Ockhamlı †William'da yükselmiştir. Yine de, nominalizm gelişimini esas empirizme ve bilimsel gelişmeye borçludur. Nitekim, bütün empirist, bilimci ve analitik düşünürler, bir ontolojik tasarruf tasarruf ilkesi gereğince dünyanın eşyasını azaltmayı amaçlarlar. Örneğin, Russell'a göre, filozof ve bilim adamlarının en temel görevi, mümkün olan her yerde, varoluşu felsefî spekülasyonla çıkarsanmış soyut varlıkların yerine, mantıksal †yapımları koyarak, ontolojik bakımdan tasarruf sağlamaktır.

Buradan da anlaşılacağı üzere, nominalizm geleneksel olarak deneyime güvenmiş ve felsefî söylem ve spekülasyona kuşkuyla bakmıştır. Deneyim ya da tecrübenin verilerinin aşılamaz olduğu düşüncesi, nominalizmin en temel ilkesidir. Nominalizm, yirminci yüzyılda, karşımıza çoğunluk ya, bilimin görevinin gerçekliğe ilişkin deneyimlerimizi uygun ve sistemli bir biçimde düzenlemek olduğunu öne süren âletçilik ya da fizik bilimindeki her önermenin duyumlar kompleksiyle ilgili bir önermeye indirgenmesi gerektiğini ileri süren †fenomenalizm şeklinde çıkar.

nominal öz [İng. *nominal essence*; Fr. *essence nominale*]. Bir kavramı tanımlamak için kullanılan terimler öbeğine verilen ad. Örneğin †Locke'ta, nominal öz, bir nesnenin, içinde bulunduğu tür bakımından onsuz olunamaz niteliklerinin toplamına karşılık gelir.

nomos. 1 Yunan felsefesinde, temeli doğada olan yasaya, doğal özelliklere dayanan yasalılığa karşıt olarak, sonradan insan tarafından uzlaşıma dayalı olarak konan yasalar, oluşturulan gelenekler için kullanılan terim.

Nomos terimi daha özel olarak da, 2 ahlâk alanında, insanın kendi doğal özelliklerine uygun olarak değil de, gelenek ve göreneklere, sonradan belirlenmiş ahlâkî kurallara ya da toplumun yasalarına uygun olarak gerçekleştirilmiş eylemler için; 3 epistemolojide ise, şeylerin kendilerinde bulunan şekil, biçim gibi niteliklere, nesnenin *physis* ya da doğasına karşıt olarak, dış dünyada varolmayan, yalnızca insan zihninde görünüşler olarak varolan koku, tat, renk gibi ikincil nitelikler için kullanılır.

non sequitur. Akla dayalı bir bağlantı ortaya koyma iddiasında olmakla birlikte, böyle bir bağlantıdan uzak olan kavram ya da ifadeler; geçerli bir çıkarım görüntüsünden bile yoksun olup, sonucu öncüllerinden mantıksal kurallara göre çıkmayan çıkarım için kullanılan Latince terim.

nooloji. Bazı düşünürler, özellikle de kimi 17. yüzyıl filozofları tarafından, Yunanca zihin anlamına gelen *nous*, ve bilim anlamına gelen *logos* sözcüklerinden türetilerek oluşturulmuş olan ve zihni ya da zihnin noetik fonksiyonlarını, bilginin ilk ilkelerini, doğuştan düşünceleri, entellektüel sezgi ya da saf aklın fonksiyonunu ve içeriğini konu alan ve mantıkla psikoloji arasında aracılık eden bilim anlamına gelen terim.

norm [Yun. *khromon*; Lat. *norma*; Os. *kaidei âlâ*; İng. *norme*; Fr. *norme*; Al. *norm*]. 1 Genel olarak, düzgü; ölçü için kullanılan standart birim. 2 Her tür yargının zımnen ya da açıkça kendisine dayandığı ilke, model; 3 Bir sosyal grubun kendisi için ilke edindiği ve grup üyelerinin eylemlerini yönlendiren davranış kuralları bütünü.

4 Ahlâk alanında doğru eylemi belirleyen kural, uygun davranış için standart, eylemde temele alınan davranış ilkesi. Değeri yargılamak ya da değer biçmek için kullanılan ölçü. 5 Estetikte, güzelliği ya da sanat eserini yargılamak için gerekli olan standart. Sanat eleştirisi için temele alınan ölçü. 6 Mantıkta, geçerli çıkarım kuralı.

normatif [İng. *normative*; Fr. *normatif*; Al. *normativ, normgebend*]. 1 İnsan davranışını bir ideal, norm, ya da standarda göre düzenleme, bir standart oluşturma, olması gerekeni gösterme tavrı; 2 ahlâk, estetik, siyaset gibi değerlerle ilgili olan, normlar ya da davranış kuralları getiren bilimlere, betimleyici ya da açıklayıcı olmayıp, kural koyma eğilimi gösteren disiplinler için kullanılan niteleme.

İşte bu bağlamda, insan varlıklarına, neyin doğru ve neyin yanlış, neyin iyi ve neyin kötü olduğuyla, belirli durumlarda, ne yapıp ne yapmamaları gerektiğiyle, yaşamda hangi nihaî ve en yüksek amacın peşinden gitmek durumunda olduklarıyla, yaşamlarını nasıl sürdürmeleri ve başkalarına karşı nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili bilgi veren, insanların ahlâkî eylemleri için norm ve düzenleyici ilkeler getiren ahlâk türüne *normatif ahlâk* adı verilir. Buna göre, normatif ahlâk, betimlemesel ahlâkı varsayan, fakat, örneğin psikologun yapmış olduğu tasvir ya da betimlemelerin ve ulaştığı sonuçların ötesine geçerek, insanların nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili olarak kural koyan, insanlara nasıl davranacaklarını buyuran ahlâk sistemidir. Başka bir deyişle, normatif ahlâk, insanlara yaşamları sırasında bir rehber olarak kullanacakları normları sağlar. Bundan dolayı, söz konusu yaklaşımı benimseyen araştırmacı ve filozoflar, insanlara ne yapmaları ya da neden kaçınmaları gerektiğini göstere-

rek, yükümlülüklerini ve sorumluluklarını anımsatan nesnel ahlâkî doğrular olduğunu savunurlar.

Aynı bağlamda, norm bildiren ya da ortaya koyan yargılara *normatif yargılar* derid. İnsan eylemini bir ideal, norm ya da standarta göre düzenleyen kural koyucu yargılar, hisse dayanan tavırları, değerleri, eğilimleri ifade eden tercihle ilgili yargılar, bir buyruk ya da ödevi bildiren yargılar, kişinin sorumlu bulunduğu ya da yerine getirmek durumunda olduğu için yapması gereken şeylere gönderimde bulunan yargılar olarak normatif yargılar, kendi içinde I *ahlâkî yargılar* ve II *ahlâkî olmayan normatif yargılar* olarak ikiye ayrılır.

Ahlâkî yargılar, eylemlerle, kişilerle ve eylemlerin temelinde bulunan motiflerle ilgili olan, bunlara bir değer biçen yargılardır. Söz konusu ahlâkî yargılar ya da ahlâkî normatif yargılar, I-a) *deontik yargılar* ya da *ödev yargıları* ve I-b) *ahlâkî değer yargıları* olarak iki başlık altında toplanabilir. Buna göre, deontik yargılar, belirli bir eylemin ya da eylem türünün ahlâkî bakımdan doğru, yanlış, iyi, kötü, v. b.g., olduğunu belirten yargılardır. Ahlâkî değer yargıları ise, eylemlerden ya da eylem türlerinden değil de, kişilerden, motiflerden, karakter özelliklerinden söz eden ve onların ahlâkî bakımdan iyi, kötü, erdemli, erdemsiz, sorumlu, sorumsuz, değerli, değersiz olduklarını bildiren yargılardır.

Buna karşın, ahlâkî olmayan normatif yargılar, eylemlere, kişilere, motiflere değil de, başka herşeye, arabalara, tablolara, yönetim biçimlerine, v. b.g., değer biçtiğimiz yargılardır. Bu çerçeve içinde, arabaların, tabloların, yönetim biçimlerinin, v. b. g., iyi ya da kötü, arzu edilir ya da arzu edilmez olduklarını söyleriz, fakat onların ahlâkî bakımdan iyi ya da kötü, değerli ya da değersiz olduklarını anlatmak istemeyiz, zira, arabalar, tablolar, yönetimler, genel olarak söylendiğinde, ahlâkî bakımdan iyi ya da kötü olabilecek şeyler değildirler. Ahlâkî olmayan normatif yargılara ilişkin inceleme, ahlâk felsefesinin bir parçası değildir.

nous. Ontolojik açıdan, bazı felsefelerde, tümel akıl, kozmik zihin ya da dünya ruhu olarak Tanrı'yı göstermek için kullanılan terim.

Nous, †Sokrates öncesi doğa filozoflarından †Anaksagoras'ın felsefesinde, evrene rasyonel bir düzen getiren getiren, anlaşılmaz ve kaotik bir evrene anlaşılabilir bir düzen kazandıran Zihin için kullanılmıştır. *Nous* epistemolojik açıdan ise, zihnin en yüksek parçası, entellektüel kavrayış ve sezgisel düşünce yetisini ifade eder. Buna göre, *nous*, diskürsif düşünceden ayrı olarak, bilimin ilk ilkelerini, İdea ya da Formları, ezelî-ebedî ve akılla anlaşılabilir tözleri kavrayan zihinsel yetiyi gösterir.

Nous Aristoteles'te, insan zihninin gerçekliğin temel öğelerine, gerçeklikle ilgili temel doğrulara ilişkin sezgisel, entellektüel kavrayışla belirlenen akıllı parçasına karşılık gelir. O, bu çerçeve içinde *nousu*, *nous pathetikos* ve *nous poietikos* olarak ikiye ayırmıştır. Bunlardan *nous pathetikos*, zihnin, pasif akıl olarak, duyu deneyinde verilen malzemeyi anlayan, anlamlı hâle getiren parçasına karşılık gelir. Buna karşın, *nous poietikos*, zihnin gelip geçici fenomenleri konu almayıp, varolanların ezelî-ebedî ilk ilkelerini, akılla anlaşılabilir tözleri ya da formları kavrayan parçasına, pasif akla karşıt olarak faal ya da etkin akla karşılık gelir.

nouveau philosophes. 1976 yılından başlayarak, savaş sonrası Fransa'sına entellektüel yaşamına hâkim olan solculuğa ve solcu düşünceye yönelik sert eleştirileri ve güçlü saldırılarıyla tanınan Fransız entellektüeller öbeğine verilen ad: Yeni Filozoflar.

Marksist teoriyle Sovyetlerdeki uygulama arasında yakın bir ilişki bulan söz konusu yeni filozofların en önemli isimleri arasında André Glucksmann ve Bernard-Henry Lévy bulunmaktadır.

nötr pozitivizm [İng. *neutral positivism*; Fr. *positivisme neutre*; Al. *neutral positivismus*]. Felsefenin, özleri, türleri işe hiç karıştırmaksızın, doğrudan ve aracısız algının olgu ve nesnelerine yönelip ol-

gular arasında varolan ilişkileri, deneyim dünyasındaki düzenlilikleri, deneyimin dışına çıkmadan araştırması gerektiğini, bilginin deneysel bir bilgi olduğunu savunan pozitivizmin, deneyimin, algının nesneleriyle ilgili tartışmada ortaya çıkan bir türü.

Nötr pozitivizm, algıda kendi zihin hâllerimizi algıladığımızı öne süren †idealist pozitivizmden ve algıda, insan zihninden bağımsız nesneleri algıladığımızı öne süren †realist pozitivizmden farklı olarak, bizim algıda nesne komplekslerini algıladığımızı öne sürer; başka bir deyişle, bize deneyimde verilen cisimler kompleks varlıklardır. Bununla birlikte, bu kompleks bütünler, zihinsel ya da fiziksel olmayıp, nötr olan bütünlerdir ve bu nesne komplekslerinin algılanmamaları durumunda bile varolabilen, renkler, sesler, kokular ve tatlar türünden belirli öğelerden meydana gelirler.

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan Avusturyalı bilim adamı Ernest †Mach tarafından savunulan bu pozitivizm türüne göre, söz konusu renkler, kokular, sesler ve tatlar, benin ya da ruhun kendisinden meydana geldiği komplekslerin bileşenleri olarak düşünülmeleri durumunda, onların kendilerine izlenimler adı verilir, buna karşın cisimler diye çağırılan komplekslerin bileşenleri olarak düşünülmeleri durumunda ise, onlar, bu cisimlerin özellikleri olan ögelerdir. Bilinç akışını meydana getiren anılardan, duygulardan, arzulardan olduğu kadar, cisimleri meydana getiren komplekslerden de soyutlama içinde düşünülen bu ögeler, yani renkler, sesler, tatlar ve kokuların kendileri ne zihinsel, ne de fizikseldir. Onlar, soyutlama içinde ele alındıkları zaman, aynı ölçüde zihinsel ya da fiziksel diye nitelenen nötr ögelerdir.

numen. Genel olarak, aklın, tüm fenomenlerin nedeni, temeli, dayanağı olarak varoluşunu öngördüğü, gerçek fakat kendi içinde bilinemez olan töz, fenomenin kendisinin tezahürü, ifadesi olduğu gerçeklik. Düşüncenin dışında kalan, hiçbir bilgi türüne konu olamayan, ne duyusal ne de entellektüel sezgi tarafından bilinebilen, duyularla kavrandığı takdirde, numen olmaktan çıkarak, fenomen hâline gelecek olan temel, töz.

Aklın, bilim ve felsefenin başlangıç noktası olarak varoluşunu öngördüğü, varolduğunu bildiği, fakat neye benzediğini, ne olduğunu bilmediği gerçeklik olarak numen, †Kant'ta, fenomene karşıt bir biçimde, gerçekliğin kendisi için kullanılmıştır. Buna göre, numen, empirik, tecrübî ve rasyonel bir bilginin konusu olamayan, deneyimi aşan, deneyime aşkın olan, varoluşu teorik olarak problemli olmakla birlikte, pratik akıl tarafından varsayılan nesne ya da güç anlamına gelir.

nur. İslâm felsefesinde kutsal bir güçten doğduğuna, çıktığına inanılan ışık, aydınlık. İnsanın gönlünü aydınlatan, anlamayı, bilmeyi sağlayan ışık.

nyaya. Kanıt ya da kural anlamına gelen Nyaya adından türeyen ortodoks bir Hint felsefesi sistemi.

Daha çok mantık ve diyalektikle ilgilenmiş, akılyürütmenin, mantıklı sonuçlar çıkarmanın kurallarını ifade etmeye çalışmış olan bu düşünce sistemi, evrenin, bütün nesnelerin temelinde yer alan atomların bir birleşiminden ve sonsuz sayıda ruhtan meydana geldiğini savunmuş, zihinden bağımsız nesnel bir gerçekliğin nesnel ve mantıksal bilgisine rasyonel yollarla, yani algı, çıkarım ve karşılaştırma yoluyla erişmenin önemini vurgulamıştır. Teist bir Tanrı anlayışı benimseyen bu sistem, daha sonra Vaysesika sistemiyle kaynaşmıştır.

O

obscurum per obscurius. Karanlık olanı aydınlatmak, onu açık olan bir şeyle tanımlamak yerine, daha da karanlık olan bir şeyle açıklamaktan oluşan yanlışa verilen Latince ad.

Ockhamlı William. Ortaçağ felsefesinin, 1285-1347 yılları arasında yaşamış olan ünlü düşünürü.

Tümeller konusunda nominalist bir görüş benimseyen, tümellerin gerçek bir varoluşa sahip olmadıklarını, yalnızca ağızdan çıkan bir sesten ibaret olduklarını savunan Ockhamlı'ya göre, tümeller teorik bakımdan gereksiz olan öğelerdir; †tümeller, çokluğa, ortak değil de, yüklenebilir olan isimlerdir. Ockhamlı William, filozofların boşuna bir bireyleşim ilkesi aradıklarını, oysa, şeylerin ilk baştan beri birey olarak varolduğu için, bireyleşmeye ihtiyaç duymadıklarını, söyler. Öyleyse, açıklanmak durumunda olan husus şudur: Bir birey ya da bireysel bir varlıkla başka bir birey arasında ortak hiçbir şeyin bulunmadığı dikkate alınırsa, zihin nasıl olup da aynı anda birçok bireye uygulanan tümel ya da genel kavramları oluşturabilmektedir?

Başka bir deyişle, metafiziksel bir bireyleşim ilkesine değil de, epistemolojik bir tümelleşme ilkesine ihtiyaç duyulduğunu söyleyen William, ilginin metafizikten uzaklaşıp epistemolojiye kaymasına, felsefenin odak noktasına bilgi konusunun geçmesine öncülük etmiştir. Mantık konusunda yazan ve †Aristoteles'in on kategorisini, töz ve nitelik olarak ikiye indirgeyen Ockhamlı, varlık anlayışında gerçekten var olanın bireyler öne sürdüğü için, empirist bir bilgi anlayışının savunucusu olmuştur. Ona göre, özel, bireysel varlıklarla, olayların varoluşunu yalnız deneyime, duyulara dayanan bilgi ile bilebiliriz. Her türlü bilginin kaynağında deneyim, tecrübe vardır.

Bilginin temeline deneyimi yerleştiren Ockhamlı, önermeleri deneysel olarak test edilemeyen rasyonel bir teolojinin söz konusu olamayacağını savunur. Aynı şey, nesnesi gözlenemeyen bir psikoloji için de geçerlidir. Böyle bir psikoloji ruhun ölümsüzlüğünü kanıtlamaya kalkışmaz. Bundan dolayı, Ockhamlı'ya göre Tanrı'nın birliği, sonsuzluğu, hatta varoluşu akıl yoluyla kesinlikle kanıtlanamaz. Bunlar yalnızca imanın, inancın konusu olabilirler. Tüm insanlarda ortak olan genel ilkeleri araştıran metafizik boş ve temelsizdir, çünkü akıl dogmaları, eleştirilmeden öne sürülmüş temel inançları hiçbir zaman kanıtlayamaz.

Ockhamlı William'a göre, vahye dayanan hakikatler aklın sınırını aşar. William, bu iki alanı birbirinden kesin çizgilerle ayırır. Bu anlayışta felsefe, eskiden olduğu gibi, artık teolojinin, dinin hizmetinde değildir. Felsefe, onda bağımsız olmaya, kendi dünyasını bulmaya başlar. Ockhamlı ahlâk konusunda irâdeci bir tavır sergiler, yani, akla ve bilmeye değil de, irâdeye üstünlük tanır. Ona göre, bütün ahlâk kurallarının temelinde Tanrı'nın özgür irâdesi vardır. Bu özgür irâde, ahlâk kurallarını istediği gibi değiştirebilir.

William, insan varlığının, Tanrı'ya bağımlı olan yaratılmış ve özgür bir varlık olarak, ahlâkî bakımdan irâdesini tanrısal irâdeye uydurması ve Tanrı tarafından konmuş ahlâk yasasına uyması gerektiğini söylemiştir. Rasyonel bir varlık olarak insan, bu yasaya uyması gerektiğini bilmekle birlikte, bu yasanın içeriğini, Tanrı'nın buyruklarını bilmeyebilir. İşte bu durumda insana düşen,

Tanrı'nın buyruklarına uygun düştüğüne inandığı şeyleri yapmalıdır. Aksi takdirde hareket etmek, ahlâkî bakımdan yanlış, dinî bakımdan günah olur.

Ockhamlı'nın usturası [İng. *Ockham's razor*; Fr. *rasoir d'Ockham*]. Tümellerin insan zihninden bağımsız, nesnel bir varoluşa sahip olmadıklarını savunan Ockhamlı William tarafından öne sürülen, ve varolanların sayısının, tümellerin varolduğu öne sürülerek arttırılmaması, varolanlara ilişkin öğretilerde kullanılacak kavram ve açıklamalar söz konusu olduğunda, en basit açıklamaya yönelinmesi gerektiğini ifade eden ontolojik ve metodolojik tasarruf ilkesi.

Örneğin bir baba ile çocuğuna ek olarak, babayı çocuğa bağlayan bir babalık ilişkisinden ve dolayısıyla üçüncü bir varlıktan söz etmeme örneğinde olduğu gibi, varolanların sayısını gereksizce arttırmamak gerektiğini dile getiren ilkede, Ockhamlı'nın usturası ifadesi, nominalist düşünür Ockhamlı William'ın, fenomenleri açıklamak üzere öne sürülen birden fazla açıklama söz konusu olduğunda, açıklanmak durumunda olanı en az sayıda açıklayıcı ilke ve kabulle açıklayan, ve olabildiğince çok olguyu açıklamayı başaran açıklamanın seçilmesi gerektiğini, en basit açıklamanın gerçekliği olduğu şekliyle betimlemesi en muhtemel açıklama olduğunu savunan görüşü için kullanılmak durumunda olan deyimdir.

Ockhamlı William'a göre, varolanların sayısı, zorunluluk olmadıkça arttırılmamalıdır. Başka bir deyişle, tecrübemizi açıklayabilmek için, yalnızca varoluşunu varsayma ihtiyacı duyduğumuz şeylerin varolduğunu kabul etmeliyiz, buna karşın, kendilerine ihtiyaç duyulmayan şeyler, dünya görüşümüzün dışında tutulmalı ya da başka gerekli şeylere indirgenmelidir.

okkasyonalizm [İng. *Occasionalism*; Fr. *Occasionalisme*; Al. *Okkasionalismus*]. Aranedencilik. Descartes'ın metafiziğinin doğurduğu çok önemli bir problemi, yani zihinle beden arasındaki ilişkinin nasıl kurulabileceği veya açıklanabileceği problemini açıklamak üzere, Hollandalı filozof Arnold †Geulincx ve Fransız filozof Nicolas †Malebranche tarafından geliştirilmiş olan ve zihinle beden arasındaki her tür ilişki ve etkileşimin Tanrı aracılığıyla gerçekleştiğini savunan akım.

Buna göre, okkasyonalizm, zihinle beden arasında bir bağ bulunmadığını, zihinsel süreçlerle bedensel süreçler arasında bir bağ ve etkileşim olmadığını savunan, psişik olaylarla bedensel olayların ayrı, fakat birbirlerine paralel diziler hâlinde varolduklarını iddia eden †paralelizmden farklı olarak, zihinle beden arasında bir bağ olduğunu ve bu bağın Tanrı'nın müdahalesiyle kurulduğunu öne sürer.

Başka bir deyişle, Descartes ruhla bedeni farklı özlere sahip olan mutlak bir biçimde ayrı ve bağımsız tözler olarak düşündüğü için, bu iki ayrı tözün nasıl olup da birbirlerine etki edebildikleri sorusunu yanıtlayamama güçlüğüyle karşı karşıya kalmıştı. Zira iki ayrı töz, tümüyle farklı olan özelliklerle tanımlandığı, ruh özü düşünme, madde ya da beden de özü yer kaplama olan bir şey olarak gösterildiği için, mekân içinde yer almayan bir tözün yer kaplayan bir töze etki edebilmesi olanaksız hâle gelir.

Descartes, bir yandan bu ikisi arasında yarı-tözsel bir birleşme bulunması gerektiğini savunurken, bir yandan da beyinsel süreçlerin ruhun duyum ya da idelere sahip olmasında bir araneden olduğunu söyler. İşte, Descartes'ın bu düşüncesini benimseyen bazı izleyicileri, ruhla beden arasındaki aşikâr ya da gözle görülür bağı, Tanrı'nın ruha, bedensel süreçleri birer vesile ya da araneden olarak kullanmak suretiyle ideler koyduğunu söyleyerek açıklamaya çalışmışlardır.

Söz konusu akım ya da genel tezin temel kabulleri şunlardır: 1 Zihin ve beden, birbirlerinden tür bakımından farklı olan iki ayrı gerçekliğe karşılık

gelir, öyle ki onlar hiçbir şekilde birbirlerini etkileyemez ve onların arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusu olamaz. 2 İkinci olarak, zihin ve bedenden her biri kendi yasalarına göre işler ve işlevlerini yerine getirir.

Ve nihayet, 3 okkasyonalizme göre, zihin ve bedeni birbirine Tanrı bağlar ve Tanrı onların faaliyetlerini birbirlerine uyumlu hale getirir. Zihin ve beden arasında var gibi görünen doğrudan etkileşimi, bedeni, zihnin istemesi üzerine harekete geçiren ve bedenin öteki maddî nesnelerle karşı karşıya gelmesi üzerine, zihne düşünceleri yerleştiren Tanrı sağlar.

Örneğin, eline bir portakal almak isteyen kişi, bu isteğini gerçekleştirirken, onun zihninin bedeni üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur; onun bu eylemi istemesi, Tanrı'nın o kişiye kolunu uzatmasının için bir aranedendir; eli portakalı kavradığında da, portakalın zihin üzerinde doğrudan etkisi olamaz. Bu dokunma, Tanrı'nın portakalın yumuşaklığını ve serinliğini ona iletmesi için bir aranedendir.

okul [Latince 'boş zaman' anlamına gelen *schole*'den; Os. mektep; İng. *school*; Fr. *école*; Al. *schule*]. 1 Genç insanların toplu olarak öğrenim görmelerini sağlayacak şekilde düzenlenmiş olan, eğitimsel formasyon amaçlı kurum.

2 Felsefede, Aquinalı Thomas'tan sonra, temel ilke ve kategorilerini Aristoteles'ten alan okul ve üniversitelerin felsefî ve teolojik öğretilerini nitelemek için kullanılan terim. 3 Felsefî konu ve problemlere bakış ve yaklaşım açısında açısında, görüşleri arasında benzerlik bulunan filozofların oluşturduğu birlik.

okuma [İng. *reading*; Fr. *lecture*]. 1 Bir metni, özellikle içeriğini değerlendirmek, aktarmak istediği mesajı anlamak için gözden geçirme, inceleme eylemi. 2 Bir metnin çözümlenmesi, ne anlama gelebildiğinin belirlenmesi amacıyla yorumlanması. 3 Bir araştırmacı yada düşünürün eser ya da eserler külliyatına belli bir anlam yüklenmesi. 4 Fiil olarak değil de, isim olarak alındığında, doğrudan doğruya yorum.

Okuma eylemini gerçekleştiren kişiye, belli bir yorum üreten kimseye ise *okur* adı verilir. Modern düşüncenin eser yazan, mesaj aktaran yazara büyük bir önem verdiği yerde, postmodern düşünce okuma ya da yoruma ve dolayısıyla okura büyük bir ağırlık verir. Buna göre, anlam üreten yazar değil de, okurdur. Zira, o okuma eylemi sırasında boşlukları doldurmada özgür olup, belirsizlikleri giderir.

olan/olması gereken ayırımı [İng. *is/ought dichotomy*] Olguyla değerin, olanla olması gerekenin iki farklı, bağdaşmaz ve birbirine indirgenemez alan meydana getirdiğini, bundan dolayı, olgulara ilişkin tasvir ya da betimlemelerden, ahlâkî kanaat ve değer yargılarına, olandan olması gerekene, olgudan ideal olana geçmenin, olguları konu alan bir gözlemden ahlâkî kural ve ilkeler çıkartmanın imkânsız olduğunu, örneğin, insanların sözlerini tuttukları (ya da tutmadıkları) gözleminden, 'İnsanlar, her koşulda, sözlerini tutmalıdır!' ilkesinin çıkarsanamayacağını dile getiren ayırım.

Olanla olması gereken arasındaki ayırım, modern felsefenin epistemolojiyi ön plâna çıkartan tavrının bir sonucu olmak durumundadır. Bu çerçeve içinde, ahlâkı bilgi teorisinden ayırmak için çaba gösteren modern düşüncede, bilgi olana bağlanırken, ahlâk olması gereken ile ilgili bir alanı meydana getirir. Buna göre, iyi, kötü, değer, özgürlük, ödev, sorumluluk v. b. g., ahlâkî kavramlarla olgu kavramları arasına modern düşüncenin koyduğu olan/olması gereken karşıtlığı, en azından iki yüzyıldan beri ahlâkın yerini belirlemede başlıca ölçüt hâline gelmiştir.

Bu, felsefede, İlkçağ ve Ortaçağ düşüncesinden tümüyle farklılık gösteren bir durum yaratmıştır. Söz konusu klâsik dönemlerde, olgudan ahlâk, ahlâktan da olgu çıkar. Varlığın değerle doğduğu İlk ve Ortaçağ insanı için, olan/olması

gereken ayrımı söz konusu olamaz. Oysa, modern düşünce açısından bu ayırımın yapılmaması, karışıklık, spekülasyon ve metafiziğe yol açar. Olguya değer yüklemek, bilgiye inanç katmak, evreni Tanrı'ya bağlamak, bilgi düzeyinde kalındığı sürece imkânsızdır. Zira bilgi dediğimiz şey, duyu verileriyle aklın sentezinin bir ürünüdür; duyu verileri ise, bize ne genel geçer bir değer, ne de doğaüstü bir gücü verir. Öyleyse, teoloji, ahlâk ya da metafizik, bilgiye temel yapılamaz.

Bununla birlikte, insanın bir de ahlâkî yaşamı olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, bu yaşamı anlayıp temellendirme kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Modern insan ya da düşünce açısından, ahlâkî yaşam Yunanlılarda olduğu gibi, doğal düzenin; Ortaçağ düşüncesinde olduğu gibi, tanrısal düzenin bir uzantısı olarak görülemez. İnsan ahlâk alanında nedenselliğin hüküm sürdüğü doğada rastlanmayan kendine özgü bir yaşama biçimi oluşturur; kendisine amaçlar, hedefler koyar, seçimlerde bulunup kararlar alır. Dolayısıyla, insanın ahlâkî yaşama biçimi, ahlâk olgusunun bizzatihi kendisi doğal bir olguymuşcasına ele alınamaz. Ahlâk alanında insan yaşamı, olandan bağımsız olarak bir olması gerekene göre anlaşılabilir. Olması gereken, öyleyse, olandan, olgulardan bağımsız olarak, insanların ve toplumların inanıp bağlandıkları, değişen değerlerde, ideallerde, ahlâkî buyruk ve yasalarda bulunmak durumundadır.

olandan olması gerekene geçme yanlışı [İng. *phallacy of is to ought*]. Betimleyici, tasvir edici önermelerden kuralkoyucu bir sonuca, olgulardan normlara geçen, olandan olması gerekeni çıkarsayan formel olmayan yanlış türü.

olasıcılık [Os. *ihtimaliyye*; İng. *probabilism*; Fr. *probabilisme*; Al. *probabilismus*]. 1 Epistemolojide, olalısılık kavramının merkezî bir rol oynadığı bilgi görüşlerini ya da bilimsel yöntem anlayışlarını tanımlamak için kullanılan terim. Mutlak doğruluk ve kesinlik olmadığını, yalnızca doğru olma olasılığı diğerlerinden daha yüksek olan olasılı görüşler bulunduğunu öne süren, mutlak doğruluk idealinden vazgeçerek, olasılı görüşlere bağlanan, mantığın görevinin doğruyu yanlıştan ayırmak değil de, düşüncelerin doğru olma şans ya da olasılıklarını ölçmek olduğunu belirten anlayış.

Olaylara ilişkin olarak, tecrübî ve rasyonel açıdan, öndeyide bulunulabileceğini, fakat böyle bir öndeyide, mutlak kesinliğin değil de, yalnızca olasılığın söz konusu olduğunu savunan felsefî görüş olarak olasıcılık, kesinlik yerine olasılığın, incelenmekte olan fenomenlerin karmaşıklığının ve insanlığın hâlihazırdaki yetersiz bilgi düzeyinin sonucu olduğunu ifade eder.

2 Olasılıcılık, söz konusu temelden hareketle ve anlam genişlemesi yoluyla, gerçekliğin kendisi bütünüyle rasyonel bir sistem olmadığı, akla uygun bir düzen sergilemediği için, gerçeklik hakkında mutlak bir kesinliğe ulaşmanın imkânsız olduğunu, şeylere ve insan davranışına ilişkin olarak yalnızca olasılı bir bilgiye sahip olabileceğimizi, makûl bir insana düşenin de olasılı bir bilgiyle yetinmek olduğunu öne süren görüşü de ifade eder.

3 Olasılıcılık, ahlâk felsefesinde ise, bir eylemin ahlâkî doğruluğuna karar verirken, eylemin aktüel sonuçlarının değil de, muhtemel sonuçlarının dikkate alınması gerektiğini öne süren öğretiye karşılık gelir.

olasılık [Os. *ihtimaliyet*; İng. *probability*; Fr. *probabilité*; Al. *probabilität*]. 1 İhtimaliyet, raslantısal ya da olumsal olma, mümkün ya da ihtimal dahilinde bulunma durumu. Bir şeyin olabilme, gerçekleşebilme durumu, olabilirliği; gerçekleşme ihtimali. 2 Daha özel olarak da, matematikte, bir olayın gerçekleşme şansını hesaplama işlemine, bir olay için elverişli durumların olası bütün durumlara oranı. Buna göre, olayların gerçekleşme şanslarının yüzdesini bulmaya hizmet eden kuralları ele alan matematik dalına, *olasılıklar hesabı* adı verilir.

Olasılığın özünü ortaya koymak, doğasını ifade etmek üzere çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Buna göre, I *klasik olasılık* teorisi, bir olayın ortaya çıkma şansının, gerçekleşme alternatifinin olanaklı tüm diğer alternatiflere oranından meydana geldiğini dile getirir. II *Mantıksal bağıntı* teorisi, olasılığı, veri ve kanıtlarla sonuç arasındaki mantıksal bir bağıntı hâline getirirken, olasılığa öznel bir bakış açısından yaklaşan teori, olasılığı inanç dereceleri aracılığıyla analiz eder. *A priori* ya da *teorik olasılık* olarak da bilinen söz konusu olasılık görüşünün karşısında, III tümevarımsal ya da *empirik olasılık* olarak da bilinen nesnel olasılık görüşü, bir olayın gerçekleşme şansını belirlerken matematiksel yöntemleri uygular. Bu çerçeve içinde, IV *frekans teorisi*, olasılığı, bir şeyin ortaya çıktığı durumların ortaya çıkabileceği durumlara oranıyla tanımlar.

olay [Os *hadise*; İng. *event*; Fr. *événement*; Al. *ereignis*]. Ortaya çıkan, olup biten şey ya da durum; dikkati çeken ya da çekebilecek olan her türlü oluşum.

Bir değişme ortaya koymakla birlikte, zaman içinde uzun süre boyunca devam etmeyen hâl olarak olay, bir şeyin niteliklerinde, sıfatlarında, bağıntılarında söz konusu olan değişimi; varolan şeyler arasında ortaya çıkan bir değişme, etkinlik ya da süreçi; başka şeylerle nedensel ilişkiler içinde bulunan nesnelerin yol açtığı oluşumu tanımlar.

olgu [Lat. *factum*; Os. *vakıa*; İng. *fact*; Fr. *fait*; Al. *tatsache*]. 1 Aktüel olarak ortaya çıkan, gerçekleşen olay, nitelik, bağıntı ya da durum, tartışılmaz, yadsınmaz olarak, tartışılmazcasına, inkâr edilemezcesine kabul edilen şey. 2 Dilden, düşünceden bağımsız olarak ortaya çıkan oluşum; doğru bir tümce ya da önermeye dış dünyada karşılık gelen şey. 3 Tespit edilmiş, bilimsel incelemeye elverişli ve bir deney konusu yapılabilecek doğal olay. 4 Oluşum süreci içinde veya başka bir şeyin emaresi olarak gözlemlenmiş olay.

Bu bağlamda olgularla, doğal oluşumlarla ilgili olma durumu *olgusal* sıfatıyla ifade edilir. Nitekim, önermeler epistemolojik değerleri bakımından sınıflandıklarında, formel ya da mantıksal önermelerin karşısında yer alan önerme türüne *olgusal önerme* denmektedir. İçeriksel önerme olarak da bilinen olgusal önerme, doğruluk değeri deneyim ya da gözlem yoluyla saptanabilen, bize dış dünya hakkında bir şeyler söyleyen önermedir. Olgusal bir önermenin doğruluk ya da yanlışlığı zorunluluk taşımaz, çünkü söz konusu önermenin doğruluk ve yanlışlığı yeni olgu ya da verilerle her zaman değişebilir. Olgusal önermelere aynı zamanda empirik önermeler, *a posteriori* önermeler, sentetik önermeler ve totolojik olmayan önermeler adı verilmiştir

Yine aynı anlam içinde, olgularla ilgili olumsal hakikatlere, *olgusal doğru* adı verilir. İlk kez †Leibniz'in yaptığı ayrıma göre, deneyim, tecrübe yoluyla bilinen ve bir neden olmadan hiçbir şeyin ortaya çıkamayacağını belirten yeter neden ilkesine dayanan doğru olarak olgusal doğru, zorunlu değil de olumsal olan, yani karşıtını düşünmenin mümkün olduğu, dış dünyayla ilgili *a posteriori* doğruyu tanımlar.

olgu/değer ayırımı [İng. *fact/value distinction*; Fr. *distinction entre le fait et la valeur*]. İlk kez İngiliz empirist filozofu David †Hume tarafından öne sürülen ve akla dayanan, rasyonel bir ahlâkın temellerini yıkan ayırım. Olgusal ve ahlâkî ya da içeriksel ve değer biçici olmak üzere, iki sınıf iddia, önerme arasında bir ayırım yaparak, söz konusu sınıflardan birinin öncülleri ya da sonuçlarının diğer sınıfın öncül ya da sonuçlarını gerektirmediği gibi, diğer sınıfın öncül ya da sonuçlarını içermediğini, birinden diğerine geçmenin imkânsız olmadığını savunan ayırım ve görüş.

Değer yargısı içeren, değer biçici önermelerin olgusal önermelerden bütünüyle bağımsız olduklarını ve dolayısıyla, bütün olgular verilmiş veya bilinmekte

olsa dahi, belli bir hâl ya da duruma nasıl değer biçileceği sorusunun yarutsız kalacağını söyleyen görüş, aynı zamanda *olgu/değer ikiciliği* diye bilinir.

olgu karşıtı [İng. *counterfactual*]. Önbileşeni yanlış olan, yanlış olduğu bilinen koşul önermesini, geçmiş zamanda kurulan koşullu önermeyi nitelemek için kullanılan sıfat.

Geçmiş zamanın parçası olduğu ifade edilen bir koşulun yerine gelmemiş olmasından ve geçmiş zamana yollanan koşulların artık gerçekleşme, yani olgusal olanın bir parçası olabilme durumundan yoksun bulunmasından dolayı, bu tür önermeler olgu karşıtı bir durumu dile getirir. Tarihsel bakımdan olgu karşıtı olan söz konusu önermeye ek olarak, bir de doğruluğu olgusal, deneysel bir sınama ve değerlendirmeye konu olamayan olgu karşıtı koşullu önermelerden söz edilebilir. Örneğin, 'Güneşin enerjisi 10% ölçüsünde azaltılsaydı, dünyada yaşam olamazdı' gibi olgu karşıtı bir önerme, teknolojinin ötesinde kalan bir önermedir.

olgusallık [İng. *facticity*; Fr. *facticité*]. Bir olgu olmayı veya temelde, insanın özgür seçimine bağlı olmayan olgusal koşulları tanımlayan özellik.

Olgusallık terimi varoluşçu felsefede, özellikle de †Heidegger ve †Sartre'da büyük önemi olan bir terimdir. Bu bağlamda olgusallık, insan varoluşunun, onun içinde bulunduğu durumlar, göğüslemek durumunda olduğu değişmesi imkânsız olgular ya da koşullar tarafından tanımlanan, belirlenen boyutunu ortaya koyar. Buna göre, olgusallık herşeyden önce kişinin seçimine bağlı olmayan, onun üzerinde hiçbir etki ya da kontrolünün bulunmadığı, doğum yeri ve tarihi, anne-babasının kimliği, temel özellik, yetenek ve yetersizlikleri benzeri olgusal ayrıntıları ihtiva eder. Olgusallık ikinci olarak, bir kişi ya da kişiler yerine, genel olarak bir insan olmaklığın özünde varolan vakıa ve sınırları, örneğin Heidegger'in 'ölüm karşısındaki varlık' olarak tanımladığı bütün insanların bir gün öleceğeri olgusunu ihtiva eder.

Olgusallık, şu hâlde, varoluşçu felsefe açısından, bütün insanî eylemler için kendisinden kaçınılmaz olan zorunlu temele, vazgeçilmez zemine karşılık gelmektedir. Nitekim, Sartre'a göre, olgusallık insanın varolmayı seçmeksizin dünyaya gelmesine ve sınırlı olmasına yol açan insanlık durumunu ve biz insanların sadece bizim eseriniz olmayan durumlar içinde özgür olabileceğimiz gerçeğini ifade eder. Eylem özgürlüğümüzü, koşullarımızı aşabilme güç ve yeteneğimizi, her zaman bir olgusallık zemini üzerinde, seçmediğimiz bir değerler sistemi ve kimlik yoluyla hayata geçirebiliriz.

olumlu [İng. *müsbet*; İng. *positive*; Fr. *positif*; Al. *positiv*]. 1 Genel olarak, olumsuzun karşıtı olan, bir niteliğin varlığıyla belirlenen; 2 amaca, istek ve beklentilere uygun olan; 3 yapıcı olan ve 4 tasdik eden için kullanılan sıfat, niteleme.

Buna göre, olumlu bir terim ya da kavram -li, -lı ekiyle kurulan ve bir niteliğin varoluşunu ifade eden (bilgili) bir terim ya da kavram iken, olumsuz bir kavram -siz, -sız ekiyle kurulan, bu şekilde kurulmasa bile, bir niteliğin yokluğunu bildiren bir kavramdır (cahil, bilgisiz). Bazı düşünürler, sonlu ya da sınırlı kavramını, sınır düşüncesi bir olumsuzlamayı ifade ettiği için, olumsuz bir kavram olarak görmüşlerdir. Buna karşın, sonsuz kavramı da, sınırın, sonluluğun bir olumsuzlaması olduğundan, olumlu bir kavramdır.

5 Yine olumlu ya da pozitif olan, doğal olana, doğuştan getirilene karşıt olandır. Buna göre, pozitif hukuk, doğal hukuğa, insanların irâdelerinden bağımsız olan ve insanların doğalarında temellenen doğal yasalara karşıt olarak, sonradan hazırlanmış olan yazılı hukuktur.

6 Ve olumlu, nihayet, tartışma götürmez bir tarzda kurulmuş, ifade edilmiş olan, geçerliliği herkesçe kabul edilen anlamına gelir. Buna göre, az ya da çok keyfî olan, herkesçe kabul edilmeyen

hipotezler içeren metafizik sistemlerine karşıt olarak, pozitif bilimler, her zaman doğrulanabilir, önermeleri herkes için geçerli ve test edilebilir olan bilgi öbekleridir.

olumsallık [Lat. *contingentia*; İng. *contingency*; Fr. *contingence, éventualité*; Al. *kontingenz, zufaeligkeit*]. 1 Metafizikte, varoluşu zorunlu olmayan, varoluşu söz konusu ve hatta çok muhtemel olmakla birlikte, zorunlulukla varolmayan varlığın, gerçekleşmesi zorunlu olmayan olayın özelliği. Zorunlu ve imkânsız olmayan herşey.

Ortaya çıkabilen, fakat ortaya çıkışı kesin ve zorunlu olmayan, gerçekte varolmayabilen ya da olduğundan başka türlü olabilen, bir doğa yasası tarafından gerektirilmeyen, varoluşu başka bir şeye bağlı olan şeyin özelliği olarak olumsallık, bir olay ya da olgunun, kendileri de zorunlu olmayan başka olgulara zamansal ya da nedensel olarak bağımlı olması durumunu tanımlar.

2 Mantıkta, bir önermenin zorunlu olarak doğru olmaması, yani, konusunun önermenin kendisine dışsal olan etkenlere bağlı olmasından dolayı, önermenin inkârının bir çelişki yaratmaması ve dolayısıyla mantıksal olarak mümkün olması durumunu ifade eden olumsallık, doğru olabildiği gibi, yanlış da olabilen, doğruluk ya da yanlışlığı, düşünce yasalarına ya da önermenin kendisine değil de, önermeye dışsal olan etkenlere bağlı olan önermenin özelliğidir. Buna göre, 'çantamın içinde dört kitabın bulunduğunu' bildiren önerme olumsal bir önerme iken, 'çantamın içinde, iki çift kitaptan dört kitap olduğu' önermesi, zorunlu bir önermedir.

3 Olumsallık, epistemolojide, dış dünyaya ilişkin olan ve dolayısıyla mantıksal yollarla değil de, deneyimsel yollarla kazanılan ve bu nedenle kesin olarak değil de, yalnızca muhtemelen doğru olan bilginin özelliğini ifade eder. 4 Teoloji alanına girdiğimizde, olumsallık varolan her kişi ya da şeyin varoluşunun zorunlu olmaması, bütün bir yaradılışın Tanrı'nın özgür irâdesine bağlı olması durumunu gösterir. Dünyanın olumsallığı, teolojide, Tanrı'nın varoluşu için bir kanıt olarak kullanılmıştır.

Kanıta göre, dünya varolmayabilirdi ya da olduğundan başka türlü olabilirdi. Kendinde, kendi varlık nedenini barındırmayan, bundan dolayı varoluşu, zorunlu değil de, olumsal olan dünyanın nedenini başka bir yerde aramak gerekmektedir. Olumsal olan, zorunlu olanı varsaydığı, aksi takdirde sonsuzca geriye gidiş problemiyle karşılaşılacağı için, dünyanın nedeni, varoluşu zorunlu olan, yani kendisinin dışında bir nedene bağlı olmayan varlık olarak Tanrı'dır.

Öte yandan, olumsallık, mantıksal olumsallık ve fizikî olumsallık olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *mantıksal olumsallık*, mantık yasaları, *fizikî olumsallık* ise, doğa yasaları bakımından olumsal olma, zorunlu olmama anlamına gelir. Yine aynı bağlamda, akıldışı olanla rasyonel olan, aktüel olanla mantıksal olan ve yaradılışla da dünyanın ezelî ebedîliği ve zorunluluğu arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu açıklama ve birincileri ikincilere bağlayarak olumsallığı aşma problemine olumsallık problemi adı verilmiştir.

olumsal varlık [İng. *contingent being*; Fr. *être contingent*]. Doğadaki varlıklar için, varolmaları kadar varolmamaları da olanaklı olan nesneler ya da şeyler için kullanılan terim.

Bu tür varlıklar, varoluşları zorunlu olmadığı, her zaman varolmayıp, yaratılmış oldukları, yok olup gittikleri için olumsal varlıklardır. Aquinalı Thomas'a göre, örneğin, bir ağacın varolmadığı bir zaman vardı; o, şimdi var olmaktadır ve bir gün varlıktan çıkacaktır. Ağaç için varolmama, iki anlamda düşünülmelidir. Birincisi, onun hiç varlığa gelmemiş olması mümkündür; ikincisi ise, o bir kez varolunca, açıktır ki, belirli bir süre sonra yok olup gidecektir.

Olumsal varlık kavramı, bu çerçeve içinde Zorunlu bir Varlık olarak Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamada kullanılmıştır. Buna göre, eğer gerçeklikteki herşey yalnızca olumsal varlıklardan oluşuyorsa, hiçbir şeyin var olmadığı bir zamandan söz edebiliriz. Öyleyse, var olan herşey olumsal varlıklardan meydana gelmez. Olumsal varlıkların dışında, bir de zorunlu varlık olmalıdır. Zorunlu varlık var olmaması mümkün olmayan varlıktır ve bu zorunlu varlık da Tanrı'dır. Olumsal varlıklara neden olan, onlara varoluş veren varlık, işte bu zorunlu varlıktır, yani Tanrı'dır.

olumsuzculuk [İng. *negativism;* Fr. *négativisme;* Al. *negativismus*]. Genel olarak, örneğin bilginin imkânsız olduğunu savunan †kuşkuculuk, Tanrı'nın varolup olmadığının bilinemeyeceğini öne süren †bilinemezcilik ya da evrende iyi olan hiçbir şey bulunmadığını öne süren †kötümserlik türünden, olumsuz bir ilkeye dayanan, ve dolayısıyla olumsuzluğu benimseyen felsefe türü.

2 Daha özel olarak da, başkalarının öğüt ve önerilerini kabul etmeme, onlara karşı çıkma (edilgen olumsuzculuk), başkalarının önerilerine aykırı bir biçimde eyleme (etkin olumsuzculuk) tavrı, inatçılık.

olumsuz teoloji [Os. *menfî ilahiyat;* İng. *negative theology;* Fr. *théologie negative;* Al. *negativ theologie*]. Sonsuz ve yüce bir güç, tinsel varlık olarak Tanrı'nın sonlu bir varlık olan insanı her bakımdan çok aştığını ve dolayısıyla, insan tarafından anlaşılamayacağını, Tanrı'nın temel özellik ve sıfatlarının hiçbir şekilde bilinemeyeceğini, Tanrı'nın ne olduğunu, ancak O'nun ne olmadığını bilmek suretiyle bilebileceğimizi öne süren teoloji, ilâhiyat türü.

oluş [Os. *tekevvün, tekvin;* Lat. *fieri;* İng. *becoming;* Fr. *devenir;* Al. *werden*]. Bir varoluş formu ya da düzeninden başka bir varoluş formu ya da düzenine geçiş. Bir şeyin gizil gücünü, imkânlarını gerçekleştirmesi, doğal amacına, hedefine ulaşması durumu, olduğundan başka türlü olması süreci.

Oluş kavramını felsefeye sokan Herakleitos olmuştur. Ona göre, varlıklar doğar ve yok olur; şeyler sürekli bir hareket, aralıksız bir 'oluş' içindedir. Bu oluş, doğum ve ölüm, soğuk ve sıcak, büyük ve küçük gibi karşıtların çatışmasından doğar.

†Platon'un felsefesinde ise, oluş, ezelî-ebedî, değişmez, mutlak, kalıcı İdeaların oluşturduğu varlık alanının karşısında yer alan, ve değişmeyle belirlenen gündelik duyu deneyi dünyasına verilen addır. Modern felsefede ise, †Hegel ve daha sonra da †Marks, oluş üzerine diyalektik bir kavrayış geliştirmişlerdir. Buna göre, karşıtların çatışması, oluşun anları olan tez, antitez ve sentezle açıklanır. Yine, evrimci teoriler de oluş fikri üzerinde temellenir

onikinci yüzyıl Rönesansı [İng. *Twelfth century Renaissance;* Fr. *Renaissance de douzième siécle*]. Rönesans Avrupa'da 15. yüzyılda yaşanan, ve hümanizm akınına ek olarak, felsefe, bilim, edebiyat ve sanat bakımından klâsik çağa, antik Yunana dönüşle belirlenen tarihî bir dönem olmakla birlikte, 12. yüzyıl Ortaçağında, daha sonraki Rönesansı belli ölçüler içinde hazırlayan ve İslâm dünyasından Latinceye yapılan çevirilerle belirlenen döneme verilen ad.

Bu dönemde, Arapçadan Latinceye yapılan çeviriler Batı'daki tefekkür faaliyetini canlandırmıştır. Bu çeviriler zaman zaman Sicilya'da, zaman zaman İstanbul'da, fakat sistematik ve kurumsal olarak İspanya'da, Toledo'da gerçekleştirilmiştir. Daha çok matematik, tıp ve felsefe alanını kapsayan bu çeviriler yoluyla, Batı dünyası, Yunan bilim ve felsefesini ve bu arada İslâm felsefesini tüm ayrıntılarıyla tanıma olanağı bulmuş, çeviriler Batı Avrupa'da gerçek bir şok dalgası yaratmış, kültür ve öğrenmenin yalnızca belli bir geleneği korumakla ilgili bir konu olmayıp, yeni ve bilinmeyen düşünceleri ele alıp değerlendirmekle ilgili bir konu olduğu anlaşılmıştır.

ontoloji [İng. *ontology*; Fr. *ontologie*; Al. *ontologie*]. 1 İlk felsefe olarak da bilinen ve teolojiyle benzerlikleri olan, zaman zaman metafizik anlamına gelecek şekilde anlaşılıp, bazen de metafiziğin bir dalı olarak görülen felsefî disiplin. Metafiziğin, tek tek nesne ve olaylarla değil de, genel olarak varlık problemiyle ilgili olan dalı; varlığı varlık olarak, varlık olmak bakımından ele alan bilim; varolan tikel şeyleri değil de, varlığın kendisini, varlığın temel özelliklerini konu alan, somut varlığı araştırmak yerine, varlığı soyut bir biçimde araştıran ve 'varlığın varlık olmak bakımından doğasının ne olduğu', 'varlığın kendi başına ne olduğu' sorularını soran felsefe dalı.

Gerçekliğin yapısını ve doğasını varlık, oluş, değişme, zaman, mekân, öz, zorunluluk, yokluk, edimsellik gibi kategorileri kullanarak, olabildiğince kapsayıcı bir tarzda açıklamaya çalışan felsefe türü olarak ontoloji, varlığın temel ilkelerini konu alıp, bir kategoriler öğretisi ortaya koyar ve nihaî ve en yüksek gerçekliğin, Mutlak Varlığın, Bir olanın, İdeaların doğasını ifade etmeye, dış dünyada varolan şeylerin varoluşları için, nasıl söz konusu gerçekliğe bağlı olduğunu göstermeye çalışır. Buna göre, ontoloji var olmanın ne olduğunu, var olmanın ne anlama geldiğini konu alır ve çeşitli şeylerin, örneğin düşüncelerin, matematiksel nesnelerin, tümellerin, algının nesnelerinin hangi anlam içinde varolduğunun söylenebileceğini araştırır.

Ontoloji terimi ilk kez olarak, 17. yüzyılda, 'metafizik' teriminin muğlaklık veya anlam belirsizliğinden sakınmak amacıyla kullanılmıştır. Terimi ilk kez olarak kullananlardan biri †Leibniz'dir. Christian †Wolff ise, ontolojiyi varlık olmak bakımından varlığın genel bilimi olarak tanımlarken, onun kavramsal çerçevesini çizmiş, konularını belirlemiştir. Buna göre, ontolojinin üç ana kısmı ya da dalı, sırasıyla dünya teorisi olarak genel kozmoloji, ruh görüşü olarak rasyonel psikoloji ve Tanrı'ya dair bir teori olarak da doğal teolojidir.

Ontolojiyi epistemolojiye tâbi kılan †Kant ise, varlığı olduğu gibi inceleme düşüncesine karşı çıkmış ve varlık sorununun bilginin koşullarının incelenmesine bağlı olduğunu söylemiştir. İlişkiyi tersine çeviren †Heidegger'e göre ise, ontoloji temel olup bilgiyi temellendirir. †Husserl de ontolojiyi aynı genel çerçeve içinde ele alıp ikiye ayırmıştır. Bunlardan varlığın belli bir kesimine yönelen ve bu kesimin özlerinin maddî, aktüel oluşumlarını göz önüne alan ontolojiye *maddî ontoloji* adı verilir. Buna karşın, mümkün tüm ontolojileri içinde barındıran ve maddî ontolojilere, hepsi için geçerli formel yasalar bütünü sağlayan ontoloji, Husserl tarafından *formel ontoloji* diye tanımlanmıştır.

Analitik felsefe açısından ise, ontoloji neyin varolduğuyla ilgili olan genel bir teoriden başka hiçbir şey değildir.

2 Ontoloji, biraz daha özgül bir anlam içinde, varlık türleriyle bu varlık türlerinin birbirleriyle olan ilişkisinin tüketici bir listesini ifade eder. Dünyayı ve dünyanın belli bir bölgesini ya da alanını anlayabilmenin yolu, o alanda varolan ya da varolabilen şey türleri, onların varlık koşulları, birbirleriyle olan bağımlılık ilişkileri üzerine açık veya örtük birtakım kabullerde bulunmaktan geçtiğine göre, buradan hareketle her bilimin kendine ait ve özgü bir ontolojisi olduğu söylenebilir. Örneğin, sosyolojinin ontolojisi kişileri, kurumları, yapıları, normları, ilişkileri, v. b. g., kapsar.

ontolojik görelilik [İng. *ontological relativity*; Fr. *relativité ontologique*; Al. *ontologisch relativität*]. Çağdaş mantıkçı pozitivist †Quine tarafından öne sürülmüş olan ve varolanların benimsenen dile ya da teoriye göreli olduklarını, neyin varolduğunun, ancak bir teori bağlamında söylenebileceğini, varolanların belirleyicisinin teorik ya da kavramsal çerçeve olduğunu savunan görelilik anlayışı için kullanılan terim.

Öte yandan, teorik ya da kavramsal çerçeveye bağımlı ya da göreli olan varlığa; veya bilginin konusunu oluşturan, bili-

nen, tasarımlanan, üngelenen, algılanan epistemolojik nesneden farklı olarak, dış dünyada gerçekten varolan nesneye; epistemolojik nesnenin dış dünyadaki karşılığına; varoluşu öznenin bilgisine, bilme faaliyetine bağlı olmayan nesneye ontolojik nesne adı verilir.

ontolojik kanıt [İng. *ontological argument*; Fr. *preuve ontologique*]. Tanrı'nın varoluşunun en yüksek ya da en yetkin varlık olarak Tanrı tanımından zorunlulukla çıktığını gösteren kanıt ya da delil.

Diğer Tanrı kanıtlarından, hiçbir tecrübî veriye dayanılamak, başka Tanrı kanıtlarının dünyanın ve dünyadaki nesnelerin ve organizmaların doğasına ilişkin gözlemlere dayandığı yerde, gözleme hiç yer vermeyip, tümüyle akla dayanmak bakımından farklılık gösteren ontolojik kanıtta, Tanrı'nın varolduğu sonucu, gözlemden önce, gözlemden bağımsız bir biçimde, yetkin bir varlık olarak Tanrı tanımından çıkarsandığı için, bu kanıta aynı zamanda *a priori* kanıt adı verilir.

Yani, bu kanıtta Tanrı'nın varolduğu sonucu, yetkin bir varlık olarak Tanrı tanımından, bir üçgenin iç açılarının toplamının 180 derece olduğu sonucu, üçgen tanımından nasıl deneyimden bağımsız bir biçimde, *a priori* olarak ve zorunlulukla çıkıyorsa, öyle çıkar. Kanıt ilk kez, Aziz †Anselmus tarafından öne sürülmüş, kanıtın farklı bir versiyonu ise, daha sonra †Descartes tarafından ortaya konmuştur.

Kanıt, 'Tanrı' yerine, mutlak olarak yetkin olan bir varlıktan söz edebileceğimizi söyler, çünkü Tanrı'nın yetkin bir varlık olduğu inancı, tektanrıcı dinlerin ilk ve en temel ilkesidir. Bundan sonra, 'mutlak olarak yetkin varlık' kavramının ele alınıp incelenmesi durumunda, kavramın atıf yaptığı, işaret ettiği şeyin varolmasının zorunlu olduğunun kolaylıkla anlaşılacağı belirtilir. Zira, 'mutlak olarak yetkin bir varlık'la, tam ya da mümkün tüm niteliklere sahip bir varlık anlatılmak istenir. Bu nitelik ya da özelliklerden biri de, varoluştur. Bu bağlamda, mutlak olarak yetkin olan, fakat varolmayan bir varlık kavramının kendi içinde çelişik bir kavram olduğunu söyleyebiliriz.

Çünkü varolmamak, 'mutlak olarak yetkin olmamak' demektir. Bu durumda, yalnızca zihinsel bir kurgu ya da fiksiyondan ibaret bir şey olacak olan mutlak olarak yetkin bir varlık, yetkinlik ya da tamlık kavramının temel bir ögesinden yoksun olacaktır. Kanıta göre, başka bir kavramı, bu kavramın gösterdiği şeyin varolduğunu düşünmeden tasarlamak olanaklıdır. Fakat 'mutlak olarak yetkin varlık' kavramının tanımı, zorunlu olarak yetkin bir varlığın varoluşunu gerektirir.

Ontolojik kanıta yöneltilen eleştirilerin en önemlisi, kanıtın varoluşu, herşeyi bilme ve gücü herşeye yetme gibi özellikler türünden bir özellik olarak görme yanlışına düştüğünü ileri sürer. Buna göre, varoluş, Tanrı'nın diğer özellikleri gibi, O'nun yetkinliğini meydana getiren özelliklerden biri değildir, fakat söz konusu özelliklerin varoluşu için zorunlu bir koşuldur. Yine, kötülük probleminin, yani dünyada birtakım kötülüklerin varoluşunun, ontolojik kanıta ya da kanıtın temelinde bulunan yetkin bir varlık olarak Tanrı tanımına zarar verdiği belirtilmiştir.

ontolojik tasarruf ilkesi [İng. *principle of ontological economy*; Fr. *principe de l'économie ontologique*]. Yalnızca bireysel şeylerin ve olayların varolduğunu, genel kavramların gerçekliği olmadığını söyleyen 14. yüzyıl Ortaçağ düşünürü Ockhamlı William'ın varolanların sayısının, zorunluluk olmadıkça çoğaltılmaması gerektiğini dile getiren ilkesi: *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem.*

ontoloji olarak metafizik [İng. *metaphysics as ontology*; Fr. *métaphysique comme ontologie*]. Ünlü Yunan filozofu Aristoteles'in varlık olmak bakımından varlığa ilişkin araştırmadan oluşan metafizik anlayışına verilen ad.

Buna göre, bu metafizik 1 evrende varolan tikel varlıklara ilişkin araştırmadan farklı olarak, varlık olmak bakımından

varlığa, varlığın bizzat kendisine ilişkin bir araştırmadır. Aristoteles'e göre, metafizik, varlığı parçalayan ve onu belli yönlerden ele alan özel bilimlerden farklı olarak, varlığı bir bütün olarak ele alır ve varlığın ilk ilkelerini ve en yüksek nedenlerini araştırır. Aristoteles'in bu metafizik anlayışına göre, ilk ve temel anlamı içinde varlık, varlığın tüm diğer anlamlarının kendisine bağlı olduğu tözlerin varlığıdır.

O, bu bağlamda, †birincil tözlerle ikincil tözler arasında bir ayırım yapmıştır Bunlardan birincil tözler, bir madde ve formdan meydana gelen, ve 'şu' diye gösterdiğimiz bireysel, somut varlıklardır. Buna karşın, †ikincil tözler, 'bir özne hakkında tasdik edilen, fakat bir öznede mevcut olmayan' türler ve cinslerdir. Şu hâlde, †Aristoteles'in söz konusu metafizik anlayışının en önemli soruları, 'Varlık nedir?', 'Töz nedir?' ve 'Gerçeklik nedir?' türünden sorulardır.

2 Aristoteles'in söz konusu metafiziği, bir şeye ilişkin olarak, onun varolduğunu söylemenin ve varolmarun ne anlama geldiğini araştırır. Metafizik, bir şeyin değişme boyunca aynı kalan kimliğini korumak için hangi özelliklere sahip olmasına gerektiğine ilişkin araştırmadır. 3 Ontoloji olarak metafizik ezelî-ebedî ilk ilkeleri konu alan bir disiplindir. 4 Metafizik, ayrı, değişmez ve ezelî-ebedî bir varlığa ilişkin araştırmadır. Bu anlamda, Aristotoles'in ontoloji olarak metafizik anlayışı, dinî bir öğretiden bağımsız olarak geliştirilmiş olan bir teolojidir.

5 Metafizik, duyusal tözleri konu alan özel bilimlerden farklı olarak, duyusal olmayan, duyum yoluyla algılanamayan tözlere ilişkin bir araştırmadır. 6 Aristoteles'in söz konusu metafizik anlayışına göre, ne kadar töz ya da töz türü varsa, felsefenin o kadar dalı vardır ve metafizikte doğru olanın, felsefenin diğer dallarında yanlış olabilmesi söz konusu değildir. Yine aynı anlayışa göre, bizim bugün bilim adını verdiğimiz disiplinler arasında mantıksal bir bağ vardır.

Bundan dolayı, 7 metafizik, farklı bilgi türleri arasındaki ilişkilere, bu bilgi türlerinde kullanılan kavramların varolanlar için nasıl kullanılabildiğine ve onların ontolojik ve mantıksal statüsüne ilişkin bir araştırmadır. Buna göre, metafizik †tümellerin mantıksal ve ontolojik statülerini, tikelle tümel ve tümelle tikel arasındaki ilişkileri, birlik, enerji, değişme, form, matematiksel nokta, geometrik form, v.b.g., kavramları ele alır.

Aristoteles'in söz konusu metafizik anlayışının temelinde yer alan kabuller ise şunlardır: a) Böyle bir metafiziğin ortaya koyduğu tezler mutlak ve değişmezdir. b) İnsan varlıkları varlığın bizzat kendisini anlayabilir, varlığın kendisine nüfuz edebilir.

ontolojizm [İng. *ontologism*; Fr. *ontologisme*; Al. *ontologismus*]. 1 Mantıkla varlığın özdeşliğini ifade eden, mantıksal kategorilerden dolayımsız olarak gerçekliğin bizatihi kendisine giden felsefî yöntem; mantık ile varlığı uygunluk içinde gören, mantık ilkelerinin aynı zamanda varlık yasaları olduğunu dile getiren tavır, ve en genel olarak da, felsefenin yöntem ve ilkelerinin, öznede değil de, nesnede aranması gerektiğini savunan öğreti. †Aristoteles'le başlayan ve zihnimizin yapısı ile varlığın yapısı arasında bir özdeşlik bulan bu tavır, Yeniçağ'da İngiliz empiristleri ve özellikle de †Kant tarafından eleştirilmiş ve daha sonra, Aristoteles'ten beri felsefeye egemen olan mantık-varlık özdeşliği düşüncesinden vazgeçilmiştir. Ontolojizme karşı çıkan bu anlayışa göre, mantık ilkeleri varlık yasaları değil de, öznenin fenomenleri bilme kalıplarıdır.

2 19. yüzyılda, rasyonalist ve panteist eğilimleri ağır basan bir dinî-felsefî öğreti. İtalya'da, Fransa'da ve hatta ABD'de görülen ve rasyonel bir gerçekliği Tanrı'yla özdeşleştiren öğretinin, gerçek olanın rasyonel, rasyonel olanınsa gerçek olduğunu öne süren Hegelci felsefeyle önemli bir yakınlığı vardır.

ontoteolojik töz [İng. *ontotheological substance*; Fr. *substance ontothéologique*]. Ünlü Alman filozofu Martin †Heidegger'in, mutlak bir biçimde koşulsuz olan, varoluşu için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, ve dolayısıyla hem varlık, hem de değer bakımından ilk olan töze ya da varlığa verdiği ad.

Ona göre, Batı metafiziğini yaklaşık iki bin yıl boyunca yönlendiren temel inanç ya da kanaat, hem açıklayıcı ve hem de haklı kılıcı ya da normatif bir anlam içinde, temel ya da tümüyle gerçek olan bazı varlık ya da varlıkların var olması gerektiği inancıdır. Buna göre, tüm diğer varlık tür ya da düzeyleri nedensel olarak bu temel varlığa bağlıdır; tüm normlar ve değerlerin temeli de bu varlık ya da varlıklardadır. Heidegger'e göre, Batı düşüncesi ya da metafiziği bu türden temel varlıkları bulma, belirleme çabasından meydana gelmektedir; Platon'un İdeaları, Aristoteles'in Hareket Etmeyen Hareket Ettiricisi, Ortaçağ'ın Tanrı'sı, Hegel'in Geist'ı hep bu kapsam içinde değerlendirilmelidir.

onyedinci yüzyıl akılcılığı [İng. *seventeenth century rationalism*; Fr. *rationalisme de dix-septième siécle*]. 17. yüzyıl Kıta Avrupa'sında, Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi filozofların öğretilerini, genel felsefe anlayışlarını betimlemek için kullanılan terim.

Bu tür bir akılcılığı belirleyen inançlar, sırasıyla a) varlığa, varolana ilişkin bilgiyi yalnızca akıl yoluyla elde etmenin olanaklı olduğu inancı, b) bilginin tek bir sistem meydana getirdiği inancı, c) bu sistemin tümdengelimsel bir sistem oluşturduğu inancı, ve nihayet d) herşeyin açıklanabilir olduğu, herşeyin ilke olarak söz konusu tümdengelimsel sistem içine dahil edilebileceği inancıdır.

Onyedinci yüzyıl †akılcılığının en önemli özelliği, onun †Aristoteles'ten beri süregelen doğa anlayışından vazgeçmesidir. Rasyonalizm bu dönemde, doğal süreçlerin niteliksel değil de, niceliksel terimlerle ifade edilmek durumunda olan doğalarıyla açıklanmak durumunda olduğu görüşünü benimsemiştir. Gerçek olan, nesnelerin ölçülebilen niceliksel yönleridir.

17. yüzyıl akılcılığının söz konusu niceliksel varlık görüşüne ulaşmasında modern matematiksel fizik çok etkili olmuştur. Çünkü, Rönesans sonlarında hızla ilerleyen modern fizik, doğanın yapısını matematik kavramlarla kavrayabileceğimizi göstermiştir. Bu anlayışla öyle doğa yasalarına varılmıştır ki, bunlar kesin kavramlara dayanırlar; bu kavramlar da zihinden türetilmişlerdir, doğadan çıkarılmamışlardır. Demek ki, doğa ile akıl, nesne ile zihin arasında bir uygunluk vardır. Bu uygunluk da, onyedinci yüzyıl düşünürlerine göre, Tanrı'nın hem insan zihnine ve hem de doğaya aynı ilkeleri yerleştirmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Onyedinci yüzyıl akılcılığı, bilginin mükemmel örneği olarak matematiği görür. Bu dönemin üç büyük filozofundan en az ikisinin, yani Descartes ve Leibniz'in yalnızca bir filozof olmayıp, aynı zamanda büyük birer matematikçi olmaları rastlantı değildir. Bu filozoflar matematiği iyi temellenmiş, açık seçik ve bütünsel bir bilgi sisteminin gerçek örneği olarak görmüşlerdir. İnsanın rasyonelliğine, doğuştan getirdiği akıl gücüne büyük bir inanç besleyen Akıl Çağı düşünürleri, varolan herşeyi, dini bile akıl süzgecinden geçirmişlerdir.

o-önermesi [İng. *o-proposition*]. Klâsik mantıkta, tikel olumsuz önerme.

'Bazı insanlar ölümlü değildir' önermesi, söz konusu önerme türü için bir örnek meydana getirir.

operasyonalizm [İng. *operationalism*; Fr. *opérationalisme*; Al. *operationalismus*]. İşlemcilik. Bir kavramın anlamının bir dizi işlemle belirlendiğini; bilimsel bir fikir, kavram, terim ya da sembolün anlamının, onu anlamak için gerçekleştirilen bir dizi faaliyetle özdeş olduğunu; örneğin, uzunluğun yalnızca ölçü birimleri ya da ölçüm teknikleriyle tanımlanabilmesinde olduğu gibi, kavramların, uygulanmaları ya da kullanılmaları sırasında gerçek-

leştirilen işlemler aracılığıyla tanımlanabileceğini savunan görüş.

Önermeleri formel ve empirik önermeler olarak ikiye ayıran operasyonalizm, mantıkta ve matematikte geçen ve dilin sözdizimi, sentaks kurallarına uygun olarak kurulan formel önermelerin belli bir işlem temelinden yoksun bulunduğunu, oysa empirik önermelerin dilin sözdizimi kurallarına uyduktan başka, doğruluk ya da yanlışlıklarının bir dizi işlemle belirlendiğini savunur ve bu bakımdan †mantıkçı pozitivizme çok yaklaşır.

ordo cognoscendi. Bilgi düzeni ya da sırası anlamına gelen Yunanca terim.

Ordo cognoscendi varlık düzenini ya da sırasını ifade eden *ordo essendi*'den farklılık gösterir. Bunu, örneğin †Descartes felsefesinden bir örnekle açıklayacak olursak, onda bilgi düzeni bakımından önce benin geldiğini görüyoruz, çünkü o, kuşku yöntemiyle önce kendi varoluşunun bilgisine ulaşmış, daha sonra, sırasıyla Tanrı'nın ve dış dünya ya da maddenin varoluşunu kanıtlamaya geçmiştir.

Varlık düzeni bakımından ise, önce Tanrı gelir, zira ruh ve bedenden her ikisinin de yaratılmış tözler oldukları yerde, Tanrı yaratılmamış bir tözdür. Yani, Tanrı'nın bağımsız bir varoluşa sahip olduğu yerde, Tanrı tarafından yaratılmış olan ruh ve beden bağımlı bir varoluşa sahiptir. Bundan dolayı, varlık düzeni Tanrı, ruh ve madde sırasını izler.

organik birlik [İng. *organic unity*; Fr. *unité organique*]. Parçalarının fonksiyonları, bütün içindeki diğer parçaların fonksiyonlarıyla ilişkili olan; hiçbir parçası diğer parçalardan bağımsız olarak faaliyet gösteremeyen; bir parçasındaki bir değişmenin bütünü ve diğer parçaların fonksiyonlarını etkilediği bir bütünün birliği.

organizmacılık [İng. *organicism*; Fr. *organicisme*; Al. *organizismus*]. **1** Metafizikte, evreni canlı organizmayla analoji kurarak açıklama tarzı; evreni, parçalarının faaliyetlerine neden olup, düzen getiren bir bütünün fonksiyonuyla açıklayan görüş. Hayvansal yaşamın fonksiyon ve faaliyetlerinde, ruhu işe karıştırmadığı gibi, dirimsel bir ilke de kabul etmeyen görüş, bazı ya da tüm kompleks bütünlerin, organizmalara özgü sistematik birliğe sahip olduklarını savunan anlayış.

Organizmanın, kendisini meydana getiren parçaların bütün içindeki yerlerine bağlı olan varoluş ve doğalarından dolayı, herhangi bir mekanizma ya da parçaların toplamından farklı ya da daha fazla bir şey olduğunu savunan bu görüşe göre, yaşam ya da canlılık, organizmanın düzeninden veya sisteminden meydana gelir. Mekanizme ve dirimselciliğe karşıt bir görüş olan organizmacılık görüşü, bir bütün olarak evrene ve bu arada toplumsal kurumlara uygulanmıştır.

2 Sosyolojide, toplumu organik, biyolojik bir sistem olarak gören ve toplumun birim ve öğeleriyle biyolojik organ arasında bir koşutluk kuran yaklaşım.

İlk kez olarak İngiliz düşünürü Herbert Spencer'ın ortaya attığı, Alman sosyologu Schäffe ve çağdaş Amerikan sosyologu Parsons tarafından da savunulan bu görüşe göre, bir toplumdaki değişik toplumsal gruplar, insan vücudunun farklı organlarına benzer. Organik analoji olarak da nitelenen bu yaklaşım, toplumun yapısı ve işlevinin ancak ve ancak canlı organizmaların doğasıyla kurulacak analoji yoluyla anlaşılabileceğini öne sürer. Buna göre, doğadaki bir organizma gibi düşünülmek durumunda olan toplum, toplumsal yapısının evrimsel değişme yoluyla farklılaşması suretiyle, daha karmaşık hâle gelir.

Söz konusu toplum teorisinin karşısında, mekanist yaklaşım bulunmaktadır. Buna göre, organizmacı yaklaşımın toplumu insanî planlamadan bağımsız olarak varolan doğal bir fenomen olarak değerlendirdiği yerde, mekanist toplum görüşü toplumu, planlamaya dayalı insan yaratısı bir makine olarak görür. Öte yandan, organizmacı toplum anlayışının, toplumun siyasî müdahale yoluyla değiştirilemeyeceğine inandığı

için, tutuculukla birleştirildiği yerde, mekanist yaklaşım toplumsal düzende yapılacak bilinçli değişimleri öngören toplum mühendisliği anlayışıyla özdeşleşir.

organon. Aristoteles'in mantıksal denemelerinden oluşan diziye verilen ad.

Araç anlamına gelen *Organon* terimi, mantıkla ilgili kitaplarına, Aristoteles'in ölümünden sonra Peripatetikler tarafından verilmiştir ve bu adla da, mantığın kendi başına bir bilim, kendi içinde bir amaç, felsefenin bir parçası olmadığı, fakat felsefî ve bilimsel araştırma için bir araç olduğu anlatılmak istenmiştir. İngiliz düşünürü F. Bacon ise, kendi empirik araştırma aracı ya da yönteminin, tümevarım görüşünün, Aristoteles'in tümdengelimsel yöntemi ya da mantığından üstün olduğunu ifade etmek üzere, kitabına *Novum Organum* adını vermiştir.

Origenes. 186-232 yılları arasında yaşamış ve Hristiyanlığın kutsal üçleme, İsa'nın insanları kurtarmak üzere kendini feda etmesi, inayet ve cisimleşme gibi dogmalarını, felsefî bir görüşle ve hem akıl ve hem de iman ışığı altında sistemli bir şekilde açıklamanın zorunluluğuna ve önemine işaret etmiş olan düşünür.

Felsefesinde, Hristiyanlığı Yunan felsefesiyle kaynaştırma çabası veren Origenes, en büyük saygıyı, kendisinde kutsal üçlemeyi gördüğü Platon'a duymuştur. Nitekim, o, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesini, Platoncu ve Yeni-Platoncu düşüncenin etkisi altında, türümcü öğretiyle yorumlamıştır.

Yine, yaradılışın, Tanrı'nın ezelî olan maddeye biçim vermesinden meydana geldiğini öne süren Platon'dan ve diğer Yunan filozoflarından farklı olarak, Origenes, bir yandan Tanrı'nın maddenin de yaratıcısı, tam ve gerçek anlamda bir Yaratıcı olduğunu, diğer yandan da, biri diğerinin ardından gelen, ve hepsi birbirinden farklılık gösteren sonsuz sayıda dünya bulunduğunu öne sürmüştür. Dünyada kötülerle kötülüğün varolduğunu kabul etmekle birlikte, bu kötülüğün olumlu bir şey olmayıp iyiliğin yoksunluğu olduğunu, dolayısıyla Tanrı'nın bundan sorumlu tutulamayacağını öne süren Origenes, Tanrı'nın tüm ruhları nitelik bakımından aynı yarattığını, fakat varlığa gelmezden önceki günâhın onların beden içinde gizlenmeleri sonucunu doğurduğunu ve ruhlar arasındaki niteliksel farklılığın onların bu dünyaya girmezden önceki davranışlarından kaynaklandığını savunan öğretisiyle de ortodoks görüşten ayrılmıştır.

Ona göre, ruhlar bu dünyada irâde özgürlüğüne sahiptirler, fakat onların eylemleri özgür seçimlerinin yanında, Tanrı'nın, ruhların bir beden içine girmezden önceki davranışlarıyla orantılı olan inayetine bağlıdır.

Ortaçağ felsefesi [İng. *medieval philosophie*; Fr. *philosophie du moyen âge*]. Klâsik çağ ile modern çağ arasında kalan tarihsel dönemde söz konusu olan felsefe faaliyetine verilen ad.

Ortaçağ felsefesi, birçok bakımdan yanlış anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Ortaçağ, yeni matematiksel ve bilimsel düşüncelerden yoksun olduğu, kısır tartışmalarla boş ve temelsiz spekülasyonlardan oluştuğu gerekçesiyle, 'karanlık bir çağ' olarak nitelenmiştir. Bu bakış açısının bazı bakımlardan yanlış olduğu ortaya çıkmıştır, çünkü bilim tarihçileri, Rönesans'ın bilimsel düşüncelerinden bazılarının Ortaçağ düşünürleri tarafından ele alındığını göstermişlerdir. Yine, mantık tarihçileri, Ortaçağ filozoflarının mantık teorilerinin, modern kuramları kısmen önceledığini kanıtlamışlardır. Bundan dolayı, modern düşünce ve felsefenin, Ortaçağ felsefesinin tümüyle reddedilmesinden sonra başladığı görüşü, en azından yanıltıcı olmak durumundadır.

Ortaçağ felsefesi, İlkçağ felsefesiyle modern felsefenin tersine, dini öğretileri temellendirme çabası sergileyen, dinle ilgili olan, dinden etkilenmiş olan bir felsefedir. Bu dönemde din, günümüzde bilimin oynadığı rolü, çağımızda bilimin yerine getirdiği işlevi yerine getirmiştir. Tıpkı günümüzde, bir filozofun düşün-

celerini oluştururken zorunlu olarak eldeki bilimsel bilgileri dikkate alması, ulaşılan bilimsel bilgi düzeyinin filozofun düşünceleri üzerinde önemli ve belirleyici bir etkisi olması gibi, Ortaçağ'da da filozof, felsefî düşüncelerini dinî dogmalarla uzlaştırma çabası içinde olmuştur. Bununla birlikte, Ortaçağ'da felsefeyle din arasında söz konusu olan bu ilişki, tek yanlı bir ilişki olmaktan uzaktır. Felsefî düşünce dinden, dinin dogmalarından etkilendiği gibi, din de felsefî düşünceden yoğun bir biçimde etkilenmiştir. Buna göre, felsefe dine teorik bir çerçeve, felsefî bir temel sağlamıştır.

Ortaçağ felsefesi dini anlamlandırma ve temellendirme çabasında, ana düşüncelerinde, problemlerinde ve bu problemlere getirdiği çözümlerde, çoğu zaman Yunan felsefesine bağlı kalmıştır. Bu felsefede yapılan iş, daha çok Antik Yunan'ın düşünce dünyasını benimsemek ve Yunan felsefesinin temel kavramlarını işleyerek, inancı temellendirmek olmuştur. Öte yandan, Ortaçağ felsefesi benimsediği ve kendisine göre biçimlendirdiği felsefeyi, genellikle olmuş bitmiş, yetkin bir sistem olarak görmüştür. Buna göre, antik Yunan felsefesinin dinamik bir yapı sergilediği yerde, Ortaçağ felsefesi mutlak doğruları bulmuş olduğuna inanan statik bir felsefedir.

Ortaçağ felsefesinin iki temel konusu ya da problemi olup, bu felsefe iki dönemine ayrılır. Buna göre, Ortaçağ felsefesi, 1 nesnel gerçeklikler olarak tümeller problemiyle, 2 Tanrı'nın varoluşunu mantıksal delillerle kanıtlama konusu etrafında döner. Bundan dolayı, Ortaçağ felsefesi aynı zamanda 'Tanrı merkezli felsefe' olarak da betimlenir.

Dönemleri ise, a) Hristiyanlığın doğuşundan VIII. yüzyıla kadar olan Patristik felsefeyle, b) VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar olan †Skolastik felsefedir. Bunlardan †Patristik felsefe dönemi, putperestliğe karşı Hristiyan inancını savunmuş, ve daha sonra benimsediği Platoncu ve Yeni-Platoncu felsefeyle dini, putperestliğin ve gnostisizmin saldırıları karşısında korumaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Skolastik felsefe, daha çok Hristiyan kilisesinin temel dogmalarını, Aristoteles'in bilim ve felsefesine dayanarak temellendirme çabasından oluşur.

ortak onay kanıtı [İng. *common consent argument for God's existence*]. Bir inancın, daha doğrusu Tanrı inancının varlığından ve evrenselliğinden söz konusu inancın doğruluğuna geçen Tanrı kanıt ya da delil türü.

Tanrı'nın varoluşunu, tüm çağlarda, tüm kültürlerde evrensel bir Tanrı inancının varlığına başvurarak kanıtlama tavrı olarak ortaya çıkan ortak onay kanıtı, insan varlıklarında, her türlü eğitimden önce gelen, doğuştan ve hatta içgüdüsel bir Tanrı inancının varolduğunu, insan varlıklarının Tanrı'yı özlediklerini savunarak, bu evrensel Tanrı inancından Tanrı'nın varoluşunu çıkarsamaya çalışır.

orta Stoa [İng. *middle Stoa*]. Stoacılığın, Platoncu ve Aristotelesçi etkiler altında, Roma dünyasıyla temasın sonucunda ortaya çıkan ve M. Ö. ikinci yüzyıldan itibaren Rodoslu Panaethius ve Poseidonos tarafından temsil edilen yeni versiyonu.

orta terim [İng. *middle term*; Fr. *terme moyen*; Al. *mittelterm*]. Kategorik bir tasımda, her iki öncülde de yer alıp, sonuçta yer almayan ve sonucun nedenini veren, sonuçta belirtilen ilişkinin kurulmasını sağlayan terime verilen ad.

orta yol öğretisi [İng. *theory of mean*; Fr. *théorie du moyen*]. Aristoteles'in *dianoetik* erdemlerin karşısına geçirdiği ahlâkî erdemleri belirlemek üzere önerdiği yola ve bu yolla ilgili öğretiye verilen ad.

Buna göre, Aristoteles'in erdemli eylemin, iki aşırı uç arasındaki bir orta nokta olduğunu, ahlâkî erdemin, hem ifrattan ve hem de tefritten kaçınıp, farklı dürtülerin altedilmesine bağlı olarak kazanılan bir davranış tarzına karşılık geldiğini, örneğin cesaretin gözüpeklikle ödleklik, cömertliğin cimrilikle müsrif-

lik, ölçülülüğün, sefihlikle duyarsızlık arasındaki orta yola tekabül ettiğini savunan görüşü orta yol öğretisi olarak bilinir.

Ortega y Gasset, José. Avrupa akılcılığını belirleyen temel önkabullere şiddetle karşı çıkan çağdaş varoluşçu filozof.

Kültürel ve siyasî açıdan muhafazakâr biri olan Gasset, tıpkı diğer varoluşçu düşünürler gibi, insan söz konusu olduğunda, özün varoluştan önce geldiğini söyler. Ona göre, taşa bir varoluş verilmiştir, onun olduğu şey olması için çarpışması, mücadele etmesi gerekmez; oysa, insan, içinde bulunduğu her anda, varoluşunu yeniden yaratmak, özünü belirlemek durumundadır.

İlk ve temel olanın, düşünce değil de, yaşam olduğunu öne süren Ortega y Gasset, aklın yaşamın karşıt kutbunda bulunduğunu söylemiştir. Bu ikisi, yine de diyalektik bir karşıtlık içinde olmayıp, zorunlu olarak birlikte varolur. Öte yandan, yaşamı belirleyen varlık değil de, oluştur, gerçekleşme, bir doğrultuya yönelme, birtakım amaçlara ulaşma, değerleri hayata geçirmedir. Bundan dolayı, onun felsefesinde bir zaman boyutu olarak gelecek özel bir önem kazanır.

ortodoks [İng. *orthodox*; Fr. *orthodoxe*]. Genel görüş ya da uzlaşıma uygun olan, geleneksel inançlara aykırı düşmeyen inançlar; sapkınlık sergileyen, oluşturulmuş gelenek ya da çerçevenin dışına çıkan görüş veya öğretiye karşıt olarak, bir kurum ya da insan öbeği tarafından doğru bulunan ve kabul edilmesi istenen öğreti ya da görüş için kullanılan sıfat.

ortodoks Marksizm [İng. *orthodox Marxism*; Fr. *Marxisme orthodoxe*]. Marks'ın hümanizm ağırlıklı, ve daha çok yabancılaşmayla kapitalizm eleştirisi üzerinde yoğunlaşan verimli ve çok çeşitli görüşlerinin, onun ölümünden sonra, sistematik bir öğreti hâline getirilmesinin ve hatta dogmalaştırılmasının sonucu olan statik Marksist öğretiye verilen ad.

Ortodoks Marksizmin ortaya çıkışında iki faktörün çok büyük rolü olmuştur: 1 Marks'ın 1883 yılındaki ölümünden sonra, onun görüşlerini yorumlamak, popülarize edip yayınlamak dostu, araştırma arkadaşı ve malî destekçisi Engels'e kalmıştır. 2 Engels'in yaptığı bu iş, Marks'ın siyasî bir kütle hareketinin resmî öğretisi hâline gelmeye başlayan görüşlerinin politik etkisinin artmasıyla eşzamanlı olmuştur.

Söz konusu iki faktör, dikkatlerin Marks'ın kendi yazılarındaki karmaşık, dağınık ve hatta çelişik, fakat çok boyutlu bir biçimde geliştirilmeye elverişli öğelerin, tarihsel maddecilik ya da bilimsel sosyalizm adı altında, sistematik, fakat tek boyutlu bir biçimde geliştirilmesine yol açmıştır. İşte bu Marksizm, Marks'ın görüşlerinin Engels'in kendi bilimsel ve felsefî ilgilerine koşut olarak geliştirilmiş, basit, fakat katı, pozitivist ve determinist versiyonudur.

Lenin, Troçki, Stalin ve Mao gibi komünist lider ya da düşünürler tarafından geliştirilmiş olan Ortodoks Marksist gelenek diğer Marksist geleneklerden, şu hâlde, Marks'ı değil de, Engels'i ve ana metin olarak da onun *Anti-Dühring*'iyle Lenin'in *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm* adlı eserlerini temele almak bakımından farklılık gösterir. Bilgi teorisi bakımından naif bir tasarımcılığı benimseyen Ortodoks görüşe göre, kafalarımızın içindeki kavramlar gerçek şeylerin imgeleri, yansıma veya kopyalarıdır. Marksizmin söz konusu versiyonu, metafizik alanında mutlak bir maddeciliğin savunuculuğunu yapmış olsa da, klâsik maddecilikten, şeylerin gelişiminde, mekanizme karşıt olarak, diyalektik sürecin rolünü vurgulamak bakımından farklılık gösterir. Tek gerçeklik olan maddenin, mekanik değil de, nedensel ve determinist yasalara tâbi olduğunu öne süren ortodoks Marksizme göre, madde, niceliksel değişimlerin birikiminin yarattığı niteliksel değişimler yoluyla dönüşüme uğrar. Zihnin, bilinçte maddenin yansımalarını üreten bir

epifenomen olduğunu öne süren ortodoks Marksizme göre, madde zihni, doğrudan değil de, dolaylı olarak, toplum yoluyla belirler. Marksizmin bu versiyonu, toplumun da, kendi iç çelişkilerine son veren devrim niteliğindeki sıçramalar yoluyla diyalektik olarak geliştiğini söylerken, insan için özgürlüğün, toplumsal sürecin zorunluluğunun bilincinde olmaktan meydana geldiğini söylemiştir.

Olumsuz ve adaletsiz koşulların eseri olduğuna inandığı dini mahkûm eden Ortodoks görüş, ahlâk ve estetiğin, her ikisinde de tarihsel olmayan, ezelî-ebedî yasalar bulunmadığı için, toplum değiştikçe evrim geçirdiğini iddia etmiştir.

otomatizm [İng. *automatism*; Fr. *automatisme*]. Canlı bir organizmanın yalnızca bir makina olarak görülmesi gerektiğini, hayvanî ve insanî organizmaların fizik, kimya ve fizyoloji gibi bilimlerin yasalarına göre işleyen makinalar olduğunu savunan görüş. Descartes tarafından daha aşağı türden hayvanlar için öne sürülen ve daha sonra More'la Lamettrie tarafından benimsenen bu görüş, 19. yüzyılda epifenomenalizmle birleşmiştir. Hodgson ve Huxley gibi düşünürler tarafından öne sürülen ve insanın, zihin ya da bilincinin kendisine fazladan eklenen bir makina olduğunu savunan otomatizm türüne, bu çerçeve içinde *bilinçli otomatizm* adı verilir.

otokrasi [ben, kendi anlamına gelen Yunanca *auto* + güç, iktidar anlamına gelen *kratia*, İng. *autocracy*; Fr. *autocratie*]. 1 Anayasal sınırlamaları olmayan monarşik yönetim tarzı; Stalinist otokrasi örneğinde olduğu gibi, iktidarın sadece tek bir bireyde toplandığı rejim biçimi. 2 Kimi filozoflarda, örneğin Kant'ta, insanın kendi kendine egemen olması durumu, insanın doğal eğilimlerini kontrol altında tutabilmesi yeteneği

otorite [İng. *authority*; Fr. *autorité*; Al. *authorität*]. Toplumsal bir sistem içinde ortaya çıkan kurumsallaşmış ve meşrû güç; bu türden bir güce sahip olan birey.

Sosyologlarla sosyal psikologların sınıflamasına göre, farklı otorite türlerinden söz edilebilir. Bu otorite türlerinden biri olan *karizmatik otorite*, bir bireyin olağanüstü ya da dışı özelliklerinin sonucu olan ve yasal kurumlardan bağımsız olarak kazanılan bir otorite şeklinde tanımlanabilir. *Geleneksel otorite* ise, meşrûluğu ve gücünü toplumsal ve kültürel geleneklerden alan bir otorite türüdür. *Meşrû otorite*ye gelince, bu, toplumsal fonksiyonları düzenlemek ve denetlemek amacıyla yasa ya da hukuk tarafından kurulmuş olan otoritedir.

Buna karşın, *meşrû olmayan, yasal bir temeli bulunmayan otorite*, güç ve cebir yoluyla kazanılan ve ödül ve ceza sistemiyle sürdürülen bir otoritedir. Nihayet, belli bir alandan, bir bireyin uzmanlık bilgisine, sahip olduğu özel yeteneklerine, olağandışı kavrayışına bağlı olan bir otorite türü olarak *rasyonel otorite*den söz edilebilir. Rasyonel otorite, olumlu bir anlam içinde, başka bir yer ya da kaynaktan sağlanamayacak bilgi, yarar ve çıkarları elde etmek için kendisine başvurulan kaynak, olumsuz bir anlam içinde ise, gücü ve ağırlığıyla insan üzerinde etki yapan, insanların bağımsız araştırmadan vazgeçmelerine neden olan temel olarak ortaya çıkar.

otoriteryanizm [İng. *autoritarianism*; Fr. *authoritarisme*; Al. *authoritarismus*]. Yönetilenlerin yönetici ya da yöneticiler karşısında hiçbir hakkı bulunmadığını ya da önemsiz birkaç hakkı bulunduğunu ve yöneticilerin güç ve otoritesinin çok büyük olduğunu ve olması gerektiğini öne süren yönetim teorisi ve tarzı; bireyin haklarının devletle önderlerinin otoritesine tâbi olması olması gerektiği inancına dayanan sosyo-politik sistem.

Bu türden otoriter yönetim teorileri arasında Platon'un devlet anlayışı ve Burke'nin, Fransız Devrimi'nin insan hakları anlayışı karşısında, geleneği savunan görüşü yer alır. Sosyo-politik bir sistem ya da anlayış olarak otoriteryanizm, uzlaşımsal, orta sınıf değerlerine bağlanma, bir kişi ya da grubun

idealize edilmiş ahlâkî otoritesini benimseme, geleneksel ve uzlaşımsal değerlere zarar verenleri mahkûm edip şiddetle cezalandırma, öznel ve iıngesel düşünmeyle yaratıcılığa kuşkuyla bakma, bireyin kaderini belirlemede birtakım mistik öğelerin etkili olduğuna inanma, katı ve değişmez kategoriler içinde düşünme, gücü ve otoriteyi putlaştırma, güçlü-zayıf, önder-izleyici fikrini temele alma, insanî olana karşı kayıtsız kalma ve dünyada bir şeylerin kötü gittiğine inanma eğilim ve tavırlarını içerir.

Otoriteryanizm, ayrıca bir önermenin doğruluğunun, söz konusu önermenin belli bir otorite, yüksek bir değeri olan bir birey ya da bireyler öbeği tarafından öne sürülmüş olması olgusuyla belirlendiğini savunan görüşe, bireysel, özgür araştırma ruhuna karşıt olarak, bir otoriteye sorgusuz süalsizce bağlanmanın geçerli tek bilgi kaynağı olduğunu savunan anlayışa karşılık gelir.

ousia. Antik Yunan felsefesinde, özellikle de †Aristoteles'te hem †töz ve hem de töz anlamına gelen Yunanca terim.

Buna göre, *ousia* öncelikle, 1 töz, değişmez varlık, kalıcı gerçeklik; somut gerçeklikte söz konusu olan her tür değişmenin, doğadaki süreçlerin gerisindeki dayanak; 2 mantıkta, tüm kategorilerin temelinde bulunan töz kategorisi; birinci dereceden töz anlamına gelecek şekilde kullanılır.

Ousia, üçüncü olarak 3 öz, bir şeyin özsel doğası, bir şeyi her ne ise o şey yapan öz; bir türün üyesi olan şeyin gerçek doğası; birinci dereceden tözü şu ya da bu türün üyesi kılan öz ya da form; tümel kavrama karşılık gelen formel öğe ya da türsel öz anlamına gelecek şekilde ifade edilir.

Bu bağlamda, varoluşu duyulara dayanılarak bilinen birinci dereceden töze, şu diyerek gösterdiğimiz bireysel varlığa *ousia aisthetete* adı verilir.

Buna karşın, Ortaçağ felsefesinde, yaratılmış öze, bireysel insan ruhuna, bedene can veren, bedensel araçlar varolmaya devam ettiği sürece, duyusal nesneleri algılama gücüne sahip olan entellektüel öze, bedenden ölümünden sonra yaşamaya devam edeceğine inanılan tinsel töze *ousia gennete* denmiştir.

Oxford deontolojistleri [İng. *Oxford deontologists*; Fr. *déontologistes d'Oxford*]. Cambridge Platoncularıyla başlayıp, Kant'ın ödev ahlâkıyla gelişen deontolojik ahlâk anlayışının, yani ahlâkta, eylemlerin sonuçlarından çok, niyetin, motiflerin, ilkelerin önemli olduğunu savunan ahlâk görüşünün 20. yüzyıldaki bir grup temsilcisine verilen ad.

Oxford kökenli olup, özellikle Cook Wilson'dan etkilenen bu ahlâkçıların en önemlileri, H. A. Prichard ve David †Ross'tur. Söz konusu düşünürler, klâsik deontolojistlerden, kural değil de, bir eylem deontolojizmi savunmak, yani doğru ve yanlış olanın, ahlâkî ilkelerden çok, öncelikle eylemlerde sezildiğini, ahlâk yasalarının mutlak yasalar olmayıp, doğruluğa yönelen kurallar olduğunu öne sürmek bakımından farklılık gösterirler.

Oxford Üniversitesi [İng. *University of Oxford*; Fr. *Université d'Oxford*]. Ortaçağ Avrupa kültürüne yaptığı önemli katkıları bugün de sürdüren ünlü eğitim ve araştırma merkezi.

Onüçüncü yüzyıldan itibaren gelişen Oxford Üniversitesi, bu dönemde Avrupa'nın eğitim, bilgi ve kültür merkezi Fransa olduğu için, Paris Üniversitesinin biraz gölgesinde kalmıştır. En ünlü hoca ve araştırmacılarının başında Robert Grosseteste, Roger Bacon ve Duns Scottus'un bulunduğu Oxford Üniversitesinde, Paris Üniversitesine Aristotelesçiliğin damgasını vurduğu yerde, Augustinus felsefesinin oluşturduğu gelenekle empirizmin bir sentezi etkili olmuştur.

Ö

ödev [İng. *duty*; Fr. *devoir*; Al. *müssen, sollen*]. Mümkün ile zorunlu olanın, olması gerekenin olan, ideal olanın aktüel olan, aklın da doğal olan içine yerleştirilmesinin bir sonucu olan, birlikteliği. Bireyin eğilimleriyle, bu eğilimlerin kendisine tâbi olmak durumunda olduğu, otorite değeri taşıyan nesnel bir standart ya da norm arasındaki karşıtlıkta, söz konusu nesnel kontrol ya da standartın, bireyden, arzu, duygu ve eğilimlerinden bağımsız olarak yapmasını, gerçekleştirmesini istediği eylem ya da eylemler bütünü.

İfadesini vicdanda bulan ahlâk yasasının, yapmamızı ya da yapmamamızı buyurduğu şey. Kişinin insanî gına, yüceliğine, sorumluluğuna bakılarak gerçekleştirmesi (ya da gerçekleştirmemesi) istenen ve beklenen eylem ya da eylemler kümesi. Kişinin yapması gereken, yapma yükümlülüğü duyduğu şey. Kişinin arzularının, isteklerinin sonucunda yapma eğilimi duyduğu şeyden farklı olarak, ahlâkî bakımdan yapma zorunluluğu hissettiği şey. Bu çerçeve içinde, gerçekleştirilmek durumunda olan eylem ya da eylemlere *ödevin içeriği*, buna karşın bireyin bilincinin eyleme kazandırdığ pratik zorunluluk karakterine ise *ödevin formu* adı verilir.

ödev ahlâkı [İng. *duty based ethics*; Fr. *éthique de devoir*]. Ahlâkî bir eylemin doğruluğu ya da yanlışlığının, eylemin sonuçlarından bağımsız olarak, birtakım ahlâkî ödev ya da davranış kurallarını yerine getirip getirmemesi tarafından belirlendiğini, ahlâkta eylemin sonucundan çok, eylemin temelindeki ilke ve ödevin önemli olduğunu savunan, insanın, akıllı ve sorumlu bir varlık olarak, yerine getirmek durumunda olduğu birtakım ödevleri olduğu düşüncesinden hareketle, ahlâkın temeline ödevi yerleştiren ahlâk anlayışı.

Düşünce tarihinde deontolojik bir ahlâk anlayışı benimseyen büyük filozofların ilki, ünlü Alman filozofu Immanuel †Kant'tır. O, ahlâkta temel olanın, eylemin sonucundan çok, ahlâk yasasına saygı, ödev duygusu ve insandaki akıllı öze hitap eden ödevleri gerçekleştirme olduğunu söyler. Buna göre, ahlâkî bir eylemin gerisinde bir ilkenin bulunması, onun bir ödeve dayanıyor olması, eylemin kendisinden ve sonuçlarından çok daha önemlidir.

Kant'ın sonuçlar yerine ilkelerle ilgilenmesinin, ahlâkın temeline ödevi ve ödev duygusunu yerleştirmesinin en önemli nedeni, onun tüm insanların ahlâklı olabileceği konusundaki sarsılmaz inancıdır. Ona göre, insanlar yalnızca etki edebildikleri, kendi denetimleri altında bulunan şeylerden sorumlu tutulabilirler. Oysa, eylemlerin sonuçları, çoğu zaman, insanların denetleyebilecekleri alanın dışında kalır. Bundan dolayı, ahlâkî eylemin sonuçları önemli ve özsel değildir. Örneğin, deniz kenarındayım ve bir çocuğun boğulmak üzere olduğunu farkediyorum. Burada, benim ödevim, Kant'a göre, suya atlayıp çocuğu kurtarmaya çalışmaktır. Suya kendim için söz konusu olan boğulma tehlikesini düşünmeden atlıyorum, çocuğu kurtarmak için elimden gelen tüm gayreti gösteriyorum. Buna rağmen, çocuk, daha önce çok su yuttuğu için kurtulamıyor ve boğuluyor. Bu durum benim eylemimin ahlâkî değerine hiçbir şekilde gölge düşürmez. Eylemim, ahlâkî ödev duygusuna dayandığı için, ahlâkî bir eylemdir. Kant insanın, duyguları, tutkuları üzerinde de tam bir denetim sağlayamayacağını düşünür. Bundan dolayı, duygusal tepkiler de, ahlâk için bir temel oluşturamaz. Tüm insanlar için ahlâklı olabilmekten söz edilecekse,

ahlâk irâdeye, daha özel olarak da, insandaki ödev duygusuna dayanmalıdır.

Immanuel Kant, ahlâkî bir eylemin gerisinde yatan niyet ya da motifleri, maksim ya da ilke olarak tanımlar. Başka bir deyişle, maksim, eylemin gerisinde yatan, eyleme karar verdirten ilkedir. Bu ilkeler, insandaki ödev duygusunun ürünü olan ilkeler olmalıdırlar. O, akıllı insan varlıkları olarak, bizim birtakım ödevlerimiz olduğuna inanır. Söz konusu ödevler ise, 'Her zaman doğruyu söylemelisin!', 'Hiç kimseyi öldürmemelisin!' türünden kategorik olan ödevlerdir. Yani, bunlar insana, akıllı ve yüce bir varlık olduğu için, mutlak bir biçimde ve koşulsuz olarak yapmak zorunda olduğu şeyleri söyleyen buyruklardır. Bu buyruklar, onları yerine getirince, hangi sonuçların doğacağını dikkate almadan yerine getirilen buyruklardır. Onlar, insanlara belirli şekillerde eylemelerini söyleyen buyruklardır.

Nitekim, Kant ahlâkı kategorik buyruklardan oluşan bir sistem olarak görür. O, koşulsuz buyrukları, koşullu buyruklarla karşılaştırır. Hipotetik buyruk mutlak bir biçimde geçerli olmayan buyruktur. Örneğin, hipotetik buyruk 'Sana saygı duyulmasını istiyorsan, yalan söylememelisin!' diyerek, belirli bir amaca ulaşmak için ne yapılması gerektiğini söyler. Daha yalın bir biçimde ifade edildiğinde, hipotetik buyruk, örneğin 'Şöyle bir sonuca varmak istersen, şu şekilde eylemelisin!' der. Böyle bir buyruk, söz konusu sonuca ulaşmak istemeyenleri ilgilendirmeyeceğinden, Kant'a göre, herkes için geçerli bir buyruk olamaz. Oysa, koşulsuz buyruk tüm insanlar için buyurur. tüm insanlardan, insan oldukları için gerçekleştirmek durumunda oldukları ödevleri yerine getirmelerini ister.

ödüllendirme ve cezalandırma. İslâm felsefesinin, özellikle de bir Şiî itikat mezhebi olan Mutezile'nin temel ilkelerinden biri. Söz konusu ilke, insanın irâde özgürlüğü, yaptıklarından sorumlu olması, ahlâkın varoluşu ve Allah'ın adaletini temellendiren bir inanç olarak görülmüştür. Buna göre, Allah'ın iyilik yapan insanları ödüllendireceğini, kötülük yapanları ise cezalandıracağını önceden bildirmiş olması, insanın iyiliğe de, kötülüğe de kendi özgür irâdesiyle neden olduğunun ve Allah'ın adaletinin gerçek bir kanıtıdır.

öğecilik [Os. *unsur nazariyesi*; İng. *elementarism*; Fr. *élémentarisme*]. Kompleks, karmaşık fenomen ya da oluşumların, ancak ve ancak kendilerini meydana getiren en temel öğelere, basit ve ilkel parçalara indirgenmek suretiyle anlaşılabileceğini dile getiren felsefî bakış açısı için kullanılan terim.

Holizme, Gestalt felsefesine tümüyle karşıt olan bu yaklaşım indirgemecilik, atomculuk ve bireycilik tarafından temsil edilir.

öğrenme paradoksu [İng. *learning paradox*; Fr. *paradoxe de l'apprentissage*]. Platon'un *Menon* adlı diyalogunda öne sürülen, ve insanın, (onu zaten bilmekte olduğu için, araştırmaya gerek bulunmadığından) bildiği bir şeyi de, (neyi arayacağını bilmediği ve araştırma sırasında aradığı şeyi tesadüfen bulursa, onu tanıyamayacağı için) bilinmediği bir şeyi de araştırıp öğrenemeyeceğini iddia eden paradoks.

†Platon'un çözmek için, insanın bilgiye ilişkin araştırmada, bilgilenme sürecinde işe sıfırdan başlamadığını, bilginin doğuştan getirilen doğru inanç ve fikirlerin bilinç yüzeyine çıkartılmasından başka bir şey olmadığını ortaya koyduğu öğrenme paradoksu, Ortaçağ'da Tanrı'ya ilişkin bilgi için kullanılmıştır.

öjenik [İng. *eugenics*; Fr. *eugénique*]. Kökleri Platon'a kadar geri giden, fakat esas Francis Galton'un çalışmalarıyla ortaya çıkan, insandaki kalıtsal özellikleri iyileştirme ya da geliştirme uygulaması; insan türünün genetik potansiyellerini korumayı ya da iyileştirmeyi amaçlayan uygulamalı bilim.

ölçüt [Yun. *kriterion*; Os. *mısdâk, miyâr*; İng. *criterion*; Fr. *critérium, critère*; Al. *kriterium, merkmal*]. Herhangi bir yargı ortaya koymak, değer biçmek ya da ayırımda bulunmak için kullanılan ilke; kişiye, bir şeyin varolup olmadığını,

bir sözcüğün doğru kullanılıp kullanılmadığını, bir tümcenin doğru mu, yanlış mı, analitik mi yoksa sentetik mi olduğunu kesin sonuçlu bir biçimde bilme imkânı verecek ilke ya da kural; bir şeyi ölçme standartı ya da kuralı, bir şeyi yargılama yöntemi.

Buna göre, örneğin ahlâkın en önemli amaçlarından biri, bize eylemleri iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış, ahlâkî ya da ahlâksız diye sınıflama olanağı verecek ölçüt ya da ölçütler bulmaktır.

ölüm korkusu [İng. *fear of death*; Fr. *tanatophobie*]. İnsan varlıklarının, bu dünyadaki varoluşlarının son bulacağı gerçeği karşısında duydukları korku.

Buna göre, projelerimizin son bulacağı, sahip olduğumuz değer ve zenginlikleri yitireceğimiz, ontolojik bir güvensizlik yaşayıp, mutlak bir belirsizlik içine gireceğimiz gerekçesiyle, ölümden korkmanın rasyonel bir korku olduğunu savunan filozoflara karşı, İlkçağ'da Platon felsefe yapmanın ölmeyi öğrenmek, ölmeye hazırlık yapmak olduğunu söylemiştir. Hellenistik dönem düşünürlerinden Lukretius ve Epiküros ise, maddeci dünya görüşüyle ölümden korkmanın anlamsızlığını ifade etmişlerdir. Nitekim, bu filozoflar, ölümden sonra, hiçbir şey olduğumuz, veya ölüm varken biz, biz varken de ölüm olmadığı için, ölümde korkulacak bir şey olmadığını söylemişlerdir.

Hellenistik dönemin diğer bir okulunu meydana getiren †Stoacılık, ölüm korkusunun üstesinden ancak ve ancak ölümü sürekli olarak düşünmek suretiyle gelinebileceğini öne sürmüştür. Ölümü gereği gibi ve sürekli düşünmek ise, örneğin Seneca'ya göre, bizim doğanın ayrılmaz bir parçası olduğumuzu ve bize verilen rolü içtenlikle oynamamız gerektiğini anımsamakla eşdeğerdir.

Ortaçağ düşüncesi, ölüm korkusunun üstesinden gelinebileceğini söyleyen Hellenistik dönem düşünürlerinin tersine, ölümün insanın işlediği günahın cezası olduğunu, insanın ölüm korkusundan yalnızca Tanrı'nın inayetiyle kurtulabileceğini söyler. Modern felsefe ise, ölüm korkusu söz konusu olduğunda daha iyimser bir bakış ortaya çıkar. Özgür insanın bilgeliğinin, ölüm üzerine değil de, yaşam üzerine düşünmekte tezahür ettiğini söyleyen ve ölüm korkusundan, ölüm düşüncesini zihinden atmak suretiyle kolayca kurtulunabileceğini savunan †Spinoza gibi, Leonardo da Vinci de, tıpkı iyi geçirilmiş bir günü keyifli bir uykunun izlemesi gibi iyi yaşanmış bir hayatın ardından mutlu bir ölümün geldiğini söylerken, ölüm korkusunun sefalet ve mutsuzluğun eseri olduğunu iddia etmiştir. Aydınlanma düşünürleri, Bertrand †Russell ve pragmatistler tarafından da paylaşılan bu görüş, ölüm korkusunu ortadan kaldırmak için, insana mutluluk sağlayacak koşulların yaratılması gerektiğini ifade eder.

Yüzyılımızda Epikürosçu görüşü yineleyen †Wittgenstein'a göre de, ölüm, yaşamın bir parçası değil, fakat sınırıdır. Ölüm sırasında yaşamak diye bir şey söz konusu olmadığı, ölüm hayat içinde yaşanan bir tecrübe olmadığı ve geri dönüp ölüme bakmaktan söz edilemeyeceği için, ona göre, ölüm korkusu rasyonel bir korku değildir. Wittgenstein'ın bu görüşünün karşısında ise, bireyin ölümünün saçma ya da anlamsız olduğunu dile getiren varoluşçu ya da Schopenhauercı görüş yer almaktadır. Bunlardan †Schopenhauer'a göre, ölüm korkusu karşısında yapılacak tek şey, bir irâdesizlik veya mutlak bir kayıtsızlık hâline ulaşmaktır. Varoluşçulara göre ise, ölüm korkusu, ancak yaşama anlam katmaya, bu yönde bir çaba içinde olmaya yarar. Dahası, Heidegger'e göre, ölüm gerçeğinin bilincinde olmak kişinin bireyselleşmesine, bireyselliğine anlam katmasına yardımcı olur. O, herkesin kendi başına ölmek durumunda olduğunu, kişinin ölümünün, bir başkası tarafından gerçekleştirilemeyecek yegâne şey olduğunu söylerken, bu gerçeğe gözleri kapamanın bireyselliği inkâr etmekle eşanlamlı olduğunu öne sürer.

ölümlücü [İng. *mortalism*]. Maddeci bir bakış tarzının sonucu olarak, insan varlığı öldüğü zaman, onun varoluşunun tümüyle ve gerçekten sona erdiğine, ölümle birlikte, insan için herşeyin bittiğine inanan, bedenin ya da vücudun ölümünden sonra başlayacak bir varoluş düşüncesine, ruhun ölümsüzlüğü inancına şiddetle karşı çıkan kişi.

ölümsüzlük [Os. *lâyemutluk*; İng. *immortality of the soul*; Fr. *immortalité de l'âme*; Al. *unsterblichkeit der seele*]. Yaşamın hiç sona ermeyen sürekli varoluşu, ölümden sonra söz konusu olan kişisel hayat. Hayatın ölümden sonra da devam etmesi durumu, ölümden sonra da varolacağımıza duyulan inanç olarak ölümsüzlük, ölümün biz insanlar için son durak olmadığı, fakat yeni bir seyahatin başlangıcı olduğu görüşünü, ruhun ya da insan kişiliğinin, ölümden sonra, belli bir biçimde varolduğunu, varolmaya devam ettiğini öne süren öğretiyi tanımlar.

Beden ve ruh gibi iki ögeden meydana insan varlığının özsel bileşeninin ruh olduğunu, ölüm geldiğinde, ölenin yalnızca beden olduğunu öne süren bir inanç ya da anlayış çerçevesi içinde ifadesini bulan ölümsüzlük, ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi 1 ruhun, beden öldükten sonra, varolmaya devam etmesinden oluşan *zamansal ölümsüzlük*tür. Buna karşın ikincisi, 2 ruhun, bedenin ölümünden sonra, zamandışı bir varlık statüsü kazanıp, daha yüksek bir düzeyde varolmasından oluşan *ebediyete göçüş*tür.

Ölümsüzlüğü temellendirmek için, metafizik, ahlâkî ve bilimsel ya da empirik kanıtlar geliştirilmiştir. Bunlardan *metafizik kanıtlar*, ölümsüzlüğün ruhun kendi yapısından, yani onun basitliğinden, bedenden bağımsızlığından, çözülüp dağılmazlığından ileri geldiğini dile getirir. Aynı çerçeve içinde, ruhun ezelî ebedî doğrulara ilişkin bilgisinin, onun ölümsüzlüğü için bir kanıt oluşturduğuna işaret edilmiştir. Birtakım filozoflar ise, ruhun bedenden bağımsız, kendinden-kaim bir töz olduğunu, onun özünü yaratıcıdan aldığını ve ruhun basit, yüce, yetkin ve ölümsüz olduğunu dile getirmişlerdir.

Ruhun ölümsüzlüğü için getirilen *ahlâkî kanıtlar* ise, dünyada iyi ve kötü insanların bulunduğunu; dürüst davranmak, adil olmak için her türlü zorluğu, sıkıntıyı göze alan ahlâklı insanlar yanında, değer bilincinden yoksun kötü insanların da varolduğunu; ölümle herşeyin mutlak bir sona ulaşması durumunda, adaletli ile adaletsiz arasında hiçbir fark kalmayacağını; bundan dolayı, ölümsüzlüğün iyi ve ahlâklı bir yaşamın ödülü olarak söz konusu olduğunu ifade eder.

Ölümsüzlükle ilgili *empirik* ya da *bilimsel kanıtlar* ise, telepati, ruh çağırma, içe doğma, gözle görülür bir kaynak olmamasına rağmen sesler duyma, gelecekten haber verme ve parapsikoloji ile ilgili verilerden hareket eder. Bununla birlikte, son zamanlarda hem bedenli bir ölümsüzlük öğretisine, hem de bireysel ruhun ölümsüzlüğü öğretisine karşı çıkılmış ve ölümsüzlüğün yalnızca Tanrı'ya özgü olduğu öne sürülmüştür.

önbileşen [Os. *mukaddem*; İng. *antecedent*; Fr. *antécédent*; Al. *antezedent*]. Koşullu ya da hipotetik bir önermenin koşul bildiren ilk bölümüne, sonucun ya da ardbileşenin gerçekleşmesinin kendisine bağlı olduğu koşulu dile getiren ilk tümcesi.

önceden kurulmuş uyum [İng. *preestablished harmony*; Fr. *harmonie préétablie*]. Zihinle beden arasında nedensel bir ilişki bulunmadığını öne süren †Leibniz'in zihinle beden, ruhla madde arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere geliştirdiği metafiziksel teori.

Buna göre, yetkin bir bilgisi ve mutlak bir kudreti olan Tanrı zihinle beden arasındaki, nedenselliğe dayanmayan yetkin uyumu, tıpkı saatçinin bir dizi saati önceden, aynı zamanı gösterecek, aynı anda vuracak şekilde ayarlamış olması gibi, önceden hazırlamış, kurmuştur.

öncelik [Os. *tekaddüm*; İng. *anteriority, priority*; Fr. *priorité*; Al. *priorität*]. Bir şeyin başka bir şeyden, zamansal ya da mantıksal olarak önce olması, önce gelmesi durumunu; zaman düzeninde eski olanın, daha geriden gelenin; bilgi ya da

sınıflama düzeninde, sıralamada, nedenler dizisinde, ya da ayrıcalık bakımından ilk ya da geride olanın ontolojik, epistemoloji veya mantıksal hâlini gösteren deyim.

Buna göre, zaman düzeninde ilk olanın ya da önce gelenin, diğer şeyler karşısında zamansal önceliği, başka bir terim ya da önermenin kendisine bağlı olduğu, kendisinden çıktığı terim ya da önermenin ise mantıksal önceliği vardır. İlkeler ya da öncüller, bu çerçeve içinde, sonuçlardan mantıksal olarak önce gelir.

öncül [Os. *mukaddem*; İng. *premiss*; Fr. *prémiss*; Al. *vordersatz, prämisse*]. Doğru olan ya da doğru olduğu kabul edilen, ve belli bir sonuca ulaşan bir akılyürütmenin hareket noktasını oluşturan önerme; bir çıkarım için temel işlevi gören önerme. Bir akılyürütmenin sonuç dışındaki diğer temel bileşeni ya da öğesi.

Bir akılyürütmede, sonucun kendisinden mantık kurallarına uygun olarak çıktığı, sonuç için kanıt ya da dayanak işlevi gören, sonucu temellendiren önerme olarak öncül, gerçekten doğru olan ya da bir akılyürütmede belli bir sonuca ulaşmak için doğru olduğu kabul edilen, ve sonuç için gerekçe hâline gelen önermeyi ifade eder.

önerme [Lat. *propositio*; Os. *kaziye*; İng. *proposition, statement*; Fr. *proposition*; Al. *aussage, satz*]. Mantıkta, dilin sözdizimi kurallarına uygun olarak ve haber kipinde ifade edilmiş tümce, dilde ifade edilmiş yargı ya da inanç.

Kişisel düşüncelerimiz, yani belli bir süre boyunca başkalarına iletmediğimiz yargılar bile, kendisini iyi ifade edemeyen bir dil ortamında ortaya çıkar. Fakat, yargıların başkalarına açıklanabilmesi ya da başkalarıyla tartışılabilmesi, ancak önermelerin oluşturduğu ortam içinde olur. Bununla birlikte, önerme terimi, mantıktaki anlamından biraz daha geniş bir anlam içinde kullanılır. Buna göre, önerme terimi, yalnızca aktüel bir yargı ya da inancın sözel ifadesini değil, fakat aynı zamanda bir öneri ya da bir kabul veya yalnızca potansiyel bir yargının sözel ifadesini gösterir.

Öneriler ve kabuller, düşünceli ve eleştirel düşünen insanlar arasında, salt birer öneri ve kabul olmak bakımından önemli bir rol oynar. Yalnızca eleştirel düşünmeyen, kibirli bir insan, kafasının içindeki herşeyi, tanrısal bir ilham olarak değilse bile, tartışılmaz bir sezgi parçası olarak görür. Buna karşın, bir bilim adamının temel özelliklerine sahip olan eleştirel düşünen kişi, bu türden düşünceleri zihninde evirir çevirir, onları yalnızca öneriler, ya da kabuller ya da 'önermeler' olarak değerlendirir ve onları, eldeki verilerin ışığında tedbirle tahkik eder. Bütün bu öneriler, dilde ifade edildiklerinde, aynı zamanda önermeler olarak adlandırılırlar. Dahası, bir insanın sıkı sıkıya bağlanıp inandığı bir şeye, bir başkasının hiç inanmaması, buna karşın bir üçüncü kişinin de onu incelenmeye değer bir öneri olarak görmemesi, çok bilinen bir olgudur.

Şu hâlde, inanılan ya da inanılmayan, ya da yalnızca anlaşılan ve değerlendirilen bir düşüncenin dilde ifade edilmiş olan içeriği için önerme terimini kullanmak uygun ve yerinde olur. Başka bir deyişle, önerme terimimiz inanma öğesinden ya da anından soyutlanır ve doğru ya da yanlış olabilen bir tümceye, ona ister inanılsın isterse inanılmasın, veya yalnızca incelenme durumunda olsun ya da olmasın, önerme adı verilir.

Belli başlı önerme türleri şu şekilde sıralanabilir: 1 '*A A*'dır', 'Tüm üçgenler üç açılıdır' ya da 'Tüm dörtgenler dört kenarlıdır' türünden, doğruluğunu inkâr etmenin kişinin kendi kendisiyle çelişkiye düşmesiyle eşanlamlı olduğu, sözcüklerinin tanımları ve bir bütün olarak anlamları verildiğinde zorunlu olarak doğru olan *analitik önermeler*.

2 'Başım ağrıyor', 'Kendimi kötü hissediyorum', 'Korkuyorum' türünden,

insan varlıklarının kendi iç duyumları, ya da özel yaşantı ve hâlleriyle (duyguları, arzuları, acıları, sevinçleri, kişisel inançları, v.b.g.,) ilgili olan, kendi zihin hâlleri ya da iç yaşantılarımızı yalnızca kendimiz bildiğimiz için, (önermeyi kuranın dürüst olması koşuluyla) her zaman doğru olan *iç duyu önermeleri*.

3 İlk iki önerme türünden, dış dünyayı, dış dünyada olup biten bir şeyi betimlemek, ve dokunma, görme, işitme türünden duyuların ya da akılyürütmenin sonucu olmak bakımından farklılık gösteren *empirik önermeler;* bunlar, doğruluk ya da yanlışlıkları zorunlu olmayan önermelerdir.

4 Sonuncu önerme türü ise, *ahlâkî önerme* ya da ahlâkî bir anlamı, bir değer yargısı ortaya koyan olan önermelerdir. 'İnsan asla insan öldürmemelidir', 'Kürtaj kötüdür', 'Sokrates iyi bir insandır' önermelerini kendilerine örnek olarak verebileceğimiz ahlâkî önermeler, diğer önerme türlerinden, insan eylemlerinin ya da insanların karakterlerinin ahlâkıyla ilgili değer yargıları ve iyi, kötü, doğru, yanlış türünden ahlâkî terimleri içermek bakımından farklılık gösterirler.

önerme edimi [İng. *propositional acte;* Fr. *acte propositionel*]. Çağdaş dil filozoflarından J. †Searle'in teorisinde yer verdiği dört söz ediminden biri.

Buna göre, †Austin'in düzsöz edimi içinde incelediği gönderimde bulunma, atıf yapma ve yükleme edimlerini Searle önerme edimi başlığı altında incelemiştir. İşte bu bağlamda, konuşanın sözü, söylenim veya sözcelemiyle belirli bir şeye gönderme yaparak, ona belirli bir anlam içeriği yüklemesini sağlayan edime önerme edimi denir.

önermenin yapısı [İng. *structure of the proposition;* Fr. *structure de la proposition*]. Mantıkta, önermenin iki ya da üç öğeden oluşmasıyla belirlenen yapısı için kullanılan deyim.

Antik Yunan'da filozoflar, özellikle de Aristoteles, özne-yüklem formundaki önermeyi üç öğeye ayırmıştır. Buna göre, önerme bir özne, bir yüklem ve bu ikisini birbirine bağlayan bir bağlaç ya da kopuladan meydana gelir. Örneğin, 'Ahmet dazlaktır' önermesinde, 'Ahmet' öznedir, özelliklerin kendisine yüklendiği tözü gösterir, buna karşın 'dazlak' önermenin, Ahmet'e bir özellik yükleyen yüklemi ve nihayet 'dır' da özne ve yüklemi birbirine bağlayan kopüla'dır. 'Ahmet vardır' gibi varlık bildiren önermelerle, 'Gelmeniz gerekir' türünden kipsel önermeleri bu yapıya uydurmak oldukça güç olmakla birlikte, söz konusu yapı, tözlerle özellikleri arasında önemli bir metafiziksel bölmeyi ifade ettiği için, †Aristoteles felsefesine çok uygun düşmüştür.

Mantık alanında, pek ilerleme olmadan geçen uzun yılların ardından, gerçek bir devrim gerçekleştiren Frege'nin çalışmaları, önermenin yapısıyla ilgili yeni bir görüşe yol açmıştır. Özneyi yükleme bağlayan kopülayla (dır) varoluşsal 'dır' arasında bir ilişki bulunmadığı için, özne ve yüklemden oluşan önermeleri varlık bildiren önermelerden ayırmamız gerektiğini, dile getiren bu yeni görüş, özne-yüklem formundaki önermeleri, üç parçaya değil de, 'Ahmet' ve 'dazlaktır' gibi iki parçaya ayırır. Önerme, 'Ahmet'e dazlaklık yükler.

Varlık bildiren önermeye gelince, bu, özne-yüklem formunda ifade edilemez. Bunun için matematikteki değişken fikrine ihtiyaç duyarız. 'Ahmet vardır' önermesi bize, adı Ahmet olan bir şey bulunduğunu söyler.

önkabul [İng.*presuppositon;*Fr.*présupposition;* Al. *voraussetzung*]. Arzu edilen, istenen sonuca ulaşmak için varsayılması, doğru kabul edilmesi gereken önerme; çıkarım sürecinde belli bir sonuca ulaşma niyetiyle gerçekleştirilen kabul. Bir durumun, bir olayın, bir faaliyetin gerçekleşebilmesi, bir öğreti, teori ya da tezin geçerli olabilmesi için yerine getirilmesi, sağlanması gereken mantıksal olarak zorunlu koşul.

Buna göre, tümevarımsal akılyürütmenin geçerliliği, doğanın düzenliliği, dünyanın gelecekte de, şimdi ve geçmişte

olduğu gibi düzenli olacağı önkabulüne bağlıdır; aynı şekilde, varolan şeyleri türlere göre sınıflayabilmemiz tümellerin gerçekten varolduğu önkabulüne bağlı bulunmaktadır. Bellek de, geçmişe ilişkin bilgi ve kavrayışımızın zorunlu koşuludur.Aynı çerçeve içinde, †Kant'ın bilgi ve anlama yetisinin sentetik *a priori* ilkeleriyle ilgili öğretisinin Newton fiziğinin önkabullerini açıklama ve temellendirme, ödev ahlâkının da protestan ahlâkının önkabullerini haklı kılma çabasından başka hiçbir şey olmadığı söylenmiştir.

Öte yandan, insanî ilişkiler söz konusu olduğunda, kişinin karşısındaki bireyin de akıllı olduğunu ve kendisinin akla dayanan beceri ve faaliyetlerinden pek çoğunun onda da bulunduğunu varsayması ve bu durumu kuracağı ilişkiye temel yapmasına, *rasyonellik önkabulu* denir.

önsöz paradoksu [İng. *paradox of the preface*; Fr. *paradoxe du préface*]. Haklılandırma, gerekçelendirme ya da temellendirme problemi bağlamında ortaya çıkan bir paradoks türü.

Paradoksa göre bir yazar, akademik nitelikte bir kitap kaleme almaktadır. O, kitabında birçok iddia öne sürmekte ve sağlam gerekçelere dayandığı için, haklı olarak, öne sürdüğü bu iddiaların doğru olduğuna inanmaktadır. Fakat aynı yazar, bir yandan da, kitabındaki iddiaların tümünün birden, birlikte doğru olmadığına inanmaktadır. Onu, söz konusu inancında haklı kılan gerekçe ise, daha önce yazmış olduğu kitaplarla ilgili tecrübeleridir.

Buna göre, o, kitabının her iddiasını, doğruluğunu temellendirdiğine inanarak yazmış olmasına karşın, sonradan, bu iddialarından bazılarının doğru olmadığını görmüştür; ya da bazı iddialarının yanlış olduğunu, ona başkaları göstermiştir. Bundan dolayı, o, sorumlu bir yazar tavrıyla, şimdi yazmakta olduğu kitabında da, önceden fark edemediğini düşündüğü yanlışların var olduğuna inanır ve kitabının önsözünde okuyucunun dikkatini buraya çekerek, bu yanlışların sorumluluğunu üstlenir. Bu durum ise, bir paradoksa yol açar; çünkü önsözde olası yanlışlıkların sorumluluğunu üstlenir, fakat bir yandan da, kitabında öne sürdüğü her iddianın doğru olduğuna inanmaya devam eder, zaten doğru olduğuna inanmasa eğer, onları öne sürmez.

Öyleyse, paradoksa göre, yazar, aynı anda, hem iddialarının tümünün birden doğru olduğuna, hem de tümünün birden doğru olmadığına, haklı nedenlerle inanmaktadır. Paradoksun ortaya koyduğu büyük güçlük, yazarın hem *P* gibi bir önermeye ve hem de *P*'nin çelişiğine inanmasında haklı kılınmış olması, yani mantıksal bir çelişkiye inanırken, sağlam gerekçeleri olmasıdır.

önyargı [Os. *peşin hüküm*; İng. *prejudice*; Fr. *préjugé*; Al. *voreingenommenheit, vorurteil*] Bir kişi, bir görüş, ya da bir şey hakkında, belirli birtakım koşullara, olay, durum ve görüntülere dayanarak önceden edinilmiş ya da oluşturulmuş olumlu ya da olumsuz fikir.

Kişinin genellikle çevresinden, içinde bulunduğu ortamdan edindiği, düşünceyi engelleyen öznel hüküm olarak önyargı incelenme gereği duyulmadan benimsenen ve kişinin zihnine çoğu kez aldığı formasyon, eğitim ve çevre tarafından yerleştirilen düşünce ve sanıyı, belli bir şey, kişi, olay, düşünce, v. b. g., hakkında, yeterli bilgi ya da malûmat sahibi olmadan oluşturulan tavrın ürünü olan, olumlu ya da olumsuz kanaatı ifade eder.

Bu bağlamda, bir teze duygusal olarak bağlanmaktan, öncülleri, nesnel bir biçimde değil de, önyargılı olarak değerlendirmekten oluşan formel olmayan yanlışa *önyargı yanlışı* adı verilir.

örnekçilik [Os. *misâliyye*; İng. *exemplarism*; Fr. *exemplarisme*]. **1** Genel ve en bilinen anlamı içinde, varolanları, kendilerinin ilk örnekleri olan ezelî-ebedî gerçekliklerle açıklama anlayışı. Örneğin, Platon'un İdealar teorisi örnekçilik anlayışını çok iyi bir biçimde ifade eder. Bu anlayışta,

İdealar, duyusal dünyada gördüğümüz tüm nesne sınıflarının, ahlâkî niteliklerin, bağıntıların v b.g., ilk ve yetkin örnekleri olarak varolurlar. Duyusal nesneler, bireysel davranışlar, v.b.g., asıllarının, ilk örnek ya da arketiplerinin kopyaları olarak, onlardan pay almak suretiyle, her ne ise o olurlar.

2 Örnekçilik, aynı zamanda sonlu varlıkların, Tanrı'nın zihninde varolan asılların örnekleri olduğunu öne süren teolojik öğreti olarak ortaya çıkar.

örneklerle tanım [İng. *denotative definition*; Fr. *définition dénotative*]. Tanımlanan terim ya da sözcüğün kullanıldığı durum ya da örnekleri veren ya da sıralayan tanım türü.

örtük tanım [İng. *implicit definition*; Fr. *définition implicite*]. Formel dillerde, örneğin mantık ve matematikte, 'anlam postüla'larıyla yapılan tanım türü.

Buna göre, mantık ve matematik söz konusu olduğunda, belirtik olarak tanımlanamayan terimlere, formelleştirilmiş bir dilin *ilkel sembolleri* adı verilir. Her terimin bir anlamı olduğuna, dahası bu anlamı belirtmenin bir yöntemi olması gerektiğine göre, ilkel terimlerin de tanımlanabilir olmaları gerekir. Formel dillerde bu işi, o dilin aksiyom ve postülaları yapar. Buna göre, aksiyom ve postülalar, formel dillerde geçen ilkel sembollerin örtük tanımlarıdır.

ötanazi [İng. *euthanasia*; Fr. *euthanasie*]. Bir kişinin yaşamı, belirli koşullar altında, ağır ya da ölümcül bir hastalığın ya da rahatsızlığın sonucu olarak, tüm değerini yitirdiği, yaşanır olmaktan çıktığı, yaşamak kişi için ağır bir yük olup, dayanılmaz acılar verdiği zaman, acı çeken hastanın, ya kendisi ya da hekimler tarafından, acı vermeden öldürülebileceğini söyleyen öğreti ya da teori.

Yunanca 'iyi ölüm' anlamına gelen terim, günümüzde, ağır ve ölümcül bir hastalığa yakalanmış bir kimsenin dayanılmaz, tahammül edilemez bulduğu bir durumdan kaçış ya da kurtuluş yolu olarak 'kolay ölüm', 'acı çekmeden ölüm' anlamıyla sınırlanmıştır. Günümüzde ötanazinin yasallaşması için çalışanlar, ötanazinin temel insan haklarının ayrılmaz bir parçası olduğunu savunmakla birlikte, ötanazinin irâdî olması, yani hastanın seçiminin sonucu olması gerektiğinde ısrar etmektedirler.

öteki [İng. the *other*; *l'autrui*; Al. *ander*] 1 Konuşan, belli bir durumda bulunan kişiyle aynı nitelikte ya da doğada olduğu düşünülen kişi; 2 fenomenolojide, kişinin kendi görüntüsünü oluşturur, resmini çizerken söz konusu olan belirleyici etmen için kullanılan terim. 3 Erkeğin ötekisi kadın veya Batı'nın ötekisi olarak Doğu örneklerinde olduğu gibi, belli bir konum ya da varlığın karşıtı olan, onun tam karşı kutbunda bulunan konum ya da varlık.

†Husserl ve †Merleau-Ponty'de öteki, bilinçli özneye kendi dünya resmini ve bu resimdeki kendi yerini tanımlarken yardımcı olan, ona güç veren, bilinçli ve anlam aktaran varlıktır. †Sartre'da ise, öteki, dünya görüşümüzü, yaklaşımımızı bulandıran ve bizi bir nesne hâline getiren bir bakış şeklinde ortaya çıkar. Eserlerinde, bilinçli, sorumlu ve özgür özneye özgü varlık tarzı olan kendisi için varlığın öteki ile olan ilişkilerini inceleyen Sartre, bu ilişkilerin temelinde utanç ve aşk ilişkisiyle, özgürlükler arasındaki ilişkinin bulunduğunu belirtir

öteki için varlık [İng. *being for the other*; Fr. *l'être pour l'autrui*]. Varoluşçu felsefenin temel varlık kategorilerinden biri olarak, kendisi için varlığın, başka insanlarla olan ilişkilerinde, onların bakışlarının bir sonucu olarak, onlar için nesneleşmesi durumu.

Örneğin, Sartre'a göre, bilinçli özne ya da kendisi için varlık, Ötekinin bakışına tâbi olduğu zaman, onun özgürlüğünün nesnesi hâline gelir. Onu özne olarak algılarken, kendisi bir nesne hâline gelir. Bundan dolayı, Sartre'da, başkalarıyla olan ilişkiler, özne ile nesnenin, özgürlük ile şeylerin, kendisi için varlıkla kendinde varlığın karşılıklı bağımlılığının bir sonucu olarak, kaçınılmaz bir biçimde çatışmayla sonuçlanır.

öz [Lat. *essentia*; Os *mahiyet, nüve*; İng. *essence*; Fr. *essence*; Al. *wesen*]. **1** Bir şeyi, her ne ise o yapan, kendisi olmadan, o şeyin var olamayacağı şey, bir şeyi, başka bir şey değil de, her ne ise o şey yapan şey. Bu çerçeve içinde, öz, bir varlık, nesne ya da şeyin a) özsel ve zorunlu, tanımlayıcı özelliğini, b) bir şeyin, temel, ilk ve nihaî gücünü, ya da c) bir şeyin zorunlu iç bağıntısı ya da fonksiyonunu tanımlar. **2** Mantıkta, bir şeyin cins ve türsel ayırımı gözetilerek yapılan tanımında gündeme gelen öz, **3** epistemolojide, belirsiz bir yüklemin kendisi hakkında olumlandığı, varoluşunu tasdik ettiği şeyi tanımlayan, akılla anlaşılır karakteri ifade eder.

Öz, felsefe tarihinde, varoluşla karşı karşıya getirilmiştir. Buna göre, özellikle İlk ve Ortaçağ felsefesinin bakış açısından, bir özü olmayan bir şey varolamaz. Bu çerçeve içinde, bir şeyin özü, o şeyin varoluşundan bağımsız olarak düşünülen doğasıdır. Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, öz ve varoluş konusunu, Aristotelesçi çizgide ele alan ünlü Aquinaslı Thomas'a göre, cisimsel bir varlığın özü, madde ve formdan meydana gelen tözdür; maddî ya da cisimsel bir tözü gerçek bir varlık hâline getiren şey ise, varoluştur. Özü varoluşundan ayrı olan, varoluşu özünü aktüelleştiren veya gerçekleştiren sonlu hiçbir varlık zorunlu olarak varolmaz. Aquinaslı Thomas, öz ile varoluşun birbirini belirlediğini söyler. Buna göre, varoluş özü, kendisi sayesinde özün varlığa geldiği edim olma anlamında; öz de varoluşu, şu veya bu türden varoluş olma anlamında belirler.

Özün Varlık ve kavram arasında yer aldığını ve onların orta terimini meydana getirdiğini öne süren Hegel'den sonra, Husserl özü, bir nesnenin kendisini her ne ise o yapan, ve bu nesnenin herhangi bir özelliğinden önce, bu özelliği mümkün ve anlaşılır kılan zorunlu yapısı olarak tanımlamıştır. Oysa, varoluşçu felsefe, insan söz konusu olduğunda, varoluşun özden önce geldiğini savunur. Ortega y Gasset insanı taşla, Heidegger Dasein ya da insanı kullanılmaya hazır varlıkla, Sartre ise onu bıçakla karşılaştırırken, bu çerçeve içinde, insan dışındaki tüm bu nesnelerde özün varoluştan önce olduğu, yalnızca insanda varoluşun özden önce geldiği, insanın kendisini nasıl yapar ya da kurarsa öyle olduğu, onun özünü kendisinin belirlediği öne sürülür.

özbelirleme [İng. *identification*; Fr. *identification*; Al. *identifizierung*]. Bir şeyin, bir nesnenin, özdeşlik ilkesi gereğince, belli bir mekân ya da zaman kesiti içinde, kendi kendisiyle özdeş olduğunun belirlenmesi. Bir bireyin, bireysel bir varlığın, tikel bir nesnenin üyesi olduğu sınıf içine yerleştirilmesi ya da belirli bir kategori ya da kavramın kaplamına sokulması, tikel bir nesneyi bir kavramla belirleme, o kavramın gerçeklenmesi olarak görme.

özcülük İng. *essentialism*; Fr. *essentialisme*]. **1** Metafizikte, öze bir gerçeklik yükleyen, özün varoluş karşısında ontolojik bir önceliğe sahip olduğunu öne süren görüş. Tek tek somut nesnelerin kendiliklerinden birtakım doğal türlere ayrıldıklarını, her nesnenin üyesi olduğu türü ya da sınıfı kesin ve belirli çizgilerle diğer nesne türlerinden ayırd etmenin mümkün olduğunu, her varlığı ya da nesneyi belirli bir nesne türünün üyesi yapan bir öz bulunduğunu savunan öğreti. **2** Mantıkta, bazı özelliklerin bulundukları bireylerde zorunlulukla varolduğunu öne süren anlayış.

3 İlk ikisinin bir sentezi olarak, mantık ve metafizikte, özellikle Platon ve Aristoteles tarafından benimsenen, ve bir varlığın ya da nesnenin özünü, o nesneyi başka bir nesne değil de, her ne ise o nesne yapan, başka bir nesne sınıfının değil de, ait olduğu sınıfın üyesi yapan şey olarak tanımlayan görüş. Buna göre, insanı insan yapan öz, onun akıllı bir hayvan oluşudur. İnsanı öteki hayvan türlerinden ayırd eden başka özellikleri olsa da, insanın tanımlayıcı özelliği, özsel özelliği akıllı oluşudur.

4 Epistemolojide, tanımların varolan şeylerin özsel özelliklerini ortaya koyan önermelere tekabül ettiklerini, bu önermelerle dile getirilen tanımların geliştirilebileceklerini, söz konusu tanımların kavramların bilgisini verdiklerini, ve kavramsal bilgimizin tüm diğer bilgilerin temelinde yer aldığını savunan öğreti. 5 Bilim felsefesinde, bilim adamlarının bir fenomenin gerisindeki öz ya da gerçekliği keşfetmek, şeylerin doğasına entellektüel sezgi yoluyla nüfuz etmek suretiyle, doğru bilimsel açıklamalara erişebileceklerini, ve dolayısıyla bilimin özlerle ve bu özlerin doğru tanımıyla ilgili bir etkinlik olduğunu öne süren görüş. Çağdaş bilim filozofu Popper'ın siyasî, ahlâkî ve bilimsel ilerlemeye engel olduğunu söyleyerek, kendisine şiddetle tavır aldığı özcülüğün karşısında *metodolojik nominalizm* yer almaktadır. Sözcüklere ve sözcüklerin analizine önem vermek yerine, sözcükleri araç olarak kullanan metodolojik nominalizm, entellektüel faaliyetin amacının, bir nesnenin özünü ortaya çıkarmak değil de, davranışını betimlemek olduğunu öne sürer. Özcülüğun 'madde nedir?' ya da 'enerji nedir?' sorusunu sorduğu yerde, 'güneş enerjisinden yararlanmak nasıl mümkündür?' sorusunu sorar.

6 Felsefî antropolojide, varoluşçuluğa veya varoluş felsefesine karşıt olarak, insanın değişmez bir özü olduğunu, bir aslî, temel insan doğasının bulunduğunu öne süren görüş. 7 Eğitim alanında, disiplinin önemi üzerinde ısrarlı olan, öğrencinin uzun vadeli amaçlara yönlendirilmesini isteyen, öğrenme sürecinin özünün, belirli bir içeriğin özümlenmesinden meydana geldiğini savunan anlayış.

8 Feminist felsefede, dişilliğin, sadece değişen toplumsal örf, âdet ve uzlaşımların ürünü olmayıp, bazı temel bakımlardan doğa tarafından belirlendiğini öne süren görüş.

özdenetim [İng. *continence, self-control*; Fr. *continence*]. Kişinin kendisini güçlü tutkular karşısında ve cinsellik bakımından sınırlaması, kendi üzerinde mutlak bir egemenlik kurması, kendisini her türlü etkiden bağımsız olarak yönetip yönlendirmesi durumu. Ahlâkta, bireyin, akıldışı tutku ve bedensel arzularını aklın denetimi altına sokması hâli.

özdeş [Os. *aynı*; İng. *identical*; Fr. *identique*; Al. *identisch*]. Birbirleriyle tam olarak aynı özellikleri paylaşan, biri hakkında söylenebilen herşeyin eksiksizce diğeri için de aynen geçerli olduğu iki nesneden her biri için kullanılan sıfat.

Buna göre, birbirleriyle özdeş olan tüm nesneler, ve yine, birbirleriyle özdeş olan sınıflar, bir ve aynı sınıfın üyesidir. Öte yandan, *a* ve *b*'nin özdeş olması durumunda, *a*'nın, *b*'nin sahip olduğu tüm özelliklere, *b*'nin de, *a*'nın tüm özelliklerine sahip olduğunu dile getiren ilkeye özdeşlerin ayırd edilemezliği ilkesi adı verilir.

özdeşlik [Os. *aynîyet*; İng. *identity*; Fr. *identité*; Al. *identität*]. Aynılık, birlik, kendi kendisiyle aynı olma durumu. Öncelikle ve temelde, bir şeyin, başka herşeyden farklı, fakat kendi kendisiyle aynı olması durumu. Tam olarak, tümüyle aynı, özdeş olma durumu. İki şey arasındaki tam ve mutlak aynılık hâli ya da benzerlik ilişkisi.

Özdeşlik, bunun dışında iki nesnenin aynı olması olarak da anlaşılır ve bu çerçeve içinde *niteliksel özdeşlik* ve *sayısal özdeşlik* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan niteliksel özdeşlik, iki nesnenin niteliklerinin tam anlamıyla ortak ya da özdeş olmasını ifade eder. Buna göre, ayrı olmalarına ve zamanla mekânda ayrı yerler kaplamalarına karşın, nitelikleri tam olarak çakışan ve birbirlerine her bakımdan benzeyen nesneler, niteliksel olarak özdeştir. Öte yandan, niteliksel özdeşliğe ek olarak, mekân ve zamanda kaplanan yer de özdeşse, niteliksel olarak özdeş olduğu söylenen nesneler, sayısal olarak da özdeş, yani tek bir nesne olur. Buna göre, sayısal özdeşlik, bir şeyin kendi kendisiyle aynı olması anlamına gelir.

özdeşlik felsefesi [Os *ayniyet felsefesi*; İng. *philosophy of identity*; Fr. *philosophie de l'identité*; Al. *identitätsphilosophie*]. 1 Genel olarak, birciliğin bir türü olan, ve ruhla madde, özneyle nesne arasında bir ayırım yapmayıp, bunları farklılaşmamış bir birliğin özdeş öğeleri olarak değerlendiren felsefî öğreti.

2 Daha özel olarak da, öğretisi Spinoza'nın felsefesine çok benzeyen Alman düşünürü F. W. †Schelling'in metafizik sistemi. Tin ve doğanın özü itibariyle bir ve aynı olduğunu savunan Schelling, ne benin ne de ben olmayanın, varlığın en yüksek ilkesi olduğunu, bunlardan her ikisinin birden mutlak bir şeyde içerilen göreli kavramlar olduklarını belirtmiştir.

İdeal olanla gerçek olanın mutlak özdeşliğini dile getiren bu felsefeye göre, biz, herşeyin nihaî ve en yüksek temeli olarak Mutlak'a, akılyürütme yoluyla değil de, doğrudan ve aracışız bir entellektüel sezgiyle ulaşabiliriz.

özdeşlik ilkesi [Os. *ayniyet prensibi*; İng. *principle of identity*; Fr. *principe d'identité*]. İki şey arasındaki bir ilişkiyi değil de, bir şeyin kendisi olmasını dile getiren temel düşünce yasası, mantık ilkesi. Sözel olarak 'bir şey her ne ise odur' diye, mantıksal olarak da '*A A*'dır' şeklindeki bir önermeyle ifade edilen, diğer mantık ilkelerinin kendisinin bir türevi olduğu mantık ilkesi.

Varolan bir şeyin kendi kendisiyle özdeşliğini, ya da düşünülebilen herşeyin kendi kendisiyle aynı olduğunu dile getiren, düşünülebilen bir şeyin, nesne karşılığı olsun ya da olmasın, düşünülebilen diğer şeylerden ayrı ve bağımsız olduğunu ifade eden yasa.

Buradan hareketle, mantık dilinde '*A A*'dır' önermesine, *A*'nın, yani varolan ya da düşünülebilen bir şeyin, kendi kendisiyle aynı, ve kendisi dışında kalan herşeyden farklı olduğunu ortaya koyan önermeye *özdeşlik önermesi* adı verilir.

Yine aynı bağlamda, dünyadaki nesne ve varlıkların birbirlerine ne kadar benzer olurlarsa olsunlar, evrendeki her varlığın, her nesnenin, başka bir varlık ya da şeyden en azından bir bakımdan, örneğin mekânda farklı yerlerde bulunmak, farklı zamanlarda varolmak açısından farklı olduğunu, hiçbir iki şeyin, her bakımdan aynı olamayacağını, aksi takdirde iki şey olmalarının imkânsız olacağını dile getiren ilkeye *özdeşlikteki farklılık ilkesi* denmektedir.

özdeşlik teorisi [Os. *ayniyet nazariyesi*; İng. *theory of identity*; Fr. *théorie de l'identité*]. Zihin felsefesi kapsamında, çağdaş bir maddeci anlayış tarafından öne sürülen ve her zihinsel olay ya da hâlin, merkezî sinir sistemindeki fizikî-kimyasal-elektriksel bir olay ya da olguyla özdeş olduğunu dile getiren, bilincin empirik olarak beyinsel bir süreçle özdeş olduğunu öne süren görüş.

Fizikalizmin özel bir versiyonu olarak, zihinsel her olayın ya da her zihin hâlinin beynin belli bir hâliyle, ilke olarak saptanabilen fizyolojik, yani fiziksel bir olayla özdeş olduğunu; iki kişi zihinsel olan bir şeyi paylaştığı, örneğin güneşin sıcak olduğuna inandığı, her ikisi de felsefe öğrenmek istediği zaman, ortak olarak aynı beyin hâllerine ya da fizikî hâllere sahip olduğunu savunan öğreti.

özel [Os. *hususî*; İng. *special*; Fr. *spécial*; Al. *special, speciell*]. 1 Kişiye özgü olan; bir kimsenin kendisini ilgilendirenşey; 2 yalnızca bir türe ait olan, türle ilgili olan; 3 belli bir özelliğiyle ayırt edilen, kendine özgü birtakım özellikleri bulunan; 4 genele karşıt olarak, belirlenmiş, kesinlik kazanmış olan; 5 belli bir kategoriye özgü, belirli bir amaca yönelik olan; 6 ortak olmayan, ölçülerin dışına çıkan şey için kullanılan sıfat.

Buna göre, *özel terim*, bir cinsi ifade eden terimden farklı olarak, bir türü ifade eden terimdir.

özel dil [İng. *private language*; Fr. *langue privée*]. †Wittgenstein'ın, yalnızca kullananı için anlaşılır olan dile verdiği ad. Deyimleri, söz konusu deyimleri kullananın özel duyumlarına, yaşantılarına, psişik hâllerine gönderimde bulunan, bundan dolayı başkaları tarafından an-

laşılamaz olup, yalnızca deyimleri kullanan için bir anlamı olan dil.

Wittgenstein, felsefesinde özel dil terimini, herşeyden önce birtakım kurallar tarafından belirlenen ve yönetilen dilin özü itibariyle ortak olduğunu, ortak bir dili kullananların malı olduğunu, bundan dolayı özel bir dilin olamayacağını vurgulamak için, ikinci olarak da, klâsik İngiliz empirist geleneğinden gelen ve bir insanın doğrudan ve aracısız olarak yalnızca kendi ide ve duyumlarıyla tanıştığını, dolayısıyla kişinin bildiği şeylerin, özü itibariyle, fizikî nesnelerin kendileri değil de, başkaları için girilmez olan kişisel şeyler olduğu görüşünün yol açtığı fizikî dünyayı nasıl olup da bilebileceğimiz problemine işaret etmek için ortaya atmıştır.

özellik [Os. *hususiyet*; İng. *property*; Fr. *proprieté*; Al. *eigenschaft, eigentum*]. Bir şeyin sahip olduğu sıfat, yön, veçhe veya karakteristik. Bir şeyin salt kendisine özgü olmayıp, fakat kendisiyle aynı sınıf içinde yer alan diğer üyelere ek olarak, başka sınıfların mensuplarıyla da paylaşabileceği nitelik.

Özelliklerin ontolojik statüleri söz konusu olduğunda, †nominalizm sadece tikellerin varolduklarını, özelliklerin ya varolmadıklarını ya da tikel toplamlarına indirgenebilir olduklarını öne sürer. Buna karşın, †kavramcılık özelliklerin farklı olduklarını, fakat zihne bağımlı olduklarını, †realizm ise özelliklerin zihinden bağımsız olarak varolduklarını iddia eder.

özel mazaret yanlışı [İng. *phallacy of special pleading*]. Gündelik yaşamda, felsefî tartışmada, kişinin, bir eleştiri ya da düşünceyi karşıtı için kabul edip, kendisi için reddetmesinden, ya da karşıtı için reddedip, kendisi için kabul etmesinden oluşan formel olmayan yanlış türü.

özerklik [Yunanca ben, kendim anlamına gelen *autos* + yasa anlamı taşıyan *nomos*'un birleşiminden; İng. *autonomy*; Fr. *autonomie*; Al. *autonomie*]. 1 Politik anlamda, bağımsızlık; kendi kendini yönetme. 2 Ahlâkta, kişinin, kendi kendisini belirlemesinden, yönlendirmesinden, yönetmesinden oluşan ve her tür dış baskı ve zorlamadan bağımsızlıkla belirlenen hâli; bir insanın kendi kendisini belirleme gücü; kendisini tâbi olduğu bir ahlâk yasasının koyucusu olarak görebilmesi yeteneği.

Özerklik kavramı, †Kant'ın ahlâk felsefesinin en temel kavramlarının başında gelir. Özerklik, ona göre, kişi, ahlâkî özne dış etkilerden bağımsız olarak, bir ahlâk yasasına duyulan saygıyla, ahlâkî bir tarzda eylemeye karar verdiği zaman söz konusu olur. Kant özerklik kavramını, Rousseau'nun halkı hem egemen ve hem de uyruk olarak gören, insanların sadece bizatihi kendilerinin koydukları yasalara tâbi olacaklarını ifade eden siyaset teorisinden almış ve insanın nasıl olup da aynı anda bir ahlâk yasasına tâbi olur, ahlâklılığın gereklerini yerine getirirken, bir yandan da özgürlüğünü, insan olma onuru ve yüceliğini koruyabileceğini göstermek için kullanmıştır. Kant'ın ahlâk anlayışında, özerkliğin karşıtı *yaderklikliktir*. Yaderklik ise, kişinin ahlâk yasasının koyucusu olmaması, kendisine yabancı bir maksim ya da yasa veya kendi dışındaki güçler tarafından belirlenmesi, kendisine dışsal olan bir şeyle ilgili duyguları, beklentisi ya da korkusu tarafından harekete geçirilmesini ifade eder.

3 Özerklik, ayrıca bir disiplinin hiçbir şekilde başka bir disipline indirgenememesi, diğer alan ya da disiplinler karşısında mantıksal veya kavramsal bir bağımsızlığa sahip olması durumunu ifade eder. Örneğin, ahlâkın, metafiziğin de, doğa bilimlerinin de, sosyal bilimlerin de bir parçası olmadığı, ahlâkın bütün bu disiplinlerden hiçbir şekilde türetilmeyip, ayrı ve bağımsız bir disiplin olduğu anlayışı, ahlâkın özerkliğini ortaya koyar. Genellikle analitik ahlâkçılar ve sezgiciler tarafından savunulan bu görüş ahlâkın kendisine ait bir alanı olduğunu, metafizikten başka, fizik benzeri doğa bilimleri, psikoloji ve

sosyoloji gibi insan bilimleri karşısında da kavramsal bir bağımsızlığa sahip bulunduğunu dile getirir.

4 Ve nihayet, özerklik sosyolojide ise, şu ya da bu determinizm türüne tâbi olmayıp, kendi amaçları, ilgi ve çıkarlarını ifade ederken, kendi kendisini belirleyen rasyonel toplumsal aktör için kullanılmaktadır.

özgeci egoizm [İng. *altruistic egoism*; Fr. *égoisme altruistique*]. †Egoizmle özgeciliğin zorunlu olarak çelişik olmadığını; tam tersine, kişinin kendi çıkarını ve iyiliğini gözeten bir bakış açısı ve eylem tarzıyla, başkalarının çıkarını ve iyiliğini gözeten bir bakış açısı ve eylem tarzının birbiriyle uyuşup, birbirini desteklediğini; başkaları için çaba gösterir ve çalışırken, kendi çıkarınızı da hayata geçirdiğimizi; başka insanların mutluluğu için çalışmanın bize mutluluk verdiğini; başkalarının mutsuzluğunun bizim mutluluğumuza gölge düşürdüğünü savunan anlayış.

özgecilik [Os. *diğergâmlık*; İng. *altruism*; Fr. *altruisme*; Al. *altruismus*]. İnsanlığı, insanları çıkar gözetmeden sevme, kişinin kendisini başka insanların ve toplumun refahına, genel iyiliğine adaması tavrı; başkalarının iyiliğini temele alan, diğer insanlara karşı iyiliksever, iyi niyetli, hoşgörülü ve yardımsever olmayı bir tavır olarak ön plâna çıkartan, 'başkası için yaşamak' formulüne göre davranmayı öneren ahlâk anlayışı; benciliğin ve †bireyciliğin karşısında yer alan bir görüş olarak, kişinin kendisini hiçbir çıkar gözetmeden, başkalarının ihtiyaç ve çıkarlarına adaması gerektiğini dile getiren öğreti.

Özgecilik işte bu çerçeve içinde, Fransız filozofu Auguste †Comte'ta, kişinin başkasını başkası için sevmesi, ve bu arada †yararcılıkta, kişinin başkasını, kendisi için, kendi iyiliği için sevmesi diye tanımlanmıştır.

Kişisel çıkarı temele alan, ahlâkı bile, kişisel çıkarlarımızın ancak ve ancak düzenli ve istikrarlı bir toplumda gerçekleşebileceğini, ahlâkî kuralların böyle bir toplum düzeni için gerekli olup, ahlâkî bir düzeni korumanın bizim yararımıza olduğunu savunarak, kişisel çıkarımıza bağlayan ahlâkî egoizme karşı çıkan özgecilik, ahlâka ilişkin bir açıklamanın ben sevgisine indirgenemeyeceğini, başka insanlara bizatihi kendilerinden, kendi değerleri için ilgi ve iyi niyet göstermenin ahlâkın önkoşulu olduğunu öne sürmüş ve başkalarına karşılığında hiçbir şey beklemeksizin yararlı olma, başkaları için kendi çıkarlarından özveride bulunma eğilimi ve tavrını ön plâna çıkartmıştır. Özgeciliğin temelinde, insanlara ve topluma karşı duyulan ödev duygusu ya da kişinin bencilliğinin ve bencil arzularının üstesinden gelip, ahlâkî bakımdan gelişme ve arınma arzusu bulunabilir.

özgeci yararcılık [İng. *altruistic utilitarianism*; Fr. *utilitarisme altruistique*]. Yararcılığın kurucusu Bentham'ın egoist hazcılığına karşı çıkan ve onun egoizmini özgeci kılmaya çalışan İngiliz düşünürü T. Carlyle'ın ahlâk görüşüne verilen ad.

Benthamcı görüşü bir tür domuz felsefesi olarak niteleyen Carlyle, onun 'en yüksek mutluluk' ilkesini, bizden ideallerimiz için kahramanlara yönelmemizi ve mutluluğumuzu ürettiğimiz değerde, yaptığımız işte aramamızı isteyen 'en yüksek soyluluk' ilkesiyle tamamlamaya çalışmıştır. Zihninsel ya da entellektüel hazların midenin hazlarından, kültürün hazlarının da duyumsal hazlardan çok daha önemli ve değerli olduğunu savunan düşünüre göre, Bentham'ın egoist hazcılığı ahlâkî bozulma ve çürümeyi hızlandırmış, hapishaneleri acımasız katillerle doldurmuştur.

özgür düşünce [İng. *hür fikir*; İng. *free thought*; Fr. *pensée libre*]. Dini inançlardan, batıl itikadlardan bağımsız olan ve otorite ya da otoritelere güvenmeyip, yalnızca bireysel araştırmanın sonucu olan düşünce türü; dinî ilkelerden bağımsız olup, dinin dogmalarıyla sınırlanmayan, mantık kuralları, bilimsel metodoloji ve epistemolojiye uygun olarak gelişirken, ilerlemesi için hiçbir sınır tanımayan düşünce, araştırma, bilim ve felsefe.

özgürlük [Os. *hürriyet*; İng. *freedom, liberty*; Fr. *liberté*; Al. *freiheit*]. Kişinin kendi kendisini belirlemesi, denetlemesi, yönlendirmesi ve düzenlemesi durumu. Bireyin kendisini, dış baskı, etki ya da zorlamalardan bağımsız olarak, kendi arzu edilir ideallerine, motiflerine ve isteklerine göre yönlendirmesi. Kişinin, başkalarının buyruk ve isteklerine göre değil de, kendi isteklerine göre davranabilmesi gücü.

Ahlâkî öznenin, kendi tercihlerine, akla dayalı kararlarına, irâdesinin buyruklarına göre eyleyebilmesi durumu. Varolan alternatif eylem tarzları arasında bir seçim yapabilme ve yapılan seçimin gereğini yerine getirebilme gücü. Kişinin, dış koşulları, psikolojik ve biyolojik yapısının belirlediği şartları aşmayı, aşabilmeyi başararak, kendi ideallerine, isteklerine ve hedeflerine uygun davranabilmesi durumu.

Bu çerçeve içinde, kişinin, ahlâkî öznenin, ya ahlâkî karar anında, ya da geriye bakıp düşündüğünde, kararının özgürce verilmiş bir karar olduğunu, aynı koşullar söz konusu olduğunda, pekâlâ başka türlü davranabilmesinin mümkün olduğunu görmesine, hissetmesine bağlı olan öznel duyguya *özgürlük duygusu* adı verilir. Kişinin, zorlamanın, baskının sonucu olmayan seçimlerde bulunduğu zaman, yaşadığı duygu olarak özgürlük hissi, aynı koşullar söz konusu olduğunda, başka türlü davranabilmenin mümkün olduğunu bilmenin yarattığı özgürlük sevincini, önümde her zaman alternatif eylem tarzlarının mevcut olduğunu, geleceğin, benim dışımda, benden bağımsız olarak belirlenemeyeceğini bilmenin yol açtığı duyguyu ifade eder.

Bu bağlamda, Kant'ın, özgürlük duygusuna yakın bir anlam içinde, irâdenin özgür olduğunun kanıtlanamayacağını, fakat ahlâk yalnızca özgürlükle mümkün olabildiği için, özgürlüğü bir postüla olarak öne sürmek gerektiğini ifade eden yaklaşımına *özgürlük postülası* adı verilmiştir.

Buna göre, Kant, insan irâdesinin özgür olduğunu kanıtlamayı düşünmemiş, fakat ahlâkî ödev ve yükümlülüğe ilişkin tecrübemizden dolayı, özgürlüğün varsayılması gereken bir ide olduğunu söylemiştir. Ona göre, ödevin ifade ettiği 'gereklilik'ten dolayı, insan irâdesinin özgür olduğu varsayılmalıdır: 'Yapmam gerektiğine göre, yapabilirim.' Başka bir deyişle, irâdemizin özgür olduğunu kanıtlayamasak bile, irâdenin özgür olduğunu kabul etme zorunluluğumuz vardır, zira özgürlük ve ahlâk öylesine ayrılmazcasına birleşmişlerdir ki, özgürlük, irâdenin, ahlâk yasası dışında, başka herşeyden bağımsız olması diye tanımlanabilir. Buna göre, bir insan, ödevini gerçekleştirme ya da ahlâkî bir buyruğu yerine getirip getirmeme özgürlüğünden yoksunsa, nasıl olup da sorumlu ya da birtakım ödevleri olan bir insan olabilir?

özgürlükçülük [Os. *hürriyetçilik*; İng. *libertarianism*; Fr. *libertisme*; Al. *libertismus*]. 1 Zorunlulukçuluğun karşısında yer alan ve insanın irâdesine mutlak bir özgürlük tanıyan, bilinçli insan eyleminin basit nedensel terimlerle açıklanamayacağını öne süren öğreti. İrâdenin, kişinin içinde bulunduğu psikolojik ve fizyolojik koşullar tarafından belirlenmediğini, insanın karakteriyle, onu eyleme yönelten güdüler ve insanın içinde bulunduğu koşullar arasında zorunlu bir ilişki bulunmadığını, insan irâdesinin çeşitli eylem alternatifleri karşısında seçme şansına sahip bulunduğunu, dış baskı koşullar ve zorlamalardan bağımsız olup, kendi kendisini belirlediğini öne süren anlayış.

2 Liberalizmin ilkelerini en uç noktaya taşıyan devlet karşıtı siyasî-iktisadî öğreti. Kökleri, bireyin yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarının önemi ve önceliği üzerinde büyük bir güçle duran İngiliz filozofu John †Locke'a kadar geri giden, ve devletin etki ve eylemine sınır getirirken, ihtiyaçların en iyi pazar mekanizmalarıyla karşılandığını ve çatışmaların en iyi pazarda çözümlendiğini öne süren aşırı liberal görüş. Görüş günümüzde R. Nozick ve F. A. Hayek gibi filozoflar tarafından savunulmaktadır.

özne [Yunanca 'dayanak', 'temel' anlamına *hypokaimenon*un Latincedeki muadili *subjectum*'dan; Os. *fail, zat, nefis*; İng. *subject*; Fr. *sujet*; Alm. *subjekt*]. 1 Mantık alanında, bir şeyin, yani bir nitelik, özelllik, karakteristik, yüklem ya da bağıntının kendisi hakkında tasdik ya da inkâr edildiği, evetlendiği ya da değillendiği şey. Buna göre, bir önermede, yüklemin bir özellik ya da niteliği gösterdiği yerde, özne bir özellik ya da niteliğin taşıyıcısını, o özelliğe sahip olan şeyi gösterir.

2 Metafizikte, İlk ya da Ortaçağ felsefesinde, 'orada' zihinden bağımsız olarak ve fiilen varolan şey. Anlamı töze oldukça yakın olan özne terimi, bu ikibin yıllık süre boyunca, dayanağı, dış gerçekliği ifade ederken, kendisinde niteliklerin bulunduğunun söylendiği varlık olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, bir ev, bir ağaç, v. b. g., özelliklere dayanak olan bağımsız bir †töz veya öznedir. Felsefede †Descartes'a kadar hâkim olan ve hatta onda dahi kullanılan bu terminoloji, öznenin bağlılaşığını, salt bir zihinsel içerik olarak evi de nesne diye tanımlar.

3 Özne ve nesne terimlerinin anlamı ınodern felsefenin başlangıcından itibaren kökten bir değişikliğe uğrar. Buna göre, özne artık algı, tasarım, izlenim, düşünce ve duyulara dayanak olan, düşünen, hisseden, bir şeylerin bilincinde olan şey olarak ben ya da zihin anlamına gelir. Nesne ise, söz konusu anlam içinde öznenin, yani bireysel bir zihin veya zihni olan bireyin dışındaki ya da ötesindeki varlıktır.

Bu modern özne, bilginin temeli olan rasyonel ve irâdî varlıktır. Özellikle postmodernist bakış açısına göre, doğa ile araçsal bir kontrol ilişkisi içine girmiş durumda bulunan özne akla, rasyonalite ve bilime güvenir. İnsanlığın geleceğine ve ilerleme imkânına iyimser bakan modern özne, aklı duyguların önüne koyar. Dahası, modern özne çalışkan, disiplinli ve sorumlu bir kişilik-tir. Kendine özgü acayip yanları olmayan özne geleceği plânlar, haz almayı erteler, siyasî projelere bağlanabilir ve ideolojik nitelikli amaçlar için çalışabilir.

Modern özne, irâde özgürlüğüne ve kişisel özerkliğe inanmakla birlikte, çoğunluğun görüşüne saygı göstermesini bilir. O genelin kolektif iyiliği adına kişisel çıkarlarını ikinci plâna atmaya hazırdır. Zira o, rasyonel kurallara, genel irâdeye, toplumsal uzlaşımlara, adil görünen standartlara saygı gösterir ve hakikat arayışının boşuna olmadığından emindir. Bu şekilde tanımlanan öznenin, kurmaca bir şey olduğunu öne sürerken, öznenin ölümünü yüksek sesle ilân etmekten geri durmnayan postmodernizme göre, özne bir maske, bir kurban, modernliğin kalıntısı, liberal hümanizmin icadı, özne-nesne ikiliğinin kaynağıdır. O eylemin, yazının ve ifade formlarının kökeni olmak bir yana, dildeki bir konum, bir söylem etkisinden ibaret olan bir şeydir.

öznel [Os. *nefsî, şahsî*; İng. *subjective*; Fr. *subjectif*; Al. *subjektiv*]. 1 Genel olarak, ben ve ben olmayan ayırımıyla birlikte, özne-nesne ikiliğinin bir sonucu olarak, öznenin dışındaki şeyler ve durumlarla değil de, özneyle ilgili olan şey, öznenin kendisine, kendi zihin hâllerine ilişkin dolayımsız deneyimi için kullanılan sıfat.

2 Bir ben veya zihin olarak tasarımlanan özneye ait olan; 3 dış dünyadan, nesnel temel veya kaynaklardan değil de, benden, zihinden, kişisel algılardan türeyen, kişisel yargılarımızın sonucu olan; 4 salt bilinç ya da zihinde varolan, fakat dış dünyada nesnel bir temeli veya doğrulaması olmayan; 5 bilen kişinin kendi bireysel deneyimlerine, duyum ve algılarına, kişisel tepkileriyle tarihine göreli olan; 6 doğruluk ya da geçerlilikten yoksun ve keyfî olan, kişisel bir tercih ya da beğeniyle ilgili bulunan; 7 kamusal değil de, özel ve kişisel olan şey ya da şeyler için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, zihin hâllerine, bilinçte yer alan veya olup biten şeylere *öznel fenomenler*, pozitif bilimin nesnel, kamuya ve tartışmaya açık nesnel doğrularına karşıt doğrulara, öznel varoluş alanıyla ilgili hakikatlere ise *öznel hakikatler* adı verilir. Buna karşın, kişi ya da öznenin kendi kendisinin bilincinde olan perspektif ya da bakış açısı, insanın algılarının daha ziyade onun algıları ve ihtiyaçlarıyla, algılayanın beklentileri ve öndeyileriyle belirlendiğini dile getiren algılama ilkesi *öznellik* diye tanımlanır. Nesnellikle karşı karşıya getirilen ve özellikle de pozitivist bir metodoloji tarafından ciddî bir eleştiri unsuru olarak değerlendirilen öznellik, varoluşçuluk ve hermeneutikte olumlu bir değer kazanmıştır.

öznelcilik [Os. *enfüsiyye, nefsâniyye*; İng. *subjectivism*; Fr. *subjectivisme*; Al. *subjektivismus*]. 1 Genel olarak, bir önermenin, ya da bir önermeler sınıfının doğruluğunun, bu önermeyi kuran kişi ya da kişilerin zihin hâlleri ya da tepkilerine bağlı olduğunu öne süren görüş.

2 Epistemolojide, nesnel, yani kişiden kişiye değişmeyen genel geçer bilgi imkânını yadsıyan, zihnin faaliyetini zihin hâllerinin bilincinde olmayla sınırlandıran tavır olarak öznelcilik, her tür bilginin kaynağında bilen kişinin öznel zihin hâllerinin bulunduğunu ve dış dünyaya ya da nesnel, zihin-dışı bir şeye ilişkin bilginin söz konusu zihin hâllerinden yapılacak bir çıkarıma dayandığını savunur.

Öznelcilik, yine bilgi felsefesinde, buna ek olarak, algı formlarıyla anlama yetisinin kategorilerinin öznel ve *a priori* olduğunu vurgulayan †Kant'ta olduğu gibi, deneyimin ya da tecrübenin oluşumunda, öznel etmenlere büyük bir önem veren anlayışı ifade eder. Bu görüşe göre, bilinen şey, bilen öznenin yapı kazandırdığı ve dolayısıyla yarattığı bir üründen başka bir şey değildir.

3 Bilim felsefesinde, bilimsel bilginin, bilim adamları tarafından kabul ve tasdik edilen özel türden bir inançlar sistemi olduğunu savunan yaklaşım.

Öznelci bilim anlayışı olarak da tanımlanan bu yaklaşıma göre, bilimsel bilgi, bireyin, bilim adamının birtakım araçlarla doğrulayabildiği özel nitelikteki inançlar takımından başka hiçbir şey olmayıp, bilimsel teoriler de bilim adamının mülkiyetindedir, yani bireyin zihninde varolur.

4 Ontolojide, nihaî gerçekliğin özne, eşdeyişle bilinçli zihin olduğu görüşü. İngiliz idealist düşünürü George Berkeley tarafından benimsenen bu görüş, maddenin, maddî dünyanın varolmadığını öne sürer. Veya gerçekten varolanın bilinçli zihin olduğunu öne sürdükten sonra, maddî dünyanın varoluşunu, varolmanın algılanmış olmak olduğunu savunarak, özneye tâbi kılar.

5 Ahlâkta ise, amacın haz ya da mutluluk gibi, öznel duyum ve hâllere ulaşmak olduğunu savunan anlayış. Öznelcilik burada, insan olmadığında, ahlâkî eylemlere yüklenen sıfatların da söz konusu olamayacağı düşüncesinden hareketle, insanlar ve insanların eylemleriyle ilgili ahlâkî yargıların, insan bireyinin onlar karşısındaki tepkileriyle, yani onları algılama biçimi ya da duyumsama tarzıyla veya onlar hakkında ne düşündüğüyle ilgili değişken kişisel yargılar olduğunu öne sürer. Nesnelciliğin karşısında yer alan bir görüş olarak öznelcilik, ahlâkî değerlerin, insanın duygu, tavır, tepki ve duygularının, arzu ve isteklerinin bir ifadesinden başka bir şey olmadığını, dolayısıyla dış dünyada nesnel bir temeli, zihinden bağımsız bir gerçekliği bulunmadığını savunur. Ahlâkî öznelcilik, buna göre, ahlâkî bir problem ya da çatışmayı çözmenin, ahlâkî yargı ya da değerleri oluşturmanın rasyonel ya da nesnel bir yolunun bulunmadığını iddia eder.

6 Estetikte, sanat eserinde estetik değerin kendisinden meydana geldiği nesnel bir nitelik bulunduğunu yadsıyan ve bir nesnenin estetik değerinin nesne ile estetik özne veya alımlayıcı arasındaki bir ilişkiden oluştuğunu söyleyen görüş.

öznelerarasılık [İng. *intersubjectivity*; Fr. *intersubjectivité*; Al. *intersubjektivität*]. 1 Genel olarak, toplumsal ilişkilerin karşılıklı olarak kurulabilmesi; insanların bilgi ya da yaşama dünyalarında deneyimledikleriyle ilgili olarak, mutlak bir nesnellik iddiasında bulunamasalar bile, mutabata erişebilmeleri durumu.

2 Biraz daha özel olarak da, salt öznel olmak, tek kişiye özgü bulunmak yerine, çok sayıda özneye ortak olma, birçok özne tarafından doğrulanma durumu; bir önermenin, hipotezin doğruluğuyla ilgili olarak genel bir uzlaşmanın söz konusu olması.

Buna göre, başka insanlara mecazlar ve analojiler olmadan, harfi harfine ve gerçekten anlaşılan sözcüklerle iletilen düşünce içeriği olarak bilimsel bilgi, doğruluk ve yanlışlığına, kendisini uygun koşullar içinde bulan herkesin karar verebileceği iddialardan oluştuğu için, özel ya da öznel bir bilgi değil de, özneler arası geçerli bir bilgi olmak durumundadır.

öznel idealizm [Os. *tasavvuriyei enfüsîyye*; İng. *subjective idealism*; Fr. *idéalisme subjectif*; Al. *subjektif idealismus*]. 1 Epistemolojide, bir öznenin sadece ve dolayımsız olarak kendi idelerini, kendi zihin hâllerini bilebileceğini savunan görüş. İlk kez olarak İngiliz empirist filozofu John †Locke tarafından öne sürülen bu görüş, esas George †Berkeley tarafından geliştirilmiş ve sonuçta, tüm empirist bilgi görüşlerinin en temel ilkesi hâline gelmiştir. Bu görüşe göre, bildiğimiz herşey son çözümlemede ideler adı verilen kendi zihin içeriklerimiz olup, bilgi insan zihninden bağımsız bir dış dünyanın değil de, insanın kendi zihin hâlleri, içerikleri ve zihinsel süreçlerinin bilgisidir.

Aynı görüşün Alman filozofu Immanuel Kant'taki versiyonu, bildiğimiz şeyin, gerçekliğin bizatihi kendisi değil de, zihin bilgide kendi içkin küresinin dışına çıkabildiği için, özneye bağlı fenomenler, zihin tarafından inşa edilmiş ya da kurulmuş olan şeyler olduğunu öne süren öğretiye tekabül eder.

2 Ontoloji ya da metafizikte, gerçekten varolanın sadece ideler ve idelerin taşıyıcısı zihinler olduğunu, ideler ve zihinler dışında hiçbir şeyin varolmadığı görüşü. Öznel idealizmin yukarıda 1. şıkta geçen epistemolojik anlamının ontoloji alanındaki mantıksal sonucu olan bu görüşe göre, yalnızca dolayımsız olarak algılanan ideler ve bu idelerin dayanağı olan bireysel zihinler gerçekten varolur. Dünyanın duyularımız aracılığıyla algılanan niteliklerinin algılayan özne ya da zihne bağlı olduğunu öne süren öznel idealizm, dış dünyadaki nesnelere ilişkin doğru bir analizin, ya Berkeley örneğinde olduğu gibi, maddî bir nesnenin ya da cismin, Tanrı'nın ya da Tanrı tarafından yaratılmış insan zihninin idelerinden başka hiçbir şey olmadığını ortaya çıkardığını savunur, eşdeyişle maddî cisimleri öznedeki izlenim komplekslerine indirger veya Kant örneğinde olduğu gibi, maddî dünyadaki cisimlerin zihin tarafından kurulan fenomenler, zihinlerimizin belli bir türden yapım ya da konstrüksiyonları olduklarını öne sürer.

öznenin ademimerkezileşmesi [İng. *decentralization of subject*; Fr. *décentralisation du sujet*]. Öznenin, †'çıkış noktası olarak öznellik'i benimseyen, insan aklının kendi inançları, değerleri ve kararlarından sorumlu olduğunu dile getirirken, bilinçli özneyi bilgi, varlık, ahlâk ve siyaset felsefesinin merkezine yerleştiren modern felsefenin yaklaşık olarak 200 yıllık bir egemenliğinin ardından, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, merkezdeki konumundan uzaklaştırılması süreci.

†Descartes'ın bilen özneyi bilginin ve varlığın temeli yapmasından, †Kant'ın bilen özneyi en yüksek derecede önemli bir yere oturtmasından, onu hem gerçekliğin özsel yapısından ve hem de ahlâk yasasından sorumlu tutmasından ve uzun yıllar boyunca hâkim olan ahlâkî †bireycilik ve siyasî liberalizmden sonra, modern özneyi merkezdeki konumundan uzaklaştıran antihümanist hareketin

en önemli uğrakları şöyle sıralanabilir: 1 Kant'ın öznesini kollektifleştiren, öznenin elindeki otoriteyi ondan alıp, Geist'a, Mutlak'a veren †Hegel. 2 Hegelci idealizmin tarihselleşmiş öznesini maddî bir zeminin üzerine oturtan, †kapitalizmin yaratıcı ve müteşebbis öznesinin imtiyazlarını ondan alıp, kollektif bir tarihsel özneye, kapitalist üretim tarzı içindeki konumu nedeniyle kapitalizmi yıkma ve doğru bilince erişme amacına yönelen proletaryaya aktaran Marks. 3 'Sabit tözsel bir ben' düşüncesinin tam bir kurgu ve yanılsama olduğunu söylerken, modern özneyi sorgulayan, öznenin bilinçten yoksun, söz dinleinez, kindar ve güç isteyen biri olup, bastırılmış bir güç istemini dışa vurduğunu öne süren Nietzsche. 4 Bilinçdışı kavramını geliştirirken, bilincin zihinsel hayatımıza ilişkin olarak sadece kısmî ve çarpıtılmış bir görüş sağladığını öne süren ve dolayısıyla, öznenin bütünüyle şeffaf olan bir bilince eşit olduğu Kartezyen ilkesini çökerten Freud.

5 Epistemolojide özneye ayrıcalıklı bir yer ve önem verilmesinin metafizikte dünyanın indirgeyici bir tarzda nesneleştirilmesine tekabül ettiğini söylerken, nesneleştirmeyle araçsal düşünme ve teknolojinin yıkıcı hâkimiyeti arasında bir bağ kuran ve dolayısıyla, epistemolojiden vazgeçip, ontolojiyi temele koyan; şeylerin değerini bir özne tarafından değerli bulunma statüsüne indirgeyen bir değerler felsefesine şiddetle karşı çıkan †Heidegger. 6 Öznenin ontolojik bakımdan ikincil olduğunu öne sürerken, onun anlama veya dilin kuşatıcı ortamından çok daha az önemli olduğunu belirten ve dolayısıyla, öznenin, anlama ve dilin öznelerarası ortamında varolduğunu söylemek suretiyle, dikkati öznenin kendisinden öznelerarasılığa kaydıran Gadamer.

7 Öznenin varlığa sadece ötekinden sorumlu bir varlık olarak gelebildiğini söylerken, modern öznenin tahtına ötekini oturtan †Levinas. 8 Anlamın öznenin bilinçli anlamlandırma edimlerine bağlanamayacağını, dilin anlam ve işleyişinin varolan bir göstergeler sistemiyle ilgili olgulara dayandığını belirten Ferdinand de †Saussure. 9 Toplumsal ilişkilerden bağımsız bir fail olduğu varsayılan modern öznenin toplumsal ilişkileri koruma ya da değiştirmeye dönük bir kişisel kapasiteden yoksun olduğunu öne süren †Althusser.

10 Öznenin kayıp kişi olduğunu ima ederken, esas amacının, insanı yeni baştan kurmaktan ziyade, onu tüinden çözündürmek olduğunu söyleyen Lévi-Strauss. 11 Hümanist özne konsepsiyonunundan bir daha geri dönülmezcesine kopma zorunluluğu bulunduğunu, özneye duyulan hümanist inancın modernliğin politik bakımdan kuşkulu bir tezahürü olduğunu savunurken, insan varlıklarının Batı kültüründe özneler hâline getirilişinin farklı yollarının tarihini yazmaya koyulan †Foucault. 12 Ve nihayet, öznenin modernliğin bir icadı olduğunu, özne üzerinde odaklaşmanın kaçınılmaz olarak hümanist bir felsefeyi gündeme getirdiğini ve öznenin kendiliğinden bir nesneyi gerektirirken, bir özne-nesne ikiliğine yol açtığını öne süren bulunum postmodernist düşünürler.

özne-yüklem [İng. *subject and predicate*; Fr. *sujet et predicat*; Al. *subjekt und prädikat*]. 1 Dilbilgisinde tümcenin, sözcük ya da sözcük öbeklerinden oluşan ve biri isimle, diğeri ise fiille gösterilen parçaları. 2 Epistemoloji açısından, bir tümcenin neyin tartışılmakta olduğunu saptamaya yarayan parçasıyla, üzerinde konuşulan ya da tartışılan şeyi karakterize eden ya da betimleyen parçası.

3 Mantık bakımından da, özne, bir nitelik, bir bağıntı, bir özellik ya da karakteristiğin kendisi hakkında tasdik ya da inkâr edildiği şeye, yüklem ise, özne hakkında tasdik ya da inkâr edilen özellik, nitelik, karakteristik ya da bağıntıya karşılık gelir.

Dilbilgisi, epistemoloji ve mantık alanında yapılan söz konusu özne-yüklem ayırımı, metafizik alanında farklı öğretilere yol açmıştır. Bir özne için farklı

yüklemler kullanmanın öznede bir değişmeyi gerektirdiğini, oysa aynı yüklemi farklı özneler için kullanmanın yüklemde bir değişmeyi gerektirmediğini düşünen ve söz konusu değişmezliği gerçekliğin en önemli ölçütü yapan Platon, İdealar teorisiyle önceliği ve üstünlüğü yüklemlere ve dolayısıyla kavramlara ve tümellere vermiştir.

Platon'dan farklı olarak, özneye ontolojik bir statü yükleyen †Aristoteles, önce ilk tözü, hiçbir zaman yüklem olamayan, fakat yalnızca özne olan, ve başka hiçbir şeyde var ya da mevcut olmayan şey olarak tanımlamıştır. İlk tözlerin bireyler, ikincil tözlerin ise türler ve cinsler olduğunu savunan Aristoteles'e göre, biz bireyler ve türler üzerinde konuşuruz; bundan dolayı, onun felsefesinde, yalnızca bireyler değil, fakat türler de mantıksal özneler olarak ortaya çıkar.

öznitelik [İng. *attribute*; Fr. *attribut*; Al. *attribut*]. Bir varlığın ya da tözün temel, özsel, belirleyici, karakteristik özelliği. Tözün vazgeçilemez, onsuz olunamaz niteliği; töze zorunlu olarak bağlı olan, onun özünü meydana getiren ilk özellik. Tinsel ya da maddî bir töz için, kaçınılmaz olan, bir şeyin doğasını ifade eden, kendisi olmadan bir şeyin, asla düşünülemeyeceği nitelik olarak öznitelik, aynı zamanda Tanrı'nın, bilgelik türünden özsel özellik ya da sıfatını ifade eder.

Dilbilgisinde sıfatla ifade edilen öznitelik, mantıkta, bir önermenin öznesi hakkında tasdik ya da inkâr edilen yüklem olarak karşımıza çıkar.

öz tanımı [Os. *târifi zatî*; İng. *essential defition*; Fr. *définition essentielle*]. Özsel tanım ya da nesne tanımı olarak da bilinen ve bir şeyin özünü ifade eden tanım. Bir şeyin sahip olduğu özellikler arasında, a) o şeyin en önemli, ve b) başka özelliklerin varoluşları bakımından kendisine bağlı olduğu biricik özelliğini veren tanım türü.

Bu tanım türüne göre, insan 'akıllı hayvan' olarak tanımlanmalıdır, çünkü insanın gülme, âlet yapma , semboller ve dil yaratma ve kullanma, yemeğini pişirip hazırlama gibi önemli özellikleri varoluşları bakımından 'akıllı olma', 'aklı kullanma' özelliğine bağlıdırlar. Şu hâlde, öz tanımı bir şeyin biricik olan ve nesnel olarak varolan özünü ortaya koyan tanımdır.

öz ve görünüş [İng. *essence and appearence*; Fr. *essence et apparance*]. Diyalektik maddeci anlayış, ya da maddeci bilim görüşü tarafından gerçeklikle söz konusu gerçekliğin tecrübe edilme ya da görünme tarzı arasında yapılan ayırım.

Bu ikisi arasındaki büyük farklılık, ayrı ve farklı düzeyden analizlere ve bu arada bilime duyulan ihtiyacı açığa vurur. Maddeci bilim görüşüne göre, özle görünüş arasında bir farklılık bulunmasaydı eğer, özlerini keşfetmek üzere, görünüşlere nüfuz edecek, görünüşlerin ötesine geçecek bilime ihtiyaç duyulmayacaktı. Buna göre, görünüş, özü tarafından belirlenen ya da etkilenen empirik gerçeklik düzeyi veya özün ifadesi, tezahürüdür.

P

paideia. Klâsik eğitim. Antik Yunan'da, özgür sitenin aristokrat idealini belirleyen yüksek düzeyden eğitim. Belli bir teknik bilgi, *tekhne* öğretmeyi değil de, matematik, astronomi, gramer ve felsefe gibi yüksek bilgiler vermeyi amaçlayan, maddeye, duyusal olana bağlı uygulamalı bilgilere karşıt olarak, entellektüel bakımdan eğitmeyi amaçlayan eğitim türü.

Söz konusu yüksek eğitimin temeli Platon ve İsokrates tarafından atılmıştır. İsokrates'in *paideia* ya da yüksek eğitimin temeline edebiyatı, güzel ve etkili konuşma sanatını yerleştirdiği yerde, Platon matematik ve felsefeyi yerleştirmiştir.

Panaetios. Orta Stoa'nın M. Ö. 185-109 yılları arasında yaşamış etkili düşünürü.

†Stoacılığın idealist özünden belli ölçüler içinde vazgeçen, ruhsal dinginlik ve aldırmazlık idealini reddederken, gerçekten bilge olan insanların varoluşunu yadsıyan Panaetios, ahlâk alanı içinde nihaî ve en yüksek amacın bireyin özünün olabildiğince geliştirilip yetkinleştirilmesi olduğunu öne sürmüştür.

panaptikon [İng. *panapticon*]. İngiliz yararcı filozofu Jeremy †Bentham tarafından tasarlanmış olan ünlü modern hapishane projesi. Kendi çağının İngiltere'sinde, varolan kurumlarda bir reform yapmaya kalkışan Bentham'ın örnek hapishanesi, bir daire şeklinde, hapishane müdürünün merkeze yerleşip her mahkûmu gözlemek ve yönetmek imkânına sahip bulunduğu bir yapıdır.

Panaptikon'un, Jeremy Bentham'ın modernist ve yararcı bakış açısından, mahkûmların fizikî koşullarını geliştirmek açısından olduğu kadar, maruz kaldıkları muameleyi iyileştirmek bakımından da devrimci bir proje olmasına karşın, o Michel Foucault'nun postmodernist bakış açısından modern disipliner iktidarın 'mimarî bir eğretilemesi'ni ifade eder. Başka bir deyişle, eserlerinde zaman zaman modern dönemde, öznenin disipliner pratiklerle nesneleştirici disiplinlerin bir nesnesi olarak kuruluşu sürecini analiz eden Foucault'ya göre, panaptikon, uyruklarda, iktidarın otomatik olarak işlemesini sağlayan, onlarda sürekli bir izlenebilirlik hâli yaratan, sadece ve sadece bireylerin verimlilik artışıyla ilgilenen okul, hastahane, fabrika, kışla benzeri kurumların mükemmel bir temsilidir. Modern olan bu kurumlar, daha aydınlanmış, ileri ve rasyonel bir çağın insanî ürünlerinden ziyade, yayılan bir iktidarın etkin ve bireyi tedirgin eden araçlarıdır.

panenteizm [İng. *panentheism*; Fr. *panenthéisme*; Al. *panentheismus*]. 'Her şey Tanrı'dır' diyen panteizmden farklı olarak, 'herşey Tanrı'dadır' diyen ve Tanrı ile evreni bir saymayan Tanrı görüşü.

Süreç teizmi olarak da bilinen bu görüş, †deizmin ve bu arada, †teizmin aşkınlık anlayışı ve †panteizmin içkinlik görüşünün bir çeşit indirgemecilik olduğunu, Tanrı-evren ilişkisininin ortaya çıkardığı problemleri çözmeye çalışırken, birinin herşeyi aşkınlığa, diğerinin de içkinliğe indirgemek suretiyle, kolaycı bir açıklamaya yöneldiğini savunur ve bunun yerine, Tanrı'nın hem değişmeyen ve hem de değişen, hem mutlak hem göreli, hem zamanın dışında ve hem de içinde, hem sınırsız ve hem de sınırlı olduğunu öne sürer.

Aynı zamanda *çift kutuplu tanrı anlayışı* olarak geçen panenteizme göre, deizm Tanrı'yı İlk Mutlak Neden olarak kabul eder, fakat O'nu her tür etkilenmeden uzak tutar; Tanrı'nın evrenle her türlü ilgi ve ilişkiden uzak bulunduğunu savunur. Söz konusu Tanrı anlayışı, panteizmin de Tanrı'yı tümüyle evre-

nin içine getirdiğini, sıradan neden ve sonuçların bile, tanrısal doğanın ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini, böylelikle de Tanrı'nın, ilk ve gerçek Neden olmaktan çıktığını belirtir. Panenteizm bu çerçeve içinde, Tanrı'yı soyut, mutlak ve değişmez gibi yönleriyle evrenin üstünde, somut, göreli ve değişen yönleriyle de evrenin içinde görür.

pankozmizm [İng. *pancosmism*; Fr. *pancosmisme*]. Evrenin, duyular tarafından algılanabilen, imgelenen varlıklardan meydana geldiği; evrenin, sonlu bir zihin ya da anlayış tarafından bilinebilir olan fizikî ve psişik varlıklar dışında hiçbir şey içermediği görüşü. Bütün bir varlık alanının ya da tüm gerçekliğin zaman ve mekân içinde varolan fizikî evrenden ibaret olduğunu öne süren görüş.

Tanrı'yla evreni özdeşleştiren, evrendeki tüm fenomenlerin mutlak tözden, Tanrı'dan aldıkları pay ölçüsünde gerçek olduğunu, fakat evrendeki fenomenlerin yalnızca mutlak tözün geçici formları ya da görünüşleri olduğunu öne süren panteizmle karıştırılan pankozmizm, panteizmden, metafizik problemleri tümüyle dışlamak, evrende içkin ya da aşkın bir Tanrı'ya yer vermemek ve doğada, varlığı, akıl yoluyla saptanabilir bir amacın varolduğunu kabul etmemek bakımından farklılık gösterir.

panlojizm [İng. *panlogism*; Fr. *panlogisme*; Al. *panlogismus*]. Evrenin *logos* adı verilen nesnel bir aklın, ezelî-ebedî bir evrensel zihnin ifadesi ya da tezahürü olduğunu, böyle bir zihnin aktüelleşmesinden başka bir şey olmadığını, *logos* ya da aklın varolan herşeye ve evrendeki her faaliyete yayılmış olduğunu öne süren görüş. Varlık ve düşüncenin özdeşliğini savunan, doğa ve toplumdaki gelişmenin evrensel mutlak İde ya da aklın mantıksal faaliyetinin eseri olduğunu, doğada mantık bulunduğunu, mantık yasalarıyla maddî dünyanın yasalarının bir ve aynı olduğunu öne süren öğreti.

Panlojizm, en iyi ifadesini doğa, zihin ya da aklın bir ve aynı olduğunu savunan, hatta doğayı akla tâbi hâle getiren, 'gerçek olanın rasyonel, rasyonel olanın da gerçek olduğunu; düşünce ile varlığın, mantık ile metafiziğin bir ve aynı gerçekliğin iki farklı yüzünden başka bir şey olmadığını' öne süren Alman düşünürü †Hegel'in sisteminde bulur.

panpsişizm [İng. *panpsychism*; Fr. *panpsychisme*; Al. *panpsychismus*]. Doğanın canlı olduğunu, evrendeki herşeyin bir bilince, belli bir düzeyi olan bir bilinçliliğe, zihinsel yaşam, ruh ya da tine sahip bulunduğunu iddia eden; dünyanın, içindeki her nesnenin bir zihin ya da ruha sahip olduğu kabulüyle daha anlaşılır hâle geleceğini belirten görüş; varolan herşeyin ruhsal bir özü olduğunu savunan anlayış.

Maddeciliğin tam karşıtı bir öğreti olan ve tarihsel olarak, †Descartes sonrası, 'doğada yalnızca insanın mı ruha sahip olduğu' sorusuna yanıt arayan tartışmalardan doğan panpsişizm, en iyi bir biçimde †Leibniz ve †Schopenhauer'in felsefelerinde örneklenir. Buna göre, panpsişizm, varolan herşeyin özü itibariyle ruh ya da tin olduğunu, evrenin, dünyayı tasarımlama gücüne, değişme olanağına, değişmeye karşı koyma ya da gelişebilme gücüne sahip ayrı bireysel ruhlardan meydana geldiğini, maddî gibi görünen herşeyin, gerçekte bir ruh olduğunu, evrende, basitten karmaşığa doğru, tasarım gücü, duygu ve çaba yoğunluğu giderek artan bir ruhlar hiyerarşisi bulunduğunu savunan görüşe karşılık gelir.

panseksüalizm [İng. *pansexualism*; Fr. *pansexualisme*; Al. *pansexualismus*]. Freud'un, insanın bütün bir psişik yapısının, ruhsal durumunun, kısacası tüm davranışlarının cinsellikle, cinsel içgüdü ile açıklanabileceğini öne süren öğretisi için, söz konusu öğretiye karşı çıkan Freud-karşıtları için eleştirel bir çerçeve içinde kullanılan terim.

panteist [İng. *pantheist*; Fr. *panthéiste*]. Tanrı'yı evrenin içine yerleştiren, Tanrı'yla evrenin bir ve aynı olduğunu, Tanrı'nın maddî varlık alanına aşkın değil de, içkin olduğunu öne süren öğ-

reti olarak panteizmi benimseyen kişi ya da yaklaşım için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, birci idealizm olarak da bilinen ve tüm sonlu zihinlerin Mutlak Düşünce'nin, Tanrı'nın, Zihnin, Tinin ya da Ruhun ayrılmaz parçaları (yönleri, sıfatları ya da tezahürleri) olduğunu, Mutlak Düşünceden yalnızca soyutlama içinde ayırılabileceğini savunan görüşe *panteist idealizm* adı verilir.

Yine aynı anlam içinde, gerçekliğin en yüce ve en yüksek bir Kişilik olarak Tanrı'dan meydana geldiğini, yeryüzündeki kişilerin bu Kişilik'in parçaları olduğunu ve Tanrısal Kişiliğin yaratılmış olandan ayrı bir varoluşa sahip olduğunu savunan öğreti *panteist personalizm* olarak geçer.

panteizm [Os. *vahdeti vücut mezhebi*; İng. *pantheism*; Fr. *panthéisme*; Al. *pantheismus*]. Geniş bir çerçeve içinde ele alındığında, Tanrı'nın dünya ile olan olumlu ve organik ilişkisi bakımından, deizmi aşan ve Tanrı'nın dünyaya aşkın değil de, içkin olduğunu öne süren Tanrı anlayışı ya da görüşü.

Panteizm, Tanrı'nın dünyayla ve insanla mekanik ve dışsal bir ilişki içinde olduğunu öne süren deizme dönüşme eğilimi gösterdiğine inandığı †teizme karşı felsefî ve dinî bir tepki olarak gelişmiştir. Buna göre, teizm sonsuzla sonlu olan arasındaki ilişkiyi dışsal ve arızî bir ilişkiye dönüştürdüğü, sonluyu bağımsız, sonsuzu ise sınırlı hâle getirdiği, ve insan ruhuyla Tanrı arasında gerçek, derin ve içten bir ilişki ve temasa yer bırakmadığı için, panteizm, sonluyla sonsuz arasında yakın ve özsel bir temas kurmak ve insanı Tanrı'ya yakınlaştırmak amacıyla, varolan herşeyin bir birlik meydana getirdiğini ve herşeyi kapsayan bu birliğin tanrısal bir yapıda olduğunu iddia eder. Başka bir deyişle, panteizm, Tanrı'yla evrenin bir ve aynı olduğunu öne sürer, sonlu ve sınırlı dünyanın ezelî-ebedî, sınırsız ve mutlak Varlık'ın bir parçası, görünüşü ya da tezahürü olduğunu savunur.

Panteizmi eleştirenler, söz konusu Tanrı anlayışının aşkınlık fikrini reddetmek suretiyle, ateizme yardımcı olduğunu söylemişlerdir. Yine, panteizm 'Tanrı, herşeydedir' demek suretiyle, varlık dereceleri arasındaki ayırımı ortadan kaldırdığı, örneğin taşla insanı bir tuttuğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Panteizmin, ayrıca sonlu olanla sonsuz arasındaki bağlantıyı sağlam bir temele oturtamadığı ve belli bir birliğe ulaşmada başarılı olamadığı söylenmiştir.

Ve nihayet, panteizmin †kötülük problemini de daha karmaşık hâle getirdiği ifade edilmiştir. Buna göre, panteizm ya kötülüğü kökten yadsımakta, ya da kötü ile iyinin farkını en aza indirgemektedir. Bundan dolayı da, onun günahı, ahlâkî sorumluluğu ve kötülükle mücadelenin gereğini açıklayamadığı söylenmiştir.

paradigma [İng. *paradigm*; Fr. *paradigme*]. 1 Genel olarak, ideal bir durum ya da örnek, bir şeye bakış tarzı; yargılama ölçütü sağlayan her türlü ideal tip ya da model. 2 Daha özel olarak da, bilimde bilim adamının dünyaya bakışını belirleyen, ona fenomenleri açıklama olanağı veren model, kavramsal çerçeve ya da ideal teori. Yönlendirdiği bilim dalında, araştırmanın kurallarını ve standartlarını koyan, bu alanda çalışan bilim adamlarının problem çözme çabasını koordine eden ve yöneten teori, teorik çerçeve.

Terime söz konusu teknik anlamını vererek, onu bilim felsefesine armağan eden kişi, ünlü bilim felsefecisi Thomas †Kuhn olmuştur. Hipotez ya da teorilerin deneyin sonucu olduğu, teorinin duyu deneyinden hareket eden tümevarımın basit ürünleri olduğu görüşüne karşı çıkan Kuhn, görsel ve entellektüel algıyla ilgili olarak holistik bir yaklaşımı benimsemiş ve teorilerin gerçekliğe ilişkin geniş kapsamlı düzenlemelerden başka hiçbir şey olmadığını savunmuştur. Teoriler ya da paradigmalar olgulardan çıkmayıp, olgulara anlam veren bütünlerdir. Kuhn'a göre, bilimsel düşünce ve faaliyet kavramsal çerçeveler tarafından belirlenir, paradigmalara göre gerçekleşir.

Bu çerçeve içinde, paradigma, genel teorik varsayım ve yasalarla, bu yasaların uygulanmaları için, belirli bir bilim topluluğunun üyeleri tarafından benimsenen yöntem ve tekniklerden meydana gelir. Başka bir deyişle, paradigma, bilim adamının dış dünyaya bakışını belirleyen, yönlendirdiği bilim dalındaki araştırma faaliyetinin standartlarını koyan bir teoridir. Bu paradigma, Newton mekaniği, dalga optiği, analitik kimya, klâsik elektromanyetizm, Kopernik'in güneş merkezli sistemi ya da başka herhangi bir teori olabilir.

paradoks [Yun, *paradoksos*; İng. *paradox*; Fr. *paradoxe*; Al. *paradoxe*]. Genel inançlara aykırı düşen önerme; sezgisel olarak kabul edilmiş olan öncüllerden yola çıkarak, bu öncüllerden tümdengelimsel akılyürütme ile, ya bir çelişki, yani doğru olamayan, ya da temel inançlara aykırı olan bir sonuç çıkarma durumu.

Kabul edilmiş görüşlere ya da sağduyu olarak tanımlanan genel inançlar bütününe karşıt olsa, aykırı düşse de, doğru olabilen bir tümce; ilk bakışta saçma, hatta kendi kendisiyle çelişik gibi görünmekle birlikte, doğru olan ya da olabilen bir görüş ya da tez olarak paradoks, doğru kabul edildiği zaman yanlış, yanlış diye görüldüğü zaman ise, doğru olduğu ortaya çıkan tümce ya da önermeyi tanımlar. Buna göre, paradoks, kabul edilebilir gibi görünen, fakat kabul edilemez ya da çelişik sonuçları olan tümce ya da önermeyi, doğru kabul edilen öncüllerden rasyonel yöntemlere, mantıksal kurallara uygun olarak bir çelişki çıkartan akılyürütmeyi gösterir.

İlk örnekleri olarak, Elealı †Zenon'un sağduyunun dünya görüşünden ciddi çelişkiler türeten paradokslarını verebileceğimiz paradoksların belli başlı türleri, 1 sonsuzluk kavramı çevresinde dönen, ve sonsuz bir dizinin (örneğin, 1+1/2+1/4+1/8+...) nasıl olup da sonlu bir toplam (örneğin, 2 sayısı) meydana getirebileceği problemi üzerinde duran *sonsuzlukla ilgili paradokslar*, 2 Semantik kavramlar içerdikleri için yalnızca üstdilde ortaya çıkan ve belli başlı örnekleri arasında a) Berry paradoksu, b) Epimenides paradoksu, c) Grelling-Nelson paradoksu, d) Yalancı paradoksu ve e) Richard paradoksu bulunan *semantik paradokslar* ve 3 alışılmış mantıksal ve kümekuramsal sembolleri kullandığı için, nesne dilinde ortaya çıkan ve belli başlı örnekleri arasında a) Cantor paradoksu, b) Russell paradoksu ve c) Burali-Forti paradoksu bulunan *küme kuramıyla ilgili paradokslar*dır.

paralelizm [Os. *muvâzâtı ruhiye nazariyesi*; İng. *parallelism*; Fr. *parallelisme*; Al. *parallelismus*]. 1 Genel olarak, iki ya da daha fazla olay dizisinin birbirlerine paralel olduğunu, dizilerden birinde ortaya çıkan bir değişikliğin aynen diğer dizi ya da dizilerde de ortaya çıktığını savunan görüş.

İki dizi arasında nedensellik bağıntısına dayanan bir paralellik kuran görüşe *dogmatik paralelizm* adı verilirken, nedensellik ilişkisini reddedip, paralelizmi koruyan anlayış *psiko-fizyolojik paralelizm* diye bilinir.

2 Paralelizm biraz daha özel olarak da, zihin-beden problemi konusunda, zihin beden ilişkisini açıklayan bir görüş olarak ortaya çıkar. *Psiko-fiziksel paralelizm* adı verilen bu görüşe göre, her psişik olaya belirli bir fizikî olay karşılık gelir. †Maddecilikle †idealizm arasında kalan felsefî bir ikiciliği ifade eden bu sonuncu öğreti, sinirsel ya da fizikî olgularla psikolojik olguların birbirine paralel iki dizi meydana getirdiğini öne sürer.

paralojizm [Yun. *paralogismos*; Os. *safsata*; İng. *paralogism*; Fr. *paralogisme*; Al. *paralogismus, fehlschlus*]. Form bakımından ya da biçimsel olarak yanlış olan akılyürütme ya da genel olarak akılyürütmede söz konusu olan herhangi bir yanlış.

Buna göre, paralojizm yanlış olan tasımsal akılyürütmeyi veya mantık yasalarını ve kurallarını kasıt gütmeden ihlâl eden akılyürütme tarzını; mantıksal bakımdan geçerli olmayan, fakat sofizmden farklı olarak iyi niyetle yürütülen akılyürütmeyi gösterir.

paranteze alma [İng. *bracketing*; Fr. *parenthétisation*].Fenomenolojide, bize ideal varlıkların belirli özelliklerini, ilişkilerini, v. b. g., bilme imkânı veren öze ilişkin sezginin söz konusu olabilmesi için, uygulanmak durumunda olan fenomenolojik teknik.

Fenomenoloji varlıkların özlerine ulaşmayı ve söz konusu özleri tasvir etmeyi amaçlayan bir felsefe olduğu, fenomenolojinin kurucusu †Husserl'e göre, saf bilince ve bilinç tarafından dolayımsız bir biçimde tecrübe edilen özlere ulaşmak büyük bir önem taşıdığı için, bilincin özlere ulaşabilmesi amacıyla, duyuların sağladığı tüm verilerden, hatta dış dünyanın varlığından bile vazgeçilir.

Paranteze alma duyularımızla farkına vardığımız nesnelerin özlerine, mahiyetlerine ulaşmayı sağlayan bir yöntem olup, üç aşamalıdır: 1 *Tarihle ilgili paranteze alma.* Günlük yaşam, toplumsal çevre, bilim, din, v. b. g., yolu ile nesneler üzerine edindiğimiz bütün görüşleri, kanaatleri bir yana atmak. Burada nesnelerin özüne ait olmayan özellikler, bizim nesnelerle ilgili sübjektif görüşlerimiz paranteze alınır. Bu sübjektif görüşler atıldığında, yönelinen nesnenin özüne ulaşılır.

2 *Varoluşla ilgili paranteze alma.* İncelenen nesnelerin gerçekten var olup olmadığını da bir yana bırakmak. 3 *İdeallerle ilgili paranteze alma.* Husserl'de ide, sezgide verilmiş olan öz anlamına geldiğinden, mekân ve zamanla ilgili belirlenimler bakımından nesnede bulunan herşeyi parantez içine almamız gerekir. Daha sonra gerçek dünyayı, bu dünyanın raslantılarını ve son olarak da yaratıcı benin kendisini, onun gelip geçici eylemlerini parantez içine almalıyız.

Bu paranteze alma süreci sonunda, geriye yalnızca 'mutlak ben' ya da 'transendental bilinç' kalacaktır. Husserl'e göre, fenomenoloji bundan sonra bu arınmış bilinçte, 'öze ilişkin sezgi' ile bulduğu herşeyi araştıracaktır. Bu şekilde bulunmuş olan ideal özler, artık zaman ve mekândan bağımsız olmuş ve mutlak hâle gelmişlerdir. Bu özler, kesin ve genel geçer bir bilimin temelini oluştururlar, bu yolla felsefe de kesin bir bilim olur.

parapsikoloji. Psikolojinin, normal fizikî ve fizyolojik açıklamanın kapsamı dışında kalan, doğa yasalarıyla, algı, duyum ve akılyürütme yoluyla açıklanamayan olayları, normal dışı insan yeteneklerini konu alan, az ya da çok kabul görmüş dalı. Alışılmış ya da normal olanın dışında kalan, yani bilinen yasa ve ilkelerin kullanılmasıyla açıklanamayan fenomenlerle ilgili olan psikoloji türü.

Paris Üniversitesi [İng. *University of Paris*; Fr. *Université de Paris*]. Kuruluşu formel olarak 13. yüzyılda tamamlanmış olmakla birlikte, teolojik ve felsefî araştırmalar merkezi olarak, Ortaçağ Avrupa kültürüne büyük katkı yapan ünlü Üniversite.

Ortaçağda, İtalyanın Papalığı, Almanya'nın İmparatorluğu, Fransa'nın da bilgisi olduğu deyişine uygun olarak, Fransa ve Paris, onikinci yüzyıldan başlayarak Avrupa'daki teolojik, felsefî ve bilimsel araştırmayla eğitimin merkezi olmuştur. İngiltere, İtalya ve Almanya'dan öğrenciler Paris'e ve Paris Üniversitesine gelmişler ve eğitimlerini tamamlayarak, kendi ülkelerinde dinî ve felsefî kültüre katkıda bulunurken, Oxford ya da Bologna gibi, Paris Üniversitesinin nisbeten gölgesinde kalan üniversitelerde hocalık yapmışlardır.

Üniversitenin ününün ve etkisinin doruk noktasında ulaştığı onüçüncü yüzyılda, şu isimler, Paris Üniversitesinin hoca ve öğrencileri olmuşlardır: Aziz Bonaventura, Albertus Magnus, Aquinaslı Thomas, Roger Bacon, Romalı Giles, Brabantlı Siger, Gentli Henry, Duns Scottus. Öte yandan, örneğin Oxford Üniversitesinin daha çok Augustinus çizgisinde ilerlediği yerde, Paris Üniversitesine Aristotelesçilik damgasını vurmuştur.

Parmenides. Değişmeyi ve oluşu yadsıyan görüşü, birtakım aşılamaz güçlüklere yol açmış olan ünlü doğa filozofu.

Parmenides'e göre, evrende değişen hiçbir şey yoktur. Gerçeklik mutlak anlamda birdir, kalıcıdır, süreklidir, yaratılmamıştır, yok edilemez; o ezelî ve ebedîdir; onda hareket ve değişme yoktur. Parmenides bu sonucu şöyle bir akılyürütme çizgisiyle elde etmiştir: Var olan herşeyi gerçeklik, Varlık olarak niteleyelim. Varlık varlığa nereden gelmiştir? Burada iki alternatif vardır: Varlık varlığa ya varlıktan (yani, varolan bir şeyden) ya da yokluktan (yani, var olmayan bir şeyden) gelmiş olabilir. İkinci alternatif, tüm Yunanlı filozoflar gibi, Parmenides için de kabul edilemez olan bir alternatiftir, çünkü Yunanlılara göre, hiçten hiçbir şey çıkmaz. Birinci alternatif söz konusu olduğunda ise, Varlığın yaratılmamış olduğu sonucu çıkar, çünkü O varlığa kendisinden gelmiştir. Yani kendi kendisiyle aynıdır.

Varlığın, Parmenides'e göre, parçaları da yoktur. Öte yandan, Varlığın hareketsiz olduğu da söylenmelidir. Öyleyse, Varlık hakkında, O'nun var olduğu dışında hiçbir şey söylenemez. Varlık hareket edemez, değişmez, çok olamaz, zira hareket eder, değişir ve çok olursa, var olmayan bir şey, yani yokluk haline gelir. Varlığın var olmak dışında hiçbir özelliği yoktur. Nitekim Parmenides, özdeşlik ilkesine dayanarak, yalnızca 'Varlık vardır, yokluk ya da var olmayan var değildir' demiştir.

Parmenides Varlıkla ilgili değişmezlik öğretisinin bir sonucu olarak, içinde yaşadığımız dünyanın gerçek olmadığını, gerçekten var olmayıp, yalnızca bir görünüş olduğunu öne sürer. O, Varlığın bir parçası olmadığı için, var değildir ve yalnızca bir görünüş ya da aldatıcı bir dünyadır. Parmenides'in gerçeklik ve görünüşten oluşan ontolojik nitelikli ayrımına, akıl ve duyulardan oluşan epistemolojik nitelikli ayrımı karşılık gelmektedir. Ona göre, duyuların tanıklığına güvenmek, bizi görünüşler dünyasına, değişmenin gerçek olduğu sonucuna götürür. Oysa, aklın sesini dinlemek bizim gerçek Varlığa yönelmemizi, gerçek Varlığı temaşa etmemizi sağlar.

parousia. 1 Yunan felsefesinde, 'bulunuş, mevcudiyet' anlamına gelen terim. *Parousia* Platon felsefesinde, bir Form ya da İdeanın bir nesnedeki mevcudiyetini tanımlar.

2 Ortaçağ Hristiyan teolojisinde ise, *parousia* İsa'nın ölümlüleri yargılamak ve aktüel düzene son vermek amacıyla dünyaya ikinci kez geleceği anlamında kullanılmıştır.

Pascal, Blaise. 1623-1662 yılları arasında yaşamış Fransız düşünürü. Aynı zamanda büyük bir matematikçi olan, Torricelli deneyi üzerine eserler yazan ve bir hesap makinesi icad etmiş olan Pascal'ın temel eseri, ölümünden sonra yayımlanmış olan *Penseés* [Düşünceler]'dir.

O, 1654 yılında dirûî bir tecrübe yaşamış, hayatının bundan sonraki dönemine, bilimsel çalışmalarından çok, din ve Tanrı konusundaki görüş ve tartışmaları damgasını vurmuştur. Başka bir deyişle, Pascal deist bir hümanizmin, rasyonel bir kuşkuculuğun ve özgür düşüncenin egemen olduğu bir çağda ve toplumda, Tanrı'nın ve tanrısal kayranın gerekliliğini ve gücünü gösterme çabası içinde olmuştur.

Descartes'ı hem kabul eden ve hem de eleştiren, †Descartes'ın matematiksel yöntemin kullanım alanını genişletmek istediği yerde, matematiksel yöntemin başka alanlara uygulanabilirliği ve yararı konusunda kuşkucu bir tavır takınan Pascal, bu yöntemin teolojiyle de, metafizikle de bir ilişkisi olmadığını söylemiştir. Örneğin, Tanrı konusunu ele alalım. Pascal'a göre, biz, sonlu olanın varoluşunu ve özünü biliyoruz, çünkü onun gibi, biz de sonlu olup, yer kaplıyoruz. Sonsuz olanın varoluşunu biliyor, fakat doğasını bilemiyoruz, çünkü bizim gibi yer kaplasa da, onun sınırları yok. Fakat Tanrı'ya gelince, onun ne varoluşunu, ne de özünü bilebiliyoruz. Pascal'a göre, bir Tanrı var ise eğer, O sonsuz derecede kavranamaz bir varlıktır. Parçası ve sınırları olmayan bir varlık olarak, O'nun bizimle hiçbir ilişkisi yoktur. Öyleyse, O'nun var olup olmadı-

ğını, varsa eğer, doğasının ne olduğunu hiçbir şekilde bilemeyiz.

Soyut, analitik ve tümdengelimsel düşünen akıl, Pascal'a göre, Tanrı'nın varoluşunu kanıtlayamaz. Deizme de, doğal dine de karşı çıkan Pascal, felsefenin Tanrı'nın varoluşunu kanıtlayamadığı için, insana gerçek mutluluğunun nerede olduğunu gösteremeyeceğini söyler. Ona göre, Stoalılar insana 'Kendinize gelin, kendi içinize dönün ve mutluluğu kendinizde bulun!', diğerleri ise 'Kendinizin dışına çıkın. Mutluluğu dışarıda arayın!' diyorlardı. Bunlardan ikisi de, doğru değildir. Mutluluk, ona göre, ne içimizde, ne de dışımızdadır; mutluluk, Tanrı'dadır.

Hakikati bilmenin, mutlak doğruluğa ulaşmanın tek yolunun akıl, matematiksel ya da bilimsel yöntem olmadığını; matematiksel ve bilimsel doğruların, insan için bilinmesi gereken en önemli hakikatlere karşılık gelmediğini gösteren Pascal'a göre, kurtuluş inanç ya da yürektedir. Aksi takdirde, zavallı, sefil bir durumda olan insan, hep öyle kalacaktır. Ona göre, insan evrenle, sonsuz olanla karşılaştırıldığında hiçbir şey, hiçlikle karşılaştırıldığında ise, herşeydir. O, şu hâlde, hiçlikle herşey arasında ortalarda bir yerdedir. İnsan, Pascal'a göre, her iki ucu da bilemez, zira onun entellektüel kapasitesi sınırlıdır; ayrıca, duyular ve imgelem tarafından da yanıltılır. Dahası, insan alışkanlığı doğa yasası olarak görür; toplumsal yaşamda, güçle adaleti birbirine karıştırır. Yine, onda ben sevgisi ya da bencillik hakimdir; kişisel çıkara olan eğilimi, gözlerini gerçek adalet karşısında körleştirir. Kısacası, insan çelişkilerle dolu bir varlık olup, kendisi için bile, bir muammadır.

O, bedbaht, zavallı ve sefilken, aynı zamanda büyüktür. İnsanın büyüklüğü, Pascal'a göre, onun günahkârlığından çıkarsanabilir, çünkü doğada hayvanlar için doğal olan, onda günahkârlığı yaratır. Fakat o, günahkâr olduğunun bilincinde olan bir varlıktır. Çelişkilerle dolu bir varlık olan insanda, hiç sonu gelmeyen bir mutluluk arzusu vardır, bununla birlikte bu mutluluk arzusu, aynı zamanda mutsuzluğun da kaynağıdır. Mutlulukla mutsuzluk arasındaki büyük uçurum, Pascal'a göre, ancak sonsuz ve değişmez bir varlık tarafından ortadan kaldırılabilir. İşte burada da, insanın zavallığı ve günahkârlığı, onun büyüklüğünü, Tanrı'ya olan yönelimini ortaya çıkarır.

Ona göre, bu karşıtlıklar, bu karşıtların birlikte varoluşudur ki, gerçek bir problem meydana getirir. Fakat bu problem, filozoflar tarafından çözülemez, zira kuşkucular insanı tam bir hiçliğe indirgerlerken, diğerleri onu tanrılaştırmışlardır. Çözüm, inançta, yürekte, dinî bir yaşamdadır, çünkü yalnızca burada, inanan insan Tanrı'ya ilişkin aşk dolu bir kavrayışa ulaşır. İnsanın kurtuluşu, samimi müminde söz konusu olan adeta içgüdüsel, doğrudan, aracısız ve akla bağlı olmayan, akıl süzgecinden geçmemiş bir kavrayışta, Tanrı'ya teslim olmadadır.

pasif empirizm [İng. *passive empiricism*; Fr. *empirisme passif*; Al. *passiv empirismus*]. İnsan zihninin doğuşta boş bir levha olduğunu, zihinde, daha önce duyularda olmamış olan hiçbir şey bulunmadığını, bilginin deneyim yoluyla geldiğini, bilginin kaynağında duyu deneyinin bulunduğunu savunan, fakat bilgide zihnin görevini en az indirgeyen, bilgilenme sürecinde zihni pasif bir alıcı olarak gören empirist anlayış.

pasifizm [Os. *sulhcülük*; İng. *pacifism*; Fr. *pacifisme*; Al. *pacifismus*]. Hangi amaçla olursa olsun, savaşın her türüne karşı çıkan, savaşların emperyalist ulusların ekonomik çıkarlarına hizmet ettiği şeklindeki sosyalist düşüncenin de etkisiyle, savaşın meşrûluğu düşüncesine karşı tavır alan, savaşın yol açtığı kırım ve vahşetin insanî değerlere aykırı olduğunu savunan anlayış.

Barışı ve barışçılığı savunan, bireysel ve toplumsal amaçlara ulaşmak için kişisel şiddet kullanımına, militarizme karşı çıkan; savaşın anlaşmazlıkları or-

tadan kaldırmanın bir yolu olarak görülmesini kabul etmeyen; bireyler arasındaki işbirliği ve yardımlaşmayı güçlendirmeyi amaçlayan, fakat bu tür ilişkilere zarar veren rekâbet ve yarışmacılığı hoş karşılamayan; uluslararası problemleri, siyasî anlaşmazlıkları gidermenin tek yolunun diplomasi, uzlaşma ve herkeste varolan insanlığa müracaat etmek olduğunu savunan tavır.

Patristik felsefe [Os. *Abâ-ı Hıristiyâniye felsefesi*; İng. *patristic philosophy*; Fr. *philosophie patristique*]. Ortaçağ felsefesinin Hristiyanlığa karşı yöneltilen saldırıları, †Platon ve †Plotinos'un görüşlerinden yararlanarak karşılamaya çalışmış olan birinci dönemi.

VIII. yüzyıla kadar olan bu dönem boyunca Patristik felsefe Hristiyan öğretisini felsefenin kavramsal araçlarını kullanarak temellendirmeyi amaçlamıştır. Söz konusu felsefe, Skolastik felsefeyle modern felsefeden, akla dayanılarak elde edilen sonuçlarla vahyin doğruları arasında bir ayırım yapmamak bakımından farklılık gösterir. Buna göre, felsefe, teoloji ve dinin doğruları, bir bütünün ayırılmaz öğeleri ya da parçaları olarak değerlendirilir.

Patristik felsefe kendi içinde üç döneme ayrılır: 1 *Hristiyanlığın doğuşundan 200 yılına dek olan dönem.* Bu dönem düşünürleri Hristiyanlığın 'gerçek felsefe' olduğunu savunmuşlar ve Hristiyanlığı, ya putperestlerin saldırılarına ya da Gnostisizmin dinsel spekülasyonlarına karşı koyarak, savunmaya, yanlış anlamaları önlemeye çalışmışlardır. 2 *200-450 yılları arasındaki altın dönem.* Bu dönem Yeni-Platoncu İskenderiye Okulunun ve özellikle de Clement ve Origen gibi düşünürlerin etkisiyle, Hellenistik felsefeyle Hristiyan dini arasındaki etkileşim ve uzlaşım dönemidir. Bu dönem, Hristiyanlığın dogmalarını Yunan düşüncesinin terminoloji ve kavramsal çerçevesiyle ifade etme dönemidir. Söz konusu Altın Çağ, Aziz Augustinus'un felsefesiyle en üst düzeye ulaşır. 3 *450 yılından VIII. yüzyıla dek olan gerileme dönemi.* Yeni ve özgün bir çabanın, düşüncenin söz konusu olmadığı bu dönem, yalnızca daha önce ifade edilmiş doğruların ele alınıp işlenmesi ve sistematize edilmesi yönündeki çabalardan meydana gelir.

Peirce, Charles Sanders. 1839-1914 yılları arasında yaşamış Amerikalı pragmatist filozof. Temel eseri *How to Make Our Ideas Clear?* [Düşüncelerimizi Nasıl Berraklaştırabiliriz?] olan Peirce'ın tüm çalışmaları *Collected Papers* [Toplu Eserleri] adlı külliyatta toplanmıştır.

Birçok konuda eser vermiş olan Peirce, yalnızca felsefeye değil, fakat modern matematik ve mantığa da çok önemli katkılar yapmış ve böylelikle ülkesinin en özgün ve yaratıcı kafalarından biri olmuştur. Peirce, öncelikle pragmatizm akımının isim babası olmuş, daha sonra da onun yönteminin ana hatlarını çizmiştir. Frege'yle birlikte, niceleyiciler mantığının kurucusu sayılan filozof, aynı zamanda semiyotik araştırmalarının da gerçek bir öncüsüdür. Nitekim, o göstergenin nesneyle ilişkisinin benzerlik, bitişiklik ya da uzlaşım ilişkisi olmasına bağlı olarak, göstergeleri ikonlar, işaretler ve semboller olarak sınıflandırmıştır.

O, felsefede işe bilgi konusundan başlamış ve burada, Aristoteles'in düzeni doğada bulan nesnel yaklaşımı ile Kant'ın bilgideki düzenin zihnin eseri olduğunu dile getiren öznel yaklaşımının bir sentezini yapmıştır. Kavram, fikir ve teorilerimizin doğruluklarını, onların yararlılıklarıyla özdeşleştiren Peirce'a göre, yöntem öncelikle düşüncelerimizi açık ve seçik hâle getirmekten oluşur, öyle ki bu yöntemle felsefe bir bilime dönüşecektir. Peirce'ın mantık alanında ve özellikle de bağıntılarla ilgili çalışmaları, sineşizm olarak tanımlanan evrimci bir kozmolojiyle sonuçlanmıştır. Peirce'ın, evrende süreklilik ve birliğe doğru giden genel bir eğilim olduğunu ortaya koyan söz konusu anlayışı, geçmişle şimdi, duyguyla eylem arasında birtakım temel bağlantılar ol-

duğunu, evrenin bir kaos durumundan yasalılığa ve düzene doğru geliştiğini ifade eder.

pelagianizm [İng. *pelagianism*]. İnsanın günahkâr olduğunu ve dolayısıyla kurtuluş için Tanrı'nın rahmetine veya inayetine muhtaç bulunduğunu öne süren ortodoks Hristiyan teolojisinden farklı olarak, insanın kendi çabasıyla da kurtuluşa, ahlâkî yetkinlik ya da kemale erişebileceğini savunan öğreti. Klâsik anlayışın insanı yazgıcılığa ve kayıtsızlığa ittiğini öne süren Pelagius (354-425) tarafından geliştirilmiş olan görüş, amaca ulaşmak için çileciliği benimsemiştir.

per accidens. Bir şeyin doğası için zorunlu olmayan, o şeyin özünün bir parçasını oluşturmayan özelliklerin varoluşu; zorunlulukla varolmayan bir şeyin varoluş tarzı; bir nesnenin ya da şeyin, amaçlı bir faaliyetin eseri ya da o şeyin özsel doğasının sonucu olmayıp, raslantısal bir biçimde kazanılan bir niteliği; bir varlığın, tanınması, belirlenmesi ya da sınıflanması bağlamında gerekli olmayan nitelik ya da faaliyetleri; ve nihayet, bir önermenin öznesine, öznenin ilintilerinden, ilineksel özelliklerinden birini izafe eden yükleme faaliyeti için kullanılan Latince terim.

peras. Sınır, şekil, form anlamına gelen Yunanca sözcük. †Phytagorasçılar ve †Platon'un belirsiz ya da sınırsız olana şekil veren, yapı kazandıran ilke, yasa ya da güç; insan davranışını rasyonel bir biçimde düzenleyen ahlâkî ilke için kullandıkları terim.

Örneğin, Phytagorasçılara göre, evren varoluşunu, sınırın, onu sınırlanmış kılmak için, sınırsız olana baskın çıkması ilkesine borçludur. Bu ilkeyi, evrenin ve evrenin içerdiği herşeyin varlığa gelişini açıklamak için kullanan Phytagorasçılar, onu sınırın iyi, sınırsızın kötü olduğunu ortaya koyan ahlâkî ve estetik sonuçla birleştirmişlerdir.

peripatetik [Yunanca yürümek anlamına gelen *'peripatein'* fiilinden; İng. *peripatetic*; Fr. *péripatétique*]. Gezimci. Derslerini öğrencileriyle birlikte, Lise'nin bahçesinde yürüyerek, tartışarak yaptığı için Aristoteles'in felsefesini tanımlamada kullanılan sıfat. *Peripatetik felsefe*, İlkçağ Yunan felsefesinin, Akademi felsefesi, Stoacılık ve Epikürosçulukla birlikte, dört büyük ve temel okulundan biri olarak bilinir.

Öte yandan, felsefe tarihinde, Aristoteles'in izleyicilerine de *Peripatetikler* adı verilir. Peripatetikler üç ayrı dönem içinde ele alınırlar: 1 M.Ö. 320 yılından Strato'nun ölüm tarihi olan 270 yılına kadar olan *ilk Peripatetikler dönemi*, 2 M. Ö. 270 yılından M. Ö. 70 yılına kadar olan *Gerileme dönemi*, 3 M. Ö. 70 yılından M. S. 230 yılına kadar olan *son dönemi Peripatetikler*.

Bu üç dönemden yalnızca, Aristoteles ruhu ve etkisinin çok yoğun bir biçimde hissedildiği ilk Peripatetikler dönemi verimli olmuştur. Bu döneme de Aristoteles'in empirik †realizmi damgasını vurmuştur. Buna göre, gerçekten varolanlar tikeller, bireysel şeyler olup, cinsler, türler ikincil tözlerden başka bir şey değildirler. Bilgi yalnızca, duyu aracılığıyla mümkündür; gerçekten varolanlar somut tikeller olmakla birlikte, bilginin nesnesi tümellerdir.

Bu nedenle, olguların gerisindeki yasalara ve nedenlere gitmeliyiz, hareketten zorunlulukla bir İlk Hareket Ettiricinin ve doğal dünyadan da ezelî-ebedî yaşamı kendi kendisini düşünen düşünce olan aşkın bir Tanrı'nın varlığını çıkarsamalıyız. İşte, Eudemos, Teophrastos, Aristeksenos ve Strato gibi ilk dönem Peripatetikleri anahatları çizilen bu sistem çerçevesi içinde bilim ve felsefe yapmışlar, mantık ve felsefeye önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Buna karşın Gerileme Döneminin Lyko, Aristo, Diodoros, Erimneos, Antisthenes ve Sotion gibi düşünürleri, bilim ya da felsefeyle uğraşmayıp, retoriği geliştirme uğraşı göstererek, kendilerini tarihsel, dilsel ve edebî çalışmalara vermişlerdir. Buna karşın, son dönemin Boethos, İskenderiyeli Aristo, Nikolaos, Aspasius, Aristokles gibi Peri-

patetikleri, temelde, Rodoslu Andronikos'un nezareti altında, Aristoteles'in eserlerini bulup çıkarma, yeniden yayınlama ve yorumlama çabası içinde olmuşlardır.

per se. Bir şeyin sahip olduğu özsel ve aslî özellikler; bir nesnenin doğası; tözsel bir varoluşa sahip olan varlık; bir özü olan töz; bir önermenin öznesine onun özsel özelliklerinden birini izafe eden yükleme faaliyeti için kullanılan Latince terim ad.

Daha özel olarak da, mutlak, tümüyle bağımsız bir biçimde varolan Tanrı'nın varoluş tarzı, Tanrı'nın başka hiçbir şey tarafından etkilenememe durumu ve bizim mutlak varlık olarak Tanrı'yı, ona yabancı kavramlar kullanmadan bilme tarzımız için kullanılan deyim.

personalizm [Os. *şahsiyye*; İng. *personalism*; Fr. *personnalisme*; Al. *personalismus*]. 1 Genel olarak, kişinin ve kişiselliğin önemini vurgulayan görüş. Kişiyi fizikî süreçlere indirgeyen doğalcı görüşlere olduğu kadar, onu Mutlakın gelip geçici bir tezahürü olarak gören idealist anlayışa da karşı çıkan personalizm, kişiyi en yüksek ve nihaî değer olarak tanımlarken, gerçek olan herşeyin kişi ya da kişinin deneyimindeki bir öğe olduğunu savunur.

2 20. yüzyılın başlarında C. Renouvier, H. Lotze ve J. Joyce gibi düşünürler tarafından geliştirilen ve tüm sonlu zihinlerin kişiliğe ve kişilere aşkın olan Mutlak Ruh'ta eriyip gittiğini savunan akım.

Gerçekliğin madde cinsinden olduğunu iddia ettiği için, zihinsel süreçleri yoksaydığı ya da açıklayamadığı gerekçesiyle †maddeciliğe, dünyadaki kötülük problemini açıklayamadığı gerekçesiyle de saf †idealizme karşı çıkan ve varlığın fenomenlerin gerisindeki soyut İdea ya da bilinemeyen bir töz olmadığını, varolan herşeyin, daha aşağı akıl ya da bilinçlerin ve nesnelerin dünyasını yaratan en yüksek, etkin, ve amaçlı bir bilinç ya da aklın sonucu ya da tezahürü olduğunu öne süren görüş olarak personalizm, mutlakçılığın panteist sonuçları ve empirizmin mekanik determinizminden kaçınmak amacıyla, kişi ve kişiliğin sahip olduğu özelliklerin evreni ve evrendeki herşeyi anlamada başvurulacak tek anahtar olduğunu öne sürer. Personalizm bu çerçeve içinde, bütün bir varlık alanının evrensel bir kişisel bilincin ifadesi olduğunu, ve insan kişiliğinin çeşitli formları aracılığıyla bilinebileceğini ve anlaşılabileceğini, kişilerin bütün bir varlık alanının başka bir şeye indirgenemez ve başka bir şey aracılığıyla açıklanamaz öğeleri olduklarını, gerçekliğin kişilerden, kişiliklerden ve benlerden oluşan bir sistem olduğunu, evrende kişiden ve kişilikten daha yüksek bir değer bulunmadığını savunur.

3 Fransız düşünürü E. Mounier tarafından geliştirilen felsefe, ama daha ziyade ahlâk görüşü. Personalizmi, kişioğlunun maddî zorunluluklar ve onun tinsel gelişimini engelleyen kollektif aygıtlar karşısındaki önceliğini kabul eden öğreti diye tanımlayan Mounier'ye göre, modern çağın yeni hümanizmi birey/kişi karşıtlığına dayanmak durumundadır. Maddî baskılar ve maddeci bir hayat tarzının kökleştirdiği insana yabancı ve aykırı kimi teoriler karşısında kişiyi ve kişiliği öne çıkaran Mounier'ye göre, bireyciliğin bireyi kendi benliğini temel almaya yönelttiği yerde, personalizm kişiyi benliğinden uzaklaştırmayı amaçlar. Benlikten uzaklaşma ya da dışa doğru açılma, Mounier'ye göre, hep ötekine doğrudur. Nitekim, o 'sen ve onun varlığında biz, benden önce gelir' demiştir.

4 Personalizm, psikoloji alanında ise, bireysel kişiliğin geri kalan herşeyin kendisine göre değerlendirilmesi gerektiğini savunan yaklaşıma karşılık gelir.

perspektif [İng. *perspective*; Fr. *perspective*]. 1 Nesnelerin uzaktan görünüş tarzı. 2 Bir şeye yönelik bakış açısı, bir nesnenin, bir şeyin görülme tarzı. 3 Belli bir sonuca ulaşırken, bir analizi gerçekleştirirken bilinçli olarak ya da bilinçsizce

varsayılan veya doğru kabul edilen önkabuller. 4 Estetikte, derinlik ve uzaklık duyusu.

perspektif realizmi [İng. *perspective realism*]. İnsanla insanın dışındaki nesne arasında kurulan temasın algı yoluyla olduğunu, insan varlığının algıda kendi zihninden bağımsız nesnelere nüfuz edebileceğini savunan doğrudan realizmin, ona göre daha gelişmiş olan, türlerinden biri.

Buna göre, perspektif realizmi doğrudan realizm görüşü içinde yer almakla birlikte, yeni-realizmin masanın buradan yuvarlak, oradan elips şeklinde olduğunu, dağın gün ışığında yeşil, ayışığında mavi olduğunu söyleyen ve nesneleri çelişik özelliklere sahipmiş gibi gösteren tutumuna karşı, şekillerin, renklerin ve diğer niteliklerin nesnenin aslî ve temel nitelikleri olmayıp, göreli özellikler olduklarını savunur. Nesnelerin duyusal niteliklere mutlak ve kesin bir biçimde sahip olmadıklarını, duyusal niteliklerin her zaman bir bakış açısına göreli olduğunu iddia eden anlayış olarak perspektif realizmi, bizim duyusal nitelikleri her zaman belli bir perspektiften, bakış açısından algıladığımızı iddia eder.

perspektivizm [İng. *perspectivism*; Fr. *perspectivisme*; Al. *perspektivismus*]. 1 Genel olarak, kavram, ilke ve kabullerden oluşup, insanlara dış dünyayı yorumlama olanağı veren, birbirlerine eşdeğer olmakla birlikte, aralarından birini tercih etmenin bir yolunun bulunmadığı alternatif sistemlerin varolduğunu savunan öğreti. Tüm bilgilerimizin genel dünya görüşümüzle ilişkili olup, ihtiyaçlarımıza uygun geldiğini, fakat bu arada içteki derin ve bireysel gerçekleri tümüyle gözardı ettiğini öne süren tavır.

2 Daha özel olarak da, Nietzsche'nin deneyim ve bilginin kısmî sınırlamalarından kaçınmanın ve dolayısıyla varlığın bizatihi kendisine, mutlak hakikate erişmenin imkânsız olduğu görüşü.

Olguların varolmadığını, sadece yorumların olabileceğini öne süren Nietzsche'ye göre, her yorum dünyaya sadece bir perspektiften bakabilir. Metafizik alanında kendinde şeylerin varoluşunu reddeden, herşeyin salt görünüşlerden ibaret olduğunu, evrende sürekli bir oluşun hüküm sürdüğünü iddia eden Nietzsche, çeşitli zihin hâllerinin, irâdî faaliyetlerin gerisinde bir töz olarak benden de söz edilemeyeceğini öne sürer. İşte bu bağlamda bilim, ona göre, oluş hâlindeki düzenden yoksun dünyaya teori yoluyla düzen kazandırma yönünde bir teşebbüse tekabül eder. Fakat, Nietzsche'nin gözünde, bilim tek teşebbüs, yani biricik yorum, mümkün tek perspektif değildir.

O dünyaya ve kendimize tek perspektiften bakmamamız gerektiğini, şimdi bu pencereden, sonra diğerlerinden bakmanın kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu söylerken, bir yorum ya da perspektifin diğerlerinden daha doğru olmasa bile, bazı perspektiflerin diğerlerinden daha aşağı ve değersiz olabileceğini kabul eder.

Peygamber. Bir dinde Tanrı'nın mesajlarını ve buyruklarını insanlara ileten elçi.

İslâm inancı açısından, peygamberlerle diğer insanlar arasında maddî yaşayış bakımından bir ayrılık, insan olmak bakımından bir farklılık yoktur. Peygamberi diğer insanlardan ayıran şey, masum olmak ve günah işlememek, güvenilir olmak, doğru sözlü ve anlayışlı olmak ve mesajları iletmek gibi özelliklere sahip olmak bakımından Tanrı tarafından seçilmiş olma durumu ve vahiydir.

phantasia. Yunan düşüncesinde, imge ve tasarımı, imgesel ve resimsel unsurları olan deneyimi; görünüşlere dayanan veya aldanan zihin hâlini tanımlayan terim.

Phantaisa Platon'da, duyum ve inancın bir karışımına tekabül ederken, Aristoteles'te doğruluk ve yanlışlığı mümkün kılan müstakil yetiyi ifade eder. Bilgi teorilerinde, empirist, hatta duyumcu ve nominalist bir bakış açısı benimseyen Stoalılar ise, doğruluk ölçütü olarak benimsedikleri, açık algı ya da kavrayıcı

tasarına *phantasia kataleptike* adını vermişlerdir. Bu tür bir algı açık olup, Stoacı düşünceye göre, ruhu nesnesiyle ilgili olarak onay venneye zorlar.

philia. Antik Yunan felsefesinde, cinsel bir boyutu olan aşk için kullanılan *eros* ve ahlâkî ya da tinsel aşk için kullanılan *agape* teriminden farklı olarak, insanın hemcinsine duyduğu, cinsel bir yönü olmayan aşk, bağlılık, iki insan arasındaki dostluk ilişkisi; kendisine karşı özel bir yakınlık duygusu beslediğimiz ve kendisi de buna aynı duygu ile yanıt veren kişiyle olan ilişkimiz; iki insan arasındaki, karşılıklı sempati ve sevgi duygusu için kullanılan terim.

philosophe. Fransızcada 'filozof' anlamına gelen sözcük. Sözcük tarihsel olarak Fransız †Aydınlanmasının etkili ve moda düşünürleri, Buffon, †Condorcet, †Condillac, †Diderot, †Montesquieu ve †Voltaire gibi, 18. yüzyıl Fransa'sında, farklı görüşleri savunmakla birlikte, aklın üstünlüğüne ve gücüne duydukları inançla bir araya gelen bilim adamı ve düşünürleri tanımlamak için kullanılmıştır.

philosophia perennis. İnsanlığın ortak düşünsel mirasını tanımlamak üzere kullanılan Latince deyim. Farklı hatta çelişik görüşlere sahip olsalar dahi büyük filozofların eserlerinde ortaya çıkan hakikatler bütünü, felsefenin yüzlerce yıllık geçmişinden bugüne süzülüp gelen evrensel doğrular toplamı.

phronesis. Antik Yunan felsefesinde, bilimsel ya da teorik bilgiyle, teknik bilgiden farklı olarak, nasıla, neyi, ne şekilde yapmak gerektiğine ilişkin bilgi. Belirli koşullar söz konusu olduğunda, uygun, makûl, kabul edilebilir ya da rasyonel bir biçimde eylemenin temelleriyle ilgili olan bilgi.

Yaşamda peşinden gidilecek, yönelinecek amaçlara, rasyonel insan davranışının nihaî ve en yüksek hedeflerine, neyin gerçekten değerli olduğuna ve bu amaçlara ulaşmanın yollarına ilişkin bilgi olarak *phronesis*, yaşamdan, yaşantılardan tecrübe ve öğrenme yoluyla kazanılan ve insana arzularını kontrol etme ve rasyonel bir tarzda eyleme olanağı veren pratik bilgeliği tanımlar.

Phyrrhon. M. Ö. 365-275 yılları arasında yaşamış olan, †kuşkuculuğun kurucusu ünlü Yunanlı düşünür. İnsanın bilgiye ulaşmasının, görünüşleri aşıp, gerçekliğe erişmesinin imkânsız olduğunu savunan Phyrrhon, her görüş için leyhte ve aleyhte aynı derecede güçlü olan kanıtlar bulunduğunu, bundan dolayı yapılması gereken en iyi şeyin hiçbir tarafa meyletmemek, bilgisizlik itirafında bulunmak, hiçbir şey söylememek, yargıyı askıya almak olduğunu söylemiştir.

Bir aldırmazcılık ya da kayıtsızlık ahlâkı geliştiren Phyrrhon'a göre, bilge kişi, tek bir istek bile duymayan, yalnızca kayıtsız değil, fakat aynı zamanda duyarsız olan biridir.

physis. Yunan felsefesinde, uzlaşımla ilgili olan, insan tarafından sonradan konan yasa, gelenek anlamına gelen *nomos*a karşıt olarak, doğa için kullanılan terim. İnsanın dışındaki varlık alanında kullanıldığı zaman, doğal nesne, fizikî bir şeyin bileşenleri, şeylerin gerçek, özsel ve nihaî doğası anlamına gelen *physis*, insan varlıklarıyla ilgili olarak kullanıldığında, insanın doğasına, doğal niteliklerine, kişinin doğal yeti ve güçlerine işaret eder.

Physis sözcüğünü, şeylerin özsel gerçekliklerine, doğalarına, ezelîebedi ve yetkin İdeaların dünyasına işaret etmek için kullanan †Platon'dan sonra, Aristoteles *physis* terimini, insan tarafından yaratılmış şeyleri ifade eden *tekhne* terimine karşıt olarak, nesnelerin doğal düzeninin bir parçası olan herşeye karşılık gelecek şekilde kullanmıştır. Öte yandan, *physis* Aristoteles'te, olduğundan başka bir şey olma yoluna girmiş olan bir şeyin özünü ifade eder.

Piaget, Jean. 1896-1980 yılları arasında yaşamış olan İsviçreli ünlü psikolog. Temel eserleri: *Le Langage et la Pensée chez l'Enfant* [Çocukta Dil ve Düşünce], *La Représentation du Monde chez l'Enfant*

[Çocukta Dünya Tasarımı], *Introduction à l'Epistémologie génétique* [Genetik Epistemolojiye Giriş] ve *La Naissance de l'Intelligence* [Zekânın Doğuşu].

Genetik epistemoloji ve bilişsel gelişme alanında çığır açıcı çalışmalar yapmış olan Piaget çocukta düşünce ve dil gelişiminin bir süreklilik içinde değil de, evrelerden geçerek oluştuğunu ve birey çevre ilişkilerinde etkin bir şekilde yapılandığını ortaya koymuştur. Dış dünyadan yalnızca izlenimler almakla kalmayıp zekâsını etkin bir tarzda yapılandıran çocukta bilişsel yapı, Piaget'ye göre, dört evrede gerçekleşir: 1 İlk onsekiz aylık *duyu devimsel dönemi*. 2 18 aydan 6 yaşına kadar olan *önişlemsel dönem*. 3 7 ve ve 12 yaş arasındaki *somut işlemler dönemi* ve nihayet 4 *formel işlemler* dönemi.

Piaget ayrıca, çocuk zihniyetinin yetişkinin zihniyetiyle hiçbir ilişkisi olmadığını öne sürmüştür. Çocuğun mantığı kendine özgü olduğu gibi, ona göre, düşüncesi de benmerkezlidir. O kendisi için gelişir, kendi tarzında eğlenir; aklın kavramsal bilgileriyle ilgisi yoktur, çelişki bilmez. Çocuk ancak başkalarının düşüncesiyle temasa geçtiği zaman mantıklı olmaya başlar.

Pironizm [Os. *Pirrôniyye;* İng. *Pyrrhonism;* Fr. *Pyrrhonisme;* Al. *Pyrrhonismus*]. Ünlü düşünür Pyrrhon tarafından kurulmuş olan İlkçağ †kuşkuculuğu.

†Demokritos'un duyusal niteliklerle ilgili görüşünden, †Sofistlerin göreciliğinden ve †Kirenelilerin epistemolojisinden etkilenmiş olan Pironizm insan aklının şeylerin özüne, görünüşlerin gerisindeki gerçekliğe nüfûz edemeyeceğini, şeylerin bizim için kavranılamaz olduğunu öne sürer. İnsanların yalnızca şeylerin kendilerine nasıl göründüklerini bilebileceklerini, aynı şeylerin farklı insanlara farklı göründüklerini ve bizim bu görünüşlerden hangisinin doğru olduğunu, hangi insanın haklı olduğunu söyleyemeyeceğimizi savunan Pironizme göre her iddia için, birbirlerine çelişik olan iki kanıt ya da düşünce ileri sürülebilir.

Pironizm bütün bunların, biz insanların hiçbir şeyden emin olamayacağımızı, ve hiçbir konuda kesinliğe ulaşamayacağımızı gösterdiklerini, bu nedenle, bilge kişiye düşen şeyin varlığın İdealardan ya da madde ve formdan meydana geldiğini söylemek yerine, bu türden anlamsız spekülasyonlardan vazgeçmek ve hiçbir konuda hüküm vermeyerek, yargıyı askıya almak olduğunu belirtir. Bilge kişi, hiçbir şey hakkında, onun belirli bir şeyden olduğunu söylemenmeli, 'o böyledir' demek yerine, 'bana böyle görünmektedir' ya da 'böyle olabilir' demelidir. Söz konusu yargıyı askıya alma tavrının Pironizme göre, yalnızca teorik değil, fakat pratik bir anlamı vardır. *Epokhe*, aynı zamanda her türlü değer biçmeden kaçınmak ve dolayısıyla nesnelerin kendisine yönelmiş her türlü istek ve arzudan uzak durmak demektir.

Pironizm aynı kuşkuculuk ve yargıyı askıya alma tavrını, değerler alanına da yansıtır. Pironizme göre, hiçbir şey kendi içinde güzel ya da çirkin, doğru ya da eğri değildir; en azından bizim onun güzel ya da çirkin olduğundan emin olma imkânımız yoktur. Dışımızdaki şeyler bizim açımızdan en küçük bir farklılık yaratmaz. Bilge kişi, işte bu durum karşısında yalnızca ruh sükûnetine ulaşmaya, ve bu ruh hâlini daima korumaya çalışacaktır. Bilge insan da, herkes gibi belli bir biçimde eyleme ihtiyacındadır ve o da, en azından temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, pratik yaşama katılır. O, bu çerçeve içinde, insanın mutlak doğrulara ulaşmasının olanaksız olduğunu bilerek, herkes gibi davranır, geleneklerin, örf ve adetlerin, doğru çıkması muhtemel görüşlerin sadık izleyicisi olur.

Pironizme göre, gerçekliğin bizzat kendisinden vazgeçtiğimiz zaman, bize görünüşler kalır. Bizi eylemlerimizde yönlendirecek olan şey de, işte bu görünüşlerdir. Pironizm, kuşkucu felsefenin insanı mutluluğa götürebileceğini, zira bu felsefenin insana, varlığın bilgisinin olamayacağını göstermekle, bu tür

bir bilgiyi, varlık üzerine spekülatif tartışmayı anlamsız hâle getirdiğini, bilginin imkânsız olduğunu gösterirken, insanı boş kuruntulardan kurtardığını savunur. Pironizme göre, ölümün ne olduğunu bilmediğimize ve aynı şekilde ölümden sonraki yaşam hakkında da bir bilgimiz olamayacağına göre, ölümden hiç korkmamamız gerekir. Çünkü insan bilmediği ve bilemeyeceği şeylerle ilgili olarak korku ve tedirginlik içinde olamaz. Bilgi mümkün olmadığı için, insan bilgilenmek amacıyla araştırma yapmaz ve kendisini zahmete sokmaz. İnsan için her bakımdan rahatlatıcı ve huzur verici olan bu duruma, Pyrrhon, ruhsal huzur ve sükûnet anlamına gelen, *ataraxia* adını vermiştir.

pistis. Yunancada inanç anlamına gelen terim. *Pistis* Platon'da tahmin anlamına gelen eikasiayla birlikte, fenomenlerin bilgisine tekabül eden ve sanı ya da kanaat anlamına gelen *doxa*yı oluşturur.

piyetizm [Os. *zühdiyye*; İng. *pietism*; Fr. *piétisme*; Al. *pietismus*]. İnancılık. Hristiyanlıkta söz konusu olan formel ve uzlaşımsal öğelere bir tepki olarak gelişen, bir yandan inancı doğru dinî öğretiyi tasdik etmeye eşitleyen entellektüalizme, diğer yandan da Hristiyanlığı kurulu geleneklere uygunlukla özdeşleştiren tavra karşı çıkan ve dinde tecrübenin, kişisel yaşantının, duygu ve kişisel katılımın önemini vurgulayan akım. Dinde bilişsel öğeden vazgeçerek, kişinin kendisini öne sürmesine, vakfetmesine önem veren, herşeyi bir kıyıya atarak, içsel tecrübe ve yaşantıyı ön plâna çıkartan tavır. Ruhun kurtuluşu bakımından, duyguyu ve ahlâksal yaşama önem veren anlayış.

Platon. M. Ö. 427-347 yılları arasında yaşamış olan ve düşünce tarihinin tanıdığı ilk ve en büyük sistemin kurucusu olan ünlü Yunan filozofu.

Temeller: Sisteminde, Sofistlerin Yunan toplumu üzerindeki olumsuz etkileriyle savaşmaya çalışmış olan Platon, işe öncelikle bilgi konusuyla başlamış ve mutlak ve kesin bir bilginin var olduğu konusunda tümüyle dogmatist bir tavır sergilemiştir. Ona göre, değişen hiçbir şekilde bilinemeyeceği için, insan zihninden bağımsız olan, değişmez bir varlık olmalıdır. Mutlak ve kesin bir bilgiye erişmek ve bu bilgiyi başkalarına aktarmak durumundaysak eğer, Platon'a göre, dünyada sabit, kalıcı ve değişmez olan birtakım varlıklar olmalıdır. O bu değişmez, sabit ve kalıcı varlıklara İdealar adını verir. Öyleyse, Platon'a göre, bilgi tikel olanın ve değişenin beş duyu yoluyla kazanılmış empirik bilgisi değil de, değişmez ve tümel olanın akıl yoluyla kazanılan ezelî-ebedî bilgisidir.

Metafiziği: İdealar yalnızca bilginin nesneleri olmakla kalmazlar, onlar aynı zamanda gerçekliği oluşturan varlık kategorisini meydana getiren temel varlıklardır. Başka bir deyişle, Platon, 'Gerçekliğin ne olduğu', 'Neyin gerçekten var olduğu' şeklindeki temel metafiziksel soruya, gerçekliğin madde ya da dış dünyada değil de, dış dünyadaki şeylerin İdealarında olduğu yanıtını vermiştir. Bizim algıladığımız duyusal şeyler sürekli olarak değişmektedir.

Ona göre, duyusal nesneler, değişmeden mutlak olarak bağışık olan bir gerçekliğin varoluşunu zorunlu kılacak şekilde, sürekli bir değişmeye maruz kalırlar. Duyusal nesneler varlığa geliş ve yokoluş, büyüme ve çürümeden başka, yer değiştirir, niteliksel ve niceliksel değişmeye uğrarlar. Bundan dolayı, duyusal nesnelere yüklenebilecek tüm nitelikler, yükleme faaliyeti sırasında, algısal yargı ya da önermenin zamansal bir niceleyici ya da belirlemeyle tamamlanmasını gerektirir. Buna göre, aynı şey farklı zamanlarda farklı özelliklere sahip olur. O belirli koşullar altında büyük, başkaca durumlarda küçük görünür. Birine göre büyük, bir başkasına göre ise küçüktür. Belli bir zamanda mat ve karanlık, buna karşın başka bir zamanda parlak ve aydınlık görünür.

Demek ki, bireysel nesnelerden oluşan ve bizim duyularımızla algıladığımız duyusal dünyayı incelediğimizde, onda mutlak, kalıcı, durağan ve tutarlı hiçbir

yön bulunmadığını, ondaki herşeyin değişken ve göreli olduğunu görüyoruz. Platon'a göre, böyle bir dünya gerçek değildir, gerçekten var olamaz; o duyusal dünyanın yalnızca görünüşlerden meydana gelen bir dünya olduğunu savunur. Bu duyusal dünya, şu masa, şu heykel, şu kitap gibi, 'şu' diyerek gösterdiğimiz bireysel nesnelerden meydana gelmektedir. Bu dünyadaki nesneler, değişen, kendilerinde karşıt yüklemleri barındıracak şekilde, eksikli, göreli, bağımlı ve bileşik olan şeylerdir. Beş duyu yoluyla algılanan bu bireysel nesneler, Platon'a göre, gerçekten var değildir. Onlar değişmeyen, mutlak ve kalıcı bir gerçekliğin yalnızca görünüşleridirler. Bu bireysel nesneler aynı anda hem gerçeklikten ve hem de yokluktan pay alırlar; bundan dolayıdır ki, Platon'a göre, onlar hem var ve hem de yokturlar ya da bugün var yarın yokturlar. Onlar varlığa gelir, çeşitli değişmelere maruz kalır ve ölüp giderler. Platon'a göre, gerçekten varolan şeyler İdealardır ve İdealar duyusal dünyada söz konusu olan göreli bir durağanlığın ve anlaşılırlığın temel nedenidirler. İdealar duyusal dünyada hüküm süren değişmelerden etkilenmediği için, onların içinde yaşadığımız görünüşler dünyasından ayrı ve bağımsız bir varoluşa sahip olmaları gerekir.

Bizim kendilerini duyu-deneyi yoluyla değil de, düşünce ve akıl yoluyla bildiğimiz bu İdealar, kendilerine ait ayrı bir dünyada varolurlar. Platon'a göre, İdealar sahip oldukları özellikleri hepsinin üstünde ve ötesinde bulunan İyi İdeasından alırlar. *Devlet*'te yer alan ünlü Güneş Benzetmesinde, o duyusal dünya ile akılla anlaşılabilir dünya, dolayısıyla da Güneşle *İyi İdeası* arasında bir analoji yapar ve mecazî bir anlatım içinde, İyi İdeasını Güneşe benzetir. Buna göre, nasıl ki duyusal dünyada güneş ışığıyla gözle görülen nesneleri aydınlatıyorsa, aynı şekilde İyi İdeası da akılla anlaşılabilir dünyada İdeaları doğrulukla aydınlatır, başka bir deyişle, İdealara anlaşılabilirlik kazandırır. İyi İdeası, bundan başka akılla anlaşılabilir nesnelerin varlık ve gerçekliklerinden sorumludur.

İyi İdeası gerçek varlığın ötesindedir. Platon'a göre, insan uzun yıllar matematiksel bilimlerle ve diyalektikle uğraştıktan sonra, varlığın ve gerçekliğin kaynağı olan İyi İdeasını mistik bir tecrübeyle, özel bir sezgiyle tanır. Çünkü İyi İdeası varlığın ötesinde olduktan başka, insanın kavrayış gücünün sınırlarının da ötesindedir. İyi İdeasının kendisi tanımlanamaz, söze dökülemez ve açıklanamaz, fakat başka herşeyi açıklar. İnsan bu tür bir mistik tecrübeyi yaşadıktan sonra, İdeaların İyi İdeasından pay almak suretiyle varlığa geldiklerini ve oldukları gibi olduklarını anlar. Şu hâlde, Platon'un metafiziğinde İdealar varlıklarını, ya da sahip oldukları temel özellikleri İyi İdeasına borçludurlar.

Aynı ilişki İdealardan meydana gelen gerçek ve akılla anlaşılabilir dünya ile içinde yaşadığımız duyusal dünya arasında vardır. İçinde yaşadığımız duyusal dünyadaki şeyler her bakımdan değişseler bile, bu dünyanın yine belli ölçüler içinde gerçek ve kalıcı olan yönleri vardır. Her bakımdan değişmeye uğrayan bu dünyada, en azından birtakım matematiksel özellikler değişmeden aynı kalır. Örneğin, bir masa şekli zamanın akışı içinde değişse de, onun sergilediği 'dikdörtgen' olma temel özelliği değişmeden aynı kalır. Yine, bir kutunun şekli zaman içinde değişir, bununla birlikte onun sergilediği 'kare' ya da 'küp' olma özelliği değişmeden aynı kalır. İşte duyusal dünyadaki şeyler, Platon'a göre, İdealardan pay aldıkları ya da İdeaları taklit ettikleri için varolurlar ve duyusal dünyadaki gerçek ya da kalıcı ve değişmez yönler, bu pay alma ilişkisi sayesinde söz konusu olur.

Platon, İdealardan meydana gelen akılla anlaşılabilir dünya ile duyusal dünya arasındaki bu ilişkiyi *Parmenides* adlı diyaloguyla *Timaeos* adlı diyalogunda

açıklamaya çalışır. Buna göre, pay alma, İdeadan bir parçaya sahip olma anlamına gelmez. Bir İdea, bu dünyadaki duyusal şeylerden her biri ondan bir parçaya sahip olacak şekilde, parçaları olan bir şey değildir. Bir İdea bölünemez bir varlıktır. Yine, duyusal şeyler İdealardan bu şekilde pay alıyor olsaydılar, İdealar aktüel dünyada şeylerin parçaları olarak varolacak ve dolayısıyla bu dünyaya içkin olan varlıklar haline geleceklerdi. Oysa, onlar bu dünyaya aşkın olup, ayrı bir İdealar dünyasında varolurlar. Şu halde, duyusal nesneler İdeaları, gerçekte İdeaların kendileri olmaksızın, İdealardan bir parçaya sahip olmadan, örneklerler.

Bununla birlikte, İdealarla duyusal nesneler tümüyle farklılık gösteren iki ayrı kategoriden varlıklar oldukları için ikisi arasındaki ilişki ancak, pay alma ilişkisi gibi gerçek niteliği hiçbir zaman tam olarak anlaşılamayan mecazî terimlerle ifade edilebilir. Çünkü İdealar ezelî-ebedî olan, yani yaratılmamış ve yok edilemez olan, zamanın ve mekânın dışındaki değişmez kavramsal varlıklardır. Oysa bu dünyadaki duyusal nesneler zaman ve mekânın içinde olup, değişmeye uğrayan varlıklardır. İdealar değişmez olduklarına göre, herhangi bir şey yapamaz ve dolayısıyla duyusal dünyadaki değişmeyi başlatamaz ya da bu değişmeye neden olamazlar. Bundan dolayı, Platon'un metafiziğinde, akılla anlaşılabilir dünya ile duyusal dünya arasındaki ilişkiyi sağlayacak, içinde yaşadığımız dünyaya İdealar dünyasının belirli yönlerini aktaracak aktif bir güce ihtiyaç duyulur. Çünkü duyusal dünyadaki nesnelerle İdealar tümüyle ayrı kategoriden varlıklar oldukları için, birbirleriyle kendi başlarına ilişki kuramazlar.

Platon'un metafiziğinde işte duyusal dünyaya İdealar dünyasının belirli yönlerini aktaran bu aktif dış güç, İdeaların, saf formun değişmez dünyasıyla maddenin bütünüyle belirsiz olan dünyası arasındaki sınır çizgide bulunan *Demiurgos*'tur. Ona göre, maddenin kendisi tümüyle belirsiz olup, şekilden, formdan yoksundur. Zaten belirli olsa ve bir şekli bulunsa, bu, İdeanın onda zaten bulunduğu anlamına gelecektir. Madde tanımlanamaz. Bununla birlikte, tümüyle düzensiz olan madde form kazanmaya, şekil almaya uygun bir yapıdadır. İşte, hem akılla anlaşılabilir dünyanın ve maddî dünyanın dışında olan bir Tanrı olarak *Demiurgos*, maddeye İdealar dünyasının özelliklerini, akılla anlaşılabilir dünyanın formlarını yüklemek suretiyle, düzenden yoksun, belirsiz maddeye düzen ve form kazandırır. *Demiurgos*'un bu faaliyeti, sonuçta duyusal dünyada İdeaların gölgelerinin ortaya çıkışına yol açar.

Kare, üçgen, ağırlık, beyazlık, v. b. g., İdeaların maddî dünyada ortaya çıkan görüntüleridir, soluk kopyalarıdır ve onlar maddî dünyaya sahip olduğu düzen ve belirliliği kazandıran temel öğelerdir. Şu halde, maddî dünya sahip olduğu düzen ve belirliliği herşeyden önce İdealar dünyasına ve İdealar dünyasının yapısını ve formlarını maddeye aktaran *Demiurgos*'un faaliyetine borçludur. Biz duyusal dünyada çeşitli zaman ve yerlerde var olan şeyleri, *Demiurgos* formları maddeye yerleştirdiği için saptıyor ve tanımlayabiliyoruz.

Bununla birlikte, maddî dünya kendisine aktarılan formları koruyabilmek bakımından yetersiz olup, mutlak bir değişme içindedir. Maddî dünya formları yalnızca belirli zaman dilimleri içinde koruyabilir. O sürekli bir akış hali içinde bulunduğuna göre, formları alır ve daha sonra yitirir. Şu halde, maddî dünyanın gerçek İdealar dünyasının ezelî-ebedî yönlerini *Demiurgos*'un faaliyeti sayesinde kazandığı ve bu yönleri sonsuz bir hareketler dizisi ve dolayısıyla değişme süreci içinde kaybettiği dikkate alındığında, o ezelî-ebedî bir gerçekliğin zaman içinde hareket eden ve değişen gölgesi ya da kopyası olarak görülmek durumundadır. Öyleyse, gerçekten var olan değişmez İdealar dünyasıdır.

Demek ki, Platon gerçek varlığı aynı şekilde tanımlamış olan ve bu varlığın akıl yoluyla bilinebileceğini söyleyerek, duyuların bize gösterdiği bireysel nesnelerden oluşan duyusal dünyanın hiçbir şekilde var olmadığını, bu dünyanın bir yanılsamadan başka bir şey olmadığını öne süren Parmenides'in tersine, bir yandan gerçekten var olanın değişmez, ezelî-ebedî olan ve akıl yoluyla bilinebilen İdealar dünyası olduğunu kabul ederken, bir yandan da içinde yaşadığımız duyusal dünyanın belli şekiller içinde var olduğunu söylemekte ve görünüşleri İdealar aracılığıyla açıklamakta ve temellendirmektedir. Platon'un bu metafiziği, 'Neyin gerçekten var olduğu' sorusunu yanıtladıktan başka, insanın içinde yaşadığımız bu dünyadaki yeri ve gerçekten var olan İdealar dünyasıyla olan ilişkisi konusuna da bir açıklık getirir.

İnsan felsefesi: Platon'un iki dünyalı metafiziği, insanda her biri dikkatini söz konusu bu dünyalardan birine yöneltmiş olan iki temel bileşenin bulunduğunu ortaya koyar. İnsanın duyusal dünyaya yönelmiş, duyusal dünyaya ait olan parçası bedenidir; yine aynı benzerin benzerini bilebileceği, ancak aynı cinsten olanlar arasında bir ilişki bulunabileceği ilkesine göre, insanın bir de gerçek varlığın dünyasına yönelmiş olup, bu bağlamda İdealar dünyasının bir parçası olan ruhu vardır. İnsan ruhu, Platon'a göre, insandaki maddî olmayan, ölümsüz parçadır.

Bunlardan beden söz konusu olduğunda, insan duyuları aracılığıyla duyusal dünyayla ilgili olarak güvenilmez malûmatlar elde etmeye çalışır, maddenin peşinden koşarak birtakım fizikî arzuları gerçekleştirmek ve tatmin sağlamak ister. Buna karşın, ruhu ait olduğu dünyaya yönelmek, ezelî-ebedî gerçeklikleri temaşa etmek arzusu içindedir. Öyleyse, ruha düşen kendisini duyusal dünyanın sınırlamalarından, bedeninin ve duyusal dünyanın oluşturduğu hapishaneden kurtarmak ve gerçek dünyayı temaşa etmek amacını gerçekleştirmeye çalışmaktır. Bu ise, insanın her ne kadar maddî koşullar içinde yaşayan, birtakım fiziksel ihtiyaçları olan bir varlık olsa da, bu maddî koşullara bağımlı olamayacağı, yalnızca fiziksel ihtiyaçları tarafından belirlenemeyeceği anlamına gelir.

Platonculuk [Os. *Eflâtuniyye*; İng. *Platonism*; Fr. *Platonisme*; Al. *Platonismus*]. **1** Çağdaş felsefede, salt somut bireylerin varoluşunu kabul eden nominalizmin karşısında yer alan realizm karşılığı olarak kullanılan, sayı, özellik benzeri soyut nesnelerin varolduğu; bu nesnelerin (kavramcılığa karşı) düşüncemizden ve (nominalizme karşı da) konuşmamızdan bağımsız olarak varolduğu görüşü.

2 Felsefe tarihinde sıklıkla karşılaşılan bir tavır olarak, Platon'un etkisiyle duyusal dünyadaki bireylerden, tikellerden ayrı ve zihinden bağımsız bir gerçekliğin, akıl yoluyla kavranabilen ayrı bir varlık alanının varlığını kabul etme tavrı.

Söz konusu tavır, akılcı ve ruhçu Platonizm olarak ikiye ayrılır. Buna göre, örneğin Plotinos'ta Aziz †Augustinus'ta, †Malebranche'ta rastladığımız spiritüalist Platonculuk, bilgide tinsel faaliyetin oynadığı rol, ruhun kavramsal gerçeklikleri anımsaması, Tanrı tarafından aydınlatılması üzerinde durur ve bilgi ya da felsefî düşünceyi ruhun Bir olana ya da Tanrı'ya doğru olan yükselişi olarak değerlendirir. Buna karşın, †Leibniz'in tavrında, †Hegel'in nesnel idealizminde ve †Husserl'in fenomenolojisinde gördüğümüz akılcı Platonculuk, her tür bilgide kavramların nesnelliği üzerinde durup, felsefeyi ruhun kurtuluşunun bir yolu olarak değil de, mutlak bir bilgi türü olarak değerlendirir.

3 Daha özel olarak da, Rönesanstan itibaren, kimi filozof ya da düşünür gruplarının felsefelerin Platon'un izini daha yoğun bir biçimde sürmeleri, kendi düşüncelerini onun temel öğretilerinden bazılarına, yaşadıkları çağın ilgilerine koşut bir biçimde tâbi kılmaları durumu.

Rönesans sonrası dönemde, bu şekilde dört ayrı Platonculuktan söz etmek mümkündür: a) 15. yüzyılda, Platon'un eserlerinin İslâm dünyası ve Bizans'tan Avrupa'ya intikalinin ardından, Floransa'da Marsilio †Ficino ve †Pico della Mirandela tarafından geliştirilen dinî bir felsefe olarak Platonculuk. Bir *Theologia Platonica* şeklini alan söz konusu Rönesans Platonculuğu Platon felsefesinden kimi öğeleri, †Plotinos ve †Proklos'un düşünceleri ve Musevî Philon'dan gelen unsurlarla birleştirmiştir. b) 16. yüzyılda İngiliz düşünürler John Colet ve Thomas More tarafından ortaya konan *Hristiyan Platonculuğu*. Antik Yunan'da †Pythagoras ve Platon tarafından temsil edilen matematikçi yaklaşımı kimi gizemci ve dinî görüşlerle birleştiren söz konusu Platonculuk, duyumsal niteliklere dayanan ve biyolojiyi ön plâna çıkartan Aristotelesçi bilim anlayışının tersine, evrenin dilinin matematiksel bir dil, ve Tanrı'nın da en büyük matematikçi olduğu teziyle Kepler ve Galileo'da doruk noktasına ulaşan, bilimin dili olarak matematik konsepsiyonunun temelinde yer alır.

c) Onyedinci yüzyılda, ahlâk ve teoloji alanında Platoncu düşünceyi canlandıran R. Cudworth, Henri More ve R. Cumberland gibi filozof ve ilahiyatçıların İngiltere'de oluşturdukları *Cambridge Platonculuğu*. Hemen tümü Cambridge Üniversitesiyle belli bir bağlantı içinde olmuş olan bu düşünürler, Hobbes felsefesinin †doğalcılığına, empirizmine ve ateizmine karşı çıkmış ve görüşleri, özellikle de ahlâk alanındaki görüşleri için aradıkları metafiziksel temeli Platoncu idealizmle Kartezyen doğuştan düşünceler öğretisinde bulmuşlardır. Cambridge Platonculuğu tıpkı Platon gibi, ahlâk yasasının ezelî-ebedî, değişmez, Tanrı'dan çıkan mutlak bir yasa olduğunu öne sürerken, insanların, bu yasayı, neyin iyi ve doğru olduğunu sezgisel olarak bildiğini dile getirir.

d) Ve nihayet, 18. yüzyılın sonlarına doğru gelişen ve Platon'u tüm Platon yorumlarından bağımsız olarak, kendi başına ve kendi metinleriyle ele alma tavrıyla seçkinleşirken, onu felsefenin tüm problemlerinin kaynağı olarak *modern Platonculuk*. Söz konusu Platonculuk, bütün bir felsefe tarihinin, ama özellikle de Rönesans sonrası düşüncenin tarihinin Platon'a düşülmüş dipnotlardan ibaret olduğunu öne süren çağdaş düşünür Alfred North †Whitehead'te en yüksek noktaya ulaşır.

platonik [Yun. *platonikos*; Lat. *platonikus*; İng. *platonic*; Fr. *platonique*].1 Cinselliği olmayan, cinsellikten bütünüyle arınmış bir tutku, nesnesini yetkin bir varlık olarak gören ideal aşk; 2 Ünlü Yunan filozofu Platon'a, Platon'un felsefesine özgü olan için kullanılan sıfat.

İşte bu bağlamda, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik kabul ettiği için realist olmakla birlikte, bu gerçekliği İdea ya da kavram cinsinden tanımlayan ve bilginin konusu olan yetkin, değişmez, zamandışı ve bağımsız İdealara mutlak gerçeklik yükleyen Platon'un, modern epistemolojik idealizmden farklılık gösteren, idealist anlayışına *Platonik idealizm* adı verilmektedir.

Buna karşın, Platon'un, tümellerin, formların, İdeaların, özlerin, genel kavramların zihinden bağımsız ve dış dünyadaki tikellerden ayrı olarak varolduklarını, değişmez ve ezelî-ebedî olduklarını, gerçekten varolanın, tikeller, bireysel, duyusal varlıklar değil de, tümeller olduğunu, tikellerin tümellerden pay alınak suretiyle varlığa geldiklerini ve bilginin tümellerin, İdeaların bilgisi olduğunu dile getiren görüşüne *Platonik realizm* denmektedir.

Plekhanov, Georg Valentinovich. 1856-1918 yılları arasında yaşamış olan Rus sosyal demokrat düşünür.

†Marksizmin Rusya'ya girişinde oldukça etkili olmuş olan Plekhanov'a göre, madde görünüşten ibarettir. O hukuk, adalet, siyaset ve hukuğun belli bir dönemin üretim ilişki ve yöntemlerinin gelişmesine bağlı olduğunu söylemiştir. Bireylerin, devletlerin, ulusların ve niha-

yet tüm insanlığın kuruluşu ve gelişiminin iktisadî koşullara bağlı olduğunu iddia eden Plekhanov. Bernstein'ın revizyonizmine, †Lenin'in bolşevizmine şiddetle karşı çıkmıştır.

O, bununla birlikte, kültür analizinde kaba bir materyalizmden uzak durmaya özen göstermiştir.

pleroma. Yunancada tamlık, doluluk anlamına gelen terim. Terim, gnostik kozmolojilerde ve †Yeni-Platonculukta, hiçbir şeyden yoksun bulunmayan tanrısal ya da tinsel alemi tanımlamak için kullanılmıştır.

Plotinos. Milattan sonra 205-270 yılları arasında yaşamış ve Platon'un metafiziğini, biraz daha farklı bir versiyon içinde yeniden öne süren, ve öğretisi sayesinde, Platon'un, Hellenistik çağda ve bu arada Ortaçağda, hem Hristiyan felsefesinde ve hem de İslâm felsefesinde etkili olmaya devam ettiği, ünlü Yunan filozofu.

Felsefesinde, †Platon'un *Devlet*'te yer alan İyi İdeasıyla ilgili görüşlerinden yola çıkan Plotinos, Platon'un İyi İdeasını tanrılaştırmış ve varolan herşeyi Tanrı'dan başlayan bir türüm ya da sudûr süreciyle açıklamıştır. O da, tıpkı Platon gibi, maddî dünyanın, sürekli olarak değiştiği için, gerçek olamayacağını düşünür.Yalnızca değişmeyen bir şey gerçekten var olabilir. Bundan dolayı, bu değişmeyen gerçeklik, Platon'un da göstermiş olduğu gibi, maddî dünyadan farklı ve ayrı olmalıdır. Bu varlık ise, Plotinos'a göre, Tanrı'dır.

O Tanrı hakkında, Tanrı'nın bu dünyadaki herşeyi aştığını söylemek dışında, hiçbir şey söylenemeyeceğini iddia eder. Tanrı bu dünyayı aştığı, maddî dünyanın ötesinde bulunduğu için, maddî, sonlu ve nihayet bölünebilir olan bir varlık değildir. Madde, ruh ve zihinden her biri değiştiği için, o ne madde, ne ruh, ne de zihindir. Plotinos'a göre, Tanrı, insan zihninin düşünceleriyle sınırlanamayacağından, insanın diliyle ifade edilemez. Duyularımız da ona ulaşamaz. Plotinos için Tanrı'ya ulaşmanın tek yolu, rasyonel akılyürütmeden ya da duyusal bir tecrübeden, deneyden bağımsız olan mistik bir vecd hâli içine girmektir.

Tanrı'nın bütünüyle saf ve basit olduğunu, Tanrı'da kompleks hiçbir şey bulunmadığını belirtmek, Tanrı'nın Mutlak Birlik olduğuna işaret etmek için, Plotinos Tanrı'dan Bir diye söz eder. Bir olan Varlık olarak Tanrı tanımı, Tanrı'nın değişmediğini ve dolayısıyla O'nun yaratılmamış ve bölünemez olduğunu gösterir. Zira Tanrı değişse, bölünebilse ya da yaratılmış olsa, birliğini kaybeder. Plotinos'a göre, Tanrı bir olduğu için, içinde yaşadığımız duyusal dünyadaki şeyleri yaratmış olamaz. Çünkü yaratma bir eylemdir ve her eylem bir değişme hâlini zorunlu kılar. Bundan dolayı, Tanrı aşkındır, O her türlü düşünce ve varlığın ötesindedir. O'na ne öz, ne varlık, ne de yaşam yüklenebilir. Çünkü bütün bu ayırım ya da yüklemler bir ikiliğe yol açarlar. Öyleyse, Tanrı hakkında, yalnızca O'nun bir, bölünemez, değişmez, ezelî ve ebedî olduğunu, varlığın ötesinde bulunduğunu, kendi kendisiyle hep aynı kaldığını, O'nun için geçmiş ya da gelecekten söz edilemeyeceğini söyleyebiliriz. Plotinos, işte bu durumda dünyanın yaradılışını ve varoluşunu açıklamak için, felsefe tarihinin ilk türüm öğretisini geliştirmiştir.

Plütarkhos. Orta Platonculuğun, M. Ö. 45-20 yılları arasında yaşamış olan önemli düşünürü, ahlâkçı ve tarihçisi.

Tarihle ilgili çalışmaları yanında, Platon'un eserleri üzerine şerh ya da yorumlar yazmış olan filozofun düşüncesi, özü itibariyle eklektik bir nitelik taşır. Buna göre, yalnızca Platon'dan değil, fakat Peripatetiklerden, Stoalılardan ve özellikle de Yeni-Pythagorasçılardan etkilenmiş olan Plütarkhos, Orta ve Yeni Akademilerin kuşkuculuğunun bir sonucu olarak, kuramsal spekülasyonun imkânı ya da yararı söz konusu olduğunda kuşkucu bir tavır almış, ve aşkın olanla salt sezgiye dayanan bir

doğrudan temas üzerinde ısrarlı olarak Yeni-Platoncu felsefeye çıkan yolda önemli bir adım oluşturmuştur.

Poincaré, Henri. 1854-1912 yılları arasında yaşamış olan ünlü Fransız matematikçisi, mühendis ve filozofu. Temel eserleri: *La Science et Hypothèse* [Bilim ve Varsayım], *La Valeur de la Science* [Bilimin Değeri] ve *Science et Méthode* [Bilim ve Yöntem].

Bergson ve James'la aynı zihniyeti paylaşan ve bilimin, ilke olarak birtakım sonuçların aksiyomlardan çıkartılması suretiyle mekanik bir tarzda kurulabileceği düşüncesine karşı çıkan Poincaré, düşünceyi mekanikleştirme girişimlerine karşı çıkıp, sezgi, yaratıcı düşünce ve kendiliğindenliğin önemini vurgulamıştır. O, bu çerçeve içinde, uzlaşımcı bir görüş benimsemiş ve mekaniğin yasalarının uzlaşımlardan başka bir şey olmadığını dile getirirken, bir 'uzlaşım'ın insan ruhunun özgür bir yaratısı olduğunu savunmuştur. Bir yasa, pozitivistlerin öne sürdüğü gibi, deneylerin bir özeti olursa, bilim adamının rolü gözlemlerini kaydetmek ve özetlemekle sınırlanmış olur; o, Poincaré'ye göre, bu durumda duyarlı bir makineden başka bir şey olamaz. Fakat yasalar birer uzlaşım, parçacıkların hareketlerinden söz etmek için kurduğumuz bir dil olursa, bilim adamı, bir makine değil de, gerçek bir yaratıcı olur.

Bilimin nesnelliğine ilk bakışta zarar verir, bilimi şiirin bir türü hâline getirir gibi görünen bu öğretiyi öğrencilerinden bazılarının idealist bir doğrultuda geliştirmiş olmalarından yakınan Poincaré, bilim görüşünde uzlaşımcılığın ve empirizmin bir sentezini yapmaya çalışmış ve uzlaşımın, özgür bir yaratı olsa bile, keyfî olmadığını göstermeye çalışmıştır. O, deneyin bilim adamına yol göstermek suretiyle, uzlaşımın seçiminde belirleyici bir rol oynadığını dile getirmiş ve nesnelliğin, bilim adamlarının oluşturulan uzlaşımın üstünlüğüne duydukları inancın sonucu olduğunu söylemiştir.

Başka bir deyişle, Poincaré bilimsel yasaların, bir oyunun istendiği gibi, uzlaşım yoluyla değiştirilecek kuralları olmadığını söylemiştir. Zira bir oyunun kurallarının doğrulanabilmesinden ya da yanlışlanabilmesinden söz edilemez. Oysa bilimin kuralları, öndeyi gücüne sahip oldukları, öndeyide bulundukları sürece ve ölçüde eylem kuralları haline gelirler, ve öndeyilerin yanlışlanabilmeye açık oldukları unutulmamalıdır. Yani, deneysel hipotezler yalnızca uzlaşımlar olmayıp, onların bilişsel ve pratik bir değeri vardır.

Empirik bir genelleme, ilke olarak hep yeniden gözden geçirilebilir olduğu için, bilimde mutlak kesinliğe ulaşmak mümkün olmasa bile, Poincaré'ye göre, en azından birçok durumda yüksek bir olasılık derecesine ulaşılır. O matematiksel fizikte uzlaşımların önemli bir rol oynadıklarını, başlangıçta deneysel bir genelleme olan bir önermenin daha sonra yanlışlanmaya açık olmayan bir uzlaşım hâlini alabildiğini söyler. Bununla birlikte, bilim şeyler arasındaki ilişkilerin bilgisine ulaşmaya çalışıp, öndeyide bulunur, onun bazı öndeyileri yanlışlanırken, bazıları kesin sonuçlu bir biçimde olmasa da doğrulanır. Bilimin, öyleyse, tümüyle uzlaşımlardan meydana geldiği, içsel tutarlılık sağlandığında, her sistemin en az diğeri kadar iş göreceği, Poincaré'ye göre, hiçbir şekilde iddia edilemez.

Ona göre, doğa bilimleri bilgimizi arttırabilir ve bu artış deneysel genellemelerin test edilmesi yoluyla sağlanır. Bilim, bilgideki bu artış sayesinde, doğa ya da fizikî dünya hakkında hakikate, birtakım doğrulara ulaşmayı amaçlar. Yine bilim, en önemlileri doğanın birliği ve basitliği kabulleri olan birtakım kabullere dayanır. Buna göre, evrenin parçaları arasında, canlı bir bedenin parçaları arasındaki karşılıklı ilişkiye benzer bir karşılıklı ilişki olduğu önceden varsayılır. Doğanın basitliğinin varsayılması ise, iki ya da daha fazla genellemenin söz konusu olması durumunda, bunlar

arasında bir seçim yapılabileceği ve seçimdeki yol gösterici öğenin ise, basitlik olacağı anlamına gelir.

Bilim, Poincaré'ye göre, bize kesinlikle şeylerinin özünün bilgisini vermez. Ona göre, bilimsel bir teori bize ısının, elektriğin ya da yaşamın ne olduğunu söyleme iddiasında bulunduğu zaman, verebileceği herşey kaba ya da yaklaşık bir resimdir. Bilim yoluyla elde ettiğimiz bilgi, şeyler arasındaki bağlantıların bilgisidir.

poiesis. Yunanca üretim, meydana getirme; içsel değil de, haricî bir hedefe, dışsal bir amaca yönelmiş davranış tarzı anlamına gelen terim. †Aristoteles'te, *phronesis*e olduğu kadar, *praxis*e de zıt olan, ve amacı bir şey meydana getirmekten başka bir şey olmayan davranış türü.

Polanyi, Michael. †Descartes'la başlayıp, †Viyana Çevresi düşünürlerine kadar uzanan tarihsel süreç içinde savunulmuş olan 'nesnel ve kesin bilgi ideali'ne şiddetle karşı çıkan çağdaş bilim felsefecisi.

Bilimin kendisine bağlılık duyduğumuz bir inançlar sisteminden başka hiçbir şey olmadığını öne süren Polanyi, bilimin açıklanması söz konusu olduğunda, dışsalcı bir yaklaşımı benimsemiştir. Başka bir deyişle, bilimin kendi iç mantığıyla değil de, içinde yer aldığı tarihsel ve toplumsal bağlama dayandırılarak açıklanmak durumunda olduğunu öne süren M. Polanyi'ye göre, bilim adamı toplumsal bir varlık olduğu için, bilimin bir sosyolojisi olmak gerekir.

Öte yandan, Polanyi'ye göre, tüm bilgi türleri gibi, bilimsel bilginin de, aklî ve akıldışı öğeleri vardır. Başka bir deyişle, bilim dediğimiz bilgi kümesi, aklî, dile getirilebilir, formüle edilebilir olup, bilimsel metinlerden ve ders kitaplarından öğrenilen açık bilgiyle ustadan veya hocadan öğrenilirken, metinlerde yer almayıp, dile getirilemeyen zımnî bilgiden meydana gelir. Bunlardan açık bilgi bir şeyin ne olduğunun bilgisidir, buna karşın zımnî bilgi, bir şeyin nasıl yapılacağının, nasıl icra edileceğinin bilgisidir. Bilimin istendiği zaman her insan tarafından tekrarlanabilecek olan deney ve gözlemlere dayandığı yaygın görüşünü onaylamakla birlikte, bunun, bilimin yalnızca çok küçük bir bölümünü teşkil ettiğini savunan Polanyi'ye göre, bilimi salt deneylerinin tekrarlanabilirliğiyle açıklamak yanlış olur. Bilim, ona göre, büyük ölçüde bilim adamlarının eğitimleri sırasında içselleştirdikleri zımnî bilgiye dayanır.

Bilim adamı bu zımnî bilgiyi, bağlı bulunduğu araştırma geleneğinin ustalarından öğrenir. Keşif yapmak, Polanyi'ye göre, o konuda keşifte bulunmaya kanalize edilmiş olmayı gerektirir. Bilim deneylerinin tekrarlanabilirliğine dayanır, fakat bu durum keşifler için geçerli değildir, zira keşif tekrarlanamaz bir şeydir. Tekrarlanamayan bir şey olarak keşif, rasyonel kurallara indirgenemez. Yalnızca düzenlilik gösteren, tekrarlanabilen bir şeyin kurallarının olabileceğini, dolayısıyla biricik olanın bir yönteminin olamayacağını söyleyen Polanyi'ye göre, içeriği keşiflerde aranmak durumunda olan bilimin kesin ve değişmez bir yöntemi olamaz.

Popper, Karl Raimund. Bilim ve siyaset felsefesiyle uğraşmış olan, 20. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri. Temel eserleri: *The Logic of Scientific Discovery* [Bilimsel Keşfin Mantığı], *Conjectures and Refutations* [Sınama ve Yanılmalar], *Objective Knowledge* [Nesnel Bilgi], *The Poverty of Historicism* [Tarihsiciliğin Sefaleti] ve *The Open Society and its Enemies* [Açık Toplum ve Düşmanları].

Bilim Felsefesi: Popper'ın felsefeye yaptığı ilk büyük ve önemli katkı, bilime bir sınır çekme problemine getirdiği yeni çözümden oluşur. Onun zamanına dek kabul edilmiş olan görüşe göre, bilim tümevarım yöntemiyle seçkinleşir, yani bilim sonuçlarına, mantıksal analiz yerine, gözlem ve deney yöntemiyle ulaşır. Buradaki büyük güçlük ise, şudur: Ne kadar çok ve uzun süreli gözlem yapılmış olursa olsun, eldeki veriler sınırlanmamış bir genellemenin, tümel bir önermenin doğruluğunu saptamak için

hiçbir zaman yeterli olmayacaktır. Örneğin, 'Tüm kargalar siyahtır' şeklindeki sınırlanmamış bir genellemenin doğruluğu, bu dünyada şimdi varolan ve gelecekte varolacak olan tüm kargaları hiçbir zaman gözlemleyemeyeceğiniz için, kanıtlanamaz. Bu ise, bizi şu endişe verici, kaçınılmaz sonuca götürür: Bilim, yalnızca doğanın düzenliliğine duyduğumuz inançla varolabilir ki, bunu da tanımlamak ve kanıtlamak, görünüşte olanaksızdır.

Popper, işte bu durumun bir sonucu olarak, sınırlanmamış genellemelerin, deneye dayanan tümel önermelerin doğrulanamayacaklarını savunur, ancak bir yandan da bunların yanlışlanabileceğine işaret eder. 'Tüm kargalar siyahtır' genellemesi hiçbir zaman doğrulanamasa bile, beyaz tek bir karga, onu yanlışlamaya yeter. Popper'a göre, bilimde belirleyici olan yanlışlamadır.

O, bilimin, belirli özel koşullar altında gözlemlenen ya da gözlemlenecek olan açısından, her zaman tehlike içinde olduğunu savunur. Bilimsel teoriler, Popper'a göre, gözlemler beklentilerle uyuşmadığı takdirde, terkedilmeye ya da değiştirilmeye mahkûmdur. Buradan, hiçbir bilimsel teorinin, ne kadar çok test ve sınamadan başarıyla geçmiş olursa olsun, asla kesin sonuçlu olarak doğrulanamayacağı sonucu çıkar. Bu sonuç, Popper'a göre, bilim tarihi tarafından da doğrulanmaktadır: Newton fiziği gibi, doğruluğu test edilmiş ve geniş bir biçimde kabul görmüş olan bir teori bile, revizyondan kurtulamamıştır. Bilim, hiç kuşku yok ki, teorilerini geliştirebilir, onları tüm testlerden başarıyla geçmiş olan yeni kuramlarla değiştirebilir. Ancak bilim, hiçbir zaman doğayla ilgili olarak kesin, değişmez ve mutlak doğrulara ulaşmış olduğunu iddia edemez. Karl Popper'a göre, bilimsel bilgilerimiz, tarihte şimdiye kadar, yanlışlamaya yönelik tüm sistematik girişimlere karşın ayakta kalabilmiş teoriler yığınından ibarettir.

Siyaset Felsefesi: Popper, toplum ve siyaset felsefesi alanında †tarihsiciliğe ve †holizme yönelik sert eleştirileriyle ün kazanmıştır. Tarihsel gelişmenin yasaları ya da ilkeleri bulunduğunu, bu yasa ya da ilkeleri bildiğimiz takdirde, insanlık tarihinde gelecekte olup bitecek olayları, tıpkı bir astronomun ay ya da güneş tutulmasını önceden doğru tahmin etmesi gibi, önceden doğru tahmin edebileceğimizi savunan görüş olarak tarihsiciliğe şiddetle karşı çıkan Popper'a göre, insan toplumunu oluşturan sistemde öndeyiye yer yoktur; çünkü, burada gelişmeyi belirleyen temel etkenlerin başında, çevremize ve içinde bulunduğumuz koşullara nasıl karşılık vereceğimizle ilgili kararlar gelir. Buna göre, örneğin teknolojinin çağdaş toplum üzerinde bu kadar büyük bir etki yapacak güç hâline gelebileceği, bir yüzyıl önce hiçbir şekilde tahmin edilemezdi. Popper için, seçim ve sorumluluk bireylerindir, bundan dolayı, 'Üyeleri ister istesin, ister istemesin, toplum bu şekilde gelişmek zorundadır' demek için yeterli dayanağımız asla olamaz.

Siyaset felsefesiyle toplum görüşleri, bilimin doğasına ilişkin araştırmalarına sıkı sıkıya bağlı olan ve özellikle *Açık Toplum ve Düşmanları* adlı eserinin ikinci cildinde †Marks'ı yoğun bir biçimde eleştiren Popper'a göre, Marks'ın görüşleri bilimin doğasıyla ilgili yanlış bir kabul ya da önyargıya dayanmaktadır. Marks kendisini, toplumu konu alan bir bilim adamı, topluma, onun nasıl işlediğini ve geliştiğini anlamak amacıyla, yansız ve önyargısız olarak yaklaşan bir araştırmacı olarak görmüştü. Marks'a göre, toplumlar değişmez, statik varlıklar değildirler; toplumlar değişmektedir ve toplumlardaki bu değişme, yasasız olmayıp, değişmenin yavaş olan hızından dolayı, tarihe ilişkin araştırmalarla ortaya çıkarılabilecek yasalara uygun olarak gerçekleşir. Bu çerçeve içinde, Marks, tarihi konu alan araştırmalar sayesinde, †feodalizmin nasıl kapitalizmi doğurduğunu, insan-

lık tarihindeki bir evre olarak kapitalizmin nasıl gelişip, daha sonra yıkılacağını anlayabileceğimizi savunur. Buna göre, bilimsel sosyalizmle tarihsel yöntem örtüşmektedir. Popper, işte bu noktada, Marks'ın bilimin nihaî ve değişmez doğruları keşfettiğine, bilimin doğrularının zorunlu ve kaçınılmaz olduğuna büyük bir güçle inanmış olduğunu belirtir.

Popper için böyle bir analiz, kendi içinde iki temel yanlışı barındırmaktadır. Ona göre, bilimsel bilginin artışı ve gelişmesinin insanlık tarihinde çok güçlü bir etkisi olduğu, ve bilgideki büyük birikim ve ilerleme, Newton ve Einstein gibi dahilerin kavrayış ve yaratıcılığına bağlı olduğu için, ne bilgideki artış ve ilerleme, ne de bu gelişmenin tarih içindeki sonuçları önceden kestirilebilir. Başka bir deyişle, bilimsel bilgideki birikim ve ilerleme insanlık tarihinin akışını büyük bir güçle etkilediğinden, fakat bilimsel bilginin gelecekteki durumu ya da gelişme seyri, mantıksal ya da bilimsel yöntemlerle önceden kestirilemeyeceğinden dolayı, insanlık tarihinin gelecekte nasıl bir gelişme seyri içinde olacağına ilişkin olarak öndeyide bulunmak olanaklı değildir. Bu ise, teorik bir tarih, yani kuramsal fiziğe karşılık gelen ya da eşdeğer olan tarihsel bir toplum bilimi imkânının yadsınması anlamına gelmektedir. İşte bu, Popper'a göre, Marks'ın bilimsel araştırmanın doğasını yanlış anlamaktan oluşan birinci yanlışıdır.

Marks gibi, Popper da bilimsel yöntemin toplumu konu alan araştırmalara uygulanabileceğini düşünür. Bununla birlikte, onun yöntemi ve bilim anlayışı, Marx'ın savunuculuğunu yaptığı bilim ve yöntem anlayışından farklılık gösterir. Tarihsel araştırmayla bilimsel sosyalizmi özdeşleştiren Marx'tan farklı olarak, Popper'ın gözünde bilim, tarihsel araştırmayla, hatta tümevarımsal süreçlerle bile aynı değildir. Bilim, imgelemin, ilke olarak yanlışlanabilir olması durumunda, 'bilimsel' olan hipotez oluşturma faaliyetini içerir. Oysa, Marks'ın, tarihsel değişmeyle ilgili değişmez diyalektik yasaların keşfine dayanan iddiaları, yanlışlanabilir olmadıkları için, bilimsel değildir. Ve Karl Popper, bu bağlamda, bilimin kesin olmadığını ve olamayacağını, yeni veriler ışığında sürekli olarak revizyona tâbi olduğunu belirtir.

Karl Marks'ın ikinci yanlışı, bilimin toplumun bütününe uygulanabileceğini, bütün bir sistemle ilgili olan yasalar bulunduğunu düşünmesinden oluşur. Popper, buna holistik görüş ya da ütopik bir toplumsal planlama adını verir. Ona göre, kaçınılmaz ve zorunlu olup, toplumun bütününe uygulanan tarihsel yasalara duyulan inanç, toplumun bütününün belirli bir plâna göre yeniden biçimlendirilmesi ya da yapılandırılması gerektiği görüşüne götürür. Bütünü göz önüne aldığında, insan faktörünü zorunlu olarak gözden kaçıran bu yaklaşım, toplumun yeni baştan kurulması ve yapılandırılmasının mümkün ve zorunlu olduğuna önceden karar verir ve toplumun varolan yapısını kökten bir biçimde değiştirir. Karl Popper'a göre, Marks'ın ikinci yanlışı da bundan, yani onun bilimin deneme ve yanılma yöntemine dayandığını bir türlü görememesinden kaynaklanmaktadır. O, bunun tam tersine, özel problemler için özel yaklaşımların söz konusu olduğunu belirtir, kurumların kötü yönetici tehlikesini en aza indirgeyecek şekilde düzeltilmesi ve geliştirilmesini ister.

Popper, yaşamayı herşeyden önce ve herşeyin üstünde bir sorunçözme faaliyeti olarak gördüğü için, sorunçözmeye elverişli olan toplumlar ister. Sorunçözme ise, çözüm denemelerinin cesaretle ortaya atılmasını, sonra da bunların eleştiriye ve hatta eleme işlemine tâbi tutulmasını gerektirdiği için, Popper karşı önerilerin engellenmeden ortaya atılmasına, bunların eleştirilmesine, sonra da eleştirilerin ışığında, bunlarda gerçek değişiklikler yapılmasına izin veren toplum biçimleri istemektedir.

Popper, her çeşit ahlâk düşüncesi bir yana, bu gibi çizgiler boyunca örgütlenmiş bir toplumun, başka türlü örgütlenmiş bir topluma oranla, sorunlarını çözmekte daha etkili ve dolayısıyla daha başarılı olduğuna inanır. Popper'a göre, teorik konularda olduğu gibi, pratik alanda da doğru yanıtlara sahip olabileceğimizden asla emin olamayız. Bundan dolayı da, o, yönetim biçimi olarak demokrasiyi, açık toplumu savunur, çünkü eleştirme ve tecrübe etme özgürlüğü en fazla demokraside vardır. Onun anladığı biçimiyle demokrasi, yöneticilerin toplum problemlerine önerdikleri çözümün umut verir gibi görünmediği zaman, değiştirildikleri bir sistemdir. Popper'ın gözünde, iktidarın kimlerin elinde olduğundan çok, iktidarın kişisel çıkar için olduğu kadar, toplumsal ya da siyasal dogmalar adına kötüye kullanılmasının önüne geçilmesi büyük önem taşır.

Poppercı [İng. *Popperian*; Fr. *Popperien*]. Çağdaş düşünür Karl R. Popper'ın, 1 bilim felsefesiyle ilgili görüşleri, yani onun geleneksel tümevarımcı bilim anlayışına karşı geliştirdiği yanlışlamacı bilim anlayışı ve 2 toplumsal reformun felsefî temelleriyle ilgili görüşleri, yani holistik görüşlere karşı geliştirdiği, tüm kollektif fenomenleri bireylerin eylemlerine, amaçlarına, düşüncelerine, umut ve karşılıklı etkileşimlerine ve bu arada insanlar tarafından yaratılmış ve sürdürülmüş geleneklere bağlayan yöntemsel bireyciliği için kullanılan sıfat.

popüler kültür [İng. *popular culture*; Fr. *culture populaire*; Al. *populaerste kultur*]. Klâsik musikîyi, ciddî ve ağır romanları, şiir, dans ve bale gibi nispeten az sayıdaki eğitimli insan tarafından anlaşılıp estetik değeri takdir edilen ürünleri ihtiva eden yüksek kültürün tam karşıtı olan kültür; herkes, özellikle de geniş yığınlar tarafından kolaylıkla alımlanan vasatî kültür ürünlerinden meydana gelen sanatsal değeri, estetik niteliği düşük kültür.

Esas amacı eğlendirmek, hoşça vakit geçirtmek olan, modern yaşamın yorduğu, kapitalist üretim ilişkilerinin demoralize edip körleştirdiği insanlardan pek az bir çaba ve konstrasyon isteyen bu kültür türü, olumlayıcı bir kültür olup, gerçeklikten kaçış sağlar.

popülizm [İng. *populism*; Fr. *populisme*; Al. *populismus*]. 1 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve burjuva psikolojisine, işsiz bir toplum oluşturan aydınların özenli tavrına karşı, küçümsenen işlerle uğraşan sınıfları tüm özellikleriyle yansıtmayı amaçlayan, halkta iyi ve olumlu ne varsa gözler önüne sermeyi amaçlayan edebî okul. 2 Siyaset alanında, plânları toplumun alt ve orta tabakalarını temele alarak yapma, bu sınıflara hizmeti amaçlama, halkı zaman zaman halk davukluğu yapacak şekilde ön plâna çıkarma tavrı.

Sosyal bilimcilerin bir hareket mi, yoksa bir ideoloji mi olduğu konusunda çokça tartıştıkları popülizm, erdemle siyasî meşruiyeti halkta bulan ve seçkinlere ve seçkinciliğe şiddetle karşı çıkarken, siyasî hedeflere en iyi bir biçimde, politik kurumların aracılığı olmaksızın, yönetimlerle halk arasında kurulacak doğrudan bir ilişki yoluyla ulaşılabileceğini savunan siyasî retorik ya da söylemi ifade eder.

Bu çerçeve içinde, yakın zamanlarda üç ayrı popülizm arasında bir ayırım yapılmıştır. Bunlardan 1 birincisi olan *küçük Adam populizmi*, esnaf, zenaatkar ve çiftçi gibi küçük üreticiler arasındaki işbirliği ve özel mülkiyeti desteklerken, büyük işletme ve yönetimlere karşı çıkar ve ister kentleşme, ister endüstrileşme ya da tekelci kapitalizm şeklinde ortaya çıksın, ahlâkî çöküntüye yol açtığını düşündüğü ilerlemeye cephe alarak, geçmiş zamanın erdemlerine dönüşü savunur.

2 *Otoriter popülizm* ise, halka gider ve halkın tepkileriyle duygularına dayanırken, kurumları ve siyasî seçkinleri atlayıp, karizmatik liderlere güvenir. Buna karşın, 3 *devrimci popülizm*, halkla

onun kollektif geleneğinin, seçkinciliği ve ilerleme düşüncesini reddeden entellektüeller tarafından idealize edilmesinden meydana gelir.

Porphyrios. M. S. 234-305 yılları arasında yaşamış olan Yeni-Platoncu düşünür.

†Plotinos'un eserlerine yorumlar yazmış olan Porphyrios'un en önemli eseri, tümeller konusunu ele aldığı *İsagoji*'dir. Porpyrhios, bu eserinde, beş tümel konusunu, cins, tür, ayırım, türsel ayırım ve ilinek kavramlarını sistematik bir tarzda incelemiş, fakat cins ve türlerin gerçek varlıklar mı yoksa salt zihinsel yapımlar mı olduğu, onların gerçekseler eğer, cisimsel mi yoksa cisimsel olmayan bir yapıda mı olduğu ve nihayet, onların duyusal varlıklardan ayrı olarak mı, yoksa duyusal varlıklarda mı varolduğu sorularını ele almayacağını belirterek, Ortaçağın ünlü †tümeller kavgasına giden yolu açmıştır.

Porphyrios, pratik ve dinî öğelere, Plotinos'a kıyasla çok daha önem vermiş olan bir düşünürdür. Felsefenin nihaî ve en yüksek amacının ruhun kurtuluşu olduğunu söyleyen filozofa göre, ruh, dikkatini aşağı olandan daha yüksek olana doğru çevirmek suretiyle arınmanın yollarını aramalıdır. Bu çerçeve içinde, arınmanın yolu, çilecilik ve Tanrı'ya ilişkin bilgidir.

Porphyrios ağacı [Os. *şecerei Porfiryüs*; İng. *tree of Porphyry*; Fr. *arbre de Porphyre*; Al. *baum des Porphyrius*]. Aristoteles'in mantık kitaplarına giriş olarak *İsagoji* adında bir kitap yazmış olan Porphyrios'un, gerçekliğin ve kavramların düzenini veya onların nasıl düzen kazandıklarını göstermek üzere tasarlamış olduğu aygıt; en yüksek cinsten, türsel ayırımlarla bölünemez türe ulaşan ve bu arada beş tümeli örnekleyen ve açıklayan şema.

Aristoteles'in kategorilerinin mantıksal ve metafiziksel içerimlerinin sonucu olan söz konusu yapı ya da şemada, iki yana dal veren bir ağaç en yüksek cinsten yola çıkar ve bu cinsi (cisimsel ve cisimsel olmayan töz diye) iki alt cinse böler. Bu şekilde bölünme sürecinde, en altta bölünemez tür olarak insan varlığına erişilir. Buna göre, insan varlığı, ağacın aşağıya doğru uzanan sol dalları alt alta birbirine eklendiklerinde, ölümlü, akıllı, duygulu, canlı ve cisimsel varlık ya da töz olarak tanımlanabilir.

Poseidonius. Orta Stoa'nın, M. Ö. 135-51 yılları arasında yaşamış olan etkili düşünürü. Görüşlerinde †akılcılıkla, gizemciliğin bir sentezini yapmış olan Poseidonus, Stoacı †birciliği sürdürürken, bir yandan da bir Varlık dereceleri anlayışı geliştirmiştir.

post-. --den sonra anlamına gelen Latince önek. Buna göre, *post* öneki, bileşik bir terim meydana getirmek üzere, bir durumu, yapıyı veya oluşumu, ikinci olarak da bir akımı, yaklaşımı tanımlayan bir sözcüğün önüne gelebilir. Her iki durumda da, eski yapıdan veya bir önceki akımdan birtakım unsurlar içerse de, çok büyük ölçüde yeni ve farklı bir oluşum ya da yaklaşımı tanımlar.

post-endüstriyel toplum [İng. *postindustrial society*; Fr. *société postindustrielle*]. Temel ilgi, en başat meşgale/hedef ve en geçerli değer olarak bilginin mülkiyetin yerini aldığı ve toplumsal dinamizm ve gücün ilk ve temel kaynağı hâline geldiği toplum türü.

Ünlü sosyolog Daniel Bell'in 1973 yılında yayımlanan *The Coming of Post-industrial Society* [Postendüstriyel Toplumun Zuhuru] adlı eseriyle gündeme gelen, modern toplumların enformasyon toplumları olarak görülmeleri gerektiğini imleyen terimin tanımladığı postendüstriyel toplumun özellikleri, veya endüstri toplumundan endüstri sonrası topluma geçildiğini gösteren en önemli emareler şunlardır: 1 Toplum en fazla ve tümüyle bilgi ve yeni bilgi üretimi üzerinde odaklanır. 2 Bilgi toplumda yeniliğin biricik anahtarı ve örgütlenmenin modeli ya da temelidir. 3 Tarım ve imalât sektöründeki üretim toplumdaki işgücünün büyük bir bölümünü kendine çekmez, ama hizmet sektörü (eğitim, sağlık, kamu hizmeti) hâkim hâle gelir.

4 Yepyeni bir işbölümünde merkezî yer teknisyen ve profesyönel kadrolar tarafından işgal edilir. Başka bir deyişle, bilgiye dayanan meslek küneleri sınıf yapıları içinde egemenliği ele geçirir. 5 Teori toplum üzerinde daha dolaysız bir biçimde, alabildiğine etkili hâle gelir. 6 Teknolojik değişme ve söz konusu değişmenin toplumsal etkisi çok belirginleşir. 7 Karar verme süreçlerinde, ahlâkî ya da kültürel geleneklere dayalı sezgisel yöntemlerin yerini bilimsel yöntemler alır.

post-Marksizm [İng. *post-Marxism*; Fr. *post-Marxisme*]. Özde Marksist bir duruşu benimsemekle birlikte, klâsik ya da ortodoks Marksizmi çok önemli ölçüde reddeden Batı Marksizmi veya felsefî ögeleri daha güçlü Marksizm. Sadece Marksizme değil, fakat tarihteki değişmeleri ayrıcalıklı bir fail ya da özgül bir sınıf yoluyla açıklayan her politik harekete karşı tavır alan, sözde bilimselleştirilmiş bir öğreti olarak Marksismin indirgemeci ve antidemokratik özünü sorgulayan post-Marksizm, Marks'ın görüşlerinden ilham almakla birlikte, ekonomik †determinizmi ve proletaryayı evrensel özgürleştirici sınıf olarak gören yaklaşımı reddeder.

Hannah †Arendt, Theodor †Adorno, Jürgen †Habermas, Ernest †Laclou, Alaine Touraine gibi düşünürler tarafından temsil edilen post-Marksizm bugün radikal demokrasinin savunuculuğunu yapmaktadır.

post-modern [İng. *post-modern*; Fr. *postmoderne*]. 1 Kültür dünyasının, modern dünya ile ilgili yaygın bir kötümserlik ve televizyon, popüler kültür ve seyahat türünden dikkati, insan yaşamının şimdisi, şu anı dışında kalan tüm dönemlerinden uzaklaştıran araçların yoğunluğuyla belirlenen dönüşümü sonucunda ortaya çıkan kültürel koşulları betimlemek için kullanılan sıfat.

2 Post-modern sıfatı, yine transendental kanıtlara, transendental bir bakış açısına karşı çıkan; dakik ve sorunsuz temsil olarak dil görüşünü, tekabüliyetçi doğruluk anlayışını reddeden; tüm zamanlar için geçerli evrensel kategori, ilke ve ayrımlara, modern bilimi, Batı aklını meşrulaştıran üstanlatılara kuşkuyla bakan; sözde tarafsız aklın tahakkümüne karşı koyan; özerk özneyi çözündüren anti-temelci, anti-özcü ve anti-realist felsefeyi tanımlar.

post-modernist Marksizm [İng. *postmodernist Marxism*; Fr. *postMarxisme postmoderniste*]. Avrupa'da bindokuz yüz seksenli yıllarda geliştirilen, ve postmodernliği, Batı toplumundaki bir evre olarak değerlendiren Marksist anlayış.

Postmodernizmi ileri kapitalizmin kültürel mantığı olarak gören bu anlayış, kapitalizmin gelişme sürecinde, her biri belli bir teknoloji türünün hakimiyetiyle belirlenen üç evre saptar. Bu evrelerden Marks tarafından analiz edilmiş olan birinci evre, piyasa kapitalizmi olup, o buhar makinalarının belirlediği bir teknolojiye dayanır; bu evrenin kültürel karşılığı, postmodernist Marksizme göre, sanatsal realizmdir.

Kapitalizmin gelişmesindeki ikinci evre, Lenin ve Luxemburg tarafından analiz edilmiş olan tekelci ya da emperyalist kapitalizmdir. Teknoloji açısından elektrik gücüyle karakterize olan bu evrenin kültürel mantığı, sanatsal modernizmdir. Kapitalizmin teknolojik açıdan 1950'li, kültürel açıdan ise 1960'lı yıllarda ortaya çıkan üçüncü evresinin hakim teknolojisi, elektronikle nükleer güce dayanır. Söz konusu tüketim kapitalizminin veya çokuluslu kapitalizmin kültürel karşılığı ise, postmodernizmdir.

Postmodernist Marksizme göre, ileri kapitalizmin söz konusu kültürel mantığının iki temel yönü vardır. Buna göre, postmodernizm herşeyden önce, yüksek kültürle ticarî kültür ya da pop kültürü arasındaki geleneksel sınırları ortadan kaldırır. Bu dönemin insanlarında, tarihsel bir çerçeve içinde düşünme yeteneği giderek azalır ve temel söylem ya da üstanlatılar kaybolur. İnsanlar tarihlerinden giderek soyutlanırken, tarihi, siyasî hareket ya da ideolojilerin projeleriyle değil de, televizyondaki açık oturumlarla algılarlar.

Postmodernist Marksizme göre, ileri kapitalizmin kültürel mantığının ikinci bir yönü, kültürle toplum arasındaki ilişkide ortaya çıkar. Başka bir deyişle, bu dönemde postmodern kültür toplumu istila eder. Buna göre, tüketim kültürel terimlerle tanımlanırken, kültürün kendisi de hiç olmadığı ölçüde eşyalaştırılır. Sanat eserleri piyasa güçlerine tâbi olurken, meta ya da eşyaların reklamı da, onların birer sanat eseri olduğu söylenerek yapılır.

post-modernizm [İng. *postmodernism*; Fr. *postmodernisme*]. Kapitalist kültürde, ya da daha genel olarak Batı dünyasında, yirminci yüzyılın son çeyreğinde, resim, edebiyat, mimarî, v. b. g., güzel sanatlar alanında ve bu arada özellikle de felsefe ve sosyolojide belirgin hâle gelen hareket, akım, durum veya yaklaşım.

Postmodernizm teriminin öncelikle sanat alanında ortaya çıktığı dikkate alındığında, onun temel ve belirleyici özellikleri arasında, bu konuda her ne kadar tam bir uzlaşım olmasa da, şu unsurlar yer alır: 1 Biçim içerik tartışması söz konusu olduğunda, postmodernizm vurguyu içerikten biçim ya da üslûba kaydırır. 2 Pastişe, kökten bir biçimde farklılık gösteren bağlam ve tarihsel dönemlerden seçilen üslûp öğelerinin bir araya getirilmesine önem atfeden postmodernizm, buna uygun olarak düzenliliği, mantık ve simetriyi yadsır; çelişki ve karışıklıktan hoşlanır.

3 Bir ironi duygusuyla birlikte, ben bilincinin yoğunlaşmasını temsil eden postmodernizm, 4 sanatla gündelik yaşam arasındaki sınırları silme, elit ve popüler kültürle, farklı sanat biçimleri arasındaki geleneksel ayırımları aşma arzusuyla seçkinleşir. 5 Postmodernizm sanatsal üretimin özgünlüğüne şiddetle karşı çıkarken, gerçek sanat eserinin dahilerin ürünü olduğu tezini yıkar ve sanatın salt yinelemeye dayalı bir faaliyet olabileceğini vurgular. 6 Buna bağlı olarak, eklektizme, aktararak söylemeye, yapıntı ve raslantısallığa önem veren postmodernizm, 7 metnin yaratıcısı olarak yazarın otorite ve iktidarına meydan okur. Başka bir deyişle, postmodernizmde metnin kendisi yazardan, yazar bireyden daha üst bir konuma yerleştirildiği için, yazarın amacı veya niyetinin ne olduğunu bilmenin hiçbir önemi kalmaz.

Biraz daha özel bir anlam içinde ise, postmodernizm 8 modernliğe yönelik şiddetli bir eleştiri ve saldırıyla karakterize olur. Bilindiği üzere, modernlik tarihe insanlığı bilgisizlikten, bâtıl itikat ve irrasyonalizmden kurtarmayı vaad eden ilerici bir güç olarak girmiştir. Oysa, yirminci yüzyılın ikinci yarısında, modernliğin sicili iki dünya savaşı, Nazizmin yükselişi, gerek Doğu ve gerekse Batı'daki toplama kampları, soykırım, dünya çapında bunalım, yerel savaşlar, v.b.g. ile olağanüstü bozulmuştur. Bütün bunlar modernizmin ifade ettiği ilerleme fikrine duyulan inancı aşındırmıştır. Postmodernizm, işte bu bağlamda modernliğin yarattığı herşeyi eleştirir: Batı Uygarlığı'nın yarattığı deneyim birikimi, sanayileşme, kentleşme, ileri teknoloji, modern ulus devleti. Postmodernizm, yine aynı çerçeve içinde, bütün modern önceliklere, kariyer, bireysel sorumluluk, bürokrasi, liberal demokrasi, hoşgörü, hümanizm, eşitlikçilik, yansız işlem ve süreçler, gayrî şahsî kurallara karşı çıkar.

9 Postmodernizm modernliğin ahlâki iddialarına, modern öznede temellenen evrensel bir ahlâk düşüncesine, özellikle de †yararcılık ve †bireycilik diye ifade edilen etik anlayışlara şiddetle karşı çıkıp, bir 'öteki etiği'nin savunuculuğunu yapar. 10 Postmodernizm siyasî, dinî veya toplumsal nitelikli bütün küresel, herşeyi kucaklayıcı dünya görüşlerine itiraz eder. O †Marksizmi, Hristiyanlığı, †faşizmi, Stalinizmi, †liberalizmi, İslâmiyeti ve †modern bilimi, v. b. g., bunların hepsini birden aynı kefeye sokar ve bütün bunların sözmerkezci, aşkın ve bütünselleştirici üstanlatılar olduklarını söyleyerek, hepsini elinin tersiyle iter. Başka bir deyişle, postmo-

dernizm 11 modern çağın tüm meşrulaştırıcı söylemlerine, üstanlatılarına karşı çıkışı, bilginin geçmişte temellendirildiği büyük öykülerden kuşku duymayı ifade eder. Örneğin, evrensel aklın köhnemiş düşünce kalıpları, bâtıl itikatlar üzerindeki ilerici zaferiyle Aydınlanma ve bu arada evrensel devrimci sınıf olarak proletarya görüşüyle Marksizm, postmodernizmin kendilerine karşı en iyi durumda eleştirel bir tavır takındığı büyük anlatılardır.

Buna göre, postmodernizm için Marksizm, modernliğin baskıcı projesinin sonucu olan bir esareti ifade eder. *La Condition postmoderne* [Postmodern Durum] adlı eserinde, bilgiye karşı postmodern tavrın bir özetini ortaya koymayı deneyen Fransız düşünürü Lyotard, işte bu bağlamda postmodern durumu doğuran iki büyük gelişmenin sırasıyla, Avrupa toplumlarının †Aydınlanmadan beri kendilerini temellendirmek ve haklı kılmak için kullandıkları tüm meşrulaştırıcı söylemlerin çöküşü ve geçersizleşmesiyle birlikte, geleneksel kültürün yerini alan enformasyon teknolojisinin, yeni bir uzmanlık türüyle birlikte yükselişi olduğunu öne sürmüştür.

Postmodernizmi karakterize eden, bununla ilintili bir diğer özellik de, 12 felsefenin, insanlığın bilim aracılığıyla gerçekleşecek ilerici özgürleşimini ve evrensel olarak geçerli insan bilgisini öğretebilmek için ihtiyaç duyulan birliği insana temin edebileceği düşüncesine yöneltilen şiddetli saldırıdır. Postmodernizm, 13 †evrenselciliğe karşı çıkış, genel geçer, evrensel bir bilgiye ve †temelciliğe yönelik şiddetli bir eleştiriden başka, 14 tek, değişmez, evrensel bir akıl yerine, çeşitli akılların varoluşundan söz etmeyi, ve 15 bilginin göreliliğini ve bağlama bağımlılığını vurgulayıp, akıl, hakikat ya da bütünlük yerine, Wittgensteinci †dil oyunlarından söz etmeyi ihtiva eder.

16 Yine,postmodernizm, †ilerleme düşüncesine karşı çıkışının bir sonucu olarak, bugünün geçmişten, modernin modern öncesinden üstün olduğu düşüncesine karşı çıkar. Köylünün kır hayatı yerine entellektüelin karmaşık, kentli hayat tarzını tercih etmeyi reddeder. 17 Doğa bilimleri, insan bilimleri, toplum bilimleri, sanat ve edebiyat arasında bir sınır çizgisi çekilemeyeceğini savunan postmodernizm, bir yandan klâsik düşüncenin yaptığı görünüş-gerçeklik ayırımını reddederken, akademik disiplinlerin geleneksel katı tanımlarının ve kategorizasyonlarının modernliğin bir kalıntısı olduğunu öne sürer ve disiplinlerarasılığın önemini vurgular.

18 Postmodernizm tarihe düşük bir statü atfederken, geçmişi bilme ve temsil etmeyle ilgili araştırmalara kuşkuyla bakar ve tarihin bildik, tanıdık formları yerine mikroanlatıları geçirir. Yerel ve bölgesel mekânlara öncelik verir. 19 Postmodernizm teori ve hakikat kavramlarına da şüpheyle bakar. Postmodern düşüncede teori, belli bir mesafeyi korumak anlamında masum değildir; hakikat ise, tarafsızlık ve nesnellik bağlamında naif bir şey olmanın çok uzağındadır. 20 Postmodernizm temsili bir sahtekârlık olarak görürken, demokrasiye de buna bağlı olarak şüpheyle bakar. Buna göre, postmodernizm birçok yeni siyasî ve toplumsal hareketi destekler, partizanca ve dogmatik tavırdan ziyade çoğulculuğu ve hoşgörüyü savunur.

post-modernizm çeşitleri [İng. *varieties of postmodernism*; Fr. *variétés du postmodernisme*]. Sanatsal, kültürel, toplumsal, felsefî postmodernizmlerden söz etmek doğru ve mümkün olsa da, tüm bunların son çözümlemede iki ayrı postmodernizme indirgenebilmesinin sonucu olan postmodernizm sınıflaması.

Bu sınıflamaya göre, postmodernizlerden birincisi, modernlik ve Aydınlanmaya ilişkin felsefî eleştiriden meydana gelen postmodernizm, ikincisi ise sanat ve kültürdeki postmodern eğilimlerle çağdaş, postmodern toplumlar arasında bir bağ kuran, postmodernliği Batı toplumundaki bir evre olarak gören postmodernizmdir.

Başka bir deyişle, bu iki postmodernizmden felsefî postmodernizm olarak tanımlayabileceğimiz birincisi, modernizmin entellektüel evrenine ilişkin radikal ve kuşkucu bir felsefî eleştiriden meydana gelmektedir. Aydınlanma projesini hedef alan bu postmodernizm tüm tarih felsefelerini reddedip, Batı felsefesi ve metafiziğinin temel kategorilerine meydan okur.

Toplum ve kültür teorisi açısından postmodernizme karşılık gelen ikincisi ise, postmodernizmi Batı toplumundaki bir evre olarak görür ve postmodern kültür ve toplumsal ilişkilerin, burjuva ideolojisi ve değerlerinin ondokuzuncu yüzyıl liberal kapitalizminin hakim fikirleri oluşuna benzer şekilde, çağdaş kapitalizme karşılık geldiğini öne sürer.

post-modernizmin doğuşu [İng. *birth of postmodernism*; Fr. *naissance du posmodernisme*]. Batının yirminci yüzyılda felaketler getiren tarihine bir tepki olarak gelişen ve †Aydınlanma sonrasının tüm üstanlatılarından kopuşu simgelerken, †fenomenolojiyle †varoluşçuluğu özneye ilişkin nostaljik felsefeler olarak mahkûm eden postmodernizmin doğuşunda dört neden ya da oluşumun çok etkili olduğu söylenebilir.

Bunlardan birincisi, 1 hiç kuşku yok ki, †Aydınlanmaya hemen tüm yönleriyle karşı çıkan postmodernizmin Aydınlanmadan kopuşunun, Nietzsche, Heidegger, †yapısalcılık ve postyapısalcılığın †antihümanizmi ve özneye yönelik eleştirisi tarafından hazırlanışına işaret eder. Bilindiği üzere, postmodernizm Aydınlanmanın temel tez ve kabullerine karşı eleştirel bir tavır alır ve, doğa bilimlerinin evrensel geçerlilik iddialarıyla bu bilimlerin somutlaştırdığı araçsal, nesnelleştirici ve indirgeyici akılcılığa karşı çıkarak, Aydınlanma akılcılığının uygarlaştırıcı misyonunu kuşkuyla karşılar. İşte postmodernizmle onun söz konusu kuşkucu ve eleştirel tavrının ortaya çıkışında, †Nietzsche ve Heidegger gibi filozoflarla yapısalcılık ve postyapısalcılık gibi akımların, Aydınlanmayı belirleyen en temel öğe olarak hümanizme karşı sergiledikleri antihümanizmle, modern düşüncenin özneden hareket eden epistemolojisine ve özne-nesne dikotomisine karşı geliştirdikleri özneye yönelik eleştiri belirleyici bir rol oynamıştır.

2 Postmodernizmin doğuşunda ikinci olarak, Avrupa'nın yirminci yüzyıldaki siyasî tarihi çok etkili olmuştur. Bu tarih, herşeyden önce iki büyük dünya savaşına, faşizmin Almanya, İtalya ve İspanya'daki yükselişine, Avrupa kaynaklı sömürgeciliğin gerisindeki modern ve aydınlanmış Avrupalıların Avrupalı olmayan boylara ya da barbar komşularına uygarlık götürme girişimlerine, sömürgelerin sözde uygar devletlere karşı verdikleri kurtuluş savaşlarına ve hepsinden önemlisi, başta Yahudiler olmak üzere, altı milyon insanın sistemli bir biçimde ve bilimsel usullere uygun olarak soykırımdan geçirilmesine tanıklık etmiştir. Bütün bu olumsuz ve beklenmedik gelişmeler, Batının tilerlemeciliğine, iyimserliğine ve kendisinin barbarlığın antitezi olduğu inancına gölge düşürüp, modernizmin sorgulanmasına neden olarak, postmodernizmin doğuşunda etkili olmuştur.

3 Postmodernizmin doğuşunda önemli bir rol oynayan üçüncü bir etken de, bu kez hem tarihsel ve hem de entellektüel bir faktör olarak, Marksizmin kaderidir. Postmodernizmin bakış açısından modernizmin ayrılmaz bir parçasını oluşturan Marksizm, teoriden pratiğe doğru olan evrimini yirminci yüzyılda tamamlanuş ve sosyalist rejimlerin resmî öğretisi hâline gelmiştir. Bununla birlikte, bu evrim, insanı özgürleştirme, insanın yabancılaşmasına son verme ve insanlığı kurtarma iddiasıyla ortaya çıkan Marksizmin baskıcı, totaliter rejimlerin temel, doktriner dayanağı olduğunu göstermiştir. Bunun kanıtı ise, partiden atılan entellektüeller, açılan toplama kampları, Stalin dönemi katliamları, Macaristan'ın 1956, Çekoslavakya'nın da 1968 yılında Sovyetler Birliği tarafından işgali, Çin'de kültür devrimi adı altında gerçekleştirilen zorbalık ve aşırılıklardır.

Bütün bu gelişmeler postmodernist düşünürlere, Doğu'nun Batı'dan daha masum olmadığını, daha doğrusu Doğu ve Batı'nın modernliğin iki ayrı yüzü olduğunu, şu farkla ki Batı kapitalizminin ekonomik rasyonalizasyonunun yerini Doğu'da bürokratik rasyonalizasyonun aldığını gösterdiği için, postmodernizmin doğuşunda bir kilometre taşı meydana getirir. Başka bir deyişle, Marksizmin en azından uygulamadaki apaçık başarısızlığı, postmodernizmin şiddetle karşı çıktığı Aydınlanma projesiyle modernizmin iflasının kesin ve nihaî bir kanıt olduğu için, postmodernizmi hazırlayan en önemli etken ya da evrelerden biri olmak durumundadır.

Bir tavır ya da akım olarak postmodernizmin doğuşunda, dördüncü olarak, sanat alanıyla sanat teorisindeki gelişmeler oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bilindiği üzere, modernizm genelde, Avrupa tarihinin Rönesans'tan itibaren olan dönemine karşılık gelmekle birlikte, sanat alanında modernizm yirminci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve daha çok formel yenilik ve anlatımların peşinde koşan Kübizm, Fütürizm, Dışavurumculuk, Dadaizm, Gerçeküstücülük gibi akımlarla sınırlanmıştır. Bu çerçeve içinde modernizm, örneğin edebiyat alanında Marcel Proust ve James Joyce, müzik alanında Arnold Schoenberg, mimaride ise Le Corbusier gibi isimlerin eserlerinde ifadesini bulur.

İşte bir açıdan modernizme karşı bir tavrı ifade eden postmodernizmin doğuşunda, sanatsal modernizmin bir anlamda başarısızlığı, formel ya da sanatsal yeniliklerin yaratıcı ya da sanatsal anlamdan yoksun yenilikler olarak kalışı ve onun siyasî anlamda kurulu düzenle bütünleşmesi etkili olmuştur.

post-modernizmin eleştirisi [İng. *criticism of postmodernism*; Fr. *critique du postmodernisme*]. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde sosyal bilimlerde ve özellikle de felsefede oldukça etkili olan postmodernizmin sadece eleştirdiği, yıktığı, kuşkuculuğ ve yunuşama nedir bilmez olumsuz tavrı nedeniyle tenkid edilmesi.

Buna göre, postmodernizm herşeyden önce sadece eleştiriyi ve başkaldırıyı kutsadığı, salt olumsuz bir tavır sergilediği için eleştirilmiştir. Normatif bir çerçeveden, sağlam bir ilkeden, hakikî bir adalet yorumundan yoksun eleştiri, postmodernizme yönelik hücuma göre, bütün ayırımları ortadan kaldırır, ezenle ezilen, tahakküm edenle edilen arasında hiçbir fark gözetemez. Böyle bir ilkenin yokluğunda, postmodernizmin sergilediği koşulsuz farklılık politikası birtakım güçlüklerle karşı karşıya kalır. Tenkide göre, sadece evrenselliğin reddi veya farklılığa saygıdan tutarlı bir politika türetmek mümkün değildir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, postmodernizm pozitif bir siyaset görüşü olmadığı, onun politik gündemi belirsiz kaldığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu bağlamda, o salt yıkıcı olduğu ve herhangi bir sosyal, politik ve etik sistemi müdafaa edebilmek için hiçbir temel sağlayamadığı ve dolayısıyla sosyal değişmeye ciddî bir takti getiremediği için eleştirilmiştir. Belli bir politikaya bağlanmayı kendisine yasaklayan postmodernizm, bu tavrıyla varolan güce dayalı baskıcı rejimlerin muhaliflerini silahsız bıraktığı için tenkid edilmiştir. Bu görüş açısından bir siyasete bağlanmak veya etkin bir politik angajman için geçerli hiçbir neden bulamamak, satükonun kabulüne ve hatta meşrulaştırılmasına götürür. Dahası, postmodernizm, kuşkuculuğuyla kaba kuvvet ve adalet arasındaki ayırımı bulanıklaştırdığı ve faşizme entellektüel teselli ve destek sağladığı için eleştirilir.

Ve nihayet, postmodernizm entellektüellerin imtiyazlı konumlarını korumaya yönelik bir son savunma çabası olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, o, kültürel arenadaki geleneksel temellerini ve imtiyazlı konumlarını koruma telaşına düşen entellektüellerin son ve umutsuz bir manevrasından, herşeyi kendileriyle birlikte ateşe atma teşebbüslerinden başka hiçbir şey değildir.

post-modernizmin soykütüğü [İng. *genealogy of postmodernism*; Fr. *généalogie du postmodernisme*]. Yaklaşık olarak 1970'li yıllarda zuhur eden kültürel bir hareket, felsefî bir akım olarak postmodernizmin öncülerini belirtmek için kullanılan terim.

Büyük ölçüde yeni ve yenilikçi olan pek çok yaklaşım gibi, postmodernizm de bütünüyle yeni bir hareket, yepyeni bir düşünce akımı olarak görülemez. Postmodernizm bu bağlamda çok farklı, hatta birbirleriyle çatışan eğilimlerden, müstakil filozoflardan miras alınan kimi unsurların bir bileşimi, bu unsurların daha üst düzeydeki bir sentezi olarak görülebilir.

Buna göre, postmodernistler 1 Batı Marksizmi'nin †Horkheimer, †Adorno ve Marcuse gibi etkili temsilcilerinden modern bilimin bir mit ve †Aydınlanma düşüncesinin de totaliter ve tahakkümcü olduğu düşüncesini alırlar. Postmodernizm, yine aynı çerçeve içinde, †Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisiyle birlikte, bizi araçsal akıldan, modern teknolojiden ve medyanın tüketim toplumunda oynadığı rolden kuşku duymaya çağırır. 2 Postmodernizm, ikinci olarak, Fransız †yapısalcılığından hümanizm eleştirisini, özne ve yazardan kuşku duyma tavrını miras alır. Yapısalcıların başlattığı, özneden sonra, yazarın da ölümünü coşkuyla ilân etme hareketinin sürdürücüsü olur. 3 Postmodernizmin nesep çizgisinde, †Nietzsche ve †Heidegger önemli bir yer işgal eder. Postmodernistler de, tıpkı Nietzsche ve Heidegger gibi, evrensel bir hakikat ve aklın, evrensel ahlâkî değer ve ölçütlerin imkânından kuşku duyarlar; iyi ve kötü gibi temel ahlâkî terimlerin yetersiz, hatta gereksiz olduklarını, insanların 'anlama' bağlamında, öznel ve birbirleriyle çatışan yorumlar geliştirmekten öteye gidemeyeceklerini vurgularlar.

4 Postmodernizm, †Husserl ve fenomenolojiden de, kişisel bilgiyi yeniden ele alma, geçmişten günümüze gelen 'dersler'den kuşku duyma ve sözmerkezci dünya görüşlerini reddetme tavrını miras alır. 5 Postmodernizmin empirizm, evrenselci bilim, rasyonalite ve mekanik nedenselliğe yönelik eleştirisinin temelinde ise, hiç kuşku yok ki, †hermeneutik yer alır. 6 Postmodernizmin soykütüğünde yeri olan bir başka hareket de, romantik harekettir. Buna göre, postmodernistlerin fanteziye, duygulara, coşkulara, metafizik, kutsal, egzotik, ilkel ve sıradışı şeylere yönelik yoğun ilgilerinin temelinde, onların güzellik, iyilik ve hakikat bağlamında evrensel hiçbir ölçüt bulunmadığını öne süren Romantiklerden aldıkları ilham yer almaktadır.

7 Öte yandan, postmodernizm öznenin adeta merkezileşmesinde önemli bir uğrak olan †varoluşçuluktan, antihümanizmi miras alır. 8 Yine, postmodernizm otoritenin ve sistematik bir bakış açısının sorgulanması, farklı, hatta çelişik perspektiflere hoşgörüyle bakılması tavrını, †anarşizmle paylaşır. 9 Postmodernizm, nihayet, kendiliğindenliği, evrensel olana karşı yereli vurgulama, kitlelerle kitlelerin gösterdiği kişisel, özel direnişi idealizmi etme eğilimi bakımından da, popülizmden etkilenmiştir.

postmodernlik [İng. *postmodernity*; Fr. *postmodernité*]. Çağdaş ve ileri endüstri toplumlarının ulaşmış olduklarına inanılan yeni durum, çağ ya da koşullara işaret etmek amacıyla kullanılan genel terim. Postmodernliği belirleyen çok sayıda özellik, temelde dört ana başlık altında toplanabilir.

Bu başlıklardan birincisi, 1 toplumsal açıdan postmodernizmi ifade eder. Bilindiği üzere, endüstrileşmeyle, kapitalizmin ekonomik sistemi, toplumsal sınıflar sistemini doğurmuştu. Bu, her ne kadar toplumsal yapının ve toplumsal farklılaşmanın en önemli öğelerinden biri olsa da, postmodern toplumlarda pek büyük bir önem taşımaz. Toplumsal açıdan postmodernizmde, toplumsal yapı daha fazla parçalanmış olup, farklılaşmada, sınıflara ek olarak, cinsiyet, yaş ve etnik özellikler etkili olur.

2 Öte yandan, postmodernliği kültürel açıdan değerlendirdiğinizde, birçok görüşün en önemli rolü, kültürel faktörlere verdiğini görüyoruz. Buna göre, postmodernliği kültürel açıdan belirleyen öğeler, kültür endüstrilerinin giderek artan önemi, gündelik yaşamın estetizasyonu, kimliğin gelenekler yoluyla değil de, bireysel seçim ve tercihler yoluyla kuruluşu, v. b. g.dir.

Buna karşın, postmodernliği, 3 ekonomik açıdan karakterize eden şey, bilgisayarlaşmış bilginin üretimin temel gücü durumuna gelmesidir. Buna göre, bilgisayarlaşmış bilginin gelişmiş toplumlardaki işgücü kompozisyonu üzerinde yoğun bir etkisi vardır. Başka bir deyişle, fabrika ve tarım işçilerinin sayısı düşerken, profesyönel, teknik ve beyazyakalı işçi sayısında bir artış gözlenir. Yine, postmodern toplumlarda, özellikle çok uluslu şirketler söz konusu olduğunda, yatırım kararları ulus devletinin denetiminden çıkar.

Siyasî açıdan postmodernlik ise, 4 kişisel girişim, pazar eğilimi, rekâbet ve kendine güven gibi erdemlerin geliştirilmesine dayanır. Yine, postmodernlik baskıcı bütüncülük ve baskıcı bir siyaset anlayışı yerine, çoğulcu ve açık bir demokrasi üzerinde durur.

Ve, postmodernlik, nihayet, Aydınlanmayla birlikte düşünülen ilerleme düşüncesinin yerine geçen olumsallık ve çokanlamlılık bilinciyle ifade edilebilir.

postmodern toplum [İng. *postmodern society*; Fr. *société postmoderne*]. Bilgisayar, enformasyon, bilimsel bilgi, ileri teknoloji ve benzeri öğelerle belirlenen toplum türü. Herşeyden önce, teknolojinin yarattığı imajların ve bilgi çağının toplumu, kontrolü bilgisayarlarda olan ve teknokratlar tarafından yönlendirilen toplum.

İhtiyaçların da teknokratlar tarafından yaratıldığı bu toplumda, bireyler kamu gücünün etkisiyle etkisizleştirilmişlerdir. Öte yandan, postmodern toplumda, belirleyici öğeler, kişisel hoşgörü, arzu ve tüketici bir kitlenin varlığıdır. Tüketim kaygılarının eşitlik ilkesinin önüne geçtiği bu toplumda, tüketim doruk noktasına ulaşmıştır. Öte yandan, postmodern toplumun tercihlerinde Batı söz sahibi olup, yönlendirici güç medya ve iletişim ağıdır.

postüla [Yun. *aitema*; Lat. *postulatum*; Os. *mukaddeme, kaziyei müselleme*; İng. *postulate*; Fr. *postulat*; Al. *postulat*]. Belli bir disiplinin temel ilkeleri.

Postüla, tüm disiplinlere ortak olan, mantık yasaları türünden temel ilkelere karşılık gelen †aksiyomlardan, belli bir disipline özgü olan ilkeler olmak bakımından farklılık gösterir. Bu bağlamda, postüla, formel bir mantıksal ya da matematiksel sistemde, kendisine temel bir kabul olarak ihtiyaç duyulan, kanıtlanmadan ve apaçık bir şey olarak kabul edilen önerme anlamına gelir. Şu hâlde, mantıksal bir kanıtlama olmadan doğru kabul edilen, fakat kendisinden, tutarlı bir mantıksal sistem oluşturan başka önermelerin türetildiği önermeye, sonuçlarıyla doğrulanan hipoteze, bir araştırma ya da çalışmanın sistemli bir tarzda gerçekleştirilebilmesi için öne sürülen ya da doğru kabul edilen varsayıma postüla adı verilir.

post-yapısalcılık [İng. *post-structuralism*; Fr. *post-structuralisme*]. 1960'lı yıllarda Fransa'da ortaya çıkan ve ünlü İsviçreli yapısalcı düşünür Ferdinand de Saussure'ün, bir temsil pratiği olarak dilden ziyade, anlamlı ve anlam veren bir fenomen olarak dil görüşünün analitik imkânlarını geliştirmeyi amaçlayan felsefî akım, entellektüel hareket.

†Saussure'ün, dilin, kendine yeter olmasa da, kendinden-kaim bir sosyal gerçeklik, göstergelerin iki boyutunun, dış dünyadaki bir şeye gönderim yerine, birbirine bağlanabilen bir şey olduğu; sözcüklerin, dildışı dünyadaki bir şeye gönderimde bulunmadan bir şeyler anlatabildiği tezinden yola çıkan postyapısalcılar, bütün dillerin ve dilden doğan felsefe, ideoloji, bilim benzeri fenomenlerin, diğer toplumsal fenomenler karşısında sanıldığından daha büyük bir

özerkliğe sahip bulunduğu keşfi karşısında heyecana kapılmışlardır. Bununla birlikte, yapısalcı geleneğin veya aynı anlama gelmek üzere, bilimsel Saussure okuma veya yorumlarının söz konusu önemli sonuçların anlamını gözden kaçırdığını ifade eden postyapısalcılık, †bilimciliğe karşı koymak amacıyla gelenek dışı filozoflara, örneğin Nietzsche ve †Heidegger gibi düşünürlere başvurmuştur. Nitekim, †Nietzsche'nin Foucault'ya, Heidegger'in †Derrida'ya sağladığı ciddî destek, dilin ve dilden doğan bilumum fenomenlerin özerkliğini ortaya koyan sonucu teyid ettikten başka, yeni sonuçlara götürmüştür. Buna göre, bireysel sözcükler başka sözcük ve metinlerden izler taşır; bilinçdışının etkisini gözler önüne serer; söylemde geçen bir unsur olarak iktidarı yansıtır. Sözcüklerin dildışı dünyanın çeşitli veçhelerini düşünceye taşıdıkları artık düşünülemez.

Michel †Foucault, Jacques †Derrida, Giles †Deleuze ve Felix †Guattari gibi düşünürlerin temsil ettiği postyapısalcılık, şu hâlde, herşeyden önce, insan öznesine ilişkin bir eleştiriyi içerir. İnsan bilimlerinin temel amacının, insanı oluşturmak olmayıp, onu çözündürmek olduğunu öne süren ve son otuz yıla kadar insanı anlamaya katkıda bulunan bazı temel kavramları yapıbozuma uğratmak isteyen postyapısalcılık, tarihselciliği eleştirip, tarih içinde, bir uçtan diğerine uzanan belli bir örgü ve rasyonalite olduğu görüşüne karşı çıkar. En önde gelen postyapısalcı düşünürlerden olan Foucault tarih söz konusu olduğunda, ilerleme fikrinden kesin olarak uzak dururken, Derrida tarihte son bir nokta olamayacağı görüşünü benimser.

Üçüncü olarak, bir anlam eleştirisiyle ortaya çıkan postyapısalcılık, önermelerle gerçeklik arasında bir tekabüliyet ilişkisi bulunduğu görüşüne karşı çıkıp, gösteren ya da göstergelere büyük önem verir.Yapı kavramına karşı çıkan, bilimin statüsü ile birlikte, betimleyici ya da çözümleyici herhangi bir dilin nesnellik iddiasını sorgulayan postyapısalcılık, anlamdan başka felsefeyi de şiddetle eleştirir. O, doğruluğu, metnin arkasında veya içinde gören yapısalcılıktan farklı olarak, okuyucunun katkısını vurgular ve okuyucuyla metin arasındaki karşılıklı etkileşimi üretkenlik olarak değerlendirir.

Bir ürünün pasif bir biçimde tüketilmesi olarak düşünülen okuma eyleminin değerini kaybettiğini savunan yaklaşım, bunun yerine okuyucunun performansını geçirir ve dolayısıyla doğruluğa giden yeni ya da sapa bir yol önerir. Postyapısalcılık işte bu çerçeve içinde, özne/yazarın, bilinci açığa çıkardıktan başka, doğruluğun da tek otoritesi olduğunu dile getiren, klâsik Descartesçı bölünmez özne anlayışına daha bir şiddetle karşı çıkar. İnsan öznesinin bütüncül bir bilince sahip olmadığını ve temelde dil yoluyla yapılandığını savunan postyapısalcılık, nedensellik, özdeşlik, ikicilik ve doğruluk gibi kavramları da sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirir.

potansiyel [Os. *kuvve;* İng. *potential;* Fr. *potentiel, virtuel;* Al. *potenzial*]. **1** Kapasite, sığa. Güç ya da kuvveye sahip olma; güç uygulama ya da eylemde bulunmaya yetili olma; belli bir türden bir şey olabilme kapasitesinde, gizil olma; bir imkân olarak varolma durumu. **2** Kendi aslî doğasını, form ya da özünü aktüelleştirme, gerçekleştirme içsel eğilimine ya da kapasitesine sahip bulunan, şekil alabilmeye yetili olan şey için kullanılan sıfat.

potansiyalite [İng. *potentiality;* Fr. *potentialité*]. Yalnızca bir güç olarak, kuvve olarak varolma durumu. Daha önce aktüelleşmiş olan ve dolayısıyla bir neden olarak eylemde bulunan bir şey tarafından aktüelleştirilen, gerçekleştirilen şeyin durumu, varlık tarzı.

Potansiyalite kavramı, Aristoteles tarafından değişmeyi açıklamak amacıyla, aktüalite kavramıyla birlikte öne sürülmüştür. Değişmenin önceden beri, tam tamına şekil almış belirli bir cisim olarak değil de, başka bir cisim hâline gele-

bilmeye yetili bir cisim olarak varolan bir cismin varoluşunu gerektirdiğini söyleyen †Aristoteles'e göre, değişme şu hâlde, bir potansiyel ya da potansiyalitenin aktüelleşmesidir.

Potansiyalite, *etkin* ve *edilgin potansiyalite* olarak ikiye ayrılır. Doğal değişme olarak da tanımlanabilen etkin potansiyalitede, nesnenin gelişme doğrultusunu belirleyen, dış bir neden değil de, nesnenin kendi içsel kapasitesi ya da eğilimidir. Bu tür bir potansiyalitede, nesne, aktüel olarak, olma potansiyeline sahip olduğu şey olabilmesi için, kendi doğal eğilim ve yetenekleri aracılığıyla gerçekleşir. Buna karşın, edilgin potansiyalitede, nesnenin potansiyalitesi, bir dış güç tarafından, kendi doğal türüne özgü olmayan bir tarzda gerçekleşmek, olacağından farklı bir şey olmak üzere harekete geçirilir.

pozitif [Os. *müspet*; İng. *positive*; Fr. *positif*; Al. *positive*]. 1 Rasyonel veya spekülatif olanın tersine, deneysel veya deneyimsel olan; 2 özlerle, ideallerle değil de, çıplak olgularla ilgili olan; 3 olması gerekenden ziyade, olanı konu alan; 4 doğuştan veya doğadan gelen yerine sonradan konan; 5 vahye dayanan veya mistik olan yerine, toplumsal veya ahlâkî olan; 6 zaman zaman da rasyonel olan yerine, vahye dayanan; 7 olumsuz olana karşıt olarak, olumlu olan için kullanılan sıfat.

Buna göre, doğal yasa veya doğal hukuğa karşıt olarak, insanî bir yasama eylemi veya kararın eseri, hükümran iktidarın emirlerinin toplamı olan yasalar bütününe, insanî karar ve uzlaşımlar tarafından yaratılan hukuk sistemine *pozitif hukuk* adı verilmektedir. Yine, doğuştan getirilen, insan olmaklığın özünde varolan doğal hakların tersine, insanlara pozitif hukuk tarafından bahşedilen haklar *pozitif haklar* olarak tanımlanır.

Öte yandan, konusu ideal veya tasarımsal varlıklar, özler, ereksel nedenler değil de, zihinden bağımsız olgular, doğal fenomenler olan bilime *pozitif bilim* adı verilirken, spekülatif ya da rasyonel bilginin tam tersine, empirik veya deneysel bilgi de *pozitif bilgi* olarak tanımlanır.

Yine, pozitivizm adı verilen felsefî öğretinin kurucusu olan †Comte'un bakış açısından, metafiziksel ve spekülatif sözde açıklamaların tersine, olgulara ilişkin bilimsel açıklama ve betimleme *pozitif açıklama* diye tanımlanır. Bu tür açıklamalardan meydana gelen ve sadece insana tecrübede verilmiş olanı, yani çıplak olguları ya da fenomenleri konu alan felsefeye *pozitif felsefe* denmektedir. Değer yargılarından bağımsız olan, olması gerekeni değil de, olanı, mevcut durum ve ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan analiz ise, *pozitif analiz* diye bilinir. Yine, yalnızca belirli bir dönemde bilim adamları tarafından bilim diye nitelenen bilginin özelliklerini ortaya koyan disipline veya metodoloji türüne betimsel metodoloji anlamında, *pozitif metodoloji* adı verilmektedir.

Din söz konusu olduğunda, pozitif sıfatı iki farklı, hatta karşıt anlam içinde kullanılmıştır. Bunlardan birincisinde, Comte tarafından, pozitif evrede veya bilim çağında kendisine artık gerek kalmadığı düşünülen Hristiyan dinine alternatif olarak kurulmuş olan pozitif din bir insanlık dinini ifade eder. Aşkın bir varlığa ve vahye dayanmayan, Tanrı'nın tahtına insanın oturtulduğu bu dinde, insanlığa tapılır. Ahlâkın ön plâna çıktığı *pozitif dinde*, mutlak bir özgecilik söz konusu olup, 'başkası için yaşamak' tek ve temel ilke hâline gelmiştir. Pozitif terimi din bağlamında, ikinci olarak, akla dayanan rasyonel din ya da teolojinin tersine, son çözümlemede vahye dayanan ya da dünyevî bir otorite tarafından desteklenen bir dini tanımlamak için kullanılmıştır.

Nihayet, ahlâk alanında, dış nedenler, yabancı güçler tarafından değil de, kişinin irâdî eylemle kendi kendisini belirlemesine, özerklik anlamında, *pozitif özgürlük* adı verilir.

pozitif felsefe [Os. *müspet felsefe*; İng. *positive philosophie*; Fr. *philosophie positive*]. †Comte ve †Mach gibi pozitivist düşünürlerle, †Kierkegaard ve †Sartre gibi varoluşçu filozoflar tarafından savunulan felsefe türü.

Sözü edilen düşünürlerin ortak yönü, en iyi bir biçimde Alman filozofu Hegel tarafından örneklenen spekülatif ya da daha çok *negatif felsefe*ye karşı çıkmalarıdır. Buna göre, negatif felsefe ide ya da kavramların alanında hareket eden ve kavramların ya da özlerin çıkarsanmasıyla ilgilenen bir felsefedir. Bu felsefe aktüel varoluş alanını aşarak, görünüşün gerisindeki gerçekliğe, aktüel varoluşun ötesindeki özler alanına ulaşmaya çalışır. Oysa pozitif felsefe kendisini aktüel varoluş alanıyla sınırlayan, bu alanı düzenlemeye, onun yarattığı problemlerle başetmeye çalışan bir felsefedir.

Comteçu anlamda pozitif felsefe, bilim temeli üzerinde yükselen bir felsefe olup, bilimlerle birlikte, nesnelliği gözetir ve aktüel varoluş alanından, fenomenler düzeyinden öteye geçmenin meşrû bir geçiş olmadığını öne sürerek, kendisine bilimlerin ulaştığı sonuçları sistematize etme ve bilimsel bir dünya görüşü oluşturma görevi yükler. Pozitif felsefenin işi, bilimin kavramlarını açıklayıp temellendirmek ve bilimin yöntemini analiz etmektir.

Buna karşın, Kierkegaardçı ya da varoluşçu anlamı içinde pozitif felsefe, aktüel varoluşun, nesnel değil de, öznel yanıyla ilgilenir. Bilimlerin ulaştığı sonuçları yoksaymamakla birlikte, insanı ilgilendirenin esas bu olmadığını dile getiren varoluşçu pozitif felsefe, aktüel varoluşun daha çok öznel ve bireysel boyutu üzerinde durur ve öznel hakikatleri vurgulayan bir kavramsallaştırmaya gider.

pozitivizm [Os. *felsefei ilmîye*; İng. *positivism*; Fr. *positivisme*; Al. *positivismus*]. 1 Genel olarak, †modern bilimi temele alan, ona uygun düşen ve bâtıl inançları, metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları ya da formları olarak gören dünya görüşü.

2 Bilim felsefesinde, doğrudan doğruya empirik gelenek içinde yer alan, ve gözlem ve deneye dayanan pozitif bilgi lehine metafiziği, metafiziksel spekülasyonu reddeden anlayış, öğreti.

Saint-Simon ve özellikle de Comte tarafından kurulan bir öğreti olarak pozitivizm, İngiliz †empirizminin dış dünyayı sadece deneyim yoluyla bilebileceğimiz, her tür bilginin son çözümlemede duyu-deneyine dayanmak durumunda olduğu tezini kabul eder. Bununla birlikte, dış dünyanın bilgisinin deneyime dayanmak durumunda olduğu tezini, bilginin tecrübede verilmemiş olan bir şeye ilişkin olabileceği görüşünü de kapsayacak şekilde genişleten pozitivizm, insanın duyusal alanın üstünde ve ötesindeki bir dünyayla ilgili tüm bilgi iddialarının karşısında yer alır. O farklı bilgi türleri olamayacağını, gerçek araştırmanın empirik olguların tasvirinden ve açıklanmasından meydana geldiğini öne sürerken, bilimin yöntemlerinin bize fenomenlerin düzenli ardışıklığının ya da birlikte varoluşunun yasalarını verdiğini, ama pozitif yöntemlerin şeylerin içsel özlerine ya da doğalarına hiçbir zaman nüfuz edemediğini ifade eder.

Doğa bilimlerinin yöntemlerini, yani pozitif ya da deneysel yöntemleri kullanarak ve bu bilimlerin ulaştığı sonuçlardan yararlanarak, fizikî ve insanî fenomenleri içine alan, bütün bir fenomenler dünyasının birlikli bir resmine ulaşmaya çalışan, geleneksel felsefenin metafiziksel soyutlamalarına ve İlkçağ ile Ortaçağ metodolojisinin empirik gerçekliğin dışına çıkarak, fenomenal görünüşlerin gerisinde gizli özler, şeylerin arkasında fail ya da ereksel nedenler arama ve idelere, türlere, kavramlara gerçeklik yükleme eğilimine karşı çıkan bir akım olarak pozitivizm, dolayımsız algının olgu ve nesnelerine yönelip, olgular arasında varolan ilişkileri, deneyim dünyasındaki düzenlilikleri, tecrübenin dışına çıkmadan keşfetmenin önemini vurgular.

Bu anlayışa göre, insanın toplumsal dünyasına uygulandığında, pozitif yöntem ya da yöntemler bilginin her dalının ve bu arada toplumların kendilerinden geçmek durumunda oldukları ardışık evrelerin bir yasasını verir: Bu evreler ise, sırasıyla teolojik, metafizik ve pozitif ya da bilimsel evredir. Metafizik genellikle duyusal olanın üstünde ve ötesindeki bir dünyayı konu alan disiplin, gerçeklik ya da varlığın bir bütün olarak tutarlı ve geniş kapsamlı bir resmini sunmaya çalışan felsefe dalı olarak anlaşıldığı için, pozitivizm eleştirilerini öncelikle bu şekilde anlaşılan metafiziğe yöneltmiştir. Pozitivizme göre, gerçeklikle ilgili olarak bilebileceğimiz herşey, bilim, yani doğa bilimleri tarafından tüketilir. Dünya hakkında, doğa bilimleri tarafından sağlanan bilgi dışında, hiçbir bilgimiz olamaz. İnsan bilgisi bilimin, yani fenomenlere ilişkin sistematik araştırmanın sınırlarını hiçbir şekilde aşamaz.

Felsefeye düşen bu bilimlerin üstüne çıkmak ve gerçekliğe ilişkin olarak, doğa bilimlerinin sağladığı bilgilerden daha derin ve mutlak bir bilgi aramak değil, bilimin ulaştığı sonuçların sentezini yapmak ve bu sonuçları sistemleştirmektir. Felsefe, bundan başka bilimsel keşiflerin gerisinde yatan genel ilkelere işaret etmek ve bilimin insan yaşamına olan katkılarını göstermek suretiyle, bilimin kapsamını ve yöntemlerini açıklayarak yararlı bir işlev yerine getirebilir. Bununla birlikte, felsefe bilim için söz konusu olmayan bir bilgiye ulaşma iddiasından vazgeçmelidir. Pozitif yöntemler tarafından yanıtlanamayan sorular yanıtsız bırakılmalıdır.

İşte bu çerçeve içinde, günümüzde pozitivizm, bilim konusunda empirist bir görüşe bağlılığı, toplumsal yaşama empirist bilgi modeli üzerinde bilimsel bir yaklaşımı tanımlar. Sosyal bilimler bağlamında ise, bu, insan ve toplum bilimlerinin yöntemlerinin doğa bilimlerinin yöntemlerine göre şekillenmesi veya oluşturulması; olgularla değerlerin birbirlerinden kesin olarak ayırtlanaları gerektiği ve bu yapıldığında, sosyal bilimlerin de, doğa bilimlerinde keşfedilen yasalara veya yasa benzeri düzenliliklere koşut toplum yasalarına erişebileceği anlamına gelir.

3 Pozitivizm, hukuk alanında veya hukuk felsefesinde de, bir devletin hukuğunun hükümran iktidarın irâdesine dayandığını öne süren görüşe tekabül eder. İngiltere'de †Bentham ve †Austin, Fransa'da Léon Duguit, Almanya da Savigny tarafından benimsenen bu hukuk anlayışı, bir yandan toplum sözleşmesi, doğal hukuk teorileriyle örf ve âdet hukukuna ait gelenekleri bir kenara bırakmanın, hukuğu tüm spekülatif veya metafizik unsurlardan arındırmanın gerekliliğini vurgularken, diğer yandan da, hukuğu hükümran irâdenin belirttiği emir ya da buyrukların tümü, idarî, yargısal ve askerî nitelikli emirlerin toplamı olarak tanımlar.

4 Pozitivizm, ahlâk alanında da, Tanrı'nın nedensiz buyruklarının belirli eylemleri ahlâken doğru, diğer bazılarını yanlış eylemler yaptığını dile getiren ve aynı zamanda *teolojik irâdecilik* veya tanrısal takdir ya da buyruk öğretisi olarak bilinen görüşü tanımlar. Varolan ahlâk standardının bir toplumda fiilen yürürlükte olan standardı tanımlaması koşuluyla, varolan ahlâkî standart dışında hiçbir normun olmadığı görüşüne ise *sosyolojik ahlâkî pozitivizm* adı verilmektedir.

pozitivizmin eleştirisi [İng. *criticism of positivism*; Fr. *critique du posivitivisme*]. Bilim felsefesinde bir akım olup, bilimin yalnızca deneyim yoluyla doğrudan gözlemlenebilir varlıkları konu alabileceğini iddia eden, bilimin görevinin fenomenler arasındaki ilişkileri ifade eden genel yasa ya da teoriler oluşturmak olduğunu öne süren pozitivizm akımı ve terimi, sosyoloji alanına, bilindiği üzere, Fransız düşünürü Auguste †Comte tarafından sokulmuştur. Buna göre, sosyolojide Comte tarafından ifade edilmiş olan pozitivizm, sosyolojinin, tıpkı fizik

gibi olması gerektiğini, ölçüm ve niceleme yi ön plâna çıkarıp, fizik ölçüsünde bilimsel olabileceğini, bunun için de, insanî yönelim ve motifleri bir tarafa bırakarak, yapısal açıklamalara yönelmesi gerektiğini iddia eder.

İşte bu iddialarla ortaya çıkan pozitivizm, hem bilim felsefesi ve hem de sosyoloji içinde şiddetle eleştirilmiştir. Bu eleştiriler kabaca üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi, 1 bilim felsefesi içinden realist tavrın ifadesi olan itirazdır. Buna göre, realistler, pozitivizmin yalnızca gözlemlenebilir fenomenlerin analiz edilebileceği ve bilimsel açıklamanın, fenomenlerin genel düzenliliklerin özelleme ya da örnekleri olduğunu göstermekten oluştuğu konusundaki ısrarına karşı çıkarken, nedensel açıklamanın, fenomenlerin gerisindeki, onları birbirine bağlamakla birlikte, gözlemlenebilir olmayan mekanizmaları ortaya çıkarması gerektiğini savunur.

Realistler pozitivist bilim anlayışını reddederlerken, birçok sosyolog ve düşünür, bu reddiyeyle birlikte, sosyolojinin bir bilim olamayacağı tezini dile getirir. Buna göre, sosyolojinin amacı, fizikte ya da doğa bilimlerinde olduğu gibi, açıklama değil de, anlamaktır. İşte, pozitivizme yönelik eleştiri, 2 bu çerçeve içinde, toplumsal varlıklar olarak insanların niyet, yönelim ve motiflerini hesaba katması gerektiğini; söz konusu niyet ve yönelimler ise, toplumsal dünya ve öznellik alanına özgü olup, doğal dünyayı karakterize etmediği için, doğa bilimlerinin yöntemlerinin sosyal bilimlere uygulanamayacağını dile getirir.

Üçüncü eleştiri ise, 3 yine sosyoloji içinden gelen bir eleştiri olup, sosyal bilimlerdeki pozitivizmin, teknik akılcılığın bir örneği olduğunu ifade eder. Başka bir deyişle, †Frankfurt Okulu düşünürleri daha çok Amerikan sosyolojisinde gördükleri pozitivizme karşı çıkmış, sosyolojik yorumla hiçbir ilişkisi olmayan, salt olgularla ve alan araştırmalarıyla yetinen bu tür bir sosyolojinin, toplumu denetleme arzusunun bir yansımasından başka bir şey olmadığını söylemişlerdir.

pozitivizm tartışması [İng. *positivism dispute;* Fr. *discussion positiviste*]. Almanya'da, 1960'lı yıllarda vuku bulan, sosyal bilimlerin mahiyeti veya doğası ile ilgili tartışma. Pozitivistler ve özellikle de †Popper'in eleştirel rasyonalizmiyle †Horkheimer, †Adorno ve Habermas'ın eleştirel teorisi arasında ortaya çıkan, insan ve toplum bilimlerinin nesnelliği ve değerden bağımsızlığı, yöntemleri ve bir sosyal bilimin toplumsal ve politik rolü ile ilgili büyük ihtilâf.

Kavga, çok daha önemlisi, modern doğa bilimlerinin dünya görüşü olarak pozitivizmin, doğa bilimlerinin yönlendirmesini takip etmeye çalışan veya zorunda bırakılan insan ve toplum bilimlerindeki yayılımıyla ilgili bir büyük tartışmadır.

pragmatik [Yunanca 'iş, eylem' anlamına gelen *pragma*'dan; İng. *pragmatics*; Fr. *pragmatique*; Alm. *pragmatisch*]. 1 Genel olarak, sembol ya da işaretlere, dilsel göstergelere ilişkin araştırma. Pragmatik, dilsel göstergelerin birleşimlerini, salt onların birbirleriyle olan ilişkilerini konu alan sentaks veya sözdiziminden, ve dilsel göstergelerin gösterilenle olan ilişkilerini araştıran semantik veya anlam bilgisinden farklı olarak sadece göstergelerle, yani sözcükler, deyim ya da ifadelerle onların kullanılma tarzları arasındaki ilişkileri araştırır, sembolleri konuşmacı ve dinleyicilerle olan ilişkileri içinde ele alır.

2 Pragmatik, daha özel olarak da, 1950 ve 1960'lı yıllarda, †Austin ve †Searle tarafından geliştirilen ve sözel sembollerle formların kullanım ve etkilerinin felsefî, lingustik, sosyolojik ve psikolojik yönlerini konu alan araştırma türüne tekabül etmektedir.

3 Sıfatsal anlamı içinde ise, pragmatik öncelikle insanî eylemle, insanın ilgi ve çıkarlarıyla, sonra da sembol ve göstergelerle ilgili olmaklığı tanımlar.

Pragmatik terimlerinin söz konusu sıfatsal anlamı içinde, çağdaş Alman düşünürü Karl †Otto-Apel'in kişinin kendi kendisiyle çelişmesini mantıksal çelişkiden ayırmak amacıyla, aynı zamanda pragmatik çelişki adını verdiği paradoks türü *pragmatik paradoks* olarak bilinir. Buna göre, pragmatik paradoks kendi kendisiyle tutarlı olmakla birlikte, daha kurulurken yanlış olduğu ortaya çıkan 'Hiçbir şey hatırlamıyorum', 'Kafamın içi bomboş' benzeri önerme türüyle ortaya çıkar.

Yine aynı anlam içinde, insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin varolduğunu öne sürdükten başka, zihnin de bu gerçekliğin bir parçası hâline geldiğini savunan anlayışa; zihnin doğa alanı dışında olmadığını, deney ya da tecrübe sırasında, organizmayla dünyanın bir olup çıktığını, bilginin eylem yoluyla, eylemin sonucu olarak ortaya çıktığını, bilmenin başarılı eylemle sonuçlanan ya da pratik güçlükleri çözen hipotezlere göre, ya da varsayımlarla hareket etmek olduğunu, düşüncelerle bilginin, eylemin, etkili ve sağlıklı faaliyetin araçlarından başka bir şey olmadığını savunan görüşe *pragmatik realizm* adı verilir.

Buna mukabil, bir şeyin insanlar üzerindeki olumlu pratik etkilerinden dolayı doğru olduğunu öne sürmekten meydana gelen formel olmayan yanlışa. *pragmatik yanlış* denmektedir.

pragmatist doğruluk anlayışı [İng. *pragmatical theory of truth*; Fr. *théorie pragmatique de vérité*]. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında, bu dönemde egemen olan idealist felsefelere bir tepki olarak geliştirilmiş olan bağımsız bir felsefî akım olarak pragmatizmin doğruluğu yararlılıkla özdeşleştiren doğruluk görüşü.

Pragmatizme göre, kişisel faktörler her tür bilmeyi etkiler, dolayısıyla, mantık ve hatta metafizik bile, psikolojiye bağlıdır. Bu nedenle, bilgi görüşlerinde, insanın bilme yetisinin onun diğer yetilerinden ayrı ve bağımsız olarak ele alınabileceğini ve bir insanın evrene ilişkin görüşünün, onun sahip olduğu arzular ve gerçekleştirmeyi umduğu amaçlar tarafından bir ölçüye kadar etkilenebilse de, temelde o insanın psikolojisinden ve kişisel öğelerden bağımsız olmak durumunda olduğunu savunan düşünürler çok temelli bir biçimde yanılmaktadırlar. Zira pragmatizme göre, modern psikoloji arzularımızın ve isteklerimizin, kısacası kişisel ve duygusal faktörlerin, inançlarımızı belirlemede büyük bir etki yaptığını göstermiştir.

İşte bu düşünceden yola çıkan pragmatistler, insanların duygusal bakımdan tatmin edici olan inançların doğru inançlar olduğunu düşündüklerini söylerler. Ve daha sonra, bu görüşlerini genelleştirerek, doğru bir inanç ya da düşüncenin duygusal bakımdan tatmin edici bir inanç ya da düşünce olduğunu, ya da aynı anlama gelmek üzere, doğru bir inanç ya da düşüncenin işe yarayan bir inanç ya da düşünce olduğunu belirtirler.

Pragmatizme göre, bir inançla ilgili olarak, onun doğru mu yoksa yanlış mı olduğu sorulduğu zaman, soruyu inancın bu soruya neden olan amacın gerçekleşmesine katkıda bulunup bulunmadığına bakarak yanıtlarız. Başka bir deyişle, doğru ve yanlış sözcüklerinin anlamı, bir inancın, onun doğru mu yoksa yanlış mı olduğu sorusunu doğuran amacı gerçekleştirip gerçekleştirmemesiyle, ya da bu amacın gerçekleşmesine katkıda bulunup bulunmamasıyla belirlenir.

Pragmatiste göre, entellektüel faaliyetlerimiz ve dolayısıyla inançlarımız, duygusal faktörlerden de pratik faaliyetlerimizden de bağımsız değildir. İnançlarımız eylemimizi doğrudan ve aracısız olarak etkiler, ona yön verir, eylemi gerçekleştiren kişiye, onu düşündüğü amacına ulaştıracak etkili yolları ve araçları gösterir. İnançlarımızın eylemlerimiz üzerindeki bu etkisi, eylemi başarılı ve etkili bir eylem haline getiriyorsa, başka bir deyişle bize düşündüğümüz amaçlara ulaşma imkânı veriyorsa, inanç doğrudur.

Bir inancın düşünülen amacın gerçekleşmesine katkı yapıp yapmadığı, yalnızca tecrübe, deneyim tarafından belirlenir. Bundan dolayı, bir inancın doğruluğu çoğu durumda hemen ve doğrudan doğruya saptanamaz. Buna göre, bir inancın doğru olduğunu kabul ediyorsak, ve bu kabülümüz inancın benimsendiği andan itibaren uygulamadaki sonuçlar tarafından sürekli olarak destekleniyorsa, kısacası inanç uygulamada bir işe yarıyorsa, o giderek artan ölçülerde doğru bir inanç haline gelir. Öyle ki, örneğin çekim yasası gibi bir inanç, deneyin sınamasından çok uzun bir zaman dilimi boyunca başarıyla geçmişse, söz konusu inanç, pragmatiste göre, tüm pratik amaçlar bakımından doğruluğu kanıtlanmış bir inanç düzeyine yükselmiştir.

Bununla birlikte, geleceği henüz tecrübe etmediğimiz için, tüm deneyimler sınırlı olmak zorundadır. Bundan dolayı, hiçbir inanç tam ve mutlak olarak doğru olamaz. Zaten, pragmatiste göre, mutlak doğruluktan söz edilemez. Mutlak doğruluk, mantıkçıların yarattığı bir yanılsamadan başka hiçbir şey değildir. Öyleyse, bir inanç, hiçbir zaman mutlak olarak doğru olamayacak olmakla birlikte, doğru olma iddiasında bulunan bir şeydir.

Demek ki, bir inancı benimsediğimiz zaman, ona göre eyler ve eylemlerimizle söz konusu inancı sınarız. Bu inancın benimsenmesi sonucunda ortaya çıkan eylemlerin sonuçları iyiyse, inancımız bize düşündüğümüz amaca ulaşma imkânı veriyorsa ve dolayısıyla, yaşamımız üzerinde olumlu bir etki yapıyorsa, inancımızın doğruluk iddiası geçerli bir iddia haline gelir. Şu hâlde, biz, pragmatiste göre, tıpkı kendi gerçekliğimizi kendimiz için meydana getirmemiz gibi, kendi inancımızın doğruluğunu da öznel olarak kendimiz yaratırız; sahip olduğumuz inançlarımızın doğruluğu da, tıpkı algıladığınız nesnelerin gerçekliği gibi, bizim amaçlarımıza görelidir.

Pragmatist görüşe, 'doğru inançların iş gören, uygulamada işe yarayan inançlar olduklarını kabul etsek bile, bir inanç iş gördüğü için doğru olan bir inanç olmaktan çok, doğru olduğu için iş gören bir inanç olmak durumundadır' denilerek itiraz edilmiştir.

pragmatizm [İng. *pragmatism*; Fr. *pragmatisme*; Al. *pragmatismus*]. Amerikan filozofu W. †James tarafından geliştirilen ve herşeyden önce, başta entellektüel problemler olmak üzere, çeşitli problemleri çözmek için ortaya konan bir yöntemden; insan tarafından kazanılan çeşitli bilgi türlerine ilişkin bir teoriden ve nihayet, evrenle ilgili belli bir metafizik görüşten oluşan öğreti.

1 Pragmatizmin en belirleyici özelliği, onun çıkar gözetmeyen hakikat arayışı diye bir şey olmadığını, her tür düşünme etkinliğinin salt problem çözmeyle ilgili bir konu olduğunu, inançların gerçekliğe ilişkin tasarımlar olmayıp, sadece eylem alışkanlıklarına tekabül ettiklerini, klâsik felsefenin geleneksel problemlerinden birçoğunun bilumum ikiciliklerle ikili şemaların dogmatik kabulünden kaynaklandığını öne süren bir yaklaşım ve öğreti olmasıdır. Buna göre, pragmatik yöntem düşünceleri ve teorileri, deneyim ve uygulamadaki işlevleri ve uygulamaları bakımından ele almaktan oluşur. Pragmatizm, düşüncelerin, fikir ve öğretilerin anlamlarını mümkün sonuçları ile ortaya koyma yönteminin, bilim adamları ve ortalama insan tarafından kullanılan yöntemle aynı olduğunu savunur. Öte yandan, pragmatizme göre, birçok entellektüel problem ve tartışma açık olmayan kavramlar içerir.

2 Pragmatizmin metafiziksel evren görüşüne gelince, bu görüşün çoğulcu bir evren anlayışına sahip olduğunu söylemek gerekir. Evren, tek ya da birkaç tözden değil de, sesler ve kokular gibi niteliklerden ve bu nitelikler arasındaki ilişkilerden meydana gelir.

İnançları, görüş, tez ve teorileri sonuçlarıyla, işe yararlılığı açısından değerlendiren felsefî bir akım olan metafizik

pragmatizme ek olarak, bilimsel, ahlâkî ve dinî pragmatizmden söz edilebilir. Buna göre, 3 *bilimsel pragmatizm* bilimsel bir teori ya da yasanın doğruluğuna yalnızca, pratik değerine, uygulamadaki sonuçlarına, başarı ya da başarısızlığına bakarak karar veren anlayıştır. 4 *Dinî pragmatizm* ise, dinî inanç ve dogmaları, insan yaşamına katkı yapması, olumlu bir amaca hizmet etmesi, ahlâkî yaşama yön vermesi bakımından değerlendirir.

5 Buna karşın, *ahlâkî pragmatizm*, metafizik görüş, farklı ilke ve yasalarla dinî inançları, ahlâk açısından yararlı olması, vicdanın gereklerini yerine getirmesi açısından ele alır, ahlâka hizmet ettiği ölçüde doğru ve değerli bulur.

prakriti ve puruşa. Geleneğe bağlı bir Hint felsefesi sistemi olan Sankhya'nın ikici gerçeklik görüşünün temelinde bulunan iki ilke.

Bunlardan Prakriti, zihinden bağımsız bir gerçeklik ilkesine, kendi kendine yeterli bir ilke olan doğa gerçeğine karşılık gelir. Puruşa ise, cansız doğanın karşısındaki ve ötesindeki canlılık ya da ruhtur. Canlı ve bilinçli olma özelliğiyle Puruşa, maddî olaylardan derin ve aşılmaz bir uçurumla ayrılmış durumdadır. Puruşa, özünü, bozulmamışlığını ve sonsuz saflığını koruyarak, maddeye karışmadan, bulaşmadan, olan bitenin ötesinde durur. Bir şekilde madde ve ruha benzetilebilecek olan Prakriti ve Puruşa, canlılarda birbirlerine sıkı bir bağ ile bağlanmış durumdadır.

pratik [Yunanca 'eylemle ilgili olan' anlamına gelen *praktikos*'tan; İng. *practical*; Fr. *pratique*; Alm. *pratisch*]. Genel olarak, davranışı belirleyen, eylemle ilgili olan, yapılması gerekeni buyuran; eyleme, işe, uygulamaya dönük olan; yalnızca hakikati, gerçeklikle ilgili doğru bilgiyi amaçlayan, teoriye ve teorik olana karşıt olarak, yalnızca eylemi dikkate alan, iyiliğe yönelen; olgularla değil de, değerle ilgili olan için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, irâdî karar ve eylemle ilgili olan, ahlâkı ilgilendiren problemleri konu alan akıl ya da refleksif düşünceye *pratik akıl* adı verilir. Nitekim pratik akıl †Aristoteles tarafından, biz insan varlıklarına belli bir amaca ulaşmak için, hangi yolları ya da araçları kullanabileceğimizi bilme, bu yollardan hangisinin daha uygun ve etkili olduğunu öğrenme ve doğru kararlara ulaşma olanağı veren yeti, ne yapıp ne yapmayacağımız konusunda bilinçli düşünmeye karşılık gelen güç olarak tanımlanmıştır. †Kant'ta ise pratik akıl, dinî duygu ve sezgilerin kaynağı olup, ahlâkî eylemle ilgili bilgiyi sağlayan akla karşılık gelir.

Yine bilgiyle değil de, eylemle ilgili olan tasıma; nedenleri değil de, ne yapmak gerektiğini ortaya koyan tasım türüne *pratik tasım* adı verilmiştir. Ne yapmak gerektiğiyle ilgili akılyürütmenin ahlâkî öznenin inanç ve arzularının ifadesi olan öncüllerden hareket ettiğini, arzunun ahlâkî eylem için temel motif olduğunu söyleyen Aristoteles'e göre, pratik tasım arzunun seçime dönüştürülmesine karşılık gelir.

Öte yandan, geleneksel ya da klâsik felsefenin insan davranışını konu alan bütününe *pratik felsefe* adı verilmektedir. Buna göre, pratik felsefe insan davranışının temelinde bulunan ilkeleri, eylemin yöneldiği amaçları konu alan, bilgiyi bizatihi kendisi için değil de, insanî eylem için arayan felsefe türü olarak ortaya çıkar.

Kökleri Aristoteles'e kadar geri giden teorik/pratik felsefe karşıtlığı söz konusu olduğunda, pratik felsefe kapsamı içinde ahlâk, iktisat ve siyaset gibi disiplinler yer alır. Teorik/pratik felsefe ayırımın temelinde başlangıçta, eylem/teorik düşünce veya temaşa karşıtlığı bulunurken, Alman düşünürü Christian †Wolff'tan itibaren ayırımın temeline olgu/değer karşıtlığı geçirilmiştir.

Öte yandan, pratik alanda, beni, bireyi, kişinin çıkarlarını başka herşeyi göz ardı etmek pahasına ön plâna çıkartan yaklaşıma ise, pratik sözcüğününün söz konusu anlamı içinde, *pratik egoizm* denmektedir. Pratik egoizm, mantıksal, es-

tetik ve ahlâkî egoizm olarak üçe ayrılır. Bunlardan *mantıksal egoizm*, kişinin kendi yargısını, başka insanların eleştirel değerlendirme ve sınamasına tâbi tutmasının gerekli olmadığını savunan tavra karşılık gelir. *Estetik egoizm*, kişinin kendi beğenisiyle tam ve mutlak bir doyum sağladığını öne sürerken, *ahlâkî egoizm* kişinin çıkarlarını temele alarak, kişinin kendisini tüm faaliyetlerinin nihaî ve en yüksek amacı yapar.

pratik aklın postülaları [İng. *postulates of practical reason*; Fr. *postulats de la raison pratique*]. Kant felsefesinde, ahlâk için gerekli olan, fakat kanıtlanamayan önkabuller; tecrübî temelleri olmamakla birlikte, ahlâkın varoluşu için kaçınılmaz olan ideler.

Ahlâklı olmamız, ahlâkî ödevlerimizi yerine getirmemiz için inanmak durumunda olduğumuz kanıtlanamaz, ya da kanıtlanmadan kabul edilmek durumunda olan pratik ya da ahlâkî hipotezler. Kant'a göre, bu hipotezler 1 Tanrı'nın varoluşunu, 2 ruhun ölümsüzlüğünü ve 3 irâdenin özgür olduğunu dile getiren hipotezlerdir.

pratik deneyimin transendantal koşulları [İng. *transcendental conditions of practical experience*; Fr. *conditions transcendenteaux de l'expérience pratique*]. Ünlü Alman filozofu Immanuel Kant'ta, insan varoluşunun bir olgusu olarak ahlâkı mümkün kılan, ahlâkî yargıya nesnellik kazandıran koşullar.

Kritik der Reinen Vernunft [Saf Aklın Eleştirisi] adlı birinci kitabında, teorik deneyi ya da bilgiyi olanaklı kılan koşulları ortaya koyan, bizim, numenleri değil de, ancak duyarlık ve anlama yetisinin *apriori* kavram ve kategorileri içine yerleştirebildiğimiz fenomenleri, bir anlamda kendi kurduğumuz nesneleri bilebildiğimizi söyleyen Kant, *Kritik der Praktischen Vernenft* [Pratik Aklın Eleştirisi] adını taşıyan ikinci kitabında, ahlâkı mümkün kılan koşulları, ahlâkî deneyim ve yargının zorunlu postülalarını ortaya koymuştur.

Buna göre, ahlâkın temel postülası, özgürlüktür, çünkü özgür olamazsak eğer, eylemlerimizden sorumlu tutulamayız. Bununla birlikte, özgürlük, Kant'ın fizikî dünyanın temelinde bulunduğunu gösterdiği nedensel zorunlulukla uzlaştırılmalıdır. Kant, bu uzlaşmayı, numen-fenomen ayırımını insanın kendisine uygulayarak gerçekleştirir.

praxis [Yunancada eylem, yapıp etme anlamına gelen sözcük]. İlkçağ Yunan felsefesinde, ahlâkî ve siyasî davranış ve faaliyeti de içine alacak şekilde, insan davranışı ve eylemi için kullanılan terim. Buna göre, Aristoteles *praxis*'i, *poiesis* ve *theoria*'ya karşıt bir biçimde, insanî eylem ve etkinlik için kullanır.

†Modern felsefede ise diyalektik ve tarihsel maddeciliğin kurucusu olan †Marks, daha önce düşünce ve teoriden ayrı ve bağımsız olan *praxis*e yeni bir anlam kazandırmış ve onu teoriyle eylemin birliği olarak tanımlamıştır. Onda *praxis*, salt emekten farklı olarak, insana has özgür ve bilinçli yaratıcı faaliyeti tanımlar. Böyle bir etkinlik, bilgi temeli üzerinde yeni ve daha iyi bir düzen kurabilmeye muktedir olan bir eylem türüdür.

Marks'a göre, düşünce ya da teori soyut bir standart, eylemden kopuk, uygulamayla ilişkisi olmayan bir ideal olarak değerlendirilmemelidir. Düşünce ya da teori eylemin, pratiğin sonucudur, eylemden doğar, eylem tarafından geliştirilir ve dönüştürülür. Bundan dolayı, ideal olanla gerçeklik arasındaki yarık, Marks'a göre, ancak *praxis*le, dünyayı anlamak kadar, dünyayı kuram-eylem bağlamında değiştirme projesiyle, gerçek dünyayı dönüştürmeyi amaçlayan toplumsal sınıflar arasında teorik bir bilinç geliştirmek suretiyle kapatılabilir.

Marksist geleneğin 20. yüzyıldaki önemli üyelerinden biri olan Frankfurt filozofu †Habermas ise, *praxis* terimini insanlar arasındaki iletişimsel eylem için kullanır. Ahlâkî normlar tarafından yönetilen *praxis*, onda teknik kuralların belirlediği araçsal eylemin, yani eşya üretiminin tam karşısında yer alır.

pre. Batı dillerinde önce anlamına gelen önek. Buna göre, *pre-refleksif* bilinç refleksiyon öncesi, kendi üzerine dönmemiş olan bilinci tanımlar. Yine *preteorik*, teori öncesi, teoriden bağımsız olan, doğruluğu veya makuliyeti için teorik analize veya kuramsal mütalaalara ihtiyaç duymayan şeyi, teori öncesi kesinlikleri tanımlar.

presokratik felsefe [İng. *presocratic philosophy*; Fr. *philosophie présocratique*]. Hellenik felsefenin ilk ve Sokrates öncesindeki dönemi.

Dört Okulu ve sırasıyla Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Pythagoras, Parmenides, Zenon, Melissos, Herakleitos, Ksenophanes, Anaksagoras, Empedokles ve Demokritos gibi filozofları kapsayan Presokratik felsefenin belli başlı özellikleri şunlardır: 1 Bu felsefe, Yunan mitolojisinin sunduğu açıklama tarzını reddetmek suretiyle ve doğal olayların yine doğal nedenlerle açıklanması gerektiği inancıyla başlamıştır. 2 Bu felsefe bir görünüş-gerçeklik ayırımı yaparak, görünüşün gerisindeki gerçekliğe, çokluğun ardındaki birliğe nüfuz etme çabası içinde olmuştur. 3 Bu felsefe bir doğa ya da varlık felsefesidir, yani gerçekten varolanın ne olduğuna dair bir araştırmadır. 4 Presokratik felsefe gerçekten varolana, çokluğun gerisindeki birliğe *arkhe* adını verdiği için, aynı zamanda *arkheye* ilişkin bir soruşturmadır.

prima facie. 'İlk bakışta', 'dikkatli ve titiz inceleme ya da mütalaadan önce' anlamına gelen Latince terim.

primium principium. İlk ilke; tüm ilkelere, tüm doğrulara temel oluşturan ilke. İlk ilke deyimi, Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, varoluşunu, kendisinin dışındaki bir şeye değil de, salt kendisine borçlu olan, özü varoluşunu içeren, varolmaması düşünülemeyen ilk ve temel varlık, yani Tanrı için kullanılmıştır.

principium individuationis. Bireyleşim ilkesinin, varolan bir şeydeki, o şeyin bireyselliğini sağlayan temel, özsel ve gerçek etmenin Latince ifadesi.

problem [Os. *mesele*; İng. *problem*; Fr. *problème*; Al. *aufgabe*]. Kendisine verilecek hazır, alışılmış ya da otomatik bir yanıt veya karşılık bulunmayan ve bundan dolayı, rasyonel işlemleri ve belli bir akılyürütme sürecini gerektiren teorik veya pratik güçlük. Belirli rasyonel işlemlerle çözülmesi, yanıtlanması gereken soru. Çözümü için belli bir bilgi birikimini, ve ayrıca, sezgiyle belli bir akılyürütme işleminden oluşan zihin jimnastiğini gerektiren soru, güçlük.

Buna mukabil, belli bir özel durumdan kaynaklanan veya bir bilgi alanıyla ilgili problemlerin tümüne *problematik* adı verilir. Problematik, aynı zamanda kesin olmayan, kuşkulu, mümkün ya da muhtemel olan için kullanılan bir sıfat olmak durumundadır.

Proklos. 410-485 yılları arasında yaşamış olan ünlü Yeni-Platoncu düşünür. Proklos iki temel kitabında, *Teolojinin Öğeleri* ve *Platon'un Teolojisi* adlı eserlerinde, hem Plotinos'un ve hem de kendisinin görüşlerini ayrıntılı olarak açıklama çabasıyla ün kazanmıştır.

Varlıkların bir nedeni olması gerektiğini, nedenin hiçbir zaman sonuçla aynı olamayacağını, bu noktada sonsuzca geriye gidişin kabul edilemeyeceğini savunan Proklos'a göre, varlıkların, tıpkı dalların kökten ya da gövdeden çıktığı şekilde kendisinden türeyeceği bir İlk Nedenin var olması gerekir. Tıpkı Plotinos gibi, bu İlk Neden ya da İlkenin varlığın ötesinde olduğunu, Birlik, Neden ve İyi türünden sıfat ya da yüklemleri aştığını öne süren Proklos, şu hâlde, nihaî ve en yüksek ilke hakkında olumlu hiçbir şey söyleyemeyeceğimizi, yalnızca onun, her türlü diskürsif düşüncenin ötesinde kaldığını farkederek, ne olmadığını dile getirebileceğimizi ifade etmiştir. Ona göre, varolan herşey, türüm yoluyla, bu ilk ilkeden, akıl yoluyla kavranamaz olan Bir ya da Tanrı'dan türemiştir.

proletarya [İng. *proletariat*; Fr. *prolétariat*]. Marksist görüşe göre, kapitalist toplumda burjuvazi tarafından sömürülen,

emeğinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan emekçi suuf. Kendisini sömüren mülkiyet düzenini yıkacağına ve yalnızca kendisini değil, fakat tüm insanlığı kurtaracağına inanılan evrensel ihtilalci sınıf.

Bu bağlamda, kapitalizm içinde, orta sınıfın yokolup, işçi sınıfının bir parçası hâline gelme sürecine *proleterleşme;* ortodoks Marksizmin iddiasına göre, proletaryanın, kapitalist devleti yıktıktan sonra, sosyalizme geçişi hızlandırmak ve üretim araçlarını sosyalleştirmek amacıyla kuracağı rejime *proletarya diktatörlüğü* adı verilir.

propaedeutik. Yunancada, özellikle de †Aristoteles'in bilim teorisinde, bir bilime ilişkin araştırmaya başlamazdan; bir varlık alanının bilgisine yönelmezden önce, kazanılması gereken bilgiler bütününe veya bilim türüne verilen ad. Bu tür bir bilimin, düşünce tarihinde en iyi bilinen örneği, mantıktır.

Protagoras. M. Ö. 485-420 yılları arasında yaşamış ve 'İnsan herşeyin, varolan şeylerin varolduklarının ve varolmayan şeylerin varolmadıklarının, ölçüsüdür' sözüyle ün kazanmış olan Sofist düşünür.

Eleştirel bir zihniyete sahip bir kişi olarak Protagoras, insan aklını sorguya çekmiş, bir yandan soyut spekülasyonun önüne geçerken, bir yandan da insan aklının kendi üzerine düşünme gücünü gözler önüne sermiştir. Pratik bir bilgeliğe sahip bir kişi olarak da, insana boş, sonuçsuz araştırmalardan, kendisine dönme çağrısı yapmış ve insanı dünyasının merkezine yerleştirmiştir. Bilgi, doğruluk ve değeri tümüyle göreli kılan, şeylerin insanlara göründüğü gibi olduğunu savunan Protagoras, Tanrı konusunda agnostik bir tavır almıştır. Başka bir deyişle, tanrıların varoluşu ve özellikleriyle ilgili bilgi olanağını yadsıyan Protagoras, 'Tanrılarla ilgili olarak, ne onların varolup olmadıklarını, ne de ne şekilde olduklarını bilebilirim, çünkü önümde, konunun karanlık oluşu ve insan yaşamının kısalığı gibi birçok engel vardır' demiştir.

Protagorasçı göreclilik [İng. *Protagorean relativism;* Fr. *relativisme de Protagoras*]. Protagoras'ın 'İnsanın, varolan şeylerin varolduklarının, varolmayan şeylerin varolmadıklarının ölçüsü olduğu' şeklindeki deyişinde ifadesini bulan görelilik anlayışına verilen ad.

Protagoras'ın göreciliğinin temel inançları şu şekilde sıralanabilir: 1 Şeyler, insanlara göründüğü, insanlar tarafından algılandığı gibidirler. 2 Şeylerin kendilerine farklı göründüğü iki insandan hiçbiri, diğerini, ona yanılmakta olduğunu söyleyerek, ikna edemez. 3 Çünkü şeyler, bir insana belirli bir biçimde görünüyorlarsa eğer, bu, şeylerin, her ne kadar onun komşusu için farklı olabilse bile, söz konusu kişi için varolma tarzıdır. 4 Doğruluk algılananla özdeş olup, algılayanın fizikî durumuna ya da koşullarına görelidir.

5 Farklı duyu organları ve koşullar söz konusu olduğunda, algılanan ve doğru gibi görünen şey de farklı olacaktır. 6 Doğruluk tümüyle görelidir. 7 Doğruluk algılayan kişiden bağımsız değildir. 8 Varolan şeyler sarılığı olan birinin gözüne sarı görünüyorlarsa eğer, gerçekten de sarıdır ve hiç kimsenin ona şeylerin sarı olmadığını söyleme hakkı yoktur. 9 Algı ve bilgi için geçerli olan bu durum, değerler için de geçerlidir; buna göre, bir insan hırsızlık yapmanın iyi olduğuna gerçekten inanıyorsa eğer, bu önerme, aynı insan onun doğru olduğuna inandığı sürece doğrudur.

protai ousai. †Aristoteles'te, var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan birinci dereceden tözlere verilen Yunanca ad.

prote philosophia. İlk felsefe anlamına gelen ve İlkçağ ile Ortaçağ felsefesinde, modern felsefenin tersine, epistemolojiden önce gelen ontoloji ya da metafiziği tanımlayan Latince terim.

proton pseudos. Yunancada ilk yanlış; hatanın kökeni, yanlış ilk adım anlamına gelen terim.

Proudhon, Pierre-Joseph. 1809-1965 yılları arasında yaşamış olan Fransız sosyalist düşünür. Temel eserleri: *Qu'est-ce que la propriété?* [Mülkiyet nedir?], *Système des Contradictions economiques ou Philosophie de la Misère* [İktisadî Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi].

Daha ziyade 'Tanrı şerdir' ve 'Mülkiyet hırsızlıktır' gibi slogan sözlerle anılmasına rağmen Proudhon, †anarşizmin kurucusu olarak bilinir. O mülkiyeti kendi kendini yok eden bir katil olarak görmüş, onun toplumu kemirdiğini ve adaletin kurulmasına engel olduğunu söylemiştir. Proudhon'a göre, insanların birbirleri karşısında hiçbir üstünlükleri olamaz, dolayısıyla onların zorba ve köle, hükmeden ve hükmedilen olarak ikiye bölünmelerinin anlaşılır hiçbir gerekçesi yoktur. O dünyada mutlak bir özgürlük ve eşitlik tesis edildiği zaman, hiçbir yönetim ve hükümete gerek kalmayacağını iddia eder.

Tüm örgüt ve kurumlara karşı çıkan, komünizmden nefret ettiğini belirten Proudhon doğallıkla Tanrı'ya da düşman olmuştur. Ekonomi politiğin eşya düzenini meşrulaştırmak sureyile sefaleti övmekten başka hiçbir şey yapmadığını savunan filozofa Marks *The Poverty of Philosophy* [Felsefenin Sefaleti] adlı eseriyle karşılık vermiştir.

psikanaliz [İng. *psychanalysis*; Fr. *psychanalyse*; Al. *psychanalyse*]. Özel olarak, Freud'un düşünce, çalışma ve eserleriyle birleştirilen psikoloji ve ruhsal tedavi anlayışı, daha genel olarak da Breuer ve Freud'un 1880 ve 1890'lı yıllardaki araştırma ve düşüncelerinden çıkan psikoloji akımı.

Söz konusu psikoloji anlayışı ya da okulunu belirleyen en önemli öğeler şunlardır: 1 Hiçbir insan davranışının gelişigüzel, rastgele olmadığını, tüm davranışların bireyin psişik yaşantısı tarafından belirlenmiş olduğunu öne süren psişik bir determinizm anlayışı. 2 Bilinç alanının dışında kalan, fakat bireyin yaşamında ve bireyin davranışlarını açıklamada çok önemli bir rol oynayan bilinçdışı öğretisi. 3 İnsanın faaliyetlerinin sanıldığından çok daha fazla amaca yönelmiş faaliyetlerden oluştuğunu savunan ve insan düşüncesiyle davranışının motivasyonuna büyük önem veren bir amaca yönelmişlik öğretisi. 4 Bireyin yetişkinliğe doğru olan gelişim sürecinde, çocukluk dönemi yaşantılarının, ilk tecrübelerin büyük bir önem taşıdığını ifade eden bir gelişim psikolojisi. 5 Psikoterapi ve psikiyatrinin kabul görmüş yöntemlerini kullanan bir ruhsal tedavi anlayışı.

İnsan davranışına ilişkin bir teoriye, insan davranışının gerisindeki motivasyonları ortaya çıkaran bir dizi tekniğe karşılık gelen psikanalizin yaratıcısı †Freud, söz konusu psikoloji anlayışının bireysel kişiliklerin derinliklerine ilişkin olarak sağlam bir kavrayış sağladığını, psikanalizin tedavi tekniklerini uygulayan hekimin ustaca müdahalelerle zihinsel bozuklukları ortadan kaldırdığını ve böylelikle, psikanalizin mutsuzlukların yerine genel bir mutlululuk getirdiğini öne sürmüştür.

Yine Freud'a göre, psikanaliz, bilinçli ben ya da benliğin kendi dünyasının bile efendisi olmadığını kanıtladığı için, bilimsel ilerlemenin ayrılmaz bir parçası olan, ve insanoğlunun kendisinin biricikliği ve önemiyle ilgili sarsılmaz inancına, Kopernik'in yeryüzünün evrenin merkezi olmadığını gösteren güneşmerkezli sisteminden ve üçüncü ve sonuncu darbeyi indiren, bir teoridir.

Freud'un söz konusu psikoloji anlayışı, felsefede farklı tepkilere konu olmuştur. Tepkilerden birincisi, †Wittgenstein'ın teoriyi olumlu değerlendiren yaklaşımıdır. Wittgenstein, bu çerçeve içinde, felsefeyle psikanaliz arasında bir ilişki kurmuş, felsefenin görevinin, tıpkı psikanalizin, psişik bozuklukları ortadan kaldırması gibi, kafa karışıklığına ve çözülemez problemlere yol açan kavramsal bozuklukları gidermek olduğunu düşünmüştür. Yine, çağdaş düşünürlerden †Gadamer'e göre, †Freud hermeneutik olarak bilinen yöntemin fikir babası olup, felsefeye, görünüşteki anlamın gerisine gitmeyi öğretmiş-

tir. †Marcuse'e göre ise, psikanalizin bastırma ve bilinçdışı ile ilgili fikirleri, modern kapitalist bürokrasilerde söz konusu olan sefalet ve yabancılaşmanın adeta sağlam bir tasvirinden başka hiçbir şey değildir.

†Derrida ve †Foucault gibi düşünürler ise, Freud'u, yalnızca bilincin ve benin yanılgı ve aldanışlarını ortaya çıkardığı için değil, fakat Batı felsefesi geleneğinin temelinde yer alan 'akıl' ve 'gerçek' düşünlerinin anlamsızlığını gösterdiği için de olumlu karşılamışlar, ama bir yandan da düşüncelerini daha ileriye, nihaî mantıksal sonucuna kadar götürmediği için eleştirmekten geri durmamışlardır.

Psikanaliz bağlamında ikinci tepki, mantıkçı pozitivistlerin ya da örneğin †Popper'ın teori karşısındaki olumsuz tavrıdır. Nitekim Popper'a göre, psikanaliz sözde bir kuram olup, bilimsel olarak test edilebilir bir teori değildir. O ne doğrulanabildiği, ne de yanlışlanabildiği için, bilimsel ilerlemeye engel olan, görünüşte bilimsel, gerçekte ise bilimsel olmayan bir görüştür.

psikodram [İng. *psychodrama*; Fr. *psychodrame*]. Psikolojide söz konusu olan ve psikolojik bozuklukları olan öznelerin, kendilerinde varolduğuna inanılan bozukluklarla ilgili bir temayı, tiyatroya özgü bir alıştırma şeklinde salonda oynayıp ifade etmelerini ve böylelikle de, kendi benliklerini bulmalarını ve komplekslerinden kurtulmalarını sağlayan bir teknik. Gerçeğin oyun şeklinde gösterilmesi suretiyle, oynayanın boşalımını, bireyin doğallığını maskeleyen öğrenilmiş rollerden kurtulmasını amaçlayan psikolojik tedavi tekniği.

psikoloji [Os. *ruhiyat, ilmi ruh*; İng. *psychology*; Fr. *psychologie*; Al. *psychologie*]. 1 Ruh bilimi. Psişik olayların, ruh ya da zihinle ilgili fenomen ve olayların bilimi. Zihnin yapısını, işlevlerini konu alan araştırma dalı. Ayrıca, 2 bir birey ya da kişiyi ya da belli kategoriden insan varlıklarını başkalarından ayıran karakter özelliklerinin ya da psişik olayların bütünü.

Zihni konu alan, zihinsel yaşamın bilimi veya davranış bilimi olarak tanımlanan psikoloji, yaklaşık yüzyıllık bir bilim olup, felsefeden ve tıptan yoğun olarak etkilenmiştir. Buna göre, felsefeden zihin, irâde ve bilgi ile ilgili problemleri miras alan psikoloji, tıptan gerçekleştirilene, düşünülen ve hissedilene ilişkin açıklamanın, biyoloji ve fizyolojinin terimleriyle ifade edilmesi gerektiği görüşünü almıştır.

Algı, öğrenme, güdülenme, zekâ, ve kişilik gibi konular üzerinde yoğunlaşan psikoloji, başlangıçta genel yönelim itibariyle pozitivist bir karakteristik taşımış ve daha ziyade, insan davranışının açıklanmasında içsel faktörlerin önemini reddedip, çevrenin etkisini vurgulayan davranışçılık genel paradigmasına bağlı olarak deneysel bir nitelik arzetmiştir.

1960'lı yıllardan itibaren yavaş yavaş bilişsel yaklaşımlara da yer vermeye ve içsel kapasitelerin önemini kabul etmeye başlayan psikolojide, özellikle de Anglo-Amerikan psikoloji anlayışında deneysel ve pozitivist eğilimler hâlâ hâkim durumdadır. Günümüzde ayrıntılı ve çok yönlü olduktan başka birbirleriyle karşılıklı bir ilişki içinde bulunan psikoloji konularını farklı bakış açılarıyla ele alan belli başlı yaklaşım ya da psikoloji okulları şunlardır: Bilincin temel öğelerini ve içeriklerini sistematik bir tarzda içebakış yoluyla araştıran *yapısalcılık*, zihnin temel faaliyetleriyle ilgili olan *fonksiyonalizm*, ayrı ve birbirlerinden yalıtlanmış psikolojik ögeleri karşılıklı bağlantıları içinde incelemek isteyen *çağrışımcılık*, bütünü ve bütünle ilgili özelliklerin önceliğini vurgulayan ve bütünün hiçbir şekilde öğelerine parçalanamayacağını iddia eden *Gestalt psikolojisi*, öznel deneyimin değil de, yalnızca nesnel davranışın incelenmesi gerektiğini savunan *davranışçılık*, ve bilinçli, bilinçsiz tüm ruhsal fenomenleri yöneten, belirleyen güçleri, motifleri araştırma amacı güden *psikanaliz*.

psikolojik [Os. *ilmülruhî*; İng. *psychological*; Fr. *psychologique*; Al. *psychologische*]. 1 Bağımsız bir disiplin olarak psikolojinin kapsamı içine giren konu ve yaklaşımlar; 2 insan psikolojisiyle ilgili olan şey ve durumlar için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, bilincin mevcut içeriğinin, yapı ve karakterinin, organizmanın geçmiş ve şimdiki deneyimlerine göreli olduğunu ve söz konu deneyimler tarafından etkilendiğini savunan psikolojik ilkeye *psikolojik görecilik* adı verilir.

Yine, idelerin, yargıların ya da fikirlerin yalnızca önemsiz sonuçlar ya da epifenomenler olmayıp, başkaca düşünce ve davranışların nedenleri olduğunu öne süren görüş *psikolojik idealizm* olarak bilinir.

psikolojik egoizm [İng. *psychological egoism*; Fr. *égoïsme psychologique*; Al. *psychologisch egoismus*]. Egoizm konusunu felsefî ve kural koyucu bir yaklaşımla ele alan ahlâkî egoizmden farklı olarak, egoizm konusunu bilimsel ve betimleyici bir yaklaşımla ele alan görüş; insan varlıklarının özleri ya da doğaları itibariyle, kuruluşları ya da yapıları gereği kendi çıkarlarını gözeterek eylediklerini savunan öğreti.

Psikolojik egoizmin, biri katı ve radikal, diğeri de ılımlı olmak üzere, iki versiyonu vardır. 1 *Radikal* versiyonu içinde, *psikolojik egoizm*, insanların doğaları gereği ya da psikolojik kuruluşlarının bir sonucu olarak, her zaman kendi kişisel çıkarlarını gözetecek şekilde eylediklerini iddia eder. Buna karşın, 2 *ılımlı bir psikolojik egoizm* ise, insanların her zaman olmasa bile çoğu zaman, kendi kişisel çıkarlarını temele alarak eylediklerini öne sürer. Psikolojik egoizmle ilgili en önemli güçlük, bu teorinin ahlâkî egoizm için bir temel sağlamak bir yana, özellikle radikal versiyonu içinde, ahlâkı ortadan kaldırmasıdır.

psikolojizm [İng. *psychologism*; Fr. *psychologisme*; Al. *psychologismus*]. 1 Genel olarak, bir disiplinin kavram ve kabullerini psikolojik kavram ve açıklamalara indirgeme tavrı; felsefede, tüm felsefî kavram ve problemlerin, a) içebakış ya da b) gözlemden oluşan psikolojik analiz yöntemiyle ele alınabileceğini, felsefenin tüm dallarının psikolojik ilkelere dayanılarak açıklanabileceğini, ahlâk gibi disiplinlerin uygulamalı bir psikolojiden başka hiçbir şey olmadığını savunan öğreti ya da görüş.

Buna göre, psikolojizm, psikolojiyi temel bilim olarak görür, ve doğal dünyanın olaylarını psikolojinin perspektifinden ele almayı teklif ederken, felsefî problemleri, psikoloji tarafından yanıtlanmak durumunda olan olgusal sorular olarak yorumlar. Felsefî kavram ve problemleri psikolojik analize indirgemek, felsefî problemlerin psikolojik analiz yoluyla çözülebileceğini kabul etmek anlamında psikolojizmin, bir düşünme faaliyetinde, bilgimizin kökeni ve kaynağı konusunu psikolojik yoldan ele almakla, söz konusu bilginin içeriğinin psikolojik olmayan yapısını, niteliğini ve doğruluğunu birbirinden ayıramama yanlışına dayandığı gösterilmiştir.

2 Daha özel olarak da, mantıkta, mantığı insanın duyusal tarafına, psikolojiye indirgeme, mantıksal önermeleri psikolojik önermelerle özdeşleştirme tavrı. Söz konusu özel anlamı içinde psikolojizm, mantık ilkelerinin kaynağını insanın psişik yaşamında bulma çabasının bir sonucu ortaya çıkmıştır. Örneğin, †Husserl kariyerinin başlangıcında bu tür bir psikolojizmi savunmuştur. Husserl'e göre, düşünme yasalarının normatif bilimi olarak mantık salt, kesin ve formel bir disiplindir ve mantık ilkeleri de bu bakımdan *a priori* ve transendentaldır. Bununla birlikte, o mantığın da duyusal bir kökeni olduğunu ve bu kökenin insan psikolojisinde aranması gerektiğini öne sürmüştür.

Husserl bu psikolojist tezini daha sonra terketmiş ve psikolojizme şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü, psikoloji gibi empirik bir bilimin, bilim olması dolayısıyla, bize ancak her bilim gibi olasılık değeri olan, tümevarımsal yoldan elde edilmiş bir bilgi verebileceği, olasılılı bir

bilgi üretebilen bir bilimin, mantığın kesin, zorunlu ve genelgeçer ilkelerini temellendiremeyeceği açıkça anlaşılmıştır. Yine aynı anlama gelmek üzere, kesinlik, zorunluluk ve genelgeçerlik yalnızca mantık alanında karşılaşılabilen şeyler olduğu ve psikoloji de, her bilim gibi, mantıksal yöntem ve araçlarla çalışmak durumunda bulunduğu için, başvurulan yöntem ya da araçta bulunan bir niteliği (kesinlik ve zorunluluğu), söz konusu yöntem ya da araçla çalışan bir bilim içerisinde göstermek, bir kısır döngüden başka hiçbir şey değildir.

psikovitalizm [İng. *psychovitalism*; Fr. *psychovitalisme*; Al. *psychovitalismus*]. Leibniz'in monadlarla ilgili öğretisini ve Fechner'in bütün bir evreni ve evrenin bileşenlerini ruhlarla donanmış varlıklar şeklinde gören felsefesini yansıtan bir anlayış olarak, bütün bir canlı doğanın, doğanın hücrelerinden her birinin, her organizmanın gelişmeyi, yaşamın korunmasını amaçlayan bir ruha sahip bulunduğunu, fakat ruhun bu amaca, bilinçli olarak değil de, bilinçsizce sahip olduğunu öne süren görüş.

psykhe. Yunan felsefesinde, ruh, zihin, soluk, nefes, tin ve yaşam anlamına gelen terim. Buna göre, terim başlangıçta canlılığı, canlı olma hâlini ve daha sonra da yaşam ilkesini, şeylerdeki canlılığın kaynağı olan gücü göstermiştir. Bununla birlikte, *psykhe* özellikle Sokrates'ten başlayarak, bilincin ve ahlâkî kişiliğin bulunduğu yere karşılık gelir.

Pufendorf, Samuel. 1632-1694 yılları arasında yaşamış, toplum sözleşmesiyle ünlü Alman düşünürü.

Temel eseri olan *De Jure naturae et gentium* adlı eserinde, fizikî ve zihinsel varlığa ek olarak tinsel varlıklardan da söz eden Pufendorf'a göre, Tanrı, bu tinsel varlıkların yardımıyla, insan özgürlüğünün nasıl kullanılacağını belirleyip, onun sınırlarını çizer. Onun †Grotius'la †Hobbes'tan alınmış kimi unsurları bir araya getiren †toplum sözleşmesi bir doğa hâli kabulünü dayanır. Sivil otoriten olmadığı, herkesin özgür ve başka herkes karşısında eşit olduğu bu doğa durumunda hayat, bununla birlikte tehlikeli ve zordur. İşte bu durum, ona göre, bir toplum sözleşmesindeki can alıcı noktayı, bir toplumsallaşma ilkesi kabul etmek için gerekli olan rasyonel temeli sağlar. Buna göre, doğuştan birtakım haklara sahip olan insanlar, bir toplum oluşturmak için, yani haklarını korumak, barış ve güvenlik içinde yaşamak üzere kendi aralarında bir sözleşme yaparlar.

Pythagorasçılar [Os. *Fisagorcılar*; İng. *Pythagoreans*; Fr. *Pythagoriciennes*]. İlkçağ Yunan felsefesinin ikinci okulunu oluşturan ve dinî, bilimsel ve felsefî görüşleriyle seçkinleşmiş olan filozoflara verilen ad.

Milattan önce altıncı yüzyılın ikinci yarısında Güney İtalya'da, Kroton'da Pythagoras tarafından kurulmuş olan Okulda amaç, anlamak ya da öğrenmekten çok, arınmak, bilgi yoluyla saflaşarak, evren ruhuyla birleşmektir. Phytagorasçı filozoflarda, madde yerine form, nitelik yerine nicelik, fizik yerine de matematik ön plâna çıkmıştır. Buna göre, Phytagorasçılar matematiksel ilkeleri temele almış ve bir şeyin yapısı, onun yerine getirmek durumunda olduğu işlev, yöneldiği amaç ortaya konduğu zaman, o şeyin açıklanmış olacağını kabul etmişlerdir.

Bir ruh göçü anlayışı benimseyen Phytagorasçılar insan ruhunun başka insanların bedenlerine olduğu kadar, hayvanların bedenlerine de girdiklerini dile getirmiş ve bu çerçeve içinde, hayvan eti yemeyi yasaklamışlardır. Pythagorasçılar, ayrıca bilim ve özellikle de matematik alanındaki çalışmalarıyla ün kazanmışlardır. Yunan dünyasında matematiğin kurucusu olarak bilinen Pythagoras, aritmetikle, öncelikle müziğe yönelik ilginin bir sonucu olarak ilgilenmiştir. Müzik alanında bir uyum bulan Pythagorasçılar, buradan hareketle bir yandan müzikteki uyumun evrendeki genel ve yetkin uyumun küçük bir

örneği olduğu görüşüne, diğer yandan da matematiğin ilkelerinin varolan herşeyin ilkeleri olduğu, evrenin ilkesi, *arkhe* ya da tözünün sayı olduğu fikrine ve nihayet, varlıklar arasındaki nitelik farklılıklarının niceliksel farklılıklara indirgenebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Pythagorasçıların bilimsel çalışmaları arasında, geometri alanında, Yunanlının genele, yasaya ulaşmadaki dehasını, ya da üstün başarısını eşsiz bir biçimde örnekleyen ünlü Pythagoras teoremi de yer alır. Teorem, Pythagorasçıların salt aritmetiksel ve geometrik olguları aşmış olup, bu olguları tümdengelimsel bir sistem içinde özümlediklerini gösteren çok güzel bir örnektir. Metafizik alanında Anaksimandros'tan etkilenen Pythagorasçılar, ondaki Belirsiz ya da Sınırsız fikrini, Sınırsız olana şekil veren ve ondan bir uyum yaratan Sınır fikriyle birleştirmişlerdir. Buna göre, sayıların tek ve çift diye ikiye ayrıldığını öne süren Pythagorasçı anlayışa göre, bunlardan Tek olan sınırlı iken, Çift olan sınırsızdır. Bir ise, aynı anda hem tek ve hem de çift olduğu için, bu ikisinden meydana gelir. Başka bir deyişle, bir, sınırın, onu sınırlı kılmak için, sınırsıza baskın çıkmasının sonucunda ortaya çıkar. Sayı ya da sayılar ise, birden doğar.

Pythagorasçılarda uyum, karşıt öğeler arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak, sınırın sınırsıza üstün gelmesinin sonucunda ortaya çıkar. Uyumun temelinde bulunan karşıt öğeleri, Pythagorasçılar düalist bir anlayışla, iki ayrı sütun altında on çift olarak sıralamışlardır. Bu karşıtlıklar, sırasıyla sınır ve sınırsız, tek ve çift, bir ve çok, sağ ve sol, erkek ve dişi, sükûnet ve hareket, doğru ve eğri, aydınlık ve karanlık, iyi ve kötü, kare ve dikdörtgen karşıtlıklarından meydana gelmektedir.

Pythagorasçılık [İng. *Pythagoreanism*]. M. Ö. 525 yılında Pythagoras ve arkadaşları tarafından kurulan felsefe okulu ve dinî cemaatın temel fikir, öğreti ya da akideleri için kullanılan terim.

Buna göre, Pythagorasçılık herşeyden önce, **1** bir sayı metafiziği ve, gerçekliğin özü itibariyle matematiksel olduğunu ifade eden bir gerçeklik anlayışını, **2** felsefeyi tinsel arınma için bir araç olarak görme tavrını, **3** radikal bir ruh beden ikiciliği içinde, ruhun göksel yazgısına dikkat çekme ve onun tanrısal olanla birleşme şansını vurgulama görüşünü içerir. Öte yandan, Pythagorasçılık, **4** belirli sembollere, özellikle de *tetrakys* türünden mistik sembollere başvurma tavrıyla **5** Pythagoras teoreminde, belirgin hâle gelen matematiksel çalışmaları ihtiva ederken, **6** okul ya da tarikat mensuplarının sadakat ve bağlılıklarına büyük bir önem verir.

quadrivium. Ortaçağda üniversiter eğitimin daha ileri aşamasını, daha yüksek bölmesini meydana getiren dört matematiksel disiplin.

Astronomi, geometri, aritmetik ve müzikten meydana gelen dört matematiksel disiplin ya da sanatı gösteren *quadriviumun* bir önceki aşaması *triviumdur*. *Quadriviumu* meydana getiren bilim ya da disiplinlerden önce okutulan bu disiplinler, sırasıyla gramer, retorik ve mantıktır. *Quadrivium* ve *triviumu* meydana getiren bu yedi sanata birlikte, özgür adamın sanatları anlamında *liberal sanatlar* adı verilmiştir.

Quine, Willard Von Orman. Mantığın temelleri ve özellikle de semantik yönleriyle ilgili bir teori geliştirmiş olan Amerikalı mantıkçı ve filozof. Temel eserleri: *Word and Object* [Söz ve Nesne], *Methods of Logic* [Mantık Yöntemleri], *From a Logical Point of View* [Mantıksal Bakış Açısından], *Philosophy of Logic* [Mantık Felsefesi], *The Roots of Reference* [Gönderimin Kökenleri], *Pursuit of Truth* [Hakikat Arayışı] ve 'Two Dogmas of Empricism'.

Felsefî araştırmalarında doğalcı ve empirist dünya görüşüne uygun bir yaklaşım benimseyen Quine, empirizmin iki dogması olarak gördüğü şeyi, yani analitik/sentetik ayırımıyla anlamlı tüm önermelerin dolayımsız deneyimlere dair tümcelere indirgenmesi gerektiği anlayışını reddetmiştir. O giderek daha maddeci ve nominalist bir görüşe yönelmiş ve bilgiyle düşünme sürecindeki kavramsallaştırmanın önemi üzerinde durmuştur. Algısal benzerlik yoluyla gözlem önermelerine yükseldiğimizi, gözlem önermelerini bir araya getirmek suretiyle de de nasıl genel yasa ya da hipotezler oluşturduğumuzu araştıran Quine, mantık alanında daha ziyade Russell ve Whitehead tarafından geliştirilmiş olan matematiksel mantığa sadık kalmıştır. Bununla birlikte, o İngiliz filozoflarının mantığın ontolojik bakımdan yansız olduğu görüşüne karşıt bir tavır geliştirmiş ve hatta, varlığın mantığa, ama daha ziyade dile bağlı ve göreli olduğunu öne sürmüştür.

Bir mantık teorisinin kabulünün ortaya çıkardığı ontolojik sonuçlar üzerinde duran Quine, dili sağlam tahminler ortaya koymak, geçerli öndeyilerde bulunmak suretiyle tecrübemizi düzenlemeyi amaçlayan bir tür teori olarak görmek gerektiğini belirtir. O bu bağlamda, bir dilden başka bir dile tercüme yapmanın imkânsız olduğunu iddia ederek, anlam efsanesini bir şekilde yıkmıştır. Bilim felsefesi alanında ise, Quine, Duhem'i izleyerek, bilim adamının deneyin sınamasına, diğer önermelerden yalıtlanmış bir önermeyi değil de, bir dizi önermeyi tâbi tuttuğunu savunur. Zira onun görüşüne göre, bir önerme sadece deneyimlerin yalın bir özeti değil, fakat bilimsel bir sistemin temel bir bileşenidir.

R

radikal [İng. *radical*; Fr. *radical*; Al. *radikal*]. 1 Temel, mutlak, topyekün ya da kesin olan bir şeyi tanımlamak için kullanılan sıfat. 2 Politik sistemde geniş kapsamlı ve temel bir dönüşümün gerekliliğini savunan kişiyi; siyasî yelpazede aşırı uçlarda, ama özellikle de solda yer alan birini tanımlamak için kullanılan politik niteleme.

Bu bağlamda, sosyal ve politik alanda büyük değişimlerin, kökten dönüşümlerin savunuculuğunu yapan teori ve hareketler de radikal sıfatıyla kategorileştirilir. Gelenekle, kurumlaşmış ve yerleşik geçmişle olan tüm ilişkileri koparmak ve yeni bir sayfa açmak isteyenlerin görüşü, aynı zamanda *radikalizm* olarak tanımlanır. Bu anlamda radikalizm Fransa'da, liberalizm, cumhuriyetçilik ve sekülarizm için genel bir terim olarak kullanılırken, İngiltere'de felsefî radikalizm anlamında, Jeremy †Bentham ve John Stuart †Mill'in temel unsurları iktisadî liberalizm, akılcılık, yararcılık ve bireycilik olan felsefesini tanımlamak için kullanılmıştır.

Yine aynı çerçeve içinde, 1960'lı yılların sonlarında, Anglo-Sakson dünyada, özellikle de İngiltere'de, hâkim burjuva kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğu gerekçesiyle, analitik felsefenin üniversitelerdeki egemenliğine karşı çıkan ve sola, *praxise* ağırlık verecek bir felsefenin savunuculuğunu yapan düşünce yönelimine *radikal felsefe* adı verilmiştir. Radikal felsefe deyimi, 1980'li yıllardan itibaren de, erkekmerkezli felsefeye karşı çıkan †feminist felsefe için kullanılmıştır.

radikal apriorizm [İng. *radical apriorism*; Fr. *apriorisme radicale*]. İnsana gerçekliğin bilgisini, deneyimin değil de, yalnızca aklın sağladığını, insan zihninde doğuştan düşünceler bulunduğunu ve deneyimden bağımsız gerçek bir bilginin mümkün olduğunu, tecrübenin bilgiye hiçbir katkısı olmadığını savunan görüş.

Deneyimin gerçekliğin bilgisi için bir değer taşıdığı düşüncesine şiddetle karşı çıkmış, deneyime dayanan empirik bilginin bizi gerçekliğin kendisiyle değil de, yalnızca görünüşüyle tanıştırdığını savunmuş olan radikal apriorizm, daha çok İlkçağ Yunan felsefesiyle sınırlanmış olan bir görüştür. Radikal apriorizmde, duyu yanılsamaları, farklı insanların aynı nesneye ilişkin algılarında kimi öznel farklılıkların bulunduğu keşfinin sonucunda ortaya çıkan bir güven eksikliği ve değişmez olanın bilinemeyeceği inancı çok etkili olmuştur. Radikal bir apriorizmi savunan †Parmenides ve †Platon gibi filozoflar, değişenin belli bir zamanda belli bir türden olduğu, buna karşın daha sonraki bir zamanda söz konusu türden olmadığı için, bir çelişki içerdiğini savunmuşlar ve kendinde çelişik olanın, her ne ise, varolamayacağını belirtmişlerdir.

Başka bir deyişle, ontolojik bakımdan bir görünüş ve gerçeklik ayırımı yapan bu filozoflar, söz konusu ayırımı empirik bilgi ve rasyonel bilgi arasındaki epistemolojik nitelikli ayırımla desteklemişler, duyuların bize yalnızca değişen görünüşleri verdiği yerde, aklın değişmez bir gerçekliğin, kesin, mutlak ve ezelî-ebedî bilgisini sunduğunu savunmuşlardır.

radikal empirizm [İng. *radical empiricism*; Fr. *emprisime radical*; Al. *radikal empirismus*]. Dış dünyada tikeller kadar, bağıntıların da varolduğunu, her tür bilginin tek kaynağının doğrudan ve aracısız deneyim olduğunu, haklı kılınan her iddianın doğrudan ya da dolaylı olarak, deneyime dayanması gerektiğini, tecrübeyle en az ilişkili gibi görünen

önermelerin, hatta matematiğin aksiyomlarıyla mantığın ilk ilkelerinin bile deneysel iddialar olduğunu savunan ve çoğunluk tduyumculukla birleşen bilgi anlayışı.

radikal hümanizm [İng. *radical humanism*; Fr. *humanisme radical*; Al. *radikal humanismus*]. İnsan varlığını yalnızca insan ya da davranış bilimlerinin sınırları içinde yorumlayan, insanı tek ve en yüksek gerçeklik addeden anlayış.

Geleneksel tateizmin yirminci yüzyıldaki versiyonu olarak görülen radikal hümanizmde, insanın ımetafiziksel bakımdan ilk ve en yüksek gerçeklik olduğu ve dolayısıyla, Tanrı'nın varolmadığı kabul edilir. Freud, Carnap, Schilick, Jaspers, Sartre ve Camus gibi düşünürler, söz konusu radikal thümanizm çerçevesi içinde değerlendirilebilir. Nitekim, 'varoluşçuluğun bir hümanizm' olduğunu söyleyen Sartre ve diğer varoluşçular, insan varlıklarının, karşısında biçare oyuncaklar ya da dama taşları olarak görüldüğü her güce şiddetle karşı çıkmışlar. Buna göre, Sartre Tanrı kavramını çelişik bir kavram olarak tanımlarken, Camus Tanrı'nın varoluşunun tasdik edilmesinin, insan aklının inkârını gerektirdiğini söylemiştir.

raslantı [Os. *tesadüf*, İng. *chance, accident*; Fr. *hasard*; Al. *zufall, zufaelligkeit*]. Ortaya çıkışına hiç gerek duyulmayan, kendi içinde bir amacı olmayan, hiç beklenilmeyen bir olayın ortaya çıkışı; Yunan felsefesinde, evrende, doğa ve insanî amaçlılığın yanı başında varolan üçüncü güç. Gerçekleşmesi zorunlu olmayan, hiç beklenmeden ortaya çıkan şey, bir olayı doğuran nedenlere ilişkin bilgisizliğin sonucu olarak, nedeni bilinmeyen olay.

Öngörülemeyen, bir plânın ya da tasarının sonucu olmayan bir gelişme, yasaya uygun düşmeyen, hiçbir yasayla açıklanamayan, nedenler dizisinin önceden tahmin edilemeyen, beklenmeyen, ve amaçlı olmayan bir tarzda bir araya gelişinin sonucu olan olay; yalnızca olasılıklara bağlı olduğu düşünülen olayların bağıl nedeni.

Raslantının söz konusu anlamı içinde, evrende raslantının veya raslantısallığın hüküm sürdüğünü, ya da evrende raslantıya şu ya da bu ölçüler içinde bir yer bulunduğunu, evrendeki tüm ya da bazı olayların olduğu gibi olmayabileceğini öne süren anlayışa; raslantının nesnel olarak gerçek olduğunu savunan metafizik öğretiye, dünyadaki bazı olayların belirlenmemiş olduğunu ya da her olayın bir nedeni olsa bile, bazı olayların öngörülemeyeceğini, bazı olayların özünde öngörülemez olduğunu iddia eden görüş e *raslantısalcılık* denmektedir.

Görüşün Hellenistik felsefede, Epikürosçular tarafından savunulan ve evrende herşeyin varoluşunu temel bir raslantıya borçlu olduğunu, dolayısıyla herşeyin raslantılar sonucu oluştuğunu, her olay ve her nesnenin bir raslantının eseri olduğunu öne süren versiyonu *raslantıcılık* olarak geçer.

rasyonalite [Os. *aklîlik*; İng. *rationality*; Fr. *rationalité*; Al. *rationalität, vernunftmässigkeit*]. Normatif, ve aklın insanı diğer canlı varlıklardan ayıran yeti olduğunu dile getirdiği için, betimleyici bir kategori olarak, insanın sağlam ve geçerli akılyürütme ya da kanıtlamaları, iyi temellendirilmiş, apaçık inançları kabul etmesi ya da benimsemeye hazır, gönüllü olması durumu için kullanılan terim.

Buna göre, çelişik değil de, tutarlı olan ve deneyimle uyuşan inançlar, aklî veya rasyonel inançlardır. İşte, yanlış, çelişik ve tutarsız olduğu bilinen inançları benimseyip savunmak akıldışı, irrasyonel bir davranış iken, tutarlı ve doğru olduğu bilinen inançlara bağlanmak akılcı ya da rasyonel bir davranıştır. Bu çerçeve içinde, önermeleri deney, gözlem ve mantıksal akılyürütme yoluyla sınanıp, doğrulanan bilimin rasyonalitenin gerçek bir örneği olduğu ifade edilmiştir.

İnançlarla ilgili olan söz konusu *teorik rasyonaliteye* ek olarak, eylemlerle ilgili olan rasyonalite türüne *pratik rasyonalite* adı verilir. Araçsal akılcılık olarak da bilinen bu rasyonalite türü ise, amaçlarına ulaşmada en yüksek derecede verimli

veya etkili olan yolları kullanmaya dikkat eden insanın tavrına tekabül eder.

rasyonalizasyon [İng. *rationalization*; Fr. *rationalisation*]. 1 Genel olarak, olaylara aklî bir perspektiften yorum ya da açıklama getirme. Karışık, anlam bakımından belirsiz, karanlık ve anlaşılmaz olanı belirli, dakik, açık ve anlaşılır hâle getirme imkânı veren işlem ve süreç.

2 İnsan davranışına dair sözde açıklama. Eylemleri haklı kılmak veya anlaşılır hâle getirmek için sahte ya da düzmece açıklamalar üretme, özellikle psikolojide kişinin eylem, düşünce ve duygularının gerisindeki gerçek motifleri gizlemeye yarayan işlemler, geliştirilen savunma mekanizmaları.

3 Sosyolojide, iktisat ve siyasette, belirli amaçlara ulaşmak için etkin araçların yaratılması veya örgütlenmesi süreci.

Bireyleri özgürleştirmek bir yana, onları modern kurum, örgüt ve etkinliklerin demir kafesi içine mahkûm eden rasyonalizyon süreçlerinin özünde, sosyal faillerin, çevrelerindeki dünya üzerinde daha büyük bir kontrol elde etmek için, kişisel olmayan ilişkilerde, bilgiyi giderek daha yoğun bir biçimde kullanma yönelimleri vardır. Başka bir deyişle, †Weber'de, insan eyleminin her boyutunu ölçüm ve kontrole elverişli hâle getiren süreçleri tanımlayan rasyonalizasyon, geleneksel uygulamaların reformdan geçirilmesine ve bu uygulamalarla özdeşleşmiş amaçlara daha iyi ve etkili bir biçimde ulaşına olanağı verecek süreçlerin ortaya çıkışına, kurumların belli amaçların gerçekleştirilebilmesi için, daha etkili ve yeterli araçlar hâline getirilmesine işaret eder.

Buna göre, Weberci anlamı içinde rasyonalizasyon, ekonomi alanında, fabrika ve üretimin bürokratik yollardan düzenlenmesiyle, kârın gelişmiş muhasebe teknikleri kullanılarak hesaplanmasını; din alanında, ilahiyatın, vahiy temeli üzerinde değil de, entellektüel bir temel üzerindeki gelişimi sayesinde, büyünün ortadan kaldırılıp, dinî âyinlerin yerine kişisel sorumluluk ve/insiyatifin geçirilmesini; hukuk alanında, keyfî yasakoyuculuğun ortadan kaldırılıp, evrensel yasaların meydana getirdiği temel üzerinde, tümdengelimsel bir hukukî akıl-yürütme anlayışının benimsenmesini; siyaset alanında, geleneksel meşruiyet tarzlarının siyasî partiye dayalı karizmatik bir liderlikle değiştirilmesini; ahlâk alanında, ahlâkî disiplin ve eğitimin büyük bir güçle vurgulanmasını; bilim alanında da, bireysel yaratıcılıktan çok, araştırma ekipleriyle, eşgüdümlü bir deneysel araştırma plânının, ve bilim politikalarının devlet denetimi ve yönetimi altında geliştirilmesini ifade eder.

rasyonel [Os. aklî; İng. *rational*; Fr. *rationnel*; Al. *rational, vernünftig*]. 1 Akla ve düşünce yasalarına uygun olan; 2 akıl içeren, aklın varlığı ya da faaliyetiyle belirlenen şey; 3 akıllı, akılcı bir biçimde gerçekleşmeye veya fonksiyon göstermeye, rasyonel bir araştırmaya katılmaya yetili olma durumu; 4 anlaşılmaya uygun, elverişli bir yapıda olma hâli; 5 aklın ilkelerine uygun düşen, anlaşılabilir olan; tutarlılık, basitlik, tamlık, düzen ve mantıksal yapı sergileyen disiplin için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, ahlâkta nihaî ve en yüksek amacın, dış koşul ve etkilerden, insanın duyusal boyutundan bağımsız olarak, insanın kendisi, insan aklı tarafından belirlendiğini savunan ve mutluluğu değil de, insanın ahlâkî gelişme ve yetkinliğini en yüksek amaç olarak gören ahlâk sistemleri *rasyonel ahlak* kategorisi içine girer.

Öte yandan, geleneksel metafiziğin üç ana dalından birini meydana getiren ruh ya da zihin teorisine; deneysel psikolojinin tam karşısında yer alan, zihne dair *a priori* araştırmaya *rasyonel psikoloji* adı verilir. Sadece akla dayanan, akıl yoluyla bulunmuş bir Tanrı'ya iman eden din *rasyonel din*; dinî inancın konusunu ve temel unsurlarını, vahiyden bağımsız olarak araştıran ilahiyat ise *rasyonel teoloji* olarak tanımlanır.

Yine aynı çerçeve içinde, spekülatif disiplinlerde, felsefede ve teolojide kullanılmış olan, ve deneysel öğelere pek yer vermeyerek, yalnızca saf aklın faaliyeti ve katkısıyla belirlenen metodlar *rasyonel yöntem*ler diye karakterize edilir. Felsefede farklı filozoflar tarafından benimsenmiş olan söz konusu rasyonel yöntemlerin belli başlıları, tarihsel bir sıra içerisinde şu şekilde sınıflanabilir: 1 †Sokrates tarafından kullanılmış olan ve sorgulama yoluyla analizden meydana gelen Sokratik *tartışma yöntemi*. 2 Araştırılan öze ulaşılıncaya kadar, türleri toplamaktan ve en yüksek cinsi alt türlerine bölmekten oluşan Platonik *toplama ve bölme yöntemi*. 3 †Aristoteles ve Ortaçağ düşünürleri tarafından kullanılan ve düşünceyle varlık arasındaki nedensel ilişkiyi kanıtlamalı olarak göstermeyi amaçlayan *sentetik yöntem*.

4 †Plotinos, †Augustinus ve mistikler tarafından önerilen ve zihnin bir bütün olarak aydınlanması hedefine götüren bir süreç olarak, ahlâkî ve entellektüel arınma ve saflaşmayla belirlenen *çile yöntemi*. 5 †Cicero tarafından kullanılmış olan ve doğruluğa ulaşma yolunda, farklı öğeleri farklı yer ve öğretilerden amaçlı bir biçimde seçip almaktan oluşan *seçmeci* ya da *eklektik yöntem*.

6 Fransız filozofu †Descartes tarafından kullanılan, ve aklın sezgi gücünü kullanarak, açık ve seçik olan, ve bundan dolayı kendisinden hiçbir şekilde kuşku duyulamayan mutlak bir doğruya ulaşmak için, kuşkunun bir araç olarak benimsenmesinden oluşan †*kuşku yöntemi*. 7 İngiliz empiristleri tarafından kullanılan ve idelerin, düşüncelerin kökenine ilişkin bir araştırmadan, içebakışsal analizden oluşan *psikolojik yöntem*. 8 †Kant tarafından kullanılmış olan ve bilginin olanağıyla koşulları ve sınırlarına ilişkin bir analizden oluşan *transendental yöntem*. 9†Hegel ve †Marks tarafından kullanılmış olan ve düşünceyle varlığın tez, antitez ve sentezden geçerek geliştiğini ifade eden †*diyalektik yöntem*. 10 †Comte ve †Spencer tarafından kullanılmış olan ve pozitif bilimlerin yöntemlerini, felsefeye uygulamaktan oluşan †*pozitivist yöntem*.

11 Apaçık olan tek bir olgusal doğru yokken, içsel algıları betimleyen tüm yargıların apaçık olduğunu, bu apaçık doğrulara ulaşmanın yolunun, yorumdan kaynaklanan yabancı öğeleri işe hiç karıştırmaksızın, içsel algılarımıza ilişkin tam ve dakik tasvirlere ulaşmak olduğunu savunan †Husserl tarafından önerilen, ve kişinin öze dair sezgileriyle ilgili rapor ya da tasvirlerde mutlak bir kesinlik ve saflık elde edebilmek için kullanılan *fenomenolojik yöntem*. 12 Bergson tarafından kullanılan ve gerçekliğin doğrudan ve aracısız algısından oluşan *sezgi yöntemi*. 13 İnsanı Tanrı'ya götürecek içkin gerçeklik ve değerlerin gelişimini amaçlayan metafiziksel bir içebakışla belirlenen *refleksif yöntem*. 14 Kavramsal karışıklıkların, dil konusundaki yanlış ve sahte kabullerin, dünyayla ilgili düşüncelerimizi saptırmasını önlemek üzere, neden, sayı ya da varoluş gibi genel kavramları çözümleyen, bunların gerçek anlamlarını gün ışığına çıkaran bir yöntem olarak önerilen *felsefi analiz yöntemi*.

ratio sapiantiae. Ortaçağ felsefesinin önemli düşünürlerinin başında gelen Aziz Augustinus'un Tanrı'ya götüren bilgelik türüne verdiği ad.

İnancın akılla tamamlanması ve temellenmesi gerektiğini savunan Aziz Augustinus'a göre, inanç arar, akıl da bulur. Bu arayışın ürünü bilgelik olmak durumundadır. Onun sözünü ettiği bilgi ya da bilgelik ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi olan *ratio scientiae*de, insan dışa döner, kendisine verilmiş olanı analiz etmek suretiyle, doğanın ilkelerinin veya öğelerinin bilgisine ulaşır. Buna karşın, *ratio sapiantiae*de, insan içe döner ve kendi içinde ruhu ve Tanrı'yı bularak, en yüksek bilgeliğe ulaşır.

rationes seminales. Maddede potansiyel olarak varolan fizikî güçler, eğilimler ya da tohumlar için kullanılan Latince deyim.

Tohumların kendilerinde, tam olarak büyüyüp gelişmiş bir bitki hâline gelebilme potansiyeline sahip olmasından hareket eden görüş, maddenin de, atıl ya da gizil durumdayken, tam ve eksiksizce gelişebilmek için uygun koşullara uyabileceğini, elverişli formu alabileceğini dile getirir.

ravendiye. Bilginin kaynağında duyuların olduğunu, insan aklıyla bağdaşmayan hiçbir inanç ve görüşün kabul edilmemesi gerektiğini öne süren ve bundan dolayı İslâm dini tarafından öne sürülen inanç ve ilkelere karşı çıktığı için, dinsizlikle suçlanan maddeci İslâm düşünürü Ravendî'nin öğretisi.

Hakikati kavramanın akıl dışında başka bir yolu olmadığını öne süren bu öğretiye göre, iman ve dolayısıyla din bir yanılgı olup, bütünüyle akıldışıdır.

realist [İng. *realist*; Fr. *réaliste*; Al. *realist*]. 1 Gerçekliğin insan zihninden bağımsız olduğunu söyleyen genel öğretinin şu ya da bu versiyonunu benimsemiş olan kişi ya da yaklaşım; 2 gerçekçi bir tavır takınan, görünüşlerin kendisini yoldan saptıramadığı, yanılsamalara kapılmayan, kendini duygularına kaptırmayan kişi; 3 gerçekliğin alelâde ve basit yönlerini, sıradan görünümlerini betimleyen eser için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, *idealist realizm* olarak da bilinen ve ideal olmayan varlık türlerinin varoluşunu kabul etmekle birlikte, onları, sahip oldukları varlığın, gerçekliğin ya da gücün niteliği bakımından, ideal bir varlık ya da varlıklara tâbi kılan ya da ideal olmayan bu varlıklara ideal varlık karşısında ikinci dereceden bir varlık, gerçeklik ya da statü yükleyen görüşe *realist idealizm* adı verilir.

Öte yandan, felsefenin görevinin, metafizikten uzak durup, doğa bilimlerinin yöntemlerini kullanarak, bütün bir fenomenler dünyasının birlikli bir resmini sunmak olduğunu, dış dünyaya ilişkin bilgiye yalnızca deneyim yoluyla ulaşabileceğimizi savunan pozitivizmin realist versiyonu; pozitivizmin deneysel bilginin nesnelerinin doğasıyla ilgili tartışmada, deneyimin ya da algının nesnelerinin algılayan öznenin zihninden bağımsız olup, nesnel bir varoluşa sahip bulunduğunu öne süren türü *realist pozitivizm* olarak tanımlanır. Bu tür bir pozitivizm, algıda, dış dünyadaki nesneleri değil de, kendi zihin hâllerimizi algıladığımızı söyleyen idealist pozitivizmden, algının nesnelerine insan zihninden bağımsız bir varoluş yüklemek bakımından ayrılır.

realizm [Os. *hakikîyye*; İng. *realism*; Fr. *réalisme*; Al. *realismus*]. 1 Genel olarak, olguları, ne kadar aykırı görünürlerse görünsünler, oldukları gibi, şeyleri gerçekte oldukları şekliyle nesnel olarak ve dürüstçe kabul etme tavrı veya belli bir kategoriye giren varlık ya da nesnelerin zihinden bağımsız olduklarını öne süren öğreti.

Belli bir kategori ya da türden şey ya da nesnelerin zihinden ya da düşüncemizden bağımsız olduğunu, ve dolayısıyla bu nesne türlerinin keşfedilebileceklerini veya bilinebileceklerini öne süren genel realizm öğretisinin daha özel örneklerinin başında, hiç kuşku yok ki, 2 *ontolojik realizm* gelmektedir. Ontolojik realizme göre, biz insan varlıkları, bizden tümüyle bağımsız olarak varolan bir dünyada yaşamaktayız. Bu dünyanın bizden bağımsız olan olgularının büyük bir bölümünü bilebilsek dahi, henüz bilgisine erişemediğimiz, bizim kavrayışımız dışında kalan olgular vardır.

3 Tümellerin bağımsız bir biçimde varolduklarını, onların varoluşlarını kendilerinin nitelikleri oldukları bireylere borçlu olmadıklarını öne süren †*kavram realizmi* başka bir realizm türü olarak ortaya çıkar. Tümellerin ağızdan çıkan bir sesten başka bir şey olmadığını savunan †nominalizmin karşısında yer alan mantıksal ve metafiziksel bir öğreti olarak kavram realizmi, ilk kez, Sofistlerin †öznelciliğini aşmak üzere, bilginin nesnesinin tümel olan olduğunu öne süren †Sokrates tarafından dile getirilmiş ve gerçekten var olanın insan zihninden bağımsız, nesnel bir varoluşa sahip olan

tümel olduğunu iddia eden †Platon ve †Aristoteles tarafından geliştirilmiştir.

4 Realizm modern felsefede ise, zihnimizden ya da kendilerine ilişkin duyudeneyi ya da bilgimizden bağımsız olarak varolan hiçbir maddî nesne bulunmadığını, bütün bir evrenin zihnimize bağlı olduğunu, ya da zihinsel bir yapıda olduğunu öne süren idealizmin, ve maddî nesnelerin, yalnızca mümkün ya da aktüel duyum ya da zihin hâli öbekleri olarak varolduklarını öne süren fenomenalizmin karşısında yer alan epistemolojik ve metafiziksel bir öğreti olarak, genelde gerçekliğin insan zihninden bağımsız olduğunu, bilgide zihne sunuluşundan ayrı ve bağımsız bir biçimde varolduğunu, maddî nesnelerin bizim dışımızda ve duyu deneyinden bağımsız olarak varolduklarını iddia eden anlayışı ifade eder. *Epistemolojik realizm* olarak bilinen bu realizin, insan zihni ile maddî nesne arasındaki ilişkide, araya tasarımların girip girmemelerine bağlı olarak, dolaylı ya da doğrudan realizm adını alır.

Buna göre, 4-a) insan varlığıyla, onun dışındaki maddî nesne arasındaki temasın algı yoluyla olduğunu, insanın algıda, kendi zihninden bağımsız nesnelere nüfuz edebildiğini savunan realizme, *doğrudan realizm* adı verilir. Doğrudan realizmin, yanılsamalar ve halüsnasyonlara ilişkin açıklamasının sonucu olan, farklı türleri vardır.

4-b) Nedensel ve psikolojik süreçlere ilişkin araştırmaların bir sonucu olarak, doğrudan realizmi reddeden, algıda zihinle nesne arasında kurulan ilişkinin sanıldığı gibi basit ve dolayımsız olmadığını savunan ve algının nedenleri ve nihaî nesneleri olarak maddî nesnelerle, bu nesnelerin duyu-organları üzerindeki eylemine bağlı olan beyinsel süreçlerin zihinsel sonuçları olan kişisel duyumları birbirlerinden ayıran realizme ise, *dolaylı realizm* adı verilir.

Öte yandan, 5. realizm matematik alanında ise, özel olarak sayıların, genel olarak da matematiğin nesnelerinin, onları yaratmak yerine, keşfeden zihinden bağımsız olarak varolduğunu savunan görüşe karşılık gelmektedir (*matematiksel realizm*). 6 Buna karşın, *bilimsel realizm*, bilimsel teorilerin zihinden bağımsız bir dış gerçekliği betimlediklerini, gözlemlenemeyen varlıklarla ilgili bilimsel teorilerin, gözlemlenemese bile, teoriden ya da zihinden bağımsız olan bir dış gerçekliği betimleme yönündeki girişimler olarak değerlendirilmeleri gerektiğini öne süren görüşü ifade eder. Aynı bilimsel realizm, hakikî bir bilimsel teorinin gözlemlenebilir fenomenler arasındaki ilişkileri açıklamak üzere öngördüğü veya varsaydığı, elektron veya quark benzeri teoretik şey ya da yapımların gerçek, bağımsız olarak varolan şeyler olduklarını öne sürer. İşlemciliğe ve aletçiliğe karşıt bir görüş olan bilimsel realizm, daha geniş bir çerçeve içinde, bilimsel bir dünya görüşüyle uyum içinde olan bütün realizmleri kapsayacak genel bir şemsiye terim olarak kullanılmaktadır.

7 Öte yandan, dünyada kipsel olgular, yani '.. zorunlu olarak y'dir' veya '..nin y olması mümkündür' benzeri önermelerle betimlenen, dilimizden ve düşüncemizden bağımsız olgular bulunduğu görüşüne ise, *mantıksal* veya *kipsel realizm* adı verilir. 8 Buna karşılık, siyaset alanının veya politika biliminin kapsamı içine giren araştırmalarda empirik ve değerden bağımsız bir yaklaşımın savunuculuğunu yapan ya da ahlâkî mülahâza veya değerlendirmelerin politik kararlarla hiçbir ilişkisi bulunmadığını, önemli olan tek şeyin iktidar ve kişisel çıkar olduğunu öne süren görüş ise *politik realizm* olarak tanımlanır. 9 Hukuk düşüncesini politik ve dinî ideolojilerden ayıklayan ve yasakoyuculukla adlî kararlarda sağlam bir temel oluşturacak bir hukuk teorisi geliştirmek için çalışan yaklaşıma da *hukukî realizm* adı verilmektedir.

10 Ahlâk alanında ise, realizm, ahlâkî idealizme karşıt bir görüş olarak, ilâhî irâde veya yasakoyucuların irâdesinden

bağımsız olan ahlâkî olgular bulunduğunu; ahlâkî yargıların, tıpkı diğer yargılar gibi gerçekliği betimlediğini, betimlenen bu gerçekliğin ahlâkî gerçeklik olduğunu, dünyanın iyilik, kötülük ve değeri, doğru ve yanlışı, birtakım zorunluluk ve yasakları içerdiğini ve ahlâk dilinin amacının bütün bu öğe ve değerleri açıklamak ve onlar hakkında akıl yürütmek olduğunu savunan anlayışı ifade eder.

Realizm, 11 estetikte de, a) genel tip ya da türün önemini vurgulayan idealizme karşıt olarak, bireyselliği ön plâna çıkaran görüşe, b) uyum ve uyumlu olanı arayan idealizmden farklı olarak, yaşam ya da gerçekliğin güçlü, keskin ve hatta çirkin yönlerini ortaya koymaya özen gösteren anlayışa, c) sanatçının estetik ilgilerine bağlı olarak, gerçeklikte değişiklikler ve bu arada seçimler yapmaya dikkat eden idealizmin tersine, gerçekliği, hiçbir seçim ya da ayırım yapmadan, gerçekte olduğu gibi, tüm ayrıntılarıyla yansıtmaya dikkat eden tavıra karşılık gelir. Nihayet, 12 piyasının kendi yasalarına göre işlemesi ve devletin her türlü müdahalesinden bağışık tutulması gerektiğini öne süren tavra da, *ekonomik realizm* adı verilir.

reductio ad absurdum. Saçmaya indirgeme. Bir önermenin doğruluğunu, değillemesi ya da yanlışlığının saçma, kabul edilemez veya çelişik sonuçlara götürdüğünü göstererek kanıtlama yöntemi.

Bu tür bir kanıtlama, tümdengelimsel çıkarımda, belli bir çıkarımın sonucunu olumsuzlamaktan, bu olumsuz sonucu çıkarımın doğru olduğu kabul edilen öncüllerine eklemekten, olumsuz sonucu içeren bu öncüllerden bir çelişki türetmekten, bir çelişkinin çıkması durumunda, baştaki çıkarımın doğru olduğunu kabul etmekten meydana gelir.

reductio ad impossibile. İmkânsıza indirgeme. Bir tümce ya da önermenin doğruluğunu, olumsuzunun olanaksız ve kabul edilemez sonuçlara götürdüğünü göstererek kanıtlama yöntemi.

refleksif psikoloji olarak metafizik [İng. *metaphysics as reflexive psychology*; Fr. *métaphysique comme psychologie réflexive*]. 19. yüzyıl Fransız filozofu Maine de Biran'ın, *De la Décomposition du Pensée* [Düşüncenin Oluşumu üzerine] ve *Essai sur les Fondements de la Psychologie* [Psikolojinin Temelleri Üzerine bir Deneme] adlı eserinde ifade edilen, ve metafiziği refleksif psikolojiyle özdeşleştiren, metafizik görüşüne verilen ad.

Buna göre, tıpkı †Kant gibi, bilinçteki görünüşlerinden ayrı olarak kendinde şeylere, yani numenlere ilişkin bir araştırma şeklinde anlaşılacak bir metafiziğin olanaksız olduğunu savunan Maine de Biran'a göre, †metafizik, 'içsel fenomenler'in, 'iç duyu'nun ilkel verilerinin bilimidir. Bu anlamda, yani, dirençle karşılaşan istemli çaba bağlamında, etkin ben olarak öznenin varoluşunu ortaya koyan disiplin anlamında metafizik, bir ilkeler bilimi olup, sezginin ilkel olgularında ya da temel verilerinde sergilenen ilkeleri ortaya çıkarır.

refleksivite [İng. *reflexivity*; Fr. *réflexivité*]. 1 Genel olarak, dönüşürlük veya düşünümsellik diye karşılanabilen ve dilin, düşüncenin, zihnin veya bir disiplinin kendi üzerine dönme gücünü veya yeteneğini anlatan terim.

2 Dönüşürlük anlamında, dilin kendi kendisine gönderme yapmak için de kullanılabileceğini, yani söylem ya da konuşmamızın bizatihi kendisi hakkında konuşabileceğimizi ve bir üstdil yaratabileceğimizi dile getiren temel dilsel özellik. 3 Sanatta, sanatın kendi kuruluş ilkelerini açıklayabilmesi durumu. 4 Felsefede ve psikolojide, düşünümsellik anlamında, zihnin kendi üzerine dönmesi, kendisinin hem öznesi ve hem de nesnesi olabilme kapasitesi, bilincin kendi özbilincine sahip olması durumu.

5 Biraz daha özel olarak da, bir bilgi dalı ya da disiplinin, bir teori veya bir ideolojinin araştırma konusu ya da düşünme nesnesi bağlamında benimsediği bakış açısı, yöntem veya stratejileri, söz konusu bakış açısı, yöntem ya da stratejilerle,

bunları kullanarak ulaştığı düşünce ya da teorilere de uygulaması durumu. Örneğin, †Viyana Çevresi düşünürleri tarafından benimsenen doğrulama ilkesinin refleksif olmaklığı ilkenin kendisinin de doğrulanabilir olmaklığını gerektirir. Bu çerçeve içinde, refleksivite bir özeleştiri ve değerlendirme sürecini tanımlar.

Bu bağlamda, kendi kendisini konu edinen, kendi üzerine dönen bilince *refleksif* ya da *düşünümsel bilinç* adı verilir. Bununla birlikte, ben üzerine düşünüme bağlı olmayan, özne ve nesne ikileminin söz konusu olmadığı, kendi kendinin bilincinden önce gelen bilince *prerefleksif bilinç* adı verilir.

Öte yandan, zihnin kendi kendisini ya da geçmişini daha iyi bilmek ve anlamak amacıyla, kendisine, kendi üzerine dönme edimi, kendine dönük düşünce *refleksiyon* diye tanımlanır. Zihnin, zihinsel faaliyetin kendiliğinden gelişmesini engelleyerek, düşüncenin belli bir nesnesi ya da bir problem üzerinde yoğunlaşması durumu olarak refleksiyon, belli bir çaba ile elde edilen bir dikkat yoğunluğunu ve rasyonel düşünce faaliyetini gerektiren düşünüş tarzını ifade eder. Refleksiyon, buradan hareketle, aynı zamanda insanın tüm düşüncelerini bir problem üzerinde yoğunlaştırması, kişinin bir şeyi ayrıntıyla, etraflıca düşünmesi, temaşa etmesi anlamına da gelir.

reformizm [Os. *ıslahatçılık*; İng. *reformism*; Fr. *réformisme*; Al. *reformismus*]. Varolan düzenden hoşnut olmayla, ve varolan siyasî ve toplumsal düzenin özü itibariyle sağlıklı olduğu, dolayısıyla belirli bazı kurum, değer, faaliyet ya da koşullarda birtakım değişiklikler gerçekleştirildiğinde, varolan düzenin iyileştirilebileceği, geliştirilebileceği ya da kurtarılabileceği inancıyla belirlenen tavır. Birtakım siyasî, ekonomik ve toplumsal reformları, mevcut yapı içinde kalarak gerçekleştirmeyi amaçlama. Marksist terminolojide, devrim ya da devrimci dönüşümler yerine, birtakım reformları geçirme ya da gerçekleştirme eğilimi için kullanılan terim.

Reich, Wilhelm. 1897-1957 yılları arasında yaşamış olan Avusturyalı hekim ve Freudien Marksizmin kurucusu olan ünlü psikanalist. Temel eserleri: *Die Funktion des Organismus* [Bedensel Boşalmanın İşlevi], *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* [Diyalektik Maddecilik ve Psikanaliz], *Die Massen Psychologie des Fascisnus* [Faşizmin Kitle Ruhu Anlayışı] ve *Die Sexuelle Revolution* [Cinsel Devrim].

Kimi düşünceleriyle, özellikle de kitle toplumuna dair fikirleriyle †Frankfurt Okulu'nun †eleştirel teorisini birçok yönden öncelemiş olan Reich, bedenin önemini, bedensel boşalmanın işlevlerini büyük bir güçle vurgulamıştır. Reich'in özgünlüğü, Marksizmdeki bir gediği psikanalizle kapatma ya da daha ziyade psikanalize Marksist bir dönüşüm kazandırma çabasından meydana gelir. O, psikanalizi Marksistlerin gözünde aklamak için çok çalışmış ve bu bağlamda ruhsal bozuklukların ortaya çıkışında sosyo-ekonomik etmenlerin payını vurgulayan ilk psikanalist olma onurunu kazanmıştır.

Reichenbach, Hans. Nazi Almanya'sından kaçarak sığındığı ülkemizde de hocalık yapmış olan çağdaş neopozitivist düşünür. Temel eserleri: *Experience and Prediction* [Deneyim ve Öndeyi], *Probability and Induction* [Olasılık ve Tümevarım].

Bir bilim dalından gelen, yeni fizikten, Einstein'ın görelilik fiziğinden etkilenen Reichenbach, bilimin tümüyle rasyonel bir faaliyet olmakla birlikte, burada mutlak doğruluk düşüncesinden vazgeçilmesi gerektiğini öne sürmüştür. O fizik ve geometrideki gelişmelerin †Kant'ın sentetik *a priori* önermelerle ilgili görüşünü geçersiz kıldığını düşünmüş ve Viyana Çevresinin †mantıkçı pozitivizmini benimserken, †fenomenalizme karşı çıkıp, bilimsel realizmin savunuculuğunu yapmıştır. Yalnızca olasılıktan söz edebileceğimizi söyleyen ve bir tavır olarak olasıcılığı benimseyen filozof, olasıcılığın temele alınması durumunda, pozitivist geleneğin ünlü doğrulanabilir-

lik ilkesinin de değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir.

Doğrulanabilirlik konusunda özgün katkılarda bulunan Reichenbach, dört tür doğrulanabilirliği birbirinden ayırmıştır. Bunlar sırasıyla, tekniğin gelişme düzeyiyle orantılı olarak gündeme gelen teknik doğrulanabilirlik, doğa yasalarıyla çelişmemeyi ifade eden fizikî doğrulanabilirlik ve çelişkiden bağışık olmayı ifaden mantıksal doğrulanabilirlik ve deneysel doğrulanabilirliktir. Anlamı tanımlamak söz konusu olduğunda, söz konusu dört doğrulanabilirlikten hangisinin seçileceğinin uzlaşımla ilgili bir konu olduğunu belirten Reichenbach'ın kendisi, bilim için en yararlı olanın fizikî doğrulanabilirlikle mantıksal doğrulanabilirlik arasındaki orta yol olduğunu iddia etmiştir.

Reid, Thomas. 1710-1796 yılları arasında yaşamış olan İskoç filozofu.

Sağduyu felsefesine çok önemli katkılar yapmış olan Reid, felsefede işe, tıpkı †Kant gibi, †Hume'u okuyarak başlamıştır. O da Hume gibi, insan zihninin düşüncede ve algıdaki doğrudan ve aracısız nesnelerinin ideler olduğu sonucuna varırken, söz konusu ide anlayışının Hume dışında, †Descartes, Locke ve †Berkeley gibi düşünürler tarafından da benimsendiğini görüp, böyle bir teorinin doğal sonucunun †kuşkuculuk olduğunu düşünmüştür.

Bu temel üzerinde realist bir algı kuramı benimseyen Reid, sağduyunun savunuculuğunu yapmış ve her tür bilgiyle bilimin, apaçık ilkelere dayandığını öne sürmüştür. Sağduyusu olan tüm insanların açık ve seçik bir biçimde algıladığını öne sürdüğü bu ilkeler arasında, ona göre, matematiğin zorunlu ilkeleriyle, sağduyunun zihinden bağımsız bir dış dünyanın varolduğunu dile getiren ilkeleri vardır.

Renouvier, Charles. 1815-1903 yılları arasında yaşamış olan Fransız düşünür. Hocası †Comte'a ek olarak, Leibniz ve Kant'tan da etkilenmiş olan Renouvier'nin temel eserleri *Philosophie analytique de l'Histoire* [Analitik Tarih Felsefesi], *Les Dilemmes de la Métaphysique pure* [Saf Metafiziğin Çıkmazları], *Histoire et Solution des Problèmes Métaphysiques* [Metafizik Problemlerin Tarihi ve Çözümü], *Le Personalisme* [Personalizm]'dir.

Varolan şeylerin bilgi bakımından fenomenler olduklarını öne süren Renouvier, her tür metafiziği reddetmekle birlikte, †pozitivizmden de uzak durmayı bilmiştir. O şeylerin varoluşları için özneye bağlı oldukları sonucuna da varmamış, ama Fransız †tinselciliğinin gelişimine önemli katkılar yapacak şekilde, benin özgürlüğünü büyük bir güçle vurgulamıştır. Şeylerin indirgenemez çokluğu ve bireyselliği tezi ile, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında giderek daha belirgin hâle gelen mutlak idealizme karşı koymaya çalışan Renouvier, insanın bireyselliğini belirlenimsizcilik ve özgürlük ile irtibatlandırmıştır. Buna göre, ahlâkî özne ya da failler başka şeyler tarafından belirlenmeyip, kendi kendilerini belirledikleri ölçüde biricik ve özgür hâle gelen bireylerdir.

Renouvier, siyaset felsefesi ve din alanında da, bireysel özgürlük ve vicdan hürriyetinin yılmaz bir savunucusu olmuştur.

res cogitans. Descartes felsefesinde geçen ve 'düşünen şey', 'düşünen varlık' anlamına gelen Latince deyim.

Yaratılmamış ve gerçek bir töz olan Tanrı'ya ek olarak, iki yaratılmış töze yer veren Descartes'ın ikici felsefesinde, madde ya da bedenin karşısında yer alıp, ondan tümüyle ayrı ve bağımsız olan töz olarak ruh ya da zihin vardır. Her tözün özünü veren temel bir sıfatı, özsel özelliği olduğu dikkate alınırsa, ruhun ya da zihnin özünü veren sıfat, düşünmedir. *Res cogitans*, bu çerçeve içinde, †Descartes'ta bireysel zihin ya da düşünen bene olduğu kadar, söz konusu tüm bireysel zihin ya da benlerin gerisindeki kalıcı temel, dayanak olarak tinsel şey ya da ruha karşılık gelir.

res extensa. Descartes felsefesinde geçen, ve 'yer kaplayan şey', 'maddî varlık', 'cisimsel şey' anlamına gelen Latince deyim.

Buna göre, Descartes'ın ikici felsefesinde, ruh ya da zihnin karşısında yer alan töz olarak madde ya da bedenin özünü veren özsel özellik 'uzam' ya da 'yer kaplama'dır. Bu nedenle, *res extensa* Descartes'ın felsefesinde evrendeki tüm maddî, mekanik değişmenin temelinde yer alan maddî tözü gösterir.

resimsel dil teorisi [İng. *picture theory of language*; Al. *théorie pictographique de langue*]. Analitik felsefe geleneği içinde yer alan †mantıkçı pozitivizmde, Russell ve ilk dönem Wittgenstein'ı tarafından savunulan ve dil ile dünya arasında tam bir karşılıklılık bulunduğunu, dilin yapısının dünyanın yapısını yansıttığını ya da resmettiğini, öyle ki filozofun dile ilişkin bir analiz yoluyla, gerçeklikle ilgili temel doğrulara ulaşabileceğini savunan dil anlayışı.

retorik [Os. *belâgat*; İng. *rhetoric*; Fr. *rhétorique*; Al. *rhetorik*]. Fikirleri, düşünceleri en iyi bir biçimde ifade etme, etkili konuşma. Dili, mahkemede adaleti gerçekleştirmek, politikada yarar sağlamak, v. b, g., temelde ikna etmek amacıyla, en etkili ve cezbedici bir biçimde kullanma sanatı.

Retorik üzerinde en çok duran ve onu geliştiren †Sofistler ve özellikle de Gorgias olmuştur. Sözün en az çabayla, en tanrısal ürünlere ulaşan büyük bir güç olduğunu öne süren †Gorgias, insanın doğaya, kendisine ve topluma ilişkin olarak tam bir bilgisizlik içinde olduğunu söylemiştir. İşte bu bilgisizlik ve dolayısıyla iknanın taşıdığı büyük önemdir ki, retoriği büyük bir farkla tüm sanatların en iyisi ve en önemlisi yapmıştır. Ona göre, insanlar gerçekten de bilseydiler, sanıyla bilgi, aldanmayla doğruluk arasında büyük bir farklılık olurdu. Bilmediklerine ve gerçek bilgiden söz edilemeyeceğine göre, yalnızca, başarılı ve etkileyici ikna ile doyurucu olmayan konuşma, ikna edici tartışmayla kısır tartışma arasında bir ayrım yapmamız gerekir. Sözün büyük bir gücü olduğunu, bununla birlikte bu gücün aydınlatan ve bilgi veren bir güç değil de, dalgalandıran, harekete geçiren, sürükleyen ve etkileyen bir güç olduğunu savunan Gorgias, bu çerçeve içinde retorik sanatını geliştirmek için büyük bir çaba sarfetmiştir.

Yunan'da †Aristoteles ve Theophrastos gibi düşünürlerin teorik çerçevesini çizdikleri retorik, dili doğru bir biçimde kullanma sanatı olarak tanımlanan dilbilgisinin tersine, dili iyi, güzel ve etkili bir biçimde kullanma sanatı (*ars bene loquendi*) diye tanımlanmıştır. Yunandan sonra Seneca ve Cicero gibi büyük hatipler tarafından Roma'da da geliştirilen retorik, teorik bir açıdan değerlendirildiğinde, onda 1 fikir geliştirme şemalarının incelenmesinden oluşan *buluş* (Yun. *heuresis*; Lat. *inventio*); 2 konuşmada plân yapma ile ilgili bölüm olarak *düzenleme* (Yun. *taxis*; Lat. *dispositio*); 3 üslup ve ritm kurallarını kapsayan *ifade* (Yun. *lexis*; Lat. *elocutio*); 4 konuşmada daha önce söylenmiş olanları hatırlama, ilk ve son söylenenler arasında bağ kurma olarak *anımsama* (Yun. *mneme*; Lat. *memoria*) ve 5 ses dozu, davranış tarzı ve el-kol hareketleriyle belirlenen *eylem* (Yun. *hypokrisis*; Lat. *actio*) gibi unsurlar birbirlerinden ayrılır. Retorik Hristiyan Ortaçağında liberal sanatların en önemlisi olarak gelişme göstermiştir.

İslâm dünyasında, kendisine *belâgat* adı verilen retorik, cümle kuruluşlarını, cümle yapısını inceleyen ve uyulması gereken kuralları gösteren *maani*, ilgili konuyu karşısındaki kişiye açık ve seçik bir dille, en etkileyici ve inandırıcı bir biçimde nasıl anlatacağını konu alan *beyan* ve nihayet mecazlardan, kalb ve mübalağa gibi anlatım tarzlarından söz eden *bedi* gibi üç ana bölüme ayrılır.

Modern dönemde ise, dilbilgisinden, dili doğru bir biçimde kullanmaktan ziyade, bilimsel söylemle karşıtlaştırılan retorik, hakikati aktarmayan, etkileyici ve abartılı mesajlar bütününü tanımlar.

Bununla birlikte, retoriğe olumlu bir değer biçenlerin sayısı günümüzde hızla artmaktadır. Örneğin, retoriğin etkileşim, yani normlar ve değerler ya da iletişim bağlamındaki sorunları çözmeye muktedir olmadığını savunan Jürgen †Habermas, onun dili kullanmanın yeni özgün formlarını ortaya koyarak dilsel imkânlarımızı geliştirdiğini, dünyayı gerçekte olduğu şekliyle görmenin yepyeni yollarını açımladığını söyler. Postmodernistler ise, hâkim bir görüşü dayatma gibi bir amacı olmayan retoriği, anlamı, açık bir metin içinde yeni baştan kurmanın en önemli aracı olarak görürler. †Derrida'ya göre ise, retorik metin dışında hiçbir şey bulunmamaktadır.

revizyonizm [Os. *tashihçilik*; İng. *revisionism*; Fr. *révisionisme*; Al *revizionismus*]. 1 Bir öğretinin, özellikle de siyasî bir doktrininin, genel kabul görmüş ortodoks bir görüşün temel öğelerini tartışma konusu yapma tavrı. 2 Daha özel olarak da, Marksist görüş ya da terminolojide, Marksist teori ya da pratikle ilgili ilgili birtakım tez veya ilkeleri tartışma ve eleştiri konusu yapma tutumu.

İşte bu bağlamda, †Kautsky, Luxemburg ve †Lenin'in küçük burjuva oportünizmi sergilediğini söyleyerek bir revizyonist diye tanımladıkları Alman düşünürü E. Bernstein, bir revizyonist olarak, Marks ve Engels'i eleştirmiş ve onların hemen tümüyle ekonomik faktörler üzerinde yoğunlaşmalarına karşı çıkmıştır. Ona göre, doğal ve toplumsal koşulların meydana getirdiği ortam, öznel irâdenin nesnel temelini oluşturmakla birlikte, bu nesnel temel de, tümüyle ve saf bir biçimde maddî değildir. Onun oluşumunda ahlâk, hukuk, dinî inançlar, bilimsel kurallar büyük bir rol oynar. Bundan dolayı, tarihe ilişkin maddeci yorum yumuşatılmalıdır.

reybîyûn. İslâm felsefesinde, kuşkuculuk akımına, kuşkucu tavra verilen ad.

Buna göre, Reybiyun terimi, İslâm dünyasında, kanıt ya da delillerin eşdeğer ya da aynı güçte olması nedeniyle, bir tarafa ya da karşıt görüşlerden birine bağlanmanın olanaksız olduğunu dile getirerek, takınılması gereken tavrın yargıyı askıya almak olduğunu savunan görüş için kullanılır. †Kuşkuculuğun İslâm dünyasındaki en ünlü temsilcisi, bilimden de, felsefeden de vazgeçerek, tasavvuf yoluna girmiş olan Gazalî'dir.

Rickert, Heinrich. 1863-1936 yılları arasında yaşamış olan Yeni-Kantçı Alman düşünür. Temel eserleri: *Die Grenzen der Naturwissenschaftichen Begriffsbildung* [Doğa Bilimlerinde Kavram Formasyonunun Sınırları], *Grundprobleme der Philosophischen Methodologie, Ontologie, Anthropologie* [Felsefî Metodoloji, Ontoloji ve Antropolojinin Sorunları].

Daha ziyade değerler dünyası ile olgular dünyası arasındaki ilişki problemi üzerinde durmuş olan Rickert tıpkı Dilthey gibi, doğa bilimleriyle kültür bilimleri arasında kesin bir ayırım yapmıştır. Bunlardan doğa bilimleri, ona göre, genel önermelere ulaşmayı amaçlar, yasa peşinde koşar. Oysa kültür bilimleri genelliği amaçlamaz, yasa peşinden gitmez. Örneğin, kültür bilimlerinin en temeli olan tarih bir defalık oluşun bilimi olduğu için, bir yasa bilimi olarak görülemez.

Dahası kültür bilimleri, bir anlama edimini gerektirirler. Çünkü bu bilimlerin konu aldıkları gerçeklik, insanların belli birtakım değerlere göre eyledikleri bir alanın gerçekliğidir. Bu gerçekliğe dolayımsız bir tarzda değil de, ancak söz konusu değerler aracılığıyla yönelme imkânımız olabilir. Değerler ise, doğal nesneler gibi algılamanın değil, fakat anlamanın konusudurlar.

Ricœur, Paul. 1913 yılında doğmuş olan ünlü Fransız filozofu. Temel eserleri: *Volontaire et l'Involontaire* [İrâdî ve Gayrı İradî Olan], *l'Homme Faillible* [Güçsüz İnsan], *De l'Interprétation: Essai sur Freud* [Yoruma Dair: Freud Üzerine Deneme], *Finitude et Culpabilité* [Sonluluk ve Suçluluk], *Le Conflit des Interprétations: Essais d'Herméneutiqe* [Yorumların Çatışması: Hermeneutik Denemeleri].

Ününü, felsefede, çok büyük ölçüde, rasyonellik öncesi işaret ya da simgelerde içerilen anlamı yorumlamaktan oluşan hermeneutik yöntemi özgün bir biçimde geliştirmiş olmaktan alan Ricœur, rakip teorilerden uyumlu, sağlam ve yetkin bir sentez yaratan bir düşünür olarak tanınır.

Buna göre, hermeneutikten başka, Karl †Jaspers ve Gabriel †Marcel'in varoluşçuluğu ve Edmund †Husserl'in fenomenolojisiyle de uzun yıllar meşgul olan Paul Ricœur, 'sembol düşünceyi doğurur' derken, hermeneutiğin ilk ve temel öncülünü iyi bir biçimde ifade etmiş, efsane, din, sanat ve ideolojinin sembollerinin felsefî yorum yoluyla açığa çıkarılabilecek mesajlar taşıdığını öne sürmüş ve dolayısıyla da, hermeneutiği, dolaylı anlamı yorumlama, görünüşteki anlamların gerisindeki gizli anlamları gözler önüne serme yöntemi olarak tanımlamıştır.

†Fenomenolojiyi varoluşçu bir doğrultuda geliştiren †Sartre ve †Merleau-Ponty'nin tersine, Ricœur fenomenolojiyi hermeneutiğin ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Başka bir deyişle, Husserl'in eidetik yönteminden etkilenen Ricœur, tüm empirik bilgiyi veya deneysel hipotezleri bir kenara atıp, örneğin irâde ya da istemenin kavramsal yapısı üzerinde odaklaşan dikkatli bir kavram analizi yöntemi geliştirmiştir. O tüm yaşamı boyunca, ontolojinin nihaî ve en yüksek sorusu olan Varlığın anlamı sorusu üzerinde durmuştur. Düz değil de, kesikli bir ontolojinin kaçınılmazlığı konusunda ısrarlı olan Ricœur, †Hegel ve †Heidegger'in kestirme yolu yerine, hakikate kıyılardan ve dolaylı olarak yönelmeyi, simgelerin, imgelerin, öykü ve ideolojilerin aracılığıyla gitmeyi önermiştir. Ricœur'ün hermeneutik dönüş adını verdiği, anlamı bu şekilde dolaylı olarak sorgulama tarzı, insan anlayışının sonlu doğasından kaynaklanan kaçınılmaz bir durumdur.

Her tür anlamın son ve en yüksek kaynağının insan varlığı, özne olduğunu savunan varoluşçuların tam tersine, Ricœur, yine, anlamın her zaman kültürel, toplumsal ve dilsel simgeler aracılığıyla aktarıldığını iddia etmiştir. Fakat o, bu noktada, yapısalcılardan da ayrılarak, dünya, ben ve tarih gibi fenomenolojik düşünlerin önemi üzerinde ısrarlı olmuştur.

Rodoslu Andronikos. M. Ö. 1. yüzyılda yaşamış ve †Aristoteles'in eserlerini tasnif edip, yorumlamış olan Peripatetik düşünür. Andronikos, ayrıca tümeller konusunda nominalist bir bakış açısı benimsemiş ve insanmerkezci bir teleolojiye karşı çıkmıştır.

romantizm [İng. *romantism*; Fr. *romantisme*; Al. *romantismus*]. Avrupa'nın 1790-1850 yılları arasındaki entellektüel yaşamının kimi temel yönlerini tanımlamak için kullanılan terim.

19. yüzyılın ilk yarısında, biraz da Aydınlanmaya bir tepki olarak gelişen akım ya da hareket olarak romantizm, farklı ülkelerde farklı görünümler almıştır. Örneğin, İngiltere'de tamamen estetik bir fenomen, bir sanat hareketi olarak ortaya çıkan romantizm Fransa'da, †Rousseau'nun etkisiyle, toplumsal uzlaşıma karşı bir protesto olarak gelişmiş, hareketin estetik boyutu daha sonra ortaya çıkmıştır. Buna göre, sanatta romantizm doğaya yönelik temelli bir ilgiyle belirlenen, doğal fenomenleri doğrudan ve aracısız bir biçimde kavramayı temele alan akım ya da tavrı ifade eder. Sanatta klâsisizme karşı çıkan romantizm bu nedenle, tüm formları, kuralları ve uzlaşımları yapay oluşumlar ve doğanın gerçek anlamını ve ifadesini kavramadaki engeller olarak görür, içtenliğin, kendiliğindenlik ve tutkunun önemini vurgular. Sanatın, idealleştirme ya da genelleme olmadan, tikel ve somut olana yönelmesi ve doğanın uyandırdığı duyguları gözlemesi ve aktarması gerektiğini belirtir.

Almanya'da ise, önceleri bir sanat hareketi olarak ortaya çıkan romantizm, kısa

bir süre içinde bir dünya görüşü ya da felsefe hareketine dönüşmüştür. Bir felsefe hareketi olarak romantizmin doğuşunda, 1800'lü yıllarda ortaya çıkan endüstrileşme ve kentleşmenin, ve dolayısıyla yaşanan hızlı ve radikal değişimin etkisi büyük olmuştur. İşte bu çerçeve içinde, Romantik felsefenin gerisinde, statik bir varlık ya da dünya görüşünden çok, yaratıcı bir sürece işaret eden varlık anlayışı yer alır.

Yine Romantik felsefenin doğuşunda, †Aydınlanma projesinin fiilen çöküşü, Aydınlanmanın toplum, ahlâk ve siyaset teorisinin yetersizliğinin farkına varılması büyük bir etki yapmıştır. Bu nedenle, Romantik filozoflar, Aydınlanmanın katı ve kuru †bilimciliği yerine estetikçi bir tavır benimsemişlerdir. Başka bir deyişle, yaratıcı sürecin, yapıma ve analitik olan akıl tarafından değil de, duygular ve sezgi yoluyla anlaşılabileceğini savunan romantik felsefe, düzenli, rasyonel ve ölçülü olana karşı çıkarken, doğrudan ve aracısız duyumlarla, yoğun duyguların önemini vurgulamışlardır.

Buna göre, romantik felsefe, yanlış ve ikinci dereceden bir güç olarak gördüğü akla şiddetle karşı çıkar, aklın yaptığı tüm ayırımların yapay olup, gerçekliği parçaladığını ve anlaşılmaz hâle getirdiğini savunur. Başka bir deyişle, romantizmde rasyonel analiz ya da deneysel araştırmanın yerini sezgiye ve duyguya beslenen güven, bilimin yerini doğa felsefesi alır. Romantikler Aydınlanma çağının kuru akılcılığına şiddetle karşı çıkıp, doğanın gizlerine, bilim adamının matematiko-fiziksel yöntemleriyle değil de, yaratıcı coşum yoluyla nüfuz edilebileceğini savunmuş ve sonsuzluğa erişmenin yolları olarak, aşkı, doğaya tapmayı, dinî tecrübeyi ve artistik yaratıcı faaliyeti göstermişlerdir.

Aydınlanmanın benler ve şeyler olarak ikiye böldüğü evrenin büyüklüğü ve sınırsızlığından etkilenen romantik düşünürler, evreni canlı, sürekli ve dinamik bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Yine, Aydınlanmanın, doğanın tüm diğer yaratıklarından farklı olarak bir akla sahip olduğu için biricik olduğunu söylediği insan söz konusu olduğunda, Romantizm, aklı küçümsediği için, insanı doğanın bir parçası olarak değerlendirmiştir.

Romantizm, siyaset felsefesinde ise, evrenselciliğin yerine milliyetçiliği öne çıkarmıştır. Onda, özgür ve eşit bireylerden meydana gelen toplum idealinin yerini, her insanın konumunu bildiği, geleneksel kökleri olan organik bir cemaat ideali alır.

Rorty, Richard. 1931 doğumlu çağdaş Amerikan filozofu. Temel eserleri: *The Linguistic Turn: Recent Essays in Metaphilosophy* [Dilsel Dönüş: Metafelsefede Yeni Denemeler], *Philosophy and the Mirror of Nature* [Felsefe ve Doğanın Aynası], *Contingency, Irony and Solidarity* [Olumsallık, İroni ve Dayanışma], *Essays on Heidegger and Others* [Heidegger ve Diğerleri Üzerine Denemeler].

Temelde metafelsefeyle ilgilenen Rorty, büyük ölçüde Quine'ın düşünceleri üzerinde yoğunlaşmış ve buradan hareketle, daha çok †analitik felsefeyi konu alan geniş kapsamlı bir eleştiri geliştirmiştir. Ona göre, felsefe, çeşitli okulların etkisiyle, 20. yüzyılda temelde savunma amaçlı bir felsefeye dönüştürülmüştür.

Rorty, İngiltere ve Amerika'daki filozofların anlam problemi üzerinde yoğunlaşan dilci filozoflar olmasına neden olan şeyin, kıta Avrupa'sındaki filozoflardan çoğunu fenomenolojist yapan şeyle aynı olduğunu öne sürmüştür: Geleneksel filozofların, neyin, görüşlerini doğrulayan ya da yanlışlayan deliller olarak sayılacağını açık kılmadaki başarısızlıklarının sonucu olan umutsuzluk duygusu.

Başka bir deyişle, bilginin gerçekliğin zihinsel ya da dilsel temsiliyle ilgili bir konu olduğunu savunan görüşü şiddetle eleştiren Rorty, temsilin ve tasarımcılığın sonunun †epistemoloji merkezli felsefenin sonu anlamına geldiğini söyler. Bu durumun, yeni bir evrenin başlangıcı olduğunu, söz konusu baş-

langıç ve gelişmenin sağlıklı olabilmesi için, Batı felsefesine Platon ve Aristoteles'ten beri damgasını vuran 'izleyici bilgi görüşü'nden tümüyle vazgeçilmesi gerektiğini öne süren Rorty, yeni bir başlangıcı, yenibaştan düşünme tarzını †Dewey, †Sartre, †Heidegger ve Witgenstein'da bulmuştur. Başka bir deyişle, o, 'geleneksel felsefe'nin tarihten kaçma yönünde boş ve umutsuz bir çabadan başka bir şey olmadığını, filozofların †Descartes'ın zihni keşfettiği andan itibaren, bilgi, ahlâk, dil ya da toplum için ebedî ve değişmez temeller sağlamayı ümit ettiklerini, fakat onların olumsal önyargıları ebedîleştirmekten başka hiçbir şey yapamadıklarını iddia etmiş ve zamanın yeni bir felsefe için uygun olduğunu söylemiştir.

Felsefenin, belli bir konu ya da profesyönel bir araştırma alanı değil de, karşılık konuşmadaki bir ses olduğunu öne süren Rorty'nin, varolan kurum ve gelenekleri temellendirmeyi değil de, okuyucularına ya da bir bütün olarak toplumu yardım etmeyi, okuyucularını eskimiş terminoloji ve tavırlardan kurtarmayı amaçlayan Dewey, Heidegger ve †Witgenstein'da bulduğu bu felsefe türü, onun 1982 yılında yayınladığı *The Consequences of Pragmatism* [Pragmatizmin Sonuçları] adlı eserinde ortaya koyduğu, ıslah edici, ahlâkî bakımdan takviye edici bir felsefedir. Temelciliğin, tasarımcılığın yıkılmasından, realistlerle anti-realistler arasındaki kavganın son bulmasından sonra, felsefe bir yandan bilim, diğer yandan da edebiyatla işbirliği içinde gelişmelidir.

Roscelinus. 1050-1120 yılları arasında yaşamış Ortaçağ filozofu.

Roscelinus tümeller konusunda benimsediği aşırı bir †nominalizmle ün kazanmıştır. Gerçekten varolanların sadece bireyler olduğunu öne süren Roscelinus, bir tümelin dilden ve zihinden bağımsız bir varoluşa sahip olduğunu öne süren görüşlere şiddetle karşı çıkarken, tümellerin sadece ağızdan çıkan sesler olduklarını söylemiştir. O, şeylerinin niteliklerinin bağımsız bir varoluşa sahip olmadıklarını iddia ederken, kendinden kaim bir varoluşa sahip olan şeylerin yalnızca tözler olduklarını belirtmiştir.

Kutsal üçlemenin unsurlarını tek bir Tanrı başlığı altında birleştirme çabası veren Roscelinus, ünlü †Abelardus'un hocalığını yapmıştır.

Ross, William David. 1877-1971 yılları arasında yaşamış olan İngiliz ahlâk filozofu. Temel eserleri: *Kant's Ethical Theory* [Kant'ın Ahlâk Teorisi], *The Right and the Good* [Doğru ve İyi] ve *The Foundations of Ethics* [Etiğin Temelleri].

Bir Aristoteles âlimi ve yorumcusu olan Ross, öncelikle İlkçağ felsefesinin bu büyük düşünürünün Yunanca eserlerinin tercümesi ve yorumuyla ün kazanmıştır. Bu çalışmalarından dolayı Sir ünvanına layık görülen filozof, ahlâk alanında ise daha ziyade †Kant'ın ödev ahlâkının izinde olmuştur. O, bu bağlamda, †Bentham ve †Mill'in klâsik yararcılığını ve hatta Moore'un ideal faydacılığını şiddetle eleştirmiş, ahlâken 'doğru' ve 'iyi' kavramlarının tanımlanamaz olduğunu iddia etmiştir.

Başka bir deyişle, bir tür deontolojik sezgiciliğin savunuculuğunu yapmış olan Ross, olgun ve eğitimli kişilerin nesnel özellikleri, ahlâkî ödev ve kuralları sezgisel olarak bildiklerini öne sürmüştür. Ona göre, biz nesnel ahlâkî özellikleri tikel durumlarda tanır ve daha sonra sezgisel bir tümevarımla onları da içeren genel ilkelere ulaşırız. Sezgi yoluyla bilinen ödevleri kendi içlerinde sınıflayan Ross, birtakım temel, her koşul altında yerine getirilmesi gereken, büyük bir ağırlığa sahip ödevlere ilk elden ödevler adını vermiştir. Ona göre, kendi içinde ve kendi başına iyi olan dört şey vardır: Kişinin, erdeme eşdeğer olduğu söylenen, ödevini yapma arzusu, bilgi, haz ve mutluluğun hakça dağılımı.

Rousseau, Jean-Jacques. 1712-1778 yılları arasında yaşamış, ve insan doğasına ilişkin çözümlemesiyle, insanın özü itibariyle iyi olduğuna ilişkin görüşü ve toplumsal sözleşme öğretisiyle ün ka-

zanmış olan ünlü Fransız düşünür. Temel eserleri: *Discours sur les Sciences et les Arts* [Bilimler ve Sanatlar Üzerine Konuşma], *Discours sur l'Origin et les Fondements de l'Inégalite* [İnsanlar arasındaki Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri], *Emile ou de l'Education* [Emile ya da Eğitime Dair], *Du Contrat Social* [Toplum Sözleşmesi] ve *Confessiones* [İtiraflar].

†Kant ve romantik filozofları çok derinden etkilemiş olan Rousseau, Aydınlanma hareketine, †modernlik düşüncesine yöneltti̇ği sert eleştiriyle tanınır. Bireysel insan varlığına ve onun mutluluğuna herşeyden çok değer vermiş olan Rousseau, insanın, kültürel farklılıklardan, sarayın yapaylıklarından, tutkunun ve rekâbetin yol açtığı olumsuz etk lerden, özel mülk yetin yarattığı eşitsizlikten arındırılarak, nasıl yeni baştan yaratılacağını araştırmıştır.

Rousseau'nun felsefesi de, modern felsefenin tavrına uygun olarak, ben kavramı çevresinde döner: †Descartes'ın öznel, tözsel benînden sonra, onun beni, ahlâka dayanak olan, kendisine düşünce ya da mantıkla değil de, duyguyla ulaşılan, ve kişisel bir iyilik duyusuyla temellendirilen bir bendir. Başka bir deyişle, onun beni, rasyonalistlerin ve empiristlerin ifade ettiği gibi, formel boyutları olan, içebakışla bilinen ve kendisini bilgiyle gösteren bir ben değil de, daha çok romantiklerde söz konusu olan türden evrensel bir kişilik anlamında bendir; bu ben, yani Rousseau'nun insanı, yaratıcı, ve kendisini dünyaya ve geleceğe fırlatan bir bendir.

Rousseau'nun beni, özü itibariyle ahlâkî bir varlıktır. O benin iyi olduğunu, insanın temelde iyi ve ahlâklı bir varlık olduğunu savunmuş, ben için, akıldan çok, duyguların önem taşıdığını, ahlâk söz konusu olduğunda, akıl ve duyguların bir arada gidebileceğini belirtmiştir. Rousseau'nun söz konusu ben görüşü, yalnızca ahlâk için değil, fakat siyaset ve toplumsal yaşam için de bir temel oluşturur. O, benin bireysel, hatta biricik olduğunu söyler.

Doğa hâlinde, birey özgür ve bağımsızdır. Rousseau'ya göre, doğa, insanı iyi bir varlık olarak, özgür ve mutlu yaratmıştır. Bireyler olarak hepimiz özgür ve iyi olduğumuz için, o, toplumu yaratan toplumsal bir sözleşmeye taraf olabildiğimizi belirtir. Bir insan bir toplum içine girdiği zaman, bir dönüşüme uğrar; beni, doğa durumunda olduğu gibi, bağımsızlıkla değil de, paylaşmayla belirlenen bir yurttaş olup çıkar. Rousseau'nun bütün felsefesi, bundan sonra bireycilikle ortaklaşacılık, atomik ve kişisel benle toplumsal ben arasındaki gerilimi hafifletmeye, ikisi arasında bir bağ ve denge kurmaya çalışır.

Özel mülkiyetin insanlığın en büyük düşmanı olduğunu, toplumsal yaşamın insanı bozduğunu, toplumun insanı kötüleştirdiğini ve köleleştirdiğini savunan Rousseau, uygarlıktan vazgeçmenin, yeniden doğa hâline dönmenin olanaksızlığını bildiği için, bu durumdan bir çıkış yolu olarak eğitimi ve bu arada toplumun birtakım ilkelerle yeni baştan düzenlenmesini öne sürmüştür. Ona göre, öyle bir toplumsal sistem kurmak gerekir ki, insan toplumsal yaşamda da, doğal yaşama hâlinde olduğu kadar özgür kalabilsin. Ve bu arada, herkesin özgürlüğü de kurulmuş olan devlet tarafından güvence altına alınabilsin. Rousseau'ya göre, üyelerinden her birinin canını, malını, ortak bir kuvvetle koruyan öyle bir topluluk biçimi bulmak gerekir ki, bu sayede hem her birey, herkesle birleştiği hâlde, kendisine itaat etsin ve hem de eskisi kadar özgür kalsın.

Royce, Josiah. 1855-1910 yılları arasında yaşamış olan Amerikalı düşünür. Pragmatik idealizmi ve sadakat ahlâkıyla ün kazanmış olan Royce'un temel eserleri, *The World and the Individual* [Dünya ve Birey], *The Religious Aspects of Philosophy* [Felsefen n Dinî Veçheleri], *The Sources of Religious Insight* [Dinî Kavrayışın Kaynakları] ve *The Philosophy of Loyalty* [Sadakat Ahlâkı]'dir.

Hakikati ifade edebilmek, gerçekliği açıklayabilmek ve anlam problemini çözebilmek için, bir mutlak kavramına ihtiyaç duyulduğunu öne süren Royce, bireylerle Mutlakı uzlaştırabilmek için de, dünyanın somut bireyselliğinin bir ifadesi olarak Mutlak İrâde ve Düşüncenin varoluşunu kabul etmiştir.

O bireyi sosyal etkileşim ve cemaat deneyimi yoluyla gelişen ahlâkî, ama aynı zamanda da günahkâr bir varlık olarak görmüştür. Royce'a göre, insan beni bir hayat plânı ve tasarısı yoluyla nihaî bir hedefe bağlı kalmak suretiyle inşa edilir. Fakat benin sınırlamaları ve tegoizmi, bireyin hedeflerine ulaşmasına engel olur ve onun hayatını başarısız, anlamsız ve saçma bir süreç hâline getirir. Dini bu bağlamda benin yardımına çağıran Royce'a göre, kurtuluşun biricik aracı cemaattir. Nitekim, o bireycilikle tkollektivizm ikilemini aşan ve bireyle toplumsal irâdeyi birleştiren bir cemaat konsepsiyonu geliştirmiştir.

Rönesans felsefesi [Os. *felsefei devri intibâh*; İng. *philosophy of Renaissance*; Fr. *philosophie de Renaissance*; Al. *Renaissancephilosophie*]. Avrupa'da 15 ve 16. yüzyılda yaşanan Rönesans hareketinin düşüncesine, bu dönemin felsefe anlayışına verilen ad.

Rönesans felsefesine damgasını vuran akım, hiç kuşku yok ki, thümanizm olmuştur. Bu dönem felsefesi, insan merkezli bir felsefedir. Rönesansın, insanüstü olana ya da yalnızca doğal olana karşı, insanî boyutu ön plâna çıkartan felsefesi, doğal olarak, insan bilgisiyle ilgili problemleri göz ardı ettiği ve mutlak bir gerçekliğin mutlak bir bilgisine sahip olma varsayımının, insanın aktüel bilgisine hiçbir katkı sağlamadığı düşünülen tmutlakçılığa; insanın bilişsel faaliyetlerdeki etkinliğini gözden kaçırdığına, ve bütün bir doğayı, doğanın daha aşağı parçaları aracılığıyla tanımladığına inanılan tdoğalcılığa, kısacası geçmişin metafiziğiyle doğa bilimlerini belirleyen insansızlaştırma ve kişiliksizleştirme sürecine karşı tavır almıştır.

Rönesans felsefesi, epistemoloji ve mantık alanında ise, bilinenin psikolojik yönlerini ve arzu, istek, duygu, amaç ve yönelimlerle kişiliğin düşünce süreçleri üzerindeki etkisini dikkate almayan rasyonalist bir bilgi anlayışına ve klâsik mantığa karşı çıkmış ve pozitif, empirist bir bilgi anlayışı ve yeni bir mantık geliştirmiştir. Bu dönemde, *a priori* felsefelerin zorunlu düşünce doğruları, insanın bilgiye ulaşma sürecindeki somut başarılarıyla doğrulanan postülalara dönmüştür. Zorunlu doğru düşüncesi ortadan kalkarken, doğruluk insan düşüncesinin bilgilenme sürecindeki başarısına işaret eden arzu edilir bir değer olup çıkmıştır.

Rönesans felsefesinde teori ve pratik arasındaki mutlak antitez yok olup giderken, doğruluk ve yanlışlık mutlak olmayıp, bilginin sonu gelmeyen ilerlemesine bağlı ve göreli olan değerler olarak anlaşılmıştır. Bilgi teorisi bakımından empirist bir bakış açısı sergileyen Rönesans felsefesinde, insan zihni, yalnızca dış dünyadan gelen izlenimlerin pasif bir alıcısı olarak görülmemiş, zihnin etkinliğini vurgulayan aktivizm, irâdecilik, personalizm ve bireycilikle birleşmiştir.

ruh [Yunanca *psyche* ve Latince *anima*'dan; İng. *soul*; Fr. *âme*; Al. *seele*]. 1 Bir kimsenin tinsel etkinliğinin ve çok çeşitli bilinç hâllerinin merkezi; o kişinin benliğini meydana getiren entellektüel, ahlâkî ve duygusal yetilerin tümü.

2 Kendisini çeşitli şekillerde ifade edebilmekle birlikte, çokluk ve çeşitlilik sergileyen fenomenlerin ya da nesnelerin karşısındaki, birlik ve özdeşlik sergileyen, bölünemez töz. 3 Bedeni harekete geçiren aktif ilke, pasif ve cansız olan beden üzerinde etkide bulunan güç. Can ile bir tutulan, tinden ayrı yaşam ilkesi.

Ruh konusundaki görüşler, sistematik bir tarzda ele alındıklarında, ttinselcilik ya da ruhçuluk ve tmaddecilik olarak iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan *tinselcilik*, ruhu, özü bakımından maddeden ayrı, madde-dışı ve ölümsüz bir ilke, düşünce gücü olarak tanımlar.

Bunun karşısında ise, ruhun gerçekte varolmadığını, tinsel bir güçten yoksun bir varlık ve maddî bir ilke olarak değerlendirilen bedenin, yalnızca fizikokimyasal ve mekanik süreçlerle belirlendiğini öne süren *maddecilik* ya da *mekanik maddecilik* yer alır.

Söz konusu iki geleneksel görüş, ayrıntılarda farklılık göstermekle birlikte, özünde aynı kalan yeni öğretilerle zenginleştirilmiştir. Bu yeni tinsel öğretiler arasında, †Mill'in ve †Hume'un ruhu insanın psikolojik kişiliğine bağlayan görüşleri, †Berkeley'in herşeyi ruhtan ibaret gören ve dünyayı, onu algılayan ya da düşünen düşünceye indirgeyen öznel idealizmi, †Kant'ın ruhun bilinemeyeceğini ve ancak ahlâkın onsuz olunamaz koşulu ve postülası olarak kabul edilebileceğini belirten transendental idealizmi sayılabilir. Maddeci görüşler arasında ise, ruhu aynı zamanda madde olarak değerlendiren Spinoza'nın panteizmi, bilinci maddenin diyalektik gelişmesinin daha önceki niteliklerine indirgenemeyen yeni bir niteliği olarak gören †diyalektik maddecilik yer alır.

Ruhla ilgili görüşleri tarihsel bir çerçeve içinde ele aldığımızda ise...Platon ruhu bir organizmanın maddî olmayan bileşeni, bileşik bir varlık olan insandaki basit ve bölünemez töz olarak tanımlamıştır. Üç parçalı bir ruh görüşü geliştiren †Platon, sitede de ruhta da birbirine uyan eşit sayıda parça ya da kesit vardır, demiştir. O maddî varlığın çözülmesinden, ruhun da gayri maddî olmaklığından hareketle, ruhun maddî olmamaklığını onun ölümsüzlüğünün en önemli gerekçesi yapmıştır.

†Aristoteles'te ise ruh, bedenin formu, insanı insan yapan öz olarak tanımlanmıştır. Ruh, insan bedenini meydana getiren kimyasal cisimlerin, kendisi sayesinde ve kendisi aracılığıyla, yalnızca ölü, duyarsız ve düşüncesiz et ve kemik kütlesi olmayıp, eyleyen, hisseden ve düşünen canlı bir varlık hâline dönüştürüldüğü herşeydir. Buna göre, Aristoteles'te ruh, canlı organizmanın belli şekillerde eyleyebilme kapasitesidir. Bu bağlamda ruh, görme göze neyse, bedene odur. Ruh, bedenden hem fizikî ve hem de mantıksal olarak ayırılamaz.

Nasıl ki, gözün fonksiyonları olmadan görme eyleminin varoluşundan ya da görme eylemi olmadan bir gözün fonksiyonundan söz edilemezse, aynı şekilde canlı organizma, yani beden olmadan bedenin fonksiyonlarından ya da yüklemlerinin (ruh) varoluşundan söz edilemez. Bir fonksiyonlar kompleksi ya da özsel insanî yüklemlerin bir kompleksi olarak ruh yalnızca yüklemlerin, ilineklerin varolduğu bir tarzda, yani bir bedenle ilişki içinde varolur; ruhun varoluşu, onun bir bedene yüklenmiş olmasından, bedenin formu olmasından oluşur.

Aristoteles'te ruhun bu fonksiyonlarından birincisi, 1 beslenme işlevidir (bitkisel ruh). Ruh bu düzeyde, doğma, büyüme, beslenme ve varlığını sürdürme işlevlerini yerine getirir. Ruhun bu düzeyi, bitkisel yaşama karşılık gelmektedir. 2 Duyumlama faaliyeti ya da işlevi. Duyumlar alma, hissetme, belli şekilde tepki verme, ruhun bu ikinci düzeyini meydana getirir. Ruhun bu düzeyi, Aristoteles'te hayvansal yaşama karşılık gelmektedir. 3 İrâde ya da isteme. Ruhun bu üçüncü düzeyi, kendi hareketine neden olma, daha yüksek hayvan türlerinde kendi kendini yönlendirme ve genel olarak harekete yol açma gücüyle belirlenir. 4 Akıl yürütme. Ruhun akılyürütme, düşünme, dil ve simgeler kullanmayla belirlenen bu sonuncu etkinliği ve düzeyi, yalnızca insan varlıklarına özgüdür.

Yine Aristoteles, ruhta biri I rasyonel, diğeri de II irrasyonel, akıldışı olmak üzere, iki ayrı parça bulunduğunu öne sürmüştür. Bunlardan akıllı parça, akıldışı parçaya yön verir, yol gösterir ve onu kontrol eder. Akıllı parça da, kendi içinde ikiye ayrılır: a) Tümüyle rasyonel olan parça, kendisine ezelî-ebedî nesneleri konu alır ve teorilerle meşgul olur. Rasyonel ruhun bu parçası tümüyleteo-

rik bir yapıdadır ve bize ilk ilkelerin bilgisini sağlar. Burada söz konusu olan şey, felsefî bir bilgeliktir.

b) Ruhun rasyonel parçasının ikinci öğesi, gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olan dünyevî işlerle uğraşan, bedensel istek ve arzuları yönlendiren, tümüyle rasyonel olmayan parçadır. Ruhun rasyonel tarafının yüzü dünyaya dönük olan bu parçası, bize eylemlerimizde yol gösterir ve pratik bir bilgelik sağlar. Aristoteles'e göre, ruhun söz konusu rasyonel parçası olmadan, ahlâktan ve ahlâk imkânından hiçbir şekilde söz edilemez.

Ruhun ikinci temel parçası olan akıldışı parça, iştiha, istek ve arzulardan meydana gelir. Aristoteles'e göre, ruhun bu akıldışı parçasının, rasyonel parçanın yol göstericiliğine ihtiyaç duyduğu gerçeği, bu akıldışı parçanın faaliyeti, işleyiş mekanizması dikkate alındığı zaman, açık hâle gelir. Ruhun akıldışı parçası, benin dışındaki şeyler ve kişiler tarafından etkilenir. Söz konusu parça bu dışsal etmenler karşısında, aşk ya da nefretle, şehevî tutkular ya da sinirle tepki gösterir. Buna göre, şehevî arzular, kişinin kişilere istekle yönelmesine ve bağlanmasına, sinirliliği ise kişi ve nesnelerden uzaklaşmasına neden olur.

Bütün bu arzu ve duygular, aşk ve nefret, bir ölçü ya da yol göstericiden yoksun olduklarında, kişiyi bütünüyle baştan çıkarırlar; onu insanlığından uzaklaştırarak, özüne yabancılaştırırlar. Onlar kendi içlerinde ölçüden yoksun olup, bir seçme ilkesine sahip değildirler. İşte, ahlâk, ruhun rasyonel parçasının, arzu, istek ve iştihayla belirlenen bu akıldışı parçasını kontrol altına alması ve ona yol göstermesinin bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Buna göre, ahlâkî erdemler, ruhun akıllı parçasının söz konusu istek ve arzular üzerindeki kontrolünden başka hiçbir şey değildir.

Hristiyan Ortaçağ felsefesinde ise, hemen tüm Baba ya da filozoflar, ruhun tinsel bir töz olduğunu ve Tanrı tarafından bireysel olarak yaratıldığını söylemişlerdir. Başlangıçta daha ziyade Platoncu bir bakış açısı benimseyen ve bedenin ruhun kendisine eklendiği bir töz olduğunu söyleyen Hristiyan düşünürler, Skolastik dönemde, Aristotelesçi ruh görüşüne yönelip, ruhun hayatî ve zihinsel işlevlerin biricik kaynağı olarak, bedenin tözsel formu olduğunu iddia etmişlerdir. Ruh basittir, ama birtakım yeti ya da işlevlerden yoksun değildir. Basit ve tinsel bir töz olarak ruh, ölümsüzdür.

İslâm dünyasında ise, ruh insanın canlı ve bilinçli varlık olarak tanımlanmasını sağlayan unsur diye geçer. Buna göre, İslâm düşünürlerinin nefs sözcüğüyle adlandırdıkları ruh, bedenden ayrı ve bağımsız bir öze sahip olan, bu nedenle varlığını beden olmadan da sürdüren, salt tinsel bir tözdür. Geçici bir süre için bedende bulunan bu öz, bedenin ölümünden sonra da varlığını sürdürecektir.

ruh göçü [Os. *tenâsuh*; İng. *metempsychose*; Fr. *métempsychose*; Al. *seelenwanderung*]. İnsan ruhunun ölümsüz olduğunu, dolayısıyla beden ölünce başka bir varlığa geçtiğini; bireysel ruhun bir dizi bedene can vereceğini savunan öğreti. Bireysel ruhun mutlak bir ölümsüzlüğe erişmezden, ebediyete yükselmezden önce, tam olarak arınıncaya kadar, bir dizi ruh göçüne tâbî olduğunu, başka bedenlerde yeniden ortaya çıktığını dile getiren görüş.

İnsan varlığının, biri ruh, diğeri beden olmak üzere, iki farklı bileşenden meydana geldiğini; bunlardan ruhun temel bileşen olup, insanın gerçek özünü meydana getirdiğini; bundan dolayı, bedenin yok olup gittiği yerde, asıl gerçeklik olan ruhun ölümsüz olup, bedenden bağımsız bir varlığa sahip bulunduğunu dile getiren ruh göçü anlayışına göre, insanın mutluluğunun temelde ruhta aranması gerekir. Bununla birlikte, bedenle olan ilişkisi ruhun asıl özünü bozup kirletir. Ruh, bedenle olan ilişkisine, bu dünyada yaptığı iyilik ya da kö-

tülüklere bağlı olarak, mutlak ölümsüzlüğe erişinceye, tanrısal alana yükselinceye kadar bir doğuş çarkı içinde olur ve insanın ölümünden sonra, değer bakımından kendisinden daha yüksek ya da aşağı varlıkların bedenlerine göçer.

Russell, Bertrand. 1872-1970 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz filozofu. Temel eserleri: *The Problems of Philosophy* [Felsefe Meseleleri], *Our Knowledge of the External World* [Dış Dünya Üzerine Bilgimiz], *Mysticism and Logic* [Gizemcilik ve Mantık], *Analysis of Mind* [Zihnin Analizi], *Analysis of Matter* [Maddenin Analizi], *An Inquiry into Meaning and Truth* [Anlam ve Doğruluk Üzerine Bir Soruşturma], *Human Knowledge: Its Scope and Limits* [İnsan Bilgisinin Kapsamı ve Sınırları] *Marriage and Morale* [Ahlâk ve Mutluluk], *Religion and Science* [Din ve Bilim] ve A. N. Whitehead'le birlikte kaleme aldığı *Principia Mathematica* [Matematiğin İlkeleri].

Mantık ve matematik alanında çığır açıcı çalışmalar gerçekleştiren Bertrand Russell, matematiksel mantık alanındaki çalışmalarını daha sonra felsefe alanına yansıtmış ve bu çerçeve içinde †mantıksal atomculuk öğretisini geliştirmiştir. Buna göre, Russell sisteminin en basit tümcelerine atomik önermeler adını vermiş ve bu önermeleri, daha kompleks tümcelere karşılık gelen moleküler önermelerden ayırmıştır. O, moleküler önermelerin birbirlerine ve, veya, ise, ancak ve ancak gibi mantıksal eklemlerle bağlanan atomik önermelerden meydana geldiğini söylemiştir.

Ona göre, bu tür bir mantıksal öğreti, felsefî analizin konu aldığı birçok problemi basitleştirmek bakımından büyük bir değer taşır. Russell atomik önermelerin her zaman belli bir mantıksal yapıya sahip olduklarını, atomik önermenin basit olup başka bir önermeden meydana gelmediğini, bu önermenin öznesi konumunda özel bir ismin bulunması gerektiğini, onun ayrıca bir yükleme ya da belli bir bağıntının yerini tutan bir terime sahip olmak durumunda bulunduğunu savunur. Buna göre, 'Ahmet uzundur' önermesi birinci türden, 'Ahmet Mehmet'in solundadır' önermesi ise ikinci türden atomik önermeye bir örnektir. Russell buna ek olarak, atomik bir önermedeki terimlerin anlamının, her zaman bu terimlerin delâlet ettiği, gösterdiği öğelerden meydana geldiğini söyler. Bu çerçeve içinde, 'Ahmet'in anlamı, Ahmet kişisidir, 'uzun'un anlamı uzun olma özelliği ve nihayet, '-in solunda'nın anlamı ise, solunda olma bağıntısıdır.

Russell söz konusu mantık öğretisiyle, belli bir metafiziksel görüşe ulaşmıştır. Başka bir deyişle, onun mantık öğretisiyle metafiziği arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ona göre, biz söz konusu matematiksel mantıktan, felsefî analizden yararlanarak, dünyayı meydana getiren bileşenler hakkında sağlam bir fikir sahibi olabiliriz. Russell'e göre, dünya iki türden bileşenden meydana gelir: Basit öğeler ve olgular. Basit öğeler, atomik önermelerin bileşenlerinin, gösterdikleri varlıklardır; özel isimler, yüklemler, bağıntı terimleriyle adlandırılan şeylerdir. Olguların nihaî bileşenleri ve onlardan çok daha temel olan bu basit öğlerin başka hiçbir şeyde söz konusu olmayan bir gerçeklikleri vardır. Olgular ise, bazı önermeleri doğru, bazılarını yanlış kılan yapılardır. Örneğin, Ahmet'in aç olması olgusu, 'Ahmet açtır' önermesini doğrularken, 'Ahmet toktur' önermesini yanlışlar. Bu nedenle, dünya, Russell'e göre, yalnızca basit öğelerden değil, fakat olgulardan da meydana gelir. Şu hâlde, dünyayı tasvir etmek istersek, yalnızca ondaki bireyleri saymak yetmez, ayrıca onun tüm olgularını betimlemek gerekir.

Basit öğeler, bireyler, kendi başına alındıklarında, tasvir edilemez, fakat yalnızca adlandırılabilirler. Buna göre, Ahmet, niteliklerinden ve de bağıntılarından ayrı olarak, yalnızca adlandırılabilir. Onu betimlemek, onunla ilgili bir olguyu ifade etmektir. Bu olguları dile getiren atomik önermeler toplamı, dün-

yaya ilişkin tam ve eksiksiz bir betimleme meydana getirir. Russell, bu öğretiyi gerçekliğin tek bir tözden, zihinsel yapısı olan bir Mutlaktan ıneydana geldiğini savunan McTaggart, Bosanquet ve Bradley gibi, İngiliz idealist ve birci filozoflarına karşı çıkışının bir ifadesi olarak geliştirmiştir.

O, matematiksel mantığının, dünyanın şeyler, bireyler, basit öğeler çokluğundan meydana geldiği inancı için sağlam bir destek olduğunu düşünmüştür. Dünya tek bir tözden oluşmaz, fakat çok sayıda ayrı ve tikel şeyden meydana gelir. Üstelik, bu basit öğeler, idealistlerin düşündüğü gibi, tinsel bir yapıda değildir. Bunlar basit oldukları ve yalnızca var oldukları için, kendilerinde hiçbir niteliğe sahip değildirler. Onlar, olgular adı verilen kompleks yapılar içinde ortaya çıkar ve bunlardan bazıları fizikî, bazıları da tinsel bir nitelik taşır.

Bilgi terosi bakımından empirizmi benimseyen Russell, betimleme yoluyla bilgi ve tanışıklık yoluyla bilgi olmak üzere, iki ayrı bilgi türünden söz etmiş ve bunların deneysel bilgimizin temelini meydana getirdiğini savunmuştur. Ona göre, biz kendi kişisel duyu-verilerimizle, imge, düşünce ve duygularımızla doğrudan bir tanışıklık içinde bulunup, fizikî nesneleri yalnızca betimleme yoluyla biliriz. Bu genel çerçeve içinde, fizikî nesneleri duyu-verilerinin nedenleri olduğunu öne süren Russell, daha sonra bu görüşünü değiştirmiş, ve özellikle, *Dış Dünya Üzerine Bilgimiz* ve *Gizemcilik ve Mantık* adlı kitaplarında, fizikî nesnelerin aktüel ya da mümkün duyu verilerinden hareketle oluşturulmuş mantıksal yapılar olduğunu iddia etmiştir. O, işte bu temel üzerinde, fizikî nesnelerle ilgili tümce ya da önermelerin duyu-verileriyle ilgili tümce ve önermelere indirgenebileceğini ve belli bir anda, her gözlemcinin, üç boyutlu kişisel bir dünyayı, onun özel mekânıyla birlikte algıladığını savunmuştur.

Yaklaşık olarak aynı dönemde, nedensel bir algı görüşü benimseyen Russell, duyu verilerini algılayan kişinin beynine yerleştirmiş ve *Zihnin Analizi* adlı eserinde, Amerikan pragmatisti William James'ın nötr monizmine veya Ernest Mach'ın nötr pozitivizmine benzer olan bir teorinin savunuculuğunu yapmaya başlamıştır.

Ahlâk felsefesi alanında, ahlâkî önermelerin nesnel bir geçerliliği olmadığuu savunan Russell, ahlâk alanındaki temel problemlerin, ahlâkî değil de, psikolojik ve toplumsal problemler, yani insanların ne isteyip, ona nasıl ulaşılabilecekleri konusuyla ilgili problemler olduğunu savunmuştur. Hobbes, Bacon, Locke, Berkeley, Hume ve Mill'in oluşturduğu İngiliz empirist geleneği içinde yer alan Russell, siyasetle eğitim felsefesi alanında, mutlak bir özgürlükçülüğün keskin ve yılmaz bir savunucusu olmuştur.

Russell paradoksu [İng. *paradox of Russell*; Fr. *paradoxe de Russell*]. Küme kuramında ortaya çıkan ve Russell tarafından bulunmuş olan paradoks.

Buna göre, bazı kümeler, sınıflar kendi kendilerinin üyeleri olup, bazıları değildir. Örneğin, kedilerden oluşan bir küme, küme olup bir kedi olmadığı için, kendi kendisinin üyesi değildir; buna karşın, kedi olmayanların kümesi kendi kendisinin üyesidir. Acaba, kendi kendisinin üyesi olmayan tüm kümelerin kümesi, kendisinin bir üyesi midir? Üyesiyse, değil; değilse, üyesidir.

Russell tarafından bulunmuş olan bu paradoks, söz konusu çelişik sonuç, küme kuramının gelişiminde ve bizim kurama ilişkin kavrayışımızın zenginleşmesinde büyük bir etkisi olduğu için, çok önem taşır.

Ryle, Gilbert 1900-1976 yılları arasında yaşamış olan çağdaş İngiliz filozofu. Dil felsefesi geleneği içinde yer almakla birlikte, Aristoteles'ten etkilenip, Husserl ve Meinong'la da ilgilenen Ryle'ın en önemli iki kitabı *The Concept of Mind* [Zihin kavramı] ve *Dilemmas* [İkilemler]'dir.

Başlangıçta doğa felsefesi, doğa bilimlerinin yöntemleri ve teknikleri üzerinde

çalışan, ve bu bağlamda Hume'le başlayan †analitik gelenekten ziyade, Brentano, Meinong ve Husserl'in de içinde yer aldığı †Kıta Avrupası geleneğinden etkilenen Ryle, kavram analizinden oluşan felsefî argüman anlayışına ulaşmış ve bu süreç içinde, anlamlı olanı anlamsızdan ayıracak bir ölçüt arayışı içinde olmuştur. Felsefenin en önemli görevinin, yanlış kurgu ve saçma teorilerin, bu teorilerde geçen dilsel deyimlerin sonucu olduğunu göstermekten oluştuğunu dile getiren Ryle, bir ifadenin sentaktik formu ile bu ifadelerin betimlediği olgu formlarını birbirinden ayırmış ve gündelik dilde geçen deyimlerden büyük bir çoğunluğunun sistematik olarak yanıltıcı olduğunu savunmuştur. Ryle filozofun, gündelik konuşmanın yanıltıcı ifadelerinden sakınmak için, tümceleri, felsefenin konu aldığı olgu formlarını açıkça gözler önüne serecek şekilde yeni baştan ifade etmeyi öğrenmesi gerektiğini söylemiş ve felsefî analizin bu tür yeni baştan tanımlamalarla başladığını iddia etmiştir.

Ryle öğretisinde, bir yandan iki deyimin kategori bakımından farklılık gösterdiğini kanıtlamanın belirli ve sağlam bir yolunu bulmaya çalışırken, bir yandan da kategorilerle ilgili olarak Aristoteles ve Kant'ta değerli bulduğu herşeyi korumaya çalışmıştır. Felsefî argümanların ne tümevarımlar, ne de tanıtlamalardan oluştuğunu, filozofun çoğunluk saçmaya indirgemeyle belirlenen bir yöntemi bulunduğunu öne süren Ryle, esas zihin ya da ruh konusundaki görüşleriyle ün kazanmıştır.

O, zihin konusundaki resmî görüşün, zihin ya da ruhun bedenden mekânsal olmamak, özel ve içebakış yoluyla bilinebilir olmak bakımından farklılık gösterdiğini dile getirdiğini, †Descartes'la onu izleyen düşünürlerin, insan varlığının biri ruh ya da hayalet, diğeri de beden ya da makine gibi birbiriyle hiçbir ilişkisi olmayan, birbirinden tümüyle farklı ve ayrı iki varlık ya da tözden meydana geldiği görüşünü öne sürdüklerini belirtmiştir. Bir †kategori yanlışı olarak değerlendirdiği bu durumun, makine içindeki hayalet türünden anlaşılmaz sonuçlara, cisimsel olmayan bir ruhun nasıl olup da maddî bir cismi etkileyebileceği türünden yanıtlanması güç sorulara yol açtığını savunan Ryle, insanın hayalet, makine, makine içindeki hayalet de olmadığını, onun bazen akıllıca, bazen de aptalca eyleyen bir insan varlığı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, filozoflar, 'akıllıca eylemenin' 'teori inşa etmekle' ya da 'hakikati keşfetmekle' eşanlamlı olduğunu düşünme eğiliminde olmuşlar ve düşünme de özel bir çerçeve içinde gerçekleştirilen bir faaliyet olduğundan, buradan zihnin ya da zekânın her faaliyetinin gizli, özel bir dünyaya ait olduğu sonucu çıkartılmıştır. Oysa, teori inşa etme akıllı davranışın, yalnızca, önermesel bilgi olarak bilinen özel bir türüdür. Esas akıllı davranış nasılı bilmekle belirlenen bilgi türüdür.

S

sacrificium intellectus. Latincede 'aklı feda etmek' anlamına gelen deyim. Ortaçağ felsefesinde veya akıl-inanç ilişkisi söz konusu olduğunda, kör inanç uğruna aklı susturma tavrı. İmanın buyurduğuna, dinin emrettiğine gözü kapalı inanma hâli.

saçma [Os. *abes, muhâl*; İng. *absurd*; Fr. *absurde*; Al. *absurd, abgeschmackt*]. 1 Genel olarak, akla açıkça karşı olan, gizli ya da örtük değil de, apaçık bir çelişki sergileyen, mantık yasalarına aykırı olan, sağduyunun apaçık doğrularına ters düşen fikirler, tezler; kendi içinde bir çelişki içeren fikirler; mantık bakımından zorunlu olan bir doğruyla çelişen yargılar için kullanılan sıfat. 2 Daha özel olarak da, varoluş felsefelerinde, yaşamın anlamsızlığı, tutarsızlığı ve amaçsızlığı için kullanılan terim.

Varoluşçuluğu karakterize eden bir terim olarak saçmalık, †Heidegger'de boğuntu ve olgusallık, †Sartre'da insan yaşamı ve varoluşunun anlamsızlığı, Camus'de ise, bize eylemden başka bir alternatif bırakmayan durumumuzun tutarsızlığı olarak ortaya çıkar. Varoluşçu filozoflardan bazıları, örneğin Camus insan varoluşunun, nihaî bir amaçtan yoksun ve dolayısıyla da, anlamsız olduğu için, saçma olduğunu savunur. Saçmalık, yine †Camus'de doğrudan doğruya Tanrı'nın yokluğundan kaynaklanır.

Sade, Marquis de. 1740-1814 yılları arasında yaşamış olan Fransız yazar ve düşünür. Sadizmin isim babası olan, sefahat düşkünlüğü ve cinsel sapkınlıkları nedeniyle birkaç kez hapse atılmış olan Sade'ın en iyi bilinen eserleri, *Les Infortunes de la Vertu* [Erdemle Kırbaçlanan Kadın], *Les Cent Vingt Journées de Sodome* [Sodome'un Yüz Yirmi Seyahati]'dir.

Sade'ın çoğunluk basılmamış, ahlâka aykırı olduğu gerekçesiyle yargılanmış olan eserlerinin değeri ve önemi, daha ziyade Apollinaire ve gerçeküstücüler tarafından anlaşılmıştır. Onun zaman zaman ahlâkî, zaman zaman da dinî ve dilsel bir mahiyet arzeden toplumsal kısıtlamalara karşı bir özgürlük talebinin ifadesi olan eserleri, aynı zamanda Aydınlanmanın değerlerini değeraşımına uğratır, onun dogmalarını tersyüz eder. Doğayı yüceltmenin bütün suç ve cürümleri meşrulaştırabileceğini, duyumculuğun düşünceyi duyumlarla besleme yönünde keskin bir çağrı olduğunu ortaya koyan Sade'ın tutkuyu kutsamasının, †Aydınlanma aklının ahlâkî sonuçlarının sadece dürüst bir takdimi olduğu öne sürülür. Onun eserlerini dolduran fantezilerinin, rasyonel hesaplamanın tüm dizginlerini koyverip, bilime bilim olduğu için itaat eden ve ölçütü kendi vahşi etkinliği olan totaliter bir düzenin belirgin bir öncelenişi olduğu da söylenir.

sadizm [İng. *sadism*; Fr. *sadisme*; Al. *sadismus*]. Romanlarında sadik diye nitelen birtakım cinsel sapıklıkları anlatan Marquis de Sade'ın adından türetilmiş olan ve, kişinin, cinsel anlamda birlikte olduğu eşine acı çektirmek suretiyle, haz elde etme sapıklığını ya da başkalarına acı vermekten, acı çektirmekten ya da başkalarının acı çektiğini görmekten haz duyma sapıklığını, kişinin karşısındakine ıstırap çektirmek suretiyle cinsel doyuma ulaşması durumunu tanımlayan deyim.

Sadizmin, yani kişinin başkasına acı vermesinden zevk duyma hâlinin, mazoşizmle, yani kişinin kendisine eziyet edilmesinden zevk alması durumuyla birleşmiş olmasına ise *sadomazoşizm* adı verilmektedir. Başka bir deyişle, sadomazoşizm, kişinin başkasına acı çektir-

me ve buna bağlı olarak da, kendisini cezalandırma gibi, hem dışa ve hem de içe yönelik iki sapkın faaliyet ya da hareketin birleşimi veya karşılıklı ilişkisinden doğar.

saf [Os. *hâlis*; İng. *pure*; Fr. *pur*; Al. *rein, bloss*]. Kendisine yabancı, doğasına aykırı hiçbir öğe içermeyen, katışıksız olan; lekesiz, kirsiz, ve temiz olup, içine başka bir şey karışmamış olan; tümüyle soyut olup, uygulamasından bağımsız olarak düşünülen; tecrübî ya da empirik hiçbir öğe içermeyen için kullanılan sıfat.

Nitekim †Kant'ta *saf sezgiler*, hiçbir içeriği olmayan *a priori* zaman ve mekân formlarına karşılık gelir. Buna göre, *saf akıl* cisimsel olanla ya da deneyimsel bir malzemeyle ilişkisi olmayan, fakat yalnızca spekülatif düşünen akıldır. Yine, *saf metafizik*, deneysel bilimlere hiç başvurmadan, yalnızca *a priori* akıl-yürütmelerden oluşan bir disiplindir. *Saf matematik*, uygulamalı olmayan matematiktir. Buna göre, saf *deneyim*, her tür yorum, yargı ve kavramsallaştırma faaliyetinden önce gelen ve yorumla karışmamış olan bir şey olarak, duyum, duygu, imge türünden dolaysımsız zihin hâllerinden oluşur. Aynı çerçeve içinde, Tanrı için *saf eylem*, edimsellik nitelemesi kullanıldığında, bu Tanrı'da gizil ya da potansiyel hiçbir şey bulunmadığı anlamına gelir. Saf sıfatı ahlâkî ve dinî anlamda, günahtan ve kötülükle ilgili herşeyden arınmış bulunanı gösterir.

Yine, ontolojik gerçekliği bir bütün olarak ideal olanla, yani Zihin, Tin, Ruh, Kişi ya da Düşünceyle özdeşleştiren, varolan herşeyi söz konusu tinsel ya da mutlak Varlığın bir görünüşü olarak gören, Tin, Ruh ya da İdeal varlık alanı dışında gerçek hiçbir şey kabul etmeyen varlık anlayışı *saf idealizm* diye bilinir.

sağduyu [Os. *aklı selîm, hissi selîm*; İng. *common sense*; Fr. *bon sens, sens commun*; Al. *gescheidtheit*]. Dış dünya ile ilgili olan, ve hemen herkes tarafından, tartışılmaksızın ve sorgusuz süalsiz kabul edilen, fakat zaman zaman filozofların araştırmaları ya da ulaştığı sonuçlarla çatışabilen genel inançlar sistemi; belirli bir alanda, özelleşme ve uzmanlık öncesinde ve gündelik yaşamla ilişki içinde gelişen ve ilgili her birey tarafından paylaşılan tutarlı inançlar ve yargılar sistemi.

Normal, olağan rasyonel kavrayış gücü, pratik yetenek ve bilgelik olarak sağduyu, ilk doğruları öğrenme, apaçık doğrular olarak algıladığımız ahlâkî ve entellektüel ilkeleri kavrama yetisini, insan toplumunda evrensel yargı ve ortak duygu şeklinde somutlaşmış nitelikler, inançlar bütününü; insanın içinde doğup büyüdüğü toplumda, eskidenberi varolduğunu gördüğü teori ve pratiği; bir toplumdaki teori ve pratiği belirleyen, düzenleyen inançlar toplamını tanımlar.

Sağduyuyu oluşturan inançlar arasında, maddî dünyanın, onu algılayayım ya da algılamayayım, varolduğu inancı; benim dışımda başka insanların da varolmakta olduğu inancı; maddî dünyanın ve içindeki insanların uzun zamandanberi varolmakta olduğu ve gelecekte de varolacağı inancı; başka insanlarda bizimkine benzer bedenlerde, bizimkine benzer ruhların varolduğu inancı; zaman boyunca sürüp giden bir kişisel kimliğimiz olduğu inancı; geçmişte ve şimdi olup biten aynı şeylerin ve olayların gelecekte de aynı seyri izleyeceği inancı; doğada neden-sonuç ilişkilerinin bulunduğu inancı; şeylerin zaman ve mekân içinde varolduğu inancı yer alır.

Bu bağlamda, felsefeyle uğraşmayan ortalama insanın, kendisini çevreleyen dış dünyayla ilgili inançlarını temellendirme ya da haklı kılma girişimiyle belirlenen realist görüşe, dış dünyanın tıpkı insana göründüğü gibi olduğunu kabul etme tavrına *sağduyu realizmi* adı verilir.

Aynı bağlamda, sağduyunun, 1 dış dünyanın, özelliklere, niteliklere sahip olan tözlerden, örneğin katı ya da yumuşak olabilen tahtalardan, sarı ya da beyaz olabilen metallerden oluştuğunu, 2 insan varlıklarının bu tözleri, masa ya

da sandalye, altın yüzük ya da bilezik örneklerinde olduğu gibi, fizikî nesneler olarak algıladıklarını, 3 fizikî nesnelerin dış dünyada, 'orada' olduklarını, duyularınızın onları bize tam olarak oldukları gibi gösterdiklerini, ve 4 fizikî nesnelerin varoluşlarının bizim algımızdan tam olarak bağımsız olduğunu savunan görüşüne *sağduyunun dış dünya görüşü* denmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki, sağduyuya göre, fizikî nesneleri aktüel olarak bilen, bir duyu-organı değil de, zihin ya da bilinçtir. Buna göre, duyu-organları,fizikî nesnelerin bilgisini zihne aktaran kanallardır.

Yine, en genel anlamı içinde, insanların gündelik yaşamın sürdürülmesi için ihtiyaç duydukları bilgiye *sağduyu bilgisi* denmektedir. İnsanların içinde yaşadıkları, temel gerçeklik alanı olan, gündelik dünya ile ilgili bu bilgileri, birçok düşünür, ama özellikle de İtalyan düşünürü Antonio Gramsci tarafından, pratik, deneysel ve eleştirel olmakla birlikte, bir yandan da bölük pörçük ve tutarsız bir bilgi türü olarak değerlendirilmiştir. Geniş halk yığınlarına özgü olan bu bilgi türü, pratik faaliyetin ötesine geçip, seçkine özgü olan teorik düşünceye yükselemez, hep görünüşlerle yetinip, *theoria*ya yükselemez.

Dahası, bütün felsefeler, sağduyunun inançlarını eleştirerek gelişmek suretiyle, sağduyudan şu ya da bu şekilde kopuşa işaret etseler de, tüm insanlarda var olan ve belirli ahlâkî ve entellektüel ilkeleri apaçık bir biçimde ve dolayımsızca sezme yetisi olarak sağduyuya dayanan, felsefî düşünmeyen çoğunluk tarafından paylaşılan inançları kucakladığı kadar, bu inançları aşmaya çalışan felsefe anlayışına sağduyu felsefesi adı verilir.

sağ Hegelcilik [İng. *right-wing Hegelianism*; Fr. *Hegelianisme de droite*]. 19. yüzyılda, Zeller, Fichner, Michelet, Rozenkranz, Erdmann gibi Alman filozoflarının benimsedikleri Hegelci bakış açısına, sergiledikleri Hegelci görüşlere verilen genel ad.

Bu düşünürler, Hegel'in sisteminin bazı yönlerini eleştirmiş ve bu sistemi bazı bakımlardan aşarak, kendi özgün katkılarını gerçekleştirmiş olmakla birlikte, filozofun temel tezlerini korudukları ve onun metafiziksel †idealizmini benimsedikleri ve †maddeciliğe, doğalcılığa ve empirizme karşı çıktıkları ve sistematik düşünce ve siyaset alanında, sol Hegelcilere kıyasla, daha muhafazakâr görüşler benimsedikleri için, sağ Hegelciler olarak adlandırılmışlardır.

sahicilik [Os. *sahihlik*; İng. *authenticity*; Fr. *authenticité*; Al. *eigentlichkeit*]. Kişinin kendi kendisine karşı doğru, hakikî ve içten olması niteliği, kendi kendisini aldatmaması durumu; insanlık durumumuzun, özellikle de bir gün öleceğimiz gerçeğinin farkında olunarak, toplumun bizi belirlediği, her ne isek o yaptığı tezine karşı, seçimlerin ve eylemlerin bütün sorumluluğunu üstlenerek geçirilen bir hayatın özelliği.

Sahicilik kavramı, kökleri her ne kadar gerilere, †Sokrates'e kadar gitmekle birlikte, esas varoluşçu felsefenin bir temel kavramıdır. İlk varoluşçu filozof diye tanımlanan †Kierkegaard'a göre, *sahici ben*, kişinin kamusal ya da sürü kimliğinin tersine, kişisel olarak seçilmiş benini, veya kimliğini gösterir. Onun sosyal, kollektif ya da kamusal olana, sürü kimliğine karşı hakikî birey diye tanımladığı sahici ben kavramı, daha sonra †Nietzsche tarafından da benimsenmiştir. Heidegger'de ise, sahicilik, kişinin kendi bireyselliğinin, tüç içerim ya da sonuçlarıyla birlikte, ayırdında olmasını ve kendi özsel dünya-içindeki-varlığını, filozofun toplumsal ben için kullandığı bir terimle ifade edildiğinde, das *Man* olarak kamusal kimliğinden ayırmasını ifade eder. Nitekim, o temel varlık kategorisi olan †Dasein'ın *das Man*la olan ilişkisinde ortaya çıkan varoluş tarzına *sahici varoluş* adını vermiştir.

†Heidegger'e göre, insan varoluşuna karşılık gelen Daseinın önceden belirlenmiş bir özü yoktur. Başka bir deyişle, Dasein kendisini yaratma özgürlü-

güyle belirlenmiştir. Kendisini her zaman varoluşu aracılığıyla kavrayan Dasein, bitki ve hayvanlar gibi, önceden belirlenmiş bir özü hayata geçirmez. Geleceğe atılıp, projeler yaratarak, kendini yaratma özgürlüğüyle, kendi özünü kurar. İşte, sahici varoluş, Daseinın eyleme ve kendini yaratma özgürlüğünün tam olarak bilincinde olduğu, 'onların' ya da 'başkaları'nın plan ya da projelerinden çok, kendi projelerini gerçekleştirdiği bir varoluş türüdür. Buna karşın, insanın kendisini başkalarının projelerine, kişisel olmayan bir başkasının plânlarına tâbi kılması ise, onun için sahici olmayan, gayri otantik bir varoluş tarzını meydana getirir. Buna göre, bir insan başkalarının haz aldığı şeyden, başkaları haz aldığı için haz alıyorsa, başkaları sanata yöneldiği için sanata yöneliyorsa, başkalarının şok edici bulduklarını şok edici buluyorsa, o insan kendisini başkalarına tâbi kılıp, özgürlüğünü yitirmiştir. Dolayısıyla da, gündelik rutin içinde, sahici olmayan bir varoluş tarzı içine düşmüştür.

Sahte Dionisos. M. S. beşinci yüzyılda ortalarında yaşamış olan ve gerçek kişiliğini gizlemiş olan Hristiyan düşünürü. Ortadoğu'da, muhtemelen Suriye'de yaşamış, ve eserlerinde, kendisini Aziz Paul'un izleyicisi olarak tanıtmış olan filozof, Tanrı'yı bilmenin üç ayrı yolundan söz etmiştir.

Tanrı'nın varolan herşeyin aşkın ve fail nedeni olduğunu söyleyen Sahte Dionisos'a göre, Tanrı evreni, kendisinde bulunan örnek ya da arketip İdealar aracılığıyla hiçten ve özgürce yaratmıştır. Tanrı, buna ek olarak final ya da ereksel nedendir, çünkü İyi olan varlık, en yüksek İyilik olarak, iyiliği özleyen tüm varlıkları kendisine çekimler.

Tanrı'nın varolan herşeyin nedeni olarak başı, nihaî ve en yüksek amacı olarak da sonu olduğunu öne süren Sahte Dionisos, yaradılış söz konusu olduğunda ise, Patristik felsefenin, Aziz Augustinus'ta doruk noktasına çıkan Platoncu ve Yeni-Platoncu geleneğine uygun olarak, türüntden söz etmiş, Hristiyanlığın yaratılış öğretisini, Plotinos'un türüm öğretisiyle birleştirmiştir. Ona göre, varolan herşeye varoluş veren Tanrı'dır; O, varolan şeyleri kendisinden türetmek suretiyle çoğalır. Bu çerçeve içinde, o tpanteizme olduğu olduğu kadar, Tanrı'nın birliğini yitirerek, çok olması görüşüne de izin vermez. Tanrı, türüm yoluyla yayılma, varolanlar yoluyla kendisini çoğaltma gerçeğine rağmen, Birdir ve Bir olarak kalır. Mutlak varlık, varolan herşeyin nedeni olarak Tanrı, mutlak iyidir.

Saint-Simon, Claude Henri de. Düşünce tarihinde, toplumun bilimi olarak gördüğü sosyolojinin düşünce babası olarak tanınan Fransız filozof ve iktisatçısı. Temel eserleri: *De la Réorganisation de la Société européenne* [Avrupa Topluluğunun Yeniden Örgütlenmesi Üzerine], *Du Système industriel* [Sanayi Sistemine Dair], *Catéchisme des Industriels* [Sanayicilerin İlmihali].

Saint-Simon, toplumda bir reforma gitmeyi amaçlamış, toplumun endüstri çağının, endüstrinin gereklerine göre düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bilimsel düşünceye dayanan bir toplum bilimi kurmanın zamanının geldiğini, artık pozitif bilim çağının başlamış olduğunu öne sürdüğü için, aynı zamanda tpozitivizmin de kurucusu olarak da bilinen Saint-Simon'un en büyük düşü, insan toplumunun reformdan geçirilmesi olmuştur. Ona göre, Fransız Devrimi mutluluk getirmemiştir. Evrensel insan haklarının ilânı, Saint-Simon'a göre, aşağı sınıfların cehaletini ve yoksulluğunu ortadan kaldırmamıştır. Toplumdaki tüm insanların mutluluğunun yeni bir toplumsal düzenleme, bir sosyal reformla sağlanabileceğine inanan Saint-Simon, toplumda gerçekleştirilecek reformun toplumsal yasaların bilgisine dayandığını ve bunun bilimlerde de bir reformu gerektirdiğini düşünmüştür.

Bundan dolayı, onun felsefesi öncelikle toplum konusunu ele alır ve bir toplum felsefesi olarak ortaya çıkar. Toplumu

bir organizma olarak gören ve bu organizmanın evrimini inceleyen Saint-Simon'a göre, toplumun kökeninde çıkar öğesi vardır. O, bir toplumun insanlarının birbirlerine gelişigüzel yaklaşmadığını söyler. İnsanlar, ancak bir çıkar durumu ortaya çıkınca, bir toplum halinde bir araya gelirler. Toplum, Saint-Simon'a göre, çıkar öğesinin bir sonucu olarak uzlaşmayla kurulur. Bir toplumun kurulabilmesi, çıkarın sonucu olan bir toplumsal bağın var olmasına ve dolayısıyla kollektif bir vicdanın oluşmasına bağlıdır.

Saint-Simon'a göre, insanlar kendilerine özgü orijinal varlıklar olmanın yanında, doğada hüküm süren determinizme tâbi olan varlıklardır. Fizik ve kimya alanındaki ağırlık merkezi yasası gibi, toplumları yöneten bir ilerleme yasası vardır. Sosyoloji biliminin görevi, bu yasanın varlığını gösterip, insanlara bu yasaya itaat etmeyi öğretmektir. Zira, Saint-Simon'a göre, bu yasayı insanlar koymuş değildir. Biz, bu ilerleme yasasını, siyasî, ahlâkî, ekonomik, v.b.g., olaylar içinde görürüz. Sosyolojinin tarihsel yöntemi benimseyen bir gözlem bilimi olmasının nedeni budur. O, bu ilerleme yasasını düzenli bir yöntemle açıklayarak, Avrupa Uygarlığının toplumsal ve siyasî evriminin genel yasalarını elde etmeye çalışmıştır.

İnsanın toplumsal tarihinin kendilerine ayrı düşünce tarzlarının karşılık geldiği üç ayrı aşamadan, yani sırasıyla çoktanrıcılık/kölelik, teizm/feodalizm ve pozitivizm/endüstriyalizm evrelerinden geçtiğini öne süren Saint-Simon'a göre, toplumsal değişme ve düzenin yasaları, pozitivizmin marifetiyle, bulunabilir. Toplumun, ona göre, başlıca görevi, yaşamak için gerekli nesneleri çoğaltan üretimi geliştirmektir; çünkü mutluluk ancak bu şekilde sağlanır. Yeni düzende toplumu anlar, yani endüstri alanında çalışanlar yönetecektir. Endüstri alanında çalışanlarla, o zenaatlarla uğraşanları, çiftçileri, fabrikatörleri, yatırıma açtıkları kredilerle üretime katılan bankerleri, türlü üretim dallarındaki uzmanları anlatmak ister. Toplumu endüstri alanında çalışanların yönetmesi, yoksulları yoksulluklarından kurtaracaktır; ona göre, bilimle, akla uygun olarak düzenlenecek üretim, bütün çalışanları her bakımdan yükseltecektir. Herkes çalıştığı, görevini yerine getirdiği ölçüde, üretimden payına düşeni alacaktır. Üretimi yönetenler, Saint-Simon'a göre, halkı keyiflerine göre değil, fakat üretimi geliştirmenin gereklerine göre yönetecekterdir. Bu yöneticilerin görevlerini kötüye kullanmalarına, halkı aldatmalarına, halka ödevlerini anlatacak yeni bir din ile toplumu aydınlatacak bilginler engel olacaktır.

Şu hâlde, ekonomik ve siyasî yönetimin başında banka, fabrika, maliye uzmanlarının bulunmasına karşılık, inanç ve eğitim gibi işlerin başında da bilim, sanat uzmanları bulunacaktır. Yeni din, kardeşlik ve sevgiye dayanan bir inanç olmalı ve her türlü hurafeden arındırılmalıdır. Başka bir deyişle, modern toplumun yön ve düzeninin, üretici olmayan bürokratlar tarafından değil de, bilim adamları ve sanayiciler tarafından belirlendiğini öne süren Saint-Simon'a göre, modern toplumdaki kriz de, pozitivizme dayanan yeni bir din ile çözülebilir.

O, bilim konusunda, tüm bilimlerin şimdiye dek bilimsel olmayan yöntem ve adımlarla işe başlamış olduğunu söyler. Bundan başka, her bilim birtakım dinî tasarımlar, metafizikle ilgili sanılarla yüklüdür. Başlangıçta, teolojik bir temeli olan ve metafizik kavramlarla geliştirilen, gerçek olmayan bir bilimin yerine, Saint-Simon'un çağında gerçek bilim, pozitif bilim geçmiştir. Ona göre, ilerlemeyi sağlayan etken de bilimin, başlangıçta onun içine karışmış olan bu öğelerden temizlenmesidir. Saint-Simon, artık pozitif bilim çağının başlamış olduğunu söyler.

sakal yanlışı [İng. *phallacy of the beard*; Fr. *erreur de la barbe*]. Küçük ve önemsiz noktaların, ufak ayrıntıların hiçbir farklılık yaratmayacağını, en küçük bir önem taşımadığını iddia etmekten oluşan formel olmayan yanlış türü.

sanat [Os. *mehâret, hünner, sanayii nefise;* İng. *art;* Fr. *art;* Al. *kunst*] **1** Bir etkinliğin gerçekleştirilmesi veya belli bir işin yapılmasıyla ilgili yöntem, bilgi ve kuralların tümü. **2** Bir işi belli bir estetik duyguyu yansıtacak bir biçimde gerçekleştirme tarzı.Doğada olmayan bir şeyi yaratma amacına yönelmiş rasyonel faaliyet. **3** Sanat eserlerinin yaratılmasını mümkün kılan doğal yeteneğe dayalı ya da tecrübe yoluyla kazanılmış beceri ya da ustalık. Birtakım fizikî araçları, arzu edilen sonuçlara ulaşmak üzere, sezgi ya da bilgi yoluyla öğrenilen estetik ilkelere göre, amaçlı ve sistematik bir biçimde kullanma yeteneği.

4 Bir duygu, düşünce, tasarım ya da güzelliğin ifadesinde kullanılan yöntemlerle, bu yöntemlere bağlı olarak sergilenen üstün yaratıcılık. Temel işlevi güzeli meydana getirmek, güzellik yaratmak olan öznel faaliyet. **5** Sergilediği estetik özellikleriyle bir sanatçının elinden çıktığını belli eden nesneler, yani resim, heykel, oyun, film benzeri eserler bütünü.

Yunanca *tekhne* ve Latince *ars* terimlerinden türeyen sanat kavramı, İlk ve Ortaçağ boyunca zenaattan ayrılmamış ve bu dönemde pratik kurallarla belirlenmiş bir zenaatı uygulama anlamına gelmiştir. Söz konusu dönemde, ne teknik nesne ile sanat eseri, ne de zenaatkâr ile sanatçı arasında bir ayrım vardır. Bu bağlamda, entellektüel bir etkinliği, teknik de olsa belli bir bilgiyi imleyen sanatsal yaratım, sadece doğal yaradılıştan farklılık gösterir.

Sanat zenaatten, Endüstri devriminin ardından, onsekizinci yüzyılın sonlarından başlayarak net bir biçimde ayırd edilmeye başlanmıştır. †Kant *Kritik der Urteilskraft* [Yargı Gücünün Eleştirisi] adlı eserinde sanat ile bilgiyi ve sanat ile zenaat ya da tekniği birbirinden ayırmıştır. †Hegel ise sanatı, kendini dış dünyada gerçekleştiren tinin bir uğrağı olarak ele almış ve sanatın duyusal bilgi ile kavramsal bilgi arasında bulunduğunu söylemiştir. †Nietzsche ise, sanatın özünün belli bir yalan türü olduğunu iddia etmiştir. Sanat hayata kara çalmaya yönelen idealist bir yutturmaca değil, fakat yaşamı iyiye doğru dönüştürerek yaşanır hâle getiren bir yalandır.

Günümüzde ise, sanatı ondaki farklı unsurları temele alarak açıklamayı deneyen farklı sanat teorileri vardır. **I** Bunlardan birincisi, sanattaki formel unsuru ön plâna çıkartan *form olarak sanat anlayışıdır*. İngiliz sanat eleştirmeni Clive Bell tarafından savunulan bu görüşe göre, gerçek sanat eseri izleyici, dinleyici ya da okuyucuda, estetik bir tecrübe ya da duygunun doğuşuna neden olur. Bu estetik duygu, günlük yaşamın duygularından, pratik bir yönü bulunmamak bakımından farklılık gösterir. Söz konusu estetik duygu, deneyim ya da tepkiyi doğuran neden, gerçek her sanat eserinin pay almak durumunda olduğu bir nitelik olarak 'anlamlı form'dur. 'Anlamlı form' ise, sanat eserinin konusu ya da içeriğinden çok, parçaları, ayırıcı yönleri arasındaki belli bir ilişkiden meydana gelir.

II Bir diğer sanat teorisi, ünlü filozof R. †Collingwood tarafından savunulan *idealist sanat teorisidir*. Kant'tan başlayıp †Croce tarafından da savunulan bu anlayışa göre, sanat evrensel bir ideyi ifade etmekte, ama bunu sanatçının öznel duyarlığı aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Diğer sanat teorilerinden, aktüel sanat eserinin fizikî olmayan bir eser olduğunu öne sürmek bakımından farklılık gösteren bu sanat görüşüne göre, sanat eseri sanatçının zihnindeki bir ideden başka hiçbir şey değildir; bu ide, sanatçının belli bir sanat ortamına girişiyle, belli araçları kullanması suretiyle dışa vurur. Bununla birlikte gerçek sanat eseri, sanatçının zihninde olandır.

III Üçüncü sanat teorisi, sanatı bir dışavurum olarak değil de, bir sembol olarak gören sanat anlayışıdır. Bir sanat eserininin bir duygunun sembolü olduğunu öne süren *sembol olarak sanat* anlayışına göre, sanat eserleri insanda ortaya çıkan psikolojik süreçleri temsil

eden semboller olarak karşımıza çıkarlar. Başka bir deyişle, bu eserler, koyu renk bulutların yağmurun belirtisi olması anlamında değil de, insanî duyguların ard arda dizilişiyle örneğin bir müzik eserinde notaların zamansal dizilişi arasında bir yapı benzerliğinin olması anlamında gösterirler.

IV Bir diğer sanat anlayışı, sanatta kurumsallığı ön plâna çıkartan *kurumsal sanat görüşüdür*. Çağdaş filozoflardan George Dickie tarafından geliştirilen bu anlayışa göre, sanat eseri, insan varlıkları tarafından belli ölçüler içinde işlenen, insan elinden çıkma bir üründür. Buna göre, sanat eserini, insanların onu izlemeleri için, bir galeriye yerleştirmek, sanat eserinin işlenmesi anlamına gelir. İkinci olarak, sanat eserlerine 'sanat eseri' statüsü ya da kimliği, sanat dünyasının galeri sahibi, yayıncı, yapımcı gibi üyeleri tarafından verilir. Bundan dolayı, sanat eseri için belirleyici olan öğe, başka hiçbir şey değil de, kurumdur.

V Buna karşın, estetik haz ve beğeni etkenlerini sanat teorisinin dışında bırakan yapısalcı sanat anlayışı, yapıtın sanatçının duygularını dışa vurmaktan ziyade, genel bir anlam üretim sisteminin bir parçası olduğunu öne sürer.

sanat eleştirisi [Os. *sanat tenkidi*; İng. *art criticism*; Fr. *critique artistique*]. Sanat eserlerini konu alan eleştirel analizle bu eserlere anlamlı bir biçimde değer biçmekten oluşan etkinlik.

Sanat eleştirisi, söz konusu eleştiri faaliyetinin ayrılmaz bir parçası olan eleştirel yargılarda içerilen kavramların aydınlatılmasını, açıklığa kavuşturulmasını amaçlayan estetikten farklılık gösterdikten başka, estetikçinin yaptığı işi önceden varsayar, çünkü sanat eserlerini tartışır ve onlara bir değer biçerken, sanat eleştirmeni estetikçi tarafından analiz edilip, açıklığa kavuşturulmuş olan kavramları kullanır.

Sanat eleştirisi, buna göre, tek tek sanat eserlerine ya da sanat eseri sınıflarına yönelir ve bu eserlere gereği gibi değer biçmeyi ve onları daha iyi bir biçimde anlamayı amaçlar. Sanat eleştirisinin felsefeyi ilgilendiren yönü, sanat hakkında yazmanın yönteminin ne olması gerektiği ve söz konusu yazma faaliyetinin nasıl haklı kılınabileceği hususudur.

Sanat eleştirisi, çok büyük ölçüde betimsel bir etkinlikten meydana gelir. O sanat eserlerini izleyici için aydınlatır; dikkatimizi eserin gözümüzden kaçan veçhelerine çeker. Sanat eleştirisi aynı zamanda yorumlayıcıdır; sanat eserini bizim için, daha önce olmadığı bir biçimde anlamlı hâle getirir. Sanat eleştirisi, nihayet değer biçicidir.

sanat felsefesi [Os. *felsefei san'at*; İng. *philosophy of art*; Fr. *philosophie de l'art*; Al. *kunstphilosophie*]. Felsefenin, yalnızca sanat eserleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan problemleri ve kavramları ele alan, sanatın farklı kültürlerdeki yerini, insan açısından yerine getirdiği fonksiyonu ve insan için taşıdığı anlamı araştıran dalı.

Sanat felsefesi, tıpkı bilim, dil, ahlâk, v.b.g., felsefesi gibi, sanat alanında geçen temel kavramları dikkatli bir biçimde analiz eder, ve daha sonra, bu analiz ışığında, sanat alanında ya da sanat hakkında oluşturulan tümce ya da yargıların doğruluk ya da yanlışlıklarını belirlemeye koyulur. Buna göre, form, anlam, dışavurum, soyutlama, sembol ve güzellik gibi kavramları analiz eden sanat felsefesi, daha sonra 'Sanat taklittir' ya da 'Her sanat eseri bir semboldür' türünden yargıların doğruluk değerini belirler.

Doğaya ilişkin estetik tecrübeyi dışta bırakan sanat felsefesi, estetikten daha dar bir alanı kapsar. Sanata ilişkin kavrayışımızın, sanata yönelen yaşantıların sonucu olan kavramsal problemleri konu alan sanat felsefesinde sorulan ve yanıtlama çabası verilen belli başlı sorular şunlardır: Sanat nasıl tanımlanır?, Sanat eserini güzel ya da çirkin kılan şey nedir?, Bir sanat eserine nasıl tepki veririz? Sanat ne tür bir anlam ya da bilgi aktarır?, Sanat belli bir şeyle ilgili olarak birtakım doğrular ortaya koyar mı?, İnsan varlıklarının sanat eseri yaratma nedeni nedir?, Sanatsal ifade nedir?

Sanat felsefesi alanında, sanat ilişkin yorum bağlamcılık ve yalıtlamacılık şeklinde ortaya çıkarken, sanatın özü, işlevi ve etkileriyle ilgili görüşler dört ayrı başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi, 1 *taklit ya da tasarım olarak sanat görüşü*dür. Ünlü Yunan filozofu †Platon'a geri giden bu anlayışa göre, sanatçı eserinde dış dünyadaki şeyleri yansıtır, taklit eder. Bunun tam karşısında yer alan sanat görüşü, 2 sanatçının, dış dünyayı değil de, kendi iç dünyasını, kendi duygu ve yaşantılarını yansıttığını dile getiren *dışavurumcu teori*dir.

Sanat felsefesi alanında, üçüncü görüş, 3 taklit ya da tasarım olarak sanat anlayışına olduğu kadar, dışavurum olarak sanat anlayışına da karşı çıkan, sanatın bir amacın aracı olarak görülmesini istemeyen sanat için sanat görüşü, ya da *formalist sanat anlayışı*dır. Bu görüşe taban tabana karşıt sanat anlayışı ise, 4 sanatı daha yüksek bir amacın aracı olarak değerlendiren *pragmatik sanat görüşü*dür. Bu başlık altında yer alan ilk sanat görüşü, 4-a) sanat eserinin işlevinin izleyicisine haz vermek olduğunu, sanatın verdiği hazzın yükselmesi ölçüsünde daha iyi bir sanat hâline geldiğini dile getiren *hazcı sanat anlayışı*dır. Bu çerçeve içinde, 4-b) ikinci sanat görüşü sanatı bilgi ya da hakikatin bir aracı ya da taşıyıcısı olarak görürken, 4-c) sonuncu görüş, sanatı ahlâkî gelişme ve ilerlemenin bir aracı olarak değerlendirir.

sanat ontolojisi [İng. *ontology of art*; Fr. *ontologie de l'art*]. Sanat ve sanat eserleriyle ilgili ontolojik problemleri ele alan, bir sanat eserinin ne tür bir şey olduğunu, sanatın nerede olduğunu ve nasıl ortaya çıktığını soran, müzik parçalarının, sanat eserlerinin, resim ve heykellerin ontolojimizde nasıl bir yer tuttuğunu araştıran disiplin.

sankhya. Geleneğe bağlı kalan Hint felsefesinin kapsamı içinde yer alan ve Kapila tarafından kurulmuş olan felsefe sistemi.

Yalnızca Brahman'ın gerçek olduğunu, dış dünyanın aldatıcı bir görünüşten başka bir şey olmadığını ileri süren Upanişad öğretisinden yola çıkan Sankhya felsefesi, ikici bir yaradılış ve varlık anlayışı geliştirerek, mayanın aldatıcı görünüşünün yerine, kendi kendine yeterli bir ilke olan doğa gerçeğini, maddî ilkeyi, Prakritiyi, Atman'ın yerine de Puruşayı geçirmiştir. Bu ikincisi, Tanrı ya da evrensel bir tin olmayıp, ezelî-ebedî ve değişmez olan bireysellik, bilinç ilkesidir. Bu bilinç, hem içinde barındığı canlı varlığın yaşamını ve hem de bir bütün olarak Evrenin evrimini gözler. Maddî ilke olan Prakriti sürekli bir değişim ve gelişim içinde olup, nedensellik yasasına tâbidir.

sanrı [İng. *hallucination*; Fr. *hallucination*; Al. *halluzination*]. Genel olarak, yanlış bir algı. Gerçekte varolmayan şeyleri varmış gibi algılama, kişinin kendisine tam olarak inandığı nesnesiz algı.

Dış dünyada, şimdi ve burada olan bir nesneye atıfta bulunan, dış dünyada nesnel bir karşılığı bulunan bir bilinç hâliyle, bu türden nesnel bir referansı olmayan bir bilinç hâli arasında ayırım yapıldığı, birincisine algı, ikincisine ise imge ya da tasarım adı verildiği zaman, ikinci bilinç hâlini ilk bilinç hâlinin özelliklerine sahipmiş gibi düşünme, imge ya da tasarımı algıyla karıştırma olarak sanrı, belli bir fizyolojik ya da psikolojik nedenin sonucunda, gerçekte karşılığı bulunmayan bir algı içeriği edinme hâlini, olmayanı algılama durumunu, uyanıklık hâlinde, gerçek olduğunu sanarak düş görme hâlini ifade eder.

Santayana, George. 1863-1952 yılları arasında yaşamış olan İspanyol asıllı Amerikan filozofu. Temel eserleri: *Scepticism and Animal Faith* [Kuşkuculuk ve Hayvanî İnanç], *The Sense of Beauty* [Güzelliğin Anlamı] ve *The Realms of Being* [Varlık Alanları].

O, felsefede †Descartes'ın yöntemini kullanarak Russell ve Husserl gibi ilerlemiş ve kesin olan birtakım doğrulara erişebilmek için, kendisinden kuşku du-

yulabilecek herşeyden kuşku duymuştur. Descartes'ın kuşku süreci sonunda, 'düşünen bir varlık olarak varım' şeklindeki bir önermeye, varlık bildiren bir önermeye ulaşabileceğini düşündüğü yerde, Santayana, kuşku yöntemi tam olarak uygulandığında, bizim, varoluş yerine, birtakım veri ya da özlere ulaşacağımızı söylemiştir. Ona göre, bir şeyin varolduğundan, yani onun bir geçmiş ve geleceği olup, çevresindeki şeylerle birtakım ilişkiler içinde bulunduğundan her zaman kuşku duyulabilir, fakat bizim belli bir özü kavramakta olduğumuzdan asla kuşku duyulamaz.

Bu görüşleriyle Platon'u çok andıran Santayana, Platon'u özlere, ahlâkî bir açıdan yaklaştığı için eleştirmiştir. Mümkün her yüklemin bir öz olduğunu öne süren Santayana, öz alanından hiçbir şeyin çıkartılamayacağını ifade etmiştir. O günahkârın azizle, kâhinin bilim adamıyla eşit haklara sahip olduğunu öne sürmüş, akıllı hayvan olarak insanın özleri göstergeler olarak kullandığını belirtmiştir. Bu özlerden varoluşa nasıl geçebildiğimiz sorusuna ise, Santayana tüm rasyonel süreçlerin belli şeylere, örneğin maddenin varoluşuna inanmaktan oluşan hayvanî bir duygu ve zorunluluğun ifadesi olduğu yanıtını vermiştir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Santayana dört ayrı varlık kategorisi ihtiva eden bir ontoloji geliştirmiştir. Bunlardan birinci kategori, fizikî gerçeklik akışına tekabül eden, şekilsiz güç olarak maddedir. İkincisi, kendisi fizikî olmasa bile, beynin etkinliğine bağlı olan, çevrenin haritasını çıkarıp, davranışı düzenledikçe belirginleşen tindir. Buna karşın, üçüncüsü, maddede veya tinde aktüelleşebilen mümkün tür ve şeylerin ezelî-ebedî sistemi olarak form ve nihayet, sonuncusu da, dünyanın bütün bilinen ve bilinmeyen karakteri olarak hakikat.

saptama teorisi [İng. *decision theory*; Fr. *théorie de décision*]. Çeşitli imkânları ve avantajları olan alternatiflerle karşılaşıldığı zaman, ne şekilde eylemenin akıllıca olduğunu belirlemeye yarayan teori.

Bu bağlamda belirli sorulardan meydana gelen bir öbek içinde kalan bir soruya, sonlu sayıda adımdan geçerek bir yanıt verme imkânı sağlayan bir algoritma bulma problemine *saptama problemi* denmektedir. Problem, bir mantık sisteminde, verilen bir önermenin teorem olup olmadığını sonlu sayıda adımla belirlemenin yöntemini bulma problemi olarak karşımıza çıkar.

Sartre, Jean Paul. Varoluşçuluğun kurucusu olan çağdaş Fransız filozofu. 1905-1980 yılları arasında yaşamış olan Sartre'ın temel eserleri: *L'Être et le Néant* [Varlık ve Hiçlik], *La Transcendence de l'Ego* [Benin Aşkınlığı], *La Nausée*[Bulantı], *Les Chemins de la Liberté* [Özgürlüğün Yolları], *L'Existentialisme est un humanisme* [Varoluşçuluk], *Critique de la Raison Dialectique* [Diyalektik Aklın Eleştirisi]'dir. O, akademik bir kurumda profesyönel bir filozof olarak çalışmak yerine, zaman zaman popüler birtakım eserlerle geniş halk kitlelerine ulaşmayı denemiş olan ünlü bir düşünürdür.

Temelleri: İnsanın kendi yazgısını belirlemedeki aktif rolünü vurgulayan ve †Marks, †Husserl ve †Heidegger gibi düşünürlerden etkilenmiş olan Sartre'ın temel çıkış noktası, insan varlığı ile öteki nesnelerin varlığı arasındaki farklılığın incelenmesinden oluşur. Başka bir deyişle, †Descartes'ın yaptığı gibi, özneden yola çıkan Sartre, †Kant'ın problemini, yani şeylerin ya da nesnelerin nedensel olarak belirlenmiş dünyasında, insanın özgürlük ve sorumluluğunun nasıl açıklanabileceği problemini ortaya koyup, bu probleme bir çözüm getirmeye çalışmıştır.

Metafiziği: Ona göre, insanın doğası, insan tarafından üretilmiş olan bir ürünü tanımladığımız tarzda açıklanamaz. Sartre'ın bu tezine göre, herhangi bir âlet, nesne yapacak olsak, önce bu nesnenin nasıl olacağını tasarlarız. Örneğin, bir masayı ele alalım. Masa, kafasında bir masa fikrine sahip olan, masanın ne için kullanılacağını ve nasıl

üretileceğini bilen bir insan tarafından imâl edilmiştir. Buna göre, masa, meydana getirilmezden önce, belirli bir amacı olup, bir sürecin ürünü olan bir şey olarak tasarlanmıştır. Masanın özüyle, masanın meydana getiriliş sürecini ve onun yapılma amacını anlarsak eğer, masanın özü, onun varoluşundan önce gelir. Sartre'a göre, insanda durum böyle değildir.

İlk bakışta insanın da bir yaratıcının, Tanrı'nın eseri olduğunu düşünürüz. Tanrı'yı, masayı imâl eden marangoz benzeri doğaüstü bir sanatkâr olarak görür ve böylelikle, Tanrı'nın insanı yaratığı zaman, neyi yaratmış olduğunu bildiğine işaret ederiz. Oysa, Sartre Tanrı'nın varoluşunu inkâr etmiş olan tanrıtanımaz bir düşünürdür. Tanrı var değilse, Sartre'a göre, insanın Tanrı tarafından önceden belirlenmiş bir özü de olamaz. İnsan, yalnızca vardır, kendinden önceki bir modele, bir taslağa, bir öze göre ve belli bir amaç gözetilerek yaratılmamıştır. İnsan öncelikle varolur ve kendisini daha sonra tanımlar. İnsan yalnızca vardır ve Sartre'a göre, kendisini nasıl yaparsa, öyle olur.

İnsanın önceden belirlenmiş bir özü olmasa da, o, Sartre'a göre, bir taş ya da sopa gibi, basit ve bilinçsiz bir varlık değildir. O, bir taş parçasının her ne ise o olduğunu söyler; taşın varlığı, kendi içine kapanık, kendisinden başka bir şey olamayan varlıktır. Söz konusu taş parçasının şöyle ya da böyle olmak imkânı yoktur; o, ne ise daima odur. Bu, Sartre'a göre, kendinde varlıktır. Buna karşın, insan, tkendinde varlık (yani, tar parçasının var olduğu tarzda var) olmak dışında, tkendisi için varlığa (yani, onu taş parçasından farklılaştıran varlık tarzına) sahiptir. Yani, insan bilinçli öznedir; insan, varolduğunun bilincindedir. İnsanın varlığı bilincinde, kendine dönmekte, kendini bilmektedir. Bundan dolayı, insana önceden verilmiş ve değişmeyen bir öz yüklemek söz konusu olamaz. Bilinçli bir varlık olan insan, 'ne değilse odur, ne ise o değildir.' Yani, bilinçli bir varlık olan insanda, sonsuzca değişme kapasitesi vardır. Onu şimdi olduğu şeyle tanımlayamazsınız, çünkü tanımladığınız anda, o başka bir şey, başka bir birey olma yoluna girmiştir. Bilinci insanı her zaman başka bir şeye, bir öteye götürür. Bilinçli bir özne, sürekli olarak bir gelecek önünde duran varlıktır. Ve bilinç, özgürlük ve bir geleceğe doğru yöneliştir.

Başka bir deyişle, insan doğası, başka herhangi bir gerçeklik türünden, bir bakıma hiç farklı değildir. İnsan başka herhangi bir şey gibi vardır, yalın bir biçimde oradadır. Bununla birlikte, insan diğer şeylerden ya da gerçekliklerden farklı olarak, bir bilince sahiptir. Bu nedenle, insan şeylerin dünyası ve başka insanlarla farklı ilişkiler içinde olur. Buna göre, bilinç her zaman bir şeyin bilincidir ki, bu, bilincin kendisini aşan bir nesnenin varoluşunu tasdik etmek suretiyle varolduğu anlamına gelir. Bilincin nesnesi, yalnızca 'orada olan' bir şey olarak dünya olabilir.

Tek bir katı kütle olarak dünya dışında, Sartre'a göre, sandalye, dağ benzeri belirli nesnelerden söz ederiz. Masa dediğimiz nesne, bilincin faaliyetiyle, dünyanın bütününden koparılarak şekillendirilir. Dış dünya yalnızca bilince, ayrı fakat karşılıklı ilişkiler içinde bulunan şeylerden meydana gelen anlaşılır bir sistem olarak görünür. Bilinç olmadan, dünya yalnızca vardır; o, kendinde varlıktır ve bu hâliyle anlamdan yoksundur. Bilinçtir ki, dünyadaki şeylere, varlık vermese bile, anlam verir. Buna göre, bilinç herşeyden önce, dünyadaki şeyleri tanımlar ve onlara anlam yükler. İkinci olarak, bilinç kendisini aşar, yani kendisiyle nesneler arasına bir mesafe koyar ve bu şekilde nesneler karşısında bir bağımsızlık elde eder. Bilinçli ben, dünyadaki şeyler karşısında bu tür bir bağımsızlığa sahip olduğu için, şeylere farklı ya da alternatif anlamlar yüklemek, bilincin gücü içindedir. İnsan, Sartre'a göre, mühendis ya da işçi olmayı seçebilir, şu ya da bu proje veya tasarı-

ya bağlanır; dünyadaki varlıklar da, insanın bu tercihlerine bağlı olarak anlam kazanırlar.

Ahlâk Görüşü: Buna göre, insan öncelikle vardır, insanın varoluşu, onun ne olacağından önce gelir. İnsanın ne olacağı, bilincin belli bir mesafeden gördüğü dünya karşısında nasıl bir tavır alacağına bağlı olacaktır. İnsan, bu uzaklıklıktan, şeyler ve kişiler karşısındaki bu bağımsızlık hâli içinde, bu şeylere ve kişilere nasıl bağlanacağıyla ilgili olarak bir tercihte bulunur. İnsan dünya karşısında bu tür bir özgürlüğe sahip bulunduğu için, dünya insanın bilincini ve tercihlerini etkileyemez. Dünyayı aştığı, dünyaya yukardan ve uzaktan bakabildiği ve sürekli olarak tercihlerde bulunmak durumunda olduğu olgusunu değiştirmek, insan için asla söz konusu olamaz. Kısacası, Sartre'a göre, insan özgürlüğe mahkûmdur. İnsan özgür seçimleriyle kendisini tanımlar ve yaratır. Buna göre, insan, kendisini yoktan varetmez, fakat bir dizi seçim ve karar aracılığıyla, varoluşunu belli bir öze dönüştürür, yani kendi özünü oluşturur.

Başka bir deyişle, kendi kendisini sürekli olarak yeniden yaratmak durumunda olan insan, bir varoluş olarak, kendisini ilk anda terkedilmiş biri olarak bulur ve umutsuzluğa düşer. İnsan bu durumda geçmişine dönemez, şimdinin kendisi için boş bir imkân olduğu insan, geleceğe de güvenemez. İşte insan bundan dolayı, kendisini saçma bir dünya içinde hisseder. Doğmak, yaşamak, ölmek ve eylemek ona hep saçma gelir. İşte insan böyle bir anda başkalarını hisseder, ve kendisini bir merkez olmaktan çıkarır. Bu ise onun varoluşunu öznel olarak yaşamasını önleyip, onu başkalarıyla birlikte olmaya, toplum içinde yaşadığı gerçeğine götürür. Böyle olunca da insan başkalarının sorumluluğunu duymaya başlar. Bu nedenle, Sartre'ın gözünde özgürlük ancak sorumluluk yüklenmekle mümkün hâle gelir. Tüm eylemlerinin sorumluluğunu üzerine alabilmiş olan insan özgür olup, sadece böyle biri gerçek varoluşa sahip olabilir. Bu nedenle tek mutlak değer özgürlük olsa bile, sorumluluğa bağlanan bu özgürlük, katı bir ahlâkı gerektirir. Onun gözünde doğru eylem, sorumluluğu özgürce yüklenilmiş olan eylemdir. Bununla birlikte, genel geçer ve mutlak bir doğruluğun da olmadığı unutulmamalıdır. Her çağ kendi doğrusunu yaratırken, ahlâklılık da her çağda kendi doğrusunu kuran insanın özgür eyleminde ortaya çıkar.

Saussure, Ferdinand de. 1857-1913 yılları arasında yaşamış, modern yapısal dilbilimin kurucusu, ve dolayısıyla yapısalcılığın büyükbabası olarak görülen ünlü düşünür. Temel eseri: *Cours de lingustique générale*[Genel Dilbilim Dersleri].

Konuşan ya da yorumlayan özneden çok, dil üzerinde yoğunlaştığı için, Saussure 20. yüzyıla bir anlamda damgasını vuran, modern düşüncenin ya da Aydınlanmanın hümanizminden kopuş eğiliminin veya antihümanizmin en önemli isimlerinden biridir.

Saussure, özneyle dil arasındaki geleneksel ayırımı bir kenara atarak, dille söz arasındaki ayırımı ön plâna çıkartmıştır. Buna göre, dil, bireyin ne yaratabildiği, he de değiştirebildiği, ondaki dil yetisinin gelişmesini sağlayan uzlaşımlar bütünüdür. Söz ise, toplumsal uzlaşım aracı olan dil yoluyla, bireyin dil yetisini gerçekleştirme edimidir. Buradan da anlaşılacağı üzere, Saussure, bir göstergeler, sözcükler ve anlamlar sistemi olarak dilin, konuşan bireysel öznelerin söz edimlerinden bağımsız olarak varolduğunu söyler.

Başka bir deyişle, konuşma ya da dilsel davranış ile bir düzenlilikler sistemi olarak dil arasında bir ayırım yapan Saussure, kültür gibi dilin de, kollektif olarak yaratılan ve paylaşılan bir anlam sistemi olduğunu söylemiştir. Buna göre, dil bir göstergeler sistemi olup, konuşmacılar, söz ya da konuşmalarından önce varolan bir dilin yardımıyla bir şey söyleyebilir, bir şeyler anlatabilirler. Bu nedenle, dilin anlamı fenomenoloji ya da

psikolojinin öznel terimleriyle açıklanamaz. Anlam, fenomenolojinin öne sürdüğü gibi, öznenin bilinçli edinılerine bağlı olamaz. O, gösterge ile anlam arasındaki bir tür zihinsel ya da psikolojik çağrışımın ürünü olarak da anlaşılamaz.

Dile artzamanlı değil de, eşzamanlı bir yaklaşım üzerinde ısrar eden Saussure'e göre, dilin anlamı ve işleyişi, bu sistemin kökenleriyle ilgili genetik ya da gelişimsel bir öyküden ziyade, varolan bir göstergeler ve anlamlar sistemiyle ilgili olgulara bağlıdır. O, yapısalcı bir bakış açısından, geçmişten miras alınmadığı gibi, öznenin yaratıcı ediminin sonucu da olmayan anlamların, bir bütün olarak dil aracılığıyla açıklanabileceğini söylemiştir. Dilin anlamının birbirlerini karşılıklı olarak tanımlayan birimlerin, uzlaşımsal bir sistem meydana getiren yapısı tarafından belirlendiğini öne süren Saussure'e göre, sözcüklere anlamlarını veren şey de, bir bütün, öğelerin yapı kazanmış bir sistemi olarak dildir. Dilbilimsel gösterge ise, ona göre, bir gösteren ve gösterilenden meydana gelir. O, işte bu bağlamda, göstergenin öğelerini meydana getiren isimle nesneyi birleştiren bağın doğal bir bağ olmadığını iddia eder. Bundan dolayı, dilin düzeni gerçekliğin düzeninden bağımsızdır.

Savigny, Friedrich Karl von. 1779-1861 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman hukuk filozofu.

Hukuğun tarihsel gelişimi ve sosyal gelişme ile hukukî gelişme arasındaki problem üzerinde duran Savigny, her hukuk sisteminin belirli bir toplumsal ve tarihsel gelişmenin ürünü olduğunu göstermiştir. Bütün çağlar ve ülkeler için geçerli olacak, insanın aklî yeteğinden doğan bir ideal hukuk tasarımına, soyut ve gerçeklikle ilişkisiz olduğu gerekçesiyle karşı çıkan Savigny, doğal hukuku tarihselci görüş açısından eleştirmiştir. O, başlangıçta hukukun devletin yüksek iktidarının ifadesi olduğu fikrini de kabul etmemiş, toplum sözleşmesi öğretisinin bir gerçekliği yansıtmadığını iddia etmiştir.

Savigny'ye göre, hukuğun gelişimi üç ayrı dönemde olur: Birinci dönemde hukuk, halkın vicdanından doğar, örf ve âdet kuralları şeklinde kendini gösterir. İkinci dönemde, toplumsal gelişme, yaşamını hukuka vakfeden bir hukukçular sınıfının doğuşuna yol açar. Üçüncü ve son dönem ise, hukukukun kodifikasyonu dönemidir.

Savigny, hukuğun yasa koyucu tarafından yapılmadığını, ama kendi kendisine geliştiğini ve olgunlaştığını öne sürmüştür. Hukuk insan irâdesinin ürünü olmayıp, ortak inancın sonucudur. Ve yine, Savigny'ye göre, tıpkı her ulusun kendi dilini geliştirmesi gibi, her ulus kendi toplumsal gelişimi içinde, kendi hukukunu yaratır.

sayıcı tanım [İng. *enumerative definition*]. Bir sınıfı, özellikle de onun sınırlı ve küçük bir sınıf olması durumunda, tüm üyelerinin tüketici bir listesini yapmak suretiyle tanımlayan tanım türü.

sayı gizemciliği [İng. *number mysticism*; Fr. *mysticisme de nombre*]. Varlığın temeline sayıları yerleştiren, varolan herşeyi bir sayısından türeten Pythagorasçıların, çeşitli varlık, değer ve nitelikleri farklı sayılarla özdeşleştiren, sayıya gizemli bir varlık statüsü yükleyen görüşleri için kullanılan deyim.

Scheler, Max. 1874-1928 yılları arasında yaşamış olan Alman filozofu.Temel eserleri: *Die Transzendentale und die Psychologische Methode* [Transendental ve Psikolojik Yöntem],*Wessen und Formen der Symphatie* [Duygudaşlığın Özü ve Şekilleri] ve *Die Stellung des Menschen im Kozmos* [İnsanın Evrendeki Yeri].

Felsefeye olduğu kadar sosyolojiye de önemli katkılar yapmış olan Scheler özellikle kültür sosyolojisi ve felsefî antropoloji alanında önemli bir yer tutar. †Göreciliğe, felsefî antropolojisinde benimsediği evrensel bir insan doğası görüşüyle karşı çıkan Max Scheler, inanç sistemlerinin çeşitliliği ve göreliliğini kabul etmekle birlikte, insan doğasının evrensel olduğunu savunmuştur.

Bilgi Görüşleri: Fenomenolojik gelenek içerisinde yer alan bir düşünür olan Scheler, çıkar gözetmeyen, bizatihi kendisi için istenen bilgi diye bir şeyin olmadığını öne sürer. İnsanla varlık arasındaki sabit ve değişmez bir ilişki biçiminde anlaşılmaması gerektiğini söylediği bilginin, o üç türü olduğunu iddia eder. Bunlardan teknolojiyle ilişkili olup, doğa üzerinde denetim ve hâkimiyet kurmayı amaçlayan bilimsel bilgi, tikellerin bilgisidir. Gözlemlerden meydana gelen bu bilgi türü, sınıflamalara ve nihayet genel yasalara götürür. Buna karşın, Aristoteles'in ilk felsefe adını verdiği disiplinin kapsamı içinde değerlendirilmek durumunda olan ikinci bilgi türü, özlerin ve varlık kategorilerinin bilgisidir. Tümelin bilgisini veren bu bilgi türünde, denetim ve hâkimiyet arzusunun yerini aşk alır. Bu bilgi, tümevarımdan bağımsız olduğu için *a priori* bir bilgi türü olup, insan için bir türsel ayırım olma işlevi görür.

Scheler'e göre, üçüncü bilgi türü, metafiziksel gerçekliğin, varlığın bilgisi olup, insanı kurtuluşa götürür. Fenomenolojik gelenek içinde yer alan varoluşçu filozoflar gibi, temel felsefî problemlere ilişkin doğru bir kavrayış için mutlak başlangıç noktasının insan varlığına ilişkin araştırma olduğunu belirten Scheler, tıpkı mikrokosmosun, makrokosmosun küçük ölçekli bir kopyası olması gibi, insanın aynı zamanda küçük bir Tanrı olduğunu iddia etmiştir. Başka bir deyişle, fenomenolojik yöntemi varlık konusuna da uygulayan ve tecrübenin yapısına ilişkin fenomenolojik analizin insana karşı karşıya bulunduğuvarlık denizini açımlayacağını savunan Scheler, insanın geleneksel çerçeve içinde Tanrı adı verilen bir sonsuzluk arayışı içinde olduğunu iddia etmiştir.

Ahlâk Görüşleri: O, bu tezini oldukça önemli katkılar yaptığı ahlâk alanındaki görüşleriyle temellendirmiştir. Çağdaşlarını ahlâk ve din konusundaki görüşleriyle etkilediği için aynı zamanda 'katolik Nietzsche' diye de adlandırılan Scheler'e göre, insanı hayvandan ayıran nitelik, akıl olmaktan çok, duygusallıktır. Zira insanı hayvandan ayıran ve ona hayvanda olmayan bir tinsel yaşam kurma olanağı sağlayan şey, onun duygusallığıdır. İnsan sevgi, nefret ve seçim gibi edimlerle, hiçbir hayvanda olmayan bir değer duygusuna sahip olur. Bu edimlerin nesnesi ise, doğada olmayan ve salt insana geçişli olan değerlerdir. Ona göre, değerler, ancak hissetme, sevgi ve nefret gibi duygusal edimlerle anlaşılabilecek olan şeylerdir.

Değerler akıl yoluyla kavranabilir olan alanın ötesinde kaldığı için, insan varlığının kavrayıcı edimleriyle tanınamaz. Scheler için, insanın değerlere bağlı olan duygusal yaşamı, ancak sezgisel, duygusal ve heyecansal bir düşünme ile ele alınabilir. İnsanın değer koymadığını, değerin *a priori* bir öz olarak zaten varolduğunu ve dolayısıyla insanın ancak değerin arkasından gittiğini söyleyen Scheler, değerleri dirimsel, duyusal, tinsel ve mutlak değerler olarak dörde ayırmıştır.

Değerlerin, belli bir hiyerarşi içinde, değişmeyen, insanın yargılarından etkilenmeyen özler olduğunu öne süren filozof, tarihselciliği, mutlak, değişmez ve zorunlu değerleri göreli kıldığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Mutlak değerlerin var olduğunu ve tarihselciliğin zorunlu olarak gündeme getirdiği göreciliğin, ancak nesnel ve değişmez bir değerler sistemi ile aşılabileceğini; değerlerin mutlak olmakla birlikte, insanın bu değerleri kendisine göre gerçekleştirmeye, somutlaştırmaya çalıştığını söyleyen Scheler'e göre, dirimsel ve duyusal değerlerin taşıyıcısı olan insan canlı varlığa özü değerleri gerçekleştirmeye çalışır. Ondaki bu yönelim, doğal olup irâdî değildir. Dolayısıyla, bu değerlerin gerçekleştirilmesi ahlâkî bir nitelik taşımaz.

Fakat tinsel ve mutlak değerlerin de kendi başlarına bir ağırlıkları yoktur. Scheler'e göre, insan bu değerleri gerçekleştirmek için, irâdî eylemde bulun-

mak durumundadır; başka bir deyişle, bu değerlerin gerçekleştirilmesi, hayata geçirilmesi insanın istemesine bağlıdır. İşte dirimsel, duyusal ve hatta, güzel-çirkin, hak ve haksızlık gibi, tinsel değerlerde gerekmeyen bu isteme, irâde, kutsal, iman ve kendini adama gibi mutlak değerlerin hayata geçirilmesinin olmazsa olmaz koşulu olur; öyle ki, bu değeri isteme ve değeri gerçekleştirme isteği, ahlâkı meydana getiren, ahlâkı yapan şey hâline gelir.

Scheler'e göre, insanın özgürlüğü ya da özerkliği de burada ortaya çıkar. Özgür bir varlık olarak insan, bu mutlak değerlerin hayata geçiricisi olduğu sürece ahlâklı bir varlık olur. O, iyi ve kötünün de, tam tamına işte bu noktada ortaya çıktığını söyler. İyi ve kötü, özgür insanın mutlak değerleri hayata geçirmeye yönelik eylemlerinde ortaya çıkan değerler olarak, ahlâkî değerler olup çıkar. Nesne değerlerine doğal varlık olarak yönelen insan yerine, mutlak değerlere özgür bir varlık olarak yönelen insan ise, kişi olmak durumundadır. Demek ki, kişinin eyleminin iyi ya da kötü olmasının ölçütü, hayata geçirilen değerin, tercih edilen bir değer olup olmamasıdır.

Scheler'e göre, en yüksek iyi ise, mutlak ya da kutsal değeri gerçekleştirmeye yönelmiş olan kişinin amaçladığı ideal özdür. Onun gerçekleştirmeye çalıştığı bu ideal öz ise, tanrısal özdür. İnsan bu yoldan giderek, tanrılığın varlık birliğine katılır. Kişinin irâdesi ile tanrısal irâde, böylelikle bir birliğe girebilir.

Schelling, Friedrich. 1775-1854 yılları arasında yaşamış Alman idealist düşünürü. Temel eseri: *System der transcendentalen Idealismus* [Transendental İdealizm Sistemi].

Schelling †Fichte'nin temel kavrayışını, idealist bakış açısını paylaşmakla birlikte, onun Mutlak Egonun bir ürünü olarak, yalnızca bireysel bilinçle irâdeye karşı koyan bir engel işlevi gören doğa anlayışına karşı çıkmıştır. Gerçeklik temelde, insan ruhuna ya da tinine çok benzer olan, kendi kendini belirleyen canlı bir süreç ise, doğa yalnızca irâdeye karşı koyan, ölü, mekanik bir düzen olamaz. Biz insan varlıkları, Schelling'e göre, doğayı anlayabiliriz, çünkü doğanın bizimle bir yakınlığı vardır, çünkü o dinamik bir zihnin ifadesi olup, onda yaşam, akıl ve amaç vardır.

Schelling, romantiklerle birlikte, tin, zihin ya da akıl kavramını, bilinçsiz, içgüdüsel ve amaçlı bir gücü de içerecek şekilde genişletir. Ona göre, bu güç kendisini organik dünyada olduğu kadar, organik olmayan doğada da gösterir. Bilinçsiz doğaya olduğu kadar, bilinçli doğaya da ortak olan yön saf faaliyet, kendi kendisini belirleyen enerjidir; gerçeklik eylem, yaşam ve irâdeden oluşur. Varolan herşeyin mutlak temeli ya da kaynağı yaratıcı enerji, mutlak irâde ya da egodur, herşeyde hüküm süren dünya-ruhudur. Aktüel olan herşey, Schelling'e göre, ondan çıkar. Şu hâlde, ideal olanla gerçek, düşünceyle varlık bir ve aynıdır; ve, kendisini insan zihninde, bilinçli bir biçimde açığa vuran aynı yaratıcı enerji duyu-algısında, hayvansal içgüdüde, kimyasal süreçlerde, elektrikle ilgili fenomenlerde bilinçsiz olarak gerçekleşir.Hepsinde, Schelling'e göre, yaşam ve akıl vardır.

Kör, bilinçsiz bir itki olarak benim bedenime şekil veren ve onu harekete geçiren aynı ilke, burada kendisinin bilincine varır, kendisini kör, bilinçsiz öğelerden ayırır ve saf tin, saf bilinç hâline gelir. Evrensel ben kendisini bende ve daha başka sayısız bende ifade eder. O, yalnızca bilinçli benlerde, kendi bilincine varır. Schelling'e göre, köklerimizi evrensel, Mutlak Ben'den aldığımız ve yalnızca onda bulduğumuz sürece, gerçeğizdir. Buna karşın, bağımsız, yalıtlanmış bireyler olarak yaşadığımızda gerçek değilizdir. Mutlak kişisel benlik, bir yanılsamadan başka hiçbir şey değildir.

Schelling'e göre, Mutlak Ego'nun bir tarihi vardır. Kendi kendisini açımlayan Mutlak Varlık, nihaî hedefinin kendisinin tam anlamıyla bilincine varmak ol-

duğu bir evrim süreci içinde varolur. Tıpkı kendi benlerimizde, bizim bilinçsiz ya da bilinçaltı hâllerden mutlak bir bilinçlilik hâline erişmemiz, kendimizin, kendi doğamızın tam olarak bilincine varmamız, fakat bu sürecin sonunda, bir ve aynı ben olarak kalmaya devam etmemiz gibi, evrensel ben karanlıktan aydınlığa doğru yükselir. Cansız doğadan insana doğru yükselen cetvel, mutlak bir özgürlüğe varıncaya dek, aşama aşama gelişen yaratıcı bir gücü açığa vurur. Doğa en yüksek amacına insanda ulaşır; kendi kendisinin tam olarak bilincine varma süreci ve bu arada doğa ve zihnin özdeşliği, insanda ortaya çıkar. Şu hâlde, en yetkin doğa kuramı, tüm doğa yasalarını algı ve düşüncenin yasalarına indirgeyen bir teori olmalıdır.

Doğa canlı olduğu ölçüde, Schelling'e göre, onda yasa, akıl ve amaç bulunduğu için, biz doğayı anlayabiliriz; doğa, bizim için bir anlam ifade eder. Schelling, Fichte'yle birlikte, değişmez töz düşüncesini reddeder ve onun yerine evrensel yaşamı, bilinçsizlikten bilince doğru gelişen ve nihaî amacı, insandaki kendi kendisinin bilincine varan akıl olan, canlı, yaratıcı ve amaçlı bir evrim ilkesini geçirir. Schelling matematiko-fiziksel doğa anlayışını reddedip, bunun yerine teleolojik bir doğa anlayışı geçirir ya da bilinçsiz amaçlılık öğretisiyle, mekanizmi teleolojiyle uzlaştırır.

Schiller, Johann Friedrich von. Almanya'da 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Romantik felsefe akımının önemli düşünürü.

Özellikle sanat ve eğitim konusundaki görüşleriyle haklı bir ün kazanmış olan Schiller, 1795 yılında yayınlanan *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* [İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Mektuplar] adlı eseriyle Batı kültürünün bütün bir tarihini ortaya koyma yolunda bir denemeye kalkışmıştır. O, işte bu deneme çerçevesi içinde, modern insandaki bölünmüşlüğü ve yabancılaşmayı teşhis eden ilk düşünürlerden biri olma onurunu taşır.

Yaşamlarında formun tamlığıyla içeriğin bütünlüğünü, imgelemin ilk gençliğiyle aklın olgunluğunu birleştirdiklerini düşündüğü Yunanlıları model alan Schiller'e göre, modern insan kendi içinde bölünmüş bir insan olup, insan doğasının birliği ilerleme fikriyle, kültürdeki ilerleme düşünüyle bozulmuştur. Modern insandaki bu bölünmüşlük ve yabancılaşmanın ilâcının, Schiller sanat olduğunu düşünmüştür. Başka bir deyişle, o sanatı insanlık için ahenkli, organik bir birliğin yeniden ele geçirilmesinin aracı olarak görmüştür. Güzellik doğa hâlinden salt fizikî bir boyutu olan bireye bütünüyle karşıt ahlâklı bireyin ihtiyaçlarına uygun düşen bütünlüklü ahlâkî evreye giden yoldur. Sanat ve güzellik, özgürlük yoludur.

O, insanda iki temel dürtünün bulunduğunu söyler. Bunlardan birincisi, her zaman değişme için bastıran duyumsal dürtü, diğeri de birlik ve süreklilik arayan formel dürtü. Bunlardan her ikisi de, Schiller'e göre, kendilerine getirilecek olan sınırlamalara ihtiyaç duyarlar; böyle bir sınırlamanın amacı ise, duyumsal dürtünün ahlâk yasasına zarar vermemesi, formel dürtünün de duyguları öldürmemesi ve dolayısıyla bütünlüklü insana ulaşılmasıdır.

Bu ikisi arasında kurulmak istenen uyum, Schiller'e göre, üçüncü bir dürtü aracılığıyla sağlanabilir. Bu da, oyun dürtüsüdür. Söz konusu oyun dürtüsü, filozofa göre, sanatta ortaya çıkar. Zira, duyumsal dürtünün nesnesinin yaşam, formel dürtünün nesnesinin form olduğu yerde, oyun dürtüsünün nesnesi veya amacı yaşayan, canlı formdur. Ona göre, duyumsal dürtüyle formel dürtü, yalnızca sanat oyununda bir araya gelir ve insan güzeli temaşa ederken, ruh bir yandan ahlâk yasası diğer yandan da fizikî zorunluluk arasında mutlu bir ortam yaratabilir. O, modern öznelliğin tanımlayıcı özelliği olan çatışma ve yabancılaşmanın sanat veya oyun yoluyla gerçekleşecek yaratıcı çözümü için umut beslemiştir.

Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst. 1768-1834 yılları arasında yaşamış Alman idealist düşünürü. Temel eseri *Über die Religion* [Din Üzerine] olan ve düşüncesinin merkezinde din bulunan Schleiermacher için en önemli problem, aklı olduğu kadar gönlü, yüreği de tatmin edecek bir gerçeklik konsepsiyonuna ulaşmak olmuştur.

Metafiziği: O, bu konuda Kant, Fichte, Schelling ve Spinoza'nın görüşlerinden yararlanarak eklektik bir sistem oluşturmuştur. Schleiermacher, tüm gerçekliği benden türettiği için Fichte'nin idealizmini reddeder ve gerçek dünyanın varoluşunu onaylar. Ona göre, biz düşünce ve varlığın aşkın temeline ulaşmak zorundayız; varolan herşeyin kaynağı, ona göre, hepsinin mutlak birliği olan, kendisinde tüm farklılık ve karşıtlıkların çözüldüğü bir ilkede bulunur. Biz, ona göre, yalnızca fenomenleri değil fakat şeylerin bizatihi kendilerini de bilebiliriz.

Bununla birlikte, düşünme tarzımızın algısal doğasından dolayı, şeylerin ilk kaynağına ilişkin olarak tam ve doyurucu bir bilgiye ulaşamayız; düşünce karşıtlıklar içinde ilerlediğinden dolayı, mutlak birliğe hiçbir zaman ulaşamaz. Problem, mutlak ilkeyi, düşüncenin ve varlığın özdeşliğini, Tanrı'yı bilmektir. Bu ilkenin doğası, her tür rasyonel bilgi imkânını dışta bırakır. Kavramsal düşünce kendisini hiçbir zaman farklılıklardan ve karşıtlıklardan kurtaramaz. Oysa, herşeyin nihaî ve en yüksek temeli olan mutlak birlikte, karşıtlık ve farklılıktan söz edilemez. Mutlak birlik olan Tanrı'ya akıl yoluyla ulaşmak olanaklı değildir.

Schleiermacher'e göre, ideal olanı dinsel duygu ya da sezgide yakalayabiliriz. Düşünce ve varlığın mutlak birliği ya da özdeşliği, doğrudan ve aracısız olarak bilinçte tecrübe edilir. Din, sonlu olan herşeyin sonsuz olduğunun ve varoluşunu sonsuz olana borçlu bulunduğunun, zamansal olan herşeyin ezelî-ebedî olduğunun ve ezelî-ebedî olana dayandığının bilincine varılmasıdır. Ona göre, din teori birtakım dogmalardan oluşmadığı gibi, ibadetten de meydana gelmez, çünkü Tanrı bilinemez.

Alman idealizmiyle Spinoza'nın Tanrı düşüncesinden hareket eden Schleiermacher Tanrı'yla dünyanın özdeşliğini kabul eder, fakat varolan şeylerin yalnızca Tanrı'nın sıfatları, varlık tarzları ya da yüklemleri olduğu görüşüne karşı çıkar. Dünyanın göreli bir bağımsızlığı vardır. Evreni açıklamaya çalışan her teori, Tanrı ile dünyanın ayrılmazlığını öne sürmekle birlikte, Tanrı düşüncesi ile dünya düşüncesini birbirinden ayırmalıdır. Tanrı zaman ve mekânın dışında olan bir varlıktır. Tanrı'ya, ona göre, kişilik atfedemeyiz, zira bu O'nu sonlu bir varlık hâline getirir. O'na düşünce ve irâde yükleyemeyiz, çünkü bunlar birbirleriyle çelişirler. Zira her tür düşünme ve irâde zorunlu olarak sonludur. Tanrı ezelî-ebedî, evrensel yaratıcı güçtür, yaşamın kaynağıdır.

Hermeneutikle Ilgili Görüşleri: Schleiermacher, hermeneutiğin evriminde de önemli bir yer tutar. Başka bir deyişle, o, İlk ve Ortaçağda sadece Tanrı mesajlarındaki karanlık hususları açıklığa kavuşturmak, dinî bir metindeki kimi pasajların tutarsız veya anlaşılmaz oldukları görüldüğü zaman karşılaşılan anlama başarısızlıklarını bertaraf etmek için geliştirilmiş bulunan hermeneutiğin genel bir yorum tekniği hâline gelmesi sürecinde büyük bir katkı yapmıştır. Schleiermacher'e göre, hermeneutik ilkelere sadece güçlüklerle karşılaştığımız zaman değil, fakat anlama çabası içinde olduğumuz her seferinde başvurulmalıdır. Zira anlama süreci potansiyel olarak yanlışa hep açıktır. Ve dahası, yanlış anlama, sözcük anlamlarında, dünya görüşlerinde, v. b. g., yazarı yorumcudan ayıran zaman dilimi içinde vuku bulan değişmelerden dolayı, doğallıkla ortaya çıkar. Araya giren tarihsel değişmeler anlamayı güçleştiren bir tuzak meydana getirirler.

Schlick, Moritz. 1882-1936 yılları arasında yaşamış olan çağdaş düşünür.

†Viyana Çevresinin kurucularından, ve zamanının önde gelen mantıkçı pozitivistlerinden biri olarak Schlick, hem Yeni-Kantçı eğilimleri ve hem de Husserl'in felsefesini reddetmiş, felsefede analitik ve mantıksal yöntemlerin önemini vurgulayarak, algıyı eleştirel bir tarzda analiz etme çabası vermiştir.

Bilgi konusunda, †Kant'a ve Kantçılığa karşı çıkarak, empirist bir bakış açısı benimseyen, matematiğin ve mantığın önermelerinin, sentetik *a priori* önermeler olmayıp, tanım gereği doğru olan, analitik, yani içerik yönünden boş olan önermeler olduğunu öne süren Moritz Schilick, †Poincaré'de söz konusu olan †uzlaşımcılığa da şiddetle karşı çıkıp, bilimsel teorilerin, doğrulukları tekabüliyete bağlı olan kavramlardan meydana gelen *a posteriori* bir sistem meydana getirdiklerini iddia etmiştir.

Şu hâlde, önermeleri mantıksal bakımdan zorunlu olan analitik önermeler ve gerçek bir içeriği olan empirik ya da sentetik *a posteriori* önermeler olarak ikiye ayıran Schilick, mutlak kesin bilgiye ulaşmanın imkânsız olduğunu öne sürmüş; yapılabilecek en iyi şeyin, bilimin gerçekliği betimlerken oluşturduğu önerme sistemlerine yönelmek olduğunu belirtmiştir. Başka bir deyişle, Schilick başlangıçta, bir tür eleştirel realizmin savunuculuğunu yapmış ve doğa bilimleri tarafından betimlenen gerçeklikten söz ettiğimiz zaman da, doğru zamansal-mekânsal önermeler tarafından tasvir edilen fenomenleri anlamamız gerektiğini söylemiştir. Moritz Schilick, işte bu bağlamda, söz konusu fenomenleri Kant'ın kendinde-şeyleriyle özdeşleştirmiştir.

Kariyerinin ikinci döneminde realizmle idealizmi olgusal bakımdan çelişik tezler yerine, alternatif konuşma tarzları olarak değerlendiren ve dolayısıyla idealizm-realizm karşıtlığını sözde bir problem olarak gören Schilick, Wittgenstein ve †Carnap'ın da etkisiyle, analize yönelmiştir. Başka bir deyişle, bu dönemde felsefenin özü itibariyle anlam problemi üzerinde yoğunlaşması gerektiğini savunan Schilick'e göre, felsefe özel bilimlerin kavram, önerme ve yöntemlerini mantıksal analizle incelemek suretiyle, bu bilimlerin önermeleriyle önkabullerine ilişkin sağlam bir kavrayışa ulaşmayı amaçlayan bir disiplin olmak durumundadır.

Onun geliştirdiği analiz yöntemi iki aşamalı bir yöntemdir. Birinci aşamada, ele alınan problem ve önermelerde geçen deyimlerin kullanımlarını belirleyen dilsel ve mantıksal kurallar saptanır. Onun yorum diye adlandırdığı ikinci aşama ise, bu deyimlere bir önermeler sistemi içinde hangi anlamın yüklenmesi gerektiğini belirlemekten meydana gelir. Bu felsefî ya da mantıksal analiz yöntemini fizikteki enerji ve nedensellik gibi kavramlar yanında, o zamanlar halâ sentetik *a priori* önermeler olarak görülen nedensellik ilkesiyle enerjinin sakınımı ilkesine uygulamış olan Schilick, aynı bağlamda doğrulanabilirlik ilkesinin, doğrulamacı anlam teorisinin tam ve doyurucu bir biçimde ifade edilmesi çabalarının yarattığı güçlüklerle uğraşmıştır.

Schopenhauer, Arthur. 1788-1860 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman irrasyonalist düşünürü. Temel eserleri: *Die Welt als Wille und Vorstellung* [İrâde ve Tasarım Olarak Dünya], *Über die Vierfache Würzel des Zatzes wom Zureichende Gründe* [Yeter Sebeb İlkesinin Dörtlü Kökeni Üzerine], *Die Beiden Grundprobleme der Ethik* [Ahlâkın İki Temel Problemi] olan Schopenhauer felsefesinin temel tezi, esas gerçekliğin Kantçı kendinde-şey olduğu düşüncesinden meydana gelir.

Metafiziği: Kant'ı fenomenler dünyasıyla numenler dünyasını birbirinden ayırdığı, ve insanın özgür faaliyetini, fenomenler alanına değil de, insan irâdesine dayandırdığı için takdir eden, fakat onu bir yandan da numenin, kendinde şeyin bilinemez olduğunu söylediği için eleş-

tiren Schopenhauer, dünyayı tasarım ve irâde olarak ikiye bölmüştür. †Kant'ın fenomenler dünyasını insanın tasarım ve düşünceleriyle özdeşleştiren Schopenhauer'e göre, 'dünya benim tasarımlarımdan başka hiçbir şey değildir.' Ona göre, özne olmadan nesne de olamaz, dünya ile ilgili olan herşey mutlaka öznenin olmasına bağlıdır ve herşey özne için vardır. Bu yüzden dünyadaki tüm nesnelerin genel formları öznede aranmalıdır ve bu formlar, öznede *a priori* olarak vardır. Bu formları yeter neden ilkesine bağlayan Schopenhauer, matematik, fizik, matematik ve ahlâkı açıklayabilmek için, onları, öncülle sonuç, nedenle sonuç, mekânla zaman ve motif ile eylem ilişkisi olarak dört başlık altında toplamıştır.

Buraya kadar Kant'la aynı şekilde düşünen Schopenhauer, kendinde şey alanı olarak irâdeyi öne sürmek suretiyle, Kant'tan ayrılmıştır. Ona göre, nesnel dünya, fenomenler dünyası, tasarım olarak dünya, dünyanın yalnızca bir bölümü, onun dış yönüdür. Bu dünyanın özü, çekirdeği olan başka bir yönü daha vardır, ki bu da irâdedir. Nasıl ki dünyanın varoluşu kendisini bilen bir özneye bağlıysa, özne ya da insan varlığı da, kendisinden önce olan bir ana güce bağlıdır. Dünyanın temel ilkesi, esas gücü olarak irâde fikrine, Schopenhauer yine insan varlığından hareket ederek ulaşır.

Ona göre, biz bedenimizi hem bir nesne ve hem de bir irâde olarak yaşarız. Bedenimiz, irâdemizin somutlaşmasından, nesnelleşmesinden başka bir şey değildir. Kendi üzerimizde doğrudan doğruya yaşadığımız bu olguyu, Schopenhauer'e göre, dünyadaki tüm varlıklara yayarak, dünyadaki herşeyin özünün irâde olduğunu, doğadaki tüm varlıkların evrensel bir irâdenin nesnelleşmesinden başka hiçbir şey olmadığını söyleyebiliriz. Bu irâde, bir ve evrenseldir. Cisimler, bitki ve canlılar nesnelleşmeye çalışan ve nesnelleşen bir irâdeden başka hiçbir şey değildir. Bu irâde, yok olup gitmez. Şekiller kaybolur, fakat esas ya da öz kaybolmaz. Yok olup gider gibi görünen herşey, başka bir yerde şekil değiştirerek varlığını sürdürür.

Ahlâk Görüşleri: Arthur Schopenhauer'in irâdeden yola çıkan bu metafiziğiyle ahlâk felsefesine mutlak bir kötümserlik damgasını vurmuştur. Nitekim, ona göre, irâde, tüm evreni olduğu gibi, insanı ve düşüncesini de oluşturan şeydir. Örneğin, insanın bedeni irâdenin ürünüdür.Varolan herşeyin ilkesi olan irâde, doğada kendisini bir zorunluluk olarak gösterir; başka bir deyişle, doğada herşey belirlenmiştir. Bununla birlikte, irâde bazen bilinçlidir ve bu görünümüyle de, insanda özgürlük denen şeye karşılık gelir. Ama ister bilinçli, isterse bilinçsiz, ya da ister zorunlu isterse özgür olsun, evrendeki herşeyin yapıcısı, kendiliğinden ve bağımsız bir şey olarak irâdedir. İrâde insanda eğilim ve yönelimler olarak ortaya çıkar. İnsan bu eğilim ve yönelimlerinin etkisiyle, hazza, mutluluğa ve yarara yönelik eylemlerine hep ahlâkî eylemler olarak bakmıştır. Oysa, bunlar irâdenin insandaki bencil yansımalarından başka hiçbir şey değildir.

Schopenhauer'e göre, bu bencil yansımaların yanı sıra, irâdenin genelde nasıl gerçekleştiğine baktığımız zaman, aslında evren bize kötü görünür. Evrenin tümüyle belirlenmiş olduğunu gören insanın gözünde, bu evren kötü olmak durumundadır. Bu kötülük de ancak, evrene egemen olan şeyin, yani irâdenin yadsınması ile giderilebilir. İrâdenin belirleyiciliği altında genelde mutsuz olan insan, bu irâdeyi yadsımakla mutlu da olamaz. Olsa olsa su kötülüğün verdiği acıdan kurtulabilir ve olumsuz mutluluk denen şeye erişebilir.

scientia realis. Gerçek bilim. Ortaçağ felsefesinde, çeşitli filozoflarda, örneğin Ockhamlı William'da, bireysel şeyleri, doğrudan ve aracısız olarak bilinen nesne ya da duyusal varlıkları konu alan olgusal bilimler.

Buna göre, yalnızca bireylerin varolduğunu öne süren Ockhamlı William, bireyleri konu olan gerçek bilimin önermelerinin tümel olduğunu söylemiştir.

Scottus, John Duns. 1265-1308 yılları arasında yaşamış olan İskoç düşünür.

†Aristoteles'in mantık ve metafiziğini benimsemekle birlikte, daha çok Augustinusçu gelenek içinde yer alan filozof, †İbni Rüşt'e de, Thomasçılığa da karşı çıkmıştır. O, metafizikle teoloji arasında bir ayırım yapmış ve bütün varolanlar için ortak olan ilkeleri araştıran metafiziğin Tanrı'yı kavrayamayacağını öne sürmüştür. Ona göre, Tanrı, teolojinin konusuna girer.

Başka bir deyişle, metafizik her ne kadar varlığın bilimi, ve Tanrı da ilk varlık olsa bile, Tanrı metafiziğin konusu olamaz. Çünkü metafizik, Tanrı'yı *a priori* bir biçimde değil de, *a posteriori* olarak, yani sonuçlarından ya da yaratıklarından hareketle bilebilir. İnsanın bu dünyada, Tanrı'ya ilişkin olarak sezgisel bir bilgiye ulaşamayacağını öne süren Scottus, insan zihninin yaratıklarını Tanrı'nın eserleri olarak görmek suretiyle, O'na uygulanabilecek kavramlar oluşturduğunu ve bu yolla Tanrı'nın varoluşunu kanıtladığını söyler. O, işte bu çerçeve içinde Tanrı'nın varoluşuna ilişkin olarak çeşitli kanıtlar getirmiştir. Buna göre, Duns Scottus, Tanrı'nın varoluşunu, herşeyden önce evrendeki değişme olgusundan hareket ederek kanıtlamaya çalışmıştır. Evrendeki hareket ve değişmenin bir başlatıcısı, evrendeki varlıkların bir ilk hareket ettiricisi olmalıdır ki, bu da Tanrı'dır. Tanrı zorunlu varlıktır, birdir, özü itibariyle basittir, özgür bir irâdeye sahiptir.

Ortaçağın ünlü †tümeller kavgasında, kavramcılığı benimseyen Duns Scottus'a göre, tümeller, genel kavramlar öznel yaratmalar olmayıp, nesneler dünyasının genel yapısını yansıtır. Tümellerin öncelikle Tanrı'nın zihnindeki formlar olarak varolduğunu söyleyen Scottus, onların ikinci olarak nesnelerde nesnelerin özleri ya da genel doğaları olarak ortaya çıktığını iddia etmiştir. Tümeller, ona göre, nihayet, zihnimizdeki soyut kavramlar olarak varolur.

Scottus, insan ruhuna, teoloji ve ahlâka ilişkin araştırmalarında, hem insanî ve hem de ilâhî irâdeyi akıl karşısında ön plâna çıkaran †irâdeciliği benimsemiştir. Ona göre, irâde zekâdan daha yetkin bir varlık olup, Tanrı'dan nefret etmek Tanrı'yı bilmemek ya da düşünmemekten daha kötüdür. Yine, kötü olan bir şeyi düşünmenin zorunlu olarak bir günâh meydana getirmediği yerde, günah kötü olan bir şeyi arzu etme, isteme anlamına gelir. Scottus, temelinde irâde bulunduğu için, aşkın da bilgiden daha iyi ve üstün olduğunu öne sürer; bu ise, ebedî mutluluğa, Tanrı'yla birleşme hedefine ulaşmada en önemli rolü, irâdenin oynadığı anlamına gelir.

Searle, John. 1932 doğumlu çağdaş Amerikalı dil filozofu. Temel eserleri: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* [Söz Edimleri: Dil Felsefesinde Bir Deneme], *Expression and Meanning* [İfade ve Anlam], *Intentionality* [Yönelimsellik].

Searle dil felsefesinde, anlamın resim teorisinden sonra, kullanımsal anlam teorisiyle ikinci önemli ve büyük adımı atan geleneğin John †Austin'le birlikte, en önemli düşünürüdür. O dilsel davranışın nasıl bir davranış türü olduğu üzerinde yoğunlaşmış ve uzun süreli araştırmalarının ardından, dilsel davranışın kurallarca yönetilen belli bir davranış türü olduğu sonucuna varmıştır. Söz konusu yaklaşımının gerisinde 'dilin dünya ile olan ilişkisinin insanların bu ilişkiyi nasıl kurduklarına bağlı olduğu' düşüncesi bulunan Searle'e göre, dilsel davranış ve iletişimin temel birimi †söz edimidir. Dil felsefesinin, anlam ve referans problemleri başta olmak üzere, tüm problemleri, bu yaklaşımın bir sonucu olarak, Searle'e göre, gerçekte söz edimleri teorisinin değişik veçheleriyle kolayca çözülebilen problemler hâline gelirler.

Dilin kullanımıyla ilgili olan söz edimleri, bununla birlikte, kurgu, eğretileme ve benzeri konularda yanıtsız kalan sorular bıraktığı, ve inanç, istek ve niyet gibi zihin hâllerine sıklıkla atıfta bulunduğu için, Searle daha sonra genel bir yönelimsellik teorisi geliştirmiştir. O, bu teori bağlamında, yönelim durumları ve söz edimleri benzeri tüm temsil fenomenlerinin, işlevlerini yerine getirebilmeleri için, arkaplanda temsilî olmayan bir temel yetenekler kümesini öngerektirdiğini iddia etmiştir. Anlam ve yönelimsellik, sadece kendileri anlamla yönelimselliğin bir parçası olmayan bir dizi yetenek sayesinde işgörebilir.

sebep [İng. *reason*; Fr. *raison*; Al. *verhältnis*]. Bir önerme ya da vargıyı temellendiren, bir tezi anlaşılır hâle getiren terim ya da önerme. 'Herşeyin bir nedeni olduğunu' söyleyen ontolojik ilkenin epistemolojik karşılığı olarak sebep, bir kanıtlama işleminde, kanıt ya da gerekçe durumundaki önermede dile getirilen iddiayı ifade eder. Buna göre, metallerin genleşmesinin nedeninin onların ısıtılması olduğu yerde, Sokrates'in ölümlü olmasının sebebi, tüm insanların ölümlü olmasıdır.

Sebeple neden birbirinden farklı olmakla birlikte, bu ikisi felsefe tarihinde zaman zaman birbiriyle özdeşleştirilmiştir. Söz konusu özdeşleştirmenin ilk örneğine, mantıkla ontolojiyi özdeşleştiren Aristoteles'te, doğanın matematik bir dille yazılmış olduğunu kabul eden rasyonalist felsefede rastlanır.

secundum quid. Belli bir bakımdan, bir duruma göre, belli bir koşul altında, bir şeye göreli olarak anlamına gelen Latince deyim. Söz konusu deyimin karşıtı, koşulsuz olarak, mutlak bir biçimde, hiçbir sınırlama olmadan anlamına gelen Latince *simpliciter* ifadesidir.

seçici algı teorisi [İng. *selective theory of perception*; Al. *theorie sélective de la perception*]. Algıların, zihnin bilinçli ya da bilinçsiz olarak seçtiği ve bir düzene soktuğu duyum kompleksleri olduğunu savunan algı görüşü. Russell gibi çağdaş realist düşünürler tarafından savunulan yaratıcı algı teorisine karşıt olarak, herhangi bir zihin tarafından tüm mümkün algı koşulları altında tecrübe edilen duyu verilerinin duyumdan önce varolduklarını, dolayısıyla zihnin algıdaki görevinin, meydana getirmekten çok, seçmek olduğunu öne süren algı anlayışı.

seçme [İng. *choise*; Fr. *choix*; Al. *wahl, auswahl*]. Bir konuda, bir eylem söz konusu olduğunda, varolan alternatifler arasında birini diğerlerinden ayırd ederek, onun lehinde karar verme bilinçli işlemi ya da edimi.

Seçme irâdî bir eylem olup, şu temel öğeleri içerir: 1 Bir problemle karşı karşıya kalındığında, eylemde bulunma eğilimi. 2 Problemi ölçüp biçme, problem üzerinde etraflıca düşünme. 3 Eylemeye karar verme. 4 Birden fazla imkânın ya da birtakım alternatiflerin varlığı. 5 Eylem tarzından ya da seçilecek alternatiften çıkacak sonuçları değerlendirme. 6 Nasıl eyleneceğiyle ilgili bir tercih ve 7 tercihle eylemi hayata geçirme isteği, irâdesi sergileyip, eylemi gerçekleştirme.

Seçmenin ürünü olan seçim, doğru ya da yanlış değil de, iyi ya da kötü bir seçim olarak görülebilir. Seçimler, niyetlerle, arzularla, istek, sonuç ve eylem ilkeleriyle doğrudan bir ilişki içinde olmakla birlikte, seçimin bunların hepsinden ayrı olduğu ve yinelendikçe bir alışkanlık yaratıp, kişiliği belirleyen önemli bir öğe olarak ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Seçme konusundaki en önemli problem, seçimlerimizin daha önceki yaşantı ve olaylar tarafından belirlenmeme anlamında, özgür olup olmadığı problemidir.

seçmecilik [Os. *iktitâfiyye*; İng. *eclecticism*; Fr. *éclectisme*; Al. *eklektizismus*].1 Kişinin ya da filozofun dünya görüşünü, sistemini oluştururken, farklı hatta karşıt fikirleri, inançları ve öğretileri sistemsizce bir araya getirmesi tavrı. Çeşitli düşünce okullarından değer verilen birtakım öğe ya da öğretileri, birlikli bir sistem

oluşturmak amacıyla bir araya getirme; geniş bir ilgi alanına ya da temel bir amaca sahip olup, amaca hizmet eden en iyi öğeleri farklı sistem ya da kaynaklardan seçip alma tavrı.

Buna göre, seçmecilik, hiçbir sistemi mutlaklaştırmayıp, bir sisteme sıkı sıkıya bağlanmak yerine, varolan çeşitli ya da tüm sistemlerdeki, en iyileri olduğuna inanılan öğeleri seçip kullanmaktan meydana gelir. Hem deneysel ve hem de teorik araştırmada, hiçbir bakış açısını evrensel olarak geçerli bir görüş olarak görmeyen seçmeci yaklaşım, daha az formel ve özgün, fakat daha serbest, daha sağlıklı ve daha pragmatik bir yaklaşım olarak, amacına ve tutarlı bir senteze ulaşmak amacıyla, rakip teoriler arasındaki farklılıkları uzlaştırmaya, bunlar arasından seçimler yapmaya çalışır.

2 Seçmecilik, felsefede daha özel olarak da Fransız düşünürü V. Cousin'in sistemi için kullanılan bir terimdir. Seçmeci bir sistem oluşturarak, Fransız felsefesinde ağırlığın, †duyumculuk ve maddecilikten, †tinselcilik ve †idealizme doğru kaymasına yola açmış olan Cousin'e göre, bütün bir felsefe tarihi birbiri ardı sıra ortaya çıkan idealizm, duyumculuk, †kuşkuculuk ve †gizemcilik arasındaki karşılıklı etkileşimlerin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Bu sistemler birbirini etkileyip yumuşatır ve felsefî ilerleme de bundan doğar. Dolayısıyla, felsefe tarihinde ortaya çıkacak her öğreti ya da düşünce kaçınılmaz olarak seçmeci olacak ve bu sistemlerin belli bir sentezinden oluşacaktır.

sein. Varoluşçu felsefede, özellikle de Heidegger'in felsefesinde *Dasein*ın veya insan varoluşunun karşısına geçirilen varlık için kullanılan Almanca terim.

Varlıktan değil de varoluştan yola çıkan bu felsefeye göre, insanın soru sorabilen tek varlık olduğu için özel bir yeri vardır. İnsan soru sorabildiği içindir ki, diğer varolanlar arasında, varlığın sınırlarını zorlayarak, gerçek varoluş hâline yükselebilir. İnsan yalnızca bir *Dasein*, sıradan bir varoluş değildir; insan, anlayan ve soru soran bir varolandır. Dolayısıyla, insan kendi kendisini anlayabildiği için, bütün varolanları anlayabilir. Bu nedenle, bir varlık öğretisi ya da ontoloji, eskiden olduğu gibi, *sein*dan, yani varlıktan değil, kendisi olabilen, gerçek bir varoluşa sahip bulunan insandan hareketle kurulabilir.

sekincilik. İslâm felsefesinde, insanın Tanrı'ya ulaşabilmesi için, içe kapanması, dünya işlerinden uzaklaşarak sessizliğe dalması gerektiğini savunan anlayış ya da mezhep.

Sürekli olarak çaba göstermenin, eylemde bulunma ve maddenin peşinden koşmanın insanı Tanrı'ya yabancılaştıracağı ve Tanrı'dan uzaklaştıracağı inancını benimseyen söz konusu anlayışa göre, insan, birliği tüm evreni kuşatan Tanrı'ya ancak sessizlikle, içe kapanma yoluyla ve Tanrı'dan başka herşeye yüz çevirmek suretiyle erişebilir.

selefîye. İslâmda, sonradan ortaya çıkan herşeyi reddeden, gerek fıkıh, gerekse inanç konularında akla yer vermeyen, Kur'an ve Sünnet'te Allah'la ilgili ne varsa, mecazî anlamı hiç dikkate almadan olduğu gibi benimseyen itikat mezhebi.

Peygamberin ölümünden sonra sahabe'nin sözlerini ve davranışlarını benimseyen Selefîlik, takdis, tasdik, aczî itiraf, sükût, imsak, kefF ve teslim gibi yedi kavrama dayanır.

semantik [İng. *semantics*; Fr. *sémantique*; Alm. *semantik*]. Genel olarak, anlam konusuna yönelen, dili anlam bakımından ele alan, gösterge ya da işaretlerle gösterilen arasındaki ilişkiyi inceleyen disiplin, bilim dalı.

Bir bütün olarak anlam konusunu ele alan, her türlü anlamlı olmayı inceleyen disiplin olarak semantik, öncelikle A formel semantik, betimleyici semantik ve saf semantik diye üçe ayrılayarak sınıflanabilir. Bunlardan A-1 *formel semantik*, belli bir teoriyle, bu teoriyi formüle etmede kullanılan mantıksal kalkül arasındaki bağlantıları, mantığın sentaktik

ve semantik düzeyleri arasındaki bağı ele alır. Buna karşın, A-2 *betimleyici semantik* doğal dillere ilişkin bir tasvir ve incelemeden meydana gelir. Öte yandan, A-3 *saf semantik*, formel ya da yapay dillere ilişkin analizden oluşur.

Yine, anlama ilişkin sorunlar, anlamla ilgili problemler dilbilimi olduğu kadar, felsefeyi de ilgilendirdiği için, semantik ikinci olarak B *felsefî semantik* ve C *dilbilimsel semantik* diye ikiye ayrılmak suretiyle sınıflanabilir. Bunlardan semantiğe mantıksal yaklaşım olarak da bilinen felsefî semantik, dilsel †göstergeler ya da sözcükler ile bunların göndergeleri veya gösterdikleri şeyler arasındaki bağlantıya ağırlık verir ve adlandırma, anlamlandırma, düzanlam, yananlam, doğruluk benzeri unsur ve özellikleri inceler. Buna karşın, dilbilimsel semantik hem †artzamanlı ve hem de †eşzamanlı bir yaklaşımla, dilin zaman içindeki değişimleri ile dilin yapısı, yani anlam düzleminde görülen değişimler ile dilsel yapıların içerik bağlamında ortaya çıkardıkları problemler, düşünce ve anlam arasındaki karşılıklı ilişki üzerinde durur.

Felsefî semantik söz konusu olduğunda, *gönderimsel anlam teorisi*, *anlamın doğrulanabilirliği teorisi* ve *kullanımsal anlam teorisi* diye, üç temel anlam kuramından söz edilebilir: Bunlardan B-1 gönderimsel anlam teorisine göre, dilsel bir gösterge ya da sembol, örneğin bir sözcük, ya doğrudan gözlem ya da algı yoluyla idrak edilen bir gönderge olduğu zaman anlaşılabilir. Söz gelimi, *Bursa* Bursa kentine tekabül eder. Gönderimsel anlam teorisi, öncelikle soyut sözcükleri, fiil veya edat lar türünden açık seçik göndergeleri olmayan sözcükleri dikkate almadığı veya onların anlamlarını açıklayamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

İkinci anlam teorisi olan B-2 anlamın doğrulanabilirliği teorisi ise, bütün anlamlı ifadeleri, analitik doğrularla empirik doğrular olarak ikiye ayırır ve bu iki kategoriden biri ya da diğerini girmeyen bir deyim veya önermenin anlamsız olduğunu öne sürer. Bir tümcenin anlamıyla, o tümcenin doğrulanma yönteminin bir ve aynı olduğunu; bir önermenin, en azından ilke olarak doğrulanabilir olmaması durumunda, anlamsız olduğunu; bir tümcenin, ya analitik bir yargı ya da deneysel bir çerçeve içinde doğrulanabilen bir tümce olarak doğru olduğu takdirde, anlamlı olduğunu dile getiren; bir tümceyi anlayabilmek için, kişinin o cümleyi doğru ya da yanlış kılan koşulları bilmesi gerektiğini öne süren söz konusu anlam teorisi, doğru ya da yanlış olmamakla birlikte, yine de anlamlı olan birçok ifadenin anlamını açıklayamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Felsefî semantikte, üçüncü anlam teorisi olan B-3 kullanımsal anlam kuramı, gönderimsel anlam teorisiyle, anlamın doğrulanabilirliği kuramının anlamın tam olarak ne olduğunu açıklamada uğradığı başarısızlığın bir sonucu olmak durumundadır. Anlamın konuşmacı ya da konuşmacıların dili kullanma tarzlarından meydana geldiğini ifade eden bu anlam kuramının en önemli temsilcileri L. †Wittgenstein ve J. †Austin'dir. Kullanımsal anlam teorisinin savunucuları, dilsel göstergeleri, konuşmacıların niyet ve amaçlarından bağımsız olarak ele alan ilk iki teoriden farklı olarak, bir sözcüğün anlamının kişinin onu ne amaçla, hangi niyetle kullandığına bağlı olduğunu öne sürer. Austin'in söz edimi kavramıyla biraz daha gelişen söz konusu anlam teorisi, dil felsefesi için önemli imkânlar yaratmıştır. Teorinin önemi esas, dilsel göstergeleri belli bir bağlam içine oturtmasından ve anlamın dildeki uzlaşım ve alışkanlıklara bağlı olduğunu göstermesinden kaynaklanmaktadır.

Semiyotiğin, sentaks ve pragmatikten ayrı ve bağımsız bir dalını meydana getiren dilbilimsel semantik de, felsefî semantikle yaklaşık olarak aynı zaman dilimi içinde gelişmeye başlamış ve 20. yüzyılın başlarında dili artzamanlı

ya da tarihsel bir yaklaşımla değil de, eşzamanlı yaklaşımla inceleme ilkesi güç kazanınca, semantikte yapı araştırmalarına yönelinmiştir. İşte bu bağlamda, birinci dilbilimsel semantik teorisi, C-1 genellikle belli sayıda anlam birimine dayanarak, anlamın bu temel birimlerini açıklamaya koyulan, onların meydana getirdikleri yapıları belirlemeye yönelen *yapısal semantik*tir. Yapısal semantiğin temel kabulü, anlamın gösterenle gösterilen arasındaki ilişkiyle sınırlanamayacağı, göstergenin diğer göstergelerle olan ilişkisi dolayımında ele alınması gerektiği kabulüdür.

C-2 Dilsel temel birimlerin anlamın dağılımlarıyla, yani ortaya çıktıkları çevrelerin hemen tamamıyla sıkı bir ilişki içinde bulundukları kabulüne dayanan *dağılımsal semantik* ise, bir terimin yer aldığı kuruluşlara göre sınıflandırılabileceğini öne sürer. Buna karşın, C-3 yapısal semantiğin öne çıkardığı temel anlam birimlerinin en küçük anlam öğelerini meydana getirmediğini öne süren *üretici semantik* ise, anlamı belirleyen, anlam analizinin ayrıcalıklı bir düzeyi olarak derin yapının önemini vurgulamıştır. Ve nihayet, C-4 semantiğin dilbilimi veya semiyotiğin sözdizimsel bileşeni görevini tamamladıktan sonra devreye girdiğini öne süren *yorumlayıcı semantik* ise, bu disiplinin görevinin tabanın ürettiği yapıları yorumlamak olduğunu savunur.

semantik anlam [İng. *semantical meaning*; Fr. *sens sémantique*]. Sentaktik bakımdan anlamlı olduğu varsayılan, yani dilsel kurallara uygun olarak kurulmuş olduğu, anlaşılırlık taşıdığı kabul edilen bir önermenin doğruluk değeri bakımından sahip olduğu anlamı.

sembol [Os. *remiz, alâmet*; İng. *symbol*; Fr. *symbole*; Al. *symbol*]. Simge. Bir düşünce, fikir ya da nesnenin yerini tutan, bir kavramı veya bir düşünceyi belirten gözle görülür ve anlamı bilinir işaret. Bir anlam, nitelik, soyutlama ya da nesneyi göstermek, ifade etmek için kullanılan sözcük, işaret ya da mimik olarak sembol, kendisine ortak bir sözleşme, anlaşma, uzlaşma ya da gelenek aracılığıyla belli bir anlam aktarılan uzlaşımsal işareti, belirli bir nesne, süreç veya işlemi ima etmeye yarayan şeyi tanımlar.

1 Bu bağlamda, sembole dayanan anlatım biçimine, felsefede *sembolizm* adı verilir. Sembolizm, sembole ve sembolün içerdiği anlama bağlı olup, dolaylı veya dolaysız bir analoji niteliği taşır.

2 Öte yandan, tarihsel olarak XIX. yüzyılın sonunda, daha önceki dönemin pozitivizm, realizm ve doğalcılığına karşı şiddetli bir tepki olarak gelişen şiir, edebiyat ve sanat hareketi de *sembolizm* olarak bilinir. Romantizmden modernizme geçişi simgeleyen, doğanın güzelliğine duyulan inanca karşı tavır alıp, sağduyuya ve bilimsel anlayışa ters düşen, imgeleme özel bir önem vererek, ozanı aşkın bir dünyaya doğru yolculuğa çıkaran, yaşamı bir semboller bütünü olarak gören sanat anlayışı olarak sembolizme göre, sanatçı, maddî varlığı, dış gerçekliği taklit etmekle yetinmek yerine, onu kendisine göründüğü gibi göstermeli ve o bunu yaparken de, şeyler dünyasının, eşya âleminin ötesini, eşyanın gizemli yanlarını çağrıştırmalıdır.

sembolik etkileşimcilik [İng. *symbolic interactionism*; Fr. *interactionisme symbolique*]. Temel amacı, anlamların etkileşim yoluyla nasıl oluştuklarını, ortaya çıktıklarını anlamak olan, gündelik yaşamın anlamlarını analiz eden, insanî etkileşimin temel biçimlerini anlamaya yönelen sosyal psikoloji teorisi.

Amerika'da davranışçılığa bir tepki olarak gelişen ve bu arada pragmatizmden de yoğun bir biçimde etkilenen sembolik etkileşimciliğe göre, 1 insanlar semboller yaratan ve sembollerce yönetilen hayvanlardır. Tüm hayvanlar içinde sadece insanlardır ki, semboller sayesinde ve yoluyla bir kültür yaratır, kompleks bir tarihi kendilerinden sonraki kuşaklara iletirler. Dolayısıyla, sembolik etkileşimcilik, insanların bedenlerine, duygularına, içinde bulundukları durumlara, yaşamlarının içinde geçtiği sosyal dünyalara nasıl anlam verdikleri-

ni araştırır.

2 Sembolik etkileşimciliğe göre, sosyal dünya dinamik ve diyalektik bir şebeke olup, durumlar her zaman değişken sonuçlarla karşılaşır; kişisel hayatlar ve yaşam tarihleri her daim bir oluş ve değişme süreci içinde bulunur. Bu nedenle, dikkatler değişmez ve katı yapılara değil de, süreçlere, akış hâlindeki etkinliklere yöneltilmelidir.

3 Tecrit edilmiş, tek başına varolan bir bireyden söz edilemez; insanlar her zaman 'öteki'lerine, başka insan varlıklarına bağlanmışlardır. İnsanları birbirlerine bağlayan, onları birleştiren bağlar, onların ötekileriyle ilgili düşünceleri ve kendilerine ilişkin inançları sembolik etkileşiminden doğan anlam yapılarıdır. Dolayısıyla, insanların ötekilere ve kendilerine dair öznel inançları toplumsal hayatın en önemli olgularıdır. 4 Sembolik etkileşimcilik, bu nedenle ve Georg †Simmel'in etkisiyle, toplumsal yaşamın temel formlarını belirlemek üzere, bu süreçlerin, sembollerin ve etkileşimlerin gerisine bakar.

Toplumsal yapıyı, siyasî iktidarı ve tarihi ihmal ettiği için geçmişte şiddetle eleştirilen sembolik etkileşimcilik, 90'lı yıllarda †postmodernizm, semiyoloji ve †feminizmle olan aşikâr ilişkisinden dolayı büyük önem kazanmıştır.

sembolik mantık [İng. *symbolic logic*; Fr. *logique symbolique*; Al. *symbolische logik*]. Semboller, işaretler, bağlaçlar, sembollerin birleşimiyle ilgili kurallar, çıkarım ve türetim kuralları türünden düzgün tam deyimlerden oluşan; analiz edilen öğelerin içeriğini değil de, formunu temele alan, formelleştirmeyi ön plâna çıkaran mantık.

semiyotik [İng. *semiotics*; Fr. *sémiotique*; Al. *semiotik*]. Göstergebilim. Göstergeleri ve gösterge sistemlerini konu alan, bu sistemlerin anlamın kuruluşundaki rollerini inceleyen, gösterge sistemlerinin yapısı ve işleyişini araştıran; kısacası, canlı varlıkların bildirişme amacıyla kullandıkları her türlü işaret sistemini ele alan bilim dalı.

Semiyotik, göstergelerin doğasını ve türlerini, onların ne anlama geldiklerini, nasıl kullanıldıklarını, amaçlanan etkiyi nasıl ve ne şekilde meydana getirdiklerini inceleyen disipline karşılık gelir. Bir bilim dalı olarak semiyotik ya da semiyotik araştırmalar, kullanılan yöntem bakımından *salt semiyotik* ve *betimleyici semiyotik* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan betimleyici semiyotik, tarihsel dillerin yapısını empirik yöntemler kullanarak betimlemeye ve çözümlemeye çalışır. Buna karşın, salt semiyotik, mantıkçının özel amaçlarla oluşturmuş olduğu dil sisteminin özelliklerini ele alıp inceler.

Semiyotik, konu ya da alan yönünden de üçe ayrılır: 1 Semboller ya da dilsel göstergeler arasındaki ilişkileri, kullanan öğesini ya da dilsel göstergenin dil dışı karşılığını hesaba katmadan inceleyen *sentaks* ya da *sözdizimi bilgisi*. 2 Sembollerin yorumuyla meşgul olan, dilsel göstergelerle bu göstergelerin dile getirdikleri nesneler, yani göstergelerin dil dışı karşılıkları arasındaki bağıntıyı, kullanan etkenini dikkate almadan inceleyen bilim dalı olarak *semantik* ya da *anlam bilgisi*. 3 Dilsel göstergeler ve göstergeleri kullananlarla kullananların çevreleri arasındaki ilişkiyi, dilsel göstergeleri kullananların davranışlarını inceleyen *pragmatik* ya da *kullanan bilgisi*.

Semiyotik terimi ilk kez olarak İngiliz empirizminin kurucusu John †Locke tarafından kullanılmış olmakla birlikte, onun bağımsız bir disiplin ya da bilim dalı olarak, Amerikalı pragmatist düşünür C. S. †Peirce, ama özellikle de İsviçreli ünlü dilbilimci Ferdinand de Saussure eliyle kuruluşu 20. yüzyıla denk düşer. Bunlardan C. S. Peirce'ın büyük önemi, onun, söz gelimi psikoloji, astronomi veya gastronomi gibi herhangi bir disiplini, semiyotik veya semiyotik araştırmaların katkısı olmadan incelemenin imkânsızlığına işaret edip, semiyotiği bütün düşünce ve bilimsel araştırmaların genel ve belirleyici çerçevesi yapmasından kaynaklanmaktadır. †Saussure

ise, esas dili ve dilbilimin kendisini öne çıkardığı için, büyük önem taşır. Onun gözünde dil, gösterge sistemlerinden sadece biri olmakla birlikte, bu sistemlerin en kompleks, en evrensel ve en karakteristik olanıdır. Bununla birlikte, Saussure'ün semiyotiği veya semiyotik görüşü, semiyotiği anlam üretimini incelemede kullanılacak genel bir çerçeve olarak ortaya koyan Peirce'ın görüşünden, anlamlı olmayı, anlam üretimini kapalı, kendine yeten bir dil sistemi içinde ele almak bakımından farklılık gösterir.

Semiyotik felsefe ve sosyolojide, özellikle ideoloji analizi bağlamında önem kazanmıştır. Bu bağlamda semiyotiğin en ünlü ve en önemli temsilcisi Roland Barthes'tır. Nitekim, *Mythologies* [Mitolojiler] adlı eserinde Fransız popüler kültürünün görünürde masum boyutlarını, onların ideolojik içeriğini açığa çıkaran göstergebilimsel bir analize tâbi tutan Barthes, gösterge kavramının bizzat kendisini modern söylenceler olarak değerlendirdiği mitleri çözümlemek üzere geliştirmiştir.

sendikalizm [Os. *loncacılık*; İng. *syndicalism*; Fr. *syndicalisme*; Al. *sydikalismus*]. Felsefî kökleri radikal bir entellektüalizm karşıtlığında bulunan ve toplumsal yaşamda sendikalara önemli bir rol yüklemeyi amaçlayan toplumsal ve siyasî öğreti.

İrâde, eylem ve inancın, insan doğasının temel ve en yaratıcı öğeleri olduğunu, ideolojilerin bu temel gerçekliklerin bir yansımasından başka hiçbir şey olmadığını savunan sendikalizm, burjuva toplumunun hastalıklarının ve kötülüklerinin, en büyük yaratıcı güce sahip olan işçi sınıfının söz konusu toplum düzenini yıkması ya da sendikalar şeklinde örgütlenmesiyle ortadan kalkacağını belirtir.

Seneka. Milattan önce 5 ve Milattan sonra 65 yılları arasında yaşamış ünlü Romalı düşünür.

Stoacı ahlâk görüşüyle tanınan Seneka, ahlâkının temeline doğaya uygun yaşama ilkesiyle, bir bilge idealini yerleştirmiştir. Zamanın toplumunu bir vahşî hayvanlar topluluğu olarak gören Seneka, bilge kişisini, kendi kendine yeten, hazza olduğu kadar elem e karşı da duygusuz, korku bilmez, evrenin gerçek efendisi, erdemi özgür irâ-desinin sonucu olan ve ölümden korkmayan kişi olarak tanımlamıştır.

Başka bir deyişle, her ne kadar Stoacı maddeciliği benimsemiş olsa da, Tanrı'nın aşkın olduğunu öne süren Seneca, pratik felsefeyi öne çıkarmış ve gerçek erdemle değerin, dışarıda değil de, insanın içinde olduğunu belirtmiştir. Harici iyiler ve zenginlikler, insana mutluluk sağlamazlar.

senkretizm [Os. *te'lifiyye*; İng. *syncretism*; Fr. *syncrétisme*; Al. *syncretismus*]. Çatışan ideoloji ve görüşleri birlikli bir düşünce sistemi içinde uyumlu hâle getirme tavrı.

Felsefede, farklı görüş ya da bakış açılarını birbirleriyle uyumlu kılma çabası olarak senkretizm, farklı sistemlerden alınma görüşlerin bir toplamından oluşan, fakat tutarlı bir bütün oluşturmayan bir öğreti ortaya çıkarma tavrını ifade eder.

sentaks [İng. *syntax*; Fr. *syntaxe*; Al. *syntax*]. Söz dizimi. Tümcelerin gramatikal yapısı; dilsel bilimler arasında tümce düzeyinde kullanılan bağıntıların tümü, sözcüklerin tümceler içinde, dilbilgisi kurallarına ve genel kullanıma uygun olarak düzenlenmesi. Semboller arasındaki yapısal ve gramatikal ilişkileri, sembollerin anlam aktarmak amacıyla bir araya getirilme tarzlarını, semboller arasındaki ilişkileri, kullanan öğesiyle, sözcüğün dil-dışı karşılığını hiç hesaba katmadan konu alan semiotik dalı.

Bu bağlamda, bir önermenin, doğruluk ve yanlışlıktan bağımsız olan ve yalnızca düzgün kuruluşundan, yani anlaşılabilirliğinden ibaret olan anlamına, önerme olmanın ilk ve zorunlu koşulu olan anlama sentaktik anlam adı verilir. Örneğin, 'İnsan bir fildir' önermesi, dilin sentaks ya da sözdizimi kurallarına uygun olarak düzenlendiği için, sentaktik bir anlamı olan önermedir.

sentetik [Os. *terkibî*; İng. *synthetic*; Fr. *synthétique*; Al. *synthetische*]. Yüklemi öznesinde içerilmeyen, değillemesi mantıksal bir çelişkiye yol açmayan yargı ya da önerme, bize dış dünya hakkında yeni bir malûmat veren bilgi türü için kullanılan sıfat.

Analitik, totolojik, apodeiktik, *a priori* ve tanım gereği doğru olana karşıt, ve olumsal, olgusal, olasılı, *a posteriori* ve betimlemesel sıfatlarıyla eşanlamlı bir terim olarak sentetik terimi, doğruluk ya da yanlışlığı, kendisinde yer alan terimlerin anlam ya da tanımlarından hareketle ve yalnızca mantıksal yasalar aracılığıyla değil de, başka yollardan, özellikle de deneyim yoluyla kanıtlanan tümce ya da önermeyi gösterir. Buna göre, bir tümce ya da önerme dünyayı betimleme tarzımıza göre doğru olduğu takdirde, o sentetik bir doğru meydana getirir.

Buna göre, sonuçlarını açıkça kanıtlayan, bu kanıtlama süreci içinde, bir dizi tanım, aksiyom, postüla, teorem ve problem kullanan ve bu tanımlarla aksiyomlardan çıkan bir sonuç inkâr edildiği zaman, bu sonucun öncüllerde içerildiğini gösteren, böylelikle de dinleyiciyi sonucu onaylamaya zorlayan ispat türüne *sentetik ispat* denir.

Buna mukabil, duyumların, insan zihninde, belirli kategori ya da kavramlara dayanılarak nesne algıları olarak kurulması sürecine, ham duyum ve izlenimlerden hareketle, nesnenin tanınmasını ve özdeşliğinin farkına varılmasını sağlayan algıları oluşturma işlemine ise *sentetik geçiş* adı verilir.

Yine, bilginin farklı dalları ya da alanlarını bir sistem içinde, tutarlı ve birlikli şekilde birleştiren felsefe türü; tüm bilimleri, parçaları arasında somut bağlantılar bulunan tutarlı bir bütün içinde birleştiren felsefe sentetik felsefe olarak kategorileştirilir.

sentetik a priori bilgi [İng. *synthetic a priori proposition*; Fr. *proposition synthétique a priori*]. Ünlü Alman filozofu Immanuel Kant'ta özel bir önem kazanan ve dış dünyaya ya da dış dünyadaki bir şeye ilişkin deneyim ya da tecrübeden önce olan, deneyimi olanaklı kılıp, tecrübeye bir yapı kazandıran, tüm mümkün deneyimlerin kendisine göre yapılandığı bilgi türü.

'Bir üçgenin iki kenarının üçüncü kenarından büyük olduğu', 'Her olayın bir nedeni bulunduğu' önermelerini kendisine örnek olarak verebileceğimiz sentetik *a priori* bilgi, sözcüklerinin anlamlarından dolayı, ya da yalnızca mantıksal formları gereği doğru olan önermelerden meydana gelmez; bize yeni bir bilgi veren bu tür bir önermenin doğru olduğu deneyimden bağımsız olarak bilinir. Matematikle fizikî bilimlerde söz konusu olan sentetik *a priori* bilgi, buna göre ne totolojik, ne de analitik olan, deneyimin sonucu olmamakla birlikte, deneyim tarafından doğrulanan zorunlu ve tümel bir bilgidir.

sentez [Os. *terkib*; İng. *synthesis*; Fr. *synthèse*; Al. *synthese*]. 1 Düşüncenin ayrı öğelerini, ya da ayrı düşünce veya ideolojileri mantıksal bir tarzda bir araya getirme işlemi; 2 söz konusu birleştirme faaliyetinin ürünü olan şey.

Basit şeylerden hareketle daha karmaşık bütünlere ulaşmak için farklı öğe, nitelik, ya da kavramları bir araya getirme işlemi olarak sentez, 3 mantık alanında, basit olandan karmaşık olana, giden akılyürütme türüne karşılık gelir. Sentez 4 diyalektik akılyürütmede ise, düşüncenin tez ve antitez gibi iki adımını daha yüksek bir düzeyde birleştirip, yeni bir fikir ortaya çıkarma sürecini; varlığın diyalektik hareketinin ilk iki adımının, daha yüksek bir varlık düzeyinde yeni bir ürünün ortaya çıkışı için bir araya gelmesini ifade eder.

seslendirme edimi [İng. *phonetic act*; Fr. *acte phonétique*]. Ünlü dil filozofu J. Austin'in anlam felsefesinde, düzsöz edimlerinin üç alt fiilinden ilki. Bu edim ya da fiil, çok yalın bir biçimde birtakım sesler çıkartmak olarak tanımlanır. Bununla birlikte, bu seslerin anlamlı olması ya da bir dilin dilbilgisi kurallarına uyması gerekmez.

sesmerkezcilik [İng. *phonocentrism*; Fr. *phonocentrisme*]. Çağdaş post-yapısalcı düşünür J. Derrida'nın Batı Felsefesinin temelinde yer aldığını düşündüğü, sesi, yazının önüne geçirme ve temele alma tavrına verdiği ad.

Özellikle modern filozofların, ve bu arada başta Husserl olmak üzere, hemen tüm filozofların 'dolayımsız bir kesinlik alanı' bulunduğu inancına meydana okuyan, bu inancın temelinde ise, bilincin buradalığı, dolayımsız mevcudiyeti varsayımının yer aldığını öne süren Derrida, Batı felsefesinin söz konusu varsayımın bir sonucu olarak, sese ve konuşmaya, yazı karşısında hep bir öncelik tanıdığını öne sürer. Ona göre, Batı felsefesi geleneğinde, sesin içselliğe daha yakın olduğu, kendisinin türevi olan yazıya göre, bir dolayımsızlık içerdiği, canlılık sergilediği; anlamın konuşmaya içkin olduğu, ve dolayısıyla sesin, görünen ana, anlam veren bilincin oradalığına, 'bulunuş'a bağlandığı düşünülmüştür.

Ve bu sesmerkezcilik, ona göre, varlıkta nihaî ve en yüksek şey olarak Aklı, Sözü, Kutsal Zihni ve bilincin buradalığını gören sözmerkezcilikle yakından ilgilidir. Batı felsefesinin sesmerkezli olmanın yanı sıra, sözmerkezli olduğunu öne süren filozof, bu felsefedeki metafiziklerin akla bağımlılığını göstermek, Batı felsefesinin bütün inançlarımızın temelini meydana getiren bir öz ya da hakikat bulunduğu inancına dayandığını ortaya koymak için, metafizik terimi yerine, sözmerkezli terimini kullanmıştır.

Sextus Emprikus. Antik Yunan kuşkuculuğu hakkındaki bilgiyi sağlayan ünlü Romalı hekim ve filozof. Temel eserleri: *Adversus Mathematicos* [Matematikçilere Karşı] ve *Pyrrhoniens Hypothyposes* [Pironcu Hipotezler].

†Kuşkuculuk dışındaki her tür bilimsel ve felsefî öğretiyi †dogmatizm olarak niteleyen Sextus, yaşamda iki temel ölçütün bulunduğunu, bunlardan birincisinin şeylerin varoluşu ya da varolmayışıyla ilgili teorik ölçüt, diğerinin ise bazı şeyleri yapmaya ya da yapmamaya hizmet eden pratik ölçüt olduğunu savunmuş, bunlardan birincisiyle savaşırken, bir kuşkucunun kendisine pratik ölçütü rehber alması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre, pratik ölçüt fenomeni, insanın duyularına çarpanı temel alır. Ona göre, bize etki yapan ve bizi ister istemez kandıran üzerinde tartışma söz konusu olamaz.

Kuşkucu, hiçbir görüşe bağlanmamak suretiyle, kendisini varlığın özüyle ilgili gereksiz tedirginliklerden kurtararak, yaşamını fenomenlere ya da görünüşlere göre düzenler. Sextus'a göre, onun zamanının bilimsel yöntemini oluşturan tasıma dayanarak, hiçbir sonucu kanıtlayamayız, zira tasım bir kısır döngüden başka hiçbir şey değildir. Buna göre, bir tasımın büyük öncülünün, örneğin 'Tüm insanların ölümlü olduğu' öncülünün doğruluğu, ancak bir tam tümevarımla bilinebilir. Fakat tam bir tümevarım, sonucu, yani 'Sokrates'in ölümlü olduğu' önermesinin bilgisini de gerektirir ki, bu bir kısır döngüden başka bir şey değildir.

sezgi [Os. *hads, ayân*; İng. *intuiton*; Fr. *intuition*; Al. *anschaung*]. **1** Bir şeyin bilgisine aklı kullanmadan, doğrudan bir biçimde sahip olma yetisi. **2** Analiz ya da kanıtlama yoluyla diskürsif bir tarzda elde edilen bilginin tam tersine, dolayımsız kavrayış veya doğrudan bilgi. **3** Bir nesnenin dolayımsız algısı. **4** Duyu-organlarını, deneyimi ya da aklı kullanmadan kazanılan kavrayış, içgüdüsel bilgi.

Buna göre, a) bir önermenin doğruluğuna, ve b) önermesel olmayan bir konuya, nesneye ilişkin, çıkarıma dayanmayan doğrudan ve aracısız bir bilgi anlamında, sezgiden söz edilebilir. Öte yandan, doğrudan ve aracısız kavrayışın önermesel olmayan nesneleri ya da konuları, sırasıyla **I** tümeller, **II** kavramlar, **III** duyusal nesneler, **IV** şeylerin özleri, ve **V** süre ya da Tanrı gibi, dile dökülemeyen varlıklar olabilir.

Sezgi, duyusal ve zihinsel sezgi olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *duyusal sezgi*de, sezginin konusu olan nesne, duyularla, doğrudan ve aracısız olarak bilinir. Buna karşın, yalnızca insana, özellikle de belli bir zihinsel gelişme düzeyine erişmiş insana özgü olan zihinsel ya da *entellektüel sezgi*, bağıntıları, mantıksal ve nedensel ilişkileri doğrudan ve aracısız bir biçimde idrak etmekten meydana gelir. Zihnin özgün bir davranış tarzını oluşturan bu tür bir sezgi önce gelir ve diğer bilgi türlerinden daha yüksek bir bilgi olarak ortaya çıkar. Ve nihayet, bütün bir gerçekliği, gerçekliğin nihaî ve en yüksek kaynağını, duyuları ve kavramları kullanmadan, doğrudan ve aracısız olarak sezmekten, bilmekten oluşan *metafizikse*l *sezgi*den söz edilebilir.

Sezgi farklı filozoflarda farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, modern felsefenin kurucusu olan †Descartes'ta sezgi, bilgi edinmenin temel yöntemi olarak, saf ve dikkatli bir zihnin çıkarıma dayanmayan, doğrudan kavrayışı; zihnin, kişiyi anladığı şey üzerinde, hiçbir kuşkuya yer bırakmayan, açık seçik ve kolay kavrayışı; saf ve dikkatli bir zihinde, yalnızca aklın ışığıyla meydana gelen, kişiye kendisinin varolduğu, düşündüğü, üçgenin yalnızca üç kenarla sınırlı olduğu, kürenin yalnızca tek bir yüzeyle çevrildiği bilgisini veren sağlam kavrayış anlamına gelir.

Oysa †Kant'ta sezgi, genelde duyumlama, bir duyuma sahip olma, duyusal bir nesneyi idrak etme süreci olarak ortaya çıkar. Kant'a göre, biri şeylerin duyu-organları aracılığıyla gerçekleşen empirik sezgisi ve diğeri empirik sezgiyle verilmiş olana yapı kazandıran, onu zaman ve mekân içinde olma niteliğine sahip bir şeyin duyumu hâline dönüştüren formel ya da *a priori* sezgi olmak üzere, iki tür sezgi vardır.

Buna karşın, sezgi, †Bergson'da, sembolik, analitik ve göreli bilgi türüne karşıt olarak, bir nesnede, biricik ve dolayısıyla ifade edilemez olanı yakalaması için, insanın bu nesnenin içine girmesini sağlayan sempati türü; hayalgücümüzü kullanarak, kendimizi nesneyle özdeşleştirmemizden oluşan kesin ve mutlak bilgi; nesneyi herhangi bir bakış açısından değil de, bizzat kendisinde olduğu gibi, içinden kavrama olanağı sağlayan, nesneyi bütünlüğü içinde, tam olarak veren, kesinlik ve kuşkusuzluğa ulaştıran, nesneyi canlı, dinamik özelliği içinde sunan kavrayış ya da bilgi türü olarak tanımlanır.

sezgici ahlâk [İng. *intuitive ethics*; Fr. *éthique intuitive*; Al.*intuitiv ethik*]. Ahlâkî genellemelerin, doğru ahlâksal yargıların, gerekli kavrayışa sahip olan herkes tarafından, doğru olduğunun ve tüm mümkün dünyalar için doğru olmak durumunda olduğunun anlaşılabileceğini savunan ahlâk görüşü.

Ahlâkî değerlerin sezgi yoluyla kavrandığını, söz konusu değerlerin gerçek, nesnel ve evrensel olarak bağlayıcı ve tüm insanlar için ortak olduğunu sezgi yoluyla anladığımızı, bu değerleri sezgi yoluyla bilme yetisinin insanda doğuştan olduğunu savunan ahlâk anlayışı olarak sezgici ahlâk, en azından bazı temel ahlâkî yargıların doğru olduklarının sezgi yoluyla bilinebileceğini savunur ve sezgisel olarak bilinen ahlâkî ilke ve değerlerin doğal fenomenlerle ilgili araştırmalardan türetilmeyip, doğuştan ve basit, doğru ve apaçık olduklarını, bilinç tarafından hiçbir haklı kılınmayı gerektirmeksizin, doğrudan ve aracısız olarak algılandıklarını belirtir.

Buna göre, sezgicilik, ahlâkın, düşünce, dil ve eylem bakımından, akıldan çok, insanın sezgilerine dayandığını, gerçeklikle ilgili bilimsel deney ve önermeler gibi akla dayanmadığı için, rasyonelleştirilemeyeceğini savunan görüşü ifade eder. 1 Her insan varlığında, ona neyin doğru ve neyin yanlış olduğunu doğrudan ve aracısız olarak belirleme imkânı veren bir ahlâk duyusu bulunduğu, 2 insan varlıklarının, filozoflar ahlâkı formel bir araştırma alanı olarak kurmazdan önce de, ahlâkî düşünce ve kanaatlere sahip bulundukları, 3 ahlâkî

konulardaki akılyürütmelerimizin çoğunlukla, neyin doğru olduğuyla ilgili doğrudan ve aracısız sezgilerimizin doğruluklarını pekiştirmek için kullanıldığı, ve 4 başka konularla ilgili akılyürütmelerimizde olduğu kadar, ahlâkî konularla ilgili akılyürütmelerimizde de yanlışa düşebildiğimiz ve düşebileceğimiz için, son çözümlemede ahlâkî kavrayış ve sezgilerimize dayandığımız olgu ve iddiaları, ahlâkî sezgiciliği destekleyen nedenler olarak verilmiştir.

Sezgici ahlâk anlayışına, herşeyden önce, sezgiyi tanımlamanın ve sezginin varoluşunu kanıtlamanın oldukça güç, hatta imkânsız olduğu gerekçesiyle itiraz edilmiştir. Aynı çerçeve içinde, bizim birtakım ahlâkî kurallarla dünyaya geldiğimizi gösterecek bir kanıt bulunmadığı söylenmiştir. Ahlâkî sezgiciliğe yöneltilen çok daha önemli bir itiraz, ahlâkî sezgilerin varlığı kabul edilebilse de, bu türden sezgilerden yoksun olanlar için ahlâktan söz edilemeyeceği ve bu arada, sezgileri çatışan insanları uzlaştırmanın hiçbir yolunun bulunmadığı itirazıdır.

sezgicilik [Os. *tehaddüsîyye*; İng. *intuitionism*; Fr. *intuitionisme*; Al. *intuitionismus*]. 1 Genel olarak, sezgiyi bilginin temeli olarak gören; her tür bilginin ve dolayısıyla da bilgeliğin doğrudan ya da dolaylı olarak entellektüel süreçlere ve akıl süzgecinden geçmiş yargılara dayandığını savunan anlayışa karşı cephe alarak, açıklık ve kesinlik veren doğrudan ve aracısız kavrayışı ön plâna çıkaran tavır.

İnsanın, kendisini uygun bir biçimde kullanması koşuluyla, bilgi edinmek için doğal bir yeteneğe sahip olduğunu iddia eden; insanın doğru olduklarını bir akılyürütmede bulunmaksızın dolayımsız bir seziş, araçsız bir kavrayışla bildiği bazı ilkeler bulunduğunu iddia eden sezgiciliğe göre, sezgisel bilgi, kesinliğinden ötürü, diğer bütün bilgilerin temeli, dayanağı olmak durumundadır.

2 Bu genel sezgiciliğin din veya din felsefesi alanındaki versiyonu, kişinin sezgi yoluyla Tanrı gibi yüce ve en yüksek bir Varlıkla doğrudan bir ilişki içine girdiğini, sezginin zamandışı ya da ezelî ve ebedî olduğu ileri sürülen bir şeyin, normal deneyimin açığa vuramadığı bir şeyin bilgisi olduğunu öne süren, *gizemci sezgicilik*tir.

3 Buna karşın, ahlâkî yaşamın değişmez doğrularını, matematiğin aksiyomlarını doğrudan ve aracısız bir biçimde kavramanın, aklın özünde varolduğunu öne süren sezgicilik türüne ise, akılcı ya da *entellektüel sezgicilik* adı verilmektedir. 4 Öte yandan, güzellik duyusunda bir amaçlılık bulan ve şiirde, müzikte, dansta, mimaride, seramikte, heykeltraşlıkta, kısacası tüm sanat dallarında, konunun işlenişini ve algılanışını belirleyen şeyin sezgisel bir algı ya da bilgi olduğunu savunan sezgicilik türü, *estetik sezgicilik* olarak bilinir.

5 Sezginin, duyusal deneyimin özsel bir parçasını oluşturan en basit doğruların doğrudan ve aracısız bir biçimde kavranmasını ifade ettiğini; 'şu anda gördüğüm şey beyazdır' ya da 'canım acıyor' türünden önermelerin, yani deneyimsel sezgiyi meydana getiren dolaysız algı yargılarının, en basit yargılar oldukları için, bilginin sezgisel temelini oluşturduğunu ileri süren sezgiciliğe ise *deneyimsel sezgicilik* adı verilmektedir.

6 Sezgiciliğin ahlâk alanındaki karşılığı, en azından bazı ahlâkî yargıların doğru olduğunun, akılyürütme yoluyla değil de, sezgi yoluyla bilindiğini, ahlâkî doğruların sezgi yoluyla kavrandığını öne süren *ahlâkî sezgicilik*tir.

7 Matematik alanında ise, sezgicilik matematiğin konusunun sezgi yoluyla bilinen kavramlar olduğunu savunan öne süren görüşü ifade eder. L. J. Brouewer tarafından savunulan bu görüşe göre, matematiğin ilk ve temel konusu doğal sayılardır. Bunlar da, zamanın akışına ilişkin dolayımsız kavrayıştan, yani sezgiden hareketle oluşturulmuş olan kavramlardır. Matematiksel kavrayışın özel bir sezgi türü olduğunu öne süren Brouewer, matematiksel kanıtlamaların salt mantıksal kuralların mekanik bir tarzda uygulanmasından ibaret

olan ispatlardan türsel olarak farklılık gösterdiklerini belirtmiştir. O teoremlerin sadece sonlu konstrüksiyon temeli üzerinde doğru kabul edilebileceklerini öne sürerken, daha sonra görüşlerinde birtakım değişikliklere giderek, Heyting tarafından geliştirilmiş olan sezgici mantığı benimsemiştir.

sezgici yararcılık [İng. *intuitive utilitarianism*; Fr. *utilitarisme intuitif*; Al. *intuitiv utilitarismus*]. Bireysel mutlulukla başkalarının mutluluğu arasında bir denge kurmaya çalışmış olan H. Sidgwick'in (1838-1900) †Mill'in hazcılığı ya da yararcılığıyla, †Kant'ın ödev ahlâkı ya da †sezgiciliğinin bir sentezini yapan, yararcılığı sezgilikle evlendiren ahlâk görüşüne verilen ad.

Buna göre, †yararcılığın, ödev ya da erdemin değil de, mutluluğun yaşamın tek amacı olduğu, ve dolayısıyla tek ödevin mutluluğa ulaşmaya çalışmak, biricik erdemin de mutluluğa ulaşabilme gücü ya da yetisi olduğu görüşünü kabul eden Sidgwick, bir yandan da Kant'ın, kişinin evrensel mutluluğa katkıda bulunmak görevi bulunduğu görüşünü benimsemiştir. O, söz konusu sentez uyarınca, yararcılığın haz kalkülü yerine, sağduyunun kalkülünü geçirmiş ve 'aklın, benim mutluluğum iyi ve arzu edilir bir şey olduğu takdirde, başkalarının mutluluğunun da aynı ölçüde iyi ve arzu edilir bir şey olması gerektiğini gösterdiğini' söylemiştir.

sezgisel tümevarım [İng. *intuitive induction*; Fr. *induction intuitive*; Al. *intutiv induktion*]. Bizim dış dünya hakkındaki birtakım zorunlu doğruları deneyim yoluyla bilebileceğimiz inancının sonucu olan ve bir dizi tikel durumun, genelleme için rasyonel bir dayanak ve tanıttan çok, psikolojik neden ya da gerekçe işlevi gördüğü tümevarım türü.

Shaftesbury, Anthony. 1671-1713 yılları arasında yaşamış olan İngiliz düşünürü. Temel eseri: *Characteristics of Men, Manners, Opinions and Times* [İnsanların, Davranışların, Düşüncelerin ve Çağların Karakteristikleri].

Daha çok ahlâk alanındaki görüşleri ve †Leibniz'i derinden etkilemiş olan iyimserliği ile tanınan Shaftesbury, ahlâkın dinden bağımsız olduğunu öne sürerken, ahlâkın özerkliğini sağlama yönünde önemli bir adım atmıştır. O herşeyin kendi yerinde ve kendi amacına yönelmiş olduğunu, bundan dolayı varolan herşeyin özü itibariyle iyi olduğunu savunmuştur. İnsanda bir ahlâk duyusu bulunduğunu, bu duyunun iyi ve kötüyü ayırd etmeye yaradığını ve bencilliğin ilkel tatminlerinden çok, fedakârlığın içten sevinçleriyle harekete geçtiğini savunan Shaftesbury, erdemin karşılık beklemeyen karakterini de bu duyuyla temellendirmeye çalışmıştır.

O †ateizmle savaşmakla birlikte, bir deizmde karar kılarak, vahyedilmiş dinlere saygı göstermemiş ve din alanında mutlak bir hoşgörü ve tarafsızlığı telkin etmiştir.

sıfatsal [İng. *attributive*; Fr. *attributive*; Al. *attributiver*]. Dilde, sıfat konumunda bulunma, bir ismi niteleme durumu.

Buna göre, bir sıfatın, 'beyaz ev' örneğinde olduğu gibi, bir isimden önce geldiği zaman, *sıfatsal*; buna karşın, 'ev beyazdır' örneğinde olduğu gibi, kopuladan önce geldiği zaman da, yüklemsel bir konumda olduğu söylenir.

sıkı kuralcılık [İng. *rigorism*; Fr. *rigourisme*; Al. *rigorismus*]. Ahlâk felsefesinde, ahlâklılığın tüm zamanlarda bütün insanlar için geçerli olan, akıl tarafından keşfedilebilir, basit ya da koşulsuz geçerli, tek bir ahlâkî kurallar kümesini tartışmasızca benimsemekten meydana geldiğini savunan görüş; ahlâk yasasının talep ya da gereklerinde en küçük bir yumuşama kabul etmeyen ve yasanın değişik yorumlara elverişli olması durumunda, sistemli olarak daima en katı ve eğilip bükülmez olan yorumu tercih eden anlayış.

sıkılık [İng. *narrowness*; Fr. *étroitesse*]. Bir teori ya da açıklamanın sağladığı açıklayıcı koşulların, açıklanması istenen kavramın uygulama alanının bütününü değil de, bu alanın belli bir parçasını

açıklaması durumu. Bir önerme, hipotez ya da açıklamanın ortaya koyduğu mantıksal koşulların, sağladığı açıklama imkânının belirlenmeyi, açıklamayı amaçladığımız alanın tümü için değil de, bu alan içinde kalan daha dar ve sınırlı bir bölüm için geçerli olması hâli.

Buna karşın, belirli bir açıklama ya da teorinin sağladığı açıklayıcı koşulların, açıklanmak durumunda olan kavramın uygulama alanından daha geniş bir alan için geçerli olması durumuna ise *gevşeklik* adı verilir.

sıkıntı [İng. *anguish*; Fr. *angoisse*] Belli bir felâket yaşanılacakmış hissi yaratan aktüel ya da düşsel bir olayın zihinde canlandırılmasının neden olduğu psikolojik rahatsızlık. Varoluşçu felsefede geçen bir terim olarak, bireyin gelecek karşısında duyduğu güvensizlik duygusu. İnsanoğlunu, içinden çıkıp geldiği hiçlik ve yöneldiği belirsiz bir gelecek karşısında, kavrayan güvensizlik hissi. Yalıtlanmışlık ve yolunu kaybetmişlik duygusu. Kişinin özgür olduğunun bilincine varmasının sonucu olan boğuntu ya da bunalım hâli.

sınıf [İng. *class*; Fr. *classe*; Al. *klass*]. 1 Mantıkta, aynı yüklemi alabilen konuların, o yüklem bakımından meydana getirdiği topluluk; ortak özelliklere, karakteristiklere, niteliklere sahip olan şeylerin toplamı, bir grup nesne; sezgi yoluyla, bir nesneler topluluğu olarak tasarımlanabilen ve bazı aksiyomlara uygun düşen mantıksal varlık. Ortak özellik ya da nitelikleri olan şeylerin oluşturduğu grup ya da küme olarak sınıf, kendilerini başka şey ya da olay kümelerinden ayırmakta olan ayırım görevi gören birtakım ortak özellik ya da nitelikleri paylaşan şeylerin ya da olayların kategorisini gösterir.

Sınıfın üyesi olan şeylerin ortak niteliklerine, *sınıfın tanımlayıcı özellikleri* adı verilir. Bir sınıf, sonlu sayıda üyeye sahipse ve bu üyeler teorik olarak sayılabilir olan üyeler ise eğer, söz konusu sınıf *kapalı*, buna karşın, bir sınıf sonsuz sayıda üyeye sahipse, söz konusu sınıf da *açık bir sınıftır*. Öte yandan, yalnızca tek bir üyesi olan sınıfa *birimlik sınıf*, ya da *tekil sınıf*, herşeyi ya da belli bir alandaki herşeyi içeren sınıfa *evrensel sınıf*, hiçbir üyesi olmayan sınıfa ise, *boş sınıf* adı verilir. Öte yandan ele alınan sınıfın üyesi olmayan, sözü edilen sınıfın dışında kalan herşeyin meydana getirdiği sınıfa *tümleyici sınıf* denmektedir.

Sınıflamanın söz konusu mantıksal anlamı içinde, gerçekten varolanın yalnızca bireyler olduğunu, genel kavramların gerçek bir varoluşa sahip olmadığını öne süren nominalizmin, genel kavramları sınıf fikriyle açıklayan, sınıf üyeliğini ana düşünce olarak gören türüne *sınıf nominalizmi* denmektedir.

2 Sosyoloji ve siyaset felsefesi açısından da, sınıf, bir toplumda aynı görevi yapan, statüleri aynı olan, çıkarları tam bir aynılık sergileyen ve aynı durumda bulunan insan öbeklerinden her birini ifade eder. Buna göre, aralarında belli bir kültür ve iktisadî çıkar ortaklığı ve bu ortaklığın yarattığı özel ilişkiler bulunan insanların tümü bir sınıf meydana getirir.

†Marks'ta, sınıfın ölçütü ekonomik bir ölçüt olduğundan, o sınıfları üretim araçlarıyla ilişki içinde tanımlamıştır. Marksist anlayışa göre, başlangıçta toplumda sınıflar bulunmuyordu; sınıflar işbölümüyle ve üretim araçlarının özel mülkiyetin eline geçmesiyle ortaya çıkmıştır. Buna göre, toplumsal sınıf, aynı konum, çıkar ve statüye sahip insanların bir üretim ve mülkiyet sisteminin içindeki yerlerine göre tanımlanan ekonomik sınıfa eşittir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, sınıf konusundaki teorik gelenek, Marks'ın ondokuzuncu yüzyılda, endüstriyel kapitalizmin yeni ortaya çıkan sınıfsal yapısına ilişkin analiziyle başlamıştır. O, bu çerçeve içinde sınıfı, sermaye ve üretim araçlarının özel mülkiyetini temele alarak, ekonomik terimlerle analiz etmiştir. Buna göre, Marks nüfusu, bir tarafta üretim araçlarına sahip olan kapitalist sınıf ve emeklerinden başka satacak

hiçbir şeyi olmayan işçi sınıfı olarak ikiye bölmüştür. O, köylülerle küçük esnafın meydana getirdiği, bu ikili çerçeveye uyınayan grupların da varolduğunu kabul etmiş, fakat onların kapitalizm öncesinden kalıp, kapitalist sistemin gelişip olgunlaşmasıyla birlikte, ortadan kalkacağını iddia etmiştir.

Sınıfları ekonomik terimlerle tanımlayan Marks, onları aynı zamanda toplumu değiştirme kapasitesine sahip olan gerçek toplumsal güçler olarak görmüştür. Kapitalistlerin olabildiğince çok kazanına ve kâr elde etme isteği, ona göre, işçilerin sömürülmesine ve dolayısıyla yoksullaşmalarına yol açar. Bu durumun işçilerde bir sınıf bilinci yaratacağını; proleteryanın, konumuna ilişkin öznel bir kavrayıştan yoksun olduğu için, salt ekonomik terimlerle tanımlanmış bir kategori olan *kendinde sınıftan*, kendisine ve dünyaya ilişkin bilinçli bir kavrayışa sahip olan işçilerden meydana gelmiş bir *kendisi için sınıfa* doğru dönüşeceğini öne süren Marks, işçilerin kapitalistlere karşı bir sınıf çatışması içine girerek kapitalizmi yıkacağını söylemiştir.

Yine aynı çerçeve ve terminoloji içinde, işçi sınıfı ya da proleteryanın, burjuvazi karşısındaki nesnel sınıfsal durumunun ve †kapitalizmin sosyalizme dönüşümündeki tarihsel rolünün bilincinde olmasına, yani sınıfın öznel boyutuna ise, *sınıf bilinci* adı verilir. Buna göre, sınıf bilinci, işçi sınıfının, özel mülkiyetle kollektif üretim güçlerine dayanan kapitalist üretim ilişkileriyle ilgili somut tecrübesinin sonucudur. Öte yandan, Marks, işçi sınıfı ya da proleteryanın, çıkarlarının gerçek doğasının nerede yattığını görememesi ve devrimci bir sınıf bilinci oluşturamaması durumuna ise, *yanlış bilinç* adını verir.

Yine, Marks, toplumu meydana getiren iki sınıf arasındaki ekonomik çıkar ve siyasî egemenliğe dayalı mücadeleyi *sınıf çatışması* şeklinde tanımlamıştır. Marks'ın söz konusu anlayışına göre, sınıf mücadelesi tarihin itici gücüdür. Örneğin, †feodalizmden †kapitalizme geçiş, toprak sahibi aristokrasi ile yükselen kapitalist burjuvazi arasındaki çatışmanın sonucu gerçekleşir. Kapitalizmden sosyalizme geçiş ise, burjuvazi ile işçi sınıfı arasında giderek yoğunlaşan kutuplaşmanın ve işçi sınıfının sömürülmesinin sonucunda ortaya çıkar.

sınıflama [Os. *tasnif*; İng. *classification*; Fr. *classification*; Al. *klassifikation*]. Bilgide ilk ve en önemli adım olarak, belirli şeylerin birliğini ve çeşitli şey türleri arasındaki ilişkiyi kavramanın yolu; doğada düzen keşfetmenin ilk ve en basit yöntemi. Konu ve nesneleri cins-tür ilişkisine göre sıralama.

Sınıflamada iki koşulun yerine getirilmesi gerekir: a) Bir sınıflama, en üstteki cins kavramıyla homojen olan kavramları, alt-cins ve cinsler olarak içermelidir. Örneğin, hayvanlara ilişkin bir sınıflamada, bir bitki cinsi yer almamalıdır. b) İki ayrı sınıfta (örneğin, 'hayvanlar' ve 'bitkiler') bulunanlar arasında söz konusu olan özellikler (örneğin, 'canlılık'), bu sınıfların her birinin kendi içlerinde taşıdıkları ortak özelliklerden fazla olmamalıdır. Söz konusu her iki koşula da olabildiğince uyan bir sınıflamaya *tam sınıflama*, buna karşın, bu iki koşulu tam olarak yerine getiremeyen bir sınıflamaya ise *eksik sınıflama* adı verilir.

Sınıflamada söz konusu olan ölçüt, amaca uygunluktur. Bu bağlamda, iki temel amaçtan söz edilebilir: 1 *Pratik amaç*. Pratik amaç gözetildiğinde, pratikte işe yaramayan özellikler göz ardı edilir ve yararlı özellikler ön plâna çıkar. Örneğin, otomobiller markalarına, modellerine ve yerine getirdikleri işlevlere göre sınıflanabilirler. Pratik amaçlarla yapılan sınıflamaya *yapay sınıflama* adı verilir.

2 *Bilgisel amaç*. Sınıflamada esas amaç, kavramlarımızın içlemlerini göz önüne almak, nesnelerin gerçek özelliklerine yönelmektir. Bu bağlamda, konunun ya da nesnenin tüm özellikleri dikkate alınarak yapılan sınıflamaya, *doğal* ya da *gerçek sınıflama* adı verilir. Sınıflamanın,

sınıflanan konu ya da nesnelerin tüm özelliklerini göz önünde tutan, ideale yakın bir sınıflama olabilmesi için, özelliklerin birbirlerine bağlanacak, konu ya da nesnelerin tümünde ortak olacak şekilde seçilmesi gerekir.

Bu bağlamda, nesneler, ikincil özelliklerine göre değil de, birincil özelliklerine göre sınıflanmalıdır. Örneğin, hayvanlar, omurgalı ya da omurgasız olmalarına göre sınıflanabilir. Bu çerçeve içinde, bilinçli düşünce ve bilimsel araştırmanın, dilde örtük olarak bulunan birtakım yanlış sınıflamaları daha sonra düzelttiğini söyleyebiliriz. Örneğin, halk dili ve düşüncesinde, balina, suda yaşadığı için bir balık, kömür de, madenden çıkartıldığı için, bir mineral olarak görülmüştür. Oysa, bilim için, balina bir memeli olup, kömür de fosilleşmiş bitkilerden meydana gelir. Yine, gerçek bir sınıflamada benzerliklerin çok daha derin ve önemli farklılıkları göz ardı etmesine, yapay farklılıkların da önemli benzerlikleri saklamasına izin verilmemelidir.

Başka bir deyişle, sınıflamada dikkate alınacak belli başlı kurallar şu şekilde sıralanabilir: 1 Sınıfları ayırmak ya da öbeklemek için, her adımda yalnızca tek bir ilke kullanılabilir. 2 Sınıflama ya da bölmenin adımlarında, hiçbir grup ya da sınıfın atlanmamış olmasına dikkat edilmelidir. 3 Hiçbir ara adım unutulmamalıdır.

sınırlayıcı tanım [İng. *restricting definition*; Fr. *définition restrictive*]. Dakikleştirici tanım olarak da bilinen ve bir terim ya da sözcüğün anlamını sınırlayarak, ona belli bir amaç doğrultusunda, belli bir süre için açık seçik ve özel anlam yükleyen tanım türü.

sınırlı alternatif yanlışı [İng. *phallacy of limited alternatives*; Fr. *erreur des alternatives limitées*]. Eylem sırasında, yeterince araştırmadan ya da elde sağlam veriler olmadan, tüm alternatiflerin tükenilmiş olduğu üzerinde ısrar etmekten meydana gelen formel olmayan yanlış türü.

Simmel, Georg. 1858-1918 yılları arasında yaşamış olan Alman düşünür. Modern sosyolojinin en fazla ihmal edilmiş kaynaklarından biri olan Simmel'in temel eserleri *Enleitung in die Moralwissenschaft* [Ahlâk Bilimine Giriş], *Die Probleme der Geschichtphilosophie* [Tarih Felsefesinin Problemleri], *Der Konflikt der modernen Kultur* [Modern Kültürün Çıkmazı]'dur.

†Kant'tan yola çıkan felsefesine birçok yeni unsur katmış, klâsik felsefeyi bireysel düşünme tarzlarını göz önüne alan bir hayat felsefesi, bir rölativizm ve kültür felsefesiyle zenginleştirmiş olan Simmel, soyut genellemelerden ziyade ayrıntılara önem vermiştir. O üç tür sosyolojiyi birbirinden ayırmış, bunlardan genel sosyolojiyi bir yöntem programı olarak, felsefî sosyolojiyi de sosyal bilimlerin epistemolojisi diye tanımlamıştır.

Simplicius. M. S. 6. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı Yeni-Platoncu filozof.

Ammonios Sakkas'ın öğrencisi olmuş olan Simplicius, kendi öğretisinde, aralarında ciddî bir farklılık ya da karşıtlık olmadığına inandığı Platoncu bakış açısıyla Aristoteles'in düşüncesini uzlaştırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, onun felsefe açısından büyük önemi, filozofluğundan ziyade, Aristoteles'in felsefesiyle kitapları üzerine yazdığı yorumlardan kaynaklanmaktadır. Simplicius ayrıca, Presokratik filozoflardan günümüze ulaşan fragmanların en önemli kaynağı olmak durumundadır.

simülakrum [İng. *simulacra*; Fr. *simulacra*]. Postmodern düşüncede, orijinali olmayan bir kopyanın kopyasına verilen ad.

Çağımızda, imajın, taklit ya da simülasyonun gerçekliğin yerini aldığını söyleyen Baudrillard'a göre, artık gösterge gösterilen, kopya orijinal, imaj gerçeklik ikiliğinin aşılması gerekmektedir. Ona göre, bundan böyle imajlar bir dış gerçekliğe bağlanamazlar, kopya orijnaline götürülemez, harita araziye tekabül etmez. Simülasyonun bir arazinin, maddî gerçekliği olan bir varlığın taklidi ya da kopyası olmadığını söyle-

yen Baudrillard için, simülasyon ve simülakra örijinal ya da gerçeklik olmadan, bir gerçekliğin modelleriyle yaratmayı ifade eder. Gerçek ile model, orijinal ile kopya arasında hiçbir fark kalmamıştır.

simya [İng., *alchemy*; Fr. *alchimie*]. Belli bir kozmoloji anlayışını pratik kimya deneyleriyle birleştiren bir Ortaçağ felsefesi türü; maddî tözlerle ilgili, bir yandan materyel nitelik ve ilişkilerle, diğer yandan tinsel nitelik ve ilişkiler arasındaki analojilere dayanan bir kuram türü.

Eski Çin ve Hellenistik dönem Mısır'ında doğmuş olan simya, Ortaçağ Avrupa ve İslâm dünyasında kabul görmüş bir felsefe dalı olarak varlığını sürdürmüştür. Varlığını Rönesans'a kadar sürdürmüş olan felsefe ya da teorinin en önemli uygulamalarının başında yaşam iksiri elde etmek yer alır. Dünya görüşlerini Aristoteles fiziğine dayandıran simyacılar, ayrıca bazı metalleri altına dönüştürmenin yollarını aramışlardır.

sineşizm [İng. *synechism*; Fr. *synéchisme*]. Amerikan pragmatistleri C. S. †Peirce ve W. †James'ın, süreklilik düşüncesini ön plâna çıkartan felsefî öğreti için kullandıkları terim.

Buna göre, süreklilikle varolan herşeyin birbiriyle olan karşılıklı ilişki ve bağımlılığını anlatmak isteyen ve atom türünden açıklanamaz, sürekli olmayan birtakım öğelerin varolduğunu kabul etmeyi reddeden Peirce'a göre, her bilimsel önerme bir sürekliliği tasvir eder. Bilinemeyen birtakım varlıklara, ya da nesnel idealistlerin Mutlak'ına karşı çıkan Peirce, açıklanamayan nihaî birtakım öğelere dayanan bir açıklamanın kötü bir açıklama olduğunu öne sürmüştür. Aynı okulun üyesi olan James ise, sineşizmle değişmenin sürekliliğini anlatmak istemiştir.

sinizm [İng. *cynism*; Fr. *cynisme*; Al. *zynismus*]. İlkçağ Yunan felsefesinde Antisthenes tarafından kurulmuş olan felsefe okulunun belli bir ahlâk anlayışıyla belirlenen felsefesine verilen diğer bir ad.

Doğa-uzlaşım karşıtlığında doğal olanın tarafından olan †Kiniklerin bir diğer ünlü temsilcisi olan †Diogenes, kendisine 'Dile benden ne dilersen!' diyen Büyük İskender'e verdiği 'Gölge etme, başka ihsan istemem' yanıtıyla ün kazanmıştır.

sinkategorematik terimler [İng. *syncategorematic terms*; Fr. *termes syncategorematiques*]. Ortaçağ'ın ünlü nominalist filozofu Ockhamlı William'a göre, dilde yalnız başlarına anlam taşıyan terimler dışında kalan, onları birbirlerine bağlamakta kullanılan ve tek başlarına anlamlı olmayan terimler. Sinkategorematik terimlere örnek olarak, bağlaçlar, edatlar verilebilir.

sistem [İng. *system*; Fr. *système*; Al. *system*]. Parçaları, öğeleri arasında karşılıklı ilişki, etkileşim, bağlantı ve bağımlılık bulunan tutarlı bir bütün içinde birlikli hâle getirilmiş nesneler toplamı.

Rasyonel bir ilke, plân, ya da yönteme göre, altakoyma, çıkarım ya da genellik türünden tutarlı bir düzen ya da düzenleme içinde bir araya getirilmiş nesneler, fikirler, aksiyom ya da kurallar bütünü olarak sistem, belli bir görüş, öğreti ya da ideoloji meydana getirecek şekilde birbirlerine bağlanmış ilkeler toplamını olduğu kadar, belli bir sonuca ulaşmak için kullanılan yöntemi de tanımlar.

sistematik felsefe [İng. *systematic philosophy*; Fr. *philosophie systematique*; Al. *systematik philosophie*]. Gerçekliğin tüm alanlarını kapsayan sistemler kurmayı amaçlayan, çeşitli konularda elde edilen bilgileri bir sentez içinde birleştirmeye çalışan felsefe türü.

Sistematik felsefe deyimi, ayrıca, felsefeyi tarihsel bir açıdan ele alan tarihsel yaklaşımdan farklı olarak, felsefenin epistemoloji, ontoloji, değer gibi alanlarında felsefî yöntemleri kullanıp, analiz ve eleştiriyi ve bu arada, yeni felsefî bilgiler üretmeyi hedefleyen felsefe anlayışını ifade eder.

sivil toplum [İng. *civil society*; Fr. *société civile*]. Siyasî otoritenin baskısından nispeten uzak olan toplum modeli; toplumda varolan ve kuruluşu birtakım haklar

elde etme çabasına bağlı olan demokratik yapı; toplumun kendi kendisini, devletin kurumlarından bağımsız olarak, yönlendirmesi durumu.

Başlangıçta uygarlığın sonucu olan bir nezaket ve uygarlaşma hâlini tanımlayan sivil toplum terimi, 18. yüzyılda Batı yönetim tarzı Doğu despotizmiyle karşı karşıya getirilirken, onun ayrımını belirtmek üzere politik bir terim olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, sivil toplum terimi esas †Hobbes ve Locke tarafından kullanılmış ve söz konusu toplum sözleşmesi teorisyenlerinde önem kazanmıştır. Hobbes ve Locke gibi düşünürler politik otoritenin en azından varsayımsal olarak onsuz olunabilir bir kavram ya da şey olduğunu belirtirken, devlet olmadan da yaşamak mümkünmüş gibi akılyürütmelerine bağlı olarak, devlet olmadığında geride kalan kurumları betimlemek için bir kavrama ihtiyaç duymuşlardır. Bu kavram da sivil toplum kavramıdır. Buna göre, sivil toplum, ekonomik ilişkilerin, ailesel yapıların, dini kurumların, v. b. g., politik otorite olmadan varlığını sürdürdükleri genel çerçeveyi tanımlar. Bununla birlikte, sivil toplum kavramının, sivil toplum politik otorite olmadan varolmadığı için, analitik bir kavram olduğu unutulmamalıdır.

Sivil toplum kavramının anlamına katkıda bulunan düşünürler arasında, herşeyden önce Hegel ve Marks bulunmaktadır. Buna göre, Hegel'de, sivil toplum, aile ile devletin siyasî ilişkileri arasında yer alan bir ara kurum olarak tanımlanır. Karl Marks'ta ise, sivil toplum sosyoekonomik ilişkilerle üretim güçlerinin bütününü gösterir. Onun gözünde temel karşıtlık bu şekilde tanımlanan sivil toplumla sivil toplum içindeki sınıf ilişkilerinin üstyapısal tezahürü olan devlet arasındadır. *Alman ideolojisi* adlı eserinde, sivil toplumun bütün bir tarihin kaynağı ve oynandığı tiyatro olduğunu savunan Marks'a göre, siyasî olaylara, hukukî değişimlere ve kültürel değişmeye ilişkin açıklamanın sivil toplumun yapısındaki gelişmelerde aranması gerekmektedir.

Bu marksist sivil toplum anlayışını aynen benimseyen çağdaş düşünür A. †Gramsci'ye göre, sivil toplum devletin cebrî hareket ve müdahaleleriyle üretimden meydana gelen ekonomik alan arasında bulunur. Buna göre, sivil toplum, özel yurttaş ve bireysel tasdik alanı olarak ortaya çıkan toplumsal yaşam alanıdır.

siyaset felsefesi [Os. *felsefeî siyâsiye*, İng. *political philosophy*; Fr. *philosophie politique*; Al. *politische philosophie*]. Siyasetin problemlerini, siyasî sistemleri, siyasal hayvanlar olarak tanımlanan insanların belli bir siyasî sistem içindeki davranışlarını felsefeye özgü yöntemlerle ele alan felsefe dalı, daha çok normatif bir nitelik arzeden kavramsal araştırma türü; felsefenin, siyasî yaşamı konu alan, özellikle de devletin özü, kaynağı ve değerini araştıran dalı.

Siyaset felsefesinin ele aldığı belli başlı konular şunlardır: 1 İnsanın gelişme süreci içinde, yönetimin ya da devletin kaynağı, doğası, amacı ve önemi. 2 Varolan, varolmuş olan devletlerin sınıflanması ve bu devletlerin oluşumunda etkili olan felsefe ya da görüşlerin incelenmesi. 3 İdeal düzen arayışları. 4 Ütopyaların yapısı ve bunların gerçekleşme şansları. 5 Bireyle devlet, itaat etmeyle özgürlük arasındaki ilişki, baskı, sansür ve yönetimin gücü. 6 Adalet, eşitlik, özgürlük, haklar ve mülkiyet gibi temel kavramların analizi.

Eski Yunan'da doğmuş olan siyaset felsefesi, günümüzde siyasî otoritenin gücünü, doğasını ve kaynağını, siyasî otoriteyle birey arasındaki ilişkileri ele alır. Siyasî kurumların ve bu arada devletle birey arasındaki ilişkilerin nasıl geliştirilebileceği konusunu inceleyen siyaset felsefesi günümüzde daha çok 'demokrasi' kavramı üzerinde durur. Başka bir deyişle, demokrasi problemini sivil toplum-devlet kavram çiftiyle, özgürlük ve eşitlik ideallerinin oluşturduğu temel üzerinde ele alan siyaset felsefesinin temel problemi, kamusal gücün, siyasal iktidarın, insan yaşamının niteliğini ko-

rumak ve geliştirmek için nasıl kullanılması ve ne ölçüde sınırlanması gerektiği problemidir.

Siyaset felsefesinin uzun tarihi içinde, Platon, Aristoteles, Cicero, Aziz Augustinus, Aquinalı Thomas, Dante, Machiavelli, Spinoza, Locke, Burke, Rousseau, Mill, Bentham, Tocqueville, Saint-Simon, Comte, Hegel, Marks ve Engels gibi düşünürlerin önemli katkılarından söz edilebilir.

Buna karşın, 20. yüzyılda siyaset felsefesi alanındaki katkılar, sırasıyla siyasî pragmatizm, dinî ve varoluşçu yaklaşım ve nihayet devrimci yaklaşım diye, kabaca üç başlık ya da yaklaşım altında toplanabilir. Dewey, Russell ve Popper gibi düşünürler tarafından temsil edilen I *siyasî pragmatizm*, toplumun hâlihazırdaki yapısını ve kapitalizmi eleştirmekle birlikte, düşüncelerini söz konusu yapının oluşturduğu genel çerçeve içinde ifade eder ve siyaset alanındaki amacın, insan kişiliğinin geliştirilmesiyle yaşam düzeyinin en yüksek noktaya çıkartılması olduğunu savunur. Örneğin, siyaset felsefesinde aristokratik bir †bireyciliğin savunuculuğunu yapan †Russell, hoşgörü, cinsel özgürlük ve sağduyunun yanında olurken, maddeciliğe, bürokrasi ve savaşa şiddetle karşı çıkmıştır.

Buna karşın, II dinî ve varoluşçu yaklaşım, insanlığın topyekün bir yıkıma doğru gittiğini savunurken, zaman zaman dinî ya da yarı dinî değerleri, zaman zaman da bireyin bizzat kendisini ön plâna çıkartmıştır. Başta Lenin olmak üzere, III Gramsci, Marcuse, Lukacs gibi düşünürlerin temsil ettiği yaklaşım ise, bireyin nihaî bir özgürlük ve mutluluk hâline ulaşabilmesi için, kapitalizmin ve burjuva devletinin, şiddet veya demokratik yollarla yıkılmasını öngörür.

siyaset sosyolojisi [İng. *political sociology*; Fr. *sociologie politique*]. Toplumsal yapı ve kültürü etkileyen somut politik fenomenlere ilişkin sosyolojik araştırma. Öncelikle ve temelde devlet konusunu, sosyolojik bir bakış açısı ve yöntemlerle ele alan siyaset sosyolojisi, politikayla toplumsal yapılar, ideolojiler ve kültür arasındaki ilişkiler üzerinde durur. Özgül politik rejimlerin ve kurumsal yapıların kökenlerini ve gelişimini açıklamak amacıyla parlementer demokrasilere olduğu kadar, despotik ve totaliter rejimlere de yönelen politik fenomenlere dair sosyolojik analiz, birer toplumsal kurum olarak siyasî partileri ve parti liderleriyle üyeleri arasındaki ilişkileri inceler.

siyasî personalizm [İng. *political personalism*; Fr. *personnalisme politique*]. Kişiliğin toplumsal gelişmenin en yüksek ifadesi olduğunu, bundan dolayı, devletin bireylerine fizikî, entellektüel ve tinsel bakımdan tam olarak gelişebilmeleri için, gerekli tüm olanak ve fırsatları sağlamak durumunda olduğunu savunan görüşe verilen ad.

skolastik [İng. *scolastic*; Fr. *scolastique*; Al. *scholastik, scholastische*] Genel olarak, Ortaçağda hâkim olan, Grek felsefesinin kavramsal araçlarından yararlanılarak oluşturulmuş Tanrı merkezli düşünce sistemini veya bu teoloji ağırlıklı felsefenin kullandığı yöntemi tanımlamak için kullanılan sıfat.

Skolastik terimi, Yunancada vakit geçirmek, zaman öldürmek anlamına gelen *'scholazein'* fiili, *'doctores scholastici'* başlığı altında, üniversitelerde teoloji veya okullarda yedi liberal sanattan biri ya da diğerini öğretenler için kullanılmaya başlandığında yaygınlık kazanmıştır. Buna göre, *skolastik felsefe* Yunan felsefesinin bakış açısı ve terminolojisinin sağladığı teorik çerçeveye oturtulmuş Hristiyan teolojisini ifade eder. Bu felsefenin büyük bir güçle benimsemiş olduğu †Aristoteles felsefesini temele almaktan oluşan otorite yöntemi, mantığa ve sisteme dönük yoğun ilgisi, tümdengelimsel ve tasımsal akılyürütme formuyla karakterize olan yöntemi *skolastik yöntem* olarak tanımlanır.

Skolastik terimi, buradan hareketle, pejoratif veya aşağılayıcı bir anlam içinde, okullarda öğretilen hayata ilgisiz konu-

ların belirlediği, sistematik ve formel karakteri veya lafzîliği ile çöküş dönemindeki skolastiği andıran bir görüş ya da öğretiyi tanımlamak için kullanır.

skolastik felsefe [Os. *medrese felsefesi*; İng. *scolastic philosophy*; Fr. *philosophie scolastique*; Al. *scholastik pihilosophie*]. 8. yüzyılla, 15. yüzyıl arasında kalan tarihsel dönemde söz konusu olan felsefe türüne, Hristiyan düşünce sistemine verilen ad.

Skolastik felsefenin en önemli özellikleri şu şekilde sıralanabilir: 1 İlkçağ Yunan felsefesinin belli bir halkın, modern felsefenin ise bireylerin felsefesi olduğu yerde, Skolastik felsefe, bireylerin ve halkların karakteristik özelliklerinin üstünde olan dinî bir topluluğun, Hristiyan toplumunun felsefesidir. 2 Bu felsefe için, belli bir gelenek, ve vahye dayanan bir din çerçevesinde oluşan otoriteye duyulan saygı esastır. 3 Skolastik felsefenin temelinde bulunan felsefe geleneği, Platon'un ve özellikle de Aristoteles'in felsefelerinden oluşur.

4 İlkçağ felsefesinin merkezinde doğayla insanın, modern felsefenin merkezinde ise bilgiyle insanın bulunduğu yerde, Skolastik felsefenin merkezinde Tanrı vardır. 5 Skolastik dönemde, felsefe inanca, inanç ta vahye tâbi olmak durumundadır. 6 Bundan dolayı, Ortaçağ kültüründe çok önemli bir rol oynayan din, Skolastik felsefe ve rasyonel bir yaşam görüşü üzerinde de çok temelli bir etki yapmıştır. Bu felsefede, vahyin aklın vazgeçilmez bir yardımcısı olduğuna inanılır. Skolastik dönemin filozofları, akıl ile inanç arasında bir ayırım yapmış ve zaman zaman da felsefenin göreli bir bağımsızlık ya da özerkliğini vargulamış olmakla birlikte, bilimde ve felsefede, bir çözüme kavuşturulacak problemlerin çözümü de dahil olmak üzere, hemen herşey teoloji tarafından belirlenmiştir. 7 Skolastik felsefenin temel konuları, Tanrı ve Tanrı'nın varoluşu problemi, Tanrı-evren ilişkisi ve tümeller problemidir.

8 Skolastik felsefenin en belirleyici yönü, yöntemidir. Buna göre, Hristiyan düşünürler, Tanrı sözü olan kutsal kitaba dayanan Hristiyan inancını sistematik bir biçimde ifade etmek, savunmak ve geliştirmek için, daha çok mantıksal ve dilsel analize yönelmişlerdir. Skolastik düşünürler bu bağlamda, öncelikle Yunanlıların bilimsel ve felsefî terminolojilerini kullanmışlar ve daha sonra da, Yunan mantığını bir bütün olarak almışlardır. Şu hâlde, Skolastik dönemin filozofları, Hristiyan inancını sistemleştirme ve temellendirme çabalarında aklı ve mantığın tümdengelimsel tekniklerini kullanmışlardır. 9 Skolastik düşünürler, daha sonra Yunan düşüncesinin, 12. yüzyıl Rönesansı sırasında, İslâm dünyasından tercüme yoluyla öğrendikleri içeriğini, Hristiyan inancıyla tutarlı olacak ve Hristiyan inancını destekleyecek şekilde yeni baştan kurmaya ve şekillendirmeye çalışmışlardır.

Skolastik felsefe, dört döneme ayrılır: I *Hazırlık dönemi*. 8. ve 9. yüzyıllar arasında kalan bu dönemde, üzerinde durulacak problemler öbeği, Patristik felsefenin büyük düşünürü Aziz Augustinus'un oluşturduğu genel çerçeveden hareketle, yavaş yavaş belirlenmeye başlamış ve bu problemlerle ilgili olarak ilk çözüm denemeleri gerçekleştirilmiştir. Dönemin en etkili düşünürü olan J. S. Erigena, Boethius'tan yararlanarak, Skolastik yöntemi geliştirmeye çalışmıştır. Matematik ve doğa felsefesi alanında önemli çalışmalar gerçekleştirmiş olan Gerbert'le, diyalektiği teolojiye uygulama girişiminde başarı kazanmış olan Chartres'lı Fulbert ve teolojiyi rasyonelleştirme hareketinin öncülüğünü yapmış olan Tours'lu Berengar dönemin diğer önemli simalarıdır.

II *Erken Skolastik*. 9. ve 12. yüzyıllar arasında kalan dönemin en önemli düşünürlerinden biri olan Aziz Anselmus, doğaüstü olanla doğal olan arasındaki organik ilişkiyi ifade etmeye ve inancın akıl üstündeki yorumlayıcı ve yönlendirici gücünü göstermeye çalışmıştır. Bu dönemde, tümeller problemi ilk kez olarak ciddî bir biçimde ele alınmış, prob-

leınle ilgili realist ve nominalist çözümler arasında bir ayırım yapılmıştır. Champeaux'lu William'ın realist, Roscelinus'un nominalist çözümü benimsediği yerde, Skolastik yöntemi en açık bir biçimde ortaya koymuş olan Abelardus kavramcı bakış açısını seçmiştir. Dönemin diğer önemli düşünürleri, hümanist bir filozof olan Salisbury'li John ve çağının diyalektik, tasımsal ve akılcı eğilimlerini mistik bir hareket içinde birleştirmiş olan Clairvaux'lu Aziz Bernard'dır.

III *Altın Çağ*. 13. yüzyılda yaşanmış olan Altın Çağ, Aristoteles'in eserlerinin Arapçadan tercüme edilmesi ve Paris Üniversitesi'nin kuruluşuyla birlikte, felsefeye yönelik ilginin en üst düzeye ulaştığı bir çağ olmuştur. Bu dönemin ilk büyük düşünürleri, doğa bilimlerine yönelik bir ilginin doğuşuna yol açmış olan Auvergne'li William ve Robert Grosseteste'dir. Altın Çağın diğer önemli düşünürleri, felsefenin özerkliği için yoğun bir çaba göstermiş olan Aziz Bonaventura, Aristoteles'i Aziz Augustinus'un felsefesi ve Hristiyanlığın dogmalarıyla uzlaştırmaya çalışmış olan Büyük Albert, felsefesiyle Skolastik düşüncenin her bakımdan doruk noktasını oluşturmuş olan Aquinalı Thomas, Platon'un etkisiyle, bir yandan matematiğin, fakat bir yandan da deneysel yöntemlerin gelişmesine katkıda bulunmuş olan Roger Bacon ve eleştirel düşüncesiyle seçkinleşmiş olan Duns Scottus'tur.

IV *Gerileme Dönemi*. 14. ve 15. yüzyıllarda yaşanmış olan bu dönem, geleneksel düşünceye karşı olan eleştirel bir tavırla belirlenen bir dönemdir. Dönemin en önemli düşünürü, daha önceki yüzyılların nominalizmini canlandırmış, aklın alanını sınırlandırmakla birlikte, onu kendi alanı içinde, inançtan bağımsız hâle getirmiş olan Ockhamlı William'dır.

Smith, Adam. 1723-1790 yılları arasında yaşamış olan İskoç iktisatçı ve düşünür. Temel eserleri *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlâkî Duygular Teorisi] ve *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Sebepleri Üzerine Bir Soruşturma].

İskoç Aydınlanması ve iktisadî liberalizmin en önde gelen isimlerinden biri olan Smith, daha ziyade eklektik bir karakter taşıyan ahlâk görüşünde, bir erdem ahlâkı geliştirmiştir. 'Erdemin neden meydana geldiği' ve 'erdemi hangi psikolojik ilkelere göre tanıdığımız' soruları üzerinde odaklaşan ahlâk görüşünde, Smith bu soruları Aristoteles ve Stoacıların görüşlerinden olduğu kadar, Hutcheson gibi yararcı düşünürlerin görüşlerinden de faydalanarak yanıtlamaya çalışmıştır.

O iktisat görüşünde ise, her türlü zenginliğin kaynağının emek olduğunu savunmuş, modern toplumlarda zenginliğinin artışının en önemli nedeninin bir yandan iş bölümü, diğer yandan da emeğinin veriminin artmasını sağlayan sermaye birikimi olduğunu söylemiştir.

Sofistler [İng. *Sophists*; Fr. *Sophistes*; Al. *Sophists*]. M. Ö. 5. ve 4. yüzyılda, siyasî ve toplumsal koşulların değişmesinin ve doğa felsefesinin iflâsının ardından, insan üzerine felsefenin başlatıcısı olarak ortaya çıkan gezgin felsefe öğretmenlerine verilen ad.

En önemli Sofistler arasında, Protagoras, Gorgias, Prodikos, Hippias, Antiphon, Thrasymakhos ve Kallikles'in adı verilebilir. Sofistler, felsefî bir okul oluşturmaktan çok, belli bir mesleğin üyesi olan, toplumsal koşulların değişmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan pratik işlerde yolgöstericiliğe duyulan açlıktan, kendileri için bir meslek ve yaşam biçimi üretmiş olup, para karşılığı ders veren gezgin öğretmenlerdi. Bu gezgin öğretmenler, dilbilgisi, ikna sanatı, retorik, mahkemede kendini savunma sanatı, mantık, ahlâkî davranış, edebiyat eleştirisi, matematik ve dilsel analiz gibi bir çok sanatı öğrenme iddiasında olmuşlardır.

Sofistleri bir felsefe okulu olarak görmek olanaksız olsa da, onların tümüne birden ortak olan bazı noktalardan söz

edilebilir: 1 Onların öğretim faaliyetleri, yaşamda başarılı olma sanatını öğretme çabaları, teorik değil de, tümüyle pratik bir nitelik taşımaktaydı. 2 Sofistler ikinci olarak ortak bir kuşkuculuğu, kesin ve mutlak bilgi olanağına duyulan bir güvensizliği paylaşmaktaydılar. 3 Yine, Sofistler, ortak olarak algının göreli olduğunu öne sürmüşlerdir. İlk ve en büyük Sofist olan Protagoras, bireyin herşeyin ölçüsü olduğunu ve şeylerin de tıpkı insana göründükleri gibi olduğunu savunmuştur.

4 Bilginin temeline algıları yerleştiren Sofistler, bilginin de göreli olduğunu belirtmişlerdir. Mutlak ve değişmez bir doğruluk olmayıp, bilgi ve doğruluk bireyin algılarına, toplumsal, kültürel koşullara ve kişisel eğilimlere görelidir. 5 Duyularımızın ötesinde, algılanamayan ve dolayısıyla bilinemeyen bir gerçeklik yoktur. Doğal dünya, yalnızca duyularımız aracılığıyla bilinebilir. Duyumlarımız ve algılarınız tarafından yorumlanan fenomenlerin gerisinde, Zihin ya da Dünya Ruhu gibi, algılanamaz bir gerçeklikten söz etme imkânı bulunmamaktadır.

6 Toplum temelini bir sözleşmeden, bireylerin ortak irâdelerinden alır. Buna göre, insanlar kendilerini vahşi yaratıklardan korumak ve daha iyi bir yaşam düzeyine ulaşmak için, topluluklar hâlinde bir araya gelmek zorunda kalmışlardır. 7 Yasaların tanrısal bir kökeni yoktur, yasalar insan elinden çıkma ürünlerdir. Buna göre, yasalar ya sayıca çok olan zayıfları kontrol altında tutmak için güçlüler ya da güçlüleri kontrol altında tutmak için zayıflar tarafından yapılır. 8 Yasalardan başka ahlâkî ölçütler ve ahlâk da, doğal ya da tanrısal kökenli olmayıp, insan eseridir. Sofistlere göre, insanların, toplum oluşuncaya kadar, ne ahlâkları ne ahlâkî ölçütleri ne de yasaları olmuştu; bununla birlikte, orman yasaları egemen olursa eğer, toplum içinde yaşamanın imkânsız olacağı kısa süre içinde anlaşılmış ve dolayısıyla insanlar, güçlülerin, yalnızca onlarla birlikte güçlü olduklarından dolayı, güçsüzlere saldırınama ve onları soymama sözü verdikleri yasaların zorunlu olduğunun bilincine varmışlardır. Ahlâk da insan eylemlerinden doğmuş olup, insanlar tarafından kutsanır ve onaylanır.

9 İnsan varlıklarındaki temel itici güç, ben sevgisi, benciliktir. 10 İnsanlar doğuştan erdemli değillerdir. İnsanlar erdemli oluyorlarsa eğer, bu toplumsal ve entellektüel koşullanmanın ürünüdür. 11 Erdem öğretilebilir, erdemli davranış geliştirilebilir. Bunu yapanlar da Sofistlerdir. Örneğin †Protagoras'a göre, Sofistler insanın doğal yeteneğini geliştirmeyle, insanı eğitme işiyle, insanlara insan olmada, yetkinliğe ulaşmaları için yardım etme işiyle meşgul olurlar. 12 Doğayla uzlaşım arasında bir ayırım yapan tüm Sofistler, zaman zaman uzlaşıma dayanan yasaların her zaman en iyi yasalar olmayabileceğini savunurken, zaman zaman da doğal hukukla pozitif hukuk arasındaki boşluğu daha da genişletmişler ve bu ikisinin birbirlerine karşıtmış gibi görünmelerine neden olmuşlardır. .

sofistlik [İng. *sophistry*; Fr. *sophistique*; Al. *sophistische*]. Belli bir doğruya ulaşmak için değil de, tartışmış olmak için tartışma tavrı; aldatmayı, ikna etmeyi, sözün etkisiyle inandırmayı hedefleyen akılyürütme tarzı; maddî çıkar sağlamak amacıyla kandırma faaliyeti; ve Sofistler tarafından kullanılan tartışma, incelikli ve yanıltıcı argüman teknikleri için kullanılan terim.

Buna göre, doğruyu söylemeyi, doğruları ifade etmeyi değil de, yalnızca üstün çıkmayı, kazanmayı amaçlayan tartışma türüne, görünüşte doğru olmakla birlikte, gerçekte, büyük bir dikkatle incelendiği zaman görülecek ince bir yanlış içeren aldatma ya da en azından yanıltma amaçlı akılyürütme türüne sofistlik denir. Aynı çerçeve içinde, geçerli gibi görünmekle birlikte, geçerli olmayan, incelikli ama yanıltıcı argüman ya da akılyürütmeye *sofizm* ya da *sofizma* adı verilmektedir.

sofokrasi [İng. *sophocraty*; Fr. *sophocratie*]. Bilge bireylerin ya da bilgeliğin yönetimiyle belirlenen devlet veya yönetim tarzı.

sokinyanizm [İng. *socinianism*; Fr. *socinianisme*]. Laelius Socinus ve Jules Lequier tarafından geliştirilen akılcı din akımına verilen ad.

Bu akım, kutsal üçlemeyi reddetmiş ve Hz. İsa'nın 'insan' olduğunu birçok kanıtla ortaya koymaya çalışmıştır. Panenteizmin gelişmesinde önemli bir etkisi olan Sokinyanizm, zamanın Tanrı açısından geçersiz olduğu inancını reddetmiş ve Tanrı'nın zaman içinde ortaya çıkan olayları bildiğini, geleceğin bir imkânından ibaret olduğu, ezelî bilgi diye bir şeyin olamayacağını öne sürmüştür.

Sokrates. M. Ö. 469-399 yılları arasında yaşamış olan ünlü Yunanlı düşünür. Platon'un hocası olan Sokrates, yazılı hiçbir şey bırakmamış, tüm zamanını özellikle gençlerle felsefe tartışarak geçirmiştir. Görüşleri, tartışmaları yeni iktidarın temsilcileri tarafından beğenilmeyen Sokrates, 'yeni tanrılar icad ettiği, görüş ve tartışmalarıyla, gençleri baştan çıkardığı' gerekçesiyle ölüme mahkûm edilmiştir.

Sokrates'in felsefedeki ve felsefe tarihindeki önemi, onun bilinçli ve ahlâkî kişiliğin bulunduğu yer olarak ruh kavramını bulmuş olmasından kaynaklanır; felsefenin merkezine insanı geçiren, insanın kendisiyle, evrenle ve toplumla olan ilişkisinin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini araştıran, insan yaşamının kişisel, toplumsal ve ahlâkî boyutunu ön plâna çıkaran Sokrates, insanlara özsel bileşenlerinin ruh olduğunu, onların ruhlarına özen göstermeleri gerektiğini anlatmaya çalışmış, bu düşüncesini ifade etmek, onu eylemleriyle somutlaştırmak için de, yaz kış çıplak ayakla ve ince bir entariyle dolaşmıştır.

Fiziği itibariyle çirkin biri olan Sokrates, insanların yüzlerini ve fizikî yapılarını değiştiremeyeceklerini, fakat ruhlarını ve karakterlerini değiştirip geliştirebileceklerini belirtmiştir. Buna göre, Sokrates, felsefesinde herşeyden önce, insanın doğası, ihtiyaçları, amaçları ve değerleri üzerinde durmuş, neyin onu tamamlayacağını araştırmıştır.

O, aynı çerçeve içinde, dilin doğasıyla ilgilenmiş ve düşünme, anlam, mantık ve tanım konusunu ele almıştır. Yaşadığı dönemde yoğun bir kavram kargaşasının hüküm sürdüğünü, bunun ahlâk alanını da kapsadığını düşünen Sokrates, bilgeliğin, adaletin, cesaretin, v. b. g., anlamının ne olduğu bilinmedikçe, bilgece, adil ya da cesurca eylemekten söz edilemeyeceğini iddia etmiştir. Çünkü aynı sözcükleri ya da kavramları kullanan insanlar, bu sözcük ya da kavramlarla farklı şeyleri kastediyorlarsa eğer, Sokrates'e göre, bu, insanların anlaştıklarını sanarak anlaşmadan konuştukları anlamına gelir ve sonuç, kargaşadan başka hiçbir şey olmaz. Kargaşa, Sokrates'e göre, hem entellektüel ve hem de ahlâkî yönden olur. Ona göre, entellektüel olarak sözcük ve kavramları, sizin kullandığınız anlamdan farklı bir anlamda kullanan biriyle tartışarak, bir kavga dışında, hiçbir yere varamazsanız ve ahlâkî olarak da, söz konusu sözcükler ahlâkî fikirlere karşılık geldiği zaman, sonuç bir anarşiden başka bir şey olmaz. Sokrates işte bu kargaşayı sona erdirmek, insanlara ahlâkî gelişmelerinde yol göstermek için, bir tartışma ve öğretim yöntemiyle, bir tanım yöntemi geliştirmiş ve tartışmalarıyla, evrensel değerlerin özünü ve gerçek anlamını ortaya koymaya çalışmıştır.

Sokrates'in daimonu [İng. *Socrates' daimon*; Fr. *démon de Socrate*]. Sokrates'in Platon'un *Savunma* (31d, 40a-b) ve *Euthyphron* (3b) adlı diyaloglarında sözünü ettiği, kendisinde ortaya çıkan, yalnızca ona özgü olan ve olumlu bir şey önermemekle ya da Sokrates'i belli bir şeye yöneltmemekle birlikte, onu bazı şeyleri yapmaktan alıkoyan gizemli güç, kutlu derunî belirti, Tanrı sesi.

Sokrates problemi [İng. *problem of Socrates;* Fr. *problème de Socrate*]. Filozof Sokrates'i anlatan, tanıtan çok çeşitli eserlerden, farklı Sokrates yorumlarından ayrı olarak, tarihsel Sokrates'i, yani M. Ö. 5. yüzyılda Atina'da yaşamış olan Sokrates adlı düşünürün gerçekte kim olduğunu, onun felsefî öğretisinin tam olarak ne olmuş olduğunu belirleme problemi.

Sokrates'in kendisi, yazılı sözün değerine inanmadığı, yazmak yerine tartışmaya önem verdiği için, yazılı hiçbir şey bırakmamış, hayatı, görüşleri, değerlere ve dünyaya bakış tarzı, kişiliği, ilgileri ve görüşleri farklı öğrencileri tarafından anlatılmıştır. Sokrates'in kendisi, yönteminin bir parçası olarak, hazır bilgi vermek yerine, öğrencilerinden her tür bilgiyi kendilerine mâl etmelerini istediği için, öğretisi ve görüşleri de, Ksenophanes ve †Platon gibi öğrencileri tarafından, yalın bir biçimde ve olduğu gibi kabul edilmemiş, sözü edilen filozofların kendi bakış açıları ve kişisel özellikleriyle birleştirilerek yorumlanmıştır. Ksenophanes ve Platon gibi düşünürler Sokrates'i ve öğretisini, kendi kavrayış, ilgi ve doğalarına uygun olarak yorumlamışlardır.

İşte Sokrates problemi, bu farklı Sokrates resim ya da yorumlarından hangisinin tarihsel Sokrates'e, yani M. Ö. 5. yüzyılda Atina'da yaşamış olan çıplak ayaklı düşünürün gerçek görüş ve düş üncesine karşılık geldiğini belirleme problemi olarak ortaya çıkar.

Sokratik alay [İng. *Socratic irony;* Fr. *ironie socratique*]. Sokrates'in, 'Bildiğim bir şey var, o da hiçbir şey bilmediğimdir' sözüyle ve sergilediği öğrenme ve bilgiye susamışlık haliyle, karşısına aldığı tartışmacılara, gerçekte bilgisiz olduklarına işaret etmek ve ahlâk alanındaki bu bilgisizliğin, yaşamın akışı içindeki tehlikesini ve ağırlığını hissettirmek üzere benimsediği, kendisini olduğundan farklı gösterme, bilgisini gizleme ve karşısındakine meydan okuma tavrı.

Sokratik Okullar [İng. *Socratic Schools;* Fr. *Écoles socratiques*]. Sokrates'in kişiliğinin belli özelliklerinden, öğretisinin belli yanlarından etkilenerek oluşturulmuş olan felsefe okulları.

Bu okullar, 1 *Küçük Sokratik Okullar*la, 2 *Büyük Sokratik Okullar* olarak ikiye ayrılırlar. Bunlardan Küçük Sokratik Okullar, kurucularının Sokrates'le olan bağlarının çok fazla güçlü olmadığı okullardır. Onlar, Sokrates'in öğretisinin ve görüşlerinin göreli olarak daha az önemli olan yönlerini benimsemişlerdir. Bu okullar sırasıyla, a) †Megara Okulu, b) †Elis-Eretriya Okulu, c) †Kinikler Okulu ve d) †Kirene Okulu'dur. Büyük Sokratik Okullar ise, Sokrates'ten çok yoğun bir biçimde etkilenmiş, onun idam edilmesi karşısında kariyerini değiştirmiş ve kendi sistemini kurarken, Sokrates'in görüşlerinden yararlanmış olan Platon'un Okuluyla, onun öğrencisi Aristoteles'in Okulundan meydana gelir.

Sokratik paradokslar [İng. *Socratic paradoxes;* Fr. *paradoxes socratiques*]. Sokrates'in felsefesini meydana getiren, fakat kabul edilmiş inançlara aykırı gibi görünen tezler için kullanılan deyim.

Tüm insanların doğaları gereği, mutluluğu aradıklarını ve arzuladıklarını, bunun, tüm insanların özleri itibariyle iyiyi, iyiliği istedikleri ve aradıkları anlamına geldiğini söyleyen Sokrates'e göre, iyi, birey için yararlı, hayırlı olan ve bireyi mutlu kılan şey olduğundan, bir insanın kötüyü, kötü olan bir şeyi istemesi, kötü olan bir şeyin peşinden koşması olanaksızdır. Çünkü bu, mutsuz olmayı istemekle eşanlamlıdır ve mutsuz olmayı istemek te, insanın doğasında olmayan bir şeydir. Sokrates'e göre, insanların sık sık kötü, zararlı ve değersiz bir şeyin peşine düştükleri olur, ancak bu durum, yalnızca onların bilgisizliklerinden kaynaklanmaktadır. Kötü olan bir şeyin peşinden koşan insan, onun peşinden, o şey kötü olduğu için değil de, kendisi onun iyi olduğunu düşündüğü için, gider.

Şu hâlde, hiç kimse bilinçli olarak ve isteyerek kötü olanı, yani kendinde ve kendisi için kötü olanı seçmez, kötü olanın peşinden koşmaz (1. paradoks). Bu paradoks bizi Sokrates'in ahlâk anlayışının temel tezlerinden ya da paradokslarından bir başkasına götürür: Tüm insanlar doğaları gereği, iyiyi arzu edip sevdikleri için, hiç kimse isteyerek kötü bir şey yapmaz. İyiyi, iyi olanı ya da neyin iyi olduğunu bilmek, aynı zamanda onu yapmak, hayata geçirmektir (2. paradoks). Buna göre, her tür kötülüğün nedeni kötücül, günâhkar bir irâde değil de, bilgi eksikliğidir (3. paradoks). Eylemde yanlışa düşme, kötülük ya da kötü olan bir şeyi yapma, kötü kader, günahkâr bir doğanın ya da irâde zayıflığının değil de, bilgisizliğin sonucudur.

Sokrates'in ahlâk anlayışının bu üç temel tezinden her biri, a) kişinin özgür irâdesiyle bir şeyi ya da birtakım kötülükleri seçtiğini, yaptığını ve yapabildiğini, b) kişinin, neyin gerçekten iyi olduğunu bildiği zaman bile, yanlış bir şey ya da kötülük yaptığını ve c) insanın, bilgisizlikten değil de, yaptığı şeyin kötü olduğunu bile bile, kötülük yaptığını bildiğimiz ve kabul ettiğimiz için, birer paradoks olarak değerlendirilir.

Sol Hegelcilik [Os. *terakkiperver Hegelcilik*; İng. *left-wing Hegelianism*; Fr. *Hegelianisme de gauche*]. Hegel'in, Hristiyanlık dini, monarşi ve burjuva kültüründen oluşan idealist sentezine her bakımdan karşı çıkan, bu sistemin rasyonel olarak savunulamayacağını, fakat yalnızca felsefî teori olarak değil, siyasî eylem bakımından da, belli bir gelecek adına kabul edilmemesi gerektiğini öne süren anlayış.

Ruge, †Marks, †Stirner ve †Feuerbach gibi düşünürlerden meydana gelen bu harekete göre, yalnızca rasyonel olan gerçektir ve yetkinlikten uzak, yabancılaşmış bir varoluş hâli, Hegel'in de iddia ettiği gibi, kendi içsel zorunluluğundan dolayı, kendini aşmak durumundadır.

somut [Os. *müşahhas*; İng. *concrete*; Fr. *concret*; Al. *konkret*]. 1 Ortak özellik ya da nitelikleri ön plâna çıkartan genel ya da soyuta karşıt olarak, bireysel, pratik ve tikel olan için kullanılan sıfat.

2 Dolayımlı bir tarzda bilinen, varoluşu çıkarsanana karşıt olarak, doğrudan ve aracısız bir biçimde algılanan, deneyim yoluyla bilinen, aktüel varoluşun ayrılmaz bir parçası olan şeyi; 3 hipotetik ya da teorik olana karşıt olarak, elle tutulur gerçekliğin ayrılmaz bir parçası olan şeyi; belli bir zaman ve yerde bulunan, gözle görülen, elle tutulan, doğal ve bütünlüğü içinde ortaya çıkan bağımsız gerçekliği; karmaşıklık bir gerçeklik içinde olan şeyi gösteren terim.

Bu bağlamda ve somut sözcüğünün söz konusu anlamı içinde, tek bir nesneye işaret eden, başka bir şeye bağlı olmadan, kendi başına varolan bir şeyin kavramına *somut kavram*, bir birey ya da bireylerin adı olan terime *soyut terim* adı verilir.

Mutlak idealistler bu çerçeve içinde, gerçeklik bakımından daha temel ve tözsel olan bireysel varlıkları betimlemek için *somut tümel* terimini kullanmışlardır. Burada somut, varlığın bireyselliğini, tümel de, idealist filozoflar tarafından gerçek bireyin en belirleyici özelliği olarak görülen rasyonel ve sistematik tutarlılığı vurgulamaktadır. Buna göre, söz konusu idealist filozoflar için gerçek birey, Mutlak, Ruh ya da Tin'dir.

somutçuluk [İng. *concretism*; Fr. *concretisme*]. İyilik, güzellik türünden soyutlamaları, aktüel olarak, gerçekten varolan, iyi ve güzel diye nitelenen şeylerden nedensel ve ontolojik bakımdan önce gelen ve onlardan değer bakımından üstün olan varlıklar ya da gerçeklikler olarak gören, ya da umutlarımızın, arzularımızın, ideallerimizin nesnelerine belli bir nesnellik, gerçeklik yükleyen yaklaşım ya da tavır.

sonlu [Os. *mütenahi, mahdud*; İng. *finite*; Fr. *fini*; Al. *endlich*]. Sonsuz ya da sınırsız olana karşıt olarak, örneğin sonlu bir dizide olduğu gibi, bir sonu ya da son terimi olma durumu.

Sınırlanmış olma, sınırlı bir büyüklüğe sahip olma hâli. Güç, yetenek, büyüklük gibi nitelikler bakımından sınırlanmış olma durumu. Belli sayıda adımı geçmeme hâli.

sonluculuk [İng. *finitism*; Fr. *finitisme*; Al. *finitismus*]. Matematikte D. Hilbert tarafından savunulan ve matematik alanına yalnızca, konstrüksiyonu sonlu sayıda adımda mümkün olan sonlu sayıda nesneyi dahil eden yaklaşım. Tıpkı sezgicilik gibi, konstrüktivizmin bir türü olan, fakat sezgicilikten farklı olarak, yalnızca sonlu sayıda öğeyle sonlu sayıda adımda ne yapılabileceğini dikkate alan öğreti ve yöntem.

sonsuz dönüş [Os. *devri daim*; İng. *eternal recurrence*; Fr. *retour éternelle*]. Evrende hiçbir şeyin bir defalığına ortaya çıkmadığı, geçmişte birçok kez ortaya çıkmış sonsuz sayıda olayın, gelecekte de tüm ayrıntılarıyla ve aynı düzen içinde yeniden ortaya çıkacağı, evrende birtakım dairesel, döngüsel süreçlerin söz konusu olduğu, bu süreçlerin, mevsimlerde, gün gece, doğum ölüm, büyüme çürüme örneklerinde olduğu gibi, aynen tekrarlandığı, bir kaostan doğan evrenin yeniden doğacak şekilde kaosa gideceği inancı.

Oldukça eski çağlara geri giden sonsuz dönüş inancı, †Platon'da bir ruh göçü öğretisi olarak ortaya çıkmış ve o, bu çerçeve içinde, ölen insanların ruhlarının başka bedenlere girerek yeniden doğduklarını, iyi ya da kötü ruhların yazgılarını aynen yaşadıklarını söylemiştir. Aynı anlayış, †Aristoteles'te, dünyanın, yıldız hareketleri gibi, düzenli olarak ıslaklık ve kuruluk dönemlerinden, insanlığın da gelişme ve çöküş çağlarından geçtiği görüşü şeklinde ortaya çıkar. Sonsuz dönüş öğretisi Darwin'in evrimciliğinden etkilenmiş olan Nietzsche tarafından da öne sürülmüştür. O, her ne kadar gerçekliğe ilişkin yasalı açıklamaları reddetse de, şimdi olup bitenin daha önce sayısız kez ortaya çıkmış olduğunu ve gelecekte de, tam olarak aynı şekilde ortaya çıkacağını öne sürmüştür.

sonsuzluk [Os. *nihâyetsizlik*; İng. *infinity*; Fr. *infinité*; Al. *unendlichkeit*]. Zamanın, mekânın ya da herhangi bir dizinin sonu, bitimi, sınırı olmaması durumu.

Bu anlamda doğal sayılar dizisi, sonsuz bir dizi meydana getirir, zira dizide ne kadar büyük bir sayıya ulaşırsanız ulaşın, ona bir sayı daha eklemek her zaman mümkündür. Bununla birlikte, ikinci bir anlamda sonsuzluktan, sayılabilir parçalardan oluşmayan bütünler için geçerli olan sonsuzluktan da söz edilebilir. Burada sonsuzluk, tam ya da yetkin olma durumunu gösterir.

sonuç [Os. *matlup*; İng. *conclusion*; Fr. *conclusion*]. **1** Başka tümce ya da önermelerden çıkarsanmış olan, mantıksal bir akılyürütme, argüman ya da çıkarımın mantıkî yargısı olan, ve 'o hâlde', 'şu hâlde', 'imdi', 'öyleyse', 'sonuç olarak' türünden deyimlerle başlayan önerme; belli öncüllerin mantıksal olarak gerektirdiği netice. **2** Belli bir nedenin eseri olan olay, kendisine ayrılmazcasına bağlı olduğu bir nedenden kaynaklanan etki; bir etkene bağlı olarak ortaya çıkan olgu. **3** Bir irdeleme, araştırma ya da soruşturmanın yarattığı veya ürettiği düşünce.

4 Belli bir amaç ya da hedef gözetilerek davranıldığında, ulaşılan şey, varılan nokta. **5** Ve nihayet, bir koşul bildiren tümceden sonra gelen ve belli bir netice bildiren tümceye verilen ad.

sonuççuluk [İng. *consequantialism*; Fr. *conséquentialisme*]. **1** Genel olarak, sorumlulukla, fakat esas neyin ahlâkî bakımdandan doğru ve yanlış olduğuyla ilgili olan etik teori. Bu anlamda, sonuççuluk, ahlâkî eylemin değerini belirleyen şeyin, eylemin ahlâkî bir ilke, yasa ya da kurala uygunluğu yerine, eylemin sonucu olduğunu, ahlâkî eylemin ürettiği sonuçla değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen ve bu nedenle eylemin sonuçlarını ön plâna çıkaran ahlâk anlayışını; ahlâkî eylemin doğruluğunun, iyiliğinin, evrensel bir yasa, ilke ya da ölçüt yerine, yalnızca eylemin ürettiği sonuçlarla değerlendirilmesi gerektiğini savunan ahlâk görüşünü ifade eder. Bu bağ-

lamda sonuççuluk, bir eylemin ancak ve ancak ürettiği tüm sonuçlar iyi ise eğer, ahlâkî bakımdan doğru bir eylem olduğunu öne sürer.

Aynı zamanda teleolojik ahlâk anlayışı olarak da bilinen bu görüşün kapsamı içinde ahlakî †egoizm ve †yararcılık gibi ahlâk görüşleri yer alır. Ahlakî egoizm ve yararcılık, insanların iyi sonuçlar elde edecek şekilde eylemesi gerektiği konusunda uzlaşmakla birlikte, söz konusu 'iyi sonuç'un nasıl tanımlanacağı konusunda farklılık gösterirler.

2 Sonuççuluk, biraz daha özel olarak da, yararcılığın salt eylemin sonuçlarıyla ilgili olup, ahlâkî öznenin sorumluluğunu yeterince hesaba katmadığını öne sürerek, öznenin bir eylemin beklenen sonuçlarından olduğu kadar, beklenmedik fakat öngörülebilen sonuçlarından da sorumlu olduğunu savunan ahlâk görüşüne tekabül eder.

sophia. Yunanda bilgelik için kullanılan sıfat. †Sokrates'te, insanı iyi kılan, insanın doğasını gerçekleştirmesini ve mutluluğa erişmesini sağlayan, neyin iyi ve neyin kötü olduğuna ilişkin bilgi, pratik bilgelik.

†Aristoteles'te ise, en yüksek entellektüel erdem olarak tanımlanan teorik bilgelik. İnsanın biricik ve tanrısal bir şey olan doğası sayesinde ortaya çıkan, varolan herşeyin ilk ilkeleri üzerinde düşünmek ve akılyürütmekle, ezelî-ebedî, olduğundan başka türlü olamayan, değişmez ve zorunlu varlıkların bilgisiyle gerçekleşen ve insanı Tanrı'ya gerçekten yaklaştıran bilgelik türü.

Sophistes. Antik Yunan'da, pratik bir bilgi ya da bilgelikten türetilen bir sözcük olarak, belli bir sanat türünü bilen, entellektüel işlerde, toplumsal-siyasal sanatlarda pratik ya da teorik bir uzmanlık ya da başarı gösteren kimselere verilmiş olan ad.

Yunan'da, Yedi Bilgeye, ozanlara, yasakoyuculara, hekimlere, müzisyenlere, filozof ve bilim adamlarına işte bu çerçeve içinde *Sophisthai*, yani bilge kişiler denmiştir. Bununla birlikte,*sophistes* sözcüğü daha sonra, yalnızca Protagoras, Gorgias, Hippias, Kallikles, Prodikos, Kritias ve Antiphon gibi, Yunanistan'ı belli bir ücret karşılığında, genel konuşma gösterileri sunarak, retorik ve siyaset sanatı öğreterek dolaşan düşünürler, eşdeyişle †Sofistler için kullanılmıştır.

sophrosyne. Yunan'da ölçülülük, ağırbaşlılık, basiret ve özdenetim olarak tanımlanan erdem. Tutkular üzerinde bir egemenlik ve denetim kurmayı, başıboş arzuların sınırlanmasını gerektiren, haz ve şehvet düşkünlüğüne dayalı başkaldırıya karşı olan fazilet türü. Ne tümüyle bir perhiz ya da her türden arzunun kökünü kazıma, ne de sapma ve kural tanımazlık olan, fakat daha çok ikisi arasındaki bir ortayla belirlenen, kişinin kendisi üzerinde egemenlik kurmasına, kendi kendisinin efendisi olmasına karşılık gelen erdem. Kişide, aklın yol göstericiliği altında gerçekleşen uyum, hazlarla acılar arasındaki denge hali.

sorumluluk [Os. *mesuliyet*; İng. *responsibility*; Fr. *responsabilité*; Al. *verantwortung*]. Kişinin, ahlâkî öznenin, kendi eylemlerinin sorumluluğunu üstlenebilmesi durumu. Yaptığı, gerçekleştirdiği şeyi tam bir bilinçle ve özgürlükle yapabilecek ehliyette olan kişinin durumunu ifade eden sorumluluk, kişinin, oluşumundan psikolojik olarak sorumlu olduğu sonuç ve gelişmeleri üzerine almayı vicdanî bir ödev sayması hâline tekabül eder.

Ahlâkî sorumluluğun, bu çerçeve içinde şu temel fikirlere dayandığı söylenebilir: 1 Akıllı bir insan varlığının yerine getirmek zorunda olduğu ve yerine getirebileceği eylemler vardır. 2 Bu eylemleri gerçekleştirmeme, yerine getirmeme cezayı gerektirebilir. 3 Buna karşın bu eylemleri yerine getirme ise, kişiyi ödüllendirebilir, onurlandırabilir ya da övgüye değer biri yapabilir. Bu üç fikir ise, insanın motiflerinin davranış ya da eylemlerin nedenleri olduğu, bu motiflerin ödül ve ceza türünden şeylerle etkilenebileceği ya da koşullanabileceği ve bu motiflerin koşullanması gerektiği görüşüne dayanmaktadır.

Sorokin, Pitirim Alexandrovich. 1869-1968 yılları arasında yaşamış olan Rus asıllı Amerikan sosyolog ve düşünür. Temel eserleri *Crisis of Our Age* [Çağımızın Bunalım], *Social Philosophies in an Age of Crisis* [Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri].

Sosyoloji, toplumsal sistem ve öbeklerle kültürel sistemlerin, kişilik sistemi ve kişiler arasındaki ilişkinin dinamikleri ve yapısının genelleştirilmiş teorisi olarak tanımlayan Sorokin'in toplum felsefesindeki büyük önemi, onun etkileşimin konusu olarak kişiliği, kişiler arasındaki etkileşimin toplamı olarak topluını anlamak için değer, norın ve anlamlar toplamına bağlı olan kültürü anlamamız gerektiği tezinden kaynaklanmaktadır.

Sorokin'in bir diğer önemli katkısı da, toplumların üç farklı yaklaşım ya da mantalite arasında salındıklarını belirten döngüsel bir sosyal değişme teorisinden meydana gelir. Comte'un üç evre yasasına benzeyen bu değişme anlayışında, dinî düşünme tarzlarını tanımlayan düşünsel sistem pozitivist bakış açısının teolojik evresine, gerçekliği anlamada duyumların önemini vurgulayan duyumsal kültür ya da sistem Comte'taki pozitif evreye, bu ikisi arasında kalan idealist kültür de, positivist görüşteki metafizik evreye tekabül eder.

sosyal [Os. *içtimaî*; İng. *social*; Fr. *sociale*; Al. *sozial*]. 1 Bir topluma, ayrı ve müstakil bir varoluşa sahip olduğuna inanılan insan topluluğuna ilişkin olan; 2 toplumu meydana getiren, bir toplum içinde yaşayan insanlar; 3 toplum içinde yaşayan bireylerden meydana gelen katman, grup, sınıf, v. b. g.; 4 toplumdaki bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri; 5 toplumdaki sınıfların birbirleriyle olan etkileşimleri; 6 toplum içinde yaşayan insanların maddî hayat koşullarını geliştirmeyi, tinsel ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan eylem ve faaliyetler için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, bir toplumda yaşayan iki ya da daha fazla sayıda insanın birbirleriyle girdiği, karşılıklı olarak devam ettirdiği kısa veya uzun süreli anlamlı etkileşimlere *sosyal ilişki* adı verilir. Yine, belli sayıda ortak özelliği olan, birtakım ortak ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelmiş, bağımsız bir varoluşa veya kimliğe sahip bulunduklarının bilincine sahip, birtakım ortak kurallara göre birbirleriyle ilişki içinde bulunan bireyler kümesi veya toplumsal birim *sosyal grup* olarak tanımlanır. Aynı çerçeve içinde, ekonomik güçleri, toplum içindeki rol ve konumları, hayat tarzları birbirlerine benzer olan, ortak çıkarlara sahip insanlardan meydana gelen topluluğa *sosyal sınıf* adı verilmektedir. Yine, insan eyleminin failler arasındaki karşılıklı etkileşimi içeren alt sınıfı ya da sosyal grupların eylemi *sosyal eylem* diye tanımlanır.

Öte yandan, bireylerin, sosyal grup ve sınıfların, ister çatışma ya da ister uzlaşımın bir sonucu olarak, birtakım normlar ve değerlerin de yardımıyla sergiledikleri ahenkli ve istikrarlı yaşayış hâli ve düzenine *sosyal düzen* denir. Buna karşın, bireylerin ve ekonomi, aile, din, siyaset benzeri temel toplumsal kurumların karşılıklı ilişkilerinden meydana gelen bütüne *sosyal sistem* adı verilirken, bir topluma temel ve aslî şeklini kazandıran ve eylem tarzlarına sınırlar getiren temel sosyal ilişkiler bütünü veya sosyal ilişkilerin temelindeki ilkeler öbeği *sosyal yapı* olarak tanımlanır.

Öte yandan bir toplumun sosyal sistemi içinde yer alan kurumların, toplumsal rol kalıplarının, bireyler arasındaki ilişkilerin ve dolayısıyla bir bütün olarak toplumun, teknoloji, fikirler, inançlar, kültürel etkileşimler, doğal felaketler, keşifler benzeri çok çeşitli nedenlerle değişmesi durumuna *sosyal değişme* adı verilir. Aynı bağlamda, bir toplumun birden fazla yönde ilerleme kaydetmesi, toplumun bütününde meydana gelen ilerleme *sosyal gelişme* olarak tanımlanabilir. Buna karşın, bir birey veya grubun, bir toplumsal sınıftan diğerine geçişiyle veya aynı sınıf içindeki hareketiyle belirlenen toplumsal hareketliliğe *sosyal hareketlilik* adı verilir.

Yine, bir toplumdaki değer normlarıyla sosyal eylem tarzları arasındaki uygunsuzluk, toplumsal karmaşa ve düzensizliğin tezahürü olarak görülen sapkın davranışlar bütünüyle, onlara yol açan koşullar *sosyal problem* başlığı altında sınıflanır. Bir toplumun sosyal problemlerdeki yüksek artışla karakterize olan durumuna, sosyal çatışmanın, ahlâkî çöküntünün ve düzensizliğin hâkim olması hâline *sosyal çöküntü* adı verilir. Bu bağlamda, sosyal problemleri çözmeye, nüfusun toplumsal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik merkezî ve yerel politikalar ise, *sosyal politika* adı altında kategorileştirilir. Öte yandan, bir toplumun kendi varlık, birlik, işleyiş ve bekâsını korumak için, üyeleri üzerinde uyguladığı etki, denetim ve aldığı önlemler bütününe *sosyal kontrol* adı verilir.

Yine, kişinin toplumsal çevreye uyumlu, toplumun değer yargılarını benimseme durumuna, toplumla bütünleşmiş hâle gelmesine *sosyalleşme*; özellikle çocuğun toplumsal yaşama katılımını ve onunla bütünleşmesini kolaylaştırmak amacıyla, çeşitli kültür unsurlarını onun kişiliğine katarak, bu değerlerin içselleştirilmesini sağlama sürecine *sosyalleştirme* adı verilir. Öte yandan, toplumsal yaşama yatkınlığa, insanları birtakım yaşama kurallarıyla barışı sağlayıp koruyacak şekilde birlikte yaşamaya sevkeden ortak eğilime *sosyallik* denmektedir.

Bu çerçeve içinde, sosyal sınıfların varlığını kabul eden; anayasa yoluyla, toplumsal sınıflar arasında bir denge sağlayacak olan sosyal adaletle ilgili birtakım hukukî ilkeler koyarak siyasî iktidarlara yol gösteren devlet modeline; özgürlükleri yalnızca sınırlamaların olmaması olarak anlamayan, fakat özgürlüğün ancak, özgürlüğün gerçekleşebilmesi için gerekli maddî olanakların kişilere sağlanması hâlinde bir anlam kazanacağı ilkesine bağlı kalan devlete *sosyal devlet* adı verilir.

Yine, sosyal sistemleri, toplumsal yapıları, siyasî ve ekonomik süreçleri, farklı bireyler ya da gruplar arasındaki ilişkileri, test edilmeye elverişli bir bilgi kümesi üretmek amacıyla, sistematik olarak araştıran disiplinlere *sosyal bilimler* adı verilir. Ayrıca, toplumu bir büyüteç altına yatıran, statükoyu ya da varolan sosyal düzeni çeşitli yol ve araçlarla savunarak ya da eleştirerek, toplumsal değişmeyi erteleyen ya da hızlandıran ve böylelikle toplumu koşullayan ve yönlendiren eleştiri türüne *sosyal eleştiri* denmektedir. Nihayet, psikolojinin, insanın toplumsal davranışını konu alan dalına *sosyal psikoloji* adı verilmektedir.

sosyal bilimler felsefesi [İng. *philosophy of the social sciences*; Fr. *philosophie des sciences sociales*]. Sosyal bilimlerin mahiyeti, mantığı ve yöntemi üzerine olan araştırma veya felsefe türü. Sosyal bilimlerde iyi bir açıklamanın ölçütleri üzerinde duran, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden nasıl ve ne ölçüye kadar farklılık gösterdiği, sosyal bilimlerde indirgenemez sosyal yasalar olup olmadığı, toplumsal fenomenler arasında nedensel ilişkiler bulunup bulunmadığı benzeri soruları yanıtlamak suretiyle sosyal bilimlere bir yorum getirmeye çalışan felsefe veya bilim felsefesi dalı.

Sosyal bilimler felsefesinin temel problemlerinin başında hiç kuşku yok ki, sosyal bilimlerle doğa bilimleri arasındaki ilişki problemi bulunur. Burada birinci görüş, sosyal fenomenler de dahil olmak üzere, tüm fenomenler, son çözümlemede fizikî güçlerle onları yöneten yasalara indirgenebilir oldukları için, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden çok farklı olmadıklarını, sosyal bilimlerin yöntemlerinin doğa bilimlerinin yöntemlerine tekabül etmek durumunda olduğunu iddia eden *doğalcı* veya *fizikalist görüş*tür. Bu görüşün karşısında ise, sosyal fenomenlerin, bireyin amaçlı ve anlamlı eylemlerine bağlı oldukları için, doğal fenomenlerden metafiziksel olarak farklılık gösterdiklerini ve dolayısıyla farklı bir yönteme ihtiyaç duyduklarını dile getiren doğalcılık karşıtı, *yorumcu* veya *hermeneutik görüş* bulunur.

Sosyal bilimler felsefesinin bir diğer önemli konusunu meydana getiren 'sosyal fenomenlerin nedensel açıklamaya elverişli olup olmadıkları' konusunda, aynı yorumcu görüş olumsuz bir tavır takınırken, onun karşıtı olan maddeci bakış açısı sosyal bilimlerde nedensel açıklamanın, örneğin Marksizmde olduğu gibi, materyalist bir açıklama olduğunu öne sürer.

Sosyal bilimler felsefesinde bir diğer karşıtlık, toplumsal düzenlilikler ve bireylerle ilgili olgular arasındaki ilişki bağlamında, metodolojik bireycilik ile metodolojik holizm arasındadır. Bunlardan *metodolojik bireycilik*, bireylerle ilgili olguların sosyal güç ya da varlıklarla ilgili olgular karşısındaki önceliğini vurgular ve dolayısıyla, ikincilerin birincilere indirgenebilirliğini savunurken, metodolojik holizm sosyal güç, olgu ve yasaların indirgenemezliğine dikkat çeker.

sosyal Darwinizm [İng. *social Darwinism*; Fr. *Darwinisme sociale*]. Darwin'in biyoloji ya da evrim teorisini insan toplumlarının tarihsel gelişimine uygulayan ve bu çerçeve içinde 'varoluş mücadelesi' ya da 'yaşama savaşı' ve 'doğal ayıklanma' ya da 'en güçlünün ya da koşullara en iyi bir biçimde uyum sağlayanın ayakta kalışı' fikirlerine özel bir önem atfeden görüş.

Toplumsal Darwinizm toplumun, en güçlü olanların ayakta kaldığı bir varoluş mücadelesine sahne olduğunu, toplumda, tıpkı doğada hüküm süren doğal ayıklanma gibi, güçsüzü toplum dışına iten ya da marjinalleştiren bir toplumsal ayıklanma sürecinin söz konusu olduğunu, bu yaşama savaşının bir bütün olarak toplumun gelişmesine ve ilerlemesine hizmet ettiğini savunur. Bu anlayış güçlüyü, toplumsal mücadelede ayakta kalanları, bencil, yarışmacı, tutkulu, zengin, yaratıcı ve zengin, zekî ve saldırgan olarak, buna karşın yaşama savaşından yenik çıkanları da güçsüz, pısırık, özgeci, korkak, budala gibi terimlerle tanımlar. Görüş doğal ayıklanma ve varoluş mücadelesinin günümüz toplumunda halâ varolmakla birlikte, özellikle doğal ayıklanmanın yüzyıl öncesine kadar yoğun bir biçimde yaşandığını savunur. Söz konusu görüşe, varoluş mücadelesi, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin sonucu olarak nisbeten yatışmış ve yalnızca koşullara en iyi bir biçimde uyum sağlayan insanların değil de, yok olmaya mahkûm olan bireylerin de varoluşlarını sürdürecekleri bir durum ortaya çıkmıştır.

sosyal demokrasi [İng. *social democracy*; Fr. *démocratie sociale*]. Alman düşünürleri Bernstein ve Lasalle ile başlayıp, Fransız Jaurès ve Blum, İngiliz Cole gibi düşünürlerin katkılarıyla gelişen ve amacı sosyal adalet, insanlar için daha iyi bir yaşam, özgürlük ve barış olan akımı.

†Kapitalizmin karşısında olan ve insanların bir avuç kapitalistin egemenliğinden kurtarmayı amaçlayan görüş, sınıf savaşını kabul etmekle birlikte, ihtilalci değildir, totaliterliği ve her tür dikta rejimini reddeder. †Sosyalizmi bir araç değil de, kendi başına bir amaç olarak değerlendiren sosyal demokrasi, †Marksizmi reddetmemekle birlikte, onun sosyalizm üzerindeki tekelci etkisine karşı çıkar. Demokratik bir anayasa ve toplum düzenine bağlı kalan ve bu düzene uygun bir faaliyet yöntemiyle, köklü sosyal ve ekonomik reformların yapılmasından yana olan sosyal demokrasi, günümüzde oldukça yumuşatılmıştır.

sosyalist [İng. *socialist*; Fr. *socialiste*; Al. *sozialist*]. Sosyalizmi benimsemiş kişi, sosyalist öğretinin şu ya da unsurunu temele alan şey ya da yaklaşım için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, Marksizme dayanan ve anayasasında, iktidarı işçi sınıfının egemenliği olarak tanımlayan devlet modeline, işçi sınıfı ve onunla ittifak hâlinde olan yoksul köylülerden başka hiçbir sınıfa iktidar hakkı tanımayan, siyasî iktidar yolunun tüm diğer sınıflara ve bu sınıfların partilerine kapatıldığı, demokratik olmayan devlet modeline *sosyalist devlet* adı verilir.

Yine, Marksist sosyalizmin, sanat için sanat görüşüne karşı çıkarak, toplum için sanat görüşünü ön plâna çıkartan estetik teorisine, sanat ve edebiyatın toplumsal gerçekliğe yönelmesi ve toplumdaki devrimci gelişmeleri, toplumsal gelişmenin itici gücü olan işçi sınıfının durumunu ve rolünü, sosyalist düşüncelerin üstünlüğünü ve zaferini anlatması gerektiğini dile sanat anlayışına *sosyalist gerçekçilik* denir.

sosyalizm [Os. *mezhebi iştirakiyyun*; İng. *socialism*; Fr. *socialisme*; Al. *sozialismus*]. Aydınlanmanın, Fransız Devriminin liberal ve eşitlikçi ideallerinin ve endüstrileşme sürecinin ürünü olup, sömüren sınıf ya da sınıfları tasfiye ederek, insanın insan tarafından istismar edilmesinin önüne geçmeyi, toplumda bireyler arasında karşılıklı bir işbirliği ve yardımlaşma yaratmayı amaçlayan ve üretim araçlarının ortak mülkiyetiyle belirlenen toplumsal sistem. Varolan toplumsal düzeni adaletsiz olduğu gerekçesiyle mahkûm eden, ahlâkî değerlere uygun düşen yeni bir düzenin savunuculuğunu yapan, bu idealin gerçekleştirilebilir bir ideal olduğuna inanan, söz konusu ideale ulaşma yolunda, insan doğasını ya da kurumları yeni baştan şekillendirecek bir eylem programı öneren ve bir devrim ya da ihtilalcinin bu eylem programını hayata geçireceğine inanan siyasî düşünce ya da ideoloji.

Marksizmde, gerçek komünizmin inşasından önceki dönemde, fakat kapitalizmin yıkılmasından sonra ortaya çıkan politik-ekonomik sistem olarak sosyalizm, devletin üretim araçlarını ya plânlama yoluyla ya da doğrudan bir biçimde kontrol ettiği ve hatta bu araçlara hukuken sahip olabildiği; neyi üretmenin en faydalı olduğuna bakmaksızın, salt toplum tarafından ihtiyaç duyulan şeyleri üretmeyi amaçlayan sosyo-ekonomik sistemi ifade eder.

Sosyalizmin, Marks tarafından geliştirilen ve Engels tarafından popülerleştirilen tarihsel materyalizme dayanan ve pozitivist felsefeden yoğun bir biçimde etkilenmiş olan türüne, üretim araçlarının burjuvazinin elinde olduğu sınıflı kapitalist devletin yıkılarak, sınıfsız bir düzen kurmayı amaçlayan sosyalizme *bilimsel sosyalizm* adı verilmektedir.

Kapitalizmin gelişimine ilişkin bilimsel bir incelemeye ve işçi sınıfının öncü rolüne ilişkin gerçekçi bir değerlendirmeye dayandığı iddia edilen söz konusu sosyalizme; ekonomik alanda, 'herkesin yeteneğine ve emeğine göre hakkını alabilmesi' ilkesi uyarınca, üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyetini, siyasî olarak kapitalist devletin şiddet yoluyla yıkılarak, yerine sosyalist devletin kurulmasını, sınıfsız bir toplum modelini, ya da daha çok işçi sınıfının diktatörlüğüne dayanan bir devlet anlayışını, kültürel olarak da, eğitim ve kültürün devlet tarafından planlanmasını, ırk ayrımına karşı çıkmayı, sosyalist topluma karşı olan tüm toplumsal ve kültürel kurumlarla savaşmayı öngören sosyalizm anlayışına aynı zamanda *Marksist sosyalizm* denmektedir.

Yine aynı bağlamda, Marks'ın sosyalizmine, Blanqui'nin sosyalizm anlayışına, Rusya'daki Devrim öncesi veya sonrası sosyalist ihtilalcilerin sosyalizm teorisine, yani siyasî iktidarın ele geçirilmesinde, demokratik yollara veya parlementer eyleme güvenmeyip, şiddeti savunmasa dahi, red de etmeyen sosyalizm anlayışına *ihtilalci sosyalizm* adı verilir.

Sosyalist devletin kurulması sürecinde ihtilalci şiddeti benimseyen söz konusu sosyalizm anlayışı dışında birtakım barışçı sosyalizmler de bulunur. R. Owen, C. Saint-Simon, ve C. Fourier gibi düşünürlerin, sanayi devrimi ve sanayileşme sonrasında, yeni bir sınıfın, işçi sınıfının doğuşuyla birlikte ortaya çıkan eşitsizlik ve sefaleti ortadan kaldırmak üzere, sosyalist birtakım fikirlerle geliştirdikleri görüşler bütünü, düşünceyle madde arasındaki karşıtlık ve temel çelişkiyi, düşünceyi öne alarak çözme eğilim ve tavırları *ütopik sosyalizm* olarak geçer. Toplumdaki serbest rekâbetin bir denge ve koşullarda eşitlik yaratmadı-

ğını, tam tersine servetin belirli ellerde toplanmasına yol açtığını, tekelleşmenin fazla üretim ve bunalımları doğurduğunu, sanayileşmenin işçi sınıfının durumunun kötüleşmesine neden olduğunu savunan bu düşünürlerin sosyalizmi, onlar eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçlarken, insanların çektiği ıstırap ve sefaletin, uğradıkları haksızlıkların, ileri sürecekleri birtakım çarelerle sona ereceğini düşündükleri, haksızlıklara bir çare bulunamayışının nedeninin, haksızlığı giderecek, eşitliği sağlayacak fikirlerin daha önceden bilinemeyişine, bu çareleri ortaya atacak düşünürlerin daha önce dünyaya gelmemiş olduklarına inandıkları için, ütopik adı verilmiştir.

Yine Fransa'da, 1840'lı yıllarda ortaya çıkan ve sosyalizmin bir örneğinin İncil'de bulunduğu inancından hareketle, Hristiyanlığın ahlâkî kurallarını sosyalizmin kollektivist ilkeleriyle birleştiren sosyalizme *Hristiyan sosyalizmi* adı verilmiştir. Söz konusu öğreti, klâsik sosyalizmlerden dini temele alması, geleceğe değil de, kapitalizm ve sanayileşme öncesi topluma yönelmek bakımından farklılık gösterir.

Fransa'da etkili olan Hristiyan sosyalizminin Almanya'daki karşılığı *kürsü sosyalizmi*dir. Üniversite profesörleri tarafından geliştirilen bu sosyalizm, sosyalist propagandadan çok etkilenen işçi sınıfının kontrolden çıkmaması için, birtakım reformların gerekliliğini vurgulamıştır.

Yine Almanya'da devleti ahlâkî ve ulusal dayanışma organı olarak gören, devlete çıkartacağı yasalar ve koyacağı vergiler yoluyla toplumsal adaletsizliği ve dengesizliği gidereceğini düşünen Lassalle'ın devletin her alandaki öncü gücünü temele alan sosyalist görüşüne *devlet sosyalizmi* adı verilmektedir. Öte yandan, Proudhon, Stirner ve Bakunin'in anarşist görüşlerine dayanan ve iktisadî liberalizmi, devleti ve Marksist sosyalizmi eleştirirken, bireyin özgürlüğünü en yüksek değer olarak gören sosyalizm *özgürlükçü sosyalizm* olarak tanımlanır.

Yine, Sovyet komünizmine şiddetle muhalefet ederken, Marks'tan ilham almayan, sosyalizme geçişin demokratik yollarla ve birtakım reformlarla olması gerektiğini savunan Avrupa sosyalizmine *demokratik sosyalizm* veya *reformcu sosyalizm* adı verilmektedir. Öte yandan, evrensel olduğuna inanılan sosyalist ideleri, kendi ulusal koşullarına uygulamakta tereddüt etmeyen Üçüncü Dünya ülkelerinin sosyalizm anlayışına, ateizmi ve sınıf mücadelesini reddederken, tek parti yönetimini benimseyen, sosyalizmi emperyalizme ve yeni sömürgeciliğe karşı bir araç olarak kullanan yerel sosyalizm türlerine *Üçüncü Dünya sosyalizmi* adı verilmektedir.

sosyal pozitivizm [İng. *social positivism*; Fr. *positivisme sociale*; Al. *sozial positivismus*]. Odak noktasında öncelikle tarih ve toplum bulunan; olguları aşan, olguların ötesine geçen her tür spekülasyona karşı çıkan ve tek geçerli bilgi türü olarak gördüğü bilimi, özel bilimler tarafından sağlanan bilimsel bilgiyi toplumu ve toplumsal yaşamı düzenlemek için kullanan ve ilerlemenin insanlık tarihinin en önemli ve belirleyici öğesi olduğunu savunan pozitivist anlayış.

Bu tür bir pozitivizmin ünlü temsilcileri arasında Saint-Simon, Auguste Comte, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill vardır.

sosyobiyoloji [İng. *sociobiology*]. Sosyal davranışın biyolojik temellerini konu edinen disiplin. Anglo-sakson dünyada gelişen bir yaklaşım olarak sosyobiyoloji, insanlarda doğuştan olan davranışların toplumsal olgulara dair bilimsel açıklamada işe yaradığı kabülünden hareketle, sosyal fenomenleri doğal ayıklanma süreçleriyle açıklamaya, kültür ve toplum teorisini biyolojiye indirgemeye ve dolayısıyla tinsel değerleri hiç hesaba katmadan †doğalcılığı geliştirmeye çalışır.

sosyoloji [Os. *içtimâiyat*; İng. *sociology*; Fr. *sociologie*; Al. *soziologie*]. Bütün çeşitliliği, değişkenliği ve tüm ayrıntıları içinde, topluma dair olan açıklayıcı bilim. 1 Sosyal yapıya, 2 toplumlardaki gruplara, sosyal kategorilerin ve sınıfların do-

ğasına, oranlarına, çeşitlilik ve farklılıklarına, 3 toplumdaki sosyal yaşama, 4 toplumun kültürüne ve hayat tarzına, 5 hem niteliksel ve hem de istatistikî araştırma yöntemlerinin mahiyetine ilişkin bilimsel inceleme. Toplumsal sistemlerin gelişimini ve işleyişini yöneten yasaları ortaya çıkarmaya çalışan, bu toplumsal fenomenleri gözleyip betimleyen, bu fenomenleri tutarlı bir kavramsal şema aracılığıyla açıklamaya çalışan bilim dalı.

Toplumun doğasına ilişkin düşünüşün tarihi en azından †Aristoteles'e kadar geri gitmekle birlikte, bir burjuva sosyal bilimi olarak sosyolojinin isim babası Auguste †Comte'tur. A Comte aynı zamanda, çağdaş sosyoloji ya da toplum teorisinin kendisinden türediği üç kaynaktan birincisinde önemli bir yer tutar. Toplumu sosyolojinin dolayımsız nesnesi, biricik araştırma konusu hâline getiren Comte, toplumdaki gelişme eğilimlerinin önemini vurgulamış, sanayileşmemiş toplumlardaki hukukî mekanizmalar ve ahlâk kurumlarını açıklığa kavuştururken, †Aydınlanmanın liberal iyimserliğine oldukça muhafazakâr bir tepki vermiştir.

Fransa'yla sınırlı kalan aynı kaynağın ikinci büyük sosyologu, pozitivist eğilimlerini Comte'a borçlu olup, topluma dair analizini büyük ölçüde, yapı, işlev ve sosyal kurum gibi terimlerin yerleşmesinde önemli bir rol oynamış olan Herbert Spencer'a dayandıran Emile Durkheim'dır. Nitekim, onun fonksiyonel soruların önemini vurgulayan, bireye dışsal olan sosyal olguların biricik doğasını, sosyolojinin psikolojiden olan farklılığını ortaya çıkaran sosyal dayanışma teorisi, çağdaş sosyolojik düşüncenin oluşumu ve gelişiminden önemli bir yer işgal eder.

B Sosyolojik düşüncenin gelişimine ve sosyolojinin kurumsallaşmasına katkıda bulunan ikinci kaynak, Karl Marks ve Max †Weber'den oluşur. Sosyolojiye nesnel temeller kazandıran †Marks'ın en önemli katkısı, onun çağdaş sosyolojideki çatışmacı ekolün fikir babası olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın, Weber'in büyük önemi ise, onun bir modern disiplin olarak sosyolojinin teorik temellerini atmış olmasından doğar. Onun genelliği yüksek olan açıklayıcı değere sahip kavramları, özgül bir mantıksal model türü olarak ideal tipin sosyolojik açıklamada nasıl kullanılacağına ilişkin analizi, davranışta özsel olarak sosyolojik olana, yani sosyal eyleme dair tanımı, sosyal eylemin belli başlı unsurlarını eylemin rasyonel bileşenleri yoluyla açıklığa kavuşturması, bürokrasiyle ilgili sosyolojik çözümlemesi, toplumsal ilişkilerde artan rasyonalitenin vazgeçilmez sosyal eşlikçisi olarak büyünün çözülmesi kavramı, v. b. g., müstakil bir disiplin olarak sosyolojinin teorik temellerinin en belirleyici ögeleri olmuştur.

C Sosyolojinin kurumsallaşmasını sağlayan üçüncü kaynak ise, George Simmel ve Vilfredo Pareto'dan oluşur. Sosyolojinin diğer sosyal bilimlerin ilgilenmediği bir alanı konu alması, sosyalleşme veya insan ilişkileri alanı üzerinde yoğunlaşması gerektiğini söyleyen Simmel, toplumun etkileşim yoluyla birleştirilmiş olan bireylerin toplamının sadece bir adı olduğunu söylerken, sosyolojide formel yaklaşımın öncülüğünü yapmıştır. Pareto ise, sosyal sistem ve sosyal denge kavramları üzerinde yoğunlaşırken, fonksiyonel yöntemi öne çıkarmak ve niceliksel yöntemi kullanmak suretiyle önemli bir katkı yapmıştır.

Bu kaynaklardan hareket edildiğinde, bugün bir sosyal bilimin kapsamı ve özellikle de sosyolojinin konusu bağlamında üç temel ve farklı görüşün olduğu söylenebilir. I Bunlardan birincisi, sosyolojinin konusunun, kendisinde belli bir konum işgal eden bireylerin üstünde ve ötesinde bağımsız bir varoluşa sahip bulunan toplumsal yapı olduğunu söyler. Bu görüşün iki ayrı versiyonu vardır: a) Üretim tarzlarından meydana gelen yapıları kavramsallaştıran Marksizm ve b) sistemleri, rol yapılarını teşhis edip ön plâna çıkaran Parsonsçu yapısal †fonksiyonalizm.

İkinci görüş ise, II Durkheim'a dayanarak, sosyolojinin esas ve gerçek konusunun, kollektif tasarım/temsiller, yani anlamlar, ve bireylerden bağımsız bir varoluşa sahip olan dünyayı bilişsel olarak organize etme tarzları olduğunu öne sürer. Söz konusu yaklaşıma göre, bu kollektif temsillere en iyi örnek, insanların doğuşundan önce varolan ve onlar öldükten sonra da varolmaya devam eden dildir. Günümüzde yapısalcılarla postmodernistlerin çalışmaları bu gelenek içinde değerlendirilir.

Günümüzde, sosyolojinin konusu ile ilgili üçüncü görüş, III onun gerçek konusunun Weberci anlamı içinde sosyal eylem olduğunu iddia eder. Bu görüşe göre, toplum diye bir şey olmayıp, sadece birbirleriyle ilişki içine giren, karşılıklı bir etkileşim içinde bulunan bireyler ve sosyal gruplar vardır.

sosyolojik Yeni-Kantçılık [İng. *sociological Neo-Kantism*; Fr. *Néo-Kantisme sociologique*]. Alman filozofu Georg Simmel tarafından kurulmuş olan Yeni-Kantçı felsefe okulu.

Simmel felsefesinde, Kant'ın, bizim deneyin, tecrübenin dünyasını, fenomenleri kurduğumuz görüşüyle spekülatif metafiziğin olanaksız olduğu tezinden etkilenmiş ve deneyim dünyasının kaynağını toplumsal durumda bulmuştur.

sosyolojizm [Os. *içtimâiyâtçılık*; İng. *sociologism*; Fr. *sociologisme*; Al. *soziologismus*]. 1 Genel olarak, sosyolojiyi psikolojiden bağımsız bir bilim olarak gören, bir bilim olarak sosyolojinin toplumsal gerçekliğin tümüyle ve gereği gibi açıklanması için gerekli ve fazlasıyla yeterli olduğunu savunan görüş ya da tavır. Organik yaşamı aşan herşeyin, akıl, bilim, sanat, ahlâk ve din gibi öğe, duygu ve kurumların toplum ve toplumsallığın sonucu olduğunu savunarak, kollektif bilinci putlaştıran, cemiyeti herşeyin temeli yapan görüş.

Toplumsal olaylarla sosyolojinin, epistemolojik bakımdan önceliği olduğunu öne süren anlayış olarak sosyolojizm; 2 estetik alanında, estetik duygunun kollektif bilincin ürünü olduğunu; 3 ahlâk alanında ise, yükümlülük ve ödev duygusunun, bireyin vicdanında kollektif bilincin bir yansıması olduğunu dile getirir.

soykütüğü yöntemi [İng. *geneological method*; Fr. *méthod généologique*]. Örneğin bilgi gibi bir kavramın, özne gibi bir varlığın veya ahlâk gibi bir disiplinin bugününü, hâlihazırdaki durumunu açıklığa, aydınlığa kavuşturmak için geçmişine bakan, kökenlerle ilgili analiz yöntemi.

Soykütüğü yönteminin kurucusu, söz konusu analiz tarzını, *Zur Genealogie der Moral* [Ahlâkın Soykütüğü Üzerine] adlı eserinde, kişilerin ve kültürlerin değer sistemlerini oluşturma biçimlerini belirleyen tarihsel koşulları ve koşullanmaları ortaya çıkarmaya yarayan metod olarak tanımlayan ve dolayısıyla ahlâkın soykütüğünü çıkartan Friedrich Nietzsche'dir.

Aynı soykütüğü yöntemini Fransız düşünürü Gaston Bachelard bilim felsefesi alanında uygulamıştır. Bu bağlamda bilimlerin soykütüğü, bir bilimi belli bir evreden bir diğer evreye geçiren hareket ettirici gücü ortaya çıkarmaya, bilimsel olanla ideolojik olan arasındaki sınırda yaşanan yer değişikliklerini izlemeye yarar.

Söz konusu soykütüğü yaklaşımı, çağdaş düşünür Michel Foucault'da, yine aynı anlam içinde, modern iktidar biçimlerinin özünü ve gelişimini çözümleme yöntemi olarak kullanılmıştır. İlerleme olarak tarih inancından vazgeçen, Foucault, özgül kurumlarla söylem formlarının köklerini çıplak güç/iktidar mücadelelerinde arayan soykütüğü projesi içinde, bireylerin modern iktidar/bilginin sonuçları olarak nesneler ve özneler şeklinde nasıl kurulduklarını araştırmıştır. Ona göre, soykütüğü, mevcut ilgi/çıkarların ışığında yazılmış tarihtir. Başka bir deyişle, soykütüğü, şu anın ilgilerine, konularına bağlanılarak kaleme alınmış olan tarihtir. Buna göre, soykütüğü 'efektif tarih'tir.

soylu vahşi [İng. *noble savage*; Fr. *savage noble*]. Romantizmin insanın ya da insanlığın doğal olarak iyi olduğu, ve doğaya geri dönmemiz gerektiği düşüncesini ifade etmek için kullandığı deyim.

Soylu vahşi deyiminin temelinde ise, Fransız filozofu J. J. †Rousseau'nun, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde dile getirdiği, uygarlık tarafından bozulmamış olan doğa durumundaki insan olarak, vahşi insanı vardır. Buna göre, soylu vahşi deyimi, uygarlığın, kendisini doğal olmayan istek ve arzuların kölesi yapmasından, kendisini baştan çıkarıp, başlangıçtaki özgürlüğünü elinden almasından önce, doğal, soylu ve masûm bir varoluşa sahip olmuş olan erdemli insanı anlatır.

soyut [Lat. *abstractus*; Os. *mücerret*; İng. *abstract*; Fr. *abstrait*; Al. *abstrakt*]. Nesnelerin, olayların, fenomenlerin, onlardan, yani nesnelerin, olayların ve fenomenlerin kendilerinden ayrı olarak düşünülen ya da değerlendirilen nitelikleri için kullanılan sıfat. Örneğin, vatanseverlik, vatanını seven insanlardan hareketle oluşturulmuş soyut bir niteliktir. Yine, örneğin 'sarı' kavramı, elle tutulamaz, gözle görülemez bir niteliğe işaret edilirken değil de, tek tek nesnelerin gösterilmesinde kullanılması bakımından somut olmakla birlikte, 'sarılık' nesne ya da nesnelerin bir niteliğinin, zihinsel bir soyutlama ile belirtilmesi bakımından soyut bir kavramdır.

Şu hâlde, varoluşunu bir başka şeye borçlu olan ve ancak düşünmede ve zihinde bir başka şeyle ilişki içinde, nesne ya da nesnelerin niteliği olarak düşünülen şeyin kavramına ise, *soyut kavram* adı verilir. Klâsik mantıkta, birçok bireyin, onlardan ayrı olarak düşünülen, ortak doğasının adı olan terime ise *soyut terim* denmektedir. 'İnsanlık', soyut terime verilecek en iyi örnektir.

Bir nitelik, ya da kavram gerçekte ait olduğu nesneden yalıtlama içinde düşünüldüğü zaman söz konusu olan özellik *soyut* diye ifade edilmekle birlikte, Hegelci felsefede, sadece nitelik ve kavramların değil, fakat ait oldukları bütünden yalıtlama içinde düşünüldükleri zaman, bireysel nesnelerin de soyut oldukları söylenir. Örneğin, bireysel bir insan varlığı, toplumsal ilişkilerinden ayrı ve bağımsız olarak düşünüldüğünde soyuttur. Bu görüşe göre, varolan herşeyi kapsayan bütün dışında, tek tek her varlık bir dereceye kadar soyuttur. Bu felsefede, tek hakikat bütünün hakikati, bütünsel hakikattir; bütün soyutlamalar bir çarpıtma ya da yanlışlamayı ihtiva eder.

Öte yandan, normalde, konuları tasarımsal ya da ideal varlıklar olan bilim ya da disiplinlere soyut bilimler denir. Pozitivist düşünürler Comte ve Spencer tarafından yapılan bilimler sınıflamasında soyut bilimler konusu, fenomenleri yöneten yasalar olan bilimleri gösterir. Comte'a göre, somut bilimler ya da doğa bilimleri ise, soyut bilimlerin konu aldığı yasaları varolanlara uygulayan bilimlerdir. Spencer, soyut bilimlerle, soyut bağıntıları konu alan matematik ve mantığı anlarken, diğer bilimleri de (mekanik, fizik, kimya türünden) soyut-somut bilimler ve (astronomi, jeoloji, biyoloji, psikoloji ve sosyoloji türünden) salt somut bilimler olarak ikiye ayırmıştır.

soyutlama [Yun. *aphairesis*; Lat. *abstractio*; İng. *abstraction*; Fr. *abstraction*; Al. *abstraction*]. 1 Deneyimin içeriğindeki bir öğeyi, doğal kuruluşundan, yapısal ve fonksiyonel ilişkilerinden ayırarak, kendinde ve kendi başına düşünme işlemi; duyu yoluyla algılanan gerçeklikte birbirinden ayrılmaz olan iki öğeden birini düşünce yoluyla ayırma, yalıtlama, diğerinden ayırarak ortaya çıkarma. 2 Birbirlerinden başka bakımlardan farklılık gösteren nesnelerin ortak niteliğini düşünce yoluyla yakalayıp, genel bir fikir, bir kavram oluşturma; somut bir tarzda, tek tek gözlemlenen özelliklerden çok, birbirine benzeyen sonsuz sayıda durum ya da ortamda gözlemlenebilen genel bir özelliği yakalama işlemi.

3 Genel sözcüklere ulaşma işlemi olarak tanımlanan soyutlama, araştırılan

fenomenlerden, yapı ya da karakterlerini betimlemeyi istediğimiz birtakım özellikleri ve ortak noktaları bir sınıflamaya temel yapmak üzere seçme işlemini olduğu kadar, bu sürecin ürünü olan şeyi de gösterir. Başka bir deyişle, soyutlama, bir yandan soyut bir fikir ya da kavramı, bir dizi özellemesinden yalıtlayıp çıkartan bilişsel süreci, bir yandan da bu sürecin sonucu olan şey ya da kavramı dile getirir. Buna göre, soyut bir kavramın zihinsel tasarımı olan soyutlama, araştırılan konuda, arızî ya da ilineksel olanı ayıklayarak, özsel olanı betimleyen zihinsel yapıyı da ifade eder.

Buna göre, insan gibi genel bir sözcük, belirli bir insana referans ya da yönletimde bulunan 'Ahmet'in tersine, genel olarak kullanılabilen bir sözcüktür. İşte duyu-deneyinde doğrudan ya da somut bir biçimde algılanamayan bir şeyi simgesel ya da kavramsal olarak temsil eden, gösteren bu tür sözcüklere, tek tek nesne ya da olayları bir kıyıya bırakıp, genel olana ulaşma süreci soyutlama olarak bilinir. Örneğin, ünlü Yunan filozofu Aristoteles 'yuvarlaklık' gibi matematiksel özelliklerin yuvarlak diye nitelediğimiz şeylerden ayrı olarak varolmadıklarını savunmuştur. O, genel sözcüklerle gösterilen bu özelliklere *soyutlamalar* adını verir ve matematikçinin bu soyutlamalara, tüm duyusal nitelikleri ayırarak ve geride yalnızca niceliksel ve sürekli olanı bırakarak ulaştığını söyler.

Duyusal niteliklere ise, tümevarım yoluyla ulaşılır. Buna göre, tikellere ilişkin duyu algısından, kişi tümevarım yoluyla tümellere ilişkin sezgisel bilgiye ulaşır. 4 Soyutlama, yine, geleneksel mantıkta bir tümeli tikel şeylerden türetme, çıkarsama işlemine, bir dizi tikel şeyde ortak olanı inceleyerek, tümel olana ulaşma sürecine karşılık gelir.

soyutlamacılık [İng. *abstractionism*; Fr. *abstractionnisme*]. Genel kavramların bir soyutlama süreciyle kazanıldığını öne süren öğreti ya da soyutlamalara, somut gerçeklikler kadar değer verme tavrı. Amerikalı pragmatist düşünür William James'a göre, soyutlamalara, somut gerçekliklerin değerine eşit bir gerçek değer yükleme eğilimi.

söylem [İng. *discourse*; Fr. *discourse*; Alm. *diskurs*]. 1 Genel olarak, dilin sözel ya da yazılı bir biçimde aktüelleşmesi süreci; yazılı ya da sözlü olan, bir iletişime veya diyaloga davet eden herşey. 2 Bir etkinlik alanına, bir faaliyet türü veya disipline özgü kavramsallaştırmalar bütünü veya ağı; birtakım ortak kabullerle desteklenen veya bütünlenen ürünler toplamı. 3 Özel olarak da, algılama tarz ya da şemalarını, dil ve bilgi pratiğini yöneten, kontrolü altında tutan, kültürel kod, derin yapı; dilin düşünceyi, bilgiyi ve entellektüel faaliyeti örgütleyen düzenleyen ardalanı, ek dilsel yapılar bütününden meydana gelen ideolojik boyutu.

Bu bağlamda, yukarıda sözü edilen 1. ve 2. anlamı içinde söyleme ilişkin incelemeye, dile, dilin yapısına, onun aktüelleşmiş veya kullanım düzeyinde ortaya çıkan işlevleriyle temel modellerine dair analize *söylem çözümlemesi* adı verilirken, 3. anlamıyla söylemi konu alan, dilin toplumsal ve ideolojik boyutunu ortaya çıkaran analiz *eleştirel söylem çözümlemesi* olarak nitelenir. Söylemle ilgili analizin geçmişi †Aristoteles'e kadar geri gitmekle birlikte, söylem çözümlemesi esas Ferdinand de †Saussure'le, ama daha ziyade Saussure sonrası araştırmacılar ve özellikle de Roland †Barthes ve Michel †Foucault'yla gelişmiştir.

Saussure'e göre, söz veya kullanım hâlindeki dil, bireyselleşmiş ve de olumsal olduğu için, dilbilimsel araştırmaya hiçbir zaman konu olamaz. Fakat Saussure'ün izleyicileri, onun söz konusu tezine rağmen, anlam analizini kolaylaştırabilmek veya tamamlayabilmek için ve dilsel yapıların gerisindeki ek yapıları keşfetmek amacıyla, dikkati söze (*parole*) yöneltmişlerdir. İşte dilin düzanlam boyutunu olduğu kadar, yananlam boyutunu da hesaba katmaya yol açan bu adımdır ki, bir yandan Saussure'ün söz karşısında dile ve dolayısıyla †yananlam karşısında da †düzanlama

yüklediği ayrıcalıklı statünün tersine çevrilmesine, diğer yandan da eleştirel söylem çözümlemesinin gelişmesine neden olmuştur.

Nitekim, Barthes'e göre, dilde, sözün bireysel boyutunda karşılaşılan şey, bir göstergeler zincirinden ziyade bir gösterenler zinciridir. Dahası Barthes gösterenlerin sözlük tanımlarının belirttiği anlamların ötesinde, onlardan daha fazla bir anlama sahipmiş gibi göründüklerini söyler. Ona göre, söz konusu fazladan, dile getirilmemiş olan anlamları keşfedebilmek için, gösterenlerin tikel bağlamlardaki aktüel kullanımlarını belirleyen ek temel bağıntılar öbeğini yeni baştan inşa etmek zorunluluğu vardır. Barthes'ın kendisi bu ek bağıntılar öbeğine *söylence* ya da efsane adını vermiştir.

Foucault ise, dil pratiğini veya dilin kullanımını belirleyen ek yapıları *ideolojik alan* başlığı altında çözümler. Ona göre, söz konusu ek yapıları mümkün hâle getiren şey, kendisinin *söylem formasyonları* diye tanımladığı, tarihsel olarak yapılanmış ilgi, kavram, tema ve çıkarların bir birleşimidir. Bu formasyon ya da biçimleyicilere yapı kazandırıcılık niteliğini veren şey, onları mümkün kılan koşullardır. Foucault'nun kendi ifadesiyle, diskürsif bir formasyonun biçimleyici kuralları, onları ortaya çıkaran toplumsal ya da kurumsal bağlamlar, belirli problemleri ve onların nedenlerini telaffuz etme gücüne sahip kimselerin sosyal kimlikleri, ilgi ve çıkarların tikel konularını belirlemede gündeme gelen entellektüel kalıplar, v. b. g.'dir.

Foucault'ya göre, toplumsal fenomenler işte söz konusu ek yapıların, söylemi biçimleyen kuralların etkisiyle oluşturulan söylem bağlamında ve söylemin içinden kurulur. Söylemlerin dışında, söylemlerden bağımsız olan tek bir fenomen yoktur. O, bundan dolayı kültürü iktidar mevzilerinin toplumsal ağı olarak görür, söylemi örgütlenmiş ve kurumsallaşmış iktidar ilişkilerinde temellendirir.

söylem etiği [İng. *discourse ethics*; Fr. *éthique de discourse*]. †Frankfurt Okulunun ünlü düşünürlerinden biri olan Jürgen Habermas tarafından geliştirilen, ve ideal koşullar altında gerçekleşecek bir iletişim sürecini, insanlar arasında sağlıklı bir bilgi ve kanaat mübadalesini, güç ya da hükmetme ilişkilerinden bağışık olan mutabakata dayalı gerçek bir etkileşim ve söylemi mümkün kılması beklenen doğru ahlâkî ve politik koşulları ortaya koymayı amaçlayan teori ya da etik anlayışı.

†Habermas'ın teorisine göre, gerçek bir iletişimi, baskıcı ve tahakkümcü olmayan hakikî bir söylemi mümkün kılacak koşullar şunlardır: 1 İletişime giren tarafların birbirlerini aynı haklara sahip eşit katılımcılar olarak görmeleri gerekir; iletişime giren tarafların ilgi ve çıkarlarına aynı ölçüde saygı gösterilmelidir; 2 yine, iletişim bağlamında, dolaylımlı ya da dolaysız, kurumsal ya da yapısal bir baskı veya zorlama olmamalıdır. 3 İletişim veya söylemde kabul edilebilecek olan biricik ikna türü ya da tarzı rasyonel argümandır. Zira, Habermas'a göre, bir iddia yalnızca baskı ve zorlamanın sonucu olmayan rasyonel bir mutabakatın sonucu olduğu takdirde haklı kılınabilir.

4 Hiçbir kabulün eleştiriden muaf ve araştırmanın dışında tutulmaması gerekir. 5 Bu kabuller ancak ve ancak, herkes onların açıklığı ve doğruluğu üzerinde uzlaştığı zaman, kabul görmüş hâle gelir. 6 İletişimin sınırsız ya da açık uçlu olması gerekir, çünkü hiçbir otorite bir konuyu kesin sonuçlu bir biçimde karara bağlayamaz. Zira, söylem güç ya da hükmetme ilişkilerinden uzak ve bağımsız olup, eldeki bütün veri ve delillerin ele alınmasını gerektirir. O yeni delil ya da düşüncelerden, söylemin dışında tutulmuş olanların bakış açılarından etkilenir.

Habermas'ın tanımladığı altı koşuldan birincisi ahlâkî bir koşul iken, geri kalan beş tanesi rasyonelliğin olmazsa olmaz gereklerini ortaya koyar. Felsefesinde et-

kileşim ve iletişimi emeği temellendiren en önemli kategori olarak öne süren Habermas, söylem etiğiyle bu bağlamda †Aydınlanmanın araçsal akılcılığından oldukça farklı olan iletişimsel bir rasyonalite geliştirmiştir. Onun söylem etiğini temellendirme tarzı transendental bir haklılandırmadır, çünkü bu temellendirme iletişime giren, belli bir söylem formu içinde yer alan ve gerçek bir mutabakat arayan insanların yukarıdaki altı koşulu yerine getirmesinin kaçınılmaz olduğunu, gerçek bir iletişimin söz konusu koşulları öngerektirdiğini göstermekten oluşur.

söylence [Yun. *muthos*; Os. *efsane*; İng. *mythe*; Fr. *mythe*; Al. *mythe*]. Doğal olayları, dünyanın yaradılışını, doğal varlıkların meydana gelişini, şekil değiştirmesini zaman zaman gerçekten uzaklaşarak anlatan hikâye ya da masal.

Kozmogonik ya da kozmolojik süreçlerle ilgili olan, belli bir doğruluk payı olmakla birlikte, olgusal bir temeli bulunmayan, sembolik bir tarzda ifade edilmiş hakikat olarak söylence, olağanüstü olayları, insanüstü güçleri konu alan, doğal olayları doğaüstü güçlerle açıklayan tasarım ya da öyküyü ifade eder.

Öte yandan, hemen hemen her kültür için geçerli olan ve rasyonel düşünüş öncesinde yer alan düşünce tarzına; doğal olayları doğal nedenlerle açıklayan felsefî ya da bilimsel düşünceden önce gelen ve bilimsel düşünceden farklı olarak, doğal olayları insanüstü ya da doğaüstü güçlerle açıklayan, insanın dış gerçekliğe ilişkin algılarını olgusal temeli olmayan sanatsal bir sezgi, imgeleme ve tasarımla ifade eden düşünce tarzına *söylencesel düşünce* denir. Buna göre, söylenceler, rasyonel düşünce öncesinde, eski toplumların karşılaştıkları anlaşılması güç şeylere ve olaylara, kesin çözümler getirirler. Dünyada ortaya çıkan her tür nedenselliği, insan eylemini temele alarak kavrayan söylenceler, toplumun kavrayış gücünü aşan herşeyi yüce, doğaüstü varlıkların yapıp etmelerine ve davranışlarına dayandırarak açıklarlar.

söyleyen [İng. *utterer*]. İletişim söz konusu olduğunda, sözü söyleyen, bir başkasına belli bir mesaj ileten birey. İletişimi başlatan, bir ileti ya da bir mesajı bir söz, konuşma ya da söylenimle başka bir kimseye aktaran kişi.

sözcelem [İng. *utterance*; Fr. *énoncé*; Al. *äusserung*]. 1 Genel olarak, ağızdan çıkan sözlere verilen ad; 2 daha özel olarak da, anlamlı bir iletişimin temelini oluşturan, iletişimde bulunmaya yarayan, bir mesajı başka bir bireye ileten konuşma.

Bununla birlikte, konuşanın belli bir iletişim niyetiyle açığa vurduğu anlamlı edim olarak sözcelemin her zaman dilsel olmasını bekleyemeyiz. Dildışı işaret veya imlemeler de, iletişim ortamında birer sözcelem değeri taşırlar. Çağdaş dil filozofu †Austin'in de gösterdiği gibi, bunlar uzlaşımsal terimler (örneğin, birisine yumurta atarak onu protesto etme) olabildiği gibi, (sözgelimi, bir sopayı tatlı tatlı sallayarak birisini bir şey yapmaya ikna etme) olmayabilir de.

Bu bağlamda, ünlü dil felsefecisi Searle, bir şey söylerken gerçekleştirilen ilk ve temel edime sözceleme edimi adını vermiştir. Buna göre, konuşanın anlamlı bir dilsel ifade sözcelerken yaptığı şey bir sözceleme ediminde bulunmaktır.

sözcük [Os. *kelime*; İng. *word*; Fr. *mot*; Al. *wort*]. İletişim süreci içinde, genel şekillerini ve aynı ya da benzer anlamlarını farklı zamanlar boyunca koruyan işaret ya da gösterge. Belli bir anlamı ifade eden ya da sembolleştiren, nihaî ve bağımsız bir iletişim birimi olan anlaşılır işaret ve düzgün ses. Dilde bir tümceyi meydana getiren, bilgisel bir anlamı olduğu kadar, duygusal bir yükü ya da anlamı da bulunan temel birim.

Bu bağlamda, bir bireyin kullandığı ya da bir disiplinde geçen sözcüklerin tümü, *vokabüler* ya da *sözcük dağarcığı* olarak tanımlanır.

sözde bilim [İng. *pseduo-science*; Fr. *pseudo-science*]. Bilimsel yöntemin yanlış kullanılmasının sonucu olan ve bilim olmadığı hâlde, bilim görüntüsü veren teoriler; bilime her yönüyle benzemekte gibi görünebilse de, bilim olabilmesi

söz konusu olmayan hipotezler bütünü veya teori.

Deneysel koşullar üzerinde yeterince denetim kuramayan, verileri gereği gibi analiz edemeyen, akılyürütme ya da argümanları mantıksal ilkelere uygun düşmeyen teoriler bütünü olarak sözde bilim üzerinde özellikle İngiliz bilim filozofu †Popper durmuştur. Ona göre, sözde bir bilimin hipotezleri hiçbir şekilde test edilemez, zira onları yanlışlayacak deneyler yoktur. Bilimsel gelişmeyi engellediğine inandığı sözde bilime örnek olarak Marksizm ve psikanalizi veren Popper'a göre, bu tür bir bilime bağlananlar, olaylar ve olgu teori ilişkisi her ne şekilde gelişirse gelişsin, o bilimin hipotezlerine daha sıkı yapışmayı ödev bilirler.

söz edimi [İng. *speech act*; Fr. *acte de parole*; Al. *sprechakt*]. Konuşan birinin belli bir an ya da durumda söz ya da sözcelem üretimesi. Öznenin, bilinçli insan varlığının ağızdan birtakım anlamlı sesler, sözceler çıkartmak suretiyle gerçekleştirdiği faaliyet, bir tümceyi sözleştiren, yani sözce şeklinde ifade eden sözcüklerin yerine getirdiği fiil.

Söz edimleri terimi ünlü dil filozofu John Searle'ün kitabının adını gösterirken, bir diğer ünlü dil filozofu John Austin'in de görüşlerini tanımlar. İşte bu bağlamda, söz edimlerini konu alan teoriye, yani anlam teorisinin tersine, pragmatik olarak bilinen dili kullanım teorisine *söz edimi teorisi* adı verilmektedir. Anlam-kullanım ayrımına dayanan söz edimi teorisi söz ya da sözcüklerle yapılabilen şey veya faaliyet türlerini sistematik bir tarzda kategorileştirir ve bunların nasıl belirlendiğini açıklığa kavuşturur. Başka bir deyişle, o iletişim niyetlerinin doğasını ve bu niyetlerin nasıl dışavurulduğunu ortaya çıkarmayı amaçlar. Nitekim, Austin bu tür bir söz edimi teorisi geliştirirken, söz edimlerini analiz etmiştir. Ağızdan anlamlı sesler çıkarma gibi kompleks bir faaliyetin çeşitli bileşensel ögeler içerdiğini öne süren Austin, bu söz edimlerini söyleme edimi, söyleyerek yapılan edim ve söylemenin sonucu olarak yapılan edim başlıkları altında üçe ayırmıştır.

sözlük tanımı [İng. *lexical definition*; Fr. *définition lexique*]. Bir sözcüğün günlük dilde sahip olduğu, ortak ve yerleşik anlamını ifade eden, bir dile girmiş olan bir terimin anlamını daha açık ve anlaşılır hâle getiren tanım türü.

sözmerkezcilik [İng. *logocentrism*; Fr. *logocentrisme*; Al. *logocentrismus*]. 1 Genel anlamı içinde ve sezgicilerin, romantiklerin ve irrasyonalistlerin bakış açısıyla, canlı ve yaşayan herşeye karşı en iyi durumda kayıtsız kalan veya en kötü hâlde de düşmanca davranan akılcı, mekanistik, bilimsel ve sığ tavır veya dünyanın gerçekte, kavramlarımızın betimlediği gibi olduğuna inanma yanlışı.

2 Daha özel olarak da, ünlü Fransız filozofu Jacques †Derrida'nın, Batı entellektüel kültürünü Platon'dan başlayarak derinden etkileyen, sürekli ama yanlış bir kabul olarak, konuşmanın yazıdan önce geldiği kabulüyle ilgili teşhisi. Yazının Batı metafizik geleneğinde bastırıldığına inanan Derrida, bu geleneğin hakikatin köklerini, mutlak hakikatin kendisi ya da kaynağı ve yaratıcısı olarak *logos*a, aşkın bir varlığa, aklın sesi veya Tanrı'nın kendisine bağladığını öne sürer. Buradaki temel yanlış, metnin dışında metne sabit bir anlam veren bir şey olduğunu kabul etmekten oluşur. Derrida'ya göre, tüm idealizmlere ortak olan bu yanlış, sözmerkezciliğin anlamın kendisinden türediği ontolojik bir zeminin veya düzen ve istikrar kazandıran bir kaynağın varoluşunu varsaymaya, hakikat ve bilgiye dolayımsızca erişmenin mümkün olduğunu öne sürmeye sevkeder.

Başka bir deyişle, Derrida'nın bakış açısından dilin dışında, dilin sağladığı yapılardan bağımsız olan bir anlam düzeninin varolduğu özcü inancına dayanan sözmerkezcilik, bir sözcüğün anlamının kökeninin gerçekliğin yapısında olduğunu ima ederken, yapıya ilişkin hakikatin zihne dolayımsızca sunulmuş olduğu izlenimini verir.

spekülasyon [İng. *speculation*; Fr. *spéculation*; Al. *spekulation*]. 1 Yalnızca bilmeyi, öğrenmeyi ve tanımayı amaçlayan ve çıkar gözetmeyen bilgi, ve 2 buradan hareketle, gerçeklik üzerine, soyut, zaman zaman keyfî ve doğrulanması hiçbir şekilde mümkün olmayan düşünce ya da görüş. 3 Her türden soyut, dayanaksız yapı, ispatlanması ya da temellendirilebilmesi imkânsız yorum.

spekülatif [İng. *speculative*; Fr. *spéculatif*; Al. *spekulativ*]. 1 Eylem ya da pratiği hiç dikkate almadan, salt bilgiye erişmeyi amaçlayan düşünsel veya entellektüel işlemler, yani pratiğe karşıt olarak teorik olan; 2 gözlemlenebilir olanın ötesine geçen, gündelik yaşantı ve pratik deneyimle bağını tümden koparan teorileştirme türü, yani empirik olana karşıt olarak, deneyimsel olmayan düşünce veya akılyürütme; 3 metafizik anlamında veya genel metafiziğe çok yakın bir anlam içinde, bütün bir gerçekliği kapsayan veya kuşatan dünya görüşleri oluşturma itkisiyle belirlenen felsefî yaklaşım için kullanılan sıfat ya da niteleme.

Bu bağlamda, doğrulanabilir gözlemin ötesine geçen bir teorileştirme tarzı, bütün bir gerçekliği anlamlandıran kuşatıcı dünya görüşleri ortaya koyan felsefî yaklaşım olarak, çeşitli disiplinlerden, doğa bilimlerinden, sanat, din, ahlâk ve sosyal bilimlerden hareketle belli bir senteze ulaşmaya çalışan, söz konusu sentezin insan ve insanlık için taşıdığı anlama ve bir bütün olarak gerçeklik hakkında gönderimde bulunduğu şeye ilişkin konularda refleksiyon geliştiren felsefe türüne *spekülatif felsefe* adı verilir. Gerçeklikle ilgili önermeleri, deneyimden değil de, salt mantıksal düşünceden türeten felsefe türleri için kullanılan bir terim olarak spekülatif felsefe daha olumsuz ya da pejoratif bir anlam içinde de, boş ve saçma konularda, saçma sapan düşünceler oluşturan felsefe veya felsefe anlayışı olarak tanımlanır.

Spekülatif felsefenin bir diğer adı da, varolan herşeyi kucaklayan, tüm varlıkları varlık olmak bakımından ele alan, bir bütün olarak gerçekliğe ilişkin tutarlı bir görüş sunmaya çalışan kapsayıcı, fakat önermeleri hiçbir zaman gözlem yoluyla test edilemeyen metafizik türü ya da sistemi olarak *spekülatif metafizik*tir. Özellikle, dilin önemini vurgulayan mantıkçı pozitivistler, bu tür bir metafizik anlayışına şiddetle karşı çıkmışlardır.

Öte yandan, tutarlılıkla belirlenen bir doğruluk anlayışına dayanan, ve gerçekliğin bir Ben'in, Zihin ya da tinsel bir ilkenin ifadesi ya da tezahürü olduğunu savunan anlayışa *spekülatif idealizm* adı verilir.

spekülatif gizemcilik [İng. *speculative mysticism*; Fr. *mysticisme spéculatif*]. Ortaçağ düşüncesinin sonlarına doğru, 14. yüzyılda, Tanrı'nın kendisiyle birleşme yoluyla kurtuluş ihtiyacını bir kıyıya atan realistlerle nominalistlerin, insan yüreğini hiçbir şekilde dönüştürmediğine, insanı Tanrı'ya daha fazla yaklaştırmadıklarına inanılan, mantıksal ve soyut metafiziksel araştırmalarına bir tepki olarak gelişen gizemcilik ya da mistisizm türü.

Tecrübeyi, dış deney ve refleksiyonla sınırlamayan, bu iki deney türüne ek olarak, insanı Tanrı'ya bağlayan ayrı bir 'derunî tecrübe' veya dinî bir tecrübe olduğunu ve bu tecrübeye dayanan mutlak bir kesinlik bulunduğunu öne süren bu ondördüncü yüzyıl gizemciliği, öznel ve akıldışı olan dinî tecrübeyi rasyonelleştirme girişimi ve ruhun ve genel olarak da yaratıkların Tanrı'yla olan ilişkileriyle ilgili spekülasyonlarla tamamladığı için, spekülatif gizemcilik olarak bilinir. Söz konusu tarihsel ve spekülatif gizemciliğin en ünlü temsilcileri, Meister Eckhart, Henry Suso'dur.

spekülatif tarih felsefesi [İng. *speculative philosophy of history*; Fr. *philosophie spéculative de l'histoire*]. Tarihe ilişkin araştırmanın iki düzeyde gerçekleştirilebileceği kabulünün; tarihin belli dönem, kesit, kişi ya da olaylarının empirik malzemeler ışığında dikkatlice incelenmesinden ve anlaşılır kılınmasından, tarihsel olayların tasviriyle ana-

lizinden meydana gelen birincisinin tatmin edici ve tarihi anlamak açısından yeterli olmadığı düşüncesinin ürünü olan tarih felsefesi türü.

Spekülatif tarih felsefesinde, *teleolojik* veya *ereksel* ve bir de *bilimsel* olmak üzere iki ayrı yaklaşımın varlığından söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi olan 1 teleolojik yaklaşımın temelinde, Hristiyan Ortaçağ felsefesinde Aziz Augustinus tarafından ifade edilen ve tarihi, belli bir başlangıcı ve sonu olup, derin dinsel anlamları bulunan olaylarla belirlenen evrelerden geçerek gelişen bir dram olarak gösteren teolojik tarih görüşü yer almaktadır. Tarihin ereksel bir açıdan yorumlanabileceğini dile getiren ve öncelikle Kant ve Hegel tarafından benimsenen bu yaklaşım, tarihi belli bir içkin veya aşkın ilkenin kendisini olumlu bir doğrultuda, özgürleşme yönünde açımlaması olarak görür.

Buna karşın, 2 †Comte, †Mill ve Marks gibi düşünürler tarafından savunulan ve toplumun anlaşılması sürecinde mutlaka bilimsel yöntemin kullanılması gerektiğini öne süren ikinci yaklaşım, ilerlemenin kaçınılmazlığını vurgulayarak, tarihi belli gelişme evreleri olan, yasalı bir yürüyüş olarak görür.

Spencer, Herbert. 1820-1903 yılları arasında yaşamış olan İngiliz filozofu.

Temel eserleri arasında, *First Principles* [İlk İlkeler], *First Principles of Sociology* [Sosyolojinin İlk İlkeleri], *Social Statistics* [Sosyal İstatistik], *Descriptive Sociology* [Betimsel Sosyoloji] adlı kitaplar bulunan ve fizik ve biyoloji bilimleriyle, siyasî ve toplumsal †liberalizmden oldukça etkilenmiş olan Spencer'in felsefesinin temelinde evrim düşüncesi vardır. Bilimle dini uzlaştırmayı ve böylelikle de felsefeye yer açmayı amaçlayan Spencer'a göre, felsefe tüm diğer bilimlerden genelliğiyle ayrılır. Felsefedeki teorilerin varolan herşey için geçerli olduğunu öne süren Spencer, evrim öğretisini bu durumun tek istisnası olarak görmüştür.

Temeller: Evrim teorisinin deneysel olarak test edilebilir, savunulup temellendirilebilir bir kuram olduğunu belirten Spencer, basitten karmaşığa, homojen olandan heterojen olana doğru gerçekleştiğini düşündüğü evrimin, doğadaki, toplum ve ahlâkî yaşamdaki örneklerini gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Epistemolojisi: Epistemoloji alanında, insan varlığının bilgisinin sınırlı olduğunu, bizim yalnızca fenomenleri bilebileceğimizi öne süren Spencer, bir yandan da bu fenomenlerden, herşeye karşın Bilinemez Olanı, fenomenlerin kaynağı ve evrimin temeli olan Kavranamaz Gücün varlığını çıkarsayabileceğimizi savunmuştur. O, ilerlemenin bir raslantı, insanın kontrolü altındaki bir şey olmayıp, bir zorunluluk olduğunu belirtmiş, yaşamın, içsel olanın dış çevreye uyarlanmasından, sürekli olarak ona göre ayarlanmasından başka bir şey olmadığını iddia etmiştir. Siyaset alanında †bireyciliği savunmuş, yaşam, zihin ve toplumu madde, hareket ve güç aracılığıyla açıklamaya çalışmış olan Spencer, ahlâkın doğal bir temeli olduğunu, ahlâkî sonuçların genel evrim yasasını izlediğini öne sürmüştür.

Ahlâk felsefesi: Başka bir deyişle, siyaset felsefesi alanında eski liberalizmin en önemli temsilcilerinden biri olan Spencer'a göre, devlet ve toplumun iki temel şekli vardır: Askerî devlet ve endüstriyel devlet. Bunlardan askerî devlet toplumsal örgütlenmenin başlangıç formu olup, ilkel ve barbardır, savaş için her zaman hazırdır. Birey, burada savaşta zafer amacı için bir araçtan başka bir şey değildir. Toplum sıkı ve disiplinli bir biçimde örgütlenmiştir ve her birey militarizm ve otoriter yönetimin gerekleri için kendisine tahsis edilmiş olan konumu işgal eder. Şovenizmle milliyetçilik ve emperyalizmin askerî devlete gerekli ideolojik esini sağladığını ve devletin ruhbanî yapısının itaat ve disiplinin önde gelen erdemler olduğunu öğretmeye yöneldiğini öne süren Spencer'a göre, sanayici sınıfların iktisadî faaliyetleri

devletin askerî ihtiyaçlarına bağlıdır; ekonominin hedefi daha büyük maddî refah aracılığıyla kişisel mutluluğu arttırmak değil, fakat ortak gücü başarılı fetihlerle beslemektir.

Spencer'a göre, askerî devlet kendi topraklarını genişlettikçe ve uzun bir zaman dilimi sonunda barış ve istikrarı sağlayınca, yavaş yavaş sanayici bir devlet ve toplum olmaya doğru evrim geçirir. Söz konusu endüstriyel devlet, askerî devletin her bakımdan karşıtıdır. Bireyin toplumdaki yerini belirleyen şey, statüden ziyade, sözleşmedir. Sanayici toplum ve devlette, yaşam biçimi gönüllü işbirliğine dayalı olup, kendiliğindenlik, çeşitlilik, farklılık ve mutabakatsızlık, bireyi yönetimin en yüce amacı sayma, onun en önemli değerleridir. Bu toplumun amacı, üyelerine en fazla özgürlüğü ve an yüksek mutluluğu temin etmektir.

Askerî toplumdan sanayici topluma doğru ilerleme, Spencer'a göre, yönetimin azalması anlamına gelir, zira hükümet 'mevcut barbarizmin bir delili'nden başka bir şey değildir. İnsanlar barışçı, birlikte yaşamaya gönüllü oldukları, işbirliği yapmayı öğrendikleri ölçüde sanayici toplum idealine daha çok yaklaşırlar. Bununla birlikte, modern endüstriyalizmin bizatihi kendisinin yağmacı ve yırtıcı acımasızlığın yepyeni bir şeklini gün ışığına çıkardığını göremeyen Spencer, bireyin bir amaç olmaktan ziyade, bir araç konumuna indirgendiğini kavrayamamıştır. Yine Spencer, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin temel erdeminin, barışçı işbirliğinden ziyade, acımasız bir militarizm olduğunu farkedememiştir.

Sosyalist düşüncenin amansız bir karşıtı olan Spencer, 'bütün sosyalizmlerin kölelik olduğunu' ileri sürer. Zira, ona göre, †sosyalizm ya da †komünizmde birey, belli bir efendiye değil, bütün topluluğa köle kılınır ve kölenin efendisinin 'tek bir kişi ya da bir toplum olması arasında pek bir fark yoktur.'

Spengler, Oswald. 1880-1936 yılları arasında yaşamış olan Alman tarih felsefecisi. Temel eserleri: *Der Untergang des Abendlandes* [Batının Gerilemesi] ve *Der Mensch und die Technik* [İnsan ve Teknik].

Tarihi kör bir doğa oyununa benzetip, tarihte bir amaçlılık aramanın boşuna bir çaba olduğunu savunmuş olan Spengler, dünya tarihinin morfolojisini, felsefî ve bu arada biyolojik esaslara göre açıklamaya çalışmıştır.

Dünya tarihinin doğuş, çöküş, yükselme ve alçalma gibi hâller sergileyen akışı ile bu akışın evrelerine karşılık gelen kültür tipleri arasında bir paralellik kurmuş olan Spengler'e göre, kültürler gelişigüzel doğar, gelişir ve ölürler. Ona göre, tüm dünya tarihinde 8 tip kültür çevresi ayırd edilebilir. Mısır, Babil, Hindistan, Çin, Antikite, Arap, Batı ve Meksika olarak belirlediği 8 kültür çevresinde, 1 Metafiziksel-dinî yüksek kültürler, 2 sembolik erken kültürler, 3 sivil-geç kültürler diye üç gelişme basamağı ayırd etmiş olan Spengler, 'sivil geç kültür' olarak tanımladığı Batı kültürünün bir çöküş içinde olduğu savunmuştur.

Spinoza, Baruch. 1632-1677 yılları arasında yaşamış olan ünlü panteist düşünür.

Temel eserleri arasında *Tractatus Theologico-Politicus* [Teolojik-Politik Deneme], *Tractatus de Intellectus Emendatione* [Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine], *Ethica Ordine Geometrico demonstrata* [Geometrik bir Tarzda İspatlanmış Etika] adlı eserler bulunan Spinoza, dinî baskı ve engizisyon nedeniyle, İspanya'dan Hollanda'ya kaçmış olan Yahudi bir ailenin çocuğudur. Daha 24 yaşındayken, felsefî görüşlerinden dolayı, Yahudi camiasından afaroz edilen filozof, hayatını optik araçlar yaparak, lens tamir ederek kazanmıştır.

Aldığı Etkiler ve Yöntemi: O, kendi felsefesini kurarken, en fazla Descartes'tan çok etkilenmiştir. Descartes'ın belli problemleri ve konuları ele alış tarzından,

onun felsefenin, ereksel nedenleri değil de, fail nedenleri ele alması gerektiği tezinden, ideal yöntem ve terminoloji konusunda etkilenen Spinoza, modern felsefenin kurucusu Fransız düşünüründen ayrıca Descartesçılığın mantıksal sonuçlarını çıkarsamak bakımından da etkilenmiştir.

Yöntemi: Spinoza, 17. yüzyıl rasyonalizminin ikinci büyük düşünürü olarak, sistemini kurup ifade ederken geometrik yöntemi benimsemiştir. Birtakım önermelerin, açık seçik düşünceleri ifade eden tanımlardan ve apaçık aksiyomlardan tümdengelim yoluyla çıkarsanmasından meydana gelen geometrik yöntem, Spinoza'ya doğru felsefeyi geliştirmenin tek gerçek ve yanılmaz yolu olarak görünmüştür. O, her tanımın açık ve seçik bir düşünceden meydana geldiğini ve her tanım ya da açık seçik düşüncenin doğru olduğunu düşünmüştür. Başka bir deyişle, akıl açık ve seçik düşüncelerden hareket edip, bunların mantıksal sonuçlarını çıkartırsa, asla yanlışa düşmeyip, kendi doğasına uygun bir tarzda işlemiş olur.

Spinoza'nın yönteminin doğruluğuna ilişkin sarsılmaz inancının temelinde, onun açık ve seçik düşüncelerden yapılan tümdengelimsel çıkarımın dünyaya ilişkin olarak açıklayıcı bir görüş sağladığı inancı bulunmaktadır. Bu inanç ya da bakış açısının temelinde ise, nedensel ilişkinin mantıksal içerme ilişkisine eşdeğer olduğu kabulü yer almaktadır. Düşüncelerin düzeni ile nedenlerin düzeni bir ve aynıdır. Buna göre, uygun bir tanım ve aksiyomlar öbeğinden yapılan mantıksal bir tümdengelim, metafiziksel bir tümdengelimle aynı olup, bize gerçekliğin bilgisini sağlar.

Metafiziği: Spinoza, bu bağlamda, Descartes'ın 'var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan varlık' olarak töz tanımından yola çıkıp, Tanrı'yla işe başlar. O burada, Tanrı düşünce düzeninde ilk varlık olduğu için, ontolojik kanıtı kullanmak durumunda kalır. İşe Tanrı'yla başlayıp, nedensellik ilişkisini mantıksal içerme ilişkisiyle özdeşleştirerek, sonlu şeylere geçiş ise, evrenden olumsallığı atmak anlamına gelir. Başka bir deyişle, varolan herşeyin Tanrı'ya olan nedensel bağımlılığı, mantıksal bağımlılıkla bir ve aynıysa eğer, maddî şeylerin dünyasında olumsallığa, insanın dünyasında ise özgürlüğe yer kalmaz. Bundan dolayı, varlık açısından metafiziksel bir determinizmi benimseyen Spinoza, ahlâk alanında ılımlı bir tavırla determinist bir ahlâk görüşü benimsemiştir.

O da, tüm diğer metafizikçiler gibi, varlığı ya da dış dünyayı açıklama çabasında, çokluğu birliğe indirgemeye çalışmıştır. Buna göre, o sonlu şeylerin, maddî varlıkların varoluşunu nihaî ve en yüksek bir nedensel etmen aracılığıyla açıklamaya çalışmıştır. Yani, Spinoza deneyimin sonsuz sayıda varlığını kendisinin Tanrı ya da Doğa adını verdiği biricik sonsuz tözle başvurarak açıklamıştır. Mantıksal içerme yle de nedensel ilişkiyi birleştirdiği için, Spinoza sonlu varlıkları zorunlu olarak sonsuz tözden çıkan şeyler olarak tanımlamıştır.

Spinoza'ya göre, bir şeyi bilebilmek için, onun nedenini bilmek gerekir; başka bir deyişle, bir şeyi açıklamak demek, onun neden ya da nedenlerinden söz etmek demektir. Töz, bu çerçeve içinde, Spinoza'da 'kendinde ve kendisi aracılığıyla kavranan şey' olarak tanımlanmaktadır. Kavramı başka bir şeyin kavramına bağlı olmayan, kendisinin dışındaki bir nedenin sonucu olmayan, dolayısıyla kendi kendisinin nedeni olan, başka hiçbir şeye değil de, salt kendisine bağımlı olan bu varlık, özü varoluşunu içeren söz konusu varlık Tanrı'dır. Varoluş tözün özünden ayrılmaz olduğundan, töze ilişkin tanım zorunlulukla varoluşu içerir. Ona göre, bir ve yalnızca tek bir töz, sonsuz ve ezelî-ebedî olan tek bir töz vardır. Tek tözün, yani Tanrı'nın özü her tür kusur ve eksiği dışta bıraktığı ve mutlak yetkinliği içerdiği için, O'nun varoluşu, apaçık, mutlak ve kesindir.

Tek töz olan Tanrı, sonsuz ya da sınırsızdır. Zira sonlu ya da sınırlı olsa, başka bir töz tarafından sınırlanacaktır. Sonsuz töz, sonsuz sayıda ananiteliğe sahip olmalıdır, çünkü Spinoza'ya göre, bir şey ne kadar çok ananiteliğe sahip olursa, onun gerçekliği o kadar fazla olacaktır. Sonsuz tanrısal töz bölünemez ve biricik varlıktır.

Sonlu şeyler, deneyimin bir parçası olan maddî varlıklar, ona göre, Tanrı'nın, tek tözün tezahürleri, modifikasyonlarıdır. Her ne kadar tek töz sonsuz sayıda ananiteliğe sahip olsa da, sonlu zihinler olarak bizler, bunlardan yalnızca iki tanesini bilebiliyoruz. Bu iki ananitelik de, düşünce ve yer kaplamadır. Spinoza'nın, Descartes'ın tözsel ikiciliğinin niteliksel bir ikiciliğe dönüştüğü sisteminde, sonlu zihinler, Tanrı'nın düşünce ananiteliği altındaki tezahür ya da modifikasyonları, sonlu cisimler ise, Tanrı'nın yer kaplama ananiteliği altındaki modifikasyon ya da görünümleridir. Doğa, demek ki, ontolojik olarak Tanrı'dan ayrı değildir; ayrı olmamasının nedeni ise, Tanrı'nın sonsuz olup, kendisinde tüm gerçekliği içermesidir. Bununla birlikte, Spinoza, Tanrı'dan başlayan mantıksal tümdengelim sürecinde, sonsuz tözden hemen ve doğrudan doğruya sonlu cisim ya da zihinlere geçmez. Bu ikisi arasında sonsuz ve ezelî-ebedî modüsler bulunmaktadır.

Buna göre, sonsuz tözün düşünce ananiteliği altında mantıksal bakımdan önce gelen hâli düşünce ve kavrayış, yer kaplama ananiteliği altında, mantıksal bakımdan önce gelen hâli ise, hareket ve sükûnettir. Bu, Spinoza için, Descartes'ta olduğu gibi, dünyaya hareket aktaran bir Tanrı'nın, bir dış güç ya da nedenin olmadığı anlamına gelir. Tanrı doğaya aşkın değildir, dolayısıyla hareket doğanın kendisinin bir niteliğidir. Hareket ve sükûnet yer kaplayan doğanın temel özelliğidir. Doğadaki toplam hareket, evrendeki toplam enerji miktarı sabit ve değişmezdir. Fizikî evren, hareket hâlindeki cisimlerin kendine yeten kapalı bir sistemidir.

Başka bir deyişle, Spinoza'nın metafiziğine göre, kompleks ya da bileşik cisimler parçacıklardan meydana gelmiştir. Her parçacık bireysel bir cisim olarak görülebilirse eğer, insanların bedenleri ya da hayvanların vücutları daha yüksek düzeyden bireylerdir. Onlar birtakım öğeler ya da parçacıklar yitirir ve bu anlamda değişirler. Spinoza'ya göre, daha da karmaşık olan cisimler tasarlayabiliriz; bu şekilde, sonsuzca ilerlemeye devam edecek olursak, bu takdirde parçaları, yani tüm cisimleri değişen bir birey olarak bütün bir doğaya ulaşırız. Bir bütün olarak bu birey, sonlu cisimlerden meydana gelen mekânsal sistem olarak Doğadır.

Doğadaki sonlu varlıkların özleri varoluş içermez. Onların özleri varoluşu içerseydi, bu takdirde onlar kendi kendilerinin nedeni olurdu. Özleri varoluşu içermeyen bu olumsal varlıklara Tanrı zorunlu olarak neden olur. Spinoza'ya göre, doğada mutlak bir zorunluluk olup, buradaki varlıklar öz, varoluş ve eylem bakımından belirlenmişlerdir. Tüm varlıklar, Tanrı'dan zorunlulukla ve belli bir düzen ve şartlanma içinde doğmuşlardır. Öte yandan, doğadaki her nesne başka bir nesnenin, her olay başka bir olayın zorunlu sonucudur. Evrende bütün nesneler sonsuz bir bağlantı içinde bulunurlar; burada rastlantıya yer yoktur. Maddî fenomenler yalnızca maddî nedenlerle açıklanabilir. Evrende, Spinoza'ya göre, rastlantı olmadığı gibi, bir amaç da yoktur. Bu ise, her tür teleolojinin reddedildiği, mekanik bir sistemi ifade eder.

Epistemolojisi: Spinoza bilgi görüşünde, üç tür bilgiden söz etmiştir. Bunlardan birincisi, insanın bedeninin başka cisimler tarafından etkilenmesinin sonucu olan duyumsal bilgidir. Bu bilgi, duyulardan ya da imgelemden türetilmiş olan ide ya da fikirlere dayanır. Bunlar, başka idelerden mantıksal tümdengelimle çıkarsanmamış olduğu için, zihin bu idelerden meydana geldiği sürece, pasif ve alıcı durumdadır. Söz konusu

duyumsal bilgi düzeyinde, insan başka insanların ve cisimlerin bilgisine sahip olmakla birlikte, onları bireysel şeyler olarak bilir. Başka bir deyişle, onların özüne ya da doğasına ilişkin upuygun bir bilgiye, bilimsel bilgiye sahip olamaz.

İkinci bilgi türü (*cognitio secundi generis*), upuygun fikirlerden meydana gelen bilimsel bilgidir. Spinoza bilginin bu düzeyine, daha önceki duyu ve imgelem düzeyinden farklı olarak akıl düzeyi adını verir. Bilim adamlarında söz konusu olan bu bilgi türünde, şeylere ilişkin gerçek bir kavrayış için, mantıksal bakımdan gerekli olan ortak ide ya da fikirler gündeme gelir. Bunlar, matematik ve fiziğin ilkelerinin temelini meydana getirmektedir. Bu ilkelerden mantıksal olarak türetilebilen sonuçlar da açık ve seçik fikirlere karşılık geldiği için, gerçekliğe ilişkin sistematik ve bilimsel bir bilgiyi mümkün kılan bu ortak fikirlerdir. Bu ikinci bilgi türü zorunlu olarak doğru olup, genel önermelerden oluşan tümdengelimsel bir sistem içinde ifade edilir.

Spinoza'ya göre, birinci bilgi türünden bilginin ikinci düzeyine geçen kişi, mantıksal bakımdan bağlantısız olan izlenimlerle bulanık ide ya da fikirlerden, mantıksal olarak bağlantılı olan açık önermelere, upuygun fikirlere geçmiş kişidir. O, duyu algısı ve imgelemin somutluğu bırakıp, matematik ve fizikle diğer bilimlerin soyut genelliğen yükselmiş olan biridir. Fakat bu bilgi de, Spinoza'ya göre, en yüksek ve tam bir bilgi değildir. En yüksek bilgi türü, onun sezgisel bilgi (*scientia intuitiva*) adını verdiği üçüncü bilgi türüdür. Burada, Doğanın özsel, ezelî-ebedî yapısını, tanrısal ananiteliklerden mantıksal olarak türetime, bir büyük sistemin sonsuz töze bağımlılığını gösterme, bireysel varlıkları, yalıtlanmış fenomenler olarak değil de, Tanrı'yla olan ilişkileri içinde değerlendirme söz konusu olur.

Ahlâk görüşü: Spinoza, ahlâk anlayışında, insanı doğanın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirir. İnsan davranışı, herhangi başka bir doğal fenomen gibi, nedenler, sonuçlar ve matematik aracılığıyla açıklanabilir. İnsanlar, ona göre, her ne kadar özgür olduklarını düşünseler de, bu tarz bir düşüncede bir yanılsamanın kurbanı olup çıkarlar. Çünkü insan, bilgisizlikten dolayı, irâde özgürlüğüne sahip olduğunu düşünür. Fakat Spinoza, doğanın birliğini savunmuş ve insanın doğanın ayrılmaz bir parçası olduğunu öne sürmüştür. Tek töz, iki temel niteliği çerçevesinde, çeşitli görünümler almış, farklı farklı varlıklar haline gelmiştir. İnsan da bu varlıklardan biridir. İnsan, bundan ötürü belirli nedenler tarafından oluşturulmuştur. Spinoza, insanın tüm eylemlerinin, hem zihinsel hem de fiziksel eylemlerinin daha önceki nedenler tarafından belirlendiğini söyler. Şu hâlde, insanda özgür bir irâde bulunduğundan söz edilemez. İnsanların kendilerinin özgür olduklarını sanmaları yalnızca yaptıkları işlerin farkında olmalarından, ancak bu işleri belirleyen nedenleri bilememelerindendir. Bundan dolayı, gerçek özgürlük kendi doğamızın zorunluluğunu bilmek, buna ayak uydurmaktır. Yani, özgür olma, zorunlulukları bilmektir, zorunlulukların bilincinde olmaktır. İnsanlar bilmediklerinin tutsağıdırlar, bilgiye ulaşınca özgürleşirler.

Spir, African. 1837-1890 yılları arasında yaşamış olan Alman düşünür.

Temel eseri *Denken und Wirklichkeit: Versuch einer Erneuerung der kritischen Philosophie* [Düşünce ve Aktüalite: Eleştirel Felsefenin Canlandırılması yönünde bir Teşebbüs] olan Spir'in önemi, onun oluş ve zamansallık konusundaki analizlerine ek olarak görünüşler dünyası ile gerçek dünya arasında yaptığı ayırımla Nietzsche'yi etkilemiş olmasından kaynaklanır.

Spir, görünen dünya ile mutlak bir gerçeklik arasındaki radikal ayrıma dayanan metafiziğinde, bu metafiziksel ayrımına, empirik bilgiyle varolana dair metafiziksel açıklama arasındaki epistemolojik ayrımı tekabül ettirmiş ve ko-

şulsuz olan, mutlak gerçeklik hakkında bilebileceğimiz herşeyin, onun özdeşlik ilkesine uyması gerektiğine dair bilgiden ibaret olduğunu belirtmiştir. O, †Kant'ın bilinemez kendinde-şeyini korurken, zamanın, bize dolayımsız sezgide verilen, empirik gerçekliğini vurgulamaktan geri kalmamıştır.

Stagiralı [İng. *Stagirite*]. †Aristoteles'e, doğum yeri olan Stagira dolayısıyla verilen ad.

Stegmüller, Wolfgang. 1923-1991 yılları arasında yaşamış olan Avusturya asıllı Alman düşünür. Temel eseri *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie* [Çağdaş Felsefenin Temel Akımları]'dir.

Stegmüller'in hemen hiçbir konuda kendine ait özgün bir görüşü bulunmamakla birlikte, onun büyük önemi analitik felsefenin Kıta Avrupa'sındaki en ciddî temsilcisi olmuş ve bilim felsefesiyle analitik felsefenin savaş sonrası Avusturya ve Almanya'da yeniden canlanıp güç kazanmasına katkı yapmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Bilim felsefesinde başlangıçta R. Carnap ve C. Hempel'in görüşlerinden esinlenmiş olan Stegmüller, 1970'li yıllardan başlayarak Thomas †Kuhn'un da etkisiyle, yapısalcı bir bilim anlayışı geliştirmiş ve bilimsel teorilerin ayrı ve farklı türden yapılar olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur.

Steiner, Rudoph. 1861-1925 yılları arasında yaşamış olan Avusturyalı düşünür. Temel eserleri: *Philosophie der Freiheit* [Özgürlük Felsefesi] ve *Friedrich Nietzsche: Ein Kämpfer gegen seine Zeit* [Bir Özgürlük Savaşçısı olarak Friedrich Nietzsche].

Steiner, yüzyılın başlarında oldukça etkili olan bir teozofi hareketinin en seçkin üyelerinden biri olarak, duyumsal tecrübeyi aşan bir bilgi tarzını ön plâna çıkartan bir †tinselciliğin savunuculuğunu yapmıştır. Goethe'den ve onun doğa felsefesinden etkilenen Steiner, tıpkı Goethe gibi, tek yanlı olduğunu ve tinsel unsurlarla geliştirilmesi gerektiğini düşündüğü mekanist ve maddeci tek yanlı bilim anlayışına şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre, gerçek bilgi sezgisel ve estetik unsurlar içerir.

Steiner'in bilgi ve bilime dair bu görüşleri, bununla birlikte, epistemoloji ya da bilim felsefesinden ziyade, eğitim alanında etkili olmuştur. Onun çocuğun estetik ve yaratıcı potansiyelini büyük bir güçle vurgulayan pedagojisi, geleneksel konu ayrımlarını ortadan kaldırarak, birtakım temalara göre hazırlanmış çalışma devreleri ve deneyimlere, çevreyle bütünleşmiş zenaat meslek çalışmalarına dayanır. Amaç, bireyin potansiyelinin çok yönlü ve uyumlu bir gelişmesine katkıda bulunmaktır.

steresis. Aristoteles'in değişmeye ilişkin açıklamasındaki olumsuz öğeye, değişme tarafından varsayılan madde ve forma ek olarak, yine değişmede söz konusu olan yoksunluğa verilen Yunanca ad.

Stilpon. M. Ö. 380-300 yılları arasında yaşamış olan Yunanlı düşünür.

Stilpon'un antik Yunan felsefesindeki önemi, onun Megara Okulunun görüşleriyle kinikliği birleştirmiş, ve Stoacılığı da önemli ölçüde etkilemiş olmasından kaynaklanmaktadır.Oğlu Bryson'un da kuşkuculuğun kurucusu Pyrrhon'un öğretmenlerinden biri olması onu önemli biri hâline getiren bir diğer etmendir.

Her doğru önermenin özne ile yüklem arasında bir özdeşlik iddiasında bulunması gerektiğini öne süren Stilpon, bu iddiasından gerçekliğin bölünemez, biricik, ben-bilincine sahip monadlardan meydana geldiği sonucunu çıkarsamıştır. Elde edilen ontolojik sonuca ahlâkî bir yorum kazandırmak, onun için nispeten kolay olmuştur: Bir birey kendi kendine yetmeyi yaşamının en önemli amacı yapmalıdır. Ahlâkî ya da pratik felsefeyi ön plâna çıkartan Stilpon, nitekim, özgürlük ve yoksulluğunu, rahat ve maddî bakımdan zengin bir hayata tercih etmiş olan bilge bir düşünürdür.

Stirner, Max. 1806-1856 yaşamış olan maddeci Alman düşünürü.

En yüksek varlık olan insanın henüz yeni keşfedildiğini söyleyen Stirner'in felsefesine mutlak bir †egoizm ve birey-

cilik damgasını vurmuştur. Kendi içinde dönüp baktığında, Romantik felsefenin, †nesnel idealizmin mutlak egosuyla değil de, somut bireysel benle, et ve kemikten meydana gelen insanla karşılaştığını öne süren Stirner, söz konusu bireysel benin ta ilk baştan beri kendisini korumaya ve öne sürmeye çalışan biricik bir gerçeklik olduğunu belirtmiştir. O kendi varoluşunu, kendisini tehdit eden başka varlıklar karşısında korumak durumunda olduğuna göre, bireysel benin esas ilgisi kendisiyledir.

Stirner'a göre, filozoflar bu biricik bireysel gerçekliği çoğunluk ihmal etmiş ya da unutmuşlardır. Örneğin, †Hegel felsefesinde, Mutlak İde ya da Tin herşey iken, bireysel benin hiçbir önemi yoktur. Bu felsefede somut gerçekliğin yerini bir soyutlama almıştır. Bu durum, ona göre, yalnızca idealist felsefeler veya sağ Hegelciler için değil, fakat maddeciler veya sol Hegelciler için de geçerlidir. Stirner, †Feuerbach'ın insanın dinde söz konusu olan yabancılaşmayı aşıp kendisini yeniden bulmasını isterken çok haklıdır. Çünkü Hristiyanlıkta, insanın özü insan varlığının dışındaki Tanrı kavramına yansıtılmış ve insan kendi imgesinden yaratılan bu varlık karşısında köleleştirilmiştir. Stirner'a göre, Feuerbach dinî yabancılaşma konusunda açmış olduğu polemikte haklı olmakla birlikte, bireysel beni ihmal etme yanlışına o da düşmüştür. Biricik bireyin anlam ve değerini kavrayamayan Feuerbach, İnsanlık veya Mutlak İnsan soyutlamasını, insanın devlet mârifetiyle tamamlanması veya gerçekleşmesi masalını ortaya koymuştur.

İşte Stirner, tüm bu soyutlamalardan vazgeçip, somut insan kişisini ön plâna çıkarmış ve biricik ve özgür bireyi adeta putlaştırmıştır. Özgürlüğün mülkiyet yoluyla gerçekleştiğini dile getiren filozofa göre, kişi, kendisinin Tanrı, devlet, insanlık veya ahlâk yasası türünden güç ya da soyutlamalar karşısında köleleştirilmesine izin vermeyip, biricik bireyselliğini ifade etmenin yollarını aramalıdır. Somut insanın kollektivite karşısındaki protesto ya da başkaldırısını ifade eden bu felsefe, bireyin biricikliğinde ısrar ederken çok haklı olmak, buna karşın aşırı bir egoizm yolunu tutarken, abartıya kaçma ithamıyla karşı karşıya kalmak durumundadır.

Stoacılık. M. Ö. 336-264 yılları arasında yaşamış olan Zenon tarafından kurulmuş ve Hellenistik dönemde etkili olmuş felsefe okulu.

Aristoteles'in terimler mantığından biraz daha farklı olarak bir önermeler mantığı geliştirmiş olan Stoacı görüşte, temel birim, doğruluk ve yanlışlığın dayanağı olan basit önermedir. Kipler mantığı ve mantıksal içerimin mahiyeti konusunda da önemli sayılabilecek adımlar atmış olan Stoacılar bir semantik öğretisi geliştirme çabası içinde olmuşlardır. Yalnızca †Platon'un bireylerden ayrı ve bağımsız, aşkın tümel öğretisini değil, fakat Aristoteles'in somut tümel, yani bireysel varlıklarda onların özü olarak varolan tümel anlayışını da reddeden Stoalılara göre, yalnızca bireyler, tikel nesneler varolur. Söz konusu tikel nesnelerin, insan ruhunda bir izlenime yol açtığını, bilginin, işte bu izlenimin bilgisi olduğunu söyleyerek bilgiyi duyu-algısına bağlayan Stoalılar, mutlak anlamda empirist, hatta duyumcu filozoflardır. 'Bir atı görüyorum, fakat genel olarak atı, ya da atlığı göremiyorum' diyen Kinik †Antisthenes'in görüşlerini bir anlamda tekrarlayan Stoalılar, ruhun başlangıçta boş bir levha olduğunu, ruhu bilgiyle doldurmak için algıya ihtiyaç bulunduğunu savunmuşlardır. Algıdan sonra, algının aktüel nesnesi ortada olmadığı zaman, zihinde bir anı, bir bellek-imgesi kalır ve deneyim, dolayısıyla bilgi, işte bu benzer anıların çokluğundan oluşur.

Stoalılar, bir yandan da söz konusu nominalist ve empirist anlayışla pek tutarlılık içinde olmayan akılcı bir görüş benimsemişlerdir. Buna göre, onlar bir yandan aklın bir gelişmenin ürünü olduğunu, kişinin ondördüncü yaşına

doğru, algılardan doğduğunu öne sürerken, bir yandan da insan zihninde bilinçli bir biçimde düşünülerek oluşturulmuş genel düşüncelerden başka, deneyimden, onları oluşturma yönünde bir eğilime sahip olmamız anlamında önce olan, genel fikirler bulunduğunu savunmuşlardır. Bu anlayışa göre, insan gerçekliği, ancak akıl yoluyla bilebilir. Doğruluğun ölçütü problemi söz konusu olduğunda, doğruluğu kavrayıcı algı ya da tasarıma bağlayan Stoalılar, doğruluğun ölçütünün algının kendisinde, yani ruhu onay vermeye, tasdik etmeye zorlayan algıda yattığını öne sürmüşlerdir.

Kozmolojilerinde,Sokrates-öncesi doğa felsefesine başvuran Stoalılar, Herakleitos'tan dünyanın ana maddesi olarak ateşle, †*logos* öğretisini ödünç almışlardır. Bu anlayışa göre, evren ya da gerçeklik, biri etkin diğeri edilgin olmak üzere, iki ilkeden oluşur. Bu ilkelerden edilgin olanı, her tür nitelikten yoksun olan madde, etkin olanı da, evren düzenine içkin olan akıl ya da Tanrı'dır. Stoalılara göre, evrende gözlemlenebilir olan doğal güzellik, bir düşünce ilkesinin, yani herşeyi insanın iyiliği için düzenlemiş olan bir Tanrı'nın varoluşuna işaret eder. Stoalılar, ayrıca doğanın en yüksek varlığı olan insanın bir bilince sahip oluşunun, bizi dünyanın da bir bilince sahip olduğunu düşünmeye zorladığını belirtmişlerdir, zira bütün hiçbir zaman parçadan daha az yetkin olamaz. Demek ki, Tanrı, dünyanın aklıdır.

Bununla birlikte, Stoalıların söz konusu varlık anlayışlarının ikici bir anlayış olduğu düşünülmemelidir, çünkü onlarda Tanrı tinsel bir ilke ya da varlık değildir. Tanrı da, tıpkı biçim verdiği, etkilediği, eylemde bulunduğu dayanak ya da edilgin ilke gibi, maddî bir yapıdadır. Tanrı, evren düzenine içkin olan, etkin ateştir; bununla birlikte, o aynı zamanda cisimler dünyasını meydana getiren öğelerin kendisinden çıkmış olduğu ilk kaynaktır. Bu öğeler Tanrı'dan doğar ve daha sonra yeniden Tanrı'ya dönerler, öyle ki evrendeki herşey ya ilk ateş –yani, kendi içinde ve kendi başına Tanrı– ya da farklı hâlleri içinde Tanrı'dır. Dünya varolduğunda, Tanrı'ya dünya arasındaki ilişki, ruhla beden arasındaki ilişkiden farksızdır. Tanrı dünyadan ayrı değildir, dünyanın cisimi ya da maddesidir, fakat o, daha ince bir maddedir; her tür harekete ve değişik biçimler almaya uygun bir yapıda olmakla birlikte, hareketsiz ve biçimden yoksun olan ilk öğelerin hareket ettirici ve biçim verici ilkesidir.

†Hellenistik felsefenin diğer felsefe okulları gibi, Stoalılar da ahlâkı ön plâna çıkartmışlar ve felsefenin öncelikle eylemle ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, yaşamın amacı olan mutluluk erdemden, yani doğal yaşamdan, doğaya uygun yaşamadan, insan eleminin doğal yasayla uyuşmasından, insanın irâdesinin Tanrı'nın irâdesine uygun düşmesinden meydana gelir. Stoalılar için doğaya uygun yaşam, doğadaki etkin ilkeye, insan ruhunun da kendisinden pay aldığı *logos*a uygun yaşamdır.

†Erdem biricik iyidir, çünkü yalnızca doğaya uygun olan iyidir, insan için de doğaya uygun olan, akla uygun olan eylemdir. İnsan için en önemli erdem bilgeliktir. Bilgelik ise, insanın kendisini doğanın ayrılmaz bir parçası olarak görmesiyle ve doğanın seyrine ayak uydurmasıyla elde edilir. İnsan kendisini dünyanın gidişinden sıyırıp ayıramadığına göre, yapılacak en iyi iş dünyanın gidişini olduğu gibi benimsemektir. İnsan doğal düzene boyun eğerse, dünyanın gidişini olduğu gibi benimserse, kendisini gereksiz sıkıntı ve tedirginliklerden kurtarır. İnsan için yapılması gereken şey, akla uygun olmayan duygular, tutkular karşısında, bağımsızlığını kazanmaktır. Bu bağımsızlığa giden yol ise, bilgelikten geçer. İnsan kendisini bu olumsuz duygulardan kurtarabilirse ya da Stoalıların *apathia* adını vermiş oldukları duygusuzluk hâline ulaşabilirse, bilge insana özgü olan huzur ve mutluluğa kavuşabilir. Zira, yalnızca bilge insan rolünün ne olduğunu bilebilir.

Straton. M. Ö. 335-270 yılları arasında yaşamış ve Theophrastos'un ölümünden sonra Akademi'nin başına geçmiş olan Yunanlı filozof.

Aristoteles'in fiziğini, ondaki teleolojik öğeleri ayıklayarak yeniden tanımlamış olan Straton, bilgi alanında duyumculuğu, varlık alanında maddeciliği ve din konusunda da ateizmiyle ün kazanmıştır. Buna göre, Demokritos'un etkisi altında, birci bir evren görüşü geliştiren Straton, dünyanın, aralarında boş mekân bulunan, bölünemez parçacıklardan meydana geldiğini öne sürmüş ve dünyada doğal bir zorunluluğun hüküm sürdüğünü belirtmiştir.

Strauss, Leo. 1899-1973 yılları arasında yaşamış olan Alman kökenli Amerikalı düşünür.

Chicago Üniversitesi'nde uzun yıllar boyunca siyaset bilimi profesörlüğü yapmış olan Strauss, kitle kültürünün çok çeşitli tezahürleriyle vasatîliğin her şeklini şiddetle eleştirmiş, modern çağın bu yönelimine karşı kültürel ve entellektüel değerleri büyük bir güçle vurgulayan seçkinci bir tavrı benimsemiştir. O, modern çağda siyaset düşüncesinin, Machiavelli'den başlayarak, Hobbes ve Locke eliyle politik yaşamın ahlâkî boyutunu en aza indirgediğini öne sürer. Bu eğilim Strauss'a göre, günümüzde ahlâkın politik düşünce ve yaşamdan bir bütün olarak dışlanmasıyla doruk noktasına varmıştır. Strauss işte bu eğilim ve olguya, Aquinalı Thomas'ın teorisi benzeri bir doğal hukuk teorisinde olduğu gibi, ahlâken zengin bir siyaset teorisiyle direnme çabası içinde olmuştur.

Strawson, Peter Frederick. Gündelik dil felsefesinin en önemli temsilcilerinden olan çağdaş düşünür. Temel eserleri: *Subject and Predicate in Logic and Grammar* [Mantık ve Dilbilgisinde Özne ve Yüklem], *The Bounds of Sense* [Anlamın Sınırları], *Naturalism and Scepticism* [Doğalcılık ve Kuşkuculuk], *Analysis and Metaphysics* [Analiz ve Metafizik], *Introduction to Logical Theory* [Mantık Teorisine Giriş] adlı eserinde, bazı tümcelerin, anlamlı olsalar bile, bir iddiada bulunmadıkları için, bir doğruluk değerine sahip olmadıklarını öne süren Strawson, gündelik dil ile formel mantık arasındaki ilişkileri araştırmış ve dünya üzerine olan düşüncenin yapısını inceleyerek, buradan hareketle belli bir varlık görüşüne ulaşmıştır. Yani, kariyerinin ilk döneminde dil felsefesi üzerinde yoğunlaşan ve gündelik dille formel mantık arasındaki ilişkileri araştırmak suretiyle, gündelik dilin mantıksal yönlerini ortaya çıkarmaya çalışan Strawson, ikinci dönemde metafiziğe yönelmiştir. Bu bağlamda, dilimizin nasıl işlediğini gösterip, yalnızca dili betimlemek suretiyle, dilin içerdiği metafizik kabulleri gözler önüne sermeyi amaçlayan Strawson, bu durumun bir ifadesi olarak, temel eseri olan *Individuals* [Bireyler]'i betimleyici metafizik alanında bir deneme olarak değerlendirmiştir.

Strawson, dili kullanma tarzımızın, kalıcı nesnelerden oluşan bir çerçeveyi gerektirdiğini dile getirmiş ve bu çerçevenin, bir şey anlatmak istediğimizde, gereken kalıcılığı, zaman içindeki sürekliliği sağlayacak bireylerden oluştuğunu belirtmiştir. Ona göre, biz dilimizi, nesnel bir alana demir atma imkânı veren temel gönderim ya da referans edimleriyle, bireylere bağlarız. Bireylerden meydana gelen bu dünya yalnızca nesnel değil, fakat aynı zamanda mekânsal bir dünyadır. Öte yandan, bireyler maddî nesneler ve kişiler olarak iki türe ayrılır. Kişiler, maddî nesnelere anlamlı olarak uygulanamayan belirli yüklemlerin kendilerine uygulanabilmeleri olgusuyla farklılık gösterirler.

Suárez, Fransisco. 1548-1617 yılları arasında yaşamış olan İspanyol düşünür ve teolog. Temel eserleri: *De Legibus* [Hukuk Üzerine], *De Anima* [Ruh Üzerine], *De Deo Uno et Trino* [Kutsal Üçlemeye Dair] ve *Disputationes Metaphysicae* [Metafizik Tartışmalar].

Özellikle Aristoteles ve Aquinalı Thomas'tan etkilenmiş olan Suárez, daha ziyade metafizik ve hukuk felsefesi alanındaki özgün görüşleriyle tanınır. Yüzlerce yıllık †Aristoteles metafiziğine şerh yazma geleneğinin ardından, metafiziği kendi görüşlerini ortaya koyduğu elli dört bölümlük bir kitapta müstakil olarak ele alan Suárez'e göre, metafizik gerçek varlık olmak bakımından varlığın bilimidir. Varlık kavramı ise, şeyler arasındaki benzerlikten hareketle kurulan analojiye dayanır. Gerçeklik bireylerden meydana gelir; tözler ve özellikleri, ilkeleri ve bileşenleri de dahil olmak üzere, herşey bireyseldir. Bireyleşim ilkesi, bir tözü her ne ise o şey yapan özdür.

Hukuk felsefesinde Aquinalı Aziz Thomas'tan etkilendiği kadar, ona karşı da çıkan Suárez yasayı dörde ayırmış ve insanî yasaların, doğal veya tanrısal hukuğa dayanıp, insandan çıkmadığını öne sürmüştür.

sub specie aeternitas. †Spinoza'da geçen ve Tanrı için kullanılan Latince bir deyim olarak, şeyleri hep birden, ezelî-ebedî bir bakış açısından kavrama, geçmiş ya da geleceği dikkate almadan, tümden tek bir düşüncede bilme tarzı.

Buna göre, bir ve aynı gerçeklik iki bakımdan, ezelî-ebedî bir bakış açısından ve zaman içinde, normal bir bakış açısından kavranabilir. Birincisi söz konusu olduğunda, dünya, tıpkı matematikçinin sayıları ve ispatları kavradığı tarzda ezelî-ebedî bir açıdan kavranır (*sub specie aeternitas*). Dünya ikinci olarak, ortalama insanın olayların zaman içinde ard arda gelişini kavradığı tarzda, gerçekte olduğu şekliyle kavranabilir (*sub specie durationis*). Bununla birlikte, dünyaya bu açıdan bakıldığında, dünya hiçbir zaman bir bütün olarak kavranamaz, ondaki tüm zorunlu bağıntılar anlaşılamaz. Oysa, dünya ezelî-ebedî bir açıdan kavrandığında, dünyaya ilişkin tüm doğrular zorunlu doğrular olup çıkar ve dünyaya ilişkin upuygun bir kavrayışa sahip olunur.

sui generis. Öncelikle Tanrı için kullanılan bir terim olarak, kendi türünde tek olanın; bir konuda biricik olanın özelliğine verilen Latince ad.

summum bonum. Latincede en yüksek iyi anlamına gelen terim.

Yalnızca tüm diğer iyileri aşmak ve kapsamakla kalmayıp, kendinde ve kendisi için iyi olan, mutlak iyiyi gösteren *summum bonum* terimi, geri kalan herşeyin sadece kendisiyle ilişki içinde en fazla araçsal bir değer konumuna yükselebildiği, yani onun gerçekleşmesine katkıda bulunduğu ölçüde değerli hâle gelebildiği, bizatihi kendisi için istenen en yüksek değeri ifade eder. Ahlâkî söyleme †Aristoteles tarafından dahil edilen terim, buna göre tüm insanların yaşamlarının ve eylemlerinin nihaî ve en yüksek hedefini, amacını tanımlar ve özü itibariyle, kendi başına iyi olan ve başka bir şeye tâbi olmayan iyilik ya da değeri gösterir.

†Ahlâk felsefesi tarihinde, haz, mutluluk, erdem, kendi kendini gerçekleştirme, güç, ödevin sesini dinleme, iyi irâde ve yetkinlik, farklı filozoflarca insan davranışının nihaî hedefi olan en yüksek iyi olarak tanımlanmıştır. Metafizik ve teolojide ise, *summum bonum*, bir değerler hiyerarşisinin en tepesinde bulunan en yüksek değer ya da iyiye karşılık gelir.

sükût. İslâmda, Kur'an ve hadislerdeki anlaşılmayan çokanlamlı sözler hakkında hiçbir şey sormama tavrı için kullanılan terim.

Sünnilik. Müslümanlığın Kur'an'a kesin olarak bağlı olup, Peygamberin yaptığı ve söylediği şeylerin hiçbir şekilde dışına çıkmayan kolu ya da temel mezhebi.

Buna göre, Sünnilik, Kur'an, hadis ve Peygamberin söylediği ve yaptığı herşeye inanmaktan, onları benimsemekten; İslâmiyetin tüm inançlarına ve kuralları-na mutlak bir iman ile bağlanmaktan; inancı dil ve gönül yoluyla ikrar etmekten; inanılan şeyi, herhangi bir çıkar beklemeksizin ve Tanrı buyruğu olarak

yapmaktan; müslümanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar bütününe tam olarak uymaktan; Allah'a, Peygambere, âhirete, kıyamet gününe, meleklere, Allah tarafından gönderilen kitaplara ve Hz. Muhammed'in tüm peygamberlerin en yetkini, en üstünü ve son Peygamber olduğuna inanmaktan oluşur.

süre [Os. *müddet, bekaa*; İng. *duration*; Fr. *durée*; Al. *dauer*]. Bir olay ya da oluşumun iki noktası arasında geçen zaman; Fransız filozofu H. †Bergson'un biricik gerçeklik olarak gördüğü şey.

Sürenin değişen, dinamik, biricik, sürekli ve tam olmayan bir süreç olduğunu ileri süren Bergson'a göre, zaman bir birikimdir. Gelecek hiçbir zaman geçmişin aynı olamaz, zira her adımda yeni bir birikim ortaya çıkar. Bergson bilinçli bir varlık için var olmanın değişmek olduğunu kabul eder, zira değişmek demek olgunlaşmak demektir; olgunlaşmak ise, sonsuzca kendi kendini yaratmak demektir. Bu, yalnızca bilinçli insan varlığı için değil, fakat bütün gerçeklik için böyledir. Bergson bu gelişmeyi, ancak süre olarak anladığımız takdirde açıklığa kavuşabileceğimizi söyler.

Ona göre, süreyi en iyi, bir melodiye kendimizi tam vererek yaşarken anlarız: Gözlerimizi kapayalım ve kendimizi musikî yaşantısına bırakalım. Tek tek sesler, notalar artık parçalanmayacaktır; bundan böyle dakika ve saniyeler yoktur, mekânın her parçası uçup gitmiştir. Bir nota daha sonra gelen notanın içinde kaybolur ve hareket sürekli bir akış halini alır.

Bergson'a göre, insan işte bu yaşamda maddeyi yener, mekânın sınırlarının üstüne çıkar ve içinde salt süreyi yaşar. İnsan, kendisini bütün benliğiyle bir işe verdiği zaman da aynı şeyi duyar. Geçmiş, sürekli olarak bugüne ve geleceğe doğru akar. İşte, bu biricik gerçeklik olarak süredir. Bergson'a göre, süreyi yaşayabilmemizin koşulu bellektir. Bellek, zaman aralıklarını yener; geçmiş, şimdi olarak yeniden yaşanır. Basit ve bölünemez bir eylem, bir hamle olarak anlaşılan süreyi bütünlüğü içinde yakalayıveren şey, sezgidir.

süreç [Os. *vetire*; İng. *process*; Fr. *procès, processus*; Al. *prozess*]. **1** Düşüncenin belli bir sonuca ulaşacak şekilde ard arda dizilişi. **2** Olgu ya da olayların, belli bir düzenin bulunduğu izleniminı verecek şekilde sıralanması durumu; statik olmayan, sürekli bir dönüşüm içinde bulunan gerçekliğin sergilediği hareketlilik. **3** İnsan varlığı tarafından meydana getirilen bir şeyin üretiliş şeklini, meydana geliş tarzını oluşturan eylemler dizisi.

Bu bağlamda, insanın yapısı ve insanlıkla birlikte, evrenin de bir süreç ya da gelişme süreci içinde bulunduğunu savunan, değişmeyi, Tanrı da dahil olmak üzere, tüm varlıkların temel özelliği yapan görüşe *süreç teolojisi* adı verilir.

Öte yandan, bir tümcede geçen bir sözcüğün belli bir süreç ya da işleme mi, yoksa sürecin ortaya çıkardığı ürüne mi gönderme yaptığının bilinmemesinden kaynaklanan belirsizliğe; terimle, sürece de, sürecin ürününe de göndermde ya da atıfta bulunulmuş olunabileceğini gösteren çokanlamlılık türüne *süreç ürün belirsizliği* denmektedir

süreç felsefesi [İng. *philosophy of process*; Fr. *philosophie du procès*; Al. *prozessphilosophie*]. En ünlü temsilcileri antik Yunan'da Herakleitos, çağdaş felsefede ise, Bergson, Dewey, Whitehead olan ve doğadaki yaratıcı ilerleme ve gelişmenin önemini vurgulayan felsefe türü.

Statik ve tözcü bir varlık görüşünden vazgeçerek, yaratıcı gelişme ve değişmeyi ön plâna çıkartan süreç felsefesi, doğanın sürekli olarak değişen olay dizilerinden meydana geldiğini; gerçekliğin temelinde, †töz değil de, süreç, yani belli bir doğrultusu olan bir değişme bulunduğunu; soyut kavramlar dışında, herşeyin sürece tâbi olduğunu; dolayısıyla, dilin ve kavramların, doğadaki süreçleri, değişmenin sürekli olan doğasını ve akış içindeki olay ve varlıkların bireyselliğini ifade edemeyeceğini; ifade

etmeye kalkıştığında, birtakım paradokslara yol açtığını dile getirir.

Çağdaş felsefede özellikle Bergson ve Whitehead tarafından savunulmuş olan ve gerçekliğin dinamizmiyle sürekliliğin vurgulayan bu felsefenin bir ayağı ondokuzuncu yüzyıl felsefesinde olmak durumundadır. Buna göre, süreç felsefesi, ondokuzuncu yüzyıl felsefesindeki dinamik ve değişen gerçeklik anlayışıyla, yine aynı yüzyılda doğa bilimlerinin kazandığı prestijten etkilenmiştir. Söz konusu iki gelişmeyi evrim kavramında birleştiren ve ilerlemenin imkânına sarsılmaz bir inanç besleyen Bergson ve Whitehead, aynı zamanda evrim filozofları olarak da bilinirler.

süreklilik [Os. *temâdî, ittisâl*; İng. *continuity*; Fr. *continuité*; Al. *continuität*]. Ara ya da boşluğun olmaması hâli. Buna göre, bir kağıda bir doğru çizilirken, doğrunun, kalemin hiç kaldırılmadan çizilmesi durumunda, sürekli olduğu söylenmelidir. Yine, mekân ve zamanın sürekli olduğu yerde, sayının süreksiz bir nicelik olduğu söylenebilir.

Bilim öncesi evrede, süreklilik duyu-deneyinin belirli apaçık olgularına ilişkin basit bir tasvir olmaktan öteye gidememiş ve dünyayı meydana getiren şeylerin bütünlüğü, aralarında bir boşluk olmayışı olarak ifade edilmiştir.

Bundan sondaki evrede ise, sürekli olan, birimlere bölünmesi olanaklı olmayan özel türden bir büyüklük olarak tanımlanmıştır. Bu süreklilik anlayışı, 19. yüzyılın Cantor ve Dedekind gibi matematikçilerinin çalışmalarıyla değişinceye kadar, sürekli olmayan niceliğin bilimi olarak aritmetikle, sürekli olan büyüklüğü konu geometri arasında bir karşıtlığın doğuşuna yol açmıştır.

Bu bağlamda, tanrısal yaratmanın bir kez olup biten bir şey olmayıp, sürekli olduğunu dile getiren anlayışa *sürekli yaradılış* adı verilir.

Her yerde sürekli bir akış ve gelişme olduğunu, doğanın sıçramalar yapmadığını dile getiren, varlıkların evriminin belli belirsiz bir biçimde ve en küçük bir kesintiye uğramadan gerçekleştiğini savunan ilke ise *süreklilik ilkesi* olarak tanımlanır.

Yine, Leibniz tarafından formüle edilen, ve her türden değişme boyunca, değişenin iki hâli arasında, sonsuz sayıda ara hâl ya da nokta bulunduğunu dile getiren yasaya *süreklilik yasası* denir.

Ş

Şankara. Klâsik Vedanta sisteminin kurucusu olan Hintli filozof.

Hindistan'ın hemen hemen tüm düşünürleri gibi, Şankara da temelde ve öncelikle insanın kendi varoluşunun dar kalıbından, acıdan nasıl kurtulabileceği sorusunu yanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre, kurtuluş içimizdeki Atman'a ermektir. İnsan böylelikle, yaşamın kısalığının ve dışa bağımlılığının kendisini artık sınırlamadığı bir aşamaya gelir.

Şankara insanı kurtuluşa götüren yolda, şu davranış ilkelerini formüle etmiştir: Sonsuz olanla sonsuz olmayan arasındaki farklılığı görmek; bu dünyada ve öte dünyada hiçbir ödül beklememek; kişinin belli bir iç barış sağlaması, kendine hâkim olması, hazlar peşinde koşmaması; kendi içinde yoğunlaşması ve inançlı olması; insanın dünyaya bağımlı olmaktan kurtulmayı özlemesi.

şema [Yunanca *'skhema*'dan; İng. *schema;* Fr. *schéma;* Al. *schema*]. **1** En genel anlamda, karmaşık bir bütünün ana unsurlarını ve işleyişini ortaya koyan çizim; tasvir ettiği şeyin ana çizgilerine indirgenmiş resim. **2** Buradan teşmil yoluyla, bir ders, kitap ya da makalenin muhtelif bölümleri arasındaki bağlantıları belirten kısa serim, plân.

3 Biraz daha özel olarak da, gerçekliğin birbirleriyle uyuşmaz ögelerini, aklın temin ettiği araçlarla özetleyerek, bu gerçekliğe ilişkin bir tasarım, tasavvur ya da imge sahibi olunmasını mümkün kılan kavramların tümü. İşte bu anlamda, Kant nedensellik benzeri empirik olmayan kavramları deneysel olgulara uygulamak için, üçüncü bir unsura, aracı bir tasarıma ihtiyaç bulunduğunu savunarak, bu ögeye transendental şema adını vermiştir.

Başka bir deyişle, Kant'a göre, olağan durumlarda, kavram ile nesne arasında, bir türdeşlik veya aynıcinstenlik bulunduğu için, kavramları nesnelere uygulamada hiçbir güçlük olmaz. Bununla birlikte, kategoriler ve zaman ya da sezgi formları söz konusu olduğunda aynı rahatlığı bulamayız. Başka bir deyişle, nedensellik kavramını, birini neden, diğerini sonuç olarak görecek şekilde ardışık olaylara uygulamak, nedensellik kavramı zorunluluğu içerdiği, ama zorunluluk da deneyimimizdeki bir unsur olmadığı için hayli problematiktir. Kant, bu güçlüğü gidermek, kategorileri empirik olgulara nasıl uygulanabildiğini açıklayabilmek için söz konusu transendental şemalardan yararlanır. Şemalar, bir bakıma entellektüel, diğer bir bakıma duyusal tasarımlardır. Örneğin nedensellik kategorisi için şema, bir kurala göre zamansal ardışıklıktır.

Kant, *Kritik der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi] adlı temel eserinde anlama yetisinin kategorilerinin, duyarlığın sezgilerinin fenomenlere uygulanması işlemine *şematizm* adını vermiştir. Öte yandan, insanın gerçekliğin unsurlarını duyarlık aracılığıyla ve empirik sezgiden hareketle soyutlamasına ve yeniden kurmasına imkân veren süreç *şemalaştırma* olarak tanımlanır.

şey [İng. *thing;* Fr. *chose;* Al. *ding*]. Tözle, yani kendisini belirleyen tüm niteliklerden bağımsız olarak düşünülen gerçek ve somut özneyle eşdeğer olan terim. Olabildiğince belirsiz olmakla birlikte, her zaman somut ve bireysel olan varlık.

Kant, numen, yani kendinde-şey terimine, şey sözcüğünün söz konusu anlamından hareket ederek varmıştır. Şeylere ilişkin düşüncelerimizi, bilgilerimizi, onların belirlenimleri ya da nitelikleriyle oluşturduğumuzdan, kendinde-şey, belirlenimi olmayan, düşünülemeyen ve

bilinemeyen varlıktır. Ahlâkî anlamda ise, şey varolan, varolduğunun bilincinde olup, etkin ve özgür olan kişinin karşısında yer alan bilinçsiz, pasif, ve araçlar alanına dahil olan varlıktır.

şeycilik [Şey anlamına gelen Latince *res*ten türeyen terim; İng. *reism*; Fr. *réisme*]. Dünyanın bireysel somut nesnelerden meydana geldiği kabulüne dayanan, ontolojik ve semantik görüş ya da öğreti.

Aynı zamanda somutçuluk olarak da bilinen ve ilk kez olarak Franz Brentano tarafından savunulan bu görüşe göre, soyut özellikler ve durumlar, dünyanın repertuvarında yer almaz. Başka bir deyişle, temel gerçekliklerin somut nesneler olduklarını iddia eden şeycilik, yalnızca tözlerin, tözlerin parçalarının ya da özelliklerinin varolduklarını, düşüncenin nesnesinin, bir önerme değil de, her zaman bireysel bir nesne olduğunu; şeylerin beyaz, katı, parlak, v. b. g., oldukları söylenebilse de, beyazlık, katılık, parlaklık diye bir şey bulunmadığını savunur. Şeycilik, 20. yüzyılda antimetafiziksel ve maddeci bir doğrultuda geliştirilmiştir.

şeyleştirme [Şey anlamına gelen Latince *res* ve yapmak anlamına gelen *facere* fiilinden türetilen terim; İng. *reification*; Fr. *réification*]. Bir soyutlama, zihinsel ya da ideal bir nesne ya da şeyi zihinden bağımsız bir tarzda, nesnel bir biçimde varolan bir şey olarak değerlendirme; salt öznel ya da zihinsel olanı dış gerçekliğe yansıtma; insanî olanı doğal, nesnel ve insana yabancı bir şey hâline getirme tavrı ya da yanlışı.

Buna göre, şeyleştirme, bir şey (bir nesne veya bir insan varlığı) teori veya uygulamada, bir nesne ya da meta olarak değerlendirildiği zaman söz konusu olur. Yine buna yakın bir anlamda, şeyleştirme, insanın kararı ve eylemine bağlı olan bir şey, örneğin bir kurum ya da toplumsal pratik, insandan bağımsız dışsal bir nesne, bir şekilde kendine ait bağımsız bir varoluşa sahip bir şey olarak görüldüğü zaman söz konusu olur. Nitekim, bir tip ya da ideal bir türün, sanki gerçek bir birey veya toplumun bir betimlemesi olarak görülmesi, şeyleştirmeye bir örnek teşkil eder.

Şeyleştirme, Marksist teoride, insanların işten yabancılaşmalarıyla ve insanî varlıklardan ziyade, manipülasyona elverişli nesneler olarak görülmeleriyle ilişkili bir anlam içinde kullanılmıştır. Terimi popülerleştiren kişi, ünlü Macar düşünür †Lukács olmuştur. O, terimi insanî ilişkilerin, sanki, toplumsal dünyanın değil de, doğal dünyanın ayrılmaz bir yönüymüşcesine, sabit ve değişmez bir nitelik kazanarak, insanın denetiminden çıkması durumunu tanımlamak için kullanmıştır. Şeyleşme terimini, bu sürecin kapitalist toplumlarda ortaya çıktığını söyleyerek, yabancılaşmayla bağlantılı bir biçimde kullanan Lukács, bununla insanî olan herşeyin, insanî değerini yitirerek, maddeleşmesini anlatmak istemiştir.

Şiîlik. İslâmiyette, Peygamberin ölümünden sonra kimin halife olacağı tartışmasına bağlı olarak müslümanların ikiye ayrılmasının sonucunda ortaya çıkan iki mezhebten biri.

Peygamberin ölümü üzerine, Ali bin Ebutalib'in ilk halife olması gerektiğini söyleyenlerin bağlandığı siyasî bir akım olarak ortaya çıkan Şiîlik, daha sonra sünnî inançtan ayrılan bir mezheb durumuna getirilmiştir. Buna göre, şiîlik bir mezheb olarak, halifeliğin Allah'ın buyruğuyla Ali'ye verilmiş olduğunu, yalnızca Ali'nin soyundan gelenlerin halife sayılabileceğini, Ali'nin soyundan gelenlerin, oniki imamın kutsal bir kişilik taşıdığını, Ali'yi sevenleri sevmek, onu seçmeyenleri sevmemek gerektiğini belirtir.

şizofreni [Yunanca *'ayırmak'* anlamına gelen*skhidzein*'le 'düşünce' anlamına gelen*phrenos*'tan; İng. *schizophrenia*; Fr. *schizophrénie*; Al. *schizophrenie*]. Kendini, kişiliğin parçalanması, düşünce hayatı veya heyecanlardaki bozukluk, gerçeklik duygusunun yitirilmesi veya dış dünya ile kurulan bağın kopması gibi emarelerle belli eden bir psikoz.

Genellikle 15-35 yaşları arasında yakalanılan bir hastalık olarak şizofrenide, benmerkezci bir düşünce yapısına sahip bulunan hasta kendine özgü bir dünyada, bir düşler âleminde yaşar.

şövenizm [İng. *chauvinism*; Fr. *chauvinisme*] Napolyon'un askerlerinden, kendisini ülkesi, vatanı uğruna feda etmekte bir an bile duraksamayan Chauvin'i model alan, aşırı ve ve saldırgan vatanseverlik.

Şövenizm terimi, yakın zamanlarda biraz daha farklı bir anlamda ve farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, feministler, özellikle de radikal feministler, erkeği kadın karşısında entellektüel, ahlâkî, biyolojik bakımlardan üstün gören cinsiyet ayırımcılığına *erkek şövenizmi* adını verirler. Yine yakın zamanlarda, çevrecilik, insan türüne açık ya da örtük olarak, evrende üstün ve ayrıcalıklı bir yer ya da konum veren görüşleri *insan* veya *tür şövenizmi* olarak sınıflamaktadır.

T

tabîiyyûn. İslâm düşüncesinde, dünyanın yoktan var edildiğini, kendi dışındaki mutlak, irâdeli ve yüce bir güç tarafından düzenlenip yönetildiğini savunan ve bu çerçeve içinde, Kur'an ve hadislere dayanan düşünce akımlarına karşı olan ve doğayı temele almakla birlikte, madde dünyası dışında ruhun ve Tanrı'nın varlığını kabul eden görüşe verilen ad.

Evrenin, doğal nesnelere ek olarak, doğal olmayan bir nesne türü de içerdiğini, bu varlığın Tanrı olduğunu, Tanrı'nın hikmetinin yarattığı eşyada tecelli ettiğini belirten, doğayı bilimsel ya da doğal yöntemlerle araştırmayı savunan, bilginin temeline deney ve tümevarımı yerleştiren bu okulun kurucusu ve en önemli temsilcisi El Razî'dir.

tabula rasa. İngiliz empirist felsefe geleneğinin kurucusu olan †Locke'un, bilginin duyu-deneyinin sonucu olduğunu, zihinde doğuştan düşünceler bulunmadığını, mantık ilkelerinin bile sonradan kazanıldığını söylerken, zihnin doğuşta, her tür deneyim öncesinde bomboş olduğuna işaret etmek için kullanmış olduğu Latince terim.

Locke'un söz konusu bilgi anlayışına göre, insan zihni pasiftir, dış dünyadaki uyaranların etkisiyle aldığı duyumları işleyerek bilgiye ulaşır, fakat kendi başına hiçbir şey yaratamaz, zira insan zihni doğuşta bomboştur, boş bir levha gibidir. Bilgi bu levhaya, dıştan gelen birtakım işaretler kazındıkça oluşur.

Locke'un söz konusu *tabula rasa* öğretisi, onun bir yandan †Descartes'ın kendisine ve dolayısıyla Descartes tarafından savunulmuş olan akılcı bilgi anlayışa karşı çıkarken, diğer yandan Aristotelesçi pasif ruh anlayışını benimsemesinin bir sonucu olmak durumundadır. Locke'un hemen tüm 18. yüzyıl filozofları tarafından da kabul edilen ve klâsik †davranışçılıkta da yaşayan bu bilgi anlayışına göre, insanlarda zihinsel ya da entellektüel bakımdan söz konusu olan tüm farklılıklar, bireylerin tecrübe ya da deneyimlerindeki farklılıklarla, eğitimlerindeki farklılıklara bağlanmalıdır.

Epistemolojik bir öğreti olan *tabula rasa* öğretisinin sosyal bir boyutu vardır. Toplumsal eşitsizliğin biyopsişik kökenleri olduğu görüşüne karşı çıkan Helvetius, benimsediği *tabula rasa* öğretisine dayanarak, insanların dünyaya eşit geldiklerini, onların bütünüyle içinde bulundukları koşulların ürünü ve aldıkları eğitimin eseri olduklarını öne sürmüştür.

takdis. İslâmda, Allah'ı yaratılmışların niteliklerinden tenzih etme anlamına gelen terim.

tam [İng. *complete*; Fr. *complèt*; Al. *vollständing*]. 1 Eksikliği olmayan, keisintiye uğramamış olan; 2 yetkin, mükemmel, kusursuz olan; 3 tüm unsurlara sahip bulunan 4 bütünlüğü içinde alınan şey için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, bir sınıfın tüm üyeleriyle ilgili bir doğruyu, bu doğrunun söz konusu sınıfın her üyesi için geçerli olduğunu gözledikten sonra ifade eden; sınırlanmamış bir genelleme ya da tümel bir önermeye, genelleme ya da tümel önermenin kapsamı içinde kalan tüm bireyleri tek tek inceledikten sonra ulaşan tümevarımsal akılyürütmeye veya bir cinse, o cinsin tüm türlerini tek tek inceledikten sonra varma işlemine *tam tümevarım adı* verilir.

Buna mukabil, uzlaşımlaşmanın tüm adım ya da aşamalarından geçerek, tam anlamıyla ve gerçek bir uzlaşım olarak standartlaşmış, uzlaşımla ilgili olan tüm insanlar arasında yaygınlaşarak herkes tarafından kabul edilmiş söz ya da söylenime; ortak bir dili kullanan insanların

bir deyimi ortak bir bilinçle kullanmaları, düzgün ve düzenli bir iletişimsel davranış sergileıneleri durumuna *tanıuzlaşım* denmektedir.

tamalgı [Os. *özidrak*; İng. *apperception*; Fr. *aperception*; Al. *apperception*]. İnsanın dışındaki şeylere yönelen zihin hâli olan algıdan farklı olarak, kişinin kendi zihinsel tasarımlarına dair kavrayışı, kendi benine ilişkin bilinci, kendi bilincine ilişkin algısı. Algının, algılanmış olanın kavranmasından, tanınmasından meydana gelen son ve açık evresi.

Refleksif bilinç, içebakış, bene ilişkin bilgi gibi kavram ve deyimlerle de ifade edilen kavramına, ilk kez olarak Alman filozofu †Leibniz tarafından teknik bir anlam yüklenmiştir. Buna göre, Leibniz ideleri, irâdî bir karar ve eyleme bağlı olarak, birleştirme ve yeni baştan düzenleme faaliyetine, bilinçaltındaki düşünce ve izlenimleri bilinç yüzeyine çıkartarak tutarlı bir düzen içine oturtma ve böylelikle onları anlamlı hâle getirme faaliyetine tamalgı adı vermiştir.

Tamalgı kavramını Leibniz'den alıp geliştiren †Kant, biri empirik, diğeri de transendental olmak üzere, iki tür tamalgıdan söz etmiştir. Bunlardan empirik tamalgı, bilincin değişen koşullarına bağlıdır. Bu anlamda tamalgı, benin, bilincin aktüel, somut ve değişen hâllerine ilişkin algısıdır. Bu tür bir işlev, saf ben tarafından değil de, empirik ben tarafından gerçekleştirilir.

Buna karşın, transendental tamalgı, saf akıl, ve dolayısıyla bilincin, içsel, temel, değişmez ve transendental birliği anlamına gelir. Bu tür bir tamalgı, kişinin, bilincin doğrudan ve anlık değişmeleri boyunca, bir birlik olarak varolmaya devam eden kalıcı yönüne karşılık gelir. Söz konusu tamalgı, bilincin, algılarımızın içeriğinden önce gelen ve onların düzenlenerek anlamlı olmalarını olanaklı kılan birliği, saf algı ya da ben anlamındadır. Başka bir deyişle, bilincin bu transendental birliği, tüm algı verilerinden önce gelir ve bu algı verilerine düzen kazandırarak, onları anlamlı hâle getirir. Bu birlik, algının nesneleri değil de, algılama tarzları olan, zaman ve mekân kavramlarından ve Kant'ın nicelik, nitelik, bağıntı ve kiplik başlıkları altında düzenlediği bir dizi kategoriden meydana gelmektedir.

tanım [Os. *târif*; İng. *definition*; Fr. *définition*; Al. *definition*]. Bir sözcüğün ya hemen herkes tarafından kabul edilen ya da onu kullanan kişi tarafından kastedilen anlamını ortaya koyma, bir kavramın anlamını belirleme, o kavrama yüklenebilecek özellikleri dil yoluyla ifade etme işlemi.

Bir şeyin, bir düşünce ya da kavramın özsel özelliklerinin, yüklemlerinin, nitelik ya da yönlerinin ifade edilmesi, betimlenmesi işlemiyle belirlenen tanımın yerine getirmek durumunda olduğu en önemli işlev, açıkça anlaşılmamış sözcükler için, açık ve seçik olarak anlaşılan başka sözcüklerle ifade edilen anlamlar sunmaktır. Tanım çok anlamlılığı, anlam belirsizliğini, anlaşılmazlığı ve karanlıklığı ortadan kaldırmaya yarar. Bu bağlamda tanımlar, a) sözcüklerin nasıl kullanıldığını ve b) kullanılacağını gösterme işlevi gören açıklamalardır.

Tanımın mahiyeti ve işlevi konusundaki görüşler kabaca üç başlık altında toplanabilir: Söz konusu tanım görüşlerinden 1 birincisi olan *özcü tanımı anlayışına* göre, tanımlar, betimlere kıyasla kesin ve dakik bir bilgi aktarırlar; varolanların, onları her ne ise o yapan özlerini ortaya koyan tanımlar, entellektüel görü, kavram analizi, sezgi veya refleksiyon adı verilen biliş tarzlarıyla aynı zamanda yanılmaz bir bilgi sağlar. †Platon, †Aristoteles, †Kant ve †Husserl gibi filozoflar tarafından savunulan bu tanım görüşüne göre, tanım felsefî araştırmanın temel aracı olup, bize sezgi, analiz, entellektüel görü yoluyla keşfedilebilir olan özel nesne öbekleri hakkında kesin bilgi verir.

2 İkinci tanım görüşü ise, †Pascal, †Hobbes, †Russell, †Quine, †Carnap, Hempel ve birçok çağdaş mantıkçı tarafından benimsenen *kuralkoyucu tanım anlayışıdır*. Bu anlayış, tıpkı özcü gelenek gibi, tanımların düzeltilemez ve kesin

olduğunu kabul eder, bununla birlikte tanımların yanılmazlığını, onların bilgi aktardığını yadsıyarak ve onları sembolik uzlaşımlar şeklinde açıklayarak temellendirir. 3 Üçüncü tanım görüşü ise, J. S.†Mill, G. E. †Moore ve dilci felsefe geleneği tarafından benimsenen *dilci tanım görüşü*dür. Bu anlayış, tanımların bilgi aktardığını söylerken özcü görüşe, tanımların kuşku duyulamaz kesin bilgiler aktardığı fikrine karşı çıkarken kuralkoyucu anlayışa yaklaşır. Bu görüşe göre, dilsel davranışla ilgili empirik kayıtlardır.

tanıma [Os. *teşhis, mârifet*; İng. *recognition*; Fr. *reconnaisance*; Al. *erkennen, dankbarkaeit*]. Bir şeyi, bireysel bir varlığı ya da tikel bir nesneyi belirli bir türün üyesi olarak, belirli bir kategori ya da kavram çerçevesi içinde görme. Nesneyi kaplanuna girdiği kavramın örneği olarak algılama, ilgili kavram ya da kategori çerçevesi içinde yorumlama faaliyeti.

tanımcılar [İng. *definists*; Fr. *définistes*]. Ahlâk felsefesi alanında, ahlâkî terimlerin ahlâk alanına giren varlıkların özelliklerini gösterdiklerini, bu terimlerin tanımlanabileceğini, ahlâkî yargıların ahlâkî bir ilgiye konu olan varlıklara özellikler yükleyen önerme ya da tümceler olduğunu savunan filozoflar.

tanım kuralları [İng. *rules for defining*; Fr. *règles de la définition*]. Filozof ve mantıkçıların, özellikle de özcü tanım geleneği içinde yer almış olan düşünürlerin, †Platon ve †Aristoteles'ten başlayarak saptamış oldukları, iyi bir tanımı belirleyen temel koşullar; iyi bir tanım kolabilmek için uyulması gereken temel kurallar.

İyi bir tanım için vazgeçilmez koşulları ifade eden bu kurallar, tanımlanan kavram ya da terimlerin anlamları ifade edilirken söz konusu olabilecek aşırı bir †öznelciliği ve †göreliliği engelleme, ve iletişimde söz konusu olabilecek keyfîlik ve karışıklığı sınırlama amacına hizmet eder.

Bu kuralların belli başlıları şunlardır: 1 Bir tanım, tanımlanan şeyin, arızî, ilineksel özelliklerini, onun her nasılsa sahip olduğu niteliklerini, bir türün içindeki bireylerin kendilerine özgü kalan tekil özellikleri değil de, o şeyin özsel özellik ya da niteliklerini, özsel yönlerini, gerçek doğası ya da özünü ifade etmelidir. 2 Bir tanım, tanımlanan şeyin yakın cins ve türsel ayırımını belirtmelidir. 3 Tanımlananla tanımlayanlardan meydana gelen bir tanımda, tanımlanan tanımlayanlar arasında yer almamalıdır. 4 Bir tanım söz konusu olduğunda, tanımlayanları, tanımlanana kıyasla daha iyi bilmeli, tanımlayanlarla daha tanışık olmalıyız; bu bağlamda, tanımlayanların tanımlanandan daha açık ve anlaşılır olması gerekir.

5 Tanımlananın tanımlayanlara mantıksal bakımdan eşdeğer ve tanımlayanlarla eşanlamlı olması gerekir. 6 Bir tanım tam ve dakik olduktan başka, ne fazla dar, ne de fazla geniş olmalıdır. 7 Bir tanım anlam bakımından belirsiz ya da çok anlamlı olmamalıdır. 8 Bir tanım karanlık ve anlaşılmaz olmamalı, herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir olan bir terminolojiyle ifade edilmelidir. 9 Bir tanımın mecazlarla ya da figüratif bir dille ifade edilmemesi gerekir. 10 Bir tanımda olumsuz terimler yer almamalıdır. 11 Bir tanım karşıt terimlerle de ifade edilmemelidir.

tanımlama [İng. *defining*; Fr. *définir*]. Kavramların, onların dildeki ifadeleri olan terimlerin, sözcüklerin anlaşılmasını sağlamak amacıyla başvurulan işlem ya da faaliyet.

Tanımlama konusunda dikkate alınmak durumunda olan ve bize tanımlamanın konusunu, amacını ve yöntemini veren üç temel soru vardır: 1 Neyi tanımlarız?, 2 Niçin tanımlarız?, 3 Nasıl tanımlarız? Birinci soruya felsefe tarihinde üç farklı yanıt verilmiştir: a) Dilci filozoflara göre, dilsel nesneleri ya da sözcükleri tanımlarız. b) Buna karşın, Aristoteles, İngiliz empiristleri, Kant ve Husserl gibi filozoflara göre ise, zihinsel nesneleri ya da kavramları tanımlarız. c) Buna karşın, Platon, zihindışı nesneleri ya da soyut İdeaları tanımladığımızı söylemiştir.

'Niçin tanımlarız?' sorusu söz konusu olduğunda, yani tanımlamanın amacı dikkate alındığında, tanımlamaya şu dört değişik amaçla başvurulduğu söylenebilir: I Anlam kazandırma, II Anlam belirtme, III Anlam düzeltme ve IV Etkileme. Buna göre, anlam kazandıran tanımlar, henüz dilde bulunmayan yeni bir sözcüğü dile sokmak için başvurulan tanımlardır. Anlam belirten tanımlar ise, bir dile girmiş olmakla birlikte, pratik bir şekilde, yani dili kullanmasını bilen yetişkin insanların dilsel davranışlarını gözleyip taklit etme suretiyle öğrenilememiş sözcükleri anlamamıza yardımcı olan tanımlardır. Buna karşın, anlam düzelten tanımlar, günlük dilde geçen ve önemli bir kısmı çokanlamlı ve belirsiz olan sözcüklere daha belirli bir anlam kazandırma çabasıyla yapılan tanımlardır. Etkileyici tanımlar ise, amacı doğrudan doğruya insanları etkilemek olan tanımlardır.

'Nasıl tanımlarız?' sorusu dikkate alındığı zaman, tanımlama yöntemlerinin, *yarı-dilsel tanımlama* yöntemleriyle *tam-dilsel tanımlama* yöntemleri olarak iki başlık altında toplanabileceği söylenmiştir. Bunlardan yarı dilsel tanımlamalara *göstererek tanımlama* adı verilir. Bu türden bir tanım, bir sözcüğü, sözcüğün kullanıldığı nesneyi ya da nesne türünün bir örneğini göstererek kullanmak suretiyle olur. Buna karşın, tam dilsel yöntemler, dili kullanmak, önermeler kurmak suretiyle gerçekleştirilen tanımlardır.

tanımlanamayanlar [Os. *gayrî kabilî târif*; İng. *indefinables*; Fr. *indéfinissables*]. Mantıkçı ve metodologlar tarafından sözü edilen, kaplamsal olarak tanımlanabilseler bile, en azından içlemsel olarak tanımlanamayan şey ve kavramlar.

Tanımlanamayanlar iki kategori altında toplanabilirler: 1 *Dış deneyim konusu olmayan içsel yaşantılar*. Belli bir şeyi kendi içinde duyumsamamış ya da belli bir duyguyu yaşamamış olan birine, söz konusu duyum ve duygu tanım yoluyla ifade edilemez. Hatta, bu duyum ve duygular, bunları duyumsamış ve yaşamış olanlar için bile tanımlanabilirlik özelliğine sahip değillerdir. Özellikle duygular söz konusu olduğunda, bunların ancak betimlenebilecekleri, sözler, renkler, sesler ve şekiller yardımıyla ifadelerinin bir dereceye kadar mümkün olduğu söylenir.

Bunu bir örnek aracılığıyla şöyle açıklayabiliriz: Vücudumuzda bir acı hissettiğimiz zaman, bu acıyı tüm somutluğu ve tüm nüansları içinde hisseder ve yaşarız. Bununla birlikte, kendi acımız hakkında yaşadıklarımızı ve bildiklerimizi birtakım mecazlar kullanmadan, açık ve seçik terimlerle dile getirmeye çalıştığımız zaman, acımızla ilgili olarak yaşadığımız ve bildiğimiz şeylerden, birtakım mecazlar olmadan, ne kadar azını ifade edebildiğimizi hemen farkedebiliriz. Belki acının bulunduğu yeri gösterebilir, acının yoğunluğunu yaklaşık olarak betimleyebiliriz. Bunun ötesinde yapacağımız herşey, birtakım mecazlar kullanmaktan ibarettir; acıyı zonklayan, iğne gibi batan, yanan, keskin kör, v. b. g., bir şey olarak tasvir edebiliriz. İşte bu durum, dış deneyime konu olamayan içsel yaşantıların birtakım mecazlarla, yaklaşık olarak betimlenebilseler bile, tanımlanamayacakları anlamına gelir.

2 *En yüksek cins kavramları*. Bu türden kavramların klâsik örneği, Aristoteles'in kategoriler arasında saydığı 'zaman', 'mekân' ve 'varlık' gibi kavramlardır. Bu kavramların kaplamsal tanımları yapılabilmekle birlikte, içlemsel tanımları yapılamaz. Bu ise, tanımla bize bilgi veren içlemsel tanımı anladığımız için, en yüksek cins kavramlarının tanımlanamaz olduğu anlamına gelir. Örneğin, 'varlık' kavramı, bu bakımdan özel bir örnek oluşturur. 'Varlık' kavramı, üzerinde başka bir cins kavramı bulunmadığı için, kaplamı en geniş olan kavramdır. 'Varlık' kavramının kaplamı sınırsızdır zira o 'varolanlar'ın tümüne işaret eder. Kaplamı sınırsız olan varlık kavramı, bununla birlikte içlemi en yoksul olan, tanımlanabilecek bir özelliği bulunmayan kavramdır.

tanımlanamaz bir şey olarak iyi [İng. *good as something indefinable*; Fr. *bon comme quelque chose indéfinissable*]. Çağdaş İngiliz filozofu G. E. †Moore'un, iyinin tanımlanamaz bir değer olduğunu, ya da iyiyi tanımlamanın en azından sarı rengini tanımlamak kadar güç olduğunu dile getiren görüşü.

İyi tanımlamayı sarı rengini tanımlamaya benzeten Moore'a göre, sarıyı tanımlamayı, imkânsız değilse bile, oldukça güç bir iş hâline getiren şey, onun temel ve biricik bir nitelik olmasıdır. Bu bağlamda, iyiyi tanımlayan önermeler, analitik değil de, sentetik önermelerdir. Bunlar kendilerini meydana getiren bileşenlere ayrılarak analiz edilebilir, fakat iyinin kendisi bölünemeyen, analiz edilemeyen, gerçek fakat basit bir idealdir. Moore iyiyi, işte tam olarak bu çerçeve içinde sarıya benzetmiştir. Ona göre, sarıyı her ne kadar tanımlayamasak da, sarı terimini güvenle kullanır ve sarı renkli bir nesneyi en küçük bir güçlük yaşamadan tanır, ayırd ederiz. Bu çerçeve içinde, sarı rengini tanımlamayı oldukça güçleştiren neden, onu tanımlarken, hemen tanımladığımız şeyi unutarak, başka bir şeyi tanımlamaya geçmemizdir. Örneğin, sarının, belirli ışık titreşimleri normal göze çarptığı zaman ortaya çıktığını söylemek, bir renge ilişkin algının mekaniğiyle ilgili tam ve kesin bir bilimsel betimleme olabilir. Fakat 'sarı' sözcüğü, bilimsel ölçümlerin sonucu olan bir bilginin adı olmaktan çok, gördüğümüz bir rengin ismidir. Aynı şekilde, iyiyi tanımlamaya kalkıştığımız zaman, onu daima başka bir şeyle özdeşleştirme eğiliminde olur, örneğin iyiyi hazla ya da mutlulukla tanımlarız. İyiyi örneğin hazla tanımlamak ise, Moore'a göre, başlangıçta sorulan iyinin ne olduğu sorusunu yanıtsız bırakmaktan başka bir şey değildir. Bundan dolayı, iyi tanımlanamaz.

tanımlayıcı özellik [İng. *defining characteristics*]. Bir şeyin her ne ise o olarak tanınabilmesi, sıruflanabilmesi ve dolayısıyla tanımlanabilmesi için sahip olmak zorunda olduğu nitelik.

tanıtlama [Os. *beyân, sübût*; İng. *demonstration*; Fr. *démonstration*; Al. *beweis, demonstration*]. Metallerin genleşmesini ısıya dayandırma, cisimlerin düşüşünü yerçekimine bağlama işleminde olduğu gibi, ortak terimleri bulunmayan önermeler arasında bir nedensellik bağıntısı kurma işlemi.

Tanıtlamanın salt mantıktaki karşılığı olan, ve ortak terimleri bulunan iki önerme arasında, bu terimlerin içlemleri ve kaplamları bakımından kurulan mantıksal ilişkiyle belirlenen kanıtlama zorunluluk karakteri taşıdığı hâlde, tanıtlamanın en önemli özelliği hep bir olasılığı ifade etmesidir. Çünkü metallerin ısıtıldıkları zaman genleşmesi, bırakılan her cismin düşmesi, aksi hiçbir zaman gösterilememiş olsa da, son çözümlemede olgusal bir ilişkinin ifadesi olarak olasılık gösterir, olumsallık sergiler.

Tanrı [Os. *Rab, Cenâbı hak*; İng. *God*; Fr. *Dieu*; Al. *Gott*]. Metafiziksel düşüncede, vahiy, otorite ya da inanç temeli üzerinde varolduğu kabul edilen, varlık ve değerin kaynağı olan mutlak, zorunlu, yüce varlık. Doğanın bir parçası olmayan, ama doğanın yaratıcısı ya da nedeni olan, zaman ve mekân kavramlarının kendisine uygulanamayacağı, varlığa gelmiş olduğu düşünülemeyen, doğadan çok daha kudretli ve mutlak iyi olan doğaüstü, ezelî-ebedî ve sonsuz varlık. Doğanın üstünde ve ötesinde olan, doğanın ve insan yaşamının çeşitli boyut ya da görüntülerini yöneten yüce varlık.

Tanrı devleti [İng. *state of God*; Fr. *cité de Dieu*]. Ortaçağ düşüncesi ya da felsefesinde, gerek İslâmiyette ve gerekse Hristiyanlıkta, kötü yönetim ya da yeryüzü devletininin karşısına geçirilen Gökyüzü devleti ya da iyi yönetim şekline verilen ad.

Bu anlayış, yani Kilise ve devlet, tinsel otoriteyle siyasî otorite, Gökyüzü devletiyle Yeryüzü devleti arasındaki karşıtlık ilk kez olarak, Hristiyan Ortaçağ felsefesinin ilk büyük düşünürü olan Aziz

†Augustinus tarafından ifade edilmiştir. O, bu çerçeve içinde, Tanrı'ya yönelmek yerine maddeye yönelip, Tanrı'dan çok yeryüzünü ve kendisini sevenlerin, ruhları tensel yönlerinin, duyusal isteklerinin hizmetine girmiş olanların bir araya gelerek yeryüzü devletini, buna karşın iyi ve gerçek aşk içinde olup, ruhsal yönlerini temele alarak yaşayan ve Tanrı'yı sevenlerin de gökyüzü devletinde birleştiklerini söylemiştir.

Augustinus bu bakış açısını siyaset felsefesinden başka, insanlık tarihine de uygulamıştır. İnsanlık tarihini Tanrı devletiyle yeryüzü devletinin, başka bir deyişle, insanın bedensel ya da duyusal yanıyla ruhsal ya da tinsel yanının çatışmasının bir tarihi olarak gören Augustinus'a göre, yeryüzü devleti, iblisin ayaklanmasıyla başlayıp, Asur ve Roma imparatorluklarıyla gelişen, şeytanın krallığıdır. Buna karşın, gökyüzü devleti, Yahudi halkında ortaya çıkan, kendisini Hristiyanlık inancı ve Kilisenin dogmalarıyla sürdüren İsa'nın krallığıdır. O, yeryüzü devletlerinin örneklerini oluşturan Asur ve Roma imparatorluklarının yıkılıp gittiğini, zira bu devletlerin geçici olduğunu, göküyüzü devletinin son çözümlemede zafer kazanacağını söyler. Onun gözünde, Hristiyanlık ve Kilise, gökyüzü devletinin etkisini duyurmaya başladığını gösteren yapı taşlarıdır. Augustinus'a göre, Tanrı devletinin yeryüzündeki temsilcisi Kilisedir.

Yeryüzü devleti ve gökyüzü devleti, dünya devleti ve Tanrı devleti ayırımıyla, daha çok kötü yönetimlerle iyi yönetimleri anlatmak isteyen Augustinus'a göre, Tanrı devleti dünya devletlerinin örnek almaları gereken ideal ve ebedî bir devlettir. Tanrı'nın yönetimi altında olan, yürekleri Tanrı sevgisiyle dolu insanları birleştiren gökyüzü devletinde günâh yoktur. Günâh olmadığı için de, ilk günâhın eseri olan mülkiyet ve kölelik de yoktur. Bundan dolayı, Tanrı devletinde eşitlikçi bir düzen olmalıdır. Tanrı devletinde, prens uyruklarına sevgiyle hizmet eder; uyrukları prense uyar, prens ise, belli bir tabakanın ya da kendisinin iyiliğini değil de, herkesin iyiliğini düşünür. Burada, prens ya da yönetici, yönetmekten çok, hizmet eder.

Yeryüzü ya da dünya devletinde ise, ilk günâhın ürünü olan madde hırsı, mülkiyet, kölelik ve eşitsizlik vardır. Burada prens ya da yönetici, boyun eğdirdiği halkın iyiliğini düşünerek değil, 'egemenlik sevgisi' ile, 'tahakküm etme arzusu'yla, başkalarına üstün olmak, onlara baskın çıkmak hırsıyla yönetir. Oysa, Tanrı, Aziz Augustinus'un hiyerarşik dünya görüşüne göre, yaradılışın en yüksek ve en değerli eseri olan insanı başka insanlara değil de, hayvanlara egemen olması, duyusal yanını sınırlaması için yaratmıştır.Augustinus'a göre, yeryüzü devleti, onun esaslarını belirlediği ve ideal bir model olarak gördüğü Tanrı devletine olabildiğince benzemek durumundadır. Bu ise, ancak aşkla, insanların aşkın nesnelerine hak ettiği değeri vermeleriyle, yeryüzü devletindeki Tanrı devleti vatandaşlarının sayısının artmasıyla olur.

Tanrı dünya ilişkisi [İng. *relation between God and the world*; Fr. *relation entre le Dieu et le monde*]. Tanrı'yla O'nun tarafından yaratılan dünya arasındaki ilişki. Düşünce ve dinler tarihinde, bu ilişkiyi açıklamayı amaçlayan beş ayrı kuram öne sürülmüştür.

1 *Ereksel neden olarak Tanrı.* †Aristoteles tarafından benimsenen bu anlayışa göre, Tanrı evrenin, fail değil de, gaî ya da ereksel nedenidir. Bu anlayış, Tanrı'nın hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını söyler. Saf Form olan Tanrı hiçbir şey yapmaz, hareket ve eylemleriyle evren üzerinde etkide bulunmaz, fakat dünyayı, dünyanın kendisini özlemesi suretiyle etkiler. Varlıkta olup biten herşey, hep maddenin Tanrı'yı özleyişi yüzünden olur ve Tanrı, ancak bu özleyişin konusu olması dolayısıyla, her türlü hareketin nedeni olup çıkar.

2 *Tanrı'dan başlayan türüm sürecinin ürünü olarak dünya.* Bu tür bir anlayışın ilk örneğine, Hellenistik dönem felsefe-

si olan †Yeni-Platonculuk'ta rastlanır. Tanrı'nın bir, basit, bölünemez ve değişmez olduğunu öne süren †Plotinos, içinde yaşadığımız dünyanın varoluşunu açıklayabilmek için, bir türüm öğretisi geliştirmiştir. Bu dünyadaki şeylerin kaynağını, onların Tanrı'dan zorunlulukla çıktığını, türediğini ya da sudûr ettiğini söyleyerek açıklayan Plotinos'a göre, varolan şeyler Tanrı'dan, ışık, kaynağı olan güneşten nasıl çıkıp yayılıyorsa, öyle çıkıp yayılır.Tanrı, herşeyin kaynağıdır, fakat bir şeyi doğrudan bir biçimde varlığa getirmiş değildir. Başka bir deyişle, nasıl ki ışık ışınları güneşe eşit değilse, aynı şekilde varolan hiçbir şey de Tanrı'ya eşit değildir. Aynı şekilde, onyedinci yüzyıl akılcılığının ünlü bir düşünürü olan †Spinoza da, dünyanın, düşünce ve yer kaplama sıfatları altında, Tanrı olduğunu öne sürmüştür. Herşey, ona göre, Tanrı'nın özünden mantıksal bir zorunlulukla türemiştir.

3 *Ezelî maddenin şekil almasının sonucu olan dünya.* Tanrı'yla dünya arasındaki ilişki, ünlü Yunan filozofu †Platon tarafından ezelî olan maddeye Tanrı eliyle şekil verilmesi, düzen kazandırılması olarak tasarlanmıştır. Bu anlayışta, Tanrı, bir yandan İdealar dünyasına, diğer yandan da ezelî maddeye bağlıdır. Tanrı, İdeaları örnek alarak, maddeye form verir, şekil kazandırır ve böylelikle de rasyonel bir biçimde düzenlenmiş bir bütün meydana getirir.

4 *Hiçten yaratılış.* Özellikle tek tanrılı dinlerde, Tanrı dünyayı özgür seçimiyle hiçten yaratmış, yoktan var etmiştir. Bu anlayışa göre, Tanrı kendi kendine yeter olduğu için, dünyaya, doğasını tamamlamak ya da gerçekleştirmek için gerek duyan bir varlık değildir. O, varolan herşeyin fail nedeni olduğu için, yabancı bir zorunlulukla karşı karşıya gelmek durumunda da değildir.

5 *Kozmik sürecin nihaî evresi olarak Tanrı.* S. Alexander tarafından benimsenen bu anlayışa göre, Tanrı, aşkın ve sonsuz bir varlık olarak varolmaz, fakat 'cismi' olan dünyaya içkin olarak varolur. Tanrı, sonsuz bir yetkinlik hâli, yani dünyanın kendisine ulaşmaya çalıştığı nihaî hedef olarak varolur.

Tanrılarla devlerin savaşı [İng. *battle of the Gods and giants*; Fr. *battaille des dieus et les géants*]. Platon'un *Sofist* adlı diyalogunda (245E-246E), iki ayrı türden düşünür arasında olduğunu söyleyip betimlediği savaş.

Gerçekte maddecilerle idealistler arasında olan ve bugün de sürüp gitmekte bulunan bu savaş ya da kavganın maddeci kanadı o gün için, †Milet Okuluyla başlayıp atomculara dek uzanan filozoflar tarafından temsil edilmektedir. Bu filozoflar, Platon'a göre, elle tutulabilir olanın tek gerçeklik olduğunu ileri sürerek, 'taşları ve ağaçları elleri içinde kavrayıp, herşeyi gökten ve gözle görülemez olan bir alandan yeryüzüne çekmeye çalışırlar.' Buna karşın idealist kanat, †Platon'un yaşadığı dönemde ve onun bakış açısından, †Phytagorasçılar, †Elea Okulu ve †Platon tarafından temsil edilmektedir. Söz konusu filozoflara göre ise, gerçeklik cisimsel olmayan akılla anlaşılabilir formlardan meydana gelir.

Tanrı'nın sıfatları [Os. *sıfâtı ilâhîye*; İng. *divine atributes*; Fr. *attributs de Dieu*]. Tanrı'yı, Kendisi dışındaki varlıklardan ayıran temel özellikler.

Birçok felsefî ve dinî sistemde, Tanrı'ya, şu sıfatlar yüklenmiştir: 1 *Sonsuzluk.* Çeşitli dinlere göre, Tanrı ya da Allah'ın sonsuzluğu, O'nun aşkınlığı ve yaratıcı gücüyle ilgili olan bir sıfattır. Kendi kendine var ve kendine yeter bir varlık olarak Tanrı sınırsızdır; sonsuzluğu, O'nu varolan herşeyden tümüyle bağımsız ya da özgür kılar. 2 *Birlik.* Tüm tektanrılı dinlerde, Tanrı, bir eşi ya da benzeri olmayan varlık anlamında, Bir olan olarak tanımlanır. Hristiyanlık, örneğin İslâmiyetten, burada, Tanrı'nın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak üç farklı şekilde varolduğunu söylemek bakımından farklılık gösterir.

3 *Basitlik*. Çeşitli dinlere veya birçok felsefî sisteme göre, Tanrı ya da Allah, mutlak olarak basit olma anlamında da birdir. Buna göre, öz ve varoluş, töz ve ilinek türünden, sonlu bir varlığı bileşik bir varlık hâline getiren tüm ayırımlar, Tanrı için geçerli olmayan, O'na uygulanamayan ayırımlardır. 4 *Cisimsel olmamaklık*. Bir sınırlanma ilkesi olarak madde, Tanrı'nın yetkinliğiyle uyuşmaz olduğu için, Tanrı ya da Allah'ın maddesiz bir varlık, cisimsel olmayan bir varlık olduğu öne sürülür. 5 *Değişmezlik*. Tanrı ya da Allah'ın doğası, özü değişmez, çünkü değişme, Tanrı'nın yetkin olmaması anlamına gelir.

6 *Ezelî-ebedîlik*. Yaratılmamış ve değişmeyen bir varlık olarak Tanrı, dinlere göre, aynı zamanda zamandışı bir varlıktır. Yani, O zamanın dışında olduğu için, zamanla ilgili belirleme ve ayırımlar, Tanrı için kesinlikle geçerli değildir. 7 *İyilik*. Tüm filozof ve teologlar, Tanrı'nın ahlâkî bakımdan da yetkin olan bir varlık, saf iyilik, mutlak olarak iyi olan varlık olduğunu ifade etmişlerdir. 8 *Tüm bilgi ya da herşeyi bilme*. Tanrı'nın sonsuz olmasının çok önemli bir diğer sonucu da, O'nun mutlak bir bilgiye sahip olma, herşeyi bilme özelliğidir. 9 *Tümgüç*. Tanrı'nın sonsuzluğu, ayrıca mutlak varlık Tanrı'nın gücünün herşeye yettiği anlamına gelir.

Tanrımerkezci hümanizm [İng. *theocentric humanism*; Fr. *humanism théocentrique*]. Çağdaş Fransız düşünürü Jacques Maritain'in laik hümanizmin karşısına geçirdiği hümanist görüşüne verilen ad.

Onun, daha çok tmaddecilik ve pozitivizmin sonucu olan tanrısız hümanizme karşı, zamansal ya da dünyevî olanı ezelî-ebedî ya da tanrısal olanla ve doğayla Tanrı'yı birleştiren thümanizmi, insana büyük bir önem ve değer verirken, onu, bir evrim sürecinin sonucu olan bedenini, tanrısal yaratmanın ürünü olan ölümsüz ruhuyla birleştirip, Tanrı'ya bağlar, insanın yüceliğinin Tanrı'dan geldiğini, insan haklarının Tanrı tarafından koyulmuş doğal yasalardan türediğini belirtir.

Tanrımerkezcilik [Os. *rabbî merkeziyetçilik*; İng. *theocentrism*; Fr. *théocentrisme*; Al. *theocentrismus*]. Tanrı'yı temele alan, Tanrı'dan hareket eden, tüm varolanları, özellikle de insanı Tanrı'yla ilişki içinde değerlendiren, hiçbir konuda Tanrı'dan bağımsız bir şey ortaya koymayan tavır ya da düşünce sistemi.

Ortaçağ felsefesi, tümüyle Tanrımerkezcidir. Her bakımdan düalist bir yapı sergileyen böyle tanrımerkezci bir felsefede, kabaca, varlık anlayışı yaratan yaratılan bağlamında şekillenir; insan anlayışı itibariyle, insanın biri vücud, diğeri Tanrı'dan bir parça ya da iz olan ruh olmak üzere iki bileşenden meydana geldiği kabul edilir. Ahlâk bakımından ise iyi, Tanrı'yı özleme, Tanrı'yı sevme ve kötü de bu dünyaya, maddeye bağlanma olarak tanımlanır.

Tanrı'nın varoluşuyla ilgili popüler kanıtlar [İng. *popular arguments for the existence of God*; Fr. *arguments populaires pour l'existence de Dieu*]. Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamak için kullanılmakla birlikte, tümüyle rasyonel olmayan argüman ya da kanıtlara verilen genel ad.

Tanrı'nın varoluşuyla ilgili bu popüler kanıtlar dört ana başlık altında toplanabilir: 1 *Ortak Onay kanıtı*. İnsanların çok büyük bir çoğunluğunun Tanrı'nın varlığına inandığı öncülünden hareketle, Tanrı'nın varolduğu sonucuna ulaşan bu kanıt, makûl olmakla birlikte, formel olarak geçerli bir kanıt değildir. 2 *Ahlâk kanıtı*. Tanrı'nın yanlız varlığın değil, fakat değerin de kaynağı olduğunu savunan, ahlâkın ve değerlerin ancak ve ancak Tanrı'nın varoluşuyla mümkün olduğunu iddia eden, dünyada ahlâkın ve değerlerin varoluşundan söz edilebildiği için, Tanrı'nın varolduğu sonucuna ulaşan kanıt.

3 *Düzen kanıtı*. Dünyada bir düzen bulunduğu gözleminden ve düzenin bir düzen vericinin varoluşunu gerektirdiği düşüncesinden hareketle, Tanrı'nın varolduğu sonucuna ulaşan kanıt. 4 *Bilimlerden çıkartılan kanıt*. Biyoloji ve fizik gibi bilimlerden seçilen bu tür kanıtlar

ise, bilimlerin ortaya çıkardığı ve incelediği olguların bir Tanrı'nın varoluşuna işaret ettiğini savunur.

tanrısal hiyerarşi öğretisi [İng. *doctrine of divine hierarchy*; Fr. *doctrine de l'hiérarchie divine*]. İlk kez olarak, Yeni-Pythagorasçı Numenios tarafından öne sürülmüş, ve Yeni-Platoncu türüm görüşüyle Hıristiyanlığın Kutsal Üçleme dogmasına tarihsel olarak temel olmuş olan görüş.

Numenios'un söz konusu öğretisine göre, üç Tanrı'dan söz etmek gerekir. Bunlardan birincisi, Varlığın İlkesi olan İlk Tanrı'dır (*protos theos*). Bu İlk Tanrı, aynı zamanda saf düşünce faaliyeti (*nous*) olup, dünyanın oluşumuna ya da varlığa gelişine hiçbir şekilde katkıda bulunmamıştır. Numenios, burada Platon'un †İyi İdeasıyla, †Aristoteles'in Tanrı'sını birleştirmiş gibi görünür. İkinci Tanrı ise, Platon'un, *Timaeos* adlı eserinde sözünü ettiği, †*Demiurgos*'tur. *Demiurgos*, İlk Tanrı'dan pay almak suretiyle Tanrı olmuş olup, ezelî, fakat şekilsiz maddeye, İdea ya da Formlara göre şekil veren yaratıcı Tanrı ya da ilkedir (*geneseos arkhe*). *Demiurgos*'un yarattığı dünyanın kendisi ise, kendisinden önceki düşünürlerden aldığı ögelerin bir sentezini yapan Numenios'a göre, üçüncü Tanrı'dır.

tanrısal takdir öğretisi [İng. *theory of predestination*; Fr. *théorie de la prédestination*]. Dünyadaki herşeyin, olan, olmuş ve olacak olan herşeyin, insanın ruhu ya da irâdesiyle ilgili fenomenler de dahil olmak üzere, Tanrı tarafından önceden belirlendiğini, bir insanın ruhunun cennete mi, yoksa cehenneme mi gideceğine Tanrı'nın irâdesi tarafından önceden karar verildiğini öne süren öğreti.

Tanrı tasarımları [İng. *God concepts*; Fr. *conceptions de Dieu*]. Felsefede ve teolojide söz konusu olan belli başlı Tanrı düşüncesi veya tasavvurları.

Söz konusu Tanrı tasarımları şu şekilde sıralanabilir: 1 Ezelî olan, fakat yalnızca *kendi özünü bilen varlık olarak Tanrı*: Bu tür bir Tanrı tasarımına en iyi örnek, †Aristoteles'in †Hareket Etmeyen Hareket Ettirici olarak Tanrı görüşüdür. Burada, İlk Hareket Ettirici olan Tanrı, tıpkı kendisi gibi ezelî olan maddeye hareket vermekte, fakat evrende neyin olup bittiğini bilmemektedir. 2 *Ezelî, bilinçli ve evreni bilen varlık olarak Tanrı*: Bu, klâsik teizmin Tanrı anlayışıdır. Tanrı'nın bu çerçeve içinde diğer özellikleri, 'evreni yaratan', 'irâde sahibi varlık' gibi özelliklerdir. 3 *Ezelî, bilinçli, evreni bilen ve evreni içeren, evrene içkin olan varlık olarak Tanrı*: Bu ise, klâsik panteizmin Tanrı görüşüdür.

4. *Ezelî varlık olarak Tanrı*: Bu görüşte, Tanrı ezelîdir, mutlaktır. Herşey O'ndan türer, fakat O, kendisinden türeyenleri, sudur edenleri ne bilir, ne de içerir. Bu tür bir türüm anlayışının biraz daha farklı bir versiyonuna İslâm felsefesinde rastlanır. Buna göre, İlk Varlık olarak Tanrı, kendi özünü bilir ve kendi özünü bilmekle de, evreni bilir (†Farâbî), ya da evrende olup biten tek tek olayları, 'küllî bir tarzda' bilir (†İbni Sinâ).

5 *Ezelî, bilinçli, Bilen ve Zamanla ilgili bulunan, fakat evreni içermeyen, evrene içkin olmayan Varlık olarak Tanrı*: Bu Tanrı tasarımına göre ise, zaman Tanrı açısından geçersiz olmayıp Tanrı zamanda gerçekleşen olay ve olguları bilir. 6 *Ezelî, Bilinçli, Bilen, Zamanla ilgili bulunan ve evreni kısmen içeren Varlık olarak Tanrı*: Bu ise, sınırlı bir †panteizmin görüşüdür. 7 *Tam anlamıyla zamanın içinde olan ve tedricen 'zuhur eden' Varlık olarak Tanrı*: Bu anlayışa göre ise, Tanrı evrenden önce ve evrenin dışında olan bir yaratıcı değildir, Tanrı evrenin oluşum sürecinin içindedir. Hatta Tanrı, bu oluşum sürecinin ta kendisidir. 8 *Ezelî, Bilinçli, evreni bilen ve evrene içkin olan ve değişebilen Varlık olarak Tanrı*: Bu Tanrı tasarımı ise, panenteizmin Tanrı tasarımıdır.

Tao. M. Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan ve uzun yüzyıllar boyunca devam eden bir gelenek oluşturmuş olan Taoizmin kurucusu olarak bilinen düşünür. İkinci olarak, 'evrenin yolu, düzeni, yasası' anlamına gelen, anlatılamayanı ve açıklanamayanı gösteren kavram. Evrenin

adsız kaynağı, yasaların yasası, ölçülerin ölçüsü olan, kendi kendine yeten mutlak, kavranamayan ve anlatılamayan temel, gerçek yasa ya da düzen. Etkisi, ifadesi doğada, türlü türlü durumlar altında tanınan düzen ilkesi.

Üçüncü olarak, bilge insanın somutlaştırdığı, ya da hayata geçirdiği bilgelik yolunu da *Tao* adı verilir. Buna göre, kendisini hiçe sayarak Tao'nun yoluna yönelen bilge kişi, O'nunla birlik ve uyum içinde olmak suretiyle, iç barış ve aydınlanmaya erişebilir.

Taoizm. Çin'de, M. Ö. 600'lü yıllarda doğmuş olduğu kabul edilen Lao Tse tarafından kurulmuş olan felsefî öğreti. Daha doğru bir deyişle, Taoizm, hem Lao Tse'nin öğretisine, hem bu öğretiden çıkarılan felsefeye ve ayrıca Çin'de, bu öğretiden yola çıkılarak geliştirilen dine verilen ad olarak karşımıza çıkar.

Doğa ya da gökyüzünün yasası, ve ikinci olarak da bilgelik yolu diye yorumlanan Tao'yu temele almayı öneren Taoizm, varlık ve ahlâk bakımından mutlak bir †doğalcılığın savunucusu olmuştur. Doğal bir yaşamda yapmacık davranışların, kendini beğenmişliğin, kurnazlıkların, düşler, istekler ve kazanç peşinde koşmanın yerinin olmadığını; Tao'ya uyan kimsenin Tao'yla bir olacağını; en yüce amaca ulaşan ve kendisini tümüyle yola vererek Tao içinde eriyen, çözülen kişinin ölümsüzlüğe kavuşacağını söyleyen Lao Tse, siyaset alanında her tür yönetim modelini mahkûm etmiştir. Tao'nun egemen olduğu yerlerde barışın olacağı, zira bilge kişinin silahları ve savaşı sevmeyeceğini, eline silah almak zorunda kalırsa, bunu istemeye istemeye kullanacağını ifade eden ve mutlak bir bireyciliğin savunuculuğunu yapan Lao Tse, bu arada, onulmaz birtakım kötülüklere yol açtığı gerekçesiyle, uygarlık ve bilgiden vazgeçme yolunda olmuştur.

tarih felsefesi [Os. *felsefei silsilei ahvâl*; İng. *philosophy of history*; Fr. *philosophie de l'histoire*; Al. *geschichtsphilosophie*]. Bütün bir tarihsel sürece ilişkin olarak geniş kapsamlı bir açıklama ya da yorum sunmayı amaçlayan, 'Tarihin anlamı, amacı nedir?', 'Tarihsel değişme ve gelişmeyi yöneten temel yasalar nelerdir?' sorularını doyurucu bir biçimde yanıtlamaya çalışan felsefe disiplini ya da türü.

Tarihin, faaliyeti ve çalışması geçmişin belli alan ya da kesitlerine ilişkin araştırmayla sınırlandığı için, anlaşılır bir tarih fikri sunamayan, tarihin bir bütün olarak akışına ilişkin olarak, ahlâkî ya da entellektüel bakımdan kabul edilebilir bir kavrayış ortaya koyamayan ortalama tarihçinin ele aldığı problemler dışında, başka problemler de yarattığı inancuun bir sonucu olan tarih felsefesi, tarihi konu olan felsefî refleksiyon ya da sorgulama, tarihin doğasıyla ilgili felsefî araştırma olarak tanımlanabilir.

Tarih felsefesini meydana getiren iki tür araştırma vardır, ya da tarih felsefesi içinde iki farklı yaklaşımın olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, 1 geleneksel ya da klâsik anlamda tarih felsefesidir. Bu tür bir tarih felsefesinin konusu tarihsel sürecin bir bütün olarak kendisi, amacı da bu sürecin seyri ve doğrultusuna ilişkin olarak anlamlı ve anlaşılır bir açıklama sunmak, tarihi evrensel geçerliliği olan belirli ilkelere uyan bir süreç olarak göstermektir.

İnsanın bir bütün olarak görülen geçmişini tutarlı bir biçimde yorumlamayı amaçlayan, örneğin tarihin belli bir tanrısal plânın açımlanması olduğunu ya da tarihsel ve toplumsal fenomenlerin üç hâl yasası veya diyalektik yasalar türünden birtakım evrensel yasalara uyduğunu savunan, bütün bir insan geçmişinin doğa yasalarına benzer nitelikte genel geçer yasalarla açıklanabileceğini iddia eden bu tür bir tarih felsefesi, *spekülatif tarih felsefesi* olarak bilinir.

Daha çok onsekizinci yüzyıldan başlayarak gelişmiş olan spekülatif yaklaşımın karşısında ise, 2 yirminci yüzyılda gelişen eleştirel yaklaşım ya da *analitik tarih felsefesi* yer almaktadır. Daha üst düzeyde bir yaklaşıma karşılık gelen analitik tarih felsefesi, olayların aktüel

dizilişi veya tarihsel sürecin kendisiyle değil de, tarihçinin malzemesini ele alırken kullandığı yöntem ve kategorilerle ilgilenir.

Doğrudan doğruya insanın geçmişini değil de, geçmişle ilgili düşünce tarzı ve araştırma faaliyetlerini, tarihçilerin malzemeleriyle ilgili yorumlarının temelinde bulunan kabul ve kategorileri konu alan, tarihe ilişkin araştırmada nesnellik sağlanıp sağlanamayacağı problemi üzerinde duran tarih felsefesi türü olarak analitik tarih felsefesi, spekülatif tarih felsefesinin, bir bütün olarak insanlık tarihine bir amaç yüklediği, nihaî bir hedef gösterdiği yerde, tarihsel bilginin ya da tarih bilgisinin doğasını ve tarihsel araştırmanın uygun yöntemlerini araştırır; epistemolojik ya da kavramsal bir kaygıyla, tarihsel araştırmanın amaçlarını, tarihçilerin malzemelerini betimleme ve sınıflama yöntemlerini, tarih araştırmacılarının çalışmalarını belirleyen kabul ve ilkeleri, tarihin başka araştırma türleri ve disiplinlerle olan ilişkilerini ele alıp inceler.

Bu iki tür tarih felsefesinden, Condillac, Saint-Simon, Condorcet, Comte, Vico, Herder, Hegel, Marks ve Spengler gibi düşünürler tarafından temsil edilen spekülatif tarih felsefesi, tarihte bir amaç, düzen, evrim ya da ilerleme bulunduğunu savunur. Bu anlayışa göre, tarihte bir düzen ve amaç olmayıp, herşey olayların gelişigüzel bir toplamından ibaret olursa, bu durum her tür rasyonel araştırmanın, dünya hakkındaki anlamlı her düşüncenin temelinde yer alan sistem ve düzen ihtiyacı ya da arayışıyla çelişir ve tarihi anlaşılır ve rasyonel bir araştırma olmaktan çıkartarak kuşkuculuğa yol açar.

Söz konusu spekülatif tarih felsefesinin teolojik bir kökeni olmakla birlikte, o daha çok †Aydınlanma sırasında ve doğa bilimlerinin gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, olgusal bilimlerdeki teorilerin açıklayıcı gücüne benzer bir güce sahip olan yasa ve hipotezler içeren bir tarih ve toplum bilimi kurma projesi büyük önem kazanmıştır. Yine aynı dönemde, tarihin fenomenlerini, doğa bilimlerindeki nedensel ilkelere benzer ilkeler aracılığıyla açıklayabilmeye yetili olan geçerli bir toplum bilimi yaratma düşüncesi reformcu ve devrimci ideallerle birleşmiştir.

Böyle spekülatif veya pozitivist tarih anlayışına 19. yüzyılda, onun temelinde yer alan iyimser ve rasyonel kabullere karşı çıkıp, tarihsel olayların kendisine doğru yöneldiği bir amacın bulunduğu fikrinin, kanıtlanmış bir doğru değil de, bir inanç olduğunu savunan Arthur †Schopenhauer'la, 20. yüzyılda aşağı yukarı aynı gerekçelerle, Karl †Popper tarafından karşı çıkılmıştır.

Söz konusu positivist tarih anlayışına, bu kez spekülatif tarih felsefesi geleneği içinde, †Vico ve †Herder tarafından da itiraz edilmiştir. Örneğin Vico'ya göre, tarihsel bilgi olgusal bilimlerdeki bilgilerden, yani insanın kendi eylemlerine, yaratılarıyla kurumlara ilişkin bilgi doğal dünyaya ilişkin gözlem ve araştırma yoluyla kazanılan bilgiden tümüyle farklıdır. Çünkü, Vico bir şeyi gerçekten ve tam olarak bilebilmek için, o şeyi bir anlamda meydana getirme ya da yaratmanın kaçınılmazlığını savunmuştur. Buradan ona göre, fizikçinin konu aldığı doğal gerçekliğin Tanrı'nın yaratısı olduğu ve dolayısıyla tam olarak yalnızca Tanrı tarafından bilinebildiği yerde, tarihin konusunu meydana getiren uluslar dünyasının, insanın yaratısı olduğu için, insan tarafından tam anlamıyla bilinebileceği sonucu çıkar.

Pozitivist tarih ve toplum bilimi anlayışına karşı çıkmakla birlikte, ulusların ya da toplumların belirli evrelerden geçtiğini dile getiren döngüsel bir tarih anlayışı benimseyen Vico gibi, Herder de insanın ilerlemeye açık bir varlık olduğu inancını benimsemiştir. Tarih felsefesinde Herder'den birçok noktada etkilenen †Hegel ise, toplumsal bütünlerin organik bir doğaya sahip bulunduklarını, farklı toplumsal dönemlerin muka-

yese edilemez olduklarını öne sürerken, tarihin hareketini dinamik bir açıdan, diyalektik yoluyla açıklamıştır. Hegel'in yöntemini alarak maddeci bir tarih görüşü benimseyen Marks ise, tarihin içsel dinamiğinin üretim araçlarındaki değişmelerden kaynaklanan çatışmalarda yattığını öne sürmüştür.

Hegel ve †Marks'ınki türünden büyük ölçekli spekülatif şemalara alternatif olarak ortaya çıkan eleştirel yaklaşım ise, tarih felsefesinin görevinin tarihsel bilgi ve kavrayışın kendine özgü karakterini ortaya çıkarmak olduğunu öne sürmüştür. Bu çerçeve içinde, örneğin †Dilthey ve †Croce gibi düşünürler, tarihin akışının, herşeyi kucaklayan teleolojik ya da sözde bilimsel sistemlerin yokluğunda, kabul edilemez gibi görünen anlamsız bir kaos oluşturduğunu savunmuştur.

Tarih, onlara göre, salt, tarihçinin onu anlaşılır hâle getirmesi anlamında anlaşılabilir olan bir şeydir; tarihten bekleyebileceğimiz tek anlaşılabilirlik türü budur. Bundan dolayı, tarih felsefesine düşen tarihsel bilgiyi mümkün kılan koşulları, tarihe ilişkin araştırmanın temelinde yer alan ilke ve önkabulleri gözler önüne serip, onlara ilişkin olarak sağlam bir kavrayışa ulaşmaktır. İşte eleştirel yaklaşım içinde, Dilthey ve Croce tarafından oluşturulan bu temelden hareket eden ünlü İngiliz filozofu †Collingwood 20. yüzyılda tarih felsefesini yeni bir yörüngeye sokmuştur. Onun izinden giden çağdaş tarih felsefecileri, tarihsel düşünce ve betimlemede çok önemli bir rol oynayan kavram ve terimleri analiz ederek, anlamlarını gözler önüne sermeye çalışmışlar; tarihçilerin geçmişi çağlara bölme ve sınıflama tarzlarını, yorumlarını temellendirme biçimlerini ve sundukları açıklamanın mantıksal yapısını tartışma faaliyeti içinde olmuşlardır.

Tarih okulu [İng. *School of history*; Fr. *École d'histoire*]. Puchta, Gustav Hugo ve Savigny gibi hukukçuların oluşturduğu, bilinen ilk tarih okulu.

Hukukçu olmakla birlikte, tez ve açıklamalarının yalnız hukuk için değil, fakat örf, adet, şiir, dil ve siyasî kurumlar gibi yaratı ya da tezahürler için de geçerli olduğunu savunan bu düşünürlere göre, sözü edilen tüm değer ve ürünler *Volkgeist*'ın, yani halk ruhunun ürünleridirler.

Volkgeist, her halkın, her ulusun kendisine ait, kendisine özgü ruhu olup, örf, adet, hukuk, dil türünden tüm ürünleri, konu alınan halkın tarihsel gelişmesi tarafından koşullanan özel gelişmeleri içinde değerlendirmek gerektiği için, Tarih Okuluna göre, bilimsel bir inceleme ve araştırmanın, zorunlulukla tarihsel bir araştırma olması gerekir. Zira, tarih geçmişe ilişkin basit bir açıklama olmaktan çok, eşyanın varlığının ontolojik bir boyutudur.

tarih olarak metafizik [İng. *metaphysics as history*; Fr. *métaphysique comme l'histoire*]. Aristoteteles tarafından örneklenen ve varlık olmak bakımından varlığa ilişkin araştırmadan oluşan ontoloji olarak metafizik görüşünden, Kant'ta sergilenen ve varolanları bilinebilirlikleri açısından araştıran epistemoloji olarak metafizik anlayışından farklı bir biçimde, tarihin çeşitli dönemlerinin önkabullerine yönelen metafizik görüşüne, çağdaş tarih felsefecisi R. G. †Collingwood tarafından örneklenen metafizik anlayışına verilen ad.

Sağduyunun düşüncesiyle, bilimsel düşüncenin birtakım metafiziksel kabuller olmadan ilerleyemediğini, farklı insanların, toplumların ve dönemlerin zorunlu olarak birtakım metafiziksel kabullere dayandığını söyleyen Collingwood, bu ilkelerin değişmeden bağışık olmadığını öne sürer; tarihsel araştırma, ona göre, işte bu ilkeleri değişim süreçleri içinde ele alıp inceleyen bir araştırma türüdür.

Metafizik ilkeleri bu çerçeve içinde, nihaî ve en yüksek önkabuller olarak tanımlayan Collingwood'a göre, metafizik, şu ya da bu türden düşünce süreci içinde, şu ya da bu durum ya da zaman-

da insanlar tarafından hangi nihaî ve en yüksek önkabullerin benimsenmiş olduğunu bulma teşebbüsü veya çabasından başka bir şey değildir. Bu anlayışa göre, tarih ya da tarihsel araştırmayla, söz konusu anlamı içinde metafizik örtüşmektedir; çünkü bu disiplin, ister tarih, ister metafizik olarak tanımlansın, tarihte insanlar tarafından benimsenmiş olan önkabulleri, değişim süreçleri içinde ele alır.

tarihsel açıklama [İng. *historical explanation*; Fr. *explication historique*]. Bir çağı, tarihsel bir dönemi, insanları, kurumları, toplumları, kısacası herşeyi tarihin akışı içindeki yerine referansla açıklayan, bir şeyin tarihine ilişkin bir betimleme ya da tasvirin, o şeye ilişkin yeterli bir açıklama sağladığını öne süren, tarihte de doğa bilimlerine özgü bir yasalılığın bulunduğunu ifade eden açıklama tarzı ya da türü.

tarihsel aklın eleştirisi [İng. *critique of historical reason*; Fr. *critique de la raison pratique*]. *Saf Aklın Eleştirisi*nden başka, *Pratik Aklın Eleştirisiyle Yargı Gücünün Eleştirisini* yazan, yani teorik bilginin, ahlâk ve estetiğin koşullarını araştıran Kant'tan sonra, Kant'tan çok etkilenmiş olan başka bir Alman düşünürü Dilthey'ın tarihin ya da daha çok tarihsel kavrayışın olanağıyla ilgili araştırmalarına ve projesine kendisinin vermiş olduğu ad.

Buna göre, †tarihselciliğin kurucusu Dilthey, tarihsel kavrayışın temel ilkelerini göstermeyi ve tarihsel düşünmeyle anlamanın sınırlarını göstermeyi amaçladığı için, genel felsefî projesine tarihsel aklın eleştirisi adını vermiştir.

tarihselcilik [Os. *tarihîyye*; İng. *historicism*; Fr. *historicisme*; Al. *historicismus*]. Tarihin önemini vurgulayan, şeylerin her zaman tarihsel gelişmenin seyri içinde görülmeleri gerektiğini savunan görüşler için kullanılan ortak ad.

Tüm tarihsel fenomenlerin biricikliğini ve bireyselliğini vurgulayan; her çağın, her tarihsel dönemin, o döneme damgasını vuran fikirler ve ilkeler aracılığıyla yorumlanması gerektiğini ve dolayısıyla, geçmişteki insanların eylemlerinin, tarihçinin kendi çağına ait değer, inanç ve motifler temele alınarak açıklanamayacağını savunan görüş olarak tarihselcilik, insanların, kurumların, toplumların, kısacası herşeyin, tarihsel gelişmesinden ve kendi kültürel ve tarihsel bağlamından dolayı, her ne ise o olduğunu, bir şeyin tarihine ilişkin bir tasvirin, o şeye ilişkin yeterli bir açıklama sağladığını iddia eder.

Tarihselcilik bu bağlamda, bir kültürün, dinin, v. b. g., tam olarak, ancak ve ancak kendi tarihsel bağlamı içine oturtulmak suretiyle anlaşılabileceğini, açıklanabileceğini ve değerlendirilebileceğini savunan görüş ya da yaklaşımı ifade eder. Görüş, herşey tarihsel ve akıp giden tarihin ayrılmaz bir parçası olduğu için, zamandışı, değişmez ve evrensel rasyonalite veya ahlâklılık standartlarının varolmadığını, dolayısıyla bu tür genel geçer standartlara başvurunun anlamsız, geçersiz ve boşuna olduğunu dile getirir.

İnsan bireylerinin, olayların ve kültürel fenomenlerin biricikliğini vurgulayan tarihselcilik, insan ve tarihle ilgili değişmez hakikatler arayan soyut bir akılcılığın tam karşısında yer alır. Her çağın salt kendi terimleriyle anlaşılabileceğini, dolayısıyla tarihsel dönemler arasında anlamlı bir karşılaştırmadan söz edilemeyeceğini savunurken, tarihselcilik, genellikle, insan bilimlerinin doğa bilimlerinden farklı olduğunu dile getiren ve †doğalcılığa karşı çıkıp *verstehen* (*anlama yöntemi*)'ı öneren yaklaşımla birleşir. Tarihselciliğe bir toplum ya da tarihsel dönemle ilgili iddiaları geçerli kılmanın bir yolunu sağlayamamadığı ve böylelikle de, †göreciliğe yol açtığı gerekçesiyle karşı çıkılmıştır.

Tarihselci yaklaşımın en önemli temsilcileri arasında, Vico, Dilthey, Croce ve Collingwood gibi filozoflar yer almaktadır.

tarihsel dil [İng. *natural language*; Fr. *langue naturelle*; Al. *natürliche sprache*]. Türkçe, İngilizce, Rusça benzeri, yapma ya da formel bir dilden farklı olan normal,

konuşma dilleri. İnsan türüne özgü olan ve her dilde bulunan evrensel özelliklere dayalı bildirişim araçlarını belirtmek için, yapay ya da formel dile karşıt olarak ileri sürülen tarihsel dil deyimi, şu hâlde, toplumların tarihleri boyunca kendiliğinden, neredeyse hiç farkında olmadan, hiç değilse bilinçli ve sistematik bir çaba göstermeden geliştirdikleri gösterge sistemi için kullanılır.

Tarihsel ya da doğal bir dil, yapma bir dilin karşısında yer almakla, yapma bir dilden tümüyle farklı olmakla birlikte, bütün dillerin, dili kullanan bir ya da birçok kişi tarafından çoğu zaman bildirişme amacıyla meydana getirilen ve çoğunlukla uzlaşımsal olan göstergelerden kurulu olmak anlamında yapma olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Buna göre, tüm diller, insan tarafından, biyolojik gelişmesinin belli bir aşamasında ortaya konuluş, üretilmiş, yani uydurulmuşlardır. Bu çerçeve içinde, insan yaratılarının en önemlisi olarak görülen dil, şöyle ya da böyle, yapma olmak durumundadır.

Bununla birlikte, insanın tarih içinde yarattığı, geliştirdiği ve bildirişmede kullandığı çeşitli doğal ya da tarihsel dilleri yapma dillerden ayırd edişimizin nedeni, tarihsel dillerin zaman içinde, günlük pratik ihtiyaçların zorlamasıyla kendiliğinden ve oldukça düzensiz bir şekilde gelişmiş olmalarına karşılık, yapma dillerin bilim felsefecisi ya da filozofu veya mantıkçı tarafından, özel bir teorik amaçla kurulmuş olmalarıdır. Tarihsel diller, ortaya çıkış amaçları olan bildirişmeyi sağlamak için, son derece ince ve karmaşık kurallar geliştirmişlerdir.

tarihsel döngü teorisi [Os. *tarihî medâr nazariyesi*; İng. *theory of historical cycles*; Fr. *théorie de cycle historique*]. İlkçağ felsefesinde söz konusu olan, insanların, örgütlü toplum içinde yaşadıkları sürece, dairesel bir süreç içinde, aristokrasi, oligarşi, demokrasi türünden yönetim tarzlarının birinden diğerine dönüp durduklarını savunan ve daha sonra İtalyan filozofu G. Vico tarafından canlandırılan tarih anlayışı.

Toplumların varoldukları süre boyunca, aynı aşamalardan geçtiğini savunan †Vico'nun bu görüşü, 19. ve 20. yüzyılda, tarihsel ilerleme fikrini, yasalı toplumsal gelişme düşüncesini redderek, kültürlerin gelişigüzel doğduklarını, geliştiklerini ve öldüklerini, yani periyodik olarak aynı evrelerden geçtiklerini savunan O. †Spengler ve kültürlerin yükselme, gelişme ve çöküş dönemleri yaşadıklarını iddia eden A. †Toynbee tarafından geliştirilmiştir.

tarihsel maddecilik [Os. *tarihî materyalizm*; İng. *historical materialism*; Fr. *matérialisme historique*; Al. *historischer materialismus*]. †Marks ve †Engels'in insanlık tarihinin, insanlığın sosyo-ekonomik gelişiminin, yasa benzeri bir modele göre geliştiğini, diyalektik yasalara göre gerçekleştiğini savunan görüşleri. Marks ve Engels tarafından geliştirilen ve üretim tarzının toplumsal, siyasî ve entellektüel yaşamın mahiyetini belirlediğini öne süren anlayış.

Toplumsal, kültürel ve siyasî fenomenlerin maddî şeylerin üretim tarzı tarafından belirlendiğini öne süren öğreti olarak tarihsel maddecilik, tarihsel olay ve süreçlere ilişkin açıklamada nedensel önceliği, fikirlere değil de, ekonomiye vermiştir. Tarihsel maddecilik, toplumsal sistemlerin yükseliş ve çöküşünü, toplumsal olmayan etkenlerin bir sonucu olarak gören diğer maddeci tarih yorumlarına karşı tavır aldıktan başka, fikirlerin doğuşuyla kabulünün, kendisi düşünce olmayan bir şeye bağlı olduğunu ve bir toplumsal çevrede ortaya çıkan düşünce ve fikirlerin, sınıf çıkarlarının ifadesi olduğunu savunduğu için, idealist toplum yorumlarına da karşı çıkmıştır. Buna göre, tarihsel maddecilik herşeyden önce varolan her kültürün, öğeleri arasında karşılıklı ilişkiler bulunan yapısal bir bütün olduğunu, bir kültürün dini, sanatı ya da hukuk sisteminin kendi başına anlaşılamayacağını söyler.

Evrimci bakış açısıyla, söz konusu bütünün aynı zamanda gelişen bir bütün olduğunu öne süren tarihsel maddecilik, gelişen toplumsal bütündeki bağımsız değişken olarak ekonomik üretim tarzının, toplumun ekonomik yapısının toplumlar arasındaki farklılıkları olduğu kadar, hâkim olan toplum ya da kültür modelini açıklamada da anahtar olduğunu iddia eder. Toplumun ekonomik yapısıyla da, üretim ilişkileri toplamını anlayan tarihsel maddecilik, üretim ilişkilerinin toplumun, bütün bir kültür kompleksinin gerçek temelini oluşturduğunu iddia eder. Tarihsel maddeciliğe göre, ekonomik üretim tarzı, ifadesini bireylerden bağımsız olan belirli toplumsal ilişkilerde bulur, zira insan mülkiyet ilişkilerinin daha önceden belirlenmiş olduğu bir toplum içinde dünyaya gelir. Bu mülkiyet ilişkileri feodal bey, serf, burjuvazi, işçi sınıfı türünden farklı sınıfları tanımlar. Bir toplumun sınıflara bölünmesi ise, varolan sınıf ilişkilerini dile getiren farklı siyasî, ahlâkî ve felsefî ideolojilerin doğuşuna yol açar.

Tarihsel maddeciliğe göre, her toplumsal düzende maddî üretim güçleri açısından sürekli bir değişme yaşanır. Bu değişmeyi doğuran şey, üretim araçlarındaki gelişmedir; söz konusu değişime, varolan mülkiyet ilişkilerini zorlar ve sınıf mücadelesini luzlandırır. Tarihsel maddecilik, işte bu çerçeve içerisinde, tarihte sırasıyla ilkel komünizm, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm gibi beş ayrı toplum modelinin ortaya çıktığını ve çıkacağını savunur.

tarihsel tanım [İng. *historical definition*; Fr. *définition historique*]. Tanımlanmakta olan şeyi, ya da varlığı, örneğin, üniversite öğrencisini, mezun oluncaya kadar üniversitede geçen yıllarıyla ve faaliyetleriyle tanımlamada olduğu gibi, kendi kişisel tarihine başvurarak tanımlayan tanım türü.

tarihsicilik [İng. *historism*; Fr. *historisme*; Al. *historismus*]. 1 Alman filozofu E. Rothacker'in, evreni olduğu kadar, insanlık tarihini de birtakım temel mekanik analojilerle kavramaya çalışan bakış açısı için kullandığı terim. 2 İngiliz filozofu Popper tarafından sosyal bilimlerde, tarihin gelecekteki seyrini önceden kestirmeyi kendisinin temel amacı yapan ve bu amaca tarihin evriminin gerisinde yatan model, yasa veya eğilimlerin keşfedilmesi suretiyle erişebileceğini savunan yaklaşıma verdiği ad.

†Popper tarihsicilik terimini, †Hegel'in idealist tarih anlayışına, †Marks'ın tarihsel maddeciliğine benzer spekülatif tarih sistemlerinde ortaya çıkan bir inancı, yani tarihsel gelişmeyle ilgili genel geçer yasalara duyulan inancı anlatmak için, ve bu arada tarihte bir bütünlük, tek anlamlılık ve genel geçerlilik olduğunu söyleyen tüm tarih felsefelerini, tarihsel gelişmenin sabit ve değişmez yasaları olduğunu savunup, tarihi bilimselleştirmeyi amaçlayan tarih yorumlarını sınıflamak için kullanmıştır.

O, tarihsici yaklaşımı benimseyenleri, herşeyden önce bilimsel öndeyilerin sadece hipotetik önermeler olabildikleri yerde, mutlak ve koşulsuz kehanetlerde bulunmakla suçlar. Popper'a göre, insanlık tarihinin gelecekteki seyri, bilime ve bilimin gelişmesine bağlı olduğu için, önceden kestirilemez. Nitekim, o †Marksizmi sadece determinizmi ve söz konusu tarihsiciliği nedeniyle değil, fakat kehanetleri gerçekleşmediği için reddeder. Popper, tarihsici yaklaşımda ve bu yaklaşımı benimseyen spekülatif tarih sistemlerinde totaliter eğilimler de bulur. Ona göre, bu totalitarizm, düşünce düzeyinde herşeyi açıklamaya çalışma tavrıyla sınırlı kalmayıp, toplumsal bir totalitarizme de dayanak olur. Zira, düşünce düzeyinde herşeyi açıkladıklarına inanan bu insanlar, inançlarının herkes tarafından paylaşılmasını isteyip, karşıt görüşlere hoşgörüyle bakmazlar.

tarih teolojisi [İng. *theology of history*; Fr. *théologie de l'histoire*]. Tarihi tanrımerkezci bir açıdan yorumlayan, tarihin özünü ve anlamını Tanrı'da bulan, tarihin Tanrı'da başlayıp, Tanrı'da bitece-

ğini iddia eden, tarihi Tanrı'dan başlayan bir türüm süreci olarak gören tarih anlayışı.

Varlık, ahlâk ve teoloji teorilerinin çerçevesi içine giren bu tür bir spekülatif tarih anlayışının karşısında, tarihi insan varlığının gelişiminin tarihi olarak gören, tarihin anlamını da insan açısından temellendiren insan merkezci tarih görüşü yer almaktadır.

tartışılmaz [ng. *indubitable;* Fr. *incontestable*]. Epistemolojide, kendisinden kuşku duymak için hiçbir nedenin bulunmadığı, her bakımdan açık olan şey ya da önerme; her türlü kuşkunun ötesinde olan, koşulsuzca, sorgusuz ve sualsiz bir biçimde doğru olma, mutlak bir biçimde kesin bulunma, inkâr edilemez olma hâli için kullanılan sıfat.

Zaman zaman dış dünyayla ilgili olan, dış dünyadaki olguları tasvir eden olumsal önermelerin de tartışılmaz olduğu söylenebildiği için, bir önermenin tartışılmaz oluşu, onun mantıksal bakımdan zorunlu olduğu anlamına gelmez.

tartışma [Os. *münakaşa;* İng,. *discussion;* Fr. *discussion;* Al. *diskussion*]. Kesin olarak kanıtlanmaya veya ispat edilmeye elverişli olmayan problemleri tüm yönleriyle, çeşitli veçheleriyle ele alıp inceleme yöntemi; doğruyla yanlışın çarpışma ortamı. Öne sürülen bir öğreti ya da teoriye itirazlar yöneltme anlayışı, olumsuz eleştiri; önce bir önermeyi, daha sonra da karşıtını kanıtlamaktan oluşan polemik veya bir önerme ya da tezin tüm sonuçlarını gözler önüne sermekten oluşan felsefî yöntem.

tasarım [Os. *tasavvur;* İng. *representation;* Fr. *représentation;* Al. *vorsellung*]. Genel olarak, bilinç içeriği; duyuların ya da belleğin zihne sunduğu görüntü. Daha önce algılanmış bir nesne ya da olayın bilinçte sonradan ortaya çıkan suret ya da kopyası; fenomen gibi kuruluşu özneye bağlı olmayan, bundan dolayı kendisine neden olan dış gerçekliği yansıtan, dış dünyadaki nesneye benzeyen algı içeriği.

Bu bağlamda, düşüncenin nesnesini zihinde temsil etme, onu tıpkı bir resim gibi duyusal bir tarzda veya zihinsel imgeler şeklinde zihinde canlandırma eylemine, bir şeyin zihinde yansısını meydana getirme edimine *tasarımlama* denir.

Tasarımın söz konusu anlamı içinde, iç deneyim, içebakış ya da refleksiyon yoluyla bilinen ve kişiye özel olan iç dünyaya; dış dünyayı yansıtan, dış gerçeklikteki nesne ve niteliklerin kopyaları olan tasarımların ortaya çıktığı, kendisine karşılık gelen dış gerçekliği tasarımlayan zihinsel ortama *tasarımlar ortamı* denir.

Öte yandan, dış dünyanın yalnızca şekil, hareket, yer kaplama gibi birincil niteliklere sahip olan şeylerden, maddî nesnelerden meydana geldiğini; bu şeylerin duyu-organlarımız üzerindeki etkisinin bilinçte birtakım tasarımların doğuşuna yol açtığını; bu tasarımların daha sonra, zihin tarafından ikincil niteliklerle zenginleştirildiklerini; zihnin, ikincil niteliklerle zenginleştirdiği tasarımları daha sonra, nesnelerin kendisinin yaratmış olduğu bu özelliklere sahip olduğunu varsayarak, dış dünyaya yansıttığını; insanın dış dünyadaki şeyleri değil de, dış dünyadaki şeylerin insan zihnindeki tasarımlarını ya da kopyalarını bildiğini savunan görüş *tasarımcılık* olarak kategorize edilir. Buna göre, tasarımcılık, bizim yalnızca dış dünyaya ilişkin zihinsel tasarımları, öznel zihin hâllerini tecrübe edebileceğimizi ve bilebileceğimizi; fakat, bu tasarımları, öznel hâlleri aktüel dünya ile karşılaştırma imkânımız bulunmadığını, her birimizin, dışına çıkamadığımız kendi özel sinemamıza mahkûm olduğunu; bizlerin perdede çeşitli filmler gördüğümüzü, bu filmlerin aktüel dünyayı gerçekte olduğu şekliyle gösterdiğini kabul ettiğimizi; fakat, kabulümüzü doğrulama imkânımız bulunmadığı için, gösterilen filmlerle aktüel dünya arasındaki benzerliğin ne ölçüde olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğimizi öne sürer.

Dünyanın, a) bilen zihin, b) zihnin bildiği ideler, tasarımlar ve c) idelere, tasarımlara neden olan nesnelerden meydana geldiğini savunan tasarımcılık, dış dünyadaki nesnelerin duyu-organları üzerindeki etkisinin, bilincin perdesi üzerine düşen imgelerle sonuçlandığını, zihnimizdeki tasarım ya da ideler gerçekliğe tekabül ettiği zaman, bilgiye sahip olduğumuzu iddia eder. Tasarımcılığın bu bakış açısı, gerçekliği doğrudan ve aracısız olarak bilemediğimiz için, zihnimizdeki idelerin gerçeklikle uyuşup uyuşmadığını hiçbir zaman bilemeyeceğimiz gerekçesiyle eleştirilmiştir. Nitekim †Hume, †Berkeley ve †Locke'un tasarımcılığını eleştirerek, bu görüşün mantıksal sonucunu çıkartmış ve zihnin kendi idelerinin ve zihin hallerinin, kendi içkin küresinin ötesine geçemeyeceğini savunmuştur.

Bu çerçeve içinde, emprist ya da algıcı bir bilgi anlayışının sonucu olan varlık görüşüne *tasarımcı realizm* adı verilir. Sağduyu realizminin biraz daha farklı bir versiyonu olan ve algının dış dünyaya ilişkin tasarımların bilincinde veya ayırdında olmanın bir sonucu olduğunu savunan görüş olarak tasarımcı realizm, insan zihninin dışında fizikî nesnelerden oluşan bir dış dünya bulunduğunu, fakat algıda, insan zihniyle dış dünya arasında kurulan ilişkinin doğrudan ve aracısız olmadığını, insan zihninin, nesnelerin bizzat kendilerini değil de, bu nesnelerin zihindeki tasarımlarını bildiğini öne sürer.

Yine nesnelerin dış dünyada zihinden bağımsız olarak varolduklarını, nesnelerin algı sonucunda oluşan ide ya da tasarımlardan ayrı olup, bizdeki duyu organlarını uyarmak suretiyle özel duyu verilerinin doğuşuna yol açtığını, fakat insan varlığının dış dünyadaki nesnelerin kendilerini hiçbir zaman doğrudan ve aracısız olarak idrak edemediğini savunan algı anlayışına ise *tasarımsal algı* görüşü denir.

tasavvuf. Öncelikle, Tanrı'nın niteliğini ve evrenin oluşumunu vahdeti vücut, yani varlığın birliği görüşüyle açıklayan felsefe görüşüne; daha özel olarak da, İslâm dünyasında VIII. yüzyılda ortaya çıkan, ve IX. yüzyılda Eski Yunan, Yahudi, Hint ve eski İran düşüncelerinin etkisiyle sistemleşen gizemci, dinî ve felsefî öğreti.

Tanrı'yı tek gerçeklik olarak gören ve varolan herşeyi, tüm olay ve fenomenleri Tanrı'nın tecellisi olarak kabul eden tasavvuf, insan yaşamının en yüksek amacının, temaşa ve vecd yoluyla Tanrı'ya erişmek olduğunu söyler. Başka bir deyişle, evrenin vacip ya da zorunlu değil de, mümkün olduğunu, yani kendi kendine varolmayıp, Tanrı'nın varlığından dolayı tecelli eden, var görünen bir evren olduğunu, insanın ise bütün evreni bir bütünlük içinde yansıtan, Tanrı'dan gelip yine Tanrı'ya dönecek olan ölümsüz bir özün, bitmeyen bir yaratıcı gücün taşıyıcısı olduğunu dile getiren Tasavvuf, varlığın birliği görüşünü benimsemiştir.

tasdik [İng. *assent*; Fr. *assentiment*] Bir tümcenin ya da önermenin doğruluğunu entellektüel olarak kabul etme; bir doğruya, terimlerinin apaçıklığından dolayı bağlanma hâli.

İslâm felsefesinde ise, tasdik Allah'ın Kur'an ve hadislerde geçen tüm isim ve sıfatlarını kabul etme tavrına karşılık gelir.

tasım [Os. *kıyâs*; İng. *syllogism*; Fr. *syllogisme*; Al. *syllogismus*]. İki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen tümdengelimsel çıkarım.

Tasım, kategorik tasım ve kategorik olmayan tasım olarak ikiye ayrılır. Bunlardan 1 *kategorik tasım*, tüm öncülleriyle sonucu kategorik önermelerden, yani yüklemin özne hakkında koşulsuz olarak tasdik ya da inkâr edildiği önermelerden oluşan tasımdır.

Buna karşın, 2 *kategorik olmayan tasım* büyük öncülü hipotetik ya da disjünktif ya da ön ve ard bileşeni tikel evetleme eklemi ile birbirine bağlanan bir önerme, küçük öncülü ise kategorik bir önerme olan tasımdır. Bu çerçeve içinde, büyük öncülü hipotetik önerme, koşul önermesi olan tasıma *hipotetik tasım*,

buna karşın büyük öncülü disjunktif, ayrık önerme olan tasıma da, *ayrık öncüllü tasım* adı verilir. İki öncül ve bir sonucu olan tasımın her üç önermesi de aynı türden ise, tasım *yalın tasım*; buna karşın, öncül ve sonuçta iki ayrı türden önerme yer alıyorsa, tasım bu kez *karmaşık tasım* adını alır.

tasım kalıbı [Os. *kıyas tarzı*; İng. *syllogistic mood*; Fr. *mode syllogistique*; Al. *syllogistische modus*]. Dört kategorik tasım şeklinden hareket ederek geçerli tasımlar oluşturabilme yoluna, dört tasım şeklinden her birinde geçerli olan tasımlara verilen ad.

Bu tasım kalıpları, birinci tasım şeklinden *Barbara, Celarent, Ferio, Darii, Barbari* ve *Celaront*; ikinci tasım şeklinden *Cesare, Camestres, Festino, Baroco, Cesaro* ve *Camestres*; üçüncü tasım şeklinden Datisi, *Disamis, Ferison, Bocardo, Darapti* ve *Felapton*; dördüncü tasım şeklinden ise, *Calemes, Dimatis, Gresison, Fesapo, Bamalip*, ve *Calemos* kalıpları olmak üzere, toplam yirmi dört tanedir.

tasım kuralları [İng. *rules for syllogism*; Fr. *règles du syllogisme*]. Kategorik tasımda geçen ya da söz konusu olan, mümkün tasım şekillerinin geçerlilik bakımından denetlenmesi sırasında temele alınan kurallar.

Bu kurallar şu şekilde sıralanabilir: 1 Her tasımda, büyük, orta, ve küçük diye üç ayrı terim yer almalıdır. 2 Orta terim sonuç önermesinde bulunmamalıdır. 3 Öncüllerden biri mutlaka tümel olmalıdır. 4 Sonuç her zaman öncüllerin zayıf olanına bağlıdır, yani öncüllerden biri olumsuzsa, sonuç da olumsuz, öncüllerden biri tikelse, sonuç da tikel olmalıdır. 5 Öncüllerden her ikisinin de olumlu olması durumunda, sonuç olumsuz olamaz. 6 Orta terim her iki öncülde de tikel olmamalıdır. 7 İki olumsuz öncülden sonuç çıkmayacağı için, öncüllerden en az biri olumlu olmalıdır. 8 Öncüller olumlu ise, sonuç olumsuz olamaz.

tasımların indirgenmesi [İng. *reduction of syllogisms*; Fr. *réduction des syllogismes*]. Yetkin olmayan tasım şekillerinin, yetkin tasım şekli olan birinci tasım şekline indirgenmesi işlemi.

İndirgemede sonuç, yetkin olmayan tasım şeklindeki öncüllerden evirme, ardçevirme, v. b. g.,yle türetilmiş birinci şekilden öncüllerden çıkıldığı zaman *doğrudan indirgeme*, buna karşın sonucun geçerliliğini, çelişiğinin kuraldışılığını göstermek suretiyle kanıtlayan yeni bir tasım oluşturulduğu zaman da, *dolaylı indirgeme* adını alır.

tasım şekli [Os. *kıyas şekli*; İng. *syllogistic figure*; Fr. *figure syllogistique*; Al. *syllogistische figur*]. Kategorik tasımın, orta terimin öncüllerdeki yerine göre, aldığı şekle; kategorik tasımları sınıflamanın çok temelli bir yoluna verilen ad.

Yalnızca öncüllerde yer almak, sonuçta geçmemek durumunda olan orta terimin bulunabileceği konumlar dört tane olduğundan, dört tasım şekli ya da figürü vardır: 1 Orta terim büyük öncülde özne, küçük öncülde yüklemdir. 2 Orta terim, her iki öncülde de yüklem konumundadır. 3 Orta terim her iki öncülde de, öznedir. 4 Orta terim büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne konumundadır. Aristoteles söz konusu dört tasım şeklinden yalnızca ilk üçünü kabul etmiş ve daha sonraki mantıkçıların dördüncü şekle yerleştirdikleri tasımları birinci şekle indirgeyerek geçerli kılmıştır.

Tatianus. 130-176 yılları arasında yaşamış olan Hristiyan apolojisti. Yunanlı filozofların bilgeliklerini, İbranîlerden alınış olduklarını öne süren; Philon'la Aziz Justinus tarafından geliştirilmiş olan kanıtlara dayanarak, Yunanlılara karşı, Hristiyanlığın tüm diğer öğretilere kıyasla, eski ve üstün olduğunu dile getiren Tatianus'a göre, Yunanlıların bilim, felsefe ve sanatları kendilerinin bulmuş ya da kurmuş oldukları şeklindeki iddiaları temelsiz bir iddiadır; Yunanlılar tüm bildiklerini başkalarından öğrenmiş olup, bilimleri, hele felsefeyi geliştirip yetkinleştirecek yerde, bozmuş, yanlış kullanmışlardır.

Tatianus, kendi teolojisinde, insan aklının Tanrı'nın varoluşunu yaratıklardan hareket ederek, *a posteriori* bir biçimde

kanıtlayabileceğini kabul etmiş ve felsefeyle filozoflara yönelik eleştirisine karşın, kullandığı felsefî kavram ve kategorilerle, teolojinin gelişimine katkı yapmıştır. Ona göre, Tanrı bir olup, varolan herşeyin ilkesidir. Duyusal yoldan bilinemeyen tinsel bir gerçeklik, saf ruh olarak Tanrı, nedeni olmayan nedendir.

tecrübe [İng. *experience*; Fr. *expérience*]. Bilgi ya da ustalığın, bir gelişme sürecine koşut olarak, birikmesi ya da genişlemesi durumu; olaylarla, duygularla, tutkularla pratik yaşama. Kişisel faaliyet, uygulama ve pratik becerilerden kazanılmış bilgi; uygulama, faaliyet, çalışma, gezme ve yaşama yoluyla kazanılmış birikim, kapasite. Anlayış, kavrayış ve sahip olunan bilgiyi arttırıcı nitelikteki olgularla çokça karşılaşmış olma durumu.

tefsir. 1 Genel olarak, yorum, yorumlama. 2 Daha özel olarak da, İslâm teolojisinde, Kuran'ın metnini, Kuran'da yer alan ayet ve sureleri açıklayarak yorumlama.

Tefsir, İslâm dininin kutsal kitabını, Arapça dilbilgisi kurallarından, dinî kaynaklardan, bilimsel görüş ve teorilerden yararlanarak yorumlar. Bu bağlamda, dinî kaynaklara ek olarak, akla ve bilimsel verilere dayanılmak suretiyle gerçekleştirilen Kuran yorumuna *dirayet tefsiri*, salt Kuran ayetlerinden, hadis ve rivayetlerden yararlanılarak gerçekleştirilen tefsire *rivayet tefsiri* adı verilirken, Kuran'daki tasavvufî anlamları açıklayarak ortaya koyan tefsir türü işarî tefsir deyi tarumlanır.

Öte yandan, Kuran'ı yorumlama tarz ve yöntemlerine inceleyen ilâhiyat dalına *usul-ü tefsir* adı verilmektedir.

Teichmüller, Gustav. 1832-1888 yılları arasında yaşamış olan Alman düşünürü. Felsefe tarihi alanındaki araştırmalarıyla ve bu tarih araştırmalarından hareketle geliştirmiş olduğu bilgi görüşü ve metafizik anlayışıyla tanınan Teichmüller'in temel eserleri *Aristotelische Forschungen* [Aristoteles Araştırmaları] ve *Die Wirkliche und Scheinbar Welt* [Aktüel ve Görünen Dünya]'tir.

Alman idealist geleneğinden yola çıkarak ben ya da dolayımsız deneyimin en temel, hatta biricik gerçeklik olduğunu savunan Teichmüller, kavramsal dünyanın benin kurucu etkinliğinin bir yansıtımı olduğunu dile getirmiştir. O, Nietzsche'yi etkilediği kadar, †Nietzsche'nin özellikle bilgi felsefesi alanındaki perspektivizminden etkilenmiştir. Bu bağlamda, epistemolojik perspektivizmi metafiziksel bir †perspektivizme dönüştüren Teichmüller, tek tek her metafiziksel sistemin sadece birtakım kısmî hakikatler içerdiğini ve metafiziksel duruş ya da bakışını kompleks gerçeklik üzerine bir perspektif olarak inşa ettiğini söylemiştir.

teizm [Os. *ilâhiyye*; İng. *theism*; Fr. *théisme*; Al. *theismus*]. En genel şekliyle, varolan herşeyin yaratıcısı olan bir Tanrı'nın varoluşuna inanma, Tanrı'nın mutlak ve sınırsız bir bilgiye ve güce sahip olduğuna sarsılmaz bir inanç besleme. Evrende bulunan ve duyularımız aracılığıyla bilinen ya da imgelem ve akıl sayesinde varolduğu sonucuna varılan tüm varlıkların varoluşlarını ve varoluş durumundaki devamlılıklarını sonsuz, ezelî-ebedî ve bilinçli bir varlığın ve bu varlığın irâdesinin yaratıcı ve nedensel eylemine borçlu olduğu, Tanrı adı verilen bu varlığın özünü ve karakterini akıllı yaratıklarının düşüncelerinde ve ideallerinde açığa vurduğu ve bundan dolayı, insan varlıklarıyla kişisel bir ilişki içinde bulunduğu inancı.

Doğanın üstünde ve ötesinde olan, yani evrene aşkın olan bir Tanrı'ya duyulan inancı ifade eden teizmde, Tanrı, yarattığı varlıktan ayrı olan, fakat kendisini yarattıkları aracılığıyla gösteren, özünde kişisel olup, insanın ibadet ve itaatine en yüksek ölçüde layık olan varlık olarak görülür. Tanrı, bu anlayışa göre, yaratıcıdır, varoluşun ve değerin kaynağı ve koruyucusudur; Tanrı'nın gücü herşeye yeter, O herşeyi bilir; Tanrı güç, gerçeklik ve değer bakımından en yüksek Varlıktır ve insan O'nu bilebilir ve O'na erişebilir.

tekabüliyet [İng. *correspondence*; Fr. *correspondence*]. Bire bir ilişki içinde, karşılıklı olma durumu. Bir bütünün öğelerinin ilgili başka bir bütünün öğeleriyle karşılıklılık ilişkisi içinde olması, genel olarak düşüncenin varlıkla, tasarımın gerçek nesne ile sözcüğün zihindeki ideyle, kavramın terimle, sözcüğün dış dünyadaki nesneyle, önermenin gerçeklikteki olgularla karşılıklılık içinde olması durumu, düşüncenin dış dünyada nesnesinin ya da karşılığının bulunması hâli.

tekbencilik [İng. *solipsism*; Fr. *solipsisme*; Al. *solipsismus*]. 1 Genel bir çerçeve içinde, benmerkezcilik ya da egoizme yakın bir öğreti olarak, bene büyük bir önem atfeden, beni temele alan yaklaşım; kişinin kendi çıkar ve hazları dışında hiçbir şeye değer vermemesi gerektiğini savunan öğreti. İmtiyazlı olup, indirgenemez birtakım özelliklere sahip bulunan birinci şahsa ait bir bakış açısının varolduğunu ve bu bakış açısının kişiyi başka herşey ve herkesten yalıtladığuu savunan görüş.

2 Epistemolojide, kişi ya da insanın kendi benliği ve bilinç içeriklerinden başka hiçbir şeyi bilemeyeceğini öne süren öğreti. İnsan zihninin kendi zihin içeriklerinden, kendi içkin küresinde yer alanlardan başka hiçbir şeyi bilmediği, bilgimizin yalnızca ve tümüyle zihin hâllerimizin bilgisi olduğu düşüncesinden hareketle, kendi zihin hâllerimiz dışında hiçbir şeyin varolduğunun bilinemeyeceğini, bilinemeyen bir şeyin varoluşunu öne sürmek için hiçbir neden bulunmadığını, bundan dolayı bildiğim zihin hâllerinin evreni meydana getirdiğini iddia eden görüş. Bu öğretiye göre, zihin hallerine, bilinç içeriklerine ek olarak, başka bir şeyin daha varolup olmadığı bilinemez, zira insan duyu-deneyinin sınırları içinde, ideleri-nin oluşturduğu duvarların arasında sıkışıp kalmıştır. Öğreti, bu çerçeve içinde, bir şeyin varoluşuna ilişkin bilginin nedeni ve haklı kılıcı temelinin bilinç olduğunu öne sürer.

3 Ontolojide, kişinin kendi beni ve bilinç içerikleri, zihin hâlleri dışında hiçbir şeyin varolmadığı görüşü. Tekbencilik, bu bağlamda 'yalnızca kendi benliğimin varolduğunu', kişinin kendi beni dışında, hiçbir şeyin varolmadığını, ben, zihin ya da bilincin bütün varlığı meydana getirdiğini, herşeyin kişinin bilincinin yaratıları olduğunu, hiçbir şeyin bağımsız bir varoluşa sahip olmadığını, başka şeylerin bilince ve zihin hallerine indirgenebileceğini iddia eder.

4 Psikolojik va ahlâkî bakımdan ise, tekbencilik herkesin kendisini, kendi çıkarlarını gözeterek eylediğini ya da eylemesi gerektiğini öne süren egoist anlayışa karşılık gelir.

tekhne. Sanat; bir nesnenin üretilmesi ya da belli bir amaca ulaşılması için gerekli olan ilkelerin bilgisine, kullanılmak durumunda olan rasyonel yönteme ilişkin kavrayış.

İlkelerin bilgisini gerektirdiği için *epistemeye* benzeyen, fakat bir şey yapmayı ya da meydana getirmeyi amaçladığı için *epistemeden* ya da çıkar gütmeyen teorik bilgiden farklılık gösteren bilgi türü. Doğada varolan nesneleri yaşamda kullanım değeri olan araç ve gereçlere dönüştürme faaliyeti; amacı bir şey yaratma olan ve doğru bir plâna göre yönlendirilmiş olan beceri olarak tanımlanan *tekhne*, doğru bir akılyürütmeye dayanan ve insanın, kendisi tarafından yaratılmış bir şeyi ortaya çıkarmasını sağlayabilen yetenek olmak durumundadır.

tekil [Os. *müstakil, münferit*; İng. *singular*; Fr. *singulier*; Al. *singulär, einzig*]. Tek olmaklığı, tek bir şey için geçerli olma durumunu gösteren sıfat, tek nesneyi dile getiren kavram. Buna göre, önermeler nicelikleri açısından sınıflandığında, tümel ve tikel önermeyle birlikte değerlendirilmek durumunda olan önerme türü.

Mantıkta nicelik, özne ile yüklem arasındaki bir bağıntıda kendisini gösterdiğinden, tekil önerme tek bir özne hakkında tasdik ya da inkâr edilen önermedir.

teknokrasi [Os. *Erbâbı fen iktidarı*; İng *technocracy*; Fr. *technocratie*; Al. *technokratie*]. Özel işletmelerle kamudaki, salt teknolojik üretkenlik ve verimliliği amaçlayan, bürokrasinin hâkim olduğu; teknik uzmanlığa sahip seçkinlerin egemen yönetici güçler olarak ortaya çıktığı siyasî sistem.

İktisadî ve siyasî kararların alınmasında uzman, teknisyen ya da teknotratların, siyasetçilerin yerini aldıkları ekonomik ve politik sistemi tanımlayan teknokrasi terimi, modern toplumların bu tanıma giderek daha fazla uygun düşmeye başladıklarını, geleneksel politik yapı, kurum ve organların günümüz toplumunda anlam ve önemini yitirdiklerini savunan Kenneth Galbraith ve Daniel Bell gibi araştırmacı ve düşünürler tarafından geliştirilmiştir.

Bu bağlamda, teknokrasinin kaçınılmaz olduğu ya da endüstri ve toplumun yönetiminin, insan etkeni ve insanî unsurlar pek dikkate alınmadan, bilimsel ilkelere veya mühendislik prensiplerine göre olması gerektiği inancına *teknisizm* adı verilmektedir.

teknoloji [Os. *fennîyat*; İng. *technology*; Fr. *technologie*; Al. *technologie*]. 1 Genel olarak, insanların veya toplumların, kendi fizikî çevrelerini kontrol altında tutmak için kullandıkları araçlarla teknik bilgiden meydana gelen maddî kültür bütünü.

2 Makinalar ve teknik donanım ya da bu araçlarla birleşen üretim tekniği. 3 Endüstriyel faaliyetin çok çeşitli alanlarında kullanılan takım, makine, araç ve yöntemlere dair inceleme. 4 İş ya da üretimin teknik organizasyonu ve mekanizasyonunun belirlediği toplumsal ilişki türü.

Bu bağlamda, bilimdeki gelişmelerin ya da daha ziyade bilimsel devrimin sonucu olan teknolojiye *modern teknoloji* adı verilirken, belirli bir tarihsel bağlamda, varolan teknoloji karşısında, üretim maliyetindeki azalma veya üretimin verimliliği açısından önemli bir ilerleme sağlayan üretim teknikleri bütünü *yeni teknoloji* diye tanımlanır. Buna göre, elektrik gücü ve iç yakımlı motor teknolojisi buhar gücüne dayalı makineleşme; elektronik ve nükleer güç teknolojisi de elektrik gücü ve iç yakımlı motor teknolojisine göre bir yeni teknoloji meydana getirir.

Teknolojinin özellikle günümüz toplumlarında çok önemli bir yer tuttuğu ve rol oynadığı gerçeği dikkate alındığında, gelişmekte veya sanayileşme çabası içinde olan Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişmiş Batı toplumlarından teknoloji ya da teknik bilgi alma ya da aktarma gayretleri *teknoloji transferi* olarak bilinir. Buna karşın, iki kültür ya da ülke arasında, üretim tekniklerinin kullanımı bağlamında söz konusu olan farklılığa *teknoloji açığı* denmektedir.

İşte bu bağlamda, günümüzde teknoloji ve teknokrasinin sosyal değişme ve toplumsal kurumların özünü giderek artan ölçülerde belirlediği ayrı bir toplum türü *teknolojik toplum* diye tanımlanır. Çağdaş Fransız sosyolog ve teologu Jacques Ellul'ün eseri olan teknolojik toplum terimi, teknolojiyi yabancılaşmanın bir yeni şekli ve örneği, teknik unsur ve eserlerin toplumlar ve insan varlıkları üzerindeki tahakkümü olarak görür.

tektanrıcılık [Os. *vahdâniyye*; İng. *monotheism*; Fr. *monothéisme*; Al. *monotheismus*]. Yalnızca tek bir Tanrı'nın varolduğunu ya da Tanrı'nın bir olduğunu öne süren ve bundan dolayı, çoktanrıcılığa ve bir dizi ilâhî varlığa duyulan inanca karşı olan Tanrı anlayışı.

Çoğunluk tek Tanrı'nın aşkınlığına duyulan inançla, tek Tanrı'nın en yüksek derecede gerçek olduğu, buna karşın dünyanın gerçeklikten yoksun bulunduğu teziyle birleşen tektanrıcılık, aynı zamanda felsefî panteizme, ateizme ve tanrısal varlıklarla ilgili kuşkuculuğa da karşıttır. Tektanrıcılığın en önemli problemi, dünyanın ne ölçüde gerçek olduğu, ne dereceye kadar rasyonel ve ahlâkî bir düzen sergilediği sorularına doyurucu bir yanıt verebilme problemidir.

teleoloji [Os. *mebhası gâyât*; İng. *teleology*; Fr. *téléologie*; Al. *teleologie*]. 1 Genel olarak amaçları, erekleri, hedefleri gözetme tavrı. 2 Bütünü parçaların karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak gören mekanik görüş karşısında, organik bir doğa görüşüne, bütünün ideal olarak parçalardan önce geldiği ve parçaların mekanik eylemlerine, etki ve tepkilerine ilişkin açıklamanın bütünde olduğu anlayışına dayanan ve dolayısıyla doğada düzen ve amaçlılık arayan disiplin.

Fail nedenleri temele alan, geleceği geçmiş ve şimdi aracılığıyla açıklayan mekanist anlayışın tam tersine, ereksel (final, gaî) nedenleri temele alan ve geçmişle şimdiyi gelecek aracılığıyla açıklayan; olayların, nesnelerin, eylemlerin, öznelerin ve bütün bunlarla ilgili değerlemelerimizin, kendilerine biçtiğimiz değerlerin yalnızca yönelmiş oldukları amaçlar hesaba katılarak açıklanıp haklı kılınabileceğini savunan bakış açısı, anlayış olarak teleoloji, doğanın bir amaca göre düzenlenmiş, bir hedefe yönelmiş veya fonksiyonel olarak düzenlenmiş olduğunu kabul eder, doğada amaçlılık ararken, insan varlığından hareketle hemen herşeyin, fail nedenler yerine, amaçlar, hedefler ve niyetlerle açıklanabileceğini öne sürer.

Buna göre, teleoloji 3 metafizikte, dünyaya birtakım hedef, değer ya da ereksel nedenlere göre düzen verildiğini; 4 teolojide ise, dünyadaki herşeyin Tanrı tarafından, insan varlığı için, insana hizmet edecek, fayda sağlayacak şekilde düzenlendiğini öne süren görüşe karşılık gelir. 5 Teleoloji bilim alanında, 'ne için' sorusuna yanıt vermeye çalışan, olayları ereksel nedenlerle açıklayan yaklaşımı ifade ederken; 6 epistemolojide, insan zihninin, olgusal, nesnel ya da mantıksal verilerden çok, insanın amaçları, değerleri ve çıkarları tarafından yönlendirildiğini ya da belirlendiğini savunan görüşü; 7 ahlâk alanında ise, insan yaşamındaki tek standart ya da tek ölçütün, ödev ya da ahlâk yasasından çok, değer ve iyilik olduğunu iddia eden yaklaşımı gösterir.

Teleoloji, a) *dışsal teleoloji* ve b) *içsel teleoloji* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan doğal dünyanın düzeninin, onu amaçlı bir özne ya da failin davranışıyla karşılaştırmak suretiyle anlaşılabileceğini söyleyen dışsal teleolojiye en iyi örnek †Platon'un felsefesidir. Buna karşın, doğaya birtakım amaçlar yükleyen, her türün kendi ereksel nedeni olduğunu ve varlıkların söz konusu tikel amaçlarını gerçekleştirecek şekilde davrandıklarını savunan içsel teleolojiye en iyi örnek †Aristoteles ve onun teleolojik yaklaşımı temele alan biyoloji ve felsefesidir.

Teoloji, işte söz konusu iki teleoloji anlayışını birleştirmek suretiyle, doğadaki tüm fenomenlerin herşeyi bilen, gücü herşeye yeten iyiliksever bir Tanrı'nın erek ve niyetlerine gönderimle açıklanabileceğini savunur.

Bu bağlamda, Tanrı'nın bir İlk Neden ya da İlk Hareket Ettirici olarak değil de, Final ya da Ereksel Neden olarak düşünülmesi gerektiğini öne süren öğretiye *teleolojik personalizm* adı verilir.

teleolojik ahlâk [Os. *gaî ahlâk*; İng. *teleological ethics*; Fr. *éthique téléologique*; Al. *teleologisch ethik*]. Ahlâkî eylemin sonuçlarının, eylemin değerini ve doğruluğunu belirleyen tek öğe olduğunu savunan, ahlâkî yasa, ödev, doğru davranış ya da ahlâkî yükümlülüğü, iyiye ya da insan tarafından arzu edilene tâbi kılan ahlâk görüşü.

Ödev kavramının iyi kavramından mantıksal olarak bağımsız olup, bir eylemin ahlâkî değerini belirleyen öğenin eylemin kendisinin sonucu olduğu ilke ya da ödev olduğunu öne süren deontolojik ahlâk anlayışından farklı olarak, bir kimsenin son derece iyi niyetli olabilmekle ya da yüksek ahlâkî ilkelere uyabilmek, ödevin sesini dinleyebilmekle birlikte, ahlâkî eylemin sonucunun kişiye ve eylemden etkilenenlere zarar veren kötü ve olumsuz bir sonuç olması durumunda, bir eylemin ahlâkî bakımdan kesinlikle yanlış olacağını, bundan dolayı sonucun daha önce geldiğini savunan ahlâk anlayışı.

telepati [İng. *telepathy*; Fr. *télépathie*]. Bir kimsenin başka bir kimseyle, duyu organlarını, bilinen başka iletişim araçlarını kullanmadan iletişim kurması.

Telesio, Bernardino. 1509-1588 yılları arasında yaşamış olan İtalyan filozofu. Temel eseri: *De Rerum Natura Iuxta Propria Principia* [Şeylerin Kendi İlkelerine göre Doğası Hakkında].

Özellikle metodolojisi, hararetle savunduğu tümevarıma dair düşünceleri ve bilimsel empirizmi ile Francis Bacon ve Galilei'yi derinden etkilemiş olan †Telesio, varlık görüşünde üç ayrı ilke kabul etmiştir. Bunlardan ikisi, cisimsel olmayan etkin ilkeler olarak sıcak ve soğuk, üçüncüsü ise cisimsel ve edilgin olan maddedir. Ona göre, sıcaklık hareketin ve hayatın kaynağı, soğuk ise ölmezliğin ve sükunetin nedenidir. Bedenin ve cismin temelini meydana getiren madde ile cisimsel olmayan ilkelerin miktarı ne artar, ne de azalır; bunlar birbirlerine karşı üstünlük kazanmak için mücadele ederler.

telos. Yunanca hedef, erek, amaç anlamına gelen terim.

Bir süreç, eylem ya da işlemin nihaî terim ya da hedefini, bir gelişme ya da değişmenin kendisine yönelmiş olduğu sonsal amaç ya da tamamlanmışlık hâlini tanımlayan terim olarak *telos* Yunan ahlâk görüşleri ve felsefesinde olduğu kadar, Yunan biliminde de önemli bir rol oynamıştır. Buna göre, bir insan varlığının amacı mutluluk ya da iyi yaşamdır; işte onun eylem ya da genel olarak tüm faaliyetlerine bu *telos* ışığında değer biçilmelidir.

Yunan düşüncesinde bu durum yalnızca insan varlıkları için değil, fakat canlı cansız tüm diğer varlıklar için de geçerlidir. *Telos*, varlıkların davranış ve ilişkilerinin kendisiyle değerlendirilmek durumunda olduğu hedef ya da amaçtır. Platon'un felsefesinde bu amaç ya da *telos*, insan varlıklarıyla doğal nesnelere aşkın bir amaç veya güç iken, Aristoteles *telos*u duyusal bir varlığın kendi içkin formuyla tanımlar.

temaşa [İng. *contemplation*; Fr. *contemplation*; Al. *kontemplation*]. 1 Genel bir çerçeve içinde, bir şeyi büyük bir dikkatle, uzun uzun ve o şeyin çekiciliğine kaptırarak seyretme eylem ya da faaliyetine verilen ad.

2 Metafizikte, bizzatihi düşünmek ve anlamak için gerçekleştirilen düşünme faaliyetinden oluşan ve bireyin en yüksek kapasitesini tam olarak gerçekleştirmesinin sonucu olan hazla belirlenen yaşam türüne işaret eden temaşa kavramı, 3 epistemolojide, bilgiyle, bilgilenme ya da düşünme faaliyetiyle eşanlamlı olan bir terim olarak ortaya çıkar. 4 Temaşa, gizemcilikte ise, bireyin, kendi bireyselliğini yitirip, bilginin nesnesiyle tümüyle ya da kısmen birleşip özdeşleşmesi durumunu gösterir.

temel [Os. *esâs, zemin*; İng. *foundation*; Fr. *fondement*; Al. *fundament*]. 1 Genel olarak, bir şeyin üzerinde kurulduğu, kendisiyle temellendiği şey ya da yapı. 2 Ahlâk, hukuk, eğitim türünden disiplinlerin, matematik, mantık türünden bilimlerin kendisine dayandığı ilkeler, varsaydığı dayanaklar bütünü. Bütün bir sistemin, doğru önermeler kümesinin kendisinden çıktığı, türediği genel önerme. 3 Epistemolojide, bilginin kendisine dayandırıldığı özne ya da zihin. 4 Daha özel olarak da, Marksist öğretide, insan bilincinden tümüyle bağımsız olarak varolurken, toplumun ekonomik yapısını, maddî üretimin kendisini meydana getirip, 'maddî üretim güçlerinin belirli bir gelişme evresine tekabül eden üretim ilişkilerinin toplamı'.

temelcilik [İng. *foundationalism*]. 1 Genel olarak, bilginin son çözümlemede, başka bir haklılandırma veya temellenmeye ihtiyaç duymayan temel inançlara dayandığını savunan öğreti. 2 Ortaçağda tüm temellendirme ve meşrulaştırımların nihaî temeli olan Tanrı'nın, modern dönemde arka plâna itilmesiyle birlikte, Tanrı'nın boşalttığı tahta bilinci veya modern özneyi oturtan görüş.

Bir kişinin inançlarının genelde başka inançlarla temellendiği gözleminden ve

bunun da sonsuz bir geriye gidişe yol açtığı kabulünden hareketle geriye gidişten kendi kendini haklılandıran bir temele ya da her tür kuşkudan bağışık olan bir temel inanca erişmek suretiyle sakınılabileceğini savunan temelciliğin, biri Descartes'ın *ego cogito*su veya da düşünen öznesi, diğeri de İngiliz empirizminin zihin görüşü olmak üzere iki ayrı versiyonu vardır.

2-a) Tüm bilgi iddialarının deneyime ilişkin bilgiye dayandığını, tecrübenin bilginin 'temel'i olduğunu, deneyimin böyle bir temeli halihazırdaki tecrübelerimle ilgili inançlar yanlıştan bağışık olduğu ve deneyim alanı fizikî dünyadan ayrı ve yalnızca benim nüfûz edebildiğim bir alan olduğu için sağlayabildiğini savunan İngiliz temelciliği, zihnin temel olduğunu, zihnimle ilgili inançların kendi kendilerini temellendiren bir yapıda olduğunu öne sürer.

2-b) Descartesçı temelcilik ise, kesin ve açık bilginin tartışılmaz, sağlam temeli olarak *ego cogito*'yu, düşünen özneyi görür. Bu bağlamda Kartezyen temelcilik, tüm hakikatin temelini düşünen, tarafsız ve nesnel öznede bulma tavrını dile getirir.

Temelciliğe göre, *ego cogito* saf akıl olup, hakikate götüren yolun sağlam ve tartışılmaz çıkış noktasını oluşturur. Çünkü o, tarihten, kültürden, bağlamdan yalıtlanmış, kendisini hayal gücünün, geleneğin, insanî güdülerin, ideoloji, önyargı ve değerlerin sultasından kurtarmış tarafsız ve nesnel bir varlıktır. Hakikatin temeli olan tarafsız özne, yani matematiksel düşünen akıl, temelcilikte, şu hâlde bilimsel bilginin dayanağı, doğal alanla toplumsal alanın matematizasyonunun temeli yapılır. Doğa bilimlerini, doğaya ilişkin bilgiyi öznede temellendiren böyle bir anlayış, Descartes'tan kısa bir süre sonra da, pozitivizmde sosyal fizik ya da sosyolojiye doğa bilimleri aracılığıyla bir temel sağlama girişimi içinde olacaktır.

Temelciliğe karşıt olan görüş ise, ilk kez olarak Peirce ve Dewey tarafından önerilmiş olan, bir inancın tutarlı bir inançlar kümesi bütünün bir parçasını meydana getirdiği sürece temellendirilmiş veya haklı kılınmış olduğunu savunan *tutarlılıkçılık*tır.

temel önermeler [İng. *basic statements*; Fr. *propositions élémentaires*]. Doğrulama ya da yanlışlama sürecinin kendilerinde son bulduğu önermeler; mantıkçı pozitivistlere göre, empirik bilginin temelini oluşturan önermeler, dolayımsız deneyimin verilerini, yalın gözlem verilerini betimleyen ve esas işlevleri genel hipotezleri test etmek için araçlar sağlamak olan önerme türleri.

Bu tür temel önermeler mantıksal olarak ayrı bir tür meydana getirir. *Protokol önermeler* ya da *ilkel protokol önermeler* olarak da adlandırılan temel önermelerle ilgili olan belli başlı sorular şunlardır: 1 Temel önermelerden oluşan ayrı bir önermeler sınıfı var mıdır? 2 Varsa eğer, bu önermelerle deneyim arasındaki ilişki nedir? 3 Temel önermeler, kişinin öznel deneyimlerine mi, yoksa herkes tarafından gözlemlenebilir olan olaylara ilişkin betimlemeler midir? 4 Bu önermeler, yanlış olamayan, yanlış olduğu gösterilemeyen, kendilerinden kuşku duyulamaz önermeler midir?

Bu sorulara verilen farklı yanıtlar dışında, temel önermelerin rolleri ya da işlevleriyle ilgili olarak da farklı görüşler öne sürülmüştür. Örneğin, †Ayer temel önermelerin işlevleriyle ilgili olarak, bu önermelerin bireyin bilgisi için bir temel ya da dayanak olma işlevi gördüğünü savunmuştur. Neurath'a göre ise, temel önermeler, bireyin bilgisinden çok, intersübjektif olarak iletilebilir ve test edilebilir olan nesnel bir bilgi için bir temel oluşturur. Buna karşın, †Schlick temel önermelerin bilimsel önermelerin doğrulanma araçları olduğunu, †Popper ise, onların sınırlanmamış genellemeler ya da hipotezleri test etmek için vazgeçilmez araçlar olduğunu öne sürmüştür.

temel ve üstyapı [İng. *base and superstructure*; Fr. *base et super-structure*; Al. *basis und überbau*]. Marksizmin ve Marksist sosyologların ekonomiyle (temel) devlet, aile yapısı, toplumdaki hâkim ideo-

loji (üstyapı) arasındaki ilişkiyi konu alan analizleriyle, toplumun ekonomik yapısının devletle toplumsal bilincin varlığını ve şeklini belirlediği tezlerinde kullandıkları benzetme.

Üstyapının özerk ve bağımsız olmayıp, kendiliğinden ortaya çıkmadığını, tam tersine işçi, üretim araçları ve işçinin ürününü kendine mâl eden patrondan oluşan ve bu üç öğenin değişik birleşimleriyle farklılık gösteren ekonomik yapı ya da temele dayandığını dile getiren benzetme, temelin ya da altyapının doğası değişince, üstyapının da aynı şekilde ve ölçüde değişeceğini dile getirir. Buna göre, feodalizmin siyasî yapısı †kapitalizmin politik yapısından farklılık gösterir, zira bu iki ayrı yapının ekonomik temelleri birbirlerinden tümüyle farklıdır.

Bununla birlikte, özellikle Marksizmin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmesine koşut olarak, temeli salt maddî üretimden, ekonomik ilişkilerden ibaret görmeyen, temelin iktidar ve ideolojik ilişkileri de ihtiva ettiğini söyleyen ve temel-üstyapı ilişkisini yeni baştan tanımlayan farklı görüşler ortaya çıkmış ve temelin üstyapı mutlak olarak belirlediği ortodoks görüşünde önemli değişiklikler yaşanmıştır. En azından Louis †Allthusser, üstyapının kimi unsurlarının göreli özerkliğinden ve onların temeli etkileyebilme kapasitelerinden hararetle söz eder.

temsil [İng. *representation*; Fr. *représentation*]. 1 Genel olarak, bir nesnenin (söz gelimi bir kavram, kişi ya da zamanın) yerine bir başkasını koyma, geçirme veya ikame etme. 2 Bir şeyin, bir olgunun ya da nesnenin, dışsal bir gerçekliğin başka bir düzlemde, dil ya da düşüncede, aynen hiçbir anlam veya içerik kaybı olmadan yansıtılması, betimlenmesi. 3 Biraz daha özel olarak da, göstergelerin anlamlarının yerine geçirilmesi. 4 Siyasette, bir kurumun, bir topluluğun, sosyal bir grup ya da sınıfın sözcülüğünü yapma, onlar adına, çıkarlarını koruma amacıyla hareket etme. Bu bağlamda, genel irâdenin sadece milletin temsilcileriyle vücut bulabileceğini ve yalnızca bu vekillerle ifade edilebileceğini öne süren ulusal egemenlik teorisine *temsil teorisi* denmektedir.

Modern düşüncenin en önemli kavramlarından biri olan ve özne-nesne, temsil eden temsil edilen, gösterge-gösterilen ikiliğini varsayan temsil kavramı ilk kez olarak †Nietzsche tarafından sorgulanmıştır. Politikada demokratik temsile inanmayan, epistemolojik nesnellik konusunda fazlasıyla kötümser olan Nietzsche'nin demokratik temsile karşı çıkmasının esas nedeni, onun bu tarz bir temsilin toplumda sayıca çok olan güçsüz ve vasatî bireylerin güçlü, yaratıcı ve olağandışı bireyler üzerinde tahakküm kurmalarına imkân sağladığı inancıdır. Özellikle resimsel anlam teorisi bağlamında temsilin doğası üzerinde yoğunlaşan †Wittgenstein da, dilsel görecilikle dilin indirgenemez çoğulculuğunun bir şeyi, bir gerçekliği temsil etmeyi imkânsız hâle getirdiğini söyler.

Aynı şekilde, temsil pratiğinin son 300 yıllık tarihini inceleyen †Foucault, 17. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında temsilin yansız, nesnel, bilinçli ve evrensel bir düşünce olduğunu, fakat onun, 19. yüzyılın başından itibaren, özne olarak insanın doğuşuyla birlikte, karmaşıklaşıp belirsizleştiğini öne sürer. Temsilin özne ve nesnesi arasındaki ikilik kaybolduğunda, onun öznesi ve nesnesi ayrı ve bağımsız olmayıp, sıkı sıkıya bağlantılı hâle geldiği zaman, Foucault'ya göre, basit-, doğal-, ve sahici-olmayan bir temsil ortaya çıkmıştır. Postmodernistler de işte bu temelden hareketle, temsilin sıkıcı, aldatıcı, saygısız ve tahrif edici olduğunu öne sürerler. Temsil, onlara göre, hem siyasî, hem de sosyal, kültürel, epistemolojik ve dilsel anlamda, keyfî bir şeydir. Temsilin kötü ve tehlikeli bir şey olduğunu öne sürerken, onu hâkimiyet ve tahakkümle özdeşleştiren postmodernistlere göre, aldatıcı, mekanik ve sahtekârca olan temsil, sadece çarpıtmaya işaret eder.

teodise [Os. *felsefeî ilâhîyye*; İng. *theodicy*; Fr. *théodicée*; Al. *theodicee*]. Teolojide, Tanrı'nın dünyayı yaratırken adil davrandığını iddia eden öğreti, ya da dünyada varolan kötülük olgusunun doğurduğu kuşkular karşısında, iyi, yaratıcı ve sorumlu bir Tanrı'nın varoluşunu, faaliyetini ya da karakterini haklı kılma problemi, ve nihayet, tanrısal kayra ya da inayetin gerçekliğini, kötülüklere rağmen, kötü ve kötülüğün varoluşu karşısında koruma tavrı için kullanılan teknik terim.

Terimi Yunanca 'Tanrı' ve 'adalet' anlamına gelen *theos* ve *dike* sözcüklerinden türetmiş olan †Leibniz, dünyada hiçbir kötülük olmasaydı bile, dünyanın yine, yaratılmış olduğu şekliyle ve Tanrı gibi, kendi varlığının kaynağı olamadığı için, yetkinliğin uzağında olacağını savunmuştur. O †kötülük problemini, kötülüğün gerçek bir şey olmayıp, yalnızca olumsuz bir şey, yani iyiliğin yoksunluğu olduğunu söyleyerek çözmeye çalışmıştır.

teokrasi [Os. *saltanatı ilâhîyye*; İng. *theocracy*; Fr. *théocratie*; Al. *theokratie*]. 1 Tanrı anlamına gelen Yunanca *theos* sözcüğüyle, güç, iktidar anlamına gelen *kratos* sözcüklerinin bir birleşiminden meydana gelen ve Tanrı'nın tek yönetici, mutlak bir kudret sahibi biricik varlık olduğu, iktidarın Tanrı'dan geldiği ve bu iktidar ya da gücün, yalnızca Tanrı'nın yeryüzündeki elçisi tarafından kullanıldığı inancına dayanan siyasî toplum düzeni.

2 Tanrı anlamına gelen Yunanca *theos* sözcüğüyle karışım anlamına gelen *krasis* sözcüğünün bir birleşiminden meydana gelen ve farklı tanrılara tapınmaya işaret eden terim. 3 Daha özel bir anlamda ise, †Yeni-Platonculukta ruhun Tanrı'yla temaşaya dayalı teması veya birleşimi için kullanılan terim.

teoloji [Os. *ilâhiyat*; İng. *theology*; Fr. *théologie*; Al. *theologie*]. Dine ilişkin olgu ve fenomenleri konu alan ve dinle ilgili olarak geniş kapsamlı bir senteze ulaşmayı amaçlayan disiplin. Tanrı'yı ve insan yaşamının anlamını, vahyin verilerine dayanarak inceleyen disiplin. Vahyin verilerine dayanarak, tanrısal, değişmez, ezelî-ebedî ya da ideal dünya ile fizikî dünya arasındaki ilişkinin ne olduğunu araştıran, Tanrı'nın özünü, varlığını ve irâdesini ifade etmeyi amaçlayan disiplin. Tanrı'ya duyulan inancı tutarlı ve anlamlı bir biçimde yorumlamayı ve haklı kılmayı amaçlayan araştırma alanı.

Dinî grupların ya da düşünürlerin Tanrı'yla ilgili inançlarından ya da öğretilerinden oluşan bütün olarak teoloji, araştırmalarında yalnızca akla dayanan *doğal teoloji* ve sistemini oluştururken, vahyi temele alan *vahye dayalı teoloji* olarak ikiye ayrılır.

teori. [Yun. *theoria*; Os. *nazariye*; İng. *theory*; Fr *théorie*; Al. *theorie*]. Olgulardan hareketle, şeyleri birbirleriyle olan evrensel ve ideal ilişkileri içinde kavramanın ürünü olan kapsayıcı görüş; bilimsel bir bilgi sistemi içinde, konusunun bir bölümüne ya da tamamına ilişkin olarak sistematik bir görüş geliştiren soyut, genel ve açıklayıcı ilke; doğa veya toplumdaki düzenlilikleri ifade eden, kendisine dayanılarak fenomenlerin açıklandığı, fenomenlere dair öndeyilerde bulunulduğu, doğru kabul edilen hipotez veya yorum.

Gözlemlenebilen ve ölçümlenebilenin ötesine geçen, dünyaya ilişkin açıklama ve yorum olarak teori, olgular dünyasını sistematik bir biçimde anlama imkânı veren kavramları düzenleyen birbirlerine bağlı tanımlar ve ilişkiler öbeğinden meydana gelir. Doğa bilimlerinde teorilerin gerçekte hipotetiko-dedüktif sistemler oldukları, bu sistemlerde tümdengelim zincirlerinin birtakım yüksek ilkelere bağlı bulundukları, bu sistemlerin kendilerinin de, deney yoluyla doğrulanabilen veya çürütülebilen gözlem önermelerine bağlı olduğu savunulur. Bu görüşe göre, gözlemden teoriye gidiş tümevarım, teoriden gözleme, açıklama ve öndeyiye geçiş de tümdengelim yoluyla olur.

Buna karşın, sosyal bilimler söz konusu olduğunda, daha farklı teori görüşlerinden söz etmek mümkündür. Bazılarına göre, 1 teori sosyal dünyayla ilgili genelleme ve sınıflamalardan başka hiçbir şey değildir. Bu çerçeve içinde teoriler nisbeten sınırlı bir fenomenler alanıyla ilgili genellemelerden başlayıp, bir bütün olarak toplum ve tarihe dair genel ve soyut açıklayıcı modellere kadar uzanabilirler. 2 Diğer bir görüşe ya da *pozitivist yaklaşıma* göre, teoriyi oluşturan tüm teorik önermeler test edilebilir empirik önermelere indirgenebilir olmalıdır. 3 *Marksist görüş* ise, teorinin, her ne kadar dolayımsız olarak gözlenemeseler de, sonuçlarda ortaya çıkan, nedensel mekanizma ve süreçleri keşfetmek suretiyle fenomenleri açıklamak durumunda olduğunu öne sürer.

Bu bağlamda, topluma dair teorilerin en genel ve soyutlarına, Marksizm, yapısalcılık, fonksiyonalizm, yapısal fonksiyonalizm benzeri bakış açılarına *toplum teorisi* adı verilir. Aynı çerçeve içinde, toplumda neyin doğru, neyin yanlış, neyin adil ve neyin adaletsiz v. b. g., olduğuna dair önerme ya da hipotezler bütününe *normatif teori* denir.

Buna karşın, sosyal ya da toplumsal bilimlerde,mantıksal-tümdengelimsel yöntemlerle elde edilmiş olan formel, soyut teoriye karşıt olarak, deneysel araştırma yoluyla elde edilmiş verilere dayanan teoriye, *temellenmiş teori* adı verilir. Deneysel malzemesi bol olmakla birlikte, teorik çerçevesi zayıf olan teoriyle, formel ve teorik yönü güçlü olsa da, deneysel temeli olmayan teorinin tam ortasında yer alıp, bu ikisi arasındaki boşluğu gidermeye yarayan teori türü olarak temellenmiş kuram, aşırı empirizme olduğu kadar, kavramsal düzeyi oldukça soyut olan *büyük teoriye* bir tepki olacak şekilde tanımlanmıştır.

Öte yandan, teoriye bağlı olan, gözlemlenen veya kaydedilen şeyin teorik bir yorumunu bir şekilde ihtiva eden gözlem, *teori yüklü* gözlem diye geçer. Bu bağlamda, gözlem önermeleri ve teori, gözlem terimleriyle teorik terimler arasında keskin bir ayırım yapan mantıkçı empirizm, gözlemin teoriden kesinlikle bağımsız olduğunu öne sürmüştür. Söz konusu pozitivist gözlem teori ayırımını sorgulayan ve teorik birtakım kabullerde bulunmadan gözlem yapmanın imkânsız olduğunu, gözlemlerin bu kabullerin yansıttıklarını söyleyen Paul †Feyerabend, Hanson ve Thomas †Kuhn gibi bilim filozofları, tüm gözlemlerin, dünyayı algılama tarzlarımız dilsel, kültürel farklılıklara bağlı bulunduğu veya gözlemle teori arasında ayırım yapma teşebbüsleri başarısızlığa mahkum olduğu için, teori yüklü olduğunu iddia ederler.

teorik [Os. *nazarî*; İng. *theoretical*; Fr. *théorétique*; Al. *theoretisch*]. 1 Tecrübe edilene, gözlemle ilgili olana karşıt olarak, düşünce, teori, hipotez veya bilimsel yasa ile ilgili olan; 2 eylem veya uygulamayı göz önüne almadan, salt bilgi ve spekülasyon ile ilgili bulunan; 3 gerçek, somut, elle tutulabilir olanın tersine, yalnızca fikir alanını ilgilendiren, soyut bir tarzda ele alınan; 4 pratik veya yapılması gerekeni değil de, fenomenleri, doğal olguları konu alan genellemelerle ilişkili olan için kullanılan niteleme.

Bu bağlamda, teorik bilgi ya da araştırmaya yönelen, birtakım hakikatlerin peşinden koşan akla *teorik akıl* adı verilir. Eylemle, ahlâkî ve dinî kurumlarla ilgili olan pratik akıla karşıt olarak, salt bilgiyle, bilimle ilgili olan, bilmek için bilmeyi ve öğrenmeyi amaçlayan akıl, Aristoteles'te olanın, olduğundan başka türlü olamayanın bilgisine yönelen ve belli bir bilgi, önerme ya da iddiayla sonuçlanan faaliyet; Kant'ta ise entellektüel ya da bilimsel bilgiyi kuran akıl diye tanımlanmıştır. Öte yandan, değerle veya olması gerekenle ilgili olan felsefe türüne *teorik felsefe* denmektedir.

Buna mukabil, gözlemlenmeyen, fakat varolduğu sonucuna ulaşılan varlık ya da nesneye, varolduğu kabul edilen, varoluşu varsayılan, ve gözlemlenebilir fenomenleri açıklama faaliyetinde,

açıklayıcı bir sistemin temel öğesi yapılan varlık ya da kendiliğe *teorik yapım* adı verilir.

teorik egoizm [İng. *theoretical egoizm*; Fr. *égoisme théorétique*; Al. *theoretisch egoismus*]. †Öznel idealizm ya da tekbencilik olarak da adlandırılan ve kişinin, yalnızca kendi içkin küresini, kendi zihninin içindekileri bilebildiği, bilgisi kendi varlığının çeşitli hâllerinin bilgisini aşamadığı ve dolayısıyla başka varlıkların da varolduğunu öne sürebilmek bakımından geçerli bir dayanağı olmadığı için, mantıksal olarak varolduğunu iddia edebileceği tek varlığın, kendi bireysel beni olduğunu ileri süren öğreti.

teorik terim [İng. *theoretical term*; Fr. *terme théorétique*; Al. *theoretisch term*]. Atomaltı parçacık, quark, dalgalar benzeri gözlemlenebilir olmayan şey, özellik ya da bağıntılara gönderimde bulunan terim.

Teorik terimlerin atıf yaptığı gözlemlenemez, ama etki ya da eylemleri bilimsel teorilerde betimlenen; gözlemlenebilir şey ya da süreçleri açıklamak için varoldukları varsayılan şey ya da kendilikler söz konusu olduğunda, üç ayrı görüş ya da yaklaşımı birbirinden ayırd etmek gerekir. Bunlardan 1 *realist yaklaşım*, teorik terimlerin, orada olan, dünyada gerçekten var olan şeyleri gösterdiklerini, teorilerin gerçekliğin nasıl göründüğünü dile getirdiklerini savunur. Realist yaklaşıma göre, bundan farklı bir yaklaşım, bilimsel teorilerin gerçekte görünüşleri açıkladığı inancına ters düşer.

2 Bir teorinin, gözlem önermeleri toplamından çıkan bir yapı olduğunu savunan *tindirgemeciliğe* göre ise, teorik terimlerin atıfta bulundukları, işaret ettikleri şeyler, gerçekte, kendilerinden çıkarsandıkları gözlemlerden hareketle kurulmuş olan 'mantıksal yapım'lardır.

3 Öte yandan, teorilerin bir gözlemden başka bir gözleme geçmeye yarayan âletler olduklarını, onları belirleyen tek değerin öndeyi gücü olup, teorilerin bu gücü, bizi gözlemden alıp teoriye götüren mantıksal ilişkilerden kazandıklarını dile getiren *†âletçiliğe* göre ise, teorik terimlerin bir şeye karşılık geldiklerini, gerçekten varolan bir şeye gönderiminde, atıfta bulunduklarını varsayınamız gerekmez.

teoriye göreli varlık anlayışı [İng. *doctrine of being relative to theory*; Fr. *doctrine de l'être relative à la théorie*]. †Analitik felsefe geleneği içinde, W. V. O. Quine tarafından öne sürülen varlık anlayışı için kullanılan deyim.

Buna göre, †Quine, kavramla bir yüklemin ifade ettiği şeyin anlaşılması durumunda, varlık kavramı diye bir kavramın olmadığını, varlığın gerçek bir yükleme karşılık gelmeyip, yalnızca bir niceleyici olduğunu, altından bir dağın var olduğunu söylemenin altın ve dağ kavramlarının bir nesne tarafından örneklendiğini söylemekten başka bir şey olmadığını, varlıkla ilgili tüm soruların niceleyicilerle ilgili sorulara indirgenebilir olduğunu dile getiren analitik felsefenin bu anlayışına, görüşün varlık problemine hiçbir çözüm getirmediği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. O, bu tavrının bir sonucu olarak da, dili, güvenilir öndeyiler ortaya koymak suretiyle, tecrübemizi düzenlemeyi amaçlayan bir tür teori olarak görmek gerektiğini dile getirmiş ve varlığın teoriye bağlı ve göreli olduğunu belirtmiştir. Bu çerçeve içinde, meleklerin ya da fillerin, onlara gerek duyan teoriye göreli olarak varoldukları söylenebilir.

Quine'ın bu öğretisine göre, neyin varolduğunu belirleyen şey, teoriden bağımsız nesnel bir gerçeklik değil de, teorik ya da kavramsal çerçeve olup, en önemli konu, teorinin doğruluğudur. Teorinin doğruluğu söz konusu olduğunda, pragmatist bir yaklaşım sergileyen Quine, bu görüşüyle ontolojik göreliliğin savunucusu olmuştur.

teozofi [Os. *mârifeti umûru ilâhiyye*; İng. *theosophy*; Fr. *théosophie*; Al. *theosophie*]. Doğasını, özünü tam ve eksiksizce açıklamaya çalıştığı Tanrı'yı tanımayı, insanın evrendeki yerini belirlemeyi, yaşam ve ölüm bilmecelerini çözmeyi ve ruhun

Tanrı ile birleşinceye dek yükselmesini sağlamayı amaçlayan, bu amaç çerçevesi içinde, çok büyük ölçüde sezgisel bir bilgiye dayanan ve kendisini Tanrı tarafından ilham edilmiş bir öğreti olarak sunan disiplin. †Phytagorasçılık, †Yeni-Platonculuk benzeri matematiksel veya bilimsel temellere dayandırılmak istenen her tür felsefî †gizemcilik.

tepke [Os. *fiili mün'akis*; İng. *reflex*; Fr. *réflexe*; Al. *reflex*]. Canlı bir varlığın belirli bir uyaran karşısında gösterdiği davranışsal tepki. Dıştan gelen bir uyaranın, kurulu birtakım bağlantılar yoluyla, otomatik bir biçimde, kendisine özgü bir tepki doğurmasından oluşan sinirsel fenomen. Belli bir uyarana bağlı olarak ortaya çıkan ve adale kasılması gibi hareket ve salgı gibi tepki yol açan, irâdî olmayan sinirsel faaliyet.

Tepke, *kendiliğinden tepke* ve *koşullu tepke* olarak ikiye ayrılır. Bunlardan kendiliğinden ve koşulsuz olarak gerçekleşen tepke türü, hayvanlarda doğuştan olan ve sinir sisteminin yapısına bağlı olan tepkedir. Buna karşın, Rus bilim adamı Pavlov tarafından bulunan koşullu tepke, yeni bir uyaran ve sinirsel bir faaliyet arasında sonradan kurulan bağlantıya, dıştan gelen belirli bir uyarana karşı gösterilen tepkenin daha sonra kaydırılarak başka bir tepkeye gösterilmesi durumuna karşılık gelir. Buna göre, koşullu tepke bir sinir sisteminin tekrarlanan deneyler sonucunda, kendi doğal, özgün uyaranına değil de, bu uyaranın yerine geçirilmiş olan başka bir uyarana karşılık veren otomatik reaksiyonundan başka bir şey değildir.

terim [Yun. *horos*; Os. *tâbir, ıstılah, had*; İng. *term*; Fr. *terme*; Al. *term, wort, ausdruck*] 1 Genel olarak, anlamla yüklenmiş olan sözcük ya da deyim. Kavramı dilsel veya fonetik yönden ortaya koyan, kavramın anlamını bildiren kelime. 2 Klâsik mantıkta, iki bileşenden meydana gelen kategorik bir önermenin özne ya da yüklemi olarak görünen kavram.

Terim, bu çerçeve içinde tekil ya da genel terim olarak karşımıza çıkabilir. Buna göre, 'Ahmet' ya da 'şu masa' gibi *tekil* bir *terim*, dış dünyada varolmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan bir varlığı ya da nesneyi gösteren, ve kategorik bir önermede yalnızca özne konumunda bulunan terimdir. Buna karşın, 'insan' gibi *genel terim* ise, dış dünyada varolan birçok bireye uygulanabilir olup, kategorik bir önermede 'İnsan akıllı hayvandır' örneğinde olduğu gibi, hem özne ve, 'Ahmet insandır' önermesinde olduğu gibi, hem de yüklem konumunda bulunabilen bir terimdir.

3 Özel bir bilgi ya da faaliyet alanına, uzmanlık dalına özgü, sözlük anlamı dışında özel bir anlamı olan sözcük. Burada terim, belli bir bilim ya da sanat dalında kullanılan ve tek, değişmez ve özel bir anlamı olup, söz konusu disiplinin alanını ve konusunu belirleyen kavramın dilsel karşılığı olarak tanımlanabilir. 4 Ve nihayet, terim matematikte, bir fonksiyon, dizi, küme ya da toplamın tek tek her üyesini ifade eder.

terimciler [İng. *terminists*; Fr. *terministes*]. Ortaçağ felsefesinde, çok uzun bir dönem boyunca egemen olan kavram realizminin ardından, onüçüncü yüzyıldan itibaren güç kazanan Ockhamcı hareketin bir parçası olarak, terimlerin, ontolojik boyutuyla değil de, mantıksal statüsü ve işleviyle ilgilenen; felsefenin, sentetik değil de, analitik, spekülatif değil de, eleştirel olması gerektiğini öne süren mantıkçı ve düşünürlere verilen ad.

Terimcilerin başında, hiç kuşku yok ki terim mantığını kurucusu olan Ockhamlı William gelmektedir. Terimin önerme içindeki işlevini analiz eden terim mantığını, o daha sonra kendi †nominalizmiyle birleştirecek şekilde, empirist ve kavramcı bir doğrultuda geliştirmiştir.

terkedilmişlik [İng. *abandonment*; Fr. *abandon*]. †Sartre gibi ateist varoluşçuların temel kavram ya da düşüncelerinden biri. Tanrı varolmadığı için, Sartre'a göre, insanın Tanrı tarafından önceden belirlenmiş bir özü de olamaz. İnsan,

yalnızca vardır, kendinden önceki bir modele, bir taslağa, bir öze göre ve belli bir amaç gözetilerek yaratılmamıştır.

İnsan öncelikle varolur ve kendisini daha sonra tanımlar. Tanrı varolmadığına göre, yaşamda nesnel değerler de söz konusu olamaz ya da yaşamın bir anlamı yoktur. Şu hâlde, insan dünyaya fırlatılmış ya da terkedilmiştir. O, yol göstereni olmadığından, kararlarını kendi başına vermeli, doğruyu yanlıştan kendi çabasıyla ayırmalıdır.

terminoloji [İng. *terminology*; Fr. *terminologie*; Al. *terminologie*]. 1 Bir disipline, bir bilim, sanat veya uzmanlık dalına özgü sözcük, terim veya kavramların meydana getirdiği, söz konusu disiplini anlayıp, ona nüfuz etme imkânı veren, bütün.

2 Daha özel olarak da, terimleri inceleyen uygulamalı dilbilim dalı. Terimleri, dilbilim ilkelerine uygun olarak belirlemek, analiz etmek, gerektiği zaman da yeni terimler yaratmak veya varolanları geliştirmek, yaygınlaştırmak görevlerini üstlenmiş olan disiplin, araştırma alanı.

terörizm [İng. *terrorism*; Fr. *terrorisme*; Al. *terrorismus*].Örgütlü bir grup ya da partinin, bireylerin veya azınlıkların, siyasî amaçlarına ulaşmak için, şiddeti sistemli bir biçimde kullanma tavrı ve yöntemi, söz konusu tavrın gerisindeki teori. Bir hükümet, yönetim veya toplumu radikal bir siyasî ya da sosyal değişmeyi kabul etmeye zorlamanın bir aracı olarak şiddeti kullanma tavrı.

Tertullianus. M. S. 160-220 yılları arasında yaşamış olan Kilise Babası.

Latince yazmış ilk büyük Hristiyan düşünürü olan Tertullianus, Tanrı'nın İsa'dan, İsa'nın da Kutsal Ruhtan ayrı olarak bilinemeyeceğini öne sürdüğü için, içindeki kutlu ses tarafından yönlendirilen †Sokrates'in bilgeliğinin bile bir işe yaramayacağını belirtmiştir.

Yunan felsefesiyle Hristiyan bilgeliği arasında kurduğu bu karşıtlığa rağmen, Tertullianus, Yunan felsefesinden, özellikle de †Stoalılardan etkilenmiş ve kendisi de birtakım felsefî konu ve açıklamalar ortaya koymuştur. Tanrı'nın varoluşunu, yaratıklarından ve eserlerinden hareketle bilebileceğimizi, Tanrı kanıtımızın deneyimsel bir temeli olması gerektiğini öne süren Tertullianus, yine O'nun yaratılmamış oluşundan, O'nun yetkin olduğu sonucunu çıkartabileceğimizi iddia etmiştir. O, Stoacıların etkisiyle, varolan herşeyin, Tanrı da dahil olmak üzere, cisimsel olduğunu öne sürmüş, örneğin Tanrı'nın *corpus sui generis*, yani kendisine özgü türden bir cisim olduğunu belirtmiştir.

Aynı zamanda, Tanrı'nın tinsel bir töz olduğunu öne süren, mekanist ve deterministik bir evren anlayışından uzak dururken, irâdenin özgür ve ruhun ölümsüz olduğunu iddia eden Tertullianus açısından önemli olan, özgünlüğü bulunmayan birtakım görüşlerden çok, Latince'deki felsefî terminolojiye ve teolojinin gelişimine yaptığı katkıdır.

teslim. 1 Kişinin kendisini Allah'ın irâdesine terketmesi, bırakması hâli; 2 İslâmda, özellikle de Selefîlikte, Kuran ve hadislerdeki çokanlamlı ya da muğlak sözlerin anlamını, Peygamber ve sahabenin bildiğini kabul etme tavrı.

teşhircilik [İng. *exhibitionism*; Fr. *exhibitionnisme*]. Bir toplumda varolan görgü kurallarının açık seçik ifade edilmesini ya da sergilenmesini istemediği şeyleri, bireysel özellikleri, özel yaşantıları, kişiye özgü duyguları açıkça ifade etme veya sergileme tavrı. Kişinin, çıplaklığına dikkat çekmek amacıyla soyunması, cinsel organlarını göstermesi dürtüsü.

tetrakys. Sayıyı varolan herşeyin ilkesi yapan yetkin bir sayı olarak gördükleri on sayısına verdikleri Yunanca ad.

Buna göre, on sayısı ya da *tetrakys* sırasıyla 1, 2, 3 ve 4 sayılarının bir toplamı olduğundan, varolanların bir ifadesi de olmak durumundadır. 1 noktaya, 2 doğruya, 3 yüzeye karşılık geldiği için, her cisim dört sayısının maddî bir ifadesidir, çünkü o, dördüncü bir terim olarak, üç bileşensel öğeden, sırasıyla noktalardan, doğrulardan ve yüzeylerden meydana gelir.

tez [Os. *iddia*; İng. *thesis*; Fr. *thèse*; Al. *these*]. 1 Genel olarak, doğru olduğu inancıyla öne sürülen ve savunulan düşünce, iddia, genel fikir ya da önerme. 2 Doğruluğu kanıtlanmaya çalışılan teorik öneri, düşünce, kanı. 3 Aristoteles'in mantığında, bir tasımda, öncül olarak kullanılan, bir aksiyomdan apaçık ve zorunlu olmamak bakımından farklılık gösteren, kanıtlanmamış önerme, ya da genel görüşe aykırı olmakla birlikte, akılyürütmeyle doğrulanmaya veya desteklenmeye uygun bir yapıda olan önerme. 4 Diyalektikte, ikinci terimi antitez, üçüncü terimi sentez olan diyalektik bir akılyürütmenin ilk terimi. Fichte ve Hegel'de idenin diyalektik hareketinin ilk uğrağı ya da anı.

Thales. Batı Felsefesinin ilk filozofu.

M. Ö. 6. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Thales'te, felsefe bakımından önem taşıyan husus, onun 'Neyin var olduğu', 'Neyin gerçek olduğu' ya da 'Neyin gerçekten var olduğu' sorusu üzerinde düşünmüş olmasından kaynaklanır. O doğada var olan şeylerin tüketici bir listesini yapmayı amaçlamamış, fakat şeylerin varlığa gelmeleri ve daha sonra da yok olup gitmeleri olgusundan etkilenmiştir. 'Neyin var olduğu' sorusunu yanıtlamanın en önemli yolu, onun gözünde birlik ile çokluk ya da görünüş ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi doyurucu bir biçimde ifade edebilmekten geçmiştir. O, buna göre, gözle görünen bireysel varlıkların ve değişmelerin oluşturduğu *kaosun*, çokluğun gerisinde akılla anlaşılabilir, kalıcı ve sürekli bir gerçekliğin var olduğuna inanmıştır. Thales, çokluğun kendisinden türediği, çokluğun gerisindeki bu birliğin 'su' olduğunu öne sürmüştür.

Kendisinden önceki felsefenin bir anlamda tarihini yazmış olan Yunan filozofu †Aristoteles, Thales'i bu sonuca, herşeyin sıvı bir varlıktan beslendiği, sıcağın da sudan türeyip, suyla beslendiği, herşeyin tohumunun nemli bir yapıda olduğu gözleminin götürdüğünü belirtir. Yine, Thales'in Akdeniz'i aşarak, Mısır'a yapmış olduğu seyahatler, suyun insan yaşamı üzerindeki önemi ve değerini ona göstermiş olabilir. Thales'i *arkhe*nin su olduğu sonucuna götüren nedenler ne olursa olsun, onu felsefe tarihinde ilk filozof olarak önemli kılan şey, verdiği yanıttan çok, sorduğu sorudur. Buna göre, o varlığın ya da dünyanın nihaî ve en yüksek doğasının ne olduğu sorusunu sormuş olduğu için önemlidir.

theologia naturalis. Doğal teolojinin, yani teolojide felsefenin diğer alanlarında kullanılan araştırma yöntemleri ve aklî ölçütleri kullanan teoloji türünün Latince ifadesi.

Theophrastos. M. Ö. 370-288 yılları arasında yaşamış olan Peripatetik filozof. Aristoteles'in araştırma arkadaşı olan Theophrastos, †Aristoteles'in ölümünden sonra, †Akademi'nin başına geçmiştir. Aristoteles'le karşılaştırılabilecek kadar geniş bir bilgisi olan Theophrastos, hemen hemen her konuda yazmış ve Aristoteles'in hayvanlar dünyasıyla ilgili sınıflamasını, bitkileri de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Theophrastos, hipotetik ve ayrık tasımların formüllerini de vererek, mantık alanına da önemli katkılar yapmış olduğu için, bir yandan da Stoacı ve Epikürosçuluğa çıkan yolu hazırlamış biri olarak görülür.

Thomasçılık [İng. *Thomism*; Fr. *Thomisme*; Al. *Thomismus*]. M. S. 1226-1274 yılları arasında yaşamış olan Ortaçağ düşünürü †Aquinalı Thomas'ın, felsefî düşüncenin, 'aklın doğal ışığına' dayanan ve Kilisenin öğretileriyle uzlaştırılmak durumunda olan sonuçlarının bir sentezini yapmaktan oluşan sistemine ve bakış açısına verilen ad.

Temelde Aristoteles'in eserlerine ve bu eserlerle ilgili yorumlara dayanan Thomas, felsefeyi en yüksek bilim, herşeyi açıklamaya, herşeyin nihaî ve en yüksek temelini gözler önüne sermeye çalışan disiplin olarak tanımlamıştır. Thomas'a göre, her bilim kendisini belirleyen konuları ya da varlık alanını araştırır;

buna göre, biyoloji yaşamı ya da canlılığı, fizik maddeyi, psikoloji zihni konu alır. Bununla birlikte, her bilim, hiçbir zaman temellendirip haklı kılamayacağı birtakım kabullerde bulunur.

Aquinalı'ya göre, felsefenin görevi, işte bu kabullerin geçerli olabilmesi için, dünyanın nasıl olması gerektiğini gözler önüne sermektir. Felsefe, Aquinalı'ya göre, sonuçlarını deneyime dayandıramaz; onun sonuçları yalnızca akla dayanmalıdır, zira felsefe, 'varolan herşeyin ilk ilkelerini' ortaya koyar. Tüm bilimler temel kabulleri bakımından felsefeye dayandığı ve dolayısıyla herşey felsefenin kapsamına girdiği için, felsefe, olumsal olan bir şeyi olumsal olan başka bir şey aracılığıyla açıklayan ve dolayısıyla şeylerin 'ikincil nedenleri' üzerinde duran özel bilimlerin sorularından farklı olan soruları sormak durumundadır. Felsefe, olumsal olan herşeyi, gerçekliğin nihaî ve en yüksek doğası aracılığıyla açıklayan ilk nedenleri konu alır.

tikel [Os. *cüz'i, münferit*; İng. *particular*; Fr. *particulier*; Al. *partikular*]. 1 Birinci ve temel manası ya da sıfatsal anlamı içinde, 'tüm'den farklı olarak 'bazı'yı ifade eden, yani bir iddianın, bir sınıfın tüm üyeleri için değil de, belirsiz bir bölümü için geçerli olması durumunu ortaya koyan terim. 2 Sıfattan türetilen isim olarak, metafizikte, varolan bağımsız bir varlığa, bireysel bir gerçekliğe, temel bir birime; bir sınıfın üyelerini belirleyen özelliklere karşıt olarak, o sınıfın bireysel bir üyesine işaret eden isim.

Bu çerçeve içinde, tikellerin belli başlıklarla ortaya çıktığı söylenebilir: I Masalar, kişiler, hayvanlar ve kitaplar türünden, zaman ve mekân içinde varolan, sayılabilen ve betimlenebilen şeyler ya da tözsel bir varoluşa sahip olan *somut tikeller*. II Sayılar, sınıflar türünden, kendilerine ad verilen nesneler olarak *soyut tikeller*. III Tofaş Uno türünden, tek bir otomobili değil de, bir araba markasını gösteren ve mantıksal olarak alındığında, tıpkı bir tikel gibi duran, mekânsal-zamansal dünyadaki somut işlemlerle açıklanmak ve tasvir edilmek durumunda olan *ara durumlar*. IV Olaylar, olgular, önermeler, sesler ve sanat eserleri türünden, metafiziksel açıdan *problemli durumlar*.

Tillich, Paul Johannes. 1886-1965 yılları arasında yaşamış olan Alman kökenli Hristiyan ilahiyatçısı ve filozofu. Temel eserleri: *The Protestant Era* [Protestanlık Çağı], *Systematic Theology* [Sistematik Teoloji], *Dynamics of Faith* [İnancın Dinamiği].

Alışılmadık ama özgün düşünceleri ve üslubuyla dikkat çeken Tillich, ilâhiyat ile kültürün diğer unsurları arasında kalan bölgelerde önemli araştırmalar yapmıştır. Dinle insan varoluşunun derinlikleri arasında bağ kurmanın önemine değinen filozof, †Schopenhauer'ın tirâdeciliğinden, †Marks'ın sosyalizminden ve ayrıca †Nietzsche'yle †Freud'tan etkilenmiştir. O bireylerin yaşantısında söz konusu olan veya kültürlerin yol açtığı varoluşsal sorulara Hristiyanca yanıtlar getirmiştir. Zaman zaman dinci bir sosyalizmin de savunuculuğunu yapmış olan Tillich, ölüm karşısında duyulan kaygı, anlamsızlık ve suç temalarını çokça işlemiş ve Barth'la birçok varoluşçu düşünürü etkilemiştir.

timoloji [İng. *timology*; Fr. *timologie*]. Şan, şeref anlamına gelen Yunanca *time* sözcüğüyle, bilim, açıklama anlamına gelen *logos* sözcüğünden türetilmiş bir terim olarak, değeri ya da bir şeyi neyin değerli kıldığını konu alan araştırmaya; değerlerin, onları temellendiren sonuçlarından bağımsız olarak, kendi içinde ve kendi başına önemli ve özsel olduğu inancına verilen ad.

Timon. M. Ö. 320 - 230 yılları arasında yaşamış olan Yunanlı kuşkucu düşünür.

Varolan şeylerin bilgisinin insan için olanaksız olduğunu dile getiren Timon, insanın görünüşlerin ötesine geçerek gerçekliğin kendisine erişemeyeceğini, görünüşleri temele alarak eyleyebileceğini, fakat bilgi söz konusu olduğunda, insanın yargıyı askıya alması gerektiğini dile getirmiştir.

Yunan †kuşkuculuğunun kurucusu olan †Pyrrhon'un öğrencisi olmuş olan Timon esas hocasının görüşlerini formüle edip aktarmasıyla ün kazanmıştır: 'Mutluluğa erişmek isteyen kişinin kendisine sorması ve yanıtlaması gereken sorular şunlardır: 1 Eşyanın mahiyeti nedir? 2 Eşyanın mahiyetiyle ilgili mülahazalardan sonra tavrımız ne olmalıdır? 3 Bu tavrın sonucunda ne elde ederiz? Bu sorulardan birincisi, eşya ölçüm, ayırım ve belirleme kabul etmez olduğu için, yanıtlanamaz. Bu durum dikkate alındığında, hiçbir konuda hüküm vermememiz, her konuda yargıyı askıya almamız gerekmektedir. Bunu yaparsak, bir ruh sükûnetine erişir ve mutlu oluruz.'

tin [La. *spiritus*; Os. *nefsi nâtıka, zihin*; İng. *spirit*; Fr. *esprit*; Al. *geist*] 1 En genel olarak, bazı metafizikçilerin ya da †Hegel gibi nesnel idealistlerin, gerçekliği ve evreni açıklamak üzere, varolan herşeyin temeli, özü olarak kabul ettikleri cisimsel olmayan varlık, maddî olmayan gerçeklik. 2 Dinlerde, dinî düşünce geleneklerinde dünyayı yarattığına inanılan varlık. Dünya ruhu.

3 İlkçağ düşüncesinde, evrene canlılık ve enerji veren ateş benzeri ilke. 4 Tecessüm etmemiş gayri cisimsel varlık. 5 Bilinci olan, irâde ve zekâya sahip bulunduğu düşünülen varlık. 6 İnsan varlığında bilincin temeli olduğuna inanılan ve büyüme, gelişme ve duygu gibi hayatî fonksiyonlara yol açan immateryel varlık. 7 İnsan varlığında, zihnin yüksek düzeyden yetilerini oluşturan bilişsel güç, bilinçli öz.

tincilik [Os. *ruhaniyye*; İng. *spiritism*; Fr. *spiritisme*; Al. *spiritismus*]. 1 Gerçek dünyayı ve insanlığı etkileyen tinlerin, ataların ruhlarının varoluşuna inanan, insan varlıklarının bu tinlerden güç almak, onların faaliyetlerini etkileyebilmek için, söz konusu ruhlarla çeşitli yöntemleri kullanarak temas içine girebileceğini savunan öğreti. Ölülerin ruhlarının, maddî, fakat oldukça ince bir cismi koruyarak varolmaya devam ettiğini, bu ruhlarla temas kurulabileceğini öne süren görüş. Bu görüş tinselcilikten, yalnızca ölenlerin ruhlarıyla ilgilenmek ve ruhlarla ilgili inancını, akıl yürütmeye değil de, deneye dayanmak ve ruhu maddî bir terminoloji çerçevesinde tanımlamak bakımından farklılık gösterir.

2 †Canlıcılık ve †tinselcilikle eşanlamlı bir öğreti olarak, bilinçli irâdi varlıkların varoluşuna olduğu kadar, inorganik doğayla irtibatlandırılan tinlerin, tecessüm etmemiş dünya ruhlarının göksel varlıkların, feleklerin, meleklerin, v.b.g., varoluşuna inanan öğreti.

tinsel [Os. *manevî*; İng. *spiritual*; Fr. *spirituel*; Al. *geistig* veya *geistlich*]. 1 Maddî, cisimsel olmayan; 2 tinden, meydana gelen; 3 insan ruhuyla ilgili olan; 4 zihnin üst düzey yetileri; 5 dindarlık, aşk, güzellik, adalet, doğruluk gibi insanî değerler ve 6 ahlâkî, dinî ve estetik duygu ve yaşantılar için kullanılan niteleme ya da sıfat.

Bu bağlamda, konusu, doğal varlıklar değil de, doğadan başka bir alan olan, yani insanın dünyası, toplum ve tarihi konu alan bilimlere *tinsel bilimler* adı verilir. Din, ahlâk, dil, hukuk, siyaset, sanat, bilim gibi insanî olan herşeyi, yani insan yaratısı olan kültürü konu alan bilimler, insan tininin yaratmalarını, sanat, din, devlet, ekonomi ve hukuk gibi gibi kültürel ürünleri araştıran bilimler olarak tinsel bilimler aynı zamanda *sosyal bilimler, tarih bilimleri, beşerî bilimler* ya da *kültür bilimleri* olarak da adlandırılırlar.

Öte yandan, yalnızca iyi irâdenin özgür olduğunu savunan, ve nedenselliği tinsel faaliyete dayandıran görüşe *tinsel realizm* adı verilmektedir.

tinselcilik [Os. *ruhanîyyûn mezhebi*; İng. *spiritualism*; Fr. *spiritualisme*; Al. *spiritualismus*]. 1 Genel olarak, duyular yoluyla gözlenemeyen, deneyim yoluyla bilinemeyen, ne büyüklüğü, ne şekli olan, ne de hareket hâlinde bulunan ruh, tin, Tanrı türünden tinsel tözlerin varoluşunu kabul eden öğreti.

Biri tinsel, diğeri maddî iki ayrı türden töz kabul eden †Descartes *düalist bir tinselci* olarak görülebilirken, †Berkeley ve †Leibniz'in tinsel töz dışında başka hiçbir töz kabul etmeyen tinselcilikleri, *mutlak bir tinselcilik* olarak değerlendirilebilir.

2 Yine, tinselcilik, gerçekliğin doğası itibariyle tinsel olduğunu, gerçekliğin temelinde, tüm evrene yayılmış, evrendeki faaliyet ve düzenin nedeni olup, evrenin varoluşu için rasyonel bir açıklama oluşturan Dünya Ruhunun bulunduğunu öne süren metafizik öğreti, yalnızca Mutlak Tin'in varolduğunu, geri kalan herşeyin Mutlak Tin'in bir ürünü olduğunu ya da gerçekliğin tinlerden ya da ruhlardan meydana geldiğini savunan görüş olarak ortaya çıkar. Tinselcilik, evrenin tümüyle ya da temelde, zihin olmayan tinlerden oluştuğunu öne sürdüğü, fakat gerçekliğin yapısını, bilgi sürecine, bilen zihne tâbi kılmadığı için, tüm gerçekliği zihne göreli, ve bağımlı kılan öznel idealizmden farklılık gösterir.

3 Her tür ontolojik †idealizm ve immateryalizm de tinselcilik olarak tanımlanır. Terim bu bağlamda, özellikle Maine de Biran, Victor Cousin ve Claud Ravaisson gibi düşünürlerin 19. yüzyıldan itibaren yükselen †pozitivizme bir tepki olarak geliştirmiş oldukları Fransız eklektik †idealizmini veya Benedetto Croce'nin başını çektiği 20. yüzyıl İtalyan idealizmini tanımlamak için kullanılmıştır.

4 Tinselcilik, zaman zaman da tinciliğe tekabül ederken, her insanın bir tin ya da ruhu olduğu, bu ruhun kişi öldükten sonra da varolmaya devam edip, onunla iletişim kurmanın mümkün olduğu inancuu ifade eder.

tipler teorisi [İng. *theory of types*; Fr. *théorie des types*]. Ünlü İngiliz filozofu Bertrand †Russell tarafından, 1 yüklem ya da sınıf ve 2 bir yüklemin yüklemi kavramları temele alınarak geliştirilen ve yüklemlerin farklı türleri olduğunu, farklı düzeylerde analiz edilebileceğini dile getiren teori. Teoriye göre, bir yüklem bireysel şeylere uygulanır, bireyler hakkında tasdik edilir; buna karşılık, bir yüklemin yüklemi, söz konusu yüklememe sahip olan bireysel varlıkların kendilerine değil de, bireysel varlıkların yüklemlerine uygulanır.

Tocqueville, Alexis de. 1805-1859 yılları arasında yaşamış ve †liberalizmin ön plâna çıkardığı özgürlükle, sosyalizmin temele aldığı eşitlik arasında bir denge kurmaya çalışmış olan düşünür. Temel eseri: *De la Démocratie en Amérique* [Amerika'da Demokrasi Üzerine].

Devlet müdahalesini en aza indirgemeye çalışan, demokrasinin eşitlikçiliğini ön plâna çıkartan liberal bir düşünür olarak Tocqueville, özgürlüğü eşitlikle nasıl bağdaştırmak gerektiği ya da eşitlikçi bir ortamda özgürlüğün nasıl sağlanacağı sorusunu temel soru olarak belirlemiş ve özgürlüğün ancak iki yoldan kurtarılabileceğini söylemiştir. Bu yollardan birincisi, ona göre, bir ademi merkeziyet sistemi, diğeri de çeşitli alanlarda, özellikle de siyasî, ekonomik ve bilimsel alanda birtakım dernek ve birliklerin kurulmasıdır.

Tocqueville, küçük bölgelere yönetsel özerklik tanımak, ve böylelikle de yönetimin tek merkezde toplanmasını önlemek suretiyle siyasî özgürlüğün gerçekleştirileceğini ve bu arada vatandaşların kişisellikten kurtularak kamu işleriyle ilgilenmelerinin sağlanacağını, dernekler yoluyla da çeşitli çıkarların savunulmasının olanaklı olacağını öne sürmüştür.

toplama yanlışı [İng. *phallacy of composition*; Fr. *erreur de la composition*]. Takımın her üyesi (ya da bazı üyeleri) evli olduğu için, takımın kendisinin de evli olacağını iddia etme örneğinde olduğu gibi, bir bütünün her parçası ya da bazı parçaları için geçerli olanın, bütünün kendisi için de zorunlu olarak geçerli olacağını varsaymaktan oluşan formel olmayan yanlış türü.

toplum felsefesi [Os. *cemiyet felsefesi*; İng. *social philosophy*; Fr. *philosophie sociale*; Al. *sozialphilosophie*]. Ekonomi, antropoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji gibi disiplinlerde ortaya çıkan felsefî problemleri konu alan felsefe türü; kollektif sorumlulukla ilgili ahlâkî problemleri, grupların doğası ve davranışının çeşitli yönleriyle ilgili metafizik ve metodolojik problemleri felsefî yöntemlerle araştıran, grup davranışıyla ilgili olarak genel yasalara ulaşılıp ulaşılamayacağı, grup davranışına ilişkin olarak öndeyide bulunulup bulunulamayacağı, grup davranışının ne ölçüde ekonomik güç ya da etkenlerin sonucu olduğu, grup davranışının nasıl açıklanabileceği, bir sosyal bilimcinin kavramlarını nasıl oluşturduğu, bir toplumu ya da toplumsal davranışı belirleyen öğelerin ne olduğu, sosyal bilimlerde veri toplama ve verileri yorumlama sürecinde ne ölçüde nesnel olunabileceği türünden soruları doyurucu bir biçimde yanıtlamaya çalışan felsefe.

Şu hâlde, felsefenin bir yandan sosyolojiyle diğer yandan da ahlâk felsefesiyle çok yakından ilişkili olan dalı olarak toplum felsefesinin, bu çerçeve içinde biri sosyal bilimler metodolojisiyle, buna karşın diğeri değerlere ilişkin araştırmayla ilgili olan iki temel boyutu vardır. Bunlardan birincisinde, daha çok bir †sosyal bilimler felsefesi olarak ortaya çıkan toplum felsefesi, özellikle sosyoloji alanında geçen kavramları, kullanılan yöntemleri eleştirel bir analiz ve incelemeye tâbi tutar. Buna karşın, ikincisinde, toplum felsefesi, değerleri olgular olarak ele alan sosyolojiden farklılaşıp, değerlere ilişkin bir inceleme ve araştırma işiyle meşgul olur. Toplumsal fenomenleri, ahlâkî ilkeler aracılığıyla yorumlayıp değerlendirir.

toplum mühendisliği [İng. *social engineering*; Fr. *ingénierie sociale*]. Toplumsal değişmeyi belli bir modele, belli bir toplumsal düzen ve üretim teknolojisine göre planlama tavrı için kullanılan deyim.

Söz konusu anlayışın gerisinde yatan temel düşüncenin her ne kadar Platon'un *Devlet* adlı diyalogına kadar uzanan uzun bir geçmişi olsa da, toplumsal değişmeyi belli bir modele göre önceden belirleme ve düzenleme tavrı, bilime dayanan teknolojinin, teknoloji temelli düşüncenin toplumsal problemleri çözme gücüne duyulan inancın bir sonucudur. Bu anlayışın en aşırı şekli, insanın geçmişle hiçbir ilişkisi olmayan bir gelecek yaratma gücüne duyulan inançla belirlenir.

toplumsal cinsiyet [İng. *gender*; Fr. *genre*]. Cinsiyetin erkek ve dişi arasındaki biyolojik ayırıma karşılık geldiği yerde, eril ve dişil arasındaki, buna koşut, ama sosyo-kültürel eşitsiz bölünme.

Cinsiyetin biyolojik olarak verilmiş olduğunu, buna karşın toplumsal cinsiyetin sosyal olarak inşa edildiğini ima eden kavram, erkeklik ve dişiliği belirlemede, doğuştan getirilen bedensel farklılıklara bağlanamayan tüm etmenlerin, fakat özellikle de sosyal ve kültürel etmenlerin önemini vurgular. Feminist düşüncenin bir katkısı olan toplumsal cinsiyet kavramı, cinsler arasındaki toplumsal ayrımcılığa karşı, sadece kültürel değişim yoluyla mücadele edilebileceğine dikkat çekmesi bakımından önem taşır. Toplumsal cinsiyet düşüncesi veya kavramı modern bir kavram olmakla birlikte, zihin ya da bilincin bedene, insan doğasının hayvanî varoluşa, özerk irâdenin de doğal determinizme olan aşkınlığından aldığı ilhamlara bakılırsa, onun kökleri bir yönüyle de geleneksel felsefededir.

toplum sözleşmesi [Os. *içtimaî mukavele*; İng. *social contrat*; Fr. *contrat social*; Al. *sozialvertrag*]. Toplumu meydana getiren bireylerin yükümlülükleri ve haklarının kökenlerini açıklayan sözleşmeye; doğa durumundan, bireysel ve egoist alışkanlıklarından vazgeçen bireylerin, kendi çıkarları yanında, genelin çıkarı ve iyiliği adına, bir toplum oluşturmak üzere, aralarında yaptıkları, ve kendi kendilerini yönetme haklarını hepsinin

üzerindeki ortak bir hakeme devrettiklerini ifade eden, yazılı olmayan anlaşmaya verilen ad.

Sözleşme fikrini temele alıp, toplumun, 'doğa durumu'ndan bilinçli olarak uzaklaşan, kendilerinin ve bu arada genelin iyiliği için, birtakım özgürlüklerinden vazgeçen bireylerden meydana geldiğini öne süren anlayış; toplumun kökeniyle ilgili rasyonel bir kabulün sonucu olarak, bireyin topluluktan, gruptan önce geldiğini ifade eden öğreti; devletin ve hukukun kökenini, bireyler arasında bilinçli olarak akdedilmiş bir sözleşmede bulan anlayış; bir toplumun üyelerinin birbirleriyle olan ilişkilerinde, devletin yönetimi altında, karşılıklı sorumluluk ilkesine göre davranmak için yaptıkları anlaşma için kullanılan terim.

Toplum sözleşmesi düşüncesi Sofistlere ve Platon'a kadar geri gitmekle birlikte, o daha çok 17. yüzyılda bireyin toplumdan önce geldiğini göstermek, toplumun kökenini açıklamak ve ulus devletlerinin kuruluşu sırasında, geleneksel otoriteyi mahkûm etmek için kullanılmıştır. Hobbes, Locke ve Rousseau tarafından savunulan toplumsal anlaşma anlayışı Hume, Burke ve, toplumun bir sözleşmeye dayandırılamayacağını, zira toplumların oluşumundan önce, sözleşme diye bir şeyin olamayacağını savunan Hegel tarafından eleştirilmiştir.

Buna göre, toplum sözleşmesi kuramının ilk savunucusu olan Hobbes, önce insanın doğa durumunu betimlemiş, tüm insanların söz konusu doğa hâli içinde birbirlerine eşit olduklarını, bu eşitliğin ise, herkesin kendi varlığını sürdürmek için istediğini yapmak durumunda olması anlamına geldiğini, özü itibariyle bencil olan insanda düzenli ve barışçıl bir toplum yaratma yeteneğinin bulunmadığını öne sürmüştür. 'İnsanın insanın kurdu olduğunu' söyleyen Hobbes, söz konusu doğa hâlinin mutlak bir anarşiye, herkesin herkesle savaş durumu içinde olmasına neden olacağını belirtmiştir. İşte insanlar, varlıklarını sürdürebilmek için, bu anarşi ve savaş durumundan sakınmanın kendi yararlarına olduğunu anlamışlar ve dolayısıyla, bir toplum sözleşmesiyle, doğa durumundan uzaklaşıp, birtakım haklarından vazgeçerek, ve özellikle de kendi kendilerini yönetme haklarını bir hakeme, yönetici bir güce devrederek, toplum kurmuşlardır. Hobbes'a göre, zorunlu olan bu sözleşmenin, o bir şekilde güçlendirilmediği sürece, hiçbir değeri olamaz. Bu nedenle, haklarını bir sözleşmeyle egemen bir güce devreden akıllı insan varlıkları, egemen gücün, bu ister bir kişi ya da ister bir meclis olsun, en yüksek otoriteye sahip olmasına özen göstereceklerdir. Çünkü toplum, ancak ve ancak sözleşmenin ürünü olduğu için, sözleşmeye taraf olmayan ve dolayısıyla sözleşmenin üzerinde olan yöneticinin gücü ve otoritesiyle anlam ve değer kazanır.

Doğa hâlindeki insanların Tanrı'nın yasasını tanıyıp, bu yasaya hürmet ve itaat ettiklerini savunan Locke ise, insanların bir toplum sözleşmesi yaparlarken, savaştan kurtulmak için barış ortamına yönelmiş olmadıklarını, fakat daha çok uygar yaşamın avantajlarından yararlanmak için, doğal özgürlüklerinden vazgeçtiklerini söylemiştir. Bundan dolayı, toplumsal sözleşmenin sonucu olan sivil toplum, John Locke'a göre, insanların doğal haklarına kesinlikle saygı göstermelidir.

Aynı sözleşme görüşünü, ve insanın doğa hâlindeyken iyi, özgür ve mutlu olduğunu, mutlak bir bağımsızlık hâli içinde bulunduğunu, doğa insanının kimsenin kötülüğünü istemediğini, kimseye fenalık yapmadığını, ihtiyacı olmayan hiçbir şeye göz dikmediğini, insanda kendi türüne karşı bir sempati ve merhamet içgüdüsü bulunduğunu savunan †Rousseau, biz insanların tümüyle özgür ve iyi bireyler olarak, toplumu meydana getiren bir toplum sözleşmesine girebildiğimizi belirtir. Rousseau geçmişte daha mutlu olan insanları doğa durumundan toplum hâline gelmeye zorlayan nedenin zorunluluk ile özgür-

lük olduğuna, bunların ise, kendilerini içgüdü ve ihtiyaç şeklinde gösterdiğine inanıyordu. Bir insan bir toplum içine girdiği zaman bir dönüşüme uğrar; onun beni, doğa durumunda olduğu gibi, mutlak bir özgürlükle değil de, paylaşmayla belirlenir; işte o, bu sayede bir yurttaş olup çıkar.

Bu bağlamda, sivil toplumu temellendirmek, devlet otoritesini meşrulaştırmak için, tarih öncesine dair bir hipotez olarak toplum sözleşmesinden yararlanan politik öğretiye ise *toplum sözleşmesi teorisi* adı verilir. Toplum sözleşmesi öğretisi, 20. yüzyılda John Rawls tarafından yeniden canlandırılmıştır. Rawls'a göre, adil bir toplum, insanî öznelerin, rasyonel faillerin uymaya hazır oldukları bir sözleşmenin tüm hükümlerini yerine getiren bir toplum olmak durumundadır.

totalitarizm [İng. *totalitarianisme*; Fr. *totalitarisme*] †Nazizm, †faşizm ve Sovyet komünizminde örneklenen, tek bir partinin egemenliği altında, her tür siyasî, ekonomik ve toplumsal faaliyetin devlet tarafından düzenlendiği ve muhalefetin baskı altında tutulduğu ve ezildiği, özgürlüğe yer bırakmayan siyasî yönetim tarzı.

Çoğu zaman otoritaryanizm veya diktatörlükle birleştirilmek ya da karıştırılmakla birlikte, aralarında zorunlu bir bağlantının bulunmadığı politik kavram olarak totalitarizm söz konusu olduğunda, yöneticilerin, iktidar sistemi dışında kalan birey ya da grupların karar alma sürecinde hiçbir katkı ya da özerklikleri olmayacak şekilde iktidar sahibi oldukları, ve özel ve siyasî yaşamın her yönünü kontrol altında bulundurdukları bir politik sistem anlatılmak istenir.

İlk kez İtalyan faşistleri tarafından, bizzat kendi politik hedeflerini tanımlamak için kullanılan ve günümüz siyaset felsefesinde, Nazizmi olduğu kadar Sovyet komünizmini de, yani iktidarın tek bir merkezde toplandığı kapalı toplum biçimlerini, baskıcı yönetimleri, örneğin 'Şeytan İmparatorluğu' adı altında Stalin'in Sovyetler Birliği'ni karakterize etmede kendisine başvurulan totalitarizm terimi, hayatın potansiyel ya da aktüel olarak politik bir önemi olan tüm boyutlarını denetim altında tutan yönetim biçimini ifade eder. Terim, sırasıyla 1 ütopik bir gelecek vaadiyle güçlendirilmiş bütünsel bir ideolojiyi; 2 tek bir kişi tarafından yönetilen bir kitle partisini; 3 fizikî veya psişik mahiyeti olan sistemli terör uygulamasını; 4 iletişim araçlarında tekelciliği; 5 güçlü bir ordu ve silahlanma mantığını; 6 ekonominin tek bir merkezden yönetimi ve denetimini ihtiva eder.

totoloji [İng. *tautology*; Fr. *tautologie*; Al. *tautologie*]. Aynı anlamı, farklı sözcükler kullanarak tekrarlayan, aynı düşünceyi değişik ifadelerle yeniden ortaya koyan tümce veya yargı; öznede örtük ya da belirtik olarak ifade edilen anlamı yüklemde başka bir görünüm altında yineleyen önerme; anlamına bağlı olarak veya mantıksal formundan dolayı zorunlulukla doğru olan önerme.

Anlam veya tanım gereği doğru olan, duyu-deneyine, deneyimsel sınamaya bağlı olmayan, salt içinde geçen terimlerin anlamlarının sonucu olan totolojiler, mantıksal bakımdan (p v ~ p) formuna sahiptirler.

Öte yandan, totolojiyle ilgili olanı, onu yansıtan veya yineleyeni nitelemek için *totolojik* sıfatı kullanılır. Bu bağlamda, başta R. †Carnap olmak üzere, †Viyana Çevresi düşünürleri ve L. Wittgenstein, mantık ve matematik gibi, formel, analitik bilimlere *totolojik bilimler* adını vermişlerdir. Öte yandan, mantıksal bakımdan '*A A*'dır' formunda olan, bir şeyi yine kendisiyle tanımlayan, formel bakımdan yetkin olmakla birlikte, bize yeni bir bilgi vermeyen tanıma *totolojik tanım* adı verilmektedir. Yine, tanım gereği doğru veya döngüsel olan, yanlışlanabilir olmayan önerme ya da önermelerden meydana gelen açıklamaya ise, *totolojik açıklama* denir.

Toulmin, S. E. 1922 doğumlu İngiliz asıllı Amerikan filozofu. İlk kitabı ahlâk konusunda olan, ahlâk alanına dilsel bir açıdan yaklaşan Toulmin, esas bilim felsefesi alanındaki çalışmalarıyla tanınır.

O, 1953 yılında yayınlanan *Introduction to Philosophy of Science* [Bilim Felsefesine Giriş] adlı temel eserinde, bilimsel teorilerle kuram oluşturma sürecinin, klâsik tümevarım görüşlerinde betimlenen genelleme sürecinden çok, kişinin yolunu bulmasına yardım eden, kişiye kılavuzluk eden haritalar çıkarma ya da harita yapmaya benzediğini öne sürmüştür. Bilim tarihi konusunda da çalışmış olan Toulmin, mantık alanına da katkı yapmıştır.

Toynbee, Arnold. Tarihin konusunun kültürler olduğunu söyleyen, kültürlerin ise dinamik yapılar olup, özelliklerini yaratıcı kişilerden aldıkları, dolayısıyla tarihin kültürler hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde bulunmak yerine, kültürleri anlamaya çalışması gerektiği düşüncesiyle seçkinlerden ünlü tarih felsefecisi.

Tarihçinin insan türünün birtakım temel bölümlerinin yaşamlarını ele aldığını, toplum denen söz konusu varlıkları seçip incelediğini dile getiren Toynbee, tarih araştırmacısının toplumlar arasındaki ilişkileri yalnızca belli kavram ve kategoriler altında incelediğini savunur.

töz [Geride, altta bulunan anlamına gelen Yunanca *'hypo + stasis'* ve Latince *'sub + stare'*den; Os. *cevher*; İng. *substance*; Fr. *substance*; Al. *substanz*]. **1** Bir şeyin, kendisinden dolayı veya kendisi sayesinde, başka şeylerden ayrılmış bir şey olarak, belirlenmiş bir doğaya sahip olduğu şey. Bir şeyin, kendisi olmadan, her ne ise o olamadığı, fakat başka bir şey olduğu şey. **2** Fenomenlerde varolan ve bir şey ya da nesnenin, zaman içinde geçirdiği değişimlere rağmen, özdeşliğini sağlayan şey.

3 Değişmelere temel olan, kendisinde değişmelerin gerçekleştiği dayanak, kalıcı gerçeklik. **4** Bireysel bir şeyin, kendisinde özelliklerin var ya da mevcut olduğu, varoluşu varsayılan ama algılanamayan parçası.

5 Var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, mutlak varlık veya 'şu' diye gösterdiğimiz somut bireysel nesne. **6** Bir şeyin kendisinden yapılmış veya meydana gelmiş olduğu şey.

Genel olarak, dünyada, kendisi dışındaki tüm diğer varlıklardan ayrı duran, bağımsız bir varoluşa sahip bulunan bireysel varlık diye tanımlanan tözü belirleyen üç kategori vardır: a) Değişme ve kalıcılık; b) fonksiyon; c) yön ya da özellik. Buna göre, töz değişen bireysel varlık, tüm değişmelerin gerisindeki kalıcı yapıdır. Yine, töz ve fonksiyon bağlılaşık kavramlardır, zira fonksiyon göstermek, belli bir işlevi yerine gerçekleştirmek, varolmak ya da belli bir biçimde eylemde bulunmaktır. Bundan dolayı, nerede ve ne zaman fonksiyonel bir faaliyet varsa, orada fonksiyon gösteren bir şey, bir töz vardır. Yine tözle özellikleri arasında belli bir ilişki söz konusudur. Buna göre töz, özelliklere dayanak olan şeydir.

Töz farklı filozoflarda farklı anlamlara gelmiş, hatta aynı filozofta bile farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, Platon'da töz, şeylerin varoluşunun ilk nedeni olan, şeylere düzen ve anlaşılırlık kazandıran ve onları bizim için anlaşılır hâle getiren varlıktır. Buna göre, töz, her nesne sınıfında mevcut olan tümel form ya da İdeadır; şeyleri başka şeylerden farklılaştıran ve onları her ne ise o yapan özsel doğa ya da varlıktır.

Oysa, Aristoteles'e göre, gerçekten var olan, †Platon'da olduğu gibi tümeller değil de, bireylerdir, 'şu' diye gösterdiğimiz belirli bir doğaya sahip olan varlıklardır. Bu varlıklar, †Aristoteles'in mantıkla ilgili eserlerinde sözünü ettiği nicelik, nitelik, ilişki, yer gibi kategorilerin, temel nitelik ya da yüklemlerin kendilerine yüklenebildiği öznelerdir. İşte Aristoteles, kendisine tüm kategorilerin yüklendiği bu özneye 'töz' adını verir. Demek ki, Aristoteles'te var olmak belir-

ii türden bir töz olmaktır. Töz, aynı zamanda dinamik bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkan bireysel varlık olarak da tanımlanır.

Bir şey, Aristoteles'e göre, kendi tikel niteliklerinin toplamından her zaman daha fazla bir şeydir. Başka bir deyişle, niteliklerin gerisinde, niteliklere temel olan, nitelikler için bir dayanak olma işlevi gören bir şey vardır. Şu hâlde, bir töz, yani belirli bir doğası olan bir şey, bir yandan niteliklerin, öte yandan da bu niteliklerin gerisinde bulunan bir dayanağın birleşiminden meydana gelir. Buna göre, töz bir madde ve bir formdan oluşur. Aristoteles her ne kadar maddeyle formu birbirinden ayırsa bile, doğada bizim hiçbir zaman maddeden yoksun bir formla da, formdan yoksun bir maddeyle de karşılaşmadığımızı belirtmeye özen gösterir. Varolan herşey somut bir birey olarak varolur ve herşey maddeyle formun bir birliği olarak ortaya çıkar. Şu hâlde, töz form ve maddeden meydana gelen bileşik bir varlıktır. Bundan dolayı, Aristoteles'te, Platon'da olduğu gibi, ayrı formlardan, duyusal dünyanın dışında olan bir İdealar dünyasından söz etmek olanaklı değildir. Form, ayrı bir yerde değil de, bu duyusal dünyada ve tözün bileşenlerinden biri olarak varolur.

Öte yandan, Ortaçağ felsefesinin birci sistemlerinde de, 'var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan biricik zorunlu varlık olarak Tanrı' dışta bırakılırsa, varlık alanı bir tözler çokluğundan meydana gelir.

Oysa, kadim dünyanın tözler çokluğunu bırakıp genellikle iki tözlü bir varlık anlayışına yönelen modern dünyada; İlk ve Ortaçağ felsefesinin töz anlayışından ayrılışı simgeleyen ve insan varlığı gibi tek bir tözden iki ayrı töz çıkartan †Descartes'ın felsefesinde ise, üç ayrı tözden söz edilebilir. Bu üç töz de, kendi içlerinde, yaratılmamış, sonsuz ve ezelî-ebedî olan tözle, yaratılmış, sonlu tözler olarak ikiye ayrılır. 1 Yaratılmamış, ezelî-ebedî ve sonsuz töz olan Tanrı, varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan töz tanımı içinde, gerçek tözdür. Tanrı, başka herşeyin yaratılış ve varoluşları için kendisine bağlı olduğu zorunlu varlıktır. O ezelî-ebedî, tinsel, değişmez, bölünemez, gücü herşeye yeten, herşeyi bilen, mutlak olarak iyi olan, zamansal-mekânsal-maddesel olmayan, geri kalan töz türlerini yaratmış olan, özüne ilişkin olarak doğuştan bilgiye sahip olduğumuz yetkin tözdür. 2 Yaratılmış sonlu tözlerden birincisi, tinsel tözdür, yani bireyin maddî olmayan ruhudur. Tinsel tözün ya da ruhun tözü düşünme ve düşüncelere sahip olmadır. Tinsel töz yer kaplamayan, ve dolayısıyla bölünemeyen, elle tutulamayan, mekânsal olmayan tözdür. Ruh, beynin gerisindeki kozalaksı bezde, bilinci, ideleri, istemeyi ve imgelemi meydana getirmek için bedene etki eder. 3 Cisimler, maddî nesneler, bedenler, evren olarak yaratılmış, sonlu maddî töz. Fiziksel, cisimsel tözün özü yer kaplamadır. Madde, mekânda bir yer kaplar, zaman içinde varolur, elle tutulabilir, gözle görülebilir; değişen bir şey olarak maddî töz, bir şekle sahip olur ve bir yerden bir yere hareket eder.

Descartes'ın töz anlayışını belirleyen temel kabulleri şunlardır: a) Töz varolmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, kendisi dışında başka hiçbir şeye gerek olmadan kavranabilen varlıktır. b) Her tözün, hiçbir zaman yitirmediği, yitirdiği takdirde, töz olmaktan çıkacağı bir özü vardır. Töz, özünü yitirirse, fonksiyonunu yerine getiremez, bilinemez ve varolamaz. Buna göre, ruhun özü düşünmedir, maddenin özü ise, yer kaplama. Tözün diğer özellikleri, aynı özün görünüşleri ya da tezahürleridir. Örneğin, ruhun, tinsel tözün imgeleme, kuşku duyma, isteme gibi tüm özellik ve faaliyetleri, özünün yani düşünmenin örnekleri, görünüşleri ya da tezahürleridir. c) Tözler arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. d) Tözler birbirlerine karşıttırlar, bundan dolayı birbirlerini mantıksal ve on-

tolojik olarak dışlarlar. e) Tözlerin varolması gerekir, aksi takdirde sıfatların, özelliklerin varoluşundan da söz edilemez. Tözler olmadığında, düşünme ve yer kaplama kavramları anlamsız hale gelir.

Modern felsefenin kurucusu René Descartes'ın 'var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan şey' olarak tanımladığı töz görüşünden yola çıkan Baruch †Spinoza ise, bu tanıma uyan tek bir töz bulunduğunu ve bu tek tözün Tanrı olduğunu söylemiştir. Buna göre, töz bir, sonsuz, ezelî-ebedî ve mutlak olarak bağımsız varlıktır. Varolan herşeyin varoluşu için kendisine bağlı olduğu, kendinde ve kendi başına varolan töz olarak Tanrı yalnızca kendisi aracılığıyla anlaşılan, anlaşılabilmesi için başka hiçbir kavrama ihtiyaç duymayan varlıktır. Tek tözü evrenle özdeşleştirerek panteist bir görüşe ulaşan Spinoza'ya göre, tözün, yani Tanrı ya da evrenin, yalnızca ikisini bilebildiğimiz sonsuz sayıda özniteliği, yüklemi vardır. Bu öznitelikler ise, düşünce ya da zihin ve yer kaplama ya da maddedir.

Aristoteles'in tözün değişme merkezi, ve mantıksal özne olduğu görüşünü aynen benimseyen †Leibniz ise, tözü belirleyen söz konusu ölçütlere basitlik ölçütünü eklemiştir. Onun metafiziğinin temel öğeleri, basit, parçaları olmayan tözler olarak tanımladığı monadlardır. Bu türden basit tözlerin varolduğu sonucu, Leibniz'e göre, basit şeylerin toplamlarından başka bir şey olmayan bileşik varlıkların varolduğu olgusundan çıkar. Onun tözleri, güç ve etkinlik merkezleri, maddî olmayan tözler olarak monadlardır.

†Locke'a göre ise, töz, tüm doğal fenomenlerin görünüşünün gerisindeki, ne olduğunu bilmediğimiz, deneyim yoluyla tecrübe edemediğimiz temeldir. Bu temel, mantıksal olarak, bir şeyin tüm nitelik ya da özellikleri ortadan kaldırıldığında, geride kalacak olan şeye karşılık gelir. Töz aynı zamanda, tüm nitelikler için dayanak olma işlevi gören bir temeldir. Locke'a göre, tüm nitelik ve özelliklere dayanak olan töz, doğrudan bir biçimde bilinmemekle, tecrübe edilmemekle birlikte, varolduğunu varsaydığımız dayanaktır. Töz, buna göre, kendisi tecrübe edilememekle birlikte, tecrübe edilen ve sürekli olarak birlikte ortaya çıktıkları için, tek bir şeyi meydana getiren öğeler olarak görülen renk, ses, koku, tat, v.b.g., basit idelerin temelinde bulunan şeydir. Başka bir deyişle, töz, kendi başlarına var ve kalıcı oldukları düşünülemeyen güç ve niteliklere dayanak ve neden olduğu için, varolduğu varsayılan temelden başka bir şey değildir.

Descartes, Spinoza ve Leibniz'in savunduğu akılcı anlayışla, Locke tarafından savunulmuş olan empirizmin bir sentezini yapan †Kant'ta ise, töz bilinçten bağımsız bir şeyin adı değildir. Bizim töze yüklediğimiz kalıcılık, süreklilik, birlik gibi nitelikler, deneyimin niteliklerini algılama ya da anlama tarzlarımızdan başka hiçbir şey değildir.

tözcülük [Os. *cevheriyye*; İng. *substantialism*; Fr. *substantialisme*; Al. *substantialismus*]. 1 Öncelikle, †hiççiliğin karşısında yer alan, ve dünyanın, varolmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan, zihinden bağımsız olan bireysel varlıklar anlamında tözlerden meydana geldiğini savunan varlık görüşü.

2 Herşeyin değiştiğini, birbirlerini izleyen durumlardan, fenomenlerden başka hiçbir şeyin varolmadığını söyleyen görüşün tam tersine, †Spinoza ya da †Hegel'de olduğu gibi, olayların değişmez temeli olarak tinsel ya da maddî bir tözün gerçekten varolduğunu öne süren öğreti. Ya da başka bir deyişle, ilk ve en temel varlık veya gerçekliğin töz veya tözler olduğunu, başka herşeyin, ya tözlerin bir özelliği ya da onlar arasındaki bir bağıntı olarak, varoluşu için tözlere bağlı olduğunu öne süren görüş, akım. Olayların değişmez temeli olarak, maddî ya da tinsel bir ilkenin gerçekten varolduğunu öne süren anlayış biçimindeki tözcülük görüşünün felsefedeki ilk ve en önemli temsilcisi †Aristoteles'tir.

Felsefeleriyle her ikisi de dili ve bilgiyi imkânsız hâle getirme gibi aynı mantıksal sonuca götüren, biri değişmeyi yadsırken, diğeri değişmeyi temel gerçeklik addeden iki filozofa, yani Parmenides ve Herakleitos'a karşı, Aristoteles nesnelerin, fizikî olarak hep bir değişme ve oluş süreci içinde olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte, nesnelerin, Aristoteles'e göre, kendi kendileriyle aynı kalan, değişmeyen ve oluş sürecine tâbi olmayan bir yönleri daha vardır. Bir nesnede, tikel bir varlıkta değişmeyen, kendi kendisiyle bir ve aynı kalan bu yön, tekil varlığın oluş süreci içinde gözlediğimiz tüm özelliklerinin de taşıyıcısı ve dayanağı durumundadır. Tüm olayların, niceliksel ve niteliksel değişmelerin gerisindeki bu dayanak, tözdür.

tözsel. [İng. *substantial*; Fr. *substantiel*; Al. *substantiell*]. 1 Töze ait olan, tözle ilgili bulunan; 2 bağımsız bir varoluşa sahip bulunan; 3 maddî bir varoluşu olan; 4 bir şeyi başka şeylerden ayırarak her ne ise o şey yapan şeyle ilgili olan için kullanılan sıfat.

Buna göre, bir doğayı, yani bir türü ya da cinsi meydana getiren forma; varolmak için maddeye ihtiyaç duymayan kendinden-kaim formdan farklı olarak, kendisini göstermek, gerçekleştirmek, potansiyel güçlerini hayata geçirmek için maddeye ihtiyaç duyan, fakat aynı anda maddeyi tikel bir varlık hâline getiren forma *tözsel form* adı verilir. Buna göre, bir müzisyenin tözsel formu, onu bir insan yapan akıllı ruhtur. Buna karşın, bireysel zihnin kalıcı, sürekli ve kendi kendisiyle özdeş bir töz olduğunu öne süren zihin anlayışına *tözsel zihin görüşü* adı verilir.

Öte yandan, †Parmenides, †Platon ve †Spinoza gibi filozofların, özdeşlik ilkesine dayanan statik varlık anlayışları *tözsel varlık anlayışı* olarak tanımlanır. Buna göre, herşeyin her ne ise o olduğunu öne süren özdeşlik ilkesi, değişme ortamında, değişmeden aynı kalan kalıcı ve değişmez bir varlığın kabulünü zorunlu kılmıştır. Bundan dolayı, söz konusu varlık anlayışında, töz, statik özdeşlik ilkesi gereğince, varlığın gerçek ifadesi olarak benimsenir. Bu yaklaşıma göre, bir şey varsa eğer, o tözsel bir varlık olmalıdır ve sürekli bir değişme durumu içinde olan şey, var ya da gerçek olamaz.

trans-. Ötesinde, öbür yanında, üstünde anlamına gelen, değişikliği, kat etmeyi, aşmayı, öteye gitmeyi ya da birşeyin arasından geçmeyi belirten Latince önek.

†Postmodernizmin en önemli teorisyenlerinden biri olan †Lyotard, postmodern durumu betimlerken, *trans* önekinin söz konusu anlam imkânlarından hareketle, yazı, sanat, cinsellik ve politikada tüm imkânların en son sınırına kadar tüketilmiş olduğunu belirtmek üzere, *transpolitika*, *transcinsellik* ve transestetik terimlerini yaratmıştır. Buna göre, *transestetik* estetiğin ötesinde olmayı, estetiğin aşılmışlığıyla önemli ölçüde anlamsızlaşmasını ifade eder. O, transestetikle sanat ve gündelik yaşam arasındaki sınırların ortadan kalkmasını, estetiğin ekonomi, politika, kültür ve gündelik hayatın tümüne nüfuz ederek, özgüllüğünü ve özerkliğini kaybetmesini anlatmak ister. Lyotard'a göre, sanatsal formlar metalarla nesnelere öylesine sızmıştır ki, günümüzde herşey estetik bir gösterge olup çıkmıştır. Postmodern durumda estetik göstergeler, estetik yargıyı imkânsızlaştıracak şekilde birlikte varolur.

Aynı durum, toplum alanında ve siyaset için de geçerlidir. Postmodernin soğuk dünyasında, ne toplumsalın ne de siyasetin tiyatrosuna yer kaldığını, modernitenin bu iki çocuğunun da ölü olduğunu söyleyen Lyotard, bu durumu da *transpolitika* deyimiyle anlatmayı denemiştir. Ona göre, totalleştirici söylemleri, çelişkili ideolojileri reddeden günümüz insanı transpolitik hâle gelmiştir, yani o politikanın ötesindedir, siyasete, bütün politik söylemlere ilgisizdir, politik olarak kayıtsız olup, farklılaşmamış bir varlıktır.

transdüksiyon [İng. *transduction*; Fr. *transduction*]. Fransız düşünür ve psikologu J. †Piaget'nin dile getirdiği, çocuğa özgü olan ve kavramsal düşünceden önce gelen düşürune tarzı. Genel fikir, ilke ya da kavramlardan yoksun olduğu için, yetişkine özgü bir tarzda özel durum ya da olgulardan genellemeye, genel ya da tümel bir önermeye, veya genel bir önerıneden özel durum ya da olgulara geçemeyen, fakat yalnızca özel ya da soınut bir durumdan başka bir soınut durum ya da olguya geçebilen çocuğa özgü düşünme tarzı ya da yöntemi.

tı'ansendental [İng. *transcendental*; Fr. *transcendental*; Al. *transzendental*]. 1 Bir şeyi, bir disiplin ya da etkinliği, söz gelimi bilgi ya da deneyimi mümkün kılan koşullar bütünü; 2 söz konusu koşullara dair araştırma; 3 salt kişisel, özel veya psikolojik olana karşıt olarak, zorunlu ve tümel için kullanılan sıfat.

Transendental terimi, mümkün ya da aktüel deneyim alanının ötesinde kalanı tanımlayan aşkın (*transcendent*) sıfatıyla karıştırılmamalıdır. Zira transendental bilgiden söz edilebilmekle birlikte, aşkın bilgi diye bir şey kesinlikle söz konusu olamaz. Olsa olsa aşkın olanın bilgisi olabilir. Nitekim, deneyim alanının ötesinde kalan aşkın bir gerçekliğin bilgisinin, deneyimsel içeriği olmayan bir bilginin imkânsız olduğunu savunan †Kant, bilinçli insan deneyimini mümkün kılan koşullara, kavram, kategori, form ve yapılara ilişkin bilgiye *transendental bilgi* adını vermiştir. Bu tür bir bilgi, deneyim ve bilginin *a priori* öğelerini konu alan, insan bilgisinin, deneyimden bağımsız ve önce olan vazgeçilmez koşullarını araştıran ve dolayısıyla deneysel bilgiye bir anlamda aşkın olan bir bilgi türüdür.

Bu bağlamda, Kant'ın felsefesine, onun saf aklı konu alan ve saf bilim ya da aklın temel kavram ve kategorilerini ortaya koyan *a priori* analizine *transendental felsefe* adı verilir. Transendental felsefe, düşünce tarihinde ayrıca Alman idealist düşünürü †Schelling'in, doğa felsefesinin tam karşısında yer alan, zihin felsefesini, veya onun, doğa felsefesi ile zihin felsefesi arasındaki belli ayırımların arkasında gizli olan özdeşliği ve Mutlak'ı inceleme konusu yaparak, doğa felsefesiyle zihin felsefesini birleştiren görüşünü tanımlamak için kullanılmıştır.

Yine aynı çerçeve içinde, Kant'ın felsefesinin yöntemine, yani insan deneyimi ve bilgisinin olmazsa olmaz koşullarını (*a priori* sezgi formlarını, anlama yetisinin kategorilerini, aklın ideallerini) gözler önüne seren analiz şekline *transendental yöntem* adı verilir. Aynı biçimde, Kant'ın, insan bilgisi ve deneyimi için kaçınılmaz olan temel ve nihaî bir dizi kategorinin varolduğunu kanıtlama faaliyetine; *a priori* formların doğasını ve ınkânını ortaya koyma, kategorileri deneyimin ve bilginin zorunlu koşulları olarak gösterip açıklama ve temellendirme çabasına *transendental dedüksiyon* denmektedir.

Buna yakın bir anlamda, belirli bir bilgi türünün, örneğin aritmetiğin mümkün veya fiilen varolduğu öncülünden, onu mümkün kılan koşulların kendilerine veya onun varolabilmesi için birtakım koşulların yerine getirilmesi gerektiği sonucuna giden akılyürütme ve kanıtlama tarzına *transendental argüman* denmektedir. Söz konusu akılyürütme tarzı felsefî düşüncenin tarihinde Aristoteles'e kadar geri gitmekle birlikte, o daha ziyade Kant felsefesiyle irtibatlandırılır. Şöyle ki, †Aristoteles çelişmezlik yasasının onun geçersiz olduğunu öne sürenler tarafından bile varsayıldığı görüşüyle ün kazanmıştır. Bu bağlamda, transendental argüman, bir önermenin doğruluğunu, yanlış olması durumunda onu tartışıp incelemenin dahi mümkün olamayacağına işaret etmeyi amaçlayan akılyürütmeyi tanımlar.

Transendental terimini bilginin *a priori* koşullarına ilişkin bilgiyi nitelemek için kullanan Kant'tan sonra, çağdaş düşüncede †Strawson, tikelleri tanıma ve yeni-

den teşhis etmenin, maddî nesnenin dünya kavrayışımızda temel bir kategori olmasını, maddî nesnelerin varoluşlarından yana en küçük bir kuşkunun olmamasını gerektirdiğini söyledikten sonra, transcendental argümanı belirli kavram ve kategorilerin kullanımını, bir teori ya da pratiğin zorunlu koşullarını ortaya koyan akılyürütme olarak tanımlamıştır. Aynı yaklaşım ya da argüman türü, başta †Husserl ve †Wittgenstein olmak üzere, çağdaş birçok filozof tarafından kullanılmıştır.

Öte yandan, fenomenlerin veya görünüşlerin gerisindeki temel, bilinemez varlığa *transendental nesne* adı verilir. Nitekim, Kant numen ya da †kendindeşeyi, duyu-deneyi yoluyla bilinen şeyin bilinmeyen temelini *transendental nesne* diye tanımlamıştır. Buna göre, transendental nesne, somut tikel bir nesne olmayıp, genel nesne formu olarak tanımlanan saf akılsal '*x*', saf bilincin ideal nesnel karşılığıdır.

Buna karşın, dış dünyaya dair bilgimizin mümkün olabilmesi için varoluşu öngörülen bene, duyusal dünyanın bilgisinin zorunlu önkabulü olan bir zihne *transendental ben* adı verilir. Başka bir deyişle, algıların, tasarımların, bilumum zihinsel edimlerin dayanağı olarak algılanamayan, ama varsayılan transendental ben, aktüel olarak varolan bireylerin bilincindeki özsel yapıyı ifade eder.

Kant'ın transendental felsefesi, sırasıyla üç ayrı bölmeyi ihtiva eder. Bunlardan birincisi, duyumsal sezginin *a priori* koşullarına, yani zaman ve mekâna ilişkin inceleme olarak *transendental estetik*tir. Diğer iki bölme Kant'ta transendental mantık başlığı altında toplanır. Buna göre, salt düşünme ögelerinin kaynağını ve değerini belirleyen düşünme ve akılyürütme melekelerimizin *a priori* koşullarını konu alan *transendental mantık*, akılyürütmenin değil de, duyumsal sezginin *a priori* koşullarını araştıran *transendental estetik*in tam karşısında bulunur.

Kant'ın eleştirel felsefesinde, transendental mantık da, daha sonra kendi içinde ikiye ayrılır. Bunlardan *transendental analitik* anlama yetisinin, kendileri olmadan hiçbir nesnenin düşünülemediği, empirik bilginin hiçbir şekilde söz konusu olamadığı kavram, kategori ve ilkeleri konu alır. Buna karşın, aklın kendi sınırlarının ötesine geçme yöneliminin sonucu olan yanılsamaları konu alan mantık türüne, yalnızca *a priori* ilkelere dayanan yanlış ve yanıltıcı akılyürütmeleri inceleyip eleştiren, bilginin meşrû sınırlarının aşılmasından kaynaklanan yanlışlıkları düzeltmeyi amaçlayan araştırma tarzına *transendental diyalektik* denir. Aynı çerçeve içinde, Kant felsefesinde, anlama yetisinin yalnızca tecrübede geçerli olan *a priori* kategori ve sezgi formlarının, salt bilincin kendi içinde bilinemez olan bir gerçekliğe yapı ve form kazandırma yolları olmayıp, gerçekliğin doğasına, özüne ilişkin betimleme ve doğrular olduğu inancının sonucu olan aldanış türüne *transendental yanılsama* adı verilir. Kant'a göre, bu tür bir inanç ya da yanılsama bizi, ruhu, Tanrı'yı, bu konuda tecrübî malzeme olmadığı için, bilemesek bile, ruh ve Tanrı ideleri üzerinde *a priori* bir biçimde akıl yürütmeye götürür.

transendental fenomenoloji [İng. *transcendental phenomenology*; Fr. *phénoménologie transcendentale*]. Alman filozofu Edmund †Husserl'in †fenomenolojisinin, doğası itibariyle yönelimsel olan bilincin temel, özsel ve birbirleriyle ilişkili yasalarını gün ışığına çıkarmayı amaçlayan yönüne, ya da daha doğru bir deyişle bu fenomenolojinin ilk ve en önemli evresine verilen ad.

Bu tür bir fenomenolojiye damgasını vuran şey, bilginin deneyim ya da tecrübe sırasında ortaya çıkan veya kendini gösteren özsel temellerine ilişkin bir araştırma, önkabul ya da yargılardan bağışık bir bilgi için sağlam temeller oluşturmaya yönelik bir çabadır. Buna göre, transendental fenomenoloji, gerçek bilgiyi mümkün kılan temel koşulla-

ra, zihinsel temellere dair bir araştırmadan meydana geldiği için, toplumdan, zihindışı varlıktan uzaklaşan, *Lebenswelt* ya da gündelik dünyadan ve toplumdan uzak duran bir felsefedir. Deneyim ya da bilgideki özsel ögeleri gözler önüne sermeyi amaçladığı için, doğal tavrın gündelik dünyasını paranteze alarak, hiç hesaba katmaz ve salt bireysel benin bilinci üzerinde yoğunlaşır.

transendentalizm [İng. *transcendentalism*; Fr. *transcendentalisme*; Al. *transzendentalismus*]. **1** Genel olarak, aşkın ya da transendental olana özel bir önem atfeden öğreti, sezgisel ya da tinsel olanın deneyimsel ve bilimsel olan karşısındaki üstünlüğüne duyulan inanç.

2 Daha özel olarak da, felsefede, tüm bilgilerimizin temel *a priori* ilkelerini keşfetmek üzere, deneyimin ya da tecrübe edilenin ötesine geçen, onu aşan bakış açısı, felsefe türü. Buna göre, Kant ve Schelling'in transendental felsefesi ve dolayısıyla deneyimin, tecrübe dünyasının aklın faaliyetlerine bağlı olduğunu savunan herhangi bir felsefe türü, transendentalizm olarak sınıflanır.

3 Transendentalizm, teşmil yoluyla, Kant sonrası Alman idealizmini, örneğin Fichte ve Hegel gibi filozofların idealist felsefelerini tanımlamak için kullanılmıştır. **4** Yine, aynı bağlamda, Mutlak felsefesine, Mutlak olanın sonlu varlıkta içkin olduğunu; ya da Mutlak olanın sonlu varlığa olan aşkınlığının tam bir yanılsama olduğunu öne süren öğretileri tanımlamak için de, transendentalizm terimi kullanılmaktadır. **5** Aynı şekilde, ideal ya da tinsel olanın duyumsal deneyime içkin olduğunu öne süren her görüş, bir tür transendentalizm diye tanımlanır.

6 Öte yandan, transendentalizm terimi, pejoratif bir anlamda coşumcu, gizemci, doğaüstücü, muğlak, sağduyudan tümüyle kopuk görüşleri tanımlamak için kullanılmaktadır.

7 Transendentalizm, nihayet, ondokuzuncu yüzyılda, özellikle Schelling'den etkilenen bir grup entellektüelin dinî felsefî görüş ya da bakış açılarını tanımlar. En önemli temsilcileri arasında Emerson, Thoreau ve Parker gibi kişilerin yer aldığı söz konusu entellektüeller öbeği Locke'un †empirizmine, modern çağın †maddecilik ve †akılcılığına, †deizm, maddî zenginlik ve ilerleme fikrine karşı çıkarken, Kant ve Kant sonrası Alman idealistlerinden hareketle, bir tür †panteizme yönelmiş, tanrısal olanın sonlu varlıkta içkin olduğunu öne sürmüştür. Bilgi görüşlerinde, görünüşlerin kesinlikten yoksun bilgisini veren anlama yetisinin yerine, zorunlu doğruların *a priori* bilgisini veren aklı ikame etmiş olan transendentalistler, felsefî hakikatlerin bilgisine akıl yoluyla varılacağını savunmuşlardır. Söz konusu filozofların ahlâk görüşleri ise, idealizm, †bireycilik, reformizm ve iyimserlik gibi eğilimleri ihtiva eden eklektik bir düşünce bütünü oluşturur.

Trendelenburg, Adolf. 1802-1872 yılları arasında yaşamış olan Alman filozofu. Hegel'e yönelik eleştirileri ve Aristotkeles felsefesine dair araştırmalarıyla tanınan Trendelenburg'un temel eserleri, kategoriler öğretisinin tarihini veren *Historische Beiträge zur Philosophie*, filozofun Kant'ın mekân anlayışı konusunda Kuno Fischer ile giriştiği tartışmayı ihtiva eden *Kuno Fischer und sein Kant* ve *Logische Untersuchungen* [Mantıksal Araştırmalar]'dır.

†Aristoteles'in özellikle mantık öğretisine büyük bir önem atfeden Trendelenburg, †Hegel dışında, †Kant'a da karşı çıkmıştır. Ona göre, Kant, mekân söz konusu olduğunda, sadece iki alternatif üzerinde durmuş, yani mekânın yalnızca fenomenlere uygulanabileceği seçeneği ile onun salt numenlere tatbik edileceği alternatifini ele almıştır. Diğer bir deyişle, mekânın ya öznel ya da nesnel olabileceğini düşünen Kant, üçüncü alternatifi, yani mekânın hem öznel ve hem de nesnel olabilmesi seçeneğini hiç dikkate almamıştır.

Yazılarındaki ana teması amaç olan filozof, Hegel diyalektiğinin hareket kav-

ramını başka bir kavvramla değiştirmek için çok uğraşmıştır.

trikotomi [İng. *trichotomy*; Fr. *trichotomie*]. Gerçekliği birbirine indirgenemez olan üç ayrı parçaya bölen, evrende Tanrı, ruhsal, ve doğal alan olmak üzere, üç temel ve farklı gerçeklik bulunduğunu öne süren, özellikle de insanın ruh, beden ve tin gibi üç ayrı öğeden meydana geldiğini savunan öğreti.

triteizm [İng. *tritheism*; Fr. *tritheisme*; Al. *tritheismus*]. Üçtanrıcılık. Gerçeklikte üç Tanrı'nın varolduğunu ifade eden; Hristiyan teolojisinde, M. S. altıncı yüzyılda, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üç ayrı birey, töz ve dolayısıyla üç ayrı Tanrı'ya karşılık geldiğini savunan görüş.

Troeltsche, Ernst. 1864-1923 yılları arasında yaşamış olan Alman ilahiyatçı, tarihçi ve düşünür. Temel eserleri: Felsefe, sosyoloji ve tarihe önemli bir katkı yapan *Der Historismus und Seine Problem* [Tarihsicilik ve Meseleleri], *Reisedeutung des Protestantismus für die Entstehung der Modernen Welt* [Modern Dünyanın Oluşumunda Protestanlığın Rolü]'tir.

Troeltsche ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde veya 20. yüzyılın başlarında yaşayan birçok düşünür gibi, kitle toplumunun gelişi, bilim ve teknolojinin yükselişi, maddecilik, doğalcılık, kuşkuculuk ve panteizm gibi oluşum, akım ve eğilimlerin yükselişi karşısında dehşete kapılmış olan biridir. Sadece, din bilincinin tarihi ve gelişimini temele alan bir din felsefesinin teolojiye bilimler arasında bir yer açabileceğini düşünen filozof, tarihselcilikle doğalcılığın, modern dünyanın, kadim düşüncenin ahlâk görüşüyle metafiziğinin yerini almış olan, iki büyük yaratısı olduğu inancındadır. Bu iki görüş ya da yaklaşım, insanı, sırasıyla maddî alanda genel ve yasalı olanı belirlemeye, ve kendine ilişkin olanı, yani tarihsel-tinsel olanı araştırmaya yöneltmiştir.

Bunlardan ikincisi, eşdeyişle tarihselcilik söz konusu olduğunda, Troeltsch, tarihselciliğin, biri tarihsiciliğe, diğeri ise hakikî tarihselciliğe tekabül eden iki türü bulunduğunu söyler. O yalnızca doğalcılığın olumsuz yanları ve sonuçları üzerinde değil, fakat tarihsicilik anlamında tarihselciliğin olumsuz içerimleri üzerinde de ayrıntılı olarak durmuştur. Tarihsiciliği, tarihi büyük ölçüde genel yasalar, sistemler ve doğal zorunluluklar altında yanlış bir analoji ile ele alan tarihselcilik diye tanımlayan Troeltsch, bunu sadece Hegel ve Marks'ın tutumlarıyla sınırlamamıştır. Ona göre, tinsel bilimlerden hareketle, tarihte herşeye yayılmış bir anlam bulunduğunu ve bu anlamın bütünüyle kavranabileceğini söylemek de, tarihsicilikten başka hiçbir şey değildir.

Oysa hakikî tarihselcilik, bir ilke ya da yaklaşım olmaktan ziyade, bir duygu olmak durumundadır. Troeltsch'ün gözünde tarihselcilik, kendini tarihin sonsuz zenginliğinde, kültürün sınırsız çeşitliliğinde arayan insanın trajik yaşam duygusudur.

tutarlılık [Os. *insicâm*; İng. *consistency, coherence*; Fr. *cohérence*; Al. *zusammenhang*]. Şeylerin, düşüncelerin ortak bir ilkeyle, bağıntı, düzen, kavram ya da fikirle birbirine bağlanmış olması durumu, mantıklı bir bütünün parçaları, öğeleri arasında, karşılıklı bağlantı ve uyum bulunması hâli. Çelişkiden, mantıksal atlama ya da boşluktan bağımsız olma hâli olarak tutarlılık, düşüncelerin birbirlerinden, sonuçların öncüllerinden mantıksal olarak çıkması durumunu, bir önermeler kümesinin, kümedeki önermelerin birlikte evetlenmesi hiçbir çelişkiyle sonuçlanmadığı zaman, sahip olduğu özelliği, birkaç önermenin, birbiriyle çelişik olmadıktan başka, ifade ettiği şeyler açısından birbirini desteklemesi durumunu ifade eder.

Buna göre, anlamları çelişik terimler içermeyen, çelişkiden bağımsız olan kavramlara *tutarlı kavramlar* adı verilir. Buna karşın, en az bir doğrulayıcı yorumu olan önermeye *tutarlı önerme* adı verilir. Yine, tutarlı önermelerden oluşan, yani birlikte doğru olabilen ya da birbirleriyle bağdaşabilen önermeler kümesi-

ne *tutarlı önermeler kümesi* adı verilir. Buna göre, birden fazla önerme, küneden hiçbir çelişki türetilemediği takdirde, tutarlı bir küme meydana getirir.

Tutarlılık ahlâkî anlamda, yaşamın pratik eylemlerle ilgili boyutunun evrensel bir ahlâk yasasına tâbi kılınması, kişinin her koşul altında yasaya uygun düşen eylemler gerçekleştirmesi durumunu dile getirir. Buna göre, ahlâk, insan için en yüksek diye nitelenen bir hedefe ulaşmanın aracı olarak görüldüğü takdirde, daima söz konusu iyiye götürecek eylemler sergileme hâli, ahlâkî bakımdan tutarlı olma anlamına gelir.

tutarlılık teorisi [İng. *coherence theory of truth*; Fr. *théorie de cohérence de la vérité*]. Bir yargı ya da önermenin doğruluğunun, söz konusu yargı ya da önermenin gerçeklikle ya da olgularla değil de, bir bütün olarak evren hakkındaki inançların genel yapısıyla uyuşmasından, onun evren hakkındaki tüm diğer inanç ve bilgilerin genel yapısıyla tutarlılık içinde olmasından meydana geldiğini iddia eden ve daha çok idealist felsefe geleneği içinde savunulmuş olan doğruluk anlayışı.

Tutarlılık anlayışını savunan idealist filozoflar için, doğruluğun gerçek anlamı, yargının olguyla uyuşması değildir, zira yargının kendilerine karşılık gelebileceği olgular yoktur. Buna göre, ait olduğu bağlamdan yalıtlanmış olan bir olgu, hiçbir şekilde gerçek bir olgu değildir ve bundan dolayı, onunla uyuşmak durumunda olan bir yargı doğru bir yargı olamaz. İdealist, özellikle de nesnel idealiste göre, varolan herşey bir sistem içinde varolur; bir sistemde, herşey başka herşeyi içerir ve başka herşey tarafından içerilir. Buna göre, bir şeyi tam olarak ve gerçekten, ancak ve ancak onun içerdiği herşeyi dikkate aldığımız ve bildiğimiz takdirde bilebiliriz; dolayısıyla, bir şey, bir nesne hakkında olan, fakat söz konusu nesnenin içerdiği hiçbir ilişkiyi ve nesneyi dikkate almayan bir yargı tam olarak doğru olamaz. Bir nesne hakkında olan ve onun tüm diğer nesnelerden ayrı, bağımsız ve yalıtlanmış olarak varolduğunu kabul eden hiçbir yargı, bu anlayışa göre, doğru olamaz.

Söz konusu doğruluk anlayışının en önemli yönü, onun öncelikle parçaları karşısında bütünü, olgular karşısında da sistemi ön plâna çıkarması, parçaların, olguların bilgisinin yerine, bütünün bilgisini vurgulamasıdır. Başka bir deyişle, bu anlayışta bütünün ya da sisteminin bilgisi parçaların ya da sistemi oluşturan olguların bilgisinden mantıksal olarak önce gelir ve sonuncular ancak ve ancak sistemin kendisi bilindiği takdirde, doğru olabilir. Söz konusu doğruluk anlayışına göre, bütünün ya da sistemin kendisi de, onu meydana getiren parçalardan daha fazla bir şeydir. Örneğin, tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmış olan tüm olgularla ilgili tam ve kesin bilgi, kişiye söz konusu tarihsel döneme ilişkin olarak sağlam ve doyurucu bir kavrayış kazandırmanın çok uzağında kalır, zira belli bir tarihsel dönem, içerdiği olguların toplamından daha fazla bir şeydir. O sözü edilen olguları içeren, fakat bu olguları aşan bir bütündür.

Tutarlılık öğretisinin en önemli güçlüğü, bu anlayışla birlikte, kendi içinde tutarlı olan, fakat gerçeklikte hiçbir karşılığı olmayan her öykü ya da teorinin doğru olmasının mümkün hâle gelmesidir. Örneğin, belli bir tarihsel dönem için söz konusu olan genel kavrayış, tarihçiden tarihçiye değişebilmekle, ve tarihçiler tarafından aktarılan izlenimler farklılık gösterebilmekle birlikte, bu genel kavrayışlardan her biri eşit ölçüde doğru olabilir.

Tutarlılığı, ister bir teorinin varolan tüm bilgilerle tutarlılık içinde olması, ya da ister teorinin kendi kendisiyle olan içsel tutarlılığı olarak yorumlayalım, aynı güçlük varolmaya devam eder. Şu hâlde, düşüncelerimizin kendi aralarında, birbirleriyle uyuşması doğruluk için hiçbir zaman yeterli bir ölçüt olamaz. Çünkü düşüncelerimizin kendi

aralarında birbirleriyle uyuşması doğruluk için yeterli bir ölçüt olursa, kendi içinde uyumlu ve tutarlı olan her öykü, laboratuvar gözlemleri ve deneylerine dayanan bir fizik kuramı kadar doğru olabilir.

tutarsız [Os. *gayrı münsecim*; İng. *incoherent*; Fr. *incohérent*]. Parçaları arasında bağlantı olmayan, parçaları birbirleriyle uyuşmayan ve hatta bir anlamdan yoksun olan bütün için kullanılan sıfat.

Buna göre, hiçbir doğrulayıcı yorumu olmayan önermeye, *tutarsız önerme* adı verilir.

Öte yandan, tutarsız öncüllerden ya da öncülleriyle sonucu arasında en küçük bir tutarlılık bulunmayan akılyürütme ya da çıkarımdan oluşan yanlış *tutarsızlık yanılışı* diye nitelenir.

tutku [Os. *ihtirâs*; İng. *passion*; Fr. *passion*; Al. *leidenschaft*]. Aşk, nefret, kıskançlık, cimrilik, şehvet türünden şiddetli ve sürekli duygu, güçlü istek ve eğilim; bu tür bir istek ya da eğilimin yöneldiği amaç; antipati ya da arzunun ürünü olup, davranışı yöneten yoğun duygu.

Yöneldiği amaç ya da seçtiği nesne üzerinde, bu amaç veya nesne dışındaki hiçbir şeyi, hatta nesnenin kendisiyle ilgili özellikleri bile göremeyecek kadar yoğunlaşmış olan tutku, duygusal ve zihinsel bir tavır olarak ortaya çıkarken, bir tür körleşmeyi ifade eder. Felsefe tarihinde filozoflar, tutkuya karşı genellikle olumsuz bir tavır takınmışlardır. 'Tutku olmazsa, büyük ve önemli hiçbir iş yapılamaz' diyen †Hegel ve Friedrich †Nietzsche gibi düşünürler bir kıyıya bırakılacak olursa, hemen tüm düşünürler tutkuyu, insana zarar veren akıldışı bir öge olarak değerlendirmişlerdir. Örneğin, Platon ve Spinoza gibi düşünürler, insanın tutkunun kölesi olduğu zaman, özgürlükten yoksun olduğunu dile getirirken, insanın kendi kendisinin efendisi olmasını en büyük değer olarak gören †Stoalılar tutkuyu bir tür ruh hastalığı olarak görmüşlerdir.

Bu iki karşı uç arasında, modern felsefenin kurucusu olan †Descartes'ın tavrını görüyoruz. *Les Passions de l'Ame* [Ruhun Tutkuları] adlı eserinde, tutku konusuna biraz daha yansız bir tavırla yaklaşan Descartes, hayranlık ya da şaşkınlık, sevgi ve nefret, neşe ve hüzün gibi temel tutkularla, bunların birleşiminin sonucu olan özel tutkulardan söz etmiş ve yaşamın tatlılığını ve güzelliğini tutkularda bulduğunu belirtmiştir. Ona göre, tutkuların varlığını ve önemini kabul eder ve bilirsek, onların kötü etkilerinden ve aşırılıklarından da kurtulabiliriz. Descartes'a göre, biz tutkuların bizi yanılgıya sürüklediğini sezdiğimiz zaman, onları bir kıyıya atabilir ve onları akıl sayesinde, olumlu bir biçimde kullanabiliriz.

tutucu evrim [İng. *conservative evolution*; Fr. *évolution conservative*]. †Aristoteles tarafından öne sürülüp, İslâm âlimleri tarafından olduğu kadar, Hristiyan düşünürler tarafından da benimsenen, doğada yeni hiçbir şeyin ortaya çıkmadığını, herşeyin daha önceden varolan potansiyel güç ya da öğelerin dış nedenlerin etkisiyle açımlanması, aktüelleşmesi ya da tezahürü olduğunu savunan değişme teorisi.

Yaratıcı bir evrim anlayışının tam karşısında yer alan ve sonuçta olanın daha önceden bir şekilde nedende de olması gerektiğini, nedenin sonucundan hep yüksek olduğunu savunan bu görüşe göre, değişme, ilerleme ya da evrim, her ne kadar açık olmayan bir tarzda, gizil ya da potansiyel olarak da olsa, orada hep varolmuş olan formların aktüelleşmesinden başka bir şey değildir.

tüizm [İng. *tuism*; Fr. *tuisme*]. Ahlâk felsefesinde, †özgecilikle eşanlamlı olarak kullanılan ve kişinin eylemlerinde, kendi çıkarını değil de, başkalarının çıkarını gözetmesi gerektiğini, hemcinslerinin iyiliğini ve mutluluğunu amaçlaması gerektiğini dile getiren akım için kullanılan terim.

tüketim toplumu [Os. *istihlâk cemiyeti*; İng. *consumer society*; Fr. *société de la consommation*]. Modern ya da çağdaş toplumlar için kullanılan ve bu toplumların giderek artan ölçüler içinde tüketim ol-

gusu etrafında örgütlendiğini ya da düzenlendiğini dile getiren deyim.

Hemen tümüyle Batı toplumlarını karakterize eden bir terim olarak tüketim toplumu deyimi şu özelliklerin varlığına işaret eder: 1 Tüketim toplumunun üyeleri, tüketim amacıyla, tatillerde ve boş zamanlarını değerlendirmek üzere daha çok para harcamak durumundadırlar. 2 Çalışma saatleri yüzyılın başından beri sürekli olarak düşmektedir. Bu da, tüketim toplumunun üyelerinin daha fazla boş zamana sahip oldukları anlamına gelir. 3 İnsanlar kimliklerini, ürettikleri şeyden ya da işlerinden çok, boş zamanlarındaki faaliyetleriyle, tüketici etkinliklerinden kazanmaktadırlar. Gündelik yaşamın estetizasyonundan dolayı, bir yaşam tarzı yaratma, belli bir imge sunma olağanüstü büyük bir önem kazanmaştır ki, bunlardan her ikisi de, tüketimle doğrudan ilişkilidir.

5 Tüketim faaliyetleri, bir yaşam tarzı geliştirme, belli mâl ve değerli ürünleri satın alma, belli markaların müşterisi olma, toplumsal konumun temel belirleyicileri olmuştur. 6 Ondokuzuncu yüzyılla yirminci yüzyılın ilk yarısında toplumsal bölünme sınıf ya da ırka dayanırken, tüketim toplumunda bunun yerini tüketim modelleri almıştır. 7 Tüketim topluımlarında, tüketiciler üreticiler sayesinde güç ve otorite kazanırlar; tüketicinin tüketim faaliyeti, siyasî hak ve ödevlerin yerini alır. 8 Çok sayıda mal ve hizmet yanında, gündelik yaşamın çok çeşitli boyutlarıyla, insanın deneyiminin birçok yönü eşyalaştırılır. Büyük mağazalarda alışveriş boş zamanları değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen değerli bir uğraş olup çıkmıştır.

tükizm [İng. *tychism*; Fr. *tychisme*]. Amerikan pragmatist filozofu C. S. Peirce'ın, raslantı, tesadüf anlamına gelen Yunanca *tyche* sözcüğünden türettiği ve raslantının evrende iş başında olan etkin bir güç, nesnel bir gerçeklik olduğunu öne süren öğretileri ve bu arada kendi görüşünü tanımlamak için kullandığı kavram.

†Peirce'ın kendi evrimci kozmolojisinin bir parçası olan bu kavram, doğadaki düzenliliklerin evrimin sonucu olduğunu dile getiren, fiziğin deterministik yasalarının temel, olasılı ya da ihtimaliyetçi yasaların bir hâli olduğunu öne süren bir öğreti ya da görüşü tanımlar. Doğa yasaları söz konusu olduğunda, mekanik bir görüşe şiddetle karşı çıkan Peirce, evrende sürekli ve değişmez bir raslantının bulunduğunu, bu raslantının dünya yetkin, rasyonel ve simetrik bir sistem hâle gelinceye varlığını sürdüreceğini dile getirmiştir. Bu şekilde ifade edildiğinde, tükizm,1 dünyanın bir kaos hâlinden, rasyonel bir düzene doğru gelişmekte olduğunu dile getiren bir metafiziğe, 2 doğa yasalarının istatistiksel yasalardan daha fazla hiçbir şey olmadığını belirten, düzensizlikleri açıklanamaz olgular olarak değerlendiren bir bilim felsefesine ve 3 yasanın açıklama sağlamak yerine, açıklanmaya ya da bir nedene ihtiyaç duyduğunu savunan bir açıklama teorisine karşılık gelir.

tümbilgi [İng. *omniscience*; Fr. *omniscience*]. Tanrı'nın sıfatlarından biri. Tanrı'nın, hem kendisine ve hem de tüm diğer varlıklara, geçmiş ve şimdiye olduğu kadar geleceğe ilişkin olarak da sahip olduğu tam ve yetkin bilgiyle belirlenen sıfatı. Tanrı'nın, varolan herşeyi varolduğu şekliyle algıladığını, O'nun ortaya çıkmış, çıkmakta ve çıkacak olan herşeyi eksiksizce bildiğini ifade eden sıfatı. Tanrı'nın evrende olup biten ve bilinebilecek olan herşeyi bildiğini dile getiren tümbilgi sıfatı, bütün bilgi ve doğruların Tanrı için zorunlu ve ezelî ebedî olduğunu, bu doğrulukla uyuşmayan hiçbir şeyin ortaya çıkamayacağını ifade etmektedir.

İşte bu bağlamda, Tanrı'nın herşeyi bilmesinin, geleceğe ilişkin bilgiyi de kapsayan mutlak bilgisinin, insanın irâde özgürlüğüyle uzlaştırılamayacağını dile getiren paradoksa *tümbilgi paradoksu* adı verilir. Buna göre, geleceğe ilişkin bilgisi, kudretli Tanrı'nın herşeyi bildiği ve istediği şekliyle yaratması, herşeyin Tanrı'nın bildiği ve istediği

şekilde ortaya çıkmasına neden olur. Bu ise, insanın özgürlüğüyle uzlaştırılamaz.

tümdengelimsel [İng. *deductive*; Fr. *déductif*; Al. *deduktiv*] 1 Diskürsif olana benzer bir biçimde, sezgisel olarak değil de, bilgiye birtakım öncüller aracılığıyla ulaşan bilgi; 2 genelden özeli çıkarsayan akılyürütme, 3 yeni bilgi vermeyip, sadece öncüllerin üzerindeki örtüyü kaldırmakla yetinen argüman ve 4 bu tür argümanlardan meydana gelen mantık için kullanılan niteleme.

İşte bu bağlamda, genel bir doğrudan, söz konusu doğrunun bir özellemesi ya da örneğini çıkarsayan; ilkeden sonuca, genel yasadan özel olaya giden; yeni bir bilgi vermeyen, fakat yalnızca, öncüllerde örtük ya da saklı hâlde bulunanı açığa çıkarmaktan, örtüyü kaldırmaktan oluşan akılyürütmeye; bilgilerimizi arttırıcı bir düşünme yönteminden çok, bu bilgilerimizi çözümleyici, açığa çıkarıcı, denetleyici bir akılyürütme türüne; genelden özeli, tümelden tikeli, mantıksal çıkarım kurallarına göre çıkarsayan zorunlu ve kanıtlayıcı akılyürütmeye; öncüllerini tasdik edip, sonucunu, kişinin kendi kendisiyle çelişkiye düşmeden inkâr etmesinin olanaksız olduğu geçerli çıkarım türüne *tümdengelimsel akılyürütme* denir.

Buna karşın, tümdengelimsel akılyürütmeyi, mantıksal çıkarımı konu alan, tam ve tutarlı olan çıkarım kurallarını formüle eden, bu kuralları mantıksal argümanlara uygulayan, tümdengelimsel akılyürütmelerin sonuçlarının öncüllerinden çıkıp çıkmadığını belirlemeye çalışan mantık türüne tümdengelimsel akılyürütme adı verilir.

tümel [Os. *küllî*; İng. *universal*; Fr. *universel*; Al. *universal*]. 1 İstisna kabul etmeme, bir sınıfın tüm üyeleri için geçerli olma durumu. Buna göre, bir yargı, yüklemi öznesinin bütün bir kaplamı için tasdik ya da inkâr edildiği zaman, tümeldir. Nitekim, yüklemi öznesinin bütün bir kaplamı hakkında tasdik ya da inkâr edilen önermeye *tümel önerme* adı verilir.

2 Genel olan. Sınırsız ya da sınırlanmamış olan. Birçok bireysel şeye yüklenebilir olan, ve kendisi sayesinde, bu şeylerin bir sınıf içinde toplandığı sıfat. 3 Birçok nesne için kullanılan ya da bir dizi şeye ortak olan genel bir kavram. Nesnelerin, bireysel varlıkların başka nesnelerle paylaştığı özellik, nitelik.

Tümel; buna göre tikel nesnelere ortak olan genel özellik, nitelik, tür ve ilişki gibi genellikleri, bir genel kavramın kaplamıyla ortak özelliklerinin tam ve eksiksiz olması durumunu gösterir. Bu çerçeve içinde, en azından dört ayrı tümelden söz edilebilir. 1 Bir töze yüklenen, önermede yüklemle ifade edilen özellikler. Tümeller olarak özellikler, kalıcı özellikler ve zamansal durumlar, eğilimler ve oluşumlar, özsel ve arızî nitelikler, birincil ve ikincil nitelikler olarak ortaya çıkar. 2 'Büyüktür', 'küçüktür', 'eşittir' türünden yüklemlerle ifade edilen ve ikiden fazla birey için geçerli olan bağıntılar. 3 Tikelleri bir cins-tür hiyerarşisi içinde sınıflama, ve bu sınıflama yoluyla da, bize dünyayı bilme olanağı veren türler. 4 'Ne kadar?' sorusuna bir yanıt oluşturan ve anlarından ya da örneklerinden önce gelen kütleleri ifade eden kütle terimleri.

Öte yandan, tümelin, iki ya da daha fazla şey birbirlerine bir bakımdan ya da yönden benzer oldukları zaman, onların benzer olma tarzlarına, iki ya da daha fazla şeyin, belli bir bakımdan benzerliği ya da aynılığından meydana gelen şeye karşılık geldiği yer, tikel bir şeydir, ayrı duran bir bireydir. Tikelin bir şeyin birliğini, tekliğini, biricikliğini, bireyselliğini ve başka şeylerden olan farklılığını gösterdiği yerde, tümel, şeylerin belli bir bakımdan olan benzerliğini, aynılığını, ortaklığını vurgular.

Tümellerle tikeller söz konusu olduğunda, ilk görüş, I yalnızca tümellerin varolduğunu, tikellerin hiçbir şekilde varolmadığını savunan †Platon'un görüşüdür. Platon'un †kavram realizmine göre, tikeller, bireysel varlıklar, dünyamız *Demiurgos* tarafından İdealar örnek

alınarak yaratılıncaya dek, varolınuyorlardı. Bundan dolayı, dünyanın yaradılışından önce, gerçekten ve yalnızca tümeller vardı.

Buna karşın, II 'yalnızca tikeller vardır, tümeller hiçbir şekilde var değildir' diyen görüşe göre, dünyamız birçok farklı şeyden meydana gelir. Bu şeylerden her biri bir birey, ya da bir tözdür. Biz bu şeylere isim verirken, tıpkı insanlar için özel isimler kullanmamızda olduğu gibi, onlardan her biri için ayrı bir ad kullanabilirdik. Fakat dilde ve düşüncede tasarruf sağlamak için, benzer görünen farklı şeyler için aynı ismi kullanıyoruz. Başka bir deyişle, bir masa için 'masa' terimini kullanıyoruz, başka bir masayla karşılaştığımızda, ona farklı bir ad vermek yerine, yeniden aynı 'masa' sözcüğüne başvuruyoruz. Şu hâlde, iki ya da daha fazla şey için bir ad olarak kullanılan bir sözcük, tümel diye geçer. †Adçılık olarak da bilinen bu görüşe göre, tümeller bu şekilde kullanılan adlardan, ağızdan çıkan seslerden başka bir şey değildir; onlar ne şeylerde, ne de ayrı bir ezelî-ebedî âlemde varolur. Gerçekten varolan tikeller, bireysel varlıklardır; tümellerin varlığı ve gerçekliği yoktur.

III Bu konudaki üçüncü görüş, ilk görüşün tümel-tikel ilişkisi bağlamında söz konusu olan farklı bir versiyonudur. Bu çerçeve içinde, örneğin Platoncu felsefeye göre, tümellerin tikellerden daha gerçek olduğunu söyleyebiliriz. Platon'un görüşünde, dünya, her biri yetkin, ezelî-ebedî ve gerçek bir İdeanın bir taklidi olan, çeşitli türden şeylerden meydana gelir. Bu şeyler ve onların türleri, varoluşlarını ve varlıktaki devamlılıklarını, *Demiurgos*'un, yani Platon'un sisteminin Tanrı'sı ya da fail nedeninin onları, İdeaları örnek ya da ideal model olarak kullanmış olması olgusuna borçludur; bununla birlikte, bu ideal modeller, bireysel şeylerde ancak kısmî olarak gerçekleşmiş, yetkin olmayan bir tarzda cisimleşmişlerdir. Bu durum, yani tikellerin varoluşlarını ideal modeller olarak kullanılan tümellere borçlu olduğu olgusu dikkate alındığında, tümellerin tikellerden kesinlikle daha gerçek olduğu söylenebilir. Çünkü, tümeller tikellerden mantıksal, zamansal ve metafiziksel olarak önce olup, mutlak bir bağımsızlık içindeyken, tikeller tümellere bağımlıdır.

IV Bunun karşısındaki görüş, tikellerin tümellerden daha gerçek olduğunu savunan görüştür. Söz konusu görüşün temsilcileri arasında, Hume, Dewey, Bergson ve Sartre gibi düşünürler yer alır. Örneğin, İngiliz filozofu Hume, gerçek dünyaya ilişkin bilginin imkânından kuşku duyarken, ide ya da düşüncelerimizin kökeniyle ilgili olarak empirist bir görüş geliştirmiştir. Ona göre, bilginin kaynağında izlenimler vardır ve her izlenim tikeldir; buna karşın, ideler, düşünme ve akılyürütmede, bu izlenimlerin soluk kopyaları olarak ortaya çıkmakla birlikte, tümeldirler. Bu ideler, varoluşlarını kendilerinden türedikleri izlenimlere borçludurlar. Yine, Fransız düşünürü Bergson'a göre de, tikellerin, bilimde, teknolojide ve mühendislikte yararlı olabilen tümeller karşısında önceliği vardır. Gerçekliği, kişisel tecrübenin sürekli akışı olarak tasarlayan Bergson'a göre, bu akış, doğrudan ve aracısız olarak sezilen tikellerin, bireyselliklerin canlı yeniliklerinin bir akışı, gelişimidir. Zihin, bu akışı anlamaya çalışırken, onu, benzerliklere dayanmak anlamında tümel olmakla birlikte, sabit ve değişmez olan kavramlarla yakalamaya ve sınırlamaya çalışır. Oysa, deneyin akışı içinde sezgi yoluyla kavranan tikeller, tümellerin türetimsel, yapay ve ölü olduğu yerde, canlı ve dolayısıyla daha gerçektirler.

Çağdaş Fransız varoluşçu filozofu Sartre'a göre, 'varoluş özden önce gelir'. Başka bir deyişle, irâdî her eylem (*varoluş*) olmayı istediği şeyi (*öz*) özgürce seçmek ister. Onun olmayı seçtiği şey (*öz*) seçen kişiye (*varoluş*) bağlıdır. Bir tümel olarak bu şey (*öz*), bir irâde (*tikel*) tarafından seçilmiş olmaya bağlıdır.

Sartre'a göre, her bireysel ya da tikel irâdenin kendiliğindenliği, nihaî ve en yüksek gerçeklik olup, onun seçtiği şey (*tümel*) bağımlı bir sonuç olarak ortaya çıkar.

V Tümeller ve tikeller söz konusu olduğunda, başka bir görüş, hem tümellerin ve hem de tikellerin varolduğu fakat onların tümüyle farklı bir doğada olduğu görüşüdür. Örneğin, şeylerin bizzat kendilerini ya da kendinde şeyleri bilemeyeceğimizi savunan Kant'ın bu çerçeve içinde değerlendirebileceğimiz görüşüne göre, özneye deneyim ya da tecrübede görünen şey, son çözümlemede iki farklı türden şeyin, tikelliği sağlayan duyumlarla tümelliği sağlayan kavramların katkısının sonucudur. Duyumlar ve kavramlar, tikeller ve tümeller birbirlerinden tümüyle farklı olmakla birlikte, fenomenal dünyadaki nesnelere ilişkin bilgimizin aynı ölçüde gerekli bileşenleridir. †Santayana'nın aynı çerçeve içinde değerlendirebileceğimiz görüşüne göre ise, öz, madde, hakikat ve tin alanı olmak üzere, dört ayrı varlık alanı vardır. Bu alanlardan ikisi, tümellerle tikellerden meydana gelir. Aynı şekilde, Bertrand Russell'ın mantıksal atomculuğuna göre de, varolan herşey iki sınıfa ayrılır: a) Kompleks bütünlere yalnızca yüklemlerin özneleri ya da bağıntıların terimleri olarak giren ve deneyimlediğimiz dünyanın bir parçası olup zaman içinde varolan tikeller ve b) kompleks bütünlerde yüklemler olarak ortaya çıkan ve zaman içinde varolmayan tümeller. Aynı anlayış, varolanları aktüel varlıklar ya da tikeller ve ezelî-ebedî nesneler ya da tümeller olarak ikiye ayıran †Whitehead için de söz konusudur.

Aynı konudaki bir diğer görüş, **VI** ne tümellerin ne de tikellerin varolduğu görüşüdür. Bunların varolduğu söylenecek olursa, onların yalnızca aldatıcı yönler ya da görünüşler olduğunu söyleyen bu görüşe Hint felsefesinde rastlanır. Örneğin, Veda öğretisinde *Brahman*, Budizmde *Sunya* nihaî ve en yüksek gerçeklik olup, o hiçbir ayırım kabul etmez. *Maya* ya da görünüşte ortaya çıkan tüm ayırımlar gibi, tümel tikel ayırımı da bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Bu görüşün karşıtı olan görüş ise, **VII** Hegel'in hem tümellerin ve hem de tikellerin her ikisinden de daha gerçek olan bir şeyin yön ya da görünümleri olduğunu söyleyen görüşüdür.

tümel-değilleme [İng. *joint denial*; Fr. *négation connexe*; Al. *rejektion*]. Yalnız ve yalnızca ana bileşenlerinin tümü yanlış olduğu zaman doğru olan bir bileşik önermeyi meydana getiren önerme eklemi.

tümel-evetleme [İng. *conjunction*; Fr. *conjonction*; Al. *konjunktion*]. Ana eklemi, tümel evetleme eklemi 've' olan bileşik önermè; iki basit önermenin 've' eklemiyle birleştirilmesi sonucu elde edilen bileşik önerme türü.

Öte yandan, yalnızca tüm bileşenleri doğru olduğu takdirde doğru, buna karşın tüm diğer alternatiflerde yanlış olan bileşik önermeyi oluşturan ve 've' bağlacıyla ifade edilen eklem, bağlaca da *tümel-evetleme eklemi* adı verilir.

tümeller kavgası [İng. *controversy over universals*; Fr. *controverse des universeaux*]. Bütün bir Ortaçağ felsefesine damgasını vuran ve tümellerin ontolojik statüsüyle ilgili olan ünlü tartışma.

Tümeller problemi Ortaçağ felsefesine †Porphyrius ve †Boethius'un eserleriyle girmiştir. Buna göre, Aristoteles'in mantığı için bir giriş yazan Porphyrius ile daha sonra Porphyrius'un yazdığı girişi yorumlayan Boethius türlerin ve cinslerin, yani Aristoteles'in †ikinci dereceden tözlerinin tözsel bir varlığa sahip olup olmadıkları sorusuna bir yanıt getirmeye çalışmışlardır. Bu çerçeve içinde, Ortaçağ felsefesinde, önce, tümellerin bireylerden ayrı ve daha yüksek bir varoluşa sahip olduklarını öne süren radikal †kavram realizmi egemen olmuştur. Patristik felsefenin büyük düşünürü Aziz †Augustinus, hem Platon'dan miras alınan radikal kavram realizmini

savunmuş ve hem de bu görüş üzerinde görünüşte önem taşıyan birtakım değişiklikler yapmıştır. Buna göre, tümeller, Platon'da olduğu gibi, tikellerden ayrı ve bağımsız bir biçimde varolan İdealar ya da Formlar olarak değil de, Tanrı'nın zihnindeki ideler olarak düşünülmüştür.

Kilisenin, resmî görüşüne çok uygun düştüğü ve özellikle de günah kavramının açıklanmasında büyük bir başarıyla kullanıldığı için, pozitif bir destek olarak değerlendirip dört elle sarıldığı söz konusu realist görüşe, ilk kez olarak 11. yüzyılda †Roscelinus tarafından karşı çıkılmıştır. Yargı formları, kategoriler, yüklemlerin sınıflanması gibi mantıksal konular üzerinde çalışan Roscelinus, tümellerin, nihaî ve en yüksek gerçeklikler olmayıp, yalnızca adlar olduklarını savunmuştur. Roscelinus, bu çerçeve içinde, cins isimlerin yalnızca bireyleri gösterdiğini, tümellerin yalnızca dilsel ya da sözel bir statüsü olduğunu iddia etmiştir. Latincede 'nomen' ad, isim anlamına geldiğinden, Roscellinus'un söz konusu tümel görüşü, felsefede nominalizm olarak bilinir. Nominalizmin en önemli avantajı, hiç kuşku yok ki, varlık bakımından sağladığı tasarruftur. Bu görüş ayrı bir tümeller dünyasını varsaymanın gereksizliğini göstererek, filozofu yalnızca 'şu' diye gösterdiğiniz bireylerin varoluşuna inanmaya sevketmiştir. Bundan dolayı, nominalizm felsefe tarihinde popüler bir görüş olarak, etkisini hep korumuştur. Nitekim, 20. yüzyılda, mantıkla ilgili realist yorumlara karşı çıkan Amerikan mantıkçısı †Quine, bir mantık ve matematik sisteminin, bağıntılar, sınıflar, sayılar ve fonksiyonlar türünden soyut varlıkların varoluşunu öngörmeden de, kurulabileceğini savunmuştur.

Bununla birlikte, Ortaçağda Roscelinus'un nominalizmine, yalnızca, dine ve teolojiye sağladığı destekten dolayı, kavram realizmini benimseyen filozoflar tarafından değil, fakat 'aynı sözcüğün, farklı şeyler için nasıl kullanılabildiği' sorusunu yanıtlama çabası içinde olan düşünürler tarafından da karşı çıkılmıştır. Sözü edilen soru, onikinci yüzyılda, Champeaux'lu William ve öğrencisi †Abelardus tarafından ele alınmıştır. Bu düşünürlerden William tümeller konusunda, kavram realizminin savunuculuğunu yapmış ve aynı sözcüğün, birçok farklı şey için, bu şeyler en azından bir bakımdan özdeş olduğu için, kullanılabildiğini öne sürmüştür. Buna göre, bir bireyler çokluğuna yayılan bu karakter, gerçek bir tümeldir; aynı tümelden pay alan ve bundan dolayı aynı türün üyesi olan bireyler, birbirlerinin aynıdırlar. Champeaux'lu William'ın söz konusu tümel görüşü, öğrencisi †Abelardus tarafından, Platon'un kendi İdealar teorisiyle ilgili mantıksal güçlüklere işaret ettiği *Parmenides* adlı diyalogunun argümanlarına benzer argümanlarla eleştirilmiştir. Buna göre, Sokrates'in insan olduğunu söylemek, onun insan ya da insanlık tümeline bir bütün olarak sahip olduğunu iddia etmek ise eğer, bu takdirde Sokrates diğer insanlardan daha az ya da daha çok insan olur.

Abelardus, bireylerin kendisinden pay aldığı ayrı ve bağımsız bir tümel görüşünün yol açtığı bu türden mantıksal güçlüklerden dolayı, realist bakış açısından vazgeçerek, kavramcı bir tümel görüşü benimsemiştir. Buna göre, tümeller insan zihninin oluşturduğu kavramlardır; bundan dolayı, tümellerin, nesnel değil de, yalnızca zihinsel bir varoluşları vardır. Çünkü, doğal dünyada, insan zihninden ayrı ve bağımsız olarak gerçekten varolan şeyler, bireylerdir. İnsanlar, bireysel şeyler, tikel varlıklar arasındaki farklılıkları bir kenara bırakarak, onların ortak yönlerini soyutlarlar ve böylelikle de, tümel kavramları meydana getirirler. Sözcükler, işte bu kavramların yerini tutar; insanlar, sözcükleri, bu sözcüklerin yerini tuttuğu zihinsel kavramların ya da soyut imgelerin ışığında, ayrı ve farklı bireysel şeyler için kullanırlar.

Abelardus'un söz konusu kavramcılığı da birtakım güçlüklere yol açar. Buna göre, zihindeki kavramlar, bireysel şeylerin özlerine karşılık gelir ya da gelmez. Birinci alternatif söz konusu olduğunda, Champeaux'lu William'ın kavram realizminin yol açtığı mantıksal güçlükler yeniden ortaya çıkar. Buna karşın, ikinci alternatif söz konusu olduğunda, dil ve düşünce ile gerçek bireysel varlıklar arasında bir uçurum meydana gelir ve düşünce ve dilin gerçeklik hakkında kullanılabilmesi imkânsızlaşır.

Skolastik felsefenin büyük düşünürü Aquinaslı †Thomas, bütün bu güçlükleri dikkate alarak yeni bir tümel görüşü geliştirmeye çalışmıştır. Onun tümellerle ilgili görüşü, eklektik bir sentezin ürünü olup, oldukça geniş kapsamlı bir görüştür. Buna göre, Aquinaslı Thomas, Platoncularla birlikte, tümellerin bireylerden ve bireysel şeylerden bağımsız bir biçimde varolduğunu savunmuştur; tümeller, Tanrı'nın zihnindeki ideler olarak, tikel nesnelerden ayrı ve bağımsız bir biçimde varolur. Aquinaslı Thomas, buna ek olarak, tümellerin şeylerde, bireysel varlıklarda, bu varlıkların özleri olarak varolduklarını savunur. Thomas, nihayet, tümellerin insan zihninde, soyutlama işlemiyle elde edilmiş kavramlar olduklarını da öne sürmüştür.

Tümeller konusunu ele alan son büyük Skolastik düşünür †Ockhamlı William'dır. Tümeller konusunda nominalist bir bakış açısını benimseyen Ockhamlı William'a göre, tümeller, bireysel nesnelerin ve nesne öbeklerinin yerini tutan terim ya da işaretlerden başka hiçbir şey değildir; tümellerin nesnel bir varoluşa sahip oldukları düşünülemez, çünkü gerçekten varolan şeyler, yalnızca bireylerdir. Ockhamlı'ya göre, Platon ve Aristoteles'in yaptığı gibi, tümellerin nesnel bir biçimde varolduğunu öne sürmek, aynı tümelin bir dizi tikel nesnede mevcut olduğunu öne sürme yanlışına düşmektir. Tümellerin gerçekten nesnel bir biçimde varolduklarını öne sürmek mümkün olmadığı gibi, buna gerek de yoktur. Tümeller, ona göre, yalnızca mantıksal bir varoluşa sahip olan ve kendilerine, varolması mümkün olan bir şeyi adlandırmak için değil de, düşünce ve iletişim için gerek duyulan yüklem ya da anlamlardır.

Tümeller problemi, Skolastik felsefeden sonra da, felsefenin önemli konuları arasında yer almaya devam etmiştir. Daha önce sözünü ettiğimiz noniminalist Quine'a ek olarak, radikal realizmin, daha çok mutlak idealizmi ve somut tümel teorisini savunanlar tarafından benimsendiği söylenebilir. Buna karşın, İngiliz empirizmi kavramcılığın ya da nominalizmin tümel görüşünü benimsemiştir.

tümevarım [Os. *istikra*; İng. *induction*; Fr. *induction*; Al. *induktion*]. Genelden özele, tümelden tikele giden, genel yasadan örnek ya da özel bir uygulamasını çıkarsayan tümdengelime karşıt olarak, özelden genele, tek tek olgulardan genel yasalara ulaşan tekil gözlem önermelerinden sınırlanmamış genellemelere yükselen akılyürütme türü, genelleme.

tümevarımcılık [İng. *inductivism*; Fr. *inductivisme*; Al. *induktivismus*]. Tümevarıma, tümevarım probleminin varlığına, tümevarımın temellendirilememesi olgusuna rağmen naif bir tavırla sarsılmaz bir inanç besleyen, tümevarımın hakikî bilimin, gerçek bilimsel araştırmanın temeli olduğunu öne süren görüş.

Tümevarımın, tümüyle temellendirilemese de, en azından belirli koşullar altında, rasyonel bir işlem olduğunu savunan kişiye ise *tümevarımcı* denmektedir.

Buna mukabil, tümevarımsal akılyürütmede sonuç, öncüllerde bildirilenin kapsamını aştığı için, tümevarımın mantıksal olarak temellendirilemeyeceğini kabul etme, fakat bir yandan da tümevarımın, yalnızca geleceğin, tıpkı geçmiş ve şimdi gibi düzenli olabileceği kabulü üzerinde haklı kılınabileceğinden hareket ederek, söz konusu akılyürütmenin bu temeller üzerinde ve temellendirilemeyeceği gerçeğine rağmen kabul edilmesi gerektiğini savunma tavrına *tümevarımı teyid* denmektedir. Bu yaklaşıma göre, tümevarımın gelecekte

de geçerli olacağını şimdiden belirlemek imkânsız olsa bile, gelecek ya geçmiş ve şimdi gibi düzenli olacağı, ya da kaotik olması durumunda, zaten hiçbir yönteme yer kalmayacağı için, seçilecek tek güvenli yol tümevarıma güvenmektir.

tümevarım problemi [İng. *problem of induction*; Fr. *problème de l'induction*]. Bilimin gözlemle başladığını, gözlemin bilimsel bilginin üzerine inşa edileceği sağlam temeli meydana getirdiğini, ve bilimsel bilginin gözlem önermelerinden hareketle, tümevarım yoluyla elde edildiğini savunan görüşe karşı çıkan bakış açısından, tekil gözlem önermelerinden tümel önermelere, bilimsel yasa ve teorilere geçişin meşrû bir geçiş olmadığını dile getiren problem. Söz konusu görüş açısından, 'çok sayıda X'in çok farklı koşullar altındaki gözleminden, ve gözlemlenen tüm X'lerin istisnasız Y özelliğine sahip olmalarından hareketle, tüm X'lerin Y özelliğine sahip olduğu' sonucunun çıkarsanabileceğini dile getiren tümevarım ilkesinin geçerli olmadığını ve hiçbir şekilde doğrulanamayacağını ortaya koyan problem.

Tümevarım problemini dile getiren görüşe göre, tümevarım ilkesi, ne 1 *mantığa*, ne de 2 *deneyime* başvurularak doğrulanabilir. Buna göre, I mantıksal akılyürütmeler, tümdengelimsel yapıda olup, öncülleri doğru ise, sonucu da doğru olan, sonuçta bildirilenin öncüllerde bildirilenin kapsamını aşmadığı, sonucun öncüllerden zorunlulukla çıktığı akılyürütmelerdir. Tümevarımsal akılyürütme mantıksal bakımdan geçerli olan bir akılyürütme tarzı değildir; zira, tümevarımsal argüman, tümdengelimsel akılyürütmenin zorunluluk özelliğinden yoksundur. Yani, tümevarımsal bir akılyürütmenin öncüllerinin doğru, sonucun yanlış olabilmesi pekâla mümkündür ve bunda da bir çelişki yoktur. Örneğin, bugüne kadar, çok değişik koşullarda, çok fazla sayıda karga gözlemlediğimi ve gözlemlediğim kargaların hepsinin siyah olduğunu ve benim bu temel üzerinde, 'Tüm kargalar siyahtır' sonucuna ulaştığımı kabul edin. Bu, hiç kuşku yok ki meşrû bir tümevarımsal çıkarımdır. Bununla birlikte, gözlemleyeceğim son kargaların sarı olmayacağının mantıksal hiçbir garantisi yoktur. Bu olgunun saptanması durumunda ise, o zaman 'Tüm kargalar siyahtır' önermesi yanlış olacaktır. Gözlemlenen tüm kargaların siyah olduklarının ve yine tüm kargaların siyah olmadıklarının saptanmasında mantıksal bir çelişki yoktur. Bundan dolayı, tümevarım ilkesi mantıksal temeller üzerinde pek doğrulanamaz.

II Tümevarım ilkesi deneyim yoluyla doğrulanmaya kalkışıldığında, bu tür bir deneysel doğrulama, kaçınılmaz olarak tümevarım ilkesinin geçmişte başarılı olduğu durum, örnek ve yasalara işaret eder. Bu çerçeve içinde, tümevarım ilkesinin geçmişte başarıyla kullanıldığı deneysel örneklerden hareketle, tümevarım ilkesinin her zaman başarıyla işlediği sonucuna ulaşılır. Bununla birlikte, tümevarımın bu şekilde deneyim yoluyla temellendirilişi, daha önce 18. yüzyılda D. †Hume'un da göstermiş olduğu gibi, kabul edilemez bir şeydir. Zira, tümevarımı doğrulamak üzere öne sürülen argüman, doğrulanma ihtiyacında olduğu varsayılan tümevarımsal akılyürütme ya da argümanın kendisini kullandığı için, yani tümevarım ilkesi ya da tümevarımsal akılyürütme, bizzat tümevarımsal bir akılyürütmeyle doğrulandığı için, döngüsel bir akılyürütmedir. Tümevarım ilkesinin geçerli olduğunu iddia eden böyle bir tümel önerme, geçmiş ve şimdiye ek olarak geleceği de kucaklayan böyle bir sonuç, burada, tümevarım ilkesinin geçmişteki başarılı uygulamalarını kaydeden birkaç tekil önermeden çıkarılmaktadır. Dolayısıyla, akılyürütme ya da argüman tümevarımsal bir argümandır ve bu nedenle tümevarım ilkesinin doğrulanmasında kullanılamaz. İşte, tümevarım ilkesinin doğrulanmasıyla ilgili bu zorluğa geleneksel olarak 'tümevarım problemi' adı verilmektedir.

tümevarım problemiyle ilgili çözümler [İng. *attempted solutions to the problem of induction*; Fr. *solutions du problème de l'induction*]. Bir yandan tümevarım ilkesinin, hem bilimde ve hem de özel yaşantımızda çok temelli bir rol oynadığı olgusu, bir yandan da onun ne mantıksal ve ne de deneyimsel olarak doğrulanabildiği olgusu karşısında, filozof ve bilim felsefecilerinin bu duruma alternatif olarak getirdiği çözüm denemeleri.

Bu bakış açısına göre, insanlar tümevarımsal akılyürütmeleri her zaman kullanmaktadır. Bizi geleceğin de geçmiş gibi olacağı inancına götüren şey, tümevarımdır. Birçok kez içtiğim süt beni hiç zehirlememiştir, buna dayanarak, tümevarım yoluyla sütün beni gelecekte de zehirlemeyeceği sonucuna ulaşabilirim. Gündelik deneyimin bir parçası olarak, gündüzü her zaman gecenin izlediğini, güneşin her sabah doğudan doğduğunu gözlemişimdir ve bu temel üzerinde, bunların gelecekte de ortaya çıkacağını kabul ederim. Bunlar hep tümevarım örnekleridir. Yine, bütün bir yaşantımız, tümevarımın bize çevremiz ve eylemlerimizin sonuçlarıyla ilgili olarak güvenilir tahminler sağladığı olgusuna dayanmaktadır. Tümevarım ilkesi olmadığında, çevremizle olan ilişkimiz tümüyle kaotik bir hâl alır. Tümevarım yaşantınızda böylesine önemli bir rol oynamakla birlikte, bir de, tümevarım ilkesinin tam anlamıyla doğrulanamaz olduğu gerçeği vardır.

İşte bu durum karşısında, bazı bilim felsefecisi ve düşünürler, birtakım çözümler önermişlerdir. Bu çözümlerden 1 birincisi, *tümevarım ilkesinin pratik sonuçlarına, işe yaramasına işaret eden çözüm*dür. Buna göre, tümevarım ilkesi, doğal dünyada düzenlilikler bulmanın ve doğanın gelecekteki davranışıyla ilgili olarak doğru tahminlerde bulunmanın tek yoludur. Tümevarım ilkesi geçmişte hep başarıyla işlemiştir. Tümevarım ilkesine dayanan bilim, bizim tümevarıma duyduğumuz inancı haklı kılacak çok fazla sayıda örnek sağlamıştır. Bu bağlamda, tümevarım ilkesinin biz insanların sahip olduğu en iyi yöntem olduğuna işaret edilmiştir. Bu çözüm denemesi, tümevarım ilkesini tümevarımsal bir argümanla temellendirmeye çalıştığı için, döngüsel ve sonuçsuz olmak durumundadır.

2 İkinci çözüm, *evrim düşüncesine dayanan çözüm*dür. Bu çözüme göre, tümevarım yoluyla oluşturduğumuz 'Tüm kuğular beyazdır' türünden tümel önermeler, bir araya getirilen bireysel şeyler arasında birtakım benzerlikler bulunduğunu varsaymaktadır. Buna göre, tüm bireysel kuğular arasında, onların birlikte sınıflanmalarını haklı kılacak bir benzerlik bulunmalıdır. Fakat şeyleri sınıflamanın tek yolu bu olmayabilir. Başka bir dünyadan olan varlıklar, pekâla bizim sahip olduğumuz kategorilerden farklı birtakım kategorileri kullanabilirler ve bu temel üzerinde, bizim yaptığımız tümevarım temelli öndeyilerden farklı öndeyiler gerçekleştirebilirler. Bununla birlikte, bu türden genellemelerde bulunmak bizim için çok daha doğaldır. Bunun açıklaması ise, evrimsel bir açıklama olabilir. Biz, insan türü olarak, doğal ayıklanma yoluyla, doğal dünyanın davranışı hakkında doğru öndeyilerde bulunma eğilimi kazanmışızdır. Tümevarımsal akılyürütmede, işe işte bu eğilimler karışır. Bundan dolayı, tümevarımın insan varlığının evrimine dayanan sağlam bir temeli vardır.

3 Tümevarım problemiyle ilgili üçüncü çözüm, *olasılıkçılık* olarak bilinir. Bu çözüme göre, güneşin her gün doğudan doğduğunu gözlemlemiş olmakla birlikte, onun yarın da doğudan doğacağından yüzde yüz emin olamayız. Bu anlayış, meşrû tümevarımla elde edilmiş genellemelerin tam anlamıyla, kesin olarak doğru olamasalar bile, söz konusu genellemelerin muhtemelen doğru olduklarını savunur. Bilimsel bilgi doğrulanmış bilgi değildir, muhtemelen doğru olan bilgidir. Bir tümevarımın temelini oluşturan gözlemler ne kadar fazla sayıda, ve bu gözlemlerin yapıldığı koşullar ne kadar değişik türden olursa, elde edilen genellemelerin doğru olma olasılığı o kadar artar.

4 Dördüncü çözüm, *kuşkucu tepki*yle belirlenir. Burada ise, bilimin tümevarıma dayandığı, ve tümevarımın ise, daha önce Hume'un da söylediği gibi, mantığa ya da deneyime başvuruyla temellendirilemeyeceği ve dolayısıyla bilimin rasyonel olarak doğrulanamayacağı sonucuna varılır. Buna göre, yasalara ve teorilere duyduğumuz inanç, bizim uygun gözlemlerimizin tekrarlanmasının sonucu olan psikolojik alışkanlıklarımızdan başka hiçbir şey değildir.

5 Beşinci ve sonuncu çözüm ise, *yanlışlamacılık düşüncesine dayanan çözüm*dür. Popper tarafından savunulan bu çözüm, bilimin tümevarıma dayandığı düşüncesini reddeder. Buna göre, tümevarım problemi, ancak ve ancak bilimin tümevarımı gerektirmediği tesbit edilirse, bertaraf edilmiş olur. Başka bir deyişle, tümevarım problemi yanlış bir bilim kavrayışından çıkarılmış, yanlış anlaşılan bir problemdir.

tümevarımsal düşünen hindi benzetmesi [İng. *analogy of turkey thinking inductively*; Fr. *analogie de la dinde pensante inductivement*] İngiliz filozofu Bertrand Russell'ın *The Problems of Philosophy* [*Felsefenin Problemleri*] adlı eserinde, tümevarımın mantık yoluyla temellendirilemeyeceğini göstermek amacıyla kullandığı ünlü hindi öyküsü.

Öyküye göre, hindi, hindi çiftliğindeki ilk sabahında yemeğinin saat dokuzda verildiğini görmüştür. Fakat, hindi iyi bir tümevarımcı olduğu için, acele edip birtakım sonuçlara sıçramamıştır. Saat dokuzda doyurulmasıyla ilgili olarak çok sayıda gözlem yapıncaya kadar beklemiş ve gözlemlerini çok değişik koşullarda, Çarşamba, Perşembe ve Cuma günlerinde, ılık günlerde ve soğuk günlerde, yağmurlu günlerde ve güneşli günlerde tekrarlamıştır. Hindi, listesine her gün yeni bir gözlem önermesi eklemiş ve tümevarımcı vicdanı en sonunda ikna olduktan sonra, çok sayıda gözlemden hareketle, 'Ben, her sabah saat dokuzda kahvaltı yaparım' sonucuna ulaşırken, tümevarımsal bir çıkarımda bulunmuştur. Bununla birlikte, bu sonucun, boğazı Noel arifesinde kesildiği zaman, anlaşılmaz bir biçimde yanlışlandığı görülmüştür. Başka bir deyişle, doğru öncüllerle yapılan tümevarımsal çıkarım, hindiyi yanlış bir sonuca götürmüştür.

tümevarımsal [İng. *inductive*; Fr. *inductif*; Al. *induktiv*]. Tümevarımla ilgili olan disiplin; tümevarıma dayanan araştırma; ve tümevarımla ilgili olgular için kullanılan sıfat ya da niteleme.

Bu bağlamda, bazı şeylerde gözlemlenen ortak özelliklerden hareketle, söz konusu şeyler sınıfının tüm üyeleriyle ilgili genel bir sonuca ya da tümel önermeye ulaşan tümevarımsal akılyürütmeye; sonucu öncüllerinin kapsamını aşan, bu yüzden mantıksal bir zorunluluğu değil de, içeriksel bir olasılığı ifade eden genel düşünceye *tümevarımsal genelleme* adı verilmektedir.

Öte yandan, tümdengelimsel olmayıp, özelden genele, tikelden tümele, olgulardan yasaya yükselen akılyürütme ya da çıkarımlar oluşturmada söz konusu olan işlemleri, gözlemlenen verilerden sınırlanmamış genellemelere götüren süreçleri, genellemeleri doğrulama yöntemlerini konu alan disiplin ya da mantık türüne *tümevarımsal mantık* denmektedir.

tümgüç [İng. *omnipotence*; Fr. *omnipotence*; Al. *allmacht*]. Tanrı'nın en önemli sıfatlarından biri olarak, ontolojik kanıt dışında, tüm Tanrı kanıtlarının varlığına işaret ettiği, ve Tanrı'nın herşeye kâdir olduğunu, sonsuz bir kudrete sahip bulunduğunu, kâdiri mutlak olduğunu, kendisinden daha kudretli bir varlığın bulunmadığını dile getiren sıfat.

Buna göre, Tanrı dilediği, istediği herşeyi yapabilir. Bununla birlikte, Tanrı, özüne uygun düşmeyen bir şeyi, mantık yasalarına aykırı düşen bir şeyi yapamaz. Yani, Tanrı, kare olan bir çember ya da kendisinin bile hareket ettiremeyeceği kadar büyük bir kaya yaratmaz. Tanrı kendisinin bile çözemeyeceği problemler ortaya koymaz, özünü inkâr

etmez. Başka bir deyişle, mantıksal bakımdan imkânsız olanı ortaya koymak, bir kudret işi olmadığından, Tanrı karşıtların birleşmesi için uğraşmaz. Öte yandan, tümgüç sıfatı, Tanrı'nın diğer sıfatlarından ayrı olarak değil de, onlarla birlikte gerçekleştiği için, Tanrı kendi adaleti, merhameti ve bilgeliğiyle bağdaşmayan şeyleri de yaratmaz. Yine, Tanrı ilahî doğasına aykırı düşen şeyleri de yapmaz. Örneğin, yalan söylemek, aldatmak türünden eylemler, akıl, bilgi, irâde ve güç sahibi her varlık için olanaklı olmakla birlikte, aldatmak, yalan söylemek Tanrı'nın özüne aykırı düşer; buna göre, aldatan, yalan söyleyen bir varlık Tanrı olamaz.

Bu bağlamda, Tanrı'nın, insana özgürlük verdikten sonra, bu özgürlüğün insan tarafından kötüye kullanılmasını engellemek istememesinden ya da isteyememesinden ve dolayısıyla bu kötülükten sorumlu tutulamamasından kaynaklanan güçlük ya da paradoksa, *tümgüç paradoksu* denir. Paradoksa göre, sorulması gereken soru şudur: Tanrı daha sonra kontrol altına alamadığı bir şeyi yaratabilir mi? Soruya verilecek olumlu yanıt da, olumsuz yanıt da, Tanrı'nın sonsuz kudretiyle uyuşmaz. Paradoks, mantıksal olarak mümkün olan herşeyi yapma gücü, kapasitesi kudret anlayışında, bir değişikliğe gitmenin zorunluluğuna işaret etmektedir.

tümiyilik [İng. *omnibenevolence*; Fr. *bienveillence*] Tanrı'nın sıfatlarından biri. Tanrı'nın tümüyle iyi olması, kötülükten tümüyle uzak ve bağışık olup, yardımseverlik, aşk, sevgi ve dostluğa uygun bir tinsel yapıda bulunması, tümüyle merhametli olması.

Tanrısal iyiliğin, hem evren ve hem de insanlık düzeyinde gerçekleştiğini ifade eden sıfatla ilgili en önemli güçlük, Tanrı'nın mutlak iyiliğini, dünyada varolan kötülükle uzlaştırma güçlüğüdür.

tür [Yun. *eidos*; Lat. *species*; Os. *nevi*; İng. *species*; Fr. *espèce*; Al. *art*]. 1 Üyelerinin ortak olarak birçok doğal niteliği ya da işlevi paylaştığı doğal grup ya da bölme; üyelerinin kendilerini başka bir sınıfın üyelerinden farklılaştıran ortak bir niteliğe sahip olduğu sınıf. Göreli olarak daha geniş olan bir sınıf, yani cins içinde yer aldığı düşünülen daha dar bir sınıf. Cinsin, türsel ayırımla belirlenen ve birçok bireyi kapsayan altbölmesi.

Buna göre, tür, gerçeklikleri bir ve aynı olan birçok şeye, 'bunlar nedir?' diye sorulduğu zaman, verilecek yanıttır. Örneğin, Mehmet, Hasan, Fatma, vs., nedir, diye sorulduğu zaman, insandır yanıtı verilir. İşte, insan bir türdür. Özel tür ve göreli tür olmak üzere, iki ayrı türden söz edilebilir. Bunlardan *özel tür*, tür olduğunda, cins olamayan, yani kendi içinde türlere bölünemeyen türe, buna karşın *göreli tür*, hem tür ve hem de cins olabilen, yani türlere bölünebilen türe karşılık gelir.

2 Doğada varolan ve sürekli özellikleri olan birime; birbirlerinden ya da ortak bir soydan gelen, hem birbirlerine ve hem de atalarına benzeyen canlı varlıkların toplamına aynı zamanda *doğal türler* adı verilir. Bizim tarafımızdan meydana getirilmeyip, dış dünyada varolan ve ortak bir doğası olan üyeleri bir araya getirip, onları nasıl betimlediğimiz ya da sınıfladığımızdan bağımsız bir çerçeve içinde, birbirlerine bağlayan yapılar olarak doğal türler, nominal özler dışında, bilimsel araştırmanın keşfettiği gerçek bir öze sahiptirler.

3 Ontolojik bir anlam içinde, maddeyle bireyleşen ortak doğa ya da töz. Örneğin, Ortaçağ felsefesinde, ontolojik bir bağlam içinde, bir fail tarafından bireyselleştirilen ortak doğa ya da öz.

4 Yine, Skolastik felsefede, fakat bu kez epistemolojide, dış nesne ile özne arasındaki aracı şey. Bu anlayışta türü yaratan olgu, dış nesnenin maddî, zihnin kavrayışının gayri-maddî olması, ve nesnelerin bireysel olmasına karşın, zihnin bilgide tümelleri temaşa etmesi ya da kavramasıdır. Bu anlayışa göre, tür sayesinde bilme edimi ve bilginin nesnesi bir olup çıkar.

Bu bağlamda, insan türüne imtiyazlı bir konum bahşeden teori ve pratik bütününe *türcülük* adı verilmektedir. Öte yandan, bir türü aynı cins içindeki diğer türlerden ayıran temel özelliğe, bir alt sınıfı aynı sınıf içindeki diğer sınıflardan farklılaştıran ayırd edici özelliğe *türsel ayırım* denmektedir. Bu çerçeve içinde, yüklem ya da tanımlayanın, öznenin üyesi olduğu türü belirten ya da tanımlanan konumundaki kavramın, tür olarak bir özelliğine işaret eden tanıma *türsel tanım* adı verilir.

Yine, bir tümcede yer alan bir terimle, hem bir türe hem de türün bir üyesine gönderme yapılabilmiş olması durumundan kaynaklanan belirsizliğe, söz konusu ihtimale dayanan çokanlamlılığa *tür-örnek belirsizliği* denir.

türetilebilirlik [İng. *deducibility*; Fr. *dérivabilité*; Al. *ableitbarkeit*]. Bir önermenin başka bir önermenin sonucu olma, bir dizi önermenin başka bir dizi önermeden mantıksal kurallara uygun olarak çıkarsanabilme özelliği.

Buna göre, bir dizi önermenin başka bir önermeler öbeğinden, ancak ve ancak sonuncu önermeler öbeği öncülleri, birinci önerme kümesi de sonucu olan geçerli bir çıkarım kuralı varsa, türetilebilir olduğu söylenir.

türüm [Os. *sudûr*; İng. *emanation*; Fr. *émanation*; Al. *emanation*]. Tüm gerçekliğin bir ve ezelî-ebedî olan yetkin ve aşkın bir varlıktan zorunlulukla çıktığını, türediğini, sudûr ettiğini öne süren metafizik öğreti. Tanrı, değişmez, ezelî-ebedî, bir, yetkin, saf, basit, edimsel ve bölünemez olan aşkın varlık olduğu, ve yaratma bir eylem olup, her eylem de bir değişmeyi gerektirdiği için, yaratmanın Tanrı'nın değişmezliğine, saflığına, birliğine, edimsellik ve yetkinliğine gölge düşüreceğini savunan ve ilâhî yaratma yerine, tüm gerçekliğin Tanrı'dan, Tanrı'nın herhangi bir eylemi olmaksızın, zorunlulukla çıktığını savunan anlayış.

Güneş-ışık eğretilemesini kullanan bu yaratma anlayışına göre, tıpkı Güneşin ışığın kaynağı olması gibi, Tanrı da varlığın ve gerçekliğin kaynağıdır. Varolan şeyler Tanrı'dan, ışık, kaynağı olan güneşten nasıl çıkıp yayılıyorsa, öyle çıkıp yayılır, türer. Bununla birlikte, nasıl ki, ışık ışınları güneşe eşit değilse, aynı şekilde varolan hiçbir şey de, Tanrı'ya eşit değildir.

türümcülük [Os. *sudûriyye*; İng. *emanationism*; Fr. *émanationisme*; Al. *emanationslehre*]. †Plotinos tarafından öne sürülmüş olmakla birlikte, Ortaçağ Hristiyan ve İslâm düşüncesinde de geçen ve gerçekliğin kaynağı ve yapısını, Tanrı ya da Bir adı verilen aşkın bir ilkeden başlayan, sürekli ve kendiliğinden bir akış, sudûr ya da türümle açıklayan öğreti. Varlıkların ontolojik statü, tinsellik ve yetkinliklerini varlık kaynağına, yani aşkın ilkeye olan uzaklık ya da yakınlıklarına tâbi kılan, insanın görevinin, tanrısal kaynağına dönmek, O'nu temaşa etmek ve O'nunla, mistik bir vecd hâli içinde birleşmek olduğunu öne süren görüş.

Buna göre, türümcülük, gerçekliğin yapısını ve kökenini, herşeyin türüm adı verilen bir süreçle kendisinden türediği bir yetkin ve aşkın ilkenin varolduğunu söyleyerek açıklar. Türüm zamandışı bir şey olduğu için, yalnızca mecazî bir anlam içinde, bir süreç olarak betimlenebilir. Türüm süreci boyunca, varlık kaynağında bir değişme ya da eksilme söz konusu olmadığı için, türümün kendisinden başladığı ilke aşkın olmak durumundadır. Türüm süreci devam ettikçe, varlıklar kaynaktan olan uzaklıklarına göre değer kazanır veya yitirirler.

Türümcülük herşeyden önce evrimcilikten farklılık gösterir. Zira, evrimin kendisi zamansal bir süreç olup, ilke sürece içkindir. Dahası evrimde bir gelişme süreci yaşanır, türümcülükte varlık kaynağından uzaklaştıkça güç ve değer kaybı söz konusu olur. Bununla birlikte, türümcülükle panteizm arasında önemli bir yakınlık vardır, şu farkla ki, türümcülükte aşkın olan ilke ya da Tanrı, panteizmde içkin hâle gelir.

U

uğrak [İng. *moment*; Fr. *moment*; Al. *moment*]. 1 Genel olarak, an; zaman veya zaman içindeki, süresi belirlenmemiş ya da coğrafî yeri belirtilmemiş belirsiz nokta. 2 Diyalektik düşüncenin, tez, antitez ve sentezden meydana gelen adımlarından her biri. Hegel'de, diyalektik düşünen zihnin ilk dolayımsız varlığı incelerken yaptığı bölümleme sonuçlarından her biri.

3 Bir sürecin belli başlı adımları. Terim özellikle †postmodernizmde, toplumsal analizin aşamalarına veya basamaklarına işaret etmek için kullanılır.

universale in mente. Ortaçağ düşüncesinde, tümellerin zihinden bağımsız bir gerçekliğe sahip olmadıklarını, onların yalnızca zihinde varolduklarını dile getiren Latince terim.

universale in voce. Ortaçağ felsefesinde, †tümeller kavgası söz konusu olduğunda, †kavram realizmine olduğu kadar, †kavramcılığa da karşı çıkan adçıların, tümelleri ağızdan çıkan sesle özdeşleştiren görüşlerini ifade eden ve tümellerin yalnızca sözde varolduğunu ifade eden Latince terim.

universalia ante res. Ortaçağda, Platon'un radikal kavram realizmi için kullanılan deyim. Tümellerin tikellerden ayrı ve zihinden bağımsız olarak varolduğu görüşü. Tümellerin kendilerini özelleyen maddî nesnelerin varoluşundan önce varolduğu ve ikinci olarak da, Tanrı'nın koyduğu yasaların doğal fenomenlerin nedenleri olarak, bu fenomenlerden önce geldiği görüşü.

universalia in rebus. Ortaçağ düşünürlerinin Aristotelesçi †kavramcılık bağlamında kullandıkları, ve tümellerin dış dünyadaki şeylerden, bireysel varlık ya da tikellerden önce, onlardan ayrı ve bağımsız olarak değil de, bireysel varlıklarda, somut ve bireysel şeylerde onların özü olarak varolduklarını dile getiren Latince deyim.

universalia post res. Ortaçağda †adçılık, ve bu arada †kavramcılık için kullanılan ve tümellerin insan zihninden bağımsız bir varoluşa sahip olmadıklarını, ancak tikellerden türetildiklerini öne süren görüş.

Unomuno, Miguel de. 1864-1936 yılları arasında yaşamış olan İspanyol düşünür. Temel eserleri: *Del sentimiento trágico de la vida* [Hayatın trajik anlamı] ve *La Agonia del Christianismo* [Hristiyanlığın Mücadelesi]'dur.

İnsanın benliğiyle halkın ruhunu çözümleyen, insan ruhunun dramatik boyutunu, onun zayıf karakteriyle tarihinin akışını gözler önüne sermeye çalışan Unomuno'nun felsefesi, bir sistem felsefesi değildir. Başka bir deyişle, o dünyayı bilimsel bir tarzda tanımlamak, onu metafiziksel bir sistem içinde kategorileştirmek yerine, insan yaşamını karmaşık duygusal ve entellektüel boyutları içinde yakalamaya çalışmıştır.

İnsanı bilince sahip olması dolayısıyla hasta bir hayvan olarak tanımlayan Unomuno, insan yaşamına ayrılmazcasına sirayet eden trajik bir duyguyu, ölümsüzlüğe duyulan derin arzuyla ölümün mutlak ve sarsılmaz kesinliği arasındaki ikilemin yarattığı trajik anlamı çok güçlü bir biçimde duyumsar. O bu anlamda, 20. yüzyıl †varoluşçuluğunun önemli öncülerinden biridir. Ona göre, böyle bir ikilem, böyle bir trajik durum altında, insan rasyonalizmin zavallı oyuncağı olmaktan kurtulmaya bakıp, kendini imana bırakmalıdır. Çünkü akıl insanı mutsuzluğa sevkederken, inanç insan için sahici yaşamı ifade eder. Aklın kuru, soğuk ve insan gerçeğine yabancı soyutlamalarıyla köleleşen insan, ancak iman yoluyla, bir idealin peşinden gitmek suretiyle kendini tam

olarak gerçekleştirebilir, gerçek insanlığına erişme umudunu koruyabilir.

Upanişadlar dönemi. †Hint felsefesinin M. Ö. 750-500 yılları arasındaki dönemine verilen ad. Upanişadlar, evrenin yaratıcı ilkesi olan †Brahman temeli üzerinde, ruh göçü ve kurtuluş öğretisiyle belirlenen ve Tanrı'yla kişinin özü itibariyle bir olduğunu dile getiren bir felsefe anlayışı geliştirmişlerdir.

upuygun [Os. *mutâbık, tasavvuru tam*; İng. *adequat*; Fr. *adéquat*; Al. *adaequat*]. Konusuna tam anlamıyla uygun düşen, konusunun tüm yönlerini kavrayan düşünce ya da kavrayış olarak kullanılan sıfat.

Upuygunluk ölçütünü felsefeye sokan †Leibniz'e göre, upuygunluk seçikliğin bir türevidir. Buna göre, bir şey, onu başka şeylerden ayıran tüm yönleriyle belirlenerek kavranırsa eğer, kavrayış ve bilgi açıktır. Açıklığın, bileşik nesneler, doğası karmaşık olan şeyler söz konusu olduğu zaman, karşılığı upuygunluktur. Bu çerçeve içinde, kompleks bir şey ya da konu, onu meydana getiren tüm bileşenler kavrandığı takdirde, bilgi ve kavrayış upuygundur.

urûc. Hem Batı felsefesinde ve hem de İslâm dünyasında geçen bir düşünce olarak, türüm ya da sudûr fikriyle birlikte kullanılan, Tanrı'dan doğan, Tanrı'dan türeyen herşeyin, yine Tanrı'ya döneceğini ifade eden terim. Buna göre, türüm ya da sudûrun varolan herşeyin Tanrı'dan doğuşunu dile getirdiği yerde, urûc, Tanrı'ya dönüşü, yükselişi temsil eder. Örneğin, Hristiyan Ortaçağ felsefesinde, urûc, İsâ'nın, havarileri önünde mucizevî bir şekilde göğe yükselişi anlamına gelir.

usulü'l-hamse. Mutezile'nin beş temel ilkesine verilen genel ad. Bu ilkeler, sırasıyla Tevhid, yani Allah'ın birliği; adalet; iman ile inkâr arasında üçüncü bir öğe ya da makamın varoluşuna işaret eden orta yer; Tanrı tarafından verilen ödül ve ceza; Tanrı'nın iyiliği buyurup ve kötülüğü yasakladığı ilkeleridir.

uyaran [Os. *münebbih*; Ing. *stimulant*; Fr. *stimulant*; Al. *stimulans*]. Canlı varlığa, kendisinin dışından gelen etki; canlı varlığın tepke diye adlandırılan, ve adale kasılması türünden gövdede başlayan hareketlerden, ağız sulanması, yüz kızarması gibi durum değişikliklerine dek çeşitlilik arzedenen tepkiler göstermesine neden olan etki.

uygulamalı [Os. *tatbikî*; İng. *applied*; Fr *appliqué*; Al. *angewandte*]. Bir disiplinin, salt düşünce ya da teoriyle ilgili olmayıp, pratikle de ilgilenmesi, hayatın somut problemlerine yönelmesi, somut deneyimin çeşitli veçheleri için çözüm üretmeye kalkışması durumu. Teorik bir disiplinin çözümleyici ve niceleyici tekniklerinin başka bir disiplin içinde kullanılması hâli.

1 Buna göre, özel ve kamusal yaşamda karşılaşılan problemlere, ahlâkî bir bakış açısından hareketle, uygulanan felsefî değerlendirme, inceleme ve tartışmaya; ahlâkın soyut ve spekülatif bir disiplin olmaktan çıkarılarak, bir ahlâk sisteminin belirli bir alana, ahlâkî kural ve ilkelerin de somut ahlâkî problemlere uygulanması durumuna *uygulamalı ahlâk* adı verilir. Nitekim, hekimin hastalarına ve meslektaşlarına karşı olan davranışlarını belirleyen ilkeler bütünü olarak *tıp ahlâkı*, işadamlarının müşterilerine, işçilerine ve kendileriyle rekâbet ettiği diğer işadamlarına karşı olan davranışlarını belirleyen kurallar ve ilkeler sistemi olarak *iş ahlâkı*, genel ahlâkî ilkelerin ötanazi, kürtaj, ölüm cezası gibi somut durum ve konulara uygulanmasının sonucu olan ahlâkî tartışmalar, uygulamalı ahlâka konu olarak verilebilir.

Uygulamalı ahlâk, 1960'lı yıllardan başlayarak, Anglo-Sakson dünyada, özellikle de Amerika'da, siyah beyaz eşitliği için mücadelenin, Vietnam Savaşına karşı çıkışın, cinsel eşitlik tartışmalarının temelinde yer alan pratik ve felsefî soruların ve ilkelerin bir ifadesi olarak doğmuştur. Öte yandan uygulamalı ahlâkın felsefî araştırmanın bir dalı olarak görülmesi tavrının, felsefenin sadece ahlâk alanının kapsamı içine giren problemleri analiz edip, onları açıklığa

kavuşturabileceğini, ama bu problemlere bir yanıt ya da çözüm getiremeyeceğini öne süren analitik ahlâk anlayışının karşısında yer aldığını unutmamak gerekir.

2 Yine, insanın doğadaki yerine, kişiliğin doğasına, bilimsel ve teknolojik gelişmenin toplumsal sonuçlarına v. b. g., dair felsefe incelemelerine ise, *uygulamalı felsefe* denmektedir. **3** *Uygulamalı matematik* ise, matematiğin, fizikî ve doğal bilimlerde söz konusu olan tümdengelimsel akılyürütmeye katkıda bulunmak üzere geliştirilmiş olan dallarına, daha özel olarak da klâsik fizikte kullanılan matematiksel tekniklere denir.

uyuşma yöntemi [İng. *method of agreement*; Fr. *méthod de l'accord*]. İngiliz filozofu J. S. †Mill'in önerdiği deneysel yöntemin adımlarından biri. Buna göre, bir fenomenin ortaya çıktığı birkaç durumda, ortak bir öğe söz konusu olduğu takdirde, bu ortak öğe söz konusu fenomenin nedeni olarak görülür. Bu ilişkiyi sembolik olarak şöyle gösteriz:

a,b,c,d,...	b,d,f,g,...	d,f,k,l,...	öyleyse, d
w,x,y,z,	x,z,s,t,	z,s,p,r,	z

uzam [İng. *extension*; Fr. *étendue*; Al. *ausdehnung*]. Zaman içinde varolup, fizikî mekânda yer işgal etme. Elle tutulabilir, değiştirilebilir, bölünebilir, hareket ettirilebilir olup, şekli ve büyüklüğü olan maddenin yer kaplama özelliği.

uzlaşım [İng. *convention*; Fr. *convention*; Al. *konvention, vortrag*]. Doğada varolmayıp, sonradan yapılan genel bir anlaşmanın ürünü olan, doğruluğu doğada varolan şeylere değil de, anlaşmaya bağlı olan genel önerme ya da kabül.

Buna göre, yasalar ve ahlâkî ilkeler, insan varlıklarının, düzen ve güvenlik içinde, temel ihtiyaçlarını karşılayıp amaçlarına ulaşarak yaşamak amacıyla yaptıkları anlaşmanın ürünü olan uzlaşımlar olarak görülür. Aynı şekilde, bir nesneye verilen belli bir ad da, ona başka bir isim verilebilmesinin olanaklı olması anlamında, bir uzlaşımdan başka bir şey değildir.

Bu bağlamda, bir kişinin, tek bir bireyin belirli bir durumda, iletişim amacıyla kullandığı bir sözün, söylenimin çok sayıda insan tarafından benimsenerek belirli bir mesajı aktarma işinde, standart araç olarak kullanılma durumuna gelmesine, bir sözün, bir anlam ya da söylenimin tek bir kişi ya da insanın özel kullanımından herkesin ortak kullanımı durumuna geçişine *uzlaşımlaşma* adı verilir.

Buna karşın, iki nesne, durum ya da olay arasında uzlaşım yoluyla sağlanmış bağıntıya *uzlaşımsal ilişki* denir. Söz konusu bağıntı, nesne, durum ya da olaylardan birine ilişkin düşüncenin diğerine ilişkin düşünceyi çağrıştırmasına olanak verir.

uzlaşımcılık [İng. *conventionalism*; Fr. *conventionnalisme*; Al. *konventionnalismus*]. **1** Bilim felsefesinde, fizik yasaların, fizikî teorilerin ve fizikle ilgili hipotezlerin deneyi, dış dünyaya ilişkin algılarımızı düzenlemek, açıklamak ve yorumlamak için kullanılan uygun ifade ya da uzlaşımlar olduklarını; fizik yasalarının mutlak ve değişmez olmayıp, yalnızca kabul edilmiş olan postülalara, bilgimizin genel çerçevesine ve sahip olduğumuz teknolojiye göreli olup, gerçekliğin bizzat kendisi yerine, bilincin şeyleri nasıl ilişki içine soktuğunu ortaya koyduklarını savunan görüş. Bilimsel yasa ve teorilerin, doğal dünyayı betimlemenin alternatif yolları ya da tarzları arasında yapılacak seçime bağlı olan uzlaşımlardan başka hiçbir olmadıklarını, seçilmiş olan alternatifin diğerlerinden daha doğru olmayıp, yalnızca dünyayı tasvir etme amacına daha uygun düştüğünü öne süren anlayış.

Birer uzlaşımdan, postüladan başka bir şey olmayan fizik yasaları ya da teorilerinin, bilimsel çevreler tarafından, anlayış ve öndeyi bakımından basitlik ve açıklama kolaylığı sağladıkları için

kabul edildiklerini, kontrol, açıklamada kolaylık ve basitlik gibi işlevleri yerine getiremedikleri zaman ya bir kıyıya bırakıldıklarını ya da gözden geçirildiklerini iddia eden akım olarak uzlaşımcılık, 2 mantık alanında, mantıksal doğru ve ilkelerin, formel bir sistem oluşturulurken üzerinde anlaşmaya varılmış keyfî uzlaşımlar olduklarını, herhangi bir aksiyomlar dizisi ya da çıkarım kuralları öbeğinin temel ve tüm mantık sistemleri için geçerli olmadıklarını, bir mantık sistemindeki aksiyomların doğruluklarının, sistemde nereden yola çıkılıp nasıl ilerlemek gerektiğiyle ilgili kavramsal bir uzlaşmaya bağlı olduklarını öne sürer.

3 Öte yandan, uzlaşımcılık, matematikte, matematiğin doğrularının, dünyayla ilgili bağımsız olguları ifade etmekten çok, salt yararlı uzlaşımlar oldukları anlayışını ifade ederken, 4 dilde, dilsel ifadelerin anlamları salt uzlaşım yoluyla belirlendiği için, analitik önermelerin doğruluklarının dildeki uzlaşımlara bağlı olduğu görüşüne karşılık gelir.

5 Uzlaşımcılık yine bilim felsefesinde, fenomenler arasında varolan değişmez düzen ya da düzenlilikleri betimleyen genel önermeler olarak düşünülen bilimsel yasaların, fizikî dünyaya ilişkin açıklamalar sağlayan, ve fizikî dünyayı betimlemek amacı söz konusu olduğu zaman, gerektiğinde, yerlerine başka uzlaşımların geçirilebileceği uzlaşımlar olduğunu savunan görüşü tanımlar.

Bilimsel yasaların, fizikî dünyayı gerçekte olduğu şekliyle betimlemediklerini, bundan dolayı, doğru ya da yanlış olmadıklarını; onların dış dünyaya ilişkin algılarımızı mantıksal ya da matematiksel bakımdan düzenlemeye yaradıklarını; dünyayı anlama ve betimleme tarzımızın içinde bulunduğumuz kültür tarafından benimsenmiş olan uzlaşımlara bağlı olduğunu; bu anlamda, tek bir gerçekliğe ilişkin olarak, birçok uzlaşım ya da resim oluşturulabileceğini; bunlardan bazılarının diğerlerinden daha iyi olabilmekle birlikte, hiçbirinin diğerinden daha doğru olmadığını; bir uzlaşımın, diğer uzlaşımlardan daha basit, daha uygun, daha yararlı olduğu ve daha fazla sayıda fenomeni açıkladığı zaman, yasalaştığını ya da yasa olarak kabul edildiğini öne süren yasa görüşü olarak uzlaşımcılık, fizikî dünyada bulduğumuz düzenin, doğanın kendinde ve kendinden sergilediği bir düzen olmayıp, zihnimizin dünyayı nasıl gördüğüne, mantık, matematik ve dil sistemlerimizin onu nasıl düzenlediğine bağlı olduğunu öne sürer.

Bilim felsefesinde kabul gören bir görüş olarak uzlaşımcılığın temelinde ünlü Alman filozofu Kant'ın, dünyada bulduğumuz düzenin zihinlerimizin yapı ve özelliklerinden bağımsız olmadığı görüşü vardır. Kant'tan etkilenen uzlaşımcılık başta †Poincaré olmak üzere, †Mach ve †Duhem gibi düşünürler tarafından savunulmuştur.

Ü

üç evre yasası [İng. *law of three stages*; Fr. *loi des trois étapes*]. †Pozitivizmin kurucusu †Comte'un insan zihni, insan düşüncesi ve toplum için öngördüğü üç aşamalı evrim ya da gelişme yasası. Comte tarafından ifade edilen gelişme sürecindeki birinci evre, 1 *teolojik evre*dir. Düşünce tarihindeki bu evre, insanın çocukluk dönemine benzer ve insan burada, dünyayı, kendisinin bu dünyadaki yazgısını ve fenomenleri tanrısal ya da manevî güçlerle açıklar. Burada, gerçeklik, birtakım itkilere, arzulara sahip olan egolar, tinler ve ruhlar aracılığıyla antropomorfik ve animistik bir tarzda açıklanır.

İkinci evre olan 2 *metafizik evre*de ise, manevî güçlerin, ruhların ve tanrıların yerini, 'öz', 'ruhaî ve en yüksek neden', 'özgürlük' gibi soyut kavramlar ve güçler alır. İnsan, bu evrede fenomenlerin kaynakları ve açıklamaları olarak manevî güçlere duyulan inançtan vazgeçer ve eter gibi kişisel olmayan öğeleri ya da varlık-öz ilişkileri konusundaki kavramlara duyulan inancı benimser. Bu ikinci evre, insandaki gençlik döne-mine karşılık gelir.

İnsan düşüncesi ve bilgisindeki üçüncü evre ise, 3 *pozitif evre*dir. Burada, fenomenlerin gerisindeki güçlere ya da özlere ilişkin metafiziksel açıklamalardan vazgeçilir, algılanamayan nedenleri bulmayı amaçlayan araştırmalar bir yana bırakılır. İnsan bilgisinin sınırlı olduğu anlaşılır, bilginin yalnızca insan türünün doğasına ve değişen toplumsal ve tarihsel koşullara bağlı ve göreli olduğu kabul edilir.Bundan dolayı, mutlak açıklamalar bir yana bırakılır ve olgular arasındaki düzenli ilişkileri ya da yasaları bulmaya geçilir.

Comte'a göre, bu üç evreye karşılık gelen topluınsal, ekonomik ve kültürel yapılar vardır. Buna göre, teolojik evre özü itibariyle otoriteye dayanan ve militarist bir yapı sergileyen bir düzene karşılık gelir. Oysa, pozitif evre teknoloji ve endüstriyel faaliyetle belirlenir.

üç korku [İng. *three basic fears*; Fr. *trois craintes*]. Epiküros'un insan yaşamını çok derinden etkilediğine inandığı ve ortadan kaldırılması için belli bir metafizik sistem geliştirdiği üç korku.

Buna göre, †Epiküros, bu korkulardan birincisi olan Tanrı korkusunu, maddeci bir atom görüşü benimseyerek yersiz hâle getirir. Maddî evren görüşünü, Tanrıları da içerecek şekilde genişleten, Epiküros'a göre, Tanrılar da, atomlardan meydana gelmiş olmalıdırlar. Bununla birlikte, Tanrıları meydana getiren atomlar en ince ve en yetkin atomlardır. Epiküros Tanrıları içinde yaşa-dığımız dünyanın oldukça uzağında bir yerlere yerleştirir. Bu ise, Tanrıların yeryüzünde olup bitenlere karışmadıkları, dünyadaki herşeyin yalnızca atomların çarpışmaları ve birleşmeleri sonucunda doğal olarak oluştuğu anlamına gelir.

Epiküros'un atomcu görüşü, insanı, Tanrı, ölüm ve kader korkusundan kurtarır. Çünkü, Epiküros'un varlık görüşüne göre, doğa atomlardan meydana gelir ve bu doğal düzende, tüm olaylar doğal nedenlerle açıklanır. Doğada olup biten herşey atomların hareketine, onların birbirleriyle çeşitli şekillerde çarpışma ve birleşmelerine indirgendiği için, Tanrı'nın bu dünyaya bir şekilde müdahale etmesinden söz edilemez. Tanrı doğal düzene müdahale etmediğine ve insanların işlerine karışmadığına göre, Tanrı'dan korkmanın anlamı yoktur.

Epiküros'a göre, ölümden de korkmamak gerekir, çünkü biz yaşarken ölüm yoktur, ölüm geldiği zaman da, biz artık yaşamda değilizdir. Ve nihayet,

atomların düşüş ve çarpışmaları bir zorunluluğa, mutlak bir †determinizme dayanmayıp, gelişigüzel ve raslantısal olduğundan, kaderden de korkmaya hiç gerek yoktur. Epiküros'a göre, insan bu korkulardan kurtulduğu zaman, en yüksek amaç olan mutluluk yolunda engelleri aşmış olur.

üçlemecilik [İng. *trinitarianism*; Fr. *trinitarianisme*]. Hristiyan teolojisinde, Tanrı'nın doğasının, töz bakımından bir, kişi ya da cisimleşme bakımından üç olduğunu öne süren anlayış. Bu öğretinin temelinde, gerçekten varolanın tümel olduğunu, tikellerin tümelden dolayı, tümel sayesinde varolduğunu savunan Platoncu realizm ve Hristiyanların, Hz. İsâ'nın tanrılığını ve kutsal kitapta geçen Kutsal Ruh'un tanrısallığını, çoktanrıcılığın saçmalıklarına düşmeden koruma arzusu bulunur. Bu inanca göre, Tanrı birdir, fakat Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak olarak üç şekilde görünür.

üçüncü adam paradoksu [İng. *third man paradox*; Fr. *paradoxe du troisième homme*]. †Platon'un †İdealar öğretisinin yol açtığı ünlü paradoks. Buna göre, İdealar tikellerin kendisinden pay aldıkları temel gerçeklikler ve bireysel varlıkların kendileriyle yargılandıkları ölçütler olarak öne sürülmüştür. Buna göre, dış dünyada, insan toplumunda adamlar vardır; ve bir de, bu adamların kendisinden pay alarak varlığa geldikleri, kendisiyle yargılandıkları Adam İdeası vardır. Fakat paradoks, herşeyin bundan ibaret olmadığını dile getirir; çünkü somut adamların, bireylerin Adam İdeasına ne ölçüde benzediklerini belirleyebilmek için, üçüncü bir adama daha ihtiyaç vardır. İdealar öğretisi için temelli bir eleştiri meydana getiren paradoks, İdeaların, sonsuzca geriye gidişe yol açmak suretiyle, varolanların nüfusunu gereksizce arttırdığını ortaya koyar.

üçüncül nitelikler [İng. *tertiary qualities*; Fr. *qualités tertiaires*]. Nesnelerin, nerede, nasıl ve hangi konumda bulunursa bulunsunlar, kendilerinden ayrılmaz olan birincil nitelikleriyle, onların bir özneyle temasları sonucunda ortaya çıkan ikincil niteliklerine, zihin tarafından bu temel üzerinde eklenen nitelikler.

Birincil ve ikincil nitelikleri varsayan söz konusu üçüncül nitelikler değerle ilgili olup, iyilik, güzellik, doğruluk benzeri niteliklerden oluşurlar. Buna göre, üçüncül nitelikler, seçiciliği olan, hüküm veren, bir şey üzerinde yoğunlaşabilen, değer biçen bir zihnin oluşturduğu nitelik ya da değerler, bilincin varolan şeylerin birincil ve ikincil niteliklerine verdiği yorumlayıcı ve değer biçici tepki ve yanıtlar için kullanılan genel bir terimden başka bir şey değildir.

üçüncünün imkânsızlığı ilkesi [Os. *şıkkı sâlisin imkânsızlığı mebdei*; İng. *principle of excluded middle*; Fr. *principe de tiers exclu*; Al. *ausgescholesseness dritte*]. Klâsik mantıkçılar tarafından, '*A B*'dir ya da *A* B değildir' diye ifade edilen ilke.

Çeşitli tanımları olan üçüncünün olanaksızlığı ilkesi, güçlü versiyonu içinde 'Her önerme ya doğru ya da yanlıştır' şeklinde, daha zayıf versiyonu içinde ise, 'Her önerme ya doğrudur, ya da doğru değildir' şeklinde tanımlanır. Bunlardan ikincisi, klâsik mantıkta, çelişmezlik yasasından çıkarken, sezgici mantıkta çıkmaz. Şöyle ki, çelişmezlik ilkesi düşünülebilen herşeyi, *A* ve *A*-olmayan olmak üzere ikiye ayırır. Başka bir deyişle, *A* ve *A*-olmayan, bir arada, çelişmezlik ilkesinden dolayı, düşünülebilen tüm şeyleri, yani düşünme evrenimizi kapsar. Buradan çıkan üçüncünün olanaksızlığı ilkesi, 'her şeyin, ya *A* veya *A*-olmayan olmak zorunda olduğunu, üçüncü bir hâlin düşünülemeyeceğini' söyler. Başka bir deyişle, ilke, düşünme evreninin dışında üçüncü bir hâl, *x* gibi üçüncü bir şık olamayacağını ifade eder.

üretim [İng. *production*; Fr. *production*; Al. *produktion*]. Sosyal ve yaşamın temelinde bulunan bir olgu olarak, insanî ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetleri elde etmek amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler bütünü; yeni bir mal ya da hiz-

metin yaratılmasını sağlayan etkinlikler toplamı. Bu bağlamda, toprağı ekmek suretiyle belirli birtakım ürünler yetiştirmeye *tarımsal üretim;* sınaî birtakı girdiler kullanmak suretiyle, endüstriyel ürünler meydana getirmeye *sınaî üretim;* zihin gücü ve emeği harcayarak entellektüel bir ürün ya da eser meydana getirmeye de *zihinsel üretim* adı verilir.

Söz konusu üretim sürecinde, insan emeğinin tamamlayıcısı olarak kullanılan nesnelere; üretim sürecine doğrudan ya da dolaylı olarak katılan, kendileriyle üretimin yapılabildiği doğal ya da insan eseri her türlü araç, nesne ve teknik bilgiye *üretim araçları* denmektedir. Bu üretim araçlarıyla insan emeğinin meydana getirdiği bütünlüğe, üretim araçları ile bu araçları kullanabilen, bilgi, üretim deneyimi ve iş alışkanlıklarına sahip insan emeğinin meydana getirdiği bütünlüğe *üretim güçleri* adı verilir.

Öte yandan, bir toplumda insan bilincinden bağımsız olarak varolan maddî ilişkilere, üretim faaliyeti sırasında insanlar arasında kurulan ilişkilerin tümüne, üretim, mübadele ve zenginliğin dağılımı sürecinde oluşan ilişkilere *üretim ilişkileri* denir. Buna mukabil, hayatın idamesi için gerekli olan sosyal ve fizikî ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak ürünlerin elde edilmesi yöntemine, Marksist terminolojide, toplumsal evrimin tek tek her aşamasında, toplumun bir durumunu ifade eden üretim güçleri ile üretim ilişkilerinden meydana gelen bütüne *üretim tarzı* denmektedir.

üstanlatı [İng. *metanarrative;* Fr. *métarécit, meta-narration*]. Çağdaş Fransız düşünürü Lyotard'ın, bir şeyi, bir disiplin ya da kavramı meşrulaştıran öykü veya anlatıların en geniş kapsamlı veya en etkili olanlarına, Aydınlanma sonrasında öncelikle bilimi ve devleti meşrulaştırmak için kullanıldıklarını söylediği söylemlere verdiği ad. Üstanlatılara bağlanmanın tümüyle moderni karakterize eden bir tutum olduğunu öne süren Lyotard'a göre, bir üstanlatı bir tarih felsefesine eşdeğer olup, tarihin olumsal olaylarını, tarihin anlamını ortaya koyduğu düşünülen bir yapı ya da mantıksal örgü içinde anlamlı hâle getiren bir söylemdir.

Lyotard'a göre, 'tinin diyalektiği', 'anlamın hermeneutiği', 'akıllı öznenin özgürleşimi', 'refah toplumunun yaratılması' türünden farklı form ya da şekiller alabilen üstyapıların en önemli iki türü, modern bilimle Fransız Devrimi sonrası siyasetin 'özgürleştirici anlatısı'yla †Hegelcilik ve †Marksizmin spekülatif anlatısıdır. Her iki üstanlatı da, aklın üretim sürecine, siyasete ve ahlâka uygulanması yoluyla ya da diyalektiğin itici gücünün bir sonucu olarak, ilerlemenin kesin ve mutlak olduğunu iddia eder.

Modern söylemlerin, kendi durum ya da konumlarını meşrulaştırmak üzere ilerleme ve özgürleşme, tarihin ya da tinin diyalektiği, anlam ve hakikatin kaydedilmesi gibi üstanlatılara başvurduklarını iddia eden Lyotard'a göre, örneğin modern bilim kendisini, hakikat, refah ve ilerlemeyi ürettiği iddiasının yanısıra, cehalet ve safsatadan güya kurtulma öyküsü çerçevesinde meşrulaştırmıştır. Modernliğin meşrulaştırıcı üstanlatılarının yarattığı en önemli problem, bu üstlatıların dışlayıcılığa eğilimli olmalarıdır.

üstdil [İng. *metalanguage;* Fr. *métalangue, métalangage;* Al. *metasprache*]. Dilsel olmayan nesnelerden değil de, dilsel nesnelerden, bir nesne dilinden söz etmek için kullanılan dil. Nesne dili hakkında konuşmak, nesne dili üzerine yazmak işinde kullanılan, dolayısıyla nesne dilini varsayan dil olarak üstdil, nesne dilini ya da doğal dili inceleyip betimlemek için oluşturulmuş olan araç dili, dili anlatan dili tanımlar.

Üstdil yardımıyla herhangi bir dilin kendisine ait deyimlerinden söz edilebildiği gibi, başka bir dilin deyimlerinden de söz edilebildiği için, nesne diliyle üstdil arasında bir seviye farkı vardır.

Dahası, üstdil nesne dilinde geçen bütün deyimlerden fazla olarak, nesne dilini niteleyen bazı deyimleri de içine aldığından, nesne dilinden daha zengin bir dildir. Üstdil, başka bir dilin deyimlerini, ifadelerini konu aldığı, başka bir dili incelediği için, aynı zamanda *sözeden dil* olarak da bilinir.

üsteleyici zincirleme tasım [İng. *episyllogism*]. Birden fazla tasımdan oluşan ve bir alttaki kategorik tasımın bir üstteki kategorik tasımın sonucunu öncül olarak içerdiği çoklu tasım türü.

üstinsan [İng. *superman*; Fr. *surhomme*; Al. *übermensch*]. Geleneksel ahlâkı köle ahlâkı olarak görüp değerlendiren, eşitlik kavramına karşı çıkıp, ahlâkî değerlerin son çözümlemede insanın gerçek doğasına, insandaki güçlü olma isteğine dayanması gerektiğini öne süren Alman düşünürü Friedrich Nietzsche'nin öngördüğü insanlık düzeyi; insanın evriminin bundan sonraki aşamasında ortaya çıkacak bir insan tipi olarak, değerleri gözden geçirme, yeni baştan yaratma ve güçlü olma isteğini hayata geçirme cesaretinde olan insan için kullanılan deyim.

Nietsche'ye göre, üstinsan, insanoğlunun amacıdır. O, insanın yenilmesi, aşılması gereken bir varlık olduğunu öne sürer. Her varlık kendisinden üstün bir şey yaratmıştır; bundan dolayı, insanın da kendisini aşması gerekir. Maymun, insanın gözünde ne ise, insan da üstinsanın gözünde o olmalıdır. Nietsche yeryüzünün anlam ve amacının üstinsan olduğunu söyler, çünkü insan doğasına yakışan güçlü, korkusuz ve acımasız olmaktır, yaratıcılığa ve ileriye yönelmektir. O üstinsan anlayışıyla insanlara yeni değerler, yeni hedefler ve yeni bir ideal getirmeye çalışmıştır. Nietsche güçlü ve bağımsız insanların egemenliğinin, sürü olarak gördüğü insanlık için bir ilerleme sağlayacağına inanır. Ona göre, yığın kendini fedâ ederek, üstün insanı bekleyecektir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, üstinsan bir erek, gelecekle ilgili bir tasarı ya da yönelim olduğu kadar, bir sonuçtur da. Nitekim, Nietzsche'ye göre, üstinsanın olabilirliği aşkın ideallerin iflâsına, Tanrı'nın ölümüne bağlıdır. Öte yandan, üstinsan, Nietzsche'nin son insan adını verdiği pasif ve bıkkın insanın, eski geleneksel değerlerin yıkılmasıyla şaşkın bir kuşkuculuğa saplanmış, amaçlar belirleme ve değerler yaratma gücünden yoksun kişinin tam zıddıdır.

üstyapı [İng. *superstructure*; Fr. *superstructure*; Al. *überbau*]. Tarihsel maddecilikte, bir toplumun ekonomik yapısını yansıtan, hukukî, siyasî, ideolojik ve kültürel sistemlere verilen ad.

Hukukî ve siyasî sistemlerin kendiliğinden gelişmediğini öne süren maddeci görüş, siyasal sistem (devlet aygıtı) ile ideolojik sistemden (hukukî, eğitimsel, kültürel, dinî sistem) oluşan ve belli bir iktisadî temele dayanan bütün olarak üstyapı terimini, bu sistemlerin bir toplumun ekonomik yapısındaki gelişmelerine bağlı olduğunu belirtmek için bulmuştur.

ütopya [Os *hayâlî ham*; İng. *utopia*; Fr. *utopie*; Al. *utopie*]. İdeal ya da yetkin toplum. İdeal bir toplum düzeni ya da yönetim biçimi ortaya koyan tasarım.

Bilinen ilk ütopya örneği, †Platon'un *Devlet*'i ve *Yasalar*'ıdır. Platon'un bu eserlerinde olduğu gibi, bazı düşünürler, uygulamadaki toplum düzenine bakarak, ideal bir düzen arayışı içinde olmuşlar ve ideal bir toplum düzeni anlamında ütopyalar geliştirmişlerdir. Bu düşünürler, içinde yaşadıkları toplumsal düzenin iyileştirilemeyeceğine inandıkları için, gerçekleşme şansı çok fazla olmayan, ideal hatta düşsel bir toplum düzeni tasarlamışlardır. Bu çerçeve içinde düşünür, insanlar için her bakımdan ideal olduğuna inandığı, yetkin bir toplumsal düzen tasarlar ve insanın, dolayısıyla da toplumun kurtuluşunun, ancak bu ideal düzen yaşama geçirildiği takdirde, mümkün olduğunu savunur. Başka bir deyişle, uygulamadaki toplum düzeni, bu ideal ve yetkin toplum düzenine göre şekillenmelidir.

Ne var ki, söz konusu ideal ve yetkin toplum düzeninin hayata geçirilme şansı pek fazla olmadığı için, o bir ütopya olarak kalır.

Buradan da anlaşılacağı üzere, bir ütopya karşısında, şu tavırlardan biri ya diğeri sergilenebilir: 1 Bir ütopyanın, ideal bir toplum düzeni ortaya koyduğu için, gerçek bir değeri vardır ve tam olarak hayata geçirilemese bile, ona bir şekilde yaklaşmak mümkündür. 2 Bir ütopyanın, ideal bir toplum düzeni oluşturduğu ve varolan toplum düzenlerine değer biçerken kullanılacak bir standart sağladığı için, gerçek bir değeri vardır, bununla birlikte, bu ideal düzeni tam olarak hayata geçirmek bir yana, gerçekte ona yaklaşabilmek bile söz konusu olamaz. 3 Ütopyalar, gerçekleşme şansı hiç olmayan, gerçekdışı, idealist ve bundan dolayı da değersiz şemalardır.

ütopyacılık [İng. *utopianism*; Fr. *utopisme*; Al. *utopismus*]. Toplum kuramı veya siyaset teorisinde, mükemmel bir toplum modeli veya tasarısını temele alan yaklaşım. Sadece daha iyi değil, fakat yetkin bir toplum düzeni inşa etmeyi amaçlayanların, söz konusu düşünce deneyini, veya salt düşüncede yaratılan yetkin toplum düzenini varolan aktüel düzeni dönüşüme uğratmak için kullanılanların inanç ve tavırları.

Düşünce tarihinin belli başlı ütopyaları *İdeal Devlet*'iyle Platon, *Güneş Ülkesi*'yle Tommaso Campanella, *Ütopya*'sıyla Thomas More, ve *Yeni Atlantis*'iyle F. Bacon tarafından ortaya konmuştur. Kişilerin ya da filozofların ütopik davranmalarına, ütopya yazmalarına yol açan birtakım nedenler vardır. Bu nedenlerin başında, elbette ki, herşeyden önce, 1 filozofun ya da entellektüelin, dünya ya da dünyalar yaratma ihtiyacı gelir. Bu bağlamda, bir ütopya oluşturma, kağıt üzerinde bile olsa, bir bakıma tanrısal bir faaliyettir. Ütopyacılığın başka bir nedeni, 2 toplumu ve varolan toplumsal kurumları tümüyle mahkûm etme arzusudur. †Rousseau, †Marks ve †Engels bu tür bir ütopyacılığa örnek olarak verilebilir. Burada, tasarlanan ideal topluın düzeni, temel amaç varolan toplum düzenini mahkûm etmek olduğu için, varolan toplum düzeninin tam karşıtı bir toplum düzeni olmak durumundadır.

Ütopik düşüncenin temelinde, nihayet 3 toplumsal uyum ve düzenle ilgili tüm doğruların bilindiği, bu bilgilerin aktarılarak, gerçek ve yetkin bir toplum düzeninin kurulabileceği inancı ve iyimserliği bulunur. Ütopyacılık büsbütün yararsız ve değersiz bir düşünce ve hareket tarzı değildir. Ütopyacı literatürün herşeyden önce sosyolojinin gelişmesine, ahlâkî düşüncenin ilerlemesine ve insan doğasının daha iyi anlaşılmasına büyük katkısı olmuştur.

ütopya türleri [İng. *varieties of utopia*; Fr. *genres de l'utopie*]. İdeal ve yetkin bir toplum düzeni tasarısı olan ütopyaların belli başlı türleri şöyle sıralanabilir: 1 Siyasetin temel problemleri üzerinde düşünme, temelde siyaset bilimiyle ilgili olan bir düşünürü, ideal bir siyasî düzen ve yaşam konusunu ele almaya götürebilir, ki bu da düşünürü kaçınılmaz olarak söz konusu siyasî düzenin gerçekleşmesine katkıda bulunabileceği birtakım amaçların toplumsal ve kültürel önkabullerinin neler olduğu sorusunu sormaya sevkeder. İşte düşünürün bu temel üzerinde ideal bir toplum düzeni oluşturduğu *siyasî ütopya*lar, ilk ve en önemli ütopya türü olarak karşımıza çıkar. Platon ve More'un ütopyaları bu türden ütopyalardır.

2 Birtakım tarih felsefeleri tarafından tasarlanan yetkin ve ideal düzenler olarak ütopyalar, ikinci temel ütopya türünü oluştururlar. Kendilerinin ütopik düşünürler olarak görülmelerine her ne kadar karşı çıksalar bile, gerçekliğin doğası ve işleyişine ilişkin olarak eşsiz ve temel bir kavrayışa sahip olduklarına inanan Hegel, Spencer ve Marks gibi filozof ya da tarih felsefecilerinin, tarihsel gelişmenin son ve nihaî evresinde ortaya çıkacağına inandıkları toplumsal düzenler, söz konusu ütopya türünün örnekleri olarak

görülmek durumundadırlar.

3 Düşünürün olup bitenleri gözlemlediği, fakat olması gerekene yönelmek yerine, olup bitenlerin birtakım olumsuz yönlerini hesaba katarak, herşeyin yine aynı seyri izlemesi durumunda, gelecekte nelerin olabileceğini tasarladığı, gelecekte insanları nelerin beklediğini betimleyen bir öykü anlattığı *korku ütopyaları*. A. Huxley'in *Yeni Dünya*'sı ile G. Orwell'in *1984*'ü bu türden ütopyalara örnek olarak verilebilir.

4 Dinî grupların, marjinal ya da ihtilalci öbeklerin, insan varoluşundaki çok temelli değişimle ilgili öndeyilerine dayanan ütopyaları. 5 Felsefî antropolojiler olarak tanımlanan, bundan dolayı daha çok bireyci bir nitelik arzeden ve yazarın insana özgü olanı, uzlaşımsal değil de, gerçekten ve tam anlamıyla insansal olanı tanımladığı, insanın tüm potansiyel güçlerinin gerçekleşmesini amaçladığı ütopyalar. Schiller'in *Estetik Eğitimi Üzerine* adlı eseriyle, Marcuse'ün *Eros ve Uygarlık* adlı eseri bu tür bir ütopyanın en seçkin örnekleri olarak görülebilir.

V

vacibü'l vücud. İslâm felsefesinde, özü varoluşunu içeren, kendi kendisiyle varolup, varlığını kendi dışında bir güce borçlu olmayan, zorunlulukla varolan varlık, yani Allah, Tanrı için kullanılan terim.

Örneğin, Farabî, ünlü Tanrı karutında, bu dünyadaki şeylerin zorunlulukla var olmayan mümkün varlıklar olduğunu söyler. Onlar, var olmaları kadar var olmamaları da mümkün olan varlıklardır. Mümkün varlıkların özleri varoluşlarını içermez. Bu varlıklar, varlığa gelir ve yok olup giderler. Mümkün varlıklar kendi kendilerine neden olamazlar. Öyleyse, mümkün varlıkların var oluşları, zorunlu olarak var olan bir ilk varlığa bağlıdır.

†Farabî'ye göre, bu zorunlu varlık Tanrı'dır. Tanrı özünü ve varlığını başka hiçbir varlığa ya da nedene borçlu değildir. Tanrı sonsuzca yetkin olduğuna göre, bu öz ve varoluş başka hiçbir varlıkla paylaşılmaz. Tanrı sonsuz mükemmel, sonsuz üstün bir varlıktır. O, tüm varlıkların varlık nedenidir. Tanrı ezelî ve ebedîdir; onun maddesi ve formu yoktur. Tanrı bütünüyle basittir, birdir. O'nun herşeye gücü yeter. Tanrı herşeyi bilendir. O'nun bilme eylemi sonsuzdur. O saf sevgi, saf iyiliktir.

vahdet-i vücud. Varlıktaki mutlak birliği, yaratanla yaratılanın birliğini savunan varlık görüşüne, tasavvuf anlayışı.

Buna göre, tasavvuf görüşü, tektanrılı dinlerde söz konusu olan hiçten yaratılış ve evrenle varlık arasındaki ayrılık fikrinden farklı olarak, Tanrı tarafından yaratılmış herşeyin O'nunla aynı nitelikten olduğunu, yaratılanın yaratanın görünüş alanına çıkması olduğunu, yaratılışın Tanrı'nın özünden kaynaklanan bir fışkırma olup, Tanrı'nın eseri olan evrende, Tanrı için eksiklik sayılacak hiçbir nitelik bulunmadığını öne sürer.

Tasavvuf, yine aynı çerçeve içinde, evreni Tanrı'dan ayrı bir varlık olarak görmenin, Tanrı dışında, O'nun karşısında başka bir varlığın bulunduğunu ileri sürmek anlamına geldiğini, bu durumun ise Tanrı'nın özündeki birliğe aykırı olduğunu, varlığın temel niteliğinin birlik olup, görünüşteki çokluk, değişme ve çeşitliliğin görünüşten başka bir şey olmadığını, evrendeki tüm varlıkların Tanrı'nın ve tanrısal niteliklerin yansıması olduğunu dile getirir.

vahiy [İng. *revelation*; Fr. *révélation*]. Peygambere gelen tanrısal kelam ve haber. Bir düşünce ya da buyruğun Tanrı tarafından elçisine ilham edilmesi; Tanrı'nın yüksek öneme haiz mesajlarını; kendi varoluşu, sıfatları, irâdesi, v. b. g., ile ilgili temel bilgileri insanlığa Peygamber aracılığıyla iletme yolu.

Vahiy, İslâm dininde, Kur'an'ın bildirdiğine göre, 'Oku!' anlamına gelen ifadeyle başlamış, Kur'an tamamlanınca da son bulmuştur. Kur'an'ın dışında kalan ve hadisî kutsî adı verilen hadislerin doğuşu da, vahiy yoluyla olmuştur. Bununla birlikte, Hadisî Kutsî'de sözler Hz. Muhammed'in olup, tanrısal bir nitelik taşıyan ana düşünce vahiy yoluyla Peygambere bildirilir. İslam inancına göre, deneyimüstü olan ve dolayısıyla, bilimin konusu dışında kalan, yalnızca inanç alanına giren vahyin niteliği, sadece onu yaşayan peygamberler tarafından bilinebilir. Tanrı ile peygamberi arasındaki bu olay hakkında öteki insanların bilebildikleri şeyler, vahyin gelişi esnasında peygamberde gözlenen dış belirtilerle peygamberin vahiyle ilgili açıklamalarından ibarettir. Bu nedenle, din felsefesi açısından, vahiyle ilgili en önemli problem, herşeyiyle tinsel bir

nitelik arzeden, sıfatları açısından, insana ve doğaya özgü olan sıfatlarla ifade edilemeyen mutlak bir Varlık olarak Tanrı'yla, O'ndan tümüyle farklı bir varlık olan insan arasındaki iletişimin zorluğunu açıklayabilme problemidir.

Van Çung. M. S. 1. yüzyılda yaşamış ve etkisi uzun yıllar sürmüş bir akımın başlatıcısı olan Çinli düşünür. Konfüçyusçuluğa yönelik keskin eleştirileriyle ün kazanmış olan Van Çung, başarıyı ve aklı temele almış, her türlü boş inanca saldırmıştır. Saçma görüşleri, batıl itikadları ve ruhlarla ilgili her tür inancı alaya alan Van Çung, ölümsüzlük inancını da yererek, Tanrı'nın dilediği olur diye düşünmenin yanlışlığını belirtmiştir.

vargı [İng. *consequent*; Fr. *conséquent*; Al. *konsequent*]. Belli bir önerme kümesinden türetilebilen önermeye; öncülleri doğru olan bir çıkarımda, öncüllerden zorunlu olarak çıkan, öncülleri doğru kabul edildiğinde, çelişkiye düşmeden inkâr edemeyeceğimiz mantıksal sonuca, 'o hâlde,... diye başlayan sonuç önermesine;. kanıtlamanın ortaya koymak durumunda olduğu, kanıtlamanın gerekçesini meydana getiren öncüllerden zorunlulukla türetilen sonuca verilen ad.

varlığa geliş [İng. *genesis*; Fr. *genèse*; Al. *genese*]. Sanatsal yaratma ya da biyolojik oluşta söz konusu olan doğuş, ortaya çıkış süreci. Varolan bir töz ya da dayanaktan oldukça farklı bir töze dönüşme hâli. Niteliklerin karşıtına dönüşmesi durumu.

varlığın evi olarak dil [İng. *language as the house of being*; Fr. *langue comme la maison de l'être*]. Çağdaş Alman düşünürü †Heidegger'in, dili varlığın oturduğu ve kendisini açımladığı yapı olarak gören dil anlayışını tanımlamak için kullanılan ifade.

Yalnızca bölünemez bir varlık olarak, dünyada-içindeki-varlığın varolduğunu söyleyen Heidegger, varlığın ya da dünyanın bir dünyaya ilişkin kavrayışımızdan ayrılmaz olduğunu söylemiştir. Varlığa ya da dünyaya ilişkin kavrayışımız ise, ayrılmazcasına dilimize bağlıdır. Bu anlayışa göre, dil hakikatten ayrılmaz, zira Varlığı açımlayan, Varlığı açık hâle getiren dildir. Taşta, bitkide ya da hayvanda olduğu gibi, dilin olmadığı yerde, Varlığın ya da varlıkların açıklığı ve dolayısıyla da açılımı yoktur. Buna göre, dil, varlığın açınlanması imkânını ve varlığın açık hâle gelişini temsil eder.

Heidegger, bilimsel aklın ya da pozitivizmin klâsik özne-nesne dikotomisinin yarattığı metafiziksel güçlüklere düşmemek için, Husserl'in yaptığı gibi bilinçten söz etmez, bunun yerine dili temele alır, zira dil, bireysel bilinç ve varoluşu aşar. Dilin yaratıcı bir tarzda kullanılmasına büyük bir önem veren Heidegger'e göre, filozof, Varlığın yeni boyutlarının kendilerini açımlayıp, ortaya koymalarına izin veren bir ozandır. Sanatın özü şiirdir, şiirin özü ise, hakikati bulmaktan başka bir şey değildir. Bununla birlikte, şiirin hakikati, bilimsel söylemin olgusal doğrularıyla hiçbir şekilde karıştırılmamalıdır.

varlık [Os. *vücud, mahlûk*; İng. *being*; Fr. *être*; Al. *sein*]. 1 Yokluğa karşıt olarak, varolan şey. 2 Oluşa karşıt bir şey olarak, değişmeden aynı kalan gerçeklik. 3 Boşluğa karşıt bir şey olarak, mekânda bir yer işgal eden kalıcı gerçeklik.

4 Varolan herşey tarafından paylaşılan bir özellik veya fizikî dünyanın üstünde ya da ötesinde var olan bir nesne ya da alan için kullanılan varlık deyimi, aynı zamanda, varolan herşeyin, Varlık özelliğine sahip olmaktan ya da Varlıkla belli bir ilişki içinde bulunmaktan dolayı üyesi olduğu cinsi ifade eder. Şu hâlde, varlık deyimi, felsefe tarihinde hem bir isim ve hem de bir sıfat olarak ele alınmıştır. Öte yandan, varlığı bir isim olarak gören bir öğretinin, varlık alanıyla fenomenal dünyayı karşı karşıya getiren bir ikiciliği içerdiği unutulmamalıdır.

Varlık kavramı, farklı filozoflarda, farklı anlamlar kazanmıştır. Örneğin, yokluk ve oluş düşüncelerine karşı

statik bir †bircilik geliştirmiş olan Parmenides, aynı zamanda Varlığı düşünceyle özdeşleştirmiştir. Buna göre, gerçekten var olan bir şey olarak Varlık, düşüncede kalıcı ve sürekli olan bir şey şeklinde ortaya çıkar, oysa yokluk yalnızca algıda varolan bir görünüştür.

Parmenides'ten etkilenmiş olan Platon'un varlık anlayışı ise, değişen fenomenlerin ötesindeki gerçeklikler olan İdealar tarafından belirlenir. Buna göre, İdea, yalnızca kendi altındaki bireysel şeyleri içermekle kalmaz, fakat kendi gerçekliğini bireysel şeylere aktarmak suretiyle, onlar üzerinde ontolojik bir fonksiyon gerçekleştirir. Varlık, bu anlayışa göre, İdeadır ya da İdea gerçek varlığa sahiptir, çünkü O, bireysel şeyin sürekli olarak değiştiği için, gerçek olmadığı yerde, kalıcı ve süreklidir.

Buna karşın, dinamik bir gerçeklik anlayışı benimseyen †Aristoteles, metafiziğinde, Platon'un İdeasının yerine, †Form ilkesini geçirmiştir. Form maddenin tam karşıtıdır, ve bunlardan her ikisi de Aristoteles tarafından, fail ve ereksel nedenleri tamamlayan nedenler olarak görülür. İşte bu dört neden ya da ilke, onun varlık anlayışının temelini oluşturur. Başka bir deyişle, Aristoteles, Platon'un tözsel bir varlık anlayışı benimsediği yerde, nedensel bir varlık görüşü benimsemiştir.

Ortaçağda ise, İlkçağ felsefesinin kalıcı, sürekli, ezelî-ebedî varlık ile değişme içindeki fenomenler arasındaki ayırımı, yaratıcı varlık ile yaratılmış varlık ayrımına dönüşmüş ve filozoflar zorunlu, yaratıcı varlığı açımladıktan sonra, diğer varlıkları Tanrı'yla ilişki içinde ele almışlardır. Bu ayrım modern felsefede, idealist felsefe ile maddeci felsefe arasındaki bir ayrım şeklinde ortaya çıkar. Varlığı daha ziyade özneye bağlayan, öznellikten yola çıkan, İlk ve Ortaçağ felsefesinin bir tözler çokluğu olarak varlık görüşünü iki tözlü bir varlık anlayışına indirgeyen Descartes, Ortaçağ düşünürü Aziz Augustinus gibi, *cogito*'yu *dubito*'ya bağlamış ve *cogito*'ya *ergo sum*'u eklemiştir. O böylelikle, bir yandan Anselmus'ta söz konusu olan aşkınlık idealini canlandırmaya çalışırken, Hristiyan varlık anlayışının içselliğini sürdürmüştür. †Spinoza, zihin ve maddeyi, *res cogitans* (düşünen şey) ile *res extensa* (yer kaplayan şey) olarak değil de, bir ve aynı tözün sıfatları olmak görmek suretiyle, †Descartes'ın madde-ruh görüşünü bir anlamda değiştirmiştir. Böyle bir görüşün sonucu, Varlığı Doğayla özdeşleştiren ve zihinle beden, ruhla madde arasında bir paralelizm kuran rasyonalist bir birciliktir.

Varlığı düşünceye bağımlı, zihne tâbi kılan idealizmlerle, varlığı bilincin ve düşüncenin dışındaki nesnel bir gerçeklik olarak belirleyen materyalizmlerden sonra, ilk kez olarak Nietzsche söz konusu karşıtlığı aşma çabasıyla, varlık üzerinde yeniden düşünmeye başlamıştır. Birçok bakımdan Friedrich †Nietzsche'nin açtığı yoldan yürüyen çağdaş felsefede ise, varlık problemi ya çoğunluk varlık sorusunu sorabilen insanın veya varlığın evi olarak dilin perspektifinden ele alınır.

varlık bildiren önerme [İng. *existential sentence*; Fr. *énoncé existentiel*; Al. *existenziale aussage*]. Modern felsefenin ünlü kurucusu Descartes'ın '*ergo sum* (o hâlde varım)' önermesinde ya da Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kanıtların sonucunda geçen 'Öyleyse, Tanrı vardır' önermelerinde olduğu gibi, öznesinin varoluşunu doğrudan doğruya tasdik eden önerme türü.

varlık felsefesi [İng. *philosophy of being*; Fr. *philosophie de l'être*]. Varlıkla ilgili olan, varlığı konu alan, varlığın gerçekte ne olduğunu ortaya koymaya çalışan felsefe türü.

Söz konusu felsefe türü tarihsel açıdan değerlendirilecek olursa, varlık konusunun İlkçağ Yunan felsefesinde varlık ve yokluk bağlamında ele alınırken, modern metafiziğin varlık konusunu gerçeklikle fenomen, şeyle görünüş açısından ifade ettiğini ve aynı konuyu psikolojik bir içerikle zenginleştirdiğini söylememiz gerekir.

Yöntemsel açıdan değerlendirildiğinde, varlık felsefesini bir yandan töz ilkesinin ya da tözsel varlık yaklaşımının, diğer yandan da nedensellik ilkesinin ya da nedensel yaklaşımın belirlediğini söyleyebiliriz.

varlık hiyerarşisi [İng. *hierarchy of being*; Fr. *hiérarchie de l'être*]. Gerçeklikte cansız varlıklardan başlayıp, bitki ve canlı varlıklardan geçerek, akıllı insan varlıkları yoluyla Tanrı'ya uzanan bir derecelenme, bir varlık cetveli bulunduğu inancını ifade eden deyim.

Gerçekliği İdealar dünyası ve duyusal dünya olarak ikiye ayıran †Platon'dan sonra, evreni değişmeden bağışık olan ayüstü evren ve ayaltı evren olarak ikiye bölen †Aristoteles'in varlık cetvelinin en dibinde, kendi içinde bilinemez olup, aktüel olarak formdan ayrı bir biçimde varolamayan ilk madde bulunmaktadır. Söz konusu ilk maddeden toprak, hava, su ve ateş gibi dört öğe ya da basit cisim çıkar. Bu öğelerden ise, altın gibi organik olmayan maddeler ve canlı varlıkların dokuları doğar. Varlık cetvelinde daha sonra, canlı varlıklar ve hemen ardından insanın etkin aklı gelir. İnsanın etkin aklının üstünde ise, kürelerin aklı ve en tepede de Tanrı bulunmaktadır.

İlkçağın ünlü Yunanlı filozofları Platon ve Aristoteles'ten başka, tüm gerçekliği Bir'den türüm yoluyla çıkartan Plotinos ve tüm varlıkları Zorunlu Varlık'tan türeten †İbni Sinâ gibi filozoflar tarafından da sergilenen söz konusu varlık cetveli anlayışının temel kabulleri şunlardır: 1 Gerçeklik, gözle görülebilir, elle tutulabilir, maddî dünya ile, gözle görülemez, elle tutulamaz, immateryel dünya olarak ikiye ayrılır. 2 Bunlardan ikincisi, yani maddî olmayan dünya, daha tinsel, daha ideal olduğu için, daha yüksek olan dünyadır. 3 Bir şeyin varlık cetvelindeki yeri, o şey kendine daha fazla yeter olduğu, daha akıllı olduğu ölçüde, daha üstte olur. 4 Kendine en fazla yeten, en akıllı ve en yüksek varlık, Kendisine Tanrı adı verilen, maddî olmayan tözdür. 5 Varolan her şey, kendisinin bir parçası olduğu bu Tanrı'dan, sırayla ve hiyerarşik bir düzen içinde türer. 6 Bir şey, söz konusu varlık kaynağına yakın olduğu ölçüde gerçek, buna karşın, O'ndan uzak olduğu ölçüde maddeyle karışmış olup, gerçeklikten yoksun ve kötüdür.

Söz konusu varlık hiyerarşisi anlayışının, daha sonra hem Hristiyan Ortaçağ felsefesi ve hem de İslâm felsefesinde çokça kullanılmış olan ünlü bir örneğini sağlayan †Plotinos'un varlık cetvelinin en tepesinde Tanrı bulunur; Tanrı, aşkındır, O her türlü düşünce ve varlığın ötesindedir. O'na ne öz, ne varlık, ne de yaşam yüklenebilir. Çünkü bütün bu ayırım ya da yüklemler bir ikiliğe yol açarlar. Öyleyse, Tanrı hakkında, yalnızca O'nun bir, bölünemez, değişmez, ezelî-ebe-dî olduğunu, varlığın ötesinde bulunduğunu, kendi kendisiyle hep aynı kaldığını, O'nun için geçmiş ya da gelecekten söz edilemeyeceğini söyleyebiliriz.

Plotinos, bu dünyadaki şeylerin kökenini, onların Tanrı'dan zorunlulukla çıktığını türediğini ya da sudûr ettiğini söyleyerek açıklar. Şeyler Tanrı'dan, ışık kaynağı olan güneşten nasıl çıkıp yayılıyorsa, öyle çıkıp yayılırlar, sudûr ederler. Tanrı var olan herşeyin kaynağıdır. Bununla birlikte, nasıl ki ışık ışınları güneşe eşitlenemezse, aynı şekilde var olan şeyler de Tanrı'ya eşitlenemez, Tanrı'yla bir ve aynı olan şeyler olarak görülemezler. Tanrı bu türüm süreci boyunca değişmeden, azalmadan ve hareket etmeden kalır.

Tıpkı, güneşe en yakın olan ışığın en parlak ışık olması gibi, Bir'den ya da Tanrı'dan başlayan türüm ya da sudûr sürecinin ilk evresi en yüksek varlık türünü meydana getirir. Bir'den çıkan, türeyen ilk varlık *Nous*'tur, Akıl ya da Düşüncedir. Başka bir deyişle, *Nous*, biri Bir, diğeri de kendisi olmak üzere, iki nesnesi bulunan sezgi ya da doğrudan kavrayıştır. Bir'e, yani Tanrı'ya en çok benzeyen varlık, bu *Nous*'tur. Plotinos

Nous'u, Platon'un *Timaeos* adlı diyalogunda geçen *Demiurgos*'la özdeşleştirir. Fakat *Nous* mutlak olmadığı için, onun belirli bir özelliği vardır. *Nous* düşünce ya da tümel akıldır ve o kendisinde tikel şeylerin *İdea*larını içerir.

Tanrı yetkin varlıktır, ondan türeyen varlıklar ise, kaynaklarından olan uzaklıklarının ölçüsüne bağlı olarak, yetkinlikten giderek uzaklaşırlar. Bir'den türeyen ilk varlık olan *Nous*'tan, Ruh sudûr eder. Bu Ruh, içinde yaşadığımız duyusal dünya ile Tanrı arasında bir köprü görevi gören Dünya Ruhudur. Dünya Ruhu cisimsel olmadıktan başka, bölünemezdir. Dünya Ruhu Tanrı ile maddî dünyayı birbirlerine bağlayan köprü olduğu için, onun iki ayrı yönü vardır: Dünya Ruhu *Nous* ya da saf akıla yönelerek var olan herşeyin ezelî-ebedî *İdea*larını düşünür, temaşa eder. Öte yandan, o akılyürütme yoluyla, doğanın bütünü için yaşam ilkesi sağlayarak, şeyleri varlığa getirir. Dünya Ruhunun faaliyetiyle şeyler, içinde yaşadığımız dünyadaki nesneler varlığa gelir. Şu hâlde, varlık bakımından Dünya Ruhunun altında tikel şeylerin meydana getirdiği doğal düzen bulunmaktadır. Plotinos'a göre, Dünya Ruhundan türeyen en önemli varlık insan ruhudur. İnsan ruhunun da, tıpkı Dünya Ruhu gibi, iki yönü vardır. Yukarı doğru yöneldiğinde, insan ruhu *Nous* ya da tümel akıldan pay alır; aşağıya doğru yöneldiğinde ise, o bedenle birleşir. İnsan ruhunun yukarı doğru yönelmesi demek, onun zihinsel faaliyet içinde olması, maddenin kirinden kurtularak, tüm varlıkların kaynağı olan Tanrı'ya yönelmesi demektir.

En yüksek varlık olan Tanrı'dan başlayarak aşağıya doğru inen varlık hiyerarşisinin en alt basamağında ise, madde bulunur. Plotinos, ışık benzetmesini en yoğun bir biçimde burada kullanarak, türüm sürecini ışığın bir merkezden yayılmasına benzetir. Nasıl ki, ışık kaynağından çıkıp yayıldıkça, giderek gücünü yitiriyor ve karanlıklaşıyorsa, aynı şekilde, Tanrı'dan başlayan türüm sürecinin son evresinde bulunan madde, mutlak karanlık, tam bir ışık yoksunluğu olarak anlaşılır. Madde, Bir'den başlayan türüm sürecinden dolayı, yaratılıştaki bir faktör olmak anlamında, Tanrı'dan çıkmış ya da türemiştir; fakat kendi içinde, o evrendeki en aşağı evredir ve Bir'in antitezidir. Madde, Plotinos'a göre, Tanrı'dan en uzak noktada bulunan varlıktır. Maddenin kendisinde pozitif hiçbir nitelik yoktur. Madde, Plotinos'a göre, formun yokluğu, biçimsizliğin kendisidir. İyinin inkârı olan maddenin kendisi bizzat kötüdür.

Bu tür bir varlık hiyerarşisine örnek olarak, yine Hıristiyan Ortaçağ felsefesinin en büyük düşünürü olan Aquinalı Thomas'ın varlık cetveli verilebilir. Evreni, ikici bir anlayışla maddî, ve tinsel dünya olarak ikiye ayıran Thomas'a göre, maddî dünya sırasıyla inorganik tözlerden, bitki ve hayvanlardan ve nihayet, insanlardan meydana gelir. Maddî ya da cisimsel dünyanın doruk noktası, Aquinalıya göre, kısmen tinsel kısmen de cisimsel olan insandır. Onun varlık cetvelinin tepesinde ise, tümüyle tinsel ve basit olan Tanrı bulunmaktadır. Thomas hiyerarşik varlık cetvelini, insanın üstünde, fakat Tanrı'nın altında olan meleklerle tamamlamıştır, zira melekler, tümüyle tinsel olmakla birlikte, Tanrı'nın mutlak basitliğine sahip değildirler.

varlık koşulları [İng. *conditions of being*; Fr. *conditions d'être*]. Bir şeyin var olabilmesi için gerekli ya da olmazsa olmaz olan koşullar bütünü, gerek ve yeter koşullar toplamı.

Varlık koşulları biraz daha özel bir anlam içinde, çağdaş marksist felsefe ya da sosyolojide, klâsik †Marksizmin katı ekonomik †determinizmine alternatif bir deyim olarak öne sürülmüş olup, belli bir toplumsal olay ya da etkinliğin varoluşu ya da doğuşu için gerekli olan koşullar öbeğine işaret eder. Bu anlayış, ekonominin belirleyici olmasından çok, ideoloji ve siyasetin ekonominin varlık koşulları olduğundan söz eder.

Örneğin, çağdaş marksist düşünür Althusser'e göre, mülkiyet ve sözleşme hukuku şeklinde ortaya çıkan hukukî sistem kapitalist ekonominin varlık koşullarının en başında gelmektedir.

varlık olmak bakımından varlık [İng. *being as such*; Fr. *être qua d'être*]. Saf varlık, kendinde varlık, varlık olarak varlık diye de adlandırılan, insan bilincinden bağımsız varlık. Varlık bakımından, yalnızca sınırlı sayıda bireysel nesneye değil de, herşeye ait olan tümel özelliklere sahip varlık. Herşeyin varoluşu için temel olan, varolan herşeye ilişkin açıklamanın dayanağı olan şey.

varlık tarihi [İng. *history of being*; Fr. *histoire de l'être*]. Ünlü Alman filozofu Martin Heidegger'in Batı felsefesi tarihini, varlığı konu alan düşünce açısından, varlığın açımlanması bakımından ele alan sınıflayıcı yorumuna verilen ad.

Heidegger'in yorumuna göre, varlık tarihinde kabaca dört ayrı evreden söz edilebilir. Bunlardan birincisi, ilk dönem Yunan düşüncesinin, Presokratiklerin varlığı ele alış tarzıdır. Heidegger'e göre, bu dönemde varlığa ilişkin dolaysınsız, gerçek ve doğrudan bir kavrayış söz konusudur. Onun aralarından özellikle Herakleitos, Parmenides ve Anaksagoras'ı ön plâna çıkarttığı bu düşünürler, varlığın kendisini açımlayışını doğrudan tecrübe etmişler, ve bu tecrübeyi metinlerde korumaya kalkışmamışlardır.

Varlık tarihinin ikinci evresi, Heidegger'in deyimiyle, varlığı dogmatik bir biçimde 'mevcudiyetin sürekliliği' olarak kabul eden metafiziği kurup, varlık sorununu unutma sürecini başlatan †Platon ve †Aristoteles'in yer aldığı evredir. Filozofa göre, söz konusu iki filozof, varlığı dolaysımsız olarak değil de, dolaylı bir biçimde, yani metafizik kavramlar aracılığıyla açıklamaya çalışmışlardır. Başka bir deyişle, Platon ve Aristoteles, varlığın doğrudan doğruya kendisini ele almak yerine, varlığa özlerden ya da nesneler aracılığıyla yaklaşmışlardır.

Varlık tarihinin üçüncü evresi, Yunan geleneğini karartan ve Yunan ontolojisinin çok daha aşağı bir versiyonunu sunan Ortaçağ düşünce geleneğidir. Güvenliği yüce ve kutsal olanda bulan bu gelenekte ise, varlık, Aristoteles ve Platon'dan gelen öz-varoluş ayrımı, ve ona daha sonradan eklenen yaratılmış varlıklar-yaratan varlık ayırımı aracılığıyla açıklanmaya çalışır.

Heidegger, varlık tarihinde, Ortaçağ düşüncesini izleyen evreyi, Descartes'la başlayan gelenekte bulur. Bu sonuncu gelenek, güvenliği yüce ve kutsal olanda değil de, bilgi ya da bilişin kesinliğinde bulmaktadır. Varlık tarihini meydana getiren ve Heidegger'in olumlu bir biçimde değerlendirmediği bu evreler, teknoloji çağıyla doruk noktasına ulaşır, zira teknoloji, varlıkların kendilerini açımlama yollarının tümünü birden kapatır. Bu anlamda teknoloji çağı, varlığın tümüyle unutulduğu bir tarihi tamamlamaktadır.

varolmak [İng. *exist*; Fr *exister*]. Varoluşçu felsefe geleneği içinde, özgür bireyle ilgili bir kategori olarak, kişinin kendisini alternatifler karşısındaki özgür seçimler yoluyla gerçekleştirmesi durumuna ya da eylemine verilen ad.

Buna göre, varolmak, kişinin bir grup, sınıf ya da yığının üyesi olmaktan alabildiğince çıkarak, daha çok ve daha yoğun olarak bir birey hâline gelmesini; bireysellik adına tümelliği aşmasını; izleyici olmaktan çıkarak aktif aktör hâline gelmeye çalışmasını ifade eder.

varoluş [İng. *existence*; Fr. *existence*; Al. *existenz*]. **1** Genel olarak, varolma durumu. **2** Dış dünyada, insanın bilgisinden bağımsız olarak gerçekleşme, mekân ve zaman içinde potansiyel değil de, aktüel bir varlığa sahip bulunma hâli. **3** Soyutlama ya da teorilere karşıt olarak, canlı ya da yaşanan gerçeklik. **4** Bir şeyin aslî doğasından dolayı, olması gereken şeyi ifade eden öze karşıt olarak, o şeyin her ne ise, her nasılsa öyle olması durumu.

5 Varoluşun, varlıkların, örneğin cisimlerin ya da nesnelerin, Tanrı'nın, v. b. g., varoluşuna gönderimde bulunan

söz konusu anlamına ek olarak, 20. yüzyılda gelişen ve varoluşçuluk diye bilinen akımda belirginleşen daha özel bir anlamı vardır. Burada varoluş, insanî varoluş anlamında, salt özne ya da bireyin varoluşunu ifade eder. Buna göre, †Kierkegaard'la başlayan varoluşçu felsefe, insanın birey ya da kişi olduğunu öne sürerek, bireyin varoluşa sahip bir varlık olduğunu kabul eder. Nitekim, Kierkegaard için varoluş, aşkınlığa yönelen, boğuntulu bir gerilim anlamı taşır ve kaygıda, boğuntu ile yaşanan an birbirine karışır. Varoluşu soyut düşüncede değil de, yaşanan anda, süreksiz olanda kavrayabileceğimizi öne süren bu görüş, dolayısıyla, insanı önce bir varlık olarak ele alan, insanı tanımlarken varlıktan yola çıkan geleneksel felsefenin tersine, insanı yine insanın, insanî varoluşun kendisinden hareketle tanımlar.

Hatta, soru sorabilen, kendi kendini tanımlayan ve kendini gerçekleştirmeye çalışan insana *egzistans* adını veren varoluşçu felsefede, varlık, *egzistans*ın kendini gerçekleştirme alanı olarak varoluşa tâbi kılınır. Nitekim, varoluşçuluğa egemen formunu kazandıran Heidegger insan varoluşunu *Dasein*ın varolma tarzlarında ele almıştır. Başka bir deyişle, varolmanın ne anlama geldiği soyut sorusunu ortaya koyabilmek için, varoluştan yola çıkan Heidegger'e göre, varolmanın ne anlama geldiği sorusu, varlığın kendisi için bir soru olduğu varlığın perspektifinden sorulmalıdır.

varoluş aydınlanması [Al. *existenzerhellung*]. İnsanın gerçekte ne olduğunu göstermeyi, insanın tarihselliğini ve özgürlüğünü ifade etmeyi amaçlayan Karl Jaspers'in, insan varlığının sıradan yaşantıları, yalın tecrübeleri aşarak, kendine özgü varlığını ortaya çıkardığı tecrübe ya da çabaya verdiği ad.

varoluşçu ahlâk [İng. *existentialist ethics*; Fr. *éthique existentieliste*]. İnsanı bir varlık olarak alan, insanın ahlâkî yaşamını önce varlığı anlamaya çalışarak betimleyen diğer ahlâk tiplerine bir tepki olarak gelişen ve, özgürlüğü insanın belirlenmiş varlıksal konumuna göre değil de, onun kendi kendisini şekillendirmesi ve gerçekleştirmesi açısından tanımlayan ahlâk anlayışı.

İnsanı, varlıktan değil de, insanın bizzat kendisinden yola çıkarak tanımlayan varoluşçu ahlâk, kitle kültürüne, yığın ahlâkına karşı çıkan bireyci bir ahlâktır. Modern Batı insanına Aydınlanma'dan beri egemen olmuş olan akılcılık, ilerleme, daha mutlu bir toplumsal düzene ulaşma türünden inançların 20. yüzyıl koşullarında ve dünya savaşlarıyla önemli ölçüde yara almasının bir sonucu olan varoluşçu ahlâk, insanların, daha güvenli ve eşitlikçi bir yaşam uğruna, bir üretim ağı içinde, mekanikleştiğini ve standartlaştığını öne sürer. Modern toplumun insana çok şey katmakla birlikte, onu kendisine yabancılaştırdığını, insanın güvenlik ve eşitlik uğruna özgürlüğünü feda ettiğini öne süren varoluşçu ahlâk, öznellik ve özgürlüğü ön plâna çıkartır. Özgürlüğün sorumluluk yüklenmekle olanaklı olduğunu öne süren bu ahlâk anlayışına göre, doğru eylem, sorumluluğu özgürce yüklenilmiş olan eylemdir.

varoluşçuluk [İng. *existentialism*; Fr. *existentialisme, philosophie existentielle*; Al. *existentialismus*]. Kökleri S. Kierkegaard, F. Nietzsche gibi düşünürlere dayanmakla birlikte, 20. yüzyılda felsefede J. P. Sartre, K. Jaspers, M. Heidegger ve G. Marcel gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan çağdaş felsefe akımı. İnsanın varoluşuyla doğal nesnelere özgü varlık türü arasındaki karşıtlığı büyük bir güçle vurgulayan, irâdesi ve bilinci olan insanların, irâde ve bilinçten yoksun nesneler dünyasına fırlatılmış olduğunu öne süren felsefe okulu.

Varoluşçuluğu belirleyen temel özellik ve tavırlar şöyle sıralanabilir: 1 Varoluşçuluk, herşeyden önce varoluşun hep tikel ve bireysel, yani benim ya da senin veya onun varoluşu olduğunu öne sürer. Bundan dolayı, o insanı mutlak ya da sonsuz bir tözün tezahürü ola-

rak gören her tür öğretiye, gerçekliğin Tin, Akıl, Geist, Bilinç, İde ya da Ruh olarak varolduğunu öne süren idealizmlerin karşı çıkar. 2 Akım, varoluşun öncelikle bir varlık problemi, varoluşun kendi varlık tarzıyla ilgili bir problem olduğunu dile getirir ve varlığın anlamına ilişkin bir araştırmaya karşılık gelir. Bu çerçeve içinde, her tür †bilimci, nesnel ve analitik yaklaşıma şiddetle karşı çıkan varoluşçuluk, özellikle varoluşun zamansal yapısına ilişkin analiz yoluyla, Varlığın genel anlamıyla ilgili bir öğreti, belli bir ontoloji üzerinde yoğunlaşır.

3 Varoluşçuluğa göre, varlığa ilişkin araştırma, varolanın aralarından bir seçim yapmak durumunda olduğu çeşitli imkânlarla karşı karşıya gelmeyi gerektirir. Başka bir deyişle, varoluşçu felsefe, geleneksel felsefenin öne sürdüğü gibi, özün varoluştan önce değil de, varoluşun özden önce geldiğini öne sürer; insanın önce varolduğunu, daha sonra kendisini tanımlayıp, özünü yarattığını dile getirir. Başka bir deyişle, varoluşçuluk, insanın dünyaya fırlatılmış bulunduğunu, dolayısıyla onun kendisini nasıl oluşturursa, öyle olacağını; insanın özünü kendisinin belirleyeceğini; bireysel insan varlığının sabit ya da değişmez, özsel bir doğası bulunmadığını öne sürer. Bu bağlamda her tür †determinizm ya da zorunlulukçuluğa büyük bir güçle karşı çıkan varoluşçuluk, bireylerin mutlak bir irâde özgürlüğüne sahip bulunduğunu, insanın özgürlüğe mahkûm olduğunu ve olduğundan tümüyle farklı biri olabileceğini dile getirir.

4 İnsana özünü oluşturma şansı veren bu imkânlar, onun şeylerle ve başka insanlarla olan ilişkileri tarafından yaratıldığı için, varoluş her zaman dünyadaki bir varlık olmak veya seçimi sınırlayan ya da koşullayan somut ve tarihsel olarak belirlenmiş bir durumda ortaya çıkmak durumundadır. Bu ise, varoluşçuluğun †tekbenciliğe ve epistemolojik †idealizme taban tabana zıt bir felsefe akımı olduğu anlamına gelir.

5 Varoluşçuluk, nesneden yola çıkan, varlıkla ilgili nesnel doğrulara ulaşmaya çalışan görüşlere karşı, özneden hareket ve öznel hakikatlerin önemini vurgular. Felsefenin, varlık ve tümeller gibi konularla uğraşıp, nesnelliği araması yerine, korkuyu, yabancılaşmayı, hiçlik duygusunu, insanlık hâlini ele alıp, öznelliğe yönelmesi gerektiğini; hakikatin tümüyle öznel olup, hiçbir soyutlamanın bireysel varoluşun gerçekliğini kavrayamayacağını ve ifade edemeyeceğini söyler.

6 Varoluşçuluk, özellikle de hümanist ya da ateist boyutu içinde, evrenin akılla anlaşılabilir olan bir gelişme doğrultusu olmayıp, özü itibariyle saçma ve anlamsız olduğunu, evrenin rasyonel bir tarafı bulunmadığını, evrene anlamın insan tarafından verildiğini öne sürer. 7 Böyle bir evrende, insanın hazır bulduğu ahlâk kuralları olmadığından; varoluşçuluk, ahlâkî ilkelerin, kendi eylemleri dışında, başka insanların eylemlerinden de sorumlu olan insan tarafından yaratıldığını savunur.

varoluşçu psikoloji [İng. *existentialist psychologie*; Fr. *psychologie existentieliste*; Al. *existential psychologie*]. Bir kişi olarak insanın, kendisindeki ögelerin fonksiyonu aracılığıyla incelenemeyeceğini; onun fizik, kimya ya da nörofizyoloji yoluyla açıklanamayacağını; psikolojinin, kendisine örnek olarak fiziği aldığı takdirde, insan doğasını anlayamayacağını; burada †davranışçılık ya da †psikanaliz türünden yaklaşımların yetersiz kaldığını savunup, araştırmayı, dünya-içindeki- varlık olarak bireysel insan üzerinde yoğunlaştıran çağdaş psikoloji anlayışı.

Her insanın kendi içsel yaşamı, algıları, dünyayla ilgili değerlemeleri ve tepkileri bakımından biricik olduğunu öne süren varoluşçu psikoloji, daha çok fenomenolojik yöntemi kullanarak, onu bütün bir varoluşsal gerçekliği içinde anlamaya çalışır. Buna göre, kişinin, duyguları, tasa ve kaygılarıyla, başka

insanlarla olan ilişkileri üzerinde duran, özgürlük ve sorumluluk, yaşamın anlamı, değerler ve ölüm konusunu ele alan bu psikoloji anlayışı, †öznelciliği, felsefeye olan yakınlığı ve gerekli deneysel veri temelinden yoksun olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.

varoluş evreleri [İng. *existential stages*; Fr. *phases existentielles*]. Varoluşçuluğun ilk büyük filozofu olarak görülen Sören †Kierkegaard'ın insan varoluşunun çeşitli tarzlarını sıraladığı görüşü.

Buna göre, insanın sıkıntısının, umutsuzluğunun, onun kendi varoluşunun özüne derinden derine yabancılaşmasının az ya da çok farkına varmasından oluştuğunu söyleyen Sören Kierkegaard, insandaki bu yabancılaşmanın, insanda, özünü, özsel benini yakalama yönünde birtakım kararlar almaya ve dinamik atılımlara yol açtığını iddia etmiştir. O, işte insandaki bu atılımı açıklarken, insan yaşamındaki farklı evrelerden, ayrı var oluş tarzlarından söz eder.

İnsan varoluşundaki birinci evre ya da ilk varoluş tarzı *estetik yaşam*dır (estetik evre). İnsan, Kierkegaard'a göre, burada duyuları tarafından yönetilir. Bu düzeydeki insanın evrensel ahlakî standartlara ilişkin olarak pek bir bilgisi yoktur. Onun özüne ve Tanrı'ya yabancılaşmışlığı da en üst düzeydedir. Buradaki insanın dinî inancı da olmaz. Ona davranışlarında yol gösteren tek motif, duyuların olabildiğince çok sayıda hazzından pay almadır.

İnsan yaşamındaki ikinci evre ise, *ahlakî evre*dir. Bu, onun için ikinci varoluş tarzıdır. Ahlakî standartlardan, norm ve değerlerden yoksun olup, yalnızca alacağı tadı düşünen estetik insanın tersine, ahlakî insan ahlâk kurallarını kabul eder ve bunları hayata geçirir. Ahlakî kurallar insan yaşamına form ve tutarlılık ögelerini sağlar. Burada ahlâkî insan, ahlâkî sorumluluğun kendisine getirdiği sınırlamaları kabul eder. Kierkegaard estetik varoluş tarzındaki insanla ahlakî varoluş evresindeki insan arasında söz konusu olan karşıtlığı, onların cinsel davranış karşısındaki tavırlarıyla örnekler; buna göre, birincisi kendisini duygularına bırakırken, diğeri evliliği aklın bir ifadesi olarak görür. Ahlâklı insan, ahlakî bakımdan kendine yeten insandır. Evlilikte mutluluğu, işte ya da meslekte başarıyı arar.

Ahlâkî varoluş tarzındaki insan, bir seçme eylemiyle *dinî varoluş tarzı*na yükselir. Kierkegaard'a göre, inanca atılış kararını, kişinin kendisinin vermesi gerekir. Tanrı'nın varoluşuyla ilgili kanıt gösterilmesini isterse, insan inanmıyor demektir. Önemli olan kanıtlamaya ihtiyaç duymadan inançtır ve Tanrı, bireyin gönlünde, ondaki inanç sayesinde ortaya çıkar.

Kierkegaard'a göre, Tanrı, nesnel olarak gün ışığına çıkarılamaz, zira Tanrı öznedir ve yalnızca öznenin içinde, bireyin gönlünde var olur. İnsanın Tanrı'yla ilişkisi söz konusu olduğunda, bu ilişkiyle ilgili olarak rasyonel ya da objektif ya da kavramsal bir bilgi olamaz. Tanrı'yla birey arasındaki ilişki, biricik ve sübjektif bir tecrübeden oluşur. Bu ilişki dile dökülemez. Tanrı'yla birey arasındaki bu ilişki gerçekleşmeden önce, onun hakkında hiçbir şey söylenemez. Varolan bireye Tanrı'yla kişisel ilişkiyi yalnızca inancı temin edebilir. Ve insanın yabancılaşması, yalnızca Tanrı'yla olan kişisel ilişkisi sayesinde son bulur.

varoluşsal [İng. *existential*; Fr. *existentiel*; Al. *existential*]. Gerçekliğe ve şimdinin çeşitli boyutlarına ilişkin canlı tecrübeye; kişinin, varolduğunu ve kişiliğini, eyleme ve sorumlulukla seçme sürecinde yaratan ve ifade eden özgür bir varlık olduğunu farketme hâline; insanın kendisini yaşama, yaşamın gereklerine ve sorumluluklarına kaptırma durumuna işaret eden sıfat. İnsanın varoluşuyla, insanın bu dünyada kendisini yaratma, özünü belirleme süreciyle ilgili olma durumunu ortaya koyan deyim.

İnsanın dünyasının nesnel değerlerle ölçülemeyeceğini dile getiren Heidegger varoluşsallığı, felsefesinde, insanın

varoluşuyla ilgili temel yapılar; düşüncenin genel geçer kategorilerine karşıt olarak, insan varoluşuyla ilgili belirlenimler olarak *varoluş tarzları*yla ifade etmiştir. Varoluşsallık, ona göre, dünya-içinde-olma, anlama, kaygı, korku türünden temel ve nesnel bir çerçeveye sığmayan yaşantılarla ifadesini bulur.

varoluşsal diyalektik [İng. *existential dialectics*; Fr. *dialectique existentielle*; Al. *existential dialektisch*]. Varoluşçu felsefenin ilk olarak Kierkegaard tarafından ortaya konan diyalektik anlayışı.

Buna göre, Hegel'den olumsuz bir anlam içinde bile olsa etkilenip, onun varlık ve düşüncenin üç adımlı yürüyüşü olarak diyalektik anlayışını benimseyen Kierkegaard, bireyin üç adımlı yürüyüşünden meydana gelen yeni bir diyalektik geliştirmiştir. Tıpkı Hegel'de olduğu gibi, bir süreç olarak anlaşılan bu diyalektiğin birinci adımında, ruh ya da tinin, herşeyi kucaklayan evrensel varlık formunda değil de, bireysellik formunda veya bireysel olarak varolan tarzında gerçekleşmesi söz konusu olur. Bundan sonraki adıma geçiş, düşünme yoluyla değil de, irâdî bir eylemle gerçekleşir.

Varoluşçu diyalektikte; antitezi kavramsal bir sentez yoluyla aşma diye bir şey söz konusu olmaz. Diyalektiğin daha yüksek bir düzeyine geçiş, alternatifler arasındaki bir seçimle, inancın atlayışıyla, bütün bir insanın temel gerçekliğe teslimiyeti yoluyla olur.

varoluşsal fenomenoloji [İng. *existential phenomenology*; Fr. *phénoménologie existentielle*; Al. *existential phenomenologie*]. Alman filozofu †Husserl tarafından kurulmuş olan fenomenolojinin, kendi tarihsel gelişimi içinde, transendental fenomenolojiden sonra gelen ikinci evresi.

Söz konusu fenomenoloji, bireysel benin bilinci üzerinde yoğunlaşan, deneyim ve bilgideki özsel öğeler üzerinde duran transendental fenomenolojinin ardından, Husserl'in *lebenswelt*, yani gündelik dünyaya ilişkin bir araştırmaya giderek daha fazla önem vermesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Gelişiminde Heidegger'le Sartre'ın da etkili olduğu varoluşsal fenomenoloji, bilginin transendental koşullarına ilişkin bir araştırma yerine, gündelik dünya içinde ortaya çıkan, kendisini aktüel varoluş içinde gösteren varlığın doğasına ilişkin bir araştırmanın önemini vurgular.

varoluşsal teoloji [İng. *existential theology*; Fr. *théologie existentiel*; Al. *existential theologie*]. Her öğretiyi, insanın tecrübesinden türetilmişliği ve insanın tecrübesini aydınlatma gücü açısından değerlendiren teoloji türü.

varsayma yanlışı [İng. *phallacy of begging the question*; Fr. *erreur d'éluder la question*]. Formel olmayan bir yanlış türü olarak, kendileri tartışmalı olup, kanıtlanmaları gereken, fakat kanıtlanmadan, doğru kabul edilen, doğru olduğu varsayılan öncüllerden sonuç çıkarmaktan ya da sonuca veya sonucun bir bölümüne argüman ya da akılyürütmenin öncülleri arasında yer vermekten oluşan yanlış türü.

Vasubandhu. M. S. 420 ile 500 yılları arasında yaşamış olan ve 'realist sistem' adıyla anılan Budist öğretiyi geliştirmiş olan Hintli düşünür. Nirvanaya erişme yolu olarak, değilleme mantığını kullanan, hakikati mantık işlemleriyle bulmayı amaçlayan Vasubandhu, varlığın bir taraftan çeşit çeşit somut nesnelerden, diğer taraftan da bu nesnelere geçici bir süre için yönelen benlik ya da ruhlardan oluştuğunu savunmuş, değilleme mantığını kişiler üzerinde uygulayarak, sürekli ve kalıcı ruhlar olabileceği düşüncesini yadsımaya çalışmıştır.

vaysesika. Büyük Hint düşünürlerinden biri olan Kanada'nın geliştirmiş olduğu düşünce sistemi. Varlık bakımından çoğulcu bir realizmi benimseyen ve varolan herşeyin töz, nitelik, hareket, tümellik, tikellik, içkinlik ve yokluk gibi yedi kategoriye ayrıldığını, bunlardan ilk üçünün gerçeklikte varolduğunu, ikinci üçün ınantık kategorileri olduğunu dile getiren Vaysesika'ya göre, evren nitelik-

leri bulunan ve hareketli olan, toprak, hava, su, ışık, esir, zaman, mekân, zihin ve ruh gibi dokuz tözden oluşur. Vaysesika'a göre, bu tözlerin temelinde ise, ezelî-ebedî, bölünemez, gözle görülemez olan ve yer kaplamayan atomlar bulunur. Atomların birleşimini Dünya Ruhu denetler. Dört ayrı türden atom, dokunma, tad alma, görme ve koku alma duyularını meydana getirir. Epistemolojisi, Nyaya'nın bilgi anlayışına benzeyen Veysesika'a göre, bilgiye algı, sezgi, bellek ve çıkarın yoluyla varınız.

Vedalar. Hinduizmin bilinen en eski kutsal metinleri. Bilgi, özellikle de nihaî gerçekliğe dair bilgi anlamına gelen Veda, sözlü olarak aktarılan ve 1500'lü yıllardan itibaren kaleme alınmaya başlanan kutsal literatürü tanımlar. Vedalar kendi içinde dört bölümden meydana gelmektedir: **a)** Birtakım kozmolojik spekülasyonlarla birlikte, 1028 adet ilahî içeren *Rig veda*, **b)** Şarkılardan meydana gelen *Sama veda*, **c)** kutlu formül ve sözler ihtiva eden *Yahur veda* ve **d)** büyülü formüller, efsaneler ve masallardan meydana gelen *Atarva veda*.

Öte yandan, ne Tanrı ne de insan tarafından yaratılmış zamandışı bir bilgeliği ifade eden Vedalardan hareket eden felsefe ve bilgelik çağına *Vedalar çağı* adı verilir. Bu çağ, **1** İlâhîler dönemi (M. Ö. 1500-1000); **2** Kurban törenleri gizemciliği (M. Ö. 1000-750) ve **3** Upanişadlar dönemi (M. Ö. 750-500) olarak üçe ayrılır.

vedanta. Hint felsefesi içinde yer alan ve geleneğe bağlı kalan düşünce sistemlerinden biri. Upanişadlara dayanan ya da Upanişadlarda geçen Brahman'la Atman'ın birliği düşüncesini tutarlı bir biçimde geliştiren öğreti olarak Vedanta'nın en önemli düşünürü M. S. 800'lü yıllarda yaşamış olan Şankara'dır. Öğretinin çıkış noktası, Şankara'nın 'Sen O'sun', 'Ben Brahman'ım' özdeyişleridir. Buna göre, gerçekliğin temelinde tek bir ilke vardır.

Varolan herşeyi yaratan ve herşeyi içinde barındıran Brahman, gerçekte Atman'dır, yani bizim kendi özümüzdür. Duyuların ya da algıların gösterdiğinin tersine, yalnızca tek bir gerçekliğin varolduğunu, söz konusu gerçekliğin ise, özünde Brahman olan Atman'dan başka bir şey olmadığını dile getiren Vedanta öğretisinde, duyulara dayanan bilginin, akıl tarafından işlenmiş olsa bile, bize gerçekliğin özünü veremediği, insan varlıklarına yalnızca görünüşleri sunabildiği ortaya konur. Bize gerçekliği veren, bütün bir varlık alanını tam olarak kavramamızı sağlayan bilgi, sezgidir.

Venn diyagramı [İng. *Venn diagramm*; Fr. *diagramme de Venn*]. Kategorik tasımların geçerliliklerinin denetlenmesinde kullanılan bir denetleme tekniği olarak, *n* sayıda küme arasındaki ilişkileri ifade etmek üzere, bu kümelerin birbirini kesen çemberlerle belirtilmesinden oluşan diyagram. Söz konusu denetleme tekniğinde, birbirini kesen n sayıdaki daire, düzlemi 2^n sayıdaki ayrı bölgeye böler; boş olan bölgeler karalanır, buna karşın boş olmadığı bilinen bölgeler *x* işaretiyle gösterilir.

verilmiş olan [İng. *given*; Fr. *donnée*]. **1** Bir yorum ya da çıkarım faaliyetinde, zihine doğrudan ve aracısız bir biçimde sunulmuş olan malzeme. **2** Bilincin doğrudan ve aracısız bir biçimde, her türlü çıkarım ve yorum işleminden önce bildiği, bilinç içeriği. **3** Bilginin nihaî temel ve dayanağını oluşturan, her tür çıkarım, yargılama ve yorum faaliyetine malzeme olan, doğrudan ve aracısız olduktan başka, başka bir şeye indirgenemeyen duyu-verileri, görünüşler, duygular ve izlenimler.

verstehen. Toplum ve kültüre ilişkin araştırmayı yeni baştan yorumlamaya ve yeni bir yaşam felsefesi geliştirmeye çalışmış olan W. †Dilthey tarafından önerilmiş olan anlama yönteminin Almanca özgün ifadesi.

Başka edimleri onlarla birlikte duymak ve benimsemekten oluşan bu yöntem, *erklären*in, yani doğa bilimlerinin açıklama yönteminin tam tersi bir yöntemdir. Doğa bilimlerinin yöntemine karşı çık-

mış olan Dilthey, özellikle tarih olaylarının ancak bu yöntemle kavranabileceğini ileri sürmüştür, zira ona göre, tarih ve tinsel bilimler 'yaşantı'yla ilgilidir ve yaşantı da, açıklama yoluyla değil, ancak anlamayla, yönelimsel anlayışla kavranabilir. Başka bir deyişle, *versthen* içsel olan bir şeyi dışsal göstergelerden çıkarsama imkânı veren süreç, işlem ya da yöntem olarak tanımlayan Dilthey'a göre, bu yöntem empirik bilimlerin doğrudan yaklaşımlarının tersine, dolayımlı bir bilme tarzıdır.

Buradan da anlaşılacağı üzere, *verstehen*, özel olarak Dilthey'ın, daha genel olarak da 19. yüzyılda Alman düşünür ve sosyologlarının doğa bilimlerinin ya da pozitivist sosyolojinin yöntemine alternatif olarak geliştirdikleri anlama yöntemine karşılık gelir. Buna göre, insan bilimleri, insanı ve eylemlerini, doğa bilimlerinin yöntemini kopya ederek, dışarıdan analiz etmeye kalkışmamalıdır. Bunun yerine, örneğin sosyologlar, insan varlıklarının eylemlerine yükledikleri anlamları duyumsamaya, tanımaya çalışmalıdırlar. Bu ise, *verstehen*la, yani anlama yöntemiyle olur. Buna göre, *verstehen*, kişinin onların eylemlerine hangi anlamları yüklediklerini, amaçlarının ne olduğunu, eylemlerinin hizmet ettiği amaçları görebilmek için, kendisini başkalarının yerine koymasından oluşur.

Bununla birlikte, *versthen* empati ya da duygudaşlıkla özdeşleştirilmemelidir, zira o anlamlara, değerlere nüfuz etmeyi, onları anlamayı ifade eder. Beşerî bilimlerde kullanılacak bir yorumlama yöntemini tanımlayan *versthen*, insan ve kültür bilimlerinin ayrı bir metodolojisi olduğunu vurgularken, 'bilimin birliği' tezine şiddetle karşı çıkar.

verum sequitur ad quodlibet. Doğrunun mantıksal olarak herşeyden çıkabileceğini dile getiren Latince ilke. Mantıksal olarak doğru bir önermenin her öncülden geçerlilikle çıkarsanabileceğini öne süren bu ilke, *ex falso quodlibet* [yanlıştan herşeyin çıktığı] ilkesiyle bir bütün meydana getirir.

via affirmativa. Olumlu yol. Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'yı bilmenin temel ve olumlu yolu.

Bu yolun en önemli özelliği, insan varlığının burada, kendi dünyası ya da tecrübesinden tanıdığı birtakım nitelikleri Tanrı hakkında tasdik etmesi ya da olumlamasından meydana gelir. Başka bir deyişle, insan bu yolda, Tanrı'ya, O'nun tarafından yaratılmış olan varlıklarda gözlemlediği nitelikleri, yani iyilik, güç, bilgelik gibi, Tanrı'nın özüne, tanrısal doğaya her bakımdan uygun düşen, fakat O'nda, yaratıklarda varolduğu ya da söz konusu olduğu tarzda varolmayan nitelikleri yükler. Bu nitelikler, Tanrı'da, O'nun yaratıklarında varoldukları şekliyle varolmazlar, çünkü onlar, insanda kişilere, yere ve zamana göreli olarak ve zaman zaman da karşıt niteliklerle birlikte varolurken, Tanrı'da mutlak bir biçimde, ve yetkinsizlik ya da kusurun izi olmadan varolurlar. Örneğin, Tanrı'ya, yaratıklarda bulunan tüm iyiliklerin kaynağı olarak iyilik sıfatı yüklenir.

Olumlu yolda, yani Tanrı hakkında birtakım nitelik ya da sıfatları tasdik etme ya da olumlama sürecinde, sonsuz ve yetkin olan Tanrı'nın özünü daha iyi ifade ettikleri, O'na daha fazla uygun düştükleri için, en genel niteliklerden başlayıp, daha özel ve somut durumlara inmek doğru olur. Buna göre, Tanrı'nın, su ya da ağaçtan çok, bilgelik ve yetkinlik olduğunu söyleme gereği vardır, zira bilgelik ve iyilik nitelikleri tanrısal öze gerçekten uygun düşer; oysa Tanrı yalnızca, su ya da ağacın nedeni olmak anlamında su ya da ağaçtır. Bununla birlikte, her ne kadar bazı nitelik ya da isimler Tanrı'yı, başka nitelik ya da isimlere göre daha iyi betimlese de, onların bize, Tanrı'nın gerçek doğasına ilişkin olarak sağlam bir kavrayış, Tanrı'nın doğru bir bilgisini sağladığı söylenemez. Çünkü burada Tanrı, kendinde ve kendi başına değil de, salt insanlarla ilişki içinde, bilinir.

via eminentiae. Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'yı bilmenin, olumlu yolla olumsuz yolun bir sentezini yapan üçüncü yolu. Bu üçüncü yol, birtakım sıfatların Tanrı hakkında, kimi kayıtlarla, O'nun üstünlüğünü ve aşkınlığını örtük olarak ifade edecek şekilde tasdik edilmesinden meydana gelir. Buna göre, Tanrı iyidir, fakat biz insanlarda olduğu gibi, göreli olarak, zaman zaman kötüyü de yaşayacak şekilde değil, fakat mutlak olarak, en yüksek ölçüde iyidir. Yine, Tanrı bilgedir, fakat onun bilgeliği, biz insanlarda olduğu gibi, zaman içinde, duyu yoluyla ya da diskürsif bir şekilde gerçekleşen bir bilgiye dayanan bilgelik değildir.

via negativa. Olumsuz yol. Ortaçağ felsefesinde, Tanrı'yı, dolaylı olarak, O'nun ne olmadığını söyleyerek bilme.

Buna göre, Tanrı'dan, yaratıklarıyla ilişki içinde değil de, bizzatihi kendi başına söz etmek istenirse, O'nun, dünyamızın, dili kendilerini betimlemek için kullanılan tanıdık nesne ya da varlıklarına hiç benzemediği dikkate alınmalıdır. Bundan dolayı, olumsuz yolda, söz konusu olabilecek tüm nitelikleri, Tanrı'ya en uzak olan niteliklerden en yakın olan niteliklere dek, O'nun hakkında inkâr etmek, olumsuzlamak gerekir. Bu çerçeve içinde, örneğin Tanrı'nın iyi olmadığı ve gerçekte varolmadığı söylenir. Bununla birlikte bu, *via negativa*nın doğrudan doğruya ateizme götürdüğü anlamına gelmez. Zira O'nun kendisinde iyi olmadığı, ve varolmadığı söylenirken, O'nun yeterince iyi olmadığı, iyiliğin çok altında kaldığı, ya da hiçbir varoluşa sahip olmadığı anlatılmak istenmez, fakat yalnızca O'nun biz insanlardan farklı bir biçimde iyi olduğu, en yüksek derecede iyi olduğu, mutlak varlık olup, varlığın bile ötesinde bulunduğu anlatılmak istenir.

Buna göre, olumsuz yolda Tanrı'ya en uzak olan, O'na tümüyle aykırı düşen niteliklerle, örneğin tembellik, sarhoşluk gibi olumsuz niteliklerle işe başlanır; önce bu nitelikler, ardından da, en dış kabuktan gizli öze ulaşıncaya kadar, yaratıklarda gözlemlenen ve Tanrı'ya uygun düştüğüne inanılan nitelikler, O'nun hakkında inkâr edilir. Tanrı en yüksek derecede aşkın olduğu için, tıpkı bir heykeltraşın mermerden heykelin yetkin suretine ya da görünüşüne erişinceye kadar, mermerin, heykelin dışında kalan yönlerini yontması ve pürüzlerini gidermesi gibi, ancak yaratıkları için geçerli olacak tüm nitelikler, Tanrı'yla ilgili olarak olumsuzlanır. Bu anlayışa göre, insanlar Tanrı konusunda antropomorfik görüş ve inançlara varmaya eğilimlidirler; bundan dolayı, insana her bakımdan aşkın olan gerçek Tanrı'ya ulaşmak için, söz konusu antropomorfik öğelerin temizlenmesi gerekir. Bununla birlikte, bu olumsuzlama süreci sonunda, insanın Tanrı'nın bizzat kendisine, kendisinde Tanrı'ya erişeceği düşünülmemelidir. İnsan zihni, Tanrı fikrinden, insana özgü düşünce tarzlarının ürünü olan öğeleri ve antropomorfik inançları ayıkladığı zaman, 'Bilinemez Olanın Karanlığına' gömülür, 'ruhun karanlık gecesini' yaşar, eşdeyişle mistisizm alanına girer. Bu karanlık, olumsuz yola girenler için, Tanrı'nın varlığın ötesinde olmasının bir sonucu olmak durumundadır.

vişistadvaita vedanta. Brahman'ın bağımsız bir biçimde varolduğuna, herşeyi bilen, kâdiri mutlak ve kişisel bir Tanrı olduğuna inanan Hinduizm türü.

Brahman'ı tüm yetkinliklere erişmiş ve dünya ile olan ilişkisi, ruhun beden ile olan ilişkisine benzeyen bir Tanrı olarak yorumlayan Vişistadvaita'da insan için kurtuluş Tanrı'ya duyulan aşk deneyiminde yatar.

vişnanaveda. Hindistan'da, Budist düşüncenin M. S. 4. yüzyılda ortaya çıkan idealist bir okulu. Neden, töz, beden gibi felsefî kavramların çelişik olduklarını öne süren Vişnanaveda, gerçekliğin özü itibariyle bilinç ya da zihin (*vişnana*) olduğunu öne sürmüştür. Okulun, Berkeley'in öznel tidealizmiyle şaşırtıcı bir benzerlik sergileyen, idealizmine göre,

bilinç ya da zihin bir töz olmayıp, ide ya da izlenimlerin sürekli bir değişme içinde bulunan akışıdır.

vişnuizm. Bugünkü Hinduizmin en büyük tanrılarından biri olan Vişnu'ya, Tanrı Brahman ve Şiva ile birlikte ilâhî üçlüyü, yani Trimurtiy'i meydana getiren Vişnu'ya tapanların meydana getirdikleri dinî-felsefî grup.

Vişnuizm, maddî ve fail nedenlere tekabül eden güçleriyle evreni yaratan ve onu varlıkta tutan Vişnu'yu en yüksek varlık olarak görür ve onun çeşitli varlıklar şeklinde tekrar tekrar tezahür ettiğine veya cisimleştiğine inanır.

Vico, Giambattista. 1668-1744 yılları arasında yaşamış olan ünlü İtalyan düşünürü. Uzun adı *Principii di una Scienza Nuova d'intorno all Commune Nature della Nazioni* [Ulusların ortak doğasına dair yeni bir bilimin ilkeleri] olan *La Scienza Nuova* [Yeni Bilim] adlı temel eseriyle Vico, tarih felsefesinin kurucusu olarak ün kazanmıştır.

Kariyerine Kartezyen bir düşünür olarak başlayan Vico, †Descartes'ın sadece matematiksel bilimleri bilim olarak görmeye, tarihe salt açık ve seçik düşünceler yoluyla bakmaya götüren tavrında örtük olarak bulunan sosyal ve tarihsel bilgiyi değersizleştirme eğiliminden rahatsız olmuştur. Ona göre, bize kesin bilgi veren bilimler, bizim inşa ettiğimiz, kurduğumuz ya da yarattığımız şeylerin bilgisini verdikleri için, kesin ve pekin olan bilimlerdir. Başka bir deyişle, Vico'ya göre, matematik bilimiyle matematiksel sistemler, biz insanlar tarafından inşa edilmiş oldukları için, kesindirler. Vico fizikî olgularla ilgili olarak da kesinliğe, ancak ve ancak doğanın akışına deney yoluyla müdahale ettiğimiz zaman ulaşabildiğimizi savunur.

Verum-factum teorisi olarak da bilinen ve bizim sadece kendi yaratmış olduğumuz şeyi bilebileceğimiz ya da zihnin sadece zihnin yaratmış olduğu şeyi bilebileceği ilkesi Vico 'da tarih bilgisine imkân tanıyan bir ilkedir. Çünkü insan varlıklarının en fazla etkin oldukları, oluşumuna en fazla katkıda bulundukları alan, hiç kuşku yok ki, tarihtir; bu nedenle, tarihsel bilgi ve kavrayış, Vico için çok büyük bir önem taşır. Tarih insanlar tarafından yapıldığı, uluslar dünyası insanlar tarafından kurulduğu için, Vico tarihin anlaşılmasında, tarihsel bir kavrayışa ulaşmada, insanların oluşumuna katkıda bulunmadıkları fizikî evrene ilişkin araştırmada kullanılan yöntemlerden farklı yöntem ve düşünce tarzlarının gerekli olduğunu, tarihle ilgili araştırmaların doğa bilimlerinden çok büyük bir farklılık gösterdiğini iddia etmiştir. İnsan doğasının çağdan çağa değişmeyip, özünde aynı kaldığını savunan görüşe de şiddetle karşı çıkan Vico, insanın gelişme süreci içinde, çağdan çağa çok büyük farklılıklar bulunduğunu, bu farklılıkların da dil, hukuk ve efsane benzeri kültürel fenomenlere ilişkin araştırmalarla anlaşılabileceğini belirtmiştir.

Vico aynı bağlamda döngüsel bir tarih ya da sosyal değişme görüşü benimsemiştir. Ona göre, toplumsal yaşamın birinci evresi toplumun dinî kategorilerle açıklandığı ve duyguların akıldan önce geldiği bir evredir; burası teokratik toplumdur. İkinci evre, kahramanca eyleme inanan aristokratik toplumdur. Üçüncü evre ise, daha hümanist ve rasyonel bir toplum olup, monarşi ya da cumhuriyetle yönetilir.

vidya. Vedanta'da, yani gerçekliğin çok sayıda varlık ya da fenomenden oluşmayıp, özünde Brahman olan Atman'dan türediğini ve dolayısıyla bir olduğunu savunan Hint ortodoks felsefe öğretisinde, aldatıcı görünüşlere, çokluğa götüren duyusal bilginin sağladığı sanı ya da 'maya'ya karşıt olarak, bütün bir varlık alanına ilişkin sağlam ve gerçek kavrayışa, 'maya'nın aldatıcı örtüsünün kaldırılmasından sonra söz konusu olan gerçekliğin bir olduğunu gösteren sezgisel kavrayışa verilen ad.

Viyana Çevresi [İng. *Vienna Circle*; Fr. *Cercle de Vienne*; Al. *Wiener Kreis*]. Moritz †Schilick'in 1923 yılında Cumartesi sabahları evinde yaptığı felsefe sohbet ve toplantılarında bir araya gelen, bilimsel bakışa ve analitik düşünüşe sahip pozitivist düşünür ve bilim adamlarının meydana getirdiği okul ya da öbek.

Doğrudan doğruya Schilick'in *Allgemeine Erkenntnislehre* [Genel Bilgi Kuramı] ve Wittgenstein'ın *Tractatus Logico-Philosophicus* [Mantıksal-Felsefî Deneme] adlı eserinden yola çıkan Çevre'nin kendilerini aynı zamanda mantıkçı pozitivist diye nitelendiren en önemli düşünürleri G. Bergmann, R. Carnap, H. Feigl, P. Frank, K. Gödel, H. Hahn, O. Neurath, V. Kraft ve F. Waismann'dır.

Çevrenin doğuşunda, Schilick ve Wittgenstein'ın felsefenin görevini gündelik dille bilim dilinin kavramlarının mantıksal bakımından açıklığa kavuşturulmasıyla sınırlayan söz konusu kitapları olduğu kadar, bilim felsefesinde, daha doğrusu fizik biliminde yüzyılın ilk yıllarında yaşanan büyük değişiklikler etkili olmuştur. Hemen hepsi bir bilim dalından gelen Çevre düşünürlerinden Viktor Kraft ve Rudolph Carnap, dilin, en iyi ifadesini Carnap'ın *Der Logische Aufbau der Welt* [Dünyanın Mantıksal İnşası] adlı eserinde bulan, mantıksal analiziyle, Otto Neurath iktisat ve sosyolojiyle, Herbert Feigl psikolojiyle, F. Weismann da matematikle ilgilenmiştir.

Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, Viyana Çevdesi hareketi, söz konusu doğrudan etkilere ek olarak ve daha geniş bir perspektif içinde, üç ayrı kaynaktan, sırasıyla eski empirizm ve pozitivizmden, özellikle de †Hume, †Mill ve †Mach'ın görüşlerinden; deneysel bilimin 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Helmholtz, Poincaré, Duhem, Boltzmann ve Einstein gibi bilim adamlarınca geliştirilmiş olan metodolojisinden ve †Frege, †Russell ve †Whitehead tarafından ortaya atılan sembolik mantık ve dilin mantıksal analizinden etkilenmiştir.

Bilimsel bilgi iddialarını tartışılmaz, kuşkuya açık olmayan gözlem kayıtlarına sıkı bir biçimde bağlamayı, metafiziksel ve spekülatif unsurları bilimin imtiyazlı alanının dışına atmayı veya tümden reddetmeyi ve böylelikle de, bilimsel bir dünya görüşü ya da konsepsiyonuna ulaşmayı amaçlayan Çevre düşünürleri söz konusu amaçlarını *Wissenschaftliche Weltauffassung – der Wiener Kreis* [Bilimsel bir Dünya Görüşü – Viyana Çevresi] adlı risalede ifade etmiş ve 1930-1929 yılları arasında, tam dokuz yıl süreyle *Erkenntnis* adlı bir dergi çıkartmışlardır.

Çevrede geliştirilmiş ve dergide ifade edilmiş olan görüşlere A. E. Blumberg ve H. Feigl tarafından †mantıkçı pozitivizm adı verilmiş olmakla birlikte, Çevre hareketinin üyelerinden birçoğu daha sonra †mantıkçı empirizm adını yeğlemişlerdir. Viyana Çevresi bilimsel tavrın ve işbirliğinin önemini vurgulamış, öznelerarası bir dille bilimin birliği üzerinde durmuş, olgusal tüm bilgilerin doğrudan ya da dolaylı doğrulamayı mümkün kılacak şekilde, deneyimle bağlantılı olduğunda ısrar etmiştir. Hareketi klâsik empirizm ve eski pozitivizmden, dilin mantıksal analizine önem verme tavrı ayırır.

Viyana Çevresi düşünürlerine göre, felsefenin işi, bilgiye, özellikle de bilime ilişkin analizdir; burada kullanılacak temel yöntem ise, bilim diline ilişkin analizden oluşur. Empirik bir bakış açısından yola çıkan bu bilim adamı-filozoflar metafiziğe karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Anlamlı ve geçerli bir bilgi sistemi meydana getirmeyi amaçlayan Çevre düşünürleri, felsefede idealin, metafizik, ahlâk ve teolojiyi felsefenin tümüyle dışına atıp, bilimlerin birliğine ulaşmak olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlar, Wittgenstein'ın 'Söylenebilecek olan herşey, açık bir biçimde ifade edilmelidir; üzerinde konuşulamayacak konularda ise, susulmalıdır' şeklindeki sözlerini, Çevrenin bakış

açısını en iyi bir biçimde ifade eden bir deyiş olarak yorumlamışlar ve bilim dilini aydınlatma, açıklığa kavuşturma çabaları onları öncelikle bir anlam ve açıklık ölçütü geliştirmeye yöneltmiştir. Çevre düşünürlerinin bu çabaları metafiziğin önermelerini olduğu kadar, bilimdeki eter ve flojiston benzeri şeylerle ilgili spekülasyonları da, doğrulanamadıkları gerekçesiyle reddeden ünlü 'doğrulanabilirlik ilkesi'yle sonuçlanmıştır.

Viyana Çevresi düşünürlerinin ilgileri, bununla birlikte, salt bilim felsefesi ve akademik felsefe ile sınırlanmış değildir. Onların başlangıç bildirisinde ayrıca eğitim alanı ve toplumsal reformla ilgili amaçlar da yer alır. Onlara mâl edilen reformcu, refah amacı güden ve demokratik siyasî tavırlar, sadece komünistlerin değil, fakat muhafazakâr ve nasyonel sosyalistlerin de tepkisini çekmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak, Çevrenin önde gelen düşünürleri Nazi rejiminden kaçmak için Almanya ve Avusturya'dan uzaklaşmışlar ve Çevrenin düşünceleri, daha ziyade Anglo-Sakson dünyaya yayılmıştır. Hareketin Anglo-Sakson dünyaya girişi, A. J. Ayer'in 1936 yılında yayınlanan *Language, Truth and Logic* [Dil, Doğruluk ve Mantık] adlı eseriyle olmuştur.

vokabüler [İng. *vocabulary*; Fr. *vocabulaire*]. 1 Ortak bir dili olan insanların kullandığı sözcüklerin ya da aynı ülkeden insanların kullandığı dilde yer alan sözcüklerin tümü. Söz konusu nesnel ve aktif vokabülere ek olarak, bir de bireyin anladığı ve kullandığı sözcüklerden oluşan pasif vokabülerden söz edilebilir. 2 Yine, bir bilim dalına, bir disipline özgü, o bilim dalı ya da disiplini tanımlayan, belirleyen teknik terimler bütününe, ya da bir yazar veya filozofa özgü olan terminolojiye de vokabüler adı verilir.

Voltaire, François M. A. 1694-1778 yılları arasında yaşamış olan ünlü Fransız denemecisi, tarihçi ve filozofu. 'Benim mesleğim, tüm düşündüklerimi yazmaktır' diyen Voltaire 99 cilt eser vermiştir. †Aydınlanmanın en önemli düşünürlerinden biri olan filozof, metafizik, din, siyaset ve ahlâkla ilgili görüşlerini, yazmış olduğu *Dictionnaire Philosophique* [Felsefe Sözlüğü]'nde ifade etmiştir. Voltaire'in diğer temel eserleri, *Traité sur la Tolérance* [Hoşgörü Üzerine İnceleme] ve *Candide* [İyimserlik Üstüne]'dir.

Voltaire Aydınlanma felsefesinin yeni hümanizminin en önemli temsilcisi, hatta sözcüsüdür. Ruhun ebedî saadetinden ziyade, bu dünyadaki mutluluğuna, metafizik yerine fiziğe, soyut fikirlerden çok gündelik yaşama önem vermiş olan filozof, Fransız Devriminin getireceği insan haklarının savunuculuğunu yapmıştır. Aydınlanmanın kimi aşırılıklarından sakınmaya da özen gösteren Voltaire'in burjuva düşünüşünün hem dinamizminin ve hem de sınırlamalarının en canlı örneği olduğu söylenir.

Bütün kötülüklerin kaynağı olan siyasî rejim türüne, bağnazlıkların kaynağı olan dinlere ve insanları düş kırıklığına uğratmış olan metafiziğe şiddetle karşı çıkmış olan Voltaire, ateist değil de, bir deistti. O, insanların din yoluyla baskı altında tutulmalarına şiddetle karşı çıkmış ve Hristiyanlığı bu bakımdan eleştirmiştir. Voltaire, birtakım inanç kavgaları içinde bulunan, vergi vermeyen ve birçok yurttaşı, manastırlarda her tür haktan yoksun bırakan bir dinin yanı başında, hiçbir yönetimin güçlü olamayacağını iddia etmiştir. O, ekonomik yaşama büyük bir önem vermiş, yaşadığı dönemde, dinin ticarete engel olan inançlarıyla açıkça alay etmiştir. Voltaire'e göre, dinin egemen olduğu yerde, ahlâk da olamaz ve insana doğanın önerdiği amaçların bağımsızlığı düşüncesine aykırı düşen hiçbir dinin değeri yoktur.

İnsanın doğası itibariyle bir hayvan olduğunu, uygarlığın, kurmuş olduğu

düzenle, insanın vahşî içgüdülerini yumuşatmak ve zincir altında tutmak için varlığa geldiğini ve uygarlığın idaresi altındaki insanın, vahşî, doğal hâline göre, çok daha iyi bir yaratık olduğunu, kurumları meydana getiren insan olsa bile, kurumların da insanları disiplin altına aldığını savunan Voltaire, kralın despotizmine ve soyluların imtiyazlarına da karşı çıkmıştır. Voltaire'in felsefesi bu yönleriyle olumsuz bir felsefe gibi görünse de, o, ilerleme ve insanın gelişimi için beslediği sarsılmaz inancı, despotizme, savaşa, hoşgörüsüzlüğe, işkenceye, eşitsizlik ve adaletsizliklere yönelik eleştirileri ve eyleme çağrısıyla, aynı zamanda olumlu ve yapıcı bir felsefedir. Voltaire, dünyada çok fazla kötülük bulunduğunu öne sürerek, Leibniz'in 'dünyamızın mümkün dünyaların en iyisi olduğu' görüşünde ifadesini bulan iyimser bakış açısına da karşı çıkmıştır.

völkerpsychologie. Alman dili ve kültüründe, bir topluma özgü entellektüel ve kültürel ifadelere veya tezahürlere ilişkin araştırma ya da kurama verilen ad.

Terim, onu bir eserinin başlığı yapmış olan Wilhelm Wundt'tan önce, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Terimle belli bir yaklaşımı somutlaştırmaya yönelen Wundt'a göre, bireyin enteilektüel yaşamı, tinsel hayatı, o bireyin üyesi olduğu halkın dili, sanatı, alışkanlıkları, yaşamı, politik ve toplumsal kurumlarıyla, v. b. g. ilişkilendirilmeden asla anlaşılamaz. Wundt tarafından benimsenmiş olan bu yaklaşımın esas sahibi †Vico'dur.

Vücudîler. İslâm düşüncesinde, Tasavvuf içinde doğup, varlığın birliğini savunan görüşün temsilcilerine verilen ad.

Zaman zaman Dehrîlerle karıştırılan Vücudîlere göre, maddeden bağımsız bir ruh yoktur; her varlık, bir yönüyle maddî, bir yönüyle ruhsaldır. İnsan kişiliği bağımsız bir varlık olmayıp, mutlak varlığın, Allah'ın bir görünüşüdür ve insan ruhu ölümden sonra, mutlak Varlığa karışır. Panteist bir görüş ortaya koyan Vücudîler, Tanrı'nın evrenden ayrı, bireysel varlığı, bilinç ve irâdesi olan bir varlık olarak görülmesine karşı çıkıp, Tanrı'nın evrenin iç ilkesi olduğunu öne sürmüşlerdir.

vülgarizasyon [İng. *vulgarization*; Fr. *vulgarisation*]. Basitleştirme, herkesin anlayacağı bir düzeye indirgeme. Çeşitli bilim dallarına ait bilgileri, özellikle teknik bilgileri, geniş halk kitlelerinin, gerekli uzmanlıktan yoksun insanların anlayabileceği düzeye indirme, özünü korumakla birlikte, içini büyük ölçüde boşaltma eylemi.

W

Weber, Max. 1864-1920 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman düşünürü ve sosyologu. Weber'in büyük önemi, onun Emile Durkheim'la birlikte, ayrı ve bağımsız bir disiplin olarak modern sosyolojinin kurucusu olması olgusundan kaynaklanmaktadır. O, sosyal bilimlere felsefî bir temel, sosyolojiye de kavramsal bir çerçeve kazandırmıştır. Başka bir deyişle, Weber bir bilim olarak sosyolojinin genel kavramsal çerçevesini en iyi bir biçimde ortaya koyduğu, tutarlı bir sosyal bilimler felsefesi geliştirdiği ve nihayet, modern endüstri toplumunun temel özelliklerini sağlam bir biçimde kavrayıp ifade ettiği için, modern sosyolojinin kurucusu olarak tanınır.

Zira, Durkheim'ın sosyoloji bilimini kurma, sosyolojiyi temellendirme teşebbüsü, zamanının †pozitivizmine dayandığı yerde, entellektüel gelişimi Windelband ve Rickert'in de içinde yer aldığı Yeni-Kantçı gelenek içinde gerçekleşmiş olan Weber, öncelikle sosyolojinin insan davranışıyla ilgili olarak, doğa bilimlerininkine benzer, genel-geçer yasalara ulaşamayacağını iddia etmiştir. Diğer bir deyişle, Yeni-Kantçı felsefenin algılanan dünya ya da fenomen ve algılayan bilinç ya da numen ayırımını benimseyen Weber'de söz konusu ayırım doğa bilimleriyle sosyal bilimler arasındaki bir ayırım hâline gelmiştir. Buna göre, biz doğa bilimlerinde evrensel yasalara ulaşmaya çalışırız, oysa bu, toplumsal eylemleri tikel, tarihsel bağlamları içinde anlamayı amaçlayan sosyal bilimlerin amacı olamaz.

Sosyolojinin yöntemi ve felsefî problemleriyle ilgili analizinde Yeni-Kantçı bir bakış açısı sergileyen Weber, herşeyden önce sosyolojinin insan davranışıyla ilgili olarak, doğa bilimlerininkine benzer, genel-geçer yasalara ulaşamayacağını, insan toplumları söz konusu olduğunda, evrim niteliği taşıyan bir gelişmeyi doğrulayıp temellendiremeyeceğini öne sürmüştür. Fakat Weber bir yandan da, sosyolojinin eylemlerin anlamını kavramayı amaçlamak durumunda olduğunu, onun buradan hareketle, karşılaştırmalı bir temel üzerinde, ideal eylem tiplerine ya da formel davranış modellerine yönelmesi gerektiğini ve dolayısıyla, sosyolojinin yalnızca eyleme ilişkin öznel bir yorum olmadığını savunmuştur.

Şu hâlde, sosyolojinin konusunun sosyal eylem olduğunu öne süren Weber, sosyal eylemi dörtlü bir başlık altında sınıflamıştır. Bu dört eylem türü sırasıyla geleneksel eylem, duygulara dayalı eylem, nihaî ve en yüksek değerlere yönelmiş değer temelli rasyonel eylem ve araçsal eylem. Bu dört eylem türünden rasyonel eylem kapsamı içine sadece son ikisinin girdiğini söyleyen Weber, †rasyonalizasyonu kapitalist Batı toplumundaki en temel ve belirgin eylemi olarak görmüştür. Rasyonalizasyonun her alanda izlerini süren ünlü düşünür, söz konusu rasyonalizasyonun bir kaynağının Protestan ahlâkının yol açtığı kültürel değişmelerde bulunduğunu savunmuştur. Buna göre, Protestan ahlâkı, her ne kadar kapitalizmin ilk ve temel nedeni olmasa da, †bireyciliğin, sıkı çalışma ve disiplinin, rasyonel davranış ve özgüvenin önemini vurgulayan bir kültür doğurduğu için, kapitalizmin doğuşunda ve gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Weber'in sosyal bilimlere yaptığı bir başka önemli katkı da, onun sıklıkla naif bir nesnellik inancı diye yanlış yorumlanmış olan değerden bağımsızlık teorisinden meydana gelir. Weber'e göre, bilim ve sosyoloji tercihi, araçsal akılcılık temeli üzerinde hiçbir zaman meşrûlaştırılamayacak olan bir tercih-

tir. Aynı durum, bilimsel ve sosyolojik araştırma konularının seçiminde de geçerlidir. Bununla birlikte, söz konusu tercih ve seçimler bir kez yapıldıktan sonra, sosyolojik bir araştırma, rasyonel tutarlılığın bilim cemaatinin eleştirilerine tâbi olması anlamında, değerden bağımsız ve yansız olmak durumundadır.

Weber, buradan da anlaşılacağı üzere, ekonomik †determinizme karşı çıkıp, kültürün, özellikle de dinin, insan davranışını biçimlemedeki rolünü vurguladığı; insan ilişkilerinde, bireylerin öznel yönelimlerini ön plâna çıkardığı, ve nihayet, kapitalizmin yıkılacağı tezine karşı eleştirel bir tavır takınıp, sosyalist toplumlardaki plânlı ekonominin rasyonalizasyonu güçlendirdiğini söylediği için, Nietzsche'yle birlikte, 19. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olarak gördüğü Marks'ı olmasa bile, kurumsallaşınış †Marksizmi şiddetle eleştirmiştir.

Weil, Simone. 1909-1943 yılları arasında yaşamış olan Fransız kadın düşünür.

Tüm düşüncesi iki konu, iki ana tema üzerinde yoğunlaşmış olan Weil, modern toplumla bu toplum modelinin temel ideolojilerini sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmiştir. O bu konuda bir ayırım gözetmemiş, †modernliğin hem totaliter ve hem de liberal boyutlarını aynı sertlikle sorgulamıştır.

O komünist ideolojide önemli bir yer tutan yarı mistik üretici emek efsanesini reddetmiş ve devrim idealine, salt, onun kitleler için geleneksel inancı ikame eden modern afyon olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Weil, kapitalist üretim tarzı ve tüketim kültürünün insansızlaştırıcı ve insan ruhunu tahrip edici etkisine de karşı çıkmakta tereddüt etmemiştir. Ona göre, devletle diğer bürokratik yapıların giderek artan gücü insanî değerler için ciddî bir tehdit ve tehlike oluşturmaktadır. Bu durum, Simone Weil'in gözünde, teknolojinin gelişimiyle daha belirgin bir mahiyet almıştır: 'Teknik ilerleme iflas etti, çünkü o yığınlara refahla birlikte, fizikî ve ahlâkî sefalet getirmiştir.' Başka bir deyişle, modern uygarlık, özündeki rekâbet ve çatışmadan dolayı, insanın düzen, özgürlük, güvenlik, hakikat, eşitlik gibi temel ihtiyaçlarını asla karşılayamaz.

Söz konusu sosyo-politik düşüncelere ek olarak, Weil, özellikle Yeni-Platoncu, Hristiyan ve Musevî mistik geleneklerinden etkilenen dinî düşüncelerinde olumsuz bir teolojinin savunuculuğunu yapmış, yıkıcılığı ve †çileciliği yüceltmiştir. Ona göre, bu dünyada Tanrı yoktur, mümkün tek kurtuluş yolu yok olmaktır. Tıpkı Budistler gibi yok olmayı, arzudan kurtulmayı, mutlak bir iç boşluğunu amaçlayan Weil, dünyanın Tanrı tarafından değil, fakat kötülük tarafından yönetildiğini söyler. İyilik bu dünyada gerçekleştirilebilir bir şey olmadığından, insan kötüye ve kötülüğe tahammül etmeyi ve acıyı sevmeyi öğrenmek zorundadır.

weltanschauung. Almancada dünya görüşü anlamına gelen terim. Buna göre, *Weltanschauung* 1 dünyaya ve insanın dünyadaki yerine ilişkin geniş kapsamlı, kuşatıcı felsefî görüşe tekabül eder.

2 *Weltanschauung* ikinci olarak, toplum içindeki farklı grupların 'dünya görüşünü' ya da 'yaşam felsefesi'ni ifade eder. İşte bu bağlamda, örneğin toplum içindeki işsiz grupların kaderci bir bakış açısına, orta sınıfların hayata karşı bireyci bir bakışa, işçi sınıfı üyelerinin †kollektivizme uygun düşen tavır ve inançlara sahip oldukları söylenmiştir.

wesen. Almancada öz, doğa, ama zaman zaman da varlık anlamına gelen terim. Bu çerçeve içinde, özellikle †Husserl fenomenolojisinde büyük bir önem kazanan *Wesenschau* kavramı da, bir kavram ya da öze ilişkin dolayımsız zihinsel kavrayış anlamına gelir.

Whitehead, Alfred North. 1861-1947 yaşamış ünlü matematikçi ve filozof. Russell'la birlikte *Principia Mathematica*'yı yazmış olan Whitehead'in diğer temel eserleri *The Concept of Nature* [Doğa Kavramı], *Process and Reality* [Süreç ve Gerçeklik]'dir.

İki tözlü statik bir varlık anlayışından rahatsızlık duyan Whitehead filozofları,

tözlerden, niteliklerden ve iki-terimli bağıntılardan daha fazlasına izin vermeyen mantıklarından dolayı eleştirmiş, maddî nesnelerle mekân arasındaki ilişkiyle ilgili doyurucu bir açıklamanın çok terimli bağıntıları gerektirdiğini belirtmiştir. Klâsik maddî dünya anlayışına da şiddetle karşı çıkan, klâsik teorinin, kendisini, evreni statik bir açıdan değerlendiren saf geometriyle sınırladığı takdirde, başarılı olduğunu, oysa fizik açısından, yani evrendeki değişmenin hesabını verme açısından kesinlikle başarısız olduğunu öne süren Whitehead, klâsik teoride fizikçinin değişen parçacıklar ve değişmez noktalar ikiciliği ya da ikilemiyle karşı karşıya kaldığını iddia etmiştir.

O, şu hâlde, bilimi belirleyen ilkeler üzerinde durur, belli bir bilim felsefesi inşa ederken, aynı zamanda metafiziğinin temel tezlerini de ortaya koymuştur. Buna göre, bağlanmışlığı, bağlantı içinde olmaklığı temele alan Whitehead, algının bize yalıtlanmış duyumları sunduğu görüşüne şiddetle karşı çıkmış ve doğanın bütününü aynı anda tecrübe edemediğimizi teslim ederken, deneyimin, böyle bir sistemle bağlantılı olan olaylara ilişkin tecrübeye karşılık geldiğini belirtmiştir. O, buradan da anlaşılacağı üzere, algılayan varlığın, çevresindeki dünyaya karşı belli bir tepki gösteren doğal bir organizma olduğu teziyle belirlenen biyolojik bir algı teorisi geliştirmiş ve buradan da organizma felsefesine geçmiştir. Değişmenin ancak süre olarak anlaşılabilir olduğunu dile getiren, ve †Platon etkisini gözler önüne serecek şekilde, olaylarla nesneler arasında mutlak bir ayırım yapan Whitehead, bir olayın biricik olduğunu, bir daha ortaya çıkamayacak bir yapıda bulunduğunu öne sürmüştür. Olaylar doğanın tikelliğine, tikel boyutuna karşılık gelir. Nesneler, doğada bildiğimiz, tanıdığımız şeylerdir; onlar, doğanın kalıcı ve sürekli boyutunu ortaya koyar. Ona göre, ne olay ne de nesne, birbirinden yalıtlanmış bir şekilde varolabilir, zira her olay belli bir karaktere sahiptir ve her nesne bir olayı tanımlar, karakterize eder.

'Doğanın ikiye ayrılması' dediği şeye, yani doğanın Locke ve Galilei tarafından renk, ses, tat gibi ikincil niteliklerle belirlenen doğrudan deneyimin dünyası ve bilim tarafından varsayılan, ve kendileri renk, ses, ve tat gibi niteliklere sahip olmayıp, bu nitelikleri doğuran hareket hâlindeki parçacıkların dünyası, eşdeyişle nedensel dünya diye ikiye ayrılmasına şiddetle karşı çıkan Whitehead, doğanın duyular aracılığıyla gerçekleşen algıda gözlemlenebilir olan nesnelerin toplamından daha fazla hiçbir şey olmadığını savunmuştur.

Whorf, Benjamin Lee. 1897-1941 yılları arasında yaşamış olan ünlü Amerikalı dil ve kültür filozofu. Temel eseri Language, *Thought and Reality* [Dil, Düşünce ve Gerçeklik] olan Whorf, dili toplumsal bağlamına yerleştiren ilk dilbilimcilerden biri olan Edward Sapir'le birlikte geliştirmiş olduğu ünlü dilsel görelilik ilkesiyle tanınır. Dili gerek toplumların ve gerekse kavramların aynası olarak görmekle kalmayıp, gerçeklikle dil arasında sıkı bir bağ kurarak, hem gerçekliğin algılandığı şekliyle dile getirildiğini ve hem de dilin gerçekliği etkilediğini öne süren söz konusu dilbilimsel görelilik ilkesine, Sapir-Whorf hipotezine göre, bir toplum ya da kültürün dilinin o toplumun bireylerinin gerçekliği algılama ve davranış tarzı üzerinde doğrudan ve belirleyici bir etkisi vardır.

Dünyayla ilgili kavramsallaştırma ve kategorizasyonların kişinin anadilinin ihtiva ettiği yapı tarafından belirlendiğini, farklı anadilleri ya da gramerlerin farklı dünya görüşlerine yol açtığını savunan Whorf, metafiziğin sözdizimine bağlı olduğunu öne sürer. Daha önce 19. yüzyıl dilbilimcileri ve kültür filozofları, özellikle de Wilhelm von Humbolt tarafından savunulmuş olan bu görüşe göre, özne-yüklemden oluşan dilsel bir yapı doğal olarak bir tözcülük metafiziği doğurur. Bu anlayışa göre, eğer Aristoteles farklı bir dili konuşuyor olsaydı, o zaman farklı bir

mantığı benimseyecek, farklı bir kategoriler teorisine ulaşacaktı. Nitelikli araştırma ve müstakil çalışmalarıyla bu görüşü ve hipotezi daha dakik bir biçimde ifade etmeye kalkışan Whorf, bu bağlamda onu empirik bir temele oturtma gayreti içinde olmuştur.

William, Auvergneli. Hristiyan Ortaçağ felsefesinin 13. yüzyılda yaşamış ünlü düşünürü. †Augustinus geleneğinden olduğu kadar, Aristotelesçi düşünce geleneğinden ve †İbni Sina'dan etkilenmiş olan William, özle varoluş arasında bir ayırım yapmış ve bu ayırımı, tıpkı İslâm felsefesinde olduğu gibi, Tanrı'yla yaratıklarını birbirlerinden ayırmak için kullanmıştır. Buna göre, sonlu varlıkların özleri varoluşlarından ayrı olup, onların varolmaları zorunlu değildir; buna karşın zorunlu Varlık olan Tanrı söz konusu olduğunda, O'nun özünün varoluşundan ayrılmadığını görürüz. Bu ise, William'a göre, sonlu yaratıkların varoluşlarını başka bir varlıktan aldıkları yerde, Tanrı'nın saf varoluş olması anlamına gelmektedir.

Aristoteles'ten gelen hiyerarşik akıllar düzeniyle dünyanın ya da maddenin ezelî olduğu düşüncesini reddetmiş olan William, Tanrı'nın dünyayı zaman içinde, doğrudan doğruya ve hiçten yarattığını söylemiştir. Buna karşın, Aristotelesçi hilomorfik varlık anlayışını benimseyen filozof-teolog, son çözümlemede, †Aristoteles'ten †Aquinalı Thomas'ya çıkan yolda bir geçiş düşünürü olarak kalmıştır.

Windelband, Wilhelm. 1848-1915 yılları arasında yaşamış olan ünlü Yeni-Kantçı filozof. Kant'tan hareket eden felsefesiyle olduğu kadar, felsefe tarihi üzerine dev eseriyle tanınmaktadır. Windelband'a göre, eleştirel felsefenin en önemli eksiği, Kant'ın bu felsefeyi geliştirirken sadece bilimleri hesaba katmış olmasıdır. Bunun oldukça dar bir kavrayışa ve felsefe anlayışına yol açtığını savunan filozof, eleştirel felsefenin sırasıyla kuram, pratik ve estetik deneyimin temelinde yer alan düzenleyici değer ilkelerinin genel bir teorisi olarak işleyunesi ve geliştirilmesi gerektiğini savunur.

Windelband'ın bir diğer önemli katkısı da, onun *Geschichte und Naturwissenschaft* [Tarih ve Doğa Bilimi] adlı eserinde, kültür ve tarih araştırmalarıyla bilimsel araştırma arasında bir ayırım yapmasından meydana gelir. Windelband'ın idiografik bilimlerle nomotetik bilimler arasında yaptığı bu ayırım, farklı araştırma konuları arasındaki bir ayırımdan ziyade, farklı araştırma tarzları arasındaki bir ayırıma tekabül etmektedir. İdiografik bilimler, tarih türünden, yasa koymayıp, betimleyici olan bilimleri tanımlayan bilimlerdir. Windelband'a göre, tarih, kendine özgülüğü içindeki bir defalık bir oluşun kavramı olduğundan, yasa kavramıyla bir arada olamaz. Başka bir deyişle, tarihin amacı tanım gereği, tümel önermeler, sınırlanmamış genellemeler oluşturmak değil de, her olayı, her oluşumu, kendi tekliği içinde betimlemektir. Oysa nomotetik bilimler, betimlemeyi değil de, daha çok yasa koymayı amaçlayan bilimlerdir. Bu bilimler fenomenlerin davranışlarını açıklayacak yasalar geliştirmeye yöneldikleri için, tikel değil de, genel ya da tümel önermelerle ilgilenirler.

Wisdom, Arthur John. Analitik ve dilci felsefenin önemli temsilcilerinden biri, †Wittgenstein'dan yoğun bir biçimde etkilenmiş olan çağdaş İngiliz düşünürü. Temel eserleri: *Other Minds* [Başka Zihinler], *Philosophy and Psychoanalysis* [Felsefe ve Psikanaliz].

Bilgi iddialarını çözümleyen, başka zihinlerle ilgili †kuşkuculukları analiz edip, onları çürütme çabası içine girmiş olan Wisdom, felsefesinde önemli ölçüde metafelsefî olan bir yaklaşım sergilemiştir. Buna göre, onun felsefesi daha ziyade, filozofların niçin geleneksel felsefede olduğu gibi, acayip ve anlaşılmaz şeyler söyleme eğiliminde oldukları konusunda sistematik bir düşünüm ve analizin doğası üzerine sıkı bir soruşturmadan meydana gelir.

Başka bir deyişle, çağdaş†analitik felsefe geleneği içinde, felsefenin doğasını ve amacını yeniden tanımlama çabasıyla ün

kazanmış olan Wisdom, tıpkı Wittgenstein gibi, felsefenin analitik ve dilsel bir araç olarak kullanılması durumunda, geleneksel felsefenin problemlerinin gerçek problemler olmayıp, sözde problemler olduklarının anlaşılacağını iddia etmiştir. O, bir yandan da, belirli varlıkların, örneğin maddî nesnelerin, daha temel öğelerden, mesela duyu-izlenimlerinden hareketle oluşturulan mantıksal yapım ya da konstrüksiyonlardan başka hiçbir şey olmadığını iddia etmiştir.

Wittgenstein, Ludwig. Viyana'da doğup, 23 yaşına kadar orada yaşamış olmakla birlikte, 20. yüzyılda önce Anglo-Sakson dünya, sonra da bütün dünyada etkili olan ünlü çağdaş filozof. Felsefî kariyeri, her birinde birbirleriyle uzlaştırılması hiçbir şekilde mümkün olmayan iki ayrı döneme ayrılan Wittgenstein'ın temel eserleri, *Tractatus Logico-Philosophicus* [Mantıksal-Felsefî Deneme] ve *Logical Investigations* [Felsefî Soruşturmalar]'dır.

Bütün felsefe problemlerini bir dil problemine indirgeyen Wittgenstein'ın düşüncesinin merkezinde, dilin kapsamını ve sınırlarını belirleme problemi vardır. Ona göre, dili kullanma, dili anlama, insanları başka varlıklardan ayıran biricik şey, insan yaşamının özünü oluşturan dokudur. Wittgenstein bu bağlamda iki temel sorunun gündeme geldiğini söyler: Dilin dünyayla olan ilişkisi nedir? Dilin düşünceyle olan ilişkisi neden meydana gelir?

Bu çerçeve içinde, Wittgenstein birinci dönemin temel eseri olan *Tractatus*'ta, dilin fonksiyonunu nasıl gerçekleştirdiğini ve dilin sınırlarını ortaya koyacak bir teori geliştirmeyi amaçlamıştır. Dil düşünceyi ifade ettiği için, onun üstlendiği bu görev, aynı zamanda düşüncenin sınırlarına dair bir araştırma olarak anlaşılmak durumundadır; başka bir deyişle, onun projesi, Kant'ın kalkıştığı işin, yani *Kritik der Reinen Vernunft*'un dille ilgili olan versiyonuna tekabül eder. *Tractatus*'un iki temel tezi ya da öğretisi vardır: Bunlardan pozitif olan ve dilin dünyayı resmederek, onu temsil ettiğini öne süren birincisine göre, olgusal dilin önermeleri dış dünyayı, olguları resmeder, mantığın önermeleri ise totolojilerdir. Buna mukabil, eserin olumsuz olan tezi ya da öğretisi, ahlâkî, dinî, ve hatta felsefî söylemin dilin sınırlarını aştığını ifade eder.

Wittgenstein'ın, her tümcenin mümkün bir durumun, varolan bir olgunun resmi olduğunu öne süren söz konusu dil ve anlam görüşüne göre, tümce ya da önermeler, son çözümlemede basit nesne ya da şeylere gönderimde bulunmak durumunda olan isimlerin bir birleşimidir. Gerçeklik, dil ve düşünce arasındaki bu resmetme ilişkisinin mümkün olabilmesi için, onların ortak bir mantıksal form ya da yapıyı paylaşmaları gerekir. Bununla birlikte, bu mantıksal form dünyada bulunmaz; bulunmadığı için de, dilde resmedilemez. Aynı şekilde, ahlâkî değerler ve benin dünya ile olan ilişkisi de, dış dünyadaki olgular arasında bulunmadığı için, bunların da resmedilebilmeleri söz konusu olmaz. Bu ve benzeri şeyler, kendileriyle ilgili olarak hiçbir şeyin söylenemeyeceği ve dolayısıyla, sessiz kalınması gereken metafiziksel konulardır. Wittgenstein'ın bu görüşü, metafiziksel problemlerin, bir çözüme kavuşturulamasalar bile, ciddî ve derin konular oluşturduğunu teslim eden filozofu, Viyana Çevresinin metafizik karşıtı doğrulamacalığına çok yaklaştırır.

Oysa Wittgenstein'ın ikinci dönem felsefesi kullanımsal bir anlam teorisi geliştirirken, dilin değişmez ve temel bir özü olduğu, bu özün dünyanın temsiliyle belirlendiği ve dildeki sözcüklerin salt adlandırma işlevi gördüğü görüşünü tümden reddeder. Başka bir deyişle, Wittgenstein bu dönemde, dilin özyapısı üzerine açık, belirgin, soyut ilkeler getirmek yerine, dile doğal bir insan fenomeni, çevremizde olup biten bir şey, karmaşık insan faaliyetlerinin oluşturduğu bir bütün olarak yaklaşmıştır. Bu dil anlayışının önemli bir özelliği, onun dili özünde toplumsal bir fenomen, ancak birden fazla insanın benimsediği kuralların varlığıyla işleyebilen bir feno-

inen olarak görmesidir. Wittgenstein, bu dönemde dili, insan tarafından kulanılan bir âlet olarak görür. Bir ifadenin anlamı, o ifadenin mümkün kullanışlarının bir toplamıdır. Bu da anlamı, insan faaliyetlerine ve sonunda da yaşam biçimleri bütünlerine bağlar. Dille ilgili olarak resim benzetmesinden âlet benzetmesine geçiş, Wittgenstein'in iki dil görüşü arasındaki en önemli farktır. Wittgenstein, bu ikinci dil görüşünde, dilin kullanılmasını aynı zamanda oyun oynamaya benzetir. Tüm oyunlar kurallar tarafından yönetilen faaliyetler, yapıp-etmeler olduklarına göre, amaçlı bir faaliyet olan dil, uzlaşımsal ve değişken kuralların yönettiği öğelerle yürütülür.

İkinci dönemin Wittgenstein'ına göre, felsefe özünde bir teori değil, fakat bir faaliyettir. Felsefe yapılan bir şeydir, ama sayıp dökülecek bir öğreti bütünü değildir. O felsefenin geleneksel problemlerinin kötü bir biçimde formüle edilmiş olan anlamsız problemler olduklarını öne sürer. Bundan dolayı, felsefî teoriler oluşturmaktan vazgeçmek gerekir; çünkü bu, kafaları daha da karıştırmaktan başka bir işe yaramaz.

Wittgenstein'a göre, filozofa düşen, dilin, çeşitli kullanım biçimleri içinde uygulandığı, farklı, ancak ilişkili dil oyunlarında nasıl kullanıldığını göstermektir. Filozof bunu, insanların saptırıcı benzetmelerle yoldan çıkmalarına engel olmak için yapar. Wittgenstein'a göre, kişi felsefe yapmaya başlamadan önce, dilin, kendisini saptırabilme tarzlarını ve saptırdığı yolları araştırmak zorundadır. Onun felsefe yapma biçimi işte bu anlayıştan çıkar: Felsefe, dil konusundaki yanlış ve sahte kabullerimizin, dünya üzerine olan düşüncelerimizi nasıl saptırdığının çok yönlü bir biçimde araştırılmasıdır. Felsefenin görevi, bir tür terapidir, tedavidir. Felsefî problemlerle kafası karışmış ya da çıkmaza girmiş kişiye, insanların kullandıkları dil-oyununun kuralları anlatılarak yardımcı olunabilir.

Wittgenstein'a göre, insanı yanlışa sürükleyen şey, onun sözcüklerin bir oyunda nasıl kullanıldıklarına bakarak, aynı sözcüklerin başka bir oyunda da aynı şekilde kullanılacağını düşünmesidir. O, birinci oyunun kurallarının ikinci oyunda da aynen geçerli olduğunu düşünür ve böylelikle de çıkmaza girer. Böyle bir insan kafası karışmış olan biridir. Kafası karışmış olan kişi, benim bir dükkânda çevreme bakıp, 'Bu, bir bisiklet; bu, bir televizyon; bu, bir ekmek kızartıcısı' dediğime göre, kendi içime yönelerek 'sol dizimde bir ağrı, içimde bir fincan çay içme, bir de bugünün Pazar günü olması isteği var' dediğim zaman, benzer bir iş yaptığımı sanır. Oysa, bunlar tamamiyle farklı iki işlemdir. Kendimize ilişkin betimlemelerde yapılan, kendi içimizde bulduğumuz şeyleri sıralamak değildir. Bu konuda açıklığa varmanın yolu, Wittgenstein'a göre, dili doğal çerçevesi içinde ele almak ve insanların bir şeyler söyledikleri zaman, içinde bulundukları durumları, bunların söylenmesine eşlik eden davranışları hesaba katmaktır.

Wolff, Christian. 1679-1744 yılları arasında yaşamış olan Alman rasyonalist filozofu. Özgün bir düşünür olmayan Wolff, Leibniz felsefesinin yılmaz savunuculuğu ve felsefeye yönelik sistematik yaklaşımıyla ün kazanmıştır. Felsefenin varoluşu değil de, özü konu alması gerektiğini belirten Wolff, felsefedeki tüm kabul ve sonuçların Leibniz'in özdeşlik ve yeter neden ilkelerinden türetilebilir olduğunu iddia etmiştir. O, tıpkı Leibniz gibi, evrende yeter neden ilkesinin geçerli olduğunu savunmuş ve bunun, evrende herşeyin aklın egemenliği altında olduğu anlamına geldiğini düşünmüştür.

Tümdengelim yöntemini dinî doğruların kanıtlanmasını da kapsayacak şekilde genişleten Wolff, dini de çelişmezlik ilkesine bağlamış ve vahye dayanan dinin akla aykırı olan bilgileri kapsayamayacağını öne sürmüştür. Wolff'un akla ve inanca, özgürlük ve otoriteye aynı derecede değer veren dinî ve ahlâkî felsefesi, zaman zaman Kant'ın da saygısını kazanmıştır.

Y

yabancılaşma [İng. *alienation*; Fr. *aliénation*; Al; *veräusserung*]. 1 Özgün anlamı içinde, bir şeyi ya da kimseyi başka bir şeyden ya da kimseden uzaklaştıran, başka bir şeye ya da kimseye yabancı hâle getiren eylem ya da gelişme.

Yabancılaşma, 2 daha özel olarak da, psikiyatride, normalden sapmaya; 3 çağdaş psikoloji ve sosyolojide, kişinin kendisine, içinde yaşadığı topluma, doğaya ve başka insanlara karşı duyduğu yabancılık hissine işaret eder. 4 Felsefede, yabancılaşma, şeylerin, nesnelerin bilinç için yabancı, uzak ve ilgisiz görünmesi, daha önceden ilgi duyulan şeylere, dostluk ilişkisi içinde bulunulan insanlara karşı kayıtsız kalma, ilgi duymama, hatta bıkkınlık ya da tiksinti duyma anlamına gelir.

Yabancılaşma, kontrol altına alınamayan içgüdüler, tutkular ve yerleşik alışkanlıklar nedeniyle, insanın kendisine, kendi gerçek özüne yabancı hâle gelmesi durumunu, insana özgü özellikleri, insanî ilişki ve eylemleri, insandan bağımsız olan ve insanın yaşamını yöneten şeylerin, cansız nesnelerin özellikleri, ilişkileri ve eylemlerine dönüştürme hareketi ya da sürecini tanımlar.

5 Yabancılaşma daha özel olarak ve bene yabancılaşma anlamında, benin kendi özünden uzaklaşmasıyla, kendisine ve eylemlerine nesnel bir biçimde, sanki bir ustanın elinden çıkmış bir nesneye bakarcasına yaklaşmasıyla belirlenen bilinç hâline karşılık gelir. Buna göre, yabancılaşma, kişinin kendi beniyle ya da zihin hâlleriyle, kendisi arasına duygusal bakımdan mesafe bırakması durumunu, kişinin gerçek beniyle olan içsel temasını yitirdiğini anlamasının sonucu olan kendinden kopma hâlini ifade eder.

Yabancılaşmanın 'güçsüzlük' ya da 'iktidarsızlık' boyutu, insanların toplumsal çevrelerini etkileyememeleriyle ilgili duygularını, kaderlerinin kendi denetimleri altında olmayıp, dış güçler, başkaları ya da kurumsal düzenlemeler tarafından belirlendiği hislerini ifade ederken, 'anlamsızlık', değerli sayılan hedeflere ulaşabilmek için, meşrû olmayan yollara gerek olduğu duygusunu, genel olarak yaşamda, özel olarak da belirli bir eylem alanında, örneğin kişisel ilişkilerde anlam ya da amaçlılık bulamama hâlini ortaya koyar.

Yine, yabancılaşmanın yalıtlanmayla ilgili boyutu, insanların toplumun norm ve değerlerinden uzaklaşmış ya da kopmuş oldukları hissine kapıldıkları, toplumsal ilişkilerde dışlanmışlık ya da yalnızlık duydukları zaman ortaya çıkar. Öte yandan, yabancılaşmanın 'normsuzluk'la ilgili boyutu, kabul görmüş ve gelenekselleşmiş davranış kalıplarına uyamama ya da bağlanamamayı ifade ederken; yabancılaşmada, kendinden uzaklaşma, kişinin psikolojik bakımdan ödüllendirici olan etkinlikler bulamamasıyla ilgilidir.

†Plotinos ve Aziz †Augustinus'a kadar geri giden yabancılaşma düşüncesi, en açık ifadesini †Hegel'de bulur. Yabancılaşmayı ontolojik bir olgu olarak değerlendiren Hegel'e göre, yabancılaşma aynı insanın, özne, yani kendini gerçekleştirmeye çalışan yaratıcı insan ve nesne, yani başkaları tarafından etkilenip yönlendirilen insan olarak ikiye ayrılışının sonucu olup, insanın kendi yaratıları (dil, bilim, sanat, v. b. g.,) ona yabancı nesneler hâline geldiği zaman ortaya çıkar.

I Hegel'den çok gelmiş olan maddeci Alman filozofu †Feuerbach ise, yabancılaşmanın kaynağını din kurumunda bulmuştur. Tanrı'nın kendi kendisine

yabancılaşınış insan olduğunu savunan Feuerbach'ın gözünde Tanrı, insanın özünün mutlaklaştırılması ve insanın kendisinden uzaklaştırılmasıdır. Yani, ona göre, insan kendi özünden, daha yüksek, hayalî ve yabancı bir varlık yarattığı, onu kendi üstüne koyduğu ve karşısında kendisini köleleştirdiğinde, kendi kendisine yabancılaşır.

Feuerbach'ın görüşlerini kabul etmekle birlikte, insanın dinî anlamda yabancılaşmasının, çeşitli yabancılaşma türlerinden, insanın kendi kendisine yabancılaşma şekillerinden yalnızca biri olduğunu savunan †Marks'a göre, insan, kendi faaliyetinin ürünü olan şeylerden, bir köle, güçsüz ve bağımlı bir varlık olarak ilişki kurduğu, ayrı, bağımsız ve güçlü bir nesneler dünyası meydana getirmek suretiyle, kendi kendisine çeşitli şekillerde yabancılaşır. Bu yabancılaşma türlerini özellikle kapitalist topluma ilişkin eleştirisinde ön plâna çıkartan Marks'a göre, modern kapitalist toplum teknolojiye yalnızca üretim açısından değer vermekle kalmaz, fakat teknoloji tarafından üretilen nesnelere, insan varlıklarına gösterilmesi gereken saygıyı göstererek, tapar. Böyle bir toplumda, insanlar birbirlerini gerçek bir değeri olmayan araçlar olarak görürlerken, makineler çok yüksek bir değer kazanıp, insanların taptığı amaçlar olup çıkar. Böyle bir toplum insanları birbirlerine yaklaştırmak yerine, her birini diğerlerinden yalıtlanmış küçük adacıklar hâline getirir. İşte böyle bir toplum yabancılaşmış bir toplum, böyle bir toplumun bireyleri de yabancılaşmış insanlardır.

Başka bir deyişle, insanın özünün iş ya da çalışmada, başka insanlarla birlikte, ve insanlara kendilerinin dışındaki dünyayı değiştirme olanağı veren yaratıcı etkinlikte gerçekleştiğini öne süren Marks'a göre, üretim süreci bir nesneleştirme süreci olup, insan bu süreç içinde yaratıcılığını cisimleştirmekle birlikte, yaratıcısından ayrı şeyler olarak duran maddî nesneler meydana getirir. Yabancılaşma, işte bu noktada, insan, artık daha fazla kendisine ait olmayan ayrı ve bağımsız bir güç olarak karşısında duran ürününde kendisini tanımadığı zaman ortaya çıkar. Bununla birlikte, yabancılaşma, tarihsel olarak yalnızca kapitalizmde söz konusu olur, zira yabancılaşmanın kökeninde, kapitalistlerin başkaları tarafından yaratılmış ürünleri kendilerine almaları olgusu vardır.

Marks, yabancılaşmanın dört ayrı görünümünden söz etmiştir. Bunlardan birincisi, işçinin, ürettiği şey başkaları tarafından alındığı ve onun ürününün kaderi üzerinde hiçbir kontrolü ya da etkisi kalmadığı için, emeğinin ürününe yabancılaşmasıdır. İkinci olarak, işçi, Marks'a göre, üretim eylemine yabancılaşır. Çünkü kapitalist ekonomide, çalışma gerçek ve özsel hiçbir tatmin sağlamayan ve kendi içinde bir amaç olmaktan çıkan yabancı bir faaliyet hâline gelir. Emek satılan bir şey ya da meta hâline gelmiş olup, onun işçi için taşıdığı tek değer, satılabilirliğidir. Üçüncü olarak, işçi doğasına, özüne ya da türsel varlığına yabancılaşır, zira yabancılaşmanın ilk iki yönü, onun üretici faaliyetini insanî niteliklerden yoksun bırakır. Ve insan, Marks'a göre, nihayet, kapitalizm insan ilişkilerini pazar ilişkilerine dönüştürdüğü ve dolayısıyla, insanlar, insanî nitelikleriyle değil de, pazardaki yer ya da statüleriyle değerlendirildikleri için, başka insanlara da yabancılaşır.

II Yabancılaşma düşüncesinde, söz konusu Marksist düşünce geleneği dışında, †Durkheim, †Weber ve †Simmel tarafından temsil edilen sosyolojik düşünce geleneği de çok etkili olmuştur. Bu geleneğe göre, modern insan, şimdiye kadar hiç olmadığı ölçüde yalıtlanmış, kendisine ve toplumuna yabancılaşmış durumdadır. Eski ve geleneksel değerlerle bağını koparan modern insan, yeni rasyonel ve bürokratik düzende, hiçbir şeye güvenmez, herşey karşısında inançsız olmuştur. Örneğin Weber'e göre, toplumsal düzendeki †rasyonalizasyon ve formalizasyon eği-

limi karşısında, kişisel ilişkiler azalırken, kişisel olmayan bürokrasinin gücü ve önemi artar.

III Yabancılaşma düşüncesi içinde üçüncü bir gelenek ise, yabancılaşmayı, bir insanın başka insanlara olduğu kadar, kendisine, kendi benine aykırı düşmesi diye tanımlayıp, bireyin gerçek beninden, özünden, daha derindeki kişiden ayrı düşmesinin ise, onun başkalarının isteklerine göre eylemesi, rahatını bozmamak istemesi, toplumsal kurumların baskısından kurtulamaması, sorumluluktan kaçması, dışarıdan yönlendirilmesi şeklinde tezahür ettiğini söyleyen varoluşçu gelenektir. Kierkegaard, Heidegger, †Camus ve Sartre gibi düşünürlerin yer aldığı bu gelenek içinde, nesnel bilgi karşısında öznel hakikatin önemini vurgulayan Kierkegaard'a göre, yabancılaşmanın temel problemi, anlamsızlık ve umutsuzluğun hüküm sürdüğü bir dünyada, insanın kendi benine anlam yükleyebilmesi, kendi özüne ilişkin olarak uygun bir kavrayışa ulaşabilmesi problemidir. Yabancılaşmayı aşına ancak ve ancak inancın sıçrayışıyla, Tanrı'ya yönelmek suretiyle mümkün olabilir. Buna karşın, †Sartre ve Camus gibi ateist varoluşçularda ise, yabancılaşma, anlamdan ve amaçtan yoksun bir dünyada söz konusu olan doğal bir durum olup, varoluşun saçmalığının bir sonucudur. Yabancılaşmayı aşmak da, yaşamın anlamsızlığını içtenlikle kabul edip, kişinin özgür ve etkin seçimlerle kendini yeniden yaratmasıyla söz konusu olur.

yabancılaşmanın nedenleri [İng. *causes of alienation*; Fr. *causes de l'aliénation*]. İnsanın kendi özüne, içinde yaşadığı dünyaya, üyesi olduğu topluma yabancılaşmasının nedenleri ya da kaynakları beş ayrı başlık altında toplanabilir. Bunlardan 1 ekonomik etkenleri ön plâna çıkartan ekonomik yaklaşıma göre, yabancılaşmanın kaynağında, insanın insana yabancılaşması sonucunu doğuran mülkiyet ilişkileri ve üretim araçlarının özel mülkiyeti vardır.

2 Teknolojik faktörleri ön plâna çıkartan yaklaşıma göre ise, yabancılaşmanın kaynağında, modern dünyada teknoloji ruhunun akıl almaz yükselişi vardır. Bu anlayışa göre, insan yaşam biçimini makineye uydurduğu, makineleşmeye başladığı için, yabancılaşır.

Öte yandan, 3 toplumsal nedenlerin önemini vurgulayan toplumsal yaklaşıma göre, yabancılaşmanın kaynağında, modernite öncesi geleneksel toplum biçiminin ortadan kalkarak, onun yerini büyük ölçekli ve kitlesel eyleme dayalı laik toplumun alması olgusu vardır. Yine, 4 felsefî-varoluşçu öğretilerin yabancılaşmnın kaynağını insanın dünyada bir yabancı olarak varoluşunun sonlu ve yalıtlanmış doğasında bulduğu yerde, 5 psikolojik yaklaşım yabancılaşmanın kökünü Oedipus kompleksiyle, uygar toplumdaki engellenme olgusunda arar.

yadsıma felsefesi [İng. *philosophie of negation*; Fr. *philosophie de la négation*]. Özellikle S. †Kierkegaard, F. †Nietzsche, T. †Adorno ve H. †Marcuse gibi düşünürlerin felsefelerinde örneklenen, ve önce, aklı ön plâna çıkarıp, duygularla tutkuları baskı altında tutma, insanı aklın kölesi yapma tavrına ve sığ bir akılcılığa, sonra da böyle bir akılcılığın belirlediği toplum modeli ve değerlerine karşı çıkışla belirlenen felsefe anlayışına verilen ad.

Bu tür bir felsefe anlayışının savunuculuğunu yapan Adorno ve Marcuse, öncelikle toplumu ve insanı eleştirel bir analize tâbi tutar. Onlara göre, modern insan, rasyonel bir toplum içinde, aklın baskısını yaşamakta olan bir insandır. Söz konusu modern evrede, 'insanın insana hükmetmesi' evresinden, 'aklın herkese hükmetmesi' evresine geçilmiştir. Aklın egemenliğini yaşayan modern çağda, insana ait bir şey olarak akıl, insanla toplumun üstüne çıkarak, bu ikisini de her bakımdan belirlemeye başlamış ve insanın yaratıcı boyutunu, duygularını ve tutkularını köreltme durumuna gelmiştir. İnsanı böyle bir akıl-

cı baskı altında, hiçbir zaman özgür olamayacağı için, onun duygu ve tutkularını baskı altında tutan ve körelten böyle bir yaşam tarzını kökünden yadsımak gerekir.

Yahudilik [İng. *Judaism*; Fr. *Judaisme*]. Musevilik. İsrail halkının dinî düşünce, inanç ve kurumlarının tümü; İsrailoğullarının tarihi içerisinde oluşmuş olan dinî gelenek.

Irk temeline dayalı bir din anlayışıyla seçkinleşen Yahudi inancı, ünlü Musevi teolog İbni Meymun tarafından onüç başlık altında toplanmıştır: 1 Tanrı dünyanın yaratıcısı olup, 2 bir ve tektir. 3 Tanrı ruhtur ve 4 ölümsüzdür; 5 sadece Tanrı'ya dua edilmelidir 6 İsrail peygamberlerinin bütün sözleri gerçek olup, 7 Musa, peygamberlerin en büyüğüdür. 8 Yahudilerin benimsediği yasa, Musa'ya Tanrı tarafından vahyedilmiştir. 9 Onu değiştirmeye kimsenin gücü yetmez. 10 İnsanların bütün eylemlerini gören Tanrı, 11 emirlerini yerine getirenleri ödüllendirir. 12 Peygamberlerin müjdelediği Mesih'i gönderecek olan Tanrı, 13 ölüleri diriltecektir.

Dünyayı Tanrı'nın lütfunun bir eseri olarak gören, insanlığın Tanrı'nın yarattığı Adem ile Havva'dan gelen büyük bir aile olduğuna inanan Yahudilikte, insana Tanrı tarafından seçme gücü, irâde özgürlüğü verilmiştir. Ruhun ölümsüz olduğunu, ebedî saadetin tanrısal yetkinliği gönül gözüyle görmekten meydana geldiğini beyan eden Yahudiliğin kutsal literatürü, yalnızca Hristiyanların Eski Ahit dedikleri kısma tekabül eden İbrani kitaplarından meydana gelir. Bunlar, Tevrat (*Torah*), Peygamberler (*Nebiim*) ve Ketubimdir. Bununla birlikte, Tevrat sadece dinî bir eser, ahlâkî öğütler derlemesi olmayıp, Mısır egemenliğinden kurtularak yeni doğan bir halk için gerekli olan yasa ve kural toplamı olmak durumundadır.

yalancı paradoksu [İng. *paradox of liar*; Fr. *paradoxe du menteur*]. Megaralı paradoksu ya da Eubulides paradoksu olarak da bilinen ünlü paradoks. 'Yalan söylüyorum' diyen kişinin sözü ya da tümcesinin, kişinin söylediği şeyin yanlış olması durumunda doğru, buna karşın söylediği şeyin doğru olması durumunda ise yanlış olmasıyla belirlenen paradoks.

yalıtlamacılık [İng. *isolationism*; Fr. *isolationnisme*]. Sanat eserinin kültürel ve tarihsel bağlamından soyutlanarak anlaşılması, yorumlanması gerektiğini savunan görüş. Bir sanat eserine değer biçmek için, sanat eserine bakmaktan, onu dinlemekten ya da okumaktan başka hiçbir şeye gerek duymadığımızı, sanat eserinin dışına çıkarak tarihsel olgulara, sanatçının biyografisine başvurmaya gerek olmadığı gibi, bunun sanat eserinin gerçek değerini gözden kaçırdığını savunan sanat görüşü.

İngiliz sanat eleştirmeni Clive Bell tarafından savunulan bu görüş, bir sanat eserini değerlendirmek, onun gerçek doğasını kavrayabilmek ve ona bir değer biçebilmek için, dünyaya ilişkin bilgimizden hiçbir şeye gerek olmadığını, yalnızca resim sanatı söz konusu olduğunda, üç boyutlu mekânla tanışık olmaya gerek duyulduğunu öne sürer.

yananlam [İng. *connotation*; Fr. *connotation*; Al. *konnotation*] Bir sözcük ya da kavramın mevcut anlam unsurlarına veya düzanlamına, kullanım sırasında eklenen ikincil anlamlar bütünü ya da kümesi.

Yananlam, sözcük ya da kavramın ilk ve düz anlamını sabitler ya da dondururken, kendisini imgelere, öznel izlenim ve algılamalara bağlı duygusal ve çoşkusal anlamlarla, çağrışımsal unsurlar yoluyla biteviye zenginleştirir. Bireysel olduğu kadar sosyal, tarihsel, kültürel özelliklere ihtiva eden yananlam, düzanlamın yansız ve tekdüze olduğu yerde, okuyu üzerinde belli bir tepkiye yol açma amacı güder, onu belli imgesel bölgelerde gezinti yapmaya sevkeder. Nitekim, yananlamın egemen olduğu söylem tarzı daha ziyade edebî söylemdir.

yanılabilircilik [İng. *fallibilism*; Fr. *faillibilisme*]. Araştırmayı, belli bir güçlüğün belirlediği bir zihin hâlinden kurtulup, soru ya da güçlüğe uygun yanıtı bulma ve böylelikle rahatlama amacıyla gerçekleştirilen bir faaliyet olarak tanımlayan, Amerikan filozofu Peirce'ın geliştirdiği görüş.

Söz konusu araştırma faaliyetinde, amaç, hareket noktaşı ve uygun çaba dışında hiçbir şey garanti değildir, zira üretilen hipotez ya da kuramda bir değişikliğe gitmeyi gerektirecek yeni veriler her an ortaya çıkabilir. Bundan dolayı, yanılabilirlik, araştırmayı belirleyen en önemli özellik olmalıdır.

yanılmazlık [Fr. *infaillibility*; İng *infallibilité*]. Aldanması, yanlışa düşmesi mümkün olmayan kişinin, hatadan olduğu kadar günahtan da uzak olması durumu; bir edimin yanlışa açık olmaması hâli. Batıda daha ziyade dinî liderler, din kurucuları, krallar, papa ve rahip benzeri kişiler için geçerli olan yanılmazlık, Doğu dinlerinde daha ziyade inancın sarsılmazlığını ifade eder.

yanılsama [Os. *vehim, vehmü havâs*; İng. *illusion*; Fr. *illusion*; Al. *illusion, täuschung*]. Alışılmadık, normal olmayan psikolojik, fizikî ya da fizyolojik koşulların sonucu olarak, duyu verilerinin yanlış yorumlanmasına bağlı olan yanıltıcı algı; nesneyi olduğundan başka türlü algılama, gerçeğe uymayan görünüşü gerçekmiş gibi yorumlama ve bu yanılgının farkında olmama hâli. Yanılsama, duyusal bileşenlerin, duyu verilerinin hiçbir şekilde söz konusu olmadığı sanrıdan ayırd edilmelidir.

yanılsamacılık [Os. *hayalîyye*; İng. *illusionismi*; Fr. *illusionnisme*].Mekân ve zaman içinde varolan dış dünyanın bir yanılsamadan başka hiçbir şey olmadığını, varolan herşeyin aldatıcı bir görünüşten ibaret bulunduğunu, varoluşun en küçük bir gerçekliği ve değeri olmadığını savunan görüş; bizim yanılsamalarla dolu bir görünüşler aleminde yaşadığımızı öne süren görüş, dinî öğreti.

yanılsamadan hareket eden kanıt [İng. *argument from illusion*; Fr. *argument d'illusion*]. Kuşkucular tarafından geliştirilen ve algının, normal durumlarda bile, dış dünyayı bize, olduğu gibi ve tutarlı olarak yansıttığının söylenemeyeceğini; bir dış gerçeklik varsa, bunun deneyimsel bilgisinin olamayacağını dile getiren kanıt. Algımızın kimi durumlarda, örneğin algı yanılmalarında, sanrı ve düşlerde yanıldığını; bu durumlarda algının yanılgılı olduğunu anlayamayacağımızı; dolayısıyla, algımızın, biz farketmesek, bilincine varmasak bile, her an için, hatta sürekli olarak yanılabileceğini dile getiren ve bundan, güvenilir bir algıdan söz edilemeyeceği, tek bir algının bile doğruluğunun kesin olarak bilinemeyeceği sonucunu çıkarsayan kuşkucu akılyürütme.

yanılsama mantığı [İng. *logic of illusion*; Fr. *logique d'illusion*]. Alman filozofu Immanuel †Kant'ın, diyalektiğe, deneyimsel malzemenin yokluğunda her iki tarafı da eşgüçle savunulan antinomilerle sonuçlanan akılyürütme tarzına verdiği ad.

yanıltmacılar. Çin felsefesinde, Mohizm akımının kurucusu olan Mo Tse'nin ölümünden hemen sonra ortaya çıkan ve aralarında Hui Şi ve Kung Sun Lung gibi mantıkçıların yer aldığı düşünürler öbeğine verilen ad.

Çelişik önermelerin bile doğru olduğunu göstermek için çeşitli mantık oyunlarına başvuran, tartışabilmek amacıyla ortaya aşırı ve şaşırtıcı görüşler atan, yanıltıcı ve çelişik görüşler geliştiren Yanıltmacılar, zaman ve yer, hareket ve sükünet, töz ve nitelik gibi kavramlarla oynamışlar ve gerçekliğin bilgisinin olanaksız olduğunu ifade etmeye çalışmışlardır.

yanlış [İng.*false*; Fr. *faux*; Al. *falsch*]. 1 Doğru olmayan, gönderimde ya da atıfta bulunduğu olgu var olmayan. Gerçekliğe uymayan, dış dünyada karşılığı bulunmayan. 2 Bir kurala ya da ilkeye uymayan. 3 Daha önceki bilgilerle tutarlılık ilişkisi içinde bulunmayan,

dış dünyadaki olguları gerçekte olduğu şekliyle betimlemeyen yargı ya da önerme için kullanılan sıfat.

yanlışlamacılık [İng. *falsificationism*; Fr. *falsificationnisme*]. Ünlü İngiliz bilim filozofu Karl Raimund Popper'ın, mantıkçı pozitivizmin yaygın bilim görüşüne ve onun doğrulama ilkesine karşı geliştirmiş olduğu alternatif yöntem ve bilim anlayışı.

Yaygın bilim görüşünün yanlış olduğunu savunan Popper'e göre, bilim adamları işe gözlem yaparak değil de, bir teoriyle başlar. Bilimsel teoriler ve doğa yasaları, mutlak ve değişmez doğrular olmayıp, doğal dünyanın çeşitli yönlerini konu alan bir analiz faaliyetiyle ilgili spekülatif girişimlerdir. Bunlar, daha önceki teorileri düzeltmek, iyileştirmek ve geliştirmek için tasarlanmış olan tahminlerden başka hiçbir şey değildirler. Bu tahminler, bir kez oluşturulduktan sonra, deneysel sınamaya tâbi tutulur.

Bu sınamanın, yanlışlamacı bilim görüşüne göre, çok özel bir amacı vardır. Söz konusu sınama, yapılan tahminin doğru olduğunu kanıtlamak için değil de, daha çok tahminin yanlış olduğunu göstermek için yapılır. Buna göre, bilim, teorilerin doğru olduklarını göstermek suretiyle değil de, teorilerini yanlışlamaya çalışarak gelişir. Yanlış olduğu gösterilen bir teori ya bir kıyıya bırakılır ya da en azından değiştirilir. Bilim, öyleyse, deneme-yanılma, ya da daha doğru bir deyişle, tahmin ve çürütme yoluyla ilerler. Bundan dolayı, hiçbir teori mutlak olarak doğru değildir: Bilimsel sınama ve testler, teorileri yanlışlamayı başabilirlerse eğer, teoriler gözden geçirilebilir ve değiştirilebilir. Bu anlayış, Popper'a göre, bilim tarihinden çıkarılacak örnek ve gelişmelere de uygun düşmektedir.

Popper, yanlışlamacı bilim görüşünün bize, yararlı bilimsel hipotezlerle, bilime uygun düşmeyen, bilimle doğrudan ilgisi olmayan hipotezler arasında bir ayırım yapma olanağı verdiğini söyler. Buna göre, bir hipotezin yararlılığıyla ilgili sınama, onun yanlışlanabilme derecesinden meydana gelir. Bir hipotez, onu yanlışlayacak mümkün bir gözlem söz konusu değilse eğer, bilim için yararlı bir hipotez değildir, hatta gerçekte bilimsel bir hipotez bile değildir. 'Saf su 100 derecede kaynar' hipotezini yanlışlayacak çok sayıda test yapma olanağı varken, 'Yarın yağmur ya yağacak, ya da yağmayacak' önermesini test etme imkânımız yoktur. Çünkü bu sonuncusu, tanım gereği doğru olan bir önermedir ve onun empirik gözlemle hiçbir ilgisi yoktur. O, bundan dolayı, bilimsel bir hipotez değildir.

Yanlışlamacılığa göre, bir önerme, yanlışlanabildiği ölçüde, bilim için yararlı bir hipoteztir. Hipotez ya da önermelerin belirsiz ve muğlak bir biçimde ifade edilmeleri, onların nasıl yanlışlanabileceklerini görmeyi ve onlardan hangi sonuçların çıktığını anlamayı güçleştirir. Yanlışlamacılığın bakış açısından, iyi ve açık seçik terimlerle ifade edilmiş olan, cesur bir bilimsel iddia, ya kolaylıkla çürütülebilmeli ya da yanlışlanmaya karşı koymalıdır. Böyle bir önerme, her iki durumda da bilimin ilerleme ve gelişmesine katkıda bulunur. Birinci durumda, onun yanlışlanması, yerine yeni hipotezlerin getirilmesi sonucunu doğurur ki, yeni hipotez yanlışlanması daha zor olan bir hipotez olacaktır. Buna karşın, ikinci alternatifte, yani hipotezin yanlışlanmaya karşı koyduğu ortaya çıkarsa, o tatmin edici bir teori düzeyine yükselir.

Yanlışlamacı bakış açısına göre, bilimsel oldukları düşünülen bazı hipotezlerin, daha sıkı bir biçimde incelendikleri zaman, test edilemez oldukları anlaşılır. Yani, onları yanlışlayacak mümkün deneyler yoktur. Yanlışlamacılığın bu tür test edilemeyen hipotezlerden uzak durma nedeni, bu hipotezlerin bilimsel gelişmeyi engellemesidir. Popper'a göre, söz konusu hipotezleri çürütme olanağımız yoksa, yerlerine daha iyi bir hipotez ya da teori koyma imkânımız

da olamaz. Bu ise, bilimsel gelişme sürecinin en önemli özelliği olan tahmin ve çürütme, deneme ve yarulma sürecinin ortadan kalkması anlamına gelir. Bilim, yanlışlamacılığa göre, yanlışlar yoluyla ilerler, yanlışlanan ve yerlerine daha iyileri geçirilen teoriler aracılığıyla gelişir.

Devrim niteliği taşıyan bilimsel teoriler, Popper'a göre, cesur ve yaratıcı imgelemlerin doğru tahminlerinden başka hiçbir şey değildir. Bilim görüşünün bilimdeki yaratıcılığı bu şekilde daha temelli bir biçimde vurguladığını öne süren Popper'in bu yanlışlamacılık yorumuna, hipotezleri yanlışlamanın önemi üzerinde dururken, başarılı bilimsel öndeyilerin, bilimsel bir teorinin kabul edilip edilmeyeceği konusundaki etkilerinin önemini göz ardı ettiği gerekçesiyle itiraz edilmiştir. Öndeyilerin doğru olduğu ortaya çıkarsa, bu kuram için pozitif bir destek sağlar. Oysa yanlışlamacılık, bilimin bu boyutunu hesaba katmaz, başarılı bilimsel öndeyilerin bilimsel gelişme sürecinde oynadığı önemli rolü hesaba katmaz.

yanlışlanabilirlik ilkesi [İng. *principle of falsifiability*; Fr. *principe de falsifiabilité*]. Çağdaş bilim felsefecisi Karl Raimund Popper'ın, klâsik bilim anlayışının ya da †mantıkçı pozitivizmin doğrulanabilirlik ilkesine karşı/alternatif olarak öne sürdüğü ilke.

İlke genel olarak ifade edildiğinde, tümel önermelerin, bilimsel genelleme ya da teorilerin, hiçbir zaman kesin sonuçlu olarak doğrulanamayacağını, fakat tek bir aykırı örnek ya da veriyle yanlışlanabileceğini öne sürer. İlkenin doğrulanabilirlik ilkesi karşısındaki en önemli üstünlüğü, onun mantıkçı pozitivizmin 'anlamlılık' ölçütünü aşmasından, ciddî bir test edilebilirlik ölçütü sağlamasından ve Popper'a göre, yetersiz kalan bilim/ bilim olmayan dikotomisi yerine bilim/sözde bilim ayırımını geçirmesinden meydana gelir.

Kendisiyle †Viyana Çevresi düşünürleri arasındaki karşıtlığın mutlak, hakikî bir karşıtlıktan ziyade, resmî bir karşıtlık olduğu Popper, Viyana Çevresinin bilimi diğer disiplin ya da etkinliklerden ayırmaya dönük ilgisini paylaşır ve tıpkı Çevre düşünürleri gibi, bilimsel yöntemin savunuculuğunu yapar. Bununla birlikte, o Çevre düşünürlerinden bilimselliği anlamlılığa eşitlememek bakımından farklılık gösterir. Zira Popper'a göre, bilim/bilim olmayan dikotomisinin sağ bölmesinin kapsamı içinde yer alan metafizik, din ve efsane benzeri söylem biçimleri, doğrulanabilirlik ilkesiyle yetinildiğinde, anlamlı ve hatta doğru olabilir.

Klâsik †mpirizmi ve doğrulanabilirlik ilkesini işte bu nedenle reddeden Popper, yanlışlanabilirlik ilkesini benimsemiştir. İlkeye göre, yanlışlanabilir olan bir hipotez, onu çürütebilecek olan bir test ya da sınamaya tâbi tutulabilen hipotezdir. Bu bağlamda, bilimsel bir teorinin ayırıcı ölçütü, başka hiçbir şey değil, fakat hipotezlerinin test edilebilirliğidir. Dolayısıyla, bilimselliğin ölçütü, anlamlılık değil, test edilebilirliktir. Karşıtlık da, öyleyse, bilim ile sözde bilim arasında olmalıdır.

yansıtımcılık [İng. *projectionism*; Fr. *projectionnisme*] 1 Ontolojide, ünlü İngiliz düşünürü David Hume'dan hareketle, özelliklerin dış dünyadaki dayanakları ya da taşıyıcıları olduklarına inanılan nesnelerde varolmadıklarını, fakat sadece öznenin veya öznel hâllerin yansıtımları olduklarını öne süren görüş.

2 Epistemolojide, duyumların bilinçten bağımsız bir biçimde, dış dünyadaki nitelikler olarak varolduklarını savunan, bilincin öznel içeriğini dış dünyaya yansıtan öğreti. 3 Ahlâk felsefesinde, durumlara, kişilere ve eylemlere izafe edilen ahlâkî özelliklerin, onların bizatihi kendilerinde varolan özellikler olmayıp, sadece değer biçen özne tarafından onlara yüklendiklerini savunan öğreti.

yapay anlamlılık [İng. *non-natural meaning*]. İnsan varlıklarına özgü iletişimi ayırd eden, insanlar tarafından kullanılan dile özgü olan, dil için geçerli olan anlamlılık.

yapı [İng. *structure*; Fr. *structure*; Al. *struktur*]. 1 Genel olarak, parçaları ve unsurları arasında yasaya uygunluk, düzgün bağlantılar ve karşılıklı ilişkiler bulunan bütün; veya bir bütünü meydana getiren çeşitli parça ya da bölümlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin ve bütün içinde yerine getirdikleri fonksiyonların sonucu olan düzen.

2 Felsefede, öğeleri birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı olan ve bağıntıları birtakım yasalara uyan düzenli ve özerk bütün. 3 Sosyolojide, toplumsal yapı anlamında, toplumsal kurumların karşılıklı ilişkilerinden meydana gelen bütünlük; toplumsal ilişkilerin istikrar sergileyen bütünsel düzeni. 4 Psikolojide, bir bireyin mizacını veya hangi tipten olduğunu belirlemeyi mümkün kılan fizyolojik ve psikolojik özellikler toplamı. 5 Antropolojide, kendisinin çok çeşitli unsurlarını birleştiren ilişkiler bütünü olarak, empirik gerçeklikten hareketle geliştirilen açıklayıcı soyut model. 6 Dilbilimde, disiplinin en temel kavramı olarak, dilsel unsur ya da birimlerin meydana getirdiği eşzamanlı iç bağıntılardan ve birimlerin fonksiyonlarından kaynaklanan özerk bütün.

yapıbozum [İng. *deconstruction*; Fr. *deconstruction*]. Fransız postyapısalcı düşünürü Jacques †Derrida tarafından, felsefe ve edebiyat okumalarında kullanılmak üzere önerilmiş olan çözümleme yöntemi, metinsel analiz şekli ya da tarzı.

Yapıbozum, herşeyden önce, metnin tutarlı bir bütün olduğu, onun çeşitli unsurlarının metnin anlamını bütünleyecek ve drestekleyecek şekilde ahenk içinde birbirlerine eklemlendiği kabulleriyle ve metindeki muhtemel uyumsuzlukların yazarın kişisel yetersizliğine izafe edilmesi gerektiği inancıyla belirlenen modernist metin ve eleştiri anlayışına karşı çıkar. Tıpkı okur gibi metnin de hiçbir şekilde statik olmadığını savunan yapıbozum, bir metin içinde geçen kavramların, metnin bütünlüğünü bozan tutarsız ve ikircikli kullarımlarından yola çıkarak, metnin yazarının kurduğu kavramsal ayırımların başarısızlığını göstermek ve açıklamak geliştirilmiş olan bir yöntemdir. Buna göre, yapıbozum, üzerlerinde çok ayrıntılı olarak ve iyice düşünülmüş olan geleneksel karşıtlıkları tersyüz etmekten ve bunun yanında, söz konusu karşıtlar arasında bulunan adı konulmamış, gözle görülemeyen kavramların oynadığı oyuna işaret etmekten meydana gelir.

Başka bir deyişle, metinde hiçbir şeyin rasgele olmadığını öne süren, metnin birliği ve statik uyumundan ziyade, çelişkileri, tutarsızlıkları ve gizlediği şeyler üzerinde odaklaşan yapıbozum, kavramsal ya da teorik açıdan gizli tutulan yapıların, saklı ayrıcalıkların üzerindeki esrar perdesini aralayıp, onu tümden aşma çabası verir. Bu bağlamda, yapıbozucu okuma, çok çeşitli metinlerde, felsefî, edebî, hukukî ve teolojik eserlerde kullanılan anahtar kavramların, gerçekte bir şekilde varsaydıkları karşıt kavramları bastırdıklarını ve gizlediklerini göstermeyi amaçlar. Bunlar, yazarın kendisinin, veya eserin ait olduğu kültürün tercihlerini yansıtan imtiyazlı kavramlardır. Örneğin, akıl, aşkın ve eril kavramları, metin ya da söylem dışına itilmiş, bastırılmış, dışlanmış ve gizlenmiş olsa da, her halükârda varsayılan tutku, deneyimsel ve dişil karşıt kavramlarına bağlanır.

Yapıbozum işte, söz konusu kavram çiftlerinden birincilerin imtiyazını ortadan kaldırır ve önceliğini yıkarken, kavramlar arasında eşitlik sağlamaya ya da bu kez ikincileri imtiyazlı kılmaya kalkışır. Bu yapıldığında ise, Derrida'ya göre, özdeşliklerden ayrılıklara, birliklerden parçalara, ontolojiden dil felsefesine, epistemolojiden söz sanatına doğru bir algı kayışı söz konusu olur. Zaten yapıbozumla da, hakikatin dağıtılıp saçılması, birliğin parçalarına ayrılması, dikkatli ve basiretli tartışmalar yerine sonuçsuz tartışmalara geçilmesi, ciddiyet ve rasyonalite yerine, şenliğin ve histerinin konulması amaçlanır. An-

lamın hiçbir şekilde statikleştirileme-yeceği, değişmez kılınamayacağı görüşüne dayanan yapıbozum yöntemi, son çözümlemede yorumlamayı temele alan bir yöntem olmak durumundadır.

yapım [İng. *construction*; Fr. *construction*; Al. *konstruktion*]. Zihinsel sentez yoluyla meydana getirilen, kavrama çok benzeyen, fakat dış dünyada bir dayanağı olabilmekle birlikte, tam ve deneyimsel olarak gözlemlenebilir bir şeye karşılık gelmemek bakımından kavramdan farklılık gösteren, mantıksal ya da entellektüel yaratım.

Çağdaş İngiliz filozofları Bertrand Russell ve John Wisdom, işte bu çerçeve içinde, varoluşları ya da varlık tarzları bizim için kuşkulu ya da problematik olan şeyleri ifade etmek için *mantıksal yapım* deyimini kullanmışlardır. Buna göre, mantıksal yapıma örnek olarak, sokaktaki vatandaş, ortalama insan verilebilir. Buradan da anlaşılacağı üzere, mantıksal yapım, varolmayabilen, varolsa bile, doğrudan ve aracısız bir biçimde algılayamadığımız nesneler için kullanılmaktadır.

Öte yandan, varoluşu gözlemlenen olgu ve verilerden çıkarsanan bir şeye *empirik yapım* adı verilirken, varolduğu varsayılan, fakat varoluşunu kanıtlayacak kesin, sağlam deliller, deneyler bulunmayan bir şey, ya da bir mekanizmeya *hipotetik yapım* adı verilir. Buna göre, genler bu tür hipotetik yapıma bir örnek olarak verilebilir.

yapısal [İng. *structural*; Fr. *structural*; Al. *strukturelle*]. 1 Genel olarak, bir şeyin yapısı ya da kuruluşuyla ilgili olan; 2 yapı niteliği arzeden, yapı olma özelliği taşıyan; 3 yapıyı konu alan, yapıları inceleyen şey ya da disiplin için kullanılan sıfat.

Bu bağlamda, dili bir yapı olarak ele alan, artzamanlı yaklaşım yerine, eşzamanlı yaklaşıma ağırlık veren çok çeşitli dilbilim akımları *yapısal dilbilim* başlığı altında toplanır. Öte yandan, yapıdan ziyade, yapısalcılığa değgin olan, bir yaklaşım veya bakış tarzı olarak yapısalcılığı benimseyen disiplin için *yapısalcı* (*structuralist*) nitelemesi kullanılır. Bu çerçeve içinde, psikolojide, fonksiyonel psikolojiye zıt olan ve zihin hâllerini bileşensel duyum, imge ve duygulara ayırarak analiz eden yaklaşımı psikolojinin yöntemi olarak benimseyen psikoloji anlayışına *yapısalcı psikoloji* adı verilmektedir. Buna karşın, temel yapıları üretim tarzları olarak yorumlayan, ve anlam üretimini yöneten kuralların yerine üretim ilişkilerini ikame eden Marksist anlayışa *yapısalcı Marksizm* denmektedir.

yapısalcılık [İng. *structuralism*; Fr. *structuralisme*; Al. *strukturalismus*]. 1 Genel olarak, yapının dinamik karakterini ortaya koyan, felsefî ve toplumsal problemleri sergiler göründükleri genel yapı ya da modeller aracılığıyla açıklamaya çalışan yaklaşım. Canlı varlığın bağımsız ve müstakil parçalardan oluşan bir yapı meydana getiren bütün olduğunu belirterek, sosyal bilimlerde araştırma ve açıklamaların bu yapıyı temele alıp, yapısal bir yöntemle gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan görüş.

2 Sistemin öğelerden üstün ve onlara egemen olduğu fikrini benimseyen ve öğeler arasındaki ilişkilerden sistemin yapısını çıkarmaya çalışan felsefî akım.

Bu çerçeve içinde, Aristotelesçi form kavramını çağrıştıran yapısalcılık, a) dilbilimde, dilin en iyi şekilde, morfoloji ve fonoloji bakımından indirgenemez olan yapısal birimler aracılığıyla açıklanabileceğini savunan görüşü, b) toplumsal bilimler alanında ise, gözlemlenen fenomenlerin söz konusu fenomenlerin gerisinde yatan yapılarla açıklanabileceğini savunan yaklaşımı ve olguları örgütlü bir bütüne göre tanımlamaya ve bu bütünü de birtakım modellere göre açıklamaya çalışan eğilimi gösterir.

Felsefî bir akım olarak yapısalcılığın, işte bu temel üzerinde, 1960'lı yıllarda, özellikle Fransa'da, İsviçreli araştırmacı Ferdinand de †Saussure'ün yapısal dilbilim yönteminden yola çıkan, Ro-

land Barthes, Louis Althusser, Michel Foucault, Jacques Lacan ve Claude Levi-Strauss tarafından temsil edilmiş olan bir düşünce hareketi olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, söz konusu düşünürler, Saussure'ün, oldukça soyut olan dilbilimsel yapılar modelinden yola çıkıp, dilin yüzeydeki olaylarının gerisindeki gizli sistemleri araştırmaya geçen bir göstergeler bilimi geliştirmişlerdir. Psikanalizin bilinçdışını açıklama modeliyle, Marksizmin toplumsal yapıları belirleme modelini benimseyen Fransız yapısalcılarının çoğu, Saussure, †Freud ve †Marks'ın, varoluşçu düşüncenin özerk ve özgür insan dogmasına çok temelli bir biçimde meydan okuyan yeni bir entellektüel üçlü meydana getirdiğini öne sürmüştür. Buradan da anlaşılacağı üzere, yapısalcılık, hümanizme karşı tavır alan bir akımdır. Başka bir deyişle, yapısalcılar, sorumluluğu özgür insana bırakan, insanın kendisini nasıl yaparsa, öyle olduğunu söyleyen Sartre'ın tam tersine, insanın, bilinçli irâdesinin ötesinde ya da bireysel kontrolünün dışında kalan yapılar tarafından nasıl yapıldı ya da oluşturulduysa öyle olduğunu öne sürerler. Örneğin, yapısalcılara göre, dili kullananın insan olduğunu söylemekten çok, dilin insanı kullandığını söylemek gerekir.

Yapısalcılığın ilk önemli temsilcilerinden olan Barthes, işte bu çerçeve içinde, yazarın niyetini ya da yapıtın verdiği mesajı değil de, anlamın dile getiriliş biçimini ve yapıtın oluşturduğu sistemi öne çıkaran bir anlatı analizi ortaya koymuştur. Barthes'ın popüler medya kültüründeki göstergelere ilişkin önemli analizini, yapısalcılıkta, Foucault'nun, Batının akıl ve delilik, cinsellik, hastalık ve suç kavramlarının gerisinde yatan kabulleri sorgulayan çalışması; Lacan'ın, arzunun konuşma ve dildeki bilinçdışı yapılarını gözler öne süren araştırması ve Levi-Strauss'un kültürel ve tarihsel ilerlemenin cilâlarının gerisindeki zamandışı bir mitolojik mantık olarak işleyen gizli bir 'yaban düşünce'yi açığa çıkaran araştırmaları tamamlamıştır.

Özellikle masal, söylence ya da ritüelleri yöneten karşıtlıklar üzerinde çalışan Levi-Strauss, mit ya da söylencelerin, insan varoluşunun, bir ile çok, ebedîlik ile geçicilik, süreklilik ile değişme arasındaki çatışma benzeri çelişkilerini, empirik, olgusal tecrübenin düzensizliğini sistematik yapıların düzenine dönüştürmek suretiyle çözüp, ortadan kaldırmaya çalıştığını öne sürmüştür. Başka bir deyişle, gündelik olgu düzleminde çözülemeyen, kurgunun yapısal düzleminde çözülmektedir.

Yapısalcılığın temel iddiaları ya da daha ziyade mantıksal sonuç veya içerimleri dört ana başlık altında şöyle sıralanabilir: I Herşeyden önce, Ferdinand de Saussure'ün yapısal dilbilimini model, ve bir dilin, seslerin birleşimini anlamlar üretecek şekilde yöneten bir dizi kural aracılığıyla tanımlanabileceği fikrini temel alan yapısalcılık, sosyal gerçekliğin akış ve değişim hâlindeki tezahür ya da görünüşlerinin gerisinde yatan temel yapıları keşfedebileceğimizi söylerken, yapının unsurlarının sabit kaldığını, bu sabit unsurlar arasındaki değişken ilişkilerin farklı dillere, düşünce sistemlerine ve toplum türlerine yol açtığını ima eder.

II Aynı bağlamda, yapısalcılık, bize normal, katı, istikrarlı, sağlam ya da doğal görünenin, gerçekte temeldeki yapıdan başlayan üretim sürecinin nihaî sonucu olduğunu ortaya koyar. III Yapısalcılık yine, sağduyunun bildik birey görüşünü çok temelli bir dönüşüme uğratır: Yapısalcılıkta birey sosyal gerçekliğin faili veya şekillendiricisi olarak değil, fakat ilişkilerin edilgen bir ürünü olarak görülür. Başka bir deyişle, yapısalcılık ontolojik bakımdan imtiyazlı olan öznenin yerine ademi merkezîleşmiş bir ben anlayışı geçirir ve bireyleri söylemlerin ve söylemler arasındaki ilişkilerini ürünü olarak kavramsallaştırır.

IV Yapısalcılık, nihayet tarih konsepsiyonumuzda önemli bir değişime yol açmış ve bir toplum biçiminden başka bir toplum biçimine götüren evrimsel bir gelişme anlayışından radikal değiş-

inelerin belirlediği sürekli olmayan bir süreç olarak tarih konsepsiyonuna geçişle sonuçlanmıştır.

Yalnızca Fransa'yla sınırlı kalmayıp, daha sonraki yıllarda, edebiyat, dilbilim, tarih, siyaset ve sosyal bilimler alanında, başka ülkelerde de etki yapan yapısalcılık, 1970'li yıllardan başlayarak, postyapısalcılık adlı düşünce akımının muhalefetiyle karşılaşmıştır. Buna göre, postyapısalcılığın en önemli düşünürü olan Jacques Derrida, yapısalcıların yüzeydeki anlamların gerisindeki gizli bilinçdışı yapıları gözler önüne serme girişimlerine ve bu arada, yüzeysel olanla derinde olan, olayla yapı, dışsal olanla asli ve içsel olan, bilinçliyle bilinçsiz olan arasında yapısalcılar tarafından kurulan karşıtlıklara, onların metafiziksel ikiciliğin yeni bir şekli olduğu gerekçesiyle, şiddetle karşı çıkmıştır. Yapısalcıların, bir göstergeler bilimi arayışından vazgeçen ve yapı yerine yapıbozumu ön plâna çıkartan Derrida, bir yandan dilin zamansal bir süreç olduğunu, dilin son derece oynak bir konu olup, onun hiçbir öğesinin mutlak ve değişmez bir biçimde tanımlanamayacağını, dilde her şey ya da öğenin başka herşeyin izini sürebileceğini savunurken, diğer yandan da dilin başka bir şeye indirgenemez aşırılıklarını, çoklu bir anlam oyunu olarak görüp önemsemiştir.

yapısal fonksiyonalizm [İng. *structural functionalism*; Fr. *fonctionnalisme structural*]. Toplumsal yapıların, politik sistemlerin analizinde kullanılan genel bir teorik yaklaşım tarzı.

Özde toplumsal sistemler diye kavramsallaştıran ve toplumsal yapıların özelliklerinin bu sistemlerin bekasına olan katkılarıyla açıklayan teorik yaklaşımları tanımlayan bir teori olarak yapısal fonksiyonalizm, bir sosyal sistemin varoluşunu sürdürmek, ayakta kalabilmek için yerine getirmek durumunda olduğu görevleri veya işlevleri teşhis etmekten ve daha sonra da hangi kurum ya da yapıların bu ihtiyaçları karşılamaya yetili göründüğünü araştırmaktan meydana gelir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, yapısal fonksiyonalizmde, 1 toplum birbirleriyle ilişki içinde bulunan parçalardan meydana gelmiş bir sistem olarak düşünülür. 2 Doğallıkla dinamik bir denge durumu içinde olan topluındaki hareketlilik ya da faaliyetlerin tümü genel denge durumuna katkıda bulunur. 3 Öyle ki, yapısal fonksiyonalizme göre, bu düzenli eylem ya da faaliyetlerden hiç değilse bir kısmı toplumun bekası için vazgeçilmez bir durumdadır.

yapma diller [İng. *artificial languages*; Fr. *langues artificielles*]. Formel, formelleştirilmiş, sembolik ya da ideal diller; bilim filozofu ya da mantıkçı tarafından özel bir amaçla, teorik amaçlarla kurulmuş olan diller.

Yapma bir dilin kuruluş nedeni, bilim filozofu ya da mantıkçının söz konusu özel teorik amacına ek olarak, tarihsel ya da doğal dillerin, her ne kadar bildirişmeyi sağlamak için son derece ince ve karmaşık kurallar geliştirmiş olsalar da, söz dizimi kurallarının ve sözcüklerinin çok anlamlı olmalarından dolayı, bildirişme işini tam bir güvenlikle yürütme gücünden yoksun olmalarıdır. Bundan dolayı, mantıkçılar sentaksı ve semantiği tek anlamlı ve belirli olan dil sistemleri kurmaya yönelmişlerdir. Buna göre, söz konusu yapay diller ya da dil sistemleri, bildirişmede kullanılmak amacıyla değil de, daha çok ideal ya da kuramsal bir dilin nasıl olması gerektiğini göstererek, tarihsel dillerin, özellikle de bilim dilinin formelleştirilmesine kılavuzluk etmek amacıyla kurulurlar. Sözlükleri sınırlı, sentaks ve semantikleri tek anlamlı ve belirli, dahası her tür pragmatik ve duygusal etkiden arınmış olan bu yapma dillere formelleşmiş diller de denir.

Yapma diller, işte bu çerçeve içinde, yorumlanmış formel sistemler olarak tanımlanır. Formel ya da lojistik bir sistem, yapısı, sistemin vokabüleriyle sentaksını veren kurallar tarafından belirlenen sembolik bir sistemdir. Bu formel sistem, aynı zamanda yorumlanan, yani belirli seman-

tik kuralların vokabüleri oluşturan öğelere yüklenmek durumunda olan anlamları belirlediği bir sistem olmak durumundadır. Dahası, yapına dillere karşılık gelen formel sistemlerin bir de mantığı olmalıdır.

yararcılık [Os. *mezhebi menfaat, faydacılık*; İng. *utilitarianism*; Fr. *utilitarisme*; Al. *utilitarismus*]. **1** Genel iktisadî bir öğreti, bir siyaset felsefesi ve toplumteorisi olarak iyinin mutluluk ya da hazza ve dolayısıyla da doğruya eşit olduğu görüşü. Belli bir nüfus veya tek bir birey söz konusu olduğunda, acı karşısında hazzı ya da genel olarak mutluluğu arttıran politika, tercih, karar ya da eylemin iyi ve dolayısıyla doğru olduğunu öne süren görüş.

2 Kökleri ahlâkî iyiyi faydayla özdeşleştiren İngiliz filozofu David †Hume'a kadar geri gitmekle birlikte, esas onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Jeremy †Bentham ve John Stuart †Mill tarafından geliştirilmiş ahlâk öğretisi. Bu bağlamda yararcılık, gerçekte İlkçağ †hazcılığının, bireye dönük ilginin toplumsal bir ilgiyle tamamlanmış olduğu, modern versiyonudur. Buna göre, yararcılık, bir eylemin yarar ilkesine uyduğu, yani ilk plânda eylemden etkilenen herkese, son çözümlemede de en yüksek sayıda insanın en yüksek derecede mutluluğuna katkı yaptığı sürece, ahlâkî bakımdan doğru, eylemi gerçekleştiren öznenin de iyi olduğunu öne sürer. Bir eylemin ahlâkî değerinin ürettiği haz ya da yarar, oluşumuna katkıda bulunduğu refah ile ölçülmesi gerektiğini öne süren yararcılık, eyleme yol açan niyetten ziyade, ahlâkî eylemin ürettiği sonuçla ilgili bir öğreti olduğu için, aynı zamanda sonuççu veya teleolojik bir ahlak görüşüdür. Yarar ilkesine uyan, hazzın varlığı ve acının yokluğuyla belirlenen değer standardını hayata geçiren bir eylemin ahlâkî bakımdan doğru bir eylem olduğunu savunan yararcılık, mutluluktan hazzı ve acının yokluğunu anlayıp, hazzın biricik iyi, acınınsa tek gerçek kötü olduğunu öne sürer.

Yararcılığa yöneltilen en önemli eleştiri, yararcılığın temelinde bulunan yarar ilkesi ya da 'en yüksek sayıda insanın en yüksek mutluluğu' ilkesinin belirsizliği ve muğlaklığı ile ilgilidir. Bu bağlamda, ilkenin çoğunluk için en yüksek yararı sağlayabilse bile, azınlık için çok kötü sonuçlar doğurabileceğine işaret edilmiştir. Hekimler, bu deneylerin gelecekte milyonlarca çocuğun yaşamını kurtaracağı konusunda güvence verseler bile, tıp bilimi yüz çocuğu kobay olarak kullanıp, bu çocuklar üzerinde tehlikeli birtakım deneyler gerçekleştirme hakkına sahip olabilir mi? Yine, en yüksek sayıda insanın en yüksek mutluluğunu amaçlama, eleştiriye göre, ahlâkta bir 'mâliyet-fayda analizi' yaklaşımını doğurur ki, bu analiz de bir toplumdaki bireylerin toplumsal değerini belirlemeyi içerdiği için, son derece tehlikeli bir yaklaşımdır.

Yararcılığın şu ya da bu ölçüde farklılık gösteren türleri şöyle sıralanabilir: **3** Ahlâkî öznenin, eylemden etkilenen herkes için en yüksek hazzı, faydayı, iyilik ve refahı sağlayacak eylemi gerçekleştirmek durumunda olduğunu söyleyen *eylem yararcılığı*. **4** Tek tek herkesin ilgili tüm insanlara en yüksek faydayı sağlayacak kural ve kuralları temele alarak eylemesi gerektiğini ileri süren *kural yararcılığı*. **5** Ahlâkî öznenin, eyleme kalkışmazdan önce, salt eylemin yaratacağı sonuçları hesaplamak yerine, doğru tavırlar, alışkanlıklar, ilke ve yönelimler geliştirmesinin, onu ahlâkî bakımdan doğru eylemeye daha muktedir hâle getirdiğini iddia eden *dolaylı yararcılık*. Aynı zamanda *tavır yararcılığı* olarak bilinen bu görüş, ilk plânda eylemin sonuçlarını hesaba katmadığı, eylemin sonuçları ikincil ve dolaylı olarak gündeme geldiği için, dolaylı yararcılık diye geçer.

6 Bir eylemin ahlâkî bakımdan doğruluğunun sadece ve sadece ürettiği hazza, doğuşuna engel olduğu acıya bağlı olduğunu savunan *hazcı yararcılık*. Öncelikle †Bentham tarafından benim-

senen bu tür bir yararcılık, o her kadar ahlâkî iyiyi salt hazla özdeşleştirmeyip, iyinin kapsamı içine mutluluğu, refahı, faydayı, v. b. g., dahil etse de, tüm bunları eşanlamlı ve son çözümlemede de, hazza indirgenebilir terimler olarak gördüğü için, hazcı yararcılık olarak tanımlanır. Aynı görüş John Stuart †Mill tarafından da benimsenmiştir. Bununla birlikte, Mill'in hazcı yararcılığı, Bentham'in yararcılığından, hazzın niceliğinden ziyade, niteliğini temele alması bakımından farklılık gösterir.

7 Yararcılığı korumakla birlikte, ahlâkî bakımdan değerli olan, ahlâkî ilginin başat konusu olan tek şeyin hazzı olabildiğince arttırmak olduğu fikrine şiddetle karşı çıkan, söz konusu haz amacı yerine, estetik deneyimi, dostluk ilişkilerini, aşkı, v. b. g. geçiren *ideal yararcılık*. Hazcı olmayan bu tür bir yararcılık, ünlü İngiliz düşünürü G. E. †Moore tarafından savunulmuştur. 8 Ahlâkî eylemin bizatihi kendisinin aslî, ahlâkî değerini en yüksek düzeye çıkarmanın, buna karşı bünyesinde barındırdığı değersizliği en aza indirgemenin önemini vurgulayan *olumlu/olumsuz yararcılık*. 9 Nihayet, bir eylemin ahlâkî doğruluğunun ürettiği sonuçlara bağlı olduğunu öne sürmek bakımından yararcı olmakla birlikte, yararcılığını Tanrı'nın buyruğuna dayanan ahlâkî ödev kavramıyla tamamlayan *teolojik yararcılık*.

yarar ilkesi [İng. *principle of utility*; Fr. *principe de l'utilité*]. Yararcılığın kurucusu J. †Bentham tarafından ifade edilmiş olan, 'tüm insan varlıklarının hazzı isteyip, acıdan kaçındıkları' ve 'her insan varlığının kendi hazzını aradığı' ilkesiyle, kişinin en yüksek sayıda insana, en yüksek mutluluğu sağlayacak şekilde davranması gerektiğini dile getiren ilkeye verilen ad.

Doğada haz ve acı gibi iki temel gücün egemenliğinden söz eden Bentham 'tüm insanların hazzı arzuladığı' psikolojik olgusundan, bizim hazzı aramamız ve hazzın peşinden gitmemiz gerektiği yargısına geçmiş ve yarar ilkesiyle de, bir eyleme yalnız ve yalnızca mutluluğu, yani hazzı arttırıp arttırmamasına bakılarak, iyi ya da kötü denilebileceğini anlatmak istemiştir. Bentham ilkenin kanıtlanamayacağını, yalnızca herkesin gerçekte hazzı arzuladığı şeklindeki yadsınamaz ve evrensel empirik gözleme dayandığının söylenebileceğini belirtmiştir. Ona göre, yarar ilkesinin geçerliliği kanıtlanamasa bile, başka ve daha yüksek ahlâk teorileri yarar ilkesine indirgenebilir ya da onların yarar ilkesine tâbi olduğu gösterilebilir. Bu ise, dolaylı bir kanıtlamadan başka hiçbir şey değildir. Bentham bu bağlamda, örneğin, yasaya itaat etme yükümlülüğünü açıklayan bir teori olarak toplum sözleşmesi kuramını ele almıştır. Ona göre, yasaya boyun eğme, itaat etme yükümlülüğü, toplum sözleşmesi kuramının kendisinde bile, söz konusu teori gerçekte en yüksek sayıda insanın en yüksek mutluluğunun, yasaya boyun eğdiğimiz takdirde sağlanabileceğini söylediği için, yarar ilkesine indirgenebilir.

yaratıcı evrim [Os. *mübdi tekâmül*; İng. *creative evolution*; Fr. *évolution créatrice*]. Evrime inanmakla birlikte, bu evrimin Darwin'in evrim anlayışı gibi, mekanik bir doğal ayıklanma kuramına dayanmayıp, yaratıcı olduğunu savunan Henri Bergson'un evrim anlayışına verilen ad.

Darwin'in yeryüzünde ve tarih boyunca ortaya çıkmış çok çeşitli türleri, basit organizmaların, insanla doruk noktasına ulaşan daha karmaşık ve yüksek organizmalarla nasıl tamamlandığının hesabını veremeyen keyfî bir adaptasyon modeliyle açıklamaya kalkıştığını öne süren †Bergson, Darwin'in söz konusu mekanik modeli yerine, teleolojik bir evrim anlayışı geçirmiş ve bütün bir evrim sürecine yayılmış olan yaratıcı hamle ya da yaşam atılımının varlığından söz etmiştir. Bergson'a göre, yaşam ve evrim en iyi bir biçimde bir yaratıcı hamle yoluyla açıklanabilir. Yaratıcı hamle, tüm canlı varlıklardaki başlıca içsel öğedir. O yaratıcı gelişmesinde bo-

yına yeni türler, yeni cinsler meydana getirir. Yaratıcı hamle, buna göre yaratmadan yaratmaya bir sıçramadır.

Bergson, canlılara sürekli olarak sıçramalı bir hareket veren bu yaşam atılımının iç güç kaynağının Tanrı olduğunu söyler. Tanrı'nın kendisi evrendeki bu yaratıcı gelişmeyle içten bir bağlantı içindedir. Bundan dolayı, Tanrı son bulmuş bir şey değildir, bitip tükenmez bir yaşamdır. O, sonsuz eylem, durmayan özgürlüktür. Bergson, tüm canlı varlıkların birbirleriyle bağlantı içinde olduklarını, hepsinin aynı verimli atılımın egemenliği altında olduğunu söyler. Bergson'a göre, yaşam varolan herşeyin, kendisinin parçaları değil de, görünümleri olduğu sürekli ve bölünmemiş bir süreçtir. Herşey, bu yaratıcı hamle tarafından harekete geçirilir ve bu yaratıcı hamle temel gerçekliktir.

yaratılış [Os. *tekvin*; İng. *creation*; Fr. *création*; Al. *schöpfung, schaffen*]. **1** Bir şeyin, önceden beri varolan şeylerden varlığa getirilmesi. Platon'da olduğu gibi, evrenin rasyonel, düzenleyici ilk ilkesinin, ezelî-ebedî olan maddeye, yetkin ilkörneklere bakarak biçim vermesi durumu. **2** Tanrı'nın evreni yoktan var edişi.

Bu bağlamda, yaratılmış olan şeye ise yaradılış adı verilmektedir. Yaradılış, aynı zamanda bir kimsenin doğuştan getirdiği fizikî, ama daha ziyade tinsel özellikler bütününü ifade eder.

yaratıcılık [İng. *creativity*; Fr. *créativité*]. Kişilerde, bazen de kişilerden meydana gelen öbeklerde rastladığımız, özgünlüğüyle, uygunluk, geçerlilik ve yararlığıyla seçkinleşen, yeni bir şeyi; şeyleri yeni bir biçinde görme tarzının, bağlantılar kurup, risk almanın, çelişki ve karşıtlıkları aşma ve senteze kavuşturmanın, tanışık olunmayanda daha önceden tanışık olunan yol ya da modeller bulmanın bir sonucu olarak; mantıksal düşüncenin dışında metaforik ya da analojik düşünme gücüyle, geleneksel ya da sıradan olan karşı çıkışla, yetersiz bir basitliği reddederek, daha kompleks ve tatminkâr bir düzen ya da sentez arayışıyla, varlığa getirme yeteneği.

yaratımcılık [İng. *creationism*; Fr. *creationisme*]. Dinî temelleri olan bir öğreti olarak, canlı türlerin, ortak bir ata ya da kökten evrim geçirmiş olmayıp, ayrı köklere sahip olduğunu savunan anlayış; türlerin, özellikle de insan türünün varoluşu ve yaşamının, en yüksek derecede yetkin bir varlığın, özel yaratıcı etkinliğinin sonucu olduğunu öne süren görüş. Evrimciliğe karşıt bir görüş olarak, hayvanların ve bitkilerin, belirli ve değişmez türler ve cinsler hâlinde, birdenbire ve ayrı ayrı yaratıldığını kabul eden yaratımcılık, evrenin ve evrendeki yaşam biçimlerinin doğaüstü bir güç tarafından varlığa getirilmiş olduğunu öne sürer.

Tanrı'nın bütün evreni ve evrendeki her tür varlığı yoktan var ettiğini, varolan herşeyi düzenleyip yönettiğini, dünyada olup biten herşeyi denetimi altında bulundurduğunu savunan metafizik öğreti olarak yaratımcılık, buna göre, herşeyin, yalnızca Tanrı'nın, doğaüstü bir varlığın kararı, plânı ve yaratma faaliyetinin eseri olduğunu savunurken, evrenin ve evrendeki herşeyin, maddenin Tanrı tarafından yoktan var edildiğini, Tanrı'nın insan ruhunu doğuş anında ayrı olarak yarattığını öne sürer.

yaratma [İng. *create*; Fr. *créer*]. Bir şeyi daha önce varolan bir şeyden varlığa getirme veya yoktan yoktan var etme. Ya yoktan, ya da önceden beri varolan öğeleri ya da ezelî olan maddeyi özgün bir biçimde var etme eylemi.

Yaratma eylemini, yaratmaya elverişli olma durumunu tanımlamak için ise *yaratıcı* sıfatı kullanılır. Nitekim, panteist Alman düşünürü Baruch †Spinoza fenomenlerin, yani çok çeşitli özellik ve tezahürlerin nedeni olan doğayı *yaratıcı doğa* olarak tanımlamıştır. Öte yandan, çeşitli temel bileşenlerin, bir bütün içinde bir araya getirildiği, birbirleriyle uyumlu kılınıp düzenlendiği zaman, sonuçta ortaya çıkan sentez, kendisini

meydana getiren öğe ya da bileşenlerin, ayrı ve bağımsız olarak değerlendirildiklerinde sahip oldukları niteliklerinden tür bakımından farklı olan özel nitelik ya da karakteristiklere sahip olduğu takdirde, ona *yaratıcı sentez* adı verilir.

Yine, seçici algı teorisine karşıt olarak, duyu verilerinin algı eylemi tarafından yaratıldıklarını ya da oluşturulduklarını, algılara zihin tarafından neden olunduğunu ve algıların, yalnızca zihin onlara sahip olduğu sürece, varolduklarını dile getiren algı anlayışı *yaratıcı algı teorisi* diye tanımlanır. Descartes, Leibniz, ve Russell gibi düşünürler tarafından savunulmuş olan bu algı anlayışına göre, algı eylemi tarafından yaratılan duyu verileri, yalnızca aktüel algı koşulları altında ve sırasında varolabilir.

yargı [Os. *hüküm*; İng. *judgement*; Fr. *jugement*; Al. *urteil*]. 1 Zihnin belli bir içeriği bir şey hakkında olumlama ya da inkâr etme edimi. Buna göre, bir yargının geleneksel olarak bir yüklemi, bir sıfat ya da özelliği bir özne hakkında tasdik ya da inkâr ettiği, olumladığı veya olumsuzladığı söylenir. Bununla birlikte, günümüzde, bu, iki terim ve yüklemleme bağıntısıyla sınırlanmayıp, bir bağıntının belirli terimler arasında olumlanmasını ya da inkârını ifade eder.

2 Bir tümcenin ya da önermenin doğruluk veya yanlışlığını belirleme işlemi. 3 Bu tür bir entellektüel faaliyetin eseri olan şey. 4 Doğru, iyi ve sağlam kararlar verebilme yetisi.

Yargı farklı filozoflar tarafından aşağı yukarı söz konusu aynı anlam içinde tanımlanmıştır. Örneğin, †Aristoteles yargıyı yüklem konumundaki terim ile özne konumundaki terim arasında gerçekleşen bir bağıntı olarak tanımlar; olumlama ya da olumsuzlamayı içeren bu bağıntı '*kopula*'yla sağlanır. Descartes'ta ise yargı, gözlemlenen verilerden hareketle, bu veriler arasında bağıntılar kuran bir düşünme işlemidir.

Yargıları sınıflayan †Kant'tan sonra Hegel, yargıyı hem kavranun bir ilk bölünmesi ve hem de bu işlemin ifade edildiği önermenin aktüelleşmesini sağlayan entellektüel faaliyet olarak tanımlamıştır. Yargının bilinçle olan bağını daha belirgin bir biçimde vurgulayan †Husserl de, bilincin dikkatini bir varlığa, nesnel olan bir şeye yönelttiği her seferinde, yargının söz konusu olduğunu öne sürmüştür.

Yargılar, yargının ortaya konduğu alan ya da bağlamlar ve olgu/değer ayrımı temele alındığında iki başlık altında sınıflanabilirler. Buna göre, I bilimlerde üretilen, bilimlerin sınırları içinde ortaya konan yargılara *bilimsel yargılar* adı verilir. Bilimsel yargılar doğal ya da sosyal olgular üzerine olan *olgusal yargılar* ve ide ilişkileriyle ilgili olan *formel yargılar* olarak ikiye ayrılırlar. Bilimsel yargıların en önemli özellikleri doğru ya da yanlış olabilmeleri, nesnellik ve evrensellik özelliği sergilemeleridir.

Söz konusu bilimsel ya da olgusal yargıların karşısında, II iyi ve kötü, günâh ve sevap, güzel ve çirkin gibi değerlerle ilgili olan *değer yargıları* bulunur. Değer yargıları kendi içinde, *dinî yargılar, ahlâkî yargılar* ve *estetik beğeni yargıları* olarak üçe ayrılırlar. Bunlardan dinî yargılar, bir dine mensup olan insanların ortaya koydukları eylemleri, aktüel olay ve şeyleri dinî kavram ve kategorilere göre yargılayan hükümlerdir.

Buna karşın, insanların eylemlerini ahlâkî değerler ışığında değerlendiren hükümlere, iyilik ve kötülük değerleriyle ilgili olan yargılara ahlâkî yargılar adı verilir. Nihayet, kişideki beğeni duygusunun eseri olan, estetik değere sahip bir nesne karşısındaki beğeniyi ifade eden, güzellik ve çirkinlik gibi değerlerle ilgili yargılar estetik yargılar diye sınıflanırlar.

Öte yandan, yargılar alan ölçütüne göre değil, fakat kiplik açısından veya mantıksal bakımdan sınıflandırıldıklarında, bu kez *apodeiktik, asertorik* ve *problematik* yargılar olarak üçe ayrılırlar. Bunlardan apodeiktik yargı zorunluluğu, asertorik yargı olanı, problema-

tik yargı da olabilirliği ifade eder.

Yargılar, nihayet epistemolojik açıdan, duyu-deneyine dayanıp dayanmamalarına, deneyden bağımsız olup olmamalarına ve yeni bilgi verip vermemelerine göre sınıflanırlar. Bu çerçeve içinde, 1 yargılar herşeyden önce *a priori* ve *a posteriori* yargılar olarak ikiye ayrılırlar. Bunlardan a) *a priori* yargılar, doğrulukları tecrübeden bağımsız olarak bilinebilen yargılardır. Buna karşın, b) *a posteriori* yargılar, doğruluklarına yalnızca deneyim yoluyla karar verilebilen yargılardır. Öte yandan, *a priori* yargılara, sadece tecrübeden bağımsız olan kavramları içerdikleri takdirde, *saf a priori* yargılar adı verilir. Bununla birlikte, bir yargının *a priori* olabilmesi için, içerdiği tüm kavramların deneyime dayanmayan kavramlar olması gerekmez. Buna karşın, *a posteriori* yargılarda geçen kavramların, duyu-deneyinden türetilen empirik kavramlar olmaları gerekir.

Yargılar arasında epistemolojik açıdan ikinci ayırım, 2 yargıların, analitik ve sentetik yargılar olarak ikiye bölünmelerinden meydana gelir. Bunlardan bir şeyle ilgili olan a) *analitik yargılar*, kendilerinde yer alan kavramları analiz et-me ya da açıklama amacına hizmet etmekle birlikte, o şey hakkında yeni bilgi vermeyen yargılardır. Analitik yargıların yeni bilgi vermemesinin nedeni, özne konumunda bulunan kavramın yüklemi, örtük ya da belirtik olarak içermesidir. Analitik yargıların inkârı bir çelişkiyle sonuçlanır; bundan dolayı, analitik yargılar, †Leibniz'in †zorunlu doğrular adını verdiği yargılara karşılık gelirler. Buna karşın, b) *sentetik yargılar*, bize bir şey hakkında yeni bilgi veren yargılardır. Bu tür yargılarda, yüklem öznede içerilmez, bundan dolayı onların inkârı bir çelişkiye yol açmaz.

Yargıları epistemolojik açıdan bu şekilde sınıflayan Alman filozofu †Kant daha sonra bu iki ayırımı birleştirmiş ve yeni bir yargı türü elde etmiştir. Buna göre, ilk ayırımın sonucunda ortaya analitik *a posteriori*, analitik *a priori*, sentetik *a posteriori* ve sentetik *a priori* yargı türleri çıkar. Bunlardan analitik *a posteriori* yargılar, açıktır ki, olanaksız olan yargılardır. Analitik *a priori* yargılarla sentetik *a posteriori* yargılar açısından bir güçlük söz konusu olmamakla birlikte, Kant'ın aradığı yargı türü, sentetik *a priori* yargılardır. Kant'a göre, bu tür bir yargı sentetik olduğu için bize yeni bilgi veren ve *a priori* olduğu için de, aynı zamanda tümel ve zorunlu olan bir yargıdır. Kant'a göre, geleneksel metafiziğin iddiaları bu yargılara dayanır, ki empiristlerin kabul etmeyi reddettiklari yargılar da bunlardır. Kant'ın felsefesinde kendisi için belirlediği program, söz konusu sentetik *a priori* yargıların mümkün olup olmadığını ve mümkünse eğer, ne ölçüde mümkün olduğunu göstermektir. O, bu araştırma programının sonucunda, geleneksel metafiziğin imkânsız olduğunu, fakat bilim ve matematiğin sentetik *a priori* yargılardan oluştuğunu anlar.

yargı gücünün eleştirisi [İng. *critique of judgment*; Fr. *critique du jugement*]. Eleştirel bir felsefe geliştiren Alman filozofu Kant'ın, *Kritik der Reinen Vernunft* [Saf Aklın Eleştirisi] ve *Kritik der Praktischen Vernunft* [Pratik Aklın Eleştirisi]'u izleyen ve estetikle ilgili olan üçüncü eleştirisine verdiği ad.

Bilindiği üzere, bunlardan birincisi, saf ya da teorik düşünen aklı, doğada hüküm süren nedensel zorunluluğu, bilgi konusunu ele alır ve aklı fenomenlerin bilgisiyle sınırlar. Buna karşın, ikinci eleştiri eylemle, pratik felsefeyle, özgürlükle ilgilidir. Bu çerçeve içinde, *Yargı Gücünün Eleştirisi*, iki alan, yani zorunlulukla özgürlük, teorik akılla pratik akıl, bilgiyle eylem arasında oluşan yarığı kapatmaya yarar. Başka bir deyişle, estetik ya da *Yargı Gücünün Eleştirisi*, insan yaşamının görünüşte mukayese edilemez iki boyutunu, empirik ya da bilimsel bilginin konusu olan fiziki dünyanın determine alanı içinde varolan bedensel varoluşumuzu, salt pratik aklın evrensel buyruklarına itaat eden

özerk bireyler olarak rasyonel varoluşumuza bağlar. Buna göre, doğal güzelliğe ilişkin estetik tecrübemiz, bizde doğanın anlamına ilişkin bir bilinç doğurur; güzellik doğa hâlinden ahlâkî hâle, zorunluluktan özgürlüğe götürür; doğanın güzelliğini tecrübe ederken, onun sanki bir amaç için yaratılmış olduğunu düşünmemiz, bize ahlâkın esnemez talep ve buyruklarını, maddî doğanın kayıtsızlığıyla uzlaştırma imkânı verir.

yarı-nedencilik [İng. *semi-causalism*; Fr. *sémi-causalisme*]. Nedensellik ilkesinin mutlak ve sınırsız bir geçerliliği olmadığını, onun yalnızca sınırlı bir geçerliliği bulunduğunu savunan eklektik nedensellik anlayışı. İstatistiksel ya da teleolojik açıklamanın sınırsız geçerliliğine inanırken, nedenselliğin örneğin atomaltı düzeyde geçerli olmadığını, fakat yalnızca makroskopik cisimler için geçerliliği bulunduğunu öne süren görüş.

yasa [Os. *kanun*; İng. *law*; Fr. *loi*; Al. *gesetz*]. 1 Şeyleri belirlediği kabul edilen ilke; doğal olayları birbirlerine bağlayan zorunlu ilişkiyi ortaya koyan genel prensip. Doğadaki olaylar arasında hüküm süren sürekli ilişki. 2 Bir bütünü meydana getiren öğelerin işleyişini yöneten zorunlu ve sürekli bağıntı.

3 Toplumsal yaşamı ve insan eylemlerini düzenleyen normlar, kurallar; belli bir otoriteye dayanılarak konan ve birtakım yaptırımlarla desteklenen ilkeler bütünü.

Bu bağlamda, Tanrı tarafından konan ve vahiy yoluyla insanlara bildirilen, insanların birbirleriyle ve yaratıcılarıyla olan ilişkilerini düzenleyen yasaya *tanrısal yasa* denmektedir. Buna karşın, insanirâdesinin insana tüm insanlar için geçerli olacak şekilde buyurduğu evrensel ahlâk kuralları bütününe *ahlâk yasası*, bir toplumda yasama organı tarafından çıkarılan, toplumsal yaşamı ve insan etkinliklerini düzenlemeyi, denetlemeyi amaçlayan bağlayıcı kurallara *hukukî yasa*, doğal olaylar arasındaki sürekli ve düzenli ilişkilere *doğa yasası*, doğa bilimlerinin konu aldığı sürekli düzenliliklere de *bilimsel yasa* adı verilmektedir.

Bu bağlamda, en iyi bilinen ve en çok kullanılan açıklama türü olarak, açıklanma ihtiyacı duyan nesne ya da olgunun bir yasaya uyduğunu göstermekten oluşan açıklama türüne yasayla açıklama adı verilir. Bu anlayışa göre, örneğin, bir parçası suya batırılmış olan bir sopa, Snell'in kırılma yasası temele alınarak, bir gezegenin konumu Kepler'in birinci ya da ikinci yasasına göre açıklanabilir.

yasakçılar. Çin felsefesinde ortaya çıkan ve siyaset felsefesi alanında, toplumun yönetimi için buyurucu ve düzenleyici yasaların önemine işaret eden akım.

Bir ülkenin başarıyla yönetilebilmesi için Konfüçyus'un öğütlediği gibi, halka iyi örnek olmanın, gerisini törelere ve geleneklere bırakmanın yeterli olmadığını öne süren Yasakçılar, en ince ayrıntılara varıncaya dek iyi tasarlanmış buyurucu ve düzenleyici yasalar ve yasaklar koymanın ve böylelikle herkesin doğru yolda olabilmesi için gerekli çerçeveyi oluşturmanın gerekliliğini ortaya koymuşlardır.

yaşam atılımı [Os. *hamlei hayat*; İng. *vital force*; Fr. *élan vitale*] †Bergson'un evrim anlayışı türünden, mekanist olmayan yaratıcı evrim görüşlerinde, canlı varlıkların zaman süreci içinde, nasıl ve niçin giderek daha karmaşık varlıklara doğru evrim geçirdiğini açıklamak için kullanılan terim.

Buna göre, yaşam atılımı evrime yön veren güçtür. Tüm canlı varlıkların birbirleriyle bağlantı içinde olduğunu, hepsinin aynı verimli yaşam atılımın egemenliği altında olduğunu söyleyen Bergson'a göre, zihin ve analiz yalnızca durağan, statik şeyleri anlayabildiği için, yaşam atılımını kavrayamaz. Bilgi, ikinci dereceden bir faaliyettir, çok daha önemli ve birincil olan yaşamdır. Birincil olan yaşamı, yaşam atılımını, analitik düşünen zihin değil de, yalnızca sezgi kavrayabilir. Bergson'a göre,

yaşam varolan herşeyin, kendisinin parçaları değil de, tezahürleri olduğu sürekli ve bölünmemiş bir süreçtir. Herşey, bu yaratıcı hamle, bu yaşam atılımı tarafından harekete geçirilir ve bu yaşam atılımı temel gerçekliktir.

yaşam felsefesi [Os. *felsefei hayat;* İng. *philosophy of life;* Fr. *philosophie de la vie;* Al. *lebensphilosophie*]. Rasyonalizm, entellektüalizm, nesnel idealizm ya da pozitivizm türünden yalnızca akla önem veren, insanı tüm boyutlarıyla ele almayıp, yalnızca onun rasyonel tarafını ön plâna çıkartan, bütünsel bir sistem içinde insanı unutan felsefelere karşı, doğallığı ve tarihselliği içinde somut insan yaşamını temele alan, insan yaşamının amacını, değerini, anlamını araştıran felsefe türü.

19. yüzyılda, özellikle Hegel'in, büyük sistemine, geniş kapsamlı diyalektik sentezine, Aydınlanmanın tek yanlı düşünürleri tarafından olduğu kadar, Hegel tarafından da ön plâna çıkartılan teorik akılcılığa karşı bir bütün olarak yaşamı ve varoluşu, teorik düşünen aklın indirgeyici kategorilerine karşı da duyguyu, kendiliğindenliği, bireysellik ve öznel hakikati savunan yaşam felsefesi, ya Nietzsche'de olduğu gibi, biyolojik yaşamı temele alan doğalcı bir yaşam felsefesi ya da Dilthey ve Bergson'da olduğu, tinsel yaşamı herşeyin üstünde bir değer olarak gören idealist yaşam felsefesi olarak ortaya çıkar.

Yaşamla, çoğunluk insanın içsel güçlerini anlayan, ve bu arada özellikle de, duygu ve tutkuya, rasyonel anlayışın üzerindeki akıldışı güçler olarak işaret eden yaşam felsefesi, insan yaşamının en önemli yönlerinin teorik aklın soyut kategorileri tarafından hiçbir şekilde yakalanamayacağını öne sürer. Yalnızca, insan yaşamını daha az indirgeyici bir tarzda anlamanın, felsefeyle yaşamın, mutluluğun özünün veya iyi bir yaşamın ne olduğu türünden temel sorularını yanıtlamada bir umut olabileceğini savunan bu felsefe anlayışı, insana ve insan yaşamına ilişkin sağlam bir kavrayışın en önemli kaynaklarının öznel deneyim ve, insanlığın birikmiş tecrübesi olarak, tarih olduğunu söyler.

yaşam tekerleği. Budizm'de, doğuş çarkını, yaşamın sürekli bir dönüşümden ibaret olduğu düşüncesini ifade etmek üzere kullanılan deyim.

Buna göre, tüm yaşamın ve acıların tek nedeni olan bilgisizlik ve bilgisizliğin sonucu olan bağımlılık ve tutsaklık, yani tutkular ve doyumsuzluk, etki tepki süreci içinde yeni bir varoluşun, yeni bir yaşamın ve yeni acıların tohumunu eker.

yazar [İng. *author;* Fr. *auteur;* Al. *autor*]. Genel olarak, bir metni yazan ya da yaratan kişi; kitaplar, makaleler ve risaleler üreten birey. Bilimsel, edebî veya sanatsal bir kitap yazmış, eser üretmiş olan kimse. Mesaj ve metinlerin kurucusu, yaratıcısı, sahibi olan kişi, ürettiği mesajın anlamı konusunda, nihaî olmasa bile, ayrıcalıklı söz sahibi olan kimse.

Modern çağın ürünü, modern bir kişilik olan yazar, çoğunluk edilgin bir durumda bulunan, söyleyeceklerini yerleşik kural ve kalıplara uygun şekillerde aktarmak durumunda olan ve yaptığı işin estetik boyutunu hiç dikkate almayan yazıcı ve kâtiplerden farklılık gösteren biri olarak tanımlanır. Başka birinin ya da kesimin sözcüsü olmaktan ziyade, söylediği şeylerde, anlattığı dünya içerisinde otorite sahibi olan biricik kişi olarak yazarın otoritesi ve iktidarı, 20. yüzyılın son çeyreğinde, özellikle postyapısalcılar ve postmodernistler tarafından yerle bir edilmiştir.

Yazara yüklenen okuru eğitmek, ona ahlâkî değerler aşılamak ve okuyucusunu aydınlatmak görevinin kurmaca; yazarın hakikat ve bilimsel bilgiye ulaştığı, neyin doğru olduğunu belirleyerek herşeyi bildiği ve doğruları bulup seçtiği düşüncesinin de kesinlikle yanlış olduğunu öne süren postmodernistler, yaratıcı özne olarak yazarın modern kültür ve sosyal bilimlerdeki otorite ve iktidarına, onun en iyi toplum düzenini üretemediğini ileri sürerek karşı dur-

muşlardır. Postyapısalcılara göre, yazar sadece bir metni harekete geçiren, ve sonra da geri çekilen kişidir. Yazar bir eserin özgül yaratıcısı da değildir, çünkü eserler bağlamlarından doğarlar. Anlam yazardan değil, fakat onu üreten dil sisteminden kaynaklanır. Roland †Barthes yazarın ölümünü duyururken, yazarın ürettiği metne doğru bir anlam verebilme güç ve imtiyazına sahip olmadığını vurgular ve otoriteyle ayrıcalığı okura geçirir. Michel †Foucault ise biraz daha ileri giderek, okurun kendisinin insafına bırakıldığı yazarın denetim ve sansürü amaçlarken, yazarlığı yazılanları kontrol etmek veya yasaya uygun hâle getirmek için birilerine sorumluluk yüklemeye teşebbüs eden modern burjuvazinin bir tertibi olarak görür.

Yazar kategorisini tümden ortadan kaldırmayı amaçlayan aşırı postmodernistlerin yanında, biraz daha ılımlı olan postmodernistler de, yazarın niyetinin bir metnin anlamını tümüyle açıkladığı düşüncesini reddederken, yazarın yerine postmodern yorumcuyu ikame ederler. Çünkü yorumcu, yazar ya da yasakoyucunun tersine, hiçbir evrensel hakikat iddiasında bulunmaz. Onun önerecek hiçbir reçetesi yoktur; o, kamusal tartışmaya girmek bakımından herkesle eşit bir konumda bulunmaktadır. Bilgi ve hakikat, yazara bağlı, salt onun için geçerli olmayıp, sadece içinde formüle edildikleri grup ya da cemaatin üyeleri için geçerlidir.

yazgı [Os. *kader, mukadderat*; İng. *fate* Fr. *destin*; Al. *geschick*]. 1 Herşeyi belirleyen, kontrol eden kaçınılmaz zorunluluk. 2 İnsan zihninin rasyonel bir zorunluluk ya da amaçlı bir irâdî eylem fikri oluşturamaması durumunda, tüm insanların kendisine tâbi oldukları, kişisel olmayan ya da kişileştirilebilen, fakat kesinlikle tahkik edilemeyen, anlaşılamayan akıldışı güç.

3 Şeylerde ortaya çıkan ve onları olduğu gibi olmaya zorlayan zorunluluk. 4 Kişinin hiçbir şekilde denetlenemeyen güçler tarafından biçimlenen talihi.

yazgıcılık [Os. *kadercilik*; İng. *fatalism*; Fr. *fatalisme*; Al. *fatalismus*]. 1 İnsanın tüm eylemlerinin ve gerçekte bütün olayların önceden belirlenmiş olduğunu, dolayısıyla olayların seyrini değiştirme yönündeki tüm teşebbüslerin nafile olduğunu öne süren; tüm olayların değişmezcesine ayarlandığını ve önceden belirlendiğini, insan varlıkları tarafından hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğini ve geleceğin insan varlıklarının denetimi dışında olduğunu, insanın kendi yazgısını da, evrenin yazgısını da değiştiremeyeceğini, tarihin akışının tersine çevirilemeyeceğini, herşeyin önceden belirlendiği gibi olacağını savunan anlayış. 2 Yazgıya boyun eğme veya insanın kişisel yazgısını olduğu gibi kabul etmesi tavrı.

Tüm olayların, tek ve doğaüstü bir güç tarafından değiştirilemezcesine önceden belirlendiğini ileri süren, olup biten herşeyin, onlardan ne kadar kaçınmaya, onları ne kadar engellemeye çalışırsak çalışalım, önceden değiştirilemezcesine belirlendiğini, bireyin, evrende işbaşında olan belirleyici akıldışı güçlerin esiri olduğunu ve ne kaderini, ne de tarihi değiştirebileceğini dile getiren öğreti olarak yazgıcılığın temelinde, Tanrı'nın herşeyi önceden bilen ve düzenleyen mutlak bilgisi ve sınırsız kudreti bulunur.

Yazgıcılık determinizmden farklılık gösterir, çünkü yazgıcılıkta zorunluluk aşkın bir zorunluluktur. Buna göre, yazgıcılık, olayların, onlara aşkın olup, kendisini olaylarda ifade eden bir güçten dolayı zorunlu ve değiştirilemez olduğunu düşünmektir. Buna karşın, nedensellik ilkesinden, yani aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurduğu ilkesinden başka bir şey olmayan determinizmde ise, zorunluluk içkindir; şeylerin doğasının bir parçası olarak ortaya çıkar. Yazgıcılık yine, determinizmden hiçbir şeyin koşulsuz ve tümüyle düzensiz bir biçimde ortaya çıkmadığı, herşeyin yasalara uygun olarak ortaya çıktığı ilkesini ihlâl etmek bakımından farklılık göste-

rir. Yazgıcılığı, bu şekliyle savunan, Rus ruleti oynayan, hasta olduğunda ilâç almayan, tehlikeli bir durumla karşılaştığı zaman kendini koruma gayreti göstermeyen insan sayısı gerçekte azdır.

Doğada ve insan yaşamındaki olaylarda, insan tarafından anlaşılamayacak ve değiştirilemeyecek amansız, kör, kaçınılmaz ve akıldışı bir zorunluluğun varolduğu inancıyla belirlenen yazgıcılık düşüncesi, tektanrılı dinlerin kaçınılmaz zorunluluğu, insanın en yüksek umutlarının gerçekleşmesini dileyen Tanrı'nın irâdesine bağlanmasıyla yumuşamış ve duygusal olarak kabul edilebilir hâle gelmiştir. Öte yandan, zorunluluğu, neden ve sonucun, nedensel zincir içinde insanın arzu ve kararlarını da içeren düzenli dizilişleri olarak yorumlayan determinist bilim felsefeleri de, yazgının akıldışı boyutunun ortadan kalkmasına katkıda bulunmuşlardır.

yazıbilim [İng. *grammatology*; Fr. *grammatologie*]. Ünlü çağdaş düşünür Jacques Derrida'nın *De la Grammatologie* [Yazıbilime Dair] adlı eserinde geliştirdiği araştırma türü.

†Psikanaliz türü bir araştırmaya tekabül eden yazıbilim, yazı teorisinin epistemolojik bakımdan temellenmesine imkân sağlar. Başka bir deyişle, yazıbilim sayesinde yazı teorisi kendi temel kavramlarını başka disiplinlerden, özellikle de geleneksel metafizikten ödünç almaktan kurtulur. Bir yazıdan ötekine, genel olarak yazıdan daha dar anlamda yazıya, çizgiden yazıma geçişi aydınlığa kavuşturan yazıbilim, önce insanın adı sorusunu ele aldığı için, Derrida'ya göre, insan bilimlerinden ayrı bir bilimdir, hatta onların temelinde yer alır.

yeniden inşacılık [İng. *reconstructionism*; Fr. *reconstructionisme*]. Sosyoloji ve eğitim felsefesinde, eğitimi, çağın bunalımlarını gidermek üzere, toplumu yeniden düzenleme programı veya girişimi olarak gören anlayış; yirminci yüzyılda, bilimsel ve teknolojik değişmelerin bir sonucu olarak, Batının bir bunalım çağına girdiğini, temel değerlerinin tehlikeye düştüğünü öne süren ve bunalımdan çıkma görevini, eğitime veren görüş.

20. yüzyıl uygarlığının kendi kendisini yok etme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu, sahip olduğu muazzam gücün insanlığın geleceğini ciddî bir biçimde tehdit ettiğini, siyasî eylemle aşılamayacak denli büyük olan bu bunalımın, ancak ve ancak eğitim yoluyla giderilebileceğini savunan bu eğitim anlayışına göre, eğitimin amacı ve araçları, mevcut kültürel bunalımın taleplerini karşılayacak ve davranışbilimlerinin buluşlarına uygun olacak şekilde, yeniden düzenlenmelidir.

yeni-dirimselcilik [Os. *hayâtiyye cedide*; İng. *neo-vitalism*; Fr. *néo-vitalisme*]. Dirimselciliğin 20. yüzyılda ortaya çıkan şekline; organların kendini onarması, çevreye uyarlaması, birbiriyle işbirliği içinde olması türünden olayların zihinlerde hayret uyandırmasının bir sonucu olarak, klâsik hayatî gücün yerine enteleşi, holizm, organcılık, yaşam atılımı gibi ilke ve düşüncelerin geçirilmesiyle belirlenen dirimselcilik türü.

Buna göre, dirimselciliğin çağdaş şekli, organik dünyada ortaya çıkan fenomenlerin akışını, cansız doğada geçerli olan yasalardan kesinlikle farklı olan yasalara göre yöneten dominantlar, enteleşiler, psikoidler gibi faktörlerin katkısını temele alır; bununla birlikte, dirimselciliğin söz konusu çağdaş versiyonunun temsilcileri, dominantların, enteleşilerin, psikoidlerin bilinçli olarak belirli amaçlara yönelmiş güç ya da varlıklar olarak tanımlanmasına karşı çıkarlar.

yeni-Kantçılık [İng. *tenkidiyyei cedide*; İng. *Neo-Kantism*; Fr. *Néo-Kantisme*; Al. *Neukantianismus*]. Almanya'da, 19. yüzyılın ortalarında güç kazanan bilimci ve maddeci dünya görüşlerine bir tepki olarak gelişen ve 1860'lardan başlayarak insan ve toplum bilimlerinde kalıcı ve sürekli bir etki yapan entellektüel ve kültürel Kant'a dönüş hareketi.

Felsefe tarihçisi Kuno Fischer'in yaptığı 'Kant'a dönme' çağrısını olumlu karşılayan Lange, †Rickert, Windelband'ın ve

†Dilthey gibi düşünürlerin faaliyet ve atılımlarıyla belirlenen bir hareket olarak Yeni-Kantçılık, nispeten geniş kültürel ve politik anlamıyla, Ernst Haeckel'in öncülüğünü yaptığı Alman sosyal Darwinist hareketin ırkçılığına karşı liberal-hümanist bir tepkiyi olduğu kadar, ihtilâlci sosyalizmle irtibatlandırılan ınaddeciliğe karşı muhafazakârca bir düşmanlığı ihtiva eder.

Biraz daha dar bir çerçeve içinde değerlendirildiğinde, Yeni-Kantçılık doğa bilimlerinin yöntemlerinin insan ve toplum bilimleri alanındaki yayılımına bir set çekme girişimi olarak değerlendirilebilir. Zaten Kant'a dönüş bu teşebbüs ya da projenin altyapısını ve hatta araçlarını sağladığı içindir ki, bu entellektüel harekete Yeni-Kantçılık adı verilmiştir. Herşeyden önce, Kant'ın felsefesinin özündeki, ahlâklılık, özgürlük, estetik ve benin birliği için vazgeçilmez olan, algılanabilir ve dolayısıyla bilinebilir bir fenomenler alanıyla bir kendinde şeyler dünyası arasındaki ikicilik, Yeni-Kantçılara doğa bilimleriyle insan, kültür ya da tarih bilimleri arasındaki kökten ayrım ya da ayrılığı temellendirme imkânı vermiştir.

Nitekim bu radikal ayrım, YeniKantçılarda zaman zaman iki ayrı bilim türünün temelden farklılaşan konuları, bazen de iki ayrı alandaki farklı ilgilerimizin ayırıcı niteliği bakımından yapılmıştır. Buna göre, biz doğa bilimlerinde, insan tecrübesinin nesnelerini, tümel yasaların anları ya da özellemeleri oldukları sürece konu almaktayız. Oysa ikincisinde, yani kültür alanında bizi ilgilendiren şey, değerlerle ilişkili oldukları sürece, tikel anlamlı ifadelerdir. Dolayısıyla, kültür bilimlerinin anlam kompleksleri olarak nesneleri, doğa bilimlerine özgü duyumsal algıya indirgenebilir olmayan bir anlama etkinliğini zorunlu kılar.

Yeni-Kantçılarda ikinci olarak Kant'ın felsefî yöntemi büyük bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda, Yeni-Kantçılar sadece insan ve kültür bilimlerinin, doğa bilimleri karşısında, özerkliğini sağlama çabası içinde kalmamış, fakat Kant'ın doğa bilimlerine felsefî bir temel sağlama ya da bu bilimleri felsefî olarak temellendirme çabasının bir benzerini, insanın tarihsel ve kültürel davranış ya da dışavurumlarına ilişkin nesnel bilginin kavramsal ve yöntemsel koşullarına dair bir analiz yoluyla sosyal bilimlerde hayata geçirme uğraşı içinde olmuşlardır.

En ünlü ve bilineni †Marburg Okulu olan altı Yeni-Kantçı Okuldan söz etmek mümkündür: 1 Hermann Cohen, Paul Natorp ve Ernst Cassirer'nin temsilciliğini yaptığı Marburg Okulu. 2 Hermann von Helmholtz ve Friedrich Albert Lange'in temsil ettiği Fizyolojik Okul. 3 Alois Riehl'in temsil ettiği Metafiziksel Yeni-Kantçılık. 4 Leonard Nelson ve Jacob Friedrich Fries'in temsilciliğini yaptığı Göttingen Okulu. 5 Heinrich Rickert ve Wilhelm Windelband'ın yer aldığı Heidelberg Okulu ve 6 Georg Simmel tarafından temsil edilen Sosyolojik Yeni-Kantçılık.

yeni kozmoloji [İng. *new cosmology*; Fr. *nouveau cosmologie*]. Kopernik, Galile ve Newton'un geliştirmiş olduğu modern bilimin ortaya koyduğu veya içerdiği evren görüşü.

Yunan ve Hristiyan kozmolojisinin yerini alan yeni kozmolojinin doğuşunda ilk büyük ve önemli adımı Polonyalı astronom Kopernik atmıştır. Başka bir deyişle, güneşin dünya etrafında döndüğünü söyleyen jeosantrik sistem yerine, dünyanın güneşin çevresinde döndüğünü gösteren helyosantrik sistemi içeren Kopernik astronomisi, yalnızca dünyayı evrenin merkezi olmaktan çıkardığı için değil, fakat evrenin bir merkezi olmadığı düşüncesini gündeme getirdiği için önem taşır. Kopernik, işte bu bağlamda teorisiyle, Yunan ve Hristiyan kozmolojisinin belli bir bölümünü değil, onun Aristoteles'ten çıkan tüm temellerini yıkmıştır. Bilindiği üzere, eski kozmolojide evren, kendisini meydana getiren öğeler arasındaki niteliksel fark-

lılıklara karşın, içinde herşeyin, tek tek her varlığın belli bir yerinin ve işlevinin bulunduğu tek bir canlı organizma şeklinde tasarlanmıştı.

Oysa Kopernik, Galile ve Newton tarafından kurulan modern bilimin öngördüğü kozmolojinin en büyük yeniliği, onun doğayı, insan varlığıyla Tanrı'nın dışında olan bir varlık alanı olarak sunmuş olmasıdır. Buna göre, doğa, canlı ve akıllı insan varlığına ilgisiz ve yabancı olan ve dolayısıyla, akıllı insan varlığı tarafından gözlemlenip analiz edilmek suretiyle, denetim altına alınacak olan cansız madde alanını meydana getirmekteydi.

Dünya evrenin merkezinde değilse, ve evrenin bir merkezi bulunmuyorsa eğer, bu takdirde, evren, her yerde var olmak bakımından bir ve aynı olurken, salt zaman ve mekân içindeki yayılımıyla farklılaşan maddenin varlık alanı olarak anlaşılmalıdır. Bu ise, evrene ilişkin bilginin, ölçüme, zaman ve mekân kavramlarının imkân tanıdığı niceliksel ölçütlere bağlı olduğu anlamına gelir. Buna göre, doğal bir fenomeni anlamak, artık daha fazla onun ereksel nedenini, onun evrendeki, kendisine Tanrı tarafından verilmiş olan, amacını ya da işlevini kavramayı gerektirmez. Tam tersine, doğal bir fenomeni anlamak, yeni kozmolojinin bir sonucu olarak, onun fail nedenini, yani fizikî evrende onun doğuşuna yol açan koşulları ve faktörleri bilmeyi gerektirir. Şu hâlde, yeni kozmolojide evren ya da doğa, büyük ve cansız bir makine olup, hem insan varlıklarının ve hem de Tanrı'nın dışında kalır. Bundan dolayı, doğa, Tanrı'nın amaçlarına dair bir bilgi aracılığıyla değil de, ancak ve ancak kendi terimleriyle anlaşılabilir.

yeni-kuşkuculuk [İng. *new scepticism*; Fr. *néo-scepticisme*; Al. *neuskepticismus*]. Onaltıncı yüzyılda, önce Pico dela Mirandella, Agrippo von Nettesheim, daha sonra da Hervet, Sanches ve †Montaigne tarafından savunulmuş olan kuşkuculuk. Yeni-kuşkuculuk olanaksız olduğunu öne sürdüğü bilgiden vazgeçerek inanca yönelmiştir. Söz konusu yeni kuşkuculuğun ortaya çıkış ve gelişmesinde, Rönesans'ta insanın evrenle ilgili görüşlerinin değişmesinin, bilinen dünyanın sınırlarının genişlemesinin, yeni keşif ve icatların büyük etkisi olmuştur.

Yeni-kuşkucu filozoflardan Mirandello ve von Nettesheim, Sekstus Empirikus'tan derledikleri kuşkucu argümanları skolastiklere, Rönesans döneminin yeni bilim adamlarına ve simyacılara karşı kullanmışlar ve insanın rasyonel alandaki başarı ve kazanımlarına duyulan güveni ortadan kaldırarak, insanları dine ve inanca yönelmeye çalışmışlardır. Hervet de, yine aynı kuşkucu argümanlardan yararlanarak, Kalvinistlere, reformistlere saldırmış ve insanın tüm bilgi iddialarının boş ve geçersiz olduğunu öne sürerek, tek kesinliğin Tanrı'nın vahyinde olduğunu belirtmiştir.

Francisco Sanches ise, bilginin, bir yandan insanın, diğer yandan da bilginin nesnelerinin doğasından dolayı, kesinlikle imkânsız olduğunu iddia etmiştir. Başka bir deyişle, bilginin konusu olan nesnelerin birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerinin sonsuz sayıda olmasından, bu nesnelerin sürekli olarak değişmesinden ve nihayet insanın duyularının sınırlılığından ve değişkenliğinden dolayı, Sanches'e göre, insanın bilgisi, gerçek tözlerin bilgisi olamayıp, görünüşlerin bilgisiyle sınırlanmıştır. Sanches buradan, gerçek doğrulara yalnızca inanç yoluyla ulaşılabileceği sonucuna varmıştır. Montaigne de aynı şekilde, insan varlıklarının gerçekliği anlayamayacaklarını ve bilemeyeceklerini savunmuş, gerçek bilgiye yalnızca vahiy ve inanç yoluyla ulaşılabileceğini savunmuştur.

yeni-liberalizm [İng. *neo-liberalism*; Fr. *néo-libéralisme*; Al. *neu-liberalismus*]. Klâsik liberalizmden farklı olarak yirminci yüzyılda geliştirilen, özellikle de İngiliz iktisatçısı John Maynard Keynes tarafından temsil edilen liberalizm türü.

Yeni-liberalizm, onsekizinci yüzyıl liberalizminin temel koşul ya da kabulleri olan refah ve gelir dağılımının, rekabetten doğan iktisadî ahenk varsayımına bağlı olarak hakkaniyet içinde olacağı, ve liberal ilkelere göre şekillenen iktisadî yapının şiddetli bunalım ve çöküşlerden bağışık olacağı kabullerinin gerçekleşmemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yeni-liberalizm, eski †liberalizmin başta devletin iktisadî alanla ilişkisi ve görevleri konusundaki görüşlerinde yapılan değişikliğe bağlı olan versiyonudur.

Gerçekten de, †Locke'tan itibaren liberalizm, devletin birey ya da halkın bir aracı olduğunu öne sürer. Bununla birlikte, klâsik liberalizmin yeni liberalizmden ayrıldığı nokta, onun devletin hakimiyeti kaldırıldığı zaman, iktidar probleminin bütünüyle çözülmüş olacağı inancıdır. Klâsik liberalizme göre, devlet yok olup gidecek ve onun yerini, yönetilenin ve yönetenin olmadığı, eşit yurttaşların bir birliği olarak toplum alacaktır. Oysa, yeni-liberalizm ya da yirminci yüzyıl liberalizmi, iktisadî yapının, tıpkı geçmişte siyasî iktidarın yaptığı gibi, halkın yaşamına ve özgürlüğüne tecavüz edebileceğini kabul eder. İşte bu kabulün bir sonucu olarak, eski liberalizmin tarihsel bir düşman olarak gördüğü devlet, ekonomik ve malî iktidarın medet umduğu bir kuruluş, gerekli toplumsal düzenlemenin faili diye görür. Başka bir deyişle, yeni-liberalizm herşeyden önce, her insan tekine gıda, giyecek, konut, v. b. g.,yi kapsayacak şekilde, asgarî bir maddî kazanç sağlanması gerektiğine inanır. O, ikinci olarak, yeterli bir yaşam standartının varolan maddî kaynaklar ve bilimsel bilgi yoluyla temin edilebileceğini düşünür. Yeni-liberalizm, nihayet, devletin özel teşebbüsün başarısızlığa uğradığı her yerde harekete geçme hakkına, daha doğru bir deyişle görevine sahip olduğuna inanır. Buna göre, devletin teknik olarak toplumsal olan birtakım hizmetlerde bulunması gerekmektedir.

yeni-Marksizm [İng. *new Marxism*; Fr. *néo-Marxisme*; Al. *NeuMarxismus*]. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve geleneksel †Marksizmin, özellikle bilim karşısında dogmatik bir tavır aldığı için yanılmış olduğunu öne süren; Marks ve Engels'in düşüncelerinden yola çıkmakla birlikte, bu fikirleri †psikanaliz veya Weber sosyolojisi ya da anarşizm gibi unsurların da yer aldığı daha geniş bir çerçeve içine oturtan fikir hareketi, sosyolojik analiz veya toplum teorisi, Marksizm anlayışı.

Marksizmin özünü, özgürleştirici bir felsefe ve pratik anlayışını korumakla birlikte, onu †determinizmden, insan †öznelliğini göz ardı eden †nesnelcilik, †bilimcilik ve †tarihsicilikten kurtarmaya çalışmıştır. Klâsik Marksizmin kötü ideoloji, iyi bilim ayırımına dört elle sarıldığını, oysa bunun bilimi efsaneleştirip mutlaklaştırdığını öne süren Yeni Marksizm, ekonomizm ve bilimle ilgili ütopyacılıktan vazgeçmiş, bilimi diğer inanç sistemleriyle aynı düzeye getirmeye çalışmıştır.

Bilimcilik ve tarihsicilikten olduğu kadar, tarihsel determinizm, evrimcilik ve ekonomizmden de uzak duran Yeni Marksizmin kaynakları arasında, temeli ya da özü itibariyle klâsik Marksizm, ve bu arada, Yeni Hegelcilik, fenomenoloji, süreç felsefesi, mantıkçı empirizm, Spinozacı anlamda akılcılık, psikanaliz ve yapısalcılık; buna karşın katkı yaptığı alanlar arasında ise, proletaryanın sınıf bilinci, bürokrasi, ulusçuluk, kent ve siyaset sosyolojisi, üstyapı, kültür endüstrisi, yabancılaşma, şeyleşme ve özgürlük gibi konular sayılabilir.

yeni Mohizm. Çin'de, Mohizmin kurucusu Mao Tse'nin görüşlerini, Yanıltmacıların şiddetli saldırılarından, mantık oyunlarından korumak ve mohist öğretiyi sağlam bir mantık temelinin üzerine oturtmak için ortaya çıkan görüş.

Mohist öğretiyi savunurken, mantık ve bilgi teorisi alanında ilerleyen, hep aynı yerde saymayarak, mantık ve bilginin uygulamaya ve iyi davranışa ya-

rarnası gerektiğini ve yalnızca bir araç olduğunu, amaç olmadığını göstermeye çalışan Yeni Mohistler, insanın araştırarak, deneyerek, öğrenerek edindiği tüm 'bilgileri', içinde bulunduğu ortamda daha iyi yaşayabilmek için edindiğini ve bilginin doğru davranmaya yaradığını belirtmişlerdir.

yeni-Pythagorasçılık [İng. *new Pythagoreanism*; Fr. *néo-pythago ism*]. M. Ö. 1. yüzyılda, İskenderiye'de Romalı Nigidius Figulus tarafından kurulmuş olan düşünce okulu. Pythagorasçı, Platoncu, Peripatetik ve Stoacı düşünce ve görüşlerin bir sentezinden oluşan Yeni Pythagorasçılık, gizemciliği, sayı sembolizini ve astrolojisiyle ün kazanmıştır.

Felsefenin bir yaşam tarzı olduğu inancıyla birlikte, bilge insanın, bilgi, tinsel anınma ve çeşitli törenler aracılığıyla, Tanrı'ya ulaşmanın yollarını arayan kişi olduğu görüşü; kavramsal karakterinden dolayı, duyu dünyasının üstünde olan, cisimsel olmayan bir dünyanın sayılarla temellendirilip yorumlanması, Stoacıların maddeciliğine karşı bir tepki olarak, dünyanın ve zamanın ezelî-ebedî olduğu fikri ve ayrıca çileci bir ahlâk anlayışı, Pythagorasçı seçmeci öğreti belirleyen en önemli görüşlerdir.

yeni-Platonculuk [Os. *Eflatuniyyei cedide*; İng. *neo-Platonism*; Fr. *néo-Platonisme*; Al. *neuPlatonismus*]. M. S. 3. yüzyıldaki Platoncu düşünce hareketi. lamblikhos ve Proklos gibi düşünürler, ama özellikle de Plotinos tarafından temsil edilen Yeni-Platonculukta genel amaç, nihaî ve en yüksek gerçekliğe ilişkin kişisel bir kavrayışa erişmektir. İlgi alanında salt teoloji, metafizik ve mantık olan bu Platoncu hareket, filozofun *Timaeos* ve *Parmenides* gibi diyaloglarına özel bir önem atfeder.

Nihaî ve en yüksek gerçeklik olan Tanrı hakkında, yalnızca O'nun bir, bölünemez, değişmez, ezelî-ebedî olduğunu, varlığın ötesinde bulunduğunu, kendi kendisiyle hep aynı kaldığını, O'nun için geçmiş ya da gelecekten söz edilemeyeceğini söyleyebileceğimizi söyleyen Plotinos, içinde yaşadığınız dünyadaki şeylerin, nesnelerin varoluşunu açıklamak amacıyla bir türüm öğretisi geliştirmiştir.

Plotinos'a göre, şeyler Tanrı'dan, ışık kaynağı olan güneşten nasıl çıkıp yayılıyorsa, öyle çıkıp yayılır, sudûr eder. Tanrı var olan herşeyin kaynağıdır. Bununla birlikte, nasıl ki ışık ışınları güneşe eşitlenemezse, aynı şekilde var olan şeyler de Tanrı'ya eşitlenemez, Tanrı'yla bir ve aynı olan şeyler olarak görülemez. Tanrı bu türüm süreci boyunca değişmeden, azalmadan ve hareket etmeden kalır. Plotinos, burada, özgür yaratma eylemine olduğu kadar, panteist bir anlayışa da karşı çıkmaktadır. Tanrı'nın varolan şeyleri hiçten özgür bir şekilde yaratmasına, bunun Tanrı'da bir değişmeye yol açacağı, Tanrı'nın sükûnetini ve kendi kendi yetme hâlini bozacağı gerekçesiyle karşı çıkan Plotinos, Tanrı'nın kendisini bölerek, bireysel yaratıklara aktarmasını da kabul etmez. Türüm mecazıyla anlatılmak istenen, deist bir görüşle panteist bir görüş arasında tutulan orta yoldur.

Plotinos ruhun kurtuluşu öğretisinde, insan ruhunun Tanrı'yla birleşmeye yükselişinin güç ve zahmetli bir iş olduğunu söyler. Ruh için kurtuluş, bedenin, maddenin kirinden kurtularak saflaşması, kendisinin ve tüm varlıkların yüce ve ilk kaynağına yükselmesi ve Tanrı'yla birleşmesidir. Bu yükseliş kişinin ahlâkî ve entellektüel erdemler geliştirmesini gerektirir. Burada önemli olan, duyusal dünyadaki şeylerin ve bedenin, ruhun daha yüksek amaçlarını gerçekleştirmesine engel olmasını önlemektir. Plotinos'a göre, ruhun felsefedeki entellektüel faaliyete yükselebilmesi için, önce dünyadan ve onun maddî değerlerinden vazgeçilir. Kişi, öncelikle kendisini sağlam ve doğru düşünme bakımından disipline etmelidir. Bu tür bir düşünme, kişiyi bireyselliğinin üstüne yükseltir ve varlıklara

ilişkin bilgi yoluyla, insanın kendisini, dünya düzeninin kavramasını ve herşeyin Tanrı'nın eseri olduğunu görmesini sağlar. Bilgi merdiveninde yukarıya doğru adılan tüm adımlar kişiyi sonunda, mistik bir vecd hali içinde, Tanrı'yla birleşmeye götürür. Kişi, ancak bu noktada Tanrı'dan ayrılışı unutur. Bu mistik vecd hali ise, doğru düşünme ve doğru davranışın sonucu olan gerçek bir kurtuluş halidir.

Plotinos'un felsefesinde, Orpheos'tan, Phytagoras'tan ve nihayet Platon'dan gelen 'öte dünyacı' eğilim, söz konusu entellektüel yükseliş ya da Bir olanla birleşme sürecinde en tam ve en sistematik ifadesini bulur. Onunla birlikte, felsefe yalnızca mantık, kozmoloji, psikoloji, metafizik ve ahlâkı değil, fakat din teorisi ve gizemciliği de içerir. Daha doğrusu, Plotinos'ta en yüksek bilgi türü Tanrı'ya ilişkin mistik bilgi olduğu ve gizemcilik anlayışını geçmişten gelen spekülasyonlara olduğu kadar, kendi kişisel tecrübelerine de dayandıran filozof, mistik tecrübeyi filozofun en yüksek amacı olarak gördüğü için, Plotinos'ta felsefe, felsefe olmaktan çıkarak, bir tür din hâline gelir.

yeni-Platoncu Okullar [İng. *neo-Platonic Schools*; Fr. *Écoles néo-platoniques*]. M.S. 3. yüzyılda †Plotinos tarafından kurulmuş olan Yeni-Platoncu öğretiyi, en azından ana hatları itibariyle benimseyip, bu öğretinin Ortaçağ İslâm ve Hristiyan düşüncesine geçmesine aracılık etmiş olan Okullar. Bu Okullardan birincisi, 1 Plotinos'un kendi okuludur. Bu Okulun temsilciliğini, Plotinos'un ölümünden sonra, †Porphyrios yapmıştır.

İkinci Yeni-Platoncu Okul, 2 Porphyrios'un öğrencisi Iamblikhos tarafından kurulmuş olan Suriye Okuludur. Plotinos'un tüm tezlerini koruyan Iamblikhos, yalnızca Tanrı'dan başlayan türüm süreci içinde yer alan Varlıkların sayısını arttırmış, dinî öğelere biraz daha ağırlık vermiştir. Daha sonraki dönemin önem taşıyan diğer Yeni-Platoncu Okulları, 3 en önemli temsilcisi Proklos olan Atina Okuluyla, 4 Hypatia'nın araştırmalarıyla seçkinleşen İskenderiye Okuludur.

yeni-pozitivizm [İng. *neo-positivism*; Fr. *néo-positivisme*; Al. *neupositivismus*]. Hume, Comte, Mill ve Mach'ın görüşlerinden yola çıkan ve aynı zamanda Viyana Çevresi ya da mantıkçı pozitivizm olarak da bilinen felsefe akımı.

Analitik önermelerde dile getirilmeyen her tür bilginin deneyime dayanmak durumunda olduğunu, aksi takdirde anlamsız olacağını, gerçekliğe ilişkin bilimsel bilginin doğa bilimleri tarafından tüketildiğini öne süren yeni-pozitivizm, metafizik ve normatif ahlâkın felsefenin tam bir başarısızlığa uğradığı alanlar olduğunu, ve felsefenin yalnızca bilim teorisi olabileceğini dile getirir.

Yeni-pozitivizm sosyal bilimler felsefesinde ise, niceleme, davranışçılık ve pozitivist epistemolojiyi insan ve toplum bilimlerine taşıma tavrını ifade eder. Psikolojinin davranışçılık sayesinde deneysel ve nesnel bir bilim hâline geldiğini savunan yeni-pozitivizm, sosyolojinin yöntemi itibariyle istatistiksel bir bilim olduğunu, dolayısıyla doğa bilimlerini örnek alıp, insan varlıklarının toplumsal durumlar içindeki davranışını, toplum bilimlerinin flojistonu olarak görülen duygulan, amaçları, motifleri, değerleri ve irâdeyi hiç dikkate almadan gözlemesi gerektiğini öne sürer.

yeni-realizm [Os. *hakikiyyei cedide*; İng. *new realism*; Fr. *néo réalisme*; Al. *neu realismus*]. Bilgide, insanla insanın dışındaki nesne arasında kurulan temasın algı yoluyla olduğunu, ve insanın algıda kendi zihninden bağımsız nesnelere nüfuz edebildiğini savunan doğrudan realizmin bir türü olarak, bir yandan zihinden maddî nesneye geçişte problematik bir yön bulunmadığını öne sürerken, bir yandan da mantıksal ve matematiksel nesnelerin gerçek ve nesnel bir varoluşa sahip olduğunu iddia eden ve bu arada, bilinç için anlaşılması güç ve ayrıntılı görüşler geliştiren felsefî öğreti.

E. B. Holt, W.T. Marvin, W. D. Montague, R. Perry ve E. G. Spaulding gibi düşünürler tarafından benimsenen bu realist anlayış, yanılsamaları açıklayabilmek amacıyla seçici bir algı teorisi öne sürmüştür. Bu teoriye göre, bir nesnenin çeşitli görünüşleri, algılayan kişi tarafından doğrudan idrak edilen ya da kavranan nesnel özelliklerdir. Örneğin, *A* kişisine yuvarlak, *B* kişisine ise elips şeklinde görünen bir masa, hem yuvarlak ve hem de elips şeklindedir. Bu görünüşlerde, kişisel ya da zihinsel olan hiçbir şey yoktur. Öte yandan, bu teori algıdaki nedensel süreçlerin ve sinir sisteminin görevinin, bir dizi özellik arasından birini, algılayan kişi için seçmek ve ona göstermek olduğunu öne sürer. Bu görüşün en önemli güçlüğü, yanlış problemine bir çözüm getirememesi ve nesneleri karşıt, hatta çelişik niteliklere sahip olan şeyler olarak göstermesidir.

Yeni Sol [İng. *New Left*; Fr. *Nouveau Gauche*]. 1950'lerde oluşan ve Sovyetlerin Macaristan'ı 1956, Çekoslavakya'yı da 1968 yılında işgal etmeleriyle birlikte güç ve ivme kazanan, Soğuk Savaş dönemine özgü, entellektüel ve politik hareket.

Marksist düşünce geleneklerinden esinlenmekle birlikte, Eski Sol diye tanımladığı, Troçkizm, Stalinizm, Maoizm ve anarşizm gibi geleneksel sol görüşler ve Sovyet yanlısı ideolojilerle arasına bir mesafe koyan Yeni Sol, kapitalizme ve Batılı demokrasilerin politik sistemlerine olduğu kadar, Doğu ve Batı Avrupa'daki komünist partilerin resmî Marksist ideoloji ve politikalarına şiddetle karşı çıkmıştır.

yeni-Thomasçılık [İng. *neo-Thomism*; Fr. *néo-Thomisme*; Al *neuThomismus*]. 1850'li yıllardan başlayarak özellikle Fransa'da gelişen ve, felsefî problemlere olan yaklaşımında Ortaçağ'ın büyük Hristiyan filozofu Aquinaslı Thomas'a dayanan felsefe okulu.

En önemli temsilcisinin Jacques Maritain olduğu bu okul ya da akımın kendine özgü problemleri, belli bir yöntemi ve tüm temsilcileri tarafından savunulan ortak bir öğreti bütünü vardır. Ontolojiyle bir tutulan bir metafizik geliştiren ve †Aquinalı Thomas'ın †Aristoteles'ten aldığı tüm kavram ve kategorileri, yani madde/form, potansiyel/aktüel, töz/ilinek, öz ve varoluş kavramlarıyla dört neden öğretisini aynen benimseyen Yeni-Thomasçılığa göre, her tür maddî varlık, bir madde ile bu maddeyi belirleyen bir formdan meydana gelir. †Form belirsiz olan maddeye şekil verir, varolanın içine işlerken, onu her ne ise o şey yapar.

Bu, organizmalar için de geçerlidir. Nitekim, Yeni-Thomasçılığa göre, en aşağı form, organik bir birlik ile özgül bir etkinlik ilkesinden yoksun bulunan cansız bedenin formudur. Bu anlayışa göre, cansız bir beden ancak başka bir varlık sayesinde faaliyete geçebilen edilgin bir varlıktır. Organizmaların, bilinçsiz olmakla birlikte, her zaman belli bir amaca doğru yönelmiş olduklarını öne sürerken, yaşamın salt mekanik bir biçimde açıklanamayacağını dile getiren Yeni-Thomasçılar, hayvanlarda daha üstün bir varlık düzeyine geçildiğini söylerler.

Yeni-Thomasçılara göre, hayvanî formların üstünde bulunan insanda, tüm aşağı formların yetkinliğini tek bir üstün formda toplayan tinsel ruh ortaya çıkar. İnsan faaliyetlerinin amacını yalnızca bilmekle kalmaz, onu aynı zamanda özgürce saptayabilir. Tinsel ruhun varlığın en üst düzeyini meydana getirdiğini savunan Okula göre, insan tini varolan varlıkla iki tür ilişki içinde bulunur. Varlık bilginin nesnesi olarak hakikatin temelini kurar ve irâdeye karşı koyuşuyla da iyi temellendirir. Mutlak iyi, hoşa giden iyi ve yararlı iyi olmak üzere, üç tür iyiyi birbirinden ayıran Yeni-Thomasçılar değerlerin temelini varlıktan aldığını, fakat onların değerler olarak, yalnızca değer biçici bir özne-de varolduğunu söylerken, sonuççu bir ahlâk görüşü benimsemişlerdir.

yer değiştirme ölçütü [İng. *reversibility criterion*; Fr. *critère de la réversibilité*]. Bir eylemin ahlâkîliğini ya da ahlâksızlığını sınama ölçütü olarak önerilen ve kişiden, karar verirken, kendisini başkasının, eylemden etkilenecek kişilerin yerine koymasını isteyen ölçüt. 'Sana yapılmasını istediğin şeyleri yap!' ya da 'Sana yapılmasını istemediğin şeyleri yapma!' diye bilinen altın kuralın, kendisinin iyi bir örneği olduğu ahlâkî ölçüt.

yer merkezli teori [İng. *geocentric theory*; Fr. *théorie géocentrique*]. İlkçağda, Yunanlı astronom Batlamyus tarafından geliştirilen ve sistemleştirilen, Polonyalı ünlü astronom Kopernik'in güneş merkezli sistemine kadar kabul gören astronomi kuramı.

Yer merkezli kurama göre, dünya sabit olup, evrenin merkezidir. Güneş, Ay, gezegenler ve yıldızlar, dünyanın çevresinde dönmektedir.

yeter koşul [İng. *sufficient condition*; Fr. *condition suffisante*]. Varolduğu zaman belli bir olayın gerçekleştiği ya da varolduğu koşul. Mevcudiyetinde, belli bir olayın ortaya çıktığı, bir şeyin varolduğu koşul.

Terimin kullanımı önermeler arasında varolan formel ilişkileri de kapsayacak şekilde genişletildiği zaman, *A* önermesi *B*'yi içerdiği takdirde, *A* gibi bir önermenin doğruluğunun *B* gibi başka bir önermenin doğruluğunun, yeter koşulu olduğu söylenebilir.

yer yurt sağlama [İng. *territorialization*; Fr. *térritorialisation*]. Birtakım güçleri, varlık unsurlarını, birlik, bütünlük ve istikrar sağlama adına gerçeklik içinde bir yere oturtma; onları, birlikli özne adına arzuyu bilinçdışına itme, toplumun iyiliği adına deliyi tımarhaneye kapama, kadını erkeğin eksik ötekisi olarak güçsüzleştirme örneklerinde olduğu gibi, etkisiz, zararsız hâle getirme, güya bütünün sağlığı ve iyiliği uğruna, kısıtlama bastırma.

Buna karşın, bu güçlerin kendilerini kısıtlayan, sınırlayan, atıl kılan yerleşik mekânlarından çıkartılmaları, kendilerini bütün üretkenlikleri içinde ifade edebilmeleri için, özgürleştirilmeleri sürecine *yersiz yurtsuzlaştırma* denmektedir.

yeter sebep ilkesi [Os. *sebeî kafi mebdei*; İng. *principle of sufficient condition*; Fr. *principe de raison suffisante*; Al. *satz vom zureichenden grunde*]. Evrendeki herşeyin, tüm nesne, olay, değişme ve nedenlerin, birbirleriyle zorunlu bir ilişki içinde bulunduklarını, söz konusu ilişki için birbirlerine ihtiyaç duyup, birbirlerine bağımlı olduklarını, olduklarından başka türlü olamayacaklarını ve bütün bunların bir nedeni olduğunu savunan ilke. Herşeyin, tüm nesne ve varlıkların bir nedeni olduğunu, herşeyin bir nedenin sonucu olarak varolduğunu, nedensiz hiçbir şeyin varolamayacağını, bir nesnenin nedeninin farklı olması durumunda, kendisinin de olduğundan farklı olacağını öne süren ilke.

Yeter neden ilkesi birçok filozof ve bilim adamı tarafından kullanılmış olmakla birlikte, o bu ilkeyi felsefesinin temeline yerleştiren †Leibniz'in adıyla anılır. Felsefesini iki ilke üzerine inşa eden, bunlardan çelişmezlik ilkesini zorunlu akıl doğrularının, mantıksal doğruların temeline, yeter neden ilkesini ise olgusal doğruların temeline yerleştiren Leibniz'e göre, evrende herşeyin bir nedeni vardır ve hiçbir şey nedensiz değildir. Her nesnenin, her olayın, her varlığın, niçin başka türlü değil de, olduğu gibi olduğunu açıklayan bir neden bulunmaktadır. Bununla birlikte, Leibniz'e göre, insan varlıkları söz konusu tüm nedenleri bilemezler; bilebilseydiler eğer, herşeyin niçin olduğu gibi olduğunu kolaylıkla açıklayabilirlerdi. Leibniz yeter neden ilkesine ulaşırken, hiçbir iki şey birbirleriyle tam olarak aynı olamayacağından, bu durumun bir nedeni olması gerektiğini, şeylerin ve bir bütün olarak evrenin yeter nedeninin olumsal olayların oluşturduğu sonsuz dizinin dışında varolması gerektiğini ve bu nedenin zorunlu bir töz ya da monadda, yani Tanrı'da bulunduğunu düşünmüştür.

yeti [Os. *meleke, hassa*; İng. *capacity, faculty*; Fr. *capacité, faculté*; Al. *vermögen, fähigkeit*]. Belli bir şeyi, işlemi, faaliyeti yerine getirme, belli bir eylemde bulunma gücü; bir şeyin belli bir şeyi hayata geçirebilme potansiyeli; herhangi bir şeyi yapabilir olma durumu. Doğuştan getirilen ya da sonradan kazanılan beceri olarak yeti, bir insanın yapması gereken şeylerle, ödevleriyle ilişkili olarak yapabildiği şeyi, gerçekleştirmeye muktedir olduğu eylem tarzını olduğu kadar, zihnin belirli bir fonksiyonla özelleşmiş bölümünü ifade eder.

Yetiler, beslenme, büyüme ve üreme türünden etkinlikleri doğuran *bitkisel yeti*; harekete, değişmeye neden olan *hareket yetisi*; temel itki, arzu ve istekleri doğuran *iştiha*; algı, duygu, tutku, haz ve acıları doğuran ve bellekle imgelemin temelinde bulunan *duyum yetisi*; yaşama isteği ve arzu ve ihtiyaçlarımızı karşılama gücü ya da enerjisi doğuran *irâde* ve nihayet, bilgiyi, soyut düşünme, kavramsallaştırma, yargılama türünden bilişsel faaliyetleri doğuran akıl ya da *akılyürütme yetisi* olarak sıralanabilir.

Bu bağlamda, düşünme, imgeleme, hissetme türünden bilinç ya da zihin hâllerinin, zihnin, akıl yetisi, imgelem yetisi, duyusal yeti türünden, söz konusu bilinç hâllerine karşılık gelen, yetileriyle açıklanabildiğini, zihnin bu yetilerle, bu yetilere göre işlediğini, zihnin bu yetilerden oluşan bir birlik olduğunu savunan öğretiye *yeti psikolojisi* adı verilmektedir.

yetkinlik [Os. *kemal, mükemmeliyet*; İng. *perfection*; Fr. *perfection*; Al. *vollendung, vollkommenheit*]. 1 Nitelik bakımından, kendisinin üzerinde olan bir niteliğin düşünülememesi, kendisini aşan bir derecenin kavranamaması durumu. 2 Her bakımdan en üstte olma hâli. 3 Yoksunluk, kusur ve sınırlamadan bağışık olup, tümüyle olumlu olma durumu. 4 Tam ya da saf olma durumu. Koşulsuz ya da sınırlanmamış olma hâli. 5 Arızî ya da raslantısal hiçbir özelliği bulunmama durumu. 6 Bir varlığın, kendi doğası ya da özünde olan tüm potansiyel güçlerin en yüksek ölçüde gerçekleşmiş olması durumu.

İnsanı, tüm sıfatlarıyla yetkin olan Tanrı'yla akıldan yoksun hayvan arasında bir yerde gören, insanın akıllı faaliyetleri ve ahlâkî eylemleriyle, tanrısallaşamasa bile, Tanrı düzeyine ya da hayvanlığa yaklaşabileceğini düşünen, dolayısıyla insanın hiçbir zaman mutlak olarak yetkinleşemeyeceğini dile getiren İlkçağ filozoflarından farklı olarak, insanın yetkinleşebilirliğine sarsılmaz bir inanç besleyen bazı modern iyimser düşünürler, insan varlığının ahlâkî güç ve imkânlarını eksiksizce gerçekleştirmek ve hayata geçirmek suretiyle yetkinleşebileceğini savunmuşlardır.

yetkinlikçilik [İng. *perfectionism*; Fr. *perfectionisme*].1 İnsan varlığının ahlâk alanında veya yaşamda hedefleyeceği en yüksek iyinin, haz, mutluluk, çıkar ya da yarar gibi ahlâkî değerler değil de, karakter yetkinliği olduğunu, insanın tüm gücüyle ahlâkî karakterini geliştirmeye ve yetkinleştirmeye çalışması gerektiğini, zira yetkinliğin en büyük değer ya da erdem olduğunu, tüm diğer erdemlerin ondan türediğini savunan ahlâk görüşü.

2 Siyaset felsefesinde, bir yönetime düşen en önemli görevin hakikî bireyin yaratılmasını sağlamak ve yönetilenin kollektif ortak iyiliğine katkıda bulunmak olduğunu öne süren görüş.

3 Hristiyan teolojisinde, insanın Tanrı tarafından bir kez kurtarıldığı zaman, tam ve kusursuz bir yetkinlik, günahsız bir mükemmeliyet hâli içine girdiğini iddia eden akım.

yetkinlik dereceleri kanıtı [İng. *argument from degrees of perfection*; Fr. *argument d'après les degrées de la perfection*]. Tanrı'nın varolduğunu, yetkinliğin farklı derecelerinin, mutlak bir yetkinlik standartının varoluşunu gerektirdiği tezinden hareketle göstermeye çalışan *a posteriori* kanıt. Aziz †Anselmus ve Aquinaslı Thomas'ta gördüğümüz bu kanıt, özü itibariyla Platonik bir kanıttır.

Kanıta göre, biz insan varlıklarında değişen derecelerde iyilik ya da büyüklükle karşılaşıyoruz. Bu büyüklük ise, niceliksel büyüklük olmayıp, erdem ya da bilgelik bakımından iyilik ya da üstünlüktür. Bu türden nitelikler, gözlemlediğiniz ya da tanıdığımız insanlarda değişen ölçü ya da derecelerde varolur. Buna göre, *A* kişisinin iyi, *B* kişisinin daha iyi, *C* kişisinin ise ondan biraz daha iyi olduğunu söylüyoruz. Bununla birlikte, bu tür yargılar, insanlarda olduğu gibi, göreli olarak değil de, mutlak olarak iyi olan nesnel bir yetkinlik standardı ya da ölçütünü gerektirir. İşte kişilerin iyiliklerini kendisine göre yargıladığımız, bu nesnel iyilik ya da yetkinlik standardı Tanrı'dır. Şu halde, Tanrı bir yetkinlik ölçütü olarak vardır, aksi takdirde, yetkinliğin değişen derecelerinden söz edebilmemiz olanaklı olmaz.

yetkin tanım [İng. *perfect definition*; Fr. *définition parfaite*]. Öznesi ile yüklemi, tanımlananı ile tanımlayanı özdeş olan terimlerden oluşan tanım türü.

Bu tür bir tanım, bir şeyi yine kendisiyle tanımlayan totolojik bir tanımdır. Formel bakımdan yetkin olan bu tür bir tanım, bununla birlikte bir şeyin kendisi olduğu özdeşlik bilgisi dışında bir bilgi vermezler. Kaplamsal bakımdan yetkin olan bu tanım türüne ek olarak, içlemsel yönden yetkin olan tanımdan da söz edilebilir. Bu tür bir tanım ise, yakın cins ve türsel ayırım gözetilerek yapılan tanım şeklinde ortaya çıkar.

yetkin tasım şekli [İng. *perfect figure*; Fr. *figure parfaite*]. Birinci tasım şekli. Birinci tasım şekli yetkin bir tasım şeklidir, çünkü o, †Aristoteles'e göre, *dictum de omni et nullo* kuralının doğrudan doğruya uygulanabildiği tek tasım şeklidir.

Birinci tasım şekline yetkin tasım şekli diyen Aristoteles ikinci ve üçüncü şekilden tasımlar yetkin olmayan tasım şekilleri diye kategorize etmiştir. İkinci ve üçüncü tasım şekilleri, yetkin tasım şeklini oluşturan birinci şeklin tersine, yetkin olmayan tasım şekilleridir, çünkü bu tasım şekillerinde yer alan tasımların geçerlilikleri, birinci şekilde yer alan tasımlara indirgenmek suretiyle bilinir.

yığın teorisi [İng. *bundle theory of self*]. İngiliz empirist filozofu David Hume'un, benin, insan varlığının, birbirlerini anlaşılmaz bir hızla izleyen, sürekli bir akış ve hareket hâlinde olan farklı algılar yığını ya da toplamından başka bir şey olmadığını öne süren öğretisi. Benin ya da zihnin bir töz olmayıp, doğuştan ölüme dek ard arda ortaya çıkan deneyimler, tasarım ve ideler yığını olduğunu savunan öğreti.

Kendi zihnine dönüp baktığı zaman, birçok izlenim ve ideden başka zihnin bu ideleri birbirlerine bağlayan faaliyetleriyle karşılaşan Hume, zihinde, varoluşu her tür düşünme faaliyetinde tasdik edilen bir bene ilişkin hiçbir tikel izlenim ya da ide bulunmadığını öne sürmüş, benin ya da zihnin ne olduğu sorusuna verilecek tek uygun yanıtın, benin, şu ya da bu izlenimden, şu ya da bu ideden değil de, izlenimlerinin ve idelerinin toplamından oluşan bir yığın olması gerektiğini belirtmiştir.

†Hume'un bu görüşü, †Berkeley'in maddî ya da bireysel töz kavramıyla ilgili olarak †Locke'a karşı yöneltiği ve kendisinin de onayladığı itirazların, zihinsel alanı da kapsayacak şekilde genişletilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Zihinsel ya da türsel bir tözün yokluğunda, Hume için, izlenimler ya da ideler ya da bunlardan oluşan yığın veya toplam dışında, ben veya benliğin kendisiyle özdeşleşeceği hiçbir şey yoktur. Ben için, kimliğini zaman içinde koruyan sürekli bir varoluş söz konusu olamaz. Onun gözünde zihin çeşitli algıların ya da izlenimlerin ard arda ortaya çıktığı bir tiyatrodur, fakat bu izlenim ya da idelere dayanak olan bir töz değildir, yani, Hume'a göre, bizim oyunun oynandığı sahne hakkında en küçük bir fikrimiz olamaz.

yığın zincirleme tasım [İng. *sorites*; Fr. *sorites*; Al. *sorites*]. Birden fazla kategorik tasımdan meydana gelen ve ortadaki sonuç önermelerini dile getirmeyip, ilk öncülde geçen özne durumundaki

terim ile son öncülde yer alan yüklem durumundaki terimi içeren bir sonuç önermesi elde etmek suretiyle kurulan çoklu tasım türü.

yin ve yang. Çin felsefesinde, farklılık ve karşıtlığı, varlığın temelinin brbirlerine karşıt olmakla birlikte, aynı zamanda birbirlerini tamamlayan iki zıt güçten meydana geldiği düşüncesini ifade etmek için kullanılan terimler. Fenomenal hayatın bütün boyutlarını ortaya koyan söz konusu iki karşıt güçten *yin* dişi ilkeye, toprak, karanlık, edilgenlik ve kuruya, buna karşın *yang* da erkek ilkeye, göğe, ışığa, etkinlik ve ıslağa tekabül eder.

Bu bağlamda, ortaya çıkıp hemen her dönem etkisini sürdüren, rakip akımları birbirlerine yaklaştıran, ve evrendeki herşeyin, biri etkin ve erkek, diğeri pasif ve dişi olmak üzere, birbirini tamamlayan iki karşıt ilkeye dayandığını, varolan herşeyin söz konusu karşıt ilkelerin uzlaştırılması ve yumuşatılması yoluyla ortaya çıktığını dile getiren öğretiye *yin ve yang öğretisi* adı verilmiştir.

yoga. Hint felsefesinin geleneğe bağlı kolu içinde yer alan ve Patanjali tarafından kurulmuş olan felsefe sistemi.

Söz konusu sisteme göre, bireysel ruhun yaradanla kaynaşmasının ya da birleşmesinin tek yolu gerçekliğin ortadan kalktığı, bütün bütüne kendinden geçmek ve vecd hâline ulaşmak için yapılan bir dizi alıştırma ve uygulamadan geçer. Başka bir deyişle, kurtuluşa götüren yol, uzun ve zorlu bir yolculuktur. Buna göre, bireysel ruhun, yıllar süren bir kendini yenme, nefsini alt etme çabasıyla, öncelikle maddî çıkarlardan uzak durması, ikinci olarak azla yetinmesi, sıkıntılara katlanması, bilgiyi araması, kendini Tanrı'ya adaması gerekir.

Söz konusu sisteme göre, bireysel ruh daha sonraki basamaklarda duyularını geri çekmek, yani dışa yönelik olan duyularını içe yöneltmek, düşüncelerini yalnız bir şey üzerine yönelterek orada yoğunlaşmak durumundadır. Bireysel ruh, daha sonraki basamakta, yoğunlaşmanın derinleştirilmesi ve güçlenmesi suretiyle, düşüncenin üzerinde yoğunlaştığı şeye kendiliğinden akmasını ya da kaymasını sağlar. Bu felsefe sistemine göre, ruhun kurtuluşu yolunda, bundan sonra gelen basamak, sonuncu basamak olan vecd hâlidir. Burada, yogi ya da ruh kendisini ayrı bir varlık, ayrı bir benlik ve ayrı bir bilinç olarak görmekten kurtulur ve mutluluğa erişir.

Ruhu bedenin zorlamalarından kurtarmayı amaçlayan süreç sekiz ayrı aşamayı ihtiva etmektedir: 1 *Yama* ya da beş ahlâk ilkesi; 2 *niyama*, beş dini kural; 3 *asana*, duruşlar; 4 *pranayana*, nefsin kontrol altına alınması; 5 *pratyahara*, duyuların büzülmesi; 6 *dharma*, bir nokta üzerinde odaklaşma; 7 *dhyana*, aynı konu üzerinde yoğunlaşma ve tefekkür; 8 *samadhi*, vecd.

Öte yandan, yoga felsefesinin Patanjali'ye atfedilen temel metninin adı *yoga-sutra* olarak bilinir. M. Ö. 2. yüzyılda yazılmış olan bu metin söz konusu yoga düşüncesini ve pratiğini sistemleştirdikten başka, ona hinduizm içinde saygın bir yer kazandırmıştır.

yokluk [İng. *nonbeing, notbingness*; Al. *néant*]. 1 Varolan hiçbir şeyin bulunmaması, varlığın yoksunluğu veya belirlilikten ya da gerçeklikten yoksun olma hâli. Bir şeyin kimliği ve faaliyeti için gerekli olan gerçekliğin olmayışı. Örneğin, Platon'un gerçekten varolan ve varlık kategorisini oluşturan akılla anlaşılabilir İdealara, hem var ve hem de yok, veya ne var ne yok olan duyusal nesnelere ek üçüncü bir kategori olarak dile getirdiği, var olan hiçbir şeyin bulunmaması durumu. 2 Varlıkta, belirli bir form ya da düzenin olmaması hâli. Gerçeklikten tümüyle yoksun ya da gerçekdışı olma veya hiçbir gerçekliği bulunmama durumu.

3 Ve nihayet, varlık hiyerarşisinin en altında, mutlak bir gerçekliğin en uzağında bulunan madde. 4 Bir şeyin doğuştan getirdiği, aktüelleşecek hiçbir potansiyeli olmaması, kendisini gerçekleştirecek hiçbir eğilim, ya da yönelimi bulunmaması hâli.

yoksunluk [Os. *mahrûmiyet, ademiyet*; İng. *privation*; Fr. *privation*; Al. *privation*]. Olumlu bir niteliğin eksikliği ya da sınırlanmasından meydana gelen nitelik. Aristoteteles'in felsefesinde, sahip olabildiği, normalde sahip olduğu ya da sahip olmak durumunda olduğu belirli bir nitelikten yoksun olan bir tözün durumu. Bir şekilde varolması gereken belli bir formun varolmayışı.

Yoksunluk terimi, değişmenin olanaksızlığını ifade eden †Elea felsefesinden sonra değişmeyi açıklamak amacıyla †Aristoteles tarafından öne sürülmüştür. Madde ya da potansiyaliteyle, form ya da aktüaliteyi, değişmedeki pozitif öğeler olarak öne süren filozofa göre, değişme, bir madde ya da potansiyelin, yoksun bulunduğu formu kazanmasıdır. Buna göre, yoksunluk, değişmedeki olumsuz öğe, değişme tarafından varsayılan güçtür. Yoksunluk, bir madde ya da potansiyelin alabileceği, almaya yetili olduğu, kendisine yönelmiş bulunduğu formu henüz almamış olması hâli, söz konusu formdan yoksun bulunması durumudur.

yoksunluk kavramları [İng. *concepts of privation*; Fr. *concepts de la privation*]. Yokluk kavramları olarak da bilinen ve sahip olunması gereken bir özelliğin bir şeyde, bir nesnede bulunmadığını ifade eden, dolayısıyla ancak o şey, o nesne için kullanılan olumsuz kavramlara verilen ad. Örneğin, 'sağır' kavramı, bazı insanlarda bir özelliğin (işitme duyusunun) olmadığını bildirir. Bununla birlikte, 'sandalye kördür' demek olanaklı değildir, çünkü sandalyede görme özelliği, işitme duyusu zaten yoktur.

yoksunluk olarak kötülük [İng. *evil as privation*; Fr. *mal comme privation*]. Ortaçağ filozoflarının dünyamızdaki varlığını yadsımadıkları kötülüğü açıklama tarzları.

Bu anlayışa göre, biz insanların dış dünyada gördüğü felaketler, savaşlar, cinayetler, ahlâkî bozukluklar, ancak ve ancak varlığın veya iyiliğin ya da olması gerekenin yoksunluğu olarak açıklanabilir. Buna göre, kötülüğün pozitif bir varlığı ya da gerçekliği yoktur. Bu, varlık ile iyiliğin özdeş ya da eşanlamlı olmasından bellidir. Varolan herşey, Mutlak İyilik olan Tanrı'dan türemiştir ve dolayısıyla, bir varlığa sahip olduğu sürece, iyi olmak durumundadır.

Başka bir deyişle, tüm yaratıkların, bir varlığa sahip oldukları sürece, iyi olduğunu ve İyi Olandan, yani Tanrı'dan geldiğini söyleyen Ortaçağ düşünürlerine, örneğin Aziz †Augustinus ya da Sahte Dionisos'a göre, yaratıklar İyi Olandan yoksun oldukları sürece, ne iyidir, ne de bir varlığa sahiptir. Buna göre, kötülük, varlıktan olduğu kadar, iyilikten yoksunluktur; ya da daha çok, olması, aktüel olarak bulunması gereken bir iyinin yoksunluğudur. Buna göre, bir günahkâr bile, bir varlığa, yaşam ya da varoluş ve bir irâdeye sahip olduğu sürece, iyi olmak durumundadır; günahkâr insandaki kötülük, onda aktüel olarak olması gereken iyiliğin yoksunluğundan, irâdenin ahlâk kurallarıyla olan yanlış ilişkisinden, şu ya da bu erdemin eksikliğinden meydana gelir. Buna göre, tüm insanlar, eylemlerinde iyi olan bir şeye, kendilerini tamamlayacak bir şeye yönelirler, fakat unutulmamalıdır ki, onlar kendileri için neyin iyi olduğuyla ilgili olarak, yanlışa düşebilirler.

Söz konusu †kötülük yorumuna göre, Tanrı tarafından yaratılmış, Tanrı'nın kendi özünden yaratmış olduğu hiçbir yaratık kötü olamaz. Bu durum, ahlâkî kötülükler kadar, ahlâkî olmayan kötülükler, yani fizikî kötülükler için de geçerlidir. Doğada kötülük, doğal bir şeyin kendi doğal fonksiyonlarını yerine getirememesinden meydana gelir. Örneğin, çirkinlik ve hastalık, mutlak bir biçimde kötü olmayıp, yalnızca daha yüksek bir iyinin yoksunluğudur. Bunlar form bakımından söz konusu olan bir eksiklikten, düzene duyulan ihtiyaçtan başka hiçbir şey değildirler. Kötülüğü bu şekilde açıklayan Ortaçağ düşünürlerine göre, maddenin kendisi bile, Tanrı tarafından yaratılmış olduğu için, kötü değildir.

yorum [Os. *tefsir, şerh*; İng. *commentary*; Fr. *commentaire*; Alm. *kommentar*]. 1 Genel olarak, bir metni, bir haberi, motivasyonu, bilinmeyen veya anlaşılmayan bir eylemi, bir mesajı, bir olayı, v. b. g., inceleyip açıklayarak değerlendirme, belli bir bakış açısından hareketle anlamlandırma.

2 Bilinmeyen bir nesnenin çeşitli unsurlarını, onu anlaşılır hâle getirecek yeni bir form ya da görünüm altında, aralarında bağ kurarak, bir araya getirme. Bir şeyi anlamlı bir biçimde açıklama olarak yorum tanımı, yorumlayan kişide, kavramsal bir şema ya da modelin olmasını gerektirir, öyle ki algılanan ve yorumlanan şeyin, mantıksal olarak, modelde yer alan olgu ve açıklamalara uyduğu kabul edilir. Bu şekilde değerlendirildiğinde, yorum, kullanılan kavramsal şema ya da modelin mahiyetine bağlı olarak, farklılık göstermek durumundadır. Buna göre, kullanılan modelin kuramsal bir model ve açıklamanın da gerçekliğe ilişkin olduğu bir yorum, *bilimsel bir yorum*dur.

3 Mantıkta, formel bir dilin deyimlerine anlam yükleme faaliyeti; formel bir dilin her düzgün deyimine karşılık olarak belli bir dıldışı nesneyi, her değişkene karşılık olarak da belirli bir değer alanı belirleme işi.

4 Teolojide, kutsal metinleri anlaşılır kılma, kutsal kitabın örtük ve belirtik muhtemel tüm anlamlarını gözler önüne serme. 5 Dilbilgisinde, sentaktik oluşturucu tarafından üretilen yapılara bir anlam yükleme imkânı veren işlemler bütürü.

6 †Psikanalizde, analistin psikanaliz seansları sırasında hastanın anlatımlarından elde ettiği verilerin hakikî ve hasta için bilinmez olan anlamını sembolik boyutları içinde ortaya koyması.

7 Felsefede, geçmişten gelen felsefî bir metni şerh etme; †hermeneutiğin oluşturduğu genel çerçeve içinde, karanlık, anlaşılması zor bir metni, farklı bir kültür, zaman ya da geleneğin mahsülü olan bir yazı, kitap ya da metni, yazarın gerçek niyetini, aktarmak istediği anlamı açığa çıkaracak şekilde anlaşılır hâle getirme, anlamlandırma.

Ünlü Alman düşünürü Friedrich Nietzsche, tarihselci-hermeneutik gelenek içinde çok büyük bir önem kazanan yorum etkinliğinin iki temel özelliğini ön plâna çıkartmıştır. Bunlardan birincisine göre, yorum her zaman yaratıcı ve inşa edici bir etkinlik olmak durumundadır. Hans Georg †Gadamer tarafından da vurgulanan ikincisine göre ise, tek bir mümkün yorum olmayıp, daima bir yorumlar çeşitliliği söz konusudur.

yönelim [Latince '*intentio*'dan; İng. *intention*; Fr. *intention*; Al. *absicht*]. 1 Düşüncenin, bilginin konusuna yönelmesi durumu. Buna göre, Ortaçağ mantıkçıları, başka göstergeleri değil de, doğrudan doğruya şeylerin kendilerini gösteren gösterge ya da işaretler için ilk yönelim (*primae intentionis*), şeylerin bizzat kendilerini değil de, şeylerle ilgili işaretleri gösteren im, gösterge, deyim ya da terimler için ikinci yönelim (*secundae intentionis*) terimini kullanmışlardır. Buna göre, örneğin 'İnsan ölümlüdür' önermesinde, insan terimi, şeylerin, yani kendileri için ya da göstergeler olmayan insanların yerini tutan bir gösterge olduğu için ilk, buna karşın 'Türler cinslerin bölmeleridir' önermesinde ise, tür, 'insan', 'at' ve 'köpek' gibi, kendileri, şey değil de, deyim olan cins isimlerin yerini tuttuğu için, ikinci yönelimden bir terim olmak durumundadır.

2 Biraz daha genel bir çerçeve içinde, bilincin, daima kendisinin ötesindeki bir şeye işaret ederek, her zaman bir şeyin bilinci olması, faaliyetini belli sonuçlara doğru yöneltmesi durumu; bilincin, dış dünyada varolması gerekmeyen zihinsel bir nesne yaratması, onu dış dünyaya yansıtması hâlini, bir şeyin kendisinin dışındaki ve ötesindeki bir şeye yönelmesi, o şeyi hedeflemesi hâli. Nitekim, †Husserl'e göre, yönelim, bilincin algı, imgelem, v. b. g.,ye bir anlam yükleme imkânı veren özel bir tavrıdır.

3 Ahlâkta, eylemin ulaşmayı amaçladığı nihaî hedef. Bu bağlamda, örneğin †Kant 'a göre, eylemlerimizin ahlâkî değerini yaratan şey, eylemin sonucu değil, fakat niyeti ve yönelimidir.

Bu bağlamda, yönelmişliği, bilincin özsel ve ayırd edici bir özelliği ve bu arada, zihnin bilişsel ve irâdî faaliyetinin temeli olarak gören bilgi anlayışına *yönelimcilik* adı verilirken, zihni, bilincin dış dünyada varolması gerekmeyen zihinsel bir nesne inşa etme ve içeriğini dış dünyaya yansıtma yeteneğiyle tanımlayan öğreti *yönelimsel zihin teorisi* diye tanımlanır.

Yine aynı bağlamda, anlama yetisi ya da idrakin iki ayrı tarzı olduğu kabul edildiğinde, görünüşleri açıklamayı amaçlayan bilimin dışında, görünüşleri yorumlamayı, yani insanın dünyasını betimlemeyi, eleştirmeyi ve haklı kılmayı amaçlayan, insan varlığı tarafından yaratılan dünyanın nesnel doğrularını ortaya koymaya çalışan bilgi ya da anlama tarzına; Alman filozofu †Dilthey'in anlama yöntemiyle ifade ettiği, fenomenolojiyi üreten analiz türüne *yönelimsel anlama* adı verilmektedir.

yönelmişlik [Os. *kasdiyet, veçhiyet*; İng. *intentionality*; Fr. *intentionalité*; Al. *intentionalität*]. 1 Ortaçağ felsefesinde ya da Skolastik düşüncede, insan varlığının, insan zihninin dikkatini bir nesneye doğru çevirebilmesi, onun üzerinde odaklanabilmesi yeteneği.

2 †Brentano ve †Husserl'de, psişik fenomenlerin ayırıcı ve tanımlayıcı özelliği olarak, bilincin bir konuya nişan alması, bir nesneyle bağ kurması, daima bir nesneyle çevrili olması özelliği.

Bilincin yönelmişliğini *Psychologie vom Empirischen Standpunkt* [Empirik Bir Bakış açısından Psikoloji] adlı kitabında, 'bilincin yönelimselliği ilkesi' başlığı altında ortaya koyan Brentano, bir nesneye yönelmiş olmalarının, bir içerik ya da nesneye gönderimde bulunmalarının bilincin, psişik fenomenlerin ayırd edici özelliği olduğunu öne sürmüştür. O bu bağlamda, özne ile yüklem arasındaki bağı yargının özü yapan her tür görüşü reddederken, yargının temel özelliğini bilincin kendi dışında olmayan bir nesneyle ilişki içinde olmak diye ifade eder. Buna göre, korkunun dış gerçeklikteki bir şeye tekabül etmek durumunda olmayan nesnesi korku deneyiminde içerilir.

Brentano'nun öğrencisi Husserl'in fenomenolojisinin temel kavramı hâline gelen yönelmişlik terimi, bilincin bir nesneyi hedef almak, daima bir şeyin bilinci olmak yeteneğini gösterir. Buna göre, yönelmişlik hâlinde bilinç, fiilen varolan ya da varolabilecek olan bir nesneye doğru sürekli yönelmedir. Nitekim Husserl, zihinsel fenomenleri, bilinç edimlerini dile getiren sözlerin, ancak ve ancak bir şeye gönderimde bulunmak, bir şeyle ilişki kurmak suretiyle anlam kazandığını dile getirir.

yönetim [İng. *govemement*; Al. *gouvernement*]. Gerek belirli bir birim ya da düzeyde, örneğin ulusal, bölgesel ya da yerel düzlemde, otoriteye sahip olan bütün veya yapıyı, gerekse bütün bir anayasal sistemi tanımlamak için kullanılan terim.

Demokrasi, otokrasi ve diktatörlük gibi farklı yönetim biçimleri vardır. Farklı yönetimlere, ayrı rejim türlerine ilişkin bu tür bir sınıflamanın ilk örneklerinden biri ünlü İlkçağ filozofu †Platon tarafından öne sürülmüştür. İdeal yönetim tarzı olarak, yönetimde iyi yetişmiş filozofların bulunduğu bir seçkinler aristokrasisini, ruhun üç parçasından biri olan aklın diğer iki parça üzerindeki egemenliğinin siyasî ifadesi olan aristokrasiyi öneren Platon'a göre, yönetim kademelerinde başlayan belli bir yozlaşına, aristokrasiden sonra, ikinci bir yönetim tarzı olarak timokrasiyi doğurur.

Platon'un gözünde, timokrasi şan ve şeref aşkıyla belirlenir. Bir yönetim biçimi olarak timokrasi, yönetim kademesindeki insanlardan biri, halkın genel iyiliği ve çıkarından çok, kendi şan ve şerefini gözetmeye başladığı zaman ortaya çıkar. Bu yönetim tarzı, insan ru-

hundaki üç parçadan ikincisi olan can ya da tinin, aklın sözünü dinlemekten vazgeçerek, kendi egemenliğini ifade edişinin siyasî karşılığıdır.

Timokraside, maddeye düşkünlük göstermenin ilk izlerine rastlandığı, özel mülkiyet arzusu duyulmaya başlandığı zaman, ortam, Platon'a göre, plütokrasi için hazır demektir. Buna göre, plütokrasi, siyasî iktidarın öncelikle ve yalnızca maddî çıkar ve zenginlikle ilgilenen insanların elinde olduğu yönetim biçimidir. Plütokrasiyle yönetilen bir toplumda, bir tarafta zenginler ve diğer tarafta yoksullar olmak üzere, yalnızca iki sınıf kalır ve böyle bir toplumda, Platon'a göre, zenginler yükseldikçe, erdemliler kaybolur. O plütokrasinin, ruhun en aşağı parçası olup, akıl tarafından dizginlenmek durumunda olan iştihanın egemenliğinin siyasî karşılığı olduğunu savunur. Platon'a göre, dördüncü yönetim tarzı, plütokrasiden bir derece daha yozlaşmış bir yönetim biçimi, çoğunluğun ve uzman olmayanların yönetimi olarak demokrasidir.

yöntem dogmatizmi [İng. *dogmatism of method*; Fr. *dogmatisme de méthode*]. Tek bir aklın, yani bilimsel aklın; tek bir bilgi türünün, yani bilimsel bilginin bulunduğunu; söz konusu bilimsel bilginin doğa bilimlerinde kazanıldığını; bilimsel bilginin de yönteme dayalı bir bilgi olduğunu öne sürüp, doğa bilimlerinin yöntemini mutlaklaştıran ve bu yöntemin kapsamını, onu insan bilimlerine de uygulayacak şekilde genişleten rasyonalist ve pozitivist yaklaşımın tavrını ifade etmek için kullanılan deyim.

Doğru bilgiye, hakikate veya bilimsel bilgiye ulaşmanın biricik yolunun bilimsel yöntem ya da yöntemlerden geçtiğini savunan tavır olarak yöntem dogmatizmi, tarihten, toplum ve insandan, toplumsal-insanî ilişki, değer, ilgi ve çıkarlardan bağımsız olduktan başka, tarafsız, evrensel ve nesnel olduğuna inanılan bilimsel bir yöntemin bağnaz savunuculuğunu yapar ve kendisini bu yolla meşrûlaştıran entellektüel ideoloji hâline gelir.

Yöntem dogmatizmine, özellikle, insan bilimlerinin farklı bir †metodolojisi, göze ve gözleme değil de, anlamaya dayanan bir metodolojisi olduğunu savunan †hermeneutik ve tarihselci gelenek tarafından karşı çıkılmıştır. Örneğin, yöntem dogmatizminin, özne-nesne dikotomisine dayanırken, özneye epistemolojik bir özerklik yükleyen modern rasyonalist ve pozitivist geleneğin en açık ifadesi olduğunu dile getiren †Gadamer, özneyi Batı metafiziğindeki temel ve imtiyazlı konumundan indirmeye çalışmıştır.

Başka bir deyişle, modern felsefenin †Descartes'tan beri ifade ettiği öznenin epistemolojik bir özerkliğe sahip bulunduğu, koşullanmışlıktan bağışık olduğu tezine karşı çıkan Gadamer, söz konusu özne görüşünün, öznenin mutlak bir biçimde kesin olan bir bilgiye ulaşmaya yetili olduğu inancıyla birlikte, nesnel bilimsel bilgiyi yücelten ve doğayı insan için araçsallaştıran bir anlayıştan ayrılmaz olduğunu iddia etmiştir. Buna göre, doğanın kesin ve nesnel bilimsel bilgisine ulaşmaya yetili olduğuna inanılan öznenin ya da insanın yüceltilmesi veya kutsanması, öznenin ve onun hesaplama teknikleriyle yönteminin, bir 'şeyler alanı' olarak düşünülen dünya üzerindeki mutlak egemenliğini ifade eder. Başka bir deyişle, özneye izafe edilen abartılı rol, son çözümlemede modern felsefenin doğayı şeyleştirme eğilimini ortaya koyar. Gadamer'e göre, daha da kötüsü, yöntemi ve hesaplama teknikleriyle aklın kullanım ya da uygulama alanının genişletilmesi, yöntemli düşünen bilimsel aklın mutlaklaştırılması, insan varlıklarını da salt şeyler olarak görme sonucunu doğurur.

yöntemsel kuşkuculuk [Os. *şekki müspet*; İng. *methodological scepticism*; Fr. *scepticisme méthodique*]. Kuşkuculuğun bir yöntem, belli birtakım doğrulara ulaşmak üzere bir araç olarak kullanılması.

Yöntemsel kuşkuculuğun bilinen en iyi örneği, Descartes'ın kuşkuculuğudur. †Descartes bilgi görüşünde, aklın biri

sezgi, diğeri de tümdengelim olmak üzere iki gücü ya da yetisi olduğunu savunmuş ve bu iki güç gereği gibi kullanıldığı zaman, insanın tıpkı matematikte olduğu gibi, kesin bilgilere ulaşabileceğini savunmuştur. Daha sonra, aklın bu iki gücüne gereği gibi yol gösterecek kuralları belirleyen Descartes, 'açık ve seçik bir biçimde doğru olduğu bilinmeyen hiçbir şeyin doğru kabul edilmemesi gerektiği' kuralı uyarınca, herşeyden kuşku duymaya, yanlış ya da kuşkulu olduğunu, ve yanlış ya da kuşkulu olmasının muhtemel olduğunu düşündüğü herşeyi reddetmeye karar vermiştir. Descartes'ın burada önerdiği ölçüt, bir inancın, bir iddia ya da bir görüşün, onu kuşkulu hâle getirecek bir neden ya da gerekçenin gösterilmesi durumunda reddedilmesi gerektiğini belirtir. Tüm inançları tek tek ele alıp sorgulamak hiçbir zaman tamamlanmayacak bir iş olduğu için, Descartes inanç ve bilgilerini belirli başlıklar altında toplar. Onun kuşku yöntemine, ya da bir araç olarak kullandığı tkuşkuculuğa, ilk olarak duyulara dayanan inançlar konu olur, çünkü bilgilerimizin en önemli kaynaklarından biri duyulardır. Bununla birlikte, Descartes duyuların bizi zaman zaman yanılttıkları olgusundan yola çıkarak, bizim duyulara dayanarak bildiğimizi sandığımız bir şey konusunda hiçbir zaman tam anlamıyla emin olamayacağımız sonucunu çıkartır. Duyularımız bizi zaman zaman yanıltıyorsa, onların bizi her zaman yanıltma olasılıkları daima vardır. Duyular aracılığıyla kazanılmış bilginin bir bölümü yanlış ve güvenilmez bir bilgi ise, tümünün birden yanlış olmadığı konusunda bir garantimiz olabilir mi?

Descartes daha sonra normal ve sağlıklı duyumlara dayanan doğrulara geçer. Örneğin, tüm insanlar elleri ve ayakları olduğunu düşünür. Bakmakta oldukları kağıdın beyaz olduğunu bilirler. Descartes'a göre, normal deneyimlerimizden, kendilerinden yana emin olduğumuz duyusal bilgilerimizden bile kuşku duyma olasılığı vardır. O tüm duyu-deneylerimizin gerçekte hayalî olabileceğini söyler. Duyu-deneyi yoluyla tecrübe ettiğimiz herşey uyurken bir düşte sahip olduğumuz deneylere her bakımdan benzer. Uyanıklığı uyku hâlinden ayıracak bir ölçüt bulunmadığına göre, uyanıkken sahip olduğumuz deneylerin gerçekte uyku hâlinde yaşadıklarımızın bir parçası olmadığından nasıl emin olabiliriz? O, bundan sonra bir adım daha atarak, bilimsel doğrulara geçer. Ona göre, bilimsel bilgiden bile kuşku duymak için, uzak da olsa, bir neden vardır. Descartes, insanın imgeleminin birtakım mitolojik varlıklar, yarısı keçi yarısı insan olan varlık türleri, su perileri, deniz kızları yaratabildiğini söyler. Bütün bunlar gerçekte varolmayan hayalî nesnelerdir. O, işte bu noktada tüm duyu-deneylerinin pekâla imgelemin faaliyetine benzeyebileceğini söyler. Bundan dolayı, dünya hakkında bildiğimizi düşündüğümüz herşey, gerçekte varolmayan düşsel varlıklarla ilgili bir bilgi olabilir. Fizik, kimya, tıp gibi bilimler de su perilerine, deniz kızlarına, at başlı insanlara ya da yarısı keçi yarısı insan olan yaratıklara ilişkin bir çalışma kadar bilimsel olabilir.

Kuşkunun kendisi her ne kadar daha da ileri götürülmeye elverişli bir yapıda olsa bile, geriye yine de kesin olarak bilebileceğimiz bir şey kalmaktadır. Yaşamın kendisi yalnızca bir düş olsa da, olayların sergilediği bir düzen, olaylar arasında sabit ve değişmez birtakım ilişkiler vardır. Buna göre, tecrübe ettiğimiz bir şeyin gerçek dünyanın mı, imgelememizin mi, yoksa gördüğümüz düşün bir parçası mı olduğunu kesin olarak bilemesek bile, düşünebileceğimiz her karenin dört kenarı vardır, ikiyle üçün toplamı her zaman beş yapar. Fakat Descartes'a göre, matematiksel doğrulardan da kuşku duymak için geçerli bir nedeniniz var gibi görünmektedir. Burada onun aldatan Tanrı, ya da Kötü Cin varsayımı gündeme gelir. Söz konusu varsayıma göre, insanları aldatan bir Tanrı ya da şeytanî bir varlık,

kötü bir cin vardır. Bizim kendisinin ve bizim üzerimizdeki etkisinin hiçbir şekilde farkına varmadığımız bu varlığın insanları baştan çıkarmak ve her konuda yanıltmak için yeterli gücü vardır. Descartes'a göre, böyle bir güç var ise eğer, o bizi sürekli ve sistematik olarak yanıltabilir ve bizim doğrulara ulaşma yönündeki tüm çabalarımız boşa çıkar. Bizim ikiyle üçün toplamının beş ettiğinden, karenin dört kenarı olduğundan emin olamamız, başka hiçbir şeyi değil de, yalnız ve yalnızca bu şeytanî varlığın bizi yanıltmakta çok başarılı olduğunu kanıtlar. Descartes bu son noktayla birlikte, herşeyin kuşkuya açık olduğunu görerek, tüm inançlarını, tüm bilgilerini bir kenara atar.

Bu kuşku süreci, ona bir yandan daha önceden kazanmış olduğu tüm bilgilerini atma, kendi felsefesiyle daha önceki felsefe arasına kesin bir set çekme olanağı verirken, bir yandan da sisteminin, üzerinde insan bilgisinin yeni baştan inşa edileceği kesin ve mutlak başlangıç noktasını verir. Buna göre, herşeyden kuşku duyulabilir, fakat bir şeyden kuşku duyulamaz. Neden ya da nasıl kuşku duyuyor olursa olsun, onun kuşku duyabilmesi için varolması gerekir. Bu sonuç, kuşkuları dağıtan ve ona sisteminin başlangıç doğrusunu veren çok önemli bir sonuçtur. O, kuşku yöntemini uygulamaya devam ettiğimiz, kötü cin varsayımını kabul ettiğimiz zaman bile geçerli olan ve hiçbir kuşkunun yanlışlayamayacağı bir sonuçtur. Zira bir kötü bir cinin varolduğunu ve Descartes'ı yanıltmakta olduğunu söylesek bile, bu cin Descartes'ı gerçekte varolmadığı zaman, varolduğuna inandıramaz. Cinin Descartes'ı aldatabilmesi için, onun herşeyden önce varolması gerekir.

Şu hâlde, herşeyden kuşku duyma, Descartes'ı kuşku duyabilmesi için, öncelikle varolması gerektiği sonucuna götürür. Çünkü kuşku duyma bir tür düşünmedir. Başka bir deyişle, istisnasız herşeyden kuşku duyan bir insan, kuşku duymakta olduğundan kuşku duyamaz, zira kuşku duyarken, kuşku diye bir şeyin varolduğunu, dolayısıyla kuşku duyan 'ben'inin varolduğunu açık ve seçik olarak bilir. Nitekim, o 'Düşünüyorum, o hâlde varım' sonucuna varır ve böylelikle düşünen bir varlık olarak kendi varoluşunu kanıtlar.

yöntemsel maddecilik [İng. *methodological materialism*; Fr. *matérialisme méthodique*]. †Maddeciliği, doğrudan doğruya ontolojik bir anlam içinde değil de, benimsenen bilgi görüşünün, ya da felsefî tavır veya seçilen yöntemin bir sonucu olarak savunma durumu. Doğrudan doğruya tinsel bir gerçekliğin varolmadığını söylemek yerine, bilgide empirist bir anlayış benimsedikten sonra, yalnızca deneyim yoluyla bilinenin varolduğunu, mekân ve zaman içinde olanın, yani cismin ya da madde cinsinden varlığın gerçek olduğunu söyleme, dolayısıyla varlığı madde alanıyla sınırlama, fakat madde alanının dışında kalan olası varlık alanıyla ilgili olarak herhangi bir iddiada bulunmama veye tinsel olanı ifade eden deyimlerin anlamlı olmadığını söyleme tavrı.

yüce [Os. *ulvî*; İng. *sublime*; Fr. *sublime*; Al. *erhaben*]. 1 İnsanın ölçülerini ve sınırlarını aşan, kendi başına üstün olan şey; 2 en önemli özelliği uçsuz bucaksızlık ve sınırsızlık olan, kendisiyle aramızda ezici bir oransızlık bulunan, karşısında ezildiğimiz güç; 3 herşeyin üstünde tuttuğumuz, çok değerli ve önemli gördüğümüz, gücü, büyüklüğü, değeri ve soyluluğuyla başka herşeyden ayrılan; 4 tüm varlıkların ve kavramların üstünde olan, kendisine saygı ve hayranlık duyulan yapı; 5 çok değer verilen, soyluluğu ve büyüklüğüyle başka şeylerden ayrılan şey için kullanılan sıfat.

Yüce kavramı üzerinde en fazla duran filozof olarak Immanuel Kant'a göre, yüce, belirli bir şekli olmayan veya bir bütünsellik düşüncesi içeren her tür nesne karşısında duyulan hazzı ifade eder.

yüceltme [İng. *sublimation*; Fr. *sublimation*; Al. *sublimierung*]. Bastırılmış bir duygunun yeni bir nesneye yöneltilmesi ya da

transferi. Bir içgüdü, itki, duygu, arzuyla yönelinen nesne ya da amacın yerine başka bir amaç ya da nesnenin geçirilmesi. Psikanalizde, bazı 'aşağı' duygu ya da içgüdülerin daha 'yüksek' içgüdü ya da duygulara dönüşmesi durumu.

yüklem [İng. *predicate*; F. *prédicat*; Al. *prädikat*]. 1 Dilbilgisinde, bir cümle söz konusu olduğunda, cümledeki tüm unsurların fonksiyonlarının kendisine göre belirlendiği, cümlenin temelini meydana getiren, ortadan kalktığı zaman cümlenin de yok olup gitmesine neden olan temel öge. 2 Mantıkta, iki bileşenden meydana gelen kategorik önermede, önermenin ikinci terimi özne hakkında tasdik ya da inkâr edilen şey, öznenin dahil veya dışında olduğu sınıfı gösteren sözcük. 3 Modern mantıkta, özellikleri, nitelikleri ya da bağıntıları gösteren terim

Bu bağlamda, varlık ya da nesnelere nitelikler izafe etme faaliyetine, bir özneye bir sıfat, özellik, fiil, bağıntı yükleyen önermeye veya böyle bir önermenin özne ile yüklem arasında kurduğu ilişkiye veya formel bağa *yüklemleme* adı verilir. Bir yüklemin, bir özelliğin öznede veya özne konumundaki kavramın içleminde yer aldığını dile getiren yargıya *yüklemleme yargısı* adı verilmektedir. Öte yandan yalnızca bireylerin varolduğunu, bireyler dışında hiçbir şeyin somut bir varoluşa sahip olmadığını öne süren †nominalizmin, genel kavramları bireyler arasındaki benzerlikle açıklayan, yüklemeyi genellemenin aracı olarak gören türü *yüklem nominalizmi* olarak tanımlanır.

Yine, †Frege tarafından geliştirilmiş olan, ve önermeler mantığına, a) bir bireye bir yüklem atfeden ('Ali zekîdir' benzeri) tümceleri, b) bireylere bir bağıntı yükleyen ('Engels Marks'ın dostudur' benzeri) önermeleri, c) belirli bir yüklem ya da bağıntının bazı veya tüm bireyler için geçerli olduğunu söyleyen ('Bazı' veya 'Tüm insanlar zekîdir' benzeri) tümceleri ekleyen mantığa, *yüklemler mantığı* adı verilir.

yüklü soru yanlışı [İng. *phallacy of loaded question*]. Formel olmayan bir yanlış türü olarak, istenen yanıtı soruda varsaymaktan, ya da soruları istenen yanıtları alacak şekilde biçimlemekten, tartışmalı kabüllere dayanan sorular sormaktan oluşan ve aynı zamanda kompleks soru yanlışı olarak da geçen yanlış türü.

yükümlülük [Os *mükellefiyet*; İng. *obligation*; Fr. *obligation*; Al. *verplichtung*]. Uymamanın, yerine getirmenin belli bir sonuç ya da cezayı gerektirdiği formel bir anlaşma, yasa. Ahlâk duyusu, ahlâkî ilke ya da ödev tarafından belirlenen bir tarzda eyleme zorunluluğu. Belli bir şey yapacak, belli bir eylemi gerçekleştirecek kişi için söz konusu olan ahlâkî kuralları belirleyen zorunluluk biçimi ya da türü.

Doğada varolan zorunluluğun, doğa yasalarının zorunluluğunun içkin olduğu, fenomenlerin ve olayların doğasından çıktığı yerde, ahlâkî yükümlülük aşkın bir kaynaktan çıkar, yani ahlâk yasalarının zorunluluğu aşkın bir zorunluluktur. Başka bir deyişle, yükümlülük, olayların, doğanın üstünde olan, gerçek olmamakla birlikte, gerçekleştirilmesi, hayata geçirilmesi gereken daha yüksek bir düzenden kaynaklanan bir zorunluluktur. Söz konusu yükümlülük ya da zorunluluk, fizikî ya da nedensel zorunluluktan bağımsız olan ve başka türlü davranabilme özgürlüğünü de gerektiren kategorik bir yükümlülüktür.

İnsanî güdülenmeden bağımsız olan ahlâkî yükümlülük, bizden, arzularımız, isteklerimiz ya da güdülerimizden bağımsız olarak, belli eylemleri yapmamızı, gerçekleştirmemizi ister, bu eylemleri yapmamızda nesnel bir zorunluluk bulunduğunu ifade eder. Ahlâk alanında, kategorik birtakım yükümlülükler bulunduğunu kabul etmeyen düşünürler ise, yükümlülüğü 'mutlu olmak için, belli türden eylemleri gerçekleştirme, belli eylemlerden sakınma zorunluluğu' olarak tanımlamışlardır. Burada kişinin belli bir eylemi gerçekleştirme yükümlülüğü, kişinin onu yapma arzusuna indirgenir ve yükümlülük güdülenmeyle çakışır.

Z

Zahiriyye. Kurtuba'da ortaya çıkan ve Endülüs Emevileri tarafından resmî mezhep olarak benimsenen itikadî İslâm mezhebi. Kuran'daki ayetlerin yalnızca zahirî ya da görünüşteki anlamlarına önem veren, onların mecazî anlamlarını hiçbir şekilde kabul etmeyen Zahirîlere göre, din ilahî olup, tasım akılsaldır. İlahî meselelerin insan aklıyla çözümlenemeyeceğini öne süren mezhep, Kuran ve hadislerin yorumlanması suretiyle, onlardan yeni anlamlar çıkarmanın, sadece yanlış değil, fakat aynı zamanda boşuna olduğunu savunur.

zaman [Yunanca *'khronos'*tan; *İng.* time; *Fr.* temps; *Al.* Zeit]. 1 Ölçülebilir nicelik olarak düşünülen süre. 2 Şimdinin geçmiş olmasına yol açan (ve genellikle süre olduğu düşünülen) kesintisiz değişme, hareket; geçmiş, şimdi veya gelecek gibi zaman dilimlerinin kendisinin parçaları olduğu sürekli bütün. Parçaların önce sonra, başlangıç ve son gibi ilişki bildiren terimlerle ifade edilen ve değişmeden ayrılmaz olan bütün.

3 Olayların birbirlerini izledikleri sonsuz bir ortam olarak düşünülen soyut kavram. 4 Fiil ya da eyleme bağlı olarak doğal sürenin çeşitli dilbilimsel bölümlerini gösteren kategori.

Zaman da, tıpkı mekân gibi, öznel ve nesnel açıdan değerlendirilir. Bunlardan *nesnel zaman*, kendi içinde değil de, cisimlerin hareketiyle ölçülebilen zaman olarak bilinir. *Öznel zaman* ise, geleceğe doğru yönelmiş bir sürece ilişkin, pasif değil de, aktif yaşantıyla belirlenip, doğrudan ve aracısız olarak hissedilen, dolaysız olarak yaşanıp, nesnel olarak ölçülemeyen, niceliksel olarak belirlenemeyip, yerine göre kısa ya da uzun görünebilen zaman ya da süredir.

Öte yandan, zamanın nesneler arasındaki bağıntı kümelerinden meydana geldiğini ve nesnelerle değişmeden asla bağımsız olmadığını dile getiren *göreli zaman* anlayışının karşısında ise, mutlak zaman görüşü yer alır. Örneğin, †Newton'a göre, *mutlak zaman* doğal olaylardan bağımsızdır ve fizikî olaylardan varlık bakımından önce gelir. Mutlak zamanın matematiksel bir düzen olduğunu, özünün dış bir şeyle ilişki olmaksızın, düzenli bir biçimde akmaktan oluştuğunu dile getiren Newton, zamanın ezelî-ebedî olup, mutlak bir doğrultusu bulunduğunu söylemiştir.

Zaman görüşünü, farklı zaman anlayışlarına örnek olarak verebileceğimiz Platon'a göre, zihnin varolanları bir bütün olarak ve birden kavrayamamasının sonucu olan zaman, değişmez ve zamandışı olan yetkin İdealar dünyasının yetkinlikten yoksun bir taklididir. Platon'un zaman öğretisinden etkilenen, ve olayların süreye bağlı olduğunu, fakat sürenin olaylara bağlı olmadığını dile getiren bir anlayış geliştiren Hristiyanlıkta, dünyanın ve zamanın yaratılışından önce varolan ve dünyanın yokoluşuyla zamanın bitiminden sonra da varolacak olan ezelî-ebedî bir Tanrı vardır. Bundan dolayı, zaman, varoluşu için Tanrı tarafından yaratılmış olmaya bağlı olmuştur ve olacaktır.

Zamanın eşyadan ayrılmayan bir varlık tarzı, ve olayların süresi olduğunu öne süren †Descartes'a karşı, †Leibniz zamanı bir ilişkiye indirgeyerek, ard arda gelen olayların düzeni olarak tanımlamıştır. Yine, zamanın duyarlığın *a priori* bir formu, deneyin zorunlu bir koşulu olduğunu dile getiren, deneyin dışında hiçbir anlamı olmadığını dile getiren †Kant'a karşı da †Bergson, zamanı temel gerçeklik olarak görmüştür.

zamandışı şimdi [İng. *timeless present*; Fr. *présent éternel*]. Batı dillerinde kopulanın, Türkçede 'dır'ın, bir tümce ya da önermede, geniş zamanda, fakat geç-

miş ya da gelecek zamandan ayrı olarak, şimdiki zamanı göstermeyip, genel bir doğruyu dile getirecek şekilde kullanılması durumu. Fiillerin belirli bir zaman dilimini değil de, tüm zamanları gösterecek şekilde yer alması hâli. Örneğin, '*A*'nın *B*'den, *B*'nin de C'den küçük olması durumunda, *A* C'den küçüktür' çıkarımında, fiil şu anı gösterecek şekilde değil de, tüm zamanlar için geçerli olan bir doğruyu ifade edecek şekilde kullanılmıştır.

zamansal [İng. *temporal*; Fr. *temporel*]. Zamana ait, zamanın bir parçası olma durumu. Zamanın içinde yer alan ya da zamanla sınırlanmış bir şey için kullanılan sıfat. Ezelî-ebedi olana karşıt olarak geçici olanı; tinsel, aşkın ya da soyut olana karşıt olarak, maddî ve somut olanı; doğaüstü, göksel, ideal ve zamandışı olana karşıt olarak, bu dünyaya ait olup, yeryüzündeki varoluşla ilgili olanı gösteren deyim.

zeitgeist. Almanca *zamanın ruhu* anlamına gelen ve metafizik ya da tarih felsefesinde, fikirlerin, eğilim ya da yönelimlerin, felsefeyle toplumsal yapının, iktisat anlayışıyla siyasî yapının. bir kültürün belli bir çağdaki durumunu ve düzeyini belirleyen, bileşkesini anlatmak üzere kullanılan terim. Bu doğalcı yaklaşım, olayları belirleyen, yönlendiren ve denetleyen şeyin, içinde bulunulan ekonomik, siyasî ve entellektüel koşullar veya *Zeitgeist* olduğunu söylediği için, tarihi daha çok yaratıcı insanların yaptığını söyleyen büyük adam kuramının kişiselci yaklaşımına karşıttır.

zekâ [İng. *intelligence*; Fr. *intelligence*; Al. *intelligenz*]. En genel olarak, yepyeni bir duruma, bu yeni oluşumun öğeleri arasında varolan ilişkileri kavrayarak kolaylıkla uyum sağlama gücü, melekesi; insan varlığının deneyimini ve bilgisini yeni karşılaştığı somut durumlara uydurmak suretiyle sergilediği problem çözme yeteneği. Gösterge ya da sembolleri yorumlama ve ilişkileri kavrama ve böylelikle de gözlemlenen olayların ve eşyanın mahiyetini açıklama yetisi; insan zihninin karşı karşıya kaldığı teorik ve pratik problemleri belleğin, imgelem ve kavramsal düşüncenin de yardımıyla tatmin edici bir biçimde çözebilme kapasitesi.

Yapılanışında doğuştan getirilen ögelere ek olarak, duygusal ve toplumsal yaşamın da büyük bir rol oynadığı zekâ soyut zekâ ve somut ya da pratik zekâ olarak ikiye ayrılır. Bunlardan *soyut zekâyı* belirleyen en önemli özellik, onun duyu-verilerini, bilgisi önceden kazanılmış ve açıklanmış genel durumların, bir yasa ya da ilkenin özel bir hâli ya da özelleınesi olduğunu keşfetmek suretiyle anlaması ve yorumlamasıdır. Başka bir deyişle, soyut zekâya sahip bir insan sembolleri ve kavramları beceriyle kullanan kişidir. Oysa *somut* veya *pratik zekânın* en önemli özelliği, onun somut verileri kolaylıkla kullanabilmesinden meydana gelir; başka bir deyişle, somut zekâ deneysel malzeme ya da verileri, geneli hiç hesaba katmadan, aynı şekilde özel ve somut olan başka bir veri aracılığıyla anlamaktan oluşur.

Öte yandan, zekânın gelişmemişliğine, doğuştan varolan veya sonradan ortaya çıkan nedenlere bağlı zihinsel yetersizliğe *zekâ geriliği* adı verilir. Kalıtsal nedenlere bağlı olabildiği gibi, dış etkenlerle de vuku bulabilen zekâ geriliğinin üç farklı türü vardır. Bunlardan yargı bozuklukları, yeni durumlara uyum güçlüğü çekme ve telkin açık olmayla belirlenen zekâ geriliği veya gelişim yetersizliği türüne *zayıf akıllılık* adı verilmektedir. Zekâ geriliğinin en ağır olan türü ise, *alıklık* olarak bilinir. Buna göre, konuşma yetisine sahip olamayan. alık, en basit ihtiyaçlarını karşılayamadığı gibi, kendisini dış koşullara karşı savunacak durumda değildir. Öte yandan alıklık ile zayıf akıllılık arasında yer alan zekâ geriliğine *budalalık* denmektedir.

Zen-Budizm. Kökleri Hindistan'da olan ve Nirvana'ya götüren yol olarak meditasyonu seçen, ya da içe dalım gibi belirli uygulamalar yoluyla, insanın derinlik-

lerinden geçerek nihaî ve en yüksek gerçekliğe ulaşmaya çalışan Budist sistem. Zen-Budizm, Çin'de Budizm ile Taocu doğa felsefesinin bir sentezinden meydana gelen Ch'an ya da Zen Okulu'nun Japonya'daki uzantısıdır.

Felsefelere ve akılcı öğretilere karşı çıkan, hiçbir inanca bağlı kalmak istemeyen Zen Budistlere göre, sözcüklere, kavramlara, öğretilere, mutlak ve değişmez kurallara bağlanma, insan varlıklarının her zaman ve her yerde geçerli olan gerçeğe, derin anlama ulaşmasına engel olur. Düşüncelerimizin varlık ve yokluk, doğum, ölüm, etki tepki gibi kavramlara takılması durumunda, sözlerin ve anlamların ağına yakalanıp gerçekten uzaklaşacağımızı savunan Zen Budistlere göre, mantıktan uzaklaşıp yaşamın yalın gerçeğine yönelmemiz gerekir; bu gerçekleştirildiğinde, insanlar söze dökülemeyen gerçekle karşılaşacaklardır.

Zenon, Elealı. Parmenides'in izleyicisi olan Elealı düşünür.

Zenon, hocası Parmenides'in yalnızca değişmez 'Varlık'ın gerçek olduğunu öne süren görüşünü, çokluk ve değişmenin gerçek olduğunu savunan karşıt görüşte içerilen mantıksal güçlükleri gözler önüne seren dolaylı kanıtlarıyla savunmuş ve felsefe tarihinde bu savunmasıyla ün kazanmıştır. Başka bir deyişle, hocası †Parmenides'in çokluk ve değişmenin bir yanılsama olduğunu dile getiren teorisinin inançlı bir savunucusu olan Zenon, †Pythagorasçıların çokluğunun çözülemez güçlükler içerdiğini, değişme ve hareketin Pythagorasçıların plüralist varsayımına göre bile olanaksız olduğunu büyük bir ustalıkla göstererek, Parmenides'in teorisini kanıtlamaya ya da en azından onun hiçbir şekilde saçma bir görüş olmadığını göstermeye çalışmıştır.

Zenon, Kıbrıslı. M.Ö. 335-263 yılları arasında yaşamış olan, Stoa Okulunun kurucusu, Yunanlı filozof.

†Akademi'de Krates'in nezaretinde felsefeyle meşgul olan Zenon, †Stoalılar tarafından benimsenen temel ilkeleri belirlemiştir. Ona göre, gerçek olan herşey maddîdir. Fakat evren, pasif bir maddeden oluşmamıştır. Değişen bir yapısı olan düzenli bütün olan evrendeki pasif maddeden başka, doğadaki düzenleyici, aktif öğeyi temsil eden bir güç daha vardır. Bu aktif güç, maddeden farklı değildir, ancak maddenin değişik bir görünümüdür. O, hava akıntısı ya da nefes gibi, sürekli olarak hareket eden ince bir şeydir. Zenon bu gücün ateş olduğunu söyler; ona göre, bu ateş var olan herşeye yayılır.

Bu maddî ateşin en temel özelliği akıldır. Bu ateş, evrendeki en yüksek varlık türüdür. Zenon'a göre, Tanrı herşeydir. Yani, Tanrı bireyleri birbirleriyle birleştiren ateş ya da sıcak nefestir. O, doğanın içindeki akıl ya da rasyonel güçtür. Tanrı'nın ateş ya da rasyonel bir güç olduğunu söylemek, doğaya aklın ve akıl ilkesinin egemen olduğunu söylemekten başka bir şey değildir. Madde, kendisinde bulunan bu akıl ilkesine göre davranır. Maddenin bu ilkeye göre olan sürekli eylemi, Zenon'a göre, bizim doğa yasası dediğimiz şeyi meydana getirir. Zenon, bilgi anlayışında, sözcüklerin düşünceleri ifade ettiğini, düşüncelerin ise, bir nesnenin zihin üzerindeki etkisi sonucu ortaya çıktığını söyler. Zihin, doğuştan boş bir levhadır ve düşünce dağarcığını dış dünyadaki nesnelerden etki aldıkça doldurur. Bu nesneler, duyuların oluşturduğu kanallardan geçerek, zihinde izlenimler meydana getirirler. Aynı nesnelerle tekrarlanan çok sayıda ilişki, izlenimleri çoğaltır, belleğimizi geliştirir. Bu, bize önümüzde duran nesnenin ötesine geçerek, genel kavramlara ulaşma olanağı sağlar. Zenon'a göre, bir şeyin doğru ya da iyi olduğu şeklindeki bir yargı izlenimlerimizin bir ürünüdür.

Zenon, insan ve ahlâk anlayışında, dünyanın bir parçası olan insanın da aynı şekilde maddî bir varlık olduğunu ve tanrısal ateşten pay aldığını söyler. İnsandaki bu ateş, onun tüm vücuduna nüfuz eder ve insana hareket etme ve dış dünyadan duyumlar alma

olanağı verir. Yani, Zenon'a göre, insandaki bu ateş, onun ruhunu meydana getirir. O, insan ruhunun en iyi ifadesini akılda ve akıllılıkta bulduğunu savunur. İnsan için akıllılık ise, onun kendisinin de bir parçası olduğu yetkin doğa düzenini anlayıp bilmesi anlamına gelir. Zenon'un ahlâkı, işte bu doğa ve insan anlayışına uygun olarak, bir yandan akla ve bilgiye, bir yandan da doğal düzene boyun eğmeye dayanır.

Zenon'un paradoksları [İng. *paradoxes of Zenon*;Fr. *paradoxes de Zenon*]. Zenon'un, değişmeyen bir Varlığın olduğunu, değişme ve çokluğun bir yanılsama olduğunu öne süren hocası †Parmenides'in Pythagorasçı karşıtlarını bir dizi zekice ve ustaca saçmaya indirgemeyle çürütmek için tasarlanmış olan kanıtlamalarına verilen ad.

Zenon'un bu kanıtlama ya da argümanları, buna göre, çokluk, değişme ve mekân kavramlarının özü itibariyle çelişik olup, saçmalıklara yol açtığını ve bundan dolayı evreni ve evrendeki fenomenleri açıklamak için kullanılamayacağını göstermeyi amaçlar. Bu kanıt ya da paradoksların belli başlıları şunlardır: **1** *Çokluk paradoksu*: Pythagorasçılarla birlikte, gerçekliğin, tek bir varlıktan değil de, birimlerden meydana geldiğini kabul edelim. Gerçekliği meydana getiren bu birimlerin ağırlıkları ya vardır ya da yoktur. Birinci alternatifte, dünyadaki herşey ve dolayısıyla dünyanın kendisi de sonsuzca büyük olacaktır. İkinci alternatifte, yani birimlerin büyüklüğü olmadığı kabulünde, evrenin de büyüklüğü olmayacaktır, çünkü ona ne kadar çok birim eklerseniz ekleyin, bu birimlerden hiçbirinin bir büyüklüğü yoksa, birimlerden oluşan toplamın da büyüklüğü olmayacaktır. Şu hâlde, evrenin kendisi de, sonsuzca küçük olmak durumundadır. Pythagorasçılar, öyleyse, şu ikilemle karşı karşıyadırlar: Evrendeki herşey ya sonsuzca büyüktür ya da sonsuzca küçüktür. Zenon'un buradan çıkarmak istediği sonuç, ikilemin kendisinden çıktığı kabulün, yani evrenin ve evrendeki herşeyin birimlerden meydana geldiği kabulünün saçma bir kabul olduğudur. Pythagorasçılar varlığın bir olduğu varsayımının saçma olup gülünç sonuçlara götürdüğünü düşünüyorlarsa eğer, şimdi karşıt varsayımın, yani varlığın bir çokluktan oluştuğu varsayımının da gülünç sonuçlara yol açtığı kabul edilmelidir.

2 *Mekân paradoksu*: Parmenides, boşluk ya da boş mekânın varoluşunu inkâr etmişti. Zenon hocasının bu görüşünü, ona karşıt görüşü saçmaya indirgeyerek desteklemeye çalışmıştır. Buna göre, içinde şeylerin bulunduğu bir mekânın varolduğunu kabul edelim. O, hiçbir şeyse, yani bir şey değilse eğer, bu takdirde onun içinde bir şeyler olamaz. Bununla birlikte, o bir şeyse eğer, onun kendisi mekân içinde olacak; bu mekânın kendisi de mekân içinde bulunacak ve söz konusu süreç sonsuzca devam edecektir. Fakat bu, Zenon'a göre, bir saçmalıktır. Şeyler, şu hâlde, mekân ya da boş uzay içinde değillerdir.

3 *Hareketle ilgili Paradokslar*. a) *Stadyum Paradoksu*: Varsayalım ki, bir stadlık uzunluğu ya da belirli bir yarış mesafesini koşarak almak istiyorsunuz. Bunu yapmak için, Zenon'a göre, sonsuz sayıdaki noktayı geçmiş olmanız gerekecektir, çünkü çokluğun varoluşunu öne süren anlayışa göre, her mesafe sonsuz sayıda noktaya bölünebilir. Dahası, varış noktasına ulaşmak istiyorsanız eğer, bu mesafeyi sonlu bir zaman dilimi içinde geçmeniz gerekir. Fakat sonsuz sayıdaki nokta ve dolayısıyla sonsuz bir mesafe, nasıl olur da sonlu bir zaman dilimi içinde geçilebilir? Zenon buradan bir stadlık mesafenin hiçbir zaman alınamayacağı sonucunu çıkartır. Bu durumun herkes ve tüm mesafeler için geçerli olduğu açıktır. Bu, Zenon'a göre, her tür hareketin olanaksız olduğu anlamına gelir.

b) *Aşil Paradoksu*: Aşil ve kaplumbağanın aralarında bir yarışa tutuştuklarını

varsayalım. Aşil iyi bir atlet olduğu için, kaplumbağaya avans ya da yarışa önden başlama olanağı verecektir. Yarışta, Aşil kaplumbağanın yarışa başladığı yere varınca, kaplumbağa yeniden başka bir noktaya ulaşmış olacaktır; Aşil, bu sonuncu noktaya ulaşınca, o zaman kaplumbağa da, çok kısa bile olsa, belli bir mesafe alarak, başka bir noktaya ulaşmış olacaktır. Şu hâlde, Aşil kaplumbağaya her seferinde biraz daha yaklaşmış olmakla birlikte, onu, –bir doğrunun sonsuz sayıda noktadan oluştuğu varsayımına göre– asla geçemez; zira geçebilmesi için, sonsuz bir mesafeyi sonlu bir zaman dilimi içinde alması gerekir ki, bu olanaksızdır.

c) *Ok paradoksu*: Hareket halinde olan bir ok düşünelim. Yaydan çıkan okun hedefine ulaşması için, belli bir yer işgal etmesi, arada bulunan her noktada ayrı ayrı durması gerekir. Ancak mekânda bir yer işgal etmek, bir noktada durmak, sükunet içinde ya da hareketsiz olmaktır. Öyleyse, hareket eden ok hareketsiz olmak durumundadır ki, bu da bir çelişkiden başka bir şey değildir.

Zerdüşt. Zerdüştçülüğün kurucusu olan, 628-551 yılları arasında yaşamış kişi. Bilgelik tanrısı Ahuramazda'nın kendisine göründüğünü söyleyen Zerdüşt, Tanrı'nın kendisine Vohu Manah isimli bir melekle vahiy indirdiğini ve hakikati yayma görevi verdiğini söylemiştir.

İran kültüründe çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçiş sürecinde oldukça önemli bir rol oynayan Zerdüşt'ün kurmuş olduğu din ise, *Zerdüştçülük* olarak bilinir. M. Ö. 7. yüzyılda ortaya çıkmış olan, İran ve çevresinde yaşayan halkların bağlandığı eski bir din olarak Zerdüştçülük, iyi ve kötü arasındaki kavga dinin kozmolojisine de yansıtıldığı ve ışıkla karanlık arasındaki bir savaşla sembolize edildiği için, ahlâkî bir karakteri olan, ikici bir dindir. Zerdüştçülüğe göre, evrenin yaratıcısı, iyilik Tanrı'sı olan Ahuramazda'dır. Ahuramazda, insanlara kötülük etmeye çalışan kardeşi Ehrimen ile sürekli bir savaş hâlindedir. Buna göre, Zerdüştçülükte, iyilik ve kötülük gibi, iki temel ilke vardır. Aydınlık iyiliği, karanlık da kötülüğü gösterir. İyiliği yayan Ahuramazda'nın karşısında, kötülüğü yayan Ehrimen bulunmaktadır. İnsan ruhu, işte bu iki gücün, iyilikle kötülüğün çatışma alanıdır. İnsan hangi taraf üstün gelirse, Zerdüştçülüğe göre, o tarafa yönelir.

zetetik. Antik Yunan'da, özellikle hiçbir konuda hüküm vermeyip, kesin bir görüş bildirmeyerek, yalnızca araştırmaya devam ettiklerini bildiren kuşkucular tarafından kullanılmış bir sıfat olarak, belli bir konuda birtakım doğrulara ulaşmayı amaçlayan araştırmacıyı ve araştırmacı tarafından kullanılan sorgulama yöntemini niteleyen sözcük.

zihin [Os. *müdrike, kuvvei müfekkire*; İng. *mind*; Fr. *intellect, esprit*]. İnsanın düşünce ve duygulanımlarıyla ilgili fonksiyonlarının tümüne, cisimsel ya da bedensel olgudan, yalnızca kişinin kendi gözlemine açık oluşuyla ayrılan yapıya verilen ad. Buna göre, zihinde olup biten şeyler, başkaları tarafından gözlemlenemez olup, özel ya da içrektir.

Zihnin ne olduğu ve nasıl tanımlandığı konusunda, düşünce tarihinde iki temel eğilim ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, zihni, metafiziksel bakımdan, mekanik sistemlerden ayrı ve bağımsız açıklayıcı bir yapı, varlık ya da ilke olarak görme eğilimidir. Buna karşın ikincisi, zihni, beynin nörofizyolojik süreçlerinin tezahürünü gösteren biyolojik bir eğriteleme ile ifade etme eğilimidir. Bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde, şu zihin tanımlarından söz edilebilir:

1 Psikolojik olay ve verileri açıklayabilmenin temel araçları oldukları için, varsayılan zihinsel süreç ve edimlerin toplamı olarak zihin. 2 Bireysel organizmanın veya insan organizmasının bilinçli ve bilinçten yoksun mental tecrübelerinin toplamı olarak zihin. Buna göre, zihin, canlı bir organizmanın varoluşu ve yaşam mücadelesi sırasında, çevresine verdiği bilinçli tepkilerin dayanağı olan tinsel gerçekliğe karşılık

gelir. 3 Başta algı ve biliş olmak üzere, bilinçli entellektüel süreçlerin toplamı olarak zihin. 4 Beyne eşdeğer ya da eşit olan bir şey olarak zihin. Ve nihayet, 5 biyolojik bir sistem, yeterli bir karmaşıklık düzeyine ulaştığı, düzenli bir yapı kazandığı zaman, sonradan ortaya çıkan bir özellik olarak zihin.

zihin-beden dikotomisi [İng. *mind-body dichotomy*; Fr. *dichotomie entre l'esprit et le corps*]. Zihinle beden arasındaki temel farklılığı ifade eden karşıtlık. Bu karşıtlık, zihnin özel olduğu yerde, bedenin herkes tarafından gözlemlenebilir olduğunu; zihnin, hem bütünlüğü içinde ve hem de çeşitli hâlleriyle, doğrudan ve aracısız olarak bilinirken, bedenin algı ve belleğe dayanan çıkarımlarla bilindiğini; zihnin yönelimsel olduğu yerde, bedenin yönelimsel bir yönünün bulunmadığını; zihnin elle tutulamaz, gözle görülemez olduğu ve mekânsal olmadığı yerde, bedenin gözle görülebilir olup, mekânda bir yer işgal ettiğini dile getirir.

zihin-beden ikiciliği [İng. *mind-body dualism*; Fr. *dualism entre l'esprit et le corps*]. Fizikî olmayan zihinsel bir tözün varoluşuna inanan, zihin ve bedenin, birbirlerini etkilemekle birlikte, ayrı tözler olduğunu savunan görüş. Düşünme, akılyürütme türünden zihinsel işlem ve süreçlerin fizikî süreçlerle aynı olmadıklarını, bu süreçlerin bedende ya da beyinde değil de, zihinde ortaya çıktığını ve zihnin canlı beyinle aynı olmadığını savunan öğreti.

Zihin-beden düalizmi birçok insan, ve özellikle de ölümden sonraki yaşama inanan insanlar tarafından savunulan yaygın bir görüştür. Söz konusu görüş, insan varlıklarının yalnızca fizikî varlıklar olmayıp, bizim en önemli parçamızın zihin ya da ruh olduğunu büyük bir güçle savunur. İnsanları zihin beden konusunda ikici görüşün doğru olduğuna inanmaya götüren en önemli neden, beyin türünden salt fizikî bir şeyin, duygu ve düşünce türünden zihinsel süreçleri meydana getirmesinin imkânsızlığına duyulan inançtır.

Bununla birlikte, zihin-beden ikiciliğine birtakım itirazlar da yöneltilmiştir. Bu itirazların en önemlisi, ikici görüşün bize zihnin özünü anlama konusunda hiçbir katkısının olmadığı itirazıdır. İkici görüşün söylediği herşey, biz insanlardan her birinde düşünen, düş gören, v.b.g., fizikî-olmayan bir tözün varolduğudur; fakat fizikî olmayan bir zihin doğrudan ve aracısız olarak, yani bilimsel olarak incelenemez. İkici bakış açısı, bu itiraza karşı, bizim zihni içebakış yoluyla gözlemleyebildiğimizi ifade etmiştir. Öte yandan, ikici anlayışa göre, biz zihni, fizikî dünya üzerindeki etki ve eylemleri aracılığıyla, dolaylı olarak da araştırabiliriz. Zihin-beden ikiciliğine yöneltilen daha önemli bir itiraz, tümüyle ayrı ve farklı iki töz arasındaki karşılıklı etkileşimi açıklama güçlüğüyle ilgilidir. Özellikle fizikalistler, bir nesnedeki her değişmenin, fizikî olayların nedenleri de fizikî olacağı için, ancak kendisinden önce olan fizikî bir olayla açıklanabileceğini öne sürmüşlerdir.

Zihin beden ikiciliğinin biri radikal, diğeri de ılımlı olan iki versiyonu vardır. Örneğin, Formun, maddeden ayrı ve bağımsız olarak varolduğunu kabul eden Platon, ruhun ölümsüzlüğüne inandığı için, onun ikiciliği, radikal bir ikiciliktir. Varolmak için bir bedene ihtiyaç duymayan ruh, bu dünyadaki varoluşu sırasında, bir beden içine hapsolmuştur. Ölüm için bir hazırlık olan felsefe, aynı zamanda ruhun bu tutukluluk hâlinden kurtularak, mutlak özgürlüğe ulaşabilmesinin en önemli yoludur. †Platon'un söz konusu beden-ruh ontolojik ikiciliğini, duyusal dünya ile akılla anlaşılabilir İdealar dünyası arasındaki ayırım tamamlar. Buna göre, nasıl ki ruhun varoluşu için bir bedene ihtiyaç yoksa, aynı şekilde İdealar dünyasının varoluşu için de, duyusal dünyaya gerek yoktur. Ve nasıl ki, beden varoluşunu, kendisinin canlılık ilkesi olan ruha borçluysa, duyusal dünya da varoluşunu İdealar dünyasına borçludur. Buradan da anla-

şılacağı gibi, beden ile duyusal dünya, ruh ile de akılla anlaşılabilir İdealar dünyası arasında bir yakınlık ve akrabalık vardır. Ruh ya da zihin kendisine akılla anlaşılabilir İdeaları konu alır, fakat araştırmalarında duyuları kullandığı zaman, yolunu kaybeder. Aynı şekilde, insan yalnızca duyularını kullandığı, yaşantısını bedenine dayanarak sürdürdüğü zaman, bu dünyanın sınırlarını aşamaz, herşeyden haz almaya çalışarak, her tarafı delik bir fıçıyı doldurmaya çalışır.

İkiciliğin daha ılımlı bir versiyonunu savunmuş, ve felsefesinin en önemli öğelerinden biri olan madde-form analizini, bireysel insan varlığına da uygulamış olan Aristoteles'e göre, insan da madde ve formdan meydana gelir. İnsanın maddesi, insan vücudunun kendilerinden meydana geldiği kimyasal cisimlerdir. İnsanın formu ise, insan vücudunu meydana getiren kimyasal cisimlerin, kendisi sayesinde ve kendisi aracılığıyla, yalnızca ölü, duyarsız ve düşüncesiz bir et ve kemik kütlesi olmayıp, hisseden ve düşünen canlı bir varlık hâline dönüştürüldüğü herşeydir. Buna göre, insanın formu, Aristoteles'in insan ruhu adını verdiği bileşenlerden, yani insanın önce bitkilerle, ikinci olarak hayvanlarla paylaştığı herşeyden ve nihayet yalnızca insana ait olan ve onu hayvanlardan ayıran düşünme benzeri özellik ve karakteristiklerden meydana gelir. Maddenin formdan, formun da maddeden ayrı olarak varolabilmesini kabul etmeyen Aristoteles'e göre, madde, canlı bir insan vücudunda yalnızca soyut bir biçimde ayırabildiğimiz şeydir. Aynı şekilde ruh da, yalnızca bedenin soyut bir bileşenidir. Bu bakımdan, Aristoteles'e göre, beden ve ruh aynı türden varoluşa sahip varlıklar değillerdir. Beden kendinde ve kendi başına varolmaya yetili olan bir tözdür ve gerçekleşmesi için, başka bir temele gerek duymaz. Buna karşın, bir form, başka bir deyişle özsel insansal nitelik ve yüklemlerden meydana gelen bir bütün ya da kompleks olarak ruh yalnızca, yüklem ya da niteliklerin varolduğu tarzda, yani bir bedenle ilişki içinde, bir tözün özü olarak varolur. Buna göre, ruhun varoluşu, onun bir bedene yüklenmiş, bir tözün özü olmasından meydana gelir.

†Descartes ise, zihin-beden ikiciliğinin radikal bir versiyonu içinde, ruh ve bedenden her ikisini de kendinden-kaim, varoluşları için başka bir temele gerek duymayan, özellikler için temel ya da dayanak olabilen tözler olarak görmüş, bedenlerle ruhları birbirleriyle tam tamına aynı düzeyde olan şeyler olarak değerlendirmiştir. Buna göre, beden fizikî evrenin bir parçası olup, fizikî evrendeki herşey gibi, işlemleri, hareketleri ve faaliyetleri itibariyle mekanik bir nitelik taşır. Onun özü yer kaplamadır. Beden kendi içinde, kendi yaşamını oluşturacak şekilde hareket edebilir ve onun faaliyetlerinin birçoğuna ruh tarafından neden olunmaz. Ruh ise, bedenin her parçasıyla ilişki içinde olmakla birlikte, işlevlerini bedenden bağımsız olarak gerçekleştirir. Ruhun özü düşünmedir.Ve özü düşünme olan ruhla, özü yer kaplama olan beden arasında ortak hiçbir nokta yoktur. Evrendeki herşey birbirine indirgenebilmekle birlikte, cisim ya da beden ve ruh birbirlerine indirgenemezler. Onlardan her biri kendi kendine yeterlidir.

†İkiciliğin, Descartes tarafından benimsenen bu radikal versiyonu, ruhla beden arasındaki ilişkinin ne olduğu, insanın iki farklı tözden meydana gelişi dikkate alınırsa, bir insanı nasıl olup da birlikli ve homojen bir varlık olarak düşünebileceğimiz hususlarını ele aldığımız zaman, birtakım güçlüklerle karşı karşıya kalır. Başka bir deyişle, Descartes'ın ikiciliğinin en önemli eksikliği, ruhla beden arasındaki ilişkinin ne olduğunu açıklayamamasıdır. Descartes zihin ya da ruhun, beyinde belli bir merkezden iş görebileceği görüşünü ortaya atmıştır. Buna göre, ruh sinirler ve kan damarları aracılığıyla bedensel organları etkiler ve aynı şekilde onlardan etki alabilir.

Descartes'ı eleştiren filozoflar işte bu görüşün birtakım güçlüklerle dolu olduğunu göstermişlerdir. Birinci güçlük, ruhun nasıl olup da beyinde bir 'merkez'i olabileceği noktasında toplanır. Zira, ruhun beyinde bir merkezi olabilmesi, onun mekânda bir yerde bulunması ya da yer kaplaması anlamına gelir. Oysa, Descartes yer kaplamanın yalnızca maddenin bir özelliği olabileceği konusunda ısrar eder. Ruh yalnızca düşünme özelliğine sahip olabilir ve bedenin hiçbir özelliği ile tanımlanamaz. Ruhun bir yer işgal etmeksizin bir şekilde iş görebilmesi kabul edilebilse bile, onun bedenle olan karşılıklı etkileşimi, zorunlulukla esrarengiz bir şey olarak kalmaya devam eder, çünkü aralarında ortak hiçbir özellik bulunmayan iki tözün birbirleri üzerinde bir etkide bulunabilmesi söz konusu olamaz. Descartes'ın kendisi de bu güçlüğü kabul etmiş ve bu ilişkiyi açıklayabilmek üzere, Tanrı varsayımına başvurmuştur.

zihin-beden paralelizmi [İng. *mind-body parallelism*; Fr. *parallelisme entre l'esprit et le corps*]. Zihin ve beden, varolmak için kendilerinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, özleri birbirlerinden tümüyle farklı olan iki ayrı töz olarak tanımlamanın sonucunda ortaya çıkan, zihinle beden arasındaki karşılıklı etkileşim güçlüğünü bertaraf edebilmek amacıyla, zihinsel ya da psişik olaylarla bedensel süreç ya da olayların, aynı anda kurulmuş aynı zamanı gösteren iki kusursuz saat gibi, ayrı, fakat birbirlerine paralel diziler hâlinde ortaya çıktıklarını savunan görüş. Psişik olay ve süreçlerin başka psişik olay ve süreçlerle, fizikî olay ve süreçlerin ise başka fizikî olaylarla nedensel bir ilişki içinde bulunduğunu, fakat zihin ile beden arasında herhangi bir bağ, psişik olay ve süreçler ile de, fizikî olay ve süreçler arasında nedensel bir ilişki bulunmadığını ileri süren anlayış.

Ünlü Alman filozofu †Leibniz'in öne sürdüğü bir görüş olan psiko-fiziksel paralelizmde, zihin hâlleri, psişik olay ve süreçlerle bedensel süreç ya da fizikî olaylar arasında söz konusu olan mutlak paralelizm, Tanrı tarafından önceden kurulmuş olan uyuma bağlıdır.

zihin-beden problemi [İng. *mind-body problem*; Fr. *problème de l'esprit et du corps*]. Zihinle bedenin farklı tözler olduğunu, zihin alanıyla fizikî alan arasında çok temelli bir farklılık bulunduğunu kabul etme eğiliminin sonucu olup, zihinle beden arasında nasıl bir ilişki kurulacağı ve hangi özellik, fonksiyon ve oluşumların zihinsel, hangilerinin fizikî özellik veya fonksiyonlar olarak görüleceğiyle ilgili olan ünlü problem.

Tıpkı †zihin felsefesinin daha çok modern felsefede ortaya çıkan bir felsefe dalı olması gibi, zihin beden problemi de, ilk kez ve açık seçik bir biçimde modern felsefenin kurucusu sayılan Descartes tarafından ortaya konmuştur. †Kuşku yöntemiyle, cisimsel olmayan bir töz olarak kendi bilincine ilişkin açık seçik bilgiye ulaşan ve bilincin, zihnin özünü düşünme olarak belirleyen Descartes, Tanrı'nın varoluşunu kanıtladıktan sonra, bir diğer töz olan maddenin özünü de yer kaplama olarak tanımlamıştır. İşte zihin beden problemi, zihin ve beden tözleri, †Descartes tarafından bu şekilde, varolmak için kendilerinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, özleri farklı olan ve dolayısıyla aralarında hiçbir ilişki bulunmayan iki ayrı töz olarak tanımlandığı zaman ortaya çıkmıştır. Problem, öyleyse zihinle beden arasındaki ilişkinin tam olarak ne olduğunu belirleme problemidir.

zihincilik [İng. *mentalism*; Fr. *mentalisme*; Al. *mentalismus*]. 1 Genel olarak, insan davranışına ilişkine uygun ve yeterli bir açıklamanın, zihinsel fenomenleri açıklayıcı öge ya da güçler olarak temele almak zorunda olduğunu, zihinsel fenomenler temele alınmadığında insan davranışının açıklanamayacağını savunan görüş. †Mekanizme karşıt olarak, bilişsel süreçlerin, fizikî ve fizyolojik süreçlere indirgenmek suretiyle açıklanamayacağını savunan görüş ya da anla-

yış olarak zihincilik, zihin hâlleri ve zihinsel süreçlerin, davranıştaki tezahürlerinden ya da ifadelerinden bağımsız olarak varolduklarını ve insan davranışını açıklayabildiklerini savunan öğretiyi; açıklamalarda, herkesçe gözlemlenebilir olmayan zihinsel olgulara yer verme tavrını ifade eder. En ünlü temsilcisi †Chomsky olan bu görüş, ayrıca †davranışçılığın da karşısında yer alır.

2 Daha özel olarak da, †Berkeley'in yalnızca bireysel zihinlerin ve öznel zihin hâllerinin gerçek olduğunu savunan metafiziksel idealizmi. Berkeley'in bu görüşü, zihni tek töz, varolan biricik gerçeklik yaptığı için zihincilik olarak bilinir.

zihindışı [İng. *extramental*]. Bilen zihnin dışında, bilen zihinden bağımsız bir varlık tarzına sahip olma durumu. İnsan zihninin dışında bir varlık statüsünde olma.

zihin felsefesi [İng. *philosophy of mind*; Fr. *philosophie de l'esprit*]. Zihinleri, zihin hâllerini ve başka zihinlere ilişkin bilgiyi konu alan felsefe dalı; zihne ve zihinsel faaliyetlere ilişkin felsefî araştırma.

Zihinle uzaktan ya da yakından irtibatlandırılan tüm kavramları, örneğin duygu, düşünce, algı, acı, duyum gibi kavramları analiz eden, amaçlı davranış, yönelimsellik ve öznel tecrübe türünden zihni belirleyen temel özellikleri inceleyen felsefe türü olarak zihin felsefesinin temel konusu, zihnin varoluşuyla, onun özünün ve statüsünün ne olduğu, kendi dışındaki varlıklarla nasıl bir ilişki içinde bulunduğu problemlerinden meydana gelir.

Zihinsel olanın fizikî olandan özü itibariyle farklı olduğunu savunan ikici bakış açısından hareket eden zihin felsefesi, demek ki, temelde zihin ve beden arasındaki nedensel ilişkileri inceler, zihnin tam olarak ne olduğunu doyurucu bir biçimde açıklamaya çalışır. Son zamanlarda zihin felsefesinin en önemli problemi başka zihinlere ilişkin bilgimizin mahiyetiyle ilgili bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, zihnin ne olduğu, tözsel bir varlık olup olmadığı konusu, zihin felsefesinin en önemli konularından biri olmak durumundadır.

Zihin felsefesi, insan davranışı ve düşüncesini bilimsel yöntemlerle araştıran psikolojiden ayırd edilmelidir. Psikoloji, insanların daha çok deneysel koşullar altında gözlemlenmesine dayanır. Oysa zihin felsefesi, bilimsel gözlemler yapan deneysel bir disiplin değildir. Felsefe, ve bu arada zihin felsefesi daha çok kavramlarımızın analiz edilmesine dayanır. Buna göre, zihin felsefesi, zihin konusu üzerinde düşündüğümüz zaman, gündeme gelen kavramsal konularla meşgul olur. Bir psikologun davranış bozukluklarını, akıl hastalıklarını, hastalarını muayene ederek, onlar üzerinde testler yaparak incelediği yerde, filozof, 'Zihin nedir?' ya da 'Akıl hastalığıyla ne anlatmak istiyoruz?' türünden kavramsal sorular sorar. Bu türden kavramsal sorular ise, aktüel durum ve vakaların incelenmesi suretiyle yanıtlanamaz, fakat zihinle ilgili kavramların analizini gerektirir.

zihin öğretileri [İng. *theories of mind*; Fr. *théories de l'esprit*]. Zihnin doğasını açıklayan öğretiler, teoriler için kullanılan genel şemsiye terim.

Zihnin doğasıyla ilgili öğretiler sırasıyla, madde ya da zihinden yalnızca birisinin var olduğunu öne süren †bircilik, madde ve ruh gibi birbirlerine hiçbir şekilde indirgenemeyen iki tözün var olduğunu öne süren †ikicilik ve ne ruhu, ne de madde ya da bedeni ön plâna çıkaran nötr öğretiler bağlamında ortaya çıkar.

İşe önce bircilik bağlamında, 1 maddecilikle başlayacak olursak, burada öncelikle 1-a) *eleyici maddeciliği* görüyoruz. Zihin diye bir şeyin, zihnin bileşensel öğelerini meydana getirdiği düşünülen duyum, imge, algı, duygu ya da düşünce gibi şeylerin hiçbir şekilde var olmadığını öne süren eleyici †maddeciliğe göre, duygu, düşünce ve algı benzeri şeylerin varoluşuna inanan kimseler yanılmaktadır, zira bu türden şeylerle

ilgili konuşma anlamsız olup, modası geçmiş ve bilimsel bakımdan yararsız kuramların bir parçasını meydana getirmektedir.

Aynı bircilik, ve dolayısıyla maddecilik çerçevesi içinde, eleyici maddeciliğin söz konusu zihin anlayışına alternatif bir zihin anlayışı geliştiren 1-b) *indirgeyici maddecilik*, duyum, imge, algı, düşünce, duygu türünden şey ya da zihin hâllerinin, gerçekte var olmakla birlikte, hareket hâlindeki maddenin daha karmaşık formlarından başka bir şey olmadığını öne sürer.

İndirgeyici maddecilik, kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Başka bir deyişle, indirgeyici maddeciliğe, duyumların, imgelerin, düşüncenin, v. b. g., ne olduğu sorulursa, bize burada, indirgeyici maddeciliğin iki ayrı türü olarak, iki alternatif yanıt verilir. 1-b_1) Bunlardan *davranışçılık* olarak bilinen birincisi, duyum, imge, düşünce türünden terimlerin, insan benzeri yüksek düzeyden hayvanların vücudlarının davranış ya da hareketlerine gönderme yapmaktadır. Başka bir deyişle, †davranışçılığa göre, zihne, zihin hâllerine ve zihinsel faaliyetlere gönderimde bulunan terimler davranışsal terimlerle analiz edilmek durumunda olup, zihinle ilgili her terim davranış bildiren bir terimle tam bir eşanlamlılık sergiler.

İndirgeyici maddeciliğin ikinci türü, 1-b_2) *merkezî hâl* kuramıdır. *Özdeşlik teorisi* olarak da bilinen bu anlayışa göre, zihin hâlleri ve zihinsel faaliyetler beden içindeki birtakım hâl ve faaliyetlerle özdeştir. Daha doğru bir deyişle, zihin hâlleri ve zihin faaliyetler merkezî sinir sistemi ya da beyinin hâlleri ya da hareketleriyle özdeşlik gösterir.

Yine söz konusu bircilik, veya maddeci bircilik bağlamında, 1-c) maddeci bir panpsişizmi ifade eden ve insan varlığında psişik bir madde ya da bir tür zihinsel malzeme bulunduğunu, insanın zihinsel güç ve yetilerinin bu maddenin artması ya da azalması oranında geliştiğini, karmaşıklaştığını ya da zayıfladığını öne süren zihin görüşüne *zihinsel malzeme teorisi*, buna mukabil 1-d) zihni biyolojik evrim süreci içinde ortaya çıkan yeni bir öğe ya da ürün olarak gören doğurucu evrim görüşüne tümüyle karşıt olan ve bireysel zihinlerin, baştanberi maddî atomlarla birlikte varolmuş olan zihin parçacıklarının bir birleşiminin sonucu olduğunu savunan metafizik öğretiye zihin tozu öğretisi adı verilmektedir.

Yalnızca madde varolduğu için, tinsel ya da zihinsel olanın hiçbir şekilde varolmadığını öne süren bu maddeci yaklaşım karşısında, 2 maddenin varolmadığını, fakat salt zihin ya da zihinlerin varolduğunu öne süren ve dolayısıyla, zaman zaman †maddesizcilik olarak da tanımlanan idealist yaklaşım bulunmaktadır. Burada da iki almaşık söz konusudur: Bunlardan 2-a) *†nesnel idealizm* olarak bilinen, ve †Fichte, †Schelling, †Hegel ve †Bradley gibi düşünürler tarafından savunulan öğretiye göre, gerçeklik, var olan herşeyi kapsayan, kucaklayıcı tek bir zihinden meydana gelmektedir. Buna karşın, †Berkeley tarafından savunulmuş olan 2-b) *†öznel idealizme* göre, gerçeklik, nesnel idealizmde olduğu gibi, herşeyi kucaklayan tek bir zihinden değil de, bir zihinler toplamından, yani tanrısal zihinle sonlu zihinler çokluğundan meydana gelmektedir ve bu gerçeklikte maddî olan hiçbir şeye yer yoktur.

Zihin konusunda genel tanım itibariyle birciliğin kapsamına giren söz konusu görüşlerin karşısında, ikici öğretiler yer almaktadır. Bu ikici öğretilere göre, zihin, insan bedeninden ayrı, hatta ondan bağımsız olarak varolabilen, ve maddî olmayan bir şey ya da tözdür. †Platon, †Aristoteles ve †Descartes gibi düşünürler tarafından öne sürülmüş olan zihin-beden ikiciliğinin en önemli güçlüğü, farklı terimlerle tanımlandıkları için, aralarında ortak hiçbir nokta bulunmayan zihinle beden arasındaki ilişkinin nasıl açıklanabileceği problemidir.

İşte bu çerçeve, yani ikicilik kapsamı içinde, ya 3 iki töz arasında bir ilişki veya etkileşimin bulunduğu, ya da 4 zihin ve beden arasında hiçbir ilişki bulunmadığı görüşleri öne sürülmüştür. Öte yandan zihin ve beden arasında bir ilişki ya da etkileşim bulunduğunu öne süren görüş de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan zihnin bedeni, bedenin de zihni etkilediğini savunan ve en başta Descartes tarafından temsil edilen görüş 3-a) *†etkileşimcilik* ya da karşılıklı etkileşimcilik olarak bilinir. Buna karşın, madde ya da bedenin zihni etkilerken, zihnin beden üzerinde etki ya da eylemde bulunamadığını öne sürüp, zihinsel olayları beynin faaliyetlerinin yan ürünleri olarak tanımlayan görüş 3-b) *†epifenomenalizm* diye geçer.

İkiciliği benimsemekle birlikte, zihinle beden arasında nedensel bir ilişki ya da etkileşim bulunmadığını dile getiren görüş ise 4-a) *psiko-fiziksel paralelizm* olarak tanımlanmıştır. †Leibniz tarafından öne sürülen bu görüş, zihinsel süreçlerle fizikî süreçlerin, önceden Tanrı tarafından mükemmelen ayarlanmış ya da kurulmuş saatler olarak, iki paralel dizi meydana getirdiğini ileri sürer.

Zihin konusundaki söz konusu birci, yani maddeci ve idealist görüşlerle ikici görüşlerin dışında kalan zihin öğretileri ise, genellikle *nötr öğretiler* olarak bilinir. 5 Gerçeklik bakımından ne madde ya da bedenin, ne de zihnin temel olduğunu öne süren bu nötr öğretilerin başında †Spinoza'nın zihin öğretisi gelmektedir. 5-a) Spinoza'ya göre, zihin ve madde ya da beden, gerçeklik bakımından her ikisinin de gerisinde ve temelinde yer alan bir tözün tezahür ya da görünümlerinden başka hiçbir şey değildir.

Spinoza'nın bu görüşünün daha modern bir versiyonu, 5-b) yüzyılımızda, gündelik dil felsefesinin ünlü temsilcilerinden biri olan P. †Strawson tarafından öne sürülmüştür. Bazıları katışıksız bir biçimde maddî olup, bazıları da kişilere karşılık gelen bir tözler çokluğundan söz eden Strawson'a göre, kişiler hem zihinsel, ve hem de fizikî nitelikler sergileyen tözlerdir. Bir ve aynı tözün hem zihinsel ve hem de fizikî niteliklere sahip olduğunu savunan bu görüş, zihinsel olanla fizikî olan arasındaki farklılığı niteliksel bir farklılığa indirger.

Aynı nötr zihin öğretileri bağlamında, biraz daha farklı bir yaklaşım 5-c) pragmatist düşünür W. †James'la, E. †Mach, R. †Carnap, ve A. E. †Ayer gibi pozitivistler tarafından benimsenmiştir. Birtakım tikel öğelerin, yani tecrübe ya da deneyimlerin varlığından söz eden bu yaklaşıma göre, bu tecrübeler birbirlerine, örneğin bellek ve çağrışım yasalarıyla bağlandıkları zaman zihinleri, buna karşın örneğin perspektif yasalarıyla bağlandıkları zaman da maddî nesneleri meydana getirirler. Bir kişinin zihninin, salt onun deney ya da tecrübelerinin toplamından ibaret olduğunu öne süren bu yaklaşım, zihinsel olanla maddî ya da fizikî olan arasındaki farklılığı, nötr tikeller, yani tecrübeler arasındaki farklılığa indirger.

Bu sonuncu öğretiyle oldukça önemli benzerlikler sergileyen bir zihin öğretisi de, yine yüzyılımızda dilci filozoflarla varoluşçular ve fenomenologlar tarafından öne sürülmüştür. 5-d) Dilci filozoflar işte bu çerçeve içinde, zihinle beden arasındaki farklılığı, iki dil ya da kavramsal sistem, yani sırasıyla, zamansal-mekânsal terimlerden meydana gelen fizikalist bir dille, ahlâkî sorumluluğa, akılsallığa, insan eylemlerinin ahlâkî değerine gönderimde bulunan kişi-konuşması arasındaki farklılığa indirgerler.

Dilci filozoflarla aşağı yukarı aynı sonuçlara ulaşmış olan fenomenologlarla varoluşçular ise, 5-e) dilsel mütalaalardan çok, bir bedeni olup tecrübe eden, tecrübelerini ve yaşamını değiştirme ve belirleme gücüne sahip bulunan, dünyadaki bir varlık olarak insanın durumuna ilişkin gözlemlerden yola çıkmışlardır. Buna göre, insan, gözleme konu, ve doğa yasalarına tâbi olan bir nesne, mekânsal ve zamansal öğelerin bir bileşkesi ya da toplamı olan bir var-

lık olarak görülebildiği gibi, kendi kendisini harekete geçiren, kararları ve seçimleriyle kendisini olduğu kadar, dünyayı da değiştirebilen, değer yaratıcısı bir özne olarak görülmelidir.

incirleme tasım [İng. *polysyllogism*; Fr. *polysyllogisme*]. İkiden fazla öncülü olan tasımlara, tasımsal çıkarımlara verilen ad. Öncüllerin sırasına ve terimlerin konumuna göre, çok sayıda zincirleme tasım türü olmakla birlikte, en çok bilinen iki zincirleme tasım türü, yığın zincirleme tasım ve üsteleyici zincirleme tasımdır.

oon politikon. Tek başına yaşayabilecek tek varlığın hiçbir şeye ihtiyacı olmayan Tanrı ya da ihtiyaçlarını pençeleriyle elde eden hayvan olduğunu, insanın tek başına mutlu olamayıp, amacına erişemeyeceğini, ancak bir toplum içinde yaşayabileceğini dile getiren Aristoteles'in, insanla ilgili olarak, onun 'toplumsal ya da siyasal hayvan' olduğuna işaret eden deyimi.

orunluluk [Os. *zorunluluk*; İng. *necessity*; Fr. *nécessité*; Al. *notwendigkeit*]. 1 Olumsal olmaya, olduğundan başka türlü olabilmeye karşıt olarak, olduğundan başka türlü olamama durumu. 2 Kaçınılmazlık, onsuz olunamazlık hâli. 3 Bir şeyin kendisi olmadan, belli bir şeyin yapılamaması ya da varlığa gelememesi durumu. 4 Kesin, belirlenmiş. İsteğe bağlı olmayan, irâdî olmayan.

Bu çerçeve içinde, bağımsız, yok edilemez, kendisine neden olunmamış, varlığa getirilmemiş varlığa; varoluşu için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, fakat başka herşeyin varoluşunun nedeni olan, olduğundan başka türlü olamayan, yok edilemeyen, kendinden kaim, kendine yeter varlığa; kaynağı, nedeni bakımından, başka şeyler karşısında nedensel ve mutlak bir bağımsızlığı olan, özü varolmak olan, varolmayışı düşünülemeyen varlığa zorunlu varlık adı verilir.

orunlulukçu doğa yasası görüşü [İng. *necessiterian view of laws of nature*]. Doğa yasalarının doğadaki fenomen ve şeyleri yöneten, şeylerin belirli şekillerde ortaya çıkışlarını sağlayan, doğadaki olayların tam olarak yasaya uygun bir biçimde ortaya çıkmalarını, oldukları gibi olmalarını gerektiren ilkeler, buyruklar, kurallar olduğunu dile getiren görüş. Doğa yasalarının, ortaya çıkışlarına neden olduğu fenomen ve şeylerden gerçeklik ve güç bakımından önce geldiğini savunan anlayış.

Örneğin, metallerin ısıtılınca genleştiğini dile getiren doğa yasası, buna göre tüm metallerin davranışını yöneten ya da belirleyen genel bir ilke, doğaya zorunluluk yükleyen *a priori* bir kuraldır. Teolojinin bakış açısından, doğada varolan şeylerin davranışını yöneten bu yasalar Tanrı tarafından yaratılır. Tanrı'nın irâdesi, O'nun mutlak kudret ve bilgisinin işareti olan bu yasalar aracılığıyla ifade edilir.

Bu görüşün zıddı olan görüşe, yani doğada zorunluluğun olmadığını, doğadaki şeylerin, olay ve fenomenlerin olduklarından başka türlü olmuş olabileceklerini; doğa yasalarında, fizikî yasalarda görülen zorunluluğun, bu yasaların ifade ve formüle edilmesinde kullanılan kavramların meydana getirdiği sistemden, teorik yapıdan kaynaklanan mantıksal bir zorunluluk olduğunu dile getiren anlayışa zorunlulukçu olmayan doğa yasası görüşü denmektedir.

zorunlulukçuluk [İng. *necessitarianism*; Fr. *nécessitarianisme*]. Özgürlükçülük ve belirlenimsizciliğin karşısında yer alan ve evrende mutlak bir zorunluluk ya da determinizmin h küm sürdüğünü, evrendeki her olayın mantıksal ya da nedensel bir zorunluluk tarafından belirlendiğini, evrende fizikî belirlenmemişliğe, yani raslantıya da, psikolojik belirlenmemişliğe, yani irâde özgürlüğüne de yer olmadığını öne süren görüş. Evrendeki tüm olayların nedenler tarafından belirlenmiş olduğunu, bu nedenlerin kendilerinin ortaya çıkışında da bir zorunluluk bulunduğunu savunan anlayış.

zorunlu ve olumsal doğrular [İng. *necessary versus contingent truths*; Fr. *vérités nécessaires versus vérités contingentes*]. Mantıksal ve zorunlu, çelişkiye düşülmeden

inkâr edilemeyen doğrularla, olgusal olan ve dolayısıyla, inkâr etmenin bir çelişki yaratmadığı doğrular arasında yapılan ayırım.

Buna göre, inkâr edildiği zaman çelişkiye düşülen, dolayısıyla temelinde çelişmezlik ilkesi bulunan mantıksal, analitik doğruya zorunlu doğru adı verilirken, inkâr edildiği zaman bir çelişkiye düşülmeyen, olgusal, sentetik doğruya *olumsal doğru* denir.

Ayırıma felsefe tarihinde ilk kez Aristoteles tarafından işaret edilmiştir. Onda zorunlu doğru, olduğundan başka türlü olamayanı ifade eden doğrudur. Olumsal doğru ise, olduğundan başka türlü de olabileni dile getiren bir doğrudur. Aristoteles'te zorunlu doğru aynı zamanda özsel doğru olarak da geçer. Özel bilimlerin doğrularının kendilerinden türetildiği aksiyomlara karşılık gelen bu doğrular ilgili bilimin konusunu meydana getiren nesnelerin, şeylerin özünü ortaya koyar. Aristoteles'in zorunlu doğrularla ilgili bu görüşü, belli bir metafizik anlayışına, şeylerin gerçek özleri olduğu görüşüne dayanmaktadır.

Aynı şey, yani zorunlu doğruların ilgili görüşün gerisinde belli bir metafiziksel anlayış olması durumu onyedinci yüzyıl rasyonalist düşünürü Leibniz için de geçerlidir. Ona göre, zorunlu doğrular, yanlış olabilmeleri söz konusu olamayan, olumsal doğrular ise, doğru oldukları kadar yanlış olabilmeleri de mümkün olan doğrulardır. Yine, zorunlu doğrular akla dayanan rasyonel doğrulardır, buna karşın olumsal doğrular deneye dayanan doğrulardır. Öte yandan, zorunlu doğrularla olumsal doğruların temelinde farklı ilkeler vardır. Buna göre, mantıksal, zorunlu ya da rasyonel doğrular, inkârlarının bir çelişmeyle sonuçlanması anlamında, çelişmezlik ilkesine dayanırlar. Leibniz bu türden zorunlu doğruların, terimleri tanımlandığı zaman, '*A A*'dır' şeklindeki totolojilere ya da özdeşlik önermelerine indirgenebileceklerini düşünür. Söz konusu indirgeme süreci ise, tanım zincirleri aracılığıyla olur. Matematiksel doğrular, işte bu türden zorunlu doğrulardır ve †Leibniz mantıkta, matematik için bir temel arayan ilk kişi olmuştur.

Buna karşın, olumsal doğrular totolojilere indirgenmek suretiyle doğrulanamazlar; bundan dolayı, olumsal doğruların temelinde yeter neden ilkesi vardır. Leibniz, söz konusu yeter neden ilkesini Tanrı'nın seçimine atıfta bulunarak ifade etmiştir. Buna göre, Tanrı, bu evreni yaratırken, dünyamızı, her biri farklı bir düzen ya da yapı sergileyen çak sayıdaki dünya arasından seçebilmek durumunda kalmıştır. Leibniz'in düşündüğü gibi, monadların sayısı çeşitli nedenlerden dolayı sonsuz olduğuna göre, bu türden mümkün dünyaların sayısı da sonsuzdur. Bundan dolayı, dünyamız hakkında olan her olumsal doğru, temelini ve haklı kılınışını, Tanrı'nın bu dünyayı seçerken, onu tüm mümkün dünyaların en iyisi olarak seçtiği olgusunda bulur. Dünyamızla ilgili bir doğru, olumsal bir doğru olarak kalır, çünkü o, son çözümlemede Tanrı'nın seçimine bağlıdır ve onun doğruluğu için yeter neden, Tanrı'nın dünyamızı, tüm mümkün dünyaların en iyisi olarak seçmesidir.

Leibniz'in, her doğru önermede, yüklemin konuda içerildiği şeklindeki görüşünün, zorunlu doğrularla, olumsal doğrular arasındaki ayırımı ortadan kaldırdığına işaret edilmiştir. Zira bu görüş, tüm önermeleri analitik önermelere, yani mantıksal olarak zorunlu önermelere dönüştürür. Bu durumun bir sonucu olarak, Leibniz'e göre, yeter neden ilkesi yalnızca tüm doğru önermelerin analitik önermeler olduklarını ortaya koyarken, çelişmezlik ilkesi de tüm analitik önermelerin doğru olduklarını gösterir. Buna göre, bir töz hakkında olan her önerme söz konusu töze, onun özünün bir parçası olan bir özellik yüklüyorsa, bu biçimdeki tüm önermelerin, her ne kadar başka temeller üzerinde olgusal doğrular olarak görülmeleri gerekse bile, analitik olmaları gerekir. Leibniz bu sonucu kabul etmekle birlikte, olgusal bir

doğruyu analitik bir önerme olarak görmede örtük olarak söz konusu olan çelişkiden, bir tözün sahip olduğu özelliklerin sayısının, tıpkı bir şeye sonsuz sayıda farklı bakış açısından yaklaşmanın olanaklı olması gibi, sonsuz sayıda olması gerektiğini göstererek kaçınmaya çalışmıştır.

Leibniz'e göre, sonlu insan varlıkları olarak bizler, bir tözü tam anlamıyla analiz edebilecek bir konumda değiliz. Bundan dolayı, bir özelliğin o töze tam olarak ait olduğunu kesinlikle bilemeyiz. Tözle ilgili analizi tamamlamadan, ki bu insan için olanaksızdır, bu tözün söz konusu özelliğe sahip olup olmadığını bile bilemeyiz; bu çerçeve içinde, onun bu özelliğe sahip olduğunu kabul etmek bir çelişki olabilir. Bununla birlikte, sonsuz olan Tanrı, tözle ilgili analizi tamamlayabilir; bundan dolayı, Tanrı için, şeyler ya da tözlerle ilgili tüm önermeler analitik önermeler ya da mantıksal olarak zorunlu olan önermelerdir. Oysa, biz insan varlıkları, yalnızca, bir önerme doğruysa eğer, söz konusu önermenin zorunlu olarak doğru olduğunu bilebiliriz, fakat bir önermenin doğru olduğunu kesin olarak bilemeyiz. Önermelerin doğruluklarına ilişkin yargılarımızda, Leibniz'e göre, yalnızca olasılığa dayanmak durumundayız, yani varacağımız sonuçlar için, hangi nedenlerin yeterli olduğunu bilmeliyiz. Şu hâlde, olgusal bir yargı, bizim için olumsaldır. Oysa Tanrı için olumsallık yalnızca, O hangi tözlerin, mümkün dünyalardan hangisinin varolması gerektiğini seçerken söz konusu olmuştur. Tanrı için geri kalan herşey zorunludur.

Türkçe Dizin

a

Abdera Okulu; Abelardus;
acele genelleme yanlışı; acı; açık;
açık ahlâk; açıklama; açıklık;
açık toplum; açık ve seçik düşünceler;
adalet; adalet ilkesi;
ademi merkezileştirme; ad hoc; adiafora;
a dicto secundum quid ad dictum simpliciter
a dicto simpliciter ad dictum secundum quid
adlandırıcı tanım; Adler, Alfred;
Adorno, Theodor; ad tanımı; advaytizm;
Aenesidemos'un Tropeleri;
a fortiori; agape; Agathon; Agrippa;
ağaç biçimli düşünce; ahimsa;
ahlâk; ahlâkçı; ahlâkçılık;
ahlâkdışı; ahlâk duyusu;
ahlâk felsefesi; ahlâkın evreleri;
ahlâkın soykütüğü;
ahlâkın temel etmenleri;
ahlâkın temel öğeleri;
ahlâkî; ahlâkî aritmetik;
ahlâkî egoizm; ahlakî empirizm;
ahlâkî epistemoloji; ahlâkî eylem;
ahlâkî eylemin gerisindeki motifler;
ahlâkî gerekçeler kanıtı;
ahlâkî görecilik; ahlâkî ilke;
ahlâkî ilkelerin bilgisi;
ahlâkî kültür hareketi;
ahlâkî mutlakçılık; ahlâkî özne;
ahlâkî ve toplumsal yasalar;
ahlâk kanıtı; ahlâksızcılık; ahlâk türleri
ahlâk yasası; Ahuramazda
aile benzerliği; aitia;
Ajdukiewicz, Kasimierz; Akademi; akıl;
akılcılık; akıl çağı; akıldışı;
akıl doğruları; akılyürütme;
akıntılar kuramı;
akış öğretisi; akla uygun;
aklın idaresi için kurallar;
akrasia; akromatik;
aksiyom; aksiyomatik yöntem;
ak ve kara yanlışı;
Albertus Magnus; aldırmazcılık;
Alembert, Jean Le Rond d';
aletçilik; Alexander, Samuel;
algı; algıcılık; algılar;
algının değişebilirliğiyle ilgili kanıt;
algının yanılabilirliğiyle ilgili kanıt;
algının transendental birliği;
algoritma; alıcılık;
alımlama; alışkanlık;
Alman idealizmi; Alman maddeciliği;
Alman tarih okulu; altakoyma;
Althusser, Louis;
altıklık; altın kural;
altın orta; altküme; amaç;
amaçlar krallığı; amaçlılık ilkesi;
amaç olarak insan; amel;
amicus Plato, sed magis amica est veritas;
amoral; amor fati; anakronizma;
Anaksagoras; Anaksimandros;
Anaksimenes; analitik; analitik ahlâk;
analitik çizgi; analitik felsefe;
analitik Marksizm; analitik önerme;
analitik psikoloji;
analitik ve sentetik ayırımı;
analitik yöntem; analiz;
analiz paradoksu; analogon rationis;
analoji; anangke; anarşi;
anarşist bilim görüşü; anarşizm;
angst; ancien régime;
anımsama; anımsama kuramı;
anlam; anlama yetisi;
anlamlandırma edimi;
anlam türleri; anlatı; Annales Okulu;
anomali; anormal; anschaung;
Anselmus, Aziz;
ansiklopedi; ansiklopedistler;
antagonizm; anti; antihümanizm;
antik felsefe; antilogia; antilojizm;
antinomi; antinomiyan; Antiokhos;
antiqua doctrina;Antisthenes; antitez;
antropoloji; antropolojik maddecilik;
antropolojizm; antropomorfik amaçlılık
antropomorfizm; antropoteizm;
antropozofi; a-önermesi; apaçıklık;
apagoge; apatheia; apeiron;
Apel, Karl-Otto; aphairesis;
apodeiktik; apodosis; apolitizm;

Apolloncu; apolojetik; apophansis;
aporetik; aporia; a posteriori bilgi;
a priori bilgi; a priori ve a posteriori;
apriorizm; Aquinalı Thomas;
araçsal akılcılık; araç teorisi;
arbitrum liberum; ardbileşen;
Asya tipi üretim tarzı;
aşağılık kompleksi; aşk; aşkın;
aşkınlık; aşkın nitelikler;
ataraxia; ateizm; athanatizm;
Athenagoras; Atman; atomculuk;
atomik olgu; Aufklärung;
Augustinus, Aziz;
Austin, John Langshaw;
autarkeia; Avenarius, Richard;
avidya; ayaltı evren; aydınlanma;
aydınlanmanın çöküşü;
aydınlatan tecrübe; aydınlatma teorisi;
Ayer, Alfred; ayırd edici özellik;
ayırd edilemez;
ayırd edilemezlerin özdeşliği ilkesi;
ayırım; ayna evresi;
aynılık ve farklılık; ayrı;
ayrıklık; azgelişmişlik;

b

Babîlik; Bachelard, Gaston;
Bacon, Francis; Baconculuk;
Bacon'un yöntemi;
bağdaşabilircilik; bağdaşık;
bağdaşmazcılık; bağıl özellikler;
bağımlılık; bağımsız; bağıntı;
bağlam; bağlamcılık;
bağlamsal tanım; bağnazlık;
Bahaîlik; Bain, Alexander;
Bakunin, Mihail Alexandroviç;
bamalip; barbara; baroco; barok;
Barth, Karl; Barthes, Roland;
basit; bastırma;
başkaldırıyorum, öyleyse varız;
başka zihinler problemi;
Bataille, Georges; batılılaşma;
batı Marksizmi; bâtınîlik;
Baudrillard, Jean;
Baumgarten, Alexander
Bayle, Pierre; Beauvoir, Simone de;
beden; beden-özne;
beğeni; Bektaşîlik;
belirleme; belirlenim;
belirlenimsizcilik; belirsizlik;
belirtik tanım; bellek;
bellum omnium contra omnes;
ben; bencillik; Benjamin, Walter;
benlikçilik; benlik teknolojisi;
benmerkezci durum;
benmerkezcilik yanılsaması;
ben-olmayan;
Bentham, Jeremy; Benthamcılık;
benzerin benzerine neden olduğu ilkesi
Berdyayev, Nikolai;
Bergson Henri; Bergsonculuk ;
Berkeley, George; Berkeley'in tezleri;
Berlin, Sir İsaiah;
Bernard, Clairvaux'lu Aziz;
beşinci töz; beş tümel;
beş yol; betim; betimlemeler teorisi; betimleyicilik; bilen;
bileştiriciler mantığı; bilgelik; bilgi;
bilginin arkeolojisi;
bilginin göreliliği; bilgisizlik;
bilgi sosyolojisi; bilgi türleri;
bilim; bilimcilik; bilimdeki kriz;
bilim felsefesi; bilimin bilimi;
bilimin birliği; bilimin değeri;
bilimin ilerleme tablosu;
bilimin temel özellikleri;
bilimlere ilişkin sınıflama;
bilim olarak ahlâk; bilimsel açıklama;
bilimsel araştırma programları metodolojisi
bilimsel deney; bilimsel determinizm;
bilimsel devrim; bilimsel empirizm;
bilimsel hümanizm; bilimsel yöntem; bilimsel yöntemler; bilim sosyolojisi;
bilinci şeyleştiren görüş; bilinç;
bilinebilirlik; bilinemezcilik;
bilinemezciliğe reddiye; biliş;
bilişçilik; bilişsel; bir;
Biran, Maine de; bir arada olabilirlik;
bircilik; birey; bireycilik; bireyleşim;
birinci dereceden töz;
birincil ve ikincil nitelikler;
birleşik uyuşma ve farklılık yöntemi;
birlikçilik; birlikte değişme yöntemi;
birlikteki çokluk; biyo; biyo-iktidar;
biyoloji felsefesi;
biyolojik mekanizm; biyolojizm;
Bloch, Ernst; Blondel, Maurice;
bocardo; Boethius; bolşevizm;
Bolzano, Bernard; Bonaventura, Aziz;
Boole, George; Bosanquet, Bernard

boşluk; boşlukların Tanrısı;
Bourbaki, Nicolas; Boutroux, Emile;
bölme; bölürnüş çizgi analojisi;
Bradley, Francis; Brahman;
bramantip; Brentano, Franz;
Brunschvig, Léon;Bruno, Giordano;
Budizm; bulanık ; bulgusal;
Buridan, Jean; Buridan'ın eşeği ;
burjuva devrimi; burjuvazi
Burke, Edmund; butaveda;
Butler, Joseph; buyrukçuluk;
buyruk türleri; Büchner, Ludwig;
bürokrasi; bütün; bütün-parça ilişkisi ;
bütün-parça ilkesi;
büyük adam kuramı;
büyük öncül; büyük patlama;
büyük varlık zinciri;

C

Cabanis, Pierre Jean George;
camenes; camestres; Camus, Albert;
Canguilhem, Georges; canlıcılık;
canlı maddecilik; Carnap, Rudolph;
Carr, Edward; Cassirer, Ernst;
catvari arya-satyani; causa sui;
caynacılık; cebriye; celarent;
cemaatçilik; cesare; cesaret; ceza;
characteristica dominante;
characteristica universalis;
Chartres Okulu; Chomsky, Noam;
Cicero, Marcus Tulius; cins;
cinsel ayırımcılık;
cinssel tanım; cins ve ayırım;
cins ve tür gözetilerek yapılan tanım
cisim; cisimleşme; civitas solis;
Clarke, Samuel; cogito argümanı;
cognitio approbationis;
coincidentia oppositorum;
Collingwood, Robin George;
Comte, Auguste; conatus;
Condillac, Etinne Bonno de;
conditiones sine quibus non;
Condorcet, Marquis de;
consensus gentium yanlışı;
consequentia; contradictio in adjecto;
coşumculuk; Couturat, Louis;
credo quia absurdum est;
credo ut intelligam; Croce, Benedetto;
cum principia negante non est disputandum

Ç

çağdaş felsefe; çağdaş idealizm;
çağırma; çağrışım; çağrışımcılık;
Çarvakalar; çatışma teorisi; çelişik;
çelişki; çelişmezlik ilkesi;
çeşitlilikteki birlik; çevirme;
çevrecilik; çıkarım; çıkarsama;
çıkış noktası olarak öznellik;
çifte değilleme; çifte hakikat;
çifte sonuç öğretisi; çifte yön kuramı;
çilecilik; Çin felsefesi; çirkinlik;
çocukçalık; çoğulcu idealizm;
çokanlamlılık; çokanlamlılık yanlışı;
çokçuluk; çok değerli mantık;
çokluktaki birlik;
çokluğu birliğe indirgeme
çok soru yanlışı; çoktanrıcılık;
Çung Yung kitabı; çürütme;

d

dadaizm; dağıtıcı adalet;
dağıtıcılık; dağıtılma kuralları;
daimicilik; daimon; darapti; darii;
Darwin, Charles; Darwinizm;
dasein; datisi; davranış;
davranışçılık; dayanak;
dayanışmacılık;definiendum;
definiens; değer;
değerden bağımsızlık;
değere dayalı varlık hiyerarşisi;
değer felsefesi; değer hiyerarşisi;
değerleme; değerlerin tersyüz edilmesi;
değer perspektivizmi; değilleme;
değilleme mantığı; değişim felsefesi; değişken;değişme; değişmenin inkârı;
değişme türleri; değişmez;
değişmezlik ilkesi; değşincilik;
deha; dehriyyûn; deizm;
Deleuze, Gilles; Demiurgos;
demokrasi; demokrasi paradoksu;
demokratik sosyalizm;
Demokritos; De Morgan yasaları;
deneyim; deneyimcilik;
deneyim-dışı bilgiye ilişkin kuşkuculuk
deneyimin temel analojileri;
deneysel psikoloji;
deniz savaşı; denkleştirici adalet;

deontik mantık; deontoloji; derin yapı;
Derrida, Jacques; Descartes, René;
Descartesçı döngü; Descartesçılık;
Descartes'ın merdiveni;
desınos; determinist ahlâk;
determinizm; Deus ex machina;
deus sive natura; deuterai ousiai;
devirme; devlet; devletçilik;
devlet dini; devlet felsefesi;
devletin ideolojik aygıtları;
devrim; devrimci bilim anlayışı;
Dewey, John; dharmâ;
dharma-cakra-pravartana;
dışa saçılma; dışavurum;
dışavurumculuk; dış dünya;
dışlaştırma; dışsalcılık; dışsallık;
dianoia; dictum de omni et nullo;
didaktik; Diderot, Denis; différance;
différend; differentia specifica;
dikaiosyne; dikey düşünce;
dikkat; dikotomi; dil; dilbilim;
dilci felsefe; dilde reform;
dilde temel etkenler; dil felsefesi;
dil fenomenolojisi; dilin görevleri;
dillendirme edimi; dil oyunu;
dilsel analiz; dilsel tanım;
Dilthey, Wilhelm; dimari; din;
dinamik din; dinamizm;
din felsefesi; dinî eleştiri;
dinî determinizın;
dinî tecrübe kanıtı; dinleyen;
din psikolojisi; din sosyolojisi;
Diogenes; dirimsel güç;
dirimselcilik; disamis; diskürsif;
dissoi logoi; divinasyon; diyalektik;
diyalektik idealizm;
diyalektik maddecilik;
diyalektik mantık; diyalektik psikoloji;
diyalog; Diyonisos ruhu;
diyorizm; dizi; docta ignorantia;
dogma; dogmatik; dogmatizm;
doğa; doğa bilimleri;
doğacılık; doğa felsefesi;
doğa filozofları; doğa hâli;
doğal; doğal ayıklanma;
doğal bir kurum olarak devlet;
doğalcılık; doğal haklar öğretisi;
doğal hukuk;
doğanın düzenliliği ilkesi;
doğaüstü; doğaüstücülük;
doğanın ve tarihin diyalektiği;
doğa yasaları; doğrudan bilgi;
doğrudan çıkarım;
doğru davranış yasası;
doğrulama; doğrulamacılık;
doğrulanabilirlik ilkesi;
doğruluğun göreliliği
doğruluk; doğruluk çizelgesi;
Doğu psikolojisi; doğurucu evrim;
doğuştancılık; doğuştan düşünceler;
doktrin; dolaylı; dolorizm;
domuz felsefesi; doxa; dönemleştirme;
döngüsellik; dönüştürme;
dönüşümcülük; dört neden öğretisi;
dört öge; dört sıvı teorisi;
dört türlü yanıt yöntemi;
Duhem, Pierre Maurice Marie;
durum; duyarlık; duygu;
duygucu ahlâk anlayışı;
duygudaşlık; duygulanım;
duyu; duyu-algısının göreliliği;
duyum; duyumculuk; duyusal;
duyu-verisi; duyu-verisi teorisi;
dünya görüşü; dünya içindeki varlık;
dünyanın ötesindeki varlık;
dünya ruhu; dünyevileşme;
düş; düşünce; düşünce deneyi;
düşünce yasaları; düşünme;
düzanlam; düzeltilemez;
düzen; düzenlilikler olarak yasalar;
düzen ve amaç kanıtı;
düzsöz edimi; dynamis;

e

edebiyat felsefesi; edim psikolojisi;
edimsel; edimselcilik; edimsel dil;
edimsel/potansiyel sonsuzluk;
edimsel sözcelem; edimsöz edimi;
edimsöz gücü; efendi ahlâkı;
efendi-köle diyalektiği;
egoist hazcılık; eğilim; eğitim;
eğitim felsefesi; eğitim psikolojisi;
eğitim sosyolojisi; eğretileme;
ehrimen; ehli sünnet eidetik;
eidola; eidos; eigenwelt;
Einstein, Albert; ekberiye; eklem;
eklemleme; ekonomizm;
eksik; eksik önermeli tasım;
ekzoterik; Elea Okulu;
elenkhos; eleştirel akılcılık;

eleştirel bircilik ; eleştirel doğalcılık;
eleştirel idealizm; eleştirel metafizik;
eleştirel positivizm; eleştirel realizm;
eleştirel sosyoloji; eleştiricilik;
eleştiri çağı; eleştiri yönelimli bilimler;
eleyici; Elis-Eretriya Okulu;
El-Kindî, Ebû Yusuf Yak'ub bin İshak;
empati; Empedokles; emperyalizm; empirik; empiriyo-kritisizm;
empirizm; endüstri devrimi;
endüstri toplumu; endüstriyalizm;
energeia; enerji; enerjizm;
enformasyon toplumu;
Engels, Friedrich; en iyi ilkesi;
enkrasia; ens; entelekya;
entellektüalizm; entellektüel;
entellektüel yükseliş;
e-önermesi; epifenomen;
epifenomenalizm; Epiktetos;
Epiktetos'un iki temel kuralı;
Epiküros; Epikürosçu Okul;
episteme; epistemik genellik;
epistemoloji; epistemolojik;
epistemolojik engel;
epistemolojik kopma;
epistemoloji olarak metafizik;
epokhe; Erasmus, Diderius;
Erastusçuluk; erdem;
ereksel nedenler öğretisi;
Erigena, Johannes Scottus;
eristik; erkekmerkezcilik;
eros; erotetik; esir;
eskatoloji; esse; esse est percipi;
essentia; estetik; estetik birlik;
estetikçilik; estetik nesne;
estetik özne; estetik tavır;
estetik yargı; esthesis; eşadlı;
eşanlamlı; eşanlılık; eşbiçimlilik;
eşdeğerlik; eşdeğerlik çıkarımları;
eşitlik; eşitlikçilik; eşzamanlılık;
etkileşimcilik; etkileyici tanım;
etkisöz edimi; etnometodoloji;
eudaimonia; Eukleides geometrisi;
Eukleidesçi-olmayan geometriler;
Evhemerosçuluk; evirme; evren;
evrensel; evrenselcilik;
evrenselleştirilebilirlik; evrensizcilik;
evrim; evrimci; evrimcilik;
evrimci pozitivizm; ex falso quodlibet;
exclusi tertii principium;
ex nihilo nihil fit;
experimentia est optima rerum megistra
experimentum crucis; eylem;
eylemcilik; eylem deontolojizmi;
eylem felsefesi; eylem yararcılığı;
ezelî-ebedî; ezoterik;

f

fabyanizm; fail; fail nedenle açıklama ;
Farabî; farklılık metafiziği;
farklılık politikası;
farklılıktaki aynılık ilkesi;
farklılık yöntemi; faşizm; felapton;
felek; felsefe;
felsefede geometrik yöntem;
felsefenin değeri;
felsefenin disiplinleri; felsefe tarihi;
felsefî antropoloji; felsefî mantık;
felsefî psikoloji; felsefî yöntemler;
feminist; feminizm; fenomen;
fenomenalizm; fenomenler dünyası;
fenomenoloji; fenomenolojik yanlış;
fenomenolojinin evreleri;
feodalizm; ferio; ferison; fesapo;
festino; fetişizm; Feuerbach, Ludwig;
Feyerabend, Paul; feyz; fıkıh;
fırsatçılık; Fichte, Johann;
Ficino, Marsilio; fideizm; filoloji;
filozof; filozof-kral; finalizm; fizik;
fizikalizm; fizikçiler; fizikî;
fizikî idealizm; fiziko-teoloji;
fizyokratlar; fizyolojik idealizm;
fizyolojik okul; flatus vocis;
Flavius Justinus; fobi; fonem
fonksiyon; fonksiyonalizm;
fonksiyonel; fonksiyonel psikoloji
Fontenelle, Bernard le Bovier deq;
fordizm; form; formalizm; formel;
formel ahlâk; formel bir sistemin yapısı;
formel dil; formel mantık;
formel olmayan yanlış; formel önerme;
formel söylem; formel ve maddî birlik;
formel yanlış; formel yanlış türleri;
Foucault, Michel; Frankfurt Okulu;
Fransız maddeciliği; Frege, Gottlob;
Frege'nin dil teorisi; fresison;
Freud, Sigmund; Freudçu Marksizm;
fütürizm;

g

Gadamer, Hans-Georg; Galilei, Galileo;
Gassendi, Pierre; Gazalî;
geçerlilik; geçişli; geçmiş; geist;
geisteswissenschaften; gelenek;
gelenekçilik; geleneksel teori;
gelişimbilim; gelişim psikolojisi;
gemeinschaft ve gesellschaft;
genel; genel irâde; genelleme;
genetik; genus; gerçek; gerçeklenme;
gerçeklik; gerçeküstücülük;
gerek koşul; gerektirme;
gestalt; gestalt psikolojisi;
Gettier problemi; Geulincx, Arnold;
girilmezlik; gizemciliğin doğuşu;
gizemcilik; gizemli tecrübe;
gizemsizleştirme; gizleme yanlışı;
gnoseoloji; gnosis; gnostisizm;
gnostikler; gnothi seauton;
Gorgias; gönül; göreclilik; göreli;
görünmez el; görünüş;
görünüş-gerçeklik ayırımı;
gösteren; göstererek yapılan tanım;
gösterge; gösterilen; Göttingen Okulu
gözden geçirici metafizik; gözlem;
gözlemleyici sözcelem;
gözlemsizlik yanlışı; Gramsci, Antonio;
Gregorius; Grotius, Hugo; grup;
Guattari, Felix; güç ahlâkı; güç istemi;
gündelik dil; gündelik dil felsefesi;
gündelik yaşamın estetizasyonu;
güneş merkezli teori;
güvensizlik yanlışı;
güzellik; güzel sanatlar;

h

Habermas, Jürgen; hadis;
Haeckel, Ernst; hak; hakikat;
hakikat rejimi; haklılandırma; hareket;
Hareket etmeyen hareket ettirici;
Harivarman; Hartmann, Nicolai;
hassa; hatalı nedensellik yanılışı;
hayalî düşman yanlışı; hayvan ruhu;
Hayyatiye; haz; hazcı; hazcılık;
haz kalkülü; haz uzmanı; hedonik;
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich;
Hegelcilik; hegemonya;
Heidegger, Martin; Heidelberg Okulu;
Hellenik felsefe; Hellenistik felsefe;
Helvétius, Claude Adrien; hen;
Herakleitos; Herder, D. G;
hermeneutik; hermeneutik döngü;
hermeneutik fenomenoloji;
her yerde olma; heterojen;
heterolojik; hexis; heyecan;
hiççilik; hiçlik; hileli tanım;
hilomorfizm; hiloteizm; hinayana;
Hint felsefesi; hiper-; hiper-gerçeklik;
hipotetik ikicilik; hipotez;
Hobbes, Thomas;
Holbach, Paul-Henri Baron d';
holizm; homeomeri; hominizm; homo;
homo homini lupus est;
homojen; homo mensura teorisi;
homoteizm; hoşgörü; Hsün Tse;
hudûs; hudûs kanıtı; hukuğun işlevi;
hukuk felsefesi; hulûl; Hume, David;
Humecu duygudaşlık; Hume çatalı;
Husserl, Edmund; hümanist;
hümanizm; hyle; hypokeimenon;

ı

ılımlı apriorizm ılımlı empirizm;
ırkçılık; ıslah edici adalet;

i

ibda; İbni Haldun;
İbni Meymun; İbni Rüşt;
İbni Rüştçülük; İbni Sina;
iç bağıntılar öğretisi; içebakış;
içe göçme; içgüdü; içkin;
içkin epistemolojik idealizm;
içkinlik; içlem;
içlem ve kaplamın ters orantılılığı kuralı;
içreklik; içselcilik; ide; İdea; ideal;
İdealar teorisinin eleştirisi;
idealist; idealist pozitivizm;
idealist realizm; idealizm;
ideal realizm; ideal yararcılık;
idem per idem; ideoloji; ideoloji çağı;
ideolojinin sonu tezi; ideolojistler;
idio-psikolojik ahlâk; idoller; idrak;

ignoramus et ignorabimus;
ihvanü's-Safâ; iki basamaklı kavrayış;
ikicilik; iki gerçek öğretisi;
ikilem; ikili; ikili karşıtlık;
ikinci dereceden töz; ikincil;
iki yanlışın bir doğru ettiğini düşünme yanlışı
iktidar; iktidar/bilgi; iktidar seçkinleri;
ilahiyat; ilerleme; ilerlemecilik;
iletişim; iletişim teorisi;
iletişimsel eylem;
ilgisiz sonuç yanlışı; ilinek; ilk;
İlkçağ idealizmi;
ilke ilkelcilik; ilk elden ödevler;
ilk felsefe; ilk hareket ettirici;
ilk madde; ilk neden; ilk neden kanıtı;
imge; imgelem; imkân kanıtı; imsak;
inanç; inanç felsefesi; inanç mantığı;
inanma arzusu; inayet; indirgeme;
indirgemecilik; indirgeme yanlışı;
indirgeyici analiz;
indirgeyici maddecilik; in esse;
in facto; in fieri; in intellectu;
İngiliz empiristleri; insan doğası;
insanı kâmil;
insanın yetkinleşebilirliği inancı;
insanmerkezci hümanizm;
insanmerkezcilik;
insan yaşamının üç düzeyi;
in se; inşacılık; i-önermesi; ipse dixit;
irâde; irâdecilik;
irâde özgürlüğü problemi; iradî;
İreneos; irfan; irfaniye;
irrasyonalizm; irrealizm;
isbatü'l bari; İskenderiye Okulu;
İskoç Aydınlanması; İslâm felsefesi;
islâmî bilimler; ispat; istiare; istidlal;
iş bölümü; işlemsel tanım;
işlemsel kurallar olarak yasa görüşü;
işlerlik; işrakiye; iştiha; ittihad;
itki; iyi; İyi İdeası
iyiliği buyurma, kötülüğü önleme ilkesi
iyilik ilkesi; iyimserlik;
izlenim; izlenimcilik;

j

James, William; Jameson, Frederic;
Jaspers, Karl;

k

kabala; kabul; kaçınılmazlık;
kaderiye; kakos; kalıcı;
kalıntılar yöntemi;
kalıtım-çevre karşıtlığı;
kalkül; kalvenizm; kamusal; kanaat;
kanıtlama; kanon; Kant, Immanuel;
Kantçı idealizm;
Kant'ın Kopernik devrimi; kaos;
kapalı ahlâk; kapitalizm;
kaplam; kaplamsal;
karakter; karar mantığı;
Karneades; karşı; karşı kültür;
karşılaştırmalı felsefe;
karşılaştırma yöntemi;
karşılıklı koşul eklemi;
karşılıklı özgecilik; karşıolum karesi;
karşıörnek yöntemi;
karşıt; kategorematik terimler;
kategori; kategorik; kategorik önerme;
kategorik önermelerin niceliği;
kategorik önermelerin niteliği;
kategorik tasım; kategori yanlışı;
katharsis; kathenoteizm; kavimcilik;
Kautsky, Karl; kavram; kavrama;
kavramcılık; kavram formasyonu;
kavram olarak varlık anlayışı;
kavram realizmi; kavramsal çerçeve;
kavrayış; kaygı;
kaygıya dayalı varlık anlayışı;
kazanılmış; kazüistik; keff; kelâm;
kendi; kendiliğindenlik;
kendinde/ kendisi için;
kendinde-kendisi için varlık;
kendinde varlık; kendini aldatma;
kendini gerçekleştirme ahlâkı;
kendisi için varlık; kesinlik;
kesinsizlik ilkesi; kesintililik;
Khrysippos; Kıta Avrupası felsefesi;
Kierkegaard, Sören; kinesis; Kinikler;
kip; kipler mantığı; kiplik;
kipsel önermeler; Kirene hazcılığı;
Kireneliler; kişi; kişilik;
kişiliksizleşme; kişisel idealizm;
kişisel realizm; kişiye yönelen eylem;
kitle toplumu; klâsik; klâsik akılcılık;
klâsik doğruluk görüşü;

klâsik fizik; klâsik hümanizm;
klâsik tanım öğretisi; klâsisizm;
Klement; klinik psikoloji;
kodlama; koinai einai; kollektif;
kollektivizm; komünizm; konformizm;
Konfüçyusçuluk;
Kopernikus, Nikolaos; kopula;
korporatizm; kosmos; koşul eklemi;
koşullu; koşullu tasım;
koşulsuz buyruk; kozalaksı bez;
kozmogoni; kozmoloji;
kozmolojik kanıt; kozmopolitanizm;
kozmoteizm; köksap bilgisi;
köle ahlâkı; kötü; kötülük problemi;
kötülük problemiyle ilgili çözümler;
kötümserlik; kötümserlik felsefesi;
kötü ve düzensiz aşk; Ksenophanes;
Kuhn, Thomas; kumarbaz argümanı;
kumarbaz yanlışı; kural deontolojizmi;
kuralkoyuculuk; kural yararcılığı;
kurguculuk; kurucu özne; kuşku;
kuşkuculuk; kutuplar; kuvvet;
küçük öncül; küçük terim;
kültür; kültürel; kültürel bircilik;
kültürel görecilik; kültürel mutlakçılık;
kültürel-tarihsel yaklaşım;
kültürel vizyonu olan düşünür;
kültür endüstrisi; kültür felsefesi;
küme;küreselleşme

l

Lacan, Jacques; Lachelier, Julius;
Laclau, Ernesto; Laerte'li Diogenes;
lafzî; laissez-faire;
Lakatos, Imre; Lamarkçılık;
Lamettrie, Julian Offray de;
Lange, Friedrich Albert; lebenswelt;
Leibniz, Gottfried Wilhelm von;
Leninizm; leviathan;
Levinas, Emmanuel
Levi-Strauss, Claude; liberalizm;
liberal sanatlar; Locke, John;
logoi spermatikoi; logos;
logos orthos; -loji; lojisizm;
Lukács, Georg; Lukretius;
Lyotard, Jean François;

m

Mach, Ernst; Machiavelli, Niccolò;
madde; maddecilik; maddeci realizm;
madde-form; madde-form analizi;
maddeleşme;
maddenin sakınımı yasası;
maddesizcilik; maddî açıklama;
maddî nesne; mağara benzetmesi;
mahlûk; mahsusat; Maine de Biran;
makam; makinedeki hayalet;
makine insan; makrokosmos;
maksim; makulat; Makyavelizm;
Malebranche, Nicholas; Malthusçuluk;
maneviyat; Manişeizm;
mantığın işlevi; mantık;
mantıkçı empirizm;
mantıkçı pozitivizm;
mantıksal atomculuk; mantıksal form;
mantıksal içerme; mantıksal paradoks;
mantıkta devrim; Maoizm;
Marburg Okulu; Marcel, Gabriel;
Marcuse, Herbert; Marks, Karl;
Marksist sosyoloji; Marksizm;
Marksizmin eleştirisi; matematik;
matematik felsefesi; matematiksel;
materia prima; mathesis universalis;
Maturidîlik; Maupertius, Pierre Louis;
mauetike; mauvaise foi; maya;
mazoşizm; Mc Taggart, J.;
medinetü'l cahile; Megara Okulu;
mekân; mekanik; mekanik maddecilik;
mekanizm; mekân-zaman;
mekân-zaman felsefesi;
melyorizm; Mensiyüs; merkantilizm;
merkezîcilik; Merleau-Ponty, Maurice;
meş ruiyet; Meşşaîlik; meta;
metabilim; metaetik; metaetik teoriler;
meta fetişizmi; metafizik;
metafiziksel;
metafiziksel yeni-Kantçılık
methexis; metin; metinlerarasılık;
metodoloji; mevcudiyet metafiziği;
mikrokosmos; Milet Okulu;
milliyetçilik; Mill, J. Stuart; mimansa;
mimetik sanat anlayışı; mimetizm;
mitsein; mnemonik terimler; modalizm;
modern; modern bilim;
modern bilimin eleştirisi;

modern felsefe; modern idealizm;
modernizm; modernleşme; modernlik;
modern toplum; modus essendi;
modus ponendo tollens;
modus ponens; modus tollendo ponens;
modus tollens; Mohizm;
Moleschott, Jacob; monad; monarşi;
Montaigne Michel de;
Monte Karlo yanlışı;
Montesquieu, Charles Louis de Secondat
Moore, George Edward;
more geometrico; mucize;
muhafazakârlık; mukayese edilemezlik;
mundus intelligibilis;
mutabakatçı bilim görüşü;
mutasavvıf; mutçuluk; Mutezile;
mutlak; mutlakçılık; mutlak idealizm;
mutluluk; mücessime; müdahalecilik;
mümkün; mümkün dünyalar;
mümkünü'l vücud; münrcie; mütekellim

n

Nagarjuna; Nagel, Ernest; naif;
narsisizm; Nastikas;
nasyonal sosyalizm; natura naturans;
natura naturata;
natura non facit saltus;
naturwissenchaften; neden;
nedensel; nedensellik;
nedenselliğin eleştirisi;
nedensel varlık anlayışı; nefis;
nelik; neolojist; nesne; nesne dili;
nesnel; nesnelcilik; nesnel gerçeklik;
nesnel görecilik; nesnel idealizm;
nesnellik; nesnel ölümsüzlük;
nesne tanımı; nevroz; niceleyici;
nicelik; niceliksel; niceliksel hazcılık;
Nietzsche, Friedrich;
nihil est in intellectu quod non prius fuerit
in sensu; nirvana; nitelik;
niteliksel bilim anlayışı;
niteliksel hazcılık; niyet; niyet ahlâkı;
noesis; noesis noeseos; noetik;
nominalist gizemcilik; nominalizm;
nominal öz; nomos; non sequitur;
nooloji; norm; normatif; nous;
nouveau philosophes;
nötr pozitivizm;
numen; nur; nyaya;

o

obscurum per obscurius;
Ockhamlı William;
Ockhamlı'nın usturası; okkasyonalizm;
okul; okuma;
olan/olması gereken ayırımı;
olandan olması gerekene geçme yanlışı;
olasıcılık; olasılık; olay; olgu;
olgu/değer ayırımı; olgu karşıtı;
olgusallık; olumlu; olumsallık;
olumsal varlık; olumsuzculuk;
olumsuz teoloji; oluş;
onikinci yüzyıl Rönesansı;
ontoloji; ontolojik görelilik;
ontolojik kanıt;
ontolojik tasarruf ilkesi;
ontoloji olarak metafizik;
ontolojizm; ontoteolojik töz;
onyedinci yüzyıl akılcılığı;
o-önermesi; operasyonalizm;
ordo cognoscendi; organik birlik;
organizmacılık; organon; Origenes;
Ortaçağ felsefesi; ortak onay kanıtı;
orta Stoa; orta terim; orta yol öğretisi;
Ortega y Gasset, José; ortodoks;
ortodoks Marksizm; otomatizm;
otokrasi; otorite; otoriteryanizm; ousia;
Oxford deontolojistleri;
Oxford Üniversitesi;

ö

ödev; ödev ahlâkı;
ödüllendirme ve cezalandırma;
öğecilik; öğrenme paradoksu;
öjenik; ölçüt; ölüm korkusu;
ölümlücü; ölümsüzlük; önbileşen;
önceden kurulmuş uyum; öncelik;
öncül; önerme; önerme edimi;
önermenin yapısı; önkabul;
önsöz paradoksu; önyargı; örnekçilik;
örneklerle tanım; örtük tanım;

ötanazi; öteki; öteki için varlık;
öz; özbelirleme; özcülük; özdenetim;
özdeş; özdeşlik; özdeşlik felsefesi;
özdeşlik ilkesi; özdeşlik teorisi;
özel; özel dil; özellik;
özel mazaret yanlışı; özerklik;
özgeci egoizm; özgecilik;
özgeci yararcılık; özgür düşünce;
özgürlük; özgürlükçülük; özne;
öznel; öznelcilik; öznelerarasılık;
öznel idealizm;
öznenin ademimerkezileşmesi;
özne-yüklem; öznitelik;
öz tanımı; öz ve görünüş;

p

paideia; Panaetios; panenteizm;
pankozmizm; panlojizm; panpsişizm;
panseksüalizm; panteist; panteizm;
paradigma; paradoks; paralelizm;
paralojizm; paranteze alma;
parapsikoloji; Paris Üniversitesi;
Parmenides; parousia; Pascal, Blaise;
pasif empirizm; pasifizm;
patristik felsefe;
Peirce, Charles Sanders;
pelagianizm; per accidens; peras;
peripatetik; per se; personalizm;
perspektif; perspektif realizmi;
perspektivizm; Peygamber;
phantasia; philia; philosophe;
philosophia perennis; phronesis;
Phyrrhon;physis; Piaget, Jean;
Pironizm; pistis; piyetizm;
Platon; Platonculuk; Platonik;
Plekhanov, Georg Valentinovich;
pleroma; Plotinos; Plütarkhos;
Poincaré, Henri; poiesis;
Polanyi, Michael;
Popper, Karl Raimund; Popperci;
popüler kültür; popülizm;
Porphyrios; Porphyrios ağacı;
Poseidonius.; post-;
post-endüstriyel toplum;
post-Marksizm; post-modern;
post-modernist Marksizm;
post-modernizm;
post-modernizm çeşitleri;
post-modernizmin doğuşu;
post-modernizmin eleştirisi;
post-modernizmin soykütüğü;
postmodernlik; postmodern toplum;
postüla; post-yapısalcılık; potansiyel;
potansiyalite; pozitif; pozitif felsefe;
pozitivizm; pozitivizmin eleştirisi;
pozitivizm tartışması; pragmatik;
pragmatist doğruluk anlayışı;
pragmatizm; prakriti ve puruşa;
pratik; pratik aklın postülaları;
pratik deneyimin transendantal koşulları;
praxis; pre; presokratik felsefe;
prima facie; primium principium;
principium individuationis; problem;
Proklos; proletarya; propaedeutik;
Protagoras; Protagorasçı görecilik;
protai ousai; prote philosophia;
proton pseudos;
Proudhon, Pierre-Joseph; psikanaliz;
psikodram; psikoloji; psikolojik;
psikolojik egoizm; psikolojizm;
psikovitalizm; psykhe;
Pufendorf, Samuel;
Pythagorasçılar; Pythagorasçılık;

q

quadrivium;
Quine, Willard Von Orman;

r

radikal; radikal apriorizm;
radikal empirizm; radikal hümanizm;
raslantı; rasyonalite; rasyonalizasyon;
rasyonel; ratio sapiantiae;
rationes seminales; ravendiye; realist;
realizm; reductio ad absurdum;
reductio ad impossibile; refleksivite;
reformizm; Reich, Wilhelm;
Reichenbach, Hans; Reid, Thomas;
Renouvier, Charles; res cogitans;
res extensa; resimsel dil teorisi; retorik;
revizyonizm; reybfyûn;
Rickert, Heinrich; Ricœur, Paul;
Rodoslu Andronikos; romantizm;
Rorty, Richard; Roscelinus;

Ross, William David;
Rousseau, Jean-Jacques;
Royce, Josiah; Rönesans felsefesi;
ruh; ruh göçü; Russell, Bertrand;
Russell paradoksu; Ryle, Gilbert;

S

sacrificium intellectus; saçma;
Sade, Marquis de; sadizm;
saf; sağduyu; sağ Hegelcilik;
sahicilik; Sahte Dionisos;
Saint-Simon, Claude Henri de;
sakal yanlışı; sanat; sanat eleştirisi;
sanat felsefesi; sanat ontolojisi;
sankhya; sanrı; Santayana, George;
saptama teorisi; Sartre, Jean Paul;
Saussure, Ferdinand de;
Savigny, Friedrich Karl von;
sayıcı tanım; sayı gizemciliği;
Scheler, Max; Schelling, Friedrich;
Schiller, Johann Friedrich von;
Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst;
Schlick, Moritz; Schopenhauer, Arthur;
scientia realis; Scottus, John Duns;
Searle, John; sebep; secundum quid;
seçici algı teorisi; seçme; seçmecilik;
sein; sekincilik; selefîye; semantik;
semantik anlam; sembol;
sembolik etkileşimcilik;
sembolik mantık; semiyotik;
sendikalizm; Seneka; senkretizm;
sentaks; sentetik; sentetik a priori bilgi;
sentez; seslendirme edimi;
sesmerkezcilik; Sextus Emprikus;
sezgi; sezgici ahlâk; sezgicilik;
sezgici yararcılık; sezgisel tümevarım;
Shaftesbury, Anthony;
sıfatsal; sıkı kuralcılık; sıkılık; sıkıntı;
sınıf; sınıflama; sınırlayıcı tanım;
sınırlı alternatif yanlışı;
Simmel, Georg; Simplicius;
sinülakrum; sinya; sineşizm; sinizm;
sinkategorematik terimler; sistem;
sivil toplum; siyaset felsefesi;
siyaset sosyolojisi; siyasî personalizm;
skolastik; skolastik felsefe;
Smith, Adam; Sofistler; sofistlik;
sofokrasi; sokinyanizm; Sokrates;
Sokrates'in daimonu; Sokrates problemi;
Sokratik alay; Sokratik Okullar;
Sokratik Paradokslar; Sol Hegelcilik;
somut; somutçuluk; sonlu; sonluculuk;
sonsuz dönüş; sonsuzluk; sonuç;
sonuççuluk; sophia; Sophistes;
sophrosyne; sorumluluk;
Sorokin, Pitirim Alexandrovich;
sosyal; sosyal bilimler felsefesi;
sosyal Darwinizm; sosyal demokrasi;
sosyalist; sosyalizm; sosyal pozitivizm;
sosyobiyoloji; sosyoloji;
sosyolojik Yeni-Kantçılık;
sosyolojizm; soykütüğü yöntemi;
soylu vahşi; soyut; soyutlama;
soyutlamacılık; söylem; söylem etiği;
söylence; söyleyen; sözcelem; sözcük;
sözde bilim; söz edimi; sözlük tanımı;
sözmerkezcilik; spekülasyon;
spekülatif; spekülatif gizemcilik;
spekülatif tarih felsefesi;
Spencer, Herbert; Spengler, Oswald;
Spinoza, Baruch; Spir, African;
Stagiralı; Stegmüller, Wolfgang;
Steiner, Rudoph; steresis; Stilpon;
Stirner, Max; Stoacılık; Straton;
Strauss, Leo; Strawson, Peter Frederick;
Suárez, Fransisco; sub specie aeternitas;
sui generis; summum bonum;
sükût; sünnilik; süre; süreç;
süreç felsefesi; süreklilik;

Ş

Şankara; şema; şey; şeycilik;
şeyleştirme; şiîlik; şizofreni;
şövenizm;

t

tabîiyyûn; tabula rasa; takdis;
tam; tamalgı;tanım; tanıma;
tanımcılar; tanım kuralları;
tanımlama; tanımlanamayanlar;
tanımlanamaz bir şey olarak iyi;
tanımlayıcı özellik; tanıtlama; Tanrı;
Tanrı dünya ilişkisi;

Tanrılarla devlerin savaşı;
Tanrı'nın sıfatları;
Tanrımerkezci hümanizm;
Tanrımerkezcilik;
Tanrı'nın varoluşuyla ilgili popüler kanıtlar;
tanrısal hiyerarşi öğretisi;
tanrısal takdir öğretisi;
Tanrı tasarımları; Tao; Taoizm;
tarih felsefesi; tarih okulu;
tarih olarak metafizik; tarihsel açıklama;
tarihsel aklın eleştirisi; tarihselcilik;
tarihsel dil; tarihsel döngü kuramı;
tarihsel maddecilik; tarihsel tanım;
tarihsicilik; tarih teolojisi tartışılmaz;
tartışma; tasarım; tasavvuf; tasdik;
tasım; tasım kalıbı; tasım kuralları;
tasımların indirgenmesi;
tasım şekli; Tatianus; tecrübe; tefsir;
Teichmüller, Gustav; teizm; tekabüliyet;
tekbencilik; tekhne; tekil; teknokrasi;
teknoloji; tektanrıcılık;
teleoloji; teleolojik ahlâk;
telepati; Telesio, Bernardino; telos;
temaşa; temel; temelcilik;
temel önermeler;
temel ve üstyapı; temsil; teodise;
teokrasi; teoloji; teori; teorik;
teorik egoizm; teorik terim;
teoriye göreli varlık anlayışı;
teozofi; tepke; terim; terimciler;
terkedilmişlik; terminoloji;
terörizm; Tertullianus; teslim; t
eşhircilik; tetrakys; tez; Thales;
theologia naturalis; Theophrastos;
Thomasçılık; tikel;
Tillich, Paul Johannes; timoloji; Timon;
tin; tincilik; tinsel; tinselcilik;
tipler teorisi; Tocqueville, Alexis de;
toplama yanlışı; toplum felsefesi;
toplum mühendisliği;
toplumsal cinsiyet; toplum sözleşmesi;
totalitarizm; totoloji; Toulmin, S. E.;
Toynbee, Arnold; töz; tözcülük; tözsel;
trans-; transdüksiyon; transendental;
transendental fenomenoloji;
transendentalizm;
Trendelenburg, Adolf; trikotomi;
triteizm; Troeltsche, Ernst.;
tutarlılık; tutarlılık teorisi ;
tutarsız; tutku; tutucu evrim; tüizm;
tüketim toplumu; tükizm; tümbilgi;
tümdengelimsel; tümel; tümel-değilleme;
tümel-evetleme; tümeller kavgası;
tümevarım; tümevarımcılık;
tümevarım problemi;
tümevarım problemiyle ilgili çözümler;
tümevarımsal düşünen hindi benzetmesi;
tümevarımsal; tümgüç; tümiyilik; tür;
türetilebilirlik; türüm; türümcülük;

U

uğrak; universale in mente;
universale in voce; universalia ante res;
universalia in rebus;universalia post res;
Unomuno, Miguel de;
Upanişadlar dönemi; upuygun; urûc;
usulü'l-hamse; uyaran; uygulamalı;
uyuşma yöntemi; uzam; uzlaşım;
uzlaşımcılık;

Ü

üç evre yasası; üç korku;
üçlemecilik; üçüncü adam paradoksu;
üçüncül nitelikler;
üçüncünün olanaksızlığı ilkesi;
üretim; üstanlatı; üstdil;
üsteleyici zincirleme tasım; üstinsan;
üstyapı; ütopya; ütopyacılık;
ütopya türleri;

V

vacibü'l vücud; vahdet-i vücud;
vahiy; Van Çung; vargı; varlığa geliş;
varlığın evi olarak dil; varlık;
varlık bildiren önerme;
varlık felsefesi; varlık hiyerarşisi;
varlık koşulları;
varlık olmak bakımından varlık;
varlık tarih; varolmak; varoluş;
varoluş aydınlanması;
varoluşçu ahlâk; varoluşçuluk;
varoluşçu psikoloji; varoluş evreleri ;
varoluşsal; varoluşsal diyalektik;

varoluşsal fenomenoloji;
varoluşsal teoloji; varsayma yanlışı;
Vasubandhu; vaysesika; Vedalar;
vedanta; Venn diyagramı;
verilmiş olan; verstehen;
verum sequitur ad quodlibet;
via affirmativa; via eminentiae;
via negativa; vişistadvaita vedanta
vişnanaveda; vişnuizm;
Vico, Giambattista; vidya;
Viyana Çevresi; vokabüler;
Voltaire, François-Marie-Arouet;
völkerpsychologie; Vücudîler;
vülgarizasyon;

W

Wang Ch'ung; Weber, Max;
Weil, Simone; weltanschaung;
wesen; Whitehead, Alfred North;
Whorf, Benjamin Lee;
William, Auvergneli;
Windelband, Wilhelm;
Wisdom, Arthur John;
Wittgenstein, Ludwig;
Wolff, Christian;

y

yabancılaşma ;
yabancılaşmanın nedenleri;
yadsıma felsefesi; Yahudilik;
yalancı paradoksu; yalıtlamacılık;
yananlam; yanılabilircilik;
yanılmazlık; yanılsama; yanılsamacılık;
yanılsamadan hareket eden kanıt;
yanılsama mantığı; yanıltmacılar;
yanlış; yanlışlamacılık;
yanlışlanabilirlik ilkesi;
yansıtımcılık; yapay anlamlılık; yapı;
yapıbozum; yapım; yapısal;
yapısalcılık; yapısal fonksiyonalizm;
yapma diller;yararcılık; yarar ilkesi;
yaratıcı evrim; yaratılış; yaratıcılık;
yaratımcılık; yaratma; yargı;
yargı gücünün eleştirisi;
yarı-nedencilik; yasa; yasakçılar;
yaşam atılımı; yaşam felsefesi;
yaşam tekerleği; yazar; yazgı;
yazgıcılık; yazıbilim;
yeniden inşacılık; yeni-dirimselcilik;
yeni-Kantçılık; yeni kozmoloji;
yeni-kuşkuculuk; yeni-liberalizın;
yeni-Marksizm; yeni Mohizm;
yeni-Pythagorasçılık; yeni-Platonculuk;
yeni-Platoncu Okullar; yeni-pozitivizm;
yeni-realizm; Yeni Sol;
yeni-Thomasçılık;
yer değiştirme ölçütü;
yer merkezli teori; yeter koşul;
yer yurt sağlama; yeter sebep ilkesi;
yeti; yetkinlik; yetkinlikçilik;
yetkinlik dereceleri kanıtı;
yetkin tanım; yetkin tasım şekli;
yığın teorisi; yığın zincirleme tasım;
yin ve yang; yoga; yokluk; yoksunluk;
yoksunluk kavramları;
yoksunluk olarak kötülük; yorum;
yönelim; yönelmişlik; yönetim;
yöntem dogmatizmi;
yöntemsel kuşkuculuk;
yöntemsel maddecilik; yüce; yüceltme;
yüklem; yüklü soru yanlışı;
yükümlülük;

z

Zahiriyye; zaman; zamandışı şimdi;
zamansal; zeitgeist; zekâ; Zen-Budizm;
Zenon, Elealı; Zenon, Kıbrıslı;
Zenon'un paradoksları; Zerdüşt;
zetetik; zihin; zihin-beden dikotomisi;
zihin-beden ikiciliği;
zihin-beden paralelizmi;
zihin-beden problemi;
zihincilik; zihindışı;
zihin felsefesi;
zihin öğretileri;
zincirleme tasım; zoon politikon;
zorunluluk;
zorunlulukçu doğa yasası görüşü;
zorunlulukçuluk;
zorunlu ve olumsal doğrular;

BİBLİYOGRAFYA

–N. Abercrombie, S. Hill, B. S. Turner, *The Penguin Dictionary of Sociology*, London, 1994.

–K. Adjukiewicz, *Felsefeye Giriş* (çev. A. Cevizci), Ankara, 1989

–H. Aiken (Ed.), *The Age of Ideology*, London, 1956

–B. Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1988

–B. Akarsu, *Çağdaş Felsefe Akımları*, İstanbul, 1979

–W. Alston, *Philosophy of Language*, New Jersey, 1964

–P. A. Angeles, *The Harper Collins Dictionary of Philosophy*, New York, 1992

–J. Annas - J. Barnes, *The Modes of Scepticism*, Cambridge, 1985

–K. Ansell-Pearson, *Kusursuz Nihilist*, İst., 1998

–N. Arat, *Etik ve Estetik Değerler*, İst., 1987

–Aristoteles, *Metafizik* (çev. A. Arslan), 2 cilt, İzmir, 1985, 1993

–Aristoteles, *Retorik* (çev. M. Doğan), İst., 1995

–A. Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, İz., 1995

–P. Assoun, *L'Ecole de Francfort*, Paris, 1987

–E. v. Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri* (çev. M. Gökberk), İstanbul, 1943

–R. Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge, 1995

–M. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987

–H. Batuhan - T. Grünberg, *Modern Mantık*, Ankara, 1977

—B. Barnes, *Bilimsel Bilginin Sosyolojisi* (çev. H. Arslan), Ankara, 1990

—J. Barnes - M. Schoefield, - R. Sorabji (Eds.) *Articles on Aristotle*, 3. cilt, London, 1979

–H. Barreau, *Aristote*, Paris, 1972

–J. Bennett, *Kant's Analytic*, Camb., 1976

–J. Bennett, *Kant's Dialectic*, Camb., 1977

–G. Berkeley, *Hylas ile Philonous arasında üç Konuşma* (çev. S. Sel), İstanbul, 1984

–S. Best - D. Kellner, *Postmodern Teori* (çev. M. Küçük), İst. 1998

–N. Bezel, *Yeryüzü Cennetlerinin Sonu*, İstanbul, 1984

–H. J. Blackham, *Six Existantialist Thinkers*, London, 1961

–R. Blanché, *L'Epistémologie*, Paris, 1972

–O. Bloch, *Le Matérialism*, Paris, 1975

–M. Bochenski, *Çağdaş Avrupa Felsefesi*, İstanbul, 1983

–S. H. Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, 6. Baskı, 1996

–T. Bottomore (Ed.), *Marksist Düşünce Sözlüğü* (çev. der. M. Tuncay), İst., 1993

–T. Bottomore, Frankfurt Okulu (çev. A. Çiğdem), Ankara, 1994.

–N. Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları*, İstanbul, 1992

–N. Bozkurt, *20. Yüzyıl Düşünce Akımları*, İstanbul, 1995

–E. Bréhier, *Histoire de la Philosophie*, Paris, 1983

–G. G. Brenkert, *Marx'ın Özgürlük Etiği*, İst. 1998.

–E. S. Brightman, *An Introduction to Philosophy*, New York, 1951

–V. Brochard, *Les Sceptiques grecs*, Paris, 1986

–N. O. Brown, *Ölüme Karşı Hayat* (çev. A. Yılmaz), İst., 1996

–C. Bruaire, *La Dialectique*, Paris, 1985

–J. Brun, *Platon et L'Académie*, Paris, 1960

–J. Brun, *L'Epicurisme*, Paris, 1959

–J. Brun,*Le Stoicisme*, Paris, 1958

–J. Brun, *Le Néoplatonisme*, Paris, 1988

–M. Bubner, *Modern German Philosophy* (tran. E. Matthews), Cambridge, 1981

–J. Buchler - H. Randall, *Felsefeye Giriş* (çev. A. Arslan), İzmir, 1984

–A. Bullock - O. Stallybrass, *The Fontana Dictionary of Modern Thought*, Lond., 1977

–E. A. Burtt, *The English Philosophers from Bacon to Mill*, New York, 1939

–P. Caws, *Sartre*, Londra, 1979

–A. Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Bursa, 1998
–A. Chalmers, *Bilim Dedikleri* (çev. H. Arslan), Ankara, 1990
–R. Chisholm, *The Theory of Knowledge*, New Jersey, 1966
–J. Collins, *A History of Modern Philosophy*, Milwaukee, 1954
–D. Collinson, *Fifty Major Philosophers*, New York, 1987
–S. Conner, *Postmodernist Culture*, Cambridge, 1992
–D. J'Connor (Ed.), *A Critical History of Philosophy*, Glencoe, 1964
–F. Coplestone, *A History of Western Philosophy*, 8 cilt, New York, 1966
–F. Copleston, *Contemporary Philosophy: Studies of Logical Positivism and Existentialism*, London, 1972
–H. Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi* (çev. Hüseyin Hatemî), İstanbul, 1986
–F. M. Cornford, *From Religion to Philosophy*, New York, 1957
—F. M. Cornford, *Before and After Socrates*, Cambridge, 1965
–F. M. Cornford, *Platon'un Bilgi Kuramı*, (çev. A. Cevizci), Ankara, 1989
–J. Cottengham, *The Rationalists*, Ox., 1988
–J. Cruickshank, *Albert Camus ve Başkaldırma Edebiyatı* (çev. R. Güran, İst., 1965
–K. Çağdaş, *Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1974
–B. Çotuksüken - S. Babür (Ed.) *Metinlerle Ortaçağda Felsefe*, İstanbul, 1989
–J. Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology*, Oxford, 1985
–G. Deleuze - F. Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni I - Göçebe Bilimi İncelemesi* (çev. A. Akay), İst. 1991
–G. Deleuze - F. Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni I - Kapma Aygıtı*, İst. 1993
–G. Deleuze - F. Guattari, *Felsefe Nedir?* (çev. T. Ilgaz), İstanbul, 1993
–Ö. Demir, *Bilim Felsefesi*, İstanbul, 1992
–Ö. Demir - M. Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ank., 1997
–A. Denkel, *Bilginin Temelleri*, İst., 1984
–A. Denkel, *Anlamın Kökenleri*, İst., 1984
–A. Denkel, *Nesne ve Doğası*, İst., 1986
–V. Descombes, *Modern French Philosophy* (trans. by L. Scott-Fox ve J. M. Harding), Camb., 1979
–G. R. Dherbey, *Les Sophistes*, Paris, 1985
–J. Donovan, *Feminist Teori* (çev. A. Bora - M. A. Gevrek - F. Sayılan), İstanbul, 1992
–J. Dumont, *La Philosophie Antique*, Paris, 1962
–M. Dupuy, *La Philosophie Allemande*, Paris, 1972
–M. Duverger, *Politikaya Giriş*, İst., 1971
–W. Ebenstein, *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri* (çev. İ. Özel) İst., 1996
–P. Edwards (Ed), *Encyclopedia of Philosophy*, Londra ve New York, 1967, 8 cilt.
–J. Epstein - G. Kennedy, *The Process of Philosophy*, New York, 1967
–A.G.Ewing, *A Short Commentary of Kant's Critique of Pure Reason*, Chicago, 1938
–M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (çev. K. Turhan), İstanbul, 1993
–E. Fischer, *Sanatın Gerekliliği* (çev. C. Çapan), İstanbul, 1963
–A. Flew, *A Dictionary of Philosophy*, Lond., 1979
–R. J. Fogelin, *Wittgenstein*, Londra, 1976
–P. Foulquié, *Dictionnaire de la Lanque Philosophique*, Paris, 1969
–P. Foulquié, *Dictionnaire de la Langue Philosophique*, Paris, 1961
–P. Foulquié,*Pedagoji Sözlüğü* (çev. C. Karakaya), İstanbul, 1994
–W. Frankena, *Ethics*, Printice Hall, 1973
–İ. Frolov (Ed), *Felsefe Sözlüğü* (çev. A. Çalışlar), İstanbul, 1991
–J. -M. Guéhenno, *Demokrasinin Sonu* (çev. M. E. Özcan), Ank., 1998
–A. Giddens, *Mahremiyetin Dönüşü*(çev. İ. Şahin), İst, 1994
–E. Goblot, *La Vocabulaire Philosophique*, Paris, 1924
–A. I. Goldman, *Epistemology and Cognition*, Cambridge, 1986
–L. Goldmann, *The Philosophy of Enlightment*, London, 1968

–J. Gossling, *Plato*, Paris, 1973
–J. A. Gould, *Classic Philosophical Questions*, Ohio, 1971
–M. Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, Ankara, 1979
–M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1967
–M. Grene, *Introduction to Existentialism*, Chicago, 1959
–P. Grenet, *Ontologie*, Paris, 1959
–R. Grossmann, *Phenomenology and Existentialism*, Londra, 1984
–T. Grünberg - A. Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1989
–W. K. C. Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (çev. A. Cevizci), Ankara, 1989
–W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, 6 cilt, Cambridge, 1968
–A. O. Gündoğan, *Albert Camus ve Başkaldırı Felsefesi*, İstanbul, 1995
–Ş. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ank. 1998
O. A. Gürün, *Psikoloji Sözlüğü*, İst. 1996
–C. Güzel, *Bir Bilgi Anarşisti: Feyerabend*, Ankara, 1996
–V. Hacıkadiroğlu, *Bilginin Doğası ve Kaynakları Üzerine*, İstanbul, 1981
–D. W. Hamlyn, *The Theory of Knowledge*, Londra, 1970
–D. W. Hamlyn, *Schopenhauer*, Lon., 1980
–D. W. Hamlyn, *Metaphysics*, Lon., 1984
–N. R. Hanson, *Patterns of Scientific Discovery*, Cambridge, 1958
–J. Harrison, *Hume's Moral Epistemology*, Oxford, 1976
–M. Heidegger, *Kant and the Problem of Metaphysics*, Londra, 1962
–M. Heidegger, *Tekniğe İlişkin Soruşturma* (çev. D. Özlem), Paradigma, İst. 1998
–M. Heidegger, *Bilim Üzerine İki Ders* (çev. H. Hünler), Paradigma, İst. 1998
–M. Heidegger, *Metafizik Nedir?* (çev. Yusuf Örnek), Ankara, 1991
–D. Held, *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas* (Cambridge, 1990)
–J. Hick, *Philosophy of Religion*, New York, 1973
–J. Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis*, Prentice Hall, 1953
P. Hühnerfield, *Heidegger, Bir Filozof Bir Alman*(çev. D. Özlem), Ank. 1994
–D. Huismann, *Dictionnaire des Philosophes*, Paris, 1993
–D. Huismann, *Dictionnaire des Mille Oeuvres Clés de la Philosophie*, Paris, 1993
–D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford, 1978
–T. H. Irwin, *Aristotle's First Principles*, Oxford, 1988
D. - J. Jary, *The Harpen Collins Dictionary of Sociology*, New York, 1991
–M. Jay, *Diyalektik İmgelem*, Ank. 1991
–C. E. M. Joad, *Guide to Philosophy*, New York, 1939
–C. E. M. Joad, *Dünyanın Büyük Felsefecileri*, İstanbul, 1986
–W. T. Jones, *A History of Western Philosophy*, 5 cilt, New York, 1952
–I. Kant, *Kant's Critique of Pure Reason*, Londra, 1929
–W. Kaufmann, *İnsanı Anla[ma]mak* (çev. A. Yardımlı), İstanbul, 1997
–J. Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, İst., 1998
–A. Kenny (Ed.), *The Oxford Illustrated History of Western Philosophy*, Oxford, 1994
–G. Kerferd,*The Sophistic Movement*, Cambridge, 1981.
–S. Kızılçelik - Y. Erjem, *Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1994
–G. S. Kirk - J. Raven - M. Schofield, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge, 1983
–W. ve M. Kn ale, *The Development of Logic*, Oxford, 1962
–S. Körner, *Fundamental Questions of Philosopy*, Sussex, 1973
–S. Körner, *Kant*, Baltimore, 1955
–A.Kremer-Marinetti, *L'Ethique*, Paris, 1987
–T. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (çev. N. Kuyaş), İstanbul, 1982
–Z. Kutlusoy, "Bir Paradoks ve Düşündürdükleri", *Felsefe Dünyası*, 15 (1995), s. 73-80
–M. Küyel, "Klâsik, Skolastik, Modern", *Klâsik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür* (I. S mp. Bildirileri), Ankara, 1977, s. 29-43.

–M. Küyel, *Aristoteles ve Farabî'nin Varlık Öğretileri*, Ankara, 1963
–A. R. Lacey, *A Dictionary of Philosophy*, Londra, 1976
–A. R. Lacey, *Modern Philosophy*, Bos., 1982
–J. Lacoste, *La Philosophie de L'Art*, Paris, 1981
–J. Lacroix, *Kant et le Kantism*, Paris, 1966
–I. Lakatos - A. Musgrave, *Bilginin Gelişimi* (çev. H. Arslan), İstanbul, 1992
–A. Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris, 1962
–Q. Lauer, *Phenomenology*, New York, 1958
–J. Lechte, *Fifty Key Contemporary Thinkers*, London, 1994
–J. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Oxford, 1975
–J. Lyotard, *La Phénomenology*, Paris, 1954
–G. E. R. Lloyd, *Aristotle: Growth and Development of his Thought*, Cambridge, 1968
–A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, Lon., 1974
–A. MacIntyre, *A Short History of Ethics*, Oxford, 1968
–J. L. Mackie, *Hume's Moral Theory*, Lon., 1980
–J. Macquarrie, *Existentialism*, Harmondsworth, 1973
–J. Macquarrie, *Martin Heidegger*, Lon., 1968
–B. Magee, *Yeni Düşün Adamları* (çev. M. Tuncay), İstanbul, 1979
–B. Magee, *Karl Popper'ın Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*, İstanbul, 1982
–B. Magee, *The Great Philosophers*, Lon. 1983
–G. Marshall (ed.), *The Concise Dictionary of Sociology*, Oxford, 1994
–T. Mautner (ed.), *A Dictionary of Philosophy*, London, 1994
–A. Megill, *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault ve Derrida*, Ank. 1998
–J. Mepham - D. Ruben (Eds), *Issues in Marxist Philosophy*, Sussex, 1979
–G. D. Mitchell (Ed), *A New Dictionary of Sociology*, Londra, 1979
–J. Moreau, *Spinoza et Le Spinozisme*, Paris, 1971
–L.-M. Morfaux, *Vocabulaire de la Philosophie et des Sciences Humaines*, Paris, 1985
–E. Mounier, *Le Personnalisme*, Paris, 1949
S. Mulhall, *Heidegger ve 'Varlık ve Zaman'* (çev. K. Öktem), İst., 1998
–I. Murdoch, *Sartre'ın Yazarlığı ve Felsefesi* (çev. S. Hilav) İstanbul, 1981
–E. Mutlu, *İletişim Sözlüğü*, Ankara, 1995
–F. Nietzsche, *Thus Spoke Zarathustra*, Middlesex, 1961
–R. Norman, *Hegel's Phenomenology*, Sussex, 1981
–R. Nozick, *Philosophical Explanations*, Oxford, 1981
–C. C. O'Brian, *Camus* (çev. F. Özgüven), İst. 1984
–D. J. O'Connor - B. Carr, *Introduction to the Theory of Knowledge*, Brighton, 1982
–A. O'Hear, *What Philosophy is*, Harmondsworth, 1985
–A. O'Hear, *Karl Popper*, Londra, 1980
–A. O'Hear, *An Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford, 1989
–Z. Özcan, *Teolojik Hermenötik*, İst., 1998
–D. Özlem, *Mantık*, Ankara, 1991
–D. Özlem, *Tarih Felsefesi*, İzmir, 1984
–D. Özlem, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, İstanbul, 1990
–D. Özlem(der. çev.), *Hermeneutik Üzerine Yazılar*, Ankara, 1995
–G. H. R. Parkinson, *Spinoza's Theory of Knowledge*, Oxford, 1954
–N. Parkinson, *Siyasal Düşüncenin Evrimi* (çev. M. Harmancı), İstanbul, 1976
–J. Passmore, *A Hundred Years of Philosophy*, Middlesex, 1957
–J. Passmore, *Philosophical Reasoning*, Lon., 1961
–H. J. Paton, *The Categorical Imperative: A Study in Kant's Moral Philosophy*, Chicago, 1948
–J. Piaget, *Le Structuralism*, Paris, 1968
–G. Pitcher, *Berkeley*, Londra, 1977
–R. Poole, *Ahlâk ve Modernlik* (çev. M. Küçük), İst. 1991
–R. H. Popkin (Ed.) *The Philosophy of the 16th and 17th centuries*, New York, 1966
–K. R. Popper, *Conjectures and Refutations*,

Londra, 1969
–K. R. Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, (çev. M. Tuncay - H. Rızatepe), Ank., 1967
–H. A. Prichard, *Kant's Theory of Knowledge*, Oxford, 1923
–P. Rabinow, *A Foucault Reader*, Harmondsworth, 1984
–J. H. Randall, *Aristotle*, New York, 1960
–A. S. Reber, *The Penguin Dictionary of Psychology*, Londra, 1985
–O. Reboul, *La Philosophie De L'Education*, Paris, 1989
–J. Ree, *Descartes*, London, 1974
–H. Reichenbach, *Bilimsel Felsefenin Doğuşu* (çev. C. Yıldırım), İstanbul, 1981
–J. Resweber, *La Philosophie Du Langage*, Paris, 1979
–D. Robertson, *The Penguin Dictionary of Politics*, London, 1993
–G. Rodis-Lewis, *Descartes et Le Rationalisme*, Paris, 1966
–R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, 1979
–P. M. Rosenau, *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*, Ank. 1998
–M. Rosenthal - P. Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü* (çev. E. Aytekin - A. Çalışlar), İstanbul, 1980
–W. D. Ross, *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, 1951.
–J. Rossi, *La Philosophie Analytique*, Paris, 1989
–M. Rullman, *Kadın Filozoflar* (çev. T. Mengüşoğlu), 2 cilt, 1998
–D. D. Runes, *The Dictionary of Philosophy*, New York, 1945
–B. Russell, *Batı Felsefesi Tarihi* (çev. M. Sencer) 3 cilt. İstanbul, 1973
–J. Russell, *Marx-Engels Dictionary*, Brighton, 1980
–W. S. Sahakian, *Ethics: An Introduction to Theories and Problems*, New York, 1974
–M. Sainsburry, *Russell*, Londra, 1979
–S. Sallan - S. Boybeyi, 'Postmodernizm-Modernizm İkilemi', *Araştırma*, 1994, s. 13-23.
–M. Sarıca, *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1977
–J. P. Sartre, *Varoluşçuluk* (çev. A. Bezirci), İstanbul, 1980
–M. Sarup, *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm* (çev. A. Güçlü), Ankara, 1995.
–J. L. Saunders (Ed.), *Greek and Roman Philosophy after Aristotle*, New York, 1966
–A. Sayılı, *Hayatta En Hakikî Mürşit İlimdir*, Ankara, 1989
–R. Schacht, *Classical Modern Philosophers*, Londra, 1984
–R. Schacht, *Nietzsche*, Londra, 1983
–R. Schroeder, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi* (çev. M. Küçük), Ank., 1886
–R. Scruton, *A Short History of Philosophy*, Londra, 1982
–R. Scruton, *Modern Philosophy*, Lon., 1994
–H. Selsam, *Din, Bilim ve Felsefe* (çev. A. And), İstanbul, 1976
–C. Sena, *Estetik: Sanat ve Güzelliğin Felsefesi*, İstanbul, 1972
–C. Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, 4 cilt, İstanbul, 1976
–H. Sigdwick, *Outlines of the History of Ethics*, Boston, 1960
–N. K. Smith, *A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason*, London, 1923
–R. C. Solomon, *Continental Philosophy since 1750*, Oxford, 1988
–Ö. Sözer, *E. Husserl'in Fenomenolojisi ve Nesnelerin Varlığı*, İstanbul, 1976
–H. J. Störig, *İlkçağ Felsefesi: Hint, Çin, Yunan* (çev. Ö. C. Güngören), Ank., 1994.
–A. Stroll - R. H. Popkin, *Introduction to Philosophy*, New York, 1961
–B. Stroud, *Hume*, Londra, 1977
–S. E. Stumpf, *Elements of Philosophy*, New York, 1986
–A. Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi* (çev. O. Akınhay), Ank., 1998
–A. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara, 1995
–C. Taylor, *Hegel*, Cambridge, 1975
–H. Tepe, *Platon'dan Habermas'a Felsefede Doğruluk*, Ank., 1995
–J. P. Thiroux, *Ethics: Theory and Practice*, California, 1977

–F. Thilly, *A History of Philosophy*, New York, 1914
–A. Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, İst., 1998
–A. Tokatlı, *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü*, Ankara, 1973
–P. Trotignon, *Les Philosophes Français D'Aujourd'hui*, Paris, 1967
–J. O. Urmson - J. Rée (eds), *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophers*, London, 1989
–H. Z. Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara, 1972
–H. Z. Ülken, *İslâm Felsefesi*, İstanbul, 1983
–B. Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İst. 1998
–R. Verneaux, *Introduction Générale et Logique*, Paris, 1964
–R. Verneaux, *Histoire de la Philosophie contemporaine*, Paris, 1960
–L. Versenyi, *Sokrates ve İnsan Sevgisi* (çev. A. Cevizci) Ankara, 1989
–G. Vesey - P. Foulkes, *Collins Dictionary of Philosophy*, Glaskow, 1990
–J. Wahl, *Philosophies of Existence*, Liverpool, 1969
–R. C. S. Walker, *Kant*, Londra, 1978.
–R. T. Wallis, *Neoplatonism*, Londra, 1972
–N. Warburton, *Philosophy: The Basics*, Lon., 1992
–A. Weber, *Felsefe Tarihi*, (çev. V. Eralp) İstanbul, 1991
D. West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (çev. A. Cevizci), Paradigma, İst, 1998
–R. Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, London. 1976
–M. D. Wilson, *Descartes*, Londra, 1978
–A. Wolf, *Textbook of Logic*, New York, 1962
–S. Wolfram, *Philosophical Logic*, Lon., 1989
–A. Wood, *Karl Marx*, Londra, 1981
–R. S. Woolhouse, *The Empricists*, Oxford, 1988
–C. Yıldırım, *100 Soruda Mantık El kitabı*, İstanbul, 1976
–C. Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, İstanbul, 1991